13601/B

A XXX Bev

BEVERWYCK, J. van

Johan v. Beverwyck geboren te Dordrecht 1594 en aldaar overl. 1647
leerling van G. J. Vossius, Paauw en Ad. Vorstius te Padua tot Med. Doct. De calculo
In 1664 verscheen een nieuwe uitgaef, waarin ook eenige tractaten en verscheiden andere
stukken, ten deele uit zyn Lat. werk. overgezet. Achter is bygevoegd een aanhangsel v. verscheiden
brieven, als ook een tractaat v. Pocken en Masels door Willem Sweerts
Behalve het reeds genoemde heeft hy in 1634 uitgegeven Epistolica quaestio de Vitae
termino fatali an mobili cum responsis doctorum voor de tweede maal vermeerderd
in 1636 in twee Deelen, in 1639 met een derde Deel
In het Nederduitsch heeft hy ook uitgegeven: De Spaansche Xerxes 1639
een geschiedenis v. Dordrecht 1640. De Hertog v. Alva 1641. en de Uitnemendheid
des vrouwelyken geslachts 1643 waartegen Daniel Jonctys: Der mannen oppermagt en
bewaard tegen de vrouwelyke lofreden van J. B.

50613

Alle de VVercken,

Soo in de

MEDECYNE

ALS

CHIRURGYE,

Van de HEER

D[r]. IOHAN VAN BEVERWYCK,

Oudt Schepen der Stadt Dordrecht.

JOH. VAN BEVERWIICK

SCHAT

DER GESONTHEYDT.

Met veerſen verçiert door de HEER

IACOB CATS, *Ridder*, &c.

Dit's beelt van BEVERWYK, *die Dordrecht zo verlichte*
Genees-konſt ſtreckte een ſpoor, de heel konſt voor een baak
Daer in nakomelingh en Tydgenooten ſtichte
En mengde tot meer nut die konſten met vermaak.

TOT UTRECHT,

By *Harman Specht*, Kunſt en Boeck-verkooper.
Anno 1651.

WELLCOME
HISTORICAL
MEDICAL
LIBRARY

TAFEL
Van de Capittelen in de Voor-Reden.

VAn de verdorventheyt des menſchen, en waer door hy de Sieckten ende de Doodt ſelve onderkeurigh is gheworden Fol. 1

Van de weerdigheydt des menſchen na ziele ende lichaem, ende met wat middel deſelve in geſontheydt langh by malkanderen gehouden wert 4

Waerom de menſchen in de eerſte tijden veel langher leefden als ſy nu doen 7

Of het leven door de konſt ofte eenigh middel verlenght kan werden 10

Dat het ſchrijven van de bewaringe der geſontheyt dienſtigh ende nootwendighlis 12

Van de Geſontheydt ende hare weerdigheydt 14

Waer in de gheſontheydt beſtaet 16

Waer in het leven beſtaet, ende door wat middel het ſelve in gheſontheydt onderhouden wert 18

Van de Capittelen in 't eerſte Deel.

VAn de beweginghe des ghemoets in 't gemeen Fol. 23

Van de Droefheydt 26

Van de Nijt 33

Van de Liefde 36

Van de Eergierigheydt 49

Van de Gierigheydt 53

Van de Blijdtſchap 57

Van de Gramſchap 60

Van de Vreeſe 66

Van de nootſakelijckheydt onſe verſcheydenheydt des luchts, ende uyt wat oorſake deſelve veel veranderinge onderworpen is 73

Van de vier ghetijden des jaers, en wat veranderinghe ſy in de Lucht ende ons Lichaem maken 77

Van de Winden, ende de veranderinge dieſe in de Lucht ende ons Lichaem maken 80

Van het onderſcheyt der plaetſen ende Landen, ende welcke de gheſontſte zijn 83

Van het voetſel, als ook de nootſakelijckheydt ende verſcheydenheydt van het ſelve 88

Van Broodt, Pap, Bry, Koecken en alderhande Korenwerk 90

Van Moes-kruyden, Salaet ende Toekruyt 96

Van de eerbare Wortelen 100

Van de Aerd-vruchten 104

Van de Heeſter-vruchten 106

Van de Boom-vruchten met harde ſchelpen 107

Van Appelen, Peeren ende andere Boom-vruchten met ſachte ſchellen 109

Van Suycker en Kruyt 115

Van den oorſpronck van het ſlachten der Beeſten, ende dat het vleeſch de voedtſaemſte Spijſe is.

Van het onderſcheyt ende verkieſinge van 't vleeſch 119

Van het vleeſch der tamme vier-voetige Dieren 122

Van Wilt-braet 127

Van de Vogelen 129

Van het ghene van de Dieren komt, Bloedt, Melck, Boter, Kaes, Wey, Beulingen, Eyeren ende Honigh 133

Van Viſch, ſijn gheſtaltenis ende verſcheydenheydt, 138

Van Dranck, ende eerſt van het Water 142

Van Wijn 145

Van Bier 148

Van den Taback 149

Van Zout 151

Van de Beweginghe ende Ruſte des Lichaems 154

Van Slapen ende Waken 155

Van af-ſetten en Behouden, ofte van 't loſſen des Kamerganks, Waters, en andere overtollig-heydts, als oock van het Byſlapen 155

Van

Van de Capittelen in 't tweede Deel.

Hoe by een yeghelijck in het ghemeen de gheſontheydt moet bewaert worden Fol. 163
Waer de Ouders op moeten letten in het Telen der Kinderen 164
Hoe een bevruchte Vrou haer onderhouden ſal 171
In hoe veel Maenden een Kint voldragen wert 175
Van den Arbeydt en het Ampt der Vroe-vrouwen 178
Dat het eerſte ſogh van de Kraemvrou de jonghe kinderen nut en dienſtigh is 183
Dat elcke Moeder haer eyghen kinderen, ſo het mogelijck is, behoort te ſuyghen, ofte anders wat Minne ſy ſal verkieſen 186
Hoe langh de kinderen dienen te ſuyghen, ende hoe ſy tot haer ſeven jaren opghevoedt moeten werden 188
Van de maniere van opvoedinge in de tweede ende derde ſeven jaren 192
Van de maniere van leven der volwaſſene ofte middel-jarige: ende voor eerſt van de verkieſinge der Spijſe 195
Van de Mate der Spijſe, ende hoe veel men eten moet 199
Hoe dickmaels 's daeghs men eten moet, en op wat ure 202
Welck beter is des middaeghs ofte des avonts meer te eten, ende wat voor ofte na ghegeten dient 203
Van den dranck ſijn maet ende tijdt 205
Van de oeffeninge ende ruſte des lichaems 207
Van Slapen en Waken 209
Van het loſen des Kamerganks, Waters, &c. als oock van het By-ſlapen 211
Van de maniere des levens van Oude Luyden 214
Van de maniere des levens der ghener, die een ongematight, en ſwack lichaem hebben 218
Maniere des levens der ghener, die van verſcheyde Sieckten gedreyght werden 220
Hoe de ghene leven moeten die even uyt een ſieckte opſtaen 221
Hoe verre de verhaelde middelen der Geſontheydt by een yeghelijck moeten waergenomen werden. 223

Andere Tafel van de byſondere dingen die verhandelt worden.

Abberdaen 139
Abricots 113
Achterklap 63
Ael 141
Aelbezien 106
Aertbezien 105
Aertbuylen 103
Aertnoten 104
Aftreck 156
Ajuyn 103
Aloë 221
Aly-kruycken 141
Amandelen 109
Appelen 110
Appel-dranck 111
Arbeydt der Vrouwen 180
Articiocken 105
Aſperges 99
Azijn 517
Baers 140
Barbeel 140
Beete 98
Beetwortel 103
Berberis 111
Bevruchte Vrouwen onderhoudt 172
Beweginghe des Gemoedts 23
Bier 148
Bies-loock 103
Biſcuyt 93
Bitter-heyligh 221
By-ſlapen 156
noodtwendigheydt 212
mate 213 tijdt 213
Blieck 221
Bloet 141
Bloets voedtſel 134
Bloet-beulingen 134
Blom-kool 97
Blomme-pap 93
Blyſchaps oorſaken 58
remedie 59
Bockent 140
Bockende-bry 93
Bockende koecken 93
Boeckweyt 95
Boonen 95
Boſſe-krabben 140
Boter 134
Botten 100
Braembeſien 100
Braeſſem 139
Brandewijn 148
Brem-kappers 107
Broodt 91
Cabbeliau 139
Caccia 150
Caetſen 154
Calcoenen 132
Campernoelien 156
Caneel 116
Capoenen 130
Cappers 107
Caroten 102
Carper 140
Caſtanien 109
Cichorey-wortel 103
Cidre 163
Citroenen 111
Concommeren 104
Conijnen 129
Corinthen 114
Cornoelen 113
Crabbe 141
Craeckbeen van wat voetſel 121
Crop-zalaet 97
Cruys-doren 107
Doodt ſchrickelijck 4
Doodts oorſaeck 2
Dranck 142
ſijn noodtſakelijckheydt 205
ſijn mate 206 tijdt 206
Drincken nuchteren quaet 206
ſlapen gaende quaet 207
Droefheydts kracht 27
oorſaken 28 remedie 29

Druyven

Druyven 114
Duyven 132
Edick 148
Eeckelen 108
Eergierigheydts kracht 50
remedie 52
Eyeren 37
Elementen 17
Elft 140
Enden 133
Endivie 99
Erweten 95
Eten tweemael daeghs 200
Foelie 116
Fonteyn-water 143
Gal 17
Ganſen 133
Garnaet 141
Geboorte des menſchen 181
Geyten-vleeſch 128
Gemoedts Beweginghe 23
Gengber 117
Geers 94
Geerſten-bry 94
Gerſte 93
Gerſten-broodt 94
Gerſte-pap 94
Geſontheydts-weerdigheydt 14
wat het zy 16
waer in ſy beſtaet 17
waer door ſy onderhouden wert 19. 163
waer aen men in de ſieckte deſelve eerſt gewaer wert 222
hoe verre haer regulen moeten waergenomen werden 223
Gewoonte. 18
Gierigheydts kracht 53
remedie 54
Gort 45
Gramſchaps kracht 61
of ſy altijdt quaet is 62
remedie 65
Granaet-appelen 112
Grundel 141
Grutten 95
Gulſigheydt 18
Hamelen-vleeſch 127
Hammen 129
Hanen 130
Hane-kammen 131
Hane-klooten 131
Haringh 140
Haſel-noten 109
Haſen 128
Haver, Haveren-bry 94
Herfſt 79
Herſſenen van wat voedtſel 121
Hert 121
Herten-vleeſch 128
Hoenderen 130
Honich 137
Hoppe 99
Hont-ſnippen 133
Humeuren 18
Iaer-getijden 78
Kaes 136. 472
Kalf-vleeſch 126
Karne-melck 136
Kerſſe 99
Kerſſen 113
Kervel 98
Kinderen-telen 216
Kinderen wanneerſe voldragen zijn 175
hoemen haer gheboorte moet waernemen 179
hoe lang ſy ſuygen moeten 185
Wijn drincken 182
op-voedinge na de 7 jaer 188
leeren 189
hoe veel ſy moeten eten 191
Klieren van wat voedſel 121
Klooten 121
Knollen 100
Kool 97
Koren 91
Krake-beſien 106
Kraeck-beenen 121
Kreeft 141
Kriecken 113
Lago d'Agnano 76
Lago d'Averno 77
Lams-vleeſch 126
Lamprey 112
Landen verſcheydenheydt 74
Lattou 96
Lenten 79
Levens verdriet 3
vermaeck 4
Langduerigheyt in oude tijden 8
kortheydt 8
bepalinge 10
verlengen door de konſte 11
waer in het beſtaet 16
waer door het onderhouden wert 17
Lever van wat voedtſel 121
Leeuwercken 133
Lichaems weerdigheydt 5
groote in d'eerſte tijden 8
oorſpronck 16
gemeenſchap met de ziele 23
Liefdes kracht 31
teeckenen 40
remedien 41
Lamoenen 111
Lijſters 134
Longe van wat voedſel 121
Loock 102
Lubben 121
Lucht 163
noodtſakelijckheyt ende verſcheydenheydt 73
Maegh van wat voedſel 121
Maeghdom 180
Matigheydt 197
Malvaſey 147
Maluwe 98
Mede 138
Medicijn-konſts noodtſakelijckheydt 6
Meerle 133
Melancholie 17
Melck 135
Meloenen 104
Menſchens eerſte heerlijckheydt 1
verdorventheydt na den val 1
weerdigheydt, na ziele ende lichaem 4
Milt van wat voedtſel 121
Mijnen 76
Minne-drancken 41
Miſpelen 113
Miſtelluyn 93
Moeders moeten ſelve ſooghen 185
Moeraſſchen 76
Moerbeſien 113
Moes-kruyden 96
Mont van de hel 77
Morgh 121
Morellen 113
Moſſelen 141
Moſſen 133. 462
Moſt 143
Moſtaert 100
Muſcatel-wijn 147
Muſijck 159
Nagelen 139
Nieren van wat voedſel 121
Nijts leelijckheydt 33
remedie 36
Noten 51
Noten-muſcaten 116
Nuchteren drincken quaet 206
Ocker-noten 108
Oeffeninge 149
tijdt ende mate 119

Oeſters

- Oeſters 141
- Olye 115
- Olijven 115
- Ooren van wat voedtſel 121
- Orangie-appelen 112
- Oſſen-vleeſch 125
- Oude Luyden hoe veel ſy moeten eten 126
  - haer maniere van leven 214
  - voedſel 214
  - dranck 215
  - oeffeninge 215
  - ſlaep 215
  - paſſien 216
  - kamerganck 216
  - by-ſlapen ſchadelijck 217
  - legghen by jonghe maeghden goet 217
- Ouderdom der menſchen 10
- Palingh 141
- Panade 93
- Pareye 104
- Paſſien 163
- Paſtinaken 1c2
- Patientie 127
- Patryſen 131
- Pauwen 132
- Peen 102
- Peeren 111
- Peer-wijn 111
- Peper 116
- Peper-wortel 102
- Pepoenen 105
- Perſijcken 112
- Peterſelie 199
- Phaſanen 132
- Phlegma 17
- Platyſen 140
- Piſtacien 111
- Pockens remedie 9
- Poel-ſnippen 133
- Porceleyne 98
- Poſt 141
- Pricke 141
- Pruymen 113
- Purgeren dikwils, ſchadel. 7. 135
- Put-water 144
- Queen 112
- Radijs 101
- Regen-water 144
- Rivier-water 143
- Rivier-viſch 139
- Rijs 94
- Rijſten-bry 94
- Roch 140
- Rogge 93
- Roggen-broodt 93
- Room-kaes 136
- Rozynen 114
- Ruſte 154. 207
- Salaet 97
- Safferaen 117
- Salm 139
- Schape-kaes 136
- Schapen-vleeſch 126
- Schel-viſch 141
- Scheur-buyck 128
- Schollen 140
- School-meeſters 193
- Seelt 141
- Siecktens oorſaeck 1
- Slaep 155. 209
  - noodtſakelijckheydt 210
  - tijdt 211 mate 210
  - gheſtalteniſſe des Lichaems in 't ſlapen 211
  - op wat bedde 211
  - met gheen open mont 211
- Somer 79
- Soenen 47
- Sonde oorſaeck van ſieckte ende de doodt 1
- Snee-water 144
- Snippen 133
- Snoeck 140
- Snuyt van wat voedtſel 121
- Sog der Kraem-vrouwen 180
- Speck 125
- Speen-verckens 124
- Spelie 93
- Spijſe der eerſter eeuwe 89
  - verkieſinge 195
  - mate 199
  - op wat tijdt ghenomen dient, ende hoe dickwils op een dagh 202
  - noodtſakelijckheydt 80
  - wert driemael verteert 16
  - waerom leckere eerſt teghen wert 204
- Spinage 97
- Steur 139
- Steur-crabbe 141
- Sterckte in welcke gematigheyt beſtaende 168
- Stil-ſtaende water 144
- Stock-viſch 140
- Suycker 115
- Suycker-peen 102
- Suyringh 48
- Swanen 133
- Taback 149
- Terwe 92
- Terwen-broodt 92
- Teel-kunſt 171
- Tonge van wat voedtſel 121
- Tongen 140
- Tortel-duyven 132
- Trou-tijdt 167
- Veen-beſien 107
- Veerſſen-vleyſch 126
- Venijn 282
- Verckens-vleeſch 122
  - waerom de Ioden verbodē 123
- Verjuys 148
- Verſcheydenheydt 194
- Vijgen 144
- Vincken 133
- Viſch 138
- Vleeſch etens oorſpronck 122
- Vleeſch geeft veel voetſel 124
- Vleeſch verkieſinge 124
- Vlier-klappers 107
- Voedſel 88
- Voeten 121
- Vogelen 129
- Voren 140
- Vreeſe 66
  - haer kracht 67
  - remedien 68
- Vroe-vrouwen ampt 178
- Vrouwen matigheydt 14
  - gulſigheydt 14
- Wandelen 207
- Waken 155
- Water 142
- Water drincken voor wien bequaem 205
- Water-kerſſe 99
- Water-maken gheſtopt 156
- Wey 134. 136
- Wijn 145
  - voor wien bequaem 205
  - ſijn kracht en deughden 206
  - voedt 206
  - doet den honger overgaen 206
  - is melck voor oude Luyden 44
- Wildt-braet 127
  - eyghenſchap 49
  - verſcheydenheydt 50
- Wilde-verckens vleeſch 127
- Winden kracht 81
- Winden in te houden pericul. 157
- Winter 80
- Witte-broodt 93
- Zaet 166
- Zee-viſch 139
- Zielens weerdigheydt 5
  - twee deelen 21
  - gemeenſchap met 't lichaem 22
- Zout 151

Van de Verdorventheydt des Menſchen, ende waer door hy de Sieckten, ende de doodt ſelfs, onderkeurigh is gheworden.

Het eerſte Capittel.

DE menſch, het edel dier, by Godes hant geſchapen,
Was, om in ſtage jeught, ſijn luſt te mogen rapen,
Was in het ſchoon priel: en waer hy immer gingh,
Daer was hy aengeſien als heer van alle dingh.
Hy vont een ſchoon geſicht alwaer de boomen groeyden,
Hy vont een ſoet geluyt alwaer de beken vloeyden:
Hy vont een ſoeten reuck alwaer hy neder zat,
Hy vont een ſoeten ſmaeck alwaer hy fruyten at.
Waer dat hy quam gegaen de ſoete vogels ſongen,
De viſſchen waren bly, de wilde dieren ſprongen,
Het ſchaepjen met den wolf gingh ſpelen in het groen,
En oock het ſelſte beeſt dat quam hem hulde doen.
Hy wort aen alle kant getroetelt van de winden,
En geen onguere lucht en waſſer oyt te vinden;
Daer quam geen felle vorſt die in de leden ſneet,
Daer blies geen Noortſche buy die in de wangen beet,
Geen koorts, geen vierigh zeer, geen peſt of peper-koren,
Geen gicht, geen leelijck ſchurft, en waſſer noch geboren:
Geen damp, geen vuyle miſt, en vielder op den menſch;
Men vont aen alle kant ſijn vollen herten-wenſch.
Maer na dat hem de ſlangh met liegen had bedrogen,
En van ſijn hooghſte goet door liſten afgetogen;
Doe waſt dat hy terſtont in alle qualen viel,
Niet met het lijf alleen, maer even met de ziel.
Eylaes! het was verbeurt, al wat hy had verworven,
En hy vol ſlim bejagh, en in den gront bedorven,
In hem en is geen deel tot aen het minſte lit,
Daer in geen ſlim verderf en ſtage kancker zit.
Soo is dan uyter aert geen doot in ons gevonden:
Maer ſy is in den menſch een ſtraffe van de ſonden.
Van daer komt ons het quaet, en al het ſwaer verdriet,
Dat yeder menſchen-kindt hier op der aerden ſiet.
Wilt ghy daerom een koorts of ander quael, geneſen,
Of ſoeck je langen tijt in goeden ſtant te weſen,
Gaet eerſt tot uwen Godt, en klaeght daer uwe pijn,
So kan het heylſaem kruyt u leden dienſtigh zijn.

DE menſche na den even-beelde Godes geſchapen, en met alle heerlijckheyt der Ziele en des lichaems verciert, over de gantſche werelt, en al wat daer in is van God geſtelt zijnde, indien hy die groote weldaden erkent hadde met danckbare gehoorſaemheydt, ſoude met groote eere en luyſter hier in deſe werelt geleeft hebben, en daer na ſonder pijnelijcke ſieckten, en de bittere doot te ſmaken, in het eeuwige Vaderlant opgetrocken geweeſt zijn. Maer om dat hy 't liſtige ſchoon-praten van de duyvel te veel ghehoors gevende, het ghebodt ſijns Scheppers ſchandelijck overtreden heeft, ſo is hy door 't rechtveerdigh oordeel Gods alderhande ſmerten, en de doot ſelve onderkeurigh geworden: want het loon van de ſonde is de doot, ende door de ſonde is de doodt in de werelt ghekomen, ghelijck de Apoſtel ſpreeckt in den Brief tot de Romeynen. Het welcke ſeer aerdigh van den Heere van *Bartas* vertoont wert op den eerſten dagh van de tweede weke, met deſe verſſen uyt het François aldus overgeſet:

Waer Adam niet verruckt tot ongeregelt mallen,
Den Schepper af-gegaen, den duyvel toe-gevallen,
Sijn af-komſt, ſijn geſlacht, ſijn bloedt en edel zaet
Dat ware noch geſont, en in een blijden ſtaet.
Maer nu het eerſte paer heeft buyten alle reden
Veracht den grooten Godt ſijn Wetten overtreden,
Soo is de bleecke Doodt en alderley gevaer
Getreden in het perck, gekomen over haer.
De Sond, het leelijck ſpoock, die heeftet al bedorven,
En om dit ongeval ſoo is de menſch geſtorven.
Van daer komt ons het quaet, van daer geſtagen druck,
Van daer komt alle vleeſch den gront van ongeluck.

De Sonde dan en de overtredinge heeft veroorſaeckt, dat de menſche vervallen is van ſijn vorighe weerdigheydt, waer door niet alleen de glinſterende ſtralen van ſijn verſtant alſoo verduyſtert zijn, datter naeulijcks een teycken van het Godlijck licht meer in geſien en kan werden, maer is oock daerenboven

ſijn lichaem met ſoo veel qualen en ſieckten beſmet, dat het ſelfde geweeſt zijnde vol van heerlijcke gaven des levens, nu een poel geworden is van alle onreynigheydt. Daer-beneffens de Elementen, en de Creaturen van Hemel en Aerden om des menſchen wille vervloeckt zijnde, ſpannen van alle kanten tegen hem in, en in plaetſe datſe te voren hem van alles goets verſagen, en weten nu niet, dan wat ongeſont, peſtigh, en doodelijck is, tot 's menſchen ghebruyck voort te brengen. Het welcke mede aengewesen is op de verhaelde plaetſe by de Heere van *Bartas*, in deſe verſen:

Met dat de menſch begon hem tegen Godt te ſtellen,
Soo voeghtſich alle dingh om hem te mogen quellen:
Want een die uyt de gunſt van ſijnen Schepper raeckt,
Die heeft ſtracks tegen hem al watter is gemaeckt.
De lucht gaf felle wint, het water ſtuere vlagen,
Het aertrijck giftigh kruyt, den Hemel donder ſlagen;
Een yeder ſpout den menſch als in het aengeſicht,
En denckt voortaen niet meer aen hem te zijn verplicht.
De ſterren zijn vergramt, en laten droeve ſtralen,
Door vreemt en naer beleyt hem in de leden dalen;
De maen verkout ſijn breyn door vuyl en ſelſaem vocht,
En ſchiet hem in het lijf een ongeſonde locht.
Hier rijſt een harde ſtorm, en treft verheve wallen,
Daer ſchiet een blixem uyt, en doet de torens vallen,
En ginder blaeckt een vier dat uyter aerden koomt,
Daer voor dat yeder lant en al de werelt ſchroomt.
Ach! hoe was eens de menſch in hoogen ſtaet verheven,
Doen hy mocht over-al geſtrenge wetten geven!
Doen kond hy met een wenck of met een kleyne ſtem,
Al wat ſijn ooge ſagh, doen buygen onder hem.
Het ſwijn, den oliphant, de leeu, en felle beeren,
Die ſtilde haer gewoel alleen op ſijn begeeren,
En waren ſtaegh bereyt om hem ten dienſt te ſtaen;
Nu komt een kleyne mugh en doet hem oorlogh aen.

Alſo hy dan moſt miſſchen den boom des levens, de remedie voor de doot, ende dat alles van buyten bedorven was; ſo hingen hem geſtadigh alderhande perijckelen boven het hooft, waer door hy niet ſekerder als een vernielinghe van ſijn lichaem, ende de doodt te verwachten hadde. Welcken ellendighen ſtaet des menſchen de oude Poeët *Heſiodus* onder de fabule van *Pandora* bedekt heeft in ſijn Griecxe dichten van de wercken en dagen, alwaer hy vertelt, dat om de dievery van *Prometheus*, (dat is den val van Adam) die den Goden het vyer ontſtolen hadde, de *Pandora* in de werelt gheſonden is met een dooſe vol van alderhande quaet, dewelcke ſy op-doende, menighvuldige ellendigheydt over den gheheelen aertbodem verſpreyt heeft:

Na dat het grilligh wijf een misſlagh had bedreven,
Soo waſſer al verdriet in dit ellendigh leven;
Want daer het eerſte volck mocht ruſtigh henen gaen,
So nam het aertſche dal een ander weſen aen:
Want ſieckte, moeyte, ſorgh en duyſent ongemacken,
Die quamen uyt de lucht op aerden neder-ſacken;
Siet daer, eylaes! den menſch in druck en ſtagen noot,
En voor het leſte ſpoock ſo quam de bleecke doodt.

De Prince der Medicijns beklaegt dan niet ſonder reden de ellendigheyt der menſchen met deſe woor-„den: De menſche is ſwack in den beginne, ende „ſchreyt om een anders hulpe: in ſijn waſdom is hy „onwijs, ſtout, en heeft onderwijſinghe van doen: „afgaende ellendig, als hy ſijnen voorleden onvoor-„ſichtigen handel overdenckt. Hierom plegen die van *Thracien*, gelijck *Plinius*, *Valerus Maximus*, ende andere ſchrijven, en de nabuerige volckeren, gelijck *Herodotus* betuyght, alſſer een kindt geboren was rondts-om het ſelve ſittende, de gheboorte te beſchreyen, ende te verhalen wat al ellende en verdriet het kint boven het hooft hingh: maer alſſer yemant gheſtorven was, dan hielen ſy de uyt-vaert met vreughr, als van de geen die nu veel ſwarigheyt ende moeyte afgeleydt hadde. Waer toe deſe verſen uyt den Poeët *Euripides* by-gebracht werden van *Plutarchus* in ſijn trooſt-reden aen *Apollonius*:

Soo haeſt als eenigh menſch op aerden was geboren,
Soo ſcheen by al het volck de vreught te zijn verloren;
Een yeder was bedroeft, en maeckte groot geklagh,
Om datmen voor het kindt niet als verdriet en ſagh;
Maer als de bleecke doodt had yemant wech-genomen,
Dan ſaghmen enckel vreught als van den Hemel komen:
Men nam het voor geluck, men is geheel verblijdt,
Een menſch te mogen ſien van alle druck bevrijdt.

Plinius is in de voor-reden van ſijn ſevende Boeck, der Natuerlijcke Hiſtorie ſeer wijt-loopigh om des menſchen ellende te beſchrijven, ſo dat hy in twijſfel treckt, of de Nature ons een goede Moeder ofte een quade Stief-moeder geweeſt is; en ſeyt tot beſluyt, datter veel gheweeſt zijn, die voor beſt oordeelden niet gheboren te werden, ofte ras te ſterven: Dit ſelfde is wijtloopigh van een Griecx Poëet *Crantor* met deſe verſſen, ende redenen aengeweſen:

Wat leven dat de menſch oyt ſtelt in ſijn gedachten,
Daer is maer enckel druck en onluſt in te wachten;
Het gaet ſo wonder vremt hier in dit jammer-dal,
Men vint ſchier anders niet als druck en ongeval.
Is yemant hoogh in geeſt, en deftigh in verſtande,
Soo wordt hy metter daedt een ſlave van den lande;
Doet hy gelijck een dwaes ſijn dingen ſonder ſlot,
So is hy ſtaegh veracht en aller menſchen ſpot.
Is hy van kloecken aert, en van geſonde leden,
Soo wil hy ſtaegh het vleeſch in vuylen luſt beſteden;

En

En is hy veeltijts ſieck, hy lijdt een ſtage doot,
En is een arrem menſch, als is ſijn rijckdom groot;
Leeft hy ontrent een Prins, of krijght hy groote ſtaten
Hy moet van ſtonden aen ſijn oude vryheyt laten;
Wie ſich in 't Hof geneert die ſtelle deſen voet,
Dat hy geringelt wort, en efter dancken moet.
Indien hy ſich bemoeyt alleen met eygen ſaken,
Dat is een ſlecht bedrijf, hoe kan hem dat vermaken?
Is hy een acker-man die koren-landen bout,
Dat is een ſtage ſorgh die nimmer op en hout.
Indien hy krijghſman wordt, ſo moet hy dickmael moorden,
Oock daer hy wort onthaelt met gunſt en ſoete woorden;
En ſoo hy noyt en vecht, maer lieft de ſoete ruſt,
Soo is hy maer een roof van die het maer en luſt.
Indien hy over zee verhandelt rijcke waren,
Soo lijdt hy ſtagen angſt oock van de minſte baren;
Indien hy binnen 's landts een ſtillen handel doet,
Die geeft hem ſtaegh beſlag, maer nimmer machtigh goet.
Indien hy voorſpoet heeft, ſoo wort ſijn hert verheven;
Hy wort door ſoete waen en hooghmoedt aengedreven;
En wort hy heel beſwaert met druck en tegenſpoet,
Wat is hy als een worm die in der aerden wroet?
Indien hy ſonder gelt beſoeckt de vreemde landen,
Soo treckt hem niemant aen door feyl van rijcke panden;
En reyſt hy buyten 's landts en heeft hy machtigh gelt,
Hy ſal met groote vrees gedurigh zijn gequelt.
Indien hy is geſint om noyt te willen paren,
Gedurigh eenſaem zijn dat noem ick droeve jaren;
Indien hy trouwen wilt, hy wordt voor eeuwigh vaſt,
En 't wijf, met haer gevolgh, dat is een ſtage laſt.
Indien hy vruchtbaer is en kinders komt te winnen,
Al was hy eertijts bly, hy krijght bedroefde ſinnen,
En ſoo hy ſonder vrucht den echten acker bout,
Sijn huys dat gaet te niet. Wat doet de man getrout?
Trout hy een ſchoone vrou, ſy baert hem duyſent plagen,
Hoe licht kan haer gelaet een ydel oogh behagen?
En dat is ſtage ſorgh. Neemt hy een leelijck wijf,
Soo heeft hy nimmermeer een eerlijck tijt-verdrijf.
Is 't wijf van machtigh goet, de man van kleyne renten,
Het wijf ſal ſtaegh verwijt hem in den boeſem prenten:
En iſſe ſonder gelt, ſie daer een ſtagen laſt:
Want goet van eene zy is veerdigh opgebraſt.
Is ſy van ſnegen aert, en leeſt ſe wijſe boecken
Soo wilſe meeſter zijn en haren man verkloecken,
Siet daer een twiſtigh huys. Indienſe niet en weet,
't Is ſpijſe ſonder zout, en niet een ſoeten beet.
Ten leſten, is men jongh, de jeught is onbedreven,
En woelt als in een zee van dit ellendigh leven;
En worter yemant out, ſoo naeckt ſijn hooghſten noot,
Eylaes! ſijn kranck geſtelt dat wortelt met de doot.
Wat dienter meer geſeyt? wie kan hem nederſtellen,
Of hem ſal eenigh dingh in geeſt of leden quellen:
Geen menſch is ſonder druck, hoe vrolijck dat hy leeft,
Dewijl oock even-ſelfs een roos en prickels heeft.
De blijſchap even-ſelfs die heeft een droevigh weſen:
Want van geſtage vreught en heeftmen noyt geleſen.
Het is dan alderbeſt en ver de minſte pijn,
Of noyt te zijn geteelt of haeſt een lijck te zijn.

Silenus gevraeght zijnde van *Midas*, wat voor den menſche alderbeſt was, gaf het ſelve voor antwoort, niet gheboren te werden, ofte haeſtelijck te ſterven. Maer de Philoſooph *Epiurus* had groot ghelijck om met hem te ſpotten, dat hy ſijn ſelven niet terſtont om en bracht, als hy meende dat ſulcks het beſte was. Ende daerom en werden de verhaelde verſſen van *Crantor* met geen minder geeſtigheydt, maer meerder waerheyt van een ander Griecx Poëet, met namen *Metrodorus*, aldus verdraeyt:

Wat ſtaet kan eenigh menſch op aerden overkomen,
Daer niet een ſoet vermaeck kan werden uytgenomen?
Noyt ſo verboſten tijt of ſo bedroefden jaer,
Of een die leven kan die worter vreught gewaer.
Heeft yemant kloeck verſtant, ſo wort hy ſtaegh gepreſen,
En voor een lant-juweel met vingers aengeweſen:
En is hy ſouder breyn, ſoo is hy ſonder laſt;
Men ſiet oock Princen ſelfs met gecken wel gepaſt.
Is hy gedurigh wel en ſonder krancke dagen,
So is hy recht bequaem ſijn luſten na te jagen;
En is hy ſwack van aert, en dickmael niet te wel,
Schoon hem de doot genaeckt; ten is hem geen gequel.
Indien hy in het Hof met Vorſten wil verkeeren,
Hy kan ſijn lagen naem en duyſter huys vereeren:
Indien hy ſtilheyt ſoeckt, en maer het ſijne doet,
Sijn eygen vooght te zyn dat is geweldigh ſoet.
Staen hem de velden aen, en gaet hy landen telen,
Dat is een ſoet bedrijf wie kan het oyt vervelen?
Wil hy een koopman zijn, en zeylen van de ree,
O wat een machtigh goet ontſtaeter uyt de zee!
Indien hy winſte doet, ſoo mach hy vrolijck leven,
Hy krijgt dan menigh vrient en meer als hondert neven;
En lijdt hy ſtaegh verlies hy wordt een deftigh man,
Die, al dat werelt hiet, met voeten treden kan.
Wil hy een krijghſman zijn, ſo kan hy dickwils maeyen
Daer hy noyt ploegh en ſondt, en noyt en dede zaeyen;
En ſoo hy d'oorlogh haet en lieft een ſtillen geeſt,
Soo is hy wel getrooſt, oock als een ander vreeſt.
Verreyſt hy buyten 's landts, en kan hy wel betalen,
Waer dat hy komen mach, men ſal hem wel onthalen;
Of is ſijn beurſe licht, hy draeght te minder laſt,
Soo dat hy luſtigh is en op geen roover paſt.
Indien ſijn jeughdigh hert genegen is te trouwen,
Waer vint men ſoeter vreught als by de jonge vrouwen?
Of is hy meer geneyght om niet te zijn gepaert,
Soo is hy ſonder ſorgh waer dat hy henen vaert.
Indien het echte bed hem kinders heeft gegeven,
Hy ſiet, in hare jeught, gelijck een ander leven;
Indien hem uyt het bedt geen echte vrucht en waſt,
So heeft hy vrouwen-luſt, en efter geenen laſt.
Trout hy een ſchoone vrou, wat kander ſoeter weſen?
Sy kan ſijn gulle jeught, en heeten brandt geneſen:

Of iſſe niet te moy, ey keurt haer niet te naeu,
By nachte, lieve vrient, zijn alle katten graeu.
Krijght hy een geldigh wijf, wat kan hy meer begeeren;
Op vrouwen machtigh goet daer kan men luſtigh teeren.
Heeft ſy in tegendeel maer weynigh bygebracht,
'T is ſeker dat het wijf hem des te meerder acht.
Indien ſy geeſtigh is, of heeftſe veel geleſen,
Sy kan, voor al het huys, gelijck een Raets-Heer weſen.
Of heeftſe geen verſtant als van haer doecken-huyſ,
De man leeft ſonder twiſt by ſoo een ſoete duyf.
Wat meer? is yemant jonck, dat zijn de beſte tijden,
De jeught is enckel vreught en luſt aen alle zijden;
Indien den ouden dagh tot ſijnen heert genaeckt,
Siet daer de rechte tijdt die hem eerweerdigh maeckt.
Het is dan ſonder gront dat veel onſoete menſchen,
Of noyt te zijn geweeſt, of korte dagen wenſchen,
Treet ghy in u beroep met onbedachten ſin,
In wan-genoegen ſelfs daer is vernoegen in.

Voorwaer al heeft ons Leven na den val den meeſten glants verloren, ſo en is het evenwel ſoodanigh niet, oft is ten minſten noch wel voor de doot te kieſen. Wy leſen in de Fabulen van Eſopus van een oudt man, dat hy eenen langen wegh, hout gedragen hebbende, het ſelve, ſeer vermoeyt zijnde, by hem neder leyde, en om de doot riep: en dat de doot komende, ende vraeghde waerom ſy geroepen was, hy voor antwoort gaf, om my dit hout op te helpen: ſo dra was hem de luſt van ſterven overgegaen. *Antiſthenes* ſieck leggende, en van groote pijn roepende, Wie ſal my noch van deſe ellende verloſſen? *Diogenes* een ander Philoſooph daer by ſtaende, Dit, ſeyde hy, ſoo ghy begeert, ſal het op ſtaende voet wel doen, treckende ſijn mes uyt. Ick en meen niet, antwoorde *Antiſthenes*, van het leven, maer van de ſieckte. Want alhoewel veel Philoſophen geen ſonde daer van en maeckten, om haer leven te verkorten; ſoo en ſtont hem evenwel die remedie niet aen. En voorwaer *Tamerlaen* verbloemde ſijn groote wreetheyt met een verkeerde barmhertigheyt, als hy alle de melaetſchen liet doodtſlaen, om deſelve, gelijk hy ſeyde, van haer ellendigh leven te verloſſen. Het welck ick wel geloof, genoeg tegen haren dank geſchiet te zijn, alſoo ick dickwils geſien hebbe dat oock ſtock-oude, en daer by gebreckelijcke lieden, die uyt onverduldigheydt van pijn dickwils om de doot geroepen hadden, deſelve beginnen te genaken, noch met groote begeerte na het leven joockten, en voor het eynde van haren tijt ſeer ſchrickten.

De menſchen, ſeydt de eerw. *Ioſeph Hall* in ſijn devote Meditatien in't Engels beſchreven (3. *Cent.* 30.) en ſouden voor het meeſtedeel niet geerne ſterven, noch out werden. Wanneer wy een bedaeght menſche ſien, die daer overleeft heeft alle de tanden van ſijnen mont, de hairen ſijns hoofts, het gheſichte ſijner oogen, den ſmaeck ſijns gehemelts; danſeggen wy, dat wy niet geerne komen ſouden tot ſulcken hoogen ouderom, in dewelke wy beyde, onſe vrienden, en ons ſelve een laſt ſoudẽ zijn: nochtans indien ons de keur ghegeven werde op wat jaar wy ſterven wouden, ſo ſouden wy het altijt uytſtellen tot op het naeſte, ende ons en ontbreken geen uytvluchten tot dat verlengh. En voorwaer, gelijck den ſelven *Hall* vermaent in ſijn heylige Opmerckingen, het leven is in ſijn ſelven goet, en de doot quaet, anders en ſoude David, Elias, en vele voortreffelijcke Martelaers niet gevlucht hebben om het leven te behouden, en de doodt te ontgaen. Soo en ſoude oock Ezechias daerom niet gebeden hebben, noch oock onſen Zaligmaker ons niet vermaent hebben te vlieden, om het leven te bewaren, noch oock Godt het ſelve aen den ſijnen belooft hebben, tot een loon van gehoorſaemheydt.

Dewijl dan het leven een geſchenck ende ſegen is van Godt almachtigh, en dat oock de liefde van het ſelfde, een kettingh is, gelijck *Seneca* ſpreeckt, die ons vaſt houdt, ſoo moet een yegelijck de ſoete gemeenſchap van lichaem en ziele met alle middelen ſoecken te onderhouden, en alle vlijt aenwenden, om den tijt ſijns levens in geruſtheyt des gemoedts, en de welſtant des Lichaems over te brengen.

Van de weerdigheydt des Menſchen na Ziele en Lichaem, en met wat middel deſelve in geſontheyt langh by malkander gehouden worden.

Het I I. Capittel.

Maer ſchoon al is de menſch door onverſichtigh mallen,
Wt ſijn gedurigh heyl in ſwaren noot gevallen;
Noch is des niet-te-min het edel menſchen-kindt,
Het ſchoonſte datmen weet, en op der aerden vindt.
Hy gaet des niet-te-min met opgerechte leden,
Is deftigh in vernuft, en machtigh in de reden;
Hy ſiet den Hemel aen met opgetogen geeſt,
Dat niet en werdt gheſien in eenigh ander beeſt.
En Godt de rechte born van alderley genade,
Noch gunſtigh aen den menſch en ſijn geheelen zade,
En heeft niet al-te-mael de krachten wech-geruckt,
Die hy in alle dingh te voren had gedruckt;
Daer is, uyt enckel gunſt, noch zegen ingelaten,
Die aen het ſwackſte vleys ſou namaels mogen baten:
Ia waer een nieuwen quael in eenigh landt ontſtaet,
Daer geeft de goede Godt al weder nieuwen raet;
Maer niet als door verſtant, door vlijt, en kloecke ſinnen,
En laet de wijſe Godt ons eenigh voordeel winnen:
Tot ſweet ſijn wy gedomt, mits Adam qualijck gingh,
En dat is heden noch de prijs van alle dingh.

So

Soo is dan by de menſch met alle vlijt te trachten
Hoe dat hy, door de kunſt, ſijn qualen mach verſachten;
Hoe dat hy, door de kunſt, mocht weren uytet bloet,
Al wat hem ongemack of eenigh hinder doet.
'T is vry een nutter ſaeck geſont te mogen blijven,
Als door een machtigh kruyt de ſieckte wech te drijven,
't Is beter 's vyants heyr te weren uytte ſchans,
Als binnen aen te gaen een ongewiſſe kans.
Men kan een linnen-kleet, met looge, zeep, en aſſen,
Al waſſet vuyl begaet, wel net en ſuyver waſſen;
Maer denckt vry dat het werck niet in ſijn ſtant en blijft,
Wanneer men in de waſch al vry wat harde wrijft.
'T is even met den menſch hier in aldus gelegen,
Want ſchoon hy door de kunſt verlichtingh heeft gekregen,
Hy worter door verſwackt, hy worter door ontſet,
En ſtaegh ſoo blijfter yet dat hem van binnen let.
Wel aen dan, Hollants volck, leert na den regel leven,
Hier is dat u ontbrack, in onſe Tael geſchreven:
De Maeght van onſe Stadt, die ghy hier voren ſiet,
Die is die u de kunſt uyt enckel gunſte biet.

AL is de menſche terſtondt na den val van ſijne hooge heerlijckheydt veel vervallen, en afgeweken, ſo is hy evenwel door ſonderlinge barmhertigheydt Gods gebleven de heerlijckſte Creature des aerdtbodems, en heeft alles wat daer in is tot ſijnen luſt, gebruyck, en gebiet behouden. Hier van ſpreeckt de Koninckl ijcke Propheet David in den 8 Pſalm „ aldus tot den Heere: Wat is de menſche, dat ghy „ ſijner ghedenckt? en des menſchen kint, dat ghy „ ſijner aenneemt? Ghy ſult hem ten Heere maken „ over uwer handen werck: alle dingh hebt ghy on- „ der ſijne voeten gedaen. Schapen en Oſſen altemael: daer toe oock de wilde Dieren. De Voge- „ len onder den Hemel, en de Viſſchen in der Zee, „ en wat in der Zee gaet. De wijſen onder de Heydenen hebben dit oock wel verſtaen, ende roemen doorgaens in haer na-ghelaten ſchriften de groote weerdigheyt van den menſche. *Mercurius Triſmegiſtus* heeft hem ghenoemt een groot mirakel, een Dier God ſeer gelijck: *Pythagoras* de Mate van alle dingen: *Plato* een Wonder der Wonderen: en met dierghelijcke lof is hy van andere Philoſophen beſchreven. Den ouden *Zoroaſter*, na dat hy by ſijn ſelven langh overdacht hadde het konſtigh maeckſel van den menſche, berſte ten leſten uyt met deſe woorden: O Menſche, ghy zijt een heerlijck werck van de ſtoute en alles dervende nature! deſe heerlijckheyt beſtaet ſo wel in 't Lichame, als in de Ziele: alſo hy met beyde alle andere dieren verre overtreft.

De Ziele is ſoo edel, ja by-na Goddelijck, datſe haer ſomtijdts verheffende boven alle natuerlijcke forme en geſtalteniſſen, de onlichamelijcke dingen, en die van alle materie bevrijt zijn, door een wonderbaerlijcke en gantſch vrye kracht des Geeſts begrijpt. Sy wert alleen geſchapen; ſy is ſonder materie, ſonder lichaem, geen veranderinghe, geen bedervinghe onderworpen; maer wat wil ick van de Ziele veel ſeggen die Goddelijck is, en wy van Goddelijcke dingen, gelijck *Simonides* eertijdts ſeyde, alleen konnen ſeggen, watſe niet en zijn?

Ende gelijck de Ziele des menſchen de edelſte is van alle andere Zielen, die onder den Hemel zijn, ſoo is oock een woon-plaets van deſelve, te weten, ſijn Lichaem, ſoo verre te boven alle andere Lichamen, dat het een regel en mate van deſelve gheſeydt mach werden. De waerdigheydt van het ſelve betoonen onder anderen, eerſt dat het recht opſtaende is naer den Hemel, daer d'ander dieren met het hooft na de aerde gaen bucken; waer door een menſche vermaent wert na den Hemel te ſien, en op Hemelſche ſaken te dencken. De Philoſooph *Anaxagoras* gevraeght zijnde, waerom dat hy gheboren was? antwoorde ſeer wel, Om den Hemel en de Sterren aen te ſchouwen. Sulcks is oock van den Poëet *Ovidius* aengeweſen, daer hy ſpreeckt van de Scheppinge:

De beeſten van het wout die kijcken na der eerden
Vry ſlechter als de menſch, en van geringer weerden;
Maer hy, een edel dier, en van een hooger aert,
Siet na den hemel toe, waer uyt hy is gebaert.

Ten tweeden is het menſchelijcke lichaem het gematighſte van allen, daer d'ander al te waterachtigh ofte te aertachtig zijn: ſulcx blijckt om dat het van alle uytmuntende dingen even dra beſchadigt wert, als van deſelve even-veel afwijckende.

Ten derden heeft het Menſchelijcke lichaem de fraeyſte over-een-ſtemminge van alle ſijn leden: ſo dat alle Konſtenaers na deſelve alle haer wercken aenleggen.

Ten vierden is de menſche in vele van ſijn leden veel beter en aerdiger, als d'ander Dieren. Ende om niet langh te weſen in 't verhalen van alle; hy heeft boven in 't lichaem ſeer groote herſſenen, als zijnde een redelijck en verſtandigh dier, ſoo dat die van een kleyn menſch wel eens ſo groot zijn, als van den grootſten os. Hy heeft oock by-na alleen ſleutel-beenderen, en alleen open handen, om alles wat de reden gebiet, daer mede uyt te voeren.

Ten vijfden heeft de menſch in ſich alleen 't ghene de geheele werelt begrijpt, en werdt daerom van de Philoſophen wel te recht *Mikroſmos*, dat is, kleyne werelt, genoemt. Hier is Son, Maen, al de Planeten, al de Elementen; ghelijck breeder van ons aengeweſen is in het Geſprek van de nootſakelijckheyt der Anatomie.

Laet dan *Epicurus* vry ſtil ſwijgen, met ſijn roepen dat des Menſchen Lichaem by geval gemaeckt ſoude zijn, Laet mede uyt-gelacchen werden de on-

voorſichtigheydt van *Momus*, die in 't maeckſel van 't Menſchelijcke Lichaem veel wiſt te miſprijſen. Laet oock vry *Plinius*, ende andere baſtaert-Philoſophen by ons uyt hebben, die de Nature beriſpen, datſe den Menſche naeckt ende ongewapent op de naeckte aerde in ſijnen gheboort-dagh gheworpen heeft tot ſchreyen en krijten. *Epicurus* en *Momus* en hebben niet veel antwoort van nooden; laetſe hondert jaren verſinnen om het fatſoen en het ſtellen van een lidt te veranderen, ſy ſullen moeten bekennen, dat het niet anders ofte beter en konde ghemaeckt werden, en dat de minſte veranderingh het geheele werck ſonde bederven. Wat belanght het gene *Plinius* ſeydt, dat d'ander Dieren terſtont haer nature kennen met gaen, vliegen, ſwemmen; en dat de menſche als hy gheboren is nergens van en weet, als van ſchreyen: Dat de nature d'ander Dieren verſcheyde Deckſelen en beſcherm-middelen gegeven heeft, ſchilden, huyskens, borſtelen, wol, pluymen, hoornen, klauwen; maer den menſche naeckt ter werelt doet komen. Wy ſeggen dat dien ſchrijver niet wel begrepen en heeft de macht van de Goddelijcke gaven, daer den menſche boven ander Dieren mede vereert is. De menſche is voorwaer naeckt gheſchapen: maer om dat hy over alles, dat onder de wet der Naturen ſtaet, heerſchen ſoude. Want gelijck de inſtrumenten van de vijf ſinnen vry zijn van alderhande hoedanigheyt, om niet verhindert te werden in 't ſijne te ontfangen (gelijck in de chriſtalline vochtigheyt van het oogh, en is geen koleur, om datſe alderhande koleuren ſoude konnen vaten; en ſo gaet het voort in d'ander ſinnen) alſoo en moſt de Ziele des Menſchen, dewelcke, ghelijck *Ariſtoteles* ſeydt, in macht by-na alle dinck was, met een byſonder konſt verçiert werden. Het Lichaem moſt oock naeckt en ongewapent weſen, op dat het dier 't welck over d'andere ſoude heerſchen, niet aen een ſoorte van wapenen ſoude ghebonden blijven. Want hoe ongemackelijck, hinderlijck, en qualijck-voegende ſoude het zijn, dat de menſchen, die tot wercken des verſtants geboren is, altijdt ghewapent ſtort? Ware het niet beter dat hy ſo geſchapen was, dat hy alderhande wapenen aen en uyt konde trecken, als hy begeerde? Maer Godt heeft hem voor de naecktheyt ghegeven twee dinghen, daer d'ander dieren af verſteken zijn. Voor de naecktheydt der Zielen, de Reden, dewelcke een konſt is voor alle konſten: voor de naecktheyt des Lichaems, de Handen, een inſtrument van alle inſtrumenten. Door de redenen en 't vernuft kan hy alderhande deckſelen en wapenen bedencken en verſinnen, door de handen maken en ghebruycken. Al iſt dan dat de Menſche ſwack en naeckt ter werelt komt, ſo kan hy ſijn ſelven door de Reden en Handen bevryen van d'ander dieren, en haer gewelt af-ſlaen: maer de ſelfte dieren en konnen met al haer kracht niet beletten, datſe van de Menſchen niet onder-gebracht en werden. Soo dat de Menſche meer hulp heeft van de Reden, als de ſtomme dieren van de Nature: meer van de rappigheydt der Handen, als de ſtieren van haer horens, de wilde beeſten van haer tanden ende klauwen: dewijl hy haer gewelt door de Reden en Handen onderwint, en onder ſijn macht brenght.

Nu wat aengaet de ſwackheydt en ſieckten daer de Menſchen ſeer mede ghequelt werden, ja ſommige het leven moede maken, daer toe is de konſte der Medicine van den barmhertigen Godt, die alles wat hy gheſchapen heeft, oock goedertierlijck onderhoudt, den menſche tot een groot geſchenck ende heelſaem behulp ghegeven. Dewijl hy dan van ſijn geboorte af ſwack is, ſo heeft hy de middelen van deſe konſt ten eerſten van doen, ja oock voor ſijn geboorte, als de Ouders geleert werdt wat tot eene goede telinge noodigh is, en door wat middelen de onvruchtbaerheydt wechghenomen kan werden. Door deſelve konſte leert de Menſche daer na ſijn ſelven wachten van de quade geſtalteniſſe des luchts, onghesonde koſt mijden, en andere dingen doen en laten, waer door hy ſonder ſwackheyt ende ſieckten ſijn Lichaem in langhdurige geſontheydt mach onderhouden. En alhoewel yemandt mocht dencken, waer de menſche deſe verlichtinge van daen ſoude halen, indien alles om de ſonde vervloeckt is gheweeſt; ſo ſtaet hier op te antwoorden, dat Godt de Fonteyne van alle goetheyt, niet alle het goet dat hy de Scheppinge verleent hadde, door de vervloeckinge uytgebluſt heeft, maer datter uyt ſonderlinge genade noch ghenoegh overgebleven is, om het leven der Menſchen te onderhouden, en datter niet alleen quaet onkruyt en diſtelen, maer oock geſonde kruyden uyt de aerde ſpruyten, volgens het ſchrijven van den Poeët *Ovidius*:

Het velt dat geeft ons heylſaem groen,
Oock veel dat hinder plagh te doen;
En wie doch heefter noyt gegaen,
Daer roſen by de diſtels ſtaen?

Soo is oock elck Landt verſien met eygen en beſondere remedie voor de ſieckten, die aldaer na den aert van de plaetſe meeſt vallen: waer van den Boek der Naturen ons verſcheyden exempelen aenwijſt. De Pocken, die in Weſt-Indien (van waerſe door de Spangjaerts in de Landen van herwaerts-over ghebracht zijn) haren oorſpronck hebben, werden by de Indianen geneſen met ſap van ſeker hout, aldaer veel waſſende, 't welck wy daerom Pock-hout noemen. Die van *Moluscke* werden ſeer gequelt van een ſlange, welckers beet doodelijck is, dien de inwoonders weten te heelen met hout dat in 't ſelfde Eylandt groeyt. De Blaeu-ſchuyt een ſieckte deſe Landen byna eygen, vint hier oock ſijn eygen remedien,

dien, Lepel-bladeren, Beucke-boom, Water-kerſſe, en diergelijcke. Ick hebbe in Italien buyten de ſtadt Napels, ontrent het ſtedeken *Puzzolo*, eertijts *Puteoli*, niet verre van de houve van *Cicero*, ghesien een kuyl, die alle dieren door eenen vergiften damp doet beſwijmen: dan daer is een poel ontrent, *Lago d'Agnano* genoemt, die de half-geſtickte beeſten wederom doet bekomen. De inwoonders houden hier honden toe, waer van ſy voor de vreemdelingen een ofte meer in den kuyl werpen, welckers oogen terſtont omdraeyen en vierigh root werden, ſoo datſe voor doodt nedervallen, ende oock doot blijven ſouden, ten ware ſy terſtont uytgetrocken, en in des Poels ſtilſtaende water geworpen werden, en dan bekomen ſy wederom, en werden fris als te voren. Deſe Kuyl wert hierom by de inwoonders *Grotta de Cani*, ofte Kuyl der Honden genoemt. *Leander Albertus* in ſijn Italiaenſche beſchrijvinge van Italien, verhaelt dat *Carel* de Achtſte Koningh van Vranckrijck, als hy het Koninghrijck van Napels ingenomen hadde, een levenden Ezel in deſen kuyl liet werpen, en dat den ſelfden aldaer ſubijtelijck doot bleef. Ick heb op die plaets hooren vertellen dat eenen droncken Hoogh-duytſch die eygen proeve genomen hadde: maer dat hy ſijn vrienden niet meer en quam boodtſchappen van ſijn wedervaren, als de vrome *Canius*, daer *Seneca* af verhaelt, wel voornam, maer niet en volbracht. Het ſoude al te langh vallen, om van deſe materie meer exempelen by te brengen, inſonderheyt dewijl het gene nu geſeyt is, in alle Landen aengemerckt kan werden.

De Medicijne dan leert ons onderſcheyt maken, tuſſchen het gene de geſontheyt ende het leven dienſtigh ofte ſchadelijck is, ende haer kracht beſtaet ofte om den Menſche in geſontheyt te behouden, ofte ſieck zijnde, wederom geſont te maken. Om alderhande Sieckten en Gebreken te geneſen, iſſer van verſcheyde Medicijns in onſe tael geſchreven, en menighte van remedien overhoop gehaelt, tot ſeer kleyn voordeel van den Leſer; alſo het geneſen niet en beſtaet in veel recepten, maer in de kenniſſe van de ſieckten, en de methode ofte maniere om de remedien wel en te gelegener tijt te gebruycken, het welck alle mans werck niet en is. Maer van de Geſontheyt te bewaren, het welck een yegelijck begrijpen, verſtaen, ende volgen kan, en is by niemant eens aengheroert. Daer nochtans dit deel der medicijne het oudtſte is, als van het welcke, na het ſchrijven van *Hippocrates*, de Konſte ſijn begin en oorſpronck genomen heeft, en oock verre het nutſte en ſekerſte. Want alhoewel in deſe bedorven eeuwe weynigh op de behoudenis der Geſontheyt gepaſt wert, ende de Menſchen niet veel en bedencken, wat een verborgen ſchat de Gheſontheyt zy, voor al-eer datſe in eenige kranckheyt komen te vervallen:

(Siet! niemant kent ſijn eygen goet,
Voor dat hy't eens ontberen moet.)

nochtans is het beter voor een verſtandigh Menſche, liever met wat ſorghvuldigheydt deſen ſchat te bewaren, als den ſelven verloren hebbende, met moeyte en perijckel wederom te gaen ſoecken. *Demoſthenes* plagh van die van Athenen te ſeggen, datſe waren ghelijck de boeren, die op het ſcherm-ſchool haer oeffende, den ſchilt elcke reys hielden voor de plaets daerſe den ſteeck ontfangen hadden, ende niet te voren eerſe hem kregen. Niet anders doen de gene, die liever van Sieckten geneſen zijn, als haer voor deſelve wachten. Niemant ſal den vyant in de Stadt laten komen, om hem daerna met perijckel uyt te ſlaen: maer ſal liever alle neerſtigheyt aenwenden om hem daer uyt te houden. Alſo is het oock lichter met de waerneminge van het gene wy ſullen aenwijſen, de ſieckten uyt het Lichaem te keeren en te houden, als deſelve daerna met de ſcherpe wapenen der ghenees-middelen uyt te jagen. De purgerende Medicamenten ſuyveren het Lichaem wel, maer maken het daerbenevens oock ſwack, gelijckerwijs (als *Plutarchus* hier van ſeer wel ſeydt) aſch en zeep het linden in den waſch wel ſchoon maeckt, maer oock doet verſlijten. Deſelfde *Plutarchus*, als oock *Plato*, vermanen daerom met goede reden, datmen niet dickwils, maer alleen als de noot dringht, dranckenom te purgeren ofte te braken en behoort in te nemen. Ick ken ſommige, die alſſe wel goet chier gemaeckt hebben, terſtont met haer pillen in de weer zijn, als of het droncken drincken dan geen quaet en konde doen; daer het een ſoo wel als het ander het Lichaem ontroert en verſwackt. Wie ſoude dan niet het beſte ende ſekerſte kieſen, ende de Geſontheydt niet liever door goede ordre bewaren, als deſelve, door onordentlijcke maniere van leven verloren hebbende, met onſekere middelen gaen ſoecken?

Waerom de Menſchen in de eerſte tijden veel langher leefden, dan ſy nu doen.

Het III. Capittel.

De menſchen die wel eer hier op der aerden waren,
Beleefden menighmael de negenhondert jaren,
Vol kracht en groene jeught: men vont geen droeve pijn,
Geen peſt, geen heete koorts, geen wreeden flereçijn;
Maer nu de griſe tijt is hooger op-gekomen,
Soo heeft de ſnelle doot de werelt in-genomen,
Gicht, ſcheurbuyck, kugh, graveel, en ander ongeval,
Die vielen uyt de lucht, en vlogen over al.
Geef reden, Sangh-godin. De werelt eerſt geſchapen,
Liet uyt haer gulle ſchoot een machtigh voedſel rapen,
Het

Het was of edel zaedt, of wonder ſchoon gewas,
Al wat men uyt het velt of van de boomen las.
Geen menſch en werd geſwackt door luſt of gulſigheden,
Maer yeder ſpit het lant, en oeffent ſo de leden:
Men at geen leckerny, maer ſlechts gemeene koſt,
En water uyt de beek dat was hun ſoete moſt.
De ſterren niet vergift met ongeſonde qualen,
Die gaven enckel heyl, en niet als ſoete ſtralen:
Maer dat ick hooger acht de menſche nu geplant,
Quam eerſt als uyt de vorm van Godes eygen hant.
Dat van den Schepper komt, hoe kan het licht bederven?
Dat uyt het leven rijſt, hoe kan het haeſtigh ſterven?
O groote Leven-vorſt! O's menſchen hooghſte goet!
Koom woon doch binnen ons, doch meeſt in ons gemoet.

DE menſche van eener vrouwe gheboren (ſeyde de H. *Iob* in ſijn 14 Capittel) leeft eenen korten tijt, gaet op gelijck als een bloeme, ende valt af: vlucht als een ſchaduwe, ende en blijft niet. Op deſelfde maniere heeft de Prince van de Grieckſche Poëten de menſche vergheleken by de bladeren, die van de boomen vallen; en een ander ('t is nut de verſen van de Poëten met de ſpreucken van de heylige Schrifture te vergheliјcken, ghelijck ons na den Outvader *Baſilius* geleert heeft den geleerden Hollander in de voor-reden van *Stobæus*) te weten, *Pindarus*, ſeyt een menſche niet anders te weſen, als een droom van een ſchaduwe, met een bequame ghelijckenis, gelijck *Plutarchus* oordeelt in ſijn trooſt-reden aen „ *Apollonius*: Want wat iſſer, ſeyt hy, flapper en min- „ der als een ſchaduwe? en met wat woorden ſoude „ noch yemant een droom van deſelve konnen uyt- „ beelden? *Glaucas* gevraegt zijnde na ſijn geſlacht, gaf eertijdts by den Grieckſchen *Homerus*, ende nu by den Nederlandſchen, deſe antwoorde:

De dochter van het wout, de friſſche boom gewaſſen,
Zijn op bequamen gront de menſchen toe te paſſen:
Haer groen, des ſomers kroon, dat wort des winters roof,
En ſiet een jonger blat verdrijft het oude loof.
Wy groenen in der jeught en hebben blijde dagen,
Maer worden van de doot allencxken wech-gedragen;
En t'wijl de tijt verloopt, en onſe vruchten leeſt,
So wort een nieu geſlacht dat wy eens zijn geweeſt.

In deſe kortheydt van ons leven is wel onderſoeckens waerdigh, waerom dat de menſche ſoo verre, ende tot eenighe hondert jaren ſijn leven in de eerſte eeuwe plagh uyt te ſtrecken; daer nu ter tijt het leven der menſchen ſo kort is, en voor groot wonder gerekent wert, als yemant de hondert jaren kan halen.

De oorſaken werden verſcheydelijck by verſcheyden Autheuren voorgeſtelt, dan zijn meeſt vervat in de verſcheyde leſſen, die *Pedro Mexa* in 't Spaenſche beſchreven heeft, dewelcke wy alhier kortelijck ſullen aenwijſen.

Ons eerſte Voor-ouders Adam en Eva, als zijnde ſonder eenigh ander middel van de eygen hant Gods geſchapen, zijn buyten twijffel geweeſt van de aldergematighſte complexie, die ſy met goeden regel van leven te houden wel bewaerden, ende alſo haer leven verre uytſtreckten. Waerom oock de kinderen van ſo geſonde Ouders geſproten, en van ſo edel ſtof opgeleyt, mitſgaders oock de kindts kinderen, die van nature ſoo lange leefden, moeſten mede na haer ouders gematigde complexie aerden: totter tijt toe dat door veranderinge van eeuwen (door dewelcke ghemeenlijck alle dingen vergaen en veranderen) de menſchelijcke nature begoſt te krencken en te vervallen, en dat de tijt van 's menſchen leven korter begoſt te werden. In dien tijdt hadden ſy noch een ſake, die haer mede te langer dede leven, dewelcke ons nu veel ontbreeckt, te weten; groote matigheyt in Spijs en Dranck, en van beyden luttel verſcheydenheyt. Want ſy en wiſten niet van ſo veel ſoorten van ſpijſe, noch oock om deſelve op alderhande manieren van leckerheydt toe te maken; waer door by ons veelderley ſieckten ſpruyten, ende dien volgende de doot dickwils veroorſaeckt wert: gelijck ſeer ſtichtelijck aengheweſen is by den wijſen *Seneca*, in ſijnen vijf-en-tnegentighſten brief. Men ghelooft oock vaſtelijck dat de kruyden en vruchten van dier eeuwen ongelijk van meerder kracht en voedtſel waren, danſe nu ter tijdt zijn, vermits datſe uyt nieuwe aerde ſproten en wieſſen, en niet uyt weecke en ongeſonde gront, gelijck die tegenwoordigh is: want de Sontvloet heeft haer vettigheyt veel benomen, en het zee-water etlijcke maenden daer op ſtaende, heeft haer weeldige vruchtbaerheyt ſeer beſchadight. Een goet vrient, die de natuerlijcke redenen neerſtigh onderſoeckt, meent dat d'oude haer ſpijſe al meeſt raeu gebruyckten, en dat het vuur ons de voornaemſte oorſaeck is van kort leven. Al wat wy eten werdt meeſtendeel door het vuur gekoockt, het welck het beſte en fijnſte eerſt uyttreckt (gelijck men ſiet in de Brandewijn, dat de voorloop, het ſubtijlſte en krachtigſte is) en doet vervliegen, eer dat het in ons lichaem ofte op tafel komt. Sulcks bewees hy; dat den reuck, die wy met den waeſſem van gheſode ofte gebrade ſpijſe intrecken, ons niet alleen en verquickt, maer oock verſadight, gelijck in't volgende Capittel uyt het exempel van *Democritus* ſal blijcken, en oock te ſien is aen de ghene, die in de keucken langh over de Spijſe gaen, dat haer den honger geheel vergaet. So ſeyt de Poët *Horatius*, dat magerheydt, koortſen, en alderhande ſieckten in de werelt gekomen zijn na dat *Prometheus* het vuur uyt den Hemel geſtolen, ende de menſchen medeghedeelt hadde. En datmen hier tegen ſoude werpen, dat Oſſen en Koeyen geen geſode ofte gebrade en eten, en evenwel ſoo lange niet en leven als de menſchen; dient voor antwoort, dat de menſchen, alſoo ſy boven alle andere dieren het aldergematighſte

tighſte en volmaeckſte lichaem hebben, ghelijck in 't voorgaende Capittel is vertoont, ſo behoorden ſy oock ſo veel langer te leven als haer volmaektheyt grooter is; daermen nu ter contrarie ſiet, dat vele en oock verachte Dieren in langduerigheyt des levens de menſchen verre te boven gaen. Waer over dePhiloſooph *Theophraſtus* ſtervende (*Seneca* noemt hier qualijck *Ariſtotelem*, dewijl deſelve in 't vijfde Boeck van de telinge der Dieren op 't 10 Cap. ſchrijft dat de Menſchen naeſt den Olifant, de langhſt-levenſte is van alle de Dieren) de nature beſchuldigde, dat hy Herten en Kraeyen, die daer niet aengelegen was, een lang leven; en de Menſchen, die daer veel aenhingh, een kort leven gegeven hadde: want indien haren tijdt langh geweeſt was, dat ſy van alle konſten en wetenſchappen volkomen kenniſſe ſouden konnen bekomen hebben, ghelijck *Cicero* betuyght in 't derde Boek van ſijn *Tuſculaenſche Queſtien.* Maer deNature te willen beſchuldigen, dat is een proçes, ghelijck *Seneca* wel ſeydt, een Philoſooph ofte wijs man niet betamende. Hierbeneffens ſtaet noch aen te mercken, dat Adam de krachten der kruyden, plantſoenen, en ſteenen bekent waren (het welk ſijn kinderen van hant tot hant van hem leerden) meer dan yemant ſedert die tijt heeft konnen verſtaen oft begrijpen. Het was een groot behulp des levens, en der geſontheyt, en om de ſiecken te geneſen (alſſer eenige waren) 't gebruyk van ſlechte, ongemengde, en nochtans volkomen remedien; nalatende de fenijnige vermengelinge van Antinomy, Quikſilver en diergelijcke, die nu ter tijt ſonder onderſcheyt in de Sieckten te maken, van de Quackſalvers, en andere dwaſen tot groote ſchade des lichaems, en verkortinge des levens ingegeven werden. En dat meer is, in de voorledene eeuwen ſo was des menſchen geſontheyt en leven grootelicken geholpen en onderhouden door den loop des Hemels, en invloeyinge der ſterren en Planeten die doen ter tijdt jonſtiger waren, als ſy nu zijn: om dieſwille datſe ſoo veel aſpecten, conjunctien, eclipſen, en andere impreſſien, gelijckſe by deSterre-kijckers genoemt werden, niet geleden en hadden, waer uyt deſe veranderingen en vernieuwingen op 't aerdtrijck en d'elementen geſproten zijn. Boven deſe, en andere redenen, die uyt de nature ſouden mogen getrocken werden, behoort oock de oorſake van 't lange leven in dien tijde, toegeſchreven te werden de voorſienigheydt Gods, die het beliefde dat hy aldus lange leven ſoude, en dat de voorſeyde oorſaken malkanderen behulpſaem waren: op dat van twee menſchen alleene veel geboren ſouden werden, en dat het menſchelicke geſlacht vermenichvuldigen ſoude. Wy mercken oock mitſdien dat de menſchen niet ſo lange leven en ſouden na de Sontvloet, als van te voren, dat God Noë in de Arcke liet gaen, en behiel meerder ghetal van mannen en vrouwen, dan hy in 't beginſel geſchapen hadde, op dat de werelt binnen korten tijt wederom bewoont ſoude worden. Die noch ten tijde van Abraham ſo woeſt was, datter geſchreven ſtaet, van hem en Loth ſijnen Oom, dat den eenen het ledige lant ten Ooſten, den anderen ten Weſten tot ſijn gebruyk innam, ſonder yemants tegen ſeggen; daer de werelt in de volgende tijt ſo vermeerdert is, dat ſy van menſchen krielt, ende dat het ſchijnt indiender nooyt oorlogh, peſtilentie, ofte diergelijcke plagen den menſche over-quamen, dat de werelt den Inwoonders te kleyn ſoude vallen.

Den Oudt-vader St. *Auguſtijn*, ſprekende van deſe dingen, ſeydt, dat ons voor-vaders meer voordeels hadden dan wy, niet alleenlick in geſontheydt ende langh leven, maer oock in ſtature en groote, gelijck dat blijckelick is in menige Boecken, graven, en gebeenten die onder groote gheberghten ghevonden zijn geweeſt, in ſulcker voegē datmen waerachtelick gelooft, dat deſelve waren gebeenten van de menſchen die voor ofte ten tijde van de Sontvloet leefden. De voorſeyde St. *Auguſtijn* ſeydt, dat doen hy was in *Utica* (een Stadt in *Africken* gelegen) aldaer 't gebeente van eens menſchen lichaem ſag, 'twelck ſo groote kaecx-beenderen hadde, en ſo gewichtig was als de beenderen van hondert menſchen van ſijnder eeuwen. Hier op hebben miſſchien geſien de fabulen en Poeëten, die ons veel van de krachten, en ongelooflijke ſterkten van d'oude Reuſen vertellen.

Antonio de Guevara, Raet en Predicant van Keyſer Carel, ſeydt in 't 3 Boeck van ſijn Spaenſche Brieven de reden te zijn, dat de menſchen in die tijden grooter waren, om datſe ſoo vroegh niet by en ſliepen, en dat de mans-perſonen niet voor haer dertigh, noch de vrouwen voor haer twintigh jaren en trouden: en datmen nu dat werck begint, eermen te degen bequaem, en tot behoorlijcke jaren gekomen is, ſo dat de ſtoffe die tot de waſdom gedyen ſoude, door het byſlapen verdaen wert. Maer wat den loop van het lang leven aengaet, die is al over lange tijdt geſteut. *Solon*, een wijſe van Athenen, heeft het menſchen leven bepaelt met ſeventigh jaren. Alſo ſeydt Moſes, en na hem de Koninglicke Propheet David „ in den 90 Pſalm deſe woorden: Ons leven duert „ ſeventigh jaren: wanneer 't hoogh komt, ſo zijnt „ tachentigh jaren: en wanneer 't koſtelick geweeſt „ is, ſo is het moeyte en arbeydt geweeſt; want het „ vaert ſnel wech, als vlogen wy daer van. Hierom beklaeght hem, ſchrijft *Seneca*, het meeſtedeel van de menſchen over het ongelijck van de Nature, dat wy voor een kleyne tijdt geboren werden, dat onſe jaren haeſtigh door loopen, ſo dat het leven, behalven in ſeer weynige, dickwils ophoudt als het maer begonnen heeft.

De machtighe Koningh *Xerxes*, als hy ſijn groot Legher overſien hadde, ſchreyde daer over, om dat ſoo veel duyſenden ſo haeſt ſouden komen te ſter-

ven. Het welck ſeer aerdigh uytghebeelt wert in den Spiegel van de Edele Heer *Iacob Cats* met deſe verſen: *Men houdt dat Xerxes, op den dagh,*

Als hy ſijn grooten Leger ſagh,
Als hy ſijn Ruyters over-al
Sagh draven in het groene dal,
Stont treurigh midden in het Heyr,
En ſloegh ſijn hooft en oogen neer,
Men ſagh genoegh aen ſijn gebaer
Dat ſijn gepeys was wonder ſwaer;
En van den Raedt, een deftigh man,
Die vraeghter hem de reden van,
Die vraeght wat datter is gebeurt
Dat ſoo een machtigh Prinçe treurt,
Daer hy geen man in 't Leger ſiet
Die hem niet lijf en leven biet.
De Koningh ſprack; ick ſie de macht,
Die niet dan mijn bevel en wacht;
Ick ſie hier menich dapper Helt
Sich moedigh toonen in het velt,
Ick ſie het en noch evenwel
So baertet my een drouf gequel;
Want ſegh doch eens, na hondert jaer,
Waer ſalſe zijn dees groote ſchaer?
Eylaes! verſtoven als een kaf,
Eylaes! verſchoven in het graf:
Dit ſey de Vorſt, en tot beſluyt,
Soo berſten hem de tranen uyt.

Dit dan aldus zijnde, moet een yegelijk vermaent weſen, dat hy dit leven, het welck van ſijn ſelven ſo kort is, door quade en ongheregelde middelen niet meerder en verkorte, maer dat hy veel liever alle neerſtigheydt en ſorge aenwende, om door matigheyt en ſoberheyt, ter eeren Gods, en tot dienſte van ſijnen even-naeſten, de kortheydt van het ſelve uyt te ſtrecken, en ſo veel mogelijck is te verlengen.

Of het leven door de Konſte ofte eenigh middel verlengt kan werden.

Het IV. Capittel.

HEt is een hart geſchil, en over langh gedreven,
Hoe ons de gronden ſtaen van dit ellendigh leven,
En of Godt aen den menſch, als door een ſtale wet,
Sijn dagen heeft beſcheert, ſijn palen heeft geſet,
En of hy met beleydt, en door beſette reden
Een vaſter leven-kracht kan brengen in de leden,
Dan of een yders tijdt ſo vaſt verzegelt ſtaet,
Dat hem geen kunſt en helpt, geen hinder oyt en ſchaet.
Hy die van al het ſtuck de gronden ſoeckt te kennen,
Die tale na het werck van al de ſoete pennen
Die onſe Beverwijck *te ſamen heeft gebracht,*
Daer wert het diep geheym getogen uytter nacht.
't Is dan mijn voorſtel niet hier dieper in te treden,
Want tot ſoo grooten werck behoeft een langer reden,
Maer om hier kort te zijn, ſoo ſegh ick heden dit,
Een yder nemet op tot ſijn beſcheyden wit:
Het eynde van de menſch is aen den menſch verholen,
De middels evenwel zijn yder een bevolen:
Ghy doet wat u betaemt in sieckt' en ongeval,
En weeſt dan voort getrooſt hoe Godt het ſchicken ſal.

INdien de Natuere ons Lichaem, gelijck het van Godt almachtigh geſchapen was, hadde konnen onderhouden: ſo en ſoude geen Genees-konſte in de werelt van noode zijn gheweeſt. Dan alſoo het ſelfde niet alleen door inwendighe en aengheboren oorſaken de verganckelijckheydt onderworpen is, maer ook geſtadigh van buyten beſprongen en beſchadight wert, ſo iſſer nootſakelijck een Conſte gevonden om de ſiecken te geneſen, en de geſontheyt te bewaren, en dien volghende 't Leven, het welck kort is, door goeden regel te behouden, en ſo veel mogelijck is, verlengen. Maer hier tegen wert van ſommige opgeworpen: Dat den tijt ons levens van alle eeuwigheydt vaſt geſtelt is, en datter overſulcx geen middelen konnen gevonden werden, om 't gene dat God eens beſloten heeft, te doen veranderen. Over deſe gewichtige ſake hebben vele fraeye geeſten haer herſſenen, en verſtant gheſcherpt, en aen beyde zijde, ſo voor de vaſtigheydt, als voor de beweeghlijckheyt van onſen tijt, ſo veel redenen bygebracht, dat de aldergeleertſte genoegh te doen hebben, om dit ſtuck eens gheheel vaſt, en buyten eenighe twijffelingh te ſetten.

Dat den tijdt van ons leven vaſt geſtelt is, en dat onſe dagen bepaelt zijn, daer wy niet over en konnen treden, en betuyght niet alleen de H. man *Iob*: maer vele van de wijſte Heydenen ſchijnen in dat gevoelen te zijn geweeſt, als onder anderen *Ariſtoteles, Seneca, Plutarchus*. Ende by *Homerum* geeft *Hector* ſijn huyſvrouw, die, vreeſende voor ongeluck, hem badt dat hy teghen den Vyandt niet ſlaeghs ſoude gaen, deſe antwoordt:

Lief weeſt voor my doch niet beſwaert,
Want niemant in het graf en vaert

Dan

Dan als op hem de Nood-dwangh druckt,
En hem ten grave neder-ruckt;
Dat is van oudts een ſtale wet,
Die alle menſchen is gheſet:
Geen jongh, of kloeck, of handigh man,
Die dit gheweldt ontwijcken kan.

En by *Virgilium* ſpreeckt *Iupiter* de volgende woorden: *Gaet ſtelt dit voor een vaſten gront,*
Eenyder heeft ſijn wiſſen ſtont,
Eenyder ſi'n gheſetten dagh,
Die niemant uyt voor-by en magh;
En Turnus die nu deftigh ſtrijdt,
Die heeft al mede ſijnen tijdt,
En na de ſaken heden ſtaen,
Soo is het nu met hem ghedaen.

Dit meenen de Medicijns de nootſakelijkheyt van haer konſte wat teghen te zijn, gelijck den geſetten tijt oock tot dien eynde haer, van ſommige voorgeſchoten wert, en ſouden het daerom liever houden met de gene, die leerẽ dat den tijt van ons leven beweegt en veranderlijck is; en gelijck een kaers die in de ſon, wint of regen ſtaet, of een dief in heeft, haeſtigh uytgaet oft verbrant, en die daer van bewaert, oft op ſijn tijt geſnoten wert, veel langer duert, dat het even eens gaet met het leven, en de geſontheyt onſes Lichaems. Bewijſen derhalven dat vele van ſtercke en geſonde complexie door quaet leven, en ander ongeval vroegh tot haer doot komen, daer in teghendeel ſommige ſlappe ongeſonde luyden tot een hooghen ouderdom geraken, om datſe op de mate, en volgens de regulen van de konſte leefden. *Plato* en *Ariſtoteles* ghetuygen van een ſeker Philoſooph, met namen *Herodicus*, dat, al was hy na 't oordeel van een yegelijck van d'alderteerſte nature, en geheel uyt-teerde, evenwel tot ſijn hondert jaren gekomen is. *Galenus* verhaelt datter een Philoſooph t'ſijnen tijde geweeſt is, die een boeck uyt-gegeven hadde, waer in hy leerde, op wat manier, en door wat middel men den ouderdom, en dien volghende, de doodt ſoude konnen ontgaen. En al-hoewel dit met recht van *Galeno* beſpot wert: ſo heeft evenwel d'ervarentheydt gheleert, dat de Konſt niet heel te vergeefs en was. Want de Philoſooph nu al tot de tachentigh jaren gekomen, en ſo uytgeteert zijnde, dat hy niet als vel over 't ghebeente en had, heeft evenwel ſo veel met ſijn konſt te weegh ghebracht, dat hy niet als heel langſaem en ſoetjens ten langen leſten uyt en gingh. Het ſelve getuyght *Galenus*, die ſeer out geworden is, van hemſelven en andere, dewelcke ſchenen geboren te zijn om haeſt te ſterven, evenwel door de konſte langhen tijdt onderhouden wierden. En de Philoſooph *Seneca*, die op vele plaetſen de nootſakelijckheydt van den geſetten tijt ſeer hart drijft, als of die noch door neerſtigheydt, noch uyt genade eenigh verlengh konde krijgen, ſchrijft „ evenwel in ſijnen 58 brief; Indien de werelt, die „ niet minder als wy ſterffelijck en is, door voorſich„ tigheyt buyten het perijkel gehouden wert, ſo kan „ oock ten deele onſe voorſichtigheyt het lichaem „ langher ophouden, indien wy de welluſten, waer „ door 't meeſtendeel vergaet, konnen bedwingen, „ en in den toom houden. Sulcks beveſtigt hy oock met 't exempel van *Plato*, en beſluyt ten leſten, dat de matigheydt den ouderdom kan verlengen. En *Virgilius* die te voren de daghen vaſt ſtelde, ſeydt van *Dido* de Coninginne van Carthago, dewelcke uyt onverdult over 't vertreck van *Eneas*, haerſelven het leven benomen hadde:

Sy leydt verbeten van de doodt,
Niet na den regel van den Noodt:
Maer in der haeſt, en al te ras
Oock eer haer tydt ghekomen was.

En niet alleen dat de Wijſen onder de Heydenen hier in los gaen, ſelver de Theologanten weten naulijcks dit ſtuck ſo vaſt te ſetten, datter gheen waerſchijnelijcke redenen ſouden teghen gebracht konnen werden. De Medicijns wetende, dat het ſorgelijck is buyten de palen van ſijn beroep te gaen, en ſteken haerſelven hier ſoo verre niet in, datſe haer ſouden laten voorſtaen dit geſchil te konnen nederlegghen. Evenwel overleggende, dat hare konſte niet te vergeefs van den al-wijſen God den menſche gegeven is, ſo houden ſy dit met de reden beſt overeen te komen, dat Godt den menſche een tijdt des levens geſtelt heeft, en dat hy hem, volgens die bepalinghe een geſtalteniſſe en gematigheydt des Lichaems gegeven heeft, om tot ſoodanigen tijdt te moghen in weſen blijven: maer dat weynigh menſchen tot haren bepaelden tijdt gheraken, ſommige door verſuym en onachtſaemheydt, om haer goede en ſtercke natuere wel te bewaren, ende met goede middelen haer Lichaem van ſieckten te bevrijden, andere door vallen, verdrencken, quetſen, en diergelijcke ongheluck. *Aſclipiades* (ſchrijft *Plinius* 7. 38.) ſtont eertijdts ſo vaſt op deſe konſte, dat hy met de Fortuyne dorſt een wedtſpel aengaen, nimmermeer voor een goet Medicijn te willen gehouden weſen, indien hy oyt werde ſieck bevonden: en dat oock winnende, viel in ſijnen hooghſten ouderdom doot van de trappen, ſonder immermeer van eenighe ſieckte bevanghen te zijn gheweeſt. So dat het gemeen gevoelen van de Medicijns is, dat ſy door hare Konſte den Menſche brengen tot ſijn geſtelde tijt, daer hy lichtelijck anders door eenigh onghemack niet toe en ſoude geraken. Alſo ſeydt *Cicero, lib. de Fato*, indien het vaſt geſtelt is, dat den ſiecken niet en ſal ſterven, dat oock met eenen vaſt gheſtelt is, dat hy den raedt van een Medicijn moet ghebruycken. Op deſelfde maniere ſpreeckt *Seneca* in de 36 natuerlijcke queſtie van ſijn tweede Boeck: „ Al ſchijnt de Geſontheyt door Gods ſchickinge te „ weſen, ſo moetſe nochtans de Medicijns toeghe-

„ ſchreven werden,om dat door ſijn hant de weldaet „ van Gods ordinantie ons toe-komt. Soo dat het ghebruycken van middelen gantſch niet en ſtrijt teghen Godts voorſchickinge. Daer van hebben wy een levendigh exempel in den Koningh *Hiſkia*, dewelcke al was hy wel verſekert door de bootſchap van den Propheet, dat hy niet ſterven en ſoude, geboot evenwel een plaeſter van vijgen op ſijn geſwel te leggen. Den Apoſtel ſchip-breuck lijdende ontrent het Eylandt *Maltha*, en wel wetende dat niemandt van de ghene, die in 't ſchip waren, blijven ſoude, of een hair van ſijnen hoofde krencken: ſiende evenwel dat de bootſgeſellen het ſchip ſochten te verlaten, ſeyde hy tot den Hooft-man, ende de Krijghs-knechten: Soo deſe in 't ſchip niet en bleven, ſoo kont ghylieden niet behouden worden.

Daer zijn mede noch veel Medicijns, die met de natuerlijcke redenen de ervarentheydt willen ſtaende houden, datmen oock door de Konſten den natuerlijcke palen van 's menſchen leven over-treden kan. Want al-hoewel men de fondamenten, op dewelcke ons leven gebout is, niet altijdt even goet en kan onderhouden: ſoo kan men nochtans deſelve een langen tijt onderſtutten, de natuerlijcke wermte en ingeboren vochtigheyt (waer in het langh ende kort leven beſtaet) verquicken, verſtercken, en onderhouden. Sulcx ſietmen in de gene die aen een teringe of uytdroogende Koortſe gaen quellen, datſe noch lange tijt door vochtige verkoelende, en verſterckende remedien in't leven byna tegen de nature gehouden werden. Het exempel van den wijſen *Democritus* is hier toe aenmerckens weerdigh. Dewelcke als hy van ouderdom uytgingh, en de doodt ſcheen op de lippen te hebben, ſiende ſijn ſuſter haer ſeer beklagen, dat ſy door ſijn overlijden het aenſtaende feeſt van de Godinne *Ceres* niet en ſou konnen houden, ſtelden haer te vreden, ende hiel ſijn ſelven noch in't leven tot dat het feeſt over was door den reuck van werm broot, gelijck *Laërtius* ſchrijft, ofte gelijck *Athenæus*, door den reuck van honigh, en ontſliep alſoo ſachtjens na drie dagen, dat het feeſt duerde, als hy hondert en negen jaer oudt gheworden was. Heeft dat *Democritus* ſtock-oudt, en op het leſte zijnde, in ſijn leven, hebben dat andere Medicijns in andere krancken konnen doen, ende met eenige hert-verquickende remedien de Ziele, de welcke ſcheen met geweldt uyt te willen vliegen, noch een tijdt opgehouden; ſo meenen ſy dat ſulcks veel meer ende bequamer in geſonde ende wel-varende perſonen kan geſchieden, alſo 't lichter is de krachten te onderhouden, als te herſtellen. Wy ſullen dan beſluyten, dat het leven op die manier kan verkort ende verlenght werden. De Propheet *David* ſeyt in den 54. Pſalm, dat de bloet-gierige en godtlooſe de helft van haer dagen niet en ſullen vervullen, ende in tegen-deel belooft God den genen, die haer Ouders eeren, een langh leven op der aerden. De gemelte Koningh *Hiſkia* doot-kranck leggende, en de bootſchap des doots door den Propheet *Eſaia* al ontfangen hebbende, werde even-wel ſijn leven noch vijftien jaren verlenght. Ick en ſal niet dieper in deſen dool-hof treden; dan de gene die hier breeder af onderricht wil weſen, die kan na ſien wat in een Latijns Boeck, dat ick hier van uytgegeven hebbe, by veel geleerde ende treffelijcke mannen aen my geſchreven is.

Dat het ſchryven van de bewaringe der Geſontheyt, dienſtigh ende nootwendigh is.

Het V. Capittel.

M*Aer yemant ſal miſſchien hier tegen konnen drijven*
Dat geenſins noodigh is van dit beleyt te ſchrijven.
Vermits dat kruyt, en dranck, en zalf is ſonder vrucht,
Ten zy dat yemant queelt, of in benautheyt zucht.
Dat noyt de Medicijn en dient te zijn gebeden
Als yemant wacker is, en van geſonde leden:
Dat even Godes Soon die gronden heeft geleyt,
En dat het waerheyt is, al wat de Waerheyt zeyt.
Maer, Vrienden, hoort een woort: Indien de menſchen waren
Als in den ouden tijt en langh voorleden jaren,
Men hoefde geen behulp van eenigh heylſaem gras,
Vermits en ſpijs en dranck voor yder heylſaem was:
Vermits oock boven dien meeſt al de menſchen aten
Alleenlijck voor den noot, en geenſins boven maten,
Dies was haer lichaem ſterck, haer geeſten wonder fijn,
Want al wat voedtſel was, dat was hun Medicijn.
Maer nu meeſt al het volck genegen is te braſſen,
En met een ſtagen luſt op haren mont te paſſen,
Zijn hun de leden meeps. En ſeght my doch een reys,
Wie iſſer recht geſont en dat in voller eyſch?
Ganſch weynig, na men ſiet: miſſchien van hondert menſchen
En iſſer niemant ſoo gelijck het is te wenſchen;
Daer hapert altijdt wat aen 't een of 't ander lidt,
Vermits een ſtil bederf in ons verholen ſit.
Naer Godt de Sone ſpreeckt van recht geſonde lieden,
En raet hun t' haren dienſt geen meeſter oyt t' ontbieden.
Maer, Vrienden, letter op, en vat de ſake wel,
Wat eertijdts is geſeyt is heden ons bevel.
Dient u van deſen Boeck, en laet de Medicijnen,
Ghy kont u ſwacken aert door kunſte doen verdwijnen,
't Is ja ſoo grooten deught dat yemant 't ſyne ſpaert,
Als dat hy over zee om groote winſte vaert.

ONs ſoude miſſchien noch teghen-gheworpen konnen werden, dat den gheſonden alles geſont is, ende dat wy derhalven te vergeefs ſchrijven van de middelen, om de gheſontheydt te bewaren. Want gelijck de Poët *Ovidius* ſeyt 3. *de Ponto* 4.

Die

Die groeyt, en bloeyt in goeden ſtaet,
En hoeft geen dranck of meeſters raet;
Maer voelter yemant droeve pyn,
Die roepe dan een Medicyn.

Het ſelfde leert *Plato, Celſus*, en daer toe werden ook eenige plaetſen getrocken van *Hippocrates*. Maer wat willen wy grooter getuygenis hebben, als van de Heere *Chriſtus*, die by den Euangeliſt gheſeydt heeft, dat de geſonden den Medicijn niet van doen en hebben, maer de krancken. De reden ſchijnt dit ook mede te brengen, dewijl men ſiet dat elck Dier van naturen, en uyt ſijn ſelven weet na te jagen dat hem goet is, en dat quaet is te ſchouwen. Sulcks en bewijſen niet weynigh de huyſlieden die ten platten lande verre van de Doctoren geſeten zijn, en even-wel geſont en wel te pas tot hoogen ouderdom ko-men, ſonder immermeer eenigen raet van Doctoren gedaen te hebbē: daer aen d'ander zijde de borgers, die vol op hebben van alle remedien, en op haer ge-ſontheyt ſchijnen te leven, dikwils ſiek zijn. Dat ook de naem ſelve van de Medicijne ofte geneeſ-konſt ſchijnt de Geſonden uyt te ſluyten, alſo deſelve geen geneſinge van doen en hebben: maer wel de Sieken.

Wy ſullen hier nu kortelick op antwoorden. En wat het laetſte belangt: de gene die eerſt de namen aen de Konſten gegeven hebben, doen ſy maer be-gonnen, en noch heel rouw en onvolmaeckt waren, hebben de eere gehad, dat die namen gebleven zijn, al gebeurde het, datter na wat by-quam, het welck onder die naem niet begrepen konde werden, gelijk ick met de meeſte konſten ſoude konnen bewijſen. Al iſt dan, dat de Geneeſ-konſt alleen ſchijnt te ſtrecken tot geneſinge der Sieckten: ſo moet noch-tans dit deel, 'twelck de Geſontheyt leert bewaren, niet uytgeſloten blijven: ja kan oock het geneſen ſo ghemeen verſtaen werden, dat het de *Hygieine* be-grijpt, dewijlſe leert gheneſen de Lichamelijcke ſwackheydt, ende de ontroeringe des Gemoedts.

Het is oock waer dat de nature ons wel leert, het goede na te volghen, en het quade te mijden; maer alſo deſelve ons niet pertinentelijck de mate, hoeda-nigheyt, tijdt, en maniere aengeweſen en heeft, ſo is de konſte van noode geweeſt, de Nature niet alleen vergeſelſchappende, maer oock leydende, wijſende, en hare goede beginſelen voltreckende: dat de boe-ren lang in geſontheyt leven, is om dat ſy van haer-ſelfs en onwetende yet doen, 'twelck deſe konſt gebiedt. Sy leven ſober, wercken neerſtigh, ſlapen wel, ſo dat al wat ſy eten ſo wel verteert wert, dat-ter naulijcks eenige humeuren konnen overſchieten om ſieckten te maken. Evenwel als de ſieckten haer overvallen, ſoo komen ſy lichtelijck te ſterven, om datſe niet wetende wat haer goet ofte quaet is, geen maet in eten, drincken, wercken, en ſo voorts en we-ten te houden. De borghers zijn dickwils ſieck, om datſe meer letten om goet chier te maken, als op haer geſontheydt, liever in de herberghen op de ge-ſontheydt van andere drincken, als datſe haer eygen geſontheydt door ſoberheydt ſouden bewaren.

Wat aengaet de authoriteyt van ſommige treffe-licke Schrijbenten, die ons tegen ſchijnen te weſen. Wy ſeggē voor eerſt op *Hippocratem*, dat hy de konſt van de gheſontheydt te bewaren niet en verwerpt: maer alleen te kennen geeft, datmen de gewoonte, ſomtijts eens dient te veranderen, om het perijckel dat door gewoonlicke dingen kan komen. Want de-wijl de menſche veel onverwachte dingen geſtadigh onderworpen is, en het ſelfde niet alle tijt gebruyc-ken en kan, ſo moet noorſakelick een eenparige ge-woonte periculoos zijn. Want indienmen gedwon-gen is ſubijt yet onghewoone te ghebruycken, ſoo komtmen daer groote ſchade door te lijden.

Op't gene dat *Hippocrates* een ſobere maniere van leven in de ſiecken en geſonde miſprijſt, ſeggen wy dat hy de geheele ſobere diëte verwerpt, om dat de fouten daer in begaen, niet wel en konnen verdra-gen werden, ſo van de ſiecken, als van de geſonden, gelijck *Galenus* dat breeder uytleydt. Maer wy ne-men hier de maniere van leven vry wat ruymer. In deſelfde ſin kan verſtaen werden, het gene *Hipp.* ſeyt van 't water, als het niet ſimpelik quaet en is, datmen het dan wel ſonder onderſcheyt mag gebruycken.

Dat *Celſus* ſeydt, dat een die gheſont is, hem aen geen wetten en behoeft te binden, maer vry alder-hande koſt mach ghebruycken, en moet niet toege-ſtaen werden; alſo de leſſe van *Galenus* veel beter is, datmen hem van alle quade en onghesonde ſpijſe moet wachten: het welck *Avicenna* mede beveſtigt.

't Gene *Plato* ſchrijft, dat de gheſonde Lichamen geen behulp der Medicijne van noode hebben, is te verſtaen van de Medicamenten, die wy bekennen met onſen *Hippocrates*, dat in geſonde Lichaem niet alleen ondienſtigh, maer oock ſchadelijk zijn. Want alſſe geen quade humeuren, ſeydt *Galenus*, in 't Li-chaem en vinden, ſo nemen ſy de goede wech: waer door het Lichaem ſeer verſwackt wert. Ende deſe, ghelijck de Heere *Chriſtus* ſeyde, en hebben den Medicijn niet van doen. Dan dit is te verſtaen van de gene die heel wel te pas zijn, ende de aldervol-maecktſte ſoorte van geſontheydt hebben. Maer hoe veel zijnder van deſen ſlagh te vinden, en die-der al ghevonden werden, hoe lichtelick komenſe metter tijt oft door eenige ongelegentheyt te ver-anderen? Andere die op deſen trap der Geſontheyt niet geklommen en zijn, oft die van naturen ſwack, graveeligh, gichtigh, oft eenigh ander quellingh on-derworpen zijn, moeten wel met gheſtadige ſorgh-vuldigheyt onſe regulen waernemen, en volgen het verhaelde exempel van *Herodicus*, ende andere, als oock van een Venetiaens Edelman, *Lodewijck Cerna-ro*, en den welgeleerden *Leonardus Leſſius*, die beyde

in openbare ſchriften van haerſelven getuygen, dat ſy van natueren ſwack ende ſieckelijck zijnde, ende apparent om haeſt te ſterven, nochtans door goede ordre te houden tot een hooghen ouderdom ghe-klommen zijn.

Hier uyt kan ghenoegh blijcken, dat de *Hygieine* ofte de Konſte om gheſont te leven alle Menſchen van wat ſtaet ofte conditie ſy oock zijn, in alle hoecken van de Werelt, in oude ende jonge Lichamen, ende t'allen tijden dienſtigh en noodtwendigh is. Van dit deel der Medicijne moet na mijn gevoelen verſtaen werden 't ghene van *Democritus* geſchreven is, in een brief aen *Hippocratus*, dat alle Menſchen behooren te verſtaen de Konſte der Medicijnen: want dit en paſt niet op het ander deel, het welck leert de ſieckten geneſen, alſo het ſelfde een kloeck ende ervaren Medicijn vereyſt; maer wel op het ghene de geſontheydt leert bewaren, het welck een yegelijck behoort te weten, die ſiin leven lief heeft. Ende daeromme plagh de Keyſer *Tiberius* te ſpotten met de ghene, die na haer dertigh jaren den raet van een ander van doen hadden, om onderſcheyt te maken wat haer lichaem dienſtigh ofte ſchadelijck was. De Keyſer *Antonius Philoſophus* had deſe Konſte ſoo diep in-gheſogen, dat hy tot bewaringe van ſijn geſontheyt niet alleen niemandts raet van doen en hadde, maer dat hy oock ſelve aen andere raede konde geven. *Petrus*, na ſijn natie toe-genaemt den Spaengiaert, ende in 't jaer 1276. Paus van Romen onder den naem van *Iohannes* den X X I. was in deſe Konſte ſoo ervaren, dat hy ſelve daer door in voorſpoedige geſontheyt leefde, ende oock van die materie voor de nakomelingen treffelijke boecken naliet. De Ouden, ſeyt *Hippocrates*, en hebben hier van niet beſonders geſchreven. *Plato* getuygt dat de eerſte na-ſaten van *Eſculpius* deſelve niet veel gebruyckt en hebben. Ende ſoo meent oock *Galenus* dat deſe Konſte ten tijde van *Homerus* niet gheweeſt en is. Het welck niet te verwonderen is, alſoo deſelve, om de ſterckte van de Lichamen, matigh gebruyck van goede ſpijſe, ende andere dingen, niet ſeer noodigh en was. Maer als de Menſchen haer matigheyt, en ſobere maniere des levens begoſten na te laten, en de koſt ſochten niet om den honger te verſlaen, maer den ſelfden te verwecken, duyſent manieren vindende om de ſpijſe op het leckerſte toe te maken: ſoo zijn hier uyt alderhande ſieckten, en quellingen het Menſchelijcke Lichaem over-gekomen. De grootſte van de Medicijns, ſeydt *Seneca*, ſchrijft, dat de Vrouwen het hair niet uyt en valt, noch de gicht niet en krijgen: het welck men nochtans beyde nu ſien, niet om de nature van de Vrouwen verandert is, maer het leven; waer door ſy den ſelven leugenachtigh maken. Hy verſtaet *Hippocratem*, op wiens tijt ſulcks waerachtigh was, om de matigheyt en ſoberheyt van de Vrouwen; maer onwaerachtigh ten tijde van *Seneca*, ghelijck *Galenus* de kortbondighe Spreucke van *Hippocrates* mede uytleydt. De menſchen dan allenckskens afwijckende van de matigheyt der Voor-ouderen, en van erger tot erger vallende, ſo heeft de ervarentheyt ten leſten de Konſte voort-ghebracht. Waer toe behooren de *Hygieinà* of de middelen der geſontheyt van *Diocles*, *Aſclepiades*, en *Galenus*: als oock de *Hygieinà Paraggelmata* ofte de Gheſonde vermaningen van *Plutarchus*. De wercken van *Diocles*, van dewelcke *Suidas*, ende *Aſclepiades*, van dewelcke *Celſus* getuyght, zijn vergaen. Die van *Galenus* en behagen ſommige niet, ſo om dat hy in dit ſtuck wat duyſter is, als ook om dat hy ſeer breet weyt in eenighe dingen, die nu niet te pas en komen, gelijck daer zijn badt-ſtoven, vrijven, ſmeren, en diergelijcke. Van *Plutarchus* is dit werck wel en geleerdelijck uytgevoert, maer hy en heeft in ſo weynigh bladeren de geheele materie niet konnen verhandelen: Wy ſullen de voet-ſtappen van deſe ſterffelijcke menſchen na-volgen, en alles na de gelegentheyt van ons Landt reguleren.

Van de Geſontheydt, ende hare weerdigheydt.

Het VI. Capittel.

Geſontheyt, edel dingh, van u iſt dat wy ſchrijven,
Op dat u ſoete lucht by ons ſou mogen blijven,
Op dat een yeder menſch mocht kennen uwen aert,
En hoeje dient geviert, en hoe te zijn bewaert.
Geſontheyt, ſchoon juweel voor alle dingh te prijſen,
Wie kan na rechten eyſch u eer genoegh bewijſen?
Ghy zijt een rijck geſchenck dat van den Hemel daelt,
Dat als een gulde Son hier op der aerden ſtraelt,
Schoon yemant van het volck tot hoogen ſtaet verheven,
Mach boven ſijns gelijck, in glans en eere leven,

Getroetelt

Getroetelt van een Prins oock na ſijn vollen wenſch:
Soo ghy hem niet en ſtreelt, wat iſſer van den menſch?
Schoon yemant machtigh vee, door Godes milden zegen,
Schoon yemant groot beſlagh van landen heeft gekregen,
Schoon yemants rycke ſchat vervult een gantſche zael,
Ach! ſonder u behulp, wat iſſet al-te-mael?
Schoon yemant voor hem ſiet een tafel vol gerechten,
Die ſtaegh wert aengediſt met hondert flucxe knechten,
Schoon yemant wort getoeft met alderhande wijn,
Sit ghy niet aen den diſch, 't is al maer enckel pijn,
Schoon yemant hoort den ſangh van hondert ſoete keelen,
En hoort een geeſtigh volck op gulde ſnaren ſpeelen,
Als ghy maer henen gaet en uyt de kamers vliet,
Zoo is de gantſche vreught niet anders als verdriet.
Schoon yemant is geplaetſt daer met een aerdigh jocken
Veel geeſten beſigh zijn om blytſchap uyt te locken;
Eylaes! de ſoete praet bevalt de gaſten niet,
Ten zy ghy aen het volck u ſoete gunſte biet.
Schoon dat de ſonne ſchijnt, dat alle kruyden groeyen,
Dat al het boom-gewas ſtaet luſtigh om te bloeyen,
En dat de koelen May ons brenght den ſoeten tijt,
't Is Winter even-wel ſoo ghyder niet en zijt.
Schoon yemant heeft de keur van duyſent ſchoone vrouwen,
En mach het puyckjen ſelfs van alle maechden trouwen,
Godinne ſonder u en heeftet geenen val:
Want al wat honigh ſcheen en is maer enckel gal,
Wat dienter meer geſeyt van alle werelts ſaken,
Die niet geſont en is wie kan hem vrolijck maken?
Wel aen dan, wieſe zijt, gaet ſoeckt dan aldermeeſt
Geſontheyt aen het lijf, geſontheyt aen den geeſt.

DIt is den Lof-ſangh van de Godinne *Hygieia*, dat is, Geſontheydt, die van *Iulius Scaliger* ſeer geneuchelijck en vol van gratien genoemt wert, en uyt het Griecks van *Ariphron Sicionius* met deſelfde gratie in onſe tale overgheſet is. Diergelijcke Lof-ſangh is mede van de Geſontheyt gemaeckt by den Poeët *Orpheus*: Want de Griecken ſiende op de groote gaven, en weerdigheyt, van de Geſontheyt, hebben deſelve onder het gheral van de Godinnen geſtelt, en een onder haer met namen *Critias* ſeyde deſelve te weſen, de aengenaemſte voor den Menſche onder alle de Goden. In *Sicyonia* plagh eertijts het beelt van de Geſontheyt ſeer ge-eert te werden, alwaer de Vrouwen het hair van haer hooft ſneden, en deſe Godinne op-offerden. Wy bevinden oock uyt de ſchrift van de Griecken, dat ſy in haer maeltijden na het waſſchen van de handen terſtont malkander toe-brachten den dronck der Geſontheydt. Het welck wy wel fraeykens weten na te volghen met een grooten roomer, die wy daerom oock een *Santé* noemen, op eens anders geſontheyt; en dickwils tot ons eygen ongeſontheydt uyt te drincken: Andere onder de Heydenen, al hebbenſe de geſontheyt niet aengebeden voor een Godinne, ſoo hebbenſe evenwel haer hooge weerdigheyt ende nootſakelijckheyt genoeg te verſtaen gegeven. Als *Phyrrus* de groote Koning van *Epirus* den Goden offerden, en plagh niet te bidden om meerder Koninkrijken, om victorie over ſijn vyanden, om eere, gelt, goet, ofte andere dingen, daer de Menſchen gemeenlijck ſeer na haken: maer vereyſchte alleen Geſontheyt; gelijck of hy die hebbende, de reſte wel volgen ſoude. De Koninck *Antiochus* als hy tegen de *Galaten* te veldt gingh, docht in den ſlaep dat hem Alexander verſcheen, en vermaende, dat hy voor het ſlaen met den vyant de Geſontheyt tot het woort geven ſoude; het welck hy volghende, een groote victorie over ſijn vyanden verkreegh. De wijſe Philoſooph *Pythagoras* en plagh anders geen groeten in ſijn brieven aen de vrienden te gebruycken, als *Vaert wel*. Het welck oock daer ſijne Diſcipelen gevolgt hebben, als de ziele ende het lichaem niet beter zijnde, ende waer in alle onſe tijdelijcke welvaert in begrepen is. Ia het teycken dat ſy onder malkanderen gebruyckten, noemden ſy *Hygieia*, dat is, Geſontheydt, ende druckten dat uyt met drie circulen door malkanderen ghevlocht, uyt-beeldende de Griecksſche letteren van de geſontheyt. En voorwaer ſonder de Geſontheydt kan nergens volkomen vreught zijn. Want al of de Fortuyne al uyt een vollen ſchoot alle haer gaven mildelijck op ons uytſtorte, en de Geſontheyt alleen ontbrack, ſo en ſoude van al het andere gheen recht gebruyck, noch eenigh vermaeck konnen voortkomen. Wat ſal yemandt vermaken een tafel vol van de beſte Spijſe, die een quade ende walgende Maeg heeft? Wat geneuchte kan yemant hebben in een ſchoone Vrou die voor ofte achter lam is? Wat helpen kiſten vol gelt, voor een die ſieck te bedde leyt? De Poët *Horatius* ſeyt ſeer wel:

Het vat moet eerſt geſuyvert zijn,
Of ſoete moſt wort ſuere wijn;
Wat baet doch rijckdom eenigh man,
Als hy die niet gebruycken kan?

Laet ons dan deſe geſontheyt in weerde houden, en vry dencken dat wy in de werelt niet koſtelijcker en beſitten, als deſen verborgen ſchat.

't Is nu tijt dat wy gaen onderſoecken wat deſelve zy. Alle Menſchen, ſeyt *Galenus*, meenen datſe geſont zijn, alſſe door het gebruyk van de leden, de natuerlijcke en tot het leven noodige wercken ſonder eenigh beletſel konnen uytvoeren. Soo houden wy de maeg voor geſont alſſe wel teert, den Voet als hy gaen kan, het Oogh als het wel ſiet. Maer voor ſieck werden by een yegelijk gehouden, die ſulke werken ofte niet, ofte qualijck konnen doen. Ende alſoo in de gene, die deſe gewoonlijcke en natuerlijcke offitien des lichaems uyt-voert, twee dingen bevonden werden, de werckinge ſelve, ofte de macht daer van: blijckt hier uyt, dat de Geſontheyt beſtaet, ofte in 't

doen,

doen, ofte in 't konnen doen. Maer dat de Geſontheyt juyſt aen 't doen ſelve niet en hanght, kan men daer uyt af-meten, dat de ghene die ſlapen, ofte op eenige andere maniere ruſten van vele wercken ſtil ſtaen, ende vele leden, noch roeren, noch op eenige ander maniere oeffenen, dewelcke nochtans geſont zijn. Soo dat *Galenus* wel ſeydt, dat niet in 't wercken, maer in het konnen wercken, de Geſontheydt beſtaet. *Horat.* 1. *Sat.* 3.

Schoon dat Hermogenes by wijlen ſtille ſwijght,
Hy heeft een ſoete ſtem die in den Hemel ſtijght.

En voorwaer een yeghelijck oordeelt hem recht voor ghefondt, niet alleen als hy ſijn behoorlijcke werckinghe doet, maer oock als hyſe niet en doet, en ſlechts doen kan: en die en mach met recht niet ſieck geſeydt werden, die de natuerlijcke wercken niet en oeffent, als hy kan; maer dieſe niet en kan oeffenen, als hy wil.

Om nu volkomentlijck de natuere van de geſontheyt te verſtaen, dient verder onderſocht, waer uyt deſe macht om de natuerlijcke wercken te oeffenen haren oorſpronck heeft, en door wat oorſaeck den eenen tot die wercken bequaem is, den anderen onbequaem. Dewijl dan tot alle wercken twee dingen van noode zijn, de Faculteyt, gelijck men die noemt, of de Ziele met haer faculteyten ofte krachten bekleet, dewelcke de voornaemſte oorſake is van alle werckinge, en waer door het lichaem werckt: daer na het Inſtrument, daer de Ziele haer werckinghe mede doet, ſoo en kan men de oorſaeck hier van op de Ziele niet leggen. Want de ziele en kan niet beſchadight werden, maer blijft altijt even deſelve, en onveranderlijck, ſo langh de menſche leeft, en doet de eygen wercken, als ſy maer de eygen inſtrumenten heeft; daerom ſeyt *Ariſtoteles* dat een oudt man ſoo wel ſoude ſien als een jongh man, wanneer hy maer het oogh hadde als een jongh man. Dat de menſche dan nu gheſont, nu ſieck is, daer van moet de oorſaeck in de geſtaltenis van het inſtrument geſocht werden. Want wien al de leden natuerlijck geſtelt zijn, die is bequaem om alle wercken te doen.

De gheſtaltenis ofte conſtitutie van elck Lidt is tweederley, de eene eſſentiael ofte ſelf-ſtendigh, de andere accidentael of toe-valligh. De ſelf-ſtendige ontſtaet uyt de materie en forme van de ſubſtantie, waer uyt dat ſy haer natüre en weſen heeft. De toevallighe volght de eerſte, ende is een diſpoſitie van qualiteyten ofte gheſtaltenis van gematighden ende ander toevallen in elck lid, en het naeſte inſtrument, waer door de ſelfſtendige forme kracht heeft, en alle wercken uyt-voert, en volgens de verſcheydenheyt van deſelve verſcheyden werckt. In de ſelfſtendige geſtaltenis en beſtaet de geſontheyt niet. Want deſelve is, ſoo lange als de menſche leeft, onveranderlijck: alſo de ſelfſtendigheyt ofte het weſen van een ſaek vermeerdert noch vermindert en kan werden, maer is gelijck een getal, en alleſins waer ſy bevonden wert, daer is ſy geheel: maer de Geſontheyt blyvende de ſelfſtendige forme, en het ſelfde weſen, kan verandert werden, een en deſelve menſche is nu geſont ende dan ſieck. Daerom moet liever de Geſontheyt in de accidentele of toevallige geſtaltenis geſtelt werden. Want deſe is veranderlijck, ende de ſelfſtendige in haer geheel blyvende, vervalt tot verſcheyden vele veranderingen, volgens den ouderdom, koſt, lucht, en andere omſtandigheden: en deſe verandert zijnde, ſoo werckt de ziele, hoewel altijdt even deſelve en onveranderlijck blyvende, in een en het ſelve lichaem anders en anders: ende hierom en ſiet het oogh van een out man ſo ſcherp niet als het oogh van een jongh man: een ende deſelve Maegh teer nu wel, dan qualijck.

Hier uyt is nu lichtelijk te beſchrijven wat de Geſontheyt is, te weten, de macht om te konnen uytvoeren de natuerlijcke wercken van 't menſchen lichaem, voortkomende van een natuerlijke conſtitutie of geſtaltenis van alle Leden. De goede geſtaltenis beſtaet daer in, dat alle de Leden wel getempert zijn in hette, koude, vochtigheydt, ende drooghte, dat ſy haer natuerlijck fatſoen hebben, en aen malkanderen wel en bequamelijck gevoeght zijn. Als van deſe drie yet ontbreeckt, dan wert de goede geſtaltenis van elck lidt beſchadight, en van de natuerlijcke geſontheyt berooft. Hoe ſulcx te wachten zy, ſal in 't naervolgende geleert werden.

Waer in de Geſontheyt beſtaet.

Het VII. Capittel.

W*Ie wenſcht geſont te zijn, die moet hem ſtaeg gewennë,*
Zijn weſen in te ſien, ſijn eygen aert te kennen:
Hoe die ſijn huys bewoont, is nut dat hy verſtaet,
Hoe dat het met den gront, met dack, en kamers gaet,
Noch dient een handigh menſch uyt eyger aert te weten,
Wat coſt hem dient gemijt, en wat te zijn gegeten,
De ſpijs geeft ons het bloedt, en is het voedtſel quaet,
't Is ſeker dat het lijf in haeſt te gronde gaet.
Noch dienter bygevoeght hoe datter aen de leden
Geen ſpijs en dient geſchaft, als op beſette reden;
Een keers gaet dickmael uyt door al te gullen voet,
Het leven van den menſch door grooten overvloet.
Ten vierden dient beſorght, dat ons de quade luſten
Niet ſtooren in den geeſt, en al het lijf ontruſten;
Het vleys dient alle tijdt gehouden in den bant,
Doch meeſt wanneer de jeughet in onſe leden brant.
Ten leſten, ſoo ick kon, ick woud' een yder geven
De rechte wetenſchap om wel te mogen leven:
Wel, vrienden, ſooje wenſcht hier in te zijn geleert,
Maeckt datje deſen Boeck en ſynen Schrijver eert.

De

De vermaerde *Cicero* heeft ſeer wel geſchreven in 't tweede Boeck van de Officien, dat de Geſontheydt geſteunt en onderhouden wert door de kennis van ons Lichaem, en wel acht te nemen op de dingen die ons vorderlijck ofte ſchadelijck konnen zijn: daer-beneffens in een matigheyt van Spijs en Dranck, in 't nalaten van welluſt, ten leſten in de konſte, dewelcke alle deſe dinghen wel leert.

Alſo wy nu voorgenomen hebben van deſe konſte alhier te handelen, ſo ſullen wy oock na malkanderen uytlegghen, waer in de kenniſſe van ons Lichaem beſtaet, en welck die dingen zijn, die het ſelve vorderlijck ofte ſchadelijck konnen zijn. Van het laetſte ſullen wy in 't volghende Capittel ſpreken, en in dit tegenwoordige van het eerſte.

De gene, ſeydt *Hippocrates*, die van de maniere des levens wil ſchrijven, moet voor-eerſt de natuere van den Menſche wel kennen, ende onderſcheyden konnen. Te kennen waer uyt dat hy beſtaet: ende te oordeelen, wat deelen in hem de overhandt hebben. Want indien hy de geſtaltenis van beginſel niet en kent, en wat in 't Lichaem de overhandt heeft, ſo en kan hy niet voorſtellen, 't ghene den Menſche dienſtigh en beſt is. Volgende dan onſen Leer-meeſter, ſoo ſeggen wy, dat het menſchelijcke lichaem niet uyt een, ghelijck ſommige van de Ouden ghelooft hebben, en wel te recht van *Hippocrates* in ſijn Boeck van de menſchelijcke Nature wederleydt wert, waer uyt deſe vier, Aerde, Water, Lucht ende Vyer beſtaet, en ſijnen oorſpronck heeft. En al iſt dat deſe vier Elementen van verſcheyden, en contrarie hoedanigheden zijn, ſoo werden ſy evenwel door een onderlingen ſtrijt, niet anders als verſcheyde ſtemmen en inſtrumenten in de Muſijcke, tot een goet accoort gebracht. Dit accoort moet weſen, na de nature van het deel vereyſcht. So ſietmen dat in vleeſch en been meeſt aerde is: in 't bloedt meeſt water: in de geeſten, meeſt lucht: in de natuerlijcke warmte, meeſt vyer. En na het Element, dat d'overhandt heeft, wert yet gheſeydt te zijn warm, koudt, vochtigh, oft droogh, oft dit weder t'ſamen warm en vochtigh, warm en droogh, koudt en vochtig, koudt en droogh; het welck acht ſoorten zijn van onghematighde Temperament: maer als de vier ghematigheden niet boven malkander uyt en muyten, dat is de rechte Gematigheydt. Deſe Gematigheden werden in de menſchen verandert, ofte natuerlijcker wijſe, gelijckmen ſiet in de jaren, dat yemant anders van complexie is in ſijn jonckheyt, als ouderdom, en de jaren die tuſſchen beyden zijn: Ofte door verſcheyden maniere van leven, ſo kan goede koſt een quade complexie verbeteren, en quade een goede bederven. Hieruyt blijckt datter tweederley complexie is, een aengheboren, en een van buyten aenghekomen, van welcke by de Ouden geſeydt is, dat de ghewoonte de tweede Natuere was.

Met deſe vier Elementen komen over-een de vier Humeuren van ons lichaem, te weten, Bloedt met de Lucht, Gal met het Vyer, Phlegma met het Water, Melancholy ofte ſwarte Gal met de Aerde.

Deſe Humeuren, die al t'ſamen in de Aderen by malkanderen zijn, en oock ghemeenlijck onder den naem van Bloedt begrepen werden, hebben in de Lever haren oorſpronck uyt de Spijſe die wy eten. Dewelcke het zy datſe Vleeſch, Viſch, ofte aerdtghewas zy, van ghemenghelde Elementen eens voort-ghekomen is, op die ordre, die de Poët *Lucretius* in ſijn 2 Boeck aenghewesen heeft:

Wanneer het dorſtigh landt met regen wert beſproeyt,
Dan is het datter kruyt op alle velden groeyt;
Van kruyden waſt het Vee, en alle Wilde Dieren,
Die weder aen den Menſch ſijn Tafel konnen çieren,
Maer 't wort oock wel geſien dat in het groene Wout,
Met enckel menſchen-vleeſch het Wilt ſijn maeltijt hout.

Wt dit bloet wert mede in de partyen der telinge het zaet gemaeckt: ſo dat de eygen Elementen ons Lichaem onderhouden, uyt dewelcke het beſtaet.

Het Bloedt is warm ende vochtigh, root, ſoet, van matige geſtaltenis, ende gematigheyt. Die van het bloet meeſt hebben, zijn bloſende van koleur, vleeſigh, vrolijck ende luſtigh. Oock ſoudenſe d'alder-geſontſte zijn, ten ware ſy om hare geſonde en gematighde nature te ſeer tot welluſt genegen waren: en daerom dickwils met drincken, Vrouwen, en anders haer leven verkorten.

Het Phlegma is kout en vochtigh, ſonder ſmaeck, van geſtaltenis en koleur het wit van een ey gelijck. De Phlegmatijcke zijn ſaluw, vet en loom.

De *Gal* is heet en droogh, dun van gheſtaltenis, geel van koleur, en bitter van ſmaeck. Sy maeckt de menſchen bleyck, dun, rat, lucht ende haeſtigh.

De *Melancholie* is kout en droogh, dick van geſtaltenis, ſwart en wrangh. De Melancholijcke menſchen zijn bruyn van koleur, traegh van lichaem, vol gedachten, ſtantvaſtigh, ofte hartneckigh. Deſe Humeuren werden, ghelijck geſeydt is, in de Lever gemaeckt, ende van daer tot voedtſel van de Leden door de Aderen het gheheele Lichaem door geſonden, waer van elck na hem treckt, 't ghene met ſijn nature over-een komt. En als deſe Humeuren nu wel en natuerlijck gheſtelt zijn, dan werden de Leden bequamelijck gevoedet, en anders niet.

Om nu volkomentlijck te verſtaen hoe de Voedinge, en het maken van het bloedt en geeſten geſchiet, ſo ſullen wy dit alles wat verder verhalen. De Spijſe in de Mont wel gheknaeut zijnde, wert in de Maeg geſonden, en aldaer verteert zijnde, gebracht tot een materie, den room niet onghelijck, van waer ſoo gaet na de Dermen, en werdt uyt deſelve door kleyne Aderkens geſogen in de Lever, dieſe veran-

dert in bloedt, waer van, gelijck geſeydt is, het heele Lichaem ghevoedet wert. Dan, alſo het ghene wy beſighen door de ongelijckheydt niet geheel in de gheſtaltenis van ons Lichaem en kan veranderen, ſo ift dat veel overſchot blijft.

De eerſte teringe geſchiet in de Maegh, en in de Dermen, en daer van blijft de groffte materie over, die ons door de kamer-ganck af-ſchiet. De tweede in de Lever, en uyt deſelve wert het dickſt, dat tot voedſel onbequaem is, van de Milt na-ghetrocken, het dunne datgalachtigh is, van het Galblaesjen, dat aen de Lever hanght: en dan de waterachtigheydt, na dat ſy het bloedt door de kleyne Aderen geleydet heeft, wert geſuyvert door de Nieren, ende van daer in de Blaes geſtort, en ſo geloſt. Nu het dunſte en ſubtijlſte van het bloedt verweckt eenen damp, die in de Lever met de Geeſten die daer van natueren ingheplant zijn, vermenght zijnde, wert de natuerlijcke Geeſt, gelijck wy hem noemen, en is een inſtrument waer door de Nature, ende ingheboren warmte het verteeren werckt. Wat van deſen natuerlijcken geeſt door de holle Ader met het bloedt na het Hert ghedreven wert, verandert daer by-na in de dunnigheyt van de Lucht, en met de Lucht, die aldaer door de Longen ingetrocken wert, vermengt zijnde, wert de levende gheeſt, en door de Slagh-aderen tot behoudeniſſe van het leven het gantſche Lichaem doorghеſonden. Wat hier van door de Slagh-aderen van den Hals in de Herſſenen komt, wert van de Lucht die de Neus in-haelt, verquickt, en verandert in den geeſt, die wy *Animael* noemen, en vordert het wercken van de ſinnen.

Dit is wat belanght de kenniſſe van ons Lichaem. *Cicero* ſeyde vorder, dat onſe gheſontheydt beſtont in 't wel acht nemen op 't ghene ons nut en ſchadelijck mocht weſen: te weten, wat een yders natuere kan verdraghen, waer ſy na treckt, wat haer helpt, wat haer beſchadight ofte teghen is. Wat ſpijs, wat dranck yemant geerne ghebruyckt, en waer van hy een af-keer heeft. Deſe verſcheyde eygenſchap der Menſchen, nopende ſodanigh onderſcheydt, maeckt dat den eenen geerne Kaes ofte yet anders eet, daer den anderen ſo grooten teghenheydt van natueren in heeft, dat hy qualijck wort, indien hy oock onwetende daer van eet. Welck verborgen vermaeck en tegenheydt niet alleen tuſſchen ons, en het voedſel is: maer oock in de kruyden, ende plantſoenen tuſſchen malkander, gelijck van *Theophraſtus* aengeweſen wert: als oock tuſſchen ſommige Dieren, gelijck wy alle daegh aen de kat en muys ſien. Soo moet dan een yegelijck ſijn eygen nature kennen, en weten wat hem goet en quaet is. Gebruycken 't gene de nature aenghenaem is, en helpt; nalaten 't ghene haer teghen is en beſchadight, daer in volgende de nature, als een goede leer-meeſterſſe, de welcke (gelijck *Cato* ſeyd, by *Cicero* in 't Boeck van den Ouderdom) den beſten Leydſman is van ons leven, thoonende door veel teeckenen watſe wil, wat dingen ſy ſoeckt, watſe begeert, en wat haer tegen is. Wy hebben nu getoont, waer in de kenniſſe van ons lichaem beſtaet: de middelen waer door de geſontheyt onderhouden wert, ſullen wy in 't volghende Capittel verhalen.

Waer in het leven beſtaet, en door wat middelen het ſelve in gheſontheydt onderhouden wert.

Het VIII. Capittel.

ONs welſtant wort bewaert door ſes-der-hande ſaken,
Daer op voor yder menſch een regel is te maken;
Wel komt dan, wieje zijt, en leert hoe grooten ſchat
Light door een kort verhael in deſen Boeck vervat,
Wat lucht ons dienſtigh is, wat koſt ons plagh te baten,
Hoe al wat is verteert, dient uyt te zijn gelaten,
Hoe langh men ſlapen ſal, en hoemen waken moet,
Wat oeffeningh den menſch of nut of hinder doet.
Hoe dat een edel hert ſijn tochten moet beſtieren,
Om niet verwoeſt te zijn gelijck de Wilde Dieren,
Siet daer wie hier ontrent ſijn regel houden kan,
Is in de leven-kunſt een ſneegh een handigh man.
Wel treet dan dieper in, en gaet hier vorder letten
Hoe ghy op deſen wegh u voeten hebt te ſetten,
Ghy ſult hier op een ry den gantſchen handel ſien,
Die u dit onderſoeck ten goede kan gedien.
Want even als een lamp ſoo lange plagh te leven,
Gelijck den oly duert die haer is in-gegeven;
En als het gele vocht allencxen is vergaen,
Vervalt van alle glans en kan niet langer ſtaen:
Soo gatet met den menſch, ſijn ſwacke leden buygen,
Soo haeſt ſijn edel hert niet meer en heeft te ſuygen:
Want als ſijn leven-ſap ten eynde wordt gebracht,
Is ſtracx ſijn ſchoone glans begraven in der nacht.
Wel, om dit edel nat door konſt te mogen ſparen,
Te voeden na den eyſch, en dat voor lange jaren,

Soo

Soo leeſt dit aerdigh werck. Ick bidde, vrienden, leeſt,
Hier is dat u gebreck en ſwacken aert geneeſt.

ALſoo ons Ziele en Lichaem van malkanderen veel verſchillen, en derhalven door de in-geboren warmte, gelijck met eenen bandt aen malkanderen ghehecht zijn, en deſe warmte de vochtigheyt tot haer voedſel vereyſcht, mede in deſe twee het leven beſtaet, en aen deſelve oock hanght het langh ofte kort leven, gelijck *Ariſtoteles* betuyght in ſijn tweede Boeck van de Ziele op het vierde Capittel: ſo is noodigh dat wy hier, alwaer wy voornemen te handelen van het leven in langhdurighe geſontheyt te onderhouden, mede kortelijk aenwijſen, hoedanigh die beginſelen en fondamenten van ons leven, te weten, wermte en vochtigheydt moeten geſtelt zijn tot ons oogen-merck te geraken. Hoe dat de ingheboren vochtigheydt weſen moet, wert mede van *Ariſtoteles* geleert, die haer toeſchrijft deſe drie conditien: De eerſte, dat ſy in hoedanigheydt wel ghematight zy, ghelijck daer is vette en dicke olye, om dat deſelfde niet ſo licht en verteert ende vergaet, het welck de Philoſooph aldus beveſtight: Al wat luchtachtigh is, en bederft niet haeſt. Maer vette vochtigheydt is luchtachtigh, om datſe lichtelijck ontſteeckt en brandt. Het eerſte wort aldus beweſen: Al wat na-by de nature des viers komt, en bederft niet lichtelijck; ſo is 't gene dat luchtigh is. De tweede conditie van de vochticheyt is, datſe veel zy, alſoo 't gene dat weynigh is, haeſt verteert, ende verdrooght kan werden. Want gelijck de vlamme van een brandende lemmet ſo veel te langer duert, hoe daer meer oly in de lamp ghegoten wert: ſoo duert oock ons leven langer, hoe datter in 't lichaem meer van de luchtige, vette en warme vochtigheyt is. En hierom gheſchiet het, dat de grootſte Dieren gemeenlijck langhſt leven, om datſe meeſt van die natuerlijcke vochtigheyt hebben: en het leven der Menſchen oock langer is, als van ſommige grooter Dieren, om dat in deſelve d'ingeboren vochtigheyt veel ghematiger is. De derde eygenſchap van deſe vochtigheydt is, datſe niet alleen veel en zy, maer oock met wermte vergeſelſchapt. Want de wermte doet dat de vochtigheydt niet lichtelijck en ſtremmelt: en de veelheyt van de vochtigheyt belet, datſe van de wermte niet raſch verdroogt en verteert en wert. Om deſe oorſake is de Menſche de langſt-levenſte van meeſt al de Dieren. En in tegendeel een Paert, Os, en veel andere beeſten, al iſt datſe veel grooter zijn als de Menſche, nochtans zijnſe korter van leven, om hare vochtigheydt, hoewelſe veel is, evenwel ſoo ſuyver en warm niet en is, als de vochtigheyt der menſchen. Het welck blijcken kan uyt den adem, die, alſoo hy in ſulcke beeſten langhſaem gaet, betoont niet anders als een ſlappe warmte, en dat de natuerlijcke vochtigheydt met weynigh ingeboren warmte verſien is. Om deſelfde reden leven de Viſſchen meeſt ſo lang niet, als de Dieren der aerden, om datſe weynigh warmte, en waterachtige vochtigheydt hebben, die beyde niet langh teghen houden, maer lichtelijck vergaen.

Dit zijn d'inwendige en ingeboren oorſaken van ons leven: dewelcke indien wy onderhouden konden, ſo ſouden wy altijt konnen leven. Dan alſo den boom des levens met Adam vergaen is, en ons beginſelen allengsken van ſelfs verteeren, en wy overſulcx van langer handt ſterven: ſo ſtaet ons maer te letten, dat wy deſelve ſo lang mogelijck is, door natuerlijcke middelen ſoecken te verlangen. Waer toe ick voorgenomen hebbe aen te wijſen, hoe deſelve uytwendige oorſaken zijn van lang leven, en geſontheyt, wel en na onſe leeringen gebruyckt zijnde, oft van ſieckten en kort leven, indienſe qualijck en onmatigh ghenomen werden. Deſe zijn ſes in getal, waer van eene van de ziele oft het gemoedt den lichaem mede-gedeelt wert, te weten, de *Affecten* oft *Beweginghen des gemoedts*, de vijf andere den lichaem uytwendigh aenkomen, als *Lucht*, *Spijs*, ende *Dranck*, *Oeffeninge* en *Ruſte*, *Slapen* en *Waken*, *Af-ſetten* en *Op-houden*. En dit zijn de ſes dingen, die by de Doctoren *Res Non-naturales* genoemt werden, (als ofmen ſeyde Niet-natuerlijcke dingen) om dat ſy ons van naturen niet by en zijn, maer van buyten aenkomen. Ende deſe zijn tuſſchen beyde van de Natuerlijcke dingen, en die tegen naturen zijn. Want onſe nature en beſtaet uyt haer niet, gelijck uyt de natuerlijcke, van welcke in 't laetſt' voorgaende Capittel ghe-ſproken is; noch ſy wert oock van haer niet beſchadight, gelijck van de dingen die tegen nature zijn: maer ſy gaen aen beyde zijden, ende ſonder onderſcheyt. Den genen dieſe wel gebruyckt, zijnſe goet en geſont; dieſe qualijck en onmatelijck gebruyckt, zijnſe quaet en ſchadelijck.

De nootſakelijkheyt van deſe ſes niet-natuerlijke dingen, wert aldus beweſen. Ons leven, gelijck wy begonnen hebben te ſeggen, en is niet anders als een brandende lampe, die niet eerder uyt en gaet voor dat den oly of den lemmet en ontbreekt. En gelijck de brandende lemmet den oly allencxkens verteert, even alſo werckt onſe natuerlijcke en ingeboren warmte geſtadig op de olyachtige vochtigheyt van ons lichaem. Op dat dan onſe lichamelijcke vochtigheyt niet ras en ſoude verteeren, de warmte uytgebluſt, en het lichaem voor den tijt vergaen, en de doot haeſtigh overvallen: ſo is van noode, dat in plaetſe van 't gene verteert is, yet anders tot onderhoudinge geſtelt wert, het welck geſchiet door Eten en Drincken, waer mede het harde en natte, dat vergaen was, herſtelt wert: en door het intrecken van de Lucht, waer door de vervloge geeſten wederom voort-ghebracht werden. Dewijl oock Spijs ende Dranck niet en konnen gedyen tot voedſel van ons

lichaem, ten zy datſe door koken en verteeren verandert werden, en dat ſulcks inſonderheyt geſchiet door middelen van d'ingheboren warmte, ende de levende gheeſten, ſo blijckt, dat hierom alle dingen die onſe natuerlijcke wermte, en geeſten bewaren ofte vermeerderen konnen, ſeer veel vermogen om een langh leven te maken, en het lichaem in goede geſontheyt te behouden, gelijck daer zijn de bewegingh des Lichaems en gemoedts, ſlapen en waken, en dierghelijcke. Dewijl oock de Spijſe, die wy genutten, niet al t'ſamen in de ſelf-ſtandigheydt van ons lichaem, om de ongelijckheyt, verandert en kan werden: ſoo iſt datter noodtſakelijck eenighe overblijfſelen in het koocken oft verteeren, afgeſondert werden, dewelcke alſoo ſe den lichame onnut zijn, moeten uytgheſloten weſen, op datſe het ſelve niet en komen te beſchadighen, gelijckſe doen, wanneer datſe te langhe opghehouden werden.

Dit zijn dan ſes dinghen, waer mede de Geſontheydt, wel ghebruyckt zijnde, onderhouden wert, welckers leeringe de Griecken *Higieine* noemen, en is een Konſte om gheſont te leven, en het lichaem van alle ongeſontheyt en ſieckten te bewaren. Dewelcke alſoo ſe van niemandt oyt in onſe Tale beſchreven is, ſoo ſullen wy hier den eerſten ſteen leggen, en anderen een ſpoor geven, om ten dienſte van onſe Natie yet beters in 't licht te brengen.

DeſeLeere kan bequamelijk in twee leden verdeelt werden. Want voor eerſt wert vereyſcht de wetenſchap van de materie der geſontheyt, oft van de dingen die bequamelijck gebruyckt zijnde de geſontheyt onderhouden. Maer alſo die dingen verſcheydelijk op ons lichaem wercken, en niet alleen de geſontheyt en bewaren, maer oock deſelve bederven konnen, indienſe niet op de rechte maet, maniere, en bequame tijdt gebruyckt en werden, en datter een groot onderſcheydt is in de jaren, ghedaente, complexie, en andere omſtandigheden, en dat alles allen, en een yeghelijck niet even nut en bequaem en is: ſo iſſer ten tweede van noode een Methode oft maniere om de geſontheydt wel te onderhouden: en op wat wijſe men die dinghen en middelen, die tot onderhoudt der gheſontheydt dienen, gebruycken ſal om het lichaem in goede diſpoſitie en geſtaltenis te bewaren, en den menſche, ſo veel alſt mogelijck is, ſonder ſieckten tot een hoogen ouderdom te brengen.

Van deſe twee leden ſullen wy in 't volgende handelen, en daerom ons Werck mede alſo verdeelen. In 't eerſte deel ſullen wy handelen van die dingen, door welcker bequaem ghebruyck de geſontheydt onderhouden wert: ende in het tweede ſullen wy voorſtellen de Methode ofte maniere, om deſelve tot onderhoudt der geſontheydt in elcken tijdt van ons leven bequamelijck te ghebruycken.

MICHEL Sr. de MONTAIGNE, au livr. II. des Eſſais Chap. XII.

LEs ſecouſſes & esbranlements que noſtre ame reçoit par les paſſions corporelles, peuvant beaucoup en elle, mais encore plus les ſiennes propres: auſquelles elle eſt ſi fort priſe, qu'il eſt à l'avanture ſouſtenable, qu'elle n'a aucune autre allure & mouvement que du ſouffle de ſes vents: & que ſans leur agitation elle reſteroit ſans action, comme un navire en pleine mer, que les vents abandonnent de leur ſecours. Et qui maintiendroit cela, ſuivant le parti de Peripateticiens, ne nous feroit pas beaucoup de tort, puis qu'il eſt cognu, que la pluſpart des plus belles actions de l'ame, procedent & ont beſoing de ceſte impulſion des paſſions. La vaillance, diſent ils, ne ſe peut parfaire ſans l'aſsiſtance de la cholere. Semper Aiax fortiſſimus tamen in furore. *Ny ne court-on ſus aux meſchans & aux ennemis, aſſez vigoureuſement, ſi on n'eſt courrouce. Et veulent que l'Advocat inſpire les courroux aux juges, pour en tirer juſtice. Les cupiditez eſmeurent Themiſtocles, eſmeurent Domoſthenes: & ont pouſſe les Philoſophes aux travaux, veillées & peregrinations: nous meinent à l'honneur, à la doctrine, à la ſanté, fins utiles.*

EERSTE DEEL
VAN DEN
SCHAT
DER
GESONTHEYT,

Aenwijſende

De kracht der middelen, door dewelcke de Geſontheyt onderhouden wert.

t'AMSTERDAM,

Gedruckt in 't Iaer onſes Heeren, Anno 1651.

ROB. BURTON.

In the Anatomy of Melancoly part. 1. ſect. 1. memb. 3. ſubſ. 1.

It was, as I ſaid, once wel agreeing with reaſon, in its, and there was an excellent conſent and harmony betwixt them, but that is now miſſolved, they often jarre, reaſon is overborne by paſſion,

Fertur equis auriga, nec audit currus habenas; as ſo many wilde horſes runne away with a chariot, and will not be curbed, we know many times what is good, but wil not doe it, as he ſaid,

Trahit invitam nova vis, aliudque Cupido,
Mens aliud ſuadet. ———

luſt counſel one thing, reaſon an other, there is a new reluctancy in me. We cannot reſiſt, but as Phedra confeſſed to her nurſe, *quæ loqueris, vera ſunt; ſed furor ſuggerit ſequi pejora.* Seneca Hipp. So David knew the filthineſſe of his fact, what a loathſome, foule, crying ſinne Adultery was, yet notwithſtanding he would commit murder, and take away another mans wife, enforced againſt Reaſon, Religion, tot follow his Appetite.

EURIPIDES:

Τὸ πολλὰ πρᾶσσειν, οὐκὲν ἀσφαλεῖ βίω
Res agre multas, tuta vitæ haud eſt via.

DEMOCRITUS.

Qui tranquille volet vivere, nec privatim agat multa, nec publice.

DIEGO DE ROIAS

Problem. en Philoſophia moral. XLIX.

Porque los hombres pacificos ſon de mas larga vida, que los otros?

Si es verdad, lo que dizen los Medicos, que las hiel deſparzida por las venas, da moleſtia y atormento todo el hombre. Y Anaxagoras afirmana, que todes los dolores agudos della. Sera por ventura, por que los tales carecen de hiel, pues vemos, que los animales que no la tienen, como los camelos y los Cavallos ſon manſos, y biven mucho en comparacion de los otros, y en el miſmo genero, los animales, que carecen de hiel, biven mas, que ſus companneros. O por que nueſtro Sennor Dios ama al hombre pacifico, y lo quiere proſperar in eſte mundo, y en el otro.

VAN DE BEWEGINGEN DES GEMOEDTS in 't ghemeen.

Het I. Capittel.

SOeckt yemant wel te zijn, die moet voor alle dingen
Sijn drift, ſijn herts gewoel, ſijn binne-tochten dwingen:
Want als het innigh deel in goeden vrede ſtaet,
Het lijf en ſijn gevolgh dat worter deur gebaet.
Wel aen dan ſchout verdriet, en nijt, en minne-vlagen,
En wilt te grooten vreught en hevigh bloet verjagen,
Drijft eer en gelt-ſucht wech, jaegt angſt uyt uwen geeſt,
En maeckt dat ghy alleen den grooten ſchepper vreeſt.
'Ken wil noch even-wel van yemant oyt begeren,
Dat hy uyt ſijn gemoedt ſal alle tochten weren,
Een geeſtigh hovenier beſnoeyt het weeligh kruyt;
Maer roeyt noch even-wel geen ſtam of wortel uyt.
Een boom van wilden aert die kan het enten baten,
Hy kan door goet beleyt ſijn wrange vruchten laten.
Ghy mooght dan, ſoo je kont, verſetten uwe pijn;
U hert mach even-wel niet ongevoelijck zijn.

DE vermaerde Orateur ende Philoſooph *Cicero*, 3. *Tuſ.* verwondert hem niet ſonder merckelijcke reden, dat, nadien wy beſtaen uyt ziele ende lichaem, voor de ſieckten des lichaems een konſte gevonden is, om deſelve te geneſen; en datter geen moeyten gedaen en wert om de Geneeſ-konſte der zielen te vinden, en hare quellingen te hulpe te komen. De gebreken des lichaems werden ghemeenlijck gerekent het werck alleen van de Doctoren of Medicijns te weſen, ende die van de ziele voor de Theologanten gelaten. Maer alſoo onſen *Galenu* wel ernſtigh vermaent, datmen hem niet en moet inbeelden, dat het alleen de Philoſophen ſoude betreffen, de bewegingen der zielen te beſitten: maer dat het oock het werck is van den Medicijn, dewijl deſelve niet alleen den Geeſt ende het Gemoedt en beſchadigen, maer ook het lichaem van ſijn geſontheyt berooven: ſoo iſt meer als reden, dat wy volgende de vermaninge van dien grooten Leer-meeſter, oock alhier, daer wy het lichaem leeren bewaren voor ſieckte, niet over en ſlaen van het gene eenighſins deſelvige kan toe-ſenden, gelijck daer zijn de Paſſien ende Bewegingen des Gemoedts, die van verſcheyde Philoſophen ſieckten der zielen genoemt werden.

„ Alle onſe macht, ſeyt de Romeynſche Hiſtory-
„ ſchrijver *Salluſtius*, beſtaet in gemoet en lichaem.
„ Wy gebruycken meeſt de heerſchappye van 't ge-
„ moet ofte den Geeſt, en den dienſt van 't lichaem.

Dit behoorden voorwaer wel alſoo te gheſchieden, maer het gaet dickwils ſoo by de menſchen, dat het den Gheeſt maeckt tot een dienſt-knecht van de lichamelijcke welluſten. Ia de Schrijver ſelve van die goede ſpreuck wert mede ſulcks te laſt geleydt van den Oudt-vader *Lactantius*, dat hy ſijn eygen goede ſpreuck met ſijn quaet en ongebonden leven ſoude te niet gedaen hebben. Daerom ſeyde *Anacharſis* ſeer wel, datter geen dier den menſche ſchadelijcker was als de menſche ſelve, om dat hy heerſchende over alles, ſijn ſelven niet en konde regeren, noch ſijn begeerlijckheyt in den toom houden. De ervarentheyt leert ons dagelijcx de waerheyt van deſe Spreucke. Ende wie iſſer, die daer eenighſins aen ſoude konnen twijffelen, daer oock ſelver den Apoſtel tot den Romeynen bekent, dat hy niet en dede het goet dat hy wel wilde doen, maer veel eer het quaet dat hy niet en wilde, en dat in ſijn vleeſch geen goet en woonde? Voorwaer ſijn gemoet is met ſoo veel Paſſien beſlommert, van ſoo veel ongeſtuymigheden ingenomen, dat deſelve ons niet alleen de reden en benemen, ende de onvernufte beeſten gelijck maken, maer oock van de geſontheyt, ja van het leven ſelve, dickwils berooven.

Onder alle de Philoſophen heeft *Plato* (van welcke by de Griecken een oudt ſeggen was, dat *Apollo* twee ſonen geteelt hadde, te weten, *Eſculapius*, om het Lichaem, ende *Plato*, om de ziele te ghेneſen) alderklaerſt hier van geſproken, en onderſoeckende den oorſpronck van alſulke qualen, verdeelt (in 't vierde ende neghende Boeck van ſijn Republijcke) onſe ziele in twee deelen, waer van het eene als de reden deelachtigh zijnde, van hem beſchreven wert ſtil, vreetſaem, ende meeſter van de begeerten: het ander als na de reden niet luyſterende, wildt, ongebonden, alle begeerlijckheden onderworpen, ende tot alle welluſten genegen. In het eerſte, ſeydt hy, geen moeyelijkheyt te zijn: maer dat alles daer is in ſtilte, en geruſtheyt: alwaer hy daerom herberght de ſtantvaſtigheyt, die wy noemen de geruſtheyt des gemoets. In het ander, 't welck hem laet leyden van de begeerlijckheyt, ſtelt hy de plaetſe van alle ontſtelteniſſen ende ontroeringen des gemoets, te weten, Droefheyt, Gramſchap, Nijt, Vreeſe, ende diergelijcke.

Deſe Ontroeringen of Paſſien, gelijk den Griecкſchen naem *Pathe* by ſommighe in 't Latijn *Paſſiones* overgeſet wert, maer beter *Affectus* ofte *Affectionus*, ſullen wy den naem geven, van beweginge des Gemoets, na het exempel van *Cicero*, die deſelfde *Commotiones animorum*, ende oock ſimpelijck *Permotiones* geheeten heeft, met bequamer benaminge, als hy de ſelve elders *Perturbationes* noemt. Want Perturbatie betoont met den naem ſelve, datſe quaet is, gelijck *Cicero* oock bekent: te weten, ſy turbeert, ende ontſtelt de geruſtheydt, indienſe met recht Perturbatie geſeydt mach werden. Sommige en hebben mede niet beter deſelvighe ſieckten des Ghemoedts genoemt, dewijl ſodanige namen alleen paſſen op ſulke Beweginghen des Gemoedts, die buyten het ſpoor van de reden loopen. Maer hier wert een benaminge vereyſcht, die oock plaets kan hebben in de Beweginge des Gemoedts, die binnen haer palen blijft, ende de Griecken *Metriopahtian*, dat is, middelmatige Beweginge noemen, gelijck ſeer wel aengeweſen is van mijn goede meeſter, den hoogh-geleerden *Gerard Voſſius* in ſijnen vermaerden Retorica.

Als dan deſe Bewegingen des Gemoets boven de maet gaen, ſo ontſtellen ſy met eenen het Lichaem, en door de groote gemeenſchap, die daer is tuſſchen de Ziele en het Lichaem, die malkanderen ſoo het goet, als 't quaet, datſe hebben, geſtadigh mededeelen. Alſoo lange wy hier in 't leven zijn (ſeyde *Plutarchus* uyt *Platone*) heeft de Nature het Lichaem en de Ziele ſoo vaſt aen malkanderen gebonden: dat de een niet wel en kan varen ſonder de ander. Soo ſchrijft oock *Theophraſtus* ſeer wel, dat de Ziele veel ſware ſieckten in het lichaem brenght, en datſe voor haer woon-plaets quade huer betaelt: Maer dat het haer oock niet wel en bekomt, dewijlſe, als het Lichaem ſwack wert, mede verſwackt, en met het ſelfde oock af-ſcheyt. Hierom vermaende wel te recht *Zamolexes* een Koning en Wijſe onder de Geten, dat men in 't onderhouden van de Geſontheyt wel acht behoorde te nemen, op de paſſien en beweginghen des Gemoets, gelijk *Plato* van hem verhaelt in *Timæo*; alwaer hy ook ſelve de geſontheyt beſchrijft, uyt 't accoort en de over-een-ſtemminge van het lichaem met de Ziele. Want ſelfs de dagelijckſche ervarentheyt leert ons, dat het lichaem verandert ende ontroert wert door de Bewegingen der Zielen. Siet men niet hoe hat de menſche van een droevige of blyde tydingh haeſtigh gebootſchapt, in ſijn aengeſicht en al ſijn leden verandert? Soo gaet het met de gramſchap, Vreeſe, Liefde, en ander ontroeringen. Dat de ziele mede beweeght en ontroert wert door het lichaem, en ſietmen niet alleen in raſende koortſen, en andere ſiekten: maer ook in droncke lieden, van dewelke de Poët *Horatius* aldus geſproken heeft 1. *Epiſt.*

Wat leert ons dronckenſchap al vreemde kueren dryven,
Sy melt dat niet en dient, ſy doet de vrienden kyven,
Sy maeckt dat menigh menſch oock ſonder wapens vecht,
En doet 'ken weet niet wat, al iſſet tegen recht,
Sy weet een bleycken angſt en droefheyt af te breken,
Sy kan een trage tongh bevalligh leeren ſpreken,
Sy weckt de geeſten op, en gunt een ſchamel man,
Dat hy geweldigh rijck en vrolijck ſchijnen kan.

Selver oock, ſeyt *Plutarchus*, de bewegingen des gemoets werden van het lichaem dikwils verweckt, en beteyckenen dat het lichaem niet wel geſtelt en is, ende tot ſieckten genegen. Men ſiet dickwils, dat ſommige menſchen ſonder eenige uyterlijcke oorſaeck, bedroeft of bevreeſt werden: dat andere om beuſelingen haerſelven ſtoren en quellen. 't Welck geſchiet, gelijck *Plato* ſchrijft, om datter eenige quade dampen, in de herſſenen optrecken, en 't gemoet met de ziele ontſtellen. De gene die alſulcke veranderingh overkomt, moeten na de vermaninghe van *Plutarchus*, haerſelven onderſoecken, en geen uyterlijck oorſaeck vindende, dan vry oordeelen datter een in 't lichaem is, die 't gemoet alſoo beroert, en derhalven gheweert moet werden. Dit beveſtight mede *Ariſtoteles* in 't eerſte Boek en Capittel van de ziele; ſegghende, dat van alle bewegingen des gemoets het lichaem mede komt te lijden. Ende dat ſulcks daer uyt blijckt, dat wy d'een tijdt van ſtercke en merckelijcke bewegingen niet en veranderen, de andere van kleyne en nietige ſeer ontſtellen. Daerbenevens oock om dat ſommige, al en is haer niet ſchrickelijcks voorgekomen, nochtans dapper vervaert zijn: gelijck wy dagelijcks ſien in de gene die geſtadigh vreeſen gevangen te ſullen werden, al en iſſer niet met allen aen. Dit ſelfde wert mede aenge-
„ roert van de wijſe Koninck *Salomon*, daer hy ſeyt:
„ 't Lichaem de verdervinge onderworpen zijnde,
„ beſwaert de ziele, ende de aertſche woon-plaets
„ onderdruckt den geeſt. En voorwaer gelijck een dicke wolcke de ſtralen van de Son ſtut, en verduyſtert, alſo oock een quade geſtalteniſſe des lichaems bedwelmt het gemoet, ende de ziele, zijnde als het licht en de Sonne van ons lichaem. Soo dat *Plato* ſeer wel beveelt het leven der menſchen in een gelijcke en eenparige mate te onderhouden, op dat het een niet waſſende boven het ander, de geſontheydt geen afbreuck en doe.

Maer hier wert wel gevraeght, of dan alle bewegingen des Gemoets den lichame ſchadelijck zijn, of datter eenige voor goet en geſont mogen gerekent werden. Sommige meenen datter geen van allen tot de geſontheyt en dient, als de vreught ende matige blijtſchap. Andere zijn van gevoelen, dat niet alleen de blijdtſchap, maer oock d'ander bewegingen, indienſe met maten geſchieden, tot geſontheyt konnen ſtrecken. En ſulcks wert van onſen *Galenus* oock beveſtigt. Want als de ziele in een geſtadige ſtilte is ſonder ſorge ofte begeerte, ſo wert het lichaem tot

koude

koude Sieckten bereydt : in tegendeel als deſelve al te beſigh is, ende door gramſchap, bekommeringh, blijdſchap al te ſeer beroert werdt, dan verweckt ſe heete Sieckten. Hier by voeght *Galenus*, dat hy veel sieckten geneſen heeft, alleen door het matigen van de bewegingen des gemoedts, en dat hy ſulcks oock van *Eſculapius* geleert heeft. So dat ick voor vaſt houde, dat het tweede gevoelen het beſte is, daer in mede volgende mijnen wel-gemelten Meeſter *Voſſius*, dewelcke ſchrijft dat de wijſe Godt de Bewegingen in ons gemoet geſtort heeft, om als behulpſelen te weſen tot treffelijke wercken. Want het gene de wint is voor het Schip, dat is voor ons de beweginghe des gemoedts, in welckers matigheydt de geruſtheyt, ja het geluck van ons leven beſtaet. Door deſelve werden wy ghedreven tot het ghene ons de reden leert. Maer als de reden haerſelven van't roer laet ſtooten, ſo en brengen ſy niet tot deught, maer tot alderhande ongeregeltheyt, en werden alſo rechte ſieckten des gemoeds. Het welck niet en geſchiet in een wijs man, die niet ſonder beweginghe en is, maer deſelve regeert. Van ſulcken een ſeyt men gemeenlijck, dat hy meeſter van ſijn paſſien is. Wy hebben hier van een notabel exempel in deſe *Socrates*, dewelcke als hy van twee quade wijfs (die hy om ſijn gedult te oeffenen, genomen hadde) ten huys uytgekeven was, en voor op de banck ſittende uyt de venſter met water begoten werde, evenwel in geen gramſchap uyt en berſte, dan ſulcx met een effen gemoedt verdroeg, alleen ſeggende, dat hy wel gedocht hadde, dat na ſo veel donder, noch reghen ſoude vallen. Sodanige geruſtheyt des gemoedts, en matigheyt van paſſien is in alderhande conditien van menſchen tot de behoudeniſſe der geſontheyt ſeer noodigh, ſoo datmen altijt gereet en gewapent behoort te zijn, tegen alle ſtooten en toevallen van de Fortuyne, het zy goede ofte quade; overdenckende dat ons leven hier anders niet en is, als een oorloge op der aerden, en een reyſe van den opganck tot den ondergangh. Onſe meeninge en is evenwel niet, den Menſche als een ſteen ofte ſtock onbeweeghlijck en onghevoelijck te maken: want het ſoo onmogelijck is, ſonder eenige Affecten, ofte Paſſien te zijn, als ſonder eten en drinken: maer wy willen alleen vermanen, dat voorſpoet ende tegenſpoet met een effen ghemoedt op-genomen moeten werden, dewijl alle dingen, ghelijck de Wijſe-man ſeyt, haren keer en weder-keer hebben. Ende het is oock malligheyt hem te quellen in 't gene dat wy niet en konnen beteren, en gantſch buyten onſe macht is, ghelijck ſeer ſtichtelijck van de wijſe *Epictetus* aengeweſen werdt. Maer inſonderheydt is een effen ende kloeck gemoedt noodigh den ghenen, die in Princen hoven verkeeren, ende die in ſtaten ende groote ampten verheven zijn. Want als de kans komt te keeren, ende ſy verlaten ofte afgeſet werden, dan vallenſe gheheel in duygen, ja ſommighe, ghelijck ick ghesien hebbe, door groote verſlagentheyt, in de doot ſelve. Het welck gheſchiet, om datſe alhier haer ſinnen en al haer geluck ſtellen in de hoogheydt en gunſte der Menſchen, die ſoo haeſt kan veranderen. Men ſeyt dat tot geruſtheyt des gemoedts eertijts drie dingen uyt de Propheten voort-gekomen zijn, Sijn ſelven te kennen, Niet te ſorghvuldigh te begeeren, en Twiſt en ſchulden te ſchouwen. *Cardanus* ſchrijft ſeer wel, dat de menſchen alderlanghſt leven, die na wereldtſche dingen niet veel en vragen, die eer, ſtaet, rijckdom, hoogheyt niet veel en achten, en in tegendeel, dat die andere regeeren, en altijt na hooger ſtaet trachten, om datſe ſeer gevoeligh ende haeſt geraeckt zijn, geenen hoogen bout en ſchieten, en ſelden ſo oudt werden, als de gene, die haer hert, ghelijck men ghemeenlijck ſeydt, in een bonte lapjen leggen, ende Godts water over Gods acker laten loopen. So dat de geruſtheyt des ghemoedts het beſte middel is, om langh in geſontheyt te leven: maer ick verſtae by deſe geruſtheyt niet een ontblootinge van alle genegentheydt, waer door de menſche geheel ongevoelig ſoude weſen: maer alleen de matigheyt in alle beweginge. So dat ick meene dat *Ariſtoteles* wel te recht beriſpt de Stoiſche Philoſophen, die de deught ſtelden in een onbeweeghlijckheyt van alle Paſſien, deſelvighe beſchrijvende voor onmatige op-looping; en miſprijſe derhalven alſo wel deſe ongevoelige (meeſtendeel dom, bot en plomp) als de gene die geheel uyt den bant ſpringen. Want gelijck aen d'een zijde een ontſtelt gemoedt niet bequaem en is, om ſijn werck wel uyt te voeren, en door haet, nijt, gramſchap, ende dierghelijcke Paſſien de reden belet, ende het oordeel verduyſtert werdt: ſoo en is oock aen d'ander zijde een traegh, loomigh, ende onghevoeligh menſche tot geenderhande fraeyigheydt nut, ende is by-na een moeyelijcken laſt voor de aerde, die hem draeght: dewijle, als gheſeydt is, de matelijcke beweginghe, een ſpoor gheeft tot treffelijcke daden. Het welck oock de leere is van de Philoſophen, die *Ariſtotelem* na-volghen. Soo ſegghenſe dat de gramſchap de vromigheydt ſterckt, ende dat een gheſtoort Soldaet beter vecht, als een ander die niet beweeght en is. Ende ghelijck de gramſchap, voor de ghene, die traegh, loom ende kout van naturen zijn, verweckende haer natuerlijcke wermte, ſeer nut is: ſoo is oock voor de ghene, die al te korſel ende op-loopendt zijn, ofte die gheheel vet zijn, ſeer goedt, dat ſy met wat ſorghe, vreeſe, ofte droefheydt beſocht werden, op dat de hitte van haer gheeſten wat mocht verkoelen, ende de laſtighe vettigheydt van haer Lichaem wat mocht verminderen. Die alle Eergierigheydt miſprijſen, ſchijnen wech te nemen den luſt, die de Menſchen ſouden hebben om yet loffelijcks aen te rechten, alſoo door het verachten van naem ende faem, ghelijck

 Tacitus

Tacitus ſeydt, de deught ſelve mede veracht wert. De victorien van *Miltiades* lieten *Themiſtocles* niet ſlapen: ende deſen is gheworden een van de vroomſte Helden van Griecken-landt. *Demoſthenes* plagh bedroeft te zijn, alſſer een ambachts-man voor hem op was: ende deſen is de vermaerſte van al de Orateurs geworden. Selver de Princen der Philoſophen en ſouden noyt ſo verre door haer ſtudien gekomen hebben, ten ware ſy met een grooten yver, en met een eerlijcke eergierigheydt waren ontſteken gheweeſt. Ia oock de ghene onder haer, ghelijck *Cicero* betuyght 1. *Tuſc.* die gheſchreven hebben van het verachten van eer en glorie, ſetten evenwel haren naem voor ſodanige Boecken: toonende dat ſy de eere van haer werck niet en verachten. Om voort te gaen; ſouden wy den Menſche van alle blijdſchap, rouwe, liefde, barmhertigheyt gaen berooven? Sulcx is onmogelijck, ſulcx is ondienſtigh, indien wy niet en begeeren, dat de menſche alle ſijne menſchelijckheydt met eenen uyt-trecke. Wy moeten dan verſtaen, dat de geneſinge van de onmatigheyt der Paſſien, niet en beſtaet in 't geheel wech-nemen, of met de wortels deſelve uyt te trecken: maer alleen in 't af-ſnijden en ſnoeyen van het gene dat quaet ende overtollig is, en het goet te laten blijven. Daer in volghende het exempel van de goede Medicijns, die niet en purgeeren als de quade humeuren, en de goede bewaren: als oock de Hoveniers die het onkruyt alleen uyt-wyen, en de goede kruyden begieten, om ſoo veel te beter te konnen waſſen, de boomen mede wel ſnoeyen van overtollige tacken, maer deſelve niet uyt en roeyen. Alſoo moet men te werck gaen in 't bedwingen van ons Paſſien, en niet ſonder onderſcheyt deſelve rocken uyt den ſchoot der Naturen. Want in plaetſe van vordeel te doen, ſoo ſoude men achterwaerts gaen, en alles bederven.

Tot beſluyt, en zijn de paſſien niet anders als bewegingen des ghemoedts ofte der zielen in haer gevoeligh deel, dewelcke gheſchieden, ofte om yet te begeeren dat de ziele voor goet aenneemt, ofte te vlieden het geneſy voor quaet acht. Hier uyt trecken ſommighe elfderhande ſoorten van Paſſien: andere brengenſe tot ſeven: veele tot vier, te weten, Blijdſchap, Droefheyt, Hope, en Vreeſe. Met deſe laetſte houdt het *Varro*, en het meeſtendeel der Philoſophen, ſtellende de twee aen de zijde van het goet, ende twee aen de zijde van het quaet, het zy ſulcks in der waerheydt alſoo is, ofte dat men 't hem maer laet voorſtaen. Want de Droefheyt en Vreeſe, gelijckſe ſeggen, zijn twee quade opinien, betreffende het ingebeelt quaet tegenwoordigh ofte toekomende; en van ghelijcke Blijdſchap en Hope zijn twee goede opinien, die voor oogen-merck hebben het tegenwoordigh ofte toekomende goet. Op deſe vier Paſſien ſchijnt de Poeët *Virgilius* 9. *Æneid.* mede ge ſieu te hebben in deſe verſen:

Daer is een hemels vyer in hare borſt gesloten,
Daer uyt een groot vermaeck hun ſtont te zijn genoten,
Indien dit logge vleeſch, daer in de geeſt verſmacht,
Geen quade wegen gingh, geen hinder in en bracht;
Maer nu men vreeſe voelt, en veelderley begeeren,
En dat en drucken vreught ons beyde plagh te deeren,
Soo gaetet anders toe, &c.

Wy ſullen alhier, ſonder ons te binden aen eenige verdeelinge, alleen verhandelen ſulcke Paſſien en Bewegingen des Gemoedts, dewelcke door haer ongeregeltheyt het Lichaem meeſt ontſtellen, en de Geſontheyt beſchadigen.

Van de Droefheyt.

Het II. Capittel.

LAet ons wat dieper gaen en in 't byſonder ſpreken
Van al dit ziel-gewoel, en al de binne-ſteken;
De droefheyt is voor eerſt die ons de ſinnen quelt,
En menigh teer gemoet in vreemde bochten ſtelt.
Hier tegen dient behulp en goeden raet gegeven,
Om ſonder eenigh leet en ſtil te mogen leven;
Maer 't kruyt dat aen den menſch in deſe ſieckte dient
En komt niet uyt het velt, maer van een wijſen vrient.
Een woort, een trooſtigh woort te rechter tijt geſproken,
Dat heeft aen menigh hert dit onheyl af-gebroken,
Dat is de rechte zalf die ſwacke menſchen helpt,
En droeve ſinnen heelt, en heete tranen ſtelpt.
Maer Godes heyligh Boeck in dit geval te leſen,
Plagh aen een treurigh hert een groot vermaeck te weſen;
Doch boven alle dingh, tot Godt een reyn gebedt
Dat is de rechte trooſt die een in ruſte ſet.

ONder alle de Affecten, die de Ziele en het Lichaem te quellen nemen, en iſſer geen moeyelijcker ofte ſwaerder als de droefheyt, dewelcke ontſtaet

ſtaet uyt het inbeelden van eenigh quaet ofte ongeluck, dat alreede overkomen is, ofte gevreeſt werdt noch te ſullen overkomen: welcke appprehenſie ofte inbeeldinge het herte terſtont beſpringt, den geeſt ontſtelt, alle ons verſtant en ſinnen verderft, alle onſe wercken vergiftight, en de herſſenen ſo krenckt, dat de perſone die hier aen vaſt is, dagh noch nacht en kan ruſten, maer boomtjens in ſijn eenigheyt gaet tellen, ende alle geſelſchap ſchout. Men ſiet hoe dat door deſe Paſſie een fraey weſen terſtont heel vervalt: en een vet en wel-gedaen lichaem allencxkens uytgemergelt en uytgedrooght wert. Deſe ongeregelde Paſſie en ontſtelt niet alleen op de geſeyde maniere het lichaem, maer vergrijpt haer oock aen de ziele en het gemoed, en verbaſtert al den geeſt in de gene die ſy beſit. Sy maeckt den menſche traegh en ſonder eenige luſt: ja onnut en onbequaem om yet aen te rechten dat deught, ook ſelf om yet goets aen te nemen ofte uyt te voeren voor hemſelven ofte voor een ander. Om kort te ſeggen, ghelijck een quade en vervuylde Mage, geen nut ofte voordeel en kan trecken ook van de alderbeſt ſpijſe: alſo werden alle goede en prijſſelijcke wercken in den geeſt van de gene, wiens hert van droefheyt overſtolpt is, te niet gebracht. Indien deſe Paſſie niet by tijts geſteut en wert, ſo krijgtſe ſulcken aenwas, en maeckt allencxkens ſoo diepe wortelen, dat de Reden ſelve, waer door de menſche van de Beeſten onderſcheyden wert, heel komt om te keeren, en te bederven, en hy wert gantſch ontſinnigh, en buyten weſten. Dit zy ghenoegh wat belanght de nature van deſe paſſie, waer uyt volkomentlijck de tekenen te ſien zijn, door welcke ſy haer bekent maeckt. De voornaemſte zijn, een geſtadige vreeſe, ſonder te konnen ſlapen, een ſal uw weſen, droevige en ingevallen oogen; altijdt vol gedachten en ſuchten te zijn, en eenigheyt te ſoecken; ghelijck *Homerus* van *Bellerophon* ſchrijft VII. *Iliad.*

> Η τὸν ὅ καππεδίον τὸ ἀλήιον οἶος ἀλᾶτο,
> Ον θυμὸν κατέδων, πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων.

Verſcheyde Geeſten hebben luſt gehadt deſe verſen uyt het Griecx in hare tale over te ſetten, waer van wy voor de Lief-hebbers hier ſommighe ſullen by ſtellen, *Cicero* heeft aldus in 't Latijn geſet 3. *Tuſc.*

> *Qui miſer in campis moerens errabat aleis,*
> *Ipſe ſuum cordedens, hominum veſtigia vitans.*

Petracha part I. In Italiaens:

> *Solo & penſoſoi più deſerti campi*
> *Vo miſurando i paſſi & lenti;*
> *Egli occhi porto per fuggir intenti,*
> *Ove veſtigo human la rena ſtampi.*

Burtun in 't eerſte deel van d'Anat. in Engels:

> That wandered in the woods ſad al alone/
> Forſaking mens ſociety/making great moane.

Ende onſen Poeët in Nederlandts:

> *Hy gaet veel in het eenſaem velt,*
> *Daer hy ſijn droeve ſinnen quelt,*
> *En even alle menſchen ſchout,*
> *En ſich met treuren onderhout.*

Den bedroefden klopt geſtadigh het herte: de Milte is op-geblaſen: den buyck rommelt gelijck of hy vol wint was, de Mage breeckt ſuer op, ende is daerom meeſtendeel hongerigh. Dan de gene die de Droefheyt gantſch ende gaer meeſter laten werden, verlieſen oock heel den appetijdt, ende laten haer lichaem uyt-teren. Even gelijck matige Droefheydt doet ſchreyen en weenen, ſo beneemt ſulcx de overgroote en onverdraghlijcke. *Pſammenitus* Koningh van Egypten overwonnen en ghevangen zijnde van *Campyſes* Koningh van Perſien, ſiende voor hem gaen ſijne gevangene Dochter gekleedt als een ſlavinne, en gheſonden zijnde om water te gaen putten, daer d'ander vrienden die ontrent hem waren groot miſbaer maeckten, hiel hem gheheel ſtil, ſonder een woordt te ſpreken, houdende ſijn geſicht ſtreck tegen d'aerde; en ſiende korts daer aen, dat men ſijn Sone na de doodt leyde, hiel hem in dat eyge weſen: maer vernemende daer na dat een van ſijn Hofgeſin geleydt werdt onder de gevangenen, ſo begon hy op ſijn borſt te kloppen, ende grooten rou te ſtellen. Waer op ghevraeght zijnde van de Koningh *Cambyſis*, daer hy met goeden oogen aengeſien hadde het ongeluck van ſijn ſoon en dochter, waerom hy ſoo onverduldigh was over ſijn vrienden; antwoorde om dat die leſte droefheydt met tranen te kennen gegeven konde werden, daer de twee eerſte alle midden, om den rou uyt te drucken, overtroffen. *Seneca* ſeydt wel in *Hypol.*

> *Is yemants druck niet al te groot,*
> *So kan hy klagen ſijnen noot:*
> *Maer als het leet te vinnigh bijt,*
> *So gaet de mont haer ſprake quijt.*

Miſſchien ſal hier qualijck ten propooſte komen de Schilder, die als *Iphigenia*, de Dochter van den Koningh *Agamemnon*, de Goden opgheoffert ſoude werden, uytbeelden den rou van de omſtaenders na de trappen van den intreſt, die elck hadde in de doot van ſoo ſchoone ende onnooſele Dochter; dewelcke na dat hy in d'ander al de krachten van ſijn konſte uyt-gheput hadde, komende tot den Vader van de Dochter, ſchilderde hem het aengheſicht bedeckt, als of dien trap van droefheydt met gheen weſen uyt-ghebeeldt en konde werden. En daerom vercieren oock de Poeëten, dat de rampſalige *Niobe*, na datſe eerſt ſeven ſonen, ende daer na haer man ende ſeven dochters verloren hadde, door groote droef-

heydt verſtijft, verhart, ende in een ſteenrotſe verandert is; ghelijck ſeer aerdigh beſchreven wert van de Poët *Ovidius* in deſe verſen 6. *Metam*.

Daer ſit een bange vrou by vijfthien droeve lijcken,
Die al daer henen gaen, en in het duyſter wijcken,
En hy die ſy bemint, en met haer is gepaert,
En wat ſy van der jeught voor kinders heeft gebaert,
Dies wort haer killigh hert van droefheyt overwonnen,
Haer lijf is ſonder verw, haer bloet dat is geronnen,
Haer oogen ſtaen verſet, haer koude tong bevrieſt,
So dat haer bleecke mont de ſpraeck geheel verlieſt:
Haer pols is ſonder ſlagh, ſy kan geen hooft bewegen,
Want dat blijft in den ſtant gelijck het is geſegen:
Haer voeten worden vaſt, haer ingewant verſteent,
Alleen dit blijft haer by, dat ſy gedurigh weent.
Ten leſten quam de wint ontrent haer leden ſweven,
En heeftſe wechgeruckt, en op een rots gedreven,
Daer ſtaet het ſteenen beelt: en wie het immer ſiet,
Verneemt een droevig nat dat van haer wangen ſchiet.

Wat nu aengaet de oorſaken van de droefheydt, die komen van buyten, ofte zijn van binnen in het lichaem.

De uytwendige oorſaken zijn eenige quellingen ende benautheden, die ons aenkomen van veelderhande dinghen, als door af-ſterven, ghelijck nu verhaelt is, van man, vrouw, kinderen, ouders ende goede vrienden: door verlies van goedt, eer, ſtaet, en door het veel en onmatigh ghebruyck van Spijſe en Dranck, melancholijck ofte ſwaermoedigh bloet makende. En dit bloedt in 't lichaem zijnde, is de inwendighe oorſaeck van droefheyht ende Melancholie.

Wy ſullen hier alleen handelen van de eerſte ſoorte, houdende de ander voor ons ander werck, ghenaemt de Genees-konſte.

De droefheydt en overvalt niet alleen den Geeſt, maer beſwaert oock het Lichaem met ſo vele ſieckten en tormenten, dat het tot alle dingen onnut gemaeckt wert; ja oock ſo verre, dat de menſche door de grootheyt van deſelve dickwils in de doot komt te vervallen. Daerom is wel geſeyt vande Wijſeman
„ *Prov.* 17. Een vrolijck herte maeckt het leven lu-
„ ſtigh: daerentegen eenen bedroefden moedt ver-
„ dorret de gebeenten.

Octavia de ſuſter van den Keyſer *Auguſtus*, ſtelde ſo grooten rou over de doot van haren zoon *Marcellus*, een Prince van groote hope, ende die van zijn Oom den Keyſer voor een Soon aengenomen was, dat ſy van niemant van haer vrienden eenig werck maeckten, niet willende van haer of van anderen getrooſt weſende, ſtopte de ooren voor alle vermanigen, vloot het geſelſchap, en verbergende haer voor alle menſchen, om alleen en eenigh zijnde in donckere plaetſen haren zoon te beter te moghen beſchreyen, ghelijckſe ook gedaen heeft alle de vordere tijt van haer leven, den ſelven overbrengende met ſo veel verdriet, datſe ſonder ſterven ſcheen alle dagen duyſent dooden te ſterven.

Maer laet ons eens ſien hoe dat om dierghelijck verlies de doot ſelve ſommige overvallen heeft, door het groot gewelt van de droevige Paſſie.

Hoe veel vrouwē zijnder wel geſtorven van droefheyt, hebbende verſtaen de doot van haer mans? Wy mogen in dit getal ſtellen de Keyſerinne *Irene*, huysvrou van den Keyſer *Philips*, die gehoort hebbende van't overlijden van den ſelven Keyſer haren man, ſo gheperſt werde door uytermate groote droefheydt, dat ſy een miſval kreegh, en korts daer na ſterf.

Dit en ghebeurt niet alleen de vrouwen, die voor ſwacke vaetjens doorgaen, maer oock mans die het hert onder den riem gebonden is.

De Koningh *Antigonus* ſterf van droefheyt om dat hy van ſijn vyanden overwonnen was: 't ſelfde is mede gebeurt den Keyſer *Iuſtinus*, en andere.

Edoard de derde, Koningh van Engelant, verloren hebbende ſijn ſoon *Edoard*, een braef en deughdelijck Prince, ſterf korts daer na van grooten rou.

Een van de ſonen van den Hertogh van *Montpenſier*, zijnde buyten *Pozzaola* in 't Koninckrijck van Napels gegaen om ſijn Vaders graf te ſien, beweegt met groote droefheyt, na dat hy veel tranen uytgeſtort hadde, viel doot op het graf neder, gelijck *Guicciardin* betuyght in 't 5 Boeck van ſijn Hiſt. der Italiaenſche oorlogen.

In 't jaer ons Heeren 1610, terſtont na de grouwelijcke moort van Henrick de Groot Koningh van Vranckrijck, den *Abt* van *Marmonſtrier*, natuerlijcke broeder van den Koningh, de tijdingh hoorende, viel terſtondt te bedde, en ſterf weynigh dagen daer na van groote droefheyt. De Heere van Vijc, Vice-Admirael van Vranckrijck, komende van *Calais*, daer hem de Koninginne geſonden hadde na het overlijden van den Koning, om ordre te ſtellen in ſijn Gouvernement, paſſerende voorby de plaets, daer hy de eerſte reys het Lichaem van den overleden Koningh onverſiens had ſien brenghen, hem dat weder in den ſin komende, kreegh ſulcken ſchrick dat hy twee dagen daer na quam te ſterven.

Voorwaer de kracht van de droefheyt, alſſe ſchielijck en onvoorſiens overvalt, moet de ziele dapper ontſtellen, en alle haer werckinge beletten. Gelijck wy ſien, hoe wy ontſetten, ſitteren, ende beven, van een onverwachte quade tijdinge, ende ſomtijts oock gelijck een popelſy op de hals krijgen, tot dat de ziele haer los makende tot ſchreyen en kermen, ſchijnt haerſelven te hervatten en wederom te bekomen, en ten leſte de ſprake weder brenght; alſoo werdt van *Virgilius* beſchreven *Andromache* de huyſvrou van *Hector*, als ſy in Griecken-lant *Eneas* onverwacht ſagh aenkomen. 3. *Æneidos*:

Mits

Mits ſy ons wapens ſiet, en wy haer naerder komen,
Is haer de gantſche ziel van tochten in-genomen.
Sy wort gelijck een ſteen, het ſchijnt dat ſy verſtijft,
Soo datſe lange tijt in een geſtalte blijft.
Sy ſtaet en ſuyſebolt, haer woorden blijven ſteken,
En naer een ruyme wijl beganſe dus te ſpreken: &c.

Ia men leeft oock van ſommige die van een quade tijdinge, ſchielijck gebootſchapt, niet bekomen zijn, maer hertigh doodt bleven: om nu niet te ſpreken van de ghene, die uyt onverdult haerſelven omgebracht hebben.

In den oorloge, die Koningh Ferdinand (Keyſer Karels broeder) voerde tegen de Weduwe van een Koningh Ian van Hongarijen, ontrent de Stadt *Bude*, wert van een yegelijck ſeer geroemt en gheprefen de vromigheyt van ſeker Soldaet, die in den ſlag gebleven was: maer van niemant meerder als van een Duytsheer, *Raiſciac* genoemt, die over ſulcke dappere vromigheyt ſeer verwondert was. Daerom wilde hy uyt curieuſheyt mede ſien, wie het was, en 't lichaem ontwapent zijnde, ſo ſagh hy, dat het ſijn ſoon was. Het welck alle d'omſtaenders met een groote jammerheyt ontſtack: hy ſtil ſtaende, ſonder hem eens te roerẽ, of ſijn oogen te bewegen, ſag ſtreck op 't doode lichaem, tot dat het gewelt van de droefheyt hem overviel, en doot ter aerdẽ velden; gelijk uyt de hiſtorie van *Iovis* verhaelt wert by *Montaigne 2. des Eſſais 2.*

Ick ſal hier by voeghen 't ghene onlanghs in den Hage gebeurt is, van een man die veel jaren buyten 's lants geweeſt had, ſonder dat ſijn vrou, met welcke hy maer eenige maenden ghetrout gheweeſt was, eenige tijdingh van hem oyt vernomen hadde, en ſy daer over hertrout zijnde, en al twee kinderen by den anderen man hebbende, en den eerſten daer op onverſiens t'huys komende, en de vrouwen vader (die by haer woonde) in huys met de naem van vader begroetende, ſulcken ſchrick den ouden man op het lijf gejaeght heeft, dat hy terſtont in ſijn ſtoel van ſijn ſelven viel, en doodt bleef.

Dewijl dan de Droefheydt niemant en ſpaert, ſo moghen wy wel ſorghvuldigh zijn, om daer toe te vinden een bequame maniere van geneſinge, die wy ſullen ſtellen in tweederhande remedien.

De eerſte, om met redenen het vervlogen verſtant teghen te houden, en te trecken van 't gene daer de droevige ghedachten geſtadigh op vallen, ende het quaet met bequame vermaningen te verſoeten. De andree ſullen gheſchieden door exempelen, die men by ſal brengen: om met wat middel haren verſlagen geeſt te verſtercken, door den luyſter van eenige behulpſelen, die in diergelijcke ſaken geluckelijck uytghevallen zijn. Want dewijl het ghemoedt in deſe gelegentheyt meeſt geraeckt is, ſoo moetmen oock in 't byſonder ſijn oogh daer op hebben, en onſe geneſinge daer na ſchicken.

Maer dewijl *Octavia*, ſoude yemant mogen ſeghen, een ſuſter van ſo grooten Keyſer, dewelcke hadde, en konde hebben vertrooſtinge van de grootſte en wijſte van de werelt, geen geneſinge voor haer droefheyt heeft bekomen, wat ſal het dan helpen veel remedien en raet tegens de Droefheydt te gheven? Het en volght niet, al en helpen de remedien niet altijt, en alle menſchen, dat ſy daerom van geen kracht ofte vermogen ſouden zijn: want ghelijck de ſieckten des Lichaems in een yeghelijck niet gheholpen en werden, ſo gaet het ook met de ſieckten van de Ziele ofte het Gemoedt. Hier komt by dat *Octavia* haer droefheyt alles toegaf, en obſtinatelijck alle goeden raet verwierp. *Livia*, de huyſvrouw van den ſelfden Keyſer, verſocht zijnde byna in deſelfde tijden van d'eygen quellinge, en uyt de eygen oorſaeck, te weten, om de doodt van haren ſoon *Druſus*, droeghe nochtans met groot gedult en verſtant den rouw, geneſen zijnde van de doodelijcke onmatigheyt van deſe paſſie, door de goede remedien en trooſtige vermaningẽ van den Philoſooph *Arius*. *Marcia* mede haer tot de doot toe quellende, over het verlies van haren ſoon *Metellus*, worde in 't laetſte noch geholpẽ, door de vermaningẽ, en vertrooſtingen van den wijſen *Seneca.*

Wt de Schriften van ſulcke mannen, ſullen wy ſommige remedien, die ſy gebruycken, alhier ontleenen, en van deſelve eenige formulieren ſtellen, dewelcke een yeder tot ſijn gebruyck wijder mach uytſpreyen na gelegentheyt en qualiteyt van de perſonen.

De eerſte en beſte remedie is, datmen de dinghen die ons bedroeven veracht, en niet weerdigh en acht om ons daer eens om te ontſtellen: ofte die ſo veel op ſijn gemoet niet winnen en kan, dat hy dan 't ſelve af-leyde tot ſoeter en vermakelijcker dinghen. Gelijck de Medicijns alſſe de ſinckingen niet en konnen purgeren, ſo trecken ſy ſe op een ander plaets daer minder perijckel is.

De gene, die te ſeer bedroeft en verſlagen zijn om 't verlies van haer beſte vrienden, ſalmen voorſtellen, de conditie en gheſtaltenis van het menſchelijck gheſlacht, welcke is in de werelt gheboren te werden om te ſterven: dat het Godt is, die den tijt van ons leven gheſtelt heeft, die niemant veranderen en kan: dat hy alleen weet wanneer, ende hoe langh het ons dienſtigh is te leven ofte ſterven: dat hy den draet in de hant heeft, die hy laet los gaen ofte breeckt, wanneer en hoe het hem belieft: dat wy ons moeten voegen na ſijnen heyligen wil: en dat anders doen, is tegen hem murmureren, het welck een groote ſonde is.

So, als een brandt-hout doet, heeft al ons doen twee enden,
Grijpt hier 't en ſchaet u niet, grijpt daer, het ſal u ſchenden,
Die ſijn vermeynt miſval wel vat en recht doorſiet,
Vint vreught en herten-luſt, oock midden in 't verdriet,
Een Grijnſpens, die de kop ſtaegh heeft vol muyſe-neſten,
Vint dan oock klagens ſtof, als 't gaet ten alderbeſten:
Die 't al ſwaer overweeght, is noyt bevrijt van rou:
't Is beſt datm' alle dingh ſlaet in de beſte vou.

Daerbeneffens dat het kermen ende krijten ydel en vergeefs is voor de dooden, dewijl die niet weder en komen: ende dat het oock voor de levende ſterffelijcke menſche niet en ken helpen, als om haerſelve ſo veel te eerder onder de aerde te helpen.

Maer waerom beklaeght men doch de ghene die verloſt zijnde uyt de ellendigheden van deſe werelt, ongelijck geluckiger zijn buyten de werelt, als daer binnen, ghenietende in den Hemel de eeuwige ende volmaeckte vreught? Waerom benijden wy de onſterffelijcke Ziele verloſt te zijn uyt de ghevanckenis van het ſterffelijcke Lichaem, om op te varen daer boven in haer rechte woonplaetſe?

Indien men ſeyt, deſe algemeene Wet wel te weten, dat wy allegader eens moeten ſterven; maer datmen beklaeght de haeſtige doodt, die voor den tijt, ofte in de fleur van 't leven yemant overvalt? dat is voorwaer een groote zotheyt. Wie iſſer, groot ofte kleyn, die beſonder recht ofte privilegie heeft om out te werden? De kinderen van Keyſers en Koningen, ſtervenſe niet ſo wel in de wiege, als die van boeren en Herders gheboren zijn? De doodt, gelijck de Poëet *Horatius* ſeyt, klopt ſo wel op de Palleyſen van de Koningen, als op de hutten van arme lieden. Men heeft dan geen reden van ſich te beklagen, ofte ſeer te bedroeven over de overledene, het zy datſe langh ofte kort met ons geleeft hebben. Want indienſe niet veel en dochten, ſo en konden ſy niet te ras ſterven: indienſe eerlijck en deughdelijck waren, ſo moetenſe noch minder beklaeght werden, om dat ſy ghegaen zijn uyt een bedorven werelt, alwaer ſy mede noch hadden moghen bedorven werden: daerbeneffens levenſſe oock door hare deught en goede naem, ſoo doodt alſſe zijn, in de memorie der menſchen.

Wy ſullen hier by voegen, dat het wijſs werck is, ende dingen van ſlechte en kleynhertige lieden, hemſelven boven maten te quellen: ende datmen in de grootſte tegenſpoet, ſijn ſtantvaſtigheyt behoort te betoonen: dat de tijdt, die alles ſlijt, ten leſten oock de Droefheyt doet ophouden. En dat in een yegelijck de tijt vermach, dat behoort in een wijs man de wijſheyt en 't verſtant te doen, ſonder te wachten, dat het metter tijt ſlijten ſal. Men ſoude dan mogen vragen de gene die bedroeft is, of hy voogenomen heeft eens een eynde van de droefheyt te maken, ofte dat hy meent alle de dagen ſijns levens daer in te volherden. Want indien ghy dat voor hebt (ſoude ick ſeggen) ſo werpt ghy u ſelven door flaeuhertigheyt een volkomen en het alderbitterſte ongeluck op den hals: maer indien ghy t'eenigen tijde een eynde meent te maken van u droefheyt, waerom verandert ghy nu niet, ende waerom verloſt ghy u ſelven nu niet van die ellendigheydt? Want de redenen die u als dan ſullen dienen, die kondt ghy nu ghebruycken, om u van die moeyelijckheydt te ontſlaen. Alſoo oock in de ſieckten des Lichaems de kortſte wegh van geneſinge de beſte is. 't Gene ghy dan de tijt toewijſen ſoudet, ſulcks de reden toe-metende verloſt, u ſelven uyt de benautheydt. Maer ſy ſeggen, dat dit haer buyten hoop en onverwacht overgekomen is. Ghy behoort daer op gewacht te hebben, by u ſelven overleggende de onſekerheydt van de menſchelijcke dingen: op dat ghy niet onbereyt ghelijck als van onverwachte vyanden overrompelt en werdt. *Theſeus* ſchijnt teghen alles wat hem konde overkomen wel ghewapent geweeſt te zijn, als hy aldus ſpreeckt by *Euripides*, gelijck *Cicero* aenwijſt 3. *Tuſc.*

Een man van wijs beleyt die heeft my leeren dencken,
Wat my voor ongeluck voortaen ſou mogen krencken;
En dus heb ick geleert te peynſen op de doot,
Op druck, op ballingſchap, op alderhande noot.
En dit acht ick bequaem om waer te zijn genomen,
Om dat niet onverhoets my over mochte komen;
Want die te voren denckt wat hem gebeuren mach,
Ontſet hem niet te ſeer oock van een harden ſlagh.

Dan die bloode, kleynhertigh, ende onervaren zijn, en wenden haer ghemoedt noyt tot treffelijcke en nuttige gedachten: maer laten haerſelven tot de uytterſte ellende vervallen, het onnooſel Lichaem plagende. Daerom raedt *Plato* ſeer wel in dierghelijcke toeval hem ſtil te houden; om datmen niet en weet, of 't gene dat geſchiet is, goet ofte quaet zy, en datmen gheen voordeel en doet, met bedroeft te zijn, alſo de droefheydt belet datmen over ſijn dingen niet wel beraetſlagen en kan: en beveelt, datmen 't gene ons overkomt aen-neme na het oordeel van de reden, even gelijck de gene die verkeeren, nemen dat de ſteenen geven, en ſoecken oock een quade werp wel te ſpelen.

Een wiſpelturigh hert, 't welck draeyt na yeder blaſen,
Dat mach men (ick bekent) wel ſtellen by de dwaſen:
Maer die, ſteegh als een muyl, gaet horten tegen Godt,
Verſchilt van d'eerſte feyl, ſo veel als dul, van zot.
Maeckt van den noot een deugt, ten helpt geen tegenſtreven,
Waer ons den Hemel drijft, daer moetmen henen ſweven,
Gevoegelijck te zijn, naer Godes handt ons leyt,
Al iſt veranderingh, het is geſtadigheyt.

De Nature ſelve leert ons mede datmen oock in de grootſte droefheydt regel en mate houden moet. De beeſten van 't velt, en de vogelen, als ſy bevinden datter eenige jongen uyt haren neſt ghenomen zijn, toonen wel terſtont een groote ontſteltenisſe; maer deſelve gaet in weynigh dagen over, en dencken daer dan niet meer om. Welcke remedie nochtans haer niet geleert en is, als van de Nature ſelve.

Alle de verhaelde redenen zijn ſo vele bereydende remedien om ſich kloekmoedigh tegen grooten rou ende onverduldigheyt te houden, ende deſelvighe in

ons

ons niet te laten wortelen. Nu is noch noodigh de exempelen voor te ſtellen van de gene, die met wonderlijcke ſtantvaſtigheydt, ende tot haer groote eere, dit laſtigh pack ghedragen, en 't quaet overwonnen hebben: op datſe ons ſouden moghen ſtrecken tot navolginge.

Degene die om 't verlies van kinderen treuren, en groot miſbaer maken, ſal men voor oogen ſtellen het exempel van den Propheet *David*, dewelcke ſiende ſijnen ſone van *Berſabee* geboren op ſijn uyterſte leggen, waer aen hy ſterven moeſte, gelijck de Propheet *Nathan* voorſeyt hadde, ſo lange de kranckheyt duerde, niet en dede als vaſten, bidden, en ſuchten over ſijne ſonden tot den Heere; maer ſo dra als hy van het overlijden verſtont, ſo nam hy een ander gelaet aen, en veranderde van kleederen, en ginck ſitten eten: waer van hy aen 't volck, dat hier over ſeer verwondert was, de ſe reden gaf, dat ſo lange het kint noch in 't leven was, hy geſchreyt en gevaſt hadde, verhopende door ſijn tranen barmhertigheyt te verwerven, maer dat het kint, nu doodt zijnde, niet en konde door kermen, noch door vaſten wederkomen; dat hy metter tijdt by ſijnen ſoon, maer de ſoon niet by hem ſoude komen. De Poëet *Horatius* heeft ſeer wel geſeydt 4. *Carm.* 7.

Als yemant van de doodt is uyt het licht getogen,
Wat ſal dan edel bloet, wat ſal het gelt vermogen?
Hoe kan een kloecke tongh het monſter weder-ſtaen?
Eylaes! het ſpoock is doof, daer is geen ſeggen aen.
Geen Godts-dienſt kan de menſch oyt uyt den grave trecken,
Geen vrient kan uyt den ſlaep ſijn dooden vrient verwecken:
Wie eens hier uyt het vleeſch de leſte reyſe doet,
Die is daer by behoort, en daer hy blijven moet.

De ghene die Godt vreeſen, ſullen in dit exempel van de Man na Godts herte, een goede remedie vinden voor haren rou en droefheyt: dan wy ſullen evenwel tot genoegen van den curieuſen Leſer noch eenige andere hier by voegen.

Anaxagoras, op een ſekeren tijt propooſten voerende onder een deel van ſijn goede vrienden, van de nature en eygenſchap van de dingen, krijght overſiens de weet dat ſijn ſoon geſtorven was, welcke droevige tijdinge wel een oogenblick ſtuyten de reden van den Philoſooph, maer deſelve terſtont hervattende; ick wiſte wel, ſeyde hy, dat ick een ſterffelijck menſche voort-gebracht hadde.

Pericles een van de grootſte van Athenen, verloren hebbende in vier dagen twee jonge en ſeer begaeſde ſonen, en liet daerom niet openbaerlijck voor het volck te ſpreken, en dat met het eygen weſen als te voren. Willen wy ghedient zijn met de exempelen van de Romeynen: wie en ſal hem niet verwonderen in diergelijcke ſoorte van beſoeckingen en verlies van kinderen, over de wonderlijke ſtantvaſtigheyt van eenen *Quintus Fabius*, eenen *Horatius Pulvilius*, eenen *Paulus Æmilius*, eenen *Cato* den ouden, ghelijck men leſen kan in *Plutarchus, Valerius Maximus*, en andere.

Indien de droefheydt ontſtaet door verlies van rijckdom, ſtaet, eere ofte diergelijcke, de remedien die uyt de redenen daer voorby ghebracht konnen werden, zijn voor-eerſt: dat ſulcke droefheyt ghe-ſtelt wert om dingen van kleyne ofte geene waerde. Want de Rijckdom en groote Staet en is in hemſelven niet, maer werdt allen verheven door de opinie van de menſche, dewelcke anders niet en is als bedrogh en miſverſtant, geheel tegen de nature, die haer genoeght met weynigh, daer de opinie en begeerlijckheyt onverſadelijck is.

De Menſche ter werelt komende, werdt gevoedt en verſaedt met ſogh alleen: en kan bequamelijck in d'ander jaren ſijn leven onderhouden met water en broot, en ſulcks is volgens de Nature: maer daer is vele van doen om te verſadigen eenen vraet, ofte een die met onnatuerlijcken honger gequelt is, die by de Medicijns Honts-honger genoemt wert: een ſieckte waer in men noyt genoegh en heeft, maer hoe men meer eet, hoe men meer eten wil: alſoo oock en ſtopt veel goet geen Gierigheyt, dan hoe men meer heeft, hoe men al meer begeert. Sulck een perſoon dan is nimmermeer te vreden; en al beſat hy de geheele werelt, ſoo ſoude hy evenwel arm en ellendigh zijn, want het geluck beſtaet in 't genoegen. Het is een treffelijcke Leſſe van *Epicurus*: Indien yemant geerne rijck, geacht, en oudt waer, dat hy dan niet ſoo ſeer en ſoude trachten yet by te doen tot ſijnen rijckdom, reputatie, jaren, als wel af te doen van ſijne begeerte. Want gewiſſelijck in de dingen die daer meeſt beſtaen in opinie, ſo heeft ſulck een het meeſt, die minſt begeert. Een arm menſche die weynigh heeft, en niet meer en begeert, is waerlijck rijcker als de grootſte Monarch, die daer meynt, dat hy niet en heeft, het ghene hy wel ſoude ofte oock konde hebben, ofte die hem daer in bedroeft, dat hy niet meer hebben en kan.

Wanneer matroos maer heeft een pijp Taback gedroncken,
Hy ſuyſebolt, en ſwiert, alwaer hy wel beſchoncken,
De Salamander leeft alleenlijck van den wint,
De Krekel in den dau ſijn voedtſel ſoeckt en vint.
Een weynigh ſpijs en dranck kan ziel en lijf vermaken:
Elck heeft genoegh, die maer ſijn gierigh hert kan ſtaken;
Die meeſt begeert, heeft minſt: des wilje zijn geruſt,
Vermeerdert niet u goet, maer mindert quade luſt.

Voorwaer *Socrates* was geluckiger, ende hadde meer ghenoegen in ſijn armoede, als de rijckſte van Griecken landt in al ſijn ſchatten.

Een ander Philoſooph *Diogenes* woonde in een ton, en hadde anders gheen huyſraet als een lepel daer hy water mede ſchepten om te drincken; en eens ſien-

de dat de kinderen het water met de hande uyt de riviere ſchepten, wierp ſijn lepel wech, ſeggende, de Nature heeft hier oock in verſien. Dit is de man, die in ſijn ton bleef ſitten, als 't volck liep om den grooten Koningh *Alexander* te gaen ſien, tot dat deſelfde by hem quam, en vraeghde of hy yet van hem begeerden; maer *Diogenes* en begeerde niet van den Koningh, als dat hy hem de Son die in ſijn ton ſcheen niet beletten en ſoude; waerom d'omſtaenders lacchende, ſeyde de Koningh: Waer ick *Alexander* niet, ick wilde *Diogenes* weſen.

Ariſtides, een groot en vermaert Velt-Overſte, heeft mede den rijckdom ſoo veracht, dat hy in een ampt zijnde, waer mede hy veel ſchatten konde verſamelen, evenwel ſo arm gheſtorven is, dat hy naeulijcks ſo veel na en liet om begraven te worden.

Ick ſoude vele andere exempelen, ſo uyt *Plutarchus*, als uyt de Romeynſche ſchrijvers konnen verhalen, dan wy ſullen den leſer wijſen tot *Valerius Maximus*, die deſelfde verſamelt heeft in ſijn vierde Boeck op het derde en vierde Capittel. Hadden ſulcke wijſe lieden gemeent, dat goet, goet was, ſouden ſy het ſo veracht hebben? Maer wat moghen wy doch den naem van goet geven een dingen, dat ſo verganckelijk is? Men ſeyt gemeenlijck, Koopmans goet, is ebbe en vloet: maer dit ſpreeck-woort mach wel verder getrocken werden. Want de Fortuyne, gelijck *Theophraſtus* ſeyde, en mickt ſo naeu niet, en ſchept dickwils haer geneughte in 't wechnemen van het ghene, dat ghy met groote moeyten verkregen hebt, en in het overſiens berooven van al het werelts geluck. Op een dingh dan, dat ſoo verganckelijck is, en behoort niemant ſijn hert en ſinnen te ſtellen, en al verloor de rijckſte en machtighſte van de werelt al ſijn goet, ſo en is hy niet wijs, indien hy daerom groot miſbaer maeckt, ofte hem daerom tot de doodt toe quelt. Want hy en verlieſt niet, dat hem eygentlijck toekomt. Al het goet van de werelt is ons maer geleent om wederom te geven, als het den grooten Uytdeelder hier boven belieft. Wat reden iſſer dan, om ons ſo ſeer te bedroeven, als hy weder eyſcht, 't gene, dat hy ons te voren geleent hadde? Ick weet nu niet van wat Philoſooph ick geleſen heb, dat als hy verſtont, dat ſijn goet op zee verongeluckt was, ſeyde, nu ſie ick wel, wil Godt hebben dat ick op mijn ghemack ſtudere: ja een andere, om dat hy ſulcks met minder verhinderinge ſoude konnen doen, wierp al ſijn goedt in de zee.

Al het ſelfde kan mede te paſſe komen voor de gene die haer quellen, ofte om datſe tot eer en ſtaet niet en konnen gheraken, ofte om datſe door veranderingh van het kuſſen gebrocht zijn: Datter veel met lof en eere geleeft hebben, ſonder ſtaet ofte officie: dat de hooghſte ſtaten de loſte zijn, en hoemen hooger klimt, hoemen lager vallen kan. Sulcks heeft de Poët *Claudianus* ſeer wel gheſeydt.

Daer zijnder menighmael die werden hoogh verheven,
Om als haer val genaeckt een meerder ſlagh te geven.

Datter in de werelt niet en is dat ſeker en vaſt gaet: en dat in de Fortuyne niet gheſtadigh is, als de ongeſtadigheyt, *Crœſus* de Koning van Lydien; *Polycrates* den Tyran van Samos; de rijcke Romeyn *Craſſius*; de groote *Pompeus*, de ſtrijtbare *Cæſar*, konnen hier tot exempel dienen. Is niet de groote Koningh van Vranckrijck op onſe tijt in ſijn caroſſe vermoort, een ander uyt ſijn landt verjaeght? Den Advocaet *Barnevelt*, de *Neſtor* van Hollandt, die hier te lande byna alleen doen en laten was, heeft hy niet in ſijnen hoogen ouderdom, den krommen hals moeten uytſtrecken, om ſijn kael en afgheſlooft hooft van de beul te laten af-houwen? Daer leyt de groote ſtaet.

Siet! hoe gaen des werelts ſaken,
Op en neer, als ebb' en vloet,
Somtijts iſſet al te goet,
'T ſchijnt men kan 't niet qualijck maken:
Maer alſt rat eens omme-draeyt,
Wat men doet is dan bekaeyt.

Voor het laetſte, dient tot diergelijcke quellingen, datmen den geeſt aftreckt van de droevige ghedachten, en geneuchelijcke en aengename dingen voor den dagh brenght. Want, gelijck een Griecks Poët wel ſeyt, Voor een ſieck gemoet is de praet een Medicijne. Het ſoet accoort van ſingen, en op inſtrumenten ſpelen heeft mede groote kracht om alle Droefheyt te verſoeten, en het hert te verheugen dat met quellinge beladen is. Alſo leſen wy in de H. Schrifture van den Koningh *Saul*, dat wanneer hy met ſwaermoedigheyt bevangen, ja van den booſen geeſt gequelt werde, terſtont laeffenis en verlichtinge bevoelden als *David* de harpe in de hant nam, en voor hem ſpeelde. Het ſelven leſen wy by *Plutarchum* van *Pythagoras*, dat als hy ſijn gemoet wilde in ruſte ſtellen, ende van alle ontroeringen bevrijden, de Muſijck by de handt nam. Dan een recht Godt-vreeſende Ziele kan den meeſten trooſt ſcheppen in het leſen van Gods woort, alwaer den rechten en waren trooſt voor een benaut hert te vinden is: ten zy (gelijck dickwijls gebeurt) eenighe menſchen van ſwacke herſſenen door te veel leſen, in deſe ſwaermoedigheyt vervallen waren.

Ick en kan niet na-laten te beſluyten met de alderwijſte vermaninge (na mijn oordeel) van de Philoſooph *Epictetus* met welcke hy ſijn noyt genoegh gepreſen Hant-boecxken aldus aenvanght: Van alle „ dingen zijn ſommige in onſe macht, ſommige niet. „ In onſe macht zijn de opinie, het begeeren, of niet „ begeeren, en kortelijk al 't gene wy doen. Maer in „ onſe macht en hebben wy niet, het Lichaem, Gelt, „ Eer, Heerſchappye, en kortelijck al 't ghene wy „ ſelve niet en doen. Nu de dingen onder onſe macht „ zijn

„ zijn vry van naturen, ende konnen van niemandt
„ belet of verſtoort werden. Maer die buyten onſe
„ macht ſtaen, zijn beletſel en verhindering onder-
„ worpen: Daerom ſtaet te letten, datmen de din-
„ gen die buyten onſe macht zijn,niet voor vrye en
„ rekent,en vreemde voor eygene:want ſulcx doen-
„ de, ſal men altijt ontſtelt,bedroeft en buyten raet
„ weſen. Maer indien men alleen voor eygen rekent
„ 't gene dat eygen is, ende in onſe macht ſtaet, en
„ vreemt voor vreemt houdt, ſoo ſalmen van nie-
„ mant bedwongen ofte belet werden,niemant be-
„ ſchadigen,noch ſelver in eenige ſchade ofte droef-
„ heydt vervallen. Komter yemant te ſterven van
onſe vrienden, men ſal dencken dat hy ſterffelijck
was, en dat hem in't leven te houden buyten onſe
macht was, en ſo voort in andere ſaken, die ons on-
matige droef heyt ſoude konnen verwecken.

Van de Nijt.

Het III. Capittel.

I Ck kome tot den Nijt, een van de ſlimſte tochten,
Die oyt met boos vergif op onſe ſinnen wrochten:
Daer is niet een gebreck of 't heeft ten minſten wat,
Daer op het voor het volck een gront van onſchult vat,
De luſt, al iſſe vuyl, die kan haer ranckenprijſen,
Om datter ſoet vermaeck is uyt gewoon te rijſen;
De gelt-ſucht wort gegront, ten minſten na den ſchijn,
Om in den ouden dagh in geen gebreck te zijn.
Maer voor de ſwarte Nijt en is niet eene reden
Waerom ſy in de borſt van yemant dient geleden:
Sy is haer eygen beul, en waer een ander lacht
Daer ſiet men dat het ſpook van enckel druck verſmacht.
Wel aen dan (wie ghy zijt) om deſe peſt te mijden,
Weeſt treurigh daer men treurt, en blijde met den blijden,
Ghy mooght niet een gepeys beſteden aen den nijt,
Soo ghy in eenigh deel of menſch, of Chriſten zijt.

DE nijt is een droef heyt, gelijck *Ariſtoteles* ſeydt, 2. *Rhet.*10. over eenig goet ofte geluck,niet om dat de nijdige ſulcx miſt, maer om dat het een ander heeft, die hy benijt. En al iſt dat het hem ſelven niet en ſchaedt, dat het ſijn even-naeſten wel gaet,ſo en mach hy evenwel ſulcx niet verdraghen. Waer uyt genoegſaem blijckt,dat het de booſte en ongeregel-ſte paſſie van allen is, en die noch reden,noch fonda-ment en heeft, daer de andere (gelijck *Vlpianus* ſeydt op *Demoſthenem* tegen *Leptinem*) noch eenige ſchijn hebben van reden, iſt niet tot volkomen onſchuldin-ge, ten minſten altijdt wat om te verbloemen.

Voor de droef heyt, al is ſy noch ſo groot, ende overloopende, hebben wy geſien datter geen reden en ontbreeckt.

De gierigheydt ſal tot haer ontſchult voorſtellen, datter niet ellendiger, beſchaemder en verachtelijc-ker is, als arm te zijn; dat niet fraeyer is, als midde-len te hebben, dat het gelt alles vermach, en die het heeft, in eere en reputatie doet houden, en dat men ſonder het ſelfde de deught van miltdadigheydt niet en kan oeffenen: In't korte, dat de ghene die geen gelt en heeft, nergens wellekom en is, ende geweſen wert daer niet te koop en ſtaet.

Voor de eergierigheyt ſoude bygebracht konnen werden, dat het is een ſpoor en prickel tot deught en vromigheyt. Gelijck *Alexander* de Groot, noch jongh zijnde, hoorende de victorien van ſijnen va-der *Philips* Koningh van Macedonien, hem niet en plagh te verblijden,vreeſende dat voor hem niet over en ſoude ſchieten, om eer en lof te behalen. *Themiſto-cles* mede nam ſo ter herten de vrome daden van den helt *Miltiades*, dat hy daer van dagh noch nacht ru-ſten en konde. In't korte,de eerſucht kan voor haer onſchult ſeggen, hoe weynigh wercks datter ghe-maekt wert van de gene die niet en ſeggen,ofte geen ſtem in't Capittel en hebben, ende noch haerſelven noch hare vrienden en konnen vorderen.

Het ſoude te lang vallen in't beſonder te verhalen, wat redenen dat elcke paſſie voor de dagh kan bren-ghen, om haer onmatigheydt een koleur te geven: Maer voor de nijt en iſſer geen ter werelt te vinden, voor deſelve en is geen uytvlucht open. Sy en kan haer in't minſte niet verantwoorden, als men haer beſchuldight te zijn de vuylſte en leelijckſte van al de Paſſien, voor ſoo vele alle d'andere komen uyt een ſwackheydt der Nature, maer de nijt alleen uyt een loutere booſheyt van onſen eygen wil.

De Nijt, ſeyt de Outvader *Chryſoſtomus*, is een on-reyn, en vergiftight beeſt, en een ſieckte van onſen wil, een moeder van alle quaet, en die in geender-hande maniere te ontſchuldigen is. Het welck oock beveſtigt wert van de Grieckſche Orateur *Ariſtides*, en andere. Hierom iſt dat vele wel bekennen,dat ſy yemandt haten, om dat men oock de quade haten kan. Maer niemant en bekent dat hy met nijt ſwan-

ger gaet, alſo een vroom en wel geſtelt man niemant en benijt, gelijck ſeer wel aengeweſen wert van *Plutarchus* in ſijn boeck van Haet en Nijt, het welck de oorſaeck is, dat ſommige haer nijdigheyt verbloemen met den deck-mantel van indignatie, al oſſe maer qualijck en namen dat eenige quade menſchen te ſeer gevordert wierden. Alſo ſeyde by Lucianum Timon van Athenen, dien grooten menſchen-hater niet recht uyt, dat hy hem eenigh hiel en alle geſelſchap van menſchen ſchoude, om niet te ſien het geluck en voorſpoet van velen: maer daerom, ſeyde hy, om niet te ſien vele boven haer verdienſten geluckigh. Ia den aert van de nijdige is ſo vreemt, ſchrickelijck, ja duyvels, dat hy het geluck van een ander rekent ſijn ongeluck: dat hy hemſelven bedroeft in de voorſpoet en blijdſchap van ſijn even-naeſten, hem verblijt in des ſelfs ongeluck en tegenſpoet. Bion ſiende een nijdige bedroeft, ick en weet niet, ſeyde hy, of u wat quaets, ofte een ander wat goets ontmoet is. En hem volgende *Publius*, dewelck, als hy *Mutius* een ſeer nijdigh menſche buyten gewoonte bedroeft ſagh, ſeer aerdigh ſeyde, of *Mutius* heeft eenigh ongeluck gehadt, ofte een ander wat goets. Hoe kander yet onbillijcker ofte onrechtveerdiger bedacht of gevonden werden, dan datmen niet en mach ſien dat het een ander wel gaet: Wat ongelijck geſchiet den nijdigen van de ghene die de Fortuyne mede heeft?

Ach! hoe ellendigh is de man,
Die nimmer vrolijck weſen kan,
Dan als een ander is beducht,
Of in benautheyt leyt en ſucht?
Ach! hoe ellendigh is de menſch,
Die als een ander krijght ſijn wenſch,
Van ſpijt ſijns herten bloet verteert?
O Heer, dees plaegh doch van ons weert.

De Nijt en ſiet niet aen, niet iſſer dat hare wreetheydt kan vermorwen, ofte haer dulligheyt tegenhouden. Gelijck wy in *Dædales* konnen ſien, dewelcke in groote achtinge zijnde om eenige nieuwe wercken, die hy gevonden hadde, verhaelt by *Plinius* in het 56 Capittel van ſijn 7 Boeck, als hy ſagh datmen *Talum* om deſelve konſt, en ſommighe nieuwe inventien tot den Hemel verhief, wert door de Nijt ſo verre wech-geruckt, dat niet tegenſtaende hy ſijn diſcipel, en ſuſters ſoon was, hem van een toren wierp, gelijck *Pauſanius* in *Atticis* betuyght. Dat is recht het gene wy gemeenlijck ſeggen, dat lieden van een neeringh malkanderen veeltijts benijden. Hier over zijn de verſen van *Heſiodus* wel bekent, die aldus in 't Engels overgeſet zijn:

A Potter emulates a Potter/
One Smith envies another/
A Begger emulates a Begger/
A ſinging man his brother.

Maer wat ſalmen ſeggen, datter een Keyſer ghevonden is, die mede een werck-meeſter, om de uytnementheyt van ſijn konſte, benijt heeft? Dit is de Keyſer *Tiberius*. Dewelcke, als te Romen een fraey Konſtenaer een groote gallery die ſeer helde met aerdige wetenſchap opgereckt hadde, den man wel beſchonck, maer met eenen, gelijck de Grieckſche Hiſtorie-ſchrijver *Dion* beſchrijft, in ſijn 16 Boeck, uyt nijt hem de Stadt uyt-joegh. Ia als deſelve door hope van gratie glas dat buygen en niet breken konde ('t welck noch hedens-daegs onbekent is) voor den Keyſer gemaekt had, is hy door ſijn laſt omgebracht; gelijck al voor *Dion* geſchreven is by *Plinius* in 't ſes-en-twintigſte Capittel van ſijn ſesendertigſte Boeck. Wat ſal men dan veel goets van de Nijt konnen ſeggen, die ſo veel in haer is, de fraeye wercken, en konſten wech-neemt? Wat ſalmen veel goets konnen ſeggen van den Nijdigen, die daer lacht als een ander ſchreyt, die ſchreyt als een ander lacht? Die groeyen noch bloeyen kan, als hy ſiet dat een ander vet wort, die vet ende wel ghedaen is, als hy een ander mager ſiet? Wat Tyrannen hebben oyt meerder torment konnen bedencken? Is de Nijdige niet ſijn eyghen beul? De Poëten verſieren van *Prometheus*, dat den Arent hem de Lever gheſtadigh af-knaeght: maer de Nijdige doet dit ſonder ophouden aen ſijn ſelven. Want de Nijt verteert het mergh uyt de beenderen, ſuyght, ghelijck een egel, het bloedt uyt de aderen, ende maeckt dien volgende den Nijdighen magher, bleyck, en ſo ongedaen, dat hy ſchijnt een lichaem ſonder leven te zijn, ofte een lijck, dat uyt het graf gekomen is. Maer deſe plaegh en kan niet beter beſchreven werden, dan als van den Poët *Ovidius* ghedaen is, 1. *Metam* 16.

Sy is van bleecke verw, en mager aen de leden,
Haer tanden zijn begaet met duyſent vuyligheden,
Haer borſt is groen geplecke, door uyt-geborſten gal,
En noyt en ſcheptſe vreught, als uyt een droef geval.
Het ſpoock is ſonder ruſt, en noyt gewoon te ſlapen,
Maer uyt een anders druck genegen vreught te rapen,
Het is ſijn eygen leedt, en voedt ſijn eygen ſmert,
Verteert ſijn innigh mergh, en eet ſijn eygen hert.

Seggen wy dan niet wel te recht dat Haet en Nijt een quaet beeſt is? Het qualijck varen aen lichaem ende ghemoedt, op dat ick nu niet en ſpreke van de grootſte ſonde, behoort genoegh te weſen, om een yeghelijck te doen verfoeyen, en af-keer te hebben van dees booſe en onnatuerlijcke plage.

De gene die van een ander benijt wert, en behoeft hem geenſins daer in te quellen, alſo het, gelijck men gemeenlijck ſeydt, beter is benijt te werden, als beklaeght, en de ellende alleen geen nijt en kent. Het welck ſeer wel by den Comedie-ſchrijver *Plautus* gheſeydt werdt *Truculendo*:

Al

Al wordt ick ſchoon al ſeer benijt,
Noch ben ick des van druck bevrijt :
'k Heb liever dat het my gebeurt,
Als dat mijn hert in af-gunſt treurt,
Want die benijt ſit in den druck :
Maer die benijt wert, heeft geluck.

Wie iſſer dan, ſeyde *Epicharmus*, die niet en ſoude willen benijt weſen? Want daer en leeft naeuw'lijks yemant onbenijt. Siet yemant een blint menſche, hy wert met barmhertigheydt ontſteken, maer niemant en benijt hem. Het gebeurt ſeer ſelden, ſchrijft *Seneca*, dat een menſche, die het wel gaet, den nijt kan ontvluchten. Men leeſt dat *Plato*, als hy van ſijne mede-diſcipulen benijt werde, *Socratem* vraeghde, op wat maniere hy hem van den nijt ſoude konnen bevrijen, en dat *Socrates* tot antwoordt gaf: Weeſt gelijck *Therſites*. Het welck een ongeſchickt, en onbeſchoft menſch was, ghelijck blijckt uyt het ghene *Homerus* van hem verhaelt. *Diogenus* ſeyde tegen de gene, die by hem quam klagen over een die hem benijde, dat de beſte remedie was om den nijdigen moede te maken, en hem over ſijnen vyant te wreken, altijt wel te doen, en vromelijk in de deught voort te gaen. Voorwaer een die benijt wert, mach hem in ſijn ſelven verblijden; alſo hy bemerckt, datter by hem wat is, de nijt weerdigh. Dit verſtont *Themiſtocles* heel wel: dewelcke noch jongh zijnde, ſeyde noch niet met allen fraeys aengerecht te hebben, alſo hy noch van niemant benijt en werde.

Maer al is het, dat de Nijt het geluck meeſt, gelijk een ſchaduwe volgt: ſo geloof ick evenwel, dat niemant daer mede ſeer vermaeckt is, en dat een yegelijk, hoe wel dat'et hem ook gaet, daer liever van ontſlagen blijft. Om dan den Nijt, ſo veel als mogelijck is te vermijden, en is niet beter, als datmen het zeyl niet ſo hoogh en treckt, als het wel bot heeft.

Wanneer de ſpin in't ront ſpreyt uyt haer brooſe netten,
En gaet haer vliegh-getou gantſch wijt en breet uytſetten.
Hier ſwiert een horſel in, daer vlieght een vogel deur,
En elders valt een ſteen, en maeckt noch grooter ſcheur,
Daer is ſtaegh dit of dat gebroken of gereten,
En midd'lertijt ontgaen de vliegen door de ſpleten.
Al die van ongeval, en druck wil zijn bevrijt,
Die matige ſynnet, en ſpan het niet te wijt.

Wy leſen in de Italiaenſche Hiſtorien, dat de oude *Coſimo de Medice*, die in Florencen de rijckſte en machtighſte Borger was, en oock den eerſten ſteen geleyt heeft om ſijn geſlacht, gelijck het tegenwoordigh is, tot Princen te maken, in kleederen en dagelijckſchen omgangh ſijn ſelven hiel, gelijck de ander Borgers, en dat hem ſulcks by al het volck ſeer lieftalligh maeckte. Daer andere door onredelijke trotſheyt een dapperen, en rechtveerdigen haet op haren hals halen. Men ſiet vele, die alſſe tot goede middelen, dieſe te voren niet gewent en waren, ghekomen zijn, haer geboorte terſtont vergeten, ende oock ſelve by de ghene, die haer, ende haer voor-ouders wel ghekent hebben, voor Edel-luyden, ende Ionckers willen geacht weſen.

Soo haeſt de riſp heeft afgeleyt haer ſwarte vellen,
Vlieght door geheel het huys, en gaet de menſchen quellen,
Komt ongenoot te gaſt, en om de lichten ſwerft,
Gaet neſtelen in't bont, en menigh kleet bederft.
Als eenigh ſlecht gheſel tot eeren wort verheven,
Stracx ſteekt hy't hooft om hoog: elk dient voor hem te beven,
En denckt niet wie hy was, maer ſteygert in de lucht,
En die van kleyn wert groot, maeckt ſich te ſeer geducht.

Maer door deſe maniere van doen wert anders niet ghewonnen, als haet en nijt: en ſo drae de kans wat begint te veranderen, ſpot, ſchimp en verachtinge.

Agathocles, zijnde van een Potte-backers ſoon Koningh van Syracuſen gheworden, was hier in wijſer. Want wel wetende, hoe ſeer dat het de nijt onderworpen is, als yemant van kleyne tot hooghe ſtaet gekomen zijnde, ſijn ſelven te ſeer verheft, liet over tafel onder de goude en ſilvere ſchotelen, mede met aerdewerck aenrechten: ſeggende, neerſtigheyt en vromigheydt is ſoo grooten ſaeck: dat ick, die te voren aerde potten plagh te draeyen, deſelfde nu tot gout gebracht hebbe.

De Paus *Sixtus* de vijfde van dien naem, een ſoon van een arm huys-man, gheboren zijnde in een ſlecht huys, dat boven geen dicht dack en hadde, plagh te ſegghen, dat hy uyt een doorluchtigh huys geboren was. Ende Paus gheworden zijnde, als hy ſtont op het Kaſteel van Engelenborgh met den Ambaſſadeur van Vranckrijck, en de Stadt Romen daer van beſagh, daer hy doen Heer en meeſter van was, en ontſagh niet tegen den ſelven te ſeggen, Mijn Heer, U E. ſiet in wat gelegentheyt ick hier nu ſtae, en doe ick d'eerſtemael binnen Romen quam, en had ick anders niet, dat my was, als een ſtuck droogh broot in mijnen ſack. Dit ghetuyght *Eſtienne Paſquier* in ſijn Françoyſche brieven, hem verhaelt te zijn van den Ambaſſadeur *de Foix* ſelve. Sulke ronde bekenteniſſe doet den nijt veel af-nemen. Ende in teghendeel maeckt yemant ſich ſeer hatigh, dat hy ſijn ſelven te veel voor laet ſtaen, en altijdt ſijn eygen actien in de mont heeft. Al was het waerachtigh dat Cicero de gemeene ſaken van Romen bewaert hadde tegen de t'ſamenrotting van *Catalina*, en ſijn complicen, ſo hebben evenwel ook ſijn alderbeſte vrienden niet verdragen, dat hy ſelve dien dagh altijt roemde. Men kan ſien onder ſijn brieven, hoe dat *Brutus* aen *Atticus* ſchrijvende hem doorſtrijckt, van dat hy alle uren de *Nonas Decembris* in de mont hadde. Met grooter wijſheyt hebben ſommige, als ſy ſagen dat haer glo-

rie en eere by andere met geen goet oogh aengeſien en werde, eenige van haer groote daden de Fortuyne, eenige Godt toegeſchreven. So ſeydt den Helt *Achilles* by den Poët *Homerus*, dat hy door hulpe van de Goden yemant overwonnen hadde. En *Timoleon* houde te Syracuſen een Tempel, van toevallige ſaken, over de vrome daden, die hy in Sicilien uytgevoert hadde, en toe-heylighde ſijn huys aen den goeden Engel. Een ander met namen *Pytho*, als hy om ſeker ſake, te Athenen van de Orateuren ſeer verheven werde, merckende dat ſulcx hem Nijt baerde, en dat het ſommige niet wel en namen, ſoo ſchoot hy uyt, en ſeyde: Ghy borgers van Athenen, yemandt van de Goden heeft dat werck ghedaen, wy hebben alleen de handen daer toe verleent. *Sylla* placht mede den nijt van hem te ſchuyven, door dat hy ſijn voorſpoet op de Fortuyne leyde. Want de menſchen, gelijck *Plutarchus* ſeer wel ſeydt, hebben yemant liever den lof van de Fortuyne, als van de deught toe te ſchrijven: om dat ſy het goet van de Fortuyne ſtellen als vremt, ende dat van buyten aen komt, maer 't ghene aen de deught ontbreeckt, dat ſulcks door haer eygen ſchult geſchiet.

De nijdigaerts ſelve en konnen niet wel geholpen werden, om datſe ſchromē, als hier voren verhaelt is, haer gebreck te openbaren. Die pijn in 't hooft heeft, ſeyt de Outvader *Baſilius*, geeft ſulx aen de Medicijnmeeſter te kennen: maer die van nijt ſieck is, wat ſal hy ſeggen? Even-eens ſchrijft een ander Out-vader *Cyprianus*, dat de wonden die men handelen en ſien kan, wel lichtelijck komen te geneſen: maer dat de wonden van de nijt ſo diep en verborgen zijn, datter geen genees-middelen bygebracht konnen werden. De beſte middel evenwel om yemant te benijden, is, gelijck de gemelte *Baſilius* ſeydt, datmen alle wereltſche ſaken weynigh acht, als gheen nijt ofte wangunſt weerdigh zijnde: dat oock de aldergrootſte rijckdom verganckelijck is: en dat de gene (gelijck niet alleen in alle hiſtorien te leſen is, maer dagelijx in alle landen bevonden werdt) die nu meenen gheheel boven de wint te zijn, plotſelijck omgeworpen werden. En op die manier moetmen oock andere dingen die nijt baren, ſich ſelven voorſtellen, en vaſt inbeelden. *Tullus Hoſtilius*, gelijck de Grieckſche Hiſtoryſchrijver *Dionyſius Halic.* betuyght, ſeyde dat de eenighſte remedie voor de droefheydt uyt een ander mans welvaren, was, ſich voor te laten ſtaen, dat een ander niet en had 't gene in hem benijt werde. Maer beſt is, te gelooven en vaſt in ſijn gemoet te prenten, 't gene *Cicero* ſeyt in ſijn 14 Oratie tegens *Antonium*, dat de deught van uytmuntende perſonagien weerdigh is nagevolght, en niet benijt te werden. Die hem met het eerſte beſig hout, en ſal met geen nijdige bekommeringh beſoetelt blijven. Het is lofweerdigh 't gene *Philoſtratus* verhaelt van den Orateur *Æſchines*, Deſe als hy eens in 't openbaer las de Oratie, die hy tegens *Creſiphontes* gedaen had, en dat het volck van *Rhodes* ſeer verwondert was, hoe dat ſulcke welſprekentheyt konde overwonnen werden, meenende dat die van Athenen quaet vonnis geweſen haddē. Maer ſeyde hy, ghy en ſoudet u niet eens verwonderen, by aldien ghy Demoſthenes daer tegen ghehoort had. Waer mede hy niet alleen en prees de welſprekentheyt van ſijn wederparty: maer ontſchuldigen oock met eenen het vonnis van de Rechters.

Van de Liefde.

Het VI. Capittel.

MAer dat ons verder treckt tot ongeruſte ſinnen
Is Liefde, vuyle luſt, en ongeregelt minnen:
Och waerder eenigh menſch vervalt in dit gebreck,
Daer worden met der daet de wijſte lieden geck.
Haer krachten, haer verſtant, haer wel geſonde leden
Die worden af-geſlonſt, die worden af-gereden;
'kEn weet niet, mijn vernuft, hoe menigh ongeval,
Geduerigh oorſpronck neemt uyt dit ellendigh mal.
Wat raet voor deſe plaegh? ſo haeſt de ſinnen hellen,
Om door u ſlim bejagh u geeſt te komen quellen,
So dienter op gepaſt om dit vergiftight kruyt
Te dempen eer het groeyt, en ſlucx te rucken uyt.
Maer voelje door het quaet u ſinnen overlaſten,
Soo geeft u dan geheel tot bidden, waken, vaſten;
Dit is een booſe geeſt die nimmer oyt en vlucht,
Dan als men niet en eet, en tot den Heere ſucht.

DE Liefde en is niet anders. als een begeerte ende verlangen van 't gene ofte metter daet goedt is, ofte ons goet ſchijnt te weſen. Deſelfde alſſe van de Reden geſtiert wert, ſo iſſe eerlijck, en prijſſelijck: maer alſſe van de reden verlaten is, ſo en iſſe niet anders als een quade begeerlijckheyt: en wert onder-

ſcheyden

ſcheyden na het gene daer doorſe ghedreven werdt, *Gier. Serboli nel Ritratto d'Amore, Conſid.* 2. *Charron au* 1. *livre de la Sageſſe, chap.* 19. Als ſulcks eer en ſtaet is, dan wertſe eergierigheydt genoemt: de liefde tot gelt en goet, is de gierigheyt: tot vleeſchelijcke welluſt, is de gemeene liefde. Siet daer drie wielen daer veel menſchen in verſmoren, drie plagen ende peſten van 't gene by ons is, geeſt, lichaem, ende goet: de wapenen van drie hooft vyanden van des menſchen ruſt ende welvaren, de Duyvel, de Werelt, ende het Vleeſch. Deſe drie zijn voorwaer de aldergemeenſte paſſien, waerom oock den Apoſtel in de ſelfde alles „ verdeelt heeft. Al wat in de werelt is, is begeerlijk„ heyt der oogen, ofte des vleeſch, ofte opgeblaſent„ heyt des levens. De eergierigheyt, als geeſtelijcke is eelder en hooger als d'ander. De welluſtige liefde als natuerlijcker (want ſy is oock in de beeſten, in welcke de ander niet gevonden en werden, Virgilius in het vijfde boeck van de Lant-bouwinge:

Al de menſchen, al het vee,
Al de viſſchen in de Zee,
Al de vogels in het wout
Wenſchen om te zijn getrout,
Wenſchen om te zijn gepaert,
Want 't is vee en menſchen aert.)

is gemeenlijck ſlapper, en ſo langh duerende niet. De gierigheyt is de ſotſte en arghſte van allen: Wy ſullen dit Capittel beginnen van de ghene, die de ghemeenſte is, en den ghemeenen naem van Liefde behouden heeft.

De Oude Schrijvers hebben tweederhande *Venus* geſtelt, de eene *Uranie*, een Dochter van den Hemel ſonder Moeder; de ander jonger, een Dochter van *Iupiter* ende *Diane*, met namen Pandemos ofte Algemeene. Wy kennen oock alſoo tweederhande Liefde, kinderen van de twee Godinnen, een Hemelſche, ende een gemeene. Van de Hemelſche liefde werdt ons in de H. Schrift geleert. Van de gemeene ſullen wy hier ſpreken, dewelcke wederom eerlijck ende matigh is, ofte oneerlijck en ongheregelt. De eerſte is goet, en van Godt deſelve ingeſtelt, waer door wy onſen even-naeſten, ende inſonderheydt de man ſijn vrouw, de vrou haren man moet lief hebben. De ander is quaet, en maeckt haer geheel meeſter van den menſch. So dat niet ſonder reden *Chriſtoval de Caſtilejo* ſijn amoureuſe wercken, in 't Spaens geſchreven, aldus aenvangt:

Amor dulce y poderoſo
No te puedo reſiſtir,
Y acuerdo te me rendir,
Que de fender me non oſe
Sin obligarme a morir.
Y pues de nueſtra paſſion
Eres abſoluto Rey,
Mi penade coracon
Tornado ya de tu ley
Signe tu ſe y opinion.
Doy me por ſiervo y vaſalle
De tu querer y poder, &c.

Ende niet alleen dat deſe ongematigde Liefde den Menſche tot ſijn ſlave maeckt, is daerbeneffens oock ſchadelijck ſo aen de Ziele als aen het Lichaem, ende brenght met eenen veel andere paſſien, en ongeruſtheydt mede. Gelijck ſeer wel van een jongelingh by den playſanten Comedie-ſchrijver *Plautus* aldus uytgedruckt wert *Mercatore*:

Wat is de liefde? wat de luſt?
Als ſuchten, duchten, ſonder ruſt,
Als groot verdriet, en kleyne vreught,
Een rechte dool-hof voor de jeught,
Een hoop, een waen, een blijde druck,
Een trooſt vermenght met ongeluck,
Een ſchoon gelaet, maer enckel ſchijn,
Een droef vermaeck, een ſoete pijn,
Een dorſt die noyt gelaeſt en wert,
Een voedſel voor een yeder hert,
Een honigh-raet vol enckel gal,
Een deerlijck ſpel, een deftigh mal,
Een ſpoock dat niemant ſeggen kan;
Maer 't is genoegh ick ſcheyder van.

Indien de liefde opgeſlagen, en wel ingeſien wert, ſeyt *Plutarchus*, men ſal bevinden datter geenderhande bewegingen des ghemoedts en is, dewelcke ofte ſcherper ſmerten, ofte heviger blijdſchap, ofte meerder dwaeſheyt onderworpen is. Sy is gelijck de onruſt in een uur-werck, die nimmermeer ſtil en ſtaet.

De beroemde *Apollonius Tyanæus*, gelijck *Philoſtratus lib.* 1. *cap.* 20. en uyt hem *Ant. Verdier* 2. *de divers leçons* 26. beſchrijft, heeft deſe ongeruſtheyt en onſteltheyt van de liefde ſo groot geacht, dat hy op een ſekeren tijt gevraegt zijnde van de Koning van Babylonien, wat ſtraffe een die op overſpel met een van ſijn wijven betrapt was, verdient had; antwoorden, Hem het leven ſchenckende al laten beminnen, alſoo de liefde hem metter tijt genoegh ſal ſtraffen. De Italiaenſche Poët *Petracha* beſchrijft de ongeruſtheyt, ende ſtrijdende paſſien van de liefde niet qualijck:

Amor' cui incende il cor d'ardente gelo,
Di gelata paura il tion coſtretto
Equal ſia piu ſa dobbio all' intelletto,
La ſperanza, o il timor, la fiamina, o il gelo.

Dewijl dan de ongeregelde liefde den oorſpronck is van ſo veel anghſt en onruſt, en gelijck een wortel daer ſo veel ongerechtigheden uytſpruyten, ſo en iſt niet vreemt, datſe boven ander ontroeringen des gemoedts met verſcheyden onweder onſen geeſt en lichaem ontſtelt, Sy iſt, dewelke de ſinnen alſo beroert

datſe ook de alderwijſte lieden ſot maekt, ſo datmen van ſodanige ſeggen mach 't ghene *Demodocus* ſeyde (*Ariſtot.* 6. *Ethic.* 8.) van de Mileſiers, Zijnſe niet ſot, ſy doen ten minſten, dat de ſotten doen:

Luyden die minnen,
Hebben geen ſinnen.

So ſchrijft den Italiaenſchen *Arioſto* van ſijnen *Orlando*, dat die te voren wijs was, door liefde uytſinnigh werde:

Diro d'Orlando in un medeſmo tratto,
Coſa non detta in proſa mai, ne in rima;
Che per amor venne in furor, e matto,
D'huom, che ſi ſaggia era ſtimato prima.

De Vader van den Keyſer *Vitellius*, (gelijck *Suetonius* betuyght) anders een fray man zijnde, was ſoo verſot op een ſeker meyt, dat hy met haer ſpeeckſel onder honigh gemenght, niet in 't heymelijck, maer in 't openbaer alle daegh ſijn aderen, ende kele voor een remedie beſtreeck, ſonder hem eens te ontſien voor de ſchande van 't volck.

Nu gelijck deſe paſſie de fraeyſte geeſten haer verſtant beneemt, ende dickwils ſo verre brenght door wanhope, dat ſy haerſelven te kort doen: ſoo veroorſaecktſe oock dikwils verſcheyden ongeſontheyt in het lichaem. Want alſo de amoureuſen altijt dencken op de gene die ſy lief hebben, en dat haer ſinnen daer geſtadigh op ſpelen, ſo trecken ſy de natuerlijcke wermte van de maegh, die den koſt aldaer moet verteeren, na de herſſenen; en alſo ſy oock niet en ſlapen, en dagh noch nacht ruſt en hebben, ſo vergaderen ſy veel rauwe humeuren in 't Lichaem: dewelcke daer na de aderen komen te verſtoppen, ende het aengeſicht bleyck, bol, en ongedaen maken. Waer van de amoureuſe *Canace* klaeght by *Ovidium* met deſe woorden:

Het dertel Venus kint dat is een menſchen plager,
Het maeckt de wangen bleyck, de gantſche leden mager,
Beneemt den ſoeten ſlaep, verhindert etens luſt,
En maeckt aen alle kant de ſinnen ongeruſt.

Derhalven in de gene, die te voren wel te pas ende gheſont waren, werdt het bloedt (ghelijck *Theocritus* ſpreeckt) als van een egel uytgeſogen, en ſy werden ſelve vol van ſucht ende ongeſontheydt.

Dit zijn de vruchten, die het Lichaem ende de ziele trecken uyt ſulcke liefde: waer van wy nu oock, tot ſpiegel van een ander, ſommige exempelen ſullen verhalen.

De Poëten, die gewent zijn onder het deckſel van hare fabulen de waerheyt en goede leeringen te verbergen, ſtellen ons voor haren grooten God *Iupiter*, die hem door de liefde ſo verre liet vervoeren, dat hy alle ſijn majeſteyt aen een zijde ſtellende, hem moſt veranderen in een ſatyr, ſtier, gout, ſwaen, arent, en de hemelſche gedaenten in een beeſt verkleeden, om ſijnen onkuyſchen luſt met een mooy meysjen te boeten. Dit werdt levendigh aengheroert van den amoureuſẽ Poët 2. *Metam.* daer hy beſchrijft hoe dat *Iupiter* in gedaente van een ſtier by *Europa* quam:

De groote werelt-vorſt, de vader van de Goden,
Die al wat yemant ſiet, houdt onder zijn geboden,
Om wiens bevel alleen, wanneer hy maer en wilt,
De lucht in ſtucken ſcheurt, en al het aertrijck drilt.
Hy die met blixem ſlaet geheele Koningbrijcken,
Die loeyt gelijck een Os, en wil een ſtier gelijcken,
Die ſpeelt ontrent het vee, en huppelt in het groen,
Gelijck een weligh kalf of geyle bocken doen.
Siet wat een ſeltſaem dinck! in eer te zijn verheven,
En aen het minne-ſpel de ſinnen op te geven,
En wil niet t'ſamen gaen: 't en heeft oock geenen val;
Geduchtheyt is geſtrengh, en liefde veel te mal.

De Koningh *Salomon*, wien Godt ſo begaeft had, dat hy in de werelt was een mirakel van wijſheydt, werde ſo verre door de liefde der vrouwen verleyt, en verviel tot ſulken onkuyſheyt, dat hy ſeven hondert wijven, ende drie hondert by-wijven hadde, en door deſelve hem oock met de grouwelijcke ſonde der afgoderije verliep.

Wie iſſer die wat nader dit exempel inſiende, ende overleggende de grove feylen en ſottigheden van de wijſte der werelt begaen, niet en ſal ſoecken Godt te bidden, dat hy hem wil bewaren voor het ſoet aenlocken van deſe booſe plaegh?

Wil men ſien hoe dat onder de Heydenen d'aldergrootſte en verſtandigſte gebeten zijn van dit fenijn, wy hebben een levend exempel in *Marcus Antonius*, een man van groot vernuft, en rijp oordeel, als gebleken heeft by alle vrome daden by hem uytghevoert, doen hy de helft van het Roomſche rijck onder hem hadde. Maer na dat hy met de liefde van *Cleopatra* beſoetelt was, wert hy licht, onachtſaem en onbedacht in al ſijn raetſlagen, ende rechten na die tijt niet aen dat prijs waerdig was. Want ſijnen geeſt ſtorf in hem om te gaen leven in 't lichaem van ſijn beminde, en ſijn ſinnen waren ſo betoovert, dat ſonder eenige ſchaemte ofte ſchande, ofte oock het perijckel, dat hy liep, te vreeſen, niet en dacht ofte en ſprack, als van ſijn *Cleopatra*, ghelijck *Plutarchus* dat verhaelt in de beſchrijvinge van ſijn leven. Maer wat eynde op 't leſt? droevigh en beklaeghlijck voor alle beyde. Want overwonnen zijnde van *Auguſtus*, ſtack hy ſijn ſelven 't hert af, en ſy bracht haerſelven met vergift om.

Henrick de Derde Koningh van Vrankrijck, midden in de ſwarigheydt die hem over 't hooft hingh, als groot

groot en kleyn teghen de borſt weſende, vergat alle wijs beleyt dat hem noodigh was, door ſijn welluſt, en onkuyſche liefde: door welck verſuym ſijn vyanden de overhant kregen, hem uyt Parijs joegen, ende ten laetſten door een Monick dede ombrengen. Ick ſal alleen hier van een exempel verhalen uyt de Francoyſche hiſtory van d'Heere van *Aubigne livr.4. chap.2.* van het derde deel. De Koningh weſende te Lyon, verliefde op een van de voornaemſte Vrouwen van de ſtadt. De Grave van *Malevrier* en *Antraget* werden hier toe in 't werck geſtelt. Sy kregen lichtelijck de wil van de Iuffrou, maer niet de gelegentheyt van de byeen-komſt, vermits de groote jalourſheydt van den man, die haer niet meerder alleen en liet, als ſijn eygen ſchaduwe. DeſeMakelaers ſochten hem te betrecken in de koopmanſchap van 't zout, en hem voor gierigh houdende, verhoopten dat hy een reys aennemen ſoude op de plaetſe, daer het zout lagh: maer als het aenbieden van de winſt niet woude lucken, ſoo komt men tot de eere, hem preſenterende een Reys voor den Koningh aen eenige Hen-ze-ſteden, om vrede te maken tuſſchen den Hertog en de ſtadt van Bruynſwijck. De voorſlagh van eer geen beter uytkomſt hebbende, als die van profijt, ſo moſt men komen tot den wegh van devotie. Daer op wert verſocht den Gardiaen van de Minderbroeders, met welcken ſy ſpraken, by manier van klachte, over een voornaem burger van de ſtat, als of hy verachte te weſen in de broederſchap van de penitentien, daer de Koningh ſelve in was, en dat ſulcks hem in achterdencken bracht, om wat na den mutſaert te ruyken. Als ſy hevigh by den Pater aenhielden, dat hy ſijn ſchaep daer toe met redenen vermanen ſoude; ſo worp de Biecht-vader ſulcx ſeer verre, ſeggende, Ghy moet dat op een ander ſoecken, wy zijn van 't ambacht; en meer drollery. Waer op de Grave begoſt te ſweren, dat de Koningh verlieft was op ſijn vrou, ende datter geen middel was om hem uyt den huyſe te krijgen ſonder ſijn hulpe: derhalven indien hy een eerlijck man wilde weſen, dat hy hem 'sandetendaeghs twee hondert dubbelde ducaten ſoude brengen, tot aflaet van die ſonde. Dat is (ſeyde de Monick) goet S. Francoys geſproken. Ick ſal 't wel flanſen. Het welck hy dede door een generale proceſſie, alwaer volghens d'ordre van de confrarie, de man als nieu in-komelingh, het kruys moeſt dragen, Ondertuſſchen ontſloopt de Koningh, met de Grave van Malevrier door een achter-poort, die de Gardiaen haer opende, en gingh na de beſtemde plaets. De goede man, na dat hy al eenighe ſtraten ghepaſſeert had, kreegh muyſe-neſten in 't hooft, en nam de jaloerſheyt voor uytleggingh van ſijn devotie: ſo dat hy 't hooft lager liet hangen als een kruys-drager toeſtondt, ende ſijn ſwaermoedige ghedachten groeyden ſoo verre dat hy komende op een hoeck van een ſtraetjen, 't welck op ſijn huys uyt quam, ſo dat hy de venſter van ſijn ſlaep-kamer ſien konde, ſommige ſeggen, dat hy ſag een hoet door de glaſen, hoe het is, hy bleef ſtaen met een groote ſucht, waer op volghde een bangigheyt recht of geveynſt, ſo dat hy 't kruys ter aerden ſoude laten vallen hebben, ten ware het behulp van twee Edelluyden des Konings, die hem 't eerſte paer volgden. Aldus werde hy in ſijn huys gebracht, daer terſtont toeloop was van buren, en vrienden, ſo dat de Koning in 't kantoir moſt loopen, alwaer verkleet zijnde in 't habijt van de ordre, begaf hem in de proceſſie die noch niet voorby en was. Maer hoe liep dit, en diergelijck op 't leſt noch af? Dat de Koningh van ſijn meeſte onderdanen gehaet, en byna uyt ſijn rijck gheſtooten zijnde, ellendighlijck in ſijn buyck door geſteken werde.

Het exempel van *Samſon* en van *Hercules* is genoeg bekent. *Phillis*, *Iphis*, *Hæmon*, *Sappho*, *Biblis*, *Calluce*, *Phædra*, *Timagoras*, *Cilice*, die alle uyt oorſake van liefde haer leven verkort hebben, ſullen wy voorby gaen, om eenige exempelen te verhalen die ontrent onſen tijt geſchiet zijn.

Een ſeker Hertog in Italien, rijdende te *Pavia* over een brugge, ſpranck om een vryſters wille, die hy ſeer lief hadde, met peert met al van boven in een diepe wijde rivier, ſonder eens te ontſien de ſekere doot.

Een jong fraey Françoys Heer, Amoureus van de Princeſſe van *Mantua*, en van haer oock bemint, aen dewelcke hy door miſverſtant gegeven had een vergiftighen appel (die hem vereert was om daer mede vergeven te werden) ſiende dat de Princeſſe, die hem opgegeten had; op haer uyterſte lagh, overvallen met doodelijcke droefheyt, en om vergiffenis biddende, ſterf eerſt inde armen van d'Infante, ſijnen aſem verſtickt zijnde, en de natuerlijcke wermte uytgebluſt, door de overgroote droefheyt. Sy volgde hē terſtont na; maer het amoureus fenijn was krachtiger, en had eerder ſijn werck gedaen, als het ander. Een vaſt teyken van 't dapper gewelt van dees doodelijke paſſie.

Het ſelfde betuygt oock de Hiſtorie van een jong Ridder, genaemt *Eurialus*, dewelcke den Keyſer *Sigiſmond* in Italien volgende, wert te *Siena* verlieft op een dochter vande ſtad, met namen *Lucretia*, begaeft met ſulcken ſchoonheyt, datſe van velen geheeten werde de tweede Venus. Deſe jonge dochter was niet minder geſint op den ſelfden *Eurialus*, die mede uytermaten ſchoon, en galiard was. Het vier van de liefde brande aen d'een en d'ander zijde, het welck niet en konde geleſt werden, dan door het gebruyck van de liefde. Maer ghelijck men ſiet dat een weynigh water, daer een Smit het vier van ſijn ſmits altemet mede beſprengt, dient om het ſelve meerder te doen branden, in plaetſe van uyt te bluſſen; ſoo geviel het oock aen deſe twee gelieven. Want na de verſamelinge werde de vlamme ſo vermeerdert, dat *Eurialus* ghenootſaeckt zijnde door het vertreck van den Keyſer, hem te volgen, ende een droevigh af-ſcheyt

te nemen van ſijn lieve *Lucretia*, ſy ſo grooten rouw en ſwarigheyt ſtelden, dat het gewelt van de droefheyt haer in weynigh uren dede ſterven: en hy hoorende die droevighe tijdinge, ſoude den ſelven wegh ghegaen hebben, ſonder de vertrooſtinghe, die hy kreegh van ſijne vrienden. Hy leefden evenwel daerna altijt in groote droefheydt, ſonder datmen hem oyt ſagh lacchen, ofte vrolijck zijn.

En om niet over de bergen te blijven, geleden ontrent veertigh jaren, een braef en moedigh jonghman van Gorcum, ſittende by de ghene die hy lange op goede hoop gevrijt hadde, en niet konnende op haer verwerven, doorſtack ſijn ſelven in haer tegenwoordigheyt.

En als of het niet genoegh en was, dat de Vrouwen ons met haer lodderlijck gheſicht, ende goede gratien aldus verblinden, ende van ons verſtant beroofden: ſo zijn ſommige noch hier in verder ghetreden, ſoeckende haerſelven over onſen wille gantſch meeſter te maken, en met alderhande tooverijen ons in ſlavernye van haer Liefde te trecken. Dan leeſt de Hiſtorien van alle eeuwen, ghy ſult naeulijcks een exempel vinden, dat wel geluckt is, en het ſelve te weegh gebracht heeft. Franciſco Petrarcha, de voornaemſte Poët onder de Italianen, als yeder weet, in ſekeren ſijnen brief verhalende ſijn wedervaren op ſijn Franſche en Duytſche reyſe, vertelt dat hy rijdende door de Stadt Aix aldaer verſtont van eenige Prieſters, een ſonderlinge geſchiedeniſſe, die deſelve Prieſters verklaerden van handt tot hant van de voor-ouders te zijn ontfangen, en mitſdien voor waerachtigh te houden: te weten, dat Karel de Groote, anders Charlemagne, na veel landen te hebben gewonnen, eyndelijck ſich ſo verre vondt opgenomen door de liefde van een ſlecht vrou-menſch, dat hy, alle ſijne hoogheyt en achtbaerheyt te rugge ſtellende, niet alleenlijck vergat de groote ſaken van 't Rijck; maer boven dien oock de ſorge van ſijn eygen perſoon, tot groot leetweſen van ſijn onderſaten, zijnde alleenlijck beſigh in 't ſtreelen, en lievekoſen van de vrou-perſoon. Dewelcke eenighe tijdt daerna komende t'overlijden, hebben alle de Princen (verblijt zijnde over de voorſz doot) ſeker gheſtelt, dat de voorſz Koningh weder ſoude hernemen ſijn vorige deſtigheyt, en ſorge van het Rijck. Maer de Koningh vondt hem ſo verſlingert en verdwaeeſt in de voorſz liefde, dat hy niet af en liet het doot lichaem van deſelve vrouwe als noch by ſich te houden, en alle maniere van vrientſchap aen te doen, als te voren, het ſelve ghebalſemt weſende, omhelſende, troutelende, kuſſende, al op gelijcke maniere als of het ſelve noch in levende lijve ware gheweeſt, onderhoudende het ſelve, in plaetſe van Geſanten te hooren, met duyſenderley kluchten. Het voornoemde lichaem begoſt niet alleenlijck quaden lucht van ſich te geven, maer gheheelijck ſich door verrottinge te ontbinden, en evenwel en waſſer niemant van de gene die dagelijcks ontrent hem waren, die hem van ſulcks dorſten afraden. Hier op geviel het dat de Ertz-Biſſchop *Turpin*, verder ſiende als d'andere, begon te dencken, dat al het gene hier voren is verhaelt, niet en konde geſchieden, als door middel van eenige ſpokerije. Hy daerom ſijn ſlagh waernemende in 't afweſen van den Koningh, onderſtont het voorſz lichaem te betaſten, en van alle kanten t'onderſoecken, invoegen dat hy eyndelijck in den mont van het ſelve lichaem onder de tonge ontdeckte eenen ſekeren ringh, dewelcke hy dadelijk tot hem nam. Dien ſelven dagh de Koningh wederkeerende in de kamer, daer het lichaem ſtont, toonde ſich gantſch verwondert te zijn, aldaer te ſien een doodt lichaem, vol van ſtanck, ende, als uyt een droom ontwaeckt zijnde, gaf terſtont laſt, het ſelve te begraven, gelijck oock dadelijck is gedaen. Maer 't is terſtont daerna ghemerckt, dat de Koningh alle ſijn ghedachten had overgeſet op den voorſz Ertz-Biſſchop, nu beſitter van den voorſz ringh, niet konnende geduren ſonder des ſelfs geſelſchap. Het welck gemerckt zijnde by den ſelven Ertz-Biſſchop, en vreeſende dat deſelve ring eens mochte komen te vallen in handen van yemant anders, die miſſchien den ſelven mochte miſbruycken, wierp dien in een diepen moras, niet verre van de Stadt; na welcken tijt wert geſeyt, den Koning ſo vervoert geweeſt te zijn door de genegentheyt van deſelve plaetſe, dat hy ſich ontrock van de Stadt Aix, en bouwede in 't voorſz moras een ſchoon Paleys, en oock een Klooſter, ſich in 't eene onthoudende alle de tijt ſijns levens, en in 't andere na ſijn doot willende zijn begraven, gelijck oock is geſchiet. En met deſe geſchiedeniſſe hebben de liefhebbers van de ſwarte konſtenaers ſeer wel haer voordeel weten te doen, als daer uyt willende beweeren, dat de booſe geeſten in ringen konnen opgeſloten werden. Of dit alſo zy dan niet (ſeyt *Paſquier*, die deſe Hiſtorie mede verhaelt in ſijn *Recherches de la France*) gedraegh ick my tot de waerheyt. En het ſelve ſeyt oock *Petrarcha*. Diergelijcke exempel is aengeteeckent in het Iournael, gehouden by de miniſters van de Ooſt-Indiſche Compagnie in de Stadt Surat, Anno 1623, dat de groote Mogol, genaemt *Cha Selim*, mede Heer van Surat, by ſich had een vrouwmenſch, genaemt *Nortmael*, die van hem verkreegh watſe woude. Van haer wert verhaelt, datſe hadde een ſekeren gouden keten, ende dien aen hebbende ſoo ſcheen deſelve gantſch ſchoon, byſonder in het oogh van den voorſz grooten Mogol; maer die afgeleyt hebbende, was ſy geheel anders als te voren. Daer wordt vorder verhaelt dat de voorſz vrouw *Nortmael*, op een ſeker tijt haer hebbende gewaſſchen in ſeker bat, den voorgemelten keten aldaer by verſuymenis had gelatē, en dat een jonge deerne van den lande den keten aldaer vindende, den ſelven hadde aengedaen, eñ haerſelven toeghe-eygent: Dat de

groote

groote Mogol in die gheſtalte deſelve ontmoetende, dadelijck met haer liefde was verruckt, en geen ruſte en hadde gehadt, ter tijdt toe hy deſelve by ſich op ſijn Kaſteel had doen komen, om aldaer haer geſelſchap te mogen ghenieten. Het welck tot kenniſſe van Me-vrouw *Nortmael* gekomen zijnde, is deſelve met ſoo hevigen onghesintheydt tegens het voorſz vrou-menſch ingenomen, datſe niet en heeft geruſt, voor deſelve, door heymelijck beleyt om den hals te hebben gebracht.

Dan ſo verre is het daer van dat dees ketenen, ringen, caracteren, briefkens, ende andere duyvelſche middelen, ofte oock kruyden en minne-drancxkens liefde tot ſekere perſonen ſouden verwecken, (gelijck ſy wel in't gemeen geyligheyt konnen te wege brengen:) datſe in plaetſe van liefde, dickwils dulligheyt en de doot ſelve veroorſaken. So dat de Poët *Ovidius* wel raet in de konſt der minnen:

Verhoet u, ſoete jeught van alle minne-drancken:
Van daer komt raſery, en alle booſe rancken.

De Keyſer *Cajus Caligula* is een minne-drancxken hem van ſijn Vrou ingegeven, ſo qualijck bekomen, dat hy na die tijdt noyt aen geeſt, noch aen lichaem gheſont was: maer altijt key bleef: ſoo dat een Toovenaerſter, ſeydt *Ioſephus* 19. *Ant.* de geheele werelt veel verdriets aengedaen heeft.

Cornelius Gallus, ten tijde van den Keyſer *Auguſtus*, Gouverneur van Egypten, werdt door diergelijck drancxken heel raſende, en buyten weſten.

De Poëet *Lucretius* is op den ſelfden wegh in ſulcken raſerye gerocht, dat hy ſijn ſelven doorſtack.

Behalven al 't quaet dat dees minne-drancken, en andere onbehoorlijcke middelen doen in de ghene dieſe inneemt: ſo zijnſe oock voor de liefde gantſch onnut, en van geender kracht: *Circe* de vermaerde Toovereſſe konde wel, na het ſchrijven van *Homerus*, en andere Poëten, de geſellen van *Ulyſſes* in verckens veranderen, maer met geen tooverijen *Ulyſſem* ſelve tot haer liefde trecken. *Medea* en had mede gheen macht om met al haer konſt eens te beletten, dat ſy van *Iaſon* niet verlaten en werde. Een yegelijck neme dan aen de leſſe die hier over van den gemelten *Ovidius* gegeven is;

Wilt ghy door onſe konſt geluckigh leeren vryen,
Soo treckt u ſinnen af van alle ſpokeryen.

Op deſe materie dient wel aengemerckt het bericht van onſen Poët in 't vijfde deel van 't Houwelijck:

Koom ſegh ons of het dient de menſchen aengeraden
Door wortels, ſelfſaem kruyt, door onbekende zaden,
Of ander vreemt geheym, een flaeuwen minne-brant
Te brengen tot de kracht van haren eerſten ſtant.
Hier op een kleyn bericht: Na vlijtigh onderſoecken
En van den ouden tijt en van de nieuwe boecken,
En word ick niet gewaer, dat loof of ſelſaem gras
Oyt oorſaeck tot begin van rechte liefde was.
Veel die in waren ernſt van deſen handel ſchrijven,
Verachten dit bejagh als klap van oude wijven:
En ſeggen dat het moes dat menigh vryer brout
Geen liefde baren kan, geen haet en wederhout.
Een ander wil het kruyt dat minne kan verwecken,
Begraven in der nacht, en voor de menſche decken:
Gelijck men voor het volck van geen vergif en ſchrijft,
Dat kleyne kinders doodt, en uyt de moeder drijft.
Wie heeft ſich immermeer voor deſen onderwonden
Te trecken ſoete min uyt deſe looſe vonden,
Die naer een korten tijt geen klachten heeft gedaen
Een ſake vol gevaer te hebben onderſtaen?
De vis die giftigh aes heeft in het lijf geſogen,
Wort naer men wilt gevoolt, en daer men wilt getogen:
Maer als men deſe vangh aen gaſt of vrienden biet,
Soo dientſe voor de mont of voor de mage niet;
Als yemant is vergift door looſe minne-drancken,
Hy ſchynt gemaeckt te zijn tot enckel venus-jancken;
Maer veeltijts feylt de geeſt, ſo dat hy niet en kan
Vervullen, daer het dient, de plichten van de man,
Al die met open keel hen geven om te drincken
Wat ſotte liefde menght, wat Circe plagh te ſchencken,
Zijn doof en ſonder geeſt, gelijck een deuſigh ſwijn,
Soo datſe tot den buyck alleen genegen zijn.
Een van het geeſtigh volck die met geleerde dichten
Gingh cieren ſynen tijt, en in het duyſter lichten
Verviel in dwepery, om dat ſijn jonge vrou
Hem door een minne-drank tot minnen trecken wou.
Hier door is (ſoo men houdt) Caligula bedorven,
Lucullus uyt-gheteert, Silvanus mal geſtorven,
Hier door heeft menigh wijf, al ſcheen de liefde groot,
Door onbedachte ſucht een lieve man gedoot.
Dies iſſer op gevolght, dat alle goede Wetten
Haer tegen dit bedrogh met harde ſtraffen ſetten;
Soo dat het jonghſte recht met al den ouden tijt
Geen liefde-rancken dult, geen minne-drancken lijt.
So ſtelt dan liever vaſt, dat onder echte luyden,
Een ſoet en heus gelaet is boven alle kruyden.
En datter niet een gras in boſch of heyden waſt
Dat beter op de Trou als reyne liefde paſt,
Het recht laet yeder toe, door ſoet en aerdigh jocken
Door minne, door gedult, malkander aen te locken,
Maer gunſt te wecken op door nare ſpokery,
En ſtaet geen echte volck, geen jonge lieden vry.
Wie kan een 's menſchen hert door kruyt of dranken buygen?
Wie kan der ſoete min uyt harde wortels ſuygen?
Pluckt, ſtoot, menght onder een, al watje mengen kont,
De beſte minne-dranck dat is een heuſche mont.
Philips de Grieckſche vorſt was op een tijt bevangen
Met luſt en minne-druck, met duyſent herte prangen,
Niet op een groote vrouw voor Princen opgevoedt,
Het is een ſlechte maeght die hem de pijne doet.
Hy dicht op haren naem, hy ſendt haer moye dingen,
Hy doet meeſt alle nacht voor hare venſters ſingen.

Hy ſit op haer en loert hy na den gantſchen dagh,
In 't korte, mal genoegh, gelijck een vryer plagh.
Het Hof is hem een walgh en al de groote mouwen,
Hy wil een ſlechte kap, hy wil een enghe bouwen,
Hy prijſt niet als hy plagh een vaſt en Hoofs gelaet,
Om dat het zedigh oogh de maeghden beter ſtaet.
Dit heeft de Koningin geweldigh ſeer geſpeten,
Te meer om dat het ſtuck was over-al geweten.
Geen ſlaep en komt haer aen, geen honger, geen vermaeck,
So gantſch is haer de borſt geſwollen van de wraeck,
En, nademael de Faem liet over-al verluyden
Dat hem de liefde quam uyt vreemde toover-kruyden,
So heeftſe door beleyt haer ſaken ſoo geſtelt,
Dat ſy haer vyandin eens kreegh in haer gewelt,
De gramme Koningin, met yver aen-geſteken,
Is uytermaten graegh om haer te mogen wreken,
Sy laet haer ſinnen gaen door alderhande pijn,
Die fel en boven al oock leelijck mochten zijn.
Sy is te mael verwoet, en op de maeght gebeten,
En ſchijnt oock in gepeys haer op te ſullen eten,
Sy wrockt in haren geeſt, ſy vraeghtet over-al
Hoe ſy de jonge maeght ten vollen plagen ſal,
Nu wenſtſe (ſo het ſchijnt) haer oogen uyt te plucken,
Haer ooren, haren neus, haer wangen af te rucken,
Haer lippen met gewelt te ſcheuren van den mont,
En al wat eenighſins haer wel en aerdigh ſtont,
Dan ſchijntſe gantſch het vel zo af te willen ſtroopen.
En met geſmolten loot daer op te laten droopen,
Sy wenſcht haer wel de doot, maer uyt een wreede ſpijt
Zo wilſe met de doodt haer houden in de tijt.
By wijlen gaetſe ſacht, en ſonder haer te ſchenden,
Meynt dat het beter is haer uyt het landt te ſenden,
Of wel te ſluyten op in eenigh diep gebou,
Daer nimmer gulde ſon of mane ſchijnen ſou.
Na menigh wreet gepeys ſy laetſe voor haer ſetten,
En gaet in grooten ernſt op haer gedaente letten.
Sy ſpreeckt haer bitter aen, en vraeght na alle dingh,
Van waer en wieſe was, en watter omme-gingh.
De maeght bericht Me-vrou met ſoo bequame reden,
Met ſo een ſoet gelaet en aengename zeden,
Met ſoo een zedigh oogh, dat op den ſtaenden voet
De Koningin betoomt haer ongetoomde moet.
Ick ſie nu watter zy van deſe malle rancken
De nare ſpokery, van vijſe minne-drancken,
Ick vinde (ſeyt de vrou) ick vinde metter daet,
Dat al de liefde-gift is enckel kinder-praet.
't En is geen ſlim bedrogh, geen kunſte van beſweren,
Dat u, beleefde maeght, van Prinçen doet begeeren,
Hier is geen toover-kracht, geen liſt of looſe vont,
Al wat de Koningh treckt dat is u ſoete mont.
Hier was het dat de loop van hare gramſchap ſtilde,
De maeght gingh uyt het Hof, en reyſde daerſe wilde,
En niemant doet haer leet, en ſiet na deſe ſaeck
Zo liet de Koningin de Koningh ſijn vermaeck.
Laet drancken, jonge vrou, laet alle rancken varen,
En zooje middel ſoeckt om recht te mogen paren
In vaſte gegronde ſucht, gaet beter wegen in,
Koopt gunſt met uwe gunſt, en mint om enckel min;
Zo doende ſalſe beſt u weder-paer beleſen.
De rechte minne-dranck dat is een eerbaer weſen,
Een onderdanigh hert, een ſoet en reyn gelaet:
Geen kruyt dat in de min de min te boven gaet.

Men vint in de Kerckelijcke Hiſtorie, dat een van de voornaemſte oorſaken, die Sinte *Cypriaen* tot de Chriſtelijcke Religie riep, was, dat hy ſeer verlieft zijnde op Sinte *Iuſtine*, een Chriſtene, en geeſtelijcke maeght, ende niet konnende tot ſijn voornemen komen, ten leſten ſijn toevlucht nam tot de tooverye, daer hy op die tijt veel mede te doen had, en gebruyckte tot dien eynde eenen geeſt, die hy achte de grootſte en bequaemſte tot dat werck te zijn: maer ſiende dat al het geweldt van ſijnen geeſte te vergeefs was, en dat *Iuſtine* ſtantvaſtigh en onbeweeghlijck bleef, ſo oordeelde hy, dat de Godt die ſy diende en aenbadt, en die haer beſchermde, veel machtiger was als de ſijne, en door de ghebeden van *Iuſtine* werden hem de ooghen gheopent, bekende ſijn miſdaet, verbrande al ſijn toover-boecken, en aen-nemende het Chriſtelijcke geloove, werde daerna van de H. Kerck, waer voor hy oock ten leſten als martelaer geſtorven is, voor een Heyligh aengenomen.

Maer behalven alle de plagen, die uyt ongetoomde Liefde de Ziele ende den Geeſt over-komen, en gaet het Lichaem oock niet vry, maer het ſelve wert hier door oock ſoo aengetaſt, dat de menſch niet alleen in manieren, maer weſen ſoo verandert, dat men niet en ſoude ſeggen, dat het deſelfde was. Dit wert vau *Chariclea* getuyght in de Hiſtorie van *Heliorus*. En van de magerheydt van Ammon, die op ſijn halve ſuſtet Thamar verlieft was, leſen wy in het 2. Boeck Samuelis op 't 13 Capittel. Want alſoo de ſinnen geſtadigh loopen op de gene dieſe beminnen, ſo vergeten ſy haerſelven, dencken naulijcks om eten noch drincken, hebben des daeghs gheen ruſt, des nachts geen ſlaep in 't hooft. *Chaucer in the knights tale:*

His ſleepe / his meat / his drinke / is him bereſt /
That leave he wareth and dry as a ſhaft. &c.

Geen ſlaep, geen koſt, of dranken kan hem meer vermaken,
Hy wert van vaſten ſchrael, en mager van te waken.

Sy gaen dickwils heele dagen ſonder ſpreken, en nemen haer ghedachten tot gheſelſchap. Ia werden dickwils ſoo mager ende ſlap, dat ſy het bedt moeten houden, ſo dat van nooden is om den Doctoor te loopen, dewelcke bevindende de Pols ras, ende het water root en vierigh, van weghen het waken, vaſten, ende de ongeſtadige ongeruſtheyt, waer door het bloedt en de geeſten dapper ontſteken werden,

ſal

ſal oordeelen dat het Binne-koortſe, ofte een andere ſieckte is, na de teeckenen die hy in den amoureuſen patient ſal bevinden, ende ſullen dien volgende alle de remedien, die hy ordineert, te vergeefs weſen. Hier toe dient dan een ſubtijle wetenſchap, en lange ervarentheydt, ſoo men wel ſal kennen en onderſcheyden deſe amoureuſe quellingh, van andere verteerende ſieckten. Het welck ſeer konſtigh in het werck geſtelt heeft, de groote Prince der Medicijns *Hippocrates*, die van weghen ſijn hooge wetenſchap door gheheel Griecken-landt vermaert zijnde, ontboden werde van *Perdiccas*, Koningh van Macedonien, dewelcke aen een langh-duerige ſieckte lagh, die voor de teringh gehouden werde. *Hippocrates* by hem komende, ende neerſtigh lettende op de nature van des Koninghs ſieckte, merckte uyt ſeker teecken, datſe quam uyt eenighe ontroeringhe des Gemoeds: Want ſijnen Pols anders ſlappelijck ſlaende, vermeerde ſo haeſt als een van de by-wijven van ſijn over-leden Vader *Alexander*, genaemt *Phyle*, van ſonderlinge ſchoonheydt, ontrent ſijn bedde quam. Op welcke de Koningh *Perdiccas* ſoo verlieft was (ſonder het ſelve te derven aen haer ontdecken) dat hy allencxkens als ſnee vergingh: ſo groot was het gheweldt van het bedeckte vuur, het welck evenwel aen de pols uyt-brack.

Hoe datje Gelt of Liefde ſluyt,
Sy wil, en ſal, en moeter uyt.

Hippocrates dan hebbende uyt de veranderingh van ſijn weſen ende pols ontdeckt de oorſaeck van des Koninghs ſieckte, heeft de remedie oock behendelijk bygebracht. Want als hy deſelve aen *Phyle* te kennen ghegeven hadde, ende dat ſy hem wel ſtreelden ende caraſſeerden, ſo is de Koningh in korten tijdt bekomen, en tot ſijn vorige geſontheyt herſtelt.

Diergelijcke Hiſtorie iſſer beſchreven van *Plutarchus* in het leven van *Demetrius*, die gehout hebbende ſijn dochter *Stratonice* met den Koningh *Seleucus*, ſoo gheviel het dat de voor-ſoon van die Koningh, ghenoemt *Antiochus*, verliefde op deſe *Stratonice* ſijne Stiefmoeder, een vrou van beſondere ſchoonheyt: ja deſe Liefde gingh ſoo hoogh, dat hoewel hy ſijn beſt dede om deſelve te overwinnen, ſo bevant hy hem nochtans de ſlapſte, alſo dat hy oordeelde datter geen remedie en was als alleen de doot, ghevoelende ſijn begeerte beriſpelijck, ende ſijn paſſie onghenéſelijck. Op deſe wan-hope beſluyt hy ſijn leven ende liefde te eyndighen door den hongher, ende veynſende een ander ſieckte te hebben, die hem den appetijt wech-nam, werde in korte tijdt heel ongedaen, ende als uytghe-teert. *Eraſiſtratus*, een vermaert Medicijn, ende neve van *Ariſtoteles*, ghehaelt zijnde om hem te geneſen, werde haeſt gewaer, dat de quellingh uyt Liefde ontſtont: dan hy en konde niet weten, op wien hy verlieft was. Om daer achter te komen, bleef hy een geheelen dagh voor het bedde van de jonghen Prince, ſeer naeu lettende op alle de gene, die in de kamer quamen, ende op al de veranderingen, die hy in hem voelde. Vorder ghemerckt hebbende, ſoo dickmaels als *Stratonice*, ofte alleen, ofte met geſelſchap by hem quam, hoe dat *Antiochus* veranderde in ſijn aengeſicht, dat dan root, dan bleyck werde, hoe hy haer lodderlijck aenſagh, ende dickwils in ſijn reden bleef ſteken, hoe ſijn pols t'elcken raſſer ende hooger gingh.

Daer de ſchat is, is het hert,
En de handt is by de ſmert:
En het ooge ſwiert altijt,
Daer een jeughdigh herte vrijt.

Romy Belleau ſeydt, dat het ken-teecken van de liefde in de borſt gedragen werdt:

Les Chevaux pour les mieux cognoiſtre,
Bien ſouvent à la cuiſſe dextre,
Portent une marque de feu;
Et moy auſſi toſt, que j'ay veu
Un amoureux, je le devine.
Car il porte à ſa poictrine
Un ſignal, qui paroiſt peu.

De Medicijn beſloot uyt deſe, en andere dierghelijcke tekenen, dat het de Liefde van Stratonice was, die hem dus verre had doen verzeylen. Ende na dat hy langh by ſijn ſelven overleyt hadde, of hy de oorſaeck van de ſieckte aen den Koningh te kennen ſoude geven, of niet: ten laetſten hem vertrouwende op de Vaderlijck liefde die hy ſynen ſone toe-droegh, en ſiende dat het anders den Prince ſijn leven ſoude koſten, verſtouten ſijn ſelven, om den Vader aen te ſeggen, dat het niet als Liefde was, 't welck ſynen ſoon quelde: maer dat het ſulcke Liefde was, die niet voldaen en konde werden, ende over ſulcks de ſieckte ongheneſelijck. Seleucus werde van deſe tijdinge heel verbaeſt, en vraeghde na de oorſaeck van de ongeneſelijckheyt. Om dat hy, antwoorde *Eraſiſtratus*, verlieft is op mijn huyſvrou. Ey lieve, ſeyde de Koningh, daer ick u altijt voor ſo goeden vrient gehouden hebbe, ſoudt ghy niet willen haer aen mijn ſoon laten trouwen, om hem van de doodt te verloſſen? Ghy en ſoudt ſulcks niet willen doen, antwoorde hy, indien het Stratonice was, dien hy beminde. Och riep de Koningh, of ſy het was! Het welck *Eraſiſtratus* hoorende, ende vaſt vertrouwende dat de Koningh ſulcks ſeyde, niet uyt een beveynſt herte, maer beladen met liefde van ſijn ſoon, aengeſien de tranen die hy ſtorte: hem by de hant grijpende, ſeyde ront uyt: Ghy hebt Heer Koningh hier in mijn hulpe niet van doen: ghy kondt alleen, zijnde Vader,

Man, ende Koningh, oock Genees-meeſter weſen van de ſieckte van uwen ſoon, die op *Stratonice* verlieft is. Het welck by den Vader verſtaen zijnde, laet ſijnen Raedt vergaderen, en om ſijnen ſoon te behouden, doet hem kroonen Koningh van hoogh Aſien, en geeft hem *Stratonice* ten houwelijck. De Poët *Propertius* heeft ſeer wel geſeydt 2. *Eleg.* 1.

Wat ſieckte dat een menſche quelt,
Al is hy wonder vreemt geſtelt,
Dat jaeght een dranck, een machtigh kruyt,
Dat jaeght een kunſtigh meeſter uyt;
Maer brant van liefd' en minne-pijn,
Die paſt niet op den Medicijn.

Wy hebben evenwel gheſien hoe die twee groote perſonagien door haren vernuftigen geeſt ontdeckende de verborgen quellinge van de liefde, daer van geneſen hebben twee groote Princen.

Maer met wat remedie? haer toeſtaende het gebruyck van 't beminde, dat is, geneſende een quaet door een grooter quaet, te weten, haer radende tot bloedt-ſchant, ofte haer toeſtaende ende ordonnerende een vuyle onkuyſheyt: het welck was de Ziele te doen verlieſen, om het Lichaem te behouden. Maer dat was op ſijn Heydenſch ghemedicineert: het welck niet en moet na-ghevolght werden van de Chriſtelijcke Doctoren, die tot ſulcke quellingen andere remedien moeten ſoecken, waer door Godts gramſchap niet verweckt en wert. En voorwaer hier toe is wel ſo veel bequamen raet, dat het alleen ſoude ontbreken aen de ongehoorſaemheyt van de ſiecken, ende niet aen 't officie van den Doctoor, dat ſy niet volkomentlijck geholpen ſouden werden.

Het ghemeen ende principael remedie, dat niet alleen in deſe paſſie, maer oock in alle Sieckten voor moet gaen, is ſijn toevlucht tot Godt te nemen, als tot den opperſten Medicijn van alle kranckheyt, aen wiens goetheyt, almogentheyt, ende ſegen behooren alle Chriſtelijcke Medicijns, haer ende hare remedien te bevelen: en ſulcks haer ſiecken in te planten, datſe van ſijn ghenade de meeſte hulpe moeten verwachten.

Daerbeneffens moet den ghenen, die aldus met amoureuſheyt ghequelt zijn, voor oogen geſtelt werden, datſe van haer ſinnen, verſtant, ende oordeel berooft zijn; en dien volgende totter doot toe kranck.

En als ſy hier na beginnen te luyſteren, dan konnen ſy vorder gebracht werden, tot het ghebruyck van beſondere remedien.

Maer men moet wel letten dat deſe vermaningen niet ontijdigh en zijn, anders ſoudenſe lichtelijck in plaetſe van verlichten meerder doen beſwaren, ende den gepaſſioneerden veel hertneckiger maken. Gelijck ſeer levendigh by den Comedie-ſchrijver *Plautus* aengeweſen wert *Trinummo*:

Het minnen is een ſelſaem ſpel,
Het brenght de minnaer in gequel,
Het is een los een looſe vont,
Het is een weſen ſonder gront:
Al wat men aen de vryers raet,
Dat dunckt de jonckers enckel quaet;
Doch wat hun af-geraden wert,
Daer henen wil haer grilligh hert:
En wat men ſoo een lincker biet,
Dat wil hy doch ſijn leven niet;
En wat hem niet gebeuren mach,
Daer haeckt hy na den gantſchen dagh:
Roept yemant ſo een vyſen quant,
Gewis die wijckt hem vander hant;
En ſchoon hem yemant henen ſent,
Hy is ſtracx weder daer ontrent;
In 't korte, 't is een wreede pijn
In Venus Hof verdoolt te zijn.

De reden van deſe hartneckigheyt is, dat de gene die minnen, leven na hare paſſien, en ſulcke, gelijck *Ariſtoteles* ſeydt 10. *Ethic*, 10. ſluyten voor reden en vermaninge haer ooren. Daerom moet de tijdt wel beſpiet werden, dat ſy beſt gheſint zijn, en hooft en ſinnen geſtelt hebben om goede vermaningen plaets te gheven.

Wat hier gedaen dient, en moet geenſins uytgheſtelt werden, maer in 't begin by de handt genomen, eer het quaedt te diep ghewortelt is. Het welck de Meeſter van de konſte der minnen wel leert in ſijn eerſte Boeck van de remedie der Liefde:

Geſellen hoort een woort, Wanneer u teere ſinnen
Gevoelen eerſt den brant en hellen om te minnen,
So vint u metter daet ontrent het weligh kruyt,
En eer het vorder gaet ſo roeyt den wortel uyt.
Gelooft het, dien het raeckt, met langh hier op te wachten
Soo wert de liefde ſterck en boven uwe krachten.
Dat eerſt een beeckje was, dat wert een groote ſtroom:
Dat eerſt een tackje was, dat wert een groote boom.
Een ſieckte die wel eer ſtont haeſt te zijn geneſen,
Kan heden buyten raet en ſonder hope weſen:
Een die ſijn tijt vergeeuwt als hy wat goets vermach,
Sal niet bequamer zijn oock op den naeſten dagh.
Wy zijn onachtſaem volck, en ſleuren alle ſaken,
En willen als het dient niet aen het zeer geraken:
Daer kruypt dan evenſtaegh, daer kruypt de kancker voort.
Om dat het ſlim vergif niet eer en was geſtoort.
Voelt daerom eenigh menſch van Liefde ſich bevechten,
Die zy flucx in de weer en laet hem onderrechten;
Maer doe het met beleyt, en eer het vinnigh quaet
De ſinnen overloopt, en vaſt gewortelt ſtaet.
In qualen van den geeſt, in ſieckten van de leden,
Daer wijſt de ſtage daet, daer leert de vaſte reden
Dat yeder raet behoeft, en dat ter rechter tijt
Al-eer het ſlim bejagh tot in het herte glijt.

Daer zijnder onder u van ſo verdraeyde ſinnen,
Die ſonder voor-beraet haer ſtellen om te minnen;
En als het ſlim fenijn is aen het hert gegaen,
Dan ſpreeckt men om behulp de beſte vrienden aen.
Dit zijn, onwijſſe jeught, dit zijn verkeerde ſlagen,
Ghy dient van eerſten aen om raet te komen vragen;
Het is van outs geſeyt, het licht dat voren gaet
Dat geeft in alle dingh voor-al de meeſte baet.

Mercurialis in het vierde Boeck van de ſieckten der Vrouwen op het thiende Capittel, en andere Medicijns raden de ghene die met den brandt der Liefden ontſteken zijn, haer te onthouden in koude vochtige lucht: geen bont, veloers, ofte eenige heete kleederen te dragen: geen muſcus, ofte ruyck-ballen by haer te hebben, maer liever Campher. Raden oock ſober te leven, en liever water ofte kleyn bier, als wijn te drincken, alſoo de wijn, na het ſegghen van den grooten Philoſooph 1. *Probl.* 18. amoureus maeckt. Waer van het ſpreeckwoort komt, dat *Venus* verkout ſonder *Ceris* ende *Bacchus*, dat is, dat de liefde ſonder eten ende drincken geen deegh en heeft. Het welck onſe groote vrient Heer *Daniel Heynſius*, Ridder, &c. in ſijnen Lof-ſanck van *Bacchus* aldus uytghedruckt heeft:

Bacche ſonder u licht Venus als gebonden,
Cupidoos vyer gaet uyt, ſijn pijlen zijn geſchonden:
Maer als ghy ons aenſiet, ſo zijn wy bly van ſin,
Bequaem tot ſoeten praet, en vyerigh in de min.
Hierom iſt dat men pleeght hier voortijts op d'autaren
Van Griecken wijt vermaert, met Venus u te paren;
Want ſonder Bacchi nat, en Ceres, uwe vrucht,
Iſt met de min gedaen, tijt Venus op de vlucht.

En daerom is by de oude wet-houders gheordineert, dat een vrouwe die wijn dronck, ende een die overſpel dede, met gelijcke ſtraf ſoude geſtraft werden. *Leg.*12. *Tabb. apud Halicarnaſſ. lib.*2. *Plin.*14.19. *Agell.*1.23. evenwel ſoo laet de vermaerde Medicijn *Gordonius* toe, dat de Amoureuſen wijn mogen drinken, maer weynigh, en niet tot dat ſy dronken werden. *Ovidius* ſteeckt in contrary gevoelen, daer hy remedie voor de liefde geeft:

De wijn, de ſoete wijn is dienſtigh om te minnen;
Maer neemt hem niet te veel tot ondienſt van de ſinnen:
Door wint ſo leeft het vyer, en 't brant naer onſen luſt,
Maer is de wint te groot, ſo wortet uytgebluſt.

Ende hy raet verder tot remedie voor de liefde, ofte gantſch niet droncken te drincken, ofte ſo, datmen om geen ſwarigheyt meer en denken, welkē raet een Poëet die ſo nacu niet en ſiet, lichtelijck toe te geven is: maer ſoo licht niet den Platoniſchen Philoſooph *Marſilius Ficinus*, dewelcke over het Bancquet van *Plato* raet geeft voor de liefde, hem altemet droncken te drincken, om nieuw bloet, en nieuwe geeſten te maken, in plaetſe van het bloet en de geeſten, die door het verlieven beſmet zijn.

Deſen raet en is niet alleen quaet, maer oock godloos, leerende de eene foute door d'ander gheneſen, ende dat tot ſchade van de geſontheydt. Behalven dat de bloedt-ſchande van *Loth* den ſelven volkomentlijck overtuyght van onwaerheyt. Men ſal dan de ſoberheydt voor een beter remedie aennemen, hem van alle heete ende ghekruyde ſpijſe wachten: weynigh vleeſch, eyeren, ende 't ghene veel voedtſel geeft ofte winden maeckt, maer liever ſalaet, verkoelende kruyden, ende ſpijſe van weynigh voedſel gebruycken.

En dit is een van de drie remedien, die *Crates* gaf aen de gene, die met Liefde te ſeer gequelt waren, te weten, den Honger, de Tijt, ende de Strop. Want ghelijck gaſten en braſſen het voornaemſte voedſel is van de liefde, ſoo is haer remedie, de honger, het vaſten, en de ſoberheyt. Indien dat niet en helpt, ſo ſal de tijdt het allencxkens ſlijten, wiens manier is alles te matigen, veranderen, ende te doen vergeten. Ende by aldien oock deſe remedie geen baet by en brenght, dat men dan tot den Strop kome, dat is, dat den amoureuſen hem uyt miſtrooſtigheydt verhange. Wy vervloecken deſen laetſten leſten raet, als geheel ſtrijdende tegen het Chriſtelijcke gheloove: hoewel hy dickwils van deſe rampſalige in 't werck geſtelt wert.

Plinius ſchrijft in 't 30 Boeck van ſijn Natuerlijcke Hiſtorie op 't 16 Capittel, dat de liefde verkeert met een dronck van Bocks-water, tot meerder tegenheyt Nardus onder 't ſelve gemenght.

Ian de Vigo, Chirurgijn van de Paus *Iulius* de tweede, neemt den drek van de gene daer yemant op verlieft is, ende brandt die, ſeggende dat dien reuck den amoureuſen ſeer goet is, om de Liefde te vergeten. Maer deſe vijgen ſchijnen gekomen te zijn uyt den winckel van de Meeſter, die by *Ariſtophanem* σκατὸφαγα, dat is, Stront-eters ghenaemt worden. *Albertus Magnus*, ende *Cardanus* prijſen hier toe verſcheyde geſteenten. Sommige het bloet van de gene die bemint wert: het welck wy leſen by *Iul. Capitolinum*, in 't werk geſtelt te zijn van den Keyſer *Marcus Aurelius*, om wech te nemen de onghetoomde liefde die ſijn huyſvrouw *Fauſtina* een ſeker ſchermer toedroegh door raet van de Chaldeers. Deſe raden den Keyſer, dat hy den ſchermer in 't heymelijck ſoude doen doorſteken, en *Fauſtina* van ſijn bloet latē drinken den ſelfden nacht als hy by haer ſlapen ſoude. Het welck wel na haer ſeggen uytviel: maer van dat by-ſlapen is gekomen *Antonius Commodus*, een van de bloedt-dorſtighſte ende wreedtſte Keyſers van Romen: die hem altijt onder de ſchermers begaf, ende meer den ſchermer gheleeck, als den vromen Keyſer *Aurelius*, die dat quaet alleen aen ſijn vaderlant dede,

dat hy *Commodus* voort-gebracht heeft. *Auſon.*

Hy dede maer een eenigh quaet
Tot nadeel van den Roomſchen ſtaet:
Dat was vermits de goede man
Een ſoon by ſijn Fauſtine wan.

Voor een van de beſte remedien wert geraden ledigheyt te ſchouwen; het welck het oor-kuſſen van de liefde is. Daerom ſullen de amoureuſen haer altijt beſigh houden met het een ofte het ander te doen, na haer beroep ende gelegentheydt. Welcke leſſe oock gegeven werdt van den meer-gemelten Meeſter der Liefden 1. *de remed. amor.*

Al wie door liefde queelt, en wenſt te zijn geneſen,
Die moet in ſtaegh bedrijf en nimmer ledigh weſen:
Door luy te zijn ſo waſt het weligh Venus-kint,
En daerom is het wicht hier wonder toegeſint.
Vraeght yemant hoe het komt, dat, na een dertel mallen,
Veel menſchen menighmael in vuyle luſten vallen?
De reden is bekent: om dat ſe ledigh zijn;
Want dat is aen den geeſt een wonder boos fenijn.
Indien het water ſtaet, ſo moet het ſtracks bederven,
En jonckheyt ſonder werck die ſal het licht verkerven;
Het yſer roeſt terſtont indien het maer en ruſt,
En wie daer ledigh is die valt in vuyle luſt.

Hierom ſeggen de Poëten dat *Cupido* noyt en heeft konnen overwinnen, ofte doen verlieven *Veſta Pallas,* ende *Diana*, daer hy over alle d'ander Goden ende Godinnen meeſter geworden was: willende ons met die fabulen leeren, dat de gene, die haer vermaeck hebben in de jacht, ſtudie, huys-houdinge, het lief-koſen niet onderworpen en zijn.

De Spinne-kop en ſal de ſlange niet genaken,
Als ſy die beſich ſiet, of neerſtigh vint in 't waken:
Maer ſo de ſlang haer eens door ledigheyt geeft bloot,
De ſpinne valter op, de ſlange komt in noot.
Die ſchouwen wil de min, of van haer zijn geneſen,
Dient, ſonder yet te doen, tot geener tijt te weſen:
Dat kleyn vergiftigh dier, dat dertel Venus wicht,
Neemt ledigheyt te zijn een wet-ſteen ſijner ſchicht.

Daer zijn evenwel eenighe oeffeninghen, die ſeer ſchadelijck zijn, als het Muſijck-ſinghen ende ſpelen op inſtrumenten: als mede het leſen van amoureuſe Boecken; het welck oock niet vergeten en is van den ſelfde meeſter der liefde:

Ghy die van minne-brant begeert te zijn geneſen,
En wilt geen dertel jock, of geen Poëten leſen,
Al ben ick even ſelfs van dat geſelſchap een,
Noch ſegh ick evenwel dat ick van herten meen.
Wy dichters in 't gemeen beſchrijven vreemde ſaken
Die oock een eerbaer hert by wijlen gaende maken,
Wie leeſt Tibullus werck die niet en wert gewont,
Als hy ſijn liefſte prijſt en haren rooden mont?
Wie leeſt Catullus boeck, die niet en wert ontſteken,
Als hy van liefde ſchrijft, en van haer ſoete treken?
Ons rot is dertel vol, en lievers van den doeck,
Ghy laet dien geylen hoop, en leeſt een deftigh boeck.

Noch erger zijn de Comedien, bancquetten, ende het danſſen. Want ſodanige oeffeninge opent ende verheught niet alleen het herte, maer oock het gheheel lichaem, waer door de liefde, ghelijck als door een gheopende venſter, lichtelijck ingelaten werdt. Ende 't gene in ſulck geſelſchap het gevaerlijckſte is, dat is het mallen en ſoenen: Waerom onſe maeghden qualijck ſeggen, dat het ſoenen maer een afvegen is, ende met de Herderinnen van *Theocritus,* dat een ſoentjen niet om het lijf en heeft: want door ſoenen en mallen werdenſe aen beyde zijden gaende gemaeckt, en komen lichtelijck verder. De Italianen ſeggen:

Donna baſciata,
Meza chia vata.

Ende de Poët in ſijn Spiegel:

Een wijngaert dichte by de ſtadt,
Een boom met fruyten aen de padt,
Een ſlot dat op de grenſen ſtaet,
Een wijf dat veel laveyen gaet,
Een ſchoone, jonge, vlugge maeght,
Gekuſt, geleckt, geſtreelt, gevraeght,
Zijn dingen die een handigh man
Met toeſien niet bewaren kan.

De Keyſer *Claudius*, als *Suetonius* betuyght, werde door het recht dat hy hadde om *Agrippina* ſijn broeders dochter te kuſſen, verweckt tot een bloedtſchandigh houwelijck.

Die dan ſijn ſelven geen ſlave van *Cupido* wil maken, moet ſulck gheſelſchap, ende diergelijck gebaer ſchouwen. Daerom en woude *Alexander* de Groot, als hy *Darius* den Koningh van Perſien overwonnen hadde, ſijn vrou ende dochters niet eens onder ſijn oogen laten komen, om door hare ſchoonheyt niet verleyt te werden, *Prop.* 2. Eleg. 12.

Het oogh is in het minnen
Een leyts-man van de ſinnen.

En gelijck onſen Poët ſeyt in de nimmermeer genoegh gepreſen Self-ſtrijdt:

Het oogh, alleen het oog, kan gantſch den menſch ontruſten,
Het is een open deur, een inganck van de luſten;
Die ſonder goet beleyt, die venſters open doet,
Krijght, lichter als hy meynt, een dief in ſijn gemoet,

Hier-

Hierom ſtelt de Ghenees-meeſter van de liefde, het afweſen van de beminde voor een remedie :

Begeerdy los te zyn van Venus wreede handen,
Verlaet u vaderlandt, beſoeckt de vreemde landen,
Seyt Naſo, Venus tolck: dat meepſe Venus kint
Mach tegen 't reyſen niet.

Hier toe hooren oock eenige amoureuſe en lichtveerdige ſchilderyen, die mede lichtelijk tot onkuyſheyt verwecken : Waer van *Eunucho Terenty* een notabel exempel is.

Avicenna, *Gordonius*, *Arculanus*, *Villanova*, ende andere Medicijns raden de gene, die te ſeer op yemant verlieft is, tot de Liefde van een ander te trecken, en hem een nieuwe vryſter te geven, door welckers vriendelijckheydt hy allencxkens vervreemt mochte werden, ende van die weder tot een derde, ende ſoo al voort, om de Liefde t'eenemael te verdeelen, tot dat hy het vryen geheel moede wert, ende hem vry gevrijt heeft : gheloovende met *Ariſtoteles*, dat de gene die veel vrienden hebben, geene en hebben, ende alſoo die vele Vryſters verſoecken, op geene ſullen verſotten. Welckers raet te voren gegeven was, by den Poët *Ovidius* in ſijn remedien der liefde met deſe verſen :

Ick rade, tot behulp van u verdwaelde ſinnen,
Dat ghy op eenen tyt twee vryſters ſiet te minnen ;
Een dieder twee gelijck voor hem verkieſen kan,
Dat is een luſtigh hert, dat is een ruſtigh man.
So ghy een vlies verſpreyt in veelderhande tacken,
Haer loop, haer ſnelle ſtroom die ſal terſtont verſwacken,
Soo ghy een vyer verdeylt, daer is geen twyffel aen,
De brandt ſal minder zijn, de vlam ter neder ſlaen,
Indiender twee gelijck in u gedachten ſpelen,
Ghy ſult te vryer zijn, ghy ſult te minder quelen,
Ghy ſult niet vrolijck zijn, ſchoon d'eene qualijck wilt,
En ſiet, in dit gewoel wort u de geeſt geſtilt.

Maer of deſen raet wel ſomtijdts ten beſten luckt, ſoo en is hy evenwel niet ſonder perijckel. Want gelijck de ghewoonte de tweede nature is, ſo is te vreeſen dat de Liefde door deſe middel niet altijdt verdeelt ende ſoo vermindert, maer oock altemet verdubbelt ende vermeerdert mochte werden. Dewijl deſe amoureuſe gewoonte, eens vaſt in de herſſenen gheprent zijnde, den amoureuſen gheſtadigh op ſijn plat doet vallen, en ſijn ſinnen ſoo wel hier, als daer vaſt kan maken.

Paris by den Françoyſchen Schrijver *Honorée Durfé*, in ſijn *Aſtrée* ofte Herderſche vryagie, konde heel aerdigh met alle winden waeyen, ende ſo vryen, dat hy altijdt vryende bleef, ende niet lichtelijck van liefde mal en werde. Maer den amoureuſen Poëet ſcheenen al de vrijſters bequaem om van hem bemint te werden, in elcke ſeyt hy 2. *Amor*. 4. een oorſaeck van liefde te vinden : ende 2. *Amor*. 10. klaeght hy ſijnen vriendt, dat hy op eenen tijt op twee vrijſters even verſot was.

Ia vorder dienſtigh voor de ghene, die op yemandt te ſeer verlieft zijn, dat ſy haerſelven dickmaels voor ooghen ſtellen, al de fouten ende ghebreken van de ghene die ſy beminnen, en gheſtadigh overdencken al 't gene haer misſtaet. Het welck van den geneesmeeſter der Liefde oock niet overgheſlaghen en is, 1. *de remed. Amor.* daer hy gebruyckt deſe verſen :

Indien ghy wilt den geeſt van u geminde keeren,
Leert hier hoe datje meught de ſinnen over-heeren,
Siet datje wel bedenckt, en u voor oogen ſtelt,
Hoe datſe menighmael u dapper heeft gequelt,
Hoe datſe rancken heeft en wonder ſlimme grepen,
En datſe met bedrogh u dickmael heeft genepen ;
In 't korte paſter op dat ghy veel overgaet
Al dat aen haer gebreeckt, en dat haer qualijck ſtaet.

Die alſoo gheſtelt is kan niet beter ſich inbeelden, ſeyt *Cicero* 4. *Tuſc.* als hoe weynigh, hoe verachtelijk, hoe nietigh dat het is, daer hy ſoo ſeer na verlanght, en hoe licht dat hy dat ontberen ſoude konnen, ofte op een ander verkrijgen.

Men ſal oock overdencken dat het niet al vyolen en zijn dieder ruycken ; en dat dickwils onder een ſchoon aengheſicht wel een vuyl ende ongheſont lichaem gedragen wert : ook dat men voor ſeer fraey acht, dickwils niet anders en is als vuyligheydt ende blanckerſel. Waer toe dienen kan het exempel (by *Suidas* beſchreven) van een jonge dochter van Alexandryen, met namen *Hypatia*, dewelcke ſoo gheleert was datſe openbare leſſe dede. Het ghebeurde, dat een jongh ſtudent door haer uytnement verſtant en ſchoonheyt ſeer op haer verliefde, ende haer tot ſijnen wil verſochte : dien ſy de vuyle ende de beſoetelde doecken van haer ſtonden toonende, ſeyde, Siet daer 't gene ghy ſo bemint ; en maeckten hem alſoo een af-keer van 't gene hy nageloopen hadde. *Ovidius* ſiet hier mede op in 't tweede boeck van de remedie der liefde :

Hy ſagh eens op een tijt haer vrouwelijcke deelen,
Die wat een man gelijckt genegen is te ſtreelen :
En even dat geſicht viel hem ſo ſelſaem in,
Dat hy een af-keer kreegh van ſijn begonnen min.

S. Iſidorus verhaelt in den 23 brief van ſijn tweede boeck, hoe dat een ſeker jonghman, ſeer tot de vrouwen ghenegen, ſiende een ſeer ſchoone dochter, op haer quam te verlieven, ende alles in 't werck ſtelden om tot ſijn meeningh te geraken. In 't eerſte ſloegh ſy hem plat af : want het was een dochter, die reynigheyt belooft hadde. Maer als ſy vernam, dat de

vryer

vryer ſtont om van liefde dul en raſende te werden, ſo bedachtſe een middel om haer eerbaerheyt te bewaren, ende met eenen ſijnen brandt uyt te bluſſen. Voor eerſt doetſe haer ſchoon hair af-ſcheeren, ende af-ſchrappen, ſtreeck haer aenſicht met natte aſch: daerna laetſe den ſot by haer komen, ſeggende, Hebt ghy noch ſin in dat leelijck backhuys? Hy door deſe vrage ontlaſt zijnde van de raſernye, die hem quelden, voelden dat den brandt van ſijn liefde uyghingh en vervloogh.

Raymundus Lullus, een ſeer gheleert ende vermaert Spaengjaert, van een dochter daer hy ſeer op verſot was, dagh geſet zijnde, quam met groote begeerte na haer toeloopen. Maer by haer komende, toonde ſy hem haer ſlincker borſt, die geheel van de Kancker opgegeten was, waer door ſijnen brant verkoelde, ende nam daer van oorſaeck, om in de Medicijne te gaen ſtuderen, 't welck hem ſoo wel geluckte, dat hy remedie vant, om dat ſchrickelijck accident te geneſen.

Hier by ſal ick noch een kluchtigh exempel vertellen, van de geneſinge der liefde, getrocken uyt de vertellinge van de Koningin van Navarre, *Nouvelle* 20. In 't Lantſchap van *Daulphine* in Vranckrijck, was een Edelman met namen *de Heer van Riant*, van den huyſe van den Koningh Françoys de eerſte, een jonghman van ſonderlinge ſchoonheydt en eerbaerheyt. Deſe maeckte langen tijt de vryer aen een ſekere Iuffrou, weduwe zijnde, dewelcke hy ſoo ſeer beminde ende eerde, dat uyt vreeſe van haer goede gratie te verlieſen, hy haer niet en dorſt moeyelijck vallen om 't ghene hy aldermeeſt begeerde. Ende wel wetende dat hy fraey, ende waerdigh was om bemint te weſen, gheloofde vaſtelijck het ghene ſy hem dickwils ſwoer, te weten, dat ſy hem meerder beminde, als alle de Edellieden van de werelt, ende dat by aldien ſy yet ſoude moeten doen voor een Edelman, dat ſulcks alleen voor hem weſen ſoude, als de volmaeckſte, die zy immermeer ghekent hadde, hem biddende daer mede te vreden te houden, ſonder te willen treden over die eerlijcke vriendtſchap, hem verſekerende, by aldien ſy vernam dat hy yet voorders verſochte als redelijck was, dat hy deſelfde t'eenemael verlieſen ſoude. Den armen Edelman en hiel hem niet alleen daer mede te vreden, maer ſijn ſelven oock voor geluckigh, van gewonnen te hebben het herte van de ghene, die hy meenden ſo eerlijck te zijn. Het ſoude te langh vallen te vertellen alle ſijn langhe vryagien ende reyſen, die hy dede, om haer te verſoecken. Maer, om te beſluyten, die armen martelaer van een aengenaem vyer, van 't welcke hoe men meer brandt, hoe men meer branden wil, verſocht altijdt te vermeerderen ſijn martelaerſchap. Op ſeker tijdt krijght hy een inval om te gaen beſoecken de ghene die hy liever hadde als ſijn eyghen ſelven, en die hy achte boven alle de vrouwen van de wereldt. Aldaer ghekomen zijnde, gaet hy in haer huys, en vraeght waer ſy is. Men ſeydt hem, datſe even uyt het Lof ghekomen was, ende in den hof haer wat gingh vertreden. Hy treet van 't paert, ende gaet recht na den hof daer ſy was, en vint aldaer hare kamenieren, die hem ſeyden datſe alleen was gaen wandelen in een lange gaeldery van den ſelfden hof. Hy begint meer als oyt te voren te hopen op een lecker beetjen. Ende ſoo ſtil, als hy konde, ſoeckt hy haer, uytermaten verlangende om haer alleen te vinden. Maer komende ontrent een ſpeel-huysken van ghevlochte boomen, treedt hy daer haeſtelijck in, als een die niet en wiſt hoe hy tijts genoegh ſien ſoude de ghene, die hy ſeer beminde. Maer met dat hy intreedt, ſo vint hy ſijn juffrouw in 't groen legghen, in de armen van haren ſtal-knecht, een menſch ſoo vuyl, leelijck en onbeſchoft, als hy was een fraey, eerlijck, en aengenaem Edelman. Ick en ſal niet aenvanghen het ſpijt, dat hy hier uyt nam, af te ſchilderen: maer 't ſelfde was ſoo groot, dat het kracht hadde om op een oogenblick uyt te bluſſen een vyer, 't welck ſo lange tijdt ghebrandt hadde. Ende nu ſoo ſeer ontſteken door ſpijt, als hy te voren gheweeſt hadde door liefde; ſeydt hy haer, Me-vrouw, wel bekomet u: door uwe vuyligheyt, die ick van daegh geſien hebbe, ben ick geneſen en verloſt van mijn geſtadige pijn, daer de eerbaerheydt, die ick meende dat by u was, oorſaeck van gheweeſt is. En ſonder ander adieu, keert hy raſſer wederom, als hy daer ghekomen was. De arme vrou, ende gaf hem anders geen antwoordt, als dat ſy haer handen voor 't aengeſicht hiel. Want alſoo ſe haer ſchaemte niet en konde decken, ſoo deckten ſy haer ooghen, om niet te ſien den ghenen, die nu ſagh hoe gheveynſt ſy haer te voren ghehouden hadde.

Nu om te beſluyten, ghelijck door de onkuyſche liefde Huyſghesinnen, Steden, Landen het onderſte boven gheworpen zijn, als te ſien is aen *Tarquinius* de ſeſte ende laetſte Koningh van Romen *Dionyſius*, de jonge, ende *Hieronymus*, tyrannen van Sicilien, *Appius Claudius*, Thien mannen van Romen, *Galleazza Sforza*, Hertogh van Milan, *Alexander de Medici*, eerſte Hertogh van Florençen, *Petruccio* Tyran van Syena, het in-nemen van Trojen, het verwoeſten van Spaengien door de Mooren, het vermoorden op eenen avondt van al de Françoyſen in Sicilien, ende dierghelijcke, daer de Hiſtorien vol van zijn: ſoo ſiet men aen d'ander zijde wat goet ende voordeel dat het aen *Alexander* de Groot dede, dat hy de eerbaerheydt bewaerde van de huyſvrouw ende dochters van den Koninck *Darius*, die ſijn gevangenen waren, als te leſen is by *Quintus Curtius* in ſijn Hiſtorie, ende *Plutarchus* in het leven van *Alexander*; oock mede hoe dat *Scipio* al de herten van de Spaengiaerden wan, met dat hy een ſchoone Iof-

frouw

frouw ongeſchent haren Bruydegom te huys ſondt, ghelijck deſelfde *Plutarchus* mede in 't leven van *Scipio*, als oock *Livius*, en *Florus* in haer Hiſtorien beſchrijven. Het ſelfde dede *Pompeius*: oock *Totilas* Koningh der Gotthen, als hy *Cuma* in-nam, ghelijck by *Sigonium* te ſien is, in ſijn neghenthiende Boeck van 't Weſten-rijck.

Volaterranus verhaelt in het vijfde Boeck van ſijn Geographie, dat de Keyſer *Ottho*, weſende in de Kerck van S. Ian den Dooper te Florençe, aldaer ſagh een uytnemende ſchoone jonge dochter, doch arm en van gemeen volck, waer op hy verlievende, de Moeders conſent bequam: Maer de Dochter, daer ſterck tegen ſtrijdende, ſeyde, datſe liever arm, als oneerlijck wilde zijn. De Keyſer over die antwoordt verwondert zijnde, willende ſulcke deught beloonen, dede haer terſtont trouwen aen een van ſijn fraeyſte Edel-luyden, en lietſe met ſijn voornaemſte Heeren t'huys leyden, en gaf haer eenighe Kaſteelen ten houwelijck.

Selim de wreede Turckſche Keyſer, die Vader en broeders om doen brenghen heeft, werdt evenwel over deſe deught ghepreſen van den Spaenſchen Schrijver *Illaſcas*, in het leven van *Leo* X. De groote Capiteyn (ghelijck hy in 't eerſte als hy in Italien quam, van de grootſche Spaengiaerts ghenoemt werde, en daerna dien naem met het in-nemen van het Koninckrijcke van Napels wel verdient heeft) was mede ſo vroom en eerlijck, dat hy niet en wilde waernemen de goede gelegentheydt die hem voorquam van een Vader, maer arm Edel-man, hem preſenterende twee ſijne Dochters van ſonderlinghe ſchoonheydt, meenende daer door hemſelven uyt den noodt te helpen. Maer de groote Capiteyn holp hem, ende hy lickte die twee Ioffrouwen aen twee Edel-luyden, meer ſorge dragende voor haer eere, als de eygen Vader: gelijck blijckt uyt het 7 Capittel van de Chronijck, die in 't Spaenſch van hem beſchreven is; welcke daedt hem by een yegelijck eenen grooten en goeden naem maeckte, ende was hem ſonderlingh vorderlijck tot ſijn aenſlagen. In Spaengiaerts, Italianen, ende andere Natien, die wat heet van naturen zijn, is dit vry te verwonderen. Maer onſe Nederlandtſche Natie heeft deſe deught meeſt van haer ingheboren aert, en wert derhalven by alle volckeren over hare eerbaerheydt geroemt. Gelijck onlanghs oock van de geeſtelijcke Maeghden in Brabandt ghedaen heeft de Cardinael *Bentivoglio*, *Nuntius* van den Paus aldaer, in ſijn Italiaenſch vertoogh, dat hy van den Nederlanden aen ſijn H. doet. Daerom iſt ons ſo veel te ſchandelijcker en ſchadelijcker, als wy ons van de Minne-ſucht laten overwinnen.

Van de Eergierigheydt.

Het V. Capittel.

DAer is een ander plaegh om onluſt in te voeren,
Die komt wanneer den menſch op eer begint te loeren,
Op ſtaet-ſucht is geſet, want dan iſt dat de geeſt
Voor ick en weet niet wat, voor alle dingen vreeſt.
Siet daer een ſtaegh gequel, de wooning van de ſterren
Die heeftmen even-ſelfs, die heeftmen ſien verwerren
By dit onruſtigh ſpoock, ſo datter twiſt ontſtont
Ter plaetſen daermen noyt als ſoete vreed' en vont.
Wel om dit grilligh bloedt uyt onſen geeſt te drijven,
So dient een yder menſch in ſijn gemoedt te ſchrijven,
Dat Godt van alle tijdt verwaende ſinnen haet,
En trotſe lieden ſtraft, en met den donder ſlaet,
Wie dan met ſijnen Godt in vrede ſoeckt te weſen,
Moet als een ſtage les dit aen ſijn herte leſen:
Ey waerom dus gepooght tot eer en hoogen lof?
Wy zijn (hoe groot wy zijn) maer aerd' en enckel ſtof.

DE Eergierigheydt, dewelcke niet anders en is als een groote liefde en begeerte van eere en ſtaet, ſtort haer lichtelijck in de fraeyſte geeſten, en kan ſeer qualijck uyt deſelve ghetrocken werden. Het is wel datmen oordeelt, dat wy het gene goet is, behooren te omhelſen: Maer wy ſtellen de eere boven alle goedt, en daerom loopen wyſe met alle gheweldt na. De Eergierige is altijdt ongeruſt, hy pijnight hemſelven gheſtadigh met hope, begeerte, en ſorchvuldigheydt: Hy wil alleſins de eerſte zijn, ende en kijckt nimmermeer achter hem om, maer altijdt voor uyt na de gene, die hem voorgaen, en meerder zijn: en het is hem grooter verdriet, datter een voor hem gaet, als het hem vreught is, datter hondert achter hem komen. Het welck de eer-

ſuchtige *Iulius Cæſar* wel betoont heeft, als hy tegen ſijn volck, 't welck al lacchende vraeghden of in ſeker kleyn Dorpken, daer ſy door reyſden, oock wel gheloop om ſtaet en officie was, antwoorden, dat hy in die plaetſe liever de eerſte was, als te Romen de tweede. Sijn begeerlijckheyt is volbracht, maer hoe en met wat eynde? Na dat hy door den doodt van veel duyſenden, en met duyſent perijckelen van ſijn eygen leven, dat hy ſelve in Spaenjen eens met ſijn eygen handen meenden te verkorten, ten leſten naeulijcks meeſter gheworden zijnde, werde in den vollen Raedt, van ſijn vertroude vrienden, met drie-en-twintigh ſteken om-ghebracht, neder vallende voor het beeldt van *Pompeius*, dien hy te voren ter doodt vervolght hadde.

Deſe eergierigheyt en begeerte om altijt meerder te zijn, heeft voor eenige jaren den manhaftigen Helt de *Mareſchal de Biron*, op een Schavot gebracht, en daer belet door een ſlagh van een Bourgoignon, (gelijck men voorgeeft, hem voorſeyt te weſen) dat hy gheen Souvereyn en werde, daer hy na trachte. Stellende alſo ſijn leven en groote ſtaten in perijckel, om yet dat heel te los en onſeker was. Hier toe en paſt niet qualijck het gene de Koningh *Philippus* van Macedonien gebeurde van den Philoſooph *Diogenes*. Dewelcke komende in 't Konings Leger voor de Stadt *Cheronea*, werde van de ſoldaten aengetaſt, en voor *Philippus* gebracht: die een onbekent man ſiende, riep vertoort, O ghy Verſpieders! Waer op *Diogenes* ſeyde, Voorwaer een verſpieder: Want ick koom hier om u ſottigheydt te ſien, die niet te vreden zijnde met het Koninckrijck van Macedonien, na andere ſtaende, u ſelven in perijckel werpt, om u Rijck en leven te verlieſen. De Koningh verwondert zijnde over ſijn vry ſpreken, liet hem los gaen. En miſſchien door deſe vrye beriſpinghe verbetert zijnde, ſeyde eens, als hy 't zant, daer hy in gevallen
„ was, ſagh de groote van ſijn Lichaem: O wat mo-
„ gen wy de geheele werelt begeeren, daer wy maer
„ ſo kleynen plaetſe aerde van naturen van doen en
„ hebben! 't Welck ſijn ſone *Alexander* de Groote niet wel en bedacht, als hy ſchreyde, doen de Philoſooph *Anaxagoras* leerde, datter ontallijcke werelden waré, om dat hy noch van geen een meeſter en was.

De eergierigheydt is van ſo grooten kracht, datſe alle ander Paſſien te boven gaet, en overwint, ſelfs oock de liefde, dewelcke het nochtans naeuwlijcks kamp wil geven. Gelijck wy ſien in *Alexander*, *Scipio*, *Pompeius*, en ſoo veel andere, als in 't laetſte van het voorgaende Capittel geſeydt is, dewelcke met een groote ſtantvaſtigheydt en kleynmoedigheyt haer onthouden hebben van d'alderſchoonſte Vrouwen, die in haer macht waren, daer ſy anders van eergierigheydt branden, ja deſe Victorie over de Liefde dienden haer tot de eergierigheydt, (*Nihil domi impudicum, niſi dominatione expederit.* Tacit. *de Agrippina.*) voornamelijck *Iulius Cæſar*. Want daer is noyt yemant meer genegen geweeſt tot de amoreusheydt, evenwel had d'eergierigheyt in hem altijdt d'overhandt, ſo dat de wel-luſt hem niet een ure dede verlieſen, die hy beſteden konde tot ſijn vergrootingh. Wy ſien aen d'ander zyde, dat in *Marcus Antonius*, en andere de krachten van de liefde, alle beleydt ende ſorchvuldigheydt wech-genomen heeft. Maer als deſe twee Paſſien in twee ghelijcke ſchalen geleydt waren, men ſoude ſien dat de eergierigheydt de ſwaerſte ſoude wegen. De liefde kan verſadight, en door verſcheyden remedien geneſen werden: maer de eergierigheyt is nimmermeer te verſadigen, ja ſy vermeerdert door het verkrijgen en bekomen van 't gene, daerſe eerſt om gewenſcht heeft, ende daer en is gheen remedie om deſelfde uyt te bluſſchen, zijnde gantſch gewickelt ſelve in de ziele en reden. Sy en overwint oock de liefde, niet alleen nopende de geruſtheyt en geſontheyt (want glorieuſheyt en ruſt, zijn dinghen die niet t'ſamen en konnen woonen) maer oock het leven ſelve, gelijck *Agrippina* de Moeder van *Nero* betoont heeft, dewelcke, gelijck *Tacitus* verhaelt, onderſoeckende en vernemende by de Chaldeers, dat haren ſoon Keyſer ſoude werden, maer dat ſulcks haer het leven ſoude koſten, antwoorden met de rechte woorden van d'eergierigheydt: *Laet hy my maer doot-ſlaen, als hy maer Keyſer is.*

Vorders doet d'eergierigheyt gewelt op de Wetten, ende de conſcientie ſelve, ſegghende de Leermeeſters van d'eergierigheydt, datmen altijdt ende in alle dingen de Wetten moet ghehoorſamen, behalven in het ſtuck van regeeringe, als zijnde ſo leckeren beetjen, dat het wel de pijne waert is, daerom ſijnen vaſten te breken. *Cæſar* plach dickwils in de mont te hebben, de verſen van *Euripides*, verhaelt en vertaelt by *Cicero*, in 't eerſte Boeck van de Officien.

Indien men 't recht oyt ſchenden mach,
Het dient gedaen om 't hoogh geſagh:
Maer watter anders mach geſchien,
Laet daer u deught en vroomheydt ſien.

Ick ſal hier een exempel ſtellen uyt den doortrapten Politijck *Nicolaes Machiavel*; het welck hy verhaelt in 't Boeck van den Prince op 't achtſte Capit. In onſe tijden, ſeydt hy, regeerende de Paus Alexander de Seſte, na dat *Oliverotte da Fermo*, veel jaren kleyn gebleven was, ſo werde hy van ſijn Oom van Moeders wegen, met namen *Giouanni Fogliani*, onderhouden, en in ſijn jonckheydt gegeven aen den Veldt-overſte *Paulo Vitelli*, op dat hy ſijn krijgs-handelingh ſiende en leerende, gevordert ſoude mogen werden. Na de doodt van *Vitelli*, diende hy daerna onder *Vitellozzo* ſijn broeder, en zijnde gaeu van verſtant, en wacker van perſoon, werde in korten tijdt onder d'eerſte van ſijn Legher. Maer hem inbeel-

dende

dende dat het dienſtbaer was onder andere te ſtaen, nam voor, met hulp van eenige Borgers van *Fermo*, by dewelcke de ſlavernye van haer Vaderlandt aengenamer was, als de vryheydt, en met de gunſt der Soldaten van ſijn Overſte, hem meeſter van *Fermo* te maken. Schreef derhalven aen ſijn Oom *Fogliani*, alſoo hy veel jaren van huys gheweeſt was, dat hy nu eens geerne hem en ſijn Vaderlijcke Stadt ſien ſoude, en alſo hy anders nergens na getracht en hadde, als om eer in te leggē, op dat de borgers ſien mochten, dat hy ſijn tijt niet te vergeefs beſteet en hadde, ſo wilde hy wel eerlijck inkomen, vergeſelſchapt met ontrent hondert van ſijn vrienden en dienaers: en badt dat hem geliefde ordre te ſtellen, dat hy van de Borgers eerlijck mocht ingehaelt werden, het welck niet alleen tot ſijn eere en ſoude ſtrecken, maer ook tot eere van hemſelven, van dewelcke hy op-ghetrocken was. De Oom dede hier in voor ſijn Neve al wat hy vermochte, en doende hem eerlijck inhalen, liet hem in ſijn huys logeeren, alwaer na eenighe daghen, in dewelcke hy ordre ſtelde tot ſijn toekomende ſchelmerye, hy een groote maeltijdt gaf, noodigende ſijnen Oom, ende alle de voornaemſte van de Stadt, op 't leſt van 't bancquet werpt hy op de baen van de grootheydt van de Paus *Alexander*, en *Cæſar* ſijnen ſoon, en van hare aenſlagen, waer op ſijn Oom en d'andere gaſten antwoordt gevende: ſoo rijſt hy ſchielijck op, ſeggende, dat deſe dingen waren, om in ſecreter plaetſen van te ſpreken, en vertrock alſo in een Kamer, daer hem ſijn Oom, en alle d'ander Borghers volghden: ende ſy en waren naeulijcks geſeten, ofte daer quamen uyt verborge plaetſen Soldaten, die *Fogliani*, ende alle de andere doodt ſmeten: na welcke Moort begeeft hem *Oliverotto* te paert, rijdt door de Stadt, en belegert in het Paleys de Magiſtraet, ſo datſe door vreeſe genootſaeckt waren, hem voor haren Prince en Heere aen te nemen, en na datſe allegader omgekomen waren die hem konden tegen weſen, ſtelde hy ſijnen ſtaet, na hem dochte, geheel vaſt. Maer wat eynde? een jaer na dit feyt, laet hy hem (teghen den aert van de Italianen) van ſijnen verſoenden vriendt *Cæſar Borgia* bedriegen, ſo dat hy met *Vitelozzo*, die hem den oorlogh en ſchelmerye geleert hadde, te *Sinigaglia* na ſijn verdienſten geworght werde: gelijck in het by ſonder mede beſchreven is by den ſelven *Machiavel*. De vermelte *Borgia*, ſone van de Paus, ſiende dat ſijn oudtſte broeder den Hertogh van Candien, ſijn eergierigheydt in de weegh was, liet hem op een ſekeren avondt, als ſy t'ſamen by haer Moeder *Vannoccia* wel vrolijck gheweeſt hadden, in den Tyber ſmijten, en leyde daer na ſijn Cardinaels Hoet neder, om een Soldaet te weſen, tot dat hy na veel avontuers ten laetſten in Spaenjen ghevanckelijck ghebracht zijnde, in de belegeringhe van een ſlechte plaets in *Navarre* om hals quam.

Soo dat wy hier ſien, dat de eergierigheydt wech-neemt de eygen Wetten van de Natuere. Van daer is gekomen het vermoorden van Ouders, kinderen, Broeders; gelijck getuygen *Abſolon, Abimelech, Athalia, Romulus, Sey*, Koningh van Perſſen, *Selim, Soliman*, en meeſt alle de Turckſche Keyſers. Siet verſcheyde exempelen in de Hiſtoriſche Meditatien van *Camerarius* in het 8 Capittel van ſijn vijfde Boeck van het eerſte deel.

Carel de achtſte Koning van Vranckrijck, had een eenigh kint, dat heel jongh ſtierf, tot blijdtſchap, ſeggende de Hiſtory-ſchrijvers, van de Vader, om dat hy vreeſde dat het hem te gaeu weſen ſoude. En hy ſelve was van ſijn Vader *Lodewijck* de Elfde, in geenderhande ſaken op-getrocken, om dat hy geen party aen ſijn Soon hebben ſoude, ghelijck hy aen ſijn Vader *Carel* de Sevende gheweeſt was. Soo dat wy ſien, datter niet en is, dat het geweldt van d'eergierigheydt kan wederſtaen.

Men ſiet hoe deſe Paſſie, die haer in de werelt de alder-eerſte ingedrongen heeft, God miſhaeght, aen de groote en ſware ſtraffe, die hy altijdt over den hooveerdigen gedaen heeft.

De quade Engelen, om dat ſy haer wouden verghelijcken met Godt haren Schepper, ende haer te hoogh verheffen, vielen in 't diepſte van den Afgrondt der Hellen, ſonder hope van ghenade ofte barmhertigheydt: dewijl ſy door haer eygen booſheydt en bedorven wil alleen, vervallen zijn tot ſoo ſchrickelijcke foute en ondanckbaerheydt. Soo is oock *Adam* onſe eerſte Vader, van deſe rampſalige eer-gierigheydt ghebracht zijnde tot de begeerte om Godt ghelijck te zijn, ten rechten gheſtraft van ſijne vermetenheydt en leelijcke ondanckbaerheyt, ſoo ſeer vernedert als hy hem verhoogen woude, en ontbloot van alle heerlijckheydt, Gaven des Geeſts en des Lichaems, daer hem de Schepper ſo rijckelijck mede verſien hadde. Na het exempel van *Adam* zijn alle andere menſchen, Koningen, Princen, ende andere opgeblaſene, die al te hoogh gevlogen hebben, in 't leſte neder-gheſtort, en ellendighlijck om-gekomen. De grootſche en eergierige *Goliath*, die God braveerde: *Sennacherib, Holophernes*, die verblint zijnde, van hoovaerdye teghen Godt op-ſtonden: *Ozias*, die niet te vreden zijnde met den Koninckhlijcken ſtaet, wilde oock door eergierigheydt Over-prieſter zijn: *Aman*, om dat hy hem liet aenbidden: *Herodes*, om dat hy hadt toe-ghelaten, dat het pluym-ſtrijckende volck hem ſo veel eere bewees, als aen Godt: en onder de Keyſers eenen *Caligula*, eenen *Domitianus*, eenen *Heliogabalus*; dewelcke niet willende gerekent zijn onder de ſterffelijcke menſchen, haerſelven hebben Altaren doen bouwen, beelden op-rechten, gebeden uytſtorten, ja onder het getal der Goden ſtellen: deſe alle, ſegh ick, zijn ſchandelijck omgekomen, en in ellende aen haer eynde gebrocht.

En voorwaer de Poëten, die onder de wolcken van haer verzieringhen en fabulen de waerheydt plegen te bedecken, vertoonen ons genoegh welck het eynde zy, en den ellendigen omloop van den eergierighen. Soo ſeggen ſy, dat *Phaethon* met den blixem geſlagen is, om dat hy ſo hoovaerdigh was, dat hy dorſt beſtaen Wagen en paerden van de Son te voeren: luttel denckende om de goede vermaninge, die *Phœbus* ſijn Vader hem gegeven hadde.

Het ſelve is ons voorgebeeldt, door den val van *Icarus* de ſone van *Dedalus*, die, om dat hy al te hoogh wou vliegen, in de Zee gevallen is. Welck ongeluck van den Poëet *Ovidius* beſchreven is 8 *Metam.* 3.

So haeſt de jongelingh een weynigh heeft gevlogen,
Is hy tot aen de Son en hooger op-getogen.
Hy kreegh een moedigh hert, hy maeckt een ſnelle vlucht,
Het docht hem wonder moy te ſwerven in de lucht.
Hy liet ſijn Vader daer (die wou geen zonne raken)
Hy dacht in ſijn gemoedt, hy woudet beter maken:
Hy ſiet dat helder licht, en 't ſtont hem wonder aen,
Hy wou, indien hy mocht, tot in den Hemel gaen.
Maer als de gulde Zon ſijn vleugels quam beſchynen,
So ſmolt de looſe Was. ſijn veren die verdwynen,
En hy is ſonder hulp, ſijn leden worden bloot;
Daer is van ſtonden aen de vlieger in den noot.
Hy roept tot ſijn behulp de vleugels van de winden,
Maer daer en is geen trooſt in ſijn verdriet te vinden.
Ach! t' wijl hy nederviel, en om ſijn Vader riep,
So lagh hy metter daedt te midden in het diep.
Daer liet de jongelingh ſijn onverſichtich leven
En daer is maer alleen de bloote naem gebleven,
De naem van Icarus, die nam het water aen:
Sie daer een droef beſluyt van onbedachte waen.

De Poëten, ſegh ick, hebben ons door ſoodanige verçierde Hiſtorien willen leeren, dat de uytkomſt en het eynde van de eergierige altijdt ellendigh is, en dat Godt den hooveerdigen niet en kan verdragen, ſonder hem ſtrengelijck op d'een ofte d'ander maniere te ſtraffen, ja ſonder hem te ſlaen met ſieckten en kranckheden, den Doctoren gantſch onbekent, en tegen dewelcken alle remedien van de Medicijne krachteloos en onnut zijn. Alſoo kreegh de Koningh *Ozias* een ongeneſelijcke laſerije, *Antiochus Epiphanes* een onſienlijcke queſſure, ende *Herodes* de luys-ſieckte. In onſen tijdt is mede ghebeurt, dat groote Princen en Heeren verteert en op-gegeten zijn van vreemde en onbekende quellingen, die na geen Medicamenten wouden luyſteren, om dat de oorſaken van deſelfde niet gewoonlijck, maer boven naturen waren.

Ia oock ſonder deſe ſtraffe, zijn de eergierige in geſtadige bekommeringh, om van hooger tot hooger te komen, ſonder dagh oft nacht te konnen geruſt zijn, het welck haer dickwils ſwackheydt van de maegh, en ander qualijckheydt veroorſaeckt: en niet komende tot haer voornemen, vervallen in droefheydt en ſwaermoedige ſieckten: ja in de raſernye ende de doodt ſelfs.

Willen wy dan ons lichaem en gemoedt in ruſten houden, ſoo laet ons dencken, dat de Deught geen grooter oft heerlijcker Tonneel en behoeft, om haer te laten ſien, als ons eygen conſcientie. Hoe de Son hooger is, hoeſe minder ſchaduwe maeckt, hoe de Deught grooter is, hoeſe minder glorie ſoeckt, die de ſchaduwe ghelijck is, dewelcke volght de gene, die haer vlieden, en vliedt de gene, die hier na-loopen: datmen hier in de Werelt komt (*Epictet. Ench. cap.* 22.) ghelijck in een Comedie, daermen niet en ſpeelt de perſonagie diemen wil, maer men let alleen om die wel te ſpelen, die ons gegeven is: ofte gelijck in een maeltijdt, daermen eet de Spijſe, die voor-geſet wert, ſonder aen 't ander eynde van de Tafel te reycken, ofte de Schotelen uyt de Tafel-dienders handen te trecken. Als ons eenigh ampt t'huys komt, daer wy toe bequaem zijn, laet ons dat met ſedigheyt aen-nemen, en vromelijck bedienen, denckende dat Godt ons daer op de Wacht geſtelt heeft, op dat andere onder onſe ſorge ſouden mogen ruſten: en laet ons anders geen loon van onſen arbeydt ſoecken, als een conſcientie van wel gedaen te hebben, beter achtende dat het getuygenis daer van gheprent zy in de herten van ons mede-borgers, als in eenige openbare wercken. In 't korte, laet het ons daer voor houden, dat de Deught haerſelven loon genoegh is, en dat ſy daer buyten geen loon ſoude konnen bekomen, dat haer weerdigh was. Groote ſtaten te weygeren, en te miſprijſen, en is ſo grooten noch ſo ſwaren ſaeck niet: maer te ſeer begeeren, en de grootsheyt te veel toe te geven, komt uyt een qualijck geſtelt gemoedt. Die ſijn ſelven lief heeft, en wel oordeelt, houdt ſich te vreden met een matige gelegentheydt, in dewelcke de meeſte geruſtheyt te vinden is. *Otanes* een van de ſeven, die recht hadden tot de hooge heerlijckheyt van Perſien, liet ſijn recht aen ſijn mede-broeders over, behoudens dat hy ende de ſijnen ſouden leven in dat Rijck buyten alle ſubjectie, als alleen van de oude Wetten, onverduldigh om over andere te heerſchen, ende om van andere gheheerſt te werden. *Frederick* Hertogh van Saxen, werde het Keyſer-rijck van de Keur-Vorſten aen-geboden; het welck hy weygerden aen te nemen, en bracht ſo veel te weegh, dat het quam op *Carel*, doen Koningh van Spaengien, geſeydt *Carel* de Vijfde, die het ſelfde Keyſer-rijck mede daerna noch by ſijn leven, en niet ſeer oudt zijnde, over-gaf aen ſijn Broeder *Ferdinand*, en ſijn ander Rijcken aen ſijnen Soon *Philips* de Tweede, en gingh alſo, ontſlagen van alle moeyten, op ſijn ruſt leven. *Diocletiaen* liet het Keyſer-rijck varen, om op ſijn gemack te weſen, *Celeſtijn* het Pauſdom, (hoewel d'Italiaenſche

Poët

Poët *Dantes* van hem ſeydt *Canto* 3. dat hy in de hel ſagh,

—— *L'ombra di colui,*
Che fece per viltat' il gran rifiuto.)

en andere hebben andere ſtaten verlaten,ſiende dat de grootſte eere dickwils de grootſte onruſt ende moeyte is mede-brengende.

CICERO III. Tuſc.

De contemnendo honore, multi inhonorati proferuntur, & quidam propter idipſum honoratiores, eorumque qui privatum otium negotijs publicis antetulerunt, nominatim laudatur vita. Nec ſiletur illud potentiſſimi regis Anapæſticum, qui laudat ſenem, & fortunatum eſſe dicit quod inglorius ſit,atque ignobilis ad ſupremum diem perventurus.

Van de Gierigheydt.

Het VI. Capittel.

DE liefde tot het gelt heeft vry geen minder krachten,
Om tot een vreemt gewoel te rucken ons gedachten:
't Is wonder om te ſien wat dat het aertſche goet
Door al het gantſche landt, door al de werelt doet.
Wat iſſer menigh menſch die nachten ende dagen
Is beſich over-al met rijckdom na te jagen:
En ſchoon hy 't eens verkrijght dat hy geduerigh ſocht,
Soo is hy maer alleen in meerder anghſt gebrocht.
't Is oly in het vyer al wat hy heeft bekomen,
En ſijn geltgierigh hert is dieper ingenomen:
Het goet dat hy beſit dat is dat hy ontbeert,
En hoe hy meer verkrijght, hoe dat hy meer begeert.
Wat raet voor dit gebreck? Siet op u vluchtigh leven,
Siet wat een engen buyck is aen den menſch gegeven,
Siet wat hy maer en hoeft, en, wil je zijn geruſt,
Tracht niet tot meerder goet, maer mindert uwen luſt.

DE derde Liefde, gelijck wy die hier voren verdeelt ende onderſcheyden hebben,is de gierigheydt. Een onmatige liefde tot gelt ende goet, als ofte aen 't ſelve al ons wel-varen hingh. Deſe onmatige begeerlijkheyt is als het kout vyer; want gelijk 't ſelve door ſijn fenijnigheyt het lichaem verdooft, en verteert, alſoo verteert oock de gierigheyt onſe natuerlijcke genegentheyt, ende vervult ons met quade humeuren. So dra ſy in ons herte komt herbergen,ſoo vliet daer uyt de eerlijcke en natuerlijcke affectie, die wy ons Ouders,Vrienden,en ons ſelven behooren toe te dragen. Alle andere dingen vergeleken by 't proffijt, ſchijnen ons niet met allen te weſen,wy verachten ten leſten en miſprijſen ons ſelven, ons lichaem ende ons ziele om het goet,en wy verkoopen, gelijck men ſeyt, het paert voor 't hoy.

Maer watte ſottigheyt is het,datmen voor ſijn afgod hout 't gene de nature ſelve, ſeyt *Seneca. Ep.* 94. onder onſe voeten geſtelt,ende in de Aerde verborgen heeft,als niet waerdigh om geſien,maer om onder de voeten getreden te werden? Het welk de gierigheyt alleen den menſche geleert heeft uyt het ingewant der aerden te rocken, en in 't licht te brengen,om malkanderen doot te ſteken. Daerom ſeydt de Poët *Ovidius*,dat dit eerſt gheſchiet is in de yſere eeuwe,als de deught al heel verbaſtert was. 1. *Met.* 4.

Doen ſaghmen al het volck in gierigheyt verbitten,
Men roert het aertrijck om, men ſtelt ſigh om te ſpitten,
Al wat verbolen was en in het duyſter lagh,
Dat haeltmen aen het licht en aen den hellen dagh.
De werelt lijt gewelt: men groeffer diepe kuylen,
Daer in (gelijck het ſcheen) veel moeye dingen ſchuylen:
Van daer quam 't yſer voort,van daer quam ons het gout,
Dat meer als 't yſer ſelfs ons quade rancken brout.
Hier zijn van doen voortaen gebreken uytgekomen,
Die hebben met gewelt de werelt ingenomen;
So dat het gantſche landt in vreemde bochten ſtont.
Het yſer doet het werck, het gout dat leyt den gront.

Wat een vreemde dwaeſheydt is het, al ſijn leven te beſteden om goet te vergaderen,daer de begeerlijckheyt noyt van verſadight en kan werden? Wat is dan 't goedt, 't ghene dat wy naeulijcks ſelver en konnen beſitten ſonder eens anders armoede, ende daer wy een ander niet mede konnen helpen,ſonder ons ſelven te verarmen, en den vergaderden ſchat te verminderen? Wat een arme ende beklaeghlijcke ſlaverny is het, ſijn ſelven ſoo verre te verworpen, datmen een ſlave werdt van 't gene hem behoort te dienen? Want een gierigaert dient ſijnen rijckdom, ende den rijckdom hem niet: Ende hy en heeft niet meer ghenuts van 't goet dat hy beſit, als van het ghene dat hy niet en heeft: dewijl hy het ſelfde niet en derft gebruycken uyt vreeſe dat het verminderen ſoude.

De fabule van *Tantalus* is by een yegelijk bekent. *Lucianus* ſeyt wel in *Timone*, dat een gierigaert even als *Tantalus*, niet toegelaten wert te eten of te drincken, maer dat hy alleen droogh-monts ſit en gaept na het gout. De Poët *Horatius* gebruyckt mede deſe gelijckeniſſe, 1. *Sat.* 1.

De bange Tantalus ſtaet midden in de beken,
En pooght ſijn dorren mont daer aen te mogen ſteken,
Maer 't is om niet geſocht al wat de man betracht,
Soo dat hy in het nat van enckel dorſt verſmacht.
Waerom belachje dit? Al warent malle grillen,
Ey, leert wat onder dit de geeſten leeren willen,
Gelooftet, lieve vrient, verandert maer den naem,
De fabel is voor u en u bedrijf beqaem.
U huys is vol getoſt met alderhande waren,
Vry meer als eens genoegh om wel te mogen varen,
Maer, vrient, wat iſſer van? Ghy leghter op en ſlaept,
Ghy leghter op en dut, ghy leghter op en gaept;
Het ſchijnt u heyligh broot, ghy mooghtet niet genaken,
En min tot u vermaeck door mont of lippen ſmaken,
't Is u maer als een beelt geſchildert aen de want,
Daer in wel yemant waen, maer niemant weſen vant.

Ick heb hier in de Stadt een man gekent, die ſijn verre vrienden kiſten met gelt na-liet, ende in ſijn uyterſte ſieckte hem ontſagh gelt uyt te geven voor een pinte Rijnſche Wijn, my vraghende of hy 't niet met Franſchen ſoude konnen doen, alſoo den Rijnſchen hem te koſtelijck was. Wie ſoude al ſijn dagen om rijckdom ſlaven, gelijck deſe goede man gedaen hadde, om ten minſten niet in 't laetſten van ſijn leven, daer van gedient te werden? Veel Ambachts-lieden zijnder beter aen, die ſeggen datſe wercken voor den ſiecken dagh, en derven dan oock van haer winſte leven, ende 't ghene haer noodigh is gebruycken. Veele arm, om rijck te ſterven. Of dit wijsheyt is, laet ick een yegelijck bedencken.

Ariſtoteles heeft ſeer wel gheſeydt dat alle fouten ſpruyten uyt eer ende gelt-ſucht, ende dat die twee de beulen zijn van de menſchelijcke nature, dagh en nacht deſelve pijnigende, alle quaet in de werelt veroorſaeckende, ſoo aen het lichaem als de ziele. Sy zijn beyde rechte peſten van het menſchelijcke geſlacht, waer door Landen en Steden ten onder gebracht, ende verwoeſt zijn. De Eer-ſucht van *Iulius Cæſar* heeft de Republijck van Romen te onderge-bracht: ſoo heeft een Bagijn uyt gierigheyt het *Capitolium* van deſelve Stadt aen de vyanden overgegeven. *Iugurtha* een Koninck in *Africa* uyt Romen ſcheydende, keeck dickwils om na de Stadt, ende ſeyde, „ O veyle Stadt! ende die haeſt vergaen ſal, ſooder „ maer een kooper gevonden wert. Want hy hadt bevonden, dat alles daer om gelt te koop was, ende dat hy ſijn wel-verdiende ſtraffe over de doodt van ſijn Neven, met gelt hadt konnen afkoopen. Maer dat is by-na 1700 jaren geleden: dan 't en gaeter nu niet beter. *Alexander* de Seſte werde door gelt Paus; verkoft wederom alles voor gelt: ende als hem eens geſeydt werde, dat ſijn baſtaert-zoon, *Cæſar Borogia* 100 duyſent ducaten op eenen nacht verſpeelt hadde, ſeyde: dat zijn maer de ſonden van droncke „ Duytſchen. Maer die Duytſchen hebben daerna grooten af-ſlagh in de koopmanſchap gemaeckt. Als ten tijde van den Paus *Leo* de thiende, die het in-komen van de af-laten over eenighe quartieren van Duytſchlandt aen ſijn Suſter Magdalena geſchoncken had, de af-laet-brieven tot vergevinge der ſonden ſeer ſchandelijck door de gehuerde Commiſſariſen ghepreſen, haer krachten om de af-geſtorvene uyt het vagevyer te verloſſen, werde opgepronckt door de gene, die een deel van 't gelt in de herbergen ſaten en verſpeelden en verdroncken. Soo dat deſe ongeſchickte en onbeſchaemde gierigheyt het volck ſo miſhaeghde, dat daer door *Martinus Luther* een Monick den meeſten aenhang van Duytſchlant kreegh, en allencxkens oock na de aflaet-brieven, de macht van den Paus dede verwerpen.

Waer toe en ſal dan de gierigheydt den menſche niet brenghen, als ſy de Religie ſelve doet aen een zijde ſtellen: het Vaderlandt doet verraden, ja het leven van de gierigaerts doet verkoopen? Daer en is niet booſer, ſeyt *Eccleſiaſticus* Cap. 10. als een gierigaert; dewijl hy ſijn eygen ziele verkoopt. Het is gebeurt in ons eerſte Oorlogen, gelijck *Berclaius* een Engels ſchryver getuygt 4. *Satyr.* 4. als den Hertogh van *Alba* al de Soldaten die hy van den Prince ghevangen kreegh, op dede hangen, dat, om hem ſulcks of te wennen, men eenighe gevangens dede brief-kens trecken, waer van 't derde-part met de Galgh geteyckent was, ende hangen moeſt. Onder deſe was een Spaengiaert die ſeer kermde, ende dapper ſchrickte voor een quaet lot: dan een Engels-man by hem komende, die ſijn ſelven al vry-getrocken hadde, vraeghde of hy eenige kleyne ſomme gelts wilde geven, hy ſoude voor hem trecken. Het welck de Spaenjaert blijdelijck toeſtaende, en by de Overigheyt toegelaten zijnde, trock noch eens, en wederom vry. Voorwaer by-na ſulck geluck onweerdigh, die ſoo met ſijn leven ſpeelde.

Wy leſen by *Stobæum* van eenen *Hermocrates*, die kranck leggende, vaſt beſigh was met rekenen wat hy, ghteneſen zijnde, den Doctor al te geven ſoude hebben, en hoe veel hy in ſijn ſieckte verteren ſoude. Maer bevindende, dat ſijn ghereet gelt meeſt in de kaers ſoude vliegen: Het is beter, ſeyde hy, te ſterven, en werde terſtont ſtijf. Maer de vrienden deelden ſijn goet met vreughden: al-hoewel dat hy by Teſtament ſijn ſelven erfgenaem gemaeckt hadde. Waer op ſtaen de verſſen van den hoogh-geleerden *Iul. Scaliger* in *ſærrag. Epigr.* 31.

Alaſter

Alaſtor had hem ſelfs als erfgenaem geſchreven,
Door noot en karigheyt tot in den doodt gedreven,
Die voor ſijn eygen ſelfs noyt eens en heeft geleeft,
Iſt vreemt dat ſo een vreck een vreemde uytgangh heeft.

De gierigheydt en is geen ſimpele paſſie, maer is geſtadelijk vergeſelſchapt met miſtrouwen, vreeſe, bekommeringh, ydele hope en wan-hope: welcke vijf furien den gierigaert dagh en nacht quellen, en nimmermeer te laten ruſten. Een gierigaert, ſeydt *Ioſeph Hall* in de derde Centurie van ſijn Engelſche Meditatien, is even ghelijck een Spinne, niet alleen hier in, dat hy anders niet en doet dan ſijne Netten ſpannen om al de vlieghen te vangen, alleenlijck trachtende na de proye des gewins, maer noch veel meer hier, dat hy, terwijl hy ſijne netten ſpant voor de vlieghen, ſijn eygen in-gewant verquiſt, in-voeghen dat het ghene, 't welck ſijn leven is, ſijne doot wort. Indien daer eenige creature miſerabel is, ſoo iſt de gierigaert, ende nochtans is hy minſt te beklagen, om dat hy ſijn ſelven ellendigh maeckt. Want hoe vele dat hy heeft, hy en is evenwel nimmermeer te vreden, noyt verſadight, vol nijts, als hy ſiet dat een ander wat meer heeft: ende hoe hy ſelve meerder krijght, hoe hy altijdt meer hebben wil. Altijdt leyter een ſtuck lants naeſt het zijn, dat hem wel dienen ſoude, miſgunnende alſoo dat ſijnen even-naeſten mede wat heeft.

Werpt aen den hondt een ſtuck, hy ſal 't terſtont op rapen,
En ſlocken 't in ſijn lijf en naer een ander gapen;
Hy proeft niet eens hoe 't ſmaeckt, 't en glijt maer door
Hy loert altijt na meer, al komter noch ſo veel; (ſijn keel,
Vreck, onverſad' lyck hert, wat goets doen u dijn ſchatten,
Mits ghy ſtaegh beſigh zijt om na wat nieus te vatten?
Elck die na verſch gewin geduerigh ſnackt en haeckt,
Van dat gewonnen is niet ſoets met al en ſmaeckt.

Galenus ſchrijft dat ſijn Vader deſe groote begeerlijckheydt om te hebben, plagh te vergelijcken met een gulſige maeg, die meer inſlickt, alſſe verſwelgen kan. Want wy en hebben de ſpijſe, ſeyde hy, anders nergens toe van doen, als om het lichaem te voeden: ende die voedt het lichaem, al ſy wel verteert is: ſy verteert wel, als ſy matelijck is. Maer onmatelijck genomen zijnde, en verteert niet, dan bederft in de Maegh. Gelijck in 't lichaem geſchiet, ſoo gaet het oock met het ghemoedt: welckers onverſadelijckheyt altijt meerder ſoeckt, als dienſtigh is, en is een eenighe oorſaeck van onruſt ende bekommeringh. Want die met eenen gierigen duyvel beſeten zijn, en houden nimmermeer op van berghen, indienſe yet dubbelt hebben, dat ſoeckenſe terſtont driedubbelt te krijgen; en daertoe gekomen zijnde, loopen ſy om 't vierdubbelde.

Wat quaet ſal 't groot goet dan wechnemen, ſeyt *Plutarchus* in ſijn Boeck van de gelt-liefde, indien het ſelve de begeerlijckheydt van het goet niet en kan wech-nemen? Honger en dorſt doen wy met eten ende drincken vergaen: maer de gierigheydt en is met geen goet te verſadigen. Het gaet met de gierigaerts ghelijck met de Water-ſuchtige, dewelcke hoeſe meer drincken, hoeſe meer dorſt hebben: alſoo iſt volgende het ſpreeck-woort, hoe rijcker hoe gieriger.

Ellendigh voorwaer, ſeyt *Hippocrates*, is het menſchen leven door de gierigheydt: dewelcke ergher ſieckte is als de Raſernye. Ende indien die met de wortel wel uytgetrocken konde werden, ſoo datter niet over en bleef, men ſoude beyde de lichamen en de zielen der menſchen wel ſuyveren, dewelke door de gierigheyt beyde beſmet, en verſwackt werden. Alſoo een gierigaert noch een ander, noch ſijn ſelven eenigh goet gunt, ende liever honger lijdt, als dat hy te veel gelts uyt ſoude gheven. Maer ick wenſchte dat onſe groote Medicijn den wegh ende kruyden ghewefen hadt, om de menſchen van deſe plaegh te geneſen.

Ick geloove datmen al veel *elleborus* van doen ſoude hebben, eer men ſoo veel uyt ſoude rechten, als de Philoſooph *Crates* met woorden dede by *Demetrius Phalerius*. Deſe, volghens het ſchryven van *Plutarchus*, na dat hy met koopmanſchap veel jaren beſteet hadde om goet te vergaren, quam eens by geval ter plaetſe daer hy den Philoſooph *Crates* in 't openbaer hoorde leeren: ende na dat hy met groote aendacht ende verwonderingh aengehoort hadde den lof en
„ weerdigheydt van 't Geeſtelijck goet: O onge-
„ luckige! riep hy terſtont, dat ick dus lange on-
„ wetende ben geweeſt, ende dat ick gantſch geen
„ werek gemaeckt en heb van ſoo koſtelijcke goe-
„ deren, als die van de deught zijn, daer de andere
„ ydele en die alleen maer een ſchijn van goet en
„ hebben, met ſoo veel arbeydt verkregen, met ſoo
„ veel ſorge bewaert, en met ſoo veel verdriet ver-
„ loren werden.

Hoe weynigh ſoudender den Philoſooph *Anacreon* gelijck gemaeckt konnen werden, den welcken de Koninck *Polycrates* vereerde ontrent negen duyſent gulden. De Hiſtory verhaelt dat hy 't gheſchenck wel aen-nam, maer ſy doeter oock by; dat ſiende de vreeſe, ende bekommeringh daer hy buyten gewoonte mede beladen was; en dat in plaetſe dat hy plagh geruſt te ſlapen, nu niet en dede als ſweeten, ende ſchierlijck wacker werden, meenende datter al een dief in de Kamer was, om hem de keel af te ſteecken: ofte datter yemandt van 't volck in huys achter ſijn Koffer was, om 't gelt daer uyt te ſtelen: hy, ſegh ick, ſiende ſijn ſelven in deſe benautheydt en ongeruſtheyt des gemoets, en docht niet anders, dan hoe hy wederom geraken ſoude aen ſijn vorige vryheyt: tot dien-eynde neemt hy het gelt en geeft

het:

het *Polycrates* weder,ſeggende,dat in de weynigh dagen,die hy dat rijck geſchenck gehadt had,het hem meer onluſt, vreeſe, en ſchrick gemaeckt hadde, als het hem oyt vreught, blijdtſchap ofte genoegen by zoude konnen brengen.

Hoe veel verſchelen hier van onſe gierigaerts,die niet alleene haer ziele met onruſte van goet by goet te vergaderen geſtadigh quellen: maer oock haer lichaem met veel ongeſontheydt vervullen. Want die geſtadige ongeruſtheyt, gelijck men in *Euclio* by den Comedie-ſchrijver *Plautus*, ende hedenſdaeghs in vele andere ſiet,beſchadigt de natuerlijcke wermte, ende belet het verteren van de ſpijſe, behalven datſe haerſelven niet veel goets en doen: Maer dewijlſe noch wint noch weer dickwils en ontſien,alſſer maer voordeel en proffijt te doen is, dagh ende nacht door regen en ſnee reyſen, ſonder oyt ſtil of geruſt te zijn: ſo vergaderen ſy vele rauwe humeuren, ſinckinghen,ende verſcheyde ſieckten. *Horat. 1. Epiſt. 1.*

Wat doet een menſche niet om groot te mogen werden?
Hy leeft in ſtage ſorgh en wilder in volherden,
Hy reyſt door zee en landt, tot aen de laetſte kuſt,
En leeft om ryck te zyn, geduerigh ongeruſt.

En dan mach noch naeulijcx eenigen deegh aen't lichaem,of eenige konſten tot de geſontheyt gedaen werden.

O arme menſchen oock midden in den rijkdom! Maer ſiet eens hoe u gierigheyt by Godt ende den menſchen geſtraft wert. Het exempel van den rijcken gierigaert, daer het Euangelie van ſpreeckt, is by een yder bekent. *Metridates* de Koning van *Pontus* gevangen hebbende een Capiteyn *Aquilus*, heeft hem om ſijn gierigheyt gout in ſijn mont latẽ gieten, als *Plinius* beſchrijft in 't derde Capit. van ſijn drie-en-dertighſte Boeck. Het ſelve getuyght *Benzo* in 't eerſte Boeck van de Nieuwe Werelt,den Spaenjaerden geſchiet te zijn,als ſy de Indianen om haer gout ſo wreedelijck vermoorden. De Indianen, ſeyt hy, ſmeten al de Spaenjaerts dieſe kregen,inſonderheyt de Capiteyns, handen ende voeten gebonden op de aerde neder, en goten dan geſmolten gout in haren mont, met dit ſmadigh verwijt van gierigheyt, *Eet, eet, gout, Chriſten*: en dan ſneden ſy haer het vleeſch van 't lijf,daerna de leden aen ſtucken,die ſy braden en aten,en ſetten de beenderen tot teken van victorie te proncken.

Een van de Overſten van *Alexander* de Groote onteerende met gewelt in 't in-nemen van de Stadt *Thebe* een Edele Iuffrou, vraeghden haer of ſy geen gout en ſilver verbergt en hadde: ſy ſulcks bekennende,leyden hem alleen in den thuyn,en daer wijſende op een put: Hier in, ſeydeſe, heb ick al mijn koſtelijckheyt geworpen. En als hy bockende om de plaets te beſien het hooft daer in ſtack, ſtiet ſy hem van achteren over, ſoo dat hy gout noch ſilver meer van doen en hadde, ghelijck in 't leven van *Alexander* by *Plutarchum* beſchreven is.

Maer eer wy beſluyten, is weerdigh dat hier bygevoegt wert 't exempel verhaelt by *Willem Iſengrin*, van eenen vervloeckten gierigaert *Haton*, Aertz-biſſchop van Mentz, dewelcke moede zijnde het ghekrijt van eenige hondert arme Lieden,die in een tijt van honghers-noot om aelmis baden, belaſten datmen de ratten, ghelijck hyſe noemde, in een ſchuer ſoude ſluyten, 't welk gedaen zijnde,dede hyſe allegader met de ſchuer verbranden. Maer Godt Almachtigh ſont hem haeſt de ſtraffe. Want een ontghelooflijcken hoop ratten quam hem terſtont den oorlogh aen doen: waer hy was,waer hy ſat,aen taſel,in 't bedde,ſy waren by hem. Hy meende hem te verberghen in een beſloten kamer, daer noch deur noch venſter aen en was,de ratten quamender evenwel in: al wat de knechts en omſtanders deden om deſelfde wech te jagen,en wech te ſlaen,'t was al te vergheefs. Hy dede ten leſten ontrent Bingen een toren bouwen midden in den Rhijn, meenende ſoo Gods geeſſel te ontloopen, maer een heel leger van ratten ſwom hem na,ende vervolghden hem in den toren, knabbelden, en aten hem ten leſten op; verlaten zijnde van al ſijn volck. Boven deſe ſienlijcke ſtraffe, heeft Godt oock andere, om de menſchen van haer begeerlijckheydt te ſtraffen, waer van de oorſaken dickwils verborgen zijn, ende de regelen van de Medicijne te boven gaen, ende de remedien oock uyt andere Boecken als van *Hippocrates* te halen zijn.

Gelijck deſe plagen een yegelijck behooren een ſchrick te geven van gierigheydt: ſoo kan oock de ſelve een afkeer maken als maer de reden plaets gegeven wert. Want de liefde der wijſheyt, gelijck *Auguſtinus* wel ſeyt *7. de civ. Dei* 12. ſuyvert van alle vuylnis der gierigheyt. Derhalven moet het gemoet voor eerſt wel geſtelt, ende de redelijckheyt aldaer ingeplant werden. Seer wel ſeyt de Griekſche Hiſtoryſchrijver *Polybius* in 't 13 Boeck. Gelijck den dorſt van de waterſuchtige niemant met eenige vochtigheyt en kan ſliſſen,als die eerſt de lichamelijke ſiekte geneeſt: ſo en kan oock de begeerlijckheyt van gelt ende goet niemant geneſen,als die eerſt het gebreck, in 't gemoedt door de reden verbetert heeft. De Poët *Horatius* ſchrijft dan te recht 1. *Epiſt.* 1.

Indien u win-ſieck hert van gierigheyt beſeten,
Aen u verheerden geeſt ſijn plichten doet vergeten;
Soo dat u gantſche ziel als van begeerten brant,
Of woelt, gelijck een Zee ontroert het dorre ſtrant.
Weet datter woorden zijn en welbedachte reden,
Waer door een ydel hert gewont tot beter zeden,
Stelt die maer in het werck, ghy ſult in korten tijdt
Al vry geruſter zijn, als ghy op heden zijt.

Deſe

Deſe middelen hebben wy hier voor al aengheroert in 't tweede Capittel. Het beſte is, datmen niet ſoo ſeer en ſtaet om het goet te vermeerderen, als wel om de begeerlijckheyt te verminderen. De wijſe *Socrates* gevraeght zijnde, hoe yemandt rijck ſoude werden? gaf voor antwoordt: Indien hy arm is van begeerten. Het ſelfde wert oock *Plato* en *Epicurus* toe-geſchreven, en wel te recht gepreſen van *Seneca* en *Plutarchus*. Al wat ons noodigh is, kan lichtelijck bekomen werden. Die leven wil volgens de nature, ſal nimmermeer arm weſen: die volgens ſijn opinie, ſal noyt rijck zijn. De nature vereyſcht weynigh: de opinie en begeerlijckheydt kan nimmermeer verſadight werden. Die maer een konſt ofte wetenſchap en heeft, ja die den arm uyt de mou kan ſteken, behoeft die van gebreck te klagen? Al 'tgene tot ons onderhoudt noodigh is, hebben wy by der hant: maer al 'tgene daer wy om woelen, ſtreckt maer tot overvloedt. *Ariſtippus* plagh te ſeggen, Indien yemandt veel etende en drinckende niet verſadight en werde, dat hy dan gaen ſoude om raedt by de Doctoren. Indien dan yemant vijf Bedden hebbende, thien begeerden, en thien Tafels hebbende, noch ſoo vele daer by kocht, en met aenkomen van veel landt en gelt niet verſadight en werde, maer al beſigh was om meerder: deſe en ſoude niet eens dencken, dat hy een Medicijn van doen hadde, die hem d'oorſaeck van dit ghebreck ſoude aenwijſen. Nochtans den dorſtigen, die noch niet gedroncken heeft, wert verhoopt dat hy met den dranck ſijnen dorſt ſal liſſen: maer de ghene, die geſtadigh drinckende, evenwel dorſtigh blijft, die houden wy geen drincken, maer purgatie van doen te hebben: derhalven laten wy hem braken, om dat hem geen gebreck en quelt, maer eenige hitte oft ſcherpigheydt teghen de nature. Op deſelfde wijſe, by de gene die beſigh zijn met goedt te winnen, ſchijnt dat een arm oft benoodigh man ophouden ſal, indien hy een eygen huys kan krijgen, indien hy een ſchat vint, indien hy ſijn ſchulden kan betalen: maer die meer als hem noodigh is beſittende, noch meer begeert, die en kan door gout noch ſilver, door Koeyen noch ſchapen, oft eenigh goedt, geneſen werden, maer heeft alleen van doen ſchade en purgatie. Maer ſijn gebreck en beſtaet niet in armoede, maer in onverſadelijcke begeerlijckheden, ſpruytende uyt een quade en onredelijcke opinie des gemoeds, dewelcke, indienſe niet als een harde quaſt uytgehouwen wert, ſo en ſal ſodanigh menſche nimmermeer ophouden, alles te begeeren in overvloedt. Laet ons tot beſluyt altijdt in ghedachten houden, 't gene *Apollonius* Tyanæus de Goden plach te bidden: *Geeft dat ick niet weynich mach hebben, en geen gebreck en lijde.* Het welck oock overeen komt met 't gebedt van de wijſe Koning *Salomon.*

HORATIUS.

Danda eſt ellebori multo pars maxima avaris.

Van de Blijdtſchap.

Het VII. Capittel.

Maer ghy moet niet alleen verdriet en vreeſe mijden,
Ghy mooght u boven dien niet al te ſeer verblijden,
Want is in u gemoedt de blijdtſchap al te groot,
Sy leydt u menichmael tot aen de bleecke doot.
Dē geeſten en het bloedt die komen op-gevlogen,
En worden van het hert geweldigh in-getogen;
So dat de leven-kracht, oock midden in de luſt,
Wort haeſtigh overſtolpt, en veerdigh uytgebluſt,
Maer wat kan doch een menſch op aerden over-komen,
Om met ſo grooten vreught te werden in-genomen?
Eylaes! wat hier vermaeck, geneught, of blyſchap ſchijnt,
Dat ſietmen dat in haeſt gelijck een roock verdwijnt.
'T is niet de pijne waert, om aertſche beuſel ſaken
Te roeren ſynen geeſt, en groote vreught te maken.
Mijn ziel, ſchoon ghy bequaemt luſt, eer, en grooten ſchat,
'T is al maer enckel droom, hebt of jet niet en hadt.

Onder alle beweginghe des ghemoedts, is de blijdtſchap wel de beſte, de levende gheeſten door al de leden verſpreyende, ende 't gantſche lichaem verquickende: maer alſſe evenwel te groot en onmatigh is, ſoo drijftſe met ſulcken kracht de warmte en de geeſten van 't hert na d'uytwendige leden, dat het ſelve van de natuerlijcke warmte verlaten zijnde, den menſche doet van ſijn ſelven gaen, ja ſomtijdts oock haeſtigh doodt blijven.

De blijdſchap geſchiet om verſcheyden oorſaken. Meeſt om ons eyghen, ofte vrienden geluck, voorſpoedt en welvaert, het welck de rechte blijdtſchap is. Somtijdts oock om dat het ons vyanden qualijck gaet, om haer doodt ofte ongheval. Alſo leſen

wy in *Suetonius* dat verblijdt geweeſt is,ende groote vreughr ghemaeckt heeft het volck van Romen, over de doodt van de Tyrannige Keyſers, *Tiberius*, *Caligula*, *Nero*,en *Domitianus*, van welcke ſy hardt en wreedelijk getracteert waren. *Cuſquiniaen* beſchrijft dat de blijdtſchap, die door gantſch Italien,en ront-om daer ontrent, over het dootſlaen van den Keyſer *Conſtans* den Tweeden, ſoo groot was, dat de Gouverneur van Italien, ende de Capiteyns, niet en dorſten het minſte teecken van droefheydt voor het volck toonen. *Senec. Oedip.*

Wie yemandt heeft gevreeſt wanneer hy plagh te leven,
Die ſal noyt aen ſijn graf bedroefde tranen geven.

Groote en onverwachte tijdingh,en die haeſt geboodtſchapt, maeckt een verbaeſtheydt, en gelijck als eenen ſchrick in de ghene dieſe ontfanght.

Als *Philips*, Koningh van Macedonien, door de Romeynen overwonnen was,ſo liet *Quinctus Flaminius* op een plaets,daer gheheel Griecken-landt byeen vergadert was,eerſt door 't blaſen van de Trompet ſtilte gemaeckt zijnde,by een bode uyt-roepen, dat het volck van Romen, en haren Veldt-overſten *Flaminus*, alle de Grieckſche ſteden, die onder het gebiedt van *Philips* geſtaen hadden,geboden voortaen vry en vranck te weſen. 'T welck de Menſchen hoorende, ſtonden door de groote en onverwachte blijdtſchap geheel verſlagen: en in 't eerſte geloovende, 't ghene ſy gehoort hadden, niet gehoort te hebben, ſwegen heel ſtil. Maer als het ſelve wederom uytgeroepen werde,ſoo ſchreeuden ſy allegader met ſulck een keel, dat de Voghels, die boven haer vlogen, van ſchrick ter aerden vielen, gelijck *Valerius Maximus* beſchrijft in 't 4 Boeck op 't 8 Cap. *Livius* in ſijn 33 Boeck voeghter by,dat de blijſchap grooter was, als datſe van de menſchen geheel konde gevat werden: dat den eenen den anderen verbaeſt aenkeeck, ghelijck oft eenen droom was; dat elck een den anderen vraeghden, wat het was, ſonder ſijn eygen ooren te gelooven: dat niemant oock op het ſpel, 't welck daer gheſpeelt werde, eens acht en nam, gheen oogen noch ſinnen daer toe verleenende; ſo verre had de blijdtſchap alleene ingenomen het ghevoelen van alle andere vreught.

Doen *Dionyſius* de tijdingh eerſt kreegh dat *Alexander* de Groote tot Babylonien overledẽ was,heylighden hy de blijdtſchap eenen Autaer, ende op de eerſte tijdingh werde hy ſoo ontſet van blijdtſchap, dat hy al ſuylende van ſijn ſelven viel, ende ſcheen gheheel wech te weſen, gelijck uyt de Hiſtorie van *Memmon* verhaelt werdt, in de Bybliotheecke van *Photius*.

En als d'uytdampingh van d'ingeboren geeſten, en natuerlijcke warmte te groot en gheweldigh is, dan werdt het leven ſelve haeſtelijck uytghebluſt. Van dit ghetal zijn de ghene die van te veel lacchen ſterven. Men ſeydt dat de Comedie-ſchrijver *Philemon* (want dat ſommige het ſelvige den Philoſooph *Chryſippus* toeſchrijven, en kan niet wel aenghenomen werden by de ghene, dien de ſtatigheydt van de Stoiſche Philoſophen bekent is.) Als hy by ghevalle een Ezel onverſiens ſagh vijgen eten, den ſelfden oock wijn dede voorſetten,om dat hy drincken ſoude: en dat als den Ezel die beleeftheydt oock aennam, den anderen ſoo vol laghs werde, dat hy daer in ſtickte. Voorwaer my dunckt dat den armen man vry wat onwetende gheweeſt is in wereltlijcke dingen, die om ſo kleynen ſake wilde ſterven: daer wy alle daegh ſien, dat de Ezels wel beter onthaelt werden.

Zeuxis, die al ſijn konſt en verſtant by-bracht,om de ſchoone *Helena* met alle haer fraeyigheyt wel te ſchilderen, hebbende eens heel na 't leven uyt-gebeeldt een oude Bes van het leelijckſte fatſoen, en ſiende dat die groote leelijckheydt uyttermaten wel getroffen was, berſten by hemſelven ſo uyt tot lacchen, dat hy al lacchende ſijnen geeſt gaf.

Wat belanght de gene die geſtorven zijn door al te grooten blijdtſchap, die ſy ſtelden om haer ofte den haren grooten voorſpoedt en geluck, daer van ſijn verſcheyde exempelen.

Wt den ſlagh van *Canna*, daer de Romeynen een ſchrickelijcke nederlage gehadt hadden, quam een, die doodt geſeydt was,onverſiens t'huys,waer over de Moeder van de blijdtſchap ſoo verſchrickte, dat ſy doodt bleef.

Sophocles, dien vermaerden Poët van Droevigh-eynde-ſpelen, die ſo dickwils den Prijs gehadt hadde boven ſijn mede-Poët: hebbende ten laetſten met ſijn alderleſte Tragedie mede den Prijs gewonnen, werde ſoo veel ghelucks van een yegelijck gewenſt,en ſijn hert met ſo grooten blijdſchap bevangen, dat hy op de plaetſe ſtierf.

Philippides, geen ſlecht Poët van Bly-eynde-ſpelen, nu oudt geworden, ſiende dat hy buyten hope, in den ſtrijdt tuſſchen de Poëten, de victorie bekomen hadde, ſtelden ſulcken blijdtſchap,dat hy midden in de vreught verſcheyde.

Maer ſeer aenmerckens weerdigh is de Hiſtorie van een Vader, die door al te grooten blijdtſchap die hy maeckte,om de eer die hy aen ſijn ſonen ſagh gheſchieden, in haer armen ſtierf, ghelijck dat van *Agellius* mede beſchreven is. Deſe Vader hadt drie ſonen jongh van jaren, wel opgevoedt,en wel verſtaende 't gene ſy ter handt trocken,ſo dat elck voor ſijn hooft in d'openbare ſpelen van Griecken-landt van een byſonder de Prijs verkreegh, en de kroone van victorie. Maer als ſy alle drie quamen om haer kroonen te ſetten op het hooft van haer oude Vader, en hem vrolijck te omhelſen,ſo werde den ouden man ſo wech-genomen van blijdtſchap, dat hy

onder haer handen voor al de werelt ſijn geeſt gaf.

Ende om ſoo verre niet te gaen: *Leo* de Thiende, Paus van Romen, zijnde een groote vyandt geworden van de Françoiſen, en verſtaende dat de Stadt van *Milan*, haer van het volck van Keyſer Karel ontnomen was, daer hy uyttermaten ſeer na verlanght hadde, werde ſo dapper verblijdt, en ſijn hert ontſtack met ſulcken vreught, dat hy terſtont een koortſe kreegh, en korts daer aenſterf, noch jongh van jaren zijnde, gelijck onder andere verhaelt wert van *Montaigne* 1. des *Eſſais* 2.

Alfonſus, Hertogh van Ferrare, verſtaen hebbende dat de Paus *Clemens* de Sevende, die hem groote vyandt geweeſt hadde, overleden was, ende in ſijn plaetſe een van ſijn beſte vrienden, *Paulus* de Derde, gekoren was, werde ſoo uyttermaten daer over verblijdt, dat hy binnen weynigh daghen quam te ſterven. Waer op deſe verſſen doen gemaeckt, en nu uyt het Latijn aldus overgeſet zijn:

Soo haeſt Alfonſus wiſt dat Clement was geſtorven,
En dat ſijn beſte vriendt de ſleutels hadt verworven,
Soo wert hy ſoo verheught dat hy te bedde viel,
Ia in het duyſter graf den Paus geſelſchap hiel.
Het wert ('t is waer) gelooft en over-al geſchreven
Dat, ja de Prins, uyt rouw, verloor ſijn dierbaer leven.
Maer, vrienden, hoort een woordt dat ick u ſeggen derf,
Het was uyt enckel vreught dat onſen Hertogh ſtierf.

Deſe exempelen hebben wy voorgeſtelt, om een yeghelijck te toonen de groote macht, die d'onmatigheydt heeft van onſe bewegingen des gemoedts, daer oock de alder-gheſontſte (gelijck oock onder de complexien de vrolijcke de geſontſte is) alſſe de mate te veel te buyten gaet, niet alleen het lichaem van geſontheyt, maer oock van het leven berooven kan. Waer uyt te leeren is, datmen ſijn ſelven matige, en hem wenne met een effen gemoedt op te nemen, 't ghene hem van Godts handt toe-geſonden wert, het zy goet oft quaet, ſonder hem te verheffen, oft den moedt te laten ſincken, te ſeer verblijden oft bedroeven, en gedencken datter noyt recht volkomen vreught en is, *Ovid.* 7. *Met.*

Daer is noyt reyne vreught, noyt recht volkomen luſt,
Daer is gedurigh yet dat ons den geeſt ontruſt:

En dat daer blijdtſchap in huys is, de droefheydt voor de deur ſtaet: en dat na droefheyt, de blijdtſchap oock een beurt krijght. So dat hier waergenomen dient de leſſe van den Poët *Horat.* 2. *Carm.* 3.

Wanneer ghy wert beſocht met druck en tegenſpoet,
Soo ſtijft u met gedult, en houdt een vaſt gemoedt,
En als het ſoet geluck op u komt neder-dalen,
En ſchijnt in u vertreck als met verguldé ſtralen,
Soo bint den hooghmoedt in, en toomt u windich hert,
In voorſpoedt weeſt geſet, en lijdtſaem in de ſmert.

De nature, ſeydt *Symmachius* in ſijnen 34 brief van 't vierde Boeck, heeft alle menſchelijcke blijdtſchap een wet gheſtelt, dat de ſorchaltijdt na de vreught volcht. So dra het kint gheboren is, zijn de Ouders verblijdt, maer terſtont volcht vrees en bekommeringh.

Eer en Staet wert in 't aennemen met blijdſchap aenghegaen, maer terſtont valter veel moeyte over den hals. Ende ſo gaet het voort in andere dingen. Maer de vaſte en rechte blijdtſchap beſtaet alleen in de deught, ſeydt *Seneca* in den 27 Brief. Waerom oock een wijs man, gelijck *Phylo* ſchrijft, hem verblijt in ſich ſelven, niet in de dingen, die ontrent hem zijn. Het gemoedt van de wijſe is even-eens geſtelt, ſeyt de gemelte *Seneca* in den 59 brief, als den Hemel boven de Maen. Het is daer altijt helder: Ghy hebt dan waerom ghy ſoudet willen wijs weſen, om dat deſelve nimmermeer ſonder blijdtſchap en is. Die blijdtſchap en ſpruyt niet als uyt een deughdelijcke conſcientie. Die niet deughdelijck en is, ofte gheen goede conſcientie en heeft, en kan niet recht vrolijk weſen. De Keyſer *Tiberius*, die maer verſon wat ſijn hert luſte, en in alle welluſt leeſde, en hadde evenwel noyt de rechte vreugt, door dien ſijn quade conſcientie hem als een Worm geſtadigh knaegde. Het welck hy ſelver heeft moeten bekennen, als hy in ſekeren Brief (ghelijck *Suetonius* betuyght) aen den „ Raedt van Romen aldus aenvingh: Wat ſal ick u „ ſchrijven, oft hoe ſal ick ſchrijven, oft wat ſal ick „ oock niet ſchrijven, op deſe tijt? De goden moeten „ my, die den ondergangh alle daegh ghevoelde, „ ſtraffen, indien ick het wete, &c.

Wiens hert is overſtolpt met ongeſchickte luſten,
Draeght een gedeurigh pack, hoe ſoud' hy konnen ruſten?
Al wort hy ſchoon gedient, al is hy Prins of Graef,
Almaeckt hy and're vry, ſo blijft hy doch een ſlaef.
Een menſch bewuſt van quaet, leeft in geſtadigh beven,
Hy ſucht, hy krucht, hy ducht, hy vlucht, oock niet gedreven,
Door 't ruyſſchen van een blat verſchiet ſijns hertſen
Verdrietigh is den ſtant eens goddeloos gemoedt. (*bloet,*

Ick hebbe ſommige gekent, die geſtadigh ſwaermoedigh waren, door quade daden, en ſochten haer vermaeck in droncke drincken, om alſo haer onruſt in ſlaep te wieghen. Een vermaeck voorwaer dat haeſt overgaet, ende dan wederom in de vorighe ſwaermoedigheyt verandert. Maer een menſch die gheſtadigh de deught alleen voor ooghen ghehadt heeft, blijft altijt vrolijk, en ſijn hert, als vaſt ſteunende op een goede conſcientie, blijft oock ſelfs in teghenſpoedt verhenght, en met geen ſwaermoedige dingen ontruſt. Derhalven die een vaſte ende ware blijdſchap ſoeckt, moet altijt trachten wel te doen.

Wat ſtelt ghy Luyt of Veel om blijdtſchap op te wecken?
Stelt, vrient, en ſtilt u hert: druck ſal u vreught verſtrecken,
Een wel geſtelt gemoedt vint over al ſijn luſt,
In alle dinck is vreught, als 't hert maer is geruſt.

Van de Gramſchap.

Het VIII. Capittel.

HEt ſpoock dat gramſchap hiet dient mede wech gedreven,
Voor yder die hem voegt om ſtil te mogen leven,
Want die in ſijnen geeſt dit vinnich monſter voedt,
't Is ſeker dat hy ſtaegh in roere weſen moet.
Ghy, voor den beſten raet, om dit gewoel te mijden,
Leert ſpot, en ſpijt, en ſmaedt, met koele ſinnen lijden,
Leert onrecht, leert geweldt verſetten met gedult:
En om dit wel te doen, ſoo weeght u eygen ſchult.
Soo weeght in u gemoedt den ſtaet van uwe ſaken,
En hoe ghy 't by den Heer of elders plagh te maken.
Peyſt datje menichmael voor deſen hebt verdient
Met ſchimp te zijn onthaelt oock van u beſten vrient,
Spout hy dan gramme zucht, gelijck als heete kolen,
Seght in u ſtil gemoedt, Godt heeftet hem bevolen,
Godt geve my gedult. Dit na den eyſch betracht
Heeft menich Chriſten hert tot ſachten aert gebracht.

DE gramſchap is een dulle Paſſie, die ons gantſch buyten ons ſelven ſtelt, een begheerte, ſeydt *Ariſtoteles*, met ſpijt verghiſelſchapt om ſich te wreken over eenigh ongelijck oft verachtinge, die yemant meent hem ofte den ſijnen buyten reden aengedaen te zijn. En op een ander plaetſe aenwijſende de materiale oorſake van de gramſchap, ſeydt hy deſelve te zijn, een ontſtekinge van het bloedt, dat ontrent het herte is, waer uyt eenige heete dampen in de herſſenen opſtijgen, die den geeſt ontſtellen, en verrocken tot alles, dat de wraeckgierigheyt voorſtaet. Sy is veel hevigher als eenige andere Paſſie, oock als de Liefde, om dat het bloedt in haer meer verhit is. Een geſtoort menſche ſiet wit noch ſwart aen, alleen lettende om hem van een ander te wreken, ſonder eens te dencken wat hemſelven van een ander over ſoude konnen komen. Waer mede hy dickwils te kort ſchiet.

Onder de Philoſophen die van de Sedigheydt en Manieren gheſchreven hebben, zijnder gheen van welcke ons de Beweginghen des Gemoedts beter voorgeſtelt zijn, als van *Seneca* onder de Latijnſche, en *Plutarchus* onder de Grieckſche. Deſe beyde hebben inſonderheydt haer beſt gedaen, om boven andere Paſſien de gramſchap na het leven te ſchilderen: ten eynde wy haer ſchrickelijck weſen, gelijck als in een ſpieghel, aenſchouwende, deſelfde ſouden ſoecken met alle middel te ſchouwen en te mijden. Sy beſchrijven haer als een onvertſaeghde, wreede, en raſende furie: Stellen haer te zijn een wortel en oorſpronck van alle tweedracht, twiſt, oproer, oorlogh, rooven en moorden, ja die de werelt in roeren ſtelt, en den menſche van alle menſchelijcke reden berooft, ende de Wilde beeſten ghelijck maeckt.

Om nu wel in te beelden de leelijckheyt van deſe Paſſie, ſo let eens te deghen op het ontſtelt weſen, en al 't gebaer van een verſtoort en vergramt menſche: hy raeſt en tiert of hy dul en uytſinnigh was, hem dan herwaerts dan derwaerts drayende, dan root dan bleyck werdende, ſchoppende onder de voeten al wat hem ontmoet: hy bijt op ſijn tanden: klopt op de borſt: treckt het hayr uyt het hooft, het welck hem nochtans niet miſdaen en heeft. Wilt ghy hem noch naerder in het geſicht ſien: ghy ſult dat dapper ontſteken bevinden, de oogen glinſterende als een Fackel, en gantſch root, niet anders als in de dulle honden: ende alſt wat hooger gaet, mede den mondt van quaetheydt ſchuymende: ſo datter niet een lidt aen 't geheele lichaem en is, dat niet en ſittert ofte en beeft. *Perſius* in ſijn derde ſchimp-dicht:

Wanneer de gramſchap komt, dan ſchijnt het bloet te ſieden;
Men kan ſijn eygen hert, ſijn geeſten niet gebieden,
Men vier-ooght als een kat, de mont die baert geluyt
Dat vremt, dat grouſaem is, dat niet met al en ſluyt.

Dit aldus gheſtelt, wat iſſer dat hy hem ontſien ſoude te doen? Siet men niet, Godt betert, alle dage, hoe dat de beſte vrienden, door het op-loopen van deſe korte dolligheydt, malkanderen komen te vermoorden? Siet eens hoe dat den verſtoorden *Geta* aengaet by *Terentius Adelph.* als of hy al de werelt ſoude opſlocken, Act. 3. Se. 2.

Och of nu deſen hoop my tegen mochte komen,
Terwijl ick ſta en brieſch, met gramſchap ingenomen.

Ick ſou van ſtonden aen, met wonder fel gebaer,
Ick ſou mijn vinnigh hert gaen ſpouwen onder haer.
Ick ſou met groot vermaeck mijn leet ten vollen wreken,
Ick ſou dien ouden boef den kop in ſtucken breken.
Ick ſou hem met den voet gaen treden op het lijf,
Om dat hy is de gront van al het ſlim bedrijf.
Hoe ſou ick Syrus ſlaen? Hoe ſou ick hem verſcheuren?
Hoe ſou ick met gewelt hem gins en weder ſleuren?
Hoe ſou ick al ſijn breyn doen vlieten over ſtraet,
Om dat het ſpel begon door ſijn door-trapten raet.
Ick ſou hem over-al, om mijnen brant te koelen,
Ick ſou hem voor gewis mijn krachten doen gevoelen,
Ick brack hem gal en blaes, en al met eenen ſlagh,
Tot dat ick aen den guyt geen leven meer en ſagh.
Wat noch? den jongen laf trock ick in hondert ſtucken,
Ick ſou hem uyt den kop ſijn oogen komen rucken,
En goyen in den griel: maer al het vorder rot
Dat joegh ick op de vlucht, alleen tot enckel ſpot.
Of ſoo mijn wrange ziel haer vorder gingh verbitten,
Ick maeckter bancken van om ſcherlincks op te ſitten.
Of dreef hem in de lucht, gelijck een lichten bal,
Siet daer een kleyne preuf van mijn verwoede gal.

De oorſaken, die yemant ras te paert helpen, zijn voor eerſt kleyn verſtant, ende ſwackheyt van oordeel; ende dat ſien wy aen Vrouwen, oude luyden, kinderen, ende ſiecken die moeyelijck ende dra geraeckt zijn. Daerom is het een groot miſverſtant te meenen, datter couragie is, daer gewelt is. De geweldige bewegingen zijn gelijck het op-vliegen van de kinderen en oude luyden, dewelcke loopen als ſy meenen te gaen.

De tweede oorſake is ſieckte des gemoedts, die yemant maeckt dat hy korſel is, en niet veel en kan verdragen. En gelijck den ſchorſten, als men ſeyt, haeſt gheraeckt is, ſoo gaet het oock met de ghene wiens gemoet niet wel geſtelt en is. 't Verlieſen van een penningh verſtoort een gierigaert, een lachjen, ofte een vriendelijck geſicht van ſijn wijf, vergramt den jalourſchen. Sulcks ſchrijft de Poët *Propertius* van ſijn ſelven:

Ick ben in ſtagen anghſt, ick voele vreemde ſtreken,
Ook in een vrouwen-kleet, dunckt my een man te ſteken,
Indien u moeder komt en u wat hartigh kuſt,
Soo ben ick metter daedt geweldigh ongeruſt:
U Suſter, of u nicht (indien het mocht gebeuren
Dat ſy ontrent u ſlaept) doet my de ſinnen treuren,
Ja ſooder maer een vliegh ontrent u leden koomt,
Ick bender om ontſet, ick bender in beſchroomt.

Ten derden maeckt oock de ſinnelijckheyt, ende eygen liefde den menſche moeyelijck, en ras ontſtelt. Dat een glas, daer yet anders, daer ſulcke luyden ſin in hebben, gebroken wert, daer ſullen ſy haer terſtont ſeer in ontſetten; gelijk men leeſt van *Pollio*, die daerom ſijnen knecht in de vijver ſoude doen ſmijten hebben om aes voor de viſſchen te zijn, ten ware *Auguſtus*, die over tafel ſat, ſulcks belet hadde.

Ten vierden ſo doet oock licht verſtoren, datmen al te licht gelooft, dat een aengebracht wert. Ende ten vijfden,

Die trots zijn uyter aert, en grooten hooghmoet drijven;
Zijn, om het minſte dingh, genegen om te kijven;
Maer die ſijn herte proeft, en kent ſijn eygen ſchult,
Al wort hy ſchoon geterght, hy toont geen ongedult.

Maer inſonderheydt datmen hem laet voorſtaen veracht te zijn, doet oock een eerlijk man verſtoort werden. Soo verhaelt *Juſtinus* in ſijn 13. Boeck, dat na het overlijden van *Alexander* de Groote, als de Overſten beſloten na de verloſſing van ſijn weduwe te wachten, ende de Ruyters ſulcks toeſtonden, het voet-volck ſiende haer geen plaets van beraden gegeven te zijn, *Aridæum* de broeder van *Alexander* uyt ſpijt tot Koninck aen-nam.

De gramſchap werdt by de Philoſophen niet op een manier ghenomen. Sommighe meenen datſe gantſch quaet is, en alle menſchen ſchadelijck. Van welck ghevoelen de *Stoici* gheweeſt zijn, dewelcke oock andere beriſpen, die *Platonem* ende *Ariſtotelem* volghende van andere gevoelen waren, gelijck in 't breede te ſien is by *Senecam* in ſijn Boecken van de Gramſchap. Want wat belanght, dat wy hier voor in 't eerſte Capittel van de ſterckte en krachten, die door de gramſchap ſoude moghen toe-nemen, bygebracht hebben, daer op ſeydt *Plutarchus*, gelijck die hitte in de Koortſe is, maer onghematight ende ſchadelijck, dat oock alſoo de ſterckte in de gramſchap is, maer een quade. Ende den Oudt-vader *Arnobius* en ſchijnt mede niet vreemt van dat gevoelen te zijn, als hy ſchrijft, dat de gramſchap niet ſonder ſieckte en is, ende derhalven in de Goden geen plaets en kan hebben. Maer deſe leere van de *Stoiſche* Philoſophen werdt wederom beriſpt van een ander Oudt-vader *Lactantius*, daer hy leert, dat ſonder gramſchap de ſonde niet gebetert en wert; van welk gevoelen oock de andere Oudt-vaders zijn. Daerom dient de gramſchap wel onderſcheyden te werden. Want voorwaer ſodanige, als wy in 't beginſel van dit Capit. beſchreven hebben, is altijt ende een yegelijck ſeer quaet en ſchadelijck, en maeckt niet alleen den menſche dul en uytſinnigh, maer brenght hem oock dickwils om 't leven, gelijck wy terſtont met verſcheyden exempelen ſullen bewijſen. Dan matige gramſchap kan dienen voor een Soldaet om luſtigh te vechten. Deſe wert by de gene, die *Peripatetici* ghenoemt werden, geſtelt te zijn een Wetſteen van de dapperheyt en ſterckte, en aengeweſen dat yemant die gram is met meer kracht tegen den vyandt gaet, als een die met een koel gemoet maer denckt, dat hy voor 't Vaderlandt, of om ſijn ſoldye vechten moet: *Ovid.* 1. *Amor.* 7.

De gramſchap maeckt den ſwacken ſterck,
Om wel te vechten in het perck.

Achilles was de vroomſte,ende ſterckſte van al de Grieken,die in de belegering voor Troyen quamen, ende werdt ſoo haeſtigh van den Poët *Homerus* beſchreven, dat hy na veel ſmadige woorden hem ook niet ontſien en ſoude hebben,ſijn handen te ſlaen aen *Agamemnon*,den Overſten van't gantſche Leger: ten ware op 't leſte de Godinne *Pallas*, dat is,de Reden, hem teghen gehouden hadde. Sy ſeggen oock dat het geen goet Advocaet is, die niet met hevigheydt ſijn ſake voor en ſpreeckt, ofte ten minſten deſelve met ſijn gebaer niet na en bootſt.

Wy hebben onlangs in deſe Stadt geſien, hoe dat de vrome, en ſeer welſpreeckende *D. Balthazar Lydius* zalr. ged. met geſten en manieren van hevigheyt de ſonden ſoo wiſt te beſtraffen, ende de conſcientie der toe-hoorders daer mede ſo ontroerde, dat veele de tranen uyt de oogen berſteden; 't welk andere, ook de aldergeleerſte Predicanten met haer tonghen, noch hy ſelve met de penne niet en ſoude konnen te weghe ghebracht hebben. Soodanighe gramſchap (indienſe ſoo ghenoemt mach werden) ofte hevigheyt en is niet te miſprijſen: Maer de andere, die wat boven de kerf gaet,en kan in niemant goet doen,als miſſchien in de gene die wat te bloode, loom, ofte vreeſachtigh is, die daer wat mede opgeweckt kan werden; gelijck aen d'ander zijde oock de gramſchap door vreeſe in-getoomt wert. Het welck de Poët *Claudianus* mede aenwijſt in deſe verſſen;

Schoon dat de gramſchap woedt met uyt-gelaten geeſt,
De ſpijt die kropt haer in indienſe maer en vreeſt.

Anders en kanſe niet als alle quaet voor den geeſt, ende het lichaem veroorſaken, hoedanigh ſy oock is. Want ſy verandert en is verſcheyden na de verſcheyden complexie van de ghene daerſe in valt. In de ghene die vol gals,heet,korſel en haeſtigh zijn,is ſy als het ſpringent vyer, ende barſt ras uyt, gelijck men gemeenlijck ſiet in de Francoyſen:in andere die veel melancholijcke humeuren hebben,wertſe ghelijck als vyer geſmoort,ende eet in gelijck een verborghen kancker, die daerna ſijn fenijn openbaert, het welck in de Italianen plaets heeft. De eerſte, die met open ſchuttelen op-diſt, en loſſer uyt de mont ſpreeckt,ende al datter op't hert is,uyt laet berſten, ende haerſelven alſoo ontlaſt, is beter te lijden als d'andere; alſo beter is geen vuyl water langh op 't hert te laten ſtaen, ende ons oock geboden wert, de Son over onſe gramſchap niet onder te laten gaen: van ſulcke ſeytmen,dat haeſtige luyden geen verraders en zijn, daer men hem van d'andere niet ghenoegh en kan wachten. *Seneca Meden.*

Daer is geen groot gevaer en openbaren haet,
Maer gramſchap diemen deckt dat is een vinnigh quaet.

Alle Gramſchap, maer voornamelijk de haeſtige en op-loopende, van raſende dulligheyt,maer in de tijt en geduerſaemheydt verſchelende, ontroert het bloet, ontſtelt al de leden, en humeuren, inſonderheyt de gal (die by haeſtige luyden veel is) dewelke, gelijck oſſe ſwafel in hadde,eerder als eenigh ander humeur ontſteeckt:waer door veroorſaeckt werden brandende koortſen, pluris, boorts, roos,geelſucht, popelſy, en dickwils de doodt ſelve,gelijck uyt verſcheyde exempelen blijckt.

De Keyſer *Nerva* ſieckelijk gaende aen een quade maegh,ſoo dat hy dickwils ſijn eten overgaf, werde eens ſoo ſeer geſtoort op eenen ſekeren *Regulus*, en over hem roepende, dede ſulcken gheweldt met de borſt, dat hy terſtont de koortſe kreegh met vervolgh van ſweet, en de doot.

Het ſelfde is gebeurt den Keyſer *Valentiniaen*, dewelcke donderende en blixemende van quaetheydt in den vollen Raet tegen de Polacken,om datſe Slavonien berooft hadden, en dreygende haer te verderven, ende gantſch uyt te roeyen, quam door die hevigheyt aen 't bloetſpouwen, met ſulck gewelt en menighte, dat hy doot bleef.

Wenceſlaus Koninck van Bohemen ontſtack met ſulcke gramſchap op ſijnen ſchencker, dat hy hem met ſijn eygen handt woude door-ſteken: maer hy verviel in een popelſy, daer hy van ſterf.

De Paus *Paulus* de derde, gheſien hebbende een brief van den Hertogh *Octavio* (Vader van den Prins van Parma, die hier te lande geweeſt is) ſijn Soons Soon, waer in hy ſchreef te willen accorderen met *Ferrante Gonzaga*, om in *Parma* te komen, welcke Stadt de Paus dede bewaren, in den naem van den Roomſchen ſtoel, werde ſoo dapper ontſtelt ende verſtoort dat hy van ſijn ſelven viel: en na eenighe uren wederom bekomende, openbaerde hem de koorts, van dewelcke hy in drie daghen ſterf: gelijck beſchreven is van P. *Paulo Servita* van Venetien in het derde Boeck van ſijn Hiſtorye, die hy onder den naem van *Pietro Soave* in Italiaens uyt-gegeven heeft van't Concilie van Trenten.

Dewijl wy nu den aert ende natuere van de gramſchap genoegh beſchreven hebben,ſoo is het mede tijdt de remedien voor deſelfde aen te wijſen. Deſe werden van *Seneca* tweederley geſtelt, in 't tweede Boeck van de gramſchap op het 18 Cap. Datmen hem voor de gramſchap wacht, ende datmen hem in de gramſchap niet te buyten en ga. Gelijck in de geneſinge van 't lichaem ander geboden zijn om de geſontheydt te bewaren, andere om deſelve te herſtellen,alſoo moeten wy oock op een ander maniere de gramſchap afkeeren, en op een ander bedwingen en overwinnen.

Het eerſte is dan,niet gram te werden;'twelk wy ſullen konnen nakomen,indien wy alle de feylen van de gramſchap wel voor oogen ſtellen, en al 't quaet dat door toornigheyt komen kan,wel by ons overleggen.Daerom ſalmen de eerſte prickelingh van de gramſchap niet verachten , maer het zaet en de beginſelen tegen ſtaen,en den vyandt buyten onſe palen houden ; want ingelaten zijnde,maeckt hy hem heel meeſter , ende doen ons yet aen-richten , daer van wy daerna groot berou hebben.

Dies acht ick 't oude ſpreeck-woordt nut,
Het ſchaep dient voor den dam geſchut.

So dra men dan gewaer wert eenige beweginge van deſe Paſſie, dat de pols harder klopt, het herte begint te beven,het gemoet te ontſtellen,ſoo moetmen om deſen brant te bluſſen terſtont by-brengen het water van de Reden : ghelijck *Socrates* plagh te doen , die ſoo ſacht-ſinnigh was, ende ſijnen toorn ſoo wel wiſt te matigen (als *Plutarchus* verhaelt) dat hy haer beginſelen maer gewaer werdende,ſijn weſen ende ſpraeck terſtont veel ſachter ſtelden , als te voren.

Deſe *Socrates* op een ſekeren tijdt geſchopt zijnde van eenen moet-willigen Iongelinck,als hy ſagh dat ſijn volck dat heel qualijck nam,en dat ſy het wilden wreken. Want ſeyde hy , indien my een Ezel achter uytgeſlagen had, wout ghy dat ick weder tegen hem achter uyt ſlaen ſou ? De ſelfde *Socrates*, als hy in eenComedie ſat van *Ariſtophanes*,daer alle beſpottingen tegen hem uyt-geſproken werden, ende een van ſijn vrienden tegen hem ſeyde : Neemt ghy dit niet qualijck *Sacrates* ? Niet met allen,ſeyde hy,want ick werde op 't tonneel,gelijck in een groote maeltijdt , met woorden wat overgehaelt. Deſelfde als hy een kinne-back-ſlagh kreegh, ſeyde niet anders, als dat het moeyelijck was, dat de menſchen niet en wiſten , wanneer ſy met een helmet moeſten uytgaen.

Een ſeker jonghman (*Ælin.9 V.H.36.*) had lange verkeert ter ſchole van den Philoſooph *Zenon*,t'huys komende vraegden hem den Vader,wat wijſheyt hy geleert had : en antwoordende, dat hy 't noch wel toonen ſoude,werden de vader ſo ſeer geſtoort,dat hy hem ſloegh. Het welck de ſoon met ſedigheydt en lijdtſaemheyt verdragende,dat ſelfde (ſeyde hy) heb ik geleert,mijn vaders gramſchap te verdragen.

Leoprepes een wijſe Grieck , ghevraeght van twee jongelingen,goede vrienden met malkanderen zijnde,op wat maniere ſy beyde in onderlinge vriendtſchap ſouden mogen volherden;gaf voor antwoort, Indien den eenen des anderen gramſchap kan toegeven, gelijck deſelfde *Ælianus* beſchrijft in ſijn verſcheyden Hiſtorien 4 23.So is my verhaelt van twee haeſtige jongh-getrouden, datſe met malkanderen beſlooten een teycken te geven,als by een van beyde den toorn heel hoogh gingh , ende dat de ander voor die tijt moeſt ſtil weſen : met welcke ſy daerna geruſt en in vrede leefden.

Achterklap en beſpotting dunckt my, ſeyt *Ælianus* 5. 8. van gheender krachten te zijn. Want indienſe op een vaſt gemoedt vallen, ſoo brekenſe,en vergaen:maer komende op een die't hert onder den riem niet en heeft, dan doenſe haer werck, ende en veroorſaken niet alleen droefheyt, maer ook dickwils de doot ſelve. Gelijck blijckt uyt *Socrates*,die in een Comedie beſpot zijnde,daerom loegh,ende *Poliagrus*, die ſijn ſelven daerom verworghden. *Archilochus* een Grieks Poët,maeckte een ſchimp-dicht op *Lycamben*,om dat hy ſijn Dochter,die hem toegeſeyt was,aen een ander gegeven had:Het welck den ouden man ſoo ter herten nam , dat hy ſijn ſelven uyt wan-hope verhingh.

Ick ken een eerlijck Heer,die my geklaegt heeft, dat hy om een ſeker paſquil op hem gemaeckt,eenige weecken niet en had konnen ſlapen:daer een ander in gelijcke ſaeck anders niet en dede, als al lacchende ſijn ſpotters ſelve uyt te ſpotten.Anders geſtoort zijnde, hadde hy de penne van *Archilochus* wel konnen gebruycken.

Deſelfde *Ælianus* verhaelt 11. 10. van *Zoilus* , die ſijn werck maeckte om *Homerus* ende *Plato* over te halen ; ende gevraeght zijnde van een geleert man, waerom dat hy van de beſte ſo qualijck ſprack:Om dat,ſeyde hy,daer ick qualick doen wil, niet en kan. Waer uyt wy konnen leeren,dat ons genoegh moet weſen,dat ons vyanden geen quaet en konnen doen; ende dat het ons niet en raeckt , als ſy haer gal met quade woorden uytbraken. Die een ander meynt te jagen,jaeght ſijn ſelven:ende het is hem een groote ſpijt,als hy ſiet dat de gene die hy meynt ſpijt aen te doen, hemſelver beſpot en verſmaet.

Maer ſal yemant ſeggen,dit is niet licht na te volgen;en waer ſoudemen ſulk kruyt vinden,'twelk de haeſtigheyt , die van haerſelven ſcherp is als peper, ſo ſoude verſachten? Men moet het plaetſen,en wel onderhouden in den lof van ons herte. Ende gelijck door de bouwinge, en het verplanten bittere kruyden ſoet werden, alſo bouwende allencxkens in ons deſe matigheyt,en ons gemoet wennende tot ſachtmoedigheyt, ſoo ſullen wy onſe Paſſie konnen veranderen , en heel af-trecken van het gene daerſe te voren toe genegen was. Om ſijn genegentheyt te leeren bedwingen, plagh deſelve *Socrates*, als hy aldermeeſt verhit was , water te putten, en dat langh te laten ſtaen ſonder drincken, al-hoewel hy grooten dorſt had , ſijn ſelven alſo gewennende tot matigheydt en lijdtſaemheyt.

Deſelve matigheydt is ſoo wel geplant geweeſt in 't herte van *Plato*, ende had aldaer ſulcke wortels gemaeckt, dat hy alle ſpijt en ſmaet, die hem, doen

hy

hy in Sicilien was.van *Denijs* den Tyran aen-gedaen werde, niet ſoo veel en vermocht, datſe hem eens quaet oft geſtoort maeckte. Een ander exempel is van deſelfde beſchreven in deſe verſſen uyt 't vijfde Deel van het vermaert Houwelijck.

Als Plato *ſijnen knecht door wel-verdiende ſlagen*
Eens wilde tot de deught en van de wrevel jagen,
En dat hy wert gewaer, eer hy den lincker ſloegh,
Dat hem een vinnigh bloet door al de leden joegh,
Speuſippe (ſprack de man) ontneemt my deze roeden,
En doet wat hier behoort; want ick begin te woeden:
Geen menſch en iſſer nut te ſtraffen eenigh quaet,
Indien zijn eygen ziel haer ampt te buyten gaet.

Ariſtippus beriſpende op eenen ſeeckeren tijdt de gebreken van *Denijs* den Tyran, maeckte hem ſoo quaet dat hy den goeden Philoſooph in't aengeſicht ſpoogh, dewelcke gewapent zijnde met de deught van lijdtſaemheyt, ſoo verre was van eenige gramſchap of ontſtellinge, dat hy het voor jock op-nam, ende niet en dede dan lacchen, ſeggende, Indien de viſſchers om een kleyn viſken te vanghen wel heel nat worden, dat hy 't hem niet en behoefde te belgen een weynig beſprenght te zijn, om eenen grooten Salm te vangen.

Ende om te bethoonen dat het niet alleen Philoſophen geweeſt en zijn, als luyden geen macht hebbende om haer te wreken, die deſe deught omhelſt hebben; maer datſe oock van groote Princen, naghevolght is, ſiet wat *Plutarchus* beſchrijft van den Koninck *Antigoxus*. Deſe als hy eens op een Winter ſijn legher geſlagen hadde ter plaetſe daer van alles groot gebreck was, en dat de Soldaten daerom qualijk van hem ſpraken, ſonder te letten dat hy ſo dicht by haer was. Hy ſijnen ſtaf uyt de tente ſtekende, riep „ haer toe als ghy qualijk van my ſpreken wilt, gaet „ ghy dan niet verder hier van daen?

Charillus de Koningh van Lacedæmonien, als hy „ van een van de ſlaven qualijck bejegent was: By „ de Goden, ſeyde hy, ick ſoude u doodt ſlaen, in- „ dien ick niet verſtoort en was.

Philippus Koninck van Macedonien gewaerſchout zijnde van een van ſijn volck, met namen *Smicythus*, dat een ſeker *Nicanor* hem geſtadigh verachte, ende qualijck van ſijn Majeſteyt ſprack, en overſulcks geraden werdende, om hem daer over ſwaerlijck te ſtraffen; *Nicanor*, antwoorde de Koningh, ende is van de quaetſte niet. Ick moet eens ſien of de ſchult niet aen mijn zijde en is. Verſtaende dan dat hy in groote ongelegentheydt ſtont, ende van hem vergeten was, ſoo ſondt hy hem een fraeye ſchenckagie. Waer door *Necanor* beweeght werde om den Koninck alleſins hooghlijck te prijſen. Het welck hem door *Smycithus*, ende andere aen-ghebrocht „ zijnde, kregen deſe antwoorde: Nu ſiet ghy, dat „ het in onſe macht is, een goeden of quaden naem „ te hebben.

Diergelijcken exempel werdt van een ander Koninck van Macedonien, met namen *Archelaus*, verhaelt na ander autheuren by *Montaigne* 3. *des Eſſais* 5. ende van den Keyſer *Conſtantinus* by *Ribadeneyra* 2. *de las virtudes del Principe Chriſtiano* 18. Verſcheyden andere exempelen van verdraeghſaemheyt in Koninghen, ende Princen zijnder te leſen by *Plutarchus Valerius Maximus*, en *Euraſmus* in ſijn ſpreucken.

'T is vry een grooter eer ſijn eygen hert te dwingen,
Als tot een vaſte ſchans met krachten in te dringen;
't Is vry een grooter helt, die ſijne tochten bint,
Als die een machtigh heyr met wapen overwint.

Maer ſeer aenmerckens en navolgens weerdig is het exempel van den Koninklijken Propheet *David*, dewelcke vluchtende voor ſijn Sone *Abſalon*, beſpot en vervloeckt werde door eenen *Simei*, die van hem een bloedt-hondt maeckte, ende op hem met ſlick ende ſteenen wierp. Het welck ſoo verre van daen was, dat het *David* met toornigheyt ontſteken ſoude hebben, dat hy oock verbodt dede aen ſijn volck, „ ſeggende: Laet hem geworden, dat hy vloecke: „ want de Heere heeft het hem gheheeten, Miſ- „ ſchien ſal de Heere mijn ellende aenſien, en my „ met goet vergelden ſijn huydige vloeckinge: Alſoo ſagh *David* op God, ende en ſlachten de honden niet, die op den ſteen bijten, ſonder te ſien op de gene dieſe geworpen heeft, ende nam verduldigh aen de ſtraffe die hy door ſijn ſonden verdient hadde, hopende dat door Godts barmhertigheyt de ſaken veranderen ſouden: ghelijck na ſijn geloof daerna oock geſchiede.

Niet minder prijſſelijk is het exempel van den vromen velt-overſten *Phocion*. Deſe na dat hy langh en veel goede dienſten voor ſijn Vaderlandt ghedaen had, werde evenwel door ondanckbaerheyt, gelijck wel meer in Republijcken gebeurt is, ter doodt veroordeelt. Als hy nu in de gevanckeniſſe vergif ſoude drincken, ende den beker hem van de Beul gegeven werde, eenige goede vrinden by hem gekomen zijnde vraegden hem, of hy ſijnen Sone yet bevelen wilden: Dat bevele ick hem, ſeyde hy, dat hy met het gedencken van dit ongelijck, die van Athenen niet te pas en brengt deſen dronck, die ik nu drincke. Selve oock over ſijn doot, noch na ſijn doot geen wraeck begeerende, als beſchreven is by *Ælianum* 12. 49.

Die nu ſo haeſtigh ende op-loopende van ſinnen zijn, datſe haer niet en konnen matigen: die ſullen alle oorſaken en gelegentheden vlieden, waer door de gramſchap eenighſins verweckt ſoude moghen werden.

Veel ſaken van het huys, of dienen niet geweten,
Of door een ſachten aert in haeſt te zijn vergeten,

Want

Want die niet alle daegh en ſoecke te zijn geſtoort,
Moet dickmael feylen ſien, en ſpreken niet een woort.

Tegen de meeninghe dat ons eenigh leet ofte onghelijck ghedaen is, ſalmen ten eerſten ſtrijden, ende niet licht ghelooven al dat ons aenghebracht werdt. Laet de foute van de menſchelijcke nature altijdt by ons voor ſuſpect ende bekent ghehouden werden; dat het ghene wy noode hooren, geerne ghelooven: ende eer wy oordeelen, ons vergrammen. Daerbeneffens moet men niet al te curieus alles onderſoecken. 't En is niet goet datmen alle dingh weet, alles ſiet of hoort. Die gaet ondervraghen wat van hem gheſeydt is, waer hier of daer in 't heymelijck van hem ghepraet wert, ontruſt ſijn ſelven. Dat niet om 't lijf en heeft, werdt ſomtijdts verdraeyt of het vry wat was. Oock ſalmen ſchouwen het gheſelſchap van haeſtige luyden. Want gelijck het baſten van een hont, zeyde den Outvader *Baſilius*, andere honden mede gaende maeckt, ſo ſal een gemoedt dat nu geſtilt is, tot Gramſchap verweckt werden, door het ghetier van de ghene die vergramt zijn. Maer het is evenwel goet, na de leſſe van *Plutarchus*, ghelijck die van *Lacedæmonien* hare ſlaven droncken over tafel lieten komen, om dat haer kinderen daer door een afkeer van dronckenſchap ſouden krijgen: datmen oock alſo het ontſtelt weſen van de gheſtoorde ſich voorſtelt. En gelijck onſen *Hippocrates* zeyt, dat het de periculooſte ſieckten zijn, daer het aenſicht van de ſiecken veel verandert: ſo moet men hem oock inbeelden, dat het gaet met de gene die vergramt zijn, die in weſen, coleur, ganck, en ſtem haerſelven niet en ghelijcken: maer ſchijnen heel dul en raſende te weſen. Daerom raden oock ſommige, dat een verſtoort menſche ſijn ſelven in een ſpiegel beſie, op dat hy ſijn ſelven, zo leelijck verandert ſiende, ſijn gemoet mocht leeren bedwingen.

Een van de grootſte remedien voor de Gramſchap is het uytſtellen, datmen den eerſten brandt wat laet verwaeyen; want daer na komenſe wel tot bedaren. *Ovidius* in het eerſte Boeck van de konſt der Minnen:

Indienje krijght een gram gemoet,
Wint tijt, dat is de beſte voet:
Het Ys dat ſmelt door enckel tijt,
En ſoo doet oock de wrange ſpijt.

De Philoſooph Athenodorus ſijn af-ſcheyt om na huys te trecken van Auguſto verſoeckende, werde van den Keyſer verſocht hem een goede vermaningh voor 't leſte te geven; En de Philoſooph gaf hem deſe: Dat als hy verſtoort was, niet doen noch ſeggen en zoude, eer hy het heele A. B. C. by ſijn ſelven opgeſeyt hadde. Het welck den Keyſer zoo wel behaeghde, dat hy hem op de ſchouderen kloppende, zeyde: Ick heb u preſentie noch van doen; Blijft noch: *Plutarchus in Apopht. Aurel. Victor in Eqitom. Hiſt.*

De Philoſooph *Plutarchus*, in ſijn Boeck van de Muſijck, bewijſt met *Homerus*, in het exempel van *Achilles*, die gheſtoort zijnde op *Agamemnon*, een deuntjen ſpeelt, dat de Muſijck en het ſnaren-ſpel bequaem is om een toornigh gemoedt te doen bedaren; en ſelver een Muſicijn zijnde, ſeyt *Ælianus* 14. 13. neemt uyt den roof der vyanden, voor eerſt den Cijther. Het ſelfde verhaelt hy van eenen *Clinius*, van de Pythagoriſche ſecte. Deſelfde als hy begon te voelen de ontſteeckingh des Gramſchaps, nam, al-eer datſe noch heel in brant quam, terſtont de Cijther in de hant en ſpeelden daer op. Ghevraeght zijnde de oorſaeck: Om dat, antwoorde hy, ick voele dat het mijn gemoet ſtilt.

Wy ſullen dit Capittel van de Gramſchap beſluyten met de verſſen van onſen Poët uyt het vierdedeel van 't Houwelijck, ſlaende op het gene wy hier voor gheſeydt hebben, datmen de oorſake van den toorn mijden moet, en ſchouwen ſulcke dinghen, waer door wy lichtelijck haeſtigh werden:

Hoort noch een dienſtigh woordt voor alle teere vrouwen,
Die niet en zijn geleert haer ſucht te wederhouwen,
Die licht en inder haeſt, om eenigh kleyn geval,
Gaen ſtellen in het werck de vlagen van de gal.
Men ſietet menighmael dat yemant ſchijnt te raſen,
Wanneer de plompe meyt ontrent de fijne glazen
Of by het porceleyn haer dingen qualyck doet,
Men ſiet dat yeder een de ſtraffe lijden moet.
Gy, die u ſwackheyt kent, verſchoont u eygen feylen,
En treckt de ſinnen af van al de blauwe teylen,
Van al dat China zent. Het brooſe porceleyn
En is u geenſins nut, al iſſet wonder reyn.
Of, zoo u weerde man vint eenigh ſoet vermaken
In lack, of aerde-werck, of diergelijcke ſaken,
Soo gaet van eerſten af, en wapent u gemoet
Met vrede, met gedult, en met een zedigh bloet.
Gewent u met verdragh en ſondet gramme vlagen,
Nu eenigh ongeluck, dan ongelijck te dragen;
Nu dat een haeſtigh knecht u fijnſte ſchotel breecke
Nu dat een plompe meyt u glaſen omme-ſteeckt:
Nu dattet eenigh kint ſal over-hant verkerven,
En ſtroyen uwen vloer met koſtelijcke ſcherven,
Nu dat de ſchuerſter zelfs de dingen omme-ſtoot,
Of ſomtijts eenigh vrient, of ander dis-genoot,
Set vaſt in u gemoedt u niet te mogen quellen,
Wanneerje nu en dan komt uwe dingen tellen;
En, ſchoon ghy menighmael u beſte panden miſt,
Onthout u niet-te-min van alle wrangen twiſt.
Hier is gedurigh ſtof, om uyt de daet te leeren
Hoe datmen alle ſpijt moet krachtigh over-heeren,
Hoe datmen alle ſucht van korzel onverſtant
Moet houden in den toom, en leggen aen de bant.
Denckt hier tot uwen trooſt, dat brooſe vaten breken,
Dat wreede ſtoffe ſmelt, dat natte dingen leecken;

Al wat van deſen aert of is of komen ſal,
Dat heeft alree gevoelt, of wacht gelijcken val,
Al wat de werelt ſiet moet vallen, breken, ſterven,
Wat ſietmen evenſtaegh, wat moeter niet bederven?
Al wat men hier beſiet is ick en weet niet wat,
Ia ſiet de meeſter ſelfs is maer een aerde vat.
Waerom dan door de ſpijt ſoo vinnigh aengedreven?
Ey lieve! breeckter yet, het ſtaeter op geſchreven;
Hoe diep oock eenigh dingh u wortelt in den ſin,
De doot, de bleecke doot, die zitter midden in.
Doch ſoo ghy lijckewel u niet en weet te dwingen,
Soo keert de ſinnen af van alle brooſe dingen,
En des al niet-te-min, verſoeckt aen uwen man
Dat hy doch niet en koopt dat haeſtigh breken kan.
't Is beter, jonge vrou, 't is beter rogge-ſoppen
Te nutten ſonder twiſt uyt hier-gemaeckte koppen,
Als treurigh ongeſint, en met een vinnigh breyn,
Te nutten Hooffſche koſt uyt fijne porceleyn:
Wat China backen kan, Veneetjen weet te blaſen
Van konſtigh aerde-werck, van koſtelijcke glaſen,
En dient aen geenen menſch van tochten opgebult,
Dus laet dat brooſe tuygh, of oeffent u gedult.

Van de Vreeſe.

Het IX. Capittel.

ICk kome tot den angſt, en hare vreemde grillen,
Waer door ons menighmael de gantſche leden drillen,
En dat wel meeſten-deel om eenigh ongeval,
Dat noyt ſijn leven was en nimmer weſen ſal.
Wie iſſet niet bekent, dat even ſtoute lieden
By wijlen ſonder gront en buyten reden vlieden?
Men ſeydt ons van een Prins, die noyt gewelt ontſagh,
Maer van een kleyne muys als doot ter aerden lagh,
Hoe dickmael wort een ſlagh, oock tegen hoop, verloren,
Vermits een raſſche ſchrick het leger quam bekoren?
Wel, vrienden, leeft geruſt, en ſtilt u bangen geeſt;
De vrees is dickwils meer als datter wort gevreeſt.
Het beſte dat de menſch hier over kan bedencken,
Is dat hem buyten God niet machtigh is te krencken:
En waerom doch beſchroomt voor druck of ſware pijn?
Het quaet oock even-ſelfs moet ons ten goede zijn.

DE vreeſe is een benautheydt ende ontſteltenisſe die wy hebben van wegen eenigh quaet, dat wy meenen ons over het hooft te hangen. Wy en ſpreken hier niet van de vreeſe Godts, die een beginſel der Wijſheydt is, ende ons ſo ſeer in de H. Schrifture belaſt werdt: noch oock van de ghene die de onderſaten hebben van hare Overheydt, als prijſſelijck zijnde: maer van een quade en ongeregelde vreeſe, dewelcke is een broedtſel van de ſonde. Ghelijck *Adam*, na dat hy Gods bevel overtreden hadde, ende „ daerom vluchtigh was, ſeyde: Ick vreeſde om „ dat ick naeckt was, ende daerom verberghde ick „ my. Sodanige vreeſe is een wel-bekende Paſſie, ende die by-na alle d'andere kort op de hacken volght, ghelijck de ſchaduwe het Lichaem. Want ſy vervoeght haer by den gierigaert, dewelcke altijt vreeſt dat hy te kort ſal komen. By den Eer-ſuchtighen die gheſtadigh in vreeſe ſtaet voor verkleyninghe. By den Amoureuſen, die dagh ende nacht bekommert is, uyt vreeſe van een blaeuw ſcheen te loopen. Ten kortſten, ſy is een paſſie die haer wijt ſpreyt, ende daer weynigh perſonen af konnen ontſlaghen zijn. Ia ſy is van de quaetſte ende moeyelijckſte van allen, dewijl dat d'ander paſſien niet quaedt en zijn dan ſo langh haer oorſaeck duert, en deſelve tegenwoordigh is: en die wech-ghenomen zijnde mede op-houden: maer de vreeſe is een quaedt ende ongheruſtheydt die komen kan van yet dat niet met allen is, en miſſchien nimmermeer weſen ſal.

Dit quaet dan, dat geen quaet en is alleen in meeninghe ende inbeeldinghe, ende dickwils t'onrecht houdt ons evenwel altijdt gaende, ende berooft ons niet alleen van alle ruſt ende vreught, maer vervaert ons oock ſo ſeer als het wat over de kerf gaet, dat het ons memorie, reden en verſtant doet verlieſen; het minſte neemt onſe moedt wech, berooft ons hert van krachten, en doet het ſoo bevrieſen, dat het alle kou, al het ſchudden en beven van de koortſe te boven gaet, *Lucret. lib.* 3.

Door vrees is dat het bloet als in den menſch vervrieſt,
So dat hy menighmael ſijn gantſche kracht verlieſt.

Ia het verweckt dickwils ſulcken ſchrick dat de hairen, gelijck men ſeyt te bergen ſtaen; maeckt vleugelen in de voeten, en ſomtijts ſulcken verbaeſtheyt,

dat de kloeckſte loopen al of de vyandt achter haer was, die nochtans daer ontrent niet en is. Van deſe Vreeſe, dewelcke *Panicus terror* genoemt werdt, zijn verſcheyde exempelen in de oude en nieuwe Hiſtorien te leſen, en zijn daer uyt vele by-een vergadert van *Symon Goulart*, in het eerſte deel van ſijn wonderlijcke Hiſtorien, die uyt het Françoys in onſe tale overgeſet zijn.

Wat een groote kracht de Vreeſe heeft, om veranderinghe in ons Gemoedt en Lichaem te maken, blijckt uyt het exempel van *Ferd. Gonzaga*, verhaelt by *Pontus de Heuter*, in het leven van *Philips de II.* blijckt oock aen verſcheyde, die door vreeſe van doodt gheſchoren te werden, onverſiens van haer gicht genaſen, betuyght by *Thuanus Hiſt.* 15. *Cæl. Rhogid.* 12. *Ant. Lect.* 15. en *Valetiol.* 2. *Obſ.* 4. van andere, die uyt ſchrick van de ſententie des doodts in eenen nacht gheheel grijs werden, beſchreven van *Scalig. exerc.* 112. *Thuanus Hiſt.* 13. *Iunius de Comac.* 10. *Lemm.* 2. *de Complex.* 2. *Cæl. Rhod.* 13. *Ant.* 27.

Het is een vreemde Hiſtorie, die ſy ſchrijven van een groot Heer, dewelcke een vroom ende kloeck Krijghſman zijnde, evenwel als hy eerſt voor de vyandt quam, en den ſlagh ſoude aengaen, ſoo verbaeſt werde, dat hy ſijn ſelven vuyl maeckte. Het welck hem van een ander voor den ſlagh van Pavien verweten zijnde, gaf voor antwoordt, dat hem miſſchien deſe ſwackheyt wel over ſoude komen, maer dat hy evenwel al vechtende voor de voeten van ſijnen Koningh blijven ſoude, ende dat den anderen de eerſte ſoude zijn in 't wech-loopen, ghelijck korts daer aen oock geſchieden.

Garſia de vijfde, een van de vroomſte Koninghen van Navarre, bevende, als hy ten oorlogh ſoude gaen, gaf voor antwoordt aen de gene, die meende dat ſulcks uyt blooheyt gheſchieden, en hem moedt „ wilde geven: Ghy kent my qualijck, indien mijn „ vleeſch wiſt waer mijn couragie het brenghen ſal, „ 't ſoude plat van ſijn ſelven vallen.

Sodanige byſondere Vreeſe, zijn ſommighe perſonen onderworpen, en deſe ſoorte van Schrick en Vreeſe komt haer uyt onbekende oorſake, waer van het onderſoecken ſeer ſwaer is. Want daer zijnder, die hoorende alleen den naem van een krijghsbaer vyandt; ſullen vervaert zijn: gelijck den naem van *Ian Huniades*, die ſo gevreeſt was van de Turcken, dat de Minnen daer mede de kinderen plachten te ſtillen. Wy ſien dat de kinderen (die geen verſtant en hebben, en dien volgende ſonder vreeſe behoorden te weſen) ſeer vervaert zijn voor yemant die gemomt, ofte ſwart is, en datmen haer beter doet ſwijghen met een ſchoorſteen-veger ofte diergelijcke, als met andere dreygementen.

Deſe ſoorte van vreeſe en komt niet alleen over de kinderen ſonder verſtant, maer oock de grootſte luyden van ſtaet, ja ſelve de Stoïſche Philoſophen, die onder alle andere de ſtantvaſtighſte waren, ſoo datſe niemant, wie het oock zy, en ſpaert.

Plutarchus beſchrijft in 't leven van *Alexander*, hoe dat *Caſſander*, die hy al in ſijn leven vervaert had met quade onthalingh in Babylonien, uyt eenige ſuſpicie die hy op hem hadde: daerna gheworden zijnde Koningh van Macedonien, ende van gheheel Grieckenlandt, ende wandelende op eenen ſekeren tijdt te Delphis, wierp ſijn oogh onder andere beelden, die hy daer ſtont en bekeeck, op het beelt van Alexander, ende kreegh daer ſulcken ſchrick van, dat hem al de Leden beefden, en men hadt al de moeyten van de werelt, om hem wederom tot ſijn ſelven te doen komen. Deſe vrees ende ſchrick en komt niet alleen den menſche over door het aenſchouwen ofte de heughenis van haer ghelijcke menſchen, van dewelcke, als zijnde haer geſworen vyanden, ſy eertijts ontfangen hebben, ofte noch ontfangen, eenigh quaedt, onghelijck, ofte ſtraffe, maer daer zijn noch andere verſcheyde ſaken die materie en oorſaeck geven tot deſe paſſie.

Want men vreeſt niet alleen de Leeuwen, Tijgers, en andere wilde en wreede beeſten, die ons konnen om-brenghen, 't welck oorſaeck ghenoegh is om te vreeſen: ende men vreeſt oock niet alleen ſlangen, padden, ſpinne-koppen, dewelcke al zijn het ſeer kleyne beesjens ons evenwel konnen dooden, aengeſien datſe venijnigh zijn; maer daer zijn oock eenige die van naturen een ſekere tegenheyt hebben, dat ſy ſoo vervaert en verſchrickt zijn van beeſten, die wy gheſtadigh in huys hebben, ende waer van ſy niet beſchadight konnen werden, dat het ongelooflijck ſchijnt.

Werdt verhaelt van een groot Prins, die in de Legers teghen den vyandt groote vromigheyt toonde, en evenwel dapper verſchrickt als hy een Muys ſagh ofte hoorde in ſijn kamer.

Een Enghels Edelman zittende aen tafel, werdt qualijck, ende hier en daer hem keerende, tot dat hy van benautheydt ſweete, ghelijck of hem yet quaets overkomen was: ten leſten verſtont men van de gaſten, die mede aen tafel waren, datter een kat in de kamer moeſt weſen, vertellende hoe dat den Edelman ghewent was altijdt ſoo t'ontroeren alſſer een kat ontrent was, alhoewel hy die niet en ſagh, zoo drae konde hy ghewaer werden 't ghene hy vreeſde ofte hate, ende na dat men gheſocht hadde, werter een onder 't bedt gevonden, dewelcke uyt de kamer gejaeght zijnde, quam hy wederom tot ſijn ſelven, ende beſchaemt zijnde, bekende daer in ſijn ſwackheyt. Deſe dinghen moet men wijten eenige ſecrete antipathie ofte tegenheydt, die ſommige hebben in eenighe beeſten: even ghelijck wy van d'andere zijde ſien ſommige heel verzot en verſnot zijn, ſonder te weten waerom, op honden, katten ende andere beeſten.

Deſe paſſie ſtreckt hem noch verder uyt: Want den eenen vreeſt het water, ende 't verdrencken, andere zijn ſeer verſchrickt, ende niet ſonder oorſaeck, voor den donder. De Keyſer *Caligula* en konde geen kelders diep ghenoegh vinden om hem te verbergen, als het donderde.

Iovius ſchrijft van een die ſoo vreeſachtigh van naturen was, dat hy gantſch buyten poſtuer ſtont als hy maer een ſlagh van de donder hoorde, en ghelijck een die buyten ſijn ſinnen is, ſocht de donckerſte en diepſte holen, om daer in te kruypen.

Ick heb gheſien de kloeckſte Krijghſlieden (ende wert mede van een vroom Prince vertelt) dat ſy niet en konden ſien, datmen haer ofte een ander bloet liet; of ſy werden qualijck, en waren nochtans ghewent haer degens bebloedt te maken tot het geveſt toe in de ribben van de vyanden.

In 't korte deſe paſſie beſprenght ende ontſtelt de menſchen op verſcheyde manieren, ende men vinter weynigh die op d'een ofte d'ander wijſe daer mede niet beladen en werden: maer de Vreeſe komt ſommighe uyt kleynhertigheyt, andere met eenigh fondament ofte reden, als oock van wegen de menſchelijckheyt, ende dat is, 't welck de Philoſooph *Zeno* een tot antwoordt gaf, die hem verweet dat hy voor een baffende hont, die hem meende te bijten, bevreeſt was gheweeſt: 't Is ſeer ſwaer, ſeyde hy, den menſche heel uyt te trecken: willende ons te verſtaen geven, dat een menſche noyt ſo ſtantvaſtigh ende noyt ſo wel op ſijn hoede is, dat hy niet al-temet en toont dat hy de paſſie onderworpen is. En *Agellius* 19. *Noct. Art.* 1. vertelt hoe dat doende Philoſooph *Arriſtippus*, eens over Zee voer, daer een groot onweder op-ſtont, ſoo datter niet verwacht en werde, als dat Schip en menſchen ſouden vergaen, hy van vreeſe verbleyckte: het welck gemerckt zijnde van een Soldaet, daer by zijnde, hem al lacchende ende ſpottende ſeyde, dat hy hem niet ſeer Philoſoophachtigh droegh, ſo ſeer voor de doot vreeſende, en van ſijnen 't wegen, dat hy gantſch niet en vreeſde. Dat gheloof ick wel, ſeyde *Arriſtippus*, want ghy en hebt oock ſoo grooten oorſaeck niet van vreeſe, als ick doe: Want ghy niet ſeer bekommert en zijt om te verlieſen de ziele van een boef, maer ick vreeſe voor de ziele van een wijs man. Wt welcke woorden licht af te nemen is, dat de Stoiſche Philoſophen ſoo wel als andere beweeght konnen werden, door de inbeeldinge van 't quaedt, voor ſo vele ſy menſchen waren, maer dat ſy evenwel haer conſent daer niet toe en gaven.

Cicero ſeydt, 1. *Tuſc.* Dat een wijs man niet en verſchrickt voor de doodt, dewelcke van wegen de onſekere toe-vallen ons gheſtadigh over het hooft hanght, en om de kortheyt des levens nimmermeer verre kan af-weſen.

Geen wijs man vreeſt de bleecke doot,
Sy ſtelt de menſchen buyten noot;
Men weet niet wat voor ongeval
Ons uyt de werelt rucken ſal.
Maer, hoe het is of weſen mach
Ons naeckt wel haeſt den leſten dagh,
En dat vermits ons korten tijt
Gelijck een poſt daer henen rijt.

Het is waerachtigh datter ſommige ghevonden werden, die een ſo ſtercken, ſtillen, ſtantvaſtighen ende onbeweeghlijcken gheeſt hebben, dat ſy van deſe paſſie niet ontroert en konnen werden, al iſt oock dat haer op het alder-onverſienſte yet overvalt: maer alſulcke perſonen zijnder weynigh, ende elck een en kan niet weſen als *Fabricius*, dewelcke (gelijck *Plutarchus* in ſijn leven beſchrijft) van de Romeynen gheſonden was voor Ambaſſadeur aen den Koningh *Pyrrhus*: deſe Koningh willende beproeven het groot hert, ende de kloeckmoedigheydt van *Fabricius*, liet achter het tapijt een Olyphant verbergen, ende hem op ſijn onverſienſt brieſſen, als *Fabricius* daer voor-by gingh, en minſt op dachte. Hy die niet met allen verſchrickt en was, ſeyde al lacchende: Heer, u gout en heeft my giſteren niet konnen beweghen, noch minder van daghe uwen Olyphant. Dierghelijcke exempelen ſouden noch konnen ghevonden werden, hoewel datſe ſelden gebeuren.

Om nu mede wat te ſpreken van de remedien tegens de Vreeſe. Wy moeten in 't eerſt ons voorſtellen, dat wy ons miſſchien bekommeren ende ongeruſt maken in dinghen, die niet te vreeſen en ſtaen, ende waer uyt ons geen ongemack over het hooft en hanght. Hier van ſal ick een kluchtige geſchiedeniſſe by-brengen, uyt de vertellinghe van de Koninginne van Navarre, *Nouvelle*. 34. Daer leyt een dorp tuſſchen Niort en Fors, genaemt Grif, toe-behoorende den Heere van Fors. Het gebeurde op ſekeren tijdt, dat twee Cordeliers, ofte Grau-monicken, komende van Niort, heel laet quamen in 't voorſchreven dorp van Grif, en t'huys lagen by een Slager. Ende alſo tuſſchen haer Kamers, en die van de Slager maer een dun beſchot was, ſo waren ſy begeerigh om te luyſteren wat de man al teghen ſijn Vrou in 't bed ſoude praten, ende hielen derhalven haer ooren dicht aen het beſchot. De Slagher, die om ſijn gaſten niet en docht, praten van ſijn nering, en zeyde onder andere: wijf ick moet morghen heel vroegh opſtaen, om te gaen ſien ons Cordeliers: daer is een heel vette, die ick moet ſlaen, wy ſullen hem daerna zouten, en daer mede ons profijt doen. En al verſtont hy dat van ſijn verckens, die hy Cordeliers noemde, zo hielen evenwel die twee arme broeders, aenhoorende ſulck beſluyt, voor vaſt, dat het op haer kap aen ſoude komen, en verwachten met groote vreeſe en anghſt den da-

geraet,

geraet. Een van haer beyde was heel vet, den anderen wat mageracktigh. De vette wilde hem aen ſijnen kammeraer biechten, ſeggende, dat een ſlagher verloren hebbende de liefde ende vreeſe Godts, geen meerder werk en ſoude maken van hem om te brengen, als om een Os, ofte eenigh ander beeſt: Ende dewijl ſy in een kamer beſloten waren, daerſe niet uyt en konden, als door de kamer van de waert; wel verſekert mochten weſen van haer doodt, om haer zielen Godt te bevelen. Maer de jonghe Monick die ſo verre niet overwonnen was van vreeſe als ſijnen maet, ſeyde: dewijl de deure voor haer geſloten was, datſe moſten ſien door het venſter te geraken: ende dat in allen gevalle haer niet arger en ſoude overkomen, als de doodt. Het welck de vette oock toeſtont. Hier over doet de jonge het venſter open, ende ſiende dat het niet ſeer hoogh van de aerde en ſtondt, was met eenen ſprongh terſtont om leegh, ende liep wat hy mocht, ſonder ſijn maet te wachten: Deſe waegden het mede, maer de ſwaerte van het Lichaem benam hem het loopen: want in plaets van ſpringen viel hy ſoo onbeſuyſt neder, dat hy ſijn een been dapper quetſte. Ende ſiende dat hy van ſijnen maet verlaten was, ende hem niet volgen en konde: ſo keek hy rontom, waer dat hy hem beſt ſoude verberghen, ende en ſagh niet als een verckeſchot, waer hy na toe kroop ſo hy beſt mocht, en de deur open doende, ſo liepender twee groote Verkens uyt, welckers plaets de Monick innam, en ſloot de Deur achter hem toe, verhopende, als hy eenigh volck ſoude hooren voorby gaen, om hulpe te roepen. Maer ſoo haeſt als het daeghde, ſleep de Slagher ſijn groote meſſen, ende ſeyde teghen ſijn wijf, datſe hem gheſelſchap ſoude houden, om twee vette Verckens te ſlaen. En als hy aen 't kot quam, daer de *Cordelier* verborgen was, begon hy wel luyde te roepen, opende de deur: Spring uyt mijn *Cordeliers*, ſpringh uyt, ick moet van daeg van u beulingen hebben. De Monick niet konnende op ſijn been ſtaen, kroop op handen en voeten uyt het kot, roepende ſoo veel hy konde om genade. Ende was den armen Monick in grooten anghſt, de ſlagher met ſijn wijf en hadden niet minder: want ſy meenden dat Sint François op haer vergramt was, door dienſe van een beeſt een *Cordelier* gemaeckt hadden, ende ſy vielen op haer knien voor den armen broeder, biddende vergiffenis aen *St. François*, ende ſijn ordre: So dat de Monick aen de een zijde riep om ghenade aen de ſlagher, ende de ſlagher aen de ander zijde om vergiffenis aen den Monick, tot datter wel een vierendeel uurs door liep, eer den eenen den anderen gheruſt konde ſtellen. In 't laetſte de goede Monick, ſiende, dat de ſlager niet quaets voor en hadde, vertelden hem de oorſaeck, waerom hy in 't ſchot ghekropen was, waer door haer vreeſe terſtondt in lacchen veranderde, behalven dat den armen Monick, die ſijn been gequetſt hadde, niet wel vrolijck konde weſen: maer de ſlager leyden hem in ſijn huys, alwaer hy hem dede verbinden. Den anderen Monick, die hem in den noot gelaten hadde, liep alle de nacht, tot dat hy 's morgens quam ten huyſe van den Heer van *Fors*, alwaer hy klaeghden over de ſlagher, die hy meende dat ſijnen maet vermoort hadde, alſo hy niet ghevolght en was. De Heer van *Fors* ſandt terſtont na de plaets, om de waerheyt te vernemen. Deſelve verſtaen hebbende, en vondt gheen materie om te weenen: maer alleen om voor een klucht te hove te dienen.

Vele zijnder, die ghelijck deſe Monicken uyt miſverſtant, ofte verkeerde inbeeldinghe, haerſelven ſchrick ende vreeſe op den hals jaghen. Maer wat willen wy ons doch quelleu in dinghen, die noch niet en zijn, en ons noch onbekent zijn offe komen ſullen? Miſſchien ſal de tijdt trooſt by-brenghen, in plaetſe van droefheydt daer wy voor vreeſen. Hoe veel kander noch tuſſchen beyde komen, 't gene dat het quaedt mach beletten? Eenen omgangh van het rat, ſtelt het onderſte boven, ende dickwils van daer wy onſen ondergancк verwachten, komt de behoudenis. Als de Koningh *François* de eerſte, in den ſlagh van Pavien gevangen was, meenden een yegelijck dat heel Vranckrijck in handen van Keyſer *Karel* ſoude komen: maer het viel heel anders uyt, dewijl elck een, oock die te voren ſijn grootſte vyanden geweeſt waren, den Coningh te hulpe quamen. Daer en is nier dat lichtelijcker bedroghen kan werden, als des menſchen voorſichtigheydt. Het gene datſe hoopt, miſtſe, datſe vreeſt, ontloopt: het ghene ſy niet en wacht, overkomt haer. Godt houdt ſijnen raet byſonder, 't gene de menſchen op d'eene maniere beraemt hebben, beſluyt hy op een ander. Laten wy ons niet ongeluckigh maken voor den tijt: miſſchien en ſullen wy het gantſch niet eens ſien. Het toekomende, 't welcke ſoo veel menſchen bedrieght, ſal ons miſſchien ſoo dra bedrieghen in ons vreeſe, als in ons hope. 't Is een vermaerden regel in de Medicijne, dat in heftighe ſieckten het voorſeggen nimmermeer ſeker en gaet: ſoo iſt oock met de hevighſte dreygementen van de Fortuyne. Soo langhe alſſer leven is, ſo lange iſſer hoop. De hoop blijft ſo lange alſſer adem is.

Maer alſoo deſe vreeſe niet altijdt en komt uyt de gheſtalteniſſe der Naturen, maer dickwils van al ſachte ende teere op-voedingh (want om datmen van jonghs op niet opghevoedt en is tot moeyte en arbeydt, vatten wy dickwils de dingen ſonder reden) ſo moeten wy ons van langer handt gewent maken het ghene ons ſoude mogen verſchricken, ons voor oogen ſtellen de ſwaerſte perijkelen, daer in wy ſouden mogen vervallen, ende de ongelucken met een mannelijcke dapperheyt van ſelfs tegen-gaen. Het is ons veel lichter de Fortuyne te wederſtaen, als wy

haer beſpringen, dan als wy ons tegen haer moeten verweeren. Want wy hebben dan tijt om ons te wapenen, en wy letten op ons voordeel; maer als ſy ons verraſt, ſo leeftſe met ons gelijckſe wil. Wy moeten dan toeſien, dat wy haer beſpringende ons leeren weren, dat wy ons dickwils een valſchen alarm maken; dat wy ons voorſtellen de perijckelen die groote Perſonagien gepaſſeert hebben: dat wy overleggen, hoe ſommige de grootſte ontkomen zijn, om dat ſy in deſelve niet ſeer ontſtelt en waren, ende andere in de minſte bleven ſteken om datſe haer kleynhertigh hielden.

Daer en is geen ſake ter werelt, daer de menſchen door de banck meerder voor ſchricken, als voor de doodt: evenwel en iſſet, dat minder oorſaeck geeft van vreeſe, en daer in tegendeel meer reden is, om de ſelfde aen te nemen, en hemſelven daer toe te begeven. Soo dat wy nootſakelijck moeten bekennen, dat het maer een enckele opinie, en algemeene misſlagh is, die de wereldt aldus ingenomen heeft. Wy ſtaen op 't gemeen los gevoelen, het welck ons wijs maeckt, dat de doot een groot quaet is, ende wy en geven geen geloof aen de wijſheyt, die ons leert, datſe een verloſſingh is van alle quaet, en de haven van het leven.

Het beſtaet dan alleen maer in een verkeerde opinie, die ons reden wil benemen met het moin-aengeſicht van de doot. Seer wel ſeydt de wijſte onder de Heydenen, dat het vreeſen voor de doodt, was, hemſelven wijſer te willen maken, als een ander; dat het was veynſen yet te weten 't welck geen menſche en wiſt. Dit ſeggen betoonde hy oock in ſijn ſelven. Want aengeport zijnde door ſijne vrienden, dat hy doch ſijn ſaeck voor de rechters ſoude willen verdedighen, om het leven te behouden, ſiet daer ſijn aen-
„ ſpraeck: Mijn Heeren, ſeyde hy, indien ik u bad,
„ dat ghy my niet ter doodt en ſoudet brengen, ſo
„ ſoude ick vreeſen te ſpreken tot mijn ſchade, want
„ ick en weet niet wat ſterven is, ofte wat daer ge-
„ beurt die voor de doot ſchricken, ſchijnen te wil-
„ len weten watſe is: voor my, ick en weet niet wat-
„ ſe is, noch oock wat men in de ander werelt doet,
„ miſſchien is de doodt een dinghen ſonder onder-
„ ſcheyt, miſſchien oock goedt en aengenaem. De
„ dingen die ick weet dat quaedt zijn, ghelijck ſijn
„ even-naeſten te beſchadighen, vliede ick, maer de
„ ghene, die my onbekent zijn, ghelijck de doodt,
„ daer en kan ick niet voor vreeſen. Derhalven ſtel
„ ick het aen u. Want ick en kan niet weten, welck
„ voor my betêr is, te ſterven, of niet te ſterven, der-
„ halven kondt ghy luyden daer in doen, wat ghy
„ begeert. So ſprack hy, en ſo ſtorf hy. Maer een Chriſten kan hem noch beter trooſten in de doodt, dewijl hy weet deſelfde te weſen, eenen inganck van een beter leven. Dan ick en ſal in deſe materie niet breeder gaen, dewijl onlanghs van de verachtinghe des doodts gheſchreven is by den hoogh-geleerden Heere *Daniel Heynſius*, Ridder, &c. na wien van die materie yet te willen handelen, is van Troyen te ſchrijven na *Homerus*. Derhalven ſo ſullen wy 't hier by laten blijven, en beſluyten, met dit dicht van onſen Poët,

Het ſchricken voor de doot dient mede wech-genomen,
Om dat voor haer gewelt meeſt al de lieden ſchromen:
En wie dat voor het graf gedurigh ſit en vreeſt,
Die heeft tot aller ſtont een ongeruſten geeſt.
Wat raet voor dit verdriet? leert in u herte wegen
Hoe dattet met de menſch op aerden is gelegen,
Stelt in u ſinnen vaſt, dat ſlecht, dat edel bloet,
Dat al wat adem heeft in aſch verkeeren moet.
Leert ſo met ſtage vlijt u tot de doot bereyden,
Ghy ſult als ſonder ſchrick van aertſche dingen ſcheyden;
Want datmen menighmael in ſijn gedachten ſiet,
Hoe ſwaer het eerſt gelijckt, het is ten leſten niet.
Maer boven alle dingh begint een beter leven,
Ghy ſult u aen het graf vrywilligh overgeven,
Ghy ſult geduldigh zijn tot in den leſten noot,
Een die wel heeft geleeft wat paſt die op de doot?

SENECA *7. de Benef.* I.
Mors omnium dolorum & ſolutio, & finis eſt.

HET
TWEEDE BOECK
VAN DE
LUCHT.

T'AMTERDAM,

Gedruckt in't Iaer onſes Heeren. 1651.

CICERO

Lib. 1. de Divinatione.

Aliæ terræ peſtilentes, aliæ ſalubres, aliæ quæ acuta ingenia ignant, aliæ quæ retuſa. Quæ omnia fiunt & ex cœli varietate, & ex diſparili aſpiratione terrarum.

MONTAIGNE

au 11. livr. des Eſſais chap. XII.

Si par experience nous touchons à la main que la forme de noſtre eſprit depend de l'air, du climat, & du terroir où nous naiſſons: non ſeulement le teint, la taille, la complection, & les contenances, mais encores les facultes de l'ame. *Et plaga cœli non ſolum ad robur corporum, ſed etiam animorum facit*, dit Vegece.

Idem docent *Polib.* lib.4. *Cicer.* 2. de Divinat. *Livius* lib.44. *Barclaius* 4. Satyr.2. *Bodin.* 5. de Rep.1.

HUARTE

en el exam. de ingenios chap. 11.

No ſolamente ſe conoce eſta variedad de coſtumbres en regiones tan apartadas, pero aun en lugares que non diſtan mas que una pequenda legua non ſe puede creer la differentia, que ay de ingenios entre los moradores.

Van de Noodtſakelijckheyt, ende verſcheydenheyt des Luchts, ende uyt wat oorſaken deſelve veel veranderinge onderworpen is.

Het eerſte Capittel.

NAdien dat aen de Lucht is wonder veel gelegen,
Soo dient van ſijne kracht hier mede niet geſwegen,
De lucht ſpeelt in den menſch ſoo langh ſijn ader ſlaet,
Het zy dat hy ſich ruſt, of op en neder gaet,
Wy nemen ſpijs en dranck alleen by korte ſtonden,
Na dat de tijt vereyſcht, en dienſtigh wert bevonden;
Maer yeder nut de lucht door al den gantſchen dagh,
Soo dat hy ſijn gebruyck niet eens ontbeeren mach.
Het ſtaet dan yeder menſch met alle vlijt te letten,
Waer dat hy, na de kunſt, ſijn woningh heeft te zetten;
Want ſo hy ſich begeeft in ongeſonde lucht,
Weet dat ſijn korte tijt in haeſt daer henen vlucht:
Weet dat uyt vuylen ſtanck en ongeſonde dampen
Niet anders rijſen kan als veelderhande rampen.
Weeſt dan voor 't Element en ſijne kracht bevreeſt:
Want uyt een dicke lucht ontſtaet een dommen geeſt.

ONder de ſes verhaelde middelen der Geſontheyt, en is de lucht de minſte niet. Sy gheeft onſe natuerlijcke warmte en geeſten, bequaem voedſel, en de verkoelingh ontfanght oock daerenboven de roockachtige dampinge, die ons lichaem uytgeeft. Wt deſe drie oorſaken is de lucht een van de middelen om onſe Geſontheyt te helpen bewaren: het welck zy doet ſo van wegen datſe ronts-om ons ſweeſt, en door de kleyne ſweet-gaetjens van de huyt binnen ons lichaem dringht, als inſonderheyt datſe door den aſem ingetrocken werdt. Op deſe maniere heeft ſe de meeſte macht om ons lichaem te veranderen, alſoſe met meerder hoop ende kracht indringht. Door het adem-halen, vervult ſy eerſt de mont, neus, herſſenen, de ſtroote-pijp, ofte lucht-ader, longe, hert, en alle de ſlagaderen, uyt dewelke ſy als in een oogenblick door het gheheele lichaem verſpreyt werdt.

Van wat **Geſtaltenis** ofte **Hoedanigheydt** de lucht is, deſelve geeftſe eerſt aen de geeſten, daerna aen de humeuren, ten leſten oock aen de geſtaltenis van de deelen des lichaems.

De beſte lucht is, dewelcke in hitte, koude, vochtigheydt, en drooghte gematight is, die dun, ſuyver en klaer is, die met ſachte winden beweeght, ende ſomtijdts met een geſonden regen ghedoopt werdt. Want door de winden, inſonderheydt die uyt het Noorden waeyen, te ſeer beroert zijnde, is ſy al te droogh. Maer alſſe met matige pooſen door-waeyt ende ſomtijts, doch niet lange, beregent werdt, dan werdt de drooghte door den regen ververſt, en waerom den regen door de drooghte ghematight. Sodanige lucht behoudt onſe natuerlijcke warmte in haer matigheyt, verquickt de geeſten, verdunt het bloet, verheught het herte, vermaeckt het gemoedt, verweckt den geeſt en verſtant, bewaert het gantſche lichaem in volle geſontheyt, en maeckt het ſelve wacker tot alle werckinge, en is yeder menſchen van wat jaren, en gematigheyt hy zijn mach, nut en geſont.

In tegendeel is het quade ende ongheſonde lucht die te heet, te kout, te vochtigh ofte te droogh is, alſo deſelve ons lichaem doet veranderen van haren natuerlijcken ſtant, ende haer ongematigheydt ons indruckt. Evenwel is ſodanige onghematighde lucht den eenen ſoo onbequaem niet, als den anderen, gelijck hier na in het tweede Deel gheſeydt ſal werden.

Noch ergher is de beſloten lucht, ghelijck in Kamers die langh toegheſtaen hebben. Soo verhaelt *Albertus Magnus* van een Put die te Padua gheopent werde, waer uyt ſoo quade lucht quam, datter vele menſchen af-ſtorven. Dicke, miſtighe, onſuyvere lucht, verdonckert de geeſten, verdickt ende verſwackt het bloet ende de humeuren, benaut het herte, beſwaert het gemoedt, ende maeckt het gantſche lichaem loom en traegh: ende overvallende ende verſwackende de natuerlijcke warmte, belet alle haer werckinge, en maeckt den menſche grof, dom, ende plomp.

Heete lucht verhet onſe lichamen, verdunt ende verſmelt de humeuren, vermindert de krachten: ende indienſe heel heet is, maeckt daer-en-boven een kort leven. Daerom ſeyde *Ariſtoteles* dat de Moren, ende die van Africa, daer de Son de aerde ſeer verhet, woonen, niet langh en leven, om dat haer natuerlijcke warmte door de groote hitte van de Son vervlieght, en haer lichamen haeſt verdrooght werden. Daerbeneffens doet de heete lucht ſweeten, ende het water-maken verminderen, verweckt dorſt, krenckt het verteeren van de ſpijſe, ende alle natuerlijcke werckinge.

In tegendeel de koude lucht verkoelt, treckt toe, maeckt vaſt, beſluyt ende vermeerdert de innerlijcke warmte, en doet daer door alles beter verteren; verweckt het water, ſoo om dat de vochtigheyt niet uyt en ſweet, als oock inſonderheydt om datſe door het toeſluyten ende toedringen, gelijck als met de handt uyt een natte ſpongie na beneden uytgheperſt werdt. Daerenboven maeckt de koude lucht dat de lichamen ſterck en van goede coleur zijn, het welck men ſiet aen de Luyden die in 't Noorde woonen.

De vochtige lucht vervochtight het lichaem, verſacht de huyt, doet veel overtolligheydt groeyen, maeckt de menſchen van geeſten en leden traegh.

De drooge lucht verdrooght alle de geſtaltenis des lichaems, vermindert de overtolligheyt, maeckt het lichaem rap, en ras, en den geeſt wacker.

Hoe nu deſe onmatigheyt verbetert werdt, ſullen wy in 't tweede Deel aen-wijſen.

Wat vorders de geſtaltenis des Luchts aengaet, de-ſelve en is niet allefins, en altijt even-eens, maer verandert uyt verſcheyde oorſaken. En voor-eerſt is ſy verſcheyde na de ſituatie ofte gelegentheydt ende nature van de plaetſe.

Tot de **Gelegentheyt** behoort eerſtelijck op wat climaet ofte hoeck van de werelt de plaetſe gelegen is. Het eene Landt is heeter ofte kouder, na dat het verder ofte naerder leyt van den Circkel *Equinoctiael* ofte *Tropico Cancri*, ende op wat graet ende breete, ghelijck de Sterre-kijckers ſpreken. Want hoe een Landt langer de Sonne heeft, en hoe de ſtralen daer rechter en vlacker op vallen, hoe het warmer is: en in tegendeel, kouder.

Wt deſe gelegentheyt voornamelijck, iſſer niet alleen groote veranderinghe onder de menſchen van langh leven, ſterckte, en geſontheyt des Lichaems, maer oock in verſtant en manieren. So ſeydt *Hippocrates* in ſijn Boeck van de Lucht, Wateren en plaetſen, dat de ghene die in de Noortſche Steden woonen, wat wilder ende woeſter zijn, ende niet ſoo gaeu van verſtant, als die van 't Ooſten. Het welck de Poët *Lucanus* mede aengheroert heeft in ſijn achtſte Boeck:

Wat in de ſoete Lucht van Ooſten werdt gebaert,
Dat is van ſachte ſtof, en van een heuſchen aert;
Maer uyt het Noorde-rack daer komen harde menſchen,
Die ſpotten met de doodt, en niet als krijgh en wenſchen.

Tot beveſtingh van die leeringe, heeft *Galenus* een Boeck geſchreven, bewijſende dat de manieren des Gemoedts, volgen de complexie en gematigheyt van 't Lichaem, en dat na gelegentheyt van de wermte, koude, vochtigheydt, ofte drooghte van het Landt, daer de menſchen woonen, ende van de ſpijſe dieſe eten, en het water datſe drincken, ende de Lucht dieſe in-trecken, de een mal is, en d'ander wijs: d'een ſtout en d'ander bloo: d'een wreet ende d'ander barmhertigh: en zoo voort. Ende om ſulcks vaſt te maken, brenght hy verſcheyde plaetſen by, uyt *Hippocrates*, *Plato*, ende *Ariſtoteles*, dewelcke beveſtigen, dat het onderſcheyt der natien zo in de gheſtaltenis des lichaems, als in de conditien der Zielen ſpruyt uyt de verſcheydenheyt van de gematigheyt. En men ſiet klaerlijck door de ervarentheydt, hoe veel de Griecken verſchelen van de Moſcoviters, de Françoyſen van de Spaengjaerts, de Indianen van de Duytſchen, de Moren van de Engelſchen. Ende ſulcks en blijckt niet alleen in Landen zoo verre van malkanderen gelegen, maer oock in na-burige Provintien. Laet ons maer aenſien de Brabanders, Vlamingen, Hollanders, Walen, Vrieſen, en andere naburighe volckeren, wy zullen daer in bemercken verſcheyden weſen, manieren, en conditien, en dat om de verſcheyde gematigheyt, die elcke van deſelvige Provintien heeft.

Die dan tuſſchen beyde in een ghematight Landt, daer het niet te heet ofte te kout is, woonen, zijnder beſt aen; ende niet alleen gheſonſt van Lichaem, maer oock van verſtant, manieren, ende wijſheydt beſt begaeft. So ſeydt een Egyptiſch Prieſter by *Plato* in *Timæo*, dat de gematighſte Landen de wijſte verſtanden voort-brengen. *Ariſtoteles* ſchrijft mede datſe woeſt van weſen ende manieren zijn, die in te heete ofte in te koude plaetſen woonen: want, ſeyt „ hy 14. *Probl.* 1. de beſte gematigheyt is niet alleen „ het Lichaem, maer oock het Verſtant der Men- „ ſchen nut: dan al wat uytſteeckt, verandert, en „ verkeert zo de ghematigheyt van 't Lichaem, als van 't Verſtant. Verghelijckende evenwel de heete plaetſen met de koude; ſeydt, 14. *Probl.* 15. dat de Luyden in de warme Landen wijſer en verſtandiger zijn, als in de koude. Diergelijcke wert van *Galenus* bygebracht, in het tweede Boeck van de Gematighe-heden, op het ſeſte Capittel. Als oock in het tweede Boeck van de behoudenis der Geſontheyt, op het ſevende Capittel, alwaer hy beſluyt, dat de beſt-geſtelde Lichamen niet als in middelbare, en ghematighde „ Landen gevonden werden: Het beſte Lichaem, „ ſeyt hy, 't welck is als een regel van *Polycletus*, heeft „ in ons Lant, als wel gematight zijnde, veel ſijn ge- „ lijck. Maer by de Françoyſen, Scythen, Egypte- „ naers, Arabiers en is ſulcks gantſch niet te vinden. „ En hy voeghter by: Het gene in ons Landt, het „ welck wijt en breet is, in 't midden gehouden wert, „ is voorwaer aldergematighſt, gelijk het Vaderlant van *Hippocrates*. Hier uyt hebben ſommige nieuwe Schrijvers ghenomen, datter buyten Griecken-landt noyt, oock door mirakel, een groot verſtant voortgekomen is, dat niet van vele verſtanden der Griecken overtreft zoude zijn. Dewijl in ander Landen van wegen de Philoſophie, niemant tot de hoogheyt van *Plato* ofte *Ariſtoteles* noch oyt geſien en is: noch uyt de Medicijns yemant ergens uytgemunt en heeft, als *Hippocrates* en *Galenus*: gelijk oock uyt de Orateuren niemant het en kan halen by de vloeyende wel-ſprekentheyt van *Demoſthenus*: of uyt de Poëten by de aerdigheyt van *Homerus*, en zoo voort in ander konſten en wetenſchappen. Maer al iſt waer, dat *Galenus* geſeyt heeft, datter by de Scythen van aller menſchen gedachten maer een Philoſooph geweeſt is, en te Athenen veel diergelijke. Oock dat te Abdera veel dwaſen geboren zijn, en weynigh te Athenen, waer van *Apuleius* ſchrijft, by de plompe Scythen is de wijſe Philoſooph *Anacharſis* gheboren, en by die van Athenen den dwaſen *Cato Melicides*: des niet tegenſtaende, zo en behooren evenwel andere Landen niet veracht te blijven, inſonderheyt ſommige, dewelcke indienſe niet beter, altijt zo wel gematight zijn, als onder

onder een climaet gelegen; gelijck het uytterſte deel van Italien, 't welck den wijſen *Pythagoras*, en vele van ſijn na-volgers voort-ghebracht heeft. Maer wijckt *Iulius Cæſar* wel voor *Alexander*? Is *Cato* minder als *Socrates*? *Cicero* als *Demoſthenes*? *Virgilius* als *Homerus*? Ende nu om van andere Landen te ſwijgen, ende te toonen dat de Lucht alleen het verſtant niet en geeft, wert tegenwoordigh met minder verwonderingh in de Staten van Hollandt aengehoort de welſprekende tonge van d'Heer Raet-Penſionaris *Cats*, als eertijts die van *Demoſthenes* te Athenen, ofte die van *Cicero* te Romen? Heeft dezelve Heere de Nederlantſche Poëſie midden onder ſijn groote en laſtige ampten, niet zoo veel luyſters ghegeven, als *Homerus* de Grieckſche, *Virgilius* de Latijnſche? Wy volghen *Virgilium*, *Virgilius Homerum*, en die heeft ontallijcke plaetſen van de heylighe Schrifture ghevolght, ghelijck aengheteyckent is by den Hooghgheleerden Heere *Daniel Heinſius*, dewelcke met ſijn Grieckſche ende Latijnſche verſſen al d'oude Poëten de Croon van 't hooft ghenomen heeft, daer by bezittende de gheleertheyt ende de talen van Ooſten ende Weſten. Wy zouden van andere wetenſchappen mede treffelijcke Lichten uyt ons Landt konnen by-brenghen, dan alſo wy hier geen Lof-dicht en ſchrijven, zoo ſullen wy 't daer by laten. *Iuvenal. Sat.* 10.

Democritus een deftigh man,
Die iſt die 't ons bewijſen kan,
Dat even uyt een ſwarte lucht,
Daer onder ziel en lichaem ſucht.
Dat even in een rouwe kuſt
De geeſt niet uyt en wert gebluſt;
Maer dat oock in een ſelſaem lant
By wijlen rijſt een groot verſtant.

Maer hoewel de Lucht verſcheelt, na dat de plaetſe van den geſeyden Circkel gelegen is, en dat elck climaet een beſondere gematigheyt van de lucht heeft, zo zijnder evenwel noch andere dingen, die oock in een en het ſelfde climaet de Lucht doen veanderen, en dien volgende oock de geſtaltenis van het lichaem ende Gemoedt in de menſchen. So ſeyde *Cicero de Fato*, van Griecken-landt, dat te Athenen een dunne lucht was, en 't volck daerom ſcherper van verſtant, als te Thebe, maer 20 mijlen daer van daen, alwaer een dicke lucht was, en bot volck. *Horat.* 2. *Epiſt.* 2.

Men zou wel ſweeren voor gewis,
Dat onſe Fop geboren is
In eenigh rou en ſelſaem lant,
Daer niet en woont als onverſtant,
Daer niet als dicke lucht en ſweeft,
En daer geen menſch vernuft en heeft.

Soo en woonen oock nerghens in een climaet de ſwarte Moren, als alleen in Moren-landt, en dat om den beſondere aert van de plaetſe. Want aldaer komt by andere oorſaken, die met d'andere, onder een climaet gelegen, gemeen zijn, dit noch by, dat het lant van naturen zandigh en ſavelachtigh is, het welck de ontfangen hitte langer behoudt, en de Lichamen van de inwoonders verdrooght en verbrant.

Soo dat dan ten tweeden **den eyghen aerdt ende Nature van 't Lant** mede wat doen kan tot de gematigheyt van de Lucht: Waer in ghemerckt wert, van wat nut het zy, ofte het hoogh of leegh is, hoe de bergen ofte valeyen gelegen zijn: wat voor winden daer meeſt waeyen: ofte het ontrent de Zee, of by Moeraſſen leyt. Want daer is veel aen ghelegen of het een vette, kleyige, ſteenachtige, zantachtige, ofte magere landſdouwe is: offer metael gevonden werdt, ofte niet, of het effen en vlack landt is, ofte vol berghen en valeyen. Dewijle zandighe ende magere grondt een drooghe lucht maeckt, ende vette grondt een vochtighe lucht. De Landen daer Mijnen ghegraven werden, geven dickwils een fenijnighe ende quaet-aerdige lucht van haer, ende verwecken zo in de naeſt-gelegen Steden eenige fieckten, die aldaer *Endemy*, ofte dat Lant eygen werden. Hooge plaetſen zijn gemeenlijck kouder, ende werden van de winden meer door-blaſen. De leege zijn heeter, ende ontfanghen raſſer ende krachtigher den weder-ſlagh van de ſtralen der Sonne, ende die onder den bergh teghen het Ooſten ende Zuyden haer woon-plaets hebben, voelen veel meer hitte, als de ghene die achter den bergh in 't Ooſten ofte Zuyden woonen, ende dewelcke het Noorden en Weſten open hebben, ende van het Ooſten ende Zuyden, door den bergh afgheſloten zijn. Want die op de vorige wijſe gelegen zijn, ontfangen terſtont de ſtralen van de morgen-zon, ende moeten oock de hitte van de middagh-zon uytſtaen: Maer die op de laetſte maniere achter den bergh woonen, zijn het meeſten-deel van den dagh ſonder Sonne-ſtralen, ende legghen ondertuſſchen voor de Noordtſche winden open, ende krijgen eerſt de ſtralen van de Son, als ſy daelt ende aen 't ondergaen is. Siet hier van breeder by Doctor *Septalius*, in ſijn uyt-legginge op *Hipp. de aër aq. & locis*, en op *Ariſt.* 1. *Probl.* 53.

De **Bergen** veroorſaken mede dat ſommige Landen ſekere winden min ofte meer onderworpen zijn, ende alſoo volgens den aert van alſulcke winden, alſſe ontfangen, heeter ofte kouder zijn. Want indien de Bergen den Noorden wint ſteuten ende uyt-houden, ende den Zuyden wint in-laten, dat maeckt de plaets warmer en vochtiger: ter contrarie indien door het leggen van de Bergen den Zuyden wint den toegang benomen wert, ende den Noorden ontfangen, dan is 't landt kouder en drooger.

De Steden die na de op-gaende Son legghen, zijn

 geſonder,

geſonder, als de ghene, die na het Noorden, ofte na de heete winden toe ſtrecken: en hare inwoonders zijn levender van weſen, en hebben een beter koleur, ende daer komen minder Sieckten. Dewijl hitte en koude aldaer ghematight is: Daerbeneffens ſo is al het water, dat na den Ooſten, ofte den op-gangh van de Son leyt, klaer, zuyver, ende lieffelijck. Maer de wateren die na het Weſten, en den onder-gangh van de Son legghen, ende voor de winden die uyt Ooſten waeyen, bedeckt zijn, werden dan van heete, dan van koude winden licht overwaeyt, ende maken derhalven dat ſodanige Landen vele ſieckten onderworpen zijn. Want ſy en hebben de glans van de Sonne niet, voor datſe heel hoogh is. Ende des Somers waeyender 's morgens koele winden, ende den dou valt: ende voorts de Son tot haer komende door-braet de menſchen. Hierom ſeyt *Celſus* oock wel, dat de gene die de geſontheyt lief hadden, haer moeſten wachten voor de morgen ende avont-lucht.

Onthout my, Lezer, deſen raet,
En geeft u niet te vroegh op ſtraet,
Maer vroegh des avonts onder 't dack,
Dat is geſont en groot gemack.

Alſoo hebben oock een beſondere gheſtaltenis des luchts, alſulcke Steden, dewelcke legghen op heete winden, ende die tuſſchen des Winters Sonnen op-gangh, ende ondergangh door-blaſen: Als oock die contrarie gelegen zijn, ende koude winden tuſſchen den Somerſchen opgangh en ondergangh der Sonnen ontfanghen. Van 't welcke breeder verhandelt wert by *Hippocrates*, in 't Boeck van de lucht, wateren, ende plaetſen, niet verre van 't begin: ende by *Cardanus* en *Septalius*, in haer uyt-leggingen.

De Zee ende Moeraſſen ontrent eenighe plaetſen zijnde, maken aldaer mede een beſondere veranderingh in de lucht. Want uyt ſulcke vochtighe en waterachtige plaetſen werden veel vochtige dampen in-ghetrocken, dewelcke haer onder de lucht vermengen, en deſelve vochtigh maken: Ende dat te meer, indien de Zee ofte Moerras in het Zuyden leyt; want de winden daer van daen waeyende, vermeerderen de vochtigheydt. Dat indien de wateren in 't Noorden gelegen zijn, ſo ſal ſonder twijffel de kouwigheydt door de Noorde winden vermeerderen. Maer ſoo de Moeras, ofte de Zee in 't Ooſten leyt, ende ſulcks niet verre, dat ſal ſtoffe van overvloedige vochtigheyt aen-brengen, ende de op-gaende Son ſal lichtelijck de vochtige dampen in de plaetſen daer ſy na toe komt, met haer ſlepen. Dan by aldien datter meer weghs is tuſſchen de Zee ende de plaetſen die in 't Ooſten legghen, ſoo werden de dampen, die daer van op-komen, van de ſtralen der Sonne verhit ende verdrooght, ende brenghen een drooghte in de plaetſen, daerſe komen. Maer daer komt minder vochtigheyt van de wateren, die in 't Weſten gelegen zijn. Want de dampen, die daer uyt waeſſemen, werden van de ondergaende Son wech-ghevoert; ten ware de ſtercke winden het contrarie deden. Dit is evenwel inſonderheyt te verſtaen van effen, ende velt-achtighe Landen. Want indien der oock berghen zijn, ſoo en konnen deſelve niet weynigh de matigheyt, daer wy af geſeydt hebben, des luchts, van de Zee, ofte andere wateren voort-komende, vermeerderen of verminderen. Want indien het landt van voren de Zee, ofte ander water heeft, ende van achteren Bergen, ſoo verminderen ſy de qualiteyt ofte hoedanigheydt van de lucht, die door de by-leggende wateren aengekomen is, door dien datſe beletten ende verhinderen, dat de dampen ende winden, die uyt de Zee ofte waterachtighe plaetſen waeyen, niet voort en konnen gaen, maer aldaer ge-lijck als met een muur tegen-gehouden werden, ende alſoo verſamelende, ende vermeerderende haer krachten, meerder uytſpreyen. By exempel, indien een Poel, Zee ofte Moeras in 't Zuyden van eenige Stadt ofte Lant gelegen ware: en dat deſelvige van achteren, ofte uyt het Noorden met Berghen beſet was, ſoo ſoude den Zuyden wint in ſulcken ghelegentheydt als beſloten zijnde, veel groote hitte ende vochtighey verwecken, als in een open en vlack velt, daer hy voort-loopen mocht. Soo oock indien in 't Ooſten ofte Weſten een Moeras ofte de Zee het lant bepaelde, en het ſelve van achteren met berghen beçingelt was: ſo ſouden de winden haer gematigheden veel krachtiger in-ſtorten, als in een vlack veldt.

Alſoo gaet het oock met de Mynen. Want de ſtinckende dampen die daer gemeenlijck op-geworpen worden, mengen haer onder de lucht, ende werden door de winden in de na-burige plaetſen gedreven, daer toe niet weynighen helpt, de gelegentheyt, gelijck geſeyt is, van de bergen. Maer de ſpeloncken, ende hollen der aerden, fenijnige dampen van haer ghevende, konnen de lucht aldermeeſt bederven. Daer van hebben wy hier een notabel exempel aen-geweſen, dat ontrent Napels in Italien een plaets is, die ſoo vergiftighe dampen op-geeft, dat alle dieren, die daer wat over blijven ſtaen, op ſtaende voet doot blijven, ten zy datſe terſtont in een ſtil-ſtaende Poel daer ontrent, *Lago d' Agnano* ghenaemt, gheworpen werden. *Leander Albertus*, die de plaetſen van Italien in de Italiaenſche ſprake ſeer wel beſchreven heeft, geeft hier van goede redenen: Ick geloove, ſeyt hy, dat de dieren hier aldus ſterven, om de ſtinckende en fenijnighe dampen, die gheſtadigh op-trecken van onderen uyt de aerden, daer Mijnen zijn van ſwavel, aluyn, ende dierghelijcke: dewelcke daerom te ſchadelijcker zijn, om datſe op een kleyne plaetſe, ende daerom dicht by malkanderen gedrongen zijnde, op-komen. Waerom ſy ſoo veel meer den adem ſluyten, ende de Dieren doen ſticken. Maer datſe

daer na in dat water geworpen zijnde, wederom bekomen, meent hy, miſſchien te gheſchieden, om dat de levende geeſten door den fenijnigen damp beſloten zijnde, blijven gelijck al ſlapende: en dat daerna door de kou van't water ſy terſtont bekomen, maer ſo men daer wat te langh mede vertoeft, dat dan de levende geeſten gantſch onderdruckt werden, en den eeuwigen ſlaep volght, ſonder van het water eenige baet te krijghen. Niet verre van die plaetſe is noch een ander lack ofte ſtilſtaende water, eertijts *Avernus*, ende nu *Lago d'Averno* genaemt, om dat het door ſijn ſtinckende dampen alle de voghelen, die daer over vlogen, neder dede doot vallen. Hier van ſpreekt de Poët *Virgilius* in ſijn ſeſte Boeck, daer *Æneas* en *Sibylla* na de hel gingen, waer van alhier de mont by alle oude Schrijvers geſtelt wert:

Wat vogel oyt beſtont op deſen pael te ſweven,
Die viel in haeſten neer, en liet terſtont het leven;
So grouſaem was de ſtanck die uyt het water quam,
Dat gantſch het Griecken-lant hem voor den afgront nam.

Maer de Keyſer Auguſtus heeft de Boſſchen, die daer ront-om ſtonden, uyt doen roeyen, en alſoo al den ſtanck ende ongeſontheyt van het water wechgenomen, ghelijck ick geſien hebbe dat het noch op deſe tijdt is. Want dichte boſſchen beletten dat het ſchijnen van de Son ofte Mane daer ontrent niet en komen, ende oock dat de lucht niet beweeght kan werden, het welck nootſakelijck verdervinge ende ſtanck moet verwecken.

Van de Vier getijden des jaers, en wat veranderingh ſy in de Lucht, ende ons Lichaem maken.

Het II. Capittel.

Et Iaer wert afgedeelt in vierderley getijden,
Die om des werelts-kloot met raſſe paerden rijden,
Gebruyckt't na rechten eyſch u jaren, ſoete jeught,
Geen deel is ſonder leet, geen deel is ſonder vreught,
Geen deel is ſonder vrucht, geen deel is ſonder ſchade,
Ghy, dient u van den tijdt, eer dat het is te ſpade,
Let met hoe raſſen ſpoet u leven henen glijt,
Ghy ſult noyt weder zijn dat ghy op heden zijt.

Ianuarius — Lou-maent.

Het jaer is weder nieu, maer met de nieuwe jaren
Verout ons kranck geſtel, dat wy daer henen varen;
Maer't is een kleyn verlies al rimpelt ons het vel,
Als maer de geeſt vernieut ſo gaen de ſaken wel.

Februarius — Sprockel-maent.

Al komt de gulde zon eens kijcken door de ſpleten,
Noch heeft de ſtrenge vorſt haer koude niet vergeten:
Ghy, blijft noch in de koy, dat acht ick alderbeſt,
't Is dwaesheyt al te ras te vliegen uyt den neſt.

Martius — Lente-maent.

De Meert, hoewel onweert, komt in het velt getreden,
De Meert ſteeckt met den ſteert, en treft de ſwacke leden:
De Meert brenght aen het licht dat in het duyſter lagh;
Ghy, maeckt dat u de Meert geen hinder doen en magh.

Aprilis — Gras-maent.

Ick ben der maenden maeght, en moeder van de bloemen,
Wat kan de nieuwe moſt, wat kan het koren roemen?
Men prijſe wat den Herfſt en wat de Somer wint,
Het groen, het eerſte groen is boven al bemint.

Mayus — Bloey-maent.

Ick ben de ſoete Mey, een bruyloft van de dieren,
Het zy die in het wout, of in het water ſwieren;
Wel paert, O jeughdigh heyr; en geeft u uyt den neſt,
Wat out is mach het doen, maer 't voegt de jonkheyt beſt.

Iunius — Braeck-maent.

De Lent is al te koel; de Somer plagh te branden,
De koors heerſcht in den Herfſt, des winters klipper-tanden,
Ick ben de middel-maet, niet heet of niet te kout;
Hy doet een edel dingh die maet en regel hout.

Julius — Hoy-maent.

Waerom hoor ick voor quaet mijn doen van yemant ſchelden,
Al maey ick kruyt en bloem, wat ſchaet het aen de velden?
Gelooft het, ſtage jeught en heeft noyt menſch geluckt,
Al wat op aerden waſt dient eens te zijn gepluckt.

Auguſtus — Oegſt-maent.

Al wert het bloem gewas van alle man gepreſen,
Haer bladt valt in het ſtof, mijn koren wert geleſen,
Een yeder is gepaſt oock met het dorre graen,
Maer is de roos verlept, ſo wilder niemant aen.

September — Fruyt-maent.

Komt ſnoeper, gragen hoop, ick brengh u nieuwe vruchten,
Maer etet niet te veel, of ghy ſult namaels ſuchten,
Dus ſo ghy qualijck vaert, het is u eygen ſchult,
Al wie geen raet en volght die lijden met gedult.

October — Wijn-maent.

Ick ſchenck het edel nat, het ſap van ſoete druyven,
Dat druck en ſware ſorgh doet uyt den geeſt verſchuyven:
Het leven is van't broot, 't wel-leven van den wijn,
Ten dede mijn gewas, wie ſouder vrolijck zijn?

November — Slacht-maent.

Hoe ſlacht men al het vee om ons te mogen laven!
De mont verſlint het al, ons buycken worden graven:
't Is eerſt voor ons gedoot, al wat de keucken geeft,
En vraeghje noch waerom de menſch niet langh en leeft?

December. 𝔚𝔦𝔫𝔱𝔢𝔯-𝔪𝔞𝔢𝔫𝔱.

Komt oeffent nu het lijf, de hit is wech geweken,
Gaet bolt, of ſlaet den bal, geen mugh en ſal u ſteken;
Laet ſparen, dien het luſt, ick teer gelijck een graef,
De winter is een heer, de ſomer maer een ſlaef.

DE Vier-getijden van 't jaer maken oock groote veranderingh in Lucht, ende met eenen in ons Lichaem. Sy zijn van Godt ingheſtelt om alles by beurte om te doen gaen, om nieuwe dinghen voor te brengen ende rijp te maken, ende hebben haren oorſpronck uyt het draeyen van den Hemel en Sterren, inſonderheydt van Son ende Maen, ghelijck *Plato* in *Timæo*, ende daer over *Chalcidius* bewijſen, *Virgil.* 1. *Georg.*

——— Vos ô clariſſima mundi
Lumina, labentem cœlo quæ ducitis annum.

Het welck van *Moſes* oock beveſtight wert in het eerſte Capittel van het Boeck der Scheppinge, met „ deſe woorden: Ende Godt ſprack: Daer worden „ lichten aen het Firmament des Hemels en ſchey- „ den dagh ende nacht, ende ſijn teeckenen, tijden, „ [te weten, de vier Iaer-getijden] dagen ende jaren. Gelijck dan een jaer gerekent wert; als de zon met ſijnen geſtadigen loop in de tijt van drie hondert vijf ende tſeſtigh dagen de twaelf tekenen van den *Zodiacus* doorloopen heeft; ſo werden by de Sterrekijckers die twaelf teeckenen met het jaer in vieren gedeelt, ende elck jaer-ghety drie teeckenen toegevoeght. So dat by haer de Lenten zijn, als de Son in den Ram, Stier ende Tweelingh is (alſo noemen ſy de teecken van den Circkel Zodiacus, door dewelcke de Son ſijnen loop heeft:) de Somer als hy gaet door de Creeft, Leeuw, ende Maeght: Den Herfſt, door de Schalen, Scorpioen, en Pijl-ſchieter; de Winter door den Bock, Water, ende Viſſchen. Dit is de verdeelinge van de Sterre-kijckers, die elck jaer-getijde even groot rekenen. Maer de Doctoren, alſooſe niet alleen na den loop der Sonne, maer voornamelijck na de ghematigheydt des luchts deſe tijden af-meten, ſoo noemen ſy de Lenten, wanneer de gheſtalteniſſe des luchts aldergetemperſt is; Somer, wanneer deſelve heet ende drooghis; Herfſt, alſſe kout ende droogh ofte liever ongeſtadigh is; Winter, alſſe vochtigh en kout is. Welcke hoedanigheden om vele redenen alſoo door malkanderen verdeelt zijn, als oock om dat de aerde des winters nat ghemaeckt ſoude werden, in 't voor-jaer het zaedt ontfanghen, in de ſomer rijp maken, in den herfſt vruchten geven, ende gelijck *Boëthius* wel ſeyt 4. *de Conſ. Philoſ.* 6.

De Lente geeft ons rieckent kruyt,
De zomer brenght het koren uyt,
Den herreſſt doet de fruyten waſſen,
De winter maeckt ons volle plaſſen.

Nu wat een groote voorſienigheyt is het, dat om dat de winter alleen met haer koude niet en ſoude doen vervrieſen, ofte de Somer alleen met ſijn hitte verbranden, de middele gematigheyt van de Lenten ende Herfſt tuſſchen beyde ghevoeght is, op dat de dinghen door de ſelfde voetſtappen onbeſchadight wederom ſouden keeren! Maer alſo de landen in gematigheyt veel onder malkanderen verſcheelen, ſoo en ſtellen de Doctoren oock de getijden des Iaers, in alle landen niet even gelijck.

In het eylant *Thaſus*, daer onſen *Hippocrates* woonde, werde de Winter bepaelt van den ondergang van de ſeven ſterren, ofte het beginſel van November tot dat in 't voor-jaer dagh en nacht even langh waren; Ende van die tijdt de Lenten tot den opganck van de ſeven ſterren, dat is, ontrent den ſevenden dagh van Mey: De Somer van den opganck van de ſeven ſterren tot den opganck van de ſterre *Arcturus* ghenaemt, het welk is ontrent het midden van September: Den Herfſt van die tijdt tot den ondergangh van de ſeven ſterren. Ende na deſe rekeningh ſoo werden den winter toeghevoeght vier maenden ende thien dagen; even-veel de Somer, de Lenten maer twee maenden ende eenige dagen: den Herfſt naeulijcks twee maenden. En in veel Noortſche Landen en beginnen de lenten en de gematigheyt des luchts, waer door wy niet en beven van koude, noch en ſweeten van hitte, niet terſtont met dat de dagen en nachten in 't voor-jaer even lanck zijn, maer een ruymen tijt daer na; want wy dan noch dickwils ſitteren van koude, ende na het vyer toe kruypen, ende de Somer en duert daer geen vier heele maenden; noch de Herfſt en begint niet van den opgangh van *Arcturus*: noch de winter en is in de vierde maent niet uyt. *Proſper Alpinus*, een treffelijck Doctor ende Profeſſor tot *Padua* in Italien, daer ick hem weynigh voor ſijn overlijden heb hooren leſen, ſchrijft in het eerſte boeck van de Medicijne der Egyptenaren op het ſevende Capittel, dat in Egypten, daer hy gheweeſt hadde, de lenten, of het gematighſte deel van het jaer in de maenden van Ianuarius en Februarius ghehen werden dat de Somer aldaer begint in de Maert, en duert tot het laetſte van Auguſtus; den Herfſt September en October; dat de winter met November ende December uyt heeft.

Om nu in 't beſonder van elck Iaer-gety te ſpreken, ſullen wy beginnen van de 𝔏𝔢𝔫𝔱𝔢𝔫/ die de ander in aengenaemheydt te boven gaen; dewelcke alſooſe alle dinghen uyt doet komen, ende gelijck als een nieu leven gheven: ſoo hebben *Ioſue*, ende andere onder de Ioden (Siet *Garzoni*, *nella Piazza univerſale, diſcorſo* 38. ende *Cæl. Rhodig.* 1. *Ant. Lect.* 9.) gemeent dat het begin van de werelt in de Lenten geweeſt is,

het

het welck den Outvader *Ambroſius* oock beveſtight, en de Poëet *Virgilius* mede aenroert. 2. *Georg.*

Men houdt het voor gewis dat als die diepe gronden
Des werelts ſijn geleyt, en eerſt beveſtight ſtonden,
De Lente doen begon. Het was de ſoete tijt
Die in de kruyden ſpeelt, en op de bloemen rijt,
Die met een ſoeten reuck de menſchen kan vermaken,
En noyt door harden vorſt het velt en laet genaken.

Alſoo dan de Doctoren de vier tijden van het jaer in elcke plaets bepalen na de ghematigheydt van de Lucht, ende de veranderinge van deſelve in de hitte, koude, vochtigheydt, ende drooghte : ſoo nemen ſy de lenten voor den tijt, die ſo kout niet en is dat hy doet beven, noch ſo heet dat hy doet ſweeten : ende werden van *Hippocrates* geſeydt werm en vochtigh te weſen. Ende alhoewel *Galenus* 1. *de nat. human.* c. 33. ende 1. *de Temper.* 4. ontkent dat de Lenten werm ende vochtigh zijn ; om dat ſodanige geſtaltenis en gematigheyt niet alleen de geſontſte niet en is ; gelijck na het oordeel van *Hippocrates*, de Lenten zijn, 3. *Aphor.* 9. maer de ongeſontſte van allen : ende ſeyt dat ſy heel gematight zijn: ſo iſt evenwel ſulcx, dat *Hippocrates* ende *Galenus* niet veel in deſe ſaken en ſchijnen te verſchelen: Want die werme ende vochtige gheſtaltenis is alleen ongeſont, en de bedervinge ſeer onderworpen, in dewelcke de hitte ende vochtigheyt ſeer uyt-muyten. Maer daer de hitte maer matelijck boven de koude is, ende de vochtigheydt boven de drooghte, dat is een gematigheyt niet ſonder reden van de Oude gepreſen, en voor den menſchen, wiens leven in wermte ende vochtigheydt beſtaet, ſeer dienſtigh ende derhalven voor matigh te houden. Ende ſodanige is meeſtendeel de gematigheyt van de Lenten. Want na dat in 't voor-jaer de dagen ende nachten even langh zijn, ſoo begint na de Winterſche kouw de wermte te vermeerderen, en is tuſſchen beyden van de hitte van de Somer, ende de koude van den Winter. Oock begint dan de vochtigheyt, die by de winter vergadert was, van de wermte verteert te werden ; maer alſoo die wermte noch niet groot en is, ſoo werdt de vochtigheydt ſo wel niet verteert als in de Somer. Ondertuſſchen en wert by ons niet ontkent, dat alſooder een veranderingh geſchiedt van de grootſte kouw ende vochtigheyt tot de grootſte hitte ende drooghte, niet op eenige tijdt van de Lenten die ſelve ghematigheden tot een volkomen middel-mate en ſouden konnen komen. Maer ſodanige matigheyt en kan naeulijcx eenige tijt dueren.

In de lenten dan ſchijnt lucht en alles wat uyt de aerde ſpruyt, ons vriendelijck aen te lacchen : want gelijck de Poëet *Ovidius* ſeyt 1. *Faſt.*

Dan komter als een jeught in alle dingen ſijgen,
Men ſiet van ſtonden aen den wijngaert botten krijgen,
Men ſiet dat alle zaet, dat alle wortel ſpruyt,
De boomen geven loof, de velden edel kruyt,
De Lucht is in vermaeck, de ſoete vogels ſingen,
Het vee ſpeelt in het groen, de wilde dieren ſpringen,
De ſwaluw tijt te werck en bout haer leemen neſt,
Die ſy ontrent een balck of aen den gevel veſt.
De bloemen geven reuck, en doen het oogh verblijden,
Soo datter niet en is als luſt aen allen zijden.

Dan beginnen de lichamen, die in de winter door de koude by-een getrocken waren, allencxkens haer te ontſetten, het bloet wert vermeerdert, de geeſten verquickt, ende na het winterſche ys ende kou alles verheught. Waeromme de lenten gehouden werden voor de geſontſte van de tijden des jaers. Ende al iſt, dat dickwils in de lenten vele ſieckten opkomen, ſoo en zijn daer evenwel de lenten by haerſelven gheen oorſaeck van. Want de lenten en maken van wegen haer eygen nature geen nieuwigheydt, en als ſy een lichaem van goede vochtigheden krijgen, dan behouden ſy 't in dien goeden ſtaet : maer de quade vochtigheden beginnen in de lenten ghelijck als te ſmelten, ende werden van de binnenſte deelen des lichaems na buyten toe gedreven. Waerom *Galenus* de lenten ſeer wel met de oeffeninghe vergheleken heeft : dewelcke oock gheſont is, alſſe in een ſuyver lichaem gheſchiet, maer in een lichaem vol quade vochtigheden iſſe oorſaeck van ſieckten.

De **Somer** is heet ende droogh, om dat de ſtralen van de Sonne recht op onſen top neder-vallen, ende om dat de Sonne dan langer boven onſen *Horiſont* blijft. In deſe tijdt des jaers werden de lichamen heeter ende drooger, ydelder, loſſer, maſſer en ſwacker, de humeuren werden verdunt en ontſteken, ende veel galachtige ende ſcherpe vochtigheydt vergadert.

Den **Herfſt** is na de leere van *Hippocrates* droogh van de Somerſche lucht : volgens *Galenus* ongematight in gematigheden. Want 's morgens ende 's avonts iſt dan kout, ontrent de middagh warm, ende de geſtaltenis van den Herfſt is gemengt uyt hitte en kou, ende op verſcheyde uren heeft de hitte de overhant, en op verſcheyde de kou, ende vallen niet ghebroken tot malkanderen, gelijck in de gematigheyt van de lenten. Om welcke ongelijckheyt van lucht is den Herfſt aldermeeſt den ſiecken onderworpen, en op deſe tijdt des jaers wert het bloet vermindert : en de melancholie ofte ſwarte galle neemt de overhant, de lichamen werden in een gedrongen, ende de ſweet-gaten geſloten. *Horat.* 2. *Sat.* 6.

Wanneer den natten Herreſſt koomt,
Dan iſt dat yeder ſieckten ſchroomt ;
Want als de wint het velt ontbloot,
Dat is een oegſt-maent voor de doot.

De

De **Winter** is kout ende vochtigh. Want de Son verre van onſen top zijnde, ſchiet van dwers haer ſtralen, ende blijft niet lange boven onſen *Horizont*. Waerom dat het dan kouder is, als op eenige ander tijdt van 't jaer, om dat van de minder wermte de overtollige vochtigheden niet en konnen verdreven werden, ſo vermeerdert de fluymerigheyt, en het lichaem wert met ſinckingen gequelt.

Het gene dus verre van de ghematigheydt van de tijden des jaers gheſeydt is, moet verſtaen werden, alſſe haer natuerlijcke geſtaltenis behouden, ghelijck ons *Hippocrates* ſeer wel in ſijn kort-bondige ſpreucken geleert heeft. Want het gebeurt dickwils dat de Iaer-ghetijden haer ſelven onghelijck zijn, de ſomer gelijck de lenten, (3. *Aph*. 6.) de winter droogh ende Noordelijck, de lenten nat ende Zuydelijck (3. *Aph*. 11.) ofte de winter Zuydelijck, regenachtigh ende werm, de lenten droogh en Noordelijck, (3. *Aph*. 12.) De ſomer droogh en Noordelijck, den Herfſt regenachtigh ende Zuydelijck, (3. *Aph*. 13.) En dan komender oock verſcheyde ſieckten, na de verſcheydenheyt van de Iaer-getijden, dewelcke van *Hippocrates* op de gemelte plaetſen, en uyt hem van *Ariſtoteles* in ſijn *Problemata* aengeweſen werden.

Van de Winden, en de veranderingh dieſe in de Lucht, en ons Lichaem maken.

Het III. Capittel.

Maer hier dient van den wint almede wat geſchreven,
Nadien hy veel vermach ontrent des menſchen leven,
Die blaſers (ſchoon haer ſtof is van gelijcken aert
Als uyt den eygen damp en eenen geeſt gebaert)
Verkrijgen haren naem, en ſtaegh een ander weſen,
Na dat de plaetſen zijn waer uyt die zijn gereſen.
In vier ſtaet haer getal, daer ons door wert beduyt
Het Ooſten, en het Weſt, het Noorden, en het Zuyt.
Niet datter maer alleen zijn vierderhande winden,
Neen, die ter zee verkeert die kander dertigh vinden;
En twee noch boven dat; en ſo men verder gaet
Men vint het vluchtigh rot ontelbaer in der daet.
Alwaer dat waeſem is, of ſnelle dampen rijſen,
Daer is een nieuwen wint de menſchen aen te wijſen,
Maer vier gelijcke-wel dat is haer gront-getal,
Hoe veel daer heden is, of namaels weſen ſal.
Maer let hier naerder op, ghy vinter in beſchreven
De ſtonden van den menſch, de deelen van het leven,
Neemt acht op yeder wint, en watter is ontrent,
De loop van onſen tijt die ſtater in geprent.
Hy die van Ooſten komt, kan ons de Ieught beduyden,
Die van het Weſten rijſt, den aert van rype kruyden,
Neemt voor den ouderdom die uyt het Zuyden blaeſt,
Maer voor de koude doot die in het Noorden raeſt.
Haer kracht is menighfout. Sy konnen regen maken,
Sy konnen wederom een langen regen ſtaken:
Sy doen de boomen goet, en oock het jeughdigh kruyt,
Sy jagen ſlim vergif en quade dampen uyt.
Sy konnen aen den menſch (als ſy daer henen ſweven)
Sy konnen aen het vee een nieuwen adem geven;
Al watter na verderf of na verrottingh helt,
Dat wort door haer behulp in beter aert geſtelt.
Maer wilt ghy deſen gront wat nader onderleggen,
So leeſt dat onſe Vrient hier op beſtaet te ſeggen,
Mijn pen die ſluyt haer op, vermits ſy is beducht
Dat haer den ſnelle wint mocht blaſen in de lucht.

De Winden zijn wel de voornaemſte oorſaken die de lucht veranderen, ende dien volghende oock onſe lichamen. Ende 't is ſeer noodigh dat wy niet alleen en letten wat winden datter waeyen, als wy ons in de lucht begeven, maer oock in 't bouwen van huyſen, het ſtellen van deuren en venſters, ende alle uytſicht, in dewelcke de winden konnen waeyen, om met haer goede lucht ons te ververſchen, ende met ſwaren reuck ende ongeſonde dampen ons niet te beſchadigen. Het welck als *Hippocrates* in de Peſt, die gheheel Aſien ende Griecken-lant doorloopende, ſeer veel volcx om hals bracht, waer nam en in 't werck ſtelde, bewaerde menigh duyſent Menſchen van deſelfde. *Marcus Varro* mede, als hy te *Corcyren* was, en daer over-al de huyſen vol ſiecken lagen, inlatende door nieuwe venſters den Noordtooſten windt, ende ſluytende die op 't Zuyden ſtonden, ende veranderende de deure, bracht ſijn volck ende huyſgeſin geſont t'huys. So is het hier te landt ontrent de Zee, om datter veel ſteden op het Zuyden, ende Zuyt-weſt leggen, ende dat ſulcke winden hier uyt Zee op ons landt waeyen, ſo gaen de menſchen de meeſte tijdt van 't jaer ſieck, ende zijn de ſinckingen ſeer onderworpen. Waer toe mede behoort, 't gene *Vitruvius* ſeydt in 't vijfde Capittel van het eerſte Boeck: In 't Eylandt *Leſbos* is een ſtadt
„ *Mytilene* treffelijck gebout, maer niet voorſichtigh
„ gheſtelt, in welcke ſtadt, alſſer de Zuyden windt
„ waeyt, ſoo is 't volck ſieck; (want die wint ver-
„ oorſaeckt bedervinge) alſſer de Noordt-weſten,
„ dan hoeft het; als den Noorden ende Noordt-
„ ooſten, dan wert het wederom geſont. Waer uyt merckelijcken blijckt, dat de ongheſtadighe winden het lichaem onghesont maken, ende veele ſieckten toebrenghen: ende indien men alſulcke kan vlieden ofte uytſluyten, dat men minder van ſieckten ghequelt ſal werden: ende als men by ongheluck met eenige beladen is, den toeganngh van quade winden ghesloten zijnde, ſoo ſullenſe lichtelijcker ſtillen en geneſen. Soo dat niet ſonder reden *Hippocrates* belaſt een Medicijn goede kenniſſe te hebben van de winden, om wel te verſtaen de nature ende den aert van d'algemeene ſieckten, van de gheſontheydt

ofte ongeſontheyt van de Landen, van de verſcheydentheydt van de jaer-getijden, uyt welcke veranderinge, ende het waeyen van verſcheyde Winden, verſcheyde ſieckten ontſtaen. Want alſooſe veel veranderingh in de Lucht maken, en het Lichaem verſcheydelijck veranderen in hitte, koude, vochtigheydt en droochte: dickwils oock eenige quade ende vuyle dampen uyt nabuerige oft ver-gelegen plaetſen mede-brenghen, ſoo is ſeer noodtſakelijck dat wy letten op de natuer van elcken wint, en van wat oirt dat hy waeyt.

De Philoſooph *Ariſtoteles* ſeydt de Wint niet anders te weſen als een hoop drooge dampen uyt de aerde rijſende, ende rondt-om de aerde ſwevende. *Plutarchus*, volgens de opinie van *Anaximander*, meent dat hy is een vloeyende Lucht, wiens fijnſte ende vochtighſte deelen van de Son beweeght ende ghe-ſmolten zijn. Soo ſtelt oock *Seneca* de wint niet anders te zijn, als Lucht die na een zyde drijft. De oorſake van de Winden houden *Ariſtoteles* en *Seneca* alleen te weſen, waeſſem en dampen, van het water ende d'aerde, dewelcke in de Lucht op-treckende, ende ten leſten verdunnende, ruymer plaetſe haerſelven maken. Al wat de Rivieren, ende andere wateren, ende open velden waeſſems door kracht van de Son op-gheven ('t welck veel ende geſtadigh is) dat verdickt hem alle des nachts, ende tuſſchen de Bergen beſloten zijnde, wert in een Landt en plaetſe vergadert. Als die waeſſem daer ſoo vol ghepropt is, datſe geen plaets genoegh langer en heeft, wert uyt-gheperſt, ende breeckt dan met geweldt d'een ofte d'ander kant uyt, welck uyt-breken de Wint is: dewelcke hem daer na toe begheeft, daer hy beſt uyt kan, ende alwaer de plaetſe de meeſte openheyt heeft, om de by-een-vergaderde dampen te ontfanghen.

De Ouden, om datter vier quartieren en bepalinghen in den Hemel zijn, hebben oock vier winden geſtelt: gelijck van de Poët *Ovidius* beſchreven is, 1. *Metam.*

Den Ooſten wint die woont daer hem de Son ontdeckt,
En met een rooſe-kleedt ſijn paerden over-treckt;
Maer daer haer gulde Koets in't water plagh te dalen,
Daer heeft den Weſten wint geſet ſijn vaſte palen;
De Noordtſche ſtoker raeſt, en heeft ſijn plaets geſtelt
Daer 't ijs en dicke ſnee ſchier noyt tot water ſmelt,
Maer 't rack dat regel-recht hier over is gelegen,
Gevoelt een dicke miſt, of ſchier een ſtagen regen.

So heeft oock deſelfde, als mede haren aert, ſeer aerdigh aenghseweſen d'Heere van *Bartas*, op den tweeden dagh van de tweede Weeck, wiens verſen uyt het François in Nederlandts na-ghevolght zijn in 't begin van het jegenwoordigh Capittel.

Deſe vier Winden dan hebben haren oorſpronck van vier hoecken van de Werelt, *Ooſt*, *Weſt*, *Zuyde*, en *Noordt*, waer van ſy oock haren naem trecken, ende veranderen elck na ſijn geſtaltenis verſcheydelijck de Lucht met regen, nevel, wolcken, onweder, klaer weder, vochtigheydt, droochte, warmte ende koude: waer van wy alle daghen zijn, ende gevoelen dat onſe Lichamen mede anders gheſtelt zijn en komen te veranderen. Deſe vier deelen des Hemels worden wederom van de Sterre-kijckers verdeelt, ende ſy doen by elck van de vier principale winden noch twee andere, ende maken ſoo twaelf Winden. En onſe Schippers die nu de geheele werelt door-reyſen, hebben den Hemel kleynder geſplift, en twee-en-dertigh Winden geſtelt, dieſe oock op haer Compas doen teyckenen. Maer voor ons, die geen Reys na Ooſt-Indien voor en hebben, ſtaet niet ſo veel te letten op het getal, als op den aert en krachten van de Winden. Want een yeghelijck, die, volgens het voorſchrift van *Hippocrates*, voor ſijn geſontheydt goede ſorge wil dragen, die moet letten, wat Winden dat in d'een oft d'ander tijdt ghewent zijn te waeyen, en of ſy warm, kout, zoel, vochtigh, droogh, ofte anders geſtelt zijn. Want niet alleen de Lichamen, maer oock ons gemoedt lijdt veranderingh, na de gelegentheydt van Weder en Wint; ſo dat oock de gheſonde anders gheſtelt zijn, als de Lucht droevigh en ontſtelt is, en als het ſchoon en droogh Weder is, anders als het uyt het Weſten, anders als het uyt het Zuyden waeyt, *Virgilius* 1. *Georg.* Alſo dat niet alleen de Lichamen radder zijn, maer het gemoedt luſtiger en vrolijcker als een klaer ende heldere Lucht, met een ſacht windeken door-blaſen wert. Wy ſullen dan den aert en kracht van elcken Wint in 't byſonder aenwijſen.

Den Ooſten Wint is meeſtendeel geſont, verheugt het gemoedt: is 's morgens vroegh wat koel, 's middaeghs en als de Son na het Zuyden gaet, wat zoel: maer midden in de Somer als de Son ſteeckt, dan verhit hy, ende ontſteeckt de Gal, waer uyt de brandende Koortſen voort-komen: dan des Winters is hy wat ſachter, ende niet ſo ſcherp ende ſtraf als de Noorde wint. Hy komt een groot eynde weegs uyt het Ooſten, het welck als hy door-waeyt op het heetſte van den dagh, en het jaer, ſoo neemt hy onderwege veel drooge en heete dampen mede: dewelcke hem groote hitte mede-deelen. Van gelijcken oorſpronck ende natuer is by-na den **Ooſt-Zuyt-Ooſten Wint**, behalven dat, gelijk hy aen de ſlincker zyde wat na het Zuyden daelt, ook van het Zuyden een weynigh deelachtigh wert. Hy is in de Somerſche Maenden heel heet, en verweckt heete Koortſen, ende maeckt dickwils hier te Lande, alſſer een algemeene ſieckte in ſwangh gaet, gelijck gemeenlijck beurt als hy waeyt, bloet-ſweren, puyſten, quade en beſmettelijke geſwellen in de lieſſen, en onder de oxelen, en quade vierigheydt en vlacx-

kens over de huyt: Want alſo hy een zoele warmte heeft, door eenighe vochtige vermenginge uyt het Zuyden, ſoo gheeft hy eenige oorſaeck in 't bloedt van ontſtekinghe en bedervinghe. Maer in de Winterſche Maenden brenght hy een ſcherpe kou aen, waer op veel ſnee plagh te volgen, en ſoo ſcherpen rijp, dat de ghene die over de ſtraet gaen, genoegh te doen hebben om neus, ooren, ooghen, ende aenſicht daer voor te bewaren. De naeſte plaetſe na het zuyden beſlaet den **Zuyt-Ooſten**/ die Somers meeſtendeel klaer is, al iſt dat hy ſomtijdts niet alleen de Lucht, maer oock ons ghemoedt met wolcken verduyſtert: want dewijl hy altemet ongeſtuymigh is, ſo maeckt hy wel ſwaermoedigheyt, maer die lichtelijck vergaet; alſoo hy ſo ſcherp ofte ſtraf niet en is als wel andere.

Onder de Winden, die de Lichamen der menſchen tegen, ende de geſontheyt ſchadelijck zijn, is de **Zuyden Wint**/ van naturen en krachten warm en vochtigh. Want als hy waeyt, wert het aertrijck met reghen beſtort, ende ſeer vervochtight, waer door de humeuren des lichaems lichtelijk bederven. Hy verweckt oock catarrhen, ende ſinckingen, waer uyt heeſheydt, hoeſt, ſuyſelingh, popelſy, gicht, ende andere ſieckte ontſtaen. Men ſiet oock dickwils, als hy lang achter een waeyt, dat de Vrouwen miſdragen, ende een grooten vloedt krijgen. Want alſoo de ſteunſels van de vrucht door de vochtigheyt verſlappen, en de Lijf-moeder oock door deſelve gladt en allengskens open werdt: ſoo en kan het naeulijcks geſchieden, dat de nature voldraeght, en teghen-houdt, inſonderheydt als na een groote drooghte nat Weder komt: het welck, ghelijck het voor drooghe en galachtige Lichamen niet onbequaem en is, ſo is het ſeer ſchadelijck voor de vochtige en phlegmatijcke, te weten, kinderen en Vrouwen, ende die op moeraſſighe en vochtige plaetſen woonen. Ende dit en gheſchiet niet alleen in onſe Lichamen: maer ons gemoedt is mede, als de Zuyden wint waeyt, traegh, loom, ſlaperigh, en heel onluſtigh. Welcke kracht wy oock aen andere dingen daghelijcks ſien. In huys is alles vochtigh, dekens, lakens, kaerten, papier; de mueren van veel huyſen druypen; het water is alleſins onklaer. Daer alles, als de Noorden wint waeyt, ſuyver, klaer, ende glinſterende is, ſo datmen in 't water tot de gront ſien kan. Het ſelfde gheſchiet in 't bloedt ende de humeuren, welckers onſuyverheyt met den Zuyden wint haer op-werpt, ende een donckerheydt in de ſinnen veroorſaeckt: maer blijft onder met den Ooſten oft Weſten, oft andere ſachte winden. Hier-om iſt, datmen verheught ende vrolijck van herten is, als de Son door een helder Weder blinckt: ende datmen benaeut van herten, en ſwaermoedigh is, wanneer het rou ende duyſter Weder is, ende ongeſtuymige winden waeyen, Alſo dat, als het ſal regenen, ende dat de wint Zuyden, ofte Zuyt-Weſt is, ſoo ſtincken de ſecreten, Goten, Grachten, en andere plaetſen, daer vuylnis en onreynigheydt door-loopt, ende dan bederven de eetbare Waren, ſoo datſe ſoo langh niet bewaert en konnen werden. De Winden van ter zyden, ofte tuſſchen beyden, die wat van het Zuyden af-gaen, ende een weynigh na het Weſten wijcken, hebben deſelve kracht, als den Zuyden, ende Zuydt-Weſten, waer onder is, den **Zuyt-Zuyt-Weſten**/ het welck een ongeſtuymen ende vochtighen wint is, beyde het Lichaem, en het gemoedt ſchadelijck: Want dat hebben de wrevelighe en ongeſtuymige winden, dat ſy de humeuren in 't onderſte van 't ingewant, gelijck de pomp in de Schepen, om-roeren: door welckers dampen de ſinnen ſeer ontſtelt, ende het ghemoedt ontroert en ontruſt wert. Het is hier te Lande ſeer gemeen, dat ſommighe die niet wel by haer ſinnen en zijn, drie daghen eermen eenigh onweer ofte wint ghewaer werdt, ſeer malen en raſen; waer van men dan ghemeenlijck ſeydt, Het ſal wayen. En in tegendeel, als het ſchoon Weder en ſtil is, ſo ſietmen dat de gecken dan oock bedaren, ende haer ſtil houden. Nu onder de voorſeyde winden, en iſſer geen heviger, als den **Zuyt-Weſten**: want hy in de Somerſche Maenden donder en blixem voortbrenght, en groot onweer verweckt, maer en duert evenwel Somers ſo langh niet als 's winters: want gelijck hy ſubijt op-dondert, ſoo is ſijn raſen oock haeſt gedaen. Maer den **Weſt-Zuydt-Weſten** gaet hem noch te boven, en duert meeſt het gheheele jaer deur, dan midden in de Somer is hy wat ſachter.

De Weſte Winden zijn ſoo vochtigh niet als de Zuyden, maer vochtiger als de Ooſte, dewijlſe komen over een groote lenghte van de Zee, ende dat de dalende Son ſoo veel niet en drooght als de opgaende ofte middagh Son. Deſe zijn in 't beginſel van de Lenten ſacht, lieffelijck, aenghenaem; want door de gematighde warmte der Sonne verwarmt zijnde, brengen bloemen en kruyden voort, maken alles wederom leven, ſoo datſe oock het bloedt ende de humeuren, die 's winters gelijck als gedoken waren, verwecken; ende verſtroyende de wolcken van 't gemoedt, 't ſelve verquicken ende verheugen. Evenwel alſt na de Winter gaet, zijn de Weſte winden dapper onſtuymigh, en beroeren het Landt ende de Zee met een groot onweder: ende zijn oock ſoo ſchadelijck om koude ſieckten te verwecken, als de Zuyde. Nu de Winden die tuſſchen de Weſten ende de Noorden zijn, werden drie geſtelt, **Weſt-Noordt-Weſt** / **Noordt-Weſt** / **Noordt-Noordt-Weſt**/ alle ſtercke winden, en die de baren van de zee ſo omroeren, datſe de Dijcken dickwils doen inbreken, en ons Lichaem oock veel ſieckten toebrengen. Want in de Lenten en Herfſt, en inſonderheydt in de Maert, makenſe pijn in ſenuwen en gevrich-

ghevrichten, beven, ſchudden, ende treckinge in de leden, ſoo dat de gene die ſulcks onderhavigh zijn, weer-wijs werden, en het onweder weten te voorſegghen.

By deſe is naeſt de Noorden Wint/kout en droog van aert, als komende van plaetſen die met ijs ende ſneeu bedeckt zijn, ende die met geen Son beſchenen en werden, meeſtendeel klaer, hoewel ſomtijdts wat reghenachtigh, hy verſacht de woeſtheydt van den Noordt-Weſten, ende Weſt-Noordt-Weſten: want als ſy langh ghenoegh gebaert hebben, ende by-na moede zijn, dan houdenſe met een Noorden windt op, ſoo dat het Weder dan ſtilt, hoewel dat hy oock 'swinters ſomtijts ongeſtuymigh genoegh is, en dapper waeyt, waer door hy oock ſinckingen verweckt, maer heel op een ander manier als den Zuyden windt. Want door deſen, ſmelten de humeuren, ende vallen van ſelfs uyt het hooft. Maer de Noorde-Wint perſt de vochtigheyt uyt, gelijckmen uyt een ſpongie het water druckt. En op wat tijdt van 't jaer dat de Noorde-Windt waeyt, ſoo verkout hy de Lichamen, treckt de openingen toe, ſuyvert de Lucht, ende de natuerlijcke warmte na binnen dringende, helpt de verteeringe. Ende daer de Zuyde Winden de geſtaltenis van 't Lichaem los makende, en de Leden verſlappende, de menſchen leu, traegh, ſlaperigh, ende onbequaem tot eenigh werck ofte oeffening maken: daer ſtellen de Noorde Winden de Lichamen vaſt, ſterck, luſtigh ende tot alles bequamer, voornamelijck in de ghene die wat vochtigh van naturen zijn. Want in ſoodanighe werden alle werckinghen dan beter uytgevoert, en alles gaet gheſonder toe, ghelijck oock de vochtige Lucht beſt is voor de ghene, die droogh en dor zijn, want dan beven ſy minder van kou, ende werden minder van de hitte verbrandt.

Dewijl dan deſe twee Winden, Zuyden en Noorden, en de gene die deſelfde na-by komen, by-na in geheel Europa met jaerlijckſche gebeurte waeyen, (want als den eenen ophoudt dan begint den anderen, en al iſt dat de andere mede haer beurt hebben, ſoo en dueren ſy evenwel maer eenen korten tijdt) ſoo moeten wy op deſe twee meeſt acht nemen, niet alleen in de bewaringe der geſontheydt, maer oock als wy ons op Reys willen begeven. Want de ervarentheydt leert, dat den Noordt-Ooſten Wint die 'snachts begint te waeyen, geen drie dagen ſo en blijft ſtaen: het welck *Homerus*, na de ghetuygenis van *Ariſtoteles*, 26. *Probl*. 9. oock aengheweſen heeft in ſijn dolinghen van *Ulyſſes*. Den Noordt-Ooſten is de middelſte tuſſchen Ooſten en Noorden, wat meer na het Noort is den Noordt-Noort-Ooſten; en meer na het Ooſten den Ooſt-Noordt-Ooſten. Deſen en is ſoo onſtuymigh niet, als den Noordt-Ooſten: noch ſo ſpits kout niet, om dat hy de Son nader is.

Behalven de gemeene Winden, zijnder noch eenige Landen eygen en beſondere Winden, die niet verre van daer haren oorſpronk en hebben, ende en waeyen daerom oock niet buyten die palen. Deſe doen den aert en nature van de voornaemſte winden veranderen.

Veel en ſterck in de wint te loopen, vermoeyt het Lichaem niet anders als een ſtercke oeffeningh. Een ſtille Lucht, en die met gheen winden beweeght en werdt, al ſchijntſe ſacht en lieflijck te zijn, indienſe evenwel niet gins en weder beroert en wert, komt mede ghelijck ſtil-ſtaende water te bederven. De Philoſooph *Plato*, ſchrijft in 't vijfde Boeck van de Wetten, dat door het veel waeyen van verſcheyde Winden, de Menſchen ſtout ende korſel werden: waer uyt af te nemen is, dat niet alleen het lichaem, maer oock het gemoedt door de winden verandert.

LUCANUS Lib. 1.

Unde venit Titan, & nox ubi ſidera condit;
Quáque die medius, flagrantibus æſtuat horis;
Et quà bruma rigens, ac neſcià vere remitti,
Aſtringit Scythicum glaciali frigore Pontum.

Van het onderſcheydt der Plaetſen en Landen, en welcke de geſontſte zijn.

Het IV. Capittel.

Soo ghy miſſchien een huys voor u begeert te bouwen,
Soo let wel op de plaets, of 't mocht u wel berouwen;
Want die een quaet geweſt tot ſijne wooningh kieſt;
'T is ſeker dat hy veel van ſijnen luſt verlieſt.
Indien ghy neder-ſlaet ontrent ongeure poelen,
Ghy ſult als metter handt het ongemack gevoelen;
En ſoo ghy neemt verblijf ontrent een ſiltigh ſtrant,
Het ſal u ſchade doen, ſo haeſt de Sonne brant.
Die in een vochtigh dal ſijn woon-plaets heeft genomen,
Hem ſullen voor gewis veel ſieckten over-komen;
Maer die op hooge ſtal haer Tenten neder-ſlaen,
Die zijnder in 't gemeen al vry wat beter aen.
Maer op dit gantſch beleydt is vry al meer te ſeggen,
Ghy dient hier met verſtant u ſaken aen te leggen;
Doch voor een korte les, ſiet dat je neder-ſlaet,
Daer Vocht en daer het Droogh is in gelijcke maet.

WT het gene in de voorgaende Capittelen verklaert is, en iſt niet ſwaerlijck af te nemen, wat plaets ofte Landt voor ons lichaem bequaemſt en gheſonſt is: namelijck, in 't welck de geſtaltenis des Luchts ſoodanigh is, dat de vochtigheydt ende drooghte by-na gematigt zy, maer een weynigh na de warmte trecke, en dewelcke (ſoo ſpreeckt *Juſti-*

nus, van Egypten, in 't tweede Boeck van ſijn Hiſtory) noch door groote hitte ons Lichamen verbranden ofte verdrooghen, ofte door groote koude kan doen verſtijven ; maer matelijck onſe warmte onderhoudt ende verquickt, ende de beſte ſtoffe geeft tot onderhoudt van de levendige geeſten ; ende de geſtaltenis onſes Lichaems met geen uytmuytende hoedanigheden en verandert. Daer de Lenten gematight zijn. De Somerſche hitte bequaem, om de vruchten rijp te maken. De Winter wel kout : maer die nochtans door te felle koude onſe Lichamen niet en beſchadige. Alwaer de Lucht alſo geſtelt is, daer is voorſeker het Landt vruchtbaer, ende daer vintmen van alles in overvloedt, ende daer zijn de Luyden van bequame gedaente ende fatſoen, bloſent van aengeſicht, niet te wildt ofte te loom van manieren, geeſtigh en bequaem tot alle konſten, en leven derhalven aldaer door de banck lange ende in voorſpoedige geſontheydt. Soo dat een yegelijck, die ſijn geſontheydt ende leven lief heeft, wel mach letten op wat plaetſe hy hem nederſlaet. Waer op ſiende *Ariſtoteles* ſeydt (5. *Politic.* 11.) datmen in het bouwen van een Stadt, voor-al behoort te ſien, op de gheſontheydt van de plaetſe. Want datmen inſonderheydt moet ſorge dragen voor de geſontheydt van d'Inwoonders : ende dat deſelve hanght aen goet landt, hoogh gelegen, in goede lucht, ende water, ende op geſonde winden. Daer geen Moeraſſen, ſtil-ſtaende ofte ſtinckende wateren ontrent en zijn.

De ſteden die teghen de opgaende Son, en in het Ooſten leggen, werden van *Hippocrates de aër. loc. & aquis*, en *Ariſtoteles 7. Polit.* 11. voor de geſontſte gehouden : om dat deſelve (ghelijck *Varro* ſeydt) Somers de ſchaduwe, en 's Winters de Son hebben. Na deſe komen de gene, die in 't Noorden leggen, om dat de winden daer van daen komende, de Lucht ſuyveren, ende de lichamen verſtercken, ende voor bedervinge bewaren.

Die op heete plaetſen, en in 't Zuyden ghelegen, haer woon-plaets hebben, en de Noorde winden niet en voelen, ſultigh ende dick water beſigen, die zijn ſlap, en hebben ſo grooten luſt niet tot eten en drincken, ghelijck *Hippocrates* ſchrijft. Soodanighe zijn veel ſinckingen, loopen, ende koortſen onderworpen : en indien het Landt ſeer heet is, ghelijck Moren-landt ende meeſt heel Afrijcken, daer zijn d'Inwoonders noch veel ſlapper (door het vervliegen van d'inwendige warmte, die van d'uytterlijcke hitte uytgetrocken wert) van kort leven, kleynhertigh, bruyn en verbrant van coleur, gekrult van hair : maer lucht en vlijtigh van Lichaem. Indien *Leo Afer*, ende *Fr. d'Alvarez*, die geſchreven hebben de Hiſtorien van Afrijcken ende Moren-landt, acht genomen hadden, op deſe natuerlijcke reden, ſy en ſouden ſoo grootelijcks niet verheven hebben, de ongelooflijcke ſoberheyt van die volckeren : want ſy en zijn niet gulſigh, om dat ſy gheenen grooten appetijt en konnen krijghen, door dien dat haer de innerlijcke warmte ontbreeckt. Het ſelve moghen wy van Spaengiaerts, Italianen, ende dierghelijcke ſeggen.

Die in de **Noordtſche** ende koude Landen woonen, worden met kouwe ende gheſonde winden doorwaeyt, zijn van de Zuyde winden bevrijdt, hebben kout en ſtraf water, maer dat evenwel ſoet is. Deſe zijn wacker ende ſterck van Lichaem, haer natuerlijcke warmte is veel, ſy zijn ſtout, kloeckmoedigh, bleyck van koleur, vleeſigh, poeſelachtigh, inſonderheyt ſo by de kouwigheyt van 't Lantſchap eenige vochtigheyt is. So zijn de Duytſchen, Françoyſen, en Engelſchen, en voornamelijck de Nederlanders. Deſe zijn van naturen groot van eten, ſeydt *Hippocrates* : maer waerom en heeft hy daer niet by-ghevoeght, en groot van drincken? want 'tis beyde waer. De Grieckſche Poët *Anacreon*, noemt hierom een grooten, ofte (ghelijck de Duytſchen ſeggen) een ſtatelijken dronck, een *Scythiſchen dronck*, na het Landtſchap *Scythia*, in 't Noorden ghelegen; ende die van *Lacedæmonien*, alſſe luſtigh veghen wilden, hieten dat *Scythizeren*, ghelijck *Athen.* ſchrijft 10.12. Siet *Eraſmus* Ch. 2. Cent. 3. *Adag.* 17. De Hiſtory-ſchrijver *Tacitus*, in ſijn Boeck van de manieren der Duytſchen, ſeyt dat deſelvige veel drincken, ende weynigh eten, om de kouwigheydt ende onvruchtbaerheydt van haer Landt. Maer hy heeft onghelijck. Want dewijl den Dorſt niet anders en is, als een begheerte van kouw ende vochtigheydt, ende den hongher een begheerte van warmte ende droochte, ende datſe in 't Noorden onghelijck veel grooter inwendighe warmte hebben, als die van het Zuyden, ſoo en iſt niet vreemt datſe oock meerder drincken. Soodanige Luyden, ſeydt *Hippocrates*, zijn meer wildt, dan gheſet van manieren, ſy zijn langh van leven, om de ſterckte van haer natuere, ende krachten : evenwel plueris, loopende ooghen, bloeyen uyt de neus, en heete Koortſen onderworpen.

Die haer op vochtighe plaetſen onthouden, zijn glat van huyt, los en ſlap van gevrichten, maer fraey van aengeſichte, gelijck *Avicenna* ſeydt. Deſe werden met langh-dueri ghe ſieckten gequelt, en vallen dickwils in ſinckinghen : gelijck in tegendeel de Lichamen in drooge Landen hart, vaſt, ſterck, en wacker zijn, ende ſoo onderwerpen niet de ghebreken die uyt vochtigheydt oft bedervinge van humeuren komen.

Die hooge en berghachtige plaetſen bewoonen, zijn fris, ſterck, gheſont, moghen wel teghen den arbeydt, leven langh, ende zijn tot alles bequaem.

Die in laghe ende holle plaetſen leven, inſonderheyt in valleyen, die in 't Ooſten oft Noorden Berghen

ghen voor haer hebben, alſoo ſy van geen geſonde winden door-waeyt en konnen werden, en 't ghene niet door-waeyt en wert de bedervinge onderworpen is, ſoo en iſt niet mogelijck, of ſoodanige menſchen moeten veel ſieckelijk zijn. Hebben daerbeneffens geen moedt,noch ſtoutigheyt,gelijck die op de bergen woonen. Sonder reden verwondert hem dan de vermelte *Leo*, dat de inwoonders van den hooghen bergh *Megeza* in Afrijcken, blanck, groot, ende ſterck, en die in 't platte landt woonen, kleyn, ſlap, en ſwart zijn. Want de menſchen, de beeſten, en de boomen van 't gebergthe zijn door de banck van veel ſtercker nature, als de andere. Ja, d'oude luyden van hondert jaer op den Bergh *Atlas*, zijn noch kloeck, ghelijck *Leo* getuyght. Deſe ſterckte van de bergh-luyden, maeckt dat ſy ſeer voor haer vryheydt ſtrijden, ende haer niet lichtelijck onder eens anders gebiedt en laten brengen. Gelijck men hedenſdaeghs aen de Switſers ſiet:ende de Romeynen eertijdts geproeft hebben,aen de bergh-luyden van *Genua*, die haer geweldt meer als hondert jaer tegen-geſtaen hebben,en en konden geenſins overwonnen werden, voor datſe in 't platte landt verplaetſen; doen warenſe eerſt ſtil,ende onderdanigh, gelijck in de Romeynſche Hiſtorie van T. *Livius* te leſen is. Soo ſiet men oock dat de vruchtbaerheyt ofte d'onvruchtbaerheydt van een landtſchap, de natuerlijcke inclinatie ende genegentheydt van den Hemel eenighſins verandert.Daerom ſeyde de vermelte *Livius*,dat de luyden van een vet ende weligh landt door de banck loom ende plomp zijn. In tegendeel maeckt de matigheyt, ende onvruchtbaerheyt van een landt,de inwoonders door noot ſober, ende daerom gaeu, neerſtigh, ende ſorghvuldigh; gelijck waren die van Athenen,alwaer de ledigheyt met de doot geſtraft werde. De onvruchtbaerheyt was mede oorſaeck dat Athenen ſoo groot ende vol volck was,het welck ook aen ander ſteden gebeurt. Want de vyanden en willen ſoo niet aen een dor en mager landt, en het volck levende in ruſte vermeerdert,ende is genootſaeckt handel te drijven ende te arbeyden. Soo ſien wy dat *Norenbergh*, het welck in een ſeer onvruchtbare plaetſe leydt, de grootſte Stadt van 't Rijck is, ende vol van de beſte Konſtenaers van de Wereldt, gelijck oock zijn de Steden *Limoges* in Vranckrijck, *Gent* in Vlaenderen, *Genua* in Italien. Ende ghelijck men ſiet dat in een dor en woeſt landt, 't welck vol klippen ende boſſchen is, de lieden woeſt ende wilt van manieren zijn, oock argh, behendigh, ende gaeu van verſtant: ſoo zijn mede haer lichamen hart, ende ſterck tot allen arbeyde.Of nu beter is een ſtadt te bouwen in mager, ofte in vet landt,ſiet daer van het 5. diſcours van het 12. Boeck, in Italiaens over *Tacitum* geſchreven by *Scipione Amirato*.

Die aen de Zee woonen, zijn wat gematiger van complexie,ſoo evenwel dat de wermte de overhant heeft. Want de plaetſen aen de Zee-kant, zijn wermer, als die binnen in 't Landt leggen.

De alderquaetſte woonplaetſen zijn ontrent moeraſſen, ofte vuyle ende ſtinckende wateren. Want moeraſſen, poelen, ſtil-ſtaende wateren, ofte die heel ſacht loopen, gheven Somers werme dampen op, ende hangen 's winters vol kouwe, nevel ende wolcken,dewelcke indienſe door de kracht van geſonde winden niet wechgedreven en werden, brengen het vee en den menſche de peſt aen: ende doen ook kleyne en ſcherp-bytende vliegkens groeyen, die met groote menighte ons beſtormen. Daerbeneffens groeyen in alle moeraſſen vorſſen,aelen,padden,ſlangen,ende diergelijcke quade gedierten,dewelcke de Winterſche vochtigheydt in de Somer miſſchende, de moeraſſen door de hitte verdrooght zijnde, de Lucht vierigh maken, ende met fenijnigheyt ontſteken: waer uyt veel verborge en beſmettelijcke ſieckten voort-komen.

Die in 't Ooſten woonen, zijn de aldergeſontſte: want haer wermte ende kouwigheydt, gelijck *Hippocrates* ſchrijft, is ghematight. Daer by hebbenſe, ſeydt hy, klaer, ſuyver, wel-reyckent, ende lieffelijck water, om dat de op-gaende Son het ſelve verbetert. De luyden zijn daer van fraeye ende bloſende koleur, om datſe van binnen het beſte bloedt hebben. Want de koleur van buyten is een ſeker teecken van de humeuren, hoeſe van binnen gheſtelt zijn, ghelijck *Galenus* betuyght in ſijn uytlegginge op de tweede kort-bondige ſpreucke van *Hippocrates* in 't eerſte Boeck. Sy hebben een klaer ende klinckende ſtemme, met de goede geſtaltenis van de deelen door dewelcke het gheluyt ſchiet, ſy zijn vier-ſchoten ende ghematight van lichaem, om de gematigheydt van 't Landtſchap. Dewelcke alſooſe de Lenten aldergelijckſt is, ende in de ghematigheydt van hitte ende koude ghetempert, ſoo moet volgen datſe menſchen van de beſte natuere voort-brenght; ende derhalven al dat daer groeyt van kooren, vruchten, plantſoenen, vee, gheſteenten, moet in den eerſten graet van goetheyt geſtelt werden, volghens het getuygeniſſe van *Hippocrates* in ſijn meer-gemelte Boeck van de Lucht, Wateren ende Plaetſen. Daer vallen weynigh ſieckten, ende die niet doodelijck: ſoo dat de menſchen aldaer in een voorſpoedige geſontheydt langh leven. Voor ſoodanigh, te weten, voor het alder-ghematighſte Landt, wert gehouden 't gene dat onder de Linie leyt, recht in 't midden tuſſchen beyde de polen, hoewel daer vele Schrijbenten tegen zijn. De Prince onder de Arabiſche Medicijne *Avicenna* leert ſulcks met klare woorden. Maer *Ariſtoteles* 2. *Meteor.* 5. ende *Averroës in Comm.* & 2. *Coll. ult.* zijn ſoo verre hier van, dat ſoodanige plaetſe de bequaemſte ſoude zijn om te bewonen, datſe ſegghen

datmen daer geenſins woonen en kan. Het welck *Averroës* met vele redenen ſoeckt te beveſtighen: maer alſoo deſelve volkomelijck weder-leydt zijn van *Manardus 7. Epiſt. Med.* 1. ende datſe oock ſtrijden tegen de ervarentheydt, ſoo en iſt niet noodigh van de waerheyt hier over langh te diſputeren. Het is kennelijck uyt de vaert van ons ende de Portugijſen, dat onder de Linie groot volck woont, ſeer rijcke ende groote eylanden leggen, ende daer heel geſonde Lucht is, te *Samatra* inſonderheyt, 't welck om hare groote eertijdts voor een ander werelt gehouden werde, (*Plin. 6. Nat.* 22.) ende *Zailan*, waer van *Ludovicus Romanus* ſchrijft 6. *Navigat.* 4. dat het leydt onder de Linie, ende van ſoo goede ende gematighde Lucht is, dat het ſchijnt daer altijt Mey te weſen. In dit Eylandt, ſeyde hy, dat de inwooners noyt hitte, noch koude en voelen. Deſelfde getuyght 2. *Navig.* 9. van *Reamen*, een Stadt in geluckigh Arabien op het Ooſten gelegen, een weynigh boven de Linie, hebbende het vruchtbaerſte aertrijck, ende de gematighſte Lucht, dat de luyden aldaer over de hondert en veertigh jaer gheluckigh leven. Dat *Cancieten* ſoo getempert is, datmen daer Somers over gheen hitte, noch 's winters over de kouw niet en klaeght, wert ghetuyght by *Columbus* in het hondert ende thiende Capittel van ſijn Reyſen, ende dat daer goede, eeuvoudige, ende oprechte Luyden woonen. Het welck al te ſamen een groote ghematigheydt van 't Landt beteyckent. Daer nochtans dat Eylandt onder den Circkel *Capricornus* leydt, alwaer meer hitte als onder de Linie behoorde te weſen. Het welck oock van 't Landt *Parias* ghenoemt, *Americus Veſpuccius* ſchrijft in 't eerſte Boeck van ſijn Reyſen. Daer de Luyden, na de getuygenis van andere, over de hondert ende vijftigh jaren leven. Die oock ſeggen datter onder de Linie wel gewoont werdt, ende geen groote ongematigheyt en is, maer dat die Landen meer na de hitte als na de kou hellen, om dat twee-mael des jaers de Son aldaer recht boven den top ſtaet, ende haer ſtralen recht neder ſchiet, waer door die Landen nootſakelijck ſeer verhitten. Dit zy ghenoegh van de wooninge onder de Linie.

Die in 't **Weſten** woonen, leven heel ongeſont, om dat ſodanige Steden de geſonde winden, die uyt het Ooſten waeyen, niet en hebben, ende voor de heete winden open leggen. Deſe hebben geen klaer, maer dick water, om dat de Son in die plaetſen de Lucht lanckſaem verlicht, waer door de wateren nootſakelijck dick blyven. En in de Somer waeyen koele winden, en den dou valt: dan de Son verbrandt de Luyden, waerom ſy quaet van coleur, ende ongheſont vau Lichaem werden. Sy trecken dicke, grove, en onſuyvere Lucht, om dat deſelve niet veel van de Son verklaert, noch van de Noordtſche winden doorwaeyt en wert. Waerom de menſchen aldaer lichtelijck heeſch en haerſch van ſtem zijn, en veel ſinckingen, en verdervingen onderworpen.

HOMERUS Iliad. XIX.

——— Ἀλλὰ πάσασθαι ἄνωχθι
Σίτου καὶ οἴνοιο, τὸ γὰρ μένος ἐστὶ καὶ ἀλκή.

——— *Sed veſci jube*
Pane & vino: hoc enim robur eſt & fortitudo.

PLATO VIII. de Rep.

Ἡ τοῦ φαγεῖν ἐπιθυμία μέχρι ὑγιείας τε καὶ εὐεξίας καὶ αὐτοῦ σίτου τε καὶ ὄψου ἀναγκαίως ἐστί.

Cupiditas utique commenendi, cibique & obſonii uſque ad ſalubritatem & bonum corporis habitum neceſſaria eſt.

ARISTOTELES I. Polit.

Οὐ γὰρ οἷόν τε ζῆν ἄνευ τροφῆς.
Non enim fieri poteſt, ut vivatur ſine alimente.

HET
DERDE BOECK
VAN
SPYSE
En
DRANCK.

Van het Voedſel, als oock de nootſakelijckheyt en dé verſcheydenheydt van het ſelve.

Het eerſte Capittel.

Daer is nu van de Lucht en van de Wint geſchreven,
En wat daer aen de menſch door beyde wort gegeven:
Hier dient nu door de kunſt de keucken op-gedaen,
En hoe men met beſcheyt aen tafel heeft te gaen.
Men vint het in der daet, geen menſch en leerter eten,
Om dat het yder menſch en alle menſchen weten:
Maer hoemen evenwel ten beſten dient gevoet,
Dat is het dat de kunſt de menſchen leeren moet.
De menſch is als een dijck daer op de baren woelen,
En zooden alle daegh zijn beſigh af te ſpoelen:
De menſch is als een pot die aen den viere ſtaet,
Daer uyt geduerigh vocht en ſtaege waeſem gaet.
Indiender niemant pooght ons dijcken aen te vullen,
'T is ſeker datſe korts geheel vervallen ſullen;
En ſoo men in den pot geen ander nat en doet,
'T is ſeker dat het ſtracks gantſch ydel weſen moet.
Daer is een edel vocht in onſe binne-leden,
Dat ſtaegh wert afgeteert, en van den tijt beſtreden;
En ſoo het niet geſtaegh door voedſel wert geſtijft,
Eylaes! ons kranck geſtel dat is terſtont ontlijft,
Soo dient dan oock de kunſt hier regels in de ramen,
Want dranck en nutte ſpijs hout lijf en ziel te ſamen;
Wel aen dan, weerde man, beſchrijft den rechten voet,
Wat datmen eten ſal, en hoemen drincken moet.

NA de lucht ſtellen wy wel te recht **Spijs** en **Dranck**/ als dewelcke tot onderhoudt des lichaems niet veel minder als de lucht van noode zijn. De lucht wert wel veerdigher, ende raſſer in het lichaem ghetrocken, maer Spijs ende Dranck, alſoo ſy het ſelfde een blyvende ende aenklevende materie gheven, konnen dat ſtercker ende langer beweghen. Dewijl dan de gheneghentheydt van ons lichaem ſodanigh is, dat het ſelve de verderffenis onderworpen zijnde, geſtadelijck ſlijt als een kleet, en dat door de ongevoelijck tranſpiratie of uyt-waeſſemen onſe natuerlijke wermte geſtadigh vervliegt, ende de olyachtige vochtigheydt allencxkens, gelijck den olye in de lampen, van deſelfde wermte verteert wert; ſoo heeft de voorſichtige Nature, op dat den menſche niet terſtont na ſijn gheboorte en ſou komen te ſterven, als een remedie voor de verganckelijckheyt, gegeven het **Voedtſel**/ om 't gene door geſtadigh uytvloeyen vergaen was, door Spijſe ende Dranck wederom te herſtellen. Het welck van de Poët *Lucretius* ſeer wel aen-geweſen is in ſijn vierde Boeck:

De menſch die ſtaegh verſlijt gevoelt ſijn ſwacke leden
Geduerigh af te gaen, en hellen na beneden,
Verlieſen haren ſtant, en miſſen hare kracht,
Tot dat haer nieuwe jeugt door voedſel wort gebracht.
Verlies van vaſte ſtof dat leert hem koſt begeren,
Om weder op een nieu daer op te mogen teren;
En fruyt van eenigh vocht dat geeft hem groote luſt,
Op dat ſijn heeten dorſt mocht werden uytgebluſt.

Want indiender niet met allen in ons geſtadig en vergingh, en de menſche altijt in eenen ſtant bleef, ſoo en ſoude het voedtſel gantſch niet van nooden weſen, ja wy ſouden van den Ouderdom ende de doodt heel bevrijt zijn: Maer alſoo wy bemercken ende ghewaer werden dat door het geſtadigh uytvloeyen van onſe ſubſtantie, onſe krachten verminderen, ende daer uyt volgende is een ſlappigheydt van de deelen onſes lichaems, ſoo iſt nootſakelijck dat wy deſelve ſoecken te hermaken ende te vernieuwen. De ſpijſe hebben wy dan van nooden, om te herſtellen 't gene van de harde ende drooge ſubſtantie wech-genomen is: den Dranck, om het ghene dat vochtigh is. Gelijck oock de ſubſtantie, die in ons uyt Vier en Lucht beſtaet, door het halen van den adem, en 't ſlaen van de pols ofte ſlagh-aderen onderhouden wert. Waer uyt dan blijckt dat wy ſonder die middelen tot geener tijdt en konnen ons leven behouden, ende dat wel geſeyt is van den Poët *Horatius* 2. *Sat.* 3.

Stelt vaſt dat u den ader-ſlagh
Alleen maer weynigh dueren mach,
Ten zy dat ghy met goeden koſt
Van flaeu te worden haer verloſt.

Soo ſien wy dan, gelijck als een dijck die geſtadigh af-ſpoelt, ende niet geſtadigh onderhouden en werdt met nieuwe aerde, het landt als dan komt in te breken, ende verloren werdt: ofte ghelijck een ketel met water, die geſtadigh over 't vyer hanght en ſiet, allencxkens geheel uyt ſoude waeſſemen, indiender geen verſch water by gegoten werde: alſo ſoude het oock gaen met het geſtadigh uytvloeyen ende verteren van de ſubſtantie van onſe lichamen, indien het af-geſpoelde niet met goede zooden van broot en toe-ſpijſe, en het uyt-gewaeſſemde met vochtigheydt van wijn ofte bier onderhouden ende vernieut werde. Deſe vernieuwinge alſſe wel, bequamelijck, en volghens de regelen van de Konſte der geſontheydt, die wy hier beſchrijven, geſchiet, ſoo iſt dat de menſchen in een langhduerighe ende voorſpoedige geſontheydt leven, ende anders ſonder ordre, ende in 't wildt levende, haeſtelijck, ende voor haren tijt komen te ſterven. Waer uyt blijckt dat dit deel van onſe Konſte ſeer noodigh is te weten, en datter veel aen gelegen is wat ſpijſe of dranck ghebruyckt werdt. Het welck daerom oock wat wijdt-loopigh van ons ſal verhandelt werden. In-

ſonderheyt mede, om dat de menſchen in geen dingen, die de behoudenis der geſontheydt betreffen, meer bekommert en zijn, en van geſont ofte ongeſont en weten te ſpreken, als van Spijſe en Dranck, en evenwel in gheen dinck haer meerder te buyten gaen. Want ſy nemen de Lucht, ende de andere dinghen (*Res Nonnaturales* genaemt) ſooſe komen: maer in Spijſe ende Dranck hebbenſe groot onderſcheydt, ende kieſen het een voor het ander, hoewel niet juyſt altijt het beſte. Want alſoo ſy meeſt op de ſmaeck en leckerheydt letten, ſoo en nutten ſy niet altijt de beſte en geſontſte koſt, maer alleen die haer beſt luſt, en leckerſt ſmaeckt. Ende ick heb dickwils bevonden, dat de gene, die d'een ofte d'ander quellingh onderworpen waren, meeſt altijdt luſt hadden tot het ghene dat haer quaetſt was. Het welck de menſche, ſo in ſpijſe, als oock in andere dinghen meeſt van naturen ghewent is, gelijck *Iſocrates* ſeydt tot *Nicoclem*.

De Koſt dan, ofte **het Voedtſel**/ daer wy nu van ſullen handelen, is, 'tghene dat de ſubſtantie van ons lichaem kan voeden, ofte, dat door onſe natuerlijcke warmte verteert zijnde, in de ſubſtantie ofte ſelfſtendicheyt van ons lichaem verandert kan werden. Waer door het van de Medicamenten onderſcheyden wert: dewijl deſelvige niet en veranderen in de ſubſtantie van ons lichaem, maer beroeren alleen het ſelfde. En dat is het oprechte Voedſel, het welck alleen kracht heeft, om door de gelijckheyt van ſijn ſubſtantie met ons lichaem, het ſelfde te voeden, en niet dat met eenen ons lichaem kan beroeren, ofte veranderen. Gelijcker oock ſulck een Voedſel is, 't welck de Medicijns daerom *Medicamenteus Voedſel* noemen. Het ſelfde voedt ons lichaem wel, maer heeft daerbeneffens noch wat by, dat in de ſubſtantie van ons lichaem niet verandert en kan werden; dan evenwel niet ſtil en is, maer eenighe alteratie en veranderingh veroorſaeckt.

Wy ſullen dit nu wat naeuwer gaen inſien. Al 'tghene wy nuttighen ende ghebruycken, doet ſijn kracht, ende maeckt in ons veranderinge, ofte door ſijn complexie ende ghetempertheydt, ofte door de geſtalteniſſe van ſijn ſtoffe ende materie, ofte door ſijn gheheele ſubſtantie; om hier in nu te volghen de pertinente diſtinctie (hoewel by velen beſprongen) van den hoogh-geleerden Doctor *Fernelius*, eertijts Raedt en Medicijn van *Henrick* de Tweede, Koning van Vranckrijck. Door getempertheyt, complexie, ofte hoedanigheydt werckt het kout water ende de Latouw in ons verkoelinghe, het Vyer ende de Wijn verwerminge. Door de ſtoffe werckt het gene, dat door dunnigheydt van ſijn ſubſtantie doordringht, ende de humeuren ofte vochtigheden verdunt; dat door ſijn dickigheydt verſtopt, door ſijn taeyigheyt beſlijmt, oft door ſijn ſcherpigheyt ſuyvert en afveeght. Door de heele ſubſtantie werckt het ghene, 't welck door d'aengenaemheydt ende de ghemeenſchap van ſijn gheheele ſubſtantie ons lichaem voedt, ofte door ſtrijdt en tegenheydt beſchadight en verderft. Waer van het eerſte Voedtſel, het laetſte fenijn genoemt wert. Soo is dan het rechte Voedtſel, niet dat door ſijn getempertheydt, ofte ſtoffe, maer door ſijn gheheele ſubſtantie met onſe nature over-een komt, ende daerom in de ſubſtantie van ons lichaem kan verandert werden. Het welck een ſimpele veranderinghe is: maer daer is verſcheyde Voedtſel, het welck op twee, ofte drie-derhande manieren ons lichaem kan veranderen. Op tweederhande, den Azijn, door getempertheyt ende ſtoffe, want hy verkoelt, en doordringht met ſijn dunnigheydt: de Latouw door getempertheyt en gheheele ſubſtantie, want ſy verkoelt en voedt: onghedeeſſemt Broodt door ſtoffe ende gheheele ſubſtantie, want het verſtopt ende voedt. Op driederhande manieren wert veranderinghe ghemaeckt van de Wijn, dewelcke verwarmt, verdunt, ende voedt. Het ghene dan, dat door de ghemeenſchap van ſijn gheheele ſubſtantie, in de ſubſtantie van ons lichaem verandert wert, is eygentlijck *Voedtſel*: het gene, dat de natuerlijcke geſtaltenis van 't lichaem eenichſins beroert, is een *Medicament*: ende 't gene, dat, terwijl het in 't lichaem verandert werdt, het ſelve met eenen wat verandert, is, ghelijck gheſeydt is, *Medicamenteus Voedtſel*.

Nu de naem van **Voedtſel** wert by *Hipp. de Alimento*, op drie manieren verſtaen, te weten, voor 't gene dat voedt ende Voedtſel is, voor 't gene dat als Voedtſel is, en 't gene dat voeden ſal. Soo dat het ware Voedtſel is, het welcke komt, ende blijft in de plaetſe van het ghene dat vervloghen is: als Voedſel, is het ghene, dat aldernaeſt is om Voedtſel te weſen, gelijck het bloedt: toekomende Voedtſel is, alle Spijſe die ghebruyckt werdt, dewelcke als ſy verteert is, voeden kan, en in de ſubſtantie van ons lichaem verandert werden. Derhalven werdt alle Spijſe die wy gebruycken, voor Voedtſel gerekent, niet dat de menſche daer nu af ghevoedt wert, ofte dat het ſoodanigh is dat het dadelijck voedt, maer om dat het wel van de nature verdout zijnde, voedſel geven ſal.

Al 't ghene dat ons lichaem voeden kan, beſtaet ende wert ghenomen uyt tweederley dinghen, uyt *rebus animatis*, de gene die leven hebben; ofte *inanimatis*, die gheen leven hebben; als zijn Water ende Zout. De *animata*, of die leven hebben, zijn, ofte *Vegetabilia*, aerdt-ghewas, te weten, Kooren, Moes, Wortelen, ende Vruchten, ofte Dieren, van dewelcke ſommige gaen, vliegen, ende ſwemmen, te weten, Vier-voetige Dieren, Vogels ende Viſſchen. Ende het voedtſel dat van deſelve ghenomen wert, is wederom tweederhande, ofte de deelen en leden van deſelfde, ofte 't ghene van haer komt, als Eye-

ren, Bloedt, Melck, Wey, Boter, Kaes, Honigh, en dierghelijcke. Maer in al dit voedtſel, is een groot verſchil en onderſcheydt. Want de eene Spijſe is van goet, d'ander van quaet ſap ofte gijl, en gheeft derhalven goet ofte quaet voedtſel: d'eene is licht, d'ander hardt om te verteeren: d'eene verderft lichtelijck in de Mage, terwijlſe verteert wert, d'ander niet. Dan de alderbeſte Spijſe is, dewelcke licht is om te verteeren, veel ende goet voedſel geeft, niet licht en bederft, en weynigh overſchot laet. Daer is oock harde ende hertelijcke Spijſe, dewelcke wel veel voedtſel gheeft, dan groote kracht van warmte van doen heeft, om in de Mage wel verteert te werden, ende daerom bequamer voor de gene, die veel arbeydt doen, en ſterck zijn, als voor ledige, ſlappe, ofte oude Luyden. Daer is mede ſlappe koſt, die wel ras verteert ende voedtſel geeft, maer het is weynigh, ende niet langhdurigh. Het ſelve bederft oock lichtelijck in een ſtercke ende heete Maghe. Daer is oock Spijſe al iſſe noch ſoo goet, evenwel voor een yegelijck niet nut en dienſtigh, om dat de nature der menſchen ſoo verſcheyden is; waer door komt dat van eene Koſt, den eenen menſche ſieck ſal werden, die een ander wel bekomen ſal. Deſe verſcheydentheydt in de nature, maeckt dat de Scheerlinck ofte dulle Kervel, daer de menſchen van ſterven, ende de wijſe *Socrates* mede vergeven is, de Spreeuwen voor voedtſel dient, ghelijck *Galenus* ſchrijft in ſijn Boecken van de Gematigheden: ende dat een kruydt voor het een Dier fenijn, voor het ander Mediçijne, ofte Spijſe is, ghelijck ſeer aerdigh beſchreven werdt van den Franſchen Poët *du Bartas*, in den derden dagh van ſijn eerſte weke:

Wat heeft de goede Godt, wat heeft hy ſchoone kruyden
Geſchapen voor den menſch, voor alderhande luyden!
Niet een ſo ſchralen Wey, niet ſo verwoeſten Velt
Daer niet een grooten hoop van planten wert getelt;
Van Planten wonder nut voor yder aen te mercken,
Verſcheyden in het loof, verſcheyden in het wercken,
Verſcheyden in de veruw, verſcheyden in den aert;
Siet wat een aerden klomp de menſchen wonders baert!
Laet yemant aert-gewas uyt Tuyn en Velden leſen,
'T ſal deſen heylſaem kruyt, en dien vergiftigh weſen;
'T ſal yemandt dienſtigh zijn, oock in ſijn hooghſten noot,
'T ſal yemandt hinder doen, en geven aen de doodt.
Men vont wel eer een kruydt dat Oſſen dede ſterven,
Maer maeckt een ezel vet, en deed' hem bloedt verwerven.
Daer is een ander kruydt de Spreeuwen wonder goet,
Maer dat in haeſt den menſch de leſte pijne doet.
Een ander wederom dat ſal den Muyl vergeven,
En brengen aen den menſch een nieu en vaſter leven,
Schoon dat hy is vergift. Let op den Aconijt
Die ruckt als met geweldt de menſchen uyt ter tijt;
En deſen onverlet ſoo worter niet gevonden,
Dat yemandt nutter is ontrent de felle wonden
Die hem een ſlange ſteeckt, of in de leden bijt,
Terwijl hy door het Wout of in de Boſſchen rijt.
Siet wat een vreemt gewas van ongeſonde krachten;
Gantſch buyten ons begrijp en boven ons gedachten!
Het doot terſtont een menſch, een vrou, een man, een kint,
Indien het geen fenijn in hare leden vint:
Maer iſſer gif ontrent, het laet de menſchen blijven,
En pooght met alle macht ſijn vyandt uyt te drijven,
Het worſtelt met het gif, het dwinget met gewelt,
Tot dat het op het leſt alleen behoudt het velt:
En als het heylſaem bladt den vyandt heeft verſlagen,
En d'eere van 't gevecht ten vollen wech-gedragen,
Soo ſcheytet uyt het lijf daer in de krijgh beſtont,
En door haer beyder doodt ſoo wort de menſch geſont.
Wat dienter meer geſeydt? waer yemandt komt getreden
Daer vintmen diep geheym en ſaken boven reden,
Daer vintmen hoogh beleydt: en tot een kort beſluyt,
Men vint den grooten Godt oock in het minſte kruyt.

Van wat aert en kracht dan dat elcke Spijſe is, in welcke lichamen ſy geſont en voedende, ofte quaet en ongeſont is, en op wat maniere ſy genoten moet werden, ſullen wy nu vervolgens aenwijſen, op dat een yeghelijck ſoude moghen aen-nemen, 't ghene hem nut en bequaem is, en ſchouwen, en wachten hem voor het ghene dat hem ondienſtigh en ongeſont is. Wy beginnen hier een groot werck, (ſeydt de Schrijver van de natuerlijke Hiſtorie, in de voorreden van ſijn 20 Boeck) ende ſullen den menſche ſijne Spijſe uyt-leggen, en hem doen bekennen, dat onbekent is, 't gene, waer door hy leeft: het welck ſo ſlecht en gering niet geacht en moet werden, al iſt dat ſulcks ſoude mogen ſchijnen den gene, die door de ſlechtigheydt van de namen bedrogen was.

Van Broodt, Pap, Bry, Koecken, ende alderhande Kooren-werck.

Het II. Capittel.

De tijdt, beroemde vriendt, begint u aen te manen
Te ſpreken met beſcheydt van alderhande granen,
Te ſchrijven hoemen eerſt het edel Kooren vont,
Ten dienſte van de maegh, en ſmaken van den mont.
De menſchen hebben eens alleen maer kruydt gegeten,
En vry een ruymen tijdt geen beter koſt geweten.
Oock in het aert-gewas verneemtmen vollen luſt,
Indienmen ſlechts alleen den gragen honger bluſt.
Het was een gulde tijdt, wanneer de menſchen ſaten
Te midden in het velt en niet als vruchten aten,
Met kleynen koſt gedient: het was een gulde tijdt,
Als met een ſchotel Moes een Prince was verblijdt,
Het was een gulde tijdt, wanneer een kudde Schapen
Gingh onder eenen boom met haren meeſter ſlapen,
Of weyden door het Wout en voor en nevens hem,
En ſprongh of op het ſpel of op een blijde ſtem.

Het

Het was een gulde tijdt, eer oyt de Lieden dachten
Een Os, een jonge Koe, of ander Vee te ſlachten,
En dat geen jarigh Lam met ſijn onnooſel bloedt
Haer monden hadt beſmet, haer magen had gevoedt.
'T is nu een ander eeuw: het vee dat wort verſlonden
'T en dienſte van den buyck, en van de grage monden:
Men wil geen kruyden meer tot ſpijſe voor den noodt,
Men wil de ſoete ſmaeck van nieu-gebacken broodt:
Men wil dat lecker is: wel gaet dan vorder treden,
En taſt hier in het Graen als met de gantſche leden,
Doorgront den rechten aert van Rogh, en Spelt, en Rijs,
En leydt ons van den luſt, en tot geſonde Spys.

WY ſullen de beſchrijvinghe van de Voedtſelen beginnen van het ghene, 't welck de aerde tot onderhoudt van de menſchen voortbrenght, als van het gemeenſte en oudtſte van allen, met het welcke de Menſchen van d'eerſte tijden haer alleen plachten te behelpen, na het gevoelen van *Hippocrates*, in ſijn Boeck van d'oude Medicijne. En daer is oock uyt de H. Schrifture niet wel te mercken, datmen voor de Sont-vloedt yet anders, het zy Vleeſch oft Viſch, gegeten heeft. De Luyden van die tijdt etende alleen om te leven, ende niet levende om te eten (ghelijck *Socrates* van ſommige plagh te ſeggen) en ſochten gheen leckernyen ofte vreemde kokerten: maer alleen middel om den hongher ende dorſt te leſſen; en ghebruycken derhalven de Spijſe, die gereetſt was, en niet veel toe-ſtellen van doen en hadde, als kruyden, wortelen, vruchten, die altijdt by de handt waren, ende en aten gheen bloedt, als van Kerſſen, ende Moerbeſyen: niet zijnde van de dwaſen, daer de Grieckſche Poët *Heſiodus* van ſpreeckt, die niet en weten, datter oock in ſlecht kruydt wel wat goets, ende van groote kracht is. Soodanigh voedtſel is oock by de ghene die ſoberlijck en heylichlijck gheleeft hebben, altijdt genut en gepreſen. *Xenophon*, de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver, vertelt mede van de Perſianen, datſe voor ſpijſe broodt, en voor toe-ſpijſe de kerſſe plachten te ghebruycken, en dat, om dit ſober leven het onder haer ſchande was, indien yemandt ſnoot ofte ſpoude. In Indien is noch hedenſdaegh verſcheyden volck, dat niet en eet van 't ghene leven ontfangen heeft. Deſen ſimpelen koſt ſchrijft *Phytagoras* de gulde eeuwe toe, by den Poët *Ovidius*, in 't vijfthiende Boeck van ſijn Transformatie: maer den ſelfden is daerna allengſkens verandert. Soo ghetuyght *Varro*, de geleerſte van de Romeynen, in 't eerſte Boeck ende Capittel van ſijn Landt-bouwinghe, dat het menſchen leven van d'eerſte memorie met trappen ghedaelt is tot onſen tijdt, en dat den eerſten trap den natuerlijckſten geweeſt is, doen de menſchen leefden van het gene de aerde van ſelfs en ongequelt voort-bracht.
„ De eerſte Menſchen, ſeydt *Lucianus Amorib.* ſoo
„ dra ſy gheboren waren, ſochten een dagelijckſche
„ remedie voor den hongher; en aten uyt gebreck
„ het eerſte kruydt datſe kregen. Daerna ſochtenſe
„ na de malſte kruyden, als oock de eeckelen. Maer
„ de later eeuwe heeft deſe koſt voor beeſten gela-
„ ten, ende de naerſtigheyt van de huyſluyden heeft
„ het zaeyen van Kooren en Gerſt gevonden, ende
„ den middel, om deſelve alle jaers wederom op een
„ nieu te doen waſſen. By de Poëten wert het vinden van het Kooren de Godinne *Ceres* toe-geſchreven, het welck daerom oock van *Virgilius*, het Zaet van *Ceres* ghenoemt werdt, ſchrijvende in 't eerſte Boeck van ſijn Landt-bouwinge aldus:

De werelt leedt hier voormaels noodt,
Men vont er Graen noch Witte-broodt,
Men at of kruyden uyt het Wout,
Of vruchten van het eycken-hout,
Of Bramen van een Wilden ſtruyck,
Slecht voedtſel voor een gragen buyck.
Maer doen quam Ceres in het lant,
Die eerſt den ploegh en kouter vant,
Die heeft den rauwen hoop geleert
Hoe dat het lant dient om-gekeert,
En hoemen Oſſen t' ſamen-vought,
En na den kunſt den Acker plought;
Siet dus ſoo wies het edel Graen,
Dies had den eeckel ſtracx gedaen.

En al iſt dat in ſommige Landen, daer geen Kooren en waſt, broodt gebacken wert van ander meel, gelijck in 't Eylandt van *S. Domingo*, van een witte wortel, genaemt *Cazave*, als beſchreven wert in de Chineſche Voyagien, by den Spaenſchen Schrijver *Gonzalez de Mendoza*, ende van andere wortelen, by andere, oock Nederlandtſche Schrijvers: ſoo en komt evenwel ſoodanich broodt geenſins noch van ſmaeck, noch van kracht by het broodt, 't welck van Kooren gemaeckt wert.

Onder het Kooren zijn al van ouden tijden, ende noch ghebruyckelijck Terwe, Spelte, Rogge, Gerſt,

 als

als oock ander aerdt-ghewas, Rijs, Geers, Haver, Erweten, Boonen, ende diergelijcke.

De Terwe/ is warm en vochtigh van aert, ende gheeft meer ende vaſter voedtſel, als eenigh ander Kooren, en wert daerom oock meerder geoeffent. Want al iſſe wat vochtigh, en daerbeneffens eenighe taeyigheydt en klevende vettigheydt heeft, ſo wert nochtans deſelve door bereydinghe verbetert ende wech-genomen: inſonderheydt in het Broodt, het welck de beſte Spijſe is, die van Terwe ghemaeckt werdt, ende oock de oudtſte van alle, na de Vruchten. Want wy leſen in de Boecken *Moſis*, dat Adam in het Paradijs Boom-vruchten at, ende daer uyt-gejaeght zijnde, dat hy de aerde boude, ende moeſt „ aenhooren de ſtemme, In 't ſweet dijns aenſchijns „ ſult ghy u broodt eten. Welck ſweet *Aben Ezra* uytleydt van dien arbeydt, door dewelcke het ſweet meeſt verweckt werdt, als daer zijn, bouwen, wannen, malen, kneden, backen, ſoo dat Adam te ghelijck de ſtraffe, ende de konſte van broodt maken gegeven is. Van die tijdt is het broodt altijt in 't gebruyck ghebleven: en voor de beſte Spijſe bevonden. Want in het ſelve werdt de Terwe alderbeſt bereydt: alſo de taeyigheyt door den deeſſem verbetert wert, en de vochtigheydt, ſo ſy veel is, neemt het backen wech, waer toe mede niet weynigh en helpt het zout, datter in komt. *Ariſtoteles* ſchrijft in ſijn *Problemat.* dat het ongheſouten Broodt ſwaerder weeght, als het ghene, daer zout by ghedaen is, wel verſtaende, als het anders van eenderley ghewicht is: hoewel dat het tegendeel waerſchijnelijcker mocht aenghenomen werden, dewijl het zout ſwaerder is, als het water. Maer die de ſaeck wel inſiet, ſal bevinden dat de reden goet is. Want het zout verdrijft en verdrooght alle vochtigheydt, dewelcke door de warmte ghewoon is te bederven. Sulcks blijckt merckelijck aen Vleeſch, Viſch, ende ander Spijſe, die langh in de pekel bewaert werdt. Op deſelve maniere verteert oock door het zout de vochtigheydt in 't broodt: en als deſelve by-blijft (gelijk geſchiet in ongezouten broodt) ſo beſwaertſe het gewichte. Deſelfde vochtigheyt wert oock in 't broodt gehouden, als het niet genoegh gebacken is. Het welck ſommige backers al willens doen, om dat het ſoo veel te ſwaerder ſoude wegen. 'T en is oock niet beter, dat het door te grooten hitte van den oven, al te hart ghebacken wert. Want daer door en wert niet alleen de overtollige vochtigheyt verteert, maer oock het lieffelijck ſap, 't welck is als de ziele van 't meel, uytgewaeſſemt ende verbrandt. Soodanigh broodt is hart te verteeren, geeft weynigh voedtſel, ſchiet langhſaem na beneden, en ſtopt den buyck. Maer het gene niet genoegh gebacken en is, beſwaert de maegh, wert naeulijcks verteert, verweckt veel wints, ende taey ſlijm. Maer ſchiet ras na beneden door ſijn ſwaerte, ende maeckt derhalven den buyck weeck. Waer uyt blijckt, datter op het backen wel moet ghelet werden. Ja daer is by-na ſo veel ghelegen aen het bereyden ende toemaken, als in de ſtoffe, daer het af gemaeckt wert. Want al is het broodt van 't beſte Kooren gemaekt, indien het evenwel niet heel wel ende konſtigh gebacken en wert, ſo kan het tot ongheſonde koſt gedyen. De heele ſaeck beſtaet inſonderheydt in het rijſen, en backen; en daer is een groot onderſcheydt tuſſchen **ghedeeſſemt** en **onghedeeſſemt Broodt.** Want door den deeſſem werden de grooſte deelen verdunt, de taeye lichter ende luchter ghemaeckt, ende bequaem om wel verteert te werden. Maer onghedeeſſemt Broodt, is ſwaer, grof, hardt om te verteeren, maeckt in het lichaem rauwe ende grove humeuren, ende veroorſaeckt vele verſtoppinghen. En al geeft het vaſt voedtſel, ende dat niet lichtelijck en vervlieght: ſoo en is het evenwel niet bequaem, als voor heel grove ende ſtercke lichamen, ende die ſwaren arbeydt doen. Het broodt dan, dat wel gekneet, gereſen, ende met matelijcke hitte gebacken is, wert met recht voor de beſte Spijſe ghehouden; ende is voor een yegelijck, van wat jaren ofte complexie hy zy, nut en dienſtigh; ende wert bequamelijck tot alle toe-ſpijſe als Vleeſch, Viſch, Boter, Kaes, Fruyt, Moes, gegeten; ende ſonder het ſelve wert niet anders, als met ſchade van de geſontheydt genoten. Het is mede de Maegh ſeer aengenaem: ende daer alle andere koſt, indien men hem dickwils kom te eten, ten leſten teghen wert, het broodt alleen en wertmen niet moede, ende wert gheſtadigh van de gheſonden met ſmaeck ghegeten; ende de ſiecken verlieſen alderleſt den ſmaek van 't broodt, en wederom bekomende, krijghen die eerſt weder.

Maer alſoo het broodt niet altijdt van eenderley Meel gemaeckt en wert, en iſſer tuſſchen het ſelve oock groot onderſcheydt. *Galenus* ſeydt, dat onder alle de gheſlachten van broodt, het **Witte-broodt** ofte **Heeren-broodt**/ van de ſuyverſte ende fijnſte Terwe-bloem gemaeckt, het meeſte voedſel geeft.

Daer aen komt het **Gebuylt-broodt**/ te weten, daer de grofſte ſemelen niet by en zijn. Dan volght het ghemeen **Terwen-broodt**/ dat al fijn bloemen, en oock al fijn ſemelen noch by ſich heeft. Hier na werden gherekent de ſoorten van Broodt, die by-na niet dan ſemelen in en hebben, ſulcks als is het Broodt, dat daerom **Gruys-broodt** ofte **Semel-broodt** gemeenlijck genoemt wert. Sulck broodt is het ſlechtſte van allen, en voedt veel min, dan eenich van d'andere ſoorten van Broodt; daer-en-boven ſoo gaet het haeſt ende ghemackelijck van onderen af, ja maeckt ende houdt den buyck ghemeenlijck heel weeck. Maer al iſt, ghelijck wy geſeydt hebben, dat het Witte-broodt het ſuyverſte en voedtſaemſte van allen is, ſoo en dient het nochtans van de delicate Luyden, ende die gheen werck en

doen.

doen of haer lichamen niet wel en oeffenen, niet geſtadigh gegeten, alſoo het ſelve de Lever ende Milt lichtelijck doet verſtoppen, ende oock graveel ende gicht verweckt, om de taeyigheydt ende ſoetigheyt van de blom. Soo dat het gemeen Terwen-broodt haer beter is, het welck om de ſemelen, die het by hem heeft, minder verſtopt ende lichtelijck na beneden ſchiet. Ende dit is een van de voornaemſte oorſaken, waerom de groote Heeren ende Witte-broots-kinderen veeltijts met graveel en gicht gequelt zijn, volgens het gevoelen van onſen vrient, den hoogh-geleerden Heere Doctor *Lodewijck Nonnius*, ſeer vermaert Medicijn tot Antwerpen.

Daer is oock onderſcheydt te maecken tuſſchen verſch en oudt-backen broot. Het geſontſte ende lieffelijckſte is dat daeghs te voren gebacken is.

Heet Witte-broot / ofte ander heet broot, ſwelt in de Maegh, maeckt dorſt, verſtopt de Lever, ende het ander ingewant. Heel oudt-backen broot is onlieflijck, hert om verteren, ende maeckt ſwaer bloet: gelijck oock doen de korſten van broot, die daerom op vele Heeren taeffelen werden afgeſneden.

Biſcuyt/ ofte twee-back, is niet quaet, inſonderheyt voor de gene die wat vochtigh van complexie zijn, ofte veel vochtige humeuren by haer hebben.

Alle ander dingen, die van Tarwe gemaeckt werden, als daer zijn pappen, waeffelen, panne-koecken, korſten van patteyen, ende dierghelijcke, en konnen van deuchden en geſontheyt by het broodt niet vergeleken werden: alſoo in vele het vermengen van melck, boter, ende diergelijcke de taeyigheyt van den Terwe niet en verbetert, maer eer vermeerdert, ende dat den Terwe oock ſoo wel niet en rijſt ofte gekoockt en werdt. Ende al iſt, dat de ſelvige wel goet voetſel geven, indien ſy een ſtercke wermte ende goede Maegh bekomen: nochtans dewijl het naeulijcks en gebeurt, dat ſy geheel in een ſwacke Maegh, ende in de ghene, die geen ſtercke wermte in haer en hebben, ende haer niet ſterck en oeffenen, verteert werden, ende datter eenige deelen onverteert blijven: ſoo ſullen deſelve ſonder twijffel een raeu en taey voetſel maken, 't welck de naeuwe aderen, inſonderheyt van de Lever verſtoppen ſal, ende ſtof tot graveel verwecken, ende de voedinge van het gantſche lichaem in roere ſtellen.

By ons is ſeer in 't ghebruyck de **Blomme-pap**/ van terwe-blom met ſoete-melck ghekoockt: dewelcke veel voedtſel geeft, en niet ongeſont en is, by al dien ſy ſoo heel dickwils niet gegeten en werdt. Anders doet ſy graveel en ſteen (gelijck nu geſeydt is) in de Nieren groeyen, en verſtopt de Lever, als *Galenus* getuyght. Ende van deſe natuer zijn meeſt alle andere pappen ende brijen, diemen van ander meel met Terwen-meel vermenght, ghewoon is in melck te koken, als van Rijs, Haver, Geers, Gerſte, en andere. Want veel van deſelve voeden wel ende veel: maer ſy doen den buyck dickwils ſwellen, en maken grof ende ſwaer bloet.

De geſontſte pap, die niet van meel, maer kruym van broodt gemaeckt werdt, is de *Panada* (alſoo na het broot genoemt) bequaem ſoo wel voor de geſonde, als voor de gene die ſieckelijck gaen.

De Spelte komt van nature aen de Terwe, en gelijck als tuſſchen de Terwe ende Gerſte. Want ſy geeft meer voedtſel als de Gerſte, en minder als de Tarwe. Soo dat het broot daer van gemaeckt, al iſt goet in de maegh, oock minder voedtſel geeft als Terwen-broodt.

De Rogge is wermer als Gerſt, maer koelder als Terwe, het broot daer van gebacken geeft meer en vaſter voedtſel als het Gerſten-broot, dan heeft eenige taeyigheydt ende verſtoppende eygentheyt, door dewelcke dat hart ende ſwaer om verteren is, inſonderheydt dat het geſift ofte gebuylt, ende van fijn ſemelen afgheſondert is. Want 't gene dat van ongebuylt meel gebacken werdt, ende alle fijn ſemelen noch heeft, ſoo dat van de Molen gebrocht wort, alſſer wel ende behoorlijck gedeeſſemt, ende door-backen is, dan iſſet min taey ofte ſwaer, ende en is niet heel moeyelijck om verteert te werden, en gaet haeſtelijck van onderen af: het en is nochtans dies aengaende niet al uyt met het onghebuylt Terwen-broodt te verghelijcken: want het is noch ſwaerder als het ſelve, ende moeyelijcker om te verdouwen.

Dan dit **Roggen-broodt** gheeft den lichame een vaſt, ghelijvigh, ende ſterck voedtſel, niet quaet van ſap ofte gijl, welverſtaende als het van goede Roggen gebacken is: Want Broodt van quade verduſte ofte bedorven Rogghe ghemaeckt, doet in het lijf quaet ende haeſt verrotbaer bloedt groeyen, ende veroorſaeckt verſcheyde langhduerige verdrietige sieckten, inſonderheyt de gene die wy Scheurbuyck ofte blaeuſchuyt noemen.

Maer om het Roggen-broot ſo veel te aengenamer ende lichter te maken, mengen ſommige daer Terwe by, 't welck ſy **Miſtelluyn** noemen, al ofmen gemenght broot ſeyde. En dat Broot is ſo taey en ſwaer niet, als het ongemengelt Roggen-broot, ende blijft langer verſch, weeck of ſacht als het Terwen-broot ſelf.

Biſcuyt van Rogghe is voor de ſchippers, ende ſteden die belegert zijn, ende voor de menſchen die grooten arbeyt doen.

De Gerſte ſeyt *Plinius* 18. 7. is van d'alderoudtſte koſt, wert van *Galenus* 7. *Simp.* kout en droogh in den eerſten graet geſtelt, en is de Tarwe van krachten gheenſins ghelijck. Want de Terwe verwarmt merckelijck: Daer-en-tegen en verwermt de Gerſte gantſch niet, en daer-en-boven in welcker voegen die gebruyckt wert, 't zy ook datmen daer brooden van maeckt, men ſal daer eenige verkoelende kracht

in bevinden. Voorts ſoo verſchilt ſy van de Terwe ook aengaende de ſtoffe van haer voetſel, dat ſy den lijve gheeft. Want de Terwe is dick ende taey van ſtoffe: maer de Gerſte doet in ons lichaem ende dun, ende een weynighſken afvagende vochtigheyt ofte gijl groeyen, waer van nergens na ſoo veel voedtſel komt, als van de Terwe. Soo dat niet ſonder reden de Gerſt noyt in ſo grooten achtingh geweeſt is, als de Terwe. *Plutarchus* verhaelt van *Marcellus* in ſijn leven, als oock *Livius* in het 37. Boeck van ſijn Hiſtorie, dat hy de compagnien, die haer vaendels quijt geworden waren, in de ſtede van Terwe, Gerſt liet uyt-deelen. Het ſelfde ghetuyght *Plutarchus* mede van *Antonius* in ſijn leven, ende *Dio* in 't 49. Boeck van ſijn Griekſche Hiſtorie. Als oock deſelfde *Dio*, ende *Suetonius* van den Keyſer *Auguſtus*. Soo weynigh was de Gerſt by den Terwe geacht, dat ſy de Soldaten die haer qualijck gequeten hadden, tot een ſtraf en ſchandael gegeven werde.

Gerſten-broot plagh by de Ioden heel ghemeen te zijn, ende ſoo leſen wy in 't Euangelie, dat het by de hant was, als d'Heere *Chriſtus* daer mede ſoo groot mirakel dede. Het is noch heden by ons in 't ghebruyck, dan ſoo heel gemeen niet, als Terwen, en Roggen-broodt, het voedt noch minder. Doch de gene, die van de beſte Gerſte gemaeckt werden, en verſchillen dies aengaende ſoo veel niet van de Terwe brooden: Maer die van vooſe ende lichte Gerſte ghebacken zijn, komen van aert en voedtſel met de Semelachtige ofte grove Gruyſachtige Terwe-brooden heel over een. Dan het Broodt van ſoodanige Gerſte gemaeckt, gaet ſeer haeſtelijk van onderen af: 't welck in de andere ſoorten van Gerſten-broot oock plagh te gebeuren, als men die met de Terwen-brooden ſouden willen verghelijcken. *Plinius* oordeelt op de verhaelde plaets, hier al te ſlecht van, als hy derft ſeggen, dat het Gerſtenbroot gebruyckelijck by de Ouden, van 't gemeene leven weder-worpen, ende voor voer van de beeſten gelaten is. Biſcuyt van Gerſt is ſelden goet, ten zy daer ander koren, als Terwe, Rogge ofte Miſtelluyn by gedaen wert.

Gerſte-pap wert gemaeckt van het Meel in water, vleeſch-ſap, ſoete ofte keerne Melck, Wey, ofte yet anders geſoden. Maeckt vochtigh, ververſt, en voedt matelijck: verweckt oock de ruſte (daer de Roggen-pap mede toe gebruyckt wert) dan is wat windtachtigh, het welck met een weynigh venckelzaet kan verbetert werden.

De Philoſooph *Ariſtoteles* ſchrijft, dat wy alderlangſt ſonder tegenheyt konnen gebruyken de ſpijſe, die van Terwe ofte Gerſte-meel gemaeckt wert, om dat het ghene den menſche volgens de Nature voor ſpijſe toegeſchickt is, altijt begeert wert. Derhalven ſoo gheſchiet het van wegen de Nature, dat al iſt dat wy ſulcks geſtadelijk gebruycken, evenwel 't ſelfde niet moede en werden, gelijck wy wel doen de alderbeſte ende leckerſte ſpijſe.

De ander Aert-ghewaſſen en zijn ſoo voedende, noch ſo bequaem niet, als de gene daer wy nu afgehandelt hebben, en daer 't broot afgebacken wert.

De Rijs die in ſommige Landen gebruyckelijck is, in plaetſe van broot, wert gehouden te zijn werm in den eerſten graet, ende droogh in den tweeden. Hy voedt middel-matigh, ende meer (ghelijck men heel Nederlant door gewoon is) in ſoete melck gekoockt zijnde. Wert heel lichtelijck verteert, ende maekt wat grof voetſel, is daerom jonge luyden die arbeyden bequamer; en dickwils gegeten veroorſaekt verſtoppinge. Daerom moet hy wel gekoockt zijn, en is beter in vleeſch-ſap, als yet anders.

Rijs half geſoden ende dan gedrooght, wordt wel drie of vier jaer lanck goet bewaert, ende heel Indien door (inſonderheyt by de *Nayres* of Heydenen) wort die Rijs veel geacht; en ſy verſien haer ſchepen daer mede, als ſy een lange reys aennemen, gelijck wy met Biſcuyt of twee-back. Sy eten dat met heele handen vol: ende het ſmaeckt ſeer wel: dan ſy doen daer gemeenlijck Suycker by, of Daeyen, of eenigh ander ooft.

Die van *Malediva* weten nu van dit ſoo gheſoden en gedrooght Rijs, verſcheyde koecken, Krakelingen, en Marſepeynen te maken. Dit ſelve alſo geſoden, en in de Sonne gedrooght Rijs, ſtooten ſy ſoo kleyn als meel, en de pappe daer van gemaeckt, noemen ſy *Avela*.

Geers is van nature kout en droogh, niet onaengenaem van ſmaeck, inſonderheyt in ſoete-melck, gelijck men by ons den **Geerſten-bry** maeckt, geſoden, en dan geeft hy geen quaet, doch geen overvloedigh voedtſel.

By ghebreck van ander Koren, is ſomtijdts oock van Geers broot gebacken: maer 't ſelve geeft ſeer luttel voedtſel, ende is kout van aerdt, ſeer dor ende breuckſaem ofte morſelbaer: want het en heeft gantſch geen geſmijigheydt, geen taeyigheydt ofte klevende vettigheyt. Ende daerom iſt niet vreemt, dat het den buyck, die te weeck is, ſtoppen ofte ſtelpen kan.

Haver is werm van aert, en van weynigh voedſel. Wert in deſe, als oock in andere Landen gehouden te zijn een goet voetſel voor de peerden, en ſommige meenen dat het voor de menſchen ondienſtigh is. Nochtans maken ſy in Duytſchlant van de gepelde Haver een aengename ſpijs voor ſiecken en geſonde, in water geſoden, gelijck men de gepelde Gerſt doet, ende deſe noemen ſy *Habermoes*. Diergelijcke wert hier mede van de Boerinnen langs de ſtraet verkoft, ende uyt-geroepen **Haveren-bry**/ als nockin Switſerlandt, te weten, van de bloeme van Havermeel. In Wals-Engelandt werter oock broot af gebacken, dan geeft luttel voedtſel.

De

Dé Haver werdt in een Vijſel gheſtooten ofte in een molen gemaelt, en **Gort** ofte **Grutten** daer af gemaeckt, 't welck alleen ofte met vleeſch geſoden wert, of in veel andere dingen gebruyckt. De Gort van Haver of Gerſt gemaeckt, is lichter om verdouwen, en geeft den lichame min voedtſel, dan 't gene dat van ſpelte gemaeckt plagh te werden.

Boeckweyt werdt voor werm, ende niet ſeer droogh van aert gehouden, voedt min dan Terwe, Rogge of Gerſte, maer nochtans meer dan Geers. Van 't meel van Boeckweys met water wort **Bry** gemaeckt, en **Koecken** gebacken, die gegeten zijnde, lichtelijck verteert worden, haeſtelijck van onderen afgaen, lichten kamergan(c)k maken, veel water doen loſen, en den lijve wel luttel voetſels by-brengen, waerom gemeenlijck geſeydt werdt, Boeckenden-bry, is verradery, alſoo de gene die daer van gegeten heeft en verſadigt is, haeſt weer honger krijgt: dan het voedtſel, datter van komt, en is niet quaet, bedorven, ofte onbequaem.

'T broodt dat van Boeckweyt in ſeer diere tijden gebacken werdt, ofte 't gene dat by ander meel het Boeckweyt-meel vermenght heeft, is vochtigh en waterachtigh, ende ſinckt haeſter na beneden, ende heeft meer windtachtigheyts in, dan 't gene dat van den Rogge gebacken wert.

Onder de Pluck-vruchten, ſeydt *Plinius* 18. 12. werdt de meeſte eere aen de **Boonen** gegeven; als van dewelcke men ook heeft geſocht broot te backen. Sy zijn kout ende droogh van aert, als *Galenus* getuygt in 't eerſte Boek van de krachten der voetſelen, op het 19. Capittel. Ende dat de groote *Hippocrates* ſchrijft 4. *de vict. acut.* 92. dat alle Pluckvruchten wintachtigh zijn, heeft ſonderlingh plaets in de Boonen: als oock dat hy ſchrijft 2. en 4. *Epid.* dat in tijde van hongers-noot, ſo mans als vrouwen, door het gheſtadigh gebruyck van Pluck-vruchten ſwack en traegh van beenen werden. Want ſy maken grof en raeu voetſel, en zijn ſwaer om verteren, Daerom zijnſe ongeſont en ſchadelijck voor de gene, die met colijck, aenborſtigheydt, ofte pijn in 't hooft ghequelt zijn. Hier-en-boven verweckenſe noch een loomigheydt, en ongeruſten ſlaep, gelijck *Dioſcorides* ghetuyght 2. 98. ende daerom meenden ſommighe, dat de Pythagoriſche Philoſophen haer van het Boonen eten onthielen, als of (ſeydt *Cicero*) door ſulcke ſpijſe niet alleen den buyck, maer oock ons verſtant op-geblaſen werde.

Onſe groote Boonen houde ick voor beter ende geſonder, ende zijn oock lichter te verteren, als de Roomſche boontjens. Daerom ſoude ick raden dat deſelve alleen voor arbeyders, ende die ſtercke Magen hebben, gelaten wierden: en niet gebruyckt van de gene die ledigh gaen, goet ouwers, ende ſlap van mage zijn. De Hiſtory-ſchrijver *Iovius* verhaelt dat *Andrea Gritti*, Hertogh van Venetien, over de tachtigh jaren out zijnde, uyt groote luſt een ſchotel met boonkens at, endt dat hy daer van groote krimpingh in den buyck kreegh, en alſoo ſtorf. Om de windtachtigheydt ende raeuwigheyt wat te verbeteren, werdenſe gemeenlijck toe-gemaeckt met verwermde ende dun-makende dinghen, als Keule, Orego, Carvi, Cumijn, Peper, Olye, Azijn ende Zout geſooden ofte anders bereyt, en groen zijnde met haer ſchellen, ofte rijp zijnde uyt deſelve ghedaen. De roode ofte rootachtige die haeſt morruw werden, houtmen voor de beſte; de witte houtmen voor vochter, en nochtans voor harder om te verdouwen.

De Pluck-vruchten zijn by de Romeynen in ſoo goeden eſtime gheweeſt, dat oock treffelijcke gheſlachten van deſelve haren naem ghenomen hebben. Soo zijn, ſeyt *Plinius* op het derde Capittel van ſijn achtiende Boeck, de *Faby* genoemt, om datſe de Boonen, en de *Cicerones* om datſe de **Erweten** wel wiſten te zaeyen. Deſe leſte werden mede veel by ons ghegeten ſoo groen, (raeuw en gekoockt) als droogh. Sy zijn wintachtigh inſonderheyt de groene: dan de drooge en zijn ſoo wintachtigh niet, en maken beter voedtſel als de Boonen, maer ſoo veel niet. Anders zijnſe, gelijck *Galenus* ſchrijft 6. *Simp.* voor de ghene die werm van complexie is, als die kout is. Sy werden gelooft de zenuwen hinderlijck te zijn; als oock de gene, die de weecke ende loterende tanden hebben. De wintachtigheyt kan mede verbetert werden, ghelijck van de Boonen geſeydt is. Evenwel is 't ſap van de Erweten beter, als de ſubſtantie ſelf.

HIPPOCRATES
de affectionibus:

Panis purus ex farinis, ad robur & virium refectionem magis confert, quam qui non eſt incerniculo per purgatus, & recens quam heſternus, & ex farinis recentibus, quam ex vetuſtiſſimis.

PHILO JUDÆUS
de Victimus:

Cupedia, placentæ bellaria, condimentaque alia curioſa piſtorum & coquorum guſtui ſervientium, conciliant morbos tum corporei, tum animo inſanabiles.

Van

Van de Moes-kruyden, Salaet, en Toe-kruyt.

Het III. Capittel.

V Ermaerde Beverwijck, *hier is het nu geraden*
Te ſtrecken uwe pen tot alderley ſaladen:
Ick bidde weygert niet; de grootſte van het Lant
Die hebben menighmael het edel kruyt geplant:
De Vorſten even-ſelfs, en wijdt-beroemde luyden,
Die hebben onderſocht de krachten van de kruyden,
Die hebben na-geſpoort tot aen de minſte bies,
Al watter in den hof, of in de boſſen wies.
Al wat hier nadeel doet of dienſtigh is gegeten,
Is dienſtigh, Hollants volck, voor u te zijn geweten;
Want die hier qualijck gaet, en ſonder kennis pluckt,
Heeft ſich des levens draet niet ſelden afgeruckt.
Wel leert dan na den eyſch de kruyden onderſcheyden,
En even aen de heert ten beſten toe-bereyden;
Want ſooje dat begrijpt, en na de kunſte doet,
Het ſtijft een ſwacke maegh, en koelt onſtuymigh bloet.

NA het Koren ende de Pluck-vruchten worden ook voor ſpijſe gebruyckt de Moes-kruyden, bladeren, uyt-ſpruytſels, wortelen, aerdt-vruchten, boom-vruchten, ende dierghelijcke die uyt den hof komen. Onder dewelcke vele al te medicamenteus, ende geen goet voedtſel en geven, geenſins te vergelijcken met het ghene, dat van de voorſchreven vruchten komt. Alſoo deſelve meeſt al goet voedtſel geven, ende ſooder eenige onder zijn, daer wat aen ontbreeckt, dat is weynigh te beduyden. Maer in deſe iſſer naeulijcx yet, dat geheel goet van ſtof is. Daer zijn wel eenighe boom-vruchten, dewelcke alſſe in de maegh wel verteert werden, geen quaet voedſel en geven: evenwel ſoo goet niet als de voorverhaelde. Van de Moes-kruyden is by-na de Latouw alleen, die goet bloet kan maken, ende dat is noch koutachtigh. In teghendeel zijnder vele, dat quaet kruyt is, eenighe oock heel Medicamenteus, en bequamer voor den Apoteeck, als voor de keucken, en ſommige en ſchelen niet veel van fenijn. So datter naeulijcx een Moes-kruyt is, dat t'eenemael goet ende geſont voedtſel geeft. Hierom doet de Comedie-ſchrijver *Plautus* den *Paraſitus* ofte Block-volgher de Moes-kruyden de krancken toe-eygenen; en by den ſelven leyt de Kock op die kruyden de oorſaeck van een kort leven. *Pſeudolo:*

Daer komt een ſnelle doot oock op de jonge luyden,
Om datmen voedtſel maeckt van alle vreemde kruyden,
En datmen eten derf van alderhande groen,
Dat even in het wout de beeſten niet en doen.

Wy beſigen in ſpijſe onder anderen de bladeren van Latouw, Kool, Spinagie, Beet, Maluwe, Suyringh, Porçeleyne, Kervel, Peterſelie, de uyt-ſpruytſels van Aſperges, ende Hoppe: de wortels van Radijs, Knollen, gele, roode ende witte Peen, Suycker-wortelen, Loock, Ajuyn, ende ſoo voorts.

De Latouwe ofte **Salaet** wert gehouden voor het beſte van al de Moes-kruyden, ende is kout en vochtigh, ende daerom de gene die werm van complexie zijn bequamer, als de koude. Verkoelt een heete Maegh, ende matight de ſcherpigheydt van alle humeuren; is derhalven geſont voor jonge luyden die heet en vol gal zijn, ende een heete maegh hebben, ende in de Somer, en alſt heet weder is, ſeer aengenaem.

Grataque nobilium requies lactuca ciborum.

Sy verweckt den ſlaep, verſlaet den dorſt, ende neemt de geyligheyt wech: waerom de Pythagoriſche Philoſophen haer genoemt hebben *Eunuchum*, ende de Vrouwen *Aſtylida*, als belettende *ton ſtylon* te rechten, ghelijck *Cælius Rhod.* ſchrijft 27. *Ant. Lect. ult.* Daerom is ſy bequamer voor Papen ende Monicken, als voor mans die jonge vrouwen hebben, ende derhalven goet huys moeten houden. Sy maeckt oock overvloedigheyt van ſogh, te weten in de voeſters en ſuyghende Vrouwen, die door onmatighe hitte ofte drooghte geen ofte ſeer luttel ſogh hebben; want door dien dat ſy de hitte en de drooghte, door haer vochtige kouwigheyt matight, ſoo dient ſy ſeer wel om de melck in de borſten te doen komen. Dan in de vrouwen die kout van aert zijn, en dient ſy ſo wel niet, ſelfs ſy belet haer melck te krijghen. Men eet de Latouwe ghemeenlijck raeuw met oly, azijn, ende wat zout, ende dat met goede ſmaeck: maer voor de ghene die een koude maegh hebben, iſt beter datmenſe koockt:

alſoo

alſoo vele dinghen die raeu goet zijn, haer deught met koken niet en verlieſen, maer veel eer verbeteren. En dan is ſy oock beter om te verteeren,en geeft meer voedſel; inſonderheyt met een hoen, ofte dierghelijcke gheſtooft, daer by kruyſdoren, ofte ſap van liemoenen doende, 't welck een ſeer aengename ſmaeck geeft. Men brenght de Lattouwe gemeenlijck op tafel in't beginſel van de maeltijt, en men eetſe voor alle andere ſpijſe: 't welck de Poët *Martialis* oock betuyght in ſijnen tijt gebruyckelijck geweeſt te zijn, ende dat het in ſijn Voor-vaders tijden het leſte van de maeltijt plagh te weſen. En ſtelt derhalven in't derthiende Boeck van ſijn dichten deſe vrage voor:

Latou-ſalaet, beminde vrient,
Wert voormaels alderleſt gedient,
Maer komt nu eeerſt op onſen dis;
Segh wat hier van de reden is?

Waer op wy antwoorden, dat de Ouden, die gantſch ſoberlijck leefden, de Lattouwe niet uyt luſt en aten, maer alleen om beter te ruſten,het welck bequamer was op het laetſte van de maeltijdt, als ſy te bedt gingen. Maer daerna is ſy gebruyckt in't beginſel, om den appetijt en luſt tot eten te verwecken. Dan in't laetſte gebeſight,kan ſy oock de dronckenſchap,die door onmatigen dranck van wijn gekomen is, doen vergaen, door dien dat ſy de dompen ende waeſdommen van den zelven wijn belet te klimmen, en ten hoofdewaerts op te ſtijgen.

De Lattouwe, na de leeringe van *Galenus*, en ſtopt den buyck niet, maer en maeckt hem oock niet weeck, om dat ſy geen wrange ofte ſcherpe eygentheden en heeft. Evenwel door dien ſy den buyck vochtigh maeckt,zo verweckt ſy hem oock tot loſinge, en tot het uytdrijven der overvloedigheden, ofte doet hem ten minſten lichten kamerganck hebben. 't Welck dezelſde *Martialis* oock betuyght, als hy eenen vrient te gaſt noodende, ſeydt, 11. *Epiger.* 53.

Als ick heb een vrient of gaſt,
Soo wort dus op hem gepaſt:
Ick wil dat eerſt krop-ſalae
Voor hem op de tafel ſtae;
En het dient alſoo gedaen,
Om wel af te mogen gaen:
Maer pareye met Raket
Dienter mede by geſet.

Waer in hy aenwijſt 't gene noch gebruyckt wert, ende oock behoort te gheſchieden, dat in ſwacke en koude Magen, de ſalaet ghegeten wert met pereye, bilookck, rakette, kers, ofte diergelijcke heete kruyden, om haer koude wat te matigen.

De Crop-ſalaet wert voor de alderlieflijckſte, en alderedelſte van alle de ſoorten van Salaet ghehouden. Maer de Roomſche Lattouwe is bequamer om den kamer-ganck te verwecken, als de ander,gelijck *Lobel* betuyght.

De Kool houden ſommige voor kout en droogh: maer werdt van *Cardano* (ſulcks *Hippocrates* mede leert 2. *de diata*) en andere met recht voor werm gheoordeelt, om datmen in het ſap gewaer wert een bitterheyt en ſcherpigheyt, bequaem om den buyck weeck te maken: dewelcke in de gheſoden Koole altemael in het ſap treckt. Door deze ſalpeterachtigheydt maeckt het eerſte water daer de Koolen in ghesoden werden, den buyck weeck, en doet eenen ſachten kamerganck hebben: 't zelve doet oock het ſap gedroncken. Dan alſmen dit eerſte water daer de Koolen in gheſoden zijn af-giet, dan droogende den buyck, ende maken hem hart. Aengaende het voedſel dat de Kool ons Lichaem by-brenght, dat is ſeer weynigh, ende de gijl ofte bloedt dat daer van komt, en is niet goet of prijſelijck,maer dick, ſwaer, grof, en melancholijck: waer van donckere dampen in't hooft op-ſtijgen, die de herſſenen ontſtellen, ſware droomen verwecken, de ooghen beſchadigen, ende het geſicht ſwack maken, hoewel dat de Witte zoo groven bloedt niet en maeckt, als de Roode: ende daerom is ſy beter en bequamer om in ſpijze te ghebruycken: en noch beter en aengenamer zijn de **Blom-koolen**/ en lichter om te verteren. Daer alle d'andere ſoorten hart zijn om te verdouwen, en niet en dienen als voor de ghene die ſwaren arbeyt doen, en heel ſterck zijn.

De Kool werdt by vele Ouden zeer geprezen, om de dronckenſchap te beletten. En *Athenæus* ſchrijft 2. *Deipnoſ.* dat de Egyptenaers alſſe haer begaven om ſterck te drincken, plachten gezoden Kool voor af te eten. *Ariſtoteles* zoeckt hier reden van 3. *Probl.* 17. daer hy voorſtellende waerom de kool de dronckenſchap belet, om dat, zeyt hy, de Kool een zoet, ende drijvend zap in heeft, ende door datze kout van aert is, zoo treckze de wijnige ende raeuwe humeuren in de dermen, de dunne na de blaes loopende, ende zy zelve in de maegh blijvende, verkoelt het Lichaem; derhalven dat de humeuren in twee wegen na beneden zackende, en het Lichaem verkoelt werdende, de dronckenſchap vergaet. Maer ick en zoude evenwel niemant raden dat hy hem hier op te zeer verlatende, al te veel dronck.

Spinagie is kout van aert, ende zy wert gerekent onder de Moes-kruyden, die wat waterachtigh van ſtoffe zijn, ende gheen merckelijcke eygentheydt in het ſmaken en vertoonen. Daerom ſinckt zy haeſt nederwaerts, ende maeckt den buyck weeck.

Men eet de Spinagie als zy ghezoden is: maer zy brenght heel luttel, ja bykans geen voedſel by. En dat is noch kout, waterachtigh, ende windachtigh; doet daerom de Maegh haeſt om-keeren ende walghen, ten zy datze met gember, peper, zout, ofte yet

yet dierghelijcks beſpreyt en verbetert werdt. Men gebruyckt de Spinagie oock in het raeuw Salaet, te weten, alſſe eerſt uyt-gheſproten is, ende eer dat de breetſte bladeren gewaſſen zijn.

In Vranckrijck wert de Spinagie lucht opgeſoden, ende kleyn gheſcherſt zijnde, tot een ront bolleken gemaeckt: ende alſoo te Parijs, en inſonderheyt te Orleans voor de Studenten van de Paſtey-backers in de Vaſten verkoft. Maer de maniere van toe-ma-ken is verſcheyden. Want ſommighe kokenſe op in een potjen met weynigh vuur, in de boter ofte olye, en keerenſe geſtadigh met een lepel om, daerna gie-ten ſy, om de geur, een weynigh azijn, ofte verjuys daer by, en ſtrooyender wat zout over. Andere fruy-tenſe in de pan met boter of olye, en dan doenſe daer mede wat voor de geur by.

De Beete werdt gemeenlijck gheſoden gegeten: en dan ſincktſe haeſtelijck na beneden, en verweckt den buyck tot het uytlaten ende af-drijven van de overvloedigheden, ſonderlingen alſſe met het ſap, 't welck eenige brackigheyt ofte ſalpeterachtigheyt in ſich heeft, daer ſy in geſoden is geweeſt, genomen wordt. Soo klaeght *Cicero* 2. *Epiſt.* dat hy van veel Beet en Maluwe te eten den loop ghekregen heeft. Maer alſmenſe ſonder ſop eet, veeght ſy min of, en en maeckt den buyck ſo weeck niet, door dien datſe, ghelijck mede van de Koole nu geſeyt is, haer ſalpe-terachtigheyt in het water af-geleyt heeft. Dan het Voedſel, gelijck *Galenus* ſchrijft in het tweede Boeck van de krachten der Voedſelen, dat van de Beete komt is heel weynigh, ende by 't ghene de Lattouwe gheeft niet te vergelijcken. *Martialis* maecktſe met wijn en peper toe, 13. *Epigr.* 13.

Hy noemt de Beet daer Smits koſt, alſo de Smits deſelfde veel plachten te eten, om de hartlijvigheyt, dieſe, van geſtadigh by de vuur te zijn, kregen, daer door te verdrijven.

De Maluwe wordt by ſommighe voor Moes-kruyt gebeſight: dan is hedenſdaeghs in ſoo groote achtinge niet, alſſe wel in voorleden tijt geweeſt is. Den ouden Grieckſchen Poët *Heſiodus* heeftſe in ſijn gedichten ſeer gepreſen, haer tot een exempel nemen-de, dat oock ſlechte kruyden den menſche ſeer nut zijn: met den welcken de Latijnſche Poët *Horatius* oock ſtemt, wanneer hy ſeydt dat de Maluwe het verladen en verſtopt ofte ſwaer lichaem dienſtigh en geſont is.

Maluwe in ſpijſe ghebruyckt, geeft redelijck veel voedſel, ſeydt *Galenus* 2. *de Alim. fac.* 42. dan het ſap ofte bloedt dat daer van komt, is wat dickach-tigh. Sy maeckt den buyck weeck, ende doet lich-ten kamerganck hebben. Want ſy ſinckt haeſt na beneden: niet alleen om datſe vocht is, maer om datſe ſlijmerigh en ſlibberigh ſap in heeft. *Martialis* 3. *Epigr.* 87.

Laet Maluw en Lattouw tot uwen dis genaken,
Dat ſal u door het lijf een raſſen af-gangh maken:
Vergeet dit nimmermeer, het is een cut gebruyck;
Want naer u weſen toont, ghy hebt een harden buyck.

Die van *Siena* in Italien waren ſoo hardt belegert ende uyt-gehongert, datſe al haer paerden op had-den moeten eten, ſoo dat de Borgery alle daegh ſeer verminderde, ende vele ſonder ſieckte op ſtraet, de leden haer onverſiens begevende, bleven legghen: het welck de Medicijns, de oorſaeck hier van on-derſoeckende, op het eten van de Maluwe leyden, dewelcke ſy ſeyden dat den buyck te los maeckten, en het verteren belette, gelijck beſchreven is van den Preſident *de Thou* in het 15 Boeck van ſijn Hiſtorie. Hier van komt miſſchien, dat *Phytagoras* het eten van de Maluwe verboden heeft; ofte, om dat, gelijck *Ælianus* ſchrijft 4. 17. hy het bladt van Maluwe voor heyligh keurde.

De Suyringh of **Surckel** is kout en droogh, verteert en opent. Dit kruyt dickwils ghebruyckt, verſterckt de Mage, verquickt het herte, ende ghe-neeſt alle de gebreken van 't ſelve: verſlaet den dorſt, wederſtaet en belet alle inwendige ontſtekinge en verrottinge, als Salaet ghegeten, maeckt dat de gal niet en breeckt.

De bladeren van Suyringh, als oock van **Patich**, **Patientie**, en **Orakien-bloedt**, alle kruyden van een gheſlacht, geſoden, en voor ſpijſe ofte moes ghebe-ſight, maken den buyck weeck, ende veroorſaken eenen ſachten kamerganck. Het welck de Poëet *Horartius* mede betuyght 2. *Sat.* 4. daer hy ſeyt, dat yemant die harthjvigh is, dient te ghebruycken het kort ofte mals kruyt van Patich; waer mede hy ver-ſtaet de bladeren die ghepluckt zijn, eer dat de ſteel uytgeſproten is: want dan zijn de bladeren van deſe kruyden alderbequaemſte om te eten, ende op haer malſchſte.

De Porceleyne is kout in den derden graedt, en vocht in den tweede. Men eetſe dickwils raeuw, 't zy alleen, 't zy met andere kruyden in ſalaet, met olye, edick, ende zout. Men doet daer gemeenlijck wat Kerſſe, Rakette, ofte eenigh ander heet kruyt by, om haer koude eygentheydt te matigen ofte te bedwingen, door dewelcke ſy ſommige maghen al te laſtigh, ende hart om te verdouwen valt: anders en heeft ſy geen merckelijke ſchadelijckheyt in haer, dan alleen deſe, dat het langh gebruyck van deſelve, het gheſicht wat verduyſtert. Sy verkoelt en ver-ſterckt de verhitte Mage, maeckt appetijt, ende ver-weckt de luſt om te eten; dan 't voedſel dat ſy geeft, is heel weynigh, gelijck *Galenus* betuyght in 't twee-de Boeck van de krachten der Voedſelen op het 46 Capittel.

De Kervel werdt ghehouden voor werm in den derden, ende droogh in den tweeden graedt. Sy

wert

wert hedenſdaeghs overal voor een ghemeyn Moes-kruyt ghegeten: ende in ſpijſe gebruyckt zijnde, is aenghenaem van ſmaeck, ende de Mage goet en bequaem. Sy wert nuttelijck gemenght in 't wermoes met beet en ſuyringh, ende geeft het een goede geur, ende raeuw met Lattouwe ende andere ſalaet, het welck den appetijt verweckt. Met andere kruyden ghesoden ghegeten, ofte met meel en melck vermenght, ende daer een pap van gemaeckt, ofte oock een taerte ofte paſtey gebacken, doet wel ſlapen: en het ſchijnt datter gheen kruyt bequamelijcker by de melck gedaen wert, om daer een ſmakelijcke meelpappe van te maken, dan de Kervel. Sy is ſonderlinghe om het bloedt te ſuyveren, oock om de oude verkoude mans te paert te helpen, en dat om dat ſy eenige wintachtige ſtoffe heeft, die tot ſulcks niet onbequaem zijn.

De Peterſelie en wert niet alleen met haer bladeren, maer oock met de wortelen in de ſpijſe ghebruyckt. Sy is werm en droogh van aert, de mont ſeer aenghenaem, opent alle verſtoppinghe, ſuyvert de nieren, lijf-moeder ende inghewant, dan is hart om verdouwen, ende gheeft ſeer weynigh voedſel. Daerom plachtſe van velen ghegeten te werden tuſſchen andere ſpijſe, om deſelve te beter te doen verteren. Sommighe meenen dat de Peterſelie door haer door-dringende kracht in alle haer deelen ſeer nuttelijck ghebruyckt ſal werden van alle menſchen, om dat ſy ſoo goet is tegen den ſteen ende graveel: want (zeggen ſy) men vint weynigh menſchen, die geenen ſteen ofte graveel en hebben, het zy luttel of veel. Daerom raden ſy dit kruyt, ende oock de wortelen met vleeſch en viſch &c. te eten. Maer ſy hebben groote misſlagh. Want indien de Peterſelie veel onder de koſt ghegeten wert, ſo brenghtſe met haer af-drijvende kracht de rauwe humeuren, ende half verteerde gijl in de Lever, ende Nieren, ende veroorſaeckt aldaer verſtoppinghe. Soo darſe meer in de Nieren doet drijven om graveel te maken, als ſy uyt deſelve verdrijven kan. Dan die Peterſelie, ofte yet anders ghebruycken wil om water te loſen, ofte graveel af te zetten, ſal dat nuchteren doen, de Maegh te voren van alle raeuwe humeuren wel gheſuyvert zijnde, om reden nu verhaelt. En deſe leſſe ſal oock dienen voor de ghene, die gheſtadigh gebruycken Brandewijn met aert-beſien, hontſdraf, ende dierghelijcke, als oock Genever-water, waer mede ſy haerſelven voor het graveel meer ſchade, als bate doen. Sommige meenen dat de wortel van Peterſelie beter is geſoden dan raeu, en het kruyt beter raeu dan geſoden.

De Endivie werdt mede dickwils voor Moes-kruyt geſoden, ende in de winterſche maenden, als ſy door konſte wit ghemaeckt is, raeu met Olye, en Edick in ſtede van ander ſalaet op tafel gebracht en gegeten. Sy is de Mage ſeer nut, ende de Lever behulpſaem, en neemt de verſtoptheden beter wech als eenigh ander moes-kruyt. Dan het ſelfde doen noch beter de jonge uytſpruytſels van de tamme, en wilde **Cichorey**.

De Aſperges zijn van oudts altijt in goede achtinge geweeſt, ſy verwermen, noch verkoelen merckelijck, zijn aengenaem van ſmaeck, en verwecken den appetijt; dan ſy geven weynigh voedſel, en dat noch vocht en waterachtigh. Sy openen de verſtoptheyt van de Lever, en van de Nieren, en zetten 't water af. Men kanſe eten in vet vleeſch-ſap geſoden; dan gemeenlijck werdenſe alleen in water gezoden, en met olye, azijn, en wat zout, ende peper gegeten. Maer men moet wel paſſen op het koken, alſſe te langh koken, zo worden ſy bitter ende taey, anders zijnſe haeſt ghenoegh; waer van de Keyſer *Auguſtus* een ſpreeck-woort had: Raſſer als Aſperges gekoockt werden, (*Suetonius* in ſijn leven, ende *Eraſm.* Chil. 3. Cent. 7. *Adag.* 5.) Even-eens werden de ſcheutkens ofte jonghe uytſpruytſelen van de **Hoppe** voor ſpijſe gebruyckt, die in goetheyt van ſap d'andere kruyden verre te boven gaen. Want ſy zuyveren het bloet, en reynigen het ingewant, inſonderheyt de Lever. Sy werden toegemaeckt, en gegeten als Aſperges.

Noch zijnder eenighe kruyden, die men met de ſpijs beſight, en gemeenlijck **Toe-kruyt** ghenoemt werden; als **Kerſſe**, **Rakette**, **Dragon**, en diergelijcke: maer en konnen geenſins onder de voedſelen gerekent werden. Want alle planten, die niet veel in hitte ofte koude uyt en ſteken, die kan men noch een plaets onder de Spijſe laten: maer niet de gene, die tot den derden ofte vierden graet heet ofte kout zijn; deweicke niet voor voedſel, maer alleen voor medicijne en konnen gebruyckt werden. Alſo is de **Water-kerſſe**, die van ſommige onder andere ſpijs ghebruyckt wert, ſeer heet: en op de tongh bijtende, en kan qualijck van de maegh verteert werden, loſt het water, zuyvert de Nieren, en ſtilt de pijn van dezelve, verdunt de grove en taeye humeuren, en bereytze tot toe-ſluyten. En daerom, alſſer zodanige in 't lichaem niet en zijn, zo is ſy onbequaem. De gemeene ofte **Hof-kerſſe** is mede ſcherp en bijtende van ſmaeck; en daerom is ſy oock ſterckelijck verwermende en verdroogende van krachten; inſonderheyt als ſy out en groot geworden is: want terwijlen datſe noch teer, jonck, malſch, en groen is, en is ſy zoo heet en droogh niet, en dat om de waterachtighe vochtigheyt die daer noch by is, door dewelcke haer ſcherpigheyt wat bedwongen en verduyſtert werdt. Invoegen datze dan bequaem is om met Broodt te eten als een toe-ſpijſe, zo *Galenus* daer van ſchrijft; en al hedenſdaegs in Nederlant allefins gedaen wert, daer men de Kerſſe (inſonderheyt in de Mey-maent) op het Boter-en-broot pleeght te leggen.

Men doet de Kerſſe oock veel by de Salaet-kruy-

N 2 den

den, gelijck Rakette en Dragon daer mede by ghedaen werdt; en tot dien eynde wert ſy meeſt ghezaeyt: te weten, om de koude kruyden, als Lattouwe en meer andere diergelijcke, door haer hitte wat te matigen, ende te beteren. De Kerſſe is ſeer gheſont den ghene, die het **Scheur-buyck** onderworpen zijn: daer weynighe hier te Lande, het zy wetende ofte onwetende, gheheel of bevrijt zijn.

Moſtaert is heel heet en droogh, heeft een ſcherpe ende brandende kracht, daerom wert zy met zoete dingen bequamelijck gemenght, ende inſonderheydt met moſt, of zap van peeren en queen, werdt hier te lande meeſt met azijn tot een ſauçe ghemalen, die Moſtaert gheheeten wert, dienende tot alle harde en rouwe ſpijze, het zy Vleeſch, 't zy Viſch: want zy doet die verteren, ende is de Mage goet, dezelve verwermende, ende maeckt luſt om te eten. Maer ſy moet met de ſpijze matelijck gegeten werden, op dat ſy de herſſenen niet ontſtelle. Want haer ſcherpigheyt trekt van ſtonden aen na den neuſe opwaerts, gelijck men aen het nieſen dickwils gewaer wert, zo dat de herſſenen zelve door de ſcherpigheyt en treckende kracht merckelijck ontroeren, ende dickwils gebruyckt maeckt pijn in 't hooft, ende verduyſtert de oogen, door dampen die zy op-brenght. Dit ſal nu genoegh zijn van de Moes-kruyden. Wy zouden zoo mede van Roſmarijn, Salie, ende alderhande Vleeſch-kruyt konnen ſchrijven, dan om niet te langh te wezen, zullen wy den Lezer wijſen tot de Kruyt-beſchrijvers, en inſonderheyt tot den Kruyt-Boeck van *Rembert Dodonæus*, wiens ſchriften wy ook alhier gebruycken, inſonderheyt daer hy de leere van de Oude nagevolght heeft.

Van de eetbare Wortelen.

Het IV. Capittel.

Hier ſie ick na my dunckt een Vorſt ſijn knollen braden,
Hy eet met grooten luſt, hy kan hem niet verſaden:
Hy wil geen rijck gheſchenck, veracht het edel gout,
Vermits hy dit gewas in grooter waerden hout.
De wortels, lieve vrient, die inder aerden groeyen,
En zijn niet voor het ſwijn of voor de grove koeyen;
Maer zijn oock even-ſelfs geſchapen voor den menſch,
En menigh billick hert dat vinter ſijnen wenſch.
Veracht dan geen Radijs, en min de ſoete Knollen,
Veracht geen Hof-Ajuyn met ſijn gehairde bollen,
Veracht geen roode Peen; maer leert het recht gebruyck,
Men vintſe dickmael nut ten dienſte van den buyck.
Veracht geen Cichorey, veracht geen Paſtinaken;
Sy konnen voor u volck bequame ſpijſe maken:
Siet al dit wortel-tuygh heeft oock ſijn voedſel in,
En die het wel gebruyckt, veracht het vuyl gewin.

ONder de eetbare Wortelen zijn al van oude tijden de **Rapen** ofte **Knollen** meeſt in 't ghebruyck. Wy lezen dat *Romulus*, den eerſten Koningh van Romen, hem met Kollen plagh behelpen, en dat hy noch in den Hemel dezelve eet, heeft na *Senecam* in *Apocol.* den Poëet *Martialis* gheſchreven 23. *Epigr.* 16.

Hoe! wilje dan geen werck van ſoete knollen maken?
Sy hebben menighmael oock Princen konnen ſmaken;
Men ſeyt dat noch de Vorſt die Romen heeft gebout,
Oock in den Hemel ſelfs hier van ſijn maeltijt hout.

Alwaer hy met recht de Winter-knollen prijſt, als dewelcke door nevel, rijp, ende kou waſſen, en groot worden. De Koningh van Vranckrijck, Lodewijck de elfde, plagh mede zeer geerne Knollen te eten, ende begiften uytermaten een Boer, die hem met een groote Knol vereert hadde; waer van *Eraſmus* van Rotterdam een zoete klucht vertelt in ſijn t'Samen-ſprekingen. Deze Lodewijck, als hy in 't leven van ſijn Vader t'huys niet geruſt konde wezen, zo onthiel hy hem in Borgoinen, en op zekeren tijt by gelegentheyt van de jacht kreegh hy daer kennis met eenen Koen, een ſlecht eenvoudigh huyſman. Want in zulcke luyden ſcheppen de groote Heeren haer vermaeck. In de jacht quam de Prince Lodewijck dickwils aen des huyſmans wooningh, en gelijck

lijck de Groote in ſlechte dingen dickwils luſt hebben, ſoo aet hy daer veeltijdts knollen met groote ſmaeck. Daer na, als hy nu door het overlijden van ſijn Vader tot de Kroone van Vranckrijck gekomen was, ſo werdt Koen van ſijn wijf vermaent, dat hy den Koningh ſoude gaen vermanen van ſijn oudt onthael, ende dat hy een deel groote knollen mede ſoude nemen, om hem te vereeren. Koen was hier eerſt teghen, ſeggende dat het vergeefſche moeyten ſoude weſen: want dat de Princen om ſulcken kleynigheydt niet en dochten. Maer de vrouw hiel zoo langh aen, dat Koen een deel van de grootſte knollen uyt-koos, ende hem daer mede op de reys begaf. Maer zy ſmaeckten hemſelfs onderweegh zoo wel, dat hyſe allencxkens allegader op at, behalven een gheheel groote. Als Koen in't hof ghedrongen was, daer de Koningh moſt komen, werde hy terſtont van de Koningh gekent, ende geroepen. Hy gaf terſtont met een grooten yver ſijn preſent, 't welck de Koningh met noch grooter aengenaemheyt ontfingh, bevelende aen yemant van ſijn Edelen, om het ſelfde te ſluyten by ſijn koſtelijckſte dingen. Hy hiel Koenen by hem ten eten: ende na de maeltijt, als Koen wederom na huys woude gaen, dede hy hem voor de knol tellen duyzent Franſche kroonen. Doen de maer, ghelijck ghemeenlijck gebeurt, hier van door het gheheele hof liep, ſoo quam den hovelingh, en ſchonck den Koningh een ſchoon paert. De Koningh wel merckende, dat hy door de mildadigheydt aen Koen den boer beweſen, opgeweckt was, ende mede een ſpieringh uyt-wierp om een cabbeljau te vangen, nam het geſchenck met een zeer bly aenſicht aen, ende vergaderende ſijn groote heeren began te beraetſlaghen, waer mede hy ſoude mogen volſtaen, om zo fraey en koſtelijck paert te vergelden. Ondertuſſchen, die het paert geſchoncken hadde, boude vaſt Caſteelen in de lucht, aldus by ſijn ſelven overleggende: Indien hy zoo vergolden heeft een knol gheſchoncken van den boer, hoe veel miltdadigher zal hy wezen voor ſulcken paert gheſchoncken van een hovelingh? Als den Koningh gelijck over een groote ſaeck raet houdende, elck het ſijne ſeyde, en dat de profijtdoender vaſt wat groots verwachte, zoo ſeyde de Koningh ten laetſten: My komt daer in den ſin, wat ick hem vereeren zal: en roepende een van ſijn Edellieden, luyſterde hem in 't oir dat hy yet halen ſoude in ſijn kamer (op de plaetſe die hy aenwees) in een zijde ſluyer bewonden. Daer quam den knol voor den dagh: die geeft de Koningh met ſijn eygen handt zo bewonden aen den hovelingh, daer by doende, dat hem dochte het paert wel vergolden te zijn met de gift: die hem duyzent goude kroonen gekoſt hadde. Den hovelingh ſcheydende, vindt in de ſluyer de knol, al verdrooght zijnde. Het welck lange tijt te hoof een klucht bleef, en hy werde wel deghelijck uyt-gelacchen. Wy lezen oock het ghene hier voor in 't Dicht ſtaet, van een Romeyns Veldt-overſte, *Manius Curius*, dat hy al ſijn leven geerne Knollen at: en dat op een ſekeren tijdt hem groote geſchencken gezonden zijnde, daer hy zat knollen en braden, deſelfde weygerde, zeggende geen gout van doen te hebben, alzo langh hy zulcke koſt wel mocht.

Knollen raeu gegeten, maken wint, waer van het ſpreeck-woort komt, *Met rapen iſt goet reyſen; want ſy zijn vroegh voor de poort*, en opblaſinge in den buyck, ende geven den lichame dick ende kout ſap. Gheſoden ofte anders gaer ghemaeckt zijnde, en verkoelen ſy zoo zeer niet: ſelfs zo weynigh datmen daer geen verkoelinge in gemercken oft ghewaer worden en kan: nochtans zijn ſy dan oock vocht en windachtigh. Dan daer is veel aen gelegen hoe ende waer in datmen de Rapen ſiet ofte gaer maeckt. Want in water oft eenigh ſop of vleeſch-nat gheſoden, zijn ſy vochter van gheſtalteniſſe, ſincken haeſt na beneden, ende maken den buyck los ende weeck. Dan op de kolen, oft op een rooſter ghebraden, zijn zy drooger van aert, ende en brengen zo veel winden niet by, hoewel dat zy als dan noch niet heel vry van alle windachtigheydt in zijn: maer zulcx beter de Gember en Zout datter over gedaen werdt. Even-wel hoe dat zy gaer ofte ree gemaeckt zijn, zy geven het lichaem veel meer voedſel, dan als zy raeu ghegeten werden; zelfs dat voedſel en is niet overvloedigh, maer nochtans redelijck goedt, wat werm en vochtigh, ende daerom die aen de derden-daeghſche koorts ofte aen ſwaermoedige ſieckten gaen, ofte een quade borſt hebben, niet onbequaem, inſonderheydt met weten-nat.

De Radijs is merckelijck verwermende en verdroogende van aert: en heeft een dun-makende ende openende kracht, door dien dat de ſcherpe eygenheydt ende gheſtalteniſſe daer zoo veel krachts in heeft, aengeſien dat hy ſcherp en bijtende op de tonghe is. Dan *Galenus* ſtelt hem in den derden graedt van de verwermende, ende in den tweeden van de verdroogende dinghen; ende zeydt dat hy bequaem is om andere ſpijze als een ſauce oft ſalaet in te leyden, maer zelfs voor geen ſpijze oft voedzel ſtreecken en kan.

De Radijſen verdunnende dicke ende taeye humeuren, doen water maken ende breken den ſteen, ende doen den zelven loſſen ende rijzen. Om dees af-zettende kracht (ghelijck ick in de Peterſelie hier voren vermaent hebbe) moetmen de Radijſen in 't beginzel van de maeltijdt voor d'ander ſpijſe eten, alhoewel dat de gheleerde *Dodonæus* van contrariegevoelen is, ende zulcks verbiedt. Ja zy werden oock meeſt gegeten tuſſchen de maeltijdt 's middaghs oft 's avonts, als een ſauce van ander ſpijſe, om dezelve te beter te doen verteeren, ende na dat zy verteert zijn, het gantſche lichaem door te zenden of te ver-

ſpreyden, ſonderlingen (gelijck *Dodonæus* ſeydt) alſ-menſe in 't laetſte van de maeltijdt eet. Dan dit en kan ick niet goet vinden; alſoſe de Radijſen tuſſchen ander ſpijſe, ofte op het laetſte van de maeltijt ghegeten, de ſpijſe eerſe te dege verteert is, neer-dringen, en in plaets van te helpen teren, deſelve half raeu na de Lever drijven. Daer ſy in 't beginſel van de maeltijt voor ander ſpijſe genoten den appetijt verwecken, ende matelijck met zout ende broot gegeten gheen walginghe, ende omkeeren van de Mage meer en maken, als of ſy onder de maeltijt gegeten werden. Dan ick ſegge matelijck, anders te veel gegeten, konnen lichtelijck doen braken. Maken oock alſſe te veel ghebruyckt werden, den menſchen mager, veroorſaken eenen ſtinckenden adem, doen de ſwangere vrouwen miſvallen, verhitten 't bloedt, doen luyſen groeyen, zijn de tanden, herſſenen ende ooghen ſchadelijck, en doen de melck in de Maghe runnen; daerom moetmen voor, oft na, oft met de Radijſen geen melck eten. Sommige maken van de eerſte teere uytſpruytſels met olye, zout ende azijn een ſalaet: dewelcke wel niet onaenghenaem van ſmaeck en is, dan brenght het lichaem geen voedſel aen.

De Peper-wortel/ofte *Meradigh*, als of men ſeyde *Meer-Radijs*, werdt veel ende wel gebruyckt voor een ſauçe tot viſch, en andere vochtighe ſpijſe. Is aldernutſt voor de gene die een koude maegh hebben ofte kout en vochtigh van complexie zijn.

De Geele-Peen zijn middelmatigh in wermte, ende wat vochtigh van aert, werden meeſtendeel in vleeſch-ſop ghesoden ghegeten. Sy geven wel geen overvloedigh voedſel, doch redelijcken goedt, ofte immers beter dan 'tgene dat van vele ander wortelen komt. Sy hebben nochtans oock eenige windachtigheyt in haer, doch niet ſoo veel, als de Knollen; en ſy en ſincken oock ſoo haeſt niet na beneden, als deſelve Knollen doen. Sy moeten langh koken, anders zijn ſy hart om te verdouwen.

De Roode-Peen/ ofte **Carotten**/ werden oock vele gheſoden gegeten, doch ſelden met vleeſch, gelijck men de Gele doet: maer men eetſe nu meeſt met Olye ende Zout, en ſy dienen in de winterſche maenden voor een goede en bequame Salaet. Anders ſo zijnſe van krachten de Geele-Peen oock heel gelijck.

De Witte-Peen ofte **Paſtinaken** / zijn matelijck werm, ende eer droogh dan vocht van aert. Sy voeden meer dan de Knollen, ende oock dan de Peen ofte Caroten; ende dat ſelve voedſel is oock wat dicker ende grover, doch geenſins quaedt oft onprijſelijck.

Men eet deſe Paſtinaken geſoden of immers niet raeu: en ſoo gegeten behouden ſy eenige windachtigheyt. Aengaende het af-gaen, ende ſincken, ſoo en dalen ſy na beneden noch te haeſtelijck, noch te tragelijck; ende aengaende den buyck, ſy en maken dien noch weeck, noch hart. Dan ſy verwecken de piſſe, ende loſſen 't water: ende zijn de Maghe, de Nieren, de Blaſe, ende oock de Borſte ofte Longeren merckelijck nut en bequaem. Men kanſe een jaer ofte twee in d'aerde goedt houden, om in den Winter ende Vaſten te fruyten, ofte in Meel en Boter ofte Olye te backen, in ſtede van Viſch: en ſoo gegeten, zijn ſy nut de ſwaermoedige menſchen, en vermeerderen de luſtigheyt en vleeſchelijke begeerte der mannen en vrouwen.

De Suycker-Peen ofte **Suycker-wortelen**/ om haren ſoeten ende lieffelijcken ſmaeck alſo ghenoemt, zijn redelijcken werm en vocht van aert: ſy werden haeſt ende lichtelijck verdout ende verteert: ende ſincken niet tragelijck na beneden. Sy geven tamelijck veel voedſels, ende en zijn niet quaedt van ſap. Sy hebben oock eenige windachtigheyt in haer, waerom dat ſy den luſt tot by-ſlapen verwecken, en werden daerom van de goede vrouwen de mans dickwils te eten ghegeven, ſeggende datſe ſeer geſont zijn.

Men eet deſe Suycker-wortelkens gheſoden ofte anders gaer gemaekt zijnde: te weten, ſomtijts met Azijn, Zout, en wat Olye, als men de ander Salaet doet: ſomtijts fruytmenſe oft rooſtmenſe in Olye, ofte Boter, met blom van meel, ofte ſonder; en op veel ander manieren.

Loock is ſeer ſcherp van ſmaeck, heel verdroogende ende verwermende van aerdt, wel tot in den vierden graed, als *Galenus* betuyght: voor ſpijſe gebruyckt, verwermt het heele lichaem ſterckelijck, ende doet de grove taeye vochtigheden, die daer in verſpreyt zijn, ſcheyden ende rijſen, ende maeckt die dun en los. Het opent alle verſtoptheydt, doet water maken, winden ſcheyden, ende de kinder-wormen ſterven, ghelijck ick dickwils verſocht hebbe. Dan ſonderlinge als het raeu gegeten werdt, geeft het gantſch gheen voedſel: maer doet daer quaet, ſeer heet en ſcherp ſap ofte bloet in groeyen. Daerom al de gene die heet van complexie ofte geſtalteniſſe des Lichaems zijn, moeten hun voor allen wel wachten van 't Loock veel te gebruycken. Maer alſſer geſoden of in 't water gekoockt wort, tot datter ſijn ſcherpigheyt verlieſt, dan iſſet ſoo krachtigh niet, ende en maeckt niet meer ſoo quaet bloedt, als *Galenus* betuyght, hoewel dat het den lijve dan oock ſeer luttel voedſels by-brenght: nochtans ſo voedet meer dan alſſet raeu ingenomen werdt. Sommighe lauderen het gebrade vleeſch met Loock, het welck een aenghename ſmaeck aen het vleeſch geeft, ende het is ſelve dan ſoo ſcherp oft verhittende niet, ende is ſeer goet ende gheſont voor de ghene die kout van maghe zijn. Ende inſonderheydt in tijde van peſte, waerom het Boeren-Theriakel van *Galenus* genoemt wert. 'T is oock goedt, ſeydt *Serapeion*, den ghenen

die te ſcheep een verre reyſe doen, voor den ſtanck van de pomp, ende het verdorven ende ſtinckent water, dat ſy dickwils drincken moeten, ende de walgingh die de Zee in de Maghe maeckt, als oock om haer ſterckte te vermeerderen. Daerom plachten die van Athenen alſſe een verre reyſe ſouden doen, veel Loock in voorraet mede te nemen. Maer voor een yegelijck, hoe het oock bereyt wert, is het veel gebruycken ſchadelijck. Maeckt pijn in 't hooft, beſchadight de oogen, en d'ander ſinnen, verweckt dorſt, en is onbequaem om ſijn dapperen en onverdraeghlijcken ſtanck. Daerom plagh by de Griecken eertijts, gelijck *Athen.* 10. *Deipn.* getuyght, verboden te zijn, dat niemandt in den tempel van de Moeder der Goden en mocht gaen, die Loock gegeten hadde. De Poëet *Horatius* vervloeckt het oock *Epod.* 3. met deſe verſſen:

Een die ſijn vader heeft gedoot,
Die ete Loock uyt hongers-noot;
Dat acht ick ſlimmer koſt te zijn,
Als dulle-kervel, 't ſlim fenijn.
Hoe grof is oock den acker-man,
Die 't hart gewas verdouwen kan!

Een Medicijn van de voorgaende eeuwe, *Iacob van Forly*, plagh door de reuck van loock niet anders te ontſtellen, als of hy een peſtilentialen reuck inghetrocken hadde. Hoe dat het Loock ſtinckt, ſoo iſt evenwel, gelijk oock den Ajuyn van de ſuperſtitieuſe Egyptenaers voor een Godt ghehouden, volgens het ſchrijven van *Plinius* 19.6. Waer mede de Poëet *Iuvenalis* ſpot *Sat.* 5. ſeggende dat het wel heyligh volck moet zijn, daer de Goden in de hoven waſſen.

Men magh Ajuyn noch Loock hier breken met de tanden,
Want 't is een ſchellem-ſtuck door al d'Egypſche landen.
Iſt niet een heyligh volck, en van een grooten lof,
Dat voor ſijn Goden eert, gewaſſen van den hof?

Ajuyn is ſcherp van ſmaeck, heet en droogh van aert, doch wat minder als loock, maeckt de grove taeye vochtigheden dun, ende doetſe ſcheyden. De Boeren etenſe raeu, dan geven weynig en raeu voedſel en ontſteken het bloedt. Maer gekoockt zijnde, verlieſenſe haer ſcherpigheyt, ende geven wat meer en beter voedſel. Voorts ſoo zijn de Ajuynen quaet voor de menſchen die heet en haeſtigh van aert zijn, en veel galachtigh bloedt in 't lijf hebben: maer zijn goet en bequaem voor de gene, die veel raeu, dick en grof, taey ende ſlijmerigh bloedt ofte onſuyverheyt in 't lichaem vergadert hebben: ende zijn oock ſeer nut de vrouwen, die haer maent-ſtonden door koude oorſaken achtergebleven zijn: want ſy openen al 't gene dat verſtopt is, verwarmen 't gene dat verkout is, ende verwecken de maent-ſtonden door haren beſonderen aert.

Pareye is warm van aert, oock droogh-makende ende verdeylende, alſo wel als den Ajuyn: Sy verwermt het lichaem; ende doet oock de grove taeye vochtigheden ſcheyden, ende maecktſe dun, ſuyvert de Maegh van ſlijmigheyt, opent, en doet water loſen. Maer ſy maeckt quaet ende grof bloet, veroorſaeckt ſware onruſten ende vervaerlijke droomen; verdonckert het geſicht, en is de oogen ſchadelijck. Sy is beter geſoden, als raeu gegeten, alſoo ſy door haer ſcherpigheydt en windachtigheyt wat verlieſt.

Bies-Loock is van naturen de Pareye ſeer gelijk: te weten, verwarmende, verdroogende, dun makende, openende, ende de piſſe verweckende. Wert gelijck de Pareye in ſpijſe ende moes ghebruyckt, ende vermach in 's menſchen lichaem al 't ſelve dat de Pareye doet; behalven dat den reuk wat tegenſtaende is. Daerom raedt de Poët *Martialis* een die Bieſloock gegeten heeft, met een toe mont te kuſſen:

Al die oyt bieſloock willen eten,
Behoeven deſe les te weten,
Dat haer geen kus en dient genoten,
'T en zy haer mont zy toegeſloten.

Thadeus van Florençen, een treffelijck Medicijn in ſijnen tijdt, ſchrijft door ervarentheydt bevonden te hebben, dat Bieſloock in 't eerſte van de maeltijdt raeuw met zout gegeten, de maegh ontlaſt van koude, taeye, en ſlijmerige vochtigheden. Dient evenwel ſelden gebruyckt.

In 't voorgaende Capittel is van de Beete-bladeren ghehandelt, hier dient oock wat geſeydt van de wortel. Men gebruyckt meeſt in ſpijſe de **Roode-Beet-wortel**, te weten, eerſt gheſoden, ende onder de heete aſſchen, ofte in den oven ghebraden, ende daer na in dunne ſchijſkens gheſneden, ende met Azijn, Olye, Zout ende Peper of Gember ghegeten. Men ſiedtſe oock wel eerſt, ende daer na ſnijt menſe in ſtucken, ende men leytſe te weycken met zout in ſtercken Azijn, om daer na met het gebraedt te eten, om den appetijdt te verwecken, dan voedt weynigh. Sy wert gehouden voor een goet Salaet voor de gene, die graveelachtigh zijn; want ſy doet het water dapper loſen.

Cicorey-wortelen werden mede geſoden tot Salaet bereyt, en de bitterheyt der ſelviger met Corinthen gematight. Sy verkoelen, en openen, inſonderheyt de lever.

De Aert-buylen ofte *Tubera terræ* zijn by-na van de eygen nature als de **Campernoelien**. Want ſy zijn beyde kout, ſonder ſmaeck, geven een waterachtigh grof voedſel. En dat ſy gekoockt zijnde, de tonghe aenghenaem zijn, dat komt meer door de ſauçe, als door haerſelven. De Aerdt-buylen werden boven de Campernoelien wel ghehouden,

om dat bekent is, datter niet weynigh van de Campernoelien gheſtorven zijn, maer niemandt van de Aerdr-buylen: nochtans makenſe beyde grof ende ſwaermoedigh bloet, ende dieſe te veel beſigen, vallen in Popelſie, Gheraecktheydt, Colijck, Aemborſtigheydt, Gicht ende Droppel-pis. *Ia* het veel gebruyck van de beſte Campernoelien, die men voor onſchadelijck houdt, heeft menigh menſch om hals geholpen, ick laet nu ſtaen de gene die van aert ende nature vergiftigh zijn. Daerom en behoorenſe ofte gantſch niet gegeten te werden, ofte heel weynigh, ende wel gekoockt ende toegemaeckt, daer goede wijn op drinckende: Want daer en zijn geen jaren van 's menſchelijck leven, geen gheſtalteniſſe des Lichaems, in 't welke niet meer ſchade, als voordeel uyt het ghebruyck van de Aert-buylen ende Campernoelien voort en komt. Het welck ook uyt den oorſpronck lichtelijck te verſtaen is. Want ſy groeyen haeſtelijck en in eene nacht uyt een grove aerdachtige ende dampige materie, ſoo datſe noch van de inwendige wermte, noch van de Lucht gerijpt en werden. Daerbeneffens, konnen ſy lichtelijck uyt eenighe verrottinghe daer ontrent zijnde, als oock van ſlangen, padden, ende diergelijcke vergiftige beeſten, eenigh vergif deelachtigh werden. Waer uyt dat blijckt, datſe naeulijcx ſonder eenigh perijckel, ende buyten ſuſpitie van vergif konnen ghegeten werden, ende datmen noyt genoegh toe en kan ſien, of men kan beſchadight werden. So dat ſeer te verwonderen is, datter hedenſdaeghs noch ſo veel af gehouden werdt, ende eertijts oock ſoo veel by de Romeynen af gehouden is, gelijck men uyt de verſen van de Latijnſche Poëten ſien kan, ende wijdtloopigh uyt *Plinius*, ende uyt andere autheuren aengeweſen wert by de gene die op *Suetonius* geſchreven hebben, in het leven van den Keyſer *Claudius*, die met Campernoelien, die hy ſeer garen at, vergeven is.

Aert-noten zijn matelijck werm, maer wat meer verdroogende, daer een niet kleyne t'ſamen-treckinge bygevoeght is, en maken daerom den buyk hart. Geſoden ofte gebraden, ende voor ſpijſe ingenomen, zijn harder om te verteeren dan de Knollen ofte de Paſtinaken en andere Peen, dan ſy geven wel ſo veel voedſels als deſelve, ende ſy en veroorſaken ſoo veel winden en opblaſinge niet in den buyck.

Van de Aert-vruchten.

Het V. Capittel.

WY komen tot een vrucht gewoon om laegh te waſſen,
Daer voor eenyeder menſch is noodigh op te paſſen:
Men ſietet in 't gemeen, het is een ſelſaem kruyt
Wat langs der aerden groeyt, en noyt om hoog en ſpruyt.
Pompoenen die bykans aen niemant oyt en ſmaken,
Zyn echter gantſch bequaem om letters op te maken,
Ontrent haer groene jeught; want als de ſchorſe waſt,
So groeyt met een het ſchrift, en ſtaet ten leſten vaſt;
Maer wilder eenigh menſch haer laffen aert verſchoonen,
So moet de keucken-meyt al vry haer kunſten toonen:
Hier dient een goede ſaus van peper by te zijn,
Of anders laet de koſt tot voedſel van het ſwijn.
Hem die Meloenen pluckt, is nut te zijn geweten
Dat naeu van duyſent een is nut te zijn gegeten.
Comcommers (ſeyt de kunſt) is van der maeghden aert,
Sy dienen haeſt gepluckt, en niet te langh bewaert.
Een tragen hovenier die kan het hier verkerven,
Want beyt hy wat te langh de vrucht die ſal bederven;
Sy dient als van de ſteel te werden afgeruckt,
Sy dient en jonck, en groen, en verſch te zijn gepluckt,
En verſch te zijn gebruyckt. Denckt hier op goede luyden,
Die luſt en ſmake ſoeckt ontrent de groene kruyden:
Maer druckt het boven al wel diep in u gemoedt,
Indien ghy dochters hebt, of jonge maeghden voedt.

DE **Comcommeren** zijn kout en vocht van aert, ende ſoo is het voedſel, datſe voort-brenghen, ende veel gegeten maken quade vochtigheden in de aderen, waer door ſtoffe van verſcheyde koortſen vergadert werdt. Sy zijn beſt om te eten, terwijlen dat ſy noch jonck, verſch, groen, ende onrijp zijn (want als ſy rijp ende geel worden, dan zijnſe onbequaem om te eten) met azijn, olye, zout en peper. Heel kleyn zijnde, werden zy veel in azijn met wat fenckel ingeleydt, ende om appetijt te maken voor ofte tuſſchen ander ſpijſe gegeten. Sy doen de minſte ſchade aen de gene, die werm van complexie zijn, ende een heete Maegh hebben: maer de ghene, die de Maegh ſlap is, moeten haer heel van Comcommeren wachten. Ia, volgens het oordeel van *Galenus*, is beter voor een yegelijck, dat hy de Comcommeren, ghelijck alle koſt van quade gijl, laet varen: ofte altijdt weynigh, ende ſelden beſight. De Griecken hebben een ſpreeck-woordt, dat men de Comcommeren voor de Spinſters moet laten, om dat de Spinſters meeſtendeel, zoo men *Ariſtoteles* gelooven mach, geyligh en onkuys zijn. Nu de Comcommeren hebben kracht om dien brant te verkoelen, ghelijck *Diphilus*, een oudt Griecx Medicijn by *Athenæus* getuyght.

De Meloenen zijn lieffelijck van ſmaeck, ende aenghenaem van reuck, alſſe goedt en rijp zijn: het welck oock maeckt datſe te meer ghegeten werden. Maer ſy zijn kout en waterachtigh van gheſtaltenis, ende verſlaen daerom den dorſt als het heet is, doen water loſen, ende zuyveren de Nieren. Het en beurt niet ſelden, dat de menſchen haer met Meloenen een ſieckte op het lijf eten. Want ſy bederven lichtelijck, en in den buyck bedorven zijnde, nemenze byna de nature van vergif aen, ende veroorſaken een ſieckte, die wy Boorts noemen, ofte eenighe quaedtaerdighe koortſen; ende men leeſt in de

Hiſtorien van veel Keyſers ende vermaerde mannen, die door het eten van de Meloenen ghestorven zijn. En my ghedenckt dat ick, vliedende de peſtilentiale koortſe, die Anno 1616 in het gebiedt van de Venetianen ſeer in ſwangh gingh, my op de reyſe na Romen begaf midden in de Somer, en evenwel onderwegen daer van betrapt zijnde, en te Siena geneſen, en als van de doot verloſt zijnde, door het eten van Meloenen weder inſtorten, en al deſperaet geſtelt werde by *Zoroaſtro Tinello*, vermaert Medicijn aldaer, en door ſijn ſchriften allefins bekent. So verhaelt de Françoiſche Hiſtorie-ſchrijver P. *Matthieu*, in 't eerſte Boeck der Hiſtorien van Henrick de Vierde, dat de gemelte Koningh ſeer kranck geweeſt zijnde, en in de gallerye van Monceaux wandelende, door het eten van Meloenen, wederom in-ſtorte, met groote perijckel des levens. Waer uyt blijckt, hoe ſchadelijck de Meloenen zijn voor de ghene, die uyt een ſieckte opſtaen. Maer men dient oock te letten, om de Meloenen voor alle andere ſpijze te eten (het welck oock in de Comcommeren, ende Pepoenen dient waergenomen te werden) op dat ſy te lichtelijcker, alſſer eenighe bedervinghe in haer begint te komen, van beneden zouden moghen af-ſchieten. En dan moetmen daer goede ſpijze na eten, op dat haren quaden aert verbetert, ende de verdervingh voorgekomen mochte werden. Tot welcken eynde beſt is, datze met zout en broot gegeten werden. Om haer ſchadelijckheyt te verbeteren, prijzen eenighe den Wijn, andere niet. Maer voorwaer de Wijn is de rechte remedie, om het quaet, dat van de Meloenen kan komen, te helpen. Maer het moet ſtercke Wijn zijn, als Seck ofte andere Spaenſche-wijn, ende die wat veelachtigh gedroncken, op dat hy de ſchadelijkheyt van de Meloenen zoude konnen verbeteren en verteren. Want als men maer een weynigh zoude drincken, ofte van kleynen en ſlappen wijn, zo en zoude de ſchadelijckheyt van de Meloenen niet verbetert werden, maer de raeuwe en verdorve vochtigheden zoude uyt de Maghe na de binnenſte deelen ghevoert, ende alzoo de ſchade, die de Meloenen veroorſaken, vermeerdert werden. Anders doen ſy oock veel winden in den buyck groeyen, ende krimpſel in de dermen komen. Daerom de ghene die Colijck ofte Scheurbuyck, ofte eenigh ghebreck in de Milte hebben, ende vooſt alle oude ende koude menſchen, die vol waterachtighe overvloedigheden zijn, moeten hun van de Meloenen wachten. Dan de jonge en heete menſchen mogenſe vrijelijcker eten, om dat ſy kout zijn in 't beginzel van den eerſten graedt, ende vocht tot in den derden, daer op hertelijck drinckende, gelijck geſeydt is, heel ſtercken Wijn. By Melck, ofte andere ſpijze, die lichtelijck kan bederven, zijn de Meloenen periculoos gegeten.

De Pepoenen en zijn geenſins niet zoo vochtigh of hinderlijck als de Comcommeren; doch veel vochter dan de Meloenen: maer men eetſe nimmermeer raeu gelijck de Meloenen en Comcommeren: dan men fruytſe gemeenlijck in de panne ende men beſtrooytſe met Meel; of men ſiedſe in vleeſchzop, ofte Soete-melck met Safferaen, en andere warmer Specerijen en Kruyden vermengt, om haer koude ende vochtige eygentheydt te beteren. Alzoo bereyt zijnde, brenghen ſy evenwel weynigh, dun, vocht, ende kout voedzel by. Ende alſſe in een ſlappe ofte koude Maghe niet wel verteert en werden, konnenze het Lichaem, inſonderheyt de Mage ende de Darmen zoo ontſtellen, dat ſy mede de Boorts komen te veroorſaken, dewelcke met een ghedurige brakinge en buyck-loop komt. Sommighe ſchrijven dat de Paus *Paulus de II.* van veel Pepoenen te eten, geſtorven is: en dat *Clemens de VII.* oock veel daer van gegeten hadde in de laetſte ſieckte, daer hy van ſterf. Daerom zijnſe nutter ghebruyckt den genen die eenige hitte in de Mage hebben: Sy doen piſſen, ende geneſen de droppel-piſſe; ende beteren alle gebreken van de Nieren ende Blaſe: maer dickwils ghegeten, maken den menſchen onvruchtbaer. Dan op dat de Pepoenen ons min ſchade doen, zoo zalmen daer mede goede vaſte ſpijze na eten, die de Mage verſterckende, ende 't Lichaem voedzel ghevende, de Pepoenen uytdrijven mach. Anders als de Pepoenen niet haeſt na de darmen en ſincken, zoo doen ſy lichtelijck vergiftighe vochtigheden in den lijve groeyen. De vochte koude menſchen moetenſe dan heel laten, ofte ſtercken wijn op drincken, gelijck van de Meloenen gheſeydt is; de heete menſchen zullen 't met de Rijnſche wijn konnen af-ſien.

De Aerticiocken plegen heel raer te wezen, zoo datze ten tijde van *Hermolaus Barbarus* te Venetien maer in een hof te vinden en waren, nu zijnſe allefins, ende werden by een yegelijck voor een gemeene ſpijſe ghebruyckt. Sy zijn warm en droogh van naturen; werden van ſommige raeu met Peper ende Zout, dan meeſt gheſoden in vet vleeſch-ſop ende met Peper vermenght, gegeten voor een leckere ſpijze, en gebruyckt tot verweckinge der vleeſchelijcke luſten. Maer ſy en geven gheen goet voedſel, noch en maken gheen goet bloedt, want ſy hebben een groote overvloedigheydt van galachtighe ende warme vochtigheyt, en doen over ſulcks oock zodanige in 't Lichaem groeyen. Zijn evenwel beter alſſe geſoden, dan alſſe raeu gegeten werden. Raeu en out geworden, zijnſe ſeer quaet, en moeyelijck om verteren, en brengen onreyne vochtigheyt by, daer de menſchen machteloos en onſterck af werden: ende zijn ſonderlinge quaet den genen, die veel met hooftſweer gequelt zijn. Na het gebruyck van de Articiocken looſtmen gemeenlijck veel en ſtinckent water.

De Aert-beſien zijn kout en droogh, maer hoe rijper hoe matiger. Sy zijn goet in een heete Mage,

ſy verkoelen den lever, ſy verſlaen den dorſt, ende matigen de hitte van het bloedt. Daerom zijnſe alleen bequaem voor jonge Luyden, en die van geſtaltenis des lichaems werm zijn: maer doen ſchade in een ſlappe Mage. Sy zijn dun van ſap, zuyveren de Nieren, doen water loſen, ende zijn de Milte bequaem. Nochtans bedervenſe lichtelijk in de Mage: daerom iſt goet datſe met wijn en zuycker gegeten werden. En dat niet op het laetſte gerecht, gelijkmen gemeenlijck en qualijck doet, maer in 't beginſel van de maeltijt, om reden hier voren meermaels verhaelt.

Het is een zeer quade maniere, dat ſommighe de Aerdt-beſien onghewaſſchen op tafel doen brengen, meenende dat alſſe droogh en met een zuyvere hant geplockt werden, beter zijn, als gewaſſchen. Maer behalven datter ſomtijts eenige kleyne ſpinnen, ofte wormkens (gelijck ick wel geſien heb) onder konnen weſen: zoo zal tot waerſchouwinghe moghen ſtrecken het ghene hier over verhaelt werdt van den Hoogh-geleerden *Fabritius Hildanus* 5. *Obſ.* 38. Een jonge en kloecke vrou in Switſer-landt, als ſy nuchteren een handt-vol ofte twee Aerdt-beſien gegeten hadde, kreegh drie uren daerna groote pijn voor 't hert, dewelcke terſtont zoo zeer vermeerderde, datter flaeuten op volghden. Die daer ontrent waren, hier over ontſtelt zijnde, gaven haer terſtont Theriakel in, tweemael op dien dagh; den volgenden nacht eens, maer al te vergeefs; want de pijn ende flaeuten namen al toe, daer noch by komende draeyingh ende ſwijmelingh, groote ſpanningh, ende ſwellingh in de Maegh ende buyck. Als dit des anderendaeghs noch heviger was, zoo werde de gemelte Doctor *Fabritius* gehaelt, die alle d'accidenten eerſt door braken, daerna door hert-ſterckenden middelen dede overgaen. De oorſaeck van deze qualijckheydt is waerſchijnelijck gheweeſt, dat de Aerdt-beſien door eenige padden vergiftight waren. Want de padden, ghelijck *Paré* getuyght, ſcheppen ſonderlingh vermaeck in de Aerdt-beſien. Soo ſien wy in onſe Hoven dat ſy haer onder dezelfde meeſtendeel onthouden. En het fenijn, datſe met haer water, ſpeeckſel, ende aeſſem uyt-werpen, is doodelijck, gelijck geſchreven is by *Rondelet*, in 't eerſte Boeck van de Viſſchen, en *Paré* in 't twintighſte Boeck van ſijn Chirurgie op 't 30 Capittel. Dit kan oock ander fruyt gebeuren; en derhalven iſt wel de pijne waert, dat het eerſt wel ſchoon gewaſſchen wert.

Van de Heeſter-vruchten.

Het VI. Capittel.

Ereyt hier, geeſtigh man, een velt tot goede vruchten,
Voor menſchen die in brant en heete koortſen ſuchten:
Denckt om dit kleyn gewas, eer datje boomen plant,
Het dient oock menighmael ten dienſte van het lant.
Al waſt het aerdigh tuygh alleen aen lage ſtruycken,
Men kan het na den eyſch met grooten nut gebruycken;
De minſte dingen ſelfs en dienen niet veracht,
Sy hebben menigh menſch in beter ſtant gebracht.
Daer is een tijt geweeſt, dat tot de wilde bramen,
De jonckheyt niet alleen, maer alle menſchen quamen,
Als tot een rijck banket, men pluckte met vermaeck,
Men vonter heylſaem vocht en even ſoete ſmaeck.
De vrucht met ſuyver waes en koelen dau behangen,
Wert by de grootſtt ſelfs in grooten danck ontfangen,
Als hun die yemant ſchonck. Siet oock een ſlechten braem,
Gehandelt na de kunſt, was Princen aengenaem.
Maer boven dit gewas ſoo vintmen nutter dingen,
Die aen een ſwack geſtel geen minder voordeel bringen,
De kappers van den brem ſijn lief-tal aen den mont,
En wie graveeligh is die achtſe voor geſont.
De ſuer-boom wel bekent in al de naeſte dalen,
De beyers in haer veruw ſoo root gelijck koralen,
De ſwarte krake-bey, en ander kleyn gewas,
Bevintmen menighmael dat grooten brant genas.
Hou ſtille, ſnelle pen, en blyft in uwe palen,
Ten is u ſake niet hier verder in te dwalen:
Geſellen, watter meer tot deſen handel dient,
Gaet haelt dat uyt den mont van onſen weerden vrient.

ONder de drie ſoorten van **Aelbeſien** / Witte, Swarte, (die gheweldigh het water ofte piſſe doen loſen) en Roode, zijn de leſte verre de beſte, en de gheſontſte. Deſe Roode Aelbeſien zijn kout en verdroogende, verre in den tweeden graed, ende wat t'ſamen-treckende van naturen, met eenighe dunnigheydt ofte fijnigheydt van deelen. En zijn daerom zeer goet ghegeten teghens alle verhittinge des bloedts, ende tot alle heete koortſen: want ſy verkoelen den brandt, ende bedwingen de hitte van de Galle, ende het verhitten van de galachtige vochtigheden, ende zijn goet om de heete Mage ende verhitte Lever te ververſchen, en het bloedt te temperen ofte matighen. Sy wederſtaen oock alle inwendige verrottingen, ontſtekinge of inflammatie.

Van den zelven aert, ende tot al het zelfde zijn bequaem de Beſien van Berberis, dieſe **Sauſeboom** of **Suerboom** in Brabant noemen, ende wert hier te lande in veel hoven onderhouden.

De Braem-beſien zijn lieffelijck van ſmaeck, aſſe wel rijp zijn, ende hebben veel ſaps dat matelijcken werm van aert is, ende daerom zoet, ende de Mage aengenaem, te meer om een kleyne t'ſamen-treckende kracht, dieſe noch behouden. Maer als yemant deſelve in wat te groote menighte eet, dan zal hy daer pijn in 't hooft van krijgen.

De ſwarte Krake-beſien / zijn verkoelende van aert, en dat tamelijck verre in den tweeden graet: ende daer toe oock, met een merckelijcke t'ſamen-treckeninge, drooghmakende van krachten. Sy zijn ſeer goet voor een verhitte Mage, verſlaen den dorſt, ende ſy verkoelen den brandt van d'heete koortſen. Sy ſtoppen de loop, en maken den buyck hardt: ſy ſtelpen ende beletten het braken, walgen, ende op-

worpen van de Mage. Men eetſe ghemeenlijck met wijn ende zuycker, dan die meer verkoelinghe begeeren, konnen roſen-water nemen.

De roode Itrake-beſien en zijn hier te lande zoo gemeyn niet als de ſwarte: maer op ſommige plaetſen van Duytſlant werdenſe veel gevonden. Sy zijn mede verkoelende en verdroogende, maer wat meer t'ſamen-treckende van ſmaeck, ende daerom wat meer ſtoppende van krachten.

De Veen-beſien / die in de Veenachtige plaetſen van Hollant gevonden werden, zijn mede van dierghelijcken aert ende krachten.

De Stekel-beſien ofte Croes-beſien / ofte ghelijck wyſe hier gemeenlijck noemen Cruys-beyen ofte Cruys-doornen / eer ſy rijp zijn, zo ſy meeſt ghebruyckt werden, zijn kout en droogh, heel verre in den tweeden graet, ende t'ſamen-treckende van naturen, de onrijpe Druyven vol na ghelijckende: Daerom worden ſy by de ſpijſen in ſtede van de onrijpe druyven ofte voor Verjuys ghedaen: ende het vleeſch-ſop ofte ander nat, daer ſy in gheſoden zijn, behoudt daer van eenen ſeer aenghenamen ſmaeck, ende maeckt luſt en appetijt om eten: verkoelt de heete Mage ende Lever, en doet vergaen de overvloedige inwendige hitte, en is goet gebruyckt den genen die koortſachtigh zijn.

Men toertſe oock onder eyeren met zuycker, en men bereytſe op verſcheyde andere manieren. Dan hoe ſy toe-gemaeckt werden, ſy doen altijt raeu en kout ſap ofte gijl in den lijve groeyen, 't welck heel luttel ofte niet met allen tot de voedinge van 't Lichaem en ſtreckt. De rijpe Cruys-doornen, gelijck ſy zoeter van ſmaeck zijn, zo en zijn ſy oock by-na niet met allen t'ſamen-treckende van aert, en hebben eenige kleyne wermte: oock zoo gheven ſy den lijve dan meer voedſels als de onrijpe: ende dat zelve ſap dat ſy by-brengen en is zo raeu niet, als 't gene dat van de onrijpe komt. Nochtans werden ſy ſeer zelden geſocht om by de ſpijſen te doen, en voor ſauze te ſtrecken, ofte alleen gegeten te werden.

De Cappers zijn warm van aert, ende zijn van ſtoffe, ofte dun van deelen. Als ſy verſch zijnde gegeten werden, dan geven ſy den lichame niet ſeer veel voedſels: ende de ghene diemen in Pekel bewaert, voeden noch veel min: maer zijn alleen goet om met andere ſpijſe voor een ſauſe gegeten te worden, en zijn een medicinale toe-ſpijze, ofte ſalaet, dienende om den verloren appetijt wederom te doen keeren. Sy zijn nut vóor de vochte Mage, ende beletten het walgen, ende op-werpen van dezelve, en het onmatigh ſeeuweren ofte ſpouwen: ende doen die koude fluymen ende taeye ſlijmerigheden die in de Mage zijn, ſcheyden ende verteeren. Sy zuyveren oock en ontſluyten de verſtoptheden van de Lever en de Milte: en met andere ſpijſe ghegeten, zijn de Milte-zuchtige zeer nut, ende de ghene die de vierden-daeghſe koorts hebben. Maer alſmenſe eten wil, dan moetmenſe eerſt met zoet water wel afwaſſchen, en daerna moruw gheſoden zijnde, met Olye ende Aſijn, als andere Salaet eten: ofte men ſiedtſe, ende ſtooftſe met ander ſpijze. De groote, mits datſe meer ſap ende vleeſch hebben, zijn oock ongelijck beter ghezonder, ende voeden meer als de kleyne, hoewel dat de kleyne meer luſt om eten en appetijt geven, en lieffelijcker zijn van ſmaeck.

De Brem-Cappers zijn van dezelve kracht, en daerbeneffens zeer goet voor 't graveel. Sy werdē by vele voor geſonder gehouden, als de rechte Cappers.

Ick heb gheſien dat ſommighe in deze Stadt de Vlier-knoppen, ofte bloemen als zy noch gheſloten zijn, mede in Pekel ofte Aſijn bewaren, en in plaetſe van Cappers op tafel zetten, dezelve den naem ghevende van Vlier-Cappers. Zijn mede de Maghe niet onaengenaem, maken luſt en appetijt om eten, verdunnen en doorſnijden de dicke raeuwe ofte onrijpe vochtigheden. Dan te veel gegeten beroeren ſy den buyck, en maken hem weeck.

Van de Boom-vruchten met harde ſchelpen.

Het VII. Capittel.

Ier is een ander vrucht, hier is dat Amaryllis
Ten hooghſten wel bevalt, en beſt na haren wil is:
Komt hier, ô Coridon, en brenght de lieve maeght
Een fruyt dat weynigh koſt, en efter haer behaeght.
Het is een Herders gift, ghy kondt geen beter kieſen,
Gaet leght et in den korf gemaeckt van groene bieſen:
En ciert dan u geſchenck met woorden van de kunſt,
Soo vinje voor gewis haer ongeveynſde gunſt.
En ſoo ghy wenſt het ſtuck een beſten voor te ſtellen,
Seght dat het is een fruyt van byſter harde ſchellen;
Maer dat het evenwel is binnen wonder ſoet,
En dat ſy tegen u aldus oock weſen moet.
Dat ſy een lange tijt met wonder harde ſtreken
U liefde tot den gront ſcheen af te willen breken;
Dat nu dien ſtegen aert dient af te zijn geleyt,
En eens tot uwen trooſt het ſoete Ia gheſeyt.
Komt op een ander tijt, en brenght haer Ocker-noten,
En als ghy in haer ſchoot de vruchten hebt gegoten,
Soo ſeght haer dat het fruyt is dienſtigh voor fenijn,
Maer datter by de Noot oock Ruyte dient te zijn.
En ſiet op dit beleyt is mede wat te ſeggen,
Dat ick niet voor en heb hier breeder uyt te leggen:
Ghy voeghter weder by den keeſt van uwen mont,
En ſiet hoe ghy het ſtuck te paſſe brengen kondt.
Weeſt ghy het boom-gewas, laet haer de ruyte weſen,
En ſeght dat dit vermengh veel qualen kan weſen,
Seght vorder lieve vrient, dat hier te ſeggen valt,
Maer ſiet dat uwe tongh niet al te los en malt.
Spreeckt niet als na de kunſt, en om het wel te leeren
Soo maeckt tot deſen Boeck een vlijtigh oogh te keeren;

Ghy ſult hier konnen ſien, ſo klaer gelijck den dagh,
Al wat het boom-gewas en wat het kruyt vermagh.

DE **Eeckelen** zijn by alle de heydenſche ſchrijvers niet alleen gehouden voor de outſte vruchten, maer oock voor het eenigh voedſel, waer by de eerſte werelt alleen plag te leven, *Lucret.* in't 5 boek:

Al wat de ſonne gaf, en watter van den regen
Komt ſpruyten uyt het velt, daer is een rijcken ſegen
De menſchen aengenaem, en in het eycken woudt
Daer is dat al het volck ſijn blijde feeſten houdt.

En hierom iſt dat deſe vrucht haren naem heeft na den Hebreeuſchen **Akel** / oft **Eeckel** / dat Eten beteeckent, *Fagus* in 't Latijn van het Griecx *Phagêin*, dat oock Eten gheſeydt is. In een wet van de twaelf tafelen (dewelcke de outſte wetten van de Romeynen waren) ons bewaert by *Plinius* in ſijn 16 Boeck op het vijfde Capittel, wert toegelaren, datmen de Eeckelen, die op een ander mans acker vielen, vermochte op te rapen. Op welcke wet de groote Rechts-geleerde Caius *L. qui venen. ff de verb. & rer. ſign.* aenmerckt, dat by het woordt Eeckelen niet alleen de vrucht van de Eycke, ofte alderhande Eeckelachtigh ghewas, maer oock van alle andere boomen moet verſtaen werden, na het exempel van de Grieckſche ſpraeck, in dewelcke alle ſoorten van boomen *Akrodrya*, dat is, Eycken ghenoemt werden. Dit ſchijnt wel plaets te hebben in die wet, dewelcke ick gheloove van de Romeynſche Thien mannen ghemaeckt te zijn, om den honger van de armen te verlichten, haer toelatende alderhande afghevallen vruchten op te rapen; dan ick twijffele, ofte dat alleſins ſoo uyt te leggen. *Ovidius* in 't begin van ſijne boecken van de *Tranſſformatie*, daer hy van de gulde eeuwe ſpreeckt, en van 't gene dat de menſchen doen aten, onderſcheyt de Eeckelen van d'andere boomvruchten, met deſe verſen:

Het aertrijck met den ploegh of egge niet gewont,
Droegh uyt een gullen ſchoot, en uyt een vetten gront.
Al wat den menſche ſpijſt: wat kruyt en boomen geven
Dat is aen al het volck genoeghſaem om te leven:
De vrucht van 't eycken-hout, en van den wilden braem,
Die waren even-ſelfs de Princen aengenaem.

Maer daer na het koren ghevonden zijnde, en de maniere om het lant te ploegen, ende te bezaeyen, hebben ſy de Eeckelen voor de verckens ghelaten. Daer van iſt ſpreeck-woordt by de Griecken, *Al Eeckelen genoegh*, als of ſy wouden ſeggen, alſſer beter komt, dan laet men ſlechter ſtaen. Nochtans ghetuyght *Galenus* in het tweede Boeck van de krachten der Voedſelen op het achtendertighſte Capittel, dat die van Arcadien, als de ander Griecken al koren aten, noch lange haer aen de Eeckelen hielden: ende *Plinius* ſchrijft op de aengheweſen plaetſe, dat noch in ſijne tijdt vele volckeren by Eeckelen leefden: ja datſe den Spaengjaerden ſoo aenghenaem waren, dat ſy die voor bancket op de taeffelen lieten ſetten. Sulck bancket, ſeydt *Eraſmus* van Rotterdam in de uytlegginghe van 't ghemelte Spreeck-woordt, was heel bequaem voor de gene, die de pis tot ſpoel-water voor haer tanden gebruyckten. Maer al iſt, dat niemant de leckere koſt uyt Arcadien ſal gaen halen, ſo zijn evenwel de Eeckelen dickwils ſeer wel te pas gekomen in hongers-noot. By aldien die van Leyden Eeckelen in haer ſtadt gehadt hadden, men ſoude van ſoo veel ellende in haer belegeringe niet ghehoort hebben Waer van *Galenus* een ſchoone ghetuygeniſſe geven kan, in het vermelde Boeck en Capittel, alwaer hy oock de maniere om de Eeckels
,, tot ſpijſe te bereydẽ beſchrijft. Als op ſekeren tijt,
,, ſeyt hy, ons lant van hongers-noot geplaegt wer-
,, de, en datter groote menichte van Eeckelen ende
,, Miſpelen gewaſſen was, ſoo begroeven de boeren
,, deſelve in kuylen, dieſe in de winter en in 't voor-
,, jaer in plaetſe van Kooren aten. Te voren waren
,, de Eeckelen maer koſt voor de Verckens. Maer
,, alſoo de huys-luyden deſelvighe doen, gelijck ſy
,, pleghen, niet en konden voeden, ſoo atenſe het
,, Kooren voor eerſt op. Daer na de Winter op
,, handen zijnde, ontgroeven ſy de Eeckelen, en be-
,, reyden die tot ſpijſe op verſcheyde manieren.
,, Want ſy koockenſe ſomtijdts in water, ende bra-
,, denſe wat onder heete aſſche, ſomtijts ſtieten ſyſe
,, tot meel, en maeckender pap en bry van, ſomtijts
,, beſproeyden ſyſe alleen met water, ende dedender
,, een ſauçe by; ſomtijts aten ſyſe in melck geſoden,
,, ofte in honigh geleydt. Voorwaer ſo in de ſtadt van *Numantia* eertijdts, oft in onſen tijde te *Sancerra* in Vranckrijk (daer niet ongegeten bleef) maer Eeckelen hadden geweeſt, ſy warẽ onwinbaer gebleven. Want de ſtad *Chios* in 't Eylant van den ſelfde naem, hiel de belegering ſo lange tegen met Eeckelen eten, tot datſe ontſet werde; als uyt *Cornelius Alexander* by *Matthiolum* te leſen is, in de uytlegginge van *Dioſcorides* 1.121. En *Galenus* ſeyt op de ghemelte plaetſe, dat de Eeckelen niet minder voedſel geven, als veel ſpijſe die van Koren gemaeckt werdt. Maer 't ſelfde (als hy ſchrijft in 't Boeck van goede en quade gijl oft ſap van het 4 Capittel) is dick, raeu, en kout, en gaet lankſaem na beneden, waer uyt volgt datſe hart om te verdouwen en qualijck om te verteeren zijn. Alſo wy om d'outheyt, van de Eeckelen eerſt gehandelt hebben, ſo ſullen wy dit Capittel vervolgen met de boom-vruchten die mede harde ſchelpen hebben, in 't Latijn met een gemeenen naem van Noten beteeckent, aengaende van de gene, die den ſelfden eygentlijck gegeven wert.

De Ocker-noten zijn warm ende droogh, inſonderheydt alſſe wat verdrooght zijn. Want de verſche hebben meer vochtigheyt, en minder warmte. Derhalven zijn de verſche de beſte, hoewel ſy oock moeyelijck om te verteeren zijn, en luttel voeden: maer de drooge maken veel galle, ende zijn

een.

een heete galachtige Maghe ſchadelijck. Daerom zoude men mogen dencken, datze voor oude luyden bequamer zouden zijn, als voor jonge: Maer om dat ſy de krop van de Mage, Keel, ende Stroot beſchadigen, hoeft verwecken, en pijn in 't hooft maken, zoo zijnſe oock onnut voor dezelve. Sy zijn een goede remedie teghen vergift, met vygen ende wijnruyt, ende wat zout ghegeten. Ende dit iſt ſecreet dat *Pompeius* vont, in 't Cantoir van den overwonnen Koningh *Mitridates*, met ſijn eygen handt gheſchreven, ghelijck te lezen is by *Plinius* in het 23. Boeck van ſijn Natuerlijcke Hiſtorie, op het 8. Capittel. Sy werden gemeenlijck gepreſen, ende goet gehouden op viſch gegeten, om dat ſy de vergaderingh van eenige ſlijmerigheydt, ende bedervinge van vochtigheden, die lichtelijck op het eten van de viſch in de Mage gheſchiet, met haer warmte ende drooghte beletten, ende indiender miſſchien eenige vergiftigheyt ofte quaet-aerdigheyt, gelijck ſomtijts gebeuren kan, in de viſch is, dezelve met een beſondere kracht kan tegen-ſtaen.

De Haſel-noten gheven meer voedzels, dan de Ocker-noten, maer zijn wat kouder: evenwel warm en droogh. Sy zijn harder om te verteren, en maken grover ende aerdtachtiger zap of gijl, als de Ocker-noten. Veel op andere koſt ghegeten, drijvenze in de Maegh, ende veroorſaken op-blaſinghe, brakinghe, ende pijne in 't hooft. De verſche zijn beter als de drooge, en maken de gezonde menſchen haeſt vet.

Tot de Eeckelen en Noten behooren oock de **Caſtanien** (*Plin.* 23.8.) de Eeckelen van Iupiter, in het Griecks genoemt, en in 't Latijn Caſtanie-noten.

De Caſtanien, zeydt *Galenus*, zijn de edelſte van alle de Eeckelen, ende onder alle de wilde vruchten brenghen ſy den lichame alleen een redelijck voedzel by, in het tweede Boeck van de kracht der voedſelen. En in 't Boeck van het goet en quaet ſap, op 't vierde Capittel, ſeydt hy, dat ſy goet voedzel geven, als ſy wel verteert werden. Maer ſy zijn ſwaer om te verteren, en ſincken ſeer tragelijck na beneden. Geven oock grof en durende voedſel, maken den buyck hart, ſtoppen de loop, en veel gegeten, verwecken veel winden, en pijn in 't hooft. De raeuwe hebben een byeen-treckende kracht, en zijn dapper windigh, daerom zijnſe beter gebraden, of gezoden. Ick hebbe by de huyſluyden, daer heele boſſchen van Caſtanien ſtaen, en meeſt voor de Verckens geworpen werden, gheſien Broodt van Caſtanien-meel ghebacken, het welcke zeer ſwaer en hart om te verteren is.

De Piſtatien ofte **Fiſticen** zijn mede hart te verteren, doch minder als de Noten. Anders zijn ſy goet van ſap, en geven prijſelijck voedſel, doch nochtans een weynighsken dickachtigh. Oock 't voedſel dat ſy bybrengen is tamelijck veel: en daerom konnen ſy kracht geven, en wederom verſtercken al de gene die door lange ſieckten ofte anders onſterck en ſlap geworden zijn: ende zy maken wederom vet ende gelijvigh die door dezelve oorzake mager zijn: Daerom zijn ſy zeer nut de uyt-droogende ofte uytteerende menſchen. *Rabbi Moſes* houtſe voor de beſte van alle vruchten, om datze de walginge beletten, en de Maghe etensluſt doen krijghen. *Avicenna* zeydt oock datze de Mage zeer verquicken: het hert oock verſtercken, en goet bloet maken; ja zoo goet zijn als de Amandelen. Dan *Galenus* twijffelt zeer ofze zoo veel deughden hebben. Immers men moet bekennen, datmen daer niet veel t'ſeffens van eten en mach. Want ſy vullen het hooft met dampen, ende ſchaden de kinderen, en de heete menſchen, om datze haer 't bloet ontſteken, en draeyinge in 't hooft veroorſaken. Maer alſmer Conſerve of Roſen met ofte na eet, dan en ſchaden ſy niet.

Te Venetien maecktmen een ſoorte van Marcepeynen uyt deze vruchten, *Piſtacciare* genoemt, die goet gehouden werden, om de koude mans wat luſt of krachts te geven om met de vrouwen om te gaen.

Onder de Noten, werden mede gherekent de Amandelen, en zijn tweederley, Soete en Bittere. Onder alle de ſoorten van Noten, daer nu af gehandelt is, zijn de **Soete Amandelen** de alderbeſte, matelijck warm en vochtigh, ofte een weynigh na de drooghte treckende. *Galenus* ſchrijft in het 2. Boeck van de kracht der voedſelen op het 29 Capittel, dat de Amandelen niet veel voedſel en geven. Maer de ervarentheyt leert, en zoo veelderhande ſpijze, die van Amandelen gemaeckt wert, betuygt volkomentlijck, datze veel voedſel maken, en dat van matige en goede ſtoffe. Sy zijn ſeer goet voor uytgeteerde lichamen met Suycker ende Roſen-water ghegeten, ofte tot Marcepeynen gebacken.

De Soete Amandelen, als oock al de voor-verhaelde ſoorten van Noten, zijn door haer windachtigheyt en ſubſtantie bequaem, om den luſt van byſlapen te verwecken, en te vermeerderen: dan het is een quaden put, daermen 't water in dragen moet.

Bitter Amandelen zijn onbequaem om voor ſpijze gebruyckt te werden, hebben evenwel geſien, Marcepeynen daer van gebacken, die men at om niet lichtelijck droncken te werden, dan heb niet konnen mercken, dat deſelve ofte ſo toe-gemaeckt ofte uyt de hant gegeten, daer toe groote kracht hadden: al iſt oock dat van deſe kracht veel beſchreven is by *Plutarch. 1. Symp. qu. 6. Athen. lib. 2.* en *Plin. 23. Nat. 8.*

Van Appelen, Peren, ende ander Boom-vruchten met ſachte ſchellen.

Het VIII. Capittel.

Kom hier wie immer was genegen om te ſnoepen,
Ghy wort hier tot een feeſt van uwen aert geroepen;

 Hier

Hier is bevalligh ooft, en aerdigh boom-gewas,
En wat men immermeer van gulle tacken las;
Koom pluckt nu metter hant, en eet met volle kaken,
Maer wiltet niet te grof of niet te gulſigh maken:
En fruyten met beſcheyt, en na de rechte maet,
En let wat hinder doet, en wat de leden baet.
Maer denckt oock boven dat, hoe ſeer het is te ſchromen
Dat eens den appelman ſtaet om ſijn gelt te komen;
En daerom meeſt beſet, op datje niet en eet
Voor datje van het fruyt de ware gronden weet.
Ghy dient van al het ooft den rechten aert te weten:
De Perſen zijn vergif door onvoorſichtigh eten,
De Quee, de Vijgh, de Druyf, de Miſpel dient gemijt,
Ten zy men die gebruyckt op haren rechten tijt.
De vroegen-Abrikock, den Appel van Granaten
Kan deſen hinder doen, en genen weder baten;
De kunſt gelt overal. En waerom meer geſeyt?
Geen ſake dient gedaen als met een goet beleyt.

GElijck onder den naem van *Nux* niet alleen de noten, maer oock alle boom-vruchten met harde ſchelpen, in't voorgaende Capittel beſchreven, begrepen werden: alſoo en beteyckent de naem van *Pomum* in 't Latijn niet alleen de appelen, maer oock alle de boom-vruchten met weecke en ſachte ſchellen, van dewelcke wy nu ſullen handelen. Deſe hebben meeſt al ſap dat lichtelijck komt te bederven. *Galenus* verbiet daerom het gebruyck van deſelvige den genen die op haer geſontheydt willen leven. En ghetuyght van ſijn ſelven, dat als hy door raet van ſijn vader hem in ſijn jonckheydt van fruyt onthiel, altijt in geſontheyt bleef. Oock, als hy eens by geſelſchap van jonge luyden, wat te veel ſnoeyden in een ſtercke koortſe verviel. Waer door gewaerſchouwt zijnde, hy daer na ſulcx naliet, ende wel te pas bleef. Het valt evenwel ſwaer voor de ghene die wat goet fruyts zijn, inſonderheyt in ſo groote verſcheydenheydt en lieffelijckheydt, die het oogh en den mont ſelve ſchijnen te noodighen, haer gantſch ende gaer daer van te onthouden. Derhalven die den luſt wat willen toegeven, moeten niet gulſigh, maer matelijck ende ſoberlijck van 't ooft ghebruycken. Want uyt quaet voedſel en konnen niet als quade vochtigheden in ons lichaem voort-komen. Nu appelen, ende ander fruyt voedt weynigh, ende derhalven die haerſelven daer mede opvullen, werden veel eer beſwaert, als ghevoedt. Daerbeneffens loopt dun en vochtig voedſel al te ras door het geheele lichaem, en daer van wert een raeuwe gijl veroorſaeckt, waer uyt lichtelijck koorſen, ende andere ſieckten ontſtaen. En de ſnoepers van 't fruyt en komen niet licht tot eenen hoogen ouderdom.

Dan voor al moet geſchout werden rauwe appelen, en ander fruyt, dat noch niet rijp en is. En het ſcheelt oock veel of de rijpigheyt gemaeckt is, of datſe van naturen komt. Want 't gene in kaf of hoy bewaert wert om te meucken, dat mach vryelijck voor gantſch ongeſont verworpen worden. Maer dat rijp van den boom gepluckt werdt, is beter, Ghelijck in tegendeel 't gene wilt, wrangh, en ghewormſteeckt is, niet gegeten en dient.

Om nu van 't fruyt in 't beſonder te ſpreken. De **Appelen** zijn allegader kout en vochtigh van naturen, ende hebben daer by een overvloedige waterigheydt. Maer ghelijckſe ſeer verſcheyde van ſmaeck zijn, want ſommige zijn ſoet, ſommighe ſuer, andere wrangh, eenige tuſſchen beyde, ſoo is oock den aert en nature van deſelve verſcheyden, na de verſcheydenheyt en het onderſcheyt van de ſmaeck.

De ſoete Appelen zijn min kout ende vochtigh, ende ſchier middel-matighlijck geſtelt. Deſe behouden de vaſtigheydt ofte gelijvigheyt van haer vleeſch of ſtoffe, als ſy geſoden of gebraden zijn, en brengen den lijve overvloediger voedſel, als andere. De ſuere Appelen zijn kouder ende oock vochtigher dan d'ander: Ende het vleeſch of de ſtoffe van deſe, als ſy geſoden of gebraden werden, valt van een, ende werdt heel geſmijdigh, ende en behoudt geene gelijvigheyt met allen. Sy en geven oock ſoo veel voedſels niet als de ſoete, en 't gene dat ſy bybrenghen, is raeu en kout. Dan ſy ſlibberen ſo haeſtelijck ende ſoo lichtelijck door de dermen ('t welck de ſoete niet en doen) dat ſy den Buyck die te hart was, week en los maken, inſonderheyt als ſy voor alle andere ſpijſe genomen werden.

De wranghe, wringhende ofte t'ſamen-treckende Appelen, als zijnde de Wilde en Onrijpe, zijn kouder van aert dan de voorgaende: ende ſy doen dicker en heel windigh gyl in't lichaem groeyen, en ſtoppen den buyck.

De Appelen die niet ſuer, ofte ſoet, noch oock wrangh, maer tuſſchen de voorſeyde ſmaken geſtelt zijn, en dickwils twee ofte drie verſcheyden eygentheden ofte beſondere ſmakelickheden op de tonghe vertoonen, ſullen die werckinge van die eygentheyt die hunnen ſmaeck meeſt openbaert, oock meeſt voortbrengen: hoewel dat ſy van de andere eygentheden oock mede deelachtigh zijn.

Dan voor allen zo zijn de geſoden ofte de gebraden Appelen altijdt beter dan de raeuwe: want de ſchadelijckheyt die meeſt uyt de wintachtigheyt en overtollige vochtigheydt komt, werdt door de hitte des vuurs wechgenomen: en dezelve mach dan oock bedwonghen en verbetert werden door goede ende bequame ſpecerijen ende andere dingen diemen daer by doen kan.

Voorts zo kan men de appelen beſighen, als medicamenteus voedſel: allegader alſſer verkoelingh van nooden is, ghelijck in een heete Mage: de ſure, alſſer dun-makinghe van taeye vochtigheden van doen is: de wrange ofte t'ſamen-treckende, als den Buyck te weeck is, ende verſtoppinghe ontbreeckt: Maer evenwel zijn ſy allegader van quaedt ſap, ende

voor de Mage ende zenuachtige deelen onbequaem. Dan de ſchadelijckſte zijn de gene, die geen ſmaeck en hebben, ende gantſch waterachtigh zijn, 't welck haer lichtelijck doet bederven. De zoete wel-rieckende, ende die een ſpeceriachtighen ſmaeck hebben, zijn de alderbeſte: want ſy geven het lichaem redelijck voedzel, zijn de teringe der Maghe niet teghen, verſtercken het hert, verheughen den gheeſt, ende zijn in ſwaermoedighe ſieckten bequaem, voor dewelcke oock in de Apotheken ghemaeckt wert een Syroop van Appelen. Sy verſlaen den dorſt, openen de borſt, doen de fluymen rijſen, en ſtelpen den hoeſt.

Appel-dranck / ofte *Cidre*, ghelijckmen hem in Vranckrijck noemt, werdt van het uytgeperſte zap gemaeckt, en is op ſommige plaetſen, daer weynigh wijn waſt, als in Normandien, zoo ghemeen als by ons het bier, is van ſmake wijnachtigh, ende houdt hem oock ghelijck de wijn. Want metten eerſten is hy zoet, daerna teert hy, ende is dan wat ſcherper. Ten laetſten heel gheklaert zijnde, heeft hy eenen ſcherperen ſmaeck: dan metter tijdt verandert hy van ſmaeck ghelijck de wijn. Niettemin is hy in 't klaer worden veel lieffelijcker, dan als hy heel klaer is. Als ick Anno 1615 te Caen ſtudeerde, konde ick geenſins ſmaeck krijgen in deſe Cidre, dan de Profeſſoren zeyden my, dickwils ons bier verzocht te hebben, maer dat zy het mede niet en konden drincken. So getuyght de Heere van Montagne, 1. *des Eſſais* 25. dat hy hem tot alles wat voedtſel gheeft ſonder onderſcheyt hadde konnen wennen, behalven tot het Bier, het welck hy niet en konde verdragen. De oorſaeck van beyde is de gewoonte van jonghs op, dewelcke met recht voor de tweede Nature gehouden wert. Dan men moet voor al weten dat de Cidre niet goet ghedroncken is den genen, die 't flerezijn hebben.

De Peren zijn mede niet min als de Appelen in nature ende ſmaeck verſcheyden. Want men vindt zoete, zure, wrange, ende die een gelijck waterachtige zoetigheyt hebben. Waerom ſy oock van geen eenderhande kracht en zijn. Alle Peeren ſtoppen den buyck en maken hem hart, inſonderheyt de gene die wrangh en ſarp van ſmaeck zijn; ſy verkoelen meer als de zoete, maer zijn niet goet voor de Mage, darmen, en de zenuachtige deelen.

Indiender yemant is begeerigh om te weten
Wat peer, of ander vrucht, is nut te zijn gegeten,
Die neme dit gemerck: Het fruyt dat niet en kraeckt
Dat houtmen in 't gemeen dat alle monden ſmaeckt.

De zoete Peren zijn meer ghetempert: maer zijn allegader meeſt van kouden ende vochtighen aerdt. Sommige zijn evenwel warm ende vochtigh, als de Muſcatel-peren, ende daerom de bedervinghe meer onderworpen. *Galenus*, in het 6 Boeck van de droogen, ſchrijft de Peren een ongelijcke getempertheyt toe na de deelen, en ſeydt dat eenige deelen aerdachtigh, eenige waterachtigh zijn. Maer 't ſchijnt evenwel dat in de meeſten de koude, en vochtigheyt, de ſoetigheyt en drooghte te boven gaet. Sy en zijn de Mage niet onaengenaem: Alſſe eerſt ghegeten werden, dan ſtoppenſe (om ſulcx te beletten, ſtovenſe ſommige met Corinthen) maer ghegeten na d'ander ſpijſe, makenſe los, en ſluyten de krop van de Mage: inſonderheydt de ghene, die wat treckende zijn. Sy geven door de banck meer en overvloediger voedſel dan de Appelen, maer 't ſelve is mede kout en waterachtigh. En dickwils alſſe bederven veroorſaken roo-loop en boorts: inſonderheyt alſſe niet heel rijp en zijn, en oock al te vochtigh, ghelijck van de Muſcatellen geſeydt is. De ſoete, vette, en ſmoutachtige Peeren voeden meer dan d'ander. Sy zijn alle beter geſoden ofte gebraden, als raeu gegeten, om reden in de Appelen verhaelt. Maer de ghene die met Colijck ofte krimpinghe des buycks onderhevigh zijn ofte graveelachtigh, moeten haer van het Peren eten wachten, om datſe kout en windigh bloedt maken, en ſteenen doen groeyen; anders weynigh ghegeten in 't laetſte van de maeltijdt, en nimmermeer nuchteren, met Kaes, Zout, Suycker, Peper ofte Caneel, raeu, gheſoden, gebraden ofte geconfijt mogen van alle menſchen (behalven oude, ende koude) in alle tijden ghegeten werden, mits daer ſtercken Wijn op drinckende.

Men maeckt oock **Peer-wijn**/ als van Appelen, (Peer-dranck of *Cidre-Peere* geheeten) die voor bier of Wijn ſtreckt.

Van de **Citroenen** ende **Limoenen** en beſighen wy in onſe ſpijſe niet als het ſap, in plaetſe van Verjuys ofte Azijn. En ſoo ghebruyckt, kan het de heete ofte galachtige vochtigheden die in de Mage leggen krachteloos maken of bedwingen: doet den verloren appetijt wederkeeren, ende is de Mage ſeer aengenaem. Van deſelvige handelt de Poët *Virgilius* breet in het 2. Boeck der Lantbouwinge:

Wt Meden is een vrucht in ouden tijt geſproten,
Die heeft een egger ſap in haren ſchors beſloten.
Daer kan geen beter dranck of nutter julep zijn
Voor nare ſpokery of ander ſlim fenijn:
Want ſchoon aen eenigh menſch door gif de leden ſwellen,
Het ſop dat ſal het lyf in beter weſen ſtellen;
Het kan meer bate doen als eenigh heylſaem kruyt,
Het is een vinnigh ſuer, het bijt den ſwadder uyt.
Dus als een ſtief-moer pooght, door fellen haet ontſteken,
Haer voor-kint quaet te doen, en haer verdriet te wreken,
Of dat een ſpoock ſter grolt, en vreemde lagen brout,
Dit ſap is dat de doodt met krachten wederhoudt.
De ſtam daer aen het waſt is keeſtigh opgereſen,
En ſchijnt aen zijn geway een lauwer-boom te weſen;
En ſoo men uyten reuck geen onderſcheyt en nam,
Het ware ja den boom die eerſt van Daphne quam.

En

En ſchoon al ruyſt de lucht met wonder harde vlagen,
Het bladt dat kan een ſtorm en harde buyen dragen,
Het bloeyſel even-ſelfs dat houdt geweldigh vaſt,
Soo dat het op geen kou of ſtueren wint en paſt.
De Meden achtent hoogh, en't wort van hen gepreſen,
Vermits het van den ſtanck den adem kan geneſen.

Van deſelfde kracht is het ſap van de ſure **Oraengie-appelen**: dan 't gene dat van de ſoete komt en is ſoo verkoelende, noch oock ſoo verdrooghende niet, maer komt eer tot een matelijcke of redelijcke warmte ende vochtigheydt, en is aenghenaem ende behaeghlijck van ſmaeck. Maer het ſap van de half ſuere ende half ſoete is mede van aert ende krachten tuſſchen beyde. Sy zijn allegader ſeer nut om de ſieckte die van quade of bedorven ſpijſe ende ſtinckent water gekomen is te geneſen: dan de Citroenen zijn daer wel ſo krachtigh in. Soo leſen wy van onſe Reyſen op Ooſt-Indien, dat ſoo haeſt de Schepen een Eylant aendoen, daer Citroenen ofte Oraengie-appelen waſſen, het ſcheeps-volck dat van de Scheurbuyck onbequaem was om yet te doen, terſtondt geneeſt, en fris en geſont tot haer werck keert. Deſe ſoete Oraengie-appelen zijn oock ſeer goet om alle verſtoppinge te ontſluyten, en worden nuttelijck de ſwaermoedige melancholijcke menſchen gegeven, en de oude lieden, en de ghene die veel ſinckingen op de borſt onderhevigh zijn. Maer de ſuere verkouwen de Mage, ſtoppen den buyck, en maken de borſt, en de aeſſem-aderen engh: dan als men daer niet veel teffens van en eet, of darmen wat geconfijte Oraengie-ſchellen daer toe eet, dan zijn ſy de heete jonge menſchen, ende dat in heete tijden des jaers nut ghenoegh. Deſe geconfijte ſchellen, als oock van de Citroenen, ſtercken de Mage, en zijn goet voor de gene die een ſtinckenden adem hebben.

De binnenſte ſappige keernen van de **Granaet-appelen** zijn tamelijck goedt van ſap oft gijl, ende de Mage oock aengenaem: doch gheven luttel, ſeer dun oft oock gheen voedſel. Dan alle de ſoorten van Granaet-appelen zijn verkoelende eene wat t'ſamen-treckende; maer allegader niet alleen. Want de ſoete en verkoelen zo zeer niet als d'ander, noch en zijn oock ſoo t'ſamen-treckende oft zo droogh-makende niet, maer vochtiger dan d'ander, en bequamer om het Lichaem te voeden: dan ſy maken ſeer haeſt winden, en ſwellingen in den buyck. Daerom en zijnſe zo nut niet om van de koortſige menſchen gebruyckt te werden, als de andere. De ſuere Granaet-appelen, ende ſonderlinghe de gene die eenighe wrangigheyt in hebben, zijn merckelijck verkoelende, droogh-makende, ende een weynighsken t'ſamen-treckende van aert. De vochtigheydt of 't ſap is de Mage zeer bequaem: want ſy ſterckt de weeke Mage, en verkoelt de verhitte, verdrijft alle walginge, en doet het braken op-houden.

De Queen zijn kout en droogh tot in den tweeden graed, van lieffelijcken reuck: daerom geboodt de wijſe Wet-gever *Solon*, dat alle de jonge dochters, eer zy met haer Bruydegoms te bed gingen; in deze vruchten bijten zoude, om daer van eenen goeden aeſſem te behouden. Raeu en werden zy by-na nergens ghegeten, en zijn ſchadelijck voor de ſenuwen, ende maken krimpinge in den buyck. Geſoden ofte gebraden, of oock met ſuycker geconfijt, ofte tot marmelade (dat men oock Quee-vleeſch ende Quee-kruyt noemt) gemaeckt, zijn bequamer ende lieffelijcker om eten. Men eetſe veel tot hutſpot, met ſchapen-vleeſch geſtooft. Sy zijn hard om te verteeren, geven luttel voedſel, en dat ſelve grof en niet haeſt na beneden gaende: ſy verſtercken de Mage, en houden het braken op, en indienſe op het laetſte van de maeltijt genomen werden, gelijck men gemeenlijck doet, met wijn geſtooft, ſo ſluytenſe den mont van de Mage toe, en beletten dat de dampen van de ſpijſe niet na de herſſenen op en ſtijghen, ende maken den buyck weeck, de ſpijze neerdringende: maer in het eerſte en voor ander ſpijze gebruyckt, ſtoppenze en beletten dat de koſt traghelijck uyt de Maghe gaet. Dan is oock ondienſtigh datze na andere ſpijze te overvloedigh gebruykt werden: want dan dringenze, door het geweldigh toetrecken van den opperſten krop van de maegh, de ſpijze na beneden al-eer zy volkomentlijck verteert is, en veroorzaken krimpinge en colijck.

De Perſen / oft Perſijcken werden gemeenlijck veel gegeten, om haren lieffelijcken en aengenamen ſmaeck, ſy zijn bequaem om door haren reuck het herte te verquicken, ende oock om den ſtanck des adems te beteren, die van de maghe komt. Dan de gene die hun gezontheydt lief hebben, moeten daer zoo luttel van eten alſt moghelijck is, ende dat eer nuchter als anderſins, om datſe haeſt in de maghe bederven, ende geen goet voedſel en geven, inzonderheydt alſmenze na ander ſpijze in 't laetſte van de maeltijt eet: want dan maken zy dat de ander ſpijtze met haer in de maegh bederft, waer uyt koortſe, boors, ende andere ſieckten ontſtaen. Maer alsmenſe in 't beginzel van de maeltijdt voor alle andere ſpijze eet, dan en zijnſe zo quaet ofte zo hinderlijck niet: want gemerckt datze vocht en ſlibberigh zijn, daerom ſincken zy haeſt, ende lichtelijcken na beneden, ende midtſdien den buyck weeck-makende, zijn oorzaeck dat de ander ſpijze te eer en te ghemackelijcker nederwaerts gedreven, en van onderen uytghelaten wordt. Sy moeten ſoberlijck ende met zorge gegeten werden, ende men moeter geen bier, water, ofte kouden dranck, maer goeden wijn op drincken. Gedrooght zijnde en zijnſe zo ſchadelijck niet, maer bequaem om het walgen en braken van de mage, ende den buyck-loop te beletten. Want door het verdroogen werdt de overtollige vochtigheyt

heydt, dewelcke oorſaeck is datſe ſoo lichtelijck bederven, verteert, ende eenige ſuerigheydt, en t'ſamen-treckende kracht gelaten. Inſonderheydt in wijn gekoockt, waer door ſy de ſchadelijckheydt, dieſe mogten behouden hebben, komen te verlieſen.

De Apricots/by eenighe vroege Perſen geheeten, zijn de Perſen ſeer ghelijck, maer beter als deſelve, ghelijck *Galenus* betuyght, in 't 2 Boeck van de krachten der Voedſelen op 't 20 Capittel. Want ſy en bederven ſo haeſt in de Mage niet, als de Perſen, en zijn lieffelijcker, ende de Mage aengenamer. Want al iſt dat een Italiaens Mediçijn *Piſanelli*, van contrary ghevoelen is, (die oock gevolght wert in 't by-voegſel van onſen Nederlandtſchen *Dodonæus*) en ſeydt, ofte dat den text van *Galenus* bedorven is, oft dat hy ſijn ſmaeck verloren hadde: ſo kan nochtans een yeghelijck die Perſijcken ende Abricooſen kent, lichtelijck ſien, dat *Galenus* hier in te vergeefs beriſpt wert. Want de Perſijcken hebben ongelijck meer vochtigheyt, en zijn derhalven de bedervinge meer onderworpen: Maer de Abricooſen werden met minder perijckel gegeten, gelijck de ervarentheyt ſelve leert. Dat is evenwel de waerheyt, dat deſelve, als oock andere fruyt, het beſte voedtſel niet en geven. Ende alſo ſy kout ende vocht zijn in den tweeden graet, ſo en dienenſe niet als jonge Luyden, die heet bloedt hebben, en ſterck van Maegh zijn.

De Miſpelen zijn kout en droogh in den tweeden graet; van den boom geplukt, zijnſe heel wrang, en onbequaem om te eten, voor al-eer ſy moruw gheworden ende verrot zijn. Sy werden tragelijck verteert, en gheven weynigh voedtſel. Sy zijn bequamer den genen die een heete Mage hebben, als andere: dan veel gegeten, beſwaren ſy de maegh, en zijn bequamer om voor Mediçijne, als voor voedſel gebeſicht te werden, gelijck *Galenus* ſeydt in 't tweede Boeck van de krachten der Voedtſelen op het 25 Capittel.

De Cornoelien zijn bijſter ſarp ende amper van ſmaeck, ende dien volgende, ſoo verkoelenſe ende trecken wat t'ſamen. Zijn daerom de Maegh bequaem, alſſe wat verhit is. Maer de ghene die een koude en vervuylde Maegh hebben, zijn ſy ſchadelijck.

De Kerſſen oft *Kriecken* zijn tweederhande, ſuure, ende ſoete. Die ſuurachtigh ofte wijnachtigh van ſmaeck zijn, en in Brabandt gemeenlijck Kriecken/ by ons Boogaerd-kerſſen ghenoemt werden, zijn de beſte, en werden by vele boven alle ander fruyt geſtelt. Sy zijn licht om te verteeren, en gaen ras na beneden, verkoelen de Maegh en Lever, verſlaen den dorſt, ende verwecken den appetijt; verderven oock ſoo lichtelijck niet, dan gheven geen oft luttel voedtſel. De ſoete Kerſſen zijn, om haer groote vochtigheydt, nerghens na ſoo goet als de ſuure, en verderven lichtelijck: Doen quade vochtigheden in den lijve vergaderen, waer van niet alleen veel ghewormte en onghedierten in de darmen groeyt, maer oock dickwils quade en beſmettelijke koortſen veroorſaeckt werden. De arghſte zijn de kleyne ofte vroege Kerſſen, ende de ſwarte, die wy den naem van Kriecken, ofte ſwarte Kerſſen geven, ende waer van de lippen ſeer geverwet werden. Dan de Morellen zijn heel goet en gheſont, verkoelen en verſtercken de Maegh, ghelijck oock doet den Wijn van deſelve ghemaeckt.

De Pruymen zijn oock in veel ſoorten verſcheyden. In ouden tijden plaghtmen meeſt te houden van de Spaenſche, en die in Syrien, ontrent de Stadt van *Damaſco* wieſſchen: maer deſe werden nu mede in Europa onderhouden. Hedenſdaeghs waſſen ſeer veel Pruymen in Hongaryen, te weten, de langhe Pruymen, die veel in andere Landen verſonden, en ſeer gepreſen werden. Maer men moet niet ſoo ſeer uyt de plaets, als wel uyt haren aert en krachten de Pruymen eſtimeren. Sommighe zijn ſoet, ſommige ſuur, ſommige een weynigh wrangh, ſommige gemenght van ſmaeck: en daer zijn ſwarte, blauwe, gele, roode, ende groene.

Alle Pruymen zijn kout ende vochtigh: maer de *Soete*, en zijn ſo kout van naturen niet. Sy benemen den dorſt, matighen de ſcherpigheydt van de galle, ende zijn derhalven de heete en galachtighe menſchen bequamer als andere: ſy zijn niet hart te verteeren, en gaen lichtelijck na beneden.

De verſche Pruymen verkoelen wel meer, ende maken den buyck weeck, nuchteren, ofte in 't beginſel van de maltijdt ghenomen, maer maken door haer overtollige vochtigheyt quaet en ongeſont bloedt. Evenwel zijn d'eene beter als d'andere. Die vol raeu en waterachtigh ſap zijn, ghelijck de witte ofte gele Pruymen zijn ongeſont. De *Blauwe* zijn heel vierich, en werden daerom in tijde van Peſt met recht verboden. De *groote* en *roode Eyer-pruymen* zijn de beſte, en ſo vochtigh niet als andere: tuſſchen beyde gaen de gene, die wat groenachtigh zijn, die ſeer ſappigh en redelijck getempert zijn. De *gedrooghde Pruymen* zijn veel bequamer om te eten, ende brengen beter voedſel by, 't welck niet ſeer haeſt bedorven en wert: en houden evenwel een open lichaem. Het welck *Martialis* oock aenwijſt in deſe verſen:

Wilje buyck en mage ruymen,
Eet by wijlen drooge Pruymen.

De gene die een weeke Mage hebben, moeten de pruymē laten, door dienſe deſelve los en ſlap maken.

De Moerbeſien zijn verkoelende en vochtigh makende van aert: ſy verſlaen den dorſt, matighen de hitte van de Gal, geven weynigh voedſel, ſchieten ras na beneden: maer alſſe te langh in-ghehouden werden, dan verderven ſy lichtelijck, en krijgen een quaden aert, by-na gelijck de Meloenen en Pepoenen.

nen. Daerom moetenſe altijdt genomen werden in een ledige Maegh, en daer gheen quade vochtigheden in en zijn, op datſe terſtont neder mochten ſacken, ende niet bederven ſouden alſſe te langh in de Mage bleven, ofte eenige quade materie aldaer vindende, van deſelve niet mede qūamen te bederven. Dan in 't leſt van de maeltijdt konnen ſy mede gegeten werden, alſſe niet volkomen rijp en zijn, ende noch wat op de tonge t'ſamen-trecken.

Al die tot haren nut Moer-beyers willen eten,
Behooren na de kunſt het recht gebruyck te weten,
Dit fruyt niet al te rijp is dienſtigh voor het leſt,
Maer anders etet eerſt, 't is voor den eten beſt.

Pythermus heeft beſchreven, ghelijck *Athenus* betuyght op het 10 Capittel van ſijn 2 Boeck, dat de Moerbeſy-boomen in ſijn Vaderlant twintigh jaren onvruchtbaer gheweeſt zijn, en gantſch geen vruchten en droegen, en dat daer door de gicht ſo dapper over de huyſluyden quam, datſe niet alleen mans, maer oock kinderen en vrouwen overviel.

Onder al het Ooft zijn de **Vijgen** altijt in groote achtingh geweeſt, ſo om haren lieffelijcken ſmaeck, als om dat ſy van beter ſap zijn, als ander vruchten. De Philoſooph *Plato* plagh ſo veel van de Vijgen te houden, dat hy daerom *Philoſycos* ghenoemt werde. Volkomen rijp, maer noch verſch, zijnſe warm ende vochtigh, geven meer voedſel, als andere vruchten, en gaen haeſt beneden af. Sy hebben een doordringhende, ende ſuyver-makende kracht, ſuyveren de borſt en nieren, ende ſetten 't graveel af. Maer te veel gebruyckt, maken ſy winden en opblaſinge in den buyck, en zijn derhalven niet goet voor de gene, die met het colijck veel gequelt zijn. Sy maken het Lichaem vet, maer het vleeſch datſe maken is ſacht en bol. De *gedrooghde Vijghen* zijn warmer ende drooger, ende hebben meerder kracht om te ſuyveren, openen, ende dun te maken. Nochtans makenſe mede den buyck ſacht, ende zijn heel ſoet, en daerom niet bequaem, als de Lever ofte Milt ontſteken is, om datſe verſtoppinge veroorſaken: welcke onbequaemheydt verbetert kan werden, alſmen daer eenige dingen by doet, dewelcke doorſnijdende en dun-makende van kracht zijn. Dickwils ende veel gegeten, maken geen goet bloedt, maer 't gene dat lichtelijck bederft; ende daerom wert gelooft, datſe luyſen doen groeyen; ſoo dat niet vreemt en is, dat *Plato* gheſchreven wert, van de Luys-ſieckte gheſtorven te zijn. Dan die ſchadelijckheydt wert verbetert, alſſe met Amandelen ofte Noten ghegeten werden.

De Druyven volgen de Vijgen in geſontheydt, ſo van ſmaeck, als van goet voedtſel, inſonderheydt alſſe heel rijp gheworden zijn. Dan in deſelvighe is groote verſcheydentheydt. Want eenige zijn ſoet, andere ſuur, ſommighe wrangh, ende vele die in geene ſmaeck uyt en ſteken, en wijnige Druyven genaemt werden. De *ſoete* hebben warmer ſap, ende verwecken daerom den dorſt: de *ſuure* en wrange zijn koude: de *wijnighe* zijn tuſſchen beyden. Sy werden verſch van den wijngaert ghepluckt en gegeten, ofte ghedrooght, diemen **Rozijnen** noemt. De *verſche Druyven* zijn van weynigh voedtſel, ende windachtigh, bederven als ſy lang in den buyck blijven, ende verwecken aldaer ſpanningh ende krimpinghe, doen de Milt ſwellen, ende vervullen de Maegh en Lever met raeuwe ende quade vochtigheden. Anders maken ſy den buyck weeck: ende moeten daerom voor andere Spijſe ghegeten werden. Maer de verſche werden meer uyt luſt, als om de geſontheydt, gegeten.

Onder de Rozijnen iſſer mede onderſcheydt, van wegen den aerdt en ſmaeck. De *wrange* zijn kouder, verſtercken de Maghe, en ſtoppen den buyck: de *ſoete* zijn warmer, en geven meer voedtſel. De gene die een ghemenghden ſmaeck uyt ſuur ende wrangh hebben, zijn van krachten mede tuſſchen beyden: Want door hare wrangigheydt verſtercken ſy de Mage, met hare ſoetigheydt tempereren ſy de humeuren en vochtigheden, en nemen alſoo de kleyne ſteeckten van de Maghe wech. En onder deſe zijn de ſoete, die een weynigh treckende zijn, de alderbeſte. Sy zijn de Maegh goet, de Lever ſoo aengenaem, datſe met de eyghenſchap van haer geheele ſubſtantie deſelve helpen, en voor de Levers-ziele by velen ghehouden werden. Sy zijn oock goet voor den hoeſt, verſachten de borſt, en verſtercken alle de natuerlijcke Leden. Die ſonder keernen oft ſteenen zijn, en **Corinthen** geheeten werden, maken den buyck loſſer: maer die ſteenen hebben, verſtercken de Maegh meeſt. Nochtans is van d'oude meeſters den nakomelingen na-gelaten en geleert, de ſteenen, eermen de Rozijnen ghenut, uyt te nemen, ofte met de vellen uyt te ſpouwen. Want gemerckt dat de geſtalteniſſe der ſtoffe van de Rozijnen dick en ghelijvigh is, daerom en konnen ſy niet lichtelijck door het gantſche lichaem geſonden en verſpreydt werden, maer zijn oock wat onderhevigh, en ſorgelijck om het ingewant te verſtoppen; welcke verſtoppinghe door het by-weſen van de keernen vermeerdert wert: aengeſien dat de Druyven ſo veel te ongemackelijcker verdeylt, en door het lichaem verſpreydt werden, en het lichaem ſoo veel te haeſter ende te meer verſtoppen, hoe ſy te meer t'ſamen-treckings by haer hebben.

Men heeft van lange ervarentheyt bevonden, dat de Rozijnen en Corinthen dickwils des 'ſmorghens nuchteren met menichte van de jonge kinders, ſonder eenighe andere ſpijſe daer by te doen, gegeten, de wormen van deſelve ombrengen, alſo wel, als eenighe bittere dinghen ſoude konnen doen. Sy zijn voor-

voor-

voorwaer beter en gheſonder als de Druyven ofte Vijghen, en men ſal niet lichtelijck van deſelve eenigh ongemack gewaer werden.

De **Olyven** in Pekel ofte Azijn met Venckel bewaert, gelijckſe hier te Lande, daerſe niet en waſſen, gebrocht, en gegeten werden, verſtercken de weecke mage, en verdroogen de vochtigheydt van deſelve, en zijn ſeer nut den ghenen die veel ſeeveren en ſpouwen, en nemen de walginge der ſpijſe wech, en maken appetijt. Maer ſelve werden ſy qualijck verteert, ende en gheven gheen ofte ſeer weynigh voedſel. Die in Pekel leggen, ontſteken het bloedt, door de hitte en ſcherpigheydt, dieſe uyt het zout na haer ghetrocken hebben: daerom zijnſe beter die in Azijn gheleydt zijn, en veel bequamer om de mage te ſtercken, ende de walginge te benemen.

De **Olye** die verſch is, en uyt heele rijpe Olyven geperſt, is wel getempert, en by-na met onſe nature over-een-komende, ſoo dat hy ons lichaem een bequaem en getempert voedtſel kan by-brengen. En wert daerom by veel ſpijſe gemengt, inſonderheydt daer weynig boter is, om haer uytſtekende qualiteyt te verbeteren, en te matigen. Men houdt het oock daer voor, dat hy de vergifticheyt wederſtaet. Waerom ſy oock gebeſicht wert, tot verbetering van de ſchadelijkheyt van ſommig voedſel, en om de raeuwicheyt van de Salaet te verminderen en te matigen.

Van Suycker ende Kruydt.

Het IX. Capittel.

AL watmen Hollandt noemt en zijn waer weynig ſteden,
En Hollandts vriendenſelfs en zijn maer weynig leden,
En al van kleyn begrijp: maer des al niet-te-min
Daer ſchuylen over-al verſcheyde wonders in.
Soo wie maer eens betreet den ringh van onſe Kuſten:
Die vint een ſchoon Prieel vol alderbande luſten:
Al wat den Hemel ſent, of uytter aerden groeyt,
Dat komt ons met de Zee ter Haven in-gevloeyt.
Godt is gelijck een Son die duyſent gulde ſtralen
Laet op ons kleynen Tuyn gedurigh neder-dalen;
Wat oyt aen boomen hingh, of op den velde ſtont,
Dat komt hier aen het volck gevallen in den mont.
Wat lijdt het heet Braſil op heden felle ſlagen,
Om aen dit verre Landt ſijn vruchten op te dragen!
Hier is geen Suycker-riet dat in de dalen waſt,
En noch wort hier de jeught met Suycker overlaſt.
Het Indiſch rijck gewas van Peper, Foely, Noten,
Wort hier, gelijck het graen, op ſolders uyt-gegoten:
Men pluckt hier geen Caneel, geen ander edel kruyt,
Wy deelen 't evenwel met gantſche Schepen uyt.
Bedenckt dit, Hollandts volck, bedenckt den hoogen zegen
Die u door Godes handt ſoo wonder is verkregen:
In alle rijck gewas zijn uwe Velden ſchrael,
Ghy noch die niet en hebt, die hebbet altemael.
Wil yemandt nu de kracht van heete kruyden weten,
En hoe veel in de ſpijs is nut te zijn gegeten,
En waer toe Gember dient, en waer de Safferaen,
Die leert uyt deſen Boeck den rechten gront verſtaen.

HEt Aerdt-gewas ſullen wy met Suycker ende Kruyt beſluyten: het welck oock dickwils by het ſelfde in Spijſe gedaen wert.

Het Suycker is een traen die uyt een uyt-landts Riet loopt. *Varro* by *Iſidorum* 17. Origin.

By d'Indianen waſt een Riet
Daer uyt Syroop en Suycker vliet,
Een vocht dat Seem en Honigh-raet
In ſoeten geur te boven gaet.

Deſen traen oft ſap geven de riet-pijpen uyt, door haer overvloedige vochtigheyt ter zyden de knoopen ofte kleyne ſweet-gaetjens van de halmen ofte Riet-pijpen, ſonder die te quetſen ofte te ſnijden, en daer komt hy te ſtollen oft dick te worden door de hitte der Sonnen: en dit is ſeer goet Suycker, en ſulcks als de Oude alleen ſchijnen ghekent te hebben. Siet *Matthiolum*, in ſijn uytleggingen op *Dioſcor.* 2.35. Want 't ghene dat wy hedenſdaeghs meeſt hebben, wort uyt deſelve Riet-pijpen met geweldt gehaelt: want men pluckt deſe halmen op bequamen tijdt, men doutſe in de Perſſe, en 't ſap dat daer uytvloeyt, werdt vergadert, en door de kracht des vyers wert daer van *Syroop*, *Grof-Suycker*, ende daerna verſcheyde ſoorten van *Fijn* en *Wit-Suycker*, ghemaeckt. En dit is de eenighe wijſe om Suycker te krijgen, te weten, de halmen oft ſtelen van dit Riet, als voren gheperſt zijnde, ofte in kleyne ſtucxkens geſneden, en op 't vuur ſo langh geſoden, tot dat alle de vochtigheydt door het vuur verdrooght zijnde, een droogh ſap (dat is dit Suycker) na hem laet in den bodem van de Pot ofte Ketel.

Aengaende den aert en krachten van 't Suycker, het is warm en vochtigh in den eerſten graet, afvaghende, ontdoende, en teerende, als Honigh, maer en maeckt ſoo veel dorſt niet, ende en bijt ofte en ſchrapt de Maghe niet als den Honigh, ende en is oock ſoo heet niet, als deſelve: 't en zy dat het door het ſuyveren ofte fijn maken, eenige ſcherpigheydt van de Kalck behouden heeft. Want als het grof bruyn Suycker door de ſcherpe Looghe van Kalck gemaeckt, geſuyvert wort, ende de vuyle en ſwarte Syroop daer uyt-gedreven is, ſoo krijght het eenen vreemden ſcherpen ſmaeck, waer af het bloedt verbrandt wert, ende het hooft beſwaert: welcken quaden ſmaeck oock ſomtijts is in het beſt Wit Indiaens Suycker, dat te Venetien, Genua, en Marſilien ghebrocht wort, hoewel dat het van wittigheydt de Canarie Suycker beſchaemt. Soo dat het ongeſuyvert ofte *Grof-Suycker* ſomtijdts beter is, dan 't ghene dat de ſcherpigheyt van de Looge, in het ſuyveren behouden heeft. Daerom ſalmen eer het bruynachtigh en tamelijcken wit verkieſen. Want dat is uyttermaten goet in Spijſe en Dranck, en om dat het ſoo heet niet en is als den Honigh, ſoo wert het bequamelijck ghedaen, ſoo by heete als koude Spijſe: alſoo het noch de hitte, noch de kouwigheydt van deſelve en vermeerdert, maer eerder beyde matight. Het en is evenwel elck niet even nut. Want in heete lichamen verandert het mede haeſt in galle. Het grof ofte *Poer-Suycker* is meer afvagende als het *Broodt-Suycker*, en oock ſcherper, 't en ware, gelijck gheſeydt is, in deſelve eenige ſcherpigheydt van de Looge gebleven was. Het houdt den buyck weeck, en is de borſt ſeer toegedaen en nut, als oock de blaſe en nieren. Hoe het meer gekoockt en geſuyvert wert, hoe het meer van ſijn warmte, en afvaghende kracht verlieſt.

By de Suycker dient het Kruydt, met welcken naem alle Specerijen verſtaen werden, als Caneel, Naghelen, Noten-Muſcaten, Foelie, Peper, Gember, Safferaen.

De **Caneel** waſt met gheheele boſſchen in 't Eylandt *Zeilon*, alwaer oock de beſte van daen komt. Den boom heeft twee baſten, maer de Caneel dat is den tweeden baſt: wert af-geſneden in vierkante ſtucken, en alſo te droogen geleydt, ende rolt dan in malkanderen, gelijck wy hem hier krijgen. Den boom daer den baſt afgedaen is, laetmen ſo ſtaen, en heeft onder drie jaren wederom andere baſten, als te voren. De Caneel is heet in den derden graet, droogh in den tweede. De beſte is, die wel ruyckt, by-na als Roſen van ſmaeck, eerſt wat ſoetachtigh, daerna op de tonge bijtende. Heeft een verwarmende, openende, ende dun-makende kracht, doch met eenige t'ſamen-treckinge: waer door hy de maegh ende al 't Inghewant verſterckt, ende de Spijſe doet verteeren.

De Nagelen waſſen alleen in de Moluſche Eylanden, aen boomen ghelijck de Laurier-boomen, die veel tacxkens ende overvloedigh veel bloemen hebben, welcke veranderen in deſe vruchtjens, die wy na de ghelijckenis, dieſe met de Naghelen ofte Spijckers hebben, Naghelen noemen. Sy zijn van ghematigheydt heet en droogh, niet verre van den derden graet, ende hebben een verſterckende, openende, doorſnijdende, ende doordringende kracht, dun-makende met eenige t'ſamen-treckinge: daer door ſtercken ſy de herſſenen, ende het gantſche ingewant. By de Spijſe gedaen, beteren ſy de gebreken van de Maegh, Lever, Hert, en Hooft, uyt kouwigheydt veroorſaeckt zijnde: verheughen 't hert, en doen de Spijſe verteeren. Sy zijn beſt gebruyckt in den Winter, van oude en koude menſchen, die met ſlijm overladen, en met ſinckinghen ghequelt zijn. Oock ſalmenſe beſt by de koude vochtighe Spijſe doen. Dan de heete galachtighe menſchen zijnſe quaet: nochtans in tijde van peſt zijnſe goet geknaeut, om ons tegen de quade Lucht te behoeden. By de ſpijſe en machmenſe niet met al te groote menichte doen, midts datſe deſelve wel eenen goeden reuck doen hebben, maer eenen bitteren ſmaeck geven, en den buyck al te hardt maken.

De Noten-Muſcaten ende **Foelye** waſſen niet verre van de Moluſche Eylanden, in *Banda*, oock in de Eylanden van *Iavus* en *Suda* aen boomen, onſe Pere-boomen niet ongelijck. Sy zijn met driederley baſten bedeckt, den buytenſten is ghelijck den bolſter van onſe Ocker-noten, als deſe rijp wert, ſo ſpout ſy haer open, en dan ſietmen een dunne ſchorſe ofte baſt ghelijck een netken, ende is de Foelye, 't welck om de vrucht gaet, te weten, de Note. Deſe Noten zijn warm ende droogh, in 't laetſten van den tweeden graet, ende wat ſtoppende ende t'ſamen-treckende. Van ghelijcken aerdt is de Foelye oock. Deſe Noten verſtercken en verwarmen de koude Maegh, ende maken dat deſelve de koſt beter kan verteeren. Doen kortelijck meeſt al 't ſelve, dat van de Nagelen geſeydt is. Dan de Foelye is in haer werckinge noch veel ſijnder, ende meer doordringende.

De Peper is vierderley, te weten, ſwarte, witte, langhe, ende Canarijn. De ſwarte is de gemeenſte, en die wy in de Keucken gebruycken. Waſt meeſt in de Kuſt en op 't Landt van *Malabar*, de bladeren van den boom zijn de Orangie-bladeren gelijck, de vrucht waſt in troſjens ghelijck de Aelbeſien. De Peper is heet ende droogh in den derden graet, ofte in 't beginſel van den vierden. Dient daerom beſt de oude koude Luyden, inſonderheydt in koude landen, en in koude tijden des jaers: en wert alderbequaemſt ghedaen in koude en vochtighe Spijſen, doch niet heel kleyn geſtooten, maer alleen wat geknutſt zijnde: en dan is ſy bequaem om een koude

ende

ende vochte maegh te verwarmen, en te verſterc-ken, en alle ſlijmerachtigheyt op te droogen. Dan de Peper en dient niet te veel ofte te dickwils ghe-bruyckt, ende inſonderheyt kleyn geſtooten, want dan verhit hy lichtelijcker de Lever. Voor heete menſchen, ende in heet weder is hy ſchadelijck.

De Gengber waſt meeſt door gheheel Indien, dan de beſte komt mede uyt *Malabar*. Sy waſt ghe-lijck water-lies, ende de wortel, welcken onſen Gengber is, gelijkt mede den wortel van water-lies. De Gengber is heet ende verdroogende in den der-den graet; en doet al dat Peper vermagh, doch wat tragelijcker, mits datſe grover van ſtoffe is dan Pe-per, en altijt eenige onverwinnelijcke vochtigheydt behoudt, door dewelcke ſy ſoo lichtelijck vermelu-wet, en van de wormen geſteken: dan de warmte blijft haer vaſtelijck by: maer de grove oft raeuwe vochtigheyt is als de gene die men in de lange Peper vint. In voeghen dat de warmte, die van Gengber komt, lanckſamer beginnende, oock langer duert; daerom is Gengber bequaem om de koude lidtma-ten te verwarmen, ende niet om het lichaem haeſt ende heel warm te maken, ghelijck witte en ſwarte Peper doen. Sy verwarmt en verſterckt een koude Maegh, doet wel verteren, ende appetijt krijghen. Is nut om by koude, ende vochtige ſpijſe gedaen te werden.

De Safferaen is wat t'ſamen-treckende van krachten, maer de verwarmende kracht, gaet daer in alle de ander te boven: ſo dat ſijn gantſche weſen en eygenſchap ſulcx is, dat hy in den tweeden graet verwarmt, en in den eerſten verdrooght: en daer-om heeft hy eenige kracht om te verdouwen, en te verteren, daer toe helpende de matelijcke t'ſamen-treckinge, die daer in bevonden wert, gelijck *Galenus* betuyght. Hy wert in alle Landen veel gebruyckt by alderhande ſpijſe (inſonderheydt die ſwaer van aert zijn, en dick bloet maken) niet alleen om ſijnen goeden reuck en ſmaeck: maer oock om dat hy het herte verquickt, ende de ſwaerte van de ſpijſe ver-mindert, ende boven dien alle gerechten in't aenſien lieffelijck maeckt.

EPICURUS apud Se-necam Epiſt. ex. Ælianum, Stob. Laërt. & alios.

Habeamus aquam, habeamus polentam, Iovi ipſi de fœlicitate controverſiam faciamus.

Van den oorſpronck van het ſlach-ten der beeſten, en dat het Vleeſch de voedtſaemſte ſpijſe is.

Het X. Capittel.

'T En is (gelijck het ſchijnt) noch heden niet geweten
Wanneer dat eerſt het vleeſch by menſchen is gegeten,
Het kruyt (gelijck men veel in oude boecken leeſt)
Dat is in langen tijdt de beſte koſt geweeſt:
Nu wort het vleeſch geſocht, tot nadeel van de beeſten,
En dat is aenghenaem in alle blijde feeſten,
En na de kunſte leert, ſoo voedtet alderbeſt;
Maer ſiet dat ghy den buyck niet al te ſeer en meſt.

ALſoo wijtloopigh genoegh gehandelt is van het Voedtſel ofte Spijſe, dewelcke van Aert-gewas genomen wert, ſoo iſt nu tijt en plaetſe, volgens on-ſe verdeelinge hiervoren geſtelt, te ſpreken van Die-ren, die ofte door haer lichaem, te weten vleeſch ofte viſch ons konnen voeden, ofte door yet dat van de-ſelve komt, als eyeren, bloet, melck, wey, boter, kaes, honingh, en ſoo voort.

Alle ander Dieren vervolgen door haren aert en in-geven van de Nature maer eenderley koſt, ende ſchouwen alle ander. Die kruyden, wortelen, ofte vruchten eten, houden haer van 't vleeſch; ende die vleeſch eten, laten het aerdt-gewas ſtaen. Maer de menſche treckt al tot ſijn keel wat hy op d' Aer-de, in de Zee, ende in de Lucht vinden kan, ende ſulcx doet hy noch op veelderley manieren toema-ken. Waerom *Gryllus*, een van de geſellen van *Vlyſſes*, die van *Circe* in een vercken verandert was, de bee-ſten ſeer prees by *Plutarchum*, (in ſijn Boeck, Dat

oock de beeſten reden gebruyken) tegen ſijne Meeſter die hem wederom in een menſch woude doen veranderen, ende verhief de nature der beeſten boven de menſchen: onder ander mede verhalende het gene wy nu geſeydt hebben, van de verſcheydenheyt, wulpsheydt, ende leckernije van de koſt, die de menſchen gebruycken, dewelcke ſoo veel ſieckten veroorſaeckt; daer de beeſten lichte, ſimpele, ende eenderhande voornemen. Wel is waer dat de groote verſcheydenheyt, en onmatigheyt van de ſpijſe, veel ongeſontheydt by de menſchen veroorſaeckt; maer dit wert ſeer qualijck van ſommige alleen het vleeſch te laſt geleydt, als of de Luyden in de eerſte Werelt daerom alleen ſoo lange leefden, om dat ſy haer alleen met Aert-gewas behielpen, ende ſonder bloet te ſtorten haren honger verſadighden. Alſoo ſpreeckt hier van *Pythagoras*, die geen vleeſch en at, by den Poët *Ovidius* 15. *Met.*

> *Hier voormaels in den gulden tijdt*
> *Doen was de menſch met kruyt verblijt,*
> *Of wel met ooft en ſoet gewas,*
> *Dat yemant van de boomen las;*
> *Maer niemant waſſer ſoo verwoet,*
> *Dat hy vermaeck nam in het bloet.*

Want eerſt langh daerna, ende in de yſere eeuwe, gelijk de Poëten ſpreken, hebben de menſchen deſe matigheydt overtreden, ende de Dieren om te eten geſlachtet.

Al-hoewel deſe dinghen in de Fabulen gewickelt zijn, nochtans zijnſe uyt de fonteyne der waerheyt geput. Want op de plaets van het Boeck der Scheppinge aen het eerſte Capittel, het 29. vers, alwaer God tegen onſe eerſte Ouders ſeyt: *Siet daer ick hebbe u lieden gegeven allerley kruyt dat hem beſadet op der gantſcher aerden, ende allerley vruchtbare boomen, ende boomen die hen beſaden, tot uwer ende aller gedierten ſpijſe:* Ende op het 3. vers van 't 9. Cap. alwaer hy tot Noë deſe woorden ſpreeckt: *Al wat hem roere ende leeft, dat zy uwe ſpijſe, als het groen kruyt, hebbe ick u lieden ghegeven,* diſputeren de Theologanten ofte in den ſtaet der onnooſelheyt het vleeſch-eten by de menſchen gebruyckelijck ſoude geweeſt zijn; en of het voor de Sont-vloet geoorloft was te eten.

Wat het eerſte aengaet, vele ſegghen, dat wy in den ſtaet der onnooſelheyt niet anders dan kruyden en boom-vruchten gegeten ſouden hebben. Maer in de andere queſtie en komen ſy niet over een. Want ſommige (*Lyranus, Carthuſianus, Toſtatus* in 1. Geneſis) meenen dat 't vleeſch-eten voor de Sont-vloet ongeoorloft, ende ongebruyckelijck is geweeſt. En van deſe opinie zijn onder de Out-vaders *Tertullian. epiſt. de cibis Iudaicis*; en *Hieronym.* 1. *ad. Iovinianum.* Andere (*Caietanus* com. in 4. Geneſ. *Vatabl.* in 9. Gen. 9. *Dominic. Soto.* 5. de juſtit. & jure. *Franc. de Victoria* releĉt. de Temperantie) zijn van heel contrarie gevoelen, ende meenen dat het oock op die tijdt gheoorloft en gebruyckelijk is geweeſt vleeſch te eten. Eenighe den middel-wegh in-gaende, ſeggen, dat wel het vleeſch-eten voor de Sont-vloet niet verboden en was, maer dat evenwel de devotige luyden geen vleeſch en nuttighden, om dat Godt, doen hy den menſche de ſpijſe toe-voeghde, alleen gewach maeckte van Aerdt-vruchten.

Soo dat na het ghevoelen van vele Wijſen in de Godheyt, het vry vleeſch-eten eerſt begonnen heeft, na dat Godt tegen Noë ſeyde: *Al wat hem roert ende leeft, dat zy uwe ſpijſe.* Het welck uyt verſcheyde Rabbinen met verſcheyde redenen beveſtight wert van *Manaſſeh Ben Iſrael,* gheleerde Jode tot Amſterdam, in de 10 queſtie op *Geneſis.*

Porphyrius, die teghen het vleeſch-eten veel in 't Griecx geſchreven heeft, vertelt in ſijn vierde Boek, dat in *Phœnecia* ende *Cypers* eerſt de manier plagh te weſen niet dat leven ontfanghen hadde de Goden op te offeren: dan dat ſulcks allencxkens af-quam, ende het vee begoſt geoffert te werden, doch datſe 't ſelve heel door het vyer lieten verteren. Maer dat ten tijde dat *Pigmalion* regeerde, een ſtuck van de offerhande op de aerde viel, het welck de Prieſter met haeſt op-nemende om weder op den Autaer te leggen, en ſijn verbrande vingeren juyſt in de mont ſtekende, om de ſmerte te verſachten, en hy proevende de ſmakelijckheyt van 't vleeſch, ende oock op den reuck verleckert zijnde, niet alleen vleeſch gegeten, maer ſijn huyſvrou oock te eten gegeven heeft, het welck *Pigmalion* vernemende, heeftſe beyde van een ſteen-klip doen werpen. Dan alwaer het dat *Pigmalion* deſe nieuwe leckernije met alle macht ſocht te beletten, ende de vleeſch-eters met groote tormenten dede ſtraffen, dat evenwel de menſchen eens de lieffelijkheyt van 't vleeſch geſmaeckt hebbende, ſy door geenderhande ſtraffe, tot haer eerſte ſoberheyt konden gebracht werden.

Het zy daer mede hoe het wil: indien wy wel overweghen de authoriteyt van de alder-oudtſte ſchrijvers, ſoo ſullen wy bevinden datter inſonderheyt twee oorſaken zijn, die de menſchen gebracht hebben tot het dooden van de Dieren. De noodtſakelijckheyt van haerſelven te beſchermen, alſo ſy vreeſden dat het getal van de beeſten haer meeſter ſoude werden: en de Godvruchtigheyt, door dewelke ſy eerſt de eerſt vruchten, ende daerna de eerſt-geboorene van het vee de Goden op-offerden. En hier van heeft het ſlachten van de beeſten ſijnen oorſpronck genomen, en alſoo, gelijck geſeydt is, mede het vleeſch-eten. Het welck daer oock uyt blijckt, dat ſy niet een beeſt voor haer eyghen gebruyck en ſlachten, of ſy offerden de Goden daer eerſt een portie van: en die ſulcks niet en dede, werde voor godloos ghehouden, als een die van ongeoffert vleeſch

gege-

gegeten hadde. En alle dieren, dieſe tot ſpijſe ſlachten, noemdenſe daerom *Hiereia*, gelijk ſeer wel aenghewefen is by den hoogh-gheleerden *Daſaubon* op Athen. 1. *Animad.* 11.

Om nu wederom te keeten tot ons vorighe propooſt; al iſt dat de gulſigheydt der menſchen lichamen veel ſchade en ongeſontheyt aenbrenght, ſo en behoort evenwel het gebruyck van 't vleeſch daerom niet wech-genomen te werden. Want het miſbruyck kan oock de alder-beſte, ende nuttighſte dingen den menſchen onnut en ſchadelijck maken, die niemandt evenwel daerom oordeelt dat gantſch uyt alle ghebruyck behooren ghesloten te werden. Vorders wat het Vleeſch belanght, indien het wel, ende na behooren ghenut werdt, ſoo ſalmen niet lichtelijck yet vinden, waer uyt het Lichaem meerder ende beter voedtſel trecken kan. Want ſal de ſpijſe ons goet voedſel geven, ſo moetſe ons gelijck zijn, ſoo in de maet van haer ſubſtantie ofte geſtaltenis, als oock in de matigheyt van hare hoedanigheden. In de mate van haer gheſtaltenis heeft het vleeſch ongelijk meer gelijckenis met des menſchen lichaem, als eenige ander ſpijſe. Hierom werdt het oock lichtelijck in onſe geſtaltenis verandert. In de matigheydt heeft het vleeſch, behalven de gelijckheydt in de eerſte hoedanigheden van hitte, koude, vochtigheydt, ende drooghte, oock noch een ander ghemeenſchap met ons: want het heeft, doen het beeft leefde, een edelder forme of gedaente gehadt, als yet anders dat wy eten: dien volgende oock een gematigheyt die onſe natuerlijcke wermte gemeender ende aengenamer is. Het ſelfde wert oock door het bloedt betuyght, de ſtoffe ende matiere van 't vleeſch: want uyt de naderheydt van deſe materie, kan mede de gelijckheyt van de gematigheyt beſloten werden. Daerbeneffens dewijl het van den aert van de ſpijſe is, datſe warm ende droogh is, ende op den honger accordeert, die een appetijt is van warme en drooge dingen, ſo heeft het vleeſch veel meer de over-eenſtemminge van deſe hoedanigheden, als viſch ofte moes-kruyt.

Dewijl dan het Vleeſch van hoedanigheyt warm is, ende tuſſchende vochtigheyt ende drooghte gematight ten aenſien van ons, en van andere dingen, die wy gemeenlijck eten, ſoo werdt het om de gelijckheydt van ſijn voedtſel lichtelijck in goet bloet verandert. Want hoe datter meer gelijckheydt is tuſſchen het voedtſel, en 't gene dat gevoedet wert, ende minder ſtrijt, hoe dat de Maegh oock minder werck heeft om 't ſelfde te verteren, de voedinghe beter toe-gaet, ende minder overſchot vergadert werdt.

Datter oock meerder voedtſel in 't vleeſch is, als in yet anders, blijckt oock hier uyt, dat de gene die vleeſch gegeten hebben, ſoo haeſt geen honger en krijgen, als die van viſch ofte kruyt verſadight zijn. Want alſoo het vaſter ſelf-ſtendigheydt, meerder warmte, ende luchtige vette vochtigheydt heeft, ſo kan het 't gene dat vervlogen is vaſter herſtellen met yet anders in de plaets, dat wat langher ſtede hout, waer door de leden haer ſterckte langh behouden, en vetmeerderen.

Daerom zijnſe ſeer bedrogen die daer menen dat de menſchen in voor-tijden ſoo oudt werden, om dat ſy haer onthielden van vleeſch te eten, haer alleen onderhoudende met 't gene d'Aerde gaf. Want alſooder in de Spijſe drie trappen gheſtelt werden, de eerſte van de ſterckſte ſtoffe, de tweede van de middelbare, de derde van de ſlapſte; behalven Erweten, boonen, en 't koren-werck in 't beginſel van de werelt noch onbekent, ſoo en brenght de aerde niet voort van de ſterckſte materie, oock ſeer weynigh in de tweede, maer meeſt al 't gene onder het ſlapſte gerekent wert. Hier by is waerachtigh dat de groote *Hippocrates* ſeyt, dat ſlappe ſpijſe een kort leven maeckt. 6. *Epit.* 5. 20.

Swacke koſt den menſch gegeven,
Maeckt hem veel een korter leven.

Soo dat het langher leven van d'eerſte tijden en ſoorte van ſpijſe niet te wijten en is, maer liever andere dingen, die hier voren aen-geweſen zijn.

Hipp. 6. Epid. 5. 20.

Ἀσθενέστερα σιτία ὀλιγοχρονίην βιοτὴν ἔχει.

Imbecilles cibi brevem vitam præſtant.

Van het onderſcheyt ende verkieſinge van 't vleeſch.

Het XI. Capittel.

Het vleeſch dient met beſcheyt en onderſcheyt gegeten,
En dit is wonder nut voor u te zijn geweten;
Het is een groot verſchil waer ſigh een dier onthout,
Of op een ſchralen bergh, of in het groene wout.
En off et heeft verkeert ontrent de dorre landen,
Daer yeder voelt de Son met heete ſtralen branden,
Dan off et in de kou geduerigh is gevoedt,
En daer het in de ſnee ſijn woningh hebben moet.
En of het kruyden eet, of anders harde baſten,
Die maegh en ingewant geduerigh overlaſten,
En of men eenigh beeſt ontrent den winter ſlacht,
Dan of men langer toeft, en tot den ſomer wacht,
En of het in het boſch ſijn vryheyt heeft genoten,
Dan of het in de koy plagh op te zijn gesloten.
Siet dit loopt op het vleeſch. Maer leert dit voor het leſt:
Is 't jongh, en kort, en mals, ſoo is het alderbeſt.

Het onderſcheyt van 't vleeſch wel te makē heeft ons *Oribaſius* met korte woorden geleert: De

kortigheydt ende *Malſheydt*, ſeydt hy, zijn twee teeckenen van het vleeſch van alle dieren wel te kennen; waer op lettende,ſo meught ghy van ſulken vleeſch daer ghy die twee teeckenen in vint,vrijelijck u bekomſte eten, daer ghy geen van beyden in en vindt, dat moet ghy laten ſtaen:daer een van beyden maer in en is,daer meught ghy,alſſer anders niet en is,wel af eten, maer niet mede verſadight werden. Dan deſe algemeene wetenſchap en is niet genoegh tot het gebruyck, 't welck in elcke ſaeck beſonder aengemerckt wert. Want gelijck wel te recht *Ariſtoteles* 6. *Nicomach.* 8. vermaent,indien yemant weet dat lucht vleeſch wel te verteren, ende geſont is : ende niet en weet wat lucht is,die ſal de geſontheydt niet maken: maer die ſalſe eer maken, die weet dat het vleeſch van de vogelen lucht en geſont is. Op datmen daer van te vaſter ſoude oordeelen, ſoo ſullen wy het onderſcheyt wat nader uytleggen.

Voor eerſt iſſer verſchil tuſſchen het vleeſch der vogelen en vier-voetighe dieren : daerna oock tuſſchen 't gene dat wilt ofte gemeſt is. En niet alleen in 't gemeen van malkanderen, maer oock tuſſchen het vleeſch van een en 't ſelfde dier, het welck mede verſcheelt na de jaren, het voer, het lant, den hemel, de geſtaltenis, ende de leden.

Het vleeſch van de vier-voetighe dieren is vaſter en ſwaerder als het vleeſch van vogelen; en hoe het dier van beyde grooter is,hoe het ſtercker voedtſel gheeft. Daerbeneffens is het tamme meeſten-deel beter, als het wilde; het welck weyniger, en ſwaermoedigh bloedt maeckt, *Rhaſes* 3. ad Almanſ. ende *Iſaac de univerſal. diætes* Cap. 13. Onſen *Galenus* 3. *de Alim. facult.* en *lib. de atten. diæta*,ſeyt dat het vleeſch van de wilde dieren droogher is, als van de tamme, om dat de tamme min der gheoeffent werden, ende gemeenlijck in vochtiger lucht leven : ende d'ander veel loopen, door bergen ende boſſchen haer vermeyden, ende in open plaetſen haer onthouden. Waer uyt geſchiet dat in een ſoorte van dieren, het wilde ende tamme vleeſch veel verſcheelt.

Het beſonder verſchil ſullen wy beginnen van de *Iaren*,dewelcke in elck dier groot onderſcheyt maken. Want in al de gheſlachten der Dieren, is het oude vleeſch hart, droogh, ende ſwaer om te verteren : het jongh-geboorten al te vochtigh, en vol overtollige vuyligheyt: 't gene tuſſchen beyden is, ende noch ſijn volkomen waſdom niet en heeft, hout de middelmaet. Soo datmen deſe rekeningh moet maken, dat elck dier hoe het jonger ende ſijn geboorte nader is, meerder vochtigheyt heeft : en dat de vochtigheyt allenckskens met de jaren vermindert wert,tot dat den Ouderdom een heele verdrooginge in-brenght. Elck dier dan, 't welcke te vochtigh is, behoort in de fleur van ſijn jaren gegeten te werden; en dat te droogh is, voor die tijdt. Daerom heeft *Galenus* wel geſeydt, dat het vleeſch van Verckens in 't leſt van haer leven beſt verteert wert van luyden die op het beſt van haer leven zijn, en haer lichaem veel oeffenen:Maer dat voor andere bequaemſt zijn de verckens die noch groeyen. Vorders ghelijck de Verckens in de fleur van haer jaren, nut zijn voor de jonghe luyden die wel ghedaen zijn : alſoo zijn oock de Oſſen, die tot ſulcke jaren noch niet ghekomen en zijn. Want een Os is van gematigheyt veel drooger als een Vercken,gelijck oock een man in 't beſt van ſijn leven drooger is als een kint.Al het onderſcheyt van de jaren ſtaet tuſſchen deſe palen,waer onder ofte over de verkiesinge van 't vleeſch nopende de gematigheydt niet en mach geſchieden.

Ten tweeden maeckt het *Voer* geen kleyn onderſcheyt. De Dieren, dewelcke teere ende eerſt uytſpruytende kruyden, oft jonge looten van boomen na haer genoegen eten,zijn vet en wel gedaen,ende dien volgende bequaemſt om ons te voeren. En ter contrarie die groote kruyden, en al in 't zaet ſtaende geerne eten, die zijn meeſtendeel bequaem om in de Somer, of 't eerſte van den Herfſt geſlagen te werden. Het welck *Hippocrates* oock aenwijſt op 't eynde des vierden Boecx van de maniere van leven in haeſtige ſieckten, alwaer hy ſeyt dat het geytenvleeſch Somers het beſte is, ende in den Herfſt het quaetſte. Alſo, gelijck *Galenus* dat uytleyt in 't eynde van de Lenten, ende in de Somer de geyten bequaem voetſel hebben,aen de jonge loten en malſſe uytſpruytſelen van de boomen, dewelcke in den Herfſt verharden,en in hout veranderen. En in 't tegendeel, ſeydt hy, is het vleeſch van de Dieren die kruyt eten, quaet in de na-Somer, om datſe niet meer groen gras en hebben.

Ter derden hebben wy 't onderſcheyt geſtelt in 't *Landt*, na welckers neut den aert van 't voer treckt. Want ſchrael en dor landt,ende dat magere bergen heeft,ſal ander dieren uytleveren,als weelige en vette weyen,en vruchtbare boſſchen. *Ariſtoteles* ſeyt dat heet vleeſch van de viervoetige dieren,die in vochte, en broeckachtige plaetſen weyden, erger is, als van de gene,die in hooge plaetſen gaen. Hy ſeydt oock op een ander plaets, dat de dieren die op bergen en klippen loopen, veel wilder zijn, als die haer in 't vlacke velt houden. Welcke veranderingh van manieren na de verſcheyde woon-plaetſen oock in de menſchen in het tweede Boeck aengeweſen is.

Voor 't vierde is *den Hemel*: die niet weynigh den aert van het voer, en de Landtdouwe en verandert, Ende al-hoewel deſe drie ſoo aen malkanderen vaſt zijn,datſe al te ſamen maer een onderſcheyt ſchijnen te maken: ſoo brenght evenwel elck den lichame wat beſonders by, 't welck in de ervaringe lichter te bemercken is, als te beſchrijven. Want dat veel dingen in eenige landen niet waſſen en willen, dat ſommige op de een plaets weeldiger waſſen,als op d'ander,

der, wat oorſaeck iſſer anders te vinden, als in de Lucht, en gheſtalteniſſe des Hemels? Dat by ons de Vrieſſche Oſſen grooter als andere zijn, kanmen op gheen ander oorſaeck leggen: dewelcke oock by den Poët *Iuvenalis* aengemerckt is in de Spaenſche Schapen, die hy met deſe verſen prijſt. *Sat.* 10.

Daer is een edel gras vol geurs en wonder ſoet,
Dat in de Spaenſche Kuſt de jonge Schapen voedt,
Daer is een ſoete Lucht, en wonder klare beken,
Die uyt een hoogen Bergh of van de Rotſen leken.
Al dienſtigh voor het Vee: maer dat ick hooger acht,
Daer is in dat geweſt een onbekende kracht,
Een ſtil en vreemt geheym als uyt de Lucht geſegen,
Daer niemandt recht en weet waer in het is gelegen:
Siet daer uyt heeft het Schaep hier vry al beter keeſt,
Als elders daermen eet van dit onnooſel beeſt.

Ten vijfde, *de Geſtaltenis*: Want een vleeſch is altijdt beter en meer voedende vet als magher. Alhoewel dat hier oock maet moet ghehouden werden, want *Platina* heeft ſeer wel, en na de konſte der Medicijns gheſchreven, dat het beſte vleeſch is, het welcke niet al te vet, ofte al te mager en is. Alſo de groote vettigheydt den appetijt en luſt om te eten, bederft, het verteeren ontroert, ende de Maegh los maeckt. Hierom, ſeydt hy, ſalmen van het vetſte vleeſch het magerſte, en van 't gene dat heel mager is, het vetſte eten.

Hier toe behoort het Lubben, 't welck wondere kracht heeft, om de gematigheydt en de geſtaltenis te veranderen. Want het vleeſch van de ghelubde Dieren krijght gantſch eenen anderen ſmaeck ende reuck, ende is derhalven niet alleen aengenamer, als van de onghelubde, welckers vleeſch een ſware en ſtercke ſcherpigheyt van hem geeft, maer oock veel geſonder, gelijck *Galenus* betuyght, en *Mart.* 3.24.

Het beeſt dient haeſt gelubt, dan ſal het beter ſmaken,
En dat ſal even-ſelfs ſijn reuck te beter maken.

Dit lubben is al een oude wreedtheydt, om ſijn leckerheyts wille de nature ſelve ſo ſmadelijck ongelijck aen te doen. En ten is niet by de mannekens alleen ghebleven, maer oock tot de wijfkens gekomen, gelijck by *Ariſtoteles* 8. *de Hiſt. anim.* 50. ende *Columella* 7. *de re ruſt.* 9. te ſien is, welckers vleeſch daerom oock ſoeter en aenghenamer is. *Galenus* ſeyt te weſen, als van andere wijfkens. En nu is dat by ons oock ghevonden, om aen de hoenderen in het werck te ſtellen, die daer door ſeer vet werden.

Ten ſeſten, *de Leden*. Want elck deel van een Dier is verſcheyden in voedtſel, ten aenſien van 't gheele lichaem.

De uytterſte deelen, als **Voeten/Snuyt/Ooren/** zijn taey ende hardt te verdouwen, en gheven weynigh voedtſel. De voeten zijn evenwel beter als de ſnuyt, de ſnuyt als de ooren, die gemeenlijck niet als kraeck-beenen en vel zijn.

De *Cartilago* ofte **Kraeck-beenen** van vol-waſſe Dieren, en konnen geenſins verteert werden: Maer van de gene die noch in de groey zijn, indienſe in de mont wel gheknaeut, en in de maegh wel verteert werden, ſo gevenſe den lichame voedtſel, dan weynigh.

De **Tonge** is aengenaem van ſmaek, licht te verteeren, maer gheeft weynigh voedtſel.

De **Klieren** zijn malſch en lieffelijck: de lieffelijckſte, die ontrent de mammen vol melck zijn. Sy geven voedtſel het vleeſch gelijck, indienſe wel verteert werden. Anders maken ſy raeuwe, en ſlijmerachtige vochtigheydt.

De **Nieren** werden gehouden van quaet ſap, hart om te verteeren, en met de hoedanigheden van het water, datter door moet loopen, wat beſmet, het welck de ſmaeck oock ſoude uytwijſen, na het ſegghen van *Ariſtoteles*, en *Aëtius*. Dan ick dieſe geerne, en daerom veel ete, heb ſulcken ſmaeck noyt konnen proeven, ende kan oock niet ſien, alſooſe een vaſt, ende door veel kleyne aderkens wel gevoedet vleeſch hebben, waerom datſe niet onder het goet voedtſel ſouden mogen gerekent werden.

De **Herſſenen** walghen in de maegh, maken kout en ſlijmerigh voedtſel. Evenwel de Herſſenen van de vogelen lucht gebraden, en met zout en Peper, om de vochtigheydt te matigen, gegeten, en werden niet miſpreſen. Daer van ſeydt een Poët:

Eet d'oogen van een vier-voet Dier,
Gebraden aen een luchtigh vyer:
Maer van de vogels eet het breyn,
Dat is u dienſtigh, ſoo ick meyn;
Doch op dat het geſonder zy,
Soo doeter zout en peper by.

En in 't alghemeen, die geerne Herſſenen eet, ſal daer by doen peper, orego, oft diergelijcke, die harte taeye ſlijmerigheyt, en kouwicheyt konnen verbeteren, hebbende een doordringhende en verwarmende kracht. Anders zijnſe onnut tot voedtſel.

Het **Morgh** in de beenen, is warmer, vetter, ende lieffelijcker als de Herſſenen. Wat veel ghegeten, doet het walghen, gelijck de Herſſenen: het geeft evenwel meer voedtſel, als 't wel verteert wert.

De **Klooten** van vier-voetighe Dieren zijn hardt om te verteeren, en van quade gijl, om eenige fenijnige ſtanck, die ſy ofte door het maken van 't zaet, ofte door haer eyghen voedtſel bekomen hebben. Maer de klooten van de jonge Dieren, die noch niet gheſpeelt en hebben, zijn daer vry af, en derhalven beter. Dan de alderbeſte zijn de Hane-klooten, en inſonderheydt de gemeſte, die goet ende lieffelijck voedtſel geven. Maer van deſelvige ſullen wy onder de Vogelen breeder handelen.

Het **Hert** is hart van vleeſch, en met vele veſelen doorweeft: geeft wel veel, en geen quaet voetſel, als het wel verteert wert, dan is ſwaer om te verteeren.

De **Lever** is mede niet licht te verteeren, gaet

langſaem na beneden,en maeckt grof bloedt. Men placht hier voormaels veel te houden van de Lever van een Vercken dat met Vijghen gemeſt was: als oock van Ganſen-lever, waer van wy hier na ſullen ſpreken. *Cardanus* prijſt onder alle Koſt de Lever van de Vogelen, ſommige oordeelen voor de beſte de Lever van een Hoen, een Gans, ende End. *Bapt. Fiera* geeft dit oordeel:

Een Hoen, een Gans, een End, die hebben goede Levers,
Maer van een ander beeſt die zijn maer voor de wevers.

De **Milt** is van quaet ende ſwaermoedigh ſap, oock onaengenaem van ſmaeck,als hebbende eenige wrangigheydt.

Van de **Maegh** ſpreeckt *Galenus* aldus: De Maeg wert meer in Spijſe gepreſen als de Darmen, inſonderheydt van gemeſte Hoenderen,ende noch meer, van Ganſen: want ſy is lieffelijck, evenwel dick en hardt,en derhalven ſwaer om te verteeren, maer dieſe verteeren, geeftſe veel voedtſel.

De **Longe** is ſoo veel lichter om te verteeren, als haer gheſtaltenis yelder is. Sy gheeft weynigh, ende koudachtigh voedtſel.

Wat belanght het ander inghewant, buyten de Verckens-darmen, is de reſt niet byſonders.

En aldus het onderſcheyt van de leden aengeweſen zijnde,ſal ick dit Capittel eyndigen,als ick eerſt ghe ſeydt ſal hebben datter in 't vleeſch ſelver verſcheydenheydt gevonden wert, want anders iſt aen den hals, aen de ſchouderen, aen de heup,aen de lenden, en andere deelen, hier malſſer,daer harder, ende ſoo voort. En in 't ghemeen wert het vleeſch dat aen 't been ſtaet,voor het lieffelijckſte ghehouden: waer van ons ſpreeck-woort is, *Het vleeſch dat aen 't been ſtaet, is ſoet:* het welck al van oudts herkomt,want *Athenæus* verhaelt daer van een verſjen, uyt een Griecx Poët.

Het vleeſch dat naeſt is aen het been,
Dat houdtmen beter in 't gemeen.

Van het vleeſch der tamme vier-voetige Dieren.

Het XII. Capittel.

Komt leert hier,Hollants volk,waerom dat aen de Ioden,
Het eten van het Swijn door Moſen is verboden,
En hoe het dient genut, en hoe na rechten eyſch
Men eygent aen den mont het machtigh Oſſen-vleyſch.
Leert wijders dat het Kalf is dienſtigh om te ſlachten,
En dat geen wijſe Kock het Schaep en moet verachten,
Geen Bockje van gelijck terwijl het beesje ſuyght,
En na de Geyte-melck, en na den elder buyght.
Een Hamel van een jaer wilt dien oock niet verſmaden,
Hy kan met nutte Spijs een holle Maegh verſaden:
Maer wat het Lam belanght, het dient te zijn geſpaert,
En tot een ander tijdt en meerder nut bewaert.
Maer ſiet t'onnooſel Dier en kan het niet verwerven,
Het moet oock voor de menſch (gelijck ſijn moeder) ſterven;
O wreedtheydt van het volck! wat gaet de menſchen aen
Een Dier dat niemant let, een Schaepje doodt te ſlaen?
My dunckt het heeft beſcheydt een ſwijn te laten dooden,
En op ſijn vetten rugh een gragen mont te nooden;
Het is een gulſich beeſt, en dat niet goets en heeft,
Terwijlen dat het wroet, en hier op aerden leeft.
Maer 't is een ſelſaem werck een Lam of ſchaep te ſlachten:
Die geven ons de vrucht van hare ruyge vachten,
Die geven ons haer Melck, en daer uyt goeden Kaes,
En dat is aen den Menſch een nut en voedſaem aes.
Maer des al niet te min ſchoon ſy ons ſchattingh geven,
Sy moghen evenwel by ons niet blyven leven;
Ons buyck is ſoo een wolf, ons mont ſoo grooten vraet,
Dat hem geen ſachten aert, geen dienſt te doen en baet.

DAt de Beeſten alder-eerſt gheſlacht zijn tot de offerhande, ende dat daer van het vleeſch-eten ſijnen oorſpronck ghenomen heeft,is het oudt ghevoelen, hier voren verhaelt. Het gene dan,dat alder-eerſt tot d'offerhande ghebruyckt is gheweeſt, ſchijnt waerſchijnelijck oock het eerſte voedſel gegeven te hebben: en ſulcks wort van de treffelijckſte Autheuren het Swijn toegeſchreven. Het welck nochtans voor de Heydenen verſtaen moet worden: want anders in 't alghemeen genomen, ſoude het valſch zijn. Alſo de H. Schrifture ons leert dat de eerſte offerhande van Schapen geweeſt is: Want in 't beginſel van 't vierde Capittel van het Boeck der Scheppinge, wert geſeydt,dat *Abel* een Schaepherder was, en dat hy d'eerſtelingen ſijner Schapen den Heere offerde. Waer uyt blijckt dat het Schaep alder-eerſt geoffert is.

Het welck andere ſchrijvers,dien Godts Woordt onbekent was, van de Swijnen gheſeydt hebben. *Varro* in 't 2 Boeck van ſijn Landt-bouwinge op het 4 Capittel,en hem volgende *Athenæus* in ſijn 9 Boek, hebben ſulcks uyt den oorſpronk van de Griecksche benaminge, als oock uyt d'alderoudtſte offerhande van de Godinne *Ceres*, en andere oude Ceremonien ſoecken te bewijſen.Daer van ſeydt *Ovidius* 1. *Faſt.*

'T is Ceres eerſt gheweeſt, aen wien het gulſich ſwijn,
Een offer plagh te zijn,
Om dat het vroetigh heeft den huyſman ſchade doet,
En in het Kooren wroet.

Maer 't ſchijnt wel dat de Natuer de Swijnen geſchapen heeft,om den ſlager opgeoffert te werden: alſo ſy tot het gemeen gebruyck van het leven, niet anders als haer vleeſch toebrengen en konnen. Gelijck ook *Plato* de Comedie-ſchrijver ſeydt, datmen geen vier-voetige Dieren en behoort te ſlachten,als de

de ſwijnen: want, ſeydt hy, haer vleeſch is lieffelijck,en wy en hebben van haer niet anders,als borſtelen, ſlick,en gheknor. *Æſopus*,gelijck wy leſen by *Ælianus*, in 't 10 Boeck van ſijn verſcheyden Hiſtorien op 't 5 Capittel, plagh te ſeggen,dat het Verckeu, ſo dra het gegrepen wert, luyds keels ſchreeut, om wichtighe reden. Want alſoo het geen wol en draeght, noch yet anders dat nut is, ſo droomt het terſtont van de ſlager, wel wetende waer toe het alleen dienſtigh is. Daer en is gheen Dier vuylder, plomper,en botter, ſoo dat de Philoſooph *Chriſippus* ſeyde (*Cir.* 2. de nat. Deor. *Varro, Plin.* &c.) dat de Nature het een ziel ghegeven hadde in plaetſe van zout,op dat het niet en ſoude bederven. Wert daerom onder de onreyne Dieren gerekent,die noch geoffert, noch gegeten mochten werden,en derhalven het Ioodſche volck by Godt verboden, *Levitici* 11. en *Deuteron.* 14. Waer van nochtans andere ſchrijvers andere redenen verſiert hebben. By den Philoſooph *Plutarchum* in ſijn vijfde tafel-vrage van 't vierde Boeck, wil *Calliſtratus* de Gaſten doen gelooven, dat de Ioden haer van 't verckens-vleeſch onthielden, om der eeren wil, om dat ſy het Swijn als den leer-meeſter van het zaeyen, en ploeghen, de aerde met den muyl omwroetende, in waerden hielden. Hier op ſchijnt de Poët *Iuvenalis* geſien te hebben.

Men ſiet als dat het gulſigh Swijn
De Ioden ſchijnt een Godt te zijn.

Maer *Lamprias* ſeyde, dat ſy ſulcks nalieten (in welck gevoelen *Tacitus* mede ſteeckt, in 't 3 Boeck van ſijn Hiſtorie) uyt vreeſe van de laſerije en melaetſheydt, dieſe ſeer onderworpen waren; ghelijck oock de Verckens zijn, die lichtelijk gortigh worden, ende de melaetſheyt veroorſaken: het welck oock doen kan, na vele ſchrijven, het veel eten van goet ſpeck. Andere zijn van meeninghe, dat de Ioden het Verkens-vleeſch verſtooté hebben, om dat het beeſt niet alleen gheſtadigh in ſlick en modder leydt en vroet, maer oock dat het ſo vratigh is, dat het alderhande vuyligheyt eet, en 't vuylſte water met ſmaek drinckt, en daer van vet werdt. Het welck de Poët *Homerus* oock aenwijſt met deſe woorden:

Het dronck vuyl nat dat niet en vloeyt,
Daer van het Swyn in vetheydt groeyt.

Clement van *Alexandrien* 7. *Strom.* wederleydt de gene, die ſeyden, dat de Ioden de Verckens in ſulcken eer hielden, om dat ſy door het wroeten met haer muyl in d'aerde, den Menſche de konſt van het ploegen ſouden aengeweſen hebben: en ſchrijft, dat de Ioden gheen Verckens-vleeſch en gebruyckten, om dat het Verken ſo quaden beeſt is, dat het meeſt van allen, de vruchten uytroeyt en bederft. Hier op ſlaen by-na de verſen van *Ovidius* 15. *Met.*

De ſeugh was 't eerſte Dier dat op den Autaer ſtorf,
Vermidts het met den muyl 't gezaeyde landt bedorf.

En dit is de oorſaeck, dat het Swijn aen Ceres de Godinne van de landt-bouwinghe plach geoffert te werden. Even-eens als den Bock, die de Wijngaert af-knabbelt, aen Bacchus: en den Haen, die den dagh boodtſchapt, aen de Godinne des nachts. Van 't eerſte is een Griecx dicht in de *Antholog. Epigr.* Van het ander is dit uyt *Ovidius* 1. *Faſt.* vertaelt.

Soo wert de ſpringer van de hin
Geoffert aen de nacht-Godin,
Vermidts hy uyt-roept metter daedt
Den aenvangh van den dageraedt;
En daer mé raeckt hy in der noodt,
En wort oock voor den dagh ghedoodt.

Sommige meenen dat God de Ioden heeft willen te kennen geven, dat de Menſch, die na Godes Wet ſijn leven wil aenſtellen, hem van leckerny, wraetheyt, en alle gulſicheyt, daer het Verckens-vleeſch veel ſtof toegeven kan, behoort te mijden. Want, ghelijck *Cicero* ſeydt, daer en is in een Swijn niet, als om te eten: en wert derhalven geſtelt als een teecken en beelt van een beeſtige gulſicheydt.

Wy ſullen niet langer weſen in 't verhalen van andere redenen, die de menſchen op de baen brengen, waerom dat Godt de Ioden het Verckens-vleeſch verboden heeft: Maer komen tot het ghene hier moet verhandelt werden: te weten, of het ons geſont gegeten is, en wat voor voedtſel het den lichame gheeft.

De oude Romeynen, eerſe dertel waren, hielden wonder veel van het Speck, (ghelijck noch hedenſdaeghs ſommige volckeren, die de gulſicheydt niet bedorven heeft) en aten dat op feéſt-daghen, ja het was haer Taert op de gheboort-daghen van haer vrienden. Ghelijck de Poët *Iuvenalis* betuyght *Satyr.* 11.

Als yemant ſijn gheboorten-dagh,
Of ander feeſt te vieren plagh,
Dan waſſet dat hy ſpeck en Ham
Wt ſijn beroockte ſchoor-ſteen nam,
En ſettet voor een lieven vrient,
En die hielt ſich dan wel gedient.

Vele volghende haren leer-meeſter *Galenum*, dat een dapper Speck-eter geweeſt is, ſtellen het Verckens-vleeſch boven alle ander vleeſch, en ſegghen dat het al de conditien van een goet voedtſel heeft. Dat het in de eerſte hoedanigheden van hitte, koude, vochtigheydt, en droochte gematight is, ofte een weynigh treckt na de warmte en vochtigheydt met onſe nature over-een komende: dat het goede, ve-

le,en langh tegen-houdende gijl heeft, ende licht te verteeren is. En ſegghen derhalven dat het niet alleen onder de viervoetighe Dieren, maer oock onder alle vleeſch de kroon ſpant. En alſo het vreemt ſchijnt te weſen, hoe een Dier, 't welck gheſtadigh in ſlick ende modder leydt en wentelt, noch goet vleeſch ſoude hebben: ſo beſluyten ſommige daer uyt, dat, indien het Swijn niet van een ſeer ghematighde ende geſonde complexie was, nimmermeer quaet voedtſel in goet vleeſch ſoude veranderen. Gelijck onder de menſchen, die wel gheſtelt, en heel gheſont zijn, niet ſeer beſchadight en werden, al iſt datſe ſomtijts quade koſt eten: om dat haer goede nature, 'tgene quaet was, metter tijdt goet maeckt. Indien wy evenwel alle de conditien, die in recht goet voedtſel vereyſcht werden, te weten, dat het gematigt van aert zy, licht verteert wert, goet voedſel geeft, en niet lichtelijck quade oft vreemde hoedanigheden in en voert, ende weynigh vuyligheydt over laet ſchieten; indien wy, ſegh ick, alle deſe conditien in 't Verckens-vleeſch willen onderſoecken, wy ſullenſe daer naeuwelijcks in vinden, en wy ſullen het ſelfde de kroon boven alle vleeſch niet lichtelijck toeſtaen. En 't en is niet ſonder oorſaeck, dat *Iulius Cæſar Schaliger*, in 't beginſel van ſijn uytleegginghen op *Ariſtoteles*, van de Planten, ſulcke ghenees-meeſters van malligheydt beſchuldight, die het Speck boven de Patrijſen preſen. Want al iſt miſſchien dat het Verckens-vleeſch het Menſchen-vleeſch van ſmaeck ſeer gelijck is, daer uyt blijckende, dat ſommige dat in een quade herberge voorgeſet zijnde, daer af aten, ſonder in reuck of ſmaeck eenigh onderſcheydt te konnen maken, als *Galenus* ghetuyght 3. *de Alim. facult.* 2. en 9. *de Simp. med. fac.* 13. ghelijck hier over eenighe jaren een Paſteybacker van Heuſden gherabraeckt is, die mede van deſe vervloeckte konſt was: ſo moetmen evenwel, gelijck *Cardanus* ſeer wel ſeydt, in Spijſe meer letten op de ſubſtantie oft geſtaltenis, als op den ſmaeck. En welcke, en hoedanighe Spijſe voor goet gehouden moet werden, betoont de ervarentheyt alder-beſt: ende dat is het beſte voedtſel, dat wy voelen dat onſe lichamen beſt voedet. Indien wy dan met de ervarentheydt te rade gaen, ſoo blijckt datter ander vleeſch is, het welck een yeghelijck ſonder moeijelijckheydt ofte hinder gebruycken mach, ende lichter verteeren, en beter vodtſel uyt-trecken kan, als van Verckens-vleeſch. En al iſt ſchoon dat het Verckens-vleeſch ſterck ende vaſt voedtſel gheeft, en daerom de jonghe, ſtercke, geſonde Luyden, die gheſonden arbeydt doen, als huyſluyden, gravers, maeyers, ende dierghelijcke arbeyders, een goet voedtſel is: ſo en is het evenwel alle menſchen niet bequaem: ende de ervarentheydt leert ons, dat de gequetſte, ſchorfte, en die andere ſeeren ofte leemten hebben, veel ander vleeſch ſonder eenigh hinder mogen eten, en van het Verckens-vleeſch groote ſchade lijden. Want het heeft vele overtollighe vochtigheydt, het gheeft een groven en ſlijmerigen gijl, en die het veel eten, vergaren veel vuyligheyt ('ten zy, datſe deſelfde door harden arbeydt verdrijven) waer door lichtelijck eenighe verſtoppinge in de Lever, en graveel in de Nieren veroorſaeckt werdt. Daer noch by komt, dat het Verckens-vleeſch gemeenlijck uyttermaten vet is, 't welck de Maegh los maeckt, den appetijt doet over gaen, walginghe aenbrenght, ende lichtelijck galachtighe vochtigheydt doet groeyen. En dat het ſtijver en vaſter voedſel geeft, als ander vleeſch, is ſijn groote taeyigheyt meer te wijten, als dat het met het menſchen-vleeſch meer gelijckheydt ſoude hebben, dan Weren ofte Kalfs-vleeſch. Derhalven al iſt dat wy toeſtaen, dat het Verckens-vleeſch bequame koſt is, voor de ghene die ſwaren arbeydt doen: ſoo is evenwel voor de gene die haer matigh oeffenen het Weren-vleeſch, om nu van Hoenderen, Patrijſen, Phaſanen, en diergelijcke koſtelijck vleeſch niet te ſegghen, veel bequamer, en kan beter verteert werden, en geeft oock ongelijck beter voedtſel als het Verckens-vleeſch: het welck voor den ghenen, die heel ſtil zijn, en haer lichaem niet en oeffenen, al te ſwaren, en ongeſonden koſt is.

Het dient wel dat wy in dit Verckens-vleeſch een weynigh onderſcheydt maken, ſoo na de jaren, als oock na de deelen. Wat de jaren belanght, ick bevinde dat al van oudts de biggen, ende ſuygende Vercxkens voor ſeer leckere Spijſe gegeten zijn, en dat door verſcheyde plaetſen, die uyt diverſche Autheuren byghebracht werden van *Athenæus* in ſijn 9 Boeck. En *Cælius Apitius*, als oock de Poët *Martialis*, die doorgaens veel in ſijn verſen prijſt, 't gene op ſijnen tijdt te Romen voor lecker gerekent werde, ſtelt een ſuygent bigsken boven een vet vercken. 14. *Epigr.* 41.

Terwijl een machtigh Swijn een gierig menſch vernuygt,
Set my een Bigge voor die noch de moeder ſuyght.

Ende de Philoſooph *Pythagoras*, die van alle tijden geloofr wert, niet gegeten te hebben dat leven ontfangen hadde, plag kleyne Bigskens en teere Bocxkens te eten, ſo het waer is dat *Ariſtoxenus* van hem geſchreven heeft by *Agell. lib.* 4. *cap.* 11.

Men vertelt van *Henrick* de VIII. Koningh van Enghelandt, dat hy eenen ſlechten Quidam tot een groote ſtaet verhief, om gheen ander oorſaeck, als om dat hy hem een lecker gebraden ſpeen-vercken voor-gheſet hadde, welcke Koſt hem ſonderlingh ſmaeckte.

Evenwel zijn de **Speen-verckens**/ veel onghesonder, als de volwaſſenen, om datſe veel vochtiger zijn, ende derhalven meer overtolligheydt, en quade voch-

de vochtigheyt in't lichaem verwecken. Het welck de vryers van *Penelope* wel wetende, lieten de biggen voor de boeren, ende deden haer van de volwaſſene ende gemeſte opdiſſen, gelijck de Poët *Homerus* vertelt *Odyſſ.* 15.

Daerom ſchrijft *Galenus* ſeer wel, datmen de vercxkens van middelbaren ouderdom moet gebruyken, en dat de ſulcke goet bloet maken, 't welck *Simeon Sethi* ſeydt verſtaen te werden van een-jarige vercxkens. Ende gelijck de al te jonge biggen te ſlijmerigh zijn, alſoo is oock het vleeſch van al te oude Swijnen te hart om te verteren, en maeckt gheen goet bloet. De ervarentheyt leert ons, dat verckens-vleeſch verſch geſlagen, en ongeſprengt, ſeer machtigh en ſwaer te verteren is.

Wat nu de deelen belanght, gelijck wy hier voren verhaelt hebben, dat het magerſte vleeſch 't welck by 't aldervetſte ſtaet, het beſte is: ſo zijn de **Hammen** mede beter als het **Speck.** En daer het Speck onder luyden van ſoorte weynigh gheacht is, daer werden evenwel de Hammen in groote weerde gehouden. Sommighe ſettenſe in't eerſte op de tafel, om den appetijt te verwecken: ander in 't leſt om de vermoede Maegh te verquicken, en dorſt te maken. Hier toe werden meeſt de Weſtfaelſe hammen ghenomen, die al ten tijde van de Romeynen vermaert zijn geweeſt, gelijck uyt de verſen van de Poët *Martialis* 13. *Epigr.* 53.

Breneght hammen voor den dagh van alderley geweſten,
Die uyt Weſtfaelen koomt die hou ick voor de beſten.

In Italien en Vranckrijck werden hedenſdaeghs de Hammen van Ments meeſt geſocht, ende voor goede en aengename ſpijſe gegeten. En voorwaer de Hammen en zijn niet alleen bevrijt van de groote vochtigheyt die in 't geſoden verſch Speck is, door dat ſy vleeſachtigh, ende ſoo vet niet en zijn, maer 't ghene datter noch ſoude weſen, werdt door den roock verteert. Sulcks kan oock ten deele doen het ſouten, en ſulck gheſouten Vercken-vleeſch is goet voor arbeyders en ſoldaten: ende wert daerom hier voormaels onder de legher-koſt gerekent, gelijck *Spartianus* ende *Gallicanus* verhalen in 't leven van de Keyſers. De Romeynen hebben wonder veel koketten van een Vercken gemaeckt, dan alſoo die nu niet in 't ghebruyck zijn, ſoo en iſt niet van noode daer van alhier veel af te ſpreken. Een ſekeren gaſt over maeltijdt zijnde, Livius, Plut. &c. beriſpte den Waert dat hy al te veel koketten opgeſet hadde, en was verwondert waer hy aen ſoo veel verſcheyden wildt-braet quam, kreegh antwoordt, dat het al te ſamen van een tam Vercken was, alleen in het toemaken verſchelende. Soo kan men nu mede noch op-ſetten Speck, Ham, Sauſijſen, &c.

De Swijnen, gelijck geſeyt is, en hebben niet dat tot nut van de menſchen dient, als alleē haer vleeſch. Maer de Oſſen, behalven 't gene de Koe in haer leven geven kan, betoonen met de gedaente van haer lichaem, datſe tot wat anders geboren zijn, als tot de ſlachtinge. Want het ſchijnt dat haren hals tot het jock gemaeckt is; ende dat oock hare krachten en breete om de Ploegh te trecken, en den menſche in de Lant-bouwery te helpen van de nature gegeven zijn, gelijck blijckt uyt *Cicero* 2. de nat. Deor. *Varro* 2. de ruſt. ende *Columell.* voor in ſijn 6. Boeck. Om dit groot voordeel datmen van de Oſſen en Koeyen treckt, pleegh het ongheoorloft te zijn, ja voor een ſchelm-ſtuck gerekent te werden, Oſſen-vleeſch te eten. Deſe onnooſele barmhertigheyt wert van de Poëten den gulden tijt toegeſchreven; die oock klagen dat in de yſere eeuwe deſe goede gewoonte gebroken is, met deſe verſen:

Als d'eeuw van yſer nam begin,
Doen kreegh de menſch een harden ſin,
Hy ſmeed' een ſweert met fellen geeſt,
En at den Os het trouwe beeſt.

Noch heviger is de klachte van den Philoſooph *Pythagoras*, dewelcke aldus van den Poët *Ovidius* verhaelt wert, 15. *Metamorph.*

Waer heeft doch oyt een Os een booſe daet bedreven,
Dat hem ſoo licht de menſch gaet brengen om het leven?
Hy is een neerſtigh dier dat onſe landen ploeght,
En ſtaegh ſijn trouwen hals tot ſware laſten voeght:
De menſch die is onweert te nutten vette granen,
Die beeſten moorden derf die ons den acker banen;
Den Os heeft u gedient, en vry een lange wijl,
Moet hy voor ſijnen loon nu vallen door de bijl?
Hy heeft een kalen hals in uwen dienſt gekregen,
En kan oock even dat u herte niet bewegen?
Gewis, ſoo trouwen beeſt, en van ſoo goeden aert,
Was nut te zijn verſchoont, en weert te zijn geſpaert.

Hier te lande zijn de Oſſen van den arbeydt verloſt, maer werden alle ghehouden voor de keucken, ſo datter geen vleeſch en is, dat van alle ſoorten van menſchen meer gegeten wert, alſoo van 't ſelve een yegelijck tegen den Winter ſijn proviſie in de kuyp doet. Men ſiet in den ouden Poët *Homerus*, dat de Helden aldaer luſtig ſchranſten van 't Oſſen-vleeſch, en 't is hedenſdaegs in gemeene maeltijden veeltijts het hooft-ſtuck van de tafel.

Het **Oſſen-vleeſch** ſchijnt eertijts by de Griecken in achtinghe gheweeſt te zijn. Want wy ſien in den Poët *Homerus*, dat als den Koninck *Agamemnon*, ofte *Menelaus* maeltijdt hielden, het rib-ſtuck altijdt de eer bewaerde. Werdt evenwel van *Hippocrates*, *Galenus*, al de Grieckſche en Arabiſche Medicijns gelooft, dat het qualijck te verdouwen is, dick en grof

 bloet

bloet maeckt, en dat niet lichtelijck door de aderen en ſchiet: dat evenwel niet taey, ende ſlijmerigh is, gelijck het Verckens-vleeſch: dat het veel eten van het ſelfde grove, drooge, ende ſwaermoedige vochtigheden in't lichaem doet groeyen, ende ſeer dickwils verſtoppinge in de Milt veroorſaeckt. Inſonderheyt 't vleeſch van een Koe, ofte mageren Os, ofte die door ouderdom ofte arbeyt hart en droogh van vleeſch geworden is, ofte vleeſch dat *geroockt* is, ofte langh in de *Pekel* gelegen heeft. Maer 't gene maer eenige weken in 't zout geſtaen heeft, en is ſo ongeſont niet, en daerbeneffens ſeer lieffelijck van ſmaek, en matelijck gebruyckt, kan de ſlijmerachtigheydt van de Maegh af-vegen, en tamelijck goet voedtſel aen 't lichaem geven. En gelijck het vleeſch van de jonge Oſſen geſonder en beter te verteren is, als het vleeſch van de oude Oſſen en Koeyen; ſoo werdt het ſelfde oock over-treft in beyde van het **Kalfs-vleeſch**/ ende dat mach by het Lams en Hamelen-vleeſch wel gherekent werden. Het is gematight, mals, van goet ſap, van goeden ſmaeck, ende licht om te verteren. Want de kouwigheyt en drooghte die het Oſſen-vleeſch heeft, en is noch in de Kalveren niet, die van weghen hare jeught (in dewelcke wy hier voren gheſeydt hebben dat alle Dieren warmer ende vochtigher zijn) een matighe gheſtaltenis houden tuſſchen warm en vochtigh, welcke ghematigheydt onſe natuere aenghenaemſt is. Maeckt evenwel een weynigh grover bloedt, als het Lams ofte Hamelen vleeſch. Dan beter als het Geyten vleeſch. Want de Geyten ſoo dra ſy niet meer melck en beſigen, krygen terſtont eenen ſwaren reuck, ende hart vleeſch: daer in de Kalveren den lieffelijken ſmaeck, en de malsheyt van 't voetſel langer blijft, die ook veel langer jeught houden.

Vorders iſſer groot onderſcheyt tuſſchen den ouderdom van de Kalveren. Ick heb geſien dat in deſe Stadt met groote menichte de nuchteren Kalveren te koop gebracht zijn: waerom de verkoopers van 't Gilt van de Vleeſch-houwers voor de Kamere judicinael gecauſeert werden, ende by deſelve op mijn advijs, als geen vleeſch maer louter ſlijm zijnde, voor ongeſont geſchout en verboden zijn. Soo datſe ten minſten twee maenden out behooren te weſen, eerſe goet zijn om op tafel gebracht te werden. Sulcke, ofte wat ouder ſuygende, of met melck alleen eenige maenden ghevoede Kalveren, werden om haer leckerheyt ſeer begeert, en geven het lichaem goet voetſel: Inſonderheydt die noch ſuygende gelubt werden, dewelke in malsheyt het ander Kalfs-vlees te boven gaen. De **Veerſſen** worden van den ouden Poët *Heſiodus* mede onder de ſpijſe gerekent, in ſijn Boeck van de daghen en wercken, daer hy verhaelt den overvloet, en welluſt van 't landt en boeren leven: dan haer vleeſch en komt in goetheyt niet by het Kalfs-vleeſch.

De onnooſe Schapen, al iſt dat ſy levende met haer wol, melk, kaes, den menſche koſt en kleeren geven; ſoo en hebben ſy evenwel ſoo veel niet konnen verwerven, datſe niet geſteken en werden. Die oock daerom van *Pythagoras* beklaegt werden by den Poët *Ovidius* in deſe verſen 15. *Met.*

Wat heeft het Schaep gedaen? 't en leeft maer voor de menſchen
Te geven vette melck, en watſe vorder wenſchen,
Sijn Wol is aen het volck een deckzel in der noot;
'Tis nutter dat het leeft, dan als het is gedoot.

De Epyptenaers plegen haer eertijts van 't Schapen-vleeſch te onthouden, gelijck de Poët *Iuvenalis* getuygt *Sat.* 15. daer hy ſpot met haer ſuperſtitien.

Al watter Wolle draeght en moet niet zijn gedoot;
Het geeft aen menigh menſch een deckzel voor den noot.

En daerom ſtater geſchreven in 't 48. Capit. van het Boeck der Scheppinge, dat de Schaep-herders by de Egyptenars in groote verachtinge waren. De Schapen zijn by ons veeltijdts wateracht igh, als het veel ghereghent heeft, ende daerna de Son ſchijnt. Want als ſy dan uyt de plaſſen drincken, die vol onreyne gedierten ende bedorven zijn, ſoo krijgen ſy terſtont eenige blaeskens aen de Lever, vol van geel water, waer door het water de heelen buyck vol loopt. Dat kan men van buyten weten aen de ringhen dieſe om haer oogen hebben. Ende behalven dit, ſo is het **Schapen-vleeſch** niet al te wel te verteeren, noch en gheeft oock het beſte voedtſel niet. Want door gebreck van ſijn eygen ongematigheyt, als oock van ſijnen aerdt, ende om dat het dickwils jongen gehadt heeft: ſoo geeft het een taeyen ende ſlijmerachtighen gijl, ende die niet wel door het lichaem verdeelt en wert: gelijck oock het **Lams-vleeſch** eer het een jaer oudt is: Maer daer boven zijnde, dan is 't Lams-vleeſch van 't beſte voedtſel, van veel en goet ſap, wel te verteren, ende matelijck tegen-houdende: ende is derhalven bequaem, om van alle menſchen, inſonderheydt die matelijcken haerſelven oeffenen, van jongs op tot het leſte van haer leven gebruykt te werden. En daer ſal niemant lichtelijck eenige qualijkheyt van 't ſelfde vernemen, ghelijck van Speck ende Runt-vleeſch wel gebeurt. Evenwel in de gene, die grooten arbeyt doen, wert het lichtelijck verdreven, en blijft gheen vaſt voetſel. Oock en iſt ſo geſont niet voor de gene, die een koude ende vochtige Maegh heeft, alſoo het beyde die hoedanigheden ſoude vermeerderen: maer is bequamer in een warme, ende drooge Maegh, dewijl in deſelve ſijn overtollige vochtigheydt gematight, ende alſoo tot goet voedtſel gebracht wert, Soo dat het ſchijnt, dat het Schaep niet gegeten en wil weſen, eer het door ſijn ander gaven den menſchen vordeel

aen-

aengebracht heeft. Waer op ſiende de Wet-gevers van Athenen, verboden hebben 't eten van een jong Lam, beneden het jaer, ende dat ſijn wol noch niet gheſchoren en was.

Om dan dit dier geſonſt, en aengenaemſt te maken, ſoo is van nooden geweeſt, de natuerlijck geſtaltenis te veranderen. Want wat groot werdende, beſpringht terſtont de Schapen, waer door 't vleeſch ſterck ende na den Bock ruyckt, ende quaet voetſel geeft: het welck door het lubben belet ende voorgekomen werdt. Welck **Hamelen-vleeſch** van het beſte voedtſel gheeft, inſonderheydt als den Hamel maer een jaer oudt en is. Want ontrent die tijt afgheleydt hebbende ſijn overvloedige vochtigheyt, krijght een middel-matighe gematigheydt, en een malsheyt van ſubſtantie of geſtaltenis, ſoo dat ſulck vleeſch ons nature gelijk wert, en bequamelijk verteert kan werden. Maer gelijk men geen Lam voor vijf maenden en behoort te lubben, alſo indien ſulcx na het jaer geſchiet, ſo en ſal het vleeſch ſo lieflijck niet weſen. Want met den ouderdom vermeerdert de drooghte, en het vleeſch wert harder. Maer dit verandert veel na de verſcheydenheydt van plaetſe en voetſel. Te *Mompelliers* hoog in Vrankrijk, tuſſchen Italien en Spaenjen, heb ick geſien aldaer ſtuderende, dat de Lammeren ſo vochtigh niet en waren, om dat ſy daer weyden in velden van Roſemarijn, Hyſſop, Marioleyn, Thym en diergelijcke welrieckende warme kruyden beſet, die haer vleeſch ſeer kort, mals, en byna welrieckende en van eenen aengenamen geur maeckten.

CICERO 11. de Nat. Deor.

Tanta putabatur utilitas percipe ex bobus, ut eorum viſceribus veſci ſcelus haberetur, &c.

Sus vero quid habet præter eſcam? Cui quidem, ne putreſceret, animam ipſam pro ſale datam dicit eſſe Chryſippus, qua pecude, quod eſſet ad veſcendum hominibus apta, nihil genuit natura fœcundius.

Van Wildt-braedt.

Het XIII. Capittel.

HEt wilt-braet dient gedacht, en hier ook plaets gegeven,
Vermits dat hedenſdaeghs hier van de Princen leven:
'T gingh eertijts anders toe, want, na men elders leeſt,
Soo is het tamme vee al mede wilt geweeſt.
Hier van is ons de jacht in ouden tijdt gekomen,
Die heden wel te recht veel menſchen is benomen:
'Ten is niet voor het volck, ten dient een yeder niet
Dat hy met honden jaeght, of wilde dieren ſchiet.
Laet Heeren van het landt en groote Princen jagen,
Die konnen dat beſlagh en ſware koſten dragen:
'T is beter dat het volck ſijn ſpijs in ſtilte koopt,
Als dat het na het wilt in woeſte boſſen loopt.
Maer watter uyt de jacht is beſt te zijn gegeten,
Dat kunje met beſcheyt van onſen ſchryver weten;
Wel, als ghy hebt een hart, een haes, een vinnigh ſwijn,
Leert watter voor den menſch, is beſt genut te zijn.

DUs verre iſſer gehandelt van 't vleeſch van de tamme viervoetige dieren, nu ſullen wy komen tot de wilden. De oude Schrijvers (*Ariſt. Plin.* &c.) leeren ons, dat in alle ſoorten van dieren, daer tamme af zijn, oock wilden af gevonden werden. So ſeydt
„ *Varro* 2. de re ruſt. 3. De Schapen die wy houden
„ zijn van wilde Schapen gekomen; en de Geyten
„ die wy weyden, van wilde Geyten. Waer uyt waerſchijnelijk is, 't gene *Plutarc.* ſeyt, dat 't eerſte vleeſch dat de menſchen gegeten hebben, is wildt geweeſt. Wy leſen ook dat heele natien anders niet gebruykt en hebben. Hier door is de Jacht op-gekomen, die nu maer onder Princen en Edelen gebruyckelijk is, van dewelke ook het wilt-braet meeſt gegetē wert.

Wy ſullen van 't **Wilde Verckens-vleeſch** beginnen, om te ſlaen op 't tamme Verckens-vleeſch: daer mede wy het vorige Capittel aengevangen hebben. Deſe Wilde verſchillen van de Tamme daer in, datſe drooger vleeſch hebben, gelijck ook al ander Wilt. Want door haer veel loopen, en vergaderen ſy ſoo veel vets niet, en oock minder overſchot, als de gene die ghemeſt worden, en ſtil zijn, en krijgen door haer geſtadige beweginge en open lucht, een harder en vaſter vleeſch, 't welck daerom oock langer goet kan gehouden werden, gelijk *Galenus* ſeer wel ſchrijft in 't 3. Boeck van de krachten der Voetſelen op het 14. Capittel. So dat een Wilt Vercken alle de deughden heeft, die hier boven van het Tamme verhaelt zijn, en die fouten die uyt groote vochtigheyt komen, niet en heeft; en daerom ſeydt *Hippocrates* met korte woorden, dat het Wilt Verckens-vleeſch ten aenſien van het Tamme, drooght, verſterckt, en beneden wel af-ſchiet,

Herten-

Herten-vleeſch is hart, droogh, ſwaer om te verteren, maeckt ſwaermoedigh bloet, inſonderheyt als het wat oudtachtigh is, en niet wel verteert zijnde verſtopt de Lever ende Milt, en is daerom niet bequaem om van oude, ofte ſwaermoedige luyden gegeten te werden. *Galenus* ſeyt dat het naby 't Ezels-vleeſch komt, en verwijſt het aen de ghene die met lijf en ziel wat ezelachtigh zijn. Welcke Heerſchappen ſeer aerdigh beſchreven zijn in den gulden Eſel van den Heer *Daniel Heinſius* Ridder, &c. en ſulcke werdt het Herten-vleeſch oock veel voor-gheſet.

Het vleeſch van een Ree / ofte Wilde Geyte/ werdt van ſommige voor het geſontſte wildt-braet gehouden. Want het is goet van ſmaeck, licht om te verdouwen, ende geeft den Lichame goet voedtſel, ende laet weynigh overſchot. Want door haer geſtadigh drubbelen wert de overtollige vochtigheyt verteert, ende het vleeſch veel korter. Het is evenwel wat droogachtigh, en doet daerom wat ſwaermoedige vochtigheden vergaderen.

De geeſtige *Eſopus* vertelt, dat de Haſen by een vergadert zijnde, klaeghden over haer ellende, als datſe waren den roof van de menſchen, vogelen, en wilde dieren: dat het beter was eens te ſterven, als in geſtadige vrees te vergaen. Daerom namen ſy met gemeenderhandt voor, om allegader na een ſeker moeras daer ontrent te loopen, en door die middel een eynde te maken van haer ellendigh leven. Hier over tijdt elck aen't loopen na de beſtemde plaetſe, daer komende, ſo raeckten eenige vorſſen, die op de kant van de moeras onder't groen ſaten, in alarm, en ſpringen al te ſamen in't water. Waer op een van de bedaegſte, en verſtandigſte Haſen luyt uyt riep, Hola cammeraets, en gaet niet verder. Wy en zijnder zo qualijck niet aen, gelijck wy meenden: men vint noch ander dieren, die ellendiger zijn als wy, dewijlſe ons vreeſen. Door deſen raet, te rechter tijdt gegeven, behieldt meeſter-Haes het leven voor ſijn ſelven, ende voor al het Haſen-geſlacht. Al iſt, dat deſe fabule ſou konnen gepaſt werden tot verſcheyde goede leeringen: ſo bewijſt evenwel de ervarentheyt datter byna geen dier ſo veelderley gevaer onderworpen is als den Haes: ſelver oock met vreugt van de ghene, die hem in gevaer brenght. Daerom ſpreekt de jager in de Spiegel de volgende woordē:

Al heb ick tot het wildt een wonder groot verlangen,
Noch ſal ick geenen Haes in ſijnen leger vangen,
Ick ſcheppe meerder luſt wanneer hy vaerdigh loopt,
Want 't heeft doch beter geur al wat men diere koopt.
Wel op dan, vluchtigh dier, waerom hier ſtil geſeten?
Ghy dient niet ſonder ſweet, en ſonder ſtof gegeten,
Dat is u beſte ſaus, u ſpier en ſmaeckt ons niet,
Als ghy u ſonder loop dus aen den jager biet.

En voorwaer den Haes is ſoo aenghenamen dier, dat hy, al iſt tot ſijn eygen ſchade, altijdt vermaeck geeft, het zy in't ſoecken ende op doen, het zy in't jaghen en vanghen. Daer is altijt ghevaer in't jagen van andere beeſten: maer den Haes en kan gheen quaet doen, en heeft anders gheen toeverlaet als het loopen. *Plutarchus* 4. van de Tafel-redenen 5. ſeydt dat de Ioden haer onthouden van Haſen te eten, om de gelijckenis, die hy heeft met den Ezel. Want de koleur is in beyde gelijck, de ooren langh en groot, de oogen groot en glinſterende, ſoo datter geen dier en is van kleyn tot groot, die malkanderen meer gelijcken. Nu de oudtheyt heeft altijt gelooft dat de Ioden Goddelijcke eere aen den Ezel beweſen. Hier van ſeyt de Romeynſche Hiſtory-ſchrijver *Tacitus*, het beelt van't dier, door welckers aenwijſen ſy van de dwalinge ende den dorſt ontſlagen zijn, hebben ſy in den Tempel gheheylight. En dit (hoewel tegen de waerheyt) wert oock beveſtight door Appion, Paſidonius, Molon, Strabo, ende Plutarchus ſelve. Deſe ſeydt vorder van de Haſen, ten zy miſſchien datſe onder deſe ghelijckeniſſe daer in noch volghen de Egyptenaren, die voor Goddelijck houden de ſnelligheyt van dit dier, en de volmaektheyt van ſijn natuerlijcke ſinnen. Want ſijn geſicht is ſoo ſterck, dat hy ſlaept met open oogen: daerbeneffens heeft hy oock een ſcherp gehoor, ſoo dat de Egyptenaren, die hem in waerden houden, het ghehoor uytbeelden met een Haes.

De Haſen zijn van alle tijden in weerden gehouden geweeſt, ſoo dat oock de Poët *Martialis* deſelve ſtelt boven alle andere viervoetige Dieren:

Van al dat om den Hemel ſweeft
Is 't Sneptje 't beſte datter leeft,
Maer van het wilt-braet uyt het wout
Den Haes men hooghſt in weerden hout.

Maer de Medicijns en ſullen dat *Martialis* niet toeſtaen (hoewel dat Doctor *de Heer* van Luyck in ſijn Boecxken dat hy van't Spae-water geſchreven heeft, die meeninge ſoeckt te verdedigen) dewelcke het Haſen-vleeſch ſtellen onder de drooghe ſpijſen, en die ſwaermoedigh bloet maken. Het is bequaem voor de ghene die wat vochtigh zijn; dan voor die droogh van natueren zijn, en is het ſo bequaem niet. Indien 't evenwel wel verteert wert, ſoo en brenght het geen quaet ſap by, en men ſeydt gemeenelijck datmen van't Haſen eten ſeven dagen ſchoon blijft. Daer den ſelfden Poët al af gheweten heeft, als hy in ſijn verſen geckt met de leckerheydt van *Gellia*, alias *Griet* 13. *Epigr.* 81.

Ghy ſent my veel een Haes, en laet my vorder weten
Dat hy ſal ſchoone zijn wie daer van heeft gegeten
Tot ſeven dagen langh. Maer Griet, dits enckel raes,
Of ſeker ghy en aet u leven geenen Haes.

Plinius

Plinius meent datter reden van moet weſen, om dat het ſo vaſt ghelooft wert, dan ick wilde wel dat hy ſe by-ghebracht hadde. De redenen die hier van *Calcagnius*, als oock *Lævinus Lemnius*, Medicijn van Zierickzee, en anderen af geven, ſluyten ſeer weynigh, en is derhalven onnoodigh, datſe hier gebracht werden.

Al iſt, ſeydt *Galenus*, dat het Haſen-vleeſch grof en ſwaermoedigh bloedt maeckt, ſoo iſt nochtans beter als Oſſen ofte Schapen-vleeſch. *Simeon Sethi* ſchrijft dat het de Lever en Milt verſtopt, de Longe ſchadelijck is, en den ſlaep belet. Daer nochtans *Cato* ſeydt by *Plinius* 28. 19. datmen van Haſen-vleeſch wel ſlaept. Ia men beſicht oock hier onder de wijfs de Haſen-ooren onder den hooft-peulen gheleydt, om te ſlapen. Dan hoe veel dat het helpt, ſien wy alle daegh.

Hier voormaels hieltmen de ſchouderen van den Haes, boven de lendenen, gelijck verhaelt ende beſpot werdt van den Poët *Horatius* 2. *Sat*.8. Dan hedenſdaeghs houdtmen meer van de Lendenen, ende dat niet ſonder reden. Want een Haes is ontrent de ſchouderen droogh, en niet vleeſich, 't welck in tegendeel is aen de Lendenen.

De **Conijnen** werden by ſommige onder de Haſen gherekent, ende zijn deſelve ſeer gelijck, ſchelen nochtans veel van vleeſch, gelijk de ſmaek wel uytwijſt, als oock van den Hiſtory-ſchrijver *Polybius* aengeweſen is in ſijn 12 Boeck. Sy zijn aengenaem van ſmaeck, witter van vleeſch, als de Haſen, en ſoo droogh niet; inſonderheyt de wilde en jonge; want de tamme, die gehouden werden, al iſt datſe wel vet zijn, ſo is haer vleeſch wat harder en onaenghenamer: de oude zijn mede hart en taey. In Spaengien zijn de Conijnen eertijts in ſo groote menichte geweeſt, (*Catullus* 37. noemt hierom *Celtiberiam cuniculoſam*) dat ſy een Stadt ondergraven hebben: en 't volck eens genoodtſaeckt is geweeſt aen den Keyſer *Auguſtus*, om hulp van Soldaten tegen deſelve te verſoecken. In Hollandt en is daer geen noodt af.

Van de Vogelen.

Het XIV. Capittel.

WY komen tot het heyr bekleedt met dichte veren,
En ſien wat aen de maegh is beter om verteren,
En watter dient genut, en watter dient gemijt,
En hoe dat yder dingh heeft ſijn beſetten tijt.
Voor-eerſt laet ick het volck een nutten regel weten,
Dat als een Vogel broedt hy niet en dient gegeten:
Maeckt ſpijſe van den Haen eer hy met Hennen ſpeelt,
Maer laet hem in het kot wanneer hy jongen teelt.
'K en wil niet als in noodt, 'k en wil u nimmer raden,
Tot Vogels die met vleeſch haer hollen krop verſaden:
'T is beter voor de maegh al wat van Kooren leeft,
En niet en is gemeſt, maer in het wilde ſweeft.
Maer vraeghje watter mach de beſte Vogel weſen?
Phaiſanten weerde vriendt, die worden hoogh gepreſen:
Maer des al niet-te-min ſoo houdt een jongh Patrijs
Noch beter voor de maegh, en vry in hooger prijs,
Men ſeydt hoewel een menſch door ongeregelt mallen
De plage van Sint Iob ten deele was gevallen,
Dat hy geneſen ſou alwaer hy diep gevat,
Indien hy maer Patrijs en anders niet en at.
Wat dat de Pau belanght, die heeft te ſchoone veren,
My dunckt dat aen het Dier geen wraet behoort te deren:
Hy is te byſter fel, te wonder onbeleeft,
Die aen een wreeden Kock ſoo ſchoonen Vogel geeft.
Maer wat de vogels raeckt die in het water leven,
En des al niettemin oock in den velde ſweven;
Al maeckt dit gantſche rot een grof en machtigh bloet,
Het is noch evenwel geſonde lieden goet.
Ons Stadt, ons eygen Stadt die kan het ons betuygen,
Dat hier meeſt al het volck weet voedſel uyt te ſuygen,
Dat nut en dienſtigh is. Wel acht dan onſen Bout,
Die oock de France kuſt in grooter weerden houdt.
Wat voorts de Ganſen raeckt, en wat de wilde ſwanen,
Dat ſal u mijn gedicht in't lange niet vermanen:
Al wat van dit beſlagh u noch te weten ſtaet,
Dat geeft u Beverwijck, *en dat in volle daet.*

HEt voedtſel dat de Vogelen geven, is weynigh te ghelijckenen by het gene, dat van de viervoetige Dieren komt, inſonderheydt het Verckens-vleeſch: maer het is lichter te verteeren, en van ſeer goet ſap, principalijck van Hoenderen, Capoenen, Phaſanen, Duyven: ſommige hebben wat harder vleeſch, te weten, Ganſen, Enden, Swanen, en kleyne Mosjens, die boven in de huyſen, en torens neſtelen. Die lichter te verteeren zijn, maken dunder bloedt, en ſuyver ſtoffe voor onſe geeſten: en geven derhalven bequaem voedtſel voor luyden die ſtuderen, veel ſitten, haer lichaem weynigh oeffenen, als oock

die ſieckelijck gaen: ghelijck het vleeſch van viervoetige, bequaem en ſterck voedtſel geeft den genen, die grooten arbeydt doen. Want ander voedſel vereyſſchen de krachten des lichaems, ander den luſt des geeſts: voor haer is vaſt voedtſel, ende dat niet lichtelijkẽ en verdwijnt, aldernutſt, dan de geeſt vereyſcht, 'tgene dat dun en klare geeſten maken kan.

Maer het dient wel, datmen aenmerckt het onderſcheydt datter onder de Vogelen is, van wegen den *Ouderdom*, tijdt des jaers, ſpijs, plaets ende lucht.

Oude Vogels en zijn om hare groote hardigheyt niet te verdouwen: de even ghekipte, zijn vol ſlijm. Tuſſchen beyden zijnſe goet: en alderbeſt, wat voor de helft van haer leven. Want alſooſe wat droochachtigh van naturen zijn, ſoo wert deſe natuerlijcke droogheydt gematight door de vochtigheydt van de jeught.

Op de *tijdt* oock als ſy heet zijn, zijnſe mager: mede alſſe broeyen en kippen, zijnſe onaengenaem gegeten te werden. Want vol arbeydt en ſorge, om voor de jongen aes te ſoecken, vergeten ſy haerſelve, waer door ſy mager werden. Gelijck men dagelijcks aen de Hoenderen ſien kan.

Sommighe zijn oock aengenamer in den Oegſt, om datſe dan Druyven, en andere beſyen eten, als Snippen, Vincken: ſommige in de Somer, die Kooren eten, als Patrijſen: ſommige ſmaken beſt in de Winter, als Lyſters, Meerlen, Wilde Ganſen, en alle water-Vogels.

Van haer *voer* wert mede geen kleyn onderſcheyt genomen; want eenige eten vleeſch, die niemandt van verſtant lichtelijck voor ſpijſe en ghebruyckt: eenige Kooren-gewas, als Hoenders, Duyven, Patrijſen, en diergelijcke, die oock het beſte voedtſel gheven; eenige halen de koſt uyt het water, als de Swanen, Ganſen, Enden, Talingen, maer deſe hebben veeltijdts eenen viſchachtigen, ofte grontachtigen ſmaeck, en zijn wat hardt om te verteeren.

De *plaets* maekt mede groot onderſcheydt: want die op de Bergen opgevoedt werden, zijn beter als die van 't Velt, want ſy gebruycken helder lucht, en vaſter voedtſel. Soo moetmen oock letten offe in de koy geſtaen, ofte vry geloopen hebben: want die in de koy te meſten ſtaen, ofte naeu in huys gehouden werden, al iſt datſe lecker ſmaken, zijn evenwel niet geſont, om datſe vol overtollige vochtigheden zijn. Maer die de vrye lucht hebben, ende op 't landt haren koſt ſoecken, geven beter voedtſel, om datſe de overtollicheyt die in 't lichaem groeyt, door geſtadige beweginge, lichtelijck doen verdwijnen. En om in 't kort van alle ſoorten van Dieren te ſegghen: al de vettigheydt die in de Koyen door het meſten verkregen wert, al iſſe de tongh ſmakelijck, ſo iſſe wel het lichaem niet geſont.

Het is nu tijt in 't byſonder van de Vogelen, die in onſe ſpijſe komen, te ſpreken; Wy ſullen dan beginnen van den **Haen**/ die waer hy komt, hem meeſter maeckt, ende na het ſchrijven van ſommige eerſt uyt Perſien gekomen is, ende daerna in alle Landen in weerden gehouden. De Françoiſen, gebruycktenſe eertijdts niet ſo ſeer tot ſpijſe als tot vechten, daerſe ſo yverigh in zijn, datſe haer eerſt doot vechten, als opgeven. In Engelant gaet het Hane-vechten noch hedenſdaeghs ſeer in ſwanck. Hier te lande wel ſoo veel niet, dan ſommige maken daer evenwel al haer werck af.

De Hanen en komen naeulijks op Tafel, dan alſſe noch heel jongh zijn. Eerſe de Hennen kippen, is haer vleeſch, inſonderheydt van de gene die tamelijck vet zijn, van goet ſap, licht om te verteeren, appetijt verweckende, en goet bloedt makende. Maer dit en duert in dit heete Dier niet langh: want alſſe groot werden, ende daerna alſſe groeyen, ende de Hennen beſpringen, ſoo gaenſe met een vollen ſtap na de drooghte.

Daerom ſtelt *Hippoc. 2. de diæt.* het Hane-vleeſch onder het drooghſte vleeſch. Wt deſe drooge ende heete ongematigheydt, krijght het vleeſch een ſnaſelachtige hardigheydt, meerder ofte minder na den ouderdom, ſoo dat het oude Hanen-vleeſch meer voor Mediçijne, als voor ſpijſe gerekent wert. Want morruw geſoden zijnde, geeft het eenige ſalpeterachtigheydt in 't ſap, het welck af-veecht, opent, en den buyck weeck maeckt. Welck ſap daer in andere purgatien te boven gaet, dat het met eenen de ongematigheydt verbetert, voedt, ende ſonder walginge ofte tegenheydt genomen wert, ende de Maegh niet om en keert. Is daerom ſeer bequaem voor ſiecken, die aen de beter-handt zijn. De deugden die de Hanen ontbreken, werden overvloedigh bevonden, alſſe by tijdts gelubt werden, te weten, in de **Capoenen**. Want haer vleeſch dat anders door haer hitte ende gheſtadigh ſpringen op de Hinnen, droogh, mager en hardt is, werdt door het lubben vochtigh en mals, en uyt-treckende de hitte ende droogte, wert in alle gematigheden volkomen gematight, licht om te veteeren, goet voedtſel gevende, het beſte bloedt makende, en onſe natuerlijcke warmte vermeerderende. So dat de Capoenen met groote reden onder 't beſte dat op Tafel mach komen, konnen gerekent werden. Hoewel dat eenige gelooven, onder andere oock *Iohan Crato*, Mediçijn van drie Keyſers, dat het Capoenen-vleeſch niet goet en is voor de ghene die gichtigh zijn, om dat ſy oock met Podagra gequelt zijn, al of haer vleeſch niet in ons Maegh, Lever, en aderen, verandert werde. De Gicht beſtaet in de neervloeyingh van vochtigheden, ende in de ſwackheydt van de ontfanghende deelen, dewelcke door het eten van Capoenen-vleeſch in onſe lichamen niet verweckt en kan werden. Indiender evenwel yemant mocht door het ghebruyck van 't ſelve, in Gicht vervallen

zijn,

zijn, dat is gekomen, om dat ſulcke Capoenen, in de koye te meſten gheſtaen hebben, welckers vleeſch vele overtollige vochtigheydt heeft, waer door verſtoppinghe in 't lichaem veroorſaeckt. Waerom oock alle vleeſch dat in de koyen gemeſt is, van *Galeno* miſpreſen wert.

De **Hoenderen** volgen in goetheyt na de Capoenen, en zijn van oudts ſeer gemeen op tafel geweeſt. Om die ten eerſten kort te maken, pleghen de Romeynen deſelve in Moſt te verdrencken, ghelijck blijckt uyt *Horatius*, in deſe verſen 2. *Sat*.4.

Krijght ghy miſſchien een ſpaden gaſt,
Op wien ghy niet en had gepaſt;
Soo doodt een Hin en ſteeck ſ' in Moſt,
Soo wort haer vleeſch noch malſſe koſt.

Andere plegenſe, om ras kort te werden, aen een vijge-boom te hangen, gelijck blijckt uyt *Plutarchus* 2.*Symp. quæſt*. 10. Sommige ſnijdenſe hedenſdaegs de ſtroot af, ende werpenſe terſtont in 't water, om daer in al op-ſpringende te ſterven, en alſo korter en malſſer te werden. Maer 't ſelve geſchiet veel raſſer en beter in de wijn, ſo om de warmte, als om eenige gemeenſchap der naturen, die de Hoenderen met de wijn hebben. Want ghelijck *Ælianus* getuyght 9. *de Animal*.29. een Hoen dat in de wijn gevallen, en geſtickt is, en treckt daer niet quaets uyt, noch en ruyckt niet: maer 't gene dat in 't water ſterft, geeft een ſtanck van hem, en beſmet de lucht.

De Hoenderen zijn beſt, die op de boeren-werven loopen, en met haver en gerſt gevoed werden: daer-en-tegen niet geſont, die in doncker gemeſt, en met beſlagen meel, gelijk de Capoenen gekropt werden, gelijck hedenſdaegs veel geſchiet, en al by de Romeynen gebruyckelijck was. *Martialis* 13. *Epigr*. 62.

'T hoen wert in 't duyſter vet, niet ſlechts van gerſten-meel,
Soo ſneegh is lecker-tant ten dienſte van de keel.

Sommige hebben de Hoenderen oock willen tot Capoenen maken, ende dat met een heet yſer, waer door ſy heel vet werden, ende, na de dunne tongen oordeelen, ſeer lieffelijck van ſmaeck zijn. 'T welck *Galenus* oock getuygt in 't eerſte Boeck van 't Zaet, daer hy ſeydt, dat de wijfkens van de Dieren mede gelubt werden, en dat ſulcken vleeſch ſoeter is, als ander. Om een eynde van de Hoenderen te maken, ſoo ſeggen wy, datſe onder ander vleeſch de kroon ſpannen, behalven dat het niet vaſt en hertelijck genoech en is voor de gene die ſwaren arbeydt doen, die beter met ſpeck en runt-vleeſch gedient zijn, om reden hier boven verhaelt.

Wy ſeggen dan tot beſluyt, dat onder de Hoenderen, het Capoenen-vleeſch het gematighſte ende geſontſte is. Daerna komen de Kuyckens, die kort en malſch vleeſch hebben, maer wat vochtigh: de Hennen zijn wat drooger. Soo dat wy wel doen, met de Kuyckens gebraden, ende de Hennen geſoden op de tafel te brengen. Ick had by-na vergeten yet te ſeggen van de **Hane-kammen** / daer al van oudts veel af-gehouden is, ende men ſtooftſe, ofte backtſe in Paſteyen. De vrouwen maken ons wijs, datſe een man te paert helpen. Maer ſoo men haer geſtaltenis aenſiet, ſy zijn quaet te verteeren, en van weynigh voedſel. Want haren aert is tuſſchen beyden, vleeſch en geen vleeſch, wat komende aen de nature van de knor-beenderen, gelijk oock betuygt wert by *Ariſtoteles*, in ſijn tweede Boek van de Hiſtorie der Dieren op het 12 Capittel, en *Plinius* in het 11 Boek van ſijn Natuerlijcke Hiſtorie op 't 37 Capittel. Waerom *Galenus* mede ſeydt, dat de Hanekammen niet te prijſen, noch te laken en zijn. Maer hy prijſt ſeer de **Hane-klooten** / inſonderheyt de gemeſte, en daer wert ook by leckere luyden veel van gehouden. So dat veel Hanen te langer leven ſouden, en waer het niet om haer klooten, ofte indien ſy deſelve, gelijck men van de Bevers ſchrijft, by gelegentheydt ſelve af-beten. Doctor *Amatuus*, een Portugijs Medicijn, ſchrijft *ſchol. ad Cent*.2. *Curat*. 81. dat een edele Joffrou, na datſe een deel wackere Hanen tot Capoenen had gebracht, den af-val, als een ſpijſe van goet voedſel, het bereyden met honigh en ſpecerijen; waer mede als de man ſijn avondtmael gehouden hadde, quam te vervallen in een gebreck, dat de Griecken *Priapiſmus* oft Priaeps-ſtuypen noemen; door dewelcke hy de vrou ſo moede maeckte, dat ſy ten leſten niet meer konnende, genoodtſaeckt was de kamer uyt te loopen. Hy als raſende haer na. Maer alſo ſy haer in een ander Kamer geſloten hadde, ſoo liep hy op een Kamer, alwaer drie vier meyſſens lagen, die hy allegader afveerdighde. In den dageraet als de ſpanningh noch niet over en was, liet hy een Doctor halen, die hem in-gaf zaet van Cayſchboom met Campher, en de lenden dede ſmeeren met Popelioen-ſalf: want door het geſwel ten leſten aen 't ſlincken quam. Maer of dit altijt vaſt gaet, laet ick de vrouwen oordeelen, die ghewoon zijn ſulke ſnuyſtering voor haer mans op te koopen. Siet van haer voedtſel breeder, *Silvat. Contr*. 8.

De **Patrijſen** oft Veldt-hoenderen, zijn noyt ſoo gemeen geweeſt, als andere Hoenderen: en werden daerom mede van alle tijden in groote weerde gehouden. *Martialis* 13. *Epigr*.65.

Patrijs en wert niet veel op onſen Dis gevonden;
Dat vleeſch is Heeren ſpijs, en koſt voor lecker-monden.

Haer vleeſch is gematight, maer wat droochachtigh, en moeten daerom jong gegeten zijn, en dan werden ſy lichtelijck verteert, geven veel, ende van 't beſte voedtſel. Derhalven iſt ſeer bequaem den

gene, die uyt een ſieckte komen, ofte van Sint Jobs trappen ghevallen hebben. Soo dat een vermaert Italiaenſch Mediçijn geſchreven heeft, dat yemant die daer mede beladen is, een heel jaer anders geen Spijſe en at, maer alle dage een Patrijs, ſonder eenige andere hulpe ſoude geneſen.

De **Calcoenen** zijn hier te Lande redelijk gemeen, ende noch jongh zijnde, ghevenſe veel en ſeer goet voedtſel, ende en wijcken noch in ſmaeck, noch in goetheyt onſe Capoenen niet, dan zijn een weynigh harder van vleeſch, als ſy wat ouder beginnen te werden, en dan konnenſe van ledige luyden ſoo wel niet verteert werden, het welck onder de groote vogelen gemeen is. Maer ſommige maken deſelve ook kort, met de ſnaſelen van haer vleeſch om ſtucken te ſtooten, en gedoodt, 's nachts in de lucht te leggen.

De **Phaſanen** oft Faſanten zijn eertijts uyt *Colchis* van de Helden van 't Gulde Vlies, in Grieckenlandt gebracht, en hebben haren naem behouden van een Riviere aldaer, by dewelcke ſy haer met menichte onderhouden. *Martialis* 13. *Epig.* 72.

Als Iaſon 't Gulden Vlies uyt Colchis had genomen,
Doen ben ick met den Helt in Griecken-landt gekomen:
Te voren was alleen mijn Huys en Vaderlandt,
Daer hy tot ſijn gerief een Konings Dochter vant.

Sy zijn al van outs in ſo groote achting geweeſt, dat de Koningh *Ptolomæus*, hem roemde noyt een Phaſaen geproeft te hebbē, maer dat hy den ſelfden onder ſijne vreemdigheyt bewaert hadde. De Keyſer *Partinax*, gelijck *Capitolinus* getuyght, heeft noyt voor ſijn eygen mont een Phaſaen doen reede maken, oft aen yemandt geſchoncken. *Lampridius* verhaelt, dat voor den Keyſer *Severus* de Phaſaen niet als op groote feeſt-dagen aengerecht en werde. En voorwaer de ſeldenheydt en heeft deſe koſtelijckheydt niet gemaeckt: maer de goetheydt van haer vleeſch. Want dat is lieffelijck van ſmaeck, en geeft van 't alderbeſte voedſel, en is ſacht om te verteeren. Ende derhalven bequaem, voor de gene die uyt een ſieckte opſtaen, om hare krachten weder te krijgen ofte die een maegh hebben, die ſlap in 't teeren is, alſo ſy deſelve verſtercken, en de ſwacke luyden op de been helpen kan. Men ſeydt dat dit vleeſch, hoewel het d'alderbeſte deugden heeft, de huyſluyden kort van adem maeckt: maer het perijckel en is niet groot, alſo 't niet veel voor haren neus en komt.

De **Duyven** hebben verſcheyde ſoorten. De tamme hebben al te veel overtollige vochtigheyt: daerom zijn de wilde de beſte, die door het vliegen de vochtigheydt verteeren. Nochtans is het vleeſch van allegader ſtoorachtigh, ſwaer om te verteeren, geeft grof en ſwaermoedigh voedſel, en daerom en iſt niet goet, veeltijdts Duyven te eten. *Aldroandus* ſchrijft van een Mediçijn *Curtius*, dat hy door het dagelijcks eten van de Duyven, ſijn leven verkort heeft. Sommige verhalen van een *Caſſiſa*, dat hy geſtorven is, om dat hy driemael op eenen dagh van een gebrade Duyf gegeten hadde. En *Zimeon Sethy* ſeydt, datſe verhitten, koortſe maken, het hooft en de oogen beſchadigen, en veel gebruyckt, de laſerije veroorſaken. Want alſo ſy (*Ariſt.* 3. *de part. animal.* 7.) heet van maegh zijn, van heet, dick ende verbrandt bloedt, ſo en iſt niet vreemt datſe ons lichaem verhitten en ontſteken, en tot de laſerije gereet maken. Even leeren ſommige, dat haer vleeſch goet is voor de gene die beroert zijn, oft de ſenuwen getrocken werden: andere, dat het luſt tot byſlapen verweckt, en dat daerom (*Plutarch.* de *Iſide*) de Duyven van de Ouden, de Godinne *Venus* toeghe-eygent zijn. Hoewel dat van de *Ring-duyven*, ofte *Kries-duyven*, het contrarie van den Poët *Martialis*, die niet onervaren in deſe dingen ſchijnt geweeſt te zijn, geſeydt wert 13. *Epigr.* 67.

De Ringh-duyf is een ſpijs die kan de kracht vertragen
Waer door een eerlyck man ſijn vrouwe moet behagen:
Ghy die het echte Bedt wilt ſchudden na den eyſch,
En eet de Ringh-duyf niet, ſy maeckt onwillich vleys.

Sy zijn op haer beſt, alſſe beginnen te vliegen, en het podden-hayr niet allegader quijt en zijn: en ſo wordenſe bequamelijck gebraden, ofte, gelijck men ghemeenlijck doet, met eenige verkoelende kruyden geſtooft, ofte met geroerde eyeren op tafel gebracht. Het ſchijnt datmen al van oudts veel van de **Tortel-duyven** gehouden heeft, gelijck onder vele uyt *Plautus*, *Iuvenalis* en andere blijckt. Alſo ſy van naturen droogh zijn, ſo zijnſe de vetſte, de beſte, en de geſontſte. So dat *Martialis* wel ſeydt 13. *Epigr.* 53.

Wanneer ick Wilt-braet eet, of vette Tortel-duyven
Mach met een ſoeten vriendt aen Tafel ſitten kluyven,
Daer wil ick geen latouw of ſlecken voor verkieſen,
'K en wil aen ſlappen koſt mijn honger niet verlieſen.

De **Pauwen** plegen in 't Eylant *Samos*, in 't wildt te loopen, en van daer zijnſe door geheel Europa gekomen. Sy zijn om de ſchoonheyt van haer veren vermakelijcker in 't oogh, als geſont in 't lichaem. Worden oock op bruyloften, en groote maeltijden meer uyt pompeuſheyt geſet, als om de leckerheyt van haer vleeſch. Want *Galenus* in 't 3 Boeck van de krachten der voedſel, ſeyt, dat het ſelfde ſnavelachtigh, en hardt om verteeren is, en oock ſwaermoedigh bloedt doet groeyen. De Arabiſche Mediçijns leeren deſe hardigheyt wech-nemen, met de Pauw eenighe dagen in de lucht te hangen. De jonge zijn beter, en ſo hardt niet te verdouwen. Dan moeten evenwel in een ſtercke maegh komen, ſal haer vleeſch wel verteert werden.

De Poët *Horatius*, ſchrijft over het eten van Pauwen-vleeſch aldus;

Hebt

Hebt ghy een jonge pauw voor uwen dis gebraden,
En dat ick met een hoen u mage quam verſaden,
Of vet kapoenen vleeſch in plaetſe brengen wou,
Ick weet dat mijn gerecht u niet bevallen ſou,
Maer opent doch een reys den gront van u begeren,
Iſt om ſijn ſteert en om ſijn gulde veren?
Of iſt om dat het beeſt ſoo dier u komt te ſtaen?
Hoe dat het weſen mach, 't en is maer enckel waen.
Al zijn de pluymen ſchoon ſy doen geen vogel ſmaken,
Het oogh wert u verleyt door ſchijn en beuſel ſmaken;
Het vruchtbaer hoender-kot verdient ſo grooten prijs
Als eenigh pauwen-vleeſch of diergelijcke ſpijs.

De **Lijſters** pleghen in meerder weerden voormaels te weſen, doenſe ghehouden, ende vet gemeſt werden; hedenſdaegs eetmenſe vet ofte mager, gelijckſe ghevangen werden. Sy zijn wel te verteren, ende geven goet ende vaſt voedtſel. Soo datſe niet ſonder reden van de Poëten *Horatius* en *Martialis* ſeer gepreſen werden.

De **Meerle** wert by ſommige van de Lijſters vergeleken: dan ſcheelt wat. Want het vleeſch van de Lijſters en is niet alleen lieffelijker, maer ook malſſer ende geſonder.

De **Vincken**/en **Leeuwerken** en diergelijke kleyn gebeent, zijn meeſt al licht te verteren, ende geven goet voetſel. De **Muſſen** zijn wat harder. De Arabiſche Medicijns verbieden deſelve tot ſpijſe, om haer kort leven en geyligheyt. Vele meenen datſe daerom een traegh man te paert helpen.

De **Snippen**/ of **Hout-Snippen**/gelijcken ſommighe by de Patrijſen, hoewel die dierder zijn. Sy werden met darmen en ingewant gebraden, en het druypſel op geharſt witte-broot ontfangen. En dit wert voor ſoo geſont gehouden, als ſmakelijck, by de gene die meenen, om dat ſy het ſuyverſte uyt het aertrijck trecken, en geen gal en hebben, datter ook niet quaets by haer en is. Het welck ick evenwel ſo heel niet aen en kan nemen; want hoemenſe bereyt, altijt is de vuyligheyt aertachtigh, inſonderheyt indienſe, gelijck ſommige ſeggen, pier-wormen eten, 't welck de roodigheydt van haer vleeſch ſchijnt te betuygen. Haer vleeſch is wat hartachtigh, dan goet en tamelijck geſont.

De **Poel-ſnippen**/die wy 's winters hier met menighte hebben, zijn ſoo hart van vleeſch niet.

Van **Reygers**/ **Spreeuwen**/ **Quackels**/en diergelijcke, alſooſe ſelden tot ſpijſe gebruyckt werden, is niet de pijne waert, datter alhier veel af geſchreven wert.

Onder de Water-vogels zijn by ons meeſt in 't gebruyck de **Enden**/ die oock met den gemeenen naem van Vogel by ons bekent zijn. Sy werden ontrent onſe Stadt Dordrecht overvloedigh ghevangen, op de manier die hier voor dit Cap. afgebeelt is. *Cato* (gelijck *Plutarchus* verhaelt) plagh ſijn ſieck huyſgeſin te voeden met Enden, en Haſen-vleeſch. Maer hy toonde daer in, als oock in 't kool eten, dat hy den beſten Doctor niet en was. Want het Enden-vleeſch is heet ende vochtigh, ſwaer te verteren, en van grof voedtſel. De achter-bouten zijn morwſt. De Poët *Martialis* 13. *Epigr.* 52. prijſt de borſt ende den hals.

Is u een Ende toe-bereyt,
Soo eter van met onderſcheyt:
De borſt en hals is alderbeſt,
Dus ſent de kock al watter reſt.

De **Ganſen** zijn by-na van den ſelfden aert. De Oude Romeynen (het welck *Cæſar* oock van de Engelſchen betuyght) plegen deſelfde niet te eten, om datſe eens oorſaek geweeſt hadden, dat haer *Capitolium* niet over-rompelt en werde. Maer daerna hebbenſe die ſuperſtitie laten varen, en de Ganſen ghemeſt, en in voorname maeltijden aengerecht. *Lamprides* verhaelt datſe voor den Keyſer *Severus* op feeſt-dagen plachten geſet te werden. *Diodorus Siculus* ſchrijft datſe geſoden, en gebraden alle daeg op de Egyptenaers tafel quamen. Evenwel zijnſe ſeer hart te verteren: dan in de ſtercke Maegh wel verteert zijnde, gevenſe veel voetſel. Men heeft eertijts ſeer veel ghehouden van de Lever, dewelcke als de Ganſen gemeſt werden, ſeer groot wort, ende is een aengename geſonde ſpijſe, en licht om te verteren, ende in Duytſchlandt is deſe koſt noch ſeer bekent, ſonderlinghe by de Joden. De ghemelte *Martialis* ſpreeckt van de Ganſen-Lever aldus 13. *Epigr.* 58.

Siet wat een Lever heeft de Gans,
Sy overtreft het dier bykans:
Dies ſeyd' ick, als ick die beſagh,
Ey ſegh my waer dit ſchepſel lagh?

De **Swanen** hebben fibreus ende langh vleeſch, dat ſeer hart om verteren is. En gelijck alle vogels die haer in 't water onthouden, overtollige vochtigheyt by haer hebben: ſo is deſelfde in de groote ſoo veel te meerder. Men backtſe gemeenlijck in korſten, om haer vleeſch door de ſpegerijen korter te maken. Dienen op de tafel, gelijck wy van Pauwen geſeydt hebben, meer tot çieraet, als tot ſpijſe.

Van 't ghene van de Dieren komt: Bloedt, Melck, Boter, Kaes, Wey, Beulingen, Eyeren, en Honigh.

Het XV. Capittel.

G *Hy moet (ten zy ghy wilt) noyt levend dier verſlinden,*
Daer is oock buyten dat wel voedſel uyt te vinden;

 Daer

Daer is kaes, boter, melck, wey, eyers, honigh-raet,
Waer van oock menighmael een Prince wert verſaet.
Het nut van deſe koſt is metter daet te wijſen,
Maer dat het Koe-beeſt geeft is boven al te prijſen ;
Wie hier aen twijffel ſlaet en ſie maer Hollandt aen,
Dat laet aen alle kant ſijn edel ſuyvel gaen.
Dat ſtort ſijn rijck gewas in alle verre landen,
Vermits het dienſtigh is voor alle grage tanden :
Dat ſtort aen alle kant, uyt ſijnen vollen ſchoot,
Een dienſtigh onderhoudt, een voedtſel in der noot.
Prijſt Spaenjen, prijſt haer ooft,en watter plagh te groeyen,
Ons Hollandt prijſt te recht de vruchten van de koeyen ;
Van daer komt nutte koſt, ten goede van den menſch,
Van daer komt mont-vermaeck en vollen herten-wenſch.
Het ooft dat Spaenjen ſent en is maer eens te plucken,
En is maer op een jaer voor eenmael uyt te drucken :
Maer dat het Koe-beeſt ſchenckt is vry al rycker ſchat,
Want tweemael op een dagh ſoo geeft het edel nat.
Benijt dan Spaenjen niet, benijt geen verre landen,
Al waſter enckel gout of ander rijcke panden.
Danckt God, ô Hollandts volck,en houdt u voorts geruſt,
Hy regent enckel heyl op u vermaerde kuſt.

WY hebben dus verre wijtloopig geſproken van alderhande vleeſch: het is nu tijt dat wy vervolgende onſe verdeelinge van't voetſel,mede handelen van 't ghene dat wel gheen deelen van dieren zijn,maer evenwel van deſelve komt,ende tot ſpijſe gebruyckt werdt : als van Suyvel, te weten,Melck, Boter, Kaes, Wey, Eyeren, Honigh, ende Bloedt.

Alle het **Bloet** is hart om te verteren, inſonderheyt, 't gene grof en dick is, gelijck *Oſſen-bloet*,ende meer het *Stieren-bloet*, met 't welck de Grieckſche Vorſt *Themiſtocles* ſijn ſelven vergeven heeft. *Galenus* prijſt het *Haſen-bloet* voor het lieffelijckſte:maer *Homerus* geeft het *Geyten-bloedt* de prijs, de manier van ſijn eeuwe volgende. Want hy vertelt dat de Vrijers van *Penelope*, darmen met bloet en vet van Geyten gevolt aten. Van het bloet eten der Ouden is te leſen by den hoogh-gheleerden Heere van der Putte in *Serm.Genialibus*.Hedenſdaegs hout men meeſt van *Verckens-bloet*, 't welck men met vet en ſpecerijen in de darmen volt, ende *bloedt-beulingen* noemt. Deſe ende alderhande Beulingen,Worſten,ende Sauſijſen zijn meeſt hart om te verteren,en maken grof bloet. By den Poët *Homerus* eten de Vrijers van *Penelope* Geyten penſſen met vet en bloet gevolt. Daer en is geen ſpijſe, ſeydt *Galenus*,die qualijcker verteert kan werden. Maer het was volck, die niet veel voor de maeltijdt en betaelden.

Onder alle vochtigheyt, ſeyt *Varro* in ſijn tweede Boeck van de Lant-bouwinge op't 11. Capittel,die tot ſpijſe gebruyckt wert,is de **Melck** de voetſaemſte. De Poët *Homerus* maeckt ghewagh van eenige volckeren, die niet als Melck en aten. Ende *Strabo* vertelt,dat ſy eertijts de meeſte ſpijſe geweeſt is van de Françoyſen. By ons is de Melck, ende 't ghene daer van gemaeckt wert, in overvloet; ſoo dat den Hertog van Alva, als hy eerſt in't lant quam, dreygde, dat hy de Nederlanders in haer melck en boter ſoude verdrencken. Sy is gematigt van aert, doch wat meer na kouwigheyt en vochtigheyt treckende, het bloet, waer van ſy met kleyne veranderinge in de borſten gemaeckt wert, en aldaer van de borſten haer witte koleur krijght,in aert niet ongelijck, behalven datſe wat kouwer is. Daer is geen ſpijſe, die hier te lande by alle ſoorten van menſchen, inſonderheyt vrouwen, gebruyckelijcker is. Sy geeft ſeer goet voetſel,indienſe in de Maegh wel verteert wordt, ende indien gelet wert wat voor melck men neemt. Want daer is groot onderſcheyt tuſſchen de Melck van't een dier,of het ander,de Koeye-melck ſcheelt veel van de Schapen-melck,Geyte-melck of andere. Niet minder en ſcheelt oock de melck van een geſont dier, en van een dat ongeſont is : of van een dat korts geworpen heeft, ofte dat langh geleden is,dat Somers,of 's winters gemolcken is : waer in oock de verſcheydenheydt van't voedtſel gheen kleyn onderſcheyt en maeckt.

Maer men vint in de melk driederley deelen, Boter,Wey,ende Kaes. **Boter** is van warme ende olyachtige geſtaltenis. De **Wey** is wel waterachtigh, maer heeft eenige ſoutigheydt by hem, gelijck ſijn ſcherpigheyt uyt-wijſt. De **Kaes** is kout en droogh, en aertachtigh van naturen. Maer deſe drie deelen en zijn in alle dieren melck niet even-eens. En om alleen van Koeye-melck, Schapen-melck, en Geyten-melck, die by ons alleen in 't gebruyck zijn, te ſpreken: de Koeye-melck is de vetſte ende dickſte, en geeft de meeſte Boter : ende voet daerom oock meeſt,en werdt met recht voor de melck gehouden die tot voetſel van ons lichaem alder-bequaemſt is. Schapen-melck heeft mee kaes in. Geyten-melck hout hem in alles tuſſchen beyden, ſo in 't verteren, als in 't voeden.

Geen minder onderſcheyt werdt in de melck gemaeckt, als de beeſten gheſont, ofte ongeſont zijn. Want van een ongeſont beeſt, en kan niet als quade melck komen. De melck verandert oock na 't voer, dat de beeſten eten.

Het is de beſte melck wanneer de grage koeyen
Te midden in de Mey de groene kruyden ſnoeyen ;
Want als het dorre ſtroo de kudde 's winters voedt,
Dan is haer voedſaem ſogh in verre niet ſoo goet.

Want drooghe kruyden, als hoy, gheven dicker melck : maer groene ende ſappige boter : waerom de beſte melck is, dewelcke in 't leſt van de Lenten ofte in het beginſel ghemolcken werdt, als het vee jongh gras en de vette klaver-wey voor haer hebben. Hoe dat de melck van't gene de beeſten eten, ver-

verandert kan werden,leert *Hippocrates 6. Epidem.5.* 35. en werdt van de dagelijckſche ervaringe beveſtight: te weten,dat de vrou,die een kint ſooghr,en een purgatie in neemt,het kint door haer ſogh mede ſal doen purgeren.

Hoe dat de melck oock dunder en weyachtigher is, hoeſe lichter verteert, raſſer door gaet,en minder verſtopt: maer oock minder voedt; en dat minder voet, maeckt den buyck weecker; en dat meerder voedt, maeckt den buyck minder weeck. Men ſal daerom nu de eene, dan de andere,na gelegentheyt van ſaken, konnen verkieſen.

De Melck dan,die lieffelijck van reuck is,ſoet van ſmaeck,van middelbare geſtaltenis,niet te dick ofte te dun, niet te weyachtigh ofte te kaeſachtigh, blanck van coleur, ofte, ghelijck *Ariſtoteles* ſchrijft, wat uyt den blaeuwen, geeft goet,veel,ende tegenhoudende voedtſel, doet het vleeſch groeyen, ende maeckt het lichaem vet,en is derhalven een bequame ſpijſe voor de gene die uyt-teren,en verdroogen. In magere lichamen,ende die,gelijck men ſeydt,van de graet vallen,en iſſer geen bequamer voedtſel,om deſelve metten eerſten te doen begraſen, dan de Melck: als dewelcke door ſoo veel kokingen al te voren van de natuerlijcke wermte bewerckt,en onſe nature aengenaem en gelijck gemackt is. Maer gelijck de Melck lichtelijcken verteert, alſo verderitſe oock lichtelijk in onſuyvere lichamen.Indienſe valt in een koude maegh,ſo wertſe lichtelijck ſuer,in een heete,ſoo verandertſe lichtelijck in galle,en maeckt pijn in't hooft.Waerom het gebruyck van de Melck ſchadelijck is de gene, die aen een koortſe gaen,uyt bedorven vochtigheden,ofte die met pijn in't hooft ende quade oogen gequelt zijn. Sy is oock niet bequaem, die ſteen,verſtoppinge van Lever ofte Milt, en 't ingewant opgeblaſen hebben.Maer de quaetſte verderivinge van de melck is,alſſe komt te ſtremmelen in de Maegh: waer op quade accidenten, en ſomtijts de doot ſelve volgt. Maer dat kan voorgekomen werden,indien mender wat zout (gelijk gemeenlijck geſchiet) ſuycker, ofte honigh by doet. Het is beſt datſe gegeten wert in een ledige Maegh, en datmen daer dan niet anders op en eet, voor dat de Melck heel verteert is. Want indiender ander ſpijſe terſtont opgegeten wert, ſoo komt lichtelijck de Melck ende d'ander koſt met de Melck ſamen te verderven. Inſonderheyt, is dickwils ondervonden, dat Wijn op Melck ghedroncken ſeer ſchadelijck is. Soo dat niet ſonder reden Doctor *Lemnius*,eertijdts Medicijn van de Stadt Sierick-zee, de jonge lieden beriſpt,2. *de occult.Naturæ mirac.* 45. die na den eten om een roomjen gaen,en den wijn onder den room gieten, tot groote ſchade van de geſontheyt. Want de wijn doet den room ſtremmelen ende de dickigheyt van kaes krijgen, 't welck de Maegh niet konnende verdouwen,blijft daer leggen bederven,ende verweckt verſcheyde ſieckten, en doen ſomtijdts, met het braken den aeſſem ſticken.De Melck is mede niet goet voor de tanden, en het tant-vleeſch,en brengher daer in de verdervinge,om 't welcke voort te komen, ſalmen na het melck eten,den mont met wijn ſpoelen.

Maer de Melck en is niet alleen in't ghebruyck, aldus in 't geheel, ende die drie deelen, wey, boter, en kaes by haer houdende; maer elck van dit wert lichtelijck gheſcheyden, ende beſonder gebruyckt. Het welck heel bequaem is, alſoo dan het een, dan het ander ons dienſtigher valt. Voor eerſt ſoo beſigen wy de **Boter** in deſe koude landen voor ſpijſe, en ſauce: in Vranckrijck en andere warme landen, meeſt alleen voor ſauce.Sy is warm ende vochtigh, ende byna van den eyghen aert ende nature van den Olye. Dan voedt evenwel meer, ende is om mede te koken veel bequamer als den Oly. Sy vervochtight ende verſacht, rijpt de materie in de borſt, en doetſe op-komen, doet de keel, ende de pijpkens van de Longe verſachten; daer den Oly,indien hy niet heel ſuyver ende verſch en is, de keel ende de borſt ſchrael maeckt, en doet eer den hoeſt komen als overgaen. De Boter is mede aenghenaem van ſmaeck,licht te verteren van veel voedtſel,ende dat niet licht en verderft.Met dit deel van de Melk worden wy van kints been af meeſt gevoet. Nochtans en iſſe voor elck,noch op elcke manier niet even bequaem. Want die vochtigh ende weeck van Maegh zijn, en dienſſe niet: alſo ſy deſelve noch weecker, ende ſwacker ſoude maken: inſonderheyt indienſe wat veel gegeten werde, ende boven d'ander ſpijſe dreef,ende walginge veroorſaeckte. Waerom oock beter is datmen Boter voor ander ſpijſe eet,als daer na, ſo dat dit klippel veerſken in den regel van Geſontheyt niet en ſluyt:

Boter voor, en boter naer
Doet ons leven hondert jaer.

Want op't leſt gegeten, beletſe dat de Maeg niet wel toe-ſluyten kan,waer door het verteren van de ſpijſe lichtelijck verhindert wert: dan een weynigh kan niet veel quaets doen. Oock en is de Boter ſoo goet niet voor de gene,die heet van naturen zijn,als voor andere. Want ſy werdt lichtelijck ontſteken, ende in een galachtige Maegh in gal verandert, en doet alſoo walginge veroorſaken. De beſte manier van boter te eten, is op broot, dat wy *Boteram* noemen, want dan geeftſe 't beſte en bequaemſte voetſel. Maer in't koken blijftſe ſo goet niet, en verlieſt wat van haer deught: al iſt dat ſy geen ſpijſe en verergert, maer,als gemeenlijck geſeyt wert,onſe lieve vrou ſlacht,en alle dingen verbetert. Sy heeft oock die deugt, datſe het fenijn wederſtaet, inſonderheyt voor 't ſelve ingenomen: waerom oock by vele ge-

preſen wert in tijt van peſt 's morgens een vetten boteram gegeten: 't welck mede goet is voor de gene die in de Mijnen werken. Want om nu haer verborgen kracht niet te onderſoekẽ, ſy kan door haer vetigheyt de kracht en ſcherpigheyt van 't fenijn verdooven, en door haer ſlibberigheyt de deelen des lichaems bevrijden, datſe ſo lichtelijk niet beſchadigt en werden, en met eenen beletten dat het ſo dra niet beneden en ſchiet, maer lichtelijk uytgebraekt wert.

Als de Boter gekaernt, en van de Melck geſcheyden wert, 't gene datter dan overblijft, wert **Karne-melck** ofte *Boter-melck* genaemt. Dewelcke alſo ſy van de Boter, dat is van haer warm deel, berooft is, ſo volght datſe veel kouwer is, als de *Soete-melck*. En is derhalven ſchadelijck in een koude Maegh. Maer de gene die een heete Maegh, ofte van nature, ofte daerna gekregen hebben, en is ſy niet alleen geſont, maer oock ſeer aengenaem, inſonderheyt in de Somers ende alſt heet weder is. Daer toe ſtreckt oock den *Ruytingh* en *Zaenen*, die in Zeelant heel gemeen is, en veel verkoelt. Dan de *Bieſt* is een vuyl en ongeſont eten.

De **Kaes** is ſwaer om te verteren, en gheeft dick en hart voedtſel, ſtopt den buyck en de aderen, en is graveeligh. Daerbeneffens geeft den ouden Kaes quaet voetſel, ende erger als de jongen, als hy ſtercker, heeter ende drooger geworden is. Waerom hy ook de ſpijſe in de Maegh doet verteren, maer ſelve niet wel verteert en werdt. Jonge en ſachte Kaes is kout, ende vochtigh, ende wintachtigh van naturen. De heel oude, is de quaetſte. Die tuſſchen beyde, ende niet te hart, ofte te ſacht en is, matigh ſoet en vet, is onder d'ander de beſte. Dan hoe dat hy is, hy moet altijt op 't leſte, en met kleyne ſtuckskens gegeten werden. Maer de Kaes is ſeer verſcheyden na de dieren, daer de Melck af gekomen is, de wey, en 't landt, en de manieren van toemaken. De beſte is *Schapen-Kaes*, die ſo ſwaer niet en is om te verteren, en ſoo grof voetſel niet en geeft. En al voetſe minder, als de Koeye-kaes, ſoo geeftſe nochtans ſo veel beter voedtſel, als ſy minder geeft. De *Koeye-kaes* volght in goetheyt de Schape-kaes: maer de *Geyte-kaes* is erger als die alle beyde. De manier van bereyden maekt ook dat de Kaes niet op alle plaetſen even eens en is, en 't gebeurt dickwils dat ſommige kaſen niet ſoo ſeer om de ſonderlinge deught van 't ſuyvel, als wel om het vernuftigh toemaken, 't welck in eenighe plaetſen de huyſluyden gemeen is, boven andere gehouden werden. Gelijk de *Parmeſaen* al uyt Italien in ons Landt heel vermaert is; ende hier de *s'Gravezanſe*, en *Goutſe kazen* boven andere gepreſen werden. De bequaemſte manier, om goede Kaſen te maken, is, als de vettigheyt, ofte room niet van de melck genomen is, maer te ſamen tot Kaes geronnen wordt. Want alſulcke *Room-kaes* en ſcheel niet veel van den aert van de Melck. Maer als den Room ofte Boter daer van gheſcheyden werdt, ſoo zijn de Kaſen ſchraelder, grover, en veel erger. Dickwils krijght de Kaes ook wat quaets, van het toemaken. Want die te zout is, maeckt veel ſtof, en materie tot graveel en ſteen, is ſwaerder te verteren, ende verbrandt de vochtigheden. De Suere, verſwackt de Maegh ende Lever. Maer alſoo men niet juyſt en kan weten, hoe de Kaes gemaeckt is, ſoo ſullen wy die onder andere kieſen die middelmatigh van geſtaltenis is, eer de ſachte als de harde; liever met oogen, als die al te vaſt en taey is: liever die ſoet van ſmaeck is ende een weynigh zout heeft, als die al te zout, of al te laſis. Maer inſonderheyt ſal men hem wachten voor Kaes, die al te oudt, ofte verrot is: dewijl ſodanige ſwarte gal doet groeyen, en verſcheyde ſieckten veroorſaeckt. Want al iſt dat den ouden Kaes ſterck is (komende door de lub ofte runſel, 't welck is melck in de Maegh verdorven, en ſterck geworden) ende op de tonge bijt, ende overſulcks mocht ſchijnen lichter om verteren te zijn, ghelijck men by andere grove en dicke ſpijſen dun-makende dingen doet, ſoo en treckt evenwel de Kaes uyt deſe ſterckigheyt geen voordeel; maer hy doet veel meer ſchade met ſijn quaet ſap en ſcharpe hitte, als de dun-makende kracht voordeel by kan brengen, noch en doen ook niet minder het graveel groeyen. Want graveel en ſteen groeyt, als ſlijmerigheyt met groote hitte vervoeght is. Soo dat wy niet ſonder reden, met onſen *Galenus*, en andere Medicijns, den ouden Kaes ſeer af-raden. Daerom is het een groot miſverſtant van vele menſchen, die de deugt van de Kaes rekenen na de outheyt en ſterckheyt. Dan dit komt hier uyt datſe met de keel te rade gaen, ende ſoecken meer 't gene daer een dronck op ſmaeckt, als 't gene geſont is. Waerom de dronckaerts den oudtſten Kaes, ja daer de maeyen uyt loopen, voor den beſten keuren.

Guyon ſchrijft van de Kaes ſeer wel, dat hy goede ghereede koſt is voor Ambachts-lieden, arbeyders, Soldaten ende andere die ongemack en arbeyt gewent zijn, om dat hy lang hy in de Maeg duert eer hy verteert is, en belet dan den honger ſo dra niet weder en komt: gelijck verder te ſien is in de verſcheyde Leſſen, die de voorſz *Guyon* in de Françoiſche tale beſchreven heeft, in 't 4. Boeck van 't eerſte deel, op 't 21. Capittel.

De **Wey** en voedt niet, ende is meer te rekenen onder de medicamenten, als onder de Voedtſelen. Want ſy wert nuttelijck gebruyckt om het lichaem van waterachtige ende verbrande vochtigheden te ſuyveren. Maer van haer hoedanigheden en komen de Autheuren niet over-een. En *Galenus* en ſchijnt ſelve altijdt niet in een gevoelen. In 't 4. Boeck van de krachten der ongemengelde genees-dingen op 't 7. Capittel ſeyt hy dat de Wey kout en vochtigh is. Ende in 't 3. Boeck van de krachten der Voedtſelen

op't 16 Capittel ſchrijft hy dat de Kaerne-melk de warme en ſcherpe hoedanigheydt niet meer en behoudt, die de Melck van haer weyachtige vochtigheyt heeft. Maer deſe dingen en ſtrijden niet. Want de Wey beſtaet uyt twee deelen, het een zout ende ſcherpachtigh, ende buyten twijffel warm; ende al iſſer van dat minſt in, dewijl evenwel haer kracht ende werckinghe merckelijck in de Wey bevonden wert, ſo iſt niet buyten reden datter geſeydt wert, dat de Wey eenige warmte deelachtigh is. Het ander deel is waterachtig, en verre het meeſt, en daerna wert de Wey geſeydt te zijn kout en vochtigh.

De **Eyeren** werden wel van verſcheyde Dierẽn gheleydt: maer wy en eten naeulijcks andere, als Hoender-eyeren, ende dat niet alleen geſont zijnde, maer oock ſieckelijck gaende. En daer en is geenderhande ſpijſe, ſeydt *Plinius* 29. 3. die in ſieckten meer voedt, en minder beſwaert, en met eenen de kracht van ſpijſe en dranck heeft. Waer van breeder te ſien is by Doctor *Silvaticus*, in de 11 *Controverſie*. Sommighe hebben na het onderſcheydt van 't fatſoen, de deught van de Eyeren willen onderſcheyden. So meenden de Poët *Horatius*, ſeydt *Plinius* 10.52. dat de langhachtighe Eyeren beter van ſmaeck waren. Datſe van beter gijl ofte ſap zijn, ſchrijft *Horatius* in deſe verſen 2. *Sat*.4.

Een Ey verſch uyt het Hoender-neſt,
En langh, en wit, is alderbeſt.

Dat uyt de langhwerpige Eyeren de Hanen komen, uyt de ronde de Hennen, getuyght oock *Columella*, hoewel *Ariſtoteles* in contrary gevoelen is. Die begeerigh is om meerder van de Eyeren, ende hare weerdigheydt te weten, die leſe 't gene daer van beſchreven is by *Cæl. Rhodiginum*, in 't 27 Boeck van ſijn Oude Leſſen op 't 17 Capittel: maer inſonderheydt de 20. Oratie van d'Heer *Erycius Puteanus*, alwaer ſijn E. *het lof van 't Ey* ſeer geeſtigh en geleerdelijck ingeſtelt heeft.

Het Ey beſtaet uyt twee deelen, het wit ende den Door. Den Door is matelijck warm en vochtigh, en geeft van 't alderbeſte voedtſel. Maer het wit is kout en droogh, het geeft wel veel en vaſt voedtſel, maer is wat hart om te verteeren. De verſche eyeren zijn de beſte, en geven veel, ras, en goet voedtſel, en zijn derhalven alle menſchen, op alle tijden, en in alle Landen bequaem. Want ſy hebben gantſch geen quaet ſap, ende en maken geen verſtoppinge. Dan hoeſe ouder zijn, hoeſe erger zijn: ende de bedorventheyt der eyeren is ſeer ſchadelijck, daerom ſalmen hem van vuyle eyeren, als van fenijn wachten. Maer al iſt, dat de eyeren het beſte voedſel geven: ſo iſſer evenwel noch onderſcheydt in 't toemaken. Voor de geſontſte machmen wel rekenen de ſachte eyeren, die in 't heet water geſoden zijn, datmenſe uyt den dop kan florpen. Want ſy geven het beſte en meeſte voedtſel: zijn wel te verteeren, en laten weynich overtolligheyt: en zijn inſonderheyt ſeer goet voor de gene die uyt een ſieckte opſtaen, oude Luyden, ende jonge kinderen die teringachtigh, ofte door andere ſieckte onderkomen zijn, voornamelijck den Door. Maer die onder de aſſche gebraden werden, en zijn ſo goet niet, als die in water geſoden zijn: want ſy lichtelijck de kracht van 't vyer gewaer werden, en verlieſen oock meer van haer natuerlijcke warmte en vochtigheden.

Sommighe hebben een manier van eyeren toe te maken, die ſy oock boven de florp-eyeren prijſen, Sy doen de Eyeren uyt haer ſchalen in een pot, doen daer wat wijns by, en noch minder azijn, een ſtuck boter, ſoo veel ſuycker, en zout alſt behoort; dit by malkanderen gheſlagen, ſtoppenſe de Pot met een deckſel, en ſetten hem in een ketel ofte grooter pot vol water, en laten 't ſo ſtaen koken, tot dat de eyeren een middelmatige dickigheyt krijgen. Het welk voorwaer niet quaet en kan weſen. Gelijk ook doen de *Vlaen*, van Eyeren onder Soete-melck geſlagen; en ſo op een langſaem vuur dick ſtaen werden: een goede en aenghename Spijſe voor ſwacke en teere luyden, maer voor arbeyders ſoudeſe niet lang tegen-houden. Daer dient ook geen wijn op gedroncken, van wegen de melk, gelijk hier voren vermaent is. De eyeren zijn mede goet in wijn en water geſlagen, en tot *Suypen* oft *Candeel* gemaeckt. Oock geroert met boter, en op een kool vuur tot die dickigheyt laten komen, datmenſe even op broodt vatten kan. Als oock die op 't water, of anders gedopt zijn: alſmenſe niet te hart laet werdẽ. Want harde eyeren, al gevenſe vaſter voedſel, ſo zijnſe evenwel hoe harder, hoe erger. Maer de ergſte van allen zijn, die in de Pan gefreut zijn; en noch erger, als ſulcks met oly, dan als het met boter gedaen wert. Want al dat in de pan gefreut wort, geeft een quaden geur, alſt in de maeg verteert, en die bederft d'ander ſpijſe die daer by is, en maeckt een quaden gijl; ende verweckt in ſommige het colicompas, en pijn in den buyck.

Onder de voedſelen, die van de Dieren genomen werden, is voor 't leſte oock den **Honigh**. Deſen is warm en droogh van naturen in den tweeden graet; dan den witten, en is ſoo warm niet, gelijck met de reden en ervarentheyt beweſen wort by den Spaenſchen Mediçijn *Vega*, in 't 2 Boeck van ſijn Geneeſkonſt. Den beſten is den Gelen, die klaer en lieffelijck van reuck is, na geen kruyden oft bloemen en ruyckt, oft nergens na ſmaeckt. Maer den Gelen, als wat warmer zijnde, is bequamer voor de Medicamenten: en den Witten in ſpijſe voor den geſonden. Nochtans is alle Honig medicamenteus voedſel, bequaem voor oude Luyden, en de gene die kout van naturen zijn. Want in ſodanige wert hy in goet bloet verandert. Maer om dat hy lichtelijck ontſteeckt, en in gal verandert, ſoo en is hy voor heete naturen ſo bequaem niet, Hy en is oock niet nut voor de Lever,

om ſijn groote ſoetigheydt, die de Lever doet ſwellen, maer nutter voor de Longen, ende, Borſt. Anders heeft hy kracht om te ſuyveren, ende de verrottinge te wederſtaen: het welck *den rauwen* beter doet, als den gheſoden, maer hy maeckt meer winden, en om ſijn ingeboren ſcherpigheydt gaet raſſer van beneden af, als hy verteert, en door 't lichaem verſpreydt kan werden. Maer *den gekooſten*, alſo hy die ſcherpigheydt meeſtendeel verloren heeft, ende maeckt den buyck ſo week niet, en geeft den lichame meer voedſel, gelijck *Galenus* betuygt. Siet verder van de kracht van den Honigh, *Guyon*, in 't eerſte Boeck van ſijn verſcheyde Leſſen op 21 Capittel.

Van Honigh en Water wert de Mede gemaeckt, een ſtercken dranck, en die in 't hooft klimt, inſonderheyt als daer eenige ſpeçerijen by gedaen werden, dieſe *Gekruyde Mede* noemen. Volght den aert van Honigh, dan is ſo veel heeter, alſſer greyn, Caneel ofte andere ſpeçerijen by gemenght werden.

Van Viſch, ſijn geſtaltenis, en verſcheydenheydt.

Het XVI. Capittel.

'T Is tijdt, vermaerde vrient, te komen tot de Viſſen,
Die eertijts menich Vorſt ſchier noyt en konde miſſen:
Lucullus hold' een Rots tot in de woeſte Zee,
Om viſſen uyt het diep te locken aen de Ree.
Een viſch heeft meerder prijs by wijlen moeten gelden
Als Schapen uyt den ſtal, als Oſſen uyt de velden:
Ia wat aen eenen viſch wel eer is uyt-geleydt,
Daer kan een groot banquet nu worden voor bereydt.
Maer wat van deſen aert geduerigh plagh te woelen
Of in een modder-ſloot, of in vervuylde Poelen,
Bandt die van uwen Dis: maer van een klare beeck
Vanght daer een goede ſoô op 't eynde van de weeck.
De viſſchen van de Zee die werden hooghſt gepreſen,
En ſoo die ſchubben heeft, daer kan geen beter weſen;
De viſch van deſen aert die houdtmen wonder goet,
Doch meeſt die ſich onthoudt ontrent den hollen vloet.
Iſt niet een ſelſaem dingh! een viſch gewoon te ruſten,
En die in ſtilte woont als in geſtage luſten,
Is grondigh, ſonder keeſt, en van een vreemden ſmaeck,
En geen beſette mont en vinter ooyt vermaeck:
Maer die met harden ſtorm geduurigh wort gedreven,
En door het woeſte diep gedwongen is te ſweven,
Die heeft een beter vleys: en worter om geſocht,
En wort oock wel te recht om hooger prijs gekocht.
Het is hier met den menſch oock even dus gelegen,
Hem dient geen ſtille ruſt, maer eer een ſtaegh bewegen,
Hem dient gheen ſtille zee, maer eer een holle vloet;
Want ſonder vorigh leedt en is geen vreughde ſoet.

De Viſch is wel by vele volckeren in achtinghe geweeſt, maer komen gantſch niet by de Romeynen, die ſoo veel daer van hielden, dat ſommige de namen van haer gheſlachten van de Viſſchen namen; ſommige met ongelooffelijcke koſten Vijvers maeckten, daer het Zee-water door d'uytgehouwen ſteenrotſen in quam, gelijck *Plinius* van de Vijver van den dertelen *Lucullus* ghetuyght, waer van ick noch d'overblijfſelen (*Piſcina mirabilo* genoemt) buyten de Stadt Napels in Italien geſien hebbe. Ja eenighe hebben wel derven de waerde van een geheelen Os voor een Viſch betalen. Waer over den ouden *Cato* oock klaegt, gelijck uyt *Polybius* van *Plutarcho* verhaelt wert, ſeggende: dat een Stadt niet en konde behouden blijven, daer een viſch dierder verkocht werde, als een os. Maer ten tijde van *Cato* ging het noch redelijck toe, indienmen het met de navolghende tijden wil vergelijcken, doen eenen viſch, en die niet groot, tot hooger prijs, als thien oſſen verkocht werde. *Plinius* ſchrijft dat een Borgemeeſter van Romen, *Aſinius Celer*, twee hondert van onſe Philips guldens gegeven heeft voor een Barbel. Sy zijn oock voor geſont gehouden geweeſt, om datſe minder ſieckten onderworpen waren, als de Dieren der aerden, waerom men oock voor een ghemeen ſpreeck-woordt ſeydt, *Soo geſont als een viſch.* En om 't gortigh Verken, den aengewaſſen Os, het waterich Schaep, de koortſige Geyt, en andere over te ſlaen: de Peſt, die dan in 't Vee, dan in deſe oft die beeſten, dan in de Vogelen valt, en heeft de Viſſchen noyt bevangen, gelijck *Ariſtoteles* betuygt in 't achtſte Boek van ſijn Hiſtorie der Dieren op het 19 Capittel.

Evenwel ſoo is het voedtſel, dat van de Viſch komt, kouwer en vochtiger, als 't gene het vleeſch gheeft. En men ſal naeulijcks eenige Viſch vinden, die van ſoo goede gijl is, ende ſoo met de gematigheydt van de nature der menſchen over-een-komt, als de ſpijſe van Kooren-werck, vier-voetighe Dieren, en Vogelen. Sy bederven oock lichtelijck, ende

en

en konnen ſoo langh niet als het vleeſch, goet gehouden werden: en bedorven zijnde, krijgenſe een quade en ſchadelijcke gheſtaltenis. Anders verſch zijnde, en zijnſe niet alleen lieffelijck ende de mont aengenaem: maer oock bequaem voor ledige ſtille Luyden, dien geen arbeydt en doen, oft haer lichaem veel oeffenen: anders voor huyſluyden, en arbeyders, die hardt en veel voedtſel moeten hebben, dat lang tegen houdt, is vaſter, nutter, als ſpeck, Ham, en dierghelijcke. Oock en is het viſch-eten niet geſont voor de gene, die een koude, vochtige, ofte beſlijmde maegh hebben, die met ſinckinghen gequelt zijn, oft eenige koude ſiekte onder de leden hebben.

Daer is mede geen minder verſcheydenheyt onder de Viſch, als onder het Vleeſch. Want ſommighe werden in de Zee gevangen, ſommige in de Rivier, ſommighe in de Slooten en ſtil-ſtaende wateren.

De **Zee-viſch** wert voor de beſte gehouden, om dat door het zout haren kouden, en vochtigen aert wat verbetert en als verdrooght wert. En onder de Zee-viſch werden noch voor beter ghekeurt, die haer midden in de Zee houden, en van de winden beweeght en gedreven werden, als diemen ontrent het ſtrant vanght. Al de oude Mediçijns houden voor de beſte en geſontſte viſch, dewelcke hem ontrent de klippen onderhoudt. *Alexander Aprodis*, heeft daer van deſe reden 2. *Probl.* Om dat het water, oock in ſtil Weder, ontrent de klippen altijdt beweeght wert. Want alſo hardt en ſacht recht tegen malkanderen zijn, ſoo en konnenſe niet ſtil weſen, alſſe malkanderen raken. Nu 't gene dat beweegt, wert altijdt dunder, als 't ghene ſtil blijft. Soo dat oock de Viſſchen, die haer veel roeren en bewegen, noodtſakelijck ſuyverder werden, ende oock lichter te verteeren zijn. Onſe Viſſchers weten oock wel te ſeggen, dat tuſſchen de platen, en alwaer groote tye gaet, de beſte viſch ghevangen wert. Daer van is een Spreeck-woordt in Zeelandt: hoe verder by weſte, zijn de platen beſte. Want ontrent de Vlaemſche Kuſt, daer vele platen zijn, is grooter ſchuering van water, en dien-volgende de beſte viſch.

De **Rivier-viſch** volght den Zeeviſch: ende onder deſelvë zijn mede de beſte, die in groote ende ſterck-loopende Rivieren, ofte in wateren die een ſteenighen ofte zantachtighen gront hebben, geviſt werden. Maer die in kleyne Rivieren, ofte Havens, daer de gotieren ofte ſecreten van groote ſteden op uyt komen, ende daermen allerley vuyligheydt in worpt, ghevangen werden, zijn quaet en ongeſont. Dan de ſlimſte van allen zijn de Viſſchen, die haer in onklare ſlooten, ende ſtil-ſtaende water onthouden, en ſulck inſonderheydt, dat gheen ververſſingh van ander water en krijght, en daermen allerley vuyligheyt in worpt. *Mneſitheus* ſeydt by *Athenæus*, dat de Zee-viſch, die uyt de Zee in de Rivieren, ende ſtil-ſtaende wateren op-komt, al iſt datſe vetter en ſmakelijcker wert, evenwel hardt om te verteeren is.

Men vint oock onderſcheydt in de Viſch na haren ouderdom, geſtaltenis, en leden, ende de tijdt. Want elcke heeft ſijn tijdt van 't jaer, dat hy op ſijn beſt is. Sommige kan wel te groot zijn, en niet te beter, gelijck de Snoeck: ſommighe wel te jongh, gelijck de Salm: maer door de banck is de oudtſte Viſch de beſte niet. Die ſchobben heeft, ende ſchilſfert, is goet. In ſommighe wert het hooft gepreſen, in andere de ſtaert, de kuyt, ofte yet anders.

Van Zee-viſch.

De **Cabbeliauw** ende **Schel-viſch** / verſch ende in haren tijdt, zijn ſchilferende en kort van Viſch, van goet en bequaem voedtſel, ende wel om te verteeren, inſonderheyt met moſtert, gelijck gemeenlijck geſchiet, gegeten.

Den **Abberdaen** ofte gheſoute Cabbeljaeuw, is harder en droogher. Dan de **Stock-viſch** ofte ghedrooghde Cabbeljauw is ſoo hardt, dat hy, eer men hem koken kan, met hamers gheklopt, en in water gheweyckt moet werden. Soo dat hy niet als grof voedtſel geven kan en ſwaerlijck verteert, en alleen nut is voor de gene die een ſtercke maegh hebben, ofte veel wercks doen.

De **Salm** is de eerſte onder de Viſſchen, die ſmaeck in 't ſoete water hebben, en daerom uyt de Zee in de Rivieren komen: Waerom hy van ſommige onder de Zee-viſch, van anderen onder Rivier-viſch gerekent wert. Hy is krimpende verſch zijnde, ende ſchilfferende van viſch, goet van ſmaeck, tamelijck om te verteeren, en goet voedtſel gevende: Soo dat de Salm met recht onder de gheſonde viſch gheſtelt mach werden. Hy werdt ontrent deſe Stadt veel gevangen, ende ſo verſch in de naburige plaetſen geſondë, maer meeſt geſouten en gedroogt met menichte vervoert in andere Landen, en is alſdan oock wel aenghenaem, en den appetijt verweckende: maer veel harder te verteeren, ende en geeft oock ſo goet voedſel niet, als de verſche.

Het hooft, ofte (ghelijck men 't noemt) het neuſjen van den Salm, werdt voor het delicaetſte, ende leckerſt ghehouden: dan wy meer lettende op de geſontheyt als op de ſmaeck, ſeggen, dat de ſnee oft moten veel beter en geſonder zijn. Alſoo alle vettigheydt, en inſonderheydt van viſch de maegh los maeckt. En het neusjen, als zijnde kouten ſlijmerigh, en kan oock geen ander, ende dien-volgende den lichame geen goet voedtſel geven.

De **Steur** komt mede uyt de Zee in de Rivieren, en is de grootſte Viſch, die op ons tafel ghebracht wert, treckt met de ſnuyt ſijn voedtſel, 't welck weynich is, alſoo een klare lucht hem ghenoegh is, om van te leven, waerom hy oock een nauwen buyck en kleyne darmen heeft, in de welcke niet gevonden werdt als eenighe taeyigheydt, die hy erghens uyt-

S 2 geſogen

geſogen heeft. By ons is een ſpreeck-woort, van de gene die weynigh eten, *Hy ſlacht de Steur, hy leeft van de wint.* Hy is evenwel vetter van viſch als de Salm, en kan onder de viſch in die graet gheſtelt werden, die het ſpeck onder het vleeſch heeft.

De **Schollen/ Congen/ Platyſen/ Botten**/ zijn allegader wel te verteeren, ende van goet voedſel. Dan ghedrooght, zijnſe harder en ſwaerder om te verteeren.

Den **Haring** wert veel onder Engelant van onſe Buyſen gevangen, en is goet van ſmaeck, niet hardt te verdouwen, van goede, en geen grove oft ſlijmerige gijl. Hy wert meeſt geſouten, en dan raeu gegeten, en wert ſoo oock voor goet, en gheſont gehouden van *Bouwen van Ronſſen*, eertijdts Medicijn ter Goude. *Epiſt. Med.* 29. Dan gedrooghden Haringh, ofte **Bockent**/ en is ſoo goet niet.

Den **Elft** is de Salm niet van koleur, maer wel van viſch en ſmaeck ghelijck. Om haer menichte (ghelijckmen mede vertelt, dat eertijdts de Salm in deſe Stadt plag te weſen) zijn de Elften in veel plaetſen weynich geacht; nochtans vallenſe moeyelijcker te eten, om haer veel graten, als datſe ongeſont zijn. Want alſſe vet zijn, gevenſe redelijck goet voedtſel, ende dat wel verdeelt werdt. Een vermaert Poët in Italien, *Hieronymus Vida*, zijnde over tafel, alwaermen van 't verſtant van de Viſchen ſprack, ſeyde, dat hem docht datter geen wijſer Viſch en was, als den Elft, om dat hy hem van ons niet en liet ſien, dan als hy vet was, ende dat op de bequaemſte tijdt, te weten, in de Vaſten, als 't vleeſch-eten verboden is. Den Elft ſlacht dan ſommige menſchen, die door haer verſtant om den hals raken.

Den **Roch** is vreemt van reuk, die evenwel meeſt vergaet, als hy wat ghehouden wert. Daerom gelooftmen in Vranckrijck, dat hy beter is te Roüan, en te Lyons als te Marſeille; en dat hy, door het vervoeren, malſſer en ſmakelijcker wort, dan wy hebben hem hier te Lande liever verſch. Yemandt by *Athen. lib.* 8. ſeggende dat de Roch een goede viſch was, antwoorde *Dorion*, even ghelijck ofte yemandt een gheſoden mantel at. Hy is wat koortſich, veel gegeten: dan ſijn Lever wert voor beſt geacht.

Van Rivier-viſch, en die in het ſoete water leeft.

De **Voren** wert gehouden voor de geſontſte viſch die hem in 't verſch en ſoet water onthoudt. Hy is lieffelijck van ſmaeck, wel te verteeren, en van goet en dun voedtſel. Dan de groote Vorens hebben een ſlijmerich vet, ende en zijn ſo goet niet: de kleyne zijn de beſte, en inſonderheydt die wat rootachtigh van viſch zijn, oft veel roode vlecken hebben. Want die onthouden haer in de klaerſte wateren, en hebben geerne vettigheyt oft ſlijmerigheyt, waerom ſy oock beter verteert werden, raſſer na beneden gaen, en minder overtolligheydt doen vergaderen. Somnighe hebben ghemeent, om datſe den lijve koude gijl geven, en niet onbequaem om het heet bloet en lever te verkoelen, datſe daerom, de gene die hetſige koortſen hebben, geſont zijn: maer alſo de Vorens, inſonderheyt de groote, door haren vochtigen aert, lichtelijck komen te bederven: ſoo ſoude ick beter achten, datmen deſelve in ſulcke gelegentheydt liet achter blijven.

De **Snoeck** noch kleyn zijnde, is vrongeligh van viſch, niet hardt om te verteeren, en wert lichtelijck door 't lichaem verſpreydt. Dan de groote en ouden en zijn ſoo goet niet.

Den **Baers** is malſch en vrongelich van viſch, ſonder eenige vettigheyt of taeyigheyt, is licht om te verteeren, en geeft goet voedtſel: 't welck nochtans ſlap is, en haeſt vergaet. Men houdt voor de beſte, die ſcherpſt op den rugh zijn, ende in ſchoon water loopen.

De **Carpers** werden veel in de Vijvers gehouden, en ſetten wel voort. Sy zijn ſacht en vochtigh van viſch, en doen oock eenige overtolligheydt vergaderen. En daerom en dientmen gheen ander Carpers te eten, als die in klaer water ghevangen werden, en oock, gelijckmen meeſt alle Viſſchen doet, warm, op datſe de maegh niet te koel en te vochtigh en maken: daerom en dienen ſy onder ander koſt niet ghegeten te werden, ende en dient oock niet datmen daer kleyn bier op drinckt, maer goede wijn. En is oock beter datſe met wijn en ſpeçery, gelijckmen ghemeenlijck doet, gheſtooft werden, als ſimpelijck in water geſoden, en alſdan geven ſy geen quaet voedtſel. De Carpers, werden in 't Latijn *Cyprini* genoemt, onder welken naem mede den **Braeſſem** begrepen wert, by ſommighe *Cyprinus latus*, en is den Carper van voedtſel niet ſeer ongelijck.

Den **Barbeel** wert by ons niet veel ghegeten, en oock weynigh gheacht. Vele hebben van hem een ſpreeck-woort, dat hy noch warm, noch kout, noch geſoden, noch gebraden, goet en is. Welck ſeggen miſſchien daer van daen ghekomen is, om dat de kuyt van deſelve niet alleen krimpinge in den buyck maeckt, maer oock doet braken en ter ſtoel gaen, ende de boors verweckt, ende de eygen werckinge veroorſaeckt, die van fenijnighe, en geweldigh-purgerende Medicamenten komen. Waerom de kuyt van deſe viſch gantſch niet ghegeten en moet werden. Maer de viſch ſelve, alſoo hy van geen quade gijl en is, machmen wel ſonder ſchroom eten: ende den ouden wert tegens den aert van andere Viſſchen voor den beſten ghekeurt van den Poët *Auſonius* in deſe verſen:

Barbeel, die in u quaetſten tijt
Vry beter als te voren zyt,

Ghy

Ghy hebt een gaef in u alleen
Die geen dier oyt en was gemeen ;
Dat is, dat u den ouden dagh
Maeckt beter als te voren plagh.

De **Lampreye** ofte **Pricke**/werdt by vele voor de edelſte viſch gehouden, ende derhalven by delicate luyden veel geacht,is van goede en leckere ſmaeck, als hy wel toegemaeckt is, en in den wijn ('t welcke de gemeene bereydinge is) geſtickt, en met ſpecerijen geſtooft wert. Maer evenwel en verlieſt hy ook op die manier niet al ſijn ſlijmerigheyt: waerom hy oock met recht van de Medicijns onder de ghesonde viſſchen niet gerekent en werdt, ende inſonderheyt voor de gene die gicht, of eenige quellingh aen de zenuwen hebben, voor onbequaem gekent.

De **Seelt** hout hem meeſt in ſlickige,ende moerachtige gront,daer hy oock dickwils na ruyckt. Hy en is noch goet van ſmaeck, noch van voetſel,maer maeckt quaden gijl,die licht verderft,en om ſijn ſlijmerigheyt niet wel verdeelt en wert,en daerom verſtoppinge veroorſaeckt. Inſonderheyt wert hy in de Honts-dagen voor heel ongeſont gehouden. Die in de Rivieren en klare wateren gevangen werden,zijn ſo quaet niet,als d'ander,hoewel datſe ook niet heel goet en zijn, ende alleen den genen, die veel werck doen niet ſchadelijk,Maer die haer in poelen en ſlickige gronden onderhouden,zijn de quaetſte van allen,ſo van haer eygen nature,als van wegẽ de plaets.

Den **Blieck** wert mede voor ſlechte viſch gehouden, is dickwils beter van ſmaeck, om dat hy een groote gal-blaes heeft, die in 't ſchoon-maken lichtelijck breeckt.

Onder de kleyne viſchkens dewelke licht te verteren zijn, en goet voetſel geven, werden gerekent **Poſt**/en de **Grundel**/die ſmakelijck en geſont zijn, en derhalven ſo wel de ſiecken als de geſonden konnen voorgeſet werden.

Ael en **Palingh** zijn wel lieffelijk en aengenaem van ſmaeck,maer vol van taey en glat vet; waerom ſy ook naeuwelijcks in de handen konnen gehouden werden, ſonder te ontglijen, waer van het ſpreeckwoort komt: *Een gladden ael by de ſtaert te hebben.* Gheven geen van beyden goet voetſel, en zijn den ſiecken noch den geſonden goet om te eten inſonderheyt wat veel. Dan alderquaetſt zijnſe voor de gene, die een quade maegh hebben,en die met gicht ofte ſteen ghequelt zijn. Oock houdenſe den loop der vrouwen tegen. Sy zijn beter gebraden of met wijn en ſpecerijen gheſtooft, dan geſoden, om dat daer door haer overtollige ſlijmerigheyt verbetert wert.

Van de Viſch met harde ſchelpen.

Onder de Viſch,die in harde ſchelpen beſloten is, zijn de **Oeſters** voor alle tijden voor de delicaetſte gehouden. Want ſy verwecken appetijt, en luſt om te eten, en by te ſlapen, 't welck alle beyde de luſtige en delicate luyden wel aenſtaet. Sy hebben een ſultigh ſap,ende daerom maken ſy oock den buyck weeck,maer ſy en voeden niet veel,en zijn de maeg, terwijlſe verteert werden beſwaerlijck, en doen in een kouwe maegh veel ſlijm vergaderen,en veroorſaken lichtelijck verſtoppinge. En moeten daerom met zout,peper,ofte ander ſpecerijen gegeten werden. Dan beſt zijnſe met boter,peper,zout,en wijn, ofte tuſſchen twee ſchotels, of in haer eygen ſchelp op den rooſter gheſtooft. Die in een korſt, 't welck wy Oeſter-paſtey noemen, gebacken werden, en vallen ſoo goet niet: noch oock de geſulte, die eenigen tijt in pekel bewaert zijn.

De **Moſſelen** en zijn noch van ſmaeck,noch van ſubſtantie by de Oeſters te gelijken. Raeu dienen ſy niet anders als voor ſacke-dragers, ende diergelijke die een ſtercke maegh hebben. Sy zijn beter geſoden, en dan met peper en azijn gegeten. Doch het voetſel datſe geven is taey, en ſlijmerigh.

De **Crabbe**/ **Steur-Crabbe**/ **Kreefte**/**Garnaet**/ **Boſſe-Crabbe**/geven al meeſt eenderhande voedtſel. Sy zijn, inſonderheyt de groote,hartachtigh te verteren: dan wel verteert zijnde maken ſy vele, maer groove gijl, ende moeten derhalven gegeten worden met een verwarmende ende dun-makende ſauce, om haer grovigheydt en taeyigheyt te benemen,als is azijn met peper. Sy moeten allegader levend in een Ketel geſmeten werden,anders en doogen ſy niet.

De **Alykruyken** werden mede by vele voor groote delicaets gegeten. Sy zijn taey en hart om te verteren,behalven 't achterſte dat ſacht is: en is beſt alleen gegeten. 't Welck oock waergenomen wert by de ghene, die de wijngaert-ſlecken voor ſpijſe ghebruycken,gelijck ick in Italien dickwils geſien heb: dan alſo wy hier te lande ſulcken koſt niet en ſnoepen,ſo iſt ook onnoodigh daer van veel te ſchrijven.

Alle deſe koſt wert weynigh tot voetſel, ofte om den honger te verſadigen, gebruyckt: maer meeſt tot veranderinge, en leckerheyt.

Oeſters, Garnaet, Alykruycken,
Is geen koſt voor holle buycken;
Want dat woont in harde ſchelpen
Plagh den honger niet te ſtelpen:
Kreeft, en Steur, of Boſſe-krabben,
Schoon ſy ons de mage ſchrabben,
Zijn alleen voor geyle luſten,
Die ons noyt en laten ruſten;
Ghy die na den regel leeft,
Eet dat beter voedtſel geeft,

SENECA Epiſt. CVIII.

Oſtrea non cibi, ſed obleſtamenta ſunt, ad edendum ſaturos cogentia: quod gratiſſimum eſt edacibus, & ſe ultra quam capiunt farcientibus, facile deſcenſura, facile reditura.

Van den Dranck; ende eerſt van het Water.

Het XVII. Capittel.

WY komen tot den Dranck, de koelte van het leven,
Die kan een dorſtigh menſch als weder adem geven,
Die kan een dorre ziel vernieuwen hare kracht,
Schoon datſe leydt en ſucht en van den dorſt verſmacht.
Maer leert hier Hollandts volck, eer dat wy vorder komen,
Wat vocht tot uwen dranck is dienſtigh aengenomen;
Niet alderhande nat en dient tot dranck bereydt,
Dus maeckt in dit geval een noodigh onderſcheydt.
Het Water was voor-eerſt een dranck voor alle menſchen,
En niemandt van het volck en konde beter wenſchen:
Het Bier was onbekent dat heden wonder doet,
En daer en wert gheen Druyf getreden met den voet.
Met wiſt geen Honigh-raet met water op te ſieden,
Om voor een ſoeten dranck de gaſten aen te bieden;
Neen, neen, een ſuyver nat geſproten uyt den gront,
Dat was gemeenen dranck en yder bleef geſont.
Doch na het eerſte volck van God is af-geweken,
Soo woonter ſlim vergif oock in de reyne beken;
Hier vintmen ſelſaem vocht dat ſuer of bitter ſmaeckt,
En elders killigh nat dat dicke kroppen maeckt.
Ghy, wilje, na de kunſt, geſonde waters kieſen,
Waer van haer ſchoone verw noyt maeght en ſal verlieſen,
Noyt man ſijn jeughdigh bloet, ſoo komt geminde vrient,
En leert hier wat gekoockt of raeu gegeten dient.

DEn Dranck is voor de menſchen ſo noodtſakelijck, als de Spijſe. Want gelijck door de Spijſe de drooge en vaſte geſtaltenis die verteert was, herſtelt wert: ſo doet oock den Dranck in 't ghene dat van onſe vochtigheyt vergaen was. En dit is 't voornaemſte gebruyck van den Dranck, de vochtige geſtaltenis van ons lichaem, dewelcke gheſtadigh verteert en vergaet, te herſtellen ende te vernieuwen. Waerom oock de Nature ons den dorſt ghegeven heeft, die een appetijt en begeerte is van vochtigheydt, en dranck, te weten van ſoodanigen, die niet alleen uytwendigh, maer inſonderheyt in der daedt, ende krachten vochtigh is, noch oock in hitte uyt en ſteeckt. Want anders en ſoude hy de verloren vochtigheyt niet konnen weder-geven, of den dorſt over doen gaen. Hierom het Vleeſch-nat, al kan het miſſchien al uyt-rechten, dat den dranck doet: ſoo en kan het evenwel den dorſt niet liſſen, om dat het eenighe drooghte behouden heeft uyt het af-koken van de vaſte deelen van 't vleeſch. Het ſelfde vermach Zee-water noch minder, 'twelk door het zout drogmakende kracht heeft. Als by die vocht-makende kracht van den Drank kouwigheyt is, ſo kan het veel meer den dorſt liſſen, als of den drank warm ofte laeu was. Waerom een koelen dronck oock veel aengenamer is, inſonderheydt als het heet Weder is, oft dat het lichaem door veel gaen, of arbeydt vermoeyt en verhit is. Want alſoo de hitte die van buyten in ons lichaem komt, groote kracht heeft om ons lichaem te verſwacken, ende de vochtigheyt te verſtroyen: om ſulks te voorkomen, en de krachten die uyt het vervliegen van de vochtigheydt gekrenckt werden, weder te verſamelen, is kouden dranck ſonderlingh bequaem, en doet het gene, dat warmen drank niet en ſoude konnen doen; dewijl de vochticheyt in den dranck alleen niet genoech en is, ten zyſe van de kou geholpen wert. Maer hier moet evenwel maet inghehouden, en op den tijdt van het jaer, Weer en complexie gelet werden.

Behalven dit gebruyk, te weten, den dorſt te verſlaen, en de vochtigheydt te herſtellen, ſo heeft den dranck noch ſijn andere nuttigheydt, maer gemeen met ander nat en vochtigh voedſel. Want hy helpt dat die vette en dicke vochtigheyt door de naeuwe aderen kan ſchieten. Doet mede de Spijſe in de maegh onder malkander mengen, en verdunnen, op dat ſy lichter ſoude verteert werden. Verhindert oock dat die vettigheydt tot voedtſel van 't lichaem geſchickt, van de hitte niet ontſteken en wert.

Tot Dranck wert inſonderheydt Water en Wijn gebeſicht, en 't gene na de gelijckeniſſe van de Wijn van Tarwe, Gerſt, en Hop gemaeckt wert, te weten, Bier: oock Mede van water en honigh, en ſap van Appelen, Peren, en diergelijcke.

Van Water.

Het Water en is niet alleen den gemeenen dranck van de beeſten, maer ook van vele menſchen. Als op een ſekeren tijt de Romeynſche Soldaten om Wijn riepen, ſeyde *Peſcennius Niger*, Hebt ghy de Rivier, en eyſcht ghy noch Wijn? Het ſelfde had by-na te voren geſeydt, de Keyſer *Auguſtus* tegen 't volck van Romen, als ſy klaeghden over de ſchaerſheydt van den Wijn, met deſe woorden: Mijn Swager *Agrippa* heeft ſo veel waters in de Stadt geleydt, dat niemant

en behoeft dorſt te lijden. Ende te voren, ghelijck *Iulius Frontinus* getuyght, gebruyckte ſy anders geen dranck, als water, datſe uyt den Tyber, ofte uyt de putten ſchepten. In Vranckrijck, Italien, Spaengien en drincken de Vrouwen naeulijcks yet anders. Maer ſy hebben aldaer beter en klaerder water, en 't welcke ſo raeu niet en is, als hier te Lande. Nochtans en bekomt het een yegelijk niet evenwel. *Victor Cayet* in 't tweede deel van ſijn Hiſtorie der oorlogen van Henrick de 4. in François beſchreven, ende voor hem *Cicarelli*, in ſijn Italiaenſche beſchrijvinge van 't leven der Pauſen, verhalen, dat de Paus *Gregorius* de 14. van ſijn achthien jaren af niet als water gedroncken hadde, en dat by vele geoordeelt werde, ſulcks de meeſte oorſaeck te weſen, dat hy ſeer met de ſteen gequelt was: om datter ſeydt *Cicarelli*, geen water ſoo ſuyver en is, ofte het heeft eenighe aertachtige vuyligheydt, dewelcke in lichamen, die daer toe genegen zijn, (en een ſteenachtige vruchtbaerheyt hebben, gelijck *Areteus* ſpreeckt) ſeer lichtelijck in graveel ende ſteen komen te veranderen. Daer is in *Ormus* een ghemeene ſieckte van wormen, die in de beenderen groeyen, welkers oorſpronk op het water, datſe aldaer drincken, geleyt wert: waer van onder andere te leſen is by Linſchoten in ſijn Voyagien op het ſeſte Capit. Daerom ſtaet ons wel te letten, wat water wy gebruycken, en waer in wy onſe ſpijſe laten koken. Het gemeen water is van gematigheyt kout en vochtigh, geeft het lichaem meer veranderingh, als de Lucht: om dat het water langh in een plaets ſtede houdt, daer de Lucht haeſt vervlieght, en die van daegh in Vlaenderen is, komt binnen twee drie dagen in Afrijcken, en ſoo al voort in andere Landen, als uyt *Ariſtoteles* aenwijſt *Huarte* in ſijn Spaenſch onderſoeck der Verſtanden. Ende gelijck de Philoſophen ſeggen, dat geen ſuyver *element* kan *aliment* ofte voedtſel weſen, ſoo gaet het oock met het water, dat by ons nergens ſuyver, ofte onvermenght ghevonden werdt, welck menghſel groot onderſcheyt ende verſchil in 't water maeckt.

Het beſte ende geſontſte water, ſeyt *Plinius* 31. 3. is, 't welck de Lucht alder-gelijckſt is, dat klaer in 't oogh is, en nergens na en ruyckt of en ſmaeckt. Die geen wijn en drincken, zijn de bequaemſte, om hier van te oordeelen, dewelck het onderſcheydt van 't water ſoo naeu konnen proeven, als yemandt anders van wijn ofte bier. De Autheuren beſchrijven hier beneffens noch andere keuren van goet water. Te weten, het welck ras heet, ende ras kout wert. *Hipp.* 5. *Aph.* 26. ende *Gal.* 1. *Simp.* 18. Want 't gene het van buyten door de uytterlijcke warmte lijdt, dat is geloofelijck, dat het oock van ons innerlijke warmte lijden, ende het inghewant niet beſwaren en ſal. Om welcke oorſaeck ſoo werden vleeſch en vruchten noch veel eer moruw in goet water. So dat dra yet ghenoegh ſieden, mede een teecken is van goet water. Siet *Caſaubon Animad. in* 2. *Athen.* 7. Gelijck oock is, dat den buyck niet op en blaeſt, noch langh daer in blijft, maer ras gelooſt wert. Siet *Cæl. Rhod.* 27. *A. L.* 5. Voor het beſte water, wert van *Hipp.* gehouden, 't welk niet veel wijns en kan verdragen: dat is, 't welck by een weynich wijns gemengt zijnde, noch ſterck ghenoegh is, als breeder geſien kan werden by *Caſaubon.* op *Athen. cit.* Sommige wegen het water, en houden het lichſte voor 't beſte, *Plin. cit.* Andere nemen eenige ſtucxkens linden, en maken die in verſcheyden water nat, en 't ghene eerſt droogt, keuren ſo voor het dunſte en lichſte water.

Deſe teeckenen van goet water, werden minder oft meerder in de wateren bevonden, na den aert en de verſcheyden nature van deſelvige. Want daer is Fonteyn-water, Rivier-water, Regen-water, Putwater, Moeraſch-water, Snee-water.

Fonteyn-water heeft aldermeeſt de teeckenen van goet water, indien 't beſte gekoſen wert. Want alle Fonteyn-water en is niet even goet: maer het beſte is, dat de verhaelde teeckenen heeft, by dewelcke noch andere gedaen konnen werden. *Hippocrates* in ſijn Boeck van de Lucht, Wateren, ende plaetſen, prijſt voor het beſte, 't welck ſpruyt ende loopt tegen het opkomen van de Son, inſonderheyt de Somerdaeghſche: dat oock uyt ſuyvere aerde voortkomt, ende door gheen ſlickerighen gront en loopt, maer dat over zant en ſteenen vloeyt, en geen modder mede en ſleept: (ſoodanige van de bergen komende, zijn krachtiger, ſeydt *Plutarchus*, als die in Grachten, ofte in 't vlack loopen, 8. *Sympos* 5.) dat des winters laeuachtigh, ende Somers koel is, waer van de oorſaeck de diepte, ende dien volghende de ſuyverheydt van de aderen toe-geſchreven werdt. Maer de wateren die eenigen ſmaek hebben, wijſſen aen den aert van de plaetſe (*Senec.* 3. *Nat. Qu.* 20.) daerſe doorloopen, en brengen met haer de krachten van 't minerael, als aluyn, ſulpher, koper-root, en diergelijcke, en moeten derhalven niet voor gemeenen dranck, maer voor Mediçinalen dranck gebruyckt werden. Gelijck wy hier het Spa-water doen. Siet daer van breeder by Doctor *Langius* in ſijnen 43 en 44 Brief van ſijn tweede Boeck.

Rivier-water is ghemeenlijck het meeſtendeel Fonteyn-water: want uyt vele Fonteynen t'ſamenloopende, groeyen de Rivieren. Ende om dat alle Fonteynen, die in een Rivier loopen, niet juyſt van een nature en zijn, ſoo heeft het Rivier-water oock eenen vermengden aert, en krijght daer-en-boven noch verſcheyden naturen van de aerde, daer het dikwils noch een groot ſtuck weegs doorloopt, dewelcke ſomtijts kleyachtigh, ſomtijts modderich, ſomtijdts zandigh van gront is. Altemet wert het Rivier-water oock ſeer vermeerdert door 't Snee-water dat van de Bergen komt vallen, oft door het ſtorten van veel regens. Maer dat voordeel ſchijnt even-

evenwel het Rivier-water te hebben, dat,dewijl het een groot reck loopt, door dat ſcholpen en beweghen verdunt, (*Plin.*3 1.3.) en ſijn raeuwigheydt als gebroken, en met eenen van de ſtralen der Sonnen verteert wert. Maer men moet daer op letten, dat alsmen Rivier-water wil gebruycken,inſonderheyt dat uyt onſe havens,daermen alle dingen in laet vallen,geſchept wert,het ſelve eerſt in den Emmer laet ſtaen beſincken,op dat het ſlick ende vuyligheydt in den bodem mach blijven.

Regen-water werdt van *Palladius*, *Averroës*, &c. bovē alle andere water gepreſen,inſonderheyt,ſeyt *Avicenna*, het welck des Somers met den donder neder-valt, als zijnde het dunſte ende lichſte; gelijck te voren oock *Hippocrates* geleert heeft 6. *Epid.* Ende het is waer, indien men maer op de dunnigheydt en lichtigheydt ſoude willen letten, datmen 't ſelfde voor het ander water ſoude moeten ſtellen. Maer alſoo uyt de aerde door de hitte verſcheyden dampen op-ghetrocken werden, die tot den regen ſtof ende materie by-brengen: ſoo ſchijnt wel dat het Reghen-water ſoo heel ſuyver niet en is. Om welcke oorſaek het oock lichtelijk komt te bederven, gelijck *Plinius* mede ſeyt op de gemelte plaets, ende de redenen daer van aen-wijſt *Cæl. Rhodigen.* 27. *Ant. Sect.* 2. En ons Reghen-water dat van het dack gemeenlijck in een loo goot valt,en ſleept niet alleen daer van een deel vuyligheyt,maer treckt ook dickwils eenighe ceruyſheydt uyt het loot, ons Lichaem ſeer ſchadelijck.

Put-water/alſo het onder de aerde is,en boven d'aerde niet verheven en wert,maer in de diepte,en ſtil blijft,tot dat het met een Emmer uytgeput wert, is grof ende ſwaer; waerom het langh in den buyck blijft hangen, en het ingewant beſchadight.

Stil-ſtaende-water/ en dat uyt Moeraſſen ghehaelt wert, zijn van de alderquaetſte. Want des Somers zijnſe nootſakelijk (ſeyt *Hippocrates de Aer.&c.*) heet, dick,en ruyckende,des Winters kout,beroert, en bevroſen. En dewijlſe ſtil-ſtaen, ofte niet als heel langhſaem beweeght en werden,ſoo komenſe lichtelijck te bederven:als ook gelijck *Plutarchus* ſchrijft 8. *Sympoſ.* 5. om datſe veel aerde in-genomen hebben; en zijn derhalven raeu, dick,en veeltijts quaetaerdigh en peſtachtigh. Anders beſwaren ſy evenwel de Maegh, verſtoppen het ingewant,verderven de humeuren; waer uyt niet ſelden quade koortſen voort-komen.

Snee-water/ende dat van gheſmolten ys komt, wert mede voor ſeer ongeſont gehouden, (*Hipp. cit.* ende *Ariſtot.* by *Agellium* 19. *Noct.* 5. en *Muretum* 9. *Var. Lect.* 9.) als heel grof ende dick zijnde. Want als het water door de kou ſoo bevrieſt en verdickt, dat het ſnee of ys wert, ſoo werden de fijnſte deelen daer uyt geperſt. Behalven dat in het ſelve oock een groote kou is, dewelcke de Maegh ontſtelt en beſchadight. Ende al iſt dat jonge ſtercke luyden haer ſchade niet terſtont gewaer en werden: ſo vernemen ſy die evenwel met den ouderdom, en krijgen ſoodanige gebreken in de gewrichten, zenuwen, en het ingewant,datſe deſelve niet lichtelijk en verwinnen. Doen ick uyt Italien over de hooghe bergen quam, *Alpes* ghenaemt, ſagh ick al 't volck aldaer met ſeer groote kroppen, het welck my meerder ſoude verwondert hebben, had ick niet te voren by den Poët *Iuvenalis* geleſen in ſijn 13. Schimp-dicht:

Wie vont oyt vremt de dicke kroppen,
Als hy genaeckt de koude toppen,
En onder hem de klippen ſiet
Die al de werelt Alpes *hiet?*

Plinius ſchrijft dat ſulcks komt door foute van 't water dat ſy drincken,in ſijn 11. Boeck van de Nat. Hiſt. op het 37. Capittel. De gemelte *Langius*, Medicijn van den Palsgraef, in den 43. Brief van ſijn eerſte Boeck, en den 4. Brief van ſijn derde Boeck, geeft hier van de oorſaeck,dat het volck aldaer water drinckt, dat uyt de berghen,daer veel metael in is, af komt loopen, en dat veel quickſilver by hem heeft. Maer al en kan niet ontkent werden, dat het quickſilver een beſondere kracht heeft om het ſlijm na de mont en keel toe te drijven, ſoo dat het oock van buyten geſtreken zijnde,doet quijlen,en de tanden los maeckt,gelijck onſe Chirurgijns wel bekent is: dewijl evenwel in Hongarien,Seven-bergen,en andere plaetſen daer het quickſilver in groote menighte voort-komt, die kroppen niet gevonden en werden,ſoo dunckt my beter te zijn,datmen ſimpelijck de oorſaek leyt op de raeuwigheyt van 't ſnee-water, dat van de hooge bergen komt af-loopen,en van die Luyden aldaer woonende van jongs op gedroncken wert.

Om alderhande fouten te verbeteren, ende alle wateren bequamer tot den dranck te maken, wert het op-ſieden ſeer gepreſen; waer door niet alleen de kouwigheyt en rauwigheyt verbetert en werdt, maer de aertachtige en ongeſonde deelen, die daer in zijn,ende ſoo naeu onder een ghemenght blijven, datmenſe niet ghewaer en kan werden, komen te ſcheyden, ende de warmte over zijnde, gaen op de gront ſitten. *Plinius* ſeyt op de meer-gemelte plaets dat de remedie voort quaet water is,indien 't op de helft gekoockt wert. Dit gekoockt water is al by de oude Griecken in 't gebruyck geweeſt,gelijck blijckt uyt *Hipp.* 6. *Epid.* en *Athen.* 3. *Deipen.* 34. maer niet op de manier, als de Keyſer *Nero* dat toe-maeckten (*Caſaub. in Animad. ad Ath. cit.*) ende te Romen gebruyckelijck was,na hem *Decocta Neronis* genoemt. Het is een vont,ſeyt *Plinius* van den Prince *Nero*, het water te koken,ende dan in een glas ghedaen in 't ſnee te koelen. Waer door men het ver-

maeck

maeck van de koelte heeft, zonder de ſchade van het ſnee. *Iuvenal. Sat. 5.*

Het water eerſt gekoockt, en dan met ſnee verkoelt,
Hier uyt is dat de Vorſt geen kleyne luſt gevoelt:
Te weten, als ſijn maegh, verhit door drancken ſpijs,
Vereyſcht tot haer behulp de koude van het ijs.

Maer dezen leckeren dranck en quam Nero niet wel te pas, als hy vluchtende uyt Romen; ende om ſijn tyrannije ter doodt vervolght werdende, onderwegen water uyt een plas met ſijn hant dronck, ſeggende: *Et hoc eſt Neronis decocta.* En dit is het lecker gekoockt waterken van Nero, gelijck *Suetonius* in ſijn leven beſchrijft. In Italien is noch ſeer gemeen, de wijn in dubbele glaſen te doen, daer in't buytenſte ys is: maer hy is al te kout, ende doet oock ſchade, inſonderheyt als men ſeer verhit zijnde, die groote kou in-neemt. Sommige miſprijſen het koken van 't water, meenende dat daer door de dunſte deelen van het water uyt-waeſſemen, en de dick blijven: maer men hoeft niet te vreeſen, dat het water met ſieden dicker zal werden: want het zal eer allegader verſieden, ende uyt-waeſſemen, als dicker werden; en 't ghene uytwaeſſemt en is niet het dunſte deel van 't water, maer het heele water; ende wat dickigheydt datter onder vermenght is, dat komt na het koken te ſincken, en van de ſuyvere ſubſtantie des waters te ſcheyden. Maer zoo yemant het water met een helm over-halen, ofte diſtelleren wil, die ſal het ſonder twijffel ſuyverder, en veel beter maken.

PLINIUS Lib. xxxi. Cap. iii.

Omnem decoctam utiliorum eſſe convenit. Vitioſæ aque remedium eſt, ſi decoquatur ad dimidias partes.

Van Wijn.

Het XVIII. Capittel.

O *Wijn, O machtigh nat! O wijngaerts ſoete vruchten!*
Ghy doet de bleecke ſorgh en alle droefheyt vluchten,
Ghy jaeght de vreeſe wech, en geeft een blooden man
Dat hy oock voor een Prins vrymoedigh ſpreken kan:
Hy ſchijnt hem vet te zijn, ſchoon dat hy bijſter ſchrael is,
Hy beelt hem rijckdom in al is hy maer een kalis,
Hy pocht op ſijn beleyt en niemant ſijns gelijck.
Een hooft vol ſoete moſt dat is een Koninghrijck.
Indien een jonge vrou u krachten koomt te ſmaken,
Ghy ſult haer gulle jeught, haer luſten gaende maken:
En alſſe boven maet haer met u vocht begiet,
Sy kent haer eygen man, haer echten hoeder niet.
Ghy kondt door uwe hulp een dommen geeſt verlichten,
Ghy kondt een traegh verſtant een veerſjen leeren dichten,
Ghy maeckt dat menigh Vorſt ſijn hoogen ſtaet vergeet,
En als het hem betaemt ſijn plichten niet en weet.
Maer ghy noch evenwel, gelijck wy konnen mercken,
En pleegh niet over-al op eenen voet te wercken:
Hier wort een deftigh man door u gelijck een ſchaep,
En daer een hoogh gemoedt gelijck een rechten aep:
En zooje noch een reys voor hem wilt laten tappen,
Hy ſal in korter ſtont gelijck een exter klappen:
En ſo ghy voorder gaet, een menſch die wort een ſwijns
Siet daer, O ſoete jeught, de krachten van de wijn.

DE wijn is beter ende bequamer dranck, dan het water. Want al iſt, dat het zelfde den dorſt ſo wel verſlaer als de wijn: indien men nochtans op de geſontheyt wel wil letten, zo zal men den wijn verre boven het water houden. Want de wijn en is niet alleen de nature aengenamer; maer het teren, en verſenden van het voedſel wert daer door meer gheholpen.

Van den aert ende nature van den wijn zijn de autheuren van verſcheyde ghevoelen. Sy ſtaen wel allegader toe, dat hy warm is: maer of hy warm en vochtigh, ofte warm en droogh is, daer in verſchelen ſy. Wy zullen de redenen van beyde zijde, om kortheydts wille, overſlaen, ende alleen voorſtellen, 't geen ons dunckt met de waerheyt over-een te komen, houdende het met de ghene, die van opinie zijn dat de wijn kracht gheeft om te verwarmen ende te verdroogen. Ende indiender niet anders en was, dat ſulcks betoonde, ende dat de wijn veel van de nature van 't vuur hadde, dit alleen zoude ghenoegh weſen, dat de geeſt, die daer uytgetrocken wert (en waer van de wijn alle ſijn kracht heeft) en de fijnſte Brandewijnen die meeſt van de gheeſt hebben, ſeer lichtelijck branden. Van weghen deſen gheeſt, ende de brandige, heete ende drooge nature, werdt de wijn dickwils veel jaren goet gehouden. Maer het zelfde bewijſt oock ghenoegh, 't gene hy doen kan. In wonden ende ſweeringhen werdt de wijn bequamelijck ghebruyckt, ende inſonderheyt

den geeſt ofte brandewijn, die dezelve ſchoon hout, ende van alle vuyligheydt zuyvert. Oock maeckt ſtercke ende milde Wijn dorſt, belet den ſlaep, ende toont oock door andere weghen, zoo als medicijne, zoo als voedſel, ſijn verwarmende ende verdroogende kracht. Want hy en verdrooght niet, gelijck ſommige meenen, als medicijne, ende vervochtight als voedſel. Want hy heeft een nature, ende toont dezelve krachten, 't zy dat hy als medicijne, 't zy dat hy als voedſel gebruyckt wert: en voor voedſel genomen, maeckt hy bloedt, maer van ſijnen aert, te weten, warm en droogh. Alzo de Wijn, ghelijck wy hier voor gheſeydt hebben, is van die ſoorte van voedſel, het welck niet alleen het bloedt en vermeerdert, maer oock ſijne hoedanigheyt eenighſins verandert. Want als hy ghedroncken wert van yemant die ghematight van complexie is, zo maeckt hy ſijn bloedt warm ende droogh: van een die zelve warm ende droogh is, zoo vermeerdert hy die complexie: van een die kout en vochtigh is, zoo verandert hy alſulcke complexie.

De Wijn is dan een medicamenteus voedſel, warm en droogh: den eenen in den eerſten, den anderen in den tweeden, en ſommige in den derden graed. Soo dat de Ouden, om dat hy niet met ſijne hoedanigheden het lichaem zoude veranderen, de Wijn met water pleghen te drincken, gelijck noch hedenſdaeghs in Vranckrijck en andere plaetſen ghebruyckelijck is, en in Italien wert hy met water geperſt. Waer door inſonderheyt ſijn droogende kracht ghebroken wert. Want al wert ſijn warmte ook wat verandert, zo en wijſt die zo veel niet voor de kou van 't water, maer de drooghte werdt lichtelijcker verandert, en tot matigheyt gebracht: zo dat gewaterde Wijn niet t'onrecht voor warm en vochtigh mach ghehouden werden.

Al het ghene dus verre gheſeydt is, moet verſtaen werden van rijpe Wijn. Want alle Wijn, van wat aert en nature hy zy, als hy maer rijp is, heeft kracht om te verwarmen en te verdroogen: maer als hy onrijp is, ende meer na het verjuys, als na de wijn ſmaeckt, zoo wijckt hy veel van de nature van den rechten wijn.

Ondertuſſchen iſſer oock in 't verdroogen en verwarmen van den rechten wijn gheen kleyn onderſcheyt, niet alleen van wegen ſijnen ouderdom, maer oock van weghen ſijn nature zelve. Want den eenen wijn is ſtercker, en mach meer water verdragen, eer hy verandert, als den andere: ende zulcke zijn oock meerder verwarmende en verdroogende.

Maer men telt zeer veel verſcheyde Wijnen, na den ſmaeck, reuck, koleur, dickigheyt ofte dunnigheyt, dat is in de gheſtalteniſſe en gantſche ſtoffe van den wijn, als oock na het Landt, daer hy waſt, waer door wy van ſijn hoedanigheyt oordeelen.

Wat de ſmaeck belanght, de rechte **Soete Wijn** voedt beſt, ende alzoo hy niet alleen de tongh ende mont, maer oock de maegh en inghewant aenghenaem is, zoo werdt hy begeerlijck van haer ontfangen. Maer alzo hy wat dickachtigh is, zo verſtopt hy, ende is derhalven de gene, die een verſtopte ofte verhitte lever ofte milt hebben, ſeer ſchadelijck: verweckt oock ſpanninghe en opblaſinge in den buyck, ende verandert oock lichtelijck in gal. Maer is gheſont voor de Longe, ende verſacht de raeuwigheyt van de keel: ende en is niet te heet, noch en vlieght zoo in 't hooft niet, ofte en beſchadight de zenuwen niet. **Wrange Wijn** heeft onder al de wijnen de minſte warmte, blijft langh in den buyck, ende en gaet niet haeſt door de aderen, noch en ſchiet niet ras door het water af. Soo dat hy goet is voor den buyck-loop; maer quaet voor de gebreken der borſt ende longe. Want hy houdt het op-ſpouwen tegen. Het is de beſte wijn, zo veel de ſmaeck belanght, die tuſſchen beyden gaet, en niet al te zoet, noch al te wrangh en is.

Daer en is oock gheen kleyn onderſcheyt onder de wijnen van wegen den reuck. Want die een wijnigen ende goeden reuck hebben, verquicken de krachten, vermeerderen de geeſten, verheugen het gemoedt, ende verſtercken alle de krachten van het Lichaem. Maer de wijnen die geen reuck en hebben, zijn ſlechter, ende en zijn tot volmaecktheydt van de veel-rieckende wijnen niet gekomen. Waeromſe oock met ſulcken begeeren van de maegh niet na haer genomen en werden, noch zo wel verteert, noch en geven oock zo goet voedſel niet, ofte zo goeden ſtoffe voor de geeſten, noch en verſtercken het herte zoo veel niet, noch en verquicken zo niet het heele lichaem. Maer die eenen vremden ſmaeck hebben, het zy na het vat, ofte verdervinghe, ofte datter yet ondergemenght is, gelijck de geſolpherde, zijn allegader ſchadelijck.

Wt de koleur en kan men zoo veel van de Wijn niet oordelen, als uyt den reuck ende ſmaeck. Dan daer kan men oock wat uyt raden. Want **Witte Wijn** verwarmt minder als de geelachtighe: maer daer is noch onderſcheyt in de witte. Sommige zijn waterachtigh, ende niet alleen wit, maer oock dun. Deſe en zijn niet ſterck, trecken niet veel in 't hooft, maken wel water, ende zijn de heete ende galachtighe complexie bequaem. Nochtans werdender eenige onder de witte wijnen ghevonden, die in dunnigheyt ende klaerheyt het water zoo ghelijck zijn, datmenſe met het oogh daer van naulijcks onderſcheyden en kan, ende evenwel ſterck ende heel verwarmende zijn.

De **Swarte / of Bruyn-roode Wijn** is dick van gheſtaltenis, is meeſtendeel zoet, ende voedt meer dan eenige andere: maer maeckt dick en grof bloedt, blijft langh in de maegh hangen, verſtopt de lever ende milt, ende vervult het hooft met ſware dampen,

dampen. Hy is de ongeſontſte van alle wijnen, inſonderheyt als hy door outheyt noch dicker geworden is.

Wijnige of Vierige Wijn / dat is na den gelen of gulden treckende, is middel-matigh tuſſchen den Witten ende Swarten te rekenen. Die noch wat bleycker is, en na den Witten meer treckt, by de Latijnen *vinum fulvum* genoemt, gelijck de **Rijnſche Wijn** / is de beſte en bequaemſte, om het hert, ende alle krachten te verſtercken.

Roode Wijn is gemeenlijck zo warm niet, inſonderheydt den Bleeck-rooden, maeckt goet bloedt, ende en beſwaert het hooft niet, is de mont ende de maegh aengenaem, die hy mede door ſijn t'ſamentreckende kracht wat verſterckt. Maer indien hy daerbeneffens dick van gheſtaltenis is, zo en is hy de Lever en Milt, om de verſtoppingen die hy aldaer veroorſaeckt, niet ſeer bequaem.

Maer met deze koleuren gaet gemeenlijck de mate van de geſtaltenis. De dunnigheyt is inſonderheyt in den witten ende waterachtigen wijn: daerna in de Wijnigen: de dickigheyt in den Swarten, ende Rooden. Dick zijn oock de zoete ende wrange. Daer en is oock niet weynigh aen ghelegen, datmen op de dunnigheyt ende dickigheyt van de wijn lette. Want de dunne ſchieten haeſt door, ende zijn alder-bequaemſt, alſſer haeſtighe verſterckinge van krachten van nooden is, ſy openen, doen ſweeten, ende water maken, ende reynigen den loop des waters, dan gheven den Lichame weynigh voedtſels. Maer de dicke gheven veel voedſels, dan blijven langen in de leden ſteken, ende verwarmen ende verdroogen dezelve, ende veroorſaken dickwils veel verſtoppingen.

Den ouderdom maeckt mede groote veranderingh onder de wijnen. De **Moſt** is dick, en windachtigh, maeckt colijck, ende graveel, ende belet den water-loop: maer maeckt ghemeenlijck den buyck weeck, en die dat niet en doet, is zoo veel te erger: en veroorſaeckt dickwils groote krimpſelen in de darmen, en root-melizoen, en diergelijcke gebreken. Het welck meeſt van Moſt komt, die uyt ſuerachtige en warme druyven vloeyt.

Nieuwe Wijn/ die noch wat van de moſtachtige zoetigheyt behouden heeft, en wert niet lichtelijck door het lichaem verdeelt, en maeckt rommelingh in den buyck, de maegh, en het gantſche ingewant met winden vervullende.

Oude Wijn / te weten, de ghene die door ouderdom ſcherp ende ſterck gheworden is, beſchadight de zenuwen, en vervult de herſſenen met vele dampen, en verhit het lichaem.

De Wijn die in ouderdom tuſſchen beyde is, is tot alles de bequaemſte. Want door den ouderdom openbaert de wijn ſijn warmte: dewelcke weynigh kracht heeft in den nieuwen, meer in de ghene, die wat ouder is, meeſt in de ghene die over het jaer is. Doch hier in valt mede veranderingh na den aert, en nature van den wijn. Want ſommige zijn ſterck en wijnigh, die ſeer verwarmen, en ſeer goet zijn voor een koude maegh, de teringe helpende, en de ſlijmachtighe humeuren verdrijvende: dan ſy klimmen wat in 't hooft. Sommige zijn ſlapper, ende hare krachten zijn oock in alles minder. Sommige gaen tuſſchen beyden. Eenige moghen tegen 't legghen; ſommige werden terſtont ſuer, ofte verſchaelt.

Behalven alle deſe verſcheydenheydt der wijnen, maeckt het Landt daer dezelve waſſen, noch een groot onderſcheyt. Hier te Lande is de Franſche de gemeenſte; de Spaenſche, de Malveſey, en de Muſcatel de ſterckſte: maer de Rijnſche (die van den Profeſſor *Baudius* voor den beſten Borgher van Dordrecht plach gerekent te werden) den lieffelijckſten, zo van ſmaeck als van reuck.

De **Malvaſey** komt uyt een Griecks Eylant, tegenwoordigh Candia, en eertijts Creta genoemt, alwaer groote ketelen langhs de Zee-kant ſtaen, daerſe in geſoden wert. Maer die niet verder als Italien en gaet, die wert niet geſoden. Sy is tweederley, de eene zoet, ſulcks als eygentlijck *Malvaſia* heet, of *Malvaſia dolce*: de ander is rinſch, die niet gheſoden en werdt, ſulcks als *Malvaſia garba*, ofte *Liatico* ghenaemt is. Deſe heb ick veel te Venetien, dan hier noch noyt gheſien. Muſcatel Wijn waſt mede in het ſelfde Eylandt, en op andere plaetſen. Die van Frontignac in Languedock, heb ick op de plaets ſelve gedroncken, en is den aengenaemſten dranck, diemen zoude moghen wenſchen, ende daer voor oock door gheheel Vranckrijck, en elders vermaert.

Wijn Tint / ofte **Wijn van Alicanten** / komt uyt den Zee-kant van Spaengien, en waſt meeſt in Catalonien, en by Alicanten, ende van daer wert hy hier te Lande gebracht; maer meer gebruyckt om den buyck-loop te ſtoppen, dan om veel van te drincken: anders, als hy noch jongh en moſtigh is, ſmaeckt hy ſeer zoet, doch ontſtelt de herſſenen ſeer.

Dewijl dan zo grooten verſcheydenheyt onder de Wijnen ghevonden werdt, zoo is lichtelijck te ſien, dat ſy niet allegader even geſont, noch allegader een yegelijck niet even bequaem en zijn. Dan in 't ghemeen zijn dat de beſte wijnen, die van ſmaeck tuſſchen zoet en wrangh zijn, wel ruycken, klaer ofte wat na den gelen trecken, niet te dun ofte te dick, nochtans meer na de dunnigheydt komende, niet te ſterck ofte te ſlap, niet te jongh ofte oock al te oudt.

Alſoo de wijn voor vele te ſterck valt, zo is al van ouden tijden in ghebruyck geweeſt, den zelven met water te mengen: en den dullen Godt, ghelijck Plutarchus ſpreeckt (*lib. an ſeni ſit gerenda reſpublica*) door den nuchteren en ſoberen te bedwingen. Het welck den Wijn niet alleen lieffelijcker en maeckt, gelijck *Athenæus* betuyght 15. *Deipnoſ.* 5, maer oock

veel geſonder, te weten, dat goet water is. Want gelijck *Hippocrates*, in 't Boeck van d'oude Genees-konſt betuyght, den ongemenghden ofte ongewaterden wijn veel gedroncken, maeckt den menſche eenighſins ſlap, en beneemt een groot deel van ſijn krachten. Het welck de Poëet *Ovidius* oock te kennen wil geven met deſe veerſkens:

Gelijck onmatigh ſpel ontrent de jonge vrouwen
Kan menigh ongemack, en vremde plagen brouwen;
Soo baert ons oock de wijn, gedroncken ſonder maet,
Verſwackingh in den kracht, en menigh ander quaet.

Maer hier te Lande, daer wy niet wel verſien en zijn van zoo goet water, mogen wy den wijn liever ongewatert drincken, dan daer raeu water by doende, onſe Lichamen gichtigh, ofte ten minſten rappigh ende ſchurft maken. Want de Rijnſche Wijn vereyſcht immers gheen water om te verkoelen: en de Franſche hoe heet hy is, heeft zoo veel waterachtigheydt ende ſlijmerigheydt, dat by de menſchen van Vranckrijck, al doen ſy daer goet water by, al te lichtelijck vol krauwagien maeckt. Voorts oock de heete Spaenſche wijnen werden wrangh ende onlieffelijck als men daer water by doet: ende de Italiaenſche wel-rieckende wijnen, als oock die ſy *Vino Greco* ofte Grieckſche wijnen noemen, die ſijn van deelen zijn, worden onlieffelijck van ſmaeck, alſſer water by ghedaen is. Dan de ſtercke dicke wijnen verdragen wel water, inſonderheyt de Siciliaenſche, die dan oock beter van ſmaeck worden, dan ſy ſonder water zijn. Dit heb ick ook te Montpellier hoog in Vranckrijk geſien in onſe ordinaris tafel-wijn, die ick noch d'ander Studenten niet en konden ſonder water drincken, hoewel wy ſulcks poogden te doen; ſonder dat evenwel yemant van allen eenigh ſchurft gewaer werde, door dat het water heel ſuyver ende klaer was, ende de wijn ſterck ende volkomen rijp.

Soo verre iſt by luyden hier te Lande van wijn met water te drincken, dat ſy zelve het water, dat de nature daer in doet waſſen, daer uyt-trecken, en drincken alleen den gheeſt, die wy ghemeenlijck **Brandewijn** noemen, waer mede menigh dronckaert ſijn leven verkort. Inſonderheyt de gene die heet van complexie is, ofte met galachtige vochtigheyt overladen, die hy noch meer ontſteeckt, ende verdrooght, ende de Lever, gelijckmen ſeydt, verbrant. Want hy is by-na warm tot in den vierden graedt. Anders is hy ſeer bequaem in koude lichamen, ende koude ghebreken. Want in zulcke verquickt ende vermeerdert hy de natuerlijcke warmte, verſterckt alle de krachten des lichaems, ende doet yemant die flaeu is werderom tot ſijn zelven komen. Siet verder van den **Brande-Wijn** by Doctor *Lemnius*, in ſijn tweede Boeck van de verborgen miraculen der Naturen op het 34. Capittel.

Van zueren wijn wordt **Edick**, ofte **Wijn-azijn** gemaeckt, die verkoelt en maekt de maegh graeyigh, ende luſt om te eten. Sulcks doet mede het ſap van onrijpe druyven, **Verjuys** genoemt, maer en is niet bequaem, alſſer eenighe verſtoppinge in de milt ofte lever is. Dan geen van beyde wert tot dranck, maer alleen tot ſauçe gebruyckt. Ick heb evenwel geleſen in de Hiſtorie, die Anno 1632 van onſe Nederlandtſche Oorlogen te Romen gemaeckt is, by *Famianus Strada*, in 't achtſte Boeck, dat de vermaerde *Chiapin Vitelli*, zijnde boven maten ſwaerlijvigh, ende zoo vet en dick van buyck, dat hy den zelven met een ſwachtel om den hals moeſt op-ſchorten, en daer verdriet, als in den oorlogh ſeer hinderlijck, in krijgende, hem gantſch van de wijn hiel, ende de reſt van ſijn leven niet als azijn en dronck: waer door hy rancker werde, en ſijn lichaem ſeven-en-tachtigh pont af-nam.

Van Bier.

Het XIX. Capittel.

Wie kander van het Bier den rechten aert beſchrijven,
En of het dienſtigh is voor alderhande lijven?
Dewijl het wort gekoockt uyt alderhande graen,
En datter ſelſaem kruyt oock onder wort gedaen.
De waters even-ſelfs zijn niet van eener krachten,
Het eene wort geput uyt ongeſonde grachten,
Het ander uyt een beeck, of uyt een driftigh zant,
Het ander uyt een poel, of uyt een ſiltigh landt.
Ick ſal dan, Hollants volck, in weynigh hier beſluyten,
En op dit gantſch beſlagh een korten regel uyten;
Maeckt dat ſich uwen dranck in deſe palen hout,
Niet al te bijſter jongh, niet al te lijdigh oudt.

Men kan niet wel in 't ghemeen ſeggen van wat aert en nature het Bier zy, dewijl het ſo ſeer verſcheyden

ſcheyden is, van wegen de ſtoffe, het water, den ouderdom, de maniere van bereyden. Het wert hier te Lande gemeenlijck gebrouwen van Water, Gerſte-mout, ſomtijdts oock Terwe ofte Spelte, en de bloemen ofte bellen van de Hoppe. Deſe verſcheyde deelen hebben elck hun eygen en beſondere krachten. Want het water daer het Bier van ghebrouwen werdt, is kout en vocht: het Mout is droogh en afvagende, met wat wermte: de Terwe en Spelte zijn middelmatig werm en droog: de Hoppe verwermt ende verdrooght in den tweeden graed, beroert het hooft, en vervult dat met waſdommen, verweckt het water-maken, en heeft oock een afvagende en openende kracht.

Het bier dat van Terwe gebrouwen werdt, geeft meer voedſel als 't ghene dat van Gerſt komt, verwermt, en vervochtight oock meer, inſonderheyt dewijl by de Terwe gemeenlijck minder hop ghedaen werdt, als by de Gerſt. Dewijl oock de Terwe wat taeyer gijl heeft, als de Gerſt: ſo maeckt het Terwen-bier oock taeyer humeuren in 't Lichaem, maeckt lichtelijcker verſtoppingen, inſonderheyt ſoo 't niet heel klaer en is, ende drijft het water niet af.

Bier van Gerſte gebrouwen en verwermt ſoo ſeer niet van weghen de gerſte: maer alſooder dickwils veel Hoppe by gedaen wert, ſo krijght het daer van een verwermende en verdroogende kracht, het voedt minder, en maeckt dunder ſap in 't lichaem, en ſet het water beter af. Het ghene van tarwe en gerſt onder een geſoden wert, heeft oock een gemengde kracht. Dat van gheen mout, maer alleen van koren in de Son gedrooght, gebrouwen is, heeft meer overtollige vochtigheyt, en maeckt dickwils verſtoppinge in de kleyne aderkens, en kortheydt op de borſt. Hoe der meer Hoppe by ghedaen werdt, hoe het meerder drooght, maer minder voedt, ſoo licht niet en verſtopt, en meer water doet maken.

Maer het meeſte onderſcheyt van de Bieren komt uyt het water. Want dewijl het water van d'een plaets ofte d'ander ſeer verſcheyden valt, en het Bier niet anders en is als water met mout en hop opgeſoden: ſo en kan het niet geſchieden, ofte den aert van het water blijft oock in het Bier. Daerom die van de nature der bieren wel wil oordeelen, die moet inſonderheydt wel letten op de nature van de wateren: want die geven ſommighe Bieren eenige byſondere eygenſchappen. Waer toe niet weynigh en helpt de maniere van brouwen, en het Bier toe te maken.

Jongh ofte **Verſch Bier**, dat noch niet wel gereſen en geſoncken is, doet den lichame veel hindernis, gelijckerwijs wy van den Moſt geſeyt hebben. Het maeckt winden in den buyck, doet het graveel in de nieren en blaes groeyen, en veroorſaeckt vele verſtoppingen.

Suer Bier is de ſenuwen ende de nieren hinderlijck, beroert de maegh, ende doet in 't lichaem quade vochtigheden groeyen.

Maerts-Bier, dat in de Maert gebrouwen zijnde niet voor de Somer en plag gedronken te werden, is ſo klaer als wijn en by-na ſoo ſterck, wert hier te lande by ſommige voor ongeſont gehouden, als krimpſelen in den buyck makende: maer de gene die 't gewent zijn, en voelen dit ongemack niet. Maer men moet wachtē, dattet niet al te out en te ſtraf en wert, want dan wringht het te ſeer in de kele, en buyck, en is de ſenuwen quaet. Voorts is het dunſte en lichtſte Bier wel kout en vocht van aert, door diē dat de waterige eygenheyt en ſtoffe in 't ſelve wel de meeſte is: het is nochtans niet gantſch ſonder eenige warmte. Maer de dicke Bieren zijn veel warmer; doch minder als de wijn, die oock veel dunder en fijnder is.

Bier dat wel geſoden, en klaer is, niet te jong of te out, is voor alle menſchen bequaem om te drincken.

Van ſuer Bier wert mede **Azijn** gemaeckt, dan en is zo ſterck niet, als Wijn-azijn.

Onder de Grieckſche *Epigrammata* lezen wy dit ſchimp-dicht van *Iulianus* teghens den wijn van gerſte, by ons Bier genaemt:

Wie zijt ghy, lieve vrient? ſout ghy wel Bacchus weſen,
Van alle man bemint, van yeder een gepreſen?
Van Iupiter geteelt? neen die en zijdje niet,
Gelijck men aen u verw en al u weſen ſiet.
Ghy zijt van quaden reuck, en uwe dampen ſtincken,
O! 't is een ander nat waer van de Goden drincken,
Dat heeft een friſſchen geur, en vry al beter ſmaeck,
My dunckt ick word een God als ick het vocht genaeck.
Voorwaer ghy zijt geteelt daer noyt een druyf en groeyde,
En daer noyt acker-man haer gulle rancken ſnoeyde,
Ghy kreegh u weſen niet uyt 's wijngaerts edel hout,
Maer uyt een brouwers kuyp, en vunſtigh gerſten-mout.

Van den Taback.

Het XX. Capittel.

De Taback-blaſer ſpreeckt.

WAt macher eenig volk ſpek, vlees, of hammen wenſchen,
Al dat maekt drabbig bloet, en onvermeuge menſchen,
Voor my ick weet een ſpys die ick al beter houw,
Die draegh ick in myn ſack, of in myn wijde mouw.
Koom let op myn bedrijf, 't en zyn geen ſlechte ſaken,
De kock dien ick gebruyck dat zyn myn eygen kaken,
Myn keucken is een pijp, een doos myn ſchapperae,
Die draegh ick altijt met waer dat ick henen gae:
Een blat is myn gebraet. Van hier, O grage monden,
De ſchoorſteen is myn neus, is dat niet wel gevonden?
En roock dat is myn dranck, wat pas ick op den wijn,
Ick kan oock ſonder hem geruſt en vrolick zyn.
'K en hoef aen geen ſervet myn handen af te vegen,
Een kleyntje wel gebruyckt dat is een grooten ſegen:
Wel laeckt my dien het luſt. Het is een ruſtigh man
Die met de minſte koſt hem vrolick maken kan.

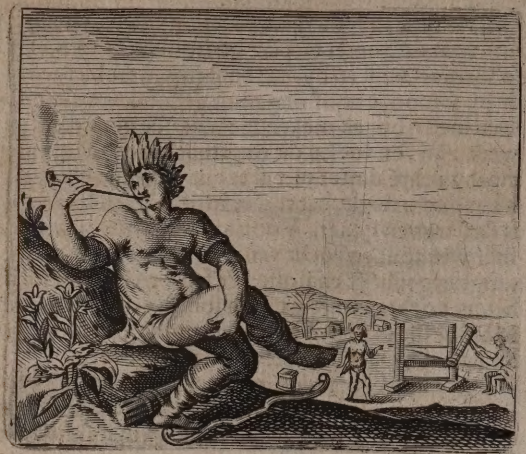

DEwijl wy nu van alderhande dranck geſproken hebben, ſoo en ſal niet ondienſtigh weſen, hier een weynigh by te voeghen van den Taback, die wy mede in onſe tale ſeggen te drincken, al iſt dat wy daer van geen vochtigheyt, maer alleen den rook af in trecken.

Taback heeft den naem van een Landtſchap van Weſt-Indien daer hy wel waſt, even gelijck de wortel *Cina*, ende *Mechoacan* heeft, beyde in de Apoteken bekent. Hy heeft mede den naem van **Nicotiaen**, na eenen *Nicotius*, die den ſelfden, Ambaſſadeur in Portugael zijnde, van daer aldereerſt in Vranckrijck bracht Anno 1560. ghelijck de Ridder en Admirael *Drake*, den ſelfden mede in Engelandt gebracht heeft ontrent het jaer 1564. Daer na is hy oock in Hollandt gekomen, alwaer met den ſelfden nu een ſtercken handel gedreven wert.

De Taback en is niet kout van aert, om dat hy den menſche ſlaperigh maeckt, gelijck *Dodonæus* eertijdts plagh te meenen, maer heet ende droogh, ghelijck hy daer na oock door reden ende ervarentheydt wel geoordeelt heeft, ende dat wel ontrent den derden graet, gelijk hy ook geſtelt wert van den Engelſchen ſchrijver *Edoard Done*, hoewel hier in wat verſchillen den Italiaenſchen *Cæſalpinus*, den Spaenſchen *Monardes*, ende den Françoyſchen *D' alechamps*, van welcke de twee laetſten niet verder en gaen in beyde de ghematigheden als in den tweeden graedt, de eerſte houdt hem wel voor droogh in den derden, maer alleen werm in den eerſten. Deſe hitte blijckt genoeg uyt de bijtende ſcherpigheyt, die men in den Taback ghewaer werdt, als oock door dien hy ſoo gheweldigh alle vochtigheydt en ſlijmerigheydt uyt het hooft treckt. Maer behalven deſe kracht, heeft hy noch een verdrooghende eygentheydt, ende den roock in 't lichaem komende (inſonderheydt in de gene, die hem ongewent zijn te drincken) werpt de maegh om, ende maeckt den buyck heel los, met groote ontroeringe van 't gheheele lichaem. Daerbeneffens wort hem noch ſonderlinge kracht tegens het vergif toe-geſchreven. Het is t'Antwerpen ghebeurt dat een ſnoepige kat een brock met rottekruyt toegeworpen was, die ſy in-ſlickende op ende neder ſpronck, ſoeckende den ſelfden uyt te braken, maer te vergheefs. De vrou ſulcks ſiende, maeckte den mont op re krijgen, ende ſtacker Taback met boter in, waer door de kat aen 't brake komende, te lijf bleef. Maer dit ſoude alleen op 't braken konnen geleyt werden. Dan vele verſekeren, dat hy wonder goedt is tegens het peſtilentiael fenijn. En my is van geloof-weerdige luyden verhaelt, dat ten tijde alſſer ſeer groote ſterfte te Londen in Enghelandt was, de Taback-huyſen heel bevrijt waren.

Het is aenmerckens weerdigh 't gene de ghemelte *Monardes* ſchrijft, dat de Indianen honger ende dorſt met den Taback verſlaen, op deſe maniere. Sy branden eenige ſchelpen van Rivier-ſlecken, die ſtootenſe fijn als kalck. Hier van ende van den Taback nemenſe even-veel, dat knaeuwenſe tot dat het ghelijck deegh aen malkanderen hanght, daer rollenſe ronde bollekens van, als erweten, dewelcke ſy in de ſchaduwe drooghen, ende wech leggen. Als ſy dan door eenighen boſſchen moeten reyſen daer te eten, noch te drincken en is, ſoo nemenſe al gaende een bolleken tuſſchen de lippen ende het onderſte van de tanden, ende de vochtigheydt daer van komende, ſlickenſe door: ende met dat middel konnenſe drie vier dagen ſonder de minſte flaeuwigheyt honger ende dorſt wederſtaen. De inwoonders van *Florida* doen het ſelfde met den roock van den Taback. Den ſelven drincken ſommighe ſlaven en arbeyders in Indien en Spaengjen, als ſy heel vermoeyt gewerckt zijn, ſo veel tot dat ſy ſuyſelende daer van in ſlaep vallen: en wacker werdende, is al haer vermoeytheyt over.

De Taback moet des morgens gedroncken werden, ende als de maegh ledigh is, niet van kinders ofte die ſwack van herſſenen zijn, ofte die een heete ende drooghe complexie hebben: maer van de gene die ſterck, kout ende vochtigh zijn, ende veel met ſinckingen gequelt werden. Indien evenwel ſoodanige hem te veel drincken, ſoo ſal hy in plaetſe van de fluymen op te brenghen, ende de herſſenen matelijck op te drooghen, het verteeren van de maegh beletten, (waer door vele raeuwe vochtigheden verweckt werden) de herſſenen ontſtellen, ende de fluymen in de borſt verharden. Soo heb ick onder andere een man in deſe Sadt geſien, die alle daegh gewent was inde twintigh pijpen te drincken, het welck hy ſoo langh dede, tot dat hy ſijnen adem niet meer halen en konde, en in de fluymen, die hy door geen middel op en konde brengen, ten leſten ſtickten.

De Taback wert van de Indianen gezaeyt en ver-

plant,

plant, gelijck by ons de Koole, daer na eer hy bloeyt, afgeſneden, de kleynſte bladeren, ſtelen, en knoppen in Spaenſche wijn, Malvaſey, ofte oock Iopen-bier geſoden met zout, en dan Anijs-zaedt, en Gember daer by gedaen. In dit uytgeperſt en afgegoten nat (van de Spaengjaerts *Caldo* ghenoemt) latenſe de grootſte bladeren warm ſtaen broeyen tot datſe geelachtigh werden, dan rijghen ſy ſe aen eenen dicken draet, ende hangenſe uyt de Son te droogen, en gedrooght zijnde rollen ſy deſelfde op, gelijck wy ſe hier te lande krijgen. Op deſelfde wijſe wert hedenſdaeghs de Taback gheoeffent by een koopman van Zeelandt, die jaerlijcx ontrent de vijf gemeten lants by Ter-Veer met Taback-zaet bezaeyt, en dat op de wijſe van de Indianen teelt, en nu veel jaren zijn koopmanſchap daer mede drijft.

Van Zout.

Het XXI. Capittel.

Het Zout is wonder nut, het moetet al bewaren,
Wie kander ſonder dat in verre landen varen?
Al wat den menſche voedt, al wat men ſuyvel hiet,
En deught of ſonder zout, of ſonder pekel niet.
Geen kock en kan beſtaen, geen meyt en weet te koken,
Soo haeſt als haer het zout of pekel heeft ontbroken;
En wie de tafel deckt, en zout daer op vergeet,
Die toont dat hy ſijn ampt in geenen deel en weet,
Zout dient ontrent het vleys, het dient ontrent de viſſen,
Dies kan men beter gout, als zout op aerden miſſen:
Maer hier en over-al ſoo dient de middel-maet,
Want als men dit vergeet, ſo wort het goede quaet.

WY hebben hier voor geſeyt, dat alle voedſel genomen werdt van dingen die leven hebben, als aerdt-gewas ende dieren; ende die geen leven hebben, als water ende zout. Ende alſo wy van 't water na d'ander voedſelen onder den Dranck ghehandelt hebben, ſo is het Zout alleen overigh, welckers nature wy in dit Capittel nu kortelijck ſullen uytleggen.

Hier te lande plagh eertijts geen zout in 't gebruyk te zijn, als dat ontrent de Zee uyt de aerde gegraven werde. Die aerde brandenſe tot aſſche, ende met werm water daer een loogh van makende, trocken daer ſeer wit ende blinckent zout uyt, het welck ſy **Zel** ofte **Zilt-zout** noemden. Deſe manier van zout maken ſagh ick noch onlangs te Ziericzee (het welck hier van groote neringh hadde) in eenighe oude ſchilderijen ſeer aerdigh uytghebeeldt. Daer na heeft het Spaenſch ende Franſch zout, 't welck hier te lande gebracht werde, het gegraven zout te niet gemaeckt. Ick heb geſien in *Languedoc*, een Provintie hoogh in Vranckrijck, ontrent de ſtadt *Montpellier*, dat ſy 't Zee-water wat diep in laten vloeyen, 't welkſe ronts-om met een leegen rant aerde beſetten, en als 't ſelve door de Son uytgewaeſſemt heeft, het zout met aerde gemenght opſcheppen, ende ſoo gelijck tot eenen heelen bergh vergaderen. Nu hebben wy hier te lande, ende in ſonderheydt ontrent deſe ſtadt Dordrecht, de Zout-keeten, in de welcke het bruyn en grof zout uyt Spaengjen, en Vranckrijck met Zee-water (waer door den hoop vermeerdert) gekoockt, en alſoo tot geheel wit en goet zout gebracht wert.

Van alle oude tijden is ghelooft, dat het zout het noodighſte was, dat in de Spijſe gedaen werde, ende dat wy ſonder het ſelve niet en konden leven. *Plin.* 31.7. En noch hedenſdaeghs en wert niet een tafel gedeckt ſonder zout: ſoo dat de dienſtmaeght, die dat verſuymt, gemeenlijck geſeyt wert geen maeght te zijn: het welck haer niet aengenaem zijnde, wel ſorge draeght, om het zout eerſt op te ſetten. Het is eertijts in ſoo groote achtinghe gheweeſt, datſe met zout, in plaetſe van Wieroock, plegen haer offerhande te doen. Waer van noch tot deſen tijt gekomen is, datmen 't voor ongeluck rekent, als het zout-vat over tafel komt te ſtorten, als of de tafel daer mede ontheylight was.

De groote nootſakelijckheyt van het zout, bevinden wy alle daegh: ende ſonder het ſelve en ſoude niet alleen de koſt onſmakelijck zijn, maer gheheel bederven. Het is de alderbeſte ſauce, en een ſauce voor alle ſaucen, ghelijck *Plutarchus* ſeydt 5. *Simp.* 8. Voorwaer het gene in de oogen de groenigheydt is, in de ooren een accoort van ſtemmen, in den reuck de lieffelijckheydt, en de ſachte wermte in 't gevoelen, het ſelve doet het Zout met ſijnen aengenamen geur aen den ſmaeck. Want het houdt hem ſoo onder de ſaucen, dat al iſt, dat de ſoete ſubtijlder ende volkomender den ſmaeck beweghen, evenwel voor een yeder ſoo aengenaem niet en zijn, noch oock by ver-

verſcheide ſpijſe ſo niet gemengt konnē werden ſonder walging,als de gene,die vā 't zout deelachtig zijn, dewijl zout alleen gemeenſchap heeft met alderhande ſmaken. En ſchoon onder deſelve ſo ontallijk onderſcheyt is, alſſer in al d'ander ſinnen kan gevonden werden, ſo maeckt het evenwel in alderhande ſaucen een aengename proportie en over-een-ſtemminghe. Daerom ſeyde de Philoſooph *Plato* ſeer wel, dat de Cocks volkome meeſter van de ſpijſe zijn, gelijck de Sang-meeſters letten op den toon vande verſcheyde ſtemmen,en hoe die beſt 'tgehoor bevallen,ſy ook ſo acht namen op de verſcheyde ſmaken, tot een goedt accoort, en een aengename lieffelijkheyt te brengen. 't Is nodig dat al de ſinnen niet alleen met een maegſchap en oorſpronck over-een-komen,maer ook een gelijckformigheydt onder malkander hebben. Want gelijk in een ronde circkel, hoe de linien verder van 't middel-punt afghetrocken werden, hoeſe verder van malkander wijken,nochtans haer evenheyt,of gelijkheyt die ſy onder malkander hebbē,daerom niet verlieſen: even-eens de ſinnen,die van een gemeene fonteyn af-vloeyen,al iſt datſe door verſcheyde dienſten geſcheyden, en in beſondere ampten verdeelt zijn, ſo verſtaenſe niettemin malkander door een ghemeene gelijkheyt en over-een-ſtemming.So gaet het inſonderheyt met de ſmaken,al iſt dat haer kanten en uitſteekſels ſeer ver van malkander wijcken, zo werden ſy evenwel van 't zout door een aengename over-een-ſtemming tot accoort,en een lieffelijcke ſmaeck gebracht.Waer uyt merckelijk blijkt,de deugt van 't zout,die zo groot is,dat het zelfde ook door het ſtadig gebruyk nimmer tegen valt. Welckers treffelijkheyt noch elders blijckt. Want alſoo de ſmaken haer woon-plaets hebben inde vochtigheyt,gelijk de reuken in droogte, zo wert nootzakelijk die ſmaek,boven alle andere geſtelt,die de meeſte vochtigheyt om te proeven de tong en gehemelt kan aenbrengen.Dewijl dan de zoutigheyt dat meeſt doet,gelijkmen uyt wat zout onder de tong geleyt,gewaer wert: waerom zalmen dan 't zout,als een geſtadige voort-ſetter en leytſman van den ſmaeck,eerſt op tafel laten ſetten? Derhalven iſt niet vreemt, dat vele hier te lande de Kaes in 't leſt eten om de maeg te ſluyten,en in't beginſel van de maeltijt wat zout,dat zy de ſleutel van de maeg noemen,gebruyken,om t'openen,en tot appetijt te verwecken.Maer d'Oude hebben 't zout niet alleen voor een ſauce, en om luſt tot eten te maken, gebruykt,maer ook voor toe-ſpijze genut, ('t welck noch onder gemeene luyden gebruykelijk is,alſſe yet willen gelijck als met eede beveſtigen, datſe daer op zout en broot eten) en daerom werde *Ceres* en *Neptunus* in eenen tempel ghe-eert, gelijck in *Plutarcho* 4. *Symp.*4. te lezen is.

Maer dit was,gelijk 't noch is,alleen koſt voor ſlechte luyden,hoewel ook de rijkſte het zout niet miſſen konnen. 't Verwekt d'appetijt,en doet de Spijs wel ſmaken, zuyvert de maeg van alle ſlijm,ja maekt een wacker verſtant,en vet lichaem. *Apollonius* diſcipel van *Herophilus*, een der grootſte Medicijns, verboodt de magere luyden de ſoetigheydt, maer geboodt zoute ſpijze te gebruycken, om dat diens dunnigheydt van deelen 't voedſel lichtelijck door de kleyne aderkens ſou voeren,gelijk *Plutarchus* verhaelt 4. *Symp.* 4. Zout maekt niet alleen 't lichaem vetter,maer wert ook gehouden onder de dingen, die de vruchtbaerheyt vermeerderen. De heel vette, en ſwaerlijvige vrouwen, die gemeenlijk onvruchtbaer zijn, werden door matig gebruyck van Zout vruchtbaer. Want het ſuyvert en verdrooght alle overtollige vochtigheydt des lijfs-moeders, ſo dat de verglaeſtheyt (gelijckſe dat noemen) daer door vergaet, en ſy in een ſuyvere en drooge lijf-moeder daer na beter ontfangen. Dat het in de mans de lenden ook wacker maekt, bevintmen genoeg aen de gene,die gewoon zijn veel zoute koſt te gebruykē. Daerom placht men de Spring-henſten, die te traegh in 't werck waren,zout onder haer voet te geven: ende de honden oock zout vleeſch voor te werpen, om haer te ritſiger te maken. Dit is de oorſaeck, dat de Poëten verçieren, dat *Venus* uyt de zee geboren was: als oock,dat de Prieſters van Egypten die kuyſheyt beloofden,haer veel van 't zout onthielden, zo datſe oock ongezouten broot aten: om dat het zout door zijn warmte en ſcherpigheydt de luſt tot byſlapen ontſteekt,als *Plutarchus* getuygt 5. *Symp.* 10. of ook gelijck hy in ſijn Boeck van *Iſis* en *Oſiris* ſchrijft, om dat het zout appetijt verweckende, de Prieſteren tot gulſigheydt en dronckenſchap mocht brengen. Maer met deſe ſuperſtitie en hebbenſe haer geſontheyt geen voordeel gedaen.

Het zout maeckt niet alleen alderhande ſpijſe aengenaem en ſmakelijck, maer kan oock lange tijt van de bederving bewaren, Gelijckmen ſiet aen geſprenght vleeſch, en gezoute viſch. Want het verdrijft en verteert d'overtolligheyt, ende heeft een packende ende toetreckende kracht. Derhalven drooge dingen, ſoſe met veel zout beſprenght werden, zijn onbequaem tot ſpijſe: gelijck of yemant een haes in 't zout wou bewaren, die ſou veel te droogh, ende niet eetbaer zijn. Maer Speck wordt door de peeckel veel beter. Het welck oock van andere ſpijſe verſtaen moet werden. Want hoe vleeſch ofte viſch ſlijmeriger en vochtiger is, hoe het bequamer valt om het zout te vatten, en daer door te verbeteren. Daerom en dient in de Somer het zout ſo veel niet gebeſight als des winters. Daerbeneffens in koude landen, in vochtige, vette, en ſwaerlijvige menſchen, is het bequamer. Want in de gene, die veel gals, ofte heet van naturen zijn, doet het, te veel ghenomen, groote ſchade: in de ſchrale en magere verbrant het en verdrooght het door ſijn ſcherpe hitte 't bloet en d'ander humeuren. Vorder ſeggen de Arabiſche Medicijns, dat veel zout het gheſicht verduyſtert, het zaedt verteert, juckte, en ſchorft veroorſaeckt. Indien yemandt alle daegh nuchteren een weynigh zouts onder de tonge houdt, tot dat het ſmelt, die en ſal met geen bedorven tanden gequelt zijn. Vele gelooven, dat den adem van de gene, die geen zout en eten, een vierighen aert krijght: ende dat daerom de Ioden een ſtinckenden adem hebben. Die de hiſtorie van de nieuwe Wereldt beſchrijven, vertellen dat de Swarte met Zout haer gheſontheydt bewaren, ende het ſelve by-na teghen gout op-wegen.

HET VIERDE BOECK VAN DE BEWEGINGE ENDE RUSTE DES LICHAEMS, SLAPEN ENDE WAKEN, AF-SETTEN ENDE BEHOUDEN.

Van de Beweginge ende Ruſte des Lichaems.

Het eerſte Capittel.

EEn die geſontheyt wenſcht die moet hem ſtaeg bewegen,
Dat is den rechten gront van ſoo gewenſten zegen;
Speelt jonckheyt met den tol, of met den harden bal,
Of jaeght een vluchtigh wildt in eenigh luſtigh dal:
Of roeyt een ſchuytjen voort, of rijt op ſnelle paerden,
Of opent met de ſpae d en boeſem van de aerden
Ter eeren van den Hof, op hope van de vrucht,
So tijdt het bleeck geſpuys, de ſieckten, op de vlucht:
Soo wert het innigh vier, de gronden van het leven,
Verwackert, fris gemaeckt, en uyt den ſlaep gedreven,
So wort het lichaem ſterck, en al de binne kracht
Indien het ſomtijts ſlaeut, in beter ſtant gebracht.
Wel, vrienden, repje dan: Want ſtil en ledigh weſen
En wert noyt, door de kunſt, de menſchen aengepreſen:
Het water als het ruſt, dat wort in korten vuyl,
En van een klare beeck ontſtaet een modder-kuyl.

DE Beweginge ende Ruſte des Lichaems, ofte Arbeyt en Ledigheyt, en hebben mede gheen kleyne kracht om het Lichaem in Geſontheyt te onderhouden.

De Beweginghe doet inſonderheydt het Lichaem driederhande voordeel. Ten eerſten, maeckt het al de leden door het onderlingh vrijven vaſter en ſtijver. Ten tweeden, vermeerdert het de natuerlijke warmte. Ten derden, roert en beweeght het de gheeſten. Wt dewelcke wederom ander voordeel ſpruyt, te weten, zodanige geſtaltenis des lichaems, die niet lichtelijck van eenige uytwendige oorſaken beſchadight en kan werden, en die geheel bequaem is tot alderhande actien en wercken. Door de vermeerderingh van de warmte werdt het lichaem oock beter gevoedet: ende door het bewegen van de geeſten, werden de dampen en de vuyligheyt door de gaetjens van de huyt uyt-gejaeght.

Met den naem van Bewegingen des lichaems verſtaen wy alderhande arbeyt en oeffeninge, ghelijck wandelen, loopen, ſpringen, rijden, varen, en diergelijcken. Tegen malkanderen te loopen is een oeffeninge onder ghemeene lieden, en daerom prijſt *Cæſar* in 't eerſte Boeck van de Franſche oorlogen de Soldaten van *Arioviſtus*, dat ſy haer houdende aen de mane der peerden, met dezelve voortliepen. Maer onder alle de Beweginge heeft elcke ſijn beſondere kracht, en oeffent oock beſondere leden. Met wandelen en loopen werden de beenen meeſt beweegt: met ſchermen en roeyen meeſt de armen, ende bovenſte leden. Singen, roepen, overluyt leſen, oeffent inſonderheyt de borſt en keel. Maer al het lichaem wert bequamelijck gheoeffent door het ſpel van den kleynen bal: welke oeffeninge daerom tot bewaringe der Geſontheyt ſeer gepreſen wert van *Galenus*, die een gheheel Boeck van het ſpelen met den kleynen bal gheſchreven heeft. Maer dat ſpel en is het eygen niet, dat nu in de Kaets-baen met het racket geſpeelt wert. Want in het oude plegen ſy veel met malkanderen te worſtelen, en dē eenen den anderen by den hals te grijpen, 't welk tegenwoordigh in onſe kaets-banen niet gebruyckelijk en is. Dan ick heb geſien te Florençen in Italien dit noch gebruycken in een out ſpel, datſe *la Caccia* noemen, en werde aldaer Anno 1616 geſpeelt voor twee Cardinalen, *Ubaldini* ende *de Medici*, den Hertogh, de Hertoginne, ende het gantſche Hof, na de bruyloft van den Hertogh van Mantua, met des Hertochs van Florencen ſuſter. Het welck evenwel niet en gheſchieden met een kleynen bal, maer met een grooten ballon, die door twee partyen (elck beſtont uyt twaelf Edelluyden, van d'eene was des Hertoghs oudtſte ſoon, tegenwoordigh Hertogh, van d'ander ſijn tweede broeder, Don *Lorenſo de Medici*) in gout en ſilver-laken gekleet, over malkanders palen gheſlagen werde. Onder Princen, ende groote Heeren is de jacht ſeer gebruyckelijck, ende die oeffeningh werdt voor ſeer geſont ghehouden by *Xenophon*, in ſijn Boeck dat hy van de jacht beſchreven heeft. Hier komt by het te paert rijden ende voltigeren, ofte op het paert te ſpringhen, het welck de leden hardt ende ſterck maeckt, als oock alderhande harde ende ſtercke oeffeninge: ghelijck een ſwacke het Lichaem verſacht, ende verſwackt. Alſoo maeckt een haeſtige beweginge het Lichaem vaſt en dun: en een langhſame vermeerdert en opent het vleeſch. Maer dit is al te ſamen te verſtaen van matelijcke oeffeninge. Want die te veel is en boven de kerf gaet, verſtroyt de gheeſten, ende verteert de krachten van de vaſte deelen, en verkout het gantſche lichaem, verſpreyt de kracht van ſpieren, zenuwen en banden: ſpant ſomtijts de vlieſen zo ſeer, datſe ſcheuringh veroorſaeckt: beroert het ingewant met ſulcken gewelt, dat de aderen open barſten, waer uyt bloet ſpouwen, bloedigh water maken, pleuris, ende diergelijcke ſieckten ontſtaen. So dat nootſakelijck op den Arbeyt de Ruſte moet volghen. *Ovid.* 1. *de Ponto* 5.

Met ruſten is de geeſt en oock het lijf gepaſt,
En beyde die vergaen door al te ſtagen laſt.

Vorders de Ruſt en veel Stilte, ofte het langh opſchorten van oeffeninge, gelijck daer is onder de luyaerts, maeckt de geeſten traegh, benaut de natuerlijcke warmte, en maeckt het gantſche lichaem loom en onluſtigh. Hier op volght raeuwigheyt, verſtoppinge, veel overtolligheyt, het welck oorſaken zijn van alderhande Sieckten. *Ovid.* 1. *de Ponto* 6.

Wanneer het water ſtille ſtaet,
Wanneer de menſche ledigh gaet,
Wanneer het yſer ruſten moet,
Niet een van drie en blijfter goet.

A.R.I S T.

ARIST. 1.Probl. xlvii.

Cur cibum minuere, laborum autem agere ſalubre eſt? An quia cauſſam ægrotandi excrementorum habet nimietas, quæ tunc certè exultat, cum aut cibus ſupereſt, aut labor deeſt?

Van Slapen en Waken.

Het II. Capittel.

HOe kort is onſe vreught en van hoe weynigh uren!
Al wat men blydſchap hiet en kan niet lange duren;
Te midden in het ſpel of in een blijde feeſt
Daer ſiet men menighmael een lichaem ſonder geeſt.
Gaet kieſt tot u vermaeck het puyckje van de luſten,
Ten is als geenen tijt; de ſinnen willen ruſten:
Geſelſchap, ſoete wijn, geſangh en ſnaren-ſpel,
Een nacht-waeck ſonder meer verkeertet in gequel.
O ſlaep, ghy zijt een ſalf voor alle droeve ſaken,
Ghy kondt de ſinnen nieu en weder luſtigh maken:
Ghy, ſijght dan over ons wanneer het licht vergaet,
Maer des al niet-te-min ſoo doet het in de maet:
Te veel in ruſte zijn, en al te langh te waken,
Dat kan ons allebey onnut en deuſigh maken.
Geſellen met een woort, de maet gelt over-al,
En waermen die vergeet daer baertet ongeval.

GElijck in de krachten, ſo volght oock de Beweginge en Ruſte naeſt in ordre het Slapen en Waken: dewijl de Slaep niet anders en is, als de ruſte van de Sinnen, en het waken de Oeffeninghe van dezelve. De Ziele gebruyckt tot uyt-voeringe van haer wercken, den dienſt van de gheeſten: ende derhalven werden in't waken de geeſten van binnen na de buyten-inſtrumenten der ſinnen gedreven. So dat het matigh waken de geeſten, ende ſinnen opweckt ende rapper maeckt, de geeſten ende warmte door al het lichaem verſpreyt, de verdeelinge van het voedtſel helpt, en het uytwerpen van de vuyligheydt bevordert. Maer Waken, dat onmatigh is, verſtroyt en verteert de geeſten, en verdrooght het geheele lichaem, inſonderheydt de herſſenen, vermeerdert en ontſteeckt de gal, en is dickwils oorſaeck van koorts, en andere heete ſieckten: en als ten leſten de warmte vervlogen is, van koude.

Attenuant juvenum vigilatæ corpora noctes.

Na het Waken komt de Slaep. Want alzo door den arbeyt van den dagh de menſche vermoeyt wert, en de krachten vergaen, ende door het gheſtadigh wercken van de ſinnen de geeſten vervliegen, zoo is de Slaep ons ghegeven als een remedie voor de vermoeytheyt. Want de matige Slaep doet den Menſche veel goets. De vermoeyde krachten werden als dan verquickt ende herſtelt; de geeſten die door den daeghſen arbeydt vervlogen waren, werden dan weder gemaeckt, ende de natuerlijcke warmte wert na binnen getrocken, ende daerom zijn de ſlapende van buyten koelder, gelijck *Ariſtoteles* ſeydt, en hebben meer deckſel van doen als de ghene die waken. Hier door geſchiet de teringe des voedtſels, ende der raeuwe humeuren in't gheheele lichaem beter: ende in alle deelen, inſonderheyt het ingewant, werdt in den Slaep goet voedtſel gemaeckt, ende het lichaem ſachtjens vervochtight, zo dat, gelijck *Hippocrates* ſchrijft *6. Epid. 5.* de Slaep voor het ingewant ſpijſe is, ende wy ghemeenlijck ſegghen, dat de Slaep zoo wel voedt als het eten. Want uyt de Spijſe, die door den Slaep wel verteert is, wert beter ende overvloediger bloet: het bloet vermeerdert zijnde, vermeerdert de warmte, ende alzo wert het gantſche lichaem wel ghevoedt en geſterckt. Door den Slaep werdt de ſorge wech-genomen, de gramſchap geſtilt, ende het gemoedt geruſt geſtelt. *Tibull. 3. Eleg. 4.*

De Slaep-godt is gheweldigh ſoet,
Hy doet de krancke ſinnen goet.

Dezelfde houdt alle loſingen tegen, behalven van het ſweet. Maer de ſlaep is inſonderheydt dienſtigh voor oude luyden, en daer is naulijcks yet, dat de droogheyt van den ouderdom zo vervochtigen kan, als de Slaep. En dit voordeel en genieten niet alleen de gheſonde, maer oock de ſiecke: alzoo door den Slaep de krachten toenemen, het voedſel verteert, en de overtolligheyt geſcheyden, en de pijnelijckheydt geſtilt wert. Maer onmatige Slaep is het lichaem ſeer ſchadelijck, verduyſtert ende vertraeght de geeſten, maeckt een dom ende bot verſtant, en door vergaderingh van raeuwe humeuren, ende inhouden van overtollige, ſoo verſtolpt hy de natuerlijcke warmte, gelijck een vuur dat geen lucht en heeft.

Van Af-ſetten, en Behouden, ofte van het loſen des Camergancks, Waters, en andere overtolligheyts, als oock van het By-ſlapen.

Het III. Capittel.

HOe nietigh is het vleeſch, hoe veerdigh om te ſterven!
Een wint te ſeer geperſt die kan een menſch bederven:
Het water in de blaes dat brenght hem in den noot,
En ick en weet niet wat dat brenght hem aen de doot.
Doet wat natuer vereyſcht, het ſal u konnen baten,
Wat pooght om uyt te zijn dient uyt te zijn gelaten:
Men geeft noch wat verdrags ſchoon datmen honger lijt,
Maer alſſer afgangh perſt dan ſchaedt de minſte tijt.

INdiender eenige Spijſe te vinden was, die gheheel in de ſelfſtendigheydt van ons lichaem konde verandert werden, zo en ſouder geen overſchot blijven, Maer alzo alle ſpijze eenige ongelijckheyt heeft met ons Lichaem, zo moeter nootſakelijck yet van overſchieten dat aen ons Lichaem niet ghehecht en kan werden. De grove en onſuyvere koſt laet veel overtolligheyt, de ſuyvere weynigh: maer meeſtendeel gaet het derdepart, ofte wat meerder van onderen af: en ontrent het derdepart gedijet tot voedſel, het overige gaet tot ander vuyligheyt, ſlijm, water, gal, ſweet, roockachtige dampen, &c.

Dewijl dan de Spijze om de ongelijckheydt, dieſe met ons lichaem heeft, niet alteſamen in goet voedtſel en kan veranderen: So is noodigh, dat het quaet van het goede gheſcheyden, ende het een behouden, ende het ander gelooſt wert. Als ſulcks na behooren geſchiet, zoo wert het lichaem in natuerlijcken ſtant onderhouden: maer indien 't gene ingehouden moet werden, af-ſchiet, ende dat ghelooſt dient, in het lichaem blijft, als dan komt de Geſontheyt een grooten af-breuck te lijden.

Maer gelijcker verſcheyde kokingen, ofte teringen in 't lichaem zijn, te weten, de eerſte in de Maegh, de tweede in de Lever, de derde in elck van de leden: zoo werter oock verſcheyden overſchot vergadert, als kamerganck, water, gal, melancholy, drooghe ende dampige vuyligheydt, die de huyt uyt-werpt, ende waer van de hemden vuyl werden, ende dickwils het ſweet, dewelcke alteſamen uyt de algemeene verteringhen voort-komen, ende boven deſe noch eenighe die de beſondere verteringhe van de leden voortbrengen, gelijck die uyt de herſſenen door neus en mont dickwils geloſt werden. Deze dan indienſe wel af-ſchiet, en doen niet weynigh tot de bewaringe der Geſontheyt: maer indienſe ofte op-ghehouden, ofte ontijdigh afghedreven werden, zo komenſe dezelve te veranderen.

Den af-treck, ofte het overſchot van de Maegh ende dermen, indien het niet t'ſijner tijt af en ſchiet, (dat is voor ſobere luyden eens daegs voor den eten, ende voor de ghene, die wat veel eten, tweemael) belet het teren; alzoo daer van quade dampen in de maegh ende by-leggende deelen opſtijgen. Sulcks beſchadight oock voornamelijck een ſwack hooft, ende valt mede d'andere deelen moeyelijck, verweckt winden, krimpinge in de dermen, ende dierghelijcke quellingen. So verhaelt *Alexander Benedictus* 19. *de cur. morb.* 36. van een vrou die in d'eene zijde gheraeckt was, ende in een geheele maent geen af-treck en hadde, datſe daer van uytermaten opſwol. Ende een voornaem Magiſtraet van deſe Stad Dordrecht, na dat hy een wijl gheſeten hadde op een winderigh ſecreet, bevoelden hem niet wel, ende en konde door geenderhande middel gebracht werden, om ter ſtoel te gaen, zoo dat hy daer van op den ſevenden dagh quam te ſterven. Het zelve is mede in korter dagen te Middelborgh aen een jonge dochter gebeurt. Siet *Schenckium* 3. *Obſ.* 275.

Den Buyck-loop ofte Loſlijvigheydt is dickwils geſonder als ongeſonder, te weten, wanneer de Nature voelende in de Maegh een beginſel van verdervinge der humeuren, haer terſtont ontlaſt, ofte oock door haer kracht de quade humeuren uyt andere partijen af-drijft, ende alzoo dickwils de oorſaken van vele ſieckten voorkomt: maer wanneer ſulcks veel en langh aenhoudt (want als de nature wel werckt, ende den buyck van zelfs weeck is, zoo en duert die loop niet langh, en de Nature haer ontlaſt hebbende houdt terſtont op) zoo werdt het Lichaem nootſakelijck van ſijn voedſel verſteken, ende begint heel af te gaen, de krachten verminderen, en de dermen werden daer door verſwack, en af-geſchrapt. Waer uyt Perſingh, Bloedtganck, en diergelijcke qualen voort-komen.

Op dezelfde maniere als het Water op ſijn behoorlijcke tijt gelooſt werdt, dat is het Lichaem nut ende dienſtigh: maer indien het te haeſtigh afghedreven, ende inſonderheydt te langh op-ghehouden wert, zo en verweckt het geen kleyne ſchade. Want ſulcks en beſwaert niet alleen de blaes ende de naburige deelen: maer vervult en ſpant de blaes dickwils oock zoo ſeer, datſe daerna haerſelven niet toetrecken, ofte het water uyt-drijven en kan, (welcke oorſaeck *Galenus* wel ſtelt 6. *loc. aff.* 4. hoewel het van *Farnelius* beriſpt wert, 6. *Pathol.* 13. gelijck ick in 't Steen-ſtuck breeder met redenen, en ervarentheydt, uyt de Anatomie zelve bewijſe) waer uyt dickwils een ontſtekinghe in de blaes komt, ja de ervarentheydt leert, dat door ontijdige beſchaemtheydt in maeltijden ende gheſelſchappen het water zoo langh op-gehouden is, dat het de doot veroorſaeckt heeft. Ick en kan niet na-laten, een exempel hier by te brengen, het welck my mede-ghedeelt heeft in 't leſte jaer ſijns levens mijn weerde Neve, de Heere *Gerard van der Laan* zaliger, Borgermeeſter van Haerlem. Deze ſchrijft van ſijn Oom *Nicolaes van der Laan*, mede Borghermeeſter, dat als hy te Delft, zijnde Landt-raed ende gheheymen Raedt van ſijn Excellentie, ghenoot was ter maeltijdt by den Grave van Hohenloo, ende aldaer boven ſijn vermogen tot drincken gedwongen werde, zoo langhe ſijn water op-hiel, om andere niet op te doen ſtaen, dat hy daerna door geenderhande middelen gebracht en konde werden om water te maken: ende dat hy van pijne te bedde geworpen zijnde, daer by de ſprou en ontſtekinge in 't aenſicht krijgende, alſo ſijn leven eyndighde.

Geen minder perijckel konnen de Winden veroorſaken. Het welck de Keyſer Claudius beweeghde, om een Wet te maken, waer by yemant oock in maeltijden, het welck te voren ongheoorloft was,

ſoude

oude vermoghen een wint te laten : want hem was aengedient, datter yemant met groot perijckel een wint uyt ſchaemte ingehouden hadde, ghelijck *Suetonius* verhaelt in ſijn leven. Daerom ſeyden de Stoiſche Philoſophen, (*Cic.* 9. *Ep. ad Fam.*22.) dat de winden ſo vry behooren te weſen als het riſpen. En onſen *Eraſmus* ſchrijft dat de gene, die uyt ſchaemte een wint inhouden, meer letten op de beleeftheydt, als op de geſontheyt : en raet als ſulcx in geſelſchap yemant overkomt, den ſelfden met een gemaeckten hoeſt te bedecken.

Qui veut vivre longuement,
Doit donner le cul au vent.

Wilje langh en luſtigh leven,
Aen den eers dient wint gegeven.

Dan ghelijck wy van den Camerganck ende het water geſeydt hebben, dat het te veel af-ſchieten ſo veel quaedt doet, als het ophouden, ſoo gaet het oock met de winden. Doctor *Fernelius* ſchrijft 6. *Pathol.* 10. dat hy in vele, die geſtadigh gewent waren de winden op te houden, na haer doodt bevonden heeft dat den derm *Colon*, ſoo wijdt als een arm uytgereckt was : ende andere ghekent heeft, die de winden van onderen in de Maegh op-ſteghen, ſoo datſe meer riſpen als woorden uyt-brachten. De Heere van *Montaigne* verhaelt 1. *des Eſſais* 20. een notabel exempel van een, die veertigh jaren gheduerighlijck winden looſden, tot dat hy ten leſten al vijſtende ſterf. Soo ſchrijft de Oudt-vader *Auguſtinus* van een, die ſoo veel winden liet, als hy begeerde ; ende *Lodewyck Vives* voeghter in ſijn uytlegginge een exempel by van ſijnen tijdt, van een die op de maet winden konde laten. Diergelijcke heb ick geſien te Florençen in een NederlantsSchilder, die boven door de mondt de lucht in-halende niet alleen ontallijcke winden en allerley geluyt en liet, maer oock alderhande liedekens ſoo perfect wiſt na te bootſen, datmen de wijſe daer van lichtelijck konde verſtaen.

Het gene nu verhaelt is, heeft mede plaets in ander vuyligheyt. Want dit is een gemeene wet der naturen, dat de vuyligheydt moet uytgeworpen werden, op dat het lichaem een ſuyver voedtſel krijghe. Als ſulcx geſchiet, ſo verteert de ſpijſe, het lichaem blijft wel gedaen, en wert fris en geſont gehouden. Maer als die ingehouden werdt, ſoo vervuylt het voedſel, waer uyt verſcheyden ſieckten ſpruyten.

Ten leſten behoort tot het af-drijven ende behouden mede het byſlapen, in 't welck het zaet af-ſchiet. Want al is het ſelve eygentlijck geen vuyligheyt, ſo is het evenwel overſchot van de derde teringhe, ende moet daerom oock geſtelt werden onder de dingen die af-ſchieten of binnen blijven, alſo het zaedt, ghelijck *Hippocrates* betuyght, van den gantſchen lijve en alle de deelen af-ſchiet. En dewijl het af-ſchieten en behouden van het zaet, groote veranderingh in de Geſontheyt kan maken, ſo is billick, dat alhier mede van het byſlapen gehandelt wert.

Alle dieren is van naturen gegeven een begeerte tot verſamelingh, en een groote genuchte in het telen, om datſe dat werck geerne zouden by de handt nemen, en alſo voort-ſetten. En ſulcx matelijck ende na behooren geſchiedende, is den Lichaem nut ende gheſont. Hoewel dat de wijſe *Epicurus* meer op de ſedigheydt als de geſontheydt ſiende, zeggen dorſt, datter geen byſlapen dienſtigh en was, volgende daer in miſſchien den Philoſooph *Pythagoras*, dewelcke gevraeght zijnde, wanneer men by een vrou behoorden te komen. gaf voor antwoort, als ghy ſwacker wilt werden. Daer men nochtans ſiet, dat de mans en vrouwen, inſonderheydt weduwen, het zaedt te langh opgehouden zijnde, 't gantſche lichaem ſwaer en loom maeckt : ende metter tijdt komende te bederven, ſware accidenten, als op-ſtijgingh van de Moeder in de Vrouwen, ende dierghelijcke mede in de Mans verweckt. Soo dat *Ariſtoteles* onghelijck heeft, als hy ontkent, dat man, noch vrou niet ſieck en werden, ofte en ſterven door het ophouden van 't zaet. Een ander Philoſooph *Diogenes* verſtont dat wel anders, gelijck *Galenus* in een onbeſchaemt exempel van hem verhaelt 6. *loc. aff.* 5. Ende *Ariſtoteles* ſelve maeckt gewagh 4. *Probl.* 30. van verſcheyde ſieckten die de Mans door onthoudinge over-komen. Wy leſen van een ſeer geleert Spaengjaert *Michiel Verinus*, dat hy hier van ſieck zijnde, niet en konde beweeght werden tot het byſlapen, en dat hy daer over quam te ſterven.

Ne ſe pollueret, maluit ille mori.

Een ander Biſſchop had daer geen ſin in, dewelcke als hy door raet van den Doctor, ende ſijn vrienden, deſe remedie tot geneſinge gebruyckt hadde, en daer na ſchreyende, van ſijn vrienden, die meenden dat ſulcx quam uyt berou van de ſonde, getrooſt werde, ſo gaf hy haer tot antwoort, dat hy niet en ſchreyde om de ſonde, maer om dat hy niet eerder begonnen hadde, gelijck verhaelt wert by *Fulg. in l. fi. ultra. fi. ff. de pict. act.* So dat het wel ſwaer te begrijpen is, hoe ſtercke en gheſonde luyden haer kuys ende eerlijck konnen houden ſonder quetſinge van haer gheſontheydt. Seer wel ſeyde de Paus *Pius* de Tweede, dat om ghewichtighe reden den Houwelijcken-ſtaet de Prieſters benomen was ; maer dat hy om grooter reden haer wederom behoorde toeghelaten te werden. Want het is meer als ſeker, datſe allegader niet en konnen zijn als de vrome Kardinael *Bellarminus*. Dewelcke, als hy yet hoorde of las de Houwelijckſche ſaken betreffende, was altijts genootſaeckt een ander te vragen, wat ſulcke woorden beteyckende,

waer in hy ſoo onwetende was, als in de ſake ſelve, gelijck onlanghs in ſijn leven beſchreven is van een Ieſuijt *Fuligatio*,en is uyt ſijn Italiaens in Latijn overgeſet, en t'Antwerpen gedruckt Anno 1633.

Wy ſien by de Poëten, hoe mildelijck datſe een deel van haer jaren geven aen de gene, dieſe beminnen. Sy gevenſe, ſeyt *Seneca* 6. van de weldaden 25. en ſy en wetent niet: en ſy gevenſe ſoo, datſe haer af-gaen, ſonder aen haer Lieven te vermeerderen. De Pertrijs, ſeyt *Plutarchus*, werdt van dit ſpel vet. Maer het gaet met ons gheheel anders. Soo dat wel waer-genomen dient de leſſe van *Celſus* uyt het eerſte boeck en Capittel aldus in rijm geſtelt:

Een ſacht, een reyn een vrolijck bedt,
Daer voor men twee paer ſchoenen ſet,
Dat is de menſch een nutte ſaeck,
En kan hem dienen tot vermaeck,
Indien hy na den regel gaet,
En houdt de gulde middelmaet:
Maer die, met luſten opgevat,
Spilt al te ruym zijn dierbaer nat,
Diens rijck en kan niet lange ſtaen,
Maer ſal in korten ondergaen;
Want als de luſt te dertel ſpeelt,
De geeſt, en oock het lichaem queelt,
En zijdje ſwacker alsje plaght
Eer datje by een vrouwe laght,
Soo leght u ſaken beter aen;
Want, vrient, ghy hebt te veel gedaen.
Weeſt daerom hier en over-al
Niet al te wijs, niet al te mal.

Want die in dit werck onmatigh en al te driftigh zijn, verdrijven de natuerlijcke wermte, verkouwen en verſwacken haer gantſche Lichaem, vergaderen veel raeuwigheydt, beſchadigen de ſenuwen, maken haer lichaem vol gicht, en lammigheyt,en veroorſaken een ſwackheyt in verſtant en ſinnen: ja dickwils (daer van wy hier en elders exempelen hebben) de doot ſelve.

Het zaet is dierbaer nat; laet vry een ader ſteken,
Oock veel gelaten bloets en ſal u geenſins breken,
Of ſo veel hinders doen, als hier een drop alleen;
Want vocht dat menſchen teelt is hondert tegen een.
Het fijnſte levens ſap, het beſte van de leden,
Wort in een korten ſtont door luſten af-gereden:
Al watter overblijft en is maer enckel draf,
En ſiet! dan komt de doot, en ſnijt het leven af.
Is niet de wijſte vorſt met een-en-vijftigh jaren
In haeſten wech-geruckt, en in het graf gevaren.
Alleen maer oudt geſeyt (ſoo menigh man gelooft)
Om dat hy door de luſt van krachten was berooft!
Wel aen dan, weligh volck, wilt uwe jeught beſnijden,
En op een rechte maet, en op bequame tijden;
Want als het echte paer geen regel houden kan,
't Is ſchande voor de vrou, en ſchade voor de man.

CASTIGLIONE
lib III. del Cortegiano.

Xenocrate fu tanto continence, che una belliſſima donna, eſſendogli colcata à canto ignuda, & facendogli tutte le carezze, & uſando tutti i modi, che ſapea, delle quai coſe era boniſſima maeſtra; non hebbe forza mai die fare che moſtraſſe pur un minimo ſegno d'impudicitia, avengo, che ella in queſto diſpenſaſſe tutta una notte.

MONTAIGNE
III. des Eſſais V.

Et en outre, que nous avons apris de leur propre bouche la preuve qu'en firent autres-fois en divers ſiecles un Empereur, & une Emperiere de Rome, maiſtres ouvriers & fameux en ceſte beſongne: lui depucela bien en une nuict dix vierges Sarmates ſes captives: mais elle fournit reellement en une nuict à vingt & cinq entrepriſes, changeant de compagnie ſelon ſon beſoin & ſon gouſt.

---adhuc ardens rigidæ tentigine vulvæ,
Et laſſata viris, nondum ſatiata quieſcit.

Et que ſur le different avenu à Cateloigne, entre une femme ſe plaignant des efforts trop aſſiduels de ſon mary: à laquelle plainte le mari reſpondit qu'aux jours meſme de jeuſne il ne ſ'en ſçauroit paſſer à moins de dix: Intervient ce notable arreſt de la Royne d'Arragon: par lequel apres meure deliberation de conſeil, ceſte bonne Royne pour donner regle & exemple à tout temps de la moderation & modeſtie requiſe en un juſte mariage: ordonna pour bornes legitimes & neceſſaires, le nombre de ſix par jour. Relaſchant & quittant beaucoup du beſoin & deſir de ſon ſexe, pour eſtablir, diſoit elle, une forme ayſee, & par conſequent permanente & immuable. En quoy ſ'eſcrient le docteurs, quel doit eſtre l'appetit & la concupiſcence feminine, puiſque leur raiſon, leur reformation, & leur vertu, ſe taille à ce prix? conſiderant le divers jugement de nos appetits: Car Solon patron de l'eſcole legiſte, ne taxe qu'à trois fois par mois, pour ne faillir point, ceſte hantiſe conjugale.

Eynde van 't eerſte Deel.

HET

TWEEDE DEEL

VAN DEN

SCHAT

DER

GESONTHEYT.

Waer in verhandelt werdt, hoe en op wat manier de verhaelde middelen in elck gedeelte des Ouderdoms tot de geſontheydt moeten ghebruyckt worden.

T'AMSTERDAM,
Gedruckt in't Iaer onſes Heeren. 1651.

HIP. II. Aph. LI.

Πᾶν τὸ πολὺ τῇ φύσει πολέμιον. *Omne nimium naturæ inimicum.*

ARIST. VII. Ethic. XI.

Ὥσπερ γὰρ φύσις ἤδη καὶ ἔθος. *Tanquam enim natura jam conſuetuda eſt.*

HIPP. VI. Epid. IV. XX.

Ἄσκησις ὑγιείης, ἀκορίη, καὶ ἀοκνίη. *Sanitatis exercitatio non implericibus, & impigrum eſſe ad laborem.*

CICERO I. Officior.

Vtendum exercitationibus modicis: tantum cibi & potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur.

CELSUS I. de re Med. III.

Purgationes ut interdum neceſſariæ ſunt, ſic ubi frequentes ſunt, periculum afferunt Aſſueſcit enim non alij corpus, & ob hoc infirmum erit, cum omnibus morbis obnoxia maxime infirmitas ſit.

Hoe by een yeghelijck in 't ghemeen de Geſontheyt moet bewaert worden.

Het eerſte Capittel.

TReet dieper in de kunſt, en leert gemeene gronden,
Die tot uws lijfs behoudt de reden heeft gevonden,
Leert hoemen ſpijs en dranck, en lucht gebruycken moet,
'T en eynd' in u ontſta een fris en jeuchdigh bloet.
En om tot uwen dienſt een weynigh hier te ſeggen,
En tot het vorder werck de gront te mogen leggen,
Soo leert van heden aen, als voor den beſten raet,
In alle dingh te gaen na rechte middel-maet,
Geen menſch en zy te luy, geen menſch en moet de leden
Tot al te grooten werck en ſlagen laſt beſteden:
Hebt niet te ſchralen Kock, oock niet te gullen keel;
En ſlaept niet al te langh, en waeckt niet al te veel,
Gewent u niet te licht om op geſette ſtonden
Te drincken machtigh nat, en vaſt te zijn gebonden
Aen regels van de kunſt, en neemt geen drancken in,
Om, ick en weet niet wat, en uyt een luchten ſin,
Door vaſten, ſtil te zijn, en door geruſt te leven,
Wort dickmael ſonder meer een koortſe wech-gedreven.
Weeſt matigh, dertel volck; ghy kondt oock ſonder koſt
Van pijn, van ongemack, van ſieckten zijn verloſt.

DE maniere en ſtoffe, waer mede de Geſontheyt onderhouden wert, is in 't eerſte deel wijtloopigh verhandelt; ende aldaer oock aengeweſen wat dinghen het zijn, en wat kracht ſy hebben om ons Lichaem in Geſontheydt te bewaren, oft ongeſontheydt en ſieckten te veroorſaken. Nu is overigh, dat mede verthoont wert, hoe, ende op wat manier men Lucht, Spijs en dranck, ende d'ander middelen moet gebruycken, om 't Lichaem langh in 't leven, ende in gheduerige geſontheydt te behouden. Dit werck vereyſcht twee dingen. Voor-eerſt, dat in het alghemeen aengheweſen wert, het ghene alle menſchen onderhouden moeten. Daerna wat een yegelijck in 't byſonder dient waer te nemen, volgens het onderſcheydt datter tuſſchen den eenen menſche ende den anderen, nopende de jaren, de complexie ofte ghematigheydt des Lichaems, als oock 't verſchil van Man en Vrou.

De algemeene leeringen zijn ſeer weynigh, alſoo alles allen ende eenen yegelijck niet even nut en is: maer dat den eenen goet en dienſtigh is, bevintmen dickwils dat eenen anderen beſchadicht en hindert, dat den eenen aengenaem is ende heel wel bekomt, dat is een ander heel tegen, ende hy wert daer van beſwaert. Hierom ſeydt onſen *Hippocrates* in ſijn Boeck van de gheſonde Diete, dat de maniere van leven om geſont te blijven, moet gepaſt werden na den ouderdom van de menſch, den tijdt van 't jaer, ende de geſtaltenis van 't lichaem. Derhalven ſullen wy oock weynich van de alghemeene maniere van Leven ſegghen, maer deſelve met een lichten arm over-loopen; en ſoo der miſſchien yet mocht ontbreken, dat hier toe ſcheen te ſtrecken, dat ſal hier na in de maniere van Leven van een gematight volwaſſchen menſche verhandelt werden. Want gelijck in andere deelen der Mediçijne, ſo wert oock alhier een gematight menſche als tot een regel geſtelt, en hem een bequame maniere van leven voorgeſchreven, ende dan ſalmen daerna beter konnen ſien, op wat manier die geregeert moeten werden, welckers lichamen van de gematighde geſtaltenis afwijcken.

De ghemeenſte Wet, ende die van een yegelijck moet onderhouden werden, is altijdt ende in alles maet te houden: al wat te veel is, valt ons tegen, en is de nature vyandt, ghelijck *Hippocrates* ſeydt 3. *Aph.* 52.

Al watter uyt den regel gaet,
Dat is voor alle menſchen quaet:
En daerom dient na rechten aert
De gulde middel-maet bewaert.

Want al-hoewel de ongematigde lichamen door contrarie ongematigheydt tot natuerlijcke ſtant en gheſtaltenis, gebracht werden, even gelijck men een krom hout, aen de weder-zyde ombuygt, om recht te maken, ſoo en ſchaet evenwel aen geenderhande complexie de gematigheyt, maer 't gene dat buyten de maet gaet, kan aen vele ſchade doen. Hier komt by de Gewoonte, die by-na de andere nature is, (*Ariſt.* 7. *Ethic.* 11.) ende het gene men van langerhandt gewent is, ſeydt *Hippocr.* 2. *Aph.* 50. al en iſt van 't alderbeſte juyſt niet, en valt ſoo moeyelijck niet, als het gene datmen geheel ongewent is.

Al wat de menſch ſtaegh weder-vaert,
Wort als ſijn in-geboren aert.

Na deſe twee voorſchriften ſalmen het wit ſtellen van de ſes middelen der Geſontheydt, die in 't eerſte deel beſchreven zijn, en na deſelve micken en aenlegghen een gemeene maniere van Leven, die voor allen en eenen yegelijck nut en bequaem is.

Voor eerſt wat de **Lucht** belanght: Voor alle menſchen is een klare, ſuyvere, ende ghematighde Lucht dienſtigh en gheſont, ghelijck een onſuyvere, donckere, en onghematighde, ſchadelijck en onbequaem. Voor Lichamen die heel gematight zijn, is oock de alder-ghematighſte Lucht alder-gheſontſt. Maer de gene, die van de middel-maet wat af-wijcken,

ken, is bequaemſt ſoodanighe Lucht die van contrarie hoedanigheydt is : gelijck voor koude lichamgn warme Lucht, voor warme koude, voor vochtighe drooge, en voor de ghene, die te drooch zijn, een Lucht ſoo veel te vochtigher, als de ghematigheydt van de Lichamen in drooghe hoedanicheydt uytſteeckt. Evenwel al is ſulcke Lucht in onghematichde Lichamen bequaem, ſoo en is nochtans de getemperde haer niet ſchadelijck, gelijckſe voor de getemperde Lichamen alder-bequaemſt is. Dit is de oorſaeck dat de Lenten voor een yeghelijck aengenaem vallen, dewelke de gematichſte zijn van al de ghetijden des jaers, en oock de geſontſte, gelijck wy uyt *Hippocrates* hier voren vermaent hebben. Elck een moet dan, ſoo veel als moghelijck is, kieſen een ſuyvere en klare Lucht, als de alderbequaemſte, tot behoudeniſſe der geſontheydt. Want een vuyle en ſtinckende Lucht, die miſtigh en met quade dampen vervult is, en kan niemant goet ofte gheſont weſen, en moet daerom van een yegelijck geſchout werden. Inſonderheydt, indien op eenige plaetſen de Lucht altijdt ongeſont is, ſo ſal de gene, die ſijn leven en geſontheydt lief heeft, hem wachten om aldaer te gaen woonen. Maer de ghene die nootſakelijck in alſulcke onghеſonde plaetſen haer woonplaets hebben, en dat haer gelegentheydt niet toe en laet, om deſelve te verlaten, die ſullen haer beſt doen, om de quade Lucht, ſo veel alſt mogelijck is, te verbeteren. Het welck geſchieden ſal met deuren en venſters, die in 't Ooſten en Noorden ſtaen, open te ſetten, ende de Son en Winden, daer door te ontfangen, als oock in de kamers veeltijdts vuur te ſtoken van wel-rieckent hout. Op ſoodanige manier heeft *Hippocrates* de Peſt uyt Griecken-landt vejaecht, ende de Lucht met vuuren geſuyvert. En *Empedocles*, gelijck *Plutarchus* beſchrijft, met het ſluyten van een gat in ſekeren Bergh, die over de gantſche Landouwe een ſwaren en onghеſonden damp uyt-gaf, ſloot mede de peſt uyt dat Landtſchap.

En al-hoewel wy het uytmuyten van de Lucht, in hitte, koude, vochtigheydt en droochte niet geheel en konnen vlieden : ſo kan ſulcks evenwel ten deele verandert en verbetert werden.

De Lucht die al te kout is, kanmen met goet vuur verwarmen, van eycken-hout, ofte genever-hout, het welck oock een aengenamen reuck geeft. Soo kanmen oock een Kamer beroocken met nagels te branden, oft genever-beſien : oft oock op een yſere ſchop heet gemaeckt zijnde, te laten druypen van den bruynen Balſem, die veel uyt Weſt-Indien gebracht wert. In Duytſlant gebruycken ſy hier toe de Badt-ſtoven, ſo datſe van haren Winter een Somer maken, en dat niet alleen in haer huyſen, maer oock midden in 't landt. Gelijck daer zijn de Hoven te Heydelbergh in den Pals, en te Caſſel in 't Landt van Heſſen, diemen 's Winters met plancken beſluyt, hebbende op de vier hoecken ſtoven, die het binnenſte matelijck verwarmen, ſoo dat daer waſſen Orangie-boomen, Citroen-boomen, Vijghe-boomen, Granate-boomen, alſo groote en goede vruchten dragende, als ick op de Grenſen van *Provençe* in Vranckrijck, ofte by *Genua* in Italien geſien hebbe.

Indien oock de Lucht al te heet was, deſelve kan ghematight werden, met kout water geſtadigh van het eene vat in 't ander te gieten, oft over de vloer te ſprenghen, ofte oock linden dat in 't kout water geſteken heeft, in de Kamer op te hangen, ende de vloer te beſtroyen met verſche Roſen, Wilge-bladeren, Bieſen, Wijngaert-rancken, Bloemen van Plompen, en diergelijcke verkoelende kruyden. In Italien wert over vele Tafelen een deur oft bart boven aen de ſolder vaſt zijnde, op en neder ghehaelt, by-na gelijckmen de klock luydt, welcke wint, gelijck als een waeyer, groote verkoelinghen aen de gaſten geeft,

Al te vochtige Lucht kan met vuur en reuck van verwarmende ſpeçerijen, en wel-rieckent hout verbetert worden, gelijck terſtont van de koude Lucht geſeydt is.

Al te drooge, wert met nat-maken, ende ſtroyen van bieſen, en andere vochtige kruyden gematight.

Ten tweeden, wat **Spijs** en **Dranck** aengaet; al-hoewel mede een en deſelve Spijs een yegelijck niet bequaem en is, en elck ſijnen eygen koſt heeft, gelijck hier na geſeydt ſal werden : ſo is nochtans hier oock yet, dat alle en een yder dient wel te onderhouden. Want voor-eerſt ſoo en kan Spijſe van quaden gijl voor niemant geſont zijn. Alſoo moet oock het langh gebruyck van grove, taeye, ſlijmerige, koude, heel vette, en ſcherpe Spijſe van een yegelijck gelaten werden. Want van ſoodanige Koſt, alſoo hy niet wel en verteert, noch oock gheen goet voedſel en geeft, groeyen veel quade humeuren oft vochticheden, oorſaken van menichvuldighe ende verſcheyde ſieckten. So dat de beſte Spijſe is, en die het beſte voedtſel geeft, dewelcke niet te dick ofte te taey van gijl en is, oft oock al te dun en te waterich. Want die te dun is, alſooſe weynigh voedtſel geeft, ende, gelijckmen ſeydt, niet aen de ribben en kleeft, ſoo maeckt ſy de Lichamen ſlap en mager. Die dan tuſſchen beyde gaet, dat is de geſontſte, en ſoodanige maeckt middelmatigh bloet, en een fris, geſont, en ſterck lichaem. Wy moeten dan altijt de geſonde en goede koſt voor de quade en ongeſonde verkieſen; de beſte voor de ſlechtſte. Maer hier dient evenwel oock eenich oogenmerck genomen te werden op den Luſt. Want deſelve maeckt dat de aengename Spijſe ſterckelijck van de maeg wert ingetrocken, wel en vaſt omhelſt, geluckelijck verteert, en het quaet datter in is, overwonnen en verbetert. Daer onaengename Spijſe, hoe goet datſe oock is, alſſe ſonder ſmaeck en luſt gegeten wert,

doet

doet walgen; en alſooſe de Maegh met tegenheydt ontfangt, en niet wel en verteert, ſo en konnen daer van niet anders als raeuwe en quade humeuren in het Lichaem groeyen. Ten anderen, dienter op de Gewoonte gelet, gelijck terſtont geſeydt is. En het ghene wy van de Spijſe nu vermaent hebben, moet oock van den Dranck verſtaen werden. Hier-be-neffens ſtaet dit oock by een yeghelijck waer te ne-men, datmen ſoo veel van de Spijſe nuttight, waer door de krachten verquickt, maer niet overladen en werden, ghelijck *Cicero* ſeer wel ſeydt in het eerſte Boeck van ſijn Officien. Want alſmen de Spijſe ge-bruyckt op de behoorlijcke mate, en niet te veel oft te gulſich in en ſlockt, ſo wert de natuerlijke warm-te in goeden ſtant bewaert, het welck den menſche in een vaſte geſontheydt onderhoudt, en doet alle werckinge vlijtiger geſchieden. Maer als door te vele Spijſe de natuerlijcke warmte overſtolpt wert, dan iſt datter veel grove ende raeuwe humeuren groeyen, en dat alle werckinghe der Zielen, en des lichaems vertragen, oock een wanckelbare geſont-heydt, en veelvoudige ſieckten voort-komen. Alſoo komt mede door te veel vaſten het lichaem te ver-droogen, en uyt te teeren. Dan hier en is ſoo dick-wils geen ſwaricheydt af te verwachten, als van het veel braſſen en ſlempen, waer toe den eenen den an-deren in Gelagen en Maeltijden dickwils met ghe-weldt parſt; gantſch tegen de Geſontheydt, ende de Tafel-wetten van onſen Poët:

De Weert, na onſen raet, die moet ten eerſten ſchouwen,
De Gaſten aen den Diſch met kracht te willen houwen;
De Gaſten tegen meugh te porren tot den dranck,
De Gaſten in het Huys te ſluyten tegen danck.

En gelijck men Water in den Wijn doet, om ſijn kracht te breken, ſo is oock nut en dienſtigh dat het langh ſitten aen Tafel niet juyſt met drincken, maer met goede ende bequame redenen overghebracht wert, mengende alſo den fellen God *Bacchus* met de ſoete Muſen en Gratien, gelijck *Plutarchus* ſpreeckt, 1. *Symp.* 1. Deſe redenen moeten vermakelijck, ende niet al te diepſinnich weſen, noch oock met ſubtijle diſputen vermenght, op datſe de ſinnen niet ſeer en ontroeren, ofte de geeſten te veel van de Maegh na de Herſſenen op-trecken, en alſo het verteeren van de Spijſe beletten. Sulcks is mede in de ſtichtighe Tafel-wetten niet vergeten:

Wat is van groote koſt? noyt heefter vreucht ontbroken,
Daer ſoete Tafel-praet wert geeſtigh uyt-geſproken;
Daer is in dit geval yet beter als de Wijn,
De Tafel even-ſelfs die kan een Schole zijn.
Doch wacht u over Diſch van diep geheym te ſpreken, &c.

Het is een oudt ſeggen, *A poculis abſint ſeria*, dat-men by den dranck gheen groote wijſheydt moet voor-hebben. De Grieckſche Orateur *Iſocrates*, over maeltijt verſocht zijnde, dat hy wat ſoude uytleggen van de wel-ſprekentheyt, gaf voor antwoordt: Het gene de tegenwoordige plaetſe en tijt vereyſcht, en verſta ick niet: en 't gene ick verſta, en paſt niet op de tegenwoordige tijdt, noch plaetſe. Daer zijn veel dingen uyt de Hiſtorien, uyt voor-vallende ſaken, uyt exempelen van Wijſen voort te brenghen, die een ſtilſtant in het drincken maken, en evenwel den gheeſt verheughen, ende ons manieren niet minder ſtichten. Alſoo plach gheſeydt te werden van de Maeltijden van den Philoſooph *Plato*, datmen van deſelve noch 's anderen-daeghs vrolijck was. De Grieckſche Poët *Homerus*, brenght tot den ſelven eynde de Muſijck en het Geſpel over de Maeltijden, niet ſo ſeer tot vermaeck, ſeydt *Plutarchus*, maer om het ghemoedt op te wecken, ende de heete kracht van de Wijn te matigen. Daerom ſeydt *Ariſtoxenus*, dat de Muſijck over de Maeltijden ghebracht was, om, gelijck de Wijn het Gemoedt ende 't Lichaem van de gene die daer van te veel drinken, verſwack-ten, dat alſo de Muſijck deſelve door haer ſoet ac-coordt ſtilde, ende in contrarien ſtant bracht.

Van de **Paſſien** ofte de Beweginghen des Ge-moedts, kan dit in 't gemeen geboden werden, dat een yegelijck vreeſe, ſchrick, droefheydt, onmatige blyſchap en diergelijcke ſoecke te ſchouwen, indien hy gheſont van lichaem, en geruſt van gemoedt wil blijven. Hier van heeft de vrome *Boëthius* wel ghe-ſchreven 1. *de Conſ. Phil.* 7.

Pooght ghy een ſtillen geeſt, en wel-geſtelde ſinnen,
Pooght ghy een vaſten ſtant in u gemoedt te winnen;
Siet hier een korte les die wonder veel beſluyt,
Iaegt hope, jaegt den angſt, jaegt druck en blijſchap uyt.
Daer is geen beter wegh om wel te mogen leven,
Als aen dit grillich volck een plaets in u te geven;
Want konje dat gewoel niet wijſen van der handt,
Ghy wort gelijck een ſlaef gehouden aen den bandt.

Op den **Camerganck** moet mede wel acht ge-nomen werden, dat hy ſijnen loop houdt, en niet te langh achter en blijft, op dat de hardtlijvigheyt, en het in-houden van de vuylicheydt niet en kome de natuerlijcke warmte te overvallen, verdervinge van humeuren te veroorſaken, het verdeelen van het voedtſel te beletten, en alſo aen onſe gheſontheydt een groote krack geve.

Van d'ander Niet-natuerlijcke dingen, en kan in 't gemeen niet veel vermaent werden. Want voor kinderen, jonge Luyden, oude Mans en Vrouwen, en is geen een maniere van oeffeninge, ſlaep, en dier-gelijcke te beſchrijven. Dan dit ſal ick hier evenwel noch aenroeren, datmen, volgens de leſſe van *Celſus* 1. *de re Med.* 1. wel moet wachten, de behulpſelen voor de ongeſontheyt en ſieckten, niet te gebruyc-ken in tijde van geſontheydt.

Het is by wijlen nut met dranckẽ of de drijven
Het ſlijm dat in de maegh of elders plagh te blyven:
Maer alſmen dat te veel of ſonder regel doet,
Soo wort na recht en eyſch het lichaem niet gevoet;
En daerom wort de menſch verſwackt in al de leden,
Dat leert de ware daedt en oock de wijſe reden,
En ſwackheydt is de gront, en als een vruchtbaer zaet,
Waer uyt de bleecke koorts en ander quael ontſtaet.

Want ghelijck *Galenus* wel ſeydt op de 37 Kort-bondige Spreucke van *Hippocrates* in 't 2 Boeck; een Medicament oft Purgatie, geen quade oft ongeſonde humeuren in een lichaem, dat wel te pas is vindende, ſo purgeert het de goede, en doet het bloedt en vleeſch verteeren, waer op volgen groote krimpingh in den buyck, draeying in 't hooft, en dierge-lijcke accidenten. Soo dat wy hier uyt konnen ſien, wat voor een quade ghewoonte dat ſommige hebben, die haer ſonder eenige noodt dickwils purgeeren, ende buyten reden juyſt alle Mey haer lichaem met laten, en purgatien quellen.

Al die haer billen
Gewennen tot pillen,
Die moghen wel ſtillen
Haer malle grillen;
'T en zy ſy willen
Haer leven ſpillen.

Dit is even-eens ofmen ſchoon en wit linden in de waſch ſmeet, en liet dat buyten noodt door de Seep en Waſters handen af-vrijven, gelijck *Plutarchus* deſe ghelijckenis bequamelijck ghebruyckt. Het is dan beter 't lichaem dagelijcks matelijck te bewegen, op datter geen overtollige vochtigheden en komen te vergaderen, maer veel eer verdout en verteert moghen worden.

Die 't lijf geſont behouden wil,
En weſen niet gedurigh ſtil:
Maer plegen ſtaegh een matich werck,
Dat maeckt de ſwacke Leden ſterck.
En wert oock niet te ſeer gevoet,
Dat is voor ziel en lichaem goet.

En indiender een weynigh ongeſontheyt ſchijnt onder de Leden te willen komen, ſo is deſe raet van *Hippocrates* den beſten, dat door ſtilte en vaſten veel groote ſieckten voorgekomen werden.

Waer de Ouders op moeten letten in het telen der Kinderen.

Het II. Capittel.

En die genegen is na rechten eyſch te ſchrijven,
Hoe datmen langen tijt mach fris en jeuchdigh blijven,
Dien is ten eerſten nut dat vlijtich zy gelet,
Wat regel nood'gh is ontrent het echte bed.
Al die maer vunſtigh zaet in haren acker zaeyen,
En kunnen anders niet als ſnoode vruchten maeyen:
En wie dat huyſen bout, en quade gronden leydt,
Heeft ſich maer enckel leet en moeyte toe-bereydt.
Ghy die eens Naſo laeſt om wel te leeren minnen,
Leeſt hier te deſer tydt hoe kinders zijn te winnen:
De kunſt heeft wonder in. Wie nutte dingen weet
Hem dienen even hier de ſinnen in beſteet.
Koom leert dan na den eyſch een jonge vrou beſlapen,
Om uyt het Echte-bed bequame vrucht te rapen,
Want die hier na de luſt, en buyten reden gaet,
Beklaecht ſijn dom gewoel, wanneer het is te laet.

NA dat wy in 't voorgaende Capittel aengeweſen hebben, wat in 't gemeen by een yegelijck tot ſijn geſontheydt dient onderhouden te werden; ſoo ſullen wy nu vorder gaen verthoonen, wat elck in 't byſonder na de jaren, ghematigheydt des Lichaems, ende andere omſtandigheden voor maniere des Levens moet ghebruycken, beginnende aen de beginſelen van den Menſche, en tot den ouderdom op-gaende. Ende voor eerſt ſullen wy volghen het exempel van den voortreffelijcken Philoſooph *Plutarchus*, die in het Boeck van d'opvoedingh der Kinderen, ſijn leeringen aenvangt van de telinge der ſelver, als van een ſake, daer veel aen gelegen is: dewijl in deſelve de fondamenten geleydt werden van het gantſche welvaren der kinderen, en dat de Ouders de beginſelen van goede oft quade geſtaltenis des Lichaems en Gemoedts, de Vrucht in de telinge mede-deelen. Soo dat het aen de telinge hangt, dat de Republijck met vrome en gheſonde, ofte booſe en ſieckelijcke Luyden verſien wert. Waerom miſſchien *Ariſtoteles* de telinge *demiurgian*, een publijck ofte ghemeen werck ghenoemt heeft, ghelijck *Iulius Scaliger* meent, in ſijn uytlegginghe over het eerſte Boeck van de Hiſtorie der Dieren, op het derde Capittel van den gemelten *Ariſtoteles*.

Dewijl dan het welvaren der kinderen meeſtendeel hangt aen de goede gematigheyt der beginſelen, uyt welcke ſy beſtaen, ſoo is voor al van nooden, dat wy aenwijſen, hoe de Ouders gheſtelt moeten weſen, om geſonde ende ſtercke kinderen voort te brengen. Want daer is ſo veel gelegen aen de goede geſtaltenis van de ſtoffe, en werckende oorſaek, om wel-geſtelde en gematighde kinderen te telen, alſſer is aen ſtercke Fondamenten, om een goet ende vaſt Huys te bouwen. Daerom raden de groote Philoſophen *Plato*, in ſijn Boecken van de Politie, en van de Wetten, ende *Ariſtoteles* in ſijn Boecken van de Politie, in den Houwelijcken-ſtaet inſonderheydt te letten, op de behoorlijcke conditien van Man en Vrou. Want de kinderen, die een quade gematicheyt der voornaemſter deelen hebben, ende van weghen

haer

haer innerlijcke beginſelen qualijck geſtelt zijn, en konnen haer niet wel in de werelt behelpen: Dewijlſe niet alleen onbequaem en zijn tot de wercken des lichaems, maer oock des verſtants. Waerom ſy oock ghemeenlijck van andere menſchen veracht werden; alſo alderhande menſchelijcke leelijckheyt, indienſe wat te verre gaet, komt het eene beeſt ofte het ander te ghelijcken. Na welcken regel plegen *Ariſtoteles*, en d'andere Philoſophen niet ſonder reden uyt het uytterlijck fatſoen van den menſche te oordeelen van ſijnen aert en manieren. Wy ſeggen hier van ghemeenlijck, datmen hem wachten moet van de gene, die Godt geteyckent heeft. Derhalven de Poët *Homerus*, beſchrijvende den ongeſchickten ende onbeſchoften *Therſites*, die niet en dede als de beſte, te na te ſpreken, gheeft hem een leelijck en miſmaeckt lichaem. In tegendeel gaet het met de gene, die ſchoon en wel-gemaekt zijn, want tot deſelvighe hebben wy een natuerlijcken treck, en vertrouwen daer alles goets van. Die van Lacedemonien trocken dit wat te verde. Want de Regeerders maeckten terſtont onderſcheydt in de kinderen, en die van goede nature, ende van lijf en leden wel geſtelt waren, lietenſe op-voeden, maer aen d'andere achtenſe die moeyten onnoodigh, en dedenſe aen een kant helpen, gelijck wy leſen by *Diodorus Siculus*, in't 17 Boeck van ſijn Bibliotheke. Dit hardt en wreet volck en wilden onder haer niemant hebben, als die met raet en daedt ſijn vaderlant konde dienſt doen, vaſt ſtellende, alleen daer toe bequaem te weſen de ghene, die wel geſchapen en wel gematight waren. De Poëten hebben ſulks oock wel verſtaen, als ſy hare Helden fraey van lichaem maeckten. So beſchrijft *Homerus* den vromen en ſtrijtbaren *Achilles*, den wijſen *Ulyſſes*, den Graef van Hoornen, *Menelaus*, ende andere treffelijcke mannen: *Virgilius* geeft aen ſijnen *Æneas*, by-naeen Goddelijcke geſtaltenis. 'T welck ſoo vreemt niet en is, als zijnde een natuerlijcke ſoon van Venus, de Godinne der liefde, die hem van den goeden *Anchiſes* met groote begeerte, en vermaeck ontfangen hadde, gelijck te ſien is uyt den Lof-ſanck die haer ghemaeckt is van den Poët *Homerus*. En ſo ſietmen dat de baſtaerden veeltijdts fraey en geeſtigh zijn, om datſe gemeenlijk komen van heet en droogh zaet: het welck rijp ende wel ghekoockt zijnde, oock volmaeckter vruchten voort-brenght, als ander, dat te raeuw is, en dickwils al te vroegh (*par forme d'acquit*, ſeydt *Montaigne*) ten orber ghebracht werdt. Want uyt de ſtoffe der Ouders, komt het, dat de kinderen kloeck ofte ſlap zijn. Derhalven heeft *Homerus* wel geſchreven, dat *Ulyſſes* veel kracht aen ſijnen ſoon *Telemachus* gegeven hadde, willende te kennen geven, dat de kinderen ſterckte aenkomt uyt de eerſte beginſelen, die ſy van haer Ouders ontfangen. Het ſelfde betuyght de Poët *Horatius*, als hy ſeydt, dat de ſtercke komen van de ſtercken. Derhalven heeft *Galenus* groot gelijck, als hy (in 't 10 Boeck, en Cap. van 't gebruyk der deelen) klaecht, daer de huyſluyden groote neerſtigheydt aenwenden in 't zaeyen, ende goede ſorghe dragen om de aerde wel te bereyden: maer dat in het leven van den menſche ſo naeu niet gelet en wert, en dat elck meer ſijn eygen welluſt volcht, als het gene behoorlijck is. Yemant ſoude hier wel te recht mogen vragen, indien, volgens het gene nu geſeydt is, en ons gemeen ſpreeck-woort oock mede-brenght, dat het kint heeft een aertjen, na ſijn Vaertjen, hoe 't dan komt, dat wijſe Luyden ('twelck oock van *Alexander Aphrodiſæus* voorgheſtelt werdt, *Probl.* 26.) gemeenlijck de wijſte kinderen niet en krijgen? Op welcke vrage ſeer qualijck geantwoort wert, dat wijſe Luyden, veel in haer hooft hebben, en oock ſeer eerlijck en beſchaemt zijn, waer door ſy dickwils in de telinge de ſinnen tot het werk niet en geven, ende dien volgende mede eenige dingen overſlaen, die noodigh zijn tot volmaecktheydt van de vrucht. Sulcks willenſe bewijſen met eenighe plompe en onbeſuyſde vaders, die, om datſe al haer kracht en macht van lijf en ziel, tot de telinge aenwenden, veeltijdts wijſe ende verſtandighe kinderen voort-brengen. Maer deſe antwoordt en komt niet over-een met de natuerlijcke Philoſophie. Derhalven om wel te antwoorden, moeten voor-eerſt eenige andere dingen vaſt geſtelt werden: van dewelke een is: dat de redelijke faculteyt is contrary de haeſtige en begeerlijcke, in voegen, als een man geheel wijs is, ſo en kan hy niet weſen van groote couragie, van dappere krachten, een grooten eter, noch ſterck om te telen, alſoo de natuerlijcke gheſtalteniſſe, die noodigh is om de redelijke faculteyt te doen wercken, gantſch contrary is van 't gene, de haeſtige ende begeerlijcke vereyſſchen. De couragie ende de natuerlijcke ſterckte, ghelijck *Ariſtoteles* wel ſeydt 14. *Probl.* 15. beſtaet in warmte: maer wijſheydt ende verſtant, in kou en droochte. So ſien wy oock dagelijcks, dat d'alderſtoutſten weynigh verſtant hebben, niet veel en ſpreken, niet wel jocken en verſtaen, en haeſt gheraeckt zijn, ſoo datſe terſtont de handt aen den Degen ſlaen. Maer die verſtandigh zijn, ghebruycken veel reden, aerdige antwoorden, ende eenighe kluchten; waer mede ſy vermijden, handts-ghemeen te werden. Van ſoodanigen aert ſchrijft *Salluſtius*, dat *Cicero* was, ſeggende, dat hy 't veel in de mont hadde, maer ſeer licht in de beenen was: waer in hy gelijck heeft; want ſulcke wijſheyt en konde niet beſtaen, als met blooheydt om te vechten. Niet minder en ſtrijdt de Animale faculteyt met het begrijp, ſoo dat een Man van groote ſterckte des lichaems, niet en kan een aerdigh verſtant hebben: de reden is, dat de ſterckte van armen ende beenen, komt door harde ende aerdtachtighe herſſenen. En al is waer, dat door de kouw ende

drooghte van de aerde het verſtant goet ſoude konnen weſen, ſoo werdt evenwel het ſelve verloren door de gravigheyt; ende door de kouw komt daerbeneffens de koragie te vergaen. Soo ſietmen ſomtijts eenige, die groote ſterckte hebben, ende nochtans ſeer bloode zijn. De ſtrijdtbaerheyt, die de vegetative ziele heeft met de redelijke, is noch bekender als al d'andere: dewijl hare wercken (te weten voeden ende telen) beter gheſchieden met wermte ende vochtigheyt, als met contrarie hoedanigheden, het welck de ervarentheydt klaer aen-wijſt, ſiende hoe ſterck de kinderen, ende hoe ſwack d'oude luyden zijn: ende in de kintſheydt en kan de redelijcke ziele niet wercken, maer in den ouderdom (dewijl daer hitte noch vochtigheydt en is) doetſe wonderlijck haer werck. In voeghen, dat hoe de menſch krachtigher is in 't telen, ende in veel koſt te verteren, hoe hy meer verlieſt van de redelijcke faculteyt. Hier op ſlaet het geene *Plato* ſeyt *Dial. de nat.* datter geen vochtigheyt in den menſche en is, dat ſijn verſtant ſoo vermindert, als vruchtbaer zaet; alleen helpt het, ſeydt hy *in Sophiſta*, om verſſen te maken. Sulcks ſietmen oock dagelijcks, ſoo dra yemant begint te lief-kooſen, dat hy terſtont een Poët wert; ende die te voren een ſlons was, dat hy terſtont heel net is, en den hoet op drie haertjens ſet. De reden is dat ſulcke dingen hangen den d'imaginative kracht, dewelcke waſt, ende allenckskens op-klimt, met de groote wermte, die de liefde veroorſaeckt heeft. En dat de liefde, een werme alteratie is, ſietmen klaer, uyt de ſterckte ende koragie, dieſe in de amoreuſen maeckt, en om datſe haer den luſt tot eten doet verlieſen, en niet en laet ſlapen. Ten laetſten, al de faculteyten of krachten, die den menſche regeeren, indienſe geheel ſterck zijn, ſo verjagen ſy de redelijckt. Ende daer uyt komt het, dat wijſe luyden, met eenen oock bloode ende maf zijn, kleyne etens, en onſterck om te telen. De oorſaeck is, om dat de hoedanigheden, die haer wijs maken (ghelijck ziin kouw en drooghte) de andere krachten doen verſwacken, gelijck men ſiet aen oude luyden, die, behalven in raet en wijſheydt, in andere dingen kracht noch macht en hebben. Deſe leere vaſt geſtelt zijnde, leert *Galenus* 1. *de Semine* 8. dat tot de telinge van eenigh volmaeckt dier tweederley zaet van nooden is, het eene, om te weſen het werckende ende ſatſoen gevende, het ander, om te dienen het voetſel van 't ſelfde. Even-eens gaet het in de eyeren, in dewelcke het kuycken uyt 't wit komt, en den doir tot voetſel ſtreckt. Het vrouwen-zaet behoort tot voetſel; maer dickwils is het krachtiger als het mannelijcke, 't welck het dan oock overwint, en ſelve tot voedtſel gebruyckt. En dit is de reden, dat de kinderen van wijſe vaders veeltijts bot zijn, om datſe opgeleyt zijn van haer moeders zaet: dewijl dat van de vaders (uyt oorſaken verhaelt) onvruchtbaer is, en in de telinge niet en ſtreckt als tot voedſel. Ende de menſche die uyt vrouwen-zaet geſproten is, en kan niet verſtandigh oft geeſtigh weſen, om de groote kouw en vochtigheydt der Vrouwen. So dat vaſt gaet, als een kint verſtandigh is, dat hy van ſijn vaders zaet komt, en als hy bot is, van 's moeders. Daer op ſiende miſſchien de Wijſe-man, ſeydt *Prov.* 10. *Een wijſe ſoon verblijdt ſijn Vader: maer een dwaſe ſoon, is de droefheydt van ſijn Moeder.*

Indien dan de Lantman, eer hy den acker bezaeyt, wel acht neemt om daer goet zaet in te werpen, wetende dat van licht en voos zaet geen goede vruchten en konnen voortkomen, hoe veel te neerſtiger en ſorchvuldigher behooren de Ouders daer op te letten in het telen der kinderen? dewijl de kinderen niet alleen en aerden na haer Ouders, in weſen ende manieren, maer oock in de gebreken des lichaems. So is dickwils geſien, dat maer een uytterlijck teecken op het lichaem, 't welcke de Vader gehadt hadde, de kinderen en alle de nakomelingen behielden. Het gebeurt oock ſomtijdts dat de Kinderen haer Groot-vader ofte Over-groot-vader gelijcken, om datter in het zaet van de Vader noch eenige kracht van de Groot-vader, oft Over-groot-vader gebleven is, en *Ariſtoteles* ſeydt, dat deſe gelijckenis tot in den vierden graet voortſet. Want ghelijck de Seylſteen ſijn kracht over drie, vier en meer naelden aen malkander leggende, verſpreydt: alſo wert oock de kracht van de gelijckeniſſe van het eene zaet tot het ander overgedragen. So leſen wy, dat een Vrou, die by een Moor geſlapen hadde, geen ſwarte Dochter en baerde, maer dat de ſoon van die dochter wederom een Moor was, gelijck ſijn Groot-vader. Eveneens heeft de Poët *Niceus*, geboren van blancke Ouders geaert na ſijn Groot-vader, en is ſwart ter werelt gekomen. Deſe kracht van 't Zaet ſtreckt hem ſo verre, dat het ſelve oock de lichamelijcke gebreken en onghesontheden doet erven, gelijck wy alle daegh gewaer werden, in de gene die geboren zijn van Ouders, ja oock van Voor-ouders die met Graveel, Steen, Gicht, Vallende-ſieckte, Melaetſheydt, Teringh, en diergelijcke quellingen zijn beſmet geweeſt. Daerom indien de ghene, die ſware en aenklevende Sieckten onderhavigh zijn, haer onthielen van het voort-telen, het ſoude haer geruſter, en het menſchelijcke geſlacht, beter weſen.

Dewijl dan de Lantman niet alleen en let, dat het zaet niet voos ofte verduſt en is, maer oock dat het volkomen rijp, ende niet al te oudt en is, ende daerbeneffens dat hy daer toe vruchtbare aerde krijght: ſo moeten oock de gene, die gewenſchte vruchten van haer houwelijck willen ſien, wel acht nemen op de jaren, ende den ouderdom van haerſelven, ende van de gene daer ſy mede paren. Het welcke na de Leere van de Philoſophen en Mediçijns (te leſen by den Hoogh-geleerden Heere, Raetſ-heer van der

Putte,in *Genial. ſerm.* en *Montaigne* 2. *des eſſias* 8. Maer ſeer wijt-loopigh by *Tiraquell. in 6. Leg. Connubial. gloſſ.* 1. *part.* 6. en *Ioh. Gerhard. Loc. Commit.* 7.) Sibylle in het vermaert Houwelijck aldus bepaelt heeft:

Indien ghy ſoeckt een aerdigh paer,
Soo geeft de Maeght drie ſeven jaer:
De Ionghman ſeven boven dien,
En groetſe dan voor echte lien;
Een weynich meer, of weynigh min,
Dat maeckt een eerlijck huyſ-geſin.

Die geheel jong oft geheel oudt zijn,en bederven niet alleen haer eyghen nature, en verkorten haer leven met het by-ſlapen,maer haer zaet is oock gemeenlijck onnut en onvruchtbaer. Deſe geſchiedeniſſen die wy leſen, die hier wat tegen ſchijnen te gaen, zijn ſeer ſelden,ſo dat niet voor waer opgenomen moet werden,het gene men gemeenlijck ſeydt, dat *een Man, ſo langh hy een veder van ſijn mont kan blaſen, noch een kint kan telen.* En dit ſpreeck-woordt,

Een jonge Oey, een ouden Ram,
Dat viel wel binnen 's jaers een Lam.

Is te verſtaen niet van ſlappe,en ſtock-oude,maer van kloecke en welvarende oude Luyden, ende die noch niet met het been in 't graf en gaen.

De Grieckſche Wijſen hebben den Trou-tijt van den Man ontrent de dertigh, van de Vrouwen ontrent de ſeventhien jaren geſet, als den ouden Poët *Heſiodus* in deſe verſen betuyght:

Verkieſt bequamen tijdt om wel te mogen paren,
Een Man beginne werck ontrent ſijn dertigh jaren,
Een vrijſter mach het doen ontrent de ſeventhien,
En eer (om wel te gaen) en magh het niet geſchien.

De nature moet tijt hebben om haer te bereyden ende bequaem te maken tot het werck,ſonder datmen deſelve in haer beginſelen yet moet verghen, dat haer als een nieuwe,en eerſt opgaende vlamme, terſtont ſoude doen verdwijnen ende uytgaen. Gelijckmen oock ſiet dat nieu-gheplante boomen niet eer en dienen geſnoeyt, voor deſelve in vollen waſdom zijn. De groote Philoſooph *Ariſtoteles*, heeft ſeer wel gemerckt, 7. *Polit.* 2. & 16. dat de jonge en al te oude lieden, niet als ſwacke kinderen en telen, en voor het meerendeel, vrouwelijcke ſchepſelen: om dat in d'eerſte natuerlijcke warmte noch niet volmaekt en is, en dat deſelve in de tweede vervalt.

Ick en wil hier nu niet aenwijſen, hoe de luſt tot dit werck verweckt kan werden, ghelijck M^r^. *Ambroſius Paré* dat gedaen heeft,in ſijn groote Chirurgie op het 4 Capittel van ſijn 23 Boeck: 't welck onſen goeden D^r^. *Carel Battus*, in de Françoyſche Tale heeft laten ſtaen, als hy dat werck in 't Nederlandts overſette. Ick en wil oock niet veel ſpreken,in hoedanigen geſtaltenis des lichaems,de telinge behoort te geſchieden,alſo ſulcks onlangs by ſekere geeſtighe Joffrouw onnoodigh geacht werde, dewijl, gelijck haer Ed. ſeyde, het werck ſijn ſelven leerde, en die het niet en konden, mochten laten. De Latijnſche Poëten, *Horatius* 1. *Sat.* 2. en *Ovidius* 3. *de Arte,* die beyde hier in gheen idioten en waren, prijſen de ghemeene ſleur. De natuerlijcke Poët *Lucretius* beſchrijft mede,dat de gerieffelijke Godinne *Venus* (die het beſte immers wel op haer duymtjen behoorde te weten) met haren *Mars*, een wackere Cabouter,ſo langhe om jock leyde en worſtelde, tot datſe ten leſten, als de ſwackſte,de onderlaghe kreegh. Waer op ſy van haren Man, den mancken en beroockten *Vulcanus* ſchielickt betrapt zijnde, in een ſijn Net te ſamen werden toegheſtrickt, ende tot haer beyder ſchaemte van den onbedachten dwaes ſo ten toon geſtelt voor alle de Goden. Onder dewelcke eenen drol was, met namen *Mercurius*, die wenſchte,dat hy oock eens ſo mochte beſchaemt werden, gelijck na het oudt geloof betuyght is onder anderen by *Ovidius* in *Metam*, en *Lucianus*, in de t'ſamen-ſprekinge der Goden.

Notior in cœlo fabula nulla fuit.

De aengeroerde geſtaltenis wert alleen voor goet ende natuerlijck op-genomen van den Spaenſchen Jeſuijt *Sanchez*, in ſijn groot ende grouwelijck werck van 't Houwelijck: en hy maeckte een groote ſonde, van 't gene deſelfde Poët *Lucretius* ſchrijft in ſijn 4 Boeck, als of het gantſch tegen de nature was.

Daer is vry wat aengelegen
Hoemen tot een vrouwe gaet,
Hoemen door bequame wegen
In haer brenght het edel zaet.
Even als de Dieren paren
In het boſch of jeuchdigh groen,
Soo plagh in voorleden jaren
Man en Vrouwe wel te doen:
En daer zijnder die gewagen,
Dat een wijf alſoo geraeckt,
Al vry raſſer plach te dragen,
Als een die het anders maeckt.

Mercurialis, een ſeer vermaert Mediçijn in Italien, houdt het met *Lucretius*, en ſchrijft, *Lib. de hominis generat. cap.* 13. *Et* 1. *Var. Lect.* 6. dat deſe manier van doen, niet te verwerpen, maer in reden geſondeert is, ſo datſe ſchijnt onbequamer (gelijk oock het geheele werk) om van te ſpreken,als om te doen. Sulks wert mede van ſommige Grieckſche Mediçijns gepreſen: ende ick heb eenige gekent, die dit de oorſaeck gaven datſe Vader geworden waren, daerſe te voren

voren niet toe en hadde konnen geraken. *Rodericus* van *Caſtro*, een Portugijs Mediçijn te Hamburgh, beriſpt in 't 2 Boeck van de Nature der Vrouwen, op 't 5 Capittel, den vermelten *Mercurialem*: dan van ſijn reden werdt in teghendeel by de Vrouwen ſelve geoordeelt.

Hier en dient ook niet vergeten, 'tgene na *Hippocrates* in 't Boeck *de ſuperfœtat.* en *Plato*, in 't 2 ende 6 Boeck der Wetten, *Plutarchus* ſeer wel vermaent, dat, die ſijn Vrou wil genaken, ſulcks niet beſchoncken, maer nuchteren moet doen: alſo de gene, die van volle en droncke Ouders geteelt zijn, gemeenlijck dronckaerts werden. Het welck *Diogenes* oock te kennen gaf tegens een onbeſchoften jongen: gelijck uyt *Plutarcho* aengeweſen is in het derde deel van 't Houwelijck:

Genaeckt geen Echte Vrou wanneer je zijt beſchoncken,
Ghy zijt dan niet bequaem, als om te leggen roncken;
'T is hinder aen het Landt als yemandt qualyck mint,
Een ongeregelt bed, een ongeregelt kint.
Sy doen een dubbel quaet die van de Wijn verwonnen
Oyt met een droncken hooft dit wichtigh ſtuck begonnen,
Wat kan het anders zijn als ſchuym van lichten aert
Dat Bacchus heeft geteelt, en Venus heeft gebaert,
Diogenes vernam een onbeſuyſden jongen
Die met een vreemt gebaer op ſtrate quam geſprongen,
De lecker (ſey de man) die ſoo onaerdigh ſpeelt,
Moet uyt een droncken hooft voorſeker zijn geteelt.

Ick heb een Man gekent, die ſijn vrouwe, noyt als wel droncken zijnde, en beſliep, ende vele kinderen teelde, die allegader de vallende ſieckte kregen, en ten laetſten daer oock van ſtorven. Evenwel alſo dit een werck is, het welck niet veel en ſchijnt te paſſen een langen baert, oft een ſtatige troonje van een Philoſooph, ſoo en ſoude het miſſchien niet ongeraden weſen, datmen hier toe quame wat vervrolijckt, en na datter een kleyn glaesjen ghedroncken was, om met geen gefronſt hooft een heugelijck werck te doen; het welck van *Plutarchus* ſelve oock toegeſtaen wert. Ende is wel geſeydt van *Ovidius*, in het tweede Boeck van de Konſte der Minnen:

De wijn verheugt den geeſt, de wijn geeft jeuchdich bloet,
De wijn maeckt dat de ſorch uyt ons verhuyſen moet,
De wijn ontfronſt het hooft, de wijn verwekt de vreucht,
En ſtort in alle dingh gelijck een nieuwe jeucht.

Dan dit is te verſtaen van den Wijn, die met matigheyt gedroncken wert, dewelcke niet alleen den geeſt en verheucht, en tot een vrolijck werck verweckt: maer maeckt oock goede ſtoffe tot de telinghe, inſonderheydt, na het oordeel van den Spaenſchen Schrijver *Huarte*, om gauwe en verſtandighe kinderen te krijgen.

De wijn, de ſoete wijn is dienſtich om te minnen;
Maer neemt hem niet te veel tot ondienſt van de ſinnen,
Door wint ſoo leeft het vyer, en brant na onſen luſt,
Maer is de wint te groot ſoo wortet uyt-gebluſt.

Even-eens werdt door veel ſuypen den luſt der minnen wech-genomen, en als den man heel droncken is, ſoo iſt gemeenlijck al droncken, om dat, gelijck *Ariſtoteles* ſeydt, het zaet tot water verſmelt. Dit is de oorſaeck dat veeltijdts de dronckaerts om de vrouwen niet en gheven, gelijck in tegendeel de gene die vrouachtigh zijn, het droncke drincken haten. Het een heeft plaets in de Italianen en Spaengiaerden, het ander in de Duytſchen. Van *Alexander de Groote* leſen wy in de Hiſtorien, dat hy een grooten dronckaert was, maer ſeer kuys ten inſichte van de vrouwen. *Iulius Cæſar* was een dapper vrouwen-man, maer ondertuſſchen heel ſober: ſoo dat *Cato* van hem ſeyde, dat hy 't alleen was, die in ſoberheydt de Republijck onder-gebracht hadde.

Is vorders van nooden tot bequame telinge, dat de Ouders haer Lichaem matelijck oeffenen, van de beſte en voedſaemſte Spijſe eten, en evenwel niet te veel. Moeten oock metten vollen buyck niet terſtont van tafel na bedt gaen, maer wat tijts tuſſchen beyde laten. Een ſeker Mediçijn van ſijn vrouwe gevraecht zijnde, welck beter was 'savonts oft 'smorgens? antwoorde, dat het 'savonts vermakelijcker, maer 's morgens geſonder was. Waer op het ſoet hartjen repliceerde, Doet het dan 's avonts om de genuchte, en 'smorgens om de geſontheyt. Dan oft ſijn duplijcke hier goet op viel, en ſal ick op deſe plaets niet verhalen. Ter eeren van deſe Matrone zijn eertijts eenige verſen in Latijn gemaeckt, en nu aldus over-geſet:

Moy Geertruyt eerſt getrout die was geſint te weten,
Wanneermen alderbeſt den echten acker ſpit:
Een geeſtich Mediçijn, benevens haer geſeten,
Bedacht hem op de vraech, en ſey ten leſten dit:
Wanneer den dageraet haer roſen komt ontluycken,
Dan is het ſpel geſontſt en voor de leden goet;
Maer die ontrent de nacht haer echte deel gebruycken,
Genieten dieper luſt, en vinden meerder ſoet.
Wel ſey de jonge Vrou, ſoo wil ick dan beſorgen,
Te plucken in het bedt de vruchten van de jeucht:
Voor-eerſt, om wel te zijn, ontrent den rooden morgen;
En als het avont wert, dan om de ſoete vreucht.

Dan is gheſontſt niet alleen voor den bou-man ſelve, maer oock voor de vrucht, ende om de telinghe bequamer te maken, dat de Venus-feeſt 's morghens gehouden wert, als de Spijſe wel verteert is, en datmen geen raeuwigheydt in de maegh en voelt, ghelijck breeder te ſien is by *Ioubert 2. des Erreurs populaires 7.* Ende daerom raet *Ariſtoteles* in deſe gheleghentheydt, des avonts weynigh te eten; ende om niet flaeuw te werden, te voren een

goet

goet middaghmael te houden. En hier toe en moet geen ongeruſt gemoedt, geen bedroefden geeſt, geen hooft vol muyſe-neſten bygebracht werden.

Geen ongeſtuymigh hooft, geen omgeroerde ſinnen,
Zijn dienſtigh in het volck aen zaet te mogen winnen;
'T zy datmen menſchen plant, of datmen haver zaeyt,
Het is de beſte tijt wanneer het niet en waeyt.
Hier dient een ſtille ziel die niet en is bewogen,
Die uyt een vorigh leet geen ſpijt en heeft geſogen:
Hier dient een ſtille ziel die niet en is beſchroomt,
Die van geen droevig lijck of ſiecke lieden koomt:
Hier dient een ſtille ziel bevrijt van alle tuchten,
Die wraeck uyt enckel ſpijt op haren naeſten ſochten,
Hier dient, O ſoete jeught, hier dient een ſtille ziel,
Die noyt op vremt gepeys in deſen handel viel.
'T is menighmael geſien dat lieden van verſtande,
De kloeckſte van de ſtadt, de grootſte van den lande,
Voor ouders zijn bekent van kinders ſonder naem,
Recht kluntens voor de ploegh, en anders niet bequaem,
Voor reden wert geſeyt, das als de wijſe mannen
Zijn met een diepe ſorgh geduerigh ingeſpannen,
Het beſte leven-ſap en al het fijnſte bloet
Niet is gelijck het zou, of daer het weſen moet,
Of zy dan ſchoon het werck ter rechter uren plegen.
De ſinnen reyſen uyt, of blijven onderwegen,
De ziel is elders vaſt, het lijf is maer een romp;
Dus wert er yet geteelt, het is geweldigh plomp.
Ghy daerom hebje luſt een aerdigh beelt te malen,
Soo laet in dit geval geen ſinnen elders dwalen:
En raeckt noyt echten wijf als met een vollen wenſch;
De menſch die menſchē teelt behoeft een ganſchē menſch
De kracht van al het lijf moet hier te ſamen wercken,
De geeſt moet niettemin de buyte-leden ſtercken;
Noyt ſietmen datter menſch of eer of danck behaelt,
Die met den lijve werckt, en met de ſinnen dwaelt,
Daer is op dit geval noch vry al meer te leſen,
Maer een gebodt alleen kan u voor duyſent weſen:
Maeckt ſoo te zijn geſtelt wanneer je kinders bout,
Gelijck je metter daet u kinders wenſchen ſoud.

Het is aldernatuerlijckſt, ſeyt *Ariſtoteles*, ſijns gelijck te telen, ende op een ander plaets ſchrijft hy, datmen in ſeker lant daer de vrouwen ghemeen waren, de kinderen een vader toe plagh te wijſen, dienſe beſt geleken, als of de gelijckenis teecken ghenoegh was, om den rechten Vader aen te wijſen. *Vrlatervanus* ſchrijft 5. *Geograph.* van *Iacobo Appiano*, Heere van *Plombin* in Italien, dat hy geen kinderen hebbende, ende meenende dat ſijn boel, die ondertuſſchen met ſijnen ſpeelman, weſende een Moor, gheſpeelt hadde, by hem ſwaer gingh; de geſanten van de naburige ſteden op de geboorte ende den doop van het kint dede nooden: en dat ſy ondertuſchen van een ſwart kindt, de vader ghelijck, verloſte, tot lacchen an de genoode, ende ſchaemte van Heer Iacob, die dat ſpel niet wel in ſijn oor en klonck. So en is oock onder ons niemandt rouwigh, dat de kinderen hem gelijcken, en ſulcx werdt de vrouwen tot een teken van eerbaerheyt toegerekent. *Catullus* in het Bruylofts-dicht, dat hy ter eeren van *Manlius Torquatus*, ende *Iulia* ghemaeckt heeft, ghebruyckt deſe toewenſchinge:

Ick wenſche dat een aerdigh kint,
Het ſchoonſte datmen yewers vint
Het ſoetſte van de gantſche ſtadt,
In uwen ſchoot gedoken ſat:
En dat het met een ſoeten lagh
Sijn vader wenſchte goeden dagh:
Sijn vader even ſoo geleeck,
Dat yeder die het eens bekeeck
Terſtont aen 't kroos en weſen ſagh
Wie dat de vader weſen magh,
Ter eeren van de rechte trou,
En u ten goede, weerde vrou.

Om de eere, die de vrouwen in deſe ghelijckenis ſtellen, ſo en is het kint naeulicx te werelt gekomen, of elck roept: *Ie! hoewel gelijckt dat kint ſijn vaertjen; Het is al of het uyt ſijn aengeſicht geſneden was.* Het welk *Theophraſtus* oock aengemerckt heeft *Eth. Charact.* 5. Tot deſe ghelijckenis doet ſeer veel, dat de gehoude malkander wel geſint hebben, ſonder haer ſinnen en onkuyſche ghedachten op een ander te laten loopen. *Tibullus* 1, *Eleg.* 6.

Met deſen beſigh in het minnen,
Op genen loopen haer de ſinnen.

Want deſe inbeeldinge heeft ſoo grooten kracht, datſe de ghelijckenis oock aen de vrucht kan geven, van de gene, die over het werck niet gheweeſt en is. So is't gebeurt, dat een vrou dewijlſe met een ander doende was, ondertuſſchen bekommert zijnde, dat de man onverſiens mocht t'huys komen, ende haer betrappen, op de neghen maenden ghelach van een kint, niet den Pol, maer den man wel ghelijckende. Waer van een ſeer aerdigh Dicht in Latijn gemaeckt is by *Tomas Morus*, weerde Cancellier van Engelant, en een ſeer groot vrient van onſen grooten *Eraſmus van Rotterdam*: het welck in onſe tale mede overgeſet is by de eer van de Hollandtſche Regeringe ende Poëſy in deſe verſen:

Na dat Ian Al-beſchick getrout was binnen Lonnen,
So had hy metter tijt al menigh kint gewonnen;
Maer als de goede Ian den gantſchen hoop bekeeck,
So vont hy onder hem niet een dat hem geleeck.
Dit heeft ſijn loſſen kop te bijſter ſeer geſpeten,
Hy meende dat het wijf had achter uyt geſmeten:
En watter yemant doet, en wat hem wert geſeyt,
Het ſtuck by hem gelooft en wert hem niet ontleyt.

'T geviel om deſen tijt dat Trijn een ſoontjen baerde
Dat ſchier in alle dingh na ſijnen vader aerde,
Dit heeft het grilligh hooft in volle daet bemint,
Hy meynde dat alleen dat was ſijn eygen kint.
Maer ſiet een kluchtig quant die quam met hem te ſpreken,
En ſeyde, lieve maet, ghy ſeylt verkeerde ſtreken:
Hebt ghy een vaſter gront ontrent een echte vrou,
So w aer je beter noyt gekomen in de trou.
Siet als een dertel wijf laet haren acker telen,
Van yemant wel gewoon met haer te komen ſpelen,
En datſe ſeker weet haer man is in de ſtadt,
So iſſe van den angſt geduerigh opgevat;
Sy is geheel ontſet, en al haer ſinnen ſchromen
Dat hy ſal daer ontrent en by den handel komen;
Hierom ſo wert ſijn beelt ſo diep in haer geprent,
Dat zy het aen de vrucht ten vollen overſent.
Haer man is daer te ſien. Siet dus ſo gaen de ſaken,
Men kan op dit geheym geen vaſte gronden maken;
Of't kint ſijn vader lijckt, of dattet anders gaet,
Ten maekt geen vrouwe goet, ten maekt geẽ vrouwe quaet,
Het gaeter ſelſaem toe als mans en jonge vrouwen,
Ten goede van het lant, den ſoeten acker bouwen;
Nature doet haer werck, doch waer, en hoe, en wat,
Dat heeft tot heden toe geen menſche recht gevat.
Daer ſtont doen Ian en keeck, en gaf dat ſtuck gewonnen,
En heeft ſijn ouden luym na deſen noyt begonnen:
Wel, vrienden, als je ſcherſt, of ſoete reden drijft,
Maeckt ſtaegh dat man en vrou in goeden vrede blijft.

Staet oock te letten, ten aenſien van de vrou, dat het dienſtig is puys te laten ſlapen, wanneer de maen achter de Kerck is, *Moſes* 15. Levit. 19. Alſo in die tijt boven de tegenſtaende vuyligheydt, het ontfanghen niet en kan ghelucken, om dat de vruchtbare kracht van't zaet niet alleen verdooft, maer oock geſtickt wert, *Ioubert. 2. de Erreurs populaires* 5. dat indien het mannelijck zaet met gewelt doorbreekt, en door ſijn ſterckte de kracht van de vloet teghenſtaet, ſoo werter een ſlappe vrucht geteelt, en ſulcke kinderen werden by geſeydt tegen de Maen gepiſt te zijn, en zijn ghemeenlijck Malaetſheydt, ende ander ongemack onderworpen, *Avicenna* 4. *fen.* 4. *c. de Lepra. Lævin. Lemnius* 5. *de occ. Nat. mirac. Mercurial. de hom. generat.* 5. Siet hier breeder van by *Ioh. Gerardus tom. 7. Loc. comm.* 438. Daerom is wel geſeydt van den Poët in't noyt-genoegh-gepreſen Houwelijck.

Daer zijn in 't echte bed veel ongelege ſtonden.
Wanneer u kinder-ſucht is dienſtigh ingebonden:
Het is een oude wet oock voor een jonge bruyt,
Viert Mena, reyne jeught, en ſtel u ſaken uyt.
De lant-man mocht te-mets het zaeyen beter ſtaken,
Om dattet nutter is by wijlen eens te braken;
Daer is een ſeker tijt te toomen uwen brant,
Daer is een ſeker tijt wanneer men menſchen plant.

Nu en is oock niet alleen van nooden, dat wel op den tijt gelet wert, te weten, korts na dat de vrou geſuyvert is, ende dat beyde de Ouders geruſt van gemoet en geſont van Lichaem zijn; maer dient oock wel waergenomen te werden de vermaninge van den grooten Philoſooph *Ariſtoteles*, datmen de vrouwe met ſedigheyt en beſcheydelijkheyt genake, op datſe door de groote dertelheydt, ende ketelige melluſt buyten het ſpoor van eerbaerheydt niet en kome te ſpringen. Deſe leſſe is by den moralen Poët mede niet vergeten:

Men heeft van outs gepooght de vrouwen aen te praten
Dat ſlucx een echte wijf haer ſchaemte dient te laten
So haeſt ſy maer de borſt des avonts open doet,
Maer datſe met het kleet die weder nemen moet.
Voor reden wort geſeyt, en metter daet gepreſen,
Dat vrouwen op den dagh wel eerbaer moeten weſen,
Maer als de ſwarte nacht bedeckt de gantſche kuſt,
Dat dan het echte wijf mach ſijgen in de luſt,
Mach uyt een volle drift met haer geſelſchap mallen,
En met een loſſen toom in minne-ſtuypen vallen,
Mach ſpringen uytten bant, en plegen metter daet
Al wat een lichte koy by-wijlen onderſtaet.
Maer hoe ſal onſe vrou Vlyſſes wijf gelijcken?
En als het duyſter wort van hare plichten wijcken?
Sal oyt een reyne ziel gaen breken in der nacht
Al watter op den dagh ten goede was gebracht?
O neen, vriendinne, neen, ten is u niet te raden,
Het ſal u in den geeſt en aen de ſeden ſchaden;
Siet als de jonge vrou haer kleet heeft uytgedaen,
So moetſe metter daet de ſchaemte trecken aen.
Sy moet oock als de ſon gaet in het water ſincken,
Met des te meerder glans in reyne ſeden blincken:
Zy moet, al is het licht ſchoon uyte weegh gebracht,
Haer ſtralen laten ſien oock in de middernacht,
Zy moet in ware tucht met haren man verkeeren,
Hoe duyſter dat het zy. De nacht is oock des Heeren,
De nacht is enckel dagh voor Godes heel geſicht;
Ghy, viert dan alle tijt een reyne vrouwe-plicht.

Het gene die geleerden voor de goede ſeden, ende eerbaerheydt gebieden, wert by de Medicijns oock voor ſeer nootwendigh tot de telinghe gheoordeelt. Want de overtollige welluſt, dewelcke met te grooten drift geſchiet, belet het ontfangen. *Lucretius* in't vierde Boeck.

In't bed te weligh zijn belet het vruchtbaer telen,
En daerom moet het wijf niet al te dertel ſpelen;
Want in een loſſe doel, daer na dat yemant ſchiet,
En treft men noyt het wit daer op de ſchutter ſiet.

Nu oock te dickwils hervat zijnde, ſoo bederft het zaedt, ende werdt onvruchtbaer, alſoo het voor ſijn rijpigheyt geloſt werdt. De Philoſooph *Plutarchus* ſeydt ſeer wel in 't leven van *Lucullus*, ghelijck

onma-

onmatigh ſpreken de reden ydel ende dwaes maeckt, dat oock alſoo het zaedt van de gene, die ongebonden in't byſlapen zijn, ghemeenlijck voos ende onvruchtbaer is. Soo datter niet beter ende bequamer en is tot de telinge, en om wel zaeyen, en oock wel te ontfangen, als de matigheyt, ende niet te plocken voor dat het rijp is.

Onmaet in alle dingh verveelt,
Doch meeſt wanneer men kinders teelt.

De Koninginne *Zenobia* wert in de Hiſtorien hier over ſeer geroemt. Deſe als ſy eens by haren man geweeſt hadde, wachte de maent uyt om te ſien offe ſwangher was, ende ſulcx zijnde, beyde na de verloſſinge, om geen vergeefs werck te doen: maer niet ſwangher zijnde, ſoo namſe wederom een proefken voor een maent, gelijck *Tobellius Pollio* getuyght. En wy leſen by *Soſomenus* van een vreemt Philoſooph met namen *Aeas*, hoe dat hy een ſchoone vrou hebbende, haer maer driemaelen bekende, en drie ſonen teelde. Van dit exempel ſeydt een gheleert Rechtsgeleerde in Vranckrijck, (*Tiraquellus in* 15. *Leg. Connubial. gloſſ.* 15. 83.) die de rebublijck alle jaer een kint ende een boeck maeckte, (gelijck de Preſident *de Thou* in ſijn Hiſtorie van hem ſchrijft) indien dat het alle mans ſouden willen navolghen, dat de vrouwen, hoe eerlijck ſy oock mochten zijn, daer mede niet wel vernoeght en ſouden weſen: en dat het beter was, heel vergeten, als zoo ſelden ghegroet te zijn. Want ghelijck ſommighe hier van pleghen te ſegghen, *Die noyt en at, noyt en hongerde.* *Populla* de dochter van den vermaerden Romeyn *M. Agrippa* ghevraeght zijnde, waerom de beeſten na datſe met jonghen waren, niet meer en ſpeelde? antwoorden aerdigh, Om dat het beeſten zijn. *Macrob.* 2. *Saturn.* 5.

Teel-konſt.

Voor de gene die genegen zijn haer geſin, en met eene de werelt te vermeerderen.

INdiender yemant is genegen om te weten
Hoe dat de minne-plicht behoort te zijn gequeten,
Die let op dit geſchrift, en op de bedde-wet
Die hier u door de kunſt voor oogen wert geſet.
In't ſoetſte van de Mey wanneer de velden bloeyen,
De kruyden jeughdigh ſtaen, de jonge boomen groeyen,
Als ghy dan hebt geruſt, u mage wel geteert,
En dat u geen verdriet of ſwaer gepeys en deert,
U leden zijn verquickt, vermoeytheyt wech-genomen,
En dat in hare plaets de geeſten zijn gekomen;
Soo dat u jeughdigh bloet, als van den ſlaep verweckt,
Wort gaende door het lijf, en na de vrouwe treckt,
En dat u ſoete duyf heeft wel-geſtelde ſinnen,
En leden wel bequaem om zaet te mogen winnen,
Soo roept tot u behulp den vader van de trou,
Begeeft u dan met ernſt ontrent u jonge vrou,
En doet dat u betaemt: en naer u reyne luſten,
Soo blijft noch op het bed een weynigh leggen ruſten,
En ſluymert noch een wijl; of zoo u ſlaep ontbreeckt,
So maeckt dat ghy alleen van ſoete dingen ſpreeckt,
Een quellijck het-gepraet en dient geen jonge vrouwen,
En paſt geen echte mans die haren acker bouwen.
Ghy dan jaeght bange ſorgh en droefheyt op de vlucht;
Een acker eerſt bezaeyt die wil een ſachte lucht.

HUARTE

en el exam. de ingenios cap. 15. §. 3.

La crudeza que mas danno haze à generation, es la del vino: por que eſte licor, por ſer tan vaporable y ſubtil, haze que ellos demas alimentos, vayan crudos alos vaſos ſeminarios, y que la ſimiente irrite falſamente al hombre, ſin eſtar cozida y fazonada: y por tanto loa Platon una lez que hailo en la republica de los Carthaginenſis, que el hombre caſado ni ſu mugher, no bevieſſen vino el dia que ſe penſavan llagher al octo de la generation: entendiendo que eſte licor hazia mucho dano à la ſalud corporal del niao: y que era buſtante cauſa para que ſalieſſe vicioſo, y de malas coſtumbres. Pero ſiſe beve con mederation, de ningun manjar ſe haza tan buena ſimiente como del vino blanco, eſpecialmente para dar ingenio y habilitad.

OVIDIUS

Lib. III. de arte amandi.

Mille modi veneris. ſimplex minimique laborꝭ,
Cum jacet in dextrum ſemiſupina latus.

Hoe een bevruchte vrou haer onderhouden ſal.

Het III. Capittel.

ALs nu de teere vrucht is binnen u ontfangen,
So komt, O jonge vrou, en leert bequame gangen,
Leert regels tot het werck; want alſſer yemant draeght,
Soo dienter aen de kunſt om nieuwen raet gevraeght.
Dus als het u gebeurt dat naer een diep verlangen,
Ghy voelt een teere vrucht in u te zijn ontfangen,
So neemt met alle vlijt u ſwacke leden waer,
En doet niet alle dingh gelijck als voor en naer.
Een vrou die ſwanger is die moet haer leeren mijden
Van ongeregelt ſpel, van rotſen ende rijden,
Van al te ſwaren pack, van al te raſſen ganck,
Van al te goeden reuck, van al te vuylen ſtanck,
Van alle mal geraes, van alle dertel ſpringen,
Van door een vreemt gebaer de leden om te wringen,
Van over-al het oogh te willen laten gaen,
Van angſt, van alle ſchrick, van onbedachte waen.

Een vrou die ſwanger is moet even dan gedencken
Door praem van enge dracht haer niet te laten krencken:
Geen dingh ſo onbequaem ontrent een teere vrucht,
Dan als een jonge vrou in naeuwe kleeren ſucht.
Een vrou die ſwanger is moet haer geduerigh wachten,
Van nare dwepery, van alle droeve nachten,
Van door een gramme ſucht te werden omgevoert,
Ia van een groote vreught te werden omgeroert:
Want als het ſwanger wijf is beſigh met de tochten,
So kromt de ſwacke geeſt in veelderhande bochten:
En wat ontrent de vrucht zijn kracht beſteden moet,
Vergeet ſich in de gal en aen het vinnigh bloet.
Ghy, maeckt u daerom ſterck om uyt te mogen jagen
Schrick, wrevel, gramme ſucht, en alle quade plagen:
Gewent u tot gedult, en wacht u van de ſpijt,
Schoon datje licht te peert. en wonder haeſtigh zijt.
Wanneer het jeughdigh hou: met vruchten is beladen,
Een vlijtigh hovenier die vint a rſtont geraden,
Met allerley behulp den boo n en yeder tack
Te ſtijven tegen wint en ander ongemack;
Want als hy dat verſuymt, ſo kan het licht gebeuren
Dat van den eerſten ſtorm de tacken ſullen ſcheuren:
Siet daer een jonge ſtam, en al het teer gewas
Geſlingert op het velt, gedompelt in het gras.

ICk ſal my wel wachten om in geen ongenade van eenige happige wijfs te vallen het gene in 't voorgaende Capittel van de Coninginne, ende den Philoſooph verhaelt is, hier veel te prijſen: nochtans en kan ick niet verſwijgen, dat alhoewel de Vrouwen den Beurtman nier aen Lant en laten ſtaen al heeft het Schip ſijn volle vracht in (gelijck byna plagh te ſeggen *Iulia* de dochter van den Keyſer *Auguſtus*, by *Macrob. 2. Saturn. 5.*) en dat ſulcx haer vernoeght als te voren, om reden by *Andreas Laurentius*, en andere te leſen: zo is evenwel beter, en behoort oock onderhouden te werden de leſſe van de Doctoren, dewelcke in 't Houwelijck met deze gulde verſen uytghedruckt is:

'T is voor het echte volck geraden om te ruſten,
Wanneer het ſwanger wyf gevoelt haer eerſte luſten:
Wanneer een jonge vrou haer maegh en herte klaeght,
En voelt in haer gheym een teken datſe draeght.
Want als een teere vrucht haer eerſt begint te ſetten,
Al wat de vader doet dat ſal de moeder letten;
Wie veel den acker ploeght wanneer hy is bezaeyt,
Die breeckt ſijn eerſte werck en maekt het al bekaeyt.

Dan in 't leſte van de dracht en kan dit ſpel gheen quaet doen, en wert oock gelooft, dat het den arbeyt alſdan lichter, en de baen gladder maeckt,

Al de Konſt om de vrucht te behouden ſtaet daer in, dat de ſwangere vrou wel onderhoudt het recht ghebruyck van de Niet-natuerlijcke dinghen. Want 't ghebeurt dickwils, dat een ghematighde en welgheſtelde Lijf-moeder de beſte beginſelen van ons leven ontfanght, en een volkomen ſchepzel voortbrenght, het welck daer na door verzuym ende onachtzaemheydt van de Moeder qualijck bejeghent wert. Daerom raet *Hippocrates* zeer wel in ſijn eerſte Boeck van de Vrouwelijcke Sieckten, dat de Vrouwen zonderlinge ſorge dragen, om de vrucht te behouden, ende wel te onderhouden tot den tijdt van de verloſſinghe. Het welck geſchieden zal indienſe haer gezontheyt wel gade ſlaet, en haer lichaem niet en pranght met naeuwe kleederen. Want dat pranghen beſchadight de vrucht op dezelve manier, als andere uytwendighe ende inwendige oorzaken, die de Lijf-moeder drucken ende benaeuwen. Daerom zeyde *Ariſtoteles* zeer wel in ſijn eerſte Boeck van de telinge der Dieren op het 12 Capittel dat zeer goet is voor het welvaren ende groeyen van de vrucht, geen zwaerte op de Lijf-moeder te brengen. Ende daerom is den buyck met geen been bezet, ghelijck het hooft ende den borſt, op dat de maegh en Lijfmoeder haer vryelijck zouden konnen uytzetten. Daerom leydt oock de Lijf-moeder op den eyndeldarm, als op een ſacht kuſſen voor de hardigheyt van den ruch-graet, gelijck *Galenus* aenwijſt in 't 4 Boeck van het Gebruyck der leden op het 14 Capittel.

Maer inzonderheyt dient een ſwangere vrou haer te wachten voor groote beweginge des lichaems, en des gemoedts, als rijden, rotzen, loopen, danſſen en ſpringen: van verſchricken ende haeſtelijck ontſtellen. Want hier door krijghtze dickwils voor den tijt den arbeyt op den hals. Ick en prijs evenwel niet een leu en leuſigh leven, waer door vele ongezonde humeuren vergaderen, en de natuerlijcke wermte overſtolpt wert: maer de bevruchte vrou dient wel in de eerſte maenden weyniger, in 't leſte van haer dragen, ende tegen dat den arbeyt komen zal, haer meer en dickwilder te bewegen, en veel te gaen, wandelen.

Hier en boven heeft een bevruchte vrouw haer ook te wachten voor te grooten hitte en te grooten koude. Want dewijl ſy zelve ſieck kan werden door het langduerigh inhalen van al te heete ofte te koude lucht: ſoo ſal veel lichtelijcker de teere vrucht daer door beſchadight werden: inſonderheydt indien op het langh inhalen van hitte ende koude, ſchierlijck volght het intrecken van vochtige en drooge lucht. Want dat is de oorſaeck, waerom, als op een natten ende ſoelen winter drooghe, ende koude lenten volgen, dat de ſwangere vrouwen, een miſdracht krijgen, ofte by aldien de kinderen levend ter werelt komen, daer na lichtelijck ſterven, ghelijck *Hippocrates* leert in 't derde Boeck van de Kort-bondige ſpreucken, ende *Galenus* in ſijn uytlegginghe. Het welck hy ſeyt alſo te zijn, om dat de lichamen die van de wermte ende vochtigheyt los ende ſacht gheworden zijn, lichtelijck tot haer binnenſte toe konnen ontſanghen de koude, drooghe, ende ſcherpe hoedanigheyt van de lucht. Derhalven de teere kinderen, die

lange

lange tijdt aen een ſoele lucht ghewent zijn, komen dapper te outſtellen van een ſchierlijcke en drooge kou, inſo derheyt die wat tenger zijn, en door haer moeders lichaem, en kleederen niet ſorghvuldigh bedeckt ofte bewaert en werden. Den Spaenſchen Docter *Mercatus* is hier te vergeefs tegen, alſoo men nootſakelijck moet toeſtaen, dat de kinderen niet even-eens geſtelt en zijn, of de moeder gematighde, ofte raeuwe, heete, ende onghematighde lucht inhaelt, dewijl ſy die ongematigheydt in haer niet en matight, maer ſoodanigh de vrucht toeſendt. Daerom behoort een vruchtbare vrouwe haer, ſo veel als moghelijck is, uyt de lucht, die in eenige hoedanigheydt te ſeer uyt-ſtreckt te onthouden, maer inſonderheyt uyt quade, onſuyvere, ſtinckende, ende miſtige. Behoort haer oock te wachten voor ſtanck van uytghedaen kaerſſen, ſwavel, beverſwijn, en diergelijcke ſtinckende dingen: als oock van zeer ruyckende kruyden, ghelijck munte, poley, ende andere, inſonderheyt van muskeliaet, amber, civet, en ruyckballen, die daer van gemaeckt werden.

Vorders ſalze voor haer eten ghebruycken Spijze van goet voedſel, ende een weynigh verdroogende, de menichte moet wezen zoo voor haerſelven, als voor de vrucht, zoo datſe de mont dickwils al wat bieden moet, al heeftſe de grootſte luſt niet om te eten: ſy en behoeft haer oock zoo naeu aen de vaſtdaghen niet te binden: want door veel vaſten ſoude de vrucht lichtelijck ſlap ende ſieck werden, ende voor den tijdt uyt willen, om ſijn voedſel buyten te ſoecken, dat hy binnen moſt derven. Sy moet haer evenwel oock wachten van al te veel te eten, alzoo door al te veel voedzel het kindt lichtelijck komt te ſticken; ofte wert ten minſten daer door zoo grof, dat het op ſijn plaets niet wel zoo langh en kan dueren, om te voldragen te werden: ofte valt daer van in een ſieckte, dewijl te veel ſpijze niet wel konnende verteert werden, haeſtelijck bederft, en quaet bloet maeckt, het welck tot onghesont voedſel voor de vrucht, die dat na hem treckt, nootſakelijck moet ghedijen. Noch is noodigh haer te mijden voor alle Spijze die te kout, te heet, ofte te vochtigh is, en inſonderheyt zodanige in 't beginſel van de maeltijdt niet te eten. Gekruyde ſpijze, en die in korſten gheleyt is, en dient haer niet. De Speceryen machſe oock niet gebruycken, als alleen op 't lefte de Caneel ende Safferaen. Andere ſcherpe ſpijze moetſe ook laten, als loock, ajuyn, en diergelijcke, inſonderheyt die eenige medicinale kracht heeft om water te doen lozen, en walginge ofte nieſſen verwecken kan. Want, gelijck *Hippocrates* ſchrijft in 't eerſte boeck van de ſieckten der vrouwen, de ſwangere vrouwen die wat ſcherps, ofte bitters buyten gewoonte eten, of drinken, konnen de teere vrucht bederven. So ſeyt oock *Galenus* in 't achtſte boeck van de ongemengde genees-middelen, dat wilde Comcommers, en alle andere bittere dingen, als ook die fijn van deelen zijn, inzonderheyt de heete, de vrucht doen ſterven. Daerom vermaent *Avicenna* Lib. 3. fen. 21. tr. 2. de bevruchte vrouwen, om haer te wachten van alle ſcherpe en bittere dingen, gelijck Cappers ende Vijgh-boonen het zelve leert oock *Paulus* in 't eerſte boeck ende Capittel. Want dat bitter, ende heel ſcherp is, heeft een kracht om in te eten, ende om te brengen de teere dieren. Ende daerom heeft *Aloë*, ende diergelijcke kracht om de wormen te dooden. Derhalven en bedervenſe niet alleen de vrucht, om datſe den buyk beroeren en kamerganck verwecken, gelijck *Mercatus* meent, ende oock van *Hippocratus* te voren gheſeydt is, alſoo door de beweginghe de Lijf-moeder mede komt te lijden; maer oock om de bitterheydt ſelve, dewelcke de teere vrucht gantſch teghen is. Geheel zoute dingen dienen mede van een ſwangere vrouwe geſchout te werden. Want, ghelijck *Ariſtoteles* ſeydt in 't 7. Boeck van de Hiſtorie der Dieren op 't 4. Capittel, als deſelvige te veel zout gebruyckt, ſoo werdt het kint ſonder nagelen gheboren. Met welcke woorden hy ſchijnt te kennen te gheven, dat het gene zout is, kracht heeft om na hem te nemen het klevende deel van de ſtoffe der telinghe. Ende *Hippocrates* in ſijn Boeck *de ſuperfœt.* ſtelt onder de teyckenen, dat een kint niet op en ſal komen, indien het ſonder nagelen geboren wert. Derhalven is ſeer noodigh, dat een bevruchte vrou haerſelven daer van wacht. Dan indienſe groote luſt kreegh tot eenighe koſt, die juyſt van de beſte ſtoffe niet en was, die en moetmen haer niet gheheel onthouden, maer hier in vry wat door de vingeren ſien. Want by ſwangere vrouwen heeft het meeſt plaets, dat wy in 't eerſte Capittel uyt *Hippocrates* van de luſt en aenghenaemheydt der ſpijſe gheſeydt hebben. Staet evenwel te letten, datmen by haer gheen praet en maeckt van onghesonde koſt, ofte die niet te krijghen en is, om niet te vergheefs haer tanden waterigh te maken.

Noch is dienſtigh dat een ſwanghere vrou niet hardtlijvigh en zy, ende datſe alle daegh, zo 't moghelijck is, eens te ſtoel gaet. Ende indien dat van ſelfs ende uyt de natuer niet en wil komen, ſoo ſalſe 's morgens nemen ſap van pruymen, ende corinthen, appelen ſacht ghekoockt wel ghesuyckert, ende een goedt ſtuck boters daer in. Ende dat niet helpende, ſoo en zal men niet licht tot ſet-pillen, ofte kleyſteren (als in 't alderleſte, en wanneer den arbeydt voor de handt is) komen, inſonderheydt die wat ſcherp zijn, alſooze de Lijf-moeder, die op de darmen leyt lichtelijck ſouden beſchadighen, ende een miſdracht konnen veroorzaken. Daerom iſt beter datmen haer van boven ingeve eenighe ſachte medicijne, als daer is *Manna* in wat hoender ofte weren nat geſmolten, ende dan wel doorgedaen. Den *Rhabarber* en is oock niet ondienſtigh met wat lange roſijnen ingenomen

het ghewichte van een halven Franſchen kroon, ofte wat meer. Het is een groot misſlagh, dat ſommige meenen, een bevruchte vrouwe ſchadelijck te weſen, het Lichaem te purgeren ende ader te laten: daer het beyde niet ſonder perijckel van de vrucht ende de vrou dickwils nagelaten wert. Ick bekenne evenwel, datmen hier in met groote ſorghvuldigheydt moet te werck gaen.

Men ſal haer dan, na de leere van *Hippocrates* 4. *Aphor*. 1. als het den noot vereyſcht van de vierde tot de ſevende maent matelijck moghen purgeeren, om dat de vrucht in die tijt op het ſterckſte is; maer vroegher ofte later, als deſelve noch ſwack, ofte al te rijp is, zalmen daer mede niet licht doorgaen. Indien men dan mach purgeeren, het lichaem vol humeuren zijnde, zo mach men oock wel laten, alzoo het zelfde minder ontſtelt, als het purgeeren, in ſonderheydt in 't beginſel, alſſer overvloet is van bloet, en de vrucht noch teer zijnde, weynigh voedſel van doen heeft. Dewijl de Nature ſelve ſomtijdts het lichaem van de ſware vrouwen door het bloeyen uyt de neus, het ſpeen, ja oock ſomtijdts door de Lijfmoeder, ſonder eenigh letſel ontlaſt, waerom ſoude de Konſte ſulcx niet moghen navolghen? Ick ken verſcheyde bloedt-rijcke vrouwen, die als ſy ſwaer zijn, haer ghemeenelijck twee drie mael doen laten, oock in de leſte maenden, ende als ſy dat overſlaen, zoo zijn de kinderen vol vierigheyt. Ia de ervarentheydt leert ons, dat ſommighe vrouwen zo bloetrijck zijn, dat indienſe niet terſtondt op de tweede maent ghelaten en werden, miſdraghen, ofte van een doodt kint verloſſen. Een ſeker Medicijn verhaelt, dat hy over twee bevruchte vrouwen ghegaen heeft, waer van in de eene door overvloedigheyt van bloet vier kinderen op de achtſte maent verſtickt waren, in de andere twee op de ſeſte maent. Dewelcke, als hyſe op de vijfde maent veel bloedts afgelaten hadde, daer na verſcheyde reyſen geluckelijck van voldraghe kinderen verloſte. De aderen van de voet en moeten in ſwangere vrouwen niet ghelaten werden, om dat ſulcks het bloedt met gheweldt na beneden treckt, ende de vrucht doet ſacken. Op de achtſte en negenſte maent en mach men niet ſonder grooten noot laten, inſonderheydt in de ghene die door ſwackheyt of ſlibberigheyt van de Lijf-moeder lichtelijck een miſſchienis krijgen.

De Slaep (om geen van de ſes Niet-natuerlijcke dingen over te ſlaen) ſal weſen by nacht, om de ſpijſe wel te verſpreyen: want het waken veroorſaeckt raeuwigheyt en ſieckten, daer de miſdracht dickwils op volght: niet terſtondt na den eten, maer 's morgens vry wat langer alſſe gemeenlijck gewent is.

Eer ick dit Capittel beſluyte, zoo en dient gantſch niet vergeten de nootwendige leſſe, die de Ed. Heer *Iacob Cats* geeft in ſijn vermaert Houwelijck, met deſe verſen:

Wanneer de vrouwe draeght ſo dient de man te letten,
Dat niemant door het huys miſſchien en kome ſetten
Yet dat wanſchapen is, een wreet of ſelſaem beelt
Dat ons het ooge terght, en ſo de ſinnen ſteelt.
Al wat oubollig ſtaet, of vreeſe kan verwecken,
Of met een ſnelle ſchrick ons in de leden trecken,
En dient een jonge vrou voor al niet daerſe ſlaept,
En van de reyne trou de ſoete vruchten raept.
Wilt oock om deſe tijt u niet te ſeer vergapen
Een eenigh ſelſaem dier, als ſimmen, katten, apen:
En draeght niet in den arm, en leght niet aen den mont
Een vreemden baviaon, of plat-geneuſden hont.
'T is by de vrouwen ſelfs in geenen deel te mercken,
Hoe dat een vreemt geval kan op de vrouwen wercken:
Hoe onverwachte ſchrick tot aen de vrucht belent,
En hoe een ſelzaem ſpoock ſich in de moeder prent.
Wanneer een vrouwe draeght, het ſchijnt dat alle krachten
Zijn beſigh aen de vrucht, en op de moeder wachten;
Dies waerder eenigh dingh ſich in de ſinnen veſt,
Dat ſackt van ſtonden aen, en druckt in dat geweſt.
De Schrift getuyght het ſelfs, dat Iacob voor de dieren
Van Laban heeft geleyt geſtreepte populieren,
Om even als het ſchaep ſou paren met den ram,
De plecken van het hout te drucken in het lam.
Ghy die genegen zijt om zaet te mogen winnen,
Hebt geen wan-ſchapen dier, geen monſter in de ſinnen:
Stelt liever voor het oogh, wanneer ghy vruchten teelt,
Een ſchoon een geeſtigh kint, een aerdigh menſchen beelt.
Hier door iſt wel gebeurt dat yemant van de Moren
Vont in voorleden tijt een witte vrucht geboren:
Hier door iſt wel gebeurt dat van een leelijck paer
Men wert oock, tegen hoop, een aerdigh kint gewaer.
Een wijf by al het volck vermaert in leelijckheden,
Wiens man haer niet en weeck in onbeſchofte leden,
Kreegh evenwel een kint het ſchoonſte datmen vant,
Een perrel van de ſtadt, een wonder in het lant
Een kint gelijck een beelt, dat alle menſchen preſen,
En namen in den arm, of met de vinger weſen,
Een kint na vollen wenſch, een gaeu en aerdigh fret,
En niet te byſter ſchrael, en niet te lijdigh vet:
Een yeder ſtont verbaeſt, en ſagh de friſſche leden,
En ſagh de ſchoone verw, onzeker van de reden;
Dies gincker over-al een ſpreucke door de ſtadt,
Als of hier in de vrou haer eer vergeten hadt.
Een man die vorder ſagh gingh al het huys beſchouwen,
Gingh letten op het ſtuck, ter eeren van de vrouwen:
Hy vint een ſchoon vertreck, daer op een ſchoon buffet
Een aerdigh kinder-beelt ſtont geeſtigh afgezet
Hy vont een ledekant behangen met gordijnen,
Een leger voor den weert, gelijck het mochte ſchijnen:
Hy vraeght wie datter ſlaept? hem wort beſcheyt gedaen,
En ſtracks zo giſt de man hoe dat de zaken ſtaen.
Hy ſpreeckt tot al het volck, Ick zal het oordeel vellen,
Laet maer het jonghſte kint hier in de kamer ſtellen,
De meyt die loopter om zoo veerdigh alſſe kan,
En brenght het in de zael, en geeft het aen den man.

Die

Die gaetet metter daet ontrent den beelde ſetten,
Die maent een yeder aen hier op te willen letten,
En ſiet, die nu het beelt en dan het kint bekeeck,
En vont noyt eenigh ey dat ſo een ey geleeck.
Daer gaet de kloeckſte geeſt met vaſte reden wijſen,
Wat datter uyt het oogh kan in de ſinnen rijſen:
En hoe een diep gepeyſt, door onbekende macht,
Het ingenomen beelt kan prenten in de dracht.
Stracks reſer groote vreught, de booſe tongen ſwegen
De vrou heeft metter daet haer eere weer gekregen:
En waer doen eenigh paer te ſamen wert geſet,
Daer was een ſchoon geſicht ontrent het echte bed.

Dierghelijcke hiſtorie wert mede verhaelt by den Out-vader *Hieronymus*, en zeyt de waerheyt van deſelve ontdeckt te zijn door vernuft en wijſheyt van den treffelijcken Mediçijn *Hippocrates*. Soodanigen exempel is ook te lezen by *Plutarchus*, alwaer verhaelt wert van een vrou, die ontrent haer bed eenen Moor had uytgeſchildert hangen, en daer door een ſwart kint gebaert heeft. So ſchrijft *Galenus* in ſijn Boeck van den Theriakel, dat hy eenen Moor om een fraey kint te krijgen, geraden heeft een ſchoon beelt aen de voeten van't bed te hangen, en dat de vrou in't by ſlapen daer ſterk op kijcken ſoude: en dat ſulcx by den Moor nagekomen, en oock wel uytgevallen is. Wy leſen ook onder andere by *Montaigne* 1. *des Eſſais* 20. dat eertijts aen den Keyſer *Karel* de IV. vertoont is een dochter, die heel ruygh was: het welck de moeder zeyde gekomen te zijn, door dien datter een beelt van St. Ian den Dooper in haer bed gehangen hadde. Welcke exempelen oock beveſtight werden door de Hiſtorie van Iacob in't eerſte Boeck *Moſis* op het 30 Capittel, by een yeder genoegh bekent, en in de verhaelde verſen oock aengeroert. Alhoewel hier met ſpies en ſpeer tegen is den geleerdẽ Doctor *Huarte* in ſijn Spaenſch Boeck van 't onderſoeck der Verſtanden, *cap.* 15.4. en zeydt dat de Hiſtorie van Iacob heel miraculeus is, en het ander van den Moor een recht praetjen: alles gebouwt (gelijck hy voorgeeft) op een vals fondament en reden van *Ariſtoteles*.

ULPIANUS
Leg Quæritur 14. I. ff. de fœtib. ed.

Maximum ac præcipuum munus fœminarum eſt, accipere ac tueri conceptum.

PLINIUS 8. Epiſt. 10.

Quo magis cupis ex nobis pronepotes videre, hoc triſtior audies neptem tuam abortum feciſſe, dum ſe prægnantem eſſe puellariter neſcit, ac per hoc quædam cuſtodienda prægnantibus omittit, facit omittenda, quem errorem magnis detrimentis expiavit, in ſummum periculum adducta.

In hoe veel maenden een kint voldragen werdt.

Het VI. Capittel.

Het is een out verſchil, en over langh gedreven,
Waerom men in het recht niet ſelden heeft gekeven,
Hoe langh een echte vrou haer kinders dragen kan,
Om niet verdacht te zijn van eenigh ander man.
Daer is een vaſte tijt dien alle beeſten dragen,
Een hont en heeft niet meer als hondert twintigh dagen,
Thien maenden houdt het paert ſijn vullen in den bant,
Twee jaren geeft het volck den grooten Oliphant.
De tijt van hare dracht die wort hun langh gegeven
Naer mate van het beeſt, of naer het plagh te leven;
Iſt groot, of leeft et langh, ſo hoeftet ruymer tijt
Als yet dat kleynder is, of haeſt ter aerden glijt.
Doch wat de menſchen raeckt, men kent geen vaſte ſtonden
Daer aen een vruchtbaer wijf in deſen is gebonden;
So dat haer goede naem niet eens in twijffel ſtaet,
Schoon zy een langer tijt als negen maenden gaet,
Doch wilder eenigh menſch dit naerder onderſoecken,
Wat hoeft men vreemde tael, of ver-geſochte boecken,
U pen, en diep vernuft, geleerde Beverwijck
Is hier een vollen born en uytermaten rijck.

De Nature heeft alle dieren eenen ſekeren ende bepaelden tijt geſtelt, om haer jongen voort te brengen; doch niet alleen den ſelven. De oorſaeck van die verſcheydenheyt leyt *Ariſtoteles* op de groote van haer Lichamen, ofte op de langhduerigheyt van haer leven. Zijnde waerſchijnlijck dat een groot dier en van langh leven langer tijt moet hebben, om tot ſijn volmaecktheydt te komen, als dat kleyn ende kort van leven is. Soo ſietmen dat een Hondt die kleyn ende kort van leven is, op de vierde maent gheworpen wert, het Paert, 't welck groot is, al en leeft het niet langh, op de thiende maent: maer den Oliphant die groot is, en van langh leven, wert eerſt volmaeckt en voldragen in twee jaer. En by aldien dat ſulcke dieren weyniger tijdt in de Lijf-moeder blijven, als haer bepaelt is, ſoo en blijven ſy niet te lijf. Maer de Vrouwen en hebben geenen ſekeren tijdt om te verloſſen, ende konnen op verſcheyde ſtonden haer kinderen ter werelt brengen: hoewel ſy niet alle even bequaem en zijn, en de kinderen niet van alle drachten even kloeck ende langh-levende gheboren werden. Want de ervarentheydt leert ons, dat het kint, 't welck minder als ſes maenden gedragen is, niet op en komt, ende dat eerſt op de ſevende maent, een kint dat leven ſal, gheboren wert, ende dat de verloſſingh haer oock op de elfde maent kan uytſtrecken; dat nochtans meeſtendeel ontrent den uytgang van de negende maent, en het ingaen van de thiende de natuerlijcke verloſſinge geſchiet, ende dat deſen

tijt

tijt de natuerlijckſten is van des menſchen geboorte: alzo de dinghen, die meeſtendeel ghebeuren, meeſt volgens de nature zijn, gelijck *Ariſtoteles* zeyt. Hierom hebben alle goede Autheuren de neghende ende thiende maent voor den wettighen tijt geſtelt van de natuerlijcke verloſſinge. Want alſoo het fatſoeneren en het bewegen van de vrucht in de Lijf-moeder niet altijt precijs op eenen dagh en valt, maer eenige breete heeft, als *Hippocrates* en *Ariſtoteles* ghetuygen, en men ghewoon is met *Hippocrates* van de formatie te tellen tot de beweginge, van de beweginge tot de verloſſinge; zo en kan de tijt van de verloſſinge zoo naeu aen de negenſte maent niet gebonden werden, maer loop gemeenlijck tot in de thiende. Want dewijl datter groote verſcheydentheyt is in de gematigheden en gheſtalteniſſen der Lichamen, zoo ghebeurt het, dat de eene vrucht raſſer, de ander lanckſamer volbracht ende voldraghen werdt: en de voldraghen vereyſcht meerder voedſel, ende ruymer lucht. Ende alzoo de moeder hem van beyde door de aderen, en ſlagh-aderen van den navel niet ghenoegh en kan toeſenden, zoo ſoeckt hy uyt ſijn hol te ſpringen; ende de Lijfmoeder niet wel konnende verdraghen al dat ſpringen ende uyt-trecken, ſoeckt haerſelven van dat laſtigh pack te ontlaſten. Als dit voor het halfjaer gebeurt, zoo en kan het kindt niet out werden. Ende by aldien altemet gheſchiet, dat in 't begin van de zeſte maent, gelijck Doctor *Spiegel* ſeyde ghekent te hebben een bode van Zeelandt op Hollant, of een weynigh voor de ſevenſte maent, ghelijck andere ghetuygen, een kint op-komt, ſulcx moet gerekent werden onder de dingen, die heel ſelden ghebeuren. De reden is, om dat zodanigh kint al te ſlap, ende noch niet volbracht en is. Daerom om indien het ofte uyt ghebreck van voedſel, ofte door eenige andere oorſaeck alſdan uyt-komſt moet ſoecken, zo kan het lichtelijck in den arbeyt verſtickt of verplet werden; en al geboren zijnde, en is het niet bequaem om de lucht, en nieu voedſel te verdragen.

Een kint van *ſeven maenden* (wy rekenen voor elke maent dertigh dagen, gelijk de Rechts-geleerden ook doed, *Mynſinger*. 6. *Obſ*. 40. wert wel geboren, om dat tot volmaektheyt van zijn leden, niet en ontbreekt. Want de twee volgende maenden en werdter niet meer bygedaen tot volmaektheyt van de leden, maer alleen tot volmaecktheyt van de kracht en ſterckte. So dat ſulck een kint wel in 't leven kan blijven, ende oudt werden, (ſiet *Cuiacium* 4. *rec. Sentent. Iul. Paulli*. 1. 9.) inſonderheyt, gelijk *Hippocrates* dat bepaelt, het welck is van twee hondert en thien dagen, dat is van 't laetſte van de ſevende maent. Nu de oorſaek waerom dat ſommige ſo lang voor den tijt komen, is ſonder twijffel in de gematigheyt van het zaet en bloet, waer aen de natuerlijke ſterkte en ſwackheyt hangt. Den tijt van den arbeyt wert oock altemet verhaeſt door de ſterckte van de *formatrice faculteyt* of de fatſoenerende kracht, daer by komende een wel ghekoockte materie, dewelcke de werckinge van de geſeyde kracht lichtelijk aenneemt, en haer met het behoorlijck fatſoen laet bekleeden. Maer alhoewel het kint van ſeven maenden van goede ſtoffe opgeleydt is, en van goede kracht voortkomt, ſo is het evenwel wat ſlapper, om dat de formatie van al te haeſtighe beweginge gevolght wert.

Een kint van *acht maenden* en blijft niet te lijf, ſeyt *Hippocrates*, om dat het tweeſtooten korts op malkander niet en kan verdragen. Want dewijl het kint op de ſevende maent gearbeydt heeft om uyt te komen, en daer over vermoeyt is, ſo kan het den arbeyt daer terſtondt wederom op volgende niet wederſtaen: maer om ſulcx wel te konnen uytſtaen, ſo was van noode, dat het de achtſte maent noch beſloten bleve, om middeler tijt ſijn krachten te verhalen. Andere dies niet tegenſtaende houden het daer voor, dat oock een kint van acht maenden wel ſomtijts op kan komen. Want indien de breete van de menſchelijcke gematigheyt, en de verſcheyden geſtaltenis der lichamen oorſaeck is dat ſommige op de ſevende maent, andere op de negende, eenige op de thiende voldragen werden: ſoo en iſſer naeulijcx een noodige oorſaeck te vinden, dewelcke beletten ſoude, dat uyt haerſelven of de nature van 't zaet den tijt van voldraghen en verloſſen niet op de achtſte maent ſomtijts en ſoude vallen. Het ſchijnt oock datter naeulijcx een bondige reden by te brengen is, waerom dat een kint op de achtſte maent niet volkomen en voldragen ſoude zijn, ende wel geboren zijnde, niet op en ſoude komen, en over ſulcks voor onwettigh ofte een miſdracht ſoude gherekent werden. Want het gene dat men ſeydt, van de beweginge op de ſevende maent, heeft grootelijcks ſijn bedencken, of het vaſt gaet, dat alle kinderen nootſakelijck op de ſevende maent haer roeren om uyt te komen. Want alhoewel de kinderen op de ſevende maent, haer eerſte volkomenheyt, ende beginſel van perfectie krijgen, zoo en zijnze nochtans allegader niet zo volkomen, datſe pogen geboren te werden: maer die alleen dewelcke van krachtige gematigheyt en ſterck maeckzel zijn, porren om op de ſevende maent uyt te komea, te weten, die haeſtigh volmaeckt zijn, haeſtigh bewegen, en haer uytkomſt haeſtigh vorderen, ghelijck *Avicenna* ſchrijft *Lib*. 3. *Fen*. 21. *Tract*. 2. *cap*. 1. In de reſt en is gheen waerſchijnelijcke reden, waerom dat de vrucht zoo vroegh ſoude ſoecken gheloſt te zijn. Het en gaet mede niet ſeker, dat de bevruchte vtouwen ſtercker beweginghe voelen op de ſevende maent, als op andere. Ende indien het kint van die beweginge zo zeer verſwackt op de ſevende maent, dat het in gheen gheheele maent ſijn krachten verſcheppen, ende daerom op de achtſte maent gheboren zijnde niet te lijf en kan blijven, veel minder zoude het 't leven konnen behouden, als het in de ey-

eng

ghen Maent gheboren werde. Daer-beneffens en komt met de ervarentheydt niet wel over-een, dat de Vrouwen meeſt op d'achtſte Maent qualijcker te pas zijn, als op de ſevende, ofte negende. Schijnt derhalven datter uyt de nature van de vrucht ende van de moeder,naeulijcks bondige redenen konnen gegeven werden,om te bethoonen,dat een kint van acht Maenden niet en ſoude konnen in 't leven blijven.

De wettighſte tijdt om te verloſſen is de *negende Maendt*,en ſulcke kinderen leven gemeenlijck lang: en de natuerlijckſte en gemeenſte tijdt wert gehouden te zijn van den vijf-en-twintichſten dagh in de neghende Maent, tot den vijf-en-twintichſte in de thiende. Maer of deſe tijdt noch verder uytgeſtreckt kan werden, en blijckt ſoo klaer niet. *Hippocrates* ſtelt ergens den langſten tijdt in de thiende Maent, en op een ander plaets komt hy tot in de elfde,ghelijck oock doet *Ariſtoteles*,'t welck van verſcheyde met verſcheyden exemplen beveſticht wert, hier al te langh om te verhalen; ende is oock by eenighe Rechtſ-gheleerden voor wettigh geoordeelt. *Balduin. Revard.* en andere *in Leg.* 12. *Tabb.* P. Victorius 5. *Var. Lect.* 18. Plaut. Ciſtell.

> *Tum illa, quam compreſſerat,*
> *Decimo poſt menſe exacto hic peperit filiam.*

Al-hoewel dat de knoddige Doctor *Rabelais* daer mede ſpottende ſeydt,dat de jonge Weduwen twee Maenden na haer Mans doodt, moghen met vryer herten ſpelen op ſijn rekeningh. De Keyſer *Iuſtinianus*, en houdt een kint van elf Maenden niet voor wettich, *in Auth. de reſtit. & ea quæ parit. in* 11. *menſe. cap.*2. *fi.* Maer ſulcks als te wreedt zijnde, wert van den grooten Rechtſ-geleerden *Andreas Alciatus* miſpreſen, 3 *Parad.* 7. en uyt hem *Menoech.* 2. *de arbit. judic. Cent.*1. *Caſ.*69. N. 50. So beriſpt oock Doctor Spiegel, *Lib. de formato fœtu* 7. *Ulpianum*, om dat hy *L. inteſtato ff. de ſuis, & leg hæred.* Een kint dat thien Maenden na ſijn Vaders overlijden geboren is, uytſluyt van de Vaderlijcke erffenis, en hy brenght een exempel by van een Vrou die ſeſthien Maenden gedraghen hadde: ghelijck *Avicenna* van veerthien, *Plinius*, ende *Cardanus* van derthien, *Augenius* van twaelf Maenden. In deſe gelegentheydt moet onderſcheydt ghemaeckt werden, wat de Nature gemeenlijck werckt, en wat ſelden geſchiet. En op die manier heeft *Hippocrates* wel geſeydt, dat de thiende Maendt den uyterſten tijdt was om te verloſſen,als den gemeenſten en natuerlijckſten,alſo de vrucht na de thiende Maent nu groot zijnde, naeulijcks plaets en voedſel genoech in de Lijf-moeder kan hebben. Al iſt dan dat niet alleen kinderen op de elfde maent, maer oock op de twaelfde,derthiende,veerthiende, vijfthiende,ende ſeſthiende,gheboren,van de Medicijns en andere beſchreven werden: ſo moeten wy ſulcks nemen voor dingen die heel ſelden gebeuren, oft oock dat de Vrouwen haer rekening qualijk gemaeckt hebben, ofte datter wat van Rabelais ofte Sint Annen onder loopt.

Wy ſullen nu tot beſluyt wat dieper onderſoecken de oorſaeck van deſe verſcheydenheyt van 's menſchen gheboorte. Vele leggen deſelfde op de verſcheyden gematigheydt en geſtaltenis, daer by komende dat de andere Dieren een ſekeren tijdt hebben datſe ritſich werden, en dat na die tijdt de wijfkens ſchouwen de by-komſte van de mannekens, daer de menſchen deſen bepaelden tijt niet en hebben, ende de goede vrouwen, gelijck Doctor *Ioubert* ſeydt 3. *des Erreurs populaires* 2. ſo vriendelijck ende gerieffelijck zijn, datſe geen tijdt aen en ſien; en niet en weygere als om welſtaens wil; datſe daerbeneffens alderhande koſt eten, verſcheyde veranderinghen door de beweginge des gemoedts, en inbeeldingen onderworpen zijn. Maer Doctor *Spiegel* van Bruſſel, onlangs Profeſſor te Padua, meent dat deſe oorſaken al te verre van den wegh gaen,en brenght een ander by, die hy voor nader houdt,te weten,dat de vrucht rijp en voldraghen wert op onſekere tijdt, en dickwils op verſcheyde Maenden, na de *faculteyt* oft kracht, die deſelve regeert en onderhoudt, ſlapper oft ſtercker is. Welcke kracht ſlap ofte ſterck is, ofte door haerſelven, te weten uyt het zaet, waer in ſy als in haren oorſpronck vaſt is; ofte door toeval, te weten, by gebreck van goet voedtſel, waer door de beenderen niet verſterckt en konnen werden, en de andere deelen niet wel en konnen toenemen, ſo dat het kint op den rechten tijdt als het behoorde gheboren te werden, hem niet buygen, noch roeren en kan. Dit gebreck van voedtſel komt, ofte door foute van de Moeder, te weten, uyt ſieckte, vaſten, en diergelijcke, oft door ſieckte van de Vrucht, veroorſaeckt uyt quaet ofte te veel voedtſel, dat het van de Moeder na ghenomen heeft. Want dat de kinderen oock in 's moeders lichaem verſcheyde ſieckten onderworpen zijn, blijckt niet alleen uyt de Schriften van de Ouden, maer oock uyt de Anatomie ofte ontledinghe van haer lichaem, (*Sylvius in Iſag. Anat.*) Alſoo wy dan ſien in ons die gheboren zijn,dat het ſwacke lichaem dickwils weynich,ſomtijts niet met allen en groeyt, inſonderheydt als het aen een langhe quelling gegaen heeft, ten zy het de krachten wederom verſamelt: ſo konnen wy lichtelijck bemercken, dat op deſelfde maniere door eenige ſieckte de rijpicheydt van de vrucht op-gehouden;en het voorkomen uyt de Lijf-moeder uytgeſtelt kan werden, ter tijdt toe, dat het verſterckt zijnde tot ſijn volle perfectie gekomen is. Wy ſien oock dat de gene, welckers lichamelijcke krachten ſtercker zijn, raſſer volbracht, ende eerder geboren werden; en dat die op de ſevende Maent ter werelt

komen, meeſt knechtjens zijn, ſelden meysjens, en deſelvige niet langh levende. Men ſiet oock in Appel, en andere Fruyt-boomen, dat niet alle vruchten, die op eene tijdt bloeyen, gelijck rijp werden, ende afvallen: maer eenighe, om datſe niet wel ter Son, ofte ſeer op den Noorden-wint gheſtaen hebben, ofte door haghel ende nevel beſchadicht zijn, haer voedtſel niet wel na haer nemende ofte verterende, langh na d'andere op de boomen blijven hangen, eer datſe volkomen rijp werden. Waer uyt af te nemen is, dat de raſſicheydt ofte de langſaemheydt van het rijp werden, den arbeydt doet verhaeſten ofte vertrecken; ende dat de oorſaeck van het uytkomen van de vrucht niet ſo veel en is, ſijn grootte, noch ghebreck van voedtſel, ghelijck de Ouden gemeent hebben; maer de volmaecktheydt en rijpicheyt ſelve van de vrucht, dewelcke, inſonderheyt ontrent de levent-makende en natuerlijcke deelen ſoodanich zy, dat het in de werelt komende, door neus ende mont ſijnen aeſſem halen, ende ſoch uyt 's moeders borſten ſuygen konde. Wy ſien dat vele Moeders dickwils kleyne kinderen baren, die nochtans daerna met de jaren ſeer opſchieten; ſomtijdts oock groote kinderen, en tweelinghen: ende na de verloſſing de tweelingen, de groote, ende de kleyne alleen met ſoch uyt haer borſten voeden, niet een Maent of twee, maer oock een gheheel jaer: het welcke niet en ſoude gheſchieden, indien de Vrou verloſte, ofte het kint uyt-quam om de groote van ſijn lichaem, ofte om ghebreck van voedtſel. Want dat bloedt, 't welcke na de verloſſinge met ſo grooten menichte na de Borſten loopt, konde het oock niet loopen na de Lijf-moeder, om de vrucht noch meer te voeden?

Vorders de gene, die de onſekerheydt van de verloſſing ſtellen in den onſekeren tijdt van het by-ſlapen, verſcheydenheydt van Spijſe, inbeeldingen, en alderhande bewegingen des gemoedts, zijn in haer gevoelen gantſchelijck bedrogen, om datſe meenen dat de vier-voetige Dieren, die een ofte twee jongen werpen, als de Merrye, Ezelinne, Koe, Oliphant, op een ſekeren tijdt verloſſen, te weten, de Merrye op het eerſte jaer, den Oliphant op het tweede, en dat ſulcks den bepaelden tijdt van haer geboorte is: het welck de reden, ende de authoriteyt van de Scribenten bethoonen onwaerachtigh te weſen. Want de raſſicheydt ofte langhſaemheydt van de gheboorte, kan in deſe Dieren om oorſake komen, hen met de menſchen ghemeen. Daerom al iſt, dat *Abſyrtus*, een goet Vee-meeſter, ſchrijft, dat een Vullen elf Maenden en thien dagen gedragen wert, ſo doeter nochtans *Varro* een Maent by, en ſeydt, dat de ghene, die later komen, meeſt onnut en onbequaem zijn. Alſoo heeft *Ariſtoteles* gheſchreven, dat den jongen Oliphant twee jaer gedragen wert, dan *Strabo*, *Diodorus Siculus*, en *Arrianus*, ſegghen van ſeſthien, ofte ten langſten achthien Maenden; andere als *Plinius* ghetuyght, van thien jaer.

PLAUTUS STICHO:

Audivi ſæpe hoc dictum vulgò dicier,
Solere Elephantum gravidam perpetuos decem
Eſſe annos.

Van den Arbeydt, ende het Ampt der Vroe-vrouwen.

Het V. Capittel.

Het wonderbaer geheym, den inganck van het leven,
Dient mede voortgebracht en na de kunſt beſchreven;
Want als ſich quaet beleydt ontrent het baren vint,
Het ſchater twee gelijck, de Moeder en het kint.
Wel aen de vrucht is rijp, ſy kan niet langer dueren
In dat verzegelt ſlot, bereydt de kinder lueren;
De Moeder voelt gewoel, haer Leden zijn ontſtelt,
Het kint wil meerder lucht en ſoeckt een open velt.
Hier dient een handich Wijf in deſe kunſt ervaren,
Die ſchickt voor-al het werck om wel te mogen baren,
Die leert de jonge Vrou hoe ſy haer voegen moet
Als ſich de vrucht beweeght en tot de Reyſe ſpoet.
Die weet het teer gewas al ſachtjens af te leyden,
En kan het van de pees en van de Moeder ſcheyden:
Die weet het tanger lijf, het kiecken-nieuwe vleyſch
Te vatten daer het dient, te keeren na den eyſch.
Ghy weeſt dan hier beſorcht om wel te mogen kieſen,
Indien ghy niet en wilt u goeden ſtant verlieſen:
Het raeckt u, jonge Vrou, en u, ô deftich Man,
Dus roept hier niemant toe als die het ambacht kan.

Het Kint tot ſijn volmaecktheyt gekomen zijnde, ſoo en iſſer niet overich, als dat het gheluckelijck geboren wert, waer in geen minder wonder van de Nature, en wijſheydt van Godt Almachtich en blijckt, als in de formatie van de vrucht. Het welck niet onbekent en is gheweeſt onſen *Galeno*, die, na dat hy onder andere plaetſen, 15. *de uſ. part.* 4. met groote reden hem verwondert, over het ghene de Nature werckt, in het formeren ende ſcheppen van de vrucht, ende de maniere om deſelfde door bequame weghen ende middelen te voeden: vint daerna op het 7 Capittel van het elfde Boeck, ſulcke grouwelijcke wonderen van de Nature in den arbeydt, dat hy ſeydt, datſe het menſchelijcke verſtant te boven gaen; ſoo datſe voor ons meer te verwonderen, als te begrijpen zijn. Ende de Prins van de Arabiſche Medicijns, *Avicenna lib.* 3. *Fen.* 21. *tr.* 1. *cap.* 2. ſchrijft dat de dinghen, die in de gheboorte gheſchieden, van de ſecreten en geheymeniſſen

niſſen Godts zijn. Want het dunckt hem vreemt, dat deſelvige kracht, die de vrucht geſchapen en groot gemaeckt heeft, daerna oock wonderbaerlijck deſelfde ſoeckt uyt te ſetten: te weten, dat een ende deſelvighe ſaeck, ſonder eenige veranderinge te lijden, in een gheheel contrarie manier van werckinge verandert. Sulcks is merckelijcker in een Hoen te ſien. Want het ſelve ſoude in den tijdt van twintich daghen dat het broeyt, eer van honger ſterven, als het de eyeren ſoude laten in perijckel van breken ofte verkouwen: maer als het merckt dat het kuyckenvolbracht is, en tijdt is ghekipt te werden, dan verandert het terſtont van voornemen. Want dan haeſt het hem om de ſchael omſtucken te picken, ende het Kuycken uyt te krijgen, op dat het niet en ſoude ſticken, en van honger vergaen; even-eens de Lijf-moeder, die de vrucht negen Maenden ſoo wel bewaert heeft, heel vaſt toegeſloten zijnde, ſoo dra alſſe gewaer wert, dat de vrucht voldragen is, ende dat alle de Leden ende deelen des lichaems kloeck en ſterck zijn, ſoo ſoecktſe haer van dat pack met alle kracht te ontlaſten. Het kint mede nu tot ſijn volkomen rijpicheydt gekomen zijnde, ſoeckt niet langher in den naeuwen buyck beſloten te blijven, maer tracht in de ruyme lucht te komen. Daer toe beroert het handen en voeten, en breeckt al ſpringende en ſpartelende de vlieſen, daer het ingewentelt is.

In deſen ſtrijt oft arbeydt (gelijck die wel te recht ghenoemt werdt) is de Kraem-vrou in groote benaeutheydt, ja in grooter als eenighe van d'andere Dieren, en ſulcks tot ſtraffe van haer ſonden. Hier konnen oock natuerlijke redenen by-gevoegt werden. Ten eerſten, dat de vrouwen veel teerder ende delicater, veel banger en kleynzeeriger zijn, als de wijfkens van alle andere Dieren, die ſterck, moedig, en hertigh zijn. Nu om te verloſſen, is moedt ende kracht van nooden, ghelijck *Hippocrates* ſeydt. Ten tweeden, dat de vrouwen meeſt ſitten, en veel van haerſelven houden, en als het op den arbeydt aenkomt, dan ſtaenſe vreemt toe en kijcken, als niet gewent zijnde pijn te lijden. Boven haer ledicheyt eten ſy veel onghesonde Spijſe, waer door ſy veel quade humeuren vergaderen, en deſelve veroorſaken korten aeſſem, dewelcke ſeer moeyelijck valt in het verloſſen. Ten derden, dat het kints hooft grooter is, als de reſt van 't lichaem, in vergelijckinge met d'ander Dieren, gelijk *Albertus Magnus* ſchrijft: waerom oock *Ariſtoteles* de kleyne kinderen dwergen genoemt heeft: en het hooft eerſt uytkomende, maekt een groote openingh en ſcheuring, en dienvolgende groote pijn. Het welk meeſt gewaer worden, ſeydt *Hippocrates*, die het haer eerſten is, om datſe ſulcken arbeydt niet gewent en zijn; als mede die oudt en bejaert zijn, om dat in ſoodanige de Ys-beenderen ſoo lichtelijck niet en wijcken, als in de jonghe: de Peſen ende Banden harder en drooger zijnde.

Dewijl wy hier ſpreken van den arbeydt, ſo ſullen wy van het Ampt der Vroe-vrouwen een weynich aenroeren. De dagelijckſche ervarentheyt laet ons ſien, hoe dat vele vrouwen verloſſen ſonder hulpe van eenighe Vroe-vrou. Ick heb verſtaen uyt een Boerin van Dubbeldam, die eenige jaren in Yerlant ghewoont hadde, dat de vrouwen aldaer ſommige van de buer-vrouwen inroepen, en dat het kint van deſelve ontfangen wert, ſonder daer toe te hebben een beſondere Vroe-vrou: en datſe oock van in de Kraem te leggen, ofte haer wel te laten koeſteren, niet met allen en weten. So ſchrijft *Ariſtoteles* van de vrouwen van *Liguſtrie*, datſe ſonder pijn baren, ende alſoo haeſt ſy verloſt zijn, wederom tot haer werck keeren. *Linſchoten* verhaelt op het 39 Cap. van ſijn Indiaenſche Reyſen, dat hy een van de *Canarijns* vrouwen geſien heeft, een kint datſe terſtont alleen ghebaert hadde, ſelve ſtaen waſſchen, en weder tot haer gewoonlijck werck gaen. Siet *Cluverum* 1. *German. antiq.* 21. ende *Montaigne* 1. *des Eſſays* 40. De Hiſtory-ſchrijvers van *America*, ghetuyghen van de vrouwen aldaer, datſe na de verloſſinghe, de Mans haer plaetſe geven, en deſelve careſſeren en wel koeſteren, gelijck men hier de Kraem-vrouwen doet, en dat die mede alſoo van de vrienden en goede kennis gevand werden. Dit ſelfde bevintmen oock in andere Natien. Des niet tegenſtaende wijſt ons d'Oudtheyt aen, datter van alle tijt Vroe-vrouwen geweeſt zijn. Wy leſen in de Schriften van *Plato*, *Laërtius*, *Valerius Maximus*, ende andere, dat de Moeder van den wijſen *Socrates* een Vroe-vrou was. Men vint oock dat d'oude Rechtſ-geleerden gagie toegeleydt hebben aen de Vroe-vrouwen, als *Ulpianus* getuygt *L.* 1. *de extraord. cognitione*. en oock ſtraffe voor de gene, die haer ampt qualijck bedienen, *L. Item ſi obſtetrix*.

De Vroe-vrouwen plegen in oude tijden drie dingen ter hande te trecken, na de getuygeniſſe van den Philoſooph *Plato* in *Theæteto*, ende den Medicijn *Galenus*, in ſijn uytlegginghe op 5. *Aphor.* 62.

Haer eerſte ampt was, de Man aen de Vrou te koppelen, en te oordeelen of het een goet paer weſen ſoude, om fraeye kinderen voort te brenghen. Men ſiet huydenſdaeghs verſcheyde Luyden geen kinderen in haer houwelijk voortbrengen, die nochtans beyde wel vruchtbaer zijn, gelijck blijkt datſe, of voor oft na, de vrou by een ander man, of de man by een ander vrou, kinderen verweckt hebben. Om tot ſulk ongeval niet te komen, haddenſe hier voormaels haer Vroe-vrouwen, die oordeel konden geven, of de complexie en gematicheydt van beyde wel op een ſoude ſluyten, ende alſo een vruchtbaer houwelijk weſen. Want 't komt den eygen bou-man toe, ſeydt *Plato*, de vruchten te verſamelen, en goede aerde te verkieſen, om het een of 't ander zaet daer in te werpen. Dit ſoude ſeer wel te pas komen

voor Koninghen en Prinçen: als oock andere die haer geſlacht geerne vervolcht hebben: maer onſe Vroe-vrouwen en zijn hier in gantſch niet t'huys.

Het tweede Ampt van de Vroe-vrouwen was, de Craem-vrouwen in barens-noodt by te ſtaen, de kinderen van haer te ontfangen, en eenige remedien in te geven, gelijck blijckt uyt *Andria* van *Terentius*, alwaer een Vroe-moer aldus ſpreeckt:

Na ick hier teyckens ſie en alle dingh bemerck,
Soo gaen de ſaken wel en 't is behouden werck;
Om hier dan wel te gaen ſo laet de Kraem-vrou waſſen,
En wilt na rechten eyſch op hare dienſten paſſen:
Oock ſchenck haer geenen dranck die ick haer heb bereydt,
Maer laet de mate zijn gelijcker is geſeydt.

Dit volgen oock ſommige van onſe Vroe-moers, maer meeſt tot haer eygen ſchande, en groote ſchade van d'arme Craem-vrouwen. Maer haer ampt was inſonderheydt om met de handt het werck van den arbeydt uyt te voeren, ende het kint in de gheboorte te ontfangen. Sulcks en vermochte niemant te doen, als de gene die ſelve kinderen gehadt hadden, alſoomen, gelijck *Plato* ſeer wel ſeydt, niet ſoo wijs noch ſoo bequaem en kan weſen om ſulcks by-der handt te nemen, als door volkomen kenniſſe en ervarentheydt van het ſelve. Sy en vermocht oock het Vroe-moers ampt niet te oeffenen, voor al-eer ſe uyt het kinderen gheſcheyden was: alſoo het een vrouwe die noch kindert ende ſwangher gaet, ſeer moeyelijck valt de kraem ende arbeydt van andere waer te nemen.

Het derde, dat de Vroe-vrouwen deden, was te onderſcheyden of een Vrouwe bevrucht was, ofte niet. Ende daerom ordonneert de Wet ghegeven, *à D. D. fratribus*, dat drie eerlijcke Vroe-vrouwen, en in haer konſte wel ervaren, ſullen beſien, en onderſoecken den buyck van de Vrouwe, en oordeelen van haer ſwangerheydt.

Maer de Vroe-vrouwen zijn daerna, boven de geſeyde, noch in een ander ampt getreden, en hebben tot haer getrocken het oordeel over den Maegdom van de jonge dochters. En al iſt, dat de Medicijns alle de teeckenen voor ſeer los en bedriechlijk houden, ſo weten ſy evenwel wonder daer af te ſpreken, en veel voor den dage te halen; het welck al te ſamen weynich ſlots heeft, alſo de fondamenten, op dewelcke ſy haer kenniſſe bouwen, gheheel los zijn, en d'ontledingh van 't gheheym der Vrouwen, by haer niet verſtaen en wert, ghelijck klaerlijck te ſien is in de atteſtatien, die ſy gheven van Dochters, die geſeydt waren verkracht te zijn, in dewelcke ſy ſoo veel dinghen over-hoop halen, al of die plaetſe den Walviſch van *Lucianus* was. So dat het meeſt louter bedrogh is, dat de Vroe-vrouwen de Luyden wijs maken, datſe ſekere teeckenen hebben, om te konnen oordeelen of een Dochter Maecht is, ofte niet. De teeckenen zijn te ſien onder andere, by den Italiaenſchen Medicijn *Bonaciol. Ennead. mul.* 3. en den Spaenſchen Ieſuijt *Sanchez* 7. *de matrimonio diſ.* 113. 10. Maer de onſekerheydt van deſelvige wert aengeweſen in Latijn by den Cançellier *Ranchin* (die ick te Montpelliers gehoort hebbe) 1. *de morbis virg.* in 't Françoys by *Ioubert*, 5. *des Err. pop.* 4. ende in het Spaenſch by den Chirurgijn van den Koningh, *Fragoſo* 2. Chirurg. Univerſ. tit. *para conocer la virginidad en la muger.*

O maeghdom, dier juweel, wie kan u recht beſchrijven,
Wie kan u in het gout of in het koper drijven,
Wie kander ſchilder zijn van datmen noyt en ſach,
En datmen nimmermeer met handen raken mach?
Ghy zijt een diep geheym daer van de rechte gronden
By niemant zijn geſien, by niemant ondervonden;
Men leſe, men beſie, men ſoecke watmen wil,
Ghy ſtelt noch evenwel de werelt in verſchil.
Wat iſſer al te doen, wat iſſer al te klappen
Van u beſcheyden aert, en wonder eygenſchappen!
Maer 't is al ſonder ſlot; want u verholen ſchat
En wort door geen vernuft na rechten eyſch gevat.
Ghy wacht dan wie ghy zijt door ver-geſochte reden,
Of door een diep vernuft in dit Paleys te treden;
De maechdom heeft te veel dat niet geweten dient:
Een die haer niet en raeckt dat is haer beſte vrient.

Den Oudt-vader *Ambroſius* ſeydt ſeer wel, 8. *Epiſt.* 64. dat de voornaemſte Doctoren altijt geoordeelt hebben, dat het beſien van de Vroe-vrouwen gantſch gheen vaſticheydt en heeft: ende getuyght ſelve geſien te hebben, datter ſoo groot verſchil onder de Vroe-vrouwen was, datſe meer diſputeerden over de ghene dieſe beſien, als dieſe niet beſien en hadden. Want ghelijck een ander Oudt-vader *Cyprianus* ſchrijft 1. *Epiſt.* 11. het oogh ende de handt van de Vroe-vrou kan veeltijdts miſſen. Maer het voornaemſte is, dat de teeckenen ſelve, indienſe al vaſt gingen, lichtelijck na-gebootſt konnen werden, (ſiet *Arnoldum de Villanova* 3. *Breviar.* 6. en *Panorm. in c. fraternitatis, & c. fi. de frig. & malef.*) het welck in Italien dickwils gebeurt, alwaer de maeghdom van een jong meysjen, aen verſcheyden en op verſcheyden tijdt verkocht wert. So brenght *Balzac* een exempel by in den 16 Brief van ſijn 3 Boeck, van een moy meysjen, dat vijftigh mael te Hoof verkocht, 't ghene ſy in de School verloren hadde. De wijſe Koningh *Salomon*, ſeydt in ſijn Spreucken 30.18. datter vier dinghen zijn, van dewelcke geen ſpoor ofte teecken te vinden en is, des Arents wegh in de lucht; der Slangen wegh op eenen Rotz-ſteen, den Schippers wegh midden in de Zee, ende eenes Mans wegh tot eene Maghet. Dit en brenghen wy niet by, om dat de Dochters het daer op aen ſouden

laten

laten komen, al offe, wat ghebeſicht zijnde, even-wel voor goede Maeghden door ſouden gaen (het welck ſoo niet en is, ghelijck op een ander plaets breeder ſal aengeweſen werden:) maer alleen om te verwerpen de neuſwijſigheydt van eenige Vroe-vrouwen, die noch met deſe laetdunckentheydt be-laden zijn. Alle de Italiaenſche Doctoren gaen hier tegen de Vroe-vrouwen. Voor de Françoyſche is de vermaerde Rechtſ-gheleerde *Cujacius* 17. *Obſervat.* 27. daer hy ſeydt, dat de macht om van den Maegdom te oordeelen, by de Borgerlijcke Wetten haer noyt en is gegeven. Daerom behoortmen dat onghefchickt bekijcken en betaſten, als oneerbaer en ſchandelijck te verwerpen, ende de Vroe-vrou-wen, die haer met ſoodanige vuylicheydt behelpen, voor bedrieghſters te laten loopen. Alſo niet alleen door de Vroe-vrouw, maer oock door het curieus onderſoeck van de Maeghden ſelve, de maeghdom dickwils verloren wert.

Els in haer eerſte jeucht die wou geduerich weten,
Waer dat haer maechdom lach, of waerſe was geſeten,
Sy ſeyde menichmael, Indienmen 't haer verſweegh,
Dat ſy wou elders gaen, tot ſy dees kennis kreegh.
Haer voeſter was beducht om dit naeu-keurich vragen,
En vreeſde dat het Dier het elders mocht gewagen;
Dies ſloot ſy in een Doos een ongetemde Vinck,
Daer mede ſy in haeſt tot onſe vrijſter ginck.
Siet Elsje (ſey de Vrou) hier binnen leydt verholen
Dat u door mijnen raet ten dierſte wert bevolen:
Ick doe noch (ſoo ghy ſiet) ten leſten uwen ſin,
Hier is dat wonder dingh, hier ſit de maeghdom in.
Doch midts ghy deſe gunſt van my nu hebt genoten,
Wat ick u bidden mach, ſoo laet de Doos geſloten;
Want ſoo dat ſchoon juweel eens krijcht de ruyme lucht,
Het ſal van ſtonden aen gaen tijden op de vlucht.
De voedſter had geſeydt; maer ſy was naeu vertogen,
De Doos is op-ghedaen, de vogel uyt-gevlogen:
Daer ſtont doen Els en keeck vervult met enckel ſpijt;
Een die haer maegdom vint, die is haer maegdom quijt.

Het is dan beſt, dat de Vroe-vrouwen haer alleen met haer ampt bemoeyen, dat is, na de kunſt het kint te ontfanghen. Tot welck werck ſy niet en konnen komen, als ſulcks wel verſtaende. En daerom heeft de E. Magiſtraet deſer ſtede Dordrecht ſeer wel ge-boden, datter gheen Vroe-vrouwen in haer Stadt het ampt en mogen bedienen, als die te voren by de Doctoren ondervraecht zijn, en wel gheantwoordt hebben. Een Spaenſch Medicijn *Gallego* beklaecht, niet ſonder reden, dat ſulcks in Spaengien niet ge-bruyckelijck en is: ende datſe daerom met veel onwetende Vroe-vrouwen geplaecht zijn.

Sulck' een Vroe-vrou dan (de naem ſelve brengt wijſheydt mede) by een ſwangere Vrou, die op haer tijdt is ende den arbeydt krijcht, ghehaelt zijnde, ſal haer bequamelijck ſtellen ende niet verſchricken, indienſe na ſtercke ween heel bangh ende qualijck wert, alſo den arbeydt daer gemeenlijck op volcht, gelijck ick noch voorleden weeck in mijn Huyſvrou ghesien hebbe. Die flaeuwicheydt en kan gheen quaet teecken weſen, alſooſe niet veroorſaeckt en wert uyt eenige quade dampen ofte ſcherpe voch-tigheden: maer alleen door het kint, het welck nu negen Maenden beſloten gheweeſt zijnde, en uyt-komſt ſoeckende, buytelt met het hooft, als het ſwaerſte wegende, na beneden, en ſtoot alſo tegen de maegh, het welck de Vrouwe qualijck maeckt, maer gaet haeſt over. Ende als het kint aldus ghe-boren wert, ſo konnen d'andere Leden ſonder be-let wel volghen, ende dat is den natuerlijckſten ar-beydt. En hier van komt de oude manier, datmen de dooden met de voeten voor uytter aerden draecht, als weſende de doodt recht teghen de ge-boorte, *Perſius* in ſijn derde Schimp-dight:

Wanneer der eenich menſch op aerden wort geboren,
Hy buytelt onder uyt, en met den hoofde voren:
Maer alſſer yemant ſterft en ſijne dagen ſluyt,
Soo reyſt hy na het graf de voeten voren uyt.

Als het kint aldus gheboren is, ſal het terſtont (na de kunſt) van de ſtrengh geſcheyden werden, ſonder onderſcheydt te maken van knechtjens (die vele vrouwen meenen, dat hier na verſien blijven) ofte meysjens, ghelijck te ſien is by Doctor Spieghel, *de formato fœtu*, en *Ioubert* 4. *des Erreurs populaires* 4. Daer-na ſalmen het by-hangende ſtuck met linde doec-ken bewinden, op dat het met ſijn koude het kint geen pijn in den buyck en make, gelijckt geſchiet, als dat verſuymt wert, tot dat het van ſelfs af-rot, ende alſoo af-valt. Hier ſoude yemant moghen vragen, waerom dat den menſche voor het af-ſnijden den navel gebonden wert, ende andere Dieren niet, de-welcke allegader na de verloſſinge, den ſtreng met de nageboorte op-eten, ſonder eenich ongeval van bloeyen. Op deſe vraech dienen twee redenen. Eerſtelijck, om dat in de navel van de menſchen de vaten van de navel veel grooter ende wijder zijn, inſonderheydt de ader, die eenigh is, door welcke vaten het bloedt, ende de levendige geeſten lichte-lijcker konnen uytvloeyen. Ten anderen, bijten de Dieren den ſtrengh af, dicht aen den buyck van haer jongen, ſoo datter niet over en ſchiet, en dan trec-kenſe met licken het vel dat rondt-om den navel leydt, over de uytterſte eynden van de navel-ade-ren, het welck daerna daer op en over groeyende in ſommige vier-voetige Gedierten, in ſtede van de navel een knoopjen laet, in andere maer een kleyn teecken, ſoo datmen het in eenige naeulijcks ſien en kan. Dit is de rechte reden, waerom dat de men-ſchen een grooten navel hebben, ende d'andere

Dieren een kleynen oft geenen, en niet de gene die van *Ariſtoteles* by-gebracht wert. 3. *Probl.* 45.

Na dat den navel wel gebonden,ende de ſtrengh afgeſneden is, ſo ſal de Vroe-vrou terſtont het kint reynigen. Want als het ter werelt komt, ſoo is ſijn geheele huyt, mont, neus, ooren en oogen, vuyl van ſlijmerige vochtigheydt. *Hippocrates* beveelt ſulcks te doen met laeu water, in ſijn Boeck van de geſonde manier van leven: het welck *Galenus* in ſijn uytlegginge oock toeſtaet, ende met reden beveſticht. Deſelve beriſpt ſeer de waſſinge met kout water,en ſchrijft 1. *Sanit.* 10. dat de maniere van de Duytſchen, die ſulcks deden, beter is voor de Ezels, als voor de Menſchen. Waer op ſlaen deſe verſen van *Virgilius* 9. *Æneid.*

Wy zijn een hartigh volck, gewoon in koude Beken
Een nieu-geboren kint of in het ys te ſteken:
Dat maeckt de Leden hardt, en geeft een raeuwe borſt,
Die op geen kou en paſt, oock midden in de vorſt.

Van welcke manier breeder te leſen is by *Cluverum*, in 't eerſte Boeck van ſijn beſchrijvinge van oudt Duytſlant op het 21 Capittel. *Ariſtoteles*, in 't ſevende Boeck van ſijn Politien op het laetſte Capittel, ſchrijft, dat het goet is, de kinderen van jonghs op tot de kou te wennen,ende dat ſulcks geſonde ende ſtercke Lichamen maeckt. Want het is ſeker, ghelijck *Galenus* ſeydt, indien de warmte van de kinderen ſoo ſterck is, datſe van de kou niet overwonnen en werdt, dat deſelvighe noch ſtercker worden van het kout, als van het warm water. Maer alſo ſulcks geen plaets en heeft als in geheele ſtercke lichamen, en dat andere daer door lichtelijck om hals raken, die oock van de koude Lucht ſelve beſchadicht werden: ſo iſt wreet en onmenſchelijck,gelijck *Galenus* wel vermaent, om een onſeker en kleyn voordeel, de jonge kinderen in de waech-ſchael te ſtellen. So dat alderbeſt is, datmen deſelvige met laeu water alleen, ofte met wijn ghemenght, afwaſcht. Want ſy ſullen lichtelijck van ſelfs, ende door 't gebruyck van uytwendige dingen, gelijck lucht,linden, en diergelijcke, komen tot ſulcke gematigheydt des huyts, die van *Galenus* vereyſcht wert tot gebruyck van een deckſel. Maer die dit wat nader wil inſien, moet letten op de natuer, geſtaltenis, ende manier van leven,daer elck kint in opgetrocken ſal werden. Want voor teere vrouwen,en ledige mans,is bequamer dat de huyt ſacht en open is, als vaſt en hardt: voor de ghene, die in den oorlogh ofte op 't landt opgevoedt werden, is de vaſticheydt en hardigheyt beter, als de openheydt, daerom moet deſelve van begin geſloten werden, met dingen die toetrecken, in 't water te laten ſieden. Na het waſſchen ſmeertmen gemeenlijck het lichaem met geſmolte boter, ofte olye van ſoete Amandelen. Ende tot meerder verſterckinge met olye van Roſen, of diergelijcke.

Het kint aldus gewaſſchen,ende geſmeert zijnde, ſal ſachtjens in de luyren geſlagen ende opgebakert werden. Waer aen vry veel ghelegen is, om dat de teere en ſachte Leden,na datſe ghehandelt werden, niet anders als Was, mede-geven en buygen: ſo dat door het qualijck bakeren, de kinderen veeltijdts een ſlim lijf, kromme beenen, en andere ghebreken krijgen. Wt de verſcheydentheydt van 't bakeren in verſcheyde Landen, ſien wy de noodtſakelijckheydt. Meeſt geheel Spaengien door,ſwachteltmen maer den buyck met de korte ribben,en men bewint oock de armen in de Winter tot de vierde Maendt, in de Somer tot de derde. Want alſo die beentjens heel teer zijn, indienſe los hinghen, ſoo ſoudenſe lichtelijck breken oft ontleden. Evenwel latenſe op eenige plaetſen deſelve heel los, om datſe door het ſtil houden, niet en ſouden vertragen. Want door het bewegen komt de kracht beter,als met ſtil zijn. Maer hier te lande, als oock in alle koude Landen, worden de kinderen van den hooft tot de voeten in de luyren gheſlagen, en ſoo oock met de armen (in het eerſte) en de beenen met ſwachtels bewonden. Het welcke mede in Vranckrijck en elders geſchiet, ende werdt ghepreſen van *Plato, Galenus, Moſchius, Erotius, Bonacciolus*, en andere. Want door deſe manier van bakeren zijn al de Leden beſt beſchermt, en werden oock recht gehouden. Maer onder al de uytterlijcke Leden moet ſonderlinge acht genomen werden op het hooft. Want als het ſelve in deſe Landen niet wel bewaert en wert, ſo vatten de teere ende ſachte herſſenen terſtont een koude, waer door een geſtadige ongeſontheydt veroorſaeckt.

Als het kint nu op-ghebakert is, en behoeftmen het niet terſtont te quellen met in-geven van Wijn, Mithridaet, Theriakel, ofte diergelijcke: noch oock Syroop van Roſen,ofte yet anders,om eenige vuylicheydt af te ſetten, ghelijck gemeenlijck gedaen wert: alſoo ſulcks ghenoech en beſt doen kan het eerſte ſogh van de Kraem-vrou, ghelijck wy in het volgende Capittel aenwijſen.

Ick en ſoude mede niet raden de Kraem-vrou terſtont met veel ingheven te quellen. Dan men ſal haer in 't eerſte op-bedden, wat hooch met 't hooft en de voeten leggen, op dat de vuylicheydt beter af-ſchiete, den buyck ſwachtelende met een kleyn tafel-laken dubbelt, ſoo om de Lijf-moer op haer plaets te houden, als om de vuylicheydt ſoetjens neder te perſſen: wel toe-ſiende, dat de Lijf-moer geen wint en vat, het welck ſeer lichtelijck gebeurt, en ſulcks doet de Moer op-blaſen, de mondekens van de aderen, door dewelcke de ſuyveringh geſchiet, toeſluyten, waer op dan volcht pijn, ſnijding, krimpingh, opſtijging, koortſe,en veel andere,ende noch quader accidenten, ghelijck ick in verſcheyde Kraem-vrouwen geſien hebbe.

Alſmen dan de Kraem-vrou drie ofte vier uren na de verloſſinghe in ſtilte (evenwel ſonder ſlaep) gehouden heeft, ſo machmen haer wat Weren, ofte Hoender-nat,ofte een Eyken Lombaerts doen beſigen, en daer mede laten ſlapen; de deur ende venſters wel gesloten zijnde, datter geen wint, en weynich licht in kome. Sommighe hebben een quade manier, dat ſy de Kraem-vrouwen terſtont met veel eten quellen, al of ſyſe kroppen wouden; ghevende voor reden, dat de Lijf-moeder ledigh is, en wederom vervult moet werden. Maer de Lijf-moeder, die haer eenighe daghen na de verloſſinge ontlaſt, alſſer niet meer overigh en is, ſo ſluytſe, en treckt haer vaſt by-een : ſoo datter gheen ledighe hollicheydt en blijft, noch oock vervullingh vereyſt. En als ſy dat al van doen hadde, ſoo en ſoude ſulcks uyt de ſchapperaey niet te halen zijn. En 't ander en komt niet te pas, dan als de Kraem wel uyt is. Derhalven en iſt niet dienſtigh, inſonderheyt in d'eerſte daghen, de Kraem-vrouwen ſoo veel te doen eten. Want daer door de koortſe, quade tepels, ofte yet anders, datſe ſouden mogen hebben, komt te vermeerderen. Evenwel inſicht nemende op het gene ſy quijt gheworden zijn, machmen deſelve wel wat meerder voeden na d'eerſte ſeven ofte acht dagen : ende noch meerder, alſſe, ghelijck 't behoort, ſelve ſuyghen.

Dit zy nu alles geſeydt van den gemeenen en natuerlijcken Arbeydt : dan het gebeurt ſomtijdts, dat den ſelven ſo ſwaer valt, ende datter yet anders tuſſchen komt, dat de vrouwen 't eynde raet zijn : in die gheleghentheydt moetmen ſijn toevlucht naeſt Godt tot de Doctoren nemen. Want het en is hier ons oogen-merck niet, om alles wat tegen de nature valt, te leeren wech-nemen, en te hulpe komen.

Dat het eerſte Sogh van de Kraem-vrou, de jongh-geboren Kinderen nut ende dienſtigh is.

Het VI. Capittel.

Maerſiet het kint is hier, het kint dat is geſcheyden
Van daer het was geplaetſt. Wilt voedſel gaen bereyden,
De mont, de teere mont, die dient te zijn gevoedt, (den,
Maer niet gelyckmen plach of alſmen heden doet ;
Want ſchoon men menichmael ten hardtſten heeft gedreven
Dat hier geen Moeder ſelfs het voedtſel dient te geven,
En dat aen hare borſt geen kint en dient geleydt,
Vermidts haer raeuwe melck niet recht en is bereydt :
Wilt efter dit gebeym wat naerder overleggen,
Ghy ſultet anders doen, ghy ſultet anders ſeggen ;
Nature, Godes handt, die wetet watſe doet,
En hoe een ſwacke vrucht behoort te zijn gevoedt,
Het nieu en bieſtich ſogh is nut aen teere magen,
Om daer het taeye ſlijm met krachten uyt te jagen :
Syroop van Roſen ſelfs, of ander Medicijn,
En kan in dit geval niet goet of dienſtigh zijn.
Waerom ſoeckt yemant baet in kruydt en vreemde dranckem?
Gebruyckt maer Moeders borſt, ghy ſullet u bedancken :
Gaet ſiet eens Ambachts-mans, of boer, of herders kint,
Hoe dat het geen behulp, als aen de Moeder, vint.
De Moeder ſoocht haer vrucht by-naeſt ter eyger uren
Dat ſy met barens-noodt haer vreuchde moet beſuren;
En des al niet-te-min het kint dat is geſont,
Al ſooght het enckel bieſt oock met een teeren mont.
Al wat nature werckt dat heeft beſette reden,
Daer komt geen bieſt om niet in uwe teere Leden :
Wel aen dan, jonge Vrou die op u baren gaet,
Waer toe hier vreemt behulp ? gebruyckt hier eygen raet.

Soo dra het kint geboren, geſuyvert, en opgebakert is, geven ſommige het ſelve, dewijl de Moeder van den arbeydt vermoeyt is, een weynigh Syroop van Violen, of wat verſche boter met Suycker, ofte een weynigh Honigh, ofte wat oly van ſoete Amandelen: oft oock Syroop van Provençy-Roſen, om de vuylicheyt, die het kint in de darmen heeft, af te ſetten : andere meenen dat die bruyne vuylicheyt fenijnich is, gheven het kint een weynich Theriakel ofte Mithridaet in, het welck in *Ambroſius Paré* ſeer miſpreſen wert van den Spaenſchen Doctor *Gallego de la Serna, De alend. inf. cap. 7.* De Boeren beſighen hier toe mede haren Theriakel, te weten het Loock. Soo leſen wy in de Françoyſche Hiſtorie van *Victor Cajet*, dat *Hendrick d'Albret*, Koningh van Navarre, ſijn Dochters ſoon (die daerna geweeſt is de Groote *Henrick de Vierde*, Koningh van Vranckrijck en Navarre) ſo dra hy geboren was, aen een bollen Looks liet ſuygen, en vorder als een Boere kint dede opvoeden, welcke harde opvoedingh hem daerna wel te pas quam, als hy met veel onghemack, om de Kroon groote oorlogen moſt voeren.

Wat belanght de taeye en bruyne materie, die de kinderen terſtont na de geboorte, ofte binnen 24 uren daerna, van onderen quijt werden; daer van en zijn de Doctoren allegader niet van een ghevoelen. Sommighe Ouden hebben gemeent, dat de vrucht in 's Moeders lichaem ſoogh, ende door de mont gevoedt werde, alſoo ſy niet en konden bedencken, waer deſe vuylicheydt anders van daen ſoude komen. Doctor *Andreas Laurentius*, ende meeſt alle de nieuwe Medicijns ſeggen, dat het een overſchot is, van onſuyver ende grof bloedt, het welck door kleyne aderkens uyt de Milt in de Darmen ghesonden werdt. Andere gelooven dat het uyt het heele Lichaem door de aderen van het *meſenterium*, in de Darmen loopt. Maer al-hoewel ick niet en onkenne, dat het uyt de Milt ende het gheheele Lichaem in de Darmen kan komen, ſoo ben ick evenwel

van

van ghevoelen, dat ſoodanige ſuyveringh van ſwart en grof bloedt door de aderen niet en geſchiet, ſoo lange de Vrucht noch in de moeder beſloten is, wel geſtelt zijnde, gelijck de nature altijdt pooght: alſo niet ſonder ſwaricheydt de openingh der aderen in de vrucht ſoude konnen geſchieden, en dat oock de grove en dunne vuylicheydt meeſtendeel bequamer door de wijde ſweet-gaetjens van de huyt uytghe-worpen wert. Daerom houde ick het liever daer voor, dat deſe vuylicheydt uyt de maech en dunne darmen voort-komt. Wt de maech eenige ſlijme-richeydt, aldaer uyt het hooft gevallen, uyt de dun-ne darmen de galachtige humeuren, die aldaer uyt het gal-blaesjen geſonden zijn. Dit beyde haer in de dicke darmen vermengende, ende langh onder-wege zijnde, wert allengskens door de hitte harder en bruyder, gelijckmen ſiet, dat het de kinderen af-gaet. Ende alſoo deſe gal groenachtigh wert, alſſe minder aenghebrant is: ende daerna meerder aen-ghebrant en verdroocht zijnde, ſwart wert, daerom is de dunne vuylicheydt in de dunne, ende eerſte darmen geelder, ende de dicke in de onderſte ende dicke darmen ſwarter. Hier uyt kan dan blijcken, waerom de kinderen terſtont na de geboorte, ofte den eerſten dagh, kamer-ganck van verſcheyde koleuren quijt werden, eerſt bruyn en hardtachtich, daerna geel, ten leſten dun en wat witter.

Deſe vuylicheydt, alſoo ſy nootſakelijck af moet ſchieten, ſo en is evenwel daerom niet te prijſen, het quaet ghebruyck van de Vroe-vrouwen, ja van vele Medicijns, die deſe vuyligheydt uyt de maegh en darmen van de nieu-gheboren kinderen doen pur-geeren, met Syroop van Roſen, en diergelijcke, als ghezeydt is. Want ſy gaen voor-by de groote ende ſonderlinge voorſienigheyt der natueren, dewelcke voorwaer het kint, ſoo dra het ter werelt gekomen is, van de Moeder niet en ruckt ende de Apothekery overgheeft: maer heeft het in deſe noodtſakelijck-heydt verſorcht met de bequaemſte, ende natuer-lijckſte Medicijne uyt des moeders borſten, dewelc-ke veel aengenamer, beter, en geſonder is, als eenige andere: die de Vroe-vrou ſoude moghen ingeven. Want indien dit bieſtich ſogh, dat de eerſte daghen in de Kraem-vrous borſten komt, terſtont van het jongh kint geſogen wert, ſo ſal het deſe vuylicheyt ſonder eenige ſchade, ende lichtelijck loſſen. Alſoo het ſogh van de Kraem-vrou een Medicijnael voed-ſel is, het welck de nature tot dien eynde voortge-bracht heeft, om dat het matelijck voedende, met eenen ſachtelijck, na de ſwackheydt van 't jonghe kint, eenighe dagen ſoude ſuyveren. Daer de Me-dicijne, die wy ſouden mogen ingeven, te ſlap oft te ſterck kan weſen, als de krachten vereyſſchen. Daer-beneffens ſoo verleent de nature ſevens, daer wy verſcheyde reyſen ſouden over in-gheven; ende vermindert allengskens de kracht van ſuyveren, en vermeerdert die van 't voeden. Soo dat met groot onverſtant gheloofť wert, dat het kint de eerſte da-ghen het moederlijcke ſogh niet en behoort te ſuy-ghen, en dat van ſulcken bieſtigh ſogh de kinderen ſieck werden, dat het in de maegh ſtremmelt, ende met de geſeyde vuyligheydt vermengt zijnde, komt te bederven, en alſoo quade dampen in het hooft doet opſtijgen, oorſake van verſcheyde accidenten: dat het oock van geen oft quaet voedtſel is, als niet hebbende de teeckenen, die de Autheuren het goet ſoch toeſchrijven: te weten, van matige geſtaltenis, wit van koleur, lieſſelijck van reuck, ſoet van ſmaek: maer ter contrarie grof, geelachtigh, onlieſſelijck.

Wat het eerſte quaet belangt, dat wert by ons ont-kent, en oock door de ervarentheydt beweſen. Wat letſel hebben de kinderen van de Boerinnen, ende dierghelijcke, die deſelfde de eerſte dagen geen an-dere te ſuyghen en gheven, maer terſtont aen haer eygen borſt leggen? Dat het van 't beſte, dat is, van het voedtſaemſte ſoch niet en is, werdt by ons toe-geſtaen: maer wy ſeggen dat het evenwel voor de eerſt-gheboren kinderen beter en bequamer is, als het ghene dat ouder is, ende meer voedtſel gheeft. Derhalven ſo moeten de Kraem-vrouwen en Vroe-vrouwen vermaent zijn, dat ſy het eerſte ſoch niet en verwerpen, als of het onnut en ſchadelijck was, en haer ondertuſſchen dan laten ſuyghen van jonge Hondekens, ofte Soochſters, tot dat het goet ſoch komt, alſoo de Nature het eerſte ſoch de Vrouwen niet te vergeefs, maer tot geſontheydt van het kint gegeven heeft, om het ſelve van d'eerſte vuylicheyt te ſuyveren. Behalven dat het oock niet goet voor het kint en is, dat het terſtont met ſulcken ſoch, het welck veel ende 't beſte voedtſel gheeft, gevoedet werde, voor al-eer het te voren met bieſt eenighe dagen geſuyvert is. En alſt gebeurt dat de kinderen de eerſte dagen na de verloſſing niet wel geſuyvert en werden, gelijck dickwils geſchiet, daerſe de Min moeten ſuygen, die al over eenige Maenden uyt de Kraem ghekomen is, ende dit bieſtich ſoch niet en heeft; ſo gebeurt het, datſe lichtelijck ſieck werden, en veel koortſen, ſtuypen, vyericheydt, quaet-Seer, en diergelijcke quellingen onderworpen zijn, ſo dat het een naeu gheneſen is, of het ander borſt weder op. Want hoe het ſoch ouder is, hoe het meer voed, en minder ſuyvert; ſo dat het kint daer van hardt-lijvich wert. Waerom oock van nooden is, alſmen geen verſche Kraem-vrou (gelijck *Paulus* en *Avicen-na* ſeer wel vereyſſchen) tot een Min kan krijghen, haer eens ſachtjens te purgeeren, en ſomtijdts het kint wat Syroop van Violen ofte Provençy-roſen, uyt een lepel met ſoch in te geven.

Dat

Dat elcke Moeder haer eygen Kinderen, ſoo het moghelijck is, behoort te ſuygen: ofte anders, wat Minne ſy ſal verkieſen.

Het VII. Capittel.

Wanneer de milde Godt u kinders heeft gegeven,
En dat u beyder jeught in haer begint te leven,
Siet daer een ſoete vreught, een wettigh tijt-verdrijf,
Ten goede van de man en van het echte wyf.
Hier is de juyſte ſtont dat alle moeders poogen
Het nieu-geboren kint met eygen borſt te ſoogen.
'T is onrecht dat het wijf ontrent een teere vrucht
Niet recht en ſtelt te werck de ware moeder-ſucht,
U tepels zijn gemaeckt niet om u borſt te cieren,
Maer liever tot gebruyck van uwe teere dieren:
Ey voedt met uwe melck de vrucht van uwen buyck,
Dat is ſijn eygen werck, ſijn recht en reyn gebruyck.
Siet alle dieren aen, die in de diepe kuylen,
Die in het woeſte boſch of in de rotzen ſchuylen.
Niet een van al den hoop ſoo vinnigh of verwoet
Dat niet met eygen borſt ſijn kleyne jongen voedt.
Siet hoe de bogert-man verſoeyt de ſnoode tacken,
Die haer gewaſſen fruyt ter aerden laten ſacken
Eer dattet is geſpeent: geen boom en iſſer goet,
Die niet het jongh gewas ter voller rypte voedt.
Het was u groote vreught eens binnen u te dragen,
Yet ick en weet niet wat, dat noyt de menſche ſagen,
Nu dat het u beſiet en op ſijn moeder lacht,
Soo laet u moeder-ſucht vernieuwen hare kracht:
Wilt uwes eygen vleeſch en uwer vrucht erbermen,
Nadien het aerdigh dier tot u begint te kermen,
Tot u ſijn handen reyckt, en klopt aen uwe borſt,
Om daer (gelijck het dient) te laven ſynen dorſt.
'T is vry een wijt verſchil als eygen moeders ſoogen,
En met een open borſt een gunſtigh herte toogen,
Als dat een vreemde Min het kint te voeden heeft,
En dickwils ongeſint geſtoorde borſten geeft.
Sy die een teere vrucht laet eygen borſten ſuygen,
Sal tot de ſoete plicht haer leden willigh buygen,
En ſchoon het doet haer wee, 's en acht de pijne niet,
Maer voelt een ſtage vreught als ſy haer maeckſel ſiet,
Als maer de kleyne mont nu wat begint te quelen,
Te gapen na de mem, en met de borſt te ſpelen,
Dat maeckt een geeſtigh ſogh al waſſet eerſt beſwaert,
Gelijck de gulde Son een droeven Hemel klaert.
Gebruyckt dan, jonge vrou, gebruyckt u reyne fleſſen,
Om aen de teere vrucht ſijn dorſt te mogen leſſen:
Een die haer kinders baert is moeder voor een deel,
Maer die haer kinders ſooght is moeder in't geheel.

Dewijl dan, gelijk wy nu beweſen hebben tegens de gemeene Gewoonte, het Sogh van de Moeders oock in de eerſte dagen, als het noch van't voedſaemſte niet en is, voor de nieu-gheboren kinderen evenwel bequaem ende dienſtigh ghevonden wert: hoe veel te meer is het te gelooven, dat het ſelve allencxkens verbeterende, oock tot beter voedſel van de kinderen kan gheraken. Daerom en hebben niet ſonder groote reden de Wijſen van alle tijden en natien hertelijcken alle Moeders vermaent, datſe doch hare kinderen geen vreemde, maer haer eyge borſten ſouden laten ſuygen. De Philoſooph *Phavorinus* by *Agell.* 12. *Noct. Att.* 1. gaet ſo verre, dat hy weynigh onderſcheyt maeckt tuſſchen de ghene, die het verveelt haer kindt te ſuygen, ende het berooft van ſijn natuerlijck voedſel, daer het al in't Lichaem mede gevoet is geweeſt: en ſodanige, dewelcke het ombrenght ſo drae het ontfangen is, om het ongemack van het dragen te ontgaen. Want hy meent datſe ſo licht haer bloedt weygeren ſoude aen de vrucht, die noch in't Lichaem beſloten is, alſſe weygert aen het gheboren kindt haer ſogh, 't welck niet anders en is als bloet, dat in de borſten een witte koleur krijght, als de vrucht rijp geworden is, om van het ſelfde, geboren zijnde, ſijn voedſel te trecken. Maer ſommige ſaerſe ende cantatige wijfs, die haer geerne van de moeyten ontſlaen, ſullen hier mogelijck op antwoorden, datmen het kindt wel een ander kan laten ſuygen, ende ſelve het oogh daer over laten gaen. Maer ick bidde haer datſe willen letten op de ongelegentheyt en het ongeluk dat hier uyt kan ontſtaen. Siet voor eerſt op de verwiſſelingh, die ſeer lichtelijck kan geſchieden. Het kint wert aen de Min gegeven, als het naeulijcks kenbaer en is. Het kan in haren ſlaep, gelijck ſy het dickwils aen de borſt leggen, en ſoo in ſlaep vallen, verſtickt werden (waer van niet als al te veel exempelen en zijn, en een oock verhaelt wert in het leven van *Iulius Scaliger*) oft door eenigh ander verſuym verongelucken (alſo ſy ſo veel ſorgh niet en dragen als de moeder ſelve:) waer over ſy vreeſende van geſtraft te werden, lichtelijck het een bedelaerſters kint, ofte het ander de Vrouwe t'huys brengen. Men ſeydt ghemeenlijck van de kinderen, die haer Ouders noch in weſen, noch in Lichaem en ghelijcken, datſe by de Minne verwiſſelt zijn: het welck ſomtijts wel op ſijn hooft geraden wert. De Hiſtorien getuygen van *Arthebar*, den Koningh van *Epirus*, dat hy out zijnde een ſoontjen hadde, het welck verwiſſelt werde, met een ſoontjen van een Edelman, die de Min daer toe met groote geſchencken om-ghekoft hadde. Maer na het overlijden van den Koningh, de Min van 't feyt berou krijgende, bracht de verwiſſelingh uyt: het welck ſoo ſware oorlogen verweckten tuſſchen den verwiſſelden, en wettighen ſoon, datſe beyde in eenen ſlagh omquamen. Hierom koſen die van Lacedæmonien uyt de twee ſonen, die Thomiſte haren ſevenden Koning na-liet, de jonghſten, die van de Koninginne ſijn Moeder geſooght was, tot Koningh, voorby gaende den outſten, die een vremde vrou gheſogen had-

 de,

de, vreeſende of hy mocht verwiſſelt zijn. Ten tweeden, ſoo iſt onmoghelijck dat de liefde niet ſeer veel en vermindert, ofte ſoo vierigh en is, ſoo van wegen de Moeder tot het kint, als van wegen het kint tot de Moeder, indien ſy het ſelve niet geſooght, en opgebracht en heeft. Want ſoogende geeſe ſy het kint van haer eygen bloet: ondertuſſchen groeyt de gemeenſchap ende ghenegentheydt, ende daer andere kinderen krijten, als de Moeder haer maer eens wil nemen, en geſtadigh na de Min joocken, ſo en tracht het niet als by de Moeder te zijn, ende haer alle ſoete vrientſchap te bewijſen: het welck een vreught boven alle vreught is. Ende *Plato* en ſeyde niet ſonder reden dat de kinderen nimmermeer ſoo ſeer haer ouders en beminden, dan als ſy van de Vader dickwils op den arm gedragen, ende van de Moeder ſelve geſooght waren. Sulcx wert mede betuyght door het exempel van den Velt-overſten *Cornelius Scipio*, dewelcke verweſen hebbende thien van ſijn braeſſte Capiteynen, en achte niet eens op het voor-bidden van ſijn broeder *Scipio Africanus*, maer lietſe los op het verſoeck van de ghene, die met hem een borſten geſooght had: het welck hem van ſijn broeder verweten zijnde, gafvoor antwoort, dat hy meer gehouden was in ſijn Minne-moeder die hem geſooght had van ſijn Moeder verlaten zijnde, als in die Moeder die hem wel ter werelt ghebracht, maer daerna een ander overghegeven hadde. Dierghelijcken exempel leſen wy van een ander Romeyn *Gracchus*: gelijck het ſelve met veelvoudige redenen in't houwelijck van de Ridderlijcke Poët, Heer *Iacob Cats*, ſeer aerdigh verhaelt wert.

Wat vorders de manieren betreft. Daer en is geen ghelijckenis tuſſchen het voedſel van de Min, en van de Moeder. *Galenus*, ende andere hebben gheſchreven, dat de manieren volgen de gematigheyt van het lichaem, welcke gematigheyt gebout is op het goet voedſel; ende gelijck de humeuren geſtelt zijn, ſoo zijn oock de manieren. Men moet dan gheloove n, dat een kindt, het welck de borſten ſuyght van een Minne, die niet veel en ſtuyt, met het ſogh haer fouten en gebreken inſuyght: en daerenboven, als het verſtant begint te krijgen, en let op het gene de Min al ſeyt en doet, dat het ſulcx oock onthoudt, na ſeyt, en na aept. Nu al't gene dat van jongs op ingeprent is, en kan men daer na nimmermeer, ofte ſeer qualijck uyt krijgen. Daerom raet *Plato* de kinderen niet te ſeggen of te toonen, dan dat fraey en eerlijck is. Soo verbiet ook *Ariſtoteles*, datmen haer geen ongeſchicte ſchilderijen en ſal laten ſien. Hoe veel te meer kan dan tot het bederven van de goede ſeden doen het geſtadigh bywesen van een ongeſchickte min. Men ſchrijft van een kindt, dat een teve gheſoghen hebbende, 's nachts op ſtont ende met de ander honden gingh baſſen.

Laet yemant eenigh lam een geyten-elder ſuygen,
Het krijght een geyten-aert; de wolle ſal 't getuygen.
Want ſchoon ſijn eerſte bont was uytermaten ſacht,
Het krijght door geyte-melck een harde geyte-vacht.
Men leeſt van ſeker kint in boſſchen opgetogen,
Dat uyt een vuyle ſeugh ſijn voedſel had geſogen,
En als het grooter wert en hooger was bejaert,
Soo haddet inder daet een rechten ſeugen aert.
Ten was niet uyten dreck, uyt modder niet te keeren,
Het rolde in het ſlick, oock met de beſte kleeren,
Het vont ſijn beſten dranck ontrent een vuyle plas,
En niet en achtet ſchoon, als datter leelijck was.
Het is een Frans gebruyck een geytjen uyt te kieſen,
Wanneer de voeſter-wijfs haer eerſte ſogh verlieſen,
En dan ſo koomt het kint, ſo dickmael als het dorſt,
En voeght ſijn teere mont ontrent de geyte borſt.
Het wicht aldus gevoed heeft wonder vreemde grillen,
Heeft, ick en weet niet wat, dat niet en is te ſtillen,
Het trippelt alle tijt, en ſtaegh een nieuwen ſpronck,
En heeft ſich over-al gelijck een geyte jonck.

Plato willende reden geven waerom dat *Alcibiades* ſo ſtout en onvertſaeght was, zijnde van Athenen, daer de luyden vreeſachtigh en bloode van naturen waren, ſeyde, dat hy gevoedt was van een vrou van Lacedæmonien, dewelcke voor ſtercke hay-bayen gehouden werden. Waer op de Philoſooph *Diogenes* eens gaende van Lacedæmonien na Athenen, ſeyde, dat hy quam van de mans, en gingh na de vrouwen. En *Tacitus* ſchrijft, dat de Hooghduytſche onder alle natien in groote en ſterckte plegen uyt te munten, om datſe haer moeders ſogen, die mede groot ende ſterck waren. Men bevint oock dat eenige kinderen die kleyne Minne geſogen hebben, niet ſo groot noch ſterck en zijn, als die de moeder ſelve op-brenght. De Grieckſche Hiſtorie-ſchrijver *Dion* en wijt de wreetheyt van den Keyſer *Caligula* vader noch moeder, maer alleen de Minne. En deſes voorſaet *Tiberius* was een dronckaert, om dat hy een droncken Minne gheſogen hadde. Alſo leert ons de dagelijckſche ervarentheyt, dat de Min niet alleen haer quade manieren, maer oock haer ongeſontheyt en gebreken de kinderen mede deelt. Soo ghetuyght *Piere Matthieu* in ſijn Franſche Hiſtorien, dat een groot Koningh van onſen tijdt ſijn Minne de Pocken afſoogh.

Leert hier, O jonge vrou, wat onbekende vlecken
V kinders uyt de melck van vreemde borſten trecken;
Leert hier, O jonge vrou, gelijck de daet betuyght,
Dat yemant beeſtigh wort wanneer hy beeſten ſuyght.
Hoe menigh eerbaer wijf heeft dochters opgetogen,
Die buyten alle tucht en in het wilde vlogen!
Men wiſt niet hoe het quam, maer die het onderſocht
Vont dat haer voeſter-wijf niet veel en had gedocht.
Hoe menigh aerdigh kint, geſont en wel geboren,
Heeft door een ſnoode min ſijn eygen aert verloren!

Het

Het is een goede leer, het is een oude vont,
De viſchaert na de zee, de plante na de gront.

Wat moeder en ſoude dan niet veel liever haer wat pijnigen, om haer kindt ſelver te ſoghen, ende alſo een gheheele moeder te weſen: als het onnooſel ſchaep al deſe perijckelen te onderworpen. Niemant behoeft te dencken, dat ſy te edel, te rijck, ofte te groot is, om haer eygen kint op te queecken, en met het ſelfde wat moeyte hebben. Ick heb met vreught gheleſen in de Memorien van *Marguerite de Valois*, Koninginne van Navarre, dat doen ſy veynſende qualijck te pas te zijn, maer inder daet om haren broeder den Hertogh van *Alençon* meeſter van het lant te maken, ghelijckſe oock door haer beleydt te weegh gebracht heeft, een reyſe op *Spae* dede, en in eenige Nederlandtſche Steden quam, verhaelt dat ſy aldaer ſittende met de grootſte vrouwen en Princeſſen in ſeker bancket, deſelve niet en ontſaghen haer ſuygende kinderen over tafel te laten brengen, ende deſelvighe aldaer de borſt te geven. Een van deſes Koninginne, als oock van haer mans *Henrick de Vierde* voor-ouders, de Koninginne *Blancche van Kaſtilien*, huyſvrou van *Lodewijck den achtſten*, Koningh van Vranckrijck, ſooghde ſelve haren ſoon, met ſulcken ſorghvuldigheydt, dat hy eens krijtende in haer afweſen, de borſt geſogen hadde van een groote vrou, die hem wilde ſtillen, ſy ſulcks vernemende, ſtack haren vingher in ſijnen mont, ende dede hem dat ſogh uyt-ſpouwen, gheſtoort zijnde, ende qualijck nemende dat haren ſoon yemandt anders borſten ſoude ſuyghen, als de hare. Ende deſe is daer na gheweeſt Koningh *Lodewijck de Negende*, die om ſijn vroom ende Godtſaligh leven na ſijn doodt onder 't ghetal der Heyligen geſtelt is. Maer wat wil ick hier breeder gaen weyden, daer dit alles volkomentlijck in het Houwelijck van onſen Poët aengeweſen is met deſe verſen:

De boeſems dieſe draeght, ſo geeſtigh op-geſwollen,
So kunſtigh uytgewrocht, gelijck yvoire bollen,
En dienen niet alleen tot cierſel van het lijf,
En minder tot te pronck van eenigh dertel wijf:
Gewis die weerde ſchat, die lieffelijcke bergen,
Die knoppen van de roos is ander dienſt te vergen
Als ick en weet niet wat, als hant en ooge-luſt,
De dorſt van uwe vrucht die dienter mee gebluſt;
Dat is haer eygen wit. Eylaes! de kleyne dieren
En vinden geen vermaeck noch in de ſwaere bieren,
Noch in de Rijnſche druyf, noch in de malvoeſey,
Alleen u reyne melck kan ſtillen haer geſchrey.

Een dingh ſal ick hier noch by voegen: dat al iſt, dat de Vrouwen wel te vreden zijn om haer kinderen ſelver te ſuyghen, ſulcks evenwel ſomtijdts belet wordt door de Mans, die het ghekrijt van de kinderen 's nachts niet en mogen hooren, ende daerom alleen gaen ſlapen, het welck de Vrouwen niet geerne hebbende, haer kinderen liever aen de minne geven. Andere zijnder ſoo delicaet, datſe haer vrouwen niet en willen laten ſuygen, om den reuck van 't ſogh niet te ruycken, of om dat de borſten niet te ſlap en ſouden werden. Maer ſulcke quanten (ghelijck *Ioubert* ſeyt 5. *des Erreurs popul.*1.) en zijn dickwils in beyde niet te vijs ontrent de Minnen, die veeltijts als 't kint al geſpeent is, van haer niet ongeſpeent en blijven. En daerom zullen de Vrouwen wel doen, datſe met alle middel trachten haer kinderen ſelve te ſoogen. Het welck wy evenwel verſtaen willen hebben, indien ſy geſont ende ſterck genoegh zijn. Want vele zijnder die het hert wel goet is, maer dewelcke of geen ſogh ghenoegh en krijgen, of het zuygen niet en konnen verdraghen. Als de moeder oock met geyligheydt, haeſtigheyt, of eenige quade manieren bevleckt is, in ſulcke gelegentheyt iſt veel beter na een goede minne uyt te ſien, om zo veel mogelijk is voor te komen, dat het kint de quade gebreken van de Moeder met de melck niet in en ſuyge. Dan men dient wel ſorg te dragen, dat men van het water niet in 't vier en loopt. Dewijl de kinderen die de min quaet ſogh aſſuygen, de ſteen, gelijck *Hippocrates* ſeydt, en andere ongeſontheyt krijgen. Sulcx geſchiet, als ſy ofte van nature, of door quade manieren van leven ongezont is. Want na dat het voedſel is, zo is het bloet, na dat het bloet is, zo is het ſogh: waerom oock van *Ariſtoteles* geſchreven is, dat een dronke min zo veel quaets doet aen het kint, al of het ſelve wijn dronck. So dat wy, gelijck *Cicero* zeyt, gemeenlijck navolgen 't gene wy met de melck ingezogen hebben. Daerom zalmen zulck een minne kiezen, die deze conditien volkomen ofte ten naeſten by heeft. Te weten, datſe van een goeden tock is, van goede manieren, van luſtighen geeſt, goet ſogh heeft, en van een knechjen te voren in de Kraem gelegen heeft. Elcke van deſe conditien en behoef ick niet nader uyt te leggen, alzoo zulcks volghens de leere van *Galenus* 1. de ſanit. tuend. 9. *Plutarchus* de educat. lib. *Avicenna* 1. Fen. 3. *Doctor* 1. *cap.* 9. en andere, al te voren volkomentlijck aengheweſen is in de moeder-wetten van de meer-wel-ghemelte Heer *Iacob Cats* met deſe verſſen, die ick alhier uyt het Houwelijck zal by-brengen:

Wie goede kinders heeft, en niet en wil verlieſen,
Die leere met beſcheyt een rechte voeſter kieſen,
En dat op deſe wijs; Verkieſt een handigh wijf,
Van leden wel gemaeckt, en van een vleeſigh lijf,
Van aengename verw, en ſuyver aen de tanden,
Geboren in den ringh van onſe Nederlanden,
Niet root ontrent den neus, niet elders ongeſont,
En die geen vuylen ſtanck en aeſſemt uyt den mont,
Niet al te byſter ſchrael, niet al te ſeer geſwollen,
Met braſſen niet gewoon haer leden op te vollen;

Niet in haer eerſte jeught, niet al te ſeer bejaert,
En die voor deſen mael een ſoontjen heeft gebaert.
Die niet en is gewoon, door ſpijt, of hevigh kijven,
Of door een mallen angſt haer vruchten af te drijven:
Niet treurigh uyter aert, of die geduerigh klaeght,
Of die een verſſen rou in haren boeſem draeght,
Niet tot onguere luſt, tot ſnoepen niet genegen,
Die voor een dertel wicht niet bloot en heeft gelegen,
Die in onkuyſche jock haer vreughde niet en raept,
Die niet te veel en drinckt, en niet te vaſt en ſlaept.
Haer tepels root en gaef, haer borſten blaeu geadert,
En van een vaſte ſtof, en ront in een vergadert,
Haer ſogh van ſoete geur, niet ſchrael en niet te vet,
Maer dat ſich op een hair, of op een nagel ſet.
Siet daer een rechte min, gelijcker naer het leven
By lieden van de kunſt is geeſtigh af-geſchreven:
Doch ſoo ghy deſen ſlagh niet by der hant en vont,
Ten minſten brenght het ſtuck ſo naeu ghy immer kont.

Hoe langh de kinderen dienen te ſuygen, en hoe ſy tot haer ſeven jaren opgevoedt moeten werden.

Het VIII. Capittel.

Wel aen de tijt verloopt, het kint begint te waſſen,
Dus moetje des te meer op uwe dienſten paſſen;
O moeder, zijt getrooſt al weent u teere vrucht,
Ghy des al mettemin en ſet geen droeve ſucht,
Ghy kont tot ſijnen trooſt verſcheyde dingen plegen,
Ghy kontet met de wiegh, of metter hant bewegen,
Ghy kont of door geklanck, of door een kinder-liet
Verjagen ſijnen druck en ſtillen zijn verdriet.
De menſch bemint den ſangh ſo haeſt hy is geboren,
Een ſtem, een ſoete ſtem die kan hem licht bekoren,
Of als dat niet en helpt, ſo leght het aen de borſt,
Want 't heeft voorſeker pijn, of anders heeten dorſt.
Alleen een weynigh ſoghs dat kan het al geneſen,
Een dronck uyt uwe borſt die geeft een ander weſen,
Het lacht zijn moeder toe, en met het ſchaepje lacht,
Soo wort u ſwaer gemoedt in beter ſtant gebracht.
Wat breeder van den dranck. Wilt voor de late jaren,
Wilt voor een treurigh hert het ſap van druyven ſparen:
Het is een oude ſpreuck. Het kint met wijn gevoedt,
Dat krijght een grilligh breyn, of ongeſinnigh bloet,
De blydſchap van de jeught die komt haer van het ſpelen,
Geen jonckheyt dient verdriet geen kint en dient te quelen,
Het ſpel ontſluyt den menſch, en oeffent hem het lijf,
En dat is al het huys een eerlijck tijt-verdrijf.
Voor meysjens is de pop, den biltick met de noten,
Voor knechtjens rauwer werck, de ballen met de koten;
Ey laet de jonckheyt doen, benijt haer vreughde niet,
De ſchool die naerdert vaſt, en dat is haer verdriet.
Dus gaetet over-al, dus gaetet hier beneden,
Stracx naer een weynigh vreughts ſo worter druck geleden,
Waer ons een klaren dagh een vrolick uyrtjen ſent,
Daer is van ſtonden aen een ſtuere vlaegh ontrent.

Het ſchijnt (ſeyt *Galenus* in 't eerſte Boeck van de onderhoudinge der geſontheyt op het 7 Capittel) datde Nature niet alleen 't Sogh tot voedtſel voor de kinderen bereyt en heeft, maer oock van beginſel haer een natuerlijcke kracht heeft ingheſtort, om het ſelve te ghebruycken. Want alſmen een kint, zo drae het geboren is, den tepel maer in de mont en ſteeckt, zo weet het terſtont te zuygen, en het ſogh door te ſwelgen. Ia als het moeyelijck is, zo laet het hem datelijck met de borſt ſtillen. By welcke remedie voor de krijtende kinderen noch twee andere zijn, te weten, matelijcke beweginge en ſangh. Waer door de Moeders ofte Minnen niet alleen de kinderen en ſtillen, maer oock in ſlaep ſuſſen: de nature daer mede te kennen gevende, datſe tot Muſijck en oeffeningh van haren eygen aert genegen zijn. Wat nu belanght den tijdt, en hoe langh de kinderen ſuygen moeten, die en is ſoo heel precijſelijck niet te bepalen. Maer daer toe is noodigh, datmen inſiet, of het kint kloeck ende ſterck werdt, en andere koſt (diemen het ondertuſſchen al dickwils moet geven) garen eet, ende of de tanden vroegh uyt komen. Want in ſodanige gelegentheydt vereyſcht het vaſter ſpijſe, ende mach veel eerder geſpeent werden als een ander, dat niet op en wil, ende ſwack ende onderbleven is, ofte langhſaem tanden krijght. *Paulus* van *Ægina* een Griecx Medicijn ſchrijft, dat een kint twee jaren moet ſuygen; het welck oock beveſtigt wert door den Arabiſchen *Avicenna*, als hy ſeyt dat de natuerlijcke tijt van te ſuygen is twee jaren, om dat op die tijt de tanden uyt komen, ſulcx beteyckende, dat het meerder ende vaſter voedſel van doen heeft. Maer als men let op het ghene ick nu verhaelt hebbe, ſoo ſal men 't oock vroeger, te weten, op het ander half jaer, ofte op het jaer; en wel voor het jaer, ſoo de vrouwe bevrucht wert, mogen van de Mam nemen. Waer toe het niet t'ſevens, en op een bot, maer allencxkens moet ghebracht werden: derhalven ſalmen het ſelve hoe langs hoe meer met bier-en-broot, pap, panade, en diergelijcke voeden, en ondertuſſchen met bier laven, ofte ſelve uyt een lul laten drincken, ſonder te vreeſen, gelijck den Enghelſchen ſchrijver *Barclaius* 4. *Satyr.* 1. uytgeeft, dat het daerom van jonghs op aen den dronck ſoude ſlaen. Op deſe manier de kinderen gehouden zijnde, ſoo ſullenſe allencxkens van de Mam wennen, en van het ſpeenen, daer ſy anders ſieck ende moeyelijck af zijn, niet eens weten. Hoewel datmen hem oock niet te ſeer en behoeft te ontſetten, als de kinderen op deſe tijt, als oock voor ofte naer wat komen te krijten, dewijl het weynigh ſchreyen deſelve niet ondienſtigh en is, gelijck na de redenen van *Ariſtoteles* in 't 7 Boeck van ſijn Politien op het laetſte Capittel, *Avicenna*, ende andere Medicijns, met deſe verſſen aengeweſen wert:

De moeder dient de jeught niet alle tijt te vleyen,
Het is de kinders goet indienſe matigh ſchreyen;

Want

Want (na de kunſte leert) als yemant tranen krijt,
So wort het vochtigh breyn ſijn quade dampen quijt,
De mage wort verwermt, en al de taeye ſluymen
Die worden even dan gedwongen om te ruymen,
De milte doet haer op al iſſe ſchoon verſtopt:
Ghy, maeckt dan dat het kint geen tranen op en kropt.

Dan hier dient men wel neerſtelijck te letten, datter goede maet gehouden werdt, alſoo het veel ende langh krijten ende ſchreeuwen de kinderen dickwils doet ſcheuren, ende verſuft werden. Want alſoo ſy haren noot niet klagen en konnen, pijn van het uytkomen der tanden ofte anders hebbende, moede geleghen zijnde, ofte vuyl leggende, ſoo en doenſe niet als krijten, het welck wy niet langh en moeten aenhooren, maer deſelve op-nemen, ende ſooſe vuyl zijn, verſchoonen, de borſt geven, finghen, ende met deſelve ſpelen, ende alſo het krijten ſtillen.

De oeffeninge der kinderen ſal weſen, het wiegen, en het bewegen van de Moeders ofte Minnen in de armen. Meerder beroeringh van rijden ende rotſen is de jongh-geboren kinderen te ſterck: dan die nu drie ofte vier jaren oudt zijn, mach men wel vryelijck op wagens en ſchuyten mede nemen. En men machſe haerſelven wel laten oeffenen, alſſe beginnen op handen ende voeten te kruypen, ende noch meer, alſſe beginnen aen ſtoelen en bancken te gaen. Dan men moetſe niet al te vroegh tot het gaen porren, (gelijck *Plato* de Minnen ſeer wel vermaent in het 7 Boeck van de Wetten,) op dat door de ſwaerte van het lichaem de teere en ſlappe beenen niet krom en werden. Voorwaer men ſiet oock in de eerſte kintsheyt, wat een gemeenſchap dat onſe nature heeft met de oeffeninghe, daer de kinderen, al zijnſe in een plaets beſloten, niet en laten te ſpelen, ende gins ende herwaerts te loopen. Soo heeft oock elck dier een natuerlijcke genegentheyt om yet te doen, waer mede de geſontheyt onderhouden wert.

Nu de kinderen die van de gematigſte complexie des Lichaems zijn, en hebben oock geen feylen aen haren gheeſt ende manieren. De gene die haeſtigh, moeyelijck, korſſel, bot, ſtout, ofte bloode zijn, die en hebben de deelen des lichaems, waer mede zodanige werckinge geſchieden, niet wel geſtelt. In een kint dat wel gematigt is, alſo men geen van ſijn manieren en behoeft te verbeteren, zo moet men dezelve bewaren, datze niet bedorven en werden. Elck dingh werdt met het eyghen bewaert, daer door het bedorven wert.

De manieren werden bedorven door quade ghewoonte en miſbruyck in 't eten, drincken, oeffenen, hooren, ſien, en diergelijcke. Op welcke dingen wel te letten ſtaet voor de gene, die de kinders geſontheyt wel zal waernemen. Want geſtoortheydt, krijten, niet ſlapen, verweckt koortſen, ende beginſelen van ander ſieckten: en aen d'ander zijde te groote ſtilte ende loomigheydt maeckt de kinderen ſlap, bleyck ſchrael en mager, van wegen de ſwackigheyt van de natuerlijcke wermte, dewelcke in de palen der Ghesontheyt moet gehouden werden.

Daer toe ſal men dan de kinderen van jonghs op haer laten oeffenen in alderhande vermakelijck kinder-ſpel. Om haer Lichamen allencxkens friſſcher ende ſtercker te maken. Want het fondament van eenen goeden ouderdom, te weten, een ſtercke ghestaltenis des lichaems, moet in de jeught geleyt werden. Maer behalven de ſorge des lichaems, zo moet men oock wel letten op de volmaeckheydt des Gemoedts. Want ten is niet genoegh om de volmaecktheyt te bekomen, dat de redelijcke ziele alle ſijne natuerlijcke krachten heeft, die noodig zijn tot behoudeniſſe des levens, ten zy oock alle de begeerende, en kennende faculteyten door goede oeffeninghe tot volmaecktheyt gebracht werden. Derhalven moetmen begeerte, memorie, wille, ende verſtant terſtont in de kintſheyt door goede oeffeninghe wel reguleren. Want al de natuerlijcke werckinghen werden door oeffeninge ſtercker en volmaeckter, ende door ſtilte trager, als *Plato* leert in *Timæo*. Ende ghelijck het lichaem, ſeyt *Iſocrates*, door matelijcke oeffeninge, alzo vergroot oock het verſtant door goede leeringe. Want alle konſten ende wetenſchappen vervallen 't gene aen de Nature ontbreeckt. *Ariſtoteles 7. polit. 15.* wil hier in ghegaen hebben na de ordre, die de Nature houdt in de telinghe. Derhalven, gelijck in deſelvige de Nature eerſt voort-brenght 't ghene onvolmaeckter is, en het welcke om yet anders dat volmaeckter is, geſchapen werdt: alzo oock dewijle het lichaem gemaeckt is om 't gevoelijck, en dat om het redelijck, zoo moet het lichaem eerſt volmaeckt wezen om ſich wel te hebben tot de ghevoelijcke werckinghen, ende die moeten mede volkomen zijn, op datze goede dienſt ende ghehoorſaemheyt mogen bewijſen aen de redelijcke. Daerom beſtaet al het fondament van de menſchelijcke volmaecktheydt in het matighen van de ghevoelijcke begeerlijckheyt. Want door die matigheyt wert de begeerte gebracht tot ghehoorſaemheydt van de reden. Ende deſelfde maeckt den menſche vroom, ende geluckſaligh: alzo hy alſdan niet onbehoorlijcks en zal aenrechten. Derhalven moeten in de kinderen ten eerſten de paſſien bedwongen werden, die anders door gewoonte de overhant nemen. En alſſe daer toe vervallen zijn, zal menſe eerder breken als buygen.

Nempe adeo in teneris conſueſcere multum eſt.

Gelijck men dan (ſeyt *Plutarchus* in ſijn Boeck van de opvoedinge der kinderen) in goet weder reeſchap maeckt voor het onweder: alzoo moet men oock in de jonckheyt reys-gelt ree maken voor den ouderdom met ſedigheyt ende matigheyt. Want na de kinderen

deren van jonghs op gehouden werden, zoo zullenſe daer na in haer oude jaren weſen. Siet *Guyon 4. des diverſ. leçons 19.* En een wel-geregelde opvoedingh en houdt niet alleen het lichaem in een groote gematigheyt en geſontheydt, maer geeft oock een vroom ghemoedt, en maeckt de kinderen luſtigh en aerdigh van gheeſt. Daerom dienen de Ouders van jonghs op de kinderen in eenen goeden regel te houden, alzoo het licht is teere gemoederen te leyden: maer ſwaer de feylen wech te nemen, die met ons opgewaſſen zijn:

Terwijl het rijs is jongh en ſwack,
En heeft niet eenen harden tack,
Terwijl het ſpruytjen buygen kan,
So moet een neerſtigh bogert-man
Het boomken leyden metter bant,
Het boomken houden in den bant:
Ten eynde dattet ſonder bocht
Ter voller hooghte komen mocht.
Leyt, vrient, en leert u weerde kint
Soo haeſt ſijn eerſte jeught begint;
Want kromt het dan, en recht ghy 't niet,
So iſt een eeuwigh huys-verdriet.

Even gelijck de paerden (ſeyt *Plutarchus* op de gemelte plaets) indienſe niet van jonghs op getemt, en wel geleert en werden, altijts hart inde mont blijven, en na den toom niet en luyſteren: zo gaet het oock met de kinderen, indien men haer den vollen toom geeft, en in 't wilt laet opwaſſen:

Met kinders, die men heeft geteelt,
En dient niet alle-tijt geſpeelt;
Want ſchoon men die ten hooghſten mint,
En boven maten heeft geſint,
Noch kan het efter niet beſtaen
Het ongetucht te laten gaen;
Want ouders van te ſachten mont
Zijn voor de jonckheyt ongeſont.
Men houdt dat meeſt de kinders zijn
Gelijck een mat en weligh ſwijn,
Dat, ſoo men 't troetelt in den neck,
Gaet leggen midden in den dreck;
Dus ſo ghy tracht na deughd en eer,
En ſtreelt u kinders niet te ſeer.

Hier in moetmen den middel-wegh in gaen, ende niet al te mal met de kinderen weſen, om haer niet te wulps en te ſtout te maken: noch tegen haer oock al te hart en ſtuers, op datſe daer door niet al te bloo, en vreeſachtigh en werden: altijdt acht nemende op den aert en nature van deſelve. Sommighe kinderen zijn dom en loom, die moeten met ſoetigheydt opgheweckt, en haer moet gegeven werden: andere al te wilt, die dienen ghetempt, ende tegen gehouden. Sommige moeten onder vreeſe, en de roede gehouden werden, het welck andere verhart. En het doet door de bank meer quaet als goet, datmen de kinderen met veel ſlaen meent na ſijn ſin te krijgen: alzoo zulcke hardigheyt de beſte kinderen quaet maeckt, en de fraeyſte verſtanden verſtockt. Ende voorwaer het ſlaen voegt beter boeven en ſlaven als kinderen; die met goede vermaningen geleyt, ende met wreetheyt moeten gedwongen werden. Die dan al te ſtout onvertſaeght, oploopende, ende, gelijck men zeydt, te heet gebakert zijn; moetmen met ſoetigheyt ondergaen, ende door ſtilte, ſinghen, ende ſpelen, als oock met ſpeultjens te vertellen, tot ſachtmoedigheyt brengen. Maer den Goddelijcken *Plato* (zeydt *Plutarchus*) heeft de Minnen zeer wel gheboden, niet alderhande ſpeultjens ende fabulen de kinderen te vertellen, op dat haer verſtant niet van jonghs op met beuzelingen en zoude belemmert werden. Daerom en iſt niet goedt, datmen een luys in een pels zet; maer men moet de kinderen van jonghs op het beſte in ſtampen; volghens de leſſe van den Grieckſchen Poët *Phocilides*:

Als 't kint is jonck, ſijn leden teer,
Dan iſſet nut tot goede leer;
Ghy vaders onderwijſt het dan,
Soo waſt het tot een eerlijck man.

Alzo zalmen dan mede de kinderen die al te bloode, en vervaert zijn, met oeffeninghe des Lichaems, met vermaninghen, ende het hert onder den riem te binden, op-wecken, ende wacker maken. Die al te beſchaemt zijn, by 't volck veel doen komen, ende in gheſelſchap laten ſpreken. Waer van in Vranckrijck ende elders beter manier is, als hier te lande, daer de kinderen het ſpreken in gezelſchappen ghemeenlijck verboden wert, waer door zy bloode, ende verbluft werden, ende dickwils altijt blijven. Want ghelijck het zegel (zeyt *Plutarchus*) in 't waſch lichtelijck gedruckt wert, het welck daer na als het waſch droogh geworden is, niet lichtelijck uyt en gaet, zo iſt mede in het gene, de kinderen van eerſten aen ingheprent wert. Waerom men oock ſonderlingh wachten moet de kinderen met een bulleman, ofte diergelijcke vervaert te maken.

Daer is een vreemt bedrijf in menigh huys te vinden,
Bequaem, gelijck men acht, om kinders in te binden,
Om kinders, ſo het ſchijnt, te houden in den bant,
En 't is (na mijn begrijp) een enckel onverſtant.
Soo haeſt men in het huys een kint begint te ſtillen,
So brenght men aen den dagh een deel verſierde grillen,
Een ſpoock, een bulleman, een lijveloofe geeſt,
Of eenigh vremt geſpuys, of eenigh ſelſaem beeſt.
Dit wort ſoo vaſt gedruckt in alle teere ſinnen,
Dat niemant machtigh is die weder in te minnen:

Ia datter koude ſchrick door al de leden ſchiet,
Al roerter maer een blat, al ruyſter maer een riet.
Al wie van deſen angſt is eenmael ingenomen,
Sal ick en weet niet wat, ſal alle dingen ſchromen,
En ſien dat niet en is, en uyt een dwaſe waen,
Niet onder in het huys niet boven willen gaen.
De jeught in tegendeel vrypoſtigh opgetogen,
En die uyt dit bedrogh geen vaer en heeft geſogen,
Gaet midden in der nacht, gaet vlijtigh over-al,
En vreeſt geen ydel ſpoock of ander ongeval.
Ick bidde jonge vrou, hier op te willen achten,
De ſchrick van deſen aert verbaſtert alle krachten,
Verwijſt een edel hert, ſo dattet niet en rijſt
Daer deught en vrye ſucht of daer de reden wijſt.
En laet geen meyſſen toe met enckel vijſe vaſen
Een ongezouten angſt de kinders in te blaſen;
Noyt worter eenigh menſch van deſe waen geraeckt,
Dan alſſer ſotte klap de ſinnen gaende maeckt.
Verhoet met alle vlijt dat aen de teere ſpruyten
Geen breyn en zy vervoert, geen ooren mogen tuyten
Door yet dat Fauſtus doet, of Wagenaer verhaelt:
Niet datter aen de jeught meer in de ſinnen maelt!
Ghy, wilt geen tijt-verdrijf aen uwe jonckheyt ſoecken
In eenigh ſpoock-geſchrift, of diergelijcke boecken:
Maer doet een ſoet verhael, dat ſchoon in jock geſeyt,
De ſinnen evenwel tot goede ſaken leyt.

Om nu voort het voedſel daer van wy hebben beginnen te ſpreken, aen te wijſen: Het is dienſtigh dat de jonghe kinderen, na datſe de borſt verlaten hebben, voor eerſt met pap opgebracht werden, niet van ſoete melck en tarwe bloem ghemaeckt, die te ſeer verſtopt, maer met wel-gebacken witte-broot, of kruym van tarwen-broot: ſopkens van hoender ofte weren-nat: ſlorp-eykens, en diergelijcke.

Daer na zalmen allencxkens tot vaſter en ſterker ſpijſe komen: altijt lettende dat de ſpijſe de eerſte drie jaren wat vochtachtigh is, en met de gematigheyt van de jonckheyt over-een komt, ende datſe de vochtigheydt en natuerlijcke wermte vermeerderen mach, en het gantſche lichaem bequaem maken, om daer na al den tijt des levens het zelve in Geſontheyt te behouden.

Men zal oock de kinderen wat dickwilder laten eten (*Hipp.* 1. *Aphor.* 14) om dat zy waſſen en groot worden moeten, en haer van de beſte ſpijze geven, doch met maten, alzoo ſy van al te veel eten, niet te meer en groeyen, ghelijck men meent; maer onderbleven ende zo veel te kleynder blijven, ende daerbeneffens traegh ende plomp werden.

Door ſpijs te veel genut is meerder hoop bedorven,
Dan alſſer door gebreck oyt menſchen zijn geſtorven.

Daerenboven moetmen altijdt zorge dragen, datſe niet dertel ende lecker en werden, maer alles, dat ghedont en goet is, leeren eten. Het welck oock niet over-geſlagen is van den Poët in ſijn leeringen voor de kinders.

Hoort noch een huys-gebodt, hier mede nut geweeten;
En maeckt noyt eenigh kint naeu-keurigh in het eten,
Niet lecker in de ſpijs, niet dertel in den dranck;
Het blijft hun anders by haer leven dagen lanck:
Siet! als men wort genoot in rouwer lieden huyſen,
Daer ſal u teere jeught ellendigh ſitten pluyſen;
Een mont van kieſchen aert dat is een laſtigh pack,
En voor haer eygen ſelfs een droevigh ongemack.
Noch moet ick voor een les de Moeders hier belaſten
Geen kinders immermeer te ſetten by de gaſten;
Want onder dit gewoel gebeurt niet ſelden wat,
Dat by de teere jeught niet op en dient gevat:
Het kint in deſen ſtant gaet buyten alle palen,
Het laet een gretigh oogh op alle ſchotels dwalen,
Het eyſt, een yeder geeft, en dit, en weder dat,
En hier af wort de maegh tot aen de kele ſat:
Dit hindert, jonge vrou, dit hindert aen de leden,
Dit hindert aen de geeſt, dit hindert aen de ſeden:
Ey! ſtreelt niet al te ſeer, al is de liefde groot;
Doet kinders uyt te weegh wanneer men gaſten noot.

Dit laetſte dient oock daer toe, dat, als de kinderen over tafel komen, elck een van de gaſten haer lichtelijck wijn laet proeven: het welck ſeer ſchadelijck is, om dat de wijn haer lieffelijcke wermte op de manier van een purgatie overwint, den ouderdom verhaeſt, de vochtigheyt vermeerdert, en haer teere gheeſten beroert. Hierom heeft *Plato* in ſijn tweede Boeck van de Wetten verboden de kinderen voor haer achtien jaren geen wijn te geven, ſeggende de datmen geen vier in het lichaem ende de ziele en moet ſtorten, voor al-eer ſy mannen gheworden zijnde, beginnen te arbeyden: alſo ſy anders raſende werden. Maer dit en is de rechte reden niet, dewijl de lichamen op het 18 jaer heeter zijn, als te voren, ſo dat om die reden van geen vier by vier te doen, op die tijt het wijn drincken noch minder plaets ſoude hebben. Dan miſſchien is de Wijn dan beter, om dat in ſulcke jonghe luyden de natuerlijcke wermte ende geeſten daer door vermeerdert ende ghevoedt werden, daer hy in de kinderen beyde vermeeſtert ende verſlint.

Ick en wil evenwel onſe kinderen ſoo naeu aen deſe wet niet binden, voor eerſt om dat onſen ordinaris Rijnſchen ofte Franſchen wijn nergens na zoo heet en is, als de Grieckſche wijn, daer *Plato* van ſpreeckt: daer-beneffens, om dat onſe kinderen ſoo naeu niet gewacht en werden, of ſy ſnoeyen tuſſchen tijden veel raeuwigheydts in, waer door ſy dickwils een koude en ſlijmerige maegh hebben. Daerom en ſoude ick niet ongeraden konnen vinden, ſoodanige kinderen altemet een weynigh wijns over tafel te geven, op dat haer maegh wat verſterckt, en de raeuwigheydt te beter verteert mochte werden. Dan hier

hier dient met groote ſorghvuldigheydt in ghegaen. Want indien de kinderen te veel wijns drincken zoo werdenſe heel wilt ende woeſt. Doctor *Gallego de la Serna*, Medicijn van den tegenwoordigen Koning van Spaengien *Philips de Vierde*, verbiet (in het 16 Capittel van ſijn Boeck, dat hy onlanghs uytghegeven heeft van de maniere om de kinderen op te voeden) heel met allen het wijn drincken, de kinderen die men verſtandigh, ghemaniert, ende van goeden aert wil hebben; inſonderheydt ghematighde ende heete Landen. Want in de Noortſche Landen, ſeyt hy, zijnſe gedwongen wijn te drincken, zoo om de groote kouw, als uyt gebreck van goet water, waer door geſchiet dat het meeſtendeel niet anders, als de beeſten, haer begeerlijckheyt volght, den meeſten tijt met braſſen en ſlempen overbrengende. Wt welcke maniere van leven, ſeydt hy, werdenſe zoo verbyſtert in haer verſtant, datſe verlatende de Roomſche Kercke, alle nieuwigheyt ende ketteryen aennemen, de tijdelijcke vreught voor de eeuwighe verkieſende. Maer of de ketters ende ketteryen alleen uyt het Noorden ghekomen zijn, laet ick den Leſer oordeelen: ja oock of by ons door de banck de kinderen te veel wijn drincken. Het ſchijnt om dat hy geſtadigh van ons raeu en quaet water praet, dat hy niet en weet van ons bier, ofte daer moſt oock de kettery uyt te halen zijn.

Wat den Slaep belanght, die moet mede in de kinderen meer weſen, als in de volwaſſene. Dan hoeſe ouder werden, hoe men hem allencxkens moet verminderen: anders ſouden ſy door al te veel ſlapen, onluſtigh, loom, en traegh werden.

Maer ghelijck alle menſchen ſin hebben in fraeye ende aengename dingen, ſoo ſiet men dat de kinderen inſonderheyt, alſoo ſe levendt ende vrolijck van aert zijn, groot vermaeck ſcheppen in yet dat blinckt ofte flickert, als oock in vriendelijcke woorden, ende andere dinghen, die den gheeſt verheughen, ende het gemoedt vrolijck maken. Sulcx bevintmen dat alſſe moeyelijk zijn, lichtelijck door een brandende kaers, ofte yet anders glinſterende tot ſtilte gebracht, ofte oock met een deuntjen in ſlaep geſuſt werden. Daer in tegendeel ſware, donckere, ende onaengename dingen haer vervaert en verſchrickt maken. So ſiet men, dat als een oudt, ende verſchrompelt besjen een kint op den hals neemt, en daer mede wil ſpelen, hoe dat het terſtont ſal ſpartelen en tieren, om wech te weſen: maer by aldien dat het van een fraeye, ende opgeſchickte vrou genomen wert, ſo neyght het daer met beyde armen na toe, en is wel te vreden. Derhalven doen ſommige ſeer onbedacht, die haer kinderen aen moeyelijcke en leelijcke Minnen geven, of van oude wijfs laten kauwen, en by de ſelve ſlapen. Want alſo ſe eenen ſwaren en vierigen adem hebben, en na den bock ruycken, zo gebeurt het, dat wat uyt ſodanige lichamen komt, van de kinderen nagetrocken werdt. Het welck de teere ſchapen tot groote ongeſontheyt gedijt.

Van de maniere van op-voedingh in de tweede en derde ſeven jaren.

Het IX. Capittel.

U kint doet ſijnen loop tot tweemael ſeven jarén,
En ſiet hier komt de geeſt zijn krachten openbaren:
Wel op nu, vader op, geleyt de friſſche jeught
Tot kunſt, en tot vernuft, en tot de ware deught.
Dit is de rechte bloem van al het vorder leven,
Ghy kont nu aen de ſtaet bequame ſteunſels geven:
Gaet oeffent haren geeſt en eygent haer verſtant,
Ten dienſte van de Kerck en van het vaderlant;
Maer wilt u gantſch bedrijf met reden overwegen,
En let waer toe het kint van eerſten is genegen,
Doorgront zijn innigh hert, en waer het henen ſweeft,
En wat het voor een drift in zijnen boeſem heeft.
Wat deſen wel bevalt dat doet den genen ſuchten,
Geen gront en iſſer nut tot alderhande vruchten,
Hier waſt het koren beſt, en ginder ſoeten wijn;
De Ieught dient aengeleyt na dat haer tochten zyn.
Geen dwangh en is bequaem ontrent de jonge ſinnen,
Weeſt ſoet in u beleyt al watje wilt beginnen:
Hoe menigh geeſtigh kint is van de kunſt geruckt,
Vermits het in de ſchool wert lijdigh onderdruckt.
Een hoogh een edel hert en kan geen felle ſlagen,
En wil geen harden dwangh of ſture woorden dragen:
Wanneer een moedigh paert is geeſtigh uyter aert,
Soo dient het vinnigh ſpoor een ſweep te zijn geſpaert.

HEt kindt nu in ſijn tweede ſeven jaer ghetreden zijnde, is noch werm van complexie ende ghematigheydt in ſulcken graet als het te voren was: maer zoo vochtigh niet, alſoo alle dieren van haer geboorte af allencxkens drooger werden. Waerom oock de vochtigheyt van de ſpijſe, daer wy hier voren af vermaent hebben, allencxkens een weynigh vermindert moet werden: evenwel neerſtigh toeſiende, dat de natuerlijcke vochtigheyt, daer wy tot behoudenis van 't leven groote ſorge voor te dragen hebben, door te veel drooge ſpijſe niet verteert, ofte al te ſeer verdrooght, en den waſdom daer door belet en werdt. Om welcke oorſaeck mede de oeffeninghe van 't lichaem wat minder ende lichter dient te weſen, als de krachten wel ſouden konnen verdragen. So moet ook gelet werden, datſe op deſe tijt met te veel hippelen, en ſpringen, geen leden en krenken, of, gelijck ick dickwils tot groot verdriet van de ouders gheſien hebbe, in eenigh ſcheurſel en vervallen.

Alzo nu met de jaren het verſtant mede begint te vermeerderen, zoo zalmen niet alleen letten om de kinderen gheſont ende ſterck van lichaem op te voeden,

voeden, maer haer ziele ſoecken te verçieren met deughden, en goede manieren, op datſe haer goede Ouders gelijck, en daerna tot vreucht van deſelve, ende tot dienſte van haer Vader-landt mogen geraken.

Om de Republijcke goede Borghers te geven, is meeſt gheleghen aen de opvoedinge der kinderen. Daerom ſegghen de vermaerde Wijſen, *Lucurgus*, *Socrates*, *Plato*, *Xenophon* ende *Plutarchus*, dat de verdorventheydt van de Republijcken, komt door onachtſaemheydt ende verſuym van goede opvoedinge, ende dat de feylen die de jeucht ingeprent zijn, niet licht uytghewiſt en werden; ghelijck in tegendeel, als de deucht daer by tijdts wel wortelt, daerna vele goede vruchten voort-brenght.

Alle Ouders moeten dan vermaent weſen, dat, als haer een kint gheboren wert, daer van wel mogen goede hoop hebben, dat het verſtandigh ende deughdelijck ſal werden, indien ſy het wel op-trecken ende onderwijſen, ghelijck *Quintilianus* ſeydt. Want dewijl het voor de menſchen ſoo natuerlijck is, de reden te gebruycken, als voor alle de Vogels is het vliegen, ſoo moeten wy oock voor vaſt houden, dat, gelijcker ſeer ſelden Vogels uytkomen, die onbequaem zijn om te vliegen, dat oock alſoo ſeer weynich menſchen geboren werden, die, alſſe goede opvoedingh hebben, onbequaem ſouden weſen tot het recht gebruyck van de reden. Want al iſt dat ſommighe kinderen in 't eerſte loom, bot en plomp ſchijnen, ſoo werden evenwel vele ſwaricheden overwonnen, door langh en geſtadigh onderhoudt van goede dingen, door goede exempelen en navolginghe. Want, gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft, 1. *Met.* alle menſchen zijn van naturen genegen om te leeren. Derhalven dienen alle vrome Ouders wel ſorchvuldigh te weſen, om hare kinders van jonghs op het beſte in te ſcherpen. Want gelijck het teere lichaem van de jonge kinderen, als hier voren in het 5 Capittel gheſeydt is, indien het niet van beginſel wel geſwachtelt en onderhouden wert, in verſcheyde miſmaecktheydt komt te vervallen: ſo gaet het oock met het ghemoedt; 't welck van beginſel niet wel gade gheſlagen zijnde, tot geen deught en kan geraken. De kinderen die ſonder ſnoeyen, gelijck de Wilde boomen, gehouden werden, brengen gemeenlijck bittere vruchten voort. Want ghelijck *Plato* ſchrijft, in 't tweede Boeck van ſijn Republijcke, wy zijn van nature meer genegen tot de feylen, als tot de deuchden. De baen tot de feylen is glat, ende daer komtmen lichtelijck toe, maer voor de deucht, ſeydt hy, hebben de Goden het ſweet gheſtelt. Het ſelfde getuyght oock *Ariſtoteles* 1. *magn. moral.* 9. Ende reden gevende 6. *Polit.* waerom de Wet-gever niet en behoorde toe te laten, dat elck een na ſijnen ſin leefde, ſeydt, ſulcks behoorlijck te zijn, om dat alle menſchen de booſheydt aengeboren is. Dewijl dan in de kinderen de Reden, dewelcke is den toom van 't ghene ons tot quade begeerlijckheydt lockt, noch gheen kracht en heeft, maer dat haer ghemoedt, ten aenſien van de werckinge, weynich verſcheelt van het ghemoedt der beeſten, gelijck *Ariſtoteles* leert, in het achtſte Boeck van de Hiſtorie der Dieren op 't eerſte Capittel: ſoo is nootwendig datſe ten eerſten door een goet leydtſman tot de deught geleydt, ende van de feylen afgeleydt werden. Want gelijck *Quintilianus* ſeydt, wy zijn van natueren ſeer vaſt houdende, van 't gene wy in onſe jonghe jaren aengenomen hebben: even gelijck de koleur, daer de witte wol mede geverwt is, niet en kan uytgewaſſchen werden. Ende ghelijck de Poët *Horatius* ſeydt in ſijnen tweeden Brief van 't eerſte Boeck:

Een ton, of fles, of ander vat
Smaeckt veeltijdts na ſijn eerſte nat.

In deſe opvoeding en onderwijſing moetmen de kinderen niet al te naeu houden, maer haer d'oeffeninge van de kintſheydt toelaten, op dat wy niet en ſchijnen de nature te willen beſchuldighen, (die de jonckheyt ſwack gelaten heeft) en met ontijdelijck zaet den onbereyden acker des verſtants bederven. Laet haer vryelijck ſpelen, en het School meer gebruycken tot veranderingh van ſpel, als tot tegenheydt: anders werden ſy het leeren tegen, eerſe weten wat leeren is. Ick hebber veel gekent, die om de hardigheyt van de Meeſters, de Scholen en Studien verlaten hebben, daer over ſy haer daerna, als over wreede beulen, altijdt beklaeghden. Een die de Roovers ontloopen was, die hem gedreyght hadden op te hangen, gevraeght zijnde, met wat gemoedt hy de doodt verwacht hadde, antwoorde, gelijck ick eertijts een kint zijnde, de ſlagen van den meeſter. Daer-beneffens ſo verteert de geſtadige vreeſe van de kinderen, haer natuerlijcke vochtigheydt, waer door haer lidtmaten moeten groeyen ende rat werden. De maegh en kan oock haer werck niet doen als het vuur optreckt, tot hulp van d'ontſtelde herſſenen; het bloedt en kan door het lichaem niet verſpreydt werden, maer werdt door de gheſtadige benautheydt onderdruckt. De veulens laten wy na haren luſt in de wey ſpringen ende ſpelen, om haer aenkomende kracht niet voor den toom vervaert te maken. Dat wy in de beeſten toelaten, ſullen wy dat in ons kinderen niet doen? Met recht wort dan gepreſen d'Heer *Chriſtiaen Huygens*, Secretàris des Raedts van Staten, die ſijn kinderen al ſpelende geleert heeft, waer van wy de vruchten noch onder andere ſien in ſijnen ſone, de Heer *Conſtantijn Huygens*, Ridder, Heere van Zuylechem, Raedt en Secretaris van ſijn Hoogheydt, den Prinçe van Orangien. Het welck mede aengeroert wert in 't vijfde Deel van 't Houwelijck:

Ick weet een achtbaer Man, die ſonder eenich kijven,
Alleen uyt ſoete jock, ſijn kinders leerde ſchrijven,
Hy gaf hem op de vloer, daer ſat hy in het ſant,
En wees een A een B te ſtellen metter hant;
Al ſcheen het ganſch beſlagh tot ſpel alleen te ſtrecken,
Soo leerde doch de jeucht bequame letters trecken;
Siet! eer de ſchrijver wiſt wat ſchrijven was geſeydt,
Soo waſſer in de kunſt een vaſten gront geleydt.
Dit pleeghde deſe vrient in veelderhande dingen,
En tot uytheemſche Tael, en om te leeren ſingen.
Siet wat een wijs beleydt! de jeucht by hem geteelt
Heeft alle tijdt geleert, en niet-te-min geſpeelt.

Men moet evenwel deſe eerſte jaren in geen ongheboonden vryigheydt laten loopen. Laet haer altijdt ontſagh hebben, eerbiedingh tot haer Ouders, en niet verſtaen wat ſy doen mogen. Maer inſonderheydt moet ghelet werden, alſſe yet ſullen leeren, waer mede ſy haer daerna ſouden moghen geneeren, op haer nature en ghenegentheydt, en waer op dat haer ſinnen meeſt loopen.

En om met goet beleydt hier dieper in te treden,
Soo proeft u jongh gewas en ſijn genegentheden,
Hebt acht met alle vlijt, en dat van eerſten aen,
Waer op de ziele ſpeelt, en hoe de ſinnen gaen.
Het is om niet gepoocht door ongetijdich kijven
Een kint van goeden aert geduerich aen te drijven;
Alwaer het innich hert is tegen aengekant,
Dat wort te geener tijdt de menſchen in-geplant.
Wie is ſijn leven oyt tot hoogen lof gekomen,
Die tegen ſijn vernuf heeft ſaken aengenomen?
Wie heefter oyt beroep ter eeren uytgeſtaen,
Die tegen ſynen aert heeft dingen ondergaen?

Men vint eenige verſtanden die tot d'eene konſt oft wetenſchap heel bequaem van natueren zijn, en deſelve haeſt vatten: daer ſy een ander met gheen moeyten ofte arbeydt en ſullen konnen leeren. Want daer en kan geen konſte tot volmaecktheydt gebracht werden, ſonder natuerlijcke genegentheyt van de ghene, dieſe leert. By aldien dat *Cicero* had moeten Verſſen maken, ende *Ovidius* Oratien, geen van beyde ſoude daer mede ſoo grooten naem verkreghen hebben. Soo ſeydt *Hippocrates* in ſijn Wet, dat het verſtant van de menſchen deſelfde proportie heeft met de wetenſchappen, die de aerde heeft met het zaet. Want al is de aerde vruchtbaer, ſo moetmenſe evenwel bouwen, en beſien watſe voor zaet beſt draeght: alſo alle aerde niet bequaem en is om alderley zaet evenwel te dragen, ſommige heeft liever Tarwe, andere Rogge, Garſt, oft Haver. Maer de Lantman en ſiet niet alleen op dit onderſcheyt: maer na dat hy d'aerde in goet Weder omgeploegt heeft, ſoo verwacht hy oock goeden tijdt om te zaeyen, (alſo alle tijdt mede niet even bequaem is) en als het op-gekomen is en wel ſtaet en waſt, ſo doet hy het wyen, op dat het den verwachten Oegſt mocht inbrenghen. Soo moetmen oock doen met de Jeucht, en alſmen geſien heeft haren ſin en bequaemheydt, ſo dientmenſe te doen leeren in haer eerſte jaren, die de bequaemſte daer toe zijn, gelijck *Ariſtoteles* ſeydt 30.*Probl.*4. en oock om dat de konſten langh zijn, en ons leven kort, *Hipp.* 1. *Aphor.* 1. Evenwel en moetmen geen hoy over de balck eten, ende de kinderen al te veel opleggen. De gene die haer kinderen al te vroegh wijs willen hebben, ſien dickwils dat het anders uytvalt. 'T en is niet ghelegen, om wel gedaen te werden, in 't veel eten, maer dat matelijcke ſpijſe van binnen wel verteert wert. En gelijck gras ende kruyt (om de gelijckenis van *Plutarchus* te gebruycken) met matelijcke nattigheydt waſcht, met te vele verdruckt wert: alſo wert oock de geeſt, door matelijck arbeydt verſterckt, ende door al te grooten overlaſt. De Italianen ſegghen wel, *Chi va paiano, va lontano.* Als oock de Poët *Heſiodus*:

Doet hy een kleyntje dickmael wat,
Soo wortet noch een groote ſchat.

Men ſiet, ſeydt *Barclaius* 4.*Sat.* 1. dat de Verſtanden, daer de krachten uytgeput zijn, ſo ſtil ſtaen, dat de gene, die boven andere kinderen in wijſheyt uytſtaken, daerna ſonder mannelijck verſtant half leuteren. De Preſident *Thuanus*, in 't eerſte Boeck van ſijn leven, beriſpende de Ouders, die haer kinderen al te vroegh gheleert willen hebben, brenght het exempel by van *Quintilianus*, die ſijn Soontjen van groote hope door veel ſtuderen om den hals bracht.

Van het tweede ſeven jaer, tot den uytganck van het derde, ſeydt *Galenus*, is het tijdt om het gemoedt te verçieren met alle gaven, die de wetenſchap ende wijſheyt betreffen, en om het Lichaem tot ſijn volle krachten en ſterckte te brengen. Daerom ſal oock een yeghelijck op deſe tijdt ſoodanighe maniere des levens aenvangen, als hy denckt voortaen te onderhouden, en hem ghewennen tot ſulcken oeffeninge aen te nemen, en daerna den regel van ſpijs, dranck, en diergelijcke aen te ſtellen. Op een ander manier moet een die ſtudeert, en ſijn tijdt meeſt met ſitten ende ſtillicheydt overbrenght, hier in gaen, als een ſoldaet, en een die yet ter handt treckt, daer ſwaren arbeydt mede gemenght is. Want deſe moeten op haer derde ſeven jaer meerder eten, ende haer oock tot ſulcke ſpijſe gewennen, die veel en ſterck voedſel maeckt; als mede met meerder oeffeninge, haer lichamen ſtercken, op datſe daerna bequaem ſouden zijn alderhande werck en arbeydt, als oock alderhande geſtaltenis des luchts te verdragen. Maer andere, die ſtil op en nedergaen, is ſoo ſtercke oeffeninghe onbequaem, als oock ſoo veel ende grof

voedtſel,

voedtſel. Wat onder ſodanige, de Studenten aengaet, die moeten in deſe jaren ſorge dragen, dat hare geeſten en inwendige ſinnen altijdt ſuyver en net zijn, om veel te konnen ſtuderen. Het welck ſy verkrijgen ſullen, alſſe, ſo veel alſt mogelijck is, haer onthouden in een ſuyvere en klare lucht: en daerbeneffens gebruycken geen grove ofte taeye ſpijſe, en daer veel vuylicheydt van overſchiet: maer ſulcke, die ſuyver en goet bloedt kan maken. Want uyt ſoodanighe Lucht en bloedt werden oock ſuyvere en goede gheeſten ghemaeckt. Noch moeter gelet zijn, dat alle d'overtollige vuylicheydt op ſijnen tijdt geloſt wert: alſo inſonderheydt, die ſtudeeren, daer aenghelegen is, dat haer lichaem van de onreynigheyt, die de werckingen des geeſts belet, geſuyvert zy. En haer ſtaet oock voornamelijck te wachten, datſedoor ongetijdigh ſtuderen geen raeuwicheydt en vergaderen, en het lichaem ſlap en ſieck maken: maer men moet de ſinnen alſoo oeffenen, dat oock het lichaem in ſijn volle kracht ghehouden wert, op dat het een bequame woon-plaetſe mach blijven voor de ziele: Want als dat gebou begint te vallen, ſoo lijdt den heelen ſchat der zielen groot ghevaer. Maer alſoo deſe dinghen oock in de volgende jaren plaets hebben, ſoo en behoeven wy van deſelve hier niet breeder te ſpreken. Alleen ſullen wy hier voor het leſte by-voegen, datmen hem in deſe tijdt onthoude van by-ſlapen, alſo het de natuerlijcke warmte ontijdelijck verſlint, het lichaem verſwackt, verkout, en verdroocht, ende den behoorlijcken waſdom belet: daer-beneffens door het aenlocken van de wel-luſt de ſinnen verdraeyt, ende hare werckinghe verdooft, ende die gebreken de volgende jaren mede-deelt.

Van de maniere van leven der volwaſſene, oft middel-jarighe, en voor eerſt van de verkieſinge der Spijſe.

Het XI. Capittel.

*W*Y *komen tot de koſt en watter dient gegeten,*
Want dat moet yder menſch op vaſte gronden weten,
Oock op dit Keucken-tuych behoort te zijn gelet;
Wel leert dan van de kunſt een nutte Tafel-wet:
En wilt geen ſlappe beurs, geen ſwacke maech bevechten
Met dier-gekochte Spijs, of veelderley Gerechten:
Het een en t'ander ſchaet; ghy ſet op uwen Dis
Dat niet te veel en koſt, en niet te ſelſaem is.
Men ſietet menichmael, al wat de Lieden achten
En is niet in de daedt, maer ſlechts in waen-gedachten:
Wat ons van buyten komt is dickmael niet ſoo goet
Als yet dat even hier geringe lieden voet.
Men wil Fayſanten-vleeſch en dieren koſt gebruycken,
En 't is een lecker aes voor alle luye buycken;
Ons Bout is al te ſlecht, een Gans en achtmen niet,
Om datmen het geſlacht op onſe Tafel ſiet.
Wat uyt een verre Kuſt in Hollandt wert geſonden,
Dat is gewenſte Koſt voor af-gerechte monden:
Men acht voor-al de Worſt die ons Boloigne ſent,
Om dat hy ſelſaem is en niet te ſeer bekent.
Men ſiet hier dertel volck met grage tanden byten
In raeuwe Kaveat een vont der Moſcovyten,
Daer viſch uyt onſe Zee, en vleeſch uyt onſe ſtal,
Is beter in de ſmaeck en verre boven al.
En wilt geen vreemde koſt uyt verre Landen halen,
Al wat ons noodich is dat waſt in onſe palen:
Het is een rechte wraet, of dertel weelde-kint,
Die wat hem voedtſel geeft in Hollandt niet en vint.

DEn ouderdom, die het derde ſeven jaer volcht, ende door vier-volgende ſeven jaren, gaet tot het vijftigſte jaer, houden wy voor de middel-jaren, in dewelke een menſche op 't beſt van ſijn leven gerekent wert. Daerom ſullen wy nu vervolgens gaen beſchrijven de maniere van leven, die wy dienſtigh achten voor de gene, die in het midden zijn ſoo van jaren, als oock van ghematicheydt des Lichaems. Want deſe vier ſeven vereyſſchen meeſtendeel eenen regel van leven: behalven dat d'eerſte helft van het vierde ſeven-jaer, ghelijck oock de laetſte helft van 't ſevende, wat meerder over-een komen met de maniere des levens van die jaren, dieſe naeſt raken. En in deſe middel-tijdt des levens, werden de meeſte fouten in eten, drincken, en diergelijcke begaen, ende vele halen alſdan door braſſen, ſuypen, gramſchap, en ander ongeregeltheyt de doot op den hals, oft maken ten minſten, datſe vroeg oudt en onghevallich werden. Want de fouten van deſen tijdt moet den ouderdom daerna miſgelden. *Perſius Sat.* 2.

Indien ghy langen tijdt geſont begeert te leven,
Ghy moet u nimmermeer tot ſlempen over-geven;
Want die te gulſich drinckt, en al te dickmael braſt,
Wort in der haeſten oudt en van de doodt verraſt.

Op dat dan ſulcks niet en geſchiede, ſo heeftmen te letten op een goeden regel, over de Niet-natuerlijcke dinghen. Onder deſelve en valt hier van de Lucht niet ſonderlinghs te ſeggen boven het gene, dat al te voren vermaent is. Wat nu de Spijſe belanght, daer in ſtaet te letten op de Hoedanicheyt, Menichte, den Tijdt, Maniere van eten, ende diergelijcke omſtandigheydt.

Men ſal dan uyt de ſpijſe, van welckers hoedanigheyt en kracht in 't eerſte Deel geſchreven is, verkieſen de gematighſte, en die met onſe nature meeſt over-een komt. Onder dewelke wel de voornaemſte is, het wel-gebacken Broodt, dan het Vleeſch en

al wat van de Dieren komt, daerna de Viſch, ende van 't gene de aerde voort-brengt. In deſe ſoorten van Spijſe zijn verſcheyde deelen: ſommige trecken na de aert van 't been,en zijn bequaem om het been te voeden:ſommige zijn van den aert van zenuwen, van kraeck-been, van bloedt, van geeſt, en werden van de natuerlijcke warmte geſcheyden, verandert, en door de ghelijckheydt met de deelen, dieſe voeden moeten, daerna toegetrocken. Het welck wy oock bevinden in dinghen die buyten ons ſmelten van de Son, ofte een matelijck vuur, dat ſommighe haer na de lucht, ſommige na het water,en ſommige na d'aerde begheven. Maer wy moeten weten, dat alle voedſel meer in heeft om te voeden ſulcks,daer het ſelfs uyt ontſtaet. Ende derhalven,al iſt dat van Kalfs-vleeſch alle de deelen van ons lichaem ghevoedet werden, ſo krijght evenwel het vleeſch daer het meeſte voedtſel van: ghelijck van kerſſen ende druyven, het bloedt; van longen en vijgen, de longhe; van pluck-vruchten het gebeente; van eyeren en piſtacien, het zaet; van moſtaert de gal; en ſoo voort. Daerom, dewijlder in den Tarwe eenighe vettigheydt is, yet beenichs, ende vleeſich, als oock geeſten, en dat hy ghematigheydt van ons lichaem niet te buyten en gaet, ſoo werdt hy een bequame Spijſe: maer alſo hy al de deelen van ons lichaem, dat deſelve van nooden is, niet ghenoegh aen en brengt, ſo wert by de Terwe, oft 't Broodt bequamelijcke toe-ſpijſe ghedaen. De gene, die haer gewennen tot vleeſch of ander ſpijſe, weynig broodt te eten, krijgen gemeenlijck eenen ſtinckenden adem. In Engelandt is een eygen ſieckte,dieſe *Conſumption* noemen, dewelcke gheſtadigh meerder menſchen wech-ſleept, als eenighe andere,gelijckmen uyt het aenbrengen,daer gebruyckelijk,kan weten. D'oorſaek van deſelfde wert geleydt op de quade manier, die d'Engelſchen hebben, in veel vleeſch te eten, en naeulijks geen broodt,daer-beneffens in veel vettigheydt en ſoetigheyt te gebruycken. Het welck veel gals,bedorven humeuren,en walginge veroorſaekt. So datſe ſchierlijck, gelijk als van een boors,komen te ſterven. Voor de beſte Terwe wert met de reden gehouden de gene die vaſt en gelijvich is, ende van haer gantſche ſtoffe en geſtaltenis ſo hardt,en dicht in een ghedrongen, datmenſe met de tanden naeulijcks breken,oft in ſtucken bijten kan. Want ſoodanige Terwe geeft in kleyn gewichte het lichaem veel voedtſel. En indienſe in geen vuyle, moeraſſige, en ſeer gemiſte: maer in een drooge en geſonde aerde gewaſſen is, ſo bewaertſe de jeucht, het leven,en de geſontheydt: anders brengtſe weynich ende quaet voedtſel by, ende verhaeſt den ouderdom.

Van gelijcken de Moeſ-kruyden, en vruchten die uyt een ſuyvere en niet gemiſte aerde ſpruyten, zijn mede geſonder, als d'andere.

Het vleeſch van jonghe Dieren, maeckt jeucht; van oude,ouwelijckheydt. Van heel jonge, terſtont na de geboorte, ſwackheydt; van looſe (na ſommighe meenen) gelijck Voſſchen looſheydt;van bloode, gelijck Haſen, bloodicheydt: en ſo van andere. Derhalven, indien het vleeſch van fenijnige Dieren niet om en brenght, ſo maeckt het mede 't lichaem, dat het voedt,fenijnich,ende en heeft dan geen ſchade van vergif te verwachten. Gelijck aen den Koningh *Mithridates* wel gebleken is. Want als hy van de Romeynen overwonnen zijnde, hemſelven met vergif wilde ombrengen,ſo bevont hy dat het ſelfde op hem gheen vatten en hadde, door dien dat ſijn Lichaem van langher handt daer toe ghewent was. Het welcke de Poët *Martialis* oock aenroert in deſe verſen:

Een Vorſt die Mithridates hiet,
Dien is een vreemde ſaeck geſchiet;
Hy was ſoo tot fenijn gewent,
Dat hem 't vergif liet ongeſchent.

Maer het en is niet waerſchijnelijck dat ſoodanige langh konnen leven, om datſe ſo verre van haer eygen nature afgeweken zijn.

Veel leckere Luyden laten het vleeſch drie, vier dagen, ofte oock langer hangen, om dat het korter en malſſer ſoude werden. Maer ſulcks is ſeer ongeſont,alſo die korticheydt een beginſel is van bedervinge, gelijckmen aen den reuck wel gewaer wert: en daer zijn genoech andere middelen om 't vleeſch kort te maken.

De deelen en leden van de Dieren, door de ghemeenſchap dieſe met deſelfde leden van ons lichaem hebben, konnen deſelve beſt voeden. De voeten van de Dieren voeden onſe voeten: de levers, onſe lever: vleeſch maeckt vleeſch, en ſo voort. Waerom dat te letten ſtaet,alſſer yet aen eenige van onſe Leden hapert,deſelve met het eten van diergelijcke te onderhouden.

Dat de Vruchten oock op haren tijt de menſchen van 't Landt daerſe waſſen, inſonderheydt van ſelfs, nut ende dienſtigh zijn, ſchijnt ons de Goddelijcke voorſichtigheydt te vermanen. Want in 't voor-jaer bloeyen de bloemen, op datſe door haren lieffelijcken reuck ons lichaem, dat hem dan mede ront-om ontſet, ſouden verquicken. In de May en Junio zijn de Kerſſen, Kriecken, Aerdt-beſien, bequaem voor ons bloedt, van nieus dan ghelijck als bloeyende. In Iulio zijn ſachte Vijgen, en daerna de waterachtige Pepoenen, Appelen, en Peeren, nut om de humeuren, die door de hitte verdroogen, te ververſſen: en oock, alſo de natuerlijcke warmte dan ſlap is, om te voeden. In den Oegſt,als het lichaem na de Somerſche hitte verdrooght is, ende de gheeſten met een donckerheydt en ſwarte gal bedwelght zijn, heeft God de Druyven verleent, die het lichaem verſachten,

ten, de geeſten verheugen, ende de humeuren herſtellen. Hier op volgen de Granaet-appelen tot het ſelfde gebruyck: maer ſoo ſappich niet, om dat het reghenachtigh Weder de lichamen begint te vervochtigen. Daerna komen de Kaſtanien, en andere harde vruchten, om dat de lichamen nu overvloedige vochtigheydt hebben, door het aenkomen van den winter. Volgende de Queen, en Miſpelen, hardt te verteeren, om dat den buyck warm en vol vochtigheyt is: en in deſen tijdt bewaert men het Winter-Ooft, het welck door de overvloedighe warmte en vochtigheydt genoegh verdouwt wert. De Oraengie-appelen beginnen ghelijck rijp te werden, en te bloeyen, om datſe het heele jaer door dienſtigh zijn. 's Winters, om de grove taeye vochtigheden te ſcheyden, en af te ſetten, als oock om te openen de geſlote mondekens van de aderen, die den appetijt verwecken. Des Somers om te verkoelen, de gal te doen loſen, ende de bedervinghe te weder-ſtaen. Men bewaert de Olyven, en de Kaes om de maegh te verſtercken, ende de ſpijſe neder te ſetten. Ende indien men op alles wel acht neemt, men ſal bevinden, dat men t'allen tijde in kruyden, vruchten ende Dieren, bequame Spijs, en geneeſ-middelen van naturen kan hebben, 't en zy de gaven Gods misbruykt werden. Ende de gene daer geen Orangie-appelen en waſſen, en behoeven daerom haer Landt niet te beſchuldighen: want ſy hebben in de plaets Azijn. En om dat het een Landt ſoude konnen bekomen, uyt het ander, het ghene dat het ſelve niet en heeft, daer in is verſien door de Schip-vaert. Hoewel dat elck Landt genoegh heeft, om den honger van d'Inwoonders te verſadighen, ende de ſieckten die daer vallen te geneſen. So dat het een groote dertelheyt is, datmen ſijn eyghen koſt, en ſijnen eygen dranck verſmaedt, en niet en mach als dat van verre komt, ende veel koſt, tot ondienſt niet alleen van de lichamelijcke geſontheydt, maer dickwils oock tot bederf van het huyſghesin. De Romeynen, doenſe in groote matigheydt, en ſoberheydt leefden, brachten de geheele werelt onder haer gebiedt; dan zijn ten leſten door haer groote weelde ende overdaedt ſelver ondergebracht, gelijck onder andere ſeer wel aenghemerckt is by *Ribadeneyra lib. 2. de las virtudes del Principe Chriſtiano cap. 2.* Ende de Poët *Iuvenalis*, beriſpt ſulcks in ſijnen tijdt, met deſe verſen uyt ſijn 11 Schimp-dicht:

Sy ſtreelen haren luſt, en ſoecken aller wegen
Waer toe dat evenſtaech haer buycken zyn ghenegen:
Het ſchijnt dat ſy alleen tot vreten zyn gemaeckt,
En hoe yet dierder is, hoe dattet beter ſmaeckt.

Sommige hier te Lande houden meer van *Cavaiar* uyt Muſçovien, als van onſen verſchen Viſch: meer van Sauçijſen van Bolonien, als van de gene die hier gemaeckt werden; ende ſoo voort al wat van verre, komt, is ſoet. Het welck in de Romeynen mede beriſpt wert van *Petronius Arbiter* in Sat.

Een jongh Faiſant gehaelt uyt ver-gelege Kuſten,
Dat is een ſoete beet voor hare grage luſten,
Dat is gewenſchte koſt voor Ioncker lecker-tant,
Om dat hy niet en is te vinden in het Lant.

Daer nochtans ons Landt van alles overvloedigh verſien is, de Nature haer oock met een weynich te vreden ſtelt (*Cic. 2. de Fin.*) ende lichtelijck haer bekomſte krijcht. Laet ons water, laet ons Meel hebben, ſeyde de wijſe en ſobere *Epicurus*, by *Senec. Ep. 110. Ælian. 4. 13. Stob. 17. Laërt. in. vit.*) en wy ſullen ons geluck tegen Iupiter ſtellen. Seer prijſelijck zijn deſe verſen van den Poët *Euripides*, verhaelt by *Athen. lib. 4.* ende *Agell. 6. Noct. 16.*

Hebje water, hebje broodt,
Klaecht dan niet van hongers-noodt.

Behalven water en Broodt, daer mede de Nature kan verſadicht, ende ons lichaem ghevoedt werden, heeft de goede Godt noch veelderhande Lijf-tocht verleent, die ons evenwel niet aen en ſtaet, of hy moet op verſcheyde manieren, waer door dickwils groote ontſteltenis in 't lichaem komt, toegemaeckt werden. Maer anders en ſoude het niet wel ſmaken; de ſmaeck moet voor de gheſontheydt gaen. Daer nochtans den Hongher de beſte ſauçe is voor de Spijſe, ende den Dorſt voor den Dranck, *Socrates* by *Cicer. 2. de Finib.* en *Athen. lib. 4.* Als *Ada* de Coninginne van Carien, veelderley Spijſe en alderhande Bancket van haer Kocks ſeer curieuſelijck toe-ghemaeckt, dickwils ſont aen *Alexander de Groote*; ſoo ſeyde *Alexander*, dat hy by ſijn ſelven al veel beter Kocks hadde, het reyſen by nacht, waer door hy ſijn middagh-mael, ende een ſober middag-mael, waer door hy ſijn avontmael ſoet en ſmakelijck maeckten, *Plutarch. in Apopth. &. lib. non poſſe ſuaviter vivi ſec. Epicur.* Men hiel te Lacedæmonien ſeer veel van een ſekere bruyne ſop; om dewelcke te proeven, liet *Dionyſius* den Tyran van Siçilien, een Kock van Lacedæmonien komen, hem belaſtende, dat hy gheen koſten ſparen en ſoude, om die ſop wel toe te maken. Maer deſelfde geproeft hebbende, ſpoochſe uyt. Waer over de Kock ſeyde: Heer Koningh, die ſop moet eerſt gegeten werden, als het lichaem op de maniere van Lacedæmonien gheoeffent is, *Cicero 5. Tuſc.* en *Plutarch. in Lacon. Inſtit.* De Koning *Darius*, van *Alexander* in de vlucht gheſlaghen zijnde (*Cicer. 5. Tuſc.*) als hy met troubel-water en dat van de doode Lichamen noch vuyl was, ſijnen dorſt geliſt hadde, ſeyde nimmermeer met beter ſmaeck gedroncken te hebben. Want hy en hadt noyt met

dorſt

dorſt gedroncken. Noch *Ptolomæus* en hadt oyt met honger gegeten;dewelcke,als hy door ſijn Koningrijck van Egypten reyſde, en van ſijn ghevolch verdwalende, hem in een Boeren hutte grof broodt voorgheſet werde, ſeyde nimmermeer gheneten te hebben, dat hem beter ſmaeckte. So ſeggen wy voor een Spreeck-woordt, *Hongher maeckt raeu boonen ſoet*. Derhalven ſalmen de ſpijſe niet gebruyckẽ tot wel-luſt, maer als een remedie voor den honger,en altijt meer letten op de geſontſte,als op de leckerſte koſt.

Oock ſlechten dranck en ſachten bry
Verſaet den menſch, en maeckt hem bly.

De Philoſooph *Apollonius Tyanæus*, ſeydt by *Philoſtratum*: Ick ghebruyck luchte en ſlechte ſpijs, die my veel beter ſmaeckt, als de leckere koketten van andere, het welck mijn verſtant wonderlijck verklaert, ſo dat ick oock alle duyſtere dinghen,gelijck als in eenen klaren Spiegel,volkomentlijk kan ſien. Maer inſonderheydt moetmen hem wachten voor Spijſe,die van quaet ſtof is. *Galenus* heeft ons dat wel uytdruckelijcken gheleert in het 2 Boeck van de krachten der Voedtſelen op het 6 Capittel. Een yegelijck, ſeydt hy,moet dat altijdt onthouwen,dat,al iſt ſchoon dat yemant yet verteert,'t gene voor een ander quaet te verteren is, ſoo behoudt degijl, die daer van door 't lichaem verſpreydt wert, evenwel de eygenſchap van 't voedſel. Want het en kan niet gheſchieden, dat de gijl, die van een Pepoen komt, grof en dick ſoude werden,al iſt dat hy wel verteert was, en die van Linſen, oft Oſſen-vleeſch komt, en is noyt dun ofte waterachtigh: En daer is veel voor de geſontheydt aengelegen. Om die oorſaeck dan, ſeydt hy vorders, rade ick, datmen alle Spijſe van quaet ſap ofte gijl, laet varen, al iſt datſe van ſommighe wel verteert werdt. Want terwijl wy minſt daer op acht nemen, ſoo vergadert ondertuſſchen na langerhandt quaet ſap in de aderen: het welcke de minſte ghelegentheydt tot bederver krijgende, quade koortſen ontſteeckt.

Maer onder de Spijſen, die van de gematigheydt wat afwijcken, beſchadicht de eene veel lichter als de andere, meeſt uyt oorſake van de gewoonte, gelijck wy hier voor in 't eerſte Capittel geſeydt hebben, dat het gene men gewoon is,ſo moeyelijck niet en valt, als het ghene men ongewent is, ſchoon gegenomen het beter was. Soo datmen voor eenen algemeenen regel houden moet, dat in het verkieſen van de Spijſe gheen eenen voet voor alle-man geraemt en kan werden. En al-hoewel de Spijſe,voor ſoo veel het Spijſe is, niet ſeer en behoort uyt te ſteken; dewijl nochtans de gheheele ghematighde Spijſen ſeer weynich zijn, ende de Lichamen verſcheyden, ſoo konnen oock de hoedanigheden en conditien van de Spijſen, na haer verſcheyden nature, mede verſcheyden zijn. Want de Spijſe, die in een ſwacke Maegh en Lever qualijck verteert, kan in een goede en ſtercke ſeer wel verdouwt werden. En een vaſte en ſtercke warmte in de Maegh ende Lever, en een kracht als van een vuur door arbeyden, inſonderheydt bekomen,verteert alles,en geen harde oft ſware Spijſe en deert haer: ja ſlappe ſpijſe ſoude by haer bederven, ofte al te ras verteert zijn. So ſeyde *Ariſtoteles*, dat, die een heete maegh hadden,beter en geſonder was Oſſen-vleeſch te eten,als eenige delicate Spijs. Maer indien den harden koſt een ander die hem niet gewent en is, oft niet en arbeydt, noch te ſtercken en is, een drie dagen wilde eten, die ſoude, den ſelven niet konnende verdouwen, ſeer lichtelijck ſieck werden.

Men dient hem evenwel niet te ghewennen, om ſlappe Spijſe, dewijlſe wel te verteeren is, altijdt te eten: want alſoo deſelve gheen vaſt voedtſel by en brenght, ſo en kanſe tot geen langh leven ſtrecken, ghelijck *Hippocrates* ſeer wel ſeydt, 6.*Epid*.5. En om deſe oorſaeck meent *Cardanus*, dat *Braſavolus* vermaent de Medicijn van den Hertog van *Ferrara*, tot den eerſten ouderdom niet en konde geraken: dewijl hy meeſt altijdt de *Ptiſane*,oft gepelde gerſt gebruyckte, dewelcke weynich ende kout voedtſel geeft, en in een koude maegh lichtelijck ſuer wert.

Hier ſtaet vorder aen te mercken, Of het beter is op eenen tijt eenderhande Spijſe te gebruycken,oft verſcheyden. Vele meenen dat de ſimpelſte koſt de beſte is, ende datter naeulijcks yet anders en is, dat meer ſieckten veroorſaekt,als veel verſcheyde ſpijſe op een maeltijdt gegeten, (*Senec. Ep.* 2. & 95.) Alſo de nature van verſcheyde Spijſe oock verſcheyden is, van dewelcke eenige ras, eenige langhſaem verteert wert, (*Ariſt*.1. *Probl*.15. *ubi multa Septalius*) en dewijl de eene verteert,ſo bederft de andere: ſo dat de verſcheydentheydt van Spijſe veel quaets ende ongeſontheyts, welcke de raeuwicheydt en bedorven teeringhe, ende verrottinge van humeuren gemeenlijck volcht, den lichame inbrenght. *Gal*. 1. *acut*. 18. Waerom ſeer wel gheſeydt is van den Poët *Horatius*, in het tweede Boeck ende Schimpdicht:

Koom leert hier uytter daedt en uyt de reden weten,
Wat voordeel datter is in ſchaers en matigh eten;
Een menſch die ſober leeft die is geduerich fris,
En door het gantſche lijf geſont gelijck een vis;
Maer veelderhande koſt in eenen buyck te mengen,
En kan niet anders doen als leet en hinder brengen;
Ey denckt hoewel het gingh doen ghy eens weynich aet,
En ſonder groot beſlagh aen uwe tafel ſaet.
Maer nu ghy viſch en vleeſch u voor beſtaet te ſetten,
En eet als ſonder maet en buyten alle wetten,
En nut op eenen tijdt geſoden en gebraet,
Soo doet het aen het lijf, en aen de ſinnen quaet.

Wat

Wat ſoet was keert in gal, en byſter taeye ſluymen
Ontſtellen u de maegh, onwillich om te ruymen:
Ey kijck hoe bleyck hy ſiet, hoe vol van ongeval,
Die raedt-ſlaet over Dis wat koſt hy eten ſal.
Die giſter heeft gebraſt, die is door al de Leden
Swaer, logh, en onbequaem oock op dendagh van heden:
En als het lichaem queelt en na der aerden helt,
De geeſt, ons beſte deel, is even ſoo geſtelt.

Daer-en-boven, ſeggenſe, dewijl de verſcheyden-heydt een aengenaemheyt by haer heeft, en gelijck-men ghemeenlijck ſeydt, nieuwe koſt maeckt nieu-wen appetijt, ſoo noodigh deſelve den mont, om de maegh op te vollen, en doet meer eten als den licha-me dienſtigh en geſont is. Hierom rade *Socrates* ſeer wel, ghelijck *Plutarchus* ſchrijft, (in ſijn regulen der Geſontheydt, en ſijn Boeck van de Curieuſheydt,) datmen hem wachten ſoude van Spijſe, dewelcke tot eten verweckt den ghenen, die geen honger en hebben, en van dranck, die tot drincken verweckt den genen, die niet en dorſten.

Nu aen d'ander zyde houden het eenighe daer voor, dat de veranderinghe van Spijſe, niet heel te verwerpen en is. De Poët ſeydt ſeer wel in de Mannelijcke achtbaerheydt:

Geen koſt bevalt de maegh, al iſſe noch ſoo goet,
Indienmen dagh aen dagh niet anders eten moet.

Want alſoo ſimpele ende eenderhande koſt haeſt verſadicht, en lichtelijck doet walghen, ende daer-en-tegen de veranderingh aengenaem is, en 't gene men met ſmaeck eet, van de maegh beter omhelſt en verteert wert: ſoo en ſchijnt de verſcheydent-heyt van Spijſe, ſo ondienſtigh niet. Hier-beneffens ſoo iſſer in 't lichaem groote verſcheydenheydt van de Leden, dewelcke elck met beſonder voedtſel, volgens haer eygen nature, moeten gevoedet wer-den, waer toe de verſcheyde ſpijſe ſchijnt nut en van noode te weſen.

By *Plutarch.4. Sympos.1.* en uyt hem by *Macrob.7. Sat.4.* werden deſe redenen onder de Tafel-queſtien over wederzyden ghediſputeert, doch niet gedeci-deert. Ons dunckt datſe beyde plaets konnen heb-ben, alſſe wel verſtaen werden. Want ſoo veel be-langt 't gene geſeydt wert, dat de verſcheydenheydt van ſpijſe ſchadelijck is, en veel ſiekten veroorſaekt, ſulcks is te verſtaen van ſoodanige verſcheydenheyt, alſmen ſevens en onder malkanderen, eet ſpijſe van verſcheyden aert, en gheſtaltenis, alſmen onder een lapt dick en dun, heet ende kout, dat ſwaer en licht om te verteeren is: gelijck ofte yemandt vleeſch, viſch, melck, en ſoo voort onder malkanderen at. Want uyt ſoodanighe verſcheydenheydt komt het, dat de eene al heel verteert is, als d'andere noch rauw blijft, (*Hipp. de Flat.*) het welck niet anders als een quaet mengelmoes, en een verdervinge kan ver-oorſaken. Ende moet daerom ſoodanige verſchey-denheydt van Spijſe by een yeghelijck, die ſijn ghe-ſontheydt lief heeft, geſchout werden. Maer indien de Spijſe van aert en gematigheydt malkander ge-lijck is, ſoo dat tot het verteeren van deſelfde by-na een warmte en tijdt van nooden is: dan en ſchaet het niet op eenmael verſcheyde Spijſe te gebruyc-ken. En deſe verſcheydenheydt is de nature aen-ghenamer: inſonderheydt, indien de toebereydingh mede ſoo bequaem is. Maer men moet letten dat-ter niet te veel ghegeten en werdt: want de Spijſe alſdan qualijck bekomende, moet ſulcks niet den aert van de Spijſe, maer de tonge der menſchen, die haer door de leckerheydt laet verleyden, gheweten werden.

Van de mate der Spijſe, en hoe veel men eten moet.

Het XII. Capittel.

AL is de ſpijſe goet, en even hier gewaſſen,
Noch moet een billik menſch hem geenſins overbraſſen;
Want ſoomen al te veel ſijn gulle luſten biet,
De maegh wert overlaſt, en doet haer plichten niet.
De koſt die licht gepackt, men kanſe niet verdouwen,
Dies iſſet alderbeſt ſijn luſt te wederhouwen;
De maet is over-al en in de ſpijſe goet:
Dus leert op vaſten gront hoe veel men eten moet.
Wilt ghy geen hinder doen aen Lever, Maegh, en Longer,
En drinckt niet ſonder dorſt, en eet niet ſonder honger,
En nut oock niet te veel, dat is voor u geſont;
'T is quaet den vollen eyſch te geven aen den mont.
Doch als ghy zijt beſwaert door al de groote laſten,
Gaet betert u gebreck, en ſtelt u om te vaſten:
Is u het lijf ontſet, of anders als het plach,
Maeckt dat het wederom te rechte komen mach.
Wilt oock geen vreemt beſlach en grage ſaucen maken,
Door honger ſal u moes en raeuwe boonen ſmaken;
Onthoudt dan dat de kunſt en onſen raet belaſt,
Eet niet dan als het dient en als de mage baſt.

'T En is niet genoech dat gelet wert op de hoe-danigheydt van de Spijſe, en datmen de ghe-ſontſte verkieſt: maer men moet oock ſorghe dra-gen, datmen van de beſte Spijſe niet te veel en eet. Want al te veel op malkander gheſtout zijnde, ſoo belet de eene de andere, datſe niet wel verteert en kan werden, het welck verſcheyde ſieckten veroor-ſaeckt. *Cicero* ſchrijft ſulcks in 't eerſte Boeck van de Officien:

Door ſpijs en haer genut, en dranck van goeden wijn,
Soo dient het lijf verquickt, en niet belaſt te zijn.

Men moet dan niet meer eten,dan de nature verdragen kan, en waer van men voelt gefterckt, ende niet beſwaert te zijn. Het welckmen,gelijck *Hippocrates* ſchrijft in ſijn Boeck van d'oude Medicijne, niet door 't gewichte of 'tgetal afmeten en kan,maer alleen na datmen ſich bevoelt. En na dat de Spijſe verteert is, en iſt niet quaet te raden, of de maet in eten en drincken wel gehouden is. Want indien ſes oft ſeven uren na den eten bevonden werdt, dat de maegh ledigh is, en men honger krijght, en datter noch riſpen, reuck, noch beſwaerte by en is: indien de ſlaep niet ongheruſt en is, indienmen niet veel wacker en wert, indien het hooft 's morghens niet ſwaer, ofte den menſche niet ſlaperigh en is, maer gaeu en wacker tot ſijn dingen, en datter oock geen vreemden ſmaeck in de mont en komt: ſoo iſt een teycken dat de Spijſe op ſijn behoorlijcke mate gegeten is.

Maer waer van men de maet van de Spijſe nemen ſal, terwijlmen noch eet, dat en is ſo licht niet te bepalen. Sommige meenen datmen ſo lange behoort te eten, alſmen honger heeft. Andere zijn van gevoelen, om dat *Hippocrates* ſeydt, 6. *Epid.* 4. dat de oeffeningh der Geſontheyt,beſtaet in niet te veel te eten, en niet traegh tot den arbeydt te weſen, datmen met eenich overblijffel van honger van Tafel moet gaen,gelijck *Avicenna* leert, 3 *primi. doct.2.c.7.* Dan dit en is ſo in 't gemeen niet te beramen, maer om de mate der Spijſe te ſtellen, ſoo dienter op drie dingen gelet te werden, eerſt op den aert ende de nature van 't voedtſel, ten tweeden, op de geſtalteniſſe des lichaems, ende de maniere des levens ende oeffeninge,ten derden,op de tijdt des jaers,ende gedaente des Hemels.

En voor-eerſt, ſoo iſſer groot onderſcheydt tuſſchen de Spijſe. Harde Spijſe te veel gegeten, doet meer quaets als ſachte, en die licht te verteeren is. Ten anderen doet het oock minder quaet, als de ſpijſe alleen te veel is, als of ſy oock daer by een quade gematigheydt hadde. Want indien de Spijſe eenige quade gematigheydt heeft, en te veel ingeſlockt wert, ſo en kan 't niet weſen, oft ſy moet den lichame beſchadigen. Dan hier dient niet weynich gelet op den ſmaeck,en aengenaemheydt. Want alſoo de maegh de lieffelijcke en aengename Spijſe met begeerte ontfanght, ende verdouwt: ſoo wert daer van grooter menichte lichter verteert, als veel minder hoop van de gene,die niet ſmakelijk en aengenaem en is. Doch al is het Broodt,gelijck op ſijn plaetſe geſeydt is, ons ſoo aengenaem, dat wy het geſtadigh tot alle Spijſe etende, evenwel het ſelfde nimmermeer moede en werden: ſo en iſſer dies niet tegenſtaende niet quader oft ongeſonder, als van te veel droogh broodt vervult te zijn, dewijl het door ſijn taeyigheydt te ſeer op malkanderen packt, en alſo niet wel konnende nederſchieten, leydt en bederft. Ick heb geſien in ſommige bevruchte vrouwen, die uyt groote luſt langhe tijdt veel droogh broodt aten, datſe heel vol wormen wierden. Wy en ſullen alhier miſſchien niet buyten propooſt onderſoecken. Dat, dewijl de lieffelijcke en aengename ſpijſe,gelijk nu geſeydt is, met meerder begeerte van de maegh ontfangen,en beter verteert wert, als grove ende ſlechte koſt, waer uyt dan komt, dat de Spijſe,hoeſe leckerder en ſmakelijcker is,gelijk daer zijn Hoenderen, en Perdrijſen, hoe wijſe raſſer moede werden, en hoe datſe de maegh eerder tegen is: En waerom wy in tegendeel het geheele jaer door Kaes-en-broot, Runt-vleeſch, en andere grove koſt eten, ſonder de minſte tegenheydt? Daer zijn twee ſaken en vaſte gront-ſteenen in de natuerlijcke Philoſophie, op welcke de beantwoordinghe van den voorſlagh gebout moet werden. Den eerſten is, Dat al 't ghene den menſche regeert, bloot is, en ſonder eenige eygenſchappen ofte hoedanigheden van het *Object*, daer het op werckt, op dat het wel ſoude konnen kennen ende oordeelen van alle ſijne verſcheydenheydt. So ſietmen aen de oogen, dewijlſe alderhande figuren en coleuren moſten ontfangen, datſe noodtſakelijck daer van ontbloot zijn: want by aldienſe geel geweeſt waren, ſo ſouden haer alle dingen, dieſe ſagen, geel geſchenen hebben, gelijckmen bevint in de ghene, die met de Geele-ſucht gequelt zijn. Soo moet oock de Tongh (zijnde het inſtrument van de ſmaeck) gantſch ſonder eenige ſmaeck weſen: ende wy bevinden door de daghelijckſche ervaringe, als deſelve ſoet, ofte bitter is, dat al het ghene wy eten ofte drincken, den eyghen ſmaeck heeft. Het ſelfde gebeurt in 't gehoor, reuck, ende ghevoelen. Den tweeden gront-ſteen is, Dat alle dingen, die geſchapen zijn, haer behoudenis van naturen ſoecken, en beſorgen dat ſy altijdt mochten blijven, ende dat den tijdt die Godt ende de nature haer gegeven hebben, niet afgeſneden en werde: al was het oock datſe daerna tot beter natuere ſouden mogen geraken. Door deſen gront-ſteen, hebben alle natuerlijcke dinghen, by dewelcke eenige kenniſſe oft gevoelen is, een af-keer van al 't ghene haer natuerlijcke t'ſamen-voegingh kan veranderen ofte bederven, en vlieden van het ſelfde. De maegh is ontbloot ende verſteken van het weſen, ende de hoedanicheden van al de Spijſe der werelt (gelijck het Oogh is van de coleuren en figueren) ende als wy een van deſelfde komen te eten, ende die oock van de Maegh overwonnen ende verteert wert, ſoo deſelfde Spijſe evenwel oock haer werck tegen de maegh (als hebbende contrarie beginſelen) en verandert ende bederft haer gematicheydt en weſen: dewijl geen werckende ſaeck ſoo ſterck en is, oft en lijdt mede van 't gene daerſe op werckt. De delicaetſte en lieffelijckſte Spijſen maken groote veranderingh in de Maegh, ſommighe, ten aenſien ſy deſelvi-

deſelvige koockt ende omhelſt met groote begeerte en vermaeck; ſommighe om datſe ſelver ſeer ſubtijl zijn, ende ſonder overtolligheydt, ſchuyven haer in de ſubſtantie van de Maegh, waer ſy niet uyt en konnen gheraken. De Maegh daer na ghevoelende, dat ſoodanigh voedſel haer natuerlijcke gheſtaltenis verandert, ende haer berooft van de proportie dieſe heeft met ander voedſel, krijghter een tegenheyt in, ende indien het daer op aenkomt om ſulcx te eten, ſoo is van nooden met veel zout of ſuyr den appetijt te verwecken, ende de Maegh te bedriegen. Al het ſelfde is gebeurt aen de *Manna* in't beginſel: dewelcke al was't een delicaet ende lieffelijck eten, nochtans werden't de kinderen Iſraels in 't laetſte ſo moede, datſe ſeyden Num.21. *Onſe ziele walght nu van die luchte koſt.* Het tegendeel gheſchiet in 't terwenbroot, dat wy eten, ende 't vleeſch dat wy uyt de hal halen. Het grof eten, ende dat van de beſte ghestaltenis niet en is (ghelijck Koeyen-vleeſch) heeft veel overtolligheyt, ende en wert van de maegh met ſulcken begeerlijckheyt niet ontfangen, als leckere en aengename ſpijſe: en heeft oock langer werck om daer eenige veranderingh van te voelen. Van deze vrage, is niet vreemt noch een andere, te weten, Dewijl de zoete dinghen de nature zo aengenaem zijn, waerom datze dan zoo drae den honger over doen gaen, zoo dat yemant die maer weynigh zoete koſt en eet, terſtont verſadight werdt. *Ariſtoteles* heeft dit aengerocht 22. *Probl.* 3. daer hy zeydt, Dat wy van ſcherpe ende ampere dinghen, alzooſe niet veel voedſel en geven, maer veel overtolligheydts by haer hebben, veel eten, ende onſen hongher niet wel en verzadigen, maer dat zoete dingen geheel bequame ſpijſe zijn. Waer uyt blijckt de meeninge van *Ariſtoteles* te weſen, dat zoete koſt daerom den hongher ras over doet gaen, om dat hy gheheel tot voedſel ſtreckt. Maer het voeden en kan zoo ras niet gheſchieden, als den honger wel vergaet. Ende zommighe dinghen, die meer voedzel geven, als ſuycker en ſouden miſſchien den appetijt zo drae niet over doen gaen. Hierom meent *Nicander Ioſſius* in een kleyn Tractaetjen, dat hy van Honger en Dorſt gheſchreven heeft, dat het raken van zoete ſpijſe zo lieffelijck en aengenaem in de maegh is, dat deſelfde daer toe komt als los te werden, daer by komende een aengename uyt-dampinge door den geheelen buyck, waer by ſchijnt al of hy niet als ſpijze en was, en dat dit de oorzaeck is dat den appetijt zoo dra vergaet, dewijl dezelfde gheſchiet door matelijck toetrecken van de maeg. Dan hier op paſt alderbeſt deſelfde antwoort, die wy terſtont van alderhande leckere Spijſe gegeven hebben.

Daer na moet oock ghelet werden op de nature van 't Lichaem, de maniere van leven, ende d'oeffeninghe. Een koude maegh heeft ghemeenlijck meer honger alſſe kan verteren: daerom zullen de ghene die een koude Maegh hebben, wat minder eten, als ſy wel zouden na haren hongher, ende ſtaen van tafel op eer zy volkomen verzadight zijn. Maer die werm van maegh zijn, alzooſe gemeenlijck weynigher hongher hebben, alſſe verteren konnen, die mogen wel zo langh aen tafel blijven. tot datze wel verzadight zijn. Want indien zulcx niet en geſchiede, ende de wermte meer verteerde, als de Spijſe herſtelde, zoo ſoude het Lichaem verminderen ende af-nemen. Maer de gene die een gematighde maegh hebben, alſooſe gheen grooter appetijt en hebben, dan ſy konnen verteeren, die moghen na den appetijt de mate van haer eten ſtellen, ende geen ſpijſe nutten voor dat den honger en komt: ende die komende eten, tot dat hy over is. Want hy en vereyſcht niet meer, dan hy verteren kan. Maer het is altijt beter, dat de wermte des maeghs wat boven de mate der Spijſe is, als dattet rauwe humeuren vergadert werden door de ſpijſe die boven deſelve wermte was. So dat het een geſonde les is, noyt ſat te eten, ende op te houden, eer datmen voelt dat de maegh beſwaert is.

Ten leſten moeter op gheen een maet ghegeten werden van de ghene die ledigh gaen, ende die veel arbeyts doen. Want die ledigh gaen, verteren minder: die wercken, meerder. Soo dat die ſtuderen, ende al de gene die ſtil op en neder gaen, ſonder het Lichaem veel te oeffenen, minder moeten eten, alſſe wel hongher hebben: maer die ſtercken arbeydt doen, moghen zoo veel eten als haren hongher vereyſcht.

De tijdt van 't jaer komt hier oock in achtingh: ſoo datmen na de leere van *Hippocrates* in het derde Boeck van de Dieren; des winters meer moet eten, ende minder drincken, ende regel-rechts anders des ſomers. Alſo, gelijck hy meer in de 6 Kort-bondige ſpreuck van ſijn eerſte Boeck, het inghewant des winters ende in de Lenten de meeſte wermte heeft, ende de Slaep langhſt is, waerom de Spijſe dan beter verteert wert.

Daerom ſal de gene, die ſijn Geſontheyt lief heeft, wel neerſtelijck letten, hoe veel Spijſe hy verdragen kan, op dat hy door te grooten hoop ſijn natuerlijke wermte niet en overſtelpe, en door braſſen en ſuypen ſieckte op ſijn hals hale.

Ende of het gebeurde dat yemandt of door quaet wenſel, of door ſmakelijckheydt van de Spijſe, hem hier wat in te buyten gegaen hadde: dat ſal hy daer na verbeteren met vaſten, ſoberheydt, ſlaep, ſtilte, braken. Daerom is goet voor de gene die ſomtijdts wat te veel eten, datſe eens in de weeck haer avontmael over ſtier laten loopen, ofte ten minſten ſober eten. Want op die manier werden de raeuwigheden verteert, ende de oorſaken van ſieckten wech genomen. Ghelijck oock dienſtelijck is, als yemandt eenighe raeuwigheydt buyten gewoonte voelt, dat hy

dan wederom wat goede ſpijſe neemt. Want de Nature wert door de nieuwe, en goede Spijſe verweckt tot de teringe, om 't gene ſy niet en konde verwinnen wederom aen te grijpen, en geluckelijck uyt te voeren.

Hoe dickwils daeghs men eten moet, ende op wat ure.

Het XIII. Capittel.

Wilt ghy nu vorder gaen, en tot den handel komen
Hoe dickmael op den dagh de ſpijſe dient genomen,
Weet dat oock dit beleyt na reden moet geſchien,
En 't is hier alderbeſt de lieden aen te ſien.
Wie rappe gaſten zijn, of met den lijve wercken.
Laet die oock viermael daeghs haer jonge leden ſtercken;
Een ambachts-man verteert den koſt in ſijn bedrijf,
En van geſtage ſpijs ſoo waſt een jeugdigh lijf.
Maer een die niet en woelt, en heeft nu rype jaren,
Die mocht ſoo ruymen koſt na deſen beter ſparen,
Hy ete ſomtijts laet, en dan eens weder vroegh,
Maer tweemael op een dagh dat is voor hem genoegh.

DAer ſtaet oock te letten op den tijt, wanneer men dient te eten. Hier wert eerſt gevraeght, Of het gheſonder is maer eens des daeghs, ofte dickwilder te eten; waer in oock eenige verſcheydenheydt valt. Want men kan dickwils en veel, ofte dickwils ende weynigh, ofte veel ende ſelden eten. Dickwils ende veel eten, ghelijck eertijts de ſchermers en worſtelaers deden, en is noch voor het lichaem, noch voor de geeſt gheſont. Wat de ander manieren belanght, het is beter dickwilder, als eens te eten. Want alſoo ſalder niet ſevens te veel ſpijſe ingeſlockt en de maegh overladen werden, noch het Lichaem en ſal niet uytteren. Het is een misſlagh dat ſommighe meenen, datmen in Ouden tijden maer eens daeghs plach te eten: het welck geſproten is, (*Muret.* 4. *Var.* 12.) uyt den Brief van Plato, in dewelcke hy ſchrijft, hem ſeer miſhaeght te hebben, datmen in Siçilien tweemael daeghs ſat werdt. Maer het is een ander dingh te eten, een ander ſat ofte vol te eten. Siet *Dempſter.* over *Roſin.* 5. *Antiq.* 7. Hierom ſeydt *Celſus* ſeer wel, dat het beter is tweemael, als eens daeghs te eten: en beyde genoegh, als het maer verteert wert. Maer ofmen nu oock meer als tweemael eten mach, en wanneer, daer van kan dit in 't gemeen geſeyt werden: datter ſoo vele tijts moet gaen tuſſchen het een mael en het ander, dat de voorgaende koſt heel verteert kan zijn, ende dat den honger, de beſte ſauſe, wederom gekomen is. Want ſoo lange men geen honger en krijght, dat is een teycken, dat de Spijſe noch in de maegh, ofte in de aderen is. Evenwel en moetmen niet, ſo haeſt men honger begint te voelen, aen het eten vallen: noch oock den honger lange lijden. Want dat is beyde ſchadelijck. Te eten ſoo drae men honger begint te krijgen, veroorſaeckt veel raeuwigheydt. Want de krop van de Maegh zijnde ſeer gevoeligh, wert haeſt beweeght, en al wacker gemaeckt, alſſer maer wat voedſel, het welck hen noch niet verdeelt en heeft, overigh is. Langh oock honger te lijden, vervult de Maegh met quade humeuren, dieſe uyt het lichaem treckt.

Soo men nu vraeght, hoe dickwils datmen eten moet? 't gheſontſte is, voor een menſche van middelbare jaren, ende die wel ghematight is, tweemael daeghs te eten. Want daer door kan al het onghemack, het welck door te langh vaſten, ende te dickwils eten veroorſaeckt, voorgekomen werden. 't En is oock niet ſchadelijck tweemael daeghs ſijn bekomſte te hebben: als men ſoo veel niet en eet, dat het de Maegh beſwaert. In de reſt, moetmen de jaren, de ghematigheyt, de maniere van leven, ende de gewoonte wat toe-gheven. De kinderen moeten dickwils eten, want ſy niet veel ſevens verteren: en hebben veel van doen, niet alleen om ghevoedt te werden, maer om te groeyen en te waſſen. Stock-oude Luyden, die mede ſlappe krachten hebben, en veel koſt niet verdraghen en konnen, moeten dickwils ende weynigh ſevens eten. Maer middelbare oude luyden konnen beſt tegen het vaſten. Die van middelbare jarẽ, dewijlſe tuſſchen beyden geſtelt zijn als ſy tweemaels alle daegh eten, ſo konnenſe haren honger verſadigẽ, en haer krachtẽ genoeg verſterken.

Daer en is nu oock geen minder onderſcheyt van weghen de Complexie. De ghematighde, daer wy hier inſonderheydt van ſpreken, hebben haer in de middel-maet. De gene die warm van nature zijn, en konnen niet wel hongher lijden: maer gaen door te veel vaſten lichtelijck van haerſelven. Ende moeten derhalven dickwils eten, inſonderheyt de ghene, die de gal veel op-breeckt. Maer die kout van complexie zijn, konnen langher honger lijden. 't En ſchaet oock de vochtige niet, datſe wat langh vaſten. Want den honger verdrooght. Die dun en ſchrael zijn, en een open huyt hebben, in dewelcke het voedſel veel vervlieght, moeten dickwils eten: ende die vet zijn, en dicht van huyt, ſo dickwils niet. Hier beneffens moet oock gelet werden op de oeffeninge, arbeyt, en maniere van leven. De ghene die haer weynigh, ofte tamelijck oeffenen, hebben genoegh aen tweemael daeghs te eten: maer die meer en grooter arbeyt doen, mogen 's morgens wel onbijten, en na den middagh ſchoven: want als ſy ſulcks niet en doen, ſoo en zijn de krachten niet ſterck ghenoegh om den arbeyt te wederſtaen.

Hier moet mede grootelijcks acht genomen werden op de gewoonte. Want, gelijck Hippocrates ſeyt in het tweede Boeck van de maniere van Spijſen in

ſelle

felle ſieckten op den twee-en-twintighſten Text, zoo voor de ghene, die eens, als die tweemael ghewent zijn te eten, is het ſchadelijck ende ongeſondt ſchierlijck te veranderen: en die niet ghewent zijnde middagh-mael te houden, evenwel 's middaghs eten, werden daer door ſlap, loom, ende beſwaert. Ende indien ſy daer op des avonts wederom eten, zoo riſpen ſy ſuer, ofte krijghen den loop. Want de Maegh wert buyten ghewoonte overlaſt, ghewent zijnde tweemael op te drooghen, niet tweemael te ſwellen, ende tweemael ſpijze te verteren. Daerbeneffens, ghelijck hy daer mede verhaelt, in de vier-en-twintighſte Spreuck, die tweemael des daeghs ghewoon zijn te eten, indien ſy haer middagh-mael niet en nemen, werden ſlaeu, ende krijgen pijn voor 't hert. Het ſchijnt dat haer ingewant hanght, maken heet water, en verbranden kamer-ganck: ſommige hebben eenen bitteren mont, holle oogen, de ſlagh van 't hooft klopt haer, en de buytenſte deelen van 't lichaem zijn kout. Vele oock, gelijck hy in de volgende ſpreuck leert, die geen middagh-mael ghehouden hebben, en konnen des avonts niet eten: dewelcke als ſy 's avonts eten, werden ſeer beſwaert, en verteren de ſpijze qualijcker, als of ſy 's middags gegeten hadden.

Dewijl nu voor een gematight menſche, ende van middelbaren ouderdom, bequaemſt is, ten zy de noot hem bedwongh te wercken, tweemael des daeghs te eten: laet ons gaen ſien op wat ure van den dagh hy eten moet. Alzo eenen natuerlijcken dagh (gelijck de Autheuren dagh ende nacht noemen) beſtaet uyt 24 uren: zo en ſchijnt niet ongevoeglijck den ſelven in twee gelijcke deelen af te meten, en datter twaelf uren quamen tuſſchen den noene en het avontmael. Maer dewijl der ook acht moet genomen werden op andere dingen, tot de maniere des levens behoorende: zoo heeft het gemeen gebruyck vaſt geſtelt, dat de tijdt van het middagh-mael tot het avont-eten korter is, als van het avont-mael tot den middagh. Want alzo de Slaep den menſche gegeven is, om ſijn krachten te verhalen, en de geeſten die door den dagelijckſen arbeyt vervlogen zijn, te her-ſcheppen: en dat op die tijt de ſinnen ruſtende alleen, de levende en natuerlijcke kracht haer werck doet, ende om de verteringe te volbrengen, en alle raeuwe humeuren te verdouwen veel vermach: zo moet de Slaep wat toegegeven werden. Maer alzo men terſtont na den eten, gelijck hier na breeder geſeyt zal werden, niet en moet ſlapen, en dat wy niet terſtont uyt het bedt na de tafel en moeten loopen: zoo is nootſakelijck de tijt tuſſchen het avontmael en middagh-mael des anderen daeghs langher, als tuſſchen het middagh-mael ende avontmael den zelfden dagh.

Welck beter is des middaghs, ofte des avonts meer te eten, ende wat voor ofte na gegeten dient.

Het XIV. Capittel.

Het is een oude vraegh en overlangh gedreven,
Daer menigh edel geeſt heeft deftigh op geſchreven,
Te weten of de noen, dan of een avont-ſtont
Is beter om den eyſch te geven aen den mont:
Voor my ick vinde ſtof, en dat ter weder zijden,
Om met een ruymen toom op deſe baen te rijden:
Maer als ick op het ſtuck mijn oordeel vellen moet,
Ick hou den nacht bequaemſt om wel te zijn gevoet;
Dan ſtaen de geeſten ſtil, dan ruſten al de leden,
Dan mach de binne-kracht ſich aen de maegh beſteden,
En dat vry langh genoegh; want (ſo een yeder weet)
Het is een lange wijl eer datmen weder eet.
Doch wilder eenigh menſch hier in geleerder weſen,
Die moet een meerder werck en grooter boecken leſen,
Ick hebbe maer alleen den eerſten gront geleyt;
Gby, ſiet wat onſe vrient op deſen handel ſeyt.

Men heeft veel ende langh ghediſputeert, welck van beyden beter is, 's middaghs ofte 's avonts meer te eten. Sommige willen met vele redenen bewijſen, dat het middagh-mael ruymer behoort te weſen: dan alzo dezelve van verſcheyde Doctoren volkomentlijck, gelijck wy meenen, wederleyt zijn, zoo ſullen wy dezelve alhier overſlaen. Andere dan ſeggen, datmen des avonts meer mach eten, als des middags, om deſe redenen: dat na het avontmael de ruſt en ſlaep volght, dat alzo de natuerlijcke wermte en geeſten door de kou van buyten na binnen gedreven werden, en dat het uur-werck van de ſinnen ſtil ſtaende, de natuerlijcke werckinge de meeſte kracht heeft, en daerom de verteringe geluckelijck uytvoert. Dat daer beneffens de tijt tuſſchen het avont en middagh-mael veel langer is, als die tuſſchen het middagh en avontmael komt. Waerom oock Hippocrates van datmen in de Winter en Lenten meer eten mach, deze reden geeft, 1. *Aphor.* 15. dat den ſlaep dan op ſijn alderlanghſt is. So dat de wermte na den eten niet alleen ſtercker, maer oock langer tijt werckende, genoegh is, oock om vele ſpijſe te verteren. Nu meer 's middags als 's avonts te eten, ſchijnt niet weynigh ongelegentheyt mede te brengen. Want indien der op het middag-mael maer wat meer ſpijze gebruykt en wert, als in die korte tijt tuſſchen middagh ende avontmael niet wel verteert kan werden, en datmen dan daer 's avonts wederom van nieus op eet: zoo moet nootſakelijck volgen, datter veel raeuwigheden vergaderen, en dat daer door de geſontheyt te kort gedaen wert. Die ook maer even ſo veel 's middags en at, als tot 's avonts wel verteert konde werden, ſo dattet tegē 't avontmael gants geen raeuwigheyt over was,

ende dat hy daerna 's avonts noch minder at, die en ſoude in geen minder ongelegentheyt vallen. Want alſſer minder des middaeghs, als des avonts gegeten wert, ende 't gene welck de ſpijſe moet verteren, onghelijck krachtiger is, en den tijt langer, ſoo en kan het anders niet zijn, als dat die weynige ſpijſe in korten tijt vertere, en in de geſtaltenis van het lichaem verandere. Welcke tijt verſtreken zijnde alſſer noch niet weynigh tijts overigh en is tot het middaghmael, ſo ſal de natuerlijcke wermte, die niet ſtil en is, werken op de vochtigheden van 't gantſche lichaem, en het voedtſel der leden verteren, het lichaem verdroogen en mager doen werden.

Alſoo deſe redenen niet ſlecht ſchijnen te zijn, ſoo ſouden wy het oock houden met de gene, die leeren datmen des avonts meer moet eten, als des middaghs. En by de Ouden is dit ſo vaſt gehouden geweeſt, datſe het ſelve niet alleen in geen twijffel ghetrocken hebben, maer dat oock by haer deſe maniere van leven neerſtelijck onderhouden is, haer beſte mael-tijt des avonts doende. Op dat evenwel niet ſchijnen ſoude, dat wy hier te licht mede deur gingen, en ſonder eenigh onderſcheyt, dat hier vereyſcht werdt, yet ſtelden, ſo ſeggen wy al voren: Dat als wy het avontmael wat ruymer nemen, als het middagh-mael, dat wy dat verſtaen van een geſont en wel gematight menſche, en die ſijn eygen meeſter is, en niet en vraeght watter gedaen wert, maer watter ghedaen moet werden, en die het beſte wil kieſen. Daerbeneffens en is het ruymer avontmael alſo niet te verſtaen, als ofmen de Maegh alſdan met ſpijs en drank mocht overlaſten: maer dit is onſe meeningh, indien de ſpijſe, daer de menſche eenen dagh aen genoegh heeft, in tween gedeelt werde, datmen het grootſte deel 's avonts en het kleynſte 's middaeghs nemen ſoude. Vorders ſtaet dat hier oock aen te mercken, dat wy in deſe queſtie van de menighte der ſpijſe ſpreken. Anders ſtaen wy toe, datter ſommige koſt is, dewelcke, ſo men op ſijnen aert en nature let, miſſchien beter 's middags als 's avonts gegeten wert. Want ghelijck *Cardanus* hier van ſchrijft *1. de tuend. ſan.* 3. indien yemant uyt vreeſe van vergif Wijnruyt wil eten, dat ſal hy met minder ſchade, ende beter 's middags doen, als 's avonts. So ook indien yemant Ajuyn, ſtercke wijn, ofte andere koſt, daer ſcherpe en ſtinckende dampen van opſtijgen na de herſſenen, wil beſigen, dat ſal mede bequamer 's middaghs geſchieden. Want alſo by daegh de mont open ſtaet, en de wermte van den dagh uyt-treckt, ſo ſal het middagh-mael minder ſchade doen, als het avont-mael: om dat 's avonts na den eten de vuyle, ſcherpe, verbrande, quade en fenijnige dampen van de Lever ingetrocken, en in 't hooft op-ſtijgende, en wederom door de rouwe ſlagh-ader in de Longen gheſonden zijnde, een ſchade die niet te verbeteren en is, in deſe vier byſondere deelen des lichaems veroorſaken. Ook ſo en ontkennen wy niet, dat de gene, die de geſontſte niet en zijn, en een ſwack hooft hebben, ende veel met ſinckingen, ſuyſelingh, en andere quellingen in de herſſenen gequelt zijn, minder des avonts moeten eten, als de gene, die ſo ſwack van herſſenen niet en zijn. En hier moet mede op de Gewoonte gelet werden, alſo 't gene datmen langh gedaen heeft, de nature al gewent is, en ſo vele niet en ſchaet; ten zy men de gewoonte allencxkens verbeteren wil.

So wy op onſe manier ende gewoonte letten, men ſiet datter 's middaeghs langh genoegh over tafel geſeten, en veel gegeten wert. Want alſo de lieden tegen de middagh aen tafel komen, na dat de ſpijſe wel verteert, en den buyck heel ledigh is, zoo hebbenſe grooten honger, ende ſonder op het avont-mael te dencken, verſadigen ſy den ſelven volkomelijck met veel te eten. Ende dewijl die ſpijſe om de kortheydt van de tijt niet wel verteren en kan, zoo en voelenſe 's avonts niet veel hongers: en daerom indienſe niet ſieck willen werden, ſo etenſe nootſakelijk des avonts wat weyniger; ofte indienſe dat niet en doen, zo hebbenſe een ongeruſten nacht, en werden 's morgens raeuwigheyt gewaer. Derhalven alzoo het quaet is tweemael op eenen dagh heel verſadight te werden, zo iſt nootſakelijk, na de huyden-daeghſche maniere van leven, dat op een vol middagh-mael een ſoberder avont-mael volge, en dat van het ſelfde wat vermindert werde.

Ten leſten werter oock over *d'Ordre van de ſpijſe* onder de Doctoren verſcheyden gediſputeert, dewijl ſommige een preçijſe ordre onderhouden willen hebben, ende andere meenen datter niet aengelegen is, welck voor ofte na gegeten wert. Om hier van mede in 't kort wat te zeggen, datter wat aengelegen is deze ofte die ſpijze eerſt ofte leſt eten, toont de daghelijckſche ervarentheyt zelve, die ons doet ſien dat men walght, weeck of hart in den buyck wert door het voor ofte na eten van eenige ſpijze: datmen na loock, ende ajuyn minder ofte meerder ruyckt, na het eerſt of leſt gegeten werdt. So datter eerſt dient gegeten te werden, 't gene den buyck ſacht maeckt, en dat van 't beſte voedſel niet en is, licht verteert, en haeſt uyt de Maeg ſchiet: waer op dan volgen moet 't gene den buyck kan hart maken, zoo licht niet te verteren en is, langſamer na beneden gaet, en van beter gijl is. Want zo deze ordre niet onderhouden en werdt, en de ſpijzen, die eenige gladdigheyt maken op 't leſt ghegeten werden, zoo wert de krop van de Maegh los gemaeckt, ende daer door walgingh en braken veroorſaekt. Indien oock de ſpijze die licht te verteren is, en haeſt na beneden ſchiet, tegen-gehouden, ende gelijck als beſloten wert; zo zalſe te lange in de Maegh blijven, ende van de wermte, die noyt ſtil en ſtaet, verdorven werden, en met eenen oock alle d'ander ſpijze verderven. Het welck veel lichter oock zal doen zodanige ſpijze, die de verdervinge anders

ders onderworpen is, ende zo heel goet ſap ofte gijl niet en heeft. Maer zooſe in 't eerſt van de maeltijt gegeten wert, al verderftſe al, zo zalſe lichtelijck een uyt-komſt vinden, en andere ſpijze niet bederven. Ende al en kan niet ontkent werden dat de Koſt in 't verteren ſich onder malkander vermenght: zo moet men evenwel ghelooven dat de ordre van het beſigen niet heel omgeroert en wert. Maer als 't gene gladder, luchter, ofte de bedervinge meer onderworpen is, voor gegeten wert, als dat verteert is, ofte dat de nature eenige beſwaerte voelt, ofte eenigh ongemaek van de bedervinge gewaer wert, dan ſchicktſe haer tot uyt-ſmijten, ende kan haer zo lichtelijcker quijt maken dat eerſt gegeten is. De redenen die *Mercenarius* hier tegen in-brenght, werden wijt-loopigh wederleyt van *Augenius* 5. *Epiſt. Med.* 5.

Van den dranck: ſijn mate, ende tijdt.

Het XV. Capittel.

Van eten al genoegh: laet ons te drincken brengen,
Wilt nat met drooge ſpijs (maer na den regel) mengen;
De maegh bemint de maet, het is een edel vat,
Het mortel datje maeckt en dient niet al te nat,
Het mortel datje maeckt dat moet de muren bouwen
Die 't lichaem en de ziel met krachten moeten houwen,
Die vrienden zijn gevoeght door ſoo een ſwacken bant;
Ghy, doet dan even hier u ſaken met verſtant.
Wanneer men ſpijſe nut dan iſſet beſt te drincken,
Soo kan het droogh en nat te ſamen neder-ſincken;
Maer als ghy zijt vermoeyt, of uyter maten heet,
Soo drinckt geen killigh vocht terwijl het lichaem ſweet,
En als ghy naer het mael tot ſlapen wort genegen,
Soo laet u tot den dranck niet op een nieu bewegen:
Oock maeckt u niet gewent te drincken in der nacht,
Want hierom wert de maegh als uyte zó gebracht.
Maer wacht tot aller tijt de leden vol te ſuypen,
Dat maeckt een grilligh breyn en baert ongure ſtuypen:
Hy quetſt ſijn beſte deel al wie onmatigh giet:
Ghy daerom, Hollants volck, verdrenckt u ziele niet.

DAtter ſommige dierẽ zijn, die gantſch niet drincken, is over lange beweſen van *Ariſtoteles* in ſijn Boecken van de Hiſtorie en Deelen der Dieren. Dezelfde ſoude men vergeefs met den dranck quellen, als ſtrijdende tegen haer nature. Maer ſulcx heeft ſelden plaets in de menſchen. De Raets-Heer *Eſt. Paſquier* verhaelt in't 13 Boek van ſijn Françoiſche brieven aen M. *Servin*, dat de *Marquis de Piſany* ſijn leven noch water, noch wijn, noch yet anders en dronck. En meer diergelijcke exempelen zijn te leſen by Plin. 7. *Nat.* 18. Cæl. Rhod. 13. *Ant. lect.* 24. Montaigne 3. *des Eſſais* 13. Maer al iſt datter ſomtijts eenige menſchen gevonden werden, die ofte nimmermeer, ofte in vele jaren (gelijck oock van het eten getuygt wert by Quercet. 2. *Diæt.* 4. Schenck. 3, *Obſerv.* 39.) gantſch niet en drincken, ſoo en is evenwel ſulcx daerom niet geſont: dewijl den dranck ſoo wel als de ſpijſe tot onderhoudt des levens van nooden is, ſtreckende niet alleen om den gijl van de ſpijſe te verdunnen, en beter te verſpreyen, maer oock om ſelve beſondere deelen te voeden. Ia den dorſt is ſo qualijck te lijden, dat wy in de Hiſtorien leſen, dat daer door niet anders als door hongers-noot, ſterckten, en ſteden overgegeven zijn. *Lyſimachus*, als hy onder de Scythen (ghelijck *Plutarchus* verhaelt) groot gebreck van drank lijdende, hem en zijn gheheel leger in handen der vyanden overgaf, ende doen eens kout water dronck, O Goden! ſeyde hy, om wat een korte vreught heb ick een groot geluck verloren. Maer het is nu ſo verre met ons ghekomen, dat wy niet alleen ſonder noot en drincken, maer oock eenighe dinghen daer toe alleen eten, om op den dranck te komen. Daer van ſeyden de Scytiſche Ambaſſadeurs, hoe de Parthers meerder droncken, hoe datſe meerder dorſt kregen. En haren Koningh *Anthea*s ſchreef aen den Koning *Philips* van
„ Macedonien, Ghy gebiet de Macedonyers, die ge-
„ leert hebben oorlogh voeren: maer mijn gebiet
„ ſtreckt over de Scythen, die tegen honger en dorſt
„ konnen ſtrijden. Het is voorwaer te verwonderen, dat onder alle dieren, de menſche alleen, daer hy nochtans met reden ende verſtant begaeft is, ſonder dorſt kan drincken. Daer van is een Spreeck-woort in Vranckrijck, Datmen een Eſel, als hy geen dorſt en heeft, tot geen drincken ſal konnen krijgen. Het welck oock in der daet alſo bevonden wert. Set hem voor het water, en ſlaet hem ſo ghy wilt; hy en ſal ſonder dorſt geenſins drincken. De dronckerts ſouden hier op miſſchien ſeggen (ghelijck wy byna van *Iulia* in een ander materie verhaelt hebben) dat hier uyt blijckt, dat het rechte Eſels zijn.

Het voornaemſte gebruyck van den dranck is, gelijck wy geſeydt hebben, de vochtigheyt, die vervlogen is, te herſtellen. In ſimpele vochtigheyt vint het bloet en andere humeuren alleen haer voedtſel, maer niet het vleeſch, been, of ſenuwen. Want indien men ſuyver water met een helm wil overhalen, men ſal onder in de gront niet vinden. Daerom en voedt het water niet anders als de geeſten, daeuachtige humeuren, en de wey van 't bloet. Maer de wijn ofte dick Bier niet alleen deſelfde, maer oock het dicke deel van 't bloet, als mede het vleeſch, beenen ende ſenuwen. Het welck de oorſaeck is, dat de gene die veel Wijn ofte dick Bier drincken weynigh eten, ende dat de water-drinckers hongerigh zijn. So dat het water-drincken bequaem is voor de gene, die verſcheyde harde en welrieckende ſpijſe ghebruycken, en in heete Landen woonen. Maer de wijn voor de gene, welckers ſpijſe ſimpel is, van weynigh ſubſtantie en ſonder reuck, ende welckers Landt, ende complexie

kout van aert is. Daerenboven is de Wijn nutter voor den genen, die haer maegh ende ingewant wat ſwack en teer is: en het water voor den genen,die de maegh vaſt en ſterck is,gelijckmen ſiet aen de hoenderen en voghelen, datſe oock ſteenkens verdouwen, door de groote hitte en ſterckte van de Maegh,ende door datter niet licht uyt en kan ſchieten.

De wijn is als een genees-middel gegeven voor den ſwacken : en om datter weynigh zijn, die niet eenige ſwackheyt en hebben, ſo is hy een dranck geworden van alle menſchen. Hy verſterckt de krachten,vervochtight het lichaem, onderhoudt de geeſten, helpt tot het verteren en verdeelen van de ſpijſe, doet het water loſen, verwermt de gematigheydt van ons lichaem, verweckt den ſlaep, is een remedie teghen de kouwigheydt en droogthe van den Ouderdom, verquickt her gemoedt, en maeckt vrolijck. Is daerom ſeer goet voor de gene,die ofte van nature,ofte door ongeluck melancholijck en ſwaermoedigh zijn, gelijck *Salomon*, ende *Plato* ghetuygen. By den Poët *Homerus* (die van alle tijden voor de fonteyne van allegeleertheyt gehouden wert) drinkt *Helena* en *Telemachus* den wijn om de droefheyt te vergeten:*Ulyſſes*, om de moeyigheydt, die hy, ſchip-breuck geleden hebbende, ghekregen had, te verdrijven. *Timotheus* drinckt hem, door raet van den Apoſtel, om ſijn ſwacke maegh te verſtercken.

De deugden van den wijn ſijn ſeer aerdigh beſchreven by d'Heere van *Bartas*, wiens verſſen uyt Françoys aldus overgeſet zijn :

De wijngaert die geen boom en ſchijnt te mogen weſen,
Maer om ſyn edel vocht ten hooghſten is gepreſen,
De wijngaert die den Olm als ſijn vriendin omvanght
En even als verlieft aen hare tacken hanght.
Die plante geeft vermaeck, en door haer ſoete vruchten
Geneeſt ſe menigh hart dat eertijts plagh te ſuchten,
Geeft eet-ſucht aen de maegh, en baert geſuyvert bloet,
En is ſo voor de blaes als voor de lever goet.
Verweckt bequame verw, en maeckt de geeſten wacker,
En is gelijck een dau ontrent een dorren acker,
Verquickt het deuſigh breyn, en maeckt de leden werm,
En maeckt een ſachten buyck, en maeckt een open derm,
En maeckt de leden fris, al ſchijnt de ziel geweken,
En leert een ſtommen mont bequame reden ſpreken :
In 't kort, het edel nat dat van den wijngaert koomt
Maeckt dat eē 'smenſchē hert geē noot of doot en ſchroomt.

Maer om den wijn zijn deugden te behouden,moet ſonderling gelet werden op de maet,en tijt van drincken. Want ghelijck hy matelijck gebruyckt zijnde, alle de verhaelde deughden over hem heeft : ſoo is in tegendeel ſijn onmatigh ghebruyck, en het droncke drincken een peſt voor des menſchen gheſontheydt. Dewijl door het ſelve de natuerlijcke wermte overſtelpt wert, veel quade en rauwe humeuren vergaderen, de ſinnen ontſtellen, en de menſche byna dul en raſent wert. Gelijck ſulcx de Poet *Lucretius* ſeer wel beſchreven heeft in ſijn 3 Boeck :

Wanneer een grage mont te gulſigh heeft gedroncken,
En dat alſo de menſch ten leſten is beſchoncken,
So wort het lichaem ſwaer, de beenen wonder ſwack,
Oock rijſter onverſtant, en ander ongemack.
De mont is zonder ſlot, het oogh begint te ſwieren,
Men ſchreeuwter over-hoop gelijck als wilde dieren,
En zoder yemant ſoeckt de gronden van het quaet,
Het komt ons van den wijn gedroncken zonder maet.

Daerom iſt een ſchadelijcke leere, eerſtelijck van de Arabiſche Medicijns *Rhazes* en *Avicenna* ghekomen, en oock by Doctor *Sylvius* van Parijs gepreſen, gelijck *Montaigne* getuygt van hem verſtaen te hebben 2.*des Eſſais* 2.eens of tweemael 's maents (*Campanella* ſtelt eens 's jaers) droncken, ende gelijck de dronckaerts ſpreken,den buyck uyt de kreucken te drincken, als of de maeg daer door wackerder ſoude werden : ſo dat dit gevoelen wel te recht wederleyt wert van *Sylvatic Contr*.14. Beter was de vermaninnge,die de wijſe *Androcides* dede, (*Plin*.14.*Nat*.11.5.)om des Koninghs *Alexander* dronckenſchap in te toomen, *Gedenckt Heer Koningh*,ſeyde ſy,*als ghy wijn ſult drincken ,dat ghy het bloet der aerden drinckt*. En men leeſt van den Philoſooph *Anacharſis* (by Plin. 15. *Nat*.22. Senec.*Epiſt*.83. & 94. Stob.*Serm*.18) dat hy 't eerſte glas rekende voor de geſontheyt,het tweede voor de luſt, het der tot de ſmaeck, ende de vordere tot dulligheyt.

Maer hier en dient niet alleen op de maet, maer oock op de tijt gelet te werden. De beqaemſte tijt om te drincken is over maeltijdt, ende tuſſchen het eten. Want dan helpt den Dranck tot het verteren ende verſpreyen van de ſpijſe. So dat het een quade manier is van de *Touonpinambaoutlts*,dewelcke,gelijck beſchreven wert by *Lery* in ſijn Franſche Hiſt. van *America* chap. 9. als ſy ſitten en drincken noyt te eten, en over maeltijt zijnde nimmermeer en drincken, even gelijck de paerden.

Nuchteren in een ledige maegh, (Hipp.3. *de vict. acut*. Gal. *ad*.2. *Aph*.21.) ofte oock na de maeltijdt drincken, en is ſo goet niet. Want als den dranck in een ledige maegh komt, ſo beſchadigt hy de herſſenen ende ſenuwen : na de maeltijdt gedroncken verſtoort hy het teren van de maegh (niet anders gelijk een pot die men van de zo brengt,als men,terwijl hy ſtaet en ſiet,daer eenige vochtigheyt in komt te gieten) waer door veel rauwe humeuren veroorſaeckt werden. Somtijdts is het evenwel dienſtigh, om het voedſel door 't lichaem te verſpreyen,na den eten te drincken : maer alleen den ghenen, die de ſpijſe niet lichtelijk na beneden en gaet. Nochtans en dient men dan oock niet te drincken voor al-eer de ſpijſe wel en volkoment-

volkomentlijck verteert is. Want anders wert de teringe niet alleen belet,maer de koſt noch raeu zijnde uyt de maegh na de lever gedreven. Het is ook beter den dranck,die men over maeltijt drinckt, te verdeelen,als ſevens eenen grooten teugh te drincken. Want ſo kan hy hem bequamer onder de ſpijſe vermengen, en den dorſt beter verſlaen. Maer met een reys een groot glas gedroncken, maeckt ſchommelingh in de maegh,het welck 't inhouden en verteren van de ſpijſe ſchadelijck is.

Men moet hem oock onthouden van drincken,als men ſtaet om te gaen ſlapen,ofte te bedde is. Want den dorſt, diemen dan mocht hebben, ſal met den ſlaep wel overgaen, ghelijck *Hippocrates* wel leert 5. *Aph.* dewelcke het gene,dat den dorſt verweckt,doet verteren. En inſonderheyt alſmen heet gewerckt is, of beſweet gegaen heeft, ſo is het koutdrincken heel ſchadelijck, (*Celſus* 1.3.*Dioſc.*6.33.) ja ſomtijts doodelijck. Alſo ſchrijft *Buonfiglio* in 't derde boeck van het tweede deel van ſijn Italiaenſche Hiſtorie van Sicilien,dat den Dolphijn van Vranckrijck,de ſoon van Françoys de eerſte Koning van Vranckrijck, geſtorven is, om dat hy heel heet geſpeult zijnde, kout gedroncken had,waer door ſijn bloet ſubijtelijk ſtremde. Het ſelfde is in onſen tijdt mede geſeyt van den Prince van Walles, de ſoon van Iacob de eerſte, Koningh van Engelant, en is oock ſo aengeteyckent in het tweede ſtuck van de Franſche *Mercure*.

Maer 't gene gemeenlijk geſeyt wert van de gene, die 's avonts beſchonken geweeſt zijn,en 's morgens over 't hooft klagen, het hair van den hont ('t welck geleyt wert op den beet, die den hont yemant gegeven heeft) te gebruyken,dat is,de onluſt van de wijn met wijn wederom te doen vergaen: heeft alleen plaets in ſodanige,die door ſwackheyt van de maegh uyt kou, de wijn 's avonts te voren gedroncken,niet wel verteert en hebben, waer van rauwe dampen na 't hooft geſonden werden. Sodanige gebiet *Hippocrates* zelve op 't laetſte van 2. *Epid.* een roomerken ſtercke wijn te drincken, om het koken van 't voedſel te helpen,de rauwigheyt te verbeteren,en de rauwe dampen van 't hooft te doen vervliegen. Aen dezelve ſchaet oock het vaſten, dewijl het de menighte en ſcherpigheyt van de opwellende dampen vermeerdert,dewelcke de ingenomen ſpijze tegenhoudt ende verſacht. So mede als yemandt die door te veel ofte quaet voedſel genomen te hebben, rauwigheyt in de maegh voelt, wederom een weynigh ſpijze nut, van beter ſubſtantie,zulcx zal de raeuwigheyt wech-nemen. Want de nature neemt het koken en verteren door het aenkomen van nieu voedzel van nieus byder hant, en volbrenght daer door het gene ſy te voren niet en had konnen uytvoeren. Dan rauwigheyt op rauwigheyt geleyt,overvalt de kracht van de maeg: maer dat weynig en goet genomen wert,brenght de nature wederom tot teringh,en verbetert de rauwigheyt. In deze dan,iſt goet, datze 's anderendaehs een wijn-ſopken, of een glas alſſen-wijn nemen, ofte op een biſcuytjen een roomer andere wijn drinken. Dan voor de gene die zodanige rauwigheyt in de maegh niet en voelen, iſt veel beter datze haer netten van zelfs laten droogen.

Wat den tijt des jaers belangt,dewijl in de winter door de uytwendige kou de inwendige wermte ende dampen ingehouden werden, ende daer door het ingewant wermer, ſtercker en vochtiger is, zoo is dan wel veel ſpijze, maer weynigh dranck van nooden. In tegendeel des Somers,wanneer 't ingewant ſlapper en koelder is om de natuerlijcke wermte en de dampē door de uiterlijke hitte uytgetrocken werden, zo moet dan weynighen van luchte ſpijze gegeten, maer vry meerder ghedroncken werden. Maer ten behoeft juyſt niet altijt van 't kleynſte bier te wezen, of oock, gelijckmen ſiet dat de luyden dan ſoecken geheel koelen dranck, alzo de weynige wermte van de maegh daer door lichtelijck uytghebluſt werdt. Derhalven machmen zelfs in de honts-daghen, wel Spaenſche ofte andere ſtercke wijn drincken: het welck met *Heſiodus* en *Plinius* de ervarentheydt ſelve oock voor goet keurt. In de tijden die tuſſchen beyde komen,moetmen hem oock hier in tuſſchen beyden reguleren.

Van de Oeffeninge, ende Ruſt des Lichaems.

Het XVI. Capittel.

Et lichaem, lieve vrient, is niet alleen te ſpijſen,
Ick wil u boven dat al naerder onderwijſen;
Indien een water-put gedueriigh ſtille ſtaet,
Het vocht dat krijght een reuck,en wort ten leſten quaet,
Maer ſoje wilt den born by wylen ledigh maken,
Het nat ſal klaerder zijn, en des te beter ſmaken;
Dus gatet met den menſch. Hem dient geen ſtage ruſt,
Ten is hem niet genoegh dat hy den honger bluſt.
Geen lijf dient altijt ſtil, het dient te zijn bewogen;
Maer dat oock met beſcheyt; want iſſet vol geſogen,
En met de koſt belaſt, ſo dientet niet geroert,
En geenſins door gewelt met horten omgevoert.
Verwacht een beter tijt, of doetet voor den eten,
Wanneer het edel gijl ten leſten is geſeten,
De mage ſonder ſpijs: gaet dan en roert het lijf,
Dat is voor alle man een noodigh tijt-verdrijf.
Oock is in dit geval, en diergelijcke ſaken,
Ia meeſt in alle dingh een onderſcheyt te maken;
Want een die ledigh gaet, of die gedueriigh waeckt,
En dienen niet gelijck in deſen aengeraeckt.
Een wacker ambachts-man die mach de gantſche leden,
Oock dan wanneer hy ſweet, in eenigh ſpel beſteden:
Maer die niet veel en doet, of by de boeckenſit,
En dient maer op de maet en niet te ſeer verhit,

De

De tijt dient oock bemerckt, want in de winter-vlagen
Soo dienter meerder kracht te dringen op de magen:
Maer als de ſomer blaeckt met heeten ſonne-ſchijn,
So moet het lijf-geroer maer korten matigh zyn.
Een woort noch tot beſluyt. Al dit gedueriġh ſpelen,
Die moet de weelde ſelfs in korten tijt vervelen,
En die gedueriġh werckt beſuert te grooten laſt;
De menſch dient alle dingh met beurten toegepaſt.

GElijck de putten die uytgheput ende beweeght werden, veel klaerder water gheven, ende in tegendeel, die ſtil blijven, komen te bederven: ende ghelijck het yſer ſtil leggende verroeſt, ende met beſigen ſchoon gehouden werdt: ſo maeckt oock de oeffeninge dat het Lichaem ende den Geeſt in eenen goeden ſtant blijven, daer de gheſtadige ſtilte deſelvige af-brenght. Evenwel en is alle Oeffeninge een yegelijck niet al even dienſtigh. Voor magere en ſchrale Lichamen is weynighe, ende voor ſtercke meerder beweginghe nut ende bequaem. Die kout van complexie zijn, moghen haer oock meer oeffenen, als de ghene die heet ende galachtigh van aert zijn. Voor den geſonden is tot behoudenis van haer geſontheyt, het wandelen en diergelijcke ſachte oeffeninge genoegh, alzoo zulcke beweginge genoegh is om de wermte te vermeerderen, de geeſten te beweghen, en de vuyligheydt af te ſetten, tot welcken eynde het lichaem gheoeffent werdt. Maer de gene, die gheſont zijnde haer veel ſtercker oeffenen, die putten het Lichaem uyt, ende ontroeren eenighſins ſijne gheſtaltenis. Dan hier moet oock na de leere van *Hippocrates* 2. *Aphor.*49. op de gewoonte oogenmerck ghenomen werden, alſoo de gene, die dagelijcks ghewent is te arbeyden, al is hy oudt ende ſwack, daer minder of weet, als een ander die jongh ende ſterck is, en niet ghewoon te arbeyden. Men dient oock te letten op den tijdt des jaers. Want in de Somer moet de oeffeninghe lichter, ende korter weſen, en dat uyt de lucht: in de winter vry meerder ende langher. De maet zal zijn, tot dat het aengeſicht begint te bloſen, ende het ſweet maer even begint te komen: en in ſtercke Oeffeninge, als den aeſſem begint te veranderen. En als men deſe teeckenen gewaer wert, dan is het tijt om op te houden. Want onmatige Beweginge verſtroyt de geeſten, krenckt de krachten, en verſwackt het Lichaem: verhet en ontſteeckt oock het bloedt, inſonderheyt in de heete naturen.

Al te ſlappe ofte weynighe beweginge beweeght ende roert de overtolligheyt, maer en kanſe niet uytwerpen. So dat hier, gelijck in alle dingen, de middelmaet beſt is.

Dewijl mede de Oeffeninghe de overtolligheydt uyt-ſluyten kan, ofte door het lichaem verſpreyen, zoo dient wel waerghenomen te werden, datmen geen vol lichaem tot de oeffeninge en brenght. Derhalven is de bequaemſte tijt, als de Spijſe en 't voedſel in de maegh al verteert is, ende het lichaem de dermen ende de blaes van hare overtolligheydt ontlaſt heeft. Want alzoo de verdeelinge van 't voedſel door het lichaem van de offeninghe veel gheholpen wert, ſo moetmen zorge dragen, dezelfde niet te beginnen, als de maegh noch met onverteerde ſpijſe, ofte de aderen met raeuwe humeuren vervult zijn. Maer als de verteringe van beyde ghedaen is, dan is het beſt het lichaem te oeffenen. Sulcks blijckt uyt de koleur van het water. Want als het ſonder koleur, ende gelijck gemeen water is, ſulcks beteyckent, dat de gijl, die de maegh na de aderen gheſonden heeft, noch raeuis. Maer als het geel ende galachtigh is, ſulcks beduyt, dat deſelfde gijl ghekoockt ende verteert is. En 't gene maer wat bleyckachtigh is, toont dat de tweede kokinghe maer volbracht en is. Als nu dan blijckt uyt het geel water, dat oock de derde gedaen is, ſoo iſt de rechte tijt om het lichaem te oeffenen. Want alſdan werpt zodanige Beweginge, de overblijfſelen uyt, ende de vuyligheydt, die in de kleyne ſweet-gaetjens ſteeckt. Maer indien men het Lichaem oeffenen wil eer dat de Spijſe verteert is, zoo werdt het verteren belet, en het voedſel noch niet wel verdout zijnde, door het Lichaem verſpreyt, ende alſoo vele raeuwe humeuren in de aderen vergadert, ende daer door verſcheyde ſieckten veroorſaeckt. Nu ghelijck de oeffeninge bequaemſt is voor den eten, ende als de Spijſe van de voorgaende maeltijt volkomentlijck verteert is; zo en moetmen oock met deſelve niet al te langh wachten, ofte tot datmen al wederom honger heeft. De bequame tijt dan om het lichaem te oeffenen, kan met deſe eenige wet bepaelt werden: Daer honger, ofte noch raeuwe Spijſe in 't Lichaem is, en moetmen niet arbeyden. *Hipp.* 2. *Aph.*16. Daerom is de mogen-tijt, de bequaemſte om het Lichaem te oeffenen als de maegh ledigh, en de vuyligheyt en 't water gelooſt is.

Deſelfde tijdt is oock bequaemſt om te ſtuderen, en met de ſinnen te arbeyden. Want de wermte is dan wackerder, en niet beſigh met het verteren van de ſpijſe, en de geeſten konnen dan vryer in de herſſenen opgetrocken werden, die oock door den ſlaep alſdan vermeerdert zijn. Maer indien men terſtont na den eten wil gaen ſtuderen, ſo werden de geeſten en de wermte van de maegh af-ghetrocken, ende de herſſenen met dampen vervult: het welck raeuwigheyt in de maegh, ſwaerte in 't hooft, en ander quaet veroorſaeckt.

In de Oeffeninghe moet dit oock waer-genomen werden, dat vele beweginge in de Son het Lichaem verhet, de humeuren ſmelt ende beroert, ende den ghenen die een ſwack ende vol hooft hebben, zeer ſchadelijck is. Daerom is het nut ende oorbaer datmen hem oeffent in de ſchaduwe. Hierenboven moet-

moetmen letten dat in de oeffeningen de meeſte leden beweeght werden. Want alſſer maer een lidt en beweeght, ghelijck de armen in de ſchoenmakers, de beenen in de loopers, dan wert dat lidt alleen door de oeffeninge ſtercker: ende de ander ongheoeffende blijven ſwacker, ende trecken na haer al de quade humeuren en ſieckten van de ſtercke. Daerom wert gheloofc dat de Napolitanen, die meeſt rijden, ja oock gelijck ick aldaer geſien hebbe, met een ſtoel door de Stadt gedragen werden, ſeer met het Podagra gequelt zijn, en niet al te bequaem, om haer vrouwen, ofte veel liever, om haer eygen werck te doen: het welck *Hippocrates* vermaent van de Scythen in ſijn Boeck van de lucht, wateren, ende plaetſen.

En gelijck de lichamelijcke beweginge niet prijſſelijck en is alſſe te luttel, te veel, ofte maer in een lidt en geſchiet: ſo gaet het oock met de oeffeninge van onſen geeſt ofte verſtant. Die haer verſtant gantſch niet en oeffenen, zijn in alle dingen los, ende moeten met ſchaemte dickwils ſwijghen, daer een ander met eeren ſpreeckt. Die het weynigh oeffenen, laten haer veel voorſtaen, ende meenen dat ſy alle man te wijs zijn. Soo ſeyde eertijts de Philoſooph van de jonghe Studenten, die alſſe eerſt te Athenen quamen heel wijs waren, ende alſſe daer van daen gingen, maer half wijs: want daer een tijt geſtudeert hebbende, ſaghenſe wat haer ontbrack, ende die te voren meenden alles te weten, verſtonden na veel leeren het devijs van den Hoogh-gheleerden ende noyt ghenoegh ghepreſen Heere Daniel Heinſius; *Quantum eſt quod neſcimus!* Wat iſſer al dat wy niet en weten!

Die maer in een deel van de Ziele geoeffent werden, zijn traegh in 't ander. Die alleen ſien op de ſtudien, zijn gemeenlijck heel bot in den borgerlijcken om-gangh, zoo datſe by 't volck eer voor zot, als wijs gehouden werden: die een Hovelingh alleen wil weſen, blijft ghemeenlijck ongheleert. Het is oock een misſlagh, dat ſommige meenen door eenderley ſtudie, het zy de Rechten, Medicijne, ofte yet anders, alles te weten, ende van alles te oordeelen; want die altijt in een konſt blijft hangen, is in een ander heel onervaren. Maer dewijl alle Weten-ſchappen, gelijck *Cicero* ſeer wel geſeyt heeft *pro Archia*, eenen gemeenen bant hebben, en als met een maeghſchap onder malkanderen verknocht zijn, zo is alderbeſt datmen van eene ſijn voornaemſte werck maeckt, ſonder evenwel de andere heel aen een zijde te ſetten.

Die haren Geeſt oeffenen ſonder het Lichaem, zijn een proye, ſeyt de Preeck-heer *Campanella*, voor de machtige ſtruyck-roovers, vry-buyters, Doctoren, en Apotekers: ghelijck die het lichaem ſonder den Gheeſt oeffenen een proye zijn voor de Sophiſten, Hooft-Ketters, en Guychelaers. Daerom en plachten de Romeynen, gelijck *Salluſtius* betuyght, den Geeſt noyt te oeffenen ſonder het Lichaem.

Die het verſtant te veel oeffenen, ende haer ſinnen al te veel te doen gheven, verteren haer geeſten, ende krencken haer Lichaem: ghelijck men ſiet aen het teer weſen van de ghene, die ſonder op-houden gheſtadigh met den neus in de boecken ſitten. Laet ſulcke luyden na de vermaninge van haren Seneca luyſteren, die aldus ſpreeckt in 't laetſte Capittel van 't boek van de Geruſtheyt des Gemoets: Men moet, ſeyt hy, het gemoedt wat los laten: geruſt hebbende ſal het beter en te vlijtiger op-ſtaen. Ghelijck men vruchtbare ackers niet te veel en moet vergen: want de vruchtbaerheyt noyt braeck leggende, ſoude haeſt uyt-geteelt zijn, alſoo breeckt oock den geſtadigen arbeyt een wacker verſtant: Waer uyt blijckt, dat de Ruſt niet minder noodigh en is, als den arbeydt. Want deſelfde is de toevlucht ende remedie van de moeyigheydt, ende herſtelt de vervallen krachten. Daerom gaet het ſeer wel met den Geeſt, ende het Lichaem als arbeyt en ruſte bequamelijck door malkanderen gaen. *Ovid. Epiſt. Her.* 4.

Die altijt woelt, en niet en ruſt,
Wort veel in haeſten uyt-gebluſt;
Maer ſomtijts ſchoven tuſſchen bey,
Is als een regen in de Mey.

Van Slapen, en Waken.

Het XVII. Capittel.

De nacht daelt uyt de lucht, en noot ons om te ſlapen,
Ghy doet na ſijn bevel, hy iſſer toe geſchapen:
En ſchoon dat u de geeſt tot leſen is beluſt,
Ghy des al niettemin begeeft u tot de ruſt.
Doch eer ghy dat beſtaet, ſoo buyght u ſwacke leden,
En gaet tot uwen Godt, en offert hem gebeden;
Wat weter eenigh menſch, die heden ſlapen gaet,
Of hy ſal mogen ſien den naeſten dageraet?
Ghy neemt tot u gerief een ſlaep van ſeven uren,
Maer laet u bedde-ruſt voor al niet langer duren:
Wie ſeven uren ſlaept, die heeft ſijn volle maet,
Het zy de jonckheyt rijſt, of datſe neder gaet.
Het gantſche lichaem ſluyt wanneer de ſonne-paerden
Sich geven naer de zee, en wijcken van der aerden:
En hy weckt op een nieu de ſinnen uyt den droom,
Wanneer hy weder komt gereſen uyt de ſtroom.
Verſet u diep geheym, verdrijft de ſware ſorgen,
Maer laetſe weder toe ontrent den vroegen morgen,
Maeckt u dankweerdigh op, dat is de beſte tijt
Die van der aerden ſtijght, en na den Hemel rijt.
Is u de ſnelle pen genegen om te ſchrijven,
Of wilje dijnen geeſt tot in den Hemel drijven,
Of hebje diep gepeys ten goede van den ſtaet,
Daer is geen nutter tijt als in den dageraet.

Wanneer ghy neder ſijght, ſo wilt u matigh decken,
En pooght noyt al te ſeer de leden uyt te ſtrecken:
En leght niet op den rugh als ghy den ſlaep verwacht,
Dat maeckt u menighmael een ongeruſte nacht.
Het ſtopt de geeſten op, en baert onguere droomen,
Die, ſchoon het u verdriet, ghy niet en kont betoomen;
En laet geen venſter op; en ſoo het weſen mach,
En ſlaept niet in de Maen, of midden op den dagh,
En wilt oock, als je ruſt, den mont niet open ſetten,
Dat ſal u inder nacht den ſchralen dorſt beletten;
Want die in ſijnen ſlaep de lippen niet en ſluyt,
Die jaeghter onverhoets de beſte dampen uyt,
Oock ſoo ghy zijt geneyght den acker van de vrouwen,
En onder dit geheym u eygen huys te bouwen,
Dit is de nutſte tijt, nu dient het lant bezaeyt;
Het lichaem is geruſt, de geeſt die is verfraeyt.
Gelooftet raeuwe jeught: die echte vruchten telen,
Gaen tot een deftigh werck, en geenſins om te ſpelen;
En doet het nimmermeer (het is een quaet gebruyck)
Of met een droncken hooft, of met een vollen buyck.

AL iſt datter van ſeker volck, *Troglodyten* genoemt, gheſchreven wert datſe nimmermeer en ſlapen; en dat Plinius mede getuygt *7.Nat.51.* dat *Mecenas* in geheele drie jaer niet een oogenblick geſlapen heeft, zo is zulcks evenwel gheheel tegen de nature. Want de Slaep ons niet veel minder noodigh en is, als het eten. Maer om hem wel te gebruycken, moet voor eerſt op den tijt gelet werden.

De bequaemſte voor den Slaep is des nachts, om dat het als dan duyſter, ſtil, en koel is. Laet dan de Oeffeninge, gelijck geſeyt is, voor den eten geſchieden, ende de Slaep na den eten, doch evenwel niet terſtont, maer een uur ofte twee naer het avontmael, want het hooft ſoude anders met veel dampen vervult werden, gelijck *Galenus* ſeer wel ſeydt op *4. Aph. 67.* De wijſe *Socrates* ſeydt by *Plato* in ſijn boecken van de Politie, dewijl het deel van onſe ziele,'t welck de reden deelachtigh is, in den ſlaep mede gelijck ſlapende wert, ſo komt het deel, dat wilt ende woeſt is, door veel ſpijſe ende dranck op te blaſen, ende in den ſlaep heel vremt te ontroeren, waer door quade ende ongheruſte droomen veroorſaeckt werden. Daerom raet *Plato* dat als men ſlapen ſal gaen, het lichaem ſo te ſtellen, datter niet in en is, 't welck ons ghemoedt eenige ontſteltenis aen kan brengen. Maer dit ſal geſchieden, indien wy wel geruſt tot de ruſte gaen, en met matige en geſonde ſpijſe gevoedt, doch niet overladen en zijn.

De Slaep over dagh is mede om deſelfde reden voor den gheſonden ongeſont, alſo hy de dampen in't hooft doet opſtijgen, die anders door het waken lichtelijck verteren, waer uyt ſinckinghen, pijn in't hooft, en andere quellingen voortkomen. Maer yemant, die door veel arbeydt vermoeyt en verſlapt was, ofte een ongeruſte nacht gehadt had, en wacker gehouden was, die mach ſulcks by daegh wel wederom in-halen.

Men moet oock letten dat de Slaep niet kort ofte te langh en zy. De rechte maet is, tot dat de Spijſe in de Maegh en Lever verteert is, en de vervlogen geeſten herſtelt zijn. Maer deſe tijt moet wat verandert werden, na dat de natuerlijcke wermte veel ofte weynigh is. Minder als ſes uren te ſlapen, is naeulijks genoegh: al wat boven de negen uren gaet, dat is te veel: ſeven uren mogen door de banck beſtaen, ſo dat die de middel-maet mogen ſtellen.

Hier dient vorder aenghemerckt, dat ſommighe, inſonderheyt de gene die ſtuderen, ſeer qualijck doen, alſſe 's avonts langh na den eten op-blijven, ende daer-en-tegen des morgens na het op-gaen van de Son blijven leggen, ende alzoo, gelijckmen ſeydt, een gat in den dagh ſlapen. Want ſy veranderen alſo de ordre der Naturen: dewijl den nacht om te ſlapen, ende den dagh om te waken gheordineert is. Want als de Son op-komt, ende d'aerde beſchijnt, ſoo opent ſy door de wermte de kleyne gaetjens van de huyt, en treckt de vochtigheden ende gheeſten van binnen na buyten, ende noodight ons alſoo tot waken ende arbeyden. Maer als ſy wederom onder gaet, dan werden dezelve gaetjens geſloten, ende de vochtigheden ende geeſten in-ghetrocken, ende den menſche alſoo tot de ruſte vermaent. Die dan 's morghens als de Son ende de Werelt ons opwecken, ſlaept, ende diep in den nacht, als de Nature ons beveelt te ruſten, waeckt, die ſtoot de gemeene ordre, ende de byſondere in ſijn zelven, gantſch om, ende verſwackt de humeuren, ende gheeſten door contrarie bewegingen, dewijl hy alles na buyten treckt, als de Nature 't zelve tot ruſt binnen roept. De gene, ſeyt de Platoniſche Philoſooph *Ficinus c. de Vita.7.* die den nacht, tegen de nature, voor den dagh, en in tegendeel den dag voor den nacht wil gebruycken, gelijck de uylen: die volgen oock tegen haren danck daer in de uylen, dat gelijck de oogen van de ſelvige in't licht verduyſteren, alzoo mede het licht van haer verſtant tegen het blincken ende glinſteren van de waerheyt verduyſtert. Daerbeneffens werdt het verteren van de ſpijſe, door die manier van doen ſeer verhindert. Want van de Lucht, die by daegh wermer is, ende van arbeydt ende Waken, zijn de geeſten wat vervlogen, zo datſe van nieus wederom ghemaeckt, en herſtelt moeten werden: het welck de gene, die 's nachts langh op blijven, inſonderheyt die ſtuderen beletten, alſoo dat haer gheeſten tot het teren van de maegh, ende het over-dencken niet en konnen genoegh doen. Want ſy trecken een groot deel van dezelve uyt de maegh na het hooft, ende vervollen met eenen de herſſenen met dampen, waer door verſcheyde raeuwigheden door het gheheele Lichaem, ende ſinckingen in het hooft groeyen.

Die een ſlappe maegh hebben (onder welck ghe-

tal

tal een groot deel van 't Steedts-volck is, ende byna alle Luyden van ſtudien) moeten inſonderheydt op haer ſlapen wel acht nemen: op dat het ghene, van wegen het lichaem, de plaets, of de ſtudie af-neemt, door ſorghvuldigheyt herſtelt mach werden. Onder deze, die 's nachts ſijn ſpijze wel verteert heeft, mach ſonder omſien 's morgens wel opſtaen: die niet wel verteert en heeft, dient noch wat te ruſten: ende indien hem de noot ghedwongen heeft om vroeger op te ſtaen, mach vry wederom wat gaen legghen. Wiens ſpijze geheel niet verteert en is, die moet hem geheel ſtil houden, ſonder het lichaem veel te bewegen.

Hier moet oock gelet werden, hoe men hem leggen zal om te ſlapen, (*Hipp.* 2. *Prognoſt.* *Ariſt.* 5. *Probl.* 3.) te weten, niet heel ſtijf uytgeſtreckt, maer armen en beenen een weynig gebogen, het hooft wat hooger, en het lichaem op een zijde. Siet *Guyon.* 3. *de divers leç.* 7. Het ſlapen op den buyck, en op den rugh is beyde ſchadelijck. Als oock het ſlapen onder den blaeuwen Hemel, ende onder het ſchijnen van de Maen, en met open venſters: maer de ſlaep-kamer dient van alle lucht, damp, ſtanck en vuyligheyt geſuyvert gehouden te werden. Het bedt moet ſacht zijn, en na den tijt des jaers gereguleert. Wat belangt de ſtoffe, die en is in alle Landen niet even-eens. De bedden, en matreſſen werden gemaeckt van wol, katoen, ofte pluymen. Elck mach gebruycken daer hy aen gewent is, ſonder te letten op 't gene hier over geſchreven wert by Doctor *Roderick* van *Fonſeca*, eertijts Profeſſor te Padua, alwaer ick Anno 1616, ſijn leſſe gehoort, en ſijn practijck gevolght hebbe. Men moet hem wel wachten, ſeyt hy, *lib. de tuend. valet. cap.* 6. te ſlapen op bedden die met pluymen ghevolt zijn, gelijck in Duytſlant: alzo zulcks graveel in de Nieren doet groeyen, onnatuerlijcke wermte verweckt, en het lichaem tot de teringh bereyt. Maer dat den geleerden Heere hier in bedrogen is, blijckt aen veel duyſenden van menſchen in Duytſlant, en in Nederlandt, die alle haer leven op zodanige bedden geſlapen hebben, en evenwel nimmermeer zodanigh ongemack gewaer en zijn geworden. Behalven dat de hitte der Nieren geen oorſaeck en is van Graveel, ghelijck ick breeder aengeweſen hebbe in het *Steenſtuck.* Dit ſtaet hier evenwel waer te nemen, dat ſommighe ſeer qualijck doen, die te bedde gaende, haer hooft met bonte mutſen, en diergelijcke heete dingen bedecken, ende al te ſeer broeyen, waer door het uyt-waeſſemen belet zijnde, verſcheyde catarrhen en ſinckingen veroorſaeckt werden.

Om dezelfde oorzaeck meenen ſommige dat het gheſont is met een open mont te ſlapen. Want dat alſdan alderhande dampen beter konnen vervliegen, en den adem oock vryer kan vergaen. Maer het teghendeel is waer. Want gelijck het legghen op den rugh aen de longe ende het middel-ſchot hinderlijck is, alzo dezelvige door toe-vloeyen van vochtigheden op-ſwellen: zo en doet oock geen minder ſchade aen de geſontheyt het ſlapen met een open mont. Dewijl de Longe door de ſtroot-pijp de lucht daer ontrent in-haelt, dewelcke des nachts meeſt onſuyver en troubel is, waer van de lucht-aderen vervult zijnde, een heeſe, ofte verdoofde ſtem maken. Maer als de mont ghesloten is, zo en ſchiet de lucht niet ſevens in, maer gaet allencxkens door de kromme wegen van de neus, en zo van langer handt wat opghehouden, en daer door bereyt zijnde in de longen, en matight alzo de hitte van 't herte. Waer door geſchiet, dat de ghene, die met een toe mont ſlapen, zoo dorſtigh niet en zijn. Maer die met open kelen ſlapen, door dien den adem en lucht tegen malkander ſpelen ende verhitten, wert tongh en gehemelt droogh, ende krijgen derhalven 's nachts veel dorſt. Dit ghevoelen kan met vele, ende vaſte redenen beveſtight werden, maer met geen vaſter, dan dat het teren in de Maegh veel beter gheſchiet, als yemant met een geſloten mont ſlaept: dewijl daer door de natuerlijcke wermte ghesterckt wert, dewelcke haer kracht dan oock op de ſpijſe ſtercker uyt-voert. Want ghelijck potten en vleeſch-ketels, veel eerder de ſpijſe gaer maken, wanneerſe een deckſel op gehadt hebben, om datter gheen wermte, ofte waeſſem uyt en vlieght: op deſelfde manier gaet het toe in ons lichaem, dat als de wermte ingehouden wert, de ſpijſe veel eerder en beter verteert.

Vorders als nu door den Slaep het verteren van de Spijſe volbracht is, en de geeſten ende krachten verſterckt zijn, zo moetmen tijdelijck op-ſtaen, en aen ſijn werck gaen, ſonder langh te blijven leggen ſnorken, om niet alleen gheen ſtuck van den dagh, maer gheen grooter deel van het leven door den ſlaep te verlieſen; volgende daer in de neerſtigheyt van den Grieckſchen Orateur *Demoſthenes*, die hem bedroefde, als hy ſagh dat yemant van de ambachts-lieden voor hem op was. *Ariſtoteles* prijſt mede het opſtaen voor den dagh 2. *Oecon.* 6. en ſeydt, dat het nut is voor de geſontheyt, goede huyſhoudinge, en de ſtudie. Die ſlaept, ſchrijft *Plato* in 't ſevende Boeck van de Wetten, is niet weerdigh, niet meerder als of hy niet en leefden. Want recht ſoo langh leven wy, als wy waken. Evenwel zo moet het waken mede matigh weſen. Want te veel zijnde, verteert het de natuerlijcke wermte, verſtroyt de geeſten, verdrooght het Lichaem, verduyſtert de ſinnen, en beſchadight alle werckingen des Lichaems.

Van het loſen des Kamergancks, waters, &c. als oock van het By-ſlapen.

Het XVIII. Capittel.

HEt lichaem is gevoet, het moet ſijn af-gangh hebben,
Alwaer het is gevloeyt, daer moet het weder ebben,

En als dit in den menſch niet over-hant en gaet,
Soo iſſet aen de maegh en al de leden quaet.
Ghy, als dit qualijck wil, zo wilt den af-gangh wetten
Door pruymen, lang-roſijn, of moes, of violetten,
Van beete, van latou, van ander heylſaem kruyt,
Dat maeckt de wegen glat, en jaeght het ſwadder uyt.
Wilt vorder t'uwer baet in alle vlijt beſorgen,
En kemmen daer het dient, en waſſen alle morgen,
Maeckt neus en oiren reyn, en ſpoelt voor al den mont,
Dat is voor eerſt de maegh en al het lijf geſont.
Noch iſſet wonder nut om dampen uyt te dryven,
De leden alle daegh met doecken af te wrijven:
Al dit is wonder nut, en even wonder net,
Dus ſiet dat ghy geſtaegh op dezen regel let.

NU is noch overigh tot onderhoudinge der Geſontheyt, dat het overſchot, 't welck alle dage na het verteren van de Spijſe vergadert werdt, afſchiet, om het Lichaem ſuyver te houden. Daerom iſt dienſtigh, datmen des morghens op-ſtaende terſtont te kamer gaet, op dat de vuyligheyt door het werck van den dagh niet en kome te verdroogen, en verſtoptheyt te veroorſaken. Indien den buyck wat hartachtigh is, zo zalmen hem verſachten, met in 't beginſel van de maeltijt ofte wat te voren te nemen, lange rofijnen, hanen-nat, kool-wermis, ofte dat van groen kruyt ghemaeckt is, als beet, maluwe, violen, ende diergelijcke, pruymen met korinthen gheſtooft, ofte oock eenigh vleeſch-nat met wat ſene-bladeren gheweyckt, een uur voor den eten genomen.

Soo moet oock het overſchot van de tweede teringh, die in de lever ende aderen gheſchiet, als mede van de derde, in elck deel afgheſet werden. Ende dewijl dit leſte naeulijcks van de Nature ghedaen en wert, zo moet de dagelijckſche oeffeninge haer daer toe helpen. So drae dan yemant op-ſtaet, zal hy ſijn hooft kemmen, den mont ſpoelen, de tanden ende tonge reynigen, oiren ende neus ſchoon maken, de oogen ende 't gheheele aenſicht met kout water afwaſſen, het lichaem, en inſonderheyt armen en beenen wrijven: en aldus bereyt zijnde hem tot ſijn gewoonlijcke oeffeninge begeven.

Hier toe behoort mede het af-ſchieten van het natuerlijck zaet. Want als het zelve in ſijn vaten overvloedigh is, zo moet het nootſakelijck by tijdts gelooſt werden, ofte bederven, ende een fenijnige nature aen-nemen, inſonderheyt in de gene die geſont ende fris van Lichaem, werm ende vochtigh van complexie, en dien volgende van bloedt (het welck de materie van 't zaet is) overvloet hebben. Want in zulcke, indien het zaedt niet by tijts af en ſchiet, werden veel ſchrickelijcke en doodelijcke accidenten verweckt, te weten, kortheydt van aeſſem, ſwaermoedigheyt, loomheyt, gheeuwen, ſuchten, benautheydt, ydelheyt van hooft, ende dierghelijcke. Dan als ſy dat quijt werden, zoo zijn ſy mede van alle die qualijckheyt licht, ende werden wederom fris ende wel-ghedaen; te weten, als ſy daer van over-laden zijn gheweeſt. Ende men behoort het oock niet eer in 't werck te ſtellen. Doch men moet de nature en krachten aen-ſien. Want daer den eenen over krocht ende ſteent, daer gaet den anderen licht mede deur. Men vinter ſommighe die in dit werck meer arbeyt, als plaiſier vinden, daer andere by-na gheſtadigh op haer neus ſouden legghen. Waer van ick eenighe mede heb hooren roemen, dat ſy den amoreuſen Poëet niet toe en gaven, die van ſijn ſelven aldus aengaet. 3. *Amor.* 7.

So veel daer yemant telt van onſe ſangh-godinnen,
Soo dickmael gaf ick tol aen die ick plagh te minnen:
Moy Aeltje, nette Trijn, en Roosje weter van,
En yeder houtet vaſt dat ick het ambacht kan.

Dan dit en is geen ordinaris werck, maer een buytekans geweeſt, gelijck *Soſia* by *Plutum* ſpreeckt *Amphitryone* van den langen nacht die *Iupiter* by *Alcumena* beſteden, om den ſterken Herculus voort te brengen.

Hæc nox ſcita, exercendo ſcorto conducto malè.

Maer dit en komt noch niet by 't gene van een ſekeren Springer verhaelt wert in de Franſche Proeven van d'Heer van *Montaigne* 3. *des Eſſais* 5. die hierom van ſijn vrou in recht betrocken werde. Waer over de goede Koninginne van Arragon vonnis wijſende, eens ſo veel daeghs ſtelt, als de wet-gever *Solon* in een maent.

De Keyſerinne *Meſſalina* was hier gantſch onverſadelijck, ſoo dat de Poët *Iuvenalis* van haer ſchrijft:

Sy was geſtaegh aen Venus dans,
En eer vermoeyt, als ſat van mans.

Een Dominicaner Monick *Thomas Campanella* in 't Medicijn-boeck onlanghs in 't jaer 1635 uyt-gegeven, ſtelt de maet voor de gehoude 's weecks na het ghetal der Gratien, voor de ongehoude, alſoo ſeydt hy, ſy minder daer toe verweckt werden, ſoo veel 's maents, als de Maen in die tijdt om loopt. Laet dan de Geuſen vry ſtil ſwijghen, met haer verwijten dat de Monicken onwetende zijn, dewijl ſy ſo naeu weten te bepalen oock die dingen, in dewelcke haer onwetentheyt ſo geheel ſchandelijck niet ſoude weſen. Maer om de verſchillende geſtalteniſſe der lichamen, en de verſcheyde gematigheyt der menſchen en kan hier in geen algemeene wet geſtelt werden: dan is altijt beter ſijn nature te weynigh toe te geven, als te veel, en men vinter ſeer weynigh, die de ſtantvaſtigheyt van de Philoſooph *Xenocrates* navolgen, dewelcke met geenderhande careſſen van een ſchoone

en wackere baſin tot welluſt konde beweeght werden, al waſt dat ſy haer ſulcx wel verſtont,en eenen heelen nacht daer toe beſteden, gelijck, uyt *Laërtius* ſchrijft *Caſtiglione* in het derde Boeck van ſijnen Italiaenſchen Cortiſaen, en is met deſe verſſen uytghebeelt:

Xenocrates die was een ſtrengh en eerbaer man,
Die met een hoogen moet de welluſt overwan:
Daer was in ſynen tyt een van de ſchoonſte vrouwen,
Die konden Princen ſelfs en vorſten onderhouwen:
Want dat was haer bedrijf, dat ſy tot in den gront,
En na den rechten aert, en na de kunſt verſtont,
Sy lagh met hem te bed bedeckt met ſyde ſpreyen,
En gingh eerſt ſyn gemoedt met ſachte woorden vleyen,
Sy ſtreeld' hem na den eyſch byna den heelen nacht,
En heeft daer op gewrocht als met de gantſche kracht.
Sy nam de volle proef van alderhande ſaken
Die in een dertel menſch de luſten gaende maken,
Sy pleeghde ſlim bejagh en alle vrouwen liſt,
Daer noyt een echte wijf of vrijſter van en wiſt,
Maer wat ſy pogen mocht, ſy kon hem niet bewegen,
Hy wert tot dertel jock tot mallen niet genegen,
Hoe ſy hem ondergingh, of watſe nam ter hant,
Geen teycken in den man van luſt of minne-brant,
Hy bleef gelijck hy was, en van haer dertel woelen
En ſcheen zyn ſtil gemoedt in 't minſte niet te voelen;
Dies wort het wijf geſtoort, en ſeyd' in ſchamper jock,
Dit lijf en is geen menſch, het is een houten block.

Een ander liefjen, met namen *Caliſto*, meende al vaſter in dit ambacht te weſen. Deſe, ghelijck *Ælianus* verhaelt in 't 13 Boeck van ſijn verſcheyde Hiſtorien op 't 32 cap. alſſe eens tegen den Philoſooph *Socrates* ſeyde: Ick vermach, voorwaer vry wat meerder, als ghy. Want daer ghy niemant van mijn volck kont vervremden, ſo kan ick, alſt mijn luſt, alle uwe diſcipulen van u af trecken. Maer *Socrates* gaf haer een goede antwoort: Wat wonder is dat, ſeyde hy? Want ghy treckt ſe na een leege en vlacke wegh, en ick na de deught, 't welck een ſteyle en ongebaende wegh is.

De rechte maet in 't byſlapen is, tot datmen voelt dat het lichaem hier van verlicht, ende veel luchter werdt als te voren, maer die na het werck een ſwackigheyt voelen, moeten weten dat ſy meer doen als ſy konnen verdraghen, ende haer krachten toelaten, die daer door ſeer verminderen. Die kout en droogh van complexie zijn, oude en ſieckelijcke luyden, en mogen hier niet wel tegen, ja voor de leſte en is het niet alleen ſchadelijck, maer dickwils doodelijck. Want tot een werck, daer uyt een menſch een ander ſpringht, ghelijck de Philoſooph *Democrites* ſprack, (*Plin.* 28.6.) behooren al vry wat krachten. So dat ſulcx beſt paſt de ghene die kloeck van lichaem zijn, een werme en vochtige complexie, gelijck geſeyt is, ende dien volgende veel bloets en zaets hebben: als ook die phlegmatijck (*Hipp.6.Epid.6.*) en ſterck zijn, en inſonderheydt die in de fleur van haer leven zijn, ende daer van ſeggen wy gemeenlijck: oude luyden mogen het doen, maer het is jonge luyden werck.

Niemandt en dient hier toe ſijn nature te verwecken: maer langh te beyden, ſeyt *Ariſtoteles*, tot dat hy daer toe van ſelfs geprickelt wert. *Petronius* ſchrijft van het miſbruyck wel te recht.

Een die ſijn vleys miſbruyckt door hitte van de jeught,
Die pleeght een vuyl bejag en heeft maer korte vreught;
Want ſchoon hy luſt geniet oock by een ſchoone vrou,
Wanneer het is geſchiet dan is het maer berou.
En weeſt in dit geval geen onvernuftigh dier,
Maer houdt u luſten in en bluſt het ſchendigh vier,
Het is van outs gemerckt, dat naer een vuyle daet
Men dickmael heeft geſpeurt uyt liefde wrangen haet.

Wat de tijdt des jaers belanght; al iſſer weynigh ſchijn, dat ſommige hare uytpuylende drifte daerna ſullen uytſtellen: ſoo en dient hier oock niet overgeſlagen, dat het byſlapen geſonder is 's winters ende in 't voorjaer, als des ſomers ofte in den herfſt. Het welck na de leere van *Celſus* in ſijn eerſte boeck ende Capittel aldus uytgedruckt is:

Wilt ghy gebruycken na den eyſch
De krachten van u jeughdigh vleys,
Soo houdt, O vrienden, deſe wet
Die u de kunſt voor oogen ſet:
Wanneer de groene lente-tijt
Met haer gebloemde wagen rijt,
Of dat de ſtuere Noorde-wint
Een groote meyr te ſamen bint,
Soo dat de jeught glijt op de veſt,
Dan is een by-ſlaep alderbeſt.
Maer als een heete ſonne-brant
Komt ſtralen op het dorre lant,
Of dat het jaer ter neder helt,
En ons met droeve ſieckten quelt,
Of dat de wint het velt ontbloot,
En ſoeckt u dan geen bed-genoot.
Maer hoe het gae, of wie je zijt,
De zomer is de quaetſte tijt;
Maeckt dan u leden niet gemeen,
Maer leeft geruſt, en ſlaept alleen.

Al ſchijnt het oock datter verſchil is onder de oude Doctoren, of het geſonder is hier toe met een volle, ofte een ledige maegh te komen: ſoo is evenwel het beſte gevoelen, dat het niet gheſont en is terſtont na den eten met een vollen buyck, maer 's morghens als de ſpijſe verteert is, het lichaem lucht ende de gheeft luſtigh, dit heugelijck werck te beginnen: ende daer dan wat op te ſlapen: ofte altijdt wat te ruſten, ſonder terſtont op te ſtaen, volgens het Spreeck-woort, *Op gedaen werck is goet ruſten.*

Van de maniere des levens van Oude luyden.

Het XIX. Capittel.

MAer ſchoon op ons bedrijf wert neerſtig acht genomen,
Noch laet den ouden dagh niet over ons te komen ;
Al ſtaet de keerſe ſtil en buyten alle wint,
Men ſiet dat eygen vier ten leſten haer verſlint.
De doot woont binnen ons, en deſe ſwacke leden
Die ſnellen naer het graf, en hellen naer beneden :
Al wort een out gebou by wijlen eens vermaeckt,
Noch ſiet men evenwel dat ſijnen val genaeckt.
Wel om dit kranck geſtel te mogen onderhouwen,
So moetmen na den eyſch verſcheyde dingen ſchouwen,
Verſcheyde ſaken doen. Van beyde dient gewaeght,
Voor u die van den tijt en oude dagen klaeght.
Voor eerſt wilt u gemoedt van alle tochten keeren,
En laet u nimmermeer van luſten over-heeren ;
Al wat den geeſt beroert dat is geduerigh quaet,
Doch meeſt wanneer de menſch tot hooge Iaren gaet.
Voort, hoet u van de ſpijs die ſwaer is om verteren,
En laet geen harde koſt u teere leden deren :
Siet oock dat ghy voortaen u niet en over-braſt,
Want voor een ſwacke maegh en dient noyt ſware laſt.
Van tafel naer het bedt. Vermijt u van de vrouwen,
En laet de friſſche Ieught den echten acker bouwen ;
Het is een ware ſpreuck, Wie op ſijn leerſen piſt,
Dien iſſet meer als nut dat hy ſijn boeltjen miſt.
Of wel een ſchoone maeght by David was gelegen,
De vorſt en dede niet, dat jonge luyden plegen :
Sy gunt hem jeughdigh bloet, doch bleef gelijck ſe was,
So dat hy noyt een bloem van haren maeghdom las.
De vorſt verſtont het ſtuck, hy wiſt hoe deſe ſaken
De krachten hinder doen, en ſwacke leden maken :
De menſch is kout en droogh ontrent den ouden dagh,
Soo dat hy heet en vocht niet meer ontberen mach.
Wel oeffent dan het lijf, maer door een ſacht bewegen,
En voet een langer ſlaep, dat is u beſten ſegen :
Neemt noch tot u behulp de geeſten van den wijn,
Maer die moet evenwel naer eyſch gedroncken zijn.
Betracht een open lijf, en dat met ſachte kruyden,
Een vocht dat krachtigh ruyckt en dient geen oude luyden :
Dat raet de kunſte noyt als in een hoogen noot :
Want aen een kranck geſtel en dient geen harden ſtoot.

WAt ſorge en neerſtigheydt men oock aenwent om het lichaem wel te regeeren, ſoo gaet het evenwel nootſakelijck altijt na ſijn eynde, en de ouderdom komt ons onverwacht, en gelijck als al ſlapende op den hals. Het is dan oock dienſtig en nootwendigh, dat dewijl wy van d'ander jaren gehandelt hebben, nu alhier beſchrijven de maniere van leven, die by de Oude luyden dient onderhouden te werden. Want alſo de natuerlijcke wermte in deſe jaren ſlap is, ende de kracht ende ſterckte van 't gheheele Lichaem nu verſwackt : ſoo openbaren haer lichtelijck in deſelve de fouten ende ongheregeltheden, die in de vorige jaren begaen zijn : en die noch in deſelve begaen werden, en blijven niet langh verholen, ende verſuymt en geen acht geſlagen zijnde, ſoo komenſe alle dage te vergrooten. Waerom wel ghelet dient, datmen op deſe tijdt een goede manier van leven waer-neme.

Dewijl dan in den ouderdom (wiens beginſel wy rekenen na het ſevende ſeven jaer, ofte het vijftigſte jaer) het lichaem alle jaer meer verdrooght, ende de natuerlijcke wermte verteert : ſo moeten alle Oude luyden in 't gemeen letten, om de droogte voort te komen, en de wermte ſo veel als mogelijck is, te bewaren : derhalven dient alle haer maniere van leven te ſtrecken na de wermte en vochtigheyt.

Laet dan de oude luyden een werme en vochtighe Lucht ſoecken ; ende die van haerſelven ſoo niet en is, na de gematigheydt toemaken, in den Herfſt inſonderheydt ende winter, dewelcke de oude luyden aldermeeſt tegen is. Want al is de winter vochtigh, ſoo werden evenwel op die tijt de oude luyden door de kou, die onſe natuerlijcke wermte tegen is, en ſy weynigh hebben, ſeer beſchadight.

Het Voedſel moet oock werm en vochtigh zijn, van goet ſap en licht om te verteren : ghelijck daer is broot dat wel gereſen ende gebacken is, het vleeſch-nat, vleeſch van kickens, hoenderen, en capoenen : als oock kalfs-vleeſch, geyten-vleeſch, eyeren, ende diergelijcke, die haeſt in de ſelfſtandigheydt van ons lichaem veranderen, ende den lichame veel en goet voedſel gheven, ende in de maegh niet lichtelijck en bederven. Vele prijſen hier, als de Oude luyden ſeer nut ende dienſtigh, den Honigh/ dewijl deſelve verwermt, ende de ſlijmerachtigheydt, die veel in oude luyden is, af-veeght ende ſuyvert. Alle grove, harde, taeye ſpijſe, oock die licht in 't hooft treckt, die in de maegh ſuer wert, en lichtelijck bederft hoedanigh die oock is, moet gantſchelijck geſchout werden, ende zoo veel te meer, hoe den ouderdom hooger ghe-klommen is. So dat op 't leſte de Stock-oude luyden haer alleen dienen te onderhouden met vleeſch-nat en ſlorp-ſpijze : alzo de wermte in deſelfde zeer afgenomen heeft, waer door ſy niet wel en verteren, ende de tanden oock, om vaſte ſpijze te breken ende te knauwen, haer nu ontbreken. Hier en moet oock niet alleen ghelet werden op ſpijſe van goet voedſel : maer oock dat de ghewoonlijcke portie vermindert wert. Want ghelijck het licht van een Lamp, die byna uyt is, noch onderhouden werdt, met weynigh en dickwils olye by te gieten, ende met veel ende teffens over-gieten uyt-gaet : zoo wert oock in Oude luyden de weynighe ende byna uyt-gaende wermte door weynigh ende dickwils voedtſel te nemen verquickt, ende door te veel uytghebluſt. Derhalven moeten de Oude luyden ten minſten tweemael, ofte

liever

lieuer driemael daeghs eten, ende den koſt dieſe be-ſigen willen, in drien verdeelen. Eerſt voor den on-bijdt eenigh ſop ofte vleeſch-nat, ofte een ey, ofte een ſnee broots met boter ofte honigh,ofte yet dier-ghelijcke dat in drie vier uren ontrent kan verteert werden. Daer na ſullenſe op de middagh wederom wat beſigen: als oock des avonts, ende als dan ſullen ſy het grootſte deel van drien nemen. Maer hier moet ſonderlingh waergenomen werden, dat Oude luyden niet al te veel en eten, maer in de hoedanig-heyt mogen ſy ſomtijts wel wat verandering maken. Dan 't is ſeer quaedt, ſijn gewoonlijcke maniere van leven in den ouderdom te veranderen. Het welck als de Paus *Clemens de Sevende* beſtont door raet van ſij-nen Medicijn *Curtius*, quam daer over te ſterven, ge-lijck *Sleidanus* betuyght in ſijn 8 boeck.

De oude luyden mogen voor haren **Dranck** nemen goet vet Bier, waer uyt ſy mede voedtſel voor haer Lichamen konnen trecken. Van ſodanigh Bier ſeyt men gemeenlijck, datmen ſoo goet koren brout, als backt. De Wijn is mede haer niet min dienſtigh, en werdt derhalven de Melck van de oude luyden ghe-noemt. En de wijſe *Plato* ſchrijft in 't 2 boeck van ſijn Wetten, dat Godt de oude luyden den Wijn ge-geven heeft als een heylſame remedie tegen de ſtraf-heyt van den ouderdom, en om haer beſwaertheydt in vrolijckheyt te doen veranderen. Maer dit moet van het matelijck gebruyck verſtaen werden. Want ghelijck het ſelve den geeſt en 't hert verheught, ſoo verweckt het veel drincken, hooft-pijn, ſinckingen, en door deſelvige veelderhande ſieckten: ende doet oock door de hitte van den Wijn de vochtigheyt des lichaems te raſſer verdroogen. Sy ſullen dan met ma-tigheydt drincken Wijn, die werm, dun, van goeden reuck ende ſmaeck, niet te oudt ofte te nieu en is. Maer dicke wijnen, die een verſtoppende, ofte ſa-men-treckende kracht hebben, ofte het water tegen houden, ſijn Oude luyden ſeer ongeſont. Ende alſo deſe jaren veel ſieckten onderworpen zijn, als ſinc-kinghen, gicht, graveel, ſteen, droppel-pis, beven, ſchudden, ende diergelijcke; ſoo moeten de wijnen, die ſulcks yet konnen verwecken, in deſelve heel naghelaten werden. Voor oude luyden is de Mede oock bequaem ghedroncken. Men leeſt by *Plin.* 22. *Nat.* 24. dat *Pollio Romulus*, over de hondert jaren out zijnde, van den Keyſer *Auguſtus* ghevraeght werde, door wat middel inſonderheyt hy ſoo lange die friſ-heyt van geeſt en lichaem bewaert hadde: ende dat hy antwoorden, van binnen met Mede, en van buy-ten met Olye.

De **Oeffeninge des Lichaems** is voor oude luy-den mede nut en dienſtigh, op dat, ſeyt *Galenus*, haer kleyne wermte door te groote ſtilte niet vaddigh en werde. Dan deſe Oeffeninge moet niet te ſwaer zijn, maer alleen om als een koel windeken de natuerlijcke wermte te doen ontſoncken, ende niet uyt te blaſen. Evenwel die den arbeyt van jonghs op gewent zijn, en moeten hem niet terſtont ſevens achterlaten, aen-geſien de ghewoonte haer den ſelven beter doet ver-draghen, als andere die jonger en ſtercker zijn, maer onghewoon te wercken (*Hipp.* 2. *Aph.* 49.) Dienen nochtans den ſelven allencxkens te verminderen (*Ci-cero Catone*) en wat lichter arbeyt aen te houden tot haer ſeſtigh jaren, te weten alſulcken, op dewelcke geen groote vermoeytheyt en volght. Daerna is het langh wandelen genoegh, evenwel niet achter een: maer tuſſchen beyde wat ruſtende, op dat de krach-ten niet en komen te verſlappen. Want oude luyden en dient gantſchelijk geenen arbeyt ofte oeffeninge, die vermoeytheydt maeckt, of ſwaer en laſtigh valt. Maer inſonderheydt is het wrijven, ende ſulcx meeſt 's morgens de oude luyden ſeer goet. Want alſo door den ouderdom haer kracht van het voedtſel te verte-ren en te verdeelen ſeer ſwack is, zo wert de wermte door het wrijven 's morgens na den ſlaep meer ont-vonckt, en de verteringe en verdeelinge van 't voedſel, ende dien volgende het voeden van het lichaem ge-ſchiet alſdan zo veel te beter. Maer dit wrijven moet heel matig zijn, 't welck de wermte alleen vet weckt, en het voedſel na haer treckt, maer het nagetrocken niet en verſtroyt.

De **Slaep** is de oude luyden hoogh-noodigh, ende moet in haer oock langher wezen als in andere, om haer droogh lichaem te vervochtigen, de raeuwe hu-meuren te doen verteren, en de beginſelen des levens te verſtercken. En dat yemant ons hier tegen wilde werpen het Françoys Spreeck-woort;

Quand jeune veille, & viel dort,
C'eſt ſigne de prochaine mort.

Als Ionge luyden niet en ſlapen,
En oude luyden niet en waken,
Sy konnen 't bey niet lange maken.

Daer op antwoorden wy, dat ſulcx waer kan weſen van ſieckelijcken en onnatuerlijcken ſlaep, gelijcker dickwils veroorſaeckt wert door verſtoptheyt en veel vochtigheyt in de herſſenen: maer niet van de gene die matelijk en natuerlijk is. Want daer is naeulijx yet anders, dat de lichamen der oude luyden ſo verſacht, als de Slaep; en daerom hebben ſommige den ſlaep het leven van de oude luyden genoemt; ende *Galenus* prijſt den Poët *Homerus* dat hy hierom den oudẽ *Ne-ſtor* beſchrijft, dat hy gewaſſen en gegeten hebbende, na bet toeging, als ſulcx het recht zijnde van de oude luyden. Maer het waken is haer ſeer tegen, als 't wel-ke drooghte, die d'oude luyden alderſchadelijckſt is, veroorſaeckt. Waerom, ſo veel als mogelijck is, gelet dient, datmen hare ſlaep behoude ofte weder doe komen. Waer toe bequaem zijn de ſoete amandelen, latou, en dil. De Latou om datſe kout is, moet ge-ſtooft op het laetſte van de maeltijt gegeten werden.

De

De Dil en is niet alleen goet, om dat hy doet ſlapen, maer oock om zijn wermte en vochtigheyt. Het is mede dienſtigh de voeten te waſſchen, eerſe ſlapen gaen, in werm water, daer bloemen van plompen, dil, manckebollen, wilge-bladeren, ende diergelijcke in geſoden zijn.

Voornamelijck moeten haer de oude luyden wachten voor alle **Paſſien** en ontroeringen des gemoeds, dewelcke de ſwacke wermte lichtelijck verſtroyen, ofte verſticken, en oock de vochtigheydt verteren, den ſlaep beletten, en de doodelijcke droogthe verhaeſten. Laet dan de Oude luyden meeſt letten, datſe met eerlijck vermaeck haer lichaem ende gemoedt oeffenen, en geen van beyde met arbeydt ofte ongenuchten quellen. De liefde paſt een oudt man ghelijck een harnis. So dat *Ovidius* ſeer wel ſeydt, in de Konſt der Minnen:

Een out ſoldaet en voeght niet wel,
Hy mocht al beter ruſten;
En min noch dient gerimpelt vel
Tot amoreuſe luſten:
Is yemant kael of is hy grijs,
Indien hy vrijt, hy is niet wijs.

De gierigheyt is hem geheel onnut: dewijl de gene, die niet veel weghs meer reyſen en moet, weynigh reys-gelt van doen heeft. En waer voor wil yemant vreeſen, die ſijn broot op een ſtuck na op heeft.

Ten leſten dienen de oude luyden daer oock op te letten, datſe haer vuyligheyt wel quijt werden. Want om de ſlappe wermte blijft in haer veel overſchot, ende haer uytdrijvende kracht is ſwack, ende het lichaem droogh, waer door ſy dickwils hartlijvig zijn. Derhalven is dienſtigh haer den buyck, de noot ſulcx vereyſſchende, met vochtige ſpijſe weeck te maken: het welck in de Somer ende den Herfſt gheſchieden kan, met rijpe vruchten, gelijck druyven en pruymen, 's winters met rozijnen, corinthen, vijgen, pruymen van Damaſt, ofte het ſap daer van, in 't eerſte van de maeltijt ghenomen. Sulcx doet mede den Honigh, ende de Mede die van Honigh ghemaeckt werdt: als oock ſommighe moes-kruyden, ghelijck kool, beet, ſpinagie, latou, maluwe, ende ſoete olye, ofte verſſche boter alleen ghenomen. Den Honigh van Provency-rooſen is hier toe mede ſeer bequaem: want hy heeft van de Roſen de kracht om den buyk weeck te maken, ende van den Honigh om te ſuyveren, ende af te veghen. Maer ſtercke dinghen, ende die heel Mediçinael zijn, en moet men Oude luyden niet geven, ten zy de groote noot ſulcx heel vereyſt: en, ghelijck *Galenus* oock gebiet, indien met de verhaelde dingen den ſtoel-gangh komt; al en iſt juyſt niet alle daegh, maer alleen over den anderen dagh, ſo en is niet dienſtigh yet Medicamenteus in te geven. Het gebruyck van deſe dingen, moet, na de vermaninghe van *Galenus*, ſomtijdts verandert werden, ende men dient niet altijt een, ende het ſelve te beſigen. Want als de Nature, door het veel ghebruyck, een dingen gewent wert, ſo en ſalſe ten laetſten na de kracht van het ſelve niet vragen, of daer door eenigſins beweeght werden. Daerbeneffens moetenſe niet al te veel daer van nemen, om in haer ſwacke Lichamen geen loop te veroorſaken. En dickwils hoe den buyck van ſulcke dingen loſſer wert, hoe hy de volgende dagen meerder ſal ſtoppen.

Oude mannen die in haer jonckheyt wel gheleeft hebben, ende geen afgheſlooft lichaem aen den ouderdom over en geven, konnen noch wel tot ſeventig jaren, ende verder vruchtbaer zijn. Soo verhelt Doctor *Lemnius* dat te *Stockholm* in Sweden, een man van hondert jaren, een dochter troude van dertigh jaren, en by deſelfde noch veel kinderen teelde. En die onlangs in Engelant overleden is op het 151 jaer ſijns ouderdoms, had (na de wetten van 't Landt) ter oorſake van onkuyſheyt doen hy 105 jaer out was, met een wit hemt in de Kerck ten toon geſtaen. En voorwaer op den genen, die ſijn pijlen niet te vroegh verſchoten heeft, van den welcken men ghemeenlijck ſeyt, *Vroegh henghſt, vroegh ruyn*, kan wel gepaſt werden het gemeene ſeggen:

Geen Schip ſo oudt, ſey Schippers meysjen,
Of doet noch ſomtijts wel een reysjen.

So leſen wy by *Plin. 7. Nat. 14.* dat *Cato*, na ſijn 80 jaer, ende de Koningh *Maſiniſſa* op ſijn 86 jaer noch een ſoon teelden. In de Kempen, daer de luyden in een geſonde lucht leven, en heel fris en ſterck van lichaem zijn, iſt by-na ghemeen, dat oude mans van tachtigh jaer jonge meysjens trouwen, ende daer by kinderen verwecken. Dan dit en is niet over al de gemeene ſleur: ghelijck de Poët *Horatius* oock van ſijn ſelven getuyght 3. *Od.* 26. in deſe verſen:

Ick was in mijnen tijt eens lief-tal aen de vrouwen,
Ick kon met goeden lof, de vrijſters onderhouwen;
Maer dat is nu gedaen, dewijl een grijſen baert
Voortaen my niet en raet om meer te zijn gepaert.

So dat den Ouden man groot ghelijck heeft, als hy aldus ſpreeckt in den *Spiegel* van onſen Poët:

Wel vrienden hoort een woort: wie ſtil begeert te leven,
Die moet dit mal gewoel de jonckheyt overgeven,
Want uyt de daet geleert, ſo roep ick met berou,
Ontrent een grijſen baert en dient geen jonge vrou.

Maer men vint huyden-daeghs veel oude haſen, die op deſe leſſe niet veel en paſſen, en meer op haren luſt als op haer krachten ende gheſontheydt letten.

Men vinter over-al, die in haer oude jaren
Noch even ſijn gemoedt als ſy te voren waren ;
Men ſiet dat hun de jeucht noch in de Leden rijt,
Al is haer kranck geſtel verwonnen van den tijt.

Een *oudt Iagher* (ſeydt het ſpreeck-woordt) *hoort geerne van de weyery.* Maer hy en kan evenwel de jacht ſelve niet volgen. Oude Luyden moeten dan wel ernſtigh vermaent zijn, haer ſtil te houden, ende te dencken datſe haren tijdt ghehadt hebben, die nu verſtreken is; en dien volgende, mogen ſy dit werck de jonghe Luyden wel overgeven, ofte anders by tijdts na een doodt-kiſt uyt-ſien. Hier op hebben de Engelſchen een aerdigh ſegghen, het welck in deſe verſen uyt-gebeelt is:

Een oudt man die een vrijſter trout,
En haren gullen acker bout,
Indien ſijn kracht ſoo verre ſtreckt,
Dat hy een vrucht by haer verweckt,
Dan iſſet datmen ſeggen kan,
Hy maeckt een kint, maer breeckt een man.

De Françoyſche Hiſtory-ſchrijvers getuygen van haren Koningh, *Lodewijck de Twaelfde*, hoe dat hy nu bejaert zijnde, troude des Konings Suſter van Engelandt, maer 18 jaren oudt, en ſonderlingh ſchoon zijnde, in dewelcke hy groote vreucht en vermaeck ſchepte, dan dat hy ſulcks wel haeſt met de doodt bekocht. P. *Iovius*, ſchrijft van *Iohannes Manardus*, vermaert Medicijn van *Ferrara*, dat hy krom van Gicht, en met het een been in 't graf gaende, noch een jonge friſſche deerne, daer beter een hupſe baes op ghepaſt ſoude hebben, tot ſijn huyſvrou nam: maer dat het ſpel met hem haeſt uytgheſpeelt was. Waerom op dit of dierghelijcke veers, volgens het Latijn, doen gemaeckt, kan gepaſt worden:

Een die hem wel verſtont (gelijck het wert gelooft)
Te ſeggen yder menſch ſijn gantſch toekomſtich leven,
En hoe dat hy daer van eens ſtont te zijn beroofd,
Die had aen onſe Fob hier op bericht gegeven;
Hy ſeydt hem dat hy ſou verſmoren in een ſloot,
En dat een diepe graf hem ſou aſlyvich maken,
Maer Fob geheel vervaert van ſoo een vreemde doot,
En wou noyt water-put, of beeck, of Vaert genaken:
Doch na hy had geleeft tot in de ſeſtich jaer,
En dat ſijn eerſte wyf nu lange was geſtorven,
Doen wert men nieuwe jeucht aen onſe Fob gewaer;
Dies heeft hy metter daedt een jonge vrou verworven.
Hy was ſchier even-ſtaech ontrent de nieuwe bruyt,
En 't wyfje ſocht vermaeck en wou geduerich ſpelen:
Eylaes! de goede man die ſchut ſijn beurſjen uyt:
Maer 't was als geenen tydt dat hy begon te quelen.
En waerom ſal ick langh op deſen handel ſtaen?
Hem mocht geen machtig kruyt, geen drank of wortel baten,
Syn kracht is uyt-geput, ſijn leven heeft gedaen,
Hy moſt de jonge vrou en al ſijn vreuchde laten:
Hier riep doen al het volck: 'T ſy linckers vuylen hoop,
Die ſich door al het landt van waer te ſeggen roemen.
Van hier met u bedroch; 't en heeft geen vaſten loop,
Men hoort u al gelyck maer leugenaers te noemen.
Maer ſeker geeſtich quant, bewuſt van deſe doot,
Die ſprack: De kunſtenaer en heeft u niet bedrogen,
De graft waer van hy ſprack dat is een vrouwe-ſchoot,
Daer, daer is onſe Fob de gantſche ziel ontvlogen.

Maer het is evenwel goet en prijſſelijck, datmen by ſtock-oude en koude mannen, om haer lichamen te verwarmen, en de weynige warmte die ſy hebben te vermeerderen, jonge kinderen, gelijk *Galenus* ſeydt 7. *Meth.* of een friſſche jonge Maegt leyt, volgens 't exempel van den Koninck David. Want de Oude Luyden hebben koude en drooge lichamen, en luttel natuerlijcke warmte, dewelcke door kleederen en deckſel wel wat bewaert (*Plutarchus de vert. & vitio*) maer niet verſterckt ofte vermeerdert en kan werden: ghelijck geſchiet door het by-leggen van een jonge Maeght, welckers lichaem warm en vochtigh is, ende overvloedt heeft van natuerlijcke warmte. Daer-beneffens hebben de oude Luyden een gooren en ſtinckenden aeſſem, van veel raeuwigheydt dieſe vergaderen, en om d'onſuyverheyt van de levend'-makende deelen, ende de quade geſtaltenis van 't gantſche lichaem: noch is haer huyt droogh, rou, en ſtraf. In tegendeel hebben de kinderen ofte jonghe dochters, een ſoeten en lieffelijcken aeſſem, een vol en poeſſelachtigh vleeſch, en een ſachte huyt. So dat in alle manieren deſelfde groot vordeel konnen doen aen ſtock-oude Luyden. Want dewijlſe deſelve van haer warmte mede-deelen, ſo helpen ſy veel tot het verteren: waer toe ſommige jonge honden op haren buyck plegen te leggen. Sy verquicken oock het hert met haren lieffelijcken aeſſem: en de beginſelen des levens worden door haer vermeerdert. Want de groote drooghte, ende de kleyne warmte, die in deſe oude mannen is, treckt als een ſpongie, ofte een kop, na hem d'aengename en lieffelijcke warmte uyt het maegdelijke lichaem tot ſijn voedſel: waer door die kinderen of dochters daerna uyt-teeren, alſſe een jaer ofte wat meer by d'oude luyden geſlapen hebben, gelijck de ervarentheyt ons leert. Even-eens ſo gaet het met jong-mans die by oude wijfs ſlapen: ende dat is de kortſte wegh na de doodt. Maer om d'oude gheen goet te doen tot verderf van de jonge, ſoo is beter datmen hier toe neemt vette jonge honden. Want al iſt dat ſy de natuerlijcke warmte ſoo wel niet en konnen vermeerderen, dewijl der ſoo grooten ghemeenſchap niet tuſſchē beyde en is, ſo kan evenwel oock haer warmte, ghelijck *Galenus* ghetuyght, veel helpen, en de verteringe te beter doen geſchieden.

Van de maniere des levens, der gener, die een ongematight, ende ſwack Lichaem hebben.

Het XX. Capittel.

Wanneer de ſoete ſlaep van u begint te vluchten,
Dat voor een bly gepeys u quelt een angſtich duchten,
Dat u geen koſt en ſmaeckt gelijck ſe voortijdts plach,
En dat geen jonge vrou u meer bewegen mach:
Of dat u blijde verw nu krijght een ander weſen,
Of dat een witter hair in u komt op-gereſen,
Of datje niet en looſt dat van u plach te gaen,
Gelijck je menichmael voor deſen hebt gedaen;
Soo ſteltet voor ghewis dat uwe ſaken hellen,
Dat uwe krachten gaen, u leden haer ontſtellen,
Dat u bouvallich lijf, en u gheheelen ſtaet,
Niet meer en is geplaetſt in haer beſcheyden maet,
Om hier in wel te gaen, ſoo dienter waergenomen
Hoe dat u ſnelle val mach werden voor-gekomen;
Koom leert oock dit geheym van uwen Beverwijck,
En wenſcht hem voor ſijn loon het eeuwich Koninckryck.

WY hebben dus verre gheſchreven de maniere des levens, die van kindtſ-been aen tot den hoogen ouderdom moet tot geſontheyt aengewent werden by Luyden, die van goede complexie, en gematigt van natueren zijn. Maer alſo vele menſchen, oft van haer geboorte, oft daerna, door toevallende oorſaken van de beſte gematigheydt afwijcken: ſo en ſal niet ondienſtigh zijn, dat wy oock alhier voorſtellen, op wat wijſe, ende door wat middel ſy haer lichaem beſt voor de ſieckte en kranckheden ſullen bewaren.

De Lichamen, die van de beſte gematicheydt, en geſontheydt afgaen, zijn tweederley.

Voor-eerſt werden daer ſommige lichamen gevonden, dewelcke wel ghenoech uyt-voeren alle werckingen en ampten des levens, en waer van luttel vreesis, datſe haeſt in ſieckten mochten vervallen, maer wijcken evenwel van die beſte gematigheydt, en zijn ofte te heet, ofte te kout, ofte te vochtigh, ofte te droogh.

Daer zijn noch andere Lichamen, dewelcke de ongeſonde en ſiecke geſtaltenis wat nader komen, als de voorgaende, en zijn wederom tweederhande. De eene helle door de groote ongematigheydt geheel na de ſieckte, en ſouden in deſelvige lichtelijck vervallen, ten ware de Medicijn door ſijn konſte ſulcks belettede: de andere, die even uyt een ſieckte opſtaen, ende noch ſwack en ſlap zijn.

De teeckenen van alle deſe geſtalteniſſen, zijn ſeer noodigh wel te weten. Van d'eerſte ſchrijft *Galenus* overvloedelijck in ſijn Boek van de Geneeſ-konſte, en wijſt volkomentlijck aen, hoe dat te kennen zijn de uytmuytende hoedanigheden in 't gheheele Lichaem, als ook in elck deel van 't ſelvige in 't byſonder. Maer om de lichamen, die van den natuerlijcken ſtandt na de ſieckten toe-hellen, wel te mogen kennen, ſo dient ſonderlingh acht genomen op deſe drie toevallen: Indien eenighe werckinge in het Lichaem verandert, indien hongher, dorſt, ſlapen, waken, geſicht, reuck, ſmaeck begint te veranderen, indien de Leden ſonder oorſaeck moede zijn, ofte ſeer doen, (*Hipp.2. Aph.5.*) ofte diergelijcke veranderinghe vernomen wert; ſulcks is een teycken, dat de natuerlijcke gheſtalteniſſe des lichaems begint te vervallen. Daer-en-boven wert het ſelve hier oock uytghemerckt; indien de koleur van 't lichaem, ofte eenige andere hoedanigheyt verandert; indien ook het lichaem ſelve af, ofte toeneemt. Ten laetſten betoont het overſchot ofte de vuylicheydt, mede veranderingh in de gheſontheydt, als die ofte in menichte, oft in hoedanigheyt, oft in de wijſe van loſen en af-ſchieten, oft op eenige andere manier van den natuerlijcken ſtant begint af te wijcken.

Wat nu belangt de lichamen van den eerſten graet (van dewelcke wy in dit teghenwoordige Capittel ſullen handelen) die van de natuerlijke middelmaet geweken zijn, ten aenſien de complexie ofte gematigheyt, ſulcke zijn ſoodanigh (te weten, heete, koude, vochtige, drooge) oft van d'eerſte geboorte; oft door gewoonte, ſpijſe, ende diergelijcke. Nu al iſt ſulcks datmen een ghematigheydt die aengeboren is, ofte, ghelijckmen ſeydt, die al in 't gebeente is, en by-na het natuerlijcke weſen aengenomen heeft, niet wel en kan veranderen, ſoo en iſt evenwel niet onmoghelijck; dewijl wy alle daegh ſien, dat de lichamen niet alleen met de jaren, maer oock door Spijſe, en manier van leven, verſcheydelijck komen te veranderen, en daer door, die te voren heet waren, kout, ende die vochtigh, daerna drooch; ende in teghen-deel, de koude heet, ende de drooge vochtich werden. Maer ſulcks en kan niet haeſtigh gheſchieden; dan daer toe wert langhe ende naerſtighe ſorchvuldigheyt allengskens vereyſcht: en om daer toe te geraken, is de ſtilte oock noodigh.

Nu met wat middel en maniere van leven ſoodanige lichamen geregeert, en onderhouden moeten werden, en zijn de Medicijns allegader niet van een ghevoelen. Sommighe willen haer gelijcke, andere contrarie dinghen gegeven hebben. Maer uyt het gene nu by ons geſeydt is, en ſal 't niet ſwaer weſen, dit geſchil neder te leggen. Want indienmen geen gelegentheydt, tijdt, ofte wil en heeft, om een ongematicht Lichaem tot een beteren ſtant te brengen, ſoo moet het door ghelijcke onderhouden werden; te weten, de heete gematigheydt met heete dingen, de koude met koude, ende ſoo voorts in d'andere ghematigheden. Waer in nochtans dient waergenomen, dat niet alleen in 't ghemeen, ofte van weghen

ghen de menichte, maer oock in den ſelfden graet de gelijcke dingen genomen werden; te weten, als het afwijcken van de gematigheyt niet al te veel en verſcheelt. Want ſulcks zijnde, ſalmen gelijcke dingen minder, en in lager graet van gematigheydt beſighen. Anders, indien de Lichamen, die op den hooghſten trap ongematicht zijn, gelijcke dingen gebruycken, ſo ſullenſe lichtelijck in gelijcke ſieckten vervallen; te weten, heete in heete, ende koude in koude. Maer by aldien men pooght om deſelvige in beteren ſtant te brengen, ſoo moeten ſoodanige Lichamen allengskens tot contrarie dingen gewent werden. Derhalven wilmen warme lichamen in deſelve complexie houden, ſoo is warme lucht haer bequaem, evenwel niet heel heete ofte brandende. Want in ſoodanige geſtalteniſſe des luchts, ſoudenſe lichtelijck in koortſen, ofte andere heete ſieckten vervallen. Maer wilmen de hitten tot gematigheyt brengen, daer toe is koele lucht bequaem.

Hier dient evenwel acht ghenomen op de verſcheydenheyt van de complexien of gematicheden. De warme en vochtighe komt met onſe nature beſt over-een: en alſo deſelvige geen ſieckten en veroorſaeckt, en moet gantſch niet verandert werden, dewijl datſe een langh leven veroorſaeckt: maer de complexie, dewelcke veeltijdts oorſaeck van ſieckten is, moet in de kintſheyt en jeught met vochtige dingẽ in minder graet, in den ouderdom met vochtige in gelijcken graet onderhouden werden. Dan Lichamen, die tot drooghte vervallen, moetmen altijdt, ſoo veel alſt moghelijck is, en al den tijdt des levens vervochtigen. Het welck niet ondienſtich ſal zijn, dat wat nader aengeweſen wert.

De gene die heet van complexie zijn, dewijlſe al den loop van haer leven tot den ouderdom toe, meerder en ſcherper hitte hebben, inſonderheydt in de jeught ende middel-jaren; vergaderen oock veel ſcherpe overtollicheydt, ende werden na haer jonge jaren alle daegh droogher. Daerom dient wel ghewacht, dat door het gebruyck van heete en drooge dingen, die ongematigheyt niet toe en neemt. Soodanige ſullen dan ſchouwẽ heete lucht, heete ſcherpe Spijſe, die gekruÿt is, ende alderhande, die galachtige vochticheydt in 't Lichaem doet groeyen: gelijck daer zijn loock, ajuyn, moſtaert, ende diergelijcke. Sy moghen wel tamelijck veel, maer gheen ſterckendranck drincken. Den genen, ſeydt *Galenus* in ſijn uytlegginghe, op de leſte Cort-bondighe Spreuck van *Hippocra.* in 't vierde Boeck, die droogh van buyck ofte inghewant zijn, machmen wel veel dranck gheven, maer die daer vochtigh zijn, weynich. Voor ſoodanighe Lichamen is ſulck Bier bequaemſt; het welckmen ſiet dat de Lichamen vet maeckt, gelijck op vele plaetſen van Tarwe gebrouwen wert, het welck vervochticht, en redelijck verwarmt. De Oeffeninghe moet matelijck, en niet te ſterck weſen, ofte te langh dueren. Hier is oock dienſtigh, het Lichaem dickwils in ſoet water te baden. Deſe moeten voor-al den toorn en gramſchap mijden: haer hooft oock niet breken met diepe gedachten. De lange ſlaep is haer goet: maer het waken quaet. Waerom ſy juyſt niet op den gheſetten tijdt en behoeven te letten: maer ſlapen als ſy beſt ſlapen konnen.

Als u de Slaep niet toe en lacht,
Als ghy die nut en dienſtich acht:
Soo maeckt ten minſten datje ruſt,
Wanneer 't u ſiecke Leden luſt.

Nu als niet alleen de hitte uyt en ſteeckt, maer oock de vochticheydt oft droochte buyten de maet gaen, ſo dient op deſelfde mede acht ghenomen te werden. Die heet en drooch zijn, moeten alle heete ende drooge dingen ſchouwen, ende toeſien, dat de droochte niet door groote hitte ontijdelijck en vermeerdere, ende de koute ras in plaets komende, den ouderdom verhaeſt wert. Derhalven doet een heete ende drooghe geſtaltenis des lucht, en ſulcke Spijſe, als oock ſtercke oeffeninge, aen ſoodanigen complexie veel meer ſchade, als aen de ghene, die ofte alleen heet, oft te ſamen heet en vochtigh zijn. De warme en vochtige gematigheydt, indien beyde die hoedanicheden niet veel boven de maeten gaen, is den Menſche alder-bequaemſt tot een langh leven: ende als deſe hoedanicheden al een weynich uytmuyten, ſoo en ſtrijdt evenwel ſoodanigen gheſtaltenis niet tegen een langh leven, dan is vele vuylicheyt onderworpen, daer uyt lichtelijck verſcheyden ſieckten, en inſonderheydt eenighe verrottinge veroorſaeckt wert, daer op dickwils de doodt haeſtelijck komt te overvallen. Daeromme is noodich, datmen de vochticheydt, indien deſelve matelijck is, neerſtelijk onderhoudt, en niet en laet verdroogen, op dat den ouderdom niet voor ſijnen tijdt en kome: en datmen meerder ſorge draecht, dat de hitte en vochtigheydt niet toe en neme, ende alſoo ſieckten veroorſake, als dat de tegenwoordige warmte ende vochtigheydt door verkoelende, en verdroogende middelen vermindert ſouden werden. Want door den onvermijdelijcken loop der Naturen, komen wy ten laetſten allegader tot de drooge ende koude geſtaltenis des lichaems, en daer door tot de doodt ſelve. So dat deſe noot-dringende vyanden, die ons over 't hooft hangen, en de nature geſtadich dreygen, niet ontijdelijck dienen van ons aengehaelt te werden: maer men moet de warmte ende vochtigheyt, in welcke hoedanicheden ons leven beſtaet, met alle ſorchvuldicheyt ſoecken te bewaren. Dan hier op dient wel ghelet, dat de maet niet en werde te buyten gegaen, waer uyt verrottinge, en andere ſiekten groeyen. Deſe hebben daerom haer te wach-

ten van heete en vochtige lucht, inſonderheydt die niet wel doorwaeyt en wert. Haer Spijſe ſal zijn, dewelcke eenige dun-makende kracht heeft; neerſtich lettende, datſe in de Maegh wel verteert, op datſe anders komende aldaer te bederven, gheen verrottinge ofte ſieckte en verwecke. De Oeffeninge moet ſoodanich zijn, datſe de overtollicheydt en vuylicheydt wel doet ſchieten, maer de vaſte Leden niet en verdroocht. De andere dingen dienen allegader oock matigh te weſen, meer kracht hebbende om deſe complexie te behouden, als om te veranderen. Inſonderheydt moet ſorghe ghedraghen werden, dat de kamer-ganck ende het water haren vryen doorgang hebben. Ende de ghematigheydt mach beter teghen drancken, als eenighe andere. Wanneer dan purgeren, ofte ader-laten, in ſodanigh Lichaem van noode is, dat dient terſtont in de Lenten te geſchieden. Want als de hitte vermeerdert, dan werden deſe lichamen door overvloedt van vochtigheden met alderhande ſieckten gequelt.

Die kout van aert zijn, moeten met warme ſpijſe ghevoedt werden, oeffeninghe ghebruycken, die de warmte alleen kan verwecken, maer niet verteeren; indiender eenighe ſlijmericheydt vergadert, deſelve by tijdts af-ſetten.

Die droogh zijn, ſullen vochtighe ſpijs en dranck gebruycken, dickwils in ſoet water baden, en haer van ſtercke oeffeninge wachten.

De quaetſte gematigheydt is de koude en drooghe, die van begin af den ouderdom gelijckt, ende tot den ſelvigen haeſtelijck loopt: ende by aldienſe niet verbetert en wert, alle den tijdt des levens ſlappe werckinghen veroorſaeckt, ende den menſche ſieckelijck maeckt. Soodanighe moeten dan met alle neerſtigheydt verwarmt en vervochtight werden: warme en vochtige Spijſe gebruycken, en het Lichaem alſoo oeffenen, dat daer door de warmte alleen opgheweckt ende verſterckt wert, maer niet en verdwijnt. Langhe ſlaep is haer dienſtigh: maer het by-ſlapen ſeer ſchadelijck.

Indien de gematigheydt kout en vochtigh is, ſoo ſalmen de kouwicheydt ſoo veel als moghelijck is, verbeteren, ende de vochtigheydt evenwel behouden. Waer toe inſonderheydt helpt matighe oeffeninghe: alſoo deſelve de warmte beweeght, ende gaende maeckt, om van de overtollige vochtigheyt meeſter te werden. Dewijl oock in ſoodanighe gematigheydt des lichaems veel vuylicheydt groeyt, ſoo moetmen ſorghe dragen, om deſelve wel ende tijdelijck quijt te maken. Ende dit is, ſoo vele belanght de maniere des levens, van onghematighde Lichamen.

Maniere des levens, der gener, die van verſcheyde ſieckten gedreygt werden.

Het XXI. Capittel.

W*Anneer u ſtant verſwackt, en dat de laetſte jaren*
Ontrent u kranck geſtel haer krachten openbaren,
Soo datter dit en gunt aen Maegh of Lever ſchort,
Of datter quellich vocht van boven neder-ſtort:
En laet u niet terſtont een dranck of pillen brengen;
En laet geen bitter ſap met vreemde kruyden mengen:
Maer oeffent u gedult, en houdt de Leden ſtil,
En let hoe dattet gaet, en waer het henen wil.
Gebruyckt maer weynich ſpijs, en tracht geruſt te weſen;
Dat kan oock menichmael een ſware quael geneſen.
Weet dat een kranck geſtel niet hardt en dient gedruckt,
En dat een krachtigh touw niet ſtijf en dient geruckt.

DE lichamen, die noch verder van de geſontheyt gheweken zijn, en door de minſte oorſaeck in ſieckten vervallen ſouden, ten zy ſulks door de konſte belet werden, ſullen wy nu mede in dit Capittel haren regel van leven voorſchrijven. Waerom ſodanige lichamen de ſiekten ſo onderworpen zijn, moet inſonderheydt op twee oorſaken geleydt werden, te weten overvloedt, en verdervinge van 't bloedt. Als een van beyde ons met eenige ſieckte ſchijnen te dreygen, ſo dienenſe terſtont wech-genomen te werden, al-eerſe het lichaem van den natuerlijcken ſtant in een ſieckelijcken verwerpen. Maer hier ſtaet wel aen te mercken, dat het niet altijt noodig en is, ſijn toevlucht terſtont tot de medicamenten, oft geneeſ-middelen te nemen: alſo door ruſten en vaſten alleen veel groote ſieckten konnen voor-komen werden, ſo dat dickwils genoech is, in deſe gelegentheyt niet te arbeyden, en luttel te eten. Maer indien 't verval grooter is, als dat het op deſe manier ſoude verbetert konnen werden; dan ſalmen tot de twee voornaemſte geneeſ-middelen van den overvloedt, en bedervinge des bloets komen, te weten, het aderlaten, en purgeren, en alſo de volheyt verminderen, en de quaetheyt verbeteren. Het welck niet alleen, nopende 't geheele lichaem, maer oock aengaende de byſondere deelen te verſtaen is. Dan hoe dit alles dient in 't werck geſtelt, dat gaet een ander deel der Medicijne aen, het welck van de geneſinge handelt: en daer over ſalmen te rade gaen met een geleert en ervaren Medicijn. Alhier hebben wy alleen voor, het lichaem voor ongeſontheydt te bewaren, en niet van deſelvige te geneſen. Derhalven ſal ick daer van hier geen breeder gewag af maken: maer alleen twee dingen vermanen.

Eerſtelijck dat de Lenten, ofte het voor-jaer de bequaemſte tijt is, om de ſieckte voor te komen: en dan is het goet bloet te laten, en te purgeren, gelijck *Hippocrates* leert in ſijn 47 Spreucke van 't 6 Boeck.

Dan

Dan het is bequamer de ſlijmerachtige,ende ſwaermoedighe vochtigheden, die in de winter vergadert zijn, in 't beginſel van de Lenten te ſuyveren : en op het laetſte, de galachtige, die alſdan inſonderheydt beroert werden. Het is oock goet,de ſwaermoedighe vochtigheden,en ſwarte Gal, in den Herfſt te ſuyveren,ende alſo de ſieckten,die daer uyt plegen te groeyen, voor te komen.

Ten anderen dient ook wel t'onthouden,dat het ſo goet niet en is als ſommige voorgeven. *Aloë, Bitter-heyligh*, of Pillen die daer van gemaeckt werden, voor de geſontheydt dickwils in te nemen. *Galenus* ſchrijft in 't 6 Boeck van d'ongemengelde Geneeſ-middelen, dat den *Aloë* de Maegh ſo aengenaem is, als eenich ander geneeſ-middel : en de *Bitter-heylich* wert van vele ſeer gepreſen, om de bedorven vochtigheden, die aen de ſluyſen van de maeg gebacken zijn,te ſuyveren. De Arabiſche Medicijn *Meſue*,houdt den *Aloë* voor een van de beſte, ende aldergeſontſte geneeſ-middelen. Want alſo andere purgerende dingen de maegh plegen te verſwacken, en de leden te beſchadigen: ſo meent hy dat den *Aloë* daer van bevrijt is,als dewelke niet alleen niet en ſoude beſchadigen, maer daer-en-tegen oock verſtercken. Ia hy is van gevoelen, dat de gene,die hem geſtadich gebruyckt, geen ſieckte overkomen ſal,dewelcke niet geneesbaer en is. Maer dit wert wel te recht wederleydt van *Cardanus* 1. *de Sanit*.45. alwaer hy ſchrijft, dat *Galeuus* ſeer qualijck geleert heeft, dat den *Aloë* des maegs vrient is: en dat hy door die dwalinge ontallijcke menſchen, die door ſulck behulp tot een hoogen ouderdom meenden te geraken, vroeg om den hals gebracht heeft : Want dewijl de ſoete dingen de maeg aengenaem zijn : en den *Aloë* ſeer bitter is, dien volgende oock onaengenaem en ſchadelijck. De *Bitter-heyligh* mede, al iſſe verbetert, ende ſomtijts niet onnut: ſo keurt hy evenwel deſelvige oock hinderlijck aen de maeg en 't leven. En daerom meent hy dat *Meſue*, als aen *Galenus* te veel geloofs gegeven hebbende,niet alleen geenen hoogen top geſchoten heeft,maer in de fleur van ſijn jonckheydt met den *Aloë* geſtorven is. Dat de Lever daer van beſchadicht wert, gaet wel ſo vaſt,en ſulcks getuyght *Scaliger*,veertigh jaren langh ondervonden te hebben, 160. *exerc*.3. ende dat hy vele verloſt heeft, die door het gebruyck van *Aloë* in groot gevaer vervallen waren. Dan dit wil ick alleen aennemen van ſchrale en maghere Luyden, in dewelcke den *Aloë*, gelijck oock alle purgatien, als mede andere heete en drooge geneeſ-middelen,gantſch onnut en ſchadelijck zijn. Soo ſchrijft *Galenus* 8. *ſec. loc.* dat den *Aloë* alder-hinderlijckſt is, alſulcke menſchen die ſonder eenige quade humeuren van een heete ende drooghe gematigheydt gequelt werden. En dat de naeſte ſchade komt over de gene,die kout en droog zijn, en in 't gemeen alle die alleen uyt quade hoedanicheydt in eenich deel beſchadicht is. Want daer geen overvloedt van vochticheydt en is, daer wert door het ghebruyck van *Aloë*, het lichaem uyt-gedroocht. Maer de ghene die veel met catarrhen en ſinkingen gequelt zijn,een ſlijmerige maeg hebben, en vochtich van complexie zijn,konnen den *Aloë*,inſonderheydt als hy wel bereydt is, ofte daer hy inkomt, als *Bitter-heyligh*, en *Pillen Ruffi*, ſonder hinder ghebruycken. Dan die aen 't ſpeen vaſt zijn, kan hy door 't openen van die aderen, niet altijdt dienſtich weſen. Siet van die kracht breeder by *Matthiolus* op het 3 Boeck van *Diſcorides cap*.22. *Valeſius* 9. *Contr*.3. en *Dodonæus* in 't 11 Boeck van ſijnen Kruyt-boeck op 't weede Capittel.

Hoe de ghene leven moeten, die even uyt een ſieckte op-ſtaen.

Het XXII. Capittel.

HOort noch een korte les u nut te zijn geweten:
Waert ghy noch onlangs ſieck, ſo wilt met oordeel eten:
Maeckt datj' het ſwacke ſterckt, en ſachtjens henen drijft,
Dat u noch van de quael in Maegh of Lever blijft.
Zijt ghy langh ſieck geweeſt, en metter tijdt geneſen,
Soo moet oock deſgelijcks u voedtſel langſaem weſen
Maer was u ſieckte kort, en waerje ras geſont,
Soo geeft in volle maet het voedtſel aen den mont.
Ghy hebt nu weynich bloedts, en dat moet weder groeyen,
Dus wilt u niet te ras met ſware dingen moeyen :
Gebruyckt meeſt ſachte koſt, en ſap van gulle jeucht,
Op datje buyten ſorch u ſaken redden meucht.
'T is dienſtigh even-ſelfs voor alle jonge vrouwen,
Haer jonſte tot den Man met kracht te wederhouwen,
Wanneer ſijn brooſe jeucht, na ſieck te zijn geweeſt,
Vernieude krachten voelt, en wederom geneeſt,
Hier iſſet tegen recht u vriendt ſijn recht te geven,
Want wie hem dan gelieft die taſt hem aen het leven:
Hier is de ſoetheydt wreedt, de wrange ſtuerheydt ſoet,
Hier is het geven quaet, hier is ontſeggen goet.
Noyt dienter eenich vuur van vuur te zijn genomen,
Wanneer de gulde vlam eerſt uyt begint te komen:
Geen boom van nieuws geplant en dient te zijn beſnoeyt,
Tot dat het jeuchdigh hout in volle tacken groeyt.

DE gene die van eenige ſieckte ontſlagen zijnde, weder op de been komẽ,en dienen niet te dencken,dat het genoeg is,datſe,geduerende de ſieckte, haer van alles wel gewacht,en nergens in vergrepen hebben,en nu ſo naeu niet en behoeven te ſien,maer vryelijk haren luſt mogen volgen. Sulks heb ik dikwils geſien eenige ſeer qualijk bekomen te zijn. Men ſiet hoe haeſt dat een kaers die even uyt is,wederom aengeblaſen wert. Even-eens gaet het met de ſiekten. Derhalven die uyt een ſieckte even op-ſtaen, moeten met goede manier van leven,wel ſorge dragen voor twee dingẽ,datſe niet weder in en ſtorten,

en datſe haer vorige krachten wederom mogen bekomen. Voor-eerſt, gelijk (als *Hippocrates* wel ſeydt in ſijn 12 Spreucke van ſijn 2 Boeck) 't gene, na het ſcheyden van de ſieckte noch overſchiet, wederom doet inſtorten: ſo iſt noodich alſſer wat van de ſtoffe der ſiekte overblijft, al ſchijntmen al wel te zijn, datmen het ſelvige allengskens en met ſoetigheyt wegneme, en de voornaemſte deelen ondertuſſchen verſtercke. Maer wanneer datter gheen quade materie meer overigh is, dan ſalmen 't lichaem alleen ſijnen deegh doen. Want in een lichaem, 't welck wederom bekomt, is wel goet bloedt, maer weynigh, en in de vaſte deelen is meerder droochte. Derhalven is alſdan van nooden vochtige Spijſe, die licht te verteeren is, en goet voedtſel geeft: gelijck daer zijn doren van eyeren, panade, kuykens, capoenen, ende diergelijcke. De ſlaep helpt het teren, en derhalven mach hy in deſe gelegentheydt wel wat langer zijn, oft oock dat aen den nacht ontbroken heeft, by dage ingehaelt werden. Men ſal de maegh voor den eten ſtrijcken met verſterckende olyen; niet te veel ſpijſe ſevens ghebruycken, maer deſelve liever verdeelen, en is beter driemael daegs weynich, als eens veel te eten. *Hippocrates* heeft ons wel geleert in de ſeven-kort-bondighe Spreuck van 't weede Boeck, dat de Lichamen die van langer-handt uyt-geteert zijn, mede van langer-handt moeten herſtelt werden: maer de gene die ras vervallen, mede haeſtelijck. En alſoo de gene, die uyt een ſieckte opſtaen, ſeer ſlap en ſwack zijn, ſo moet inſonderheydt gelet werden, om de ſlappigheyt met verſterckende dingen wech te nemen. En al iſt, dat, 't gene voor het hert aengenaem valt, ende de natuerlijcke warmte vermeerdert, ſoodanige lichamen nut en dienſtigh is: ſoo en moeten ſy evenwel alles ſonder onderſcheydt niet gebruycken, maer ſien op de oorſaeck van hare ſwackheydt, en beſigen 't gene het overſchot van hare ſieckte wederſtaen kan, en haer ſeer wachten, van 't ghene d'ongematigheydt, van dewelcke haer ſieckte gheſproten is, eenichſins ſoude wederom doen komen.

Maer dewijl de gene, die uyt een ſieckte opſtaen, niet terſtont en ſevens haer krachten weder en krijgen, en de ſwackigheyt uyt de ſieckte veroorſaeckt, allengskens door goede maniere des levens verwonnen wert, alleen de deelen der telinghe terſtont kracht krijghen, en groote courage vertoonen, ſoo moeten evenwel deſelve oock teghen danck in den toom gehouden werden, ten zy datmen niet alleen met de geſontheydt, maer oock met het leven ſelve wil ſpelen. Als die deelen verrijſen, en vol levens zijn, daer al d'andere noch ſwack en ſlap blijven, is een ſeker en ontwijffelijck teycken van geſontheydt, en dat het leven behouden is. Het welck daer uyt geſchiet, om dat de verſtoppinghe van d'aderen geopent zijnde, Lever, Nieren, en d'ander deelen, die het voedtſel door het lichaem verdeelen, alder-eerſt de Spijſe nutten, en voor d'andere verſterckt werden: waer door ſy krachten bekomen, ende met natuerlijcke, en levende geeſten overvloedichlijck vervullen, van welckers beweginge, ende voort-drijvende beroeringe de geſeyde deelen op-blaſen, en tot een ketelende begeerlijckheydt verweckt werden, daer de verſte Leden, gelijck armen, beenen, ſchouders, dye, hals, later het voedtſel en 't levende ſap ontfangen: behalven oock dat de nature de natuerlijke deelen vry naeuwer ghevoelen heeft gegeven, gelijck hier voren verhaelt is, waer door deſelvige het wel ofte qualijck varen van 't geheele lichaem veel eerder ghewaer werden. Alſdan de geſeyde deelen door geſont en ſuyver bloet van de Lever beginnen te verquicken, ſo brengen ſy het eerſte teycken aen, dat het lichaem nu geſont en wel geſtelt is. Het ſelve en is de goede vrouwen oock niet onbekent, als ſy de kinderen voor heel gheſont oordeelen, wanneerſe wel opgeſchort zijn. Al iſt dan dat den genen die even uyt een ſieckte bekomen, al de krachten door de ſieckte ghebroken, 't lichaem vervallen en ongedaen, en alle de Leden heel verſwackt zijn: ſo brengt evenwel dat lit de eerſte tijdinge van geſontheyt. Maer ingevalle dien eerſte luſt ingevolgt wert, ſo krijghtmen terſtont tijts genoech van berou. Ick weet verſcheyde exempelen van Heeren van qualiteyt, die aldus om hals gekomen zijn: ſommige, die naulijcks een uur daerna geleeft hebben: andere, die jaer en dagh gingen quellen. De reden is, om dat het beſte en ſuyverſte deel van 't voedtſel, ende de dauachtighe vochticheydt; waer door de ſchrale, verdroogde, en door de ſieckte, uytgemergelde leden, beſprengt en vervochticht werden, het lichaem ontrocken, en gelijk den room van de melk afgeſchept wert: waer door geſchiet, dat de krachten, die nu begonnen wat aen te nemen, vervallen ende te niet gaen. Maer 't is een geheel ander ſaek met de vrouwen, die van het by-ſlapen ſo niet en vermoeyen, als de mans, ja daer door bekomen en ſtercker werden, ſo dat ſommige, die hier toe wat genegen zijn (gelijck de meer-gemelte Doctor *Lemnius*, Medicijn van Zierickzee, ſchrijft) haer ſomtijts ſieck houden, om datſe wat deegs ſouden gedaen werden. Waer van ſy veeltijts dit ſpreeck-woort in den mont hebben: *Men moet de ſiecke vroukens altijdt wat bieden.* Daer mede verſtaende, ſeyt *Lemnius*, datſe juyſt niet altijt met hoender-nat, candeel, ofte eenige delicate ſpijſe moeten gekoeſtert zijn, maer datter dickwils wat anders hapert, daer de nature na treckt. Dan, gelijck een eerlijck man, veel doet om ſijn lieve vrou te believen, ſo moet hy evenwel van dit werck heylich avont nemen, als hy ſelve ſieck geweeſt is, ende ſijn vorighe krachten noch niet bekomen en heeft: anders doende, breeckt hy 't fondament van ſijn geſontheydt, en ſpilt al ſpelende ſijn leven.

Hoe verre de verhaelde middelen der Geſontheydt by een yegelijck moeten waer-genomen worden.

Het XXIII. Capittel.

Het aengevangen Werck, uyt enckel gunſt beſchreven,
Dat aen het Vaderlandt uyt liefde wert gegeven.
'T en goede van het volck, dat krijght hier ſijn beſluyt,
En komt van nieus geçiert gelijck een jonge bruyt.
Het brenght u ſchatten met en alderley juweelen,
En wil, alwaer het koomt, de vrienden mede-deelen;
Ghy, Leſer wie je zijt, ontfanght het edel pant,
En bietet over-al u trouwe rechter-hant.
Al zijn de regels veel, en wilt u niet ontſetten,
'T en zijn niet al-te-mael gelijck als ſtrenge wetten,
Al wie een kunſt beſchrijft die geeft de volle maet;
Maer oordeel met beſcheydt dat brenghtſe tot de daet.

ALs ick meende hier op te houden, ende tot het eynde gekomen te weſen, ſoo kreegh ofte nam ick ſtoffe, om dit Capittel noch tot beſluyt te ſtellen, door het ſchrijven van den vermaerden Heere *Caſper Barlæus*, die ſijn on-uytſprekelijcke gheleertheydt gewoon is te vermengen, en gelijck als te lar-deren, met een ſeer aerdighe geeſticheydt. Op dit fatſoen ſchrijft hy my onlangs, als hy dit werck geſien hadde, indien alle de werelt preçijs na een regel moſt leven, dat het ghedaen ſoude weſen met het menſchelijcke gheſlacht, het welck al te geerne tot yet ongewoons verandert: Dat hy veel houdt van een goede manier van leven: maer ſoodanighen, tuſſchen dewelcke ſomtijdts wat onghelijckheydt valt: dat ſo harde en ſtetcke wet in eten, drincken, oeffenen, ruſten, &c. een rechte tyrannije is, en een pijn-banck van een goet verſtant. Laetſe eten en drincken, ſeydt hy, op de maet, die 't niet en luſt te lacchen: laetſe op een geſetten tijdt ruſten, dien het arbeydt is, haer te verroeren: laetſe letten op de veranderingh van de Lucht, ende de trappen van de warmte, die Leeuwerken begeeren te weſen: laetſe op haer tijdt ſlapen, die 's nachts noyt te ſchrijven en hebben. Ten laetſten beſluyt hy, dat, gelijck een goet Orateur, de konſte van wel-ſprekentheyt bedeckt, alſoo oock de maniere om ghesont te leven, beſt overleydt wert by de ghene, die de wetten der Mediçijns ſo heel naeuw niet en onderhouden. Deſe woorden van ſoo treffelijcke perſonagie, en hebbe ick niet wel konnen over het hooft ſien, ſonder deſelvige wat nauwer te overwegen. Men hoort vele Luyden in den mont hebben, dat die meeſt op haer ghesontheydt leven, dickwils eerſt ſterven, en datmen meer oude dronckaerts vint, als oude Doctoren. Wat het laetſte belangt, dient voor antwoort, datter mede vry meer dronckaerts gevonden werden, als Doctoren. Behalven dat oock de Doctoren niet altijdt en leven na de ghesontheydt: ja in 't gene ſy een ander belaſten, haerſelven dickwils te buyten gaen. Een ſoodanigh Doctor, als hem ſulcks van een ander toe-geſchoten werde, en gaf niet onghérijmt tot antwoordt. Dat hy een ander rade, 't ghene de konſte der Medicijne behaeghde, maer dat hy ſelve dede, 't gene den Medicijn behaeghde. Het is oock onwaerachtigh, dat, die op haer ghesontheydt leven, raſſer ſterven. Want indien de gene, die ſwack van naturen, ofte eenich quael onderworpen zijn, (hoedanige gemeenlijck wat meer op haer ghesontheydt letten) onordentlijck quamen te leven; men ſoude wel haeſt ſien, hoe weynich haer leven ſoude dueren, daermen nu in teghen-deel bevint, dat ſoodanighe met een goede manier van leven, oock buyten hoop van alle menſchen, by-na teghen de nature het ſelve verlengen, ende andere, die wat beter geſtelt zijn, tot den hooghſten ouderdom geraken. De beroemde Medicijn en Hiſtoryſchrijver *Paulus Iovius*, verhaelt in 't leven van onſen Paus *Hadrianus* VI. van Utrecht, dat hy ſo naeu de ure van ſijn maeltijdt waernam, dat, al was hy doende met de alder-gewichtighſte ſaken, deſelvige terſtont liet ſtaen, ſo dra den Hoof-meeſter hem aenſeyde, dat de Tafel bereydt was. Hy leefde over de vier-en-ſeſtigh jaer (ghelijck *Panvinio* in ſijn leven gheтuyght) noch kloeck en gaeu, ſeydt *Iovius*. Ende ſoude lichtelijck veel langer geleeft hebben, by aldien het hem niet verkort en ware gheweeſt. De Hiſtory-ſchrijvers en maken daer gheen ghewach van, dan my is te Romen ſelve de plaetſe ghetoont, daer hem de vijgh, na dewelcke hy gheen andere meer en at, gegeven ſoude zijn. Maer by *Iovius* wert de oorſaeck van ſijn ſieckte qualijck geleydt op het bier drincken. Hoe aenghenaem ſijn doodt de Romeynen was, bleeck wel, alſſe by nacht het huys van ſijnen Doctor, *Antracino*, met groene Meyen beſtaken, en daer by ſtelden deſen tijtel, *Liberatori patriæ S.P.Q.R.* dat is, Den Raet en 't volck van Romen heeft dit geſtelt ter eeren van den Verloſſer des Vaderlandts. Wy ſullen wat nader komen met een ander exempel. Een deftigh Venetiaens Edelman, *Lodowijck Cornaro*, als hy noch jongh zijnde, ſeer ſieckelijck gingh, werden by de Doctoren geoordeelt, haeſt te moeten ſterven, by aldien hy gheen nauwe en ſcherpe maniere van leven en hiel. Welcke vermaninghe hy wel ter herten nemende, paſten op alles, 't welck ſijn ghesontheydt aengingh, ſo naeuw, dat hy ſelfs alle ſijn Spijſe ende dranck 's middaeghs ende 's avonts dede wegen, en die maet in 't minſte nimmermeer te buyten en gingh. En hy, die anders geſchapen was, jong te ſterven, quam met de voorſeyde maniere van leven tot den hooghſten ouderdom.

dom. Doen hy dit ſelve in Italiaens beſchreef (het welcke in't Latijn over-gheſet is van den Hoogh-geleerden *Leſſius*, en by ſijn *Hygiaſticon*, te Antwerpen ghedruckt) was hy al in de tachtigh jaer, ende heeft noch vele jaren daerna geleeft. En dat meer is, altijdt wel-geſtelt van gemoedt en lichaem, vrolijck en geſont. Het gebeurde, dat hy eens by ongheval met ſijn Karoſſe om-viel, en hem ſeer quetſte: waer over de Doctoren, hem wilden na ghewoonte purgeren en laten. Dan hy de gelegentheyt van ſijn eygen lichaem beter kennende, ſeyde haer, Heelt maer de wonden toe, ſonder eens te vreeſen, datter eenighe quade humeuren mochten na toe ſincken, alſo ick die niet en hebbe. Het welck oock alſoo geſchiede. Diergelijcke exempelen ſoude ick meer konnen verhalen, dan ſal die, als haeſtende na het eynde, tegenwoordigh overſlaen. Nu komt het hier op aen, ofte het wel geraden is, dat een yegelijck ſoo nauw op alles ſoude letten, en ſijn ſelven by-na tot een ſlave van ſijn lichaem maken. Om dit wel te verſtaen, ſoo moeten wy weten, datter tweederhande ſoorten van menſchen zijn, welckers geſontheydt in achtinghe wert genomen. Sommige zijn fris, ſterck, en heel volkomentlijck geſont, andere ſwack, teer, en ſieckelijck. De laetſte, indienſe haer uyt een teere en weecke geſontheydt niet in ſieckten willen werpen, moeten noodtſakelijck na Doctoors raet leven; vlieden, 't ghene met haer ſieckelijcke genegentheydt over-een komt, en gebruycken 't ghene, daer tegen ſtrijt: volheydt van humeuren, ofte quaet bloedt, als het eenige ſieckten ſchijnt te dreygen, by tijdts wech-nemen. En die een ſekere en vaſte maniere van leven aengenomen hebben, moeten die niet te buyten gaen, maer haer aen deſelve vaſt houden, anders komenſe in ongelegentheydt te vervallen. Soo ſchrijft de vermelde *Cornaro*, dat hem ſeer qualijck bequam, als hy door aen-raden van ſommighe, die meenden dat hy te weynich at, ſijn gewoonlijcke mate wat vermeerderde. Het is aenmerckens weerdigh, 'tgene *Celſus* verhaelt in ſijn 3 Boeck op 't 21 Capittel, van een treffelijck Medicijn, die by den Koning *Antigonus*, een die de water-ſucht began te krijgen, beſoeckende (die hy kende voor gulſich en onghebonden, daer die ſieckte vereyſcht lijdtſaemheyt, honger, dorſt, en veel andere moeyelijckheydt) hem voor ongeneeſlijck oordeelde. En alſſer een ander Medicijn was, die hem beloofde te geneſen, ſoo ſeyde hy, dat die ſach op de ſieckte, maer hy op den ſiecken. Daerom bevintmen oock, dat ſommige, die ſchijnen op haer geſontheydt te leven, tot haer voornemen, daer ſy anders wel toe ſoude komen, niet en geraken, dewijlſe ofte niet en volherden, ofte haer ergens in miſgrijpen. Om nu oock te ſpreken van de gene, die dapper ſterck en volkomen gheſont zijn, die en behoeven haer ſoo naeu niet te verbinden: maer ghewennen haer lichaem vry tot alles; d'een tijdt vaſten, d'ander vrolijck zijn; ſomtijdts ruſten, maer meeſtendeel doende zijn; alderhande Spijſe ghebruycken, die het volck eet, alſſe niet heel ongeſont en is, evenwel ſulcks niet te veel, alſo quade koſt in geen lichaem goet voedtſel kan brengen; liever tweemael daeghs als eens te eten. En inſonderheyt wel wachten, gelijck *Celſus* mede vermaent, datmen de middelen, die tot de Sieckten van noode zijn, in tijden van geſontheydt niet en verbeſicht. Maer gelijcker ſeer weynich gevonden werden, die met ſoo een volmaeckte geſontheydt, en ſtercke kracht verſien zijn, ende de gene, dieſe al hebben, wel verlieſen ofte verminderen, ſoo dient een yegelijck wel gewaerſchout, indien hy juyſt alles ſoo precijs niet en kan onderhouden, dat hy immers ſoo na komt, als hem mogelijck is. De Heer Borgemeeſter *Cicero*, daer hy beſchrijft een volmaeckt Orateur (om te blijven by de gelijckenis van den Hoogh-geleerden Heer *Barlæus*) ſeydt, dat hy den ſelvigen ſtelt, niet na datſe gemeenlijck zijn, maer gelijck hy van ſijn leven overleydt heeft, datſe behooren te weſen: en als yemant juyſt niet en kan komen tot die hoochſte volmaecktheydt, dat hy evenwel groote eere inleydt, die van de naeſte is. Het ſelve ſegge ick oock in deſe materie, te weten, dat ick geſchreven hebbe, 't gene my dochte dienſtich ende noodtwendigh tot bewaringe der Geſontheydt, en dat onder de gene, die alles niet wel en konnen na-komen, de ſorchvuldichſte zijn, die het meeſte en voornaemſte waernemen. Na welcke leſſe hem een yder mach ſchicken, altijdt voor oogen hebbende de waerheyt van 'tgemeen ſeggen, dat de GESONTHEYT eenen verborgen SCHAT is.

EYNDE.

JOH. VAN BEVERVVIICK

SCHAT

DER

ONGESONTHEYDT,

Ofte

GENEES-KONSTE

Van de

SIECKTEN.

Verçiert met Hiſtorien, ende Kopere Platen;
als oock met Verſſen van

Heer JACOB CATS, Ridder, Raedt-
Penſionaris van Hollandt.

Aen den L E S E R.

ALſo, gelijck eertijdts een Wijſe by *Plato* wel geſeydt heeft, de gene, die yet ſchrijft, ende die van ſijn Schriften oordeelt, beyde den Menſchelijcken aerdt deelachtigh zijn, en dat den ſelfden door verſcheyde, ende vreemde ſinnen ghedreven werdt: ſoo en is't niet vreemt, datmen ſiet yemants werck verſcheydelijck by verſcheydene opnemen. Waerom de Poët wel ſchrijft, dat de Boecken ontfangen werden, na het verſtant van de Leſer. Seer boertigh ſeyde een ander Griecx wijſgerige *Bion*, dat de gene, die aen een yder wel ſmaken wilde, van nooden hadde, om in Baſtert-wijn, ofte in ſoete Paſtey te veranderen. Maer dat en ſoude evenwel noch niet ghenoegh zijn, dewijl men bevint, dat ſelfs Honich ende Suycker in een vervuylde Maegh in Gal veranderen. Alſo ick oock wel konde dencken, dat het Schrijven van de Sieckten in onſe Tale, ſommighe niet wel en ſoude aenſtaen, als of de Konſte daer door te ghemeen ghemaeckt, ende als ontheylight werde, gelijck *Hippocrates* oock verbiedt deſelvige niet voort te leeren, als de gene, die in den Eedt zijn: ſo en hebbe ick niet konnen nalaten, U L. gunſtige Leſer, met weynighe woorden mijn oogen-merck, ende voornemen van dit Werck voor te dragen, ſonder evenwel noodigh te achten, daer over groote ontſchult te doen. De oude *Cato*, gelijck *Plutarchus* in ſijn leven verhaelt, belachte eertijdts ſekeren *Paſtumius Albinus*, die ſich ſelven ontſchuldighden, ende verlof verſocht, om dat hy, zijnde een Romeyn, ſeker Hiſtorie in de Grieckſche Sprake gheſchreven hadde; ſegghende, datmen hem ſulcks wel mochte toeſtaen, indien hy door den grooten Raedt daer toe ware aengheport geweeſt. Alſo ick oock deſen laſt, wel lichtelijck door niemants laſt, aengenomen hebbe: ſo zal ghenoegh zijn, alleen te ſegghen, dat deſe beſchrijvinge van de Genees-konſte niet en ſtrijdt tegens den Eedt van onſen oudtſten, ende grootſten Genees-meeſter. Want al is't dat het t'ſijnen tijde de manier was, deſe Konſte niet onder den Man te brenghen, maer als een koſtelijcke, ende vordelijcke erfteniſſe ſijn eygen kinderen na te laten, gelijck de Chaldeers, als *Diodorus Siculus* in ſijn tweede Boeck getuyght, eertijdts oock deden ten inſichte van hare wetenſchap, om toekomende dingen uyt de ſterren te voorſeggen: ſo heeft evenwel *Hippocrates* ſelve de Leer-ſtucken, ende Ondervindinghen van ſijn Konſte, in de Grieckſche, dat is, ſijn moederlijcke Tale beſchreven, ende na hem *Aretæus, Galenus, Ruffus Epheſius, Oribaſius, Paul. Ægineta, Aëtius, Alex. Trallianus, Actuarius, Nic. Myrepſus.* Ende in de Latijnſche op deſelfde wijze, *Corn. Celſus, Plinius, Scrib. Largus, Marcellus Empiricus, Cælius Aurelianus*; als oock de Arabiers, *Avicenna, Meſve, Rhazes, Avenzoar, Haly, Haliabbas, Iſaac, Serapion, Averroës.* Welck voorſchrift van d'Oude, oock by de nieuwe Schrijvers onder alle volckeren nagevolght is: waer door wy mede in onze Tale verſcheyde Boecken hebben van alderhande Sieckten, en Gebreken, ſo opgepropt met veel verſcheyde, doch niet wel onderſcheyde, Genees-middelen, dat den Lezer daer gantſch in verwerret. Het welck ick ſchouwende, hebbe (om niet meermael, gelijck anders op veel plaetzen, na de Sieckten die uyt gelijcke oorzaek ſpruyten, zoude noodigh zijn gheweeſt, dezelfde Genees-middelen overhoop te halen) die na haer krachten, en byzondere eygenſchap, die ſy hebben met de Deelen onzes Lichaems, verdeelt, ende byzonderlijck beſchreven in 't Eerſte Deel; en in het Tweede, hoe zy tot de Sieckten te pas komen, op het Eerſte aenghewezen. Welcken wegh, gelijck hy den kortſten, en bequaemſten is, oock, na mijn oordeel, voor den beſten, hoewel van niemant noch betreden, behoort ghekeurt, en opgenomen te werden. Mijn meeninghe en is evenwel niet, om de gene, die buyten de Konſte zijn, groote Konſtenaers te maken; als zulks door zo geringh werck niet doenlijck zijnde. Laetmen yemant al het Timmer-gereetſchap voor-leggen, hy en zal daerom niet terſtont een Timmerman wezen, hoewel hy daer-beneffens veel Huyzen heeft ſien bouwen; even alzo gaet het met andere Ambachten, ende Konſten. De wijſgerige *Plato* ſchrijft zeer wel, in ſijn Boeck, genaemt *Phædrus*, datmen die man wel voor dwaes magh houden, dewelcke wat uyt een Genees-boeck gehoort, ofte eenige Geneſinge geſien hebbende, en evenwel niet van de Konſte verſtaende, meent al vry een Genees-meeſter geworden te wezen. Soodanige

zijn

zijn zommighe Barbiers, Apotekers, ende meeſtendeel eenighe neus-wijze Vrouwen, die dickwils al meerder derven aen-nemen, als een ervaren Genees-meeſter zelve, tot groote ſchade van de Siecken; zoo dat de Koninghlijcke Genees-meeſter *Laur. Joubert* (wiens woorden wy hier achter zullen ſtellen) zeer wel beſluyt, dat de ghene, die wat van de Genees-konſte weten, dickwils ondienſtiger by de Siecken zijn, als die gantſch niet gheſien, ende anders geen leſſe geleert en hebben, dan van gehoorzaemheydt, te weten, om wel na te komen al 't ghene van den Genees-meeſter belaſt is. Maer wat my belanght; ick hebbe hier in mijn Vaderlijcke Stadt bevonden, dat de verſtandighſte Joffrouwen het minſte daer van niet en wilden over haer nemen. Onder andere eene wel van de voornaemſte, die, als zijnde dochter, ende ſuſter van Prinçen-Genees-meeſters, ende met ſoodanighe oock te Venetien ende te Padua dickwils geſproken hebbende, ende daer toe zelfs een kloeck, ende leerſaem verſtant brengende, al ſeer diep in de kenniſſe van de Genees-konſte gekomen was, my, als gevraeght zijnde na yet, dat ick ſeyde hare Ed. ſelve uyt haer eygen wetenſchap wel, ſonder bekommering, hadde mogen in 't werck ſtellen, voor antwoordt gaf: Dewijl ick van de Konſte wat verſta, zo weet ick oock wat ghevaer het loopt ſonder volkomen kenniſſe eenige Genees-middelen in te geven. Diergelijcke wedervaert my oock dagelijcks onder de verſtandighſte Heel-meeſters, ende Apotekers. So dat ick niet ſien en kan, ofte ſoodanighe mogen wel van de Sieckten, en hare Genees-middelen leſen, ende ſomtijdts daer van yet de Genees-meeſters voor-ſlaen: ende voor andere, die doch wijs willen weſen, is oock beter, dat ſy wat goets volghen, ende dat met eenige wetenſchap doen, als datſe na de Sieckten ſlaende, gelijckerwijs een blinde na het ey, de Genees-middelen ſonder oordeel, ende onderſcheydt gebruycken. Altijdt en is voor niemant, ondienſtigh te weten, wat Spijſe, ende Dranck gebeſight, ende wat vorder Manier van Leven in elcke Siekte behoort aengheſtelt te werden; waer op alhier inſonderheyt gelet is. Hier zijn tuſſchen beyde gevoeght eenige geſchiedeniſſen uyt oude, ende nieuwe Hiſtorien, zoo om U E. tuſſchen beyden wat te doen verſcheppen, als inſonderheydt om de ſtoffe meerder licht te gheven. Ick en hebbe in dit kleyn Werck alle de Siekten (hoewel tot alle, de Genees-middelen aengheweſen zijn) niet konnen beſchrijven; maer zal dezelve vervolgen in een byzonder ſtuck, zommige oock wijtloopiger, gelijck ick van 't Graveel gedaen hebbe, in 't byzonder verhandelen. Ende voor-eerſt de *Blaeuw-ſchuyt*, in dewelke ick, gelijk mijn meeninge ende voorſtel is, ſal beginnen te beweren, ende te bewijſen, dat elk Landt van den goedertieren Godt genoegh verſien is met al 't gene, dat d'Inwoonders tot het leven dient, ende waer in ſy konnen rapen een Schat voor haer Geſontheydt, ende teghens haer Ongeſontheydt; ſonder eens van doen te hebben de verſochte, verdrooghde, ende verouderde Droogen van ver-gelegene Landen, die alleen by d'Oude beſchreven zijn. Dan wy ſullen noch voor laten gaen de *Schat der Geſontheydt*, voor de laetſte reys overſien, ende op ontallijke plaetſen vermeerdert: den welken by U E. meermalen voor ſoeten Moſt gunſtelijk aengenomen zijnde, nu wel lichtelijk voor klaren Deel-wijn ſal mogen verſtrecken. Vaert wel. In Dordrecht, den XXV. May, M. D. C. XLII.

JOH. VAN BEVERWIICK.

BLADT-WYSER.

ACacia 62
Achter-breyn 75
Acorus 45.65
Adem halen 99
Adems-ſtanck 177
Ader-laten, *ſiet* Laten,
Ael 154
Ael-beſyen 24. 67
Aert-beſyen 67
Agaricus 34
Agnus caſtus 65
Agrimonye 25.64
Ajuyn 53
Alant-wortel 53.80
Al-vleyſch 181
Aloë 32
Alſſen 33.62
Amandelen 51.67.60
Amber-grijs 49.63
Amber-ſteen 49.60.62.75
Ammoniacum 80
Ariſtolachia 54.65
Aſperges-wortel 64.67
Averrone 53
zaet 79
Azijn 24
Bacharis 72
Babelater 79
Baſilicum 72
Bdellium 80
Beete 39
Benzoin 48.75
Bergans 27
Bernagye 56
Bereydende Zaet-vaten 185
Beroertheydt 158
oorſaken 158
ken-teyckenen 159
voor-teyckenen 159
geneſinge 159
maniere van leven 160
Beten quaetaerdigh 135
Betony 29.39.45.62
Beverſwijn 40.73
Bezoar 56
Bier 108
Bieſe wel-ruyckende 64
Bilſen-kruydt 142
By-ſtaende blaesken 185
Byvoet 68. 73
Blixem 150
Bloem van Swavel 54
Bloet-gang ſtoppende 62
Bloetſpouwen geneſen 51.59.62
Boelkens-kruyt 64
Bogaert-kerſſen 24
Bolus 60
Boom-varen 27.53
Boom-wolle-zaet 51
Boonen-bloeſſem 102
Boorts Genees-middelen 61
Borſts-beſchrijvinge 163
gelegentheydt 164
genees-middelen 164
Braken verweckende 36
ſtelpende 61
Braem-beſyen 67
Brandewijn 108. 155.
Brem 35. 69
Broe-netelen 65
Bugloſſe 27.56
Buycks-beſchrijvinge 176
Buyck-loop ſtelpende 187
Calaminthe 24. 53. 73
Calfs-voet 53
Calmus 64.69.75
Campernoelyen 154
Camillen 67.71
Caneel 59.63
Canfer 43. 60
Cappers 27
Cappels-wortels 65
Caranna 48.80
Cardobenedictus 57
Claveren 72
Carvy-zaet 152
Caſſia 31
Chamedrys 29.60.65
China 47
Cicers 67
Cichorey 24.63
Ciſtus 62
Citroen-zaet 56
ſap 24.183
ſchellen 59
Cardamomum 69
Cliſſen 69
Clyſteers-vindinge,
dienſt, en verſcheyden werckinghe 37
Colijcx genees-middelen 67
Coloquint-appel 35
Concommer-zaet 25
Wilde Concommers 36
Coſilye de greyn 27.57.72
Corael 59. 74.241
Coriander 62
Coſtus 74
Cottoen-zaet 51
Creeſten-oogen 70
Crieken over zee 67
Cruys-diſtel 67
Cubebe 152
Cuyſch-boom 65
Cypres-wortel 73
Darmens ghelegentheydt 178
lengte 178
werckinge 179
weſen 179
verdeelinge 179
Darm-ſcheyl 180
Deuſeligheydt 144
oorſ. teyckenin. geneſ. 144
Dictamnum 57.72
Donder 157
Donderbaert 42. 71. 79
Doof-kolen 143
Doove Netelen 69
Doovigheyts genees-middel 46
Dorſt 190
waer van hy niet en komt 190
hoe ſulcks gebetert wert 190
waer van hy te veel is 190
ken-teyckenen 191
voor-teyckenen 191
geneſinge 191
maniere van leven 191
Dronckenſchap 107. 109. 155
voor te komen 344
hulp-middelen 112
Droom 145
oorſaken 146
maniere van Leven, ende middelen, om den ſelven voor te komen 147
Droomen van Godt 146
Geeſten 146
de Nature 146
quade Dampen 157
Duyve-kervel 27. 64
Duyvels-dreck 74
Duyven 141
Dulligheydt 134
plaets 135
oorſaken 135
ken-teyckenen 135
voor-teyckenen 136
geneſinge 136
maniere van leven 137
uytwendigh door Dulle beeſten 137
op wat maniere 137
Dullen Honts-beet 138
Dullen-honts teycken 138
en die daer van gebeten is 138

voor-teyckenen 139
geneſinge 139
Een-horen 58
Egels 14
Elaterium 40. 177
Empyema 168
Endivye 24. 63
Etens-luſt verkeert 185
oorſaken 185
geneſinge 185
Etterigheydt 168
Euphorbium 40. 80
Flaute 173
oorſaken 173
ken-teyckenen 174
voor-teyckenen 174
geneſinge 174
maniere van leven 175
Foelye 63. 75
Furor uterinus 135
Gal 182
bereydende middelen 23
af-ſettende 31
Galbanum 74
Galigaen 63
Geheugenis-plaets 95
verminderinghe, ende wech-neminge 105
ken-teyckenen 105
voor-teyckenen 105
geneſinge 105
maniere van leven 106
Geyligheydts genees-middelen 134
Geyten-miſch 79
vleyſch 152
Gele-ſucht 193
oorſaken 193
onderſcheydt 194
ken-teyckenen 194
voor-teyckenen 194
geneſinge 194
Genees-konſte oorſpronck 1
macht 9
Genees-middelen 10
mate 11
maniere van gebruycken 11
ſatſoen 11
tijdt 11
maniere van leven daer by te houden 12
onderſcheyt 12
drie ſoorten 19
vermenginghe 19
getal 19
wichte 19
kracht 20
bereyndinge 21
Genever-boom 53
Beſyen 69
Gengber 53
Gentiane 30. 54.73
Geraecktheyt, *ſiet* Beroertheyt.
Gerards-kruyt 79
Gerſte-room 51
water 25
Gialappa 35
Gichts genees-middelen 76
Glas-kruyt 67
Godt zegen u 153
Gomme van Arabyen 51
Dragant 51
van Kerſſe-boomen 67
van bitter Amandelen 67
Gout 58
Gouts-bloemen 58
Granaet-appelen 24. 56
Granaet-bloem 62. 70
Gras-wortels 25. 63. 67
Graveel-middelen 66
Gulde wilde 68
Guldelingen 27
Gutta gammau 36
Hadigh 35
Hals 33
Hanen-voet 40
Haſel-noten 51. 67
Haſen-herſſenen 158
Heemſt-wortel 76
Heeſheydts genees-middel 168
Hermodactylus 80
Herſſenen 74
Herſſen-vlieſen 74
grouwen 75
Herte 164. 172
Herten-vlies 164
Herts-horen 58. 70
Hert-kloppinge 172
oorſaken 172
ken-teyckenen 173
voor-teyckenen 173
gheneſinge 173
maniere van leven 175
Hert-ſterckende middelen 26. 58. 60
Herts-tongh 57. 74
Heugeniſſes leger-plaets 75
Heul 42
Hinne-bezyen 67
Hittens aert 74
Hoef-bladeren 54
Hoeſt genees-middelen 166
Honger 187
Honich 52
Honts-hongher 158
oorſaken 185
ken-teyckenen 186
voor-teyckenen 186
gheneſinge 186
maniere van leven 186
Honts-roſe 63
Hoofts gheleghentheydt 93
beſchrijvinghe 93
natuyrlijcke ende onnatuyrlijcke gedaente 94
groote 94
deelen 94
Hooft te ontdecken oorſaeck 98
Hooft-ſiecktens verdeelinge 95
waerom veel met pijn ghequelt 95
Hooft-pijns plaets 95
oorſaken 96
voor-teyckenen 97
voor-ſorge, ende maniere van leven 97
geneſinge 98
Hooft-ſuyverende middelen 39
ſterckende 45. 47
Hoppe 27. 64
Hypocyſtis 204
Hyſſoop 29. 52
Inbeeldinghs leger-plaets 75
gebreck 101. 112. 117. 129
Ioffrou-merck 26. 478
wortel 64. 65
Iujuben 51. 67
Kaes 79
Katarrhen, *ſiet* ſinckingen.
Keels-benautheydt 185
ken-teyckenen 185
geneſinge 185
Kemels-hooy 64
Kennip 109
Kerſſen 24. 79
Keule 53
Knollen 51
Koeye-mis 79
Koekoeck 158
Koeye-melck 79
Koel-dranck 26
Kool 39
Koppen 11
Kors 21. 65
zaet 79
Koude zaden 64
Kramp 154
oorſaken 154

onderſcheyt 154
ken-teyckenen 155
voor-teyckenen 155
geneſinge 155
Kriecken 24
Lammigheyt, *ſiet* Beroertheydt.
Lattouw 23. 41
Laten hoe ghevonden 12
noodtſakelijckheydt 12
mate 12
tijdt 12
plaetſe 13
ſtoppen 13
onderkennen het bloet 13
Lavas 69
Lavender 45
Laurier 45. 60. 71
Lever 18
Leger-plaets 180
groote 181
ghedaente 181
verknochtingh 181
weſen 181
Lever-kruyt 25
Lever-ſucht 193
Levers verſtoptheydt 192
oorſaken 192
ken-teyckenen 192
voor-teyckenen 192
geneſinge 192
maniere van leven 193
Lichaems verdeelingh 196
Liefde, die mal ende dul is 129
oorſaken 130
ken-teyckenen 133
voor-teyckenen 134
geneſinge 134
Lief-kruyts ſchade 108
geneſinge 120
Lijf-moeders beſchrijvinge 194
opſtijginghe 194
oorſaken 195
ken-teyckenen 195
voor-teyckenen 195
geneſinge 196
maniere van leven 197
Lijf-moeder ſuyverende middelen 74
verſterckende 74
Linden-bloeſſem 44
Liſch 35. 40. 46. 53. 65. 73
welrieckent 45
Longens beſchrijvingh 163
genees-middelen 51
Loock 79
Loock ſonder loock 53
Lucht-ader 163
Luys-kruyt 50
Maeghs beſchrijvinghe 177
ſuyverende, en verſterckende genees-middelen 64
Maghen-hals 177
Maent-ſtonden 197
ſtoffe 197
ſtonden 197
menichte 198
weghen 198
ghebruyck 198
Ophouden 199
oorſaken 199
ken-teyckenen 200
voor-teyckenen 200
gheneſinghe 201
maniere van leven 201
Te veel af-ſchieten 201
oorſaken en ken-teyck. 201
voor-teyckenen 201
gheneſinghe 201
maniere van leven 201
Malrove 29. 52. 64. 72
Maluwe 51
Mandragora 43. 79
Mane-bollen 42
Manna 31
Mans-ooren 36. 66
Marioleyne 39. 45. 72
Mater 71
Maſtiek 40. 50. 63
Mechoacan 35
Mee-krappe 30. 65
Mey-bloemkens 44
Melck 79
Mey-dranck 30
Melancholie, *ſiet* Swaermoedig.
Memmekens-kruyt 69
Meloen-zaet 25. 67
Middel-rift 164
Middel-ſchot 163
Milt 183
Milt-ſucht genees-middelen 47
oorſaeck 194
Milts verſtoppinge openen. 194
Milts verſtoptheydts teycken en gheneſinghe 192
Miſpelſteenen 79
Moſtaert-zaet 41. 66
Munte 61
Muſijck 126. 137. 141
Muskeljaet 50. 60. 75
Myrobalanen 63
Myrrhe 48. 54. 73
Myrthus 62. 111
Nacht-merrye 148
oorſaken 148
ken-teyckenen 148
voor-teyckenen 149
gheneſinghe 149
Nacht-ſchade 42
Nagelen 48. 60. 63. 75
Nardus 48. 75
Nets beſchrijvinge 181
Netelen 36. 69
zaet 79
Nickels genees-middelen 62
Nieſſen 152
Nies-kruyt 34. 40
Nies-middelen 40
Noten-muſcaten 48. 63. 75
Ockernoten-booms ſchorſe 36
Olye 79
Olyfants-tant 58
Olyven 62
Ongematigheydts genees-middelen 21
Ongheſontheydt 2
Onluſtigheydt 186
oorſaken 186
gheneſinghe 186
maniere van leven 186
Onmacht, *ſiet* Flaute.
Ontledinge 83
nootſakelijckheyt voor Apotekers 91
Beelt-houwers 89
Bou-meeſters 89
Genees-meeſters 89
Godts-gheleerde 84
Heel-meeſters 90
Moraliſten 88
Naturaliſten 88
Operateurs 89
Politiken 87
Poëten 89
Rechts-geleerde 87
Schilders 89
Vroe-vrouwen 91
Opium 42. 156. 190.
Opoponax 74. 258
Orangien-appelen ſap 24. 56
Orangie-ſchellen 195
Orego 29. 52. 72
Oxymel 36
Paerde-bloemen 82. 63
Paerlen 58
Paerlen-kruyt 68
Paling 478
Paliurus 68

Palmen-

Palmen-hout 47
Panne beſchrijvinge 94
Panne-vlies beſchrijvinge 94
Pareye 53
Paradijs-hout 48.60.63
Patientie, Patigh 65
Pekel 80
Peonye 46.69.72
Peper 41
Pepoenen 36
Pernavi 109
Perſe-keernen 109
Peſts genees-middelen 46.187
Peterſelye 28.64
  wortel
  van Macedonyen 69
Pijn verdoovende middelen 42. 76
  verdrijvende 44
Pimpinelle 54.68
Pingels 51
Piſſebedden 70
Piſtacyen 64.217
Pleuris 163
  oorſaken 167
  ken-teyckenen 167
  voor-teyckenen 167
  geneſinge 168
  maniere van leven 168
Plompen 41.56.70
Pocken 154
Pock-hout 47
Poleye 29.72
Pols 3
  ſijn onderſcheydt, ende aen-merckinge 4
Popelſy 156
  oorſaken 157
  ken-teyckenen 157
  voor-teyckenen 158
  ſorghvuldigheydt in 't begraven 158
  geneſinge 160
Porçeleyne 24.71
Prang-wortel 69
Pruymen 51
  wilde 62
Purgerende middelen 30
Pyrethrum 40
Quaet-aerdigheydt wech-nemende koele 56
  warme 57
Queen 56
  karlen 76
Quendel 46
Quickſilver 155.158
Quijl-middelen 40
Radijs 36.65.69
Raſernye 106
  verſcheydenheydt 106
  ken-teyckenen 106
  voor-teyckenen 107
  geneſinge 108
Redens plaets 101
  gebreck 112
Rhabarber 32
  verbeteringe 16
Ribbe-vlieſch 163
Rivier-paert 9
Roode-loop 178
  genees-middelen 75
Roſe 24.41.62
  roode 64
  witte 20
  van Provençye 31
  muskeljaet 24
  water 24
Roſijnen 40.52.64
Roſmarijn 45
Ruggen-mergh 309
Suffraen 63.80.63
  wilde 35.53
Sagapenum 74.258
Salpeter 70.470
Salye 39.45.62
Sandel-hout 60.64
Santorye 30.45.66.80
Sap van Soethout 84
Saphyr 58
Sarza parilla 47
Saſſaphras 47
Savelboom 73.47
Scabieuſe 54.57
Scammonye 33
  verbeteringe 16
Scheerlinck 76.497
Scherven 14
Schordium 72
Schuddinge 155
  oorſaken 155
  voor-teyckenen 156
  geneſinge 156
  maniere van leven 156
Scylla 65
Sebeſten 51
Seep-kruyt 40
Sene-bladeren 33
Sermontaine 173.69
Seſeli 53.73
Set-pillen 37
Sieckte 2
  waer na benaemt 93
  oorſaken 2
  toevallen 2
Sigillum Lemnium 60
Silver 58
Sinckingen 160
  oorſaeck 161
  ken-teyckenen 162
  voor-teyckenen 162
  geneſinge 162
  maniere van leven 162
Sinnen waer in beſtaen 101
Slaep-bollen 40
Slaeps noodtwendigheydt 141
  tijdt 142
  maniere 142
  oorſaeck 142
  verweckſelen 143
  onmaet ſchadelijck 142
Slaep-ſucht 142
  oorſaeck 142
  ken-teyckenen 143
  voor-teyckenen 144
  geneſinge 144
Slapende koortſch 145
  geneſinge 53
Slapende verſtijftheydt 149
  oorſaken 149
  ken-teyckenen 157
  voor-teyckenen 151
  geneſinge 159
Slapende wandeling 147
  oorſaken 147
  geneſinge 147
Slecken 43
Sleutel-bloemen 79
Slijm af-drijvende 34
Smack 62.71
Soet-hout 84.58.217
Speer-wortel 53
Spica nardi 63
Spodium 79
Sprouws gorgel-water 51
Squynancye 164
  oorſaken 164
  onderſcheyt 164
  ken-teyckenen 165
  voor-teyckenen 165
  geneſinge 165
  maniere van leven 166
Stal-kruyt 69
Stechas 29.45
Steen-breke 68
Steen-brekende middelen 66
Steen-ruyte 67
Steen-zaet 68
Steen-varen 27

Stekende palm 67
Sticken 164
Stomp-viſch 159
Stonden, *ſiet* Maent-ſtonden.
Stroot-pijp 163
Stroten-hooft 163
Stropen opening 166
Struthium 65
Stuypjens genees-midd. 44.46
Styrax 75
Suycker 52
Suygh-aderen 178
Suyringh 24.56.64.65
Suyſſelinge 151
oorſaken 151
voor-teyckenen 152
geneſinge 152
Swaermoedigheydt 120
plaetſe 122
oorſaken 122
ken-teyckenen 122
voor-teyckenen 123
geneſinge 125
Swarte gal plaets 183, 184
bereydinge 19
loſinge 24
Swavel 54
Tacamahaca 48. 63. 74. 80
Tamariſch-boom 27
wortel 65
Tantſweers genees-middel 48
Teringe 169
oorſaken 169
ken-teyckenen 170
voor-teyckenen 170
geneſinge 170
maniere van leven 171
Termentijn 52. 67
Thamarinden 31
Thijm 29.46.53
Tormentille 57
Tortel-duyven 159
Turbith 34
Vallende-ſieckte 152
oorſaken 152
ken-teyckenen 153
voor-teyckenen 153
gheneſinghe 153
Valleriane 73
Vey'l 40
Velt-cypres 29.79
Venckel 28
wortel 69. 64
Venus-hayr 52.64
Verckens-broodt 66
Verkoutheydts genees-middelen 75
Vergifs genees-middelen 57
Verjuys 24
Verkoelende drooghen, ende drancken 23
zaden 67
Vernis 50
Verſtant waer in beſtaet 101
na de jaren toe, ende afnemende 102
wat tot haer werckinghe noodigh is 102
verkeert 366.405
ken-teyckenen van beſchadight 103
voor-teyckenen 103
geneſinge 104
maniere van leven 104
Vermetende geneesmiddelen 28
Vet van ongewaſſchen wolle 79
Vijf-vinger-kruyt 57
Vijgen 52.217
Vijgh-boonen 80
Violen 27. 41. 51. 56
Vlier 35
Vloekruyt-zaet 76
Vogels-neſt 69
Voſſe-longen 54
Wael-wortel 54
Waken 141
Walging 186
Waters oorſpronck 3
beduydinghe 4
bedrogh 6
Waters bereydinghe tot koeldranck 25
Water af-drijvende middelen 35
Water-kerſſe 68
Weeghbre 24. 64. 67
Weerwolven 130
Wieroock 50.79
Wey in 't bloet 182
Wijn 105. 121. 156. 157
Wijnighe Squynancye 115
Wijn-ruyt 45. 65. 73
Wilt vlas 68
Witte-vloet 199
oorſaken 199
ken-teyckenen 199
voor-teyckenen 199
gheneſinghe 201
maniere van leven 201
Wrange 27
Wtſinnigheydt 112
oorſaken 112
ken-teyckenen 113
voor-teyckenen 113
gheneſinghe 113
maniere van leven 115
Yſer-kruyt 68. 101
Yvoor 64. 71
Zee-ajuyn 53.65
Zee-porçeleyne 110
Zee-venckel 68
Zee-winde 36.110
Zenuwen-ſterckende middelen 147.156
Zivet 75
Zoutenelle 36. 110

Het eerſte Capittel.

(1) *Begin, ende oorſaeck des naems van de Genees-konſte.* (2) *Dat deſelvige moet ghebouwt zijn beyde op de Redenen, ende Ervarentheyt.* (3) *Van de Sieckte,* (4) *haer Oorſaken,* (5) *ende ſoo Teyckenen, als Toevallen.*

(1)

INdien de Nature het voortreffelijck, ende noyt genoegh te verwonderen ghebouw des Menſchelijcken Lichaems, hadde konnen onderhouden, gelijck het geſchapen is, daer en ſoude nimmermeer noodigh gheweeſt hebben, een *Genees-konſte* te vinden, ende aen te houden. Maer gelijck alle andere dingen, die de Werelt in ſijnen omvangh begrijpt, zoo heeft oock de Menſche ſijnen ſekeren onderganck, ende wert van verſcheyde oorſaken geſtadigh beſprongen, om hem daer aen, indien hy niet wel toe en ſiet, onbehulpelijk te helpen. Derhalven is de Menſche, van den goedertieren Godt, met een Redelijke Ziele begaeft zijnde, genootſaeckt geweeſt, door ſijn verſtant, en vernuft, een Konſte op te ſpeuren, waer door hy ſijn teghenwoordige Geſontheyt mocht bewaren, en die, by ongeluck, of verſuym verloren hebbende, wederom bekomen. So dat de *Genees-konſt* in deſe twee dingen alleen beſtaet: te weten, om de tegenwoordige Geſontheydt te beſchermen, en de verlorene te herſtellen. En hoewel het woort *Geneſen* alleen ſlaet op het gene, dat nu alreede ſieck is, waer aen de Konſte ook haer beginſel, ende naem van heeft: zo is nochtans den ſelven oock ghebleven over al 't gene, dat daerna by het eerſte gekomen is, ende alles met den vorigen naem van *Medicine*, dat is, *Genees-konſt* genoemt. Sulcx ſietmen oock onder andere in de *Geometrye*, dat is, de Konſte van Lant-meten, dewelcke dien naem bekomen heeft, om dat ſy in Egypten de lant-palen, door de jarige overvloeying van de riviere Nijl, vermengt, en vernietigt, herſtelden met ſeker afmetinge der landen. Welcke Konſte op die tijdt noch rouw zijnde, al is 't datſe daerna met veel deftige aenwijſingen, en diepſinnige ondervindingē verrijkt is, ſo heeftſe niettemin haren eerſten naem behouden. Hoe en door wat middelen de Geſontheyt te bewaren is, heb ik in den *Schat der Geſontheyt* aengeweſen; en alſoo den ſelfden niet ongunſtigh van den Leſer is ontfangen, ſo heb ick my laten bewegen, om het ander deel der *Genees-konſte*, dat is, de eygen geſeyde Genees-konſte, te weten, van het geneſen der qualen, die het Menſchelijcke lichaem van de geſontheyt berooven, mede in 't licht te geven. En ſulcks onder den naem van den SCHAT DER ONGESONTHEYT. Eenen tijtel, die wel lichtelijk by ſommige ſoude moghen vremt opgenomen werden. Want daer al de *Schatten* ſeer wel in de werelt begeert zijn: ſo en iſſer niemant die de *Ongeſontheyt* voor een ſchat rekent, ſelver ook de gene, die met geen minder moeyten, als de Gierigaerts haer ſchatten, den ſelfden, door haer maniere van leven, ſoecken te verkrijgen. Ick ſoude my wel konnen verdedigen met de wijſe van ſpreken der Griecken, en Latiniſten, dat ick houdende eenen naem in beyde de deelen der Genees-konſte, mede het woort *Schat* gebruyckt hebbe van een quade ſake (ſo is by *Plautus* te leſen, *Theſaurus mali*, en *Theſaurus ſtupri*, een *ſchat van quaet*, en een *ſchat van hoererye*, en ſelfs by den Apoſtel, 2. Rom. 5. een *ſchat des toorns*:) maer ick meene, gelijck de *Geſontheyt* ſelve, volgens ons waerachtigh ſpreeck-woort, *eenen verborgen Schat is*, dat oock een Schat is de Konſte, ſoo om deſelve, wanneer ſy tegenwoordigh is, te bewaren, als wanneer ſy verloren is, te herſtellen. Dan dit is genoegh van den naem. Wy komen nu tot de ſake ſelfs.

De Genees-konſte heeft haer beginſel, ende aenvangh genomen, van de Ervarentheydt; en aen de Ervarentheyt is oorſaek gegeven door den dagelijkſchen Noodt. Want het gingh in de oude tijden ſoo ſlecht toe, datmen de Siecken op de ſtraet droegh, en aen den voor-by-gaenden man raedt vraeghde. Hier uyt zijn eerſt eenige Genees-meeſters ontſtaen, die de Konſte alleen bouden op de dagelijckſche ondervindinge: niet anders als gelijk de Smits het Yſer na haer konſte weten te ſmeden, ſonder den aert van 't ſelve eens te onderſoeken. Deſe oordeelden, dat de reden van de dingen onnoodigh was, dewijlſe of het ſelfde moeſte leeren, dat de ervarentheyt, of wat anders; en by aldienſe 't ſelvige aenwees, datſe dan onnoodig was, by-aldienſe wat anders in tegendeel mede bracht, datſe dan valſch was, als die van de ſekere meeſterſſe der ſaken, te weten, de Bevindinge, afweek.

(2) Maer wanneer de vernufte, en weet-gierige menſchen, de Bevindinge ſochten te verſtercken door hare Oorſaken, alſo dezelvige niet geweten zijnde, deuytkomſt bedrieglijk valt, ſo hebben ſy gelegentheyt genomen, om die te onderſoecken. Onder deſe is wel de voornaemſte geweeſt den grooten *Hippocrates*, uyt 't geſlachte van *Æſculapius*, en *Herculus*; wiens ſchriften noch op deſen tijt na meerder als twee duyſent en hondert jaer (want hy leefde ten tijde van den Koningh *Darius Longimanus*, een ſone, gelijck gelooft wert, van *Heſter*, getrout met den Koning *Aſſuerus*) by ons noch in weſen zijn. Deſe Leere began wat te verflauwen ten tijde van de eerſte Keyſers; tot dat ſy wederom haer hooft heeft opgeſteken onder de Keyſers *M. Aurelius* en *Commodus* ſijnen ſoon, als wanneer dien voortreffelijken, en neerſtigē Geneeſmeeſter *Galenus*, de verouderde en verdonkerde boeken van *Hippocrates*, die hy byna voor eenen Godt houd, wederom

door den luyſter van ſijn geleerde uytleggingen, in't heldere licht bracht, ende deſelvige Reden-gevende leere, door ſijn uytmuntende ſchriften, groote kracht, en vaſt ſteunſel gaf. Ende gelijck door het korte leven der menſchen, niet alles en kan geweten, noch ondervonden werden: zo zijn noch na de tijden van de welgemelte *Hippocrates*, en *Galenus*, dien, als d'eerſte, de eerſte en hooghſte eere toebehoort, andere gekomen, die in haer voetſtappen tredende, deſe leere noch verder uytgeſtreckt, ende met nieuwe Leeringen, en Ondervindingen meerder verſterckt hebben. Welckers voorſchrift wy volgende, ſullen niet bybrengen, als 't gene op Redenen, ende Ervarentheyt gebouwt is. Want wy en moeten niet ſteunen op de enckele ende naeckte Ervarentheyt, dewijl dezelve, wanneer ſy met Redenen niet verknocht en is, vol gevaers ſteeckt: om datter vele dingen ghehouden werden te geſchieden door de kracht der Naturen in 't menſchelijke lichaem, die nochtans door geweldt van de ſieckten uytgeperſt werden. Hier komt noch by, dat geene ſieckte in een yegelijck even-eens en is, en datter geen ſoorte van Genees-middel en is, die in een yeder deſelvige kracht heeft. Men moet ook niet op de Reden, en het Oordeel alleen blijven ſtaen: alzo diekwils bevonden wert, dat het gene na de Reden ſchijnt vaſt te gaen, door de Bevindinge omghe-ſtooten werdt. Hierom ſchrijft den geleerden Iode Philo, in ſijn Griecks Boeck van de Lantbouwinge, ſeer wel, dat de onvruchtbare boomen gelijk zijn de leeringen, die alleen beſtaen in overdenken en inbeeldingen, onder welcke hy ſtelt die ledige Genees-konſte, die haer niet en begeeft om de geneſinge der Sieckten ſelfs by der hant te nemen; alſo het gene men by ſijn ſelven overleyt heeft, niet en ſiet door de Bevindinge en dagelijkſche Ervarentheyt altijt beveſtigen.

Nu dewijl het byſondere niet bequamelijk ondertocht, nochte wel verſtaen en kan werden, ſonder voorgaende kenniſſe van het algemeene: ſo ſullen wy onſen aenvang nemen aen de drie algemeene fonteynen, uyt dewelcke alles ſpruyt, 't gene wy voorgenomen hebben alhier te verhandelen. Deſe zijn de drie dingen tegen ons Nature; dewelcke het menſchelijcke lichaem beſtormen, en beſchadigen, *Sieckte*, *Oorſaeck van deſelve*, en *Toe-val*.

(3) Gelijk de Geſontheyt is een geſtalteniſſe volgens de Nature, door haerſelven alle werckingen der deelen, en leden uytvoerende: alſo is in teghendeel de Sieckte een gheſtalteniſſe in ons lichaem tegen de nature, eerſt, en door haerſelven de werckinge belettende, ofte verhinderende. Hierom is wel geſeyt van Cicero, in ſijn boeck van de Vrientſchap, dat in andere dingen, die begeert werden, elck bequaem ende meeſt ghelegen valt voor yet byſonders: maer de Geſontheyt, om buyten pijn te leven, en de werckingen des lichaems wel uyt te konnen voeren. Ende als daer yet aen komt te haperen, dan iſſer Sieckte.

(4) De Oorſaken der Sieckten zijn of uytwendigh, of inwendigh. De Wtwendige beſtaen meeſt in de ſes Niet-natuurlijke dingen, in den Schat der Geſontheydt verhandelt, te weten, Lucht, Spijſe, Dranck, &c. en dat is 't gene *Diogenianus* ſeyde by *Plutarchus* in 't 8 van ſijn Tafel-redenen 9. dat deſelfde dingen, die ons doen leven, oock de ſieckten aenbrengen. Van de Inwendige, zijn ſommige ons door de beginſelen en ſtoffe van ons maeckſel aengheko-men, 't welk de oorſaek is van Erf-ſieckten, als onder andere Gicht, Graveel, Teringh, Vallende-ſieckte. So dat het een groot geluck is, geſonde Ouders gehadt te hebben, en wel-geboren te zijn. Derhalven ſoude het menſchelijke geſlacht grooten dienſt geſchieden, indien alleen, gelijck de gemelte *Plutarchus* wel vermaent, in ſijn boeck van de Opvoedingh der Kinderen, geſonde, en welvarende luyden haer tot den houwelijken ſtaet begaven. Want indien een Bouman, die ſijn lant ſal gaen bezaeyen, ſuyver en hart Koren daer toe neemt, in der daet bevonden hebbende, dat van ſlecht, en voos zaet, niet als licht en quaedt ghewas voort en komt, hoe veel te meerder behoortmen daer op te letten in't telen der Kinderen? Andere Inwendige oorſaken doen Siekten in ons lichaem groeyen, uyt het bloet, ſlijmerigheyt, Gal, en ſwart bloet, als ſy van haer natuurlijke gematigheyt afwijcken, ofte datter eenigh Deel in 't lichaem komt te veranderen, verſtoppen, of verderven. Hier uyt blijkt wel geſeyt te weſen van den meer-ghemelten *Plutarchus* in ſijn boeck, om niet te leven volgens *Epicurus*, dat het lichaem niet alleen van buyten, gelijk een zee door onweder en helt; maer dat het meerder geroert, en ontſtelt wert, door 't gene het ſelver van binnen voedt, en opgeeft; en dat yemant meerder reden heeft om te hopen op goet en ſtil weder midden in de winter, als dat ſijn vleyſch een ſtantvaſtige geſontheyt ſal behouden. Want al ſtont *Eſculapius* ſelve (die de Heydenen plachten te vieren voor eenen God, en vinder der Genees-konſte) geſtadigh by yemant van ſijn geboorte af, en alles wat de ongeſontheydt van buyten aen konde komen, afkeerde; ſo ſoude evenwel het lichaem van binnẽ veranderen, door den ſtrijt, die daer valt tuſſchen de beginſelen onſes levens, en de natuerlijcke en ingeborene wermte. Die ons wel, ſo langh wy leven, voedt, beſchermt, en onderhout; maer nochtans metter tijt verandert, en verteert, ſommige vroeger, ſommige later, na dat elck den tijt ſijnes levens geſtelt is, welckers palen, de Genees-meeſters ghelooven, dat van weynige bereyckt werden. Dan hier over is onder andere een treffelijcke uytſpraek gedaen by de wel-edele, en noyt genoeg gepreſen Ioffrouw, Ioffr. *Anna Maria van Schuerman*, in ſekeren brief aen my geſchreven, en in Latijn, en Nederlants gedrukt. Wat vorder de oorſaken der ſiekten belanght, daer is ſo veel aen gelegen, dat de Genees-meeſters (gelijk Cicero ſchrijft in't boek van het

Noot-

Noot-lot) meenen, wanneer maer de Oorſaeck der ſieckte gevonden wert, dat dan ook de Genees-middel gevonden is. Want wat ſoude, ſchrijft de Grieckſche hiſtorie-ſchrijver *Polibius*, in 't derde boeck, een Genees-meeſter by een ſiecken uytrechten, die niet en verſtont de oorſaken der ſiekte? Dewijl ſodanigh een nimmermeer den rechten wegh van geneſinge en ſal ingaen. Derhalven, ſeyt hy, en moet op geen dingen meerder acht genomen werden, als op de oorſaken van al 't gene, dat gebeurt. Maer alſo ſulcks niet licht en valt, en een yegelijcks werck niet en is, zoo mogen wy met den Poëet *Virgilius* wel ſeggen:

Fœlix; qui potuit rerum cognoſcere cauſſas.

(5) Dan dewijl de Oorſaken der ſieckten dikwils verborgen zijn, ſo werden deſelvige afgenomen door de uytwendige *Teyckenen*, en *Toevallen*. De *Toevallen* werden ghemeenlijck met den Grieckſchen naem ghenoemt, *Symptomata*, en zijn mede teeckenen der ſieckten. Alſoo beteyckenen ghele ooghen, en deſelvige verwe over 't geheele lichaem, een Gele ſucht, als een toe-val ofte gevolgh van die Sieckte; het welk, alſo het ſienbaer is, een teyckenen geeft van de inwendige en verborgen ſieckte, daer het van daen komt. So ſeyt *Plutarchus*, 5. van de Meeningen der Wijſen 29. dat het gene wy ſien, ons klaerlijck voor oogen ſtelt 't gene in duyſter is. En alſo konnen ook ſommige dingen Teykenen weſen, hoewel geen Toevallen. De Teyckenen zijn tweederley; ſommige wijſen aen de tegenwoordige gelegentheyt, die wy *Ken-teyckenen* ſullen noemen, andere de toekomende, die wy met den naem van *Voor-teyckenen* bekleeden. Want al is't, dat (gelijk *Dionyſius Halicarnaſſæus* ſchrijft in 't 8 van ſijn Griekſche Hiſtorye 28) de Goden aen niemant van de ſterffelijke menſchen gegeven hebben een ſekere wetenſchap van het toekomende, en dat ſulk voorweten by *Iſocrates*, in ſijn geſpreck tegen een Neus-wijſe, gehouden wert, het menſchelijke verſtant ſo verre te boven te gaen, dat de hoogh-wijſe Poëet *Homerus*, ſelve de Goden in ſijn verſſen ſtelt raetſlagende met malkanderen over 't gene gebeuren ſal, als of 't ſelve voor haer onſeker, ende verborgen was, ſo kan evenwel een vernuft, ende recht-ſinnigh Genees-meeſter uyt 't gene, 't welck de ſieckte te voren vertoont heeft, en noch tegenwoordigh voorgeeft, met goede redenen afnemen, wat daer op volgen ſal. Alſo ſchrijft de gemelte *Polybius* in ſijn 6 Boeck, niet ſwaer te zijn, dat door overleggen van 't gene ghebeurt is, geoordeelt wert van 't gene noch gebeuren zal, te weten, als het met de ſaeck zo gelegen is, gelijck *Cicero* ſeydt in 't ſeſte Boeck van ſijn Brieven, daer haer uytkomſte voorſien kan werden.

Het II. Capittel.

(1) Teyckenen uyt de Pols, en 't Water. (2) Wat de Pols is, (3) ſijn onderſcheyt, en hoe het ſelfde moet tot kenniſſe waergenomen worden. (4) Waters oorſpronk, (5) en bekenteniſſe. (6) Wat in 't beſien van 't ſelfde waer te nemen ſtaet. (7) Beſchryvinge van geſont water; en wat et onderſcheyt beduyt in (8) veelte, (9) verwe, (10) weſen, (11) vemenging. (12) Miſbruyck in 't Water te beſien; en daer van eenige kluchtige geſchiedeniſſen.

(1)

OM de Siekten te beteykenen, en hebben de *Pols* en het *Water* geen kleyne kracht. Want de Pols wijſt aen de gelegentheyt van het herte, en de ſlagh-aderen, en dien volgende van de ſterckte van onſes lichaems. Het Water vertoont hoe dat de Lever, en Aderen geſtelt zijn, en met eenen oock de hoedanigheyt van 't bloedt, en d'andere vochtigheden daer in zijnde, als oock van de Sieckten uyt deſelvige ſpruytende: maer wat duyſterder van de krachten. Een quaden Pols geeft altijt arger teken, als quaet water; en geſont Water is ſekerder, als een geſonden Pols.

(2) De Pols is een beweginge, of kloppingh (het welck 't Latijnſche *Pulſus* beteyckent) van de ſlagh-aderen, die uyt het herte ſpruyten, van 't welcke ſy daer mede het bloet door 't geheele lichaem ſpeuten, beſtaende in opheffen, ende nederſtijgen. En alhoewel de ſlagh-aderen, het gheheele Lichaem over kloppen, zo en voelt men evenwel geen andere Pols, als die voor aen den arm ſlaet, om dat die ghereeder leyt, en oock blooter, als tegen het vel aenſlaende.

(3) Om den Pols wel te verſtaen, zo moet men eerſt, en voor al wel letten, op de gene die gematight is, als zijnde de wet, en de maet van alle d'andere. Want deſe werden na vergelijkinge van den ſelven geſeyt, Groot ofte Kleyn, Ras ofte Langſaem, Hart of Sacht, Sterck, ofte Flauw, Gelijck of Ongelijck. De gematigde Pols en wert niet gevonden, als in de alderbeſte naturen, en in alſulcke geſtalteniſſe des Lichaems, dewelcke midden tuſſchen de uytſtekende hoedanigheden gematight is. Maer in ongematighde naturen, al is 't datſe geſont zijn, zo verſchillen de Polſen, daer van. Want die heet van Naturen zijn, hebben een Raſſen, Grooten, ende Sterckachtigen Pols: in tegendeel die kout zijn. De Magere eenen Langhſamen, Stercken, ende Grooten: dewijl dat de ader geen belet en heeft, om haer wel op te geven. In Mans, en Iongelingen is hy grooter ende ſtercker, als in de Vrouwen, in oude Luyden ſlap, ende traegh, in kinderen tuſſchen beyden. So verandert ſy oock na de Getijden des Iaers, na de Landen, na de Oeffeninge des Lichaems, als oock na de Beweginge des Gemoets. Een ſtercke Pols beteeckent in de geſonde

langh leven, in Siecken, dat ſy wel ſullen opkomen. Een Slappe is een bode van ſlappigheyt der krachten, alſo geworden, ofte door langdurigheyt der ſieckten, of datſe door eenige andere oorſaken vervlogen zijn, als vaſten, waken, pijn, ongeruſtheyt, loop, of diergelijcke. Een raſſe Pols beteyckent Hitte, ofte ghebreck van levende Geeſten : een Groote, dat de krachten niet ſwack en zijn; een Stercke, dat deſelfde ſterck en kloek zijn. Een kleyne Pols geeft te kennen gebreck van natuerlijcke wermte, en een groote verkouwinge. Nu dat een Pols niet wel, ofte volkomen uyt en ſlaet, ſulcx en geſchiet niet uyt nootſakelijkheyt, of en betoont geen eygenſchap van ſieckte : maer alleen eenigh beletſel, dat ontrent de ſlagh-ader valt, te weten, wanneerſe van de omliggende vlieſen, vet, ofte vleyſch verdruckt wert. So hebben vette Luyden, een Korten, en Kleynen : Magere een langen, en Grooten : Vierſchotige eenen gematighden Pols. Een ſachte Pols betoont een ſachte ſlagh-ader, ende dat het Lichaem vol ſlijmerachtige vochtigheyt is, gelijck in Water-ſucht, en ſlapende Siecken. Een harde Pols, indien hy niet en komt uyt Flaeuwigheyt, noch uyt Vreeſe, noch uyt Schaemte, beteyckent altijt een harde ſlagh-ader: die alſo wert, ofte door drooghte, ofte door benauwingh, of door ſpanningh. De droogte heeft haren oorſpronck uyt onmatigh gebruyk van heeten dranck, uyt brandende en verdroogende koortſen, uyt de vierdendaeghſche koortſch, ende ſwaermoedigheyt : De benauwingh komt ſomtijts van kouw, 't zy door de lucht of kouwen dranck, ſomtijts oock van quade vruchten, die veel dick glas-ſlijm in 't lichaem doen groeyen. De ſpanningh geſchiet door onſtekingh, of door een hardigheyt in de lever of milt. Maer in wat ſoorte dat hy gelijck ſlaet, dan gaet hy vaſt, en ſeker, waer op men hem mach vertrouwen, dan ongelijk gaende, valt hy ontrouw. Derhalven is een goede Pols, die gelijck gaet, de ſekerſte, ende beſte : een quade en gnelijcke, de archſte; ende arger als een die quaet, en ongelijck is. Wat Pols nu in elcke Sieckte is, ſullen wy hier na op ſijn plaets uyt-leggen.

(4) Dewijl de vuyligheyt van ons lichaem gelijk als een af-ſchietſel is van beſchadigde deelen, of quade vochtigheden, ſo brenght het mede haer gelegentheyt, en heeft de voornaemſte plaets onder de kenteyckenen. Maer het water alleen ſchiet van 't geheele lichaem, en kan derhalven een algemeyn teycken geven. Want het water en is niet anders, als de wey, van het bloedt door de nieren geſcheyden, en afghetreckt. Gelijk in melck, alſſe ſtremmelt, ſo wert oock in 't bloet de wey van het dicke en grove afgeſondert: dewelcke daerom onder het bloet vermengt was, om dat het door de kleyne aderkens tot het uyterſte van het lichaem ſoude konnen loopen. Deſe wey heeft haren oorſpronck van den dranck, of ander nat, waer mede vaſter ſpijſe vermenght wert, ende ſonder het welcke het lichaem naulijcks eenigh vordeel uyt de ſpijſe en zoude trecken. Hierom is den dranck alle Dieren ſeer bequaem, en noodigh : ſommigen, gelijck de Vogelen, die geen water en maken, ſchaerſer, anderen, als Menſchen, ende Vier-voetige Dieren, meerder. Door het koken van de Maeg wert de geheele vochtigheyt met de Koſt vermenght, en alle de ſpijſe wert verdunt, en met de vochtigheyt gebracht tot een ghelijck, en eenparigh weſen, het welck wy *Chylus*, of Gijl noemen. Deſen door de dermen loopende, wert uytgeſogen door de aderen van 't dermſcheyl (gelijck tot noch toe gemeent is) ofte door de melck-aderen (onlanghs gevonden, en by ons oock in levende ontledinge der Beeſten ondervonden) die het fijnſte, ende nutſte uytſuygen, en voeren na de Lever. Als hier dan van Gijl bloet gemaeckt is, gelijck de Gal na het Gal-blaesjen, het ſwart ende grof bloet na de Milt, alſo wert oock het water ('t eygen uytſchot van de Lever, gelijk de Kamer-gang is van Maegh en Dermen) ſijn werck, dat geſeydt is, gedaen hebbende, en 't gene nu onnut, en overigh is, uyt het bultige deel des Levers ghedreven, door de Suygh-ſlagh-aderen tot in de Nieren, en van daer door de water-peſen in de Blaes. Doch evenwel niet al : want haer noch een deel met het bloet door het lichaem verſpreyt, het welck 't ampt van doorvoeren volbracht hebbende, ofte door het ſweet uytdampt, of wederom den eygen wegh keerende, door de Nieren en blaes gelooft wert. So dat het water niet alleen uyt de Lever, maer oock uyt de groote en kleyne Aderen, en 't gantſche Lichaem voortkomt : het welk een yegelijk volkomen gewaer kan werdē, wanneer hy in drie vier dagen niet of weynig en drinckt.

(5) Dit water, als 't met geen onmatigen dranck, of met yet anders vermengt en is, ſo geeft het klaerlijck te kennen de gelegentheyt van 't bloet, en d'andere vochtigheden, die in de Lever, en de Aderen zijn. Want het water, zoo lange het met deſelvige vermenght was, trock na hem hare hoedanigheden, ende nu, daer van als afgeſneden zijnde, vertoont hare geſtaltenis. Derhalven indien het Ingewant, of de Aderen, ofte het Hooft, ofte de Longen, ofte eenigh ander deel des lichaems met ſiekten beladen is, om dat dezelvige haer geſtalteniſſe mede deelen aen de vochtigheden, die ſy in haer hebben, zo ſal ook het water, 't welck met het bloet, ende d'andere vochtigheden door het lichaem gevloeyt heeft, daer van deelachtig wezen, en ghemaeckt zijnde, eygen teycken geven van haer gelegentheyt. Maer het vertoont oock inſonderheyt, hoe de plaetſen daer het doorloopt, te weten, Nieren en Blaes gheſtelt zijn. Want al is 't, dat het daer niet lange in en blijft, zo treckt het nochtans met hem de vuyligheyt, die in dezelve zoude mogen wezen. So dat het meeſtendeel kan aenwijſen de gelegentheyt van alle de plaetſen, daer het aen geweeſt is.

(7) Het

(7) Het water, daer men uyt oordeelen zal, moet gemaeckt wezen in de nanacht, na den eerſten ſlaep, en als de ſpijze wel verteert is, en beſien in een klaer glas, en een plaetſe daer het licht niet al te helder en flickert, of al te duyſter en is. En, gelijck van de Pols gezeyt is, zo moetmen ook voor eerſt kennen 't beſte water, als zijnde een wet en regel van d'andere. Sodanig water is middelmatigh van weſen, niet dun, gelijck gemeen water, noch dick ende grof, gelijck van paerden, en dierghelijcke beeſten : klaer, en niet beroert : van verwe geel, van veelte met den dranck over-een-komende, ofte wat weyniger, dewijl daer wat van den dranck in't lichaem verteert wert. Het gene hier in beſinckt, is wit, effen, en eenparigh, wat ſcherp opwaerts drijvende. Sodanigh water en beteyckent niet alleen dat de nature alles wel verteert, maer ook dat het lichaem ſijn volkomen geſontheyt heeft. Het gene hier af wijckt, beduyt het lichaem qualijck gheſtelt te zijn. Waer toe wel ghelet moet werden op de veelte, verwe, weſen, ofte gheſtaltenis, klaerheyt, en 't gene daer in drijft, of beſinckt.

Wanneer het water matelijck veel gemaeckt wert, ſulcx beteyckent dat het bloedt matelijck veel Wey heeft, 't welck een teyken is dat de nature wel vaert, en alles bequamelijcken uytvoert. Maer veel, ende overvloedig water komt ſomtijts door veel drinken, ofte water-drijvende Ghenees-middelen, ofte door krachten van kouw, en diergelijcke : ofte oock door eenige ſieckte, gelijck *Diabete*, Water-ſucht, en alſſer veel rauwigheyt ontrent het ingewant vergadert, of de vochtigheydt des lichaems tot water verſmelt. Weynigh water, indien het geen oorzaken heeft van weynigh drincken, of wrangen en onklaren dranck, ofte drooge koſt, ofte veel ſweeten, ofte veel ter ſtoel te gaen, ofte dat het op grooten arbeyt volght, betoont ſieckte, ende die in de wegen, daer het water doorloopt. Waer van t'ſijner plaetſe breeder ſal gehandelt werden.

(8) Onder de verwen van 't water komen meeſt in achtinge wit, bleyck, geel, root, groen, en ſwart. Deſe veranderingh geſchiet uyt tweederley oorzaken, datter hitte in 't ingewant, en 't geheele lichaem is, of dat haer eenige ander vochtigheyt onder 't water vermenght. Wat arbeydt, vaſten, hitte, koorts, en al 't gene het lichaem kan verhitten, doen het water van ghelijcken verwen, en zo veel hooger, hoe ſy krachtiger zijn; en 't water, dat langen tijdt in 't lichaem blijft, ende langh na den eten gemaeckt wert, is altijdt hooger van verwe, als 't gene, te voren gelooft is. Wanneer oock de Gal haer in de aderen met de Wey vermengt, gelijck in de Gele-ſucht, dan valt het water Hoog-geel, ſo dat het ſelfs oock waer het aen komt, de geyligheydt mededeelt. Maer van een gematight, en welvarent menſche, en die in't beſt van ſijn leven is, komt geelachtigh water, daer in de verwe van een Citroen niet ongelijck. Wit water, en dat met eenen dun en klaer is, en recht waterigh, indien het niet en komt van veel dunnen dranck, betoont datter groote verſtoptheyt is in de Nieren, of Dermen-ſcheyl, en lever, of dat de verterende kracht in Maegh en Lever door te grooten kouw ſeer beſchadight is. Het gebeurt oock in brandende koortſen, dat de Gal in de herſſenen op-gheſtegen zijnde, water gemaeckt wert, ons gemeen watergelijk, waer uyt de Genees-meeſters een teken van raſernye trecken. Wit en dick water beduyt, datter overvloet van ſlijm is. En als ſulcx langh gelooft wert, is een voor bode van koude ſieckten. Water dat maer bleykachtigh en is, geeft teycken van minder rauwigheyt, en dat de inwendige wermte niet ſo veel van de natuerlijcke af en wijckt. Groen water komt voor vermenginge van groene gal : gelijck ſwart, door ſwarte, dan dat beteyckent ook ſomtijts een v olkomen uytbluſſinge van de natuerlijcke wermte.

(10) Van wegen het weſen, en de geſtaltenis van 't water, wert driederhande onderſcheyt ghemaeckt, dun, dick, en middelbaer. Dun water, indien het niet en komt van overvloedigen dranck, beduyt verſtoppinge in de Nieren, ofte water-peſen, gelijck men ſiet als in deſelvige een ſteentjen vaſt ſit, dat het dunſte van 't water alleen kan afloopen. Het volght oock wel op de flappigheydt van de verterende kracht : want de natuerlijke wermte is ſomtijts ſo weynigh, dat ſy den dranck laet loopen, gelijck hy ingenomen is. Middelbaer water in dunte, en dickte, betoont wackere wermte, goede teringh in Maegh, Lever, en aderen. Maer 't gene dick is, indien het niet en ſchiet door al te wijde weghen, is een teycken van Rauwigheydt, ende dat de natuerlijcke wermte door veel rauwe, en ongekoockte vochtigheden overvallen wert.

Klaer en helder is 't water, als men daer lichtelijck door ſien kan : in tegendeel is het duyſter, of troubel water. Klaer water betuyght een goede verteringh, dat de natuerlijcke wermte, ende vochtigheden in goeden ſtant zijn, waer door het oock beſoncken is. Duyſter en onklaer water komt veeltijts door ghebreck in de Nieren, ofte Blaes, het zy dat in deſelvige eenige overtolligheydt is van groote vochtigheyt, die het water met hem ſleept, ofte datter yet verſweert. Sonder die gebreken beduyt onklaer water, overvloet van dicke vochtigheydt in de aderen, die de natuerlijcke wermte niet wel en kan verteren. Nu dat onklaer ende dick (daer terſtont af geſeydt is) verſchillen ghelijck oock dun, ende klaer, blijckt daer uyt, dat wit van Ey, Olye, gheſmolten Glas, ende bruyne Wijn, als wijn Tint, wel recht dick zijn, ende evenwel niet troubel, maer gantſch klaer. Ende dat oock witte ende dunne wijn, ja oock ſelve Brande-wijn, wel ſomtijdts kan onklaer weſen.

(11) Wanneer op 't water, ſonder geroert te zijn,

veel ſchuym drijft,ſulcx beteyckent datter veel winden in't lichaem malen, dat Maegh en Dermen geſpannen zijn, datter Colijck voorhanden is, en ſulcx door onmatigh ghebruyck van vruchten, Erweten, Boonen,en diergelijcke, ofte door ſwackheyt van de natuerlijcke wermte. Indien dat ſchuym met groote bellen langh blijft ſtaen, geeft teycken van dicke en ſlijmerige vochtigheden, en daer uyt groeyen de verſtoppingen: maer indien de Bellen lichtelijck breken, ende verdwijnen, ſulcx betoont, datter dunne winden, en dunne vochtigheden zijn. Alſſer vettigheydt, ghelijck Spinne-web, op het water drijft, dat is een teycken van teringh. Dan ſulcx kan oock wel gebeuren, wanneer yemant Olye gedroncken heeft. Van het vorder ſullen wy ſeggen in de teykenen van elcke ſieckte.

(12) Maer al iſt dat het water al vry veel,gelijk nu ten deele is aengeweſen,kan vertoonen: ſo is't evenwel een groot miſbruyck al langh by de treffelijkſte Genees-meeſters wel te recht miſpreſen,maer evenwel noch niet gerecht, datmen met het water loopt na de Geneesmeeſters,om volkomentlijk onderrecht te zijn van de gelegentheyt der gene,die ſieck leyt,of eenigh ghebreck onder de leden heeft. Ia ſommige onvoorſichtige ſieckten (ſeyt onſen grooten *Eraſmus* in ſijn uytlegginge der Spreeck-woorden) verwachten van deGenees-meeſters,dat ſy,het water eens beſiende, ſullen konnen raden, oft van een man, of van een vrou is, en van wat ouderdom, van wat aert de ſieckte is, waer,en van waer die bekomen is,wat dat de ſiecken ghevoelen, en by-na wat ſy in den Slaep ghedroomt hebben. My ſelve is voorgekomen, dat een backers vrou pijn in de tanden hebbende, wilde dat ick ſulcx uyt het water ſoude ſien. Die ick voor antwoort gaf,dat het water niet en konde beduyden als van 't gene het gherocht had, en als ſy op een ander tijt daer van beſcheyt wilde weten: dat ſy dan eerſt haer tanden daer mede ſpoelen ſoude. Waer uyt dit voordeel oock te trecken is, dat het witte tanden maeckt,gelijck de Poët *Catullus* ſeyt in ſijn 40 Dicht, daer hy een ſekeren bloet belacht, die met ſijn witte tanden te veel pronckte:

Egnatius, quòd candidos habet dentes
Renidet uſquequaque, ſeu ad rei ventum eſt
Subſellium, cùm orator excitat fletum,
Renidet ille: ſeu pii ad rogum fili
Lugetur, orba cùm flet unicum mater,
Renidet ille: quidquid eſt, ubicunque eſt,
Quodcunque agit, renidet. hunc habet morbum,
Neque elegantem, in arbitror, neque urbanum.
Quare monendus es mihi: bone Egnati,
Si urbanus eſſes, aut Sabinus, aut Tiburs,
Aut porcus Umber, aut obeſus Etruſcus,
Aut Lannuinus ater, atque dentatus,
Aut Tranſpadanus, ut meos quoque attingam,
Aut quilibet, qui puriter lavit dentes,
Tamen renidere uſquequaque te nollem.
Nam Risu *inepto res ineptior nulla eſt.*
Nunc Celtiber in Celtiberia terra
Quod quiſque minxit, hoc ſibi ſolet mane
Dentem, atque ruſſam defricare gingivam:
Ut, quò iſte veſter expolitior dens eſt,
Hoc te amplius bibiſſe prædicet loti.

Een ſeker Boerin bracht haer mans water hier in de Stadt by een Doctor,en als hy t'ſijne geſeyt had, ſoo dede ſy daer by, dat het hem opquam in de keel, en vraegden of het niet wel opſtijgingh van de Moer ſoude weſen? En als de andere hem niet en konde onthouden van lacchen, ſo ſeyde ſy, Hoe na en hebben de mans geen Moer? Neen, antwoorden hy. Maer hem quelt de opſtijgingh van de Vaer. Ick mochts wel denken,ſeyde de Boerin;want het komt hem even-eens in de keel op,gelijck het mijn plagh te doen. Daer mede ginckſe wel getrooſt na huys, en den Doctor kreegh groote neringh in dat Dorp van de gene, die met d'opſtijgingh van de Vaer ghequelt waren. Want al die voor 't hert,ofte in de keel het minſte maer ſchorten, werden al dadelijck verklaert, de opſtijgingh te hebben. Een andere Boerin quam met haer mans water in den Hage,en verſocht alleen van den Geneesmeeſter te weten,of hy van de ſieckte ſterven ſoude. Want,ſeyde ſy,wat behoef ick verlore koſten te doen, is hy veegh, ſo en ſullen hem geen drancken helpen; is hy niet veegh, ſo ſal hy wel ſonder dranken geneſen.Ik geloof dat den goeden Heer al dapper verſet ſtont,om dat Boerinnen haper werk te ontwarren. Beter wiſten haer te redden drie andere, waer van ik de kluchtige geſchiedeniſſe zal verhalen.Seker Huysman bracht midden in de winter water by de Genees-meeſter, hy vragende of het van ſijn vrou was: den Boer ſeyde, Ia: maer ſiet eens ofte ghy daer uyt niet wat anders en merckt. Den Doctor,alſo het water van goede verwe was,kreeg achterdencken van eenige uytwendige pijn, ende gaf die oock tot antwoort. Braef, riep den Boer, dat is wel geraden: Dan waer van komt de pijn, die ſy voelt in haer zijde, daer het blauw is. De Genees-meeſter hoorende van de blauwigheyt,konde lichtelijk afnemen, ſulcx door vallen of ſtooten geſchiet te zijn: daerom vraeghden hy, of de vrou niet gevallen had? Den Boer hier over verwondert ſtaende, Meeſter, ſeyde hy, ſoo ghy mijn kont ſeggen,waer van dat ſy gevallen is, ick ſal u houden voor den alderbeſte. De Genees-meeſter, de plompigheyt van den Huyſman bemerckende, en overleggende de gelegentheyt van de wooninghen, gaf voor antwoort, dat ſy van de trappen gevallen was. By gat,ſeyde den Boer,indien ghy uyt het water kont weten, van hoe veel trappen ſy gevallen is,ick ſal alleman ſeggen,dat ghy een hups man bint. Hier en konde de Geneesmeeſter hem naulijcx van lacchen houden, evenwel wetende, dat de Boeren ſolders niet ſeer hoog en zijn,antwoorde,ontrent

trent van twaelf trappen. Waer op den Huysman ſeyde, Siet het water te degen; want daer moeter meerder zijn. De Genees-meeſter neder ſiende, bedacht wat anders: daerna een ſtatigh gelaet toonende, ſeyde, De weghis door de vorſt geheel gladt, en hebt ghy niet onderweeg gevallen,en wat water geſtort? Den Boer,gelijck 't een ſlechte loer was,ſiende den Genees-meeſter voor een Propheet aen,bekende dat hy gevallen had,en datter wat geſtort was. Daer op ſeyde doen de Ghenees-meeſter met een groote ſtemmigheyt,Fijnman,op die plaets,daer ghy gevallen hebt,moet ghy d'ander trappen ſoecken, want ik en hebſe hier in dit glas niet.Den Boer ſeer verwondert zijnde over de geleertheyt, en ervarentheyt van den Genees-meeſter,gingh ſo na huys,en vertelde ſijn karen met groot genoegen, hoe wijſſelijck den Doctor hem geantwoort hadde.

Hier te lande was eē ander geneeſmeeſter, vermaert van goede kenniſſe te hebben in't water te beſien; by hem wilde een Boerin 't water van haren man brengen,dan ging onderweeg aen tot haer Lantvrou.Deſe wijſneuſe Trip, dewelcke aennemende die gelegentheyt,om den Genees-meeſter te bedriegen, verſocht de Boerin,dat ſy haer het water ſoude geven,om het ſelfde te laten beſien.Den Doctor haer ſiende,en wel wetende dat het een doortrapt wijf was, ghekomen (gelijck veeltijts geſchiet) om hem maer uyt te hooren,was op ſijn hoede.Derhalven als 't water uyt het kanneken ('t welck geſtopt was met kruyt, dat maer op een plaets en wies) gegoten werde,ſeyde hy : Dit is water van geen Edelman, noch borgher,maer van een boer,en 't en komt uyt deſe ſtad niet,maer is van buyten door ſodanigen poort ingebracht. Het wijf ſulcx gehoort hebbende,ſtont geheel verſtelt, en verhaelde doen van ſelfs alle de ghelegentheydt van des Huysmans ſieckte, en ſy en konde haer niet genoegh verwonderen, meende dat hy alles uyt het water geſien had. Dus bevintmen de waerheyt van 't ſpreeckwoort, *Dat de werelt wil bedrogen zijn.*

Sekere dienſtmaeght bracht haer vrouwen water tot den Doctor, en als ſy by gevalle het ſelve geſtort hadde, niet wetende wat ſy doen ſoude, ſoo hieltſe haer kanneken onder een koe, die daer juyſt ſtont en piſten, ende bracht dat water in plaetſe van 't ander. Hy ſeyde daer op,dat de ſieken te veel gras en kruyden at.Dit was een geluckigh raetſel; en door meerder gauwigheyt,als reden beleyt. Want *Hippocrates* ſelve ſtaet toe 4.*Aphor.* 70. Dat ons water kan de gelijckeniſſe hebben van Peerden, ende Oſſen, ende dat ſulcks pijn in 't hooft beduydet. En al is 't, dat ſommige hebben willen beſchrijven de teyckenen, waer door het water van andere vochtigheyt konde onderſcheyden werden, ſo zijn deſelve allegader los, ende bedriegelijck. Ende daer en is niet lichter, als een Doctor, hoe voorſichtigh hy oock ſoude mogen weſen, met eenigh nat, of ander water te bedriegen,

En al is't dat de Genees-meeſters dickwils hier na geluckelijck ſlaen, en dat ſy door eenige omſtandigheydt ofte looſe ondervragingh,de ſake op het hooft ſomtijts treffen, ende dat het dien volgende na haren ſin wel uytvalt, (gelijck oock die by *Boccacio*,dewelcke door eenige boeven daer toe opgerockent zijnde, uyt het water oordeelde,dat de Man met kint was) ſo gaet het mede ſomtijts wel tegen haer ſin, en werden dan van de gene, die ſy verkeert oordeel gegeven hebben, achter den rugh uytgelacchen, ende beſpot. Daer toe komen ſommige met bier, of eenigh ander nat, en krijgen evenwel al eenigh beſcheyt. By ſeker Ghenees-meeſter werde een gedeckt glas ghebracht met Spaenſche wijn, om te bezien: hy den ſelfden aenſiende voor root water; ſeyde, dat de Lever heel ontſteken was,ende dat grooten brant hem door het gantſche lichaem verſpreyde. De ſchalck, die daer op uyt was, het glas weder aennemende,gaf tot antwoort,ſulcx wel te gelooven waer te weſen,wanneer hy het ſoude ingedroncken hebben, ghelijck hy op ſtaende voet dede. De gierigheyt van ſommige ſiecken die niet garen voor haer eygen geſontheit eenige koſten doen, als oock nalatigheyt van ſommige Genees-meeſters, die meenen, datter geen koren van de molen behoort geweſen te werden, zijn oorſaek,dat deſe ketterye ſo lang in ſwang gaet. Als ick uyt Italien in Brabant af-komende, te Lôven begroete den vermaerden *Thomas Ficnis*,aldaer Profeſſor in de Medicijne,en hier van onder andere, reden viel,was verwondert, dat hy my ſeyde, ſulcx aen te houden,om groot profijt,dat hy daer van trock,en datmen door ondervragen,en konſtigh raden ten naeſten by tot de waerheit konde geraken.Alſo mede de gemelte Doctor *Crellius*,voor eenige jaren Medicijn alhier te Dordrecht, die grootē loop van water te beſien had,daer over gevraegt zijnde, Wat hy daer uytſagh? gaf voor antwoort, Ten minſten een, ofte twee ſchellingen. Dan werde ook ſomtijts wel degelijk bedrogen.Beter heeft my, als ik eerſt t'huys komende,de konſte ſoude gaen oeffenen, wel geraden mijn weerde Meeſter Dr. *Everard van Vorſt*, ſeer geleert Profeſſor te Leyden, dat ick die quade gewoonte allencxkens ſoude afſchaffen.Hier toe heeft mede den edelen,en ſeer ervaren Genees-meeſter, Mr. *Pieter van Foreeſt*, in een boecxken in Latijn geſchreven van het onſeker oordeel der wateren, ende 't ſelve is door Dr. *Nollens* in Nederlandts overgeſet, uytgegeven.

Ick en kan evenwel niet ondienſtigh vinden,alhier te wederleggen tweederley miſbruyk,dat aldermeeſt by 't gemeene volck in ſwangh gaet,en daer de Doctoren dapper mede ghequelt werden. Die met het water komen, willen van deſelvige gemeenlijk weten, of het van een man, of van een vrouwe is. Dit weтenſe heel behendigh (gelijck ſy meenen) aen te leggen, ſeggende het water te brengen van een *Perſoon*, en haer wel wachtende voor het woordt *Hy* ofte *Sy*.

Daer-

Daerbeneffens zijnſe oock veel uyt, om te weten,of een nieu-getroude Vrouw (gelijck ſodanige gemeenlijck na kinderen verlangen om geen verloren werk te doen) ſwanger is. En ſulcx en gebeurt niet weyniger van jonge dochters, die bevreeſt zijn,dat haer de kermis, die ſy met vreugt gehouden hebben,wel ſonder vreught mochtevergaen,en met ſchande uytberſten. Maer ick zal klaer bewijzen,dat uyt het water niet geſien en kan werden,of het van een man,of van een Vrouw is; noch of een vrouw ſwaer gaet.

Wat het eerſte belanght: Al maeckt een Iongelinck ander water, als een oudt man, een man anders als een vrou, ſo beſtaet zodanigh onderſcheyt alleen in de verwe, en het weſen: dewelcke, alzoo ſy mede van verſcheyde andere oorſaken konnen veranderen, zo en kan het eygentlijck niet vertoonen,of het van man, of van een vrou is: want een vrou van heete of galachtige gematigheyt, zal na oeffeninge van haer lichaem, ende ghebruyck van heete ſpijs hooger gheverwt water maken, als een man van koude ghematigheydt. Inſgelijcks een vrouwe, die de koortſche heeft, ofte met een andere ſieckte gequelt is,zal ſonder twijffel na den aert van de ſieckte ander water maken. Die dan alderhande water beſiet,hoe zal hy konnen onderſcheyden, of het van een man, of van een vrou komt, als hy de gematigheydt niet en weet van de gene, die het ghemaeckt hebben. Derhalven wanneer een geſont, en gematight man met zodanighen vrou, een die werm van aert is met een werme, een ſieck man met een ſiecke vrou vergheleken werden, en datter niet van buyten toe en valt, 't welck het water verandert, zoo ſoude miſſchien het water van een vrou eenighſins onderſcheyden mogen werden van mans water, maer anders niet: dewijl van waer 't water by een Genees-meeſter gebracht wert, dickwils onbekent is. En aldus is te verſtaen 't gene zommige Genees-meeſters ſchrijven van het onderſcheyt in 't vrouwen, ofte mans water. Want om dat de mans gehouden werden wermer te zijn, en dat ſy meerder oeffeninge doen,zo maken ſy dunder,en geverwder water, ende in 't welcke weynigh beſinckt. Maer de vrouwen om dat ſy kouder van naturen zijn,en haer lichaem weynigh oeffenen,zo maken zy bleyck water, het welcke veel beſinckt. Dan dit kan uyt oorzaken nu verhaelt veranderen: derhalven dat hier in niet zekers en is: en ſulcx uyt het water te oordeelen, is een groote lichtveerdigheyt, en ſtreckt meeſten-tijt om het gemeen volck te bedriegen.

Van wegen de ſwangerheyt en ſtaet niet minder te twijfelen, en in dit ongeſtadigh weder moet een Genees-meeſter dickwils tegen ſijnen danck aen 't roer ſtaen. Maer onzen eerſten,en opperſten meeſter *Hippocrates*,die alle tekenen van ſwaer gaen wel neerſtigh onderſocht, en beſchreven heeft, en maeckt nergens eenigh ghewagh van de wateren. Daerenboven en wert het water niet verandert,door de Swangerheyt zelve,maer alleen door het ophouden van de ſtonden, diemen moet bekennen, dat de wateren konnen veranderen, door dien het bloet, en de vuyligheyt haren loop wederom nemen in de aderen. Maer die veranderingh van water kan oock in de maegden uyt opſtoppinge van haer ſtonden ondervonden werden, ja oock in alderhande ſieckten uyt ſodanige ophoudinge veroorſaeckt,als mede in verſtoppinge van 't ander ingewant. So dat het water hier niet eygens, of byſonder en kan uytwijſen. Wy ſien dat de waters ſomtijts ongeverwet zijn (gelijk in de verſtoppinge dikwils geſchiet) ſomtijts hoogh geverwet, ſomtijts de geſonde gelijck (als de Swangere vrou ſelver geſont is) ſomtijdts dun, ſomtijdts dicker, ghelijck oock in andere gelegentheyt gemaeckt werden. En wanneer de vrouwe qualijck te pas is,dan wert het water door de kracht van de ſieckte ſoo verandert, dat alle de teyckenen van Swangerheydt, indien daer eenighe waren, zouden te niet gaen. Waer uyt volkomentlijck blijckt, hoe los dat het gaet, deſelvige uyt het water te willen oordeelen. *Avenzoar* een treffelijck Arabiſch Geneesmeeſter ſchrijft, dat hy in ſijn eygen huyſvrou bedrogen is geweeſt,daer hy nochtans behalven 't water,noch andere teyckenen konde waernemen. En een ſeer geleert Italiaenſch Genees-meeſter *Saxonia* verhaelt, dat doen ſijn moeder van hem groot gingh, hy van de Genees-meeſters geoordeelt werde voor een *Mola*,ofte Klomp vleyſch, en dat ſijn moeder niet tegenſtaende ſy met vele drankẽ gequelt werde, evenwel de vrucht tot ſijner tijt behiel. Dan de ſterckte van de Lijf-moeder, en vrucht en is altijt ſo groot niet,dat ſy die onvoorſichtige middelen kan wederſtaen. Daer van heb ick een exempel gheſien, dat wel verdient alhier tot waerſchouwinge van andere geſtelt te werden. Een jonge,en anders geſonde vrou kreegh, na dat ſy eenige maenden geen veranderinge gehadt en had,zeer groot jouckſel onder aen haer lichaem,waer over ſy eerſt dede verſoecken Dr. *Foreeſt*,daerna oock my; maer alzo ſy uyt onverdult, en verbolghen ſinnen enckel begeerden, dat wy haer ſtonden ſouden doen komen, als wel wetende,gelijck ſy zeyde, niet bevrucht te zijn,en wy anders oordeelende, daer toe niet en wilden verſtaen,zo liet zy halen den voorgemeltẽ Dr.*Crellius*,die hem verwondert hiel over onſe onwetenheyt,en ſtofte genoeg te konnen ſien uyt het water, ende te onderſcheyden of yemant een knechtjen, of een meysjen,als oock een,of meerder kinderen droegh: en verſekerde haer,dat zy gantſch niet ſwanger en was. Hier door de vrouwe in haer verſoeck, en begeeren gevolght en verſterckt zijnde, nam door ſijnen raet de ſterckſte afdrijvende drancken in, die ick oyt ghezien hebbe. Maer wat uyt-komſte? De vrouwe konde door haer ſtercke nature de ſterke kracht van de dranken uytſtaen, dan verloſte daerna van een ſeer tenger kindeken, vol waters, zoo dat het geheele lichaem zo klaer was, dar-

men

men met een kaerſſe daer dwers door by-na ſien konde; waer op na weynich dagen de doot volgde. Dit was de vrucht van de vermetele kenniſſe der Wateren. My dunckt dat hier op niet qualijck te pas en ſullen komen de woorden, met dewelcke *Hippocrates* ſijn Wet begint: *De Medicijne, ſeydt hy, is de treffelijckſte van alle Konſten. Maer wert, om d'onwetentheyt van de gene, die haer oeffenen, en 't verkeert oordeel der gener, die ſoodanige gebruycken, veel achter andere Konſten geſtelt. Ick meene dat de oorſaeck van deſen miſſlagh is, datter in de ſteden voor de Medicijne alleen anders geen boete geſtelt en is, als van ſchande, en oneere. Maer die raeckt weynich de ghene, die ſchijnen uyt deſelve ghemaeckt te zijn. Want deſe gelijcken de Comedianten; en gelijck die het weſen, en 't kleet wel hebben van de perſoon, die ſy ſpelen, maer evenwel die perſoon niet en zijn: even alſoo zijnder oock vele Doctoren met de naem, maer ſeer weynighe met de daedt.* En voorwaer hoe menich iſſer, die in deſe ſware en wichtige Konſte ſo plotſeling valt, gelijck (volgens het ſpreeck-woort) een Koe in een wetering: daer wel hoog-noodigh is, dat de gene die wat goets ſal uytrechten, van jongs op, by de beſte meeſters daer in met alle neerſticheyt en goet verſtant opgetrocken wert. Het gene niet en was by den genen, die ick nu genoemt hebbe; en daerom alleen genoemt, op dat lichtelijck anders achterdencken op yemant anders mochte vallen. Hier uyt is nu lichtelijck af te nemen, hoe ſchadelijck dat het is, te veel op de Wateren te betrouwen, ende hem tegens goet oordeel daer in te laten bedrieghen. Derhalven is beſt datmen het Water by den Siecken beſiet, als een teycken onder andere: maer dat het niet gehouden en wert, als alleen ghenoech zijnde om van alles een volkomen teycken te geven.

Noch minder dat het kan aenwijſen, of een vrouwe, gelijck wy nu verhaelt hebben, bevrucht is; ick laet ſtaen, datmen ſoude konnen uyt het Water ſien, oft een Knechtjen, oft een Meysjen gedragen werde, als Doctor *Crellius* voor-gaf. Een ander Geneeſmeeſter (van Br. *Cornelis* gheſlachte) ſulcks wel verſtaende, en niet konnende van ſeker Vrou, die daer enckel beſcheydt af begeerde, ontſlagen zijn, ſeyde dat hy 't ſelfde uyt het Water niet konde weten, maer indien ſy daer van wilde verſekert zijn, dat hy haer (niet eens denckende, dat ſy daer toe ſoude komen) moeder naeckt moſt ſien. De begeerte van de Vrouw was ſoo groot, dat ſy 't ſelve toeſtont. De Geneeſ-meeſter daer over ſeer verbaeſt ſtaende, en wiſt niet waer hy met ſijn milde toe-ſegginge ſoude blijven, en was niet minder bedut, als eertijdts *Paris* voor de drie naeckte Godinnen; ſeyde evenwel verwondert te zijn, in die vremdicheydt: want als hy haer van achteren beſach, dat hem docht, dat ſy een Knechtjen droech, maer ſiende van voren, dat het teycken hem dan verthoonde van een Meyſjen. Dit viel noch na de Konſt uyt. Want ſy verloſten daerna van een Soon, en een Dochter.

Het III. Capittel.

(1) *De groote macht der Geneeſ-konſte, en* (2) *dat deſelvige beſtaet in de ſoorte der Geneeſ-middelen,* (3) *Zijnde deſelvige de Sieckte regel-recht tegen.* (4) *Op wat Mate,* (5) *Maniere,* (6) *Fatſoen,* (7) *Tijdt, ende* (8) *met wat Regel van leven die ghebruyckt moeten werden.*

(1)

ALs de Sieckte genoegſaem bekent is, ſo en valter niet anders te doen, dan deſelvighe wel te geneſen, het welck alderbeſt gedaen wert (gelijck *Aſclepiades* ſeyde) by de gene, die raſch, ſeker, en niet ongeneuchelijck en geneeſt. Dat is, die ſulcke middelen aenwent, dewelcke haeſtich helpen, ſonder eenich gevaer zijn, en van de Siecken met geen tegenheydt gebruyckt en werden. De Geneeſ-middelen ſtelt een Geneeſ-meeſter in 't werck, niet alleen als zijnde een dienaer van de Natuere, maer ſomtijts als een helper, ſomtijts oock als een opperbaes. Want de Konſte gaet in ſommige dingen de Nature te boven: als dewelcke niet alleen de Nature na en volcht, maer oock altemet deſelvige te hulpe komt, altemet mede overtreft, en dickwils beter geneeſt, als de Nature. Want deſelfde, zijnde als de meeſterſſe onſes levens, regeert alles ſoo bequaem, als ſy kan, en tracht geſtadich daer toe, dat het Lichaem, tot het eynde des levens mochte in geſontheydt blijven: en indien het van buyten met eenich ongemack gedreycht wert, om het ſelve na vermogen af te keeren. Nu al 't gene, dat de Nature, ſo in 't behouden der Geſontheydt, als in 't geneſen der Sieckten, wel doet, ſulks wert nagevolcht, en door wijſlijck overleggen geſtiert van de Geneeſkonſte, die anders geen wit en heeft, als de Geſontheydt. Maer wanneer ſomtijdts de Nature door hartneckicheydt van de Sieckte verhindert, oft van haerſelfs verſwackt is, dan komt de Geneeſ-konſte haer te hulpe, en volvoert het begonnen, en onvolmaeckt werck, en maeckt alſo dat langdurige ſieckten meeſtendeel verkorten. Hier-en-boven, overtreftſe noch altemet de Nature. Want ſy de Beenderen, die uyt het lidt zijn, wederom inſet, ſy vereenicht de kanten in de Wonden, die wijt van een geweken waren, en doet in verſcheyde andere Gebreken het voornaemſte werck, het welck de Nature niet eens aen en ſoude grijpen, veel minder wel uytvoeren. En voorwaer, waerom ſouden ſoo veel geleerde, en treffelijcke Mannen ſo langen, en neerſtigen arbeydt hier toe aengewent hebben, by aldien deſe Konſte niet wat grooter en deftiger uyt en wracht, als de Nature? Gelijck een Gout-ſmit in 't Gout, het welck een natuerlijcke ſtoffe is, aer-

dighe en konſtige dingen werckt, ende maeckt dat het fatſoen boven de ſtoffe is, 't ghene de Nature ſelve niet en ſoude konnen by-brengen: en gelijck de Bou-konſte uyt hout en ſteen, Huyſen en Kercken maeckt, die de Nature nimmermeer en ſoude konnen op-bouwen: ſo overtreft oock de Geneeſ-konſte, in vele ſieckten te overwinnen, de Nature ſelver. Want de Nature werckt alleen door aengeboren ingheven, maer de Geneeſ-konſte wert gheleydt door kenniſſe en verſtant. Dewijl dan de Geneeſ-konſte de krachten kent, van alles, dat in de wereltis, en het onderſcheydt weet tuſſchen 't gene geſont, en ſchadelijck is, ſoo wacht ſy haer van het eene, en neemt aen het andere, waer door ſy Sieckten, die anders doodelijck ſouden weſen, verlicht, en overwint, het welck voor de Nature onmoghelijck ware gheweeſt, om alleen te weghe te brenghen. Kleyne ſieckten werden wel van de Nature overwonnnen, maer die ſwaerder zijn, hebben de konſte van doen.

(2) Deſe Geneeſ-konſte beſtaet in drie dingen, de Soorte van Geneeſ-middel, ſijn Mate, en Maniere om te ghebruycken. Wat de Soorte belanght, die beſtaet in een, ofte veel. En als het een moet weſen, ofte 'tſelfde dient enckel, ofte gemengt, en als veel, of ſy allegader t'ſevens, oft elck in 't byſonder moet ghebruyckt werden. De Mate ſal wel aengeweſen werden, wanneer men weet hoe ſterck de Geneeſ-middel is, van wat hoedanigheydt, hoe dickwils ende hoe lange men het ſelve magh ingeven. De Maniere van gebruycken wijſt aen, door wat wegh de ſieckte te verjaghen is, op wat plaets de Geneeſ-middelen moeten ghebeſicht werden, op wat fatſoen ende op wat tijdt van de Sieckte. Dit moet hy al t'ſamen wel weten, die de Geneeſ-middelen bequamelijck ſal ghebruycken.

(3) Een *Geneeſ-middel* is 't ghene, dat de Sieckte verjaecht: nu al 't gene de Sieckte verjaecht, doet daer gheweldt op: 't gene geweldt doet, is tegenſpannich: waer uyt volght, dat de Geneeſ-middel nootſakelijck de Sieckte moet tegenſpanningh weſen, ende dat alle Sieckten verdreven ende geneſen werden door het gene, haer recht tegen is. Alſo wert kouw door hitte, en hitte door kouw verjaecht, en ſoo voorts. Ende al ſchijnt het dat eenige Sieckten door ghelijcke middelen gheneſen, ſo zijn evenwel deſelvighe de oorſaeck der Sieckte eerſt, ende in haerſelven, gantſch tegenſtrijdende: maer de ſieckte by toeval: en nemen deſe niet in haerſelven wech, maer alleen door 't wech-nemen van haer oorſaeck. Soo verdrijft *Rhabarber*, al is ſy heet, de Koorts, die oock heet is, om dat ſy de Gal, die de Koorts veroorſaeckt, uytwerpt. Ende de vermoeytheydt wert verſacht door d'Oeffeninge, om dat ſy de vochtigheydt, die door de Spieren verſpreyt was, verdrijft. Braken wert door Braken opgehouden, ende Loop, met yet 't welck doet af-ſetten 't gene dat de Loop veroorſaeckt. En dit is de rechte maniere van geneſen. Want ſo langhe d'oorſaeck blijft, ſoo en kan de ſieckte niet wech-genomen werden. En by aldienmen ſulcks poogden te doen; ſo veel alſmen van de ſieckte aftrock, ſoo vele ſoude d'oorſaeck (die nimmermeer ſtil en ſtaet) aennemen: en al ſchijnt het, dat de ſieckte ſomtijdts wat vermindert is, ſoo en volcht evenwel daer op, ſonder wech-nemen van d'oorſaeck, geen volkomen geneſinge. Als de ſiekte eerſt begint, en noch niet diep gewortelt en is, dan verdwijntſe gantſch met het wech-nemen van de oorſaeck: maer als een deel daer van al vaſt geſtelt is, een deel noch al gheſtadigh aengroeyt, dan en neemt het verdrijven van d'oorſaeck de ſieckte niet al wech. Derhalven moet eerſt de oorſaeck, en dan de Sieckte uytgheroeyt werden: want alſoo gaetſe met de wortel uyt, datter daerna niet met allen meerder af op en ſlaet.

(4) *De Mate, ofte groote van 't Geneeſ-middel*, ſtaet te nemen na de Groote van de Sieckte: ghelijck na de ſoorte der Sieckte genomen wert de ſoorte van Geneeſ-middel: ende na de gelegentheydt van het deel de maniere en wegh om 't ſelfde te gebruyken. De ſoorte der Sieckte wert door haer eyghen kenteeckenen aengeweſen. De Groote, door de kracht en 't gheweldt van haer toevallen, als oock door het afwijcken van den vorigen, ende natuerlijcken ſtant, waer in het Lichaem was voor de ſieckte. Sulcks wert vernomen uyt de nature van den ſiecken, ende uyt ſijn gewoonlijcke maniere van leven. Laet yemant kout en vochtigh van naturen zijn, een ander heet ende droogh, wanneer ſy beyde een Koortſe krijghen, ſoo moet den eerſten ſtercker verkoelt werden, als ſtercker oorſaeck in hem hebbende, om ſoodanigen Koortſe te verwecken. Gelijck men bevint, dat nat hout meeder vuur van doen heeft om te branden, als 't gene dat droogh is, 't welck lichtelijck ontſteken wert. Dan de groote van de Geneeſ-middel, die de groote van de ſieckte aenwijſt, moet oock na de gelegentheyt van het deel vermeerdert, en vermindert werden. Dat vaſt van weſen is, diep leydt, en wat overvloedig is, vereyſcht ſtercker middelen, als 't gene ſacht en ydel is, voor-aen komt, en een ſcherp gevoelen heeft. Een Voornaem Deel en wil ook geen hevige middelen hebben, alſo 't ſelvige daer door beſchadicht ende verhindert wert in ſijn werckingen, die tot onderhoudt des levens dienen.

(5) Wat nu het derde belangt, te weten, de *Maniere van gebruycken*: Onder de Geneeſ-middelen zijn ſommige die alleen veranderen, ſommige die ledich maken. Die maer veranderen, die moeten, het zy het gebreck uytwendigh, oft inwendigh is, op de plaets ſelve gheleydt werden. Het welck in uytwendighe licht is, en in de inwendighe moet men weten, door de ontledinghe, waer de Deelen onder legghen.

Deſelfde wijſt oock niet minder aen de maniere van ingeven,als van opleggen. Want alſmen weet,door wat wegh de Geneeſ-middelen lichtelijcker konnen gebracht werden tot het beſchadight Deel,dan is het lichtte weten,hoe deſelvige dienen gebruyckt te weſen. So helptmen de gebreken der Herſſenen door Middelen,die boven op 't Hooft ontrent de Kroon-naet van buyten gheleydt, die in de Ooren geſteken,oft door de Neus ingehaelt werden: maer 't gene men anders mocht innemen,heeft daer weynich kracht. Tot inwendige gebreken van de Borſt, en Longe, zijn dienſtigh de Geneeſ-middelen, die van buyten op de Ribben geleydt werden, en diemen van binnen damps-wijſe met den aeſſem inhaelt, als oock die met licken allengskens door de Stroot-ader in de Borſt leken, maer niet die dadelijck in de Maeg geſlockt werden. Alſo geneeſtmen de Maegh ende de bovenſte Darmen door Middelen van bovenen, de onderſte van onderen, door Clyſteren. In de Ontlaſting ſtaet mede te letten op de wegen die de Nature aenwijſt. De Maegh wert beſt ontlaſt door braken, de Darmen door kamer-gang. Het bultige deel van de Lever door 't water, het holle door den ſtoel-ganck. De Nieren en Blaes door het water : de Lijf-moeder door haren eygen hals.

(6) Het *Fatſoen van de Geneeſ-middelen* wert begrepen in dun,en dick. Welck te gebruycken ſtaet, wijſt ons aen de ſoorte van 't Gebreck, als oock den aert, ende de gelegentheydt van het gebreckelijck Deel. Wanneer dit verre afleydt, ofte hardt en vaſt is, ſoo vereyſcht het dunne, en weecke middelen,op dat die lichter ſouden doorſchieten. Maer het Deel, dat nader ofte yelder is,kan oock met dicke geholpen werden. Dan alle Middelen, diemen in-neemt ofte van buyten ghebruyckt, om te verſachten, te verdunnen,te ſuyveren,te doen verdwijnen,toonen, dun zijnde, haer meeſte kracht. Maer de ghene die afweeren, t'ſamen-trecken,dick maken,ſtoppen,oft verſtercken, het zy deſelvighe van binnen, ofte van buyten ghebruyckt werden, hebben haer meeſte kracht in dicke ghedaente. Die in haer werckinge tuſſchen beyden gaen, moeten oock daerna haer fatſoen hebben, gelijck Salven, Syropen, ende dierghelijcken. Ende dit is van weghen het fatſoen der Geneeſ-middelen. Wy ſullen komen tot den Tijdt, om deſelvige te beſigen.

(7) In 't geneſen van alderhande Sieckten ſtaet voornamelijck te letten *op de bequaemheydt des Tijdts.* Langdurige gebreken en werden naeulijcks geholpen, als door veranderingh van middelen. Een ſimpele ſieckte, die voor ſachte middelen t'ſijner tijdt niet en wijckt, moet harder aengetaſt werden. Daer verſcheyde middelen na malkanderen noodich zijn, daer en moetmen het laetſte niet byder handt nemen, voor dat het eerſte ſijn werck gedaen heeft. Soo en moetmen een hardt gheſwel niet ſoecken te verdrijven, voor al-eer 't ſelve dun ende ſacht ghemaeckt is. Want dat ſoude te vergeefs weſen. En even gelijck de Sieckten in haer ſtonden, ſo veranderen oock de Geneeſ-middelen. In 't beginſel van een Sinckingh ſtaen alleen te gebruycken, de gene, die treckende van aert zijn, als dewelcke kracht hebben om deſelvighe te rugh te drijven : maer als ſy vaſt gheſtelt is, moetmen gebruycken middelen om te doen verdwijnen, ofte, als ſulcks niet weſen en kan, te verſweren. So moet het oock toegaen in inwendighe ſieckten. En wanneer aldus op de gelegentheydt der ghebreken, de veranderingh van middelen volcht, dan heeftmen oock de Nature te baet; en als die teghen-werckt, dan en kander niet veel goets uytgerecht werden.

De *Maniere van Leven* ſtaet oock uyt de ſtonden der ſieckte af te nemen. Want in 't beginſel moetmen weynich eten, in 't verhoogen noch weyniger, en als ſy op 't hoochſte is, alderweynichſt : om dat alſdan, dewijl alle de Toevallen hevichſt zijn, en de Nature gantſch doende is, om de Sieckte te verteren, daer van niet afgeleydt,noch met het koken van de Spijſe elders getrocken werde. In Sieckten,die tuſſchen beyden afgaen, en weder-komen,ghelijck Koortſen, en dientmen tegens den tijdt, datſe aenkomen, niet te eten, alſoomen daer door niet het Lichaem, maer de Sieckte voedet. Noch oock wanneer ſy op haer hevichſte zijn, alſo alſdan door den damp, die het geheele Lichaem doorloopt, de inghenomen Spijſe komt te verderven. Derhalven is alleen bequame tijdt om te eten, als de Koorts in 't afgaen is, ofte noch beter, als ſy geheel over is.

'T ghene dus verre in 't gemeen geſeydt is, ſullen wy nu wat nader gaen onderſoecken, en van elcke ſoorte der Geneeſ-middelen aenwijſen, op wat mate, en maniere deſelvighe gebruyckt moeten werden, beginnende van d'Ontlaſtinge,die alle Sieckten by-na gemeen is.

Het IV. Capittel.

(1) *Verſcheyde ſoorten van Ontlaſtinge.* (2) *Den oorſpronck van het Ader-laten.* (3) *Het nootſakelijck gebruyck van 't ſelve.* *Op wat* (4) *Mate,* (5) *Tijdt,* (6) *Plaetſe de Ader gelaten moet werden, ende hoe den loop van 't Bloedt is.* (7) *Hoe de Ader geſtopt dient,* (8) *en waer in goet en quaet bloedt onderſcheyden wert.* (9) *Andere byſondere Aftreckinghe van Bloedt, door* (10) *Egels,* (11) *Scherven, ende* (12) *Koppen.*

(1)

HEt Lichaem werdt ontlaſt door Alghemeene Middelen, ofte Byſondere. De Alghemeene

Ontlaſtingh is de gene, die van 't geheele Lichaem af-neemt, als daer zijn Sweeten ofte Wt-dampen, Bloeyen, Braken, ende te Kamer-gaen. Want door deſe wert wel eerſt, het Deel, dat ſy eerſt raken, ontlaſt, maer dat ledich zijnde, oock by gevolch d'andere. Het Braken ſuyvert eerſt, en meeſt de Maeg, de Kamer-gang eerſt de Darmen, maer die by blijvende, vorders oock het ander Ingewant. Door het Bloeyen werden eerſt de Aderen geledight, ende de Slagh-aderen, die aen deſelve gehecht en in-geopent zijn, daerna oock het gheheele Lichaem. Het ghene door de Huyt doet vervliegen, neemt eerſt wech dat daer naeſt onder leydt, daerna dat in de grootſte Aderen is, en ſo vports uyt het Ingewant. De byſondere Ontlaſting, ontlaſt alleen een deel, dat met overtollicheydt belaſt is. Alſo werden de Herſſenen door Neus en Mont geſuyvert, de Borſt en Longen door Op-ſpougen, de Nieren en Blaes door Water-maken, de Lijf-moeder, en Speen door Bloeyen, de onderſte Darmen door een Set-pil, oft Clyſteer. Waer van wy nu elcks in 't byſonder ſullen handelen, beginnende van het Ader-laten.

(2) Gelijck de Menſchen, hoewel vernuftich zijnde, vele dinghen geleert hebben van de onvernufte Dieren: ſo is oock in dit deel van de Geneeſ-konſte, ſeydt *Plinius*, in het 8 Boeck van ſijn Natuerl. Hiſt. op 't 26 Capittel, ons een Leer-meeſter gheweeſt het *Rivier-paert*, een groot beeſt dat hem in de Nijl, een Rivier in 't Landt van Egypten, alwaer van oudts de eerſte Geneeſ-meeſters geweeſt zijn, onthoudt. Dit, wanneer het verneemt dat het door langhduerighe gulſicheydt, met alle te veel bloedt overlaſt is, ſo begeeft het hem op den Oever van de Rivier, om te vinden eenich verſch afghebroken riet: en een ſcherp-ſiende, querſt daer mede (ſijn lichaem daer in druckende) een Ader in ſijn Dye, en ontlaſt alſo ſijn Lichaem, dat anders in ſieckte ſoude vervallen, van overtollich bloedt, en hem dan wentelende in 't ſlijck, ſluyt ſo wederom de openinge.

(3) Het gene dit *Nijl-paert* door aengeboren ingeven van de Nature aldus in 't werck ſtelt, dat wert door ondervinden, en reden van den Menſche beveſticht ſeer dienſtich te weſen. Want het bloedt en kan niet alleen quaet veroorſaken, als het quaet is, maer ſelfs oock als het wel goet, maer al te overvloedich is. Derhalven, wanneermen voelt, dat ons Vleeſch geſpannen is, ende de Aderen dick opſwellen, en daer door gevaer loopen om te borſten, ofte ſieckten, uyt ontſtekinge, ofte verſtoppinge te veroorſaken, en ſulcks met geen Af-ſettende, ofte andere Middelen te helpen is: ſo moetmen ten eerſten komen tot het Ader-laten. Want het ſelvige verſacht terſtont de ſpannende pijn, verlicht het beſwaerde lichaem, het welck aldus verquickt zijnde, bequaem wert tot alle ſijne werckinghe. Dewijl oock hier door de natuerlijcke warmte meerder lucht krijcht, ende de geſloten nauwe Wegen openen, ſoo werden daer door de dreyghende ſieckten vermijdt: Men mach oock laten in quaet Bloedt, en ſo veel te beter hoe het meerder is: dan ſo veel te minder hoe het quader is. Want dan is beter te gebruycken een Geneeſ-middel, 't welck ſuyvert, en alleen de quade vochticheydt af-drijft: daer het Ader-laten het goet (waer door de krachten, die altijdt by quaet Bloedt, ſeer ſlap zijn, noch meerder vermindert werden) ſoo wel, als het quaet laet uytloopen.

(4) Ofmen *Veel* oft *Weynich* Laten ſal, ſtaet af te meten na de ſterckte der Sieckte, en der Krachten. Als de Sieckte groot is, ende de Krachten ſterck, moetmen ſo veel Laten, als de Krachten eenichſins konnen verdragen: matelijck als ſy beyde matelijck zijn: maer wanneer de Sieckte wel groot, maer de Krachten ſlap zijn, is beter, om die te behouden, het quaet Bloedt allengskens, dat is, in verſcheyde reyſen af te trecken. Dan alſoomen in andere dingen niet alleen en dient te ſien op 't gene voor de voeten ſtaet, gelijck d'oude Poët *Terentius* ſeydt, maer oock voorſien het gene toekomende is: ſo moet hier mede in 't opmercken van de Krachten, niet alleen gelet werden op de ghene, die teghenwoordich zijn, maer op de gene, die na het Laten noch over-blijven. Want deſelvige moeten de vordere Geneeſ-middelen noch doen wercken, tot overwinninghe van de Sieckte, die ſy noch hebben uyt te ſtaen. Daerom iſt alletijdt ſekerder wat te weyniger, als te veel te Laten, alſoo het weynighe wederom verhaelt kan werden, ende niet het vele.

(5) Daer het Laten vereyſcht, is het beſte in het *Beginſel*, alſo alſdan de ſieckte noch niet hoogh geklommen is, ende de Krachten op haer ſterckſte zijn. Dan dient wel, dat eerſt Maegh, en Darmen, ſachte-

ſachtelijck gheſuyvert zijn, te weten, wanneer de Sieckte ſulcks kan wachten: maer *Pleuris, Squynancy*, ende diergelijcke, en willen geen uytſtel lijden. In Sieckten, die gaen ende komen, ghelijck Koortſen, moetmen niet Laten in haer hevicheydt: dewijl de Nature anders door beyde te ſeer beſwaert wert. Alſmen tot voor-komen van Sieckten wil laten, ofte oock in Sieckten, die dat moghen verwachten, ſoo is't beſt, in de morgenſtont. Want met het opgaen van de Son wert het Bloedt dunder, en alſo bequamerom uyt te loopen. En ſulcks na dat de Siecke ten minſten een ure wacker geweeſt is, en ſijn Spijſe, van daeghs te voren, wel verteert heeft.

(6) De *Plaets* daermen de Ader ſteken ſal, moet eerſt wel ghewreven werden, tot datſe geheel verwarmt, ende dan den arm naeuw gebonden, om het Bloedt tegen te houden. Sulcks wert altijdt gedaen recht boven de plaets, daermen de Ader ſteken wil: het welck de ervarentheydt gheleert heeft, ſonder evenwel de reden te weten. Want indien het gheſchiede om het Bloedt van bovenen na den bant toe te trecken, gelijck dus lange gemeen is, als of het uyt de holle Ader door haer tacken onder de Oxelen na den arm geſonden werde, dan moſt noodtſakelijck niet de Ader, die onder den bant komt, maer die boven is, meerder bloedt gheven. Het welck gantſch anders bevonden wert, en daer uyt wel beſloten, dat het bloet van 't Hert door de Pols-aderen (waer van haer kloppingh komt) het geheele lichaem door-gedreven wert, en dan wederom door de Aderen uyt d'uytterſte deelen na het Hert ghetrocken, om aldaer verdunninge, en vernieuwinge te ontfangen. Sulcks blijckt daer oock aen, dat, alſmen het Laten wil ophouden, en het bloedt ſtoppen, den vinger ſet niet boven de opening, maer onder: het welck nochtans ſoude moeten geſchieden, by aldien de bovenſte Aderen het bloedt na beneden ſonden. De waerheydt van deſe leere is te ſien en te voelen in het maeckſel der weghen, daer het bloedt doorgaet. Want van het Hert in 't nederdrucken door de Slagh-aderen met kloppingh (het welck de *Pols* is) gedreven werdende, en vint aldaer geen verhindering, ende van daer door de *Aderen*, door het ophalen van 't Hert, dan na 't ſelfde wederom toegetrocken zijnde, wert wel een weynich tegen-gehouden, door *Klap-vlieskens*, die in de *Aderen* alleen ſtaen, maer niet belet. Alſo de *Klap-vlieskens*, allegader na het Hert open gaen, ende tegens het Hert geſloten zijn. En dit is de oorſaeck, dat het bloedt, 't welck uyt den *Arm* gelaten wert van onderen, en niet van bovenen en komt; ghelijck de *Heel-meeſters* oock toonen, als het niet wel volgen en wil, dat ſy de Ader van onderen na de openingh toe-ſtrijcken, en daer door noch eenich bloedt doen uyt-leken. Van dit *circuleren*, ofte geſtadigh om-trecken van het bloedt door het Hert, is breeder te ſien in 't eerſte Capittel van ons *Steen-ſtuck*.

(7) Na dat het bloedt geſtopt, en den Laet-bant wech-genomen is, ſo moet de openinge ſuyver en droogh met een Spongye gemaeckt werden; want als daer eenich bloedt blijft ſteken, dat belet het toe-heelen, ofte breeckt daerna wederom op, ofte komt te ſweren.

(8) Het is beter, dat het bloedt ontfangen wert in Tin, Silver, ofte Aerde-werck, als (gelijck nochtans ghemeenlijck geſchiet) in Koper, dewijl het in het ſelfde van Weſen, Verwe, als andere Hoedanigheden, lichtelijck verandert, waer door het oordeel, datmen daer uyt van de Sieckte nemen ſoude, onſeker ghemaeckt wert. Men moet oock niet in een, maer in verſcheyde Beckentjens het ſelve laten loopen, om de verſcheydenheydt wel te konnen aenmercken. Waer in aldereerſt te letten is op het Weſen van 't bloedt. Het is Taey bloedt, 't welck langhſaem uyt-loopt, ende als lijm aen de vingher hanght, gelijck goet en gematight bloedt geen van beyde en doet. Het is Dick, en Vaſt, veel Veſelen hebbende, dat raſch runt, en ſtijf wert: het welck Verſtoppingen, ende Sieckten, daer uyt onſtaende, veroorſaeckt. Dat langhſaem runt, is dun bloedt: maer 't gene, dat nu al kout is, en niet dick en wert, is ofte heel waterachtigh ofte bedorven, als wiens Veſelen (die het bloedt dickte, ende vaſtigheydt geven) al t'ſamen verrot en vergaen zijn. Dick, ende vaſt bloedt, wert met moeyten van een geſcheyden; Dun bloedt, lichtelijck: maer 't ghene bedorven is, en ſcheydt niet, dan ſo dra het aengeroert wert, en het vlies, datter gemeenlijck op drijft, maer geraeckt en is, ſoo loopt het in kleyne deelen, die veeltijdts verſcheyden gheverwt zijn, van malkander. Veel geel Water op het bloedt, als het kout geworden is, drijvende, beteyckent oft veel-voorgaende Drank, oft een ſwacke Lever, gelijck in Water-ſuchtige, oft oock dat de Nieren verſwackt, ofte verſtopt zijn: uyt welcke oorſaken de Weyachtige vochtigheydt te overvloedigher in de Aderen onder het bloedt vermengt wert. Evenwel en dient het bloedt ſonder deſelvige niet geheel te weſen, gelijck in de gene, die gantſch ſober drincken: want al te dick bloedt kan qualijck door de kleyne Aderkens verſpreydt werden, het welck daerom deſelvige lichtelijck verſtopt. Het Schuym, dat op het bloedt drijft, indien het niet veroorſaeckt en is door ſterck uytſpuyten, betuyght grooten brandt van die Vochtigheydt, welckers Verwe het draeght: gelijck root Schuym, van root bloedt; Geel, van Galachtigh; Wit, van ſlijmerich; bruyn, van ſwart bloedt.

(9) Dit is in 't kort van de Algemeene ontlaſting door bloedt-Laten. Maer wanneer het bloedt in eenich Deel ſo vaſt ſit, dat het noch door Openingh van Ader, noch door afdrijvende Geneeſ-middelen uytghetrocken en kan werden: in ſulcken gevalle moetmen komen tot ſoodanighe Behulpſelen, die

op het Deel ſelve haer kracht konnen doen, daer opgebracht zijnde, en alſo oock ontlaſtende. Soodanige zijn een Egel, Scherven, en Koppen, die het Bloedt uyt het Deel ſelve, dat alreede beſchadight is, merckelijck trecken.

(10) Den *Egel* en bijt niet alleen door de Huyt, maer gaet, wanneer deſelve teer is, gelijck in Kinderen, noch dieper, en ſuycht alſo het bloedt uyt, tot dat hy vol, en geſpannen zijnde, van het Deel, daer hy aengheheſtelt was, afvalt. Soo dat de Grieckſche Poët *Theocritus*, de Liefde, die mede het bloedt van de Minnaers uytſuycht, niet qualijck by den Egel verghelijckt. Het gebeurt oock ſomtijdts, dat, al is den Egel al afgenomen, de plaets noch ſterk bloeyt, inſonderheydt wanneer hy op een ſwellende Ader geſet is, ende dan ſtreckt hy voor een vlijm. Aldus treckt hy ſomtijdts uyt de Speen-ader het bloedt ſo overvloedigh, dat het ſelve moet opgheſtopt werden. Maer en kan niet veel trecken, wanneer hy op een harde Huyt gheſet wert, ofte daer geen groote Ader onder is. Derhalven komt hy meeſt in het gebruyck om de Gebreken uyt te ſuygen, die boven in de Huyt zijn, gelijck Schorft, quaet Zeer, puyſten aen de Neus, Aengeſicht, en diergelijcke.

(11) Het *Scherven* geſchiet met het doorſnijden van d'Opper-huyt, rakende tot in de rechte Huyt. Het ontlaſt alleen het Deel, dat alſo geraeckt wert, ten zy datter een Ader ghequetſt is. Het is een rechte Geneeſ-middel voor de Huyt, ende de Gebreken, die wy gheſeydt hebben, dat den Egel te hulpe komt. Daerbeneffens van verouderde Hardigheydt, Kout, Vuur, en andere Bedervinge, in dewelcke de Natuerlijcke warmte verſtickt zijnde, noodtſakelijcken moet verlucht werden.

(12) Maer het Scherven ſal veel meerder bloedt gheven, indien een Kop terſtont op die plaets geſet wert, die dan krachtigh het bloedt in hem treckt. Wt wat reden de Koppen aldus na haer trecken, beſchrijft ons *Plutarchus* in ſijn Platoniſche vragen. De Lucht, ſeydt hy, die dicht aen het vleeſch is van de Kop, met de warmte omvat en ontſteken, en dunder geworden zijnde als d'onſienlijcke gaetjens in 't koper, ſchiet in gheen ydele plaets (die niet gevonden wert) maer in die Lucht, dewelcke, van buyten om den Kop is, en ſo ſtoot haer wech, die weder, die voor hem is, en ſo ſtoot gheſtadigh d'een Lucht d'ander, die aen 't wijcken is, trachtende te komen in de plaets, die ledigh gemaeckt is, door het vertreck van de eerſte, ende de Lucht alſoo komende op het Vleeſch, dat van den Kop ghevat is, ende onſteken zijnde, doet het Bloedt in den Kop ſchieten. Door kracht van deſe Hitte, uyt de Vlam van het aengeſteken werck in den Kop veroorſaeckt, en treckt hy niet alleen al de dunne vochtigheydt, ende geeſten die ontrent het Deel ſweven, maer oock het ghene verder ende dieper leydt. Ende als de Huyt te vogeſcherft is, dan wert het merckelijk in den Kop getrocken: maer als die glat, en heel blijft, ſo treckt hy uyt verder, ende dieper Deelen in de Huyt, ter plaetſe, daer hy gheſet werdt. Den naem van *Kop* ſchijnt hem gegeven te weſen, na de gelijckenis, die hy heeft met den Kop, ofte het Hooft van een Menſche: en ſo is mede van *Hippocrates* geſeydt, dat het Hooft op ons Lichaem ſtaet als een Kop, die van onderen vele dampen ontfanght. Den Kop is een ghereedt en gantſch ongevaerlijck behulp-middel, alſo hy het Lichaem geen ſwackheydt, noch eenige quade hoedanigheydt mede en deelt. Ende wert derhalven minder miſdaen by de ghene, die haer twee, driemael 's jaers, ſonder veel oorſaecks doen Koppen, als die haer, Geſont zijnde, uyt quade gewoonte doen Laten, ende haer Lichaem daer door van goet Bloedt, ſonder noodt, berooven. Doende alſo vrywillich, 't ghene eertijdts in den oorlogh tot een ſtraffe op-gheleydt werde. Want men plagh in oude tijden, gelijck *Agellius* ſchrijft, 10. *Noct. Art.* 8. de Krijghſ-knechten, die haer qualijck ghequeten hadden, tot haer ſchande, een Ader te openen, ende Bloedt te Laten. Het welck hy meent, dat in den beginne gedaen is aen bloode Krijghſ-knechten, en wiens ghemoedt van de natuerlijcke geſtaltenis afweeck, als of het niet ſoo veel voor een ſtraffe, als wel voor een Geneeſ-middel te rekenen was: ende dat het ſelfde daerna oock om veel andere miſdaden, door ghewoonte, in 't werck geſtelt is, als ofte al de gene, die miſdeden, niet wel met den Hoofde bewaert en waren.

Dus verre is gehandelt van de Middelen, die het Bloedt, gelijck het komt, ſo in 't gemeen, als in het byſonder afnemen: derhalven ſullen wy nu komen tot de ghene, die de quade vochtigheden af-ſetten ende ſuyveren.

Het V. Capittel.

(1) *Verſcheyde ſoorten van Purgatien.* (2) *Den oorſpronck,* (3) *en het gebruyck van het Braken.* (45) *Als oock beyde van de Clyſteren.* (6) *Wat dienſt de Set-pil doet.* (7) *Den aert, en verſcheydenheydt van de Purgatien.* (8) *Haer ghebruyck, en onderſcheyden werckinghe.* (9) *Haer Mate,* (10) *Tyt,* (11) *Voor-bereydinge.* (12) *Datter niet alleen de ghemelte ghemeene, maer oock byſondere Purgatien zijn, als* (13) *Neus-middelen,* (14) *Quyl-middelen, ende* (15) *Hoeſte ofte Borſt-middelen.*

(1)

WAnneer de Overtolligheyt, ende de Vochtigheden onſes Lichaems. ſoo verre in Onmatigheydt, ofte bedervinghe gherocht zijn, datſe noch door goede Maniere van Leven, noch door enckele veran-

veranderinge, noch door hulpe van de Nature, ofte ingheboren Warmte tot haer vorige goetheydt gebracht en konnen werden, dan moet al 't ghene, ſoo verre van den natuerlijcken ſtant afgheweken is, als onnut en ſchadelijck, wech-genomen werden door Geneeſ-middelen, die kracht hebben, om de quade Vochtigheden uyt den Lichaem de drijven. Soodanige, doen ſulcks door Braken, Clyſteren, ende Aftreck, eygentlijck *Purgatie* genoemt.

(2) *Cicero*, in ſijn 2 Boeck van de Nature der Goden, ſchrijft, over weynich eeuwen (hy ſtorf twee ende veertigh voor de gheboorte onſes Heeren) door 't verſtant der Geneeſ-meeſters bevonden te weſen, dat de Honden haer ingewant met Braken ſuyveren. Want de Honden, alſo ſy ſeer wraetachtigh, ende gulſich zijn, ſoo komen ſy haer lichtelijck te overlaſten: het welck ſy vernemende, Gras eten, waer van ſy hare overtolligheydt uyt-braken. Hier uyt ſchijnt het, ſeydt *Plinius*, in 't 4 Capittel van ſijn 29 Boeck, dat dit Beeſt oock de Menſchen het Braken heeft aengeweſen.

(3) Gelijck de Lijf-moeder in den Arbeydt, met alle kracht haerſelven van bovenen toe-treckt, om van de Vrucht verloſt te werden: even alſo de Maegh gheprickelt zijnde, door yet, dat in haer ſchadelijck is, van onderen by-een treckende, begeeft haer na bovenen, met Braken, alles, wat haer tegen is, uytſmijtende. So dat in deſe beweginge de Maegh van haer eygen plaets ſpringht, ende de naeſt-liggende Deelen, daerſe aen vaſt is, met groot geweldt uyttreckt. Hierom valt het Braken ſwaer, en moeyelijck, ſommighe meerder, ſommighe minder. Die nauw en ſluyck van Borſt zijn, en die eenen ſchralen en langen Hals hebben, en konnen niet, als met geweldt, braken: maer ſeer lichtelijck, die recht anders geſtelt zijn. Wederom geweldigh, en gevaerlijck de Aen-borſtige, Tering-achtige, die eenige onſtekinghe, ofte pijn in 't Ingewant gevoelen: want daer uyt te vreeſen ſtaet, ofte Sticken, oft Bloedt-ſpouwen, ofte yet te berſten, ghelijck in alle gheweldige Beweginghe. Door dickwils en ſwaerlijck Braken wert de Maegh ende het Ingewant, van wegen het dickwils en geweldigh ſchudden, verſwackt, en de onſuyvere Vochtigheden daer na toe gedreven: het Hooft vervult, de Sinnen beſwaert, en verduyſtert. Maer dat licht en matelijck valt, is 't gheſontſte, en beſte van alle Purgatien. Want het treckt de ſchadelijcke Vochtigheden uyt de Fonteyne ſelfs, het ſuyvert de Maeg, en by gevolch de naeſt by-leggende Deelen. Derhalven is't een ſeer goet behulp-middel in verloren Honger, Walging, Opwerping, en Spanning van de Maegh, Geel-ſucht, afgaende Koortſen, en alle Sieckten, die in 't Hooft, door dampen van onderen, veroorſaken. Want alſmen ſiet, dat in deſelvighe de Purgatien weynich voordeel doen, dan heeftmen meerder hulp uyt het Braken te verwachten.

Dan men dient evenwel, alſo het een Beweginge teghens de Nature is, dewelcke den wegh, om haer te ontlaſten, door de Darmen ghekoſen heeft, de Maegh tot het Braken niet te gewennen. *Herodotus* getuyght in het 2 Boeck van ſijn Grieckſche Hiſtorie, op 't 78 Capittel, dat de Egyptenaers ghewoon waren haer alle Maenden te ſuyveren met Braken, en Clyſteren, tot onderhoudt van hare geſontheyt: meenende dat alle Qualen den Menſche over-quamen uyt Spijſe, die ſy aten. Dan, al valt deſe reden veeltijdts waerachtigh; ſoo en is niet minder waerachtigh, 't gene *Plutarchus* ſchrijft in ſijne Leeringen der Geſontheydt; Dat Braken en Purgeren, leelijcke Geneeſ-middelen zijn van overdaedt, ende die niet ('twelk *Plato* oock ſeyde *in Timæo*) als in groote noodt en behoorden in 't werck geſtelt te werden.

(4) Wy hebben geſeydt, hoe het Ader-laten, en Braken ghevonden, ende de menſchen geleert zijn door de Beeſten; even-eens is't oock gelegen met de Clyſteer. Daer is, ſchrijft de ghemelte *Plinius* 8. 27. een Voghel in Egypten, met namen *Ibis*, (den Oyevaer niet ongelijck, ende hier ontrent de Stadt van *Alexandrye*, uytghebeeldt) die in ſijnen beck het Nijl-water opnemende, dat deel doorſpoelt, door

het welck geſont is, dat het overſchot van den Koſt af-ſchiet.

(5) De *Clyſteer* komt eerſt, en voor-al te hulpe de Gebreken der Darmen, inſonderheydt de Dicken. Want alſooder een Clapjen, ofte Middel-ſchotjen gheſtelt is in den Kertel-darm, by den Blinden ofte Slop-darm, het welck maer open gaet na beneden, ende na bovenen geſloten is, ſoo en kan de Clyſteer daer niet voor-by ſchieten. Derhalven kan een Clyſteer beſt de Onderſte, ofte Dicke Darmen ſuyveren: want ſy daer in komt met haer volle kracht, waer toe een drancxken, datmen in-neemt,

niet

niet dan ſlapper, als door de lange wegh veel afgenomen hebbende, en kan geraken. So vele dan alſſer gebreken in de Darmen vallen, ſo vele ſoorten zijnder oock van Clyſteren. Sommige ſtillen Pijn, ſommige verſachten de ſcherpe vochtigheden, ſommige ſuyveren en verdrooghen de Sweringen, ſommige maken Af-treck, ſommige Stoppen. Het begin van alle Purgatien is een Clyſteer, die maeckt de baen klaer voor den Af-treck, en neemt wech de beletſelen van 't Braken. En wanneer in de Darmen eenige taeye Vochtigheden vaſt ſitten, ofte eenich ander Gebreck aldaer te gheneſen is, ſo moet voor al de Vuylicheydt ende Winden door een Clyſteer afgeſet werden, op dat daerna de volghende Geneeſ-middelen meerder kracht ſouden konnen doen op het Gebreck ſelver. Op de rechter zyde het Lichaem geſtelt zijnde, ſo ſchietſe lichter en raſſer op, en dieper inloopende, beſproeyt de Darmen: dan op de ſlincker zyde leggende, blijft dickwils hangen in den Rechten, ofte Kartel-darm, die door het gewichte van d'andere ghedruckt wert. Wanneer de Clyſteer niet wel wercken en wil, ſoo wertſe door een ander, die ſcherper is, ofte door een Set-pil wacker gemaeckt.

(6) Een *Set-pil* kan veel minder uyt-rechten, als een Clyſteer (want hy en neemt niet wech, noch en gheneeſt niet van 't gene de Darmen beſchadight) maer maeckt daerom alleen kamer-ganck, om dat hy door ſijn ſcherpigheydt het endt tot uytdrucken verweckt. Dickwils Pillen ſetten, opent, en veroorſaeckt de Speen, die al te ſcherp zijn, verwecken ſomtijdts Sweringen. Tot de gebreken van 't endt maecktmen alderhande Set-pillen, ſuyverende, verſachtende, heelende, na het de gelegentheydt van 't gebreck vereyſcht.

(7) Gelijck de Boomen ende Planſoenen haer voedtſel uyt der Aerden, den Amber-ſteen het Kaf, en den Seyl-ſteen het Yſer na haer trecken, door de gelijckheydt, die tuſſchen deſelfde is van Weſen oft Selfſtandigheydt: van weghen ſoodanighe gelijckheydt trecken mede de Purgerende geneeſ-middelen, de quade en ongheſonde Vochtigheden uyt het Lichaem. En derhalven en is't niet genoegh datmen yemant purgeert, maer men moet juyſt ſulke vochtigheydt purgeren, en af-drijven, die de ſieckte veroorſaeckt. Want die de koude vochtigheydt af-ſet, daer de Gal in de weegh is, die en verlicht niet alleen de Sieckte niet, als de Oorſaeck in 't Lichaem latende: maer beſwaertſe, als wech-nemende de vochtigheydt, waer door de hitte en ſcherpte van de Gal wat verſacht, ende in den toom ghehouden werde. Waer uyt blijckt het groot miſverſtant van de gemeene Lieden, die meenen dat het evenveel is, als ſy maer een Purgatie en laten halen by den genen, die haer niet gheſien en heeft, ofte oock dit onderſcheydt niet en weet. Nu in deſe ghelijckheydt, 't gene ſterckſt is, treckt het ſlapſte; ſo treckt *Rhabarber* de Gal, niet in tegendeel de Gal den Rhabarber, om dat in denſelven ſtercker kracht is, die oock verweckt, ende geholpen wert door de warmte van de Gematigheyt. Maer alſt gebeurt, datter ſo weynich van een Afſet-middel ingenomen wert, dat het van de veelte der vochtigheydt komt overſtelpt te weſen, ſoo ſal het ſelve ſijne afſettende kracht verlieſen, en in een andere ſelfſtandigheydt veranderen. Het gebruyck wijſt ons aen driederley ordre van Af-ſettende middelen. De eene is van quaetaerdige, welckers kracht, en weſen venijnich is, hoedanigh gerekent werden, *Coloquint. appel. Scammonea, Antimony*. De andere ordre is van gantſch Sachte, die weynich afwijcken van den aert der Voedſelen, ghelijck daer zijn Pruymen, Corinthen, Violen-bladeren, Manna, Wey, Morgh van Caſſie, Thamarinden. De derde is van Middelmatige, waer onder behooren Rhabarber, Agaricus, Sene-bladeren, Aloë. In een ſterck Lichaem, en dat lang gevaſt heeft, verandert een weynich van een ſacht afſet-middel ingenomen, in de ſelfſtandicheyt van 't lichaem: maer een deel van 't quaetaerdigh, al is't oock weynich, in een bedervinghe het venijn na-by komende: het middelmatige in de vochtigheydt, die het ſoude afſetten, dewelcke in 't lichaem overich is, en onbequaem om 't ſelvige te voeden. Derhalven, al is den *Agaricus* warm, kan evenwel in *Pituita*, ofte koude vochtigheyt veranderen, als die niet in gematigheyt, maer in weſen ſoodanige vochtigheydt en gelijckt.

(8) De Purgatie is de rechte Geneeſ-middel van vervuylde vochtigheden. Want al 't gene ſo onſuyver en bedorven is, dat het de natuerlijcke trappen overſchreden heeft, alſo het ſelve door geene konſt verbetert ofte goet ghemaeckt en kan werden, ſoo moetmen het nootſakelijck uytwerpen. En ſulcks en is niet alleen dienſtigh om de ſieckte, die alreede het lichaem beſtrijdt, te weten, maer oock, om deſelve, alſſe gevreeſt wert, voor te komen. Nu na de ſoorte is van de vervuylde vochtigheydt, ſoo moet oock weſen de ſoorte van 't Geneeſ-middel. Andere ſuyveren de Gal, andere het Slijm, andere het ſwart bloet, oft ſwarte Gal, andere de waterachtige vochtigheden; die wy hier na elck op ſijn ordre ſullen verhalen. En ghelijck de ſoorte van vochtigheydt ons aenwijſt, door wat ſoorte van Purgatie die moet afghedreven werden, ſo toont de gelegentheydt en plaetſe van deſelfde, hoe ſterck die weſen moet. Want een ſlappe Purgatie kan genoegh trecken uyt het eerſte deel des lichaems, een middelmatighe uyt de groote Aderen, een ſtercke uyt het uytterſte van 't lichaem, ende de byſondere Deelen, licht en ghemackelijck valt het ſuyveren van de Maeg en Darmen: beſwaerder van de Aderen in 't Darm-ſcheyl, daerna van de Lever, ende Milt: maer alder-beſwaerlijkſt van de ſelfſtandigheyt der deelen, die tot

de

de Huyt, en Lidtmaten toe ſtrecken. Want hoe een Deel verder leyt, en minder aderen heeft, hoe het minder voor een Genees-middel wijckt: dewijl meerder kracht gedaen kan werden op yet dat na by is, en opene wegen heeft.

(9) De mate van Purgeren moet afgemeten werden na dat yet licht ofte beſwaerlijck af-ſchiet, en ſulcks is af te nemen uyt de gelegentheyt van 't lichaem, de Vochtigheyt, den Tijt, ofte het Weder. Onder de gelegentheyt van 't lichaem ſtaen begrepen de Gematigheyt, de Geſtalteniſſe, en Gewoonte. Wt een dor en ſchrael lichaem en is niet veel te trecken: maer veel uyt het geen, dat vochtigh ende vierſchotigh is. Een ſterck en vaſt lichaem, wiens ingewant, aderen, en dermen ſelve nauw zijn, ofte lichtelijck verſtoppen, ofte noch benauder werden, houdt het overſchot teghen, ende en laet het niet licht uytſchieten. Maer een ſacht, en los lichaem, gelijck daer is van Vrouwen, Kinderen, ende die ledigh gaen, is veel opender, zo dat door het ſelve de beweeghde, ende getrocke vochtigheden bequamelijk haren loop hebben. Die ſtercken arbeyt doen, gelijck oock die wat plomp van gevoelen zijn, en vragen niet veel na ſlappe Middelen: in tegendeel werden haeſt bewogen, die wat gevoeligh zijn, als oock die, ofte van Naturen, ofte door Sieckte, ofte Maniere van leven, teer, en tenger zijn. Die gewoon zijn dickwils te purgeren, zijn quader door een Purgatie te bewegen, als die ſulcks ongewoon zijn. Want ſelve het Dencken, en Vreeſen van wat leelijk in te nemen, maekt dickwils door het ontſtellen de nature los, ghelijck ſomtijts oock doet den reuck, ja het ſien van het Beeckertjen, daer het Drancxken in geweeſt is. Ick heb een Backer gekent, die ſieck leggende, maer hoorende dat ſijnen Geneeſmeeſter de trappen op-quam, wel hertelijck overgaf: door het inbeelden dat hy kreegh van den geur van de Drancken, daer hy de proef af gehad had. Die van ſelfs los-lijvigh zijn, werden door de minſte Purgatie haeſt geraeckt. Nu ſtaet oock uyt de ſoorte van de vochtigheydt de mate van de Purgatie aldus af te nemen. Waterige vochtigheyt, en dunne Gal, ſchiet lichtelijk af: in tegendeel ſlijm, en ſwarte Gal. Veel vochtigheydt, en die als tegenghehouden wert, gelijck in de ſwaer-lijvige, ende de dronckers, ofte in de welcke uyt eenige andere oorſaeck vele overtolligheyt vergadert is, kan met een ſlappe Purgatie den buyck doen omroeren, ende een ſtercken aftreck verwecken. Want dien overvloet, de aderen geopent zijnde, loopt lichtelijck uyt, gelijck uyt een vol vat, niet door ſterckte van de Purgatie, maer door kracht van de nature, die haer ſelven ontlaſt, gelijck ſy oock wel dickwils van ſelfs doet, ſonder datter yet ingenomen is. Hier moet daerenboven noch gelet werden op den Tijt, en het Weder. In, en ontrent de Honts-dagen, iſſer weynig en ſcherpe vochtigheydt in 't lichaem, en die oock na buyten toegetrocken wert, ſoo dat het Purgeren alſdan ſoo wel niet en ſoude willen vallen. Midden in den Winter is 't lichaem vaſt en geſloten, ſo dat de vochtigheydt, die half tegen-gehouden wert, niet wel en wil ſacken. En om deſelvige reden veroorſaken oock de Noorde Winden veeltijts hart-lijvigheyt. Daer in tegendeel de Zuyde den buyk vochtig, ſacht, en week maken. Derhalven werden alleen in deſe ghelegentheyt de Purgatien op haer bequaemſte tijt ingegeven.

(10) Wat vorder de Tijt belanght. 't Is beſt in Sieckten, die haren keer hebben, te purgeren op den goeden dag. Want wanneer de ſieckte minder drukt, en de krachten verhaelt zijn, alſdan kan het wercken van de Purgatie lichtelijcker verdragen werden. Is oock noodigh, dat ſulcks geſchiede 's morgens, en in een ledige Maegh, alſo anders het eene het ander in de wege zoude weſen.

(11) Maer, gelijck in alle andere dingen, ſo moet oock in 't Purgeren, voorgaen een Bereydinge, waer door de wegen geopent, en de vochtigheden driftigh gemaeckt werden. Soo dat voor eerſt het Lichaem hier zo voorbereyt moet weſen, dat alle de wegen, die de Purgatie door-loopen ſal, en door dewelcke de ſchadelijke vochtigheyt ſal uytgeworpen werden, vry en open zijn. Derhalven en dient de maegh hier niet door te veel vochtigheden walghachtigh, op dat de Purgatien ten eerſten niet uytgebraeckt en werdt. 't En dient oock niet dat de dermen verſtopt, ofte benauwt zijn, dewijlſe alſdan het wercken ſouden tegenhouden, waer door dan krimpinge, qualijckheyt, en draeying in 't hooft komt te veroorſaken. En by aldien datter getrocken moet werden uyt het ingewant, de aderen, ofte ook uyt de geſtalteniſſe de Lichaems, zo en moetmen niet alleen maegh, ende dermen, maer oock de aderen van het derm-ſcheyl, ende het ingewant vry en onbekommert zijn. Derhalven dient voor het purgeren alle walging wechgenomen, 't zy door vaſten, 't zy door braken, 't zy door een Pilleken van Aloë. Als den Kamer-gangh langh achtergebleven heeft, of hart is, ſo ſalmen eerſt een verſachtende Clyſteer doen zetten. Hierenboven vereyſcht oock de ſchadelijke vochtigheyt haer bereytſel. Want die hart ende dick is, en wil niet door de nauwe wegen in den buyck ſchieten: die taey is, blijft tuſſchen weghen hanghen. Daerom moet het harde verſacht, het dicke verdunt, het taeye en ſlijmerige geſuyvert werden, al-eer datmen 't ſelve purgeert. Al 't gene ſulcks doet, opent oock met eenen de verſtoppinge der aderen, door dewelcke de Purgatie geſchieden ſal. En dat is ofte voedſel, ofte Genees-middel. Van het eene hebben wy gehandelt in den *Schat der Geſontheyt*, het andere ſal hier volgens aengeweſen werden.

(12) Behalven de Purgatien, die het gheheele lichaem ontlaſten, ſoo zijnder noch andere, die alleen maer byſondere deelen en ſuyveren, gelijck de gene, die

die doen Nieſſen, Quijlen, en Op-hoeften. Maer men dient deſelve niet te gebruyken voor al-eer het ander wel geſuyvert, en van alle vuyligheyt gereynight is, op dat ſy van elders gheen quade Vochtigheydt en trecken, in het Deel dat ſy willen ſuyveren. Want altijt moet het Algemeen gaen voor het Byſondere.

(13) De *Neus-middelen* in den Neus geſteken, of opgetrocken zijnde, trecken de overtollige vochtigheyt uyt de Herſſenen. Sulcx moet geſchieden met 'et Hooft voor over, op datſe recht mach ſincken door het Seefbeen, en niet in de Kele ſchieten. Dit is dienſtig in Slaperige ſieckten, Loomheyt, en inwendige Pijn. Het ſelve wert ook door *Nieſſen* uytgerecht: maer heeft, door ſijn dapper dreunen, noch meerder kracht. Want het en ſuyvert niet alleen de Herſſenen, maer het treckt oock na hem 't gene in 't Achterhooft, en na de Kele ſelve komt te ſincken. Dan is ondienſtigh, en ſchadelijck voor de gene die met ſwack geſicht gequelt zijn; dewijl het, door de naderheyt, met eenen de vochtigheyt na de oogen treckt, die bequamelijcker na de mont toe getrocken wert.

(14) *Quijl-middel* geknauwt ofte geſpoelt zijnde, trekt het Sever en Quijl uyt de keel. Dit heeft meerder kracht om de holligheden van de Herſſenen te ſuyveren, als die een nedergaende wegh hebben in 't verhemelt van de mont: derhalven ſal een Quijl-middel ſijn meeſte kracht toonen, wanneer hy, het hooft achter over, in de neus getrocken wert, en daer na door het verhemelt. En deſen Genees-middel is, van de Konſte, de Herſſenen byſonderlijck toegheeygent, om dieſwille deſelvige meeſt onderhavigh zijn vele, en overtollige vochtigheyt te vergaderen. Sulcks is bequamelijcker na het verteren van de ſpijſe, als dewijl de rauwe Maegh noch met de koſt beladen is.

(15) De Longen, ende 't binnenſte van de Borſt werdt ontlaſt door de *Hoeſt-middelen*. Want al is 't ſulcks, dat van deſelve yet in de Maegh getrocken kan werden; ſo is dat evenwel geheel weynigh, en 't meeſte dat in de Borſt door Sinckinge, ofte eyghen gebreck vergadert, moet nootſakelijck door Hoeſten op, en uytgebracht werden. Hier toe zijn de Syropen alderbequaemſt, om dat deſelvige door haer klevende dickigheydt in de Keel wat blijven hangen, en ſo allencxkens in de Borſt ſacken, daer de dunne dingen terſtont in de Maegh ſchieten. Sommige Lickingen werden ghemaeckt om de dicke en taeye ſluymen te verdunnen, andere om de gene, die al te dun zijn, tot meerder lijvigheydt te brengen, eenighe om de ſcherpigheyt te verſachten.

Dus verre is nu verhaelt hoe op verſcheyde manieren het Lichaem ontlaſt en gheſuyvert werdt. Wy ſullen nu komen tot de Geneeſmiddelen, die als inſtrumenten van de Konſt zijn, om de Sieckten te verdrijven.

Het VI. Capittel.

(1) *Dat alles in de Werelt uyt Tegen-ſtrijdende dingen beſtaet.* (2) *Den aert van Voedſel, en Genees-middel, en haer byſondere onderſcheyt.* (3) *Twee ſoorten van Genees-middelen, en om wat oorſaken verſcheydene onder malkanderen gemenght werden.* (4) *Dat uyt driederhande hoedanigheyt de Droogen drievoudigh onderſcheyt hebben.* (5) *Haer Getal, Wichte, en Mate.*

(1)

DEwijl alle Beweginge, en alle Werckinge haren oorſpronk heeft uyt Verſchil en Strijt van Dingen, die malkanderen recht tegen zijn, zo heeft de Nature, doenſe deſe gantſche Werelt een geſtadige Verandering onderworp, oock nootſakelijck deſelve met verſcheyde ſoorten van Verſchillen als bezaeyt. En gelijk ſy de Vier beginſelen aller dingen, als Vuur en Water, Lucht en Aerde, gantſch tegen malkander gheſtelt heeft, zoo heeftſe oock alle Dingen, dat uyt deſelve ontſtaet, yet tegens-ſtrijdende gegeven. Derhalven en kander geen Gebreck in ons weſen, waer toe ſy niet een Tegenmiddel voortgebracht en heeft, hoewel alles door de Konſte noch niet geopenbaert, nochte ondervonden en is. Soo dat veeltijts, als de Sieckten niet geneſen en werden, het gebreck niet en is in de Geneeſmiddelen, die de goedertiere God daer toe gheſchapen heeft, maer wel in ons Verſtant, dat noch tot de kenniſſe van deſelvige niet gekomen en is. Daer en is naeuw'lijks eenighe Sieckte in haerſelven ongeneeſlijk: maer daerom alleen, ofte datſe boven maten toegenomen zijnde, voor de kracht der Gheneeſmiddelen niet eens en kreuckt, of dat de ſwacke Krachten onder de langhdurige gheneſinge gantſch komen neder te ſtorten. Derhalven zullen wy nu de Geneeſmiddelen neerſtigh gaen onderſoecken, ende wat Gebruyck en Kracht ſy in de Sieckten hebben, kortelijck, en met ordre aenwijſen.

(2) Een *Medicament*, ofte Genees-middel ſtaet in Weſen of Selfſtandigheyt regel-recht tegen 't Voedſel. Want het Voedſel is de Selfſtandigheyt van ons Lichaem eenighſins gelijck, en wert ten laetſten daer in verandert, het ſelve voedende, ende ſomtijts oock vergrootende. Dit als het ſo gelijck valt, dat het in de Selfſtandigheydt van 't lichaem verandert zijnde, aen het ſelve ondertuſſchen geen vremde Hoedanigheyt mede en deelt, ſulcks is een recht en volkomen Voedſel, gelijck *Broot*, *Vleeſch*, en *Ey*. Maer wanneer het in Weſen eenighſins gelijck zijnde, door ſijn uytmuytende Hoedanigheyt het lichaem verandert, dan is 't *Medicamenteus* Voedſel, gelijck *Latouw*, *Endivye*, ſterke *Wijn*, *Miſpelen*, *Quee-peren*. Maer 't gene de Selfſtandigheyt geheel verſchilt, noch ook eenige hoedanigheyt

digheyt en beſit om 't Lichaem merckelijk te veranderen, dat en kan voor gheen voedſel noch Genees-middel gerekent werden. Dan 't gene in Weſen ons ongelijck, ſeer uytſtekenden Hoedanigheden geeft, het zy van wegen de Ghematigheydt, als *Pyrethrum*, *Hyſcyamus*; het zy van wegen de Stoffe, als *Galnoot*, *Aluyn*; het zy van wegen de ghedaente, gelijck *Scammonea Aloë*, ſulcx is, dat wy *Medicament* of Genees-middel noemen, het welck vermach de natuerlijcke Geſtalteniſſe onſes Lichaems te veranderen.

(3) De Genees-middelen zijn tweederhande. Sommige zijn ſimpel, of ongemenght, dewelcke van ſelfs door de Nature voortkomen, ghelijck *Roſen*, *Alſſen*. Andere Gemenghde, als die door de Konſt uyt vele Simpelen vermenght zijn, ſodanigh is den *Theriakel*. Sommige meenen, onder dewelcke oock is *Guevara* in ſijne Spaenſche brieven, datmen alleen ſimpele Droogen, en geen Ghemenghde en behoort te ghebruycken, om dat God de Simpele alleen tot het gebruyk der Menſchen geſchapen heeft. Maer om niet breeder te gaen, het *Spa-water*, ende diergelijcke kan alleen genoeg getuygen dat God oock door een ſonderlinge Konſte de Gemenghde geſchapen heeft, als dewelcke uyt aluyn, ſwavel, ſalpeter, yſer, zout, en andere beſtaen. Het en ſoude oock niet volghen, datmen alleen ſimpele droogen moſt gebruyken, alſſer geen Gemenghde geſchapen en waren. Want van Godt Almachtigh zijn alderhande Dieren tot ons gebruyck, en nootdruft geſchapen, maer daerom en behoeft men de Viſſchen, en andere, ſonder eenighe bereydinge, ende vermenginghe niet te eten. Ick en wil evenwel niet ontkennen, dat al wat men met een ſimpel doen kan, datmen daer toe geen gemengelt en behoeft, noch en behoort te gebruycken; alſo beter rekening gemaekt kan werden van ſijn kracht. Maer om datmen niet altijdt elcke Sieckte een byſonder Genees-middel kan tegen ſtellen, ſo moetmen nootſakelijck komen tot vermengen. Daer by komt noch een ander reden, dat wanneer het Genees-middel te ſlap of quaetaerdig is, dat het eerſte door vermenginge van wat ſcherper geholpen, als *Rhabarber* met wat Spijck, ofte Caneel, het ander door beter verſoet kan werden: ſo verſacht men de ſcherpigheyt van *Scammonea*, en van *Aloë*, met Maſtick, Tragacanth, Quee-appel, Roſen, Dadels. De derde oorſaeck van 't mengen der Geneesmiddelen wert genomẽ uyt des Deels Weſen, Plaetſe, Voornamelijckheydt, en Gevoelen. Want in gebreken van een Deel, dat vaſt is, en verre leyt, gelijck de Nieren ende Lijf-moeder, menght men gemeenlijck met den eygen, en voornamen Genees-middel eenige andere van verdunnende kracht, die ſo verre konnen komen; ſomtijts oock ſodanige, die het ſelve, door gelijckheyt, en verborgene eygenſchap met het Deel, daer na toe brengen. Alſo vermenght men met de Geneesmiddelen voor 't Hooft, *Betonye*; voor de Longe, *Hyſſoop*; voor 't Herte, *Buglos*; voor de Lever, *Agrimony*; voor de Milt, *Scolopendrium*; voor de Lijf-moeder, *Byvoet*. Een edel deel en van ſcherp ghevoelen, vereyſcht (indien de voorname Ghenees-middel wat ſterck is) yet anders haer nature aengenaem, en 't welck haer, en haer krachten kan onderhouden. Derhalven moeten de Genees-middelen van 't Ingewant met verſterckende onderſtut werden, ende die men onder ſchijn van Voedſel neemt, gelijk toegemaekte *Wijn*, als *Hippocras*, en diergelijcke, om datſe aengenaem zijn, overtreffende de andere. De vierde, en de nootſakelijckſte oorſaek van vermenginge is de Verſcheydenheyt van de Siekten, alſo gheen Simpel Ghenees-middel een ghemenghde Sieckte kan verdrijven. Want Simpel ſtaet recht tegen Simpel, en niet tegens Gemenght: en alles moet door ſijn recht tegenſtaende verjaeght werden.

Maer al is 't, dat de gemenghde Genees-middelen ſo wel, als de Droogen, tot ons dagelijcx gebruyck nootſakelijck vereyſcht werden, ſo ſtaet evenwel op die mengelinge dapper te letten, alſoo men ſomtijdts bevint, datter groot miſbruyck in geſchiet. En voor eerſt is 't een grove, en gevaerlijcke miſſlagh, dat, het zy om welſtaens wil, of uyt onwetenheyt veel Droogen overhoop gehaelt werden, die verſcheyden van aert ende werckinge zijn. By exempel, Als Sweet-middelen, ofte die 't in Graveel afſetten, ofte 't Water, of de Stonden verwecken, gemengt werden met Purgerende dingen. Het welck niet alleen tegens de leere en is van de Oude Geneesmeeſters: maer ook tegens de Reden, gelijck ick roerende de vermenging van degene, die 't Graveel afſetten met de Purgerende, breeder aengeweſen heb in 't *Steen-ſtuck*. Want dewijl de verhaelde Genees-middelen elk volgens haer byſonder werckinge na eenen byſonderen wegh drijven, ſo en kan het niet geſchieden, ofte ſy moeten, wanneer ſy vermenght zijn, malkanderen nootſakelijk verhinderen. In het ſelfde miſbruyck vervallen de gene, die purgerende Wijnen, ofte die 't Graveel afſetten, ofte die Sweet verwecken, met ſpijs en Dranck vermengen. Want daer op moet ſeker volghen, ofte dat de Spijſe minder voedſel geeft, ofte datſe noch niet verteert zijnde, door het Genees-middel uyt de Maegh gedreven wert, waer door verſcheyde Verſtoppingen in de Aderen veroorſaken. Ende dit is onder andere Gebreken, die daer uyt ontſtaen, dat ſommighe van het Graveel nimmermeer en konnen ontſlagen werden, alſo ſy geſtadigh de Graveelige ſtoffe na de Nieren doen drijven.

(4) Volgens de Driederley Hoedanigheden van de Simpele Genees-middelen, werden deſelvige in Driederley ſoorten verdeelt.

De eerſte Hoedanigheit komt uyt de vermenginge der *Elementen*, en volght de Nature van 't gene de andere in de Gematigheyt te boven gaet. Hier door is een Geneesmiddel Heet, Kout, Vochtig ofte Droog. En om dat alles, by exempel 't gene heet geſeyt wert,

niet even groote hitte en maeckt, zo heeft het ghebruyck daer in vier verſcheyde Graden geſtelt, en in den eerſten, die noch wat duyſter, en niet blijckelijck en wercken; in den tweeden, die merckelijck; in den derden, die dapper; in den vierden, die op het alderhooghſte, als dewelcke onder de Heete branden, en een korſte maken.

De tweede hoedanigheydt der Genees-middelen komt uyt haer ſtoffe met de kracht van de gematigheyt, ofte eerſte hoedanigheyt overgoten. Van deſe ſtoffe zijn ſommige dun, die haer lichtelijck in 't Lichaem, en door de vochtigheden verſpreyden; ſommige dick en taey, die tuſſchen wegen blijven hangen, ende niet diep door en dringen; ſommige middelmatigh, welckers kracht midden tuſſchen beyden is. Nu de Hitte, in wat voor ſtoffe dat ſy komt, vermeerdert de kracht, en de haeſtigheyt in 't wercken, gelijck oock de drooghte: maer kouw, en vochtigheyt houden die tegen. Wt deſe verſcheyden Menginge ſpruyten de tweede hoedanigheden der Genees-middelen, gelijck daer voornamelijck zijn, het Verdunnende, en Dick-makende, het Suyverende en Plaeſterende, het Raeu-makende, en Verheffende, het Openende, en ſluytende, het Treckende, Verdrijvende, Wech-ſtootende, het Verſachtende, en Verhardende, het Rijp-makende, en Verrottende, het Heelende en Openende, het Vleys-makende, en In-etende, het Vel-makende en Brandende. Nu de werckinge, uyt ſodanigen menghſel van hoedanigheyt en ſtoffe, gaet aldus toe: Een Geneeſmiddeel dun van ſtoffe, dat met eenen Heet is, en ſulks onder den derden graed, gelijck *Peterſelye*, opent van binnen de kleyne weghen des lichaems, verdrijft de dunne vochtigheydt, en verweckt alzo Water-loſingh en Sweeten; maer verdunt de dicke vochtigheyt: van buyten opgeleyt maeckt het een open huyt, treckt oock uyt het Lichaem de Geeſten en vochtigheydt. Maer 't gene dat op den vierden graed van hitte geklommen is, wert In-etende ghenoemt, het welck ofte brandt, ofte verſweert, ofte bladeren verweckt, ofte wechneemt. Dan het gene Dun van ſtoffe, en gematight, of oock kout is, gelijck *Azijn* ingenomen zijnde, opent mede ende verdunt dan ſo wel niet, als dat werm is: maer buyten op 't Lichaem, ſtoot het door ſijn kouw te rugge, ende ſulcks met meerder macht, als 't gene dat kout en t'ſamen-treckende is, alſoo het door ſijn dunnigheyt de kracht van de kouw dieper invoert. Maer een Geneeſmiddel, dat in een matelijcke ſtoffe kout is, gelijck *Verjuys*, *Porceleyn*, verſtoot en wederhout matelijck de Sinckingen, verdrooght, en treckt te ſamen. Het gene van matelijcke ſtoffe, en met eenen in Hoedanigheden gematight is, gelijk Olye, verſacht, koockt, rijpt, en maeckt etter. Maer matelijck werm zijnde, gelijck *Camillen*, ſtilt pijn. Dat noch wat heeter is, maer onder den derden graed, gelijck *Alſſen*, opent ingenomen de aderen, ſuyvert de taeye vochtigheden, ende ontſluyt alle verſtoppinge; her gene dunne ſtoffe ſo wel niet en doet, om datſe te haeſtigh doorſchiet. Dat nu al over den derden graed van hitte geklommen is, gelijck *Coloquint-appel*, en ſuyvert niet alleen, maer dewijl het vry wat ſcherp is, ſchrapt de deelen, en ſuclks ſo wel van buyten als van binnen. Een Genees-middel, dat in dicke, en aerdachtige ſtoffe een gematigheyt van hitte en koude bekomen heeft, gelijck *Bolus*, ofte *Geſegelde aerde*, verſtopt de inwendige wegen, ende ſluyt de huyt, verſacht het gene te rouw is, en heelt 't gene van een geſcheyden is. Maer dat matigh werm, ofte koel is, gelijck *Roſen*, *Myrtus*, maeckt de weecke deelen vaſt, en heeft dienvolgende een verſterckende kracht. Maer 't ghene boven maten, als in den vierden graed, heet is, gelijk *Kalck*, *Oripigment*, *Rotte-kruyt*, eet in, brandt, en maeckt een korſt. Dan 't ghene boven maten kout, en droogh is, ghelijck *Cypres-noten*, ofte *Gal-noten*, verſtopt niet alleen inwendig de mondekens der aderen, maer ſluyt deſelve gantſch toe, gelijck het oock alle andere wegen benauwt, en toeſtopt, en de vochtigheden ſelve boven maten dick maeckt. Van buyten opgheleyt doet de huyt vaſt werden, houdt den loop van de ſinckingen tegen, en doet vel op een wonde groeyen.

De derde hoedanigheyt der Genees-middelen en komt niet voort uyt de ghematigheyt, noch uyt de ſtoffe, maer uyt de geheele ſelfſtandigheyt, ende en is anders niet als een verborgen eygenſchap van het geheele weſen der Genees-middelen. Hier uyt komt tweederhande onderſcheyt; want ſommige zijn afſettende, ſommige alleen veranderende. De afzettende zijn, die door gelijckheyt van weſen yet byſonders na haer trecken. En van deſe purgeren eenige, als in't voorgaende Capittel geſeyt is, uyt'et geheele lichaem, ſommige uyt een deel. Maer de ghene die water doen maken, gelijck *Peterſelye*, of de Stonden afzetten, gelijck *Byvoet*, of de Fluymen op doen komen, gelijck *Hyſſop*, dewijlſe niet door trecken, maer ofte met ſuyveren, ofte verdunnen, ofte openen, de overtolligheyt uyt-ſmijten, konnen wel loſende, maer geen purgerende geſeyt werden, om datſe door geen ghelijckheyt, en over-een-ſtemminge van weſen en trecken. Maer al treckt wel een Scorpioen het vergif, dat hy gebeten heeft, uyt de wonde, van buyten opgeleyt zijnde, of oock ander Tegen-gift, door gelijckheyt, uyttreckt; ſo is dit wel een ontlaſtinge, dan evenwel gheen Purgatie. Hier onder zijn mede te rekenen die van buyten op de wonde leggende een Pijl ofte Splinters uyttrecken, gelijck de wortel van *Riet*. Maer al is 't dat de Geneeſmiddelen, die door de eerſte, of tweede hoedanigheyt haer werck doen, eygentlijck veranderende genoemt werden, ſo zijnder oock vele, die door de derde hoedanigheyt, en 't geheele weſen veranderingh maken. Sodanige zijn, die door een verborgen eygenſchap, 't Vergif gants

tegen-

teghenſtaen, en ſoo veranderen, dat het ons Lichaem niet en kan beſchadigen, gelijck *Citroen-Zaet*. Waer onder mede behooren, die Peſt, ende andere beſmettelijcke ſieckten verdrijven, ghelijck *Mithridaet*: als mede, diemen gelooft, dat ſeker eygenſchap hebben tot het een of ander Deel, gelijk *Salye* voor het hooft, *Buglos* voor het hert, waer van in het volgende Capittel geſeyt ſal werden.

(5) Alle dingen, ſeyt de Wijſe-man, wert gerekent met Getal, Wichte, ofte Mate. Het Getal is by alle volckeren even-eens: maer niet Wichte ofte Mate, die niet alleen in elck Landt, maer ſelfs hier te Lande byna in elcke ſtadt verſcheyden zijn. Een pont beſtaet door de banck by de Koopluyden uyt ſeſthien Oncen, maer by de Genees-meeſters uyt twaelf. Een Once uyt acht Drachmen. Een Drachme uyt drie Scrupels. Een Scrupel uyt twintigh Greynen, om welckers ongelijckheydt in kleyn ghewichte de Aſen in 't gebruyck aengenomen werden. De kruyden en bloemen werden gerekent na datmen met een hant, of drie vingeren kan vatten. Nattigheydt, als wateren, en Drancken neemt men mede na Ponden, ofte Pinten, gelijck Syropen met Onçen.

Het VII. Capittel.

(1) *Byſondere kracht der Genees-middelen op byſondere deelen.* (2) *Hoe ſy de ſimpele, ende* (3) *ghemenghde ongematigheydt wech-nemen.* (4) *Hoe in verſcheyde gelegentheyt dienſtig valt verſcheyde toe-bereydingh, 't Zy datſe in haer weſen ingegeven werden, of in d'uytgetrocken Kracht:* (5) *en hoe deſelve verſchilt in 't Diſtilleren, Koocken, en Wt-perſſen; als oock in groene, en gedrooghde Kruyden.*

(1)

VAn de Krachten der Droogen, oft ſimpele Genees-middelen is nu geſproken, en om wat redenen deſelvige moeten vermengt, en onder malkanderen ghevoeght werden. Nu ſal ick in 't byzonder al haer ſtoffe gaen vervolgen, ende na hare krachten verdeelen, waer uyt geſien ſal konnen werden, wat in elcke ſoorte voor elck gebreck bequaemſt is. Want al 't gene onder eene, en deſelfde ſoorte behoort, gelijck verdunnende Ghenees-middel, en is malkander niet gantſch gelijck: maer elck heeft daerenboven noch byzondere kracht, waer door het dit ofte dat gebrek beter helpen kan, of het eene deel dienſtiger is, als het ander. Vorder beſtaet de Algemeene geneſinge in de middelen, die de ongematigheyt der deelen verbeteren, die de weghen, en quade vochtigheden bereyden, uytſluytē, en daerna de geſuiverde deelen verſterken.

(2) De ſimpele ongematigheyt van de inwendige deelen, en 't geheele lichaem wert verbetert door het gebruyck van 't gene recht tegen is, het welck ingenomen zijnde, of van wegen de Hoedanigheydt alleen, of met eenen van wegen de ſtoffe ons verandert. Met hoedanigheyt alleen, die niet in ons ſelfſtandigheydt verandert en werden, maer in 't voorby gaen haer Hoedanigheyt ons mede-deelen, en alzo de tegenſtrijdende ongematigheyt matigen. Onder deze zijn koude, werme, vochtige, en drooge, die wanneer zy meerder kracht hebben, elck haer teghenſtrijdende verdrijven.

(3) Maer een ſimpele ongematigheyt en kan niet wel lang alleen beſtaen, zonder voort te brengē overtollige vochtigheyt van dien eygen aert, en alzo van ſimpel gemenght te werden, en dat en is niet wech te nemen, voor al-eer de quade vochtigheydt, die het onderhoudt, afgezet is. Deſe en kan ook niet bequamelijck afgezet werden voor bequame bereydinge, zoo van wegen het lichaem, als van wegen de vochtigheden. Beyde geſchiet wel ſomtijts van de nature, die door de ingeboren wermte de wegen van zelfs opent, de bedorven vochtigheyt ſcheyt, ſuyvert, en uytdrijft. Maer alzo de Nature niet altijt ſterck genoegh en is, om de ghebreken der vochtigheden te vermeeſteren, zoo zijn wy meeſt ghedwongen, haer door hulpe van de konſte te bate te komen, inſonderheyt door Af-zetten, en het Voor-bereyden. Hier door en wert juyſt de overtollige vochtigheyt niet recht gekookt, maer heete en ſcherpe gematigt, dicke verdunt, harde verſacht, taeye afgeveeght, de rouwe wegen des lichaems vereffent, en de geſlotene gheopent: en hier in beſtaet inſonderheyt alle de bereydinge van 't lichaem, en van de af-te-ſettene vochtigheden. Van welckers krachten wy nu ſullen handelen, na dat eerſt van het fatſoen ſal geſeyt weſen.

(4) De Genees-middelen werden in de Apoteken op verſcheydene wijſe gereet gemaeckt, en ſulcx met goede reden, dewijl datter veel aen gelegen is op wat gedaente, het zy een gemengt, het zy een ongemengt Genees-middel gebeſicht wert. Want behalven dat eenige gedaenten, of fatſoenen ſommige aengenamer vallen, zoo zijn oock eenige bequamer zoo voor het Deel, als voor het gebreck: daerenboven en hebben alle Fatſoenen niet even veel krachten. Want om te verdunnen, en diep in te gaen vintmen de dunne en weecke bequaem, om te ſtoppen en te verſtercken, de dicke en vaſte. Die ſo genomen werden, gelijckſe van ſelfs groeyen, ofte Verſch, als Salaet, en Moes, of Droogh, als gedrooghde wortelen of zaedt, die en verſtaet men niet, dat eenigh Fatſoen aengenomen hebben. Het eerſte onderſcheyt der Fatſoenen wert daer na gerekent, datmen van een Genees-middel, het zy ſimpel, ofte gemenght, ſomtijts de ſtoffe ſelfs ingeeft, ſomtijtds maer alleen de kracht uyt deſelvige door de konſt getrocken. Het kan gebeuren dat het dienſtiger is dat de kracht met de ſtoffe vermenght blijft, gelijck inſtoppende, verſterckende en verdroogende Genees-middelen: ſomtijdts is 't oock beter, dat de kracht van de ſtoffe afgeſcheyden wert, gelijk

in de gene, die verdunnen,doen ſweeten,en affetten; alſo de dicke ende vaſte ſtoffe de krachten tegen houdt. Derhalven is dan al het ſatſoen ofte dick, en vaſt, of dun en vloeyende.

Het eerſte en ſimpelſte onder de vaſte Geneesmiddelen is het Poeyer,het welck daerna oock in andere fatſoenen verkleet wert, als daer zijn Conſerven, Pillen,koecxkens,&c.Maer die alleen de kracht behouden zijn meeſt weeck en dun (ten zy Pillen van *extract*) gelijck gediſtilleerde en overgehaelde wateren, geweekte en gekoockte Drancken,geleckte Wijnen, uytgeperſt ſap, en de Syropen daer van gemaeckt.

De fatſoenen van de uytwendige Genees-middelen konnen na deſelve ordere gheraemt werden, Poeyer om te ſtroyen, een Sackjen, Stovingh,Badt, Olye, Plaeſter, Salf, Pap.

Nu ſal wel dienſtig zijn,dat van deſe fatſoenen in 't byſonder geſeyt wert, en aengeweſen op wat wijſe, ende mate van ſimpelen, deſelve gematight moeten werden. Maer al is 't,dat de kenniſſe der kruyden,en het toemaken der Ghenees-middelen de Apotekers ghemeenlijck toegeſchreven, en bevolen werdt: ſoo moet de gene,die haer voorſchrijft,hem inſonderheyt daer in wel verſtaen, indien hy deſelvighe niet tot ſpot, en verachtinghe wil weſen, ghelijck ick wel in ſommighe Genees-meeſters, die niet en verſtonden wat en hoe yet by malkanderen vermengen konde, hebbe ſien gebeuren.

(5) Om nu te komen tot de krachten der fatſoenen: Al de krachten der Geneesmiddelen,die ons by de Oude beſchreven, en naghelaten zijn, die hebben ſy eerſt beproeſt en gevonden in de geheele; andere daerna,om deſelvige,by de ſieken aengenamer te maken,hebbenſe op verſcheyden manieren van haer dicke ende aerdachtige ſtoffe afgeſondert: gelijck met overhalen, weecken, uytkoken, ende ſap uytperſſen. *Gediſtilleert water* en is anders niet,als 't dunſte vande waterige vochtigheyt,die uyt de kruyden getrocken wert, het welcke, indien het ſonder reuck of ſmaeck is,geene,maer indien het reuck en ſmaek van 't kruyt behoudt, noch eenige van ſijn krachten heeft. Dan *gediſtilleerde Olye* is een deel van ſijn vette en aengeboren vochtigheyt, en gelijck die reuck en ſmaek heeft, ſo vertoont hy oock veel van ſijn krachten, hoewel daer van mede al wat door de kracht van't vyer vervlogen is. Door koken wert de kracht (inſonderheyt dewelcke in een dicke ſtoffe ſteekt) merckelijck uytgetrocken,en in 't affietſel gebracht; maer die in een dunne ſtoffe beſtaet, vervlieght meeſt allegader. Het weecken ſtort veel meerder kracht in alderhande bequame vochtigheyt, ende verlieſt niet, ofte weynigh van de dunne ſtoffe, door dien het ſacht en allencxkens geſchiet,ſonder gewelt van onmatige hitte.Het ſap,dat door uytperſſen ſonder vermengē van eenige andere vochtigheyt uytgetrocken wert,is als 't bloet van een Plantſoen,en brenght ſijn meeſte kracht mede. Dit heeft inſonderheydt plaets in kruyden, van ſeer dunne, en fijne ſtoffe, als *Lepel-bladeren,Suyringh, Beuke-boom*,die gekookt zijnde haer kracht verlieſen. Maer hier dient nader onderſcheyt gemaekt van wegen de verſcheyde krachtē. De kracht om te verkoelen, te vervochtigen,te verſachten,is alleen te vinden in groene, en die vol ſap zijn. Want noch *Lattouw*, noch *Endivye*, noch *Weeghbre-bladeren* en ſullen, verdrooght zijnde,niet merckelijk verkoelen: gelijk ook drooge *Maluwe,Bingel-kruyt*,of *Glas-kruyt*,niet en ſullen merckelijck vochtigh maken. En voorwaer die kracht en kan door Overhalen met den helm,of *Diſtilleren*,niet wel ſuyver uytgetrocken werden,om dat de hitte eenigen brant en drooghte mededeelt. Maer door koken ende weecken blijft de kracht ſtercker, ende veel meerder door uytperſſen, ghelijck in ſap, Olye,en uytgetrocken ſlijm. Dan de verwermende, verdroogende, Dunmakende, ſuyverende, doordringende, en tegenhoudende kracht blijft oock geheel in 't gedroogde,en noch ſtercker als in 't groene, alſo hier, door de vele vochtigheyt, haer aengeboren kracht verdooft wert. Deſe kan uyt groene Plantſoenen ten deele door den helm ghetrocken werden, maer meerder door uytperſſen, matelijck, 't zy van groene, 't zy van drooge, door weecken ofte koken, inſonderheyt wanneer ſulx geſchiet in bequaem nat, ghelijck *Mede*. Want *Water* belet en vermindert de verwermende en dunmakende kruyden, die daer in gekoockt werden, ende kan haer geheele krachten niet overnemen: maer is van nooden,dat het affietſel een vermengden aert heeft, te weten,beyde tuſſchen het water, en 't gene daer in gekoockt is.

Het VIII. Capittel.

(1) *Byſonder onderſcheyt der Ghenees-middelen.* (2) *Waer in al haer werck beſtaet.* (3) *Hoe de ongematigheydt verdreven wert door middelen van tegen-ſtrydende hoedanigheyt alleen, ofte met eenen oock* (4) *van Stoffe.*

(1)

NA dat in 't gemeen gehandelt is van de krachten der Droogen,of ſimpele Genees-middelen,ende waerom ſy ſomtijdts moeten vermenght werden: ſoo ſullen wy in 't byſonder al hare ſtoffe vervolgen, en deſelvige, ghelijck als in eenige rotten, verdeelen, ſtaende regelrecht op en tegen de voorname gebreken. Waer uyt ghevonden ſal konnen werden, wat Geneesmiddel tot elck ghebreck, en Deel bequaemſt is. Want alle die onder een geſlacht behooren,gelijck verdunnende, verſterckende, &c. en zijn malkander in alles niet gantſch gelijck: maer beſitten daerenboven elck noch een byſondere kracht,waer door ſy tot het een ofte ander gebreck bequamer zijn,ofte 't een deel beter helpen,als 't andere. Dit hebben wy breeder aengeweſen in de wederlegginge van *Montaigne* op de 20 verdeelinge.

(2) De

(2) De Algemeene geneſinge van inwendige ſieckten wert volbracht door middelē,die de ongematigheyt van elck Deel verbeteren, die de vochtigheden verſachten, verdunnen, ofte ſuyveren, die de wegen onſes lichaems gemoedigh maken ende openen, waer in beſtaet alle de bereydinge tot het aſſetten,daerenboven oock door de gene,die de bereyde vochtigheden af-trecken, en uytwerpen, die het overſchot na den af-treck uyt elck deel loſen, die dan de gantſch geſuyverde Deelen van alle quaetaerdigheyt, en onmatigheyt bevrijden,die eyndelijk deſelvige Verſterken, en haer vorige kracht wederom geven. Daerna ſullen wy op gelijke maniere de Geneesmiddelen van uytwendige gebreken mede aenwijſen. Nu wat Middelen elcke Sieckte, ofte toevalligh gebreck door een byſondere kracht te bate komt, dat ſal in de byſondere geneſinge van elcx verhandelt werden. Sonder evenwel groot getal,tot ondienſt van dē Leſer,overhoop te halen: maer alleen 't ghene, dat door ervarentheyt alderbeſt, en ſekerſt bevonden is.

(3) De Simpele Ongematigheyt van de inwendige Deelen, en 't geheele Lichaem werdt verbetert door het gebruyk van Genees-middelen, die recht tegenſtrijdende zijn. Sodanige ingenomen veranderen ons, ofte door de Hoedanigheyt alleen,of ook met eenen door haer Stoffe. Door Hoedanigheyt alleen,die niet inde ſelfſtandigheyt van ons Lichaem en veranderen, maer in't voorby gaen ons hare Hoedanigheyt mede deelen, ende hare ongematigheyt matigen. Hier van zijn ſommige Kout, ſommige Werm, Vochtigh ofte Droogh. Onder de Koude is voor eerſt ons gemeen, kout *Water*,'twelk ſonder eenige vermeerdering van onſe ſelfſtandigheyt de groote Hitte bedwingt: waer na dan by komt *Water met Azijn* vermenght,en verſcheyden Dranck van Water toegemaeckt, als oock *Sap van Granaet appels, Citroenen, Oraengy-appelen*, en diergelijcke, daer evenwel noch een ander kracht,als verkoelen,by is. Onder het geſlacht der Heeten ſtelt men *Peper, Gengber, Moſtert*, en al 't gene,dat buyten voedſel de verkoude Deelen kan verwermen. Het ſelve ſeggen wy by-na van Vochtige, en Drooge, dat water gedroncken; ofte in een badt,al is 't ſulcx,dat het binnen gaet, en de ledige wegen vervult, dewijl het evenwel in de nature van ons lichaem niet en verandert,alleen vervochtigt,gelijk daer zijn *Violen, Maluwe, Witten Heumſt, Garſte-water*, maer dat weynig Drincken, en alle Drooge dingen, dewijlſe de overtollige vochtigheydt verdoen, verdroogen.

Nu van wegen Stoffe en Hoedanigheyt werdt de Ongematigheyt verbetert door 't gene,'t welk verteert zijnde in Bloet en Gijl verandert, dat bequaem is om ons Lichaem te voeden. Want dewijl het ſelvige noch altijt deelachtigh blijft van ſijn oude Hoedanigheyt, ſo brenght het in ons een ſtoffe voor ſijnen aert ghelijck, en ſtellende in plaetſe van de vervlogen Heete, een Koude, ſo verandert het oock beneffens de Stoffe de Onghematigheydt, een nieuwe aldaer plantende. Sodanige zijn, die wy *Medicamenteus voedſel* noemen. Onder 't rot van de Koude zijn *Lattouw, Concommeren, Pepoenen, Kerſſen*, ende ander Vruchten meer, dewelcke dewijlſe ons voeden, ons oock met eenen verkoelen,en dat de hitte der Deelen en vochtigheden matigen. Onder de Werme rekent men *Soete Wijn, Rozijnen, Piſtaçien, ſachte Doyeren, jongh Vleeſch van viervoetige Dieren*, en *Vogelen*: want door het gebruyck van deſelvige wert de ſelfſtandigheydt van ons Lichaem ghevoedet, en van kouw werm gemaeckt, oock mede ons natuerlijcke ende ingeboren Wermte gekoeſtert, ende verquickt. Onder de vervochtende en zijn niet, die door overtollige vochtigheyt, maer door nutte, en voedtſame de ſelfſtandigheydt van de vaſte Deelen vervollen, voeden, en vermeerderen, ſonder eenighe uytſtekende hitte, ofte koude, ghelijck *Room van Garſt*, *Kuykens-ſap*, ofte *Kalfs-nat*, waer in oock eenige vochtige kruyden mogen ghekoockt, ofte geſtooft werden. Maer de ſelfſtandigheyt van ons Lichaem verdrooght,en verteert ſeer door Vaſten, en dat by toeval, dan, by ſijn ſelven, door droogh *Biſcuyt*, gebacken van geroofte *Boonen, Erweten, Garſte*, en *Geerſte*, en wat *Zout*; als oock door het afweeckſel van *Pochout, Sarza parilla*, en diergelijcke.

Wy ſullen nu vervolgens de krachten van de meeſt gebruyckelijcke Genees-middelen gaen verhalen, en daerna aenwijſen hoe,en wanneer die in elcke ſieckte gebruyckt moet werden.

Het IX. Capittel.

(1) *Driederhande onderſcheyt van Verkoelende Droogen,* (2) *en hoe uyt deſelvige de gemenghde Genees-middelen gemaeckt werden.*

(1)

ONder de Droogen zijnder ſommige,die alleen ſimpelijk verkoelen, gelijck *Lattouw*; ſommige, die al verkoelende de kracht van de ſcherpe vochtigheden inbinden,gelijck *Sap van Granaet-appelen*, ſommige die verdunnen,ſuyveren,en openen,gelijk *Cichorey*: van dewelke wy nu in't byſonder ſullen ſpreken.

Lattouw is kout in't beginſel van den derden graed, vochtigh in den tweeden, en ſulcx ſimpelijck, ende ſonder eenige uytmuytende hoedanigheyt. Die rauw voor Salaet gegeten werdt, verkoelt maer gelijck kout Water, bedwinght den brant van een heete Maegh en ingewant; van Gal, en heet Bloet, en dat ſonder de Leden, ghelijck water te verſlappen: maer geeft, ſonder eenigh letſel, voor heete vochtigheydt, gematighde,en aengename, door welcke gematigde ſy den ſlaep verweckt, en vorders doet, ghelijck in 't eerſte deel van den *Schat der Geſontheyt* onder de Moes-kruyden by ons beſchreven is, en onnoodigh daerom alhier te verhalen.

Porceleyne is kout in den derden, en vochtigh in den tweeden graed, wat wrang van ſmaeck, verſacht en verkoelt den brant van de gal in brandende koortſen, bedwinght ſijnen loop, ende vorder bedervinge. Verſterckt de Mage, en ſtelpt het braken, inſonderheyt wanneer 't ſelfde door overvloet van gal veroorſaekt. Hout den galachtige loop en bloetgank tegen.

Weeghbree is kout, ende droogh in den tweeden graed, een weynigh wrang in haer bladeren en zaet, de wortel is ſonderlingh bequaem om de koortſen te verdrijven. Sy matight mede de hitte van de Gal, ſtilt den dorſt, al is 't datmen alleen het aſſietſel, ofte het gediſtilleert water in den mont en houdt. Sy is goet tegen alle heete ſinckingen, ſtelpt het bloetſpouwen, bloedighe en galachtige Loop, als oock overvloedige Maent-ſtonden: en niet tegenſtaende zoo opent ſy de verſtoppingen van Lever, en Nieren.

De **Roſe** is kout in den eerſten, en droogh in den tweeden graed, weynigh te ſamen treckende, inſonderheyt de *Witte*: maer de *Roode* is minder kout, dan wat drooger, en meerder te ſamen-treckende. Daerom houdt ſy de hitte van de gal teghen, is nut voor brandende koortſen, ende alle andere, die uyt quade galachtighe vochtigheden ontſtaen. Verſterckt de Lever, ende de Maegh, ſteuyt de dampen, die in de koortſen na 't hooft ſtijgen, en verſacht de pijn van 't ſelvige, en verweckt den ſlaep. Om datſe niet ſeer aengenaem van ſmaeck en is, zoo ghebruyckt men veeltijts in haer plaets het water, dat nochtans dien lieffelijken reuk niet en heeft van het *Roſen-water*, het welcke uyt bleycke of witte Roſen gediſtilleert wert, om dat zy, als ook de *Muſkeljaet-roſen*, zijn luchtachtigh en geeſtachtigh van deelen, die licht in den helm opvliegen. Deſe zijn bitter, en te ſamen-treckende, ſy ontdoen de verſtoptheyt van de aderen, inſonderheit des Levers, ſy ſetten de gal, en waterachtige vochtigheyt af, en zijn derhalven ſeer dienſtigh in de gele ſucht, en 't beginſel van 't water.

Verjuys/ ſap van ſure, en onrijpe Wijn-druyven, is kout in den tweeden graed, en droogh in den eerſten, wrangh gelijck alle ſap van onrijpe vruchten. Is ſeer verkoelende den brant van de koortſen, belet de Bedervinge, ende ſlift den dorſt. Door ſijn t'ſamen-treckende kracht is het de Maegh ſeer dienſtigh, belet het walghen en op-werpen van deſelve, verweckt luſt tot eten, en ſtelpt alderhande Buyck-loop.

De roode en rijnſche **Bogaert-kerſſen** zijn kout in den tweeden, en droogh in den eerſten graed. Verſtercken de Maegh die uyt hitte verſwackt is, verſlaen den dorſt, en maken de Maegh graeyigh. Het uytgeperſte ſap, klaer gheworden zijnde, werdt een jaer langh bewaert, ende is zeer bequaem in heete koortſen, ende verquickt het herte door ſijnen aengenamen reuck. Belet oock ('t gene het met andere ſarpe ende wrange dingen gemeen heeft) de voortloopende bedervinge. Maer dat uyt ſoete Kriecken gheperſt werdt, is de Maegh ſchadelijck, ende van quaden gijl, ende derhalven in de koortſen zeer ondienſtigh.

De roode **Aelbeſſien** zijn mede gelijck de *Bogaerd-Kerſſen*, rijnſch van ſmaeck, ende van geen minder kracht. Haer *Sap* is kout ende verdroogende in den tweeden graed, wat wrangh, en t'ſamen-treckende; verſlaet den dorſt, verweckt begeerte tot Spijze, verkoelt de hitte van de Gal, en van de koortſen, wederſtaet alle verrottingen, bedwinght het braken, en galachtigen Buyck-loop.

Het *Sap* van ſure **Granaet-appelen** is wrangher, en meerder t'ſamen-treckende, als het Sap van Kerſſen ofte Aelbeſien, maer onlieflijcker. Derhalven is het krachtiger om de hitte van de gal, en den loop in te toomen, het bedwingt niet alleen de ſcherpigheyt, en verrottinghe in hevige koortſen, maer oock hare quaetaerdigheyt, het doet de qualijckheyt overgaen, ende verſterckt een heete Maegh ende 't ander ingewant.

Het *Sap* van **Citroenen** ofte **Oraengjen-appelen** is zuerder, en wranger, als dat van Granaet-appelen, maer evenwel minder t'ſamen-treckende. Het kan oock minder braken, en Loop ſtoppen, ofte het Ingewant in ſijn ſterckte behouden: maer en bedwingt niet minder de ſcherpe ende quaetaerdige koortſen, en zuyvert door ſijne ſijne ſtoffe de wegen. Is mede zeer dienſtigh voor het graveel.

Azijn is kout, en droogh in den tweeden graed; al is hy dun, diep indringende, ende dat hy de dicke vochtigheden verdunt, zoo en houdt hy evenwel de ſinkingen niet weynig tegen. Hierom is hy bequaem voor bloeden, en beginnende ontſtekingen, zoo van buyten, als van binnen: bedwinght de felligheyt van de gal, ende matight de hitte der koortſen, verſlaet den dorſt, neemt de walgingh wech, ende verweckt den luſt tot eten. Dan prickelt het wezen van de deelen, ende verſterckt deſelve niet gelijck de voorverhaelde Sappen.

Endivye en **Cichoreye** zijn beyde kout, en droog in den tweeden graed; dan de laetſte is wat t'ſamen-treckende, ende door hare matelijcke bitterheyt wat afvagende, en openende, ghelijck ſy doet het Ingewant, en de Lever: dewelcke als oock de Maegh, en Nieren, ſy verſterkt door haren t'ſamen-treckenden aert. Zijn beyde zeer bequaem om de hitte te verkoelen, en de brandige vochtigheden te ſuyveren. Al het ſelvige doet mede het kruyt, en de wortelen van **Paerde-bloemen**/ die ick daerom te beter achte, om dat ſy van ſelfs, ende onbedwonghen hier te lande groeyen.

Suyringh is kout en droog in den tweeden graed, verſterkt de Maegh, verquickt het herte, verſlaet den dorſt, verbetert alle inwendige ontſtekinge, en verrottinge. Opent eerſt en voornamelijck de verſtopt-heyt van de Lever, daer na oock van de Milt en Nieren.

ren. Hier uyt is ſy bequaem om de Geel-ſucht te helpen, het Graveel af te ſetten, ende de Stonden te doen komen, ende dit alles ſeer ſachtelijck.

De **Meloenen** en **Concommeren**/ alſo ſy quaden gijl maken, en die lichtelijck bederft, ſo wert alleen uyt haer tot de Geneeſ-middelen ghebruyckt het Zaet. Dit gheheel gekoockt zijnde, gheeft het af-ſietſel een-matigh verdroogende, verdunnende, en ſuyver-makende kracht, en 't welck eygentlijck de Lever en Nieren ſuyvert, en 't Graveel af-ſet. Maer het gheen, dat den Baſt quijt zijnde, geſtooten wert met Gerſte-water (gelijck alſmen Amandel-melck maeckt) en dan doorgedaen, verkoelt het Bloedt, en verſacht de ſcherpigheydt van 't Water, en verdrooght minder.

Het **Edel Lever-kruydt** is kout en droogh van aert, met eenige t'ſamen-treckinge. Verkoelt, opent, en verſterckt de Lever; ſuyvert de Nieren, ende de Blaes.

De Wortels van **Gras** en **Aſperges**/ zijn matelijck verkoelende, droogende, en ſuyverende. Hier door openen ſy de verſtoptheyt van Lever en Nieren, en zijn dien-volgende dienſtigh de gene, die aen de Gele-ſucht, ende 't Graveel gaen.

Agrimonye is droogh, en van dunne deelen, verdunt, ſuyvert, en treckt matelijck te ſamen, ſonder merckelijcke hitte. Opent de beſlotenheyt van het Ingewant, maer eygentlijck van de Lever, met eenen deſelve verſterckende. Sy is ſeer bequaem in langdurige Koortſen, en Sieckten, die uyt verſtoppinge ontſtaen. Tot al het ſelfde is mede ſeer dienſtigh het **Boelkens-kruydt**.

(2) Den Dorſt, die in groote hitte, of in brandende Koortſen dapper quelt, wert inſonderheydt gebluſt door **Water**/ 't welck ſuyver is, licht, en buyten alle vreemde ſmaeck ofte reuck, gelijck dat uyt een ſuyvere Fonteyne over ſteenen ende zant komt vloeyen. Het welk evenwel noch meerder verdunt, en lichter gemaeckt kan werden, oft door veel bewegen, ofte door dickwils overgieten; als oock datmen daer in weeckt de Kruym van *Terwen* ofte *Roggen-broodt*, dewelke door de ſerpigheyt van de Suyrdeeſſem het Water, behoudens ſijnen ſmaeck, verbetert. Het gene langen tijt in eenen ſchoonen aerden Pot ghekoockt heeft, al is 't datter veel dunne dampen uytgewaeſſemt zijn, ſo is het evenwel verdunt, en lichter gewordẽ; maer minder verkoelende, door dien dat uyt het Vuur eenighe kracht geſchept heeft: waerom het oock wat van ſijn vorige aengenaemheyt quijt geworden is, als door de tegenſtrijdende kracht van 't Vuur verandert zijnde, ende wat van ſijnen eygen aert verloren hebbende. Nu op dat het ſekerder, en ſonder letſel van 't Ingewant, voor Dranck, en in plaets van Bier, ſoude gedroncken moghen werden, ſo dient daer in gekoockt *heele Gerſte*, (alſmen veel ſuyveren moet) ofte *gepelde Gerſte*, (die meerder verkoelt, om dat ſy den warmen baſt quijt is) tot datſe moruw begint te werden; niet juyſt tot datſe heel ſplijt, gelijk de Geneeſ-meeſters belaſten, om dat quanſuys het Water niet winderich ſoude zijn; alſo die winderachtigheyt niet in 't Water, (gelijck ſy voorgeven) maer wel in de Gerſte blijft, als die niet genoegh gekoockt en is. Anders door al te langhe koken, wert het Water te veel afghetrocken van ſijn verkoelende kracht: Ende, dewijl daer andere ſoetigheydt dorſt verweckt, ende de Gal vermeerdert, het *Soethout* matigh van aert is, redelijcken vocht en waterachtigh, en derhalven ſeer nut tegen de Hitte, en ontſtekinge, (ſo dat ſelve het *Sap*, alſmen daer van onder de Tongh laet ſmelten, den dorſt verſlaet) ſo kanmen het ſelve bequamelijck in het Water op-koken, en te bequamer, als daer eenich gebreck in de Borſt is. In welcke gelegentheyt daer mede by gedaen konnen werden *lange Rozijnen*, *Corinthen*, ofte een weynich *Suycker*, oft diergelijcke: en afgheſet zijnde, kanmen daer een ſtucxken geheele *Caneel* in ſteken, wanneer de Maegh ſwack is. En by aldien de Suyrigheydt aengenamer valt, ofte datter Walging en Qualijckheydt door de ſoetigheyt verweckt werdt; ofte datter ſelle Vochtigheydt moet ingetoomt, ofte de kracht van 't Ingewant moet behouden werden, ſo kanmen daer, eens opgekoockt zijnde, onder vermengen het *Sap* van *Kerſſen*, *Citroenen*, *Granaet-appelen*, *Suyringh*, *Aelbeſyen*, oft *Aert-beſyen*, met een weynich *Suycker*; en des Winters machmen gebruycken de *Syropen* van de verhaelde Sappen gemaeckt; als oock van Azijn, *Oxyſaccharum* genoemt. Men kan oock t'allen tijde het Water opkoken met bruyne Suycker (*Maſcovade*, die een ſuyver-makenke kracht heeft) en dan op 't laetſte daer ſoo veel *Verjuys*, *Azijn*, oft van de verhaelde *Sappen* bygieten, alſmen het ſuyr wil hebben. Door deſe maniere van doen, wert het Water behouden ſijne verkoelende kracht; en ſijne ſlappigheydt, die ten laetſten de Maegh, en 't Ingewant verſwackt, geholpen en verbetert. Derhalven is den verhaelden dranck in brandende, en quaet-aerdige Koortſen ſeer nut en bequaem den genen, die een ſwacke Maegh en Ingewant hebben, en die met Walging, ofte Flauten, ofte Loop, ofte Quaetaerdighe verrottinge gequelt zijn. Maer in langduerige Koortſen, ende in andere Sieckten, die uyt hitte, ofte een oude verſtoptheydt van Lever ofte Milt, met eenich gheſwel ontſtaen, ghelijck in *Geel-ſucht*, *Water-ſucht*, in langhduerigen *Buyck-loop*, indien de Wijn ondienſtigh is (ghelijck hy dickwils niet en is) dan werdt bequamelijck voor dranck ghebruyckt het Af-ſietſel van *Graswortelen*, ofte van *Suyringh*, ofte van *Cichorey* met de Wortel, 't welck het beſte is. Want daer door wert ſonder eenich onghemack, ende behoudens ſijne kracht, het verhaelde gebreck van de Lever geholpen: ghelijck oock van de Milt, door het Af-ſietſel

van de wortel van *Buglos*, de bloemen van *Bernagye*, *Venus-hayr*, de ſchorſch van de wortelen van *Tamariſch-boom*. Nu voor den Dorſt, de hitte van de Gal, en den brandt van de Koortſen, en haer verrottinge te beletten, maecktmen Koel-drancken (*Iuleb* ghenoemt) van Wateren uyt de verhaelde kruyden gediſtilleert, en uyt het verhaelde Sap, met wat Suycker, ofte de Syropen daer van gemaeckt. Maer alſo het Gediſtilleert Water gheen groote kracht en heeft, 'ten zy van kruyden die geeſtigh, en dun van Deelen zijn, gelijck *Roſen, Conſilie de greyn*, en ander wel-ruyckende: ſo is ſeer noodigh datmen (om de volle kracht uyt het Kruydt te hebben) fijn eyghen *Zout* daer onder vermenght, inſonderheydt, wanneer daer (ghelijck gemeenlijck in de Koortſen gebeurt) eenige verrottinge van de Vochtigheden by is. Dan alſoo uyt koude en vochtighe Kruyden (als in dewelcke veel water, ende weynich aerde is) naulijck eenich Zout ghetrocken en kan werden, ſo kanmen by het water van deſelvige Zout vermengen van Kruyden, die drooger van aert zijn, en het eygen inſicht hebben. By exempel,

N. *Water van Cichorey,*
Endivye,
Suyring, van elcx 6 onçen.
Syroop van Citroenen, 3 onçen.
Zout van Agrimonye, 1 ſcrupel.
Olye van Swavel, ſoo veel droppelen, tot dat het rinſch genoegh is.
Voor een Iuleb.

Die gheen gediſtilleerde wateren en begeert, magh het volgende gebruycken,

N. *Gepelde Gerſte*, 1 handt vol.
Thamarinden, 1 onçe,

Te ſame gekoockt in water, tot een pinte, dan doorgedaen zijnde, daer by gemenght,

Syroop van Citroenen, (oft andere die verhaelt zijn) 3 onçe
Ol. van Swavel, &c.

Deſe Koel-dranck is dienſtigh den ghenen, die wat Hartlijvich is, en in die gelegentheydt kander oock wel meerder *Thamarinden*, ofte Suyre *Pruymen* by gedaen werden. Maer in de ghene die te Los van lichaem zijn, is bequaem een Koel-dranck van *Weeghbre-water*, ofte *Porçeleyn-water*, in dewelcke lauw ghemaeckt zijnde, de verwe uyt ghedrooghde roode *Roſen* getrocken is, ende gemenght met *Syroop van Suyre Granaten*. Dan alſo de Rinſcheydt van de Koel-drancken in de Koortſen, ſo om de Walging, ende Qualijckheydt, als om den Brandt en verrottinghe van de Gal, teghen te ſtaen, ſeer noodigh is, ende dat deſelvige, wanneer de Sappen tot Syropen werden gekoockt, veel vervliecht en verdooft wert; ſoo vinde ick beſt gheraden, datmen het rauwe *Sap* met wat *Suycker*, ſoo veel van beyde tot een aengename ſmaeck noodich is, vermengt met het Water. Ende deſe Koel-drancken zijn bequaem om in alle Koortſen, het zy die gheſtadigh zijn, ofte tuſſchen beyde op-houden, den brandt te ſliſſen. Maer de Bereydingh van de heete en ſchadelijcke Vochtigheden, die in deſelvige zijn, wert te wege gebracht door andere middelen, dewelcke al verkoelende met eenen ſuyveren, ende dun maken. Want niet teghenſtaende de *Gal* heet is, ſoo valtſe nochtans veeltijdts dick en taey, ghelijck in het Gal-blaesjen. Het ghebeurt oock dickwils, datter by ſoodanighe Koortſen in het Ingewant, ende de dunne Aderkens een Verſtoppinghe is van ſlijmerige, ende verharde vochtigheden. Alſdan moet de *Verſtoptheydt* door een *Apozema* (dat is, een dranck van Kruyden, die wy *Mey-dranck* voortaen ſullen noemen) wech-genomen werden, 't welck uyt deſe, ofte diergelijcke beſtaet,

N. *Wortels van Cichorey,*
Paerde-bloemen,
Gras,
Aſperges, van elcx 1 onçe.
Bladeren van Endivye,
Suyring,
Agrimony, van elcx een handt vol.
Thamarinden, 1 onçe.
Zaet van Concommers,
Meloenen, van elcx een half loot.

Te ſamen gekoockt in Water, ofte Suyre Wey, tot een Pinte, en dan beneffens een halve drachme *Zout van Agrimonye*, wat *Suycker*, ofte eenighe *Syroop* daer onder gemenght.

Indien datter eenighe Quaet-aerdigheydt by de Koortſe is, ſo kan daer by gedaen werden de wortel van *Tormentilla, Alant-wortel, Sap* ofte *Zaet van Citroenen, Zaet van Carduus benedictus*; ofte het *Zout* van 't ſelfde, 't welck in geenderhande Mey-dranck voor de Koortſe ondienſtich en kan weſen. Indien de ſake rinſcheydt vereyſcht, ſo machmen de wortelen drie vier uren in *Azijn* laten weecken, oft by het doorgedane af-ſietſel (maer dan moeten de verkoelende Zaden daer uyt blijven) ſo veel droppelen van *Olye van Swavel* vermengen, tot dat het een aengename ſuyrigheydt heeft. Dan, dewijlmen ſommige Kruyden des Winters niet wel hebben en kan, ſo komen hiertoe dan wel te paſſe de Syropen, die des Somers van deſelvige gemaeckt werden, als daer zijn, *Syroop* van *Cichorey ſimpel*, en *met Rhabarber*, van *Suyringh*, van *Endivye*, ende *Byzantinus*, die oock allegader de ongematigheyt, na de Purgatie over-blijvende, wechnemen, ende verbeteren.

Het X. Capittel.

(1) *Droogen, ofte Simpele Geneeſ-middelen tot verſachtinge*, (2) *en bereydinge van de Swarte Gal*; (3) *Ende hoe tot de Gebreken, die deſelve veroorſaeckt, de Mengel-middelen gemaeckt werden.*

De

(1)

DE Middelen die nu vorder tot de *Swarte Gal*, als oock tot de ghelijcke Blauwe, oft Groene (die van een ſeer verbrande Gele-gal komen) dienſtigh ſouden mogen weſen, die ſelfde zijn verſcheyden, na den aert van de Gal. Want indien hare ſcherpigheyt moet ingetoomt werden, ſo dienen deſelve middelen gebruykt, die in 't voorgaende Capittel geſeydt zijn, de ſcherpigheydt van de Gele-gal te bedwinghen: want door geſtadigh gebruyck ſullen ſy ſoo wel de toevallen van de Swarte-gal, als van de Gele te bate komen. Maer wanneer de Hitte minder is, ende die maer verſacht dient te weſen, daer toe zijn eygentlijck nut en bequaem de volgende.

De **Violen** verkoelen in den eerſten, en vervochtigen in den tweeden graed; wanneer ſy 's morgens, eer haer kracht van de Son uytgetrocken, ofte door den regen verdooft is, en verſch gepluckt zijn. Matigen en verſachten alle Hitte, en ſcherpe Vochtigheden, bedwinghen de fellicheydt van de Gal, ende verlichten de Pijn in 't hooft uyt deſelvige onſtaende, verwecken Slaep, ende verquicken het Herte.

Berganye is merckelijk vochtigh, maer tuſſchen koude en hitte gematigt, doet al 't ſelfde dat wy van de *Violen* geſeydt hebben, en verweckt Blijſchap des herten, waerom het, volghens de Grieckſche namen E'υφρόσυνον, ende Νήπενθές wel ſoude *Coragye* moghen ghenoemt werden. Tot alle 't ſelve is mede bequaem de **Bugloſſe**.

Het Sap van **Guldelingen**/ en andere wel-rieckende **Appelen**/ gelijck het door ſijnen aengenamen reuck het Herte verquickt, ſo bedwinght het oock al 't gene het ſelve ſchadelijck is, inſonderheydt de dampen van de Swarte Gal, verſacht met ſijn weſen de ſtoffe van deſelve, ende verdrijft de Hert-kloppinghe.

Conſplie de greyn is warm, ende droogh in den tweeden graed, verſoet de Swarte Gal, verdrijft Schrick, ende Droefheydt, die ſonder oorſaeck haren oorſpronck nemen uyt de Swarte-gal, verſterkt de Geeſten, verheught het Herte, ende maeckt vrolijcke Droomen. Daer by heeft ſy noch een ſuyvermakende kracht.

(2) Maer als de Swarte-gal moet bereydt weſen om uytgedreven te werden, ſo dienen de volgende middelen, indien deſelvige te heet ende te ſcherp is, vermengt te werden met de verhaelde Verſachtende: maer by aldien datſe dick, taey, en aerdachtigh is, ende als giſt van 't Bloedt gheen hitte en heeft, ghelijck in de Milt-ſucht, ende andere langhdurige Sieckten uyt deſelve onſtaende, dan ſalmen de volgende alleene gebruycken.

Duyve-kervel is altijdt gehouden geweeſt voor heet in den eerſten, en droog in den tweeden graed. Dan *Rembert van Donæus* ſchrijft, dat hy verkoelende is; hoewel ſijnen ſcherpen, en bitteren ſmaeck wel teycken geeft van heete deelen. Hy opent alle verſtoptheyt van 't Ingewant, het ſelve verſterckende, ſet ſachtjens af de verbrande Vochtigheden, ſuyvert het Bloedt, doet galachtigh en veel Water maken. Is een goet Geneeſ-middel voor langhdurige Koortſen, die uyt verſtoppinge van 't Ingewant gegroeyt zijn, ende voor alderhande Sieckten, die uyt onſuyver Bloedt onſtaen; alſo hy het lichaem ende de Vochtigheden voor bedervinge bewaert.

Hoppe is heet, en droogh in den tweeden graed, opent inſonderheydt de verſtopte Milt, ende daerna het ander Ingewant, ſet af de Swarte-gal, ende de Slijmerige, als oock Galachtige Vochtigheden, doet oock Water maken; ende volcht voorts in krachten de Duyve-kervel, dan met minder tegenheydt van ſmaeck.

Wrange is heet in den eerſten, en droogh in den tweeden graed, bitter en t'ſamen-treckende, verdunt eygentlijck, ende ſuyvert het ſwaermoedigh Bloedt, ondoet de verſtopte Milt, en Lever, geneeſt de Milt-ſucht, ende langhſame, ende langhdurighe Koortſen, dewijlſe alle de Aderen van verrotte Vochtigheden ſuyvert, behoudende evenwel de Lever, ende het ander Inghewant in haer volle kracht.

Steen-varen werden gheſtelt middelmatigh te weſen in warmte en koude, fijn van deelen, en wat verdroogende. De bladeren en geven geen onaengenamen ſmaeck, ende in Azijn geſoden zijnde, ende veertigh daghen (gelijck *Dioſcorides* ſchrijft 3.134.) achter-een gedroncken, makende de Milt kleyn, als ſy te ſeer geſwollen is, ja nemenſe heel wech. Sy ſuyveren de quade Verwe, die uyt verſtoppinghe veroorſaeckt is, geneſen de Droppel-piſſe, oock de Gele, ende Milt-ſucht, ende doen ſelfs, ghelijck vele ſchrijven, den ſteen in de Blaſe morſſelen.

Boom-varen (te weten haer wortels) verwarmen in den eerſten, en verdroogen in den tweeden graed, zijn ſoet, en met eenen wat wrang van ſmaek. Sy ſuyveren de taeye en ſlijmerighe Vochtigheden, doen de ſwarte, ende andere dicke Gal ſachtjens af-ſchieten. Maer hare groote wrangigheydt moet met eenige vochtigheydt, gelijck Schapen-nat, ofte Hoender-ſap verſacht werden.

Cappers/ welckers bloem, als ſy niet ontloken en is, maer noch in haer knopken ſchuylt, en ſchorſſen van de wortelen wy gebruycken, zijn warm, en droogh tot in den derden graed, en dun van deelen. Derhalven hebben ſy kracht om te verdunnen, ende te ſuyveren met een ſachte t'ſamen-treckinghe, ſy drijven de taeye, ende ſlijmerige Vochtigheden uyt den lijve, openen de verſtopte Lever, ende verſachten de verharde Milt, inſonderheydt de ſchorſſe van de wortel, die oock ghelooft werdt deſelve te verkleynen.

Tamariſch-boom is warm, en droogh in 't beginſel

ginſel van den tweeden graed, afvagende,en door-ſnijdende van krachten, met eenighe t'ſamen-treckinge. Hy is een ſonderlingh Geneeſ-middel tegens de verſtopte en verharde Milt, en de gebreken, die daer uyt ontſtaen. Waer toe de eerſte kracht heeft het groen Sap, daerna de ſchorſſe van de Wortel, en dan de blom, en de bladeren, ten laetſten het hout; uyt het welck ſommighe Bekers laten draeyen, om de Miltſuchtighe daer uyt te laten drincken.

(3) Hier van konnen bequamelijck gemengde Geneeſ-middelen gemaekt werden, voor de Swaermoedigheydt, Ydel-hoofdigheydt, Kloppingh van het Herte, ende dierghelijcke Gebreken, die haren oorſpronck uyt de Swarte Gal trecken. De Koel-drancken kanmen maken van gediſtilleerde Wateren uyt *Violen, Bernagye, Buglos, Confilye de greyn*, ofte *Duyve-kervel*, met *Sap van wel-rieckende Appelen*, ende wat *Suycker*, ofte de *Syroop*, uyt beyde beſtaende. Men kan oock nemen, als het in de tijdt is, de Bloemen van de verhaelde kruyden, met den Bloeſſem van wel-rieckende Appelen, ende laten die weycken in lauw *Gerſte-water*, en door-gedaen zijnde, menghen dan daer een weynigh Suycker by. Van deſelfde Kruyden, ende haer Wortelen kan mede een Mey-dranck ghekoockt werden, voor de Grove en Swarte Vochtigheden, Verſtoppinghe en Swellinge van de Milt, tot de vierdendaeghſche Koortſe, en alderley Swaermoedige Sieckten. By exempel,

N. *Wortels van Boom-varen*, 1 onçe.
van Bugloſſe,
Schorſſen van Wortels van Cappers,
van Thamariſch-boom, van elcx 1 loot.
Duyve-kervel,
Hoppe,
Wrange,
Steen-varen,
Confilye de greyn, van elcx 1 handt vol.

Te ſamen-gekoockt in *Gerſte-water*, tot een pint, en dan daer by gedaen drie onçen *Suycker*, ofte *Syroop van Wel-ruyckende Appelen.*

Het XI. Capittel.

(1) *Drooghen, die met verwarmende kracht de koude vochtigheden bereyden.* (2) *Ende hoe uyt deſelfde de Gemengde gemaeckt werden.*

(1)

WArme middelen komen inſonderheydt te pas, wanneer het Lichaem te ſeer verkouwen, ofte met koude, ende ſlijmerighe Vochtigheden vervult is. Wt deſe maken ſommige goet, ende bequaem bloedt, ſommige helpen de Rauwigheydt verteren, andere ontdoen en verdunnen de overtollige ende ſlijmerighe Vochtigheden, ſuyveren ende bereyden deſelve tot uytloſinge. Van den eerſten ſlagh is het warm Voedtſel, het welcke, om dat het van goeden Gijl is, de natuyrlijcke Warmte vermeerdert, ende met eenen warme Vochtigheden voortbrengt. Onder deſelvige heeft milde Wijn de eerſte plaets, daer aen het vleeſch van Vogelen, ende Viervoetige Dieren, Doren van ſlorp-eyeren, Rozijnen, Piſtaçyen. Maer warme Speçeryen, ende de ghene, die wy terſtont ſullen by-brengen, verſtercken door haer warmte de kracht, ende ingheboren Warmte der Deelen, ende doen de Rauwigheydt verteren. Dan de verwarmende, die door de fijnigheydt van haer Weſen de dicke Slijmerigheden verdunnen, ofte de taeye ſuyveren, ſoo dat ſy daer door driftigher werden, die bereyden tot het af-ſetten, onder welcke de volgende inſonderheydt gerekent werden.

Ioffrouw-merck heeft ſijn meeſte kracht in de wortel, daerna oock in't zaet, wert gehouden heet te weſen in den tweeden, en droogh in den derden graet. Door ſijn ſuyverende, afvegende, en verdunnende kracht, opent het de verſtoptheydt der Aderen ende Nieren, en verdrijft de Winden. Dan het is ſchadelijck den genen, die de Vallende-ſieckte onderhavich zijn, door een byſondere eygenſchap, gelijck *Simeon Sethi* ſchrijft. En al is't, dat *Galenus*, en hem, volghende *Iacchinus*, daer teghen zijn, ſoo wert nochtans anders door de ervarentheydt bevonden: te weten, dat de ghene, die de gemelte Sieckte gehadt hebben, en al aen de beter handt zijn, in deſelvige door het gebruyck van *Ioffrouw-Merck*, wederom vervallen. Het doet oock ſwangere Vrouwen miſvallen, en de Kinderen, die ſoodanige ſuygen, de Vallende-ſieckte krijghen, gelijck *Plinius* getuyght, in het 20 Boeck van ſijn Natuyrlijcke Hiſtorie, op het 11 Capittel.

Peterſelye is heet ende droogh in den tweeden graed, dan noch ſtercker in 't Zaet. Heeft een verdunnende, en openende kracht, verweckt de Stonden, ende het Water, opent de Verſtoptheydt, ende doet de Winden vervlieghen. Verſch gedroncken, ofte van onderen geſet, drijft de Nageboorte, ende de doode Vrucht af.

Venckel heeft ſijn meeſte kracht in 't zaet en den wortel, ſo veel, dat hy, na 't oordeel van *Galenus*, geſtelt kan werden heet te zijn in den derden graed, maer droogh alleen in den eerſten; ende daerom, ſeydt hy, kan de Venckel Soch doen groeyen, het gene niet en ſoude konnen geſchieden, by aldien hy ſeer verdrooghende was. Dan het kruydt ſelve en valt ſoo heet niet, ende is ſeer nut om het Water te doen rijſen, ende 't Graveel af te ſetten. Het welck oock doen de wortels ende het zaet, ende daer-en-boven openen ſy alle Verſtoptheydt van Lever, Milt, Nieren, ende het ander Inghewant. Stilt de

Krimpingen in den Buyck beter, en ſekerder als de voorgaende, hier van is dit veerſken, 'twelck ſeker Rijmer in ſijn leven gemaeckt heeft,

Semen fœniculi referat ſpiracula culi.

Hyſſoop is hier een teer ende kleyn kruydt, dan waſt in de Ooſterſche Landen ongelijck hooger, en langher als een Elle. En dat is't, aen wiens ſtam de Joden de Spongye ſtaken, als ſy onſen Heere aen het Cruys, uyt ſpot, laefden. Want de Cruyçen en ſtonden ſoo hoogh niet, ghelijck ſy door de banck

afgebeeldt werden. Van die ſlagh heb ick mede in mijnen Hof ghehadt, een half elle langh, de ſtam ſtockigh, en is dien volgende geen kruydt, maer een heeſter. Wy hebben den ſelfden (1) alhier uytghebeeldt met den Ceder-boom (2) ghelijck ſy beyde in't Heylighe Landt waſſen. Onſen *Hyſſoop*, wiens bladeren alleen in't ghebruyck zijn, wijſt wel uyt, met ſijnen ſcherpen, en bitteren ſmaeck, heet ende droogh te weſen in den derden graed, daer-en-boven dun van deelen. Sijn voornaemſte kracht beſtaet in te verdunnen, en te ſuyveren de taeye, en ſlijmerige Vochtigheden, die hy oock door den kamer-ganck af-ſet. Soo opent hy oock de verſtoptheydt van al het Ingewant, maer inſonderheyt van de Longen.

Betonye is heet ende droogh in den tweeden graed, van door-ſnijdende, door-drijvende, ende dun-makende kracht. Sy verſterckt de Maegh, en helpt de Spijſe in deſelve verteren, verdrijft de ſuyre Winden, die met riſpen opgeworpen werden. Suyvert de ghebreken van Longe, Lever, ende Milt. Verweckt de Maendt-ſtonden, doet Water loſen, jaeght het Graveel af, geneeſt de Gele-ſucht. Ende, om in 't korte te begrijpen, is nut en dienſtigh, om alle verſtoptheden te openen, het zy die met, ofte ſonder Koortſe zijn. Maer is evenwel ſonderlingh ghe-eygent tot de Gebreken van 't Hooft, die uyt Koude haren oorſpronck nemen.

Malrove is met bladt, en zaet, heet in den tweeden, en droogh in den derden graed, ſijn van deelen, en bitter van ſmaeck, ende derhalven krachtigh om Lever, Milt, ende de Lijf-moeder te ontſluyten, ende te ſuyveren. Maer doet inſonderheydt de ſlijmerige Vochtigheden uyt de Borſt loſen. Dan *Dioſcorides*, meent dat ſy de Nieren, ende de Blaes beſchadight.

Al deſelfde krachten heeft de **Stoechas** / die alleen met ſijn bloemen in 't ghebruyck komt, is warm, en droogh in den eerſten graed, wat t'ſamentreckende, en matelijck bitter, waer door ſy afveegt, ſuyvert, opent, ende verſterckt.

Orego heeft in ſijn bladeren, en aer-wijſe hoofdekens, een verwarmende en verdroogende kracht tot in den derden graed; doorſnijt en opent alderhande verſtoptheydt, is derhalven nut, en bequaem voor de gene, die aen een quelligen Hoeft gaen, die met Gele-ſucht, met Milt-ſucht gequelt zijn, en die de Lijf-moeder op-gheſtopt is. Helpt oock een rauwe, en walgende Maegh.

Calaminthe / inſonderheydt de **Bergh-Calaminthe** / is in den ſelven graed, mede afvegende, en doorſnijdende, opent alle verſtoptheden. Sy verteert de dunne Vochtigheden, en verdunt de dicke. Set het Water, ende de Stonden af, ſuyvert de Gele-ſucht, ende de Aemborſtigheydt. Dan is de ſwangere Vrouwen ſchadelijck, door dien ſy de Vrucht, 't zy van binnen inghenomen, ofte van buyten opgheleydt, af doet ſchieten.

Poleye ſtaet oock in den ſelfden graed van hitte, ende drooghte, is dun van deelen, waer door ſy de dicke en ſlijmerighe Vochtigheden verdunt; is wat bitterachtigh, waer door het de taeye ſuyvert. Treckt de dicke Fluymen uyt de Longe, ende de Swarte Gal uyt de Milt, ſet de Stonden ende Nagheboorte af, bedwinght de Rauwigheyt, en Walginge van de Maegh.

Thym verdrooght en verhit al mede in den derden graed, doorſnijt geweldelijck, en ſuyvert al het Ingewant, inſonderheyt de Longen, ende de Borſt. Verweckt de Stonden, maer drijft de Vrucht af.

Chamedrys is al by-na op den ſelfden graed, verwarmende, en verdroogende, en krachtigh om de dicke, en taeye Vochtigheden door te ſnijden, en te ſuyveren, de verſtoppinge des Ingewants te openen, het Water, ende de Stonden te verwecken, de Milt-ſucht te ontdoen, ende te geneſen.

Velt-Cypres drooght in den derden graed, en verwarmt in den tweeden, heeft de eyghen kracht

van *Chamedrys*, en is ſonderlingh bequaem voor de Gele-ſucht, ende Gicht.

Mee/ ofte **Meekrappe**/ heeft haer kracht in de wortel,en 't zaet,is warm in den tweeden,en droogh in den derden graed. Is ſeer ſuyver-makende,waer door het Lever, Milt,Nieren,ende Lijf-moeder van onreynicheydt ontlaſt. Want het geneeſt de Gele, ende de Milt-ſucht, ſet veel, en dick Water ſterck af, verweckt de Maent-ſtonden. En is overſulcks een ſwangere Vrou ſeer ſchadelijck.

Kleyne **Santorye**/ wert gebruyckt in de bladeren, en bloemkens,die droogh en warm zijn in den tweeden graed, met een uytmuytende bitterheydt. Sy openen de verſtoptheydt van Lever, Milt, Nieren,en Lijf-moeder ſo geweldigh, datſe oock, doch door onmatigh gebruyck,Bloedt af-ſetten. Waer over die Bevrucht zijn, haer van het ſelſde moeten wachten.

De wortel van **Gentiane** is warm, en droogh in den tweeden, ſeer bitter van ſmaeck. Suyvert, verdunt, opent, ende doet vorders al dat de *Santorie*, en noch veel krachtiger.

(2) Hier uyt kanmen eenige gemengde Geneeſmiddelen toemaken,om de dicke,taeye,en ſlijmerige Vochtigheden te bereyden,en ſware verſtoptheden te openen. Gelijck by exempel het volgende Juleb:

N. *Water van Hyſſoop,*
Venckel,
Betonye, van elcx 5 oncen.
Suycker,oft *Syroop van de verhaelde kruyden*, 3 oncen,
Olye van Swavel, ſo veel droppelen als noodich is tot een aengename rinſigheyt.

Een Mey-dranck kan aldus bereydt werden,

N. *Wortels van Vrouw-merck,*
Peterſelye,
Venckel, van elcx 1 loot.
Bladeren van Hyſſoop,
Betonye,
Orego, van elcx 1 handt vol.

T'ſamen-gekoockt in *Mede* tot een pinte, en dan door-gedaen.

De kracht van de warme Kruyden ſchiet ſuyverder en ſtercker in de Mede, als in Water,het welcke door ſijn koude deſelvige wat tegen houdt.

Indienmen den Mey-dranck wat ſuyrder, ende meerder door-dringende begeert, ſoo machmen de Wortelen ſes uren laten weecken in ſtercken *Azijn*. En dat ſal oock noch krachtigher weſen, indien het heeft de *Mee-wortel, Malrove, Calaminthe,Thijm,Poley*, ofte *Santorye*: maer onlieffelijck van ſmaeck, ende ghevaerlijck voor een bevruchte Vrouw. Dit kan 's Winters ſo wel, als des Somers ghemaeckt werden, alſoo warme Kruyden ghedrooght zijnde van haer volle verwarmende, doorſnijdende, en ſuyverende krachten niet en verlieſen. Behalven dat hier noch by ghedaen konnen werden, het Zaet van *Anijs, Vrouw-merck, Peterſelie*, en *Venckel*, diemen het gheheele jaer door heeft, als oock de ghemenghde *Syropen*, uyt het Sap, oft Af-ſietſel van de verhaelde Kruyden gemaeckt.

Indien daer een ſeer verdunnende, en diep doordringende kracht vereyſcht wert, ſo dienen deſelve gheſoden te werden in een af-ſietſel van *Pock-hout*, voornamelijck in koude ſieckten van gewrichten,en lidtmaten: en ſulcks (midts voorgaende een ſachte Purgatie) met ſweeten, indien het gebreck boven, en niet diep in 't Lichaem en is. Maer indiender een verouderde verſtoppinghe in 't Ingewant verholen leydt, dan en dienter geen ſweet verweckt.

Het XII. Capittel.

(1) *Op wat maniere de purgerende middelen afdrijven.* (2) *Welcke de Gal,* (3) *de Swarte-gal,* (4) *de Slijmerighe,* (5) *de Waterige vochtigheden af-ſetten,* (6) *ende welcke doen braken.* (7) *Hoe van deſelvige Conſerven en Pillen,* (8) *Set-pillen,* (9) *Clyſteren,en* (10) *Drancken gemaeckt werden.*

NA dat aenghewesen zijn de Middelen, om de Vochtigheden onſes Lichaems, ſo wel heete, als koude, wel te bereyden, ſoo is nu tijdt dat wy oock by-brengen de gene, die deſelvige, aldus bereydt zijnde, uyt den lijve drijven, ende alſoo alle onſuyverheydt wech-nemen. De Middelen,die het Lichaem eeniger wijſe van bovenen, ofte van onderen ontlaſten,doen ſulcks door eenige gelegentheyt van haer Stoffe, ofte door eyghenſchap van haer Weſen, ofte door beyde. Door kracht van de Stoffe alleen, maken al verſachtende den buyck weeck, *Olye*,ende *Boter, Maluwe,Violen,Pruymen,Soete appelen*, ende diergelijcke: dewelcke, alſo ſy niet en hebben eenige eygenſchap van Weſen, ende werden onder de Purgerende middelen niet gherekent; als oock niet *Lauw water* met *Olye* ghemenght, het welck nochtans doet braken. Ende de *Queen* werden oock gheloooft door haer toe-treckende kracht niet weynich vochtigheydt uyt te perſſen: dan ick en kan niet ſien, dat ſulcks veel om het lijf heeft. De Afſettende middelen, die door aengheboren eyghenſchap, een byſondere Vochtigheydt na haer trecken, doen loſen, ofte door Braken, ofte door Kamer-ganck. Het Braken verwecken ſommighe ſlappelijck, als *Zaet van Melde*, ende de *Schorſſen van Radijs*, ſommighe middelmatigh, ghelijck *Mansooren*, ofte *Haſel-wortel*, ſommighe gheweldigh,ghelijck *Nieſ-kruyt*, *Crocus Metallorum*, ende andere, die by de Alchymiſten ghemaeckt werden. Onder de Middelen, die Kamer-ganck verwecken, drijven eenighe de Gal af, eenighe de Swarte-gal, eenighe de Slijmerighe, eenighe de Waterighe vochtighe-

den.

den. In elcks wercken ſommighe ſacht, ſommighe ſterck. De Gal wert ſacht afgheſet door *Rhabarber*, ſterck afghedreven door *Scammonye*: de Slijmerige vochticheyt matelijk door *Agaricus*, geweldich door *Turbith*, en *Coloquint-appol*: de Swarte gal, ſachtelijck door *Sene-bladeren*, moeyelijck door *Swart Nieſkruyt*, de Waterige, ende dunne vochtigheden ſlappelijck door *Mechoacan, Gialappa, Irias*, oft *Wilde Concommers*, onmatigh en geweldig door *Guttagammin, Mezereon, Laureola*. Maer het onderſcheydt van deſelvige en beſtaet niet alleen in de kracht, en werckinge, maer oock in de maniere van wercken. Want al is't, datter ſo veel *Rhabarber* was, dat gelijcke krachten hadde met een weynich *Scammonie*, ſoo ſal het evenwel niet gelijckelijck, ofte op een maniere wercken; en *Rhabarber*, al is't ſeer vermenichvuldicht, en kan den aert, ende de nature van de *Scammonye* niet navolgen, noch *Scammonye*, hoe weynich daer van mochte weſen, en kan den aert van de *Rhabarber* niet krijgen. Want behalven de gemeene, ſo is in elck noch een byſondere eyghenſchap, die in een ander niet te vinden en is, dewelcke uyt de Schriften van de Ouden, ofte d'ervarentheydt moet ondervonden werden. Die in elcke ſoorte ſlap zijn, ſetten alleen af uyt de naeſte plaetſen, de Maegh, Darmen, Darmſcheyl, Lever, en Milt: die ſtercker zijn, trecken met geweldt uyt vergelegene plaetſen. Vorders, gelijck van de Vochtigheden, ſo moeter oock op de Deelen, die te ſuyveren zijn, acht genomen werden, volgens den aert van 't Geneeſ-middel, het welck, gelijck het met ſekere Vochtigheydt over-een komt, ſoo doet het oock met het Deel, dat te ſuyveren is. De *Agaricus* is het *Hooft*, de *Caſſia fiſtula* de *Borſt*, den *Aloë* de *Maegh*, ende *Darmen*, den *Rhabarber* de *Lever*, de *Sene-bladeren* de *Milt*, de *Hermodactilen* de *Gewrichten*, door eyghenſchap toeghedaen, waer mede ſy oock hare kracht daer na toe ſtrecken, ende uyt deſelvige ſtercker trecken. Dit is in 't gros de kracht, en het onderſcheydt van de Afdrijvende middelen, het welck wy nu in 't byſonder ſullen vervolgen.

2 *Middelen, die de Gal ſuyveren, ende af-jaghen.*

Manna is een douw, die uyt de Lucht op boomen, kruyden, ſteenen, en d'aerde vallende, in eenige ſtucxkens ſtremmelt. De beſte is, die in *Calabrien* (een Provintie van 't Koninghrijck *Napels*) valt, inſonderheydt op de bladeren van de Boomen; dewelcke daer uyt te kennen is, dat ſy beſtaet uyt kleyne, vaſte, en doorluchtige greynen, gelijckende die van *Maſtick*, wit, en lieffelijck van ſmaeck. De tweede plaets heeft de ghene, die van de tacken verſamelt wert, de derde, die van de ſteenen. Deſe is grover, ende ſo ſuyver, noch ſoo klaer niet. Een treffelijck Geneeſ-meeſter *Chriſtoffel van Vega*, ghetuyght in Spaengien yet geſien te hebben, het welck ſoude ſtrijden tegens 't gene *Galenus*, en alle andere meenen, dat de *Manna*, gelijck wy geſeydt hebben,
„ ſoude weſen een Hemelſchen dauw. In het jaer
„ (ſchrijft hy) 1532. ende de twee volghende, is in
„ de Somer op vermakelijcke plaetſen ghevonden
„ veel ſchoone, en ſpier-witte *Manna* op de Wilgen,
„ die Suycker-ſoet was, ende van een yegelijck, die
„ begeerde, van Boomen, ende ſteenen verſamelt
„ werde. Ick hoorende van mijn Meeſters, dat het
„ *Manna* was, ginck 's morgens vroech in de Maent
„ van Julio, met eenighe vrienden daer na toe. Wy
„ vonden een groote vergaderingh van kleyne
„ Byen, in ghedaente van lijvighe Muggen, die drie
„ vier openinghen in het lijf hadden, uytpuylen,
„ daer eenighe kleyne witte droppelen uytleeck-
„ ten, ghelijck eenen dauw op de bladeren leggen-
„ de, &c.

Manna is ghematicht, ofte warm in den eerſten graed, verſachtende, ende ſachtelijck ſuyverende, ſet de Galachtige vochtigheydt ſachtjens, en ſonder eenighe verſwackinghe af. Derhalven kan ſy wel kinderen van twee jaer, ofte daer onder, ingegeven werden, tot twee drie draghme in wat Gerſten-water, ofte Hoender-nat: in volwaſſene en zijn drie oncen nauwlijcks genoech. Dan alſo de ſoetigheyt dickwils in Gal verandert, ſoo is beſt, dat de *Manna* geſmolten wert in een af-ſietſel van Thamarinden, ſuyre Pruymen, ofte diergelijcke.

Het Morgh, uyt de verſſe ende niet rammelende Pijpen van **Caſſia** getrocken, is warm, en vochtich in den eerſten graed, verſacht de ſcherpigheydt van de Gal, ende den brandt van de Koortſen, maer verweckt winden, waerom datter gemeenlijck wat Anijs-zaet by ghedaen werdt. Set in de kinderen ſachtjens de Galachtige vochtigheydt af, ingegeven tot anderhalf draghme; in volwaſſene tot 1 once, ofte anderhalf. Wert bequamelijck om de ghebreken van de Longe ende Borſt te verſachten; maer is ondienſtich in een ſwacke, ofte walghende Maegh.

De **Thamarinden** zijn ſuyre vruchten van een Indiaenſchen Boom, den Pruym-boom gelijckende. De beſte zijn de gene, die uyt den ſwarten wat na de roſachtige verwe trecken, verſch ende ſacht, met veel ſenuwen, en veſelingen, vet, en rinſachtigh van ſmaeck. Soodanige verkoelen en verdroogen tot by-na in den derden graed, ende ſetten de Galachtige vochtigheydt ſonder moeyelijckheydt uyt den lijve. Derhalven is haer af-ſietſel, een nut en aengenaem drincken in alderhande Koortſen ende Geel-ſucht, verſlaet den Dorſt, verkoelt de Maegh en Lever, en bedwinght de hitte en ſcherpigheydt van de Gal. Haer Af-ſettende kracht is ſo weynich, datſe niet eens, maer dickwils moeten ghenomen werden.

De bleyck-roode **Provency-roſen**/zijn warm en droogh

droogh in den eerſten graed,bitter,afvegende ende openende. Haer Sap,ofte Afweeckſel,met Suycker gemenght, ofte tot Syroop gekoockt, doet de Gal, en Galachtige vochtigheydt ſeer ſachtelijck nederſacken, te weten, die niet vaſt, maer alreede los en gereedt leydt; derhalven wert in deſelve gemeenlijck, by de Apotekers *Rhabarber* (waer na de Syroop dan oock haren naem treckt van *Syroop van Roſen met Rhabarber*) geweeckt,om meerder te wercken, en is bequaem om met ſuyre Wey in te geven. Dienen eyghentlijck voor verſtopte Lever, Geelſucht, beginſel van Water-ſucht ende langhdurighe Koortſen: dan zijn ondienſtigh voor Swanghere Vrouwen, alſoo ſy de Aderen dickwils ontſluyten.

Rhabarber/ die vaſt in weſen,ende van de meluwen niet doorknaeght en is, verwarmt ende verdrooght in den tweeden graed, is bitterachtigh van ſmaeck,in ſijn dicke deelen t'ſamen-treckende ende verſterckende, maer in ſijn dunne, ſuyverende ende af-ſettende. Derhalven moet hy daer toe met ſeer weynich Caneel in eenich nat, ofte af-ſietſel, gheweeckt, ende dat door-ghedaen zijnde, om ſijn drooghte te matigen, met eenige Syroop vermengt werden. Hy is een nut ende ſeker Geneeſ-middel in alle jaren. De jonghe kinderen hebben genoegh aen het af-ſiedtſel van een ofte anderhalf draghme, de volwaſſene mogen wel komen tot een loot ofte ander-half. Hy is, ſeydt den Arabiſchen *Meſve*, een ſachte, ende uytnemende medicijne, die alle deughden heeft in eenen af-drijvenden dranck. En hierom wert hy oock een byſonder Geneeſ-middel, ende 't welck by al het Menſchelijcke geſlacht alle eerbiedinghe weerdigh is, genoemt van den Spaenſchen Doctor,*Chriſtoffel van Coſta*. Hy ſuyvert ende verſterckt eyghentlijck de Lever (waerom hy oock by de treffelijckſte Geneeſ-meeſters genoemt, is de *Ziel van de Lever*) opent alle der ſelver verſtoppingen, ende ontdoet de beginnende verhardinge, geneeſt de Geel-ſucht, ſuyvert mede en verſterckt de Maegh,ende ſulcks ſachter als *Aloë*. Maer en treckt de quade Vochtigheden uyt gheen vergheleghene plaetſen, en daerom en is hy ſo bequaem niet voor ſtercke Luyden, ende in dewelcke grove Vochtigheden door nauwe wegen moeten gehaelt werden, als oock om dat hy na het af-drijven wat t'ſamentreckinge achter laet, waer toe inſonderheyt tegen is, dat hy geheel ingegeven wert. Ende dat is evenwel ſeer nut, ende dienſtigh voor Braken, Bloedtſpouwen, en Buyck-loop, te weten, een half drachme van 't Poeyer met Weechbre-water ingegeven. Dit laetſte en ſoude het verſchil niet raken, ofmen oock dragende Vrouwen Rhabarber ſoude mogen ingeven. De gemelte *Meſve* was van dat gevoelen: maer werdt daer over beriſpt van den Hooghduytſchen Doctor *Fuchs*, als of het af-trecken van de Galachtige vochtigheden niet en konde als met een ontroeringe,de Swangere Vrouwen ſchadelijck zijn: dan het gevoelen van *Meſve* wert wel te recht voorgeſtaen van den Italiaenſchen Kruyt-beſchrijver *Matthiolus*, ende door reden (alſoo de t'ſamentreckinghe, die wy gheſeydt hebben dat hy na-laet, voor ſoodanighe dienſtigh is) ende ervarentheydt ghenoeghſaem beveſticht. Aen d'ander zyde valt hier noch een ander verſchil in 't Poyer, het welck ſommighe Geneeſ-meeſters in den Buyck-loop gerooſt ingheven, waer door de af-drijvende kracht ſoude vermindert, ende de t'ſamen-treckende vermeerdert werden,ſtreckende om de Darmen te verſtercken. Maer dit wert teghen-geſproken van den Françoiſchen Doctor *Rondeletius*, die beter acht, dat het eerſte af-ſietſel uytgegoten zijnde, en dan wederom geweeckt, dat tweede gebruyckt wert. Dan tegen hem,als oock tegens den Portugijſchen *Amatus*, ende den Françoiſchen *Hollerius*, komt wederom den Spaenſchen *Pereda*, ſegghende, dat ſy Luyden door een kleyne reden tegens den gerooſten Rhabarber inghenomen zijn, alſo het weynich rooſten geenen brant na en laet,maer het geweldigh, 'twelk de ghedaente van een dinghen kan veranderen, gelijckmen ſiet in gebrande,en ſwarte Gal,in Kalk,&c. Tot beſluyt,in Galachtige, ofte ander Buyck-loop iſſer weynigh aen gelegen, ofmen het op d'een ofte d'ander manier doet: maer het rooſten moet maer gheſchieden in een papier, gelijckmen den Taback drooght. Evenwel is beſt dat in Root-melizoen gheen van beyde inghegeven wert, gelijck van den gemelten *Fucſch* oock wel aengemerckt is.

Aloë/die wy gebruycken,is het geronnen ſap van ſeker Ooſt-Indiſch Kruydt, mede ſoo genoemt in het Griecx na ἅλς, 't welck zout beteyckent, daer het geerne mede beſproeyt wert, als meeſt aen de Zeekant waſſende, ghelijck den Italiaenſchen *Pena* ſchrijft, ofte om dat het uytwendigh eenighe ſultigheydt ſchijnt te hebben, als *Lobel* meent: want dat het oock in de Woeſtijnen waſt, betuyght ons de Portugijſchen Doctor *Garçias ab Orta*, die dertigh jaren in Indien Medicijn van den Viçeroy gheweeſt is.

Aloë moet verkoſen werden, die ſuyver, glinſterende, uyt den roſſen, ende vaſt is, de Lever in ghedaente gelijckende, en daerom *Hepatica* genaemt: ofte om dat ſy ghelooft werde daer toe nut te zijn, gelijck oock den Italiaenſchen *Manardus*, ende den Duytſchen *Fuchſius* ſoecken te beweren; dan ſulcks wert wel te recht miſpreſen van den Hoogh-gheleerden *Scaliger*. *Die*, ſeydt hy, *Exercit.* 160. *Sect.* 3. *ontkennen, dat de Lever door den Aloë beſchadicht wert, zijn waerdich den geeſſel van d'ervarentheydt. Wy hebben ſulcks nu in veertich jaren ondervonden, ende ondertuſſchen vele geneſen,die 't gebruyck qualijck bekomen was*. Ende de treffelijcke Geneeſ-meeſter van wijlen den Koning van Vranckrijck, *Fernelius* gheeft reden, dat *Aloë*

de

de Lever ſchadelijck is, om datſe des ſelve teere en dunne aderen door haer bitterheyt, en ſcherpte al te veel ſchrapt, en ophaelt.

Aloë is heet in den tweeden, en droogh in den derden graedt, wat t'ſamen-treckende, ende bitter van ſmaeck. Drijft af de galachtige, en ſlijmerige Vochtigheden, maer langhſaem, en inſonderheyt uyt de Maegh en Dermen, welcke Deelen ſy al ſuyverende ende ontlaſtende met eenen verſterckt. Men mach het gheven van een tot twee drachmen. Dan het is beter in de *Bitter-heyligh*, in dewelcke ſijne traghe werckinge, en ſcherpigheyt door de by-gevoeghde middelen verbetert wert. Helpt eygentlijck de Walginge, Rauwigheyt, en de gene, die de Maegh of 't Ingewant met vele rauwe Vochtigheden overladen is, Wraten, koude, en vochtige Lichamen; want deſelvige drooght ſy genoegh op. Dan, gelijck Galenus ſchrijft, en treckt naulijcks yet dat boven de Lever leyt. Belet alle verrottinge, en bederffeniſſe: opent oock alle verſtoppinge, en dat ſoo geweldigh, dat het de Aderen ſchrapt en door veel gebruyck haer mondekens ſo opent, dat ſy bloeden. Waer door ſy oock de Maent-ſtonden verweckt, en voornamelijk het Spreeu. So dat ſy ſeer ſchadelijck is voor de gene die bloedt ſpouwen, ofte anders quijt werden, en die met Speen veeltijts gequelt zijn. En daer van had ick onlangs byna een ongeluck geſien, in ſeker Joffrouw, die door raet van een Apoteker, ſwanger, en de Speen onderhavigh zijnde, piilen van Aloë ingenomen had, waer van de Ambeyen ſoo hoogh opſwollen, dat ſy ſcheen van pijn te ſullen berſten, en gevaer liep van miſdragt. So dat Aloë ſeer ſchadelijk is voor Bevruchte vrouwen, als ook voor kinderen, en oude luyden, die geen groote vergadering van overtollige Vochtigheden by haer en hebben; en om deſelve reden en dientſe niet gebruyckt in heete, drooge, en dorre lichamen.

Scammonye is een kruyt de *Winde* ſeer ghelijck, groeyende in *Syrien*, en *Antiochyen*, heeft alleen ghebruyck in 't ſap van ſijnen wortel, gemeenlijck *Diagrydium* ghenoemt, het welck by den Prince van de Arabiſche Genees-meeſters *Avicenna*, gheſtelt wert heet en droogh in den derden graed, daer in hy oock van de gemelte *Fernelius*, en andere gevolght werdt. Dan onſen *Dodonæus* wil 't veel eer geſtelt hebben onder 't getal van de matelijken werme, en drooge dingen. Want in 't ſmaken, ſeyt hy, en kan men daer in geen geweldige hitte op de tonge gevoelen of gewaer werden: ghemerckt dattet by eenigh nat, of ander dinck vermenght zijnde, 't ſelve geen bitterheyt ofte ſcherpigheyt mede en deelt. Treckt de galachtige en waterachtige Vochtigheden met groot ghewelt, en felle ontſtellinge uyt het gantſche lichaem. En is derhalven ondienſtigh voor kinderen, voor oude, en ſwacke Luyden, voor ſwangere Vrouwen, voor de gene die een brandende Koortſe, ofte eenige andere hevige Sieckte hebben: maer moet alleen gebruyckt werden by den genen, die fris, en ſterck is, en veel aftreck van doen heeft. Men mach evenwel vorderlijck een weynigh ſomtijts vermengen onder eenighe ſlappe middelen, om haer trage kracht wat te wacke-ren. Dan de ghene die het alleen ingegeven kan werden, die mach weſen van ſes aes, tot twaelf, doch evenwel te voren verbetert zijnde, het welk geſchiet, dat'et eerſt gekookt wert in een ſuyvere Quee-appel, uytgeholt zijnde, met wat Olye van ſoete Amandelen, en een weynig Maſtick, of gomme Tragacanth.

3. *Middelen die de Swarte-gal af-zetten.*

Sena is werm, en droogh in 't beginſel van den tweeden graed, doet haer werck door de bladeren, en blaesjens met het zaet. De Genees-meeſters, en Kruyt-beſchrijvers en zijn niet eens, welcke van beyde de meeſte kracht hebben. Den Arabiſchen *Meſve* ſchrijft die toe de blaesjens, hauwkens, of zaet-huyſkens, en wert daer in gevolght van *Fernelius*, *Braſavolus*, *Sylvius*, en *Fuchſius*: maer teghen-geſproken van *Manardus*. Dit gheſchil kan aldus gheſlicht werden: De Hauwkens van de *Sene*, die gedrooght bewaert werden, zijn tweederley. Een dat al op ſijnen ſtruyck verdrooget was, daer ſwart, en nietigh zaet uyt genomen wert, het welck geen, of ſeer weynige kracht heeft. Het ander wert voor ſijn rijpigheyt afgemaeyt, en is dick, ſwaer, ende ſappigh, het welck men op matten in de ſchaduwe drooght. Indien *Meſve*, en ſijn navolgers van dit laetſte ſpreken, ſoo hebben ſy gelijck. Maer alſo ſulcke *Hauwkens* ſeer ſelden in de Apoteken gevonden werden, en dat ſy ook veel winden in den buyck verwecken, ende krimpingen in het lichaem maken, ſo is 't beſt datmen de Bladeren gebruyckt, in welck gevoelen oock ſteken den Italiaenſchen *Fallopius*, en den Françoyſchen *Mizaldus*, te meerder, alſoo de af-drijvende kracht beſtaet in de ſappige ſtoffe, en dat die meeſt is in de Bladeren.

De *Sene-bladeren* zijn wat bitterachtig van ſmaek, en afvegende van krachten. Setten bequamelijk af de verbrande Melancholye, de Gal, en dick Slijm, niet terſtont uyt de vergelegene plaetſen, maer inſonderheyt uyt de Milt, daerna ook uyt 'et ander Ingewant, en het Derm-ſcheyl, daer de vergaderingh is van alle onſuyverheyt. Derhalven zijnſe een bequaem middel voor verouderde Koortſen, Swaermoedigheyt, Laſerye, Schorft, Vallende-ſieckte, en voor alle Onſuyverheyt. Scherpē ook de ſinnen, verheugen 't hert: dan maken veeltijts Krimpinge, niet ſo ſeer van wintachtigheyt, maer om dat de vaſt-klevende en dikwils ſcherpe Vochtigheden niet en konnen ſonder pijne, ofte moeyelijkheyt afgetrocken werden. Is evenwel nimmermeer bevonden, dat ſy de Dermen geſchrapt, of bloet verweckt hebben: maer ſetten ſachtelijk af, met geenderhande hoedanigheyt beſchadigende, be-

halven datſe de Maegh wat verſwacken,gelijk *Meſve* ſchrijft,en derhalven noodigh hebben dat daer by gevoeght werden eenige dingen,die de Maegh konnen verſtercken, de Winden verdrijven, en de trage werckinge wat doen wackeren,gelijck daer zijn Gember, Caneel, Anijs-zaet, ofte Spijck; en die al verſachtende na beneden leyden, gelijck Vleyſch-nat, Pruymen, Rozijnen, Iujuben, Violen, Heymſt-wortel, Boomvaren,ende de Syropen,die daer van gemaeckt werden. En al is't dat *Menardus*, en *Matthiolus* voorgeven,ſo verre van daen te weſen,dat de *Sene-bladeren* zouden verbeteringe van doen hebben, datſe eerder door hare droogende, en t'ſamen-treckende kracht de Maegh verſtercken: So wert evenwel deſe meeninge met vele redenen by *Lobel* wederleyt, als ſelfs oock door de dagelijckſche Ondervindinge.

Het gebruyk van de *Sene-bladeren* en is noch kinderẽ,noch oude luydẽ,noch ſwangere vrouwen ſchadelijk.Wert ingenomen in poeyer tot een halfloot ten hooghſten: in't afweeckſel van drie dachmen tot ſes.

Nies-kruyt/ te weten, de wortel, is heet, ende droog in den derden graed. De *witte Nieſwortel* doet braken, maer met ſchrickelijck gewelt, en vreeſe van ſticken,door ſijne fenijnige hoedanigheyt.Derhalven is beſt dat hy uyt het lichaem blijft. Maer de *ſwarte Nieſwortel* treckt de Gal, inſonderheyt de ſwarte, en de taeye Slijmerigheyt in de Dermen,niet alleen uyt het Ingewant,maer ſelfs uyt de Aderen,en de Herſſenen.Derhalven kan hy dienſtig zijn voor de Laſerye, Cancker, Quaetſeer, Vierendaegſche Koortſe, Melancholy, Dulligheyt, Hooft-draeying,en Vallende-ſieckte. Evenwel is ſoodanigh afdrijven ſeer moeyelijck, ende ſchrickelijck, ende en moet in geen kinderen,noch oude,noch ſwacke luyden in't werk geſtelt werden: maer alleen in de alderſterckſte, als de nootſakelijckheyt van een hartneckige Sieckte, die voor geen andere middelen en heeft willen wijcken, ſulcks ten hooghſten vereyſcht. In ſodanigen gelegentheyt mogen de ſchorſſen van de wortels geweykt werden van een ſchrupel tot een drachme, of in Schapen-nat, ofte in Mede, ofte in Gerſten-water, en doorgedaen, ingegeven;doch evenwel niet alleen,maer met andere ſachter middelen vermenght. Inſonderheydt het poeyer niet op ſijn ſelven, op datter gheen treckinge van ſenuwen, ofte andere ſwarigheyt verweckt en werde. De Italiaenſche Hiſtory-ſchrijver P.Iovius verhaelt van den Cardinael van Pavyen, dat hy noch niet out zijnde, geſtorven is, om dat hy 't ſelfde,door raet van een Quackſalver, voor de Vierendaeghſche Koortſche, ingenomen hadde.

4. *Middelen, die de Slijmerige Vochtigheden af-dryven.*

Agaricum is een manier van Boom-campernoelyen, waſſende aen de vermolmde Lorck-boomen; voor het beſte moet gekeurt werden het witſte,lichtſte,en breuckſaemſte. Is werm in den eerſten,droogh in den tweeden graed, tot vele gebreken bequaem, waerom het oock eertijts *Medicine des huyſgeſins* van den Philoſooph *Democritus* ghenoemt is. Heeft een door-ſnijdende, afvegende, ſuyverende, en dun-makende kracht. Drijft af de ſlijmerige Vochtigheden, daerna oock beyde Gal,inſonderheyt uyt de Maegh, Derm-ſcheyl, Lever, Milt, Lijfmoeder, en Longen: welckers verſtoptheden, en daer uyt ſpruytende verouderde Sieckten het wech-neemt. Dan treckt wat ſlapper uyt de Herſſenen, Senuwen, Gewrichten, en uyterſte Deelen,alſo het geen groote kracht en heeft. Is ſeer tegenſtaende van ſmaeck, en de Maeg onaengenaem; wert daerom met Wijn,daer wat Gember, of Nagelen, ofte Spijck in geweeckt is geweeſt, tot kleyne kocxkens of pillekens gemaeckt. Tot poeyer wert het ingegeven van een drachme tot twee, in afſiedſel ofte weeckſel van twee drachme tot vier, ofte vijf. Maer alſo het te veel uytgeeft, ende ſeer tegenſtaende valt, ſo is beter dat het niet alleen geweeckt en wert; te meerder om dat het alleen geweekt zijnde, weynig of geen afdrijvende kracht in't nat over en geeft,gelijk *Maſſarias* ook getuygt bevonden te hebben. Anders is 't een geneeſmiddel dat Ionge, ende Oude, die noch niet ſtok-out en zijn,als oock ſwangere Vrouwen, indien de gelegentheyt van de ſieckte ſulcks mede brenght, ingegeven kan werden.

Turbith/ te weten de wortel van een melckachtig ſapgevende Kruyt,alſo genaemt,wert voor beſt uytgekoſen die wit, ende gomachtigh is (hoewel *Garcias van Orta* die keur los ſtelt) verhit en verdrooght in den derden graed. Treckt niet alleen de dunne ſlijmerige Vochtigheden, maer oock de dicke en taeye uyt de Herſſenen, Zenuwen, en Gewrichten, ende noch meerder uyt de Longen, en het Ingewant. Is nut voor oude ende verkoude Sieckten, in dewelcke een ſlappe Purgatie niet uytgherecht en heeft. Dan keert de Maegh om, *turbeert* en ontroert het lichaem, en maeckt onmatige drooghte. Sulcks wert verbetert door vermengen van Gengber,Maſtick,olye van ſoete Amandelen,en Suyker. Het en moet niet alleen inghenomen werden, maer vermenght met ſlapper dingen, in poeyer van een tot twee ofte drie ſcrupels, in afziedtſel van een drachme tot twee; ende van niemant, als die gantſch ſterck van naturen is.

Hermodactyles/ wiens ronde wortel van binnen, en van buyten wit, vollijvigh, ende redelijcken vaſt is, verwermt ende verdrooght in 't beginſel van den tweeden graed. Treckt de dicke,en taeye Slijmerigheyt eygentlijk uyt de Gewrichten (derhalven goet voor de Gicht) dan ſeer ſlap ende langhſaem, en wert daerom naulijcx alleen gebruykt:maer door ſtercker dingen kracht gegeven. Beſchadight de Maegh, en verwekt Winden: welke ſchade wechgenomen wert door Cumijn,Gemgber, of Spijck. Het poeyer is ge-

bruycke-

bruyckelijck van een halve drachme tot een geheele: maer het af-ziedſel van een geheele tot twee.

Coloquint-appel/ die rijp, wit, ende licht is, verhit ende verdrooght in den derden graed, in alle haer deelen uyttermaten bitter van ſmaeck, en daerom afvegende, ſuyverende, en openende. Doet al 't gene van den *Agaricum*, en *Turbith* verhaelt is, en ſulcks noch ſtercker. Maer ontſtelt dapper de Maegh, het Ingewant, en 't geheele Lichaem: opent de Aderen: en treckt het Bloet daer uyt veel krachtiger als Aloë, ofte yet anders, (ſo dat een ſterck man, gelijck *Dodonæus* verhaelt *in Obſ.* van een drachme met een clyſteer in-gegeven, korts daer aen ſtorf, en doot zijnde hem veel bloedt van onderen af-ging) en de Dermen ſchrapende, verweckt ſnijdinge. Derhalven wert hy, dun geſtooten zijnde, vermengt met Olye van ſoete Amandelen, en daer by doende *Tragacanth*, en *Maſtick*, tot kleyne kocxkens gebracht; ofte gekoockt in vet Vleyſch-ſap, ofte eenige andere verſachtende Vochtigheydt, en dat van een ſcrupel tot een half drachme, en niet ſonder met andere vermenght te werden, en alleen in de alder-ſterckſte lichamen.

5. *Die de Waterachtige Vochtigheden quijt maken.*

Mechoacan is alſo genoemt na het Lantſchap *Mechoacan*, een deel van nieuw Spaengjen in Indien, daer het eerſt gevonden is, wert, van wegen ſijn gedaente, onder de Wind-kruyden gherekent, dan is de wortel alleen in't gebruyk. Deſe wert gehouden middelmatigh in hitte en koude, maer gantſch droogh van aert. Hy ſuyvert het Lichaem van de weyachtige, en ſlijmerachtige Vochtigheden; en is derhalven nut, en bequaem, den ghenen, die het Water beginnen te krijghen. Men geeft hem in poeyer van een tot twee drachme, met wat Wijn, ofte Vleyſch-nat. En alſo hy ſeer ſachtelijck werckt, ſo en kan hy niemant ſchadelijck weſen.

Gialappa een wortel de *Mechoacan* gantſch gelijk, doet al het ſelve veel ſekerder van twee tot drie ſcrupels in-gegeven.

Dit is alleen datmen in jonge, oude, ende ſlappe Luyden, als oock waterſuchtige Vrouwen, die ſwanger gaen, ſoude mogen ingeven: dan de gene die volgen, alſo ſy ſterck en krachtigh wercken, en dienen niet als voor heel ſtercke Lichamen.

Carthamus / of *wilde Saffraen*, wiens zaet alleen gebruyckt wert, is werm in den eerſten, en droogh in den tweeden graed. Dat zaet gheſtooten, en 't zap daer uytgeperſt zijnde, met Mede, of Hoender-ſap in-gegeven, jaeght af niet alleen de taeye Slijmerigheden, maer oock de waterige dunne Vochtigheden. Opent mede de Lever, helpt de Gele-ſucht, en 't Water. Dan beroert de Maegh, en doet walgen: het welck gebetert wert, mits daer by mengende Anijszaet, Gember, Maſtick, of diergelijcke, die de Maegh konnen verſtercken. Wt het binnenſte Merg wert een goede Genees-mengelinge in den Apoteeck gemaekt, *Diacarthamum* genoemt, om alle Waterige, dunne of weyachtige Vochtigheden uyt den lijve te drijven, en daerom ſeer nut om de Water-ſuchtige menſchen van haer overvloedigheyt te ontlaſten. Men mach de *Species*, ofte het toegemaeckte Poeyer ingeven van twee ſcrupels tot vier.

Brem / ofte *Geniſta*, is verwermende en verdroogende tot in den tweeden graed, ontſluytende en ſuyver-makende, en dun van deelen, inſonderheyt het zaet, 't welck oock meeſt gebruyckt wert. 't Selve, als mede de Bladeren, en Toppekens in Wijn geſoden, en die gedroncken, openen alle Verſtoptheyt, en ſetten het Water ſeer af. Waer toe noch krachtiger bevonden wert het zout, getrocken uyt de Looge, van de drooge tacxkens, of rijſkens tot aſſchen verbrant.

Vlier is werm in den tweeden, en droogh in den eerſten graed, nut en bequaem voor de Water-ſuchtige, dewijl ſy de waterige, ſlijmerige en galachtige Vochtigheden afdrijft, hoewel niet ſonder beroeringe van de Maeg. Sulcx doen ſachtelijk de jonge ſcheutjens, die in't voor-jaer uyt de wortel, gelijk Aſperges, voortkomen, als ſalaet, of moes gebruyckt, of oock het uytgeperſte ſap gedroncken. De verſche bloemen hebben deſelve kracht, die ſy gedroogt zijnde, verlieſen. De groene middel-ſchorſſe van de tacxkens is de bladeren, en jonge ſcheutjens niet ongelijk van werckinge, anders dan dat het ſap daer van met Wijn of Wey uytgedouwt ſtercker is, en dapper doet braken: De zaden of beſyen in azijn geweykt, dan gedroogt tot poeyer gebracht, en een drachme, met een weynig Anijs-zaet in wat wijn eenige dagen na malkander ingegeven, jagen ſachtelijck de waterige Vochtigheden uyt den lijve.

Hadigh is werm, en droogh in den tweeden, ofte in't beginſel van den derden graed, drijft het water van de Water-ſuchtige door de kamer-gang af, ſomtijts oock door braken, en beſwaert de Maegh. Het ſap heeft de meeſte kracht, en wert ghetrocken uyt den wortel, of de middel-ſchorſſe van den ſtam, geſtooten zijnde met gerſten-water, en vermenght met ſuycker, en een weynigh caneel of noten-muſcaet, en ſulcks tot een once.

Liſch met een purpere blom (noch ſtercker is de witte) is heet en droogh in den derden graed, ſcherp en bijtende, ende daer door de Maegh en in 't Ingewant ſeer tegen. Iaeght ſeer krachtelijk af de waterachtige Vochtigheden, daerna oock de Gal, ende Slijm, ende opent de verſtoptheyt. Daer toe is bequaem een once van het ſap gheperſt uyt de verſſe wortelen, en vermenght onder Wey, of Corinthen of Rozijnen-zap met wat Suycker en een weynigh Caneel. Het ſelfde met doyers van eyeren dickwils gebruykt, geneeſt de verouderde waterſucht. Het Poe-

yer van de gedroogde wortelen moet genomen werden van een drachme tot twee, uyt het ſelfde nat. Gekoockt zijnde en geeft gheen af-drijvende kracht over. Is ondienſtig voor de gene, die al te ſwack zijn, inſonderheyt voor ſwangere vrouwen, alſo het, gelijk andere dinghen, die het Water ſterck af-zetten, de Stonden en Vrucht afdrijft.

Zautenelle / ofte *Zee-winde* is heet en droogh tot in den derden graed, is bitter en brackigh van ſmaeck met eenige ſcherpigheydt de tonge bijtende. Loſt ſterckelijck door den kamer-ganck alle raeuwe ende waterige overtolligheyt, en opent de verſtoptheydt van de Lever, en helpt dien volgende de Waterſuchtige met wat Rhabarber geweeckt, of het Sap tot een half once met eenigh vleyſch-nat ingegeven, of oock het poeyer tot een drachme met wat Caneel, Gember, en veel Suycker, in het ſelvige nat. Want anders beroert'et al te ſeer de maeg. Wy zijn hier te lande gewent de bladeren te zulten, en in tonnekens te leggen, om voor ſalaet, of tuſſchen de ſpijſe te gebruycken.

Wilde ofte **Eſels-Comcommer** is van deſelfde hoedanigheden, gelijck de *Zautenelle*, ſeer bitter, afvegende, en de mondekens der aderen openende. Drijft inſonderheyt het Water onder, en boven af, als oock het ſlijm en de gal, het welck even krachtigh de wortel ook doet, maer noch krachtiger het ſap uyt de rijpe vrucht in 't na-jaer ſachtelijck geperſt, het welck men *Elaterium* noemt. Dan het wert vermenght, en ghematight met eenigh verſachtende nat, ofte met *Tragacanth*, daer by doende een weynigh Caneel, ofte Spijk. Men geeft dit *Elaterium* van thien tot twintigh aſen. Dan *Caſtor Durant* ſchrijft, dat hy te Romen veel Waterſuchtige gheneſen heeft, haer ingevende alle daegh maer drie aſen met een drachme Conſerf van Roſen. Het poeyer van de wortel mach men ghebruycken van vijfthien tot dertigh aſen: het af-ſiedſel van een half tot een geheel drachme.

Alſoo mede met al te groote hevigheyt het water afgedreven wert door W*onder-boom*, of *Mollen-kruyt*, *Wolfs-melck*, *Duyvels-melck*, *Eſula*, *Mezereon*, *Laureola*; als noch heviger door *Euphorbium*, en dat wy deſelvige ongeraden vinden te beſigen, als meer ſchade den lichame by-brengende door haer gewelt, dan vordeel door afzetten: zo hebben wy onnodigh geacht daer van hier breeder te handelen. Maer ick en kan niet overſlaen een geneeſmiddel dat over weynig jaren uyt China gebracht is, den Aloë wel gelijckende, zijnde orangje-root, klaer, breuckigh als geſmolten Hars, **Guttagammau** genoemt. Geeft in't eerſt weynig ſmaek, dan brant daerna ſo dapper, dat *Cluſius* twijffelde, of het zoude mogen weſen ſap van *Euphorbium*. Wert van vijfthien tot twintigh aſen in-gegeven om het water af te zetten. Dan geen heel ſtercke Maegh treffende, beroert die mede tot braken.

6. *Die het Braken verwecken.*

Oxymel (dat is Syroop van Honig en Azijn) wert van ſommige onder de Braekmiddelen geſtelt, dan en kan daer toe niet veel ſelver doen, maer wel helpen. Want als de Maegh overladen is, met veel taeye, en ſlijmerige vochtigheden, ſo konnen deſelvige bequamelijck door het *Oxymel* te voren verdunt en bereyt werden, inſonderheyt door het gene dat met *Agaricum* vermengt is, het welck oock tot het braken doet.

Radijs / (inſonderheyt de ſchorſſen, die ſcherper van ſmaek, en ſtercker van kracht zijn) voor den eten gegeten, doet ſonder moeyelijckheyt braken, inſonderheyt met'et gemelte *Oxymel* ingegeven. Verdunt, en ſuyvert de ſlijmerigheyt van de Maegh, ende ſmijt die boven uyt, ſonder ongemack van jonge, of oude Luyden. Werden twee onçe van den ſelfden in ſchijfkens geſneden kleyn geſtampt, en dan met Honigh-water, ofte Mede het Sap uytgheperſt, en lauw ingegeven: dan van het Zaet ('t welck ſtercker is) drie ofte vier drachme gheſtooten oock met Mede, ofte Wey, ende Gerſte-water.

De Wortels van **Peponen** en hebben geen uytſtekende hoedanigheydt, ſuyveren mede (gelijck de *Radijs*) door braken de Maeg, ſonder eenige moeyelijckheydt, en ſulcks, tot poeyer gebracht van twee ſcrupels tot een drachme.

Netelen zijn wat ſcherper, als de voorgaende, en werpen niet alleen de ſlijmerige Vochtigheden uyt de Maegh, maer treckenſe ook uyt de omliggende deelen, en doen, ſonder verhitten ofte bijten, lichtelijck braken. Men geeft het geſtooten zaet met Mede, of yet anders, van een half tot een heel drachme.

Mans-Oren zijn heet en droogh in den derden graed, dun-makende, en openende, doen ſtercker, als de voorgaende, loſen eerſt de Maeg, daerna oock de naeſt, ende verder-gelegene Deelen, en ſulcks met weynigh moeyelijckheyt. De wortel geſtooten geeft men van een half drachme tot vier ſcrupels: maer in eenigh nat geweekt, van anderhalf drachme tot drie. Met koken vervlieght ſijn kracht, ghelijck oock van andere Braek-middelen. In de Somer valt het gereeder het Sap van de bladeren te gebruyken, uytgeperſt met Mede, Wijn, Wey, ofte dierghelijcke. Men is gewoon daer toe de bladeren te tellen, dan alſo het eene grooter en ſwaerder is, als het ander, ſo maeckt ſulcks onſekere rekeningh. Derhalven is 't beter, dat deſelvige ghewoghen werden; en ſoo kanmen nemen van een, tot ander half drachme.

De middel-ſchorſſe van een **Okernooten-Boom** / inſonderheyt wanneer hy in ſijn volle ſap is, gedroogt, en kleyn geſtooten, verweckt overgeven; ende noch ſachter de kleyne kattekens, die voor het bloeyſel gaen, en afvallen als de bladeren komen. Want in den oven gedrooght, en dan geſtooten zijnde, doen van een half drachme tot een geheele brakē, met wijn, of-

te eenigh verſachtende nat ingegeven, en geneſen de pijn in den Buyck en Nieren.

(7) En dit is belangende de ſimpele af-drijvende middelen. Nu werden uyt deſelfde oock gemengde gemaeckt, en in den Apoteeck tot het gebruyck gereet gehouden. Sodanige zijn om Alderhande Vochtigheden af te ſetten *Diacatholicum*, en *Extractum Catholicum*: om de gal, *Syroop van Provency Rooſen, Bitter-Heyligh*, *Pruym-kruyt*, *ſimpel* en *gemenght*, *Suycker van Roſen*; als oock deſe ſachte *Pillen, de Hiera, Stomachicæ Aſſaieret, Ruffi*, en die ſtercker zijn, *Sine quibus*, en de *Aureæ* om de Slijmerigheyt, *Conſerf van Dadels, Benedicta Laxativa, Hiera Diacholocynthidos, Diacarthamū, Pillen van Agaricus, Lucis, Cochiæ, de Hermodactylis*, en *Polychreſtæ*: om de ſware gal *Diaſena*, *Confectio Hamech, Pillen van Duyve-kervel, Inde, è lapide Cianeo*: om het geel Water, *Diacarthamum, Elect. Hydragogum, Elect.* en *Pillen è Thymelæa*. Men kan uyt de Simpelen met weecken *Extract* maken, gelijck van *Rhabarber, Sene-bladeren, Agaricus, ſwart Nies-kruyt*, en andere, in Brandewijn, waer van dat in kleynder hoop Pillekens konnen gemaeckt werden.

Om vorder te vertoonen, op wat wijſe de verhaelde affettende Genees-middelen moeten in 't werck geſtelt werden; ſo ſal ick beginnen van de Set-pillen, en Clyſteren, ende komen dan tot de gene, die uyt elck deel des Lichaems de overtolligheyt loſen.

(8) Den Buyck wert geprickelt tot Kamergangh door **Set-pillen**. Daer toe konnen voor jonge kinderen dienen een wortelken van *Beet*, ofte *Althea*, met zoute boter vet gemaekt. Men kan oock nemen een endeken van een dun *Keerſſen* mede alſoo beſtreken: ofte een *Doeyer* van een verſch Ey met zout, ende een weynig Saffraen in een dun langh doecxken gedaen. Sommige ſetten deſelve een langwerpige geſuyckerde *Amandel*. Hier toe kan mede ghenomen werden *Spaenſche-ſeep*, ofte een langhwerpige reep van *Speck*. Maer de meeſte Set-pillen werden gemaeckt van *Honigh*, in een yſere lepel gekoockt tot dat hy ſwart en hart wert; want daer van krijgt hy een ſcherpigheyt, waer door hy den aersderm tot loſingh prickelt. En als hy noch ſcherper dient, ſoo wert daer zout onder gemenght, en moet hy noch ſtercker weſen, Muy ſekeutelen, poeyer van Bitter-heyligh, of Coloquint. Dan dit en ſoude niet dienen de gene, die met ſpeen gequelt zijn, of die eenige ſweringen aen 't endt hebben, (alſo daer toe verſachtende, en ſuyverende middelen dienſtigh zijn) noch oock bevruchte vrouwen. Want, gelijck een out Griecx Geneesmeeſter ſchrijft, de gene, die drie maenden gedragen hebben, bederven met ſcherpe pillen haer vrucht.

(9) Dewijl tot een lichte, en gereede ontlaſtingh de wegen, door dewelcke de overtolligheydt afgedreven wert, nootſakelijck dienen vry te zijn, ſomach een **Clyſteer** / die de Dermen ſuyvert, en de mondekens der aderen van 't Dermſcheyl opent, wel gherekent werden onder de bereydende middelen. Hier te lande plagh men voor deſen groote ſwarigheydt te maken om een Clyſteer te laten ſetten, ja men dede de vrienden daer over vergaderen, als of den hals daer aen gehangen had, gelijck ten deele oock te ſien is in de Aenmerkingen van Dr. *Pieter van Foreeſt* van Alkmaer. Nochtans is 't de alderſachtſte geneesmiddel, dewijl ſy niet eens eenigh voornaem deel en raeckt, als voorby de dicke dermen (ghelijck hier voor in 't 5 Capittel verhaelt is) niet ſchietende: waerom wy oock ſomtijts, wanneer het gebreck ſulcx vereyſcht, ſcherpe dinghen daer by vermengen, die het deel anders niet en ſoude konnen verdragen, ende nochtans ſonder eenigh letſel geſet werden. Veel minder konnen beſchadigen, die wy verſachtende, en Verkoelende noemen, tot Koortſe, en andere heete Siecken, in dewelke niet en komt, als datmen wel van bovenen ſoude moghen innemen. Maer de Clyſteren werden bereyt van verſcheyde krachten: Sommige verſachten de verharde Vuyligheyt, en doen loſen de gene, die opgeſtopt is: Andere verdrijven de beſlote Winden: Eenighe ſuyveren de Dermen van dick en taey Slijm, dat aen deſelfde gekleeft is: Andere treeken de overtollighe Vochtigheden van bovenen na beneden: Sommige ſtillen en verſachten de ſcherpigheyt van de Pijn, ſommige houden den Buyck-loop tegen, ſtoppen het Bloet, of geneſen de ſweringen in de dermen. Een Clyſteer beſtaet ghemeenlijck uyt thien ofte elf onçen nat, drie onçen Syroop of Olye, en een weynig zout; en ſomtijts een onçe, ofte meer afdrijvende Electuaryen.

Een verſachtende Clyſteer,

N. Wortels van Althea,
Witte Lelyen, van elcx 1 onçe.
Bl. van Maluwe.
Violen,
Bilſen kruyt,
Glas-kruyt, van elcx 1 hant vol.
Lijn-zaet,
Fænu-grieck, van elcx een half loot.

Gekoockt in water, ofte half ſoete-melck tot op 10 oncen, en dan doorgedaen zijnde, doet daer by
Verſſe boter,
Ganſe-ſmout, van elcx 1 once,
Olye van Violen 3 oncen. Mengt.

Een Clyſteer om de Winden te verdrijven:

N. Glas-kruyt,
Orego,
Calaminthe,
Camillen,
Dil, van elcx 1 hant vol.
Bakelaer 1 once,
Anijs-zaet,
Venckel,
Carui,
Cumijn, van elcx 1 loot.

Gekoockt als boven, tot 10 oncen. en dan bygedaen
Conſerf van Dalen 1 once,
Olye vvn Wijnruyt 3 oncen,
Zout 1 drachme. M.

Een Suyverende, en Af-vegende Clyſteer wert aldus gemaeckt:
N. *Calaminthe,*
Averrone,
Alſſem,
Kleine Santorijt,
Winter-gerſte,
Magere ſemelen van elcx 1 hant vol.
Saet van wilde Saffraen, 1 loot.
G. tot 10 oncen, en dan by-ged.
Bitter-Heyligh, 1 once,
Honigh van Roſen 3 oncen,
Zout 1 drachme. M.

Hier van kanmen ookeen klyſteer makē die werkt en afdrijft, daer by kokende een once *Sene-bladeren,* ofte een loot *Coloquint,* en ſtercker *Elect.* by mengen, als *gemengt Pruym-kruyt, Conf. Hamech,* of diergelijcke. Sonder eenige Olyen, of vettigheyt daer by te doen.

Na den aftreck iſſer ſomtijts van nooden een Glyſteer, ofte die Pijn kan ſtillen, of den onmatigen loop tegenhouden, ende dē Dermen verſtercken, ofte het Bloet ſtoppen, of de ſweringen der dermen geneſen.

Een Pijnſtillende kan gemaeckt werden even als de verſachtende, alleenlijck daer by doende twee Doeyeren van eyeren.

Een Stoppende zal men aldus bereyden:
De wortels van Hert-tonge d. 1. *Biſtorte,* 1 once,
Bladeren van Weeghbre,
Wit Wolle-kruyt, van elcx 2 hant vol.
Bloemen van wilde Granaden,
Roode Roſen, van elcx 1 hant vol.
Zaet van Porceleyn,
Suyringh, van elcks 1 loot.
G. in Smitswater tot 10 of 12 oncen, ſonder Olyen.

Noch meerder ſal het ſtoppen, het Bloet ſtelpen, en de Sweringen der Dermen verdroogen, en heelen, indiender by gedaē wert *Drakenbloet, Belus Arm.* van elx een half loot, en indien het gekoockt werdt in plaets van Water in ſap van t'ſamen-treckende Kruyden.

(10) Daer zijn oock ſommige dingen, die ingenomen den Buyck week maken, en ſachtelijk de vuyligheyt, die ſy ontmoeten, doen loſen. Sodanige werden bequamelijk voor den eten gebruykt, op dat ſy door deſelvige neder gheſet zijnde te raſſer mochten afſchieten. Derhalven indien om den buyck ſacht te maken niet en helpen noch Moes, noch Olye, noch Boter, noch Pruymen, noch Corinthen, dan ſal men een ure voor den eten een once of anderhalf *Manna* in Vleyſchnat geſmolten inſlorpen, of een once morg van *Caſſia* met wat ſuyker en anijs. Maer als hier met eenen oock vereyſcht wert eenige ſuyveringe van de Maegh, ſo kan men een half drachme van *Maeghpillen, Pillen Ruffi,* van *Aloë,* of *Rhabarber* tot vijf of ſeven pillekens gemaekt, of een ſcrupel *Extract van Rhabarber* mede voor den eten innemen. Want dat ſal alſdan meerder wercken, als offer driemael ſoo veel op een ander tijdt ingenomen was. Sulcx bevinden wy dat bequamelijk des avonts geſchiet; want dan werkt het 's anderen daegs 's morgens wel, en gemackelijck Die deſe dinghen, hoewel gheheel ſacht, noch tegenſtaen, mach twaelf *Pruymen* koken in eenigh nat, daer te voren twee of drie drachme *Sene-bladeren* geweekt zijn geweeſt, en eten dat met wat ſuycker. Op de eyge maniere werden in den Apoteeck bereyt de *Conſyte Corinthen,* tot den ſelfden eynde dienende. Wanneer den buyck noch weecker dient gemaekt te werden, ſonder merckelijcke beroeringe der Vochtigheden, voornamelijck in heet Weder, brandende koortſen, en ſellen dorſt, dan ſalmen 't volgende voorſchrijven: N. *Manna* 2 oncen. Smeltſe in een Affietſel van *Thamarinden* in hoendernat gedaen, en drie uren voor den eten ingegeven. Ofte noch ſtercker aldus: N. *Het mergh van Caſſia* 10 drachme, met wat *Sp. Dioniſi,* en bereyde *Wijn-ſteen,* voor een Bolus. Ofte ſoo; N. *Simpel Pruym-kruyt* 6 drachme, *Diacatholicum* 1 loot, mede voor een Bolus. Maer als de Vochtigheden byſonderlijck moeten afghedreven werden, dan moet de Ghenees-middel langer tijdt voor de ſpijſe gaen, op dat het ſuyver, en door geenderhande vermengſel gebroken uyt de Maegh ſchiete, en eerder in de aderen doordringt, als het door het bykomen van de ſpijſe belet kan werden. Om de Maeg te ſuyveren en te ontlaſten, is *Aloë* bequaem, voor de Lever *Rhabarber,* voor de Milt *Senebladeren,* voor de Dermen, en het Dermſcheyl *Agaricum*; hoewel oock elck noch in andere Deelen, ende op andere Vochtigheden haer krachten doen. Door deſe werden dan uyt het eerſte deel des Lichaems ſonder het vorder Lichaem te beroeren de bereyde Vochtigheden getrocken.

En by exempel aldus uyt de Maegh:
N. *Pillen van Aſſaieret,* of *van Bitter-Heylig* een half drachme,
Extract van Rhabarber 1 ſcrupel, ofte *poeyer van Rhab.* een half drachme, met *Syroop van Alſſen.*
Maeckt 9 ofte 11 Pillekens.

De Pillen blijven langher in de Maegh, en ſuyveren dien volgende beter als een Drancxken, hoewel gelooft wert, het ſelfde de kanten van de Maegh beter af te ſpoelen. Behalven dat de bitterheydt van de Drancxkens meerder geproeft wert, ende derhalven meer tegenſtaen. Dan die niet wel Pillen, ofte Bolus ſlicken en kan, mach men ingeven het volgende,
N. *Spicyen* ofte *Poier van Bitter-Heiligh.*
Rhabarber, van elcx een half drachme.
Gemenght met *Alſſenwijn* 1 once.

Indien het ſtercker weſen moet, ſo kan men daer by doen

Conſerf

Conſerf van Dadels een half loot.

Maer als de Slijmerige, of Galachtige onſuyverheydt van de Maegh, qualijckheyt, walgingh, met een ſwacke pols, of oock flauwte veroorſaeckt, dan moetmen met ſachter dingen de ſake ſeker beſtieren. Indien yemant oock de bitterheydt van den *Aloë* teghen is, die mach *Rhabarber* ghebruycken, en den ghene, die den *Rhabarber* walgt, kan *Senebladeren* beſigen op die maniere, gelijk ick terſtont ſal ſeggen. Maer wanneer nu de Galachtige Vochtigheyt dieper om de Maeg, om het Buyck-klier-bedde, om het Derm-ſcheyl leyt, dan moetſe aldus wech genomen werden:

N. *Rhabarber dun geſneden*, 3 drachme,
Caneel een half ſcrupel,

'S nachts gheweeckt in *Cichorey-water* 2 oncen; des morgens door, en dan daer by gedaen

Simpel, of *Gemenght Pruym-kruyt* (na het ſterck moet wercken) 3 drachme.
Syroop van Cichorey met Rhab. een half once.
Bereyde VVijn-ſteen een half drachme.

Voor een Drancxken.

Als 't haeſtigh te doen is, en heeft men maer in te nemen anderhalf loot *Conf. van Dadels*, *Pruym-kruyt*, ofte een loot of anderhalf *Suycker van Roſen*, by ſijn ſelve, of liever met de voorſchreven Syroop, Wijn-ſteen, en gediſtilleert water, als van *Endivie* ofte *Agrimonye* vermengt. Wanneer het quaet ſo vaſt ſteeckt in deſe plaetſen, datter te vreeſen ſtaet, het ſelvige voor een Purgatie niet en ſal wijcken, dan kan men een Meydranck maken, om in drie vier reyſen te drincken, en ſodanigen, die met eenen bereyt, en afdrijft, gelijck volght:

N. *Wortels van Cichorey*,
Peterſelye, van elcx 1 once,
Schorſſen van Capper-wortels, in azijn ſes uren geweeckt een half once.
Bladeren van Agrimonye,
Endivye,
Chamedrys,
Duyve-kervel, van elcx 1 hant vol.
Anijs-ſaet een half loot.

Te ſamen in water gekoockt tot 9 oncen, en dan 's nachts in 't doorgedane geweeckt

Sene-bladeren 6 drachme,
Rhabarber 3 drachme,
Caneel een ſcrupel,

'S morgens by het doorgewrongen gemenght,

Syrup. Byzantin. of van *Cichorey met Rhab.* 1 once.
M. voor 3 reyſen, 's morgens te drincken.

Na dit voorſchrift konnen voor allerley Vochtigheden Drancken bereyt werden, om de onſuyvere uyt het eerſte deel van 't Lichaem te drijven. Maer evenwel in Waterſucht, alſo het Geel water in vaſte vlieſen beſloten leydt, ende van den purgeer-wegh wat afgelegen, ſoo werdt aldaer vereyſcht de kracht van ſtercker Purgatien.

Vorder de onſuyverheyt der Vochtigheden in het tweede deel van 't Lichaem, dat is, in de groote Aderen zijnde, moet, by aldien ſulcx de Swackigheyt van de krachten, of de Sterckte van de ſieckte niet en beletten, door ſterker middelen wechgenomen werden, ende dient by de verhaelde gedaen andere die *Scammonye*, *Turbith*, *Hermodactyli*, *Quint-appel*, ende diergelijcke in hebben; gelijck daer zijn *Diacarthamum*, *Conf. Hamech*, ende oock eenighe te voren al ghenoemt.

Na dat dan de eerſte deelen van ons Lichaem wel geopent, ende geſuyvert zijn, ſoo komt men tot het derde, 't welck is van d'uyterſte deelen, gelijck de onſuyverheydt van Hooft, Lendenen, Ghewrichten, als oock de waterachtige vochtigheden inde waterſuchtige, moeten met noch ſtercker uytgetrocken werden; dewelcke na de krachten ſullen weſen, ende het Lichaem bereyt is, in behoorlijcke gedaente, en gewicht, dienen in 't werck geſtelt.

Het XIII. Capittel.

Byſondere Genees-middelen voor het Hooft, ende de Herſſenen, (1) die de Slijmerige vochtigheden door den Neus trecken, (2) door het Nieſſen uytdrijven, ofte (3) door den Mont doen uytquylen. (4) En hoe daer toe uyt ſimpele, de gemenghde Ghenees-middelen in 't werck gheſtelt werden.

NA dat wy verhaelt hebben de Genees-middelen, ſo de gene, die de ſchadelijcke Vochtigheden bereydē, als dieſe uyt d'algemeene Deelen des lichaems drijven, ſo ſal ick nu gaen vervolgen die, dewelcke het overblijfſel van de algemeene Purgatien uyt elk deel, inſonderheyt uyt de Herſſenen, uyt de Longen, uyt de Borſt, uyt het Herte, uyt de Lever, uyt de Milt, uit de Nieren, uyt de Lijfmoeder ende Gewrichten trecken en doen loſen. En ſodanige dan oock, die de Deelen nu gantſch ghesuyvert zijnde, verſtercken, en in hare vorige geſontheydt herſtellen. Sulcx moet met Genees-middelen geſchieden, dewelcke door byſondere gaven elck deel te bate komen. Derhalven trecken het Snot, en Slijm door den Neus de volgende:

(1) Mariolepne gewreven, en in de neuſgaten geſteken, ofte 't ſap daer af door de neus opgenomen, ſuyvert de Herſſenen, als aftreckende alderhande ſlijmerige en taeye Vochtigheden uyt den Hoofde.

Salpe/ en Betonye bey de gheſtampt ofte gewreven, en dan in een van beyde neuſgaten wat lang laten ſteken, treckt de Slijmerigheyt ſonder moeyten uyt, en verlicht wonderbaerlijck de Herſſenen.

Beete/ ſoo wel Roode, als Witte, treckt met hare bracke Salpeterachtige kracht de vuyligheyt uyt den hooſde, manneer het ſap met wat honigh-water in den neus opghetrocken werdt. Daer toe machmen oock de wortelkens ſelve gebruycken.

Koole treckt mede met ſijne ſalpeterachtigheydt, gelijck de Beete, in den neus geſteken zijnde, de ſlijmerighe vochtigheydt uyt het hooft, ende ontlaſt de Herſſenen van alderhande overtolligheyt.

Ick ſal nu ſeggen hoe de verhaelde Middelen vermenght in 't gebruyck gebracht werden.

N. *Bladeren van Salye,*
Koole,
Marioleyne,
Beete, van elcx 1 hant vol.

Geſtampt, en het Sap met wat *Wijn*, en *Betony-water* uyt-geperſt, in de neus opgetrocken. Moet het ſterker weſen, ſo kan daer by gedaen werden Sap van *Liſch*, *Elaterium*, ofte yet anders van 't gene terſtont volgen zal. Maer als dan en dient het Sap niet opgetrocken, dan alleen een langhwerpigh en ghedraeyt doecxken, dat daer in geweeckt heeft, in den neus geſteken. Want dat Sap in de Herſſenen komende, ſal daer wel veel ſlijms uyt treckē, maer met een ſcherpe, hoewel niet langdurige pijn: waerom mede niet goet en is, datmen het poeyer van drooge kruyden (gelijk ghemeenlijck gheſchiet) door een ſchacht in de neus blaeſt. Men moet oock met het gene men inſteeckt de neuſgaten niet geheel ſtoppen, op dat den aeſſem, als hy gehaelt werdt, den damp en de kracht van het Neuſmiddel mach brengen in de Herſſenen. De ſieke moet oock ſijn Hooft voor over houden, op dat de vuyligheydt, die om de Herſſenen en haer Vlieſen hangt, te gereeder mach in de neus-gaten ſchieten.

(2) Die vorder nu de ſlijmerigheydt door Nieſen uytdrijven, hebben verſcheyden aert. Want zy zijn ſcherper als de verhaelde, en drijven door beroeringe van de Herſſenen hare overtolligheyt na voren, en de neus-gaten. Van ſodanigen aert zijn de volgende:

De Wortel van ons hierlants **Liſch**/ in de neusgaten geſteken doet nieſen: en verweckt het loſen van de ſlijmerigheyt, 't welck het Sap noch ſtercker uytvoert, als veel ſcherper zijnde, en derhalven oock van nooden heeft met eenigh verſachtende nat gemarigt te werden.

Elaterium/ ofte het Sap van wilde Concommers, daer hier voor van gehandelt is, gaet noch 't Sap van Liſch in kracht te boven, ſo datter oock meerder gematigheyt van nooden is.

Seep-kruyt is ſeer heet en droogh van aert, dapper ſnyver-makende, waerom 't voor Seep gebruykt wert, om de wolle te Suyveren, daer van het oock de naem heeft van *Lanaria*, dat is Wolle-kruyt, en *Herba fullonum, Herbe à foulon.* Verweckt nieſen, en treckt de Slijmerigheydt uyt het Hooft, met Honigh geſtampt, en in de neusgaten gebracht.

Grooten Veyl/ in 't Latijn *Hedera major*, wert ook *Hedera Dionyſia* by *Diſcorides*, en by andere *Bacchica* genoemt. Want de oude Griecken hadden de Veyl *Bacchus* toegeeygent, ofte om dat ſy altijt groen, gelijck hy jeughdigh blijft: ofte, om dat gelijck de *Veyl* alles, waer hy by kan met ſijn bladeren, vaſtelijk omvat, dat oock alſo *Bacchus*, dat is, de Wijn het verſtant der menſchen met malligheyt verſtrickt. De Vrouwen (ſeydt *Plutarchus* in ſijn Roomſche vragen) die haer overgegeven hadden tot den Raſenden (daerom *Mænades* in't Griecx genoemt) Godsdienſt van *Bacchus*, loopen regelrecht na den *Veyl*, ſcheuren die af, en etenſe; ſoo dat het niet ongelooflijck en is, het gene ſommige ſeggen, datter eenen geeſt in de Veylis, die Raſernye verweckt, ende de Sinnen beroert, en ontſtelt, en een dronckenſchap maeckt ſonder wijn. De Poëten plachten ook haer kranſſen van Veyl te doen vlechten, en die op haer hooft te ſetten, ghelijck *Plinius* verhaelt 16.34. dewijl ſy mede, gelijk *Democritius* van haer gevoelde, in een halve Raſernye verſſen maken. *Horat. Carm.* 1. roert dit aen:

Me doctarum hederæ præmia frontium
Dis miſcent ſuperis.

Deſe *Veil* is ſeer heet van aert, ſcherp, doordringende, en wat t' ſamen-treckende. Het ſap van de bladeren, en bezyen, door den neus opgehaelt, doet nieſen, ſuyvert de Herſſenen, ende treckt uyt het Hooft de overtollige taeye, en ſlijmerige Vochtigheden.

Beverſwijn/ ghelijck het in andere krachten de Herſſenen, en de Zenuwen helpt, ſo ſuyvert het oock deſelvige door nieſen.

De wortel van **Hanen-voet** is ſeer ſcherp, gedroogt en geſtooten zijnde, en inde neuſe geſteken, verweckt het nieſen.

Witte **Nieſwortel** doet ſterckelijck nieſen, indien men maer een ſnaſel in de neus ſteeckt, en noch beter indien deſelve te voren in brandewijn gheweeckt is. Het poeyer daer van dient niet in den neus gedaen, 't en zy yemant door Slapende ſieckte, of Popelſye vervoert is.

Euphorbium is in den reuck alleen een nieskruyt: met welckers Olye oock de neus-gaten beſtreken zijnde, laten veel Waterigheyt uytleken.

Nu dewijl alle deſelvige zeer ſcherp van krachten zijn, op datter niet onverhoets over en kome, ſoo is ſekerder dat elck byſonder, ende niet vele onder malkander gemenght zijnde, gebruyckt en werden.

Zeep-kruit, ende *Hanen-voet* moeten geſtampt, en geweeckt werden in Honighwater ofte Mede, en de wiecxkens daer in gedoopt inden neus geſteken.

(3) De Middelen die het Slijm uyt het Hooft door 't gehemelt in den mont trecken met knauwen ofte gorgelen, zijn de volgende:

Maſtick (te weten, die klare, ende uytghe leſene greynen) gheknauwt zijnde, treckt ſacht en ſoetjens de Slijmerigheyt meerder uyt de mont ende de keel, als uyt verre ghelegene plaetſen, ghelijck by na alle andere dingen, die men lange in den mont laet omgaen.

Rozijnen met Amandelen ende Peper gheknaut, ſuyveren mede met ſacht quijlen.

Maer

Maer **Moſtaert** geſtooten, en in de mont genomen, treckt het ſlijm uyt de Herſſenen,en in de neus-gaten geſteken, doet nieſen.

Kerſſe vermach met haer zaet het ſelfde dat nu van het Moſtaert-zaet geſeyt is.

Gelijck door grooter en ſcherper hitte noch ſtercker doet de wortel van **Pyrethrum** ofte *Bertram.*

Lange **Peper** / al is hy ſeer heet, en is evenwel ſo krachtigh niet om de Slijmerigheyt uyt den Hoofde ſo overvloedigh in den mont te doen komen.

Luys-kruyt / niet alleen van wegen dat het door ſijn ſcherp zaet in den mont en keel ſijnen brandenden aert toont, maer oock van weghen byſondere kracht, treckt de Vochtigheyt en Slijmerigheyt uyt de Herſſenen, en doetſe uyt de mont loopen.

(4) De verhaelde Middelen moeten aldus in 't werck geſtelt werden:

N. *Suycker Candy*, 1 once,
Maſtick, 1 loot.
Lange Peper,
Bertram,
Luys-kruyt, van elcks een drachme.

Dit tot poeyer ghebracht, en in popjens gebonden, om in de mont te houden, en te knaeuwen, ſuyvert de tanden, het tant-vleyſch, wangen, en alle deelen van de mont, en keel, te weten, tot dewelcke haer hitte kan reycken. Maer met gorgelen, alſoo hare kracht dan dieper-doordringt,treckt het noch verder uyt de keel ſelve, uyt de amandelen, uyt de ſtroot,en de holligheyt van 't ghehemelt. Sodanigen Gorgel-water kan op deſe maniere bereyt werden:

N. *Moſtaert-zaet in Azijn geſtooten*, 1 once.
Opgekoockt in Water-honigh tot 1 pint, ende doorgekleynſt zijnde, vermenght met
Sap van Kerſſe, 1 once.

Ofte N. *Vijgen in riemen geſneden*, N°. 4.
Rozijnen ſonder karlen, 2 oncen,
Soethout, 1 loot.

Gekoockt als boven, en dan by-gedaen
Fijn poeyer van Bertram, 1 drachme.
Lange Peper, een half drachme.

De kracht van Kerſſe, Bertram, ende Peper, vermits haer fijne ende geeſtige ſtoffe, vervlieght met koken.

Evenwel en wert noch door het gorgelen 't binnenſte van de Herſſenen niet wel geſuyvert, om dat het niet en raeckt den gront van de Herſſenen, daer hare Overtolligheyt meeſt na toe vloeyt. Maer de beſte, en bequaemſte ſuyveringh der Herſſenen ſal geſchieden door het ghehemelt, indien eenigh goet nat de neus ingbehaelt zijnde met het Hooft achter over, komt vallen in de keel. Want voorby den gront van der Herſſenen gaende, ſoo opent het den wegh, door den welcken de Overtolligheyt ſijnen loop heeft, druckt ſijn kracht in de Herſſenen, ende brenght hare Vuyligheyt uyt. Sulck nat moet wat ſachter weſen, gelijck op de volgende maniere:

N. *Beet-wortels*,
Heymſt-wortels, van elcks 1 once.
Winter-garſt,
Soet-hout,
Rozijnen, van elcks 1 loot.

G. in Mede tot 12 oncen: waer in men weycken ſal
Wortel van Bertram, een half drachme.

Het doorgevrongen nat te gebruycken, als geſeyt is.

Het XIV. Capittel,

(1) Verkoelende Simpelen, om den brandt van 't Hooft, en de Raſernye te bedwingen, als ook Slaep te verwecken. (2) Hoe uyt deſelfde de Mengel-middelen gemaeckt, en gebruyckt werden.

(1)

Roſe droogh zijnde, belet de Sinckingen, die ſy nochtans vochtigh en verſch alleen door haren reuck verwekt, ſtilt de Hooft-pijn van hitte, doet ſlapen, verſterkt de Herſſenen, en het Verſtant, ſo dat de Griekſche Poët *Anacreon* niet ſonder redē tot lof van de Roſen de volgende verſſen geſongen heeft, die niet minder lieffelijkheyts en hebben, als de Roſen ſelve:

Roosje, 't ſchoonſte van de bloemen
Die oyt menſche konde noemen,
Die oyt Godt op aerden ſent,
Of aen Nymphen zijn bekent.
Ghy hebt reuck en groote krachten,
Ghy kont droeve pijn verſachten,
En of ſchoon uw' glans vergaet
Noch ſo doeje groote baet.
Schoon uw' bladers zijn verſtorven,
Uwe geur is niet bedorven,
Ghy kont weſen ſonder jeught,
Maer en zijt noyt ſonder deught.

Daer zijn weynigh bloemen, die ſo veel deughden in hebben, en ſoo veel deelen in ons Lichaem dienſtigh zijn, als de Roſen; daerom verſiert *Anacreon*, dat die glinſterende roodigheydt haer aengeblaſen is, door dien de Goden deſelvige met haren *Nectar*, of Deel-wijn beſproeyt hadden.

Violen verkoelende, en vochtigh-makende, verſachten met haren reuck ende weſen den brandt van 't Hooft, en d'onſtelde ſinnen met het inbrengen van een ſachten ſlaep.

De gheheele **Plompen** verkoelen in den tweeden graed, haren wortel en zaet verdroogen, maer de blom vervochtight, deſelvige voor de neus-gaten, en 't voorhooft gedaen, verminderen de Hooft-pijn uyt brant ofte gal ontſtaende, verweckt den Slaep, ende ingenomen, verdrijft alle Hitte.

Lattouw/ ſo van buyten opgeleyt, als van binnen gebeſight, kan alderhande Brandt uytbluſſen, ſtilt de oploopende ſinnen, en verweckt door haren lieffelijcken damp den Slaep, en ſulcks ſlap, ende ſonder eenige hinderniſſe.

(f) Nacht-

Nacht-ſchade/ te weten de Tamme, of *Hof-Naſ-kaye*, van buyten opgeleyt, verweckt mede ſlaep, en verkoelt den brant, dan moet met voorſichtigheydt gebruyckt werden, om de hitte niet te veel in te ſlaen, immers en dient niet van binnen ingenomen.

Bilſen-kruyt / dat een witte bloem, en wit zaet heeft, komt alleen onder de Geneeſmiddelen: maer het ſwarte, of gele, om dat het raſernye, of ſwaren ſlaep veroorſaeckt, moetmen ſchouwen; hoewel de witte ſelver mede niet veyligh en is, alſo ſijn veel gebruyck mal maeckt. De witte bloemen van Heul of *Manckebollen*, zijn mede kout in den derden graed, als oock den grooten Donder-baert / maer ſonder eenige quaetaerdigheyt. Deſe drie voor den neus en 't voorhooft gedaen, bedwingen de ſcherpe Sinckingen, ſliſſen den brant van't Hooft, verſachten de Pijn van hitte, ende heete Koortſen ghekomen, maken Slaep, en ſtillen de Raſernye.

De *Zaet-bollen* van den witten Heul/noch niet volkomen groot zijnde, werden wat geſneden, ende gequetſt, en de melckachtige druppels, die uyt de ſneden vloeyen, laten ſy daer aen, tot datſe wat dick worden, door de kracht des luchts, ofte der Sonnen. Dit wert by de Indianen, die het maken, *Ofium* ghenoemt, in onſe Apoteken *Opium*.

Door geheel Aſyen, ende Afrijcken is het gemeen volck aen dit *Opium* ſo gewent, datſe in ſtervens noot ſchijnen te weſen, wanneer ſy 't ſelve niet meerder en eten: al is 't dat het gebruyck van *Taback* de achtinge van *Opium* nu onlanghs in Turckyen ſeer verminderd heeft. Want eer den *Taback* in 't gebruyk quam, ſo en ontſagh een ſlecht man niet ſijn laetſte gelt aen *Ofium* te beſteden, gelijck wy hier te lande ſien in Taback. En gelijck by ons de gene, die daer op geſtelt zijn, een Taback-doosjen by haer dragen, en waer ſy komen geſtadig Taback ſuygen: even-eens zijn de Turcken gewent te doen met haren *Ofium*, die ſy altijt by haer hebben, maer noch aldermeeſt gebruycken in tijde van oorlogh, inſonderheydt wanneer ſy met haer vyanden ſlaegs ſullen gaen. Want ſy voelen, door het gebruyck van 't *Ofium* haerſelven kloek-hertiger, of (om beter te ſeggen) het gevaer minder bevroeyende, en dien-volgende minder ontſiende; gelijck, in ſodanige gelegentheyt onſe matroſen een glas Spaenſche of Brandewijn voor de maſt geſchoncken wert. Want dat kan oock, ghelijck de Poëet *Horatius* wel ſeyt, een ongewapent man in den ſtrijt ſtooten.

Quid non ebrietas deſignat? operta recludit,
Spes jubet eſſe ratas, in prœlia trudit inermem.

Hierom als den Grooten Heer te velt gaet, dan en iſſer in Turckyen naulijcks *Ofium* te koop te vinden. *Proſper Alpinus* doeter noch by, datſe na het innemen van *Opium* ſlapende, een genuchelijkē droom hebben, en ſchijnen groote hoven vol boomen, kruyden ende bloemen te ſien. Sy nemen gemeenlijck t'ſevens van de twintigh tot de vijftigh azen; ja ſommige (ghelijk ick hier oock kenne, die dagh voor dag twintigh, en dertigh pijpen Taback drincken) een half drachme, en dat tot een once daeghs, ende ſulcks ſonder eenigh letſel, anders dan dat ſy droncken ſchijnen te weſen. En hier te lande heeft men ghenoegh aen drie aſen, en in de grootſte noot, en ſware Raſernye ſes, en ſulcks moet noch al met groote voorſichtigheyt ingegeven werden, en van *Opium*, dat ſijn bereytſel, en verbeteringh by hem heeft, waer toe inſonderheyt ſtreckende is het *Beverſwijn*.

Opium is van alle tijden gehouden geweeſt kout in den uyterſten, ofte vierden graed, en op dat inſicht hebben de Genees-meeſters in alle Mengel-middelen daer *Opium* inkomt, om die koude te matigen, de heetſte ſimpelen gemengt, gelijk onder andere te ſien is in *Philonium Romanum*, daer ſy ſelfs tot het branden de *Euphorbium* komen. Dan by aldien uyt den ſmaek, en werckinge te kennen is de gematigheyt en hoedanigheyt der Genees-middelen, het *Opium*, dat wy ghebruycken, zijnde niet alleen bitter van ſmaeck, maer oock ſo ſcherp, dat het maer een weynig in den mont gehouden, den mont, en de keel ontſteeckt, en eenen brandt op de borſt maeckt: ſo is daer uyt wel klaerlijck af te nemen, dat het van ſeer heete hoedanigheydt is. Het welck noch meerder beveſtight werdt, door den ſtercken, ende ſwaren reuck, die het van hem geeft. Hier uyt blijckt volkomentlijck, wat een ſchadelijcke leere het is van ſommighe, die alles willen brengen tot de eerſte Hoedanigheden, en alle oorſaken juyſt willen halen uyt hitte, koude, vochtigheyt, en drooghte. Welck miſbruyck dus langh gemaeckt heeft het vaſt gevoelen, dat den Slaep ingebracht werde door koude: daer nochtans de ſake, by aldien men alles wel inſiet, gheheel anders gelegen is; en dat ſelfs de Middelen, die voor den Slaep werden ingegeven, niet kout, maer heet en zijn. Sulcks bevinden wy in den *Wyn*, *Dolick*, *Dil*, *Styrax*, *Kennip-zaet*, *Noten-moſchaet*, *Perſic-kaernen*, *bitter Amandelen*, *Alſſen*, *Hop*, *Loock*; die allegader merckelijck heet zijn, en evenwel Slaep verwecken. De andere, die gehouden werden door haer kouwigheyt te doen ſlapen, en zijn niet allegader kout. Selver het *Bol-zaet*, 't welck gelooft wert kout te zijn, en is 't niet, dewijl den Olye, daer van geſlagen, ſo wel in de lamp brant, als andere. Niet anders en is 't met het ſap, of *Opium*. Waer noch by komt, dat het ſelfde, of 't *Laudanum*, maer tot twee en drie azen ingegeven zijnde, niet en ſoude konnen het geheele lichaem (inſonderheyt alſſer een heete Koorts by is) ſo verkouden, noch ſo veel dicke en grove dampen, om al de wegen van de Herſſenen te ſluyten, konnen opbrengen. Dewijl het dan met zoo weynigh hoops, niet alleen een diepen, ende vaſten ſlaep, maer ook wat te veel ingenomen zijnde, ſijn broeder, den eeuwigen ſlaep verweckt: ſo is 't beter, datmen die ſlapende kracht toeſchrijft een verborgene, en by ſondere eygenſchap, beſtaende in een

ſwaveligen

ſwaveligen geeft, gelijk uyt den reuck,en 't licht branden te mercken is. Want deſen geeft maekt de zielijke geeſten in de herſſenen traeg,loom,en als onbeweeglijk; waer door ſy dan onbequaem zijn tot haer werk, en ſy ſtil zijnde,ſo valt den menſche in ſlaep,die *Opium* niet alleen krachtelijk en verweckt, maer bedwinght ook d'aldergrootſte pijn, niet (gelijk beter was) in 't wechnemen van de oorſaek,maer in 't verdooven van het gevoelen, gelijk het veeltijts na het verlichten van de pijn,een doovigheyt en ſwackheyt in het deel laet, het welck hier door verſwackende, daerna ſo veel te meerder, dewijl die ſoo veel te ſtercker gemeenlijck weder keert,te lijden heeft. Derhalven is 't veel beter, datmen voor eerſt beſoeckt,of men door uytwendighe Middelen ofte den ſlaep doen komen, of de pijn kan wech-nemen: dan in deſelfde dient mede wel gelet op de Sieckte, en op de Nature, te weten, datſe niet ghebruyckt en werden, voor dat de alghemeene middelen voorgegaen zijn,en geen ſtercke en leyt op Kinderen, ofte ſachte Lichamen. Want in ſodanige laten ſy een verdooftheyt, beſchadigen de Heugeniſſe, of verwecken eenigh ander gebreck. Gelijck ſommige in de ſlaep van 't Hooft met *Opium* gheſtreken zijnde, voor den ſlaep, daer van een ſlapende ſieckte gekregen, andere op die plaets altijt een kouw ghevoelt hebben, ghelijck Dr. *Foreeſt* wel aengemerckt heeft 7. *Obſ.* 22.23. hoewel *Platerius* ſchrijft ſulcks met uyterlijck opleggen by hem noyt vernomen te zijn. *Galenus* leert ons hier wel, de middel-maet te houden: Want, ſeyt hy 12. *Meth.* 1. die de ſiecken ſoecken te behagen, gaen in deſe Geneeſmiddelen de maet te buyten; en die al te nauw gaen, en deſelvige gantſch niet en willen ghebruycken, laten de ſiecken van pijn ſterven. Derhalven indien men tot ſijn oogenmerck kan komen met die Geneeſmiddelen, die de oorſaek van de ſieckte wechnemen, ſo ſalmen het Slaep-kruyt laten blijven. Dan indien de ſieken door waken, en pijne ſijne krachten verlieſt, ſo mach het wel ingegeven werden t'ſijner tijt, altijdt denckende dat het lichaem daer van wat beſchadight wert,maer dat de ſchade beter is, als de doodt. Hier dient wel waergenomen,of de krachten ſterk genoegh zijn om de ſieckte ſo lange te wederſtaen,tot dat de oorſaeck van 't waken, of de pijn door gewoonlijcke Genees-middelen kan wechgenomen werden: en men moet niet eerder tot Slaep-kruyt komen, voor al-eer datmen vreeſt voor eenigh ongemak,dat'et lang waken, of de pijn ſoude mogen veroorſaken. Men moet ook wel letten of de Krachten door de ſieckte niet te ſeer verſwackt en zijn, of alleen van wegen de pijn,en het waken gevaer loopen. Want in die gelegentheyt mach men ſonder bekommering, als andere dingen niet en helpen, ſlaep-kruyt ingeven: 't welck door den ſlaep maeckt, dat de pijn niet gevoelt en wert, de Geeſten verquicken,en de ſieckelijke ſtoffe,door de verſterckte wermte,te beter gekoockt en overwonnen werdt.

In 't gebruyck van ſlaep-kruyt moetmen altijt beginnen van 't ſlapſte, eerſt van Spijſe,daerna van Genees-middelen, ten laetſten komen tot *Opium*, en 't gene daer van ghemaeckt wert. Dan wanneer niet alleen van wegen het waken, en de pijn gevaer en is, maer als ook van de ſieckte ſelve de Krachten nedergeſlagen zijn, ſoo datmen al van 't Leven vreeſt, dan en moetmen geen *Opium*, of eenigh ander Bol-kruyt ingeven; het welck in ſodanigen ghelegentheyt anders niet en doet, dan met de Geeſten loom en traegh te maken, de Doot te verhaeſten. Staet oock waer te nemen, als het de krachten al toe laten, het ſelfde niet dickwils te beſigen, op dat het de Herſſenen niet en bedwelmt, noch de Maegh en 't ander Ingewant niet en beſchadight. Dan in een volle Borſt en dient het nimmermeer ghebruyckt, alſoo het de verſtopte pijpkens van de Longe voorts ſluytende, den adem verſtickt, gelijck ick meerder als eens bevonden heb.

Mandragora werdt gheſtelt kout in den derden, droogh in den eerſten graed, ghebruyckelijck in haer wortel, blat, en vrucht. Heeft een ſonderlinge kracht om te verkoelen, en den brant van heete Koortſen te verſachten,als ook de Hooft-pijn,en Raſernye,maer inſonderheyt om den Slaep te verwecken, en 't ghevoelen te verdooven, en ſulcks doet ſy ſoo door den reuck van de vrucht, als door de wortel, en bladeren gheſtampt, en met Olye van Roſen over 't Voorhooft, en den ſlaep van 't Hooft geleyt.

Canfer is een gomme van een Indiaenſchen boom, den Ockernoten-boom in gedaente niet ongelijck, tranende uyt de ſpleten of kloven, als oock uyt het binnenſte van den ſtam. Sy wert gehouden kout en droogh in den derden graed, is ſcherp, van ſtercken reuck, en van ſo dapper fijne deelen, datſe dickwils in waeſdommen vervlieght. Hierom, als oock om datſe ſeer lichtelijk ontſteeckt,en 't vyer vaſt behoudende, langh brandende blijft, meenen andere, dat ſy werm is. Blijckt evenwel dat ſy in onſtekinge, en verbrantheyt een ſeer verkoelende kracht uytbrengt. Dan men ſoude mogen ſeggen, dat ſy de heete dampen uyt-treckt, door gelijckheyt van ſelfſtandigheyt, gelijck op verbrant geen kouwe dingen, maer heete; op verkoude des winters geen werme, maer ſnee en kout water ghewreven werden. Op deſelfde wijſe konnen oock vochtige middelen de vochtigheyt uyt het lichaem trecken, gelijck het vleyſch van Slecken van buyten opgeleyt de Vochtigheyt heel diep uyt-treckt, als Galenus aenwijſt, en de Ervarentheyt beveſtight. De Canfer beneemt de hitte, en de pijne daer uyt ontſtaende van 't hooft,onder de neus ghehouden, of met Sandelhout, ende Roſen-water het voorhooft,en den ſlag van 't hooft geſtooft,ſtelpt het bloeyen uyt den neus,verquikt met haren reuk de verhitte herſſenen, dan beneemt (hoewel ſulcx ontkent wert van *Scaliger,exerc.*104.*ſect.*8.) ander verquikinge, niet alleen geleyt ter plaetſe,maer oock aen geroken

Canfer is gom die wonder kan,
Haer reuck alleen ontmant een man ;
En neemt men in dit ſelſaem kruyt,
Zoo gaet de luſt tot vrouwen uyt.

(2) Dit is de voornaemſte ſtoffe, waer uyt tot het verhaelde gebruyck gemaeckt werden Syropen, Pillen, of Electuaryen: gelijck daer in den Apoteeck bereyt ſtaen, *Syroop van gedroogde Roſen, Syroop van Plompen, van Bollen, Pillen van Honts-tonge, Conſerf van Bollen, Trochiſcen van Amber-ſteen*, en *van Canfer*. Maer datelijck kan men maken Stovingen, Strijckſels, en Pappen. Gelijck in brandende Koortſe, en in Hooftpijn uyt hitte, wert een Stoving toebereyt, als volgt :

N. *Gediſtilleerde wateren van Weeghbree,*
Roſen,
Nacht-ſchade, van elcks 3 oncen.
Azijn van Roſen, anderhalf once.
Canfer een half drachme.

Een ander :

N. *Roſen,*
Violen,
Plompen,
Lattouw,
Donder-baert, van elcks een hant vol.
Zaet van Lattouw,
Bollen,
Bilſen-kruyt, van elcks 1 loot.

Gekookt in water tot op 1 pint, in't laetſte daer by gedaen een muddeken *Roos-azijn*, en dan met een wollen doeck om 't voor-hooft tot aen de ooren toegeſlagen, en dickwils na malkander ververſcht. Het overblijfſel met *Betonye*, en wat *Wijnruyt* gemengt, en dan geſtampt, en door een teems geſlagen, ende daer dan onder gemenght *Roos-ſalf*, of *Populjoen-ſalf*, ofte *Olye van Bollen*, tot anderhalf of twee oncen, en tuſſchen twee doecken voor het Hooft ghebonden, is een bequame Pap voor de raſende Koortſen. Ten ſelfden eynde kan ook een Strijcking gemaeckt werden uyt *Olye van Violen, van Roſen, van witte Bollen*, en *Mandragora*: waer by, als het de uytterſte noot vereyſcht, *Opium* gedaen kan werden, maer met die gematigheyt, dat elcke once Olye maer thien azen en ontfange. Hier Was onder gemenght, ſal een Plaeſter weſen, om over 't voorhooft, en den ſlaep van't hooft te leggen. Wt deſelfde is noch een ander Geneeſmiddel te bereyden, om op deſelfde plaetſen te brengen, *Oxyrhodinum* genoemt, als meeſt beſtaende uyt *Olye van Roſen*, en een weynigh *Azijn*, die daer by gedaen wert, om door ſijn dunnigheyt den Olye te dieper in te leyden. Dit middel en is niet alleen ſeer gereet, maer wert ook by Galenus gekeurt voor het alderbequaemſte, die daer toe neemt het vierdepaert Azijn. Dan die mate en kan ſo effen niet bepaelt werden. Want in de gene, die een teer, en open Lichaem hebben, en behoeft den Olye niet veel behulps tot in-leydingh : maer wel in ſoodanige, die vaſt en beſloten van huyt zijn. In vochtige Herſſenen machmen ook vryelijk by de olye meerder azijn mengen, weyniger in drooge. Want den Azijn verdrooght, en belet dien volgende den Slaep. Men kan een *Oxyrhodinum* bequamelijck maken, als volght :

N. *Olye van Plompen.*
Bollen,
Violen, van elcks 1 once.
Water van Betonye,
Nacht-ſchade,
Azijn van Roſen, van elcks een half once.

Onder een geſlagen, ende daer mede het Hooft voor en boven lauw geſtooft. Een Plaeſter tot het ſelfde :

N. *Populjoen-ſalf,*
Roos-ſalf, met Azijn van Roſen gewaſſchen, van elcks 1 loot.
Zaet van Bollen,
Vloey-kruyt kleyn gheſtooten, van elcks een half loot.
Waſch 1 loot.

Te ſamen gemaeckt tot een Plaeſter, om op doeck geſtreken voor het voorhooft te doen. Hier toe kan mede ſtrecken (alſo ſommige de kouw en nattigheyt van de Stovinghen, als oock de Vettigheydt van de Olyen, en Plaeſters niet en konnen verdragen) het volgende Sacxken:

N. *De Kerne van Perſick-ſteenen*, 1 once,
Gedrooghde Betonye,
Roode Roſen,
Bilſen-kruyt,
Zaet van Lattouw,
Bollen, van elcks 2 drachme.

Alles grof gheſtooten, en als een langhwerpigh Sacxken, ofte Kuſſeken, tuſſchen twee doecken ingeſtickt, en dan wat beſproeyt met Roſen-water, en op een ſtoof, ofte anders werm gemaeckt, geleyt op het voorhooft, en den ſlaep.

Het XV. Capittel.

(1) *Werme Simpelen, die de over-blyfſels van de koude Sieckten der Herſſenen door byſondere eygenſchap verdryven.*

(1)

DE Bloemen van den **Linde-boom** zijn werm, en droogh van aerdt, en ſeer fijn van deelen. Doen groot voordeel den genen, die met Hooft-pijn, en Draeyingen gequelt is, haer oorſpronck uyt koude hebbende. Zijn mede nut en dienſtigh voor de Popelſy, ende Vallende-ſieckte. Soo wert oock de jonge Kinderen, die de *Stuypgens* hebben, het ghediſtileert Water bequamelijck ingegeven.

Mey-bloemkens (*Lilium convallium* genoemt) waſſen overvloedigh in't Haeghſche boſch, en zijn werm

en

en droogh van aert, dunmakende,en verterende. Sy werden met groote baet gebruyckt in Draeyinge, Beroertheyt,Popelſy,Vallende ſieckte. En het water geeft men mede de kinderen in, voor de Stuypgens. Sommige doenſe op Wijn, om de Heugenis te verſtercken: waer toe, als tot de verhaelde Ghebreken, deſelvige beneffens *Lavenderbloemen,Roſmarijnbloeſſem*, de knoppen van *Confilye de Greyn*, en diergelijcken, in Wijn eenige dagen geweeckt,en dan 't water met een helm overgehaelt zijnde,niet alleen de herſſenē,maer oock het Hert ſonderlinge verquickt, en verſterckt.

Savye of **Salye** is werm en droogh in 't hoogſte van den tweeden graed, de kleynſte wert voor de krachtighſte gehouden, ende daerom *Edele Salye* genoemt. Is wat t'ſamen-treckende van aert,en ſtelpt dien volgende het Bloet, verſterckt de Maegh, ende Herſſenen, verweckt den verloren luſt om te eten. Maer in byſonder nut, en bequaem om de Zenuwen te ſtercken, en al de gebreken die daer in uyt koude en vochtigheyt vallen, door hare verwermende ende opdroogende kracht, te gheneſen. Daerom en doen niet quallijck de oude luyden,die alle morgen de bladeren van Salye op haer boter en broot eten. De Schole van *Salerno* heeft dit kruyt ſo hoogh geacht, dat ſy ſchrijft niet te weten, hoe een Menſche komt te ſterven, die Salye in ſijnen hof heeft,

Cur moriatur homo, cui Salvia creſcit in horto?
Contra vim mortis, non eſt medicamen in hortis,
Salvia confortat nervos, manuumque tremorem
Tollit, & ejus ope febris acuta fugit,
Salvia ſalvatrix, naturæ conciliatrix.

Betonye is al van outs by de Romeynen,en noch in Italien ſeer veel geacht. Sy komt de Herſſenen te hulpe, dewelcke ſy oock alleen door den reuck verquickt. Daerom is ſy dienſtigh den gene, die niet wel met het hooft bewaert en zijn, die de vallende ſieckte, Beroerte, en Lamme leden hebben.

Marioleyne is heet en droogh in 't beginſel van den derden graed, ſeer doordringende; verſterckt met haren lieffelijcken reuk de Herſſenen,en Zenuwen,en ondoet in deſelvige de winden, en dicke ſlijmerigheden, en de hier uyt veroorſaeckte verſtoptheden.

Roſmaryn is van deſelfde gematigheyt,maer noch beter als de *Marioleyne* om het Hooft,en de Zenuwen te verſtercken, als oock om de Geheugeniſſe,en al de Sinnen. Helpt de ſchuddinge, en Lammigheydt.

Stechas/ wiens bloemen of knopkens alleen in 't ghebruyck zijn, geeft een ſonderlingh behulp aen de Herſſenen, en Zenuwen, haer koude gebreken met matelijcke wermte geneſende, en dien volgende ſeer dienſtigh voor Suſſelingh,Vallende ſieckte, en ſwaermoedigheye.

Acorus/ ofte *welrieckent* **Liſch**/ is verwermende en verdroogende in den derden graed, bequaem tot de koude ende winderige gebreken van de Maegh,ende Herſſenen; die hy, in de neus gheſteken, verſterckt.

Gheknaut zijnde maeckt eenen goeden adem, ende verweckt de geyligheyt gelijck *Avicenna* ſchrijft.

Wijnruyte is heet en droog in den derden graed, bedwinght geroken en van buyten opgeleyt de verwaeyde Sinnen, ende ydelheyt der Herſſenen, verſet het ſwaermoedigh ſchricken; en met *Oxyrhodinum* ghebruyckt, verſacht de Hooftpijn van alderhande oorſaken. Het ſap met *Honigh, Olye van Roſen*, en *Olye van Bakelaer* vermengt, geneeſt de Doovigheyt,en het Tuyten van de ooren,als men 't dickwils in de ooren druipt,inſonderheyt wat *Beverſwijn* daer by doende.

Lavender/ wiens bloemen wy maer en gebruycken, is mede heet en droog in den derden graed, dun en geeſtigh van deelen. Geneeſt alle koude gebreken des Hoofts, als Swijmelinge, Slapende ſucht, Beroertheyt, en Vallende ſieckte.

De kleyne **Santorye** is een behulpmiddel voor de Sinckingen: de Zenuwen ſeer bequaem, alſoo ſy deſelvige te ſeer vervochtigt zijnde buyten ſchade ontlaſt en verdrooght.

Laurier is een wel bekende heeſter, ende by alle Schrijvers ſeer vermaert. De Poëten verçieren dat *Apollo* verlieft zijnde op de ſchoone *Daphne*, en haer vervolgende,ſy verandert is in een Laurier,ſulx haren naem *Daphne* oock beteyckent. Hier over ſpreeckt *Apollo* by den Poët *Ovidius* ſijn veranderde *Daphne* aldus aen, in 't boeck van de *Metam.*

Indien ick tot mijn vrouw u niet en kan verwerven,
Noch ſal-in mijn gemoedt uw' liefde niet verſterven,
Ghy ſult mijn eygen zyn, en dat voor alle tijt,
Schoon ghy nu tot een boom, eylaes! verandert zijt.
Ick ſal ontrent uw' loof mijn dickmael gaen verluſten,
Mijn luyt, en pijl, en boogh ſal op uw' tacken ruſten,
En als ick in het wout van jagen ben vermoeyt;
Dan ſal ick komen ſien hoe dat mijn boomtje groeyt.

Doch als een moedigh helt den vyant ſal verjagen,
Sal hy een groene krans van uwe bladers dragen,
Tot loon van zyn bedrijf, en ridderlijcke daet,
Terwijl een bly gejuygh tot aen den den hemel gaet.

Dan niet alleen te Romen hadden de Velt-overſte,als ſy met overwinninghe t'huys quamen, een Laurier-krans om 't hooft: maer oock te Delphis in Griecken-landt, als altijdt groen zijnde, gelijck gewenſcht werde, dat alſo mede de gemeene ſake mocht bloeyen. En ſo plachten ook den Triumphwagen de Soldaten te volgen, allegader met Laurier-kranſſen,om als geſuyvert van menſchen bloedt,in de ſtadt te komen, gelijck *Feſtus* ſchrijft. De *Laurier* is eertijts den Voorſeggenden god *Apollo* toegeeygent, als met het gheruyſch en getier, dat hy maeckt, wanneer hy gebrant wert,yet goets voorſeggende. *Tibullus* 2.6.

At Laurus bona ſigna dedit, gaudete coloni.

In tegendeel als hy ſtil verbrande, dat hielen ſy voor een quaet teycken, gelijck een ander Poët *Propertius* beveſtight:

Et tacet extinĉto laurus aduſta foco.

So wert oock by *Claudianus* geſeyt---*venturi præſcia laurus*. Dan ſulcx kan oock verſtaen werden van't gene ſommighe voorgeven, dat de Laurier-bladeren, 's nachts onder het hooftkuſſen geleyt, waerachtige droomen veroorſaken.

Den reuk van *Laurier* wert ſeer geſont gehouden in ongeſonde lucht, ende ſelfs oock goet te zijn om de Vallende ſieckte te beletten, ende't verſtant te ſcherpen, waerom de Poëten eertijts daer mede gekroont plegen te werden, ghelijck oock van *Petrarca*, en andere te leſen is, en noch de Keyſer gelaurierde Poëten maeckt. Dan ſoude goet zijn, dat hy met den kroon van den Apoliſchen boom,haer mede den geeſt konde geven. De Bladeren zijn werm,en droogh diep in den tweeden graed: de *Bayen*, ofte *Bakelaers* werden met andere Geneesmiddelen gemengt tot verlichting van de moeyigheyt der zenuwen,en by Salven om te verwermen, en te verteren. Het Sap laet men in de ooren druypen voor de pijn, en Harthoorigheyt.

Peonye manneken is beter, als wijfken,verwermt in den eerſten, en verdrooght in den tweeden graed, gebruyckelijck in worrel, bloem en zaet. Verquickt wonderbaerlijk de Herſſenen door haren reuk,maer meerder opgeleyt en ingenomen zijnde, ſtilt de ontſtelde Sinnen, verdrijft Schrick en Vreeſachtigheyt, helpt de ſware Droomen, en het 's nachts overvallen,ofte rijden van de Nacht-merrije. Dan inſonderheit is ſy van allen tijden ſeer vermaert geweeſt voor de Vallende ſieckte, ſelver maer om den hals gehangen. *Galenus* gaet hier in ſo breet,dat hy ſchrijft een jongh kint geſien te hebben,het welcke ſomtijts acht geheele maenden,mits deſe wortel aen den hals hangende, vry was van de Vallende ſieckte, ende als die wortel namaels door ongeluck afgevallen was, zoo kreeg het van ſtonden aen wederom deſelve Sieckte. Maer wanneer de wortel, en 't zaet, het kint wederom aen den hals gehangen werde,dat het alsdan daer af bevrijt bleef. Hy,om hier in ſeker te gaen, ſeydt ſulcx wederom van den hals afgenomen te hebben, en dat het kint daer over wederom in deſelve Siekte verviel. Waerom hy daer na dat niet meer en heeft willen beſoeken,maer een groot ſtuck vande verſche wortel wederom aen ſijnen hals gehangen, waer door het van de ſieckte ontſlagen, en volkomentlijck geneſen is geweeſt. Hy,hier van reden onderſoeckende, meent,dat eenighe deelen, ofte dompen, die uyt deſe wortel quamen, en door den aeſſem van dit kint ingetrocken wierden, de krancke ende gebreckelijcke deelen des Lichaems konden geneſen, ende de quade geſtalteniſſe der herſſenen verbeterē: of dat de lucht, die de onſtelde Herſſenen ſchadelijk was,eenpaerlijk door deſe wortel verandert, en verbetert zijnde, de Vallende ſieckte in dit kint niet meerder veroorſaken en konde. Hoe het zy,wy en konnen die groote en ſo wonderbare kracht in de *Peonye* huydenſdaeghs niet bevinden.

Thym is in den ſelfden graed verwermende ende verdroogende van doorſnijdende kracht. Sijnen reuck is ſeer nut,gelijck *Plinius* getuyght,voor de gene, die de Vallende ſieckte hebben,als daer door opſtaende en wederom bekomende. Daerom is 't goet, dit kruyt tuſſchen haer lakens,en ronts-om haer bedde te ſtroyen. Is mede dienſtigh voor de gene die ſwaermoedigh van geeſt,en ſonder reden vreeſachtig zijn, met Wijn gebruyckt.

Quendel/ ofte *Wilden Thijm*, 't welck oock *Onſer Vrouwen bedt-ſtroo* genoemt wert,is van deſelfde hoedanigheydt met den *Hof-thijm*, mede ſcherp, fijn van deelen, doorſnijdende, ende dunmakende. Geroken en met *Oxyrhodinum* opgeleyt,helpt en verſterckt de Herſſenen, ſo dat hy daer door de Pijn, en Raſernye verlicht met ſlaep te maken. Kan niettemin teghen houden,en verdrijven van buyten opgeleyt zijnde de Snuf, en koude Sinckingen.

De wortel van **Liſch** en **Aloë**/behalven datſe ſlaep verwecken,ſo ſtillen ſy oock de Hooft-pijn met Roſe-ſalf voor 't hooft, ende op den ſlagh geſtreken; en daer aen geroken zijnde verquicken de Herſſenen.

(2) Van deſe werden weynig gemengde Genees-middelen ghevonden, en de voornaemſte zijn *Syroop van Stechas*, en *Betonye, Diacorum, Conf.Capitalis, Diapæonias*: maer elkers Water wert bewaert; oock ſommige Conſervē,als van bloeſſem vanRoſmarijn,ſaly, Betonye. Als mede Wijnen van Salye, Roſmarijn, Lavender: en Olye van Thijm, Bakelaer,Wijnruyt. De Turcken plegen de verſche wortelen van *Acorus* ſchoon af te ſchellen, en te confijten: ende daer van 's morgens met nuchteren monde wat te knauwen tegē de quade lucht,in tijde van Peſt. Dan ſy konnen oock tot al het verhaelde gebruyckt werden, en daer toe zijnſe in onſe Apoteken mede te vinden. Nu voor

yet dat wy terſtont gereet maken, alſſer of de ſtoffe van koude ſieckten te verdroogen is,of de Herſſenen moeten verſterkt werden,ſo koocktmen vele van deſelvige met Genever-beſyen, Venckel, en Anijs-zaet in Loogh van Wijngaert-rancken, of in Water, daer op't laetſt wat witteWijnby gegoten wert. Daer toe en magmen niet alleen de groene kruyden,maer ook de gedrooghde nemen, dewijl deſelvige haer volkomen kracht behouden. Men kan oock eenen Olye tot alderhande koude Sieckten aldus toebereyden: N. *Bakelaer,Geneverbeſyen*,van elcx een loot. *Zaet van Venckel, Wijnruyt, Peonye*, van elcx 3 drachme. *Salye, Betonye, Marioleyne,Bloemen van Stechas, Roſmarijn, Lavender*, van elcx 1 half loot. Grof gheſtooten, ende daer op gegoten ſes oncen Brandewijn, tot dat alles door nat is,en dan met twaelf oncen Olye gekookt: tot dat alle den Brandewijn vervlogen is, en daer na den Olye uytgeperſt; en bewaert tot gebruyck.

Alle deſe Genees-middelen,die wy nu bygebracht hebben voor de overblijſſels van de koude gebreken der Herſſenen,en moeten niet gebeſigt werden,wanneer daer groote menichte van vochtigheydt by gemenght is. Want door het gebruyck van ſoodanige heete dingen,die door haren eyghen aert het Hooft vervullen, en ſwaer maken, wert de Sieckte vermeerdert,en den kranken in noot van ſijn leven gebracht: inſonderheyt als daer geen behoorlijcke aderlatinge, ofte andere ontlaſtinge voorgegaen is. Het welck wel waer dient ghenomen by de gene die in ſlapende koortſen, en Popelſy terſtont met de heete Wateren in de weer zijn,ſelfs daer toe oock den mont opbreken, en dat ſonder onderſcheyt, ofte aenſien van de gelegentheyt des krancken,die ſy aldus wel een korte ſieckte, maer met eenen geen langer leven maken.

Het XVI. Capittel.

(1) *Simpele, en (2) Gemengde Genees-middelen om de Sinckingen tegen te houden, en de Herſſenen te verſtercken.*

Pochout komt van een boom in Weſt-Indien, van waer het hier te lande gebracht wert. Heeft ſynen naem aldaer *Guayacan*,ende by ons *Pochout*,om dat het de *Pocken* geneeſt,die by de Indianen,een gemeene ſieckte zijn,en aldaer weynigh geacht,Want, ghelijck wy elders breeder ſullen aenwijſen,dewijl de Nature de Genees-middelen in elck lant voortbrengt voor de Sieckten, die aldaer gemeen vallen,ſo laet ſy ook voor de Pocken,een algemeene ſieckte in Weſt-Indien,een Genees-middel aldaer overvloedigh waſſen,te weten,het Pochout,uyt het welke de inwoonders, noch verſch zijnde, het Sap perſſen, ende daer mede de Pocken licht, en haeft ghenefen. Het waſt meeſt in't eylant *ſanct Domingo*,'twelk in't jaer 1493 door *Chriſtoffel Colombo* ontdeckt zijnde, heeft daer van vele vrouwen,en ſlaven met de Pocken in Spaengien gebracht,en zijn uyt Spaengjen (daerom *Spaenſche Pocken* genoemt) ſoo voortgeſet, dieſe oock in't jaer 1496 de Princeſſe *Iohanna*, Bruyt van *Philips*, Erts-Hertogh van Ooſtenrijck overbrengende, de Zeeuwen, als ſy lange tijt voor Vliſſingen lagen,mede deelden. Soo dat elck daer na het Genees-middel heeft moeten ſoecken in't lant,daer het gebreck eerſt van daen gekomen was.

Het beſte *Pochout* is ſwaer, dick en vaſt, binnen ſwart,buyten geelachtig bedekt met een effen ſchors vaſt aen't hout klevende,van wegen ſijn vettigheyt. Het wert gehouden werm,en droog in den tweeden graet,ſeer fijn van deelen,met ſijn bitterheyt verdeylende, afvegende, uytdrijvende, verdroogende, dunmakende, ondoende van krachten. Is bequaem om te doen ſweeten, om alle verrottinge,en bedervinge te wederſtaen,inſonderheyt de Pocken,oude Zeeren, Schorftheydt, ende alle vuyle ghebreken des Huyts. Drooght op alle Sinckingen en dunne Vochtigheden die uyt de Herſſenen op d'ander Deelen vallen. Wert in een beſloten vat tot elcke once een half pint water, geweeckt, en dan tot op de helft gekoockt met ſodanige kruyden als de ſieckte vereyſcht.

Saſſafras is een boom in *Florida* waſſende,en aldaer *Pavame* geheeten,van gedaente een middelbaren Pijnboom gelijk. Het hout is mede werm en droogh in den tweeden graed, geneeſt in ſijn affietſel (bereyt als van 't Pochout geſeyt is) mede de Pocken, en alle ſieckten, die van verſtoptheydt en koude komen, als Water, Miltſucht, ende diergelijcke: is goet om de Maegh, Lever, ende al het Ingewant te verſtercken. Met ſuycker werdt het gebruyckt tegen alderhande koude en vochtige Sinckingen, die uyt het hooft op de Borſt, en andere deelen nederdalen.

Sarza Parilla is een ghewas in Weſt-Indien de ſtekende winden gantſch gelijck; alleen gebruyckelijck in den wortel, die beſt gehouden wert, als hy is taey, buyghſaem, vaſt,gelijvigh, merghachtigh, van binnen wit,en die lichtelijck ſijn geheele lengte door geſpout kan werden.

De **Sarza** is mede werm en droogh van aert,en ſo fijn van deelen,dat het veel beter doet ſweeten,en ook de Pocken, ende d'andere verhaelde gebreken beter geneſen als de voorgaende.

China is de wortel van een kruyt in Ooſt-Indien, en eygentlijk in *China*,daer het ſijnen naem van heeft: de beſte is ſwaer, vaſt, dicht, onvermeluwet, en wit: wert gehouden voor droogh in den tweeden graed, met wat wermte,doch onder *Sarza* en *Pockhout*. Geneeſt mede de Pocken, ende andere Sieckten door ſweeten. Belet alle Sinckingen, helpt de Geraecktheydt, Lammigheyt,Bevinge, Gicht, en alle Gebreken der Zenuwen, en andere die uyt koude,en vochtigheyt haren oorſpronck nemen.

Palmen-hout heeft mede een verwermende ende verdroogende kracht, en wert by ſommige in plaetſe

ſe van Pochout ghebruyckt. Ende alhoewel ſulcx *Dodonæus* niet aen en ſtaet, ſoo verſekert nochtans *Lobel* bevonden te hebben, dat een dranck van 't ſelſde de Pocken geneſen heeft. Belet mede de Sinckingen, en alderhande koude ghebreken der Zenuwen, inſonderheyt de Treckinge, of Kramp, gelijck wy in 't tweede Deel breeder ſullen aenwijſen.

Agallochum, ofte *Lignum Aloës*, dat wy **Paradijs-hout** noemen, waſt in *Malacca* en *Samatra*, is heet en droogh in den tweeden graed, bitterachtig, t'ſamentreckende, en welruyckende. Verſterckt al het Ingewant: maer drooght byſonderlijck, en ſterckt de Herſſenen, ende vermeerdert het verſtant ſoo in de mont geknaut, als van 't gebrande den roock door de neus-gaten opgetrocken.

Nardus/wiens zaet alleen gebruyckt wert, is heet ende droogh in den derden graed, en dun van deelen. Heeft deſelſde kracht van *Styrax*, en die noch ſtercker. Want geſtooten, ofte gerooſt, of alleen op 't vyer gedrooght, en werm gemaeckt, en in een doecxken tot een popgen, geknoopt, en daer dickwils aen geroken, drooght de Herſſenen, verteert alle vochtige Sinckingen, die van den Hooſde plegen nederwaerts te dalen, en herſtelt den Reuk, die door verkoutheyt, en langhdurige verſtoptheydt verloren was. Dan is ſchadelijck van binnen ingenomen.

Groffels-nagelen/ (ſoo genoemt na het Griecx *Karuophullon*, ende om dat ſy een naghel ofte ſpijcker gelijckenen) zijn tot vele dingen ſeer nut, alſſe verſch en geheel onbedorven, te weten goet van reuck, ende krachtigh van ſmaeck zijn, boven aen haer hooft breedt, wat vochtigheyts hebbende, als menſe met de vingeren druckt. Verwermen, en verdrooghen niet verre van den derden graed, zijn ſcherp, ende bitterachtigh van ſmaeck, ende hebben een verſterckende, openende, doorſnijdende, en doordringende kracht, dunmakende met eene t'ſamen-treckinge: daer door ſy al het Ingewant ſtercken. Verheugen door haren reuck het Hert, verdroogen en verſtercken de Herſſenen, en geneſen alle haer koude gebreken, vervrolijcken den Geeſt, en verſtercken de Heugeniſſe.

De **Note Muſcaten** waſſen met haer **Foelye** meeſt in 't eylant *Banda* aen een boom, de Perſe-boom niet ongelijck. Sy zijn beyde werm en droog in 't laetſte van den tweeden graet, watt'ſamentreckende, te weten, als ſy goet en verſch zijn, de *Noten* niet gegaet, maer ſwaer en dik, wat na den roſſen treckende, goet van reuck, die met een naelde gheſteken zijnde, een Olyachtige vochtigheyt van haer geven, en de *Foelye* die bruynachtigh, en welruyckende is. Vermogen beyde al 't gene van de *Groffels-nagelen* geſeydt is, en 't zy datſe geknaut, of in de neusgaten geſteken werden, vermeerderen: ſo door haren reuck, als weſen, de krachten van de Herſſenen, Verſtant, en Sinnen.

Styrax is eenen traen, ofte vette vochtigheyt, als gomme, druypende uyt een boom de Quee-boom niet ongelijk. Verwermt in den eerſten, en verdroogt in den tweeden graed, is de herſſenen door ſijnen aengenamen reuck ſeer aengenaem, wanneer hy niet te veel en is. Want anders beſwaert hy 't Hooft, en doet te veel Slapen. Door den roock verdroogen de Herſſenen, de ſinckingen werden tegen gehouden, ende de Verkoutheyt verſacht.

Benzoin is een gomme, tranende uyt ſekeren boom de Citroen-boom van bladeren gelijck, waſſende in *Sian*, *Martaban*, *Samatra*, en *Iava*: maer de beſte in *Boninas*, een lantſchap van *Bayros*. Is werm, droogh, en ſeer dun van deelen. Verheught met de ſoetigheydt van ſijnen reuck het Hert, de Herſſenen, en al de Sinnen, verdrooght met ſijnen roock het Hooft, en verteert ſijne Overtolligheyt, een bequaem middel voor gebreken, die aen 't ſlijten zijn.

Myrrhe is een gomme of traen van eenen vremden boom in *Indien*, maer meeſt in *Arabien* waſſende. De ſlechtſte is ſwart van buyten, en van binnen gelijckelijck ſwart. De gene, die verſcheyde verwen van binnen toont, als menſe breekt, is wat beter. Maer de alderbeſte is bekeuſelt, gelijk beſmeurt, licht, alom eenverwig, die veel witte aderen vertoont alſſe gebroken wort, in kleyne ſtucxkens, en niet in groote klonten verſamelt, ſcherp ende bitter van ſmaeck, ſterck van reuck. De *Myrrhe* is werm en droogh in den tweeden graed, en afvegende van aert. Sy verquickt met haren rook de Herſſenen, ſuyvert en verteert hare overtollige Vochtigheden.

Tacamahaca is een gomme of herſt (die in nieu Spaengjen vergadert werdt uyt de ſpleet van een boom, ſo groot als een Populier, ſeer goet van reuck) van verwen het *Galbanum* gelijck, met witte placken, als *Amoniacum*, ſwaer van reuck en ſmaeck.

Deſe gomme is werm in den eerſten, en droogh in den tweeden graed. Sy is wonderbaer bequaem om alle Sinckingen van het Hooft te bedwingen ende tegen te houden, geleydt op de plaets daer deſelve van daen vallen. Sy verdrijft den Tantſweer, in de quade, ende holle tanden gheſteken: en als eenen bedorven Tant, daer mede gebrant wert, dan en gaet de bedervinge niet voort. Sy wert oock op de borſt, en ſchouders plaeſters gewijs gedaen, om de ſmerte te verſoeten. Voor al heeft ſy de kracht om de Heup-gichte, en alle pijn der Lidtmaten te verſachten, wanneer die van konde en dunne Vochtigheden haren oorſpronk nemen: Want beneffens haer ontdoenende, verſachtende, en ſcheydende kracht, is ſy mede deelachtigh van eenighe t'ſamentreckinge, door dewelcke ſy de Leden wonderlijcken kan verſtercken.

Caranna is mede een gomme ofte herſt van een Weſt-Indiſchen boom ontrent *Carthagena*, en *Nombre de Dios*, van verwe de *Tacamahaca* gelijckende, maer meer blinckende, vochtiger en grover: oock ſwaerder van reuck, wel vet ende taey, maer niet kleeſachtigh, en daerom (als oock om veel vuyligheyt, die ſy

by

by haer heeft) dientſe met Olye van Terebinthijn ghesmolten, om deſelvighe bequamelijck tot een Plaeſter te ſtrijcken.

De *Carañaïs* warmer als de *Tacamahaca*, en al over den tweeden graed, is oock tot alle deſelvige Gebreken veel krachtiger; ſo dat het gene de *Tacamahaca* niet doen en kan, door de *Caraña* uytgewracht wert. Is inſonderheyt nut in de pijne der Zenuwen, en Lidtmaten, beſtaende uyt koude oft gemenghde Vochtigheden, welckers Sinckingen ſy oock wonderbaerlijck belet. Waer toe mede een plaeſterken van *Caraña*, in de ſlagh van 't Hooft kan gheleydt werden.

Amber-ſteen/ ofte *gelen Amer*, ofte *Emmer*, in oudt Duytſch, ghelijck *Plinius* ſchrijft, *Gleſſum*, te weten, Glés, ſonder twijffel om dat het klaer, en blinckende is als een Glés ofte Glas. De oude Latijnen, ſeydt hy, meenende dat het een Sap van een Boom was, hebben het daerom *Succinum* ghenoemt, ende de Griecken ἤλεκτρον; van dewelcke de oude Poëten *Heſiodus*, en *Theocritus*, verhalen, dat, als de Suſters van *Phaëthon*, ſijnen doodelijcken val aen de Riviere *Pó* in Italien, ſonder ophouden beſchreyden, door barmhertigheydt van de Goden in Populier-boomen verandert zijn, en dat de tranen, daer uyt druypende, *Amber* wierden. Dit is mede beveſticht by den Latijnſchen Poët *Ovidius* 2. *Met.*

Inde fluunt lacrymæ, ſtillataque ſole rigeſcunt
De ramis Electra *novis: quæ lucidus amnis*
Excipit, & nuribus mittit geſtanda Latinis.

Waer uyt, als oock uyt den gemelten *Plinius* blijckt, dat niet alleen nu in Italien, ghelijck oock hier, ende elders den *Amber* by den Vrouwen om den hals, en handen ghedragen wert: maer dat ſulcks in tijden van d'eerſte Keyſers gebruyckelijck is geweeſt. Dit is wonderbaerlijck in den *Amber*, dat hy (gelijck de Seyl-ſteen het yſer) het kaf na hem treckt. Waer van *Cardanus* redenen by-brenght, die wel wederleydt werden van *Scaliger*, dan en geeft geen andere.

Deſen *Amber* is warm in den eerſten, en droogh in den tweeden graed, matelijck t'ſamen-treckende, in Poeyer ingenomen, ſtelpt het Braken, den Loop, en Sinckingen, ghevreven zijnde, geeft van hem eenen aengenamen reuck, en gebrandt eenen bequamen roock om de Herſſenen te verquicken, te verdroogen, ende hare Sinckingen te houden. Waer toe hy oock niet weynich en helpt, als hy om den hals ghedraghen wert.

Wat **Amber**/ ofte *Amber-grijs* is, werdt onder de Schrijvers ſeer getwijfelt. Want eenige meenen, dat het Zaet is van Walviſſchen, andere, een uytworpſel van eenich Zee-monſter, ſommighe ſchuym van de Zee. Maer geloofſlijcker is 't ſeggen van de gene, die het ſtellen te zijn, een lijm, die onder uyt de Zee op ſtrandt gheworpen werdt. De Arabiſche Geneeſmeeſters, *Avicenna* en *Serapio*, hebben gheſchreven, dat, ghelijck op de aerde, ende rotſen de Camper-noelye, alſo den *Amber* in de Zee groeyt, en in onweder met de ſteenen aen ſtrant gheſmeten werdt. Het welck ſo vreemt niet en is. Want als het ſterck uyt den Ooſten waeyt, dan werter veel opgheworpen in *Sofala*, en d'Eylanden *Comaro*, *Denigoxa*, *Mozambique*, ende de by-legghende. Maer als de wint Weſt is, dan wert het overvloedich gevonden in de Eylanden, die ghemeenlijck van *Maldiva* ghenoemt werden, met een bedorven woordt, alſoomen *Nalediva* moeſte ſegghen. Want *Nale* beteeckent in de Maleyſche Spraeck vier, en *Diva*, een Eylandt: ſo dat *Naledìva* niet anders te ſegghen en is, als vier Eylanden, even-eens gelijck wy *Angediva* heeten die Eylanden, dewelcke twaelf mijlen van *Goa* leggen, de Hooft-ſtadt van Ooſt-Indien, om dat ſy in vijf in getal zijn, aen malkander palende. Want *Ange* is in haer Tael ſoo veel als vijf. Maer dit is buyten onſen wegh, het welck ick evenwel, om dat *Maldiva* te pas quam, in 't voorby-gaen, hebbe willen aenroeren.

Den beſten *Amber* is, die uyt den grijſen ſiet, ende daerom oock *Amber-grijs* ghenoemt wert, de geheel witte en is ſo goet niet, de ſwarte is de ſlimſte. Hy is warm, en droogh van aert, met eenige vetticheyt, die hem een verſachtende kracht geeft. Verheucht door ſijnen lieffelijcken reuck het Herte, en de Herſſenen, die hy oock verwarmt, opdroocht ende verſterckt. Vermeerdert oock de Heugeniſſe, en verquickt de Geeſten. Met eenige wel-rieckende Olye, oft Balſem van *Peru* (die nu in ons Apoteken overvloedich is) in een warme Vijfel gemenght, ende als een Salve op 't Hooft gheſtreken, verlicht ſijn pijn, geeft kracht aen de Herſſenen, en Zenuwen, ende doet de koude vochtigheden, daer in ſtekende, verdwijnen: waer toe mede helpt, dat het, met *Alipta muſcata*, tot een plaeſter ghemaeckt, gheſtadich gedraghen wert. Den reuck, en roock is ſeer dienſtich voor de gene, die de Vallende-ſieckte hebben: want den roock in den Neus treckende, doet haer, als ſy daer in leggen, bekomen, en wanneer ſy daer geſtadich aen ruycken, ſo en krijgen ſy die ſieckte ſo lichtelijck noch ſoo ſterck niet. Hy is (gelijck oock de voorgaende) ſeer nut voor Oude, en koude Luyden, ende derhalven zijn ſoodanige de handt-ſchoenen, die na *Amber*, *Muſcus*, oft *Zivet*, ruycken, veel bequamer als de Jongelingen, die ſe nochtans meeſt dragen.

Zivet wert uyt Syrien ghebracht, en groeyt in het uytterſte blaesjen van de klooten van ſeker Dier, de Katten*, die haer op de oude vervallen Huyſen onthouden, niet onghelijck, 't welck aldaer oock een *Kat* genoemt wert, ghelijck by ons *Zivet-kat*. Soo dat de *Zivet* niet anders en is als een ſweet, het welck hem ſet tuſſchen de klooten van dit beeſt, ſeer ſterck van reuck, en warm, ende vochtich

van aert. Een weynich in de holte van den navel gheſtreken is, ſeer goet teghen het opſtijgen van de Lijf-moeder, verquickt mede de Geeſten door ſijnen aenghenamen reuck, dan en doet evenwel ſoo veel dienſt niet aen het Hooft, als *Muſcus* en *Amber*: hoewel die mede, doch niet ſoo ſeer, de ſwacke en heete Herſſenen ſchadelijck zijn.

Muskeljaet komt ons van Indien, alwaer het groeyt in den navel van ſeker beeſt, een Geyt ghelijckende, maer veel grooter. Als dit ritſich wert, ſoo ſwelt ſijnen navel dick op, ende wert ghelijck een verheven Apoſteunye, vol grof bloedt: op welcken tijdt het beeſt, als dul en ontſinnich zijnde, hem onthoudt van eten ende drincken, ende rolt

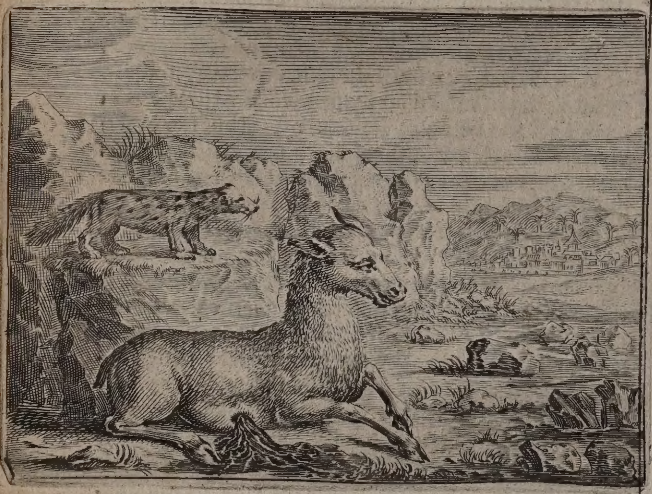

geſtadigh over d'aerde, waer van den uytpuylenden ende opgheſpannen Navel door-breeckt, daer uyt borſtende dat dick ende grof bloedt, ſiende bruyn geel, en daerna een ſeer lieffelijcken reuck van hem gevende. Dit van de Jagers vergadert zijnde, wert in vellekens van deſelve beeſten, die te voren by haer gevangen waren, geſteken, ende bewaert.

Muſkeljaet is heet, ende droogh in den derden graed, ſeer dun van Deelen, verquickt de Geeſten door ſijnen reuck, verſterckt de verkoude Herſſenen, verdrooght de vochtighe Sinckinghen; ſtilt de verouderde Hooft-pijn, te weten de gene, die door overtollighe koude Slijmerigheydt gegroeyt is.

Wieroock/ na het ſchrijven van *Galenus*, ende *Avicenna*, is warm in den tweeden, ende droogh in den eerſten graed, dan mogen in beyde wel na het eerſte ghelijck geſtelt weſen. Hier van werden de koude Sinckingen, ſo inwendige na de Keel, Longen, ende Maegh, na de Tanden ende Wangen, als d'uytwendige tegen gehouden, ende ten deele verdreven, en opgedroocht, ſoo door ſijnen reuck, als van buyten opgeleydt, in manier van een Plaeſter.

Maſtick/ is een harde herſt uyt den boom *Lentiſcus* vloeyende, heeft eenen ghematighden aert in hitte en koude, maer eenen droogh-makenden in den tweeden graed, en t'ſamen-treckende. Verdickt ende houdt tegen met ſijnen roock, de dunne Sinckinghen, ingeſlickt, beſchermt en verſterckt de Herſſenen, die met dunne dampen gequelt werden, inſonderheydt in Koortſen, Vallende-ſieckte, Suyſelinghe, en diergelijcke, die haren oorſpronck van onderen hebben. Men maeckt een Plaeſterken van *Maſtick*, met een heet yſer op een ſtucxken ſwart Armeſyde uytgeperſt, en op den ſlagh van 't Hooft gheleydt voor de Sinckingen.

Den roock van **Vernis**/ofte Gomme van Geneveren, is wat meerder t'ſamen-treckende, ende ſtercker als de *Maſtick*, om de overvloedige Vochtigheydt des Hoofts op te drooghen, ende de Sinckinghen te ſtelpen: maer de Gomme ſelve en is even ſoo goet niet om van binnen te gebruycken.

(2) Wt de verhaelde Droogen werden weynich Mengel-middelen in den Apoteeck bewaert, maer de ſaeck ſulcks vereyſſchende, konnen wel terſtont ghereedt ghemaeckt werden. Men weeckt, ende koockt, als gheſeydt is, het verhaelde Hout, ende het ander wert ghemeenlijck geſtooten tot poeyer, ſtreckende voor verſcheyden ghebruyck. Een t'ſamen-treckende Roockingh voor dunne, ende ſcherpe Sinckinghen, beſtaet uyt gheſtooten *Roode Roſen, Maſtick, Vernis, Amber-ſteen*, van elcx 1 loot. Maer om dicke ende koude teghen te houden, ende de Herſſenen te verſtercken, N. *Amber-ſteen, Nardus-zaet*, van elcx 1 loot. *Styrax, Benzoin*, van elcx 3 drachme. Alles grof gheſtooten, tot een Roockingh voor het Hooft. Dan *Maſtick*, ende *Myrrhe*, van elcx 1 once in *Roſe-water* gheſmolten, daer by doende het voorſchreven poeyer, konnen tot Pillekens ghemaeckt werden, ſeer nut om te Roocken. Het volgende Poeyer is bequaem om op 't Hooft geſtroeyt, de Sinckinghen te beletten: N. *Maſtick, Paradijs-hout, Amber-ſteen, Nagelen*, van elcx 3 drachme. *Roode Roſen, Marioleyne, Foelye, Noten Muſcaet*, van elcx 2 drachme. Men maeckt oock een Kuſſenken, ja wel een geheele Muts, om het Hooft teghen de Sinckingen, ende Koude gebreken, te beſchermen. N. *Marioleyne, Roode Roſen, Bloemen van Roſmarijn, Lavender, Stechas, Salye*, van elcx een half loot. *Citroen-ſchellen, Maſtick, Foelie, Noten Muſcaet, Naghelen*, van elcx 3 drachme. Grof gheſtooten tuſſchen boom-wol gheſtroyt, ende in rooden Taf geſtickt tot een Muts. De Herſſenen werden oock verſterckt, ende opghedroocht, door Popkens uyt wel-rieckende Kruyden gemaeckt, oft in gedaente van een Appel, ghelijck N. *Gerooſt Nardus-zaet, Lavender, Noten Muſcaet, Nagelen*, van elcx een half loot. *Ambergrys*. 1 ſcrupel. Geſtooten in rooden Taf, gebonden voor een Popken om aen te ruycken. De Ruyck-

Ruyck-appels wert aldus bereydt: N. *Marioleyne*, *Roode Roſen*, *Lavender*, van elcx 2 drachme. *Paradijs-hout*, *Foelie*, *Notenmuſcaet*, *Nagelen*, van elcx 3 drachme. *Styrax*, *Benzoin*, van elcx 1 onçe. Alles kleyn gheſtooten, en met ſlijm van Gomme Dragant, ghemenght, ende dan ghemaeckt tot door-geboorde Appelen, beſtroyt met *Muſkeljaet*, en *Amber-grijs*, van elcx een half ſcrupel.

Het XVII. Capittel.

Simpele, ende ghemenghde Geneeſ-middelen voor de Qualen van de Longen, ende de Borſt. (1) *Wie deſelve verſachten,* (2) *ſuyveren,* (3) *en geneſen.*

De Qualen, ende Gebreken, die, ſoo de Borſt, als de Longen, aenhangen, werden meeſt, na dat het Lichaem wel geſuyvert, ende de Sinckingen opgehouden zijn, wech-genomen, oft door verſachten, ofte ſuyveren ende dun-maken. Waer toe uyt de openende Geneeſ-middelen bequaemſt zijn, dewelcke door-ſnijdende, en ſuyverende, niet ſeer en verhitten, ofte verdroogen, noch oock ſcherp ende ſchrael zijn: maer verſachten, en ten deele vervochtigen, gelijck gepelde *Gerſt*, *Rozijnen*, *Amandelen*. Men magh oock ſomtijdts wel wat ſcherpere ghebruycken, maer met *Mede*, *Gerſte-water*, *Soete-wijn*, ofte eenich verſachtende nat. Nu de ſchraligheydt van de Stroot, ende de Borſt wert verſacht door de volgende, die oock met eenen den brant uytbluſſen.

(1) Soet-hout gematight in de warmte, en redelijk vochtig, verſacht al wat rouw is, inſonderheyt de Stroot, geneeſt den droogen Hoeſt, korten Aeſſem, en daer andere ſoetigheydt Dorſt verweckt, ſo doet het, door fijne vochtigheydt, den ſelven overgaen.

Knollen zijn warm by-na in den tweeden, ende droogh in den eerſten graed, met een afvegende en openende kracht. Haer af-ſietſel, oft noch liever het Sap, dat uyt deſelvige gekookt zijnde, geperſt wert, is ſeer goet voor de ghene, die Hoeſten, en Heeſch van verkoutheydt geworden zijn, gedroncken met Suycker, oft wat geſchuymden Honigh. Het ſelfde is oock een nut, en lieffelijck gorgel-water voor de Sprouw.

Soete Pruymen zijn matelijck verkoelende, maer vervochtighen in den tweeden graed, maken den Buyck weeck, en verwecken ſachten Kamer-ganck. Verſlaen den Dorſt, en verſachten de Borſt en Stroot.

In Siryen, en Egypten waſt een boom den Pruymboom niet ſeer ongelijck, die vruchten ofte Beſyen gheeft in de Apoteken met een Arabiſchen naem, Sebeſten bekent, en gelijckſe veel ſoeter zijn als de Pruymen, ſo zijnſe oock krachtiger om de Borſt te helpen. Sy verſachten den Hoeſt, de Heeſcheydt van de keel uyt ſcherpe en zoute Sinckinghen veroorſaeckt. Beteren de Eng-borſtigheydt, Longer-ſucht, Zijde-pijn, ofte Pleuris.

Jujuben zijn mede een vrucht van deſelve plaetſe, ende aert, als de *Sebeſten*, te weten, matelijck verkoelende, en vochtigh makende, ſy zijn nut, en bequaem om te verſachten de rouwigheydt van de Kele, Borſt, ende Longen; zijn oock goet tegen den Hoeſt, Bloet-ſpouwen, en andere gebreken, die uyt zoute, en ſcherpe Sinckingen haren oorſpronck nemen.

Room van Gerſte / dat is, die moruw ghekoockt zijnde, doorgeſlagen is, verkoelt, vervochtight, ende verſacht, verſlaet den Dorſt, ſuyvert ſonder t'ſamen-treckinge, ende loopt lichtelijck in de Borſt.

Sap van *ſoete* Amandelen verſacht de Stroot, en de Longen, doet de Vochtigheden uyt de Borſt opſpouwen: dat uyt *bittere* Amandelen gedruckt wert, brenght de harde, ende taeye Fluymen beter op.

Zaet van Maluwe/ om dat het vervochtight, en verſacht, wert de Aemborſtige te drincken gegeven, helpt door eyghenſchap de Borſt, ende de Longen, ende verſacht een haerſche Stem.

Zaet van Cottoen/ofte Boom-wolle/dewijl het de dickigheydt verſachtende dun maeckt, is byſonder goet om den Hoeſt, ende de ghebreken van de Borſt te geneſen.

Violen matigen de heete, en ſcherpe Vochtigheden, en verquicken met vochtigh maken de Longe, wiens rauwe wegen ſy oock verſachten.

Gomme Dragant/die ſuyver, doorluchtigh, dun, glad, effen, en wat ſoetachtigh van ſmaeck is, wert voor de beſte gekeurt. Vervochtight in den eerſten, en verkoelt in den tweeden graed. Is ſeer bequaem teghens alderhanden Hoeſt, rouwigheden van de Kele, ende Strote, Heeſheydt, ende alle ſcherpe, dunne Sinckingen op de Borſt, ende andere deelen.

Gomme van Arabyen/ dat is de ghene, die uyt den *Acacye-boom* traent, doorluchtigh als glas, ende gelijck wormkens (het welck de beſte is) t'ſamen-ghetrocken, is verkoelende van aerdt, en matelijck verdrooghende; dan dewijlſe een klevende, ende papachtige eygenſchap heeft, ſo geneeſt ſy alle Rouwigheydt, ſonder evenwel de Maegh te verſlappen.

Pingels / dat is, de *Keernen* van *Pijn-appels*, zijn warm in den eerſten, ende vochtigh in den tweeden graed, verſachten, en ſuyveren de Borſt, en doen de dicke, taeye, ende etterachtige Fluymen opkomen. En zijn derhalven voor de gene die de Tering hebben, en uytdrooghen. Dan ſy en dienen geenſins de gene, die veel met Hooft-ſweer gequelt zijn. Want ſy beſwaren het Hooft, ende en werden oock niet haeſt, noch licht in de Maegh verteert.

Deſelve heylſaemheydt, ende hinderniſſe met de *Pijn-keernen* hebben de Piſtacyen: dan, om datſe al verſachtende wat bitterachtich en t'ſamen-treckende zijn, ſoo verloſſen ſy de Borſt, en Longe van verſtoppinghe.

Haſelnoten zijn middelmatigh in koude, en hitte,

als ſy verſch zijn. De keernen gerooſt, beletten de Sinckingen: maer rauw en verſch, geneeſt den verouderden Hoeſt, dan beſwaren de Maegh, inſonderheydt die van ouderdom verdroocht zijn, die oock een quade Kele veroorſaken.

Honich wert, gelijck bekent is, van de Byen gemaeckt, en by haer uyt de bloemen, en wel-ruyckende Kruyden geſogen, waerom hy oock van deſelve eenigen aert en kracht behoudt. In *Syrien* en elders, daer de Byen niet als Alſſen en ghenieten, is den Honich bitter van ſmaeck. So is oock den Honich, ende de Mede, die daer van ghemaeckt wert, uyttermaten lieffelijck, en wel-ruyckende, die van *Languedoc* ende *Provençe*, in 't uytterſte van Vranckrijck, ons door *Marſeille* overkomt; dewijl aldaer (ghelijck ick met groot vermaeck gheſien hebbe) gantſche Velden zijn, eenighe dagh-Reyſen langh, met niet anders als Marioleyne, Thijm, Roſmarijn, en diergelijcke wel-ruyckende Kruyden, waer uyt de Byen eenen ſeer aenghenamen Honich trecken. Evenwel heeft my de Ridder *Kenelme Digby*, Raetſheer in den byſonderen Raedt, van den Koning van Groot-Brittannyen, gelijck ſijne Ed. in 't onderſoek van alle wetenſchappen wonderbaerlijck ſorchvuldich is, en inſonderheyt in de natuerlijcke wijſheyt, heeft my gheſeydt uyt alle geweſten, ſelfs oock uyt Turckyen, Honich ontboden te hebben, dan dat de Spaenſche de beſte was. Den Honich is warm ende droogh in den tweeden graed, ſuyvert ſterckelijck, ruymt de Borſt, en maeckt den Buyck weeck. Ende dient niet als gekoockt, gebruyckt; want rauw zijnde, verweckt hy wint, ende beſchadicht de Maegh.

Suycker en is ſo heet, ende drooch niet als den *Honich*, ende gelijck het ſoeter, ende lieffelijcker is, ſo doet het oock alles ſachter als den Honich, ende en is de Maegh niet tegen.

Termenthyn is verwarmende, ſuyver-makende, en afvegende, daerom ſuyvert hy de Borſt, en treckt daer alle verrotte Vochtigheden uyt, met Honich ofte Suycker ghemenght. Ende is goet voor de Eng-borſtige, ende Wtterende Menſchen.

Wt de verhaelde Simpelen werden Menghel-middelen ghemaeckt, en in de Apoteken ghereedt gehouden *Syroop van Violen, van Soet-hout, van Iujuben*; *Diatragacanthum frigidum*; *Loch*, ofte *Eclegma è pino*; *Pilulæ albæ*, ende *Bechicæ*. Tot welcken eynde oock andere dadelijck konnen ghereedt gemaeckt werden, als mede eenige verſachtende drancken, die wy Borſt-drancken noemen, beſtaende uyt *Gepelde Gerſte*, een handt vol, *Lange Rozijnen* 2 oncen, *Iujuben*, *Sebeſten*, van elcx 9 oncen, *Soet-hout*, een half loot, in water tot een pint gekoockt. Soo kanmen oock de *Pingels* ſieden, tot datſe moruw zijn, ende dan gheſtooten ghelijck de Amandelen, ende daer Suycker by-gedaen, ende Corinthen, ende dat met Hoender-ſap, ofte dierghelijcke, inghenomen. In Italien werden van de *Pingels*, als oock van de *Piſtacyen*, Marcepeynen gemaeckt, die ſy *Pignocchiate*, ende *Piſtacciate* noemen.

(2) Maer de volgende ſuyveren de gebreken van de Borſt, en Longen, door haer afvegende en dun-makende kracht.

Rozynen/ die ſoet zijn, de keernen uytgenomen, (alſoo die ſtoppen) hebben een matelijck verwarmende, en verdrooghende kracht, als oock verſachtende, ende afvegende. Daerom zijn ſy goet tot de rouwigheden van de Stroot, tegen den Hoeſt, Eng-borſtigheydt, ofte moeyelijck herhalen des Adems, als mede om de ſlijmetige taeye Vochtigheden van de Borſt te doen rijſen, ende verteren.

Vygen zijn warm in den eerſten, ende droogh in het beginſel van den tweeden graed, fijn van ſtoffe. Hebben een afvegende, ſcheydende, dun-makende, verwarmende, ende verterende kracht, ſuyveren inſonderheydt de Borſt, zijn bequaem voor verouderden Hoeſt, en oude qualen van de Longe, verlichten den korten Adem, en verſachten de rouwe ende heeſche Kele.

Venus-hayr is verdroogende, en dun-makende van aert, in hitte ende koude middel-matigh. Het is ſeer goet om de dicke, taeye, ende ſlijmerige Vochtigheden van de Borſt, ende Longen te doen rijpen, rijſen, ende op te brenghen, en derhalven bequaem voor het Pleuris, Eng-borſtigheydt, ontſtekinge van de zyde, en diergelijcke. Dan in onſe Apoteken gebruycken ſy in plaets van *Venus-hayr*, de **Steen-rupte**/ een Kruydt het ander niet qualijck ghelijckende, het welck al-omme op de oude mueren waſcht. Is mede van aert ende krachten het *Venus-hayr* niet onghelijck. Want ſy rijpt de rauwe ſlijmerigheydt van de Longe, en doet deſelve opkomen, verdrijft de koude ghebreken van de Borſt, verlicht den korten Adem, en verſacht de Pijne van de Zyde.

Hyſſoop is bitterachtigh en ſcherp van ſmaeck, dun van ſtoffe, openende, doorſnijdende, en ſuyver-makende van krachten. Is eygentlijck nut en bequaem voor alle koude gebreken van de Borſt, en Longen, welckers grove en dicke Vochtigheden hy door-ſnijt, ende veroorſaeckt datſe ghemackelijck opgebracht werden. Hy geneeſt de kortheydt van den Adem, ende den verouderden Hoeſt; inſonderheydt als hy ghekoockt wert met *Honigh*, *Rozijnen*, *Vijghen*, ende *Wijnruyt*, welck af-ſietſel een gantſch ſuyver-makende kracht heeft.

Malrove jaegt de dicke ſlijmachtige vochtigheyt uyt de Borſt, wert nuttelijck in-ghegeven de Hoeſtende, Amborſtighe, Wt-terende menſchen. Want het ſuyvert inſonderheyt de etterachtige Fluymen.

Orego met Honigh gemengt, en daer een Licking af bereydt, gheneeſt den ouden Hoeſt, opent ende ſuyvert de verſtopte Longeren, ende de Borſt, ende geneeſt het afgaende Pluris, ende pijn in de Zyde.

Cala-

Calamintlye dun-makende, en verdeelende van kracht zijnde, is bequaem voor de ghene, die haren Aeſſem niet als met het Hooft ende Borſt recht over endt en konnen halen.

Averrone is heet en droogh verre in den derden graed, ende dien-volgende van fijne deelen, van verbreydende en verterende kracht, waer doorſe doet ſcheyden alle ſlijmerige, en taeye Vochtigheden. Is ſeer behulpich, inſonderheydt het Zaet, den genen, die haren Adem niet wel en konnen geſcheppen, en verſtopt op de Borſt zijn, die den Kramp hebben, ofte met ſamen-treckinghe, ofte ſpanninge der Senuwen ghequelt zijn.

De Wortels van **Boom-varen**/ ghebruyckt (als hier voor in 't 10 Cap. verhaelt is) jagahen de dicke Slijmerigheydt uyt den lijve; inſonderheydt, dewijl ſy ſoet, ende verſachtende zijn, uyt de Longen.

De **Wilde Saffraen**/ dat is, het Morgh van het Zaet, Suyvert, ende opent, drijft eygentlijck uyt de Borſt, ende Longe, de taeye en ſlijmerige Vochtigheden, maeckt een heldere Stem.

Liſch geneeſt, met Bloem, ende Wortelen, alle verouderde gebreken van de Borſt en Longen, hare Fluymen ſachtelijck op-brengende.

Alant-wortel is heet in den derden, ende droogh in den tweeden graed, ſeer bequaem om alle dicke, grove, ende taeye Slijmericheydt, die in de Borſt ende Longen vaſt ſteeckt, los ende rijp te maken, en te ſuyveren. Derhalven helpt hy de gene, die eenen verouderden Hoeſt hebben, die haren Adem niet en konnen halen, als met opgherechten hals. Is oock goet voor Treckinghe van Senuwen, Windachtigheydt, ende een ſwacke Maegh, als mede om het Water, ende de Stonden af te ſetten.

Thym/ gelijck hy de verſtoptheyt van de Lever, en het Ingewant opent en ſuyvert, ſo doet hy oock het dick ende taey Slijm uyt de Borſt, ende Longen opkomen, ende is derhalven ſeer bequaem voor de Aemborſtighe met Honigh ghebruyckt. By-na al deſelvige kracht hebben *Thymbra*, ende *Saturey*, ofte *Keule*.

Genever-boom is heet, en droogh in den derden graed; dan de Beſyen zijn wat minder verdroogende, en verdunnen de dicke en taeye Vochtigheden. Helpen de ghebreken van de Borſt, den Hoeſt, Opblaſinge, ende Krimpinge in den Buyck. Sommige hebben gheloofſt, dat het geraſpt hout ingenomen zijnde, doodelijck was; dan ſulcks wert wederleydt by *Matthiolus*, in ſijn Wtlegginghe op den Grieckschen *Dioſcorides*.

Seſeli *van Marſeille*, by ſommige *Sermonteyne* genoemt, is verwarmende, ende verdroogende in den tweeden graed. De Wortel en 't Zaet zijn gheheel fijn van deelen, geneſen de Eng-borſtigheydt, ende alſmen den Adem niet ſcheppen en kan, als met uytgereckten hals, verdrijven alle Windachtigheydt, en verſtercken de Maegh, ende 't Ingewant.

Speer-wortel is heet ende droogh, ſcherp, ende bitter, dun van deelen, ende een weynich t'ſamen-treckende. De Wortel ſuyvert alle het Ingewant met dun-maken van de grove, ende taeye Vochtigheden, ende verlicht den Hoeſt, die uyt Sinckingen voortgekomen is; twee drie mael opgeſoden, ende dan in Spijſe ghebruyckt, ontlaſt de Longen van haer Slijmericheydt.

Calfs-voet is heet ende droogh in den tweeden graed. Heeft alle deſelfde krachten van *Speer-wortel*, dan veel ſlapper.

Ajuyn/ Zee-ajuyn/ Pareye/ Loock/ Loock ſonder Loock / hebben een ſcherpe ende verhittende kracht, waer door ſy in alle 't Ingewant, maer voornamentlijck in de Borſt, de dicke en taeye Vochtigheden verdunnen, en ſuyveren: dan *Pareye*, en *Loock ſonder Loock*, jagen inſonderheyt de dicke en etterige Fluymen uyt de Longen, ende ſuyveren de ſtroot-pijpkens, in *Gerſte-water* en *Mede* geſoden, ofte met *Kerſſe*, en *Honich*, tot een Licking gemaeckt. Indien ſy te voren eens oft twee-mael van water veranderen, ende wat opſieden, ſo verkieſen ſy veel van haer ſcherpicheyt, maer met eenē ook van hare krachten.

Saffraen verwarmt in den tweeden, ende verdroocht in den eerſten graed, en is daerom verdouwende, en verterende. Het matelijck gebruyck van den *Saffraen*, is de Herſſenen ſeer nut, en bequaem, verwackert de Geeſten, verquickt de Sinnen, beneemt de ſlapericheydt en loomicheyt des Hoofts, waer door ſy ſeer dienſtich is in *Lethargye*, dat is, Slapende Koortſe, verheucht het herte, en doet alle droefheydt aen een zyde ſtellen. Dan te veel, ende ſoomen ſeydt, drie vierendeel loots inghenomen, maeckt de menſchen ſo vol blijdtſchap, datſe henſelven ten berſten lacchen. Want daer door werden de levend-makende Geeſten niet ſachtjens van het Herte door het gheheele Lichaem geſonden, maer met geweldt uytgedreven, waer op noodtſakelijck de doot volcht. Daerom en dient hy niet als matich ingenomen, te weten, van een half ſcrupel tot een half drachme, en is dan dienſtich om de rauwe Vochtigheden van de Borſt tot morwicheyt, en rijpicheyt te brengen, ende de verſtoptheydt van de Longen wech te nemen. Waerom hy ſonderling behulpigh is voor de gene, die Eng-borſtigh zijn, die Hoeſten, die Pleuris, ende pijn in de Zyde hebben.

Gengber/ wit, ende niet gegaet, goet van reuck, ſcherp-bijtende op de Tonge, noch verſch zijnde, is heet in den derden, ende droogh in den eerſten graed, maer de drooge verwarmt, ende verdroocht in den derden graed, ende doet al dat Peper vermagh, doch wat traghelijcker, dewijl ſy grover van ſtof is, als de Peper, ende altijdt eenighe onverwinnelijcke vochtigheydt behoudt, die haer ſoo lichtelijck doet ſteken, ende vermeluwen. Hierom

wert den *Gengber* by alle onſe Schrijvers een ver-vochtende kracht toegheſchreven, ſommighe hem ſtellende vocht in den eerſten, andere, ſulcks niet ge-noegh zijnde, en dat beriſpende, Vocht in den twee-den graed, als of de vochtigheyt van de ſtoffe noot-ſakelijck moſte veroorſaken een vochtig-makende kracht. Indien dit vaſt gingh, ſo ſoude Brandewijn, ende vele Kruyden, die in't water waſſen, en hier te Lande uyt de flooten ghehaelt werden, ſcherper op op de tongh, als Peper, oock vervochtende van aert moeten weſen. Hy verdunt de dicke vochtigheden in de Longen, en verteert de dunne. Is een goet en ghereedt Geneeſ-middel voor den verouderden Hoeſt, Eng-borſtigheydt, en alle koude gebreken, inſonderheydt die verſch in Indien, en niet die hier te Lande in kalck geweeckt, met gekoockte Suyc-ker ingeleydt, ofte geconfijt is.

Ariſtolachia/ ſo wel lange, als ronde, is heet, ende droogh in den derden graed, bitter en ſcherpach-tigh van ſmaeck, afvegende, ſuyverende, ende verte-rende van krachten: maer de Ronde is fijnder van ſtoffe, en krachtigher om de dicke en grove Voch-tigheden te verdunnen, ende de verſtoptheden, daer uyt beſtaende, te ontdoen en te openen. Der-halven valt ſy ſeer bequaem voor de ghene die Aemborſtigh zijn, ofte het Pleuris hebben.

Gentian/ te weten, de Wortel is mede bitter van ſmaeck, ende van deſelfde hoedanigheden. Heeft groote kracht om dun te maken, te ſuyveren, af te vegen, en van verſtoptheydt te verloſſen, ende dat ſoo ſterck, dat hy ſelfs Oſſen, en Paerden, die niet alleen en kuchen, maer niet meerder voort en kon-nen, in-gedroncken zijnde, kan helpen.

Myrrhe wort door-gheſlickt de groote van een Erweet, voor den verouderden Hoeſt, Eng-bor-ſtigheydt, Pijn in de Borſt, ende de Zyde.

(3) De Volgende zijn door een ſonderlinge gave nut ende dienſtigh voor de Teringe:

Scabieuſe is warm, ende droogh heel diep in den tweeden graed, dun en fijn van deelen. Suyvert de Longe (niet alleen om hare bitterheydt, maer oock door ingeboren aert) ſo krachtigh, dat ſy mede hare Apoſteunen, als oock het Pleuris door doet breken.

Duyvels-beet is van den ſelfden aert, en kracht met de *Scabieuſe*, ſo ghenoemt, als of de Duyvel uyt nijdigheydt van fijn deught een ſtuck van de Wortel ghebeten hadde.

Pimpinelle is warm, en droogh in den tweeden graed, ſuyverende en t'ſamen-treckende; een ſeer bequaem Geneeſ-middel voor de gene, die de Tering hebben. Want het ſtelpt het Bloedt-ſpouwen, ſuy-vert en reynicht de vervuylde en etterighe Swerin-gen, droocht op, ende geneeſt wonderbaerlijck.

Hoef-bladeren noch groen zijnde, vallen ten naeſten by gematicht, maer gedroocht zijnde, wer-den warm, en wat ſcherp. Sy gheneſen den ouden Hoeſt, ende de gene die haren Adem niet wel ver-halen en konnen, als met opgherechten hals. Den roock uyt een Pijp, ghelijck men den Taback doet, gheſogen, ſuyvert de Longen ſoo ſachtelijck, dat hy gelooft wert alle de Apoſteunen van de Borſt ſonder eenighe ſchade te konnen doorbreken.

Wael-wortel is warm en drooch in den tweeden graed. Hy ſtilt den Hoeſt, doet het Bloedt-ſpou-wen ophouden, ſuyvert de etter, die in de Borſt, ende de Longen vergadert was, deſelve oock wonder-baerlijck heelende.

De ghedrooghde **Voſſche Longen** hebben een byſondere eygenſchap voor de Aem-borſtige, hee-len de Sweringen der Longen, ende verſtercken de-ſelvighe.

Bloem van Swavel is ſeer bequaem in alle ge-breken van de Longe, Eng-borſtigheyt, Sinckingen, Teringe, ende alderhande Hoeſt. Men kan daer toe nemen een half vierendeel loot, met evenveel Suyc-ker Candy, ende ſlorpen dat in een Doyer van een Ey. Gemeenlijck werden daer Koecxkens af ghe-maeckt met Suycker in Roſen-water geſmolten, en tot volkomen lijvigheydt ghekoockt, een drachme voor een onçe Suycker. Dan, alſoo de *Bloem van Swavel* in de heete Suycker komende, ſeer lichtelijck als Geers by malkanderen gaet, ſoo menge ick de-ſelve liever met *Conſerve van Roſen*, die mede ſoo goet voor de Teringe is, dat eenighe ſchrijven, de-ſelvige door haer gebruyck alleen geneſen te zijn. De Bloem wert uyt geſtoote Swavel met een Helm overghehaelt, gelijck onder andere te ſien is by den Françoyſchen *Queretanus*, ende den Duytſchen *Crol-lius*. Deſe ſchrijft wel, dat het rauw Swavel gheen gebruyck (te weten inwendig) in de Geneeſ-konſte en moet hebben, 't en zy 't ghene, datmen *Sulphur ſciſſile* noemt, het welck (ghelijck de Bloemen door het gemaeckt vuur) door het natuerlijcke opgedre-ven, ende alſo meerder gekoockt, en verdunt wert. In de Lanſdouwe van *Cracouw* in Polen, is ſoodanige Swavel door wonderbare konſte der Nature. Het ſelfde geſchiet oock in 't Koninghrijck van Napels, ontrent het oude ſtedeken [a] eertijdts *Puteoli*, nu *Pozzoli* genoemt ('t zy na de putten die daer ontrent zijn met heet water, ofte na den ſtanck van de brandende Swavel, ende Aluyn) vier Mijlen van de Stadt [b] *Napels*. Hier ſchrijft *Crollius*, dat hy eertijts met begeerte geſien heeft den Swavel-berg *Veſuvius*, teghenwoordigh *Monte di Soma* genoemt, leggende recht over Napels) die gheſtadigh brandt. Dan het ſchijnt, dat hy ſulcks alleen met begeerte gheſien heeft, alſoo dien Bergh noch op ſijnen tijdt, noch eenige hondert jaren te voren niet gebrant en heeft, maer ſchoone wijngaerden gedragen van Muſcadel Wijn, ghelijck ick ſelve gheſien hebbe, aldaer op de plaetſe zijnde in 't jaer 1616. Maer het is waerach-tigh, dat hy in oude tijden gebrandt heeft. Want ſoo leſen

leſen wy in een Brief van den jongen *Plinius*, aen den Hiſtory-ſchrijver *Tacitus*, dat ſijn Oom *Plinius Secundus* (wiens Natuerlijcke Hiſtorie wy noch hebben) uyt weet-gierigheydt in groot onweder hem daer ontrent begeven hadde, ende dat hy door den dicken damp van de brandende Swavel geſtickt, ende geſtorven is. Waer over hy als veel ſchrijvende, en onvoorſichtich ſtervende, overgehaelt wert van den Italiaenſchen Poët *Petrarcha*, in ſijn *Triompho di Fama:*

Mentr' io mirava, ſubito hebbi ſcorto
Quel Plinio Veroneſe ſuo vicino,
A ſcriver molto, à morir poco accorto.

Maer deſen grooten brandt, gheſchiet ten tijde van den Keyſer *Titus Veſpaſianus*, is ſoo ſchrickelijck geweeſt (gelijck ſeer wel by den Griekſchen Hiſtory-ſchrijver *Dion Caſſius*, en andere, beſchreven is) dat de aſch daer van niet alleen over de Stadt Romen door de heftige winden gedreven is, maer oock over Zee in Afrijcken, en Egypten: dat mede de Viſſchen in de ſyende Zee gekoockt wierden, de Vogels in de luchtſtickten; dat de naburige, ende van oudts-vermaerde ſteden, *Stabiæ*, *Herculaneum*, en *Pompeij*, met aſch ende ſteenen overſtolpt zijn gheweeſt. Deſen brandt wert met een aerdigh Dicht beklaecht van den Latijnſchen Poët *Martialis*, die oock ſeydt, dat den Bergh t'ſijner tijdt groen en vermakelijck ſtont van Wijngaert-rancken, ende ſeer leckere Wijn voort-bracht, *Epigr*. 44.

Dit was een ſchoonen Bergh, omringt met vruchtbaer lant,
Die tot ſijn hooghſten top met Wijngaert ſtont beplant;
Hier wies een gulle Druyf van edel nat geſwollen,
Dat menich deftigh Vat was machtigh op te vollen,
Dies waſſer groot vermaeck en alderhande vreught,
Ten goede van het landt en van de rauwe jeught.
De vinder van den Wijn met al ſijn met-geſellen,
Die was van oudts gewoon ſijn wooningh hier te ſtellen,
De grooten Herculus die was hier oock bekent,
En Pan met ſijn gevolgh die quamer veel ontrent.
Doch Venus boven-al met hondert velt-Godinnen,
Die quam in dit geweſt haer eerſte Rey beginnen,
Want in het gantſche Landt en was geen ander Kuſt
Bequamer tot vermaeck, en ongemeene luſt.
Maer nu is hier, eylaes! een vremt, een ander weſen,
'T is al in roock vergaen wat eertijdts wert gepreſen,
Die wijt-beroemden Bergh en is nu anders niet
Als enckel oogen-pijn, en innich ziel-verdriet,
Hy glimpt gelijck een vuur, en brandt gelijck een oven,
Sijn groent' is over-al met aſſchen overſtoven,
Door voncken afgeſenght, ſoo dat geen ackerman
Of boom in dit geweſt, of Wijngaert planten kan.
Nu is mijn hooghſte wenſch, dat aen de ſtrenge Goden
Soo wreeden landt verderf mocht eeuwigh zijn verboden,
En dan hun dit alleen mocht ongeoorloft zijn,
Te geven aen het vuur de rancken van den Wijn.

Die aſch, als oock de ſteenen, en kluyten, door den regen geſmolten zijnde, hebben den Bergh daerna voor miſch gheſtreckt, die den Wijngaert weeldich doen groeyen heeft. Dan in onſe tijden is hy wederom aen brandt gerocht. Soo dat de gemelte *Plinius* wel ſchrijft in het 2 Boeck van ſijn Natuyrlijcke Hiſtorie op het 39 Capittel, Dat de Natuere door alles verſpreydt zijnde, gemeenlijck op d'eene maniere ofte d'andere, als eenige Godtlijckheydt uytberſt. Om weder te keeren op den wegh, daer ons d'aenghename heugeniſſe van die plaetſe, afgeleydt heeft. By *Pozzoli* is 't Landt (ovaels ghewijs, dat is, langher als breeder, rondt-om met kleyne heuvelkens beſet, behalven na het ſtedeken,) vol van Swavel, ofte Solfer, daerom *Solfataria* ghenoemt, eertijdts van weghen het branden *Forum Vulcani*, gelijck *Strabo* ſchrijft, en *Campi Phlegri*, ofte *Phlegræi ſinus*, by *Virgilius Silius*, ende *Plinius*. Dit Landt is ſo uytghebrandt, datter bakens gheſtelt zijn, om geen ongeluck te krijgen, ofte, om niet buyten ſpoor te gaen, ende, gelijck ſomtijdts gebeurt, in d'uytghebrande hollen te verſmachten. Ja daer het noch veylich is, dreunt het onder de voeten. Men verneemt van alle kanten niet als vlammen, ende roock in de locht, met eenen ſwaren reuck van Swavel, ende niet alleen op de plaets ſelve, maer oock tot in de Stadt van Napels, als het daer na toe ghewint is. Dan dien ſtinckenden reuck is evenwel (ghelijck Br. *Leandro Alberti* wel ſeydt in ſijn treffelijcke *Deſcriptione di tutta l'Italia*) ſeer behulpſaem voor de gene, die kout van Herſſenen zijn, ende veel met Sinckinghen ghequelt werden. Het welck onſen *Galenus* beveſticht; dewelcke 5. *Method*. 12. deſe Lucht, als oock de Melck, die alhier ghewonnen wert, ſeer prijſt voor de gene, die eenige Sweringe

in de

in de Longhen hebben, ende aen de Teringhe gaen quelen, als door hare opdroogende kracht deſelve ghenesende. De *Swavel*, die alhier door de kracht van 't vuur opgeworpen wert, ſoudemen in de verhaelde gebreken bequamelijk konnen gebruycken; dan, om dat hy by ons weynich overkomt, ſo beſigen wy de *Bloemen van Swavel*; tot welcken eynde oock by de Alchymiſten gemaeckt werden, *Rubinus, Lac, Cremor*, ofte *Butyrum Sulphuris*.

Van de andere Drooghen werden Geneeſ-mengelingen in den Apoteek bewaert, *Syroop van Hyſſoop, van Iujuben, van Soet-hout, van Malrove, Oxymel Scylliticum, Elect. Diaireos, Simpel*, ende *ghemenght, Conſerf van Venus-hayr*, ende *Liſch-bloemen, Lohoch ſanum, & expertum, de Pino, de Papavere, de Scylla, Geconfijte Alant-wortel, Gengber, en Pillen van Scabieuſe*. En die tot bloedt en etter ſpouwen, in de Teringe, *Troch. van terra Lemnià, Lohoch de pulmone Vulpis, Syroop vau Wael-wortel van Fernelius*. Dewijl daer overvloedt is van ſoodanighe Geneeſ-mengelingen, ſoo kanmen hem met deſelvighe wel behelpen, 'ten zy die niet gereedt en waren, oft datter tot vermengde gebreken een ander vermenginge van nooden was; ghelijck het volgende kracht heeft om de Borſt te verſachten, en de Fluymen op te brengen: N. *Wortels van Alant*, 1 once. *Bladeren van Hyſſoop, Orego, Venus-hair*, van elcx 1 handt vol. *Zaet van Wilde Saffraen, Althea, Maluwe, Seſely*, van elcx 1 half loot. *Rozijnen ſonder carlen*, 2 oncen, *Iujuben, Sebeſten*, van elcx N°. 9. Gekoockt in Gerſte-water tot een pint, en daer by gedaen twee, of 3 oncen van de verhaelde Syropen.

Voor de gene, die Etterige Fluymen ſpouwen, en heb ick niet beter ghevonden, als het volghende: N. *Wael-wortels*, anderhalf once, *Bladeren van Scabieuſe*, Sanickel, *Alchimille, Hoef-bladeren*, van elcx een handt vol. *Rozijnen*, 2 oncen. Gekoockt als voren, ende daer by ghedaen *Syroop van Wael-wortel van Fernelius*. Wanneer overvloedt van Sinckinghen meerder opdrooginge van doen heeft, ſo kan daer een loot *Wortel van China* by gedaen werden.

Het XVIII. Capittel.

(1) *Verkoelende, en* (2) *Verwarmende Simpelen om Vergif en Quaet-aerdigheydt te weren, als oock* (3) *Koude, en* (4) *Warmte om het Hert te ſtercken, flaute en qualijckheydt wech te nemen,* (5) *Hoe uyt deſelvige de Mengel-middelen bereyd werden.*

DEwijl gelooft wert dat het Hert met weynich gebreken kan overlaſt werden, ſo ſtrecken de Hert-geneeſ-middelen, inſonderheydt, om alle Quaetaerdigheydt te weren, ende het Hert te verſtercken.

Die de Quaetaerdigheyt weren, en wech-nemen, verwarmen, ofte verkoelen. De Koele Hert-middelen zijn deſe:

(1) **Bernagye** ende **Bugloſſe** zijn goet voor de gene, die Flauw werden, verheugen de Swaermoedige, en verquicken die uyt een langdurige ſieckten bekomen.

Violen ende **Plompen**/ verluſtighen mede een benauwt Hert, verwecken de Geeſten, en weren de quade Dampen.

Suyring-zaet neemt wech de Swaerſte qualen van de Maegh ende 't Hert, en geneeſt voornamelijck het ſteken van de Scorpioenen.

Het **Sap** van **Queen/ Guldelingen**/ en diergelijcke **Welruyckende Appelen** verſterckt het Hert, ende de Maegh, neemt de Flauwte wech, verdooft ofte verdrijft het Vergif.

Citroen-zaet wederſtaet het Vergif, maeckt een lieffelijcken aeſſem, en geneeſt de quade luſten van de Vrouwen.

Het **Sap** van ſuyre **Citroenen/ Orangien**/ende **Granaet-appelen** is kout en droogh in den derden graed. Dient inſonderheydt tegens d'inwendige, en peſtilentiale verrottinghe, teghens ſteeckte van de Maeg, tegens de ſwackheyt van de Voorname deelen, inſonderheyt van 't Hert, en oock tegens Vergif. Daer toe zijn de Citroenen ſo goet gehouden, dat my voorſtaet ergens geleſen te hebbẽ, hoe yemant, die gheleydt werde om door vergiftighe Dieren te ſterven, onderweegh eenige Citroenen kreegh, dewelcken hy ghegeten hebbende, ſtreckten hem tot een tegen-gift, ſo dat het Vergif op hem geen vatten en hadde. Deſe kracht, als oock den Citroenboom ſelve (ghelijck hy waſt in een Provintie van Aſien, *Media* ghenoemt) wert aerdigh beſchreven van den Poët *Virgilius*, in 't 2 Boeck van de Landtbouwinge:

In Meden is een Boom die geeft ons wrange vruchten,
Maer doen het ſlim vergif, en quade dampen vluchten,
Sy drijven ſpokery in alle ſwadder uyt,
Soo dienſtigh aen het volck als eenigh heylſaem kruyt.
De ſtam gaet wonder hoogh, en laet haer tacken ſwieren,
En toont hem in den ſchijn gelijck de Lauwerieren;
Neemt wech den ſoeten reuck die uyt haer bladers gaet,
Het is een Lauwer-boom en dat in volle daet.
De wint en kan het loof niet van de tacken dryven,
En 't bloeyſel, ſchoon het ſtormt, ſal vaſt en ſeker blyven,
Dit ſtijft den ouderdom, en maeckt den menſch geſont
Aen wien een vuyle ſtanck komt rijſen uytten mont.

Bezoar/oft *Bezoar-ſteen* (wiens gebruyk eerſt van de Arabiers over ſeven hondert jaren gevondẽ is, en naulijcks hondert jaren in Europa bekent en is geweeſt) wert van de Spaengiaerts genoemt *Piedra contra veneno y deſmayos*, een ſteen tegens 't Vergif, en de Flauwte. Hy is tweederley, *Orientael*, en *Occidentael*, te weten, dat ſommige uyt Ooſt-Indien, andere uyt Weſt-Indien komẽ. Deſen Steen wert gevonden in de Maeg van ſeker Dier, *Pazain* genoemt, eenſdeels een

een Hart, eenſdeels eenen Bock gelijckende, (gelijck het hier uytgebeelt ſtaet by de Stadt *Ormus*) het welk op de bergen hert-ſterckende kruyden, en na dat het ſlangen ingeſlockt heeft (gelijck de Spaengjaerts ſeggen) eenen wortel eet, die ſy *contra Yerva*, Tegen-vergif, ofte *Tegen-gift* noemen, uyt welcke vermenginge van Slangh en Wortel, men ſchrijft, dat de *Bezoar* groeyt, elcke reys droogende, en met nieuwe ſchorſſen, even als den Ajuyn, d'een over d'ander komende. Op deſelfde maniere groeyen de Steenen mede in ons Lichaem ſchorſgewijs. Ja ſy gelijckenen dickwils de Bezoar van verwe, en gedaente zo wel, datſe naulijcx te onderſcheyden zijn; en werden derhalven daerom by de Operateurs opgheſocht van ſommige bedriegers, dieſe voor Bezoar verkoopen. De Heer Dr. *Tulp* verhaelt in ſijn Aenmerckingen, van een Amſterdamſche Raedt, die van de Steen geſtorven was, en datmen na ſijn doot in de Blaes vont 29 Steenen, van fatſoen, en groote wel onghelijck: maer van gedaente, en gladdigheyt malkander ſo gelijckende, en ſo na met den Bezoar, die in Ooſt-In-

dien groeyt, over-een-komende: dat ſy oock den gauſten Droogiſt, ofte Apoteker konden bedriegen. En gelijk alles dat veel gelt, door het groot voordeel, datter inſteeckt, meeſt nagebootſt wert, ſo wert mede de Bozoar van ſommige in ſchilfferen na-gebacken; dan ſodanige is beter te kennen. Over eenige jaren leyde hier kranck den treffelijken koopman *Elias Trip*, die (als ik hem Bezoar ſoude voorſchrijven) my een groot papier vol van ſodanige liet behandigen, die in een vochtige plaets gelegen hebbende, van malkanderen geweken, en half gemorſelt was. Dit menigvuldigh vervalſchen van den Bezoar heeft veroorſaeckt, dat hy by vele Genees-meeſters, haer dickwils in de krachten, die hem toegheſchreven werden, bedrogen vindende, voor ondienſtig, en onnut is geoordeelt geweeſt, gelijk te ſien is by den hoog-geleerden *Caſper Bauhinus*, Doctor en Profeſſor eertijts tot Baſel, welcke ampten nu met lof aldaer ſijnen ſone *Iohan Caſp. Bauhinus* met lof bekleet. Om dit bedrogh te ontdecken werden ontallijcke ken-teyckenen van de oprechtigheyt beſchreven, onder dewelcke niet een ſo vaſt en gaet, als datmen hem nijpt tuſſchen een gloeyent waſel-yſer; want die door konſt toegemaeckt, en gebacken is, gaet dan van malkander, daer den oprechten ſtede hout, en vaſt aen een blijft. Den Bezoar en vertoont geen ſonderlinge hoedanigheyt, hoewel hy van ſommige voor kout en droog gehouden wert; maer werckt alleen uyt ſonderlinge, ende verborgen eygenſchap tegen vergif, en vergiftige beten, Quaet-aerdigheyt in Koortſen, ende andere ſieckten, verſterckt het Hert, en verquickt ſijne levend-makende Geeſten, van weyniger tot 20 en 30 aſen ingegeven. Dan men moet hem niet al te veel vertrouwen. Seker Edelman prees dien ſoo ſeer voor alderhande vergift by den Koning van Vrankrijk, Carel de IX. dat hy den ſelven dede beſoecken aen een, die de galge verdient had. Maer als die op *Sublimaet* ('t gene de Maeg ſwart verbrant) *Bezoar* innam, ſo voelden hy ſo weynigh baet, dat hy voor een korte benautheyt die hem in 't hangen te verwachten ſtont, na de grootſte ellende, ſeven uuren gedurende, evenwel quam te ſterven.

(4) De werme Geneeſmiddelen om de Quaedtaerdigheyt te verdrijven, zijn de volgende:

Confilye de Greyn doet de Onmacht, uyt een koude oorſaeck ontſtaende, overgaen, verdrijft den Onluſt en Swaermoedigheyt.

Herts-tongh is kout, en droogh in den tweeden graed, ſeer t'ſamen-treckende, ende derhalven het Braken, en alle Loop ſtelpende. Het poeyer van den Wortel, ofte het afziedſel, ingegeven, is ſeer bequaem tegen 't Vergif, Peſte, en Peſtige Koortſen.

Dictamnum / ſo wel bladeren, als wortelen, zijn dun van deelen, ende werden ghebruyckt tegens de Vergiftige beten en ſteken, als oock tegen de quaet-aerdigheyt van Peſtige Koortſen.

Vyf-Vinger-kruydt / en **Tormentille** / (die by ſommige qualijck voor een genomen werden) te weten, beyde haer wortelen, verdroogen tot in den derden graed, ſonder merckelijke hitte. Sy zijn dun van deelen, doen ſweeten, wederſtaen alle verrottinghe, Vergift, en Peſtige ſieckten: zijn oock wat t'ſamen-treckende van krachten, waer door ſy de Maegh ſtercken, en alderhande Bloet-ſpouwen tegenhouden.

Cardobenedictus is in den tweeden graed werm, ende droogh, ſeer bitter van ſmaeck, openende ende ſuyvermakende van krachten. Ontdoet dienvolgende de verſtoptheyt van de inwendige deelen, en geneeſt hare ſweeringen. Is krachtigh tegen alle Vervuylde, vergiftige, en Peſtige ſieckten.

Scabieuſe / gelijck ſy de inwendige Apoſteunyen doet doorbreken, ſo wert ſy oock bequaem gehou-

den om het vergift van de Peſtige ſieckten uyt het Hert te drijven, en ſo ingenomen, als van buyten opgeleyt de Peſtige geſwellen te doen verdwijnen.

Gouts-bloemen zijn werm en droogh, diep in den tweeden graed, fijn van deelen, verſtercken het Herte, wederſtaen het Vergift, als oock alle Peſtige en Beſmettelijcke Koortſen.

(3) Volgen de Hert-ſterckende Geneeſmiddelen van koude hoedanigheyt. Onder dezelvige wert gelooft **Eenhoren** het treffelijkſte te weſen om 't Hert te beſchermen, al de kracht van 't Vergif te breken, en de felligheyt van Peſtige ſieckten te verſachten. Maer de ervarentheydt en brenght dit niet mede, en niemant en heeft ook noch te recht aengeweſen, wat 'et voor dieren zijn, die zodanigen horen dragen. Hierom plach Dr. *Capellaen*, eerſte Geneeſmeeſter van *Carel* de IX. Koning van Vranckrijk, dickwils te ſeggen, dat hy geerne ſoude afſchaffen de onnoodige manier, van een ſtuck *Eenhoren* te ſteken in des Konings wijn, 't en ware het te diep ingebroken, en te verde in 't geloof der Menſchen ware ingewortelt geweeſt, gelijk den grooten Heel-meeſter *Paré* van hem ſchrijft, die oock verhaelt, verſtaen te hebben uyt *Louys Duret*, mede ſeer geleert en ervaren Genees-meeſter des Konings *Henrick* de III. dat hy 't gene voor *Eenhoren* verkoft wert, gantſch de verhaelde krachten niet toe en ſchreef: maer als hy die, volgens de quade gewoonte, moſte voorſchrijven, ſulcx met anders geen inſicht gedaen en had, als om te helpen de Flauwigheyt, en Qualijkheyt, ontſtaende uyt overvloet van Vochtigheden, die om de krop van de Maegh vloeyen. Het welck niet minder gedaen en werde door gebrande, en bereyde **Hertſ-hoorn**; als oock door ſchrapſel van **Oliphants-tanden** / dewelcke kout en droogh zijn in den eerſten graed, bewarende de kracht van het Hert, en helpende tot het Ontfangen.

Gout is het treffelijckſte, en gematighſte van alle de Metallen, gelijck in alle ſijn deelen licht ende helder blinckende, en derhalven gemeenſchap hebbende met de luchte en lichte Geeſten onſes Lichaems, die het daerom ook, door byſondere eygenſchap, kan bewaren, vermeerderen, en die verſwackt ofte vervlogen zijnde, herſtellen. Verquickt en verſterckt dien volgende het Herte, verheught het Gemoedt, en is daerom ſeer bequaem voor de Swaermoedigheyt, Hert-kloppinge, Qualijckheyt, en diergelijcke. Sijn gebruyck is, gloeyent in eenigh Sap of nat geſliſt, en dat gedroncken; of een half ſcrupel van 't poeyer ingenomen. Maer beter is 't geſlagen gout, het welck tot vergulden in boexkens bewaert wert, met eenigh nat ofte conſerf ghemenght. Dan de Alchymiſten ſchrijven, dat het *Gout* ſijn verhaelde deugden niet en kan uytvoeren, 't en zy het op hare wijſe bereyt wert.

Silver is matelijck kout, en vochtigh, en volght eenighſins de krachten van 't *Gout*, dan is al eenighe metallige quaetaerdigheyt deelachtigh.

Saphir is een blauw, helder, edel-geſteente, het welcke gelooft wert te helpen de gene, die van Venijnige beeſten gebeten zijn, en 't Herte van alle Venijn te beſchermen, en de inwendige Sweeringen te geneſen. Waer toe oock in 't gebruyck komen in Hert-ſterckende Genees-middelen, die tegen 't Vergift, en de Peſtilentiaelſche ſieckten gemaeckt werden, den *Hyacinth*, *Smaragdus*, *Carbonckel*, *Granaet*, *Sardonius*, en zijn bekent onder den naem van *Fragmenta Lapidum pretioſorum præparata*. Maer om dat de Apotekers deſe ſteenen niet wel kennende, dickwils het een voor het ander nemen, ſo en is 't niet geheel ſeker, deſelve in te gheven. En de rechte ſtucken al hebbende, is noch noodigh te letten, dat ſy op een Marmer, ofte Porphyr-ſteen ſoo kleyn als ſtof, met eenigh Hert-ſterckende water gewreven werden. Want als men deſelvige in kopere vijſels ſtoot, zo treckt het eenige koperigheyt van den vijſel, en yſere ſmetſheyt van den ſtamper, die het Geneeſmiddel een quaet-aerdigheyt mededeelt, tot groote ſchade van den Siecken, Ia men heeft bevonden, dat ſommige, van eenige vrouwen ingenomē hebbende *Paerlen* en *Coral*, die in kopere vijſels geſtooten waren, daer over ſeer qualijk wierden.

Paerlen/ die niet alleen tot çieraet van de Ioffrouwen, maer ook in de Genees-konſte gebruyckt werden, groeyen in Schelp-viſch, onſe Oeſters gantſch gelijck. Deſe, wanneer haer d'ure van de teel-ſucht overkomt, laten haer ſchelpen wat gapen, en werden met ſeker dauwige vochtigheyt vervult. Aldus bevrucht zijnde, verloſſen daerna van de Paerlen, die verſcheyden zijn na de hoedanigheyt van den ontfangen douw. Want als hy daer geheel ſuyver ingeloopen is, dan vallenſe ſpier-wit; anders geel en onklaer. Sy zijn ook bleyck, en niet blanck, die in onweder en donckere lucht ontfangen zijn; waer uyt blijcken kan, dat ſy meerder gemeenſchap hebben met den Hemel, als met de Zee. Daer van trecken ſy een donckere verwe, of na den heldere morgenſtont een klare. Indien ſy tijdelijk gevoed werden, zo groeyt oock de vrucht; als het weerlicht, of dondert en blixemt, werden de ſchelpen toegetrocken, gelijck door ſchrick, ende de Paerlen bedorven. Deze *Oeſters* werden met zeer groote moeyten van de Indianen geviſcht, die om dezelve te vinden, ſes, negen, ja ſomtijts twaelf vademen onder 't water duycken, het welk aldaer zeer kout is, en 't gene meerder benauwt, is datze den adem qualijk konnen halen, moetende aldaer een vierendeel, of half uur blijven, ende dan dezelvige, die gemeenlijck vaſt leggen aen de ſteenrotzen, met geweſt aftrecken. Sommige ſchrijven, dat, gelijk wy ſien in 't geſwerm van de Byen, oock deze Oeſters haer in menigte by malkander houden, ende van de grootſte, en oudtſte tot overſte hebben, die dapper gaeuw zouden wezen om haer te wachtē van gevangen te werdē: dat daerom de Duyckelaers groote moeyte doen, om deſelvige te bekomen, Want als de Koningh gevangen is,

de andere ſonder leydts-man dwalende, werden dan lichtelijck in't net gekregen. De Oeſter ſelve, wanneer ſy een handt verneemt om haer te vatten, dan ſluytſe haer ſchelp toe, en bedeckt den ſchat, daerom ſy weet geſocht te werden, en indien ſy de hant kan voorkomen, ſo ſnijt ſy die met haer ſcherpte af. Gevangen zijnde werden ſy in aerde potten met veel zout beſtroyt: want, de viſch afgeteert zijnde, vallen de Paerlen geſuyvert onder op den bodem. Vorders zijn de Paerlen onder het water ſacht, maer, ſo drae als ſy in de lucht komen, werden ſy hart, gelijck wy mede van het *Corael* ſullen ſeggen. Om haer Hemelſche helderheyt zijnſe altijt in ſeer groote achtinge geweeſt, die geſtelt wert in haer witheyt, groote, ronte, effenheyt, gewichte; hoewel datter weynigh Paerlen te vinden zijn, die alle deſe deugden over haer hebben. De koſtelijkſte, daer wy van leſen, is geweeſt die *Cleopatra*, Koninginne van Egypten, van haer oir trock, ſmolt, en in dronck, om den Roomſchen Veltoverſten *Antonius* in overdaet te boven te gaen. Wy krijgen onſe Paerlen uyt beyde de Indyen, en de byleggende Eylanden. Maer het is ſeker datter oock ſommige geviſcht werden in de Weſt-zee by Engelant, en Schotlant, maer die en zijn noch ſoo groot, noch ſo klaer niet, als d'andere, van dewelcke evenwel geſchreven wert, dat *Iulius Cæſar* een gift ſoude gedaen hebben in den Tempel van *Diana*.

Tot Geneeſmiddelen en werden de groote *Paerlen*, om haren hoogen prijs, niet genomen, maer alleen de kleynſte, diemen gemeenlijck daerom den naem van *Zaet-paerlen* geeft. Sy dienen evenwel wit, ſwaer, en geheel te zijn, dat is, niet gegaet: want als ſy doorboort werden, ſoo krijgen ſy eenigh yſer-ſmet, het welck hare krachten verandert. Waerom ſy oock geenſins en dienen geſtooten in kopere vijſels.

De Paerlen zijn kout en droogh van aert, hebben een eygentheyt om het hert te verſterken, de Flauwte en Onmacht wech te nemen, de verrottinge, die het Hert beſtrijt, Gave, en Vergift tegen te ſtaen. Sy werden in de Apoteken fijn op een Marbar-ſteen met Roſen-water gewreven, het welk de naem heeft van *Bereyde Paerlen*. Maer beter is het *Magiſterium*, 't welck ſmelt, en heeft al en volkomentlijck in kleynen hoop de kracht van de *Paerlen*. Wert gemeenlijk met *Sap van Citroenen* gemaeckt, dan alſo het ſelve altijt eenige vuyligheyt van hem geeft, ſo is de *Gediſtilleerde Azijn* hier toe bequamer, wiens ſcherpigheyt daer na wederom afgewaſſchen wert.

So veel als by onſe Vrouwen de Indiaenſche *Paerlen* in waerde zijn, ſo koſtelijck plach by de Indiaenſche mans het **Corael** geacht te wezen, en haer Prieſters droegen het, om haerſelven voor alle gevaer te beſchermen, gelijk *Plinius* ſchrijft. Het waſt in de zee, gelijck een boom, ende dat op verſcheyde plaetſen, dan meeſt by 't Eylant *Sicilyen*, ſomtijts ook ontrent *Provençe*, tuſſchen *Niſa* (alhier afgebeelt) en *Marſeille*, alwaer het met groote moeyten en koſten ſeer diep in de zee geviſcht wert. Het blijft in 't water ſacht, maer ſo ras het uytgetrocken is, wert het ſteen-hart.

Alle *Corael* is byna van eenderley aert, te weten, kout in den eerſten, en droog in den tweeden graed, inſonderheyt *Root*, 't welck meeſt in 't gebruyck is, en eygentlijk verſtaen wert als men van *Corael* ſpreeckt, ende is ſo veel te beter, hoe het rooder is. Het *Wit* verkoelt wat meerder, en hoe witter, hoe beter: dan het *Swart Corael* is 't Root van krachten aldergelijkſt.

Corael, gelijk het door ſijn t'ſamen-treckenden aert de Maegh ſterckt, en het Bloet-loſen zeer ſtelpt, zo behout het ook 't hert in ſijn krachten, en beſchermt het ſelvige tegen de beſmettinge van Peſtige Siekten. *Corael* wert mede bereyt, ende daer van *Zout*, ende

Magiſterium gemaeckt ; even-eens gelijck wy van de Paerlen verhaelt hebben.

Amber-ſteen verſterckt het Hert, en de Maegh, is ſeer bequaem den genen, die met pijn voor 't Hert, ende Hert-kloppinge gequelt zijn.

Bolus Armena / en **Sigillum Lemnium** (zoo ghenoemt om dat in oude tijden op die aerde van 't Eylant *Lemnos*, het beelt van de Godinne *Diana* gedruckt was) werden om goede redenen, te ſien by *Matthiolus* in ſijn 5 Boeck op *Dioſcorides* cap. 73. voor een gehouden; hoewel dat in de Apoteken elk byſonder te vinden is. Verkoelt, en verdrooght in den eerſten graed, geneeſt de beten der Slangen, en ander venijnigh gedierte, helpt de Peſtige Koortſen, beneemt de krachten van Vergiftige drancken, wederſtaet de verrottinge, ſtelpt het Bloet-ſpouwen, Roode-loop, en Sinckingen.

Canfer heeft kracht om uyt te bluſſen de quaedtaerdige Dampen, inſonderheyt de heeten, en weert de Flaeuwigheyt door dezelvige veroorſaeckt.

Sandel-hout is driederley van verwen, en komt van driederhande Ooſt-Indiſche boomen, in groote ons Ockernote-boomẽ gelijkende, verkoelt, en verdroogt in den tweeden graed. Dan het *Root* is het koutſte, en ſlechtſte; het *Wit* is beter en wermer; het *Geel* is het beſte, en meerder na de wermte treckende; dan om dat het oprechte ſelden gevonden wert, ſo is men genootſaekt het *Wit* in ſijn plaets te gebruyken. Alle die geſlachtẽ van *Sandelhout* geven voornamelijk kracht aen het Herte, daerna oock aen het ander Ingewant, verheugen den Geeſt, en verſachten de hertkloppinge.

(4) Zijn nu alleen overigh de Hert-ſterckende Genees-middelen, dewelcke werm van hoedanigheyt zijn, die wy nu gaen beſchrijven.

Paradys-hout werdt tot Pijn voor 't Hert, tot Flaute, Onmacht, en alle Koude gebreken van't Hert bequamelijck ingegeven.

Citroen ende **Oraengie-ſchellen** zijn werm ende droogh, lieffelijck van reuck, beſchermende 't Hert, en andere voorname Deelen wederſtaen ſy de Verrottinge, en 't Venijn.

Caneel/die wy hier te lande hebben, is de binnenſte ſchorſſe van ſekeren boom, den *Citroen-boom* niet ongelijk, waſt in 't vaſte lant van *Ooſt-Indien*, en d'Eylanden, maer beſt in *Zeylan*. En wert daer voor ghekeurt die lieffelijk van reuk is, byna als Roſen, die eerſt wat ſoetachtig van ſmaek is, daerna op de tonge bijtende, dun, effẽ, gekronkelt, uyten paerſſẽ bruinachtig.

Caneel is heet in den derden graed, en droogh in 't beginſel van den ſelfden, ſeer fijn van deelen, bequaem om te doen ſcheyden, te verteren, te verdeylen, ende ſacht te maken: doch met eenige t'ſamen-treckinge, waer door het alle 't Inghewant kracht kan gheven. Verdrooght, en verteert alle overtollige, en verrotte Vochtigheden. Het wederſtaet de Vergiftigheyt, en belet alle Bedervinge. Tot al 't ſelvighe is mede nut en dienſtigh het *Caneel-water*, 't welck met *Roſen-water*, en *Rijnſchen Wijn*, of *Malvazey* overgehaelt wert. Maer alderkrachtighſt is den *Caneel-Oyle*, met eenigh Nat, ofte Conſerve tot drie vier droppels ingegeven.

Groffels-nagelen/ verdrijven de qualijkheyt van het Herte, doen de Onmacht overgaen, verſtercken het Ingewant, verluſtigen en herſtellen de Levendmakende Geeſten.

Saffraen verſterckt inſonderheyt het Herte, daer na oock andere Deelen, en verbetert hare Verrottingen. Maer boven maten genomen zijnde wert gheloofT doodelijck te weſen, gelijck hier voren in 't 17. Capittel breeder verhaelt is.

Muſkelpaet verſterckt de ſwacke krachten, ende inſonderheyt het Hert, alle welckers gebreken het geneeſt, en doet bekomen, die van haerſelven zijn.

Amber-grys vermeerdert door ſonderlinghe eygenſchap de krachten van het Hooft, en het Hert, neemt de Onmacht wech; maer werdt gheloofT, in Wijn ghedaen zijnde, dronckenſchap te verwecken.

(5) Van deze Simpelen werden Gemenghde Genees-middelen ghemaeckt, en in den Apoteeck tot gebruyck gereet gehouden, de *Syropen van Bernagye, Bugloſſ, Violen, Plompen Suyring, van Limoen-ſap, van Citroen-ſchellen, Welruyckende Appelen, van ſuyre Granaten, en Queen*, die alle een verſterckende kracht hebben om het Hert te bewaren, en de Verrottinge te weren: maer de *Syroop van Confilye de Greyn* alleen verdrijft alderley quaet-aerdigheyt, gelijck oock doen *Elect. de Gemmis, Diamargariton, Diambra, Exhilarans, Theriakel, en Methridaet*: als ook *Confectio Cordialis, Al. Benedicti*, en *Conf. Alkermes*, het welck de Doctoren van *Montpellier* voor den Koning doen maken hebben, en werde by mijnen tijt aldaer bereyt by eenen *Catelan*, die daer van ook een boecxken uytgegeven heeft tegens Dr. Fonteyn van Aïx, als by den welken deſelve mengelinge beriſpt was. De bloemen en vruchten werden mede met Suyker ingeleyt, gelijk *Conſerf van Bernagye, van Bugloſſ, van Violen, van Gouts-bloemen, Geconfyte Oraenjen* en *Citroen-ſchellen, Welruyckende Appelen*, en *Noten-Muſcaten met den bolſter*. So konnen oock hier uyt met eenige Poeyers van de verhaelde Droogen gemenghde Conſerven bereyt werden, daer na gelegentheyt een aes twee drie *Muskeljaet*, of *Amber-gruys*, voor af in de vijſel met een weynig Syroop gewreven zijnde, onder vermengende. In den Apoteek wert bewaert *Parel-ſuycker*, die in de Latijnſche tale *De Hant Chriſti* genoemt wert, dan en is ſoo veel van krachten niet, alſo het 25 deel maer van Paerlen is. Ick gebruyk liever of de *bereyde Paerlen* met wat anders Hertſterckende, en meeſt het *Magiſterium*, hier voor vermelt.

Daer werden in Italien uyt *Muskeljaet* ſuykerkoecxkens gemaeckt van ſeer lieffelijke ſmaeck, die ſy *Moſcardini* noemen, en beſtaen uyt 'et volgende, N. *Gom Dragant* 1 once, *Tranen van Draken-bloet* (zo noemen de Italianen een Gomme uyt eenen Africaenſchen

boom

boom tranende, in welckers plaets wy ſouden mogen nemen *Gom van Arabyen*, of ſo veel meerder *Dragant*) een half loot. Te ſamen twee uren in Roſen-water geweeckt, en daer na in de vijſel geſtampt, ende ghemenght met *Witte Canary-ſuycker*, 3 loot, *Wit ſtijſſel*, 1 loot, *Muſkeljaet* te voren (om beter te vermengen) met wat Roſen-water gewreven, en dan tot kleyne Suycker-koecxkens ghemaeckt, en in de ſchaduwe laten droogen. Deſe zijn ſeer bequaem voor een Ruykenden aeſſem, twee drie in de mont gehouden.

Deſelfde Italianen maken oock uyt *Muſkeljaet* ſeer leckere Suycker-koecxkens, die ſy *Moſtacioni* heeten, op deſe wijſe: N. *Witte Canaryſuycker fijn gheſtooten, Terwenblom*, van elcx een half pont. *Twee Doeyeren van Hoendereyeren, Caneel*, 3 drachmen. *Gengber, Nagelen*, van elcx 2 drachmen. *Peper*, 1 drachme. Met 5 aſen *Muſkeljaet* in *Roſenwater* geſmolten onder een gheſtooten, tot Koecxkens gemaeckt, en die onder een Marcipeynpan gebacken.

Een Hertſterckende Conſerve kan aldus bereyt werden, N. *Geconfijte Citroenſchellen, Conſerf van bloemen van Violen, Buglos, Roſmarijn*, van elcx een half loot. *Bereyde Paerlen, Corael*, van elcx een vierendeel loot. *Syroop van Citroenen*, ſo veel genoegh is tot de lijvigheyt van een *Conſerf*.

Een *Epithema*, of een Hertſtovingh wert gemaeckt op de volgende maniere: N. *Sandelhout, Paradijshout, Drooge Citroenſchellen, Nagelen*, van elx grof geſtooten 1 drachme. *Saffraen*, 1 ſcrupel. *Canfer*, 1 half ſcrupel, Te ſamen werm geweeckt, en opgewelt in *water van Confilye de Greyn, Buglos, Cardebenedictus, Roſen* van elcx 2 oncen. *Azijn van Goutsbloemen*, 1 once. Door gedaen zijnde ſalmen het Hert daer mede ſtoven, om de Hitte en Quaetaerdigheydt af te wenden. Tot den ſelfden eynde werden ook de Poeyers in ſaxkens geſtickt om droogh, of in't voorſeyde nat uytgedouwt, ofte liever over een hooge pot ghehouden, daer een gloeyende ſtraetſteen in leyt, alwaer wijn ende azijn opgegoten zijnde, een ſeer heeten waeſſem van optreckt, en het ſacxken doorwaeſſemt. Men kan oock voor de gene, die gantſch ſwack en kranck zijn, een Hoen met een mager ſtuck Kalfvleyſch gehackt, en ſonder eenige vochtigheyt in een kan doen, ende die wel gheſtopt zijnde, in een ketel met water vijf ſes uren laten koken, en dan door een ſtruymijn het nat uytperſſen, ende daer na het ſelve kout geworden zijnde, het vet met een lepel afſcheppen. Van dit *Nat* drie vier lepels vermenght met een ofte twee lepels *Rijnſche Wijn*, ofte een lepel *Sap van Citroenen* met een weynigh *Parelſuycker*, is ſeer aengenaem van ſmaeck, veel voedende, en dapper ſterckende. Men kan daer oock by doen, ſonder den ſmaeck te bederven, een ſcrupel van het *Magiſterium Perlarum*, ofte *Corallorum*.

Het XIX. Capittel.

Simpelen voor de Maegh, waer van ſommige in deſelvige ſuyveren en verteren (1) de heete, (2) en koude vochtigheden: Als mede die een (3) heete, en (4) koude Maegh doen teren, en in alle ſijne werckingen verſtercken.

(1)

VAn de geneesmiddelen voor de Maegh, ſuyveren en verteren eenige de vochtighedē daer hy mede doorweekt is, behoudens ſijne ſterckte: andere helpen ſijn kokende, ende verterende kracht, en verſtercken ſijn vordere werckingen. Wt den eerſten ſlag zijn *Citroenen, Queen, Granaetappelen, Kerſſen, Aelbeſſen, Miſpelen*, en al de gene, die ick voor deſen geſeyt hebbe, den brant van de Gal te konnen betoomen. Want ſy het overſchot van Galachtige vochtigheden verdrijven, het Braken ſtelpen, de heete Maegh verkoelen, den Dorſt verſlaen, de Walgingh benemen, luſt tot eten verwecken, ende door een t'ſamentreckende kracht een loſſe Maegh verſtercken.

(2) Maer die nu volghen doen het ſelve in koude vochtigheden, die haer in de fluyſen van de Maegh begeven hebben.

Munte ofte *Bruynheyligh* is een kruyt ſeer lieffelijk van reuck, waerom het oock *Eduoſmos* ghenoemt is geweeſt by de Griecken. Deſelvige hadden eertijts een Spreekwoordt, 't welck met dit vers van den wijsgierigen *Ariſtoteles* bygebracht wert 20. *Proble.* 2.

Μίνθην ἐν πολέμῳ, μήτ' ἔσθιε, μήτε φύτευε.

Mentham nec comedas, nec plantes tempore belli.

Willende ſeggen, Datmen in tijde van oorlogh geen *Munte* en moet eten, noch zaeyen. *Ariſtoteles* hier van de reden onderſoeckende, ſeydt, Dat *Munte* het lichaem verkout, ſulx blijckende door dienſe het zaet vermindert: dat de Koude de ſterkte en ſtoutigheyt tegen is, gelijck hy betoont 14 *Probl. ult.* daer hy ſeyt, dat de ghene, die kout van naturen zijn, bloode van moet zijn, ende in tegendeel de heete, een ſtout Hert hebben. Maer dit Spreeckwoort ſoude wel gantſch anders konnen uytgeleit werden. Want alſo de *Munte* heet is, ſelver met haren reuck den Geeſt verquickt, luſt tot eten verweckt, en de ſpijſe wel doet verteren, waer uit de lever goet bloet makende, mede bequaem ſtof overlevert tot zaet: ſo ſoude wel waerſchijnelijk de *Munte* mogen gehoudē werden niet van krachten om den geyligen brant uyt te bluſſen, maer wel eerder om te ontſteken. Ende dat hier over de menſchen na de prickels des vleeſch luyſterende, en haren opgeweckten luſt boetende, daer door de krachten hares lichaems ſo verminderen, dat ſy onluſtigh en onſterk werden om te vechten, en alle kloeckmoedigheyt, die

in een Krijgſman vereyſcht wert,komen te verlieſen. Andere (onder dewelke ook *Sennertus* is, *Prax.2. 10.*) verſtaen wel, dat de *Munte* heet is, maer dat het Spreeckwoort evenwel ſoude ſlaen op de kracht, die ſy heeft van het Zaet te verminderen. Want dat de *Munte* daer door in den Oorlogh ſchadelijck ſoude weſen, als veel volcks verſlindende, daer wederom andere in de plaets dienen te komen.

Munte noch verſch ende groen zijnde, is werm en droogh in den tweeden graed,maer gedroogt,beyde in den derden, ſonderlinge de Wilde,die heeter is, als de Tamme. Heeft eenen ſcherpen en bitterachtigen ſmaeck, dunne deelen, een t'ſamen-treckende, ende droogende kracht. Sy is ſonderlinghe nut voor de Maeg,deſelve graeyigh makende,waer toe ſy bequamelijk by de Spijſe gedaen wert, en dan verwermtſe, verduntſe, en verteertſe fijn koude,en dicke vochtigheden, doet ophouden het Nicken, Braken,de Boors en Bloet-ſpouwen, inſonderheyt met Sap van eenen ſuren Granaet-appel inghenomen. Maer *Dioſcorides* meent datſe de Ontfanginge beletten kan.

Betonye helpt de rauwigheyt verteeren,ende wert derhalven bequamelijck ghebruyckt by de gene, die een koude Maegh hebben, en ſuur opriſpen. Sy ſtilt oock de Hooft-pijn, die door uytdampen van de Maegh veroorſaeckt is.

Alſſen is heet in den tweeden, droogh in den derden graed, ſeer bitter en ſcherp van ſmaeck,t'ſamen-treckende, ſuyver-makende, verſterckende en ver-droogende.Hy heeft byſondere kracht om deMaeg door ſijn t'ſamentreckinge te ſtercken,en de galachtige Vochtigheden door ſijn bitterheyt,'t zy inde kamerganck,'t zy in water af te ſetten. Derhalven geneeſt hy de Geleſucht,geeft kracht aen een ſwacke en walgendeMaegh,ondoet ſijne Opblaſingen,verdrijft quade luften, en verweckt begeerte tot eten,en doodet de wormen. Van hem werden gebruykt de Bloemen of Toppen, Bladeren,en 't Zaet: maer het Sap, gelijck *Avicenna* ſchrijft, is de Maegh ſchadelijck.

Salye verwermende, en wat t'ſamen-treckende, verweckt Luft om te eten,verteert de rauwe,en dicke Vochtigheden, verſacht de Nock,en geeft kracht aen de Maegh.

Amber-ſteen verſterckt de Maegh, ende 't Hert, ſtilt de Walginge, verteert de quade Vochtigheden des Maegs,en belet dat ſy niet wederom en groeyen, ſtelpt oock den Buyck-loop.

(3) De Verſterckende, ende T'ſamen-treckende koude Genees-middelen,die het overſchot van ſcherpe vochtigheden verteren,en het teren van de Maegh helpen, zijn de volgende:

Roode Roſe is bitter van ſmaeck, t'ſamen-treckende, gedrooght zijnde, verſterckt de Maegh,ende Lever, ſtelpt het Braken, en den Loop.

Granaet-bloem doet het ſelve, en wert nuttelijck gedroncken van de gene die Bloet ſpouwen.

Myrtus al heeft hy eenige verwerminge in,nochtans ſo werdt hy eygentlijck gehouden voor kout in den eerſten, en droog in den derden graed, beneffens een t'ſamen-treckende kracht. Waerom hy in ſijn bladeren en bezyen, het gantſche Lichaem kan verſtercken, alle overvloedige Vochtigheden,inſonderheyt van de Maegh, opdroogen en verteren, de Walgingh wechnemen, de Sinckingen beletten, Braken, Bloet-ſpouwen, en alle Bloetgangh ſtoppen.

Coriander heeft ſijnen naem by de Griecken na *Koris*, dat is, een *weegh-luys*, om dat het kruyt den ſelfden ſtank heeft. Het *Saet* behoorlijck bereyt zijnde (dat is 24 uuren in Wijn-azijn geweyckt, en daer na opgedrooght) treckt te ſamen, ſuyvert, helpt tot het verteren van de ſpijſe, inſonderheydt na den eten genomen, verſterckt de Maeg,en belet ſijne Opdampinge na 't hooft, als mede het geduerigh ſpouwen.

Olyven noch verſch,maer niet rijp zijnde,hebben een verkoelende, verdroogende,en t'ſamen-treckende kracht. Zijn mede nut en dienſtigh die geſtadigh ſeveren, verſtercken de ſwacke Maegh, verdroogen en verteren ſijne ſcherpe Vochtigheden, benemen de Walginge, en maken Luft tot eten. Het ſelve doen mede de *Geſulte Olyven*, gelijck wy die niet anders en konnen hebben. De kleyne Olyven die in *Languedock* waſſen, gelijck ick daer eertijts geſien hebbe, werden noch onrijp in Pekel ingeleydt, als oock gheſchiet in Spaengjen; dan in Portugael nemen ſy daer toe de rijpe en ſwarte. Maer deſe alſo ſy matelijck werm en vochtigh van aert zijn,en dienen gantſch niet tot het gene wy nu verhaelt hebben.

Smack, ofte *Sumach*, is kout in den tweeden,ende droog in den derden graed, ſterckelijk t'ſamen-treckende, ſterckt de Maegh en alle ſijne werckingen van binnen ofte buyten gebruyckt,ſtelpt het Braken,den Rooden-loop,en alderley langdurige Sinckingen,als ook de Maent-ſtonden,en verſacht de ontſtekingen.

Acacia, te weten het Sap van den Heeſter,alſo genoemt,is kout in den eerſten graet,(maer gewaſſchen zijnde,in den tweeden,dewijl daer door ſijn ſcherpigheyt, en werme deelen verminderen) en droog in den derden graet, treckt ſterckelijck te ſamen,verſterkt de Maeg, ſtelpt het Braken,en de overvloedige ſtonden.

Tot al het ſelfde zijn mede bequaem de *Slehen*,ofte **Wilde Pruymkens**, en plachten niet buyten reden voor de oprechte *Acacia* gebruyckt te werden,dewijl haer Sap mede een verkoelende, droogende, ende t'ſamentreckende kracht heeft.

Van deſelfde kracht is de **Ciſtus** ofte *Honts-Roſe*, doch wat meerder droogende,en te ſamentreckende, waer in krachtiger is den aenwas, die ſomtijts by de wortelen van *Ciſtus* groeyt, *Hypociſtis* genoemt.

(4) De Werme Genees-middelen,die haer voornamе kracht hebben om de koude,en rauwe Vochtigheden te verteren, en het teren van de Maegh te vermeerderen, zijn meeſt deſe:

Maſtick

Maſtick is wat t'ſamen-treckende met de minſte ſcherpigheyt, helpt de Maeg, ſtelpt het braken, houdt de Sinckingen op, en verteertſe, belet het opwaeſſemen, ende verſacht de ſcherpte der Afdrijvende Genees-middelen.

Saffraen is bequaem voor de Maegh, en helpt de Spijſe verdouwen.

Al de Geſlachten van **Myrobalanen** zijn ſterck t'ſamen-treckende, ſuyveren ende verſtercken de Maeg, ſtelpen 't Braken, ſtoppen 't Rootmeliſoen, en alderley Buyckloop, ende brengen den verloren Luſt om te eten wederom.

Galigaen is heet en droogh byna in den derden graed, met ſijnen ſcherpen ſmaeck ſeer op de tongh bijtende, en t'ſamentreckende. Hy verſterckt alle het Ingewant, maer voornamelijck de Maegh, verdrijft de verhole Winden, helpt Verteren, maeckt een lieffelijcken Aeſſem, en verweckt luſt tot byſlapen.

Spica Nardi is werm in den eerſten, en droogh tot in 't uyterſte van den tweeden graed, een weynig ſcherp en bitterachtig, waerom ſy de Maentſtonden en het Water ſterckelijck afſet, is t'ſamentreckende, waer door ſy de Maegh verſterckt, wiens Walginge, Knaginge, ende Opblaſinge ſy oock gheneeſt, als mede de Geleſucht; ende verteert alle Koude ghebreken van Lever, Nieren, en 't ander Ingewant.

Paradijs-hout lieffelijck van reuck, wat bitterachtigh van ſmaeck, ende t'ſamen-treckende, geeft krachten aen een verkoude Maegh, helpt het Teren, neemt wech de verrottinge, verdrijft de overtollige Vochtigheden, en verjaeght de Winden.

Noten Muſcaet/ Foelye/ Gengber/ Nagelen/ Caneel / brengen elck byna al deſelfde krachten by om de winden te verſtroyen, de overtollige Vochtigheden te verdrijven, en alle de werckingen van de Maegh te verſtercken.

De gomme **Tacamahaca** met een derdendeel *Styrax*, en wat *Amber-ſteen*, tot een plaeſter gebracht, is ſeer nut om den Maegh te verſtercken, den etens luſt te doen komen, de verdouwinge der Spijſe te bevorderen, en alle winden te verdrijven. Daer toe dient mede **Caranna** / een gomme van den ſelven aert, maer van meerder krachten.

Amber-grijs verteert door ſijn drooghte de overvloedige waterachtigheydt, die in de Maegh vloeyt, verbetert door ſijne lieffelijcken reuck, ende geur ſijn quade hoedanigheyt, alle onſuyverheyt, en verrottinge, verweckende de natuerlijcke wermte, en Geeſten, ſterckt de Maegh, aen haer teringe, en andere werckingen kracht gevende.

(5) Hier uyt werden Gemengde Geneesmiddelen bereyt, en in de Apoteken gereedt gehouden, *Syroop van gedroogde Roſen, van Myrtus, van Munte, van Queen, van Alſſen, El. Myrtinum, Diarhodon, Diaxyloaloe, Diatrionpipereon, Diazinziber, Roſata Novella, Aromaticum Roſatum, Queekruyt; Troch. è Spodio; Conſerf van Roſen, van Munte, van Alſſen; Geconfijte Gengber, Citroenſchellen, Noten Muſcaet, Myrobalanen, Onrijpe-ockernoten, Quee-appelen.* Na welckers voorſchrift wy oock andere mogen doen maken, gelijck *Alſſen-wijn*, die wy altijdt konnen opſtaende voet hebben, alſmen een Glaeſgen gereet heeft met *Extract* (dat is brandewijn daer Alſſen in geweyckt is geweeſt) en daer van een halven ofte geheelen lepel in een glas wijns doet. So kanmen oock terſtont Coeldrancken bereyden uyt de wateren der Kruyden, met de Syropen, ende met eenige droppelen *Olye van Swavel* rinſch gemaekt. Als ook Stovingen van *Roſen, Granaetbloemen, Saly, Munte, Alſſen*, met wat van de welruykende Hert-ſterckende, gelijck *Caneel, Nagelen*, &c. in water gekoockt, en op 't laetſt wijn by gedaen; of de Kruyden droogh tuſſchen dun Linden in platte Sacxkens geſtickt. Een ſachte *Plaeſter* van *Olye van Maſtick, van Alſſen, van Noten Muſcaet, van Nardus, van Foelye*, ofte eenige van die met wat *Waſch*. Onder deſelvige kan men mede, om tot *Salyen* te brengen, Poeyer ſtroyen van *Galigaen, Foelye, Noten Muſcaet, Paradijs-hout* en *Gengber*, dat elcke once Olye een drachme poeyer heeft met een weynigh *Waſch*, en twee drie aſen *Muſcus*, of *Amber*. Of indien daer meerder poeyer en waſch is, dan ſal het een harde *Ceroen* vallen, waer by oock *Maſtick* gedaen werdt, met een heete vijſel-ſtock gewreven: hier toe behoort mede het *Coratum Stomachicum*.

Het XX. Capittel.

Simpele Genees-middelen (1) om een heete, en (2) een koude en verſtopte Lever te openen, (3) om een heete, en (4) koude te verſtercken. (5) Genees-mengelinge hier toe uyt deſelvige toegemaeckt.

DEwijl ſo de ſelfſtandigheydt van de Lever, als de kleyne en naeuwe Aderkens door verſtoptheydt en vervuylingh beſchadight werden, en dat dit Deel van groote weerdigheydt is, ſo vereyſcht het ſulcke Genees-middelen, die de geſlotenheyt konnen openen, en haer lichaem en ſelfſtandigheydt verſtercken, ſonder merckelijcke hitte. Waer toe niet alleo verhoop, maer ſommige, die wy hier ſtellen door byſondere eygenſchap bevonden zijn hulpe te bieden.

(1) **Gras**/ te weten, de Wortelen, die alleen ghebruyckt werden, zijn matelijck kout en droogh, ſoet van ſmaeck met eenige amperheyt en t'ſamen-treckinge, dun van deelen, ontdoen de verſtoppinge des Levers en vermeerderen ſijne krachten.

Endivye/ Cichorey/ Paerde-bloemen/ en de andere Geſlachten van deſelvige, als oock het **Edel Lever-kruyt** / verdrijven de heete ongematigheyt van de Lever, en bluſſen uyt ſijne Ontſtekinge, verkoelen het Bloedt, en nemen wech de verſtoptheyt van de

Lever,

Lever, ſuyveren daer uyt de Galachtige Vochtigheden; verſtercken door een eygene kracht de Lever, ſonder de Maegh eenighſins te hinderen.

Suyringh (als oock haer Geſlachten, mede met zaet en wortelen) opent en ſuyvert de Lever, ende geneeſt de Sieckten, die uyt verſtoptheyt ontſtaen, en verſterckt met eenen door een ſachte, en niet onaengename t'ſamentreckinge de ſelfſtandigheyt van de Lever.

Venus-hayr verdunt, verteert, opent de verſtoptheyt van de Lever, en helpt de Geelſuchtige.

De Vier koude Zaden/ groote, ende kleyne, verkoelen; doorſnijden, en ſuyveren, zijn dun van deelen, ſo datſe de verſtoptheyt van de Lever oock konnen ontdoen.

Weeghbre is wat t'ſamen-treckende, maer en verteert niettemin, opent de verſtoptheyt van de Lever, bedwinght de Verrottinge, en Rooden buyck-loop, ſtelpt heete en ſcherpe Sinckingen, oock in haer wortels en Zaet.

Werme: Agrimonye / en Boelkens-kruyt / verwermen, doorſnijden, ſuyveren, en ontlaſten eygentlijk de lever van verſtoptheyt, behoudens ſijn kracht, beyde ſeer bequaem voor langdurige binnekoortſen.

Duyve-kervel opent de verſtopte Lever, verſterkt de ſlappe, ſuyvert de Gal, verklaert het onſuyver Bloet, en wederſtaet de verrottinge.

Hoppe (te weten de blom, ofte belle) is werm, en droogh in den tweeden graed, ſuyvert ende opent de verſtoptheyt van de Lever, Milt, en Nieren, reynight het Bloedt van alle onſuyverheydt, geneeſt de Geelſucht, en verweckt de Maent-ſtonden.

Aſperges verloſt de Lever van verſtoppinge ſoo met ſijnen wortel, als met ſijn zaet, en helpt oock de Geelſucht. Het ſelfde doen mede, en noch krachtiger de *Wortels* van Joffrou-merck / Peterſelye / ende Venckel/ dewelcke, als de ſieckte te heet is, dienen in Azijn geweeckt te weſen.

Alſſen gelijck hy de Maegh behulpſaem is, ſo doet hy oock de Lever en 't Ingewant, ende jaeght af de Galachtige onſuyverheyt uyt de Aderen.

Malrove opent door haer bitterheyt de verſtopte Lever, en geneeſt de Geelſucht.

Chamedrys bitter, en ſcherpachtigh zijnde, heeft een doorſnijdende en afvegende kracht, ſuyvert ende opent het Ingewant, maer voornamelijck de Lever, waer door het de Geelſucht geneeſt: tot alle 't welcke de Velt-Cypres mede nut en dienſtigh is.

(3) *Koude verſterckende Geneesmiddelen:* Alle de geſlachten van Sandelhout zijn goet voor de gene, die werm van aert zijn, maer eygentlijck verſtercken en verkoelen ſy de Lever, en helpen de Flaeuwhertige.

Yvoor is kout en droogh in den tweeden graed, met eenige t'ſamentreckinge; waer door't aen 't Ingewant kracht geeft. Stelpt den Witten vloet van de Vrouwen, op een Porphyr-ſteen kleyn gewreven, en dan ingegeven met den *room* van *Latouzaet* geweekt, en uytgemergelt in *Stael-wortel.* Het afvijlſel helpt de Geelſuchtige, voor den eten met Wijn ingenomen, en by aldien daer Coortſe by is, met *Cichorey-water.* Is oock ſonderlingh dienſtigh voor de *Wormen* in de Coortſen; om datſe deſelvige niet, ghelijck andere heete dinghen, en vermeerdert. Helpt oock oude Verſtoptheden, en verdrijft de Hertpijn, dat is van de Maegh. Maeckt daerenboven noch de Vrouwen bequaem om te ontfangen.

Gebrande Yvoor / ofte *Spodium*, verkoelt, treckt te ſamen, verſlaet den dorſt, verſterckt de Maegh, en Lever. Maer wat het *Spodium* eygentlijck is, en zijn de Genees-meeſters niet eenſtemmigh. Dan de Griecken, en de Arabiers hebben elck yet byſonders voor *Spodium* gehouden. Waer van veel te leſen is by *Matthiolus* in ſijn Wtlegg. op *Dioſcor.* 5. 46. *Gartias ab Horto* 1. *Arom. Hiſt.* 13. *Weckerus* 1. *Antidot. ſpec.* 5.

Roode Roſen verſtercken de Lever; gelijck mede doet Corael/ 't welck den brant van de gal verſacht, en ſijn vlucht, 't zy na onderen ofte bovenen, tegen houdt, maeckt vaſt en ſterck de ſelfſtandigheyt van de Lever, door wat oorſaeck ſy oock ſoude mogen verſwackt weſen, ende ſtelpt het Bloet van waer het mach loopen.

(4) *Werme Verſterckende:* Calmus/ te weten, den oprechten (anders wert in ſijn plaetſe *Acorus*, of *Galigaen* ghenomen) is een Italiaenſch ſterck-ruyckende riet, heet en droogh in den tweeden graed, een weynigh t'ſamentreckende. Verwermt en verſterckt de Lever, geneeſt het Water, en den Hoeſt.

Welruyckende Bieſe/ waſt meeſt in Arabien met ſulcken menigte, als hier te lande het gras, alwaer de Kemels de topjens van deſelfde ſeer geerne eten, waerom ſy ghemeenlijck *Kemelshoy*, *Kemelsſtroo*, ofte *Kemelsvoeder* ghenoemt werdt: in 't Latijn met den Grieckſchen naem *Schœnanthos*, na den ſonderlinghen Roſmarijnachtighe reuck van hare bloemen. Sy is matelijck werm, met fijnigheydt van deelen, en t'ſamentreckinge. Breeckt, verteert, en opent de lochtgaten van de aders, geeft kracht aen de Maeg, en Lever, en helpt de gene die bloet ſpouwen.

Rozynen zijn met alle haer ſelfſtandigheyt de lever ſeer aengenaem, door een matelijcke t'ſamentreckinge deſelve verſterckende.

Het ſelve doen oock de Piſtacien / die mede door haer fijnigheyt van deelen de verſtopte lever openen.

(5) De genees-mengelingen, die het overſchot van de Vochtigheden uyt de lever door het water affetten, zijn *Syroop van Endivye, van Cichorey, Simpel*, ende *met Rhabarber, Byzantinus, van 5 wortelen*, en *Oxymel compoſitum.* Verſtercken, *Diacoſtum, Diarbodon, Diacubebe, Dialacca, Diacurcuma, Diatrion Santalon, Trochiſci de Eupatorio, de Succino.* Verkoelen, *Conſerve van Cichorey*, en de *Wortelen* daer van *geconfijt*, als oock de *Confyte ſtelen van Endivye*, *Lattouw*, en *Porceleyn*, *Kerſſen*,

Morellen,

Morellen, Aelbeſyen. En na de ſake vereyſcht, konnen mede Drancken gekoockt werden van de verhaelde Simpelen, op de wijſe, ghelijck nu meermalen verhaelt is. Als oock *Electuaryen* van de Conſerven, ofte Confijten, met de gemelte *Specyen.* Noch mede Stovinghen, wanneer datter te verſachten, ofte te verwarmen is, ende een *Epithema*, alſſer te verkoelen is, uyt overgehaelde Wateren van *Endivye, Porceleyn, Weeghbre, Alſſen, ende Roſen*, van elcx even-veel, met het achtſte deel *Azijn van Roſen*, waer in te voren geweyckt hebben *Roſen, Sandel-hout*, ofte eenige van de *Specyen.* Dan hier dient wel ghelet; dat op de *Lever*, zijnde een voornaem Deel, niet te veel, ofte al te langh Verkoelende dingen geleydt en werden, ende datmen altijdt onder deſelvige mengt eenige Verſterckende. Deſelve *Salven*, ende *Strijckinghen*, konnen hier mede dienſtigh weſen, die wy voor de Maegh beſchreven hebben.

Het XXI. Capittel.

(1) Simpele, ende (2) Gemenghde Geneeſ-middelen, om de verſtopte Milt te openen, ende hare ſware ende ſwarte Vochtigheden te ſuyveren.

(1)

DE Geneeſ-middelen voor de Milt, zijn de gene, die haer aerdachtighe Vochtigheden ofte verſachten, ofte ten deele doen ſmelten, ſuyveren, ende verdunnen, ſonder merckelijcke t'ſamen-treckinge, op dat de verſtoppinghe gheopent zijnde, deſelvige mochten neder-ſacken. Onder deſe zijn ſommighe matelijck verkoelende, en vervochtende, dewelcke dienen tot verbrande Gal, ghelijck *Violen, Bernagye, Bugloſs, Sap van Wel-ruyckende Appelen.* Maer de meeſte zijn warm, en van dunne Deelen, om die dicke en giftachtige *Melancholy*, ofte *Swarte-gal* te dunnen, en te verdrijven: Soodanige zijn *Wrang, Hoppe, Ceterach, Radijs*, ende de volgende:

Vrou-merchs-*Wortelen* ſuyveren ende openen de Milt, ende ontdoen haer Swellingen.

De Schorſch van den **Tamariſch-wortel** heeft een byſondere kracht om de Milt te ſuyveren, de verſtoptheydt te openen, ende de Milt-ſucht te geneſen.

De Schorſch van de **Capper-wortel**/ als oock de Vrucht, zijn ſeer bequaem voor een verharde Milt, ſuyveren ende doorſnijden door haer gheſtadigh ghebruyck, de taeye ende dicke Vochtigheden, die ſy oock door het water, ende den kamerganck ten laetſten af-ſetten.

Agnus Caſtus/ ofte *Cuyſch-boom*, wert gebruyckt in ſijn bladeren, bloem, ende zaet, is heet en droogh in den derden graed, ende ſijn van Deelen, bequaem om alle Winden, ende Opblaſingen te verdrijven, te openen, ende dun te maken. Ontdoet ende verſacht de verſtopte, ende verharde Milt: maer verteert het zaet, ende, benemende de geylicheydt, doet kuyſch leven. De Vrouwen van Athenen, plachten eertijdts in hare Feeſt-daghen van de Godinne *Ceres*, die ſy *Theſmophoria* noemden, haer bedden, ende bed-ſteden met deſe bladeren te beſtroyen, om haerſelven, ende de hare in reynicheyt te houden, ghelijck *Dioſcorides, Galenus*, ende *Plinius*, beſchrijven. In ſommighe Clooſters legghen ſy mede deſe bladeren tot den ſelvighen eynde onder het bedde, ofte ſy vullen daer van kleyne ſacxkens, die de Geeſtelijcke onder haer Lendenen legghen, om gheen vleeſchelijcke droomen, ofte invallen te krijghen. Eenighe Monicken van Italyen, gorden haer met de taeye rijſkens van den Cuyſch-boom, hoewel andere ſoo veel moeyten niet en willen doen.

Chamedrijs ſuyvert de Milt ſoo geweldigh, dat ſy gelooft wert deſelvige te verteren.

Acorus / ofte *Liſch met wel-ruyckende bladeren*, wiens wortel alleen ghebruyckt wert, is heet ende droogh in den derden graed, ſcherp, en bitterachtich van ſmaeck, lieffelijck van reuck, dun van ſtoffe, van verdunnende ende ſuyver-makende kracht, verſacht een harde Milt, ende mindert de ghene die te groot is. Geneeſt alle hardicheydt, ende vergaderinghe, alſmen van buyten met ſijn af-ſietſel ſtooft.

Scylla/ Patich/ Patientye/ Supringh (alle van een geſlacht) zijn matelijck verkoelende met eenige fijnicheydt van ſtoffe, maer ſterck verdroogende en t'ſamen-treckende. In Azijn gheweyckt, verteren ende geneſen een harde Milt; in witte Wijn opgewelt, helpen de Gele-ſucht, ende doen het Lichaem weder een goede verwe krijghen. Het af-ſietſel is oock goet voor het Jeuckſel, ende quaet Schorft.

Zaet van **Me-Crap** met Azijn-honich inghenomen, ende op deſelfde wijſe **Radijs**/ ende **Liſch**/ verteren de Milt. Maer **Ariſtolochye** is noch ſtercker om deſelve te openen, ſuyvert oock, ende gheneeſt het gene vervuylt, ende begint te bederven.

Sommige van de verhaelde hebben mede kracht om van buyten opgheleydt, de Milt te verſachten, maer meeſt de volgende.

Wijnruyt ſoo inghenomen, als paps-ghewijs, in Azijn gheſoden zijnde, opgeleydt, neemt wech de verſtoppinghe, ende hardigheydt van de Milt. Tot het ſelvighe is **Struthium** oock bequaem.

Kerſſe/ inſonderheydt het zaet, met Honigh geſtreken, verdunt, ende mindert de Milt.

Broe-Netelen met Olye, ende Was tot een Salve gemenght, geneſen de harde Milt.

Moſtaert heet en droogh in den vierden graed, treckt van binnen na buyten de Swellingen van de Milt, ende alderhande pijn.

Kleyne **Santoeye** is ſeer bequaem van binnen ingenomen, om de verſtoptheydt van de Milt,ende Lever te ontdoen, ende buyten opgheleydt, om de harde Milt ſacht te maken.

Manſ-ooren zijn gantſch fijn van Deelen, openen de verſtopte Milt ende Lever; verdrijven haer verhardtheydt, geneſen de Gele-ſucht, ende helpen de Langhduerighe Koortſen. Sommighe houden de Wortels voor krachtigher, dan ick heb bevonden dat het Sap van de groene Bladeren beter werckt.

Verckens-broodt / wiens wortel (die de Verckens geerne eten, het welck de oorſaeck aen den naem ghegeven heeft) alleen in 't gebruyck komt, is heet, ende droogh in den derden graed, fijn van Deelen, van kracht ſcheydende, ontdoende, afvegende, ſuyverende, ende openende. Geneeſt de hardigheydt van de Milt, daer mede geſtooft, ofte gheſtreken zijnde. Soo verſche als droogh zijnde, helpt de Geel-ſuchtige, ende verweckt Galachtigh ſweet.

(2) Van deſe Kruyden ende Droogen, werden ſommighe Geneeſ-menghelinghen ghemaeckt tot Syropen, om de ſware dampen van de Swarte Gal te verſachten, ghelijck daer zijn *Syroop van Violen, van Buglos, van Bernagye, van Sap van wel-ruyckende Appelen, van Confilye de Greyn, ende Confectie Alchermes.* Andere tot de ghene, die het overſchot van de Swarte-gal uyt een geſwolle Milt, ofte verdrijven, ofte verteren, als *Syroop van Duyve-kervel, van de 5. Wortelen, Byzantinus, Oxymel Scylliticum, Geconfijte Acorus, El. de Capparibus, Troch. de Capparibus, Dia-lacca, El. de Gemmis, Exhilarans,* ende verſcheyden andere, hier voor onder de Hert-ſterckende verhaelt. Wt dewelcke oock na voorvallende ghelegentheydt Drancken, ende Conſerven konnen ghemaeckt werden. Van buyten mede Stovingen ende Pappen van *Wijn-ruyt, Netelen, Moſtaert, Santorye, Kerſſe,* in *Azijn* gheſoden. De Strijckinghen van *Olye van Wijnruyt, van Cappers, van bittere Amandelen, van Lelyen* met *Azijn van Zee-ajuyn* ghewaſſchen, ende een weynich *Was* daer in gheſmolten. Onder dewelcke als de Poeyers van de wortels *van Mans-ooren, Liſch, ende Verckens-broodt* gheſtroyt, ende gheroert werden, ende daer by de Gommen *Bdellium, ende Ammoniacum,* in de ghemelte *Azijn,* ofte andere ſtercke, gheſmolten, ſoo ſal daer uyt rijſen een Plaeſter, ſeer nut ende dienſtigh voor een Milt, die verſtopt ende geſwollen is.

Het XXII. Capittel.

(1) *Simpele ende* (2) *Gemenghde Geneeſ-middelen, om op verſcheyden wijſe het Water af te ſetten, de Nieren ende Blaes te Suyveren, het Graveel af te drijven, ende de Steen te breken.*

(1)

DE Verſachtende,en Verkoelende Geneeſ-middelen,en laten niet toe,dat het Zant tot Steenkens ſoude backen, matigen en verſoeten de ſcherpigheydt van 't Water, en maken dat het lichter afſchiet, ghelijck *Maluwe, Violen, Gerſte, &c.* De gene, die 't Water af-ſetten, verdunnen, door haer fijnigheydt van ſtoffe, het Bloedt, ſcheyden de Waterigheydt, ofte Wey, ende leyden die tot in de Nieren. Onder deſe werden gheſtelt eenige matelijck Verkoelende, als *Pepoenen, Couwoerden, Concommers,* inſonderheydt haer *Zaet,* en *Gras-wortels.* Maer hier toe gheven de meeſte kracht, die in dunne Deelen verwarmen ende verdrooghen tot in den derden graed, ghelijck *Peterſelye, Peterſelye van Macedonyen, Eppe,* ofte *Ioffrou-merck. Bereh-eppe, Groote-eppe, Venckel, Dil, Valeriane, Seſeli, en Mans-ooren.* De gene, die het Water ſterck afdrijven, deſelvighe ſuyveren oock de Nieren, ende Water-weghen door haer afvegende, en doorſnijdende kracht, en ſetten met eenen het Zant af, ende ontdoen de Steentjens, die maer van even aen malkander hangende, Zant gegroeyt zijn. Maer die geſeydt werden eygentlijck te minderen, ende, te breken de harde ende rechte Steenen, deſelvige maken dun, en doorſnijden ſonder merckelijcke hitte, ofte drooghte: want al te groote hitte doet eenen Steen, die nu aen 't verſtijven is, noch meerder verharden, ende brenght met eenen mede in de Nieren alle de Overtollicheydt, die ſy onderwegen vint, waerom het water ſomtijts opgheſtopt wert, ſomtijdts dun ende klaer voor-by vloeyt. Van dit geſlacht zijn *Sap van Limoenen, Wortels van Suyring, van Bramen, van Aſperges, van Gras, en van Cliſſen, Betonye, Adianthum, Steen-varen.* Sommige, en niet van de minſte Geneeſ-meeſters, ſtellen hier mede ſoodanighe Geneeſ-middelen, die door hare ſcherpigheydt het buytenſte van den Steen ſouden af-ſchuyren, ende met wrijven verminderen, gelijck ſy ſeggen te doen, *Gebrandt Glas, Eyer-ſchalen, Steen-zaet, Steen van een Spongye, Steen uyt een Menſchen blaes,* ofte *uyt de Gal-blaes van een Os.* Maer dit ghevoelen en is niet waerſchijnelijck. Want die dinghen en werden niet geheel ingegeven, om dat ſy met haer ſcherpigheydt den Steen in de Blaes ſouden konnen af-ſchrappen, maer tot een fijn Poeyer gheſtooten, ja oock gheſmolten, ende tot *Magiſteria* ghebracht. Het is waerſchijnelijcker, dat ſulcks geſchiet, door eenen ſultigen geeſt, die in haer is,

is, dewelcke hem binnen in den Steen dringht,ende alſoo vermorſelt: eveneens gelijck de Metallen, en Mineralen van 't Stercke water, Corael,Paerlen,en dierghelijcke van den Azijn gheſmolten werden. Daer zijn oock eenighe middelen die door een byſondere eyghenſchap den Steen breken, gelijck *Joodſche Steen*, &c. Wy ſullen nu gaen verhalen de Geneeſ-middelen, die de onſtelde Nieren helpen, ende het Graveel af-ſetten.

Bittere en *Soete* **Amandelen** / midtſgaders haren verſchen *Olye*, als oock de *Haſelnoten*,en haren *Olye*, *Iujuben,Sebeſten,Soet-hout,Gomme van Bittere Amandel-boomen, van Kerſſe-boomen, Piſtacyen, Vygen*, en alle die wy geſeydt hebben de Longe te verſachten,die verſachten oock de ſcherpigheyt van de Nieren, en de Blaes, verſoeten en ſetten het Water af, en beletten dat het Zant niet tot een Steenken by-een en loopt. *Solenander* ſchrijft,dat hy in geſtadich gebruyk heeft de *Bitter Amandelen*,tot beſcherminge voor 't *Graveel*, daer van thien oft twaelf ingevende voor den eten, ende latende dan een Roomerken Wijn daer op drincken.

Het af-ſietſel van den wortel van **Althea** gedronc-ken, doet al 't ſelve, helpt de Droppel-piſſe, neemt wech de rauwigheyt van de Nieren,ende de Blaes. Haer zaet breeckt oock de Steenen van de Nieren.

De *Vier Kleyne Verkoelende Zaden*, te weten, van *Lattouw, Endivye, Cichorey*, en *Porceleyn*,verſachten de drooghte, ſcherpigheydt, en hitte van de Nieren.

Meloen-zaet/ en d'andere drie *Groote Verkoelende Zaden*, dat is,van *Concommers,Couwoerden*,en *Citrullen*, zijn kout tot in het laetſten van den eerſten graed, doorſnijdende, en afvegende van kracht, en fijn van Deelen, inſonderheydt droogh en geſtooten: waer door ſy het Water ſoo ſterck af-ſetten, dat ſy de Nieren, die met Graveel ofte Steen beladen zijn, groote hulpe by-brengen.

Criecken over Zee / ofte de roode vrucht *van Alkekengi*, zijn koel van aert, verdunnende ende af-vegende, openen de Lever, ſuyveren inſonderheydt de Nieren, ende doen het Water loſen.

Braem-beſyen/**Pinne-beſyen**/maer inſonderheyt **Aert-beſyen** / ende ſwarte **Ael-beſyen** (welckers bladeren geknaut,ofte maer gewreven en geroken, doen de Koude-piſſe overgaen) werpen d'overtol-lighe vuylicheydt uyt de Nieren ende de Blaes, drijven het Graveel ende de kleyne Steenkens af, inſonderheydt het overgehaelde Water, ende noch meer de Rijnſche Brandewijn, daer ſy opgheſtaen hebben.

Weeghbre/te weten het Zaet, ofte ghedrooghde Blat, opent de verſtoptheydt van de Nieren, en dat door een ſonderlinge kracht, die ſy heeft om dun te maken, ende af te veghen.

Steen-rupte / die in den Apoteeck voor *Venus-hayr* ghegeven wert, verſacht de pijn van de Nieren, ende de Blaes, ſet de Stonden, ende het Water af, ende ſuyvert de Nieren ſoo gheweldigh, dat ſy geloofs wert de Steenkens te breken.

Glaſ-kruyt is wat koelachtigh, afveghende van kracht, ende wat t'ſamen-treckende,maer evenwel bequaem voor 't Graveel, den rijſenden Steen,ende de Droppel-piſſe, 't zy van binnen ingenomen, ofte van buyten opgheleydt.

Graſ-wortel matelijck verkoelende,en verdroo-gende, en van fijne Deelen, helpt de gene, die qua-lijck Water konnen maken,ende breeckt de Steen-achtighe beginſelen in de Blaes; 't welck oock het Zaet doet.

Aſperges-wortel geſtooten,ende met Rijnſche-wijn inghenomen, verweckt Water-maken, ontlaſt de Nieren van verſtoppinghe, ende pijne, drijſt de Steenkens af. Sonder datmen behoeft te gelooven, 't gene *Plinius* ſchrijft in het 20 e. Boeck van ſijn Natuyr. Hiſtorye op 't 10 Cap. dat door ſijn langh ghebruyck de Blaes ſoude komen te verſweren. Vermeerdert daer-en-boven het Zaet, ende den luſt om quijt te werden.

Stekende Palm / in de Apoteken *Bruſcus* ghe-noemt, ſoo met haren bitteren wortel, als met haer bladeren, ende beſyen uyt wijn inghenomen, doet water maken, gheneeſt de Droppel-piſſe, drijft het Graveel, ende Steenkens af, verweckt de Stonden, ende geneeſt de Geel-ſucht.

De wortel van **Cruys-diſtel** / ofte *Eryngium*, is matelijck warm, maer ſeer droogh, gheneeſt het Colijck,ende is ſeer bequaem voor de gene,die met het Graveel, Droppel-piſſe, ofte eenich ander ghe-breck van de Nieren, ofte Blaes ghequelt zijn. Een Griecx Genees-meeſter *Aëtius*, ghetuyght een man gekent te hebben, die door het geduyrich gebruyck van die wortel volkomentlijck gheneſen is geweeſt van het Graveel, daer hy langhen tijdt aen ghegaen hadde.

Camillen ſo ingenomen,als van buyten geſtooft, verdrijven het Colijck,ofte Pijn in de Darmen,ende doen het Water ende Graveel af-ſchieten.

Maer de ghene, die volgen, om datſe heeter ende ſcherper zijn, werden voor deſelvighe ghebreken van de Blaes ende de Nieren voor krachtigher ghehouden.

Alle de **Cicers** zijn warm ende droogh in den eerſten graed, doorſnijdende,ende afveghende van kracht. Sy openen de Verſtoptheydt, doen water-maken,ende ſuyveren de Nieren,breken de Steenen van de Nieren ende de Blaes: maer alderſterckſt de ſwarte, ende kleyne, daerna de roode.

Terebinthyn ofte **Termentyn**/ die wy teghen-woordig gebruyken,is de rechte niet van d'Ouders, maer alleen Herſt van Lurckenboom, evenwel in krachten met de rechte over-een-komende. De beſte is wit en helder, als een glas. Hy verwarmt,

vermorwt, verdouwt, ſuyvert,ontdoet de verſtoptheyt van't Ingewant,voornamelijck van de Nieren, opent de nauwe weghen, verweckt het Water maken, wederſtaet de verrottinghe, jaecht den Steen en 't Graveel af, twee ofte drie Drachme ingeſlickt; ofte voor de gene die niet doorſwelgen en kan, met een weynich van een doeyer geſmolten, en dan met een half onçe Syroop van *Althea,* ofte andere, ende eenich nat, ofte gediſtilleert Water ingedroncken. Hier toe is meeſt in 't ghebruyck de *Venetiaenſche Termentijn,* die veel klaerder valt als de gemeene, en wert van Doctor *Dodonæus* gehouden voor de vochtige Herſt van den Witten Denne-boom, die in Italien *Lagrimo* hiet. Deſelvige belaſt, om den *Termentijn* ſekerlijck te gebruycken, datmen hem voor al eerſt in te geven, waſcht met eenige verkoelende Wateren, het zy van *Weechbre,* 't zy van *Lattouw,* om door de verkoelende kracht van deſelve de ſcherpigheyt van den *Termentijn* een weynichſken te temmen, en ſijn hitte te matigen. Dan wy achten dit onnoodig. Want hoemen meerder waſcht, hoe hy wel blancker en witter wert, ende daerom het oogh aengenaem, maer hem wert daer mede oock vermindert, en afghewaſſchen ſijn afveghende, ende ſuyver-makende kracht, dewelcke veel in die kleyne ſcherpigheydt beſtaet. Dit is eveneens ghelijck ſommighe om den *Alſſen* ſijn felle bitterheydt te benemen, en alſo aengenamer te maken, den ſelven vier-en-twintig uren weycken in *Muſcatel-wijn,* ofte andere ſoete *Wijn,* en dan daer uyt nemen, en laten droogen: waer door hy een grooten rock van ſijn werckinge uyt-treckt, dewijl de deught ende kracht, ghelijck de neerſtige Kruyt-beſchrijvers, *Lobel,* en *Dodonæus,* ſelve wel aengeweſen hebben. Dan den *Termentyn* mach wel gewaſſchen in-ghegeven werden, alſmen den Witten vloet, of het af-loopen van 't Zaet wil tegen-houden.

Byvoet in Wijn gheſoden, ofte gedroocht ende gheſtooten, ofte het ſap met Wijn inghenomen, ofte oock van buyten met het af-ſietſel gheſtooft, ofte ghebaeyt, ſet het Graveel af, ende doet de Steen breken.

Pimpinelle met Wijn gedroncken, doet de Steen breken, en gekoocht zijnde, helpt de Droppel-piſſe.

Wiltvlas/ ofte *Linaria,* (dat hier om de Stadt in menichte voortkomt) is heet, ende droogh in den derden graed, bitterachtigh van ſmaeck, ontdoet en ſuyvert de verſtoptheydt uyt koude ende ſlijmerige Vochtigheden van de Lever, ende Milt, ſcheydt het groeyende Graveel, en drijft ſterckelijck (waerom het by ſommige *Urinalis* geheeten wert) het Water af, waer toe ſelfs oock ſijn ghediſtilleert Water met groot voordeel gebruyckt wert in Lever-ſuchtige, Milt-ſuchtighe, ende Water-ſuchtighe. *Ad Lonicerus* ſchrijft, dat een Drachme van de Wortel met Wijn, ofte eenich gediſtilleert Water ingegeven, de Steen breeckt, ende uyt den lijve drijft.

De Bladeren, Wortelen, en Vruchten, ende noch meerder de Zaden van Paliurus hebben een doorſnijdende kracht, bequaem om den Steen te morſſelen, en het Water af te drijven. In welckers ghebreck ghenomen kan werden de Steen van de *Iujuben.*

Yser-kruydt/ ofte *Verbenaca,* is koel en droogh, met een t'ſamen-treckinghe. Sijn af-ſietſel, ſap, gediſtilleert water, ofte geſtoote wortel, doen grooten dienſt aen de Graveelige.

Gulden-Roede is warm, en droog in den tweeden graet, reynigende en afvegende met eenige t'ſamentreckinghe. Sy verweckt het Water-maken, jaeght het Graveel uyt de Nieren, en breeckt den Steen. *Arnoldus de Villanova,* een out Geneeſ-meeſter, ſchrijft verſocht te hebben, in yemant, die met de Steen in de Blaes ghequelt was, dewelcke dit gheſcherfde Kruyt onder Eyeren geroert, 's morgens at, negen dagen achter een geduyrende, en dat de Steen daer door quam te breken. Maer dat en gaet ſo vaſt niet.

Steen-breke heeft twee gheſlachten; het een is groot, en heet *Bevernaert,* het ander kleyn, ende wert *Bevernelle* genoemt. Haer wortelen, en zaet verwarmen, ende verdroogen in den derden graed, en zijn boven dien heel dun, en fijn van deelen. Sy drijven het water veel krachtiger af, als de *Pimpinelle,* geneſen de Droppel-piſſe, openen de verſtoptheydt van de *Lever, Milt,* ende inſonderheydt van de *Nieren,* ende *Blaes,* ſy ontdoen, ende breken de Steenen, die in deſelvige vaſt aen een zijn, en ſetten die met kleyne ſtucxkens af, waer van ſy haren rechten naem van *Steenbreke* gekregen hebben.

Zee-Venckel/ in de Apoteken met den naem van *Creta Marina* bekent, is warm en droogh in 't beginſel van den derden graed, afvegende, ende ſuyvermakende. Van deſelvige zijn de bladeren, zaet, ende wortelen in 't gebruyck, die, ofte elck byſonder, ofte alle t'ſamen in Wijn gheſoden, ende ghedroncken, doen Water maken, geneſen de Droppel-piſſe, breken de Steen der Nieren, ende helpen de Geelſuchtighe.

Steen-zaet/ ofte Peerlen-kruyt/ in de Apoteken *Milium Solis* genoemt, is tweederhande, groot ende kleyn, doch beyde warm ende droogh tot in den tweeden graed. Met Wijn inghedroncken, breeckt den Steen, ſet het Water, ende 't Graveel af, ende geneeſt de Droppel-piſſe. Inſgelijcks een half loot van dit zaet gheſtooten zijnde, met Vrouwen-ſoch gedroncken, is den Vrouwen, die in Arbeydt gaen, een ſonderlinge en haeſtige hulpe. Dan daer toe is het kleyn *Steen-zaet* bequamer, als het groote.

Water-kerſſe is merckelick, en werckelick warm ende droogh, ſcherp van ſmaeck, en dun van Deelen, ſet het Water ſterck af, helpt de Koude-piſſe, drijft 't Graveel uyt de Nieren, en morſelt den Steen. De meeſte Geneeſ-meeſters gebruycken het af-ſietſel,

maer qualijck, alſoo al de kracht, beſtaende in ſeer fijne en ſalpeterachtige ſtoffe, in 't ſieden vervliecht. Waerom beſt is, datſe in een ſteene Mortier ghe-ſtampt, ende het Sap met Wijn uytgeperſt wert.

Netelen zijn mede ſcherp, en dun van Deelen, ſo ſterck afvegende, datſe den Buyck weeck maken, de verſtoptheyt der Nieren ontdoen, ende de Steenen breken. Daer toe is noch krachtigher het Sap van de Doove Netelen met witte bloemkens.

Prang-wortel/ ofte Stal-kruydt/ (ſo geheeten, om dat het Water, daer het ſelve, of den wortel in-ghesoden is, de Paerden te drincken gegeven, haer langh opghehouden Piſſe doet voortkomen) ghe-meenlijk met den Grieckſchen naem *Ononis* ghe-noemt, is verwarmende ende verdroogende in den derden graed, dun-makende, ende door-ſnijdende. Waer door de ſchorſſe inſonderheydt van deſe wor-tel, met Wijn ghemenght, ende inghenomen, het Water doet loſen, het Graveel af-ſchieten, ende den Steen breken. In veel Landen wert deſe Schorſſe in Suycker ofte Honigh geconfijt. Sommige eten oock de jonge ſcheuten van 't kruyt eer ſy ſtekelich werden, inſonderheydt de bovenſte 't ſoppen, voor Salaet, gelijck *Aſperges*, die oock in Pekel ofte Azijn bewaert, eveneens gelijck *Cappers* ofte *Zoutenelle*, op Tafel komen.

Peterſelye/ opent met haer bladeren, zaet, ende wortels de verſtoptheden, verweckt het Water-maken, ſuyvert de Nieren, ende de Blaes, ende ver-morſelt hare Steenen: het ſelvige doet ſy oock van buyten geſtooft, ofte gebaedt.

Peterſelye *van Macedonyen*, is heet en droogh in den derden graed, haren wortel, en voornamentlijck het zaet drijft het Water af, ende inghedroncken zijnde, verſacht de pijn van de Nieren, ende de Blaes.

Venckel-wortel/ als oock de bovenſte 't ſoppen, ſuyveren de onreynigheydt van de Nieren, ende de Blaes, doen Water loſen, ſo van binnen ingenomen, als van buyten opgeleydt.

Lavas is van wortelen, bladeren en zaet, warm en droogh in 't beginſel van den derden graed, ende dun van ſtoffe. De Wortels gedrooght, en met Wijn in-gegeven, verſtercken de Maegh, helpen deſelve de Spijs beter verdouwen, ende d'onrijpe Vochtig-heden verteren, ende doen Water loſen. Verdrijven mede de Windachtigheydt ende Opblaſinghe; waer toe oock ſeer dienſtigh zijn de groene Bladeren met Wijn gheſtampt, ende 't uytgheperſte ſap warm in-gegeven. Het Zaet heeft al deſelvige kracht, ende daer-en-boven verweckt het de Maendt-ſtonden, ende drijft de Nagheboorte af, ſuyvert de Nieren ende de Blaes.

Radijs/ ſoo wel de wortel, als het zaet, heeft een afvegende kracht om de Nieren te ſuyveren, Water af te ſetten, ende het Graveel te ontdoen, ende af te drijven.

Vogels-neſt/ *Kroonkens-kruyt*, oft *Wilde Paſtinaken*, die niet ſonder reden voor den Candiotſchen *Daucus* gebruyckt werden, zijn eerſt door haer zaet, daerna mede door haren wortel verwarmende, ende ver-drooghende tot in den tweeden graed, met eenen oock ontſluytende, openende, ende dun-makende. Drijven het Water ſoo ſterckelijck af, datſe met ee-nen het Graveel af-ſetten.

Sermontenyne/ oft *Seſeli van Marſeille*, wiens Zaet en Wortelen gemeenlijck maer gebruyckt werden, is bequaem, om het Water te doen rijſen, de Drop-pel-piſſe te geneſen, ende de Stonden te verwecken. Al deſelfde kracht heeft mede het Moorſch Seſeli.

Cliſſen/ te weten, de Wortel ſet het Water, ende 't Graveel af, het welck het Zaet noch krachtigher doet, ſoo dat het oock de Steen ſelve breeckt, ende vermorſelt.

Den ſcherpen, ende bitterachtighen wortel van Peonye met Wijn ingenomen, verſacht de pijn van de Nieren, ende de Blaes, het zaet neemt in de kin-deren de beginſelen van Steen wech.

Brem/ dat is, de rijſkens oft 't ſoppekens, bloemen, en inſonderheyt de zaden zijn doorſnijdende, ende dun-makende van krachten, ſetten het Water af, en doen den Steen in de Nieren en Blaes morſelen, met eenen oock de ſtoffe, daer ſy van groeyen, uyt-jaghende.

Geneverbeſſen zijn heet in den derden, en droog in den tweeden graed, verdunnen, openen, ende ver-teren. Zijn de Maegh, en Borſt aengenaem, geneſen de Pijne der zyden, Suyveren de Nieren, ſetten het Water af, en breken den Steen in deſelvighe; maer wat te veel gebruykt zijnde, verweckenHooft-pijn.

Laurier-*Bladeren*, ende Bakelaer/ helpen ſo met ſtoven, als baden, de ghebreken van de Blaes: de Schorſſe van de wortel ſuyvert de Nieren, en mor-ſelt den Steen.

Calmus doet water maken, geneeſt de Droppel-piſſe, ende de Gebreken van de Blaes.

De wortel van Cyperus/ ofte *Wilde Galigaen*, doorſnijt ſonder ſcherpigheydt, drijft het water, en 't Graveel af.

Cardamomum van deſen tijde (want wy hebben het rechte van de Oude niet) wert gherekent voor heet ende droogh tot in den derden graed. Doet water maken, is goet tegen de Droppel-piſſe, ende de ſlappigheydt ofte pijne der Nieren, ende breeckt den Steen, een Drachme ſwaer met de Schorſſe van *Laurier-wortel*, ende wijn in-gegeven.

Memmekens-kruyt/ oft *Caprifolium*, is geweldigh heet en droogh, doet met ſijn bladeren, ende noch ſtercker met ſijn vruchten, ofte beſyen het water lo-ſen, ende drijft de Steenkens af, maer te veel, ofte te dickwils ingenomen, verweckt bloedig water. Daer-om en moet het gheenſins onbedachtelijck binnen den lijve gebruyckt werden, inſonderheydt van de

vruchtbare Vrouwen : dewelcke daer door niet alleen onvruchtbaer en werden,maer oock in noodt van den Lijve komen. Evenwel raden ſommige de Swangere Vrouwen, die niet wel verloſſen en konnen, 't ghewichte van een Drachme van de Beſyen met wijn in te gheven. Ende de gheleerde Profeſſor van Montpellier *Rondelet*,heeft het gebruyck van dit Kruydt wederom vernieuwt, om den Arbeydt lichter ende korter te maken, en gaf het water daer af te drincken van anderhalf tot twee,en drie onçen toe, met een Drachme Poeyer van *Lavender-zaet*.

Miſpel-ſteenen kleyn geſtooten, en met eenich nat, als verhaelt is, ingenomen,verwecken het Water, drijven het Graveel uyt de Nieren,en minderen den Steen van de Blaes. Het is aenmerckens weerdigh, ſchrijft den Italiaenſchen *Braſavolus*, dat, niet tegenſtaende de *Miſpelen* (te weten de onrijpe) van t'ſamen-treckende en ſtoppende krachten zijn, het Poeyer evenwel de Steenen in de Nieren ſeer doet afnemen, het welcke hy ſeydt, door d'ervarentheyt ſelve bevonden te hebben.

In de Gal-blaes van een Os groeyt een morwen *Steen*, die in wijn geleydt zijnde, den ſelven terſtont (dat heb ick oock gheſien van de ghene, die uyt de Gal-blaes van een Menſch komen) geel verwen. Deſen wijn alle daegh byghegoten zijnde,ende ſoo lange gedroncken, tot dat de Steen geheel verteert is, ſchrijven eenige bevonden te hebben, de Steenen te doen breken. Deſelfde kracht heeft de *Lapis Iudaicus*, ende andere Steenen, breeder in ons Latijnſch *Steen-ſtuck* beſchreven.

Creeften-Oogen konnen al het ſelfde, als oock haer ſchelp tot poeyer geſtooten, ofte oock geheel in een Pot tot aſch ghebrandt, ende met wijn, ofte eenich ghediſtilleert water ingegeven. Ick heb een Man van Nimwegen geſproken, die my een Dooſken vol van alderhande Steenkens toonden, ſeghende, deſelvige meeſt quijt geworden te zijn van wijn, die hy ghegoten hadde op de verſche ende levende (want anders ſeyde hy, datſe niet bequaem en waren) kleyne Creeften, aldaer in de Maes ghevanghen, gheſtampt, ende uytgeperſt,ende dan gedroncken. Dan alſoo deſelvige hier ſoo verſch niet en komen, ſoo en heb ick daer van gheen ervarentheydt konnen nemen.

De **Kaken** van een **Snouck**/ als oock ſijn **Vel**/ werden by ſommige voor een groot, en verborgen Geneeſ-middel geroemt tegens de Steen, met wijn, ofte eenich Steen-brekent water ingegeven: waer toe oock ghebruyckt werdt het **Vlies** van een **Hoender-maegh.**

Piſſebedden werden van den Françoiſchen Geneeſmeeſter *Hollerius*,en onſen Nederlantſchen *Heurnius*, ſeer gepreſen om het water (waer van ſy lichtelijck haren naem hebben) af te ſetten, ende de Steenige ſtoffe uyt de Nieren te drijven. *Hollerius* geeſter vijf in met drie onçen *Water*, en ſchrijft dat ſy wonderbaerlijck helpen de gene,die met de Steen in de Nieren gequelt zijn. *Heurnius* doetſe ſtooten met *Rijnſchen-Wijn*, en 'tgene dan door een Stremijn gedaen is, gheeft hy te drincken. Dan dienen al voren wel ſchoon met wijn geſuyvert te zijn. Haer wonderbare kracht om ſelver de Steenen in de Blaes te doen ſmelten,en tot ſlijm te doen afgaen,wert ſeer breet beſchreven van den Italiaenſchen *Augenius*, en noch nader van de gene,dieſe ſeyd in ſijn ſelven verſocht, en alſo bevonden te hebben,den Duytſchen *Laurenbergh*. De doorluchtige Ridder *Digby*, heeft my verklaert 't ſelfde in andere geſien te hebben.

Salpeter was by d'Oude driederley, Natuyrlick, Gemaeckt, ende *Aphronitrum*, het welck was als de bloem van *Nitrum*. Wy hebben teghenwoordigh maer een geſlacht van *Nitrum*,te weten,ongekoockt *Boraes*, het welcke eenighe houden voor ghegraven *Nitrum*. Dit kleyn geſtooten, in een ſmelt-kroes gedaen,en met bloem van ſwavel twee drie mael uytgebrandt, en van ſijn vettigheydt geſuyvert,en uytghegoten zijnde, is ſeer wit ende aenghenaem van verwe, ende wert *Sal Prunellæ* genoemt, om dat het goet is voor de *Prunella* ofte Bruyn, in de Mont gehouden, ofte mede gheſpoelt. Sommighe evenwel ghebruycken de *Salpeter* liever onbereydt, alſoo ſy ghelooven, dat ſy door het branden van de Swavel eenighe kracht verlieſt.

Salpeter is een ſonderling middel om door te ſnijden, te ſuyveren, alle bedervingen te beletten, ende wech te nemen. Wert bequamelijck ghebruyckt in alderhande Koortſen, inwendighe Ontſtekinghen, Pleuris,Squynancy,in alderley Verſtoppingen,inſonderheyt van de Lijf-moeder, Nieren,en Blaes; doet het Water, en 't Graveel wacker af-ſchieten,van een half tot een geheel Drachme,met een weynich Rijnſche Wijn warm inghedroncken. Men magh daer oock by doen een half onçe *Syroop de Symphyto Fern.* oft eenighe andere,na ghelegentheydt: maer geen *Olye van Coper-root* (dat anders onder andere bequamelijck gemenght wert) dewijl Salpeter, en Coperroot,de kracht van Sterck-water t'ſamen-brengen, het welck ons Lichaem niet en kan verdragen.

(2) De voornaemſte Mengel-middelen, die uyt de verhaelde Simpelen, in de Apoteken bereydt ſtaen, zijn *Syroop van Venus-hayr*, *van Limoenen*, *van Heemſt-wortel*, *van Fernelius*, *van Radijs*; *Elect. Diaſpermaton*, ende *Lithontribon*. Sommige hebben oock de Wortels van *Cruyſ-diſtel*, ende *Cliſſen* geconfijt (ſoo konnen oock d'andere ingeleydt werden) ende het *Cliſſen-zaet*, ghelijck Vuur-zaet, in Suycker gebacken. Eenige trecken met *Malvaſey* een *Extractye* uyt den *Prang-wortel*, ende diſtilleren daer water uyt. Welck Water met de Extractye gemengt, het Water ſterckelijck af-ſet, de Maendt-ſtonden vervordert, en de verſtoptheyt van Milt en Lever opent: maer

boven

boven alle den Steen van de Nieren, en Blaes, morſelt ende uytdrijft. Soo kanmen oock gediſtilleert *Water* houden van den ſelven *Prang-wortel,van Aert-beſyen, Swarte Aelbeſyen, Alkekengi,Genever-beſyen*,ende andere. Dan altijdt is te vinden den *Olye van ſoete*, en *bitter Amandelen:* waer van *Matthiolus* de bittere voor de beſte keurt. Andere prijſen daer-en-boven de verſche *Olye uyt Haſelnoten* gheperſt. Dan de *Olye van Scorpioenen*, dat is, *Bitter-Amandel-Olye*, daer *Scorpioenen* ingeweeckt zijn, toont meerder Kracht om het Water, ende de Steenkens uyt de Blaes te drijven, inſonderheydt met Kervel geſnerckt, en op 't Gemacht geleydt. Daer werden oock dadelijck Dranc-ken, op verſcheyden wijſe, na de gelegentheyt, voorgeſchreven, en bereydt, ſommige om te verſachten, ſommige om te ſuyveren, en Graveel oft Steen af te drijven, waer by men ſomtijdts bequamelijck doen kan *Oxymel Scylliticum*. Soo konnen oock gemaeckt werden, Poeyers en Conſerven, op de wijſe nu meermaels aengeweſen. Als mede Stovingen en Baden, (ſo om de Lenden, en zyde-pijn te ſtillen, als om de Steenen te breken,) van het af-ſietſel der verhaelde Simpelen: van welckers overſchot met Meel van *Fenugrieck*, en geſtooten *Zaet van Heemſt-wortel*, ende diergelijcke, met Ganſe, ofte Conijnen-vet, een bequame Pap kan ghemaeckt werden. Als oock een Smaringh uyt *Olye van Lelyen, Camillen, Bakelaer, Nardus, Scorpioenen*, en *Termenthijn*. Sommighe zijn oock ſeer dienſtigh om in de Clyſteren ghemenght te werden; ja, om alleen voor een verſachtende Clyſteer te ſtrecken, na dat de vuyligheydt te voren uyt de Darmen geſuyvert is.

Het XXIII. Capittel.

Simpele Genees-middelen voor de Lijf-moeder, (1) om haren onmatighen vloedt op te houden, (2) die te veel opghehouden wert, te doen komen; (3) en om de Lijf-moeder te verſtercken. (4) Hoe uyt deſelvige de Mengel-middelen bereydt werden.

ONder de Genees-middelen, die behulpſaem voor de Lijf-moeder ghehouden werden, ſtelpen ſommige haren onmatigen Vloedt, ſommige reynighen en waſſchen deſelvige van de overtollige Vochtigheden, ſommighe ſtrecken alleen tot Verſterckinghe.

(1) Die den loop van de Stonden tegen-houden, zijn meeſt al kout van aert, verdooven het Teelzaet, betemmen de Geylicheydt, ende houden de Opſtijgingh teghen: anders en treckt oock de Lijf-moeder van Koude dingen eenich voordeel.

Plompen / inſonderheydt die een witten wortel hebben, ghoeneſen den Vrouwen Vloedt, beletten de Geylighe Droomen, ende verdooven het Teelzaet.

Granaet-bloemen / door haren verkoelenden, droogh-makenden, ende t'ſamen-treckenden aert, houden de Stonden, ende ander Vloedt tegen.

Het *Zaet* van **Smack** in plaetſe van zout by de Spijſe gedaen, en 't af-ſietſel te drincken gegeven, ſtopt de Stonden der Vrouwen, ende haren Witten Vloedt. Het ſelvige doet oock het af-ſietſel van de Tacxkens, ende noch ſtercker het ſap uyt de bladeren ende jonghe ſtelen gheperſt, ende in de Son ghedrooght.

Bereyden **Herts-horen** / ende **Yvoir** tot gheheel fijn Poeyer gebracht, zijn ſeer dienſtigh voor Vrouwen die te ſeer verloopen, met eenich bequaem nat inghenomen.

Porceleyn ſtelpt den Vrouwen-vloedt, ende bedwinght de Geylighheydt, met haer Droomen.

Weeghbree verkoelt, ende verdickt, waer over ſy alderhande Bloeden ſtelpt, ende ghelijck ſy den Buyck-loop, ſoo houdt ſy oock alderhande Vloedt van de Lijf-moeder tegen; ende wert voor een *Peſſus* tot de Opſtijgingh van onderen opgeſteken. Tot al het welcke **Donderbaert** oock dienſtigh is, in den derden graed koel weſende, en wat verdroogende.

(2) Maer de Genees-middelen, die de Stonden verwecken, zijn meeſtendeel heet in den derden graed, ſonder evenwel gheweldigh te verdroogen. Soodanighe zijn bitter en ſcherp van ſmaeck, welckers macht ſoo groot is, datſe, behoudens hare krachten, in de ver-ghelegenſte Deelen konnen doordringhen, ende de Mondekens van de Aderen ontſluyten, de Dicke vochtigheden verdunnen, ende de Taeye afveghen; ende eenighe door byſondere eyghenſchap met de Stonden, de Lijf-moeder van andere vuylicheydt ſuyveren. Onder deſelvighe en zijnder niet weynige die de Nageboorte afdrijven.

Camille-bloemen zijn warm en droogh in den eerſten graed, dun van Deelen, verterende ende pijn verſachtende. Gedroncken, en in-gebadet, ſetten ſy de Stonden af, verſachten de hardigheydt van de Lijf-moeder, ende verdrijven de windachtigheydt.

Betonye ſuyvert de Lijf-moeder, ende en verſterckt niettemin, ende behoudt het Schepſel: is ſeer nut voor Swangere Vronwen, die den witten, en vuylen Vloedt hebben.

Laurier verwarmt, ende verſacht, ende ſijn af-ſietſel wert bequamelijck ghegoten in 't Badt voor de Vrouwen, alſoo hy oock ſonder ghevaer in Bevruchte Vrouwen de vuylicheydt van de Lijf-moeder afveecht, hoewel *Plinius* hier van anders oordeelt.

Lelye / wert met wortel, bladeren, ende bloem ghebruyckt, ghebraden, ende met Olye van Roſen gheſtampt, en van onderen ingeſteken, verſacht de Lijf-moeder, deſelfde oock ſachtelijck ſuyverende.

Mater / oft *Moeder-kruyt*, is heet in den derden, en droogh in den tweeden graed, afvegende, ſuyverende,

de, ende openende. Sy brenght groot behulp aen de ghebreken van de Lijf-moeder, verweckt de opgeſtopte Maent-ſtonden; ende, in badt gebruyckt, verſacht de hardigheydt van de Lijf-moeder, ende doet de Opſtijgingh neder-gaen.

Claveren/ te weten de *groote*, ende *wel-ruyckende*, zijn heet, ende droogh in den derden graed. Sy ſetten het Water ghemackelijck af, verwecken de Stonden, 't zy inghegheven, ofte in een *Peſſus* ghebruyckt, ende beletten het Op-ſtijghen van de Lijf-moeder.

De Wortel van **Peonye**/ende ſijn ſwart zaet met Wijn inghenomen, helpt de Pijne ende Opſtijgingh van de Lijf-moeder.

Conſilye de Greyn/ is bequaem, ſo inghenomen, als ingeſeten, om de Maent-ſtonden te verwecken, ende het Ontfangen te bevorderen.

De Geneeſ-middelen, die noch ſtercker de Maent-ſtonden verwecken, ofte Lijf-moeder ſuyveren, zijn ondienſtich, ende ſchadelijck voor een ſwangere Vrouw, alſo eenige de Vrucht bederven.

Dictamnum is heet ende droogh in den derden graed, ſeer fijn van ſtoffe. De bladeren ende wortel zijn bequaem om de Stonden af te ſetten, doen ghemackelijck Baren, verſachten de Na-ween, drijven de Na-gheboorte, ende doode Vrucht, af, 't zy met wijn, ingenomen, ofte van onderen geſet, ofte op 't vyer gheleydt, ende de beroockinge daer af ontfanghen. Het waſcht in 't Eylandt, eertijdts *Creta*, ende teghenwoordigh na de voornaemſte Stadt, (1) die hier met (2) *Retimo* in 't verſchiet afghebeelt is, *Candia* ghenoemt, alwaer het de Poët *Virgilius* beſchrijft 12. *Æneïd.* by den Bergh *Ida*, daer de Geyten, als ſy gheſchoten zijn, (3) Kruyt eten, waer door de Pijlen terſtont uytvallen, ende de Wonden gheneſen. Gelijck *Virgilius* daer van mede getuyght op de gemelte plaets, ſprekende van den gequetſten *Æneas*:

Daer Ida, dicht begroeyt van alderhande boomen,
Haer tot het water neyght en ſpiegelt in de ſtroomen,
Nam Venus haren gangh, en vonter ſeker Kruydt,
Dat meeſt uyt harde ſteen of op de Rotſen ſpruyt:
Het is van ſchoone veruw wanneer het plagh te bloeyen,
Het aerdich purper-root dat ſchijnter in te gloeyen;
Sijn loof is jeuchdich groen, en van een groote kracht,
Vermidts het heylſaem is, en alle pijn verſacht.
De Geyten van het Wout die in het Wilde leven,
En op een harden klip of in der hoochten ſweven,
Die kennen dit gewas als haer een yſer pranght,
Of dat een ſtale ſchicht haer in de Leden hanght.
Want als van dit gewas de bange Dieren eten,
So wort het yſer los, hoe diep het is geſeten,
En geeft hem uyt het vleyſch. dies zijn de Geyten bly,
En ſpringen in het Wout van alle ſmerten vry.

Poleye is van ſeer dun-makende kracht, waer door het inghenomen, de Stonden, Na-geboorte, ende doode Vrucht afdrijft. Tot een badt, ofte ſtovingh gebruyckt, geneeſt de harde, ende verdraeyde Lijf-moeder. Ick ghebruyck in plaets van de ghemeene, de *Herten-poleye*, als lieffelijcker, en krachtigher, daer in volghende mijn Meeſters van *Montpellier*.

Marioleyne in-ghedroncken, ofte van onderen geſet, verweckt de Maent-ſtonden.

Baſilicum in Salaet ghegeten, ſuyvert de Lijf-moeder, ende verweckt luſt tot by-ſlapen.

Orego verweckt door ſijn dun-makende, ende openende kracht de Maent-ſtonden.

Malrove is de Vrouwen, die niet gheſuyvert en werden, ſeer dienſtich, drijft de Stonden, ende na de Verloſſinghe de Nageboorte af, ende verlicht den Arbeydt.

Scordium ontſluyt de Lijf-moeder, verweckt de Stonden, en wackert den Arbeydt, 't zy gedroncken, ofte daer in gebadet.

Baccharis is ſoo lieffelijck van reuck, datmen eertijdts van haer wortelen, gelijck *Plinius* betuycht, Welruyckende Salven placht te maken, van de welcke oock ghewach ghemaeckt werdt by den Grieckſchen Poët van Bly-eynde-ſpelen *Ariſtophanes*. Is mede in voorlede tijden ghehouden gheweeſt voor bequaem, om alle Tooveryen ende Beſweringen te beletten, ende de quade Tonghen machteloos te maken. Sulcks blijckt uyt de Prinçe van de Latijnſche Poëten, *Virgilius* in ſijn Herder-Dichten:

—— *Baccare frontem*
Cingite, ne vati noceat mala lingua futuro.

Ende daer hy 't Kint van de Borgemeeſter *Aſinius Pollio* geluck wenſcht:

At

At tibi puer nullo munuſcula cultu,
Errantesque hederas, paſſim cum Baccare tellus,
Mixtaque ridenti colocaſia fundet acantho.

De Wortel van onderen gheſet, doet de Lijf-moeder openen.

Byboet is werm in den tweeden, droog in den eerſten graed, dun van deelen, ingenomeu, ofte tot ſtovingen en baden gebruykt, ſet de Maent-ſtonden af, opent de geſloten Lijfmoeder, doet de Nageboorte, en de doode Vrucht af-ſchieten. Sijn Sap met *Myrrhe* gemenght, en van onderen geſet, treckt uyt al 't gene in de Lijf-moeder overtolligh is.

De Wortel van **Cyperus** tot een ſtovinge bereyt, helpt de verkoude, ende beſloten Lijf-moeder, ende verweckt de Maent-ſtonden.

Valeriane/ is werm en droogh in den tweeden graed, doet in een ſtovinge de Stonden, en het Water af-ſchieten.

De Wortel, en het Zaet van **Me-krappe**/ konnen van bovenen en onderen de Stonden, Nageboorte, en doode Vrucht quijt maken.

Seſeli geneeſt met Wortel, en Zaet de Opſtijging van de Lijfmoeder: loſt de Stonden, en doode Vrucht.

Wijn-rupt doorſnijt, en verteert, ſet de Stonden af, verdrijft de opblaſende geſwellen van de Lijfmoeder in olye gekoockt, ende ingeſpeut, verloſt van de opſtijgingh, met Honigh gheſtampt, en van onderen geſet, bluſt de Geyligheyt, en Zaet uyt. Het ſelfde doet het **Daucus-zaet.**

Calaminthe is ſcherp ende bitterachtigh, dapper doorſnijdende, en afvegende, drijft de Stonden zoo ſterckelijck af, datſe oock de doode Vrucht, 't zy ingenomen, 't zy van buyten gebruyckt, af-jaeght.

Savel-boom is heet ende droogh in den derden graed, ende dapper fijn van deelen, ſcherp, ende gheweldigh doordringende. In Wijn gheſoden, ende gedroncken, doet ſo ſterckelijk Water-maken, datter ten laetſten bloet na volght. Verweckt oock, indien yet anders, gheweldighlijcken de Stonden, drijft de Nageboorte, wanneer ſy de Vrucht niet terſtont en volght, uytten lijve, als mede de doode Vrucht; dan is doodelijck voor de levende.

Ariſtolochye ſo wel de Ronde, als de Lange, met *Myrrhe*, en *Peper* ingenomen, ofte oock van onderen geſet, maeckt dat de Stonden, Nageboorte, en doode Vrucht af-ſchiet; en reynight de Lijfmoeder van haer vuyligheyt.

De Wortel van **Gentiane** inghenomen, verdunt, veeght af, ſuyvert, en opent de verſtoptheyt, en niet alleen ingenomen, maer oock geſet, kan de Stonden, ende Nageboorte uytſluyten.

Liſch-wortel in de ſtovingh gebruyckt, verſacht en opent de Lijfmoeder, treckt de Stonden, en op de wijſe van een Set-pil, de doode Vrucht, gelijck oock doet den **Haſel-wortel.**

Myrrhe is dun-makende, en ſterck ſuyverende, verſacht de verharde Lijfmoeder, ende opent die geſloten is, zet de Stonden en doode Vrucht af, inſonderheyt die *Stacte* genoemt wert. Dewelcke by *Dioſcorides* anders niet en is, als de vettigheyt van *Myrrhe* met wat waters geſtampt, en uytgeperſt. By *Serapio*, en d'andere Arabiſche Geneeſmeeſters, als oock in de Winckels wert het *Styrax liquidâ* ghenoemt. Hare krachten volgen **Styrax** en **Bdellium.**

Beverſwijn of *Caſtoreum*, is de ſwezer van een viervoetigh beeſt, een dog niet ſeer ongelijck, dan korter van voeten, 't welck hem in 't Water, en op 't Lant onthout, *Bever*, *Fiber*, en *Caſtor* genoemt. Hier van is voor deſen gelooft geweeſt, en al van deftige Schrijvers betuyght, dat als hy na-gejaeght wert, wetende de oorſaeck, ſijn ſelven de ſwezeren af-bijt, en alſoo ontkomt. *Redimus*, ſeyt Cicero, *ſe ea parte corporis, propter quam maxime expetuntur.* Waer op mede ſlaet de Poëet *Iuvenalis* in 12 Schimp-dicht:

De Bever heeft de kunſt om Iagers af te weren,
Schoon dat hem in den loop ſijn trage leden deren;
Want als hy wort vervolght of wel verneken zit,
Zo ſcheurt hy van hem af ſijn edel manne-lidt.
Het beeſt dat heeft verſtant, en weet op vaſte reden,
Dat hem de Iager ſoeckt alleen om deſe leden,
En daerom lyt het pyn, en miſt ſijn liefſte deel;
Zo groot is ſijn gedult, uyt liefde van 't geheel.

De Landen by *Pontus*, datmen nu de *Swarte Zee* noemt, boven *Conſtantinopelen*, plagen eertijts veel *Beverſwijn* uyt te leveren, gelijck oock de Poët *Virgilius* getuyght in 't eerſte boeck van ſijn Lant-winninge; daer hy verhaelt, dat elck Landt volgens ſijnen aert wat byſonders voortbrenght; wiens verſſen aldus gevolght zijn:

Siet hoe dat yeder lant heeft ſijn beſcheyden aert,
En hoe dat in de vrucht ſijn weſen openbaert.
De geheelen Indiaen, uyt ſijn vermaerde landen,
Sent ons den Olifant, en ſijn yvoire tanden,
Hondura geeft haer verw, Gunæa 't edel gout,
En Pontus Beverſwijn, en Belen ebben-hout;
Het ſuycker Pharnamboeck, en uyt het luſtigh Zuyden
Komt Wieroock, Muskeljaet, en alle ſoete kruyden;
Noch iſſer ander lant dat geeft ons root korael,
Of ſijd', of ſachte wol, of loot en vinnigh ſtael.
Dit ſagh den ouden tijt, dit weten onſe dagen,
Een lantſchap kan alleen niet alle vruchten dragen,
Een yeder geeft het ſijn' al naer het gaven heeft;
Zo koomtet dat de menſch van al de werelt leeft.

Waer op den uytlegger Servius geſchreven heeft, dat het woort *Viroſa Caſtorea* beteeckent *Vergiftigh Beverſwijn.* Want, ſeyt hy, al ſtreckenſe vele voor een geneeſmiddel, ſo ſcheyden evenwel de ſwangere Vrouwen door ſijnen reuck van kinde. Maer is beter dat *Viroſa* verſtaen wert van den ſwaren of ſtercken reuk,

(daerom oock by andere gelegentheyt *Caſtoreus odor*, voor ſtinckende by *Plinius* gebruykt) die 't *Beverſwijn* van hem geeft, waerom het oock *Caſtoreum grave* van den Poët *Lucretius*, ende *Baruoſmon kai broſmodes*, dat is Swaer van reuk, en ſtinkende (gelijk die woorden mede wel uytgeleydt zijn by Heer *Claude Saulmaiſe*, Ridder, en Raets-heer van den Koningh van Vranckrijck, in ſijn *Plin. Obſervat. fol.* 361. alwaer hy oock ſchrijft dat het woort *Virus* by de Oude voor quaden reuk, of ſtank gebruykt wert) van *Dioſcorides* gheheeten is. Deſelve *Servius* dwaelt oock, als hy, ſiende op 'tgene verhaelt is, den naem van *Caſtor* trekt *à caſtrando*, van lubben, dewijl dat geen Latijns, maer een Griecks woordt is, ende *Kaſtor* komt van *Gaſter*, dat is, buyck (want van ſommige onſe *Gaſten* trecken, al of ſy maer quamen om den buyck te vollen) die hy gantſch dick, en voor-uyt ſtekende heeft, gelijck hy oock uytgebeeldt werdt van den grooten Rechts-geleerden *Alciatus* in ſijn 152 Sinne-beeldt: alwaer hy mede volgt het gemeene gevoelen van afbijten, daer het nochtans al van outs wederleyt is by *Dioſcorides*, ſegghende dat de Swezers van de *Bevers* haer niet uytwaerts en begeven, gelijck in de Bocken, maer datſe, gelijk in de Swijnen, ingetrocken, en vaſt aen 't lijf ſtaen, even-eens als de halve Pilaren in de muur (want ſo werdt ſeer wel het woordt *Proſtupa* van den wel-gemelten Heer *Saulmaiſe* uytgeleyt in 't Franſch *en demie boſſe, fol.* 1047.) en over ſulcx onmogelijck te weſen, dat het Beeſt daer by konde komen, om deſelvige af te bijten. Wat den aert van het *Beverſwijn* belanght, ick vinde al veel meerder Schrijvers, die het voor vergiftigh ghekeurt hebben. De Poët *Lucretius* heeft het ſelvige in ſijn 6 boeck afgeſchildert met deſe verſſen:

Eſt etiam in magnis Heliconis montibus arbos,
Floris odore hominem tetro conſueta necare.
Scilicet hæc ideo terris ex omnia ſurgunt;
Multa modis, multis multarum ſemina rerum
Quod permiſta gerit tellus, permiſtaque tradit.
Nocturnumque recens extinctum lumen, ubi acris
Nidore offendit nares, conſopit ibidem:
Diecere ut privos qui morbus ſæpe ſuevit:
Caſtoreoque gravi *mulier ſopita recumbit,*
Et manibus nitidum teneris opus effluit eii,
Tempore eo ſi odoratio eſt, quo menſtrua ſolvit.

My en is oock niet onbekent dat de Arabiers, ende de nieuwe Genees-meeſters, haer volgende, mede ghewach maken van het vergift van de *Beverſwijn*: maer en kan niet dencken, dat ſulcx anders ſiet, als op 't gene dat alreede bedorven, en verrot is; want door de bedervinge vervallen ſodanige dingen lichtelijck tot een quaetaerdige, en venijnige hoedanigheydt, gelijck men ſiet aen Gerſtige Noten, ende diergelijcke. Nu 't *Beverſwijn* kan ſeer lichtelijk bedervē, als vochtigh, en noch beſloten zijnde in een blaesjen, te meer als het, om ſijn vochtigheyt wel uyt te doen dampen, in geen drooge ende luchtige plaets opgedrooght en wert. Maer anders wel waergenomen zijnde, is het een ſeer bequaem Geneesmiddel voor alle koude Gebreken der Herſſenen, ſet neder door ſijnen ſtercken reuck de Lijfmoeder, die als een byſonder dier (ghelijck de wijsgierige *Plato* ſpreekt) in den buyk van de Vrouwen woelt, ende welruyckende dingen volght, ſtinckende vliet. Met Poley ingenomen, drijft het Stonden, doode Vrucht, en Na-geboorte af.

Duyvels-dreck wert genoemt na ſijnen grooten ſtanck, en in Brabant met den drolligen naem *Fierilonfonſa*, in de winckels *Aſſa fœtida*, mede van wegen de onaengenamen reuck, waer door het bequaem is, om de Opſtijging van de Lijfmoeder neder te ſetten. Het is een gom oft ſap van ſeker kruyt, dat noch niet wel bekent en ſchijnt te weſen. Meeſt al de kruytbeſchrijvers houden het te komen van *Laſerpitium*, uyt Syrien, of Medien, dan ſulcx wert ſeer geleerdelijck wederleyt van den nu meer wel-gemelten Heere *Saulmaiſe, fol.* 360 van 't ſelfde boeck.

De gomme **Galbanum** niet alleen van binnen gebruykt, maer oock buyten opgeleyt, doet de Stonden en doode Vrucht ſcheyden.

Caramahaca op een kool geleyt zijnde, doet door haren ſwaren reuck de Opſtijginge des Lijfmoeders neder gaen, en op de Navel plaeſtergewijs geſtreken, houdt deſelvige op haer plaets.

Al 't ſelfde doet oock de **Caranna.**

Sagapenum is een gomme, dewelcke met Honich-water ingenomen zijnde, de Stonden krachtigh afdrijft, maer de Vrucht hindert.

Opoponax ondoet, en verſacht de Opſwellinge, en Hardigheydt van de Lijf-moeder van buyten opgeleydt zijnde, verweckt de Stonden, maer beſchadighr de Vrucht.

(3) De Genees-middelen die gehouden werden de Lijfmoeder te verſtercken, zijn tweederhande. Sommige geven aen deſelvige kracht, ende behouden het ſchepſel, andere onderhouden haer met een gematigde wermte, ende verteren de vloeyende vuyligheydt: zijn bitterachtigh ende welruyckende, op datſe te gelijck ſouden openen, de natuerlijcke wermte als aenblaſen, en door de lieffelijckheydt van den reuck de Lijf-moeder vermaken. Van den eerſten ſlagh zijn

Herts-tonge / in de Apoteken met den naem van *Biſtorta* bekent, is matelijck koel, ende droogh, ſtelpt door ſijn r'ſamentreckende kracht de Stonden, verſterckt de Lijf-moeder, behoudt en onderhoudt het Schepſel, ſo van buyten als van binnen gebruykt met Noten Muſcaet, en Nagelen.

Corael ſoo inghenomen, als van onderen gheſet, houdt de Stonden tegen, en geeft kracht aen de Lijfmoeder, en de Vrucht.

Coſtus heeft een verwermende kracht, verwekt het Watermaken, drijft de Maent-ſtonden af, ſuyvert de

onſuy-

onſuyverheyt van de Lijfmoeder,ſo in ſtovingen, als berookingen gebruykt. Helpt ook tot'et ontfangen.

Nagelen/ 't zy ingenomen met milde Wijn, 't zy van onderen geſet, verſachten de Opſtijginge, ende verquicken ſoo de Lijf-moeder, als ook de Vrucht.

Noté Muſcaet/en **Folye** hebben deſelvige kracht.

Spica Nardi verteert de onſuyvere vochtigheydt ende vloedt van de Moeder, ende helpt met roocken tot de Vruchtbaerheyt.

Styrax ſuyvert mede door het roocken de Lijf-moeder, deſelvige oock verdroogende, en verſterckende, bedwinght de Opſtijginge, ende bereyt tot het Ontfangen.

Amber-ſteen ingenomen, ende gheroockt, heeft kracht om de Lijf-moeder, die al te vochtigh is, op te droogen,en te beletten datter quade Vochtigheden groeyen. Daerenboven verſterckt hy, en helpt tot lichter Ontfangen.

Nardus-zaet geroockt, doet de Stonden,die van wegen haer dickte ende taeyigheyt opgheſtopt zijn, voortkomen, verwermt, drooght, en verſterckt de Lijf-moeder.

Calmus zo gedroncken, geſet, als geroockt, zet de Stonden af,drooght,en verquickt de Lijfmoeder.

Benzoyn verteert met fijnen verdunnende damp, geroockt of geſet, neemt wech de vloedt van de Lijf-moeder, en verſterckt deſelvige, als oock alle Zenu-achtige deelen.

Muskeljaet/Amber/ ende **Zibet**/ ſo ingenomen, als van onderen geſet, verwecken, ende geven kracht tot by-ſlapen, verquicken met haren reuck de Lijf-moeder, deſelve oock droogende, en verſterckende, helpen daerenboven tot het Ontfangen. Sommige gebruyckenſe oock van onderen tot de Opſtijgingh, dan alſo ſulcks niet en kan geſchieden, of den reuck ſtijght na bovenen in de neus, zoo en ſoude ick dat niet geraden vinden.

(4) De Mengel-middelen,die ſtrecken om de Lijf-moeder te verkoelen;er,haer overtollige Stonden te-gen te houden,zijn in den Apoteek, *Syroop van Queen, van Porceleyn, van Styring*, *van Weechbre. van Myrthus*, diemen kan mengen met water van deſe lfde kruyden: *Trochiſci de Terra Sagillata, de Spodio, de Succino*: *Olye van Roſen, van Plompen, van Myrthus*: *Ung. Comitiſſæ*. Men kan ook op ſtaende voet maken eenige Poeyers van *Corael, Paerlen, Bloet-ſteen, Amber-ſteen*,en *Bereyden Hertſhoren*, ofte de voorſz *Trochiſci*, ende mengen de-zelvige met *Quee-kruyt, Conſerf van Roſen*, ofte eenige andere t'ſamen-treckende.

Seker Vrouw,die ſo ſtercken vloed had,datſe by-na geſtadigh van haerſelven gingh, werde geholpen, met *Weechbree-water*, en *Roode Wijn*, van elcx 3 lepels, geſlagen onder een *Doeyer* van een *Ey*, ende licht op-geſoden, alle daegh des morgens ingenomen,en daer dan wat op geſlapen. Het was naulijks twee drie da-gen gedaen, of de Vrouw bleef geneſen. Het welck Dr. *Foreeſt* ſchrijft by hem dickwils alſo bevonden te zijn. Onſe Vrouwkens hebben onder haer voor wat heymelijks tegen den overtolligen Vloed na een miſ-dracht, *Gerookt Vleyſch*,dat ten minſten een jaer out is, het welk ſy kleyn geſneden,in een aerde pan op't vuur droogē,om tot poeyer te brengē,dat geven ſy in met Rooden wijn,die watt'ſamen-treckende is. Dit is een ſeer goet Geneeſmiddel, en niet minder dienſtig voor den Rooden-loop, die ick weet daer mede geholpen te zijn,na dat andere dingen te vergeefs gebeſicht wa-ren. Tot het ſelfde gebruyken ſy ook een gedroogde en geſtoote Ockernoot,driemael met Bier of Roode wijn ingegeven. Men kan mede een *Hippocras* maken op deſe manier, N. *Caneel*, 1 once, *Roode Roſen*, 1 drach-me, *Sandel-hout, Sp. Aromat. Roſ. Diarhod.* van elcx een half drachme. *Roode Wijn*, 1 pinte. Te ſamen ghe-weykt, en door een *Hippocras-ſack* met ſuyker gelekt. Die het koelder begeert, mach in plaetſe van Wijn, *Weechbre-water*, of diergelijke nemen, na gelegentheyt.

Van buyten kanmen maken een Plaeſter van *Bolus in Azijn gewaſſchen* 5 oncen, *Draken-bloet, Maſtick*, van elcks 1 once, *Cypres-noten, Gal-noten, Roſen, Granaet-bloemen*, van elcks 1 loot; Alles kleyn gewreven, en gemenght met zoo veel *Ung. Comitiſſæ*, en *Was*, als genoegh is tot de lijvigheyt ende ſtijvigheyt van een Plaeſter. Men ſoude oock konnen nemen *Boone-meel*, onder de ſlijmerigheydt van *Gom*, ofte *Dragant* ver-menght, ende dat Plaeſter-gewijs op de Lendenen, en 't Gemacht geleyt.

Vorder om de Maent-ſtonden te verwecken, en de Lijf-moeder te ſuyveren, werden in de winckels gereet gehouden *Syroop van Venus-hair, van Yſoop, van Malrove, van het ſap van Byvoet*, en de *gemenghde van Gradi*; *Elect. Diacalaminthes*; *Trochiſci de Myrrha*, die oock de Na-geboorte afdrijven; en de *Pillen van Sagapenum*, die mede kracht hebben, om een doot kint quijt te maken. Voor de Stonden is ſeer bequaem dit Vrouwen-poer: N. *Zaet van Seſely, Cumijn, Venckel, Savel-boom*, van elcks 1 once. *Galigaen, Zedoar, Foelye, Nagelen*, van elcx 1 drachme. *Caneel* een half loot, *Saf-fraen* 1 ſcrupel. Hier van ſal men alle morgen een vie-rendeel loots innemen met wat werme Wijn, ende Suycker. Ick heb hier toe in 't gebruyk het volgende Poeyer, het welck wel om te beſigen, en gantſch ge-reet valt, alſo het in een doosken in de ſack gedragen, en uyt de hant gegeten kan werden: N. *Rauw Stael*, of *Naelden-vijzel* fijn als ſtof op een marber-ſteen ge-wreven, 1 loot. *Caneel*, 1 once, *Suycker* 2 oncen: Al-legader tot een kleyn poeder onder malkander ver-mengt. So kan ook van buyten een Stoving in't werk geſtelt werden, van de gemelte Kruyden gekookt, en 't ſelfde kan ook dienen om van onderen in te ſpeuten. Gelijk men mede een *Peſſus* maken kan van de wortels van *Dictamus, Ariſtolochye, Gentiane, van Myrrhe, Sty-rax*, en *Aloë*, met *Termenthijn* te ſamen gebracht. Om te doen verloſſen, als het kint wel gekeert is, ende de

Weens achter blijven,heb ik altijt ſeer goet gevonden, het volgende Poerken met gheſuyckerden Rijnſchen wijn ingegeven, N. *Troch. de Myrrha*, een half drachme, *Boraes van Venetien* 1 ſcrupel, *Saffraen* 5 azen. Een Portugijs Geneeſmeeſter, Amatus,prijſt ſeer het volgende, 't welck niet veel van 't mijne en verſchilt: N.*Caneel,Troch.de Myrrha*,van elcx een half drachme, *Saffraen*, een half ſcrupel. De Françoiſche Profeſſor *Rondelet* hiel voor beſt het volgende Drancxken: N.*Zaet van Lavender*,twee drachme,*Weegbre,Endivye*, van elcx 2 ſcrupels.Tot poeyer geſtooten,en met water van *Memmekens-kruyt*,en *Endivye* ingegeven. Onſen *Lobel* verheft de kracht van dit Poerken,ſelver ook om een doot kint af te drijven: N.*Conf.Alkermis,Zaet van Lavender, Weeghbre, Endivie*, van elcx 2 ſcrupels, *Troch.de Myrrha, Boraes*,van elcx 1 ſcrupel. Met wat *Byvoet-water*, en *Wijn* ingegeven. Deſelfde prijſt oock het volgende: N. *Boraes* anderhalf drachme. *Caneel*, 2 ſcrupels. *Saffraen*, 5 azen, ingegeven als boven.

Eyndelijck om de Lijf-moeder te verſtercken, en het Ontfangen te bevorderen, zijn in den Apoteeck *El.de Gemmis,Aromaticum, Diaſatyrium;de Wortels van Satyrium*, en *Eryngium geconfijt*. Men mach oock een Roockſel maken van *Nardus-zaet* 1 loot,*Styrax Calaminthe,Amberſteen,Calmus,Spicanardi*,van elcx 3 drachme, *Roode Roſen*, 2 drachme, Geſtooten, en daer mede geroockt. Ofte deſen Peſſus: *Benzoin.Liſch-wortel, Roode Roſen*, van elcks 1 loot, *Zivet*, *Amber, Muskeljaet*, van elcks 3 azen, Geſtooten, en in een doecxken gebonden voor een popgen om te zetten.

Het XXIIII. Capittel.

(1) *Verſcheydenheyt der Simpele Genees-middelen voor de Gicht, ende andere Pijn der Lidtmaten.* (2) *Waer van ſommige den Brant verkoelen,*(3)*en de Pijn verdooven,* (4) *Sommige verſachten,* (5) *en het overſchot van de Pijnlijcke ſtoffe verteren.* (6) *Hoe uyt die Droogen Mengel-middelen gemaeckt werden.*

(1)

DE Wtwendige Gebreken,die op eenigh byſonder Deel, het zy met ofte ſonder Sweringe, komen te vallen, alſo ſy eygentlijck raken de **Heel-konſte**/ die wy van meeninge zijn, in een byſonder Boeck te verhandelen;ſo en ſullen wy alhier van deſelvige geen ghewach maken. Maer de gene, die vele Deelen te gelijck aen-grijpen, gelijck *Gicht, Geraeckstheyt,Schuddinge, en Treckinge der Leden, Pijn in de Gewrichten*, en al die uyt algemeene Sinkingen voortkomen,konnen alhier bequamelijck gebracht werden. In de gemelte Gebreken dan, na dat het Lichaem wel geſuyvert,en de Sinckingen opghehouden zijn, indien het overſchot van de vochtigheden door inwendige Genees-middelen dient verdreven ende verdwenen te weſen, daer toe ſullen bequaem zijn de Simpelen,die wy hier boven tot de Hooft-ſieckten aengeweſen hebben: alſo 't gene het Hooft kan helpen, mede dienſtigh is voor de Zenuwen.Maer eygentlijck,en in 't byſonder werden tot de Pijn der Gewrichten gepreſen, *Alant-wortel, de Wortel* van *Liſch*, en *Acorus, de Bladeren van Velt-Cypreſſ, Kleyne Santorye, Calaminthe, de groote en kleyne Sleutelbloemen*,en den *Hermodactylus*,tot Drancken, ofte andere Mengelingen bereyt: waer van ick terſtont in't byſonder ſal ſpreken. Dan de voornaemſte kracht, om de verhaelde Gebreken te helpen, beſtaet in Wtwendige Heel-middelen, van dewelcke ſommige in 't beginſel den Brant, ſo daer eenigen is, leſſen, en de Sinckingen beletten,ſonder nochtans de Vochtigheden in 't ontſteken Deel vaſter te zetten: eenige ſtillen de Pijn,dewelcke ſonder ontſtekinge is: andere, de Pijn over zijnde, verdunnen de ingeſope Vochtigheyt, en doen deſelvige verteren ofte verdwijnen, om datſe metter tijt niet tot een klonter en ſoude verharden.

(2) Wanneer dan in 't beginſel van de Gicht, Pijn en Brant in de gewrichten van Handen, ende Voeten zit, dan zullen dienſtigh weſen de *Gediſtilleerde Wateren van Rozen, van Weechbre, en van Nachtſchade*, met het ſeſte deel *Azijn van Roſen*. Want daer mede werm geſtooft zijnde,verlicht de Ontſtekinge, ſteut de Sinckingen, en verdrijft ten deele die alreede vergadert zijn, en daerom by vele gehouden voor een recht Geneeſmiddel van de Gicht, of Fledercijn. Indien men in een half pint van den ſelvigen laet ſmelten een drachme *Canfer*, dat ſal oock de andere Gewricht-pijn, die al diep van binnen is, wechnemen. Dan hier in moet groote voorſichtigheyt gebruyckt werden, alzoo de indringende kracht van den Azijn, wanneer men daer mede, 't zy met *Canfer*, ofte alleen wilde ſtoven,de Pijn wel doet vergaen,of verdooven: maer de Voeten beſchadigt. So is te leſen by Plinius in 't eerſte Capittel van ſijn 23 boeck,dat M.Agrippa, ſwager van den Keyſer Auguſtus, onverduldigh van pijn zijnde, wilde liever het gebruyck en 't gevoelen van ſijn Voeten miſſen, als deſelve langer uytſtaen,en ſtoofden ſijn voeten in heeten Azijn. Zo hebben andere haer Voeten in Snee geſteken,waer door de felle Pijn wel verdoofde, maer oock belet is, dat de oorſaeck niet en konde uytdampen.

Het *Zaet* van **Vloe-kruyt** in eenigh nat geweeckt, geeft een ſlijmerigheyt van hem, nut ende bequaem tot alle Ontſtekingen,maer inſonderheyt tot de verhitte Pijn der Gewrichten.

Zaet van **Althea**/als ook den **Heems-wortel** ſelfs, en de *Carlen* van **Queen**/leveren mede een ſlijmerigheyt uyt van geen minder krachten, voornamelijck indienſe met *Water van Nachtſchade*, of van *Weechbre* uytgetrocken is.

(3) **Bilſen-**

(3) **Bilſen-kruyt** / te weten, de verſche bladeren, ofte by haerſelven, ofte met Gerſtenmeel opgeleyt, beletten de heete en ſcherpe Sinckinghen, verſachten alderhande Pijn,en werden bequamelijck gedaen onder de Genees-mengelingen daer toe ſtreckende.

Scheerlinck/of *Dulle Kervel* is uyttermaten kout, ja volkomentlijck in den vierden graed,ende dienvolgende doodelijck, als het ingenomen wert. Ende die daer mede om komen (gelijck men eertijdts in Athenen de miſdadighen plach te doen) beginnen in haer uyterſte leden, als de kracht door het Lichaem ghe- ſchoten was, een koude te vernemen. Daerom oock kout genoemt by den Poët *Iuvenalis*:

----Hunc inopem vidiſtis Athenæ
Nil præter gelidas auſæ conferre cicutas.

Dit kruit is daer door te vermaerder,om dat de rechters van Athenen ook daer mede den vromen,en wijſen *Socrates* omgebracht hebben, Het welck ick,hoewel 't ſoude mogen ſchijnen alhier niet wel te pas te komen,om evenwel den Leſer een weynigh verande- ringh van ſtoffe te geven, wat hooger ſal ophalen.Als de ſtadt, en Gemeene ſake van *Athenen*, door die van *Lacedemonien* ondergebracht was, en dat ſy daer over dertig Gouverneurs geſet hadden,die van wegen haer onverdraeglijcke regeringe de 30 Tyrannen genoemt waren, ſo werde *Socrates* beſchuldight van eenen *Melitus*,dat hy de jonckheyt bedorf, ende de Goden van hare Voorouders verachte, ende nieuwe ſocht in te voeren. Alle vrome Luyden waren hier over met *Socrates* ſeer bekommert,ende de welſprekende *Lyſias* ſchreef voor hem een Verantwoordinge, dewelke hy hem voorgeleſen hebbende,ſo ſeyde *Socrates*; Mijnen vrient *Lyſia*, het is een goet ende treffelijck Geſpreck, maer my evenwel niet paſſende. Want het was meerder op ſijn Advocaets ingeſtelt,als op ſijn Philoſoophs. Ende *Lyſias* daer op vragende,indien het Gheſpreck goet was,waerom dat het hem dan nieten paſte? Wel, antwoorden hy, en konnen niet Kleederen en Schoenen wel gemaeckt zijn, en my evenwel niet paſſen? Voor de Rechters komende, en ſijnen beſchuldigher gehoort hebbende,werde van haer gevraegt (gelijck daer de maniere was) wat ſtraffe hy meende verdient te hebben.Waer op hy antwoorde: Voor 't gene by my gedaen is, meen ick, datmen my in *Prytaneo* (het welck aldaer de grootſte eer was, die ſy alleen aen deden de gene,die op 't hoogſte van de gemeene ſake wel verdient hadden) op't gemeen behoort te onderhouden.De Rechters deſe kloekmoedigheyt tot ſpijt opnemende, verweſen hem te ſterven: het welck hy met ſoo effen ghemoedt aennam, als of het hem niet eens aen en hadde gegaen. De lange tijdt, die hy, na 't vonnis, noch ghevangen was,en beſtede hy niet als met Godſalige redenen van de Onſterffelijckheyt der Zielen, en dat daerom de doot voor een eerlijck man niet te vreeſen en was. Deſe en diergelijcke redenen (beſchreven by den wijsgierighen *Plato* in ſijn boeck, *Phædo* genaemt) hadde hy tot het laetſte toe met ſijn goede vrienden, die hem geſtadig quamen beſoecken, om van ſijn wijſheyt deelachtig te werden.Als de ure des doots gekomen was, ende dat hem de wijsgierige *Crito* vraeghde, Hoe hy begraven wilde weſen? antwoorde, ſoo het U lieden goet dunckt, maer indien ghy my ſult konnen nemen,en ick U niet en ontſnap. En met eenen in ſijn ſelven lacchende, en hem tot de omſtaenders keerende, Ick en kan deſen *Crito*, ſeyde hy, niet wijs maken, dat ick dien *Socrates* ben, die nu ſo vele redenen voert: maer hy meent dat ik dat Lijk ben,dat hy terſtont ſien ſal. Daerom vraeght hy,hoe ick begraven wil weſen. Maer 't gene ick nu met vele redenen heb ſoecken te bewijſen, dat, als ick het vergift ſal gedroncken hebben, niet langer by U lieden en ſal weſen,maer gaē tot de geluckigheit der ſaligen, ſulx ſchijnt te vergeefs van my tegens *Crito* geſeyt te zijn,doen ick te gelijck U lieden, en mijn ſelven troo- ſtede. Na dat hy noch een weynigh over deſe ſtoffe met gelijcke Godtvruchtigheyt, en Kloeckmoedigheyt geſproken hadde, ſo quam den Dienaer van de Elf-mannen. Die hem groetende, ſeyde,*Socrates*,ick en ſie in U niet, dat ick altijt in andere geſien hebbe. Want ſy zijn geſtoort,ende vervloecken my, als ick haer aenſegge,door laſt van de Magiſtraet,dat ſy *vergift* moeten drincken. Maer ick heb u altijt gekent, inſonderheyt nu ter tijt, den kloeckmoedighſten,den ſachtmoedighſten, ende alderbeſten man,die immermeer in deſe plaets gekomen is: en ick ben nu oock wel verſekert, dat ghy op my niet vergramt en zijt, maer op de gene die U bekent zijn, daer van oorſaek te weſen.Nu weet ghy dan wat bootſchap ik u brenge. Vaert wel,en ſoeckt licht te dragen 't gene weſen moet; en daer mede hem omkeerende, gingh wech al ſchreyende. *Socrates* den man na ſiende. Vaert ghy oock wel, ſeyde hy, ende wy ſullen dat alſo beſtellen. En met eenen hem na de andere wennende, Wat een ſoeten man is dat,ſeide hy, want hy en heeft hem niet alleen nu, maer altijt ſeer vriendelijck tegen my gedragen, gelijck hy my nu noch beſchreyt. Wel aen dan *Crito*, laten wy gaen doen, dat hy belaſt, en laet yemandt het Venijn, ſoo het al geſtooten is, hier brengen. Ick geloof, O *Socrates*, ſeyde *Crito*, dat de Son noch niet onder en is, en ick weet wel dat andere,als ſy deſe boodtſchap ontfangen,'t ſelfde ſeer laet in drincken, na datſe eerſt haerſelven met eten ende drincken wel getoeſt hebben. Derhalven en is 't niet van nooden, dat ghy U zo haeſt,daer is noch tijt genoegh over.Daer op ſprack *Socrates*,Die Luyden *Crito*,hebben gelijck. Want ſy meenen daer wat mede te winnen, het welck in mijn geen plaets en heeft, die daer niet mede anders en ſoude winnen, wanneer ick het Venijn wat later dronck,als dat ick my zelven tot ſpot zoude ſtellen, gelijck of ick ſo begerigh was om te leven,ende zo ſpaerzaem van 't gene ick niet meer- der en hebbe. Wel aen dan doet mijnen ſin,ende niet

anders. *Crito* dit hoorende, wenckte den jonghen, die daer niet verre van daen en was. Den jongen uytgaende, quam terſtont wederom, mede brengende den genen die't Venijn ſoude ingeven, 't welck hy in een beker hadde, geſtooten zijnde. *Socrates* hem ſiende, Wel aen, Fijnman, ſeyde hy, ghy hebt hier verſtant af, wat moet ik doen? Niet anders, antwoorden hy, als na het ingedroncken is, te wandelen tot dat ghy voelt U beenen ſtram werden, ende dan te leggen: en ſo ſult ghy doen. Dit ſeggende, gaf hy den beker aen *Socrates*, die hem aennam gantſch niet onſtelt, noch eenige veranderinge in verwe oft weſen, vertoonende. Ende geſeydt hebbende, de Goden te bidden, dat ſijne verhuyſinge mocht gheluckſaligh weſen, ſo dronk hy heel geruſt en kloeckmoedig het Vergift in. En als alle d'Omſtanders hier over ſeer jammerlijck weenden ende kermden, ſoo ſeyde hy, Wel mannen, wat begint ghy: ick heb daerom meeſt

de Vrouwen van my laten gaen, om datſe ſulcx niet en ſouden doen. Want ick had wel gehoort datmen met vrolijckheyt en geluckwenſchinge uyt dit leven behoorde te reyſen. Daerom houdt U ſtil, en weeſt wel gemoet. d'Ander dat horende ſtondē beſchaemt, en kropten haer tranen in. Maer *Socrates* voelende in't wandelen, dat ſijn beenen begonnen te beſwaren gingh op ſijnen rug leggen, gelijck hem bevolen was van den genen, die het Venijn bereyt hadde, die hem korts daer aen de voeten druckende, vraegden of hy dat wel voelden. Als *Socrates* neen ſeyde, ſoo taſten hy hooger, ende bevondt dat het daer oock al kout, ende ſtijf was, ende ſeyde tegen de Omſtaenders, als het aen 't Herte komt, dan ſal't gedaen weſen. De venijnige kouw was al tot de Maegh geklommen, en het deckſel van ſijn lichaem werpende, Sprack hy ſijn laetſte woorden, *Crito*, wy zijn *Eſculapius* eenen haen ſchuldigh, betaelt hem doch, ende en verſuymt het niet. *Crito* antwoorden, Al wat ghy beveelt, dat ſal gheſchieden, ende vraeghden ofter niet anders en was, waer op hy niet meer en ſprack. De Heydenen plachten in oude tijden *Eſculapius*, den ſoon van *Apollo* (dat is de Son) een Haen op te offeren, als zijnde den bode van den dagh, en opkomende Son, waer mede ſy wilden te kennen geven, dat ſy de Goddelijke goetheyt ende weldadigheyt, die alle Sieckten gheneeſt, ſchuldig waren den dagh, dat is, het licht van 't leven. Na ſodanigen Geneesmeeſter die de ſiekten van't gemoedt helpen konde, had *Socrates* te voren gevraegt. Ende op 't laetſte, als nu van alle ſieckte der vreeſe en twijffelinge geneſen zijnde, wilde God met offerhande bedankt hebben. Aldus is geſtorven de vrome *Socrates*, met ſoo effen gemoedt, dat de Poët *Iuvenalis*, daer hy tegens de wraeckgierigheyt invaert, hem beſchrijft, niet eens te ſoude willen geven hebben aen ſijnen beſchuldiger een deel van 't vergift, dat hy door ſijn toedoen moeſte drincken.

De wraeck is wonder ſoet, en die te mogen plegen,
Daer vind' ick menigh breyn ten hooghſten toe genegen,
En dit al menighmael om ick en weet niet wat,
Door menigh miſverſtant ten quaetſten opgevat.
Het minſte datter ſchort, en kleyne beuſelſaken,
Die konnen vinnigh bloet, en gramme ſinnen maken;
Maer dit pleegt ſlechts het volk dat noyt en heeft geleert
Hoe datmen, na den eyſch, ſijn even ſchepſel eert.
Dat heeft de goede ziel Chryſippus niet geſchreven,
Dat heeft oock Socrates noch Thales oyt gedreven,
Dit was geduldigh volck, tot aen het duyſter graf,
Dat nimmer eenigh quaet den quaden weder gaf.

Sulcken ſterven, ſulcken leven heeft onzen grooten *Eraſmus* eenige goede hope doen hebben over't toekomende leven van ſodanige Wijſen, gelijck te ſien is uyt de Voorreden, die hy geſtelt heeft voor de *Tuſculaenſche Vragen* van *Cicero*. Die van Athenen ſagen ook wel haeſt wat ſy gedaen hadden, en kregen daer over zo groot berou, dat ſy al haer Speel-plaetſen deden toeſluyten: die daer toe geraden hadden, uytbannen, en ſijnen aenklager *Melitus* om hals brenghen. Sy rechten ook ter eeren van *Socrates* op de vermaerſte plaets van de ſtad hem een Copere beelt op, dat ſy vande treffelijke meeſter *Lyſippus* hadden doē maken. Dit zy genoegh, en wel lichtelijk voor ſommige (die 't konnen overſlaen) te veel van *Socrates*. Dan gelijck de gene die buiten 'slants reyzen, haer wel buyten den wegh begeven, om yet fraeys dat ter zijden afleyt, te beſien, alſo en hebbe ick mede niet konnen laten wat buyten 't voorgenomen ſpoor te treden, om by gelegentheyt van *Scheerlink*, te verhalen 't heerlijk eynde van dien eerlijcken *Socrates*, het welck my zo genuchlijck gevallen is, dat ick mijnen luſt met gewelt tegen ghehouden hebbe, om niet breeder alle ſijne andere ſtichtige redenen te verhalen. Maer om weder op het padt te keeren, daer ons *Secrates* afgeleyt had, Al iſt, ſeyt *Plinius* in 't 15 boeck van ſijn Natuerlijcke Hi-

ſtorie

ſtorie op 't 13 Capittel, dat *Scheerlinck* vergif is, ende gehaet door de openbare ſtraffe vande Athenienſers, ſo moet nochtans ſijn gebruyck tot veel dingen niet overgeſlagen werden. Dit is inſonderheydt dat ſijn bladeren, zaet, en opgedrooght ſap alderhande pijn ſtillen; maer voornamelijck de gene, die uyt ontſtekinge veroorſaeckt is. Het vergif van den *Scheerlinck* heeft mede ſijn tegengift, te weten den Wijn, gelijck wy met een aenmerckens waerdigh exempel uyt *Plutarchus* ſullen aenwijſen in 't volgende Deel.

De verdoovende kracht hebben ook **Mandragora**/ groote en kleyne **Donderbaert**/ door dewelcke als de onlijdelijcke pijn niet en kan geſtilt werden, ſo raden ſommige daer wat *Opium* by te doen, 't welck met een verdoovinge in 't ghevoelen te brengen, inſonderheydt in heete ghebreken, alderley pijn doet overgaen.

Maer hier in moet dapper voorſichtig gegaen werden. Want de verlichtenis, die door *Opium, Scheerlink, Bilſen, Mandragora*, en diergelijcke komt, en geſchiet niet door wechnemen (gelijck anders behoorde) van de oorſaeck, die de pijn en ſmerte verweckt: maer het Lidt, daer de weedom in is, wert alleen als vooſch ende half doot gemaeckt, ſoo dat het de pijn niet en kan gevoelen. Waer op dan deſe ſchade volght, dat als 't Lidt wederom tot ſijn ſelven komt, de oorſaeck ſo veel te quader, door dien het door de ſelle koude verſwackt, en de Natuerlijcke wermte ſeer verminder is, wechgenomen kan werden. Behalven dat ook inde grootſte Ontſtekingen door al te koude dingen lichtelijk het Kout-vyer geſtoockt wert: gelijck ick noch binnen weynigh dagen geſien heb in een been, dat dapper ontſteken en geſpannen was, alwaer azijn ende Water, ende noch werm gemaeckt, op geleydt was. Hierom en ſalmen duſdanige verdoovende of te ſeer verkouwende Genees-middelen tot verlichten van de Pijn niet gebruycken, als in de grootſte noot, en wanneer deſelve gantſch onverdragelijck valt.

(4) Derhalven is beter, om de Sieckte niet te verachteren, of het Lidt te hinderen, ſodanige middelen te gebruycken, die een verſachtende kracht hebben, waer door ſy den weedom konnen verſoeten.

Koeye-melck/ (als oock van andere Dieren) tot ſtoving gebruyckt, verſacht alle ſcherpe Sinckingen, en Ontſtekinghen: het welck het noch beter doet met Gerſten-meel tot een pap gebracht.

Kaes/ die verſch is, alleen ofte met Gerſte-meel vermengt, verſacht de Ontſtekinge, drijft de Sinckingen te rugge, en verſoet de Pijn in de Ghewrichten. Daer toe helpt mede oude beſchimmelde Kaes, in Ham-ſap geweeckt: die oock de hardigheydt in de Gewrichten kan verſachten.

Koeye-mis/ als oock **Geyte-mis**/ inſonderheyt Somers, als de Beeſten in de wey gaen, verſacht ende verteert, verlicht Pijn ende Brant, en met Azijn gemenght, doet de Geſwellen verdwijnen.

Vet *van ongewaſſchen Wol*, verwermt, en verſacht, ende verteert een weynigh, ſtilt de Pijn, uyt wat oorſaeck, het zy alleen, ofte met *Roos-Olye*, en *Wijn*, ofte met *Vrouwen-ſogh* opgeleydt: dat oock de *Wolle met der Yecken* ſelve doen kan.

Wierooch is werm in den tweeden, en droogh in den eerſten graed, onder wit van Ey geſlagen, en opgeleydt verlicht alderhande pijn. Dit heeft den Ed. Heere Ridder *Heynſius* beweeght, om in ſijnen *Ariſtarch. ſacer*, het woort *Ὕσσωπος* by de Euangeliſten, daer ſy ſchrijven, hoe de Krijgſknechten onſen Heere ſpottelijck laefden, te nemen voor *Oiſupos*, voor *Yſſop*, *Oiſop*, het welck in 't Griecx onghewaſſchen wolle beteyckent, als of 't gene ſommige goede herten aldaer mede gebracht hadden, om den Pijn van de gerechteden wat te verſachten, ſy luyden die vuyle wolle met de azijnige ſpongie, uyt ſchimp aen den ſtock geſteken hadden. Een uytlegginge niet minder geeſtigh, als waerſchijnelijck.

Met **Olye**/ 't zy alleen, of onder *wijn* vermengt de Gichtige gewrichten geſtooft, verſoet haer pijn.

(5) Het overſchot van de Pijn, en Vochtigheden wert verteert, en uytgetrocken door de volgende:

Gerard/ of *Gerards-kruyt*, den Hadijck wel gelijckende, geſtooten, en op de Leden, die van 't Flereſijn gequelt zijn, verſoeten de Pijn, en doen het Geſwel vergaen, waerom het oock *Flereſijn-kruyt* genoemt is.

Sleutel-bloemen/ die oock om de ghelijckeniſſe van haer bladeren *Witte Betonye* ghenoemt werden, zijn heet en droog tot in den derden graed, t' ſamentreckende, verterende, en afvegende. Werden vordelijk gebruyckt in alle koude gebreken der Herſſenen, en Zenuwen, inſonderheydt met *Salye*, en *Marioleyne* gekoockt. Welcken dranck ook bequaem is voor de gene, die Bevende Leden hebben, of Geraeckt en Beroert zijn, 't welk de oorſaeck is, dat de *Sleutelbloemen* in 't Latijn oock *Herba Paralyſis* genoemt zijn. De geſtoote bladeren werden oock nuttelijck geleyt op de Beroerde, en Gichtige leden.

Velt-cypres van buyten opgeleyt verdrooght, en verteert ſonder merckelijcke hitte of ſcherpigheyt de Vochtigheden, die diep in de ſwacke Deelen gedrongen zijn, en verſterckt oock deſelvige.

De drie ſoorten van **Calaminthe** over het ghewricht geleyt, verwermen het ſelve, trecken de diepgelegen Vochtigheydt uyt, en zijn bequaem voor de Heup-pijn.

Saet van **Kerſſen**/ als ook van **Netelen**/ is deelachtigh van een brandende kracht, en overwint daerom de vaſte en hartneckige Pijne der Heupen.

Saet van **Adderrone** met eenig bequaem nat ingedroncken, is goet tegens de Gicht, en haer *Bladeren* geleyt op de harde Geſwellen, die na de Ontſtekinge van de Gicht overblijven, doen deſelvige vergaen.

Loock van binnen ingenomen, en van buyten met Honigh opgeleyt, verdrijft de oorſaeck van de koude Heup-pijn.

Alantwortel geneeſt de koude, ende langhdurige gebreken der Lidtmaten, als oock de Heuppijn, en de Gewrichten, die door te groote vochtigheyt los, ende uyt ter lidt ſchieten.

Het afſietſel van kleyne **Santorye** dickwils met een Clyſteer gezet, is ſeer bequaem voor de gene die met de Heuppijn gequelt zijn: Want het treckt de vochtigheydt af, en verſacht de pijn. Maer het ſap gedroncken, of oock het kruyt ſelve in Mede geſoden, helpt eygentlijck de ghebreken van de Zenuwen: en met Olye opgeſlagen en gepletterde Leden gheleydt, brenght datelijck baet by.

Hermodactylus treckt en ſuyvert het dicke ſlijm uyt de Gewrichten, is nut voor de Gicht, ſoo ingenomen, als van buyten papsgewijs opgeleyt.

Wijghboonen/ of *Lupinen*-**meel** in Azijn of Mede gheſoden en met eenige werme Olye gemenght verdrijft de Heuppijn.

Pekel van *Haring*, en andere zoute Viſch, heeft een ſeer afvegende kracht, en is derhalven bequaem om de Gichtige vochtigheden te verteren.

Opoponax is een ſap of gomme van een vreemde oorte van *Panace*, na de gedaente van *Ferula*, van buiten geelachtigh, van binnen wit, bitter, van goeden reuck, brooſch, en in 't water ſmeltende. Het verſoet de weedom van de Gicht, alleen, of met het vleyſch van rozijnen daer opgeleyt.

Bdellium is mede een gomme of traen van eenen Indiaenſchen boom, die noch niet geheel wel bekent en is. Het beſte is bitter ſonder ſuerigheyt, welruyckende als *Zeenagel*, wanneer het gebrant werdt, klaer als lijm, vet van binnen en brooſch. Het verwermt, ende verdrooght in den tweeden graed, verzacht, en verdrijft de hardigheden, en de knobelen van de Zenuwen in Wijn gheſmolten. Geneeſt daerenboven de geſcheurtheyt, en de geſpanne, gequetſte, ende verſtuyckte Zenuwen.

Ammoniacum, *Sagapenum*, en *Galbanum* zijn alle drie een gomme of ſap van een byzonder gheſlacht, van *Ferula*, en op verſcheyde plaetzen waſſende.

Ammoniacum vloeyt uyt een *Ferula*, die *Agaſylls* genaemt is, en in *Cyrenen* (een lant in Afrijcken) als oock in *Lybien* by den tempel van *Iupiter Ammon*, (waer van het ſijnen naem heeft) groeyende. Voor het beſte wert gehouden 't gene vaſt, ende ſuyver is, en geen houtachtige ſplinters, ſteenachtigh gruys, of ander vuyligheyt in en heeft, dat bitterachtigh van ſmaeck, in kleyne ſtucxkens verdeelt is, van reuck na het Beverſwijn wat treckende. Deſe gom is werm en droogh in den tweeden graed, en is van de voornaemſte onder de vermorwende ofte verſachtende Genees-middelen, geneeſt de verharde Milt en Lever in Azijn geweeckt. Met Honigh en Peck vermenght, doet de harde geſwellen, en Knobbels vergaen en uytbreken, die aen de Ghewrichten gewaſſen, en van de Gicht gekomen zijn. Wert oock van binnen ingegeven een vierendeel loots ſwaer, en jaeght dan af de taeye koude Fluymen, deſelve uyt de verre leden na hem treckende: en is mitsdien goet tot de kortigheyt en Benautheyt van den Adem, beſlotenheyt van de Borſt, Vallende ſieckte, Gicht, Heupe-pijn, en alle ſieckten der Herſſenen, Zenuwen, en uytwendige ſieckten.

Sagapenum is mede een ſap vloeyende uyt een gheſlacht van *Ferula*, 't welck in Medien waſt, oock *Sagapenum* geheeten. De beſte van deſe gomme is, die lichtelijck in 't water ſmelt, of van een gaet, ſcherp van ſmaeck, klaer van verwen, geel van buyten, en wit van binnen, van reuck het loot wat gelijckende. Het verwermt tot in den derden graed, en verdrooght in den tweeden, ſeer krachtigh verterende; Suyvert de Herſſenen, en is ſeer goet tegen de Hooft-pijn, Popelſye, Vallende ſieckten, Lammigheyt, Treckinge der Zenuwen, ende voorts van binnen, en van buyten gebruyckt, tot alle het gene wy den *Ammoniacum* toegeſchreven hebben.

Galbanum is oock een ſap, ofte gomme van een geſlacht van *Ferula* in Syrien waſſende, *Metopium* genaemt. De beſte is knorachtigh, als van klonters vergadert, wat zaet van ſijn *Ferula* behoudende, niet vochtigh ofte droogh, ſuyver, ſterck, en ſwaer van reuck, den wieroock van ghedaente ghelijck. Is van aert heet tot by-na in den derden graed, droogh byna in den tweeden, verſacht, treckt uyt, en doet ſcheyden, ende vermach voorts al 't gene wy van de voorgaende gomme verhaelt hebben.

De gomme **Tacamahaca**/ waer van hier voren meerder gehandelt is, plaeſter-wijs geſtreken, belet alle Sinckingen, verſterckt de Herſſenen, Zenuwen, en Gewrichten, verſoet alderhande Gicht, die van koude ofte gemenghde Vochtigheden haren oorſpronck treckt, Tot alle het welcke de gomme **Caranna** noch krachtiger is.

Beverſwijn is werm, en dun van deelen, bequaem voor de Zenuwen, wiens harde, en hartneckige gebreken het geneeſt, van binnen ofte van buyten gebruyckt, als oock het ſchudden en Trecken van de Leden.

Euphorbium/ van brandende hitte, en ſijne ſtoffe, doet de dicke ende taeye Vochtigheden, in wat plaetſe ſy oock ſteken ſcheyden, en verteren, neemt wech de Ruyſſchingh, en Pijn van d'ooren, en helpt de Gichtige.

(6) Wt de verhaelde Droogen werden vele Mengel-middelen bereydt, ſommighe ſachtelijck verkoelende, ſommighe Verterende en Verdroogende. Tot het eerſte kan ghenomen werden een Stovingh van Wateren uyt de verhaelde Kruyden getrocken, ofte van *Sap van Weeghbre*, *Nachtſchade* en *Roſen* of oock van *Bilſen-kruyt*, indien de Pijn ſeer hevigh is, daer onder een vierde deel *Azijn* gemenght, Ofte indien de Pijn diep in ſteeckt, gelijck in 't gelit van de Schouder, Elleboogh, Heupe, dan dienter oock *Canfer* by gedaen, te weten in elck pont een half loot. Daer-beneffens Slijm getrocken uyt *Quee-zaet*, ofte 't *Saet van Vloey-kruyt*, van elcx 1 loot. Te ſamen op heete aſch geweeckt in *Weeghbre-water*, *Roſe-water*, *Nachtſcha-water*, van elcx 2 oncen. En het Slijm door een ſtromijn gewrongen, en laeuw op de Pijnelijcke Leden geſtreken, en dan werck, ofte een doeck in laeuw *Oxycratum* ghedoopt, daer boven overgeleyt. Men kan oock de Kruyden tot een Papken in *Oxycratum* koken, ſonder Vet, ofte Olye, Want geen vettigheyt en dient op de Ontſteken deelen gebruyckt: hoewel hier ſeer nut is *Populioen-ſalf* in *Azijn gewaſſchen*.

Als den brant over is, en de felligheydt van de Pijn wat afgenomen heeft, ſo ſalmen een Pijn-ſtillent papken maken van ktuym van Witte-broot aldus: *N. Kruym van Witte-broot* een half pont. Gekoockt in Soete-melck, tot dat het dick wert, en dan in geſtroyt het poeyer van *Camille-bloemen*, *Meliloten*, van elcx een loot, *Roode Rozen*, *Salye*, van elcx een half loot. *Saffraen*, 1 drachme, Men doeter ook ſomtijts by *Olye van Camillen*, of *Lelyen*. Waer toe mede bequaem is de volgende Strijcking, *N. Slijm getrocken met Camille-water uyt Lijn-zaet*, *Saet van Heemſt-wortel*, *Foenugrieck*, van elcx anderhalf once. *Olye van Lelyen*, *Camillen*, *Veolen*, van elcx een loot. *Ganzen-vet*, anderhalf loot. *Saffraen*, 1 drachme, *Waſch*, ſoo veel van doen is tot een *Smaringh*.

Ten laetſten doen de Stoffe, die de Pijn gemaeckt heeft, en noch in de Leden ſteekt, verdwijnen *Empl. de Mucilaginibus*, *de Meliloto*, *Oxycroceum*. Maer ſtercker het volgende, *N. Gomme van Pijnboom*, *Peck*, van elcx een once, *Waſch*, *Verckens-reuzel*, van elcx 1 loot. *Wieroock*, *Hermodactylen*; *Wortels van Liſch*, *Rauwe Swavel*, van elcx een half loot, *Olye van Liſch*, ſo veel noodigh is, tot een *Plaeſter*. Op vaſter en dieper Deelen, inſonderheyt in de Heupe mogen noch wel ſtercker gebruyckt werden, oock een *Sinapiſmus*, en andere, waer van wy in de *Heel-konſte*, als oock in het volgende Deel ſullen handelen.

TWEEDE

TVVEEDE DEEL
VAN DEN
SCHAT
DER
ONGESONTHEYT,

Aenwijſende

De gheleghentheydt van de Deelen des Menſchelijcken Lichaems; hare Sieckten, ende der ſelver Oorſaken, Teyckenen, Voor-teyckenen, Geneſinge, en Maniere van leven daer in te houden.

T'AMSTERDAM,

Gedruckt in't Iaer onſes Heeren. 1651.

J. CATS
Op
HET GESPRECK
VAN DEN
Hoogh-geleerden, ende VVel-achtbaren Heere
IOHAN *van* BEVERWYCK,
Roerende de noodtſakelijckheydt van de Ontledinghe des Menſchen Lichaem.

DOorſoeckers van den Menſch, en al ſijn diepſte leden,
Van hert, en hooft, en breyn, de woon-plaets van de re-
Van aders, been, en mergh, en watter is ontrent; (den,
Komt ſiet wat u voor nieus de kunſt hier weder ſent.
Komt ſiet wat u voor nieus, in onſe laetſte jaren,
Een geeſt van onſen tijdt komt geeſtigh openbaren;
Komt ſiet, indien u geeſt naer hooge ſaken dorſt,
Wat geeſt u geeſtich maeckt, oock uyt u eygen borſt.
Vermaerde BEVERVVIICK, *de krachten uwer pennen*
Die leeren aen het volck haer eygen weſen kennen,
Haer eygen wonders ſien; die leeren ons gemoet
Te klimmen uyt het ſtof tot aen het hooghſte goet:
Die leeren met den geeſt tot in den Hemel rijſen,
En, om der menſchen wil, den grooten Schepper prijſen.
Hoe diep is dit geheym! hoe boven maten groot!
Wy vinden even ſelfs het leven in den doot.
Wy konnen onſen gront, en groote dingen mercken,
Wy vinden hoogh beleydt, en duyſent wonder wercken,
Wy vinden Godes handt, en dat in vollen eys,
Wy vinden ſijnen geeſt te midden in het vleys.
Wel! is dit aerden Vat ſoo weert te zijn gepreſen,
Wat moet ons beſte deel, wat moet de Ziele weſen?
Wat maeckſel moet het zijn dat al wat Lichaem hiet,
Gelijck een machtigh Vorſt, in volle macht gebiedt?
Ia, maer by die het Al te ſamen heeft gebonden,
Soo datter niet een Menſch en weet de rechte gronden,
Wat is die, mijn Gemoedt, een wonderbaren geeſt?
O weert te zijn geſocht, ô weert te zijn gevreeſt,
O weert te zijn gedient. O Vader van de lichten,
Komt daelt in ons gemoedt, en woont in ons gewrichten,
Gebruyckt dit gantſch geſtel, gelijck een eygen ſael;
Wie u te rechte kent, die wetet altemael.

EEN
LIEF-HEBBER
Van de
ONTLEDINGE,
Om ſijne genegentheydt tot deſelve te betoonen, plagh dickmael te ſegghen, als hier volcht:

ALs ick eens menſchen lijf mach grondigh onderſoecken,
Dan raep ick meerder luſt als uyt geleerde boecken:
Ick vinder ſoeck vermaeck, ick vinder herten-wenſch,
Ick vind' een Staet, een Rijck, een Werelt in de menſch.
Dies als mijn nietigh vleeſch ſal neder zijn gelegen,
En dat mijn ader-ſlagh haer niet en ſal bewegen,
Soo ſchenck ick deſen romp, en dat uyt enckel gunſt,
Ten goede van het volck, ter eeren van de kunſt.
Aen Godt geef ick mijn ziel, dat is mijn hoochſte wenſchen;
Maer watter overblijft dat gun ick aen de menſchen:
'T is nutter dat het vleeſch noch yemant voordeel doet,
Als dat het ſlechts alleen de naeckte pieren voedt.

GESPRECK,
Eertijdts gedaen, ende nu hier tot
VOOR-REDEN
gepaſt,
Over de Noodtſakelijckheydt
der
ANATOMYE,
Ofte Ontledinghe der Lichamen.

HEt is een oude ende wijſe Spreucke, dewelcke *Plato* getuyght, dat gheſtelt plagh te werden voor den Tempel van *Apollo*, als weerdigh geacht zijnde van Godt ghekomen te weſen, ende die de Poët *Iuvenalis* ſeydt, dat uyt den Hemel neder-ghedaelt is, *Kent u ſelven.* De rijcke Koningh *Crœſus* van Lydien, quam op eenen ſekeren tijt het *Orakel* van den ſelven *Apollo* raet vragen, hoe dat hy tot de geluckſaligheydt ſoude komen? en kreegh voor antwoordt, ghelijck *Xenophon* beſchrijft, *Indien ghy u ſelven ſult kennen.* Maer hoe nut en nootſakelijck dat deſe kenniſſe den Menſche oock zy, ſo van wegen ſijn Ziele, als van wegen ſijn Lichaem, ſo wertſe evenwel weynich acht geſlagen. Een vreemt knecht by den Schrijver van Bly-eynde-ſpelen *Plautus*, vraecht eenen *Ballio*, die hy ontmoeteden, of hy daer wel een ſeker man kende, en voor antwoordt van hem krijgende, dat hy ſijn ſelven wel kende, ſeyde daer op: *Weynich menſchen doen 't gene ghy daer ſeght; want op de Merckt is naeuwelijcks den thienden menſch, die ſijn ſelven kent.* Ja ick ſoude wel derven ſeggen, datter naeuwelijcks den hondertſte menſch is, die ſijn ſelven ſoeckt te kennen; en die niet begeriger en is, om liever van alle andere dingen kenniſſe te hebben, als van ſijn eygen ſelven. Ons weſen beſtaet uyt Ziele ende Lichaem. De nature van de Ziele, ſeydt *Hippocrates*, is onſichtbaer, daerom en kanſe niet gekent werden, als uyt hare werckinghen: die leertmen door het onderſoeck ende de kenniſſe van al de Deelen en Leden van ons Lichaem, door dewelcke deſelfde werckinghen uytgevoert werden. Willen wy dan tot kenniſſe van onſe Ziele komen, ſo moeten wy alvoren de kenniſſe van ons Lichaem hebben. *Philippus Melanchthon* ſeydt met goede reden in ſijn Boeck van de Ziele, een ſchande voor den Menſche te weſen, dat hy het gebouw van ſijn Lichaem niet en kent. Wie iſſer doch die het gebouw van 't Huys, dat hy bewoont, niet en kent? ende hy kent evenwel niet eens het gebouw van 't Huys daer ſijn Ziele, (dewelcke eygentlijck na de Leere van de wijſe *Socrates* de Menſche is) haer woon-plaets in heeft, te weten, ſijn eyghen Lichaem. Wy beſoecken de vreemde Landen, om tot kenniſſe en verſtant te komen, ende wy zijn in ons eyghen Huys vreemdelingen: Ja in ſulcken Huys, dat wy geſtadigh ſien, ende met ons draghen. Wy zijn nieuſgierigh te weten wat in de geheele Werelt om-gaet, ende wy en zijn niet eens begeerigh om te onderſoecken, hoe het met ons eygen ſelven ſtaet. Wy ſpreken met groot vermaek van de regeringe van alle Landen, Koninghrijcken, ende Gemeene-ſaken, wat de oorſaeck van hare langhduerigheydt ofte ondergangh is, ende van de fraeye en volkomene beſtieringe, dieder is tuſſchen de Deelen van ons Lichaem, ende van de oorſaeck van haren welſtant ofte qualijck-varen weten wy weynich af te ſpreken: daer den Keyſer *Tiberius* nochtans, ghelijck *Tacitus* ſchrijft, plach te ſpotten met de ghene, die na haer dertigh jaren ander Mans raedt van doen hadden, om te onderſcheyden wat haer Lichaem goet of quaet was. Wy weten hoe de geheele Werelt gelegen is, wat Rivieren en Bergen in Italien en Spaengien zijn, ende van de geleghentheydt van de kleyne Werelt, te weten, ons Lichaem, het welck mede ſijn Bergen ende Rivieren heeft, en weten wy niet met allen. Wy bouwen hooge Torens om de Teeckenen, ende Sterren des Hemels te kijcken, ende wy en dencken niet eens dat wy mede Teeckenen ende Sterren in ons Lichaem hebben. De wijſgerighe *Socrates* hiel het voor een ſlagh van dulligheydt, hooge ende vreemde dingen te onderſoecken, ende niet eens te weten het ghene in ons ſelven is. Sulcks is van een oudt wijf den wijſgerighen *Thales* ſeer aerdigh verweten. Deſe, als hy Sterre-kijckende, onverhoedts in een put viel: O *ghy ſot,* riep het oude wijf, *ghy ſoeckt dat boven u is, ende het ghene beneffens u voeten is, en weet ghy noch* niet.

niet. En daer in was voorwaer het oude wijf meer *Philoſooph*, als de *Philoſooph* ſelve. Een ander, met namen *Demonax*, gevraecht zijnde, wanneer hy hadde beginnen te *philoſopheren*, en antwoorde niet: ſedert ick een Sterre-kijcker gheworden ben, maer ſedert ick mijn ſelven heb beginnen te kennen. Nu alſo de kenniſſe van ſijn ſelven een edele ende treffelijcke ſaeck is, ſo is mede ghelijck alle fraeye dingen, volgen 't Griecx ſpreeck-woordt, niet ſonder moeyten en neerſtigheydt te bekomen. De gemelte *Thales* gevraecht zijnde, wat datter ſwaer was? antwoorde, *Sijn ſelven te kennen.* En *Socrates* ſeyde tegen een Jongman die by hem quam, *Spreeckt op dat ick u ſie*, als niet konnende van hem oordeelen, voor hy eerſt gehoort hadde, wat in hem ſtack: alſo en kan niemant oordeelen van ſijn Lichaem, als door de *Anatomye*, en Ontledinghe der Deelen van het ſelvighe. Waerom oock de wijſte van de werelt niet alleen van oude tijden, maer oock van deſe onſe eeuwe haerſelven altijdt neerſtelijck in de Ontledinge geoeffent hebben. *Paulus Servita*, die onlangs te Venetien gheleeft heeft, in ſulcken faem van wijſheydt, datter in die wijſe Republijck niet beraetſlaegt noch beſloten en wierde ſonder den raet van die Monick, heb ick te Venetien altijdt hooren houden voor den alderſcherpſten ontleder, en uyt wien den vermaerden Profeſſor in de *Anatomye* tot Padua, *Hieronymus ab Aquapendente* het voornaemſte, ende het morch van ſijn ſchriften ghetrocken hadde. Men ſiet op vele plaetſen geſchildert twee wijſgerige, waer van den eenen, te weten *Heraclitus*, de werelt beſchreyt, den anderen, te weten *Democritus*, deſelve belacht. Deſen *Democritus* alle wereltſche dingen, als malle en ydele beſpottende, begaf hem buyten de Stadt, en ginck daer in ſijn eenigheydt verſcheyde Dieren ſitten open-ſnijden, ende ontleden. Het volck van *Abdera*, daer hy woonde, ſulcks ſiende, was hier over ſeer ontſtelt. Want ſy meenden, dat de gene dieſe voor de wijſte van de werelt gehouden hadden, nu bijſter van ſinnen gheworden was. Ontboden derhalven met openbare brieven (die noch hedenſdaeghs te leſen zijn) den grooten Genees-meeſter, *Hippocrates*, om haren *Democritus*, dieſe de eere en wijſheydt van hare Stadt noemen, by te ſtaen, en wederom tot ſijn vorighe gheſontheydt, ende verſtant te brenghen. *Hippocrates* komende, wierde geleydt daer *Democritus* ſat, ront-om in de opgheſneden Dieren, het volck ondertuſſchen over ſijn dwaeſheydt weenende. Maer *Hippocrates* met hem ſprekende, wierde wel haeſt gewaer, geen geckheydt te weſen, datter haperde. Ende hem vragende, wat alle die Dieren beduyden, en wat hy daer mede voor hadde, ſoo antwoorde *Democritus*, dat hy onderſocht den oorſpronck van de dwaeſheyt. En na veel andere redenen, als *Hippocrates* vertrock, bedankte hy *Democritus* van de wijſheyt, die hy van hem genoten hadde, en bedanckte oock het volck, dat hy van haer by ſoo een Man geroepen was, wiens wijſheyt hy met verwonderingh aengehoort hadde. Siet hier eens hoe vreemt het in de werelt toe-gaet. Een wijs Man ſoeckt d'oorſaeck van de malligheydt van ſijn mede-Borghers, die hy langh beſpot hadde; ende ſy ontbieden den vermaerſten Genees-meeſter van het geheele Landt, om hem ſelver van de key te boeten. Nu om te thoonen dat dit volck groot onghelijck hadde, uyt het ſnijden ende ontleden van de Dieren, een beſluyt te maken, dat het met de ſinnen van *Democritus* niet wel en ſtont: ſo ſullen wy gaen bewijſen, datter geen dinck ter werelt weerdiger en is om van een wijs Man gedaen te werden, ende dat de Ontledinge niet alleen voor de Heel-meeſters, ende Genees-meeſters, als den welcken, de gelegentheyt des Menſchelijcken Lichaems volkomentlijck te verſtaen, de nature van alles te onderſoecken, noodigh en dienſtigh is: maer dat oock alle Menſchen, die niet en willen vreemdelingen in haer eygen huys weſen, uyt de ontledinge der Lichamen noodige en dienſtige leeringen konnen trecken.

De GODTS-GELEERDE, die in hare Vermaninghen den Menſche ſoecken af te leyden van alle opgeblaſentheydt, en hem tot nederigheyt te buyghen, konnen onder andere een goet beſluyt nemen van ſijne beginſelen. De Ontledinge leert ons, dat de Lijf-moeder, in dewelcke het kint ghemeenlijck negen Maenden huys houdt, gelegen is tuſſchen de Blaes en den Aers-darm, waer van ick dit ſpreeckwoordt, te *Mompeliers* in Vranckrijck, gehoort hebbe, *Entre la merde & lou pis, ſe nourris lou bel fils.* Een fraeye plaets voorwaer voor ſoo een trots en laetdunckend Dier. Voor ons Oude Vrouwen-huys ſtaen onder de uytbeeldingh van een oude ende gerimpelde Vrouwen aengeſicht deſe Verſſen, uyt de rijcke Koker van den Nederlandtſchen Homerus:

Ionge Dochters, fiere jeught,
Siet wat datje worden meught.

Maer laet de gene die al haer tijdt verſlijten, met het hayr op te krullen, aenſchouwen het kale beckeneel van de Doodts-hoofden: laet de gene die al haer werck maken, om 't Lichaem op te proncken, en op haer ſchoonheydt wonder hooveerdigh zijn, het aengeſicht, ende de beenderen van een Geraemte wel beſien, en dencken dat die geweeſt zijn, gelijck ſy zijn, en dat ſy worden ſullen, gelijck die zijn. My heeft altijdt ſeer behaeght een Graft-ſchrift, dat ick eertijdts in Italien geſien hebbe, en dat onlangs hier geſtelt is op het treffelijck Graf van d'Heer Ambaſſadeur *Berck* ſal[r]. *Quod es fui, quod ſum eris.* Een Griecx ſchrijver, *Lucianus*, die, gelijck *Rabelais* onder den Franſchen, met vele dinghen van de Werelt ſeer aerdigh ſpot, brenght in ſijn t'ſamen-ſprekinge der Dooden, twee op de baen, twiſtende met malkanderen, wie van hun beyde de ſchoonſte was, te weten

Nireus,

Nireus, die van de Poët *Homerus* geroemt wert voor de ſchoonſte die voor Troyen quam, ende *Therſites*, die hy leelijck en onbeſchoft beſchrijft. Beyde komende voor *Menippus*, die het oordeel ſoude ſtrijcken, vraechde hy terſtont wie van haer beyde *Nireus* ofte *Therſites* was? So *gelijck maeckt de doodt de ſchoonſte ende leelijckſte!* Geen dinck, als *Diego de Eſtella* wel leert in ſijn Spaenſch Boeck van de Ydelheydt der Werelt, kan den Menſche meerder tot Nederigheyt trecken, als dat hy denckt, wat hy worden ſal. Ende het overdencken van de Doodt, ſeydt *Socrates* by *Platonem*, is de beſte *Philoſophye*. Men leeft van de *Egyptenaren*, datſe over haer vrolijcke maeltijden, een Geraemte lieten brenghen, om de gaſten aen haren ſtant, ende ſterffelijcken aerdt te doen ghedencken. Als te Venetien een Hertogh ſterft, dan werdt hy voor het volck eenige dagen in een openbare plaetſe gheſtelt: ende de nieuw-verkorene wert daerna oock op deſelve plaetſe ghedragen, ende hem daer aengeſeydt, dat hy nu ſit op de plaets, daer hy oock daerna doodt ſitten ſal, en dat hy daerom wel toeſie, om de Gemeene-ſake wel te beſtieren, ende een yegelijck goet recht te doen. Dewijl oock 't voornaemſte ooghmerck van een Godts-geleerde is, den Menſche te brengen tot de kenniſſe Godts, ſoo kan hem daer toe mede dienen d'Ontledinghe. Dien grooten Godt en kan met gheen Menſchen oogen geſien, met geen gedachten begrepen, maer alleen door ſijn wercken gekent werden. De onſienelijcke dingen Godts, ſeydt den *Apoſtel*, werden geſien door de gene die ſienlijck zijn. Daer en is niet in de Werelt, hoe geringh het oock ſoude mogen weſen, daer de groote en wonderbaerlijcke macht Godts niet in aenghemerckt en kan werden. Het welck de gemelte Wijſgerighe *Heraclitus* wel te kennen gaf, als hy ſittende in een Backery, en eenige, die hem ſpreken wilden, niet en dorſten in-komen, tot haer riep: *Komt vry in; want hier zijn oock de Goden.* Maer inſonderheydt ſien wy de groote macht Godts, in het wonderbaerlijck Schepſel van den Menſche: waer van de Koninckljjcke Propheet *David* Godt oock danckt, in ſijnen 139 Pſalm. Ende de heylighe *Iob* roept hier over met vollen monde tot den Heere, *Uwe handen hebben my geſchapen, ende gemaeckt alles wat ick om en om ben. Denckt doch, dat ghy my uyt Leem gemaeckt hebt, ende ſult my weder tot aerde maken. Hebt ghy my niet als Melck gemolcken, en als Kaſe laten runnen. Ghy hebt mijn huyt en vleeſch aenghetogen, met beenen ende aderen hebt ghy my t'ſamen-gevoeght.* En onſen *Galenus* ſeydt, dat hy hier over onſen Scheppers macht ende wijſheydt niet ghenoegh en kan prijſen, alſoo ſulck werck niet alleen alle prijs, maer alle Lof-ſanck te boven gaet. En daer hy uytleydt het gebruyck van al de Leden des Menſchelijcken Lichaems, ſeydt hy, dat hy Godt aldaer met die wonderlijcke beſchrijvinge eenen rechten Lof-ſang maeckt, in dewelcke hy oock meynt de rechte Godtſaligheyt te ſteken, niet in eenighe offerhanden; te weten, dat hy ſelfs eerſt kent, en daerna andere leert, hoedanigh Godts wijſheydt, macht en goetheydt hier in zy; en dat de onwetentheydt van het ſelve, godtlooſheyt is, niet het nalaten van d'offerhanden. Wie ſoude van de Chriſtenen onſen Schepper beter konnen roemen en loven, als deſen Heyden gedaen heeft? De Ouden hebben het ghebouw van 't Menſchelijcke Lichaem den Boeck Godts genoemt, als in den welcken de macht ende kracht Godts te leſen is. Ende voorwaer wie en ſal Godts wijſheyt niet bekennen, die maer overleydt, dat hy uyt een weynichsken zaets, ende eenige druppelkens bloedt, ſo veel verſcheyde Deelen gemaeckt heeft, deſelfde elck haer werck en gebruyck gegeven, ende ſo bequamelijck aen malkanderen gehecht heeft, datſe allegader op malkander wercken, ende maer een van de minſte ontſtelt zijnde, al d'andere mede komen te lijden? So ſien wy dan, dat Godt, gelijck de Koningh *David* ſeydt, de groote van ſijn wijſheydt betoont heeft in de Scheppingh van 't Menſchelijck Lichaem. Het welck *Moſes* oock ſchijnt te kennen te geven; want daer hy komt tot de Scheppinge van den Menſch, en ſeydt hy niet, Ende Godt ſchiep ofte maeckte, ghelijck hy ſpreeckt van andere Schepſelen; maer God wert daer beſchreven, als met ſijn ſelven overleggende, *Latet ons Menſchen maken, een Beeldt dat ons gelijck zy.* Ende ſoo ſpreeckt oock de Wijſgerighe *Seneca*, in 't 6 Boeck van de Weldaden op 't 23 cap. *De nature heeft ons eerſt by haerſelven overleydt, eer ſy ons ſchiep: ende wy en zijn ſoo lichten werck niet, dat wy haer konden ontvallen.* Even als of de Scheppinge van de andere dinghen licht, maer die van de Menſche ſwaer en moeyelijck was: waerom oock de Hemelen genoemt werden het werck van de Vingeren Godts, *Pſalm* 8. maer de Menſchen het werck van de Handen Godts, *Pſalm* 119. Want gelijck *Galenus* aenwijſt in 't voorverhaelde Boeck, daer hy ſpreeckt van 't gebruyck der Handen, kleyne ende gemeene dingen kan men met de Vingeren vatten en beſtieren, maer tot groote ende wichtighe is de gheheele Handt van doen. Op deſelfde wijſe wert het Werck van onſe Verloſſinge toegeſchreven den Arm van den Salichmaker, in den Lof-ſang Mariæ, *Luc.* 1. Nu dit wonderlijck maeckſel van 't Menſchelijcke Lichaem, waer uyt men de wijſheydt en goetheyt van Godt Almachtigh ſpeuren kan, en is niet van buyten aen den uytwendigen Menſche te ſien: maer moet van binnen door de Ontledinghe aengeweſen werden. Vorder kan een *Gods-geleerde* den Menſche van de Wereltſche dinghen tot Hemelſche opwecken, hem voor oogen ſtellende, dat hy daerom van Godt niet met het Hooft na de Aerde, gelijck de Beeſten, maer recht op na den Hemel gheſchapen is. Waer uyt volght, dat de ghene die haer Ziele met Wereltſche

reltſche ydelheydt altijdt beſlommert houden, een verkeerde Ziele in een Menſchelijck lichaem om-draghen. Daer en kan niet onbehoorlijcker, niet vreemder gevonden werden, ſeydt de vrome Oudt-vader *Bernardus*, als datter eenen bultigen Geeſt woont in dat Lichaem,'twelck recht en overend is: niet leelijcker, niet onbequamer, als dat de Oogen des Lichaems den Hemel vry beſchouwen, en dat de Ooghen van de Ziele alleen op de Aerde en diſtelen ſien. Schaemt u, ſeydt het Lichaem, ô mijn Ziele, ſchaemt u, ſegh ick, die na het evenbeeldt van uwen Schepper gheſchapen zijt, als ghy my uwen dienſtknecht ſiet hooge dingen aenſchouwen, ende dat ghy in de modder van vergancke-lijcke dinghen verſopen leght. Aldus ſpreeckt dien heylighen *Doctor*, ende ſo konnen oock uyt de ghedaente van het Menſchelijcke Lichaem ſpreken, en hare toehoorders van de Aerde na den Hemel trecken alle Godtſalige Vermaenders.

Hier beneffens zijn noch verſcheyde plaetſen in de H. Schrifture, die niet wel en konnen verſtaen werden,als door behulp van de *Ontledinge*. Om niet te langh te weſen in 't gene daer Godts Woordt ſo vol van is, dat het ons volkomen ſtoffe kan gheven, om een geheel Boeck uyt te ſmeden: ſoo ſullen wy alhier alleen, als tot een proef van ons voorgeven, maer eene plaets by-brengen,die ick oock meen dat aenmerckens weerdigh is. De Euangeliſt *Iohannes* ſchrijft in ſijn 19 Capittel, dat de Heere *Christus* aen het Kruys hangende, van een Krijghs-knecht met een Speere in ſijn zyde ghefteken is, en dat terſtont bloedt en water uyt de Wonde liep. Die de *Anatomye*, ofte de gelegentheydt van het Menſchen Lichaem niet en verſtaen, en weten niet, waerom den *Euangeliſt* juyſt heeft willen beſchrijven, datter water uyt de Wonde liep. Maer de gene,die weten dat het Hert,in een ruym Vlies,*Pericardium* daerom genoemt, beſloten leydt, het welck vol water is, ende dien, volghende het Herte, rondt-om in 't water ſpringht, weten wel dat den *Euangeliſt* heeft willen betoonen, deſe plaets gequetſt te weſen, ende door dien ſulcke Wonden doodelijck zijn, dat Chriſtus oock waerlijck geſtorven was, eer hy in 't Graf geleydt werde, om te benemen het napraten van de Joden, die anders ſouden konnen gheſeydt hebben, dat hy half doodt begraven had geweeſt, en daerna niet verreſen,maer ſlechts wederom bekomen was.

Laet ons nu komen tot de RECHTS-GELEERDEN, al is't datſe niet en verwachten dat de *Anatomye* haer in 't minſte dienſtigh ſoude konnen weſen. Ick ſal het evenwel ſoecken te bewijſen.

Sy woelen veel, om te verklaren, of yemandt,die een Dochter voor maeght trout, en geen maegt en vint,deſelve mach verlaten. Dit is voorwaer een ſake, daer ſeer veel aengelegen is, ende daer de ruſte van de Gemeente aenhanght. Dan de grondtveſten hier van en konnen uyt gheen Wetten, maer alleen uyt de Ontledinghe ghehaelt werden. Indien de Maeghdom beſtaet in enckele inbeeldinghe, en ge-lijckſe ſeggen, geen viſch noch vleeſch en is,

Het is maer eenen naem, een ydelheydt, een niet,
Dat niemant niet en voelt, dat niemant niet en ſiet.
Hy gaet gelijck de wint: de wijſte van ons allen
En weet niet wat hy is. ——

Gelijck onſen grooten vrient, de Ridderlijcke Poët, Heer *Daniel Heynſius*, hier mede ſpeelt: indien ſulcks is, ſoo en behoeftmen om deſelve niet veel waters vuyl te maken. Maer indien hy erghens in beſtaet, gelijck de Ontleders aenwijſen, aen de welcken men hier in meer gheloof behoort te gheven als aen de Poëten: het zy ſulcks in de naeuwigheydt van den hals van de Lijf-moeder, gelijck de Hoog-geleerde *Fernelius*, ende andere ſchrijven; het zy een dwers velleken, *Hymen* ghenoemt, als een ſchutſel in den hals ſtaende; ghelijck het gemeene gevoelen al van oudts is, het welck oock in ſijne Brieven, die hy hier van aen my gheſchreven heeft, gevolcht wert, van d'Heer Doctor *Heurnius*, Profeſſor der Ontledinge in de Hooge Schole van Leyden: het zy dat het zijn vier vleeſachtighe vlieskens aen malkanderen komende, en een Bloemken uytbeeldende, ghelijck my te Parijs ghewefen heeft den vermaerden Ontleder *Pineau*; die over deſe ſtoffe oock een Boecxken uyt-gegeven heeft. Hoe het zy,de waerheydt hier van moet uyt de Ontledinghe blijcken. Want ick en kan qualijck gelooven, datmen hier in, als het ſpreeck-woordt ſeydt, door een dubbelde Heuke kan ſien, ende dat de Neus eenich teycken ſoude konnen gheven (al was hy daer ontrent gheweeſt) van 't gene hy niet geſien en heeft. Sommige Genees-meeſters houden evenwel ſulcks ſtaende, ende daer op wert deſe Konſte het Spaenſche Heydinnetje in den *Trough-ringh* toegeſchreven,

Oock uyt den Neus alleen ſoo kanſe gronden trecken,
Waer in dat yemants luſt, of gulle ſinnen ſtrecken;
Want iſſe plomp, of ſcherp, of hoogh, of bijſter plat,
Sy heeft van ſtonden aen ſijn aert daer uyt gevat.

De gemelte *Democritus*, een Dochter den eenen dagh ontmoetende, groete haer, *Goeden dagh Maeghdeken*, en 's anderen-daegs haer wederom ſiende, begroeten haer met, *Goeden dagh Vrouken.* En het was ſoo: want ſy had dien Nacht een ongheluck gehadt, ge-lijckſe dat noemen.

In de Wetten van deſe Stadt ſien wy, dat, nopende de vecht-boeten, onderſcheydt gemaeckt wert tuſſchen gemeene ofte kleyne, ende groote, ofte achtbare Wonden: de Ontledinge moet dat oordeelen.

En als yemant ter nedergeleydt wert, of de Wonde doodelijck is, ende de gequetſte van deſelfde ge-ſtorven is, moet de Ontledinghe mede alleen aen-

wijſen.

wijſen. Soo dat op het oordeel ende vonnis van de Ontledinge, den Rechter een vonnis velt over het Leven van een Menſche.

Om nu voorts niet alles tot 't fijnſte uyt te ſiften. De Keyſer *Iuſtinianus* wijſt in ſijn *Inſtitutie* aen, drie algemeene Leeringen, uyt de welcke, als uyt een fonteyne, al de Wetten en *Loyen* ſpruyten, *Honeſtè vivere, alterum non lædere, & jus ſuum cuique tribuere.* Eerlijck leven, een ander niet beſchadigen, en een yegelijck het ſijne te geven. Wt d'Ontledinge, en 't gebruyck van alle de Leden, ſien wy dat de Nature deſelvige in ons Lichaem ingeplant heeft. Elck Lidt leeft wel in ſijn beroep, beſchadight geen ander, en geeft elck het ſijne. De Lever gheeft het gheheele Lichaem Voedtſel, het Hert het Leven, de Herſſenen het Gevoelen. Elck Lidt treckt na hem ſijn eygen Voedtſel, en laet gaen 't gene voor een ander dienſtich is.

Ick ſal noch vorder komen, en aenwijſen dat de POLITYE ſelver in d'Ontledinge te leeren is, en dat uyt het Onderlingh Ampt van de Voornaemſte en Dienſtbare Leden men ſien kan, hoe Prinçen en Magiſtraten behooren te regeeren, en hoe Onderſaten moeten gehoorſamen. Wt de Herſſenen aenmercken de Overheden, hoe ſy 't volck recht moeten wijſen: uyt het Herte, hoe ſy 't leven en welvaren van de Borgers moeten bewaren: uyt de Lever, hoe ſy de Stadt ofte 't Landt van alle noodtdruft moeten verſien. Want de Herſſenen in 't opperſte van 't Lichaem, als in eenen Koninghs-ſtoel verheven zijnde, doen recht, en verdeelen de Ampten in alle billickheydt uyt, aen het Werck-tuygh der Sinnen. Het Hert, als een Koningh, beſchermt met ſijn levendighe warmte het Leven. De Lever voedt, ghelijck een mildt Prins, op ſijn eyghen koſten het huyſghefin van 't gantſche Lichaem. Nu 't gemeen volck ſal oock lichtelijck de wetten van onderdanigheyt uyt het dienende Werck-tuygh konnen afnemen. Want de Deelen en Leden, die in den Buyck zijn, ſtaen allegader ten dienſte van de Lever. De Maegh koockt de Spijſe, de Darmen verdeelenſe, de Gal-blaes, Milt, Nieren, Water-blaes, maken het Paleys ſchoon, en boenen de keucken uyt. Alle de Deelen van de Borſt, dienen het Hert, van het Hooft de Herſſenen, en helpen ſo malkander. En indiender maer een van ſijn ampt op en houdt, ſo valt terſtont al den hoop in duygen. *De Ooge*, ſeydt den Apoſtel, 1. Cor. 12. *en kan tot de Handt niet ſeggen: icken behoeve u niet: of wederom het Hooft tot de Voeten: ick en behoeve u niet.* Want de Leden hebben allegader malkander van doen, en het eene en kan het ander in 't minſte niet ontberen. Even-eens gaet het in een Gemeene ſake, daer de meerder de minder, ende de minder de meerder de handt moet bieden. Dit verſtont ſeer wel den Romeyn *Menenius Agrippa*, de welcke, als het ghemeene volck door oproer tegens de Magiſtraet buyten de Stadt geloopen was, en haer op den Heyligen Bergh beſchanſt hadde: hy, van de Magiſtraet gheſonden zijnde, om haer te ſtillen, gebruyckte dit Geſpreck, 't welck by T. *Livius*, in 't tweede Boeck van ſijn Hiſtorie noch te leſen is: *Ten tijde*, ſeyde hy, *als de Leden niet met malkanderen, ghelijck ſe nu doen, wel over-een quamen; maer dat elck Lidt ſijnen eygen raedt, en eygen ſpraeck hadde, ſo waren d'ander qualijck te vreden, dat al haer ſorgh, dienſt, en arbeydt voor den Buyck was: dat den Buyck hem in 't midden leuw en ledigh hiel, en verteerden vaſt van den hoogen boom al dat d'ander aenbrachten. Hier over ſpanden ſy met malkander, dat de Handt de ſpijſe niet aen de Mont en ſoude brengen, de Mont niet en ſoude ontfanghen, de Tanden niet en ſoude knauwen. Dewijlſe door deſe gramſchap den Buyck willen uythongeren, ſo zijnſe ſelver, en 't geheele Lichaem uytgeteert, en gantſch mager geworden: waer uyt bleeck dat den Buyck mede geen ſlechten dienſt en dede, en niet alleen ſelve gevoedt en werde, maer oock ander Leden voeden, verſpreydende door al de Leden van 't geheele Lichaem, het Bloet uyt de verteerde ſpijſe gemaeckt, waer door haer Leven onderhouden werde.* Door deſe gelijckeniſſe uyt d'Ontledinge, en het ampt van de Leden genomen, is den oproer geſtilt, en 't volck wederom met ſtilligheydt in de Stadt gekomen.

Hier-en-boven is de Ontledinghe noch nut ende noodigh voor de MORALE PHILOSOPHYE ende SEDIGHEYDT. De Deught werdt by de *Morale Philoſophen* gheſtelt in Godtſaligheydt, ende Vromigheydt. Als door de *Anatomye* ontdeckt wert het wonderbaerlijck Schepſel van den Menſche, dan wert hy opgetrocken om ſijnen Schepper daer over te loven, ende vermaent met een vroom en matigh leven het ſelve te onderhouden. Als hy het weſen, leven het ſelve te onderhouden. Als hy het weſen, ghedaente, gebruyck, gelegentheydt, ende de wonderbaerlijcke konſt van elck Lidt, ende het werck-tuygh van ons vijf Sinnen wel doorſiet, ſoo ſal hy haeſt aenmercken wat maniere hy houden moet, om deſelve wel te ghebruycken. De Gedaente van de Menſch is recht over-end, de Oogen zijn boven in 't Lichaem geſtelt, om, gelijck geſeydt is, niet op aerdtſche dingen te blijven hangen, maer altijdt opwaerts te ſien na den Hemel, en hem met Hemelſche dingen te bekommeren. De Nature heeft twee Ooren, ende die open geſchapen, om te leeren, datmen eens-ſo-veel hooren moet, als ſpreken. Maer een Tong, met thien ſpieren, ende een vaſten bandt, gelijck als met een toom gebonden, en met de Tanden, ghelijck als met Paliſſaden beſet; om dat de woorden, te voren wel overleydt, en dan eerſt uytghebracht moeten werden. Die wel aenmerckt de wonderbaerlijcke over-een-ſtemminge van de Leden onder malkander, hoe dat gheen van deſelve met gierigheydt beladen is, maer een ander van het ſijne mildadelijk mede-deelt: die kan daer uyt leeren ſijn begeerlijckheydt te matigen, en 't gebreck van ſijnen even-naeſten met medoogen te hulpe te komen. Men ſiet dickwils, dat yemant om 't Hooft te

beſcher-

beſchermen, de handt in 't Geweer ſlaet: ſullen wy dan oock malkanderen de handt niet bieden, dewijl wy allegader der Leden van een Lichaem zijn? De Ontledinge wijſt aen den oorſpronck van gramſchap, ſwaermoedige droefheydt, vreeſe, ende dierlijcke Beweginghen des Gemoedts, ontdeckende de plaets van de Gal in de Lever, van de ſwarte, ende ſware Vochtigheden in de Milt. Wy dan wetende de oorſaeck van ons Ontroeringen, ſoo konnen wy deſelve lichtelijck voorkomen, en ons oploopende Gemoedt te beter bedwingen.

Gelijck wy dan ſien dat de *Anatomye* in de *Morale Philoſophye* te pas komt, en dat wy ons manieren daer uyt konnen leeren ſchicken; ſo en behoeft niet wijtloopigh beweſen te werden, dat de NATUERLICKE PHILOSOPHYE ſonder deſelve niet kan beſtaen, en dat een *Philoſooph*, ofte Wijſgerige, die de Nature van al dat in de werelt is, onderſoeckt, inſonderheydt hem behoort te verſtaen op de ghelegentheyt van 't edelſte Schepſel van de werelt: ja ſoodanich, dat het in ſich, als in een kort begrijp, alles wat in de werelt is, beſluyt. Onder alle de deelen des werelts, ſeydt *Ariſtoteles*, en iſſer van Godt Almachtigh niet fraeyer, niet Goddelijcker gheſchapen als den Hemel: niet alleen om ſijn treffelijcke en volmaeckte gedaente, grooten luyſter, bequame beweginghe: maer oock om hondert andere dingen, die wy uyt ſijn werckinge hier beneden volkomentlijck ſien. Den Hemel heeft maer een gedaente, te weten de ronde: maer het Hooft en heefter geen een ofte twee, maer al dieder zijn: de *Ovale*, dat is, Eys-gewijſe, langwerpige in de Oogen, de *Pyramidale*, dat is, langwerpich ſpits opgaende, in den Neus, en voorts alderhande in de beenderen, daer deſen aerdtſchen Hemel van geſtut wert. Den Hemel heeft ſijn Sterren, het Hooft ſijn Oogen. Den Hemel houdt in ſijn draeyen altijdt de bovenſte plaets: het Hooft, al wert het in 't wandelen beweeght, blijft evenwel altijdt om hoogh. Den Hemel werckt door ſijn invloeyingen op de geheele werelt: het Hooft op het gheheele Lichaem. Indien het draeyen van den Hemel geſteut wierde, al wat hier beneden is, ſoude oock ſtil ſtaen: als het Hooft ruſt, dan ruſt oock het Lichaem. Men verneemt oock een groote gemeenſchap tuſſchen het Hooft, ende den Hemel. Want als den Hemel met donckere wolcken betrocken werdt, ende met reghen ofte znee dreyght, dat ſchijnt ons op het Hooft te hanghen, ende daer van krijghen wy Hooft-pijn, Draeyinge, Duyſterheydt, ende Sinckingen, die niet eerder over en gaen, voor dat de Lucht opklaert, ende den Hemel ſich wederom helder vertoont.

Wat ſal ick van de vier Elementen ſegghen, die nergens volkomender gevonden werde? De koude en drooge Aerde wert in de koude en drooge, Beenderen uytgebeeldt: het kout en vochtich water in de koude en vochtighe Herſſenen: de warme ende vochtige Lucht in 't Vleeſch van deſelve gematigheydt: ende noch meerder in ons Geeſten, het heet en droogh Vuur in het Herte, ende de Natuyrlijcke warmte. Nu de vier eerſte Hoedanigheden, Hitte, Koude, Vochtigheyt, en Droochte, ſietmen bequamelijck in de vier Vochtigheden, (die daerom de Elementen onſes Lichaems van *Galenus* ghenoemt werden) te weten, de heete Gal, het *Phlegma*, dat is, de koude en ſlijmerige Vochtigheydt, het luchtigh ende vochtigh *Bloedt*, ende de *Melancholy*, dat is, de ſwarte Gal, ofte de koude en drooge vochtigheydt. Het ghene in de werelt de Son is, dat is, in de Menſche het Herte. Want ghelijck door het licht ende de ſtralen van de Son, alles in de werelt verquickt, alſoo verſpreydt het Herte ſijn warme ſtralen door het gheheele Lichaem, ende verquickt alſoo alle de Leden. Hierom hebben ſommighe Ouden de Son ghenoemt het Herte van de Werelt, en het Herte de Son van 't Lichaem. De vochtigheyt van de Maen verneemtmen in de Herſſenen. De *Planeet* ofte dwalende Sterre van *Venus* wert geſpeurt in 't Gemacht, *Mercurius* in de Tongh. *Iupiters* goedaerdighe ende heylſame ſterre in de Lever, de Fonteyne van d'aenghename vochtigheydt, daer 't Lichaem door ghevoedet wert. Den brandt en fellicheydt van *Mars* vintmen in de Gal-blaes. De Milt en ghelijckt niet qualijck de koude en quaetaerdige ſterre van *Saturnus*. Soo dat wy ſien, hoe al de ſeven *Planeten* van beyde de Werelden met malkanderen wel over-een komen. Het ſelfde heeft mede plaets in de *Meteoren* ofte hoogh-vliegende dampen. Het Weerlicht ſietmen in 't flickeren van de Ooghen, inſonderheydt alſſe ontſteken zijn. Het rommelen van den Buyck, en 't gene daer uyt volcht, gelijckt alderley ſlagh van Donder: ja de wint ſelve verneemtmen in 't Ruyſſchen en Tuyten van de Ooren. De Sinckingen, die uyt het Hooft vallen, zijn als den Regen. Ick heb ſien ophoeſten harde kleyne ſtuymkens, even gelijk den Hagel. Ons Tranen gelijcken den douw. Het ſitteren, ſchudden en beven, is, gelijck in de werelt de Aerdtbevingh. Men vint Rivieren in ons Lichaem, te weten, de Aderen, door dewelcke den noodtdruft aen alle plaetſen gevoert wert, ende als die geſloten werden, dan vaert ons Lichaem even-eens, ghelijck deſe Stadt in 't ſluyten van de Maes en Rhijn. Men vint Mijnen, daermen Steen uyt haelt, te weten, in de Nieren inſonderheydt, ende Blaes. In 't korte, al wat in de groote Werelt ghevonden wert, dat is mede in de kleyne, ende dat met meerder konſt. Want het is lichter veel te ſchilderen op een groot bert, als het ſelve in een kleyne plaets wel te begrijpen. Indien dan dien *Timantes*, die op een plaetjen van een deuts groote, eenen *Cyclops* van uyttermaten groote, ende by hem eenighe *Satyrs*, ſijnen Duym met de El metende, gheſchildert heeft, van

geheel

geheel Grieckenlant ge-eert en gepreſen is geweeſt: indien de gene, die ten tijde *Galeni*, op een kleyn ſtucx-ken kopers *Phaëthon* met de Sonne-wagen, en daer vier groote peerden voorgeſpannen, uytgebeelt heeft, een eeuwige naem bekomen heeft: indien *Myrmecides* onverganckelijcken lof ingeleyt heeft, om dat hy van yvoir een wagen met vier raden gemaeckt heeft, den welcken een vliegh met een vleuck bedecken konde; en een Schip met al ſijn toe-ruſtingh geſneden heeft, dat een bye met haer vleugelen konde beſluyten: en indien hy oock zo geroemt wiert, die vierentwintigh boeken van *Homerus* over de belegeringe van Troyen, dat is, vier duyſent ſes hondert ſeven en tnegentigh verſſen op een kleyn perckement, dat in de ſchelpen van een note beſlote konde werden, beſchreven heeft; hoe konnen wy dan genoegh roemen en loven dien grooten Schepper, van wien d'andere Konſte-naers al haer konſt en aerdigheyt geleert hebbē? Hy heeft ons verçiert met het konſtighſte en aerdighſte Lichaem, dat onder den Hemel is; en daer in 't gene dat de grootſte konſtenaers maken, altijdt noch yet ontbreekt, ſo is dit gantſch volmaekt. Watter by ge-daen of afgenomen, of anders geſet wert, dat bederft terſtont het geheele werck, gelijk wijtloopig aenge-weſen wert van *Galenus*, in ſijn meerder, maer noyt ge-noeg gepreſen boecken van het gebruyck der Leden.

En op deſe volmaecktheyt van het Menſchelijcke Lichaem, de grootſte KONSTENAERS, ende BOU-MEESTERS haer ooghmerck nemende, hebben van alle tijden al haer wercken getrocken na het gebou van het ſelve, als weſende de mate van alle dingen, volgens de leere van *Pythagoras* en *Socrates*. Ick zoude derven ſeggen, dat de eerſte *Schiptimmer-lieden* haer Schepen na het menſchelijke Lichaem gemaekt hebben. Want wat is de Kiel van 't ſchip anders als den Rug-graet, de Dwerſſe Balken anders als de Ribben, de Plancken daer over, als Vel en Vleeſch? De *Mole-naers* malen 't koren met twee Steenen, waer van den eenen omgaet, en den anderen ſtil ſtaet: ſo wert de ſpijſe in de Mont tuſſchen beyde de Kaken gemaelt, en de onderſte beweeght haer tegen de bovenſte, die ſtil ſtaet. Want dat beweeght wert, moet op yet dat ſtil is beweegt werden, gelijk *Ariſtoteles* wel leert. En *Vitruvius* ſchrijft dat al de huyſen na ons Lichaem moeten gebout werden. Den Outvader *Auguſtinus* ſeyt in 't 12 Boek tegen *Fauſtus Manicheus*, op het 14 cap. dat de *Arcke Noë*, en *Salomons Tempel* na het voor-beelt van ons Lichaem ſoude gemaeckt weſen. Want des Lichaems lengte van 't hooft tot de voeten heeft ſes mael zo veel, als de breete van d'eene zijde tot de ander, en thienmael zo veel als de diepte, die na de lenghte van 't middelrift, dat is, van 't rugge-been tot het borſt-been, gemeten wert. Hierom had de *Arcke* drie hondert ellen in de lenghte, vijftigh in de breete, en dertigh in de diepte. Van deſe over-een-komſte is wijtloopigh geſchreven van een Spaenſch Ieſuwijt *Villapandes*, in 't groot werck, dat hy op den Propheet *Ezechiel* gemaeckt heeft. Waer uyt blijkt dat niet ſon-der reden ons Lichaem van den Apoſtel *Petrus* een Tabernakel genoemt wert, en van den Apoſtel *Pau-lus* den Tempel van den H. Geeſt.

Om deſe over-een-ſtemminge is de Ontledinge de SCHILDERS, en BEELDT-HOUWERS ſo noodig, dat ſy deſelve gantſch niet miſſen en konnen. Want al is 't dat de Schilders en Poëten, ghelijck de Poët *Horatius* ſeyt, altijt de macht gegeven is, om alles te derven doen, ende dat ſy op een Lichaem van een Menſch wel een Verckens-hooft zetten, ende op een Menſchen-hooft wel een paer fraeye Horens, waer onder *Actæon* buyten ſchilderye de ongeluckigſte was: zoo is evenwel waerachtigh, dat niemant een goet Schilder of Beelthouwer weſen en kan, of hy moet de Ontledinge en d'over-een-komſte van al de leden volkomelijck verſtaen; gelijck ſeer wel aengeweſen is van *Aelbert Durer*, en *Carel van Mander*.

Of nu de Ontledinge de POETEN oock noo-dig is, ſien wy onder andere, uyt haren Prince *Home-rus*, die ick elders hebbe beweſen, zo goet verſtant ge-hadt te hebben van de inwendige Deelen, en welcke wonden doodelijk of geneſelijck zijn, dat hy vele en oock van de beſte Hiſtory-ſchrijvers beſchaemt, die dickwils groote miſſlagen daer in begaen, te lang om alhier te verhalen. En al is 't dat *Galenus* in den Poët *Pindarus* toeſtaet het verſieren van de *Centauri*, half man half peert, zulcks de nature niet en kan lijden, in-dien hy als Poët den leſer wil vermaken, maer hem beſchuldight, zoo hy dat met ernſt, en als een wijs man gedaen heeft, zoo en behoeft de Poët *Homerus* deſe onſchult niet voor te wenden.

Gelijk dan, als wy nu verhaelt hebben, de kenniſſe van ſijn zelven, en de wetenſchap van ſijn eygen Li-chaem voor een yegêlijck nut en dienſtigh is: zo iſſe inſonderheyt ende voor al gantſch nootſakelijk voor de gene die de Genees-konſt, of een deel van dezelve oeffenen, als *Doctoren*, *Chirurgijns*, en *Apotekers*. Het welck wy oock van de *Vroe-Vrouwen* verſtaen willen hebben.

Het eenige wit en oogen-merck van een DOC-TOR ofte GENEES-MEESTER, is de ghe-ſontheyt te bewaren, of de ſieckte te geneſen. Geen van beyde kan geſchieden ſonder kenniſſe van de ge-legentheyt en werckinge der Leden. Elck Deel wert gerekent Geſont te weſen, ſeydt *Galenus*, als het ſijne werckinge wel uyt-voert, ende Sieck, als het daer in miſt. Die eenige beſwaertheyt voor het Hert voelt, ende niet wel eten en kan, wetende dat de Maegh al-daer leydt, en dat haer werck en ampt is de Spijſe te verteren, ende luſt tot eten te verwecken, kan lichte-lijk beſluyten dat het hem aen de Maegh ſchort. Die eenige pijn ofte ſwellingh van binnen onder de korte Ribben heeft, ſal uyt de gelegentheyt konnen weten, dat het in de Lever hapert, ſo het in de rechter zijde is,

ende anders in de Milt. Nu de gelegentheyt, als oock het ampt, en de werckinge van al de Leden, en kan niet geleert werden als uyt de Ontledinge. Wy leſen, dat voor de Schole van *Plato* plagh geſtelt te weſen : *Niemant en trede hier in, als die de Mathematiken wel verſtaet*, als waerſchouwende, dat ſijne leere anders niet te begrijpen en was : zoo heeft oock de hooghgeleerde Genees-meeſter *Fernelius* met groote reden voor aen ſijn boecken van de Sieckten en Gebreken vermaent, dat niemant dezelve en behoefde te leſen, als die al vorens volkomen kenniſſe van de *Anatomye* had. Want gelijk de beſchrijvinge des Aerd-bodems, van Landen en Steden, noodig is tot de kenniſſe der Hiſtoryen; alſo wert ook tot de Genees-konſte vereyſcht de kenniſſe van ons Lichaem. En die daer in onwetende is, die en kan haer Gebreken niet wel onderſcheyden, noch qualijker geneſẽ, en alderqualijkſt, wie datter door komen of ſterven ſal, konnen voorſeggen. De Ken-teeckenen van een beſchadight Deel werden inſonderheyt (gelijk nu geſeyt is) getrocken uyt de Leger-plaetſe, en de verhinderde Werckinge. De *Prognoſticatie*, Voor-teyckenen, of Voorſegginge van d'uytkomſt der Sieckten hangt onder ander aen de veranderingh van de Geſtalteniſſe des Lichaems. Wie kan dan onderſcheyden, hoe een Lichaem, ende hoe verre het door de Sieckte vervallen is, die niet en weet ſijn natuerlijke geſtaltenis? Seer wel ſchrijft de wijſgierige *Ariſtoteles*, in 't eerſte boeck van de Ziele *text.* 85. dat Recht ſijn zelven aenwijſt, en oock het Krom. En daerom beveelt *Hippocrates* in het boeck van de Genees-winckel, dat een Medicijn voor-eerſt letten ſal op gelijcke dingen, en daerna op ongelijke. Want, ghelijck *Galenus* wel ſeyt in ſijn boeck van de Beenderen, al watter in de Genees-konſt is, heeft ſijn oogen-merk op het gene natuerlijken is geſtelt. Hoe ſoude yemant gebrokene, of ontledene Beenderen herſtellen, indien hem haer gedaente, gebouw, ende plaetſe niet volkomentlijck bekent en was? Daerbeneffens werden oock de Genees-middelen verandert na den aert, nature, en gelegentheyt van de plaets.

Wy ſeggen voor een gemeen Spreeck-woort, *'t En zijn al geen Kocks, die lange meſſen dragen.* So gaet het oock met de Genees-meeſters. Van dewelcke *Hippocrates* al op ſijnen tijt geſeyt heeft, datter veel met de naem waren, maer weynigh met de daet. Onder andere is de Ont-ledinge mede om deſelvige te onderſcheyden. Want die kan oordeelen wie dat wel ofte qualijck van de Sieckten geoordeelt heeft. *Ambroſius Paré* verhaelt van een ſeker Kock, die om ſijn dievery zoude gehangen geworden hebben, wien met verlof van den Koningh, *Sublimaet* ingegeven werde, om de kracht van de *Lapis Bezoar* tegen 't vergift te verſoecken: maer hy had de galgh te dier afgekocht, alſo hy ſtorf met groote en ellendige pijn, ſeven uuren na het in-nemen van't vergif. Geopent zijnde, werde bevonden dat het onderſte van de Maegh heel ſwart was, even gelijck offer *corroſijf* op gelegen hadde. Indien voor de ghene, die ſonder eenigh verſtant in allerley ſieckten, ende perſonen de *Medicamenten* van de *Alchymiſten* ingeven, dewelcke meeſt uyt *Quickſilver*, *Antimonye*, *Sublimaet*, en diergelijcke beſtaen, door de Ont-ledinge de Maeg geopent werde van haer Siecken, die met ſchrickelijke toevallen komen te overlijden, ſy ſouden ſonder twijffel de Maeg op diergelijke maniere geſtelt vinden. *Het heeft in deſe konſt alleen plaets*, ſeyt Plinius, *dat een yegelijk die hem maer voor een Medicijn uytgeeft, terſtont gelooft wert: daer nochtans in geenderhande logen meerder gevaer is.* Niemant ſal een kleet laten maken, als van een Snijder, die een goet meeſter is, vreeſende dat het een brodder mocht bederven, maer ſijn Lichaem vertrouwt hy een yeder, die maer ſeyt dat hy goeden raet weet. Dit is d'oorſake dat ſommige door Lant-loopers en Waeghalſen onnooſelijk om den hals komen, gelijk wy noch onlangs hier gehadt hebben eenen *Duytſch*, die jongh, en out in alderhande Sieckten niet in en gaf, als *Præcipitaet*. Van deſe is het dat Plinij woorden te verſtaen zijn: *Sy leeren op ons Perijckel, en krijgen hare ervarentheyt door de Doot van de Menſchen.* De ontledinge, alzooſe alles ſonder grond-veſt van wetenſchap doen, is alleen den wegh, om zodanige miſgrepen aen te wijſen, en om haer daerna van dezelve, is't mogelijk, te leeren wachten. Anders wert het ongeluck met d'aerde bedeckt, en d'onwetenheyt met het Noot-lot, en den Geſetten tijt van ons Leven geſtijft.

Voor een CHIRURGYN, of HEEL-MEESTER, is de Ontledinge oock ſeer nootwendigh, inſonderheyt van de uytwendige Deelen, als ſpieren, aderen, en zenuwen: op dat hy in 't ſnijden een breeden bant niet aen ſie voor een vlies, een ronden voor een zenuwe: in 't laten geen ſlag-ader of zenuwe en ſteke voor een ader, het welck ſommige ſo qualijck bekomen is, datſe nimmermeer haren arm wederom tot haer gebruyck gekregen hebben. Hoe zal oock een Heelmeeſter een been dat gebroken, of uytter lidt is, wel inzetten, indien hy te voren niet volkomentlijck en weet, waer, en hoe, het ſtaen moet? De onwetenheyt hier van brenght dickwils dat ongheluck mede, dat een been qualijck geneſen zijnde, een geheel Lidtmaet ſlim en wanſchapen maeckt: ja dickwils wederom ghebroken moet werden, tot groote pijn ende ſchade van de Siecken, ende tot oneere en ſchande van den Heel-meeſter.

Het in-ſetten van de leden is van alle oude tijden gehouden geweeſt, als het ook inder daet is, voor een van de voornaemſte wercken der Heel-konſte: maer 't is nu zo verre verloopen, dat het volck meent, dat ſulcks geen Heel-meeſters werck en is, en loopt derhalven na een Lede-ſetter, dat dickwils een vierkante boer, ofte een anderen plompaert is. Ende dat het quaetſte noch is, deſe maers en laten het by het Lede-ſetten niet blijven, maer ſlaen alle gebreken aen, die

haer voorkomen, waer door menigh Menſch verſuymt wert.

Onder de Heel-meeſters behooren oock de **Operateurs**; die de Ontledinge wel dienen te verſtaen, om het ſnijden van de ſteen, ſcheurſel, en andere geluckelijck te volbrengen. Door de Ontledinge wert de rechte plaets,daer het geſchieden moet, aengewesen, en de miſgrepen, die begaen zijn, ontdeckt. *Michiel*, Heere van *Montaigne* ſchrijft in het 2. Boeck van *d'Eſſais* of Proeven op het 36 Cap. dat te Parijs een Edelman geſneden werde, in dewelcke niet meerder ſteen in de Blaes en was, als in de hant: en dat aldaer mede een Biſſchop ſeer geraden werde, om hem te laten ſnijden; diemen evenwel,overleden zijnde, bevondt geen gebreck in de blaes, maer alleen in de nieren te hebben. Het ſelve heb ick Saterdagh voorleden geſien in een man, die over acht jaren voor de Steen van een onvoorſichtigh meeſter gheſneden was, ende werde noch in de blaes, noch in de nieren eenigh ſteen of zant, maer alleen een ſweringh in de lenden, en de blaes bevonden. Deſelfde quant had ten zelven tijde een kindt op de eyge quade maniere gehandelt; 't welk het de volgendende nacht beſturf. Sulck ongeluck, hoewel ick over ſeer vele van haer Werckingen geſtaen heb,is, Godt zy gelooft,in mijn bywesen noch noyt gebeurt.En ick en laet oock niet toe, dat de *Operateurs* ſnijden voor al eer ick wel verſekert ben,datſe de ſteen op de vingerẽ,en alſo in haer gewelt hebben,ofte dat ick hem ſelve hoor tegens de *Catheter* ſtooten. Vorders ſtaet de *Operateurs* uyt de Ontledinge te leeren de opening niet te groot te maken,dat de blaes niet gerocht en werde,die niet en kan geneſen: en voor 't ſnijden niet al te fel en met gewelt den buyck neder te drucken; alſo ſulcx dickwils in de gedrukte Deelen 't kout vuur veroorſaeckt,gelijk ick kan getuygen in eenige overledene geſien te hebben.

De **Apotekers** dienen oock eenige kenniſſe van de Ontledinge te hebben, ſo om te weten,hoe de Siecken, dieſe clyſteer-ſetten, behoort te leggen; als ook om de uytwendige Genees-middelen, dieſe toemaken,na de gelegentheyt van 't Deel wel op te brengen. Gelijck tot exempel, datſe een Plaeſter voor de Milt langhwerpigh maken, en leggen onder de korte ribben in de ſlincker zijde: voor de Maeg ſchilds-gewijs, om voor tuſſchen de korte ribben in te ſchieten. Ende zoo voort van andere.

De **Vroe-Vrouwen** en konnen de kenniſſe van de Deelen,dieſe handelen,niet miſſen,ſonder groote ſchade van de Vrouwen.De onwetenheyt hier van is oorſaeck dat vele vrouwen, in den arbeyt miſhandelt zijnde,ongeſontheyt en verſcheyde gebreken uyt de kraem houden,die haer alle haer leven aenhangen.Daerom is het prijſelijk,'t gene hier,en in vele andere plaetſen geſchiet, dat geen Vroe-vrouwen aenghenomen werden, die niet te voren goede kenniſſe uyt de Ontledinge van die Deelen bekomen hebben.

Dewijle dan de *Anatomye* ofte ontledinge, ſo dienſtigh en hooghnoodigh is, dat alle ſoorten van menſchen uyt de kenniſſe van haer Licham goede ẽn nutte Leeringen konnen trecken, ſo en behoort de handelinge en oeffeninge van deſelve niet veracht, maer in weerden ghehouden te werden, gelijck oock in alle tijden by de grootſte en wijſte Luyden is gedaen geweeſt. *Alexander de Groot* plagh hem te beroemen, dat hy midden onder ſijn groote daden en overwinningen, de naturen van de dieren, en alle haer gedeelten by ſijn Meeſter *Ariſtoteles* geleert hadde. Wy leſen in de Hiſtorien dat de Koningen van Egypten met haer eygen handen de ontledinge gedaen hebben. En den vermaerden Overſte *Marcus Antonius* plag te ſeggen,dat hy uyt het ontleden van de lichamen het ſijne had leeren kennen. *Boëthius* en *Paulus Sergius*, beyde Borgemeeſters van Romen, lieten haer vinden ter plaetſe daer *Galenus* te Romen de ontledinge vertoonde. En, om ſo verre niet te loopen, ſedert de Konſten en Wetenſchappen hier te Lande begonnen te klimmen op de hooge trappen, daerſe noch op vervolgen, ſoo hebben de treffelijckſte van 't lant de Ontledinge by-gewoont, ende is oock van voorname mannen ſelfs geoeffent geweeſt. Gelijckſe noch onlanghs in de machtige ſtad van Amſteldam gedaẽ is by d'Heer Doctor *Sebaſtianus Egberti*, Borgemeeſter aldaer,ende gecommitteerde Raet van d'Heeren Staten van Hollandt; in wiens plaetſe gevolght is, en die het huyden noch met grootẽ lof bekleet, d'Heer Doctor *Nicolaes Tulp*, Raet en Schepen van deſelve Stadt,die eertijdts met my gheſtudeert heeft onder d'Heer Doctor *Paaw*, Profeſſor van *d'Anatomye* in de Univerſiteyt tot Leyden,voor ons beyde van ſeer aengename gedachtenis; wiens gelijck ick in het Ontleden noch binnen, noch buyten 's lants niet geſien en hebbe.

Nu volkomentlijck beweſen hebbende,gantſch onmogelijk te weſen,dat yemant tot vordeel der Sieken yet kan in't werck ſtellen,ſonder kenniſſe van het Lichaem, in het welcke hy ſal wercken: ſoo ſullen wy, al vorens tot de Sieckte te komen, de gelegentheydt, en 't gebruyck van elck Deel laten voor gaen: doch alleen ſoo veel daer van verhalen, als ons even tot de kenniſſe der Sieckten van nooden zal weſen. Gelijck dan de Werelt-beſchrijvers, willende den gantſchen Aerdtbodem vertoonen, beginnen van des ſelfs algemeene verdeelinge: ſo ſullen wy oock na haer exempel voor eerſt het gheheele lichaem in ſijn Deelen afmeten. Men leeſt dat *Diocles*, een van d'outſte Schrijvers,het Menſchelijcke lichaem geſcheyden heeft in 't Hooft, Borſt, Buyck, ende Blaſe. Welcke wijſe van verdeelingh niet ondienſtigh en is tot de gheneſinge, gelijk oock ſijn meeninge waerſchijnelijk geweeſt is. Want hy in dien Brief voor een grontveſt ſtelt,dat de Siekten voornamentlijk in die vier Holligheden haren oorſpronck nemen, uyt toevloet ende vergaderinge van quade Vochtigheden, en ſchrijft derhalven aen

den Koningh *Antigonus* eenige Genees-middelen, bequaem om die Vochtigheden uyt de gemelde Holligheden te trecken. De Egyptiſche Genees-meeſters, verdeelden het Lichaem, gelijck *Herodotus* ſchrijft, in Hooft, Borſt, (dat by haer den geheelen Romp is) Handen, en Voeten. Deſe verdeelinge ſcheelt weynigh van de gene, die *Galenus* by-brengt in ſijn boeck van de Oneven ongematigheyt, alwaer hy het Menſchelijcke Lichaem ſcheyt in drie Buycken, dat is, Hooft, Borſt, Buyck, en de uyterſte Lidtmaten, te weten, Handen en Voeten. De drie Buycken noemt *Galenus* drie groote Holligheden, in dewelcke een voornaem Deel ſijn woon-plaets heeft. En gelijcker drie edele Deelen zijn, ſonder dewelcke den Menſche niet en kan leven, de Herſſenen, het Hert, en de Lever, ſo waren oock drie buycken ofte holligheden van nooden, om deſe drie voorname Deelen te ontfangen. Den eerſten is, den Onder-buyck, die den naem van Buyck alleen behouden heeft, in dewelcke de Lever is met alle de Natuerlijcke deelen, die haer ten dienſt ſtaen. Den tweeden, ofte Middel-buyck, is de Borſt, in dewelke het Hert ſijn leger-plaets heeft, als oock de andere Levend-makende deelen. Den opperſten is 't Hooft, in 't welcke de Herſſenen, en Zielige deelen haer woon-plaets nemen.

In deſe drie Buycken ſullen wy hier aenmercken haer Maeckſel, ende Ghelegentheydt, waer in ſy veel van malkanderen verſchillen.

Den Opperſten Buyck, of het Hooft isront-om met been beſet, om de Herſſenen, de woon-plaets van ons Verſtant, en redelijcke Ziele te beſchermen. Den Middel-buyck, ofte de Borſt, is ten deele van vleeſch, ten deele van been gemaeckt. Van been, tot bewaringh van 't Herte, en om een holligheyt te maken: van vleeſch, om dat in 't adem-halen de borſt te lichter op en neder zoude gaen. Den Onder-buyk is voor heel van vleeſch, om dat hy moet in-trecken en uytgeven in 't verteren van de ſpijze, ophouden van de kamerganck, en in 't dragen van de kinderen.

Wat de Gelegentheyt belanght. Het Hooft ſtaet in 't bovenſte van 't Lichaem, ſo om de Oogen, en de d'ander Sinnen, als om dat het Verſtant verre van de keucken zijnde, haer vette en quade dampen zoo lichtelijck niet en zoude ontfangen. De Borſt is in 't midden geſtelt, om zo veel te beter na boven en beneden de levende Stralen van 't Hert te ſenden. Den Buyck ſtaet onder, om dat 'et overſchot van 't Voedſel door de ſwaerte na beneden ſackende, ſo veel te lichter zoude gelooft werden.

Dit is in 't korte een verdeelinge van 't Menſchelijcke Lichaem, dewelcke volgende, zullen wy in beſondere Boecken van elckers Sieckten en Gebreken handelen.

HET

HET EERSTE BOECK VAN DE SIECKTEN DES HOOFTS.

Het eerſte Capittel.

(1) *Redenen der Benaminghe van de Sieckten,* (2) *Beſchrijvinge van't Hooft,* (3) *ſijn Gedaente,* (4) *Groote,* (5) *Gelegentheydt,* (6) *Maeckſel,* (7) *Panne-vlies,* (8) *Panne,* (9) *Twee Herſſen-vlieſen.* (10) *Herſſenen.* (11) *Haer verdeelingh,* (12) *Groeven,* (13) *Achter-breyn,* (14) *Ruggen-morgh.*

(1)

AEn de gene, die aldereerſt de beginſelen, ende als de grondveſten van de Genees-konſte geleydt hebben, en is niet ſonder reden de eere gelaten, om de ongewoonelijcke Ghebreken by haer ghevonden, oock ongehoorde Namen te geven. Maer alſoo by haer niet als een rouwe en onbeſchaefde kenniſſe van ſaken en was, ſo hebbenſe voor de Sieckten namen verdicht, niet van wegen de eygenſchap der dingen, waer toe wy voornamelijck de Geneſinge ſtrecken: maer na het gene, dat eerſt voor quam, ghelijck wy ſien dat op deſe tijt de Pocken verſcheyde benaminghen toeghepaſt werden. Derhalven zijn ſommige Sieckten genaemt na het deel, datſe beſitten, te weten, *Pleuris, Longen-ſieckt, Colijck, Buyck-wee, Sciatica*; Sommige na haer oorſaeck, gelijck *Melancholye, Graveel, Steen*: De meeſte, van eenigh uytmuntende toeval, als *Vallende ſieckte, Popelſy, Beroertheyt*; Sommige oock na eenighe uyterlijcke ghelijckenis, als *Cancker, Nacht-merry, Polypus, Speen, 't Spit.* By de volgende Mediçijns ofte Genees-meeſters, die de rouwe ervarentheyt van d'Oude beſchaeft, en door onderſoeck, ende bevindinge, de Konſt met leeringe, tot meerder volmaecktheydt gebracht hebben, zijn evenwel, om door nieuwigheydt van woorden de Konſte niet te verduyſteren, de Namen der Sieckten, door lange tijt gebruyckelijck zijnde, oock ghebleven en behouden geweeſt. Dewelcke wy mede in onſe tale ſullen navolgen: en volgende de Deelen onſes Lichaems, alle de Gebreken der ſelviger kort en ſoo veel ons mogelijck is, bondigh beſchrijven, het begin nemende van het Hooft.

(2) Met welcken naem de Ghenees-meeſters verſtaen alle het ghene met den Opper-top en het eerſte Wervel-beentgen van den Hals beſchreven werdt. Hier van ſullen wy, al vorens tot ſijn Ghebreken te komen, gaen beſchrijven 't gene hier toe noodighſt is, te weten, ſijn Ghedaente, ofte gheſchapentheydt, Groote, Gelegentheydt, Maeckſel, ende byſondere Deelen.

(3) De ghedaente is ofte natuerlijck, ofte Onnatuerlijck. De natuerlijcke moet weſen ront, wat langhwerpigh, voor ende achter uytſtekende, en ter zijde plat. Ront, eerſt om de ruymte, dewijl de Herſſenen van de Menſch veel zijn, en de ronde gedaente de ruymſte is, en aldermeeſt kan bergen. Ten tweeden, om de ſterckte, ende ſo licht niet beſchadight te werden: dewijl dat ront is, geen hoecken, ofte eenige oneffenheyt en heeft. Ten derden, tot lichter beweginge, om dat het aen alle kanten te raſſer ſoude omgaen. De *Platoniſche* Wijs-gierigen ſeggen, het Hooft ront geſchapen te weſen, om dat het een woonplaets is van de Ziele, dewelcke uyt den ronden Hemel ons ingheſtort is; behalven dat het edelſte Deel oock de edelſte geſchapenheydt toekomt Dan al heeft het Hooft een ronde ghedaente, ſoo en is 't evenwel niet geheel ront, gelijck een bol, maer een weynig langhwerpigh, om te bevangen de Herſſenen ende de Byherſſenen, ofte Minder-breyn. Wtſtekende voor, om de Tepelachtige uytpuylinge; en achter, om 't Minder-breyn. Is mede ter zijde plat, maer meeſt na voren; ſo, om dat den loop van het Ruggen-mergh veel dicker is, als dat de Zenuwen des Aengeſichts, ſoo, om dat de Slaep-beenderen niet in de weegh en ſouden zijn aen de Oogen, alſſe ter zijden omkijcken; ten leſten oock, om dat het achterſte deel ghelijck op den hals in ghewicht ſtaen ſoude, alſoo het voorſte om de beenderen van de Opperkaeck ſwaerder is. Een onnatuerlijcke ghedaente valt in grootheyt, ofte in ſcheppingh. In grootheyt, wanneer een Hooft al te groot ofte al te kleyn is. In ſcheppingh, wanneer het heel ront is ſonder uytpuylinghe, of ſcherp, of anderſins van de gemeene loop des natuers afwijckende. Waer van breedt ghehandelt werdt by *Hippocrates* in ſijn boeck van de Hooft-wonden, en de gene die daer overgeſchreven hebben, als onder andere d'Heer Profeſſor *Paaw* ſaligher, mijn weerde Meeſter.

(4) Het Hooft van een menſch is grooter na gelijckmatigheyt als van eenigh ander Dier, en dat om

de groote van de herſſenen, in dewelcke het Verſtant gelegen is. So dat de kleynſte menſch wel tweemael ſo veel herſſenē heeft, als twee van de grootſte Oſſen. En onder de Beeſten, die de gauſte zijn, en het Menſchelijck vernuft meeſt naderen, als daer zijn Apen, Voſſen, ende Honden, hebben meerder Herſſenen als andere, die grooter van Lichaem zijn. Dan hier van ſullen wy breder ſpreken in 't derde Capittel.

(5) De *Gelegentheyt des Hoofts* is inde opperſte plaetſe des Lichaems, om dat, gelijck de Platoniſche wijsgierige ſeggen, het Verſtant als een Koninginne in 't opperſte verheven moſte werden, op dat de haeſtige en begeerlijcke krachten als dienareſſen op haer ſouden paſſen: of, gelijck het gevoelen van *Galenus* is, om 't geſicht. Want alſo de oogen zijn als onſe wachters, ſo vereyſchen ſy oock de hooghſte plaets. Dewijl ook tot het geſicht een ſachte en korte Zenuwe van doen was, op dat door den langen wegh een ſacht en teer Deel gheen ghevaer en ſoude loopen; ſoo moſten nootſakelijck de Herſſenen, het beginſel van de Zenuwen, ontrent de Oogen geſtelt werden. Ende door deſe gelegentheydt des Hoofts en geſchiet niet alleen dienſt aen de Oogen, maer oock aen andere Sinnen: den Reuck ontfanght beter de opgaende Dampen, de Stem wert van hooge beter gehoort.

(6) Het Hooft beſtaet uyt tweederhande Deelen, Beſluytende, en Beſloten.

Die andere Beſluyten, zijn mede tweederley, Gemeyne en Eygene.

De Gemeyne, die over 't geheele lichaem gevonden werden, zijn de Ophuyt, de Huyt, 't Vet en Vleyſighvlies, van dewelcke wy in de *Heelkonſte*, als daer beter te pas komende, breeder ſullen ſpreken, en hier alleen aenwijſen 't gemein 't Hooft (ſoo veel de inwendige Sieckten betreft) ſtaet aen te mercken.

Deſe eygene beſluytende Deelen des hoofts zijn, het Pannevlies, de Panne, en Herſſenvlieſen.

(7) Het *Pericranium* of Pannevlies, het welck uyterlijk de geheele Hooftpanne bedeckt, ſpruyt uyt de Veſelen van het harde Herſſenvlies, die het ſelfde door de naden van de Panne opgeeft, en ſo verbreyt, dat dit Buyten-vlies over de Pan uytgeſpannen wert, en oock met eenen daer door ſijn ſelven ophoudt.

(8) Onder dit Vlies leyt de *Panne* ſelve, die wy oock *Beckeneel*, en *Hooftſchele* noemen, ofte met den Grieckſchen naem *Cranium*, den welcken een hemel beteyckent, dewijl dit benigh deckſel de herſſenen, de plaetſe van ons redelijcke ziel, ghelijck een ſtormhoet, beſchermt. Daer toe moeſt het nootſakelijck of vaſt en dun, ofte vaſt ende dick, ofte vaſt ende voos weſen. Niet vaſt en dun; want dat ſoude lichtelijck hebben konnen ghequetſt werden. Niet vaſt en dick: want dat ſoude, door ſijn ſwaerte, al te moeyelijck zijn geweeſt. Het beſte was dan dick en voos. Dick, om dat het van buyten ſo licht niet en ſoude beſchadight werden. Voos nochtans, om drie redenen. Eerſtelijck, op dat het de herſſenen door al te ſwaer gewicht niet parſſen en ſoude. Ten tweeden, dat het in ſich Mergh mochte beſluyten tot ſijn voedingh: waerom de Panne oock dubbelt is, de Heel-meeſters noemen 't ghemeenlijck twee tafelen. Ten derden, op dat het doortocht ſoude geven aen de opwellende dampen.

(9) Onder het Beckeneel vertoonen haer twee *Vlieſen*, die de Arabiſche Geneeſmeeſters *Moeders* noemen, om dat, gelijk de moeders hare kinderen, ſy de Herſſenen bewaren. Het bovenſte is dick en hart, en bekleedt rontsom van binnen het Beckeneel, eveneens gelijck het *Pleura* de Borſt, ende het *Peritonæum* den Buyck. Het is grooter, als het dunne *Herſſenvlies*, om dat hare kleyne vaten niet lichtelijck en ſouden verdruckt werden, want als die met te veel Bloet overladen ende geſpannen zijn, ſo verweckenſe *Hooftpijn*, ende wel ſomtijdts *Popelſy*, gelijck wy t'ſijner plaetſe breeder ſullen aenwijſen. Het gebruyck van het dicke ofte harde Herſſen-vlies is eerſtelijck om de herſſenen ende het Ruggenmergh rontsom te bekleeden, ende te beſchermen. Ten tweeden, om de herſſenen in rechter ende ſlincker, en voor en achter te verdeelen. Ten derden, om al de Aderkens, die het Beckeneel voeden, te ontfangen, ende voor de herſſenen als een fleſſe te zijn, waer uyt het Bloedt tot nootdruft ghetrocken wert. Onder dit dicke vlies leyt een dunder. Dan gelijck aen 't hert, ende de Longe een ruymte gegeven is, in dewelcke ſy vryelijck beweeght konnen werden: ſo is ook voor de herſſenen een ruymte gelaten. Want het harde Herſſenvlies en leyt niet dicht op de herſſenen, maer laet een merckelijcke ruymte tuſſchen beyde. De beweging van de herſſenen geſchiet gelijckelijck met de hertkloppingh, gelijck ick in de Hooftwonden, die door de Pan gingen, ſomtijdts geſien hebbe: ende ſulcx kan oock in de jonge kinderen, die het hooft noch niet geſloten en is, waergenomen werden. Dit dunne Vlies en bedeckt niet alleen rontsom de herſſenen, maer gaet ook ſelve van binnen in, en is derhalven heel dun, ſo om de Herſſenen niet te beſwaren, als om te beter de vaten door het geheele lichaem van de herſſenen te verſpreyden. In deſe vlieſen ſien wy een groote voorſichtigheit, die Godt in de nature werckt. Want hoe ellendigh ſoude ons leven gheſtelt gheweeſt hebben, indien de ſachte herſſenen tegens de hard beenen van 't Beckeneel ſtadig geſtooten hadden? Om dan ſulx voor te komen, ſo zijn deſe twee Vlieſen harder als de herſſenen, en ſachter als het Been, tuſſchen beyde geſtelt: ende het ſachtſte tegen de herſſenen, 't hartſte tegens het Been.

(10) Volgen de *Herſſenen*, welckers weſen wit ende ſacht is, Wit, van wegen haer zadelijcke ſtoffe, daerſe uyt ontſtaen. Sacht, om alles te konnen vaten. Wt welck weſen, als oock uyt het gevoelen blijckt, datſe van gematigheyt kout en vochtigh zijn. Sulcx was van nooden, op dat de zielijcke geeſten, die ſeer fijn zijn, niet ras en ſouden vervlieghen, ofte oock op-ſteken,

ſteken, gelijck men ſiet, dat in brandende Koortſen door de hitte der Herſſenen,de ſinnen op de loop komen, ende de luyden Raes-kallen: oock om dat den Slaep,die de ruſt is van de *Zielijk kracht*,niet ontroert en ſoude werden. Want de hitte is van nature,om alles te ontſtellen. Evenwel en zijn de Herſſenen niet geſchapen,om het Herte te verkoelen,als de wijsgierige *Ariſtoteles* meende (want dan en behoefde in deſelvige ſoo veel werck-tuygh niet:) maer, ghelijck *Galenus* wel leert,om de werckinge van de innerlijcke Sinnen, van de voornaemſte Krachten, en tot makinge van de zielijcke geeſten.

(11) De Herſſenen werden verdeelt in *Voor-breyn*, ende *achter* ofte *Minder-breyn*, door het verdubbelen van't harde Vlies,maer alleen boven: want onder komenſe by malkander. Het breyn werdt oock boven over midden geſcheyden, door een deel van 't Harde Vlies,'t welck,na ſijn gelijckenis,een *Seyſſen* genoemt werdt. Dit is aldus ghedaen om lichter beweginge, luchtigheyt, en voedſel van het binnenſte morgh. De Herſſenen gelijckenen byna van buyten,de Dermen, gelijkmen die in den buyck ſiet; want ſy hebben veel kronckels en draeyingen, dewelcke *Eraſiſtrates* meende,dat wat tot het Verſtant deden. Maer indien ſulx waer was, ſoo ſoude oock in een Eſels-kop, ende een Schaeps-hooft verſtant gelegen zijn. Daerom is't beter dat wy met *Galenus* ſegghen, de Herſſenen aldus gedraeyt ende gekronckelt te zijn, op dat het dunne vlies door ſijn aderkens het Voedſel in't binnenſte van de herſſenen ſoude konnen brengen. Want dewijl de Herſſenen heel dick zijn, ſo en ſoudenſe niet hebben konnen gevoedt werden van aderkens, die maer van buyten over en liepen.

(12) Onder de bovenſcheyding van de Herſſenen, daer het weder by een komt, is een witter en harder lichaem, *Corpus calloſum* ofte Eeltachtigh lichaem genoemt. Dit is met twee groeven,dieſe *Ventriculos* heeten, uytgeholt,van gedaente een halve maen,ofte een oor ghelijckende. Sy zijn recht in't midden van de Herſſenen,ſo van onderen en boven,als van achteren en voren. Sy zijn ruymer als de andere, om datſe in haer hebben de groſſte geeſten.

Het gebruyck van deſe groeven is driederhande. 1. om de Geeſten te bereyden. 2. om het in en uytgaen van den adem, 3. en den Reuck te ontfanghen. Tot bereydingen van de Geeſtẽ dient de *Plexus choroides*, of Herſſen-groef-netteken: tot den Adem ende Reuck in te halen, dienen de *Proceſſus mamillares*, ofte Tepelachtige uytſteeckſels. Het Groef-netteken en is anders niet, als kleyne Aderkens, en Slaghaderkens onder een gevlocht, in dewelcke de Zielijcke geeſten gekoockt, verdunt, en verdeelt werden. De Tepelachtige uytſteeckſels komen onder van deſe Groeven tot het Seef-been, en door deſelvige gaet de lucht en den reuck na de herſſenen. De twee gemelte groeven, werden van een gheſcheyden door een dun deel der herſſenen, het welck om ſijn helderheydt, de *klare Spiegel* ghenoemt werdt. Onder deſe twee Groeven komt een derde, dewelcke overwelft is met een drie-hoeckigh lichaem, daerom *Welffel* genoemt. Heeft oock het ſelfde gebruyck, dat het Welffel in de huyſen, te weten, de ſwaerte der herſſenen te onderſtutten, dat den derden groef niet toe en valle. Deſen groef en is niet anders, als een ghemeene holligheydt uyt de twee bovenſte ſpruytende: en daer dezelvige na beneden in uytgaen. Hy maeckte twee wegen, den eenen na achteren in den vierden Groef, den anderen na onderen,eyndigende in een kleyn ſtucxken van het dunne Herſſen-vlies, eerſt wyder ende dan nauwer, *Trechters* gewijs, en daerom oock ſo genoemt, door dewelcke als door een ſack de fluymen in het *Fluym-klierken* leken op het Wiggebeen, en door het ſelfde, hierom met vele gaetjens doorboort zijnde, in den Mont. Den anderen wegh van den derden groef tot den vierden is veel ruymer, in den welcken eenighe lichamen gevonden werden, na haer gedaente *Billekens* en *Klootjens* gnenoemt, dienende om den ganck open te houden. De vierde Groef, die het Achter-breyn gemeen heeft met het Ruggen-mergh, is de kleynſte en aldervaſte: waer by te ſien zijn eenige uytſteeckſels een Worm gelijckende, mede ſtreckende om den weg van den derden groef in den vierdẽ open te houden. Maer al is deſe vierde Groef de kleynſte van alle, ſo heeft hy evenwel ruymte genoegh om den zielijken geeſt van de voorſte groeven door den derden te ontfangen, ende aldaer bereyt zijn de vordere volmaecktheyt te geven, en door de Zenuwen over 't geheele Lichaem te verſenden, De Arabiers, *Avicenna*, *Averroes*, en die haer ghevolght zijn *Albertus Magnus*, *Thomas Scotus*, en andere *Scholaſticke* wijsgierigen hebben aen elcken inwendigen Sin ſijne beſondere plaets in de Herſſenen toegeweſen,en ſtellen de *Memorie*, of Heugeniſſe in deſen vierden groef,om ſijn hardigheyt en drooghte: de Inbeeldinge in de twee voorſte, om datſe werm en vochtigh zijn: de Reden in den middelſten, om ſijn gematigheyt tuſſchen beyden: daer nochtans de Gevoelijcke Ziele, noch hare Krachten geen holligheydt tot hare woon-plaets van doen en hebben, maer alleen de ſelfſtandigheyt der herſſenen.

(13) Het *Achter-breyn* is harder ende bruynder, het welk de nature ſchijnt gemaeckt te hebben tot hulpe van 't Voor-breyn, te weten, om de zielijcke geeſten uyt de voorſte Groeven te bewaren,en aen 't Ruggemerch mede te deelen. Hier en valt niet aen te mercken, als een uytpuylſel van het Breyn, een Worm gelijckende, ende daerom *Worm-ſcheute* ghenoemt, ſtreckende om de vierde Groef op te houden, gelijck terſtont verhaelt is.

(14) Ut de ſelfſtandigheyt van het Voor en Achterbreyn, ſpruyt, gelijck een Stam uyt de Wortel, het *Ruggenmergh*, en loopt tot het onderſte van den Ruggen-graet,

gen-graet, *Salomon* noemt het een *Silvere koorde*. Ende en is anders niet als uytgheſtreckte Herſſenen, die nootſakelijck zoo moſten verlenght weſen, om dat van de Herſſenen in 't Hooft alle de Zenuwen door 't geheele lichaem niet en konden ghebracht werden, daer nochtans alle ons Leden deſelvighe van doen hadden tot gevoelen, en bewegen, dat zy dezelvige geven, door de zielijcke geeſten, die uyt de Herſſenen komende, elck Deel mededeelen.

Het II. Capittel.

(1) *Verdeelinge van de Hooft-ſieckten.* (2) *In en uyt wat Plaetſen de Hooft-pijn komt,* (3) *ende hoe ſy te onderſcheyden is.* (4) *Hare oorſaken,* (5) *Voorteyckenen,* (6) *Voorſorge en Maniere van leven.* (7) *Geneſinge.*

(1)

NA de Deelen des Hoofts, in 't voorgaende capittel aengewezen, werden hare Siekten bequamelijck verdeelt in driederley geſlachten. Eenige beſitten de Vlieſen, eenige de ſelfſtandigheit van de Herſſenen, eenighe de Groeven ende Wegen. In de Vlieſen, te weten, het *Pannevlies*, en de twee *Herſſen-vlieſen*, als van ſcherp gevoelen zijnde, komt meeſt alle *Hooftpijn*. In de ſelfſtandigheydt der Herſſenen, dewelcke is de woonplaets ende het wercktuygh van de Reden, Inbeeldinge, ende Heugenis, werden de Werckingen beſchadigt door *Raſerny, Melancholy, Swaermoedigheyt*, geheel belet door *Sotheyt, Dulligheyt, Verloren Heugeniſſe, Diepen ſlaep, ſlapende koorts*. In de groeven der Herſſenen, ende die Weghen, door dewelcke den Zielijcken geeſt in het wercktuygh van 't gevoelen ende bewegen verſpreyt wert, vallen deze gebreken, *Suyſelingh, Vallende ſieckt, Nachtmerry, Popelſy, Geraecktheydt, Kramp, Treckingh, Bevingh, Sinckinge*. Van elcks zullen wy in 't byzonder nu vervolgende gaen ſpreken.

(2) Het HOOFT wert meerder met PYN gequelt als eenigh ander Deel, zo om dat het op 't lichaem als een kop ſtaet, gelijk *Hippocrates* ſpreeckt, en derhalven alle de dampen, die van onderen optrecken, lichtelijck ontfanght, als oock om dat de Herſſenen kout ende vochtigh van naturen zijn, waer door in deſelvige veel overtolligheyt groeyt, ende die wat toenemende en op ſijn behoorlijcke tijt niet gelooft zijnde, zo werter Pijn, en andere ſieckte veroorzaeckt. Nu alzoo de Pijn beſtaet in 't gevoelen, zo is wel te begrijpen, dat de meeſte ende ſwaerſte Pijn in de Deelen valt, die het ſcherpſte gevoelen hebben, gelijck alhier zijn de Vlieſen, binnen en buyten het Beckeneel. De oorſaek van deſe Pijn, is ofte binnen in 't Hooft, ende dan blijftſe gemeenlijck geſtadigh, ofte werdt van de onderſte Deelen na bovenen gheſonden, ende die houdt tuſſchen beyden op. Soodanige komt meeſtendeel uyt de Maeg, van wegen het ſeſte paer zenuwen, datſe uyt de Herſſenen krijght, (om welcke onderlinge gemeenſchap op gequetſte Herſſenen Braken volgt) ende deſe Pijn vermeerdert ofte vermindert, na dat de Maegh beter of erger geſtelt is: ſy verſacht oock na den eten, en beſwaert na langh vaſten. Want als de Maegh ledigh is, zoo trecktſe na haer veel rauwe en ſcherpe Vochtigheden uyt de omliggende Deelen, waer van de dampen alſdan na het Hooft opſtijgen. De Hooftpijn ſpruyt oock dickwils uyt de Lijfmoeder, en die is meer achter als voor; alſo de oorſaeck, aen de Herſſenen medegedeelt werdt door het Rug-genmergh. Sy verſpreyt haer evenwel van de Neck en 't Achter-hooft oock over d'ander deelen van het Hooft, gelijck men veeltijts ſiet in 't ophouden van de ſtonden, of het bederven van 't zaet. Indien de Pijn elders van daen komt, ſulx kan uyt de by ſondere teykenen der gebreken in alſulcke Plaetſen aengemerckt werden. Als deſe pijn van buyten komende, lang aenhoudt, ſo wertſe ten laetſten het Hooft eygen. Want door langhdurige Pijn verſwacken de Herſſenen zoo veer, datſe haer eygen vochtigheden niet en konnen verteren, noch de gene, dieſe dan geſtadig van andere ontfangen, quijt maken. De pijnelijcke oorſaeck die van onderen na de Herſſenen gezonden wert, en gaet niet terſtont het gheheele Hooft over: maer bezet alleen de helft, daerom by de Griecken *Hemicrania* genoemt. By ons heeftſe den naem van *Schelen Hooftſweer*, om datſe aen een zijde is, gelijck de Schelen de Ooghen ſtaen. De Hooghduytſchen noemen 't den *Nagel*, om dat de Pijn zoo zeer ſteeckt, als offer een nagel in 't hooft ſtack: begint gemeenlijck met kloppinge in de ſlaep van 't Hooft.

Noch is de Hooftpijn van buyten of van binnen. De uyterlijcke pijn, alzooſe op het *Pannevlies* komt, vermeerdert met douwen op 't hooft, daer de Inwendige door verlicht. Sy en kan oock niet verdragen, dat het Hayr gheſtreken werdt. *Galenus* ſchrijft, dat alleen de Inwendige Pijn komt tot de wortelen van de Oogen, en wert daer in gevolght uyt de Italiaenſche Geneesmeeſters, van *Altimarus, Maſſarias. Aquapendens*, uyt de Françoyſche van *Rondeletius, Hollerius*, en *Bertinus*, uyt de Spaenſche van *Marcatus*, uyt de Duytſche van *Euchſius*: dan wel te recht is zulcx niet toegeſtaen by *Fernelius, Duretus*, en *Saxiona*. Want het *Pannevlies*, daer de uytwendige Pijn ſijn plaetze meeſt neemt, bekleedt van binnen het hol, daer de Oogen in zijn, en uyt ſijnen rock ſpruyt het uyterſte Vlies van de Oogen. Waer uyt genoegh blijckt, dat oock door uyterlijcke Oorzaken, de pijn van het Pannevlies onder aen de Ooghen mede ghedeelt kan werden.

(4) De *Oorſaken* van de Hooftpijn zijn ofte uytwendige ofte inwendige. Onder de uytwendige is de *Hitte der Sonnen*, waer door de Geeſten beroert, en de dampen in de Herſſenen opgetrocken werden. Sulcken

ken Hooft-pijn hadde *Ionas*, als hy in de Lucht, en dorren Ooſten wint ſittende, de opgaende Son hem op het Hooft ſtack, *Ion.* 4.8. So verhaelt *Cardanus* in het achtſte Boeck van de Verſcheydentheydt der Dingen, op 't 44ſte. Cap. van een, die alle daegh met het opgaen van de Son pijn in 't Hooft kreegh, de-welcke tot de middagh al meerderde: maer na de middagh allengskens af-nam, tot datſe teghens den avont geheel overging. Diergelijcken exempel wert mede by-gebracht van *Iachinus*, over 9. *Rhaſis* 14. De *Koude* kan oock Hooft-pijn veroorſaken, met het ſluyten en toe-trecken van de onſienlijcke gaet-jens, waer door de roockachtighe Dampen, die an-ders uytvliegen, ingehouden werden, ende de Gee-ſten oock ontſteken. Onder d'uytwendige oorſa-ken zijn mede *Dronckenſchap*, miſtige ofte onſuyvere *Lucht*, langhdurighe *Zuyden-wint*, *Slach*, *Stoot*, alder-handen ſtercken *Reuck*, inſonderheyt *Stanck*. Een die de Lichamen van de verſlagen Krijgs-luyden voor Nieupoort, in 't Iaer 1600, geroken hadde, kreegh daer van, na groote Hooft-pijn, een doodelijcke Geel-ſucht. Ick hebbe hier verſcheyde Heel-mee-ſters gekent, die van de Stanck, in 't verbinden van vuyle Wonden, andere, die door den ſtanck, van te lang-gehoude Lijcken, daer ſy op de begraeffeniſſe waren, met een ſware Hooft-pijn de doodt op den hals kregen. De gemelte *Hollerius* verhaelt van een Italiaen, die door het ruycken van het Kruydt *Baſi-licum*, een *Scorpioen* in de Herſſenen groeyde, waer van hy na ſchrickelijcke en lange pijn quam te ſter-ven. Gelijck oock in Italien uyt het ſelfde Kruyt tuſ-ſchen twee vochtighe plavuyſen in de Son geleydt, binnen 24 uren ontelbare Scorpioenkens al krie-lende voortkomen. Den Arabiſchen *Avicenna* ſchrijft, uyt het ghetuygenis van d'Indiaenſche Ge-nees-meeſters, datter Wormen in 't Hooft groeyen, die met haer bewegen, ende bijten Pijn verwecken. Het welck hy ſeydt ſelden te geſchieden, maer niet onmogelijk te weſen. Hier in de Stadt is een Dienſt-maeght geweeſt, die na langdurige Hooft-pijn een levende Worm uyt den Neus quijt werde, de ghe-noemde *Oor-wormen* gantſch gelijck. Dr. *Foreeſt*, ver-haelt van een, die groote en langdurige Hooft-pijn ghehadt hadde, die met gheen middelen en konde wech-ghenomen werden, tot datter een gauw ende handigh Heel-meeſter hem boven in 't Voor-hooft (alwaer de pijn ſtack) een openingh door de pan maeckte, en aldaer van de harde Moeder nam een ſwarte Worm, gelijck een *Calander*, waer na de pijn wonderbaerlijk ophiel, ſonder immermeer wederom te komen. Dit ſelve werdt by onſe Huys-luyden in Oſſen, ende Koeyen, met 't ſelfde geluck in 't werck geſtelt. En waerom en ſoude dat ſo wel niet gebeu-ren in de Menſchen, als 't geſchiet, na 't ſchrijven van ſommige, in Schapen en Geyten? *Kentman* maeckt gewach van een, die lang onlijdelijke pijn in 't Hooft ghehadt hadde, waer van hy de Oorſaeck leyde op het eten van Moerbeſyen, en daer van ten leſten ge-ſtorven zijnde, datter in ſijn Herſſenen bevonden werden een Steen, van groote en fatſoen een *Moer-beſye* ghelijckende. Dan dit is onder de dingen, die heel ſelden ghebeuren.

De Hooft-pijn wert inwendig meeſt veroorſaekt door Ongematigheydt, ende Onſtelteniſſe van de vier Vochtigheden, die in 't Bloedt zijn. Veeltijdts van een kouwe en ſlijmerighe Vochtigheydt, die de naeuwe wegen van 't Hooft verſtopt; ende ſodanige pijn is ghemeenlijck met ſwaerheydt, gelijck als van gewicht, ſomtijts oock geheel ſcherp, te weten, wan-neerſe ſchierlijck overvalt; hier is noch by bleecke verwe in 't aengeſicht, de ſiecke is kout en vochtigh van gematigheyt, en heeft oock langen tijt ſoodani-ge Spijſe gebruyckt. Somtijdts wert de Hooft-pijn mede verweckt door veelheyt van 't Bloet; 't welck gemerkt kan werden uyt de maniere van leven, we-ſen en gematigheydt des Lichaems, jaren, en andere dingen, die 't bloedt vermeerderen: dat komt oock van op-geſtopt ſpeen, en ſtonden, als mede van te-genhouden van bloedt, 't welck op ſijn geſette tijdt plach gelooft te werden. Alſdan voeltmen ſpanning met pijn en hitte, en dat meeſt in 't voor-hooft, het water is hoogh geverwet, het aengeſicht en oogen zijn root. Somtijts wert de Hooft-pijn veroorſaeckt door dun en Galachtigh bloedt, 't welck, al is 't maer weynich, groote pijn verweckt, die ſonder eenighe ſwaerheyt, maer ſcherp, bijtende, ſtekende, en klop-pende is, en valt meeſtendeel in de rechter zyde van 't Hooft met grooten brant, daer by komende bit-terheydt in de mont, ende gheduerich waken. De Hooft-pijn kan mede komen door veelheydt van Winden, die tuſſchen de Pan en 't Panne-vlies, ofte tuſſchen de Pan en 't harde Herſſen-vlies inſchieten, en alſo doen ſpannen, dat ſy ſchijnen de Vlieſen van de Pan te ſullen af-ſcheuren. Deſe Pijn is ſpannende ſonder ſwaerheydt, ende wert vergheſelſchapt met ruyſſingh ofte tuytingh der Ooren, dewelcke dick-wils op haer gheſette ure wederkomt, en deſe Win-den ſtijghen gemeenlijck van onderen op. Dan het Hooft en lijdt niet alleen Pijn door Stoffe, maer oock door enckele Ongematigheydt in groote hit-te en koude. Evenwel en duert ſoodanighe Hooft-pijn, die alleen uyt ongematigheyt voortkomt, (om dat alle pijn na haer treckt) niet lange, oft daer wert terſtont veel Vochtigheyt vergadert, die mede Pijn verweckt, en ſulcks geſchiet inſonderheydt, als de Pijn langh duert, ende het Lichaem vol Bloets ofte quade Vochtigheden is. Van een Heete Ongema-tigheydt is de Pijn ſcherper, als van een Kouwe, daer valt oock by een merckelijcke hitte in 't Hooft, ende roode Oogen; ende ſoodanighe voelen laeſſe-nis van Koude dinghen. Het teghendeel gheſchiet in een Koude Onghematigheydt, dewelcke oock

groote Pijn maeckt, en langher duert als van Hitte. Wt Drooge Ongematigheyt, alſooſe niet ſchierlijck en komt, en kan gheen groote Pijn ſpruyten, maer alleen lange en langſame. De hitte en valt hier oock niet moeyelijck, maer de huyt van 't Hooft is drooger. Sy werden verlicht door vochtige dingen, ende beſchadight door drooghe. Van Vochtige Ongematigheydt alleen en kan geen Pijn verweckt werden, om datſe by haerſelven geen groote en ſchierlijcke veranderingh en maeckt, noch oock yet, dat te ſamen is, van een kan ſpannen, 't en zy datter veel vochtigheden toeloopen. Dan elcke Onghematigheydt, alſoo ſy (gelijck geſeydt is) niet en kan weſen, ſonder te veroorſaken Vochtigheden van haren aerdt en hoedanigheyt, ſo en ſtaet oock ſoodanigen Hooft-pijn niet lange ſonder by-komen van ſtoffe.

Dit zy genoegh van de oorſaken, ende haer Kenteeckenen; ick ſal nu oock in 't korte aenroeren de Voor-teyckenen.

(5) Hooft-pijn in het Panne-vlies van een uytwendige oorſaeck verweckt, ofte oock van binnen door onmatigheydt, ofte winden, en valt ſoo ſwaer niet te helpen, als die van andere inwendighe ende vaſter oorſaken in de binnenſte Deelen voortkomt. In Hooft-pijn is minder gevaer, als in andere Deelen, gelijck Ooren, Oogen, Tanden, Colijck, &c. om dat de Herſſenen, na de ghetuyghenisse van *Galenus*, gheen ghevoelen en hebben. Waerom hy oock ſchrijft 2. *Sec. Loc.* 1. datter noyt yemandt door Hooft-pijn van ſijn ſelven gevallen is, ofte ſijn ſelven omgebracht heeft, gelijck wel uyt onverduldigheyt van 't Colijck geſchiet is. Het welck ſtrijdt, tegens het ghene wy leſen by *Plinius* 25. *Nat.* 3. dat by-na ſottigheydt ſchijnt, te willen onderſcheyden welck de ſwaerſte pijn is, dewijl een yeghelijck de ſine de quaetſte dunckt. Maer dat evenwel de Voor-ouders daer van geoordeelt hebben uyt de ervarentheydt, dat de grootſte Pijn quam door de Droppel-pis van de Steen, daerna pijn in de Maegh, de derde in het Hooft, ende datter by-na om geen andere de doodt verhaeſt en was. Maer ſulcks komt veel aen op de geduldigheydt van de gene, die de pijn hebben. So ſien wy oock in de Brieven van een anderen *Plinius* (Neve van den ghemelten) dat door over-groote pijne van een Lijckdore, ende andere, het leven by ſommige met de pijn quijt-gemaeckt is. In ſtercke Hooft-pijn, is klaer ende bleyck Water een quaet teycken; (want het beduydt dat de Gal opvliecht, ende de Herſſenen ſal ontſteken) als mede wanneer ſy ſchierlijck ophoudt, ſonder eenighe loſinge (als beteyckenende ſwackheydt der Nature) als oock dat d'uytterſte Deelen kout werden, om de felligheydt van de Pijn de warmte na binnen treckende.

Verouderde Pijn in 't Hooft uyt koude ſtoffe, kan ſeer ſwaerlijck gheneſen werden, inſonderheydt in oude Luyden. Maer Hooft-pijn, die geſtadich quelt, ende den ſlaep beneemt, ende is niet ſonder gevaer: want ſy beteyckent, dat de Raſernye voor de Deur is, ende meeſt, indiender veel groens uytgebraeckt wert: hier volght oock veeltijdts op Doofheydt, Apoſteunye, Treckingh der Zenuwen, Nock, ende diergelijcke, als de Pijn niet en kan wech-genomen werden. Wanneer by groote Pijn in het Hooft, Spanningh van Zenuwen komt, dat is heel gevaerlijck. Die geſont zijnde, ſchierlijck pijn in 't Hooft krijgen, ende terſtont ſtom zijn ende ſnorcken, ſterven in ſeven dagen, ſo daer geen Koorts toe en ſlaet, volgens de leere van *Hippocrates*, in de vijfde Kort-bondige Spreucke van 't ſevende Boeck.

Wort yemant Stom na gulſich ſuypen,
En valt daerna in harde Stuypen,
Krijght hy geen Koorts dien eygen tijt,
Soo is hy ſtracx het leven quijt.

Als het Hooft erghens ſeer doet, indien daer etter, water, ofte bloedt uyt den Neus, Mont, ofte Ooren komt, ſo machmen wel gelooven dat de Nature het quaet quijt maeckt. Hooft-pijn, die in de Sieckten van beginſel niet gheweeſt en is, beteyckent, dat de Nature haer ſal ontlaſten, door braken, oft bloeyen uyt den Neus, ende tot ſulcke Pijn en behoeftmen gheen raedt te doen, om de Nature niet te verhinderen.

(6) Om niet lichtelijck in Hooft-pijn te vervallen, ſo is dienſtigh, datmen van jongs op het Hooft ſterck maeckt, waer door het ſoo lichtelijck niet en ſal eenighe ſchade gewaer werden. De Grieckſche *Herodotus*, in 't derde Boeck van ſijn Hiſtorye op het twaelfde Cap. verhaelt, dat de Hoofden der Perſianen ſoo ſwack zijn, datſe met een kleyn ſteenken doorgeworpen werden: en dat de Egyptenaers ſo ſtercke Hoofden hebben, datmenſe met een ſteen naulijcks en beſchadight. Waer van ſy deſe reden geven, die *Herodotus* oock goet vint, dat de Egyptenaers van jongs op het Hooft ſchrappen, en alſo de Pan in de Son laten hardt werden. Dat ſien wy oock aen ons Boeren-kinderen, die bloots Hoofts in de Son langs den Dijck leggen en rollen, en van gheen Pijn in 't Hooft en weten. De Moren hebben ſulcke harde en dicke Hoofden, datſe geen beenderen, maer ſtorm-hoeden ghelijcken. Het welck de Spaengiaerts wel wetende (na dat *Aloiſius Cadamuſtus* vertelt) als ſy na 't Eylandt van *Sant Thomé*, *Angola*, en andere plaetſen trocken, om die te veroveren, gheboden voornamentlijck aen de Krijghs-knechten, datſe met d'Inwoonders vechtende, hun Hooft niet ſouden trachten te raken: want op deſelve gheſlaghen weſende, het Geweer aenſtucken ſprong, even als of het op een ſteen geſteuyt hadde. Sodanich Moren-beckeneel plach ons te vertoonen d'Heer *Paaw*, van een die eertijdts knecht gheweeſt hadde, van den Heer van Batenburg, en voor Haerlem gebleven was. Maer dat de Hoofden der Per-

ſianen ſo ſwack zijn, geeft *Herodotus* deſe reden, datſe van jongs op haer gewennen deſelvige te decken, opſettende Hoeden en Mutſen. De ſtrijdtbare *Hannibal*, de Koningh *Maſiniſſa*, de Keyſers *Iulius*, *Hadrianus*, ende *Severus*, hebben door lange gewoonte van het Hooft te ontdecken, ſulcken ſterckte bekomen, dat of de Son ſcheen, ofte het regende, ofte waeyden, oock midden in Winter en in 't ſnee, ſy evenwel bloots Hooft uytgingen, en reyſden; ſo ſeer was haer Hooft teghen alle ongemack des Luchts verhardt. Dit is de oorſaeck, (als *Varro* ſeydt, by *Plinius* 28.6.) dat het ontdecken van 't Hooft voor de Magiſtraet, oft in 't groeten, by de Ouden is ingeſtelt, niet om de Eerbiedingh, maer om de Geſontheydt, alſo het door gewoonte ſtercker werde. In 't voorkomen van de Sieckten des Hoofts, dient oock in 't gemeen waergenomen, alſoo het Hooft in 't opperſte des Lichaems ſtaet, en daerom, gelijck wy geſeydt hebben, de Dampen van onderen opwellende, lichtelijck ontfangt, dat het van deſelve Dampen geen hinder en kome te lijden. Derhalven en dient niet alleen het Hooft ſelve verſterckt te werden: maer men moet oock inſonderheydt wachten, datter geen Dampen in d'onderſte Deelen en groeyen, oft gegroeyt zijnde, in 't Hooft op en ſtijgen. Daerom ſalmen hem in de ſwackigheydt des Hoofts wachten van Spijſe ende Dranck, die veel Waeſſem op-geven, gelijck daer is ſtercke *Wijn*, als oock *Bier* van veel *Hops* gebrouwen: maer inſonderheyt moet ſoodanigen Dranck geſchouwt werden na ſtercke Oeffeninge, ofte groote Beweginge des Lichaems. Want het Lichaem verhit zijnde, ſo wert het Hooft, met Dampen overlaſt. Onder de Spijſen, die het Hooft vervullen, is voornamentlijck de *Melck*, dewelcke lichtelijck in de Maegh bederft, waerom dat *Hippocrates* oock ſchrijft 5. *Aph*. 64. dat de Melck ſchadelijck is voor de gene, die met Hooft-pijn gequelt zijn. Daerbenevens vervullen oock 't Hooft, *Caſtanyen*, *Haſel-noten*, *Ocker noten*, *Moſtaert*, *Ajuyn*, *Dadelen*, ende *Druyven*: den Reuck van *Genever-beſyen*, *Wieroock*, en alle Sterck-ruyckende dingen: als oock den Stanck van geweyckte *Kemmip*, ende diergelijcke. Het Hooft wert mede bedwelmt, door *Hardtlijvigheydt*, en *Vaſten*. Gelijck oock ſchadelijck voor het Hooft is, in ſijn *Schoenen* te ſlapen. Nu op dat oock den Damp, die alreede ghegroeyt mocht weſen, niet op en ſoude vliegen, ſoo moet inſonderheyt ſtercke *Oeffeninge* na den eten geſchout werden, als mede *ſtijf Roepen*, *Namiddagh-ſlaep*, *Braken* ende *Hoeſten*.

(7) Dewijl de Hooft-pijn niet alle een oorſaeck en heeft, ſoo is het *geneſen* oock verſcheyden. De Onghematigheydt ſonder ſtoffe heeft dit ghemeen, dat, gelijck ſe alleen in Hoedanigheydt ende veranderingh van Ghematigheydt beſtaet: ſoo wertſe oock als ſoodanigh tot haren voorgaenden ende natuerlijcken ſtandt gebracht, alleen door veranderingh van die uytſtekende Hoedanigheydt, ſonder eenige ontlaſtingh van 't Lichaem. Ende al gebeurt het ſomtijdts, dat in Ongematigheydt des Hoofts, ſonder ſtoffe Ontlaſtingh vereyſcht wert, ſo en geſchiet ſulcks evenwel niet om de Ongematigheydt in ſijn ſelven: maer om datmen vreeſt, indien het Lichaem vol Bloedts, ofte quade Vochtigheden is, dat het Hooft door de Ongematigheyt verſwackt zijnde, de overtollighe Vochtigheydt des Lichaems lichtelijck ſoude ontfangen, ende alſoo werden een Ongematigheydt met ſtoffe. De Heete Ongematigheydt des Hoofts is in deſe Landen ſoo gemeen niet, als in de heete, daer de Son meerder brandt, ende de Lucht dapper hitte gheeft. Evenwel die van naturen Heet van Hooft is, kan oock door uytterlijcke *hitte* van de *Son*, ofte *Vuur*, in dit Landt wel pijn krijghen. Het welck mede gheſchiet, door *Sterck ruyckende kruyden*, *Heeten dranck*, *Gebrande*, ofte andere *Heete Wijn*, *het Hooft ſeer te broeyen*, *groote Haeſtigheydt*, *Stercke ghedachten*, waer door de Geeſten ontſteken. De Geneſinghe en is niet ſwaer. Want alſoo de warmte des Hoofts tot hitte gherocht is, ſoo moet deſelfde door teghenſtrijdende, te weten, met koele dinghen tot hare vorighe gematigheydt ghebracht werden. Evenwel dientmen in het ghebruyck van verkoelende Geneeſ-middelen voorſichtigh te gaen, op dat de Herſſenen geen hinder en lijden: inſonderheydt in Kinderen, Vrouwen, en de ghene, die een ſacht ende teer Lichaem hebben, ende Ledigh gaen, als oock in Oude Luyden, ende die met Sinckinghen gequelt zijn. Want in ſoodanighe Lichamen doordringen de Genees-middelen lichtelijck, ende de kracht van de natuerlijcke Warmte en is ſoo groot niet, datſe grooter Kouw ſoude konnen wederſtaen: daerom werden de Herſſenen door geheel verkouwende dingen lichtelijck beſchadight, en tot een regel-recht ander quaet gebracht. Men ſal dan, na dat den Brandt veel ofte weynich is, van die Genees-middelen hier toe inwendich ofte uytwendich beſighen, die wy in het vierde Capittel van 't Eerſte Deel beſchreven hebben. De Siecken ſal hem ondertuſſchen onthouden in een koele ofte ghematighde plaets, ende by aldien de Lucht te warm is, ſoo ſalmen deſelfde verkoelen door die Middelen, die op het eerſte Capittel in het tweede Deel van den *Schat der Geſontheydt* aengeweſen zijn. In tegendeel ſalmen hem wachten van in de Son te gaen, ende van groote Geſelſchappen, alwaer veel Aeſſemen de Lucht verhitten. De Kamer en moet niet heel licht zijn, maer wat donckerachtigh. Want het Licht beweeght de Geeſten, ende Vochtigheden. De Spijſe moet verkoelende zijn, ghelijck ghepelde Gerſte, ofte met verkoelende Kruyden gheſtooft, te weten, Latouwe, Suyringh, Porçeleyn, Endivye, ofte Verjuys,

Sap van Citroenen, Azijn, en diergelijcke. Een Moes van een paer handen vol Suyring, met een weynich Boter, ſachtjens op 't vuur laten ſmelten, is ſeer aengenaem en dienſtigh. Den Dranck kan weſen Gerſte-water, alwaer de verkoelende Zaden in ghekoockt zijn, ofte een Melcxken uyt deſelfde ghemolcken. Van Wijn, en ander dinghen, die wy gheſeydt hebben, dat in 't Hooft trecken, dient hy hem te wachten. Hy moet altijdt een open Lichaem houden, op dat de ſcherpe Dampen niet na het Hooft op en klimmen; ende indien het wat geſloten was, ſo moet het los gemaeckt werden met verſachtende Spijſe, in 't eerſte van de maeltijdt gegeten, oft met Clyſteryen. Op 't laetſte van de maeltijdt ſalmen yet nemen, dat eenighe t'ſamen-treckende kracht heeft, gelijck van een Queen, om de Maeg te ſluyten, en alſoo 't opſtijgen van de Dampen na het Hooft te beletten. Stilte en Slaep is hier dienſtigh; maer ſchadelijck alle ſtercke Beweginghe des Gemoedts, inſonderheyt Gramſchap, Roepen, Schreeuwen, Vaſten, By-ſlapen, en alle ſtercke Oeffeninghe.

De Herſſenen werden verkout, inſonderheyt door koude Lucht, het zy deſelve ſo is door den Tijt des jaers, ofte door byſondere geſtaltenis, gelijck koude en Noordtſche Winden. Want alſoo deſelfde door de Neus ingetrocken wert, en ront-om ons Lichaem ſweeft, ſoo kanſe het ſelvige, voornamelijck naeckt ofte niet wel gedeckt zijnde, verhinderen. Hier toe helpt mede verkoelende Spijs. Als oock het quijtwerden van veel Bloedt, veel Stilte en langen Slaep, die de natuyrlijcke Warmte als verſticken; groote Droefheydt ende Vreeſe, die de Geeſten benauwen, verdrucken en verteren; over groote Blyſchap, en onmatigh By-ſlapen, waer door de natuyrlijcke Warmte, ende de Geeſten vervliegen. En deſe Ongematigheydt zijn veel onderworpen de gene, die al te voren kout van Herſſenen waren. De ander verkoelende oorſaken brengen nauwlijcks enckele onghematigheydt aen, maer ghemeenlijck met ſtoffe. Men ſal hier mede na de groote van de kouw, de Hooft-verwermende Genees-middelen beſighen, verhaelt in 't Eerſte Deel op het 15 Capittel. Ondertuſſchen ſalmen hem houden uyt de kouwe, miſtighe ende winderighe Lucht, ende ſoecken de warme, ende die niet te vinden zijnde, met warme Drooghen (gelijck mede in den *Schat der Geſontheydt* beſchreven is) ende groote Vuuren deſelfde warm maken. Maer men moet wel ſorghe dragen, dat de Handen, ende inſonderheydt de Voeten niet en verkouwen. Men ſal de Spijſe ſtoven en bereyden met *Salye*, *Roſmarijn*, ende *Kruydt*. Wel *Vleyſch*, maer gheen *Viſch* eten. Dun *Bier*, ofte kleyne *Wijn* drincken, die niet hoofdigh en is. Want al is oude ende ſtercke Wijn krachtiger, om de koude Ongematigheydt te verbeteren: nochtans en is hy niet dienſtigh, om dat hy in 't Hooft op-klimt. De *Slaep* moet minder zijn, als het *Waken*, ghelijck oock de *Stilte* minder, als de *Oeffeninge*. 'S morgens ſalmen de *Voeten* wrijven, ende des avondts te bedt gaende, deſelve baden in Water, daer warme Hooft-kruyden (op de verhaelde plaets te ſien) in-gheſoden hebben. *By-ſlapen*, *Droefheydt*, *Vreeſe*, *Bekommeringh*, zijn hier ſchadelijck, maer matighe *Blijdtſchap* dienſtigh.

Vochtige Ongematigheydt komt in de Herſſenen, door *Vochtigh Weder*, reghen en ſneeuw, indien het Hooft daer tegens niet genoegh bewaert en is, door de *Mane-ſchijn*, door een leuy ende leuſich *Leven*; door veel vochtige *Spijſe*, ende langen *Slaep*. Hier dient ghekoſen *klare* ende *drooge Lucht*, gelijck op hooge plaetſen, ofte in de Heyde; ofte kan oock met roocken droogh ghemaeckt werden, ghelijck elders beweſen is. In teghendeel moet gheſchout weſen *miſtige Lucht*, den *Zuyden-wint*, de ſtralen van de *Maen*. Men ſal gebruycken drooge Koſt, liever ghebraden, als gheſoden; maer wel gheſtooft met Kruydt; ende hem wachten van *Lams-vleyſch*, *Speck*, *Herſſenen*, *Oeft*. Hier moet oock weynich *gedroncken*, ende *geſlapen*, maer het Lichaem wel beweeght werden. Ende by aldien het hier mede niet en wil beteren, ſoo kanmen komen tot de Genees-middelen, die op het 16 Capittel van het Eerſte Deel zijn aengheweſen.

De Herſſenen verdrooghen door de hitte der *Sonnen*, van het *Vuur*, door verdroogende *Spijſe*, alderley onmatige *Loſingh van Bloedt*, van *Kamer-gangh*, *Sweet*, *By-ſlapen*; door te veel *Waken*, *Vaſten*, *Droefheyt*, *Studeren*, *Wercken*. De Genees-middelen zijn mede in het 14 Capittel van 't Eerſte Deel beſchreven. De Maniere van leven moet al t'ſamen tot Vochtigheydt ſtrecken. Men dient een *vochtige Lucht* te verkieſen, gelijck daer is in de Valleyen, oft Leeghten ontrent de Rivieren, ende indienſe ſoo niet te vinden en is, ſoo kanmenſe vervochtighen met het ſtroeyen van Vochtige Kruyden. Hier is dienſtigh ſachte *Spijs*, kleyn *Bier*, ofte *Gerſte-water* te gebruycken. *Langh te ſlapen*, ende daer toe vry *Latouw*, *Endivye*, *Pingels*, ofte een *Amandel melcxken* te beſigen. Dan de Ongematigheydt is meeſt altijdt met ſtoffe, die deſelfde verweckt ofte onderhoudt, te weten, Vochtigheydt, Damp, ofte Wint. In overvloedt van Bloedt is 't Ader-laten bequaemſt. De andere Vochtigheden, Galachtighe, Slijmerighe, ofte Melancholijcke, moeten, wel bereydt zijnde, afghevet werden. De Middelen, die beyde te weegh brengen, zijn in 't Eerſte Deel op verſcheyde Capittelen beſchreven. Als oock de Hooft-verſterckende op het 16 Cap. die in 't laetſte dienen gebeſicht. Wanneer de Pijn door ſtercken Reuck, als *Muſkeljaet*, *Baſilicum*, ofte diergelijcke veroorſaeckt is, dan dientmen Koude wel-ruyckende dinghen voor den Neus te houden, ghelijck *Violen*, *Roſen*, *Plompen*, *Azijn*, ofte

Roſen-

Roſen-water, *Canfer*, *Sandel-hout*. Als deſelve van *Stanck*, gelijck uyt doode Lichamen komt, dan ſalmen wat *Theriakel*, *Aq. Vitæ Matthioli*, in-nemen, en maken een roockſel van wel-ruyckende Droogen.

Indien de Oorſaeck van de Pijn niet eygentlijck in 't Hooft en is, maer van Onderen op-komt, ghelijck uyt de *Maegh*, *Lijf-moeder*, ofte andere Deelen: ſo ſalmen deſelve eerſt moeten ſuyveren, eer datter eenich vordeel met het Hooft kan gedaen werden. Die Middelen zijn mede te ſien in 't Eerſte Deel, op byſondere Capittelen elck Deel in 't byſonder betreffende.

In alderhande Hooft-pijn wert ſeer gepreſen het gediſtelleert Water van *Verbena*, ofte **Yſer-kruydt**, vier onçen met drie droppels *Geeſt van Zout* inghenomen. Ja men magh dit Kruydt groen oock om den hals hanghen, door welck middel, ghelijck als door een wonder, Doctor *Pieter van Foreſt*, yemant, die door gheenderhande Genees-middelen, het zy van binnen ofte van buyten en hadde konnen beteren, volkomentlijck gheneſen heeft, ghelijck hy verhaelt 9. *Obſ.* 52. Waer toe mede het ſelfde Kruyt kroons-gewijs op 't Hooft kan geſet werden.

In langdurige Hooft-pijn, die uyt eenige *Vochtigheden* ontſtaet, en daer door gevoedet wert, maghmen oock, na dat het Lichaem wel gheſuyvert is, Neus-middelen, ende Quijl-middelen gebruycken, waer van in 't 13 Capittel van 't Eerſte Deel ghesproken is. Ende als ſulcks niet en helpt, machmen op den Arm een *Fiſtel* ſetten, ofte een groven draet door den hals ſlaen, om alſo de Vochtigheyt van de Herſſenen na die openingh te trecken. In Pijn, uyt Koude, ofte ghemenghde Vochtigheden machmen oock in-geven een half, ofte een geheel Drachme *Mithridaet*, die niet te oudt en is, ofte een ofte anderhalf ſcrupel *Philonium Romanum ſine Euph.* ende in alderhande Pijn, wanneerſe onlijdelijck is, een Pilleken van 2, 3, ofte 4 azen *Laudanum Opeatum*, dan dit en dient geen Kinderen, noch oock oude, en ſwacke Luyden. Ende het en doet oock anders niet als de Pijn verdooven: maer de Oorſaeck moet door de aenghewesen Middelen wech-ghenomen werden, ende de Pijn, die overſlaende, niet verdooft, als in den alder-uytterſten noodt.

Wat belangt de Hooft-pijn, die uyt *Dronckenſchap* komt; het is ghemeenen raedt, dat het *Hayr van den Hont* daer goet voor ſoude weſen, willende ſeggen, dat de pijn met wederom Wijn te drincken overgaet. Want de geeſt van den *Wijn* (dat is, die de Brandewijn maeckt) in 't Hooft opgevlogen zijnde, ſo laet hy gemeenlijck ſijn koude vochtigheyt (*Phlegma* genoemt) in de Maeg. Inſonderheyt wanneer deſelve ſwack en kout is, en derhalven dat overſchot niet en kan verteren; waer van daer oock rauwe Dampen na 't Hooft gheſonden werden. Soodanige beveelt oock *Hippocrates* een Roomer Wijn (die in ſijn landt ſterck is) te geven, om 't verdouwen van de Spijſe te helpen, de Rauwicheydt te verbeteren, ende de rauwe Dampen uyt de Herſſenen te doen vervlieghen. Ick hebbe verſcheyden hooren ſeggen, dat ſy daer toe *Vaſten*: dan het ſelve vermeerdert de menichte ende ſcherpigheydt van de opwellende Dampen, dewelcke de genomen Spijſe verſacht ende vermindert. Derhalven is 't veel beter; als yemandt, door 's avonts te voren al te veel ingenomen te hebben, des morgens Rauwigheydt in de Maegh voelt, dat hy een weynich Goede Spijſe in den mont ſteeckt. Want de Nature daer door verweckt zijnde, ſtreckt haer tot verteren, ende volvoert de kokinge van de Rauwigheydt, die ſy te voren niet aen en roert. Want dat *Hippocrates* ſeydt, datmen ſuyvere Lichamen, met voeden beſchadight, is te verſtaen, datmen rauwigheydt, op rauwigheyt leydt, ende wederom door veelte de Maegh belaſt. Maer weynich ghebruyckt, brenght de Nature wederom tot koken, ende verbetert de Rauwigheydt.

Het III. Capittel.

(1) *Hoe ſommighe in haer Gheheugenis geſlagen werden.* (2) *Waer in de Sinnen en 't Verſtant beſtaen.* (3) *Ken-teyckenen van haer verlies,* (4) *Voor-teyckenen,* (5) *Geneſinge,* (6) *Maniere van leven.*

(1)

De **Reden** en **Verſtant**, waer door den Menſche alleen de Beeſten overtreft, zijn in ſommige ſo ſober gezaeyt, datſe ſeer weynich van de Beeſten en verſchillen. In ſulcke ſtaen d'inwendige Sinnen, de *Inbeelende*, ende voornamelijck de *Reden-kavelende*, ofte *Overlegghende* kracht der Herſſenen, door ghebreckelijcke oorſaken ſo belet, dat ſy geen gedachten en konnen maken, die tot Wijſheydt ſtrecken, noch oock de beginſelen, die tot alle Konſten trecken, niet en konnen begrijpen. Waerom haer al de wegh tot de Wijſheydt ghesloten is, ende ſoodanige te willen onderwijſen, ende is niet anders als den Moorjaen waſſchen; ende aldus zijn de gene, die wy *Narren, Sotten, Dwaſen*, ende *Gecken* noemen.

Van de drie inwendighe Sinnen, door dewelcke het Verſtant werckt, werdt ſomtijdts maer een beſchadigt, te weten d'Inbeeldinge, Reden-kavelinge, Geheugenis, ofte alle t'ſamen. De twee eerſte, alſo ſy meeſt van de geboorte af-komen, ofte met den ouderdom overvallen, ſoo zijnſe ongheneeſlijck. Derhalven ſullen wy handelen van de verminderde, ofte wech-genomen Heugeniſſe, (van de ghene, die ſoo gheſtelt zijn, ſegghen wy, datſe in haer memorye geſlagen zijn) waer op de twee andere noodtſakelijck volghen, ende welckers exempelen meeſt vernomen werden. Soo verhaelt de Romeynſche Schrijver, *Plinius* 7. 34. van yemandt, die van een

hoogh Dack gevallen zijnde, ſijn Moeder,en Vrienden niet en kende;van een andere die den naem van ſijn Dienaers, van den Romeynſchen *Meſſala Corvinus*,die ſijnen eygen naem vergeten hadde. Ende de Spaenſche *Chriſtoffel van Vega*,ſchrijft 3.*Art.Med.* 10. hoe een ſeker Monick, uyt een brandende Coortſe ſijn Geheugeniſſe ſoo verre verloren hadde, dat hy, wel geleert weſende, van alles, oock van het ghene hem dagelijcks meeſt voorgekomen was, in 't minſte niet meerder en wiſte. Den Italiaenſchen *Baſſianus Landus*, vertelt van een Venetiaens Edelman *Françiſco Barbaro*, dat, al was hy heel geleert,in ſijnen uytterſten ouderdom,alles vergat,behoudende niettemin noch goet verſtant, ende oordeel. Van denſelfden verhaelt *Volaterranus*, dat,als hy een geſpreck ſoude doen voor den Hertogh van *Milan*,kort ſtom ſtont, hebbende vergeten al 't ghene hy meende te ſegghen. Soo ſchrijft deſelfde van dien gheleerden Grieck *Georg. Trapezuntius*, dat hy in ſijn ouderdom alles vergat, 'tghene hy te voren gheweten hadde. *Gomezius* maeckt gewach van een Godts-geleerde, die begaeft was met een van de beſte Heugeniſſen van de Werelt, hoe hy na een ſware ſieckte deſelfde gantſch verloor. Soo leſen wy oock van andere, die door een quetſure van 't Hooft, leſen, en ſchrijven vergeten hadden, ende 't ſelve wederom van nieus moſten gaen leeren.

Om de *Oorſaken* hier van te vinden,is hooch-noodigh te weten, op wat wijſe, ende door wat werck-tuygh deſe Werckinghen in de gheſonde toegaen. Want wy ſien, dat oock de Geſonde Luyden na de verſcheydenheydt van haer jaren deſe verſcheydelijck uytvoeren. De Kinderen hebben voor-eerſt hier in weynich kracht, ende en ſchelen niet veel van d'onvernuſte Dieren,daerna in 't voortgaen van de jaren beginnen de Heughenis, Inbeeldinge, Reden-kavelinge allengskens meerder, ende meerder voor te komen, tot dat ſy in de jeught, en mannelijcken ouderdom tot hare rijpigheydt geraken, en in den Menſche wonderlijcke wercken doen. Van daer wederom in 't afgaen van de jaren begint het Verſtant mede allengskens af te nemen, ſo dat oock vele Stock-oude Luyden, ghelijck wy wel ſeggen, verkintſchen. Daer van is het Latijnſche ſpreeckwoordt, *Bis pueri ſenes*, en *Plautus* ſeydt, *Mercatore* :

Wanneer den ouden dagh den Menſche komt bekruypen,
Soo krijght hy wederom ſijn eerſte kinder-ſtuypen,
Sijn wijſheydt die vergaet; daer blijft geen reden in,
En wat hem overkomt, dat gaet hem uyt den ſin.

So verhaelt de Preſident *de Thou*,in 't 26 Boeck van ſijn Hiſtorye,hoe dien grooten Zee-helt *Andrea Doria*, buyten *Genua* in ſijn huyſinghe, Koninghlijck (gelijck wy oock met verwonderingh geſien hebben) by hem gebouwt, in 't Iaer ons Heeren 1570, overleden is, drie-en-tnegentigh jaren oudt zijnde, met minder luyſter (ſeydt hy) om dat de krachten van Lichaem, ende Gemoedt, afgeflooft zijnde, en noch Borgerlijcke, noch Oorlogs-ſaken waer konnende nemen, by ſijn Borgers in kleyn-achtinghe was ghekomen, ende langh, eer hy ſtorf, al ſcheen uyt het leven te weſen. De Wijſgerighe *Ariſtoteles* ſeydt in *Polit.* dat na de acht-en-veertigh jaer (dat alle vroegh is) het Verſtant begint af te nemen; en gelijck *Seneca* ſchrijft *Oedip.* eerſt de Geheugeniſſe :

——*prima langueſcit ſenum*
Memoria, longo laſſa ſublabens ſitu.

Siet hier op *Ariſtot.* 4. *Probl.* en *Eraſmus*,over het verhaelde ſpreeck-woordt. De veranderingh van deſe Werckinghen in die jaren en kan de Ziele niet toegeſchreven werden, dewelcke altijdt deſelfde blijft, ende gheen veranderinge en ontfanght : maer komt alleen uyt de verſcheydene geſtaltenis van 't werck-tuygh, te weten, de Herſſenen, ende de Zielijcke gheeſten. Het is buyten twijffel, dat de Herſſenen eenen ſekeren graed van warmte en vochtigheydt tot deſe Werckinghen van doen hebben, het welck oock genoegh daer uyt blijckt,dat de Kinderen,om haer al te groote Vochtigheydt,in deſelvighe weynich vermogen, ende dat die verterende, ende 't Lichaem allengskens drooger werdende, deſe kracht hoe langer hoe meerder begint op te ſteken. Maer dien graed te bepalen is in de duyſterheydt van des Menſchen verſtant ſwaerlijck, ja onmogelijck. Dat ick nu niet en ſegge van de verborgen Hoedanigheden, die de Herſſenen niet te ontrecken en zijn; als oock van de Maet van haer Selfſtandigheydt, ende welcke Geſtaltenis dienſtigh en bequamer is tot de Heugenis, welcke tot de Reden-kavelingh, welcke tot de Inbeeldinge. Want men ſiet,dat de Menſchen in deſe Wercken veel verſchillen, ende dat gheheel ſelden yemandt in alle drie uyt-muyt. Het welck ſonder twijffel voortkomt uyt een beſondere Geſtaltenis der Herſſenen, ende der Geeſten: die tot alle Werckingen niet even bequaem en is. De Geſtaltenis van de Jonckheydt is ſeer nut tot de *Vegetative* en *Senſitive* werckingen van groeyen,bloeyen, en gevoelen: maer niet tot die van 't Verſtant : en in teghendeel, is de Geſtaltenis der Oude Luyden daer toe bequaem, ende niet tot de andere. Waer door oock gheſchiet, dat in de Sieckten, die de Geſtaltenis der Herſſenen, ende Geeſten veranderen, gelijck daer zijn *Raſerny*, *Melancholy*,en *Dulligheydt*,de Menſche by-na in een oogenblick van al ſijn Verſtant, ende Wetenſchap, die hy te voren hadde, berooft wert. Ende in tegendeel bevintmen, dat eenige botten ende dwaſen meerder verſtant uyt een ſieckte krijgen. *Ariſtoteles* verhaelt 30. *Probl.*2. dat eenen *Marcus* van *Syracuſen*, als hy buyten weſten was, beter Poët werde. Het welck ſoo vreemt niet en magh ſchijnen, indien het waer is, het ghene de

Wijſ-

Wijſgerige *Democritus* (gelijck *Cicero* ſchrijft in het eerſte Boeck van de Voorſegginghe) ſeyde, datter gheen groot Poët en konde weſen, ſonder Dullig-heydt.

Om de Redelijcke wercken wel uyt te voeren, wert vereyſcht een bequame Geſtaltenis der Herſſe-nen.beſtaende in een droochachtige, ende matelijck warme Gematigheyt, in duûte van Selfſtandigheyt, behoorlijcke Veelte, en natuyrlijck Maeckſel: der-halven al wat hier afwijckt, dat verhindert en belet het Verſtant. Gelijck daer zijn voor-eerſt *Koude*, en *Vochtighe Herſſenen*, 't zy van geboorte (want de ſot-tigheydt, is mede onder de Erf-ſieckten, ende *Vylen broeyen Vylen*) by-gebleven, het zy daerna aengeko-men; gelijck geſchieden kan door koude en voch-tighe Lucht, als oock ſoodanige Spijſe en Dranck, inſonderheydt die eenighe *Verdoovende* kracht heb-ben. Hier werden eens in een Kraem onder de Vroukens geſproken, hoe quaet het was de Kinde-ren te bollen, als dat ſy daer dom ende geck van wierden. Waer op een ſeker Joffrou, die een Huys vol Kinderen hadde, tot antwoordt gaf, dat de ſake ſulcken laſt niet en lede: want ſy haddet al haer Kinderen ghedaen. Het welck de andere in haer meeninge dapper verſterckte: alſo niemant by-na van al die Kinderen en was, of hy toonde wel, dat hy vry al wat aen den Bol gekloven hadde. Ick en ſta nimmermeer tegens den avont hier in den Apo-teeck, of daer wert van ontallijcke Luyden gehaelt *Kinder-ruſt*, een Conſerfken dat ſijn voornaemſte kracht uyt de *Slaep-bollen* treckt. Een ſeer booſe, en ſchadelijcke gewoonte, en die ons metter tijdt het Landt wel mocht vol Gecken brengen. De behoor-lijcke Warmte der Herſſenen kan oock beſchadight werden door *Vergif*, ende *Minne-dranck en* (waer van hier na) als oock door lange en quaetaerdige *Sieck-ten*. So ſchrijven *Thucydides*, in 't tweede Boeck van ſijn Grieckſche Hiſtorye, ende de gemelte *Lucretius*, op 't eynde van ſijn ſeſte Boeck, dat, in de vermaerde *Peſt* van Athenen, het Volck daer van ſo vergetelijck wierde, dat ſy noch haerſelven, noch haer vrienden meer en kenden. Hier toe behoort mede overtol-ligheydt van *Koude Vochtigheden*, die de Herſſenen bedwelmen, ende verkouwen; als oock veel *Bloeden*, veel *Wercken*, *Waken*, *Studeren*, ende al 't gene dat de natuyrlijcke Warmte der Herſſenen kan verteren, verminderen, ja oock te ſeer vermeerderen.

De Dunnicheydt van de Selfſtandigheydt der Herſſenen, is mede noodigh om goet Verſtant te veroorſaken. Want die grof en dick van Breyn zijn, en vallen tot alle Redelijcke werckinghen niet ſeer onbequaem. In fijne Herſſenen konnen de Geeſten haer vlijtigh bewegen, die in dicke tegen-gehouden werden. En hoe het Breyn fijnder en ſuyverder is, hoe dat oock de Zielijcke geeſten fijnder ende ſuy-verder gemaeckt werden.

Wy hebben hier voren mede aengeweſen, dat de Herſſenen oock matelijck veel moeten weſen. Hierom heeft *Galenus* ſeer wel geſeydt, dat een kleyn Hooft altijdt quaet was: want het beduydt, datter weynich ſtoffe is, en ſwackheydt van de toeſtellende kracht; oock weynich Herſſenen, en dien-volgende weynich Verſtant. De Wijſen, die uyt het uytter-lijck weſen des Menſchen van d'inwendighe gene-gentheydt en manieren oordeelen, ſeggen, dat een kleyn Hooft, haeſtighe, korſele, ende onvertſaechde ſinnen beteyckent, om dat de Geeſten, in een naeuwe plaets beklemt zijnde, geen vry ſpelen en hebben, en daer over ſeer verhitten. Maer een groot Hooft, als de Herſſenen na ghelijckmatigheydt geſtelt zijn, is altijdt goet. Dan 't ghene dick en grof van beende-ren, vet, en vleyſich is, en kan niet gepreſen werden; eveneens gelijckmen ſiet, dat veel groote Orangie-appelen heel dick van ſchel zijn, en weynigh Morgh hebben. Daer en is niet, dat de redelijcke Ziele ſo veel verhindert, als datſe bekleedt is in een Lichaem met beenderen, vleyſch, en vet beladen. En ſo ſeyde oock de Wijſgerige *Plato*, dat de Hoofden van Wij-ſe Luyden gemeenlijck teer en ſwack waren, en in alderhande gheleghentheydt lichtelijck konden be-ſchadight werden; en dat de Nature deſelvige daer-om bedeckt hadde met een luchte Pan, uyt vreeſe van 't verſtant anders te verhinderen. Deſe leeringe van *Plato* is ſoo waerachtigh, dat oock de Maegh, al leydtſe al verre van de Herſſenen, deſelvige evenwel beſchadight, indienſe met vet ofte vleeſch vervult is. Waer op *Galenus* ſeydt, dat eenen groven Buyck, grof Verſtant maeckt: ende hier op ſlaet het klip-pel-verſken,

Repletus venter non vult ſtudere libenter.

Ende in teghendeel, als de Maegh ledigh, ofte niet overladen is, dan helptſe aen 't Verſtant: gelijckmen merckelijck kan ſpeuren aen de gene, die arm ende behoeftigh zijn. Waer op niet qualijck en paſt het ghene de Poët *Perſius* ſeydt, dat den Buyck het Ver-ſtant aen de Dieren geeft, ende dat den Honger de Beeſten doet leeren.

Quis expedivit pſittaco ſuum χαῖρε,
Picaſque docuit verba noſtra conari?
Magiſter artis, ingenique largitor
Venter, negatas artifex ſequi voces.

Ariſtoteles ſchrijft in het vierde Boeck van de Deelen der Dieren, dat de ghene, die grof ende vet van Lichaem zijn, veeltijdts weynich beleydt hebben. Als in het Legher van *Alexander de Groote*, twee malkanderen om te vechten beroepen hadden, te weten, *Coragus* van Macedonyen, ende *Dioxippus* van Athenen, ende dat *Coragus* tot groot leedtweſen van ſijne Landts-luyden, ende de Koningh ſelfs verwonnen was: ſoo rieden ſy een van ſijn Tafel-dienaers;

dienaers; dat hy een Goude Kop onder ſijn oor-kuſſen ſoude leggen, waer op ſy hem beſchuldigden van dievery. *Dioxippus*, ſiende ſijn vyanden na hem toe-komen, nam ſijn ſelven het leven. Een onvoorſichtige daedt (ſeydt de Grieckſche *Diodorus* in het 17 Boeck van ſijn Hiſtorye) dat hy met den Macedonyer vocht, maer met noch veel grooter dwaeſheydt vermenght, dat hy op die manier ſijn leven verkorte. Vele daerom, die ſijn ſotheydt miſpreſen, voeghden noch tot de verachtinge daer by, dat het *naulijcks t'ſamen gaet, ſterck van Lichaem te weſen, ende vernuft van Geeſt*. Dit verſtont *Iulius Cæſar* ſeer wel. Want (ghelijck *Plutarchus* in ſijn leven betuyght) als hem aengebracht was, dat *Antonius* en *Dolabella*, wat nieus tegen hem voor hadden, ſoo gaf hy voor antwoordt, dat hy niet en vreeſden voor die Dickers, maer meer voor die Bleycke en Magere; te kennen gevende, *Brutus*, en *Caſſius*, die hem daerna oock ombrachten. *Carel* de IX. Koningh van Vranckrijck, konde dit mede wel vatten. Deſe, (als de Preſident *Thuanus* ſchrijft in 't 57 Boeck van ſijn Hiſtorye) was ſelfs een goet Poët, ende overſulcks oock een groot Lief-hebber van de Poëten, maer ſeyde niettemin, datmen deſelvighe, even als de koſtelijcke Paerden, wel moſt onderhouden, maer niet te vet meſten. Gelijck hy oock dede tegens den treffelijcken Poët *Ronſard*, die hy wel vele, maer kleyne weldaden bewees. Ten inſichte van deſe vettigheydt en grovigheyt; meent Doctor *Iuan Huarte* in ſijn Spaenſch Onderſoeck der Verſtanden, dat een groot Hooft, al is't, dat het komt door een ſtercke nature, en veelheydt van goede ſtoffe, ſoo veel Verſtant niet en ſal hebben, als een matigh Hooft. *Ariſtoteles*, ſeydt hy, is van ander ghevoelen, als hy 30.*Problem*.3. ſchrijft, dat de Menſchen onder alle Dieren de wijſte is, om dat hy een kleyn en kort Hooft heeft. Maer door die kleynigheydt is te verſtaen, de buytenſte dunnigheydt van vleeſch en been, niet de holligheyt die van binnen is, ghelijck *Andreas Laurentius* dat uytleydt, ende hier voren met het exempel van de groote en dick-ſchellighe Orangie-appelen aengeweſen is. Den gemelten *Huarte* ſeydt hier van, door ervarentheydt ondervonden te hebben, dat in Luyden, die kleyn van Lichaem zijn, beter is, dat haer Hooft wat na de groote treckt, ende in de gene, die groot zijn, na de kleynte: om deſe reden, dat de veelheydt der Herſſenen alſdan matelijck is, met dewelcke de Nature alderbeſt wercken kan.

Hier toe doet mede het fatſoen van 't Hooft, en daerom ſeydt de Poët *Homerus* van *Therſites*, die hy voor een boos en onbeſchoft Menſch, beſchrijft, dat hy een ſcherp en ſpits hooft hadde. Daer toe ſtrecken *ſware ſlagh, ſtoot, hoogen val*, ende *quetſuren*, waer door de gedaen:e der Herſſenen beſchadicht wert, gelijck wy oock hier voren uyt *Plinius* verhaelt hebben, dat ſommighe daer door hare Heugeniſſe zijn quijt-gheworden. Ende *Rondeletius* ſchrijft van een geleert Man, dat hy diep in ſijn Oogh geſteken zijnde, door die Wonde de Geheugenis ſoo verre verloor, dat hy alles, wat hy gheweten hadde, vergat, ende ghedwongen was om wederom van nieus aen A, B, te gaen leeren.

Wy hebben een Spreeck-woort hier te Lande, van yemant, die wy ſien, dat met het Hooft niet wel bewaert en is, datmen ſeydt, *De Boonen bloeyen*, ofte, *Hy is in de Boonen*. Want in 't voor-jaer, als de Boonen beginnen te bloeyen, bevintmen dat de Vochtigheden onſes Lichaems beginnen uyt te ſpruyten, ende met dampen de Herſſenen te vervollen: dewelcke dan door den welrieckenden bloeſſem van de Boonen gheſcherpt zijnde, ſoo raken de Sinnen op den loop. Want al komter uyt den Boon-bloeſſem eenen lieffelijcken en aengenamen reuck, ſo beſwaert hy evenwel de gene, die ſwacke Herſſenen hebben.

(3) Wat de *Ken-teyckenen* belanght. Dit Gebreck is uyt ſijn beſchadichde Wercken lichtelijck te kennen, gelijck licht te ſien is ofte yemant niet onthouden en kan, ofte geen verſtant en heeft. En wat de Oorſaken betreft, indien deſelvighe beſtaen in een quaet maeckſel, dat valt terſtont in de Ooghen, het zy ſulcks van de gheboorte afkomt, het zy daerna door vallen, ofte ſtooten. Deſe niet zijnde, ſoo hapert het aen de ghematigheydt der Herſſenen, het welck aldus te kennen ſtaet. Indien deſelvighe te kout ende te vochtigh zijn, dan valter een langhen ende diepen ſlaep by: indien ſy alleen te vochtigh zijn, dan is den ſlaep wel langh, maer niet diep, wanneer het Breyn alleen kout is, dan zijn ſoodanige matelijck ſlaperich: wanneer het kout en droogh is, dan zijn die niet ſlaperich. Soo wert oock door veel, ofte weynich vochtigheydt te loſen bekent, ofte de koude alleen is, ofte met vochtigheydt ofte droochte vermenght. Want die koude en vochtige Herſſenen hebben, werden veel vuylicheyt door den Neus en Mont quijt; weynigh die kout en droogh zijn: matigh, die kout alleen zijn. Wanneer de Herſſenen heet en droogh zijn, dan iſſer by het ghebreck van Vergetentheydt een Raſernye.

(4) De *Voor-teyckenen* van d'uytkomſt werden aengeweſen door de Oorſaken. Want de Toevallen en beteyckenen van haerſelven niet: maer ghelijck ſy aen haer Oorſaken hanghen, ſoo en werden ſy niet wech-ghenomen, het en zy deſelve wech zijn.

Indien ſonder uytwendige oorſaeck de Heugenis onvoorſiens beſchadicht werdt in een Menſch, die anders gheſont is, ſulcks beteyckent datter Popelſy, Vallende-ſieckte, ofte Geraecktheydt onderweegh is. Maer als een Krancken, die krachteloos is, de Heugenis ontbreeckt, dat is een ſeker Voor-teycken van de Doodt.

Swackheydt van ſinnen, en Bottigheydt die aengheboren is, ende van begin uyt wanſchapenheydt

van 't

van 't Hooft ſijnen oorſpronck heeft,is ongeneeſlijk; als mede die door den ouderdom komt; en niet veel beter en is, die uyt hitte en drooghte ſpruyt, en die van een Vallende-ſieckte overblijft: ofte die door Quaet-aerdige ſieckten, Vergif, en Minne-drancken verweckt is. Maer die van koude, en vochtigheydt ofte koude ſlijmerigheyt voortkomt, en die met een ſlaep-ſieckte vermenght is, al is dezelve oock ſeer ſwaer, zoo wertſe noch wel ſomtijts geneſen, inſonderheydt als yemant in 't beſte van ſijn leven is, en de krachten ſterck zijn.

(5) Belangende de *Geneſinge*. De Ongematigheyt der Herſſenen en der Zielijcke geeſten, en de oorſaeck van dezelfde moet gebetert en ghematight werden, door recht tegen-ſtrijdende Genees-middelen, gelijck die ſelve aengeweſen zijn in 't Eerſte Deel op 't 13. 14. en 15. capittel; en als daer Stoffe, ofte Vochtigheden by zijn, gelijck gemeenlijck gebeurt, die moet dan gheſuyvert, en afghezet werden, door Middelen, die in 't 12 cap. beſchreven zijn. Daerna dienen de Herſſenen verſterckt, en de loome Geeſten verquickt, door 't gene op 't 16 capittel verhaelt is. Wt alle dewelcke na ghelegentheyt verſcheyde Geneeſmiddelen konnen bereyt werden. Wy zullen hier alleen een *Conſerve* by-brengen, die Dr. *Foreſt* ſchrijft geluckelijk gebruykt te hebben in een Vrouw, die na een Popelſy, al haer Geheugenis byna verloren had. N. *Wortelen van Acorus geconfijt*, *Conſerve van Roſmarijn-bloeſſem*, *Betony-bloemen*, van elcx 1 once, *Velt-cypres-bloemen*, een half once. *Cubebe*, *Noten Muſcaten*, *Caneel*, van elcx geſtooten 1 drachme. Met *Syroop van Stœchas* gemaeckt tot een Conſerve, en alle morgen daer van genomen de groote van een Caſtanye.

(6) Het komt hier veel aen op een goede *Maniere van Leven*, die wy daerom oock zullen beſchrijven. *Benivenius* verhaelt van een, die uyt de ſieckte ſo kort van Heugeniſſe ghebleven was, dat hy niet en konde onthouden, noch ergens van kenniſſe dragen. Maer dat hy, krijgende na drie weken een ſtercken loop, al de quade vochtigheden, die haer vergiftige dampen in de Herſſenen opgaven, af-ſchietende, verſtant, en heugeniſſe wederom kreegh, ſonder evenwel yet te weten, van al 't gene hem in den tijt van drie weken wedervaren was.

Wanneer de Geheugenis en 't Verſtant beſchadigt is door koude en vochtigheyt, het welck wel de meeſte oorſaeck is, zal men een *Lucht* kieſen of maken, die werm, droogh, ſuyver, en dun is. Het Hooft wel bewaren voor tochten, koude en vochtigheyt.

De *Spijze* dient mede te zijn werm, droog, en dun van deelen, toebereyt met *Nagelen*, *Noten Muſcaet*, *Caneel*, *Galigaen*, *Peper*, *Gengber*, *Zaffraen*, *Marioleyne*, *Salye*, *Roſmarijn*. Hier werden ſeer gepreſen de *Herſſenen van Hoenderen*, ende *Cardanus* ſchrijft dezelvige zulcken kracht toe, datter al eenige, die begonden te raſen, door 't gebruyck van dat Breyn wederom tot haer zelven quamen. Men zal hem wachten van *Speck*, *Enden*, en *Ganzen-vleyſch*, als inſonderheyt van *Viſch*, voornamelijk die ſacht, en ſlap is, *Melck*, *Kaes*, *Kool*, *Lattouw*, en ander *Salaet*. Alderhande *Oeft*, inſonderheyt *Appelen*, en voornamelijk *Abricots*, *Polcken*, *Meli-kottons*, en voort van al 't gene dampachtigh is, grof van deelen, en hart te verteren.

Wijn matelijck genomen verheught den Geeſt, en helpt tot het verteren van de Spijſe: dan te veel gedroncken, doet veel dampen in de Herſſen opſtijgen, die het Hooft vervullen, de Geeſten ontſtellen, en de Wermte uyt-bluſſen. Maer inſonderheydt moet de Gulſigheyt en Dronckenſchap geſchout werden, als inbrengende, gelijck *Plinius* wel ſeyt 14.22. een vergetenheyt van alle dingen, en de doot van de Geheugenis. Het welck de Grieckſche Poëet *Critias* oock wel aengemerckt heeft, by *Athenæus* 10. *Deipn*.9.

Wt gulle dronckenſchap daer rijſen booſe dingen,
Wie kan in dit gebreck ſijn loſſe tonge dwingen?
Want iſſer yemant vol, of van de wijn gevat,
Die ſpreeckt dan zotte klap, en ick en weet niet wat.

En by aldien, datter ook uyt het matigh gebruyck van Wijn, eenigh ongemack vernomen wert, zo kan men hem met Bier, dat klaer, en niet hoofdigh en is, ofte oock ſomtijts met Water behelpen, daer wat *Acorus*, *Noten Muſcaet*, en *Caneel* in gekoockt is.

De *Oeffeninge* zal weſen door matig bewegen des Lichaems, de Wterſte leden dienen dickwils gewreven, het Hooft alle morgen wel gekemt, om de onſienlijcke gaetjens te openen. En gelijk andere Wercken door Ledigheyt verſtrammen, zo werden oock deſe Werckingen der Herſſenen door veel oeffeninge geſlepen. So dat de Geheugeniſſe gheſcherpt werdt door veel van buyten te leeren: het Verſtant, met diepſinnige dingen te overdencken. Dan zulcks moet al ter rechter tijt geſchieden, niet terſtont na den eten; maer des morgens, wanneer de Geeſten verquickt, en geſterckt zijn, en de verterende Deelen in haer werck zo beſigh niet en zijn. Waerom den Dageraet gheſeydt werdt te wezen een vrient van de Geleertheyt. In tegendeel doet het nacht-braken veel ſchade aen het Verſtant.

De *Slaep* moet hier matigh wezen, niet al te langh, ofte te kort, en niet terſtont na den eten.

Dient mede gemijt te weſen alle Benautheyt, ende Bekommeringh; en het Gemoedt in aller manieren tot *Blyſchap* geſtelt te werden.

In de vergetenheydt van koude en drooghte moet de Maniere van Leven haer ſtrecken tot wermte en vochtigheyt, de Slaep mach wel wat ruymer wezen, en het By-ſlapen nagelaten. Het hooft dient ſomtijts gewaſſchen met af-ziedſel van *Camillen*, en *Meliloten*.

Het IV. Capittel.

(1) *Hoe het verſtant in de Raſernye verkeert,* (2) *Zynde de eene met, de andere ſonder Koortſe.* (3) *Ken-teyckenen van de Eerſte,* (4) *Voor-teyckenen,* (5) *Geneſinge:* (6) *de andere veroorſaeckt door Dronckenſchap,* (7) *en waer door deſelvige, als oock de Raſernye verweckt werdt.* (8) *Hare Ken-teyckenen,* (9) *Voor-teyckenen,* (10) *Voorkomen,* (11) *en Geneſen.*

(1)

INbeeldinge en *Verſtant* wert niet alleen vermindert ende wech-genomen, maer oock verkeert, ende kan met eenen gemeenen naem **Raſernije** genoemt werden, 't zy deſelvige een Simpele *Raſernye* is, het zy *Wtſinnigheyt*, 't zy *Melancholy*, 't zy *Dulligheyt*: die oock daer in allegader over-een komen, dat de ſaken haer niet wel voor de Inbeeldinge en vertoonen: even-eens gelijck het gaet in 't droomen, en daerom en wert den Droom niet qualijk geheeten Raſernye van de Slapende, en de Raſernye den Droom van de Wakende.

(2) Simpele Raſernye is met Koortſe, ofte ſonder Koortſe, dewelcke niet en komt door eenigh gebreck, dat in de Herſſenen zelve is, maer wort door eenige heete dampen, van beneden opſtijgende, verweckt: ende is oock een vervolgh van de Koortſe, daer in *Freneſye*, ofte Wtſinnigheyt de Koortſe ſelfs een toeval is.

(3) Deſe Raſernye ofte Licht-hoofdigheyt is te kennen uyt dien, dat de Koortſe voor-gegaen is. En dat het Raſen voorhanden is, wert gemerckt uyt het veel praten, en 't veranderen van manieren. Te weten, indien yemant die ſtil, ende goet-aerdigh is, onverſiens woeſt, ende toornigh hem aenſtelt, die een ſwijgert is, veel ſnaps heeft, ongeſchickte dingen over hoop haelt, het deckſel van 't lijf ſmijt, ſijn bedt bepiſt, terſtont vergeet wat hy geſproken heeft, een dingen dickwils verhaelt, dat ſijn weſen, en inſonderheyt de oogen ſchierlijck veranderen, ende geſtadigh flickeren. Waer wel op ſtaet te letten. Want alzo ſy dicht by de Herſſenen ſtaen, en met deſelvighe door aderen, ſlagh-aderen, en zenuwen verknocht zijn, ſo werden ſy alder-eerſt gewaer de ſchade van de Herſſenen, en als de Raſernye onder wegen is, ſo draeyen ſy geſtadigh gins en weder. Hier komen noch by, dat yemant in een heete Koorts knerſt met de tanden, ſulcks van jonghs op niet ghewoon zijnde, als mede Kloppingh in den buyck met ontſteltenis, alle voorboden van aenſtaende Raſernye.

Nu de Raſernye tegenwoordigh zijnde, is licht te kennen aen de praet, en 't doen van de Siecken, die beyde veel van de gewoonte wijken, dewijlſe veel ongerijmde en vrèmde dingen voortbrengen, in 't bedt ſeer leggen woelen, de deken plocken, vliegen ſoecken te vangen, die daer niet en zijn, haer lichaem ontblooten, ſchierlijck uyt het bedt ſpringen, buyten gewoonte lacchen en krijten, alles in 't bedt laten loopen, langhſamer, als de noot vereyſcht, den adem halen, de pijn niet en voelen.

(4) Geen Raſernye kan in de Koorts anders, als een quaet *voor-teycken* geven. Beter is evenwel de gene, die met lacchen, als ernſtigh toegaet, ghelijck *Hippocrates* leert.

De Wtkomſt kan genomen werden na de Koorts, en de Krachten. Want het gene ſterckſte is, krijght de overhant. En de Raſernye, die op een verſwackt Lichaem komt, is doodelijck: Raſernye, die met goede teyckenen vergeſelſchapt is, heeft minder gevaer; als ook die niet geſtadigh, niet hevigh, en alleen in 't verheffen van de Koorts en komt. Quade teyckenen, te weten, dat de Siecken niet en ſiet, noch en hoort, dat hy 't licht niet en kan verdragen, dat ſijn oogen tranen, en verdraeyen, ofte het een grooter ſchijnt, als het ander, ofte het wit van 't oogh root wert, dat hy ſtom is, ofte een holle ſtem heeft, wijſen allegader aen, een kort eynde. Raſernije in 't beginſel van een Koorts, en ſonder teycken van verteringe, is quaedt, en vervalt tot Wtſinnigheydt. De Slaep is de Raeſkallende een goet teycken, inſonderheydt indien hy de Raſernye ſtilt. Daer van ſpreeckt de Poët *Tibullus* 3. *Eleg.* 4.

De Slaep-godt is geweldigh zoet,
Hy doet de krancke ſinnen goet.

De Tijt van Raſernye is kort, alſo die Koortſen niet langh en dueren, maer eyndight haeſt tot beterſchap, ofte de doodt. Tot beterſchap, wanneer de Koorts, die dezelve veroorſaeckt, ophoudt, en datter een goede loſingh, door de kracht der naturen, op volght, gelijck, na voorgaende teyckenen van verteringe, een ontlaſting door de neus, de ſtonden, de ambeyen, ofte ſweeten. In tegendeel gaet het na het eynde, wanneer de Koorts toeneemt, datter niet, ofte te weynigh gelooft en wert, gelijck datter maer eenighe droppelen uyt den neus en bloeyen, datter kout ſweet aen 't hooft komt, en diergelijcke. Ik vinde een ſeer aenmerckens weerdigh exempel by den Griekſchen Schrijver *Lucianus*, van een Raſernye met een Koortſe, ende dat door veel bloeyen, en ſweeten de Koorts wel op den ſevenden dagh (den rechten ſchey-dag, volgens de leere der Genees-meeſters) haer afſcheyt nam, maer de Raſernye noch lang bleef. De geſchiedeniſſe zalick hier ſtellen, gelijck *Lucianus* met dezelvige begint ſijn boeck, Hoe men behoort Hiſtoryen te beſchrijven. Ten tijde van den Koning *Lyſimachus* (zeydt hy) gevielder een Sieckte, dat eerſt alle die van de Stadt *Abdera* de Koortſe kregen, ende die, van begin af, ſterck ende geſtadigh. Maer ontrent den ſevenden dagh hiel in ſommighe door veel bloeyen

bloeyen , in andere door veel ſweeten, de Koortſe op. Dan haer Sinnen waren van een belacchelijcke ontroeringhe beſetten. Want ſy ſtelden haer met ſchreeuwen, en rijmen op te zeggen, zo aen, als of ſy op het tooneel ſpelen zouden. De Stadt was vol van die bleycke, en ſchrale ſpeelders, roepende, *Ende ghy dwingelandt der Goden, en Menſchen Cupido*, ende dat eenen geruymen tijt, tot dat de Winter met een groote kouw daer overkomende, haer Raſernye ſtilde. De oorſaeck, ſeyt *Lucianus*, dunckt my, hier van gegeven te wezen by den vermaerden Tooneel-ſpeelder *Archelaus*, die midden in de Somer, als het dapper heet was, de fabel van *Andromeda* voor haer ſpeelden. So datter veel uyt het ſpel met de Koortſe t'huys quamen, en 's anderen-daegs buyten haer ſinnen zijnde, in het zelve ſpel vervielen, zoetelijck in haer ghehengenis woonende *Andromeda*; en *Perſeus* met *Meduſa*, in yeders Herſſenen noch om-vliegende.

(5) Als men merkt, datter eenige Raſernye voorhanden is, moetmen toeſien, dat ſe niet voort en gaet, en in Wtſinnigheyt komt te veranderen. Derhalven dient de Hitte van de Vochtigheden, die de Dampen verwecken, gematight; de Dampen, die na 't Hooft opſtijgen, afgetrocken, te rugh geſtooten, en onderſchept; die alreede in 't Hooft op-geklommen zijn, verdreven te werden.

De Hitte van 't Bloet wert gematight door verkoelende Genees-middelen; dewelcke in het 9 Capittel van het Eerſte Deel beſchreven zijn.

Om Af te trecken, zalmen de Beenen wrijven, vaſt binden, koppen, oock met ſcherven ofte pricken, zo het de noot vereyſcht. Ende by aldien zulcks niet en helpt, en dat de hevigheydt van de Koorts door het eerſte Laten niet afghenomen heeft, zoo mach men het ſelve, de krachten ſulks toelatende, wederom verhalen, en een ader in den arm openen, ofte noch liever, indien de ſtoffe niet te vaſt in de Herſſenen en zit, in de voet. Waer toe oock de Clyſteren dienſtig zijn. Ende als de Koorts af-gaet, ofte vermindert, mach men op den goeden dag ingeven een ſachte Purgatie van *Manna, Caſſia, Thamarinden* en wat *Syroop van Roſen met Rhabarber*. Tot het af-trecken dienen mede, die blaeskens maken, op armen, of beenen geſet. Ook datmen wat onder de voeten bint, gelijk het volgende, N. *Suyr-deeſſem*, een halve hant-vol, *Seep* 1 once. *Zout* anderhalf once. Met *Vlier-azijn* gemengt, en tot twee ballekens gemaeckt, en dan plat nedergedruckt, en daer wat gemalen *Moſtaert* op geſtreken, en zo op doeck werm onder het hol van de voeten gebonden. Indien het meerder dient te trecken, zoo kander een half loot *Euphorbium* onder gemenght werden.

Ondertuſſchen zalmen oock Verkoelende en t'ſamen-treckende Genees-middelen voor het Hooft gebruycken, die den Brandt verminderen, en het oprijzen van de Dampen tegen-houden; waer onder, dewijl de Raſebollen gemeenlijck niet en konnen ſlapen, gemenght dienen, Slaep-verweckende Genees-middelen, gelijck die beyde te leſen zijn in 't 14 Capittel van het Eerſte Deel.

Ten laetſten, om de ſtoffe, die nu al in 't Hooft ſit, te loſen, dienen gheopent de Aderen onder de tonge, en het Hooft gewaſſchen met het Affiedſel van *Maluwe, Camillen, Betonye, Dil, Meliloten*, ende het zelve daer na geſtreken met *Olye van Camillen*, en *van Dil*. Hier is ook ſeer bequaem een levende *Duyve* midden door geſneden, en zo werm op 't Hooft geleyt: ofte de werme *Longen van een Lam*, of die in *Soete-melck*, ofte *Camil-olye* werm gemaeckt zijn, mede zoo gebruyckt, en het Hooft daer na met werm Water, ofte het ghemelte Afziedſel afgewaſſchen. *Iaſon van Praet*, een treffelijk Genees-meeſter van Zierickzee, ſchrijft dat hy in een ſoonken, noch gheen ſes jaren oudt, van den Heere van *Boſſu*, hebbende een brandende, en Raſende Koortſe, de *Lams-longen* gebruykt heeft, ende dat, de Raſernye al over zijnde, het ſelve veel puyſten op 't Hooft kreegh, die door-ſworen, en dan genaſen. Maer hoe dat het gebreck meerder aen 't dalen is, hoe zoodanige Middelen dienſtiger zijn: maer dient wel ghelet, dat door al te heete dingen de Herſſenen niet en komen te verhitten. Want daer door zouden meerder dampen van onderen in het Hooft opgetrocken werden.

(6) Men vint oock Raſernyen ſonder Koortſe, waer toe behoort de **Dronckenſchap** / op de eygen manier als de andere haren oorſpronck nemende. Want gelijck in de Koortſen uyt bedorve Vochtigheden heete Dampen in 't Hooft opvlieghen, die de Zielijcke geeſten ontſtellen, zo werden oock uyt de Maeg, als ſy met wijn, of diergelijke vervult is, werme Dampen na 't Hooft gheſonden, die de Inbeeldinge, en 't Verſtant beſchadigen, ende hare Werckingen verwarren. Waerom de Dronckenſchap wel te recht geſeyt wert van *Seneca* te weſen een vrywillige Raſernye; dewijlſe oock, gelijk de Griekſche Poët *Steneleus* ſeyde, van wijſe luyden zotten maeckt. Dit wiſt zelver wel te ſeggen een zot Iongman tot Wtrecht, die een wijs Doctor tot een broeder hadde, te weten, dat hy, en ſijn broeder maer een ſtoop wijns en verſcheelden. Hierom hebben *Ariſtophanus*, en *Homerus* de *Dronckenſchap* in de eygen ſchael geleyt, daer ſy de *Raſernye* in ſtellen. Laet dat droncke gelaet (zeydt de gemelte *Seneca* in den 83 brief) veel dagen duren, ſult ghy aen de Raſernye twijffelen? Nu en iſſe ook niet minder, maer korter. Soo wert mede van den Poëet *Horatius* de Gramſchap ghenoemt een korte Raſernye, en de Dronckenſchap by *Plutarchus*, de macker van de Raſernye, gelijk de Gramſchap de leyts-man. Want wat iſſer, ſeyt *Cicero*, de Raſernye ſo gelijck, als de Gramſchap? die onmatigh zijnde Raſernye verwekt, als *Seneca* wel getuygt. En gelijk de Dronkaerts veel dingen aenrechten als Raſende luyden, ende dat de Wijn, en de Raſernye haer veranderingh hebben

na de geſtaltenis van 't Lichaem, dat ſy veranderen; So valter oock groot verſchil in het doen, en de manieren van de gene, die droncken zijn. Sommige zijn vrolijck, ende en doen niet als ſingen, en boerten; ſommige houden haer ſtil, en ſtatigh; ſommige willen kijven en vechten; andere ſoenen ende mallen; andere vallen onbekommert in ſlaep, *Vino ſemnoque ſepulti*. Waer van de gemelten *Horatius* wel ſchrijft 3. *Carm.* 21.

De wijn heeft wonder in, de wijn heeft vremde krachten,
En na eens yeders aert zoo buyght hy haer gedachten,
Hier zitter een en lacht, daer zitter een en ſchreyt,
Hier zitter een en ſnorckt, daer zitter een en vleyt,
Hier zitter een en wrockt, en ſtelt hem om te kijven,
Daer maekter een een veers, en wil dan wonder ſchrijven,
Maer ginder is een quant die noyt en heeft gemint,
En is nu, door den wijn, een enckel Venus-kint.
Een ander, eertijts ſtom, die wil nu deftigh ſpreken,
En die een Calis is, die pooght hem op te ſteken,
Een ander is een wolf, een ander is een ſchaep,
Een ander is een hont, een ander is een aep.
Wat dienter meer geſeyt, de wijn kan wonder brouwen,
Wie kan in dat gewoel ſijn tochten weder-houwen?
Maer ſchoon hy menigmael ook kloecke ſinnen breeckt,
Noch ſeytmen in't gemeen dat hy de waerheyt ſpreekt.

De Hiſtory-ſchrijver *Herodotus* ſchrijft in't 6 boeck, op't 34 cap. dat *Cleomens*, door den grooten omgang, die hy hadde, met de *Scythen* ('t welck groote dronckaerts waren) zo ſterck leerde drincken, dat hy daer door in Raſernye verviel. Maer het is een genuchlijcke geſchiedeniſſe, die den Grieckſchen Athenæus verhaelt van een huys, dat eenige droncke Iongelingen meenden in een ſchip verandert te weſen, de welcke (ſeydt de hoogh-geleerde *Caſaubon* in ſijn Wtleggingen) onder de vreemde meeningen der Philoſophen, noch onder de verſieringen der Poëeten niet en moet geſtelt werdẽ. Sy is wel wonderbaerlijk, (ſchrijft hy) maer die niettemin geloof verdient. Want droncke Luyden en ſien niet alleen alles dubbelt; maer ook 't gene, dat ſy ſien, meenen ſe geſtadigh beweeght, en beroert te werden. De reden en oorſaeck van die Inbeeldinge (ſchrijft de gemelte *Caſaubon*) is een beweginge ende beroeringe der Herſſenen, ontſtaende uyt Dampen, die van de Wijn aldaer op-waeſſemen, ende niet uyt en konnen geraken. So dat die luyden door het draeyen van de Herſſenen meenden, dat de kamer beweeghde, ende gedraeyt werde. Maer wy zullen de geſchiedeniſſe zelve, om dat ſy vremt ende kluchtigh is, uyt het Griecx van *Athenæus*. 2. *Deipn.* 2. alhier overſtellen. Daer waren eenige Iongelingen zo verre door den Dronck buyten weſten gebracht, dat ſy meenden in een Schip over zee in ſchrickelijck onweder te varen, en waren zo verre van haer verſtant vervallen, dat ſy alle den huyſraet, bedt, en bult op ſtraet, gelijck oft de zee was geweeſt, ſmeten, om 't Schip, dat quanſuys gevaer in 't onweder liep, te ontlaſten, en zulcx door bevel van den Schipper. Als hier op eenen grooten toe-loop van volck quam, om den uytgeworpen huyſraet te ſtelen, zoo en is evenwel door die vergaderingh de Onſinnigheydt van de Iongelingen niet overgegaen. Als 's anderendaegs de Magiſtraet de Schouten daerna toe ſandt, de Iongelingen noch quaps, ende onluſtigh leggende, gaven voor antwoort, hoe ſy in een groote ſtorm geweeſt waren, en overſulcx de overlading in de zee geworpen hadden: de Schouten over deze groote ſlechtigheyt verwondert ſtaende, zo waſſer een, die de outſte onder haer ſcheen te wezen: Ick, zeyde hy, mannen *Tritones* (*Triton* is een Zee-godt) met ſchrick bevangen zijnde, heb my, zo veel ick konde, onder d'onderſte ſolderinge van 't Schip verbergen ghehouden. De Rechters ſiende, datſe gantſch buyten verſtant en oordeel waren, ſagen 't over 't hooft, en na bekijven, ende vermanen, haer niet meerder met wijn zo op te vollen, lietenſe onbekommert gaen. Maer ſy ſeyden danckbaer te zullen wezen, ende als ſy buyten gevaer in de haven zouden komen, de gene, die haer bewaert, ende zoo wel te pas verſchenen waren, in 't openbaer beneffens de Zee-goden, een beelt te zullen oprechten.

(7) De Oorſaek van deze Dronckenſchap, en daer op volgende Raſernye was de *wijn*, 't welck noch ſtercker doen kan de *Brandewijn*, beyde deelachtigh zijnde van een verdoovende kracht (gelijk met Platerus de ervarentheyt genoegh bewijſt) die eer ſy ſulcx werckt, eerſt Dronckenſchap, en een manier van Raſernye verweckt. Het welck oock doen *Maenkop-Collen, wortels van Mandragora, Beucken-nootjens, Zaet van Bilſen-kruyt* (gelijck *Xenophon* mede getuygt) *Zaet van Kennip, Coren-roſen*, en van *Dolick*, (daerom by de Françoiſchen *Yvraye*, of *Yvroye* genoemt) met ſtercke Wijn ingedroncken, ofte onder ander Koren-werck, daermen het Bier van zied, vermengt. Dezelve kracht heeft *Philoſtratus* toegeſchreven de *Dadels*, *Chryſippus* den *Baſilicum*, en *Dioſcorides* den *Coriander*, wat te veel gebruyckt zijnde. Het welck de Grieckſche Poëet *Nicander* oock aengemerckt heeft in *Alexiph.*

Het dick, en ſwaer *Bier* kan mede Raſende dronckenſchap verwecken, ten deele uyt oorſaeck van de *Hoppe*, ten deele van 't *Koren*, waer uyt ook eenen heeten Geeſt, gelijck uyt den Wijn, getrocken kan werden, den Brandewijn in ſterckte weynigh wijckende. En van 't Bier is *Plinius* te verſtaen, als hy 14. *Nat.* 22. klaeght, dat door verſcheyde Volckeren gevonden is, hoe het Water ook zoude konnen droncken maken.

Lobel getuyght, dat een Engelſche vrouw ſwanger gaende, na datze thien, ofte twaelf *Noten Muſcaten* gegeten hadde, droncken geraeſt heeft.

Matthiolus ſchrijft dat *Amber* in Wijn geleyt droncken maeckt; het welck oock *Paradijs-hout* in wijn geweyckt ſonder ſchade doen kan.

Daer

Daer was eertijdts onder de *Scythen* ſeker volck, *Maſſagetæ* ghenoemt, die ghewoon waren water te drincken: maer als ſy vrolijk wilden weſen, dan maekten ſy een goet vyer, daer in ſy eenige welruyckende kruyden brandeden. Om 't vyer gingen ſy in 't ront ſitten, en dien reuck brachten ſy, gelijck anderen een glas wijns, malkander toe, tot dat ſy wel droncken begonnen te ſingen, en te danſſen, gelijck *Herodotus* en *Max. Tyrius* ſchrijven. So getuyght oock *Mela*, dat die van *Thracien* geen wijn en kenden, maer dat ſy by 't vyer etende, daer eenigh zaet in geworpen was, eenen vrolijcken dronck kregen.

Het ſelfde kan oock door *Opium*, gelijck daer van breeder in 't 14 Cap. van 't Eerſte deel geſproken is: als oock den *Taback*, daer ſommige ſo gulſigh in zijn, datſe twintigh ende dertigh pijpen daeghs ſuygen, al haer verſtant ende gheheugeniſſe alſo verdrinckende. Dan daer van is ghehandelt op 't 20 cap. in 't Eerſte deel van den *Schat der Geſontheyt*.

Proſper Alpinus, een geleert Profeſſor te *Padua* (alwaer ick hem, als hy ſo ſtock-oudt was, dat hy in den Hof moſt gedragen werden, de Kruyden heb hooren uytleggen) ſchrijft in ſijn Geneeskonſte der Egyptenaers, by dewelcke hy hem eenige jaren onthouden had, dat de Turcken uyt de *Kennip*, die ſy *Aſſis* noemen, een poeyer weten te maken, het welck ſy innemende droncken werden. Hy verhaelt oock dat de Egyptenaers ſeker Conſerf in 't gebruyck hebben, die in Indien gemaeckt wert, *Pernavi* genoemt, waer van een once ingenomen zijnde, de Menſchen eerſt vrolijck werden, praten, ſingen, ſpringen, lacchen, en veel malligheyt aenrechten, en dat ſulcx een uur geduert hebbende, ſy terſtont moeyelijck en toornigh werden, en ſo een weynigh geweeſt zijnde tot droefheyt vervallen, met ſulcken vreeſe en benautheyt, datſe geſtadigh ſuchten en klagen, tot dat ſy ten laetſten in ſlaep vallen.

Het lang *Waken* kan ook Ydelſinnen veroorſaken: als mede groote *Schrik*, daer yemant onvoorſiens mede bevangen wert, en hem niet quijt en kan werden, gelijck den orateur *Gorgias* getuyght, ende waer van *Platerus* eenige exempelen by brengt. Sommige uytwendige dingen konnen 't ſelve doen, gelijck *Rondelet* verhaelt, dat een, die de bladeren van *Bilſen-kruyt* om ſijn hooft gebonden hadde, in Raſernye verviel.

(8) De *Teyckenen* van de Raſerny blijcken genoegh aen haer doen en wercken, en van wat oorſaken deſelve gekomen is, kan men met ondervragen de gene, die daer ontrent zijn, te weten komen.

(9) Wat de *Voor-teyckenen* belanght, *Dronckenſchap*, door *Wijn* of *Bier* veroorſaekt, gaet gemeenlijk na eenige uren over, inſonderheyt als de dampen door den ſlaep vervlogen, of den ballaſt door 't braken geloſt is. Maer als *Raſernye* beſtaet uyt *vergif* of *Slaep-kruyt*, dan looptſe meerder gevaer. Ja oock de Dronckenſchap, indienſe te dickwils na malkander komt, beneemt het Verſtant en de Heugenis, (gelijck in 't laetſte voorgaende Capittel geſeyt is) beſchadight de Zenuwen, waer uyt *Beven*, *Geraecktheyt*, *Popelſy*, *Gicht*, (gelijk de Poët *Ennius* gebeurt is, *qui nunquam niſi pontus ad arma*) verweckt wert, en alſo deſelve de Lever oock quaet doet, ſo veroorſaecktſe dickwils de *Waterſucht*. De Raſende gramſchap is mede ſorgelijck.

(10) De wereldt is op veel plaetſen (daer ons Lant mede een goedt deel in heeft) ſoo vervallen, dat het ſchijnt, geen goet vrient wel onthaelt te konnen werden, 't en zy datmen hem wel met Wijn opvolt, en dat het oock voor onbeleeftheyt gerekent wert geen beſcheyt te willen doen.

Hoe ſiet men menighmael, hoe ſiet men lieve gaſten
Door weldaet hinder doen, door vrientſchap overlaſten,
Door heuſheyt in gevaer, door gunſte ſchier gedoot,
Door blijſchap in verdriet, door nooden in den noot.
Men laet een groote plas in diepe koppen ſchincken,
Men moeter op een Prins, of op een Koningh drincken,
Vooral doch op het heyl van onſen vryen ſtant,
En ſiet, dit is het volck gelijck een dwingelant.
Daer is geen ſeggen aen, ten baet geen tegenſpreken,
Het is een ſtale wet, en daerom niet te breken,
De wijn moet uyttet glas, en wortet niet gedaen,
Het moet dan (ſo het ſchijnt) de landen qualijck gaen.
Noch iſſet niet genoegh, men laet de deuren ſluyten,
Men houdt de gaſten in, en niemant kander buyten,
Al is de Maegh gepaeyt, men hitſe tot den dorſt,
Men brenghter rauwe vis, of heet gekruyde worſt,
In plaetſe van de mont in rechte maet te laven,
So lijdt de wijn gewelt, de vrienden worden ſlaven;
Ey wat een ſelſaem dingh! waer toe gedwongen dranck?
Of laet de vrienden t' huys, of laetſe buyten dwanck.
Wy woonen, ſo het ſchijnt, in vry gevochte landen,
En leven evenwel in enge Tafelbanden;
Wie maer een eerlijck man eens ſpijſt aen ſijnen dis,
Die meynt dat hy een Heer van ſijne vryheyt is.
Waer toe een vrient gepraemt met deſe groote backen?
Die niet de Maegh alleen, maer al de leden ſwacken,
Gy toeft hem aen het lijf, maer quetſt hem aen den geeſt,
Hy quam gelijck een menſch, hy gaet gelijck een beeſt.
Waerom het edel nat ſo gulſigh uytgegoten?
Waerom u ſoete vreught met ſotte pijn beſloten?
Wat Godſdienſt kan het zijn te drincken ſonder dorſt?
Ey, ſo ghy ſegen eyſcht, ſo bid voor uwen Vorſt.
Vermijdt doch uwen vrient van reden af te leyden,
Want door beſcheyt te doen, ſo wort men onbeſcheyden.
Geſontheyt maeckt gewis de menſchen ongeſont,
Wanneerſe mette wijn komt vloeyen in de mont.

Dewijl men dan ſomtijts, in geſelſchap zijnde, aldus geperſt en by na tot drincken gedwongen wert, en dat, gelijck het Spreeckwoort ſeyt, die met de Duyvel geſcheept is, met hem voort moet: ſo en ſal 't niet ondienſtigh weſen, dat wy alhier eenige Middelen by

brengen, om te beletten, dat de wijn in de Herſſenen niet op en ſtijght, of de beenen en bevanght. Want de wijn, gelijck *Plautus* ſeydt, is als een looſe worſtelaer, die terſtont yemant by de Beenen vat.

Men gelooft dat ſes of ſeven *Perſe-keernen* voor de maeltijt gegeten, konnen beletten datmen niet dronken en werdt. Deſelve kracht ſchrijft men de *Bitter Amandelen* ook toe. *Plutarchus* verhaelt in de 6 Tafelreden van ſijn 1 boeck, datter by *Druſus* (ofte *Droes*) de ſoon van den Keyſer *Tiberius* een Geneeſmeeſter (ghelijck ſommige van die broeders mede gaerne een fris glaesjen op de gheſontheydt heffen) was, die al d'ander gaſtē vande bank dronk, en dat hy bevonden werde vijf ſes *Bittere Amandelen* voor 't drincken op te eten, om van den dronck niet bevanghen te werden, ende ſulcx belet zijnde, ende niet konnende deſelvige voor af eten, dat hem de Wijn dan ſchierlijck by den neus hadde. Sommige meenen, dat die Amandelen een bijtende, en 't vleys afvegende of ſuyvermakende kracht hebben, zoo dat ſy oock de ſproeten, die de hitte van de Son in 't aengheſicht opwerpt, konnen doen verdwijnen; dat ſy dan, wanneerſe voor het drincken genomen werden, door haer bitterheyt de onſienlijcke gaetjens prickelen, en bijten, ende alzoo de vochtigheydt van 't Hooft neder trecken, die dan uytwaſemt, en vervlieght. Dan het dunckt *Plutarchus* waerſchijnelijcker te weſen, dat de Bitterheyt kracht heeft om op te droogen, en de vochtigheyt te verteren. Want onder alle ſmaken is den Bittere, de onaengenaemſte, die de ſachte, en fijne aderkens van de Tonge (gelijk *Plato* ſeyt) tegens de nature te ſamen treckt. De Wonden werden oock toegheheelt met Bittere dingen, dewelcke door haer verdroogende kracht de vochtigheyt, daer in zijnde, verteren, gelijk de Poët *Homerus* oock aenghewe ſen heeft, daer hy beſchrijft hoe de Wonden gheneſen werden. Want dat bitter van ſmaek is, heeft eē verdroogende kracht, ende dienvolgende, ſchrijft *Plutarchus*, en wert niet ſonder reden gelooft, dat de bitterheyt van de Amandelen goet is tegens den Wijn, als het binnenſte van 't Lichaem opdroogende, en niet toelatende dat de Aderen vervult werden, door welckers ſpanningh, en beroerte men ſeydt dat de Dronckenſchap verweckt werdt. Tot deſe ſake geeft groote reden 't gene de Voſſen overkomt: dewelcke (dit is al te voren van *Plinius* verhaelt in 't 23 boeck van ſijn Natuerlijcke Hiſtorie op 't 8 Capittel, daer hy oock deſelve prijſt tot pijn in 't Hooft van Dronckenſchap, met *Azijn, Olye van Roſen*, en wat *Water* van buyten opgeleydt) als ſy Bittere Amandelen gegeten hebben, ende daer niet terſtont op en drincken, komen te ſterven, alle de vochtigheyt ſevens verteert zijnde. Van het ſelfde gevoelen is de Grieckſche *Athenæus* in de 12 Tafelreden der Wijsgierigen van 't 2 boeck. Dan men ſoude mogen ſeggen, wel ſo waerſchijnelijck te zijn, dat de bittere Amandelen het opvliegen van den Wijn, ende dienvolgende de dronckenſchap beletten, door dien ſy het Water doen afſetten, (gelijck in 't 21 Capittel van 't Eerſte deel te ſien is) ende derhalven den wijn, een regelrecht anderen loop geven, ende oock niet lange in de blaes op te houden, om veel Dampen na het Hooft op te konnen geven. Ick en ſoude het evenwel niemant raden, om hier op veel wijns ſonder ſchroom te drincken.

Om ſijn ſelven teghens den Dronck nuchteren te houden, werdt in een koude Maegh ſeer gepreſen den *Alſſem*, ende daer van ſchrijft *Arculanus* uyt eygene ervarentheydt, dat, als yemant de toppen van Alſſem, of de bladeren van *Wynruyt* nuchteren eet, hy van de Dronckenſchap bevrijt blijft.

Men ſeyt oock, dat de bladeren van rauwe roode *Kool* alleen, ofte in Salaet, in 't eerſte van de maeltijt ghegeten, de Dronckenſchap beletten, ende na den eten, verdrijven. De oorſake hier van wert toegeſchreven de eygene, en aengeboren vyantſchap, die daer is tuſſchen den Kool, ende den Wijngaerd, ſoo verre gaende, datſe by een niet en konnen duren; maer ontrent malkander geplant zijnde, terſtont verwelcken, en vergaen. De reden hier van werdt gegeven, dat de een des anders voedſel berooft, daer ſy beyde veel vochtigheyt van doen hebben. Het *Kool-zaet* in ſpijſe ghebruyckt heeft deſelfde kracht, als oock *Betony-wortel*, *Yſer-kruyt*, ende *Soete-melck*, in een ledige Maegh genomen.

Zoutenelle, of *Zee-winde* (die mede een geſlacht van Kool is, ende hier te lande, inſonderheyt in Zeelant, aen duynen, ende aen ſtrandt waſt) als oock de *Zee-porçeleyne* werden van *Levinus Lemnius*, eertijdts Genees-meeſter tot Ziericzee in ſijn tweede boeck van de verborgene wonderen der Nature op 't 17 Capittel ſeer gepreſen om de dronckenſchap te wederſtaen, wanneer ſy tot Salaet bereydt, voor af gegeten werden, om den luſt rot eten te verwecken. Want ſy maken (ſeyt hy) begeerte tot ſpijſe, ende dranck, die ſy oock door ingheboren kracht verteren. Waer door gheſchiet, datter geen wijnige dampen in 't Hooft en konnen optrecken, als dewelcke door den ſtoelganck, en 't water geloſt werden.

Die de Dronckenſchap wil voorkomen, dient ook te letten, dat hy in 't eerſte van de maeltijdt niet veel ſevens en drinckt: maer al langhſaem, en alſſer eenen goeden dam geleyt is. Om van buyten op 't hooft te leggen, werden gepreſen de *Kools-bladeren*; ende van ſommige de *Veyl*, en dat daerom de oude in maeltijden Kranſſen van Veyl op haer hoofden ſetteden: het welk nochtans gantſch ſtrijdende ſoude zijn van 't gene wy in 't 13 Capittel van 't Eerſte deel uit *Plutarchus* hebben bygebracht, te weten, dat in de Veyl eenen geeſt is, die de Sinnen zoo beroert, dat ſy Dronckenſchap, en Raſernye verweckt. Dan ſy hebben evenwel voor haer 't aenſien van den geleerden *Athenæus*, die in 't 5 Capittel van ſijn 15 Boeck verhaelt uyt een

Griecx

Griecx Geneeſmeeſter *Philonides*, dat,als *Bacchus* den Wijngaerd uyt de roode Zee in Grieckenlant bracht, vele op den wijn te zeer verleckert zijnde, al te veel innamen,ende daer door eenige in Raſernye rochten, andere voor doodt ter aerde vielen, en dat ſommige aen ſtrant drinckende, als het began te regenen,moe-ſten ſcheyden, en de kan, daer noch wat wijn in was, ſtaen latende, ende die voorts vol waters regenende, de gaſten, als 't quaet weder ondertuſſchen over was, wederghekomen zijnde ter ſelver plaetſe, ende die gewaterde wijn proevende, daer in een lieffelijcke en aengename ſmaeck vonden. Waerom de Griecken, alſſer wijn over tafel gebracht werde,riepen met luy-der ſtemme den goeden Godt, eerende den genen,die hem gevonden hadde, te weten *Bacchus*. Maer als na de maeltijdt,het eerſte glas met water gemenght ge-ſchoncken werde, dan riepen zy *Iupiter* den heylant, den gever van den regen, als den vinder van de mati-ge, en genuchlijcke vermenginge. Voorwaer de ge-ne, welckers Hooft door het wijn drincken ont ſtelt was,die hadden eenige hulpe van doen. Daer toe was een *Bant* aldergereetſt,de nature ſelve dien aenwijſen-de. Want als yemandt een Hooft-pijn kreegh, ende daer op druckende, laeſſenis voelde, zo vont hy daer uyt ('t welck onſe wijfs nu oock wel weten, die ter-ſtont met de doeck voor 't Hooft in de weer zijn) de Geneeſmiddel voor de Hooftpijn. Waer door d'eer-ſte genoegh hebben gehouden,dat ſy,voor de pijn,en beſwaertheyt van 't Hooft, uyt drincken ontſtaen-de,om het Hooft maer een bandt,hoe hy oock was, leyden: dan de nakomelinghen hebben daerna, om çieraets wille, kranſſen van blommen en groente ge-vlocht om 't hooft gebonden,inſonderheyt van *Veyl*, het welck alleſins van zelfs overvloedigh voortkomt, niet onaengenaem van gedaente, met ſijn beſyen, en groene Bladeren het voorhooft overſchaduwende, t'ſamen-treckende, en daerna oock verkoelende ſon-der beſwaerlijcken reuck. Om welke reden die Krans aen *Bacchus* toegeeygent is, als die den dranck gevon-den heeft, en het quaet daer uyt ontſtaende, te hulpe komt. Dus verre *Athenæus* uyt andere. Den Oudt-vader *Tertullianus* in ſijn boeck *de Corona militis*, is in 't ſelfde gevoelen,nopende de kracht van de Veyl,als hy ſchrijft, dat den aert, en de kracht van de Veyl is, het Hooft van de Dronckenſchap te beſchermen,ende de Hooftpijn van Drincken over te doen gaen,door ſijn verdrijvende ende opdroogende kracht, van buyten op 't Hooft geleydt, ofte eenige Bezyen,die geel van verwe zijn, te voren ingenomen. Het ſelfde wert be-veſtight van *Euſebius* 2. *præp. Euang*. 2.

De Menſchen hier door van de Welluſt aengelockt zijnde,en hebben niet genoegh gehad aen een Krans, die de moeyelijckheyt van de Dronckenſchap konde beletten,ofte verdrijven: maer zijn oock uyt geweeſt om met eenen het vermaeck van 't gezicht, ende den reuck te ghenieten. En hebben derhalven gebruyckt Kranſſen van *Myrtus*, die t'ſamen treckt, en het op-waeſſemen van den wijn tegenhoudt, als oock van *Roſen*, die de Hooft-pijn wat ſtillen, en daer by ver-koelen. Sommige hebben ook den *Laurier* op 't laet-ſte gerecht laten komen, ſo om dat door de opdroo-gende kracht der bladeren de Dampen,die na 't hooft opſtijgen,te lichter ſouden verdwijnen,ſo om dat den ſwaren adem, die de Koſt, en de Wijn uytgeeft,niet en ſoude geroken werden. Het welck de Poët *Mar-tialis* aerdigh te kennen geeft in deſe verſſen:

Fœtere multo Myrtale ſolet vino,
Sed fallat ut nos, folia devorat Lauri,
Merumque cauta fronde, non aqua miſcet.
Hanc tu rubentem prominentibus venis,
Quoties venire Paule videris contra,
Dicas licebit, Myrtale bibit Laurum.

Andere evenwel hebben den *Laurier*, als verwermen-de, ende van ſwaren reuck, over maeltijt voor onbe-quaem geoordeelt; ſo gebiet oock de Poët *Empedocles* de *Laurier-bladeren* gantſch te laten blijven. Want ſy ſeggen, ongevoeglijck te weſen, dat de Menſche hem verçiert met het ontçieren der Boomen, die bladeren hebben tot haer, ende hare vruchten beſchermenis. En datter in tegendeel geen ſchade gedaen en werdt aen de bloemen,die maer en zijn tot het vermaek van 't geſicht, en den reuck. Evenwel en plegen de Oude over de Maeltijden niet te gebruycken Kranſſen van *Violen*, ofte andere bloemen, ende kruyden, die door haren reuck het Hooft beroeren, de Herſſenen be-ſwaren, ofte deuſigh maken. En daerom oock niet van *Marioleyne*, gelijck de gemelte *Athenæus* betuygt, hoewel *Catullus* ſulcx beveelt in't Bruylofts-dicht van *Iulia* en *Manlius*.

Cinge tempora floribus
Suaveolentis Amaraci.

(11) Maer voor yemant, die op't voorkomen niet verſien en is geweeſt, en van den Dronck overvallen is (gelijck de wijn,als *Habacuc* ſeyt,ook een wijs man bedriegt) en iſſer geen beter middel,wanneer de wijn noch ten deele in de Maeg ſchommelt, als 't Braken. Sulcx leert oock de Wijſeman, *Wanneer ghy te veel ge-braſt hebt, gaet uyt, en braeckt*. Het welck mede met de vinger, of eenigh ſacht Braeck-middel kan geholpen werden, te ſien in 't 12 Cap. N.6.van 't Eerſte deel.

Daerna is goet te beſigen Suere en Serpe dingen, gelijck *Citroenen*, *Orangje-appelen*, *Kerſſen*, *Morellen*, *Suere Appelen*, *Perſen*, *Cornoelyen*, *Queen*, *Karne-melck*, *Salaet van Latouw*, ofte *Kool ende Azijn* met *Water*, of alleen ghedroncken, het welck 't rechte Tegengift is voor alle Dronckenſchap, als oock voor Vergif, dat Deuſeligh, en Raſende maeckt.

Van buyten konnen hier ondertuſſchen dienſt doen eẽ *Oxyrhodinum* (te ſien in't 14 Cap. van 't Eerſte deel) om 't Hooft geſlagen, ende aen *Canfer* ende *Sandel-*

hout

hout geroken: de voeten gewreven, en in werm water gezet, ofte een natte doeck om het gemacht geſlagen, waer mede, gelijck D*r. Lemnius* getuyght, de Dronckenſchap terſtont overgaet.

Dan onder alle de behulpſelen is beſt, dat yemant die beſchoncken is, niet en loopt malen: maer ten eerſten het bedt kieſt, om de kracht van den wijn uyt te ſlapen.

Het V. Capittel.

(1) *Hoe de uytſinnigheyt verſcheydelijck met de Sinnen ſpeelt.* (2) *Haer oorſaken*, (3) *Teyckenen*, (4) *Voor-teyckenen*, (5) *Gheneſinghe*, (6) *Waerſchouwinge voor de Genees-meeſters*, (7) *Maniere van Leven.*

(1)

F*reneſye* of **Uytſinnigheyt** is een hevige Raſernye, ofte een verkeerde Inbeeldinge, ende Reden-kavelingh, met een geſtadige Koorrſe, ontſtaende uyt een ontſtekinge van de Breyn-vlieſen, die de Herſſenen medegedeelt wert.

Gelijck in andere geſlachten van Raſernye, zoo en doen hier mede de Inbeeldinge, en Reden-kavelingh haer ampt niet, maer dwalen in 't oordeel, ſonder te konnen onderſcheyden de waerheyt van de logen, het goet van 't quaet, wat recht ofte onrecht, wat redelijk is, ofte gheen ſlot en heeft, noch wat de tijdt ende plaetſe toekomt: doen derhalven, die deſe Wtſinnigheyt in 't Hooft geſlagen is, alles met knorren, kijven, haeſtige, en dulle ſinnen.

Het gebeurt gemeenlijck, dat de Inbeeldinge, en de Reden-kavelingh, of het Oordeel te ſamen verkeert werden, dan komen evenwel ſomtijdts de een ſonder de ander te beſchadigen. Wanneer de Inbeeldinge alleen raeckt, dan vertoonen haer vremde dingen, die niet en ſluyten, ende 't ghene dat niet ontrent en is, wert gemeent tegenwoordigh te weſen: het oordeel evenwel in andere dingen goet zijnde. Het welck een Geneeſmeeſter ſelfs, *Theophilus* genaemt, gebeurt is, gelijck verhaelt wert by *Galenus*, in ſijn boeck van de Onderſcheyden der Toevallen op 't 3 cap. Deſe, als hy meende, dat ſommige Fleuters in een hoeck van het huys, daer hy lag, ſtonden en ſpeelden, had daer in een bedorven, en verkeerden Inbeeldinge: maer dat hy de zelvige, als hem moeyelijck vallende, ende de ruſt benemende, uyt den huys wilde gejaeght hebben, ende anders wel ſprack, en dede, oock geneſen zijnde, konde vertellen, wat elck van de gene, die by hem geweeſt waren, hadden gedaen ende geſproken, en dat hem noch heughde de verkeerde Inbeeldinghe van de Pijpers, ſulcx betoonde, dat de Reden ende Heugenis in hem wel geſtelt waren. Een ander, die de deuren toegeſloten hebbende, den huyſraet boven door de venſter den voor-by-gaende man toonde, en elck noemende vraegde, of ſy wilden dat hy 't opſtraet ſmeet, gelijck hy oock dede, hadde de Inbeeldinge en Heugenis zoo verre vaſt, dat hy al den huyſraet met den naem kende: maer dat hy den zelven uyt de venſter ſmeet, daer in bleeck dat de Reden of 't Oordeel los ſtont. *Valleriola* verhaelt in ſijn uytleggingen van een Jonge dochter, die, haer ſinnen bijſter geworden zijnde, alle de gene, die haer quamen beſoecken ſeer wel kende, ende wat elck van haer gedaen, en ſy geſien, ofte gehoort hadde, wel wiſt te ſeggen: maer die, dat-ſe geeſten, lijcken, graft-makers, ende haren dooden broeder (onlanghs te voren gheſtorven zijnde) voor haer ſagh komen, haer ſo vaſt ingebeelt had, datmen ſulcx met geenderhande reden haer uyt het Hooft en konde praten: en dat deſelfde daer na ſo uytſinnigh werde, datmenſe moſte binden, ende evenwel noch genas. *Hollerius* ſchrijft, dat hy eenen Wtſinnigen geſien heeft, die meende dat hy in 't Vagevyer was: en als hem geſeydt werde, Dat hy at, ende ſprack, gaf voor antwoort, Dat hy die niet en was die men ſagh eten en drincken, maer ſijn broeder.

(2) De naeſte *Oorſaeck* van dit gebreck is een Onſtekinge van de Vlieſen der Herſſenen, als Galachtigh bloet buyten ſijn aderen geſchoten zijnde, de Breyn-vlieſen ontſteeckt, en daer door de Herſſenen ſelve, en de Zielijcke geeſten verhit.

Hier toe helpen, en zijn zo voorgaende, ende uytwendige oorzaken, als die het bloet te zeer konnen verhitten, en na het Hooft doen opſtijgen, ghelijck *heete Lucht*, of *lang in de Son te blijven*, als ſy op 't ſterkſte brant (waer door de Herſſenen ontſteken, en alle de heete vochtigheden uyt het gantſche lichaem in 't Hooft opgetrocken werden) *Bekommeringh*, *Waken*, *Schrick*, *Gramſchap*, en diergelijcke. Alle welcke oorzaken te zamen komen in de Wtſinnigheyt van den Koning van Vrankrijk *Carel* de V I. die zeer geſtoort zijnde op den Hertog van *Bretagne*, hem den oorlogh wilde aendoen. Trock dienvolgende uyt de ſtad *Mans* in 't jaer 1393 met een machtig leger 's morgens ten *Negen uren*, op een ſeer *Heeten dag* in 't *midden van den Somer*, zijnde zelfs (zeydt de Hiſtorie) *ſwack van Hooft* en *Sinnen*, uytgeput van *Gramſchap*, *Spijt*, ende *Verdriet*, zonder te konnen eten of ſlapen, hebbende een *ſwaren hoet op ſijn hooft*, ende zo *dick gekleet* zijnde gelijck of het midden in de winter ware geweeſt, rijdende door het *Zant*, 't welck zo verhit was door de ſtekende ſtralen van de *Brandende Son*, dat oock de alderſterckſte van ſweet wechdreven, en naulijcx haren adem konden ſcheppen. Als hy in 't boſch quam, 't welk na *Angiers* toe gaet, ſiet ſo komt daer ſchierlijk tuſſchen twee boomen uytſpringen een Man bloots hooft, ende met naeckte voeten, geſcheurt gekleedt, ende vervaerlijck van wezen, die plotſelijck het paert van den Koning by den toom vattende ende tegenhoudende, ſeyde, *Koningh, en rijdt niet voort, maer keert wederom; want gy zijt verraden.* De Koning op wat anders deunckende, was over deze woorden uytermaten

zeer

ſeer verſchrickt, ſo dat ſijn bloedt, ende hert dapper ontroerde. Sijn Volck quam terſtont toe-loopen,en ſloegen op den Man, dat hy den toom liet gaen, en hy, ſonder aenghehouden te zijn,ontdoock terſtont uyt haer ooghen. Sommige meenen, dat hy van den Hertogh van *Bretagne* opghemaeckt was, om den ſwacken Koninck deſen ſchrick aen te jagen; die by hem voor des Konings Wapenen ſo groot was, dat hy al voor hadde ſijn Landt te verlaten, en in Engelandt te vluchten. En ghelijckmen ſeydt, dat een Ongeluck noyt alleen en gaet, ſoo quam hier oock, als ſlagh op ſlagh, noch een ander by. In het uytkomen van het Boſch reden de Koningh, en ſijn Heeren wat verre van malkander, om het ſtuyven van het Zant te mijden,en hy vol gedachten zijnde,was alleen met twee Pagyen, die ſijn Paert dicht op de hacken waren. De naeſte droegh ſijn Helmet op het hooft, den andere de Lancye met roode Sijde gheſtoffeert. En gelijck de hitte van den Middagh yemandt loomich maeckt, ſoo gebeurdent,dat de Pagye, die de Lancye droegh, in ſlaep vallende, deſelfde liet vallen op 't Helmet van den anderen, met een groot gheklanck. De Koningh was geheel *verbaeſt* over dat gheluydt, ende ſiende het root van de Lancye blincken, en vaſt overdenckende wat hem in 't Boſch geſeydt was, alles juyſt by-een-komende in *ſwacke Herſſenen*, en konde ſijn ſelven niet anders inbeelden, dan dat hy verraden was, en datmen hem ſocht om te brenghen. Hier door tot Wtſinnigheyt gedreven zijnde, trock hy ſijn Geweer uyt, ſtack na de Pagyens, roepende met luyder kelen, *Na de Verraders*. De Pagyens meenden in 't eerſte dat hy op haer verſtoort was, om het vallen van de Lancye,en ontreden hem wat ſy mochten. De Koningh haer na, verdubbelende ſijn ſtem. Op dat geroep ſtelt den Hertogh van *Orleans* ſijnen loop na hem toe, om te ſien watter gaende was. De Koning rijt hem te lijf,ſonder hem te kennen. Den Hertogh begeeft hem op de loop, de Koning volgt hem,elck rijdt om raſt, ſo langh tot dat de Koning vermoeyt zijnde,en het Paert buyten aeſſem,beçingelt werde van ſijn volck, die hem van 't Paert af-namen,en op een tapijt nederleyden. Sijn *Oogen* waren *ontſtelt, hier en daer draeyende*, hy was *ſtom, ſuchtende*, ſijn *Lichaem*, en *Hooft ongeruſtelijck omwendende*, hy *kende noch broeder, noch oomen, noch yemandt van ſijn volck*. In deſen ſtaet werden de Koningh wederom tot *Mans* ghebracht, en van daer na *Creil* op de Riviere *Oyſe*, een van de Koninghlijcke Huyſen, ſeer vermakelijck ende in goede lucht ſtaende. Het gantſche Hof was hier over ſeer ontſtelt,ende de Genees-meeſters vol bekommering, ende angſt, hoe ſy hem beſt tot ſijn vorige geſontheydt ſouden helpen. In 't laetſte,werde goet gevonden te halen een oudt, ende ervaren Genees-meeſter uyt de Stadt *Laon* in Piccardye, met namen *Guillaume de Harſely*: dewelcke aen-nam den Koningh te geneſen, waer in hy hem ſoo bequaem en geluckigh droegh, dat hy eerſt de Koortſe wech-ghenomen hebbende, vervolgens oock de Luſt tot Eten dede komen, en door den ſelfden middel hem mede bracht tot Slapen; Werckinghen, die meeſt aen malkanderen hangen. Want gelijck de Koortſe, door haer onnatuyrlijcke hitte, wederhoudende het werck van de natuyrlijcke warmte onſes Lichaems; de Begeerte tot Spijſe wech-neemt: ſoo oock wanneer de Herſſenen, niet en konnen de vochtige, ende aengename Dampen ontfangen uyt een ledighe, ofte galachtighe Maegh,dan en kan de Slaep niet wel ghemaeckt werden met verdooven van de Zielijcke geeſten. En alſo de Koningh noch ſlap was door de langhdurigheydt van de Sieckte, ſo verſterckten hy hem handt over handt; ten laetſten bracht hy ſijne geſontheydt op ſo goeden voet, dat de Koningh te paert quam, op de jacht reedt,in den raedt gingh, met goet oordeel ſprack, ſoo dat hy ſcheen niet verloren te hebben van ſijne krachten, ſo des Lichaems, als van 't Verſtant. Die treffelijcke Genees-meeſter gemerckt hebbende, dat de Sieckte van den Koning haren oorſpronck voornamentlijck nam uyt Swaermoedigheydt, belaſten alleen,hem geen ſwarigheydt in 't Hooft te brengen: maer datmen hem in alles ſoude ſoeken te behagen, en vrolijck te maken. Hy hier op eerlijck bedanckt zijnde, reyſde wederom na huys, alwaer hy korts daerna ſtorf. Het welck een groot ongheluck was voor den Koning, ende 't gantſche Rijck. Want de Koningh 't elckens wederom in die Wtſinnigheydt vervallende, ſo verviel het Rijck oock in ontallijcke beroerten. Alſmen aen alle kanten doende was om een uytnement Genees-meeſter te vinden, die den Koningh wederom tot ſijn verſtant mochte brenghen, ſoo quamender twee Auguſtiner Monicken haerſelven aenbieden, om ſulcks aen te nemen. Maer den Koningh ghebracht hebbende in gevaer van ſijn leven, ſo heeftmen haer beter (waerom niet van te voren?) ondervraecht: en bevonden zijnde Quackſalvers te weſen, ſo werden ſy in 't openbaer ontwijt door den Biſſchop van Parijs, en doen aen een Galgh gehangen. *I. Iuvenal des Urſins*, verhaelt dat vele dit recht vreemt vonden; maer dewijl de miſdaedt betreft het leven van den Koningh, dat het van de wijſte onder de Geeſtelijcke werde gheoordeelt wel en te recht gedaen te zijn.

(3) *Teyckenen* van aenſtaende Wtſinnigheydt zijn te nemen, uyt gheſtadigh Waken, ofte ongeruſt Slapen, met ſchrickelijcke Droomen, ſommighe ſchreeuwen in haren ſlaep, ende ſpringen uyt den Bedt. Sy beginnen te Raeskallen, zijn ontſteken in haer Aenghesicht, inſonderheydt de Ooghen, ſy voelen een gheruys, ende ghetuyt in de Ooren. Alles wat ſy ſien, ſchijnt haer dubbelt te weſen, de Ooghen tranen, ende ſtaen haer in het

Hooft gheſtadich en flickeren, Leggen niet een oogenblick ſtil, Spougen dickwils, ende ſonder noodt, haet Water is bleyck, ende rauw, de Gal in 't Hooft opgeſtegen zijnde, ſy Vergeten 't gene te voren geſeydt is, antwoorden met Gramſchap. Ende als ſy de Wtſinnigheydt nu gantſch op den hals hebben, ſo kijcken ſy, al de gene, die haer komen beſoecken, ſterck en ſchierlijck aen, plucken de Deken, doen niet als raſen, en laten alles onder haer loopen. Sy en voelen geen pijn, al is 't dat ſy de pijnlijcke oorſaeck in haer Lichaem hebben. Hier van ſpreeckt *Hippocrates* in de drie-en-twintighſte Kort-bondige Spreucke van 't derde Boeck:

Heeft yemandt yet aen hand' of voet,
Dat wee aen yemandt anders doet,
Maer hem doch niet met al en quelt,
Dien is het breyn gewis ontſtelt.

(4) De *Wtkomſt* ſtaet hier te ramen uyt het overſlaen van de Krachten, ende de Groote der ſieckten, (gelijck voor deſen geſeydt is) en de Toevallende qualen. Want alſo hier het gebreck valt op een edel Deel, en daerom alle Wtſinnicheydt ghevaerlijck is, indien daer dan by-komt, Treckinge, oft Spanninge van de Tonge, ende de Zenuachtige Deelen, Stommigheydt, Nock, Sprouw, Knerſſen van Tanden; een holle Stem, ſchuddinge der Leden, ende andere, die verhaelt zijn, ſulcks beteeckent, dat de ſiecken daer van niet en ſal opſtaen. Maer indien die Toevallen, ofte meeſtendeel daer niet by en zijn, ende dat de Krachten haer ſterckte noch hebben, dan valter hope van geneſinge.

Wy ſullen hier dit maer alleen by-voeghen; Dat het niet goet en is, als de Wtſinnigheydt verandert in een Slapende ſieckte, dewijl ſulcks beduydt, dat de ſelfſtandigheydt van de Herſſenen begint te bederven; ende ſoodanighe ſterven den derden dagh, gelijck *Hippocrates* leert in ſijn Kortbondige Spreucken.

(5) Alſo de Wtſinnicheydt een ontſtekinge is uyt Galachtich bloedt, ſo en is hier niet noodiger, als het Ader-laten; ende dewijl het gheſtadich Waken de heete Dampen doet optrecken, ende de Herſſenen ſo veel te meerder ontſteken: ſo moet inſonderheyt gelet werden om Slaep te maken. Daer toe ſalmen van binnen in-geven ſoodanige Genees-middelen, die beneffens hare verkoelende kracht, met eenen den ſlaep konnen verwecken, gelijck *Lattouw, Violen, Plompen, Bollen*: ofte oock de *Syroop* daer van, ofte het *Requies Nicolai*. Tot ſtercker, als *Laudanum*, en dient-men niet lichtelijck te komen, op dat de Wtſinnigheydt in geen Slapende Koortſe en kome te veranderen: maer ſy moeten gantſch ghelaten werden, wanneer datter weynich ſterckte is. Dan roerende de Krachten van ſoodanige Genees-middelen, is te ſien in het veerthiende Capittel van het Eerſte Deel.

Maer vermidts ſomtijdts geſchiet, dat het Water in deſe Sieckte opghehouden wert, 't zy ſulcks van ſelfs gebeurt, ofte ('t welck geloofflijcker is) dat de Siecken het ſelve vergeten te maken, waer door die Deelen ſpannen en daerna ontſteken, 'twelck alleen genoegh is, om den Siecken een eynde te maken: ſo moeten deſelvige dickwils tot wateren geport werden, ende den Onder-buyck geſtooft met Verſachtende, en Water-af-ſettende middelen, verhaelt in het een-en-twintigſte Cap. van 't Eerſte Deel. Men ſal evenwel daer toe geen heete nemen, maer gematichde, gelijck een Stoving van *Heymſt-wortels, Glas-kruydt, Peterſelye, Maluwe*, ofte diergelijcke; en na het ſtoven ſtrijcken met *Olye van Soete Amandelen, Scorpioenen*, met *Conijnen-vet*, ofte *Salf van Heymſt-wortel*. Men magh oock een Papken maken van *Glas-kruyt*, met *Olye van Scorpioenen* in de Pan geſnerckt, en tuſſchen twee doeken heet onder op den buyk geleyt.

Altemarus prijſt ſeer in deſe Sieckte, het Hooft kael geſchoren zijnde, op de Croon-naet te ſtorten *Olye van Roſen* met een weynich *Azijn*, 's Somers lauw, en 's Winters wat warmer, (het welck in ſoodanighe Middelen altijdt dient waergenomen) en indien de Lucht heel kout is, datter dan even-veel *Camil-olye* by vermenght wert: waer mede hy ſeydt geneſen te hebben den Sone van den Prinçe van *Melfi*, die van andere Genees-meeſters verlaten was.

Indien den brandt van de Koorts, en den Dorſt quellen, ſoo ſalmen met de matelijcke t'ſamen-treckende *Syropen*, gelijck *van Suyre Granaten, van Citroenen, van Berberis, van Aelbeſſyen*, vermengen de Wateren van verkoelende Kruyden, in het negende Capittel van 't Eerſte Deel beſchreven.

En gelijck wy gheſien hebben, dat de Wtſinnigheydt door ſchrick op den hals ghehaelt wert, ſoo zijnder exempelen van de ghene, die daer door wederom tot haerſelven gekomen zijn. Het is gebeurt te Parijs, dat een ſtil en ſedigh Edelman in een geſtadige Koortſe en Wtſinnicheyt verviel, die hem dede uyt de Venſter ſpringhen, waer door hy dapper gepletteert werde; maer gheneſen zijnde, behiel hy ſijn verſtant. Soo is oock in Zwitſer-landt gebeurt, dat een Wtſinnige uyt de Venſter in de Rivier ſprongh, en dat hem 't Water terſtont mede ſleepten, maer wederom in 't ghebruyck van ſijne ſinnen ſtelden. Dan *Amb. Paré* ſeydt wel, dat, al is ſulcks niet qualijck gheluckt, hy evenwel niemandt raden ſoude, ſoodanighe Krancken uyt de Venſter te werpen. Maer hy vint beter geraden, datmen een Wtſinnige onvroets in een Tob met kout water voor over ſouden ſtooten, en niet uyt-halen, (het welck evenwel niet te langh en moſte dueren) voor al-eer hy veel waters in-geſopen hadde, op dat door dien ſchrick de ſtoffe van de Wtſinnicheydt mocht verplaetſen,

en

en van de Edele Deelen na d'On-edele vertrecken. Dat ſulcks wel gheſchieden kan, blijckt uyt de verhaelde exempelen, als oock uyt de gene, die van een Dullen Hont ghebeten zijnde, voor 't water ſchromen, en in 't ſelve met voordeel gedompelt werden.

(6) By ſoodanighe Siecken dient een Genees-meeſter wel voorſichtich te zijn. My gedenckt, dat ick over vele jaren een beſocht hebbe, die hoorende dat ick hem Garſte-pap voor-ſchreef, mijn handt heel vaſt hiel, belaſtende ſijn Huyſvrouw, dat ſy eens ſo veel ſoude maken: want dat hy begeerde, my daer op te gaſt te houden, en hoe ick meer ſeyde te moeten gaen, hoe hy my vaſter hiel. Ten laetſten quam ick noch los, op beloſte, daer in de buyrt eens te ſullen gaen, terwijl ſijn Huyſvrouw de Pap ghereedt maeckte, ende dan te ſullen wederkomen. Dan ick ken ſommige die ſulcks ſo wel niet vergaen en is; ende het en geluckt altijdt niet ſo wel, alſt een gebeurt is, daer *Lucianus* af verhaelt in ſijn Maeltijdt. De Genees-meeſter *Dioniſius* (ſchrijft hy) quam beſoecken een Fleuter, die Wtſinnich was, niet weten-de dat hy die Siekte hadde. Maer de Fleuter ſprong terſtont uyt het Bedde, ende de Deuren toegeſloten hebbende, trock den Degen uyt, ende gaf hem de Fleute, begerende dat hy daer op ſpelen ſoude. En als hy dat niet doen en konde, ſo ſloeg den anderen met een Rottingh toe, den Degen om hoogh in ſijn handt houdende. Hy in dit gevaer vernuft zijnde, beriep den anderen om teghen hem te fleuten, met beſpreck, dat den winner den anderen, ſeker ghetal van ſlaghen ſoude gheven. Hy began ſelver eerſt, maer ſeer ſlecht ende onwetende: ende de fleut den fleuter behandighende, kreegh wederom van hem de Rottingh, met den Degen, die hy terſtont uyt de Venſter op de plaets wierp, ende worſtelde voort met hem in minder gevaer, tot dat de gene, die daer ontrent waren, op 't gerucht hem te hulpe quamen. Wel lichtelijck heeft die vermoeytheydt den Siecken gheen quaet gedaen. Want in den Grieckſchen Blom-hof leſen wy, datter ſeker Wtſinnighe met een, die de Slapende Koortſe hadde, by gheval op een Bedt rochten: maer dat den Wtſinnighen terſtont daer uyt ſprongh, ende dapper op den Deuſelighen klopten: ſo dat die Slagen voor beyde, Geneeſ-middelen zijn gheweeſt, waer door den eenen wacker bleef, en den anderen van vermoeytheyt in ſlaep viel. De Grieckſche verſſen zijn aldus vertaelt:

Een die het Slapen quol, en niet en konde waken,
En een die van den ſlaep hem noyt en liet genaken,
Vermidts ſijn raſent Hooft, die lagen nevens een,
Haer Woning, haer Vertreck, haer Bedde was gemeen:
Maer hoort doch hoeter gingh, het is een ſelſaem weſen;
Hoort hoe dat yder een ſijn Macker heeft geneſen;
Die dul was gaf hem op, en ſloegh ſijn bed-geſel,
Tot dat hy niet en had als blau en bloedigh vel;
En ſiet, met dit gewoel is beyder quael verdreven,
Die Raeſde gantſch vermoeyt ging hem tot ruſten geven,
En by die Slaep-ſieck was, en lagh in ſtage ruſt,
Is wacker van de pijn, en heeft geen ſlapens luſt.

(7) Wat de *Maniere van leven* belangt. De *Lucht*, daer de Siecken hem in onthoudt, moet matelijck koel zijn: Want de heete vermeerdert de Sieckte. Ende die al te kout is, door dien ſy de huyt te ſeer packt, ende het ongevoelijcke uytwaeſſemen belet, is mede ſchadelijck. In de Somer dan, wanneer de Lucht te heet is, ſo dientſe verkoelt te werden op de manier, die wy in 't eerſte cap. van 't weede Deel in den *Schat der Geſontheydt* beſchreven hebben. Soo konnen mede *Wijngaert-rancken* elcke reys verſch om de Bed-ſtede ghehanghen werden. Men moet oock beletten, dat de Son niet in de Kamer en komt; als oock weynich Menſchen, alſoo ſy door den Adem de Lucht heet ende bangh maken.

De *Spijſe* dient licht, ende verkoelende te zijn, en ſo veel te lichter, hoe de ſieckte heviger is. Hier valt ſeer dienſtigh, gelijck mede in alle andere heete, en hevige Sieckten, den *Room van Gerſte*. Oock Moes-kruyden, die een verkoelende kracht hebben, ghelijck *Lattouw, Porçeleyn, Endivye*, en andere elders verhaelt. De Siecken en moet niet lange vaſten; alſo de Spijſe de ſcherpigheydt van de Vochtigheden verſacht. Ende deſelve dient oock weynich ſevens, maer dickwils gebruyckt te werden. Den *Dranck* ſal weſen kleyn Bier, ofte *Gerſte-water*, daer oock wel in ghekoockt moghen zijn de *Verkoelende zaden*, uyt dewelcke mede een Amandel-melck met Gerſte-water getrocken kan werden, waer by wel komen mach *Wit Bol-zaet*. De Wijn dient gantſch geſchout, dewijl hy hoofdigh is, ende verhit. Op het laetſte is goet te eten, dat een weynich t'ſamen-treckende is, ghelijck *Morellen, Queen*, ofte diergelijcke, om de Dampen, die in 't Hooft opſtijghen, neder te houden.

Men moet altijdt een open lijf houden, op dat de ſcherpe Dampen niet op en vliegen, en ſo ſulcks van ſelfs niet en gheſchiet, ſalmen in 't eerſte van de Maeltijdt beſighen verſachtende dinghen, ghelijck *Pruymen, Corinthen, Moes van Beet, Lattouw, Maluwe, Suyring*; ende, als dat niet en helpt een Clyſteer ſetten.

Stilte, en weynich woelen is hier nootſakelijck.

Al 't gene de Geeſten, ofte de Herſſenen kan onſtellen, beroeren, oft ontſteken, gelijck de Bewegingen des Gemoedts, inſonderheydt *Gramſchap, Geraes, Geroep, By-ſlapen, ſtercke Oeffeninge des Lichaems*, ende *Vaſten*, is ſchadelijck.

Hier dient mede wel onderſocht, welck beter is, den Siecken in een lichte, ofte een donckere Kamer te leggen. De Latijnſche *Celſus* ſchrijft daer van al-„dus in ſijn derde Boeck, op 't 19. Cap. De Oude

(p) 2 plachten

„plachten ſoodanighe Siecken in doncker te hou-
„den, om dat ſy meenden, dat de duyſterheydt tot
„de ruſt holp: maer *Aſclepiades* ſeyde, datſe in't licht
„moſten weſen, om datden doncker haer vervaert
„maeckten. Dan gheen van beyde en heeft altijdt
„plaets. Het is beſt, datmen alle beyde beproeft,
„ende den genen, die voor de duyſterheyt ſchrickt,
„in't licht houdet; en die het licht verveelt, in den
„doncker. En wanneer datter ſoodanigen onder-
„ſcheydt niet en is, ſoo ſalmen den Siecken, wan-
„neer hy noch ſterck is, in een lichte plaets, indien
„niet, in een donckere legghen. Dit is van *Celſus* ſeer wel gheſeydt. Want hier valt een groote verſcheydenheydt der Naturen, ſo dat d'een meer door het licht, d'ander door de duyſterniſſe beſchadight werdt. En ſommighe, als ſy in een lichte plaets zijn, beelden haer in veel te ſien, datter niet ontrent en is, ſien het een voor 't ander aen, en hebben wondere inbeeldingen in 't Hooft. Ende in ſoodanigen gelegentheydt en moetmen niet alleen al de ſchilderyen uyt de Kamer doen, alſo de verſcheydenheydt van ſo veel verwen oorſaeck geeft, dat den Siecken vele valſche inbeeldinghen krijght: maer hy moet dan oock in den doncker gehouden werden. In tegendeel wanneer de Siecken in den doncker vervaert is, ſo dientmen hem licht te houden. En om hem in ſtilte te laten, moet hy weynich ofte gheen beſoeck hebben; ende de weynighe, die by hem zijn, moeten verſtandigh, ende den Siecken aengenaem weſen.

Hy dient oock ſomtijdts wat verquickt te werden met *Muſijck*, die de Wijſgerige *Pythagoras* ingebracht heeft om de Ziele te verſachten, en te bevredigen, gelijck *Plutarchus* ſchrijft, in ſijn Boeck van de Zedige Deught, en deſelfde getuyght in't ſevende Boeck van de Tafel-redenen, dat de Muſijcke kan matigen de Beroeringen, en Ontſtelteniſſe van ons Gemoedt. *Empedocles* bracht een raſend' jongman door Sang tot ſijn ſelven; en *Clinias* plach de Gramſchap met het Liere-ſpel over te doen gaen. Siet *Guion* 3. *des diverſ. Leç.* 14.

De Siecke moet oock wel bewaert werden, dat hy noch ſijn ſelven, noch een ander eenich hinder en doe: ende wanneer hy met vermanen, noch kijven niet en kan ſtil ghehouden werden, ſoo moetmen hem noodtſakelijck binden.

Maer in alle manieren dient den Siecken in ſlaep gekregen: alſoo voor de Wtſinnige niet bequamer en is, als den Slaep, die de verdrooghde Herſſenen vervocht, ende de ontſtelde Sinnen ſtilt. Hierom ſpreeckt *Amphitruo* by *Seneca* van *Hercules*, die met Wtſinnigheydt geſlagen was (in de *Tragedye* van die naem) ende uyt vermoeytheydt ſlaperigh began te werden, deſe woorden:

Siet wat een ſeltſaem werck, ſijn Oogh begint te ſweven,
Sijn aenſicht is geſtreckt, en al ſijn Leden beven,
Sijn hooft ſtijght opte borſt, ſijn Lichaem na de gront,
En daer en rijſt geen ſtem uyt ſijn beſchuymden mont;
Hy is gelyck een boom, die, met een bijl geſlagen,
Met al ſijn tacken helt, en neder wert gedragen,
Gewis de Man die ſterft, ſoo vreemt is hy geſtelt,
Maer neen, het is de ſlaep die hem ter aerden velt;
Ick hoor ſijn adem gaen, ey laet hem neder-ſijgen,
Hy ſal ſijn eerſten ſtant met ruſten weder krijgen:
Want als het deuſich breyn door woelen is ontſet,
Dan wortmen door den ſlaep, geneſen in het Bedt.

Met deſen ſlaep gingh ſijn Wtſinnigheydt oock over: ghelijck mede ghebeurden den Wtſinnighen *Oreſtes*, die daerom by de Grieckſche Tragedyſchrijver *Euripides* den Slaep aldus aenſpreeckt:

De ſlaep, de ſoete ſlaep kan ſwacke ſinnen ſtercken,
Kan in een droef gemoedt veel nutte dingen wercken:
O ruſte, nacht-vriendin, hoewel quaemt ghy te pas,
Doen my het ydel breyn geheel onſtuymigh was.

Het VI. Capittel.

(1) *Melancholye, en haer verſcheydene werckinghe.* (2) *Wt wat plaetſe ſy voortkomt,* (3) *hare Oorſaken,* (4) *Onderſcheydt,* (5) *Ken-teyckenen,* (6) *Voor-teyckenen,* (7) *Geneſinge,* (8) *Maniere van Leven.*

(1)

Melancholye, ofte **Swaermoedigheydt** / is een kranckſinnigheydt, meeſtendeel vermenght met ſchrick, en benautheydt van Herten, ſelden met vreught, en vermaeck, ſonder Koortſe, ontſtaende uyt een vaſte en verkeerde Inbeeldinge. En gelijck in andere ſoorten van *Raſernye*, ſoo wert oock alhier de *Inbeeldinge*, ende het *Verſtant* beſchadight: maer inſonderheydt d'Inbeeldinge. Want het *Oordeel* der Melancholijcken, ſtaet dickwils een dingen de verkeerde Inbeeldinghe toe, ende de Melancholijcken nemen voor waer aen, dat valſch is, daer ſy in andere ſaken (het welck *Vives* niet ſonder reden vreemt en dunckt) wel en wijſlijck oordeelen. Soo verhaelt Doctor *Foreeſt* 10. *Obſ.* 15. van een Koopman, die anders wel by ſijn ſinnen, en met verſtant alleſins af ſprack, alleen dat hy klaeghde tot d'uyterſte armoede ghekomen te weſen. Ick hebbe oock over eenige jaren onder handen gehadt een rijcke Vrouwe, die haer liet voorſtaen ſoo arm te weſen, datſe ſoude moeten gaen bedelen, gelijck ſy mede ſeyde, voor deſen gedaen te hebben; en vraeghde my wel ernſtelijck, of ick oock, als ſy wederom omgingh, haer noch wel wat om Godts wil ſoude gheven: Want, voeghden ſy daer by, indien ghy dat niet te voren gedaen en haddet, ick ware al langh van honger geſtorven geweeſt. Dit en was haer niet uyt het Hooft te praten; al-hoewel datmen haer aenwees,

dat

dat ſy van alles overvloedt hadde; ende ſy oock andere dinghen wel begrijpen konde. Dan werde niettemin wel geneſen, ende leeft noch in volkomen geſontheydt van Lichaem en Gemoedt.

Scipion du Pleix verhaelt (in ſijn Hiſtorye van Vranckrijck, op 't Iaer 1615, dat ſy ſterf) hoe in *Marguerite de Valois*, door de ſchrick, die ſy hadde van de dreygementen van haer broeder *Henrick de* III. als oock uyt vreeſe, dat haer Man *Henrick* Koningh van Navarre, ende daerna van Vranckrijck, de vierde van dien naem, om haer ongebonden leven, mochte 't ſelve doen verkorten, en van weghen de eenigheydt in de welcke ſy (om de oneenicheydt met haer Man) twintich jaer leeſden, haer Gemoedt ende Geeſt ſo dapper beroerden, dat ſy in een groot miſtrouwen verviel van alle de werelt: ſoo dat haer geſtadige ongenucht, en vreeſe veroorſaeckten een ſoorte van *Melancholye*, die maer op eenighe dingen ſloegen, by hare huyſgenoten bekent.

Onlanghs een Man, anders van goet verſtant, in den Haghe, liet hem voorſtaen dat hy wonder wel ſtonde met een Ioffrou van ſeer hooghen ſtaet. In alle ſijn ander redenen en kondemen niet mercken, dat ſijn Sinnen eenichſins gheraeckt waren, voor datmen vau de Ioffrouw vermaende, en dan ſpeelden hy 't ſpel luſtigh uyt.

Eſt. Paſquier, in het ſevende van ſijn *Recherches* op het achtſte Capittel, verhaelt van eenen *Tulenus*, een Man vol geleertheydt, ende wetenſchap, dat hy niet en miſten in de Inbeeldinghe, als in twee dingen, te weten, in de liefde van een groote Prinçes, al langh te voren overleden, en in de meeninge, dat hy was Biſſchop van Camerijck. Men bracht nauwelijcks een van beyde voor, ofte hy ontroerde ſo, als of hy van ſijn ſelven ſoude gegaen hebben.

En voor hem hadden wy eenen (ſchrijft *Paſquier*) *Villemanoche* genaemt, die de werckinge van Sinnen en Verſtant wel uytvoerde, behalven alleen, als hy viel op de hope van ſijn houwelijcken, hem inbeeldende, datter niet een groote Princeſſe ghevonden en werde, die niet op hem verlieft en was.

Die eerſt beginnen *Melancholijck* te werden, zijn weemoedigh, ende verſlagen van Herte, laten haer dinghen verloren loopen, hoewel ſy evenwel noch niet geerne en ſouden verhuyſen. Als het quaet toeneemt, ſoo beelden ſy haer veel vreemde dingen in, ende mommelen al benaeuwde dinghen binnen 's monts, andere blijven ſtom ſitten, van dewelcke naeuwlijcks een woordt te krijghen is. Soo werdt *Niobe* gheſeydt (ſchrijft *Cicero* 3. *Tuſc.*) in ſteen verandert te zijn, om het eeuwigh ſtil-ſwijgen in haer droefheydt. Daerna vlieden ſy alle gheſelſchap, (meenende dat haer Inbeeldinge daer door verhindert wert) en begheven haer in eenicheydt, ghelijck *Homerus* oock ſchrijft van *Bellerophon*, in het ſevende Boeck der belegeringe van Troyen:

Hy gaet veel in een eenſaem velt,
Daer hy ſijn droeve ſinnen quelt,
En even alle Menſchen ſchout,
En ſich met treuren onderhoudt.

Eenighe verſteken haerſelven daerom in de Boſſchen, Speloncken, ja de Graven ſelve. Voor eenige jaren is 't hier ghebeurt, dat een eerlijck Borger, uyt vreeſe van ghevanghen te werden, ſijn ſelven over acht daghen in 't koutſte van de Winter onder de doodts-beenderen gingh verberghen, tot dat hem de Koſter (ſiende de beenderen wat verwemelen, dat hem ten eerſten ſelfs mede verſchrickten) ten laetſten gewaer werde, en met groote moeyte wederom t' huys bracht. Hy vertelde daerna, doen hy wederom tot ſijn ſelven ghekomen was, gelijck hy oock noch leeft, dat hy 't volck, na de Kerck gaende, van hem had hooren praten; ende mede hoe hy des nachts over het ys uyt een Bijt van de Nieuwe-haven was gaen drincken.

Gelijck *Chæremon* ſeyde, by *Ariſtoteles* 3. *Probl.* 16. van den Wijn, dat hy hem ſtelde na den aert en manieren van de ghene die hem drincken: ſoo ſchickt haer oock de *Melancholye* na de gheſtaltenis der gener, die daer mede gequelt werden. Ende daerom vallen hier ontallijcke ſoorten van *Melancholye*. Want gelijck yemants vaſte gedachten van oudts geweeſt zijn, ofte gelijck ſijn wijſe van leven, ofte ſijn ſinnen tot het een ofte het ander gheneghen zijn geweeſt, daerna gheeft haer de Melancholye, eveneens gelijck men ſiet in de Droomen, (zijnde de Melancholye oock niet anders, als eenen Droom van wakende Luyden) waer van de Poët *Lucretius* ſeer wel ſeydt in ſijn vierde Boeck:

Al wat de ſinnen doen, en wat de geeſten plegen,
Of waer toe eenich menſch van herten is genegen,
Dat wort hem in den ſin en voor het oogh gebracht
Oock als een yder ſlaept te midden in der nacht.
Een krijgſman (ſchoon hy ruſt) ſchijnt menichmael te vechtē,
Een pleyter (ſchoon hy droomt) begeeft hem om te rechten,
Een Iager (ſchoon hy ſlaept) is met de gantſche kracht
Gedurigh in het Wout, en beſich met de jacht.

Mede na de verſcheydenheyt van de ſwaermoedige Vochtigheden, die op verſcheyde wijſe, de gematigheydt van de Herſſenen veranderen, ende alſo oock verſcheydelijck de kracht van onſe Inbeeldinge beſtormen, en ontroeren; zijnder ſo verſcheyde ſoorten van Melancholye, datter niet ſoo vreemt, dwaes, ende miſſelijck, een geſont Menſche en kan voor-komen, ofte het wert van de Melancholijcke in-gebeeldt, ende vaſtelijck gelooft.

Yemant met deſe benauwtheyt beladen, geloofde de vaſtelijck dat hy een aerde Pot was, ende en dorſt daerom niemant genaken, uyt vreeſe van geſtooten, ende gebroken te werden.

Een ander hoorende de Hanen kraeyen, ghelijck die met haer wiecken ſlaen, beweeghde oock alſoo ſijne armen, en kraeyde haer na, meenende mede eenen Haen te zijn.

Daer was een, die meende dat *Atlas*, die de Poëten ſeggen, den Hemel te onderſtutten, onder dien laſt ſoude beſwijcken, ende omvallende, ons allegader om hals brengen. Gelijck *Galenus* deſe drie exempelen by-brenght 3. *loc. aff.* 6.

Trallianus ſchrijft 1. 17. een Vrouw geſien te hebben, die haer voor liet ſtaen, datſe de geheele Werelt op haren Vinger droegh, ende en dorſt daerom die Vinger niet eens buygen, maer hiel hem altijt ſtreck uyt, vreeſende dat de Werelt anders vallen ſoude.

Soo getuyght oock *Montanus*, *Conſ.* 25. dat hy een Vrouw beſocht heeft, die haer vaſt in-beelden, dat de geheele Werelt ront-om van ſijn glas was, ende datter onder ſlangen lagen, dat ſy in haer Bedt, als in een Eylandt lagh, en indien ſy daer uyt ging, dat ſy dan het glas ſoude breken, en onder by de ſlangen vallen; ende en wilde derhalven niet opſtaen.

Lemnius verhalt in 't tweede Boek van de Gematigheden op 't 6. cap. datter op ſijnen tijt een Man in Kranckſinnigheydt ſoo verre verviel, dat hy geloofden, ſijn Billen van glas te weſen, en dat hy daerom alle ſijne dinghen al ſtaende dede, vreeſende, indien hy quam te ſitten, dat ſijn Billen ſouden breken, ende de ſtucken glas hier en daer wech-ſpringen.

Een groot Heer in Vranckrijck (gelijck *Quercetanus* ſchrijft in *Diætetico*) beelde hem vaſt in, dat hy geheel van glas was, en badt overſulcks ſijne vrienden, dat ſy hem niet naderen en ſouden.

Een ander meende dat hy een korenken was, en verſchrickte ſeer voor de Hoenderen, vreeſende van haer op-gepickt te werden.

Platerus ſchrijft, 1. *Obſ.* dat in ſijn Landt een Jongman was, die hem waſſchende in de Rivier, ende het hooft eens onderduyckelende, geloofde dat hy met eenen het zaet van de Vorſſchen in-ghekregen hadde. Waer door ſeer verſchrickt zijnde, liet hem ſoo vaſt voorſtaen, datter een levende Vos in ſijn Maeg, ofte Darmen was, die haerſelven met 't gene hy at, en dronck, onderhiel, dat hem niemandt in vele jaren ſulcks en konde uyt het hooft ſteken. Dan hoe hy evenwel noch op het laetſte ghenas, ſullen wy daerna verhalen.

Het is mede een ſeer vreemde Inbeeldinge, die by *Paré* by-ghebracht wert in ſijn elfde Boeck, op het 17. Cap. dat de gene, welckers been afgeſet is, noch lange Maenden daerna klagen over de pijn in 't afgheſette been; waer van eenige geſchiedeniſſen te leſen zijn, *cent.* 3. *Obſ.* 14. 15. van *Gul. Fabricius.*

Ick hebbe hier beſocht een Joffrou van aenſien, die haer vaſt in-beelde, dat den booſen Geeſt in haren Buyck was, om dat ſy daer gheſtadige rommelingh in voelden; ende een andere, die met geenderhande redenen uyt het hooft en was te praten, dat ſy den Satan niet boven in de Keel en hadde ſitten, ende dede my daer dickwils na ſien. Van welcke ſchrickelijcke Inbeeldingen ſy beyde daerna, geneſen zijnde, ſelve ſeer verwondert waren. Dan is beſt, datmen haer ſulcks niet wederom in de ſin en brenght.

De Maeghden van *Melitus* waren op ſekeren tijt ſoo kranckſinnich, datſe met gheweldt liepen, om haerſelven om te brenghen; waer toe ſy noch door bidden ende ſchreyen van Ouders, noch door vermaninge van vrienden, afgebracht konden werden: dan alleen door Maeghdelijcke eerbaerheydt, ende ſchaemte, gelijck wy breeder uyt *Plutarchus* verhaelt hebben in 't derde Boeck van de *Wtnementheydt des Vrouwelijcken geſlachts*, op 't ſeſte Capittel.

Men vint vele van deſe Melancholijcke, datſe van haer ſaligheydt wanhopen, haer inbeeldende, van Godt verlaten te zijn, ende dat hy geen ſorge voor haer en draecht.

Onder deſe hebbe ick een Kaes-kooper gekent, die, alwaer hy gingh, ſtont, ofte lagh, den Bibel geſtadigh by hem hadde, ende meerder leſende, als verſtaende, en het hooft daer over licht werdende, beelden hem in, dat hy gheen kint Godts en konde weſen, ende dat duyrde ſo lange, tot dat hy ſtorf.

Platerus getuyght eenige te Baſel gekent te hebben, die niet en dorſten in de Kercke gaen, die, als ſy den Rhijn, ofte meſſen aenſagen, verſchrickten, en beefden: want dan werden ſy als uytſinnige gedreven om haerſelven te kort te doen. Soodanighe een, de huyſvrou van een rijck Koopman, lange met die beſoeckinghe ghequelt zijnde, als ſy veynſden, ſulcks over te zijn, ſtont 's nachts van haer Man heymelijck op, en uyt den huys gaende, verdronck haerſelven in den Rhijn. Dierghelijcke exempel heeft *Foreſt* van een Jongman van Alckmaer, die ſijn ſelven in een put verdronck, 10. *Obſ.* 13. Andere hebben haer verhanghen. Sommighe met een Mes doorſteken. Eenighe haerſelven vergeven, die oock niet en wilden door tegen-gift geholpen zijn; ſeggende met vreught tegens den Geneeſ-meeſter, nu volbracht te hebben, dat haer langen tijt belet was. Een ſchoone jonge Vrouw, tegens haren danck getrouwt zijnde, daer ſy liever een ander, op den welcken ſy ſeer verlieft was, genomen hadde, en konde gheen vermaeck ſcheppen uyt al het gene de Man haer aendede: maer eens alleen zijnde, verhing haer met een Servet boven aen de Bed-ſtede. Een andere hadde geſtadigh in den mont, dat ſy in deſe werelt niet langer en konde blijven, ofte leven, dat ſy moſt henen gaen, moſt ſterven, ſonder evenwel eenighe oorſaken daer van by te brenghen. Dewelcke, als ſy haerſelve verhangen hadde, werde van een, die daer over quam, afgeſneden, en noch door Geneeſ-middelen, inſonderheydt om te braken, geneſen. Twee

broeder,

broeders, gheleerde mannen, hadden beſorght,dat eenighe, die in de Leere, van haer ghevoelen niet en waren, gebannen wierden: waer van ſy daerna berouw krijghende, in een wanhopige Swaermoedigheydt vielen, ſoo dat den eenen, hoe nauw hy bewaert werde, uyt de hooge Venſter ſprong, en den anderen ſijn ſelven daerna verhingh.

De gemelte *Platerus* brengt verſcheyde Exempelen by van Vrouwen, die uyt groote *Ialoursheydt* in Melancholy vervallen zijn. So leſen wy oock in de Hiſtoryen, van *Iohanna*, Dochter van *Ferdinand*, ende *Iſabella*, Koningen van Spaengien, ghetrouwt zijnde met *Philips*, Hertogh van Borgongne, Grave van Hollandt, &c. die, na 't overlijden van ſijn Schoonmoeder, Koningh van *Caſtilyen* werde, onder den naem van *Philips* de Eerſte; wy leſen, ſegh ick, hoe deſe *Iohanna* ſoo jalours was op Koningh *Philips*, een ſeer ſchoon Man, en daer by een groot Lief-hebber, dat het aen haer ſinnen ging, het welck meeſt openbaerde, na ſijn doodt, ende doen, gelijck *Gomeſius*, en andere ſchrijven, reyſden ſy, van d'een Stadt in de andere met het Lijck, by nacht onder het licht van de Toortſen. Dit was de meeſte oorſaeck, dat *Carel* haren Soon, namaels Keyſer, haer dede bewaren, en het Rijck van *Spaengien*, by haer leven, aen-nam. Deſe Jalourſheydt gaet in de Vrouwen ſo verre, dat ſy oock ſorghen voor 't ghene na haer doodt ſoude ghebeuren. Een Glaes-makers Vrouw had haren tweeden Man ſoo lief, dat, als het haer in den ſin quam, dat hy na haer overlijden een andere ſoude trouwen, (want ſy was al tot haer jaren, en hy noch jong) dan was ſy ſoo ſwaermoedigh, dat ſy ſcheen haer Sinnen bijſter te werden. Siet hier van *Guion* 5. *des diverſ. Lec.* 11.

Vele onder deſe Melancholijcke hebben die Inbeeldinge, datſe vreeſen gevangen, en verweſen te werden; en ſchricken daerom voor alles, wat haer voor-komt, niemant ter werelt betrouwende.

Hier van verhaelt deſelfde *Platerus*, dat een Jongman van Baſel van goede ſtudyen, komende in dienſt van den Hertogh van Saxen, aldaer groot bewint gehadt hebbende, rocht in Sware en benauwde gedachten, dat hy by ſijn Heere niet wel en ſtont, en dat, om ſijn rekeningh te hooren, laſt gegeven was, hem gevangen te nemen. Deſe ſchrick hem op ſekere tijden overvallende, dwaelde dan te voet, dan te paert, om het ghevaer te ontvluchten; doch keerde daerna, de vreeſe over zijnde, wederom. Een Rechts-gheleerde van ſijne vrienden, om hem dit verkeerde gevoelen uyt het Hooft te ſteken, bracht hem te paerde, met ſijn knecht, buyten in een Klooſter, op dat hy aldaer ſijn vermaeck mocht ſcheppen; ende als ſy daer t'ſamen haer middagh-mael ghenomen hadden, ende de Rechts-gheleerde met ſijnen knecht t'huys ſoude rijden, ſo kreegh hy wederom die verkeerde Inbeeldinge, dat hy gewapende Krijghs-knechten ſagh, die hem wilden vangen, en ſeggende, dat die Vriendt en Leydtſ-man ſulcks beſtelt, en hem by-ghebracht hadde, trock met een groote toornigheyt een Piſtool uyt de Koker, ende doorſchoot daer mede den Rechts-geleerden ſijnen Vriendt, dat hy doodt van 't Paert viel; ende ſulcks ghedaen hebbende, doorſtack ſijn ſelven. Dit dubbelt ongheluck toont een goede leſſe te zijn, die Heer *Iacob Cats* geeft in ſijnen *Spiegel*:

Wanneer ghy weet in u gemoedt
Dat yemandt vreemde kuren broet,
Dat yemandt loſſe grillen heeft,
En op geen vaſten regel leeft,
Soo ſtelt u noyt in ſijn gebiet,
En leent hem oock u vinger niet,
Of anders ſal het grillich hooft,
Als ghy het alderminſt gelooft,
U ſoo eens grijpen by der hant,
U ſoo eens nypen metten tant,
Dat ghy, uyt enckel onverdult,
U ſotte daedt verfoeyen ſult.
Het is daerom de beſte voet,
Dat yder ſich van Narren hoedt:
„ *Want 't is voorwaer geen wijſe Geeſt,*
„ *Die voor geen Sotten is bevreeſt.*

Dan het is een ander dingh met gheneuchlijcke Sotten, die niet beter en weten, of ſy zijn Schatrijck, ofte groote Princen; waer van ick oock eenige exempelen ſal by-brenghen.

Thraſillus, woonende te Athenen, viel in ſulcke dwaeſheydt, dat hy meende, alle de Schepen, die in de Haven aen-quamen, hem toe te behooren, ende gingſe derhalven, als hy dacht datſe komen ſouden, ſitten wachten, en ontfingſe met groote blijdſchap. Wanneer ſy oock na Ooſten, ofte na Weſten afvoeren, dan volchden hyſe langhe tijdt met het geſicht. Als dit eenige jaren aldus geduyrt hadde, ſoo quam ſijn broeder *Criton* uyt Sicilyen, die hem aen eenige verſtandige Genees-meeſters over-gaf, van dewelcke hy geneſen, en met eenen berooft werde van dat groot genoegen. En gelijck hy noch een weynich heughenis over-gehouden hadde van ſijne Malligheyt, ſo ſwoer hy dickwils, noyt in meerder vreught geweeſt te zijn, als ten tijde van de Malligheydt, geduyrende, dewelcke hy noch pijn, noch eenighe droefheydt ghewaer en was geworden.

Dierghelijcke vertelt *Huarte*, in ſijn Spaenſch Boecksken, van 't Onderſoeck der Verſtanden, van een Pagye, om wiens geneſinge den Doctor noch van ſijn Heer, noch van den Siecken gheen grooten danck en hadt. Want in ſijn Raſerny konde hy met groot verſtant van regering, en ander hooge ſaken wijſſelijck ſpreken, daer hy, geneſen zijnde, den ouden knecht werde. En ick, ſeyde hy, die te voren de grootſte Inbeeldinge van de werelt hadde, en meenden,

den, dat ick ſoo grooten Heer was, dat al de Koningen mijn Leen-mannen waren, (’t en ſcheelden niet, al en waſt niet waer, dewijl ick my dat als waer liet voorſtaen, ende oock ſoo veel vermaecks daer in hadde, al of het waer geweeſt was) bevinde my nu, ’t welck ſoo veel te argher is, in der waerheydt een arme Pagye, ende dat ick wederom ſal moeten dienen den genen, die ick, geduerende mijn ſieckte niet voor een Lacquay ſoude begeert hebben. Van diergelijcke ſpreekt de Poët *Horatius* in ſijnen tweeden Brief van ’t weede Boeck:

Indien ick eenich ſoet uyt dwaesheydt mocht genieten,
Ick woude liever geck by al de werelt hieten,
Als wijs en treurich zijn. Daer is een Man geweeſt
Van wien men wonder hoort, en vreemde dingen leeſt:
Nu ſagh hy (na het ſcheen) gedans en kamer-ſpelen,
En hoorde ſoet geluydt, en ſangh van helle kelen;
Maer ſchoon al is de Man in deſe raſery,
Noch is hy niettemin van quade parten vry.
Hy dede niemandt quaet, en van ſijn loſſe vlagen
En konde niet een Menſch met recht of reden klagen,
Wie dat hem immer ſagh, of veel ontrent hem quam,
Niet een die quaet onthael of eenich leedt vernam.
Maer deſen onverlet een van die naeſte magen,
(Die in ſo goeden vriendt geen dwaesheyt wou verdragen,
Vermidts het vreemt geraes hem byſter tegen was)
Bequaem een mediçijn die hem de key genas.
Maer als hem dit gewoel was uyt het hooft genomen,
En dat hy wederom geſontheydt hadt bekomen,
Doen was de Man ontſtelt, en byſter ſeer geſtoort,
En gaf ſijn naeſte bloedt al menich bitter woordt.
Wat gingh de vrienden aen mijn breyn te leggen quellen,
Om juyſt na haren ſin dit hooft te willen ſtellen?
’K en dede niemandt leedt, maer was geduerich ſoet,
Nu lijd’ ick oock verdriet gelijck een ander deet.
Men heeft my quaet gedaen, men heeft my niet geneſen,
Ick wenſte noch te zijn gelijck ick plagh te weſen,
Ick was (hoe dattet gingh) geruſt en wonder bly,
Waerom dan wech-gejaeght mijn ſoete dwepery?
Voorwaer dat ghy beſtont en zijn maer vijſe-vaſen,
Wat roerdet eenich Menſch of my de ſinnen raſen?
Wat had ick doch te doen ontrent een mediçijn?
Ick heb verſtants genoech mägh ick maer vrolick zijn.

Seer wel ſeydt *Aretino*, dat hy gheluckigh is, die Mal is, ende in ſijn malligheydt een ander vrolijck maeckt, ende ſijn ſelven. Soo waſſer een, die veel Katten hiel, dewelcke hy dapper ſtreelden, ſeggende dat het Leeuwen waren.

In de laetſte voorleden eeuwe, was te *Milan* een knecht van *Cremona*, die hem vaſt voor liet ſtaen, Paus te weſen, ende hadt ſijn Kamer tot een Raedtkamer gemaeckt, ende daer in Cardinalen, Aerts-biſſchoppen, Biſſchoppen. Op ſeker ure van den dagh, die hy van ſijn Meeſter vry hadde, ſloot hy ſijn ſelven in die Kamer, gingh ſitten op een groote ſtoel, ghelijck een nieuwe Paus, ſtack ſijn voeten uyt om te laten kuſſchen, ontfingh Geſanten, koos Cardinalen, ſchickte Brieven uyt; ende vergaf nieuwe Ampten van den Apoſtoliſchen Stoel. En aldus volbracht hebbende deſe ſijne treffelijcke Malligheydt, ende wonderlijcke Vreught, ſoo keerden hy wederom tot ſijnen gewoonen dienſt ſonder eenich gerucht te maken.

Den edelen Heere *Piero Ubaldini*, Ridder, in de Stadt *Urbin*, in Italyen, hadde eenen ſtal-knecht, ghenaemt *Triumpho de Camarino*, dewelcke, als hy in ſijnen dienſt quam, bedongh een ure daeghs tot ſijn tijdt-verdrijf, deſelve gheduyrende, gingh hy in ſijn Kamer, ende ſloot die ſoo vaſt toe, datter niemandt, als met ſijnen wil, in en mochte, daerna hingh hy teghen de Muyr een Gordijn van ſwart Linden, daer de Paus met de Cardinalen op gheſchildert was, als ſy raedt houden, ende veel Koningen, Princen, Heeren, ende Veldt-overſten. Dat ghedaen zijnde, ſpeelden hy de perſoon van den Keyſer (die hy hem liet voor-ſtaen te weſen) hebbende een Kroon van papier op het Hooft, ende een Scepter in de handt, ende gingh daer by ſitten, ende beginnende in de perſoon van de Paus eenighe dinghen voor te ſtellen, nopende den Staet van de Chriſtenen, ghebruyckte de volghende reden:
„Mijn lieve Broeders, ende Kinderen in Ieſu
„Chriſto, onſe vergaderinghe ſtreckt daer toe, dat
„ghy malkanderen wilt lief hebben; ende om U in
„achtinghe te gheven, dat ghy U volck regeert in
„alle Godtvreeſentheydt, dat ghy de Wapenen
„nederleght, ende ophoudt van onder malkander
„te oorloghen, ende alleen ſtrijdt om voor te ſtaen
„het Chriſtelijck Geloof, gequelt, ende onderdruckt
„van de ongheloovighe, ende raſende Turcken.
„Indien ghy niet en omhelſt met groote moedt
„deſen mijnen voorſlagh, ghy ſult ten laetſten ver-
„lieſen het gheluck op deſe Aerden, ende de heer-
„lijckheydt van den Hemel, ende ſult gaen in het
„rijck der Hellen, daer ghy eeuwich ſult gepijnicht
„werden. Derhalven, mijn ſalighe Kinderen, let
„wel op mijne woorden, ende volght mijnen
„raedt. Als *Trimpho* dit, ende meerder dierghelijcke redenen in den naem van de Paus gheſeydt hadde, ondertuſſchen dickwils uytſpougende; ſoo antwoorden hy daerna van weghen den Keyſer,
„wiens ghewaet hy aen hadde: Heylighe Vader,
„ghy ſpreeckt ſeer wel, ende het ſoude goet
„weſen, datmen dede het ghene ghy voorſlaet:
„maer begheert ghy, datmen Uwe redenen ghe-
„loof gheeft, begint ſelve eerſt om ons een goet
„exempel te gheven, als een goet Herder; ende
„by aldien ghy ſulcks niet en doet, ick verſta,
„ſoo veel my belanght, te beſitten mijn Rijck
„ſonder vreeſe van de Turcken, noch van de
Helle,

,, Helle, daer ick verſekert ben, dat het niet quaet te
,, woonẽ en is. Want de voorleden nacht heb ik daer
,, in mijnen ſlaep geweeſt, met groote vreugt, en ge-
,, noegen van mijnen geeſt; ik ſpeelde in de *Palmagye-*
,, *baen* met veel Heeren, en Baroenen, ende daerna
,, rede ick op lichte, ende raſſe paerden, diergelijcke
,, te Napels, en te Siçilyen niet en zijn: ten laetſten
,, ſpelende, ende boertende met de ſchoonſte, ende
,, lodderlijckſte Ioffrouwen van de Werelt, ſagh ick
,, *Lucifer* (die de tandẽ een voet uyt de mont ſtaken)
,, komen uyt een treffelijk Hof, om te paert te gaen.
,, En als ick na hem wilde toe-loopen, om met een
,, groote eerbiedigheyt hem de ſtegelreep te houden;
,, zo quam my een Edelman waerſchouwen, dat ick
,, niet vorder zoude gaen, wilde ick niet op-gegeten
,, weſen: ik ging evenwel ſonder eenige vreeſe na hem
,, toe. Dẽ goeden Heer my bewijſende alle de vrient-
,, ſchap van de werelt, ſeyde: Mijn ſoon, weeſt nu,
,, en alle tijt van herten willekom. En doen te paert
,, gezeten zijnde, ging door alle ſijn Koningrijck, het
,, welck met ongelooflijck getal van volck bewoont
,, wert. Als ick daerna woude vertrecken, om mijn
,, middagh-mael te houden, zo ſeyde my een braef
,, Edelman, Waer heen Chriſten Keyſer? ghy
,, kont hier wel eten. Ick antwoorden hem, Wel
,, eetmen dan oock in deſe plaets? Ia men eet ende
,, drinckt hier luſtigh, ſeyde hy. Dewijlmen dan hier
,, luſtigh ende vrolijck is, (antwoorden ick) en by
,, den baert van *S. Antony*, goede dagen, en een ghe-
,, neuchlijck leven heeft, zo en wil ick hier niet van
,, daen. Ick verſtae, Heyligſte Vader, dat de genuch-
,, ten, die ghy in U byſonder leven, en in huys hebt,
,, boven alle Menſchen, met U kinderen de Cardina-
,, len van de H. Kercke, my oock gheoorloft zijn.
Triumpho alle deſe zotte klap uyt-ghelapt hebbende, eens van vreugden roepende, en op-ſpringende, began te ſpreken van ſijn vrome Krijgs-daden, en nemende den Roſkam in de handt, ſchermde voor de Koningen, Princen, en Heeren, ende ſeyde doen uyt haren naem de grootſte drollery, diemen ter werelt zoude mogen bedencken. En als hy ſijn rekeningh maekten, dat de ure om was, dan gingh hy uyt ſijn kamer, de eene tijt wat vroeger, de ander wat later, ende begaf ſich dan om de paerden te kammen, het huys te vegen, en alles neerſtigh te doen, dat van ſijn werk was. *Ubaldini* ſijn meeſter, niet konnende bedencken, waer de Stal-knecht die uure in beſtede, nam voor daer op te letten, en hem verbergende ontrent de kamer van *Triumpho*, ſagh al de tijt-korting door een reet van de muur, ende willende dat eenige van ſijn Huyſgenooten mede deelachtig zouden weſen van dat vermaek, dede die komen op dezelfde plaets, daer ſy al het ſpel van den Stal-knecht aenſagen, en hoorden 't gene nu verhaelt is. Op 't eynde als ſijn Meeſter ſagh, dat hy begon op te houden, zoo riep hy hem luyt toe:
,, Mijn *Triumpho*, ick verblijde my grootelijcks in
,, uwen trooſt, en geluk, dat ghy van Stalknecht ge-
,, worden zijt Keyſer der Chriſtenen. Ick bidde U
,, dan, dat, zo lange de Fortuyn U hout op den ge-
,, luckigen top van het radt, U ghelieft ſomtijts om
,, my eens te dencken. *Triumpho* hoorende dat hy
geroepen werde, en ſiende dat hy ontdeckt was, ſtont verbaeſt als een klockgieter, en was zo verſtoort, dat hy, ſijn gordijn ſchierlijck van de muur afgenomen, en op-ghevouwen hebbende, terſtont uyt den huys gingh, ſonder oorlof aen ſijn meeſter te nemen, ende ſonder datmen oyt daerna heeft konnen weten waer hy vervaren was. *Des diverſ. Leç. de Guion.*

Ick hebbe hier in de Stadt een degelijck man verſocht, die my ſeyde, den gantſchen nacht overleyt te hebben, by aldien den Hertog van Brabant te Dordrecht quam, of hy hem de hooge hant behoorde te geven; maer dat hy beſloten had ſulcx niet te doen, als verre boven den Hertog weſende. Deſe ſchonck vele Kaſteelen wech, en gaf den Geneeſmeeſter ſijn nicht, die by hem was, met het Graefſchap van Hollandt; Want, ſeyde hy, 't en komt my op ſo een beuſelingh niet aen.

Marcellus Donatus verhaelt in 't 2 boeck van ſijn vremde Geſchiedeniſſen op 't 1. cap. van een Vrouken, dat geloofde aen een Koningh verlooft te weſen, dewelcke als ſy by gevalle eenige ſtucxkens glas, ofte yet anders blinckende in handen kreeg, liet haer voorſtaen, dat het paerlen, en diamanten waren, geſonden by haren vryer den Koningh, en bewaerde ſulcx, als een aenghenamen ſchat, in een kofferken, dat van diergelijcke knoejery vol gepropt was.

Hier uyt ſietmen, al is 't, dat de Melancholijke menſchen wel meeſten tijt vol benaeutheyt zijn, ende dat daerom *Hippocrates* twee teyckenen, als haer eygen zijnde, ſtelt, *Vreeſe* en *Droefheyt*: dat evenwel eenige onder haer zijn met ſonderlingh *Vermaeck*. Onder de twee Wijſgierige, *Heraclitus* en *Democritus*, werdt den eerſten, die de ellendigheyt van de Werelt geſtadigh beſchreyde, en de eenſaemheyt ſochte, by *Theophraſtus* voor Melancholijck gehouden: en men houdt dat den anderen, die niet en dede, als de ydelheyt des Werelts ſonder ophouden te belacchen, aen deſelfde Malligheyt vaſt was. So iſſer een die geſtadigh lachten, inſonderheyt by volle Maen, geneſen van *Valeſcus*.

Ariſtoteles verhaelt, datter te *Abydos* een Man was, die beginnende te leuteren, eenige dagen na malkanderen op het tooneel gingh, als of hy een ſpel zoude ſpelen, en dat hy daer alles dede, 't welck tot zodanige ſpelen vereyſcht wert: maer dat ſulcks daer na wederom vergingh.

Vertelt noch van een Waert te *Tarente*, die 's nachts ſtal, en daeghs ſijn dingen wel waer nam: die dagh, ende nacht de ſleutel van de herbergh aen ſijn riem droegh, ſonder die oyt te verlieſen, ofte dat hy hem af-handigh konde ghemaeckt werden van de gene, daer op toeleyden.

Het was mede eenen drolligen haen, daer *Seneca* van ſchrijft *Suaſor. 2. Senetio*, ſeyt hy, was van heel beroert verſtant, die anders niet begeerde, als dat groot was. Sprak groots, hy wilde geen huyſraet, nochte knechts hebbẽ, als groote: ja broeden ſijn ſelven ſo mal, dat hy grooter ſchoenen liet maken, als ſijn voeten: nam ook een byzit van de grootſte, die hy krijgen konde: ſo dat hy in de wandeling geheeten werden, *Senetio de groote*.

Siet verder van deze vremde Inbeeldingen den wijt-beroemden *Zacutus Luſitanus 1. Hiſtor. 37.*

(2) Dat in deſe Krankſinnigheyt de Kranckheyt in de Herſſenen is, daer en ſtaet geenſins aen te twijffelen, gelijk terſtont uyt de oorſaken ſal blijcken. Maer alzo mede niet en ontkent kan werden, dat wanneer het Gemoet ontroert door Gramſchap, Droefheyt, Blijtſchap, Vreeſe, en andere Bewegingen, ons Hert merckelijck benauwt ofte verheught wert, en dat de Bewegingen des gemoets in 't Hert geſchieden; en dat de *Melancholy* is een krankſinnigheyt met ſodanige Beweginge: zo moet men oock toeſtaen, dat in de Melancholijcke Sieckten het Hert mede lijdt, ja dat dikwils het beginſel van de Melancholy uyt'et ſelfde komt. Want als de gematigheyt van het Hert bedorven is, dan bederftſe oock de ghematigheydt van de Herſſenen: en als de Levend-makende geeſten van't Hert onſuyver zijn, zo vallen oock de Zielijcke onſuyver, die van dezelvige in de Herſſenen gemaeckt en onderhouden werden.

(3) De naeſte *oorſaeck* van de Melancholye beſtaet uyt een ſtercke Inbeeldinghe, dewelcke de Zielijcke geeſten der Herſſenen vaſt ingedruckt is. Die Melancholijcke geeſten werden onſuyver, ende bedwelmt op driederley manieren: ofte dat ſy zo voortkomen door eenigh gebreck van de Herſſenen; ofte al zijnſe van haren eygen aert ſuyver, door vermenginge van eenige onſuyvere ſtoffe, ofte, door mangel, datter is aen 't Bloet, en de Levend-makende geeſten, de ſtoffe van de Zielijcke, gelijck nu geſeyt is.

(4) Het *Onderſcheyt* van de Melancholijcken wert eerſt genomen uyt de gedaente van de Krankſinnigheyt, die veel ende verſcheyden is, na de verſcheydenheyt van de verkeerde Inbeeldinge. De oorſaeck van die verſcheydenheyt is, eerſt den aert van de Melancholijke vochtigheyt, die in ſommige onſuyver, in andere ſuyver is, in eenige wat aengebrant; daer na de nature en gelegentheyt van de Herſſenen, en 't geheele Lichaem. Dan mede de Gewoonte en Maniere van leven. Maer 't voornaemſte Onderſcheyt, 't welk tot het geneſen meeſt doet, werdt ghenomen van de plaets, in dewelcke die Vochtigheyt groeyt, of overvloedigh vergadert; en daer uyt ſpruyt vierderhande Onderſcheyt van Melancholye. De eerſte is, die haren aenvangh in de Herſſenen heeft. De tweede die komt door mede-deelen van 't Hert, en 't geheele Lichaem. De derde, die haren oorſpronck heeft uyt het Ingewant, *Hypochondriaca* geſeyt, Waer toe mede behoort de gene, die veroorſaeckt wert door de Lijfmoeder. Die wy evenwel van de derde daerom verſcheyden, om datze een byſondere geneſinge vereyſcht.

(5) Wanneer de Melancholye voorhanden is, dan heeft de Siecken ſware Droomen, ende ongeruſten Slaep; daerna wert hy geſtadigh wacker gehouden, is droeviger en ſwaermoediger, als hy plagh, vreeſt en ſchrickt ſonder eenige oorſaeck, of blijft hartneckigh op eene gedachte ſtaen; dewelcke als ſy by-blijven, *Teyckenen* zijn van de tegenwoordige Melancholye. Hier na werden de Siecken ſwijgende, ſoecken alleen te weſen, zijn vol achterdencken, vergeten, of en begeren niet te eten, ſuchten, en verhalen dickwils haren adem; en ten laetſten, als het quaedt toeneemt, ſo brengen ſy met woorden en wercken haer Inbeeldinge voor den dagh, zo datmen merckelijk kan ſien, datſe niet wel by haer ſinnen en zijn, ſonder evenwel eenige Dulligheyt ofte Koortſe.

Indien de Melancholijke vochtigheden van't Hert, ende alle Slagh-aderen van 't geheele Lichaem na de Herſſenen geſonden werden, dan is de Kranckſinnigheyt geſtadig, dewelke evenwel eenige verheffinge, en verminderinge heeft. Men ſiet ook dat het weſen van Melancholijke geſtalteniſſe, is bruyn, mager, ſomber.

Wanneer het Ingewant eenen ſwarten, ofte donckeren damp in 't verſtant opgeeft, ſulcx wertmen gewaer, datter een Brandt en Kloppinge in den Buyck is, ſonder Dorſt. Want het teren van de Maegh beſchadight zijnde, ſo werter veel Speeckſel uytgeworpen, het welck de Mont vochtigh houdt. Daer van komt oock Windigheyt, Riſpen, Rommeling in den buyck, dickwils oock Hert-kloppingh, ende groote Bekommeringh. Na het gebruyck van heete ſpijſe, ende die hart te verteren is, zoo wert den damp na bovenen geheven, waer van de verhaelde Toevallen, en de malle Gedachten toenemen; maer verſachten door verkoelende ſpijſe, door Aftreck, Braken, ende Op-riſpen. In vele kan men van buyten een ſtijf, en pijnlijck gheſwel voelen ontrent de Milt ende Dermſcheyl (die deſe kranckſinnigheyt inſonderheydt veroorſaken) en dan zijnder andere teyckenen by, hier na in de Gebreken van die Deelen te verhalen.

Als den ſwaermoedigen damp uyt de Lijfmoeder in de herſſenen opſtijgt, dan zijn ſodanige, 't zy Vrouwen, ofte Ionge dochters (want die, en de Weduwen daer meeſt mede gequelt werden, als het Bloet te overvloedig in de Lijfmoeder vergadert zijnde, geen uytkomſt en vindt) ſeer benauwt en ſchrickachtigh ſonder reden, ('t welck niet geſtadigh en duert, ghelijck mede in de laetſt-voorgaende) ſy en maken nergens werk van, maer alles ſtaet haer tegen. Sy klagen van Pijn op verſcheyde plaetſen, maer inſonderheyt ter zijden het Hert, aen de ſlincker zijde, die dickwils de gantſche Mam beſlaet: en voornamelijk van kloppingh in den Rug ontrent het Middel-rift, het welck geſchiet door de grooten Slag-ader aldaer leggende.

Want alzo het Bloet, ontrent de Lijf-moeder zittende, ontſteeckt, zo wert dien brant de groote Slagh-ader mede-gedeelt. Sy Slapen oock ongeruſtelijck: de Kamer-ganck, en Stonden zijn, ofte geſtopt, ofte weynigh voortkomende.

De Melancholye, die haer begin in 't Hooft zelve heeft, wert daer aen bekent, datter gheen teyckenen uyt het Hert, ofte Ingewant en zijn, en dat ſy geſtadigh is, heel fel, met ſterck geſicht. Datter voor gegaen zijn Waken, Sorge, Geſtadige gedachten, Onvoorſiene ſchrick, ende dierghelijcke dinghen, die de Herſſenen verdroogen, en de Melancholijcke vochtigheden daer in laten komen, gelijck Wtſinnigheyt, Vallende-ſieckte.

(6) Wat de *Voor-teyckenen* belangt. De Melancholye, wanneer ſy niet te diep gewortelt en is, en maeckt zoo veel gevaers niet, als de Dulligheyt, ofte Wtſinnigheyt, ende kan in 't eerſte oock lichtelijck geneſen werden. Gelijck *Galenus* ſchrijft dickwils gedaen te hebben, alleen met een goede Maniere van Leven, waer door goet, fijn, en klaer Bloet ghemaeckt werde; en daerbeneffens met het Lichaem, en 't Hooft te vervochtigen, inſonderheyt met Badt-ſtoven van werm Water. En dan is 't een goet teycken, dat het Lichaem van de Melancholijcken toeneemt. Want zulcks beduyt, dat het Bloedt beter, en ghematiger wert. Dan als ſy veroudert is, valtſe ſeer moeyelijck om te helpen, ende blijft ghemeenlijck tot het eynde by; gelijck oock de gene, die aenge-erft is.

De Melancholye, die uyt andere Deelen voortkomt, heeft minder gevaer, en valt lichter te geneſen, als die haer begin in de Herſſenen heeft. En van d'andere lichter, die uyt het Ingewant, ende Lijfmoeder opſtijght, als die van het Hert en 't geheele Lichaem haren oorſpronck treckt. Werdt oock met minder moeyten verdreven, die met een Lach is; als die ernſtigh is, om arger Vochtigheden; gelijck oock lichter is, in dewelke maer alleen de Inbeeldinge, als daer met eenen de Reden-kavelinge bedorven is. Die buyten ghewoonte in Lacchen, ofte Schreyen uytberſt, vervalt lichtelijck in een Dulligheyt.

De Wegh, die in de Melancholye tot de Doot leyt, is ofte door verſwacken van de Krachten, 't welk allencxkens geſchiet, als de Siecken, door hartneckigheyt, eten, nochte drincken en willen, weynigh ofte niet en ſlapen, ende haer met droefheyt, ende ſwaermoedige gedachten ellendiglijk van de been helpen: ofte door Treckinge der Leden, of Vallende-ſieckte, wanneer de ſtoffe haer begeeft tot het beginſel der Zenuwen, ofte na de Brem-vlieſen.

De Wegh tot de Geſontheyt is, als de Melancholijcke vochtigheyt ofte verdwijnt, wanneer ſy weynigh is, ofte na leeger, ende ſlechter Deelen van de Nature gedreven wert, ende dan komt te loſen door het Speen, Kramp-ader, ofte de Aderen van de Lijf-moeder; ofte in Schorſt, ende diergelijcke Huytgebreken verandert; ofte oock dat ſy door goede Genees-middelen begint te minderen, ende overwonnen te werden.

(7) Om nu tot de *Geneſinge* te komen. Alzoo de *Melancholye* beſtaet uyt ſwart, en onſuyver Bloet, zo dient het zelve ghesuyvert, en wederom tot behoorlijcke geſtaltenis ende gematigheyt gebracht te werden. Indien de veelte beſwaert, zo machmen Ader-laten, ofte Egels zetten aen de Speen-aderen, die het ſwaerſte, en groſſte Bloet hebben. *Hollerius* verhaelt in ſijn Wtleggingen op de 21 Kort-bondige ſpreucke van *Hippocrates* in 't 6 boeck, van een Melancholijcke, die 's nachts langs de ſtraet loopende, by ongeval een queturе in ſijn been kreegh, ende hoe hy, door veel bloeden, van ſijn Melancholye ontſlagen werde. Wat vorder de Inwendige Genees-middelen belanght; de Melancholijke Vochtigheden bereyt zijnde door die Middelen, die in 't 10 capittel van 't 1. Deel beſchreven zijn, moeten allencxkens geſuyvert, ende afgezet werden, door de Droogen, of Mengel-middelen in 't 12 capittel aengeweſen: maer hier dienen alleen gebruykt de ſlapſte, dewijle de Melancholye vochtigheyt door te ſtercke meerder getergt, als geſuyvert wert. Wanneer de Kranck-ſinnigheydt haren oorſpronck neemt uyt de Milt, gelijck meeſt geſchiet, of eenigh ander Ingewandt, ofte de Lijf-moeder, ghelijck de Vrouwen zulcks veeltijts onderworpen zijn, dan dienen gebruykt de Genees-middelen, die tot die Deelen, in 't eerſte Deel mede beſchreven zijn, (als voor de Milt, in 't 20, en voor de Lijfmoeder, in 't 22 capittel) ſonder te verſuymen by dezelvige te doen de gene, die de herſſenen konnen ſtercken, in 't 16 capittel te ſien, als oock het Herte (in 't 18) verheugen, waer onder in deſe gelegentheyt wel de voornaemſte zijn *Saffraen*, en *Conf. Alkermes.*

Hier moet met alle neerſtigheyt gelet werden, om goet, zuyver, en klaer bloet te maken, het welck alle quade Oorſaken kan beteren, en overwinnen. Hoe zulks te doen is, ſullen wy terſtont in de Maniere van leven aenwijſen. Ondertuſſchen dient inſonderheyt gearbeyt om die quade Inbeeldinge, in een andere, die daer regel-recht tegen ſtaet, te veranderen. So ſchrijft de Grieckſche Genees-meeſter *Trallianus* in 't 17 cap. van ſijn 1. Boeck, van een Vrouwe, die door 't langh afweſen van haren Man, gantſch Melancholijck was, zo datſe een yegelijck oock grammelijck toe-ſprack. Dan ſy genas door het gene de Poët *Tibullus* aen ſijn Vryſter ſchrijft:

Ick wil in grooten haeſt aen u vertreck genaken,
Eer dat een ſnelle poſt u des zal kondigh maken,
Zo dat ick ſchijnen ſal aen u verbaeſde ziel,
Als of ick vleugels had, of uyt den Hemel viel.

Want de Man ſchierlijck, ſonder te voren yet te laten weten, t'huys komende, vertoonden ſijn zelven noch wel te pas te zijn. De Vrouw hem alzo, buyten ho-

pe, ſiende, ende met groote Blijdtſchap omhelſende, werde terſtont van alle Vrees, en Swaermoedigheyt ontſlaghen, en quam wederom tot haer natuerlijcke geſtaltenis, zo datſe geen andere Geneſinge van doen en hadde.

Maer alzo men tot de verandering van Inbeeldinge niet wel en kan komen, en dat ſodanige door ernſtige vermaningen dickwils noch hartneckiger werden; zo en iſſer niet beter, als datmen hare gedachten in-volght, als ofte ſy zoo wel waren, en datmen haer niettemin na de Konſt bedrieght. Waer van wy eenen geluckigen geſchiedeniſſen zullen verhalen.

Levinus Lemnius ſchrijft in't 2 boek van de Gematigheden op 't 6 cap. hoe t'ſijnen tijde een groot Heer zo verre van ſijn ſinnen gedwaelt was, dat hy ſijn ſelven liet voorſtaen, al overleden te weſen. En als ſijn

Vrienden hem, door bidden, ſmeecken, kijven, vermaenden om wat herts te maken, zoo en wilde hy nergens toe verſtaen, voorwendende dat hy doodt was, en dat die zo geſtelt waren, geen voedtſel van doen en hadden. Doen hy ſcheen van honger te ſullen ſterven, (alſo den ſevenden dagh voorhanden was, die in zo lang vaſten meeſtendeel doodelijck valt) ſo begonnen ſy een middel te bedencken, waer door hy mochte van deſe ſchadelijcke Inbeeldinghe verloſt werden. Daer op lieten ſy in de Slaep-kamer (die te voren wat duyſter gemaekt was) komen eenige mannen, met een doot-kleet om haer naeckte Lichaem, gelijkmen de dooden in de kiſt leyt, die gingen zitten aen een tafel, daer van alles wel op-gediſcht was, en vermaeckten haer luſtig met eten, en drincken. De Siecke zulcx ſiende, vraegt wat daer te doen was, en wat voor volck hy ſagh? hem wert van haer geantwoort, dat ſy doode luyden waren. Waer op hy ſeyde, Wel eten oock de Dooden? Wel ja, riepen d'andere, en wilt ghy ſulks weten, komt mede aen zitten. Terſtont ſprong de Melancholijke ten bedde uyt, en dede met die geveynſde Dooden een goede maeltijdt; en na den eten gaf men hem een ſopken, daer wat in was om te ruſten, en quam alzo na den ſlaep wederom tot ſijn zelven. Even diergelijcke geſchiedeniſſe vertelt *Guion* 2. *de diverſes Leçons* 25. van een Advocaet, dewelcke gebeurt zoude weſen in 't jaer 1550.

Seker Genees-meeſter *Philodotus*, ghenas een, die meende, dat hem 't Hooft afgheſlagen was, als een tyran zijnde, met hem een Loodenhoet op 't Hooft te zetten, welckers gewicht hy vernemende, voelde dat hy een Hooft hadde, en was ſeer verblijt van ſijn verkeerde Inbeeldinge verloſt te zijn. *Trall.* 1.17.

Een ander (gelijk den zelfden *Trallianus* verhaelt) genas een Vrouw op de volgende manier. Als ſy geloofde een ſlang ingeſlokt te hebben, zo dede hy haer in een pot braken, en leyde daer in even zodanigh beesken, als ſy geſeyt hadde in 't lijf te hebben.

Daer was een ander, die geloofde ſijnen Neus in ſo ſchrickelijcke lengte uytgewaſſen te weſen, dat hy de ſnuyt van een Oliphant geleek, en dat hy aen tafel in de ſchotelen hingh. Seker Geneeſmeeſter hier over gehaelt zijnde, en ſiende dat het uyt een ſwaermoedige Inbeeldinge quam, hiel met een aerdige behendigheyt eenen gevolden derm aen ſijnen Neus, ende den ſelfden met een mes wat ſchrappende, liet zo na malkanderen al een ſtuk van den derm vallen; en hem daer op terſtont een Slaep-dranckxken ingevende, en daer na een goede Maniere van leven voorſchrijvende, zo bleef al het quaet achter.

Michiel, Heere van *Montaigne au* 1. *livre de ſes Eſſais chap.* 21. daer hy ſeer breet handelt, en vele geſchiedeniſſen by-brengt roerende de groote kracht van de Inbeeldinge, verhaelt onder andere, van een Vrouw, die niet beter en wiſt, ofte ſy had een Spel met haer broot ingeſlickt, riep ende kermde daer over, gelijck of ſy een onverdraeghſame pijn in de keel hadde, daer ſy meende, dat de ſpel was blijven ſteken. Maer om datter noch ontſtekingh, noch ſwellingh van buyten haer eenighſins en openbaerde, zo bedacht een gauw Man dat het maer loutere inbeeldinge en was, genomen uyt het doorſwelghen van een ſcherp korsjen broot, dede haer braken, en wierp onder 't gene overgegeven was, heymelijk een kromme ſpel. De Vrouwe meenende, dat ſy die uytghebraeckt hadde, voelden haer terſtont ontlaſt van de pijn.

De Heer Dr. *Cornelis van Someren*, Schepen, ende ervaren Geneeſmeeſter deſer Stede, heeft my vertelt, over eenige jaren onder handt gehadt te hebben, een Advocaet, die hem vaſt inbeelden, dat achter beyde ſijn ooren een horen began te waſſen; en den ſelven geneſen te hebben met twee Cauſtiken (dat is, Brant-middelen) op de plaets te zetten, ende dat den Advocaet ſiende 't vleyſch daer uytvallen, geloofde dat het de horens waren. Een fraeye geneſinge in een ge-

breck,

breck, het welck in de Voor-teyckenen van Mr. *Rondibilis* voor ongeneeſelijck gekeurt wert.

Een ander, wiens Melancholye uyt het Ingewant quam, alſoo hy, door de winden, daer in veel gerommel voelden, liet hem voorſtaen, datter Vorſſen, ende Padden ſijn Dermen doorboorden, ende die Inbeeldinge en konde hem door geenderhande redenen uyt het Hooft gepraet werden. De Geneeſmeeſter, om dat hy zo veel te beter na ſijnen raet ſoude luyſteren, ſeyde datter zo wat in 't lijf was. Derhalven een Purgatie ingenomen, en een Clyſteer metter haeſt gezet zijnde, werden beſorght, datter in 't becken van ſoodanigh ghediert ſoude weſen. Na dat alles wel ghewerckt hadde, hy beſiende de vuyligheyt, en daer in het gene, hy ſijn ſelven ingebeelt had, liet vorder die ghedachten varen. Het ſelfde meende *Platerus* in 't werck te ſtellen in een Iongman hier boven vermelt, die mede vaſte, en ſeer hartneckige inbeeldinge hadde, van Vorſſen in 't lijf te hebben: dan alzoo hy zelfs Doctor ghemaeckt was, ende dit, ende diergelijcke exempelen wel geleſen hadde, ſo en konde men hem door dit bedrogh niet helpen.

Alex. Benedictus verhaelt in 't I boeck van de Geneſinge der ſieckten op 't 28 Capittel een exempel van krankſinnigheyt uyt een verſtopte *Lijfmoeder* veroorſaeckt. Een Vrouwe, ſeyt hy, liep in ſekere ſtadt van Italien naeckt langs de ſtraet, de welcke in een Huyrwinckel komende, werde daer den gheheelen nacht berecht van vijfthien Winckelknechts, door welcke waer in den dageraet veranderingh quam, die ſy in eenige maenden te voren niet gehad en had, en quam alſo wederom tot haerſelven. Doch al ſchijnt het ſo, dat, gelijck de Poët *Ovidius* ſchrijft I. *de Ponto* II.

Wie treurigh is, of ongeruſt,
Geen treck en heeft tot Minne-luſt:

ſo trooſt evenwel de goede *Thetis* (by Homerus *Iliad.* 24.) haren ſone *Achilles* in ſijne ſwaermoedigheyt, en raet hem daer toe met diergelijcke woorden:

Indien ghy treurigh zijt, en ſwaer in u gedachten,
Wel aen ick weet u raet, gaet maeckt u blijde nachten,
Gaet kieſt tot u vermaeck een maeght of geeſtigh wijf,
Dat is, voor een die treurt, een luſtigh tytverdrijf.

Een jong Edelman uyt het hooge lant van *Lymoſin*, verſtaen hebbende datter een wilde Swijn ontrent ſijn Huys was, ging, gevolgt van eenige knechts, om 't ſelve te ſoecken, met een halve pieck in de hant, en d'andere namen 't gene ſy gerect vonden, om het wilt te dooden. Het welck van haer opgedaen, ende omringelt zijnde, quam recht op den Edelman aen, en liep by geluck tuſſchen ſijn beenen door, ende dede hem zoo vallen: daer na willende keeren, om hem te verſcheuren, zo werde het van ſijn volck verſlagen. Die Iongman kreegh ſulcken Inbeeldinge, dat het Swijn hem een van ſijn beenen opgeſlockt hadde, dat hy de zelvige in twee jaren, door geenderhande middelen en konde quijt werden. Tot datten laetſten twee Monicken op ſijn huys quamen vernachten, de welcke hy zeyde geerne ſijn zelven te zouden willen begeven in haer ordre, maer dat ſy daer geen raet toe wiſten, alzo ſy geen verlemre, of ghebreckelijcke in en namen, ende dat hy maer een been en hadde. De Monicken vraeghden hem, of hy een gemaeckt been onder ſijne zijde kous, die hy droegh, hadde, en baden hem, om 't zelve te ſien. Waer over ſy hem zoo vele by brachten, dat hy die Inbeeldinge verliet, ende nu zagh dat hy twee beenen hadde, met de welcke hy wel gemoet in 't Clooſter gingh. *Guyon* 2. *de divers Leçons* 25.

De Heer Dr. *Tulp*, vermaert Geneeſmeeſter tot Amſterdam, verhaelt in 't boeck van ſijne Aenmerckingen op 't 15 cap. van een Iongman, die om een blauwe ſcheen, die hy onverwacht geloopen had, ſijn leven zo verre moede was, dat hy ſijn zelven den hals af meende te ſnijden. Dan de wonden teghen ſijnen danck genezen zijnde, en quamen de Herſſenen niet tot haerzelven, maer ſijn Inbeeldinge viel daer op, dat hy gheloofde gheen kuyten te hebben, waerom hy naulicx en dorſte door de kamer gaen, vreeſende voor eenigh ongeluck, alſo hy dat behulp (verſtaende ſijn Kuyten) quijt was, 't welk den Menſche in 't gewicht hiel. Welcke verkeerde Inbeeldinge den ghemelten Heer *Tulp* met een aerdigen vont wech nam, latende hem onvoorſiens op ſijn kuyten kloppen, waer door de pijn merckelijck voelende, werde ghenoeghſaem gewaer dat hy kuyten hadde, ende en praten na die tijt niet meerder van die malligheyt.

Het VII. Capittel.

(1) *Sotte Liefde*, (2) *Haer naeſte, ende verder Oorſaken*, (3) *Teyckenen*, (4) *Voor-teyckenen*, (5) *Gheneſinge van deſelve*, *als oock* (6) *van 't Vergif der Minne-drancken.*

(1)

ONder de *Melancholijke Wtſinnigheyt* mach mede wel begrepen werden de **Malle ende Dulle Liefde**, alſo deſelfde oock de alderwijſte luyden van haer verſtant berooft, zo dat *P. Syrus* wel heeft derven ſeggen, dat Minnen en Wijs zijn naeulijcx de Goden ſelfs toegelaten wert. So ſchrijft de treffelijcke Poët *Arioſto* in ſyn Italiaenſche dichten van *Orlando*, (die hy tot een voorbeelt van een braef helt voorſtelt) dat deſelfde te voren heel wijs zijnde, door liefde dwaes en dul geworden is.

Che per amor venne in furor, è matto,
D'huom, che ſi ſaggio era ſtimato prima.

Daer en kan niet ontkent werden, of de *Minnaers* hebben een bedorven *Inbeeldinge*, en *Oordeel*; waerom oock van alle oude tijden de liefde afghebeeldt is blint te weſen. Waer op *Propertius* wel ſeyt 3. *El.*

Mixtam te varia laudavi ſæpe figura,
Ut, quod non eſſes, eſſe putaret amor.

(2) De naeſte ende voornaemſte *Oorſaeck* van deſe malle en raſende Liefde is, een ſtercke *Inbeeldinge van het beminde.* Ende alhoewel de Liefde in ſijn ſelven niet onprijſelijck en is, ſo lange ſy binnen haer palen blijft: als ſy nochtans, die te buyten gaet, dan is ſy, „ ſeyt *Seneca*, de vergetentheyt van de Reden, en naeſt „ de Sotheyt een onbequame ende vuyle vlecke van „ de gheſonde Ziele: verſtoort de beraetſlagingen, „ breekt hooge en edele geeſten, en treckt den men- „ ſche van groote ghedachten tot de alderſlechtſte. Want na datmē hem yet dat ſchoon is, of ons ſchoon dunckt, ſterckelijck inbeelt, en daer op geſtadigh de ſinnen laet loopen; dan onſtater een onlijdelijck verlangen van het beminde, ende daer door ſo grooten veranderinge in de gene, die bemint, datmen niet ſeggen ſoude (als *Terentius* wel voorgeeft) dat hy deſelfde was. Want niet konnende het beminde verkrijgen, ſo en dencken ſy om eten noch drincken, als ofte ſy van haer ontroerde gedachten konden gevoedet werden. Sy en luyſteren na gheen vermaninge, en werden daer door dickwils noch hartneckigher, ghelijck *Plautus* ſeer levendigh aenwijſt in *Trinummo.*

Het minnen is een zelzaem ſpel,
Het brenght de minnaer in gequel,
Het is een los en looze vont,
Het is een wezen zonder gront:
Al wat men aen de vryers raet,
Dat dunckt de jonckers enckel quaet;
Doch wat hun afgeraden wert,
Daer henen wil dat grillig hert:
En wat men zo een lincker biet,
Dat wil hy doch ſijn leven niet;
En wat hem niet gebeuren magh,
Daer haeckt hy na den gantſchen dagh.
Roept yemant zo een vyzen quant,
Gewis die wijſt hem van der hant;
En ſchoon hem yemant henen zent,
Hy is ſtracx weder daer ontrent;
In 't korte,, 't is een wreede pijn,
„ *In Venus hof verdoolt te zijn.*

De reden van deſe hartneckigheyt is, dat de gene die minnen, leven na hare inbeeldinghe, ende ſulcke, gelijck *Ariſtoteles* ſeydt 10. *Ethic.* 10. ſluyten voor de reden en vermaninge haer ooren. Daerom moet de tijdt wel beſpiet werden, dat ſy beſt geſint zijn, ende hooft en ſinnen geſtelt hebben, om goede vermaningen plaets te geven.

Deſe verſcheyde Beweginge komt daer uyt, dat ſy d'eene tijt als ſy goede hope, en inbeeldinge hebben gevat van tot haer voornemen te geraken, uytberſten in onmatelijcke blijdſchap, en door deſelve gedreven zijnde, ghelijck als op een hollende wagen, veel malligheydt uytſlaen, ende vele ſotte kueren bedrijven. Soo datmen van ſoodanige wel ſeggen mach, 't gene *Demodocus* eertijts ſeyde (*Ariſt.* 6. *Ethic.* 8.) van de Meleſyers, zijnſe niet Sot, ſy doen ten minſten, dat de Sotten doen. Maer als ſy den moedt verloren geven, van haer beminde te ſullen konnen verkrijghen, dan zijnſe ſtil, benaeuwt, korſel, ende toornigh. Dewijl dan hoe 't gaet de Minnaers vol ontroeringe zijn, vol hope, vreeſe, en bekommering, ſo en is 't niet vremt, dat ſy in een Melancholijcke ſwaermoedigheyt vervallen. Want al ſchijnt de Liefde in 't beginſel maer een ſoetigheydt, ende vermakelijckheyt te weſen: ſo doetſe evenwel metter tijt door geſtadige bekommeringh, vaſten, waken, ende de hevighſte ontroeringen des Ghemoedts, waer de Minnaers ſonder ophouden mede gequelt werden, veel Melancholijcke vochtigheden in 't Lichaem groeyen, die dan oock ſodanigen geſtalteniſſe in de Herſſenen drucken. So dat het gene eerſt maer jock ſcheen, daerna allencxkens, als een vermakelijcke ſaeck, diep in de Herſſenen gheprent zijnde, vleyſch en been doet verteren, ghelijck *Seneca* oock wel ſchrijft in *Hippolyto:*

Labitur totas furor in medullas,
Igne furtivo populante venas,
Non habet latam data plaga frontem,
Sed vorat tectas penitus medullas.

De vierde Oorſaken van deſe Ontroeringe zijn alle de dingen, die tot Liefde konnen verwecken. En alſo de Liefde een verlangen, ende begeerlijckheyt is, ende datmen niet en verlanght, als na 't gene datmen kent; ſo is den eerſten trap van de Liefde, het *Geſichte*, ende daer van ſeyt de Poët *Propertius* 2. *Eleg.* 12.

Het Oogh is in het Minnen,
Een leyts-man van de Sinnen.

Want de Schoonheydt, ſchrijft den ouden Poëet *Muſæus*, queſt door 't Oogh het Herte veel raſſer als een vliegende pijl, waer door een ſwering in 't gemoet veroorſaeckt wert. Het welck overeen komt met het gene wy leſen by *Plutarchus* 5. *Simp.* 7. dat de Vryer heel ſmelt, aenſiende de ſchoonheyt van ſijn vrijſter, al of hy in haer ſchoot; ende dat aen d'ander zijde het Oogh van de beminde aen alle kanten beſig is, om te omvatten, en vaſt te binden het Herte van den Minnaer. So is *David*, door 't ſien van *Berſabe*, en *Dido* van *Eneas*, met Liefde ontſteken. Maer de Liefde die alſo door het Oogh, of in 't oor ingekropen is, wert verder ingelaten door *Eenigheyt*, *Ledigheyt*, het leſen van *Minne-boecken*, den geſtadigen *Omgangh*, *Kuſſen*, en *Lecken* van de beminde. *Seneca* ſeyt wel *Octav.*

Vis magna mentis, blandus aque animi calor
Amor eſt: juventæ gignitur luxu, otio
Nutritur inter lætæ fortunæ bona.

Onder deſe oorſaken wert mede by velen geſtelt het *Lief-kruyt*, geloovende dat het yemant, die niet en bemint, ſoude doen beminnen. Maer ſulcx en kan geenſins geſchieden. Want alzo de Liefde een begeerte is

van wat ſchoons, en dat de begeerte niet en kan wezen zonder voorgaende kenniſſe, en dat de gene, die dat Lief-kruyt ingegeven werdt, dickwils den Minnaer niet en kent, ofte wel kennende, haet, zoo en kan het zelvige geen liefde verwecken, als alleen ſijn werck doende op het lichaem (dat het wel met geyligheyt kan ontſteken, ſonder nochtans het ſelfde tot zeker perſoon te bepalen) maer niet op het Gemoedt ofte de Ziele, dewelcke haer vrye macht heeft. Dan wy leeren door de ondervindinge, dat ſodanige Minne-drancken in plaetſe van minnende, de Menſchen dul maken. So ſchrijft *Plutarchus* uyt *Cornelius Nepos*, dat dien rijcken, en grooten Velt-overſten der Romeynen *Lucullus* ſijn ſinnen bijſter geworden is, door dien hy van ſijn dienaer vergeven was, die hem nochtans Lief-kruyt ingegeven hadde, om te beter in ſijn gunſte te ſtaen. Daerom raet de meeſter van de Minne-konſt wel te recht in ſijn 3 boeck, de vrijſters geen Lief-kruyt in te geven: als kracht tot Wtſinnigheyt hebbende:

Door liſt een minnen-dranck aen vrijſters in te geven,
Dat ſchaet haer aen den geeſt, of gaet haer aen het leven.

Behalven *Lucretius*, *Cornelius Gallus*, *Silvanus*, en andere hier door razende geſtorven, wert oock geſchreven dat de Roomſche Keyzer *Caligula* van ſijn huyſvrouw *Cæſonia* Lief-kruyt inghegeven is, waer door hy gantſch ontſinnigh werde. De Poët *Iuvenalis* wijſt het vergif aen in ſijn 9 Schimp-dicht, te weten, *Hippomanes*, uyt het voorhooft van een gheworpen veulen. Hierom is't dat de Roomſche wetten op den hals verboden hebben yemant Minne-drancken in te geven: dewijl de ervarentheydt gheleert heeft dat zy geen Lief-kruyt, maer Dulkruyt en Dootkruyt en zijn.

De vis die giftigh aes heeft in het lijf gezogen,
Wort naer men wilt gefoolt, en daer men wilt getogen:
Maer als men deze vangh aen gaſt of vrienden biet,
So dient ſe voor de mont of voor de mage niet.
Als yemant is vergift door looſe minnedrancken,
Hy ſchijnt gemaeckt te zijn tot enckel venusjancken;
Maer veeltijts feylt de geeſt, zo dat hy niet en kan
Vervullen, daer het dient, de plichten van de man.
Al die met open keel hen geven om te drincken
Wat ſotte liefde menght, wat Circe plagh te ſchencken,
Zijn dof en zonder geeſt, gelijck een deuſigh ſwijn,
So datze tot den buyck alleen genegen zijn.
Een van het geeſtigh volck die, met geleerde dichten,
Gingh cieren ſijnen tijt, en in het duyſter lichten,
Verviel in dwepery, om dat ſijn jonge vrou
Hem door een minne-drank tot minnen trecken wou.
Hier door is (zo men houdt) Caligula bedorven,
Lucullus uytgeteert, Silvanus mal geſtorven,
Hier door heeft menigh wijf, al ſcheen de liefde groot,
Door onbedachte zucht een lieve man gedoot.
Dies iſſer op gevolght dat alle goede wetten
Haer tegen dit bedrogh met harde ſtraffen zetten;
Soo dat het jonghſte recht met al den ouden tijdt
Geen liefde-rancken dult, geen minne-drancken lijdt.

(3) De Teyckenen van deſe malle Liefde en zijn niet qualijck te kennen, alſoo de Verliefde deſelvige niet wel en konnen verbergen; maer ſy latenſe altijt aen het een, ofte ander eynde uytberſten.

Hoe datje Gelt, of Liefde ſluyt,
Sy wil, en zal, en moeter uyt.

Het weſen van de Minnaers is bleyck, en ongedaen, haer ooghen zijn inghevallen, maken vreught, als ſy meenen wel met de vrijſter te ſtaen, zijn droevigh en ſomber, als ſy voor de blaeuw ſcheen vreeſen. Sy doen veel dat ſy niet gewent en zijn, ende houden haer gewoonlijcke ſtemmigheyt niet. Waer van *Ovidius* wel ſeyt ten inſicht van *Iupiter*,

'T en wil niet ſamen gaen: 't en heeft oock geenen val;
Geduchtheyt is te ſtrengh, en Liefde veel te mal.

De Vader van den Keyſer *Vitellius*, anders (ghelijck *Suetonius* betuygt) een fraey Borgemeeſter zijnde, was ſo verſot op een ſeker meyt, dat hy met haer Speeckſel onder honigh vermenght, niet ſelden ofte heymelijck, maer in 't openbaer ende alle daegh, ſijn aderen, en keel vooreen Geneeſmiddel beſtreeck. Men vint evenwel zommige, die de noot ende beſchaemtheyt dwinght, om haer Liefde met gewelt te bedecken, ja die liever zouden ſterven, als deſelve openbaren. Hier toe dient wel een wacker vernuft. Want een Geneesmeeſter by zoodanige gehaelt zijnde, ende vindende haren Pols ras, haer Water root ende vyerigh, van wegen het waken, Vaſten, ende geſtadige Ongeruſtheyt, die het Bloet, en de Geeſten dapper ontſteken, zal niet anders konnen oordeelen, als datter Binnenkoortſe, ofte eenige andere Ontſtekinge in 't lichaem is. In die gelegentheydt alſſer eenigh achterdencken van Verlieftheyt valt, zo dient naerſtigh gelet te werden op de veranderingh in 't Weſen, ende den Pols: waer door *Galenus* getuyght ontdeckt te hebben de Liefde, daer een Vrouw ſieck aen lagh; als oock van een Ridder, die op een anders by ſit verlieft was. Maer ſulcx is al lang te voren ſeer konſtig in't werk geſtelt by den grooten *Hippocrates*, die van wegen ſijn hooge wetenſchap door geheel Griekenlant vermaert zijnde, ontboden was by *Perdiccas*, Koning van Macedonien, dewelcke aen een langhdurige ſieckte lagh, die voor de Teringh gehouden werde. *Hippocrates* (ghelijk *Soranus* in ſijn leven beſchrijft) by hem komende, en neerſtelijck lettende op de nature van des Konings ſieckte, merckte uyt zeker teecken, datſe quam uyt eenige ontroeringe des gemoets: want ſijnen pols anders ſlappelijck ſlaende, vermeerderde zo haeſt als een van de by-wijven van ſijn overleden vader *Alexander*, genaemt *Phyle*, van zonderlinge ſchoonheyt, ontrent ſijn bedde quam. Op welcke de Koning *Perdiccas* zoo verlieft was (ſonder het ſelve te derven aen haer ontdecken) dat hy allenexkens als ſnee verging; ſo groot was het gewelt van 't bedeckte vyer, het welcke even-wel

wel aen de Pols uytbrack. *Hippocrates* hier door hebbende ontdeckt de oorſaeck van des Konings ſieckte, heeft den Ghenees-middel oock behendelijck bygebracht. Want als hy deſelvige aen *Phyle* te kennen gegeven hadde, en dat ſy den Koningh wel ſtreelden en liefkooſden, zo is hy in korten tijt bekomen, en tot ſijn vorige gezontheyt herſtelt.

Diergelijke geſchiedeniſſe iſſer beſchreven van *Val. Maximus* 5.7. en *Plutarchus* in het leven van *Demetrius*, die gehoudt hebbende ſijn dochter *Stratonice* met den Koning *Seleucus*, zo geviel het dat de voor-zoon van die Koning, genoemt *Antiochus*, verliefde op deze *Stratonice*, ſijne Stief-moeder, een vrou van byzondere ſchoonheyt: ja deze Liefde gingh zo hoog, dat hoewel hy ſijn beſt dede, om dezelve te overwinnen, zoo bevant hy hem nochtans de ſlapſte, alzo dat hy oordeelde datter geen Geneeſmiddel en was, als alleen de doot gevoelende ſijn begeerte beriſpelijck, ende ſijne genegentheyt ongenezelijck. Op deze wanhope beſluyt hy ſijn leven en liefde te eyndighen door den honger, en veynzende een ander ſieckte te hebben, die hem den etens-luſt wech nam, werde in korte tijt heel ongedaen, en als uytgeteert. *Eraſiſtratus* een vermaert Mediçijn, en neve van *Ariſtoteles*, gehaelt zijnde om hem te genezen, werde haeſt gewaer, dat de quellingh uyt liefde ontſtont: dan hy en konde niet weten, op wien hy verlieft was. Om daer achter te komen, bleef hy een geheelen dagh voor het bedde van den jongen Prince, zeer naeu lettende op alle de gene, die inde kamer quamen, en op al de veranderinghen, die hy in hem voelde. Vorders werde hy gewaer, zo dickmaels als *Stratonice*, of alleen, ofte met ghezelſchap by hem quam, hoe *Antiochus* veranderde in ſijn aengezicht, dat dan root, dan bleyck werde, hoe hy haer lodderlijck aenſagh, ende dickwils in ſijn reden bleef ſteken, hoe zijn pols t'elckens raſſer en hooger gingh:

Daer de ſchat is, is het hert,
En de hant is by de ſmert:
En het ooge ſwiert altijt,
Daer een jeughdigh herte vrijt.

Remy Belleau ſeyt dat het ken-teecken van de liefde in de borſt gedragen wert:

Les Chevaux pour les mieux cognoiſtre,
Bien ſouvent à la cuiſſe dextre
Portent une marque de feu;
Et moy auſſi toſt, que j'ay veu
Vn amoureux, je le devine:
Car il porte à ſa poictrine
Vn ſignal, qui paroiſt peu.

De Gheneeſmeeſter beſloot uyt deze, ende andere diergelijcke teeckenen, dat het de liefde van *Stratonice* was, die hem dus verre hadt doen verzeylen. En na dat hy lang by ſijn zelven overleyt had, of hy de oorſaeck van de zieckte aen den Koning te kennen zoude geven of niet: ten laetſten hem vertrouwende op de Vaderlijcke liefde, die hy ſijnen ſone toedroegh, ende ſiende dat het anders den Prince ſijn leven ſoude koſten, veiſtouten ſijn ſelven, om den Vader aen te zeggen, dat het niet als liefde was, 't welck ſijnen ſoon quelde: maer dat het ſu'cke liefde was, die niet voldaen en konde werden: en over ſulcx de ſieckte ongeneeſelijck. *Seleucus* werde van deſe tijdinge heel verbaeſt, en vraeghde na de oorſaeck van de ongeneſelijckheyt. Om dat hy, antwoorde *Eraſiſtratus*, verlieft is op mijn huyſvrouw. Ey lieve, ſeyde de Koningh, daer ick u altijt voor ſo goeden vrient gehouden heb, zoudet gy niet willen haer aen mijn ſoon laten trouwen, om hem van de doot te verloſſen? Ghy en ſoudet ſulcx niet willen doen, antwoorde hy, indien het *Stratonice* was, die hy beminde. Och, riep de Koningh, of ſy het was! Het welcke *Eraſiſtratus* hoorende, en vaſt vertrouwende dat de Koningh ſulcx ſeyde, niet uyt een beveynſt herte, maer beladen met liefde van ſijn zoon, aengeſien de tranen die hy ſtorte: hem by de hant grijpende, ſeyde ront uyt: Ghy hebt Heer Coningh hier in mijn hulpe niet van doen: ghy kondt alleen, zijnde Vader, Man, en Coningh, oock Geneesmeeſter weſen van de ſieckte van uwen ſoon, die op *Stratonice* verlieft is. Het welck by den Vader verſtaen zijnde, laet ſijnen Raet vergaderen, en om ſijnen ſoon te behouden, doet hem kroonen Coningh van hoogh Aſyen, en geeft hem *Stratonice* ten houwelijck. *Canace* ſchrijft deſe wetenſchap het Minne toe in de brieven van de Poët *Ovidius*:

Mijn Voeſter heeft den brant van mijn bedeckte wonden
Wt ick en weet niet wat behendigh ondervonden;
Die ſeyde my in 't oor: Ick ſie het datje mint,
En dat u jeughdigh hert tot vryen is geſint.

Deſe manier om de ingekropte liefde te ontdecken, wert ſeer aerdigh uytgebeelt in't Spaenſche Heydineken *Conſtance*, verſocht zijnde, om Ioffr. *Giralde*, daer van het bed houdende, te beſoecken, en haer ondervragende van verſcheide qualen, als ſy geen recht antwoordt bequam, began ten laetſten een vryer op de baen te brengen. Ick zal de verſſen hier uyt den *Proefſteen* ontleenen, te meer om dat de Teyckenen van deſe liefde aldaer noch breeder uytgebeelt zijn.

Hoort (ſeytſe) kenje niet een hups en aerdigh quant,
De ſchoonſte van de ſtadt, ja van het gantſche lant?
Hebt ghy hem menighmael niet geeſtigh hooren praten,
Of door een gunſtigh oogh tot in het hert gelaten?
Waerom doch ſo geveynſt, dat ghy ſo langen tijt
Hem in bedencken houdt, en niet te wil en zijt?
Ey lieve, ſooje meent den vryer oyt te trouwen,
En wilt hem niet te langh in anghſt en twijfel houwen;
Een die zijn tanden breeckt als hy een note kraeckt,
Diens vreugt is niet te groot ſchoon hy de keeren ſmaeckt.

Giralde

Giralde kreegh een blos, en wert geheel ontſteken,
Als ſy dit geeſtigh dier van vryen hoorde ſpreken,
En ſchoon ſy veynſen wou, haer bloet is boven haer,
Dat maeckt haer innigh hert ten vollen openbaer,
Haer geeſt is op de loop, haer pols begon te jagen,
En al met vreemt gewoel van ongelijcke ſlagen.
Conſtance wederom: Nu ſie ick watter ſchort;
Ghy (wat ick bidden mach) en doet u niet te kort,
Spreeckt zoo de reden eyſcht, en laet u moeder weten,
Wat voor een edel geeſt u ſinnen heeft bezeten;
Want hoe ghy langer ſwijght, en meer u ſieckte deckt,
Hoe dattet uwe jeught tot grooter hinder ſtreckt.
De ſiecke vryſter ſucht, en al haer leden beven,
Haer ſinnen even-ſelfs die worden omgedreven:
Nu ſie ik (ſprack de maeght) wat kunſt en wijſheyt doet:
Ghy weet, gelijck het blijckt, den grout van mijn gemoet.
Des wil ick nu voortaen in geenen deel verſwijgen,
Waer na te deſer uur mijn jonge ſinnen hygen,
Wat dienter meer geveynſt? ick ben van liefde kranck,
En dat heeft nu geduert wel ſeven maenden lanck.
Wilt dit nu met beleyt mijn ouders openbaren,
En raet hen acht te ſlaen op mijn bedroefde jaren;
Want zo ick dien ick min niet haeſt genieten mach,
Soo is de gront geleyt van mijnen leſten dagh.
My ſal geen ſpruyt, of kruyt, geen ſap of pap geneſen;
Ick zal begraven zijn, ick wil begraven weſen,
Indien ick niet en krijgh hem die mijn hert bemint,
En ſonder wien mijn ziel geen ruſt op aerden vint.
Terſtont na dit geſpreck zo ſtortſe duyſent tranen,
Die met een ſtage vuur haer teere wangen banen.
Conſtance trooſt de maeght, en geeft haer goeden moet,
En ſtremt, door zoet geſpreck, haer gullen tranen-vloet.
Hier op is, des verſocht, de moeder ingekomen,
Die had tot haer behulp een Doctor met genomen;
Conſtance gaeter by, maer trat bezijden af,
Daer ſy haer met beſcheyt het ſtuck te kennen gaf.
Het ſpeet den Medicijn, dat ſy de rechte gronden
Van deze maeghde-quael had kunſtigh ondervonden;
Te meer, vermits hy weet dat oock de kloeckſte man
Dit uyt geen herte-ſlagh of ader voelen kan.
Maer als hy in geſpreck met haer begon te treden,
Doen gingh Conſtance ront, en gaf hem deze reden:
Een maegt van achthien jaer afkeerig van genucht,
Die veeltijts ſonder ſlaep *geheele nachten ſucht,*
Die, als men ſlechts begint van vrijers *yet te ſpreken,*
Verandert in gebaer, en laet haer woorden ſteken,
Die ſtaegh wil eenſaem *zijn, en nimmer uyt en gaet,*
En, ſchoon al iſſe jongh, het zoet geſelſchap haet.
Die geel en deerlijck *ſiet, en* leeft als ſonder eten,
Wat zo een vrijſter ſchort dat heb ick wel te weten:
Ick zegge, dat geen ſalf haer oyt geneſen kan,
Maer dat haer ſtil gebreck vereyſcht een ruſtigh man.
Hier by koomt dat ick ſie haer oogen ingeſoncken,
Maer vyerigh *evenwel, gelijck als helle voncken,*
Haer pols geweldigh ras, *haer* water bijſter root,
Hoe! kan dit anders zijn als enckel minne-noot?

Voor my ick ſtel het vaſt, ghy mooght het overleggen,
U dochter even-ſelfs zal u de waerheyt zeggen,
So ghy haer recht bevraeght. want, na haer zaken ſtaen,
De noot die roept om hulp, daer is geen veynſen aen.

Als men dan ſiet aen een Vrijſter ſo ongedane teyckenen, als *Conſtance* nu verhaelt heeft, zo dientmen in 't raken van den Pols, van de gene daer achterdencken op valt, indien de perſoon ſelfs niet en kan verſchijnen, eenige redenen te verhalen, en dan wel te letten ofte daer geen verandering in weſen, of pols en komt. Want zulcks geſchiedende, zo machmen wel geloo-ven, datter niet en hapert, als Liefde. Hier uyt hebben ſommige gemeent ofter een Minne-pols was, en of men uyt den byſonderen Ader-ſlagh konde de Liefde gewaer werden: maer datter zodanige geen en is, en dat de onvoorſiene veranderinge ſulcks alleen te kennen geeft, wert met de redenen aengeweſen by d'Heer Ridder *Iacob Cats*, in ſijn Aenmerckinge op de gemelte Hiſtorye.

(4) Wat de *Geneſinge* aengaet, die wert ſeer ſwaer gehouden. Daer over beklaeght hem *Apollo* by den Poëet *Ovidius*, dat hy in ſijn macht hebbende de krachten der Kruyden, ſijne Liefde evenwel met geen Kruyden te geneſen was. So dat de Poëet *Propertius* oock ſeer wel geſeyt heeft 2. *Eleg.* 1.

Wat ſieckte dat een menſche quelt,
Al is hy wonder vreemt geſtelt,
Dat jaeght een dranck, een machtigh kruyt,
Dat jaeght een kunſtigh meeſter uyt.
Maer brant van liefd' en minne-pijn
Die paſt niet op den Medicijn.

Evenwel is in 't beginſel dit quaet wel te ſteuten: maer als men het diep heeft laten inkruypen, zo dat het heel de overhandt genomen heeft, dan verandert het wel in een Dulligheyt; en de gene die daer aen vaſt zijn, komen allencxkens uyt te teren, of te verdroogen: ja ſommige nemen haerſelven het leven.

(5) Derhalven dat hier gedaen dient, en moet geenſins uytgeſtelt werden, maer in't begin by de hant genomen, eer het quaet te diep gewortelt is. Het welck de Meeſter van de konſte der Minnen wel leert in ſijn eerſte Boeck van de Remedie der Liefde:

Geſellen hoort een woort: Wanneer u teere ſinnen
Gevoelen eerſt den brant en hellen om te minnen,
So vint u metter daet ontrent het weligh kruyt,
En, eer het vorder gaet, zo roeyt den wortel uyt.
Gelooft het, dien het raeckt, met langh hier op te wachten
Soo wert de liefde ſterck en boven uwe krachten;
Dat eerſt een beeckje was, dat wort een groote ſtroom:
Dat eerſt een tackje was, dat wort een groote boom.
Een ſieckte die wel eer ſtont haeſt te zijn geneſen,
Kan heden ſonder raet en buyten hope weſen:
Een die ſijn tijt vergeeuwt, als hy wat goets vermach,
Sal niet bequamer zijn oock op den naeſten dagh.

Wy zijn onachtſaem volck, en ſleuren alle ſaken,
En willen als het dient niet aen het zeer genaken:
Daer kruypt dan evē ſtaeg, daer kruipt de kanker voort,
Om dat het ſlim vergif niet eer en was geſtoort.
Voelt daerom eenigh menſch van Liefde ſich bevechten,
Die zy flucx in de weer, en laet hem onder-rechten;
Maer doe het met beleyt, en eer het vinnigh quaet
De ſinnen overloopt, en vaſt gewortelt ſtaet.
In qualen van den geeſt, in ſieckte van de leden
Daer wijſt de ſtage daet, daer leert de vaſte reden
Dat yeder raet behoeft, en dat ter rechter tijt,
Al-eer het ſlim bejagh tot in het herte glijt.
Daer zijnder onder u van ſoo verdraeyde ſinnen,
Die, ſonder voor-beraet, haer ſtellen om te minnen;
En als het ſlim fenijn is aen het hert gegaen,
Dan ſpreecktmen om behulp de beſte vrienden aen.
Dit zijn, onwijſe jeught, dit zijn verkeerde ſlagen,
Ghy dient van eerſten aen om raet te komen vragen;
Het is van outs geſeyt: „ *Het licht dat voren gaet,*
„ *Dat geeft in alle dingh voor-al de meeſte baet.*

Plinius ſchrijft in 't 30 Boeck van ſijn Natuerlijke Hiſtorye op 't 16 Capittel, dat de Liefde verkeert met een dronck van *Bocken-water*, tot meerder tegenheyt *Nardus* onder 't zelve gemenght.

Ian de Vigo, Geneeſmeeſter van den Paus *Iulius* de II. neemt den dreck van de gene daer yemant op verlieft is, en brant die, ſeggende dat dien reuck den amoureuſen ſeer goet is, om de Liefde te vergeten. Maer deſe vijgen ſchijnen gekomen te zijn uyt den winckel van de Meeſters, die by *Ariſtophanem* Dreck-eters genaemt werden. *Albertus Magnus*, en *Cardanus* prijſen hier toe verſcheyde geſteenten. Sommige het *Bloet* van de gene die bemint werdt, het welck wy leſen by *Iul. Capitolinum*, in 't werk geſtelt te zijn van den Keyſer *Marcus Aurelius*, om wech te nemē de ongetoomde Liefde, die ſijn huyſvrouw *Fauſtina* een Schermer toedroegh, door raet van de Chaldeers. Deſe raden den Keyſer, dat hy den Schermer in 't heymelijck ſoude doen doorſteken, ende *Fauſtina* van ſijn bloedt laten drinken den ſelfden nacht als hy by haer ſlapen ſoude. Het welck wel na haer ſeggen uytviel: maer van dat byſlapen is gekomen *Antoninus Commodus*, een van de bloet-dorſtighſte en wreetſte Keyſers van Romen: die hem altijt onder de Schermers begaf, en meer den Schermer gheleeck, als den vromen Keyſer *Aurelius*, die dat quaet alleen aen ſijn Vaderlandt dede, dat hy *Commodus* voortghebracht heeft, gelijck de Poëet *Auſonius* ſchrijft:

Hy dede maer een eenigh quaet,
Tot nadeel van de Roomſche ſtaet:
Dat was vermidts de goede man
Een ſoon by ſijn Fauſtina wan.

Indien deſe Dulligheyt uyt overvloet van 't Zaet komt, zo ſalmen daer toe gebruycken zodanige Genees-middelen, die het zelve verminderen, ende ſijn prickelende kracht uytbluſſen. Hier toe is eerſt dienſtig het Ader-laten; en dan het Zaet van *Cuyſch-boom*, van *Wijnruyt*, van *Coriander*, van *Lattou*, en van *Porceleyn*, *Canfer*, en diergelijcke verkoelende, ofte verdroogende. De *Weegh-bladeren* geſtampt, en in-gedroncken, verminderen de geyligheyt, ende veel gedronken nemen die geheel wech. Hier toe kan mede gemaeckt werden de volgende Conſerve: N. *Conſerf van Plompen* 2 oncen, *Zaet van Cuyſch-boom, Lattou, Porceleyn, Coriander* van elcx 1 ſcrupel. *Troch. de Camphora*, 2 ſcrupels. Met *Syroop van Plompen* gemenght tot een Conſerve, ende daer van des avonts, en 's morgens de groote van een Ocker-noot gebruyckt.

Wat vorder de Maniere van leven, alſo deſelvige in 't 4 cap. van het Eerſte Deel in den *Schat der Geſontheyt* aengeweſen is, zo en behoeft die hier niet wederom verhaelt te werden. Wy zullen derhalven dit capittel beſluyten met de gheneſinge der gener, die Lief-kruyt ingenomen hebben.

(6) So drae achterdencken valt, dat yemant Lief-kruyt ingegeven is, zo zalmen terſtont zoecken te beletten, dat het vergif, in 't welck het Lief-kruydt verandert, niet na het Hert en treckt, en alzoo den Menſche om hals brenght. Daer toe is voor-eerſt noodigh een Braeck-middel (beſchreven in 't Eerſte Deel op 't 12. cap. N. 6.) waer by altijt wat dient gemengt, het welck 't vergif wederſtaet, als *Citroen-zaet*, *Geſegelde aerde*, *Mithridaet*, *Theriakel-water*, *Zout* van *Carduus Benedictus*, van *Alſſen*, of *Wijnruyt*, en van deſelve dient oock na het braken een Dranckxken ghemaeckt om te ſweeten, 't welk eenige dagen na malkanderen moet vervolgt werden, in een ledige Maeg. Daerna, en ondertuſſchen, dienen oock gebruyckt te werden Genees-middelen, die het Vergif tegenſtaen, en het Herte tegens 't ſelfde verſtercken, gelijck die beſchreven zijn in 't 18 capittel van 't Eerſte Deel.

Het VIII. Capittel.

(1) *Dulligheydt uyt* (2) *inwendige Oorſaken.* (3) *Hare Teyckenen*, (4) *Voor-teyckenen*, (5) *Geneſinge*, (6) *en Maniere van leven.*

(1)

OP de *Melancholy*, of Ydelheyt van ſinnen volgt wel lichtelijck een *Mania*, of *Dulligheyt*, die niet veel anders van malkander en verſchillen, als in meerder felligheyt van Oorſaeck, ende Toevallen. In de Melancholy zijn de Geeſten duyſter, ende bedwelmt, in de Dulligheyt vyerigh en brandende. Soo dat de **Dulligheydt** niet anders en is, als een bedorven Inbeeldinghe ende oordeel, ſonder Koortſe, met ſtoutigheyt, onvertſaeghtheyt, ſlaen, ende ſtooten, haren oorſpronck nemende uyt een heete vyerige geſtalteniſſe der Zielige Geeſten, en Herſſenen.

Deſe Dullen beelden haer mede wel in, ghelijck de Melancholijcken, 't gene niet en is, maer ſy gaen vry wat verder, ſonder eenigh onderſcheyt te maken tuſſchen goet ofte quaet, tuſſchen vriendt ofte vyandt. Ia de Wtſinnigheyt gaet haer ſo verre, dat ſy als dulle Beeſten, een yeder met tanden en nagels op 't lijf willen. Sy houden evenwel noch dickwils de gheheugeniſſe, 't welck daer uyt blijckt, dat ſy haer gewoonlijke Liedekens noch na malkanderen wetē te ſingen.

Wat belanght de plaetſe, die hier gerocht is, alhoewel het gemeene gevoelen is, dat het de *Herſſenen* alleen aengaet, gelijck 't oock eygentlijck doet; ſo en is evenwel niet te twijffelen, uyt de groote onſtuymigheyt des gemoedts, dat het *Herte* mede daer toe oorſaeck geeft. Waer toe oock groot blijck bybrenght, dat de Dulle luyden in haer huyskens geſloten zijnde, al is 't midden in de winter, van geen kouw en weten: 't welck niet en ſoude konnen geſchieden, by aldien het Herte de hitte met de geeſten, door het geheele Lichaem niet en verſpreyde. En hebben evenwel geen Koortſe, door dien datter geen verrottinge by en is; en daerom en is niet vremt het gevoelen van *Platerus*, dat hier by de Hitte een quade Hoedanigheyt is, gelijkmen oock bevint, dat de Dulligheyt uyt Lief-kruyt, en ander Vergif voortgebracht wert.

(2) Het gene de Hitte in de Geeſten ontſteeckt, is (als voorgaende oorſaeck) *ſwarte, ende verbrande Gal*. Het welck *Plautus* oock wel geweten heeft *Amphitr.*

---- Atra bile percita eſt,
Nulla res tam delirantes homines concinnat cito.

Deſe Gal houdt haer ſomtijdts in de Aderen van 't gantſche Lichaem, ſomtijdts in de gene, die dicht by de Herſſenen zijn, veeltijts in de Vrouwen ontrent de Lijf-moeder, uyt Bloet en Zaet aldaer vergadert, en bedorven; waer mede hier ſeker bruyne Weduwe gequelt zijnde, quam onlangs by den Borgemeeſter loopen, en haer in de beſte geſtalteniſſe niet ſtellende, vraegde of daer yet ontbrack datmen haer geen man en gaf. En ſulcx gingh zo verre, datmen genootſaeckt was deſelve in 't Dulhuys te beſtellen. Andere verhalen van de gene die hier af Dul langhs de ſtraet liepen, ende dat het ſelfde geholpen werde, op die maniere, als wy van dierghelijcke Melancholy gheſeydt hebben.

De Wtwendige oorſaken zijn een *Heete geſtalteniſſe des Luchts*, gelijck in de Hontsdagen, wanneer 't bloet ſeer verhit, als oock in de Herfſt, alſſer veel Swarte gal vergadert werdt. Waer toe inſonderheydt helpen *Droefheyt, Bekommeringh, Spijt*, en *Gramſchap*.

Cleomenes, als hem tot ſchande nagegeven werde dat hy ſijnen eedt gebroken hadde, uyt ſpijt dul werdende, ſnede ſijn Lichaem van onderen tot bovenen open, en ſtorf aldus al lacchende.

Iovius verhaelt van den Turkſchen Keyſer *Amurathes*, dat als hy de ſtad *Coria* (dewelcke hem van *Schanderbeeck*, die hy ſelfs opgevoedt had, met liſt ontnomen was) te vergeefs beſtormt had, uyt ſpijt in een Dulligheyt verviel, ende alſo ſtorf. Soo ſchrijft *Platina* van den Paus *Bonifacius* de VIII. dat als hy die van 't geſlacht *Columna*, uyt haer vaderlijcke Steden gejaegt hadde, en onvoorſiens van *Sarra Columna* te *Anagni* betrapt ende gevangen gehouden werde, dul en raſende ſtorf. So dat hy in den Stoel gekomen was als een Voſch, geregeert hadde als een Wolf, en geſtorven was als een Hont. *Ranulp. Walſing. Haillan, &c.*

So beſchrijft *Sophocles* den Grieckſchen Vorſt *Aiax*, dat hem geweygert zijn de wapenen van ſijn overleden neef *Achilles*, die door den Raet *Ulyſſes* wierden toegeleyt, in ſo onverbolligen dulligheyt gerocht, dat hy 't vee aenviel, meenende dat het Griecken waren, ſommige bandt, ſommige keelde, ende een grooten ram geeſſelde, geloovende dat het *Ulyſſes* was: en ten laetſten ook in ſijn eygen ſweert viel. So dat de gene, die als de ſterkſte onder de Griecken, alles uytgeſtaen hadde, de Gramſchap alleen niet en konde overwinnen, gelijck *Ovidius* van hem ſchrijft 13. *Met.*

De Vorſt, die groote man, die legers dorſte tergen,
En oock aen Hector ſelfs een veltſlagh plagh te vergen,
Die koude lijden kon, en ſweet, en heeten brandt,
En kan ſijn eygen hert niet houden in den bandt:
De Gramſchap trock hem wech. Hy greep ſijn eygen degen,
En ſey, Dits immers mijn: geen menſch en heeſter tegen,
Of 't moeſt Ulyſſis zijn, een ſlim en oilijck man,
Die niet, als mette tongh, den oorlogh voeren kan.
Wel aen, ick wil dit ſweert eens tegen my gebruycken,
Dies ſal op heden noch de doot mijn oogen luycken.
Dit ſprack de gramme vorſt, met ongemeene tael,
En, eer het yemant dacht, ſo viel hy op het ſtael.

De Melancholy die uyt Liefde, of Minne-dranckxkens voortkomt, indienſe langh byblijft, verandert mede in Dulligheyt. De beten van ſekere Beeſten, gelijck Honden, Katten, Wolven, maken oock een dulligheyt, die ſodanige Beeſten in manieren navolght; ſelfs zoo verre, dat de ghebetene meenen in deſelfde verandert te zijn. Dan van deſe ſullen wy in 't volgende Capittel handelen.

(3) De dulligheydt is ſeer licht te kennen uyt het bedorven inbeelden, ende oordeel, waer door de dulle gantſch onvertſaegt elk een te keer willen met krabbelen, ſchoppen ende ſtooten. Haer weſen is ſtraf, enſchrickelijk, haren mont ſchuymt (gelijck d'Heere *de Groot* met de verſſen van den Grieckſchen Poët *Euripides*, en dit Latijns van *Lucanus*,

Spumea tum primum rabies veſana per ora
Effluit, ----

aenwijſt in ſijn Aenmerkingē op den Euangeliſt *Lucas* 9.39.) en konnen niet ſlapen, noch kleederen aen haer Lichaem lijden, die ſy verſcheuren; ende, indien ſy niet wel bewaert en werden, doen haerſelven te kort. Sommige van deſe dullen (ſchrijft *Xenophon* in 't eerſte

boeck der gedenk-weerdige Spreucken van *Socrates*) en vreeſen niet eens voor 't ghene, dat in ſijn zelven ſchrickelijck is: en andere ſchricken van 't gene niet eens en ſtaet te vreeſen. De Toevallen, en Teyckenen van de Dulligheyt zijn wel uyt-gebeelt by *Io* in de Griekſche tragedye van den ouden Poët *Æſchylus*, genaemt den gebonden *Prometheus*: wiens woorden wy hier, om kortheyts wille, alleen in Latijn zullen ſtellen:

Heu, heu, heu, heu, heu,
Rurſus me ſideratio, & attoniti
Furores accendunt, ceſtrique ſtimulus
Pungit vehemens.
Cor verò metu animum percellit.
In orbem oculi rotantur.
Extra autem curſum rapior, rabici
Impetu inſano, linguæ impotens.
Confuſæ autem voces accidunt temere
Acerbæ ad fluctus calamitatis.

(4) Alzoo de Swarte gal de booſte en hartneckighſte Vochtigheyt is, zo valt oock de Dulligheyt, daer uyt ontſtaende, ſeer qualijck te helpen, en gheduurt dickwils jaren ende dagen, ſomtijts oock het gantſche leven. Dan heeft evenwel in haerſelven geen gevaer, 't en zy de Siecken niet willende eten of drincken, haerſelven uyt-hongeren, ofte anders te kort doen. Maer het is een goet teycken, dat zodanige een ontlaſting krijgen door Kamerganck, Stonden, Bloeden uyt de neus, ſpeen, kramp-ader. Het is een doodelijck teycken, in de Dulle ſieckte, ſeydt *Plinius* 7. 51. te Lacchen; waer by niet alderhande lach, na mijn oordeel verſtaen moet werden, alzoo zulcx ſtrijden zoude tegens *Hippocrates*, die de Raſernye met lacchen van minder gevaer ſtelt, als die ernſt is; maer alleen de gene, die *Sardonius* genoemt wert, en is een treckinge tegens de Nature van die deelen, dewelcke den Lach maken, en alzo door het trecken het zelve als na-maken.

(5) Om nu te komen tot de Geneſinge. Dewijl de naeſte oorſaek van Dulligheyt beſtaet in verhitte Geeſten, die haer beginſel, en onderhoudt hebben van diergelijke Vochtigheyt, ſo moet deſelvige voor-eerſt bereyt en af-ghezet, daerna van de Herſſenen, en het Hert gheweert werden. Ende dan de Ongematigheyt der Geeſten herſtelt zijnde, dienen beyde die Deelen verſterckt, ende verquickt: als oock de quade Toevallen, gelijk geduerigh Waken, verbetert.

Hier toe, na een voorgaende *Clyſteer*, ofte yet anders om de eerſte wegen te ontlaſten, en iſſer niet bequamer, als het *Ader-laten*, van wegen dat het verminderingh maeckt van de heete Vochtigheyt, ende alzoo by gevolgh mede verkoelt. Ick heb geſien aen verſcheyde, die haer meeſte werck maeckten om de Dulle te helpen, datſe haer grootſte toeverlaet in 't Laten hadden, en 't ſelve twintigh, dertigh, en meer-der reyſen doende, vele, die ongeneeſlijck ſchenen, wederom tot haerſelven brachten. Ende daer toe mach men dan de een, dan de ander Ader nemen; oock Speen, ofte de Stonden verwecken.

Ondertuſſchen dient de Swarte gal door de Middelen (beſchreven in 't 9. capittel van het Eerſte Deel, gekoockt in Wey) bereyt zijnde, eens des Weeks afghezet te werden, door de Middelen verhaelt in 't 12.cap. van 't ſelfde Deel, beginnende van de ſlapſte, ende zoo allencxkens komende tot ſtercker. Onder dit is van outs ſeer vermaert geweeſt het *Nies-kruyt*, zoo dat als ſy yemant ſagen, die met de kop gequelt was, ſeyden, dat hy Nies-kruyt van doen hadde, ofte wel diende te varen na *Anticyra*, daer het ſelfde overvloedigh wies. Hier mede genas *Melampus*, (na wiens naem een ſoorte van Nies-kruyt den naem van *Melampodium* heeft) de dochters van *Prœtus*, Koning van *Argos*, dewelcke haerſelven in ſchoonheydt ſtellende voor de Godinne *Iuno*, waren door den toorn van deſelve met ſulcken Dulligheyt geſlagen, datſe Koeyen meenden te weſen, en vreeſende voor de ploegh, haer vlucht in 't boſch namen. *Virgilius* ſchrijft oock *Ecl*.6. dat ſy het loeyen na-volghden:

Prætides implerunt fallis mugitibus agros.

Na dat de Swarte gal eens of tweemael afgezet is, zo dienen mede tuſſchen beyden gebeſight ſodanige Middelen, die het Hert, ende de Herſſenen verſtercken, het Bloedt, ende de Geeſten ſuyveren, ende de Roockachtige dampen doen verdwijnen. Sodanige zijn *Plompen, Roſen, Violen, Confilye de Greyn, Guldelingen*, ende andere in 't 10 ende 18 Capittel van het Eerſte Deel beſchreven; die met eenen oock de Swarte gal veranderen, en bereyden.

Ende alſoo de Slaep hier ſeer qualijck, ja in eenige maenden ſomtijts niet komen en wil, zo moet deſelve zo door uytwendige, als inwendige Middelen (aengeweſen in 't 14 Capittel) gevordert werden, waer in altijt met voorſichtigheyt dient gegaen te weſen.

Als alles niet en helpt, zoo mach men komen tot een *Cautery*, en branden boven op 't Hooft aen in 't *Bregma* tot op de Pan, en houden dat lange tijt open, waer door verſcheydene van de Dulligheyt gheneſen zijn, gelijk *Guiarnerius* getuyght. Het welck verſterkt wert, door 't gene *Gordonius* verhaelt van een Dulle, die een wonde in 't Hooft krijgende met een breuk in de Pan, zoo lange wel was, als de wonde open bleef; maer dat, die gheheelt zijnde, de Dulligheyt wederom quam.

Hier toe behoort mede de Vrouwen ſieckte, *Furor Vterinus* genoemt, in dewelcke haer de Lijfmoeder dul maeckt; en wert door Middelen, die het heet Bloet verkoelen, ende het Zaet verdroogen ende verminderen, te hulpe gekomen. Waer van eenige beſchreven zijn in 't 22 capittel van 't Eerſte Deel, en zullen noch elders aengeweſen werden. D^r. *Foreſt* verhaelt 10. *Obſ*. 24. van een Ionge dochter, die na het toeheelen van eenige

eenige Sweringen in haer been,en het opſtoppen van haer Stonden, in een ſchrickelijcke Dulligheyt verviel, gheſtadigh roepende dat ſy in de Hel begraven was,en niet als Swavel en vyer uytſpoogh: maer dat deſelve ghenas met het openen van de ader ontrent den enckel (*Saphena* genoemt) na datter ontrent acht oncen ſwart bloet uytgeloopen waren.

(6) Om te beſluyten met de Maniere van leven. De *Lucht* dient hier koel, ende vochtigh te weſen; en de *Spijſe* van de eygen hoedanigheyt,gelijck *doorgeſlagen Gerſte, verſch Vleyſch-nat met Endivye, Lattouw, Bernagye* geſtooft, *Kuyckens, Lams-vleyſch, Kalfs-vleyſch, ſachte Eyeren*; en derhalven zijn in deſe gelegentheyt onbequaem, die Gal, ofte grove Vochtigheden konnen maken, gelijck *Runt-vleyſch*, ende alle ander dat ghezouten ofte geroockt is, gelijck oock ſoodanige Viſch. De *Wijn* moet hier gantſch gheſchout, ofte die heel dun, ende dat weynigh gedroncken werden. Het welck mede plaetſe heeft in *Bier*, dat niet te Hoppigh, ofte te koppigh dient te weſen. Dan men mach in ſtede van't ſelfde *Gerſte-water* drincken met *Syroop van Violen, Granaet-appelen*, ofte *Bernagye* vermenght: ofte oock verſch ghemolcken Melck met ſuycker,of een manier van *Amandel-melck* van Gerſtewater met Verkoelende zaden uytgetrocken,'twelck oock den Slaep verweckt, die in deſe gelegentheydt hooghnoodigh is: Hier dient *matelijcke Oeffeningh*,en een *open Lichaem*; het *Gemoedt*, zoo veel mogelijck is, vrolijck,ſonder yemant by de ſieken te laten komen, die hem onaengenaem is: waer toe wel dienſtigh is hem alle vermaeck aen te doen, ſelfs van de Muſijck, dewelcke,gelijck hier voor verhaelt is,van den eerſten wijs-gierigen *Pythagoras* ingebracht is om de Ziele te ſtillen, en te bevredigen. So leſen wy dat de Dulligheydt van den Koningh *Saul* ſtilde, als *David* op ſijn herpe ſloegh.

Guyon geeft ons hier van een goet exempel op't 14 cap. alwaer hy verhaelt in't 1 boeck van ſijn verſcheyde Leſſen,hoe een jonge, hupſe,en degelijcke Vrouw, verſtaen hebbende, dat haren man ſomtijdts by een ander liep,in ſulcken dulligheyt verviel,dat ſy alle oogenblick,haerſelven wilden werpen dan in't vyer,dan uyt de venſter,dan in't water,daer ſy oock tweemael uytgetrocken was: zo datmen haer moſt doen bewaren. De Genees-meeſters en konden hier geen beterſchap toebrengen: maer een Capucijn daer voorby komende,en biddende om aelmis,hebbende verſtaen het vremt ongeluck van de Ioffrou, gaf raet, om een Luyteniſt by haer te halen, ende datmen den zelven langh by haer ſoude laten, en oock des nachts eenige Liedekens voor haer bedt zoude ſingen. Het welck in't werck geſtelt zijnde, zo gingh de dulligheydt in drie maenden over, ende ſy bleef daer na wel by haer ſinnen.

Het IX. Capittel.

Dulligheyt door Dulle beeſten veroorſaeckt, (1) van Weerwolven, (2) Wt wat oorſaeck die Dulligheyt van de Beeſten komt, (3) Teyckenen van een Dullen hont, (4) Voorgaende Teyckenen van Dulligheyt in een die gebeten is, (5) Kenteyckenen, (6) Voor-teyckenen, (7) Gheneſinge.

TOt de dulligheyt behooren mede die Wtſinnige ſieckten,in dewelcke de ſiecken haer inbeelden, datze in Wolven, Honden,Katten,ende diergelijcke dieren verandert zijn; als oock de gene,die verweckt is door het bijten van eenige dulle beeſten.

(1) Dat de Menſchen in Wolven veranderen, is al van oudts geloofft,en geſchreven by de Grieckſche *Homerus, Mela, Solinus, Strabo, Dionyſius*, de Latijnſche *Varro, Virgilius, Ovidius*, en verſcheyde nieuwe Schrijvers,daerom by den Françoyſchen *Loupgarous* (welcken naem by *Hadr. Iunius* qualijck gepaſt wert op de *Nacht-merrye*) en by ons genoemt *Weer-wolven*,als die van Menſchen Wolven, en van Wolven wederom Menſchen werdẽ.Het welk de Poët *Horatius* ook ſtelt, als geloofft te hebben, *Epod.* 12. daer hy ſpreeckt van *Vlyſſes* Metgezellen, die door de toovereſſe *Circe* in Swijnen zouden verandert wezen.

Als Circe dienſtigh vont, Vlyſſis met-geſellen
In haren eerſten ſtant, door toover-kunſt, te ſtellen,
Verdwenen metter daet de borſtels van het ſwijn,
En ſtracx ſo was het volck gelijck als menſchen zijn:
Sy kregen haer verſtant, en al haer vorigh weſen,
Naer dat de nare kol haer boecken had geleſen;
Sy ſlockten geenen draf, noch aten eenigh groen,
Maer droegen ſich in als gelijck de menſchen doen.

De Grieckſchen Hiſtorie-ſchrijver *Herodotus*,ende Latijnſchen *Plinius* (die nochtans al licht van geloof ſchijnen geweeſt te hebben) als oock *Plato*, en *Pauſanias* verhalen wel ſulx van andere geſeyt te werden: maer dat ſy het voor een fabel houden. En over dat gevoelen werden oock wel te recht *Spondanus*, en *Bodin* wederleyt van *Delrio* 2. *Diſquis. Magie.* q.18. Want de menſchelijke ziele en kan geen gedaente geven aen het Lichaem van een beeſt, noch een Ziele van een wolf aen het Lichaem van een menſch: dewijl elcke gedaente vereyſcht een bepaelde, en byzonderlijcken toegeeygende ſtoffe. Is alleen waer, dat de Duyvel wel yemant doet gelooven,dat hy in een wolf verandert is, en derhalven als ſodanigh hem ſtelt om Dieren te verſcheuren,oock dat hy de oogen van de gene die hem ſien, zoo beguygelt, dat ſy de uytwendighe ſchaduwe van de gedaente voor 't rechte lichaem nemende, niet anders en weten, of hy is een Wolf. Siet

breeder 't gene hier over vergadert is by *Goulart. 1. des Hiſtor. admirabl.* Maer hoe het hier mede zy, 't en gaet onſe konſte niet aen: gelijk wel doet aen andere ſoorte van **Wolfs-Dulligheyt** / te weten, als de gene, die meenen in Wolven verandert te zijn, alleen gedreven werden door verkeerde inbeeldinge, en daer door ook de Wolven in haer doen navolgen, daer ſy evenwel by de gene, die haer ſien, klaerlijck blijcken menſchen te weſen. So ſchrijft *Fincelius* datter te Padua in 't jaer 1541 een Huyſman was, die hem inbeelde een Wolf te weſen, ende veel volcx in 't lant ombracht. Daer na met veel moeyten gekregen zijnde, hiel vaſt ſtaende een rechten Wolf te zijn, met dat onderſcheyt alleen, dat de huyt met het hair in hem omgekeert was. Daerom ſommige, die daer by waren, toonende haer ſelven als wreede Wolven, quetſten, om de waerheyt te weten, ſijn armen, ende beenen, die ſy oock kortеden: dan merckende daer na ſijn onnooſelheydt, beſtelden hem by de Heelmeeſters, maer was ſo uytgerecht, dat hy 't in weynig dagen beſtorf. Diergelijcke exempelen zijn by andere Schrijvers meer te leſen.

(2) De *Oorſaeck* van deſe laetſte dulligheyt komt ſomtijts door 't *Bloet*, 't welck gedroncken is van ſodanigh Beeſt, in 't welcke de krankſinnige meent verandert te zijn. Soo verhaelt *Weinrich* van een Dochter, die geſien hebbende yemant onthalſen, uit ſchrick een Vallende ſieckte kreegh, waer toe, als andere dingen niet en holpen, ſy, door raet van yemant, indronk *Katten-bloet*: waer door die dochter een Katten-aert by wijlen kreegh, en dede al na, dat de Katten in huys doen, als meeuwen, ſpringen, en muyſe-vangen. Hy verhaelt oock van een ander, die *Verckens-bloet* gegeten hebbende, ſijn ſelven ſat van ſlick at. En die veranderingh is oock elders te ſien. Want het *bloet*, inſonderheyt heet, en noch vol geeſt, gedroncken, kan een groote veranderingh in den Menſche maken, waer door hy ofte in 't gemeen de wildigheyt van de Beeſten navolght, ofte in 't byſonder de manieren alleen na-aept van 't gene, wiens Bloet hy ingenomen heeft. De reden hier van is wel te begrijpen. Want alzo het Bloedt den aert ende de nature heeft van ſijn Dier, en dat alle de Werckingen der Dieren voornamelijck uytgevoert werden door de Wermte, ende de Geeſten: 't ſelve dan van den Menſche ghedroncken zijnde, zo is gelooflijck, datter in ſijn Geeſten ende Wermte, ende ſo vervolgens in de Vochtigheden, en vaſte Deelen veranderingh geſchiet. Want al dat verandert, volght de nature van 't gene de veranderingh maeckt. En dit is miſſchien de oorſaek, waerom God zo dickwils, ende zo ernſtigh gebiedt het gebruyck van Bloet, inſonderheydt dat noch heet is, en van levende Dieren.

Het ſelfde kan oock plaets hebben, hoewel zoo veel niet, in de *Melck*, inſonderheydt in de teere jaren gedroncken, en in het *Vleyſch* van de Dieren gegeten. Soo heeft men geſien, dat yemandt, die met *Geyten-melck* opgevoedt was, groot geworden zijnde, niet en dede als ſpringen en hippelen, en ghelijck de Geyten in 't kruyt knabbelde. Daerom meenen oock ſommige, dat vele Françoyſchen, alſoo ſy dickwils met Geyten-melck opgebracht werden, nauwlijcx ſtil en konnen ſtaen, noch het hippelen, al zijnſe alleen, en konnen laten. *Plinius* en *Edouardus* ſchrijven, dat de *Beeren-Herſſenen* gegeten zijnde, inbeeldinge verwecken, of yemandt in een Beer verandert was. Het welck *Dr. Wierus* oock getuygt t' ſijnen tijde geſchiet te zijn in een Spaenſch Edelman, dewelcke mede van ſulcken eten, door boſch en over bergh liep, niet anders wetende of hy was een Beer. So ſchrijft *Fernelius* van eenige Iagers, als ſy eenen fellen Wolf doodt geſlagen hadden, hem in ſtuken ſnijdende, tot verſcheyde koketten gereet maeckten. Waer van al de gene, die daer af gegeten hadden, dul wierden, en ſommige oock ſtorven. Waer uyt blijckt (het welck oock met verſcheyde exempelen beveſtight wert van *Ioh. Bauhinus*) dat de *Wolven* oock de Dulligheyt onderworpen zijn: ghelijck mede getuyght wert van *Swijnen, Oſſen, Paerden, Voſſen. Katten*: maer deſe dulligheyt valt onder de *Honden* (als heet ende droogh zijnde) verre uyt aldermeeſt.

Dit Dulle vergif werdt meeſtendeel medegedeelt met een beet, te weten, door de wonde van 't ſpeeckſel ingeprent. Het welck van ſoodanigen felligheydt is, dat een Vrouw, toenaeyende een gat, 't welck van een Dullen hont in ſeker kleet gebeten was, ende den draet afbijtende, daer van Dul werde. En *Matthiolus* ſchrijft twee geſien te hebbẽ, die alleen van 't ſpeekſel te raken, ſonder beet, de Dulligheyt kregen. Sommige hebben zoo veel doens met de Honden, dat ſy deſelve tot walgingh ſoenen en lecken, het welck in deſe gelegentheydt groot ongeluck baert; waer van den grooten Rechts-gheleerden *Baldus* een droevigh exempel gaf, als hy met ſijn Hondeken ſpelende in ſijn lippe gebeten werde, en daer van een Dulligheyt kreegh, die hem in 't graf bracht.

Op welcke van de verhaelde Manieren het Vergif van een Dul beeſt den Menſche medegedeelt werdt, en toont terſtont ſijn kracht niet; want hy en voelt dickwils in 't eerſte geen quaet, als miſſchien wat pijns in de wonde, zoo dat het veeltijdts na eenige maenden, ja oock jaren eerſt uytbreeckt. Soo hebbe ick onlangs geſien in den Dijck-graef van Ryder-kerck, die acht maenden na den beet, van Lichaem en gemoet ſeer wel te pas was, tot dat hy na die tijt in hevige Dulligheyt (die hy voorſeyde te voelen komen) vervallende, in weynigh dagen ſtorf. Van drie, en vier maenden getuygt *Hildanus*; van acht *Fracaſtorius*; Andere van 6. 7. en 12 jaer: *Braſavola* van 17. *Guainerius* van 18. *Alzaravius* van 40. En alſo het Vergif beſtaet in een verborgen hoedanigheyt, ſo en kan niet lichtelijck van dat wonderbaerlijck wercken de rechte reden gegeven werden. Evenwel mach men waerſchijnelijck

nelijck ſeggen, dewijl het Vergif door ſijn geheel weſen van onſe nature vervremt is, en van onſe wermte niet overwonnen en kan werden, dat het ſo lange als het in 't Lichaem blijft, ſijnen aert houdt, en ten laetſten ſijne kracht uytgeeft, al geſchiet ſulcx de een tijt raſſer als de ander, na dat het ſelfde meerder of minder kracht heeft, om op ons te wercken: of oock het Lichaem, dat het ontfanght, ſtercker of ſwacker is, om 't ſelfde te wederſtaen.

Dit Vergif is van dien aert, dat het oock van de gene, die van een Hont gebeten is voortgaet in een ander, die hy komt te bijten, gelijck *Lucianus* wel ſchrijft in *Philopſeudes*. So verhaelt *Bauhinus* dat eenen waert ſijn gaſten Speck voor ſettede van een Swijn, dat van een Dullen hondt gebeten was, waer door alle, die daer af aten, Dul wierden; ende noch van een ander Swijn dat dul gheworden zijnde van een Huyſman dootgeſlagen, maer niet diep genoegh begraven was. Het welck de Voſſen des winters opkrabden; en van 't ſelve gegeten hebbende Dul wierden. Van deſelfde zijn daer na oock Menſchen, Peerden, en ander Vee gequetſt, en alle in Dulligheyt vervallen, en meeſtendeel gheſtorven. Waerom een yeghelijck hem wel wachten mach yet te eten, of te drincken, dat van een Dulle geproeft is.

(3) Alle Beten, 't zy van Beeſten, 't zy van Menſchen, dewijlſe met een Gramſchap geſchieden, ſoo zijnſe quaetaerdigh, gelijck genoeghſaem blijckt uyt de geneſinge by *Hildanus*, en andere daer van bygebracht. So ſchrijft de Preſident *de Thou* in 't 5 boeck van ſijn Hiſtorie, hoe datter ſeker half naeckt, maer ſterk man van d'Eylanden, in den Schotſchen oorlog teghen de Enghelſchen, ſijn ſelven midden onder de vyanden begaf, ende daer een Engelſman by de kop greep, en op ſijn ſchouderen ſmeet, en alſo met groote ſnelligheyt by de ſijne bracht; maer dat de gevangen hem een venijnige, ende byna doodelijcken tant in de lenden ſettede. Dan deſe Beten ſchelen evenwel ſeer veel in gevaer, van de gene, die door dulle dieren komen. Derhalven om het ſelve in 't eerſte, zo veel mogelijck is, te ſteuten, ſo dient wel (alſo aen de wonde ſelver geen onderſcheyt te ſien en is) geweten of den Hont (die wy nu ſullen nemen als de gemeenſte) dul is ofte niet.

Om ſulcx te ondervinden zalmen geſtamte *Ocker-noten* op de wonde leggen, en daer eenige uuren op laten (na de wonde groot ofte kleyn is: want hoe ſy wyder is, hoe de Noten het Vergif eerder na haer nemen) ende dan deſelvige voor de Hoenderen werpen. Indien den Hont dul is, ſo ſterven ſy 's anderendaegs: ende niet zijnde, blijvenſe in 't leven. Het ſelfde kan oock gedaen werden met wat kruym van *Wittebroot*, of diergelijcke. Dan hier in dient mede op den Hont ſelve ghelet; die dul zijnde, niet eten, noch drincken wil, veel ſchuym ende quijl uyt neus, ende mont quijt wert, valt een yegelijck aen, ſoeckende deſelve te bijten, doch ſonder baffen, heeft ſeer roode ende vyerige oogen, draeght aen niemant kennis, laet ſijnen ſtaert ende tongh, (die veeltijdts bruyn ofte geel is, als met Gal beſtreken) uyt de mont hangen, loopt ſomtijdts haeſtelijck, ja als ſonder achterdencken, ergens tegen, ende blijft d'ander tijt ſchierlijck ſtil ſtaen, en andere Honden vluchten voor hem.

(4) Wanneer de gene, die gebeten is, begint benauwt en ſonder reden korſel te werden, een ſwaerte, en loomigheydt, gelijck als in quaet weder, door alle de leden voelt, niet of ongeruſt ſlaept, vol vreeſe is, ende weyniger, als hy gewent is, ſoeckt te drincken, binnens monts mommelt, en al is 't midden op den dagh, om licht roept: pijn in de wonde voelt, (al iſſe al lange geheelt) die na 't hooft treckt, en aldaer een draeyingh veroorſaeckt, zo dat hy niet wel voort en kan gaen. Als dit, ſegh ick, gemerckt werdt, ſoo machmen wel rekeningh maken, datter Dulligheydt op handen is.

(5) Maer de gene, die nu alreede aen de Dulligheyt vaſt zijn, recken by pooſen haer Leden uyt, gelijk die geeuwen, zijn dapper ontſteken in haer aengheſicht, hebben een ſchrickelijck geſicht, ſchuym-becken, en ſpouwen op de gene die haer voor komen, baffen, en bijten als de Honden. Hoewel ſommige noch wat oordeels behouden. Soo vertelt *Gentilis*, datter een Dul Iongman ſijn Moeder afraden, hem te genaken: want dat hy ſich niet en konde onthouden van te bijten al de gene, die by hem quamen. Sommige van deſelvige raſen, eenige houden noch wat verſtant tot het laetſte: doch op die tijdt verandert het meeſtendeel. De ſtem is heeſch, den adem kort, ſy braken gal, en op 't eynde met nock, treckinge der leden, en knarſſen der tanden.

Het gemeenſte teycken is, dat ſy voor het Water, en alle vochtigheydt ſeer ſchricken; waer van de reden al van oudts by vele gegeven is, dat ſy in 't water haer inbeelden te ſien het ſchijnſel van den Hont, die haer ghebeten heeft. Sulcx heeft mede eertijdts een Griecx Poët *P. Silentiarius* getuyght:

Wie van een dullen hont is in het lijf gebeten,
Die meynt een hont te ſien als hy by water koomt,
Het beelt van dat hem ſchaedt en kan hy niet vergeten,
En daerom is hy bangh, en wonder ſeer beſchroomt.

En hier van ſullen wy oock terſtont een exempel bybrengen: maer en is evenwel d'algemeene reden niet, dewijl ick dickwils geſien hebbe, dat ſodanige, maer hoorende de pomp gaen, of een emmer waters voorby hare kamer dragen, groote ſchrick op haer lijf kregen, en daer door merckelijck verarghden. Waer uyt blijckt, dat deſe ſiecken niet uyt een verkeerde inbeeldinge, maer dewijl ſy voelen, dat alle Vochtigheydt haer beſchadight, van deſelfde vervaert zijn; gelijck men walght, en ontſtelt, als yemant wat voor komt, dat hem tegen is.

(6) Wan-

(6) Wanneer de gebeten wonde terſtont veel bloet, niet diep in en gaet, noch geen ader, ſlagh-ader, of ze-nuwe gerocht en is, dan valter hope van genezen, mits datter in 't begin goede Genees-middelen gebruyckt werden. Maer als de ſchrick van 't water al gekomen is, dan wert het gemeenlijck met de doot bekoſt.

(7) Al ſchijnt dit quaet in 't eerſte ſijn zelven ſo ge-vaerlijck niet voor te doen, zoo moet het evenwel in tijts tegengeſtaen weſen, of het brengt den Menſche tot de ſekere doot. Dit heeft tot ſijnen onderganck wel vernomen de voorgemelte rechtsgeleerde *Baldus*. Want van een kleyn Hondeken, in ſijn lip even gebe-ten zijnde, niet wetende dat het dul was, en de won-de, om de kleynheyt, niet en achten, ſtorf daer van dul na vier maenden, op welcke tijdt alle Genees-midde-len maer te vergeefs aengewent wierden. Derhalven zalmen terſtont zoecken te beletten, dat het Vergif, het welk door den beet in 't Lichaem geprent is, niet voort en gaet, ende 't ghene ghevat is, uytgetrocken werdt: en dan dient het beſchadight Deel wederom terecht gebracht te wezen.

Om tot dit oogenmerck te geraken, zalmen eerſt het Deel, drie vier vingers boven den beet Binden, doch niet zo vaſt datmen 't gevoelen beneemt: maer indien door de geſtalteniſſe van 't Deel 't Binden niet en kan geſchieden, ſo ſalmen op de aengeweſen plaets leggen Wech-drijvende middelen, als poeyer van *Draken-bloet*, *Granaet-ſchellen*, *Bolus*, *Cipres-noten* met *wit van Ey* gemenght.

Te gelijk dient op de wonde (eerſt geſcherſt, indien-ſe kleyn is) een *Kop* met vele vlam geſtelt, om 't Ver-gif uyt te ſuygen. Waer toe oock bequaem zijn, ge-ſet levende *Duiven*, of *Hoenderen* met het hinderſte, de vederen eerſt wat uytgeplockt, en d'een doot zijn-de, wederom een ander genomen: 't welck mede doen konnen *jonge Duyven*, ofte *Hoenderen* levend over mid-den geſneden, ende zo op de wonde geleydt. Hier toe kan de wonde mede bequamelijck gewaſſchen en gewreven werden met *Moſtaert*, in Azijn oft Pis ghe-ſmolten, latende op dezelve een dubbelden doeck in 't ſelfde nat gemaeckt. Is mede goet *Paerde-mis* in ſterc-ken Azijn gekoockt, of geſtoote *Swavel* met Speeck-ſel gemenght; of *Peck* met wat *Zout*, en *Euphorbium* geſmolten. In 't kort is hier dienſtigh al wat ſcherp, en dapper treckende is. Sommige ſchrijven dat het *Hair* van den *Hont*, die ghebeten heeft, op de wonde geleyt, door gelijkheyt van weſen, 't vergif uyttreckt: gelijck de *Scorpioen* geſtampt op de ſteeck, die hy ge-geven heeft, geleyt zijnde, al 't Vergif na hem treckt. Dan al wert dit by vele zeer geprezen, zo zoude ick my meerder betrouwen op een Pap ghemaeckt van *Loock*, *Wijn-ruyt*, *Duyve-mis*, *Zout*, *Moſtaert*, met *Zuyr-deegh*, *Honich*, *Voorloop van Brandewijn*, en wat *Theria-kel* gemenght. Maer het aldergeraetſaemſte, daer ick altijt de beſte baet in gevonden hebbe, is, datmen ten aldereerſten de ghebeten plaetze met een gloeyend yzer brant, waer door het Vergif verteert wert, ende de wonde lang open gehouden. Derhalven dient ter-ſtont de korſte wechgenomen, op dat deſelve, 't Ver-gif, dat gelooft moet werden, niet tegen en houdt: het welck geſchieden kan door het beſtrijcken van een Doyer met verſche boter: dan alzo zulx wat te lang-zaem voortgaet, en dat het wachten hier zorgelijck valt, zoo is beter, datmen de Korſte ten eerſten met de ſchaer wechneemt. En moet dan de wonde wel een paer maenden open gehouden werden.

Daer en is by ons niet gemeender als de gene die ge-beten zijn in de Zee te dompelen, om haer de ſchrick van 't water wech te nemen. Soo ſchrijft oock de Grieckſche *Philoſtratus* in 't 6 boeck van 't leven van *Apollonius*, hoe dezelfde een dullen Hondt in de rivier wierp, en dat die, daer wat in geweeſt zijnde, ten laet-ſten aen lant ſwom, en aen de kant ſtaende, began te baffen ('t welck de Dulle honden niet en doen) ende latende de ooren hangen ſijnen ſtaert roerden, als wil-lende te kennen geven, dat hy genezen was. Want het geneesmiddel (zeyt *Philoſtratus*) van de Dulligheyt is het water, by aldien den dullen het zelve derft ghe-naken. Die kloeckmoedigheydt hadde eertijdts een wijsgierige, gelijck *Aëtius* ſchrijft, dewelcke van een dullen hondt ghebeten zijnde, ende de Bewegingen ſijns gemoets krachtelijk tegenſtaende, dewijl hy in 't badt ſagh 't ſchijnzel van een Hont, hier over wat by ſijn zelven denkende, *Wat*, zeyde hy, *heeft den Hont ge-meen met het Badt?* (het welck daer na een Spreeck-woort onder de Griecken is geweeſt) en daer op tre-dende in 't badt, dronck onbeſchroomt, en quam al-ſo wederom tot ſijn vorige geſontheyt. Dr. *Foreſt* ver-haelt van ontallijcke, die haer door ſijnen raet lieten doopen, waer van niemant daer na yet quaets en ver-nam: dan ick hebbe 't zelve wel ſien miſſchen; het welck, in ſijn boeck van 't Venijn, oock aengemerckt heeft de Kardinael *Ferrand Pozetus*. Inſonderheydt heeft ſulcx ſijn ſwarigheyt in de Winter, indien men niet terſtont by de vyer en komt. So weet ik dan een Huyſman, die gedoopt zijnde, ſo nat op de ſtede ge-ſet werde, eer hy t'huys quam, doot gewroren was.

Om vorder den voortganck van 't vergif te belet-ten, en de Voorname deelen te verſtercken, zijn be-quaem *Theriakel*, *Mithridaet*, *Dioſcordium*, *Conf. Alker-mes*, alledaegh tweemaels gebruyckt, tot een drachme elcke reys. *Ionch*r. *I. Godſchalck van Schurman* (wel ge-leerde broeder van de aldergeleertſte Ioffrouw) heeft my medegedeelt, voor een ſeker Genees-middel, ge-bruyckelijck in 't lant van der Marck, alwaer de hon-den veeltijts dul werden, het volgende: N. *Wijnruyt*, *Averrone*, *kleyne Salye*, *Betonye*, *Katten-kruyt*, *Huys-loock*, *roode Byvoet*, *Meeſter-mortel*, *Lavaſch*, de Kruyden in water, en den Huys-loock in wijn geſoden, doorge-daen, en vermengt, en daer van negen dagen, driemael daeghs een roomerken af ghedroncken, en ondertuſ-ſchen de Wont met den ſelfden dranck gebet en ge-ſuyvert.

Voor Spijſe en iſſer niet argher, als *Duyven*, die door byſondere eyghenſchap hier ſchadelijck zijn; gelijck aen d'ander zyde vorderlijck *Bocken-vleyſch, Caſtanyen, Kool, Rivier-kreeften.* Zijn oock dienſtigh *Ocker-noten, Amandelen, Vygen, Loock, Ajuyn, Bieſloock, Aſperges, Radijs.*

Het X. Capittel.

(1) *Noodtwendigheyde van den Slaep.* (2) *Schade van langh Waken,* (3) *Oorſaeck,* (4) *Teyckenen,* (5) *Voor-teyckenen,* (6) *Geneſinge.* (7) *Schade van* (8) *Onnatuyrlijcken Slaep,* (9) *Syn Teyckenen,* (10) *Voor-teyckenen,* (11) *Geneſinghe.* (12) *De Deuſeligheyt,* (13) *Oorſaken,* (14) *Voor-teycken,* (15) *Geneſinge.* 16 *Slapende Koortſe.*

(1)

AL is't dat de Slaep maer een ſchutſel is tuſſchen leven, ende niet leven, gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft, en dat wy maer ſoo veel en ſchijnen te leven, als wy wacker zijn, waer op ſlaet het *devijs*, dat den Preſident *Viglius van Aytta* plach te voeren, *Vita vigilia:* ſoo en kan evenwel ons leven nochte geſontheydt ſonder den ſelven gantſch niet beſtaen. Ja het is tegen de nature, ende uyt een ſieckelijcke oorſaeck beſtaende, 't ghene wy leſen by *Plinius*, ende *Seneca*, van *Mæcenas*, die drie jaren, en van weynigh andere, die langhe tijdt ſonder ſlapen zijn geweeſt. Want alſoo d'ingeboren Warmte, ende Geeſten in het waken ſlijten ende verteren, ſoo is noodtwendigh dat ſulcks wederom door den ſlaep herſtelt werdt. Waerom de Poët *Ovidius* den *Slaep-god*, in het elfde Boeck van *Metam.* aldus doet aenſpreken:

Somne quies rerum, placidiſſime, Somne, deorum,
Pax animi, quem cura fugit, qui corpora duris
Feſſa miniſteriis mulces, reparaſque labori.

Derhalven als yemandt ſijn werck al wakende ghedaen heeft, ſoo moet hy hem tot de ruſt geven. Want door den Slaep werden niet alleen de vervolgen Geeſten hermaeckt, en de natuyrlijcke Warmte vermeerdert: maer oock de Rauwigheyt verteert, het Lichaem vervochtight, en wederom bequaem en flucx gemaeckt tot nieuwen arbeydt.

Maer ſo wel Slapen, als Waken, wanneer ſy boven maten gaen, zijn quaet, ende veroorſaken verſcheyde Sieckten, ghelijck *Hippocrates* ſchrijft in de drie Kortbondige Spreucke van't derde Boeck:

Slaept ghy of Waeckt ghy boven maet,
'T is beyde voor de Leden quaet.

(2) Wat voor eerſt het **Waken** belangt; wanneer het ſelve onmatigh is, te weten, als yemandt in eenige dagen niet en ſlaept, ofte niet genoegh, na de gelegentheydt van ſijn Lichaem (welck onderſcheydt aengeweſen is in den *Schat der Geſontheydt*) ſo en kan hy daer niet ſonder letſel afkomen. Want alſo door het geſtadigh beſigh zijn, het Bloedt, ende de Geeſten niet alleen en ontſteken, het welck Hooft-pijn, Suyſſeling, Koortſe, ende Ydel-hoofdigheydt veroorſaeckt, maer oock verteren: ſoo volght daer op noodtſakelijck een alghemeene ſwackigheydt van het gantſche Lichaem. Het welck, indien het veel Spijſe neemt, veel rauwe Vochtigheden, door beletſel van wel te verteren, komt te vergaderen, indien weynigh, ſo ſtreckt het tot een uytdroogingh.

(3) Dewijl de Slaep verweckt wert, wanneer de Zielijcke Geeſten belet zijn, om uyt de Herſſenen in het Werck-tuygh der ſinnen te vloeyen, ſoo valt noodtſakelijck het Waken, wanneer deſelvighe niet tegen-gehouden en werden, maer vryelijck door de ſinnen ſpelen. Sulcks wert veroorſaeckt, door dien datter gheen Dampen genoegh op en komen, om het beginſel van de Zenuwen te ſluyten, ende de Zielijcke Geeſten, als in ſlaep te wiegen; ofte datter ſcherpe Dampen op-rijſen, die deſelve Geeſten beroeren, ende ontſtellen; ofte oock door groote Pijn, Korten adem, ofte eenige Ongeruſtheyt, ende Beroerte in 't Gemoedt.

(4) Dat yemandt niet en ſlaept, en behoeftmen niet uyt veel *Teyckenen* te ſoecken, dewijl wy dat uyt de Luyden ſelve konnen verſtaen: en ſonder dat, is't oock wel te ſien aen het ongedaen Weſen, ende de ingevalle Oogen, die los ſtaen; en qualijck konnen toegedaen werden.

(5) Dewijl de Slaep dient om de vervloghen krachten te herſtellen, ſoo en kan het Lichaem niet als met ghevaer van groote ſwackigheydt, ſonder ſlaep weſen. Minder evenwel de gene, die het waken gewent zijn, ende jonge Luyden minder, als Mans, ende die minder, als Kinderen. Het waken uyt inwendighe oorſaken is argher, als van uytwendighe. Wanneer dat op lang Waken door groote drooghte Treckingh van Zenuwen, Raſernye, Hoeſt, ofte een algemeene ſwackheydt komt, ſulcks is veeltijts doodelijck.

(6) Om den Slaep te verwecken, is voor eerſt noodigh al wech te nemen, dat yemandt van de Sinnen kan opwecken, groot licht, alderhande gheluydt. Derhalven dienen ſy geheel ſtil gehouden, in een ſachte Bedt geleydt, daer muggen, noch vloyen ontrent en zijn; haer Oogen toe te doen; haer gedachten van d'andere ſinnen op eenen te trecken, waer door de Geeſten mede afgetrocken zijnde, allengskens in ſtilte komen. Sulck geſchiet door een ſoet Deuntjen, Muſijck, (gelijck *Seneca* ſchrijft, dat de gemelte *Mæcenas* geneſen is) door het ruyſſchen van water, ghelijck by de Rivieren, door het leken van vele Fonteynkens in de bekens. Dit is veel in Duytſlandt de manier; en ick heb verſtaen, van yemandt dien dit laetſte niet helpende, door raet van

den Genees-meeſter, twee Kamp-hanen voor het Bedt gebracht wierden, welckers gevecht hy aenſiende, in ſlaep viel.

Van binnen werdt den Slaep verweckt door het gene dat gematighde Dampen in de Herſſenen opgeeft, ende het gene de ſcherpe en heete drooghte kan matigen, ende t'ſamen oock eenige kracht heeft om de Zielijcke Geeſten in ſtilte te brengen. Soodanighe zijn beſchreven in het Eerſte Deel op het 14. Capittel. Maer alſo 't gene tot den Slaep dient, geeſtigh aengeweſen is in den *Proef-ſteen*, ſoo ſullen wy dit hier met de Verſſen beſluyten, die den Slaep beſchrijven:

Daer was een hollen bergh in ouden tijdt te vinden,
Gelegen in het kalm, en buyten alle winden,
Men ſagh hier geenen dagh of ſtralen van de Son,
Vermidts het duyſter hol geen licht ontfangen kon.
De deur was ſonder haer om geen gerucht te maken,
En dat door haer gekir geen oogh en ſou ontwaken.
Daer was geen ambachtſman die met den hamer wrocht,
Geen ongeruſtigh hooft, dat op ſijn handel docht.
Daer quam geen hagel-buy gevallen op de bergen,
Daer quam geen donder-ſlagh de ſtille velden tergen.
Daer was een ſoete beeck die over keytjens liep,
En door een ſacht geſuys het oogh tot ſlapen riep.
Op 't voor-hof was een tuyn gebogen naer het zuyden,
Beplant met manekop, en duyſent groene kruyden,
Verweckers van den Slaep. geen hont baſt op het erf,
Geen Gans, of ander Dier en queeckter op de werf.
Daer was geen yver-ſucht, geen ongeruſte ſorge;
Maer niet als ſtage ruſt tot aen den lichten morgen.
Daer was geen haet bekent, geen druck of ſwarte nijt,
Geen nare dweepery, die in de ſinnen bijt.
Daer quam een dicke wolck ontrent het ſlot geſegen,
En maeckten wieder quam tot ſluymer-ſucht genegen.

(7) Maer ghelijck het onmatelijck Waken oorſaeck geeft tot Sieckten, ſoo doet oock ſoodanigh Slapen. De natuyrlijcke *Slaep* is, die na matigh ende gewoon waken den Menſche tegen de nacht overkomt, door de Dampen van de Spijſe de Geeſten in de Herſſenen opgehouden zijnde; op dat de Warmte binnen blijvende, het Voedtſel beter verteert, ende de Geeſten, die in 't Waken vervlogen zijn, wederom herſtelt ſouden werden. Maer een onnatuyrlijcke Slaep (daer wy hier van ſullen handelen) komt door een ſieckelijcke oorſaeck, ende houdt de Geeſten ſo dapper tegen, datter geen wacker maken aen en is, ende en doet noch tot verſcheppen van de Krachten, noch tot de Geſontheydt eenigh goet. Hier toe behooren *Slaep-ſucht*, *Deuſeligheydt*, *Slapende Koorts*, ende *Slaepſtijvigheydt*.

(8) *Coma*, ofte Slaep-ſucht/is een ſo vaſten, ende diepen ſlaep, dat, al wert ſoodanige geſteken, naulijcks en voelt, noch oock door eenich geroep wacker kan ghemaeckt werden, behoudens evenwel den adem-tocht; waer in hy van de Popelſy verſchilt.

(9) Deſe verdovinge, en verſtoppinge komt door een byſondere verdoovende kracht, die de Zielijcke Geeſten ſo loom, en onbequaem tot haer werckinge maeckt, datſe niet en konnen ſchieten in het gereetſchap der Sinnen; en kan weſen in een damp, die uyt de Aderen, ofte gheheele Lichaem (gelijckmen ſiet in quaet-aerdige Koortſen) in 't Hooft opſtijght, ofte uyt de Maegh van te veel Wijn, en quade Vochtigheydt, ofte uyt de Darmen, van deſelfde, en oock Wormen, ofte uyt de Lijf-moeder, ghelijck in de gene, die met d'opſtijgingh gequelt zijn, uyt de Blaes, te weten, als in Graveelige, ende andere het Water opghehouden zijnde, in de Herſſenen opklimt; waer van breeder te ſien is in 't *Steen-ſtuck* op het ſevende Capittel. Hier toe behooren mede eenige Genees-middelen, die een verdoovende kracht hebben, gelijck *Dolick*, *Nacht-ſchade*, ſommige *Campernoelyen*, *Bollen*, ende haer Sap *Opium* genaemt: het welcke, ſeydt *Plinius* 20. 18. niet alleen een ſlaepmakende, maer oock door den ſlaep een doodende kracht heeft, ghelijck hy ſulcks met exempelen beveſticht; ende wy meer als eens geſien hebben. Het ſelfde doet oock eenigh *Vergif*. So ſchrijft *Laertius* van den wijſgerighen *Demetrius*, in ſijn leven, ende *Florus* 4. *Hiſt.* 11. van de Egyptiſche Coninginne *Cleopatra*, dat ſy, geſteken van een Adder (*Aſpis* genoemt) als van een diepen Slaep overvallen zijnde, ſeer ongevoeligh en ſachtjens is geſtorven. Het afſcheyden van *Cleopatra* wert ons in den *Trouw-ringh* wel af-gebeeldt:

Het gif doet ſijnen loop door onbekende wegen,
En 't komt, gelijck een Slaep, haer om het breyn geſegen:
Sy trilt, ſy ſuyſſebolt, en in een korten ſtont,
Soo vloogh haer met een ſucht het leven uyt den mont.

Sulcks gheſchiet mede door den Damp van ontſteken *Doof-kolen*, als ſy geen lucht en hebben, waer van niet als te veel exempelen alle daegh gheſien werden. *Val. Maximus* 9. 12. *Appianus* in ſijn 1. Boek van de Borgerlijcke Oorlogen, en *Plutarchus* in 't leven van *Marius* verhalen, hoe dat in de Roomſche beroerte, deſelfde *Marius* binnen Romen (alwaer hy als vyandt van 't Vaderlant te voren uytgeſchreven was) met geweldiger-handt komende, vele volcks ombracht, ende aen *Q. Catulus* (met den welcken hy Borgemeeſter geweeſt, ende t'ſamen, van wegen de overwinninge der *Cimbers*, op den Triumph-wagen inghekomen waren) dede weten, dat hy ſterven moſte; ende dat *Catulus* ſijn ſelven daer op begaf in een kamer, welckers muyren ront-om met verſche kalck beſtreken waren, en daer in een vuur aen-ley, en alſo in de waeſſem ſtickte. Op deſelfde manier

is

is door liſt van ſijn Vyanden omgekomen de Keyſer *Iovianus*, gelijck onder andere *Ammianus* beſchrijft in het 25. Boeck van ſijn Hiſtorye. Want alſoo onſe Geeſten dun, warm, luchtigh, en klaer zijn: ſoo en is haer niet ſchadelijcker, als die leelijcke waeſſem, die uyt de heete kolen, ende de vochtighe muer treckt. Want door ſijn hitte ontſteeckt hy de Geeſten, en door ſijn donckerheydt verduyſtert hy haer licht, en door ſijn dickigheydt verſtopt hy de wegen ſo ſeer, dat ſy niet en konnen door-vloeyen. Sulcks en doet niet alleen de verſche Kalck, maer oock de Kolen alleen, in een nauwe plaets, waer van wy terſtont een exempel ſullen by-brenghen. Hier van ſpreeckt de Poët *Lucretius* in ſijn 6. Boeck aldus:

De Lucht die wort verweckt door reuck van heete Kolen,
Door-kruypt het gantſche breyn, en doet de ſinnen dolen;
En ſoomen geen behulp verſchaft in deſen noodt,
Het geeft van ſtonden aen het lichaem aen de doodt.

Wanneer de Pan door ſlagh, ofte val inghebogen zijnde, de Herſſenen druckt, ofte datter ſlagh ofte ſtoot ghekomen is op den ſlagh van 't Hooft, daer door kan mede ſware Slaep verweckt werden. So verhaelt *Fernelius* geſien te hebben, yemant van een groote Slagh ter aerden vallen, dien het Bloedt quam loopen uyt oogen, ooren, neus, en mont, waer door hy in ſulcken Deuſeligheydt verviel, dat de Pan, ſonder eenich gevoelen, geopent, en wederom gheſloten zijnde, hy de derde Maent genas, ſonder yet te weten van 't ghene gedaen was. Soo ſchrijft oock *Mercurialis* van een, die, de Pan qualijck doorboort zijnde, een Slapende ſieckte kreegh: te weten, als in Wonden in 't boren, ofte het been uyt te nemen, het Breyn-vlies gequetſt wert.

(9) De *Ken-teyckenen* en zijn hier niet verre te halen, dewijl merckelijck te ſien is het lang en vaſt ſlapen, gemeenlijck met open mont, d'onderſte kaeck wat hanghende, ſonder datmen ſoodanige wacker kan maken, oft ſy vallen terſtont wederom in ſlaep.

(10) Den onnatuyrlijcken Slaep is altijdt quaet, door dien hy in plaetſe van te verſtercken, ende te verteren, verſwackt, en overtolligheyt veroorſaeckt. Hy is ſeer ghevaerlijck, die ſijn oorſaeck in 't Hooft heeft, die van opgehouden Water, ofte van Doofkolen komt, ofte op een heete ende drooge ſieckte volght, ofte wanneer de Krachten verſwackt zijn. Dan is meeſt doodelijck, als hy door Vergif veroorſaeckt is. Minder gevaer loopen de gene, die ſlapen van wegen eenige Dampen, die uyt de Maeg, oft andere Deelen in de Herſſenen op-ſtijghen: want die oorſaeck wech-ghenomen zijnde, ſoo gaet de ſlaep over.

(11) Tot *Geneſinge*, dient de Verdooftheydt der Herſſenen wech-genomen, en als de oorſaeck in de Herſſenen is, die verdreven, en geſuyvert: wanneerſe van onderen op-komt, verdreven, en neder-gehouden; de Sinnen wat hevighs voor-geſtelt, het welck haer wacker maekt, en dan de Krachten verſterckt.

Hoe het Hooft, als daer eenighe quade Vochtigheydt de overhandt heeft, te ſuyveren is, hebben wy nu meermael aengeweſen. Indien de Dampen van onderen opkomen, ſo moetmen letten op het Deel, dat deſelvige opgeeft, en 't ſelve ontlaſten; gelijck by exempel, de Maegh door het Braken. Soo verhaelt Doctor *Foreeſt* in ſijn 24. Aenmerckinghe van het 10. Boeck, dat hy, 's nachts ghehaelt zijnde by een die ſonder ſpreken, ende bewegen leyde, ja ſoo verre ſcheen gekomen te zijn, dat de Prieſter al gereedt ſtont om hem het laetſte Olyſel te geven, aen een oude Vrouwe, die daer te gaſt geweeſt hadde, de gelegentheydt ondervragende, en vernemende, datſe vry wat na den Wijn roock, en dat haer tong al yſer ſloeg; terſtont groot achterdencken kreegh, dat deſen diepen Slaep ſijn oorſaeck nam van Dampen, die den Wijn uyt de Maegh in de Herſſenen geſonden hadde. Want als hy, in ſijn ſtoel ſittende, noch met nijpen, noch wel by 't hayr te trecken, gewekt en konde werden: ſoo brack hy ſijnen mont open, en goot hem tegens ſijnen danck, *Honigh-azijn* in de keel, en een ſchacht in 't ſelve nat makende, kittelde daer mede de tong, en de keel; waer door hy uyttermaten brakende, wederom began te ſpreken, ende ſoo tot ſijn ſelven quam.

Men dient hier oock met koppen, binden, wrijven, onder de voeten te leggen, de Dampen neder te trecken, en voor het Hooft *Oxyrhodinum* te binden, om deſelvige te rugh te ſtooten; en dan de verdoovende kracht te overwinnen, ende te verdrijven. Sulcks wert bequamelijck te weghe gebracht door *Azijn*, en al wat ſuyr is, gelijck *Sap van Citroenen*, en *Limoenen*; als noch *Moſtert-zaet*, *Ajuyn*, *Wijnruyt*, *Bevers-wijn*, *Nardus-zaet*, in een Azijnigh Popjen voor den Neus ghehouden. Daer toe is mede bequaem dat deſelfde Droogen met Azijn gemenght, op een heete Schop ghegoten werden, ende den roock van den ſiecken (die in een lichte, ende luchte Kamer moet leggen) door den Neus op-getrocken.

Het is nu twee jaren gheleden, dat alhier ſeker Dienſtmaegt, die op een kleyn Kamerken met drie Kinderen ſliep, 's avonts een Teſt met ghevonckte Doof-kolen mede nam. De Luyden 's morghens gheen gewach hoorende, quamen boven, en vonden twee Kinderen doodt, het derde met de Meyt op wegh, ende gantſch buyten haerſelven. Waer by terſtont gehaelt zijnde, dede ſo veel met Clyſteren, Braken, *Aqua Vitæ Matthioli* in te gheven, ende aen het verhaelde te laten ruycken, dat ſy beyde behouden bleven, en noch in het leven zijn. *Catullus, Epig.*17. Wilde yemandt wecken, hem van de Brug in het water ſmijtende. Gemackelijcker gingh het ghene *Horatius* beſchrijft van een gierighe Slapert, 2.*Sat.*3.

Een ſieckte van het breyn die Doodt-ſlaep wort geheten,
Die hadt een vijfen Grieck in ouden tijdt beſeten,
Een man van vrecken aert, en tot het gelt geſint,
Soo dat hy geen vermaeck als daer alleen en vint,

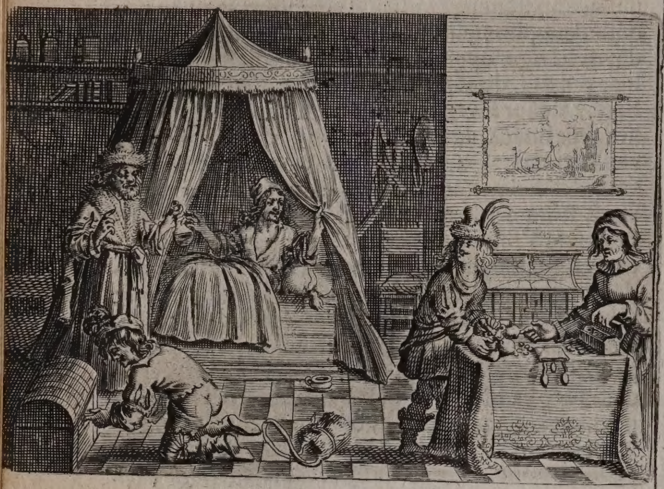

Al watter yemandt doet met trecken, roeren, vrijven,
Men konde lijckewel den ſluymer niet verdrijven,
En ſchoon een harde ſtoot hem eens by wylen weckt,
Stracx lagh hy in het Bedt al weder uytgeſtreckt.
De meeſter, die het quaet door kunſte ſou geneſen,
Die kende deſen Snaeck en al ſijn innich weſen,
En vont daer op een treck, die ſneegh en geeſtigh was,
Waer door hy deſe quael, tot ſijnen lof, genas.
De vrienden die alreets den leſten ſnick verwachten,
En vry meer op het erf als op den ſiecken dachten,
Die ſweefden om het Bedt, en ſagen happigh toe,
Gelijck een gragen hont ontrent een ſiecke koe.
De Doctor hiet een deel van deſe rappe gaſten
Te doen in dit geval al wat hy ſou belaſten:
Daer gingh de gelt-kiſt op, die naeſt den bedde ſtont,
Daer in men machtigh Gout, en oude ſtucken vont,
Die liet de ſnege gaſt ſtracx op een Tafel gieten,
Soo dat, gelijck een ſtroom, de gulde beken vlieten.
Dit maeckte groot geſchal. En op het hel geklonck
Vernam men dat de Man uyt ſynen ſlaep ontſpronck,
De meeſter ſtonter by, en riep met luyder kelen:
Nu waeckt op, lieve vriendt, men wil u ſchatten ſtelen,
U kiſt is op-gedaen, u gelt is uytte kas;
En ſiet ſtracx is de Man als hy te voren was.
Siet wat de gelt-ſucht doet ontrent verſtroyde ſinnen!
Alleen de bloote klanck die kan den ſlaep verwinnen,
Die maeckt een wacker oogh, en drijft den ſluymer uyt,
Veel beter als de kunſt, of als het beſte kruyt.

Men kan de ſlapers oock wacker maken door geluydt, roepen, tieren, en haer wat vreemts voor te werpen.

Wanneer de Slaep door eenen Vergiften beet komt, dan moet het Vergif nytgetrocken werden, ghelijck hier voor in het neghende Capittel geſeydt is. Dan van de ghene, die door een ingebogen Pan verweckt wert, ſullen wy de geneſinge in de *Heelkonſt* by-brengen.

Op het laetſte dienen de Herſſenen verſterckt door *Sp. Diambræ, Diamoſchi, Caſtoreum*, ofte andere, na gheleghentheydt, te ſien in 't eerſte Deel op het ſeſthiende Capittel.

(12) *Coma vigil.* ofte **Deuſeligheydt**/ is een halven Slaep, wanneer de Siecken haer oogen toe-houden, gelijck of ſy ſliepen, handen, voeten, ende het gheheele Lichaem wenden, en keeren, geweckt zijnde, een ſtraf geſicht hebben, raſen, en veel praten. Want het is meeſt, doch niet altijdt, met Raſernye, ghelijck oock was de gene, die op-ſtaende, den Celle-broer, die hem waeckte, het Hooft af-ſneet, ende wederom gingh leggen ſlapen.

(13) De *Oorſaeck* is een heeten en quaet-aerdigen Damp, die (gelijck die van *Wijn*, en *Brandewijn*) de Menſchen beyde doet ſlapen, ende raſen: ofte tweederley Dampen, van dewelcke den eenen het Slapen, den anderen het Waken verweckt.

(14) De *Teyckenen* zijn in de beſchrijvinghe terſtont aengeweſen. Wat de *Voor-teyckenen* belangt: deſe Deuſeligheydt en is niet ſonder gevaer, om dat ſy gemeenlijck in een Raſernye, Treckinge van Zenuwen, ofte Slapende Koortſe eyndight.

(15) Dewijl dit gebreck ſelden alleen komt, en veeltijdts op een quaet-aerdige Koortſe volcht: ſo dient alles by-ghebracht, om de quaet-aerdigheydt te verbeteren, ende de Koortſe te verdrijven. Want dat lichaem uyt de wegh zijnde, ſoo ſal de ſchaduwe wel volghen. Om met eenen het ghene na het Hooft ſtijght neder te trecken, ſoo is dienſtigh een *Ader* in de voet te openen; ende ſtercke *Pillen*, ende *Clyſteren* te ſetten. *Oxyrhodinum* voor het Hooft te binden, in het veerthiende Capittel van het eerſte Deel beſchreven. Vorders de ſtoffe bereydt, ende afgeſet zijnde, moet het overige verdreven, en dan het Hooft gheſterckt werden, ghelijck mede in het eerſte Deel aengeweſen is.

(16) Wanneer by den ſwaren Slaep een Koortſe is, ofte dat hy op de Koortſe volght, dat noemtmen *Lethargus*, ofte **Slapende Koortſe**/ en komt mede uyt eenen verdoovende Damp, die meeſt uyt eenige verdorven Slijmerigheyt in de Herſſenen opſtijght. De Teyckenen, ende de Geneſinge, alſo ſy genoegh uyt het ghene nu verhaelt is, afghenomen konnen werden, ſoo is 't onnoodigh daer van yet vorders te verhalen.

Het

Het XI. Capittel.

(1) *Onderſcheydt, ende verſcheyde Oorſaken van Droomen.* (2) *Maniere van leven, en Middelen om deſelvighe voor te komen.* (3) *Wandeling in den ſlaep,* (4) *uyt wat Oorſaeck,* (5) *Geneſinghe.* (6) *Nacht-merrye,* (7) *Haer Oorſaeck,* (8) *Teyckenen,* (9) *Geneſinghe.* (10) *Slapende Verſtyſtheydt,* (11) *Haer Oorſaeck,* (12) *Teyckenen,* (13) *Voor-teyckenen,* (14) *Geneſinge.*

TOt den onnatuyrlijcken Slaep behooren mede het *Ongheruſt Droomen, het Wandelen in den Slaep, de Nachtmerrye, ende de Slapende Verſtijftheydt.*

(1) Den **Droom** is een inbeeldinge in den Slaep ſonder eenich uytwendigh voor-beeldt. Want al is't, dat in den Slaep de uytterlijcke ſinnen ruſten, ſoo en zijn evenwel d'inwendighe dickwils niet ſtil, ende doen de Herſſenen verſcheyde dingen inbeelden.

De Droomen draghen haer verſcheyden na de Dampen, die veel ofte weynigh op-komen. Want als ſy menichvuldigh zijn, ende met een gedruys in de Herſſenen op-ſtijghen, dan valter ſelden veel te droomen, om dat de Herſſenen van deſelfde ſoo vervult werden, dat de ſchijnſels door die beweginghe gantſch verdwijnen, ofte door de wolck, om haer ſtaende, van de inbeeldinge niet en konnen onderſcheyden werden. Maer als die beweginge, en met eenen de dickigheydt van de Dampen beginnen te minderen, dan vertoonen haer de ſchijnſels wel, maer over-hoop, en niet aen malkander hangende. Dan na datter naeulijcks eenige beweginge en is, ende de Dampen door het koken veel verdunt zijn, dan vertoonen haer de ſchijnſels klaer, en volkomentlijck. Dit ſal voor ſommige wat duyſter ſchijnen, dan wy ſullen het verlichten met de gelijckeniſſe van 't water, die de wijſgerige *Ariſtoteles* hier toe by-brenght in ſijn Boeck van de Droomen, op het derde Capittel. *Gelijckmen,* ſeydt hy, *in gheroert water ofte gheen beeldt en ſiet, ofte een dat verdraeyt, ende miſmaeckt is: ſoo mede, wanneer de Herſſenen, ofte haer gereedtſchap, door de groote menichte van Dampen beroert wert, dan en geſchieden geen Droomen, als beroerde, ongeruſte, ende die niet aen malkander en hangen.*

Hier uyt en is dan niet qualijck te verſtaen, waerom de gene die na een goede maeltijdt gaen ſlapen, meeſtendeel in den eerſten ſlaep niet en droomen, in 't midden gemeenlijck ongeruſte Droomen hebben, ende in 't laetſte gheruſte, ende beſcheydene. Ende ſoodanighe vallen meeſt in den morgenſtont, als wanneer de Spijſe verteert is, ende derhalven ſo veel Dampen niet na de Herſſenen gheſonden en werden, ende het Bloedt gheſuyvert is. En daerom (al is't dat wy in verſcheyde Talen den naem van Droom nemen, voor yet dat niet te beduyden en heeft, ende dat hy oock van *Ariſtoteles* beſchreven werdt voor een beeldt, 't welck ons bedrieght) ſoo gheloof tmen evenwel dat de Droomen in de morgenſtont eenige waerheydt mede-brengen.

Men meynt, dat als een Droom de menſchen komt beſtoken
Wanneer den dageraedt alreedt is uyt-gebroken,
De Spijſe is verteert, dat, ja het nacht-geſicht,
Heeft dan een vaſten gront, en vry een groot gewicht.

(2) De Droomen werden in drie geſlachten verdeelt, als komende van Godt, de Geeſten, ofte de Nature.

De Goddelijcke Droomen en beuren niet altijdt, noch aen een yeghelijck; maer zijn yet byſonders, door dewelcke Godt eertijdts de Patriarchen, Propheten, ende Ouderlinghen, ſommighe dinghen liet weten, *Num.* 12.6. *Ioël* 2. 18. *Handeling. der Apoſt.* 2. 17. Waer van oock vele exempelen zijn, als in het Oude Verbondt, den Droom van *Abraham, Abimelech, Iacob, Laban, Ioſeph, Pharao, Salomon, Nabuchodonoſor, Daniel, Mardocheus, Iudas de Machabeer*; en in 't nieuwe van *Ioſeph*, de *Wijſen uyt Ooſten, de Vrouw van Pilatus, den Apoſtel Paulus.*

Van de Geeſten wert gheloof t ghekomen te zijn den Droom van *Hannibal*, daer *Valerius Maximus* van ſchrijft 1.7. van *Calphurnia*, de Huyſvrou van *Iulius Cæſar*, voor ſijn moordt, beſchreven by *Suetonius*, en *Plutarchus* in ſijn leven, van *Brutus*, waer in hy mede van ſijn doodt gewaerſchout werde, by den gemelten *Plutarchus*, en andere verhaelt. Verſcheyde ſoodanige Droomen zijnder te leſen in't tweede Deel van de wonderbare en gedenckwaerdige Hiſtoryen van *Sim. Goulart.* Ick en kan evenwel niet laten hier eene by te brenghen, die *Ian Funger* van Leeuwarden, in *Etymologico*, ſchrijft in onſe Stadt, in de laetſt-voorgaende eeuwe ghebeurt te zijn. Een Jongman van Dordrecht hebbende al ſijn goedt verteert, en noch veel ſchulden ghemaeckt, ende wiſt niet waer henen hy hem ſoude wenden. In deſe ongheruſtheydt eens vaſt in ſlaep vallende, droomde hy, dat hem geraden werde te gaen in de Kempen, en dat hy aldaer op, ſeker Brugh yemandt ſoude vinden, die hem uyt de ſwarigheyt ſoude helpen. Hy ſulcks nakomende, als hy by-na een gheheelen dagh vol bekommeringh op die Brugh hadde gaen wandelen; een Bedelaer, aen de Brugh ſittende om Aelmis, ſulcks ſiende, badt hem, te willen ſeggen d'oorſaeck van ſijne benautheydt. Na eenighe woorden, openbaerde hem de Jongman de ſaeck, ende hoe hy een byſondere hulpe van Godt verwachte tot vertrooſtingh van ſijn gebreck. En hoe, ſeyde den Bedelaer, zijt ghy ſo mal, dat ghy ſo verre komt reyſen om eenen ydelen, en belacchelijcken Droom? Indienmen mocht werck maken van ſulcke beuſelingen, ick ſoude konnen gaen na Dordrecht, om te vinden in een Hof die my beſchreven is in den

droom, een verborgen ſchat onder ſekeren Eglentier. Waer op hy voechden andere omſtandigheden, uyt welcke de Jongman verſtont, dat het was den Hof van ſijn overleden Vader. Derhalven, ſonder te laten blijcken, dat hy op ſijne woorden acht nam, ſcheyde ſoetjens van den anderen, keerde wederom na Dordrecht, ging na den Hof, groef onder den Eglentier, en vant aldaer ſo veel gout, en ſilver, dat hy ſijn ſchulden terſtont af-dede, ende daerna noch rijckelijck leefde.

De Natuyrlijcke Droomen komen van de Nature, en ſulcks op vierderley wijſe na vierderhande inwendige oorſaek, te weten, Voedſel, Vochtigheden, Bewegingen des Gemoedts, Dagelijckſche gedachten. De een *Spijſe* doet meerder droomen, als d'ander; gelijck wy terſtont ſullen ſeggen. Soo ſchrijft *Plutarchus* in de 10. Tafel-vraghe van 't 8. Boeck, datter Spijſe was, die ongeruſte, ende vervaerlijcke droomen maeckte, gelijck Boonen, en 't hooft van de viſch, *Polypus* genoemt; van dewelke haer moſten onthouden de gene, die uyt de Droomen yet willen voorſeggen. De tweede oorſaeck van de *Vochtigheden*, ofte de Gematigheydt onſes Lichaems. Want de Bloet-rijcken droomen van Boomgaerts, Hoven, en vermakelijcke landouwen; als oock van ſpelen, maeltijden, danſſen, ſoenen, en al wat vermakelijck is. De Phlegmatijcke van hagel, ſnee, regen, water, varen, verdrencken. De Galachtige van kijven, vechten, brandt. De Melancholijcke van roock, duyſternis, geeſten, dooden, ende al wat verſchricken kan. De derde oorſaeck was van de *Beweginghe des Gemoedts*. Want de Vervaerde, al ſienſe op den dagh een hont, meenen dat het een wolf is. Die vryen, ſienſe van verre yemandt die haer Lief gelijckt, ſy dencken ſtracx, dat het de vrijſter ſelve is. Want is't dan vreemt dat ſy oock alſoo na haer Genegentheden oordeelen in den Slaep? De vierde oorſaeck der Droomen zijn de *Gedachten*, die yemant in den dagh heeft. So droomt een Gierigaert van gelt, een Smit van ſijn kolen: ende ghelijck de Poëten *Lucretius*, ende *Claudianus* wel ſeggen:

Waer toe men is geneyght, wanneer men plagh te waken,
Daer in gaet oock de Ziel haer in de nacht vermaken.

Onſen grooten *Hippocrates* ſchrijft in ſijn Boeck van Droomen, dat het een teycken is van goede gematigheydt, wanneer de dinghen, daer wy daeghs om dencken, ons des nachts in den droom voor-komen, als daer uyt blijckende, dat onſe Ziele noch van overvloedt, noch van ghebreck overwonnen wert: ghelijck dit alles breeder uyt hem, ende *Ariſtoteles* aenghewefen wert, by den in alles wonderbaerlijck geleerden Heere, Mr. *Gerardus Voſſius*, in ſijn treffelijck werck de *Theolog. gentil.* & *Phyſiol. Chriſt.* onlangs my vereert, *lib.* 3. *cap.* 35.

Maer noch van ſoodanige Droomen, ofte die natuyrlijck, door het ſpelen van de Geeſten, noch oock van beſwaerde, dewelcke uyt een bekommert, ende benauwt gemoedt veroorſaeckt werden, en willen wy hier niet ſpreken: maer alleen van de ghene, die voortkomen van onſuyvere, en bedwelmde Dampen overvloedigh op-wellende uyt dierghelijcke Vochtigheden, de Zielijcke geeſten onſuyverende, en beroerende; ofte van een Heete ongematigheydt der Herſſenen, die de Dampen van onderen op-ſtijghende met de Geeſten in de Herſſenen omroert. Soodanige Dampen hebben mede haer voorgaende oorſaeck, in *Boonen, Dolick, Kool, Loock*, en dierghelijcke. De *Wijn*, wat te veel ingenomen, maeckt mede ongheruſten Slaep, en ſware Droomen, ghelijck oock het *Slaep-kruydt*. Soodanighe Dampen rijſen uyt al te volle Maegh, ofte dat de Spijſe daer in bedorven is, inſonderheydt van het *Sogh* in de jonghe kinderen: en ſulcke ſwaermoedige Dampen werden oock wel opgegeven van de Aderen, ofte 't geheele Lichaem in de Herſſenen.

(2) Hier in kan lichtelijck met een goede *Maniere van Leven* verſien werden. De gene, die wintachtige en quade Spijſe gebruyckt heeft, magh die laten, en geſonde in de plaets nemen. Indien yemandt gewent is 's middags al te veel te eten, die kan ſulcks verbeteren met een ſober avontmael, ende dat hy twee drie uren na den eten vertoeft, eer hy te bedden gaet.

De Vochtigheden, die in een Deel, ofte in 't gheheele Lichaem, door haer menichte, ofte quade hoedanigheydt, Dampen opwerpen, om de Zielijcke geeſten in de Herſſenen te ontſtellen, moeten gelooſt werden, door *Ader-laten*, ofte *Af-ſetten*, ende de oorſaeck, die haer doet groeyen, wech-ghenomen. Na den eten, dient oock ghenomen 't gene de op-ſtijgende Dampen neder kan houden, ende de Mage ſluyten, gelijck *Quee-kruydt, Conſerve van roode Roſen*, oft een lepel van het volgende Poeyer, N. *Coriander-zaet met Azijn bereydt*, 1 once. *Caneel, Anijs, Cumin*, van elcks een halve drachme. *Roode Roſen, Maſtick*, van elcks 1 ſcrupel. *Paerle-ſuycker*, 1 once.

Indien de heete Dampen uyt Spijſe ofte Dranck, 't zy Wijn, ofte hoofdigh Bier, opwellen, ſo moeten die met een Dronk *kout Water*, oft *Azijn* nedergehouden werden. Indien daer oock eenighe hitte in het hooft is, die dient wech-genomen, gelijck hier voren verhaelt is, en met eenen oock gebruyckt die d'onſuyvere Dampen konnen doen verdwijnen. Daer toe is bequaem *Conſilye de Greyn*, op 't avontmael geknaut, ofte het Poeyer van *Buglos-wortel*, ingenomen met wat *Water van Linden-bloeſſem*. Indien een kint ſulck door quaet Sogh over-komt, ſo ſalmen 't ſelve een ander laten ſuyghen. Hier, als oock in de volgende Gebreken, is ſeer quaet op den rug te ſlapen.

(3) Men vint andere, die het niet genoegh en is in ſtilligheyt te droomen; maer die door hare Inbeeldinge ſo verre gebracht werden, dat ſy al ſlapende op-ſtaen,

op-ſtaen, wandelen, klimmen, en dingen uytvoeren, die ſy, wacker zijnde, niet en ſouden konnen doen: waer van ſy evenwel daerna, als ſy ontwaeckt zijn, ſelden heugeniſſe hebben.

Ick ſoude van dit **Wandelen in den Slaep** vele exempelen konnen by-brenghen, dan ſal genoegh weſen, om haer vreemdigheydt, deſe twee uyt *Horſtius*, in plaetſe van alle te verhalen.

Seker Edelman ſtont in den ſlaep naeckt op, ſijn Hemt in de handen houdende, gaende na de venſter van 't Slot, en vattende het touw dat aldaer aen een Katrol hing, klom daer aen op tot in 't bovenſte van een hooghen Toren, alwaer hy een neſt met jonge Exters vonde, die hy in ſijn Hemt mede nemende, wederom by het ſelve touw neder door de venſter quam, ende te Bedde gaen leggende, en wel geſlapen hebbende, als hy 's morghens wacker werde, vertelde ſijn broeders, die in deſelfde Kamer ſliepen, hoe hy van de Exters gedroomt hadde, 'tgene nochtans in der daedt ſoo was. Daerna willende op-ſtaen, ende ſijn Hemt ſoeckende, bevont datter de neſt met Exters ingewonden was, die hy daer op, gaende boven met ſijn broeders, vernam daer uyt-gelicht te zijn.

Een ander quam van de trappen over een langhe plaets, die hy over-ging, ende tradt in de Keucken, beneffens dewelcke een put ſtont, daer hy ſijn ſelven in liet, aen de kanten met vingers ende tee heel vaſt houdende; maer als hy 't water rochte, door de koude wacker werdende, riep, *O mijn been, helpt my, helpt my*. Waer door d'andere in 't Huys gheweckt zijnde, ſochten hem ſo lange, tot dat ſy hem in den put vonden, ende daer uyt trocken. Maer hy was ſo door den ſchrick, ende het roepen verſwackt, dat hy eenige dagen ſtom, ende onbeweeghlijck het Bedt hiel.

(4) De naeſte *Oorſaeck* van dit wandelen is een ſtercke Inbeeldinge, de bewegende kracht tot eenigh werck prickelende, de Reden, ende de Sinnen ondertuſſchen door de Dampen verdooft zijnde.

De voorgaende Oorſaeck werdt van Doctor *Lemnius* in het tweede Boeck, van de verborghen Wonderen der Naturen, op 't vijfde Capittel, geſtelt in een opwellend ende ſchuyment bloedt, het welck een heeten gheeft in de Herſſenen opghevende, de kracht van de Ziele, door dewelcke ſy haer werck uytvoerde, als oock de Leden daer toe helpende, verweckt tot ſoodanige beweginge. Hier toe zijn meeſt genegen de gene, die Melancholijck van gematigheydt zijn, en dun en heet van Geeſten. Sulcke als ſy ergens een ſtercke Inbeeldinge op ſetten, dan verhitten haer Geeſten noch meerder; en ontſteken zijnde, ſoecken ſy meerder plaets, en ſchieten lichtelijck met haer heete fijnigheydt door de grove en taeye Vochtigheden, en bewegen Zenuwen, ende Spieren om te verkrijgen, dat ſy haer ſo ſterck ingebeeldt hadden.

Soodanige Menſchen hebben een loſſe en ydele geſtalteniſſe des Lichaems, en zijn gemeenlijck kort van perſoon: maer ſeer wacker van geeſt. Waer door geſchiet, dat, als ſy maer met d'uytterſte geleden (in dewelcke de Zielijcke geeſten meeſt zijnde, maken dat ſy alles ſterck vaſt houden) van handen, en voeten yet vatten, haerſelven in 't gewicht houden, ende ſteunen. Het gaet met ſulcke Lichamen even-eens, als met de Tonnen, diemen op de mont van de Havens, ende elders voor bakens gebruyckt. Want deſelve, al zijnſe met ſwaer yſer beſlagen, aen een ketting ende ſteen vaſt gemaeckt: ſo drijvenſe evenwel, om datſe, door de blaesbalcken, vol lucht, ende wint zijn. So oock die Wandelaers, om datſe van wint opſwellen, ende van luchte geeſten opgevolt zijn, werden als opgelicht, en drijven met een luchten gangh oock op de hooghſte plaetſen, by-na ghelijck men ſiet aen de Slecken, die, al en ſienſe niet, weten haer hoornen voor uyt te ſteken, om te voelen of de baen klaer is. Nu dat die Wandelaers haer alſo bewegen ſonder eenigh ongeluck, en ſonder van hooghe te vallen, geſchiet daer door, om dat ſy ſulcks allengskens doen, ende ſonder eenige vrees klimmen, daer ſy, wacker zijnde, van ſouden ſchricken. Want ſy en beginnen dit niet anders, als die droncken, ofte uytſinnigh zijn, dewelcke ſonder eenigh beraedt, met lichtvaerdigheydt, en ſtoutigheydt, haer niet en ontſien in het grootſte gevaer te begeven, waer op ſy 's anderen-daeghs, ofte als ſy tot haerſelven komen, denckende, een grooten ſchrick krijgen. Ja, *Lodewijck Vives* verhaelt ons een exempel in ſijn derde Boeck van de Ziele, hoe een Jode daer over doodt bleef. Hy quam van ſijn landt by nacht na huys gherijden op een Ezel, ende viel onderweegh in ſlaep. Het beeft de wegh ghewent zijnde, gingh op een ſmalle planck over een wijt en diep water. De Jode 's anderen-daeghs overleggende in wat groot gevaer hy geweeſt hadde om te verdrencken, ende 't ſelve door ſtercke Inbeeldinge ſich geſtadigh voor oogen ſettende, werde met ſulcken ſchrick gheſlagen, dat hy 't beſtorf. Wanneer nu in ſoodanige Lichamen, die wy geſeydt hebben des nachts in den ſlaep te wandelen, de Vochtigheden minder branden, en datter ſo grooten hitte, ofte beweginghe niet en is in de Geeſten, dan en roepen ſy maer, ende vliegen in 't Bedt wel op, maer niet uyt: want de Geeſten en zijn dan ſoo ſterck, noch ſoo luchtigh niet, dat ſy het Lichaem gantſch konnen oplichten.

(5) Om dit ghebreck te helpen, moet op twee dingen gelet werden, te weten, wat te doen ſtaet, als het yemandt op den hals heeft, ende waer door het daerna voor te komen is.

Wat het eerſte belangt, als deſe Wandelaers op een verſekerde plaets zijn, machmen deſelvighe met roepen ofte anders wecken, ofte oock in een

gevaer-

ghevaerlijcke plaets weſende, aengrijpen, ſoo ſulcks ghedaen kan werden. Anders op een hooghte ghe-klommen, oft elders zijnde, daer ſy wacker ſonder gevaer niet en ſouden konnen van daen komen, ſoo moetmen haer laten begaen, ende gantſch niet wecken. Want men anders in ſtede van te helpen, haer om hals brenght. So ſchrijft *Bodin*, datter een ſlaper 's nachts hem op de kant van de Rivier begaf, ſonder voort te treden: maer als ſijnen macker vreeſden dat hy vorder ſoude gaen, en hem daerom met ſijnen eygen naem riep, hy terſtont in 't water viel, en verdronck.

Na dat ſy wacker gheworden, ofte geweckt zijn, moeten ſy wel hardt bekeven ofte oock gheſtraft werden, op dat ſy daer voor vreeſende, het opſtaen moghen afwennen. Maer dient wel ghelet, ofte het geen gemaeckt werck en is; alſoo wel bevonden is ſulcks ſomtijdts geſchiet te weſen. Die hier aen vaſt zijn, moeten haer wachten voor 't ghene daer toe ſtoffe kan geven, als van terſtont na den eten te ſlapen, ofte in de Maneſchijn, van windige Spijſe, ende van ſware ofte ſwaermoedige Inbeeldinge. Ondertuſſchen moet oock het Lichaem van de Vochtigheden, die d'Inbeeldinghe, door haer Dampen opmaken ende beroeren, ontlaſt werden, ghelijck het Bloedt door Laten, andere door Afdrijven, ende dan het Hooft geſterckt weſen, gelijck hier voren aengeweſen is.

(6) Wy komen nu tot de ghene, die haer niet en konnen bewegen, maer als vaſt gehouden, ende gedruckt werden, van een gebreck dat wy de **Nacht-merrye** noemen. De wijſgerige *Plato*; de wijſe Joden, *Philo, Ioſephus*, en alle d'oude *Synagoge*; de heylige Oudt-vaders *Cyprianus*, *Iuſtinus Martyr*, *Tertullianus*, *Auguſtinus*, *Clemens van Alexandryen*, ende andere, als mede onder de jonghe Schrijvers *Brodæus*, *Cardanus*, *Bonzinibius*, ende *Porta*, meenen dat dit een werck is van de Geeſten, die haer in ſchijn van Mans met Vrouwen, ofte in ſchijn van Vrouwen met Mans poogen te vermengen, *Incubi* daerom in Latijn ende *Sucubi* genoemt, *Nacht-hengſten*, en *Nacht-merryen*. De ghemelte Oudt-vader *Auguſtinus* ſchrijft in het vijfde Boeck van de Stadt Godts, dat de *Galli* haer *Duſios* hieten, alwaer ſonder twijffel moet ſtaen *Druſios*, dat wy noch *Droes* ſegghen. *Plinius*, (die oock van *Bodin* ghevolght werdt) houdt dit voor een Spoockſel van de Boſch-goden *Fauni*, en *Satyrs* genoemt: dan dit gevoelen werdt wederleydt van de Grieckſche Genees-meeſters *Aëtius*, en *Oribaſius*; als oock van *Soranus*. Doch al is't, dat de Droeſen, gelijck oock gheloofdt wert van Melancholijcke ſieckten, wel lichtelijck onder ſoodanighe qualen haer booſheydt uytvoeren: ſoo komt in de Genees-konſte maer alleen in achtinghe ſoodanighe *Nacht-merrye*, die een natuyrlijcke ſieckte is, waer door yemandt niet anders en meent, als dat hy ſal ſticken (gelijck als of yemandt hem op de borſt lagh) ſonder te konnen eenich geluydt geven, ofte den adem wel te halen, ghelijck't ſeer aerdigh beſchreven is van den Poët *Virgilius* in deſe verſſen:

Gelijck wanneer men droomt in 't holſte van de nacht,
Men poogt 'k en weet niet wat, als met de gantſche kracht;
Maer ſchoon men bijſter woelt, en wonder ſchijnt te maken,
Men kan niet uyttet Bedt, of van de plaets, geraken;
En of het hert beſwijckt, en van benautheydt ſlaet,
Men roept maer ſonder ſtem, men worſtelt ſonder baet.

Soo ſchrijft *Hollerius* 1. *de morb. int.* van een ſeker Apoteker, die met den Genees-meeſter by een ſiecken reyſende, 's nachts van de Nacht-merrye gereden werde, en beſchuldighden 's anderendaeghs de ghene, die met hem in een kamer geſlapen hadden, als ofte by haer ſijnen hals ſo toe-getrocken was, dat hy meenden te ſticken. Maer d'ander ſulcks ſtoutelijck ontkennende, en al de ſchult op hem leggende, dat hy den geheelen nacht hadde leggen raſen: ſoo werde goet ghevonden, dat hy na een goet avontmael, en wintachtighe Spijſe, alleen ſoude gaen ſlapen, de Kamer wel gheſloten zijnde. De Nacht-merrye quam weder: hy ſwoer, dat het de Duyvel was, wiens weſen, ende werckingen hy oock na de konſt beſchreef. Ende men konde hem niet anders wijs maken, voor dat hy door goede Middelen daer van geneſen was. *Iaſon van Praet*, eertijdts Genees-meeſter van der Vere, verhaelt in ſijn Boeck van de Breyn-ſieckten op het 26. Capittel, van een Prieſter, die by hem quam klagen, datter 's nachts een Vrouwken op ſijn borſt quam legghen, die hem ſo benauwde, dat hy, gheen adem konnende halen, daer in meende te blijven: ja als hy wilde om hulp roepen, gheen geluydt en konde ſlaen. Deſe hadde eerſt by een Monick geweeſt, die hem ſeyde, datter hertelijck voor ghebeden diende, daerna by een Toovenaerſter, de welcke hem raden, in den avontſtont, ſoo dra hy water gemaeckt hadde, den Pot te decken met ſijn rechter Kous, en dat hy dan noch van den eyghen dagh dat Vrouwken ſien ſoude. Maer al docht hem ſulcks ydel te zijn, en dat hem de Religie het beſoecken tegen maeckte, evenwel overwonnen zijnde door onverdult, ſo nam hy daer een proef van, en het viel oock ſoo uyt, datter een Vrouwken in Huys quam, de welcke klaeghden, pijn in de Blaes te hebben, ende hy en konde noch met bidden, noch met dreygen van haer verwerven, dat ſy hem 's nachts niet en ſoude komen beſtormen: maer bleef onverſoenlijck haer oude manier houden, om hem eens deerlijck te doen ſticken. Als hy dit tegens den ghemelten van *Praet* aldus vertelde, en dat den anderen hem ſeyde, ſulcks een ſieckte te weſen, ſoo en konde hy dat niet, als eenighe dagen daerna, door veel redenen, ſijn ſelven doen gheloo-ven.

(7) Wt wat *Oorſaeck*, en op wat plaets de Nacht-merrye groeyt, daer in verſchillen de Genees-mee-ſters. Het gemeen gevoelen is, dat de naeſte oor-ſaeck van dit ghebreck beſtaet in verſtoppinge van de Herſſen-grouven, inſonderheydt de achterſte, oft van de wegh,die na 't beginſel van het Ruggen-morgh toe-gaet, den welcken geheel,ofte ten dee-le verſtopt zijnde door eenige Slijmerigheydt,ſo en konnen de Geeſten niet komen in de ſpieren van de Borſt, en derhalven die niet beweeght werden, het welck den Adem belet. Dan *Fernelius* meent in het vijfde Boeck op 't derde Cap. dat de oorſaeck niet in de Herſſenen,maer ontrent het Ingewant ſteekt, het welcke, door gulſigheyt,ende den dronck,ſwel-lende het Middel-rift, ende de Longen ſoude druc-ken. Ende *Rondeletius* 44. ſtelt deſelve in de Borſt-aderen. Den eerſten en laetſten wert tegen-geſpro-ken van den Spaenſchen *Pereda, ſchol. in Paſch.* 1.10. en *Fernelius* van de Italiaenſche Genees-meeſters, *Mercurialis*,en *Maſſaria*. Maer ſijn gevoelen kan met het gemeene, als niet tegens malkander ſtrijdende, wel verdragen werden. Het Middel-rift ('t welck tuſſchen den Buyck ende de Borſt ſtaende,het voor-naemſte gereedtſchap is om die te bewegen,en den Adem te halen) kan lichtelijck ghedruckt,ende be-nauwt werden,ghelijckmen bevint, dat yemandt na dronckenſchap,rauwe ende winderige Spijſe dit ge-breck veel onderworpen is,en dat oock de gene,die den Buyck van winden uyt ſwaermoedige Vochtig-heden rommelt ende ſwelt, dickwils klaghen van Kort-borſtigheydt, dewelcke komt door-drucken van het Middel-rift. Maer dat de Herſſenen mede niet vry en zijn van Dampen, blijckt daer uyt, dat ſoodanige noch veeltijdts als ſy al geweckt zijn, ſo langh het Hooft niet ontlaſt en is, noch by deſelfde Inbeeldinge blijven; ende de wortel niet wech-ge-nomen zijnde,de Nacht-merrye dickwils een voor-bode is van ſwaerder ſieckte, gelijck Popelſy, Val-lende-ſieckte, ofte andere. Soo ſtelt oock *Fernelius*, datter uyt het Ingewant eenen dicken Damp in de Keel,ende Herſſenen op-ſtijght,die het geluydt te-gen-houdt, het verſtant, ende de ſinnen ontſtelt, en met ſwaermoedigheydt bedwelmt.

De voorgaende oorſaeck van deſen Damp is ſlijmerighe, oft ſwaermoedige Vochtigheydt meeſt ontrent het Ingewant haer houdende: ſomtijdts oock in de Herſſenen ſelve groeyende,uyt haer dun voedtſel door de kouw aldaer ſchierlijck ſtremme-lende, ende niet konnende verdouwt werden.

De uytwendighe oorſaken van deſen Damp be-ſtaen in het overladen van de Maegh door Spijs,en dranck, ende daer op volgende Rauwigheydt, van Tafel terſtont gaen ſlapen, inſonderheydt op den rug; waer door de Dampen haer lichtelijcker na het achterſte van de Herſſenen op-geven. De Kinderen zijn dit mede onderhavigh, om dat ſy wat gulſigh eten, als oock van weghen de Wormen, ende dat is de oorſaeck, dat ſy veeltijdts ongeruſt en ſchrick-achtigh ſlapen.

(8) De *Teyckenen* blijcken ghenoegh uyt de be-ſchrijvinghe. Die van een uytterlijcke kouw, ofte dronckenſchap komt, niet langh en duyrt,ende niet dickwils weder-keert, en heeft het grootſte gevaer niet: dan wel die uyt een inwendighe oorſaeck ge-groeyt is, ende dickwils overvalt, als metter tijdt deſelfde een quaet-aerdigheydt krijgende, ofte de Herſſenen gheheel verſtoppende,het welck Vallen-de-ſieckte, ofte Popelſy veroorſaeckt.

(9) Die nu in der daedt met de Nacht-merry gequelt wert,deſelve dient ten eerſten ſachtjens ge-weckt te weſen, en dan,om de Dampen te verdrij-ven, d'uytwendighe Leden gevreven. Daerna om de weder-komſt te beletten, dienter een Ader ghe-opent, ſo het Lichaem bloedt-rijck is: in Vrouwen, die geſtopt zijn,in de voet. Maer als dat niet te paſſe komt, maghmen koppen op de ſchouderen, ende beenen doen ſtellen.

Indien de ſlijmerige,ofte de ſwarte een ſwaermoe-dige Vochtigheydt diep en vaſt ſit, ſo moet deſelve bereydt werden door Middelen in het elfde ende thiende Capittel van 't eerſte Deel aengeweſen, en dan afghedreven door de gene, die aldaer mede in het 13. Capittel N. 4. ende 3. verhaelt zijn. Ende op 't laetſte dienen ghebruyckt ſoodanighe, die de Herſſenen (beſchreven in 't 16.) ende het Herte (in het 18. Cap.) konnen verſtercken.

Ondertuſſchen moetmen mijden Gulſigheydt, Dronckenſchap, winderige ende beſwaerde Spijſe; niet terſtont na de maeltijdt, noch op den rugh te ſlapen. 'S avonts de Maegh fluyten met *Quee-kruyt*, daer onder wat gheſtooten *Peony-zaet* (het welck hier ſeer nut is) gemenght.

(10) Tot deſe Slaep-ſieckten behoort mede een ſeer vreemt ghebreck, dat de Griecken *Catalepſis* noemen, *Had. Iunius Slaep-ſucht*, dan ſoude na mijn oordeel bequamer zijn, **Slapende verſtijſtheydt.** Want die het op het lijf valt, blijft ſchierlijck heel ſtijf, als een beeldt, ſonder hooren ofte ſien, ofte een lidt te beweghen, ende in ſulcken gedaente, als het den ſelven in 't aenkomen vonde.

De Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Appianus*, ver-haelt in het tweede Boeck van de Borgherlijcke Oorlogen, datter in ſekere Heel-meeſters winckel ghevonden zijn twintigh oude Luyden, ter aerden met de bekers legghende, ghelijck of ſy droncken waren, een op den ſtoel ſittende, ghelijck als een Meeſter, die de andere Drancken in-gaf.

Plinius in 't 7. Boek van ſijn Natuyrlijke Hiſtorye op 't 53. Cap. daer hy handelt van de gene, die on-voorſiens geſtorven zijn, vertelt, dat ſeker bly-eyn-de-ſpeelder, na dat hy 't volck wel behaeght hadde op ſijnen geboort-dagh, en ſijn Taert gegeven heb-

bende, na den eten heete Wijn eyſchten, ende met eenen ſiende op de Perſoon, die hy geſpeelt hadde, ende de Krans van ſijn Hooft, daer op ſettende, in die geſtalteniſſe ſtijf bleef, ſonder dat het yemandt ghewaer werde, tot dat een van de Gaſten, die naeſt hem was, hem vermaende dat de Wijn lauw werde.

De Miliaenſche Genees-meeſter *Cardanus*, ſchrijft in't achtſte Boeck van de Verſcheydentheydt der ſaken op het 44. Capittel, datter in het Eylandt *Lemnos*, acht Mayers ſittende onder een Eycken-boom om te eten, ſchierlijck van den Donder ghe-ſlagen wierden, waer van ſy doodt en ſtijf bleven in de eygen geſtalteniſſe, gelijck ſy waren gaen ſitten, ſoo dat den eenen ſcheen te eten, den anderen de Kan aen ſijn Mont te ſetten; en alſoo het allegader Moren waren, ſoo ſchenen het ſoo veel beelden te weſen.

Soo getuyght oock *Iacot* in ſijn Wtleggingen op 2. *Coacar. aph.* 7. geſien te hebben een oudt Man, die dit over Tafel aen-quam, en bleef ſo met open Oogen ſtijf ſitten, de Handt in de Schotel houdende, ſoo dat hy doodt zijnde, ſcheen te eten.

Ick hebbe hier in de Stadt geſien een Vrouw, die de Vallende-ſieckte ſeer onderhavigh was, ſchierlijck ſtijf worden, ghelijck ſy ſat en ſpon, met den draet aen de Mont: dan en duerde niet lang; ende leeft noch tegenwoordigh; het verhaelde al twintigh jaer geleden zijnde.

Fernelius, Genees-meeſter des Konings van Vrankrijck, vertelt 5.2. van een, die van dit ghebreck ſoo ſtijf werde, dat hy, ſittende met de Pen in de Handt, de Oogen op de Boecken geſtreckt hebbende, niet anders en geleeck als te ſtuderen, tot dat hy, geroepen en aengheſtooten zijnde, bevonden werde het gevoelen, en bewegen hem benomen te weſen.

Bucchananus, Leer-meeſter van *Iacob* de VI. Koning van Schotlandt, daerna de I. van Engelant, verhaelt in't 20. Boeck van ſijn Schotſche Hiſtorie, dat in het beklimmen van ſeker hooghe plaets, een Krijghs-knecht ſo vaſt aen de ſprotten bleef hangen, dat hy op geenderley wijſe daer af getrocken konde werden. En al noemt hy dit Popelſy; ſoo dunckt my dat het beter magh ghehouden werden voor Slapende verſtijfſtheydt, waer door hy ſoo vaſt aen de Ladder verſtijft was. Meer andere exempelen zijn te ſien by *Donatus*, in't 2. Boeck van ſijn Wonderlijcke geſchiedeniſſe op't 7. Cap. en *Schenckius* 1. *Obſ.* 115.

(11) De naeſte *Oorſaeck* van dit ghebreck is een onbeweeghlijckheydt, en als een bevrieſing van de Zielijcke Geeſten: want in wat Deel die ſtil zijn, ende teghen-gehouden werden, daer en kan gheen beweginghe gheſchieden. Dit ſelfde ſien wy in den *Blixem*, die den Wijn ſchierlijck doet dick werden, ende noch beter in het exempel, dat wy uyt *Cardanus* hebben by-ghebracht. Is oock bevonden in de Aerdt-bevingen, datter ſo krachtige Dampen uyt-berſten, die Menſchen, ende Vee op ſtaende voet doen ſtil, en ſtijf ſtaen: gelijck oock ſommige Speloncken geeſten uyt-geven, die het water doen bevrieſen. So ſietmen mede een groote kracht om te verſtijven, in *Salpeter*, en andere dinghen, die uyt de aerde gegraven werden.

De voorgaende oorſaeck van deſe onbeweeghlijckheydt, is meeſt een *ſwaermoedighe Vochtigheydt*, wiens Dampen ſomtijdts ſoodanighen kracht krijghen. Waer toe helpt *Spijſe*, uyt dewelcke ſoodanigen Vochtigheydt groeyen kan. Voor Wtterlijcke oorſaken werden oock by vele gherekent *Koude lucht*, *Regen*, *Wint*, *Ys*, *Snee*, ende te reyſen door koude plaetſen, ende Snee-berghen. Als de Stadt *Mets*, in het Iaer 1552. van Keyſer *Karel* belegert was, midden in de ſtrenge koude des Winters, ſoo vontmen de Ruyters op haer Paerden, maer inſonderheydt het Voet-volck met de Piecken in de Handt op de Schilt-wacht, ſtijf doodt-ghevroren. Soo ſchrijft *Theoneſtus*, in ſijn Boeck van de Genees-konſte der Paerden, datter, doen ſy na Italien treckende, over de *Alpes* ghekomen waren, een uyr lang ſulcken hoop Snee viel, dat de Krijghs-knechten allegader als bevroren voort-ginghen, de Ruyters verſtijft, ende ſoo vaſt op haer Paerden bleven, dat ſy daer naeuwlijcks en waren af te krijghen. De Paerden ginghen al meeſt voort: maer die niet vorder en konden, ſtonden gantſch ſtijf. Soo verhaelt oock *Curtius* in het achtſte Boeck van ſijn Hiſtorie, van ſommighe die als ſtaken, niet alleen of ſy leefden, maer oock teghen malkander ſpraken, ſtijf ſtonden, blijvende in deſelfde geſtalteniſſe, daer ſy in gheſtorven waren. Die, ghelijck ſy uyt bittere koude deſe verſtijfſtheydt ghekreghen hadden, ſoo

bequamen

bequamen ſy ten laetſten wederom voor een groot vuur. Ick hebbe mede, komende in het Iaer 1617. uyt Italien over de *Alpes* (Berghen die het ſelfde aen die zyde van Zwitſerlandt, ende Savoyen bepalen) op den hoogen Snee-bergh van *S.Gothard*, gheſien drie dooden, die daeghs te voren (zijnde al den 14. April, als aen beyde zyde van't Geberghte het landt groen ſtont) in het Snee verſtijft waren, ghelijck my vertelt werde, aldaer veeltijdts door de kouw te gheſchieden: het welck niet te verwonderen en is, alſoomen twee uren werck heeft om op te klimmen, ende ſo veel om af te komen, al door het Snee, ſoo wel in de Somer, als des Winters. Ende al gater een leydtſ-man voor, die, volghende de Bakens, met een Schop het Snee van de padt werpt, ſoo is hy dadelijck wederom vervult, ende de koude Wolcken ende Nevel drijven heel laegh aen den Bergh, waer door men niet veel van ſich en kan ſien, ende oock geheel nat wert. Ende daer van is't, dat eenighe ſeggen, ſoo hoogh geweeſt te zijn, dat ſy haer Handen in de Wolcken ghewaſſchen hebben.

(12) Dit ghebreck is licht te kennen, dewijl het den Menſche onvoorſiens ſtijf maeckt, in ſulcken gheſtalteniſſe als het hem vint, met open ende ſtijve Oogen, ſonder gevoelen, ofte bewegen.

(13) De Slaep-ſtijvigheydt is een ghevaerlijcke Sieckte, ende indienſe niet raſch over en gaet, ſoo eyndight ſy ghemeenlijck, het zy door verſwacking van de krachten, het zy door ſticken in den Adem, tot de doodt, ende de dooden legghen ſtijf, niet anders als die van weghen de Kouw, ſtijf bevroren zijn.

(14) Om tot de *Geneſinge* te komen, ſoo dienen de Dampen, die de Geeſten verſtijven, ende onbeweeghlijck maken, uyt het Hooft getrocken, ende verdreven, ende de Stoffe, daer ſy van op-komen, afgheſet. Derhalven, indien de Siecke bloedt-rijck is, ſalmen hem ten eerſten doen laten. In andere een ſtercke Clyſteer ſetten. Daerna de Melancholijcke Vochtigheden bereyden door de Middelen, die beſchreven zijn in het 10. Capittel van 't eerſte Deel, ende dan afdrijven, door de ghene, die aengewesen werden in het 12. Capittel, N. 3. Van buyten dient oock het Hooft verſterckt, als te ſien is in het 16. Cap. van het ſelve Deel. Soo konnen Stovinghen ghemaeckt werden van *Betonye*, *Veltcypres*, *Roſmarijn*, *Marioleyne*, *Thijm*, *Sleutel-bloemen*, *Stœchas*, *Linden-bloeſſem*, *Mey-bloemkens*. Met dierghelijcke *Olyen* kan oock gheſtreken werden.

Het XII. Capittel.

(1) *Suyſſelinge*, (2) *haer Oorſaeck*, (3) *Voor-teyckenen*, (4) *Geneſinghe.* (5) *Vallende-ſieckte*, (6) *haer Oorſaeck*, (7) *Ken-teyckenen*, (8) *Voor-teyckenen*, (9) *Geneſinge.* (10) *Kramp*, (11) *Oorſaken*, (12) *Onderſcheydt*, (13) *Teyckenen*, (14) *Voor-teyckenen*, (15) *Geneſinge.* (16) *Schuddinghe waer door veroorſaeckt*, (17) *Haer voor-teyckenen*, (18) *Geneſinge*, (19) *Maniere van Leven.*

(1)

SUyſſelinge / ofte *Swijmelinghe*, is een verkeerde Inbeeldinghe, waer door yemandt meent dat alles omdraeyt, ſo dat hy dickwils neder ſoude vallen, indien hy nergens aen vaſt hiel.

(2) De naeſte *Oorſaeck* is een ongewone, ende in het ront-ghedreven beweginghe van de Zielijcke Geeſten, die haer in de Herſſenen omdraeyen, eveneens als het water in een wiel, waer door gheſchiet, dat al het gene wy ſien, ſchijnt om te draeyen. Want dewijl in het gheſicht niet alleen ontfanghen wert het ſchijnſel van de verwen, maer oock, onder andere, het ſtil zijn, ofte het beweghen van 't ghene gheſien wert: indien de Zielijcke Geeſten, die het ſchijnſel van de dingen aen d'Inbeeldinge brengen, in 't ront draeyen, ſoo wert die beweginghe medegedeelt, niet anders als gelijck yet, al is't wit, datmen door een gheverwet glas ſiet, oock van deſelve verwe ſchijnt te weſen.

Het ghene dit omdraeyen van deſe Geeſten veroorſaeckt is, ofte inwendigh, ofte uytwendigh. Inwendigh door eenen winderigen Damp, die door de Aderen en Slagh-aderen komende, de Zielijcke Geeſten met hem ſleept, ende tegens de kanten van de Herſſenen gedreven zijnde, deſe valſche Inbeeldinge maken. Maer al is't dat *Pereda* by-na alle de Genees-meeſters over dit ghevoelen beriſpt, ende meent noodich te weſen, dat die Geeſten eerſt dalen in de Oogen, ende voor de Cryſtalline vochtigheyt, die beweginghe maken; want dat anders niet en kan ſchijnen yet omghedraeyt te werden: ſo blijckt wel klaerlijck dit ghevoelen valſch te zijn, dewijl dat oock de ghene, die ſijn Oogen toe-houdt, ende omgedraeyt wert, de Suyſſelinge krijght, en meent dat de vloer daer hy op ſtaet, mede omdraeyt, ſoo dat hy ſonder vaſt houden, ſoude omvallen. Deſen Damp wert opghegeven uyt een van de vier Vochtigheden, het zy deſelve in de Herſſenen haer plaetſe hebben, het zy datſe aen deſelvighe van onderen, mede-gedeelt werden.

De uytterlijcke Oorſaken zijn *Zoel Weder, groote Hitte*, ofte lang in de *Son* te weſen, *Gramſchap, Vaſten, Dronckenſchap, Onmatige Oeffeninge, Omdraeyen* van het Lichaem, de *Schrick* (waer door de Geeſten eerſt verſpreyen, ende terſtont wederom inghetrocken werden) in het ſien van een hooghe plaets, van veel met grof Geſchut te hooren ſchieten, geſont zijnde, veel te *Purgeren*, ende al 't ghene de Vochtigheden kan doen ſmelten, ende dampigh maken. Maer inſonderheydt datmen langh ſiet op het draeyen van een Rat, ofte Wiel. En daerom ſchrijft de Griecksche *Theophilus*, dat de Schippers, als ſy weten dat yemandt lichtelijck Suyſſelt, hem een doeck voor de oogen binden, om het bewegen van de ſterren, ofte de baren niet te ſien. En dit is de oorſaeck dat de Paerden, die in de Molen gaen, geblint werden.

(3) De *Teyckenen* zijn hier klaer. Dan wat de *Voor-teyckenen* belangt; De gene, die van een uytwendige oorſaeck komt, is lichter, als van inwendige. Is in oude Luyden, van weghen haer ſwackigheydt, ſwaerder; ende als ſy dickwils komt, ofte dat ſy ſo fel is, dat de Menſche neder-ſtort, dan valtſe ghemeenlijck op een Vallende-ſieckte, oft Popelſy uyt.

(4) De *Geneſinge* beſtaet in tweederhande tijdt, te weten, als yemandt de Suyſſeling op den hals heeft, ende als ſy over is.

Geduyrende de Suyſſeling, dient alle vlijt aengewent om de draeyingh van de Zielijcke geeſten te beletten, en dat de Siecken tot ſtilte komt. En indien de Dampen van onderen op-ſchieten, ſoo ſalmen ſoeken deſelve te vertrecken, met eenen vaſten *bant* om de beenen te leggen, het hol van de voeten *met zout, en Azijn te wrijven*, ofte daer wat treckens onder te binden, als beſchreven is in 't Eerſte Deel. Indien de Draeyingh heel ſterck is, ſoo machmen daer-en-boven *Pillen*, en *Clyſteren* doen ſetten. Daerna dientmen eenige welrieckende dingen voor den Neus te houden, dan met onderſcheydt van d'oorſaeck; derhalven, indien deſelve warm is, ſalmen doen ruycken aen *Azijn*, ende *Roſen-water*, indienſe kout is, aen *Azijn* met *Muskeljaet, Amber*, en *Nardus-zaet*. De Neus-gaten ſalmen beſtrijcken met *Olye van Foelye, Marioleyne, Orego, van Noten-muſcaet*, ofte *Balſem van Peru*, daer eenighe dropkens van *Caneel, Nagel*, ofte *Roſmarijn-olye* in gemenght zijn. Op de Slapen van 't Hooft, als oock den Pols, ſalmen leggen het Sap van *Roode Beete*, ofte *Roſmarijn-water*, oft *Water*, ende *Azijn van Roſen*, daer by doende wat *Caneel-water*. In de mont ſalmen een weynich *Zout* nemen, en knauwen wat *Cubeben*, ofte *Foelye*; ofte innemen geſtamte *Averrone* met warme *Wyn*, ofte *Honich van Azijn*. Indien de Suyſſelingh ſoo hevigh is, datter meerder ſwarigheydt te verwachten ſtaet, ſo machmen komen tot *Laten*, en *Koppen*. Wanneer het Suyſſelen uyt de Maegh komt, ghelijck in de gene, die vol Gal zijn, ſo ſalmen ſoodanighe gheven een kruym *Witte-broodt* geweyckt in wat *Sap van Queen, Granaten*, ofte *treckende Wijn*. Wanneer het uyt opſtijgingh van de Lijf-moeder komt, dan moetmen deſelve neder-houden, ghelijck t'ſijner plaetſe te ſien is.

Als de Suyſſelingh nu over is, dan ſtaet te letten, dat deſelfde verhindert werde wederom te komen. Hier wert ſeer toe gepreſen, *Carvy-zaet* in Wijn geweyckt, en daerna opgedrooght, ende daer van een halve lepel vol, eermen te bedde gaet, lang geknaut, en dan door-gheſlickt, ſulcks eenige dagen na malkander vervolgende. Het ſelfde doen oock de *Cubebe*, en andere Genees-middelen, die de Herſſenen verſtercken, beſchreven in 't 16. Cap. van 't eerſte Deel. Dan alſoo de oorſaeck dickwils van andere Deelen, ghelijck Maegh, Lever, Milt, Lijf-moeder, ofte het heele Lichaem de Herſſenen mede-gedeelt wert, ſoo dient de Geneſinge aengeſtelt, gelijck wy in die Sieckten van ſoodanige Deelen aenwijſen.

(5) De *Swijmeling*, wanneer ſy heel ſwaer is, doet vallen, ende is dan veeltijdts een voor-bode van de *Vallende-ſieckte*, en wert derhalven van *Avicenna* een kleynder Vallende-ſieckte genoemt.

De **Vallende-ſieckte** is een treckinge van al het Lichaem, waer door den Menſche ſchierlijck nedervalt, met tegen-houden van al ſijn Sinnen, ſo dat hy noch ſien, noch hooren, noch gedencken en kan. Wy ſien met ons gemoedt (ſeydt *Plinius* 11.37.) de Oogen brengen het ſienlijcke maer over. So maeckt een groote ghedachten blint, om dat het geſicht na binnen getrocken wert. Soo en ſien open Oogen in de Vallende-ſieckte niet, om dat het Gemoedt duyſter is. Hier van zijn verſcheyde exempelen uyt de Aenmerckinghen van verſcheyde Genees-meeſters verſamelt by *Goulart*, in het tweede Deel *des Hiſtoir. admirables*.

(6) De naeſte *Oorſaeck* is een damp, ofte vochtigheydt, die door een byſondere, en verborgen quaetaerdigheydt, de Breyn-vlieſen prickelt. *Avicenna* noemt het **Nieſen** een kleyne Vallende-ſieckte. Want gelijck de Herſſenen, 'tgene voor aen ſit, uyt doen berſten, met Nieſſen: ſoo ſoeckt oock de Nature, 't ghene in de Vallende-ſieckte van binnen de Vlieſen der Herſſenen ſteeckt, haer quijt te maken. En 't gene in 't Nieſſen ſchierlijck geſchiet, dat duyrt in de Vallende-ſieckte langer; komen evenwel beyde van gelijcke oorſaken. En gelijck de Vallende-ſieckte by de Griecken eertijdts *Heylighe ſieckte* ghenoemt is, ofte om dat ſy meenden deſelve van Godt den Menſche toe-gheſonden te werden, ghelijck *Hippocrates* meent, ofte om dat ſy, als *Plato* ſchrijft, het edelſte, en heylighſte Deel van 't Lichaem bevangt, en ontſtelt: ſo hebben ſy oock om de laetſte reden (volghende 't ghevoelen van *Ariſtoteles*) het Nieſſen, als een heyligh dingh, ja oock voor eenen Godt gehouden, gelijck *Athenæus* ſchrijft. Soo leſen

wy

wy by *Xenophon* in 't derde Boeck vande Tochten van *Cyrus*, Koningh van Perſſen, dat, dewijl hy tot de Krijghs-knechten ſprack, yemandt van deſelve quam te Nieſſen, waer door al d'andere ſchierlijck op haer knyen vallende, dien Godt aenbaden. Alſo deſe ſake my ſeer vreemt dachte, ſoo heb ick daer over in het Iaer 1633. aen den Wel-edelen, ende Hoogh-geleerden Heere *Cl. Salmaſius*, Ridder, ende Koninckllijcke Raedt geſchreven, welcken brief en ſijne antwoordt, alſo ſy onder mijne *Epiſtolicas Quæſtiones*, ſal uyt-komen, ick hier onnoodigh achte, daer van breeder ghewach te maken. Dit moet ick evenwel noch by-voegen, dat, gelijck de Griecken eertijdts plachten te ſeggen, als yemandt Nieſden, Ζεῦ σῶσον, ſo ſeggen wy noch, Godt ſegen u/ende doen den Hoet af; als zijnde, gelijck de Heer *Salmaſius* meende, een goet teycken; ende daer van is oock ons gemeen ſeggen, dat, als een ſiecken driemael nieſt, uyt het Gaſt-huys moet. So ſchrijft *Theophraſtus*, dat de Siecken qualijck konnen Nieſſen, van wegen de ſwackheydt van hare geeſten, en natuyrlijcke krachten. Ja geſchiet ſomtijts met ſulcken geweldt, dat het Blintheyt kan veroorſaken. So ſchrijft *Alex. Benedictus*, van een Grieckſche ſlaef, die voor vijf jaren met een Pijl in de ſlagh van 't hooft geſchoten was, en als hy op ſekeren tijdt ſijn mont ſpoelde met kout water, daer over ſoo quam te Nieſſen, dat hem een ſtuck van de Pijl uyt het eene Neuſgat ſchoot, ſonder eenich letſel te behouden. Ende *Fabritius* verhaelt van een Iongen van 14 jaer, die tegen een ander wedde, hondertmael achter malkanderen te ſullen Nieſſen: het welck hy ghedaen hebbende, blint werde: dan dat hy evenwel na een Purgatie, met Koppen op de ſchouderen, en een Draet in den Hals, ſijn geſicht wederom kreegh.

Tot de Vallende-ſieckte helpt mede het *Scherp ghevoelen van de Herſſenen*, die het prickelen van de ſcherpe ſtoffe, 't zy Damp, ofte Vochtigheydt ras gewaer wert. Daer van is 't, dat ſommige, die fijne Herſſenen, ende ſcherp Verſtant hebben, veel daer mede gequelt zijn: gelijck wy leſen van den Koning *Cambyſes*, by *Herodotus*, van *Iulius Cæſar*, by *Suetonius*, en by de nieuwe Schrijvers van der Turcken Propheet *Mahomet*, die 't volck wijs-maekte, dat hy op die tijt opgetrocken was, en met den Engel *Gabriel* ſprack.

De Voorgaende oorſaken zijn de Vochtigheden onſes Lichaems, wanneer ſy eenige quaetaerdigheyt ontfangen, en deſelfde aen de Herſſenen mede-deelen. En ſoodanige quaetaerdige ſcherpigheyt wert verweckt door ſommighe Spijſe, ghelijck *Moſſen, Quackels, Ael, Paling, Peterſely, Ioffrouw-merck, Campernoelyen, Loock*; als oock *Geyten-vleyſch*, dewijl de Geyten, gelijk *Hippocrates* ſchrijft, ſelver met de Vallende-ſieckte ghequelt zijn, waerom mede de Prieſters in oude tijden haerſelven daer van plachten t'onthouden, gelijck *Plutarchus* verhaelt. Hier van is breeder te ſien in het voortreffelijck werck, dat de wijt-beroemde Heere Meeſter *Gerard de Vos*, dit jaer uyt-ghegeven heeft *de Theolog. gentil, & Phyſiologia Chriſtiana, lib. 3. cap. 68.* Hier toe doen oock het ſlapen op *Geyten vellen*, als oock op andere, *Stanck, Droefheydt, Vaſten, Schrick.*

(7) De Vallende-ſieckte is wel (al is 't datſe onder de bedelaers ſomtijdts na-gheboortſt werdt) te kennen. De gene dieſe op den hals krijght, valt terſtont neder, al de Leden werden ghetrocken, de Mont, en Duymen in de Handt geſloten, ende leydt buyten kennis, door dien alle de Zielijcke geeſten ontſtelt, en beroert zijn. Want alſo de Sinnen niet en wercken ſonder den dienſt van de Geeſten, ende dat de Geeſten het werck niet en konnen uytvoeren, 't en zy deſelvighe wel gheſtelt zijn; ſoo volght noodtſakelijck, als deſelve ontroert, ende met quade Dampen bedwelmt werden, en ſo lange de Nature beſich is om met alle kracht haer van dat kommer t'ontlaſten, dat alſdan hare macht tegen-gehouden, en van de ſinnen ingetrocken wert. Het welck *Fernelius* ende *Gorræus* oock meenen, dat daer door, uyt verſlappinghe van de Spieren, de Siecken, Water, Kamer-gang, ofte het zaet ontloopt. Maer het gevoelen van *Platerus* is, dat ſulcks meerder gheſchiet uyt het inhouden van den Aeſſem, en het ſchudden van 't Lichaem, waer door oock de ſlijmerige vochtigheydt van de Herſſenen gheroert zijnde, het ſchuym in de Mont uyt-berſt. De Poët *Lucretius* beſchrijft deſe toevallen in ſijn derde Boeck aldus;

Hy ſtort in haeſten neer wie deſe plaegh genaeckt,
Al of hy van het vuur des Hemels was geraeckt;
Hem komt ſchuym in den Mont, en beving in de Leden,
Hy miſt van ſtonden aen de gronden van de reden,
Hy ſucht en hijght, &c.

(8) Alle Vallende-ſieckte ſteeckt vol ghevaers. Beter is te geneſen die niet lang by en blijft, oft niet lang geduert en heeft, en in jonge Luyden: maer na de 25 jaren, blijftſe meeſt altijdt by. Dit is 't ghene *Hippocrates* leert in de 7. Kort-bondighe Spreucke van ſijn vijfde Boeck:

Een die met Stuypen is gequelt
Wanneer hy weynich jaren telt,
Die brenght de Kunſt geſontheydt aen;
Maer ſoo de jaren hooger gaen,
En dat hy komt tot vijf mael vijf,
Dan ſit de doodt hem op het lijf.

Verandert oock ſomtijdts in een Geraecktheydt, hoewel *Fernelius* ſeydt ſulcks noyt bevonden te zijn. Maer is bevonden by *Valeſcus, Iacobus de Partibus, Amatus, Saxonia, Eraſtus*; en dat het geſchieden kan, wert geleert van *Galenus*, en *Avicenna*.

(9) De *Geneſinge* is hier mede twee-deeligh, te weten, om den ghenen, die ghevallen leydt, te doen bekomen; ende te verſorgen, dat de Sieckte daerna niet weder en kome.

Wat het eerſte belanght, den ghenen, die aen de Vallende-ſieckte leydt, ſalmen in een lichte Kamer brengen, ſetten hem met het Hooft om hoogh, ende breken hem den Mont open, maer wel wachtende dat de Tonghe niet tuſſchen de Tanden en komt, alſoo ſulcks deſelfde wel ſomtijdts gekort heeft, op dat den Aeſſem te beter mocht ghehaelt werden, en het ſchuym uytloopen; ende een lepel *Theriakel-water*, ofte *Aq. Vitæ Matthioli*, daer wat *Bevers-wijn* in gheweeckt is, in-geven; daerna hem in de Ooren roepen, de geſtreckte Deelen ſachtjens rechten, de uytterſte Leden ſterck binden, tuſſchen beyden ſomtijdts los laten; ende, als het te lang duyrt, een ſtercke *Pil*, ofte *Clyſteer* ſetten: de Neuſ-gaten be-ſtrijcken, gelijck terſtont in de Suyſſelingh geſeydt is, ofte een Popjen van *Wijnruyt* in *Azijn* ghedoopt, voor den Neus gehouden.

Na dat de Beſieckte tot ſijn ſelven gekomen is, ſo ſtaet te beſorgen, dat hy niet wederom in 't ſelfde onheyl en vervalt. Waer in dient ghelet te werden op de voorgaende oorſaken, te weten, de Vochtig-heden, diemen, bereydt zijnde, ſal afdrijven, gelijck nu meermaels is aengeweſen, ende hare quaet-aer-digheydt voornamelijck beletten met ſoodanighe Genees-middelen, die door een verborghen ende byſondere eyghenſchap de Vallende-ſieckte tegen-ſtaen, als daer zijn *Peonye-manneken, Elandts-klauw, Mey-bloemkens, Linden-bloeſſem, Marentacken, Schrapſel van de Pan, Bevers-wijn.*

(10) Met de Vallende-ſieckte komt in treckinge der Leden over-een, de *Convulſie*, ofte Kramp/ de-welke is een bedorven beweginge van de Zenuwen, ende Spieren, wanneer deſelve tegens wille na haer beginſel toe gheſtadigh ghetrocken werden. Hier moet het Lidt, in 't welck den bandt van de Spier komt, met eenen noodtſakelijck intrecken, ende van ſijne natuyrlijke gedaente wijcken met groote pijn.

(11) De naeſte *Oorſaeck* is een prickeling van de ſnaſelen, ende zenuwachtige Deelen in de Spieren, dewelcke de Zielijcke Geeſten tot bewegingh ver-weckt, eveneens gelijck de nature in 't Hooft, Borſt, ofte Maegh geprickelt zijnde, haerſelven beweeght tot Nieſſen, Hoeſten, ofte Braken.

De voorgaende Oorſaken zijn alle de Vochtig-heden onſes Lichaems (waer onder de *Gal* wel de meeſte is) die de Zenuwen, ende ſnaſelen van de Spieren konnen tergen, ende tot trecken bewegen. Dierghelijcke gheſchiet oock ſomtijdts uyt *Wint*, welck gebreck wy eygentlijck den *Kramp* noemen, en komt dickwils met groote pijn, voornamelijck in de kuyten, als yemant met de beenen bloot leydt en ſlaept: maer dat gaet meeſt wederom van ſelfs over, ofte ſlaet tot een rechte Kramp. Dit overvalt gemeenlijck de gene, die vol *winden* zijn, ofte *gulſich* drincken. Doctor *Foreſt* heeft een exempel van ſeker Graef, die van te veel *kout water* te drincken, in een rechte Kramp, ofte trecking van Leden verviel: ghelijck het ſelfde oock overkomt, als in het Laten, ofte anders een *zenuwe gerocht* wert. Soo kan ſulcks oock ghebeuren, door dien de Zenuwen, ofte de Zenuachtige Deelen te ſeer gedruckt werden, ont-ſteken, ofte uytter lidt zijn, door groote *Schrick, Gramſchap, Vergiftige beten, ſchierlijcke Hitte*, oft *Koude*, in 't korte, al wat tot eenige prickelinge der Zenu-wen kan ſtoffe, ende hulpe geven.

(12) Het *Onderſcheydt* wert genomen uyt de ver-haelde oorſaken, die de treckinge verwecken, ofte uyt het ghene getrocken wert. Dit is ſomtijdts het gheheele Lichaem, ſomtijdts een ofte vele Leden. Het geheele Lichaem wert met den hals ende rug-graet, ofte voor, ofte achter over getrocken, ofte ſo van beyde zyden teghens malkanderen, dat het ſtijf blijft. Onder de Deelen komt de treckingh veel-tijdts in Armen en Beenen. Het Hooft wert oock ſomtijdts getrocken, ende inſonderheydt de Kaken (ſoo dat de Mont toeſluyt) in de Lippen (wanneer ſoodanighe ſchijnen te lacchen) in de Oogen, in de Huyt van het Voor-hooft, in het achterſte van de Tong, te weten, als die Zenuwe, ofte Spier beſcha-digt is, die aen ſulcken Lidt het bewegen geeft. Het is vreemt, dat *Donatus* verhaelt, in ſijn vreemde Ge-ſchiedeniſſen, van een die onthalſt zijnde, terwijle hy ghedraghen werde na de begravenis, noch ſulcken treckingh kreegh, dat de plancken van de Kiſt van een weken, ende het Lichaem by-na van de ſchou-deren der dragers viel, geduerende ſulcks wel een ſchoot weeghs.

(13) De *Kramp* is ſeer licht *te kennen*, door dien het Lidt teghens wille na ſijn begin toegetrocken wert, ende ſtijf blijft ſtaen, ſoo dat de ſiecke het ſelve niet en kan na ſijnen ſin bewegen.

(14) Dit gebreck is gevaerlijck, na dat het langh duert, ende ſijnen oorſpronck heeft in de Herſſenen, ofte eenige voorname Deelen. Is oock gevaerlijck, alſt na een Wonde komt, van wegen d'ontſtekingen die in de Zenuwen valt, inſonderheydt als het Hooft gequetſt is. Daer van ſeydt *Hippocrates* in de twee-de Kort-bondige Spreucke van 't vijfde Boeck:

Wie na een Wonde Stuypen lijdt,
Die is ontrent ſijn leſten tydt.

Deſe Voor-teyckenen vervolght *Hippocrates* in de volghende Kort-bondige Spreucken, ghelijck in de derde:

Als yemandt uyt een Wonde bloet,
En dat in grooten overvloet,
En krijght dan Kramp, of ſchralen Hick,
Dat hoort noyt Meeſter ſonder ſchrick.

De

De vierde luydt aldus:

Eerſte Buyck-loop, en de Kramp daer naer,
Dat ſtelt het leven in gevaer.

De vijfde:

Wort yemandt Stom na gulſich ſuypen,
En valt daerna in harde Stuypen,
Krijght hy geen Koorts dien eygen tijdt,
Soo is hy ſtracx het leven quijt.

Want door de Koortſe, wert de Vochtigheydt verteert,die den Kramp verweckt heeft. Daerom ſeydt *Hippocrates* in de 37. van het ſelve Boeck, beter te weſen, dat de Koortſe op de Kramp komt, als de Kramp op de Koortſe. Want dit laetſte toont, dat ſy van een quaet-aerdige ſtoffe veroorſaeckt is.

Is oock ſeer quaet, wanneer door langh waken quade Vochtigheden en Dampen gegroeyt zijnde, de Herſſenen, en Zenuwen prickelen. Daer op ſlaet de 28. Kort-bondige Spreuck uyt het 7. Boeck:

Als eenigh Menſche heeft gewaeckt,
En dan in Dweepery geraeckt,
Of van de Stuypen is gequelt,
Houdt dat hy na den grave ſnelt.

(15) Om de Kramp te geneſen, dient wel gelet te werden op de voorgaende Oorſaken,die de prickeling der Zenuachtige Deelen verwecken. Indien het Lichaem vol Bloet is, ſoo ſalmen het ſelve daer van ten eerſten ontlaſten. Soo verhaelt *Plutarchus* in het leven van *Ageſilaus*,Koning van Lacedemonyen, hoe hy,leydende het Leger uyt het Landt van *Thebe*, ende te *Megara* op het Caſteel gaende,ſijn een been met groote pijn ghetrocken werde, daerna ſwol, ende, van bloedt ſpannende,dapper ontſtack. Ende als een Siciliaenſch Genees-meeſter hem hadde doen laten in den voet, dat de pijn wel overgingh; maer alſo het bloedt te veel en te ſterck uytſpringende, niet geſtopt en konde werden,dat hy geheel van ſijn ſelven gingh; waer door hy daerna, als het al geſtopt was, noch langen tijdt ſlap bleef. Hier is meerder Bloedt af-gheloopen, als de ſieckte vereyſchte, het welck teghen de Konſte is. Wat nu belanght d'andere Vochtigheden, die de Kramp ende Treckingh verwecken,deſelve bereydt zijnde,moeten afghedreven werden, op deſelfde wijſe,ghelijck terſtont van de Vallende-ſieckte geſeydt is. En om niet veel Genees-middelen over-hoop te halen, ſoo ſal ick alleen by-brenghen het gene,daer mede verſcheyden van de Kramp verloſt zijn: N. Geraſpt *Palmen-hout*, wortel van *Peonye-manneken*, van elcks twee oncen, Bladeren van *Betonye, Salye, Velt-cypres, Sleutel-bloemen*, van elcks anderhalve handt vol, Bloemen van *Roſmarijn, Lavendel*, van elcks een half loot, Zaet van *Anijs*, ende *Angelica*, van elcks een Drachme; Laet eerſt het Palmen-hout 24 uren weecken in een ſtoop water,ende dan koken tot op het derde part, te voren na de konſte daer by doende de verhaelde Droogen. Neemt de helft van het doorgedaen nat,en na dat daer drie vier uren in geweeckt hebben vier oncen *gheſuyverde Pieren*, ſoo druckt het Sap wederom uyt,ende deelt het ſelve in dryen, elcks in te geven na malkanderen 's avonts, twee uren voor den eten. In d'ander helft van het Af-ſietſel ſalmen des nachts laten weecken *Sene-bladeren* een loot, *Agaricus* een half loot, ende dan doorgedrongen zijnde, mede in drye des morgens in-gheven. Daerna dient den Rug-graet, ende de Getrocken Leden, eerſt wel met heete Doecken ghewreven zijnde, neerſtigh gheſtreken met het volghende Salfken: N. *Ol. Lumbricor.* 1 once, *Ol. Lilior. Ol. Laterin.* van elcks 1 loot, *Ol. Ceræ, Ol. gum. Elemni deſtillator. Pingued. human. Taxi, Ol. de Caſtor.* van elcks 2 Drachme. Dit onderhouden 15 dagen, beneffens een goede Maniere van leven, waer van terſtont ſal geſeydt werden.

(16) **Schuddinge** is een bedorven beweginghe, waer door een Lidt geſchut wert, door dien het van ſelfs door ſijn ſwackte nedervalt, ende de ſwacke kracht het ſelve niet en kan vaſt oprechten,waerom het Lidt, ſoo langh het erghens vaſt op ſteunt,geen ſchuddinghe en voelt: maer dan alleen, wanneer de bewegende kracht het ſelve vryelijck wil bewegen. Het gaet hier mede toe, ghelijck in de gene, die eenich gewicht dragen. Want indien 't ſelfde licht is, ende de kracht ſterck ghenoegh om dat te dragen, dan en gheſchieter geen Schuddinge, door dien de bewegende kracht genoegh wederſtaet het nederwegen van 't gewicht. Maer als het gewicht ſwaerder is, als de krachten konnen dragen,dan beven de Leden daer onder. Maer die gantſch te ſlap zijn om 't ſelve te dragen, die beſwijcken daer onder,en zijn onbeweeghlijck. So en valt er oock geen Schuddinghe in de gene, die wel te pas zijn, ofte die eenigh Lidt gantſch lam hebben, maer alleen als de ſwacke Kracht ſlappelijck beweeght. Waer uyt blijckt, dat het geheel anders met de Schuddinge ſtaet, als met de Lammigheydt, ende Kramp. Want in deſelvighe blijft het Lidt ſtaen in die gedaente, gelijck het verſlapt, ofte ſtijf ghetrocken is. Maer in het Schudden is tweederhande, ende recht tegens den anderen ſtaende beweginge.

(17) Dat de ſwackheydt, van de beweghende kracht *Oorſaeck* is van het Schudden,blijckt genoech aen de Oude Luyden, Dronckaerts, die uyt kouw, ofte eenighe andere oorſaeck, in haer Zenuwen verſwackt zijn. Ende alſoo de Beweginghe gheſchiet door de Zielijcke Geeſten, ende de Spieren, in dewelcke,die uyt de Herſſenen door de Zenuwen vloeyen: ſoo moet oock in deſelve ghevonden werden de oorſaeck van deſe bedorven Beweginghe.

By foute van de Zielijcke geeſten veroorſaeckt de Schuddinghe, wanneer deſelve niet genoegh en zijn. Sulcks gheſchiet als deſelve niet gemaeckt en werden, ofte ghemaeckt zijnde, vervlieghen. Sy en werden niet ghenoegh ghemaeckt, door te groote koude der Herſſenen, gelijck in de Oude Luyden, en Koude sieckten, als oock door dien haer ſtoffe, te weten, de Levend-makende geeſten ontbreken, gelijck geſchiet in Sieckten, daer de warmte, ende de kokende kracht verſlapt, ofte mede, door dien ſy in ongheregelde beweginghe niet wel en vloeyen, het welck gheſchiet in ſtercke Ontroeringhe, ghelijck groote *Blyſchap*, *Gramſchap*, *Vreeſe*, ende *Schrick*. De Zielijcke geeſten gemaeckt zijnde, vervliegen door Langduerige sieckten, door te veel *Bloeyen*, *Af-gaen*, *By-ſlapen*, *Oeffenen*, *Vaſten*, *Waken*, ende diergelijcke.

De oorſaeck van het Schudden is in de Leden, ende Zenuwen, wanneer deſelfde te droogh ghemaeckt werden, ghelijck in Raſernye, ende Dulligheydt, als d'innerlijcke warmte der Zenuwen door d'onnatuyrlijcke hitte verteert, ofte door quade hoedanigheyt verſtroyt wert. Maer meeſt geſchiet ſulcks uyt koude, ende vochtighe ongematigheydt, komende door uytwendighe koude, ofte inwendige vochtigheden. Het ſelfde geſchiet oock wanneer de Zenuwen verſtopt, ofte gedruckt werden, ſo dat de Geeſten daer niet en konnen door-vloeyen. Als mede door een quade hoedanigheydt, ghelijck in quaet-aerdighe Koortſen; ofte die door een byſondere eyghenſchap de Zenuwen tegen is, alſmen ſiet in het *Quick-ſilver*, waer door de Gout-ſmeden, ende andere, die den roock ontfangen, gemeenlijck beven. Hier toe doen oock alle Verdoovende Genees-middelen, ghelijck *Opium*, *Bilſen-kruydt*, als mede *Stercke Wijn*, inſonderheydt in een ledighe Maegh, waer van men ſiet dat de *Dronckaerts*, inſonderheydt de *Brande-wijn-drinckers* meeſten-tijdt met Schudden gequelt zijn.

(17) De Schuddinge toont haerſelven, ſo dat onnoodigh is van haer *Teyckenen* te ſchrijven. De gene die van uytwendige oorſaken komt, gelijck ſchrick, en diergelijcke, en heeft geen noodt, maer gaet met deſelvighe over, van inwendige, ſlaet lichtelijck tot een Geraecktheydt, Popelſy, ofte Slapende Koortſe. Die allengskens ghegroeyt, ofte aenge-erft is, kan nauwlijcks geneſen werden. En in oude Luyden is ſy gantſch ongeneeſlijck.

(18) De *Geneſinge* van het Schudden moet verſcheyden aengheſtelt werden, volgens de verſcheyden oorſaken. Wanneer de Zielijcke Geeſten van weghen de koude onghematigheydt der Herſſenen niet gemaeckt en werden, ſoo dienen deſelfde verwarmt en verſterckt, door ſoodanige Genees-middelen, als in 't 16. Cap. van 't eerſte Deel beſchreven zijn. Voor vervloghene, moeten de krachten verſterckt werden door een goede Maniere van leven, ende de Hert-ſterckende Genees-middelen in het 18. Cap. van 't gemelte Deel aengeweſen. En deſe dienen oock voor de Schuddinge, die in quaet-aerdigheydt beſtaet. De gene die haren oorſpronck heeft van koude, en vochtighe ſtoffe, 't zy die de innerlijcke warmte der Zenuwen beſchadight, het zy datſe deſelfde verſtopt, benauwt, ofte doordringht, moet geholpen werden door ſulcke Genees-middelen, die ſoodanighe Vochtigheden bereyden, en afſetten, waer van mede in het Eerſte Deel ghehandelt is.

(19) In alle deſe onnatuyrlijcke Beweginge valt by-na een *Maniere van leven* waer te nemen. Te weten, hem te behouden uyt donckere, en nevelachtige *Lucht*, uyt de ſtralen van de *Son*, ende *Maen*; hem wachten van harde *Spijſe*, ende die vele Dampen na het Hooft opgeeft, gelijck boonen, erweten, en andere pluck-vruchten, van melck, ſlijmerighe viſch, Moſſelen, Oeſters, Caſtanyen, Noten, Loock, Ajuyn, Moſtaert; oock van veel eten en drincken, inſonderheydt hoofdighen dranck, ende daerom is de Wijn ondienſtigh, 't en zy de Maegh ſwack is, en datter Geeſten ontbreken. In het Bier en dient niet veel Hop, maer wel Salye, Betonye, en Roſmarijn. Na den eten dient wat gebruyckt om de Maeg te ſluyten, gelijck hier voor is aengeweſen. De *Oeffeninge* dient hier niet te veel, noch te ſterck te weſen, de *Slaep* wat lang na den eten. De *Ontroeringen des gemoedts* moeten geſchout werden. In de Suyſſelinge en dient niet gheſien van hooghe plaetſen, noch yet dat ſterck beweeght, ofte omdraeyt.

Het XIII. Capittel.

(1) Popelſy, (2) hare oorſaken. (3) Teyckenen, (4) Sorghvuldigheydt in 't begraven, (5) Geneſinghe, (6) Geraecktheydt, (7) hare Oorſaken, (8) Teyckenen, (9) Voor-teyckenen, (10) Geneſinge, (11) Maniere van leven.

WY hebben ghehandelt van het quaet ende verkeert beweghen, is nu overigh te ſpreken van de Gebreken, in dewelcke het ſelve wechghenomen is, als Popelſy, ende Geraecktheydt.

(1) **Popelſy** is een ſchierlijcke beroovinghe van gevoelen, ende bewegen, midtſgaders van alle Zielijcke werckinghen. Want die daer van gheſlaghen werdt, valt ſonder eenighe voorgaende teyckenen onvoorſiens ter aerden; ende, als het gebreck ſwaer is, ſoo leydt hy met gheſtreckte ooghen, ſonder beweghen, ſonder ghevoelen, ende buyten verſtant, in het Adem (den welcken de Nature, door de noodtſakelijckheydt geprickelt zijnde, ten uytterſten behoudt) halen alleen van een doode verſchil-

lende,

lende,het welk terſtont oock met groote benautheyt geſchiet, ende beſwaert ſnorken, waer door het mede den Siecken meeſt wech-ſleept. So verhaelt *Paulus Diac.* van den Keyſer *Valentinianus*, dat hy, in't antwoorden van eenige Geſanten, *Eutropius* van *Verus*, *Antoninus*, en *Capitolinus* van *Lucius Verus*, dat ſy zittende in de Koets, ſchierlijk van de Popelſy doot-geſlagen wierden. Hoe *Wenceſlaus*, Koningh van Bohemen, en *Matthias*, Koning van Hongaryen, uyt Gramſchap van een doodelijcke Popelſy bevangen zijn, hebben wy in den *Schat der Geſontheyt* beſchreven.

(2) De naeſte Oorſaeck van de Popelſy is belet en verhinderinge van de Zielijcke geeſten, waer door ſy niet en konnen door-vloeyen, om hare werckinge uyt te voeren; het welck geſchiet, of dat ſy zelve bedwelmen, beroeren, vervliegen, ofte dat de wegen, daer ſy door moeten, geſloten werden. Sulcks geſchiet door *ſlijmerige Vochtigheden*, die 't beginſel van dē rug-graet (daer de Zenuwen uyt ſpruyten) verſtoppen; als oock door *Bloet*, 't welck door eenigh uyterlijck gewelt, of anders aldaer uyt ſijn aderen ſchiet: So komt yemant door een ſlagh aen 't Hooft met de Popelſy neder te vallen, ſonder oyt wederom op te ſtaen; het welck oock geſchieden kan door het in-buygen van de Pan, en wanneer de breyn-aderen door te veel bloet hoog op-ſwellen. De Zielijcke geeſten vervliegen in ſware wonden; werden bedwelmt en traegh ghemaeckt door *Opium*, ofte ander Slaep-kruydt, ofte oock door ſommigh Vergif, waer door ſy niet en konnen haer werckinge wel uytvoeren. Sulcx geſchiet oock door eenige verdoovende Dampen, die van onderen in de Herſſenen optrecken, gelijck men ſiet aen den *Wyn*, en *Brandewyn*. Soo zijn ſommige die van de tafel voor ſlapende wechgedragen waren, daerna doot gevonden. Sodanigen exempel werdt bygebracht by *Iaſon van Praet* in ſijn Boeck van de Siekten der Herſſenen op 't 27 cap. *Lonicerus* verhaelt van een Marpurger, die vol Brandewijn zijnde wilde gaen rijden, ende zo drae hy in de koude lucht quam, door de Popelſy van 't paert ſtijghde, en zoo doot bleef. Dergelijcke vertelt *Sennertus* van een kint, het welck van ſijn ouders, om dat het door het huys niet en zoude loopen, in een kamer geſloten was, en daer vindende een fles vol Brandewijn, als het dezelvige meeſt uytghedroncken hadde, van de ouders t'huys komende, gevonden is met de fles in de armen, op de vloer half doot leggende, dat korts daerna ſtorf.

Benevinus ſchrijft van een Vader en Soon, die van den Donder met een Popelſy geſlagen zijn gheweeſt, en evenwel na den ſevenden dag bequamen, met beter geluck, als een ſoogent kint, het welk een Popelſy op den hals kreegh door ſchrick van een afgeſchoten roer, gelijck *Amatus* verhaelt 3. *Cent.* 22.

(3) De Popelſy is genoegh uyt de beſchrijvinge te kennen. Dan is ſoo quaet te geneſen dat *Hippocrates* daer van geſeyt heeft in de 24 Kort-bondige ſpreuck van 't 2. Boeck, dat een ſtercke onmogelijck is te ontdoen, een ſlappe ſeer qualijck, welck onderſcheyt uyt de kortheyt van den adem te nemen is. Deſelfde *Hippocrates* ſeyt in de 14. Kort-bondige ſpreucke van 't ſevende Boeck:

Is yemant in het hooft gewont,
En dweept hem 't breyn dien eygen ſtont,
Die wert in haeſt ſijn hooft-ſweer quijt;
Want hy verhuyſt in korten tijt.

Het welck *Henrick* de II. Koningh van Vranckrijck wel gewaer werde, als hy in 't jaer 1559 vrede met de Koningh van Spaengjen gemaeckt hebbende, tot teycken van vreught een tornoey-ſpel dede aenſtellen, alwaer hy loopende tegens den Grave van *Mongommery*, de viſier van 't helmet niet wel ghesloten zijnde, en een ſplinter van de ghebroken ſperre in ſijn oogh ſpringende, hy al ſuyſſelende van het peert genomen werde, en daer aen ſtorf. Wanneer de Popelſy niet ten eerſten om hals en brenght, dan verandert ſy meeſten tijt in een Beroertheyt.

(4) Diemen meent van een Popelſy geſtorven te zijn, en behooren niet ras begraven te werden, gelijk in vele plaetſen gheſchiet, en niet voor (om dat in die tijt al de Vochtigheden haer natuurlijcke beweginge hebben) den derden dag, gelijck wy hier te lande een goet gebruyck hebben, alzo eenige, al is 't dat ſy van de ſterckſte (in dewelcke men gheenen adem en kan gewaer werden) geſlagen zijn, geheel langhſaem wederom tot haerſelven komen, en de Ziele die ſtil, en ingetrocken was, haer wederom uytſpreyt. De Portugyſche *Amatus* verhaelt hier van twee exempelen 4. *Cent.* 23. Het eerſte is van een dochter, die in de Popelſy leggende, by een yegelijk voor doot gehouden werde. De moeder, die deſelfde ſeer lief had, en wilde haer niet ſo drae (als in Italyen, daer dit ghebeurde, de gewoonte is) laten begraven, maer hiel dezelve tot den derden dagh, doen de dochter, gelijk als van de doot verrees, en noch lange jaren daerna gheleeft heeft. Het ander is van een man, die 's morgens van een wacker Genees-meeſter verſocht zijnde, geoordeelt werde uyt den Pols, noch ſoo ras niet te ſullen ſterven. Maer tegen den avont weder komende, werde hem aengeſeyt, dat de Krancken al overleden was, dan de Geneeſmeeſter betrouwende op 't gene, daer uyt hy eenige uuren te voren voorſeyt had, ging evenwel binnen, en doende het lichaem ontdecken, taſte na dē pols, die hy noch voelde te bewegen, waer op hy den ſelfden met bequame Geneeſmiddelen wederom dede tot ſijn ſelven komen, ſo dat hy noch vele jaren daerna in 't leven geweeſt is. Een ander Portugijs Geneeſmeeſter *Zacutus* tot Amſterdam, getuyght geſien te hebben een Viſſcher, die, na dat hy 20 uuren in de Popelſy gelegen had, en na 't graf gedragen werde, een haers en vremt geroep maekte, 't welke de ſelbroers hoorende, de baer terſtont nederzettende, en

ſagen dat het doot-kleet aen ſijn mont nat, ende vol ſchuyms was. Waer op ſy den ſelven Heere *Zacutus*, met noch twee andere Geneeſmeeſters, daer ontrent zijnde, riepen, om te ſien wat van de man was; dien ſy bevonden den Pols noch te ſlaen, zoo dat hy na luchte *Coppen*, ende ſcherpe *Clyſteren* allencxkens bequam, en ſijn vorige geſontheyt wederom verkreeg. Noch nader is geweeſt een Vrouwe te Colen, wiens huys aldaer noch op de nieu merkt getoont wert, die al voor doot begraven was. De graf-makers wetende dat ſy een ring aen den vinger gehouden had, opende het graf, en de kiſt. So haeſt ſulcks gedaen was, lichten de Vrouw haerſelven op, waer door de Graf-makers van ſchrick wech-loopende, haren lanteern lieten ſtaen, die de Vrouw opnemende na huys by haren man ging, die haer kende, en ſo wel koeſterde, dat ſy wederom geheel fris werde, en daerna noch drie kinderen kreegh, dieſe tot den Goddelijcken dienſt dede opvoeden, ghelijck *Camerarius* ſchrijft. Aldus leſen wy in 't *Graf-Houwelijck* van een Ionghman, die ſijn oude Vrijſter, dewelcke voor doot begraven was, noch eens, eer het graf geſloten werde, wilde ſien, en dat hy ſe daer levend uyt-haelde:

Gaurijn tradt in den kuyl, en liet de kiſt ontſluyten,
En als die open was, zo gingh de koſter buyten.
Doen ſtont hy wat verſtelt, al is hy bijſter koen,
Hy ſagh haer bleecken mont, onſeker wat te doen.
Maer als den Iongelingh het Lichaem zou genaken,
En dat hy metter hant haer boeſem quam te raken,
Zo wert hy van de ſchrick geweldigh omgevoert,
Hy voelter eenigh dingh, dat hem van binnen roert,
Hy voelt een ſlaeu geklop, onſeker van de reden,
Hy geeft hem wederom ontrent haer teere leden,
Hy taſt haer aen de borſt, juyſt daer het Herte lagh,
En voelt ter ſlincker hant een kleynen ader-ſlagh:
Hy voelter ander mael, hy voelt een ader leven,
Hy voelt een bange ziel ſich op en neder geven,
By wijlen met verlies, dan weder met gewin,
Doch hoe het weſen mocht, hy vonter leven in:
Zo haeſt hy dit vernam, hy laet ſijn dienaers komen,
En heeft de jonge vrouw in ſtilheyt op-genomen,
En in ſijn huys gebracht; verblijt tot aen de ziel,
Dat hem ſoo weerden pant aldus in handen viel.

Dit is al wel uytgevallen, dan wy leſen een jammerlijck exempel van den ſcherpſinnigen *Iohannes Scotus*, hoe hy tweemael geſtorven is, en maer eens begraven, dewelcke (gelijck *Iovius* ſchrijft 6. *Elog.*) van een Popelſy bevangen zijnde, al te haeſtig voor doot begraven was, alſo hy, als de Nature te laet den overval van de ſieckte verdreef, te vergeefs met een droevigh gekerm om hulp riep, en langh met ſijn hooft tegens den ſerck geſtooten hebbende, ten laetſten met een gebroken hooft geſtorven is. Andere getuygen, dat hy den derden nacht bekomen was, en dat ſijn roepen gheloofr werde van een geeſt te weſen, tot datmen daerna in 't openen van 't graf, de waerheyt bevont.

(5) Tot de *Geneſinge* dient gelet, om de Zielijcke geeſten ten eerſten door-tocht te geven, en datter van onderen niet aen de Herſſenen op en ſtijght. Vooreerſt zal men zodanigen ſiecken doen recht over-ent zitten, om te beter ſijnen adem te ſcheppen, ſijnen mont met eenig gereetſchap open zetten, en daer wat *Aq. Vitæ Matthioli*, of *Theriakel-water* ingieten, armen en beenen vaſt binden, het hol van de voeten met *Zout* en *Azijn*, ſterck wrijven, aen *Wijnruyt*, *Salye*, *Beverſwijn*, of gebranden *Amber-ſteen* laten ruycken, ſtercke *Pillen*, en *Clyſteren* doen zetten. Daerna werden met groote baet *Koppen* gezet, 't zy op den Hals, het welk den Arabiſchen Geneeſmeeſter *Raſes* ſchrijft ſeer wel gelukt te zijn in den Koning *Hamech*, 't zy op de Schouderen, gepreſen by *Petrus Aponenſis*, en *Iaſon van Praet*, 't zy op de kruyn van 't Hooft, waer mede *Fracaſtorius* een dochter te *Verona* ghenas. Het welk hy noch gedenckende, als hy ſelfs van de Popelſy gerocht was, en niet ſpreken en konde, ſulcx met ſijn hant wees, en als hy niet verſtaen en werde, daer in bleef.

Het vorder geneſen moet geſtreckt werden na de oorſaken, gelijck hier voor aengeweſen is.

(6) Het gene de Popelſy over 't geheele Lichaem, dat doet de Geraecktheyt over alles onder 't Hooft, ofte over de Helft, ghelijck den rug-graet gedeelt is, ofte eenige byſondere Deelen, als handen, voeten, tongh, of diergelijcken, wanneer dezelfde lam zijn.

(7) De naeſte *Oorſaeck* van de geraeckheydt, ofte Lammigheyt, is gebreck van Zielijcke geeſten, waer door veroorſaeckt wert, dat het Deel, in 't welcke die niet en vloeyen, ſonder bewegen, ofte gevoelen is, en ſomtijts ook ſonder beyde. En alſo de Zenuwen deſelve Geeſten in de Spieren overbrengen, om de Leden te doen gevoelen en bewegen, wanneer deſelvige ongematigt, verdooft, benauwt, of afgeſneden werden, ſo blijven de Deelen ſonder Geeſten, en dienvolgende ſonder ghevoelen, en bewegen, het welck wy Lammigheyt, ofte Geraecktheyt noemen.

De Ongematigheyt ſulcks veroorſakende is kout en vochtigh, ſonder ofte met ſtoffe, komende van Uytterlijcke oorſaeck, ghelijck *Koude lucht*, *Noorde wint*, 's nachts in de ſtralen van de *Maen* te ſlapen, lang *ſnee*, of *ys* te handelen, lang in den *regen* te gaen, op een *kouden ſteen* te zitten, waer van *Galenus* een exempel heeft, die oock verhaelt van een, die in den regen den natten mantel om ſijnen hals geſlagen hebbende een Lammigheyt in ſijn hant kreegh, door dien de Zenuwen, die de gevoelende en bewegende Geeſten uyt het rugge-mergh in de hant brachten, te ſeer verkout en vervochtight waren. Het ſelfde doen Inwendigh eenighe koude, en ſlijmerige *Vochtigheden*, die meeſtendeel uyt de Herſſenen op de Zenuwen vallen.

Sulcks

Sulcks geſchiet oock door Verdoovinge, die niet alleen en is in ſommige Droogen, en Vergiften, maer oock in de Vochtigheden, die den zelfden aert aentrecken. Sodanigen Lammigheydt is 't, die eenige Goutſmeden, ofte Spiegel-makers krijgen, door het handelen van 't *Quickſilver*, als mede van den Stompviſch *Torpedo* genaemt, die maer met een ſtock, of yet anders van verre geraekt zijnde, Lammigheyt maekt, ghelijck *Plinius* verhaelt 32. 1. Hier van ſijn oock deſe verſſen by den Poëet *Claudianus* 3. *Epigr.*

Is 't niet een ſelſaem werck, de Stomp-vis, ſelſaem beeſt,
Doet zaken wonder vremt en boven onſen geeſt;
Al is hy in de Zee hy ſwemt met ſware leden,
Al komt hy op de ſtrant hy gaet met trage ſchreden,
Hy toont geen wreet gebaer, ten minſten na den ſchijn,
Maer in ſijn holle borſt daer is een ſlim fenijn;
Wie tot hem maer en naeckt, of hem beſtaet te wrijven,
Die zal van ſtonden aen ſijn handen ſien verſtijven;
Daer komt, men weet niet wat gerezen uytten vis,
Dat even aen den menſch gelijck de winter is,
Het kruypt door al het lijf, en doet het bloet bevrieſen,
Zo dat de kloeckſte man ſijn krachten moet verlieſen,
Ia ſchoon men raeckt het niet, maer viſt 'et met de roe,
Noch wert de menſch verkleunt, en niemant weter hoe.
Daer komt een ſlim vergif uyt dezen viſch gereſen,
Daer van noyt geeſtigh quant te voren heeft geleſen,
Die ſluypt eerſt in den hoeck, en zo voort in den draet,
Tot dat het door het riet tot aen de vanger gaet;
Die krijght een ſtijven arm, en kan hem niet bewegen,
Zo dat hy met ſijn vangh ten vollen is verlegen.
Het gaet hier anders toe als hy wel had gedacht.
Sijn hant is ſonder klem, ſijn vingers ſonder kracht;
Hy kan, eylaes! de Zó niet aen ſyn macker langen,
De viſſer is geviſt, de vanger is gevangen.
Wel vrienden viſt bedacht, en met een rijpen ſin,
Want al wat yemant vanghd en heeft geen voordeel in.

De Wijn heeft mede een verdoovende kracht, en is de Zenuwen ſeer ſchadelijk, als wel blijckt aen het beven van de Dronkaerts. Van ſodanigen Lammigheyt is de wijſgierige *Lacydes* geſtorven, gelijck *Laertius* ſchrijft. Evenwel is de Wijn een genees-middel voor den *Scheerlinck*, of *Dulle Kervel*. Die dat kruydt gedroncken hebben, krijgen (ſchrijft *Plutarchus* in ſijn boeck *De his qui ſero, &c.* en is oock in 't laetſte cap. van 't Eerſte Deel in 't exempel van Socrates aengemerckt) eerſt een ſtrammigheyt in de beenen, daerna een uytbluſſing en bevrieſing van de wermte, het gevoelen wech-nemende. De ghemelte *Plutarchus* verhaelt in ſijn boeck van de Klappernye, een fraeye geſchiedeniſſe, nopende dat den Wijn, de verhaelde toevallen van den *Scheerlinck* zoude geneſen. Te Lacedemonyen, ſeyt hy, was de Kercke van *Pallas* berooft, en daer werde in gevonden een ledige fleſſche. Waer over als het volck, datter toe quam loopen, verſcheyden praet had, zo ſchoter een uyt den hoop, ſeggende, Indien ghy wilt hooren, ick ſal U uytleggen wat my dunckt van deſe fleſſche. Ick meene dat de Kerkroovers zoo gevaerlijcken ſtuck aengaende, te voren *Scheerlinck* gedroncken hebben, en den wijn mede genomen is, op dat, indien het wel gelukte, ſy de kracht van 't vergif met wijn drincken zoude breken: maer indienſe beklipt werden, voor het pijnigen met een lichte, en onpijnelijcke doodt zouden verſcheyden. Dit geſeyt hebbende, ſcheen ſo duyſtere en verwarde ſaeck niet te weſen van achterdencken, maer van wetenſchap. Derhalven het volck hem van alle kanten omçingelende, zo begon elck te vragen wie hy was, waer hy kennis had, en hoe hy ſulke dingen wiſt. Op deze maniere ondervraeght zijnde, viel ten laetſten door de mande, en bekende dat hy een van de Kerck-roovers was.

De Zenuwen werden benauwt, en belet de Geeſten over te brengen door verſtoppinge uyt ſlijmerige Vochtigheyt, ofte dat dezelve van buyten de Zenuwen toedruckt, het welck oock geſchieden kan uyt andere oorſaken, als een geſwel, gebroken been, vaſten bant: als mede, wanneer een Zenuwe ghebroken, door-gegeten, ofte afgeſneden is.

(8) De Lammigheyt is zeer licht te kennen aen de ongevoeligheyt en onbeweeghlijckheyt, ende dat de zijde veeltijdts, als weynigh voedtſel krijgende, vergaet, als oock heel kout is, wanneer alſdan de geſonde zijde, daer al de wermte vryen ingangh heeft, groote hitte heeft.

(9) Alle Lammigheyt, voornamelijck die uyt inwendige oorſaken haren oorſpronck neemt, is ſwaer te geneſen, dewijl de Vochtigheden ſo klaer van de Zenuwen niet te krijgen en zijn, of daer blijft gemeenlijk wat over, 't welck altijt eenige loſſigheyt veroorſaeckt. Sy is meeſt doodelijck, dewelcke komt uyt een ſtercke ontledinge van de Wervel-beenderen; als oock die op een Popelſy volght. Door af-ſnijden van Zenuwen is mede ongeneeſlijck. Meerder ghevaers heeftſe, in dewelcke gevoelen, en bewegen, dan als daer maer een van beyde beſchadigt is; gelijck oock, die uyt het ruggen-mergh, of vele zenuwen komt, en het deel vergaet, dan wanneer het ſelfde werm, en in ſijnen vorigen ſtant blijft, en maer door een zenuwe veroorſaeckt wert. Valt des Winters, en voornamelijck in Oude Luyden qualijck te geneſen.

(10) Voor al eermen tot de *Geneſinge* komt, en dient niet alleen neerſtigh gelet op de verſcheydenheyt van de oorſaken, maer oock op de plaets, daer het ghebrek eerſt van daen komt, alſo niet altijt op het lamme lid yet geleyt moet werdé. Waer van wy een aenmerckens waerdigh exempel hebben in *Galenus*, van een die in 't reyſen, van den wagen op den rug gevallen was, waer door hy het ghevoelen van drie vingeren verloor; en na dat den Heel-meeſter wel goede middelen op de vingeren geleyt hadde, ſo en dede ſulcks geen voordeel, als doen *Galenus* deſelfde leyde op den rug-

rug-graet, alwaer den val op geſchiet was, en de zenuwen van daen komen, die 't gevoelen, en bewegen in de handt, en vingeren veroorſaken. Derhalven is alhier noodigh uyt de Ontledinge te weten, waer dat elck Deel ſijn zenuwen van daen krijgt. Want de Genees-middelen moeten gheleyt werden op de plaets, daer de oorſaeck ſteekt, gelijk wanneer al het lichaem onder het hooft verlamt is, achter in de neck, daer het rugge-mergh begint, en 't zy het beginſel, 't zy het midden van de zenuwe beſchadigt is, het Geneeſmiddel moet gebracht werden ter plaetſe, daer het ghebreck ſijnen eerſten oorſpronck van daen heeft.

De Lammigheyt veroorſaekt zijnde uyt verſtoppinge (gelijck meeſtendeel gebeurt) der Zenuwe van Slijmerige Vochtigheden, ſoo moeten deſelvige met het afziedſel van *Betonye, Velt-cypres, Sleutel-bloemen,* of andere in 't 11. cap. van 't Eerſte deel te ſien, bereyt zijnde, afgeſet werden door Purgerende middelen in 't 12. cap. N. 11. 4. beſchreven. Sommige raden hier het Laten, dan ſulcx, waer van ick exempelen weet, is zo ſchadelijk, dat het door verminderen van de ingeboren wermte, en geeſten, de Beroertheyt vermeerdert. Daerna alzo de Vochtigheyt van 't Hooft op de zenuwen valt, ſo moet het ſelfde oock by ſonderlijk gezuyvert en verſterckt zijn, in 't 1. Deel te ſien, en dan het Deel ſelve geholpen werden. Hier toe is ſeer bequaem een Sweet-dranck ghemaeckt van *Pock-hout*, en diergelijke, met de Kruyden in 't 16 cap. aengeweſen, en het ſweet afgedroogt zijnde de oorſproncke-lijcke plaets, en het lamme lidt ſelve geſtreken met de Olyen, op de gemelte plaets beſchreven.

(11) De Maniere des Levens moet tot wermte, en drooghte ſtrecken, ende indien de *Lucht* ſo niet by haerſelven is, door vyer, ende branden van ſommige Droogen, elders verhaelt, zoo te bereyden. Doch hier dient wel gelet, dat ſulcks niet al te hevigh en is, dewijl al te heete Lucht het Hooft vervult, ende de Vochtigheden, daer in zijnde, driftigh maeckt; waer door men oock bevint dat de Son, ofte groot Vyer pijn in 't Hooft verweckt. Derhalven is hier beſt een drooge, en werme, maer geen heete Lucht.

Sodanigh dient ook de *Spyſe* te weſen, by dewelcke men daer toe bequamelijk doen kan *Caneel, Nagelen, Noten-Muſcaet, Roſmaryn, Salye,* ende diergelijcke werm, en droog kruyt. So kan Vleyſch geſtooft werden met *Roſmaryn*, en *Foelye*; dan is beter gebraden, het welk men met *Nagelen* mach beſteken, ook een Hoen ofte Kalkoen met groene *Salye* vollen, en ſo braden. Hier toe dient mede zoodanige Spijſe verkoſen, dewelcke door een byſondere kracht deſe ſiekte tegenſtaet, geen ſlijmerigheyt en doet groeyen, en die gegroeyt is verteren, gelijk daer zijn *wilde Duyven, Tortel-duyven, Swaluwen, Koeckoeken, de Herſſenen van een Haes.* Zijn mede goet *Pingels, Piſtacyen, Amandelen, Haſel-noten*; als oock *Anijs-biſcuit*, of *Terwen-broot*, daer *Anijs, Venckel*, ofte *Carui* in gebacken is. Aen d'andere zijde moet alle vochtige, en koude ſpijſe geſchout werden, gelijck Fruyt, Melck, Viſch, Lams-vleyſch, Speck, Endt-vogels.

Voor *Dranck* kan men *Mede* gebruycken, ofte *Bier*, dat met *Salye, Roſmaryn, Sleutel-bloemen, Caneel, Cardamomum, Peper,* gegiſt heeft, ofte oock *Hippocras*, met de verhaelde Droogen ofte andere geleckt. Als de Siecke aen 't beteren is, mach hy wel *Wijn* drincken: maer niet in 't beginſel, als wanneer hy oock heel ſober moet eten, doch daerna de Maegh nimmermeer overladen.

Het beroerde lidt, dat nu aen 't beteren is, moet wel geoeffent werden, inſonderheyt gewreven, om wermte, bloedt, en geeſten daer in te trecken. De *Slaep* moet maer matig zijn. Het lichaem dient open gehouden, en om dat in de Beroerde het ſelfde veeltijts geſloten is, zalmen ſomtijts een *Clyſteer* zetten, ofte des avondts twee uuren voor den eten in-geven twee drie pillekens *Aloë*.

De *Beweginge des Gemoets*, die de Geeſten beroeren en ontſtellen, dienen voor-al geſchout te werden, inſonderheydt *Schrick en Gramſchap*; hoewel (gelijcker ſomtijts wonderen in de Nature gebeuren) *Valleriola* verhaelt, dat ſijne neef, die eenige jaren met ſtijve beenen ghezeten hadde, door grooten toorn op ſijn knecht, die hy ſocht te ſlaen, het Lichaem ſo beroerde, dat de zenuwen van de beenen, ende de haſen zo verſachten, dat de gene die veel jaren ſtijf geſeten had, van die tijdt recht over-ende gingh; ende noch van een ander ('t gene ons hier eygentlijck aengaet) die vele jaren aen een zijde beroert was geweeſt, ende na dat hy door geene Genees-middelen en had konnen geholpen werden, zo quam den brant in 't huys, en al dicht aen de kamer, daer hy lagh, waer door hy, met groote ſchrick bevangen zijnde, ſijn ſelven in 't bedt met gheweldt oplichten, ende de noot porrende alle krachten by een ruckten, en liet alſoo ſijn ſelven van boven uyt het huys vallen, de vrienden hem beneden waernemende, ende gingh na die tijt ſonder eenige bekommeringe.

Het XIV. Capittel.

(1) *Sinckingen,* (2) *haer Oorſaeck,* (3) *Teyckenen,* (4) *Voor-teyckenen,* (5) *Geneſinge,* (6) *Maniere van Leven.*

(1)

DEwijl wy hier leven in een kout, ende vochtigh lant, het welk onſe Herſſenen deſelfde hoedanighedē mededeelt, waer door haer voedſel niet wel verteert, en dien volgende veel overtolligheyt vergadert wert, ſo en valter onder ons geen gemeender gebrek, als 't gene wy **Sinckingen**, ofte, na den Grieckſchen naem, *Catarrhen* noemen, dat is, wanneer de overtollige

tollige Vochtigheyt uyt de Herſſenen op eenige van de onderſte Deelen komt te ſincken.

(2) Om den *Aert* en *Oorſpronck* van de ſinckingen wel te verſtaen, zal noodigh zijn aen te wijſen, wat en waer uyt deſelvige verweckt werden.

Wat de *Stoffe* belangt, die is een overtollige Vochtigheyt, dewelcke ſomtijts in de Herſſenen ſelfs haren oorſpronk heeft, ſomtijts van onderen daer geſonden wert. De Vochtigheyt groeyt in de Herſſenen, wanneer deſelvige, door ſwackheyt, haer voedſel niet wel en verteren, (waer door dan veel overtolligheyt blijft) of de opwellende dampen niet en konnen doen verdwijnen. Sulcx geſchiet door een koude Ongematigheyt, inſonderheyt ſo daer een vochtige by komt, gelijck in oude luyden, koude en vochtige lucht, 's winters, na langh ſlapen. En als die koude weynigh is, dan zijn de ſinckingen ſoetachtigh, ofte ſonder ſmaeck: indien ſy veel is, ſuer; en wanneer daer een hitte bykomt, bitter ofte zout. De Menſche alleen is onder andere Dieren (van de ſchapen getuygen ſulx *Ariſtoteles*, en *Columella*, als oock de ervarentheyt, dat ſy van Sinckingen de kugh krijgen, van de Hoenderen, die uyt de nieuwe werelt komen, de nieuwe Schrijvers) de Sinckingen meeſt onderhavigh, om dat, (ghelijck *Fernelius* ſeyt) hy ruyme Herſſenen heeft, en om hoog ſtaende, uyt dewelcke de Overtollige vochtigheden lichtelijck op het geheele Lichaem konnen vallen, en 't ſelve als beſproeyen en nat maken. Dan hier komt noch by, dat hy meerder vochtige koſt eet, en vele miſbruycken begaet in ſijn Maniere van Leven. Daer beneffens en vloeyt niet alleen de Vochtigheyt lichtelijck uyt ruyme en hooge Herſſenen na beneden, maer oock om dat hy die ruymer, ende grooter, na gelegentheyt van ſijn Lichaem, heeft, als andere Dieren, zo ontfangen ſy oock meerder Dampen, die van onderen opwellen. Want zo ſchrijft *Hippocrates*, dat het Hooft op het Lichaem ſtaet als een Kop, die wy in de Genees-konſte gebruycken, om de Vochtigheden na hem te trecken. Hier toe doet mede de hooge plaets (ghelijck *Ariſtoteles* oock aenwijſt) waer door de dampen recht op komen klimmen. Want de Sinckingen en groeyen niet altijdt in de Herſſenen, maer trecken dickwils haren oorſpronck uyt de onderſte Deelen, gelijck Maegh, Lever, Milt, Zuygh-aderen, en Lijf-moeder, welckers Dampen door de kouw in de Herſſenen tot waterachtigheyt verdicht zijnde, wederom nederſincken, eveneens ghelijck de Dampen van de aerde en zee boven in de koude lucht opghetrocken, en aldaer tot wolcken verdickt zijnde, wederom neder-regenen, of gelijck alſmen wijn, of eenig water, met een helm overhaelt, de optreckende dampen in 't kout glas komende, terſtont in vochtigheyt verandert zijnde nederdruypen. De gemelte *Fernelius* wil hier tegen weſen, en meent dat ſulcx ſeer weynig overtolligheyt kan bybrengen. Maer dat van onderen vry wat bygebracht wert, blijckt merckelijck in de gene, die droncken zijn. Want ſy hebben het hooft zoo vol van de opwellende Dampen, dat ſy daer van heel topſwaer werden, en haer oogen naeulijx en konnen oplichten. Dat de Sinckingen ſomtijts jaren en dagen dueren (waer op hy miſſchien geſien heeft) en geſchiet niet alleen, om dat de herſſenen ſelve, ontſtelt zijnde, haer voedſel bederven: maer oock om dat ſy van onderen eenige ſtoffe ontfangen, die ſy niet en konnen verdouwen, ende ſo ſchrijft *Hippocrates*, dat de Herſſenen door de Maegh vervochtight werden. Dan *Fernelius* heeft het meeſt tegens de gene, die den Arabiſchen *Avicenna* volgende, meenen dat de ſtoffe van Sinckingen opgedreven werde door een verhitte Lever, daer nochtans, ſeyt hy, de ſinckingen gemeenlijck vallen in de gene, die een gematighde ofte koude Lever hebben. Dan hier op dient tot antwoort; ten eerſten, dat al is de Lever, ofte 't ander Ingewant gematight, ofte verkout, uyt verſcheyde oorſaken evenwel kan ontſteken, en alſo veroorſaken dat de Dampen optrecken. Want noch ſinckingen, noch andere ſieckten komen den Menſche over, als hy wel ende natuerlijck geſtelt is, maer alleen wanneer datter yet ontbreeckt. Ten anderen, al krijgen de gene, die kout van Lever zijn, Sinckingen uyt ſtoffe, die in de herſſenen groeyt, ſulcx en ſtoot evenwel niet om, datter geen andere en zijn, in dewelcke deſelvige uyt een heete Lever voortkomen. Behalven deſe redenen, hebben wy noch voor ons een deftig exempel uyt de Romeynſche hiſtorien van den Keyſer *Auguſtus*. Deſe, gelijck *Suetonius* ſchrijft, heeft al ſijn leven ſware en ghevaerlijcke ſieckten uytgeſtaen; inſonderheydt na 't vermeeſteren van Spaengjen, werde hy met ſinckingen, uyt een quade Lever zo dapper aengetaſt, dat hy tot wanhope quam, maer evenwel, doen werme ſtovingen niet en holpen, door koude ghenas. Een teycken voorwaer, dat de ſinckingen door een heete Lever quamen, dewijl de ſieckten (gelijck in 't Eerſte deel gheſeydt is) recht tegens de Ghenees-middelen moeten ſtrijden.

De ſinckingen werden verweckt door de menighte van de Overtolligheyt, of haer hoedanigheyt als ſy door zoutigheydt, en ſcherpigheyt de herſſenen prickelt, of door alle beyde: waer toe vry wat van buyten helpen de uytdrijvende kou, (*Mercatus* dat ontkennende wert wel wederleyt van *Caſtrenſis* 4. de *meteor. Microcoſm.* 14.) ſmeltende hitte; loſmakende ſtoven, ſtercke oeffeninge, en ontroeringe des gemoedts.

(3) De ſinckingen zijn licht te kennen, te weten, wanneer de Vochtigheyt uyt de Herſſenen ſinckende door den Neus uytgeſnuft, door de Oogen uytgetraent, door de Mont uytghequijlt, door de Keel uytghehoeſt werdt, ofte in eenigh inwendigh Deel gevallen zijnde, de werckinge van het ſelvige komt te verhinderen. Nu de ſtoffe van de Sinckingen ſtaet te mercken aen haer weſen, hoedanigheyt, ende andere omſtandigheden. Want indienſe Dun, en Scherp zijn,

het Hooft heet, het Aengeſicht en Oogen root, dat de plaets, daer ſy doorloopen, rauw gemaeckt wert, indienſe Bitter ofte Zout ſmaken, Koorts by is, zoo swerme dingen niet en helpen, maer ſchade doen, zoo machmen wel ſtaet maken, dat de ſinckingen uyt hitte, ende heete Vochtigheyt beſtaet, voornamentlijck daer by komende een zodanigen hoedanigheydt van ouderdom, lichaem, lucht, en maniere van leven. Maer als de Sinckende Vochtigheyt ſonder ſmaeck is, ende gantſch niet bijtende, oock geen van de verhaelde teyckenen, dan komen de Sinckinghen uyt koude. Maer hier ſtaet weer te letten, dat de ſtoffe wel kout kan weſen, en de drijvende oorſaeck heet, te weten, wanneer deſelve door de hitte, ghelijck van de Son, geſmolten wert.

(4) Al is 't, dat de Sinckingen ſeer gemeen zijn, ſo en behooren ſy evenwel niet licht geſchickt te werden, aengeſien dat uyt deſelvige ſo veel ſware Sieckten haren oorſpronck trecken. De lichtſte zijn, die in den neus vallen, arger in de keel, de quaetſte op de borſt, alwaer ſy veeltijts een langhdurigen Hoeſt, die niet wel volkomentlijck te geneſen is, veroorſaken, en waer uyt ten laetſten de Tering te verwachten ſtaet. Wanneer ſy in de Maegh ſincken, dan verweckenſe Walgingh, Braken, en doen den Etens-luſt vergaen. In de Ghewrichten makenſe Gicht, ofte Flerecijn, waer toe uyterlijck veel helpen Dronckenſchap ende Geyligheyt; gelijck een Griecx Poët oock wel wiſt, als hy 1. *Antholog.* deſe Rijcke-luyden-ſieckte aldus aenſpreeckt en beſchrijft:

Godinne, die men noemt het pijnigh Flereçijn,
Wiens moeder is de Luſt, wiens vader is de Wijn,
O temſter van het volck, dat, uyt een volle weelde,
Met haer alweerdigh vleyſch, en mette vrouwen ſpeelde,
Of met een loſſen hoop, of met een fris gelaes,
Te midden inder nacht by wijlen beſigh was,
Hoe wordje ſtaegh geviert, oock van de grootſte lieden,
Die u, waer datje komt, gemack en eere bieden,
Ghy wort oock ſacht gekleet, en leckerlijck gevoet,
Gelijck men in 't gemeen de grootſte Prinçen doet;
Ghy neemt meeſt u vertreck in rijcke lieden voeten,
Die ſoecken dan met ernſt wat pijne mach verſoeten,
Daer wordje dan beſocht byna van alle man,
So dat u nimmermeer de tijdt verdrieten kan.
Maer noyt en kander menſch ſijn gaſt aldus onthalen,
Als een die machtigh is, en die het kan betalen;
En daerom zijtje wijs, en ſneegh in u bedrijf,
Dat ghy noyt ſchrael vertreck en neemt tot u verblijf.

(5) In alderhande ſinckingen moet voor eerſt haer ſtoffe gezuyvert werden, en dan belet, dat ſy niet wederom en groeyt; en verſorght, dat de quade geſteltenis van het Deel, daer deſelve haren oorſpronck uyt hebben, verbetert wert; daerna dient het Hooft verſterckt, en by aldien ſy vallen op eenigh Deel, gelijck op de Longen, daer groot gevaer in ſteeckt, ſo ſalmen deſelvige elders verleyden, (waer toe niet beter en is, als een *fontanel* van binnen op den arm geſet) en onderſtuſſchen de andere Vochtigheyd tafdroogen met affietſel van *China*, en diergelijke middelen in 't Eerſte deel beſchreven, alwaer oock te vinden zijn die d'ander Deelen aengaen, dewelcke de Stoffe der Sinckingen aen de Herſſenen mededeelen, waer van hier mede in voorgaende ſieckten geſproken is.

(6) Dewijl de meeſte ſinckingen uyt een koude en vochtige oorſaeck ſpruyten, gelijk wy ook in 't voorgaende Capittel van de beroertheyt gezeyt hebben, ſo mach hier wel dezelfde *Maniere van leven* gebruyckt werden. Hier en is niet ſchadelijker als *vochtigh weder, Zuydt* ofte *noorde Winden*, en alle ſchierlijcke veranderingh van hitte tot kouw. So is mede ondienſtigh alle *Vochtige* ende *Koude Spijſe*: maer dezelfde moet zijn droog en werm; liever gebraden als gezoden. Droog Biſcuyt nuchteren ghegeten is hier nut en bequaem. Het Avontmael dient ook zober te wezen, op dat de quade vochtigheden in den ſlaep te beter zouden konnen verteren, en zo veel dampen uyt de Maeg niet en zouden inde herſſenen opvliegen, en aldaer ſinckingen verwecken. Is ook noodig in 't laetſte van de maeltijt wat gebruyckt om de Maegh te ſluyten, en de ſinckingen tegen te houden, gelijck *Quee-kruyt, Bereyt Coriander-zaet*, of diergelijke, waer van hier voor geſeyt is. Men moet hem oock wachten van allen hoofdigen dranck, 't zy *Wijn*, ofte *ſwaer Bier*, dat veel gehopt is. *De Oeffeninge* dient hier matelijk te wezen: dan is niet arger als die terſtont na den eten geſchiet. Het welck wy oock verſtaen van den ſlaep; 't en zy yemant gewent is een achtermiddagh-ſlaepgen op te nemen, of 's nachts te lange wacker heeft geweeſt. Anders vervult den Dagh-ſlaep het Hooft met dampen, gelijck 't al te langh Waken veel rauwigheden doet groeyen. Derhalven, om alles wel te verteren, is beſt des nachts, en matelijck te ſlapen. Hier ſtaet mede aen te merken in wat gheſtalteniſſe des Lichaems den ſlaep beſt geſchiet: waer in met onderſcheyt moet gegaen werden. Indien de ſtoffe in 't Hooft is, 't zy aldaer gegroeyt, of van onderen opghekomen, dan zal dezelvighe (als ſwaer zijnde) beter nederſchieten, wanneer men hoog met het Hooft leyt. Daerom dient wel gelet, welck van beyde meerder klemt, of het onheyl dat door het vallen in ſinckingen, de onderſte Deelen medegedeelt werdt; ofte het vordeel dat zoude overkomen, door de ontlaſtingh, die de Herſſenen doen, op de onderſte, ende onedele Deelen. Indien het eerſte, 't ſwaerſte weeght, dan zalmen met het Hooft effen ende recht leggen, of altijdt niet hoogh: indien het ander, vry ſteyl op veel kuſſens; gelijck ook wanneer datter kortigheyt van adem is, als meeſt in ſinckingen geſchiet.

HET

HET TWEEDE BOECK, VAN DE SIECKTEN DER BORST.

Het Eerſte Capittel.

(1) *Ghelegentheydt van de Borſt.* (2) *Stroot.* (3) *Ribbe-vlies. Middel-ſchot.* (4) *Longen.* (5) *Herten-vlies. Herte.* (6) *Middel-rift.*

(1)

NA dat wy ghehandelt hebben van de ſieckten, die in de Eerſte ende hooghſte holligheyt van't Menſchelijcke lichaem, te weten, het Hooft, vallen, ſoo brenght ons nu het vervolgh tot de beſchrijvinge der Ghebreken, waer mede de tweede gequelt is, te weten de Borſt, dewelcke begint boven aen de Keel, en eyndight onder aen het ſwartachtigh krakebeen, zoo datſe recht in de midden is tuſſchen het Hooft ende den Buyck. Wy zullen hier alleen beſchrijven 't gene tot ons oogenmerck dient, ende maer de t'ſamentreckingh, en 't gebruyck aenwijſen der Deelen, van welckers ſieckten wy voor hebben te ſpreken, als daer zijn de *Stroot-ader*, *Ribbe-vlies*, *Longen*, *Hert*, en *Middel-rift*.

(2) Alle de Dieren, die ſonder Longen zijn, gelijck Viſſchen, en die geen volkomen ſtem en hebben, zijn oock ſonder **Hals** / die daerom inſonderheyt ſchijnt gemaeckt te zijn voor het geluyt. Hier toe ſtreckt de **Stroot-pijp** / ofte **Lucht-ader** / dewelcke als een lange pijp de lucht door den hals inde *Longen* brengt. Beſtaet inſonderheyt uyt Kraeckbeen, als tot de ſtem bequaemſt zijnde, en dat ringhs-gewijs, voor ront, maer achter platachtigh, om den *Slock-derm*, aldaer voorby gaende, niet te perſſen of te benauwen. Het bovenſte wert *Larynx*, of **Stroten-hooft** genoemt, en daelt van daer pijps-gewijs in de Longen, alwaer ſy eerſt in twee tacken, rechter en ſlincker geſcheyden, en dan door deſelvige in ontelbare pijpkens verdeelt wert. Het Stroten-hooft heeft een Scheurtgen (*Glottis* in 't Griecx) door 't welcke de Lucht inkomt, aen 't ſelfde ſtaet een klapgen (*Epiglottis* geſeydt) dat nedergedruckt wert, als de Menſche eet ofte drinckt, (want anders ſoude het daer in ſchieten, 't welck wy de averechtſe keel noemen) anders alleen om den adem te ſcheppen, open ſtaende. Dit Stroten-hooft is te ſamen gevoeght uyt vier krakebeentgens, die zoo aen malkanderen gevoegt zijn, dat het daer door gemackelijck uytgezet, of ingetrocken, geopent of geſloten kan werden. Deſe beweginge gheſchiet door veerthien kleyne *Spierkens*, en die ontſteken zijnde, maken een *Squynancye*.

(3) Gelijck de Herſſenen van de Pan beſchut werden door het dicke Breynvlies, ſo werden de Longen teghens de Ribben bewaert door het **Ribbe-vlies**/ het welck ook uyt kleyne veſelen van het ſelve ſijnen oorſpronk neemt. Wert *Pleura* genaemt by de Griecken, ende geeft ſijnen naem aen het gebreck *Pleuris*, zijnde een ontſtekinge van het ſelfde Vlies. Het gebruyk van dit Vlies is, de geheele Borſt van binnen te bekleeden, en elck deel, op datſe te vaſter aen malkander ſouden verknocht blijven, een gemeen vlies mede te deelen.

Het Ribbevlies midden in de Borſt van beyde zijde tegen het Borſtbeen verdubbelt, maeckt het *Mediaſtinum*, of **Middelſchot.** Het voornaemſte gebruyck van 't ſelvige is, de gedeelten des Borſts op te ſchorten ende te veſtigen, op dat ſy in verſcheyden lichaems geſtalten niet en ſouden herwaerts en derwaerts ſlingeren. Belet oock dat de Longe aen d'eene zijde beſchadight zijnde, ſulcx ſo lichtelijck aen d'ander zijde niet gewaet en werdt, en dat de etter, die aen d'een zijde leyt niet door de geheele Borſt en vloeye.

(4) Onder het Ribbevlies vertoonen haer terſtont de **Longen**/ zoo genoemt, gelijck de Heere *Plempius* meent, van Locht vangen, als oock *Loſe*, om dat ſy niet alleen de lucht in en halen, maer oock de brandende Herts onnüttigheden loſen. Het welck wel waerſchijnelijck is, alzo met beyde namen op die maniere uytgebeeldt ſoude werden haer tweederley gebruyck, te weten, in 't adem halen door de koele lucht de hitte des Herten te verkoelen, en in 't uytaeſſemen de roockachtige dampen uyt te loſen. Het weſen van dezelvige is vooſch, ende ſpongyachtigh, beſtaende in vier (waer by ſomtijdts een vijfde, doch kleynder, by komt) ſneden, op dat, als wy den rugh buygen, de Longen niet en ſoude verdruckt, of gheſcheurt werden. Sy zijn van buyten bekleedt met een vlies, het welck heel doortochtigh is met kleyne gaetjens, waer door de drijvende Vochtigheden in des borſt ruymte, als oock de Etter inde Teringe, en eenige Sweringen, ingenomen werden, en dan door de Stroot-pijp, ende den Mont uytgebracht.

(5) Het *Herte* ſwemt, en wert hangende gehouden in een *Waterige vochtigheyt*, om door ſijn ſwaerte niet over-

overlaſtigh te vallen, dewelcke beſloten is in een vaſt ende dick *Vlies*, ſpruytende uyt het dicke endt van 't **Herte.** Dit **Herten-vlies** heeft de gedaente van een Pijn-appel, en hoe de Dieren ſtouter, en onvertſaegder zijn, hoe ſy kleyndet, en gedrongender hert hebben, daer in bloode, en ſachtaerdige een groot, en ſlap hert gevonden wert. Het Hert heeft een gedrongen, en vaſt Vleyſch, om dat het geduerigh moet kloppen, en bewegen. Deſe beweging h beſtaet in uytbreydingh en t'ſamen-treckingh. In de t'ſamentreckingh ſent het uyt ſijn ſlincker holligheyt het Bloedt, en de levende Geeſten door de Slagh-aderen in 't gheheele Lichaem, en ontfanght het groſſte wederom door de Aderen in de rechter holligheyt, en komt ſo wederom door de Longen in de ſlincker, en in dit omgaen beſtaet ons leven, en als dat ophoudt, ſoo is 't met den Menſche gedaen.

(6) De Borſt wert onder van den Buyk geſcheyden door het **Middel-rift** / beſtaende uyt twee cirkelen, waer van den eenen, die in 't midden ſtaet, vlieſigh is, den anderen, die om den ſelvigen gaet, is geheel vleeſigh, gelijckt te ſamen gantſch wel een rogh. Het iſt voornaemſte werck-tuygh van den adem vry te halen, in ſtercker wert hy geholpen door de Borſt-ſpieren, en als hy noch geweldiger is, ſo komen de Buyk-ſpieren hem mede te hulpe.

Het 11. Capittel.

(1) *Hoe licht de menſche komt te ſticken*, (2) *Doch meeſt door Squynancye*, *Haer beſchryvinghe*, (3) *Oorſaken*, (4) *Onderſcheyt*, (5) *Teyckenen*, (6) *Voor-teyckenen*, (7) *Gheneſinge*, (8) *Maniere van leven.*

(1)

HEt jammert my, ende ick ben beſchaemt (ſeyt *Plinius 7.7.*) als ik bedencke hoe ſleeht het ſtaet met het begin van den Menſche, ende hoe los het gaet met ſijn leven. In het dragen kan hy verſuymt werden door den ſtanck van een kaers, die niet wel uytgedaen en is, daer na licht omgebracht door den minſten beet van een ſlange, ja kan, gelijck de Poët *Anacreon*, van een Rozijn, ofte een hayr, gelijck de Raetſheer *Fabius*, met de melck ingedroncken, ſticken. So verhaelt *Suetonius*, van *Druſus Pompeius*, het ſoonken des Keyſers *Claudius*, hoe het een peer om hoogh werpende, en deſelve in de mont vangende, dan te diep in ſchietende, daer van omghekomen is. Hier van ſijn vele andere exempelen te ſien by *Schenk*, in de 14 Aenmerckinge van ſijn 2 boeck.

(2) Maer niet en iſſer dat de Menſchen meerder ſtickt, en de keel toetreckt, als het ghebreck, dat wy **Squynancye** heeten, na den Grieckſchen naem *ſunagchy*. Waer mede al is 't, dat de Oude in 't ghemeen verſtaen hebben alderhande pijn in de keel, den aeſſem, ende het doorſwelgen belettende, zo beſtaet evenwel de Squynancye eygentlijck alleen in het operſte van de Slockderm, en Stroot, wiens opening ſy boven ſluyt, zoo dat noch adem, noch ſpijſe (ja den drank ſelve ſpringt den neus uyt) doortocht kan hebben, niet anders zijnde als een Ontſtekinge van de kleyne Spieren, die deſelve opening na de Longen en Maegh op ende toedoen. Na welcke ghelijckeniſſe, ſeyt *Feſtus*, ſommige geſeyt werden een *Wijnige Squynancye* te hebben, dewelcke van droncke drinken komen te ſticken. En die dat geſeyt heeft (ſchrijft *Scaliger* in *Caſtig.*) ſagh op 't gene yemant den voorſpraek *Demoſthenes* na gaf, te weten, dat hy een *Silvere Squinancie* hadde. Hier van wert by *Agellius*, 11.9. ende *Plutarchus*, in 't leven van den gemelten *Demoſthenes*, een kluchtige geſchiedeniſſe verhaelt, die wy hier ſullen bybrengen. Daer quamen eenige Gheſanten van *Miletus* te *Athenen*, om hulp te verzoecken. Waer toe ſy eenige Voorſpraken gebruyckten. Tegens dezelve viel *Demoſthenes* hevigh in, voorgevende, dat de *Mileſyers* geen byſtant waerdig en waren, en dat ſulcx het gemeene beſte niet vordelijk en zoude wezen. Als de ſake 's anderendaeghs wederom te berdt zoude komen, zo hadde *Demoſthenes* ſijnen hals ronts-om bewonden, zeggende, dat hy met de *Squynancie* gequelt was, ende derhalven de *Mileſyers* niet tegenſpreken en konde. Waer op een van 't volck riep, dat het een *Silvere Squynancie* was. *Demoſthenes* zelve wilde ſulcx daer na wel weten, ja hy ſchreef hem dat tot eere toe. Want als hy een ſeker *Comediant* gevraeght had hoe veel loons hem van 't ſpel betaelt was, en dat den anderen antwoorden een *Talent*. Maer ick, zeyde hy, heb meerder ghekregen van ſwijgen. Op het zelfde mocht hem onlangs een in den Hage roemen, die nu eeuwigh ſwijght, doch voor niet.

(3) De *Oorſaeck* van de Squynancye is een Bloedige ſinckinge die uyt de tacxkens van de Keel, en Stroot-aderen ſchiet tuſſchen de ghemelte Spierkens, aldaer een ontſtekinge, ſpanninge, en benautheydt verweckende. Zijn dezelve veel onderworpen degene, die overvloedigh van bloet zijn, ſtercke Herſſenen hebben, en deze plaetze ſwack, waer door het een Deel toezent, en het ander niet quijt en kan werden.

De Wtwendige oorzaken, zijn *nat*, en *regenachtigh weder*, *kout drinken* als men zeer verhit is, een graet in de keel ſtekende, verdraeyen van de *Wervel-beenderen* in den hals, en al 't gene in 't laetſte capittel van 't Eerſte boeck gezeyt is, ſinckingen te konnen verwecken.

(4) In de Squynancye wert gemeenlijck vierderley *Onderſcheyt* ghemaeckt. 1. Wanneer de Inwendige Spieren van de keel ontſteken zijn, en van buyten en binnen ſich eenigh gheſwel openbaert. 2. Wanneer de ontſtekinge maer gaet over de uyterlijke keelſpieren, 't geſwel ſich ſomtijts tot de Borſt verſpreydende. 3. Wanneer de Inwendige Strootſpieren ontſte-

ken

ken zijn, en dat haer noch van buyten noch van binnen eenige verhevinge en openbaert, en de Siecken den adem niet en konnen halen, dan met eenen opgerechten hals. 4. Wanneer de Wtwendige ſpieren van de Stroot ontſteken, en datter van binnen in de Keel een geſwel geſien wert. By welcke *Galenus* noch een vijfde voeght, Wanneer de Wervel-beenderen in den Hals, door ſlaen, vallen, of ſinckingen uyt de lidt gaen, en den Hals verdraeyen, en de Keel toeſtoppen.

(5) De *Squynancye* is licht *te kennen*, alſo de gene, die aen deſeltde vaſt zijn, niet ſwelgen, noch haren adem halen en konnen, met groote pijn, en benautheyt in de Keel, grooten brant, ſpanningh, en een geſtadighe Koortſe, alles minder ende meerder na de ſpieren, daer de Sieckte haer gezet heeft, gelijck terſtont zal blijken. De Squynancye, die uyt verdraeyen van Wervel-beenderen beſtaet, is te kennen aen de holligheyt die haer boven in den hals vertoont.

(6) Om tot de *Voor-teyckenen* te komen: Alſo de Menſche niet en kan leven ſonder Voedſel, en Aemtocht, die beyde in de Squynancye belet werden, zo is dezelvige met groot gevaer vermenght, en zo veel te meerder, hoeſe de Keel meerder klemt. De beſte is, in dewelke haer van buyten eenig geſwel openbaert: maer is quaet als dat ſchierlijck verdwijnt, dewijl het Bloedt wederom na binnen keerende, doet ſticken. Heeft oock minder gevaers, in dewelcke het ſwelgen meerder belet werdt, als het adem-halen. Want de Menſche kan ſonder ſpijze en dranck noch lange tijt leven, maer niet ſonder aeſſem, inſonderheyt wanneer daer een ſtercke Koorts by is. De alderſwaerſte is, in dewelcke van binnen, ofte buyten niet geſien en werdt, en zodanige is gemeenlijck doodelijck, ſomtijts in eenige dagen, gelijck ick meeſt geſien hebbe, ſomtijts in 18 uuren, gelijck *Fernelius*, ofte 12 ghelijck *Amatus*, ofte 10 gelijck *Braſavolus*, getuygen. *Heurnius* ſchrijft, yemant gheſien te hebben, die in eenen dagh aen de Squynancye ſtickten; ja zulcks geſchiet wel, als *Hugo Senenſis* verhaelt, in een uure. Ende zodanige ſterven meeſt wel by haer ſinnen, en kloeck van herten, niet anders als die met een ſtrop geworght werden. So verhaelt *Seneca* van een Sober man, die ſijn avontmael in vrolijckheydt ghehouden hebbende, onvoorſiens de Squynancye op den hals kreegh, ſo dat hy ſijnen adem naulijcx tot den dagh konde halen, en na dat hy alles berecht had, gelijck yemant die geſont, en wel te paſſe is, in ſeer weynigh uuren ſtorf. Den grooten Velt-overſten *Maximiliaen*, Grave van Buren, als hem van *Andries van Weſel*, een Geneeſmeeſter van ſonderlinge geleertheyt, en oordeel, de uure, en byna het ooghenblick van ſijn ſterven voorſeyt was, dede een groote maeltijdt bereyden, en al ſijn ſilver-werck op de tafel zetten, en met ſijn vrienden daer aen zittende, deelde het ſelve mildadelijck onder haer om, ſijn laetſte affſcheyt ſonder eenige ontroeringhe van deſelvige nemende. Daerna hem te bedde begevende, ſtorf op de eygen uure en oogenblick, dat *Veſalius* voorſeyt had, gelijk de Preſident *de Thou* beſchrijft in't 5 boek van ſijn Hiſtorye. De Squynancye, die uyt ontledinge van de *Wervel-beenderen* beſtaet, is ſwaerlijk te geneſen; maer gantſch ongeneeſlijck, indien, door ontſtekinge, de Wervelen uyt haer plaets gelicht zijn, dewijl het ſwelgen, ende aeſſemen dapper belet wert, en de ontſtekinge het inzetten verhindert. Het is mede een doodelijck teycken, ſeyt *Hippocrates*, wanneer datter *Schuym* aen den mont komt; want het beteykent de ſwaerſte benautheyt des Herten, en eenen grooten brant, waer door de vochtigheyt tot ſchuym uyt-berſt. Hy ſchrijft oock, dat de gene, die de Squynancye op de *Longen* ſlaet, binnen den ſevenden dagh ſterven, en die overkomende, datſe dan etterig werden. Want als de Onſteking van binnen door-ſweert, ſo en voelen de ſiecken geen pijn meer in de keel, halen beter aeſſem, en konnen lichter ſwelgen, zoo datſe meenen gheneſen te weſen. Ia ſy zijn de Squynancye wel quijt, maer verandert zijnde in gheen minder Sieckte. Want de etterige en brandende vochtigheyt vallende door de ſtroot in de Longe, verwekt aldaer een ontſtekinge, *Peripneumonia* genoemt. De gemelte Profeſſor *Heurnius* verhaelt van een ſterck Krijghſman, die ſulcx gebeurt zijnde, de Geneeſmeeſters vraegden; wat moet ſy nu hadden, dewijl al de pijn, en benautheyt uyt de keel was. Maer ſy antwoorden, dat het haer niet wel aen en ſtont. Hy liet evenwel twaelf eyeren koken, die hy noch at; dan ſtorf den zelfden dagh. Sodanige ſterven ten uyterſten op den ſevenden dag; alſo het geſwel in de Longe gemaeckt, dan meeſt doorbreeckt. Maer by aldienſe deze daghen overkomen, zo maken ſy aldaer vergaderingh van etter, die niet wel geſuyvert en kan werden, waer door ſy evenwel daerna moeten ſterven van de Teringh.

(7) Dewijl de Squynancye is een onſtekinge van bloedt, ende in zodanigen plaets alwaer het ghevaer van te ſticken voor de deur ſtaet, zo zal men terſtont, en voor alle middelen, *Bloet laten*, eerſt in den arm, ende vry wat veel, indien de krachten ſulcks konnen verdragen. Daer op, ofte oock wel voor het laten (zo het gebreck dat uytſtel kan wachten) dient een ſtercke *Clyſteer* ghezet, en dan een (ſonder vreeſe te hebben, gelijck ſommige in zo fellen ſieckte dwaeſlijck doen, dat de Vochtigheden noch rauw zijn) *Purgatye*, uyt afweeckſel van *Rhabarber*. Dan alzoo hier gemeenlijck zo veel niet door de keel en kan, zo laet ick in gerſten-water, ofte eenigh ander verkoelende, ſmelten een ſcrupel *Extract. Catholicum*, het welk maer een lepel vol nats en maeckt. Onderruſſchen zal men een Spoel-water bereyden van *Ende-kroos* in ſoete Wey gekookt, en daer wat *Sal prunellæ* in geſmolten, daerna oock de *Aderen onder de tonge* openen, ende, dat noch niet helpende, twee drie *geſcherfde Koppen* ter zijde de keel en leeger zetten. Waer in ick wonder-

bare baet ghevonden hebbe. Tuſſchen beyde moet ook de Keel van buyten geſtooft,en dan een pap daer op geleyt werden van zoodanige Genees-middelen, die verſachten,en doen verdwijnen,als *Heemſt-wortel*, Wortel van *Wilde wijngaert*, van *Lelyen, Semelen,Lijnzaet* , *Fœnugrieck*, *Vygen*, *Album Græcum*, *Swaluwen* poeyer (ſtreckende door verborgen eyghenſchap tot geneſinge van de Squynancye) *Camillen,Dil,Hoender-vet*, en diergelijcke. Wanneer het Geſwel niet en verdwijnt,dan doorbreeckt,zo moet men wel wachten dat de Etter niet na beneden en ſackt, maer met het hooft voor over uytgeſpogen wert. Waer op dient de Sweringe geſuyvert met *Mede*, en daerna,om te heelen, geſtreken met fijn geſtooten *Bolus*, *Myrrhe*, ende *Wierook* in ſo veel *Syroop van gedroogde Roſen* gemengt, tot dat het de gelijvigheyt van een Salfken heeft.

Als al het gene nu verhaelt is, noch niet helpen en wil, en dat de ſiecken gevaer loopt, om haeſt te zullen ſticken, zoo is al van ouden tijt verſonnen by de Grieckſche,en Arabiſche Geneeſmeeſters een maniere om den Stroot te openen. Dan alzo ſy-luyden in de maniere met malkander 'niet over-een en komen (gelijck te ſien is by *Schenck.* 2. *Obſ.* 40. en *Aquapendens* 1. *Operat. Chir.*43.) zoo ſullen wy hier de beſte wijſe bybrengen. Men zal een rechte ſchreef met inct trecken recht in 't midden van den Stroot van bovenen tot beneden, byna aen de holligheyt, ende dan ſorgvuldigh met een vinger voelen na het Stroten-hooft, en zoo nedergaen tot datmen komt aen den derden Ring van den Stroot, in korte Halſen, of den vierden,in lange,om aldaer de opening te maken,niet dicht aen 't Strote-hooft, maer wat verder van de Onſtekinge. Aldus gevonden zijnde de Vlieſige plaets midden tuſſchen twee Ringen, deſelvige moet mede met inct in de breete geteyckent werden, daerna de Huyt opgetrocken,en in de lenghte volgens de eerſte ſchreef doorgeſnedē (want ſo doende en werden geen Aderen, noch Zenuwen, noch Spieren gequetſt) zo dat de andere dwerſſe ſchreef in 't midden van de opening blijft, dewelke oock ſo lang moet weſen,datter een *Lançet* in kan, ende op de breete van een duym. Daerna moet de Huyt,ofte met de vingers, ofte met een ſpatel van een gheſcheyden werden, om de twee Spieren,die op de Stroot leggē, en een witte ſchreef, die tuſſchen beyden is,voor den dagh te doen komen. Dan ſtaen deſe Spieren in de lengte van een te ſcheyden, zoo dat het Stroten-hooft geſien werdt. Het welck ſich openbarende,ſoo ſalmen een dwerſe ſnede geven tuſſchen de twee gemelte Ringen,en het *lançet* tot in de holligheyt (het welck men merckt door den wint, die uyt de wonde komt) laten ingaen. Daerna zalmen een loode pijpjen op de groote van de openingh,en niet langer,als de ſtroot wijt is,maer omgekeukt,om daer niet in te ſchieten,in de wonde ſteken, en zo lange in laten,tot dat de vreeſe van ſticken over is. Ten laetſte vernieuwende de wonde,ſo het noodig is, met ſcherven, zalmen de lippen vereenigen, en de openingh, na gewoonte, toe-heelen. Deſe maniere van geneſen is weynigh gebruyckelijk, om de vreeſe, die elck heeft,by aldien het niet wel en geluckte,daer over grooten ondanck, en qualijck ſpreken te zullen moeten uytſtaen. Een Italiaenſch Geneeſmeeſter *Braſavolus* ſchrijft, dat hy met ſijn eygen handen, als een onervaren Heel-meeſter ſulcks niet en dorſte beſtaen,een opening in de ſtroot gemaekt heeft van yemant die de doot al op de lippen had;en dat'et doen, en op veel andere reyſen,geluckelijck uytgevallen is.

(8) Wat eyndelijk de *Maniere van leven* belangt. De *Lucht* moet hier gematigt zijn,ſonder in eenige hoedanigheyt uyt te ſteken. De Siecke dient te zitten,of te leggen met een opgerecht Lichaem, en in zoodanige geſtalte, als hy voelt, dat den Adem beſt door kan ſchieten. Van de *Spijſe* en valt hier niet veel te ſeggen, alſo deſelvige niet gebruykt en kan werden. Indien daer evenwel yet zoude door willen, 't ſelfde kan weſen, *Room van doorgeſlagen Gerſte*, met wat *Schapen*, ofte *Hoender-nat* gemengt. Men kan oock maken een *Wermoes van Beet,Lattouw, Maluwe*, ofte diergelijcke. Den *Dranck* mach weſen *Kleyn Bier*,of *Garſten-water*. Dan *Wijn*, ende al 't gene de Koortſe vermeerderen, of Sinkingen kan verwecken,moet gantſch geſchout werden. Maer indien datter niet met allen door de Keel en kan, in ſodanigen benauwde ghelegentheyt moetmen komen tot voedende *Clyſteren*. En al is 't, dat ſommige meenen,deſelvige niet veel te beduyden en hebben, zo kan ick evenwel verklaren, by my het tegendeel bevonden te zijn,in de gene, die eenige daghen het minſte niet en hadde konnen door-krijgen, datſe door Clyſteren van *Calfs-nat*, met *doeyeren van Eyeren*, verſterckt en verquickt zijn,gelijkſe ſelver bekenden,en daer door oock alleen onderhouden wierden,tot dat de Keel wederom,door bequame geneeſmiddelen, haer vorige, ende behoorlijcke openingh kreegh. Want alzo de Dermen mede een verterende kracht hebben, indien *Vleyſch-nat*, of *Kandeel*,van de zelve in een dunne gijl verandert wert,ſo kan 't noch eenig voedſel voor ſekere tijt den Lichame aenbrengen, hoewel het ſelfde zoo volkomen niet en voedt. Noch minder doet (daermen nochtans met de riemen moet roeyen,die men kan hebben) den *Reuck van heet Broot*, en *geſoden*, of *gebraden Vleyſch*. En al is 't, dat wy voor een ſpreeck-woort hebben, *Hy is daer van gebeet, als of hy voorby een backers deur gegaen hadde*, van yemant die noch honger heeft: zo leſen wy evenwel van *Democritus*, (gelijk in den *Schat der Geſontheyt* verhaelt is) dat hy op ſijn ſterven leggende, noch eenige dagen in 't leven bleef door den *reuck* van heet broot. So ſietmen oock Kocx, en andere die over de Spijſe gaen, door den reuck, en damp zo vervult werden, dat ſy ſonder hongher aen tafel komen. Alle Bewe-ginge, veel Slapen, als oock de Ontroeringe des Gemoedts zijn hier gantſch ſchadelijck.

Het

Het III. Capittel.

(1) *Pleuris, of Zijde-pijn*, (2) *Syne Oorſaecken*, (3) *Onderſcheyt*, (4) *Teyckenen*, (5) *Voor-teyckenen*, (6) *Geneſinge*, (7) *Maniere van Leven.* (8) *Vergaderingh van etter in de Borſt, en ontlaſtinge.*

(1)

Pleuris is een onſtekinghe van het Ribbe-vlies, *Pleura* genoemt, met groote pijn; (door ſpanning, en ſreckingh van dat gevoeligh vlies) Koortſe, ende korten aeſſem.

(2) Deze Ontſtekinge wert gelijk alle andere, (als wy ook in't voorgaende capittel van de Squynancye geſeyt hebben) veroorſaekt uyt een *Sinckinge*, van heet, en ſcherp Bloet, het welcke uyt de tacxkens van de Borſt-aderen valt tuſſchen de Borſt-ſpieren, en het Ribbe-vlies. Hier toe helpt al't ghene, dat veel, ofte heet Bloet doet groeyen: gelijck het *Ophouwen van bloeyen* uyt den neus, voor yemant, die ſulcx gewent is, van ſpeen, van ſtonden; het *ſchierlijck ſluyten van ver-ouderde*, en *loopende Sweringen*. Nu waerom dat in zo-danigen overvloedigheyt van Bloedt het ſelfde juyſt op de Borſt vloeyt, en aldaer *Pleuris* verweckt; daer van is oorſaeck, de *ſwackigheyt* van die plaets, dewelcke de toevloeyende Vochtigheyt lichtelijk ontfangt, en behout, het zy ſulcx van naturen is, of datter eenige treckende hitte by-komt, of ook door voorgaende pijn. So ſchrijft *Braſavolus*, dat hy *Alfonſus* de III. Hertogh van *Ferrara*, van pijn in de Zijde gheneſen had: maer dat hy daerna ſo lang als hy leefde, op de-ſelfde plaets uyt de minſte oorſaeck pijn kreegh. Dit wert mede gevordert door al 't gene de vloeyingh na de zijde kan verwecken, als een *ſlagh*, *ſtoot*, *val op de borſt*, *ſtercke oeffeninge*, *groote hitte*, het Bloet te driftigh makende, *felle Koude* het ſelve uytperſſende, *Stercken dranck*, ofte oock *Kout bier* na datmen gantſch verhit en beſweet is, of dan oock in *Koude lucht* het Lichaem te ontblooten.

(3) Het *Onderſcheyt* in de Zijde-pijn wert inſonderheyt genomen na de plaets, en oorſaeck. Wanneer de Onſtekinge is in de Spieren, die tuſſchen, of buyten op de Ribben leggen, dat is van weghen de plaets een *Baſtaert-pleuris*: gelijck oock is van wegen de oorſaek, wanneer geen gallachtig Bloet, maer kout en ſlijmerigh tegen het Ribbe-vlies geſoncken is, ofte dat aldaer eenige Winden vergadert zijn. Dan het *rechte Pleuris* noemen wy, als heet Bloet het Ribbe-vlies ontſteeckt, en aldaer groote pijn verweckt. Deſe Pijn treckt oock ſomtijts om hoogh na de keel toe, ſomtijts om leegh na den buyck. Ende hier in be-ſtaet het onderſcheyt, waer op de Gheneſinge ver-ſcheydelijck moet aengeleyt werden.

(4) Dat het *rechte Pleuris* aen vijf *Teyckenen* te kennen is, daer in zijn al de Geneeſmeeſters van alle tijden eenparigh van ghevoelen geweeſt. 1. Pijn in de zijde met groote ſteeckte en ſpanningh, dewelcke na boven of beneden treckt, volghens het Vlies, dat de geheele Borſt van binnen bekleedt. 2. Gheſtadige Coortſe, om dat de Ontſtekinge niet verre van't herte en is. 3. Korten adem, dewijl de Borſt, om de pijn, en den brant, haer ontſiet op te geven. 4. Een harde en raſſe Pols, van wegen 't ſpannen van het Ribbe-vlies, ende ſlagh-ader, dewelcke 't gene ſy niet ſevens doen en kan, in meerder reyſen moet verhaeſten. 5. Hoeſt, door dien de Nature, voelende en gheprickelt zijnde door het gene haer inde weegh is, het ſelve ſoeckt uyt te ſmijten.

In een *Baſtaert Pleuris* is geen, of weynigh Koorts, oock weynig Hoeſt, ten zy datter wat uyt het hooft op de Borſt ſinckt. De Pols en is mede zo hart, noch zoo gheſpannen niet, en de Pijn veel minder, en haer zo verre niet verſpreydende, die oock, van buyten de Borſt gedruckt zijnde, vermeerdert. Het ſelfde heeft mede plaets in de Winden; daer by komende, dat ſy geen ſtede en houden, maer lichtelijk van d'een plaets op d'ander vervliegen.

(5) Het zijn hier goede *Voor-teyckenen*, en dat de Siecke wel door de ſieckte zal gheraken, als het Lichaem wel ghedaen is, eenparigh werm en ſacht, als de pijn niet te benaut en valt, den adem redelijck wel gaet, den Dorſt niet te groot en is, water en Kamergangh wel affchiet, en de Fluymen ſonder moeyelijckheydt op komen, en deſelve in wezen en verwe wel geſtelt zijn.

In tegendeel en iſſer niet goets te verwachten in de gene, die een droogen hoeſt hebben, ofte weynigh en quade fluymen opbrengen, groote Ontſteltenisse en Benautheyt voelen, met een ongelijcke Ongematigheydt, te weten, van binnen van brant verſmachten, en van buyten kout zijn, niet en loſen, van dorſt meenen te ſticken. Als daer by het water dun en bleyck is, alſo dan de gal na't ontſteken deel getrocken wert, of de Siecke raeſkalt, ſulcx beteyckent het Middelrift mede ontſtekẽ te wezen; in ſodanige gelegentheyt en iſſer niet veel anders te verwachten, dan de Doot.

(6) Dewijl het *rechte Pleuris* is een ontſtekinge door toevloeyingh van heet Bloet, zo moet het gene, noch aen 't vloeyen is, verleyt, en dat alreede ingevloeyt is, gelooſt, en verdreven, als oock de pijn, indien ſy groot is, verſacht werden.

So dra als yemant het rechte Pleuris gewaer wert, dient hy terſtont te *Laten*, en vry veel, in diẽ de krachten ſterck zijn, anders mach hy dat in twee of drie reyſen verdeelen. Daer is van alle tijden een grooten ſtrijt geweeſt onder de Genees-meeſters, of men in den ſelfden arm, daer de pijn is, de Ader moet openen, of in den anderen. De ſcherpſinnige redenen, die aen beyde zijde by gebracht werden, ſouden alhier te lang vallen om te verhalen: derhalven ſal ick alleen ſeggen, nu in vijf-en-twintigh jaren, dat ick de Genees-kon-

ſte oeffene, bevonden te hebben, dat het Laten aen de pijnelijcke zijde beſt is, en de pijne bequamelijck verlicht. Het ſelfde beveſtight oock de ſeer ervare *Platerus*, niet alleen van wegen de rechte der Aderen, maer om dat in 't *Pleuris* de Aderen in de pijnelijcke zijde meerder vervolt zijn, als die van de gheſonde zijde. Daer komt noch by, dat het Pleuris zijnde een felle, en hevige ſieckte, en die terſtont veel toeneemt, gantſch geen uytſtel en kan lijden, noch wachten tot dat het Bloet *gerevelleert*, ofte van verde getrocken werdt: maer vereyſcht, dat de Onſtekinge mach lucht krijgen, en 't Bloet, datter ontrent is, ten eerſten mach verminderen. Hier en behoeftmen mede op geen tijt te letten, maer al was 't midden in dē nacht, ſo moet men de Ader in den arm openen; ſelfs oock al waren Stonden, Speen, ofte yet anders opgeſtopt. Want dat ſwaerſt is, gelijck het Spreeck-woort ſeyt, moet meeſt wegen. En het Pleuris (het welk om ſijn hevigheyt, en gevaer geen uytſtel en kan lijden) geneſen zijnde, ſoo mach het ander, dat wel ſo langh wachten kan, bequamelijk geholpen werden. Na het Laten (het welck de eerſte reys niet helpende, na eenige uuren, of des anderendaeghs wel wederom mach gedaen werden) zal de Siecke een dranck gebruycken van de Genees-middelen, die de Fluymen op doen brengen, de Borſt verſachten, en den brant wat verkoelen, gelijck dezelvige beſchreven zijn in 't 17.cap. van 't Eerſte Deel. Hier toe hebben de *Koren-roſen* een ſonderlinge eygenſchap, uyt welkers ſap een Syroop in de Winckels bereyt ſtaet, van dewelcke 2 onçen bequamelijk gemengt werden onder 1 pint van 't gemelte afziedſel; of oock onder *Gerſte-water* (voor daegſche drank, in plaetſe van Bier) met ſeer weynige droppelen *Olye van Swavel*. Tot den ſelfden eynde mach men deſelfde Syroop licken, doch niet veel alleen, maer met *Syroop van Soet-hout*, ofte diergelijcke vermenght: alſo ick bevonden hebbe, dat deſelfde, te veel ghebruyckt zijnde, de Fluymen niet alleen te dick maeckt, maer oock het opkomen belet. Ondertuſſchen (indien het Lichaem niet al te ſeer met bloet overlaſt en is: want dan ſoude de Onſtekinge door meerder toevloeying vermeerderen) zalmen de zijde, zoo om de ſpannende pijn te verſachten, als een deel van de ſincking te doen verdwijnen, *ſtoven* met wolle lappen werm gemaekt in een Afziedſel van de aengeweſen Droogen, daer by zijnde eenige verſachtende, gelijk *Heemſt-wortel*, *Maluwe*, *Glas-kruyt*, *Camille-bloemen*, en dat dickwils een half uur na malkanderen gedaen zijnde, wederom ſo langh ophouden, ſonder de zijde tuſſchen beyde (gelijk de gewoonte is) met eenige Salve, of Olyen te beſtrijcken, alſo deſelve wel door haer vettigheyt verſachten, maer oock het uytwaeſſemen van de Onſtekinge (waer toe wy de Stovingen mede gebruycken) door het ſtoppen van de onſienlijcke gaetjens in de huyt, beletten. Dan hier dient wel waergenomen, dat indien men bevint, dat de pijn door het Stoven toeneemt, of niet en vermindert, het ſelve laet blijven; alſo het anders zoude ſchade doen. En is eygentlijck bequamer middel voor het Baſtaert-pleuris, inſonderheyt uyt Winden ontſtaende (in welcke gelegentheye het Laten ſchadelijck is) als in 't Rechte. Dan hier te lande is de ander veel gemeender, ſo dat de Stovingen ſelden te onpas komen. Wat belanght de *Purgatyen*; ſtercke zijn gantſch ondienſtigh, uyt oorſaeck dat ſy het onſtelde Lichaem noch meerder zouden ontſtellen, ende wel lichtelijck nieuwe Sinkingen verwecken. Maer de gene, die hartlijvigh zijn, mogen ſachtelijk geſuyvert werden, met *Manna*, *Diacatholicum*, *Syroop van Roſen met Rhabarber*. het Weekſel van wat *Rhabarber* in *Pruym-zap*, of diergelijcke, beſchreven in 't 12.cap. van 't gemelte Deel.

(7) Om hier mede wat by te voegen van de *Maniere van Leven*: De *Lucht* moet hier gematigt weſen, niet te heet, ofte te kout; ende alzoo in alle Hevige ſieckten weynigh *gegeten* dient; zo en valt hier gheen bekommeringh om veel gereet te maken. De Oude hebben evenwel al te ſober ghegaen, het welck het volck van ons Lant niet en zoude dienen. Derhalven mogen ſy wel voor-eerſt gebruycken *Schapen*, ofte *Hoender-nat* niet ofte ſeer weynigh gezouten zijnde, daer onder gheroert twee drie lepels *Room van doorgeſlagen Gerſte*, 't welk niet alleen aengenaem van ſmaek en is, maer oock verkoelende, vochtighmakende, en ſlibberigh, waer door het de Fluymen doet opgeven. Daer onder konnen mede gedaen werden (wanneer de Hitte ſulcks vereyſcht) de *vier groote Verkoelende zaden* geſtampt. In 't verminderen, en afnemen van de Siekte, mogen ſy wel tot Panade *Eyeren*, en vaſter ſpijze allencxkens komen. Haren Dranck zal wezen *Gerſte-water* met *Rozijnen*, en een weynigh *Zoet-hout* gekoockt: dan dient wat werm ghemaeckt, om de Fluymen niet tegen te houden. De wijn is hier venijn, en daerom dient hy gantſch geſchouwt. Al dat door ſijn ſcherpte, zoutigheyt ofte treckinge, de Keel kan rauw maken, is hier ſeer ſchadelijk: alſo dickwils bevonden is, dat de ghene, die het *Pleuris* hadden, door eten van *Salaet*, of *Zoute-viſch*, of oock veel *kout Water* te drincken, om hals gekomen zijn. Alle *Beweginge*, zelfs oock het Spreken, is ondienſtigh: als mede het *Slapen*, inſonderheydt na het Laten, wanneer de Siecke (om geen nieuwe Sinckinge, ende, dien volgende meerder Pijn te verwecken) met gewelt moet wacker gehouden werden. Ia zoo lange de Pijn niet aen 't minderen en is, dienter weynigh geſlapen, alzo den ſlaep alles tegenhout, behalven het Sweet. Waerom het een grove misſlagh is (gelijck ſommige doen, na de beſchrijvinge van onervare Geneeſmeeſters) in deze gelegentheyt in te geven *Amandel-melck* met *Syroop van Bollen*.

(8) Het gebeurt ſomtijts, dat het *Pleuris*, als oock de *Squynancye* door al de verhaelde Genees-middelen, niet en wil vergaen, maer ſweert, ende van binnen

door-

doorbreeckt, het welck een vergaderinge van Etter in de Borſt maeckt, *Empyema* genoemt: met een huyveringh over al de leden, in plaetſe van bloedige etterige fluymen ophoeſten, en daer na holle oogen, roode wangen, het welck gemeenlijck met een uytteringe beſloten wert. Dan zo de krachten, en d'andere teyckenen noch eenighe hope geven; ſoo machmen een openinge maken onder in de Borſt, tuſſchen de vijfde en zeſte ribbe: het welck wy breeder beſchrijven in de *Heel-konſte*.

De Grieckſche voorſpraeck *Demoſthenes* ſchrijft tegen *Conon*. aen dit gebreck vaſt te zijn geweeſt, Ick hadde geſtadige Koortſen (ſeyt hy) met dappere en ſchrickelijcke Pijn door 't geheele lichaem, maer inſonderheyt in de Zijde, en den Buyck, ende en konde gantſch niet eten. Ick aldus van pijne overvallen, en buyten hope zijnde: ten ware (ghelijck de Ghenees-meeſter verklaerde) daer van ſelfs geen groote *Bloet-loſinge* op gekomen en was, zoude van een *Empyema*, ofte Etter-ſpouwen moeten vergaen hebben. Het welck het bloedt-loſen nu voorkomen heeft. Deſe ſcheydingh van het Pleuris is minder te verwonderen, als de gene, die verhaelt wert van *Valleriola*. 1. *Obſ.* 4. alwaer hy ſchrijft van een Ioncker van 20 jaren, die al in doodts noode zijnde, op den 14 dagh een *Loop* kreegh, die eenige dagen aenhiel, en hem van het Pleuris volkomentlijck genas.

Het IV. Capittel.

(1) *Teringe*, (2) *Hare Oorſaken*, (3) *Teyckenens*, (4) *Voor-teyckenen*, (5) *Geneſinge*, en (6) *Maniere van Leven*.

(1)

TEringe is een ſweringe in de Longen, met een geſtadige Koortſe, waer door het gantſche Lichaem afgaet, en uytteert. Want de verrotte dampen waeſſemen gheſtadigh uyt de Sweringh in 't Herte, en verwecken aldaer een onnatuerlijcke hitte, waer door uyt de ſlagh-aderen over het geheele Lichaem geſonden zijnde maken een verrotte koorts, die nimmermeer af en gaet. Waer door het verteren van het Voedſel (de natuerlijcke Wermte beſmet zijnde) in Maegh, Lever, ende al de Deelen belet werdt, het welck het Lichaem doet afgaen, en ten laetſten tot op het been toe uytteren. Ick heb in de ontledinge van ſodanige Lichamen gevonden de Longen hardachtigh, ſomtijdts eenige doorgeſwore gaten, en een deel van de Longen verteert, veeltijdts maer kleyne ſweren door de geheele ſelfſtandigheyt van deſelvige verſpreyt, die gemeenlijck oock aen het Ribbe-vlies vaſt waren.

(2) De *Oorſaeck* van de Teringe is tweederley; de eene, quade geſtaltenis van de Longen, de andere inetende Vochtigheyt.

Met de *quade Geſtaltenis* wert verſtaen geen ongematigheydt, maer een ſachte, teere, en de bedervinge onderworpen ſelfſtandigheydt der Longen. So bevintmen veeltijts, dat yemandt van ſijn geboorte af ongeſonde Longen heeft, die hem allencxkens tot de Teringe brengen, al is 't datter geen of weynige ſinckingen uyt het Hooft, ofte van elders na toe ſchieten. Hier van ſiet men dickwils, dat ſeer jonge Kinderen van de Teringe ſterven. Die van Ouders, die de Teringh onderhavigh zijn, geboren werden, teren mede meeſt al uyt, gelijck wy hier in de Stadt in verſcheyden huyſgeſinnen ghesien hebben, dat alle de Kinderen na malkanderen van de Teringh ſtorven. Daerenboven die van naturen een *nauwe* en *ſluyke Borſt* hebben, zijn tot de Teringe genegen, niet om dat de Longen dan mede nauw zijn, hoewel de Spaenſche *Pereda*, ende den Italiaenſchen Ghenees-meeſter *Saxonia* ſulcx meenen: want dat zoude maer een Kort-borſtigheydt aenbrenghen: maer, ghelijck de Francoyſche *Fernelius* wel ſeydt, om datſe zo teer en ſwack zijn, datſe allencxkens afgaen, en van ſelfs bederven.

De andere Oorſaeck van de Teringe is een *ſcherpe* en *inetende ſinckinge* uyt het Hooft, of een *ſcherpe Vochtigheyt* uyt het Herte in de Longen geſchoten, ofte oock een *vergaderingh van Etter* in de holligheydt van de borſt, waer van in 't laetſt voorgaende Capittel gheſproken is. Deze Oorzaken doen oock de alderſterckſte Longen allencxkens, en Ongevoeligh verſweren.

De uytwendige Oorzaken zijn mede tweederley. Sommighe verwecken de eerſte, andere maken door haerſelven, ſonder middel-wegh de Teringe.

Van den eerſten ſlagh is de Lucht, indienſe door haer hitte de ſcherpe vochtigheyt uyt het hooft inde Longen doet vallen, of door haer koude te ſamen treckt, en uytwringht, ofte de vaten van de Longen verdickende en benauwende, of oock Hoeſt verweckende, dezelve doet berſten. Maer de Herfſt-lucht verweckt inſonderheydt, door haer onghelijckheydt in kouw, ende hitte, ſcherpe ende zoute Sinckingen, en is zeer ſchadelijck voor de gene, die eenighſins tot Teringe genegen zijn, gelijck *Hippocrates* oock aengemerckt heeft. Waer toe mede behoort de *koude* ende *vochtige geſtaltenis van ſommige Landen*, den *roock van Metael*, en langh in de *Mijnen* te blijven. Daerenboven *ſcherpe* en *zoute ſpijſe*, *ſueren* ende *ſcherpen Dranck*, ende al wat ſodanige overtolligheyt in 't lichaem kan doen groeyen; als mede alles wat de aderen van de Longen kan doen berſten, gelijck *Vallen*, *Vermoeyen*, *Slagh*, of *Stoot* op de borſt, of oock doorgaende *Wonden*, *ſterck roepen*, of oock door verſtopte *Stonden*, die haer in menighte na beneden begeven. *Fernelius* meent evenwel, dat uyt het Simpel opbreken van een ader, als uytteren: ofte indien daer eenige Teringe op volght, ſulcx te geſchieden, om dat het bloedt van de wonde

in de zelfſtandigheyt van de Longen loopt,en ontſteken zijnde , ende daer na verrottende, dezelvige verſwackt en bederft.

Onder de uytwendige, en evenwel Naeſte oorzaken, die de Longen konden doen ſweren,ende bederven;is inſonderheyt de *Beſmettinge,* waerom de Teringe oock by *Ariſtoteles,* en *Galenus,*onder de beſmettelijcke ſieckten gerekent wert, en *Iſocrates* ſchrijft vele ghekent te hebben , die een ander in de ſieckte dienden, met dezelvige ſtorven. Soo dat het gantſch gevaerlijck is, veel met de gene die de Teringe hebben, om te gaen,alzo haren Aeſſem,die ſy in de lucht uytgeven,van een ander ingetrocken,ſijn Longe kan bederven. En dit Vergif is van zoo taeyen en klevenden aert , dat oock de kleederen (ghelijck *Fracaſtorius* getuyght, dickwils bevonden te wezen) van de gene die aen de teringe gegaen hadden,noch na twee jaren de beſmettinge aenbrachten: zo beſmet elijk werden oock , zeyt hy, de Camers, Bedden, ende Bedſteden, daer yemant van die ſieckte overleden is. Waer uyt blijckt,datter een vonck,of eenigh beſmettelijck zaet uyt die verrottinge waeſſemt, dewelcke een wonderbaerlijcke gelijckheydt heeft met de Longen, dewijl 't anders geen Deelen en beſmet,gelijck oock doet de *Zee-haes,* (waer van wy breeder geſproken hebben in de Wederlegginge van *Montaigne* N.*j*.) dewelke door een verborgen eygenſchap, gegeten ofte gedroncken, een vergiftige ſweringe in de Longen maeckt. So is *Arceſilaus* , Koning van Cyrenen,door *Laarchus* ingegeven van den *Zeehaes,* (gelijck *Plutarchus* ſchrijft) en den Keyſer *Titus* (als *Philoſtratus* getuyght) door ſijn broeder *Domitianus* , waer van ſy beyde uytgheteert ſtorven. Het ſelve doet oock door diergelijke eygenſchap ander vergif,ghelijck wy leſen by *Polybius,* ende *Plutarchus* , dat Coningh *Philips* den Vorſt *Aratus* om dede brengen. Maer daer en is niet daer het volck de Teringe meerder op leyt, als op de Droefheyt ; ende voorwaer ſy en is niet van de minſte oorzaken. Soo verhaelt *Dionyſius Halicarnaſſenſis,*dat de Romeynſche Borgemeeſter *Menenius,* door droefheyt, en benautheyt van herten, de Teringe op den hals kreegh.

(3) Onder de *Teyckenen* van de Teringe, als ſy maer begint, is voornamelijck gedurigh Op-hoeſten van dicke ende ronde Fluymen , als van dicke ende taeye ſtoffe zijnde,die metter tijt een ſcherpigheyt krijgende,de Longen doen ſweren. Somtijts komter eenigh Bloet onder,het welck niet ſuyver,maer etterachtigh is. Het gantſche Lichaem werdt mager , krijghen geen krachten van haer eten,hebben meeſt al luſt tot grove Spijſe , Zout , ende Suer, ende de gene die haer ondienſtigh is, of te hart om te verteren in een ſwacke Maegh , daer dan by komt een langſame Binnekoorts. Welck alles noch verſterckt wert Teringe te beduyden, indien die ſieckte in 't geſlacht is,of datter de uyterlijcke Oorzaken , hier boven verhaelt , voor gegaen zijn.

Als de gemelte Teykenen langh byblijven,dan beteyckenen ſy een volkomen Teringe, waer by komt bloſende Wangen, etterige Fluymen,die meeſtendeel ſtincken, als oock den Adem, die moeyelijck, en met Hoeſten gehaelt wert. De pols is ſlap, raſch, en ongelijck. Op 't laetſte valt het Hayr uyt , de Nagels krommen , de Wanghen, ende 't heele Aengeſicht is bruyn en ingevallen,de beenen ſwellen, al wat ſy beſigen gaet haer rauw af.

(4) De Teringh is een ſeer ſwaer en ghevaerlijcke ſieckte,zo van wegen haer oorzaeck,zijnde een Sweringh in de Longen, als van wegen datſe zo ſwaerlijk te geneſen is, en dat om driederley redenen. 1. Al wat genezen zal , moet ſtil gehouden werden, en de Longen bewegen haer geſtadigh, ende al de etter, daer ſy in 't gheneſen van geſuyvert moeten werden , en kan niet opkomen , dan met Hoeſten. 2. Het toeheelen van de Sweren geſchiet door verdroogen, (het welk oock de Koortſe , en het Wtdroogen tegen is) en de Longen zijn geſtadigh vochtigh. 3. De Genees-middelen, alzoo ſy meeſt in de Maegh komen, verliezen, in die lange wegh tot de Longen,haer meeſte kracht. Men bevint evenwel dagelijcks,als de Swering niet te langh geduert en heeft , dat de Teringe wel genezen wert, waer van ick hier in de ſtadt vele kan aenwijſen. Sommige oock , in dewelcke ſy niet en wil beteren, houdenſe veel jaren al kucchende gaende, waer van by vele Genees-meeſters vele exempelen zijn , en ick heb hier een Vrouw geſien , die ontrent veertigh jaer aen dezelvige gegaen had,eer ſy daer van ſtorf. Wanneer de Sweringe komt,door ineten van eenige ſcherpigheyt, dat is meeſt ongeneeſlijck. Gelijck oock vol gevaer is , als de Fluymen op een kole vyers gedaen (het welck ſeker Genees-meeſter beſoeckende,de Teringh kreegh , en koſt het onderſoeck met de doodt, gelijck *Iacobus à Partibus* ſchrijft, waerom ick het altijdt in de lucht doe) zeer ſtincken, en het Hayr uytvalt,gelijck *Hippocrates* ſchrijft in de 11 Kortbondige ſpreucke van ſijn 5 boeck :

Die Teringh heeft, en hoeſt een wijl,
En ſpout dan eenigh ſelſaem quijl,
Valt dat in 't vyer, en ſtincket dan,
So ſtaet het ſlecht met onſen man ;
En dat wert des te meer gelooft,
Indien het Hayr valt uyt het hooft.

Want het uytvallen van 't Hayr beteykent gebreck van Voedſel,en Stanck groote verrottinge in de ſelfſtandigheydt van de Longen. Ick heb evenwel verſcheyde geneſen,welckers Fluymen de geheele kamer door ſtoncken, oock onlanghs een Ioffrouw,die daer by den adem ſo ſtonck,datmen naulijcx by haer bed konde gedueren , dewelcke doen weduwe zijnde nu hertrout is, ende tegenwoordigh in de kraem leyt, en haer kint ſelve ſuyght ; dat ſy te voren niet en konde doen. So geſont is den bant des Houwelijcks voor de ſwacke vaetgens! Maer als by andere quade teykenen

de

de Loop komt, dan is de Doot voor de deure, gelijck de wel gemelte *Hippocrates* ſchrijft in de 12 Spreucke van 't ſelfde boeck:

Wie van de Teringh is gevat,
Krijght hy den Buyck-loop boven dat,
Die make vry ſijn teſtament:
Want wis ſijn tijdt die is volent.

(5) *Plutarchus* verhaelt, datmen eertijts de Kinderen, welckers Ouders van de Teringe geſtorven waren, placht, dewijl het Lijck verbrant werde, te laten ſitten met de voeten in 't water.

Ick heb altijt de meeſte ſwarigheyt gevonden dat de luyden, als ſy beginnen te hoeſten meenen dat het maer verkoutheyt is, het onheyl laten inwortelen, het welck te lichtelijcker geſchiet, om dat ſy geen pijn en voelen: ende daer na dickwils ſpreken, als het te laet is, ende de Sweringh te ſeer toegenomen heeft. De Poët *Ovidius* ſeydt derhalven ſeer wel in 't 1 van den behulp-middelen der liefde:

Ick heb wel eer geſien, ick hebbe ja geweten,
Dat yemants wonde ſtonck, en datſe wert vergeten;
Dat eerſt geneeſbaer is, dat krygbt een quaden ſtant,
Indien men niet en leſcht den nieu-gereſen brant.

De voornaemſte *Geneſinge* beſtaet in 't ſuyveren, en heelen van de Sweringe, en ſulcx geſchiet door werme en drooghe Middelen. De Koortſe daerentegen vereyſcht verkoelende ende vochtighmakende. Het welck daerom ſo moet gematight werden, dat het een het ander niet in de weegh en is.

Wanneer de Sinckingen noch geſtadigh vallen, zo dient ſulx voor eerſt belet, met de middelen hier voor beſchreven. Dan hier valt een *Fontanel* op den arm wel alderbequaemſt. Hier en dient geen *purgeren*, als alleen met *Manna, Pruymen*, of diergelijcke, noch veel minder het *Ader-laten*.

Tot het ſuyveren vande Sweringe zijn dienſtigh ſodanige Ghenees-middelen die de Fluymen ſachtjens doen opkomen, op 't 17 Capittel van 't Eerſte deel beſchreven: alwaer ook bygebracht zijn de gene, die deſelve konnen toeheelen. Wy ſullen hier evenwel yet van het lichtſte en beſte verhalen. Tot het ſuyveren is ſeer bequaem een *Bolus*, beſtaende uyt *Verſſe-boter* 1 loot, *Terbinthijn, Roode Candy* kleyn geſtooten, van elcx een half loot. Tot geneſinge wert van wegen byſondere eygenſchap gebruyckt de *Longe van een Voſch*, waer van een *Loch* in de Apoteeck is. De Arabiſche Genees-meeſters, inſonderheyt *Avicenna* verheffen hier ſeer hoogh de *Conſerve van Roſen*, (het welck oock van *Montanus, Valleriola*, ende andere beveſtight wert) en hy verhaelt, dat een Vrouwe, die al verweſen was, om van de Teringe te ſterven, door het gebruyk van deſelvige niet alleen geſont, maer ook vet werde. Want daer is in de *Roſen* een ſuyverende, geneſende, verkoelende, en verſterckende kracht, waer toe mede helpt de *Suycker* daer by zijnde, dewelcke oock wat voedſaem is. Maer in 't gebruyck van de Conſerve ſtaen drie dinghen waer te nemen. 1. Dat het gene ſuyvert, voort gaet, en derhalven is in 't beginſel beſt de verſche Conſerve, die meerder ſap, ende dien-volgende grooter ſuyvermakende kracht heeft. 2. Datſe veel ſevens, en dickwils gebeſight werdt, ja wel onder het eten. 3. Wanneer door dezelvighe het opſpouwen wat tegengehouden werde, tuſſchen beyde eenige Syroop te lecken, ghelijck van Soet-hout, om de fluymen op te brengen. Deſelve kan aldus bequamelijck vermengt werden, N. *Conſerve van Roſen*, 2 oncen, *Loch de pulmone Vulpis*, 1 loot, *Sp. Haly ad talem, Bloem van Swavel*, van elx een half loot, gemengt met *Syroop van Wael-wortel. Rember. van Dodon.* ſchrijft in 't 7 boeck van het 2 deel des Kruyt-boecx op 't 15 cap. den *Saffraen* zo grooten kracht toe, dat hy dickwils de uytterende Menſchen, die in grooten noot van den lijve waren, ende by na op haer ſterven ſchenen te leggen, zo wederom verquickt, ende haer verloren geeſten vernieut zijn geworden, dat haer leven ettelijcke dagen verlenght is gheweeſt, als ſy daer van een half ſcrupel ſwaer, of ten hooghſten eenen heelen ſcrupel met zoete Wijn, als Maleveſeye, ofte Baſtaert ingenomen hadden.

(6) Dewijl de Teringe veeltijts een langhduerige ſieckte is, zoo ſtaet hier inzonderheyt te letten op de *Maniere van leven.*

Aen de *Lucht* is voor eerſt veel gelegen, alzo de Tering beſtaet in een deel, het welcke geſtadigh dezelve door den adem ontfangt. De gene, die daer aen vaſt zijn moeten vlieden die te heet ofte te kout is, als ook haer ſchierlijke veranderingen, mitſgaders regen, ende wint. Maer heldere en drooghe Lucht, het zy van naturen, of door de konſte gemaeckt, is zeer bequaem om de ſweringen der Longen te heelen. Waerom *Galenus* prijſt de lucht van de Swavel-bergen by de ſtad *Napels*, waer van wy op 't gemelte capittel geſchreven hebben. En door diergelijcke drooge lucht, heeft een Backſter, die aen de Teringe ging, met geſtadig by den oven te wezen, haer Sweringe geneſen. Maer dit is alleen te verſtaen van Teringhe, die noch hope geeft van beternis: want als het te verre gekomen is, en de Siecken maer vel over 't been heeft, dan zoude hem zodanigen lucht de doot verhaeſten.

De *Spijſe* moet wezen van goet ende veel voedzel, ende die licht te verteren is. Hier valt zeer dienſtigh den *Room van Gerſte*, (hebbende een verkoelende, ende zuyverende kracht) met *Melck* gemenght. De *Melck* voorwaer is hier niet alleen 't alderbequaemſte voedzel, maer oock met eenen Genees-middel. Want ſy zuyvert met haer Weyachtige deelen de Swering, heelt met haer kaeſachtige, vervochtight de drooghte, en verzacht de ſcherpigheyt van de vochtigheden met de Boterachtige. Hier toe is beſt *Vrouwen-ſogh*, om de gelijckheydt van ons Lichaem; inzonderheyt werm uyt de Borſt van den ſiecken ghezogen. *Eſels-melck* is dunder, ende weyachtiger, ende derhalven dien-

dienſtigh om de Sweringh te ſuyveren. Tuſſchen beyden komen *Koeye-melck* en *Geyte-melck*. Welcke laetſte ick kan verklaren te zijn als een groot wonder, werm, ghelijckſe even van de Geyt komt, ghedroncken. Dan als 't aen 't heelen is, kan oock *Schapen-melck*, die veel kaes in heeft, ghebruyckt werden. Maer op dat de Melck in de Maegh niet en zoude ſtremmelen, zoo machmen daer wat Suycker ofte Honigh, oock wel Water onder mengen. Waer van breeder te ſien is op 't 15 Capittel in 't 3 boeck van den *Schat der Gheſontheydt*. Men kan oock eenighe *Doeyeren van Eyeren* (die voedſaem en heelſaem zijn) onder de Melck roeren, ende met deſelve opwellen. Gelijck 't ſelfde ook gedaen kan werden onder *Kalfsnat*, inſonderheydt van een *Tol-boom*. Dan de Melck en dient niet gebeſight, als in een ledige Maegh, ende niet te veel ſevens, noch oock daer terſtont op te ſlapen, ofte yet anders op te eten. Den *Dranck* zal wezen *Gerſte-water*, ofte *Kleyn-bier*. De *Wijn*, alzoo hy verhit, en ſinckingen verweckt, is hier ſchadelijck: ghelijck oock zijn alle *ſtercke Bewegingen van Lichaem* ende *Gemoedt*: dan matelijcke *Blyſchap*, en een Vrolijck Herte is ſeer vorderlijck, inſonderheyt wanneer de Teringe haren oorſpronck ghetrocken heeft uyt Droefheyt.

Het V. Capittel.

(1) *Dat het Hert geen Quelen en lydt*, (2) *Hert-kloppinghe*, (3) *Oorſaken*, (4) *Teyckenen*, (5) *Voor-teyckenen*, (6) *Geneſinge*, (7) *Flaute, en Onmacht*, (8) *hare Oorſaken*, (9) *Teyckenen*, (10) *Voor-teyckenen*, (11) *Geneſinge*, (12) *Maniere van Leven*.

(1)

DE Ervarentheyt leert ons ſeer wel geſeyt te zijn van *Ariſtoteles*, en *Plinius*, dat, onder alle het Inwant, het Herte alleen geen groot ghebreck en lijdt, noch het leven in ellende laet ſlepen. En ſulcx, ſeydt *Ariſtoteles* met goede reden. Want als het beginſel bederft, zo en iſſer niet, dat het ander, daer alles aenhanght, hulpe kan bybrengen. Hier op ſlaen de verſſen van den Poëet *Propertius* 2. *El*. 4. die aldus uyt het latijn nagevolght zijn:

Het Herte van de menſch is van een ſelſaem weſen,
Want is het eens gequetſt ſo kan het noyt geneſen,
Hier baet dan geen behulp van ſap of edel kruyt,
Daer is geen houwen aen, het leven wilder uyt;
Hier baet geen drinckbaer Gout, in onſe tijt gevonden,
Geen Perel die in vocht door konſte wert ontbonden;
Hier baet geen machtig Gom, dat uyt den hemel daelt,
Geen Beſar die het volck uyt verre landen haelt;
Hier baet geen groen Poley, dat Ida plagh te geven,
Al hadde 't Venus ſelf met eygen hant gewreven;
Hier baet geen ſoeten Tijt, geen aengename Lucht,
Want al wat yemant doet de Ziel en leven vlucht:
Hier baet geen naer gelol van hondert toovereſſen,
Noch al dat Circe brouwt in hare ſwarte fleſſen.
Wat als de wortel ſelfs, in eenigh dingh, bederft,
Daer is geen twijfel aen het gantſche lichaem ſterft.
Wel iſſet zo geſtelt met onſe ſwacke lijven,
En kan in dit geval in ons geen leven blijven,
Wat raet dan voor de menſch, wiens hert is aengeraeckt
Te dencken dat de Ziel tot haren Schepper naeckt.
Tot God, zo veel men kan, te rechten ſijn gedachten,
En op geen ander hulp van eenigh menſch te wachten,
Te ſpreken uyt een hert dat nu geen doot en vreeſt,
O Godt! aen dijne gunſt beveel ick mijnen geeſt.

Het Herte is evenwel twee Toevallen onderworpen, dewelcke ſijne Werckinge ontſtellen, te weten, *Hert-kloppinge*, ende *Onmacht*, die veeltijdts geholpen werden.

(2) **Hert-kloppinge** is een ſtercke en onnatuerlijcke beweginge van 't Herte, geprickelt zijnde door eenige moeyelijckheyt, die 't ſelve ſonder ophouden geweldigh op en neder doet ſpringen.

Dit gaet met ſulcken kracht toe, dat dickwils ondervonden is, gelijck *Fernelius* getuygt, de naeſte Ribben hier van gebroken, en de verdere uyt haer plaetſe verſchoven te zijn. Soo verhaelt oock Dr. *Foreſt* van een Iongman die in de borſt gequetſt was, ſulken Hertkloppinge daer van gekregen te hebben, datmen deſelve buyten op ſtraet, als men de oore aen 't venſter hiel, konde hooren. Diergelijcken exempel heeft *Chriſtoffel à Vega*. En ick heb over twaelf jaren ſulcx oock geſien in een Kraem-vrouw, noch in leven zijnde, wiens Herte ick hoorde kloppen, eer ick in haer kamer tradt.

(3) De bewegende kracht van het herte wert geprickelt door yet onaengenaems, ofte moeyelijcx, het welck het hem ſoeckt quijt te maken. Want als het Herte beſwaert, ende in ſijn beweginge belet wert, ſo ſpant het terſtont alle ſijn kracht, die ſeer groot is, in, om ſulcx uyt te ſtooten, ende maeckt derhalven zo ſtercke beweginge, en kloppinge.

De *Oorſaken* die het herte aldus tot uytſtooten tergen zijn eenige *Winden* ofte *Dampen*, die niet alleen door veelte, maer oock door bekende, of verborgene hoedanigheydt het herte beſchadigen. Sulcx gebeurt van *Vergif*, van de *ſtanck* (die oock een Miſſchienis veroorſaeckt) *van een uytgedane Kaerſſe*, gelijck de Poëet *Lucretius* mede getuyght in ſijn 6 boeck:

Nocturnumque recens extinctum lumen, ubi acris
Nidore offendit naros, conſopit ibidem.

Als oock van verbrande, en galachtige, ofte *bedorven*, en *verrotte vochtigheden*, in quaetaerdige *Koortſen* en *Peſt*, van quade en ſtinckende dampen in geſtopte

Milt,

Milt,Lijf-moeder,oft ander Ingewant. Keyſer *Maximiliaen* de II. plach ſeer met de Hert-kloppinghe gequelt te zijn, in wiens Longen,ende Herten-vlies ſeer veel waters ghevonden werde, ghelijck ſijnen Genees-meeſter *Crato* ghetuyght in den 136. Brief. Het ſelfde gheſchiet mede ſomtijdts door de *ſtercke Oeffeninge des Lichaems*,ofte *Ontroeringe des Gemoedts*, inſonderheydt *Gramſchap*, ende *Vreeſe*. Soo ſchrijft *Plautus Ciſtel.*

Extimuit illam, jam horret corpus, cor ſalit.

So ſpringht het oock wel op van Vreughde,ende Blijtſchap, gelijck de gemelte Poët ſeydt *Milite*:

Dicito docte, & cordate, ut ei cor ſaliat.

(4) Het *Teycken* wijſt ſijn ſelven, alſmen maer de handt en leydt op de plaets van 't Herte. Maer de verſcheydentheydt van de Oorſaken en is ſoo licht niet te onderſcheyden. Indien de Hert-kloppinge ontſtaet uyt een Wind, ofte Damp,ſoodanige komt ſchierlijck, ende gaet oock ras over: in tegendeel ſtaet het, wanneerſe door eenighe Vochtigheydt veroorſaeckt werdt. Nu wat Vochtigheydt het is, ende in wat plaets ſy ſit, is aen de byſondere teyckenen te kennen; gelijck verſtoptheydt in de Aderen, Milt, Lijf-moeder, van haer volkomen kenniſſe geven. Maer datter overtollich water in 't Herten-vlies is (ghelijck wy van den Keyſer *Maximiliaen* gheſeydt hebben) valt qualijck te kennen, behalven dat ſoodanighe geſtadich met het kloppen gequelt zijn, en klagen dat haer Herte ſchijnt in 't water te ſullen ſticken. Indien datter eenige Quaetaerdicheyt by de Dampen, ofte Vochtigh:den is, dan vintmen een groote veranderingh in den Pols, met Qualijck, ende Bang te werden.

(5) Hert-kloppinge is een gevaerlijcke Sieckte, als beſtormende het voornaemſte Deel van ons Lichaem, en ſijne beweginge, waer door het Leven onderhouden wert,beſchadigende. En men bevint dat de ghene, die het ſelve dickwils krijghen, ten laetſten in Onmacht vallen, en alſoo ſterven; altijdt ſeer ſelden eenen hoogen top ſcheren.

(6) Wat de *Geneſinghe* belanght. Indien daer overvloedt van Bloedt is, ſoo ſalmen terſtont doen *Laten* in den Arm, ofte oock in den Voet,om neder te trecken, inſonderheydt wanneer het uyt de Lijf-moeder ſpruyt. Ia oock dienſtich de Speen-aderen te openen, voornamelijck als de Dampen uyt de Milt opſtijghen. Doctor *Foreeſt* ſchrijft van ſijn Meeſter *Elideus*, hoe dat hy te *Bononyen* in Italien,van buyten placht te gebruycken *Confilye de Greyn*, waer by hy *Bernagye* doende, beyde kleyn geſcherft, ofte geſtooten, ende met *Roſen-water*, ende een weynich *Azijn* beſproeyt,ende warm gemaeckt,op het Herte gheleydt hebbende, de Hert-kloppinghe, als een wonder, ofte tooverye overgingh. Het welck ick mede alſo dickwils bevonden hebbe, onder andere oock in de gemelte Kraem-vrouw. Vorders alſoo de Dampen haren oorſpronck trecken uyt eenighe quade ofte bedorven Vochtigheden, ſoo moeten deſelve gheloost werden met de Genees-middelen, beſchreven in het 12. Cap. van 't Eerſte Deel, uyt dewelcke de alderſlapſte hier alleen dienſtich zijn. Ondertuſſchen dient mede wel ſorge gedragen,om het Herte, 't welck door deſe gheſtadige kloppinge ſeer verſwackt is, te verſtercken, en d'ingetrocken Dampen daer uyt te verdrijven. Hier toe ſtrecken de gene, die in het 18. Capittel verhaelt zijn.

(7) **Flaute** / ofte **Onmacht** / is een ſchierlijcke vervallinge van al de krachten, ſo dat voor yemant, die ſulcks niet meer gheſien en heeft, ſoodanighe ſchijnen doodt te blijven.

(8) De naeſte *Oorſaeck* is een ſchierlijck gebreck van Levend-makende Geeſten, ſonder dewelcke het Herte, noch eenich ander Deel, hare werckinge wel uyt kan voeren; ende veroorſaeckt dat den Menſche onverſiens *flauw* wert, ende van ſijn ſelven in *Onmacht* valt.

De Levend-makende Geeſten en werden, door het geheele Lichaem, ende al de Leden niet geſonden, ofte om datſe niet ghemaeckt en werden, ofte om datſe gemaeckt zijnde, vervliegen, ofte komen te ſticken.

Sy en werden niet gemaekt,het zy door gebreck van ſtoffe, te weten, wanneer het goet en fijn bloet, door groote en langdurige hitte verteert is, het zy, door ſchult van de makende,ende voortbrengende kracht, te weten, als de ſelfſtandicheydt van het Herte, dewelcke de Geeſten doet voortkomen, niet wel gheſtelt en is, gelijck in hevige Koortſen, ende verſcheyden andere Sieckten, dewelcke de ghematigheydt, ende natuyrlijcke warmte van 't Herte bederven.

De Levend-makende Geeſten bederven door eenighe quaetaerdige, en het Herte tegenſtrijdende hoedanigheydt, het zy deſelfde in 't Lichaem ghegroeyt is, gelijck geſchiet door quade Dampen, die uyt Wormen, ofte verrotte Vochtigheden na het Herte ſchieten, ofte datſe van buyten aenkomt, gelijck van quade, ende ſtinckende Lucht, oft Vergif. Waer toe oock behoort eenighe verborghen tegenheydt, die yemandt van eenighe dingen heeft, al en zijnſe in ſijn ſelven niet teghenſtaende. Soo hebbe ick geſien ſommige,die geen Kaes en aten, van haerſelve gaen, als hy op Tafel quam; een ander van den reuck van Roſen, en Roſen-water. Men ſeydt dat Prins *Maurits*, die nochtans ſo veel bloedts ſien ſtorten hadde, ſijn bloedt niet en konde ſien, als hy ghelaten werde, ſonder geheel te beſwijmen. Men ſiet oock dickwils, als yemant ghelaten wert, dat de gene, die daer by ſtaet, ſtijf van ſijn ſelven valt, het welck ſoodanighe niet en gebeurt, wanneer ſy ſelve ghelaten werden. Hier van ſpreeckt de wijſgerige „ *Seneca* in ſijnen 58. Brief: Vele ſtercke, ende die

„bereydt zijn haer bloedt te ſtorten, en konnen een „anders bloedt niet ſien. Eenighe maer aenſchou- „wende het Verbandt van een Wonde, gaen van „haerſelven. Andere ontfanghen lichtelijcker een „Degen in 't Lichaem, als dat ſy hem ſien. Dit en „is geen vreeſe, maer een Natuyrlijcke genegent- „heydt, onverwinnelijck voor de reden. Hier-en-boven vervliegen de Geeſten door grooten *Honger* (ghelijck *Brutus* een exempel gheeft in het tweede Capittel van het volghende Boeck) door *brandende Hitte*, het zy uytwendigh in de *Lucht, Badt-ſtoven*, oft inwendigh in de *Vochtigheden*, als oock door *Gram-ſchap, overgroote Blyſchap*, waer van ſommige in doodelijcke Onmacht gevallen zijn, ghelijck wy elders verhaelt hebben: ghelijck mede door groote *Pijn*, inſonderheydt *van de Krop van de Maegh*, door groote *loſingh van Bloedt*, ofte andere *Vochtigheden*, inſonderheydt wanneer daer pijn by is, als in het *Rootmeleſoen*.

Ten laetſten werden oock de Levend-makende Geeſten overvallen, ende verſtickt, wanneer ſy met het Bloedt ſchierlijck na het Herte gedreven werden, ghelijck in *Flau-makende Koortſen*, alſſer *rauwe Vochtigheydt* op de Krop van de Maegh leydt, en in *Droefheydt, Schierlijcke Schrick*, ende *Verbaeſtheydt*, ofte wanneer datter eenighe dicke, ende roockachtighe *Dampen* teghen 't Herte opſtijgende, aldaer blijven ſteken, ende van den beſchadighden Aemtocht niet en konnen verdreven werden.

(9) De *Ken-teyckenen* van Onmacht zijn, geen, oft ſeer weynich Pols, bleyk Aengeſicht, met een kouw over 't geheele Lichaem, inſonderheydt de uytterſte Leden, om dat de warmte na binnen getrocken is; waerom oock een kout Sweet uyt-breeckt, voornamelijck in 't Aenghesicht, Hals ende Borſt. De Oogen werden duyſter, ofte het ſchijnt, datter wat groens, oft geels overſchiet. Het geheele Lichaem leydt gantſch onmachtigh, ſonder eenigh weten, ofte ghevoelen.

(10) Wat de *Voor-teyckenen* betreft. Flaute komende uyt onmatighe Ontlaſtingh, Vreeſe, Droefheydt, Blyſchap, ofte eenighe andere uytwendighe oorſaeck heeft minder ghevaers, als die uyt eenige inwendige oorſaeck haren oorſpronck treckt. Dan alle Onmacht, te weten, dat yemandt langh wech is, valt ſeer ſorghelijck, inſonderheydt die dickwils over-komt, ende ſonder merckelijcke oorſaeck. *Fernelius* ſchrijft ſomtijdts geſien te hebben, dat, ſoo een *Flaute* 24 uren na malkanderen duyrde ſonder Pols, ende evenwel noch over-gingh. Daerom dient wel gelet, dat ſoodanige niet voor doodt gehouden, ende te vroech begraven werden. Dan hier van is breeder in 't eerſte Boeck op het 13. Capittel gheſproken.

(11) De *Geneſinghe* heeft twee Leden. Het eene beſtaet in de Flaute, ofte Onmacht, als ſy teghenwoordigh is, over te doen gaen; het andere, in het beletten, als ſy over is, van niet wederom te komen.

Om yemandt uyt de Flaeute te doen bekomen, moeten de Levend-makende kracht verſterckt, en de vervloghen Geeſten herſtelt, ende tot haren Natuyrlijcken aert wederom gebracht werden. Sulcks doet van buyten, wanneer yemandt in een benauwde, ofte beſlotene plaets is, datmen hem in de *open*, ende *koele Lucht* brenght. Soo ſchrijft oock de Poët *Homerus Il.* 5. dat, als den ghequetſten *Sarpedon* doende was met den Geeſt te geven, ſijnen korten Adem elcke reys noch wat weder-quam door de verkoelende winden. Sulcks doet mede het beſprenghen met *kout water*, ghelijck de gemelte Poët ſchrijft *Iliad.* 24. ghedaen te weſen in *Hector*, wanneer hy ter doodt ghequetſt zijnde, van het Paert genomen was, ende al ſtervende ſijnen Adem noch verhaelde, ende het volck aenſagh. Het welck de Poët *Ovidius* oock aenmerckt in *Laodamia*, als ſy om haer Mans vertreck van haerſelven ging:

Lux quoque tecum abiit. tenebriſque exanguis obortis
Succiduo dicor procubuiſſe genu.
Vix ſocer Iphiclus, vix me grandævus Acaſtus,
Vix mater gelida mæſta refecit aqua.

Het ſelve kan oock gedaen werden met een Popjen van *Azijn* ende *Wijnruyt*, ofte *Roſen-water*, *Caneel-water*, *Rijnſche-wijn* voor den Neus gehouden: als mede *Conſilye de Greyn*, gelijck hier voor geſeydt is, op het Herte geleydt, ofte een Stoving van andere Droogen, ende Hert-ſterckende Wateren, als die alle beſchreven zijn in het 18. Capittel van het Eerſte Deel. Van binnen machmen wat *Wijn* ingieten, het welck de Poët *Ovidius* op verſcheyden plaetſen, daer toe prijſt, inſonderheyt, 1. *de Ponto* 4.

Et jam deficiens ſic ad tua verba revixi,
Ut ſolet infuſo vena redire mero.

Hier toe machmen wel van den edelſten nemen, als *Deel-wijn, Moſcatel, Seck, Malvaſey*, het zy alleen, ofte, als het weſen kan, daer van een kruym broodt tot een Sopken ghemaeckt. Waer toe mede ſtrecken *Caneel-water, Aq. Theriacalis, Vitæ Matthioli*, en dergelijcke. Dan deſe laetſten en dienen niet in Heete ſieckten: maer wel verkoelende, gelijck *Mag. Perlarum, Corallorum, Sap van Citroenen*, waer onder wel eenige vermenght mogen werden, om de Geeſten ſoo veel te raſſer te verquicken. Dan in Flaute uyt koude oorſaken, machmen met de boven-verhaelde ingeven *Kruyt, Muskeljaet, Amber-grijs, Conf. Alkermes*, alle op de aengeweſene plaetſe verhaelt. Even-wel, indienmen dit de Vrouwen in-gaf, ſo ſoudemen in plaetſe van de Flaute over te doen gaen, deſelve

ver-

vermeerderen. Want daer zijn ſeer weynigh Vrouwen die den reuck, ofte het in-nemen van Welruyckende dinghen konnen verdraghen; ja wel te pas zijnde, gaen ſy door deſelvighe meeſtendeel van haerſelven. Derhalven dienen ſoodanige geregeert met Dinghen, die de Lijf-moeder op haer plaetſe houden, als door ſterck wrijven van de voeten, ſterk binden van de beenen een handt-breedt boven de Knyen, ende ruycken aen *Wijnruyt met Azijn, Bevers-wijn*, ende voorts, gelijck op ſijn plaetſe in het volgende Boeck ſal geſeydt werden.

Na dat de Flaute over is, ſoo dient wel gelet, om de Oorſaken wech te nemen, die deſelfde ſouden konnen wederom doen komen; daer toe moeten oock de verſwackte Krachten herſtelt, ende het Herte verſterckt werden. Derhalven in een Flaute, die uyt Vergif, groote Loſingh, heete Lucht, Sweet, ontſtaet, kanmen oock deſelve dinghen ingeven, als ſy over is, die nu aengeweſen zijn, deſelfde noch geduerende, dienſtigh te weſen: met eenen lettende om de oorſaeck te verdrijven, ghelijck in Vergif met Tegengift, in Loſingh met het Bloedt teghen te houden, ofte het Lichaem van de quade Vochtigheden te ontlaſten, de heete Lucht te verkoelen, in overvloedigh Sweeten de onſienlijcke gaetjens van de Huyt te ſluyten, deſelve ſtrijckende met *Olye van Roſen*, *Myrtillorum*, ofte dierghelijcke. Komt de oorſaeck uyt de Krop van de Maegh, en dat de Siecke lichtelijck braeckt, ſoo machmen een ſacht Braeck-middel in-gheven, gelijck beſchreven is in het 17. Capittel van 't Eerſte Deel: anders de Maegh na beneden ſuyveren door *Pill. Ruffi. de Hiera, Alephanginæ*, ofte diergelijcke, na gelegentheyt van de ſchadelijcke Vochtigheden, uytwijſende het ghene wy aengeweſen hebben in het gemelte Deel op het 12. Capittel. Indien de Flaute uyt Pijn komt, deſelve moet verſacht, (doch met gheen verdoovende Middelen) ende dan de oorſaeck wech-ghenomen werden; altijdt ende in alles het Oogh hebbende, om het Herte met eenen te verſtercken.

(12) Daer toe kan veel doen een goede *Maniere van leven*, ende wert voor-eerſt vereyſcht een *Suyvere Lucht*, ende die met eenighe Hert-ſterckende Drooghen doortrocken, na den eyſch van de Oorſaken. Maer in de Flaute, ofte als ſy aenkomt, mach de Lucht, ghelijck gheſeydt is, wel koel zijn. De *Spijſe* dient mede verſcheyde na de verſcheyden Oorſaken; dan den Honger (alſoo ſeydt *Homerus*, datter niet onbeſchaemder en is, als den Buyck, die oock de Menſchen tegen haren Danck na hem doet luyſteren) en wil gheen uytſtel lijden, ende gaet ſoodanighe Flaute met eten over, ghelijck in *Brutus* geſchiet is. Wanneer datter overvloedt van Bloet, grooten Brandt, ſtercke Koorts, ofte Ontſtekinge is, en dienter geen *Wyn* gegeven buyten de Flaute; maer wel alſſer rauwe Vochtigheydt in de Maegh ſit, ofte dat deſelve verſwackt is, als oock wanneer de Geeſten vervlieghen, in welcken gevalle, gelijck mede als ſy bederven, dienſtigh is het *Colijs* op het laetſte van het 18. Capittel in het Eerſte Deel, beſchreven. Veel *Beweginghe des Lichaems*, ofte *des Gemoedts*, is hier ſeer ſchadelijck. Gelijck oock de *Slaep*, wanneer de Flaute uyt Vergif komt, dewijl hy het ſelfde na het Hert treckt, als mede wanneer deſelvige op een groote ontlaſting volght, hy, de ſwacke warmte indrijvende, de Flaute ſoude vermeerderen. Maer hy is dienſtigh in een rauwe ſtoffe, om deſelfde te verteren.

HET DERDE BOECK, VAN DE SIECKTEN DES BUYCKS.

Het Eerſte Capittel.

Beſchrijvinghe van de (1) *innerlijcke Deelen des Buycks,* (2) *Magen-hals,* (3) *Maegh,* (4) *Darmen,* (5) *Darm-ſcheyl,* (6) *Klier-bedde,* (7) *Net,* (8) *Lever,* (9) *Noodtſakelijckheydt van de Suyveringh des Bloedts,* (10) *door de Gal-blaes,* (11) *Milt,* (12) *ende Nieren.*

(1)

NA den hooghſten ende middelſten Buyck, ofte Holligheyt, volcht den onderſten, die eygentlijck den naem van Buyck heeft. Onder de Deelen van den ſelvigen ſtrecken ſommige tot Teren, ſommighe tot Telen. Het Teren, ofte Koken is tweederhande, te weten, het maken van Gijl, ofte van Bloedt. Om de Spijſe te Koken, ende als tot een Gijl te brengen, dienen de *Maegh, Darmen,* ende het *Net*. Wanneer de Spijſe in de *Mont* door de *Tanden* door-gheſneden, gebroken, gemalen, ende met het ſpeeckſel, als tot een pappigheydt gebracht is, dan ſchietſe allengskens, nu tot de Teringe bereydt zijnde, door den Maghen-hals, ofte Spijs-dragher, in de *Maegh*, ende wert aldaer gekoockt, ende verandert in een witachtige ſtoffe, den Room niet onghelijck, die wy na den Grieckſchen naem *Gijl* noemen, het *Net*, als een warm deckſel, daer toe helpende, ende wert daerna verſpreydt door de dunne *Darmen*, ende de overtolligheydt door de dicke ghelooſt. Tot het Bloedt-maken doen de Suygh-aderen, Lever, Holle-ader, Gal-blaes, Milt, Nieren, ende Blaes. De *Suygh-aderen* den Gijl uyt de Darmen ontfangende, bereyden hem tot eenige beginſelen van Bloedt, het welck de *Lever* volbrenght, ende maeckt het na ſijn eygen weſen root van verwe, de *Holle-ader* verſpreydt het door het gheheele Lichaem, het *Gal-blaesjen*, *Milt*, *Nieren*, ſuyveren het van Onreynigheydt, ende de *Blaes* looſt de overtollighe Waterigheydt. De Deelen, die tot Telen, ofte Voort-ſetten van het Menſchelijcke geſlacht ſtrecken, zijn de *Zaet-vaten, Swezers*, en beneffens deſelvige in de Vrouwen, de *Lijf-moeder*. Van elcks ſullen wy nu in 't byſonder na malkander gaen ſpreken.

(2) Terſtont aen de Keel komt den **Magen-hals**, dien de Ontleders oock *Spijs-drager*, en *Slock-darm* noemen. Want hy daelt, ghelijck een opgherechten Darm tuſſchen den Ruggen-graet, ende Strote-pijp, recht neder, ende komt op de vijfde Wervel te ruſten, van waer hy ſich een weynich verheffende, (om de *Aorta* te wijcken) terſtont het Middel-rift doorſchiet, ende van de ſlincker-zyde aen het opper-eyndt van de Maegh werdt inghevoeght. Hy is ront, om veel Spijſe in de ſwelging te konnen vatten, ende in de Maegh te brenghen; langh, om dat de Keel verre van de Maegh gelegen is. Beſtaet uyt twee Vlieſen, van dewelcke het binnenſte zenuwigh is, het buytenſte vleyſich, en heeft ronde, ende dwerſe Veſelen, waer door hy de Spijſe na de Maegh toe-drijft, ende eenighe quade Vochtigheydt door het Braken uytgheeft. Deſe twee werden uytterlijck bekleedt met een derde ende gemeen Vlies, ſpruytende uyt de Wervel-banden. Hy ruſt in het midden op een *Klierachtigh lichaem*, ſtreckende niet alleen tot ſteunſel, om niet van ſijn plaets te wijcken: maer oock om die wegh gladt, ende Vochtigh te houden, datter oock wat droogs ſoude moghen doorſchieten. Wert tot het ſlicken met twee Spieren geholpen.

(3) De gemelte *Slock-darm* eyndigt in de **Maeg**, de Keucken van het Lichaem, in dewelcke de Spijſe tot voedtſel van alle de Deelen gekoockt wert. De Menſchen, ende andere Dieren, die onder, en boven in den Mont getant zijn, hebben een Maegh: maer die herkauwen, gelijk de Horen-beeſten, in dewelke de ſtoffe van de bovenſte Tanden tot Horens gaet, hebben een vier-dubbelde Maegh, ſommighe Voghels een twee-dubbelde; waer van *Ariſtoteles* ſeer geeſtigh gehandelt heeft, ſelve oock na de getuygheniſſe van *Galenus*, in ſijn noyt-genoegh gepreſen werck, van 't gebruyck der Deelen, op het 17. Cap. van het vierde Boeck.

De Maeg van een Menſche is ront, om de ruymte, ende minder beſchadight te werden; wat langwerpigh, om haer twee Deuren, waer doorſe niet qualijck by een Lulle-pijp vergeleken en wert. In vier-voetighe Dieren is ſy ronder, om datſe eenen ſcherpen Rug hebben.

Haer

Haer groote is verſcheyden na de verſcheydenheyt der Lichamen. Is oock gemeenlijck kleynder in de Vrouwen, als in de Mans, om dat de Lijf-moeder, wanneer ſy ſwangher zijn, haer te beter ſoude konnen uytgeven. Doctor *Spiegel* ſchrijft geſien te hebben een Maegh, die veerthien pondt water hiel. Dan hoe ſy is, in 't koken omhelſt ſy de Spijſe ſoo nauw, datter gheen plaets tuſſchen beyde en blijft, alſo haer Vlieſen, door een ingeboren, ende verborghen eyghenſchap, de Spijſe verteren, ende in een Room doen veranderen. Deſe zijn twee eygene, dewelcke van buyten door een ghemeene uyt het Buyck-vlies haren oorſpronck hebbende, omvat werden. De binnenſte van de eyghene is ghemeen met den Maegh-hals, Tongh, ende Gehemelt, waer door, alſſer eenige Gal in de Maegh is, de bitterheyt in de Mont vernomen wert. Was van nooden, dat het alſoo vervolgen ſoude, op dat de Mont niet en ſoude nemen van 't gene aen de Maegh mocht onaengenaem weſen. Dit Vlies wert van binnen beſtreken met een *Korſt*, welckers nuttigheydt is, te helpen door fijne on-effenheydt de Spijſe wat inhouden, ende op dat dit Vlies, door de harde, ende dickwils ongekaude brocken, die het ontfangt, geen eelt en ſoude krijgen, ende alſo de enge Mondekens der Aderen, in de Maegh eyndigende, verſtopt ſouden werden. Dit vlieſich en zenuachtigh weſen is noodtſakelijck voor de Maeg geweeſt, om datſe de Spijſe ſoude konnen dicht, tot verteringe, omhelſen; vervult zijnde, ſoude konnen uytrecken; ledich zijnde, wederom haer intrecken. In de gene, die geſtadigh droncke drincken, werdt de Maegh door het geſtadigh uyt-ſetten ſoo dun, dat ſy niet wederom tot haren voorgaenden ploy, ende ſterckte en kan gheraken. Het welck de oorſaeck is dat Dronckaerts, en Gulſige Wraten, dickwils met een langhdurige Swackheydt der Magen gequelt zijn. Want een dunne, ende uytgereckte Maegh en kan ſoo wel niet verteren, als die vaſt en vleyſich is.

De Maegh leydt onder het Middel-rift, tuſſchen de Lever, ende de Milt, maer meeſt in de ſlincker zyde, om deſelfde met de rechter (in dewelcke de Lever leydt, die grooter zijnde, als de Milt, grooter plaets beſlaet) van een gewicht te maken. Sy en is niet dicht onder den Mont gelegen, ſoo om dat het werck-tuygh van den Adem hooger moſt weſen, als oock om dat de Keucken wel diende lager te ſtaen, op datſe door haren reuck, en roock, de Herſſenen, en Sinnen niet en ſoude beroeren. Heeft ronts-om, ghelijck een Pot in de kolen, haer Deelen, die door de warmte, tot het koken helpen.

De Maeg heeft twee halſen in elcke zyde, en beyde in 't bovenſte Deel. Door den ſlinckere (daer wy van geſeyt hebben) ontfangt ſy de geknaude Spijſe. Den ingangh, ofte Krop is dicker en vaſter, als den uytgang, of Poortier, om dat hy van de doorgaende Spijſe, die ſomtijdts van Wraten, en Hongerige, half gheknaut, ingeſlockt wert, door te veel uyttrecken ſoude beſchadight werden: is oock grooter ende wijder, om ſo veel te meerder Spijſe te konnen ontfanghen. Heeft ronde, en vleyſachtige Veſelen, om den Ingangh, ofte Mont toe te ſluyten, het welck ſtreckt tot bevordering van het teren, ende koken, gelijckmen een Deckſel op een Pot leydt, op dat de Waeſſem niet en ſoude uytvliegen. Soo ſietmen dat Gulſige Menſchen met pijn en draeying in 't Hooft gequelt zijn. In ſommige treckt hy uyt Droefheyt ſo toe, datſe naulijcks eenighe vaſte Spijſe door en konnen krijgen, ende daer van ſeydtmen gemeenlijck, dat de Spijſe voor het Herte blijft ſitten. Soo hebben de Griecken deſen Krop van de Maegh al van oudts Καρδία, dat is, *Herte*, ende de pijn die hier komt, Καρδιαλγία, dat is, *Hert-pijn* ghenoemt, om de groote gemeenſchap, die daer tuſſchen beyde is, niet ſo ſeer van wegen de naderheydt, als wel om het ſcherp gevoelen. Want hy is ronts-om met uytermaten veel Zenuwen, ſpruytende uyt het ſeſte Paer, omghevlocht. Deſe gevoelijckheydt was van nooden, om ten eerſten gewaer te werden het gebreck van voedſel, en het trecken van d'ander Deelen, waer door dan de begeerte tot eten, ofte drincken verwekt wert. Dewijl deſe Krop dichter leydt aen den Rug-graet, als voor aen het ſwartachtigh Krake-been, ſoo konnen voor ſijn ghebreken de Genees-middelen ſo wel achter, als voor, gebruyckt werden: maer wanneer datter aen de gheheele Maeg wat hapert, dan dienen deſelvige alleen voor opgeleydt. Den Wtgang, ofte den onderſten Mont van de Maeg, (*Poortier*, ofte *Deur-wachter* genoemt) is in de rechter zyde, onder een ſtuck van de Lever, is nauwer als de bovenſte, om datter niet door en gaet, als dat wel gekoockt en is, waerom hy oock niet recht om laegh en gaet, maer na bovenen; want anders ſoude de Spijſe door haer ſwaerte te vroegh uyt de Maeg konnen ſchieten. Heeft van binnen, behalven de dwerſe Veſelen, een dicke Cirkel, gelijck een ronde Spier, om, ſo lange het koken duert, vaſt toe te ſluyten. En wanneer het gebeurt, dat hy los en open is, dan veroorſaeckt hy, daer Tant-vleyſch, en Longen wel geſtelt zijn, een ſtinckenden Adem, van eenighe vuyle Dampen, die gheſtadigh uyt de Darmen opſtijghen, ende de Geeſten van de Mont beſmetten. Dan, niet tegenſtaende ſijne nauwte, kan evenwel genoeg recken, gelijckmen ſiet aen pruymſteenen, ofte yet anders datmen doorſlickt, en van onderen quijt wert. So verhaelt *Galenus* van yemant die yemant, die een Gouden Ring ingeſwolgen hadde, ende *And. van Weſel*, van een Spaengiaert, die, ſlapende by een moey Meysjen, als ſy in de ruſt ghewieght was, haer Parle-ſnoer, met een Goude kruys daer aen, inſlickte, ende daerna met den ſtoel-gang looſde.

Aen den *Deur-wachter* komen de Darmen/ by de Barbaren *Koorden*, ende *Snaren* ghenoemt, ende van gedroogde Darmen werden oock de Luyt-ſnaren ghemaeckt. Sy beſlaen de meeſte holligheydt van den Buyck, ende alſoo ſy om haer lengte een groote plaets van doen hadden, ſoo was noodtſakelijck, datſe, om in den Buyck te konnen beſloten werden, op verſcheyde manieren ghedraeyt waren, ghelijck alſmen een langh touw in de ſack wil ſteken, het ſelve kleyn omdraeyt. Sy werden door hulpe van het *Darm-ſcheyl* aen malkander gehecht. Ende van het ſelfde, als oock van het Net aen den Rugh vaſt ghemaeckt, ende door de holligheydt van 't Zyde-been opgehouden.

De *Darmen* zijn lange Lichamen, en gemeenlijck ſes-mael ſoo langh als den Menſch, daer ſy in zijn. Genomen een Man is vijf voet langh, ſijn Darmen ſullen ontrent dertigh voet halen. Zijn ront, om ſo veel te meerder te konnen begrijpen, ende minder beſchadight werden. Haer werckinghe is den Gijl, dieſe uyt de *Maegh* ontfangen, met nader Kokinge voor de Lever te bereyden, en in de *Suygh-aderen* te verdeelen, en ten laetſten d'overtolligheydt uyt te werpen. Zijn derhalven dus lang, en onder malkanderen gedraeyt, om dat het Voedſel niet ras door-ſchietende, de Menſche gheſtadigh ſoude doende weſen met loſſen en laden, en ſoo afgetrocken werden van de oeffeninghe der Wijſheydt, ghelijck de Wijgerige *Plato* ſpreeckt. Sulcks wert bevonden in de Dieren, die maer eenen loſſen, ofte rechten Darm en hebben, van de Maegh tot het Eyndt. Vraet-achtighe Dieren daerom van *Ariſtoteles* ghenoemt. Soodanigen Vraet iſſer eertijdts te Mompellier ontledet, die maer eenen Darm en hadde, de Latijnſche S gelijckende. Wie weet ofte *Kabba*, die hier in het Gaſt-huys ſieck legghende, noch 24 Kommekens Bry at, ende andere Wraten (die hier niet genoemt dienen) van ons Landt, mede ſoo niet gedarmt en zijn geweeſt.

Het weſen van de Darmen is vlieſigh, om datſe lichtelijck ſoude konnen uyt-recken, beſtaende uyt twee eygene Vlieſen, en een gemeene van het Buyk-vlies ſpruytende, ende ontallijcke Tacxkens van Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen. Deſe drie Vlieſen waren noodigh om de ſterckte, en om ſoo lichtelijck niet beſchadight te werden, van de Gal, die onder den Gijl is, ende aen den Kamergang ſijn verwe gheeft, waerom de Nature deſelve oock van binnen met een ſlijmerige ende taeye Vochtigheyt beſtreken heeft, die oock in Galachtige, en Roode-loop eerſt afgeſchrapt wert.

Nu, al-hoewel het geheele Lichaem van de Darmen een, en van de Maegh tot het Eyndt aen malkanderen is: ſo werden ſy evenwel in ſes deelen met byſondere namen onderſcheyden. Ende voor-eerſt werden ſy verdeelt in Dunne, ende Dicke, alſoo genoemt, ghelijck den neerſtigen Ontleder *Pineau* te Parijs, op mijnen tijdt, uytleyde, om datſe dunder, ofte dicker Vlieſen hadden, dunder ofte dicker in haer begrijp waren, ende dunder ofte dicker ſtoffe behielden. De Dunne volghen aen de Maegh, daer uyt den Gijl ontfanghende, om welcken meerder te Koken, ſy den ſelfden ronts-om moſten raken, ende derhalven dun weſen; de Dicke komen daerna, om de overtolligheydt (wanneer het Sapichſte uyt den Gijl, om Bloedt te maken, na de Lever ghetrocken is) ende den dickſten Gijl te vergaderen, ende uyt te ſluyten.

Deſe Darmen zijn beyde even-veel in getal, drie Dunne, en Twaelf-vinger-gedarmte, Ydele-darm, Omgebogen-darm, ende Drie Dicke, Slop-darm, Kronckel-darm, Eyndel-darm.

Den eerſten Darm is *Twaelf-vinger-darm*, alſo van den ouden Ontleder *Herophilus* genoemt, als of hy twaelf vingeren langh was, daer hy nochtans in ons Lichamen naulijcks vier vingeren en kan halen, miſ-ſchien, ſeydt *Bauhinus*, om dat de Menſchen nu kleynder zijn; dan die reden en heeft niet om het lijf, ende en ſoude oock nergens na ſoo veel konnen ſchelen. Hy heeft ſijnen oorſpronck van den onder-mont des Maeghs, dieſe den *Poortier*, ofte *Deur-wachter* noemen, ende ſchiet van achteren na den Rugh-graet, met vlieſige Banden vaſt zijnde, recht na beneden, ſonder eenige omdraeying; ſo om dat hy de Poort-ader uyt de holligheydt van de Lever komende, ſoude plaets laten, ende de Gijl niet we-derom te rugge in de Maegh en ſoude vloeyen, als om dat hy daer oock geen ledige plaets en vint, om ſijn ſelven om te draeyen. Hy is de nauwſte van alle de Darmen, om dat de Gijl ſoo dra niet en ſoude door-loopen.

Den tweeden, wert *Ydele-darm* geheeten, om dat hy altijdt ledigh is, ofte ten minſten lediger, als d'andere. Deſe ledigheydt komt door de naderheydt van de Lever den Gijl uyt-ſuyghende, waer toe hier oock meerder Suygh-aderen zijn, als mede door de ſcherpigheydt van de Gal, gheſtadigh prickelende, ende uyt-ſtootende; want op het begin van den ſel-ven komt een Ader uyt het Gal-blaesjen. *Columbus* voeght daer by, dat de Gijl daer noch dun is, ende derhalven raſſer door-loopt: het welck wel een waerſchijnelijcke, maer geen rechte oorſaeck en is: na het oordeel van *Piccolominius*. Daer de Darmen beginnen te draeyen, aldaer neemt deſen Darm ſijn begin: maer waer dat ſijn eynde is, dat en kanmen ſoo licht niet onderſcheyden, alſo hy groote gelijc-keniſſe heeft met den volghenden Omgheboghen-darm. *Columbo*, ende *du Laurens*, onderſcheyden hem evenwel met deſe drie teyckenen, dat hy rooder is als den anderen, meerder Aderen heeft, ende lediger ofte ydeler is. *Bauhinus* maeckt hem twaelf handen-breedt, ende drie vingeren langh.

Den

Den derden, ende laetſten van de Dunne, werdt *Omgebogen-darm* genoemt, om dat hy in vele,en verſcheyde bochten ghedraeyt leydt, hem ſtreckende van onder de Navel aen beyde zyde in het weeck van den Buyck ontrent de Lieſſen. Hy en is niet boven een vinger dick, ofte breedt, maer wel tweemael ſoo langh. Als deſen Darm uyt-ſchiet, dan veroorſaeckt hy het *Scheurſel.*

Het beginſel van de Dicke Darmen is, daer ſy aen de rechter zyde,als een grooten Bol opſwellen. Den eerſten wert *Slop-darm* geheeten, ofte *Blinden-darm*, om het duyſter gebruyck van den ſelven, gelijck *Bauhinus* meent, ofte liever, om dat hy geenen doorgang en heeft (gelijckmen ſeydt van de Huyſen, ſonder achter-uytgang, datſe daer blint zijn) waerom hy oock de naem van *Monoculus*, ofte *Een-oogh* gekregen heeft. *Fernel.* ende andere,ſtellen hier twee Darmen, maer ſoo dicht by malkander,dat ſy maer eenen en ſchijnen. Dan den eenen, ghelijck *van Weſel*, ende *Bauhin* ſchrijven, is het eynde van den *Omgebogen-darm*, ende den andere, het beginſel van het byhangſel. Hier ſtaet wel aen te mercken, dat de Ontleders ſeer duyſter van den Blinden-darm ſchrijven, om welcke moeyelijckheydt te vlieden, moet onderſcheyden werden,dat ſommige by den ſelven alleen verſtaen het Byhangſel alhier zijnde, ende eenen opghetrocken Worm niet qualijck gelijckende,andere,al 't gene dat van den Omgebogen-darm tot den Kronckel-darm toe-ſtrekt, ende eenen grooten Bol uyt-beeldt. Indienmen, ſchrijft *Riolan*, een ſtucks darms voor den Blinden-darm wil nemen, dat ſoude mogen weſen 't beginſel van den Kronckel-darm tot het Middel-ſchot. Dan andere, gelijck geſeydt is, nemen voor den Blinden-darm het *Wormachtigh byhangſel*, wiens gebruyck van *Galenus* geſtelt wert,om,alſſer wat van de fijnſte,ende beſte Gijl door de dunne Darmen de Suygh-aderen voor-by gheloopen, ende onſnapt is,het ſelfde in dit Byhanghſel, als in eenen Sack, by-een ſoude vergadert, ende aldaer, om de nauwigheydt, als beſloten zijnde, van de Suygh-aderen nagetrocken werden: ende dat daerom de Swijnen, ende andere wraetachtige Dieren dit Byhangſel ſeer groot ofte dubbelt hebben. In dit Byhanghſel wert dickwils yet, dat in-gheſwelght is, niet alleen ſommige daghen, maer oock maenden, bewaert. Ja *du Laurens* getuyght geſien te hebben,dat ſommige de Kerſſeſteenen,die ſy ingeſlickt hadden,eerſt vier Maenden daerna quijt werden. Het is in jonghe Kinderen veel wijder, om dat ſy dunne Spijſe ghebruycken, dewelcke al te haeſtigh ſoude door-loopen, ten ware deſelfde hier als in een Sack werde teghengehouden.

Volght de *Kronckel-darm*, in wiens verſcheyden Cellekens den Kamerganck wat opgehouden wert, ende aldaer ſijn gedaente krijght. Heet *Colon* in het Griecx, ende daerna wert genoemt het *Colijck*, ofte *Colikompas*, een ghebreck in deſen Darm vallende. Hy gaet van de rechter Nier, na de holligheydt van de Lever, ende wert van daer onder aen de Maegh gehecht, (het welck de oorſaeck is, dat in de Hartlijvigheydt den luſt tot eten vergaet,door de ſtanck van den opgehouden Kamergang) ende ſo over de Milt ſchietende,wert aen de ſlincker Nier gehecht; waer uyt geſchiet, dat het Colijck dickwils van het Graveel niet wel te onderſcheyden is, gelijck *Galenus* ſelve bekent hier in bedroghen te zijn geweeſt. Op de gemelte plaets is de Kronckel-darm, die anders gantſch ruym ende wijt is, wat nauwer, om de Milt niet te verdrucken: waerom de ghene, die de Milt geſwollen is, geen winden en konnen loſen,het en zy de Milt nedergedouwet wert. Wt deſe plaetſe draeyt hy ſich van achteren met twee kromten, gelijck een Latijnſche S, tot het ophouden van den Kamergang noodigh. Ende dit is d'oorſaeck, dat wy tweemael na malkander loſen, ende dat den eenen Kamergang terſtont van den anderen gevolcht wert. Hy eyndight ten laetſten in het beginſel van 't Stuyt-been, na dat hy met ſijn omdraeyinge byna alle de Darmen omvangen heeft. Het welck de oorſaeck is, datter lichtelijck eenige verſtoppinge in de Cellekens valt,waer door dan pijn verwekt wert.

Maer alſo door het drucken van den Buyck, het welck geſchiet door de *Buyck-ſpieren*, met hulpe van het *Middel-rifs*, wanneermen te kamer gaet, lichtelijck eenighe Winden, ofte Vuyligheydt uyt den Kronckel-dårm in den Omgebogen-darm ſouden mogen ſchieten, en alſo het verdeelen van den Gijl beroeren, ende den Kamergang van bovenen doen uyt-braken, gelijck ick in ſwaer Scheurſel dickwils geſien hebbe: ſo heeft de voorſichtige Nature hier een ſchoof voor geſchoten, het welck by de Ontleders *Valvula* genoemt wert. De Heer Profeſſor,en de treffelijck Ontleder *Paaw* ſal. en wilde noyt toeſtaen,datter ſoodanigen Middel-ſchot was, en hebbe hem wel hooren klaghen, datmen hem qualijck buyten 's Landts na-gaf, als of hy daer in niet ter goeder trouwe en ging. Den Vinder,ofte altijdt den eerſten Beſchrijver van dit Middel-ſchot *Bauhin*, als ick hier van te Baſel met hem ſprack, ſeyde dat Doctor *Paaw* recht tegen de Bevindinge aengingh, als deſelve in alle Lichamen vindende, ende vertoonende, ghelijck hy oock door my aen de Heer *Paaw* ſchreef, die den Brief ontfingh, als hy aen ſijn laetſte ſieckte lagh, ende derhalven niet en beantwoorde. Twee jaer te voren, te weten 1615, in de laetſte Ontledinghe, die ick hem hebbe ſien doen, wees hy ons een Ringh, rondts-om in deſen Darm, ſegghende, Wilmen dat voor een *Valvula* houden, men mach het doen, maer het en is gheen *Valvula*, ghelijck die in het Herte zijn, ofte die het weder-keeren van den Kamergangh ſoude konnen

beletten.

beletten. Die tegenwoordigh d'Ontledinge te Leyden met grooten lof bekleedt, Doctor *Valckenburgh*, volgende onſen gemeenen Meeſter, noemtet liever een *Ring* oft *Circkel* als een *Valvula*, gelijck daer oock dickwils een vlieſighe Circkel gheſien wert: maer meeſt een *Valvula*, oft Middel-ſchot, gelijck klaerder als de Son blijckt, en oock te Leyden nu eenige jaren vertoont is by d'Heere Profeſſor *Heurnius*, ghelijck hy aen my ſchrijft. Dit dick, en vlieſich Middel-ſchot ſtaet in 't beginſel van deſen Kronckel-darm, als een Deurtjen niet neerwaerts (gelijck de meer-ghemelte *du Laurens*, en d'Hoogh-geleerde *Plemp.* Profeſſors tot Leuven meenen) maer opwaerts ſiende; want de vuyligheydt ſchiet uyt den Omgebogen-darm op, niet neder. De plaets, en 't ampt van dit Middel-ſchot, kan aenghewеſen werden, wanneermen, de Darmen uyt-genomen, en ſchoon-gemaeckt zijnde, het bovenſte opheft, en daer water ingiet, het welck ſonder verhinderingh doorloopt, daer het van onderen in de dicke ghegoten zijnde, hier tegen ſal blijven ſtaen, ſonder voort te loopen. Ende dit is de reden, dat de Clyſteren niet op en ſchieten in de Dunne Darmen; het welck *Galenus* wel aengemerckt heeft, ſonder nochtans d'oorſaeck te weten. Dan ſulcks moet verſtaen werden van geſonde Lichamen, en in dewelcke dit Middel-ſchot natuyrlijck geſtelt is. Want men bevint het ſelve in ſommige Kranckheden ſo verſlapt, datter Water en ingeblaſe Lucht door de dicke Darmen in de dunne ſchiet. Sulcks gebeurt evenwel ſeer ſelden, en niet anders als tegen de Natuyr, in de gene die met pijn in den Omgheboghen, ofte deſen Kronckel-darm, *Colijck* ghenoemt, gequelt zijn, in dewelcke de Clyſteren ſomtijdts in de Maegh opſchieten, en uytgebraeckt werden. In welcken geval te gelooven is, dat het Middel-ſchot overweldight is, ofte gebroken.

Den Kronckel-darm is ſeven handt-breedt, ende ſeven vingeren langh, ende eyndight in den *Eyndel-darm*, ofte *Rechte-darm*, ſo genoemt, om dat hy ſonder omwegen recht van 't Stuyt-been tot het Eyndt uytgaet. Hy is kort (maer anderhalf handt-breedt lang) en onder wat breeder, om dat de Kamergang te lichter ſoude af-ſchieten, ende aldaer te meerder ſoude konnen ghehouden werden. Is ſeer vaſt gehecht door het Buyck-vlies aen het Stuyt-been, om dat hy in 't ſterck drucken niet licht en ſoude uytſchieten: gelijck men bevint, dat in de Kraem-vrouwen daerom ſomtijdts geſchiet; als mede in de jonghe kinderen, van wegen haer vochtige Natuyr, en veel vochtighe Spijſe, dieſe geſtadigh gebruycken, los geworden zijnde.

Het eynde, ende onderſte van deſen Darm wert rondt-om bevanghen met de Slupt-ſpier / die de Kamergangh teghen-houdt, ende belet dat hy niet eerder af en gaet, als de Menſch en begeert.

(5) De *Darmen* aldus verſcheyden gedraeyt zijnde, werden, als met eenen ghemeenen bandt aen de wervelen van de Lendenen gehecht, en van malkanderen onderſcheyden, op datſe niet lichtelijck en ſouden verwarren, ofte nederſchieten, door een vlieſich Lichaem, Darm-ſcheyl genaemt, beſtaende uyt twee Vlieſen, ontallijcke Aderen, ende Slagh-aderen, veel vet, ende klierkens. Sijn voornaemſte ghebruyck is, door ſijn Aderkens het fijnſte van de Gijl uyt de Darmen door de *Poort-ader* in de Lever te voeren.

(6) De *Maegh* werdt van achteren onderſteunt, dienende deſelvige, als oock de gemelte Poort-ader voor een Kuſſen, met een klierachtigh Lichaem, het welck om de ghelijckeniſſe, die het heeft met het vleyſch, by de Grieken Al-vleyſch / Schoon-vleyſch ghenoemt wert, ende van Doctor *Plemp.* in ſijn Byvoeghſel *Buyck-klier-bedde*. De treffelijcke Ontleder *Varolius* meent, dat, gelijck in de beſloten Vrucht het Moederlijck bloedt, voor al-eer het in de Lever gaet, ſijn vuyle, en ſlijmige vochtigheydt afleydt in de Geboort-koeck: alſo oock in de geborene, ende volmaeckte Lichamen voor de Poorten des Levers, en Milts geſchapen is dit ſpongiachtigh, en klierich vleyſch: op dat den Gijl nu root geworden zijnde, door 't ſelve van ſijn rauwe, en vuyle vochtigheydt geſuyvert ſoude werden. Daer-en-boven wert gelooft, dat dit Klier-bedde het overſchot van 't ſlijmigh vet, 't geen het Net, noch Darm-ſcheyl niet en hebben konnen verſwelgen, herberght en verorbert. Hierom is't, dat in een vleyſich Lichaem het Klier-bedde geheel vleyſich geſien wert: in een vet Lichaem, geheel vet. In dit Klier-bedde, als oock in 't Darm-ſcheyl vergadert dickwils veel vuyligheyt, oorſaeck gevende tot langdurige, ende uyt-terende Sieckten. Hier getuyght *Fernelius* meeſt gevonden te hebben de oorſaeck van Boorts, Swaermoedigheydt, Buyck-loop, Roy-m'eleeſon, Sucht, Wt-tering, Binnen-koortſen, en verſcheydene verborgene Sieckten. Ende *Sylvius* noemt het Darm-ſcheyl de moeder van ontallijcke Sieckten.

(7) De *Maegh* wert van bovenen bedeckt door het Net / alſo genoemt, om de groote gelijckeniſſe, die het heeft met een Schep-net. Want het beſtaet uyt een dubbelt vlies, het eene boven ende voor, beginnende van de bultigheydt, ofte het buytenſte van de Maegh, het andere onder ende achter, ſchietende van het Buyck-vlieſch recht onder het Middel-rift, zijnde vol van Aderen, kleyne Zenuwkens, ende overvloedigh Vet. Dit Net leydt op het onderſte van de Maegh ende bovenſte van de Darmen, komt ſelden (ghelijck wel in Honden, ende Apen) in de Menſchen tot het Gemacht-been, maer kronckelt, ende ſtreckt hem meeſt na de Milt. Schiet wel ſomtijdts in de Vrouwen tuſſchen de Blaes, ende Lijf-moeder, ende belet alſoo het

ontfan-

ontfanghen, dien volgende deſelfde onvruchtbaer makende, gelijck *Hippocrates* getuyght 5. *Aph*.46.

Het voornaemſte gebruyck van 't Net is, om het onderſte van de Maeg,alwaer het teren voornamentlijck geſchiet, en de bovenſte Dermen, zijnde vlieſachtigh,en over ſulcx kout,als een deckſel te verwermen, ende door de wermte het koken, en 't verteren van de Spijſe te helpen. *Galenus* beveſtight dit 4. *de uſu part*. 9. met het exempel van een Schermer, die zo ſeer gequetſt zijnde, dat hem byna 't geheele Net moſte afgeſneden werden,evenwel wederom genas: maer een Koude, en ſwacke Maegh behiel, waerom hy genootſaeckt was ſijnen Buyck gheſtadigh met wolle ſwachtels bewonden te houden. Men zoude mogen dencken, indien 't Net ſo noodigh is tot het verteren van de Spijſe te vorderen,waerom die groote Geneeſmeeſter het ſelve liet af-ſnijden. *Hippocrates* geeft hier van reden, ſeggende, als het wat uythangt, dat het nootſakelijck moet bederven, en verrotten. Want alzoo het Vet, 't welck ronts-om de Aderkens van 't Net geklontert is, niet,gelijck ander,ſpruytende voortkomt uyt goet Bloedt, maer tuſſchen een groote menigte van kleyne Klierkens, uyt onſuyvere Vochtigheyt, en derhalven maer vuyl Vet en is, zoo en kan het de Lucht niet verdragen, ende komt terſtont te bederven.

Het Net verſpreyt hem ruymer, ende verder in den Menſche, als in ander Dieren, om dat hy recht over endt gaende, en met geen hayr bekleet zijnde, lichtelijck van uytwendige Kouw, ofte Hitte konde beſchadight werden. Maer d'andere Dieren, om datſe neder-bockende gaen, en hebben zo veel quaets van de Lucht niet te verwachten, behalven dat ſy noch met haer pooten des Buyck verwermen. Waer door gheſchiet, dat de Dieren, die gheen Net en hebben, ghelijck Haſen, ende Conijnen, de wermte van den Buyck met het inhalen van haer pooten vermeerderen, inſonderheydt na den eten, om 't voer beter te verteren.

(8) Onder alle de Deelen van den Buyck is de **Lever** het voornaemſte, als het bloedt makende, waer door het gantſche lichaem gevoedet wert. Is gelegen boven in den Buyk,opdatſe haer onthoudende midden in 't lichaem het bloet even gereet na boven, en beneden zoude konnen verdeelen;ontrent een vinger breet van het *Middel-rift*, om haer beweginge niet te beletten. En daerom wanneer de Lever geſwollen, en verſtopt is,dan valt den Adem kort, als deſe plaets te ſeer druckende,ende het *Middel-rift* wat nederwegende. Deze ghelegentheyt verandert ſomtijdts een weynig na de geſtalteniſſe van 't Lichaem, te weten, na wy leggen, zitten, wandelen, of den adem halen. Als men op den rugge leyt, zoo ſchietſe binnen na 't Ingewant, ende druckt het Middel-rift, waer door geſchiet, dat de gene,die ſwaerlijvig zijn,al leggende haren adem qualijck konnen halen. Wanneer men op de rechter zijde leyt, dan ſchietſe wat van de Maeg: maer omvat, ende omhelſt dezelve, als men hem op de ſlincker zijde keert. Hier uyt is de oorſaeck te verſtaen, waerom in Onſtekinge van de Lever, de Siecken klagen van pijne in de rechter zijde, wanneer ſy op de ſlincker leggen; en in tegendeel minder pijne hebben, haer begevende op de rechter. Want den bandt van de Lever,die half hanght,wert dan aengetrocken, den welken mede ontſteken zijnde, nootſakelijck groote pijn veroorſaeckt. Hier uyt blijkt ook, dat de gene, die te bedt gaende, eerſt op de ſlincker zijde leggen, veel beter de Spijze verteren, als die op de rechter zijde ſlapen. Want als de Lever van alle kanten de Maegh omvanght, ſo vermeerdert ſy haer wermte, en helpt alzo tot het koken. In de gene, die zitten,of wandelen,ſijght de Lever wat na de Maegh toe. Als men den adem inhaelt, ende het Middel-rift intreckt, dan ſchietſe gelijck het ander ingewant, na beneden, maer als het Middel-rift los ſchiet, ende den adem uytgaet,dan ſtijghtſe na boven. Waer door geſchiet, dat de Lever in doode lichamen altijt dicht aen 't Middel-rift onder de korte ribben ghevonden wert, dewijl wy uytblaſende ſterven, ende als dan de Lever met het Middel-ſchot opſchiet. Mijn ſoonken was van jongs op ſeer kort van adem, ende voor ſijn overlijden zoo dapper,dat hy naulijcx meerder voort en konde: op zijn achtſte jaer geſtorven zijnde, werde in ſijn lichaem bevonden een ſeer gave,en geſonde Lever (gelijck oock al het Ingewant) maer zo onnatuurlijck groot,dat ſy den geheelen buyck beſloegh, en ſelfs tot over de Milt haer verſpreyde. En dit was de oorſaek, dat hy met de Sprouw in den adem ſtikten. De geeſtige Poëet Mr. *Cornelis Boy*, heeft, om den rouw wat te ſtreelen, den ſelfden dagh van ſijn droevigh overlijden, my vereert met de verſſen, die ick hier tot mijn kints geheugeniſſe zal ſtellen.

IN OBITUM

Singularis expectationis pueri

BARTHOLOMÆI BEVEROVICII,

Nati primogeniti

Inclyti viri

D. JOHANNIS BEVEROVICII,

Primariæ Batavorum civitatis Senatoris,

Medicique primarii.

Quis furor hic, Libitinæ, tuus? Quæ dira voluntas
Fecit in innocuum ſtringere tela caput?
Quin falces abſconde, feras averte ſecures,
Sitque pudor claræ violaſſe domus,
Ut mecum doluiſſe queas, ſummique parentis
Prima fleas crudâ pignora rapta manu.
Debueras non poſſe mori, divina propago,
Æternoque gradus aſſociaſſe patri;

Iſſe per ambages Veterum, rerumque tenebras,
Et Batavis totum conciliaſſe diem,
Atque omnes hauſiſſe deas, noctemque ſubortam,
Barbariemque tuæ detinuiſſe plagæ.
Spem modò concepit Genitor, mox plorat eandem.
Meque juvat tanto condoluiſſe viro,
Et Clariis fleviſſe meis; quas flumine fuſas
Se damus in fontes præcipitaſſe ſuos.
Phœbe dole, tuus hic dolor eſt; ſi funere cunctis
Flebilis, hic nulli, quam tibi flebilior.
Plebs, alio, lugete modo. Vos damna nepotum,
Et gemite extinctam poſteritatis opem,
Abrutumque genus. Solum Dordrechta parentem
Muſarum properis vult lachrymaſſe rogis.

De Lever is van wegē haer groote, in de Menſchen, en Beeſten niet even-eens: maer de Menſchen hebben deſelvige vele grooter, zo om dat ſy ydelder, en dunder van huyt zijn, waer door meerder vervlieght, als oock om datter meerder werckingen van de Ziele in de Menſchen zijn, waer toe vele Geeſten behooren, die uyt het Bloet ſpruyten, 't welck in de Lever gemaeckt wert. Die Bloode, ende Wratigh zijn, hebben mede noch grooter Lever. De Bloode, om dat haer Levend-makende kracht ſwacker is, door de Koude gematigheyt van haer lichaem, welck gebreck geholpen, ende gebetert wert door de Natuurlijcke kracht. In de Wratige is grooter Lever, van wegen de menighte der Spijſe dieſe inſlocken. Want hoe de Lever meerder voedſel krijgt, hoe ſy oock (gelijkmen merckelijck ſiet in de gemeſte Ganſen) grooter wert.

Vorder is mede de Lever in de Menſchen meeſt geheel, en onghesplist: maer in de Beeſten wertſe in 4. 5. 6. ja 7. ſneden verdeelt, om de Maeg ronts-om, gelijck met vingeren te omvatten; het welck anders, dewijlſe voor over gaen, niet en zoude wel konnen geſchiet hebben. En daerom is ſy in de Vogels, die recht op ſtaen, maer in twee ſneden verdeelt.

Wat de gedaente belangt, deſelfde is van wegen de byleggende Deelen ongelijck, alzo ſy geen byſondere van doen en hadde, maer alleen bequame groote en dickte. Is derhalven boven bultigh, glat, ende ront; onder hol, en gelijck een ſteenrots uyt-gehouden, om de Maegh, door veel ſpijze opgheſwollen zijnde, te konnen wijcken, te decken, en, door haer wermte te helpen teren. Deze verdeeling van de Lever is in de Genees-konſte wel aenmerckens waerdig, alzo het een deel wel gebreckelijck kan weſen, ſonder het ander eens te raken: de Geneſinge is oock verſcheyden. Want het onderſte, ende holle deel moet door de Dermen, en het Bultige door de Aderen, en de Nieren geſuyvert werden.

Alzoo de Lever een ſwaer, ende wichtigh deel is, zo wertſe, om niet neder te ſacken, door drie banden, uyt het Buyck-vlies ſpruytende, vaſt gehouden. Den eerſten is breet, en ſterk, aen het Middel-rift gehecht; waer door hy het zelve, de Lever overladen zijnde, neder-treckt, ende maeckt dat den adem zoo wel, inſonderheyt wanneer yemant ſtaet, of op den rugge leyt, niet gehaelt en kan werden. Den tweeden is mede ſterck, en dubbelt, vaſt aen het Swaert-ghewijs Kraeck-been, en met het dunſte deel aen 't Middel-rift, zo dat de Lever aldus van beyde zijden wert opgehouden. Den derden bant maeckt de Navel-ader, dewelcke na de geboorte verdrooght, en dan voort tot een bandt verſtreckt, ende afgeſneden zijnde, en doet niet alleen de Lever, maer oock het Herte ſelver (als mede aen 't Herten-vlies vaſt zijnde) optrecken, waer door den Menſche komt te ſticken, en te ſterven, gelijk wy verſcheyde reyſen geſien hebben, hoewel ſommige ſulcks tegen de Outheyt ontkennen.

Het wezen van de Lever en is niet anders als Bloet, dat hem uyt de Aderen begeven heeft (waerom ſy ook root, en ſacht is) en ronts-om deſelvige verſpreyt, ende onder het buyten-vlies geronnen en geſtremmelt is. Dit en ſtreckt niet alleen om de Aderen te ſcheyden, te onderſtutten, en te beletten, dat ſy niet onder malkanderen en ſchieten: maer inſonderheyt om met haer aengeboren wermte, ende byſondere kracht den bereyden Gijl, die de Lever uyt de Suyg-aderen door de Poort-ader ontfangt, in Bloet te veranderen. Het welck gedaen zijnde, ſo ſentſe het ſelve door de Holle-ader in alle haer tacken door 't geheele lichaem, op dat alle de Deelen daer uyt haer voedſel zouden trecken.

(9) Dewijl in 't koken al wat malkanderen gelijck is vereenight, al wat ongelijck is van een ſcheyt, zoo en konde den geheelen Gijl, als uyt verſcheyde deelen, na den verſcheyden aert van het voedſel in geen zoet, en root bloedt veranderen: maer ſommige deelen zijn in bitter ende geel; andere in ſuur, ende ſwart; eenige in weyachtigh en zultigh vergaen; waer uyt mede driederhande overtolligheydt ontſtaet, Gal, Swarte-gal, en Water. Dewelcke, als onnut zijnde tot voedſel, dienden noodtſakelijck van het zuyver Bloet geſcheyden, en in een eygen plaets afgeſondert te werden. Want indien de Gal onder het Bloedt vermenght bleef, ſy zouden de Geeſten in de Aderen onſuyver maken, het Vleyſch, ende de Vlieſen door ſijn ſcherpigheydt geſtadigh prickelen, en de ſinnen, gelijck in de Raes-bollen, geſtadigh op den hol brengen. De ſwarte Giſt of Gal zoude het bloet vervuylen, ende met ſijn vuyle dampen de Geeſten bedwelmende, vreeſe, ende ſwaermoedigheyt veroorſaken. De Wey zijnde gantſch waterigh, ende ſonder eenige vettigheyt, zoude de vereeninge van het Bloet verhinderen. Derhalven heeft de voorſichtighe Nature om het Bloedt van de bittere Gal te zuyveren, gheſchapen een Blaesjen, daerom het *Gal-blaesjen* ghenoemt, van de Swarte en ſware Vochtigheyt de Milt, van de Waterigheyt de Nieren.

(10) De *Gal*, als door ſijn ſcherpigheyt meeſt prickelen de,

kelen de,

kelende, werdt alder-eerſt geſuyvert, en ſijn Blaesjen is zo dicht aen de Lever, dat het aen ſijn rechter, en hol deel hanght, rakende met eenen de Maegh, en den Kronckel-derm, die het alle beyde ſomtijdts met eenige gelijkheyt verwet. Waer door wel lichtelijck komt, dat eenige geſtadigh brant in de Maegh voelen. Vele kleyne tacxkens werden onder de wortelen van de Poort-ader, en Holle-ader verſpreyt, die dan in eenen ſtronck te ſamen komen, waer door de Gal ſuyver (niet met Bloet vermengt, gelijk het water in de Nieren) in't gemelte Gal-blaesjen getrocken wert, alwaer ſy ſo lang blijft, tot datſe te veel is, of de Nature moeyelijck valt, en dan wertſe door een ander Ader, in't begin van den Y delen derm ghelooft. Als deſen wegh verſtopt, gelijck geſchiet in de *Gele-ſucht*, dan is de Kamergangh bleyck, die anders uyt deſe Gal een gele verwe trekt. Somtijts, doch ſelden, ſchieter ook een Ader in de gront van de Maeg, door dezelvige Gal opwerpende, het welck zodanige de Gal doet opbreken, en uyt-braken. Dit gebeurt oock ſomtijts in Wratige dieren, gelijck *Argenterius* aengemerckt heeft; als onder andere in Honden, gelijck bevonden is by den neerſtigen Ontleder *Ioh. Walæus*, weerde Profeſſor tot Leyden. Wanneer het Galblaesjen heel ledigh wert, en alle ſijn Gal uytſmijt, dan maeckt het een *Gal-braken*, (dat wy *Over-loop van Gal* noemen) *Boors, Gallige Buyck-loop*, en langdurige *Rooy-m'eleeſon*. De hoogh-geleerde *Fernelius* ſchrijft, datter verſcheyde gheſtorven zijn, in dewelcke anders geen oorſaeck van de doodt te vinden en was, als dit Galblaesjen ſonder Gal, en gantſch y del zijnde.

(11) De **Milt** leyt in de ſlincker zijde van den Buyck, tegen over de Lever, onder de korte Ribben, vaſt ghehecht zijnde aen het Buyck-vlies, ende door eenige dunne vlieſen uyt het ſelve ſpruytende, aen den Rug-graet; ſo dat ſy in een geſont Lichaem niet onder de laetſte ribbe uyt en hangt: maer wel als de vlieſen verſlappen, en afſcheuren, ofte oock wanneer ſy zelve te ſeer ſwelt en vergroot. Het welck lichtelijck en veeltijts ghebeurt. Men heeft ſomtijts bevonden, deſelvige (die anders veel kleynder is, als de Lever, van gedaente, en een Oſſen-tongh ghelijckt) zo uytgewaſſen, datſe de Maegh bedeckte, de Lever rocht, en wel tot onderen toe gingh. Ick heb ſeker Ioffrouw in den Hage beſocht, die ſo grooten Milt hadde, datſe den geheelen buyck beſloegh, ende zo ongelijk hart, dat van buyten niet anders te voelen en was, al of den geheelen buyck vol ſtraet-ſteenen ware gepropt geweeſt. Siet veel vremdigheyt, de Milt aengaende, by *Goulart* 2. *des Hiſtoires admirables*. *Hippocrates* prijſt de kleyne Milt boven een groote. Want het Lichaem wel geſtelt zijnde, wert de Milt kleynder; en ſy ſwellende, en vergrootende maeckt het Lichaem mager. Daerom plach de Keyſer *Traianus* de Gelt-kiſt, daer het Inkomen van de Princen in bewaert wert, een Milt te noemen. Want gelijck als de Milt toe-neemt, het Lichaem afgaet: oock alzo de Gemeente af-neemt, en verarmt, wanneer de Schat der Princen groeyt, en toeneemt.

De Verwe van de Milt en is niet in alle altijt eveneens. In de ongeboren kinderen iſſe root en helder, gelijck de Lever: in volwaſſene doncker root. Deſe verſcheydenheyt komt daer uyt, om dat de Milt in de beſloten vrucht haer voedſel treckt uyt reyn bloet, en van de *Melancholy*, ofte droeſem des ſwarten vochtigheyts geſuyvert, daerentegen in de geborene wert ſy van ſwart, aerdtachtigh, en dick bloet gevoedet.

Het weſen van de Milt, is weeck, voos, en ſpongiachtigh, met ontallijcke Aderen, en Slag-aderen bezet: zoo dat ſy niet anders en ghelijckt als dick en ſwart geronnen bloet, met veel veſelen gevlocht. Beſtaet uyt gheen vaſt, maer voos, en ſponciachtigh vleyſch, om te beter de dicke Vochtigheden van verre na te trecken, en te ontfangen. Want daer toe is een ſachte ſelfſtandigheydt beter, als een vaſte, daerom zijn oock de Aderen, die daer doorloopen veel ſachter en loſſer.

Het gebruyk van de Milt is altijt gelooft te weſen, het dick en drabbigh Bloet, dat in de Lever van het klaerſte geſcheyden was, te ontfangen; gelijk 't Galblaesjen de Gal, op dat'et overige van 't Bloet geſuyvert en gereynight tot voedſel van al de Leden door het heele Lichaem geſonden mochte werden: welck grof en melancholijk Bloet ſy ſoude trecken door een tak van de Poort-ader of Milt-ader genoemt. Hierom hebben ſommige willen ſeggẽ dat de *Milt* haren naem heeft, om datze ons milt, vrolijck, en bly-geeſtigh maeckt. Waer van het oude veersken is, *Splen ridere facit*, de Milt doet lacchen. En de Poëet *Perſius* ſeyt in ſijn 1. Schimp-dicht: Ick ben met een dertele Milt verſien, dat is, ick ben tot lacchen genegen. *petulanti ſplene cachinno*. Maer *Bauhinus* is van gevoelen, dat de Milt ſtreckt voor een tweede Lever, en datſe door de geſeyde Ader het groffte van de Gijl, eer dat aen de Lever komt, na haer trekt, en tot Bloet maekt, op dat de Lever het overige van de Gijl in ſuyverder Bloet zoude konnen veranderen. Dat anders de Aderen van de Lever door dit grof Bloet zouden verſtoppen, waer door het Bloet-maken niet alleen ſoude belet geweeſt hebben, maer oock veroorſaeckt hebben Geel-ſucht, Water, Koortſen, en diergelijcke Sieckten, die overkomen als de Milt haer ampt niet wel waer en neemt, en of door ſwackheyt, of door verſtoppinge dat grof en aerdachtigh deel van de Gijl niet na en treckt, het welck ofte in de Lever komende, ofte in de Suygh-aderen blijvende, aldaer groote verſtoppinge veroorſaeckt. En dit gevoelen houde ick veel beter als het oude, om verſcheydene redenen die de wel-gemelte Ontleder bybrengt, alhier te lang om te verhalen. *Andries van Weſel* is hier mede niet vremt van. Ende *Fernelius* ſchrijft, een Milt gevonden te zijn grooter als de Lever, dewelcke by alle de

Geneeſmeeſters gehouden werde, de Lever in't bloet maken geholpen te hebben.

(12) Alzo de gelegentheyt van de Nieren, ende Blaes beſchreven is in het *Steen-ſtuck*, zo dunckt my onnoodigh, het zelfde alhier wederom te verhalen. En hier mede is nu genoegh geſeydt van de Deelen, die geſtelt zijn tot het Teren, wy komen nu, tot beſluyt van den Buyck, tot de Telende.

(13) De Nature, zijnde een ſorgvuldige bewaerſter van 't ghene ſy voortbrenght, heeft aen alles een begeerte gegeven van eeuwigheyt: dewelcke alſoo ſy aen elck byſonder, als verganckelijck gheſchapen zijnde, niet en konde geven, verkrijght ſulcks door voortzetten. Hierom is alle Dieren gegeven Gereetſchap om te telen, ende elck luſt, en vermaeck in dat werck. Want hoe zoude anders dat vernuftigh Dier, en tot Godlijcke dingen geſchapen, van dien vuylen bras geen afkeer gehad hebben? Wat Vrouwe ſoude willen by een man ſlapen, daer het draghen ſoo moeyelijk, het verloſſen ſo pijnelijk en gevaerlijk valt, en daerna het opbrengen van de kinderen noch mede ſijn ſwarigheyt heeft, 't en ware ſy een wonderbare genuchte in 't telen ſcheptede? Hier door ſietmen, dat ſy hier in ('t en ware om wel ſtaens wil) niet ſeer weygerigh en zijn; en daer alle andere Dieren haer ſekere ſtonden hebben, ſy alle dagen voor goet keuren, en ſeytmen haer (dit ſchrijft *Ioubert* 3. *des Erreurs populaires* 2.) dat de Hontſdagen hier toe ondienſtigh vallen, ſy antwoorden, dat de Hontſ-nachten niet verboden en zijn, waer van een ſpreeck-woort is in Languedock, *Donne & Capones touſiours de ſaiſon.* Ia men ſiet oock dat de Vrouwen, die een ſeer ſwaren arbeyt gehadt hebben, de Kraem-heer evenwel door de wiegh laten kruypen, eer dat de Bewaerſter dickwils haer afſcheyt heeft. En dan zijnſe noch, ſeyt de gemelte *Ioubert* in't ſelfde boeck, *plus friandes, qu' auparavant.* Waerom hy met verwonderingh over hare goetheyt uytroept: *O grande bonté du ſexe feminin!*

De Deelen tot de Telinge dienende, zijn in Man, en Vrouw ten deele ghelijck, ten deelen verſcheyden, doch allegader daer toe ſtreckende, om wat voort, en by-een te brengen, waer uyt een ſchepſel kan beſtaen. Hebben beyde vier **Bereydende Zaet-vaten**/ twee *Aderen*, waer van de rechter komt uyt de nederdalende Holle-ader, de ſlincker uyt de Melck-ader; twee *Slagh-aderen* ſpruytende uyt de nederdalende Groote ſlagh-ader. Haer gebruyk is het bloet in de **Zweſers** te brengen, om aldaer tot zaet gekoockt te werden. Het welk dan door de **Wtſchietende Vaten**/ zijnde een aen elcke zijde, gebracht wert in de **Bpſtaende Blaeskens**/en **Voorſtaende Klierkens**/alwaer het by een vergadert, en bewaert wert, tot de tijt van uytſchieten. Dan in de Vrouwen wert het geſchoten in de **Lijf-moeder** / het welck een ront Lichaem is, met een langen hals, een langwerpige peer niet qualijk ghelijckende. Sy is in de Maeghden zo kleyn als een ocker-noot; en reckt evenwel (ſiet de wonderbare macht Gods!) zo wijt uyt, dat daer een volmaeckt kindt, ofte dickwils meerder in konnen beſloten leggen. Wy hebben hier te Dordrecht twee exempelen, van vier kinderen. Daer wert by vele geſchreven van *Marguerite*, dochter van *Floris* de IIII. Grave van Hollant, dat ſy zoude verloſt zijn van 364 kinderen, die alle haren doop ontfingen van den Biſſchop van Wtrecht te Looſduynen, alwaer de gheheugeniſſe noch te ſien is. Dan al ſchijnt dit geloooft te zijn by de treffelijcke mannen *Eraſmus, Vives, Guicciardini, Iunius*, en andere, die lang daerna geleeft hebben: dewijl evenwel by de Schrijvers van dien tijt in't minſte daer van (gelijckſe van ſoo vremden ſaeck ſonder twijffel wel zouden gedaen hebben) geen gewach gemaeckt en is, ſo wert het wel te recht voor een fabel gehouden van mijn weerde Meeſter, den wijt-beroemden Heere *Gerardus Voſſius* in 't 3. boeck van ſijn *Phyſiol. Chriſt.* op't 22. cap. Al en zoude het niet onbetamelijck weſen vorder te beſchrijven de Deelen, die van Man en Vrouw haren naem hebben, ende 't onderſcheyt maken, als van Godt geſchapen, en hare onheylen mede onderworpen zijnde, zo ſullen wy ſulcx evenwel, om andere redenen, tegenwoordigh over 't hooft ſien.

Het II. Capittel.

(1) Nootſakelyckheyt van Eten ende Drincken, (2) het welck belet werdt door benautheyt in de Keel, (3) Waer aen Zulcks te kennen is, (4) en waer mede dat gebetert kan werden; (5) als oock door Onluſtigheyt, (6) Haer Oorſaeck, (7) Geneſinge, (8) Maniere van Leven, (9) Honts-honger, (10) Syn Oorſaken, (11) Teyckenen, (12) Voor-teyckenen, (13) Geneſinge, (14) Maniere van Leven, (15) Verkeerde Luſt, (16) Syn Oorſaeck, (17) Geneſinge, en Spyſe.

(1)

DEwijl onſe Lichamen geſtadigh afnemen, zo en konnen ſy niet beſtaen ſonder Spijſe en Drank, waer door het gene vervlogen, en verteert is, wederom herſtelt wert, gelijck breeder aengeweſen is in 't 1. capittel van 't 3. Boeck in 't Eerſte Deel van den *Schat der Geſontheyt.* Het zelfde ſchrijft de Poëet *Lucretius* in ſijn 4. boeck met deze verſſen:

De Menſch, die ſtaegh verſlijt, gevoelt ſijn ſwacke leden
Gedurigh af te gaen, en hellen na beneden,
Verlieſen haren ſtant, en miſſen hare kracht,
Tot dat hun nieuwe jeught tot Voedſel wert gebracht.

Verlies

Verlies van vaſte ſtof, dat leert hem Koſt begeren,
Om weder op een nieuw daer op te mogen teren,
En fruyt van eenig vocht dat geeft hem grooten luſt,
Op dat ſijn heeten Dorſt mocht werden uytgebluſt.

(2) Hierom is den Menſche onder andere Dieren gegeven een luſt ende begeerte tot eten en drincken, en kracht om het zelve tot voedzel te brengen. Maer voor aleer het in de Maegh kan komen, zo moet het door de keel, ende den Slockderm doorgheſwelght werden. De keel ſwelt dickwils zoo toe, datter niet dooren wil, gelijck wy in 't voorgaende boeck van de *Squynancye* gezeyt hebben. Sulcx geſchiet oock datter een graet, ofte yet anders in blijft ſteken. Het welck ſomtijdts gebeurt door taey ſlijm den gantſchen hals van de Maegh bewaſſende. Het geſchiet oock wanneer de Zenuwen van het zeſte en zevenſte paer, die haer ſtrecken in de ſpieren van de keel, en den Maeghals, verſlappen ofte trecken. Werdt oock benauwt en toegetrocken door Droogte in brandende Coortſen. Veeltijdts gaet het wel door de keel, maer blijft in de midden ſteken, daer den Maegh-hals ruſt op een Klierachtigh lichaem (het welck te veel vochtigheydt inghenomen heeft, ende derhalven den wegh toedruckt, inſonderheydt alſſer van binnen mede eenigh ſlijm ſit) en daer komende, en niet verder konnende, zoo moet het ſelfde ten eerſten wederom de mont uyt.

(3) Het gebreck wijſt ſijn ſelven: maer als het Slicken belet wert om de nauwigheyt, dan gaeter lichtelijcker dun, als dick door: in tegendeel, als het komt door verſlappinge van den Maegh-hals. De oorſaeck is, om dat in 't ſwelghen 't bovenſte van den ſelfden hals toegetrocken moet werden, om Spijſe, en Drank als na de Maegh te dringen. Maer vaſte, ende harde Spijs wert aldus lichtelijk nedergedruckt: maer dunne, om dat ſy het indrucken wijckt, ſo heeft ſy meerder kracht van doen, om nedergedrongen te werden. Indien 't van een Sinkinge komt, dan zijn der Hooftpijn, ende andere Teyckenen voor gegaen, beſchreven in 't laetſte Capittel van het Eerſte deel.

(4) Wanneer het komt door verſlappen, of treckingh van Zenuwen, ſo ſalmen rontom den hals ſlaen ſoodanige Middelen, gelijck wy voor de Geraecktheyt, ende Kramp beſchreven hebben: Van binnen gorgelen met de Middelen, die het ſlijm uyttrecken, hier voor mede aengeweſen, en knauwen geſtadigh *Cubeben, Moſtaert-zaet*, ofte diergelijcke. Ick zal, om de vremdigheydt, hier een exempel verhalen, van een belet ſlicken, my over een half jaer voorghekomen. Een Lant-vrouw van ontrent 50 jaren, krijgende een Roos, en groote Ontſtekinge aen haer been, zo werden, door koude middelen, dien brant wel wechgedreven. maer ſy kreegh terſtont een groote qualijckheyt om 't Hert, met ſterck Braken, ende zulcken Flaute, dat ſy ſcheen daer in te ſullen blijven; daer van hieltſe een Benautheyt in de keel, zo dat ſy dickwils eenige uuren ende dagen was, ja eens veertien dagen (doen ſy ſcheen tot het uyterſten ghekomen te weſen) na malkanderen, datter noch eten noch drinken dooren wilde, en als ſy tuſſchen beyde open gingh, ſloot ſy wederom onvoorſiens, eveneens gelijck yet dat toevalt. De ſluytingh voelden ſy in 't midden van den Slockderm, alwaer van buyten de twee klieren ſtaen. Want yet ſlorpende, of bier drinckende (ghelijck ſy van wegen den dorſt geſtadigh moſte doen) ſo bleef het daer een weynigh ſtaen, en quam dan weder op, met gevolgh van ſeer veel ſlijm.

Als dit aldus negen maenden geduert hadde, ende met geenderhande middelen, die by verſcheyde verzocht waren, niet en hadde willen helpen, ſo quamſe te Dordrecht, en verzocht mijnen raet. In de eerſte dagen was de keel meerder tijt open als toe, gaf haer, open zijnde, drie pillekens in, van 1 ſcrupel *Extr. Catholicum*, die veel ſlijm afdreven. Daer na den hals van de Maegh wederom ſluytende, dede haer aen elcke zijde ſetten 3 *Koppen doorgeſlagen*, en weynigh tijts daerna kreegh ſy openingh, die langer duerde, als oyt te voren, zo datſe geweeckt broot door kreegh, het welck ſy in al de negen maenden niet en had konnen doen, of het gingh terſtont wederom toe, ghelijck nu niet en geſchiede. Evenwel daer na wederom ſluytende, liet ick het zelve doen, dan en vonde de eygen werckinge niet, de wegh geſloten blijvende. Soo dat ick goet vant, ſiende haer met gorgelen, en drincken zo veel ſlijms quijt werden, tot een Spough-dranckxken te komen, en latende haer voor af drincken, om los te maken, *Wey* met *Oxymel cum Agarico*, en ſo zuer van *Olye van Coperroot*, als ſy verdragen konde, gaf haer in 't *Sap* van anderhalf drachme *Bladeren van Mans-ooren*, geſtampt, ende met een roomerken Rijnſche wijn uytgeperſt, ende dan daer by gedaen, een once *Oxymel cum Agarico*. Hier van werden ſy wel ontrent een kan ſlijm quijt, met eenige zeer taeye, maer evenwel gebroken vellen, daer men een holligheyt in ſagh, eveneens als ſtucxkens van Dermen, niet qualijck gelijckende 't gene wy Speetgens noemen. Dit gaf my, en haer groote moedt, niet twijffelende, ofte de oorzaeck was nu wel getroffen, ende aengetaſt. Ick en dorſte, vermits hare ſwackheyt en vermoeytheit, dien dag 't Braken niet wederom in 't werck ſtellen: dan liet haer ondertuſſchen al veel van de Wey drincken, waer door ſy noch al meerder ſlijm, en diergelijcke vellen looſden. 'S anderendaeghs nam ſy wederom het ſelfde dranckxken in, en dede wederom het ſelfde werk: ondertuſſchen 't Braken al vorderende met de voorſz *Wey*. Den derden dag liet ick haer van braken ophouden om haer ſwackheyt, dan dronck ſomtijts *Wey*, ſomtijts *Mede*, de kele haer zeer ſchrael geworden zijnde. Den vierden dagh (alſo ſy, in al die tijdt gegeten noch gedroncken hebbende, ſeer flauw was) dede ick haer een *Clyſteer* zetten van 2 *Doeyeren* met 10 oncen *Soete Melck*, die ſy voelde haer te verſterken,

en hiel die twee daghen in. 'S anderendaeghs began ſy openingh te voelen, ſoo dat ſy konde drincken, en voelde dat het op een ander manier, en veel lichter, als te voren, door gingh; ſo dat ſy oock een Candeeltgen konde ſuypen. Om dit te vorderen liet ick haer (het Lichaem ondertuſſchen wat geſterckt zijnde) den 8 innemen 5 pillekens van 1 ſcrupel *Extr. Catholicum*, 't welck dien dagh niet en werckten, de wegh wederom ook ſluytende: dan 'snachts viermael wel gebonden, maer geheel dun gedraey den Camergang gelijk al of hy (zijnde zeer ſlijmerigh, en alle aen malkander klevende) door een nauwe pijp getrocken was, ſulcx genoegh te kennen gevende, dat niet alleen den Hals van de Maegh: maer ook de Dermen ſelve ronts-om van zoodanigh taey ſlijm begroeyt, en byna toegegroeyt waren. Den anderen morgen heb ick haer wederom een Clyſteer doen zetten, van *Hanen-nat* met 2 *Doeyeren*, die ſy mede inhiel. Den volgenden dagh, alzo noch niet door-ſchieten en wilde, gaf ick haer wederom in het *Braeck-dranckxken*. Dan werden daer zo veel niet af quijt, als te voren; en was al wat ontſtelt: ende evenwel dronck ſy wederom 's anderendaeghs 's morghens eens Bier, ende eens Mede, het welk beyde doorging, niet gelijck te voren, als ergens tegen ſteutende, en zo wat tegen-gehouden werdende; maer licht, en gantſch onbekommert. Waer op ſy vertrock met een doosjen pillen, om tweemael des weecks in te nemen, tot afnemen ende ſuyveren van 't Slijm. Ende leeft noch op deſe tijt wel etende, ende drinckende. Wanneer datter een graet, ofte yet anders in de Keel, ofte Magen hals ſteeckt, ſulcx moet door de hant met eenige gereetſchap (te beſchrijven de *Heel-konſt*) uytgehaelt, of nedergedouwt te werden.

(5) Dan het Eten wert niet altijt door de Keel belet, maer meer door andere Deelen; ende al is 't dat ſy alle haer voedſel trecken, zo werdt het zelve meeſt gevoelt in de Maeg, dewelcke niet alleen dat gebreck onderworpen is, van geen Etens-luſt te hebben, maer oock in teghendeel van te Grooten Luſt, dat wy *Honts-honger* noemen, als oock van *Quade* ende *Verkeerde luſt*, die wy alle na malkanderen zullen gaen beſchrijven.

Onluſtigheyt is, wanneer yemandt geen luſt ofte treck tot eten en heeft, gelijck **Walging**/als daer beneffens alle ſpijſe tegen ſtaet, zoo datmen daer door walght, en nauwlijcx een ander mach ſien eten. Hier van klaeght *Ovidius* 1. *de Ponto* 11.

De Maegh heeft my een walgh van alle ſpijs gekregen,
En als men eten ſal dan ben ick gantſch verlegen;
Al wat het aertrijck ſendt, de lucht, en watter voedt,
Dat is my ſmakeloos, al zijn de ſauſen goet;
Ia ſchoon ick aen den diſch van Iupiter geſeten
Ontfingh daer hemels broot en wat de goden eten,
En dronk oock Nectar ſelfs, mijn luſt bleef even traegh,
En 't waer my lijcke-wel een ballaſt in de maegh.

(6) De *Oorſaeck* is, dat het geheele Lichaem vervult is van voedſel, en derhalven niet en treckt uyt de Maegh, ofte dat de mont van de Maegh met eenige vettigheydt, ſlijmerige, taeye, of bedorve (gelijck na een ſieckte) vochtigheyt beſtreken is. Sulcx geſchiet oock door groote Ongematigheyt, dewelcke, gelijck *Galenus* ſchrijft 2. *Aph.* 20. alle werckingen doet verſlappen.

(7) Wanneer door overvloet van voedzel in 't Lichaem, de Maegh geen Luſt en heeft tot Eten, daer toe en is niet beter als *Vaſten*; want het voedſel in d'andere Deelen verteert zijnde, dan treckenſe al uyt de naeſte, tot dat het ten laetſten tot de Maeg komt, ende haer treckinge maeckt den Honger, en treck tot eten.

Indien den Etensluſt belet wert door overvloet van galachtige, ofte ſlijmerige, en taeye, ofte bedorven Vochtigheden, deſelve wat bereyt zijnde met de verhaelde Ghenees-middelen in 't Eerſte deel, ofte met een vierendeel loot *Room van Wijn-ſteen*, dienen afgeſet en geſuyvert door 't gene beſchreven is in 't ſelfde Deel, op 't 12 Capittel, en daer na de Maegh verſterckt, gelijck aengeweſen is in 't 19 cap. De ongematigheydt moet door haer recht tegenſtaende gheweert werden, heete door koude, koude door heete. *Xiphilinus* ſchrijft in ſijn Kort Begrip vande Griecksche Hiſtorie van *Dion*, dat de Keyſer *Marcus Aurelius* ſijn ſwacke Maeg en Borſt plach te ſterken met *Theriakel*. Het welck wel lichtelijck geſchiet is, door raet van *Galenus*, die wy leſen op ſijnen tijt te Romen geweeſt te zijn, ende ſelfs voor den Hoogh-gedachten Keyſer *Theriakel* gemaeckt te hebben. Dan moet hier toe wel vijf ſes jaer oudt zijn, en 's morgens gebeſigt werden, en dat de groote van een boonken.

(8) Hier dient inſonderheydt gelet op een goede *Manier van Leven.* Alle ſpijſe, die den mont van de Maegh los maeckt, gelijck veel *Vet, Boter, Herſſenen, Morgh*, ofte *Vleyſch-nat* alleen, moet niet ghebruyckt werden. Derhalven is 't een quade manier, de ſiecken, die al aen 't opkomen zijn, met enckel nat ofte Soppen te willen koeſteren. Het welck *Cicero* wel verſtaen heeft, als hy 16 Epiſt. 6. ſchrijft aen *Tyro*, niet goet te doen, dat de Genees-meeſter, hem die ſieckelijck was, ende een ſwacke Maegh hadde, dede Sop geven. Was beter geweeſt *Terwen-broot in Vleyſchnat* geweykr, het welck wy oock *Sop* noemen. Men dient hier oock te laten al wat walgachtigh is, ende een onaengename reuck ofte ſmaeck heeft, alſoo ſulcx de Maegh omwerpt, daer aen d'ander zijde, yet dat lieffelijck ende welruyckende is, de Maegh verquickt, ende den luſt tot eten verweckt. De Hiſtorie-ſchrijver *Iovius* geeft hier van een exempel in 't leven van den Cardinael *Pompeius Columna*, alwaer hy verhaelt dat de Genees-meeſter *Scipio Lancelotus*, den Paus *Iulius* de II. als hy aen een ſeer ſwacke Maegh lagh, en grooten afkeer van eten hadde, een *Perſick* gevende, tot ſekere hope

van leven oprechte.Maer alles en is een yegelijck, hoe goet het oock is, niet even aengenaem. Die luſt hebben tot ſpijſe,die de beſte niet en is, ende van de beſte walgen, machmen deſelfde wel toelaten, mits ſy niet heel quaet en is. Want al wat met grooten luſt gegeten wert,wanneer het niet te veel en is, wert happiger aengenomen, vaſter gehouden, en beter verteert. Dan hier en is niet beter,als gebruykt het gene kracht heeft om den Etens-luſt (voornamelijck in't beginſel van de maeltijdt) te verwecken, gelijck daer *Zout* is, alſo 't ſelfde kracht heeft om te doorſnijden, ende te verdunnen, en daer na *Sop van Roode Kool*, te weten, het eerſte,als een ſeer ſuyvermakende kracht hebbende. Hier toe ſtreckt mede al wat ſuer ende ſcherp is, gelijck *Azijn, Citroenen, ſuere Oraengjen, Cappers, Olijven, Zoutenelle, Zee-peterſelye*, en al wat met Azijn ingeleyt is. *Peper*, al is hy wat heet, dewijl hy evenwel door fijnigheydt van deelen het taey ſlijm kan ontdoen, is hier mede bequaem. De koſt dient oock zo wel toebereyt,dat hy niet veel knauwens en behoeft; want langh in de mont gedraeyt zijnde,ofte blijvende tuſſchen de tanden hangen, begint tegen te ſtaen, ende belet den Etens-luſt : gelijck men mede ſiet,dat in de gene die zonder treck eten, de Spijſe niet neder en wil: het welck den Poeët *Iuvenalis* oock aenroert in't 13 Schimp-dicht :

Perpetua anxietas nec menſæ tempore ceſſat,
Faucibus ut morbo ſiccis, interque molares
Difficili creſcente cibo.

Voor *Dranck* is hier dienſtigh, als de Maegh niet heet en is, *Bitter Bier*, of *Rooden Wijn* die wat treckt : dan geen Hooghlantſche, Spaenſche, of andere ſoeten, alzoo hy den Honger doet overgaen, 2.*Aph.*21. Een roomer *Alſſen-wijn* des morgens,'t zy alleen,ofte op een ſtuck biſcuyt gedronken, is ſeer bequaem om den Luſt tot eten te verwecken; ſonder dat hy gemijt behoeft te werden, als de Maegh met eenige Galachtighe vochtigheden overladen is, maer wel als ſy te grooten brandt gevat heeft. In welcke gelegentheyt beter is een teugh *kout Water*, voor de gene die ſulcx gewent zijn. Die door een koude en vochtige geſtaltenis een ſwacke Maegh hebben,moeten verwermende, verdroogende, en t'ſamen-treckende Spijſe gebruycken, en de verdooſde wermte door *Oeffeninge* en arbeydt wacker maken : welck bewegen hier oock dienſtigh is, om dat het door het verdeelen van de Spijſe, te eerder Etens-luſt in de Maegh doet verwecken. Daerom zietmen dat de Arbeyders, al eten ſy drie vier mael daeghs, evenwel altijt even graeyigh in 't broot bijten : daer andere, die ſtil en loom zijn, naulijcx eens met luſt en eten. De gene die oock de Maegh zo ſwack is,datſe maer een weynigh kan verdragen,dienen weynig, maer dickwils wat inde mont te nemen. Soo verhaelt *Xiphilinus* van den gemelten Keyſer *Antoninus*, dat hy om ſijn ſwackigheydt oock 's nachts ſelve altijt wat moſt gebruycken. Hier kan bequamelijck een *Hippocras* ghemaeckt werden van *Caneel*, met Droogen, die de Maegh ſtercken en verwermen,gelijck die hier voor aengeweſen zijn. Doch en moet niet zoet zijn, dewijl alle ſoetigheyt, 't zy in Spijſe, 't zy in Dranck, den luſt tot eten doet overgaen. Het welck, behalven de ervarentheyt,de Poët *Ovidius* oock getuyght 2.*Amor* 29.

------ſtomacho dulcis & eſca nocet.

Waerom men oock niet zo ras moede en werdt, als de leckerſte Spijs (dewijl die langh in de Maegh opghehouden werdt) daer men kaes, Boter, ende rouwe koſt een gheheel jaer door met ſmaeck kan eten.

(9) Maer gelijck de Maegh ſomtijts gantſch geen treck en heeft, zo is ſy oock in tegendeel wel onverſadelijk,welk gebreck wy met den naem van **Honts-Honger** bereyckenen.Die daer mede beladen zijn en doen niet als eten, en eer de eene koſt verteert is, haken al wederom na den anderen, zo dat de Maeg,niet en konnende den ballaſt dragen, haerſelven, gelijck in de Honden,door het Braken ontlaſt,ſomtijts ook na beneden drijft,geſtadig te kamer doende gaen. Andere verteren haer ſpijſe wel, maer indien ſe niet terſtont wederom en eten, gaen van haerſelven. Deſen onverſadelijcken Hongher is ſeer wel beſchreven by den Poët *Ovidius* in 't 8 boeck *Metam.*

De Vorſt die kreegh een plaegh, die, binnen hem geſeten,
Verweckt ſijn ingewant tot onverſadigh eten,
Al wat het aertrijck geeft,wat lucht en water ſendt,
Dat wort tot hem gebrackt,en ſtrax van hem geſchent,
Al is ſijn keucken vol, ſijn tafel overladen,
'T en is hem niet genoegh, 't en kan hem niet verſaden,
In ſpijſe ſoeckt hy ſpijs, en wort des nimmer ſat,
Schoon hy den koſt verſlint oock van een gantſche ſtadt.
Dat voor een machtigh volck genoegh ſou konnen weſen,
En kan hem lijckewel den honger niet geneſen;
Het ſchijnt dat hem de Maeg gelijck een afgront teert:
Hoe dat hy meer verſlint, hoe dat hy meer begeert.
En als de ruyme zee, door veelderhande kreken,
Ontfanght in haren ſchoot het water van de beken,
Maer wort des nimmer ſat; of als het vyer verſlint
Al watter aen den heert voor drooge ſtoffen vint,
En brant maer des te meer, en ſtijght met hooger ſtralen
Tot in de blauwe lucht, tot aen des hemels ſalen,
So gaet de man te werck. de ſpijs wet hem de luſt,
En noyt en wert ſijn dorſt met water uytgebluſt.

(10) Deſen honger wert veroorſaeckt door eenige *Suere vochtigheden*, die den krop van de Maegh gheſtadigh prickelen, en aldaer begeerte tot eten veroorzaken, dewelcke uyt de Milt, en de naeſte Deelen aldaer gezonden werden. Daerbeneffens door gebreck van *Voedſel* in 't geheele Lichaem, waer door

d'andere

d'andere Deelen gheſtadigh uyt de Maegh trecken. Waer toe mede helpen de *Wormen*, die het Voedſel in de Dermen verteren eer dat het in de Lever kan geraken. Waerom oock de Kinderen, die veeltijts met Wormen gequelt zijn, dickwils ſulcken Honger hebben, dat ſy niet verſadight en konnen werden. Ghelijck mede gheſchiet in de gene, die een groote *Lever* hebben (als geſeyt is in 't 1 Capittel) dewijl deſelve gheſtadigh uyt de Suygh-aderen, en ſy uyt de Dermen, ende die uyt de Maegh ſuygen. So wert oock door ſcherpe *Kou* grooten honger verweckt, dewelcke, indien hy niet geſtilt en wert, flaute veroorſaeckt. Sulcx geſchiet veel in 't reyſen door het ſnee, gelijck ick ſelfs bevonden heb, datter niet wel over de Sneebergen te komen ſoude zijn, al is 't dat ſelve den Berg van S. *Gothard* (waer van in 't 11 cap. van 't 1 boeck gewagh gemaeckt is) maer vyer uuren van doen en heeft, om op en af te komen, ſonder al vorens een goede maeltijdt gedaen, en boven op wederom wat ververſcht te hebben. Gelijck aldaer oock het ghewoonlijcke ghebruyck is. *Br. Laur. Surius* ſchrijft in ſijn Hiſtorie, dat in 't jaer 1511 voor den Keyzer *Maximiliaen* te Auſburgh ghebracht werde, een groot en dick man, van zo overgroote gulſigheydt, dat hy op een reys een rauw kalf, ofte ſchaep, konde op eten, ſonder nochtans verſadight te zijn, en ſeydt, dat hy uyt de Noortſche landen was, alwaer de luyden om de kouw wratigh zijn. So ſeyde oock *Eraſiſtratus* (by *Agell. 16. Noct. 3.*) datter een kracht van onlijdelijken Honger de Menſchen veel lichter overkomt in de koutſte dagen, dan als het klaer, en lieffelijck weder is: maer dat hy daer van de reden noch niet en weet. Dan ick zal die bybrenghen uyt den hoogh-wijſen *Plutarchus*, gelijck hy die geeft in 't leven van den Romeynſchen helt *Brutus*, die door arbeydt en kouw van deſen Honger bevangen werde. Welck onheyl, ſeyt hy, menſchen en vee overkomt, als ſy haer in 't ſnee vermoeyen, om dat de innerlijcke wermte, als het Lichaem door de uyterlijcke Kouw ronts-om gheſloten is, by malkander treckende, het Voedſel terſtont verteert. So leert *Ariſtoteles* (gelijck de ghemelte *Plutarchus* dit vervolght in ſijn 8 Tafelreden van 't 6 boeck) datter alſſer van buyten ſterke kouw is, de binnenſte deelen van 't Lichaem dapper verwermt werden. Ende daerom ſeydt *Hippocrates* 1. *Aphoriſmor.* 15. datmen des Winters meerder voedſel van doen heeft. So dat de Wermte ingedreven, en overvloedigh zijnde, als dan het voedſel ſchijnt te verteren, ende dat verteert zijnde, als dan mede, gelijck het vyer te vergaen. Daerom de ghene, die ſoo grooten Honger hebben, werden met een weynigh Spijſe verquickt: om dat deſelfde voor een voncke ſtreckt om de Wermte wederom aen te ſteken. *Plutarchus* brenght noch een ander reden by, waerom deſe kouw ſodanigen Honger ſoude verwecken, te weten, datter uyt het ſnee een fijnen, en ſcherpen damp komt, die door 't Lichaem treckende, het voedſel ſoude verteren en doen verdwijnen.

(11) De *Teyckenen* van deſe Oorſaken en zijn niet ſwaerlijck te onderſcheyden. Indien den Honger beſtaet uyt Suere vochtigheden, ſo ſalmen ſulcx gewaer werden aen 't rauw oprifpen; indien hy komt uyt gebreck, dan gaet het Lichaem af; indien uyt kouw, ſulcx wijſt ſijn zelven aen.

(12) Grooten Honger, die op Coortſen, ofte andere Sieckten volght, dreyght een inſtortinge. Want alzo ſy meerder begeeren, als haer verſwackte Maegh kan verteren, zoo moeten nootzakelijck aldaer veel rauwigheden vergaderen, die wederom nieuwe ſieckte maken. Die daer door onvoorſiens flauw werden, loopen gevaer, indien men haer niet terſtont te hulpe en komt, om daer in te blijven: maer die met wat Wijns, ofte anders terſtont bekomen, en hebben geen noot. Evenwel lijdt elck niet evenveel ſchade door den Honger, en den eenen kan daer veel beter tegen, als den anderen, het welck volgens de jaren *Hippocrates* in ſijn 13 Cort-bondige Spreucke van 't 1 boeck, aldus bepaelt heeft:

Vraeght yemant watter voor een man
Den honger beſt verdragen kan?
Voor eerſt die na ſijn eynde gaet,
Maer is dan noch in goeden ſtaet;
Daer na een die niet meer en waſt,
En ſchat' et niet ſchoon dat hy vaſt.
Maer yemant in ſijn jeughdigh bloet,
Lijdt hinder als hy vaſten moet;
Dan kinders van een blijden geeſt,
Die ſchaedt het vaſten aldermeeſt.

(13) Alle Honger en Dorſt werdt geſliſt door het *Soet-hout*, gelijck *Plinius* ſchrijft in ſijn Nat. Hiſtorie 22.12. Het welck hy oock in 't 8 cap. van 't 25 boeck een kruyt, *Scythice* genaemt, toeſchrijft. Dan onzen kruyt-beſchrijver *Remb. van Dodon.* maeckt 3.11.17. van beyde, als van de *Scythica radix* van *Theophraſtus*, een kruydt, om dat haer eenderley krachten toegeſchreven werden. *Theophraſtus* ſchrijft, dat de *Scythiſche wortel* den dorſt verſlaet, als menſe in de mondt houdt. Om dies wille zeggen zommige, dat de inwoonders van de Scythiſche landen, met de voorſeyde wortel, en met *Hippace* haer levẽ by deelf of twaelf dagen konnen onderhouden. Het welck *Plinius* oock getuygt, hoewel hy *Hippace* voor een kruydt rekent, daer 't niet anders en was, als kaes van Paerdemelck, gelijck *Hippocrates*, *Herodotus*, *Dioſcorides*, ende *Erotianus*, ons klaerlijck aenwijzen. Het zelfde doet oock *Taback* (inſonderheyt geknauwt, het welck veel vochtigheyt en ſlijm in de mont brengt, die doorgeſwelgt moet werden) alle *ſtercke Wijn*, gelijk *Spaenſche*, *Malvaſeye*, ende *Brandewijn*, niet alleen om dat hy een verwermende, maer ook een verdoovende kracht heeft.

Tot

Tot den zelfden eynde ſtrecken *Theriakel*,en *Mithridaet*,als oock *Opium*, het welck met groote voorſichtigheyt moet ghebruyckt werden, hoewel wy leſen, dat de Turcken het zelve, met eenige andere dingen gemenght zijnde, in de mont houden, en daer mede ſonder eten, ofte drincken, eenige dagen konnen reyſen.

Indien den Honger komt van Suure en Melancholijcke Vochtigheden, die moeten bereyt, en afgezet, en dan de Maegh verſterckt werden, gelijck in't Eerſte Deel is aengeweſen.

De ghene, die uyt ledigheyt van 't Lichaem verweckt wert, dient met grove Spijs, ende die lange in de Maegh kan duuren, tegen-geſtaen, en van buyten op de Maegh geleyt, 't gene het vervliegen kan beletten, ghelijck *Olye van Roſen*, *van Myrtus*, *van Queen*, *Cerat. defenſivum*. De Wormen werden verdreven door *Aloë*, *Alſſen*, en diergelijcke. So verhaelt *Trallianus* van een Vrouw, die van een overſadelijcken Honger geneſen was, als ſy door het gebruyck van *Bitter-heyligh* een Worm van 12 ellen gelooſt hadde; en *Nicolaus Florent*. van een andere, die het ſelve gebreck quijt werde, mits men haer, door het ghebruyck van *Coloquint-pillen*, beneffens veel ſlijm, over de hondert Wormen afdreef.

Die uyt kouden Honger flauw werden, moet men ten eerſten doen bekomen met te laten ruycken aen *Wijn*, ofte *Broot* in wijn gheweyckt, en daer van een ſopgen ingegeven. *Plutarchus* verhaelt op de gemelte plaetſen, dat *Brutus* in groot gevaer was, als hy van *Dyrrhacium* na *Apollonia* door veel ſnee reyſde, en niemant van de gene, die de Spijze droegen, hem volghde. Waer op, als hy, geheel flauw zijnde, moſt neder gaen zitten, de krijgſknechten genootſaeckt waren, aen de wallen te loopen, ende van de vyanden, die op de wacht ſtonden, broodt te eyſſchen; het welck krijgende, ſy daer mede Brutus deden verquicken, en bekomen.

(13) Wat de *Maniere van Leven* belanght. Men dient hier te kieſen een werme en ſoele *Lucht*; voor *Spijſe* niet te gebruycken dat zout, zuur, of treckende is: maer die vet, voedſaem, taey, en hart te verteren is, gelijck *Rijs*, *Speck*, *Herſſenen*, *Krabben*, *Kreeften*, en diergelijcke. Dan hier moet wel waergenomen werden, dat na langh vaſten niet te gulſigh gegeten wert. So getuyght *Benivenius*, hoe in 't jaer 1596 zo grooten Hongers-noot in Italyen was, dat de Menſchen op ſtraet nederſegen, en, die daerna aen de Spijſe quamen, zo overſadelijk aten, dat ſy 't ſelfde na weynigh dagen met de doot bekoften. Het ſelfde is overkomen die van Leyden, als ſy, in 't jaer 1574 belegert, ende uytgehongert zijnde, wonderbaerlijck ontzet wierden. Het en was (ſchrijft *Pieter Bor*, in 't ſevende Boeck van ſijn Hiſtorye) ſonder mededoogentheyt niet aen te ſien, hoe ellendighlijck dat verhongerde volck, de Haringen rauw op-ſlockten, die haer den Admirael, in ſijn in-komſt, uyt de Schepen liet werpen, en inſgelijcks het Broot, 't welck ſommige alzoo inſlickten, gelijckerwijs of ſy tot geenen tijde en zouden hebben konnen verſadight werden, het welck haer zoo qualijck bequam, dat vele daer van ſtorven, eenighe het eten noch tuſſchen de tanden hebbende.

Het gebeurt oock, dat yemant door al te langh vaſten, gantſch niet kan door krijgen, waer van wy een exempel hebben by *Haillan*, in 't 24 boeck van ſijn Françoiſche Hiſtorye, in Koning *Karel* de VII. die in 't jaer 1461 ſieckelijck zijnde, van eenige pluymſtrijckers in 't hooft ghefteken werde, datter ſommige uyt waren om hem te vergeven. Waer door hy zulcken angſt en ſchrick kreegh, dat hy in geheele ſeven daghen niet en wilde eten, al was het, dat de Geneeſmeeſters hem aenſeyden, meerder verſwackt te weſen van langh vaſten, als van de ſieckte. Maer willende ten leſten eten, zo was hem de Maegh-hals (hy noemt hem qualijck *les arteres de l'eſtomac*) als oock de Dermen zo geſloten, dat hy niet eenen beet en konde door-krijgen, het welck hy terſtont beſtorf.

Den *Dranck* mach hier wezen *dick Bier*, of *ſtercken Wijn*, geen dun Bier, ofte Water, 't welck *Hippocrates* wratigh noemt 6.*Epid*.20. Hier toe is de *Ruſt* dienſtiger, als veel Oeffeninge: gelijck oock niet dienſtigh en is veel Aftreck.

(15) Dus verre is beſchreven den Onluſt tot eten, en den al te grooten Luſt; wy zullen nu komen tot **Verkeerde-luſt** / waer door yemant groote treck en begeerte heeft, om rauw vleyſch, aerde, kolen, zant, leyen, ſteen, ende diergelijcke onnatuurlijcke dingen te eten, gelijck wy daer verſcheyden exempelen af ghefien hebben, ende oock vele beſchreven zijn by *Donat*. 4. *Hiſt*. 1. *Rhodigin*. 3. *Antiq*. 17. *Lemn*. 1. *Occult*. 6. *Trincavell*. 7.5. *Schenck*. 3. *Obſ*.1.33. *&c*. Hier op ſiet de Poët *Martialis* in de volgende verſſen.

Neſcio, quod ſtomachi vitium ſecretius eſſe
Suſpicior, ut quid enim Bætice ſaprophageis.

Hier mede werden de Swangere vrouwen meeſt gequelt, inſonderheyt in de eerſte maenden, als wanneer ſy veel overtollige Vochtigheden vergaderen, en dat de Vrucht weynigh van het opgehouden Bloedt na hem treckt, het welck dan bederft, ende dien quaden luſt veroorſaeckt. Maer na de drie vier maenden, alzoo het zelve dan meerder van doen zijnde, beter na-ghetrocken, ende verteert werdt, zoo begint die quade, ende onnatuurlijcke begeerlijckheyt te verminderen. Dan het gebeurt oock ſomtijts, dat de Mans hier mede beladen werden. Soo verhaelt *Fernelius* van ſeker Edelman, wiens mont langh ghewatert hadde na levendige Kalck, ende daer van een vuyſt groot in-ſlockte, ſonder eenighe

ſchade in de Maegh, ofte 't Ingewant te vernemen. Het zelfde hebbe ick geſien in een Longhman, die lange tijt veel at van gemorſelde Leyen.

(16) Deſen Verkeerden-luſt geſchiet als de vlieſen van den mont des Maeghs met eenige quade, en bedorvene Vochtigheydt beſlagen is, door welckers lange gewoonte (*Plutarch. in cauſſ. nat.*) ghelijcke quade dingen begeert werden, dan als het quaet vorder gaet, zo ſtreckt de luſt recht in tegendeel.

(17) Om tot *Geneſinge* te komen en is hier niet beter in de Mans, ofte onbevruchte Vrouwen, als de Ongeſonde Vochtigheyt, die aen de krop, ofte de binnen-vlieſen van de Maegh hanght te doen uytbraken, ofte bereyt zijnde, van onderen af te zetten. En om de Maegh in deze gelegentheyt te ſuyveren, zijn ſeer bequaem *ingeleyde Cappers*, of *Olyven*, *bitter Amandelen*, een Salaet van *Cichorey-wortels*, en om te verſtercken *Mentha*, *Porceleyn*, een *kruym Broot* in 't *ſap van Suure Oraengien*, *Citroenen*, *Granaten*, ofte *Queen* geweyckt.

Het VI. Capittel.

(1) *Gelijckheyt, en onderſcheyt van Honger, en Dorſt,* (2) *Waer door yemant geen Dorſt en heeft,* (3) *en hoe ſulcks te geneſen is.* (4) *Waer door yemant al te grooten Dorſt heeft,* (5) *de Teyckenen des Zelfs,* (6) *Voor-teyckenen,* (7) *Geneſinge,* (8) *Maniere van Leven.*

(1)

NA dat de Gebreken, die in den Honger vallen, afgedaen zijn, zo ſullen wy mede gaen uytleggen den gene, die den Dorſt onderhavigh is, als beyde ſeer weynigh verſchelende, en deſelfde onheylen onderworpen zijnde. Beyde komen uyt ghebreck dat de Deelen gewaer werden, die (gelijck hier voor geſeyt is) zoo lange trecken, tot dat het aen de Maegh komt. De wijs-gierige *Ariſtoteles* ſtelt alleen dit onderſcheyt tuſſchen beyden, dat den Honger een luſt en begeerte is van werm en droogh; maer den Dorſt van vochtigh, en kout. Maer dit is zo met de Bommelſche maet wat uytgemeten, ghelijck wel geoordeelt wert van mijn weerde Meeſter, Mr. *Gerardus Voſſius 3. Phyſ. Chriſt. 36.* Want men ſiet dat de Hongerige oock luſt hebben na Salaet, en andere koude Spijze: en in tegendeel dat de Dorſtige oock Wijn drincken, die werm is; ja de oude Griecken, ende Romeynen plachten, tot meerder leckernye, wermen dranck te drincken. Behalven, ſeydt hy, dat de Kouw in ſijn zelven niet met al en doet tot het leven: maer ſtreckt alleen om de natuurlijcke Wermte wat te verkoelen, dat ſy de Vochtigheydt niet te veel en verteert. Derhalven zoude genoegh weſen, als men ſeyde, den Dorſt te weſen een begeerte na waterige vochtigheyt, en den Honger na vette vochtigheyt, waer door de natuurlijcke wermte gevoedet, en onderhouden wert.

(2) En gelijck wy geſeyt hebben van den Honger, zo wert oock den Dorſt vermindert, vermeerdert, of bedorven. Maer dit laetſte gebeurt gantſch ſelden, te weten, dat yemant na quaet nat zoude dorſten.

Dewijl den dorſt komt uyt gebreck van vochtigheyt, zo en is dezelve niet, wanneer datter zodanigh gebreck niet en is, of niet gevoelt en wert. Het eerſte heeft plaets, alſſer in de Maegh een koude en vochtige ongematigheyt is, of datter vele zoete ſlijmerige vochtigheyt over de krop van de Maegh gheſtreken leyt, of dat het ſelve door koude en vochtige Lucht, ofte zodanige Spijſe vervochtight is. Nu dat het gebreck niet gevoelt en wert, geſchiet door belet van trecken der andere Deelen, waer van in de Onluſtigheyt op 't laetſt voorgaende capittel geſeyt is. Het ſelfde geſchiet mede in de Raſende Koortſen, in dewelcke wel oorſaeck van Dorſt is, maer door de Raſernye, en onſtelteniſſe van de Sinnen niet gevoelt en wert.

(3) Indien den Dorſt achter blijft door eenighe ſlijmerige Vochtigheyt, deſelve dient geſuyvert, en afgezet, gelijk in 't Eerſte Deel is aengeweſen. Komt het door Raſernye, en datmen vreeſt dat de Siecken door te veel drooghte eenigh hinder zal krijgen, zoo moetmen den zelven oock tegens ſijnen danck doen drincken.

(4) Maer dickwilder Gebeurt het dat den Dorſt te veel is, te weten, buyten de maeltijt, als wanneer men natuurlijker wijſe gewoon is op het eten te drincken.

(5) Deſen grooten Dorſt wert veroorſaeckt, als de vochtigheyt van de Maegh gheheel opgedrooght is, het zy ſulcks komt door gebreck van dranck, ofte dat de vochtigheyt des Lichaems vervlieght, gelijk in groote *hitte der Sonne*, *Badt-ſtoven*, en diergelijcke. Als mede wanneer de ſluyſen van de Maegh belemmert zijn met eenige *ſcherpe*, *heete*, ofte *zoute* (en daerom zijn de Waterſuchtige altijt dorſtigh) vochtigheyt, gelijk na het eten van ſterck *gepeperde*, of *gezoute* koſt. Het ſelve doet oock *gebrande*, en andere *ſtercke Wijn*, inſonderheyt *brandende Koortſen*. Ende in heete Landen den *beet van ſommige adders*, voornamelijk van een, die na den Dorſt haren naem in 't Griecks heeft, te weten *Dipſas*. Dewelcke, na Lucianus ſchrijft, zo grooten dorſt maeckt, dat hoe yemant, die daer van gebeten is, meerder drinckt, hoe hy meerder drincken wil; Ia, ſeyt hy, al dronck yemant de Nijl, ofte den Iſter uyt, hy en zoude niet als te meerder dorſt krijgen. Hier van is dit aenmerckens weerdigh exempel, by den Poëet Lucianus in ſijn 9. Boeck.

Een Vendrigh in het heyr van Romen uyt-geſonden,
Heeft ſich eens by geval in ſeker wout gevonden,

Daer

Daer treedt hy op een ſlangh die aldaer Dipſas hiet,
En wort terſtont geraeckt eer hy het monſter ſiet.
Het beeſt op hem geſtoort dat heeft hem flucx geſteken,
En is van ſtonden aen in ſijnen kuyl geweken,
De man voelt nauw den beet, oock rezer geen geſwel,
Dies hielt hy dit geval alleen voor kinder-ſpel.
Maer ſiet het ſtil vergif dat kroop hem door de leden,
En nam ſijn aders in van boven tot beneden.
Verſpreyt hem door het mergh en al het ingewant,
Hy meynt dat hem de borſt en oock de lever brant.
De droohte ſchijnt de tongh hem aen de raeck te binden,
En daer en is geen ſweet in al het lijf te vinden,
Daer zijn geen tranen meer in ſijn verdrietigh oogh,
Al wat eerſt vochtigh was dat is ten volle droogh.
En mits den heeten gloet in ſijnen buyck ontſteken,
Sijn maegh is enckel vuur, ſijn herte ſchijnt te breken;
Al watter vleeſigh is ontrent ſijn ingewant,
Dat is geheel verdort, en niet als enckel brant.
Al mocht hy in den Nijl, of in den Tijber baden,
'T en waer hem niet genoegh, 't en zou hem niet verzaden,
Hoe meer dat Aulus drinckt, hoe dat hem meerder dorſt:
Zoo vinnigh is het gif ontrent ſijn dorre borſt.
By hem was geen ontſagh, wat Cato mocht gebieden,
Hy paſt op geen bevel wat Prins of Vorſten rieden:
Hy loopt, hy woelt, hy ſpringht, hy ſtelt hem ſelſaem aen,
Hy goyt ſijn degen wech, en ſlingert met de vaen.
Sijn ſweert is hem een ſpa, hy gaet hem kuylen graven,
En ſpit in 't dorre zant, om hem te mogen laven;
Hy dronck oock modder zelfs, en watter vochtigh was;
Maer niet dat hem vernoeght of ſijnen dorſt genas.
En waerom langh verhael? hy pleeght verſcheyde zaken,
Doch treft de gronden niet die hem de ſieckte maken.
Maer hoort doch met een woort wat hy ten leſten doet,
Hy ſnijt ſijn aders af, en drinckt ſijn eygen bloet.

(5) De *Teyckenen* zijn hier openbaer, ende oock te ſien in de volgende verſſen van den gemelten *Lucanus* in ſijn 4. Boeck:

De Maegh met haer gevolgh en al het Ingewant
Is uyttermaten dor, en als in vollen brant,
De Tongh is als een raſp, de drooge Lippen hijgen,
En gapen na de lucht om lavenis te krijgen.

(6) Hoe onlijdelijck den Dorſt is, heeft eertijdts wel getoont de Koningh Lyſimachus, die, om den Dorſt te ſliſſen, ſijn ſelven met het leger aen de vyanden overgaf, hoewel hy daerna, gevangen zijnde, dat beklaeghde, roepende, *O Goden, om hoe korte vreughde hebbe ick my van een Koningh tot ſlaef gemaeckt!* ghelijck *Plutarchus* verhaelt in de Spreucken der Koningen, en Vorſten, alwaer hy oock ſchrijft van *C. Marius*, een groot Velt-overſte, en Borgermeeſter van Romen, dat als hy ſijn leger tegen de Duytſchen geſlagen had op een plaetſe daer gheen water was, en de Krijghſknechten klaeghden dorſt te hebben, haer een rivier toonde, die dicht aen de begravingh van den vyandt liep, ſeggende: Van daer is dranck voor bloedt te koop. Maer ſy baden, dat hy haer leyden zoude, alwaer hy begeerde, zoo lange ſy noch driftigh bloedt hadden, en 't ſelfde niet al, door den Dorſt, verſtijft was. Sodanigen Dorſt veel, of geſtadigh zijnde, doet veel quaets. Om dat hy 't verteren van de Spijſe verderft, de Krachten vermindert, en dat de Dorſtige met al te veel nats in te nemen, in Sucht, Waterſucht, en andere ſware ſieckten komen te vervallen.

(7) Deſen onnatuurlijcken Dorſt wert geholpen door verkoelende en vochtigh-makende Middelen, uyt wat oorſaeck den ſelven ontſtaet. Dan men moet met eenen oock op de oorſaeck ſien, en of hy van ſelfs en alleen gekomen is, of op een andere ſieckte gevolght is. Van ſelfs ſpruyt hy uyt inwendige, of uytwendige oorſaken. Die van uytwendige oorſaek komt, wert door verkoelenden dranck wech-genomen. Van inwendige, moet elck, na verſcheydenheyt van ſijn oorſaeck, te bate gekomen werden. Indien hy ſpruyt door gebreck van voedſame ſtoffe, niet alleen in de Maegh, maer oock in 't geheele Lichaem, wert beter door *Spijſe*, als Dranck geſliſt, dan hier is mede dienſtigh een dronck *Wijn*. Dan alſſer brant, en droogte in de krop van de Maegh zit, als dan is dienſtigh verkoelende dranck, als *Gerſte-water*, *Lattouw-water*, *Amandel-melck van verkoelende zaden*; en de mont dickwils gheſpoelt met kout water, en een weynigh azijn, ende dan in de mont ghehouden en gekauwt, *ſuyre pruymen, lange Rozijnen*, een ſtucxken *Citroen*, *Granaet-appel*, *Meloen*, *Perſick*, *Queen*, de ſteel van *Lattouw*, verſch *Soethout*; of op de tong geleyt een blat *Suyring*, *Huyſloock* het binne-velleken af ghedaen, *Porceleyn*, in Kout water ghebet. Hier toe ſtrecken oock eenige uytterlijcke middelen, gelijck het *Baden* van Handen en Voeten, *Stovingen* op de Maegh, Hert, en Lever, die, met de hitte van 't geheele Lichaem te verkoelen, den Dorſt ſliſſen. Soo kan op de plaets van de Lever leggen *Sap* van *Cichorey*, *Endivye*, ende *Porceleyn*, met wat *Azijn*, ende *Sp. Diatrionſantal*. Op welcke manier den Dorſt dickwils geſtilt wert: dan en dient niet lange achter een gedaen, alzoo het al te groote Koude in de inwendige Deelen ſoude verwecken, dat daerna ſwaerder mocht uytvallen. Wanneer den Dorſt komt ſonder Koortſe uyt Gal, ofte brack Slijm, het ſelfde dient afgezet, door ſodanige Middelen, als in 't Eerſte Deel verhaelt zijn, en daer na de Maegh verſterckt. Wanneer hy door de Koortſe veroorſaeckt wert, dan en dienter in de Kouw (gelijk nochtans veeltijts gheſchiet) niet gedroncken, om de brandige ſtoffe in haer beweginge niet te ſteuten, en alzo den brandt te vermeerderen, ende de Koortſe te verlengen; maer men moet van de verhaelde verkoelingen in den mont houden, ofte den ſelven ſpoelen; en niet eerder hertelijk drincken, voor dat de Koortſe even op 't hevighſte geweeſt is, ende wat begint af

te nemen, om wat beter tot ſweeten te gheraken. Den Dorſt die den Water-ſucht overkomt, en kan met geen dranck geſliſt werden, voor al-eer de ſieckte wech-genomen is, gelijck, met den Grieckſchen Hiſtory-ſchrijver *Polybius*, de Latijnſche Poëet *Horatius* wel ſeyt 2. *Odar*. 7.

Wanneer de Waterſucht bezit het ingewant,
Zo treckt de menſch het nat gelijck een dorſtigh zant;
Maer des al niettemin zoo blijft hy ongelaeft,
Ia ſchoon ghy hem geſtaegh een volle kanne gaeft.
Maer ſoeckt ghy ſijn behulp, zo treckt hem uyt de borſt
De gronden van het quaet, en d'oorſaeck van den dorſt.

(8) Wat de *Maniere van Leven* betreft; hier is dienſtigh verkoelende en vochtigh-makende *Lucht*; als oock zodanige *Spijſe*, gelijck *Lattouw*, *gepelde Gerſte* met Vleyſch-nat geſtooft, ofte doorgeſlagen, en met geſtampte verkoelende zaden gemenght. Men dient gantſch te laten al wat ſcherp, zout, en gekruyt is. Het Lichaem moet niet veel *geoeffent* werden; dient weynigh geſproken, en den mont meeſt toegehouden. Den *Slaep* is hier ſeer vorderlijck, om dat als dan de natuurlijcke wermte, en het bloet binnewaerts ghetrocken zijnde, het Ingewant daer door verſacht, en vochtigh gemaeckt wert.

Het IIII. Capittel.

(1) *Verſtoptheydt van de Lever*, (2) *Hare Oorſaken*, (3) *Teyckenen*, (4) *Voor-teyckenen*, (5) *Geneſinge*, (6) *Maniere van Leven*, (7) *Als oock in de verſtopte Milt.*

(1)

DE **Lever** is de **Verſtoptheyt** ſeer onderworpen, en daer en is geen Ingewant, dat van dezelfde zo gequelt wert, om dat de Poort-ader met ſeer dunne tacxkens haer verſpreyt door de ſelfſtandigheyt van de Lever, en dat even dunne uyt de Holle-ader met haer open mondekens tegen deſelve aenkomen, door dewelcke al het voedſel van het geheele lichaem ſijnen doortocht heeft. Ia dat niet alleen de Aderen. maer oock de ſelfſtandigheyt ſelfs van de Lever kan verſtoppen, met *Avicenna*, tegens *Altimaris*, den welgeleerden *Mercurialis* 3. *Prax*. 18.

(2) Deſe verſtoptheyt wert veroorſaeckt, wanneer de *Vochtigheden* ofte te veel, ofte te dick zijn, het zy dezelfde in de Lever groeyen, ofte uyt andere plaetſen daer geſonden werden.

Dat het oock komt van verdrooght, en als *verbrant Bloet*, ſchrijft *Platerus* bevonden te hebben over tafel, met wel te letten op de Lever van de Dieren. So heeft hy oock aengemerckt, dat van *Weyachtige vochtigheyt* deſe Verſtoppinge kan geſchieden, door dien hy de Lever-aderen bevonden heeft met root zant, (het welck ſy te voren met het water plegen quijt te werden) in ſommige plaetſen vervolt, ja oock in ſteen, het corael niet ongelijck, verandert. Het welck hy ſtelt, gelijck in de Nieren, uyt de aerdachtigheyt in de wey gegroeyt te zijn.

Wterlijck helpt tot de Verſtoppinge des Levers veel *grove*, *taeye*, ofte *t'ſamen-treckende Spijze* te eten, of *zoete dicke Wijn* (gelijck den rooden Hoogh-lantſen) ofte oock veel *Suycker*, en andere *Soetigheyt* te beſigen: als mede *terſtont na den eten* het Lichaem te *Oeffenen*, waer door de rauwe Spijze te vroegh in de Aderen geſtooten wert.

(3) De Verſtoptheyt des Levers blijckt aen merckelijcke *Teyckenen*, als Spanningh, en Beſwaertheydt in de rechter zijde onder de korte ribben, met doove pijn, ſomtijts oock wel ſcherpe, te weten, wanneer daer eenige beſlote Wint by is, die niet uyt en kan breken, gelijck *Galenus* ſchrijft op 5. *Aph*. 52. Deze beſwaertheyt wertmen meeſt gewaer in 't gaen, ofte opklimmen, en als men den Adem ſtijf ophaelt, ofte het Lichaem dicht na den eten oeffent; en dan volgter oock terſtont een vermoetheyt, en Kortaemigheyt. De Verwe van 't geheele Lichaem, inſonderheyt in 't Aengeſicht, verandert, om datter geen goet Bloet gemaeckt, noch wel verdeelt en wert, waerom den Afganck oock los, dun, ende waterigh is. Het Water en ſchiet niet wel af, ende is dun, meeſtendeel klaer en ſterck.

Wanneer de Holligheyt van de Lever verſtopt is, ſulcx en kan men van buyten niet voelen, noch gewaer werden, en de Maegh krijght dan van byſtaen meerder ſchade, waer op volght, Walgingh, Dorſt, ende om dat den Gijl door de Lever niet en kan ſchieten, weecke Kamergangh.

In de verſtoptheyt van het Buldige deel, voeltmen van buyten een ſwellende en opgevende ſpanningh, en, door dien dat het Middel-rift gedruckt wert, zo valt den Adem moeyelijcken te halen.

(4) De Verſtopte Lever en is niet kleyn te achten, om datſe vele Sieckten kan voortbrengen, als voornamelijk Koortſen, Onſtekingen, Verhartheyt, Geelſucht, Water, Blaeuſchuyt; zoo dat de Arabiſche Geneeſmeeſter *Avicenna* wel gheſeydt heeft, de Verſtoptheyt te weſẽ de Moeder van al de Lever-ſiekten.

(5) Om deze Sieckte te *geneſen*, zal men eerſt de Maegh ſachtjens ſuyveren, en dan de Verſtoptheyt ontſluyten met een Dranck van de openende Droogen, in 't 20 cap. van 't Eerſte deel beſchreven, en de verſtoppende Vochtigheden, daer door wel bereyt zijnde, afzetten, door de Purgeer-middelen, in 't 12 cap. van 't ſelfde Deel aengeweſen, het welck niet eens en tſevens, maer meer-mael, na de Verſtoppinge groot is, in 't werck geſtelt moet werden. Op 't laetſte, Maegh, en Lever verſterckt, zo door de gemelte Genees-middelen, als bequame *Maniere van Leven.*

(6) In deſe verſtoptheyt is bequaem verdunnende,

en

en met eenen ſuyver-makenden *Spijſe*, gelijck daer is *Room van doorgeſlagen Gerſte*. Hier toe helpen oock *Cappers*, en *Piſtacyen*. Maer ſchadelijck is alle grove, taeye, en t'ſamen-treckende Koſt, ghelijck Rijſten-bry, Panne-koecken, Kaes, inſonderheydt den ou-den, Korſten van Paſteyen, Schaeps-voeten, Pens, Kalfs-tolboom, Speck, Runtvleyſch, Roock-vleyſch, Zee-viſch, Ael, en Palingh. Men kan bequamelijck beſigen een Salaet van de jonge ſpruyten van *Hop*, of *Cichorey*, ofte van de wortels gekoockt, ende, om de bitterheyt, met wat Corinthen verſoet, en dan Azijn, Olye, en Peper daer over gedaen. Men mach oock in eenigh Vleyſch-nat koken, of den Hutſpot ſtoven met *Peterſelye*, of *Venckel-wortels*. Men dient hier niet te veel, noch veel verſcheyde koſt te eten, ende niet eer, voor dat de voorgaende wel verteert is. Tot *drank* dient *Gerſten-water*, ofte dun *Bier*, dat wel *Klaer* is, ge-lijck hier op ſijn Engels gebrouwen werdt; als mede *Moeſel*, ofte *Deel-wijn*. Andere grove, ſoete, en dicke Wijnen moeten gelaten werden. Matelijcke *Oeffenin-ge* is hier nut en bequaem, maer voor den eten, ofte langh na de Maeltijdt.

7) Deſelfde Maniere van Leven komt oock te paſ-ſe in de *Verſtopte Milt*, dewelck uyt deſelfde *Oorſaken* ontſtaet, en gevoelt wert onder de korte ribben (daer ſy gheſont zijnde, niet onder en ſchiet) in de ſlincker zijde. *Plautus* doet ſijnen *Cappadox* hier over wel be-ſcheydelijck klagen, met deſe woorden:

> *Valetudo decreſcit, accreſcit labor.*
> *Nam jam quaſi zona, liene cinctus, ambulo.*
> *Geminos in ventre videor habere filios.*
> *Nihil metuo. niſi ne medius diſrumpar miſer.*

Haer *Geneſinge* moet ook op deſelfde manier aenge-ſtelt werden, door de Genees-middelen in 't 21 cap. van 't 1 Deel beſchreven. De *oeffeninge* is hier ſonder-ling dienſtig, als wandelen, loopen, en diergelijke. Sulcx wert den gemelten *Cappadox* wel geraden op de ver-haelde plaets, ----- *Ambula, id lieni optimum eſt.* *Plutarchus* verhaelt in 't leven van *Demoſthenes*, hoe een ſeker *Laomedon*, door raet van de Geneeſmeeſters, tot ſijn quade Milt, lange loopen gedaen hebbende; al-lencxkens door gewoonte een groote voorlooper ge-worden is. Sommige Deelen des Lichaems, ſchrijft *Plinius* 7.2. zijn ergens wonderbaerlijck dienſtig toe, gelijk in *Pyrrhus*, dien vermaerden Koning van *Epirus*, den grooten *Tée* van de rechter voet, waer mede hy de Milt ſachtelijck druckende, deſelve genas; welck behulp, ſeydt *Plutarchus* in ſijn leven, hy aen niemant, oock den alderarmſte, niet en weygerde, maer had geerne dat hem daer voor, als den tweeden *Eſculapius*, een Haen gheoffert werde. Dan de hooghgeleerde Heere Mr. *Gerardus Voſſius* meent in ſijn meergemelte, en noyt genoegh gepreſen werck *Phyſiol. Chriſt. l.* 3.*c.* 17. dat dit een vont is geweeſt van ſijn pluymſtrijc-kers, ofte, indiender ſommige genezen zijn, dat ſulcx gekomen is uyt groot vertrouwen, 't welk ſy op den Coningh hadden.

Het V. Capittel.

(1) *Gele, ofte Lever-ſucht, ende Bruyne, ofte Milt-ſucht.* (3) *Onderſcheyt, ende haer Ken-teycke-nen van de Gele-ſucht*, (3) *Voor-teyckenen*, (4) *Geneſinge*, (5) *Oorſaken van de Milt-ſucht.*

(1)

OP de verſtoptheyt van Lever volgt veeltijts *Ge-leſucht*, gelijck op die van de Milt *Bruyneſucht*, te weten, als in de Lever de Gele-gal, en in de Milt, de Bruyne-gal niet wel gezuyvert zijnde, over het gant-ſche Lichaem verſpreyt wert, ende het ſelve een gele ofte bruyne verwe mededeelt. *Aurelianus* ſchrijft, dat deze gelijkheyt meeſt geſien wert in 't wit van de oo-gen, onder de tongh, en onder 't hol van de voeten. Te weten, in 't horenvlies, om ſijn groote witigheyt: onder de tongh, van wegen de groote aderen, en het ſacht vleyſch; onder de voeten, om dat de groote va-ten aldaer eyndighen. Al 't ghene de Geelſuchtighe aenſien, dunkt haer geel te wezen, alzo ſy door 't gele Hoornvlies, als door een geel glas ſien. Waer van de Poët *Lucretius* reden geeft in ſijn 4 boeck:

> *Lurida præterea fiunt quæcumque tuentur*
> *Arquati, quia luroris de corpore eorum*
> *Semina multa fluunt ſimulacbris obvia rerum*
> *Multaque ſunt oculis in eorum denique miſta,*
> *Quæ contage-ſua palloribus omnia pingunt.*

(2) **Gele-ſucht** ſpruyt uyt verſcheyde *oorſaken*. Eene is, den *Beet van Vergiftige dieren*, gelijck *Galenus* ghetuyght geſien te hebben in een, die van een *Adder* gebeten was. En *Nicander* ſchrijft, dat ſulcx mede ge-ſchiet door den *Zeebaes*: als oock door *Vergif*, dat in-genomen is, waer van den Arabiſchen Geneeſmeeſter *Avenzoar* verhaelt, *Azijm* onder handen gehadt; ende genezen te hebben. Deze oorzaeck heeft hier te lan-de, 't welck zodanigh vergif niet en geeft, ofte oock niet tot zulken grouwel miſbruykt en wert, weynig, ofte gheen plaets. Wy lezen evenwel in 't leven van Dr. *Iohannes Heurnius*, Profeſſor te Leyden, hoe dat hy uyt Italien (daer het vergeven al wat gemeen is) komende tot Wtrecht, aldaer, beneffens andere Ge-nees-meeſters ontboden werde by den Heere van *Noorcarmes*, Gouverneur van de Stadt, die van de Spaengjaerts vergeven zijnde, in Gele-ſucht verval-len was (daer hy oock van ſtorf) waer van hy alleen de rechte oorſaeck wiſt by te brengen. De reden, dat het Vergif deſe ſieckte veroorſaeckt, is dat het Bloet daer door ſijn vorige ſuyverheyt verlieſt, en in een ge-

le of galachtige vochtigheyt, die het geheele lichaem verwet, verandert wert, en ſulcx geſchiet ſchierlijck, en zonder Coortſe. Hier moeten uyt den gemelten *Aurelianus* byghevoeght werden, *purgerende Genees-middelen*, die in 't lichaem blijven, 't zy dat de gene, die op de Gal ſien, als ſy die niet af en drijven, dezelve voeden, gelijck *Galenus* meende, of liever dat de Quade hoedanigheydt van zoodanige het Bloedt mede, gelijck nu van 't Vergif gezeyt is, in Gele vochtigheyt doet veranderen. Daer is noch een andere Geleſucht, die komt op het ſcheyden van Galachtige Coortſen, wanneer de nature de ſtoffe der zelvige van binnen na buyten drijft. Dit komt mede ſchierlijck, het doet de Coortſe eyndigen, maer en eyndight niet met de Coortſche, dan blijft dickwils noch langeby, het Water en de Camerganck zijn natuerlijck geſtelt. De Geleſucht ſpruyt oock uyt een ontſteken Lever, in dewelcke een groot deel van het bloet verbrant en in gal verandert wert, en dan iſſer een ſtercke brandende Coortſe by, een Swaerte en Pijn in de rechter zijde, het Water en den Aftreck galachtigh. Maer gebeurt meeſtendeel door verſtoppinge van de Lever, of den wegh waer door de Gal in 't Blaesjen getrocken ofte uyt het zelfde gelooſt werdt (waer door de Camerganck dan bleyck is) in de Dermen, ofte dat het Galblaesjen, door de Steenkens daer ingegroeyt, te nauw is. Want datter oock Steenen in het zelve groeyen, is by vele nieuwe Geneeſmeeſters ondervonden, en my eerſt vertoont by den gheleerden ende de ervaren Mr. *Maximiliaen Bouman*, zal. ged. in ſijn leven eerſte en loſſelijck Heelmeeſter dezer Stede. Dan hebſe daer na noch meerder geſien, en bevonden dat ſy uyt dicke Gal aldaer ſtijven en verharden. Want in werm water geleyt zijnde, ſmolten zy terſtont wederom tot gal wech. Het water is hier zo hooghgeverwet dat het byna bruyn is, ende een weynigh van 't zelve een groote plas ander water geel maeckt.

(3) De Geleſucht van vergif is zeer ghevaerlijck, ende als 't zelve ſterck is, of de Sieckte langh geduert heeft, ongeneeſlijck. Maer de gene, daer de Koorts mede ſcheyt, en heeft geen ſwarigheydt, dewijl ſulcx geſchiet, om dat de Nature, door hare kracht, de galachtighe vochtigheden uyt het Ingewant na buyten drijft. Dan die door een Ontſteken Lever komt, en is niet ſonder ſwarigheyt: ende noch meerder wanneer datter Steenkens in het Gal-blaesjen zijn.

(4) Wat de *Geneſinge* belangt, deſelve is verſcheyden na de verſcheyden oorſaken. In de Vergiftige Geleſucht van inwendigh Vergif moet het zelve ten eerſten uytgedreven, ende overwonnen werden met *Theriakel*, *Mithridaet*, *Dioſcordium*, *Bezoar*, ende andere Hertſterkende middelen in 't 18 capittel van 't Eerſte deel beſchreven. Indien het door een venijnigen beet van buyten ingeprent is, zo moet het oock ten alder-eerſten uytgetrocken werden, op de wijſe, als aengewesen is van de Dulle Honts-beten in 't 9 cap. van 't Eerſte boeck, in dit 2 Deel. Wanneer de Gele-ſucht ſpruyt, door uytdrijven van de galachtige vochtigheden in 't eyndigen van de Koortſen, dan en behoeft men niet te doen, 't en zy dat de nature wat geholpen diende tot uytwerpen met wrijven van buyten, ofte van binnen met ſweet-middelen. Maer als de ontſteken ofte verſtopte Lever, hier toe oorſaeck geeft, zo wert deſelve verdreven, door ſodanige Genees-middelen, als tot verkoelinge, en openinge van dezelvige beſchreven zijn in 't 20 Capittel van 't Eerſte deel. *Apollodorus*, gelijck *Plinius* ſchrijft 20. 9. gaf de Geelſuchtige in, het ſap van rauwe Kool; het welck niet vremt en is, als hebbende een openende, en ſuyverende kracht. By *Plutarchus*, in het 7 Capittel der Tafel-redenen van 't 5 boeck, wert verhaelt, 't gene andere oock beveſtigen, ſeker Vogel, den Arent niet ſeer ongelijck, in 't Griecx *Charadrios* genoemt, ende in Duytſch, gelijck *Geſnerus* ſchrijft, Tziel of Gziel/ van zodanigen natuer en kracht te weſen, dat hy van de Geelſuchtigen aengeſien zijnde alle de geyligheyt na hem treckt, en dezelve doet geneʒen.

(5) De Milt-ſucht/ als ſy mede niet van Vergif en komt, heeft haren oorſpronck uyt de Milt, wanneer deſelvige zo verſwackt of verſtopt is, dat ſy 't Bloet, van de Bruyne vochtigheden niet en kan ſuyveren, waer door dezelvige met het ander Bloet het geheele Lichaem doorgeſonden werden, en alzo een Saluwe verwe over de huyt veroorzaken. Hier van ſpreeckt *Plautus* in ſijn Bly-eynde-ſpel *Menæchmi*:

> *Viden' tu illi oculos virere? ut viridis exoritur color*
> *Ex temporibus atque fronte?*

(6) Deze Sieckte is te *geneſen*, gelijck de voorgaende, en de Middelen, die de Milt ſtercken, en openen zijn aengewezen in 't 21 cap. van 't Eerſte deel.

Hier ſtaet waer te nemen deſelfde *Maniere van Leven*, die in 't laetſt van 't voorgaende Capittel is aengewezen.

Het VI. Capittel.

1) *Opſtijginghe van de Lijf-moeder*, (2) *Haer Oorſaken*, (3) *Teyckenen*, (4) *Voor-teyckenen*, (5) *Geneſinge*, (6) *Maniere van leven*.

Behalven de Sieckten, die de Mans onderworpen zijn, ſo werden de Vrouwen noch met eenige byzondere gequelt, haer nature eygen zijnde van wegen de Lijf-moeder, en de Maent-ſtonden.

(1) De wijsgierige *Plato* noemt de Lijfmoeder, een begeerlijck dier, en hem volgende de Grieckſche Gheneeſmeeſter *Aretæus* ſchrijft, dat ſy byna een levend ingewant is, ende als een dier in een dier. De oude *Hippocrates* hout het ook daer voor, dat deſelfde haer

haer na de vochtigheydt toe beweeght. Deſe beweginge blijkt mede daer uyt, datſe na aengename dingen haeckt, en van droevige ontſtelt wert, haer opgeeft na welruyckende, en nedergaet van ſtinckende. Onſen *Galenus* des niet tegenſtaende is hier tegens ſijnen meeſter, ende meent, dat de Lijf-moeder niet en verandert van plaets, dan als ſy uyt-ſchiet: ende dat alleen de aderen, en banden ſpannen, en verkorten, en dat daer door geſchiet, dat, als de bovenſte banden, daer mede ſy aen den rugh-graet gehecht is, komen te ſpannen, en als de bovenſte aderen opgeſwollen zijn, ſchijnt als of de Lijfmoeder opſtijghde, ende door het drucken van het middel-rift den adem benaude. Welck gevoelen van *Galenus* by vele (gelijck daer vele *ames moutonnieres*, als *Rabelais* ſpreekt, gevonden werden) gevolght is, en onder andere by *Altimarus, Mercurialis, Maſſarias, Bottonus, Mercatus, Platerus, Riolanus den jongen*, die hier te lande onlanghs de Koninginne Moeder volgde. Maer dat niet alleen dampen, maer het lichaem van de Lijfmoeder ſelve na bovenen opſtijght, is wel ondervonden by den Koninglijcken Geneeſmeeſter *Fernelius*, dewelcke getuyght, door klachten en bidden van de vrouwen beweeght zijnde, zelve dickwils gevoelt te hebben, dat de Lijfmoeder, als een kloot tegen de Maegh opſtiet, ende deſelve ſwaerlijck benaude. Waer van ſy ook met een ſcheunſche bant nedergedruckt wert, tot datſe merckelijk wederom op haer eygen plaets komt. En ſulcx en behoeft niet vremder te ſchijnen, als dat ſy nederſchiet, en ſomtijdts geheel uytſchiet. Van dit oordeel ſchijnt de wijsgierige *Ariſtoteles* mede geweeſt te zijn, en is uyt de oude geneeſmeeſters *Paulus Ægineta*, en uyt de jonge *Cordæus, Duretus, Riolanus den ouden, Laurentius* en *Saxonia*, die oock de bewijs-reden van *Galenus* wederleyt. Want op 't gene *Galenus* ſeyt, dat de Lijfmoeder vaſt aen de ruggraet gehecht is, antwoort hy, dat die banden ſo wel in 't opſtijgen konnen recken, als ſy doen in 't nederſchieten. Dat hy oock voorgeeft, al of de Maegh ſoude in de weegh weſen, en het opſtijgen beletten, en ſluyt mede niet, alzo de deelen, inſonderheyt die ſacht zijn, malkanderen wijcken, gelijck *Saxonia* bewijſt met het exempel van een waterſuchtige. Hier komt by de dagelijckſche ondervindinge, die zo klaer is, dat my verwondert, hoe dezelve by yemandt, die eenige ervarentheyt heeft, kan in twijffel getrocken werden.

(2) De naeſte *Oorſaeck* van de opſtijginge is het ophouden van Zaet, of Bloet, het welck aldaer bederft, en eenen vergiftigen aert krijght, waer door de Lijfmoeder ghepríckelt zijnde, het ſelve ſoeckt quijt te wezen, ende derhalven haer beroert, ende ſodanigen quaetaerdigen damp het gheheele lichaem overſendt. Deze oorzaeck blijckt hier uyt, dat Maeghden, en Weduwen, daer meer mede gequelt zijn, als getroude Vrouwen. Doch 't en komt niet alleen hier door, maer oock wel door het ophouden van den Witten-vloet, gelijck *Avicenna*, en *Averroës* ſchrijven, als mede van andere Vochtigheden, die in de Lijfmoeder tot quaetaerdigheyt geraken: alzo ſommige, die wel gezuyvert werden, ſwanger gaen, ende by de man haer vermaeck hebben, mede de Opſtijginghe wel onderworpen zijn: en ook zo ſietmen, gelijck *Fernelius* getuyght, datter in een Clooſter vijf hondert bagijnen zijn, die niet by en ſlapen, en evenwel met geen Opſtijginge gequelt en zijn. Nochtans in alle jonge Weduwen, als die een ongewoonte overkomt, en jonge dochters, die wat heet gebakert, en krevelachtig van aert zijn, en kan de Lijfmoeder haer niet wel ſtil, en ſtatigh houden. Hier toe helpen uyterlijck lang ſlapen, luy ende lecker zijn, veel te eten en te drincken, waer door vele Vochtigheden vergaderen, en belet werden te vervliegen: daerbeneffens de Bewegingen des gemoedts, die het Bloet, ende de Geeſten gaende maken, als mede doen Ialourſheyt (gelijck *Montanus* wijſt) Lief-lockende boecken, ſchilderyen, ende zoodanigh geſelſchap en gedachten. Waer van ſommige op den dagh zoo vol zijn, dat ſy daer van des nachts droomen, ende den droom (al en gheſchiet hy niet, gelijck eertijts de manier was, in den tempel van *Eſculapius*) de rechte, en niet tegenſtaende geneeſmiddel genieten. Hier van geeft ons de leermeeſter van de Minnekonſt een exempel, in ſijn 9 boeck *Metam.*

Hoewel dat Biblis ſlaept, ſy voelt in haren ſin
Het tipje van de luſt, het puyckje van de min:
Sy wert in haer gewaer, oock met een groot vernoegen,
Hoe dat ſich onder een de ſoetſte leden voegen,
En watter is ontrent; ſy werter in beſchaemt,
Om dat ſo geylen droom geen jonge Maeght betaemt.
En ſchoon ſy is ontwaeckt, ſy voelt haer gantſch bewogen,
Sy voelt haer met den droom als buyten haer getogen,
Sy peyſt, en overpeyſt al watter is geſchiet,
En wat haer gulle jeught oock in den ſlaep geniet.
Ten leſten ſpreecktſe dus: Wat is van deſe droomen?
Ellendigh als ick ben! wie kan den ſlaep betoomen?
O Venus, met u kint, wat voor een diepe luſt
Heeft my den geeſt beroert, oock midden in de ruſt?
Wat voeld' ick voor gewoel? wat voor een dertel weſen
Quam in het nachtgeſicht my door het lijf gereſen?
Godinne van de jeught weeſt hier getuyge van,
Het komt de daet ſo na, gelijck het immer kan.

(3) De *Ken-teykenen* zijn verſcheyden. Sommige toonen dat de Opſtijginge voorhanden, ofte tegenwoordigh is: andere de Onderſcheyt der Oorſaken. Dat ſy komen zal, beteyckenen, deuſeligheyt, kouw, ydelhoofdigheyt, bleyckigheyt, treckinge, ſchreyen, in ſommige (ghelijck *Hollerius* getuyght) lacchen, en in eenige alle beyde, 't welck ſy, ook ernſtig vermaent ende bekeven zijnde, niet en konnen laten, in andere, gelijck ick geſien hebbe, luydt ſingen, die my daer na ſeyden ſulcx haer onmogelijck te weſen om te laten.

Daer-

Daerbeneſſens walgingh, pijn voor 't hert, hertklop-pingh, rommelingh in den Buyck, hooft-pijn, roode oogen, die dickwils zo getrocken, en geſloten wer-den, dat ſy naulijcx op te doen en zijn.

Die de Opſtijginghe alreede op den hals hebben, ſchijnen in haer keel te ſullen ſticken, niet dat de Lijf-moeder, ghelijck ſy meenen, haer in de Keel komt, maer dat de quaetaerdighe dampen de keel-ſpieren vervollen, gelijkmen ook ſiet, datſe geſwollen zijn, als *Pereda* wel aenghemerckt heeft. Sy en konnen den adem niet, ofte qualijck halen, door dien den zelven damp, gelijck *Fernelius* meent, het middel-rift, of de Lijfmoeder zelve, gelijk *Rondeletius* voorgeeft, tegens de Maegh, ende alzo tegens het Middel-rift druckt. Als dezen damp in de Herſſenen opklimt, dan is 't hooft ſeer ontſtelt, ende zodanige zijn dan geſtoort, ofte verſchrickt, vallen oock ſomtijts als ſlapende, en draeyende te neder, ende leggen voor doodt, zonder verſtant ende bewegen. Wanneer de Benautheyt aen 't overgaen is, dewijl de oorſaeck verdwijnt, dan blo-zen de wangen, het gevoelen, en 't verſtant komt we-der, ſy ſlaen haer oogen weder open, en de Lijfmoe-der gaet neder, die eenige vochtigheydt met winden van haer geeft, en de Siecke bekomt wederom met eenige ſuchten.

Nu ofte de Opſtijginghe van Zaet, ofte van bloet veroorſaeckt is, kan men daer aen weten, dat het be-dorven zaet alles veel ſwaerder maeckt, als het Bloet, 't welck noch ſekerder gaet, als het Vroumenſch haer lange tegens haer danck of gewoonte van den vlee-ſche onthouden heeft, ledigh ende weeldigh is, inſon-derheydt indien 't een jonge en wel-gedane weduwe, ofte houbaer dochter is, die haer Stonden wel heeft, ende van naturen Zaet-rijck is. Maer als de Opſtij-ginge door het Bloet verweckt wert, dan is het te vo-ren opgeſtopt geweeſt, de Borſten ſwellen, van wegen dat het in deſelve opgewelt is, de oogen doen zeer, het aenghesicht is ontſteken, al de leden zijn loom ende zwaer, zoo dat zodanige naulijcx voort en konnen. Als dit wat te langh geduert heeft, zoo zijnſe gantſch bleyck en Saluwe, en trecken na de Water-ſucht.

(4) De Opſtijginge is in ſommige zo gevaerlijck dat ſy daer in blijven; in andere zo ſwaer, dat ſy van geen dooden te onderſcheyden en zijn, ſulx geduren-de 24 uren, gelijck Dr. *Foreſt* getuyght geſien te heb-ben, ja wel drie dagen, gelijck *Sylvius* verhaelt. *Alex. Benedictus* ſchrijft, datter vele zodanige op ſijnen tijt voor doode begraven zijn, en raet daerom dezelvige driemael 24 uren boven aerde te houden. Het droe-vigh exempel van een zeer vermaerde Ontleder dient ons hier in welzorghvuldigh te maken. Deze zijnde in Spaengjen, werde verzocht om te openen het Li-chaem van een groote Vrouw, die men meende dat van de Opſtijginge geſtorven was; na de tweede ſnê, began de Vrouw haer te roeren, en andere teyckenen te geven dat ſy noch leefde, waer over de omſtaenders heel verſchrickt waren. Hy had genoegh te doen om uyt het lant te geraken, ende ſterf tot groote ſchade van de Genees-konſt, uyt ongenucht. Dan de Op-ſtijginge en is altijt zo ſwaer niet: de beſte is, die niet ras weder en komt, en daer de toevallen zo ſchricke-lijck niet en zijn.

(5) De *Geneſinge* is tweederhande, als de Opſtijgin-ge tegenwoordigh is, en wanneer datſe over is.

In de Opſtijginge moet gelet werden, om de Lijf-moeder wederom op ſijn plaets te brengen, ende de dampen neder te houden. Voor eerſt zalmen het Vrou-menſch wat hoogh met hooft en ſchouderen, ende leegh met het onderlijf leggen, de beenen ſterck wrijven, en een hant breedt boven de knye vaſt bin-den, ſomtijdts wat los latende, ende dan weder toe-treckende, voor den neus houden eenighe ſtinckende dingen, als *Beverſwijn, Duyvelsdreck, Gumm. Sagapenum*, gebrande blau ſchortel-doecx bant, gebrande vede-ren, inzonderheydt van perdrijſen, gebrande ſchoen-lappen. Het poeyer van de wratten ofte quabben, die aen de paerde voeten groeyen, in den oven gedroogt zijnde, wert by zommige voor wat heymelijcx ge-houden, in den neus geſteken, of van onderen daer mede geroockt. Men mach oock, zo 't mogelijck is, ingeven een lepel *Theriakel-water*, met een weynigh poeyer van *Beverſwijn*, of datter in geweekt heeft. Dan die den raet van den hooghgeleerden *Duretus* gereedt kan hebben, en behoeft in den Apoteeck niet te loo-pen. Deſe ſchrijft hoe hy midden in de nacht by een Vrou ghehaelt werde, die van de Opſtijginghe voor doot leyde, en zo kout als een marber was, de man daer over ſeer bekommert zijnde. Dan hy zeyde, dat het ten beſten komen ſoude, ende geboodt haer een vrientſchap te doen, waer mede ſy terſtont bequam. Maer het is goet als men die Ghenees-middel by de hant heeft, ſonder genootzaeckt te zijn den zelven by de bueren te gaen leenen, ofte het werck, als een pag-jen, yemant aen te beſteden, gelijck van een outman verhaelt wert by den Poët *Martialis*, wiens verſſen wy alhier uyt 11 *Epigr.* 72. zullen by brengen, doch alleen (op dat ſulcx niet in gevolgh getrocken en werde, of oock het gebreck zelve nageaept) in Latijn, voor de geleerde, ende ſulcke die oordeelen, dat den regel van rechten hier niet ſchrift-matigh en is, te weten, dat yemandt door een ander doet, ſelver ſchijnt te doen.

Hyſtericam vetulo ſe dixerat eſſe marito,
Et queritur futui Leda neceſſe ſibi.
Sed flens, atque gemens tanti negat eſſe ſalutem,
Seque refert potius propoſuiſſe mori,
Vir rogat, ut vivat, virides nec deſerat annos,
Et fieri, quod jam non facit ipſe, ſinat.
Protinus accedunt medici: medicæque recedunt,
Tolluntur que pedes. O medicina gravis!

Dan

Dan dit werck en ſoude voor de Dochters niet wel ſluyten, ghelijck oock niet den onbeſchaemden middel van een Barbier, met een Meyt, al te happigh aen te ſlaen, verhaelt by Doctor *Foreſt* 28. *Obſ.* 25. Derhalven raet haer de ghemelte *Duretus*, in den Heere te trouwen, om dan in vryigheydt haer ghebreck te mogen openbaren, ende voor haer benauwtheydt trooſt ſoecken. Ende dit heeft inſonderheydt plaets, wanneer de Opſtijginghe veroorſaeckt, door op-houden van bedorven Zaet: maer als deſelve verweckt is door gheſtopte Maendtſtonden, dan dient daer in ghegaen, ghelijck in het volgende Capittel ſal aengeweſen werden. Indien oock eenige andere quaet-aerdige Vochtigheden, het zy Slijm, Gal, Swarte-gal, in de Lijf-moeder beſloten zijnde, haer doen Opſtijghen, in ſulcken gevalle moet deſelve daer van gheſuyvert werden door ſoodanige Genees-middelen, als in 't 23. Capittel van het eerſte Deel, ende te voren van elcke Vochtigheydt beſchreven zijn, ende oock gelet op het ghene wy op het ſevende Capittel in het eerſte Boeck van dit Tweede Deel aengheweſen hebben.

(6) Die aen dit Gebreck vaſt zijn, dienen een koele *Lucht* te ſoecken, ofte te maken, en oock ſoodanighe *Spijſe*, ende *Dranck*, te ghebruycken. Seer ſober te eten, om niet veel Bloedts te vergaderen, ende vry alle-daegh een Salaet van *Lattouw*: gelijck oock de verkoelende *Moes-kruyden*, als niet veel Voedſel ghevende, hier dienſtigh zijn. *Rivier-viſch* is hier beter, als Zee-viſch (ghelijck *Venus* uyt de Zee geſproten is) ofte voedſaem Vleyſch, Eyeren, Oeſters, Hane-zweſers, ende diergelijcke ſnuyſteringh, als oock al het ghene zout, ofte ghekruyt is, moet gheſchouwt werden: gelijck mede veel Wijn te drincken, die het Bloedt verhit, maer is genoegh tot Dranck *Kleyn Bier* te gebruycken. Een bekommert Gemoedt, ende ingheтrocken Hert is hier beter, als dat ons beſorght, haeſtigh, gheheel vrolijck, ende gantſch uytghelaten is. Het *Waken* is dienſtigher als veel Slapen, ende het Oeffenen achter de Gordijnen, ghelijck geſeydt is, gantſch trooſtelijck, ende (ghelijck ons wijs-ghemaeckt ende verſekert werdt) tot deſe quaet-aerdigheydt den rechten Theriakel.

Het VII. Capittel.

(1) *Maendt-ſtonden*, (2) *Haer ſtoffe*, (3) *Stonden*, (4) *Menichte*, (5) *Weghen*, (6) *Ghebruyck*, (7) *Haer Ophouden*, (8) *Oorſaken*, (9) *Teyckenen*, (10) *Voor-teyckenen*, (11) *Gheneſinghe*, (12) *Maniere van leven*; (13) *Haer te veel afſchieten*, (14) *Oorſaeck, en Teyckenen*, (15) *Voorteyckenen*, (16) *Geneſinghe*. (17) *Maniere van leven*. (18) *Witte vloedt*, (19) *hare Oorſaken*, (20) *Teyckenen*, (21) *Voor-teyckenen*, (22) *Geneſinge*, (23) *Maniere van leven*.

(1)

De Maendt-ſtonden zijn het overſchot van het laetſte voedſel der Vleyſige Deelen, het welcke op ſekere Stonden in behoorlijcke menichte door de Lijf-moeder gheſuyvert wert, ſtreckende anders tot voort-brenghen, ende voedtſel van een Schepſel. Deſe beſchrijvinghe begrijpt ſes dingen, de ſtoffe van de Maent-ſtonden, de werckende oorſaeck, algemeene, ende byſondere tijdt, menichte, weghen, ende ghebruyck.

(2) De ſtoffe van de Maent-ſtonden, is het overſchot van het laetſte voedſel. De Vrouwen, alſo ſy weyniger warmte hebben, en los van vleyſch zijn, waer door haer Bloedt niet ſoo wel en kan vervlieghen, ende veel vochtige Koſt eten, ende haer Lichaem weynigh oeffenen, vergaderen meerder Bloedt, als haer Lichaem van doen heeft, waerom de Aderen, als de Vleyſighe Deelen verſadight zijn, daer mede overladen zijnde, haer door de Lijfmoeder ontlaſten.

(3) Vorders alſoo de Nature, hoewel van niemant gheleert zijnde, (gelijck *Hippocrates* ſpreeckt) gewent is alles met ordre uyt te voeren, ſo en vordert ſy deſe loſinghe niet in alle jaren, noch op alle tijt, noch alle daegh: maer alleen op ſekere ſtonden, die ſy, 't en zy geprickelt, oft belet zijnde, niet voorby en gaet. Deſe Tijt, ofte Stonden zijn ofte alghemeen, ofte byſonder. De algemeene tijt begint van het tweede ſeven jaer, en houdt op met het ſevende, dat is van 14 jaren, tot 49 ofte 50. Nu, waerom dat deſe Vloedt niet uyt en ſchiet voor de 14 jaren, is dit de reden; dat de Aderen te nauw zijn, en dat de Warmte door de vele vochtigheydt overlaſt zijnde, het overſchot niet uyt en kan ſmijten; maer inſonderheydt, dat in de kintſche jaren het meeſtedeel van 't Bloedt tot de waſdom beſteet wert, behalven datter oock die ſtoffe niet van doen en is voor de bequaemheydt om te kinderen. Maer op de tweede ſeven jaer begint de Warmte uyt te berſten, waer op dan volght het uyt-ſetten van de Aderen, het roeren, beweghen, ende driftigh werden van het Bloedt, ende de kracht om quijt te maken. Het welck in de Maegdekens een nieuwe luſt begint te verwecken. Dan na de vijftig jaer houden de Stonden op, om dat de ſlappe warmte niet meerder overſchot van bloedt en maeckt, en als het oock al gemaeckt was, door ſwackheyt niet en ſoude konnen af-ſetten: behalven dat de tijdt van ontfangen overſtreken zijnde, met eenen oock ophoudt de noodtwendigheyt van 't Voedſel. In ſommige duyren ſy van de twaelf jaer tot de tſeſtig. In eenige komen ſy later, en houden eerder op. De oorſaeck is de verſcheydenheydt van de Naturen, Spijſe, ende maniere van leven, de welcke oock in den eene veel, in d'andere weynig doen afſchieten. De byſondere tijdt is alle Maent (het welck de naem van Maen-

ſtonden mede-brenght) de jonge gemeenlijck met de nieuwe ofte volle Maen, die ouder zijn, met de afgaende; waer van het Klipper-veersken is,

Luna vetus vetulas, juvenes nova Luna repurgat.

De Helle-vegen is't in drie vier dagen over, maer de Sachte-moers, ende die niet veel op de been en zijn, gheduyrt het een geheele weeck. De behoorlijcke maet is, dat het af-ſetten met de Natuyr, ende maniere van leven over-een komt; daer aen te kennen, dat, als het ophoudt, de krachten niet beſwaert, noch verſlapt en laet.

(4) Wat de Menichte belangt, die en is niet wel te bepalen: dewijl deſelve verandert na de verwe, gematigheyt, en geſtalteniſſen des Lichaems, jaren, ende jaer-tijden. Die bleyck zijn, hebben ſo overvloedighe Vochtigheden, dat ſy van alle kanten wech-vloeyen: in tegendeel gaet het met de Bruynetten, die drooger en nauwer zijn. Soo oock die haerſelven wel koeſteren, lecker eten, ende Wijn drincken, ghemackelijck leven, vergaderen veel Bloedt, ende hebben dien volgende oock overvloedigher af-treck, als de ghene, die ſchrale Keucken houden, ende, om den ſoberen Koſt te winnen, dagh ende nacht beſigh moeten zijn, ghelijck de Poët *Virgilius* ſoodanige beſchrijft 8. *Æneidos*:

—— Ceu fœmina primum,
Cui tolerare colo vitam, tenuique Minerva,
Impoſitum cinerem, & ſopitos ſuſcitat ignes,
Noctem addens operi, famulaſque ad lumina longo
Exercet penſo, caſtum ut ſervare cubile
Conjugis & poſſit parvos educere natos.

(5) De Wegen, door dewelcke deſe ontlaſtingh geſchiet, zijn de Aderen, ende de Lijf-moeder. De Aderen ſpruyten van den Buyck ende Zaet-tack, en loopen in de gront, ende den hals van de Lijf-moeder. Door de Aderen van den hals loſen de Vrouwen, die ſwanger gaen, door de andere de Maeghden, ende die niet bevrucht en zijn.

(6) Hier in blijckt de groote voorſichtigheydt der Nature, te weten, dat dit Bloedt door de Lijf-moeder gheleydt wert, om dat het deſen wegh gewent zijnde, terſtont, als het ontfanghen geſchiet is, ſoude komen, ende blijven tot voltrecken en voeden van het Schepſel. Hier uyt vinden wy tweederhande gebruyck van de Maent-ſtonden, te weten, het maken van 't Vleyſch en 't Ingewant, ende het Voedſel van 't Kint ſo voor, als na de geboorte. Want in de Lijf-moeder treckt het van deſelfde ſijn Voedtſel door den Navel, daerom van *Hippocrates*, het oudtſte Voedſel ghenoemt: ende na de gheboorte wert het door deſelfde, in de Borſten in Sogh verandert zijnde, oock gevoedet. En derhalven houden in Sogende Vrouwen de Maent-ſtonden gemeenlijck op: het welck mede ſomtijts plaets heeft in de gene, die noyt gedragen hebben, volgens het ghene de ghemelte *Hippocrates* ſchrijft in de 39. Kort-bondige Spreucke van het 5. Boeck:

Die noyt en baert, en niet en draeght,
Maer is als noch een friſſche Maeght,
Geeft ſy dan Sogh des niet te min,
Soo houdt de jeught haer Stonden in.

In het loſen van de Maendt-ſtonden, ghelijck in andere Werckinghe, valt driederhande gebreck, te weten, dat ſy niet, ofte te veel, ofte bedorven afgedreven werden.

(7) Het Ophouden van de Maendt-ſtonden in behoorlijcke jaren ſonder Swanger gaen, is gantſch teghens de Nature: als oock dat ſy ſeldender afſchieten, dan alle Maendt, en weyniger als de gelegentheydt van de Nature, ende de maniere van leven vereyſcht.

(8) De uytwendige *Oorſaken* zijn ſomtijdts *Sorge, Droefheydt, Schrick*, maer meerder *Spaerſaem eten*, en drincken, *grooten Arbeydt, veel Sweeten, Braken*, ende *ſtercke Buyck-loop*, *Magerheydt* door eenighe Sieckte gekregen, ende *onmatelijck Bloeden* uyt den Neus, het Speen, ofte door het Ader-laten. Dan dit laetſte, dat het Bloedt na een ander plaets vertreckende, ſoude de Stonden beletten, en wert niet toegeſtaen by Doctor *Sennertus*. Want (ſchrijft hy in 't weede Boeck van ſijn Onderwijſinghe 3. 2. 1.) alſoo de Aderen in de Lijf-moeder ruym, los, en veel genoeg zijn, daer by omlaeg gelegen, en bequaem genoech om d'overtolligheyt te ontfangen, ja ſelfs tot loſing van dit overtolligh Bloedt gheſtelt zijn: ſoo en is't naulijcks gelooflijck, 't en zy in deſe Aderen eenige nauwigheydt valt, dat de Nature door eenen anderen wegh, die minder bequaemheydt heeft, en oock voor deſe ontlaſtinge niet gemaekt en is, haerſelven ſoude willen ſuyveren, ende ontlaſten. De gemelte *Sennertus* heeft door ſijn neerſtigh onderſoeck van alle de Genees-boecken, de Lief-hebbers van de Konſte, grooten dienſt gedaen, wiens arbeydt ick oock gebruyckt hebbe: dan my en dunckt niet, dat hy hier in groot gelijck heeft. Want, indien de Stonden opgehouden werden in Sogende Vrouwen (gelijck terſtont geſeydt is) om dat het Bloet door de Aderen, die de Lijf-moeder met de Borſten gemeen heeft (aengeweſen by *Galenus* in 't 14. Boek van het gebruyck der Deelen op het 8. Capittel) na de Borſten geſonden wert; ende dan niet, als ſelden, door de Aderen van de Lijf-moeder en vloeyt, ſo en kan ick niet ſien, waerom dat niet op deſelfde wijſe het Bloet, de ſtoffe van de Stonden, door een ander plaets uytloopende, gebreck van Stonden, en dien volgende; ophouden ſoude konnen veroorſaken.

De

De inwendige Oorſaken zijn eenige in de voornaemſte Deelen, ofte het geheele Lichaem, eenige alleen in de Lijf-moeder. In de voornaemſte Deelen, ghelijck in *Lever*, *Milt*, *Maegh*, ofte de *Longen*. Want als in deſelvige eenige koude Ongematigheyt gevat is, ofte datter een groote verſtoppinghe, ofte hardigheydt overkomt, ghelijck in de *Gele-ſucht*, *Sucht*, *Water-ſucht*, *Kort-borſtigheydt*, ende andere Sieckten, door dewelcke het Bloet bedorven wert, ſoo is't onmoghelijck, dat de Maendt-ſtonden wel, ende na haer natuyrlijcke ordre voortkomen; als oock wanneer door veel gebruyck van grove, ende ſlijmerighe Spijſe, veel kouden Dranck, en langduerighe Ledigheydt, het Bloedt taey, ende dick ghe-worden is.

(9) Op dit ophouden (daer gheen ander kenteyckenen en behoeven aenghewesen) volgen verſcheyde, ende ſware toevallen, Walging, Pijn in het Hooft, Schouderen, ende Lenden; Loomigheydt, Beſwaertheydt, ende als een ſpannende Moeheydt over al de Leden. Het Water is dick, geroert, ende root: veeltijdts oock bleyck, ende dun als water, ende dan gaet het oock gemeenlijck na het Water.

(10) Als in het ophouden van de Stonden den Neus bloeyt, dat is een goet teycken, ſeydt *Hippocrates* in de 33. Kort-bondighe Spreucke van sijn vijfde Boeck. Want al ſchijnt ſulcks het ophouden te vermeerderen, ſoo helpt het evenwel by toeval, van weghen dat het de overtolligheydt doet loſen, ende derhalven het Lichaem van verſcheyde ſieckten bevrijdt. Soodanighe zijn, wanneer het langhe duyrt, Koortſen, verſtopte Lever, ende Milt, verhardingh in de Lijf-moeder, quade Borſten, Sucht, Water-ſucht, ende dierghelijcke.

(11) Om tot *Geneſinge* te komen, dient wel ghelet, datmen de Stonden niet en verweckt aen de ghene, die ſy ſchadelijck ſouden zijn, ofte niet verweckt en konnen werden, gelijck die Sogen, Swanger gaen, ſieckelijck zijn, ofte even uyt een ſieckte opſtaen, ende, in 't korte, alle die geen Bloedt over en hebben. Doctor *Foreſt* heeft hier over aenghemerckt een misſlagh van een Quackſalver, die in een Dochter, dewelcke gantſch mager ende uytgeteert uyt een lange ſieckte komende, wilde met geweldt door heete afdrijvende middelen de Stonden verwecken, ſelver oock met het openen van een Ader in de voet, die gheen bloedt en gaf. Maer als het Bloedt overvloedigh is, ſoo dient het noodtſakelijck vermindert te werden, en als de Lijf-moeder daer van gheſpannen is, ſoo machmen wel in beyde voeten Laten: dan als het weynigh is, ſoo moetmen het ſelve door goede Maniere van leven allengskens ſoecken te vermeerderen. Wanneer het na een ander Deel loopt, ſoo dient het met wrijven, Binden, Baden, ende Koppen op de Beenen te ſetten, als oock met dickwils Laten op de Voeten, na de Lijf-moeder ghetrocken te werden. Als de Stonden door uytwendige Oorſaken ophouden, ſo komenſe gemeenlijck, wanneer deſelve ophouden. De inwendighe Oorſaken werden wech-ghenomen door ſoodanige Genees-middelen, als voor Lever, Milt, Maegh, en Longen, aengeweſen zijn in 't Eerſte Deel, ende byſonderlijck wert de Lijf-moeder ghe-opent, ende de Stonden afgeſet, door de gene, die beſchreven zijn in het 23. Capittel van 't gemelte Deel.

(12) Om te komen tot de *Maniere van Leven*; Hier is dienſtigh warme *Lucht*. Spijſe, die een verdunnende, en openende kracht heeft, gelijck *Broodt* met *Anijs*, oft *Cumijn* gebacken, *Kleyn gebeente*, liever *Vleyſch* als Viſch, *Wermoes*, ofte Vleyſch geſtooft met *Peterſelye*, *Poleye*, *Nippe*, als oock met *Roſmarijn*, *Salye*, *Foelye*, ofte ander Kruydt. Want alle Kruydt heeft kracht om te openen, ende de Stonden te verwecken. *Loock*, *Bieſloock*, ende *Ajuyn*, vallen mede bequaem voor de gene, die ſulcks gewent zijn: ende uyt de Vruchten, *Vijgen*, *Amandelen*, *Pingels*, *Dadels*, *Rozijnen*, ende inſonderheydt het af-ſietſel van *roode Erweten* met wat *Saffraen*, ende *Peterſelye*. Den *Dranck* ſal weſen klaer *Bier*, witte ende dunne *Wijn*, ofte, alſſer eenighe Koortſe by is, *Gerſten-water* met een weynich *Caneel*. De oeffeninge ende Slaep moeten hier matigh zijn.

(13) Het Overvloedigh af-ſchieten is, wanneer de Maendt-ſtonden boven de mate, ofte te langh vloeyen, ofte dat het dickwils, ende op geen geſette tijdt weder en komt.

(14) Sy vloeyen boven maten uyt alle *Oorſaken*, die het Bloedt konnen verhitten, verdunnen, ende driftigh maken, waer door de Mondekens van de Aderen ſoo gheopent werden, dat de kracht van de Nature het ontſchieten niet en kan beletten. Soodanige zijn *Danſſen*, *Springen*, ende alderhande ſtercke Oeffeninghe. Het gebeurt mede uyt groote Overvloedt van Bloedt, waer door de Aderen ſo dapper gheſpannen zijn, dat niet alleen haer Mondekens openen, maer oock de kleyne komen te berſten: ghelijck mede geſchieden kan door een Miſdracht, ofte ſwaren Arbeydt.

Wt deſelfde Oorſaken komen de Stonden dickwils, dat is, twee driemael in een Maendt. Het gebeurt mede dat het Bloedt ſonder eenige ordre met droppelen leeckt, ſomtijdts gheſtadigh, ſomtijdts tuſſchen beyde wat ophoudende, d'een tijdt ſuyver, d'ander waterigh. De oorſaeck hier van is, datter een Ader ſimpelijck door-gegeten is, ofte dat daer by is een Sweringe, dewelcke ſomtijdts in de Lijf-moeder, maer meeſten-tijdt in haren hals is. Wanneer datter maer een enckele door-etinghe is, dan valter gheen ofte weynich pijn, maer alſſer een Sweringe by is, die verweckt ſcherpe pijn, ende kan ghemeenlijck met den vingher ghevoelt werden.

De ander **Teyckenen** wijſen haerſelven.

(15) Den overtolligen Vloedt volght vele ſwarigheydt, verloren etens-luſt, rauwigheydt, ſaluwe verwe in 't aengeſicht, bolle ende geſwolle Voeten, Sucht, Water, Swackigheydt, Teringh, ende diergelijcke. Derhalven is het in jonghe ſeer gevaerlijck, maer in bejaerde Vrouwen meeſt doodelijck.

(16) Indien deſe Vloedt haren oorſpronck heeft uyt overvloet van Bloedt, ſoo ſalmen het Lichaem ten eerſten ontlaſten, met in den Arm een Ader te openen; het welck oock plaets heeft als het ſelve te ſeer verhit, verdunt, ofte te driftigh is. Daerna ſalmen het Bloedt matighen, ende verdicken, ende ten laetſten de Lijf-moeder verſtercken, gelijck alle ſoodanige Genees-middelen beſchreven zijn in het 23 Capittel van het Eerſte Deel.

(17) Wat de *Maniere van Leven* betreft. Hier dient geſocht een koele *Lucht*, ende oock ſoodanige *Spijſe*, die met eenen een dick-makende ende wat tegen-houdende kracht heeft, als *Schaeps*, en *Kalfs-voeten*, *Pens*, ofte ander Vleyſch met *Porçeleyn* gheſtooft; *Kalfs-tol-boom*, *Peren*, *Queen*, *Quee-kruyt*, *Granaet appelen*, *Miſpelen*, *Geley*, *Rijſten-bry*. Moet gheſchout werden alderhande Somer-oeft, ende de Moes-kruyden, die warm, vochtigh, ofte winderich zijn: als mede alles wat met Roſmarijn, Foelye, oft eenich ander Kruyt geſtooft is. De Wijn, dewijl hy af-drijft, is oock gantſch ondienſtigh, behalven lichte *Roode Wijn*, die wat treckende op de Tongh valt. Alle Oeffeninghe, ende ſtercke Beweginge des Lichaems moet gelaten werden. Als ook Gramſchap, ende alle Ontroeringhe des Gemoedts, den *Slaep* mach matelijck weſen, doch liever te langh, als te kort. Ende vorder geſchout al het gene wy geſeydt hebben te ſtrecken tot openingh, ende vorderingh van de Maent-ſtonden.

(18) Het gebeurt oock dat het Bloet niet alleen op ſijn tijdt ende mate af en ſchiet, maer dat het in ſijn weſen bedorven is, ende dan verandert het van verwe, ende is ſomtijdts roſch, vael, waterigh, geel, bruyn, maer meeſtentijdt bleyck, ende ſlijmerigh, het welck daerom by de Vrouwen den *Witten-vloedt* ghenoemt wert. Een Italiaenſch Genees-meeſter *Montanus*, ſchrijft, dat de Maeghden hier mede nimmermeer gequelt en zijn, om reden, dat de wegh te nauw is, ende hy beſluyt daerom wel onvoorſichtigh, dat de ghene, die den Witten Vloedt krijgen, de Man wat te na gheweeſt zijn. Dan ſijn reden ſoude alleen konnen mede-brengen, dat het ſelfde gebreck, de Vrijſters ſo veel niet over en komt, als de Vrouwen, maer dat ſy evenwel het ſelve onderhavigh zijn, heb ick ſomtijdts ondervonden, ende *Fernelius* ghetuyght ſulcks geſien te hebben in een Dochterken van acht jaren, ende *Riolanus* ('t welck al wat vreemt is) in een van drie jaren.

(19) De *Oorſaeck* van deſe Vloedt beſtaet in het gheheele Lichaem, ofte eenighe voorname Deelen, ofte alleen in de Lijf-moeder; ende gelijck ſommighe de eerſte alleen aen-nemen, als *Altimarus*, ende *Maſſarias* qualijck doen: ſo en begaen geen minder misſlagh andere, die meenen, dat van al het ghene uyt de Lijf-moeder komt, ſelver oock van het opſtoppen der Stonden, de oorſaeck in de Lijf-moeder is. Want in de Vrouwen, daer het verkoudt, verſtopt, ofte verhardt Inghewant, Rauwigheydt, Ongedaenheydt, ofte Water-ſucht verweckt heeft, vallen dickwils de bedorvene Vochtigheden, die in verſcheydene Deelen verſpreyt waren, in de Lijf-moeder, waer door dan het gantſche Lichaem ſijn ſelven ontlaſt, ghelijck het anders door het Water, ofte den Kamergangh. De oorſaeck, die in de Lijf-moeder valt, en is nerghens na ſoo gemeen, ende is ofte een ongematigheydt meeſt uyt koude, oft een ſwackigheydt van het draghen, den arbeydt, van een ſtoot, ofte eenigh ander gheweldt: ofte oock van eenige Sweringh aldaer uyt een ontſtekinge, oft Apoſteunye gelaten. Want door deſe Oorſaken de Lijf-moeder beſchadight zijnde, ende haer eyghen Voedtſel niet wel verterende, laet veel overtolligheydt groeyen, die daerna van ſelfs af-ſchiet.

(20) De Oorſaken zijn te onderſcheyden, dat, wanneer het ghebreck in de Lijf-moeder alleen hapert, de Vloedt minder is, ende dat hy teyckenen van ſwackigheydt van hem geeft. Die een Swering hebben, werden ſtinckende etter quijt, ende als die in den hals van de Lijf-moeder is, ſoo en konnen ſoodanighe het by-wonen van de Man niet verdraghen, daer ſy anders gheen moeyelijckheydt in en vinden. Wanneer de Vloedt uyt eenige voorname Deelen komt, deſelve brenghen haer byſondere teyckenen voort, ghelijck een vermoeytheydt, beſwaertheydt van 't gheheele Lichaem, betoonen dat het daer van daen komt, ende dan is oock de verwe van het aengeſicht qualijck gedaen.

Den aerdt van de Vochtigheden is te kennen aen de gelegentheyt van het Lichaem, ende de Maniere van Leven; maer inſonderheydt uyt de verwe, want Galachtige ſchiet geel af, ſomtijts groenachtigh, ſoo ſcherp ende bijtende, dat het alwaer het aenkomt, het vel af doet gaen; is oock ſomtijdts ſonder reuck, maer meeſt met een bange ſtanck; Slijmerige is veel, ende ſonder ſcherpigheydt; Waterige is als Water, daer vleyſch in gelegen heeft.

(21) Dit ghebreck en is niet alleen ſeer moeyelijck, maer oock ſeer ſwaer om te geneſen, alſo het een quaet-aerdigheydt by hem heeft, ende de Nature eens ghewent zijnde een verkeerden wegh te nemen, om haer vuyligheydt te ſuyveren, qualijck verleydt en kan werden: te meerder om dat de Lijf-moeder omlaegh ſtaende, ende veel Aderen tot haer ſtreckende, te lichter alle vuyligheydt kan ontfanghen. Is daer-en-boven ſeer gevaerlijck, als het

het welcke de Lijf-moeder dickwils doet ſweren, ende uytſchieten, Tering, en Water verweckt,mede het Ontfangen meeſtendeel belet, als het Zaet bedervende, ofte,door de gladdigheyt,loſende. Doch ſulcks en gheſchiet niet altijdt, dewijl ſommige ſoo ſtercke ende tegenhoudende Lijf-moeder hebben, datſe 't ſelfde konnen wederſtaen. De ergſte vloet is, den valen, gelen, ſtinckenden, ende bijtenden: minder gevaer heeft de gene,die bleyck,ofte wit is. Seer quaet *voor-teycken* is't,wanneer datter een treckking, ofte qualijckheydt toeſlaet,gelijck *Hippocrates* ghetuyght; die oock ſchrijft, dat deſe Vloedt in bejaerde Vrouwen by-na ongheneeſlijck is, ende gemeenlijck tot het eynde toe by-blijft. De gene, die uyt ſwarte Gal haren oorſpronck treckt, ſeydt *Rondeletius*, verweckt een Cancker, ghelijck Doctor *Foreſt* oock ſchrijft, te Bononyen gheſien te hebben.

(22) Om nu tot de *Geneſinge* te komen: Wanneer de Vloedt verweckt werdt door ſcherp ende weyachtigh bloedt, ofte Galachtige vochtigheydt, dan dient ten eerſten een Ader gheopent in den Arm, ende daerna de quade vochtigheydt bereydt, ende afgeſet, door ſoodanige Genees-middelen,als in het Eerſte Deel beſchreven zijn,ghelijck wy daer oock aengeweſen hebben,de Genees-middelen om het ſlijm, ende de ſwarte Gal af te drijven. Hier en dient niet te vroegh gheſtopt (alſoo ſulcks Water-ſucht,ende andere Sieckten veroorſaekt) maer men moet geſtadigh het Oogh houden op de Lijf-moeder, om deſelvige (welckers middelen te ſien zijn in het 23. Capittel van het Eerſte Deel) te verſtercken, ende den ſcheut van de Vochtigheden, die daer na toe loopen, elders te verleggen,te weten,na de Darmen, het welck gheſchieden ſal, door dickwils ende ſacht Purgeren, het welck bequaemſt ghedaen wert in Pillen van *Terpentijn*, ghelijck oock daerna met Op-droogende,ende t'ſamen-treckende, verhaelt op het 14. Cap. van 't Eerſte Boeck, in dit Tweede Deel. Onder dewelcke in de gheleghentheydt wel de voornaemſte zijn *Silver-kruyt*, ofte *Ganſerick*, het welck is Wilde *Agrimonye*, waer van onſe Dijcken vol ſtaen, ende *Penningh-kruydt*, dat hier mede overvloedigh waſt aen de kanten van de Slooten: ſonder ondertuſſchen te vergeten daer wat by te doen, het welck de quaet-aerdigheydt (die hier de meeſte moeyte ende ſwarigheydt van gheneſen maeckt) kan wederſtaen, beſchreven in het achthiende Capittel van het Eerſte Deel. Indien dit gebreck mocht ontſtaen uyt een Sweringe, des ſelvers heelinge ſal in de *Heel-konſte* verhandelt werden.

(23) Alſoo dit ghemeenlijck een langhduerighe Sieckte valt, ende die andere mede-brenght, ſoo ſtater inſonderheydt te letten op een goede *Maniere van Leven*. Hier dient ghekoſen te werden een drooghe *Lucht*; als oock drooghe, ende t'ſamen-treckende *Spijſe*, ghelijck Buſcuyt, ghedrooghde Peren, geſtooſde Queen,een Salaet van Porçeleyn, Verjuys, oft Granaet-ſap met een Kalfs-tol-boom gheſtooft; Enden-eyeren met Suyringh ende Lever-kruydt, Silver-kruydt, ofte dierghelijcke, gheroert. Den *Dranck* magh weſen klaer Bier, daer gloeyent Stael in uytghebluſt is, ofte een luchte t'ſamen-treckende roode Wijn. Den *Slaep* dient wat langh te zijn, ende het Lichaem in die geſtalte, dat het middelſte hoogher leydt, als het Hooft. De *Oeffeninge*, en het veel beroeren van Lichaem, ende Gemoedt, is hier ſchadelijck.

EYNDE.

LOF
DER
MEDICINE,
Ofte
GENEES-KONSTE.

AENSPRAECK VAN D^r. WILLEM NYSSEN,

In ſijn leven Doctor in de Vrye-konſten, ende Medicine van Padua, en Medicijn Ordinaris der Stadt Dordrecht.

Aen APOLLO,

Den Vinder van de Genees-konſte.

APollo, die u Hooft met prachtighe Lauwrie-
ren
Gevlochten tot een Krans ghewoon zijt te
verçieren,
Bloot u, of maeckter meer, u Nymph ſal zijn te vreen,
Als ſy haer jeughdigh Loof ſoo wel ſal ſien beſteen.
Siet hier een weerdigh Breyn, dat ſijn geleerde jaren
Beſteet heeft om voor u Eer-kranſſen te vergaren;
Noch yvert hy u roem, vertoont u groote kracht,
En 't heyl dat menich Menſch door u wert toe-gebracht.
Want ſchoon ghy uwen lof doet aen den Hemel ſteyg'ren,
Men vint die u Autaer verdiende Wieroock weyg'ren,
Beknabbelen u eer; doch mompelen haer haet,
Want 't wijſte werelts deel aen uwe zyde ſtaet:
Wat macht heeft onverſtant? waer loopen domme ſinnen?
Geſontheydt, ſeght de Menſch, is boven al te minnen;
En ſeydt het wel te recht; Het aengenaemſte goet
Dat op de werelt blinckt en ons verbyſt'ren doet,
Is minder als ſy is: bemerckt de grootſte ſtaten,
Wanneer geſontheydt heeft een welich vleeſch verlaten,
Wat huyſter al verdriets? hoogheydt verjaeght gheen
pijn,
Wel-vaert is beter als de Purper-ampten zijn.
Het ſlickerend' geſteent, de buyten-landts juweelen,
Het op-gehoopte Gout ſal wel een ziele ſtreelen
Die wel gheherberght is; maer wortet Lichaem
Kranck,
Sta by al watter is, de gelt-ſucht gaet dan manck.
Doch of dit ſchoon dus zy, men vinter die ontſluyten
Haer gal en adder-tong', om uwen lof te ſtuyten.
Siet, Phœbe, ſiet hier een, die uwe ſaeck neemt aen,
En u vyanden doet met ronde kaken ſtaen.
De Goden twiſten niet. doch of het ſoo gebeurde,
Dat een van hen ſijn ſtaet ſoo hoogh als d'uwe keurde,
Hier vint ghy onderwijs, een overvloet van ſtof,
Een zee van uwen roem, en ſtroomen van u lof.
Dees wijſe Pleyter dan, gewoon voor u te ſpreken,
Die Tong' en Pen gebruyckt om Tanden te verbreken
Van uwe Nijdigers, verdient hy niet een Kroon
Van Daphnes telgeren? Apollo 't is geen Loon.

Hippocr. de Arte,
ἰητρικὴ τ̃ τεχνέων ἐπιφανεστάτη.

LOF DER MEDICINE, Ofte *GENEES-KONSTE.*

MEn ſiet, dat eenighe aerdige ende kloecke Verſtanden, om een Proef van haren Geeſt en Wel-ſprekentheyt te gheven, ſlechte en verachte dingen weten op te proncken, ende met uyt-geleſe woorden, ende geloofweerdige redenen tot den Hemel te verheffen. Soo is het Lof van 't Hayr, van een Worm, van het Flereçijn, van een Schadnwe, van een Hondt, van een Gans, ende ick en weet niet waer al van, by verſcheyden beſchreven: ten leſten oock van een Vliegh by *Lucianus*, die weynich ſcheelt, of hy maeckt, gelijck het Grieckſche Spreeck-woordt ſeydt, van een Vliegh een Olifant. Op deſelfde manier heeft de onſterffelijcke Roem van Hollandt, *Eraſmus van Rotterdam*, ſeer çierlijck gepreſen de Sotheydt, en aengeweſen, hoe deſelve in de werelt onder alle ſtaten van Menſchen haer perſonagie ſpeelt. Het welck onlangs met onuytſprekelijcke geleertheydt, ende wonderbaerlijcke aerdigheydt ghevolght is by de eeuwighe eere van de Ridderlijcke, ende Geleerde ordre, d'Heer *Daniel Heynſius*, in het Lof van den Ezel, waer in de Ezels met twee beenen luſtigh door-geſtreken werden, te weten, de gene, die ſelver gheen wetenſchap hebbende, al haer verſtant daer toe gebruycken, om de Geleerden ende de geleertheydt te verachten. Het en is voorwaer niet ſwaer noch moelijck gheweeſt voor alſulcke treffelijcke Mannen, door haren kloecken geeſt te overwinnen de ſoberheydt van de ſtoffe, dieſe voor hadden: maer voor my, die de Nature ſoo wel niet voorſien en heeft, ſoude niet moghelijck zijn een ſlechte ſtoffe çierlijck voor te ſtellen; ſal daerom, het gene aen de geeſt ontbreeckt, in de ſtoffe ſoecken, ende wat daer te kort komt, met den overvloedt van de Genees-konſte vervullen. Dit is ſoo breeden Velt, om ruym te gaen weyden, datmen gheen uytkomſt en ſiet. Hier is ſulcken overvloedt van ſtoffe, datmen veel ſiet om te beginnen, maer naeulijcks yet vinden kan om af te laten. Want voorghenomen hebbende van de Lof der Genees-konſte te ſpreken, komen my ſo veel getuygeniſſen te voren van treffelijcke Mannen, ſo veel Redenen en Bewijſen, dat, indien ickſe allegader, ofte oock alleen de voornaemſte ſoude willen by-brengen, den Inckt en 't Papier my eer ontbreken ſouden, als de ſake. Derhalven ſal ick ſommighe dingen in 't voor-by-gaen aenroeren, om uyt de Klauw, als het Spreeck-woordt ſeydt, den Leeuw te doen kennen: verſoeckende datmen uyt het weynige, dat ick hier van een vollen bergh afneme, oordeel ſtrijcken wil van het overighe; op dat de Konſt door gebreck van geeſt ende wel-ſprekentheydt niet en kome te verlieſen van ſijnen luyſter ende weerdigheydt.

De wel-ſprekentſte van de Romeynen, *M. Cicero*, rekent de Medicijne onder de eerlijckſte Konſten, daer groot verſtant en gheen kleyn voordeel in en ſteeckt. De wijſe *Seneca* ſtelt haer onder de vrijſte Konſten: ende *Plutarchus* ſchrijft, datſe gheen van deſelve en wijckt in fraeyigheydt, luyſter, ende vermakelijckheydt. *Lucianus* ſeydt, datſe achtbaerder is als d'andere. *Hippocrates*, die na het oordeel van *Macrobius* niet en konde bedriegen, noch bedrogen werden, roemt haer voor de edelſte van alle de Konſten, ende voor de gene, die by de Ouden ſoo weerdigh en treffelijck geacht is, datſe haren oorſpronck de Goden hebben toe-gheſchreven. Soo oock de Poëten, die gemeenlijck de beginſelen van haer verſieren uyt de waerheydt trecken, hebben, om den oorſpronck van deſe Konſt den Hemel toe te eygenen, hare Vinders onder de Goden geſtelt: het welck daerna, het Deckſel van de Fabulen af-getrocken zijnde, met vollen Monde van de Philoſophen beveſtight is. Sy hadden voorwaer groot gelijck. Want, indien de Goden de goetheydt ſelve zijn, (gelijck ſy van deſelve, ende wy van den eenigen God gelooven) wie en ſoude dan niet toeſtaen, dat ſy den Menſchen alles goets gunnende, haer uyt ſonderlinge genegentheydt gegeven hebben ſoodanigen Konſt, dieſe nimmermeer en konde miſſchen? Wel te pas te zijn, is altijdt van nooden. Ende deſe noodtſakelijckheyt kan ons betoonen, dat de Konſte, die de gheſontheydt waer-neemt, niet alleen de oudtſte is van al de Konſten, maer datſe by-na met de Menſchen ſelve gheboren is. Want een waer woordt heeft *Ariſtoteles* geſproken, doen hy ſeyde,

dat die Konſten eerſt ghevonden waren, ſonder welcke de Menſchen niet leven en konden: ende dat d'ander, die, ofte tot wel-luſt, ofte çieraet, ende meer tot vermaeck, als noodtwendigheydt des levens behooren, daerna by gelegentheydt zijn verſonnen gheweeſt. Alſoo dan de gelegentheydt des Menſchelijcken Lichaems, terſtont na den val, ſwack ende broos was, ende verſcheyde oorſaken der Sieckten, die anders niet wel te mijden en zijn, ghestadigh onderworpen: wie ſoude derven twijffelen, dat d'eerſte Menſchen, alſſe ghewaer wierden den overlaſt van alderhande Sieckten, alſſe ſagen dat de edele en treffelijcke wercken, waer toe ſy geboren waren, door onghesontheydt, ende kranckheden, verhindert wierden; wie ſoude dan, ſegh ick, in twijffel trecken, dat de Menſchen, die altijt genegen zijn om wat nieuws te vinden, niet alle andere dinghen aen een zyde ſtellende, haer beſt gedaen hebben om te vinden, ende God af te bidden ſoodanigen Konſt, door dewelcke ſy een geſonden geeſt in een gheſont lichaem behouden ſouden, en een welgheſtelt leven, ende van alle pijn bevrijdt leyden? 'T en zy wy miſſchien gelooven willen, dat de wijſte ende verſtandighſte Lieden, als die de Goddelijcke Scheppingh ſoo veel naerder waren, overſlaende de ſorghe van haer ſwack Lichaem, ende niet eens lettende op de pijnlijckheydt der Sieckten, al haer ſinnen in de Wetten gheſcherpt hebben; ofte eerſt met de Letter-konſt, Reden-cavelingh, Muſijck-ſingen, Sterre-kijcken ofte yet anders bekommert zijn geweeſt, als met het Lichaem, het welck geſtadigh by haer was, en welckers ghebreken ſy dickwils moeſten uytſtaen? Ofte dat yemandt die de Keel toe woude gaen, erghens anders om dachte, als om ras geneſen te zijn? Den grooten Orateur *Demoſthenes*, geeft hier van getuygenis. Want om een ſaeck die hy daeghs te voren bepleyt hadde, niet ten eynde te brenghen, heeft ſijn onſchult op pijn in de Keel genomen, ende oock ghevonden; alwaer het dat de teghen-party hem tegen-wierp, dat hy een ſilvere Squinancye hadde, dat is, dat hy omghekocht was. Soo datmen ſiet, dat de ſieckte alſints voor-gaet. Maer om klare ſaken niet wijtloopigh te bewijſen: de redenen openbaren ons, ende de Hebreeuſche Leeraers, als oock de Arabiers leeren, het welck mede het gheſagh van de H. Schrifture verſterckt, dat Adam, den eerſten Menſche, den eerſten is geweeſt, die de Konſte der Medicine geoeffent heeft. Want waerom ſoude hy van Godt Almachtigh met wetenſchap van alle dinghen verſien zijn geweeſt, als om het goede aen te nemen, ende het quade te vlieden, en ſijn Lichaem van de Sieckten, dewelcke het door de ſonde was onderworpen geworden, te bevrijden ende te beſchermen.

Indien deſe onſer allen Vader na den Even-beelde Godes, geſchapen, en met alle heerlijckheyt des Lichaems ende der Zielen verçiert, die groote weldaden erkent hadde met ghehoorſame danckbaerheydt, ende het Gebodt van ſijnen Schepper onderhouden hadde: ſo ſoude hy ſonder Sieckte ende Doodt hier in de Werelt geleeft hebben. Maer om dat hy door des Duyvels liſtigheydt bedrogen zijnde, in ſchandelijcke ongehoorſaemheydt verviel, ſo is hy, door het rechtveerdigh Oordeel Godts, van dewelcke hy onſterffelijk geſchapen was, de Doodt ende de Sieckten, die tot de Doodt brengen, deelachtigh geworden. Hierom heeft hy ſonder twijffel alle middel geſocht, om de plagen, ſo veel mogelijck was, van ſijnen hals te ſchuyven: en is overſulcks de eerſte geweeſt, om die Konſt te vinden, daer toe hy in 't gebreck oorſaeck gegeven hadde.

Van deſen Voor-vader des Menſchelijcken Geſlachts, en Medicine, is de Konſt gelijck handt over handt voort-gheteelt: gelijck wy ſien dat al in de Boecken van *Moſes*, *Salomon*, ende andere, van de Medicijns gewagh ghemaeckt wert. Van deſe Hebreeuſche Doctoren is de Genees-konſte door de andere Ooſterſche Landen allengskens verſpreyt, ende inſonderheydt door Egypten, het welck oock by den Poët *Homerus*, over ſijn vruchtbaerheydt van Kruyden, en Genees-middelen vermaert is. Voorwaer de Egyptenaers (die van den ouden Hiſtory-ſchrijver *Herodotus* gheſtelt werden de oudtſte ende wijſte onder alle Menſchen) hebben niet alleen de Medicijne van de Hebreen, maer oock onder andere dinghen de Beſnijdenis: hoewel *Diodorus* ſchrijft, dat ſy d'eerſte ſonder voor-huyt geweeſt zijn. Deſe is evenwel, gelijck oock de Medicijne, ſeer oudt by de Egyptenaers: want wy leſen, datſe door raet van een Medicijn *Iacchenus*, de Peſt verjoeghen. Welcke *Iacchenus* leefde twee hondert en ſeventigh jaer na de Sundtvloedt. Na deſen quam *Oſiris*, ende na hem ſijn Sone *Orus*, die voor *Apollo* van de Griecken ghehouden wert, ende daerna zijn vele treffelijcke Medicijns in Egypten vermaert geweeſt: met ſo grooten menichte, dat *Gryllus* by *Plutarchum* ſeydt, al de Egyptenaers Genees-meeſters te weſen. *Herodotus* verhaelt, dat in deſe Natie, elcke Sieckte ſijn eyghen Genees-meeſter hadt: ende by denſelven leſen wy, dat *Cyrus*, den grooten Monarch van Perſſen, verſocht op *Amaſis*, den Koningh van Egypten, om een van de beſte Oogh-meeſters te hebben. Den Egyptenaer *Orus Apollo*, heeft de Konſt, die hy van ſijn Voor-ouders ontfanghen hadde, eerſt in Griecken-landt ghebracht: ende wert daerom by *Plato*, ende d'andere Griecken, voor den Vinder van de Medicijne ghehouden, hoewel dat by andere ſijnen Sone *Æſculapius*, ghelijck *Galenus* en *Celſus* ghetuygen, voor den oudtſten Autheur van de Medicijne geroemt wert. Deſen, om dat hy de wetenſchap der geſontheydt, noch rou zijnde, wat beſchaefden, is met ſijn Vader *Apollo*, in het getal der Goden, van

de

de Heydenen door verkeerde danckbaerheyt geſtelt geweeſt. Van hem zijn vele exempelen van dooden, die hy levendigh gemaeckt heeft: waerom hy van *Iupiter*,op dat de ordre van de Nature niet gebroken zoude werden, met den blixem geſlagen is: gelijck de Poëten vertellen. Evenwel en heeft de eere van *Æſculapius* oock na ſijn overlijden niet opgehouden: dewelke vermeerdert is,door dat de ſiecken 's nachts in ſijnen tempel bleven ſlapen, als of *Æſculapius*,gelijk *Cicero* ſeydt, haer in den droom raet gheven zoude. *Æſculapius* liet na twee ſonen, en erfgenamen van de konſt, *Podalirius* en *Machaon*, beyde Princen in haer landt, die in de Troyaenſche oorlogen de Griecken niet alleen met haer konſt,maer ook met haer macht te hulpe quamen. Want ſy brachten thien Schepen voor Troyen, gelijck *Homerus* beſchrijft: waer in de Doctoren van onſen tijt haer naulijcx en konnen volgen. Door deſe voortreffelijcke mannen, en hare nakomelingen, onder dewelcke oock is den grooten *Hippocrates*, heeft deſe heylſame konſt allencxkens toegenomen. Die evenwel deſelve niet gemeen ghemaeckt en hebben, maer als een erf-goet hare kinderen overgaven: zoo dat de Medicine in dit edele geſlacht van *Æſculapius* twaelf hondert jaren gebleven is, en niet allen door Griecken-landt, maer over den gantſchen aerdt-bodem verſpreyt is. Want om de nootſakelijckheyt, die haer eerſt doen vinden heeft, gelijk *Hippocrates* getuygt,is ſy van een yegelijck met groote begeerte aengenomen. Wy leſen van de oude volckeren van Ooſten, dat ſy plegen haer krancken op de ſtraet te brengen, en aen de voorby-gaende raet te vragen. De gene dan, die ſelver ſulcken ſieckte gehad,of aen een ander geſien haddẽ,gaven de eygen Geneeſmiddelen,daer ſy mede geholpen waren.Waer uyt wy ſien, dat oock de gene die geen Medicijns en hadden,de Medicine niet en konde miſſen. En voorwaer daer en is geen lant,geenen tijt van't jaer of van ons leven, gheen ordre van menſchen, die ſonder den heylſamen dienſt van deſe Konſte haer kan behelpen. Hare wetten,gelijkſe alle volkeren even gemeen zijn, ſo zijnſe alle even nut en dienſtig. Deſe moeten Keyſers en Koningen, die haer aen andere wetten niet en verbinden, onderdanigh zijn; indienſe de ſtraffe van wederſpannigheyt niet en willen op haer vleeſch aen laten komen. Deſe wetten moeten de Moeders eerſe verloſſen, alſſe verloſt zijn, ja de Ouders in het telen waernemen, gelijck behalven de Medicijns, en den Spaenſchen Doctor *Huarte*, onlangs in ſijn treffelijck Houwelijck aengeweſen heeft, ick en weet niet met beter verſſen, ofte redenen de E. Heere en Mr. *Iacob Cats*, Ridder, eerſte Raedt-Penſionaris deſer Stede. Hoe vele, ſeyt de wel-gemelte *Eraſmus*,duyſende van menſchen zijnde levend en wel-varende,die niet eens geboren zouden geweeſt hebben,indien de konſt der Medicine niet gevonden hadde de behulp-middelen voor zo veel gevaerlijckheden, die in de geboorte, en ontrent den arbeyt ſtaen waer te nemen? Alſo roept de barende vrouw, en het kint ſelve in de gheboorte om de hulpe der Medicine. Deſe geeft het leven aen de gene,die noch niet en leven; te weten,als het miſdragen belet wert, als de loſſe nature verſterckt wert om te ontfangen, en te behouden, en oock alſſe den arbeyt verlicht, en ſonder hinder of letſel van vrouw ende kindt, doet afloopen. Noch verder, als de onvruchtbaerheyt wech-genomen wert: waer van wy een notabel exempel hebben in *Catharina de Medicis*, dewelcke veel jaren getrouwt was met *Henrick* de II. Koningh van Vranckrijck, ſonder eenige kinderen te krijgen. En om datmen gemeenlijk ſiet groote onruſt, en ſware oorlogen ontſtaen als een Koningh ſonder kinderen, ofte na-erfgenamen ſterft (die hier niet en waren) ſo werde beraetſlaeght tot vrede en eenigheyt van 't Rijck de Koninginne t'huys te ſenden: 't welk oock zoude geſchiet hebben, ten ware ſulcx door de konſte van den vermaerden Doctor *Fernelius* hadde belet gheweeſt. Deſen *Fernelius* heeft den bandt des Houwelicx,daermen aen begoſt te tornen,onverbrekelijck vaſt gebonden, en door ſijn konſte te weegh gebracht, 't gene van de nature ſcheen geweygert te weſen, (het zijn de woorden van den Franſchen Hiſtory-ſchrijver) de hatelijke onvruchtbaerheyt uyt'et Konings huys geſtooten, en den naem van *Valois* met gewenſchte ſpruyten van fraeye kinderen voortgeſet. Wien behoefden de Koninginne te bedancken, datſe die naem en ſtaet behiel? Alleen *Fernelius*. Dat den Koning,in plaetſe van ſijn vrouw te verlaten,veel kinderen by haer kreeg? Hy en had niemant ter werelt ſulcx te wijten, als *Fernelius*. Het heele Koninckrijck was mede aen *Fernelius* gehouden over drie Koningen, die uyt dat Houwelijk na malkander geleeft hebben, *Françoys* de II. *Carel* de IX. en *Henrick* de III. Als ook van *Françoys*, den Hertog van Anjou,die Hertog van Brabant, &c. ghehult is, *Eliſabeth* Koninginne van Spaengien, huyſvrouwe van Koningh *Philips* de II. en moeder van de Infante *Iſabelle* Hertoginne van Brabant, &c. *Claude* Hertoginne van Loreynen, en *Marguerite* Koninginne van Navarre. Wat kander treffelijker, of wonderbaerlijker konſt zijn,als de gene die den menſche nootſakelijk is eer hy geboren, ja eer hy ontfangen is? Wat iſſer aengenamer voor die gene,die geboren zijn,als het Licht,in't welck wy leven,ſweven,en met een aengename gemeenſchap met malkanderen omgaen? wat iſſer dat alle menſchen liever hebben als haer leven? Evenwel de ghene, die met pijnlijcke ſieckten gemartelt wert, die van langdurige quelling uyt teert,vergaet wel haeſt de luſt van 't leven, en doet niet, als om de doot roepen, dewijl hy in de doodt, ghelijk *Iulius Cæſar* by *Salluſtium* ſpreekt, de ruſte en't eynde verhoopt van ſijne ellendigheyt. Want wat ſoetigheyt kan yemant in ſijn levẽ hebben,die geſtadig met graveel of ſteen gepijnigt wert? wiens leden en gewrichten door de gicht als op

een pijn-banck van een ghetrocken werden? wie en zal niet veel liever ſterven, als zo ellendig leven? Wy leſen in de Natuurlijke Hiſtorye van *Plinius*, dat onder de alderſcherpſte pijn gerekent wert, de pijn van de Steen, daer na van de Maegh, ten derden van 't Hooft, en dat de lieden nauwlicx om andere haerſelven het leven benomen hebben. Soo heeft de Keyſer *Claudius* eens voor gehad ſijn zelven, door over-groote pijn van de Maeg, te kort te doen, gelijck *Suetonius* vertelt. Maer behalven deſe iſſer noch verſcheyde andere pijn, die oock lieden van ſoorte tot een willige doot gebracht heeft. *Plinius*, de Neef van de gemelte, verhaelt in ſijn Brieven, dat de voorname mannen, *Corellus Rufus* om ſchrickelijke Pijn, die hem eerſt alleen in de beenen zat, daerna alle de leden doorliep, en *Silius Italicus*, die om een ongeneſelijke Lijkdoren, beyde haerſelven uythongerden. O groote wreetheyt van pijne, die den Menſche ſoo verre ſijn ſelven doet vergeten, dat hy hem niet en ontſiet in de doot, het ſchrickelijckſte, gelijck *Ariſtoteles* meynt, van al dat ſchrickelijk is, uyt miſmoedigheyt te verwerpen! Ik heb ſelve geſien dat lieden van vroom levẽ, die gantſch niet bedreven hadden (op datmen niet en dencke, datſe uyt vreeſe van ſtraffe deſelve voorquamen) uyt loutere ſwaermoedigheyt eenige haerſelvẽ verdroncken, andere met een mes en ſtrop haer ſwarigheyt, en leven geeyndigt hebben: dewelcke, indien ſe by goede Doctoren geweeſt warẽ, ſy ſouden haer leven, en geſontheyt door goede Geneeſmiddelen hebben konnen afkoopen. Ick en zal niet lang blijven in 't verhalen van de gene, die door verſuym van een Geneeſmeeſter te halen, levendig voor doot begraven zijnde, haer ziele onder d'aerde met kermen en huylen ellendighlijck uytgeſtort hebben. De diepſinnighſte van alle de Wijſgerige *Scotus*, op een ſekeren tijt van de Popelſye (een ſieckte die alle gevoelen en bewegen beneemt) geſlagen zijnde, werde voor doot in 't graf gheleyt: daerna wederom bekomende, en geen uytkomſt vindende, ſtiet ſijn hooft tegen de ſerk aen ſtucken, gelijk daerna in 't openen van 't graf bevonden werde. Hoe veel exempelen zoude ick by konnen brengen van vrouwen die in d'opſtijging voor doot gehouden, begraven, en zo geſtikt zijn? Al dit quaet komt de Genees-konſte te hulpe, ſy bewaert het leven en geſontheyt: ſy brengt alleen de menſchen dat goet aen, ſonder 't welke ander goet naeulicx voor goet te achten en is. *Darius* die machtige Monarch, als hy aen een verſtuykt en ontledet been, met groote pijn, te bedde lagh, en konde door geen macht, geen rijckdom, geen Koninkrijcken geneſen werden: maer alleen door de konſt van een Medicijn *Democedes*, die ſijn gevangen was, gelijck *Herodotus* beſchrijft. *Alexander de Groote*, door de kou van de riviere *Cydnus*, daer hy in gebaedt had in groot gevaer zijnde van te ſterven, als *Curtius* en *Iuſtinus* verhalen, en werde niet door den koſtelijcken ſchat, die hy verſcheyde volkeren ontnomen had, maer alleen door de hulpe van ſijnen getrouwen Geneeſmeeſter *Philippus*, die weerdigh was ſo wel-vertrouwende ſiecken te ontmoeten, met een dranckxken dat hy al d'ander, behalven by den genen op wiens gevaer het aenquam, in achterdenckẽ gehouden werde, tot ſijn vorige geſontheyt en ſterckte ghebracht. En gelijk noch rijkdom, noch ſtaet, noch yet anders, dat by de Menſchen in groote waerden ghehouden wert, den Menſche geſont kan maken: ſo valt ook al het beſit van het ſelve voor de ſiecken onnut, en verdrietigh. Wat zal yemant vermaken een tafel vol van de beſte ſpijze, die een quade en walgende Maegh heeft? Wat ghenucht kan yemant hebben in een ſchoone Vrouw, die voor of achter lam is? Wat helpen de kiſten vol gelt voor een die ſieck te bedden leyt? Want, gelijck de Poët *Horatius* ſeer wel ſeyt:

Het vat moet eerſt geſuyvert zijn,
Of zoete moſt wort ſuyre wijn:
Wat baet doch rijckdom eenigh man,
Als hy die niet gebruycken kan?

Ende het goedt en is niet alleen geen goedt, en het gebruyck van het ſelve ongebruyckelijck, ſonder de geſontheyt; maer het leven, dat zoet is, valt geheel onſoet: alſo niet het leven, maer wel te varen, gelijck de Poët *Martialis* ſeyt, het rechte leven is. Dit en is *Pyrrhus* den grooten Koningh van *Epirus* niet onbekent geweeſt. Deſen, gelijck *Lucianus* verhaelt, als hy de Goden offerde, en badt niet om meerder Koning-rijcken, om Victorie over ſijne vyanden, om eere, gelt, goet, of andere dingen, daer de menſchen gemeenlijck ſeer na haken: maer vereyſchte alleen Geſontheyt, gelijck of hy die hebbende, het vordere wel volgen zoude. Want of de Fortuyne uyt een vollen ſchoot al haer gaven mildelijk op ons uytſtorte, en de Geſontheyt alleen ontbrack, ſo en zoude van al het andere geen volkomen gebruyk, of vermaek konnen voortkomen. Hierom en plach de Philoſooph (de eerſte die zulcken naem gevoert heeft) *Pythagoras* in ſijn brieven anders geen groeteniſſe te ghebruycken, als *Vaert wel*. Het welck oock daerna ſijn Leerlingen ghevolght hebben, als het Lichaem en de Ziele niet bequamer zijnde, en waer in al den tijdelijcken voorſpoet van den menſche gelegen is.

Maer daer de ſake zelve ſpreeckt, en behoeft men niet veel woorden te maken: alzo een yegelijck geerne bekennen zal, dat hy in de werelt niet liever, niet aengenamer en heeft, niet koſtelijker en acht, als dien verborgen ſchat der Geſontheyt. By al dien dan ſulcx, zo lichtelijk toegeſtaen wert van de Geſontheyt des Lichaems: ſo veel te meer moet het plaets hebben in het wel-varen van het Gemoet, en de Ziele, ende zo veel hooger moet de Genees-konſte, die beyde beſtiert, onderhoudt, ende bewaert, by een yegelijck geacht, en ghe-eert weſen. Daer is zo groote gemeenſchap tuſſchen ons Lichaem, en de Ziele, datſe malkande-

malkanderen al haer goet en quaet geſtadigh mede-deelen. De Bewegingen der Zielen, of Ontroeringen des Gemoedts maken veranderingh in het Lichaem, ende aen de ander zijde, *het Lichaem*, gelijck de wijſe Koning *Salomon* ſeyt, *de verdervinge onderworpen zijnde, beſwaert de ziele, ende de Aertſche woonplaets onderdruckt den Geeſt*. Sulcks en ſietmen niet alleen in dulle ende raſende Koortſen, en andere Sieckten, maer oock in de Dronckeluyden; van dewelcke de gemelte Poët *Horatius* ſeer geeſtigh gheſchreven heeft in deſe verſſen:

Wat leert de Dronckenſchap al vreemde kueren drijven!
Sy melt dat niet en dient, ſy doet de vrienden kijven,
Sy maeckt dat menigh Menſch oock ſonder wapens vecht,
En doet 'k en weet niet wat al iſſet tegen recht.
Sy weet een bleycken angſt, en droefheyt af te breken,
Sy kan een trage tongh bevalligh leeren ſpreken,
Sy weckt de geeſten op, en gunt een ſchamel man,
Dat hy geweldigh rijck en vrolijck ſchijnen kan.

Hierom vermaent *Plato* met groote reden, datmen het Leven der Menſchen dient te bewaren in een gelijcke mate en over-een-ſtemminge van Ziele en Lichaem, beyde gelijckelijk en eenpaerlijk moet onderhouden, op dat het eene niet waſſende boven het ander, de Geſontheyt daer van kome ſchade te lijden. Dit doet de Genees-konſte, die niet alleen het Lichaem, maer oock de Ziele in den toom hout. De manieren en genegentheden van ons Gemoet volgen de gematigheyt van het Lichaem, gelijck na *Ariſtotelem* onſen *Galenus* met een byſonder Boeck geleert heeft. Nu al 't gene wat de gematigheyt des Lichaems kan veranderen, wert in de Genees-konſte aengeweſen, zo dat dezelve niet alleen de gebreken van 't Lichaem, maer oock van de Ziele verbetert. Sy recht de manieren, ſcherpt het verſtant, verſterkt de memorie, en maeckt dat alle werckingen van de Ziele veel vlijtiger gheſchieden. Indien de Koning *Cambyſes* door de vallende ſiekte, gelijk *Horodotus* ſchrijft, ontſtelt van herſſenen zijnde, den raet van een trouw Geneeſmeeſter gedaen had, hy en ſoude niet geraeſt hebbē tot doorſlaen van ſuſter, broeder, vrouw, en andere huyſgenooten. Indien by *Caligula*, ſwack van lichaem en verſtant, een goet Geneeſmeeſter geweeſt had, om ſijn herſſenen, gelijck hy ſelve, na het getuygenis van *Suetonius*, voor hadde, hy en zoude zo veel treffelijcke mannen niet door vergif, ende beuls handen omghebracht hebben.

Dewijl dan, gelijck nu verhaelt is, de Genees-konſt zo wel ons Ziele en Gemoet, als ons Lichaem in een goeden en geluckigen ſtant kan bewaren, of herſtellen: zoo is meer als te verwonderen, dat ſommige deſe Hemelſche konſte kleyn achten, en de noodſakelijkheyt van deſelve verwerpen. Indien onſen tijdt, ſeggenſe, eens vaſt geſtelt is, en dat wy niet onder of over en konnen leven, waer toe is dan de Genees-konſte? Maer men moet weten, dat de gene die onſe tijt geſtelt heeft, oock met eenen beſtelt de middelen, om tot ſulcken tijt te geraken. So dat het gebruyck van middelen gantſch niet en ſtrijt tegē Gods voorſchickinge. Daer van hebben wy een levend exempel in den Koning *Hiſkia*, dewelke al was hy verſekert door de boodtſchap van den Propheet, dat hy niet ſterven zoude, geboodt evenwel een plaeſter van vijgen op ſijn geſwel te leggen. Den Apoſtel Schip-breuck lijdende, ontrent het Eylant Maltha, en wel wetende dat niemant van de gene, die in 't Schip waren, blijven zoude, of een hayr van ſijnen hoofde krencken; ſiende evenwel dat de Bootſgeſellen ſochten uyt het Schip te loopen, ſeyde hy tot den Hooftman, en den Krijgsknechten: So deſen in 't Schip niet en blijven, zo en kondt ghylieden niet behouden werden. Alſo ſeydt *Cicero* tot ons voornemen, in ſijn boek *van 't Noot-lot*, dat indien het vaſt geſtelt is, dat de Menſche niet van een ſieckte zal ſterven, dat het oock met eenen vaſt gheſtelt is, dat hy den raet van een goet Geneeſmeeſter moet gebruycken. Op de eygen manier ſpreeckt de wijſe Philoſooph *Seneca* in de 36 *Natuerlijcke Vrage*, van ſijn tweede Boeck: Al ſchijnt de Geſontheyt door het *Noot-lot*, of Godes ſchickinge te weſen: zo moetſe nochtans de Geneeſmeeſter toegheſchreven werden, om dat door ſijn hant de weldaet van Godts ſchickinge ons gegeven is. Wy en leven niet na Gods beſluyt, dat ons verborgen is, maer na ſijn gebod. Die de Genees-konſte veracht, en in ſijn ſieckten niet en gebruyckt, daer op ſtaende, dat niemant voor ſijn tijt en kan ſterven, die verſoeckt Godt, ende veracht de middelen die hy tot bewaringh van 't Menſche leven gegeven heeft; even gelijck, of yemant ſeyde, Ick en wil eten, noch drincken, ende en zal daerom niet te eerder ſterven, alzoo mijnen tijdt vaſt gheſtelt is: dan hy zoude wel haeſt vernemen de ſtraffe van ſijn dwaeſheyt.

Het ſchijnt van meerder gewicht, 't gene ſommige ſeggen, dat vele Siecken die gheen Geneeſmeeſter en halen, wederom bekomen, ende andere die raedt gebruycken, van hare ſieckte ſterven. Op alle beyde is eertijts by de Prince der Geneeſmeeſters gheantwoort. En voor-eerſt, dat ſommige ſonder raedt van de Geneeſmeeſters geneſen, is de oorzaeck, om dat van haerſelven yet by geval gedaen of gelaten is, dat anders de Geneeſmeeſter na de konſt ſoude bevolen hebben. Het welck, ſeyt hy in ſijn Boeck van de Konſte, grootelijcx bewijſt, datter zoo een konſt is, en datſe onder de voornaemſte moet gehouden werden: dewijl ook de gene, dieſe onbekent is, door haer hulpe de geſontheydt verkrijgen. Wat belanght het ander, datſe niet al geneſen en werden, die de Genees-meeſters gebruycken: om niet te ſeggen het gemeene, Dat die Veegh is, van een Luys kan doot gebeten werden: noch oock dat het dickwils komt, door de ſchult van den ſiecken ſelve, dat hy den raet niet en ge-

bruyckt, of door verſuym van de gene die hem dienen, zo dat hy daer door dickwils laet dat hem geboden is, en doet dat hem wel uytdruckelijck verboden werdt: ('Ten is niet ghenoegh, ſeydt *Hipp*.1.*Aph*.1. dat de Medicijn ſijn ampt wel waer neemt; maer het moet oock geſchieden van den ſiecken ſelve, ende die daer by zijn, ende de uyterlijcke oorzaken, als wint, regen, geraes, droevige of blijde tijdinge, ende duyſent andere, moeten oock wel gereguleert zijn,) om ſodanige antwoorden over te ſlaen, ſo ſegh ick met de woorden van onſen *Hippocrates*, datmen van de konſte niet vereyſſchen en moet het ghene ſy niet voor en geeft. Want de macht, ſeyt hy, die wy door de inſtrumenten van de nature, ofte van de konſt verkrijgen, daer konnen wy ons meeſters of rekenen, maer van andere dingen niet. Indien dan de Menſche wat overkomt, dat de inſtrumenten van de Medicijne te boven gaet, dat en is niet te hopen, dat van de Genees-konſt overwonnen zal werden. Derhalven als de zaeck niet na wenſch en gaet, zoo moet de ſchult op de felligheyt van de ſieckte de kracht van de remedien te boven gaende, niet op de konſt der Medicijne geleydt werden. Dat een hooft, 't welck van het lichaem geſlagen is, niet wederom geheelt en kan werden, en is niet te wijten op de onwetentheyt van den Meeſter, maer op de quetſure, die de macht van Heel-konſte te boven gaet. Het welck de Poëet *Ovidius* ſeer aerdigh aengewezen heeft in deſe verſſen, by den eerweerdighen, en wel-gheleerden *D. Iacobus Lydius* aldus overgezet:

'T en is niet in de macht van konſt noch mediçijnen
De ſieckte van den menſch altijt te doen verdwijnen
Het quaet dat binnen ſchuylt is menighmael te groot,
En met een ſtalen bandt geketent aen de doot.
Een vyant die ſich houdt beſloten in de wallen,
Heeft voordeel tegen hem die buyten aen komt vallen
Indien de longh verrot het is verloren werck,
Laet komen wie daer wil de vyant is te ſterck:
De wonden in het hert, den oorſpronck van het leven,
En werden door geen kruyt noch heylſaem ſap verdreven,
De booſe water-ſucht, en 't quaſtigh flereçijn,
En willen door geen raet noch konſt genezen zijn.
Al heeft een geeſtigh breyn ſijn ſinnen ingeſpannen,
Om haer met alle macht de leden uyt te bannen:
De konſt is ſonder konſt, daer helpt geen wijſheyt aen,
De wijſheyt met de konſt die moeten ſtille ſtaen.

Want alzoo en ſoude de nature zelve gheen recht konſtenaer wezen: dewelcke oock ſomtijdts in haer oogenmerck belet wert, te weten, alſſe monſters, ofte wanſchapen lichamen voortbrenght. So mogen dan de laſteraers haer qualijck ſpreken wel nalaten, dat de Medicijns niet altijt de ſiecken op de been en helpen, ende derhalven verachten de gene die Godt geboden heeft te eeren, en welckers konſte in de H. Schrifture geſeyt wert van den Alderhoogſten gekomen te zijn. Ende willen ſy hier niet na hooren, zoo laet ſe tot de beeſten loopen, die door ingeven van de nature haerſelven genezen, ende alzo de nootſakelijckheydt der Medicijne bewijzen. Sietmen niet dat de *Honden*, als haer Maeg overladen is, dezelvige ontlaſten met gras te eten? dat de *Catten* haren trooſt zoecken in de Wilde Calamintee, daerom Catte-kruyt genoemt? De *Swijnen* loopen na de Rivier-kreeften, met welcke te eten, ſy de Hooftpijn geneſen, gelijk P*lutarchus* ſchrijft in ſijn Natuerlijcke Vragen. De *Schilt-padden* eten Orego, en de Weſels Wijnruyt, als ſy van een ſlangh gegeten hebben. Den *Draeck* verklaert ſijn duyſter gheſicht met het wrijven van het quaet oogh teghen Venckel. So wert oock geſchreven, dat de *Swaluwe* het geſicht van haer blinde jongen beteren met ſtinckende Gouwe, daerom *Chelidonion, Hirundinaria*, Swaluwe-kruyt geheeten. Den *Beer* wanneer ſy eerſt uyt haren hol komt, ſo eetſe Wilde Calfs-voet, welckers ſcherpigheydt haer den derm opent, die toegegroeyt was. Dezelfde, alſſe onluſtigh ende walgende is, begeeft haer tot de holen van de Mieren, en ſteeckt daer een vette, en met zoetigheyt beſtreken tonge uyt, tot dat deſelvige vol van Mieren komt, en die doorſlickende, blijft ſy geholpen, gelijck P*lutarchus* beſchrijft, op de verhaelde plaets, als mede in ſijn boeck van de Gauwigheyt der Dieren. Alwaer hy oock vermaent (gelijck mede P*linius*) van een vogel in Egypten, gelijckende eenen Oyevaer, met namen *Ibis*, dewelcke als hy hartlijvigh is, met ſijnen krommen en langen beck ſijn zelven van achteren water in ſpuyt; het welk by de Egyptenaren gheſien ende ghemerckt zijnde, hebben daer van de Clyſteren in 't ghebruyck ghebracht. In het zelfde Egypten is het *Waterpaert*, het welck te zeer overladen zijnde, hem rolt in 't ſcherpe riet, tot dat hy een ader quetſt, en ontlaſt alzoo zijn lichaem, dat anders qualijck te pas zoude weſen) door het afloopen van 't bloet, en ſluyt dan de openingh met ſlick van de riviere: gelijck, behalven *Plinius*, de huydendaeghſche vaerten in die landen ghetuygen. Dit Dier wijſt aen met ſijn exempel, 't zelve dat *Hippocrates* leert in ſijn korte Spreucken, te weten dat een opgevolde gheſtaltenis des lichaems ſeer gevaerlijck is, ende daerom zonder uytſtel moet ontlaſt zijn: waer uyt de nootſakelijckheydt van het Aderlaten beweſen wert. Sommige behelpen haer met Vaſten, het welck mede een goet Genees-middel is. So verhaelt *Plutarchus*, dat de *Wolven*, en *Leeuwen*, als ſy overladen zijn van te veel vleeſch te eten, ſy ſtil, en werm by malkanderen gaen leggen, om zo zonder eten beter te verteren 't gene ſy te vratigh ingeſlockt hadden. Ia men ſeyt oock, dat de *Heel-konſte*, die met het werck der handen gheſchiet, gheoeffent werdt van de *Olyfanten*, die ſtaende by de ghequetſte beeſten, ſchichten, pijlen, ſpieſſen, ofte yet anders uyt hare wonden trecken, en ſulcx ſonder eenigh ſcheuren,

ren, ofte beſchadigen. De *Geyten* in het Eylant Candyen (het welck in oude tijden *Dictaeum* plach te heeten, daer dit kruyt ſijnen naem van heeft) om dat ſy gegeten hebbende den Dictamnus, de flitſen, ofte pijlen, daer ſy mede geſchoten waren, lichtelijck uytwierpen (want zo dra ſy voelen gequetſt te zijn, loopen ſy terſtont na dat kruyt toe) hebben ſwangere Vrouwen gelegentheyt en oorzaeck gegeven, om te letten ende aen te mercken, dat het ſelve kracht hadde, om de vrucht af te drijven. Dewijl dit in onredelijcke Dieren aen te mercken is, hoe meenen dan ſulcke Menſchen, dat ſy met verſtant en reden verſien zijn, om tegen het ghebodt van de H. Schrifture te ſpartelen, en de werelt zoecken wijs te maken, dat de nature ofte liever Godt, zoo veel kruyden te vergeefs heeft laten waſſen, ofte dat hy den Menſche, na ſijn even-beeldt geſchapen zijnde, aen de qualen en quellingen van zo vele ſieckten overgegeven zouden hebben, ſonder eenighen trooſt ofte verlichtinge: Laet teghen deſe dit oock een groot bewijs zijn van de nootſakelijckheydt der Ghenees-konſte, datter naulijcx eenigh volck gevonden wert, in wat hoeck van de werelt het oock zy, dat haer niet met eenige wetenſchap van kruyden, en gheneſinge en bemoeyt. Hoe zoude nu elck zo veerdigh tot deze wetenſchap zijn, ten ware hy door een verborgen ingeven van de nature om het gebruyck en de nootſakelijckheyt gedwongen was daer over bekommert te zijn? Elck menſche wil een Geneeſmeeſter weſen, elck wil al raet geven; zoo datter geen ſtaet van menſchen meerder in de werelt en is, als Geneeſmeeſters. Waer van ick een genuchlijcke Hiſtorie ſal verhalen. Men ſeyt dat den Hertogh van Ferrare, *Alfonſo da Eſte*, eens in gemeene praet op de baen bracht, van wat ſtaet of ambacht de meeſte gevonden werden. Den eenen ſeyde Snijders, den andere Schoenmakers, de derden Timmer-lieden, en zo voort elck wat anders. *Gonel*, de Geck, daer by ſtaende, ſeyde datter meer Doctoren waren als eenige andere ſoorten van menſchen: en wedde daer over met den Hertogh ſijn meeſter (die ſulcx ſeer verde wierp) dat hy 't binnen 24 uuren bewijſen zoude. 'S anderen daeghs 's morgens gaet Gonel uyt ſijn huys met een groote ſlaep-muts op 't hooft, en een ſervet om ſijn kin, den hoet daer boven op, de mantel om d'ooren geſlagen, en neemt zoo ſijnen wegh door de Engel-ſtraet na het Hof. Den eerſten die hem tegen komt (gelijck de Gecken veel kennis, vrienden en maegſchap hebben) vraeght wat hem let, hy antwoort een dulle pijn in de tanden. Ha cammeraet (ſeyt den anderen) ick weet den beſten raet van de werelt, die hy hem oock geeft. Gonel teyckent de naem in een tafel-boecxken, hem veynſende of hy den raet op-ſchreef. Een ſtap van daer vint hy der twee drie by een, die van gelijcken vragen, en elck gheeft hem een Genees-middel. Hy ſchrijft haer namen op, ghelijck van den eerſten. En zoo al voortgaende, en ontmoete hy niemant, die hem niet een beſonderen raet en gaf, elck ſeggende dat de ſijnen den beſten was. Hy teyckent al de namen aen. Komende in 't Beneden-Hof, een yeghelijck loopt ront-om ſijn lijf, en geeft al raet van boven neer. Hy bedancktſe, en teyckentſe al mede op. Als hy in de kamer van den Hertogh komt, zo roept ſijn Hoogh. van verde, Gonel wat ſchort u? Hy antwoort heel verdrietigh, de grootſte pijn in de tanden van de werelt. Waer op ſijn Hoogh. ſeyt, Ick heb eenen raet van mijnen Doctor, die de pijn terſtont over zal doen gaen, al was den tant heel verdorven. Doet dit, ende dat, en ghy ſult op ſtaende voet gebetert zijn. Terſtont wierp Gonel ſijn muts en doek op de vloer, roepende: Mijn Heer, ghy zijt oock een Doctor. Siet hier mijnen rol, hoe veel dat icker gevonden heb van mijn huys tot het uwe. Daer zijnder byna twee hondert, en ik heb noch maer door een ſtraet gegaen. Ick wil wedden, dat icker meer als thien duyſent in deſe Stadt vinde, indien ick over-al zoude gaen. Brenght my eens ſoo veel perſonen van eenigh ambacht, ofte ſtaet. Aldus heeft de Geck het wedſpel gewonnen. En de waerheydt hier van, wert mede onder ons alle daegh ondervonden.

Maer 't gene dat tot hooger lof der Genees-konſte ſtreckt, is, dat deſelve van alle outheyt weerdigh geacht is gheweeſt, om by de treffelijckſte Luyden van verſtant, en hoogen ſtaet geoeffent te werden, Wijsgierige, Princen, Koningen, en Keyſers. De eerſte Geneeſmeeſters waren de Philoſophen, ofte Wijſen, en eertijts werde de Medicine, gelijck *Celſus* ſchrijft, voor een deel van de Wijſheyt gehouden, zoo dat het geneſen der ſieckten, en het onderſoeck der natuurlijcke dingen onder deſelve autheuren geboren is. *Homerus*, die by vele de fonteyne van alle wijſheyt ghehouden wert, heeft hem veel bemoeyt met de kenniſſe der Genees-konſte, gelijck *Plutarchus* getuyght, en uyt ſijn ſchriften ſelfs volkomentlijck blijckt: en den anderen Prince der Poëten *Virgilius* wert van *Donatus* beſchreven veel arbeyts in de Genees-konſte gedaen te hebben. Onder de oude Princen en Koningen, die in deſe Konſte gheoeffent zijn gheweeſt, vinden wy *Iaſon*, *Achilles*, *Hermes*, *Zoroaſter*, *Chiron*, *Salomon*, de Keyſers *Antonini*, &c. Van *Alexander de Groote*, ſchrijft *Plutarchus*, dat hy niet alleen door ſijn meeſter *Ariſtoteles* eenige kenniſſe had van de Genees-konſte: maer dat hy oock ſelve ſommige van ſijn vrienden ghenas. Dan alle deſe gink verde te boven de grootſte Koning naeſt *Alexander*, gelijk hem *Cicero* noemt, *Methridates*, den welcken noch de ſorge, noch de moeyten om zo veel Koninghrijcken te regeren, om ſo groote oorlogen tegen de Romeynen te voeren, van de Medicine niet en hebben konnen aftrecken. De vrome daden van deſen Helt werden miſſchien in de Hiſtoryen van weynige geleſen: maer om ſijn vinden van tegengiften, van dewelcke noch een op den huydigen dagh

ſijnen

ſijnen naem en ſaem draeght, wert hy door de gheheele werelt by alle Menſchen vermaert. Dezelfde onſterffelijckheyt des naems, dewelcke de Koninghrijcken niet en konden gheven, hebben van de kruyden ontfangen, *Gentius*, *Lyſimachus*, *Artemiſia*, ende andere. Wy vinden noch van verſcheyden andere Koningen, die de Genees-konſte door haer vindinge, voortgeplant hebben: gelijck de Koningh der Meden *Sabor*, van welcke *Meſue* vele genees-mengelingen beſchreven heeft, die wy noch alle daegh gheluckelijck gebruycken. En dezen *Meſue* zelve, was een Konings ſoon van *Damaſcus*. *Euax* de Koning der Arabiers heeft aen de Keyſer *Nero* geſchreven van de kracht der kruyden. Maer de geheele Genees-konſte is in een groot Boeck vervat by *Avicenna*, Prince van *Cordua*. Ende gelijck het geen kleyne eere en is voor deſe Konſte; datſe altijt by de wijſte volkeren, Wijsgerige, en Princen in eere gehouden is: zo is die noch ongelijck grooter, dat oock de Engelen des Heeren haer met deſelve bemoeyt hebben. Hier toe leſen wy, dat den jongen *Tobias* van den Engel leerde geneſen de oogen van ſijn vader met de gal van een viſch, een middel noch heden gebruyckelijk: en by den Euangeliſt *Iohannes* beroert den Engel het water, van het welcke den eerſt-inkomende geneſen werde. En om nu over te ſlaen den Euangeliſt *Lucas*, de Apoſtelen, Propheten, en andere heylige mannen, ſoo is 't den grootſte roem, dat onſen Heere en Salighmaker uyt alle andere konſten deſe alleen gekoſen heeft, om ſijn Godtlijcke kracht daer mede te betoonen. Want een groot deel van de tijt, die hy hier op de aerde wandelde, heeft hy by de krancken beſteedt, en de felle vyanden des Menſchelijken geſlachts, Dulligheyt, Vallende-ſieckte, Beroertheyt, Blintheydt, Roode-loop, overwonnen. Ende daer zijnder die ſeggen, dat den zoeten naem *Ieſus*, in dewelcke alle knyen buyghen, ſijn benaminge in 't Griecx ſoude hebben van een woordt, dat ghéneſen beteyckent, om dat hy onſe ſwackheyt en gebreken geneeſt en te hulpe komt.

Het en is oock de Genees-konſte niet genoegh geweeſt zelve hooghlijck vereert te zijn: maer brenght mede haer voeſter-kinderen tot de grootſte eere en rijckdommen. *Democedes*, van wien verhaelt is, na dat hy den Koningh *Darium* geneſen had, werde van een gevangen, gelijck hy was, een heel rijck ende wel geſtelt man, en zat met de Koningh aen tafel, als by *Heredotum* te leſen is. En 't gene dat *Galenus* van ſijn zelven verhaelt, dat hy met vier hondert goude kroonen vereert werde doen hy des Borghemeeſters *Boëthius* huyſvrou geneſen had, en is ſoo wonder niet, als dat Doctor *Thaddæus* van *Florençe* buyten reyſende alle daegh vijftigh kroonen ontfingh, en den Paus *Honorius* gheneſen hebbende, thien duyſent kroonen mede bracht. So vele gaf onder andere geſchencken *Lodewijck de elfde*, Koning van Vranckrijck aen ſijnen Geneeſmeeſter *Iacques Coctier*, en daerbeneffens noch ampten voor ſijn vrienden (het welck oock by Prins *Maurits* Lof. Mem. gevolgt is) gelijk *Philips de Commines* in ſijn Hiſtorye verhaelt. Als wy leſen dat *Carpenſis* en *Capivaccius* ſo grooten ſchat uyt de Pocken alleen vergadert hebben, verwonderen wy ons dan dat dē knoddigen Doctor *Rabelais* die rappige vogels heel koſtelijck noemt? *Verolez tref-precieux*. Het en is ſo langh niet geleden, dat *Philips* de tweede, Koningh van Spaengjen van een koorts van ſeven dagen geneſen zijnde, ſijnen Medicijn *Franciſco Valleſio*, boven de jaerlijckſe weddens, toe-ſont ſes duyſent kroonen, welcke gift hy niet en verſmade, (men zouder wel meer vinden) maer geerne aen-nam, daer by doende; Dat zo grooten Koning machtigh genoegh was, om noch meer te konnen geven. So dat waer is, 't ghene men gemeenlijck ſeyt, *Dat Galenus opes*, De Genees-konſte maeckt rijk. Daerenboven en is ook de deure van eer en ſtaet voor de Medicijne niet geſloten. De grootſte eere by de Heydenen was onder het ghetal der Goden geſtelt te werden. De Romeynen hebben 't hare Keyſers gedaen. By al de outheyt zijn de gene, die door de Genees-konſte van het menſchelijck geſlacht wel verdient hadden, na haer overlijden voor Goden ghe-eert geweeſt, gelijck oock van *Apollo* en *Æſculapius* hier voren geſeyt is. *Hippocrates* komende tot *Abdera* om *Democritus* te geneſen, werde van al de Borgery ontmoet, en voor een beſchermer en vader van 't Vaderlant begroet. Den zelfden is overgrootte en Goddelijcke eere van den Raedt en 't volck van *Athenen* beweſen. *Galenus* is in ſeer groot aenſien te *Romen* by de Keyſers, en den Raedt geweeſt: en na ſijn doot by velen voor een Godt gehouden: gelijck *Euſebius* getuyght. *Iulius Cæſar*, heeft al de Geneesmeeſters, die te *Romen* waren, om datſe, gelijck *Suetonius* ſchrijft, ſelve zo veel te liever in de Stadt woonen zouden, en dat de anderen daer door gelockt zouden werden, het Borgers-recht geſchoncken: het welck doen ter tijt een groote eere was, en die aen weynige gedaen werde, als wy uyt *Tacito* weten. *Antonio Muſæ*, om dat hy den Keyſer *Auguſtus* van een ſware ſieckte verloſt hadde, hebben de Romeynen een koperen beelt opgerecht, en het ſelve beneffens het beelt van *Æſculapius* geſtelt. *Plinius* verhaelt noch van verſcheyden andere Gheneeſmeeſters, die te *Romen* in groote eere en weerde zijn gehouden geweeſt. Maer om op de Ouden niet te langh te blijven ſtaen, in wat een achtinge zijn de Doctoren in Engelant, Vranckrijck, en Spaengjen: in de moeder van de geleertheyt Italyen? in dewelke ik verſcheyde gekent heb van de ordre der Ridderen, en de Hiſtoryen verhalen datter onder de Hertogen van *Genua* 7. Doctoren geweeſt zijn. *Petrus*, die na ſijn vaderlant den Spaengjaert genoemt werdt, vermaert door eenige ſchriften in deze Konſte, is eerſt Biſſchop, en daerna Paus geworden, met den naem van *Iohannes de XXI*: tot deſelve hoogheyt is van de Genees-konſte verheven geweeſt

Nicolaes

Nicolaes de Vijfde,door wiens toe-doen,ende geſagh de langh-begraven letteren, en geleertheydt in *Italien* eerſt opgekomen zijn: ſo dat wy niet en behoeven hier nu by te brenghen, *Lodewijck* den Patriarch van *Aquilegien*,ende van *Eugenius de Vierde*, Cardinael gemaeckt, noch *Paulus Iovius*,Medicijn en vermaerden Hiſtory-ſchrijver, met het Biſdom van *Nocera*, ofte andere met andere weerdigheydt verſien. Ja by de Turcken ſelfs en ontbreken de Medicijns geen groote ſtaten : gelijck over eenige jaren geſien is in eenen *Bartholomeus het Hert*, Medicijn van den Turckſchen Keyſer, ende uyt ſijnen naem voor Ambaſſadeur gheſonden aen *Henrick de Vierde*, Koninck van Vranckrijck : ſulcks oock langh te voren gedaen was van den Keyſer *Iuſtinianus*,aen den Koning van *Perſen*,gelijck *Procopius* verhaelt. Maer wat behoef ick veel van de Wtheemſche by te brengen: daer wy ſien dat in ons eygen Vaderlandt de Doctoren, Schouten, Borghemeeſters, Schepenen, Raden van Staten, Gecommitteerde Raden van Hollandt, werden, ende verſcheyde andere hooghe ſtaten bekleeden? Het welck in onſe Stadt, ſedert ontrent hondert jaren, na Meeſter *Willem Stoop*, Schepen en Borgemeeſter, en Meeſter *Pieter van Foreeſt*, Raedt,om dat de Medicijns hier meeſt vreemdelinghen waren, is blijven ſteken, tot dat de oude eere der Medicijns wederom opghehaelt is in den Perſoon van deſen Autheur, ende den Wel-achtbaren en Vermaerden Heere Doctor *Cornelis van Someren*. Hier en behoeft gheen Nijdigaert met een vergalde Tongh teghen te werpen, dat de Genees-meeſters te groote gaven gegeven, ende te groote eere wert aenghedaen. Want daer en is geen eere met het leven, gheen gave met de geſontheydt te vergelijcken. Ende dat zijn de gaven, die de Menſchen door de handen van de Medicijns ontfangen. Gaven daer voor een yegelijck niet licht aen te komen is om uyt te deelen : maer die alleen van ſommige, ende noch met groote moeyten ende arbeydt verkregen werden. Die daer niet aen en wil, ende meent dat het met een praetjen by de wijfs te doen is, bedrieght niet alleen ſijn ſelven; maer, dat noch ergher is, oock ſijnen even-naeſten, met welckers geſontheydt ende leven hy lichtveerdigh, en godtlooſlijck ſpeelt, niet anders, gelijck men gemeenlijck ſeydt, als de Kat met de Muys. Sulcke Doctoren heeft *Hippocrates* eertijdts vergeleken by de Kamer-ſpeelders, die de Perſoon van Koningen en Princen ſpelen, ſonder nochtans ſoodanige te weſen: eveneens, ſeydt hy, ſommige onder de Doctoren gerekent, ſpelen alleen de perſoon van deſelve, ende en zijn niet meer voor Doctoren te houden, als de Kamer-ſpeelders voor groote Heeren, dieſe op het Tonneel uyt-beelden. Maer de gene die voor vrome, geleerde, ende ervare (deſe drie moeten altijdt t'ſamen gaen) Medicijns willen uytgaen, en in der daedt oock zijn, moeten, ghelijck *Hippocrates* leert, van alle deſe dingen deelachtigh zijn, Nature, Geleertheyt, plaets om te Studeren, Opvoeding, Verſtant, ende Tijdt. Hier van moet hy verſien zijn, die met eere ende achtinghe by anderen, ende met een goet ende geruſt gemoedt voor ſijn ſelven, het oeffenen van de Genees-konſte by de handt ſal nemen.

Voor-eerſt is een goede ende bequame Nature noodigh. Want, als het Spreeck-woordt ſeydt, *Sent een Kat in Engelandt, ſy ſal meeuwen als ſy wederom komt*. So en ſal mede niemant, hoe goede Meeſters hy oock heeft, die tot een Ezel van Naturen geboren is, wat beſonders werden. Sulcks is tot exempel eertijdts gheſien in de Soon van den vermaerden *Cicero*, die de Vader beſtelde in de beſte plaets om te ſtuderen van de werelt, te weten *Athenen*,ende by den beſten ende bequaemſten Meeſter: te weten *Cratippus*, ghelijck hy ſelve ſeydt in het beginſel van ſijn Officien. Maer het was al voor niet, om dat de Nature teghen viel; het welck wijtloopigh onderſocht ende aengeweſen wert by Doctor *Huarte*, in ſijn Spaenſch Boecksken van het Onderſoeck der Verſtanden. Wy ſeggen wel, *Het zijn quade Putten, daer men het water in dragen moet*. Maer als de Nature bequaem is, ende tot alles goets ſelve den wegh baent, dan kan de geleertheydt aengenomen werden, ende dat door goede onderwijſinge van jongs op, ende in een plaetſe daer toe dienende. Hier by moet arbeydt van een langhen tijdt komen, op dat het leeren als wel-op-waſſende en voldraghende, rijpe vruchten voort-brenge. Want gelijck het gene, dat uyt de aerde voort-komt, ſoo ſchijnt het oock te ſtaen met de wetenſchap der Genees-konſte. Ons Nature is als een Acker : de leeringen van ons Meeſters zijn als het Zaet. De onderwijſinge van jongs af, gelijckt het zaeyen t'ſijner tijdt, de plaets tot het leeren bequaem, de Lucht, waer van de dingen die uyt de aerde ſpruyten haer voedſel trecken. Neerſtigh ſtuderen, is de Landt-bouwinge. Ende de Tijdt brenght dit al tot volkomen Voedtſel. Die dit dan alles by malkander heeft, en den Acker van ſijn goede Nature heeft bezaeyt in de beſte Scholen met verſcheyde Talen, ende inſonderheydt de Grieckſche ende Latijnſche : oock alle de Konſten, waer op de Medicine haer Fondamenten leydt, ende met namen de Natuerlijcke wetenſchap volkomentlijck begrijpt: die hier by, het Voornaemſte dat van alle tijden by de treffelijckſte Medicijns verſocht, ende beſchreven is, neerſtelijck gheleſen heeft, ende de Konſte ſelve na haer voorſchrift, ende ſijn rijp oordeel tot trooſt, gheſontheydt, ende welvaren van ſijnen even-naeſten, gheluckelijck oeffent, ſulck een is voorwaer een Genees-meeſter niet met woorden, als *Hippocrates* ſpreeckt, maer metter daedt, ende mach met reden door ſijn Konſte werden verhooght, ende

groot ghemaeckt by Vorſten ende Heeren, gelijck de Schrifture ſpreeckt *Eccleſiaſt.* 38. Op ſulck een machmen ſijn gheſontheydt ende leven wel met geruſtheydt betrouwen, ende gelooven, dat hy niet alleen de geſontheydt kan bewaren, de ſieckte geneſen, maer oock het leven natuerlijcker-wijſe verlenghen. Gelijck onder andere de Wijſgerighe *Democritus*, die hem op de Genees-konſte ſeer wel verſtont, met ſijn eyghen exempel beweſen heeft. Deſe, als hy van ouderdom beſweeck, ende op ſijn ſterven lagh, ſiende ſijn ſuſter ſeer bedroeft, om datſe door ſijn overlijden het aenſtaende Feeſt van de Godinne *Ceres* niet en ſoude konnen houden, gheboodt haer wel te vreden te zijn, ende hiel ſijn ſelven noch in 't leven, tot dat het Feeſt over was, door den reuck van Honigh, ofte, ghelijck andere ſegghen, van warm Broodt, ende ontſliep alſoo ſachtjens na drie dagen, als hy hondert ende negen jaer oudt geworden was. Diergelijcke dingen ſien wy de Genees-meeſters alle daegh doen, als ſy die van haerſelven zijn, ofte ſchijnen te ſterven, wederom doen bekomen, ende noch grooter, alſſe de onvruchtbaerheydt helpen, ende maken, datter Menſchen gheboren werden, daer de Nature ſelve ſulcks ſcheen verboden te hebben. Wat konſte kan haer dan met deſe Goddelijcke macht van de Midicine verghelijcken; iſſer wel eene onder al de Konſten die ſo wonderbare werckingen voort kan brenghen? Nu al is het, dat de Medicine uyt het vergelijcken met andere Konſten, haren lof niet en behoeft te rapen, noch, uyt het verkleynen van andere wetenſchappen, haerſelven groot te maken: ſoo en kan ick evenwel niet na-laten voor beſluyt eenighe bedenckingen kortelijck aen te roeren tot dienſt van de gene, die haer beraden wat Studye ſy ſullen aen-nemen. Die in de Rechten gaen ſtuderen, hebben voor, ofte haer met pleyten, ende de oeffeninghe daer toe behoorende, te generen, ofte tot ſtaten ende ampten te gheraken. Het eene is heel langhſaem werck: het ander vereyſcht het ghewicht van vele vrienden, ghelijck die dickwils door ſterven ondertuſſchen ontvallen, ofte ſelver door veranderingh uyt gheſach komen. Dan in de Medicine en is geen ydele hoop, geen lang wachten, maer terſtont de winnende handt. Deſe en is niemandt onderworpen, ſy en hanght aen niemants haet ofte gunſte, ſy en vreeſt gheen ballinghſchap, ofte armoede. Een Advocaet die veel te doen ſal hebben, moet heel kloeck zijn ende wel ervaren. Een Medicijn komt terſtont in de Practijck, altijdt iſſer de een kaer ofte de ander, die geerne de eerſte wil zijn, ſonder veel te onderſoecken van ſijn bequaemheydt. Voor ons Advocaten ſoude in Engelandt geen plaets zijn, ofte elders, daerſe ander wetten hebben. Voor onſe Predikanten ſoude het in Italyen, ofte Spaengien te heet zijn. Maer een Genees-meeſter draeght ſijnen ſchat by hem door de gheheele werelt: hy is alleſins aenghenaem ende willekom, waer Menſchen zijn. In 't korte, de Genees-konſte geeft, eer, rijckdom, vrienden, ende ſulcks ſonder langh vertoeven, ende in alle plaetſen van de Werelt.

BERGH-

BERGH-VAL,

Ofte

WEDERLEGGINGE

VAN

MICHIEL de MONTAIGNE,

Tegens de Noodtſakelijckheyt der

GENEES-KONSTE.

Clariſſimo, Ampliſſimoque Viro,

Dr. IANO BEVEROVICIO,

Scabino, & Medico Excellentiſſimo,

CORNELIUS à SOMEREN, S. P. D.

VIR magne, omnigenas penetrans feliciter artes,
Hic etiam meritis præmia digna feres.
Quid feci, tanto cur me digneris honore?
Officio id nullo me meruiſſe ſcio.
Sordidulo tantum docta hæc modulamine canto,
Nec longè in terris carmina noſtra ſonant.
Tu tamen exiguis ſtimulum conatibus addis,
Et tibi quam mens ſit docta, benigna, probas.
Non me deterrent mordacis dicta maligni;
Dum, Myſta, arrident carmina noſtra tibi.
Nihil metuam. in vanas torquent ſua pectora curas.
Namque fatis, JANO Judice, tutus ero.
O! utinam dignis poſſem tua nomina chartis,
Atque aptâ laudens dicere voce tuas!
Jam ſaltem, facilis, potuit quæ ludere avena,
Accipe, ſed meritis inferiora tuis.

AEN DEN

Hoogh-geleerden Heere

Dr. JOHAN VAN BEVERWIICK.

MOntaigne, *die wel eer tot ſchrijven uyt-gelaten,*
Hebt maer u beſt gedaen de beſte Konſt te baten,
Te treden mette voet, die Menſchen doet beſtaen,
Komt hier, en letter op, hoe dit u wil vergaen.
Hier wert ghy aengetaſt met ongemeene pennen,
Die waerheydt gaende maeckt, en uwe rancken kennen:
Die uwe ſtoutigheydt, of wel u ſpreeuwery
Met ernſt het ſpitſe bien en brengen in de ly.
Beroemde Beverwijck, *die mijne kleyne beken,*
Die uyt den Helicon in mijne ſchachten leken,
Hoe dorre datſe zijn, doet vloeyen wederom,
En opent my de Mont, tot aller Dichten ſtom;
Toont nu wie dat ghy zijt, en doet de Werelt weten,
Na dat ghy in de Konſt veel jaren hebt verſleten,
Dat ſy haer gronden heeft die vaſt en ſeker gaen,
En dat haer tegen-weer is maer een yele waen,
Een miſt van onverſtant, die als de Son komt ſchijnen,
Niet lange kan beſtaen, maer moet in haeſt verdwijnen.
Soo ſal, vertrouwtet my, indien ghy my voldoet,
Mijn beeck, hoe kleyn ſy is, opſtijgen in de vloet,
En doen mijn dorſtigh hert met ongemeene togen
Sich leſſen dagelijcks: ſoo dat ick op-gevlogen,
Veel hooger als ick oyt te vliegen ben gewent,
Sal heffen uwen Naem tot aller Namen endt.

C. BOY. J. Cti.

AEN

Den Vermaerden, ende Achtbaren Heere

Dr. CORNELIS van SOMEREN,

Schepen, ende Medicijn Ordinaris der Stadt Dordrecht.

Vermaerde, en Achtbare Heere,

DE Prince ende het Opper-hooft van onſe Ordre, *Hippocrates*, ſchrijft, in ſijn Boek van de Konſte, met ware woorden, datter ſommighe Menſchen gevonden werden, die voor een Konſte houden, de Konſten, en Wetenſchappen te verachten, ende dat ſoodanighe evenwel tot het ghene ſy voor hebben, niet en gheraken, maer alleen haer verſtant (ofte veel liever haer onverſtant) daer in ten toon ſtellen. Onder ſulcke mogen wy wel rekenen (alſoo hy ons niet weynigh op den Tee getreden heeft) den Heer *Michiel de Montaigne*, Mede-broeder in de Ridderlijcke Ordre van *S. Michiel*, met onſen grooten Vriendt, Heer *Adriaen van Blyenborgh*, Schout deſer Stede. Die oock in ſijn leven ſeer veel plagh te houden van den gemelten Heere van *Montaigne*, ſijn Schildery in de Sael, ende ſijn Boeck veeltijdts in de handt hebbende. Dit Boeck, het welck den Autheur in de Françoiſche Sprake geſchreven, ende *Les Eſſais*, ofte Proeven in-geſchreven heeft, wert by vele ſeer veel gheacht, ende de wijſheydt, die daer in ſteeckt, tot den Hemel toe verheven. Het is verre boven mijn begrijp over de Schriften van ſoo treffelijcken Heer oordeel te ſtrijcken: dan ick en kan hem evenwel voor geenen Françoiſchen *Thales* aennemen, ofte by de ſeven Grieckſche Wijſen ſtellen (ghelijck onſen *Lipſius* doet) ſoo veel belanght het ghene, hy door eenen aengeboren haet (het welck hy ſelfs niet en ontkent) op het 36. Capittel van ſijn tweede Boek, by-brenght teghens de noodtſakelijckheydt van de *Genees-konſte*. Ende alſoo de Menſchen gheſeydt werden nerghens ghevoeliger te zijn, als wanneermen haer aen de Taſch komt: ſo heb ick oock goet gevonden voor de Konſte, die ons geen Wint-eyeren en leydt, wat te ſpreken, ende ſijn Redenen, na vermoghen, van onredelijckheydt te overtuyghen. De wel-ghemelte, ende by my altijdt van bitterſoete gedachtenis, Ridder *Blyenborgh*, verſocht ſulcks op my, nu veel jaren gheleden, ende het ghene ick doen in het Latijn haeſtelijck op het Papier geworpen hadde, las ick hem, aen het Graveel leggende, des anderen daeghs voor, waer door hy, een groot Lief-hebber zijnde, ende ſelver in mijn Beuſelingen vermaeck ſcheppende, ſijne pijn wat ſcheen te vergeten. Die Wederlegginge is daerna, met mijn Latijnſch Geſpreck, over den *Lof der Genees-konſte*, in Druck uyt-gegeven. Ende alſo het ſelve over eenighe jaren mede in onſe Tale over-geſet is, ende nu voor de tweede reys onder de Perſſe komt: ſoo en hebbe ick niet ondienſtigh konnen vinden, het ſelve oock te doen vergheſelſchappen met de Wederlegginghe van de Bewijs-redenen, die *Montaigne* onſe Konſte tegen-werpt, ende waer mede hy de nootſakelijckheydt van deſelve ſoeckt gantſch wech te nemen. De Françoiſche Hiſtoryen verhalen van *Iean Petit*, den grooten Predikant genoemt, dat hy voor *Carel* de VI. Koning van Vranckrijck, ſittende in ſijnen Raedt, ontſchuldighde, en voor-ſprack den moordt, die Hertogh *Ian van Bourgoigne* (Vader van *Philips de Goede*, Grave van Hollandt, &c.) hadde doen begaen aen den Hertogh van *Orleans*, ſijnen Neve, vaſt-makende ſijne reden in 't beginſel van 't Geſpreck (het welck tot verwonderingh over de ſlechtigheydt van de Man, ende dien tijdt te leſen is in de *Recherches* van *Eſtienne Paſquier*) op de jaerlijckſche Weddens, dat hy trock van den Hertogh van *Bourgoigne*, ende derhalven gehouden was hem in alles voor te ſtaen, ende te verdedighen. Voorwaer een bondige reden! Maer heeft het jaerlijcks vordeel voor dien grooten Predikant genoegh geweeſt, om een quade ſake goet, en van krom recht te maken, waerom en ſouden wy de edele *Genees-konſte*, die uyt den Hemel gedaelt is, ende ons dagelijcks mede wat in de Keucken ſtort, niet teghens hare verachters derven ſtaende houden? Dan alſo ſulcks noch tegens *Montaigne* by niemandt gedaen en is, ende ſijne Schriften hier te Lande vele geleſen werden, ſoo ſal ick tegens hem te Velt komen, om

voor ons Autaren ende Keuckens (ghelijck het Latijnſche Spreeck-woordt ſeydt) te ſtrijden. Wy leſen van den Wijſgerighen *Heraclitus*, dat hy ſtraffe geleden heeft, over het verachten van de Genees-konſte. Want alſoo hy ſeer hooghmoedigh was, en een yeghelijck verachte (ghelijck *Laërtius* ſchrijft) water-ſuchtigh geworden zijnde, en wilde hy noch na raet, noch na Genees-meeſters, die hy beſpotte, eens luyſteren, maer ſtreek ſijn Lichaem met Oſſen-miſch, ende ginck ſoo in de Son, om te drooghen, leggen ſlapen. Waer over hem de Honden quamen verſcheuren. Onſen ſtrijdt en ſal ſoo qualijck niet afloopen, die niet met Hondts-tanden, noch Hontſche manieren, maer met een ſachte, ende beleefde pen wert aenghevanghen: Ick hebbe my de eere willen geven, ſoo om dat de luyſter van U E. vermaerden naem, dit bedwelmde ſchrift ſoude verlichten, als mede om dat U E. over deſe Stoffe beſt kondt oordeelen. Ick en meene oock niet, dat ick veel behoeve te vreeſen van beſchuldight te worden, U E. hier Rechter te ſtellen in ſijn eygen ſaek: alſo de Werelt ſulcks al gewent behoort te weſen, en dat in grooter dingen, die niet na den Pols, maer vry wat na den Mutſaert roken, 't ſelfde al meerder ghebeurt is. Wy komen nu tot de ſaeck; ende om te vertoonen, dat in ſijn Voorſtel niet verandert en is, (gelijck ſommige wel konnen, als ſy de woorden, van de ghene, die ſy wederleggen, na haren ſin verdraeyen) ofte dat de ſwackſte Krijghs-knechten niet uytgekipt en zijn, ſoo ſal ick ſijn eygene woorden hier in onſe Tale ſtellen, ende ſijne redenen, volghens ſijn eygen ordre, ſoecken te wederleggen.

MONTAIGNE.

(1) Ariſtoteles ſeydt, dat by ſekere Volckeren, daer de Vrouwen ghemeen waren, de Kinderen een Vader toegevoeght werde dieſe beſt geleken. Het is te ghelooven, dat ick die ſteenige geſtaltenis van mijn Vader hebbe: want hy ſtorf wonderbaerlijck, gepijnight van een groote ſteen in de Blaes. Hy en werde dat ghebreck niet gewaer, als op ſijn ſeven-en-tſeſtighſte jaer, ende daer te voren en hadde hy noyt yet vernomen, dat hem daer van dreyghde, en voelden oock geen pijn in de Lendenen, Zyde, noch erghens anders, tot die tijdt de Sieckten weynigh onderhavigh, en in voorſpoedige geſontheydt geleeft hebbende. Hy harden het noch ſeven jaer met dat ghebreck, ſlepende het eynde van een pijnlijck leven. Ick was al over de vijf-en-twintig jaer, doen hy gebreckelijck werde. Waer ſchuylden al dien tijdt de genegentheyt tot dat gebreck? En doen hy noch ſoo verre van ſijn quaet was, dat weynige van ſijne ſelfſtandigheydt, daer hy my van teelde, hoe droegh dat voor ſijn deel ſo grooten indruckinge? Ende hoe noch ſo bedeckt, dat ick eerſt na vijf-en-veertigh jaren daer van begin te voelen, noch maer alleen tot op deſe ure, onder ſo veel broeders ende ſuſters, ende allegader van een moeder? Die my van deſen voortganck kan verklaren, die ſal ick ſoo veel andere wonderen ghelooven, als hy ſelfs begeert, midts datſe my, volgens hare gewoonte, niet in betalingh geven, veel ſwaerder, ende verwarder leere, als de ſake ſelfs.

BEVERWYCK.

Wil het *Montaigne* dan ghewonnen gheven, ende hangt hy de victorye van de ſaeck daer aen, datmen hem een klare reden geeft, waerom de voncken (om ſo te ſpreken) der Sieckten, langh verdooft blijven, ende dan na veel jaren wederom ontfoncken, ſo ſal ons geſchil van wegen de Noodtſakelijckheyt der Genees-konſte wel haeſt uyt weſen. De Voncken der Erf-ſieckten, die haren oorſpronck trecken uyt de gebreckelijcke Deelen van de Ouders, alſoo het Zaet, gelijck *Hippocrates* ſchrijft, van alle Deelen des Lichaems ſchiet, ſoecken ten eerſten hare ghenegentheydt in 't werck te ſtellen. Dit werck wert de een tijdt haeſtigh, de andere langhſaem volbracht. De reden van deſe verſcheydenheydt hanght aen twee dingen, te weten, aen de ſterckte ofte ſwackheydt van 't gene dat werckt, ofte van 't gene daer op gewerckt wert. Van wegen het gene dat werckt, weten wy dat het ſelfde Vergif de eene tijdt ſijn werck raſch ſal doen, d'ander geheel langhſaem, na dat het meeder, ofte minder gheweldt heeft. Daer van ſietmen, dat yemant, die onder de heete Son in de Honts-dagen van een ongetemde Slange geſteken wert, terſtont komt te ſterven, ende de gene die in de Winter, als de Slanghen ghetemt zijn, ſoo een ſteeck krijght, langhſaem ſal tot ſijn eynde komen. Van weghen het ghene daer op gewerckt wert, die daer van ſchrijven, getuygen vele gekent te hebben, die een en 't ſelfde Vergif ingenomen hebbende, op verſcheyde tijden omgekomen zijn, om dat tot alle werckinge vereyſcht wert een bequaemheydt van de ſtoffe, daerſe op gheſchiet, waer door de ſtercke Lichamen langhſamer, de ſwacke haeſtigher door Vergif omkomen. Hier uyt ſien wy dat ſommighe van de gene, die van een Dullen Hont gebeten zijn, eenige dagen, ſommige eenige maenden, ſommige eerſt na het jaer, dul werden; ja eenige oude Genees-meeſters getuygen, dat de Sieckte ſomtijts wel vijf, ſeven, en twaelf jaren uytgeſtelt is geweeſt. Dit aldus in der daedt zijnde, ſo ſegh ick, dewijl het Vergif van Raſende Honden uyt de nature traegh in ſijn werckinge is, ſo en kan het in 't bijten niet haeſtigh werken. Maer waerom dat het in ſommige raſſcher, in andere langſamer de Dulligheyt verweckt, ſulcks geſchiet van wegen de *diſpoſitie*, ofte geſtaltenis, de bequaemheydt, ofte onbequaemheydt van het Lichaem, daer den beet ingedruckt is. Ende dit is de rechte reden, waerom eenighe, die van een Dullen Hondt

Hondt gebeten zijn, terſtont ende ſeer haeſtigh de Dulligheydt deelachtigh werden, te weten, die van wegen hare ſwackheydt, het Vergif in 't minſte niet en konnen wederſtaen, daer de ſtercke het langhe teghen-houden. Dewijl dan eenige Lichamen van Naturen ſterk zijn,en haer vaſte Deelen ſo gemaekt hebben, datſe de uytwendighe oorſaken lichtelijck konnen wederſtaen,indien ſoodanige Vergif medegedeelt werr, dat traegh ende langhſaem in 't werc-ken is, ſoo ſal ſijne werckinghe in deſelvighe langh uytgheſtelt werden. Ende indien daer noch dit by geval by-quam,dat ſoodanige Menſchen Spijſe gebruyckten, dewelcke ſulck Vergif konde verdooven,en wederſtaen,(gelijck daer zijn ſtercken Wijn, ſcherpe Wortels, ende Kruyden, Veel eten) in ſoodanige kan de Dulligheyt ſeer langh achter blijven. Want dewijl het Vergif met yet qualijck te ſtellen, altijt werckt,maer door de ſterckte van 't Lichaem, ende de maniere van leven verhindert werdende, niet licht voort en kan gaen, ſo en kan de ſaeck tot haer laetſte werck niet als door een langen tijdt gebracht werden; waerom in deſelvige de Dulligheyt Maenden, ende jaren kan achter-blijven, tot datſe evenwel noch ten langen leſten uyt-berſt. Dit ſelfde en is niet alleen aen te mercken in het Vergif, maer oock in de Quaetaerdigheydt van alle Sieckten,die de Kinderen van d'Ouders toekomen: te weten, dat ſy juyſt niet terſtont, maer wel na eenighe jaren haerſelven eerſt openbaert. Soo ſchrijft *Sylvaticus*, dat een Kindt van Ouders, die de Pocken hadden, geboren,niet eerder teyckenen van die vuyle Siekte uyt en gaf, als doe het al ſeventhien jaer oudt ghe-worden was. Deſe kracht, ofte Voncke, die ſo langen tijdt in het Zaet verdooft kan blijven,en daerna wederom ontfonckt, is oorſaeck,dat ſommige haer Groote-vader, ofte Overgroote-vader beter ghelijcken,als haer eygen vader. Want gelijck de Seylſteen ſijn kracht door aen-malkander-hanghende Naelden,tot de vierde,en verder verſpreyt: ſo wert de kracht der gedaente van Zaet tot Zaet overgeſonden,'t welck *Ariſtoteles* uytſtreckt tot vier Telingen. Soo leſen wy in d'oude Hiſtoryen,van *Helis*,die by een Moor gheſlapen hadde, dat ſy gheen ſwarte Dochter en baerde,maer dat de ſoon van die dochter wederom een Moor was. Ende de Poët *Niceus*, geboren van blancke Ouders,verviel tot een Moor, na ſijn Groote-vader. Deſe Kinderen ſouden dapper ſpel gehadt hebben, volgens 't gene *Montaigne* ſeydt uyt den gemelten *Ariſtoteles*,om haer Vader te vinden. Nu om tot ons voornemen te komen,even-eens, gelijck wy nu geſeydt hebben,van Vergif,ofte Beſmettende ſieckten, ſo gaet het oock met Steen, en Graveel. De Vonck, die het Zaet van den Graveeligen,'t Lichaem, dat hy Teelt,mede-deelt,blijft verborgen, en als geſmoort,na dat het in ſijn ſelven ſlap oft krachtigh is, en het Lichaem oock ſterckte, ofte ſwackheydt heeft. Als een ſtercke Vonck een ſwack Lichaem ontmoet,dan geſchiet de werckinge ſeer haeſtigh. Soo ſietmen dat ſommige kinderen, noch ſuygende, al groote ſteenen by haer hebben, ja wel lichtelijck daer mede geboren werden: daer een uyttermaten ſtercke kracht, een ſlappe,en trage Vonck lange jaren kan verdooven, en tegenſtaen,en niet als in den Ouderdom, wanneer het Lichaem ſwacker begint te werden, ſijne krachten openbaert, en tot het langh verhindert, maer noyt overwonnen, Graveel, ende Steen uyt en brandt. Mijn Groot-vader *Nicolaes van Weſel*, Schepen deſer Stede,ſtierf van de Steen in de Blaes,ſijn eenige Dochter, mijn Moeder, en is noyt eenighe pijn van Graveel gewaer geworden, als in haer oude jaren; daer meeſt al haer kinderen, daer mede al vroegh zijn gequelt geweeſt, en eenen ſoon noch jongh van een Steen in de Blaes, by-na ſo groot,als een Hoender-ey, overleden is. Hier toe kan mede veel helpen, ghelijck wy terſtont van de Dulle beten gheſeydt hebben, wat maniere van Leven dat yemandt ghebruyckt. Want de ghene, die van Graveelige Ouders gheboren zijn, ſullen met veel, ende dickwils Spijſe, daer het Graveel lichtelijck uyt-groeyt, te ghebruycken, wel haeſt de verborgene genegentheydt, die haer Nieren,ofte Blaes tot Graveel,ende Steen hebben, doen openbaren, ende de geſmoorde Graveel-vonck als aenblaſen. Daer aen de ander zyde, den aengeboren aert tot het Graveel, en ſelfs die genegentheydt,die haer al begint te openbaren, door goede Maniere van Leven in Spijs, Dranck, Oeffeninge, en diergelijcke, niet alleen ingehouden, maer oock door een bequaem Genees-middel, gelijck my d'ervarentheydt nu in ontallijcke gheleert heeft,gantſch overwonnen kan werden. Ick meene nu hier mede *Montaigne* wel voldaen te hebben over den voortganck van 't Graveel,en met geen *duyſtere, ofte verwarde* reden: gelijck hy vreeſde,dat wy over die ſake alleen ſouden konnen by-brengen. Laet hy my nu oock, volghens ſijn beloſte, in 't vordere gelooven, te meerder, om dat het gheen *Wonderen* en ſullen weſen. Hy gaet voort:

MONTAIGNE.

(2) Dat de Genees-meeſters een weynig mijne vryheydt ten beſten nemen: want met het ſelve noodtwendigh overgieten, en overſetten,hebbe ick ontfanghen den haet, ende de verachtinge van haer Leere. De teghenheydt, die ick hebbe tegens hare Konſt, is my aenge-erft. Mijn Vader heeft geleeft vier-en-tſeventigh jaer, mijn Groote-vader negen-ende-tſeſtigh,mijn Over-groote-vader by de tachtigh jaer, ſonder oyt gheproeft te hebben eenighe ſoorte van Genees-middelen: ende onder haer werden al het ghene niet van het gemeen, ende dagelijcks gebruyck en was,voor Droogen gehouden.

De

De Genees-konſte krijght haer gheſtaltenis van de Exempelen, ende d'Ervarentheydt, ſoo doet oock mijn Gevoelen. Siet daer wel een uytdruckelijcke ervarentheydt, die al veel voor uyt heeft. Ick en geloof niet dat ſy ſo drie in haer Regiſters my ſullen aenwijſen, gheboren, gewoont, ende geſtorven onder een dack, die ſo langh geleeft hebben door haer beleydt.

BEVERWYCK.

My dunckt dat *Montaigne* het geloof, datmen ſijn Bewijs-redenen, die hy ſoo hevich by-brenght, ſoude mogen geven, ſelver in 't beginſel twijffelachtigh ſtelt. Want wie ſal yemandt gelooven, die qualijck ſpreeckt van de gene, die hy ſeydt, totter doodt toe te haten. Het is een argher ſtreeck, datmen ſeydt, een Vriendt van de Man te zijn, maer niet te weten, hoe hy hem ſoo vergrepen heeft. Het welck de Poët *Horatius* ſeer wel beſtraft in 't vierde Schimpdicht van het elfde Boeck:

Lividus, & mordax videor tibi? mentio ſi qua
De Capitolini furtis injecta Petilli
Te coram fuerit: defendas, ut tuus eſt mos:
Me Capitolinus convictore uſus, amicoque
A puero eſt, cauſſaque mea permulta rogatus
Fecit: & incolumus lætor quod vivit in urbe:
Sed tamen admiror, quo pacto judicium illud
Fugerit. Hic nigræ ſuccus loliginis, hæc eſt
Ærugo mera.

Maer *Montaigne* wil geloof hebben in het gene hy by-brenght teghens de Genees-konſte, die hy ſelve bekent, door een aengheboren haet, te verachten: daer nochtans de Rechten niet aen en nemen de getuygenis van de gene, die vyandt is van de Man, daer hy tegen getuyght, *L. Calliſtrat. ff. lib. 22. tit. 5. de Teſtib.* Want ſoo doende, ſchijnen ſy getuygen te zijn in haer eyghen ſake, het welck ongherijmt is, *L. Omnibus C. de Teſtibus.* Wat belangt, datter juyſt drie van ſijn Voor-ouders na malkanderen, ſonder eenighe hulpe der Genees-konſte, een ouden Bout gheſchoten hebben, daer op ſeggen wy, dat dingen, die ſelden ghebeuren, niet van de Konſte en zijn, noch oock tegen onſe Konſte wel ingebracht werden. Want het en is niet te verwonderen, dat in een ontallijck ghetal der Menſchen, eenige ſomtijdts te vinden zijn, die haer ſtercke ende ghematighde geſtaltenis des Lichaems, door een ſobere ende welgheſtelde maniere van leven ſoo bequamelijck onderhouden, datſe gheen Drancken, ofte andere Genees-middelen van doen en hebben. Ende dat is het ghene onſen Salighmaker ſeyde, *Voor de Geſonden en is de Genees-meeſter niet van nooden, maer wel voor de ghene, die Qualijck te pas zijn.* Het welck de Poët *Ovidius* mede aenwijſt in deſe verſſen:

Die groeyt, en bloeyt in goeden ſtaet,
En hoeft geen Dranck of Meeſters raet:
Maer voelter yemandt droeve pijn,
Die roepe dan een Medicijn.

Behalven dat oock de gene, die matelijck, ende volgens de Nature, wel geregelt, ende, gelijck ſy meenen, ſonder de Genees-konſte, leven, onwetende ſulcx doen, en waernemen, als in dat Deel der Medicine gheleert wert, by de Griecken *Hygieine*, ende *Diætetike* ghenoemt, het welck handelt, en aenwijſt, hoemen het Lichaem in Geſontheydt ſal bewaren, en van ons wijdtloopigh beſchreven is, in den *Schat der Geſontheydt*. Dierghelijcke antwoordt is oock eertijdts van onſen grooten *Hippocrates* gegeven aen de gene, die hem tegen-wierpen, *Datter vele Siecken ghenaſen ſonder raet ofte hulpe van de Genees-meeſters*, ende ſeydt ſulcks te geſchieden, om dat ſy van ſelfs yet doen ofte laten, dat anders van een Genees-meeſter, volghens de Wetten, ende de Leere van de Konſt belaſt wert. Ende gelijck in onſen bedorven aert weynich Menſchen te vinden zijn van d'alder-gematighſte Nature, (die mede ſoo licht door uytwendighe, en inwendige oorſaken van ſelfs komt te veranderen) ſo zijnder oock noch weyniger onder deſelve; die haer goede Nature, met een matigh leven wel onderhouden: maer het meeſtendeel treckt d'aengeboren gematigheyt ſijnes Lichaems, door een onghebonde maniere des Levens, tot een ongematighde, en onſtelde geſtaltenis. Hier moet dan immers raet gheſchaft werden, ende dit dient door de Genees-konſte wederom gerecht, volgens het Spreeck-woordt, dat d'Ongematigheydt is de Voeſter van de Genees-meeſters. Waer over de Wijſgerige *Plato* oock ſeydt, in ſijn 3. Boeck van de Gemeene-ſake, datmen gheen grooter teycken en kan hebben van een quade en leelijcke onderwijſinge in een Stadt, als datſe veel Rechters, ende Genees-meeſters van doen heeft. Dat vorder *Montaigne* niet en gelooft, datter ſo drie, gelijck hy bybrenght, onder de gene, die haer de Genees-konſte onderwerpen, ende deſſelfs middelen gebruycken, ſouden by-ghebracht konnen werden, die na dat exempel oudt geworden zijn: daer tegen ſtel ick de daghelijckſche Ervarentheydt, ende en behoeve dien volgende niet vele exempelen overhoop te halen. Een ſal voor alle ſpreken, het exempel van *Galenus*, die van naturen ſwack, ende ſlap zijnde, ende in ſijn jonckheydt by-na alle jaer ſieck was, ende heeft na ſijn acht-en-twintigh jaer, te weten, na dat hy ghevonden hadde een goede maniere van Leven, en dat hy de gheboden van de Genees-konſte in 't toekomende wel na-quam, de minſte Sieckte (het en was door te veel arbeydts, dat hy wat verhitte, 't welck wederom terſtont, en van ſelfs overging) niet gekregen, in friſſche en volkomen geſontheyt levende tot

ſijn

ſijn ſeventig jaer, gelijk de Grieckſche *Suidas* ſchrijft, hoewel hem de jonge ſchrijvers ongelijck ouder maken. En om ſo verre niet te gaen, een Venetiaens Edelman, *Aloyſio Cornaro*, als hy jongh zijnde ſeer ſwack en ſieckelijk was, en daer door geoordeelt werde van de Geneeſmeeſters dat hy niet langh en konde leven, by aldien hy geen heel nauwe wet en hiel, in ſijn maniere van Leven, volgens de regulen van de Konſte ; haren raet na-komende, wel en geſont tot een ſeer hoogen ouderdom gekomen is, gelijk hy ſelve ſchrijft, al in de tachtentigh jaer zijnde, in een Italiaens boecxken, het welck in Latijn overgeſet is door *P. Leonardus Leſſius*, die het ſelfde oock met ſijn eyghen exempel beveſtight.

MONTAIGNE.

(3) Het behoort wel, dat ſy my toeſtaen, by aldien het de Reden niet en is, dat ik ten minſten de *Fortune*, ofte 't geluck aen mijn zijde heb : nu by de Geneeſmeeſters gelt het Geluck meerder, als de Reden.

BEVERWIICK.

Men ſiet voorwaer dat in alle dingen het Geluck, en 't Ongeluck, en gelijck de Italianen ſeggen, *la buona è la mala ſorte*, vry wat te ſeggen heeft; maer dit en moet ſo verre niet getrocken werden over de uytkomſt, die de ſieckten hebben. Want gelijk een braef en wacker Overſte een belegerde Stadt tot het uyterſte vromelijck ghehouden hebbende, evenwel daerna door hongers-noot, en dat de wallen ten deele omgeſchoten zijn, de vyant al in de veſt is, dezelve overgeeft, meerder eere behaelt, als een ander, die niet uytgherecht hebbende, de Stadt hout tegens de belegeraers, die ſonder gewelt op deſelvige te doen, wederom aftrecken : zo gaet het oock met ſommige ſlechte Doctoren, die meenen groote eere behaelt te hebben, wanneerſe een kleyne ſieckte, oft een ander, die aen 't afgaen is, quanſuys geneſen, daer een wijs, ende verſtandigh Geneeſmeeſter meerder eer en danck met recht by wijſe en verſtandige Luyden toegeleyt wert van wegen hy in 't werck geſtelt heeft by de gene, die van de Sieckte niet en zijn opgeſtaen, alſo ſy wel weten, dat het quaet dickwils, gelijck de Poëet *Ovidius* ſeyt, boven de geleerde Konſte is. Men vint vele Geneeſmeeſters, die, al zijnſe de geleertſte niet, evenwel van 't volck gehouden werden voor geluckigh. En ſy zijn voorwaer al ſeer geluckigh, die veel gelt en goet konnen verſamelen met een Konſte, die ſy niet wel en verſtaen : maer ongeluckigh zijnſe, die zulcke maets haer leven, en geſontheyt in handen ſtellen. De Heydenen hebben de *Fortuyn* wel tot een Godinne gemaeckt, ende in den Hemel geſtelt : maer de groote Konſtenaer *Apelles* ſchilderden deſelvige al zittende, en de reden daer af ghevraeght zijnde, gaf voor antwoordt, *Om datſe niet vaſt ſtaen en kan*, als niet ſtantvaſtigh zijnde, dan alleen in onſtantvaſtigheyt, gelijck de gemelte *Ovidius* wel uytgebeelt heeft in 't 8. Klaegh-dicht van ſijn vijfde Boeck.

Paſſibus ambiguis fortuna volubilis errat,
Et manet in nullo certa tenaxque loco.
Sed modo læta manet, vultus modo ſumit acerbos,
Et tantum conſtans in levitate ſua eſt.

In de Genees-konſte en werden de Siekten, niet door de wanckelbare *Fortuyne*, maer door de vaſte Wetenſchap geneſen. Want alzoo voor de Geneſinge gaen moeten volkomen kenniſſe van de Sieckte, en hare Voor-teyckenen, het welck geen lichte ſaeck en is, en daer by ook van de kracht der Genees-middelen, die daer met een effen maet wel op moeten paſſen, hoe kan het geſchieden, dat de gene, die van ſijn zelven geen ervarentheyt, of alleen loſſe, en heeft, als over de boecken, gelijck een Haen over de heete Kolen, geloopen hebbende, wel ende na de Konſte zal geneſen, en daer niet na ſlaen en zal, gelijck de Blinde-man na het Ey? Sodanigh voer een na Ooſt-Indyen voor Heel-meeſter, en als onderwegen een van de Bootſgeſellen ſwaerlijck gequetſt werde, de Kiſt (die van alle bequame Heel-middelen wel verſien was) open doende, badt God, dat hy hem een goede greep wilde verleenen. Het kan ſomtijts wel geſchieden, datter heel lichte Sieckten voorkomen, die de Nature alleen genoeg kan verwinnen, die, al kijkt de Geneeſmeeſter maer toe, evenwel van zelfs geneſen, en dien zulcks gebeurt, die is geluckigh. Het kan oock geſchieden, dat hy in 't minderen van de Sieckte, ofte na dat de voor-naemſte Genees-middelen in 't hevighſte van de Sieckte al van Wijſer in 't werck geſtelt zijn, ghehaelt wert; en die is mede voor ſijn zelven geluckig, volgens het Spreeck-woort, *Felix Medicus, qui venit in declinatione morbi*. De Wijſgerige *Ariſtoteles* ſeydt wel, dat de Fortune, en de Konſte in eene, en deſelve ſake haren loop hebben, maer dat haer dingen niet altijt, noch oock meeſtendeel en ghelucken, als alleen by geval uytvallende. Dan de Sieckten werden geneſen, door het bequaem ingeven der Genees-middelen, het welck niet en hanght aen de loſſe, ende wanckelbare Fortuyn, maer ſteunt op de geleertheyt, en het oordeel van een wacker Geneeſmeeſter. Die anders de Genees-middelen by de hant neemt, en geen volkomen kenniſſe van de Konſte en heeft, die ſchiet, gelijck eenen blinden, na het Wit; en wanneer hy dat als eens raeckt, ſulcks komt geheel by gevalle; waer door geſchiet, dat zodanige Luyden de Sieckten, die anders licht te geneſen waren geweeſt, door haer ongeleerde geneeſwijſe arger maken. *Hippocrates* ſchrijft ſeer wel in ſijn boek van de plaetſen in den Menſche : *Indien de Genees-middelen van de Sieckten ſeker zijn, waer toe behoeft dan het werk van de Fortune; want anders zouden zo Genees-middelen, als geen Genees-middelen met de Fortune ingegeven, evenwel helpen*. Maer yemant zoude mogē ſeggen, 't gene de *Fortune* genoemt wert, is Gods voorſienigheyt, die de Genees-middelen van een Geneeſmeeſter, al is hy juyſt de geleertſte niet, tē beſten,

en tot der Menſchen geſontheydt beſtiert. Dan dat ſeggen en klemt niet. Want al is't, dat alles hangt,en te verwachten ſtaet van Gods ſegen,ſo en werckt hy niet ſonder Middelen,maer door het gebruyck van 't gene daer toe by hem met krachten begaeft is. Den Alderhooghſten, ſeydt de Schrift, heeft de Genees-konſte uyt den Hemel geſchapen, en beveelt ook een eerlijk Geneeſmeeſter te eeren. Derhalven en ſegent hy geen quade Middelen,die ten ontijde en tegens de wetten van de Genees-konſte uyt onwetenheyt ingegeven werden. Maer in tegendeel, wanneer een Geneeſmeeſter volkomen kenniſſe heeft van den aert der Sieckte, en der Genees-middelen, ende elck wel, dat is, op ſijn plaets, tijt, ordre, ende volgens de leere van de Konſte, ingeeft, dan iſſer een geluckige uytkomſt te verwachten, en Godt is gewent zodanige middelen te ſegenen,door het verbont,dat hy met de Nature gemaeckt heeft, dat is, door de kracht, die van ſijn hant zelfs de Genees-middelen gegeven, en ingeſtort is. Want anders,al gebruyckten yemant de Konſte averrechts,zo zoude evenwel een goede uytkomſte van Godes ſegen te verwachten ſtaen; het welk een wonder-werck zoude zijn,dat quade Middelen, die van naturen tot het voorgenomen eynde niet en konnen geraken, buyten de ordre van Godt in de Nature geſtelt, evenwel door ſijnen onmiddelijcken ſegen tot het voorgeſtelde wit zoude geſtiert werden. Wel is waer, dat Godt zulcks wel kan doen, als 't hem belieft,maer hy doet ſelden ſulke wonderwercken, en juyſt niet als het ons zoo gelegen komt. Wy beſluyten dan, dat de Fortune maer genomen moet werden voor een waen, ofte inbeeldinge van 't gemeene volck, en datſe ſomtijts plaets krijght, om dat de Sieckte van haer eygen aert genoegh geneeſlijck is, al ſchijnter in het eerſte wat ſwarigheyt in te ſteken; ende ſodanige Luyden plegen de Sieckten al grooter te maken, als ſy wel zijn,om dat de geneſinge haer meerder eere en naem zoude geven; of by aldien de doot daer op volgt,dat bekent zy deſelve van haer voorſien te zijn, en dat de Krancke niet door misſlagh van de Geneeſmeeſter, maer door de beſwaertheyt en groote der Siekte overwonnen zijnde, mach gheſeyt werden overleden te weſen. Sy voorſchrijven ook veeltijts in een kleyne en lichte Sieckte veel Genees-middelen, als of dezelvige geheel ſwaer was,tot groote ſchade van den Siecken,dien het dikwils beter was de Siekte uyt te ſtaen,als de onnoodige Middelen. Want het gene wy nu geſeyt hebben, blijckt volkomentlijck de onwaerheydt van 't ghene *Montaigne* voorgeeft, dat de Fortune meerder by de Geneeſmeeſters vermach,als de Reden,waer van wy meenen het tegendeel met bondige redenen wel vaſt geſtelt te zijn. Derhalvẽ ſullẽ wy voortgaen,overſlaende eenig tuſſchenſpreken,tot onſe ſtoffe niet dienende.

MONTAIGNE.

(4) Ik en ontken niet datter niet een Konſte en kan weſen,datter niet onder zo veel wercken der Nature ſouden bequame dingen zijn,tot bewaringe van onſe Geſontheyt, dat is ſeker. Ick verſtae wel datter een Drooge is, die vochtig, een ander,die droog maeckt, ick weet by ervarentheyt, dat de *Radijs* winden verwekt,en dat de *Sene-bladeren* den buyk week maken: ick weet meer zulcke bevindingen, gelijck ick weet, dat Vleyſch my voedt, en Wijn my verwermt. Ende *Solon* ſeyde, dat het Eten, gelijck andere Droogen, was een Genees-middel voor de Siekte van den Honger. Ick en miſprijſe niet het gebruyck, dat wy uyt de Werelt trecken, noch en twijffele oock niet aen de kracht, en vruchtbaerheyt der Nature, noch van de aenneminge tot ons behoef: Ik ſie,dat de Snoecken, en Swaluwen ſulcks van haerſelve wel vinden. Ick miſtrouw de Vindingen van onſen geeſt, van onſe wetenſchap, en Konſte; waerom wy dezelvige met hare regulen verlaten hebben, en waer in wy noch mate, noch palen konnen houden. Gelijk wy Iuſtitie noemen een Mengel-moes van d'eerſte Wetten, die ons in handen vallen,en haer gebruyck en oeffeninge, dickwils belacchelijck, en onrechtvaerdigh. Ende gelijck de gene, die daer mede ſpotten, ende dezelve beſchuldigen, daerom evenwel niet voor en hebben die edele Deught te verongelijken,maer alleen te veroordeelen de miſbruycken,en het ontwyen van dien heyligen tijtel: alſo oock in de Genees-konſte, eere ick wel dien treffelijcken naem, hare voorſtellinge, hare beloften zoo dienſtigh voor het Menſchelijcke geſlacht: maer het gene dat ſy onder ons uytrecht, dat en eere, noch en achte ick niet.

BEVERWIICK.

Hy en ontkent niet, datter geen Genees-konſt en zoude konnen weſen, of dat de Kruyden hare kracht niet en hebben. Maer hoe zoude wy konnen of derven ontkennen dat de dagelijkſche ervarentheyt, beneffens de H. Schrifture ons leert, in dewelcke wy leſen, *dat de Medicine van den Alderhooghſten komt. De Heere* (ſtaeter Eccleſiaſt. 38.) *laet de Medicine uyt der Aerde waſſen,en een vernuftigh Menſche en verachtſe niet.* Sulcx doet nochtans *Montaigne*,maer met groot onrecht, ſeggende, meerder den naem van de Medicine, als haer werck te achten, om d'onſekerheyt die ons verſtant heeft in de rechte Genees-middelen te vinden. Als of in zo veel duyſent jaren, de verſtandighſte van de Werelt, in zo nootwendige ſaken, daer de Geſontheyt en 't Leven aen hanght, noch niet trooſtelijcks ofte ſekers voor de Sieckten en hadden konnen vinden. Al wat in de werelt is werdt door de Konſte beſtiert, en geregeert,

Arte citæ, veloque rates, remoque reguntur,
Arte leves currus.

gelijck *Ovidius* ſeyt in't 1. Boeck van de Min-konſt: zal dan het Menſchen lichaem alleen van de Konſte verſteken blijven? En is de Medicine een Konſte, gelijk hy moet toeſtaen,zo moetſe een vaſte kenniſſe

hebben,

hebben. *Menedemus* (ſeyt *Cicero* 1. *de Oratore*) ontkende datter eenige Konſte was, dewelcke niet en beſtonden uyt dingen, die gekent, wel doorſien, tot een eynde t'ſamen-ſpannen, en nimmermeer en bedriegen. Want het en is geen Konſte, gelijck Seneca wel ſchrijft, die by geval tot haer eynde komt. Daerom wert oock van *Lucianus* in *Paraſ.* en uyt hem van onſen *Galenus* de Konſte beſchreven een begrip van verſochte en vaſte leeringen, ſtreckende tot een, en het Leven dienſtigh eynde. Is dan de Medicine een Konſte, gelijck *Montaigne* niet en ontkent, ſo moetſe vaſt gaen: en gaetſe niet vaſt, zo en is't geen Konſte. Het ſchijnt dat *Montaigne* wil drijven, in de Sieckten niet van nooden te zijn Genees-middelen te gebruycken, en datſe genoeg van ſelfs door hulpe van de Nature geneſen. Het is wel waer, dat de Nature ſomtijts eenige Sieckte van ſelfs en ſonder hulpe geneeſt, waerom ſy oock ſoude mogen genoemt weſen van den grooten *Hippocrates*, de Meeſterſſe der Siekten (ſo het niet en is, om dat de Nature door de Natuurlijke wermte de Middelen tot werckinge brengt) maer en is daerom niet krachtig genoegh, om alle de Sieckten te helpen. Een diepe Wonde, een vervuylde Sweringh ſal die wel van zelfs geneſen? Een ghebroken been, wel van ſelfs vereenigen? Eenen arm, of yet anders dat uyt de lidt is, en kan niet de Nature, maer wel den Geneeſmeeſter inſetten. Blijckt dat in uytwendige gebreken, waerom zal men't ſelve niet gelooven van de inwendige? De Nature, ſeggen *Ariſtoteles* en *Galenus*, en doet niet te vergeefs: hoe ſullen dan ſo veel verſcheyde kruyden, en andere droogen van ſo verſcheyden aert en werckinge te vergeefs van Godt geſchapen zijn? Dit is al te klaer, of *Montaigne* moſt bewijſen van gebruyck, dat de Kruyden anders als voor de Sieckten hebben. Zijn voor de Beeſten Genees-middelen geſchapen, die ſy ook tot haer Sieckten gebruycken, en zal de Menſche daer van onvoorſien blijven? Zijnſe voor den Menſche gheſchapen, om in tijt van noot gebruyckt te werden, zoo zijnſe wederſpannigh tegen Godts inſtellinge, die deſelvige verachten, of onnoodigh achten. So dat gelijck het Broodt een Genees-middel voor de Sieckte van den Honger is, niet anders en zijn de Kruyden en Droogen Genees-middelen voor andere Sieckten.

MONTAIGNE.

(5) Voor eerſt, doet my de Ervarentheyt haer vreeſe: Want, zo veel my bekent is, ick en ſie geen ſoorte van volck zo drae ſieck, en zo traegh geneſen, als die onder het gebiedt zijn van de Genees-konſte. Hare geſontheyt zelve wert verandert, en bedorven door de gedwongen maniere van Leven. De Geneeſmeeſters en zijn daer mede niet te vreden, dat ſy de Sieckten onder haer geweldt hebben, ſy maken de Geſontheyt ſieck, om te beletten, datmen uyt haer geſach niet en zoude ſpringen.

BEVERWIICK.

Wat my belanght, ick kan getuygen, dat ontallijke van ſware Sieckten drae geneſen zijn, die ook langen tijt daerna geſont bleven; ende kenne noch vele, die haer Geſontheyt, en Leven naeſt Godt de Genees-middelen wijten, dieſe in haer Kranckheden van een goede hant ingenomen hadden. Siet men niet veeltijts, inſonderheyt oude Krijgs-knechten, datſe door verſuym van ten eerſten verbonden te zijn, in haer gequetſte leden het kout vuur krijgen, ende die dan jammerlijk af-rotten, of pijnlijk afgeſet moeten werden? Dit en heeft niet minder plaets in innerlijcke Sieckten, die oock dickwils door verſuym van goede middelen, gelijck het gemeen volck ſelve wel weet te ſeggen van 't *Pleuris*, om hals brengen, den genen, die anders gheſchapen was door goede hulpe te konnen geneſen. En hier vorens gemelte *Cornaro* verklaert ſelve, dat hy met een gezette Maniere van leven, ſijn Lichaem, dat te voren geheel ſieckelijk was, ſeer vele jaren fris en geſont hout. Maer het is een valſche laſteringe, daer *Montaigne* den naem van de Geneeſmeeſters mede bekladdet, als of ſy de Siekten al gaenden hielen (gelijckmen ſeyt van on-vrome Heel-meeſters, datſe, om vuyl-gewin, de Wonde lang open houden) om deſelvige onder haer geſach te houden. Dit plach wel een kunsjen in de regeringh te weſen. Soo ſeyde *Appius Claudius* in't 5. Boeck van de Hiſtorye *Livii*, tot het volck van Romen, dat de *Tribunen*, als de onvrome Konſtenaers werck ſochten: die mede wilden, datter altijt wat ongeſonts in de Gemeene-ſake ware, op datter yet mochte weſen, tot welkers geneſinge ſy van 't Volck zouden gebruykt werden. Deſe leſſe had de Florentijnſche *Catharina de Mediçi*, Koninginne van Vrankrijk wel ingeſogen, een Vrouwe (ſchrijft de Preſident *de Thou* in 't 49. Boeck ſijner Hiſtorye) van een grootſch gemoet, en hooveerdige dertelheyt, dewelcke door beroerten by haer dickwils verweckt, en geſtilt, dat vordel uyt de algemeene ellende had, datze dertigh jaren langh al het geſagh over het Rijk na haer trock. Het welck haer oock by groot, ende kleyn ſeer dede haten. Maer niet minder hatelijck, ja een vervloeckt ſtuck zoude het weſen, dat de Geneeſmeeſters genaſen, om geneſende te blijven. De wijſe en vrome *Seneca* ſchrijft ſeer wel in ſijn 6. Boeck van de Weldaden op 't 36. Capittel, dat het de grootſte ſchande voor een Medicijn is, Medicijns werck te ſoecken. Ick heb geſien, beſocht, en by de Siecken vergeſelſchapt de vermaerſte Doctoren van Vrankrijk, Italien, en Duytſlant: ook hier te lande dickwils met de Heeren *Bontius* ende *Valenſis*, Medicijns van den Prince, ende andere, van veelderhande ſlagh, de Konſte geoeffent; maer noyt en heb ik in yemant het minſte van ſulcken ſchelm-ſtuk konnen bemercken, elck de haeſtighſte geneſinge voor de grootſte eere, waer op het profijt nootſakelijck volght, altijt rekenende. Want wie en zoude niet liever driemael zo veel

geven aen een, die in acht dagen konde geneſen, als hy betaelt aen een ander, die een Maent werck heeft? Daerenboven kan een Heelmeeſter de wonde wel wat open en dragende houden, ſonder anders deſelvige te beſchadigen: maer ſulcx en kan in de Sieckten niet geſchieden, als met merckelijck gevaer van het leven. Want in deſelvige ſtaet nauw waer te nemen de Gelegentheyt des tijts, die, gelijk *Hippocrates*, wel vermaent, ras voorby gaet, en derhalven met uytſtellen, als *Salluſtius* ſpreeckt, groote gelegentheden bedorven werden. Laet yemant, die het *Pleuris* heeft, leggen ſonder terſtont bloet af te trecken, is hy niet verſuymt? En ſo gaet het ook in andere Sieckten. Derhalven heeft *Cato* wel geſeydt in de bekende verſſen, dat de Gelegentheyt aen 't voorhooft hayrig, en achter kael is, als eens voorby zijnde, niet konnende wederom gevat werden. Daerom en zal een vroom Geneeſmeeſter noyt tijt laten voorby gaen, om aen Siecken de hulpſame handt te bieden, wel wetende dat de Gelegentheyt alle raet te boven gaet, ende op ſtaende voet groote kracht geeft, ghelijck de Poëet *Sophocles* wel ſeyt in *Philoctete*:

Καιρός τοι πάντων γνώμαν ἴσχων,
Πολὺ παρὰ πόδας κράτος ἄρνυται.

Maer de Gelegentheyt verſuymt zijnde, ſo blijft ook verſuymt de Geneſinge. Vele, ſchrijft *Seneca* op de verhaelde plaets, die de Sieckten vermeerdert, en geterght hadden, om met grooter eere te geneſen, en kondenſe daerna niet verdrijven, ofte overwonnenſe met dappere quellinge van de ellendige Menſchen.

MONTAIGNE.

(6) Treckenſe niet uyt een vaſte en volkomē Geſontheyt een teycken van een groote aenſtaende Siekte?

BEVERWIICK.

Hy ſiet waerſchijnelijk op de woorden van *Hippocrates*, in de derde Kort-bondige Spreucke van ſijn 1. boeck, die wy hier eerſt ſullen ſtellen, en dan tegens hem uytleggen. *De Goede geſtalteniſſe* (ſeyt *Hippocrates*) *der Kampers, ofte Worſtelaers, op het hooghſte geklommen zijnde loopt ghevaer. Want ſy en kan in die ſtant niet blijven, nochte ook ſtil ſtaen. Wanneer ſy dan niet ſtil en ſtaet, en niet beter en kan werden, zo is alleen overig, datze tot arger vervalt.* Hier en ſpreeckt *Hippocrates*, niet van een volkomen Welvaren, ofte een vaſte Geſontheyt, gelijk *Montaigne* meent, daer in, na ſijn gewoonte, ſonder twijffel gevolgt hebbende *Plutarchus*, in ſijn boeck van niet te leven volgens *Epicurus*; daer hy aldus ſchrijft: *Het Lichaem is wel dickwils in goede, en hechte geſtaltenis; maer een Ziele, die verſtant heeft, en kan daer geen vaſten ſtaet op maken. Want gelijk in Zee, de Nacht wel een gauw Schipper, zelfs by ſtilte bekommering maekt, (dewijl het toekomende onſeker is:) zo en kan oock het Gemoet, als het Lichaem wel is, en daer op goede hope heeft, niet ſonder kommer en vreeſe wezen. Te meerder, alzo het Lichaem niet alleen van buyten, gelijk de Zee, door winden, en onweder ontſtelt en kan werden, maer voedet noch meerder, en grooter ontroeringen van binnen; ſo dat yemant eer zoude mogen hopen goet weder in den winter, als dat hem de Lichamelijcke Geſontheyt altijt zal by-blijven. Want wat heeft de Poëten anders beweeght te zeggen, dat de Menſchen waren dieren, die op haren dag leefden, onſtantvaſtige, onſekere, de bladerē gelijk, die op haer jaer-tijden waſſen, en af-vallen, als om aen te wijzen, dat den aert en de gelegentheyt van ons Lichaem ſo veel ellende, ſchade, en ſieckten onderworpen was? wiens hooge welvarentheyt ſy oock ghebieden te vreeſen, ende in te trecken. Want de Welvarentheyt, ſchrijft* Hippocrates, *die tot op het hooghſte geklommen is, loopt gevaer. En de Poët* Euripides *ſeyt mede in ſeker vers, dat de gene die onlanghs fris in 't vleyſch was, gelijck een Ster uyt de lucht uytgegaen is.* Dus verre *Plutarchus*, wiens geſagh voor hem te hebben, en is voorwaer geen kleyne ſake. Dan hy en heeft evenwel hier in de meening van *Hippocrates* niet wel gevat. Want ſijn woorden en zijn niet te verſtaen, dat ſimpelijck een *Goede geſtalteniſſe* gevaerlijck ſoude weſen, maer alleen die van de Kampers en Worſtelaers, wiens Lichamen wel dapper lijvigh en gevoedt, maer daerom niet te geſonder en waren; welcke geſtaltenis daerom oock van de Wijſgerige *Palto* voor onnut geacht wert in ſijn 2. Boeck van de Gemeeneſaken. Het is kennelijck, dat by de Oude, inſonderheydt de Griecken, openbare plaetſen van oeffenen, onder andere mede van Worſtelen geweeſt zijn. Deſe Worſtelaers alleen lettende om ſwaerlijvigh te werden, en hielen niet eens 't gene *Hippocrates* tot Geſontheyt noodigh acht: te weten, *Arbeyt, Spijze, Dranck, Slaep, By-ſlapen, alles matelijck.* Maer ſy vermoeyden geſtadig haer lichamen, en volden haerſelven dickwils met gewelt, blijvende tot de middernacht aen tafel: daer den zelfden *Hippocrates* oock ſeyt, *Veel en ſchierlijck op te vollen, of te loſen, te verhitten, of te verkouwen, of op eenige andere wijze 't Lichaem te bewegen, is gevaerlijk:* waer na, noch na andere wetten der Geſontheyt de Worſtelaers niet eens en luyſterden, maer een Verckens leven leyden, gelijck *Galenus* van haer ſchrijft in ſijn Vermaning tot de Konſten op 't 6. Capittel. *Hippocrates* dan, ſprekende van de Geſtaltenis der Worſtelaers, ſeyt, dat deſelfde op het hoogſte geklommen zijnde, gevaerlijk is. Want al wat op 't hoogſte gekomen is, ſchrijft Seneca, dat loopt na het eynde. Hoe een vuur klaerder brant, hoe het eerder uytgaet. De Geſtaltenis van de Worſtelaers was ſoo verre van de vaſte Geſontheyt, daer *Montaigne* de leere der Geneeſmeeſters van uyt-leydt, datſe van haerſelven moſt te gronde gaen, indienſe niet, gelijck *Hippocrates* beveelt, ontlaſt werde. Daer van ſullen wy nu de reden verhalen. De Worſtelaers en hadden niet anders voor, als met vele oeffeninge, en braſſen haer Lichaem wel in den bant te brengen, om een ander te beter onder de voet te werpen, gelijk haer werck was. Hierom plach de Grieckſche Vorſt *Philopœmon* (gelijck *Plutarchus* in ſijn leven verhaelt) met de Worſtelaers te ſpotten,

ten, datſe ſwaerlijvigh wilden zijn, het welck om yet te doen, en voor de geſontheyt hinderlijck was. En *Cato* de Oude (by den ſelven *Plutarchus*) lacchende met een overgeven vet menſch, ſeyde, *Hoe kan zoo een Lichaem de Gemeene ſake dienſt doen, in het welck al wat tuſſchen de keel, ende lieſſchen is, van den buyck beſlagen wert?* Want al is 't, gelijck *Livius* wel ſeyt, dat ſtercke Lichamen ſchijnen bevrijt te zijn voor uytwendige oorzaken: ſoo werden ſy evenwel door haren eygen laſt beſwaert. Nu om een ſwaerlijvigh Lichaem te make͂, wert eerſt vereyſcht veelte van bloet, de ſtoffe, daer het vleyſch uyt groeyt. Waer uyt dan volght, dat zodanigen geſtaltenis gevaer loopt. Want als de vaten met ſpijs, en dranck boven maten vervolt zijn, dan loopt het ſijn gevaer, ofte dat deſelvige ſouden mogen berſten, of dat de ingeboren Wermte zoude komen te ſticken, ende uytgebluſt te werden: gelijck oock, als *Galenus* betuygt, eenige Worſtelaers haeſtigh geſtorven zijn, doen ſy tot de hooghſte opvollingh gekomen waren. Maer de goede geſtaltenis, gelijck men ſiet in de Lant-luyden, die ſpitten, zaeyen, ende maeyen, is nut en bequaem tot de natuurlijcke wercken, en dat gevaer niet onderworpen; waerom oock deſelſde niet en behoeft geloft te werden, gelijk *Hippocrates* gebiet van de hooge geſtaltenis der Worſtelaers. En de reden, die hy daer van geeft, is, *om dat deſelve niet en kan in die ſtant blijven, noch oock ſtil ſtaen.* Want dewijl de nature gheſtadigh doende is, met de Spijſe te koken, te verdeelen, bloet te maken, en 't ſelfde aen het vleyſch te hechten, alſſer niet meerder aen de vaſte deelen des Lichaems van doen en is, en dat de aderen gheen plaetſe meerder en hebben, om het voorgehouden voedſel te ontfangen, dan valter nootſakelijcken gevaer, ofte van borſten der vaten, of van een haeſtige doodt. En hier mede meen ick genoegh geſeyt te hebben, tegens het verkeert opnemen van *Montaigne*, aengaende het voorſeggen der Ghenees-meeſters over de goede Geſtaltenis.

MONTAIGNE.

(7) Ick ben dickwils genoegh ſieck geweeſt: ick heb bevonden ſonder haer hulpe mijn Siekten ſo wel om te verdragen (ende ick heb byna van alderhande ſlagh beproeft) en ſo kort, als yemant anders, en ick en heb daer niet onder vermenght de bitterheyt van haer drancken. Ick boude de Geſontheyt geheel, en vry, ſonder regel, en ſonder ander leere, als van mijn gewoonte, en believen. Wel hoe! de Genees-meeſters ſelve laten ſy ons wel ſien in 't geluck, en de langdurigheyt van haer leven yet dat ons ſoude konnen te kennen geven eenige kracht van haer Wetenſchap? Daer en is geen volck, dat haer niet ſommige eeuwen beholpen en heeft ſonder de Genees-konſte, ende dat oock ſelfs de eerſte, dat is, de beſte, en de geluckighſte; en het tiende Deel van de Werelt en gebruyckt ſe noch niet op den huydigen dagh, ontallijke volckeren en kennenſe niet, die geſonder en langer leven, als wy doen; ende onder ons, het gemeen volck kan dezelve ghenoegh miſſen. De Romeynen zijn ſes hondert jaer gheweeſt eer ſy de Ghenees-konſte aennamen: maer deſelve beproeft hebbende, joeghen ſy die uyt haer ſtad door toedoen van *Cato*, de Keurmeeſter van de manieren, die aenwees, hoe lichtelijck men deſelve konde miſſen, gheleeft hebbende vijf en tachtentigh jaer, ende doen leven hebbende ſijn Vrouwe tot den uyterſten ouderdom, niet ſonder Medicine, maer wel ſonder Medicijn: want al 't gene dat geſont is voor ons leven kan Medicine genoemt werden. Hy onderhiel, ſeyt *Plutarchus*, ſijn huyſgeſin in geſontheyt (gelijck my dunckt) met den Haes.

BEVERWYCK.

Dat hy de Ghenees-konſte heeft konnen miſſen, daer en behoeft hy niet ſeer over te roemen, dewijl hy zoo veel klaeght over de ſelle pijn, die hy dickwils van 't graveel, ende het Colijck gheleden heeft. Hy houdt de geſontheyt vry, maer hy en maeckt niet dat ſy haerſelven vry houdt van Siekten. Maer dit meent hy al wat te ſeggen te hebben, dat de Ghenees-meeſters ſelve, noch met gezont, noch met langh leven, de macht van hare Konſte en bewijzen: waer door gezeyt wert, die aen andere hulpe bieden, haerſelven niet en konnen helpen.

Ἄλλων ἰατρὸς, αὐτὸς ἕλκεσι βρύων.

Ons Iob beſorght een ander lijf,
Maer ſelfs is hy van ſweren ſtijf.

Dan ſulcx is te verſtaen van ſodanige Geneesmeeſters, die meer op de welluſt, als op haer geſontheyt letten, ende de wetten, dieſe een ander ſtellen, zelfs eerſt overtreden. Een zeker Genees-meeſter ſulx hem voorgeworpen zijnde, gaf voor antwoort: *Ghy hoort my raden 't gene de Genees-konſte behaeght: maer ghy ſiet my doen 't gene de Genees-meeſter behaeght.* Even kluchtig is 't dat den Biſſchop *Guevara* verhaelt in 't eerſte boeck van ſijn Spaenſche brieven (die in vele talen overgezet zijn) van een Geneeſmeeſter, die hy in ſijn ſieckte ginck beſoecken, en hem vant in de Koortſe leggen ſweeten, ende niettemin Wijn drincken, ende hem daer over vragende, om wat reden hy hem in ſijn ſieckte Endivye-water voor-geſchreven, en den Wijn verboden hadde, die hy nochtans zelve dronck: met deze uytvlucht ontſnapte, Dat den opperſten Leermeeſter *Hippocrates* alle ſijn Nakomelingen op ſtraffe van verdoemenis belaſt hadde, haerzelven met water uyt de Druyven geperſt, ende andere met water uyt de groene Kruyden overgehaelt, te genezen. Hier op en ſlaet niet qualijk een Griex dicht van *Macedonius*, roerende een Siecken, die hem beklaeght, dat de Genees-meeſter, hy in de Koortſe leggende, de Wijn wech dede nemen, ende hem alleen toeliet Water te drincken, daer nochtans (gelijck *Homerus* ſeydt, ende ſeker Ioffrou oock haren Geneeſmeeſter, die het me-

de niet met de voet en ſtiet, eens voor antwoort gaf) een teughjen wijns het hert verſterckt, ende verheught.

Χθιζόν ἐμοὶ νοσέοντι παρίστατο δήϊος ἀνὴρ
Ἰητρὸς ἢ πάντων νέκταρ ἀπειπάμενος.
Εἶπε δ' ὕδωρ πίνειν ἀνεμώλιος, οὐδ' ἐδιδάχθη
Ὅττι μένος μερόπων οἶνον Ὅμηρος ἔφη.

Febre laborantem Medicus me inviſerat hoſtis,
Vixque ingreſſus, ait, tollite vina procul.
Tantum indulſit aquam miſero miſer ipſe, nec audit
Quod vinum eſſe hominum robur Homerus ait.

De wijsgierige *Diogenes* (gelijk *Laërtius* ſchrijft) plag heel verſtoort te weſen op de ghene, die voor de gheſontheyt offerden, en in 't offeren ſelve tegens de geſontheyt aten. En het is voorwaer een ſlechte ſaeck tegens ſijn eygen voorſtel te gaen, en datmen andere wel kan vermanen, en afraden van 't gene de geſontheyt ſchadelijck is, ende ſijn ſelven van de Welluſt ſo verre laet innemen, datmen de geboden van de konſt, diemen geleert heeft, door groote onachtſaemheydt verſuymt. Hier van ſpreeckt een ander Griecx Poët *Philemon* aldus:

Τεκμήριον δὲ, τοῦτ' ἰατροὺς οἶδ' ἐγὼ
Ὑπὲρ ἐγκρατείας τοῖς νοσοῦσιν εὖ σφόδρα
Πάντας λαλοῦντας. εἶτ' ἐὰν πταίσωσί τι,
Αὐτοὺς ποιοῦντας πάνθ', ὅσ' οὐκ εἴων τότε Ἑτέρους.

Ipſe Medicorum mos apertè id arguit,
Hos prædicare plurimis verbis ſcio
Ægris, quibus medentur, abſtinentiam:
Ipſoſmet at, ſi ſua valetudo labet,
Audere facere, quæ vetabant cæteris.

Het is beriſpelijck, ſeyt D. *Cato*, dat een Leer-meeſter door ſijn eygen ſchult overtuyght wert, en dat ſijn leven met de leere ſtrijt: gelijck oock andere in andere Konſten haerſelven daer over beriſpelijck maken. Ia het is in deſelvighe veel ſchandelijcker, als in andere. *Want* (ſeyt *Cicero* in 't 2 boeck van ſijn Tuſculaenſche Vragen) *gelijck yemandt, die hem voor een Tael-meeſter uytgaf, ſelver qualijck ſprack: ofte indien hy een valſche ſtem hadde, die een goet Sanger ſocht te weſen; ſoo veel te meerder ſchande ſoude behalen, indien hy daer in miſte, waer in hy voor-gaf ſich ſelven wel op te verſtaen: ſo is oock een Philoſooph, in de maniere des levens hem vergrijpende, ſoo veel te arger, dat hy in de Deught (daer van hy een meeſter wil weſen) hem te buyten gaet, en, de konſte des Levens voorſtellende, ſelfs in 't leven dwaelt.* Het eyghen kan mede geſeydt werden van zommige Geneeſmeeſters, die haerſelven, met *Medea* beter wetende, ende arger volgende, en ſlaven makende van gulſigheyt: welckers ongematigheyt, ende ongebonden Leven evenwel niet en kan, noch en behoort geleydt te werden op de ſwackheydt van de Konſte. Waer van de Roomſche Hiſtorie-ſchrijver *Ammianus Marcellinus*, miſſchien ſiende op de verhaelde plaets van *Cicero*, ſchrijft deze woorden: *Een Tael-meeſter heeft altemet qualijck geſproken, een Sanger ſlecht geſongen, een Mediçijn den rechten Genees-middel niet getreft: maer daerom en is de Tael-konſte, de Muſijck, de Mediçine niet te beriſpen.* En gelijck alſulcke Genees-meeſters om een kort leven ſpelen: zo ſietmen dagelijcx dat andere, die wel en na Konſte leven, al is 't oock datſe zelver van gematigheyt, en geſtalteniſſe teer en ſwack zijn, niettemin tot hoogen ouderdom geraken. Van den grooten Geneeſmeeſter hebben wy hier voor verhaelt, dat hy ſijn natuerlijcke ſlappigheydt zoo overwonnen, en door goeden regel uyt de Konſte zo verbetert had, dat hy fris en gezont, zeventigh jaer out geworden is. Het gene *Plutarchus* aenwijſt, dat vele ſwacke en ſieckelijcke perſonen, die door 't onderhouden van de wetten der Genees-konſte, een gezont en lang leven leyden, wert van beyde de Princen der wijsgierigen *Plato*, en *Ariſtoteles* bewezen, met het exempel van eenen *Herodotus*, dewelcke al was hy zo onſterck van naturen, als yemant, die t'ſijnen tijde leefde, zo ſchoot hy evenwel door hulpe der Genees-konſte, en goede maniere van leven, zoo hoogen top, dat hy de hondert jaer haelde. Het en gaet oock zo vaſt niet, 't gene *Montaigne* zeyt, datter geen volk en is, 't welk haer niet zommige eeuwen zonder de Genees-konſte beholpen en heeft, oock zelfs de eerſte: dewijl wy lezen, dat van alle outheyt by de Ioden, Chaldeers, Aſſyriers, Egyptenaers, Griecken, en andere die Konſt in groote achtinge is geweeſt. En wat is 't te verwonderen dat de Barbariſche volckeren langen tijdt zonder Geneesmeeſters zijn gheweeſt, dewijl ſy mede geen kenniſſe gehadt en hebben van andere Konſten, en Wetenſchappen, dienende tot onderhoudinge van 't Leven, en opweckinge van den Geeſt? Het en ſtreckt oock niet tot kleynigheyt, of verachtinge van de Konſte, datze by zodanigen niet aengenomen en is geweeſt: maer wel tot haer eere en heerlijkheyt, datſe altijt by de wijſte en treffelijckſte in zonderlinge achtingh gehouden is. De Grieckſche *Strabo* verhaelt in ſijn 16 boeck, dat de Indianen eertijts geen Konſte zo neerſtigh en leerden, als de *Mediçine*: ende dat onder de Duytſche wijsgierigen vele Geneeſmeeſters waren, die met groote lieftalligheydt by 't volck onthaelt wierden.

Dat het gemeen volck, of oock de Huyſluyden de Geneeskonſte zo niet van doen en hebben, is oorſaek dat haer gelegentheydt niet toe en laet om zoo ongebonden te leven, en dien volgende geen oorzaken der

ſieckten te vergaderen. En wat belangt de Romeynen, die wy lezen, dat haer zes hondert jaren zonder de Genees-konſte beholpen hebben,en uyt haer ſtadt ghehouden zijn, door raet van den Borghemeeſter *Cato*, ghelijck *Plinius* beſchrijft in 't. 29 boeck van ſijn Natuerlijcke Hiſtorie op 't 1 Capittel; de antwoordt hier teghen is uyt *Plinius* zelve te halen, te weten, datſe wel zonder Ghenees-meeſters gheleeft hebben, maer niet zonder Ghenees-konſte, ghelijck *Montaigne* ſelfs mede van *Cato* bekent, dat hy ſijn huyſghesin in gheſontheydt, ghelijck *Plutarchus* ſeyt, onderhiel met den Haes. De ghemelte *Plutarchus* ſchrijft in 't leven van dezen *Cato*, dat hy ghelezen hebbende in de Brieven (die noch in wezen zijn) van *Hippocrates*, hoe hy met groote gaven ghenoodight zijnde om te komen by den grooten Koningh van Perſen, *Artaxerxes*, voor antwoort gaf, dat hy nimmermeer ſijne Konſte zoude in 't werck ſtellen voor de Barbaren, (zo noemden de Griecken alle andere Volckeren) en de vyanden van de Griecken; daer uyt ſeyde, ſulcks eenen alghemeenen eedt van al de Genees-meeſters te wezen, ende vermaende derhalven ſijnen zoon dezelvighe te vlieden. Hier over is noch een ſtuck van den brief te lezen by den ghemelten *Plinius*, van dezen inhoudt: *Soon Marcus, ick zal van de Griecken t'ſijner tijdt ſeggen, wat ick te Athenen onderſocht hebbe, ende dat het goedt is haer ſchriften in te ſien, maer niet vaſt te leeren. Wanneer dat volck haer ſchriften zullen overgeven, dan ſullen ſy alles bederven; ende dan noch meerder, als ſy haer Genees-meeſters hier zullen zenden. Sy hebben onder haer gheſworen, al de Barbaren door de Ghenees-konſte om te brenghen. Ende dat doenſe noch om loon: op datſe te beter betrout ſouden werden, en evenwel zouden moghen van kant helpen. Sy houden ons oock voor Barbaren, ende bekladden ons noch leelijcker, als andere, den naem van Vuylicken gevende. Ick heb u de Geneeſmeeſters verboden.* Hier op vraeght nu *Plinius*, *Wat dan? Zullen wy ghelooven, dat van hem de nutſte ſaeck verdoemt is? Voorwaer in 't minſte niet, want hy voeghter by; door wat Geneeſmiddel hy ſijn ſelven, en ſijn huyſvrouw tot een hoogen ouderdom ghebracht heeft.* Dat ſchrijft *Plutarchus* te wezen, nimmermeer hem te gewennen tot Vaſten, ofte hem te onthouden van Spijſe, te gebruycken Moes-kruyden, ende Vleyſch van een Endtvogel, ofte van een Duyf, ofte van een Haes: want dat 't ſelfde lucht was, ende bequaem voor de Siecken: behalven nochtans datſe in de gene, die deſelvighe eten, veel droomen veroorzaken. Met deze Geneeſmiddel, ende die Koſt, zeyde hy, ſijn zelven ende ſijn huyſghesin in gheſontheydt ende ſterckte te onderhouden. Maer daer in ſchijnt hy niet (ghelijck *Plutarchus* wijſſelijck aenmerckt) de gramſchap der Goden ontvlucht te zijn. Want al is hy ſelfs, door een zonderlinge ſtercke nature, wel oudt gheworden, zoo heeft hy ſijn huyſvrouw, ende zoon verloren, ende met zoodanighen maniere van Leven half doot ghemeſt. Want de Koſt, die hy aenprijſt, niet als grof, ende onzuyver bloedt en maeckt, ghelijck van elcx t'ſijner plaetſe aenghewezen is in den *Schat der Geſontheyt*. Daerbeneffens indien *Cato* noodigh achten tot de gheſontheydt eenige middelen te gebruycken, waerom dan veracht de gene, die haer op dezelvighe verſtonden, ende beter zouden konnen voorſchrijven hebben, als by zelve ghebruyckt heeft? De Oude, zeydt *Plinius*, en verdoemden de Saeck niet, maer de Konſt. Ende zoo ſietmen oock, datſe recht tegens de Konſte aengingen. Maer indien de Griecksche Gheneeſmeeſters haer zoo ghedraghen hebben, ghelijck *Cato* haer opleyde, ofte 't volck alleen wijs maeckte, zo en is 't niet te verwonderen, dat ſy voor de zoodanige, als voor wreede Beuls zijn verſchrickt geweeſt. Maer de Romeynen hebben evenwel daer na noch de Geneeſmeeſters aengenomen, ende dezelvighe grootelijcks vereert. *Suetonius* ſchrijft dat *Iulius Cæſar*, al de Geneeſmeeſters, die in de Stadt waren, 't Borgerſchap van Romen geſchoncken heeft: het welck doen ter tijdt een zeer groote eere was, gelijck *Tacitus* ghetuyght. Voor *Antonius Muſa*, om dat hy den Keyſer *Auguſtus* gheluckelijck ghenezen hadde, heeft het volck van Romen een beeldt opgherecht, ende hem veel andere eer aenghedaen. Dat dezen *Muſa* den eerſten Gheneeſmeeſter zoude gheweeſt hebben, die uyt Grieckenlandt te Romen ghekomen is, ſchrijft *Guevara*, in ſijnen Spaenſchen brief aen Dr. *Melgar*. Dan hy en heeft die rekeningh niet wel ghemaeckt. Want *Auguſtus* is van *Muſa* ghenezen, in het jaer van de bouwinge van Romen, zeven hondert een ende dertigh: ende *Plinius* ghetuyght dat den eerſten Gheneeſmeeſter uyt *Peloponneſus* te Romen quam, in 't jaer vijf hondert vijf ende dertigh, ende dat hem Borghers vryigheydt, ende vrye huyſhuer ghegeven is. Maer het is oock zo zeer niet te verwonderen, dat het wildt, ende woeſt Volck van Romen, en die al haer werck van den Oorlogh maeckte, de Genees-konſte wat laet aenghenomen hebben, dewijl *Cicero* in 't boeck van ſijn Tuſculaenſche Vragen, ſulcx mede klaeght van andere Konſten ende Wetenſchappen, ja van de *Philoſophye* zelve, die hy ſchrijft, dat tot ſijnen tijdt toe onder de voet geleghen heeft, zonder eenigh licht van de Latijnſche letteren. Hier heeft *Cato* mede dapper toe geholpen. Want hy al oudt zijnde, quamender voor Ambaſſadeurs, uyt den naem van de Athenienſers, *Carneades*, ende *Diogenes*, te Romen, om te verzoecken, datter yet afgheſchaft zoude werden van 't ghene, daer ſy op gheſtelt waren. Terſtont ginck al de leerzaemſte jeught die Mannen hooren, met groote verwonderingh over dezelvighe inghenomen zijnde. De aerdigheydt van *Carneades* inzonderheydt, dewelcke groote kracht hadde, ende geen minder naem, alzoo hy treffelijcke ende gunſtighe toehoorders kreegh, vloogh, als een windt, door de Stadt, en

en de ſpraeck gingh, datter een Grieck, tot verwonderingh uytmuytende, alles verſachtende ende treckende, de Iongelingen een wonderbare liefde ingheſtort had, waer door ſy vergetende alderhande ander vermaek,als raſende tot de *Philoſophye* gedreven wierden.Doen deſe ſaek de andere Romeynen wel beviel, ende ſy garen ſagen,dat de Ieught haer in de Grieckſche letteren oeffende, en met deftighe mannen omgingh, *Cato*, ſo dra den lof van de Grieckſche wetenſchap haer door de Stad began te verbreyden,en was niet wel te vreden, vreeſende dat de Ionckheyt haer ſinnen daer te ſeer op ſtellen ſoude, ende de eere van Wel te ſpreken kieſen voor Wel te doen, ende in den Oorlogh te gaen. Maer als de beſaemtheyt van die twee Wijsgierige inde ſtadt noch meerder aengroeyde, en dat hare geſprecken, een deftigh man *Aquilius*, die ſulcx ſelver verſocht hadde, in den Raedt uytleyde, ſoo was hy van gevoelen, datmen de Wijsgierige een eerlijck afſcheyt behoorde te geven: en in den Raedt komende, beſchuldighden hy de Magiſtraet, dat de Ambaſſadeurs,die haer alles lichtelijck konden wijs maken, ſo lange op antwoort wachten, en datmen haer ten eerſten behoorden af te vaerdighen, op dat ſy in haer Scholen gekeert zijnde, mochten redden voor de Grieckſche Iongelinghen, en dat de Romeynſche haer wederom mochten begeven,gelijk als van te voren, om de Wetten, en Magiſtraet gehoorſaem te zijn.Dit dede hy,niet dat hy geſtoort was op *Carneades* (gelijk ſommige meenden) maer om dat hy de gheheele *Philoſophye*, en al de Grieckſche geleertheyt uyt grootſheyt met de voet ſtiet. Als die ſelver oock den wijſen *Socrates* voor een ſnapper, en oproerigh menſche uytluyde,gelijck of hy gepooght had in alderley manieren ſijn ſelven meeſter te maken van ſijn vaderlant, de borgery leeringen, die regel recht tegens de wetten ſtreden,inſtampende. De ſchole van den Orateur *Iſocrates* belacchende, ſeyde dat de toehoorders by hem out wierden,als of ſy in 't ander leven ſouden pleyten,en de konſten gebruycken. Willende ſijn ſoon van de Grieckſche letteren trecken,gebruyckten al te hevighe tael voor dien ouderdom, als voorzeggende dat de Romeynen,wanneer ſy met de Griekſche wetenſchappen ſouden beſmet weſen,haer rijck zouden verliezen. Maer dat ſijn quade ſpoock (zeyt *Plutarchus*) is getoont ydel te wezen, op dezelve tijdt, doen de Stadt op den hooghſten trap verheven werde,als ſy haer gantſch begaf tot de Griekſche onderwijſinge, en Wetenſchappen. Maer wat zullen wy van deze man zeggen? Hy die de Grieckſche letteren aldus veracht, heeft dezelvige noch geleert, doen hy al tot hoogen ouderdom ghekomen was, gelijck de gemelte *Plutarchus* getuyght. Maer dit zal mede wel licht by hem gedaen zijn,om dat hy de Rechters in 't ander leven, *Æacus*, *Minos*,en *Rhadamanthus*,die allegader Griecken waren,te beter tael,en antwoort ſoude konnen geven. *Cato* is een vroom man gheweeſt, maer van vremde ſinnen,gelijk uyt ſijnen handel zoude konnen bewezen werde,indien ick de wegh wilde ingaen,die *Cicero* betreet in zeker geſpreck tegens den jongen *Cato*.Maer alzo zulx hier eygentlijk niet dienſtigh en is, zo zullen wy *Cato* hier mede laten ruſten.

Gelijck dan het gebruyk van een dienſtige zake om 't miſbruyck niet en behoort wechgenomen te werden,waerom oock de wet-gever *Licurgus* by niemant veel lofs behaelt en heeft, dat hy om de Dronckenſchap,die de Wijn in vele veroorzaeckt,alle de Wijngaerden uyt liet roeyen: So moeten oock de gebreken van de gene, die eenige Konſt by de hant nemen, de weerdigheyt van dezelve niet verminderen. Maer een vroom, geleert, ende ervaren (deze drie moeten een gezelſchap maken) Genees-meeſter, dient onderſcheyden te werden van den genē,die *Hippocrates* gelijkt by een Camerſpeelder,dewelcke de perſoon van een Genees-meeſter na ſpeelt. Soodanige wat quaet Latijn in 't School gheleert hebbende, ende niet veel meerder uyt de Academye dragende,meenen dat het genoeg is, als ſy eenen fraeyen Promotye-brief voor haer gelt mede brengen,gelijck ofte den brief haer zo wijs en geleert maeckte, als de letteren, volgens den gewoonlijcken ſtijl,wel inhouden.Hier toe geeft veel oorzaeck de lichtveerdigheit van ſommige Profeſſoren,inzonderheyt in Vrankrijk,daer ſy veeltijts in de mont hebben,*Laet ons het gelt nemen,en den Eſel wederom in ſijn vaderlant ſenden.* Yemant zo gepromoveert zijnde,als hy de Stadt uyt rede,ontmoetede een van de Profeſſoren, dien hy (uyt ſpot dat hy zo licht gepromoveert was) vraeghde, *Of hy ſijn paert mede promoveren wilde?* Waer op den anderen oock niet verlegen ſtont,en antwoorden,*Wel ja,Geeft maer gelt,Hebben wy den Eſel konnen promoveren,die daer op ſit,wy ſullen ook 't Paert wel konnen promoveren.* Maer dat ſy de wetten volgden,die haer gegeven zijn,daer en zoude niemant konnen doorgaen, als die volkomen bequaem was. Ick hebbe te *Montpellier*,een plaetſe van eenige hondert jaren zeer vermaert inde Genees-konſte,met groote verwonderingh geſien, dat een drie dagen na malkanderen ſtont om ſijn *Theſes* te beweren, en zeer weynig antwoorde,dat te pas quam,en evenwel daer met een goude ketting om 't lijf, wel heerlijck,maer, na mijn oordeel,niet eerlijk,de muts op 't hooft kreeg. Die maer de ſchaemte uytſtaen wil: die kan daer toe geraken.Een Advocaet van deſe ſtad,die ſijn *Examen*, of Proef, met eeren wel konde uytſtaen, van de Profeſſoren te *Orleans* gevraegt zijnde, waer van hy wilde geexamineert weſen, antwoorde ſeer aerdigh met de woorden (te lezen by *Tacitus* 1.*Annal.*) van *Tiberius*, als men hem na de doot van den Keyſer *Auguſtus* vraegde, wat deel van 't Rijk hy voor hem begeerde? *Dat het niet eerlijck en ſoude weſen voor ſijn beſchaemtheyt, wat te kieſen,of te verwerpen van 't gene, daer hy liever had in 't geheel afontſlagen te weſen.* De Profeſſoren deſe antwoordt wonder wel bevallende, oordeelden hem be-

quaem,

quaem, ('t welck haer de minſte moeyten was) ſonder yet vorders t'ondervragen: en gaven hem Brieven, dat hy, ſonder in 't minſte eens te miſſen, ſeer wel geantwoordt hadde. Als hy vrolijck was, vertelde hy dit alles ſelve, en las de Brieven met groot vermaeck de Gaſten voor. In mijnen tijdt geſchieden een *Examen* te *Caen*, weerdigh om alhier uyt-ghelacchen te werden. Op d'eerſte vraegh, *Wat de Koortſe was?* antwoorden de *Candidaet*, *Een ongematigheydt in de Lever*. Wat ongematigheydt? Hier ſtont hy en keeck met de mont vol tanden, maer die niet van malkander en ginghen, tot dat hem nader ghevraeght werde, *Een heete, koude, vochtige, ofte drooge?* Doen quam hy gheheel te paert, en raden juyſt *een heete*; als of hy wel in *Fernelio* geleſen hadde, dat de kouw, beven en ſchudden van de Koortſe, eygentlijck noch geen Koortſe en was. Om dat de goede Profeſſoren (die al na 't gelt haeckten) ſagen, datſe wat te byſonder gegaen hadden, ſo quamenſe tot wat gemeender, en vraegden, *Wat is een Sieckte?* Hier quam juyſt te pas 't gene hy in 't Schip onderwegen in den *Dictionaris* gheleert hadde, *Malade*, meenende *Maladie* te ſeggen. Sy ſtonden geheel verwondert, dat een Hollander in weynigh Maenden ſoo in het Franſch geoeffent was, ende hadde hy wat meerder willen gheven, ſy ſouden hem wel lichtelijck beyde in 't Franſch, en in 't Latijn gepromoveert hebben. Diergelijck is te Leyden gebeurt, van een Student, die over 't H. Nachtmael gevraeght zijnde in Latijn, wat dat *Panis* beteyckende, gaf voor antwoort, *Broodt*. Maer onſen gEſel voldede in den prijs, 't gene in ſijn antwoordt te kort quam. Deſen nieuwen *Doctor* nu niet meerder in Vranckrijck wetende uyt te richten, tijt op de Reys, geheel moey met de Ring aen de voorſte vinger. T'huys komende, wert van Vaertjen, en Moertjen gewillekomt, verblijt zijnde, dat haer gelt ſo wel beſteet was, al de Buyren zijn op de been; de Min komt van 't landt loopen, en krijt ſnot en quijl van blijdtſchap, dat haren *Ienefaes* ſulcken geleerden man geworden is. Terſtont wert hy by dit Volcxken voor de beſte *Doctor* van de Stadt uyt-ghekreten. De Boecken, die leggen achter de kiſt, en tuymelen vaſt hol over bol met de Rotten, en Muyſen. Hy denckt by ſijn ſelven, als hy juyſt eens in hooghe gedachten opgetrocken is, *Dat alles onderhouden wert met diergelijcken, daer het uyt ontſtaet*; waer uyt hy een geleert beſluyt treckt, dat de gene, die ſonder Boecken, oft Studyen, Doctor geworden is, hem oock daer in wel ſonder deſelvige lichtelijck ſal konnen ſtaende houden. Aldus komt men tot de *Practijck*. Maer boeren ſta by!

Dan 't gene nu verhaelt is, gaet de Perſonen aen, maer niet de Genees-konſte, dewelke de treffelijkſte van alle zijnde, om d'onwetenheyt van ſommige, die haer oeffenen, voor een van de ſlechtſte gheacht wert, ghelijck *Hippocrates* al op ſijnen tijt mede geklaeght heeft. En als ſy in ſoodanige handen valt, dan ſoude men met *Montaigne* mogen bekennen, beter te weſen gheen raet te ghebruycken, als die van ſulcke ghegeven wert. Dan de goede en zijn daerom niet te minder. Om die te hebben, en tegens het verhaelde misbruyck te verſien, iſſer een loffelijck ghebruyck in ſommige Steden, en veel in Vranckrijck, dat geen Doctor, waer hy oock ſoude mogen ghepromoveert zijn, toegelaten wert de Konſte te oeffenen, voor al-eer hy wederom by de Genees-meeſters van de plaets wel ondervraeght, en voor bequaem gekeurt is. Ick verſta dat in Spaengien de gene, die al nauw na haer Wetten ondervraeght, en daer op gepromoveert zijn, haer Brieven niet eerder en krijghen, voor ſy noch twee jaer met haer Meeſters by de Siecken gaen. Die van Italien en binden het daer niet aen: maer ſelden werdt daer yemandt gepromoveert, die niet alle daegh by de Profeſſoren in Huys proef gheeft van ſijn wetenſchap, ende haer in de Practijck volght. Het welck nu mede te Leyden, tot groot voordeel van de Gemeene ſake alſo in 't werck gheſtelt wert. *Reuthas*, Koning van Schotlandt (gelijck *H. Boëthius* ſchrijft in 't 2. Boeck van ſijn Hiſtorie) verſtaen hebbende, datter veel ſiecken, en ghequetſten door onwetenheydt van de Genees-meeſters om hals quamen, verboodt op den hals, dat niemandt daer voor uytgaen ſoude, als die wel ervaren was. Dan dit kan al voorkomen werden, by elcke Magiſtraet in haer Stadt, en noch veel gevoeglijcker in de Academyen, als de Profeſſoren niet en treden buyten de palen, die haer wel geſtelt zijn, en daer op alleen aen-nemen de gene, die ſy geleert, en bequaem vinden.

MONTAIGNE.

(8) Gelijck die van Arcadyen, ſeydt *Plinius*, alle Sieckten geneſen met Koe-melck: ende die van Libyen, ſchrijft *Herodotus*, genieten door de banck een ſonderlinge geſontheydt uyt deſe gewoonte, die ſy hebben, dat ſy haer kinderen, wanneerſe vier jaer geworden zijn, branden de Aderen, van 't Hooft, en den Slagh van 't Hooft, waer door ſy alle Sinckingen den wegh af-ſnijden. En de Huys-luyden hier te Lande, en beſigen in alderhande Sieckten niet anders als de ſterckſte Wijn, ghemenght met veel Saffraen en Kruyt, alles mede met gelijck geluck. En om de waerheydt te ſeggen, van alle die verſcheydenheyt en brabbeling van Ordonnantien, wat ander eynde ofte werckinge, als den Buyck ledigh gemaeckt: het welck duyſent Hof-kruyden konnen doen? En wat weet ick, oft al dienſtigh is, 't gene ſy ſeggen; en of onſe Nature niet van doen en heeft het verblijven van hare Vuyligheyt tot een ſeker mate, gelijck de Wijn op ſijnen Moer leydt om goet te blijven.

BEVERVVYCK.

Het is waer, dat *Plinius* in 't 25. Boeck van ſijn Natuyrlijcke Hiſtorie op 't 8. Cap. ſchrijft, hoe die

van *Arcadyen*, geen Genees-middelen en gebruyken, maer alleen Melck ontrent de Lenten, om dat de Kruyden, op die tijt van ſap meeſt ſwellen, ende de uyre een geneſende kracht uyt de weyde wert aengebracht. En ſy drincken Koeye-melck, om dat de Koeyen alderhande Kruyden eten. Is dat wel anders, als een Genees-middel gebruyckt? So kanmen oock een Kint doen ſuyveren, alſmen de ſoghende Vrou een Purgatie ingeeft; want de kracht gaet ſelver oock in 't ſoch. Maer de Koeye-melck en kan evenwel in alle Sieckten niet bequaem weſen. *Herodotus*, in 't 4. Boeck van ſijn Grieckſche Hiſtorye op het 187. Cap. verhaelt van de *Libyers*, dat ſy haer kinderen, wanneerſe vier jaer oudt geworden zijn, de Aderen van 't opper-hooft branden met onghewaſſchen Schaeps-wolle, ſommige de Aderen in den ſlaep van 't Hooft, en dat om deſe reden, op dat de Sinckinghen uyt het Hooft vallende, haer nimmermeer en ſouden beſchadigen. En *Herodotus* voeghter by, dat de *Libyers* wel de Geſontſte zijn van Lichaem, onder alle de Menſchen, die hy kent; maer niet te konnen ſeggen, dat het daerom is. Voorwaer laet het tot de Sinckingen helpen, daer het voor gedaen wert, gelijck ick 't ſelfde oock in Italien geluckelijck ſien doen hebbe: ſoo en kan het immers niet helpen in andere Siekten, die met de Sinckingen gantſch niet gemeens en hebben. Ende is 't voor de Sinckinghen goet, het is wederom voor wat anders quaet, ghelijck *Hippocrates* in ſijn Boeck van 't Zaet ſchrijft, van de gene, die ontrent de ooren geſneden zijn, dat haer Zaet weynigh, ſlap, en onvruchtbaer is, door dien dat het meeſte-deel van het Zaet uyt het Hooft voor-by de Ooren in 't Ruggen-morgh loopt, welcken wegh, het geſneden, tot een roof gebracht zijnde, harder geworden is. Wat de Boeren belangt, wanneer ſy Koude Sieckten hebben, en met Winden ghequelt zijn, datſe dan met voordeel de ſterckſte Wijn met veel Saffraen, en Kruyt beſigen, kan ick genoegh toeſtaen. Hoewel dat de Saffraen te veel ghebeſicht, groote hinderniſſe by kan brengen, gelijck ick elders breeder aengeweſen hebbe. De Vrouwen zijn hier te Lande oock terſtont in de weer, om heete Wijn, met Suycker en Kruydt in te geven. Maer wie ſal ſeggen, dat dit oock goet is in brandende, ja raſende Koortſen, in Pleuris, Squynancye, en andere Ontſtekingen? En dat wert evenwel by haer ſoo al ſonder onderſcheydt gedaen, en de Luyden ſtervende, dewijl niemant haer en ſeydt, dat de Wijn de Sieckte vermeerdert heeft, ſo gaenſe op een ander tijdt in die onwetenheyt al voort. Ick en meene niet, datter yemandt ſo onverſtandigh is, die niet en ſiet, wat het ſcheelt; wie de Genees-middelen, ofte yet dat ingegeven wert, beſtiert. En dat *Montaigne* vorders ſeydt, hoe met al het ghene, de Genees-meeſters voorſchrijven, anders niet uytgerecht en wert, als dat ſy de Siecken te kamer doen gaen, ſtrijdt tegens de gemeene kenniſſe, en blijckt wel anders uyt de Genees-middelen, die wy in den *Schat der Ongheſontheydt* by-brengen. Dat oock de Nature op een ſekere maet (ghelijck de Wijn de Moeren) de Vuyligheydt, daer al uyt is, dat voedtſaem was, ſoude van doen hebben, is mede ongheloofflijck. Dit wert, na mijn oordeel, beter gevat by den Keyſer *Claudius*, (hoewel nerghens na de wijſte van ſijn Moeders kinderen) die, ſo verre is het daer van daen, dat hy toegeſtaen ſoude hebben, de dicke Vuyligheydt in de Darmen op te houden, dat hy een Gebodt (ghelijck *Suetonius* beſchrijft) wilde laten uytgaen, waer by een yeghelijck verlof kreegh om eenen Wint over Tafel te laten ſpringen, door dien bevonden was, yemant in groot gevaer geweeſt te zijn, die hem te langh in-ghehouden hadde. Deſen goeden Keyſer volghde miſſchien de leere van de alderſtatichſte Wijſgerige, *Stoici* genaemt, dewelcke, ghelijck *Cicero* ſchrijft in ſijn Brieven, ſeyde, dat de *Veeſten* alſoo vry behoorden te weſen, als het *Riſpen*. Quanſuys, denck ick, om datſe beyde van een ſtoffe waren; ſonder te letten op het onderſcheydt van haer oorſpronckelijcke plaets, die verſcheyden is, en derhalven ſy oock niet even edel. Maer laet ons nu hooren hoe hy dit noch ſoeckt te beveſtigen.

MONTAIGNE.

(9) Men ſiet dickwils dat Geſonde Luyden onvoorſiens aen het Braken, ofte den Loop vallen, en veel Vuyligheydt loſen, ſonder eenige voorgaende noodt, ofte navolgende baet, ja met verargingh, en ſchade. Het is van den grooten *Plato*, dat ick onlanghs gheleert hebbe, hoe van de drie ſoorten der Beweginghen, die ons aengaen, de laetſte, ende de archſte is de gene, die geſchiet door Purgatien; ende dat gheen Menſche, indien hy niet ſot en is, deſelve behoort te gebruycken, als in de uyterſte noodt.

BEVERVVYCK.

Onſen grooten, ende meerder-ghemelten Leermeeſter *Hippocrates*, ſal hier van reden geven in ſijn derde Kort-bondige Spreucke, *In 't beroeren van den Buyck*, ſeydt hy, *ende in 't overgeven van ſelfs komende, indien ſulcks ghepurgeert wert, als gepurgeert moet weſen, dat helpt, ende wert lichtelijck verdraghen: ſoo niet, dan valt het in tegendeel uyt.* Ick en ſal geen exempelen by-brengen uyt de Genees-meeſters, die by *Montaigne* verdacht ſouden mogen weſen, maer een uyt den Hoogh-gheleerden *Cicero*, in een Brief aen ſijn Huyſvrou, *Ick hebbe*, ſchrijft hy, *te nacht, loutere Gal uyt-gheworpen, terſtont ben ick ſoo verlicht geweeſt, als of yemandt uyt den Hemel my wat in-ghegheven hadde.* De Nature is ſoo eldel, dat, al 't gene ſy voortgebracht heeft, ſorchvuldichlijck onderhoudt, ende het gene *Cicero* hier ſeydt, dat uyt hare kracht in hem gheſchiet is, ſulcks doet de Konſt in andere: ende dat is het werck van een goet Konſtenaer alleen te purgeren, dat gepurgeert moet weſen, ende dan helpt

het,

het, ende de Siecken zijnder door verlicht: maer indien yemandt, 't zy braeckt, ofte afgaet, en 'tgene looft, dat niet gelooft en dient, ſulcks verargert hem, ende en doet niet als ſchade. Ende al is't, dat *Plato* in *Timæo* ſeydt, onder de drie ſoorten van Bewegingen, de Purgatie de quaetſte te weſen, ſoo en verbiedt hyſe evenwel niet volkomelijk, maer houdt haer niet dienſtigh, als in tijden van noodt. Het welck al de Genees-meeſters oock toeſtaen. Want die een wel-gheſtelt Lichaem wil purgeren, die ſal het beſchadighen: alſoo de Purgatie gheen quade Vochtigheden vindende, de goede, ende gheſonde wech-neemt. Waer door het Lichaem van ſijn bequaem voedtſel berooft, en dien volghende ſlapper werdt. Maer de Vochtigheden, die, ofte door menichte, ofte ongematigheydt de Nature laſtigh vallen, en moeten niet opghehouden, maer ten eerſten geloſt, ende het Lichaem alſo ontlaſt, en gheſuyvert werden. Want indien, 't welck het ghemeen Volck oock wel verſtaet, eenigh van d'uytwendige Lidtmaten bedorven zijnde, niet en is te helpen, als met af-ſetten, om te beletten dat de bedervinghe niet voort en kruypt: wie ſoude dan konnen gelooven, dat de Nature haer met ſtinckende Vuyligheydt onderhiel, ende dat deſelvige, om geen beſmettinge aen de goede Vochtigheden mede te deelen, niet en diende terſtont uyt-ghedreven? Ende ghelijck niemant niet liever met Seep en Aſch (want deſe ghelijckeniſſe ghebruyckt *Plutarchus*) ſijn Linden laet uytwaſſchen, ende ſchoon-maken, al komt het daer door wat te ſlijten, als dat het in de vuyligheyt ſoude vergaen: ſo is't oock veel beter, dat de ongeſonde Lichamen, ende die met quade Vochtigheden vervult zijn, geſuyvert werden door een Purgatie, al iſſe juyſt ſoo heel ſacht niet, dewijl eenen harden quaſt een ſcherpen Beytel toekomt, als toe te laten, dat het edelſte van alle de Lichamen door inwendigh quaet, bedorven, ofte verteert zijnde, de ſtraf kome te lijden van onſe dwaeſheydt. In ſoodanigen gelegentheydt is een Purgatie de beſte Beweginge: maer de archſte, gelijck *Plato* ſeydt, wanneer ſy in een gheſont Lichaem komt, ghelijckſe by vele, door quade gewoonte, gebruyckt wert.

MONTAIGNE.

(10) Men gaet het quaet roeren, en wacker maken, door het gene 't ſelve recht tegen is. Het behoort te weſen de maniere des levens, die het ſachtjens verſlapte, en tot ſijn eynde bracht. De geweldige ſtrijdt van de Drooge met de Sieckte, ſtrecken altijdt tot onſe ſchade, dewijl den twiſt in ons gheſliſt wert, ende dat de Drooge een ontrouw behulp is, van aert onſe Geſontheydt vyandt, ende die geen toegangh en heeft in onſe ſtaet, als door beroerte. Laten wy de Nature wat begaen; de ordre die de Vloey', ende Mollen verſiet, verſiet oock de Menſchen, die gelijcke verdraeghſaemheyt hebben, om haer te laten regeren als de Vloey', ende de Mollen.

BEVERVVYCK.

Dit zijn maer woorden. Salmen het quaet verdrijven, ſoo moet het gheroert werden, ſalmen het uytſmijten, ſo moet ſulcks geſchieden door ſoodanige middelen, die het ſelfde tegen zijn; dewijl gelijck ſijn ghelijck bewaert. Indien de Maniere des levens alle Sieckten konde verwinnen, ſoo wil ick geerne bekennen, datmen te vergeefs, ende ondienſtigh Droogen ſoude gebruycken; maer alſo ſulcks niet altijdt, ende alleen in kleyne Sieckten, en kan geſchieden, ſoo en kanmen de Droogen niet miſſen. Die Genees-middelen zijn onſe Geſontheyt vyandt, wanneerſe (gelijck wy geſeydt hebben) in een geſont Lichaem ſonder eenige noodt in-gegeven werden: maer zijn vrienden in den noodt, ende gheen ontrouw behulp, als ſy in Sieckten, van goederhandt komen. Sullen wy de Nature laten begaen, gelijck de Vloey', ende Mollen? Wat weten wy, ofte die oock niet haer Genees-middelen en kennen, gelijck wy van Honden, Katten, en verſcheyde andere Beeſten, in den *Lof der Medicijne* hebben aengeweſen. Maer alſo de Menſchen het aldervolmaektſte Lichaem onder alle Dieren gegeven is, ſo en ſtaet geenſins te twijffelen, ofte de Nature heeft, om het ſelve te bewaren, oock meerder ſorge gedragen, als voor andere, ten minſten als voor Vloeyen, ende Mollen, die *Montaigne* ſlechtelijck hier in met ons verghelijckt. Alle Droogen die af-ſetten, en doen oock geen geweldt op ons Lichaem, maer alleen de gene, die boven maten ſterck zijn. Daer is ſoo wel *Manna*, *Rhabarber*, *Sene-bladeren*, ende diergelijcke in den Apoteeck te vinden, als *Scammonye*, *Turbith*, *Antimonye*, diemen niet en behoeft te gebruycken, als in groote noodt. Ende van deſe is oock *Plato* te verſtaen, op wiens tijdt alleen de ſtercke Purgatien in het ghebruyck waren, daer de ſachte eerſt langh daerna by de Arabiſche Genees-meeſters ghevonden zijn, ende nu meeſt in-gegeven werden.

MONTAIGNE.

(11) Men vraeghde een ſeker Man van Lacedemonyen, wat dat hem ſo lange hadde doen leven? Dat ick de Medicijne niet gekent en hebbe, gaf hy voor antwoordt. Ende de Keyſer *Adriaen* riep ſonder ophouden, doen hy op het laetſte van ſijn leven was, dat de veelte der Medicijns hem omghebracht hadde. Een quaet Worſtelaer Genees-meeſter gheworden zijnde, Luſtich, ſeyde hem *Diogenes*, ghy hebt gelijck; ghy ſultſe nu wel nederleggen, die het u te voren gedaen hebben. Maer ſy hebben dat geluck, volghens *Nicocles*, dat de Son, al wat haer medegaet, verlicht, en d'aerde haer miſgrepen bedeckt. Maer boven dien hebben ſy noch een ſeer vordelijcke maniere, om haer te dienen van alderhande ſoorten van uytkomſte; want al wat de Fortune, al wat de Nature, ofte eenighe andere uytterlijcke

Oorſaeck (waer van het ghetal oneyndelijck is) in ons goet, ende tot geſontheydt ſtreckende, voortbrenght, dat is het recht van de Genees-konſte, om haerſelven toe te ſchrijven. Al dat by den Siecken, die onder haer ſtaet, geluckelijck uyt-valt, dat wort de Konſte geweten. De gelegentheden, die my geneſen hebben, en duyſent andere geneſen, die geen Medicijns tot haer hulpe en halen, ghebruycken ſy tot haer vordeel. En wat belanght de quade toevallen, ofte ſy en trecken die gantſch niet aen, ofte ſy leggen de ſchult op den Siecken, door ſoo ydele redenen, dat het haer niet en ontbreeckt altijdt een goet ghetal van deſelvige te vinden: Hy heeft met ſijnen arm buyten gelegen, hy heeft het geraes van een Waghen ghehoort, daer heeft een venſter open geſtaen, hy heeft op ſijn ſlincker-zyde gelegen, ofte heeft te ſware gedachten gehad, ſomma, een woort, eenen droom, een gheknick ſchijnt haer een volkomen ontſchuldinge te weſen, om haer t'ontlaſten van het misbruyck. Ofte, wanneer het haer belieft, dienen ſy haer noch met die verarghenis, en doen haer dingen daer mede door een ander middel, dat haer nimmermeer ontgaen en kan: dat is, datſe ons betalen, wanneer de Sieckte bevonden wert ontſteken te weſen door haer ingeven, met de verſekeringh, die ſy geven, dat deſelve wel anders ſoude verargert zijn gheweeſt ſonder haer Genees-middelen. De ghene, dieſe van een Kouw in een daghelijckſche Koortſe gheworpen hebben, ſoude ſonder haer gehadt hebben een geſtadige. Sy en dencken niet eens haer dingen qualijck te doen, dewijl de ſchade haer tot vordeel ſtreckt.

BEVERVVIICK.

Wat die van Lacedemonyen belanght, alſoo daer geen Stadt in de werelt en was, waer nauwer huys gehouden werde, waermen ſoberder at, en dronck, en het lichaem wel oeffenden, ſoo en is't niet te verwonderen, dat ſy geen ongeſonde Vochtigheden en vergaderden, die door Genees-middelen behoefden afgeſet te werden. Want, gelijck *Plato* wel ſeydt, en by onſen Salighmaker beveſtight is, *Een Genees-meeſter is onnut voor de gene, die niet ſieck en zijn.* Ende daerom en is't niet vreemt, dat de Lacedemonyers van de Genees-meeſters weynich werck maeckten, ſoo dat oock een van haer Koningen, *Pauſanias*, als hy van een Genees-meeſter gevraeght werde, of hy niet quaets en hadde, gaf tot antwoordt, *Neen; want ick en gebruyck u tot geen Medicijn.* Deſelfde van een goet vriendt beriſpt zijnde, dat hy van een Medjcijn qualijck ſprack, die hem nergens in te kort gedaen en hadde, noch die by hem niet verſocht en was: *Hadde ick hem verſocht* (ſeyde hy) *ick en ſoude niet leven.* Een teghen hem ſeggende, Ghy zijt een oudt man gheworden: *dat is*, antwoorden hy, *om dat ick u tot geen Genees-meeſter gebruyckt en hebbe.* Hy ſeyde oock, *dat het de beſte Genees-meeſter was, die de Siecken niet langh en liet legghen quijnen, maer raſch onder de aerde hielp.* Gelijck dit alles verhaelt wert van *Plutarchus* in de Lacedemoniſche Spreucken. Het is licht te verachten den ghenen, diemen niet van doen en meent te hebben. Een ander Koningh, en vry wat grooter, te weten, *Louys den* XI. van Vranckrijck, en ontſach niemandt in ſijn Rijck, als alleen ſijnen Genees-meeſter *Iaques Coctier*, aen wien hy vaſt geloofde, dat al ſijn welvaren hingh, als by *Commines* te leſen is.

Plinius in het 29. Boeck van ſijn Natuyrlijcke Hiſtorye op 't eerſte Capittel, na dat hy de onſtantvaſtigheydt van de Grieckſche Genees-meeſters overgehaelt hadde, ſeydt dat ſy ongetwijffelt door haer nieuwigheydt ſoeckende eenen naem te maken, onſe zielen te koop ſtellen; dat daer uyt komen de ellendige ſtrijden in haer oordeel tegens malkanderen by de Siecken, niemant het ſelfde ſeggende, om niet te ſchijnen een ander te volghen; dat hier van komt het opſchrift van het ongeluckigh graft, dat hy door den hoop van de Medicijns omghekomen was. Hy verſtaet de Keyſer *Adriaen*, die ofte op ſijn doodt-bedde ſoude gheſeydt hebben het Grieckſche Spreeck-woordt, *Veel Medicijns hebben den Koningh omgebracht*, gelijck *Xiphilinus* ſchrijft, oft gelijck *Plinius* getuyght, op ſijn graft doen ſtellen.

Πολλῶν ἰατρῶν εἴσοδός μ' ἀπώλεσεν.

Turba Medicorum me frequentans perdidit.

Ende een ſiende vele Genees-meeſters by een Sieken, die malkander niet wel en konden verſtaen, *Soo veel Gieren*, riep hy, *op een Lichaem!* Dit wert met jongher exempelen beveſticht door *Biſciola* in ſijn 16. Boeck op het 11. Capittel. Voorwaer ick en ſoude niemant konnen raden veel Genees-meeſters gelijck te gebruycken, 't en ware dat ſy malkanderen, ende de ſake wel verſtonden. Anders heeft het plaets, 't gene *Damaſcenus* ſeydt, dat, die aen vele raet vraeght, valt in een yegelijcks feylen. Behalven dat het ſeer ſelden ghebeurt, dat ſy ſoo wel over-een komen, ofte den eenen wilder wat by-gedaen hebben, dat den anderen niet en behaeght, die evenwel, om met ſijnen mede-broeder niet overhoop te legghen, dickwils teghens ſijn ghemoedt wat moet overgheven, ende yet toeſtaen, 't welck hy verſtaet ondienſtigh te zijn. Daer-en-boven wert ſomtijdts van de gauſte een goet verſocht Genees-middel uyt jalourſheydt achter-ghehouden, om het ſelfde aen den anderen niet bekent te maken. Ende, ghelijckmen ghemeenlijck ſeydt, datter niet ſoo verloren gaet, als gemeen goedt, ſo maeckt oock een Siecke, die veel Genees-meeſters overhoop haelt, ſijn ſelven gemeen, ſoo dat niemant in 't byſonder hem geheel ter herten neemt, de een dickwils de andere de ſorghe bevolen latende. Maer evenwel, dewijl veel

Oogen,

Oogen, ghelijck *Ariſtoteles* wel ſeydt, meerder ſien, als een,

Et quod tu neſcis fortaſſis novit Ofellus;

waer door den eenen wel wat dienſtighs by kan brenghen, daer den anderen niet eens om-ghedacht ſoude hebben, ſoo en kan ick in ſware Sieckten niet ongheraden vinden, datter Beraetſlagingen gehouden wierden van meerder Doctoren: maer dat het uytvoeren, en 't gene ſy goet gevonden hebben by maer een, diemen ghewent is, ofte daermen beſt op betrouwt, mocht in 't werck gheſtelt werden. Soo werdt alle Beweginghe tot eene gheſtiert, ghelijck *Ariſtoteles* leert. Ende de treffelijcke Schilder *Zeuzis*, als hy, voor die van *Crotona*, een ſchoon *Venus-beeldt* ſoude maken, ſoo koos hy vijf van de fraeyſte Joffrouwen, om uyt elcke het ſchoonſte na te ſchilderen.

De drollighſte onder de Wijſgerige *Diogenes*, ſiende eenen maſſen Worſtelaer de Genees-konſte oeffenen. Wat is dat, ſeyde hy, wilt ghy oock de gene, die u voor deſen verwonnen hebben, onderleggen? Dat en dunckt ons niet eens vreemt. Want hoe by ſoodanige, die van den Os, gelijckmen ſeydt, op den Ezel loopen, ende met *Theſſalus* (die van ſijn Vaders weef-touw in de *Practijck* ſprongh, ende daer over van *Galenus* uytgelacchen wert) de ſware Konſte ſo lichtvaerdigh aen-nemen, de Siecken onthaelt werden, hebben wy noch onlanghs hier te Lande oock geſien. *Phædrus* beſchrijft ſeer aerdigh in ſijn 14. Fabel een Schoen-maker, die op een onbekende plaets, den Genees-meeſter ſpeelden, wiens verſſen wy daerom alhier ſtellen:

Malus cum Sutor inopia deperditus
Medicinam ignoto facere cœpiſſet loco,
Et venditaret falſo antidotum nomine,
Verboſis ſibi acquiſivit famam ſtrophis.
Hic cum jaceret morbo confectus gravi,
Rex urbis, ejus experiundi gratia,
Scyphum popoſcit, fuſa dein ſimulans aqua
Miſcere antidoto illius ſe toxicum,
Bibere juſſit ipſum poſito præmio.
Timore mortis ille tum confeſſus eſt,
Non artis ulla medicum ſe prudentia,
Verum ſtupore vulgi factum nobilem.
Rex advocata concione hæc addidit:
Quantæ putatis eſſe vos dementiæ,
Qui capita veſtra non dubitatis credere,
Cui calceandos nemo commiſit pedes?

Maer dit en raeckt de rechte Genees-meeſters, in 't minſte niet, die in ander waerde by den gemelten *Diogenes* zijn gehouden geweeſt. Want deſelfde *Laërtius*, die het eerſte verhaelt, ſchrijft oock dat hy plagh te ſeggen, als hy ſagh Stier-luyden, Genees-meeſters ende Wijſgerighe, dan te meenen, dat de Menſche de wijſte was van alle de Dieren: maer als hy in tegendeel aenſchoude, de Wtleggers van Droomen, Waerſegghers, ende diergelijcke, dat hy dan meende, datter niet ſotter en was, als een Menſche.

Dat *Montaigne* vorder by-brenght, dunckt my louter praet te weſen. Want waerom en kan het ghene, dat ſomtijdts wel van ſelfs komt, de andere tijdt niet door de Konſte te weegh ghebracht werden? Ende wie kan ontkennen, dat niet dickwils de Siecke ſelfs, ofte andere die hem waer-nemen, als oock eenige dingen van buyten aenkomende, ongemack konnen by-brenghen, om de Sieckte te verachteren? Want hierom ſchrijft *Hippocrates* in de eerſte van ſijn Kort-bondighe Spreucken, niet ghenoegh te zijn, dat een Genees-meeſter het ſijne wel doet, maer dat het verhaelde oock ſoo moet gaen. Sijn woorden zijn eertijdts door Heer *Iacob Cats*, Raedt-Penſionaris van Hollandt aldus in rijm gheſtelt:

Ons tijdt is kort, de Kunſte langh,
En Kans neemt vaerdigh haren gangh,
Oock heeft het proeven ſijn gevaer,
Al leefden yemant hondert jaer.
En ſchoon men yet met Oordeel doet,
Noch vintmen dickmael tegenſpoet;
Dies moet niet ſlechts den Medicijn
In als geſet en wacker zijn,
Maer oock de Krancken ſijnen vrient,
En Wie hem in ſijn ſieckte dient,
Heeft ſtaegh te letten op het ſtuck,
Of hem genaeckt groot ongeluck:
Dan noch al wat van buyten koomt,
Is hier oock nut te zijn geſchroomt.

Maer ghelijck *Montaigne* ſeydt, dat de Genees-meeſters haerſelven toeſchrijven, en al 't quaet, dat in de Sieckten overkomt, op wat anders ſchuyven: ſoo hebben de Genees-meeſters veel meerder te klagen over de onredelijckheydt van ſommige, het zy Siecken, ofte die by deſelvighe zijn, die al de quade toevallen, de Siecken overkomende, op de Genees-middelen leggen, en van 't gene dat wel en na wenſchen uyt-valt, twijffelen, of het door den Genees-meeſter toekomt. Want voor-eerſt, ſiende een Siecken, die geheel ſwack is, ſo beſchuldigen ſy, dat het komt door te weynigh Eten, dat hem de Genees-meeſter belaſt heeft: ofte ſy beriſpen het Laten, ofte de Purgatie; ſonder eens te dencken, dat het de Sieckte is, die de ſwackheyt veroorſaekt, en niet de Genees-middelen, dewelcke, de Sieckte verminderende, den Siecken in meerder kracht onderhouden. Soo dat hy ſonder 't gebruyck van deſelvighe noch ſwacker ſoude weſen. Sulcks is ghenoegh te ſien aen de ghene, die de Soberheydt, het Laten, het Purgeren verachten, hoe ſy noch ſlapper werden. Even-eens gaet het met d'ander toeval-

len, diemen qualijck de Genees-middelen wijt, ghelijck Walgingh, Braken, Loop, Pijn, Raſernye, ende diergelijcke, die eygentlijck door de Siekte komen, ende de Nature van den Siecken, ende niet door de Genees-middelen, ghelijck het onwetende volck meent. Het welck ghewent is, al wat na-komt, te leggen op 't gene voor-gegaen is. Een groote misſlagh! Want dat is eveneens ofte yemant ſeyde, Ick heb van een Capoen gegeten, ende daer op Hooft-pijn ghekregen, dat moet van de Capoen komen: Die Krancken heeft kleyn Bier gedroncken, ende is in een half uur daerna gheſtorven, dat Bier is dan oorſaeck van ſijn Doodt. Neen voorwaer, Niet het Bier, maer de groote van de Kranckheydt. So dat hier uyt te ſien is, hoe ongerijmt ſommige de quade Toevallen weten toe te ſchrijven, yet dat te voren ghedaen is, hoewel het met deſelvige niet gemeens en heeft.

MONTAIGNE.

(12) Sy hebben voorwaer gelijck, op haer Genees-middelen van de Siecken te begeren een gunſtigh gheloof: het behoort voorſeker wel recht en ſterck te zijn, om het te ſtellen op inbeeldingen, die ſoo quaet te ghelooven zijn.

BEVERVVIICK.

Gelijck in de Sieckte ſeer quaet is geen moedt te hebben (als wy leſen dat *Iob* ſeyde, *Ick wanhope, ick en ſal nu niet langher leven*) ſo en iſſer in tegendeel niet dienſtiger, als dat een Siecken wel gemoedt is. En derhalven iſſer ſeer veel aen gheleghen, dat hy een Genees-meeſter by hem heeft, op den welcken hy hem volkomentlijck vertrouwt, waer door hy oock lichter tot ſijn geſontheydt ſal komen, als door een ander, die dat by hem niet en hadde. Hierom wert gemeenlijck geſeydt, dat, die de meeſte geneeſt, op den welcken haer de meeſte vertrouwen. Ende het is van de ſtercke Inbeeldinghe, die groote kracht heeft, om ons yet in te prenten. Sy is een macht der Ziele, die het Bloedt, ende de Geeſten ſoo beroert, dat, indien ſy gaet met een ſterck geloof, en vertrouwen, ſoo vergaderen haer de krachten der Nature, om de Sieckte te beſtrijden. Ende hierom ſietmen groote veranderingh in de Siecken, alleen in 't komen van den Genees-meeſter, daer hy langh na gewacht heeft. Want het verlangen, ende de hope voldaen zijnde, ſoo recht haer de Ziele teghens het quaet, ende toont daer op haer kracht. In tegendeel, wanneer de Genees-meeſter niet ſeer aengenaem en is by de Siecken, als hy ſiet, dat hy ſoo niet gheholpen en wert, gelijck hy wel ſoude wenſchen, dan ſal ſoodanigh Genees-meeſter weynich vorderen; ende de Siecken ſijn ſelven bedroevende, ende den moedt opgevende, ſal ſlapper werden, als hy anders ſoude doen. Want de Geeſten in-getrocken zijnde, en hebben geen kracht, om de vreeſe, en het miſvertrouwen, daer het Herte mede bevanghen is. Daer is noch een ander vordeel, dat de Siecke gheniet, van te hebben een Genees-meeſter na ſijnen ſin ende wenſch, ende van den welcken hy groote hulp verwacht; dat is, dat hy hem geerne ſchickt, tot al het gene hem voor-geſchreven wert, met vertrouwen dat het hem alles wel ſal bekomen, en op de been helpen. Gelijck hy in tegendeel van een ander Genees-meeſter alles ſal nemen teghens de borſt, waerom het hem oock niet ofte weynigh goet en doet. Want al was 't het alderbeſte, en leckerſte van de werelt, indienmen daer van geen goet gevoelen en heeft, ſoo is 't de Maegh tegen, en het en doet ſoo veel vordeel niet, ghelijck of het met een vrolijckheydt ghebruyckt werde. Capoenen, ende Patrijſen zijn goede en leckere Spijſe, maer ſouden evenwel teghen-ſtaen den genen, die een quaet gevoelen hadde van de Kock, dieſe bereydt hadde, oft dat hy vuyl ofte morſich was. Hoe veel te meerder dan van dinghen, die in haerſelven on-aenghenaem zijn, en in dewelcke wy van Nature een tegenheyt hebben, ghelijck daer zijn de Droogen, en Genees-middelen: inſonderheydt in-ghegeven by een Genees-meeſter, die ſelfs mede niet aenghenaem en was? Maer dit vertrouwen moet evenwel ſo hoogh niet genomen werden, gelijck *Montaigne* doet, als of hier alles alleen aenhingh. Want al ſoude miſſchien een aengenaem Genees-meeſter konnen maken by den Siecken, die op hem gheſint was, dat hem den *Aloë* ſo bitter niet en ſoude ſchijnen, ſo en ſal hy die evenwel niet voor *Suycker* op doen nemen, veel minder *Antimonye* in *Manna* doen veranderen.

MONTAIGNE.

(13) *Plato* ſeyde wel te pas, dat de Medicijns alleen vryelijck vermochten te liegen, dewijl ons welvaren alleen hanght aen de ydelheydt en valſcheydt van haer toeſeggingen. *Æſopus*, een Autheur van ſonderlinge treffelijckheyt, ende alle wiens fraeyigheyt weynigh Luyden mercken, is aerdigh om ons voor oogen te ſtellen dit geweldigh geſagh, het welck ſy ghebruycken over de arme Zielen, verſwackt, ende neder-gheſlaghen door de Sieckte ende de Vreeſe. Want hy vertelt, datter een Siecken gevraeght zijnde van den Genees-meeſter, wat werckinge hy gevoelde van de Genees-middelen, die hy hem hadde in-ghegeven; *Ick hebbe ſeer geſweet*, antwoorden hy. Dat is goet, ſeyde de Genees-meeſter. Op een ander tijdt vraeghden hy hem wederom, hoe dat hy ſedert al gevaren was, *Ick hebbe een groote kouw gehadt*, ſeyde hy, *ende dapper gebeeft*. Dat is goet, vervolghde de Genees-meeſter. Op de derde reys vraeghden hy hem al weder, hoe hy voer; *Ick gevoel*, antwoorden hy, *dat ick ſwel, gelijck of ick 't Water hadde*. Siet daer, dat gaet wel, ſprack de Genees-meeſter. Een van ſijn Huyſghenooten komende daerna by den Siecken, ende vraghende na ſijne ghelegentheydt:

Voorwaer mijn Vriendt (antwoorden hy) *door kracht van wel te zijn, gae ick ſterven.*

BEVERVVIICK.

De Wijſgerige *Plato* ſeydt in 't tweede Boek van de Gemeene-ſake, dat de Logen niet alleen by God, maer oock by de Menſchen hatelijck is, waerom oock de Grieckſche Vorſt *Achilles*, in het 10. Boeck van de Troyaenſche belegeringh van *Homerus*, verklaert, dat hy de gene, die anders ſpreeckt, als hy in ſijn herte draeght, tot de Poorten der Helle toe vyandt is.

Ἔχθρον γάρ μοι κεῖνος ὁμῶς ἀΐδαο πύλησιν,
Ὅς γ' ἕτερον μὲν κεύθῃ ἐνὶ φρεσὶν, ἄλλο δὲ βάζῃ.

Daerom en is de gemelte *Plato* niet te verſtaen van de rechte Genees-meeſters, maer alleen van de gene, die haer onwaerdigh tot de oeffeningh van de Konſte inghedronghen hadden, van dewelcke hier voor verhaelt is. Waer van oock de meer-gemelte *Plinius* ſchrijft, in deſe Konſte alleen te gebeuren, dat een yeghelijck, die hem voor een Genees-meeſter uyt-geeft, terſtont gelooft wert, niet tegenſtaende, datter in gheene Loghen meerder gevaers ſteeckt. Soodanige, dewijlſe niet veel en konnen by-brenghen dat ſlot heeft, en evenwel praten moeten, ſoo behelpen ſy haer met logens, ende ſtaen al toe, wat de Siecken begeert, ende prijſen al voor goet ende gheſont wat hem over-komt. Waer op oock ſlaet de Fabel van *Æſopus*, door *Montaigne* by-ghebracht, daer by ſtaet, des Fabels ſin-reden te weſen, datter geen Menſchen ons hatelijcker en zijn, als die altijdt na de mont willen ſpreken.

MONTAIGNE.

(14) Daer was in Egypten een fraeye Wet, by dewelcke de Genees-meeſter den Siecken onderhanden nam de eerſte drie dagen, op gevaer oft geluck van den Siecken: maer de drie dagen om zijnde, dan waſt voor ſijn eygen rekeningh. Want wat reden iſſer, dat *Eſculapius*, haren Meeſter, van den Blixem gheſlaghen is, om dat hy *Hippolytus* van de doodt tot het leven gebracht hadde,

Tum pater omnipotens aliquem indignatus ab umbris
Mortalem infernis, ad lumina ſurgere vitæ:
Ipſe repertorem medicinæ talis, & artis,
Fulmine Phœbigenam Stygias detruſit ad undas,

ende de navolghers ſouden vry-gaen, die ſoo veel Zielen van 't leven na de doot ſenden? Een Genees-meeſter beroemden ſijn ſelven by *Nicocles*, van ſijn groot geſagh: Dat meugt ghy wel doen, ſeyde hy, die daer ongheſtraft ſoo vele om den hals gebracht hebt.

BEVERVVYCK.

De Genees-meeeſters in Egypten oeffende hare Konſte volgens een beſchreven Wet, van vele ende treffelijcke Genees-meeſters gemaeckt. Indien ſy de Wetten, die in 't Heyligh Boeck ſtonden, volgende, den Siecken niet en konden tot geſontheydt brenghen, dan waren ſy vry: maer indienſe daer tegen ginghen, dan werden ſy ter doodt verweſen. Want de Wet-gever meende, dat de Maniere van geneſen, door het ghebruyck van lange tijdt, beveſtight, en van de beſte Konſtenaers voorgheſchreven, van weynige ſoude konnen verbetert werden, gelijck de Grieckſche *Diodorus* dit alles verhaelt in het eerſte Boeck van ſijn Hiſtorye. Onder die Wetten, waſſer een, verhaelt by den Wijſgerighen *Ariſtoteles*, in het Boeck van de Gemeene-ſake, op het 11. Capittel, dat de *Medicijns voor den vierden dagh niet en moghen roeren* (dat is, Purgeren, ofte de ſchadelijcke Vochtigheden af-ſetten) *dan op haer eygen gevaer.* De reden van deſe Wet ſchijnt geweeſt te zijn, dat wel ſommighe Sieckten in 't beginſel, met vaſten, wanneer de Natuyr ſterck zijnde, haerſelven helpt, overwonnen werden ſonder Genees-middelen, door dewelcke ſy dan niet gheholpen, maer geterght ſoude weſen. Want in de Sieckten, ſchrijft *Seneca* ſeer wel in ſijn Vertrooſtinghe aen *Helviam*, en iſſer niet ghevaerlijcker, als een ontijdigh Genees-middel. Waer over den Roomſchen Hiſtory-ſchrijver *Livius* te recht ſeydt, dat de Genees-meeſters ſomtijts meerder vorderen met ſtil te zijn, als met roeren, ende doen. Maer al is dit wachten wel t'eeniger tijdt nut ende dienſtigh, ſo gebeurt evenwel meeſtendeel, om de verſcheydenheydt van de Lichamen, ende de Toevallen, dat noodigh is in 't beginſel de Sieckte te wederſtaen, eer datſe dieper inwortelt. Het welck de Poët *Ovidius* oock wel gheweten heeft, doen hy in het eerſte Boeck van de Genees-middelen der Liefde aldus ſchreef:

Principiis obſta; ſero medicina paratur,
Cum mala per longas invaluere moras.

Want al ſchijnen de Sieckten veeltijdts licht in het beginſel, ſoo kruypen ſy evenwel al voort, ende de Siecke Lichamen werden dickwils door de minſte gelegentheyt ondergehaelt, gelijk de gemelte *Seneca* wel aenmerckt in ſijnen 85. Brief. En *Ariſtoteles* ſelve en ſtaet die Wet van Egypten niet toe. Want ſprekende van de Regeringe, ſeydt dat het ſotticheyt is, in eenighe Konſt te willen ghebieden na een voorſchrift, en daer op brengt hy dan de verhaelde Wet by. En voorwaer wat vaſte wetten en regulen konnender geſtelt werden in een ſake, die vele omſtandigheden onderworpen is, en van de minſte komt te veranderen? En die weynighe, die deſelvige wetten konden verbeteren, waren die de doodt ſchuldigh om dat ſy weken van 't gene, ſy wel wiſten den Siecken niet te konnen helpen? *Hippocrates* na haer komende, ſoude die wetten noch al vaſter hebben konnen ſetten, dan is voor hem, en voor alle onmogelijk alles in de Genees-konſte ſo vaſt te ſtellen, 't welcke ſonder onderſcheydt ſoude moeten nagevolgt werden. Want alſſer maer ſekere wetten ſonder omſien

te vol-

te volgen waren, ſo en ſoude niet veel ſtant grijpen ſijn eerſte Kort-bondige Spreucke, in dewelcke hy ſeydt, *De Konſte is langh, de Gelegentheydt haeſtigh, het Verſoecken gevaerlijck, en het Oordeel ſwaer*. Daer konnen wel algemeene Wetten werden gegeven, maer die evenwel door verſcheyde omſtandigheden, die haer dickwils onvoorſiens in de Sieckten openbaren, haer veranderinghen onderworpen zijn, gelijck ſulcks byſonderlijck te bewijſen, in den *Schat der Ongeſontheydt* niet eens te pas en ſal komen. Die op een vlacke wegh, maer alleen ſijnen Neus te volghen heeft, die en behoeft geen langh overleggen hoe hy gaen ſal, daer en is geen ſwarigheydt in 't verſoecken, ofte op de gelegentheydt te letten, noch oock veel oordeels van nooden.

Wat *Æſculapius* belanght, den welcken ſo grooten wetenſchap toegheſchreven wert, datter gelooft is, dat hy de dooden konde wederom levendig maken. Want *Hippolytus*, die onnooſelijck door onrechte gramſchap en vloeck van ſijn Vader *Theſus* omghekomen was, werdt ſulcks verhaelt by *Plinius* 19. 1. *Plutarch. Parall.* 34. *Lactantius* van de valſche Religie, *Ovidius* 15. *Metam.* en lange te voren van *Virgilius in't* 7. *Æneidos* met de verſſen, op dewelcke de gene, die *Montaigne* by-brenght, volgen:

Namq; ferunt fama Hippolytum, poſtquam arte novercæ
Occiderit, patriaſque explerit ſanguine pœnas,
Turbatus diſtractus equis: ad ſidera rurſus
Ætheria, & ſuperas cœli veniſſe ſub auras,
Pæoniis revocatum herbis, & amore Dianæ.

Van *Androgeos*, de ſone van *Minos*, Koning van *Creta*, die, uyt nijdt, door die van *Athenen*, en *Megaren* verſlaghen was, getuyght het ſelve, onder andere, de Poët *Propertius* in deſe verſſen, 2. *Eleg.* 2.

Et Deus extinctum Creſſis Epidaurius herbis,
Reſtituit patriis Androgeona focis.

Wt deſe reden, ghelijck *Virgilius* (de verſſen zijn by *Montaigne* verhaelt) ende *Plinius*, op de verhaelde Plaets, ſchrijven, is *Æſculapius* van den Blixem geſlaghen, om dat de geſtelde ordre in de Werelt niet en ſoude gebroken werden. Het welck de Poët *Ovidius* oock aenwijſt 6. *Faſt.*

Iupiter exemplum veritus, direxit in illum
Fulmina, qui nimiam noverat artis opem.

Nochtans verhaelt *Plato*, uyt *Pindarus*, ende de Tragiſche Poëten, dat ſulcks hem wedervaren is, om dat hy een rijck, ende boos Menſche, die al op ſijn ſterven lagh, uyt gierigheydt, geneſen hadde. Maer dat hy niet door den Blixem, maer door een Brandende Koortſe (die oock πῦρ, dat is *Vuur*, daer het oock af ſchijnt te komen, van *Hippocrates* genoemt wert) als vuur van den Hemel ghedaelt, verbrandt ſoude weſen, wert aerdigh uytgheleydt by *Boccacio*. Dit ware voor de Navolgers van *Æſculapius* beter over te komen, als dat *Montaigne* haer ſoude toelegghen. Hoewel ſommige alſoo ongeluckigh geweeſt zijn, dat het oordeel van *Montaigne* haer over den hals ghekomen is. *Alexander de Groote*, liet den Genees-meeſter van ſijnen vertrouwden vriendt *Hepheſtion*, al of hy niet ſorge genoegh gedragen en hadde, ophangen. *Manes*, als hy den ſoon van den Koningh van Perſſen, niet en konde geneſen, gelijck hy belooft hadde, werde levendigh ghevilt. *Gabriel Zerbi* geen raet wetende, om een Turckſchen *Baſſa* op te helpen, werde van ſijn volck doorſteken. Den Arabiſchen *Avicenna*, een ſeer geleert, ende ervaren Genees-meeſter, getuycht van ſijn ſelven, dat hy om deſelfde oorſaeck in hechtenis gebracht is: het ſelfde verhaelt *Amatus* te *Ancona* oock gebeurt te weſen. *Petrus Leo* in de ſterren gheſien hebbende, dat hy groot gevaer liep om te verdrincken, ginck van Venetien, 't welck midden in 't water leyt, woonen te Florençe, een Stadt, die ſeer droogh is, en maer een ondiepe Rivier en heeft: maer te vaſt toegheſeydt hebbende de geneſinge van *Lorenzo de Medici*, werde na ſijn onverwacht overlijden, door laſt van ſijnen ſoon, in een Put geworpen. Om dit gevaer, moet een Genees-meeſter wel op ſijn hoede zijn, dat hy ſo lichtvaerdigh de geſontheydt niet en verſekert. Want indien yemandt, die geſont en ſterck is, ſijn ſelven niet en kan verſekeren van tot 's anderendaeghs te leven: hoe veel te minder, ſal dat yemandt konnen toegheſeydt werden, die alreede ſwack ende kranck is. Derhalven en kan niet ontſchuldight werden van groote lichtvaerdigheydt, datmen yemant belooft ſekerlijck te helpen, alſoo ſulcks niet in ons, maer alleen in Godts handt en beſtaet, waer teghen daer door wel merckelijck geſondight werdt. Het is oock dwaes, datmen in die toeſegginge niet uyt en neemt yet anders, dat onverwacht tuſſchen beyden ſoude mogen komen, het zy van natuyrlijcke oorſaken uyt ons Lichaem, het zy van de ghene, die wy rekenen by Geval te ghebeuren. Waer van de Poët *Martialis* wijſſelijck geſeydt heeft,

O quantum eſt ſubitis caſibus ingenium!
Nemo tam divos habuit ſecundos,
Craſtinum ut poſſit ſibi polliceri.

Ende, behalven vele andere exempelen, die *Plinius* by-brenght in het 7. Boeck van ſijn Natuyrlijcke Hiſtorie op het 53. Capittel, de Grieckſche Poët *Anacreon*, is van de karle van een Rozijn, de Roomſche Raedts-heer *Fabius*, is van een hayr, dat hy met de Melck ingedroncken hadde, geſtickt. De Schout *Cæſar*, ende de Vader van *Iulius Cæſar*, als oock *Q. Fabius Maximus*, Borgemeeſter, zijn ſonder eenige oorſaken, diemen weten konde, geſtorven. Den ouden *Genſericus*, Koningh van de Vandalen, *Alaricus* van de Gotthen, *Alfonſus de* VII. van Spaengien, *Aldebond* van Engelandt, *Carel de* VIII. van Vranckrijck, zijn allegader, ſonder voorgaende teycken onvoorſiens overleden. Behalven dat ſulcks noch mede

kan

kan gheſchieden door eenige hevige beweginge des Gemoedts, Gramſchap inſonderheyt, dewelcke de Siecken al vry wat onderworpen zijn, gelijck *Seneca*, en de ervarentheyt leert. Waer uyt genoeghſaem blijckt, hoe loſſen werck het is, in alle die onſekerheydt yet te derven vaſt en ſeker ſtellen: dewijl de Doot ſo wel onverwacht, als verwacht kan komen. 't Welk de Poët *Pindarus* ſeer wel geſeyt heeft *Nem.* 7.

——— Κοινὸν ἔρχεται
Κῦμ' ἀΐδαο, πέσε δ' ἀδόκητον
Ἐν καὶ δοκέοντα.

Maer of een Geneeſmeeſter, om den Siecken goeden moedt te geven, hier in wat te verre ginck, en te vele toeſeyde, ſo en verdient evenwel die onvoorſichtigheyt geen ſtraffe, alſſer anders geen misbruyck by en is. Maer die de Sieken wat quaets ingeven, werden met beter reden door de Wet *Aquilia* verdoemt by den Keyſer *Iuſtinianus* in 't 4. boeck van ſijn Onderwijſinge op den 3. titel, en dat gaet noch ſo verre, dat ſy oock de Onwetenheyt voor ſchult rekenen. *L. qua actione* §. *fin.* en *L. imperitia* 132. *ff. de reg. Iuris.* Want wel te recht wert het een Geneeſmeeſter gheweten, dat hy 't gene, 't welck hy niet wel geleert en heeft, met ſo grooten gevaer van vele, by de hant neemt, en met 'et leven van den Menſche zo lichtveerdig ſpeelt. Noch met 'et voorgeven van de Menſchelijke brooſheyt, en mach het misbruyk van de gene die in gevaer de Menſchen bybrenght, niet onſchuldight werden. Wat wil dan *Plinius* ſeggen, datter geen Wet en is, die de onwetenheyt, daer nochtans het leven aenhanght, ſtraffe toeleydt, ende dat een Geneeſmeeſter alleen vermach yemant ongeſtraft voort te helpen: daer ſelver ook de onwetenheyt voor ſtrafbaer geoordeelt werdt? Maer de wijſgerige *Plato* ontſchuldight, en bevrijt alle de Geneeſmeeſters voor de Wetten, als de ſiecken, daer ſy over gaen, komen te ſterven teghen haren dank. *Daer zijn ſommige Dingen*, ſeyt *Seneca* in 't 7. boek van de Weldaden op 't 13. Cap. *van dien aert, datſe volbrocht moeten werden, ſommige hebben dat voor volbrengen, datter alles verſocht is, om ſulcx te doen. Indien een Geneeſmeeſter, alles gedaen heeft om te geneſen, ſo heeft hy ſijnen ſchuldigen plicht volbracht.* Het is onmogelijck alle Sieckten altijt te geneſen, en den ſterffelijcken Menſche onſterffelijck te maken: maer dat vordeel brengt de Konſte den ſelven noch toe, dat *de Geneeſmeeſters* (gelijk de gemelte *Seneca* ſchrijft in 't 6. Cap. van de Gramſchap) *den genen, die ſy het leven niet en konnen geven, een ſacht eynde maken*: En daerom is oock by de Rechtſgeleerden goet ghevonden, de Geneeſmeeſters niet onwillig in 't recht te betrecken, *L. Medicos. c. de prof. & med.* 10. *Cod. tit.* 52. *l.* 6. Dan al was het maer die ſchande, en oneere, die *Hippocrates* alleen ſtelt tot hare ſtraffe, die de Geneeſmeeſters, door quade hulpe overkomt, zo en is 't niet waer, dat ſy ongeſtraft yemant zouden verſuymen, ik laet ſtaen, 't gene hy van *Nicocles* bybrenght uyt *Max. Tyrius* in de 50 Reden, dat ſy yemant ongeſtraft ſouden ombrengen.

MONTAIGNE.

(15) Vorders, had ick van haren raedt geweeſt, ick zoude van mijne leeringe meerder heyligheyt, en ceremonyen gemaekt hebben; ſy hadden wel genoeg begonnen, maer ſy en hebben zo niet voleyndt. Het was een goet begin, de Goden gemaeckt te hebben tot aenleggers van hare Konſte, genomen te hebben een byſondere ſpraeck, een byſonder ſchrift. Hoewel dat de Philoſophye ſeyt, zottigheyt te zijn, datmen yemant raden wil tot ſijn vordeel, door een maniere, die niet te verſtaen en is: *gelijck of een Geneeſmeeſter den Siecken beval in te nemen*

Terrigenam, herbigradam, domiportam, ſanguine caſſam.

Het was eenen goeden Regel in haer Konſte, en die gevonden wert in alle ydele, ingebeelde, ende boven natuurlijcke Konſten, dat het geloof van den Siecken door goede hope, ende vertrouwen, moet gaen voor haer kracht ende Werckinge. Welcken Regel ſy zo verre ſtrecken, dat ſy den grooſten, en onwetenſten Geneeſmeeſter bequamer vinden, by den genen, die betrouwen op hem heeft, als den ervarenſten en onbekenden. De keur ſelver van het meeſtedeel van haer Droogen is wat heymelijck en heyligh. De ſlincker voet van een Schilt-padt, de pis van een Haegdiſſe, de miſch van een Olifant, de lever van een Mol, het bloet getrocken onder uyt de wieck van een witte Duyf; ende, voor ons die met het Colijck gequelt zijn (zo onwaerdig misbruyckenſe onſe ellendigheyt) Rottekeutelen tot poeyer geſtooten, en diergelijcke andere Apery, die meerder trecken na eenige Toovery, als na vaſte Wetenſchap. Ick laet noch ſtaen, het ongelijck getal van haer Pillen, het ſchicken van eenige Dagen en Feeſten in 't jaer; het onderſcheyden der Uuren om de kruyden te vergaderen tot hare Genees-middelen: en haer ſtraf Weſen, en haer gemaeckte Statigheyt, daer *Plinius* ſelver mede ſpot. Maer ſy hebben gedwaelt (woude ick zeggen) dat ſy op dat goet begin dit niet bygevoegt en hebben, hare vergaderingen, en beraetſlagingen behendiger en heyliger te maken: geen leecken en behoort daer toegangh toe te hebben, niet meerder als in de behendige ceremonye van *Æſculapius*. Want door dat misbruyk geſchiet het, dat haer onſtantvaſtigheyt de ſwackheyt van haer bewijs-redenen, raetſels, ende fondamenten, ſpijtigheydt in haer by-een-komſten, vol van haet, jalourſheyt, en eygen inſichten, by een yegelijk ontdeckt werdende, hy wel wonderbaerlijck blint moet zijn, die niet en voelt, datmen onder haer hant dapper in de waeg-ſchael ſtaet. Wie heeft oyt geſien dat een Geneeſmeeſter hem te vreden hiel met het voorſchrift van ſijnen Mede-broeder, ſonder daer wat van of by te doen? Daer door verraden ſy genoegh haer konſte: en ſy doen ons ſien, dat ſy meerder letten, op

haer eere, ende dien volgende haer profijt, als op het ghene, de Siecken daer aen gelegen is. Die is onder haer Geneeſmeeſters de wijſte, dewelcke haer van outs vermaent heeft, datter maer een over een Sieck-ken zoude gaen: want indien hy niet uyt en recht dat deught, de ſchande aen de Genees-konſte en zal niet ſeer groot zijn, om de miſſlagh van een man: en in tegendeel zal ſijn eere groot weſen, indien het hem wel geluckt; daer als ſy met haer vele zijn, het werck elcke reys bedorven wert, zoo datſe meerder quaet, als goet doen.

BEVERWYCK.

Gelijck vele, die onder de Chriſtenen ſtichtelijck voor haren even-naeſten, en heylighlijk boven andere voor Godt geleeft hebben, na haer overlijden voor Heyligen gehouden werden: zo plachten eertijts onder de Heydenen, die met Konſten te vinden, of met treffelijcke daden de Werelt groot vordeel aenghebracht hadden, na haer doot voor Goden ge-eert en geviert te werden van de danckbare nakomelinghen. Want dat ſy wel wiſten, hare Goden niet van eeuwigheyt geweeſt te zijn, blijkt daer genoegſaem uyt, dat ſy haer geboorte, ende ouders beſchrijven. Tot exempel zal ick maer by-brengen haer opper-hooft, die ſy noemen den Koningh en Vader der Goden, en Menſchen. Deſe was, na haer ſeggen, een ſoon van *Saturnus*, en *Rhea*, geboren en opgevoedt in 't Eylant, dat eertijts *Creta*, tegenwoordigh *Candia* ghenoemt wert, alwaer hy op den bergh *Dicte* by 't eerſte volck van 't Eylant *Curetes* genoemt, ſorghvuldigh waergenomen, en bewaert werde. Waer van de Poëet *Lucretius* aldus ſpreeckt in ſijn 2. Boeck:

Dictæos referunt Curetas, qui Iovis illum
Vagitum in Creta quondam occultaſſe feruntur:
Cum pueri circum puerum pernice chorea
Armati in numerum ſtarent pernice chorea,
Armati in numerum pulſarent æribus æra.

Deſe *Iupiter* is oock in ſijn Vaderlant geſtorven, ende wert in 't Eylant (gelijck *Cicero* ſchrijft in 't 3. Boeck van de nature der Goden) ſijn graft getoont. Deſelfde *Cicero* verhaelt mede in 't 2. Boeck van de Wetten, dat *Æſculapius*, gelijk d'andere Goden, om de weldaden, die hy geſeydt werde het Menſchelijcke gheſlacht beweſen te hebben, in 't getal der Goden geſtelt is. Deſen *Æſculapius* was een ſone van *Apollo* ende de Nymphe *Coronis*, ghelijck onder andere de Poëet *Homerus* getuyght in 't begin van ſijnen Lof-ſangh:

Ἰητῆρα νόσων Ἀσκληπιὸν ἄρχομ' ἀείδειν,
Υἱὸν Ἀπόλλωνος, τὸν ἐγείνατο δῖα Κορωνίς.

Morborum medicum canto, quem diva Coronis
E Phœbo enixa eſt Aſclepium.

Eſculapius had de Konſte, die t'ſijnen tijde noch rouw was, in beter ordre ghebracht. Maer het vinden van deſelve werdt meeſt van de Heydenen ſijn Vader *Apollo* toegheſchreven, waer van hy ſijn zelven oock roemt by den Poët *Ovidius* 1. Met.

Inventum Medicina meum eſt, opiferque per orbem
Dicor, & herbarum ſubjecta potentia nobis.

En van hem (ſeydt de Grieckſche Poët *Callimachus*) hebben de Genees-meeſters geleert de doodt uyt te ſtellen. Hoewel dat *Diodorus Siculus*, in 't eerſte boeck van ſijn Grieckſche Hiſtorie, ſchrijft, dat hy de Genees-konſte geleert heeft van ſijn Moeder *Iſis*, Koningin van Egypten; want by de Egyptenaren is *Orus* deſelfde, die by de Griecken *Apollo*. Dan de Griecken hebben al de gene, die wat tot de geſontheyt gevonden hadden, als vinders van de Konſte ge-eert, en allegader als Goden geviert. Sonder dat ſulcx gekomen is uyt de koker van de Genees-meeſters, gelijck *Montaigne* haer opleyt.

Dat hy ſeydt ſottigheyt te weſen, dat een Genees-meeſter een ſiecken beval in te nemen 't gene uyt de aerde gheboren werdt, over 't gras kruypt, ſijn huys draegt, ſonder bloet is, in plaetſe van een Sleck, gelijck hy uyt *Cicero* ſchrijft in 't 2 boek van de Voorſeggin-ge: wil ick hem geerne toeſtaen, dewijl als men yemant yet gebiet te gebruyken, dat hy ſelfs krijgen ſal, hy nootſakelijk moet weten, wat het is. Maer alſo het onnoodig is, dat de Siecken juyſt altijt weten, wat ſy innemen, ſo is 't genoegh dat het den Apoteker verſtaet, ende dan en iſſer niet aen ghelegen, hoe het genoemt wert. En daerom en hebben de Geneeſmeeſters juyſt geen bezonder tael, of ſchrift. Wel is waer, dat ſy hare Drooghen, om de kortheydt, met halve woorden ſchrijven, en tot de maet, gewicht, en getal, byzondere teyckenen hebben: maer dat en maeckt daerom geen ander tael. 'Ten zy datmen zeggen wilt dat de Cijferaers mede ander ſchrift en tael hebben, om dat ſy de gemeene letteren niet en gebruyken. En voorwaer wat Konſte iſſer, die niet een maniere van ſchrijven en gebruyckt, dewelcke by andere niet verſtaen en wert? Wie kan leſen de aenwijſinge der plaetſen, die de Rechts-geleerden uyt haer Wet-boecken bybrengen? En ſy en gebruycken evenwel noch ander ſchrift, noch ander tael. Ende ſchoon het was zo, wat ſoude daer aen gelegen zijn. *Hippocrates* en *Galenus* ſchreven in 't Griecx, wy nu in 't Latijn: maer het en laet daerom niet een Geneeskonſte te weſen.

Dat hy weder ophaelt van 't goet vertrouwen der ſiecken op den Geneeſmeeſter, daer van is hier voor in de 12 Afdeeling genoeg geſproken. Alwaer uyt blijcken ſal de valſcheyt van 't gene hy hier ſeyt, dat ſulcx ſo verre zoude gaen, dat de plompſte Geneeſmeeſter bequamer by ons geacht wert voor een ſieken, die op hem betrout, als de ervarentſte, die hem onbekent was.

Dat *Plinius* met de Geneeſmeeſters drolt, en is niet vremt, alzo hy wel toont haren vrient niet te weſen. So dat oock veel, van 't gene *Montaigne* haer tegenwerpt, uyt hem gehaelt is. En zoodanige Genees-middelen, als *Montaigne* hier verhaelt, werden door de

banck

banck by hem beſchreven, hoewel hy geen Geneeſmeeſter geweeſt en is. Wat my belanght; ick hebbe niet van deſelvige oyt zelve gebruyckt, ofte van yemant anders ſien gebruycken, ende derhalven en behoeve ick daer niet veel van te ſpreken. En genomen men konde daer mede yet helpen, dat met geen kruyden te geneſen was, zoude men dezelvige niet mogen tot geſontheyt beſigen? Daer zijn al mede de Goden, gelijk de Wijſgerige *Heraclitus* ſeyde. Gods kracht is oock in de verachtſte dingen van de Werelt. So heeft de ervarentheyt bevonden dat de *Piſſebedden* ſeer dienſtigh zijn om 't Graveel af te zetten, en den ſteen te doen afnemen; en dat de *Pier-wormen* wonder goet zijn om de verſtoppinge van de Lever, en andere Deelen te openen. Dan alſoo zulcks door middelen, die minder tegenſtaen, oock kan geſchieden, zo en hebbe ick daer van noyt eenige proef willen nemen.

Hy laet noch ſtaen het ongelijk getal van de Pillen. Het is waer dat de Geneeſmeeſters gemeenlijk ongelijk getal van Pillen voorſchrijven; zelfs oock, gelijck de Poët *Virgilius* ſeyt, ---- *numero Deus impare gaudet*. Maer ſulcx is meerder door gewoonte, als dat ſy meenen, datter yet aen gelegen is, wel wetende dat het Getal, voor zo veel het getal is, gantſch geen kracht en heeft. En is 't zoo vremt, dat ſy met oneven getal ingeven, 't ghene ſy hopen te ſtrecken tot het leven: dewijl, ghelijck *Servius* ſchrijft over het 5. Boeck *Æneïdos*, dat het Even getal, deelbaer is, en daerom door het zelve de Sterffelijckheyt te kennen werdt gegeven; maer dat oneven, om dat het niet gedeelt en kan werden, de Onſterffelijckheyt beteyckent?

Dat hy ſeydt van zekere dagen en feeſten, en verſtae ick niet: als ook van de uuren, datmen de Kruyden plockt. Als men die op haer tijdt plockt, ende in droogh en helder weder, dan en komt het op d'een of d'ander ure niet aen.

Dat den eenen Geneeſmeeſter ſomtijdts wat doet by het voorſchrift van een ander, en is niet vremt, dewijl twee ooghen meerder ſien als een, ende de een oock de ſaeck beter verſtaet, als d'ander. En dat ſulcx juyſt niet uyt quaetwilligheyt, noch eygen inſicht en behoeft te geſchieden, blijckt daer uyt, dat ſy oock na gelegentheydt van tijdt haer eygen Genees-middelen wel moeten veranderen. Hier over zal ick uyt de brieven van dē Outvader *Auguſtijn*, een plaets by brengen, die aenmerckens waerdigh is. *De groote Geneeſmeeſter* (ſchrijft hy) *van onſen tijden, Vindicianus, by yemant om raet verſocht zijnde, gaf zodanigen voor de pijn, die hy, op die tijt voor bequaem oordeelde, waer op oock de geſontheyt volgde. Daerna eenige jaren verloopen zijnde, is 't Lichaem wederom door deſelfde oorſaek ontſtelt geweeſt; die man meende dat 'et ſelfde wederom goet ſoude weſen, maer dat gebruykt hebbende, werde 't quaet arger. Hier over verwondert zijnde, liep hy na den Geneeſmeeſter, en zeyde hoe hy gevaren was. Maer die antwoorde; Daerom is 't u qualijk bekomen, om dat ik het u niet geheeten heb; ſo dat alle de gene die 't hoorden, en dē man niet wel kenden, in meeninge waren, dat hy niet op de Genees-konſte, maer ik en weet niet op wat macht, hem en betrouwde. En daer over gevraegt zijnde, ſeyde hy 't gene ſy niet verſtaen en hadden, te weten, dat hy zodanigen Geneeſmiddel in die jaren niet ſoude voorgeſchreven hebben. So veel iſſer dan aen gelegen, ſonder redē of konſte te veranderen, wat volgēs deſelvige by veranderinge van tijt ſtaet te veranderen.*

Nu wat dienſtiger is voor de Siecken, een of meerder Geneeſmeeſters te hebben, dat is volkomentlijck, na ick meene, afgehandelt in de 2 Afdeelinge. Wat vorders een weynigh te voren van de Wreveligheyt der Geneeſmeeſters van *Montaigne* bygebracht wert, als ſulcx geſchiet (gelijk U. E. weet dat by ons het zelve geen plaets en grijpt, hoewel wy ontallijcke Siecken te ſamen beſocht hebben) dan is het miſverſtant van de Perſonen, en geen eygene miſſlagh van de Konſte. Waer mede Plinius ſelver verſcheyden diergelijcke beſchuldingen beantwoort, en te nederleyt.

MONTAIGNE.

(16) Sy behoorden haer te vreden te houden met de geſtadige oneenigheyt, die gevonden wert in 't gevoelen van de voornaemſte Meeſters en oude Autheuren, dewelcke noch niet bekent en is, als by dē gene die met de boecken omgegaen hebben, ſonder noch voor 't Volck te toonen de verſchillen, ende omſtandigheden van 't oordeel, die ſy onder haer voeden, ende onderhouden. Willen wy een exempel hebben van den ouden ſtrijt der Genees-konſte? *Herophilus* ſtelt de oorſpronckelijke Oorſaeck der Sieckten in de Vochtigheden: *Eraſiſtratus* in het Bloet van de ſlag-aderen; *Aſclepiades* in de onſienlijcke *atomes*, uytloopende in de onſienlijcke gaetjens van de huyt; *Alcmeon* in d'overtolligheyt, of het gebreck van de lichamelijke Krachten; *Diocles* in de ongelijkheyt van de Elementen onſes Lichaems, ende de hoedanigheyt van Lucht, die wy metten adem inhalen; *Strato* in den overvloet, rauwigheyt, en bedervinge van het Voedſel, dat wy gebruycken; *Hippocartes* in de Geeſten. Daer is een van haer vrienden, dien ſy beter kennen, als ick, die tot deſen eynde roepe, dat de Wetenſchap, daer aldermeeſt voor ons gebruyck aen gelegen is, als die, dewelcke laſt heeft van onſe behoudenis, ende geſontheydt, by ongeluck is de alderonſekerſte, ende de gene die meeſt beroert wert door veranderinge. Daer en beſtaet geen groot gevaer in, dat wy ons mis-rekenen in de hoogte van de Son, ofte de Sterren: maer hier, daer het ons Leven gelt, en is 't geen wijſheyt, dat wy ons overgeven op de genade van 't beroeren van zoo veel tegeneen waeyende winden. Voor den oorlog van *Peloponneſus* en waſſer niet veel van deſe Wetenſchap te ſeggen; *Hippocrates* heeftſe in de kennis gebracht; al 't gene deſe vaſt geſtelt had, werde van *Chryſippus* omgeſtooten; daerna oock van *Eraſiſtratus*, neve van *Ariſtoteles*, al 't gene *Chryſippus* geſchreven had. Na haer zijn gekomen de *Empirici*, die in de konſte eenen anderen en verſcheyden wegh van de oude ingingen, &c.

BEVERWIICK.

Indien *Montaigne* een vrient van de Geneeſmeeſters is, ſo is oock *Plinius* van de vrienden, die hem ſo veel ſtoffe gegeven heeft om tegens de Medicine in te brengen,inſonderheyt in't 1.cap. van ſijn 29. Boeck, daer hy oock ſeydt, hem vremt en onbehoorlijck te duncken, datter geene Konſt onſtantvaſtiger en is geweeſt, en noch dickwils verandert wert,daer ſy de alderbehulpſaemſt is. En daerna verhaelt hy de veranderinge der oude Geneeſmeeſters, die *Montaigne* hier bybrenght. Maer wat Konſte iſſer, daer al de Konſtenaers van alles een ghevoelen hebben? Is de ware Godts-dienſt te minder, om datter vele Ketteryen, en Scheuringen zijn? Elck Menſch heeft ſijn hooft,en 't is qualijk,volgens ons ſpreek-woort, Vele hoofden in eenen caproen te brengẽ. Die hy verhaelt, dat waren vremden Griecken, die te Romen wat nieuws moſten aenrechten,om in't geſagh te komen. Anders konnen oock de Geneeſmeeſters wel, ſonder gevaer van dẽ ſieken,verſchil hebben in de Middelen, maer niet in 't Eynde,of Oogen-merck,dat is de Geſontheyt, en konnen tot deſelvige door verſcheyde wegen en middelen gerakẽ. En voorwaer ſoude daerom de Genees-Konſte te verwerpen zijn, zo ſoude oock met eenen de *Philoſophye*, die alles goet vint, en voedt, inſonderheyt te verdoemen weſen,dewijl nergens meerder oneenigheyt en verdeelinge en is; en de *Philoſophen*, ofte Wijſgerige ſtrecken evenwel allegader daer toe, om, zo veel alſt mogelijck is, de Waerheyt te omhelſen. So hebben nu, na het verwerpen van verſcheyde meeningen,daer de voorgaende eeuwen mede bedwelmt waren,door haer verſtant en neerſtigheyt ons eenen vlacken wegh tot de *Philoſophye* gebaent *Plato*, en *Ariſtoteles*; Ende't gene die twee in de Wijſgerigheyt,dat zijn in de Genees-konſte *Hippocrates*, en *Galenus*, dewelcke by alle Luyden van verſtant gevolght werden. Soo is geſchiet, dat de Genees-Konſte,by deſe twee Opper-hoofden door de Reden inſonderheyt vaſt geſtelt zijnde, daer na door de Ervarentheyt verſterckt, door het Oordeel van de geleertſte mannen in ſo veel eeuwen aengenomen,gantſch eendrachtigh is,'t en zy dat eenige omſtandigheden ſomtijts wat ſwarigheyt maken,die evenwel licht te nedergeleyt wert. Waer uyt blijckt dat de gene, die de Genees-Konſte verwerpen, om de oneenigheyt, geen reden en hebben, dewijl deſelvige onder de rechtſinnige (daer het ſnoer na ghetrocken moet werden) niet te vinden en is.

Wat belangt het gene hy ſeyt,dat voor den oorlogh van *Peloponneſus*,nu *Morea* genoemt,niet veel van deſe Wetenſchap te ſeggen en was, blijckt anders uyt het gene ik van de Egyptiſche Geneeſmeeſters hier voor verhaelt hebbe, als mede uyt de oude Hiſtoryen, en ſelfs ook de H.Schrift.Dat *Hippocrates* deſelve grooten luyſter gegeven heeft, is waerachtig: maer *Montaigne* vergiſt hem wat in de tijt,dewijl den oorlog van *Morea* begonnen is in't jaer 430 voor de geboorte van onſen Salingmaker,e *Hippocrates* meer als tſeſtigh jaren ouder is.

MONTAIGNE.

(17) Tot den tijt van *Plinius* toe en had noch geen Romeyn ſijn ſelven verwaerdigt om de Genees-konſte te oeffenen; dat geſchieden door de vremdelingen, en Griecken,gelijck nu onder ons Francoyſchen door de Latiners. Want gelijck een ſeer groot Medicijn ſeyt,wy en gebruycken niet geerne een medicijne,die wy kennen; niet meerder als een kruyt, dat wy ſelfs plucken. Indien de volckeren,daer wy van daen halen het *Pochout*, *Salſeparille*, en den wortel van *China*. Medicijns hebben, hoe veel meenen wy,dat ſy niet, door deſelfde vremdigheyt,ſeldenheyt,en dierte en houden van onſe *Kool*, en *Peterſelye*? Want wie zoude derven miſprijſen de dingen, die zo verre gehaelt werden, en met zo gevaerlijcken reyſe? Na de oude veranderingen van de Medicijne, zijnder noch ontallijcke andere geweeſt tot onſen tijt toe, en dickwils heele en algemeene veranderingen: ghelijck die zijn, dewelcke tegenwoordigh voortbrengen *Paracelſus*, *Fioravanti*, en *Argenterius*. Want ſy en veranderen niet alleen een Genees-middel, maer,na my geſeyt wert,al het geſtel en de regeringh van het lichaem der Medicijne, beſchuldigende van onwetenheydt en bedroch de gene, die daer van haer werck voor haren tijdt ghemaeckt hebben. Waren wy noch daer van verſekert, als ſy haer vergiſſen, dat het ons niet ſchaden en zoude, wanneer het niet en helpt: dat zoude noch een redelijcken handel weſen,ſijn ſelven te wagen om 't goet, ſonder gevaer te loopen van her quaet.

BEVERWIICK.

Dat de brave Luyden onder de Romeynen, haer niet begeven en hebben tot de oeffeninge van de Genees-konſte, is miſſchien de oorſaeck geweeſt, dat de Ghenees-meeſters te Romen, als een hoop vremdelingen zijnde, in kleynachting waren. Het welck oock wel hier te Lande aen zommige oorſaek geeft, of om niet in de Genees-konſte te ſtuderen, of al wel geſtudeert hebbende, de oeffeninge metter tijdt moede te werden. Want laet yemandt van de beſte afkomſt zijn, en de Konſte volkomen verſtaen en met lof oeffenen: zo zal evenwel een ander, die juyſt wat vetter gelegentheyt heeft, al is hy van ſijn zelven een beeſt, en,door gewelt van gelt,als een bel onlanghs tot ſtaet opgewelt is,ſijn zelven laten voorſtaen,dat hy by ſijn beter niet te ghelijcken is, om dat hy den ſelven kan ontbieden alſt hem luſt. Ick en kan die Quanten niet beter verghelijcken, als by Eſels, diemen een goude kleedt omhanght.

Den ſeer grooten Medicijn, die *Montaigne* ſo noemt, is *Plinius*, maer hy en heeft noyt Medicijn gheweeſt, hoewel hy vele aengaende de Genees-middelen in ſijn Natuerlijcke Hiſtorie beſchreven heeft. Hy ſeyt, dat deſe alleen onder de Griekſche Konſte noch niet en is

geoeffent

geoeffent vande Roomſche ſtatigheyt, daer nochtans in deſelve zoo veel vordeel ſtack, datſe weynige van de Romeynen aengherocht hadden, en dat die noch terſtont by de Griecken waren overgeloopen. Ia ook het aenſien, ſeydt hy, en is ſelfs maer by de gene, die de Grieckſche tale niet en verſtaen, ende die de Konſt op ſijn Griecx handelen. Dewijl de Griecken alleen bequaem tot de Genees-konſte geacht wierden, zoo verre, dat oock de Romeynen, die deſelve aengenomen hadden, haer daerom onder de Grieken moſten begeven, ſoo en is't mede niet vremt, datter van de Roomſche Medicijns weynig gewag gemaeckt wert.

Dat vremt, ſchaers, en zelden te krijgen is, werdt gemeenlijck meeſt geacht. Binnen in 't lant dat verre van 't water gelegen is, daer overvloet van Perdrijſen is, houdtmen meerder van een Entvogel, die nochtans in goetheyt de andere verre wijkt. Als wy daerom alleen de vremde Droogen in achtinge hielen, om datſe vremt en verre te halen zijn : zoo zouden oock, gelijck *Montaigne* ſeyt, die luyden mede in grooter weerde houden onſe *Kool* en *Peterſelye*, als haer Droogen. Maer de oorzake, waerom wy vremde, en verre-gehaelde Drooghen ghebruycken, is, om dat wy hare krachten van de oude Genees-meeſters, die in alſulke Landen woonden, beſchreven vinden, by dewelcke ons lant, en onſe kruyden onbekent waren. En onſe Genees-meeſters volghen al den ouden ſleur, zonder eens de moeyten te willen doen, om de krachten te ondervinden van 'tgene wy dagelijx ſien, en ſo lichtelijk konnen hebben. Daer zijn evenwel ſommige geweeſt, die de gantſche Genees-konſt tot ghemeene Droogen, en die wy by de handt hebben, ſochten te brengen, met verwerpinge van alle, die van buyten gebracht wierden. En *Plinius* beſchuldigt in ſijn 24 boek op 't 1 capittel de Geneeſmeeſters, die de Indianen, Moren, en Arabiers te hulp roepen. *Daer na,* ſeyt hy, *hebben het bedrogh der Menſchen, en de vangh der verſtanden de Winkels gevonden, alwaer een yders leven te koop geveylt, en terſtont ongewone mengelingen opgepronkt werden. Arabyen, en Indien komen daer in achtinge, en voor een kleyne Sweringe haeltmen een Heel-middel van de Roode Zee, daer den armſten menſch de rechte middelen dagelijx op ſijn tafel heeft.* Dan onſe Geneeſmeeſters en willen hier na niet luyſteren. Wy zullen eerſt haer redenen by brengen, en dan ons gevoelen daer over, by ſtellen. Dewijl, ſeggen ſy, in verſcheyde Landen dickwils een en dezelfde kruyden waſſen, zoo gaet het vaſt, dat ſy niet over-al even goet, en krachtigh konnen wezen; zo datmen daerom genootſaeckt is deſelvige te ontbieden uyt die plaetſen, daerſe beſt zijn : want de krachten van de Kruyden veranderen na den aert van de plaetſen, ende zoo werden ſommige, die de Arabiers ſtellen heet te zijn in den derden graed, ende de Griecken in den tweeden, by ons maer ghehouden in den eerſten. Hierom prees oock *Galenus* het *Dictamnum* van Candyen, de *Peterſelye* van Macedonyen, en haelde ſelfs de aerde uyt het eylant *Lemnos*. En ſulcx blijckt genoegh in de Af-drijvende ofte Purgerende middelen, die by ons niet en waſſen, maer nootſakelijk uyt andere plaetſen moeten gebracht werden, als *Sene-bladeren, Rhabarber*, en diergelijcke meer, dewelcke al werden ſy ſomtijts door de Konſte in onſe hoven opgequeekt, zo verlieſen ſy evenwel veel van hare krachten, ende konnen in ſulcken menighte daer niet voortgebracht werden, datter een geheel lant aen genoegh zoude hebben. So gebruycken wy dagelijcx *Suycker*, *Peper*, ende ander Kruyt, als oock *Wijn*, die ons uyt andere Landen gevoert wert. Godt en heeft niet gewilt, dat elck Landt van alles zoude overvloet hebben, ende dat om de Menſchelijcke gemeenſaemheyt te onderhouden. Want gelijck in elck Lant verſcheyde Steden malkanderen overzetten, dat ſy van noode hebben, zo doet oock het eene lant het ander. Indien de eene Stadt de anders hulpe van doen heeft, waerom en zoude het een lant niet vervullen het gebreck van het ander? Maer ſy gelooven, dat de Kruyden, die by ons waſſen, meerder gemeenſchap hebben, met den aert van de Inwoonders. Dan de ervarentheyt betoont, dat wy van den Wijn, en Kruyt, dat van buyten ingebracht wert, wel varen. En de Genees-middelen en zijn onzen aert en nature niet ghelijk, maer ten deele tegen, om dat ſy dezelvige veranderen, waerom een Geneeſmeeſter genootzaekt is, ſodanige te gebruycken, die zulcx beſt konnen doen, en derhalven te laten komen van zoodanighe plaetzen, daer ſy haer meeſte kracht voortbrenghen. Dit zijn wel de voornaemſte redenen, die bygebracht werden by de gene, die het inbrengen, ende 't gebruyck van vremde, en uytlandige Droogen voorſtaen. Maer, als ick mijn gevoelen recht zal uytſpreken, zoo bekenne ick, te gelooven, dat Godt almachtigh elck lant gegeven heeft 't gene de Menſchen aldaer tot het leven, en de gezontheyt noodig is. By ons en waſt geen Wijngaert, en wy zouden den Wijn oock wel konnen miſſen; alzoo hy geſchapen is voor den dorſt, het welck het Bier, en 't Water oock kan doen. En willen wy rekenen, dat hy mede voor de vreught is, zulcx kan oock uyt goet Bier getrocken werden. En dezelfde *Oſiris* Koningh van Egypten, die het planten van den Wijngaert, ende 't gebruyck van den Wijn gevonden heeft, leerden mede in de Landen, daer de Wijn-ſtock niet aerden en wilde, het Bier van Garſte brouwen. So bevintmen tegenwoordigh, dat de Indianen, die Terwen-broot, Wijn noch bier en hebben, haer evenwel tot broot en dranck behelpen met het gene haer eygen lant tot verſadinge van Honger en Dorſt mildelijck voortbrenght. Peper is een goet kruyt, ende 't welcke zoude mogen ſchijnen, dat wy 't ſelfde niet wel en moghen ontberen; dan op de kant van onſe wegen, ja ſelfs in de koude ſlooten, waſſen ſoo heete Kruyden, datmenſe in de plaetſe van Peper bequamelijck zoude konnen gebruycken. De Suycker ſou-

den wy oock lichtelijck met den Honig konnen verſparen. De Grieckſche ſchrijvers *Herodotus*, *Strabo*, *Plutarchus*, ende andere getuygen, dat het in de oude tijden voor ſonde ſoude gerekent geweeſt hebben, indien de voorbygaenders eenen ſiecken, die in 't openbaer, na de maniere van Egypten, op de ſtraet geleyt werde, hem geen raet en gaven, waer door ſy ſelve, of andere van diergelijcke Sieckten genezen waren. En een ander Grieck *Pauſanias* ſchrijft, datter te *Epidaurus* in een boſch, *Eſculapius* toegeeygent, een ronde marbere Kerck was, ronts-om met pilaren, waer op ghehouwen ſtonden de namen van al de mans, ende vrouwen, die door ſijn hulpe haer gezontheyt bekomen hadden; als oock van wat Sieckte, door welcke teykenen die bekent, en met wat Droogen, en op wat Maniere ſy ghenezen waren. Het welck men ſeydt, allegader van *Hippocrates* aengheteyckent, en in ſijn ſchriften gebracht te wezen. Gelijck oock ſelfs in het eylant *Co*, daer hy geboren is, en 't welk aen *Eſculapius* geheylight was, daer hy mede ſijn Kercke hadde, en 't zelve ghedaen werde, gelijck daer na oock noch in vele andere plaetſen, niet alleen in de Steden, maer meeſtendeel in de Boſſchen, en op de Wegen. Waer uyt wel af te nemen is, dat de eerſte en oudtſte Ghenees-middelen niet in den Apoteeck plachten bereyt te werden, maer uyt de velden gehaelt, en gemaeckt zijn van Kruyden, die aldaer in 't wildt wieſſen. Soo zeyt *Plinius*, op de laetſt-verhaelde plaets, dat zelver in de Boſſchen, en het grouwelijcke gedaente der Naturen de Genees-middelen niet en ontbreken, alzo de heylighe moeder van alle dingen alleſins haer behulpſelen voor den Menſche geſtelt hadde. Wat behoeven wy, ſchrijft hy oock, Droogen uyt Indien, ende Arabyen, die voor ons niet gewaſſen en zijn, ja zelve niet voor haer; want ſy en ſoudenſe anders niet verkoopen; en zoo vele dingen onder malkanderen te mengen, en is geen Menſchelijcke raminge, maer onbeſchaemtheyt. Voorwaer ick geef hierom groot gelijk aen *Guevara*, dat hy in ſijn Spaenſche brieven die ſimpele Genees-middelen verre ſtelt boven de gemengde. Dan waerom ſulcx niet altijdt en kan geſchieden, en men ſomtijts Mengel-middelen in 't werck moet ſtellen, hebben wy aengewezen in 't eerſte deel van den *Schat der Ongeſontheyt* op 't 6 capittel. Maer zelve de gene, die verſtaen dat elck Lant niet genoeg en heeft voor ſijn eyghen Sieckten, houden het evenwel daer voor, wanneer de Middelen een kracht hebben, dattet beter is Inlandtſche, als Vremde te beſigen; te meerder alzo veel bedrogh kan ſchuylen onder de gene die van verre plaetſe gebracht werden, inſonderheyt wanneer ſy veel gelden.

Wat nu aengaet, 't gene *Montaigne* ſeyt van *Paracelſus*; die Switſer heeft wel uyt een onbeſchaemde trotſheyt veranderingh in de Genees-konſte zoecken te maken, zelver oock in de *Philoſophye*, en *Theologye*, dreygende dat hy d: *Paus* en *Luther*, gelijk by *Hippocrates*, en *Galenus* gedaen hadde, de broeck noch eens zoude verneſtelen: dan evenwel en zijn de Geneesmiddelen van de Alchymiſten niet alle te verwerpen, maer vele van dezelvige brengen een groot behulp tot de oude Genees-konſte. *Fiovaranti* en kan niet eens in achtinge komen, om eenige veranderinge inde konſte te brengen; alzoo in ſijn Italiaenſche boecken, die hy vele in getal gemaeckt heeft, het minſte ſteunſel van geleertheyt niet te vinden en is. Het is anders geſtelt met *Argenterius*, een Genees-meeſter uyt *Piemont*, die in verſcheyde hooge ſcholen van Italien de Ghenees-konſte van ſtoel gheleert, en dezelvige by de Siecken met grooten lof geoeffent heeft. In ſijn nagelate boeken wijckt hy wel in ſommige dingen van 't gevoelen van *Galenus*, zonder evenwel daerom ſijne leere (die hy zeyt hoogelijck te achten) onder de voet te werpen, en een gheheele nieuwe leere voor den dagh te brengen. Dan *Montaigne* bekent ſulcx te hebben van hooren zeggen, en daer van zeyt ons ſpreeckwoordt, datmen veel lieght.

'T gene hy vorder ſchrijft, dat het te lijden was, indien de Geneesmiddelen niet en holpen, indien ſy altijt niet en ſchaden; zal ick beantwoorden met de woorden van *Cicero*, uyt ſijn 2 boek van de Wetten, dat het niet en konnen geſeyt werden leeringen der Geneesmeeſters, als eenige onwetende, en onervare in plaetſe van geſonde ſchadelijcke middelen voorſchrijven.

MONTAIGNE.

(18) Wat my betreft, al en waſſer anders niet, ick meene dat het een groot en gevaerlijck gewelt doet, aen de gene die den ſmaek der Droogen haten, deſelvige in te nemen op ſo onbequame tijt, met ſo grooten tegenheyt; en ick geloove, dat ſulcx den Siecken ontroert in plaetſe, op een tijdt, dat hy de ruſte zoo hooghnoodigh heeft. Daerenboven om te overleggen de ghelegentheden, waer op ſy door de banck leggen de oorzaeck van onſe Sieckten, die zijn zoo licht en teer, dat ick daer uyt beſluyte, dat oock een kleyne misſlag in 't ingeven van haer Droogen, &c.

BEVERWIICK.

Datter veel aen hangt, om voor een Geneeſmeeſter (gelijck hy in 't volgende noch breeder uytmeet) alles wel te treffen, is waer, dan daer uyt en volght niet, datter daerom by verſtandige geneeſmeeſters veel gemiſt wert, maer wel by onwetende, die niet bequaem en zijn op alles wel te letten; en dat derhalven de laetſte ghelaten, en de eerſte in eere behooren gehouden te werden. Wat vorders belanght, de bitterheyt, en den onaenghenamen ſmaeck van de Droogen: daer van en valt by ons zo veel niet te klagen, als het wel zoude by de Oude geweeſt hebben, die bittere, ſtinckende, en anders tegenſtaende, en qualijck bereyde dingen in drancken ingaven, die wy niet alleen beter bereyden, maer oock, om die zoo niet te proeven, in pillekens brengen. Maer wy en konnen evenwel geenen Aliſſen zoet maken: die van ſelfs wel zoet ſoude

voortkomen, indien de Schepper van alles ſulcx voor beſt geacht hadde. Waer in mede ſijn hooge wijſheyt en voorſichtigheydt ſtaet aen te mercken. Want indien hy de Genees-middelen deſelve aengenaemheyt ingeſtort hadde, die hy het Voedſel gegeven heeft, het Menſchelijcke geſlacht zoude daer van, door te veel en dickwils innemen, groote ſchade komen te lijden. Want alle de Droogen, hebben een hoedanigheydt, die onze Nature wat tegen is, gelijck ſy ook moeten wezen, zullen ſy het Lichaem veranderen: want het zelve in eenen ſtant latende, en zouden ſy geen Genees-middelen zijn. Wy gebruycken dezelvige niet ten tijde van gezontheydt (want dat is ſchadelijck) maer alleen om de quade en ongezonde Vochtigheden, waer door de Sieckten veroorzaekt werden, uyt het Lichaem te jagen. Het Leven heet Valck, zeyt het Spreeckwoort: en daer voor machmen wel in eenen zueren appel bijten, of wat bitters innemen. De vermaerde en geleertlievende Romeyn *Mæcenas* zeyt by *Seneca* in den 150 Brief, dat hy niet en geeft om ſwackheyt, miſmaecktheyt, ja ook om op een ſcherp kruys te ſitten, als hy maer in 't leven mach blijven.

Debilem facito manu,
Debilem pede, coxa:
Tuber adſtrue gibberum,
Lubricos quate dentes.
Vita dum ſupereſt, bene eſt.
Hanc mihi, vel acuta
Si ſedeam cruce, ſuſtine.

Hier heeft het *Montaigne* op de bitterheyt, en den quaden ſmaeck van de Droogen, en eenige bladeren te voren, zeyt hy, te haten dat inſicht, de geneeſmiddelen niet te willen innemen, om haren onaengenamen ſmaeck. *Dat en ſoude niet lichtelijck*, ſchrijft hy, *mijnen ſin wezen, achtende dat de Geſontheyt weerdig is gekoft te werden, door ſoo pijnlijck branden, en ſnijden, alſſer te vinden was.* Waer op hy noch al breeder voortgaet. So dat wy wel mogen beſluyten, dat, indien de gezontheyt, ende het Leven zo waerdigh zijn, ſy oock wel verdienen, dat om dezelvige te behouden, eenen bitteren dranck ingenomen mach werden. Behalven dat noch alle Geneeſmiddelen niet bitter, en tegenſtaende en zijn, maer zommige wel aengenaem, en lieffelijck van ſmaeck.

MONTAIGNE.

(19) Ick aenmerck geerne de Exempelen, die my raken. Laetſtmael werden te Parijs een Edelman geſneden door raet van de Medicijns, in wiens Blaes niet meerder Steen gevonden werde, als in ſijn handt. En aldaer mede een Biſſchop, die my een groot vrient was, werde ernſtigh verzocht van 't meeſtedeel der Medicijns (die hy ontboden hadde) om hem te doen ſnijden: ick hielp zelfs mede, onder 't geloof van een ander, ſulx aenraden: als hy, overleden zijnde, geopent was, zo werde bevonden, dat hy geen gebreck en had, als in de Nieren. Sy zijn minder te verontſchuldigen in deze Sieckte, dewijlſe eenighſins te voelen is. Daer van is 't, dat my de *Chirurgye* veel zekerder ſchijnt te wezen, om dies wil zy ſiet, en handelt 't gene dat zy doet: daer valt weyniger na te ſlaen of na te raden. Maer de Medicijns en hebben geen *ſpeculum matricis*, die haer opent onſe Herſſenen, onſe Longhen, onſe Lever.

BEVERWIICK.

Hoe dat die miſſlagh te Parijs gegaen is, daer van en kan ick niet zeggen. Het zelfde is hier oock eens gebeurt van een Wever, die Steen-ſnijder geworden was; hoewel hy al vele wel geſneden hadde, die noch leven. Dan ick hebbe over ontallijcke geſtaen, maer noyt dat ſchandelijck, en deerlijck ongeluck geſien: het welck oock niet en kan geſchieden, wanneer men het ſnijden niet toe en laet, voor aleer de Meeſter den Steen op beyde ſijn vingeren wel ſeker heeft. Het gebeurt wel ſomtijdts, datter al de teyckenen zijn van Steen, maer dat hy evenwel, als te verre achter leggende, ofte aen een kant gheſchoten zijnde, niet gevoelt en kan werden, en dan is 't beter gelaten, als op onzeker geſneden,

Hy ſeyt vorder dat de Medicijns geen *ſpeculum matricis* (dat is een inſtrument, daer de Lijfmoeder mede open gevijſt wert) en hebben, om de inwendige Gebreken te konnen ſien (waer van ook den knoddigen Dr. *Rabelais* ſchrijft, dat *Pantagruel* ſieck zijnde, Pillen innam, waer van den eerſten een man met een fackel in had) en dat derhalven de *Chirurgijns*, die haer werck voelen, en taſten, ſekerder gaen. Tot antwoort dient, datter vele dingen zijn, die wy niet en konnen ſien, of taſten, en evenwel door haer werckinge kennen. Ick en geloof niet dat het Menſchelijcke verſtant (hoewel ſulcx van zommige geſchreven is) zo verre kan vervallen, dat yemant ſoude in ſijn gemoedt konnen vaſt ſtellen, datter geenen God en was, als hy maer de Werelt aen en ſiet, en alle de Wonderen, die oock in het alderminſte, en alder-verachtſte Schepſel zijn. En wy weten, hoe weynige datter zijn gewaerdight geweeſt, om ſijn heyligh aenſchijn aen te ſchouwen. Niemant en ſiet ſijn eyghen Ziele, wiens wercken hy nochtans gheſtadelijck uytvoert. Wy trecken door den adem ſonder ophouden de Lucht in, ende wy en ſienſe evenwel niet. Soo geven oock de Inwendige Sieckten, die wel van binnen niet gheſien en konnen werden, ſodanige teykenē van haer, waer door ſy wel en ſekerlijk by ervare Geneeſmeeſters te kennen zijn.

MONTAIGNE.

(20) De beloften zelve van de Medicijne, zijn ongelooflijck. Want hebbende te verſien verſcheyden, en tegen malkander ſtrijdende gebreken, die ons dickwils gelijckelijck drucken, ende die op malkander als nootſakelijck ſlaen, als hitte van de Lever, en koude van de Maegh: ſy gaen ons wijs maken, dat van haer Droogen, die ſy onder een mengen, het een de Maegh zal verwermen, en het ander de Lever zal verkoelen:

het een heeft ſijnen laſt om regel-recht te gaen na de Nieren, ja ſelfs tot de Blaes, ſonder anders ſijn werck elders te doen, en behoudende ſijne kracht die lange wegh, ende vol van belet, tot op de plaets, tot welckers dienſt het gheſchickt is, door ſijn verborgen eygenſchap: het een zal de Herſſenen verdroogen, het ander de Longen vervochtigen. Van al dien hoop een mengſel van een dranck gemaeckt zijnde, en is 't niet een ſoorte van raſernye, dat die krachten haer ſo ſullen gaen verdeelen uyt die mengeling, om na ſo verſcheyden werck te loopen? Ick zoude dapper vreeſen, dat ſy haer pleytſacken veranderen, en haer quartieren in roeren ſtellen. En wie kan ſijn ſelven inbeelden, dat onder die vermenginghe, de krachten mede niet en vermengen, malkanderen veranderen, en bederven?

BEVERWIICK.

Het is ſeer gemeen te klagen over een heete Lever, en koude Maegh, als of hitte van de Lever de natuerlijcke wermte van de Maegh na haer trock, en alſoo deſelvige verkoude. Dit wert van ſommige Geneesmeeſters, als ſy de ſwarigheydt van de geneſinge der ſtrijdende gebreken ontſchuldigen, dikwils voorgegeven, en van de ſiecken oock lichtelijck gelooft, dewijl ſy in haer Maegh eenige rauwigheyt, en winden voelen, ſomtijts oock eenige vliegende hitte door het Lichaem, in 't aengeſicht, handen en voeten. Maer hier ſtaet al vry wat waer te nemen. Voor eerſt, gaet het vaſt, dat de Maegh, dewijl het een vlieſigh deel is, uyt zaet, en zonder bloet beſtaende, kout van gematigheydt is, maer te gelooven, dat de hitte van de Lever haer ſchaden kan, is ongerijmt. Want *Galenus* leert ons dat de Maeg ronts-om beſet is met werm ingewant, om ſo haer werck te beter uyt te voeren, midden tuſſchen Lever, Milt, Net, en Cronkel-derm, die de Maeg van alle kantẽ omvatten, om dat ſy als een ketel daer veel vyers om geſtookt wert, ſoude werm werden, ſo dat de hooggeleerde ontleder *Bauhinus*, en andere wel te recht voor onwaerſchijnlijck rekenen, dat de hitte van de Lever de wermte van de Maeg ſoude verminderen, daer ſy in tegendeel deſelvige vermeerdert. Ten tweeden, ſtaet hier noch te letten, dat de verhaelde gebreken dickwils gebeuren in de geſonde, die heet van Ingewant zijn, maer een quade maniere van leven gebruycken. Want uyt Dronckenſchap van Wijn, ofte Bier, groeyt een groote menighte van rauwigheyt in den buyck, rommeling, ſpanning, riſpen, ſpouwen. Het gebeurt ook dikwils, dat van heeten drank overvloedigh genomen, koude gebreken voortkomen, die niet op de ongematigheyt van 't Deel, maer wel op de ongematigheyt van den Bruyker moetẽ geleyt werden. Ondertuſſchen treckt de lever na haer de dunne geeſten van dien drank, waer door ſy onſteeckt, en geeft het gheheele lichaem heeter bloet: Daerom ſchijnen ſy gelijck te voelen hitte in 't lichaem, en rauwigheyt in de Maegh. En zo beſchuldigen ſy qualijck een tegenſtaende ongematigheydt der Deelen, daer het aen haer eygen misſlagen hapert. Soo dat ſy, by aldienſe zober leefden, of gematighden dranck gebruyckten, zulx niet en zouden gewaer werden. Ten derden, zo gebeurt in ſommige ſulcx ook wel, al is 't dat ſy al zober leven, en zodanige zijn de gene, die het Ingewant heet, droogh, ende verſtopt is, welck Gebreck in dit lant veel valt, en dikwils uyt de verhaelde oorzaek, te weten, van ongematigh leven, ſijnen oorſpronk neemt. Dan in zodanige en verkout de Maeg niet uyt de nederheyt van het heete Ingewant, maer om datter vele grove, ende windachtige vochtigheden in de Maegh gezonden werden, die het koken en verteren bederven, waer door zoodanige ſchijnen kouder Maegh te hebben, als wel inder daet is. Hier uyt wert onder de Geneeſmeeſters gevraeght, hoe het komt dat alſulcke (*Hypochondriaci* genoemt) dewijlſe een heet gebreck hebben, nochtans met rauwigheyt, en winden gequelt werden. En al is 't dat zommige oock de oorzaek leggen op de koude Maegh: zo is evenwel beter, dat wy daer voor aennemen, gelijk wy nu gezeyt hebben, de quade vochtigheden, die de Maegh verſwacken, waer door niet alleen ſuere rauwigheden, die van koude plegen te groeyen, maer oock heete dampen opkomen; inſonderheyt wanneer ſodanige ſpijze, gelijk geſnerkte Eyeren, of diergelijke gebruykt wert. Derhalven iſt wel gezeyt, dat de Toevallen, in 't gebreck, *Hypochondriacum* gezeyt, veel kout zijn, maer de Oorſaek heet. Hier uyt kan nu genoeg blijcken, dat heete Lever, en koude Maegh, niet nootzakelijck, gelijck *Montaigne* voorgeeft, op malkanderen ſlaen. Het ware wel te wenſchen, dat Gebreken van verſcheyden aert niet te gelijk en quamen; maer als zulcx al ſomtijts gebeurt, zo moet het quaet al mede gehavent wezen. Want als de geneſinge van 't een, aen 't ander niet en helpt, noch en ſchaet, zo en kan ze zo ras niet volbracht werden; maer vereyſcht wat langer tijdt, en dan moet meeſt gelet wezen op 't gene meeſt prangt, zonder evenwel, zo vele mogelijk is, de andere over 't hooft te ſien. Dan als de geneſinge van 't gene meeſt in de weeg is, de andere gheheel beſchadight, en gantſch tegenſtrijdende Geneeſmiddelen vereyſcht, dewijle wy met het eene doende zijn, zo moeten nootzakelijk de andere verargeren, die dien volgende daerna zo veel te quader ſullen weſen om te genezen. Het welk evenwel beter, en prijſſelijker is, als datmen door de felligheyt van 't gene meeſt druckt, de krachten des ſiecken gantſch laet vervallen. Want die ſchade is verdraeghzamer, als de doot. Genomen yemant, die een koude Maegh had, en met Sinckingen gequelt was, kreegh een ſtercke brandende Koorts, zoudemen niet, door afzetten, en verkoelen, die liever zoecken wech te nemen, al waſt, dat de Maegh meerder verkoude, en de Sinckinghen oock noch meerder verweckt wierden, als op beyde voorſiende den Siecken van de Koorts te laten wechnemen? In kleyne Ongematigheydt, en daer ſo geen

gevaer

'ghevaer by en is, weten de Geneeſmeeſters hare Droogen na de Konſt te mengen, dat ſy beyde de Deelen konnen helpen, hoewel wat langſamer.

Nu dat eenige Genees-middelen een verborgen eygenſchap hebben tot ſekere Deelen, ende laſt om regel-recht (gelijck hy ſeyt) te gaen na de Nieren, ja tot in de Blaes, ſonder onderweegh hare kracht te verlieſen, en is zo vremt, noch zo belacchelijck niet, als hy dat uytluydt. Want de ervarentheyt betoont, dat op die maniere *Betonye* het Hooft, *Hyſſoop* de Longen, *Bernagye* het Hert, *Cappers* de Milt, *Boelkens-kruyt* de Lever, *Byvoet* de Lijf-moeder, *Peterſelye* de Nieren door een ſonderlinge eygenſchap te hulpe komen, al is 't, datſe allegader werm en droogh zijn, en dien-volgende ſchijnen van een nature en kracht te weſen. Men bevint oock klaerlijck, datter eenige Droogen zijn, die ſekere en bepaelde Deelen door aengeboren eygenſchap dapper beſchadigen; gelijck de *Spaenſche-Vliegen* alleen de Blaes, de *Zee-haes* alleen de Longen doet ſweren, ſonder het ander Ingewant eenigh letſel aen te brengen. Waer door men aen d'ander zijde wel vaſt beſluyten mach, datter oock vele Genees-middelen zijn, die ſekere en bepaelde Deelen hulpe bybrengen. En in gevalle wy by deſe gelegentheyt onſe toevlucht zoude willen nemen tot de merckelijcke, en openbare hoedanigheden der Droogen, zo moſt nootſakelijk volgen, dat de Spaenſche-Vliegen, en Zee-haes meerder Sweringh zouden veroorſaken in de Maegh daer ſy eerſt in-komen, en langer blijven, en dien-volgende meerder kracht konden doen, als na dat ſy door een langen wegh (die hare kracht mocht verminderen) in de Blaes, en Longen ghedreven zijn. Want de Droogen hebben onghelijck meerder kracht op de Deelen, daer ſy terſtont inkomen, en langer in blijven, 't en zy dat zulcks een verborgene eygenſchap belet. So is *Ioffrouw-merck* vorderlijck voor de Nieren, maer ſchadelijck voor het Hooft. De *Boom-varen* helpen de Milt, maer zijn de Maegh zo vorderlijck niet. De *Terebinthijn* brenght hulp aen de Nieren, maer beſwaertheyt aen 't Hooft. *Varen* verlichten de Milt, maer ſchaden de Lijfmoeder. De *Laurier* is goet voor de Zenuwen, maer quaet voor de Vrucht. Derhalven die niet verder en gaen, als op de openbare Hoedanigheden der Natuurlijke dingen, ſteken in een grove dwalingen. Waer uyt ook blijckt, hoe gevaerlijk dat het is, de Geneſinge te ſtellen na het ſchrijven van de gemeene Kruyt-boecken. Want in ſodanige boeken en wert naulijcx een Kruyt gevonden, ſonder lof van nut te zijn tot verſcheyden Gebreken. Maer alzoo van der Dingen verborgen eygenſchap, dewelcke een groot oordeel vereyſcht, aldaer geen gewach van en geſchiet, zo en kan 't niet weſen, ofte daer moeten vele misſlagen begaen werden. Derhalven vereyſcht *Galenus* ſeer wel (3. *in* 1. *Fid. t.* 1.) in een Geneeſmeeſter, dat hy niet alleen goede kenniſſe heeft van de gemeene nature der Dingen, hangende aen de krachtē van verſcheyden Hoedanigheden: maer dat hy ook verſtaet de verborgen Eygenſchap van de byſondere. Want het en is niet genoegh, te weten dat de Galachtige van naturen heet, en droogh zijn, de *Plegmatike* vochtigh en kout, alſo daer veel Galachtige gevonde werden, welckers wijde en grove Aderē meerder Bloets hebben, als de genoemde Bloedigh van aert en gematigheyt zelve. Men zal ſien, datter meerder van Galachtige gematigheyt met Sinckingen gequelt zijn, als *Plegmatiken*. Waerom *Galenus* wel raet, het een oogh te ſlaen op de gemeene, het ander op de byſondere ende verborgen nature der Menſchen. Op dezelfde wijſe hebben oock de Droogen, ofte de ſimpele Genees-middelen boven een gemeene en openbare kracht, noch eenige verborgene eygenſchap, die Godt gewilt heeft, dat wy eerder zouden in verwonderingh trecken, als dat wy de oorſaek daer van wel zouden begrijpen. Daerbeneffens, de gene, die gelet hebben op den eygen aert van de Afdrijvende middelen, bekennen al te ſamen, dat deſelvige niet alle Vochtigheden ſonder onderſcheyt af en zetten, maer met keure, en byſonderlijk ſodanige alleen, daer ſy toe geſtelt zijn. Soo ſiet de *Rhabarber* maer op de Gal, *Sene-bladeren* op de ſwarte gal, *Agaricus* op de ſlijmerige Vochtigheyt, *Gialappa* op de Waterige. Ia, dat te verwonderen ſtaet, *Scammonea, Turbith*, ende diergelijcke, al werckenſe geheel ſterck, evenwel de Waterſuchtige ingegeven, zullen niet ofte weynig uytrichten, om dat ſy van de Vochtigheden, daer ſy toe geſchickt zijn, weynigh vinden. Dewijl dan den aert ende nature van de Af-zettende Genees-middelen zodanigh is, wat iſſer in de weegh, dat ſommige Droogen meer op 't Hooft zouden paſſen, als op de Borſt, andere meerder op de Lever, als op de Nieren? Maer hier in en moet een yegelijk, inſonderheyt den genen die van de Natuurlijcke dingen geen verſtant en hebben, niet gelooft werden, alzo ſy door onwetenheydt van redenen, alle oorſaken leggen op verborgen eygenſchap, ende ghebruycken dien-volgende alles tot verſcheyde Sieckten ſonder onderſcheyt, daer ſy ondertuſſchen dezelve door openbare en blijckelijcke oorſaeck vermeerderen en tergen. Maer al is 't, dat wy de verborgen eygenſchap niet en ſtellen tot een toevlucht van onwetende Menſchen: zo moet ſy evenwel op de verhaelde wijze in achtinge genomen werden.

MONTAIGNE.

(21) Het uytvoeren van haer Ordonnantien hangt noch aen een ander Officier, wiens geloof wy ons leven wederom ten danck overgegeven. Gelijck wy hebben Kleer-makers, Kous-makers; en dan zo veel te beter gedient zijn, wanneer elck hem maer met het ſijne moeyt, en ſijn wetenſchap kort intreckt, als dat een ſnijder het allegader aenneemt. En gelijck, om ons te voeden, de Grooten tot meerder gerief haer Kocks, en Braders byſonder hebben, het welck een

alleen zo bequamelijk niet en zoude konnen beſchicken. Even-eens om ons te geneſen, hadden de Egyptenaers gelijck, te verwerpen het algemeen werck van een Geneeſmeeſter, ende dat af te ſnijden tot elcke Sieckte, ende tot elck Deel des Lichaems. Want op dat Deel werden dan veel beter, ende nauwer gelet, alſſer maer te ſien en was op dat alleen. De onſe en dencken niet eens dat de gene, die na alles ſien, nergens na en ſien: dat de geheele regeeringh van de Kleyne werelt voor haer al te hart is om te verteren. Dewijl ſy vreeſen den loop tegen te houden van een, die aen 't Root-meleſoen ging, om hem geen Koorts te veroorſaken, ſoo brachten ſy my een vrient om hals, die meerder waerdigh was, als al wat ſy zijn. Sy wegen haer raetſelen tegens de tegenwoordige gebreken; ende om de Herſſenen niet te geneſen, tot ſchade van de Maegh, zo bederven ſy de Maegh, en verargeren de Herſſenen met haer ſtrijdende, en onder-een-gelapte Droogen.

BEVERWIICK.

My dunckt dat *Montaigne* ſijn ſelven regel-recht tegen-ſpreeckt. Want hy ſtelt daer gevaer in, dat'et voorſchrift van den Geneeſmeeſter noch moet gaen door het geloof van een Apoteker, als ofte hy wilde hebben, dat de Geneeſmeeſter ſijn Genees-middelen zelfs bereyde. En aen d'ander zijde prijſt hy de maniere van de Egyptenaers, die voor elcke Sieckte een byſonderen Geneeſmeeſter hadden, gelijck *Herodotus* verhaelt in 't 2. boeck van ſijn Grieckſche Hiſtorye, daer wy oock leſen, hoe *Cyrus* Koningh van Perſſen verſocht op *Amaſis*, Koningh van Egypten, om hem te wille gerijven met een Geneeſmeeſter van de Oogen. Streckt het Menſchen verſtant niet zo verre, om al de Sieckten wel te konnen begrijpen, wil men het zelve dan noch belaſten met eens anderen werck, om de Genees-middelen toe te maken? Het is wel waer, dat in de eerſte tijden de Geneeſmeeſters niet alleen de drancken, en andere middelen ſelfs plegen toe te maken: maer haer ook oeffenden in de Heel-konſte. Sulcx is genoegh af te nemen uyt ſijne ſchriften, dat *Hippocrates* mede gedaen heeft: hoewel doen oock al het Steen-ſnijden ſijn byſondere Meeſters had, die wy nu *Operateurs* noemen. *Galenus* heeft de boecken van *Hippocrates*, die van de Heelkonſte handelen, naerſtig uytgeleyt, ja deſelve oock in ſijn jonckheyt met ſijn handen geoeffent. Want hy ſchrijft, dat hem te Romen, doen hy twintig jaer out was, het heelen van de Schermers bevolen was; dan dat hy 32 jaer out geworden zijnde, uyt het hant-werck ſcheyde, ſulcx de Heel-meeſters bevolen latende. Waer uyt ſommige willen beſluyten, dat het verbinden voor een Geneeſmeeſter te gering is. En den Arabiſchen *Avenzoar* ſchrijft, dat een treffelijck Geneeſmeeſter niet en behoort met de handen te wercken, en dat hy ſulcx ſijne dienaers wel mach overgeven. Ick heb evenwel in Italien gehoort dat dien hoogh-beroemden *Aquapendens* (gelijk ook ten deele blijkt uyt ſijn Schriften) en zelfs te Bononyen geſien, en bygeſtaen, dat den vermaerden *Bartoleti*, ſulcks haer niet ontſien en hebben, doch met hulpe, en dienſt van een Heelmeeſter. Ende daer toe hebben ſy oock niet alleen in Italien, maer mede in Vranckrijck, en Spaengjen Profeſſoren van de Heel-konſte, om de toekomende Geneeſmeeſters daer in, van jonghs op, te oeffenen, en te onderwijſen. Dan is evenwel niet noodigh, dat ſy daerna dat werck ſelfs by der hant nemen: maer is genoegh, dat ſy daer van volkomen kenniſſe hebben, om haren raet door een Heelmeeſter te doen uytvoeren. Want ſelfs de gelegentheyt die in een Heelmeeſter vereyſcht wert, is geheel anders, als een Geneeſmeeſter moet hebben. Een Heelmeeſter, ſeyt *Celſus*, moet jongh weſen, met een ſtercke, vaſte, en noyt bevende hant, die de ſlincker hant zo wel beſigen kan, als de rechte, ſterck en ſcherp van geſicht, onbarmhertigh, zo dat hy hem geneſen wil, die hy onder handen neemt, dat hy door ſijn ſchreeuwen niet beweeght en is, ende meerder, als de ſaeck vereyſcht, zoude haeſten, ofte langer, als noodigh was, zouden vertoeven. In tegendeel wert een Geneeſmeeſter voor de beſte gekeurt, die vriendelijck, en bejaert is, dewijl *Hippocrates* zelve ook klaegt van de Kortheyt onſes levens om de Konſte te leeren, die ook vereyſcht dat een Geneeſmeeſter de Wijſheyt en Wijſgerigheyt met de Genees-konſte vermenght, en dat hy groote Ervarentheyt heeft, het welk niet te vindē is in yemant, die even uyt de Schole komt, en van den aert der Siekten niet veel beter en weet te oordeelen, als een Bonte-kray van de Somer. Het ware voor deſe nut, dat ſy van haer wijſer wilden leeren, en de Ervarentheyt die ſy niet en hebben van ervarene ſochten te verkrijgen: maer die ſelfs gelooft dat hy wijs is, die klimt al op de trappē na de Sotheyt. *Quintilianus* heeft ſeer wel geſeyt, datter vele wel tot Geleertheyt zouden gekomen hebben, indienſe niet ghemeent en hadden, daer toe al gekomen te weſen. Hoe yemant meerder weet, hoe hy beter ſiet, wat hem al ontbreeckt. Daerom ſeyde de wijſe *Socrates* van ſijn ſelven, dat alleen te weten, dat hy niet en wiſt.

Wat het bereyden van de Geneeſmiddelen belangt, 't gene *Montaigne* ſchijnt ſekerder te achten, dat het van de Geneeſmeeſters gedaen werde: zulcx plachte ook in ouden tijden alſo te geſchieden, maer hadden daer toe, als zelve te veel te doen hebbende, haer Knechts, gelijck nu de Apotekers. Dat *Philippus*, de Geneeſmeeſter van *Alexander de Groote*, het Geneesmiddel, dat hy hem ingaf, ſelver maeckte, blijkt uyt 't et ghene de hiſtory-ſchrijver *Curtius* daer van verhaelt. Wy leſen ook by *Galenus*, dat *Demetrius*, den opperſten Geneeſmeeſter van den Keyſer *Antonius*, ſelver den *Theriakel* maeckten; 't welck na ſijn overlijden *Galenus* oock dede, ſo bereyden *Pachius* den *Bitter-heyligh*. En *Plantius* verhaelt in 't leven van *Fernelius*, Raet en Medicijn van Henrik de II, Koning van Vranckrijk, dat dien

dien grooten Geneeſmeeſter plach te Parijs ſijn eygen Genees-middelen te mengen. *Horatius Augenius*, een treffelijck Profeſſor in Italien, prijſt ſeer den Geneeſmeeſter, die ſijn dingen ſelfs maeckt. En dat ſoude ook de rechte middel weſen, om de vermetelheyt te betoomen van de Apotekers, die al mede den Doctor ſpelen; als om dat ſy de Ordonnantien of Voorſchriften van de Doctoren maken, daer uyt quanſuys de Ervarentheyt zouden krijgen. De wijſgerige *Plato*, in ſijn boek *Pædrus* genaemt, ſchrijft, datmen ſo een wel voor Sot mach houden, die een Doctors boeck ingeſien hebbende, en in eenige geneſinge gevallen zijnde, ſonder van de Konſte yet te verſtaen, meent dat hy een Doctor geworden is. Want de lange Konſte (gelijk *Hippocrates* ſpreekt) en kan ſo niet geleert werden; maer daer toe wert vry wat anders vereyſcht, als wy uyt den gemelten *Hippocrates* verhaelt hebben in den *Lof der Genees-konſte*. Ik ſal hier alleen twee geſchiedeniſſen bybrengen van den ouden, en nieuwen tijt. De Griekſche *Aëtius* ſchrijft *Tetrab.4. Serm.2.cap.25.* twee gekent te hebben, die de Konſte oeffenden, alleen met eenige geſchreven *Recepten*, ſonder te weten de rechte maniere om die te gebruycken, en als ſy die of zelfs verloren, of haer door andere afhandig gemaekt waren, dat den eenen geheel uyt het werck ſcheyden, en den anderen van de Tering ſtorf. Dē Florentijnſchen *Poggio* vertelt in ſijn Italiaenſche kluchten, datter te Romen een geſel was, die 'snachts veel *Recepten* uytſchreef, en deſelve allegader in een ſack by malkander ſtack, en als de luyden 's morgens met water quamen om raet te hebben, ſo ſtack hy de hant in de ſack, om daer een Recept uyt te krijgen, ſeggende in ſijn tael; *Dio te là mandi buona*, God geve u een goet lot. Daerom is beſt, dat elck het ſijne waerneemt, en hem oeffent in 't gene hy van jonghs op gheleert heeft. De Griecken hebben daer toe een fraey Spreeck-woort, σπάρταν ἔλαχες, ταύταν κόσμει, *Spartam, quam nactus, orna.*

Want als een yeder 't ſijne doet,
Dat is voor al de werelt goet.

Derhalven, alzo een Geneeſmeeſter genoegh te doen heeft om t'huys ſijn boecken te door-leſen, en buyten de Siecken te verſoecken, ſo zoude ick gevoeglijker achten, dat hy hem de moeyten van het toebereyden der Genees-middelen ontſloeg, en dat werck op een goet Apoteker liet aenkomen. En den zelven zijnde, gelijck hy behoort, zo en iſſer met *Montaigne* geen ſwarigheyt te maken, ofte hy zal wel bereyden 't gene de Geneeſmeeſter hem voorgeſchreven heeft. Op deſe gelegentheyt en ſal miſſchien niet ondienſtig weſen, eenen rechten Apoteker te beſchrijven. Voor-eerſt dient hy al verre in 't Latijn gekomen te zijn, op dat hy alles, wat hem voorgeſchreven wert, te degen mach verſtaen. Dan moet hy ook volkomen kenniſſe hebben van de Droogen, om de rechte van de verbaſterde te konnen onderſcheyden; en behoort deſelvige alle maent eens te overſien, en die bedorven zijn, wech te werpen. Inſonderheyt dient hy vroom van gemoet te weſen, en niet te ſoeken ſijn gewin (het welk van ſelfs wel volgt) maer naerſtig uyt te voeren 't gene van den Geneeſmeeſter voorgeſchrevē is. Om ſulcx wel te doen, en de Mengelmiddelen wel te konnen maken, moet hy eenige jaren by een goet Meeſter geſtaen hebben, ende en behoort in geen Stadt ontfangen te werden, voor al-eer hy aldaer aen de gene, die daer toe zoude mogen gheſtelt zijn, proef van ſijn doen te geven, gelijck nu al in eenige plaetſen hier te lande gebruyckelijck is.

Dat *Montaigne* vorders goet vint, dat de Geneeskonſte in ſo veel leden verdeelt mochte weſen, en dat elck een by ſonder Geneeſmeeſter ſoude hebben, gelijck in Egypten eertijts gebruykelijk plach te zijn, als ook te Romen, ten tijde van *Galenus*: ſulcx en dunkt *Galenus* ſelve ſo vremt niet te weſen, als 't in een groote Stadt geſchiede, gelijk Romen, of Alexandryen in Egypten; maer dat ſulcx onmogelijck was in een kleyne of gemeene Stadt, daer niemant de koſt en ſoude krijgen, die alleen raet wiſt voor quade Oogen, die maer zeere Ooren genas, dē Huyg lichte, of van 't Scheurſel ſnede. Waerom ook de gene, die haer met ſo yet byſonders behelpen in geen eene plaets en konnen blijven, maer verloopen van 't een op 't ander, gelijckmen aen ons Operateurs ſiet: die oock om dat ſy geen gaende werk hebbē, de gemeente een groot gelt af-eyſſchen.

Maer, indien al de vrye Konſten, gelijck *Cicero* wel ſeyt in ſijn Geſpreck voor den Poët *Archia*, eenen gemeenen bant hebben, en, als met maegſchap, aen malkander verbonden zijn: hoe en ſal niet aen malkander hangen de wetenſchap van de geneſinge der Deelen des Menſchelijcken lichaems, die alle malkander helpen tot een werck, te weten het Leven te onderhouden, waer toe al haer maeckſel oock geſtreckt, en te ſamen over-een komende geſtelt is. Soo dat hier in gheen plaets en kan hebben 't gene de Italianen ſeggen, dat die te veel beſlaet, weynigh vat.

Nu op wat wijze, en met wat ſorghvuldigheydt den Rooden-loop moet tegengehouden werden, zal volkomentlijck blijcken uyt het gene wy in 't 2. Deel van den *Schat der Ongeſontheyt* ſullen aenwijſen. En van wegen de verſchillende Gebreken in verſcheyde Deelen, daer van is mede elders af geſproken.

MONTAIGNE.

(22) Wat belanght de waerheyt, en de ſwackheyt der redenen van deſe Konſte, die blijkt hier meerder, als in eenige andere. De Openende dingen zijn bequaem voor yemant, die het Colijck heeft, om dat ſy de wegen openende, en ruymende, de taeye ſtoffe, van dewelcke het Graveel en Steen groeyt, af-zetten. De Openende dingen zijn gevaerlijck, voor den genen die met het Colijck gequelt is, door dien ſy de wegen openende, en ruymende, met eenen de ſtoffe, die het Graveel veroorſaeckt, in de Nieren brengen,

(bb) 2 dewelcke,

dewelcke, door genegentheyt,die ſy daer mede hebben, deſelve geerne ontfangen, zo dat het nauwlijcks mogelijck en is, ofte ſy behouden veel van 't gene in haer gedreven is.

B E V E R W I I C K.

Dit en is zo belacchelijck niet,als *Montaigne* voorgeeft, ende niet ſtrijdende, als in woorden; alzoo de verſcheyde ende recht tegens-malkander ſtaende werckinge alleen komt door den verſcheyden tijt, en de geſtalteniſſe der gener, die zodanige Genees-middelen gebruycken. Derhalven is ſeer wel geſeyt van den Grieckſchen uytlegger op de *Electra* van *Sophocles*, dat de Gelegentheyt in alle dingen den beſten,en bequaemſten tijt is. Want oock goede (ſchrijft hy) en eerlijcke ſaken, indien ſy ontijdig gedaen werden, en konnen geen lof behalen: gelijck of een Geneeſmeeſter veel wilde reden-kavelen met den Krancken over den aert van ſijne Sieckte, of dat hy by Droncken luyden de ſoberheyt veel gingh prijſen. Even-eens gaet het oock in de Sieckten, daer de Gelegentheyt (gelijck wy hier voor uyt *Hippocrates* aenghewefen hebben) ſnel voorby gaet,en dat de eene tijt helpt,en doet de andere tijt geen voordeel (ghelijck hier voor mede uyt den Outvader *Auguſtinus* verhaelt is) ja ſelfs ook ſchade,en ſodanige,als *Montaigne* bybrengt. Maer hy had behooren den Tijt te onderſcheyden, gelijck het werck is van alle Wijſe Luyden.

Een goede kans is glibber glat,
Sy dient in haeſten op-gevat,
En 't is voorwaer geen handigh man,
Die ſijn geluck niet grijpen kan;
Want dien het voordeel eens ontglijt,
Die iſſet al ſijn leven quijt,
En ſchoon hy namaels anders wou,
Hy vint niet anders als berou.

Nu om te komen tot het exempel, waer mede *Montaigne* de ſwackheydt van de redenen, in de Genees-konſte wil beweren, te weten van *Colijck*; hier ſtaet eerſt te letten op het woort,het welck hy neemt voor Graveel. Het is wel waer,dat meeſt altijt Colijk ofte winden by 't Graveel zijn: maer daerom en is Colijk geen Graveel, zijnde twee verſcheyde Gebreken, het eenen in de Dermen, het ander in de Nieren,en Water-peſen. Ick ſie dat de Cardinael *d'Oſſat* dit beter onderſcheyt in ſijne Françoiſche brieven, zijnde den 80. daer hy ſchrijft aen den Secretaris *Villeroy*, dat de Paus groote pijn in de zijde gekregen had, het welck in 't beginſel gehouden werde voor een Winderig colijk: maer dat de hartneckigheyt van 't quaet, 't welk door geen Middelen en week, daerna dede gelooven, dat het Graveeligh colijk was,en datter eenig Steenken hingh in de peſen, die het Water uyt de Nieren in de Blaes voeren, 't welke den wegh niet ruym genoeg vindende, daer was blijven ſteken, ende alzoo de pijn verweckt hadde. Dit exempel en komt hier niet qualijck te pas. Openende dingen zijn bequaem, om zodanigh Steenken af te drijven: maer (hier moſt *Montaigne* op gelet hebben) na dat de eerſte Deelen van 't Lichaem, daer het Genees-middel door moet gaen, eer dat het in de Nieren komt, wel geſuyvert zijn: en in zodanigen gelegentheyt zet het af, ſonder eenige nieuwe ſtoffe in de Nieren te brengen, gelijck het doen zoude, indien het in een vol Lichaem, ende ſonder voorgaende ſuyvering van Maeg, Dermen,en 't ander Ingewant, gebruykt werde. Dan zulcx ſoude gantſch ſtrijden tegens de Wetten van de Genees-konſt, en derhalven wert het qualijck daer tegen ingebracht. Maer hier van heb ick breeder geſchreven in 't *Steen-ſtuck*, alwaer oock de antwoort te halen is van 't gene hy vorder hier in tegenwerpt.

M O N T A I G N E.

(23) De Badt-ſtoven, aen welck deel van de Genees-konſte ick my alleen overgegeven hebbe, hoe wel datter de minſte konſte in gelegen is, zo hebben ſy mede al haer onſekerheyt, diemen aen alle kanten in deze Konſte ſiet. De Poëten ſeggen al wat ſy willen uytdruckelijcken, en met beter aert; tot teycken deze twee Dichten. *Auſon. Epigr.* 73.

Alcon heſterno ſignum Iovis attigit. Ille
Quamvis marmoreus vim patitur medici.
Ecce hodie juſſus tranſferri ex æde vetuſta,
Effertur, quamvis ſit deus, atque lapis.

Ende *Martialis* 6. *Epig.* 52.

Lotes nobiſcum eſt, hilaris cœnavit, & idem
Inventus mane eſt mortuus Andragoras.
Tam ſubitæ mortis cauſſam Fauſtine requiris?
In ſomnis medicum viderat Hermocratem.

B E V E R W I I C K.

De Griekſche ſchrijver *Clement van Alexandryen* in 't 3. Boeck van ſijn *Pædagog.* op 't 9. capittel, ſtelt vier oorſaken, waerom wy Baden, te weten om de Suyverheyt, de Wermte, de Geſontheyt, of oock om 't Vermaek. *Het Baden,* ſeyt hy, *dat om 't Vermaeck gedaen wert, machmen wel laten blijven; want een onbeſchaemt Vermaek en dient niet aengehouden. Maer 't is dienſtig voor de Vrouwen om de Suyverheyt, en de Geſontheyt; voor de Mans alleen om de Geſontheyt. Om de Wermte te baden, is onnoodigh; dewijl 't gene door koude vervallen is, wel anders kan verquikt werden. Vorders het dikwils Baden vermindert de Krachten, verſlapt de natuurlijcke Sterckte, en maeckt dat yemant van ſijn zelven gaet.* Het en is oock niet altijt dienſtigh, maer als yemant al te ledigh, ofte oock al te vol is; dan en dient het niet gebruyckt: maer men moet letten op den Ouderdom, het Lichaem, en den Tijt van 't jaer. Wat het eten belangt, daer *Montaigne* oock gewach van maeckt, ick ſal alleen kortelijk ſeggen, dat het zy men in 't Badt gaet, ofte alleen van 't Water drinckt, dat zulcx moet geſchieden, na dat het Voedſel allegader volkomentlijk verteert is: en daerom is 't een groot misbruyk, het welck nochtans ſeer gemeen is, in 't Badt zelve te eten. Om alles hier toe dienende te ſchrijven, ſoude wel een geheel boek vereyſchen,

eyſchen, gelijcker oock verſcheyde van zijn. Dewijl dit middel het eenighſte is, daer *Montaigne* wat van houdt, zoo laet hy eens hooren 't gene de wijsgerige *Diogenes* aerdigh ſeyde (by *Stobæus ſerm.6.*) dat vele haerzelven,dewijl ſy leefden,met badtſtoven vochtig makende, deden verrotten, ende ſtervende, geboden hare Lichamen te balſemen,om dat ſy niet verrotten en zouden. Wat de Poëten aengaet, die ſchrijven al veel, daer ſy geen tol af en geven,

----pictoribus, atque poëtis
Quidlibet audendi ſemper fuit æqua poteſtat.

Die het eerſte dicht gemaeckt heeft, was een Borgemeeſter van Romen, en hy ſchrijft evenwel ſijn zelve daer van eere toe, dat ſijn Vader de Ghenees-konſte oeffende; een Konſte diealleen, zeyt hy, eenen God voortgebracht heeft.

----genitor ſtuduit medicinæ,
Diſciplinarum quæ dedit una deum.

So dat wy daer uyt mogen beſluyten, dat hy niet de Konſte, ofte de Genees-meeſters in 't gemeen, maer alleen *Andragoras*, ofte de ongeleerde ende onervarene heeft willen verachten,gelijck onſen *Eraſmus* dickwils in ſijne ſchriften zeyt, als hy eenige miſbruycken beſtraft, dat hy het niet en heeft op de Biſſchoppen,ofte Monicken, maer alleen op de quade Biſſchoppen, en quade Monicken.

MONTAIGNE.

(24) Daer woonde in de valleye van *Angrogne,* een volck van afgeſondert leven, van afgeſonderde manieren, en kleederen, ſonder eenige gemeenſchap met andere menſchen te hebben, waer in ſy zo geluckigh leefden,datter geenRechter daer ontrent op haer behoefden te letten, ofte yemandt van buyten moſt geroepen werden om haer te bevredigen. Sy vloden alle handel, en houwelijcken van de ander werelt,om geen veranderingh te maken in de ſuyverheydt van hare regeringe, tot dat, gelijck ſy vertellen,een onder haer ten tijde van hare Ouders, hebbende een ziele geprickelt van een edele Eergierigheydt, bedacht om ſijnen naem in gheſagh te brengen, een van ſijn ſonen Mr. Ian, of Mr. Pieter te maken; en hem hebbende laten leeren ſchrijven in een van de naeſte ſteden,zoo werde hy ten laetſten een fraey Notaris op een dorp. Deze groot geworden zijnde,began te miſprijſen haer oude ghebruycken, ende haer in 't hooft te ſteken de treffelijckheyt van d'ander landen. De eerſte van ſijn gevaders, wiens geyt beſchadight was,raden hy daer over recht te verſoecken aen de Koninglijke Rechters daer ontrent,en van dien weder aen ander,tot dat hy 't al verbaſtert hadde. Vervolgens deze bedervinge, zeggen ſy, quamer terſtont een ander op, van arger gevolgh, door middel van ſekere Geneeſmeeſter, die ſin kreeg om een van haer dochters te trouwen,en onder haer te woonen. Deze began haer terſtont te leeren,de namen van de Koortſen,van Sinckingen,van Apoſteunien, de leger-plaets van de Lever, ende de Dermen, het welck een wetenſchap was, tot op die tijt ſeer verre van haer kenniſſe,en in plaets van Look, waer mede ſy gheleert hadden alderhande Sieckten, hoe ſwaer ſy mochten zijn, te geneſen, bracht hy haer tot gewoonte om voor den Hoeſt, ofte de Verkoutheyt vremde Mengelingen te gebruycken;en began alſo handel te drijven,niet alleen van haer geſontheyt,maer ook van haer doot.Sy ſweren,dat ſy maer na dien tijt, gewaer gewerden zijn, dat de miſt haer 't hooft beſwaerde,ende dat verhit zijnde,te drincken ſchadelijck was, en dat de winden van den Herfſt arger waren, als die van de Lenten: dat ſy na 't gebruyk van deſe Genees-konſte, zijn vervallen met een legioen van ongewoonlijcke Sieckten, en dat ſy eenen gemeenen afval voelen van haer oude ſterckte,en dat haer leven de helft verkort is.

BEVERWIICK.

Het kan wezen, dat het volck van die valleye geluckig leefde,om dat ſy geen gemeenſchap en hielden, met eenige Wtlanders, die gemeenlijck ſommige gebreken inbrengen. So verhalen *Plinius*, en *Val. Maximus*, van eenen *Aglaus*, dat hy in een hoecxken van Arcadyen een kleyne wooningh hadde, maer daer hy evenwel de koſt op konde krijgen,en daer hy ſijn leefdagen niet uyt en ging,en dat hy door het *Orakel* van *Apollo* geoordeelt werde geluckiger te zijn, als *Gyges,* die doen een machtig Koning was. Dit is ook de oorſaeck, dat eertijts eenige Gemeene ſaken in Griecken-lant geen vreemdelingen en ontfingen,noch ook toe-lieten dat haer volck vremde landen beſochten. Waren de Spaengiaerts niet geweeſt in Weſt-Indien, ſy en zouden de Spaenſche (alzo na haer genaemt, ghelijck den taback *Nicotiaen* hiet, na eenen *Nicotius*, die den zelfden eerſt overbracht) Pocken,voor die tijt in andere Landen onbekent,aen deſelve niet mede gedeelt hebben. De Spaengiaerts haelden in Weſt-Indyen de Pocken: maer ſy gaven weder in de plaets de Kinder-pocken,aldaer voor die tijt onbekent, en waer van vele Indianen ſtorven. Het kan ook weſen, dat de luyden van *Angrogne* te voren heel ſoberlijck, en na de geſontheyt geleeft hebben, en die zedigh onder malkanderen gewent waren te leven, daerna door ommegang van vremdelingē,haer gewoonlijcke maniere van leven nagelaten hebben,en alſo in ongewoonlijke Sieckten vervallen zijn. So ſchrijft *Hippocrates* in de 28.Kortbondige ſpreuck van't 2.boeck, dat de Vrouwen met geen Gicht ofte Fledercijn gequelt en werden.Het welck *Galenus* in ſijn Wtleggingen ſeyt op die tijt waerachtigh geweeſt te zijn;maer dat'et daerna geheel anders uytgevallen is van wegen haer groote ledigheyt, en ongematigh leven. Waer mede over-een komt de klachte van den Wijſgerigen *Seneca*,die hy doet in ſijnen 95.brief, in den welken hy oock het oordeel van *Hippocrates* daer mede ontſchuldight. *De vrouwen,ſeyt hy,dewijl ſe in ongebondenheyt de Mans gelijk werden,zo krijgen ſy oock de Mannelijcke gebreken.*

ken. Sy en drincken niet weyniger, ſy ſitten mede een donkertjen over, ſy ſetten mede een golfjen buyten boort, haken oock na een kout teugjen, tot verkoeling van een verhitte Maeg. In Geyligheyt en wijcken ſy de mans in't minſte niet; tot dien laſt geboren zijnde. Wat iſſer dan te verwonderen, dat de grootſte Genees-meeſter, en die hem op de natuerlijcke ſaken beſt verſtaen heeft, op een logen bevonden wert, daer ſo veel Vrouwen aen de Gicht vaſt zijn? Sy hebben de weldaet van 'tgeſlacht door haer miſbruyk verloren; en om datſe de vrouwe uytgetrocken hebben, ſo zijnſe verweſen in Manlijcke ſiekten. Wat Sieckte iſſer tegenwoordigh inde werelt gemeender, als verkoutheyt, of Sinckingen, en *Plato* verhaelt, in't 3 boeck van de gemeene ſaken, dat voor de tijden van de wijsgerige *Socrates* (die geboren werde 468 jaer voor de geboorte Chriſti) de naem van *Catarrhen* of ſinckingen niet eens bekent en was. So iſt oock gelegen met vele andere nieuwe ſiekten, die door welluſt, en overdaet, gelijck *Seneca*, en *Plutarchus* wel ſchrijven, noch alledaeghs opkomen: van dewelcke de oude, om haer wel geſtelt leven, niet eens en wiſten.

Nu wat het *Loock* betreft, daer ſy alderhande Sieckten mede genaſen; dat is al een oudt Genees-middel, onder de Boeren, gelijk wy ſien konnen in *Galenus*, die daerom het Loock *Bieren-Theriakel* ghenoemt heeft, 3. *Met.* 8. Alwaer hy ſeyt, dat het Loock van die ſpijſen is, dewelcke de Winden verdrijven, ende gantſch geen Dorſt en maken. Ende indien yemant (voeght hy daer by) of die van Thracyen, of van Vranckrijck, of die in een kout Lant woonen, wilde het Look eten verbieden, die ſoude dat volck grooten hinder doen. En in't 2. boeck van de krachten der Voedſelen op 't 71 cap. ſchrijft hy, dat Look alleen koſt is voor de gene, die veel grove, ſlijmerige, en taeye Vochtigheden vergadert hebben: maer dat de ghene, die heet ende Galachtigh van bloet zijn, haer van de Look moeten wachten. Dan het Loock, ſeyt hy, en eten ſy niet als een toeſpijſe, maer als een geſont Genees-middel, het welck verdouwende, en de verſtoptheydt openende kracht heeft. Dan als't wat opgeſoden heeft, tot dat het fijne ſcherpigheyt meeſt afleyt, ſoo heeft het wel minder krachten, maer en behoudt dien quaden gijl niet. Indien die van *Angrogne*, gelijck die van de Valeyen veel *miſt*, en *nevel* onderworpen zijn, met *Verkoutheyt* en *Hoeſt* dickwils zijn gequelt geweeſt, ende haer Lichamen ook een koude gematigheyt hadden, ſoo is het *Loock* haer een nut, en recht bequaem Genees-middel geweeſt: maer evenwel niet in alle ſiekten, als de Heeten, gelijck Koortſen, en andere; noch oock in alderhande Lichamen, ghelijck die van een drooge gematigheyt zijn, in welcke beyde het Look een groote ontſtekinge ſoude veroorſaken, als zijnde ſeer ſcherp, oock droogh en heet tot in den vierden graed. Van de Krachten van 't Loock hebben wy breeder gehandelt in 't 1. Deel van den *Schat der Geſontheyt* op 't 4. cap. van 't 3. boeck.

Nu dat het gemelte volck te voren niet en wiſt, de Miſt ſchadelijck te weſen, en verhit zijnde te Drincken; ſulcx is een bottigheydt: ende dat ſy 't daer na wiſten en voelden, en is de kenniſſe, ofte de Ghenees-konſte niet te wijten, alſoo de Nature in die dingen ſo voor als na werckt, gelijck haren aert is.

MONTAIGNE.

(25) Eer ick Graveeligh was, hoorende by vele groot werck maken van *Bocken-bloet*, als of het ware geweeſt een Hemelſch *Manna*, geſonden in deſe laetſte tijden tot bewaringe, ende onderhoudinge van 't Menſchelijcke leven, ende daer van hoorende ſpreken luyden van verſtant, als van een wonderbare drooge, en van een onbedriegelijcke werckinge: ick, die my altijt hebbe laten voorſtaen, te boven te weſen, alle de gebreken, die een ander konnen overkomen, nam genucht daer in, noch volkomentlijck geſont zijnde, my te verſien van dat wonder, en dede tot mijnen 't een Bock opvoeden volgens de ordre. Want men moet hem inde heetſte maendē van de Somer op ſtal brengen, en hem niet te eten geven, als openende kruyden, en niet te laten drincken, als witte Wijn. Ik was juyſt by huys, doen hy gheſlacht werde; men quam my ſeggen, dat de Kock in ſijn penſe vont twee ofte drie groote bollen die tegens malkander ſtieten onder het voer, dat hy gegeten had. Ick was begerig al het Ingewant voor my te doen brengen, en dede dat grof ende breet vel doorſnijden: daer quamen drie groote dingen uyt, ſoo licht, als ſpongyen, ſo datſe hol ſchenen, van buyten anders hart en vaſt, verſcheyden van veelderley vale verwen; den eenen volkomen ront, gelijck een kleyne bol; de andere twee een weynigh kleyn, en ſo ront niet. Ick heb bevonden, my bevragende aen de gene, die gewoon waren ſodanige beeſten te openen, dat haer ſulcx gantſch ſelden voorkomt. Het is waerſchijnlijck, dat die Steenen met de onſe van eenen aert zijn. En indien ſulcx is, ſo is't wel een ydele hope voor de graveelige, haer geneſinge te willen trecken uyt het Bloet van een Beeſt, dat ſelver gaet ſterven van gelijck gebreck. Want te ſeggen, dat het Bloet van die beſmettinge niet en weet, en niet en veranderden ſijn ghewoonlijcke kracht, en ſluyt niet: het is beter te ghelooven, datter in een Lichaem niet en groeyt, als door over-een-ſtemminge en gemeenſchap van alle de deelen. Waerom dattet ſeer waerſchijnelijck is, in alle de Deelen van dien Bock gheweeſt te zijn eenige Steen-makende hoedanigheyt.

BEVERWIICK.

Dat het *Bocken-bloet* zo van binnen, als van buyten gebruyckt de Steen kan breken, is van alle oude tijden by de treffelijkſte geneeſmeeſters geoordeelt geweeſt, gelijk wy wat wijtloopiger aengeweſen hebben in 't 10 capittel van het *Steenſtuck*, alwaer deſe plaets van *Montaigne* oock bygebracht wert. Sijn reden is, dat Bocken-bloet het Graveel, ofte den Steen niet en kan helpen, dewijl een Bock ſelve daer mede ghequelt is. Dan dit beſluyt en volgt niet, Wy hebben op de gemelte

melte plaets verſcheyde Steenen beſchreven, die evenwel kracht hebben tegens onſe Steen van de Nieren, of de Blaes. Ja ſelfs de Steen, die een Menſch afgegaen, ofte afgenomen is, werdt hier toe gepreſen van *Aëtius*, *Petrus Hiſpanus*, *Sylvius*, *Gatinaria*, *Hollerius*, *Euchſius*, *Leonellus Faventius*, *Paſchalius*, en andere. Den *Haes* is een dier vol grof en ſwaermoedigh bloet, ende nochtans is het poeyer van ſijn *Hert* (gelijck *Gobelet* ſchrijft) met witte Wijn inghenomen een krachtigh genees-middel voor de Vierdendaeghſe Koorts, die nochtans veroorſaekt wert door ſodanig grof bloet. De *Citroenen*, al bederven ſy ſelve haeſt, ſo wederſtaen ſy evenwel de bedervinge en verrottinge vande vochtigheden onſes lichaems. De *Scorpioen* rauw geſtampt en geleydt op de wonde, die hy geſteken heeft, treckt ſijn venijn daer uyt, gelijck *Dioſcorides* getuyght 1.11. en 6.44. So wert oock met goede hulpe op een dullen *Honts-beet* geleyt het *Hayr* van den ſelfden *Hont*, om't vergif, dat door ſijn ſpeeckſel daer in gedruckt is, wederom uyt te trecken, als *Ambr. Paré* beſchrijft 20.14.

MONTAIGNE.

(26) Vorders, eere ik de Geneeſmeeſters, niet volgende 't gebodt, om de nootſakelijkheyt (want tegen die plaets kan men een ander ſtellen van den Propheet, beriſpende den Koning *Aſa*, dat hy ſijn toevlucht genomen hadde tot de Geneeſmeeſters) maer om haer eygen wil: hebbende onder haer geſien veel eerlijke luyden, en weerdig om bemint te werden. Het en zijn ſy luyden niet, die ik te lijf wil, maer hare Konſte: en ick en geve haer geē ongelijk, dat ſy haer profijt doen met onſe ſottigheydt; want het meeſtedeel van de werelt doet ſo. Veel ampten, en minder, en waerdiger als 't hare, en hebben geen fondament of ſteunſel, als op de algemeene miſbruycken. Ick laetſe by mijn halen als ick ſieck ben, en verſoecke van haer onderhouden te werden, en ik betael gelijck een ander. Ick laet my van haer gebieden, om my werm te houden, het welk my ook aengenamer is; ſy mogen verkieſen uyt het Bies-loock, en Lattouw, waer van mijn Wermoes dient gemackt, en ordonneren rooden, of witten wijn; en ſoo van alle andere dingen die voor mijnen luſt en gebruyck eveneens zijn. Ick weet wel, dat ſulcx voor haer niet met allen en is, dewijl de vremde ſmaeck en tegenheydt een eygenſchap van de Genees-konſte is. *Lycurgus* ordonneerde de Wijn voor die van Lacedæmonien, als ſy ſieck waren. Waerom? om dat ſy geſont zijnde, het ghebruyck daer van hateden. Gelijck een Joncker, mijnen buerman, den ſelven drinckt als een geſont Genees-middel voor ſijne Sieckten, om dat hy van naturen een groote tegenheyt daer in heeft.

BEVERWIICK.

Het is al wel gevochten, dat de Genees-konſte geen achterdeel en doet by *Montaigne*, en dat hy brave luyden noch eere bewijſt, al zijn het ſchoon Geneeſmeeſters. Maer genomen ſy en waren hem ſoo veel niet waerdigh, ſoude een Geneeſmeeſter niet mogen ſeggen met den Homeriſchen *Agamemnon Il.1*,

-------πὰρ ἔμοιγε καὶ ἄλλοι,
Οἵ κέ με τιμήσουσι, μάλιστα δὲ μητίετα Ζεύς,

daer zijnder genoeg andere, die my ſullen eeren, inſonderheyt den wyſen Jupiter. God ſelfs gebiet haer eere te bewijſen Eccleſiaſt. 38. ende dat om de nootſakelijckheyt, maer *Montaigne* en houdt van dat gebod niet, om dat op een ander plaets de Koning *Aſa* beſtraft wert van den Propheet, dat hy ſijn toevlucht tot de Ghenees-meeſters genomen had. Dan deſe twee plaetſen der H. Schrifture, en zijn gantſch niet ſtrijdende tegens malkanderen. Want de Koning *Aſa* en wert niet beriſpt, om dat hy de Genees-meeſters ghebruyckten: maer om dat hy meerder vertrouwen op haer ſtelden als op Godt den Heere, daer hy den ſegen, van 't gene hy innam, af verwachten moſte. *En Aſa* (ſeydt den text in 't 2. boeck der Chroniken op 't 16 cap.) *wert kranck aen ſijne voeten, en ſijn kranckheydt nam ſeer toe: oock en ſocht hy in ſijn kranckheydt den Heere niet, maer de Medicijn-meeſters. Alſo onſliep Aſa, en ſterf.* Waer uyt genoegh blijckt, dat die plaets niet met allen en doet voor *Montaigne*. Niet meerder en doet ook een andere, die ten ſelve eynde by ſommige bygebracht wert, uyt het 8. capittel van den Euangeliſt, en geneeſmeeſter *Lucas*, alwaer verhaelt wert van een Vrouwe, die twaelf jaer den bloetgangh gehadt hadde, en al haer goet aen de Geneeſmeeſters te koſt geleyt hebbende, niet en konde geneſen werdē: want dit en is daer niet verhaelt tot verachtinge van 't gebruyck der Geneeſkonſte, maer wert alleen aengeweſen de ongeneeſlijkheyt van de Sieckte, en dien-volgende het wonderwerk dat door onſen Salighmaker daer in geſchiede.

Hy ſeyt, de Geneeſmeeſters geen ongelijk te geven, dat ſy haer vordeel trecken uyt de zottigheyt van de Menſchen, en dat het by andere ook alſo toegaet, die al mede geen koren van de molen en wijſen; dat elck moet gauw op ſijn winſt zijn, gelijk *Plautus* in *Aſinaria* ſeyt. Het is waer, elck mach wel letten om ſijn huys voor te ſtaen, maer met Godt, en met eeren. De Rechten leeren ons, *Nemo lucrari debet ex alieno damno*, Niemant en moet winſt doen uyt een anders ſchade, *Lib.4. ff. t.4. Lib.28.* En ſoude dat niet ſtrecken tot ſchade van ſijnen even-naeſten, dat een Geneeſmeeſter wetende dat het te vergeefs was, de Siecken met de drancken te quellen, alleen uyt inſicht van ſijn vordeel, dat maer vuyl gewin zoude wezen, dat anders niet voor rechte winſt mach gerekent werden, als die rechtvaerdig is? Zijnde onder de Geneeſmeeſters veel eerlijcke luyden, en weerdigh om bemint te werden, waer toe zouden die ſoecken haer even-naeſten zoo valſchelijck te bedriegen? Waerom en zoudenſe niet liever yet anders by de handt nemen, dewijl voor een wacker verſtant alle wegen open ſtaen?

Noch ſchrijft hy vorders de Geneeſmeeſters wel by hem te begeren, en haer voorſchrift wel te volgen om een Wermoes te doen gereet makē; maer anders niet

van haer te willen innemen. Dan dit en is niet anders, als ofmen in een belegherde Stadt riep om een goet Overſte, en die gekomen zijnde, men na ſijnen raet niet en wilde luyſteren. En gelijckmen die voor ſot zoude houden, zo en is 't ander oock geen minder ſottigheyt, dewijl ſelfs de H. Schrifture alzoo ſpreeckt *Eccleſ.*38. dat een wijs menſche de Medicine niet en veracht. Die yemant begeert tot gezelſchap, en aenſpraeck, en behoeft daer toe geen Genees-meeſter, alzo al van oudts by een Griecx Poët geoordeelt is, dat de gene die te veel praets heeft, den ſiecken een andere ſieckte is.

Dat *Montaigne* op 't laetſte zeyt van den wijn, hoe hy in zommige door de tegenheyt kan wercken, dat is den aert van de Genees-middelen, gelijck wy elders vermaent hebben; als oock beantwoort, dat eenige, Genees-meeſters zelve niet en willen innemen, gelijck ſy andere aenraden, ſulcx te zijn ſelen der perſonen, van dewelcke ſy de ſtraffe zelver moeten uytſtaen.

MONTAIGNE.

(27) *Pericles* gevraeght zijnde hoe hy al voer; antwoorde, Ghy kont het daer uyt oordeelen, toonende eenige briefkens, die hy om ſijn Hals, en Arm gebonden hadde. Hy wilde daer mede zeggen, dat hy wel kranck moſte zijn, dewijl hy zo verre gekomen was, om hem te begeven tot zo ydele dingen, en zo toegemaeckt te leggen.

BEVERVVYCK.

De wijs-gerige *Plutarchus* verhaelt in 't leven van den Griecksſchen Vorſt *Pericles*, dat hy ſieck ('t welck hy oock beſtorf) liggende, aen eenen vrient, die hem quam bezoecken, toonde 't gene de Vrouwen hem om den Hals gehangen hadden, als willende te kennen geven, dat hy wel kranck was, zodanige beuſelingen ghebruyckende, ghelijck den ſelven *Plutarchus* ſchrijft. Wel is 't zoo vremt, dat een wijs Heer zelfs ſpotte met die beuſelingen, die hem van de Vrouwen waren aengehangen; 't gene hy zonder twijffel alleen gedaen heeft, om haer te vergenoegen. Maer dat hy daer mede de andere Genees-middelen niet en heeft willen verachten, blijkt daer uyt dat hy zelve een van ſijn volck, ghelijck by *Plutarchus* te voren beſchreven is, door een zeker genees-middel, ras en wel genezen hadde.

Hier mede meene ick nu beantwoordt te hebben, de Bewijs-redenen, die de Ed. Heere van *Montaigne* de Genees-konſte, ende de Genees-meeſters teghenwerpt, als oock met eenen de meeſte, en voornaemſte (zijnde de overige maer boertery) die den ongeluckigen Gheneeſmeeſter, *Corn. Agrippa* van Kolen bybrengt in ſijn boeck van de Ydelheyt der Wetenſchappen. Welcke vrucht zoude in de geboorte (gelijckmen van een ſoorte van Slangen leeſt, *Viperæ* genoemt) ſijn Moeder vermoort hebben, 't en ware de vergaltheydt wat hadde verſacht geweeſt door den Kardinael *Campegio*, ende den Biſſchop van Luyck, die de onbedachtheyt in de beſte vouw ſlaende, hem van de zekere doodt verloſten. Dan ſterf evenwel arm, ende van alle man verlaten in 't Gaſthuys van *Grenoble* in Vranckrijck, vele hem (zeydt de Hiſtorie-ſchrijver *Iovius*) van wegen ſijne Toovery, vervloeckende.

Dit is het Gaſthuys, dat de wanhopende Leerlingen tot haer nootlot, voor de Tooverkonſt, krijgen, van den Laſteraer haer meeſter. Bevindende op 't laetſte dat ſy te vergeefs tegen den prickel ſtooten, als oock de waerheydt van 't gene onſen Poët wel gheſchreven heeft:

Al wie dat oyt beſtaet om tegen wint te ſpouwen,
Die vint het vuyle quijl ontrent ſijn eygen mouwen,
Of op ſijn aenſicht zelfs, of in ſijn netten baert;
En toont maer, dat de Gal met Honger is gepaert.

Ick vinde my alrede buyten de palen van een Brief: zal derhalven ophouden, U E. biddende, voor lief te nemen dit kleyn teyken van danckbaerheyt voor het geleert werck, by U E. my onlanghs toegeſchreven, Vaert wel.

Vermaerde, ende Achtbare Heere,
en leeft langh ten dienſte van onſe Vaderlijcke Stadt, en tot luyſter van ons langh-geoeffende Konſte. In Dordrecht den 24 October 1641.

Overgeſlagen fol. 42. *vers* 4. *na* oordeelen, dit U E. toe te eygenen.

EYNDE.

JOH. VAN BEVERWIICK

SCHAT

DER

ONGESONTHEYDT,

Ofte

GENEES-KONSTE

Van de

SIECKTEN.

HET TWEEDE DEEL.

BLADT-WYSER

Van de byſondere dinghen.

ADem-halen 39
Adem ſtinckende 22
Aem-borſtigheydt 39
Afgaende Koortſen 46
Algemeene Sieckten 96
Amandelen 27
ontſteken 32
Beke-boom 106
Binne-koortſe 44
Blauw-ſchuyt 96
Blintheydt 5
Bloet-gangh 86
Bloet-ſpouwen 41
Bocx-boonen 86
Boorts 83
Braken 81
Buyck-loop 85
Coekocx-broodt 106
Colijck 91
Doofheydt 17
Flereçijn 129
Gehemelt 26
Geſichte 1
Gevoelen 25
Gichte 129
Gouwe 106
Hardt-lijvigheydt 90
Heeſheydt 36
Hoeft 37
Huygh 33
Keel 33
Kerſſe 106
Kievits-bloemen 106
Klappernye 29
Koude-piſſe 120
Koortſe 43
Kroppen geſwollen 98
Lelleken 27
Lepel-kruyt 106
Los-lijvigheydt 84
Meer-vlecht 97
Mont 25
Moſtaert 106
Muer-peper 107
Neus 20
Nieren 112
Nock 80
Ongedaenheydt 110
Ooghen 2
roode 11
tranende 13
Ooren 15
ruyſſchende 16
Penning-kruyt 105
Perſſinge 88
Peſt 54
geſwel 78
kole 79
Pocken 96
Reuck 18
gebreck 20
Roode-loop 86
Scheur-buyck 99
Sinnen 1
Smaeck 24
gebreck 24
Son-dauw 107
Speen 89
Speen-kruyt 101
Spraeck 34
gebreck 34
Sprouw 28
Sucht 110
Suyring 106
Tanden 25
Tant-pijn 29
ſwarte Tanden 30
loſſe Tanden 31
Tant-vleyſch 24
gebreken 28. 109
Telinge 122
Tonge 24. 28
Tranen 13
Varen loopende 97
Vierendaeghſche Koortſe 49
Walgen. 81
Water-claveren 107
Water-hanen-voet 107
Water-kerſſe 106
Water-pongen 105
Water-ſucht 349
Water-ophouden 116
ontloopen 119
Water bloedigh, en etterigh 121
Wormen 193
Wtdroogende Koortſe 52

TAFEL

TAFEL
Van de CAPITTELEN.
In het eerſte BOECK.

Het 1. *Capittel.*

DAt de Sinnen haer legher-plaets ende werck-tuygh in 't Hooft hebben. Dat onder de Wterlijcke 't Geſicht het edelſte is. Beſchrijvinge der Ooghen, van haer Zenuwen, Vet, Klierkens, ende Spieren, Vlieſen, Vochtigheden. Hoe het Geſichte gheſchiet. Fol. 1

Het 2. *Capittel.*

Ellendigheydt der Blintheydt, de Oorſaken van deſelve, als oock van Swack, en Verkeert Geſicht, Ken-teyckenen, Voor-teyckenen, Geneſinge, Maniere van Leven. Fol. 5

Het 3. *Capittel.*

Roode, ofte Vyerighe Ooghen, hare Oorſaken, &c. Fol. 11

Het 4. *Capittel.*

Verſcheydenheydt der Tranen. Tranende, ofte Loopende Oogen, waer door veroorſaeckt. Hare Ken-teyckenen, &c. Fol. 13

Het 5. *Capittel.*

Dat het Gehoor in waerdigheydt aen het Geſicht volght. Beſchrijvinge der Ooren, ſoo uytwendigh, als inwendigh. Hoe het Gehoor geſchiet. Fol. 14

Het 6. *Capittel.*

Ruyſſchen, ende Tuyten der Ooren, uyt wat reden het met een holle handt ofte kinck-horen verweckt wert. Beſchrijvinghe, ende plaetſe, oorſaken van ſieckelijk Ruyſſchen, Ken-teyckenen, &c. Fol. 16

Het 7. *Capittel.*

Hardt-hoorentheydt, ende Doofheydt, Oorſaken, &c. Fol. 17

Het 8. *Capittel.*

Waerde, ende Gebruyck van den Reuck. Waerdigheydt, ende Gelegegentheydt van den Neus, en wat oordeel daer uyt te trecken is. Sijn Gebruyck, beſchrijvinghe ſo uytwendigh, als inwendigh. Hoe den Reuck gheſchiet. Fol. 18

Het 9. *Capittel.*

Oorſaken van Wech-ghenomen, Verminderden, en Verkeerden Reuck, Ken-teyckenen, &c. Fol. 20

Het 10. *Capittel.*

Stinckenden Adem. Oorſaken, &c. Fol. 21

Het 11. *Capittel.*

Gelegentheydt van den Smaeck. Beſchrijvinghe van de Tonge. Hoe de Smaeck geſchiet. Fol. 23

Het 12. *Capittel.*

Oorſaken van Verminderden, Wech-genomen, en Verkeerden Smaeck. Of 't geen den eenen ſoet, ofte bitter ſchijnt, oock een ander ſo ſmaekt. Ken-teyckenen van Verſeerden Smaeck. Voor-teyckenen, &c. Fol. 24

Het 13. *Capittel.*

Gelegentheyt, en Gebruyck van 't Gevoelen. Fol. 25

Het 14. *Capittel.*

Ghebruyck van den Mont. Sijn Deelen. Tant-vleyſch gebruyck. Tanden, haer Weſen, Oorſpronk, Gelegentheydt, ende Getal. Gehemelt, Lelleken, Keel, Amandelen, Tonge. Fol. 25

Het 15. *Capittel.*

Geſwollen Tant-vleyſch, ſijne Oorſaken, en Geneſinge. Op-gegeten, ende Vergaende, ſijne Oorſaken, ende Geneſinge. Ontſteken Tant-vleyſch, ſijne Oorſaken, Voor-teyckenen, en Geneſinge. Fol. 28

Het 16. *Capittel.*

De Sprouw, Oorſaken, &c. Fol. 28

Het 17. *Capittel.*

Tant-pijn, Oorſaken, &c. Fol. 29

Het 18. *Capittel.*

Swarte, en vuyle Tanden, Oorſaken, &c. Fol. 30

Het 19. *Capittel.*

Loſſe, en Wtvallende Tanden, Oorſaken. Fol. 31

Het 20. *Capittel.*

Huygh, ende Ontſtekinghe van 't Lelleken, haer Oorſaken, &c. Fol. 33

Het 21. *Capittel.*

Onſtekinghe van Keel, en Amandelen, haer Oorſaken, &c. Fol. 33

Het 22. *Capittel.*

Waerdigheydt van de Spraeck, ende ondienſt van Klappernye. Spraecks Gebreken, ende beletſels in de Tonge, Oorſaken, &c. Fol. 34

VAN 'T TWEEDE BOECK.

Het 1. *Capittel.*

Heeſheydt, Oorſaken, &c. Fol. 36

Het 2. *Capittel.*

Hoeſt, ſijn Eygenſchap, Oorſaken, &c. Fol. 37

Het 3. *Capittel.*

Nootſakelijckheydt van het Adem halen, en hoe 't ſelve geſchiet. Aem-borſtigheydt, beſchrijvinge, ende legher-plaets, Oorſaken, &c. Geneſinge in de Benautheydt, buyten deſelvige. Fol. 39

Het 4. *Capittel.*

Bloet-ſpouwen, Oorſaken, &c. Fol. 41

Het 5. *Capittel.*

Naem-reden van de Koortſe, haren aert, ende nature, Onderſcheyt, ende Verdeelinghe, Oorſaken in 't gemeen, &c. Fol. 43

Het 6. Capittel.
Tweederley Geſtadige, ofte Binne-koortſen, ende haer Oorſaken, Hoe, ende waer door het Bloedt bederft. Ken-teyckenen der Binne-koortſen, &c. Fol. 45

Het 7. Capittel.
Legher-plaetſe ende Oorſaeck van de Afgaende Koortſen, waerom ſy elcke reys op haer tijdt weder komen, Onderſcheyt, ofte Verdeelinghe, hare Ken-teyckenen, &c. Fol. 46

Het 8. Capittel.
Ander-daeghſche Koortſe, Verſcheydenheydt, Oorſaken, &c. Fol. 47

Het 9. Capittel.
Vierdendaegſche Koortſe, Oorſaken, &c. Fol. 49

Het 10. Capittel.
Wtdroogende Koortſe, haer Benamingen, Oorſaken, Verſcheydenheydt, &c. Fol. 52

Het 11. Capittel.
De Peſt, haer Naem-reden. Oorſaken, Ken-teyckenen, met bewijs van de Beſmettinge; Of de Palen van 't Leven vaſt ſtaen, ofte by ons verſet konnen werden, Voor-teyckenen, Middelen om deſelve te vermijden, Geneſinge, ende Maniere van Leven. Fol. 54

VAN 'T DERDE BOECK.

Het 1. Capittel.
Nock, Oorſaken, &c. Fol. 80

Het 2. Capittel.
Walgen, ende Braken, Oorſaken, &c. Fol. 81

Het 3. Capittel.
Boorts, Naem-reden, ende Beſchrijvinge. Oorſaken, &c. Fol. 83

Het 4. Capittel.
Los-lijvigheydt, Oorſaken, &c. Fol. 84

Het 5. Capittel.
Buyck-loop, Oorſaken, &c. Fol. 85

Het 6. Capittel.
Roode-loop, ofte Bloet-gang; ſijn Benaminghe, ende Beſchrijvinge, Oorſaken, Trappen, ende Onderſcheyt, Ken-teyckenen, &c. Fol. 85

Het 7. Capittel.
Perſſinge, Oorſaken, &c. Fol. 88

Het 8. Capittel.
Speen, ſijn Onderſcheyt, Oorſaken, &c. Fol. 89

Het 9. Capittel.
Hardt-lijvigheydt; in ſommige ſeer langduerigh. Oorſaken, &c. Fol. 90

Het 10. Capittel.
Colijck, of het een nieuwe, ende wat Sieckte het is, ende waer het ſijn plaets neemt. Oorſaken, &c. Fol. 91

Het 11. Capittel.
Wormen, Oorſaken, &c. Fol. 93

De Blauw-ſchuyt.

Het 12. Capittel.
Alghemeene Sieckten, tweederley, Sommighe voort-loopende door verſcheyde Landen, ende ten laetſten vergaende, als Peſt, &c. Sommighe een Landt eygen zijnde, en daer altijdt blijvende; als de Pocken in Weſt-Indyen, loopende Varen in Denemercken, ende daer ontrent, Meer-vlecht in Polen, Krop-gheſwel in de Snee-bergen, Blauw-ſchuyt in de Noortſche Landen. Beſchrijvinge van de Blauw-ſchuyt. De maniere hoe ſy groeyt, ende op wat plaetſen. De Voorgaende, ende Naeſte oorſaeck; de verre, ende uytwendighe Oorſaken, beſtaende in de Nietnatuerlijcke dinghen, Koortſen, Geſtalteniſſe van 't Inghewant, ende Beſmettinghe. Algemeene Ken-teyckenen van de Blauwſchuyt, Byſondere in 't Begin, Voortgang, ende Hoogſte. Voor-teyckenen, Geneſinge. Geneſinge der Toevallen, als korten Adem, quaet Tant-vleyſch, Vlacken, Pijn in den Buyck, ende Lidtmaten, Braken, Buyck-loop, Brant, ende Koortſen, Geſwellen, Sweringen, Roos, Water, Wtteringe. Maniere van Leven. Fol. 96

Het 13. Capittel.
Sucht, ofte Ongedaenheydt, Water, ofte Waterſucht; haer Benaminghen, Onderſcheydt, Oorſaken, &c. Fol. 110

Het 14. Capittel.
Ophouden van 't Water; Grieckſche, ende Latijnſche Benaminghe, Oorſaken, &c. Fol. 115

Het 15. Capittel.
Ontloopen van 't Water, Oorſaken, &c. Fol. 119

Het 16. Capittel.
Koude-piſſe, Namen, ende Naem-reden, Oorſaken, &c. Fol. 120

Het 17. Capittel.
Bloedigh ende Etterigh Water, waer door veroorſaeckt, &c. Fol. 121

Het 20. Capittel.
Algemeene Telinge, en Voortſetten, in alle Dinghen; ende Sucht daer toe drijvende, met meerder Vermaeck in de Vrouwen, als in de Mans. Belet door Onvruchtbaerheydt, &c. Fol. 122

IN HET VIERDE BOECK,
Van de Gichte, ofte Flereçijn.

Benaminghe in verſcheyde Talen, Beſchrijvinge, Onderſcheyt, inwendighe Oorſaken, uytwendighe Oorſaken, Ken-teyckenen, Voor-teyckenen, Middelen om voor te komen, te geneſen, Maniere van Leven. Fol. 129
Lof der Gichte. Fol. 142

HET

HET EERSTE BOECK, VAN DE SIECKTEN DES HOOFTS.

Het Eerſte Capittel.

1 *Dat de Sinnen haer legher-plaets ende werck-tuygh in't Hooft hebben.*
2 *Dat onder de Wtterlijcke 't Geſicht, het edelſte is,*
3 *Beſchryvinge der Oogen,*
4 *Van Haer Zenuwen,*
5 *Vet, Klierkens, ende Spieren,*
6 *Vlieſen,*
7 *Vochtigheden.*
8 *Hoe het Geſichte geſchiet.*

1

DE Menſchelijcke Ziele, het treffelijckſte datter onder de Son is, en dewelcke (ghelijck de Grieckſche *Heliodorus* ſpreeckt) wat Goddelijcks heeft, ende uyt de Nature van boven, als blijckt uyt haer wercken, niet teghenſtaende ſy in haerſelven onveranderlijck is, evenwel in dit veranderlijcke, ende verganckelijcke Lichaem (het welck by ſommighe haer ghevangenis, maer beter haer kleedt, ofte herbergh, ghenoemt wert) beſloten zijnde, en werckt niet, als door de Lichamelijcke Deelen. Soo heeftſe tot het Verſtant, Inbeeldinghe, ende Heugheniſſe van doen de Herſſenen, ende die beſchadight zijnde, wert oock dat werck verhindert; ghelijck te voren is aenghewefen. Daer en is niet (ſeydt de Wijſgerighe *Ariſtoteles*) in het Verſtant, het welck te voren niet van doen gehadt en heeft den dienſt van de Sinnen. Ende gelijck het Hooft de leger-plaets is van 't Verſtant, ſoo is het oock van de Sinnen, die niet anders en zijn als Boden ende Dienſt-knechten van de Ziele. Die de ſekerheydt van de Sinnen in twijffel treckt (gelijck *Anaxagoras*, als *Ariſtoteles* verhaelt, niet en wilde toeſtaen, dat de Znee wit was) die moeten wachten, ſeydt *Plato*, tot dat de dingen ſelver ſpreken, ende haren aert openbaren. Derhalven die niet alles op loſſe Schrouven wil ſtellen, moet het houden met het ghene de Poët *Lucretius* leert in ſijn eerſte ende vierde Boeck:

Iuvenies primis à ſenſibus eſſe creatam
Notitiam veri, nec ſenſus poſſe refelli,
Qui niſi ſunt veri, ratio quoquè falſa fit omnis.

Deſe zijn vijf, volghens het getal der ſimpele Lichamen, den Hemel, ende de vier *Elementen*. Het Geſicht ſtaet op den glans van den Hemel, den Reuck op het Vuur, het Gehoor op de Lucht, de Smaeck op het Water, het Gevoelen op de Aerde. Deſe laetſte, al is het door het geheele Lichaem verſpreyt, ſoo krijght hy evenwel ſijne kracht uyt het Hooft, ende wert oock ghekrenckt, als het ſelve beſchadight is, ghelijck wy te voren in de Hooft-fieckten hebben aengewefen. De vier eerſten hebben mede haer Werck-tuygh in het Hooft, het welck wy nu, beneffens hare Gebreken, ende Geneſinghe, ſullen beſchrijven.

2 Onder de verhaelde Vijf uytterlijcke Sinnen wert het Geſichte wel te recht voor het edelſte gehouden. So ſchrijft de Joodſche *Philo*, in ſijn Boeck van *Abraham*, datter uyt de vijf, drie beeſtigh ende dienſtbaer zijn, Smaeck, Reuck, ende Gevoelen, waer door haer de Beeſten, als alleen dagh en nacht voor den buyck, ende den aenhangh, ſorge dragende, onderhielen, ende dat de twee andere, te weten, Geſicht, en Gehoor, de gemelte regeerden, ende ons (het welck *Plato* te voren gheſeydt hadde) tot de wijſheydt leyden, waer toe het Geſicht, als vaerdiger zijnde, de eerſte plaets boven het Gehoor toequam. Dit wijſt de Poët *Horatius* mede aen *de Arte Poët,*

Segnius irritant animos demiſſa per aurem,
Quam quæ ſunt oculis ſubjecta fidelibus, & quæ
Ipſe ſibi tradit ſpectator.

Hierom ſeyde de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Polybius* ſeer wel, dat de Ooghen ſekerder ghetuygen waren,als de Ooren,ende daerom houden wy oock meerder van een ghetuyge, die yet geſien heeft, als van thien die van hooren ſegghen ſpreken, ghelijck *Plautus* mede aenmerckt *Truculento :*

Pluris eſt oculatus teſtis unus, quam auriti decem;
Qui audiunt, audita dicunt, qui vident, plane ſciunt.

Hoe raſſer ſien wy oock het weer-licht, als wy den Donder hooren? Soo alſſer yemandt in een Boſch hout hackt, ſietmen den Bijl al op-geheven om den tweeden ſlag te geven, eermen den eerſten gehoort heeft. Ja het Geſicht vlieght in een oogenblick tot den Hemel toe.

Wy hebben de Sinnen (ſeydt *Ariſt.* 1. *Metaph.* 1.) oock ſonder gebruyck om haerſelven lief, en boven alle die door de Oogen geſchiet: want niet alleen om wat te doen, maer oock als wy niet te doen en hebben, ſoo ſoecken wy boven alles te ſien: Hierom is't, dat, als de Heylige,en andere ſchriften gewach maken van yet wel te bewaren, ofte ſeer lief te hebben, gelijckeniſſe nemen van de Oogen, ofte den Oogh-appel. Soo doet oock de Poët *Catullus* op verſcheyde plaetſen, ende onder andere ſeer aerdigh *Epigr.* 83.

Quinti ſi tibi vis oculos debere Catullum,
Aut aliud ſi quid charius eſt oculis:
Eripere ei noli multo quod charius illi
Eſt oculis, ſi quid charius eſt oculis.

De Ooghen hebben in onſe Tale (ghelijck de Hebreeuſche *Ogin*) haren naem ghekreghen van de *Hooghte*, dewijlſe als Wachters van ons Lichaem om hooge ſtaen, om ſo veel te verder van haer te konnen ſien: even-eens ghelijckmen de Wachters op hooge Torens ſtelt. *Serenus cap. de ocul.*

Summa boni eſt alacres homini contingere viſus,
Quos quaſi cuſtodes, defenſoreſque pericli;
Proſpiciens ſumma natura locavit in arce.

Want indienſy om leegh geſtelt waren,ſo en ſoude het Geſichte niet verre hebben konnen dragen, dewijl het aerdtrijck vol hooghten, ende heuvelen is, ende de Zee ſelve, van wegen de ronte,haer bultig, ende verheven toont. En om datmen voor uyt gaet, ſoo zijnſe oock in't voor-hooft geſtelt.

De *Gedaente* der Oogen is ront, om de ruymte, minder beſchadight te konnen werden,ende lichter te bewegen: als mede om bequamelijck de ſtralen, van wat zyde die mochten komen, op het punt van den Oogh-appel te ontfangen. Die langhwerpige Oogen hebben, werden voor quaetaerdigh geoordeelt, gelijck *Plinius* ſchrijft 11. *Nat.* 52.

De *Verwe* der Oogen is driederley, blauw, ſwart, ende tuſſchen beyde,die wy na de gelijckenis *Geyten-ooghen* noemen. Die de laetſte oogen hebben, zijn van naturen ſcherp van gheſicht, ende vroom van manieren (gelijck die oock uyt de Oogen konnen gheſien werden) als *Athenæus* ſchrijft 8. *Deipn.* 12. uyt *Ariſt.* 1. *Hiſt. an.* 10. Blauwe, ofte grauwe Ooghen zijn gemeen onder de Nederlandtſche, Duytſche, Engelſche, om dat ſy wel veel vochtigheydts hebben, maer die van de natuerlijcke warmte, de onſienlijcke gaetjens van 't Lichaem door de uytwendighe kouwe gheſtopt zijnde, gantſch verdunt wert. In tegendeel hebben de Moren, ende Indianen door de banck ſwarte Oogen, om dat,dewijlſe in heete Landen woonen, ſy wel drooger zijn,maer de vochtigheydt heeft veel aerdtachtigheydt by haer, alſoo de natuerlijcke warmte veel uyt-waeſſemende, deſelve ſoo niet en kan verdunnen, gelijck wel aenghewefen is by mijn weerde Meeſter, *Ger. Voſſius* 3. *Phyſiol. Chriſt.* 23. De Keyſer *Auguſtus* hadde ſeer klare, ende ſuyvere Oogen, in dewelcke hy wilde gelooft hebben (ſchrijft *Suetonius*) datter wat van een Goddelijcke luyſter in was; ende verblijde hem, als yemandt die hy ſcherp aenſagh, moſt voor hem kijcken, als of het teghens de Sonne ware geweeſt.

De *Groote* van de Ooghen is een yeghelijck niet even ghelijck. De Grieckſche Poëten prijſen de groote ooghen, als wat ſchoons, in de Dochters; ende ſoo wert van den Prince onder deſelvige *Iuno*, de Coninginne van den Hemel ghenoemt βοῶπις, πότνια Ἥρη, de eerweerdighe Koe-oogh. Ende ſelver de Hiſtory-ſchrijvers roemen de groote Ooghen van *Alexander de Groote*, de Keyſers *Auguſtus*, *Theodoſius*, ende andere. Dan het volck van het Rijck *Cathay* (ghelijck *Haltho Armen.* beſchrijft *de Tartar. c.* 1.) hebben kleyne oogen,ende zijn wonder gauw van verſtant, ſoo dat ſy,andere volckeren verachtende, wel derven ſeggen, dat ſy alleen met twee oogen ſien, de Latijnſche (ſoo noemen ſy die van Europa) met een, ende dat al de andere blint zijn. Ende voorwaer de ervarentheydt leert ons, dat de ghene, die kleyne ende diepe oogen (gelijck de Paus *Paulus de* IV. als *Panvino* in ſijn leven verhaelt) hebben, veel gauwer ſien als welckers oogen groot, ende uyt-puylende zijn, daerom te arger,om dat ſy oock veel met Sinckinghen gequelt werden. De Italiaenſche Genees-meeſter *Mercurialis*, heeft mede wel aenghemerckt, dat Puyl-oogen in ſware ſieckten ſwarigheydt beteyckenen: als toonende de zielijcke kracht der Herſſenen ſoo vervallen te zijn, dat ſy de Oogh-ſpieren niet meerder in haer eygen plaets kan vaſt houden.

Tot beter geſicht was van nooden, ſeydt *Aquapendens*, dat wy *Twee ooghen* hadden, alſoo een oogh weyniger, ende onvolmaeckter ſiet, gelijck een yeghelijck bevinden kan, wanneer hy het eene oogh toe-ſluyt: als mede inſonderheydt om de verte van het gene geſien wert, bequamelijck af te konnen meten, ghelijck *Keplerus* wel aenwijſt. Beyde deſe hebben haer behoorlijcke middel-plaets.

Want

Want indien deſelvighe grooter was, ſoo en ſouden de dichte dingen niet geſien konnen werden; indien die kleynder was, ſoo ſoude het geſicht vermindert weſen, van de dingen, die ter zyde ſtaen. In andere Dieren is die plaets breeder, om dat (gelijck *Ariſtot.* ſchrijft 10. *Probl.*) ſy gheen handen hebbende, van ter zyden moeten ſien.

3 Nu gelijck het Geſicht wonderbaerlijck is, ſo heeft het oock ſoodanigh werck-tuygh, ofte ghereedtſchap, te weten, de *Oogen*, daeromme Godlijcke Leden van *Galenus* ghenoemt. Haer vernufte t'ſamen-ſettinge beſtaet uyt ſes Spieren, ſes Vlieſen, drie Vochtigheden, verſcheyde Aderen, ende Slag-aderen, als oock veel Vet.

4 De Oogh-Zenuwen zijn twee-parigh, het eene paer om de Oogen te bewegen, het ander om de Zielijcke Geeſten te brenghen aen het Nette-vlies, op dat de Ziele in de Herſſenen ſoude konnen oordeelen van het gene het oogh geſien heeft.

5 De Oogen zijn begroeyt met veel *Vet*, ſo om deſelve van d'uytwendighe Kouw te beſchermen, waerom ſy, hoewel de alderſwackſte onder alle de Deelen (ghelijck *Ariſtoteles* ſchrijft 31. *Probl.* 22.) geen beven onderworpen zijn, hoedanige nochtans *Plinius* getuyght 11.37. den Keyſer *C. Caligula* gehadt te hebben; als oock, om datſe te lichter ſouden beweghen, ende door het beweghen niet verdrooghen: waer toe mede helpen de ſachte, ende ſpongiachtige Klierkens, die in den grooten hoeck ſtaen, ende de oogen geſtadigh bevochtigen.

De Oogen werden om wel en recht te ſien, ſnellijcken aen alle kanten ghedraeyt door ſes *Spieren*, van dewelcke vier rechte zijn, en twee ſcheunſche. Van de rechte draeyt den eerſten het Oogh om hoogh, den tweeden om leegh, den derden aen de ſlincker, den vierden aen de rechter zyde. De twee ſcheunſche draeyen het ſcheunſch om. Behalven deſe hebben de Beeſten den ſevenſten, die de Geſicht-zenuwe ronts-om beſlaet, het Oogh vaſt houdende. Deſen en was de Menſchen niet van nooden, als recht over-endt gaende: maer wel de Beeſten, die met het Hooft voor over na de aerde bocken.

6 Alſoo het Oogh door-luchtigh was, ende vol Vochtigheydt, ſoo moeſt het oock om niet wech te vloeyen, met een vaſt kleedt bevanghen, en omgort werden. Tot dien eynde zijn de *Vlieſen*, die ſes in getal oock tot het geſicht haer byſonder gebruyck hebben.

Het eerſte, ofte buytenſte, is het *Bint-vlies*, na ſijn verwe, gemeenlijck het *Wit van 't Oogh* genoemt, en is een ſpruytſel van 't Panne-vlies, bindende en hechtende het Oogh vaſt aen den Oog-winckel, om niet uyt te ſchieten, ende en gaet niet ronts-om, maer ſcheyt aen den Oog-appel. Het tweede is het *Hoornigh-vlies*, alſo genoemt, om dat het met ſijn hardigheyt, en klaerheyt den horen van een lanteerne gelijckent. Heeft ſijnen oorſpronk van 't dicke Breyn-vlies, den Geſicht-zenuwe omvattende, bekleedt en beſchermt ronts-om de Vochtigheden, en teere Vlieſen van het Oogh door ſijn hardigheydt ende vaſtigheydt. Maer voor, daer het door-luchtigh is, ontfangt het de ſchijnſelen van de ſienbare dingen, ſonder het welcke het Geſicht niet en kan geſchieden. Nu op dat ſoodanigh ſchijnſel, ofte gedaente der dingen niet qualijck, ofte verkeert en ſoude invloeyen, ſoo heeft de Nature dit Vlies uytwendigh ſtreck, en gantſch gladt gemaeckt.

Het derde heeft mede den naem na ſijne gelijckeniſſe, te weten, *Druyf-beſye-vlies*. Spruyt van het dunne Breyn-vlies, den gemelten Geſicht-zenuwe bekleedende, van waer het ſich ronts-om het Ooge verſpreyt, behalven van voren, daer het wat in-getrocken, ende met een ront gaetjen als door-boort wert. Wy noemen het ſelve den *Oogh-appel*, ofte het *Swart van de Ooghen*, ſtreckende om te konnen ſien. Want indien dit Vlies klaer en licht was, het en ſoude gheen ſchijnſels konnen vatten: ghelijck den Hoogh-gheleerden *Plempius* wel aenwijſt, in ſijn ſcherpſinnige beſchrijvinge der Oogen, met de gelijckeniſſe van de donckere Kamer (terſtont uyt te leggen) alwaer het ſchijnſel, hoe ſy donckerder is, beter gheſien wert, ende door het minſte licht vermindert, ende vergaet.

Het vierde Vlies heeft den ſelfden oorſpronck, en ſijnen naem van wegen de groote ſijnigheyt na een *Spinne-webbe*, bekleedt rondts-om de Cryſtalline vochtigheydt, waerom het klaer, glat, ende ſijn is, op dat het de door-ſchijnende gedaente door ſijn rouwigheydt, ofte grovigheydt niet en ſoude beletten.

Het vijfde is ghenoemt *Glaeſachtigh-vlies*, als de Glaeſachtighe vochtigheydt bekleedende, ende bewarende, dat ſy niet onder de Waterighe en vloeyt. Belet mede, dat de Glaeſachtige vochtigheydt het Nette-vlies niet en vervochtight, en alſoo verſlapt. Hier in 't midden ſietmen eenige bruyne ſtreenkens, de *Hayrkens der Wynbrauwen* ſeer naeu ghelijckende. Welckers ghebruyck *Keplerus* ſtelt te zijn, om door haer bruynigheydt het ooghe van binnen donckerheydt te geven, en voornamelijck om het Nette-vlies van ende na den Oogh-appel te brengen.

Het ſeſte, en laetſte Vlies wert oock na de gelijckeniſſe, die het heeft met geen uytgeſtreckt oft gatigh, maer ingetrocken Net, den naem gegeven van *Nette-vlies*, ende en is anders niet als uytgeſtreckt Morgh van de Geſicht-zenuwen. Sijn ampt is, de gedaente ende verwen der uytwendige dingen met een glants door het gat van den Appel in de Ooge vallende, te ontfangen, en uytgedrukt te vertoonen.

7 Onder deſe Vlieſen verſchijnen drie Vochtigheden, de Waterachtige, Cryſtalline, en Glaeſachtige, alle na haer gelijckeniſſe alſoo genoemt.

Voor aen is de *Waterachtighe vochtigheydt*, in de-welcke de breede ſtralen door de Lucht hier in val-lende,gebroken,ende als ingetrocken werden in de nauwte van den Oogh-appel. De *Cryſtalline* verga-dert allengskens de ſtralen, uyt de Waterachtighe ſchietende; waerom haer Lichaem oock vaſter is, als d'andere. De *Glaeſachtighe* geeft den door-tocht voor de ſchijnſels na 't Nette-vlies.

Dit is in 't kort van de gelegentheyt der Oogen, en het konſtigh gebouw om haer werck uyt te voe-ren, het welck niet beter en kan begrepen werden, als met een uytterlijck ende vermakelijck exempel, dat na het Oogh ſelve verſonnen is, en ſijne werc-kinge ſo volkomentlijck aenwijſt, dat al de Schrif-ten, die voor deſen ſoo langh ende menichvuldigh daer over tegens malkander verwiſſelt zijn, nu niet eens in achtinghe en komen,als verre van den rech-ten wegh afdwalende.

8 Men ſal dan een Kamer gantſch doncker ma-ken, ende in een venſter een ront gat boren, en daer voor ſetten een bril-glaesjen (het welck oock met de Cryſtalline vochtigheyt gedaen kan werden) om het licht met het ſchijnſel van 't gene buyten is,door te doen komen; de muer die recht over 't gat komt, moet wit weſen, om d'ontfanghene verwen te ver-lichten; en d'ander ſwart,om de ſchaduwe te maken.

Nu de dinghen, die van buyten moeten doorſchij-nen, hoe die meerder geverwet zijn, ende den dagh klaerder en lichter, hoe bequamer: dan is beſt dat de Kijckers, haer te voren een wijl in 't doncker ge-houden hebben. Dit aldus ghedaen zijnde, ſalmen, alles wat van buyten tot dat gat reycken kan,tegen de witte muer, op een wit papier, ofte linden, daer verre ofte nader,na dat het glas gheſtelt is,tegen-houden, ſeer volkomentlijck konnen ſien. Ick heb-be 't ſelve op een Torentjen van mijn Huys, in het welcke ick, ronts-om dicht geſloten zijnde, op pa-pier, ofte teghens de muer, ſie de Luyden langhs de Wal gaen wandelen,ſo volkomen,datmenſe kennen kan, als mede de Schepen komen zeylen, alles met de verwen van de Vanen, en beweginge, het welck ſeer gheneuchlijck om ſien is. Maer alles ſtaet ver-keert, ende de Menſchen ſchijnen met haer voeten tegen den ſolder te loopen, ende de Schepen oock alſoo te varen. De reden is, om dat de ſtralen uyt het uytterſte van 't ghene gheſien wert, vloeyende voor het gat malkander doorſnijden, en daer door getrocken zijnde, haer ſtantſel veranderen. Recht op deſelfde wijſe gaet het Gelicht in 't Ooge. Dat in een kamer het venſter is, is in 't Ooge het Druy-ve-beſye-vlies: het gat in 't venſter, is in 't Ooghe den Appel;het glas dat daer voor 't gat geſtelt wert, is hier de Cryſtalline vochtigheydt, ofte al 't ghene in 't Oogh de *refractie* doet: dat aldaer is de ſwarte muer, is hier mede het Druyſ-beſye-vlies: ende dat daer de witte muer,oft 't papier is,is hier het Nette-vlies. Dan de Nature heeft alles ſo met Vlieſen, als vochtigheden noch volkomender gemaeckt. Maer hier valt een vaſte knoop, niet wel om te ontdoen, te weten, Als het Geſicht op deſelfde wijſe geſchiet, waerom wy dan niet mede alles verkeert en ſien. De Wel-ghemelte Profeſſor *Plempius*, ſnijt hem al-dus door; Al is't (ſeydt hy) dat het ſchijnſel hem mede verkeert aen het Nette-vlies vertoont, ſoo neemt ſulcks nochtans de kennende kracht niet aen; de reden is, om dat die kracht, gelegen zijnde in de Herſſenen,dat ſchijnſel niet voor haer en heeft. Want het hol van het Nette-vlies ſteeckt van bin-nen met een hooft uyt; ende achter dat hol ſit die kracht. Waerom moet in-gebeelt werden, dat op deſelfde manier de ghevoelende kracht in 't Ooge, de gedaente onderſcheyt,als wy in een beſloten ka-mer de ſchijnſels ſouden vernemen, ſtaende achter het papier, ende daer van bovenen in neder-ſiende: want dan ſoude alles blijcken, ende hem vertoonen in die gedaente ende geſtaltenis,als het in der waer-heydt van buyten is. Op deſelfde wijſe de Sienlijc-ke kracht van de Ziele niet van voren, maer als van bovenen op het gheſchilderde Nette-vlies ſiende, vat al 't ghene ſy ſiet, in den rechten ſtant, die het buyten heeft. Daer-beneffens vat het Geſicht een dingen op die plaets, alwaer de geſicht-ſtrael,indien ſy ghemaeckt werde, ſoude uytſchieten. Dewijl ſy dan alletijdt gedreven wert, ſoo geſchiet daer door het verſchil van het aennemen der ſinnen met het papier. Maer den ſcherp-ſinnigen *des Cartes*,ſpreeckt hier gantſch anders van, hier te lang te verhalen, te meerder, dewijl ſulcks naghesien kan werden in ſijn *Dioptrique, au diſcours cinquieme.*

Het

Het II. Capittel.

1 *Ellendigheydt der Blintheydt,*
2 *De Oorſaken van deſelve, als oock van Swack, ende Verkeert gheſicht,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van leven.*

I

WY ſeggen wel te recht, dat een Blint man,een arm man is. Want (gelijck den Oudt-vader *Baſilius* ſchrijft, *Orat*.36.) de ſchade van elck byſonder deel desLichaems,valt het gemeen moeyelijck : maer de Oogen te moeten miſſen, maeckt dat het leven geen leven en gelijckent. Iſſer eenigh mangel aen de Voeten, ſoo wert aen 't Lichaem het loopen benomen, de Oogen verlichten ondertuſſchen met haer toeſien de pijn. Ende indien de Ooren haer kracht verlieſen, hier wert mede het gebreck door het Oogh met wencken getrooſt. Maer het Oogh uyt zijnde; dan vallen alle Sinnen ter neder, het Lichaem wert traegh, de Beenen weygheren te gaen, roepende om haren Leydtſ-man het Oogh, de Handen ſmijten de konſten wech, t'ſamen met de Oogen verblint zijnde,het Oor en kan niemant van het geſelſchap,als hy ſtil ſwijght,bekennen,de Tonghe ſtaet gebonden, als niet wetende, tegen wien ſy ſpreken ſal. Voor ſoodanighe ſchijnt de Son te vergeefs met het gevolgh van de Sterren,de Maen met haer ſtralen de nacht verlichtende, en kan aen alſulcke de duyſterniſſe niet benemen. Noch de lieffelijcke, ende met haer baren ons als toelacchende Zee, noch de Aerde groente, ende bloemen uytgevende, ende met gaven der Lenten ghekroont zijnde, en konnen haer gantſch gheen vermaeck aenbrenghen : maer het is als een verweſen leven, een leven van eenen nacht, een onſichtbare werelt, dewijl de ſchoonheydt van de wereltlijcke konſtigheydt haer onbekent is. De Poët *Manilius* heeft dit mede wel verſtaen in ſijn vierde Boeck :

At niger obſcura Cancer cum nube feretur,
Quæ velut extinctis Phœbeis ignibus ignis
Officit, & multa fuſcat caligine ſidus,
Lumine deficient ortos, geminamque creatis
Mortem fata dabunt, ſe quiſque ut vivit, & effert.

Dat is, gelijck het de Hoogh-geleerde *Scaliger* uytleydt, De ghene die onder het neveligh Creeſten-teycken geboren wert, is Blint, ende alſulcke leeft, en begraeft ſijn ſelven alle daegh; want hy is doodt levende. Daerom ſeydt de Poët, dat, die blint geboren werden, tweederhande doodt hebben. Want het leven, dat ſy leven, is een doodt, als ſonder licht, ende de andere alghemeene doodt ſtaet haer niettemin te verwachten. Om d'onbequaemheydt die het gebreck der Oogen aenbrenght tot eenighe bedieninge, weygerde eertijdts te Romen *T. Manlius Torquatus* het Borghemeeſterſchap, daer hy toe verkoren was, aen te nemen, gelijck *Livius* verhaelt in het 26. Boeck. *Boleſlaus*, de derde Koningh van Bohemen, blint zijnde, werde van andere, ende ſijn ſelven gheoordeelt tot de Kroone onbequaem te zijn, ende moſt daerom het Rijck aen ſijnen Soon overgeven. Het ſelfde verhaelt oock *Dubravius* van andere in ſijn Hiſtorye. Ja de Rechten verbieden een blint *Advocaet*, oft Voorſpraeck,voor den Rechter te ſpreken, om dat hy de teeckenen van de *Magiſtraet* niet ſien, ende, dienvolgende, niet wel eeren en kan; hoewel hy,volgens *Ulpianus*, wel magh vonnis wijſen, (gelijck wy oock by *Livius*, ende andere leſen, dat *Appius* blint zijnde, in den Raedt ſat, ende hevigh tegen den Koning *Pyrrhus* aenging) *L. 6. D. de judic.* het welck *Bartolus* verſtaet, indien de Blintheydt yemant overghekomen is, na dat hy alreede Rechter, ofte Raedts-heer was. In 't Eylandt *Ormus* is een Wet, datter niemandt, die blint is, magh Koning werden, waerom de Koningen,tot haer vooꝛſekeringh, ſo draſy de Kroon op 't hooft krijgen, al haer Broeders,ende naeſte Erfgenamen, de Oogen uyt doen ſteken, en laten ſe daerna rijckelijck onderhouden. Het welck wel wreedt, maer evenwel vry beter is, als het worghen, ſoo ghemeen by de Turcken.

Dewijl dan de Blintheydt ſo ſchadelijck, en hinderlijk is, ſo en hadde ſeker Knecht (van den welcken *Galenus* vermaent op het 4. Cap. in ſijn Boeck van te kennen,ende te geneſen de Sieckten des Gemoedts) gheen onghelijck, als hy zijnde door den Keyſer *Adriaen*, een Oogh uytgeſteken, en verſocht, om voor dat onghelijck een goede ſchenckagie te kieſen, eerſt daer op ſtil ſweegh,ende daerna vorder gheport zijnde, om al te eyſchen wat hy begeerde, voor antwoort gaf, niet anders te begeren, als ſijn Oogh, dat hy verloren hadde; dewijl datter gheen gave en konde gevonden werden, om een verloren Oogh te vergoeden. Want het gene de Son (daerom oock het Oogh der werelt ghenoemt van den Grieckſchen Poët *Orpheus*, ende den Latijnſchen *Ovidius*) in den Hemel is, 't ſelfde is het Oogh in den Aerdtſchen menſche. Het Lichaem en ſoude maer een donckere kercker weſen (ſeydt den Oudt-vader *Ambroſius*) het en ware het ſelve door het Oogh verlicht werde; waerom onſen Salighmaker het ſelfde oock noemt de Kaerſſe, ofte den Lichter des Lichaems, verghelijckenende het Oordeel met de Oogen, het Gemoedt met het Lichaem, gelijck de

Hoogh-geleerden Heer *Hugo de Groot*, dat breeder uyt-leydt in ſijn Aenmerckinge op den Euang. *Mattheus* in 't ſeſte Cap. Selve werden in de H. Schrifture oock de Sondaers, (als blint zijnde in 't goede) met den naem van Blinde beteyckent. Soo dat het wel een blint, ende onwijs werck was, het welck de ſiende, en Wijſgerige *Democritus* beging, als hy ſijn ſelven blint maeckten, om dat ſijn bedenckinghen over de natuerlijcke oorſaken, door het belet van de Oogen niet en ſouden verſtoort, ende afgetrocken werden, (gelijck uyt de Grieckſche Hiſtorien *Agellus* verhaelt 10. *Noct.* 17.) ofte (als den ouden Poët *Laberius* ſeyde) om dat hy niet ſien en ſoude, dat het de quade Borgers ſoo wel ging.

O miſeras hominum mentes, ô pectora cæca.

Ick geloove de antwoort (beſchreven by *Cicero* in het vijfde van ſijn Tuſculaenſche vragen) die twee andere gaven, niet en was volgens haer meeninge: maer dat ſy daer mede ſochten het ongeluck in de beſte vouwe te ſlaen. Den eenen, te weten, *Aſclepiades*, ghevraeght zijnde, wat onghemack hem de Blintheydt aengebracht hadde, *Dat ick*, antwoorde hy, *met een Jonge te meerder ga.* Maer ick ben van gevoelen, dat hy eerder wenſcht, om ſulck gevolgh te moghen miſſen. Den anderen, namelijck *Antipater van Cyrenen*, als eenige goede Vroukens ſijne Blintheydt beklaeghden, *Wat is dat*, ſeyde hy, *dunckt U oock datter des nachts geen vermaeck en is? 's nachts zijn wy allegader blint, ende daer over en doen wy evenwel gheen klachten.* Dan die Blintheydt werdt haeſt door den glans van het groote Licht verdreven, ende de vermakelijcke wercken der duyſternis, al werden ſy geoordeelt haer beſiens niet waerdigh te weſen, en behoeven evenwel ſoo veel tijdts niet, om daerom altijdt Blint te willen blijven.

2 Het Geſicht, gelijck alle andere Lichamelijcke werckingen, wert beſchadigt op driederley wijſe, in verminderen, wech-nemen, verkeeren. Vermindert Geſicht hebben de gene, die noch van dichte, noch van verre wel en ſien, die alleen van dichte, en niet van verre, en in tegendeel, die alleen van verre ſien, en welckers geſicht wel goet is by daegh, maer niet by avont. Wech-genomen Geſicht is by de gene, die ſteken-blint zijn. Ende die twee en verſchillen maer in de groote van oorſaken. Verkeert Geſicht is by de gene, die de dingen verkeert, ende anders ſien, als ſy in der daedt zijn.

De *Oorſaeck* hier van beſtaet in de Deelen van het Oogh, die wy in 't laetſt-voorgaende Capittel beſchreven, en aengeweſen hebben het Geſicht uyt te wercken, ofte in de Herſſenen, uyt dewelcke deſelvige haer kracht, en oorſpronck trecken. Het Geſicht wert uyt de *Herſſenen* beſchadight, als deſelvige door eenige Ongematigheydt bevangen zijn, waer door weynighe, ofte onſuyvere Geeſten voort-gebracht werden, oft als ſy door groote Loſing, lange en ſware Sieckten verſwackt, oft oock door Droefheyt, en Swaermoedigheyt benaut, en beſloten zijn, waer door alſdan den vryen toegang van de Geeſten door de Geſicht-zenuwen belet wert. Daer is byna niet, dat het Geſicht ſo verſwackt, als het onmatig Byſlapen, daer nochtans oock de Geſneden door de banck ſwack van geſicht zijn. Waer in ('twelck in 't eerſte vreemt ſchijnt) een en 't ſelfde werk uytgewrocht wert, door twee gantſch tegen-malkander-ſtrijdende oorſaken. Maer ſtaet te letten, dat in d'eerſte het quaet voor-komt, door het vervliegen van al te veel Geeſten, waer door de Herſſenen, en Oogen verſwacken: dan in de ander, veroorſaeckt ſulcks door overtollige vochtigheyt der Herſſenen, die haer over alle de Deelen van 't Oogh verſpreyt.

De *Geſicht-zenuwen* krijgen haer ongemack door uytwendige Kouw, Slaen, Stooten, Vallen, Stuypen, Hooft-pijn; maer meeſtendeel door ſlijmerighe Vochtigheden, het zy dat deſelve de Geſicht-zenuwen van buyten te ſeer bevochtigende, toe-perſſen, het zy datſe van binnen den doorgang verſtoppen. Dit gebreck noemen de Genees-meeſters in Latijn *Gutta Serena*, in Duytſch *de ſwarte Star.*

Wanneer de *Oogh-ſpieren* vertrocken, ofte verſwakt werden, dan verdraeyen de Oogen, het welk wy *Scheligheydt* noemen. Soodanige, als ſy yet willen ſien, moeten om den Oog-appel over het ſelfde recht over te brenghen, haer Ooghen gheheel verdraeyen, en een Scheel geſicht maken. Sulcks overkomt ſomtijdts na eenige Sieckten, gelijck Kramp, Vallende-ſieckte, Geraecktheydt, ſomtijdts na de Geboorte, te weten, als de Moeder in haer draghen Schele Luyden te veel aengheſien heeft, ofte verſchrickt is gheweeſt van yet dat dapper glinſtert. Hier toe kan mede veel doen een quade Gewoonte in het gheſtadigh verdrayen van d'Oogen, die dan daerna ſo blijven ſtaen, gelijck veeltijdts gebeurt in de jonge Kinderen, die in de Wiegh haer geſicht geſtadigh na de Kaers, ofte ander Licht, verkeert trecken.

Als het Oogh door de Spieren onder, oft boven, ja oock ter zyden gedreven wert, dan ſchijnt alles datmen ſiet dubbel te weſen. Sulcks kanmen beproeven met de vinger, het eene oogh oplichtende, ende het ander neder-druckende, ghelijck de Poët *Lucretius* mede aenwijſt:

Aut ſi forte oculo manus uni ſubdita ſubter
Preſſit eum, quodam ſenſu fit, ut videantur
Omnia, quæ tuimur, fieri tum bina tuendo,
Bina lucernarum florentia lumina flammis,
Binaque per totas ædes geminata ſupellex,
Et duplices hominum facies, & corpora bina.

Dit wert oock beveſtight by *Langius*, Genees-meeſter van den Palts-graef, met een, die op een Mes vallende,

vallende, ſijn Oogh van het onderſte ſcheel tot de Wijnbrauwen door-ſnede, welcke Wonde geneſen zijnde, alles dubbelt geleeck, om dat den appel, het oogh vaſt zijnde aen den onderſten ſcheel, lagher ſtont als het ander: maer doen het Oogh, door geſtadigh beweghen, wederom los werde, ſoo ſagh hy wederom wel. Want als beyde de Ooghen eveneens geſtelt zijn, dan ſienſe een dingen, maer als de Nette-vlieſen van beyde Ooghen verſcheydelijck ghelegen, ofte van binnen geſchildert zijn, dan ſien wy twee voor een. Verſcheydelijck gheſchildert werden geſeydt, als het eene Net de ſchijnſels recht, het ander ſcheuns ontfanght, ofte oock alle beyde ſcheuns, maer beyde in verſcheyde Deelen. Sulcks gheſchiet, wanneer de aſſen van de Oogen niet gedraeyt en werden na het ghene men ſien wil, ofte wanneer eenighe oorſaeck de ghemeenſchap der Oogen komt te ſcheyden, ſoo datſe niet eenparigh beweeght en werden. Dit ghebeurt in de raſende, ghelijck de Poët *Virgilius* in het vierde boeck *Æneid.* den dullen *Pentheus* beſchrijft:

Eumenidum veluti demens vidit agmina Pentheus,
Et ſolem geminum, & duplices ſe oſtendere Thebas.

Het ſelve geſchiet in Kinderen, Dronckaerts, Scheluwe, ende in andere, die met ſwacke Oog-ſpieren ghequelt zijn, ſoo datſe haer geſicht niet en konnen vaſt ſetten: in dewelcke ghebeurt, dat het eene Oogh hier, het andere daer ſwierende, het ſienlijck ſchijnſel verſcheyde, en ongelijcke Deelen van het Nette-vlies beſchildert. Welcke verſcheyde Schilderyen den Gemeenen ſin in de Herſſenen gewaer werdende, die als twee gantſch onderſcheyde oordeelt. Nu dat de gene, die wel droncken zijn, alle dingen dubbelt ſien, is, om dat haer Oogh-ſpieren door te vele dranck ſeer vervochtight zijnde, en het verſtant dwalende, de Ooghen niet vaſt en konnen ſtaen, om gelijck en eenparigh ergens op te ſien.

Het *Hoornigh-vlies* bekommert het Geſicht, wanneer 't ſelve ſijne gladdigheydt, doorluchtigheydt, ofte glans verlieſt, als oock wanneer het door een andere verwe beſmet wert, ende alſdan ſchijnt alles van die ſelve verwe, ghelijck wanneer datmen door een geel glas ſiet. Het wert in ſijn weſen verdickt door dicke vochtigheydt, al te koude heel-middelen; rouw, en droogh gemaeckt in den ouderdom; bevleckt met een wit lit-teycken na een Quetſuyre, Sweringen, Puyſten, ende Kinder-pocken. Op deſe maniere meenen ſommighe, dat den ouden *Tobias*, door de heete Mis (als een ſeer brandende, ende drooghende kracht hebbende) der Swaluwe, blint gheworden is, waer van breeder te ſien is by den Spaenſchen *Valleſius*, in ſijn Boeck van de *H. Philoſophie*, op het 42. Capittel. Soo leſen wy oock in de Hiſtoryen, als de Turckſche Keyſers, en andere Vorſten van Ooſten, yemandt niet met de doodt, maer met blintheydt willen ſtraffen, haer een gloeyent yſer voor de Ooghen doen houden. Soo heeft de voor-gemelte *Democritus* ſijn ſelven, gelijck als met een Brant-glas blint gemaeckt, volgens het ſchrijven van den Poët *Laberius*, hier voor mede vermelt, met deſe verſſen:

Clypeum conſtituit contra exortum Hyperionis,
Oculos effodere ut poſſet ſplendore æreo,
Ita radiis Solis aciem effodit luminis;
Malis bene eſſe ne videret civibus.

In het *Druyf-beſye-vlies* wert 't Geſicht belemmert, wanneer den Oogh-appel te ruym, ofte te nauw is.

Den Oogh-appel is te ruym, als het gat, 't welck het Druyf-beſye-vlies in het Oogh maeckt, om de ſienlijcke ſchijnſels te ontfanghen, aen den reghenboogh, ofte het kroonken te ſeer uytgeſteken wert, waer door niet alleen al datmen ſiet, kleynder ſchijnt, maer het geheele Geſicht verſwackt: ſo dat alſulcke, oock dingen, die niet verre van hier en zijn, niet wel en konnen bekennen. De redenen daer van zijn: Eerſtelijck, datter te veel van 't uytterlijcke Licht door het groote gat ſchiet, het welck het Geſicht beſchadight, de Geeſten te ſeer verſpreydende; ghelijckmen bevint, dat, alſmen yet ſcherp ſien wil, de Ooghen nauw aentreckt, het welck de Keyſer *Nero* geſtadigh doen moſt, gelijk *Plinius* verhaelt (in 't 11. Boeck van ſijn Natuerlijcke Hiſtorye op het 37. Cap.) ende wy in verſcheyden alle daegh konnen mercken. Ten anderen, dewijl de rechte ſtrael ſtercker is, de ſcheunſche ſlapper, en in eenen ruymen Appel veel ſcheunſche vallen, ſo en is 't niet vreemt, dat de gene, die alſo geſtelt zijn, een ſwack Geſicht hebben. Dit gebreck komt meeſt uyt de Natuyr, ſomtijdts oock van toevallende oorſaken; gelijck wanneer yemant in een duyſtere gevangenis geſeten heeft, waer door, hy na Licht hakende, ſijnen Oogh-appel komt wijt te werden, ende met lengte van tijden in die geſtalte verhardt. Het welck oock de oorſaeck is, dat de gene, die alſoo doncker gevangen hebben geſeten, het Licht, dat te grof in haren wijden Oog-appel valt, niet en konnen verdragen. *Denijs*, Tyran van Sicilyen, hadde boven op de gevangeniſſe doen bouwen een licht, en luchtigh Huys, ende de Kamers wel doen witten. Ende na dat hy dan de gevangens langh onder in duyſter hadde doen houden, liet deſelve ſchierlijck boven komen, dewelcke na het gewenſchte Licht hakende, en door de ongewoonte het ſelfde niet konnende verdragen, ſteke blint wierden. Het ſelfde ſeydt *Seneca*, van *Hercules*, als hy even uyt de donckere Hel in de lichte Werelt quam,

—— torpet acies luminum,
Hebeteſque viſus vix diem inſuetum ferunt.

Sulcks

Sulcks ghebeurde oock de Krijghs-knechten van *Xenophon*, als ſy een geruymen tijdt door het Znee trocken, gelijck, behalven *Xenophon*, onſen *Galenus*, en *Suidas* verhalen. De Gewoonte heeft hier (ghelijck oock in vele andere Werckinghen) ſoo groote kracht, dat ſeker oudt Romeyn, wetende datmen op ſijn lijf gingh, op ſijn een Oogh, om niet bekent te weſen, een plaeſter droegh, maer deſelve, als het ghevaer over was, af-doende, bevont het Geſicht verloren te hebben, ghelijck de Grieckſche *Appianus* verhaelt in 't 4. Boeck van de borgerlijcke Oorlogen der Romeynen.

Het *Spinne-webbe*, en *Glaesachtigh-vlies* beſchadigen mede het Geſicht, wanneerſe door haer dickte, de ſchijnſels geen door-toght en geven, ofte geverwet zijnde, deſelve veranderen.

Wy komen nu tot het *Nette-vlies*, het voornaemſte gereedtſchap van 't Geſicht, het welck, dien volgende, qualijck geſtelt zijnde, het ſelve veel kan bekommeren, ende in ſijn werckinge beletten. Als het te na by de Criſtalline vochtigheydt ſtaet, dan ſietmen alleen van verre, gelijck de oude Luyden, wanneer het daer verre van daen is, dan ſietmen maer ſo verre, als, gelijckmen ſeydt, de neus lang en is, het welck de Stick-ſiende ghebeurt, hoe jongh ſy zijn. De reden hier van wert aerdigh uytgeleydt van den Hoogh-geleerden Heere *Plempius* 4. *Ophth.* 39.

Noch wert het Geſicht beſchadight in de *Schemeringhe*, ghemeenlijck *Cataracta* ghenoemt, al of men ſeyde *Water-val*, en gebeurt, wanneer datter eenige Vochtigheyt binnen in het Oogh ſchiet, meeſt tuſſchen het Hoornig-vlies, ende de Cryſtalline vochtigheydt, ſomtijdt oock tuſſchen deſelve, ende de Glaesachtige, waer door belet wert, dat het ſchijnſel van de Sienlijcke dinghen niet en kan ſchieten tegen het Nette-vlies.

Die groot van Ooghen zijn, behalven datſe een ſwack Geſicht hebben, om dat in een ruyme plaets de kracht (die vereenight zijnde, ſtercker is) te ſeer verſpreyt wert, zijn dit gebreck oock meerder onderhavigh, ſoo om dat ſy lichtelijcker de ſinckende vochtigheydt konnen ontfangen, als om datſe raſſer van uytwendige oorſaken konnen beſchadigt werden. Hier toe doen inwendigh ſeer veel Vochtighe Herſſenen, die de Aderen, ende Geſicht-zenuwen, waer door de ghemelte Vochtigheydt in het Oogh leeckt, los, ende ſlap maken; ende uytterlijck een Slagh, Stoot, Vochtigh, ende regenachtigh Weder, ofte (ghelijck ick geſien hebbe) een natten Hoet op te ſetten, lang in de Son te ſtaen, ende diergelijcke, die de Vochtigheydt konnen vermeerderen, ofte driftigh maken.

Dit gebreck geſchiet meeſt altijt, gelijck geſeydt is, in de *Wateracthighe vochtigheydt*, die oock in haerſelven het Geſicht kan beſchadigen, wanneerſe het Hoornigh-vlies door Quetſuyre, ofte Sweringhe, doorboort zijnde, ten deele, ofte al t'ſamen uytloopt, ofte, die anders dun ende klaer is, grof, ende duyſter wert, door toevloeyingh van eenige vochtigheydt, ofte opſtijgen van grove Dampen, die verweckt konnen werden uyt grove, ende winderighe Spijſe, als *Boonen*, *Erweten*, en diergelijcke; inſonderheydt door veel Dronckenſchap. So verhaelt den Grieckſchen *Athenæus*, van *Denijs* den jongen, Tyran van Sicilien, hoe hy door droncke drincken ſijn Oogen ſo bedorf, dat hy ſteke blint werde. Het welck niet vreemt en is, alſoo hy, gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft, neghentigh daghen achter malkanderen droncken was. *Ovidius* 6. *Faſt.* 5.

— *vinis oculique animique natabant.*

Hoe dat den Dronck op het Geſicht werckt, is genoegh van buyten, aen de Dronckaerts te ſien, hoe dat ſy Oogh-ſprieten, en elck kan ſulcks in ſijn ſelven bevinden, als hy maer een Roomer te veel ghedroncken heeft. Het welck de Wijſgerige *Anacharſis* oock wel wiſt te ſegghen, als hem yemandt over Tafel daer ſijn Vrouwe mede was, verweet, dat hy nergens na de ſchoonſte getrouwt en hadde, daer op antwoorde, Dat dunckt my oock; maer flucks jonghen, gheeft my eenen grooten Roomer, om haer ſchoon te maken: willende te kennen gheven, dat droncke ooghen ſoo nauw niet en ſien, ghelijck by nacht alle Katten graeu zijn.

Het Geſicht wert door de *Cryſtalline vochtigheydt* beſchadight, als ſijn blancke ofte heldere verwe grauw, ofte bruyn wert, waer door ſy de ontfangene ſchijnſels mede verandert, ende alles hem laet aenſien, als ofter een roock ofte nevel voor was. Dit geſchiet door verdrooging, gelijck in oude Luyden, ende in langdurige ofte heete Sieckten. Ende daer deſe Vochtigheydt voor wat ingebogen, en achter wat bultigh is, indien deſelfde gedaente verandert, ende ronder valt, ſoodanighe zijn *Stick-ſiende*; ende werden geholpen met holle brillen. Indien ſy oock al te breet is, dan en kanmen van dichten niet ſien; het welck gebetert wert met bultige brillen, gelijck wy daerna in de Geneſinge ſullen aenwijſen.

Wert vorder het Geſicht bekommert, wanneer een deel van de *Glaesachtighe vochtigheydt* voor de Cryſtalline ſchiet, ghelijck ghebeuren kan door een ſlagh ofte ſtoot op het oogh. So verhaelt *Amatus* 7. *Cent.* 44. dat ſeker Vrouw, door een kinneback-ſlagh, dieſe van haer Man kreegh, dien ſelfden dagh in beyde haer Oogen blint werde.

3 Wat de *Ken-teeckenen* belanght. Wanneer de Oorſaeck in de Herſſenen is, dan en gaen de ander Sinnen niet vry, en brenghen ſoodanige teyckenen voor den dagh, als in de Hooft-ſieckten beſchreven zijn.

De *Scheligheyt*, oft het verdraeyen van den Oogappel, als oock datter op 't Hoornigh-vlies groeyt, brengt haer teyken ſelver mede. Die aen het laetſte

vaſt zijn, meenen dat het ghene ſy ſien, verder van haer leydt, als het in der daedt is, om dat het haer flauw, ende duyſter voorkomt, eveneens gelijck in de geſonde, het gene verre van haer is.

Dat de *Geſicht-zenuwen* van binnen geſtopt, ofte van buyten toegedrongen zijn, ſchrijven de Genees-meeſters daer uyt te kennen, dat het Geſicht wech is, ſonder datmen yet in de oogen kan ſien, dat het eene Oogh toegehouden zijnde, den Appel van het ander niet en vergroot, om dat den wegh ſoude geſtopt weſen, waer door de Geeſten, die den Appel vergrooten, haren doortocht hebben. De meer-der-gemelte Doctor *Plempius*, na dat hy dit gemeen gevoelen wat ontleder, ende onderſocht hadde, beſluyt ten laetſten, Datter verſtoppinge kan weſen in de Geſicht-zenuwen, die 't Geſicht wech-neemt, maer niet geheel al het gevoelen van het Druyf-beſye, ende het Nette-vlies. Ende hy geeft deſe reden, om dat tot het Geſicht vele Geeſten noodich zijn; maer weynige, genoegh tot eenich Gevoelen. Wanneer dan de alder-grootſte verſtoppinge in de Zenuwen niet en gheſchiet, daer op volght wel Blintheydt: maer evenwel ſal den oogh-appel in flauw Licht, ofte donckerheydt, als mede wanneer het eene oogh geſloten is, ruymer werden; ende nauwer, tegen grooter licht, van wegen het gevoelen datter noch in de gemelte Vlieſen overgebleven is, hoewel het ſelfde alſdan geen vordeel en geeft. Maer ſulcks en gebeurt niet, als de verſtoppinge ſo groot is, datter gantſch geen Geeſten door en konnen, om ſoodanighe ghevoelen de Vlieſen aen te brenghen.

De Teyckenen van den *ruymen*, ende *nauwen Oog-appel*, wijſen haerſelven van buyten, ende zijn oock hier voor in de beſchrijvinghe ten deele verhaelt. Waer noch by komt, dat de gene, die den ſelfden al te nauw is, meerder Licht van doen hebben, ende konnen derhalven wel by daegh ſien: want dan kander licht ghenoegh oock door een nauw gat ſchieten; dan ſien weynigh tegens den avont, als het doncker begint te werden. In tegen-deel, die den Oog-appel al te ruym hebben, ſien beter by avont, als by daegh, om datſe dan al te veel Licht krijgen, het welck haer Geſicht te ſeer doet ſchemeren. Dit kanmen gewaer werden aen de Katten, ende noch meerder aen de Uylen, die oock by nacht ſien, ende tegen de klaerheydt van den dagh haren Oog-appel intrecken, om ſoo veel Licht niet te krijgen, ende 's nachts wijt uyt-ſpreyden, om 't gene, datter dan is, volkomentlijck te ontfangen.

Als de *Cataracta*, ofte *Schemeringe* eerſt begint, dan ſchijnt het offer eenigh raegh, ofte muggen (veroorſaeckt door ongelijcke Dampen, die in de Waterige vochtigheyt drijven) voor de oogen ſwermden, dewelcke men geſtadigh met de handt ſoeckt wech te doen. Hier op wert het Geſicht allengskens verduyſtert, tot dat het ten laetſten gantſch vergaet, ende dan kanmen van buyten ſien, dat de Star van binnen geheel begroeyt is.

4 Om tot de *Voor-teyckenen* te komen: De *Schelligheydt* is meeſt ongeneeſlijck, inſonderheydt die van de geboorte: dan in jonge kinderen, die het even in de Wiegh gekregen hebben, kan het noch geholpen werden.

De vaſte, en dicke Schellen, ofte Vlacken, die na de Pocken, ofte anders, op den oog-appel blijven, en zijn naulijcks af te doen.

Als de *Cataracta* de gantſche Star beſloten heeft, ende het oogh niet met allen en ſiet, dan is 't alleen met den Naelt te helpen: maer als die ſwart is, en is nergens mede te beteren.

Blintheyt, oft Swack geſicht door Ouderdom, is gantſch ongeneeſlijck; gelijck mede als de Geſicht-zenuwen geheel verſtopt zijn, ofte de Vlieſen, ende Vochtigheden dick en onſuyver, als oock wanneer de Vochtigheden uyt haer plaets verſchoten zijn.

5 In de *Geneſinge* moet wel acht genomen werden op 't gene al van *Plato*, en *Ariſtoteles*, vermaent is, te weten, datmen de Oogen niet en kan helpen, ſonder eerſt het Hooft te geneſen, ende het Hooft niet ſonder het geheele Lichaem. Daer-beneffens dient de Geneſinge verandert, na de verſcheydenheydt der oorſaken.

Wanneer het mangel in de *Herſſenen* ſteeckt, dan moeten deſelvige geſuyvert en geſterckt werden, gelijck in het eerſte Deel, ende verſcheyde Hooft-ſieckten hier voor is aengeweſen.

Als de *Schelligheydt* van een Kramp, oft Geraeckt-heydt veroorſaeckt wert, daer voor ſalmen de Genees-middelen mede vinden in de beſchrijvinghe van deſelfde Sieckten, te weten, in 't 12 en 13. Cap. De kleyne Kinderen machmen twee *Noten-ſchelpen*, ofte diergelijcke, met elck een rondt gaetjen, recht in de midden voor de oogen binden, om haer ſoo allengskens te leeren, ende ghewennen den Appel daer recht na toe te draeyen.

Als het *Hoornigh-vlies* door eenige quade Vochtigheyt, gelijck in de Gele-ſucht, qualijck geverwet is, deſelve moet bereydt zijnde, afgheſet werden, door de Middelen, beſchreven op het 12. Cap. van het eerſte Deel. Maer als het ſelve wat verdickt, ofte bevleckt is, die vlacken, als ſy niet langh geduert en hebben, gaen af met de *Gal van een Ael*, *Perdrijs*, ofte andere Dieren, onder *Venckel-water*, en een weynigh *Suycker-Candy* vermenght. Soo heeft oock den jonghen *Tobias*, de ſchel van ſijn Vaders oogh ghedaen, met de Gal van een Viſch, diemen meent *Callyonymus* te weſen, waer van te ſien is, behalven *Valleſius*, hier voor vermelt, den Italiaenſchen *Aldrouandus*, ende den Duytſchen *Geſnerus*.

Wanneer de Geſicht-zenuwen beginnen te verſtoppen door verkoutheydt, ofte koude vochtighe-

den, dan dienen de Herſſenen verwarmt, verdroogt (gelijck *Cardanus* getuyght, dat hy met een Dranck van *Pock-hout* yemant ghenefen heeft, die in eenige Maenden niet, ofte weynigh ghefien en hadde) de Vochtigheden bereydt, ende ghefuyvert door Genees-middelen, verhaelt in het eerſte Deel, op het 11, 12, 14, ende 15 Capittel. Vele raden hier te gebruyken *Nies-middelen*, dan ick vinde deſelvige t'eenemael ongeraden, ende ſulcks van twee redenen. 'Ten eerſten, om dat het ſtrijdigh is tegens de wetten van de Konſte, yet quaets te trecken ofte te drijven in, ofte ontrent de plaets, die alreede belaſt is, ghelijck hier zijn de Oogen, daer den Neus dicht by ſtaet, ende dien volghende het gene men ſoude willen door den Neus uyt-trecken, lichtelijck in de Ooghen kan ſchieten. Ten anderen is het Nieſſen hier ondienſtigh, om dat de Herſſenen daer door te ſeer ſchuddende, noch meerder vochtigheydt in de Geſicht-zenuwen ghejaeght wert, waer op dickwils een volkomen Blintheydt ghevolght is. Hierom achte ick beter, het welck de Ondervindinge oock beveſtight, de *Quijl-middelen*, (beſchreven in het 13. Cap. van 't ghemelte Deel) die de Herſſenen in het minſte niet en ontſtellen, ende evenwel meeder vochtigheyt in den Mont (alwaer het beginſel van de Geſicht-zenuwen niet verre van daen en is) treckken, dewelcke dan ſonder moeyte uyt-gheſpoghen werdt. Men heeft ſomtijdts bevonden, (waer van *Alex. Benedictus* 2. *de morb.* 29. een exempel heeft in een Man van 80 jaer) dat de Wonden van 't voorhooft de Blintheydt geholpen hebben, ſonder twijfel om dat de Aderen, en Slagh-aderen, door te veel Bloedt geſpannen zijnde, en daer door de Geſicht-zenuwen benauwende, met het Bloeden nedergingen, en alſo het Geſicht weder deden komen. Het welck ons aenwijſt, ſeer goet te zijn in deſe ghelegentheydt, de Ader van 't Voor-hooft te openen, ende ſoo langhe het Bloedt te laten loopen, tot dat het van ſelfs op-houdt.

De gene, die alleen van verre konnen ſien, werden geholpen door bultige, en die van dichte, door holle Brillen. Door beyde wert het punt van de ſtralen in de Oogen ſchietende, na den eyſch verandert. Sulcx blijckt oock in de gemelte donckere Kamer. Want hoe het glaesjen, dat voor het gat van het venſter ſtaet, bultiger is, hoe het papier nader, om alles wel te vertoonen, dient by-gehouden, ende hoe minder bultigh, hoe het de ſchijnſels verder uyt-geeft. De reden is, om dat ſoodanig glas, dat niet ſeer bultigh en is, grooter *cirkel*, ofte begrijp maeckt, en dat uyt een grooter om-greep de ſtralen haer wijder verſpreyden, als uyt een kleynen, ende ronden. Indien oock voor een even glas, dat in 't gat van de venſter ſtaet, dan een ander bultigh, dan een hol gheſtelt wert, men ſal bevinden, dat het bultighe de ſtralen verſpreyt, het holle in-treckt. Alle het ſelfde doen de Brillen in de Ooghen. Waer uyt blijckt, dat alle Brillen voor een yeghelijck niet dienſtigh en zijn: maer na de ghelegentheydt van 't gebreck moeten verandert werden. Dan dit heeft alleen plaets, wanneer het Nette-vlies te na voor, oft al te achter ſtaet: maer niet in de gene, die ſtick-ſiende zijn, van wegen de verdickinge van hare Oog-vochtigheden, in dewelcke de Brillen veel eerder, door de dickte van 't glas, de ſtralen noch meerder ſouden verdooven.

Doctor *Foreſt* verhaelt 11. *Obſ.* 28. van een Jongman, die in de Kaets-baen een Bal in ſijn Oogh kreegh, waer hy by-na blint was, en ghenefen is, na dat het Lichaem wel geſuyvert was, met het volgende Oogh-water, N. *gedrooghde Roſen*, 2 ſcrupels, *Saffraen*, *Spicanardi*, *de ſchors van Wieroock*, van elcks een half ſcrupel, *Pompholyx*, *Spodium*, *Acacia*, van elcks een ſcrupel, t'ſamen tot fijn poeyer gebracht, en dan in een fijn doeckskens gedaen, ende dat popjen gehangen in drie oncen *Roſen-water*, en uyt het ſelfde eenighe droppels in 't Oogh laten vallen.

Als de *Schemeringe* begint, dan moeten op deſelfde wijſe de aenghewefen Bereydende, Suyverende, Hooft-ſterckende, en Op-droogende middelen na malkander in 't werck geſtelt werden, waer onder dienen gemengt die eygentlijck op de Oogen ſien, gelijck *Oogen-trooſt*, *Gouts-bloemen*, *Venckel*, *Braem-bladeren*, *Endekrooſt*, *Haviks-kruyt*, *Gele-violetten*, *Meliloten*, *Mey-bloemkens*, *Rogge-bloemen*, *Wijn-ruyt*. Dan inſonderheyt dient lange tijdt alle morgens, en 's avonts gebruyckt de *Conſerf van Oogen-trooſt*, van dewelcke den beſten trooſt voor de Ooghen te wachten is. Ondertuſſchen dient mede, het welck hier de bequaemſte *Purgatie* is, ingenomen een vierendeel loot *Pillen Lucis majores*. Daerna is noodigh *Koppen* achter op het Hooft te ſtellen, *Bladeren* achter de Ooren te maken, ende door den Hals een *Draet* getrocken, en langh open gehouden. Het gene van buyten op de Ooghen mocht gedaen werden, en ſchijnt hier niet veel te konnen helpen: is evenwel ſeer goet bevonden de Olye uyt de Lever van een Visken, *Ael-puyt*, ofte *Puyt-ael* genoemt. Deſe Lever wert in de Son, ofte voor het vuur ghehanghen, alwaer dan het vet uyt-druypt, waer mede alleen de Oogh-ſchelen geſtreken zijnde, de duyſterheydt van 't Geſicht wonderbaerlijck verlicht wert. Maer als de *Cataracta*, oft Vochtigheyt, den Oogh-appel van binnen gantſch beſlaet, ende alreede dick en rijp ghenoegh is, dan moet deſelve met een Naelt van 't Geſicht nedergedrukt werden: waer van wy, als zijnde een werck der handen, op ſijn rechte plaets, dat is, in de Heel-konſte wijtloopiger ſullen handelen.

Dan ick vinde in de Grieckſche Hiſtorien twee vreemde Geneſinghen, die ick hier ſal by-voegen. De eerſte is beſchreven by *Diodorus Siculus* 1. *Bibl.* 4. van *Seſoſtris*, Koningh van Egypten, die blint zijnde, van ſijn Prieſters geraden werde, een Vrouw aen te ſien,

ſien, die anders geen Man enkende, als haren eygenen, beginnende van ſijn eygen Huyſvrouw. Maer vele verſocht hebbende, en vond' gheene ſuyver, als een arme tuyn-mans Vrouw, die hy, ſiende geworden zijnde, troude, ende d'andere liet verbranden. De andere geneſinge wert verhaelt by *Pauſanias* in *Meſſen.* van den Poët *Ophioneus*, dewelcke blint gheboren zijnde, door groote Pijn in 't Hooft, ſijn Geſicht weder-kreegh; doch naderhandt weder verloor. De oorſaeck ſonder twijfel wat vertrocken zijnde, en daerna weder-komende. Niet minder en is te verwonderen, het gene *Marineus* verhaelt in ſijn Hiſtorie van Spaengien, hoe *Ian de* XVIII. Koning van *Aragon*, door ouderdom ſomtijdts blint, en dan wederom ſiende werde. Ende dat hem ſulcks tweemael gebeurde, eens uyt Blijdtſchap, als hy tijdinge kreegh, dat ſijn Soon de overhandt ghehadt hadde, teghens den Koningh van Portugael; en eens door Droefheydt, als hy verſtont, dat den ſelven de nederlaghe gehadt hadde tegens *Iean d' Anjou*, die ſijne afvallige Onderdanen tegen hem op-wierpen.

6 Om met de *Maniere van Leven* kortelijck te beſluyten. Hier dient ghekoſen een ſuyvere, klare *Lucht*, doch en is te groven duyſternis, noch te helderen *Licht* niet vorderlijck, gelijck veel voor 't *Vyer*, ofte in de *Son* te ſitten. En ſo moet vorder geſchout werden, al 't ghene verhaelt is, het Geſicht te beſchadigen: als mede inſonderheydt het veel *Leſen*, ende *Schrijven*, dewijl met het Hooft voor over te bocken, te lichter eenighe vochtigheydt na de ooghen ſoude ſacken.

Het III. Capittel.

1 *Roode, ofte Vyerige Oogen,*
2 *Hare Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1

DE Ooghen werden root, ende vyerigh, als door onſtekinge, de witte verwe van het Blint-vlies in roode verandert, ende ſulcks geſchiet met brant, ende pijn, die dan ghemeenlijck oock ſcherpe Tranen verwecken.

2 De naeſte *Oorſaek* van deſe onſtekinge is heet, ſcherp, ofte bedorven, ofte Galachtigh Bloedt, vloeyende uyt de Aderen van 't Hooft in de kleyne Aderkens van het Bint-vlies, deſelve ſo ſpannende, dat die in gheſonde onſienbaer zijn, haerſelven alſdan merckelijck vertoonen. Dit gebeurt dickwils in de gene, die vol heet Bloet zijn, ofte veel ſcherpe Dampen van onderen in haer Herſſenen ontfangen. Waer toe mede uytterlijck helpt *Roock*, *Stof*, ofte eenige andere ſcherpigheydt in de oogen vallende, als oock veel in de *Son*, oft voor een heet *Vuur* te ſitten; voornamelijck in de gene, welckers oogen al te voren ſwack zijn gheweeſt, ende derhalven het toevloeyen ſo lichtelijck niet en konnen wederſtaen.

3 De Roode oogen zijn haer eygen *Teycken*, en nu in de Beſchrijvinge oock al verhaelt.

4 De onſtekinge en is in haer begin niet ſwaer te geneſen: maer langh geduyrt hebbende, eet dickwils in, ende bederſt dan met eenen het Hoornigh-vlies, in het ſelfde een Sweringe druckende, waer op dan wel een Blintheydt volght. Ende ſoo is dien vermaerden Veldt-overſten *Hannibal*, door een onſtekinge, in ſijn een oogh blint geworden, gelijck de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Polybius*, betuyght in ſijn derde Boeck. Valt mede moeyelijck te helpen in Kinderen, om dat ſy vochtich van Herſſenen zijn, de oogen niet wel en willen op-doen, en veeltijdts op deſelvige leggen, waer door datter dan meerder na toe ſackt. Wanneer datter op de onſtekinge een Loop van ſelfs komt, ſulcks is een goet *Voor-teycken*: dewijl alſdan de vyerighe ſtoffe na beneden gedreven, ende gelooft wert.

5 Derhalven is dienſtigh in 't *Geneſen*, hier in de Nature, als de beſte Leer-meeſterſſe te volgen, en het Lichaem terſtont te ontlaſten door Middelen, die de Galachtige vochtigheydt af-ſetten, beſchreven in 't 12. Cap. van 't eerſte Deel. Daerna, als ſulcks niet genoegh en helpt, en 't gebreck al wat gheduyrt heeft, machmen komen tot *Laten* in den Arm, ende *Koppen* achter op 't Hooft, ofte ter zyden in den Hals, altijdt hier in houdende de zyde van het onſteken ooge. Het welck mede plaets heeft in het gene hier dienſtelijck achter het oor geleydt wert, als *Zout* met *Zeep*, oft *Suyr-deegh* met *Spaenſche-vliegen*, *Water-Hanen-voet*, *Muer-peper*, ofte *Son-dauw*. Sommige raden hier mede tot het Nieſſen, 't welck ick gantſch ongeraden vinde om redenen in 't voorgaende Capittel by-ghebracht, om dewelcke hier oock beter zijn de *Quijl-middelen*.

Door de verhaelde Middelen alleen wert dickwils de onſtekinge gantſch geneſen, ſonder datmen yet van buyten behoeft op de ooghen te leggen. Dan de noodt evenwel ſulcks vereyſchende, ſoo dienter ſorghvuldigh ingegaen; alſo het oogh, een teer Lidt zijnde, niet veel opleggens en kan verdragen, ſo dat 't ſelve alleen door d'uytwendige vochtigheydt noch meerder komt op te ſwellen; het welck ſomtijdts wel tot een Blintheydt kan doen vervallen. Hier op ſiet het Spreeck-woordt:

> *Hebt ghy een quaet, of vyerigh Oogh,*
> *Geneeſt het met den Elleboogh.*

Sommige en ontſien haer niet de doecxkens, ofte veerkens, waer mede ſy d'ogē bettē, elke reys wederom in 't gheheele Waterken te doopen, waer mede

ſy het allegader vyerigh en vuyl maken. Derhalven moetmen geſtadigh een vers doeckskẽ,ofte veerken nemen, ofte maer ſoo veel in een lepel gieten, alſmen ſevens van doen heeft. Hier toe is gebruyckelijck, gereedt, ende bequaem om het toevloeyen wat tegen te houden, den brant, ende de pijn te verſachten, *Kruym van Witte-broodt* in *Vloedt-water* gheweeckt, ende tuſſchen een ſchoonen doeck op het onſteken oogh gheleydt: dan moet alle vier ofte vijf uren verandert werden. Het welck onſe Vrouwen niet doende, ende 't ſelve een gheheelen dagh, ofte nacht door op-latende, en vernemen de rechte hulpe niet; alſoo de Pap, door dat lang op-leggen, ſelfs verhit zijnde, de hitte van 't oogh eerder vermeerdert, als vermindert. De Vrouwen begaen hier in noch een andere misſlagh, te weten, dat ſy ſonder onderſcheydt daer onder mengen *Saffraen*, die ſeer heet is, ende derhalven in 't beginſel ſchadelijck: maer niet in 't afgaen, om 't gene, dan noch overigh is, te doen verdwijnen. Ick en hebbe in het beginſel noyt yet beter bevonden, als een Waterken, beſtaende uyt bereyde *Tutia*, een loot, *Spaenſch-groen* heel ſwart gebrant, een half loot, *Rijnſche-wyn*, vier oncen, *Roſe-water*, *Weegh-bre-water*, van elcks twee oncen, met malkanderen op-ghekoockt. Hier van eenige druppelen uyt een ſchaft in 't Oogh gedropen zijnde, vergaet de Ontſtekinghe in weynigh tijdts.

Wanneer de Pijn te ſeer ſteeckt, ſo en moetmen niet licht komen tot Middelen, die verdooven, gelijck die van *Opium* ghemaeckt werden, alſoo ſy de Geeſten verdicken, ende het Geſicht verſwacken: maer liever daer in laten druypen warm *Vrouwen-ſogh*, het welck ſeer verſachtende is. Doch het ſelve en dienter oock niet te langh in te blijven, dewijl het lichtelijck door de hitte van 't Oogh bederft, en eenige ſcherpigheydt deelachtigh wert. Waerom noodigh is, het ſelve by-na alle uren te ververſchen.

6 In deſe gelegentheydt, moet geſchouwt werden een onſuyveren en heete *Lucht*, Wint, en Stof. De Kamer en dient niet licht te weſen, ofte beſchenen van de Son, alſo die glans, als vuur in hebbende, gelijck de Poët *Lucretius* in ſijn vierde Boek ſpreekt, meerder pijn ſoude verwecken.

> —— *ſplendor, quicunque eſt acer, adurit*
> *Sæpe oculos, ideo quod ſemina poſſidet ignis*
> *Multa, dolorem oculis quæ gignunt inſinuando.*

Derhalven moeten ſoodanighe doncker gehouden werden, ofte met een lapjen voor de Oogen, doch niet dat wit ofte root is. Seer wel ſchrijft *Plutarchus* in ſijn Boeck van de Ballinghſchap, datter Verwen zijn, die 't Geſicht door groote en ſtercke kracht doen ſchemeren, en verſlappen, en dat de ſchaduwe ſulcks helpt, ofte datmen de Oogen draeyt na het gene groen is, oft eenige andere aengename verwe heeft. By-na het ſelfde hadde voor hem gheſeydt *Seneca*, in 't derde van de Gramſchap op het 9. Cap. De Witte verwe, ſchrijft *Plato*, in ſijn Boeck van de Nature der Werelt, doet het Geſicht verſpreyden, (daer van heeft *Galenus* veel exempelen in 't 10. van 't gebruyck der Deelen op 't 8. Cap.) het welck de Swarte by-een houdt. Dan het en moet niet te lange duyren. Want om dat de Swarte verwe het Geſicht ſeer by-een dringht, ſoo kan het door lanckheydt van tijdt het ſelve oock verſwacken, ghelijck bevonden is aen de gene, die langh in een duyſtere Kercker ghevangen ſittende, daer door ſoo duyſteren gheſicht gekregen hadden, dat ſy, vry gelaten zijnde, naulijcks en konden ſien. Wt de gemengde verwen onſteeckt de Roode, de Oogen, alſo ſy het Bloedt van binnen na buyten treckt, waerom ſy in dit ghebreck ſoo ſchadelijck is, als vorderlijck in de Kinder-pocken, ende Maſelen; waerom wy oock de ghene, die daer aen leggen, niet alleen root laten ſien, maer oock roode teeckens gheven, om deſelvige te beter uyt te doen komen. Dan de Blauwe, ende Groene verwe (*Ariſtoteles* ſoeckt hier van de reden 31. *Probl.* 20.) is voor het Geſicht aenghenaem, ende derhalven dient het ghemelte Lapjen, datmen voor de Oogen hanght, van die verwe te weſen. Alſdan en moet niet alleen het onſteken, maer oock het gheſont Ooge bedeckt werden, dewijl het een hem roerende, oock het ander geroert wert. Dan dit en dient mede niet al te langh in 't werck gheſtelt, om niet te vervallen in 't ongeluck, daer de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Appianus* ghewach van maeckt in het vierde Boeck van de Borgerlijcke oorlogen der Romeynen, te weten, hoe ſeker oudt Man, op wiens lijf gelt geſtelt was, op ſijn Oogh, om niet bekent te zijn, een plaeſter droegh, en daerna, als de Vrede getroffen was, de plaeſter af-dede, maer dat ſijn Oogh door lange ſtilte blint was geworden. De *Spijſe* moet hier weynigh zijn, ende verkoelende, hier voor meermaels verhaelt; ghelijck oock ghewacht moet werden van 't gene ſcherp, dampigh, zout, en galachtigh is, als Loock, Ajuyn, Melck, Suycker, Honigh, en Kruyt. Den beſten *Dranck* is *kleyn Bier*, ofte *Gerſten-water*: ende dient gantſch gheſchouwt ſwaer, ofte hoofdigh Bier, Mede, en inſonderheydt de Wijn; het welck de Poët *Martialis* oock wel aengemerckt heeft 6. *Epigr.* 78.

> *Fop hadde maer een oogh, en dat oock niet te goet,*
> *Vermidts hy even-ſtaegh te groote droncken doet.*
> *Sijn Doctor riep geſtaegh, wilt ghy niet ſober weſen,*
> *Geen ſap, geen machtigh gom, geen kunſt ſal u geneſen.*
> *Doch Fop bleef als hy was, ſijn Mont genoot den Wijn;*
> *Maer 't was voor ſijn geſicht een doodelijck fenijn.*

Den Slaep valt hier ſeer bequaem, om dat in den ſelfden de Oogen niet en bewegen, noch geen licht en ontfanghen, ende de pijn geſtilt wert, waer door geen

geen meerder toevloeyingh en geſchiet. Dan hier dient wel gewacht, datmen niet, gelijck van de kinderen geſeydt is, op de Oogen en leydt, noch oock op de zyde, daer het quade Oogh is, maer op d'ander, ofte den Rugh, ende altijdt hoogh met het Hooft. Het *Lichaem* dient weynigh *beweeght*, maer ſtil ghehouden, ſelver oock niet veel geſproken, om de Vochtigheden ontrent de Oogen niet driftigh te maken. Het ſelve is te verſtaen van de *Bewegingen des Gemoedts*, inſonderheydt de Gramſchap, ende Droefheydt, die tranen verweckt. Hier dient oock altijdt een *open Lichaem* gehouden.

Ende tot beſluyt ſullen wy hier by-voeghen, dat de gene die ſwacke Oogen heeft, hem wel wachten magh, een anders roode Ooghen veel aen te ſien, alſo ſulcks beſmettelijck is, ende lichtelijck medegedeelt wert, gelijck een onſeker Poët in het eerſte Boeck van den Grieckſchen Bloem-hof mede aenwijſt:

Een Oogh dat vyerigh is, dat kan een ander letten,
Een Sieckte kan haer gif een ander over-ſetten.
Veel qualen van den Menſch die zijn van deſen aert,
Dat door een overgang een ander wert beſwaert.

Het IV. Capittel.

1 *Verſcheydenheydt der Tranen.*
2 *Tranende, ofte Loopende Oogen, waer door veroorſaeckt.*
3 *Hare Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1

DAer en is niet (ſeydt *Plinius*, in ſijn Voor-reden van 't 7. Boeck) dat den Menſche kan, ſonder gheleert te hebben: dan het ſchreyen doet hy van ſelfs uyt de nature. Ja dit is het eerſte, daer wy in de werelt komen, ons leven mede aenvangen. Dan van dat ſchreyen, noch van de Tranen, die verweckt werden door Blijdtſchap, Droefheydt, Vreeſe, als natuerlijck zijnde, en willen wy hier niet ſpreken, noch oock van de ghene die ſommige van ſelfs weten te maken, waer van de Jongelingh ghewach maeckt in den *Spiegel*:

Wel aen, voor my, ick heb geleert,
Terwijl ick by haer heb verkeert
Dat juyſt wanneer een hoere ſchreyt,
Sy dan haer ſlimſte lagen leydt.

Maer men magh andere dinghen veynſen ſoo men wil, die ſijn gelt, ende goedt verlieſt, en ſal geen valſche Tranen laten,

Ploratur lacrimis amiſſa pecunia veris.

En ghelijck de Menſchen alleen onder alle de Dieren het Lacchen gegeven is, ſoo kan hy oock alleen Schreyen. De reden is, om dat hy onder alle, na mate van ſijn Lichaem, het grootſte Hooft heeft, waer toe dan veel voedtſel van doen is, en daer van (als niet alles konnende in de koude Herſſenen verteren) ſchiet veel vochtigheydt over; waer uyt het waterachtighſte na de Oogh-klieren ghedreven wert, de ſtoffe zijnde der Tranen, die ſy door uyttrecken, ende toe-trecken uyt-laten. Dit doen onder andere de Beweginghen des Gemoedts, gelijck Droefheydt, Vreeſe, Bekommeringh, om dat de Warmte na binnen ghetrocken zijnde, de buytenſte Deelen verkouwen, de wegen toe-getrocken werden, ende alſoo de Klierkens, ghelijck als een natte Spongye uyt-perſſen. In tegendeel gaet het in de Blijdtſchap; want dan berſten de Tranen uyt, om dat de Warmte, haer van binnen beghevende, alle wegen opent, ende los maeckt, als oock de vochtigheydt driftigh doet werden. *Terent.*

Homine illico Lacrymæ cadunt, quaſi puero, præ gaudio.

2 Dan van deſe *Oorſaken*, als natuerlijck zijnde, en hebben wy hier niet voor te handelen: maer alleen van de gene, die onnatuerlijck de Oogen doen loopen. De naeſte is overtolligheydt van veel dunne, ende weyachtighe Vochtigheydt uyt de Herſſenen na de Oogh-winckels vloeyende, dewelcke ſomtijdts maer kout, ende waterigh en is, ſomtijdts ſcherp, zout ende bijtende, met pijn, waer door het Oogh ſmart, ende root wert, ende de Oogh-ſchellen ghemeenlijck ſweren. Hier toe helpt veel de Swackigheydt der Ooghen, het zy deſelve aengeerft is, ofte daerna aengekomen: als oock Koude, ende Vochtige Herſſenen, waerom de Vrouwen, en Kinderen, lichter ſchreyen als de Mans. Ghelijck mede inſonderheyt, als de Klierkens uytgeſneden, ofte verſworen zijn. De uyterlijcke Oorſaken zijn *Slaen, Roock, Stof, Loock, Ajuyn, Orangie-ſchellen*, ende alles wat door ſijn ſcherpigheydt de Oogh-klierkens, zijnde, gelijck alle andere Klieren, ſwack, kan prickelen, om haer vochtigheydt uyt te perſſen.

3 De *Ken-teyckenen* wijſen haerſelven, ende zijn in de Oorſaken al aengeweſen.

4 Wat de *Voor-teyckenen* belanght: het Tranen van uytwendige Oorſaken, wert lichtelijck geneſen, 't en zy de ſchade diep in het Oogh geprent is. In Kinderen ſtelpt het metter tijdt, alleen met te houden een goede Maniere van leven, om de overtollighe vochtigheydt van haer Herſſenen op te drooghen. Maer als het veroudert is, ofte oude Luyden overkomt, verandert gemeenlijck in een *fiſtel*, ofte loopent gat. Wanneer het veroorſaeckt, door het

 afweſen

afweſen van de Klierkens, ſulcks is mede, als het ſchutſel van de Tranen wech-genomen zijnde, ongeneeſlijck; inſonderheydt, als ſulcks door ſnijden is gheſchiet. Wanneer in Koortſen de Tranen van ſelfs uyt-loopen, dat is een Teycken van ſwacke Herſſenen: maer veel argher, als ſulcks in gantſch hevighe Sieckten gheſchiet.

5 De ghene, die door Droefheydt, Rouw, Benauwtheydt, Spijt, ofte anders de Tranen, ghelijckmen ſeydt op den Dijck ſtaen, en moeten deſelvige niet in-kroppen, alſoo ſulcks veel ſware ende ghevaerlijcke Sieckten kan veroorſaken, gelijck *Iſidorus* wel ſchrijft. En *Cardanus* verhaelt van ſijn Moeye, dat, als ſy haren Man, ende vier Kinderen aen de Peſt verloren hadde, ende niet en dorſt ſchreyen noch misbaer maken, uyt ontſach van ſijn Vader, ſchierlijck, van binnen borſtende, doodt viel. Hy ſchrijft ook andere gekent te hebben, die daer door een quade Koortſe kreghen, ende daer van ſtorven. Ende als het al ten beſten gaet, ſeydt hy, ende de doodt daer niet op en volght, ſoo is het ſekerſte loon van verhouwen druck, de Grijſheydt. Derhalven en kanmen niet beter doen, als datmen de Benautheydt te degen uyt-ſchreyt. Ja, gelijck alle Natuerlijcke Ontlaſtinghen het Lichaem eenigh vermaeck aenbrengen, ſoo doen oock ſelfs de Tranen, wanneer de Oogh-klieren door haer menichte geſpannen zijn. *Ovid.* 4. *Triſt.* 3.

> *Fleque meos caſus: eſt quædam flere voluptas,*
> *Expletur lacrymis, egeriturque dolor.*

Maer als de Tranen onnatuerlijck, en ſonder reden af-loopen, dan moet de oorſaeck van de Sincking wech-genomen werden, en na dat de Vochtigheden in de Herſſenen ſulcks doen, ſoo dienen deſelvighe gheſuyvert, ende afgheſet, door Middelen, op het 12. Capittel van 't eerſte Deel beſchreven, ende deſelve oock van de oogen afgeleydt, en afgetrocken, gelijck in 't laetſt-voorgaende Capittel verhaelt is: ondertuſſchen mede van binnen ghebruyckt, die de Vochtigheden op-droogen, ende de Herſſenen verſtercken, aengeweſen in het 16. Cap. van 't eerſte Deel. Van buyten is dienſtigh van het Waterken (in 't voorgaende Capittel beſchreven) in de oogen te laten druypen, ofte daer op te leggen een Papjen van *Smack*, *roode Roſen*, *rooden Bolus*, tot poeyer ghebracht, ende met *wit van Ey* ghemenght. Wat tot de *Fiſtel* te doen ſtaet, ſal in de Heel-konſte verhandelt werden, by de ander Wtwendige gebreken der Oogen, ende Oogh-ſchellen.

6 Hier dient een verdroogende, ende wat verkoelende *Maniere van Leven* ghehouden te werden: ſoodanighe hier voren in de Sinckinghen is aengeweſen.

Het V. Capittel.

1 *Dat het Gehoor in waerdigheydt aen 't Geſicht volght.*

2 *Beſchrijvinge der Ooren, ſoo uytwendigh, als inwendigh.*

3 *Hoe het Gehoor gheſchiet.*

1

DEn Hiſtory-ſchrijver *Thurius* (ſeydt de Keyſer *Iulianus* in ſijnen 22. Brief, verſtaende den Griecksſchen *Herodotus*) oordeelde, dat de Ooren ſo ſeker niet en ginghen, (gelijck wy oock hier voor in het eerſte Cap. hebben geſtelt) als de Oogen. Dan de wijſe *Socrates* ſchijnt daer wat teghen te hebben. Want ſiende een fraey jongeling, maer die wat langhe ſtil ſweegh, *Spreeckt*, ſeyde hy, *op dat ick u ſie.* Want hy en konde met de Ooghen niet meerder ſien, als het weſen: maer met de Ooren uyt ſijn reden hooren, wat in hem ſtack.

De oude Romeynen hebben de Ooren ſoo veel toegeſchreven, dat by haer de maniere was, alſmen yemandt, die te voren voor Recht ghedagh-vaert was, daerna in perſoon wilde doen komen, ende hy dat weygerden: datmen in ſulcken gevalle, yemant tot ghetuyghe daer over nam (het welck ſy *anteſtari* noemden) ende, tot teycken, ſijn oor aenrocht, gelijck uyt *Horat.* 1. *Sat.* 9. en verſcheyde plaetſen van *Plautus* blijckt. Het is mede al een oudt gevoelen, als te mercken is uyt den Griecksſchen *Lucianus*, dat yemandts ooren tuyten, als van hem geſproken wert, en men houdt het noch gemeenlijck daer voor, dat, als ons rechter oor tuyt, yemant wat goets, ende als het ſlincker, wat quaets van ons ſeydt. Hoe het zy, ſo komt altijdt het Gehoor in waerdigheydt, en volmaecktheydt, onder d'uytwendige Sinnen, naeſt het Geſicht. Sy ſtrecken wel beyde om verſtant, en wijſheydt te verkrijgen, als *Ariſtoteles* ſchrijft: maer, gelijck het Geſicht tot nuttigheydt des levens gantſch noodigh is, en den ſekerſten leydtſman tot het vinden van alderhande konſten: ſoo doet oock 't Gehoor veel tot het mede-deelen der konſten, door het mede-deelen van geſelligheyt. Want de Menſch is een geſelligh Dier; en die geſelligheydt heeft hy, als hy een ander wat hoort vertellen, ofte opſeggen, ghelijck *Scaliger* ſchrijft, *Exan.* 218. Want hier door leeren wy van andere alderhande konſten, ende weteniſchappen. Waer van oock miſſchien komt het woort *Oordeelen*, want *Deel*, en *Deelen*, beteyckent in d'oude Tael ſo veel als nu oordeel, en oordeelen: het oor daer by gevoegt, als daer toe bequaemſt zijnde.

2 En gelijck wy aengeweſen hebben, hoe wonderbaerlijck dat de Oogen gemaeckt zijn, ſo ſal nu oock uyt de volgende beſchrijvinge blijcken, dat de ſamen-ſettinghe van de Deelen der Ooren, gheen minder verwonderingh en verdient.

Het

Het *Oor* heeft ſijnen naem ſonder twijfel na 't Latijns *Auris* (gelijck de verandering van *Au* en O, eer ghemeen is) ſoo genoemt van *haurio*, om dat de ſtem door het ſelfde gevat, en ontfangen wert, gelijck de Poët *Virgilius* oock ſpreeckt 4. *Æn. vocemque his auribus hauſi.*

De *Ooren* ſtaen mede om *hoogh*, op dat wy te beter den klanck, die altijdt op-treckt, ſouden ontfangen. Staen gheſtadigh *open*, op dat wy oock in den ſlaep ſouden konnen gheweckt werden. Zijn mede, gelijk de Oogen, *twee* in getal, om de noodtſakelijckheydt.

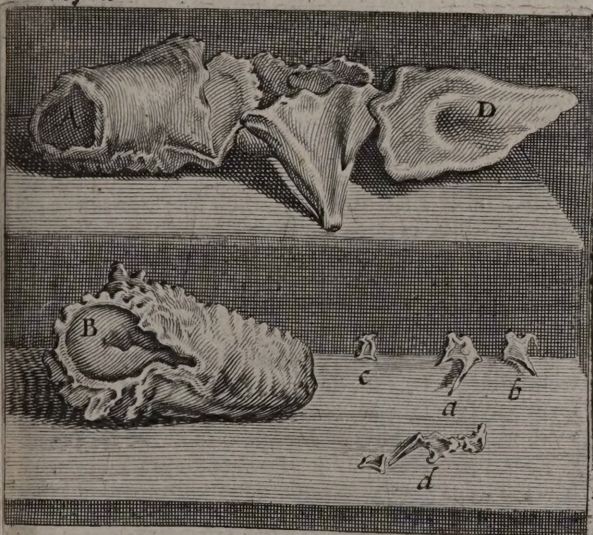

De *Ooren* werden by de Ontleders verdeelt in Wtwendige (die wy alleen gemeenlijck den naem van Ooren geven) ende inwendige.

De *Wtwendige Ooren* zijn van weſen kraeck-beenigh, te weten, tuſſchen vleeſch en been; ende ſulcks om groote reden. Want indienſe hardt en beenigh waren geweeſt, ſo ſouden ſy lichtelijck konnen gebroken hebben, ende oock in de weegh zijn, alſmen op eén oor lagh en ſliep: indien ſy oock ſacht, ende vleyſich waren, ſo ſouden ſy het ſtijve maeckſel van een ſchelp, om op te ſtaen, niet hebben konnen ſtaende houden, ende alſo den ſlagh van de lucht niet konnen ontfanghen; dewijl het vleeſch lichtelijck mede-geeft, ende toe-valt. So dat het kraeck-been, om de beweeghde lucht wel te ontfanghen, alderbequaemſt was, ende de ghene, die alreede half voor-by is, met den achterſten tant te ſteuten. Hierom plachten eertijdts de Roomſche Keyſer *Adrianus*, ende de Borgemeeſter *Arianus*, (het welck vele noch alſoo bevinden) om ſcherper te hooren, een holle handt neven haer ooren te houden. Ende de gene, die het oor af is, hooren het geluydt, gelijck of het als water voor-by haer ooren dreef, of ghelijck als het ſingen van Muggen. Den Ezel, als hebbende groote ooren, hoort ſonder twijfel wel ſcherp: maer, gelijck vele van ſijn navolgers, alleen lettende op ſijnen buyck, luyſtert weynigh na eenigh ſoet geluyt. De ooren gaen in 't midden met een holte na binnen, in dewelcke eenighe gele vuyligheydt ſteeckt, by ſommighe *Oor-ſmeer* genaemt, dewelcke *Cicero* (gelijck het minſte in ons niet en is, ſonder ſijn ghebruyck) ſchrijft in 't weede Boeck van de Nature der Goden, aldaer geſtelt te zijn, op dat de kleyne beesjens, die in 't oor mochten kruypen, aldaer als in lijm, ſouden blijven ſteken.

De *Inwendige Oor*, in 't welcke het Gehoor voornamelijck beſtaet, vertoont in het *Steen-been* voor eerſt een *Holligheydt*, dewelcke gedraeyt ende krom is, om dat de beweeghde Lucht niet te ſterck ſoude in-ſchieten, ende alſoo het Trommel-vliesjen beſchadigen, als oock op dat de klank door die kromte ſoude breken, ende de beweeghde Lucht daer by-een vergadert werden. Ende om te meerder konnen by-een houden, is ſy rondt, maer nauw, op datter gheen vuyligheydt lichtelijck ſoude invallen, ofte eenighe beeſtjens in-kruypen, die aldaer anders plegen onlijdelijke pijn te veroorſaken. Deſe Holte wert geſloten met een geſpannen vliesjen, na de gelijckeniſſe *Trommel-vliesjen* genoemt. Dit is dun, om ſo veel te lichter, het geluyt te ontfangen: vaſt, om niet licht te breken, als het gheluydt te ſterck is: droogh, om te beter te klincken. Achter dit Vliesjen volght een *tweede Holligheydt*, in-houdende de *ingeboren Lucht*, met drie kleyne beenkens, die den naem hebben van 't gene ſy gelijckenen, te weten, *Hamerken, Aembeeldeken, Stegel-reepken*, en werden met een ſeer dun ſnaerken, gelijck de Pees onder den Trommel, aen het Trommel-vliesjen ghehecht. Hier op volghen twee *kleyne Veynſterkens*, daer op dan twee *Holligheden*, en ten laetſten de *Gehoor-zenuwe*, ſpruytende uyt het vijfde paer. Hier-en-boven is aenmerckens waerdigh, een *kraek-beenigh pijpjen*, dat van d'Inwendige lucht in 't gehemelte komt, ſtreckende om de Ooren door den Mont te ſuyveren, als oock, op dat de ghene, die door gebreck in 't Trommel-vliesjen niet en hooren, het geluyt door dit pijpjen ſouden ontfangen in de innerlijcke lucht: het welck evenwel niet en helpt als de Holligheden achter de gemelte Lucht, ofte de Gehoor-zenuwe verſtopt is. Want het geluyt gaet door twee wegen na d'innerlijcke Lucht: maer van daer is maer eene wegh na den Alghemeenen ſin in de Herſſenen. Vorder, gelijck om 't uytwendige geluyt door het Trommel-vliesjen te vernemen, nootſakelijck is, dat d'inwendighe ſtil is: ſoo oock, op dat het geluyt door dit pijpjen gaende, van de binnen-lucht ontfanghen werde, ſo en moeter geen geluyt in den mont zijn van het eten. De Hoog-geleerde Mr. *Gerard Voſſius*,

ſchrijft

ſchrijft (3. *Phyſiol. Chriſt.* 27.) dit in ſijn ſelven ondervonden te hebben. Want door het verſtopte Trommel-vliesjen doof geworden zijnde, en konde in het minſte niet hooren, ſoo lange hy de Spijſe knaude: dan moſte noodtſakelijck, ſo lange yemant ſprack, den Mont ſtil houden.

3 Het *Gehoor* geſchiet op deſe manier: De Wtwendige Lucht van Harde Lichamen geſtooten, en klinckbaer gemaeckt zijnde, beweeght de naeſte, ende die wederom andere, tot dat het vervolgh ten laetſten tot het oor toe komt, even-eens gelijck-men ſiet, dat een ſteenken in 't water gheworpen zijnde, draeyingen, ende als ronde ringen maeckt, waer van den eenen den anderen verweckt. Deſe beweginge en geſchiet in de Lucht niet op een oogenblick, maer na malkander; ende daerom is't, dat na een ſlagh het geluydt van verre niet terſtont gehoort en wert. De klinckende Lucht ſlaet door de altijdt-opſtaende holligheyt tegens het Trommel-vliesjen, waer door de drie kleyne Beenkens beweeght werden, ende alſo de klanck drucken in de innerlijcke lucht, die hem door de kleyne veynſterkens, ende de twee grouven mede-deelende, voert tot in de oor-zenuwe, door dewelcke hy gebracht wert in de Herſſenen, alwaer ontfangen zijnde, door den Algemeenen ſin onderſcheyden wert.

Het VI. Capittel.

1 *Ruyſſchen, ende Tuyten der Ooren,*
2 *Wt wat reden, het met een holle handt ofte kinchoren verweckt wert.*
3 *Beſchryvinge, ende Plaetſe,*
4 *Oorſaken van ſieckelyck Ruyſſchen,*
5 *Ken-teyckenen,*
6 *Voor-teyckenen,*
7 *Geneſinge,*
8 *Maniere van Leven.*

1

HEt Gehoor, gelijck oock van 't Geſicht geſeydt is, wert op driederley manieren bekommert; want het verkeert, vermindert, ofte vergaet.

2 Het Gehoor verkeert, wanneer de Ooren ſonder beweghen van eenige uytwendige lucht in haerſelven ruyſſchen en tuyten, eveneens gelijck de kinderen na ſpelen, met een kinchoren, ofte yet anders dat hol is, aen haer oor te houden. Waer van wy oock, eer wy voort-gaen, de reden ſullen navorſſchen. Sommighe meenen deſelvige te weſen, om dat de ingeboren lucht altijdt beweeght, ende dat die beweginge niet gevoelt en wert, dan als het oor bedeckt is. Maer andere ſtellen die lucht onbeweeglijck, ende ſeggen dat ſulck geruys geſchiet door de holle Handt, ofte den Horen, diemen tegen het oor houdt, om dat de lucht die in de kromme hollen der ooren gehouden wert, van naturen altijdt ſoeckt uyt te berſten, ende haer te verſpreyden; derhalven, als ſy door eenigh beletſel tegen-ghehouden wert, datſe dan komt te ſtooten, waer door dat geluydt ſoude veroorſaken. 'Ten is voorwaer ſo vreemt niet, dewijl dat de ooren, ſo kromme holligheden hebben, dat de Lucht, die daer in is, door warmte beweegt zijnde, uyt ſoeckt te berſten, ende als ſy belet werdt, een tuytende weerklanck geeft: te meerder, nademael de Natuerlijcke warmte der ooren luchtigh is, ende van ſoodanigen geeſt gedreven wert. Sulcken belet kan oock geſchieden door onnatuerlijcke ſaken, waer van wy hier eygentlijck handelen.

3 Om eerſt dit gebreck te *beſchrijven*, ſoo ſtellen wy de Ruyſſinge, ofte Tuytinge der ooren te zijn een gevoelen van onaengenaem geluyt binnen in de ooren, al is alles buyten gantſch ſtil: beſtaende voornamelijck in de binnenſte holte, daer de Gehoor-zenuwe uytgeſpannen, ontfangen wert.

4 Deſe Tuytinge kan van wegen den tijt, tweederhande geſtelt werden. Sommige komt ſchierlijck, ende en houdt niet lang aen. Deſe wert *inwendigh veroorſaeckt* van een *Wint*, ofte *Damp*, de inwendighe Lucht van de ooren beroerende, ende ſpruyt uyt eenighe *Slijmerigheydt der Herſſenen*, ofte wert van onderen uyt de *Maegh*, ofte het ander *Inghewant* op-ghewaeſſemt. Andere duyrt Weken, Maenden, ja ſomtijdts jaren aen malkander, ende komt uyt een *Verſtoppinge van 't Oor*, waer door het ſpelen van de inwendige Geeſten belet wert, ende ſy haer ſtootende, ſoodanigh Geruys maken, gelijck wy terſtont van het uytwendich belet geſeydt hebben. Dit blijckt klaerlijck daer uyt, dat een langdurigh Tuyten geſtadigh met Hardt-hoorentheyt gemenght is, ende dickwils tot Doovigheyt ſlaet.

De *Wtwendige Oorſaken* zijn, al *te koude*, ofte *te heete Lucht*, als mede *te veel Eten*, waer door veel rauwigheydt in 't Lichaem vergadert wert, het welck dan oock veel Dampen op-geeft, gelijck mede doet het *langhe Vaſten*, door dien dat de ledighe Maegh, dan veel quade Vochtigheden na haer treckt, die dan in 't Hooft uyt-waeſſemen: waer toe inſonderheydt de *Dronckenſchap* helpt, als oock een *ſware ſlagh op de Ooren*, ende het dapper gedruys van *Donder, Geſchut*, ofte diergelijcke.

5 De *Ken-teyckenen* der oorſaken, konnen uyt deſelve, na 't gene voorgegaen is, genoegh afgenomen werden.

6 Wat de *Voor-teyckenen* belangt: Het Ruyſſen van uytwendige oorſaken, en dat ſchierlijck gekomen is, als oock dat op het laetſte uyt een Sieckte ſpruyt, heeft gheen ſwarigheydt: maer wanneer het verjaert is, ofte by heete Koortſen, ofte andere

ſware ſieckten valt, dan is het ſeer ſorgelijck.

7 De *Geneſinge* is, na de Oorſaken, verſcheyden. Indien deſelfde in't Hooft is, zo moet die geſuyvert, en de Herſſenen geſterckt werden, ende indienſe van onderen op-komt, zo dienen dezelvige deelen, 't zy Maegh, Lever, Milt, Lijfmoeder van haer vuyligheyt ontlaſt, alles door ſodanige Middelen, als in 't Eerſte Deel, en in de Sieckten van het verhaelde Ingewant zijn aengeweſen.

Vele laten in 't Oor druypen, ofte ſteken daer met boom-wol, of ſchaeps-wol in *Olye van Bitter-Amandelen*, of diergelijcke; dan ick en kan geen vettigheyt hier toe goet vinden, alzo 't Oor daer door van binnen beſmeurt wert; niet beter en vinde ick (hoewel ſy hier toe zo gemeen is) den *Azijn*, dewijl alle koude en ſcherpe dingen de Vlieſen, ende Zenuachtige deelen tegen zijn; noch minder ſtaet my aen het *Opium*, (dat men hier mede toe gebruyckt) als door ſijne verdoovende kracht, niet vermogende, als het quaet arger te maken. Maer ick en heb niet beter bevonden als in 't oor geſteken, of eenige druppelen heet laten druypen van *Theriakel-water*, of *Voor-loop van Brandewijn*, daer te voren *Bever-ſwijn* in geweeckt heeft, met zoo veel *Ajuyn-ſap* vermengt. Hier dient oock wel waergenomen, dat ſulcx maer 's morgens, ofte altijt voor den eten geſchiede. Want tegens datmen te bedde gaet, om dat het Hooft dan met dampen vervult is, zoude dat indruypen meerder intrecken, als verdrijven.

8. De *Maniere van Leven* alhier te houden is wel te verſtaen uyt de uyterlijcke oorſaken, die gheſchout moeten werden; als oock al 't gene, dat in de voorgemelte gebreken, die het Tuyten verwecken, verboden is. De ſtatige Genees-meeſters houden geraetſaem, ſijn ſelven in gemoedt geruſt te houden, en des nachts liever op een oor te ruſten, als op den neus te leggen; voorwendende, dat ſulck Tuytelen alleen de Tuytelingh der Ooren ſoude konnen verwecken. Dan dit is voorwaer al wat verre geſocht, inſonderheyt voor jonge luyden: maer in Oude evenwel, en kan ſulcx niet, als het quaet verargeren.

Het VII. Capittel.

1 *Hart-hoorentheyt, en Doofheyt,*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

I.

VAn Verkeert Ghehoor hebben wy ghehandelt: volght nu Vermindert en Vergaen Gehoor, die maer in groote verſchillen, waerom wy deſelve in een Capittel ſullen begrijpen. Wanneer yemandt wel groot, maer geen kleyn geluyt en hoort, die ſeggen wy *Hart-hoorende* te weſen: maer alſſer noch groot, noch kleyn gehoort en werdt, dat gebreck noemen wy *Doof heyt*, een ſeer droevige quelling, als belettende den Menſche om yet van andere te konnen verſtaen, en ſelfs als daer Stomheydt by is, andere te konnen doen verſtaen. So ſchrijft *Fernelius* van ſeker Raetsheer, die by een geſonde vrouwe niet als doove ende ſtomme kinderen kreegh. Gelijck al de gene die doof geboren werden, altijt met eenen ſtom zijn, waer van verſcheyde redenen by verſcheyde Schrijvers gegeven werden. De Grieckſche *Alexander Aphrodis*, meent ſulcx te gheſchieden, om dat de Doove geen tael en konnen leeren. Het ſpreken, ſeydt hy 1.*Probl.*133. geſchiet door het leeren, het leeren door het gehoor: derhalven het gehoor gebrekende, ſo en iſſer geen raet tot leeren, en dien volgende wert de ſpraeck belet. Hy voeghter noch een tweede reden by, dat volgens het oordeel van ſommige Ghenees-meeſters, het zelfde paer zenuwen de kracht ſo wel aen de Tong brengt, als aen de Ooren. Deſe laetſte reden, al iſſe van eenige Genees-meeſters, en werdt niet voor waer opgenomen van den Italiaenſchen ghenees-meeſter *Mercurialis* 1.*Prax.*4. maer wel de eerſte. Dan ick ben van gantſch ander ghevoelen, te weten, dat de laetſte de beſte is. Want indien de Dooven daerom alleen ſtom zijn, om datſe niet en konnen leeren, hoe komt het, datſe naulijcx en konnen ſuchten, of ſtenen, 't welck natuerlijke bewegeniſſen zijn? Souden ſy mede niet, even gelijk de eerſte vinders, eenige woorden hebben konnen verçieren, met dewelcke ſy haer meeninge mochten uytdrucken? Al is een Menſche doof, zoo heeft hem de Nature evenwel verſien met reden, van yetwes te vinden. Om nu het recht beſcheyt te geven, zoo ſtellen wy twee oorſaken van het voor-geſlagene, waer van de eene hanght aen de Ghehoor-zenuwe, de andere aen 't gemelte pijpgen, dat uyt de twee holte van het oor in den mont ende ghehemelt komt. De Zenuwe van het vijfte paer heeft verſcheyde tacken, waer van de grooter ſich in 't oor, en het Vlieſgen verſpreyt, die kleynder in de Tongh, ende 't Stroten-hooft. Om deſe ghemeenſchap geſchiet het, dat het gebreck van de ooren de Tong medegedeelt zijnde, de gene, die Doof geboren werden, met eenen oock Stom zijn.

2. De *Oorſaeck* van quaet Gehoor is, of in de Herſſenen, of binnen in 't oor. Als de *Herſſenen* met eenige ongematigheyt, of overtollige vochtigheyt beladen zijn, ſo en konnen ſy geen goede geeſten voortbrengen. 't Binnenſte van 't *Oor* verſtopt zijnde, door *Etter*, *verharde Vuyligheyt*, *Geſwel*, *Galachtige*, doch meeſt *Slijmerige vochtigheden*, maekt, dat het geluyt niet en kan doorſchieten. Sodanige vochtigheyt ſackt ſomtijdts uyt de Herſſenen, en ſchiet ſomtijts van onderen met dampẽ op; waer door men ſiet dat veeltijts de luyden, in 't ſcheyden van de ſieckten Harthoorigh werden. Hier toe doet mede *miſtige lucht*, en alderhande *grove*

Waeſdom. Soo ſchrijft d'Heer Droſſart *Hooft*, in 't 9. boek van ſijn Nederlantſche hiſtorye, dat een braef Hopman *Iacob de Rijck*, in een onder-aerts hool gevangen ſittende, dagh en nacht kaerſſen brande, die hem met haren damp 't eene Oor ongeneeſlijk doof maekten. Sulcx geſchiet mede door den *damp* van heet *Wittebroot*, als het al te veel en te dickwils ghegeten wert. Wanneer oock het *Trommel-vlieſgen* door gewelt geſcheurt, of van geboorte, of door den ouderdom, te dick is, dat maeckt Doofheyt: en, als het met al te vele vochtigheydt doordrongen is, Hart-hoorigheyt. Als mede na dat de drie Beenderkens, die aen dit Vlieſgen gehecht zijn, veel of luttel verſchuyven, het zy ſulcks geſchiet door toevloeyen van Vochtigheyt, groote Slagh, of dapper Geluyt. Soo getuygen *Cicero* in den droom van *Scipio*, en *Philoſtratus* in 't 6 boeck des levens van *Apollonius*, dat ontrent *Catadupa* in Morenlant, ſoo hooge valleën zijn, dat het water met ſchrickelijck geruys van de doorſneden klippen nederſtortende, de gene, die daer ontrent woonen, doof maeckt.

3. Wat de *Ken-teyckenen* belangt: Als de Oorzaeck in de Herſſenen is, dan zijnder ghemeenlijck andere Herſſen-ſieckten voorghegaen, ofte andere Sinnen met eenen beſchadight: gelijck die vry zijn, wanneer het mangel alleen in 't Oor leyt. Dan daer is evenwel voorgegaen eenige Hooftpijn, waer door de overtollige vochtigheyt na de Ooren toegeſackt is. Als het Hart-hooren voortkomt door mededeelen van de Maegh, dan beſwaert het ſelfde na den eten; gelijck mede, als het uyt andere deelen veroorzaeckt werdt, en is zo geſtadig niet, maer komt met vlagen. Dat de verſtoppinge door Heete vochtigheyt geſchiet, wert beteyckent van de koorts, groote Hitte, en Pijn in 't Oor: door Koude, van wat Spanning zonder hitte, of Koorts. De uytwendige Oorſaken, als Miſt, Slag, Stoot, Gedruys, Damp, toonen haerſelven.

4. Om te komen tot de *Voor-teyckenen*: Langdurige Harthoorende verandert gemeenlijk in Doovigheyt. Als de oorſaeck van onderen opkomt, en het gebreck niet geſtadigh en is, dat vergaet beter, als 't gene, door vaſte oorſaeck in de Herſſenen, ofte ooren, geſtadigh by blijft. De Harthoorentheyt komende op 't ſcheyden van eenige ſieckten, vergaet gemeenlijk van ſelfs: gelijck mede, alſſer een loop op volght. Wanneer het Trommel-vlies te dick, ofte verzeert is, ende dat de Doofheyt van de geboorte, ofte langen tijdt geduert heeft, dat is ongeneeſlijck.

5. De *Geneſinge* valt verſcheyden na de verſcheydenheyt der oorſaken. Wanneer deſelvige in de Herſſenen hangen, zo moeten die geſuyvert werden, gelijck hier voor in de Hooft-ſieckten verhaelt is, als oock, wanneer ſy uyt de Maegh, of andere Deelen opkomen. Sommige gebruycken hier Nies-middelen: dan, alſo door die felle beweginge, oock de Vochtigheyt na de ooren ſoude konnen gedreven werden, ſo is beter ſulx latende, na dat het lichaem door affettende geſuyvert is, te gebruycken *Quijl-middelen*, beſchreven in 't 13 capittel van 't 1 Deel. Daer na kanmen komen tot Middelen om in 't oor te ſteken, waer toe ſeer bequaem is de *Gal* van een *Perdrijs*, als oock 't gene in 't naeſt voorgaende Capittel beſchreven is.

6. *Maniere van Leven* aengaende, alſoo het Hart-hooren meeſt voor-komt uyt koude, ende ſlijmerige vochtigheyt, ſo dient hier deſelve waergenomen, die wy in koude Sieckten der Herſſenen hebben aengewesen.

Het VIII. Capittel.

1. *Waerde, ende Gebruyck van den Reuck,*
2. *Waerdigheyt, en Gelegentheyt van den Neus, en wat voordeel daer uyt te trecken is.*
3. *Syn Gebruyck,*
4. *Beſchryvinge ſoo uytwendigh, als inwendigh.*
5. *Hoe den Reuck geſchiet.*

I.

NA 't Gehoor handelt *Ariſtoteles* van den Reuck, als in de edelheyt 't Geſicht, en 't Gehoor volgende, welckers bericht, hy ſeyt, ſwaerder te zijn, als van andere ſinnen: om dat de Menſche een ſwacken reuck heeft, en veel ſwacker als vele andere Dieren. Want hy en wert niet als groote reucken gewaer, die den Reuck-ſin geheel tegen, ofte aengenaem zijn. De reden is, dewijl de Herſſenen der Menſchen kouwer, ende vochtiger zijn, ſo en konnen ſy niet veranderen, als alleen van dapper heet en droogh, ende derhalven geen reuk gewaer werden, als die dapper ſterck is. Dit is ook de oorſaek, datmen des winters den reuk minder voelt als des ſomers, om dat hy 's winters toegedrongen wert, en derhalven niet wel op en kan ſchieten, en des ſomers, de dampen verdunt zijnde, lichtelijk in de Herſſenen trecken. Maer deſe onvolmaecktheyt in 't ruyken, beſtaet alleen in 't ontfangen, niet in 't onderſcheyden van goeden of quaden reuck, in 't welcke de menſche alle d'ander Dieren overtreft, gelijck *Scaliger* ſchrijft *exerc.* 247. Evenwel wert den Reuck by ſommige onder d'andere Sinnen de leegſte plaets gegeven, als datter geen minder noodigh en is. Ia *Thomas Aquinas* ſeyt, dat den Reuck geheel ſchijnt te ſtrecken tot nootſakelijckheyt van 't voedſel, en weynigh tot de wijſheyt: en dat derhalven in al de gene, die volkomen wijſheyt hebben, den reuk minſt is. Het voorname gebruyck van den Reuk ſchijnt te weſen, om te oordeelen van den ſmaek. Want daer zijn veel dingen, die anders, niet ſonder gevaer van de geſontheyt, en het leven, zouden voor ſpijſe gebruyckt werden. Het welck men nu door den Reuck voorkomt. Soo ſiet men dat de Honden, en andere Dieren, 't gene ſy eten willen, eerſt met haer neus beſnuffelen. Behalven dit gebruyck, iſſer noch een ander. Want alſo het gene, dat Reuck geeft, maer is een roockachtigen damp, of

waeſſem,

waeſſem, getrocken uyt wel gematighde dingen, zo heeft hy kracht om de Lucht te ſuyveren, ende in de Herſſenen ontfangen zijnde, (gelijck blijckt uyt het exempel van *Democritus*, die ſijn doot, met den reuck van honigh, ofte heet broot, drie dagen tegenhiel, gelijck in den *Schat der Geſontheyt* verhaelt is) om de Geeſten te verquicken, en een tijdt te bewaren. En dit is wel lichtelijck de oorſaeck, dat *Moſes* den reuck in de Kercken heeft gebracht, en daerom oock van de Heydenen gevolght is; gelijck ſy in veel andere dingen gedaen hebben.

2. Het gereetſchap van den *Reuck* is de *Neus* mede geſtelt in't opperſte van 't Lichaem. Want, gelijck de wachters om hoogh ſtaende verder van haer ſien, en de ſtem boven beter gehoort wert: ſo kan oock den reuk, den opgaenden waeſſem, die de nature van vyer heeft, bequamer ontfangen, als den neder-gaenden. Derhalven, gelijck het gereetſchap van 't Geſicht, en 't Gehoor: ſo is oock dat van den Reuk in 't Hooft, als in 't hooghſte van 't Lichaem geſtelt. Dit noemen wy den Neus, na het Latijns *Naſus*, den welcken de Menſche onder alle Dieren, alleen hooger uytſtaende heeft, om de fraeyigheyt. Daer van ſeyt men gemeenlijck, dat een fraeye gevel een huys verciert. En voorwaer al is ſulcx, dat elck deel in't Aengeſicht het ſijne bybrenght, om door een ſoete over-een-ſtemminge, het ſelfde ſchoon te maken: ſo heeft evenwel de Neus hier wat byſonders, ende wel gemaeckt zijnde, geeft hy een groot çieraet aen 't geheele aengeſicht, en een groote tegenheyt als hy wanſchapẽ is. Hierom weygert *Clitipho* by *Terent. Heaut.* een dochter, die ſijn Moeder hem aenprees, te trouwen, alſo ſy eenen platten neus had. Sulcx wijſt ook de Poët *Horatius* wel aen *de art. Poët.* ſtellende weynigh onderſcheyt in een quaet meeſter te weſen, ende eenen quaden neus te hebben.

Infœlix operis ſumma, quia ponere totum
Neſciet: hunc ego me, ſi quid componere curem,
Non magis eſſe velim, quam pravo vivere naſo.

So en wilde oock de Heere geen Prieſter, die een ingevallen neus had, 21. *Levit.* 18. Hierom heeft de Abdiſſe *Ebba* (gelijck wy lezen inde Engelſche hiſtorien, als de Denen in Engelandt vielen) haerſelven, en al de bagijnen den neus doen korten, om van de Vyanden in haer maeghdelijcke eere niet verkort te werden. Want voorwaer, daer en is niet dat meerder tegenſtaet, als een Aengeſicht ſonder neus, waer de Poët *Virgilius* oock zeyt 6. *Æneid.*

---truncas inhoneſto vulnere nares.

Ia die zo geſtelt zijn, werden onbequaem geacht tot de regeringe, gelijck geſchiet is aen den Koningh der Ioden *Hircanus*, die, door ſijn broeder, neus, en ooren afgeſneden zijnde, het Rijk moſt verlaten, als *Ioſephus* verhaelt in't 24 boeck van de outheyt der Ioden. Het ſelfde is gebeurt aen de Keyſers *Iuſtinianus*, *Leontius*, en *Heracleon*, ſone van den Keyſer *Heraclius*. So dreyght oock Godt by den Propheet *Ezechiel* op 't 23 cap. die van *Samaria* ende *Ieruſalem* (onder den naem van de hoererende *Ohola*, en *Oholiba*) om dat ſy van den waren Godts-dienſt waren afgeweken, met neus en ooren af te laten ſnijden. Ende by ons is dit mede de grootſte ſtraf naeſt de galge: wanneer men de dieveggen, de neus opſplift. Want dan werden ſy voor al de werelt ten toon geſtelt. De *Phyſiognomi*, of de gene, die uyt het uyterlijck weſen, willen oordeelen van den inwendigen aert, genegentheyt, en manieren der Menſchen, ſchrijven den neus vry al veel toe. Ia de Oude (gelijck *Plato*, en *Plutarchus* verhalen) plachten de gene, die eenen znee-witten neus hadden, te eeren voor kinderen der Goden: die den ſelfden bruynachtigh was, voor dapper, en manhaftigh te houden. Wt een krommen neus nemen ſy eenen quaden aert, uyt een langen, en ſpitſen, booſheydt (ſo ſeggen wy die lang geneuſt, en dun gelipt is, een boos wijf te zijn) uyt een ingevallen, onbeſchaemtheyt en hoererye; en ſodanigen hadde *Socrates*, die daerom oock ſo gekeurt werde: dan hy bekende, ſulcke genegentheyt van nature te hebben, maer datſe by hem door de oeffeninge der Wijſheyt overwonnen was. Een Arents-neus, of Havicks-neus, hielen de Perſianen voor Koninghlijck, om dat haren grooten Koning *Cyrus* alzulcken een gehadt had; ghelijck oock de groote Koningen van Vranckrijck *Françoys de* 1. en *Henrick de* 4. en de groote *Coſmus* van Florencen. De Egyptenaers, die alle dingen met beelden, ſonder woorden, te kennen gaven, plachten met den neus de gauwigheyt uyt te beelden, en ſo neemt *Feſtus*, het woort *Naſutus*, of geneuſt, voor een gauw man: het welck by ons den naem geeft van neus-wijs aen yemant, die al te wijs, of te vijs is. By andere, gelijck *Lampridius* aengemerkt heeft, wert een wel Geneuſde genomen voor een die wel geſtelt is, waer van het ſpreeckwoort komt, *De naſatorum peculio*, en het versken, *Ex forma naſi, &c.* Maer dat ſulcks niet altijdt vaſt en gaet, toonde onlangs zeker vrouw, die haren man verweet hier door bedrogen te weſen. Het Spaenſch Heydinnetjen wiſt mede wat, van welcke in den *Trouw-ring* aldus gheſchreven wert:

Oock uyt den Neus alleen zo kanſe gronden trecken,
Waer in dat yemant luſt, of guylle ſinnen ſtrecken;
Want iſſe plomp, of ſcherp, of hoogh, of bijſter plat,
Sy heeft van ſtonden aen ſijn aert daer uyt gevat.

3. Het gebruyck van den neus is, voor eerſt om den Reuck daer door te brenghen tot de Herſſenen. Ten tweeden, om daer door de Lucht in te trecken tot maken der Geeſten, en de Stem. Ten derden, om de Snotterige vochtigheyt daer door te ſuyveren. En die de neus hier van verſtopt is, ronken in haer ſlapen. Daer van zeyt *Plautus Milite*:

—— *An dormit Sceledrus intus?*
Non naſo quidem nam eo magnum clamat.

Deſe, ende de gene, die de Neus veel loopt, en zijn gemeenlijk van de vernufſte niet: daer van noemen de Latijnen yemant *obeſæ*, of *emunctæ naris*, van verdikte of geſnoten neus-gaten, willende door 't eerſte bottigheyt, door het ander verſtant te kennen geven.

4 De Neus ſullen wy mede verdeelen, in uytwendigh, en inwendigh. Wtwendigh, gelijck hy geſien wert, is met vleeſch, en vel bekleet: dan van binnen half van been, half van kraeck-been. Hy en diende niet geheel van vleeſch, want dan zoude hy lichtelijck toegevallen hebben: niet geheel van been, om zoo licht niet door een ſlagh, of ſtoot te breken, maer het bovenſte moſt van been zijn, om een holligheyt te maken: het onderſte van kraek-been, om te beter te konnen ſnuyten, te beter te konnen uytgeſpreyt werden, tot halen van den adem (gelijkmen ſiet in Aemborſtigheyt de Neus-gaten trecken) en te beter toegeſloten voor ſtanck. Het binnenſte van de Neus beſtaet uyt twee deelen, het *Seef-been* (alzo genoemt, om dat het als een Seef met kleyne gaetjens doorboort is) en de *Tepelachtige uyt-ſteeckſels der Herſſenen*, dewelcke voor het voornaemſte gereetſchap van den Reuck gehouden werden.

5 Om te beſluyten met de wijſe van Ruycken, die gaet aldus toe. Met het inhalen van de Lucht, volgen de roockachtige dampen, die ruyckende dingen uytgeven, en werden door de neus-gaten, en zo voort door de gaetjens van 't Seef been gebracht tot de Wtpuylende tepelkens, en dan door de Algemeene ſin in de Herſſenen onderſcheyden.

Het IX. Capittel.

1 *Oorſaken Wech-genomen, Verminderden, en Verkeerden Reuck.*
2 *Ken-teyckenen.*
3 *Voor-teyckenen.*
4 *Geneſinge.*

DEn Reuck wert mede, ghelijck wy van andere Werckingen verhaelt hebben, op driederley wijſe beſchadight.

1 Dat den Reuck wech-genomen wert, onſtaet ſomtijts uyt een wanſchapenheyt van den Neus. Hier van hebben wy een ſeer vremt exempel in een Dochter noch levende, die al over twintig jaren de Neus en Mont in een zijn beginnen te waſſen, gelijck hier van beyde zijden is afgebeelt. Dit miſmaeckt, en ſchrickelijk gebreck, neemt van tijde tot tijde toe, ſo dat de ellendige noch ruycken, noch, dat vry moeyelijker is, eten en kan: maer is genootſaekt eenige vochtigheyt met een pijpjen te ſuygen. In 't beginſel wilde ſeker Heelmeeſter, hier de hant, en 't mes aen ſlaen, dan bevont 'et kraek-beenig. So dat het ſonder twijffel een uyt-was is van 't Kraek-been van den Neus. Maer het Ruycken wert meeſten tijdt verhindert door Ongematigheyt, voornamelijck Koude, en vochtige (blijckende in de Verkoutheyt) der voorſte Herſſenen, of der Tepelachtige uytſteekſels: als mede uyt eē nauwte, 't zy der Herſſenen, gelijck in de Popelſy, 't zy der ghemelte Wtſteekſels, 't zy des Seef-beens, ofte den Neus ſelve. Sulcx geſchiet door verſtoppinge van Slijmerige vochtigheyt, Verhartheyt, Sweringe, ofte een Geſwel van binnen in dē Neus groeyende, en niet alleen dē Reuk wechnemende, maer ook dē Adem (die met groote moeyte door dē mont gehaelt moet werden) en de Spraek dapper bekommerende. Dit gebrek wert in 't Griecx *Polypus*, na een viſch met veel voeten, gelijk de Kancker, genoemt, en is taey en hart, en ge-

lijck

lijk een kraekbeenigh vleeſch, (boven vaſt aen eenige dunne wortels) 't welcke veeltijts aen den neus onder uytbanght; en zomtijts oock boven aen den grooten oog-winckel uytwaſt, als wy terſtont zullen aenwijſen, ja ſelfs oock in den mont, en hem met ſijn voeten, of Tacken (b) door 't gehemelt en de keel verſpreyt, gelijck het alhier met ſijnen (a) Wortel is uytgebeelt.

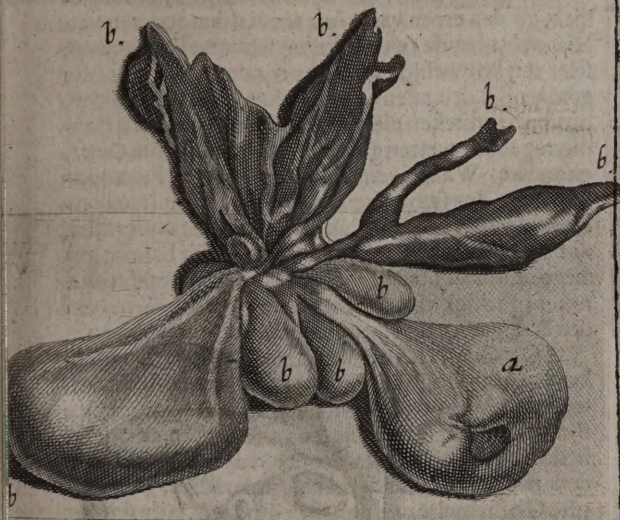

Wanneer de gemelte oorſaken ſo ſwaer niet en zijn, dan is het Ruyken niet geheel wech, maer alleen vermindert. Verkeerden of quaden Reuck wert veroorſaeckt door eenigen Stinkenden damp, voortkomende uyt den Neus ſelve, ofte uyt de Herſſenen, Mont, Maegh, of andere Deelen aldaer gebracht; waer door geſchiet, dat al 't gene ſodanige voor-komt, al ruyckt het noch ſo wel, nochtans ſchijnt te ſticken: eveneens gelijck yemant, die de Mont Galachtigh is, al beſight hy wat leckers, alles ſchijnt bitter te ſmaken. Dit zijn de Blauw-ſchuytige ſeer onderhavigh.

2. De *Ken-teyckenen*, als de oorſaeck in de Herſſenen is, zijn nu al dickmaels aengeweſen, te weten, datter dan meerder ſinnen beſchadight zijn, en alhier inſonderheyt de Smaeck. Sulcx ſietmen, dat in de verkoutheyt, ofte Snofferinge oock den etens-luſt overgaet, door dien, van 't ſelfde derde paer der zenuwen eenige dunne ſprancxkens 't vlies van de Neusgaten, andere wat grover dat van de Tonge maken. Wanneer 't alleen hapert aen de gemelte Wtpuylingen, dan en valter geen letſel in de Herſſenen, ofte d'andere Sinnen: de Stem en is oock niet heeſch, noch den adem kort, gelijck geſchiet, wanneer dattet verſtoptheyt is in het Seef-been, of in den Neus ſelver. Nu welck het geen is, dat de Verſtoppinge veroorſaeckt, is gemeenlijck te ſien, met de Neus-gaten tegens het licht te houden. De ongematigheydt, kan uyt ghevoelen van hitte, ofte koude waergenomen werden.

'T ghene den quaden reuck veroorzaeckt, ſtaet uyt de ghelegentheydt van de ghemelte Deelen na te vorſſchen.

3. Den beſchadighden Reuck, ſpruytende uyt Sinckingen, ofte alleen Verſtoppinge, en is ſo ſwaer niet, en houdt gemeenlijk met de ſinckinge op; 't en zy de Verſtoppinge te groot is, uyt de overvloedige Vochtigheden, en al te langh geduert heeft; want dat valt gemeenlijck uyt op Slaep-ſucht, Popelſy, en diergelijcke Hooft-ſieckten. De Sweringen in den neus, als oock het *Polypus*, zijn door de banck quaetaerdigh, en derhalven ſwaer om te heelen. Wanneer den Reuck van gheboorte wech geweeſt is, inſonderheydt door Wanſchapenheyt van de Neusgaten, als mede Stank uyt Verrottinge voorrgekomen, is ongeneeſlijck.

4. De *Geneſinge* verandert na de verſcheydenheydt der oorſaken. Indien den Reuck vergaen is, door ongematigheyt, deſelfde moet wechgenomen werden, door Tegen-middelen nu meermaels verhaelt. Indien door verſtoppinge van Slijmerige vochtigheden, die moeten, eerſt bereyt zijnde, door Middelen, beſchreven in 't 11 cap. van 't 1 Deel, gezuyvert werden met Afdrijvende middelen, verhaelt in 't ſelfde Deel op het 82 cap. n. 4. Daerna moetmen komen tot de byſondere ontlaſtinge. Sommige hebben hier toe voorgeſchreven *Nies-kruyt*, het welck met voorſichtigheydt dient gebruyckt; dewijl het ſo licht in als uyt de neus kan trecken, ende de Herſſenen te ſeer beroert. Ick acht ghevoeghlijcker van de beſchadighde plaets de vochtigheyt te trecken in den mont, door *Quijlmiddelen*, aengeweſen op 't 13 cap. n. 3. van 't 1 Deel. Is ſeer dienſtigh veel te ruycken aen een popjen van *Nardus-zaet* en *Beverſwijn*, in *Theriakel-water* een weynigh geweeckt. Wanneer dit gebreck veroorſaekt wert door Sweringen, ofte Geſwellen in de neus-gaten, die hebben haer byſondere Geneſinge, gelijck wy die ſtellen in de Heel-konſte. Ick zal alleen hier waerſchouwen van het *Polypus*, datmen het ſelve door de banck wech ſoeckt te nemen door d'alderſcherpſte middelen, ſelfs die eenige vergiftigheyt by haer hebben, waer door 't quaet, ſelfs eenen quaden en vergiftigen aert hebbende, noch meerder getergt zijnde, veel arger wert. So heb ick geſien, dat in de gene, diemen met *Sublimaet*, ofte *Rottekruyt*, het ſelfde ſocht wech te nemen, het *Polypus* in de gedaente van een verſſche Vijgh, of Peer (ghelijck hier afgeteyckent is) in den grooten hoeck van 't oogh den neus uytwies, het oogh gantſch verdruckende, en den Siecken ellendigh wechruckende. Nu onlangs was een Ioffrouw het ſelfde gedaen, die al een kleyne ſwelling aen den ooghhoeck hadde, en niet en konde verdragen, datmen in 't minſte daer op raeckte, die van het aenſtaende gevaer verloſt is, met een gloeyende goude priem geſteken, door een Silver pijpjen op het *Polypus*. Dit heb ick bevonden te wezen den alderbeſten middel. Want daer het een vergif het ander vermeerdert, zo verteert het Vyer alles, en

is het Gout het gematighſte, en ſuyverſte onder alle metalen. Dit dient vijf ſes mael aldus achter een gebrant, en verſcheyde pijpkens in een kommeken waters (alſo ſy door het doorſteken van den gloeyenden priem terſtont ſeer heet werden) gereedt gehouden, en dan met een nat doecxken om-wonden, en tegens het *Polypus* geſet, en daer dan met de gloeyende priem ghebrandt. Ende dit dient aldus twee, ofte driemael daegs gedaen. Want als men in 't eerſt maer eens ſulcx over en ſlaet, ſo iſſer gemeenlijck des anderen daeghs ſoo veel aengegroeyt, alſſer daeghs te voren was uytgebrant. Dan als het Hooft, ofte de Neus ſulcx ſoo dickwils niet wel en konnen verdragen, dan machmen wat langer tijdt nemen, om met minder moeyelijckheyt, maer oock langſamer te geneſen. Van den aert, en gheneſinge van 't *Polybus* is breeder te leſen onder andere by *Paré*, *Pigré*, in't Hant-boeck der Chirurgye van Dr. *Carel Battus*, eertijdts ordinaris genees-meeſter van onſe Sradt Dordrecht: maer inſonderheyt by Dr. *Aquapendens* 1.*Obſerv.Chirurg.*26. die, als oock de voorgaende in onſe tale gedruckt zijn.

Quaden Reuck ſal verdreven werden door ſodanige Middelen, die ſtrecken om de Oorſaeck wech te nemen in ſoodanige Deelen, die den ſelven voortbrengen, alle op hare byſondere plaetſen aengeweſen.

Het X. Capittel.

1. *Stinckenden Adem.*
2. *Oorſaken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge, en Maniere van Leven.*

1.

DEn Stinckenden Adem is een ſeer tegenſtaende gebreck, zo dat by ſulcke naulijcx te wezen is, waerom ook haer geſelſchap geſchout dient, als mede zeer ſchadelijk voor de geſontheyt der gener, die met alſulcke veel omgaen. Ende derhalven hadt de vader van den Keyſer *Galba* (gelijck *Suetonius* betuyght) en de wijs-gerige *Crates* (als *Apuleius* verhaelt) groot gelijck, als den eenen van *Livia Ocellia*, den anderen van *Hipparchia*, beyde twee rijke, en ſchoone Ioffrouwen, ſelfs ten houwelijck verſocht zijnde, haren bult (die gemeenlijk den adem doet ruyken) eerſt vertoonden, om haer gebreken niet te verſwijgen, 't welk als ſtrijdig tegens de wetten gehouden wert van *Plato*, *Cicero*, en andere. Want ſy en zijn niet alle, als de Romeynſche *Bilia*, huyſvrou van *Duellius*, of de huyſvrou van *Hiero*, of *Gelo*, Koning van Syracuſen, die voorgaven, dat ſy de ſtanck van haer Mans niet en hadden gemerckt, als niet beter wetende, dan dat al de Mans zo roken, ghelijck van den eerſten de gemelte *Cicero*, van den anderen *Lucianus*, en *Plutarchus* gewach maken.

2. Dit Gebreck wert veroorzaeckt door den ſtinckenden Damp, of Waeſſem uyt den Neus, ofte Mont, met den Adem voortkomende. Dit heeft wederom ſijn verder *Oorſaken*, ende die verſcheyden, te weten, bedorven, of vervuylde Tanden, vuyle Sweringen in den neus, aen 't Seef-been, Amandelen, Lelleken, ofte Ghehemelte, gelijck in de Pocken, ofte dat het Tantvleyſch bedorven is, gelijck in de Blauw-ſchuyt. Komt oock noch van verder, ende voor eerſt uyt de Maegh, als yemant ruyckende koſt gegeten heeft, als *Loock*, *Ajuyn*, en diergelijcke. Soo bevintmen oock dat de Dronckaerts na *Bier*, *Wijn*, ofte *Brande-wijn*, andere na *Taback* ruycken. Komt mede uyt de Maeg, niet alleen door de Spijze, die in ſijn zelve ruykt, maer aldaer verdervende, eenen ſtinkenden damp uytwaeſſemt. Dan dezen damp en komt niet altijt eerſt uyt de Maegh, maer wert daer door ſomtijts gezonden uyt de Dermen van Wormen, of Sweringen aldaer zijnde; ja van den Kamergangh zelve, te weten, als den Deurwachter, of den onderſten mont van de Maegh, niet wel, en na behooren geſloten is. Want alſdan trecken de ſtinckende dampen van de vuyligheydt in de Maeg, en van daer door den Slockderm in de Mont, alwaer ſy den Adem zo beſmetten, dat hy na kamergang ſtinckt. Sulcx gebeurt veeltijts in Dronckaerts, door dien ſy, met geſtadigh drincken, den gemelten Deurwachter te ſwack, en te los maken. Dit geſchiet oock door bedorven vochtigheden, die in de Suygh-aderen, Lever, Milt, of Lijf-moeder ſteken. Soo heb ick oock dickwils bevonden, dat de Vrouwen, die een doot kint by haer hadden, onnatuerlijk ſtoncken: als mede die aen de Teringe gaen quijnen. Gelijck oock verweckende wonden, ſweringen, en de beſloten etter van de Borſt, *Empyema* genoemt. De Gebulte hebben mede gemeenlijck een ſtinckenden adem; om dat de

beſloten

beſloten Lucht door gheen rechten wegh uyt kan gaen, maer door de krommigheydt van de Borſt te lang ingehouden zijnde, den adem met een ſtincken-den damp beſmet.

3. Dit gebreck geeft ſijn zelven te kennen. Nu van wat oorzaek en plaets 't zelve voortkomt, moet on-derſcheyden werden. Een ſwering in den neus, Aman-delen, en Lelleken kanmen ſien: die van 't Seef-been wert men gewaer, met de mont vol waters toe te houden. Wanneer 't uyt de Maeg veroorzaeckt wert, dan is de ſtanck nuchteren grooter, en minder na den eten: om dat de Koſt, de dampen van den mont ver-eenigt, maer de lucht in een nuchteren maeg niet be-wegende verhit, (ghelijck den dorſt uytwijſt, na de leere van *Ariſtoteles*) ende brenght alzo de geeſten, en vochtigheden, daer in zijnde, tot bedervinge; daer de beweginge zulcx tegenſtaet. In een nuchteren Maeg ſtaet den Deurwachter open, die door de Spijze toe-geſloten wert, zo dat de vuyle dampen zo geſtadigh niet en konnen uyt de Dermen opſtijgen. Wanneer uyt dezelve, 't zy door ſweringe, wormen, of yet an-ders, uyt de Lijf-moeder, of andere Deelen deStanck verweckt wert, dat heeft ſijn byzondere ken-teycke-nen, die in de Gebreken van de byzondere Deelen zijn aengewezen.

4. Na de waerdigheydt der Deelen, en de groote van 't gebreck, vallen de *Voor-teyckenen*, ende 't gevaer grooter ofte kleynder. Die van uytwendige Oorza-ken, gaet van zelfs over. Die van het Ingewant ver-wekt wert, vergaet mede, als die verbetert zijn, indien het quaet niet te lang geduert en heeft, en alreede vaſt geplaetſt is. Wanneer den Adem ſtinckt in de gene, die de Tering hebben, zulcx valt gemeenlijck doodelijk; hoewel ick getuygen kan zommige noch te leven in voorſpoedige geſontheyt, die ſo uyt de mont ſtonken, dat niemant ontrent haer bedt, ofte fluymen konde dueren. Den ſtank van de Pocken, en Inwendige ver-ſweringen is mede ſeer gevaerlijk, en ſwaer te beteren.

5. Om den Stanck des Adems te helpen, konnen tweederley wegen ingegaen werden; den eenen, om den tegenwoordigen zo verre wech te nemen, dat ſy niet geroken en wert; den anderen, om de oorzaeck (het welck de rechte *Geneſinge* is) uyt te roeyen.

Belangende het eerſte, wert den ſtank verdooft met het knauwen van *Nagelen*, *Caneel*, *Zedoar*, *Noten-muſ-caet*, den wortel van *Angelica*, welruyckent *Liſch*, ofte diergelijcke: maer oock beter met gemengde, waer mede de mont geſpoelt werdt, ofte diemen kan in de mont houden, en door laten gaen. Een welruyckent Spoelwater kan gemaeckt werden van de voorſeyde Droogen in wijn gekookt, en daer by gemengt eeni-ge aſen van *Muſkeljaet*, of *Amber*: het welck oock wel door mach gaen. Dan langer blijven in den mont de *Throciſci*, ofte Kauw-pillen, en zijn overſulcx bequa-mer om met haren goeden reuck den quaden te ver-dooven. Deſe konnen mede uyt het poeyer van de-zelfde Droogen, daer by doende wat *Muſkeljaet*, ofte *Amber*, ghemaeckt werden, met het ſlijm van *gumme Dragant* door Roſe-water uytgetrocken, en dan tot kleyne kocksjens (gelijck de Hoeſt-kocksjens) ghe-bracht, en gedrooght zijnde, in den mont laten ſmel-ten. Hier toe zijn mede bequaem de Muſkeljaet-kockjens, in Italyen *Moſtacioni* ghenaemt, en werden aldus bereydt: Neemt *Canary-ſuycker*, *Terwen-bloem*, van elcx een vierendeel pont, *Kaneel*, een half loot, *Gember*, *Nagelen* van elcx een vierendeel loot, *Muſ-keljaet*, *Amber*, van elcx vijf aſen. Deze twee laetſte in een vijſel met *Roſen-water* geſmolten, een *doeyer van een Ey*, daer onder geroert, en dan allencxkens het ge-melte Poeyer, tot dat het te ſamen tot een deegh ge-bracht is. Hier van maecktmen dan Kocksjens, ge-lijck van witte-broot, ende laetſe backen onder een *Marcepeyn-pan*. Als men ergens wil gaen, daer den quaden Adem ſoude mogen vervelen, zo machmen een Kocksjen eten, ofte van de verhaelde Pillekens in den Mont te houden, ofte den zelven met het voor-ſchreven Water ſpoelen.

Maer door de verhaeldē middelen wert de ſtanck alleen als gebreydelt, en den quaden reuck door eenen anderen, die lieffelijck is, verdooft; evenwel niet wechgenomen, ofte genezen: het welck beſtaet in 't wechnemen van de Oorzaeck. Deze alzoo ſy ver-ſcheyden is, zo is oock de Geneſinge. Wanneer het komt uyt quade Tanden, ofte Sweringen in de Neus, ofte Mont, zulcx zal ghenezen werden gelijck in de *Heel-konſte* aengewezen is. Als door bedorven Tant-vleyſch, gelijck in de Blauwſchuyt, die Stank veroor-zaeckt, daer toe zullen wy onder de Milt-fieckten de Genees-middelen hier na bybrengen. Wanneer datter quade Vochtigheden in de Maegh zijn, zo dienen die gelooft, en de Maegh verſterckt, gelijck in 1 Deel be-ſchreven is, waer toe inzonderheyt *Alſſenwijn*, en pillen van *Aloë Roſata* dienſtigh zijn. En om dat de Spijze niet lichtelijck in de Maegh en zoude bederven, zoo machmen 't Vleyſch ſtoven met *Roſmarijn*, *Salye*, *Foe-lye*, daer by doende wat *Wijn*, *Azijn*, *Verjuys*, of *Citroen-ſap*; in 't welke men 't gebradē ook mach doopen. Hier valt ook bequaem in 't Broot te backen, *Anys*, *Venkel*, ofte *Carvi-zaet*; als mede het *Anijs-biskuyt*, dat van Aken komt, en ghemeenlijck *Spa-biskuyt* ghenoemt wert. Na den eten dient de Maegh geſloten met *Quee-kruyt*, en vorder een *Maniere van leven* gehouden, als in het 2 Capittel van 't gemelte 1 Deel is aengewezen. De Gheneſinghe van de andere Ghebreken, die den Adem doen ſtincken, werdt op haer eyghen plaetſe verhaelt.

Het XI. Capittel.

1. *Gelegentheyt van den Smaeck.*
2. *Beſchryvinge van de Tonge,*
3. *Hoe de Smaeck geſchiet.*

1. Al

I.

AL is het Smakelijcke, gelijck *Ariſtoteles* ſeyt, wat gevoelijck, en datmen niet en kan proeven, ſonder raken, ſo en moeten evenwel de Smaeck,en 't gevoelen, als ſommighe doen, niet voor eenen Sin gehouden werden. Want alle de Deelen onſes Lichaems hebben gevoelen: maer de Smaeck is alleen in de Tonge, ofte oock 't Gehemelte. Ia ſelfs de Tonge, als men wat onſmakelijcks voortbrenght, en ſal niet ſmaken, al raeckt ſy. Waer uyt blijckt dat Smaeck, en Gevoelen, verſcheyden inſicht hebben, en derhalven oock verſcheyde Sinnen zijn.

2. De Menſche heeft onder alle de Dieren de volmaeckſte Tonge om haer uyt te ſpreyden, ende in te trecken, alſoo ſy moſt ſtrecken tot tweederley ghebruyck, te weten, om te Spreken, 't welck hem eygen is, en om te Proeven, 't welck hy met d'andere Dieren gemeen heeft. Sy beſtaet uyt een ſacht, en ſpongyachtigh Vleeſch, het welck bekleet wert met een dun Vliesjen, gemeen met het Gehemelt, dat daerom mede ſmaeckt. Hier in werden eenige kleyne zenukens verſpreyt, die 't gevoelen aenbrengen.

3. De Smaeck gaet aldus toe: Al wat vochtigh is, geeft terſtont ſmaeck van hem, en druckt den ſelven in de Tonge. Is 't eenigh dick ſap, bry, of diergelijcke, ſoo ſmelt het door de wermte van den mont, en wert vermenght met de vochtigheydt, die aldaer is. Maer 't gene droogh is, wert eerſt met de voor-tanden doorſneden, met de back-tanden, als het te hart is, gemorſelt, daer na op de molen-tanden gemalen, en dan met de vochtigheyt des monts vermengt zijnde, daer door gebracht tot het ſpongyachtig vleeſch van de Tonge, ende de gemelte Zenuwkens, die den ſmaeck-geeſt in haer hebben. So dat de vochtigheyt hier ſo noodigh is, dat een drooge tonge geen drooge koſt en kan ſmaken. Het eynde ende wit van den Smaeck is, het Voedſel te onderſcheyden.

Het X I I. Capittel.

1. *Oorſaken van verminderden, wechgenomen, en verkeerden Smaeck.*
2. *Of 't geen den eenen ſoet, ofte bitter ſchijnt, oock een ander ſo ſmaeckt.*
3. *Ken-teyckenen van verkeerden Smaeck.*
4. *Voor-teyckenen.*
5. *Geneſinge.*

DE Smaek wert mede, gelijck nu dickwils van andere Werckingen geſeydt is, op driederley wijſe beſchadight, als hy verminderrt, wechgenomen, ende verkeert wert.

1. De *Oorſaken* van dat de Smaeck geheel wech is, of vermindert (dat is, als men niet als wat ſtercks en proeft) verſchillen maer in groote, en beſtaen in een geſtaltenis van dat deel der Herſſenen, daer de gemelte Smaeck-zenuwkens der Tonge haren oorſpronck uyt trecken, ofte dat deſelve Zenuwkens te veel verkout, vervochtight, ofte verſtopt zijn, of dat ſy, door wanſchapenheyt, aen de Tonge niet en komen. Sodanigh exempel verhaelt den Italiaenſchen ontleder *Columbus* ghevonden te hebben in ſeker glas-eter, die, doen hy leefde, in geenderhande koſt, of drank ſmaek en hadde gehadt: maer alles ſonder onderſcheyt inſloegh, wat hem voor quam. Op ſekeren tijdt hadde hy geweddet met een Apoteker van Padua, dat hy een ſack met kolen ſoude op-eten: het welck gedaen hebbende, voldede hem den Apoteker, met beſpreck, dat hy niet weder ſoude komen, uyt vreeſe, of hy hem met winckel met al mochte opſlocken.

De Smaeck wert verkeert, of bedorven, als de Tonge, ofte haer vliesjen door yet uytwendighs, als eten, ofte drincken, ofte inwendigh, door eenige quade vochtigheyt beſmet is, 't zy dat deſelve uyt het hooft op de Tonge ſackt, ofte uyt de Maegh, Lever, Lijfmoeder, of 't ander Ingewant met dampen opvliegt. Soo bevintmen in Koortſen, Gele-ſucht, ende andere Sieckten, dat ſelfs ſoete dingen bitter ſmaken, om dat de Gal haer onder het ſpeeckſel vermengt.

2. Hier en ſal niet onaengenaem vallen (gelijck het niet geweeſt en is mijn weerde Meeſter M*r. Gerard de Vos* in ſijn 3 boeck *Phyſiol. Chriſt.* op 't 29 cap.) korteliјcken te onderſoecken, of het gene den eenen ſchijnt ſoet, ofte bitter te weſen, een ander mede even zoo ſmaeckt. Dit en ſtaet de Poët *Lucretius* niet toe in ſijn 4 boeck. Dan de reden, die hy daer van geeft, wert wel wederleydt by den wel-gemelten Heere *Voſſius*, ſtellende dat het gene in der daet bitter is, oock een yeghelijck bitter ſmaeckt, maer het onderſcheyt te weſen in de verſcheydenheyt der gematighden, waer door het gene zoet is, aen zommige onaengenaem valt, aengenaem in tegendeel, dat bitter is; niet om dat ſy niet en proeven dat het bitter is, maer dat ſy bitter geerne gebruycken, gelijck men ſiet, dat ſommige wel Alſſen-wijn over tafel ſouden drincken, ende liever hebben, als ſoete wijn.

3. Wat de *Ken-teyckenen* belangt: Wanneer de tonge ſchoon en wel gedaen is, en de ſmaeck vermindert of verloren, dan ſteeckt de oorſaeck in 't Hooft, ofte de Zenuwen, die de ſmaeck veroorſaken. Dan als het gebreck door eenige vochtigheyt komt, deſelve wijſt hare verwe, en ſmaeck van ſelfs aen. So beteyckent bitterheydt en geele Gal, zoutigheyt en wittigheyt bedorven Slijm, ſuerigheyt ende bruynigheyt Swart bloet. Quade ſmaeck toont datter quade, en bedorve vochtigheyt ſteeckt in de verhaelde deelen, inſonderheyt in den krop van de Maegh.

4. Tot *Voor-teycken* dient, dat het Verliezen van Smaeck, wanneer het lange duert, ſeer gevaerlijck is, als de natuerlijke werckinge verhinderende, door dien niet alleen het voedſel daer door niet onderſcheyden,

maer

maer oock met geen luſt aengenomen en kan werden. Valt oock ſwaerder te geneſen 't gene door een koude, ende drooghe ongematigheydt voortkomt, als van een warme en vochtige. Alſſer quade geſtaltenis van de geboorte op komt, ſulcks is ongeneeſlijck.

5 De *Geneſinge* valt verſcheyden na de verſcheydenheydt der oorſaken. Wanneer deſelve uyt het Hooft ſacken, dan dient dat geſuyvert, gelijck nu meermaels geſeydt is, waer toe de *Pillen Cochiæ* wel beſt zijn, tot een vierendeel loots ingenomen. Indienſe van onderen op komen, ſoo moeten ſulcke Deelen, het zy Maegh, Milt, ofte yet anders ontlaſt werden, gelijck in 't eerſte Deel is aengeweſen.

Wanneer de Smaek belet wert door een Heete, ofte Galachtige vochtigheyt, deſelve ſalmen wechnemen door Suyverende, en Gal af-jagende middelen, beſchreven in 't eerſte Deel op 't 12.cap. n. 2. daerna lang door den Mont laten ſpelen *Azijn*, ofte ſap van ſuyre *Granaet-appelen*, van *Queen*, *Suyring*, *Porceleyn*, ofte het morgh van *Citroenen*.

Wanneer een Koude ofte ſlijmerige vochtigheyt dit quaet veroorſaeckt, die moet bereydt ende geſuyvert werden, gelijck in 't gemelte eerſte Deel is aengheweſen. Daerna ſalmen een Gorgel-water maken van *Winter-gerſte*, *Hyſſoop*, *Marioleyne*, ende *Lavender*, in half water ende wijn gekoockt, ende daer by gedaen *Syroop* van ingeleyde *Ockernoten*.

Het XIII. Capittel.

Gelegentheydt, ende Gebruyck van 't gevoelen.

DE vijfde, en laetſte onder de vijf Uytterlijcke Sinnen is het Gevoelen; waer door wy onderſoecken wat ons nut, ofte ſchadelijck is, oock alle wetenſchappen leeren. Want alderhande Konſten werden daer door uytghevoert. Waerom oock in ſcherp voelende Menſche, gelijk *Ariſtoteles* gevoelt, alle andere Dieren overtreft, als hebbende de voelende Deelen alderghematigſt. De kracht van het gevoelen komt door de Zenuwen uyt de Herſſenen van binnen aen de Vlieſen, ende van buyten aen de Huyt. Ende al is't dat de Zenuwen om haer hardigheydt, het af-ſcheyden ofte quetſen ſcherper voelen: ſoo verneemt evenwel de Huyt, van wegen haer beter gematigheydt, lichter kouw ende hitte, vochtigheydt ende drooghte.

Het Gevoelen werdt beſchadight, ofte wechghenomen in ſommighe Hooft-ſieckten, ghelijck Popelſy, Vallende-ſieckte, Slaep-ſucht, als oock in byſondere leden door het verſeeren, ofte af-ſnijden van zenuwen; van 't eerſte is hier voor gehandelt, ende van het ander ſullen wy ſpreken in de *Heel-konſt*.

(2. *Deel*)

Het XIV. Capittel.

1 *Gebruyck van den Mont.*
2 *Syn Deelen.*
3 *Tant-vleyſch gebruyck.*
4 *Tanden, haer weſen, oorſpronck, gelegentheydt, ende getal.*
5 *Gehemelt.*
6 *Lelleken.*
7 *Keel.*
8 *Amandelen.*
9 *Tonge.*

1

HEt Gebruyck van den Mont ſtreckt inſonderheyt om te eten, ende de Spijſe tot het koken van de Maegh te bereyden, ende om de Lucht na de Longe te brengen, ſo tot dienſte van de Spraeck, als tot voeden, matighen, ende ſuyveren van den Levendigen Geeſt. Waer ſoude mogen by-gevoegt werden den dienſt die hy doet, in 't loſen van de ſluymen ende vochtigheydt door ſpouwen uyt het Hooft, als oock door braken uyt de Maegh.

2 De Deelen van den Mont vertoonen haer in het gapen, en zijn Tant-vleyſch, Tanden, Gehemelt, Lelleken, Keel, Amandelen, Tonge.

3 Het *Tant-vleyſch* en is niet gelijck het vleyſch der Spieren, beweeghlijck, ſtreckende om de Tanden vaſt in haer huyskens ende onbeweeghlijck te houden.

4 De *Tanden* zijn de alderlaetſte beenderen, van binnen hol, met aderen, ſlagh-aderen, en zenuwen verſien, in de huyskens van de kaken, als ſpijckers, ingevoeght, met vlieſen, en vleyſch, als met banden, vaſt gemaeckt. Dat het beenen zijn, bewijſt genoeg haer weſen: dat het d'alderhardtſte zijn, blijckt onder andere daer uyt, dat ſy alleen, gelijck *Plinius* getuyght, met het doode Lichaem (als by de Romeynen de manier was) niet en verbranden; ende daer in den ſteen (daerom *Sarcophagos* in het Griecks genoemt) het geheele Lichaem in veerthien dagen vergingh, de Tanden alleen in haer gheheel bleven. Deſe hardigheydt was haer wel noodtwendigh, op datſe door het veel knauwen, ende bijten op harde dingen, niet te ſeer en ſouden verſlijten. Sy hebben tot de ſeven jaren van binnen by de wortels een merckelijcke holligheydt, met een dunne vliesachtige ſchobbe, gelijck de Waſſe huyskens, omçingelt (daer alle de andere beenen haer vlies van buyten hebben) ende die veroorſaeckt het ghevoelen, als ook de *Zenuwkens* van het derde paer, die hier mede binnen ſchieten. Dit wijſt de pijne der Tanden, ende oock dat ſuyre, ende wrange dingen haer eggerigh maken. Deſe werden vergeſelſchapt door Aderen,

(*D*) ende

ende Slagh-aderen. Door de *Aderkens* krijghen de Tanden haer voedtſel, ſoo datſe ſo veel aennemen, als afflijten. Nu dat ſy gheſtadigh af, en toenemen, blijckt daer uyt, dat, als een Tant uytvalt,ofte uytgetrocken is, de gene,die daer recht over ſtaet, veel langer wert, dan de neven ſtaende, om dat hy geen Tant recht over hem heeft, daer hy tegen werckt, ende die andere en groeyen niet verder,dan ſy door het bijten afgeſleten zijn, daer deſen al aen, en niet af en neemt. De *Slagh-aderkens* bewaren hier de natuerlijcke warmte, ende ſijn oorſaeck, wanneer den Tant doorboort, ofte ghebroken wert, datter dickwils veel bloedts uytſpringt; ende in onſtekinge een kloppinghe ghevoelt wert.

De Tanden en zijn niet even ghegroeyt, als ſy uytkomen; ghelijckmen veel meent; maer werden als met de andere beenderen afgheteyckent, dan allengskens voltrocken, ſoo datſe eenighe tijdt onvolmaeckt in de Kaken blijven ſteken, ende niet ſevens uyt en ſchieten. De voorſte komen raſſer voort, ſoo om datſe veel ſcherper zijn, als om dat het Tant-vleyſch, daer ſy onder-ſchuylen, in het ſuyghen, tegens den Tepel geſtadigh wrijft, verhit, verdunt, ende derhalven lichtelijcker doorboort wert. Wy leſen by *Plinius*,van de Romeynen *M.Curius*, (die daerom *Dentatus*, ofte Getant, gheheeten was) ende *Cn. Papirius Carbo*, als mede van *Valeria*, datſe met Tanden geboren zijn. Het ſelve getuygt *Lycoſthenes* gheſchiet te weſen in Enghelandt, ende *Polydorus Virg.* in Italyen. Dan ſulcks ghebeurt ſeer ſelden: maer komen gemeenlijck eerſt uyt,op,ende ontrent de ſevende Maent, ofte wat later, indien het Kint kucht,hoeſt,ofte ſwack is;ende dan krijght het veeltijdts Stuypen, ende Loop, inſonderheydt van de Honts-tanden. Nu, waerom dat in den Menſche de Tanden langhſamer uytkomen, als in de Beeſten, gelijck den Olifant, dieſe ſoo dra heeft, als hy gheboren is, volghens de ghetuygeniſſe van *Ariſtoteles*, daer van gheeft hy ſelve deſe reden, om dat de aertachtighe overtolligheydt, de ſtoffe daer de Tanden van groeyen, by den Menſche, onder alle Dieren, alderminſt is. De Nature, ofte liever Godt Almachtigh, heeft daer in wel voorſien, ende de Kinderen ſonder Tanden laten ter werelt komen, op datſe in 't ſuygen den Tepel niet quetſen, ofte doorbijten ſouden, ghelijckmen dickwils ſiet, als de Kinderen met Tanden ſuygen,dat het bloedt langhs de Borſten loopt, het welck de Moeders, maer de Minnen inſonderheydt, ſoo groote genegentheydt niet hebbende om pijn uyt te ſtaen, wel lichtelijck afkeerigh ſoude maken, om met ſmerte te ſoghen. Daerom is voorſichtelijck ingeſtelt, dat de Tanden eerſt ſouden te voorſchijn komen, als de Kinderen beginnen te eten; ende derhalven meent *Ariſtoteles*, dat de Voor-tanden eerſt uytkomen, als de Back-tanden, om dat de Spijſe eerſt doorſneden, als kleyn gemalen wert. Dan dit dient wel op malkanderen te volghen.

Het ghetal der Tanden is in alle Menſchen niet eveneens, maer altijdt is het meerder beter, als het minder. Want die vele Tanden hebben, leven ghemeenlijck langh, ſeydt *Hippocrates*, waer mede *Ariſtoteles* oock overeen komt, als hy ſchrijft,dat de gene, die weynigh, en ydele Tanden hebben, kort van leven zijn. Maer gelijck alle regulen niet in alles even vaſt en gaen, ſoo is het hier mede. Want van den Keyſer *Auguſtus* getuyght den Hiſtory-ſchrijver *Suetonius*, dat hy ydele, kleyne,ende rouwe Tanden gehadt heeft, ende evenwel ſes-en-ſeventigh jaren oudt geworden is. Welck exempel *Cardanus* tegens den ghemelten *Ariſtoteles* inbrenght. Dan *Scaliger* ſeydt wel, ghenoegh te weſen, dat ſoodanige Leeringen meeſtendeel waerachtigh zijn, gelijck ſulcks ſelfs in de kortbondighe Spreucken van *Hippocrates* mede plaets heeft; en dat hy beter gedaen hadde, de reden van den Prince van alle de Wijſgerighe te onderſoecken,als met een eenigh exempel te willen verminderen de aenſienlijckheydt van ſoo grooten Man. De Reden, die voor *Ariſtoteles* ſoude ſtrijden, is deſe: Weynighe Tanden beteyckenen weynigh ſtoffe, ofte weynigh kracht, om voort te brenghen, beyde niet alleen teyckenen van kort leven, maer oock oorſaeck. Want daer de kracht ſoo kleyn is, dat ſy, 't ghene noodigh is, niet en kan uytdrijven, daer valt ſy oock tot andere noodighe werckingen te ſlap. Die oock weynigh Tanden hebben, en konnen de Spijſe niet wel kauwen, waer door deſelfde onbereydt in de Maegh komende,aldaer niet wel en verteert, ende de Lever daerna (alſoo de tweede verteringe de eerſte niet en verbetert) geen goet bloedt en maeckt, wanneer ſy rauwe, ende qualijck-verteerde gijl uyt de Maegh ontfangt. Nu dat het leven aen goet bloedt hangt,is een yegelijck ghenoegh bekent. Ende hierom heeft miſſchien *Ariſtoteles* gheoordeelt,dat de ghene, wiens Tanden ydel ſtonden,van kort leven waren. Maer het ſoude konnen gebeuren,dat het noch aen kracht,noch aen ſtoffe onbrekende, de Kaecx-beenderen ſoo hardt waren, dat ſy van de Tanden niet wel en konden doorboort werden, in ſulcken gevalle en ſoude het geen teycken van kort leven weſen. Ende dit heeft miſſchien plaets ghehadt in den Keyſer *Auguſtus*. Vorder,al is't dat wy leſen by *Plutarchus*,van *Pyrrhus*, Koningh van *Epirus*, by *Plin. Valer. Max.* en *Solinus*, van *Pruſias*, den Soon des Konings van den ſelfden naem, by *Pollux* van *Euryptolemus*, den Koningh van Cypers,by *Melanchthon* van een Dochter uyt Saxen, dat al haer Tanden aen malkander vaſt,ende alleenlijck als met een linye onderſcheyden waren, ſo dat ſy maer eenen Tant ſchenen, die de geheele Kaeck beſloegh, ende dat oock *Valer. Maximus* verhaelt, hoe *Dripetine*, de Dochter van den grooten Koning

Mithrida-

Mithridates, en *Timarchus* van Cypers, een dubbelde rye Tanden ghehadt hebben, ende, als *Plinius* ghetuyght, *Hercules* drie ryen, ghelijck oock *Columbus* verhaelt van ſijn Soon *Phœbus*: ſoo zijn dit allegadet dinghen, die niet na den gemeenen loop der Naturen en vallen, ende derhalven in veel duyſenden niet eens en gebeuren: maer beſtaen door de banck de Tanden onder, en boven in een rijde, ende beyde in't getal van ſeſthien, ende werden verdeelt in vier Voor-tanden, twee Honts-tanden, ende thien Kieſen, ofte Back-tanden, die haer byſonder maeckſel, ende gebruyck hebben. De *Voor-tanden* zijn ſcherp, komen eerſt, ende vallen oock eerſt uyt, om datſe maer op eenen wortel en ſtaen. Haer gebruyck is, de Spijſe, als ſy eerſt in den Mont komt, ghelijck een Mes te ſcheyden, ende door te ſnijden, waerom ſy *Doorſnijders* in't Griecx genoemt werden; by deſwelcke ſy oock den naem hebben van *Lach-tanden*, om dat ſy in't lacchen meeſt gheſien werden, daer van ſeydt *Plautus*, in ſijn Bly-eynde-Spelen, *Rideo albis dentibus*. Deſe hebben aen elcke zyde maer eenen *Horen-tant*, ofte (ghelijck hem de Griecken noemen) *Honts-tant*, om dat de Menſch (ghelijck *Galenus* ſeydt 11. van 't Ghebruyck der Deelen 9.) een tam, ende borgelijck Dier is, wiens kracht meerder in wijſheydt beſtaet, als in ſterckte, waerom hy ſoo veel Honts-tanden niet en behoefde, als de Honden, ofte de Wilde beeſten: maer hadde genoeg in elck Kaecks-been aen twee, om eenighe harde dingen, die de Voor-tanden niet gemorſelt hadden, aenſtucken te breken. Deſe werden mede *Oogh-tanden* genoemt, te weten, die in de opperſte Kaeck ſtaen, om datter een deel van de Zenuwen in komt, die de Oogen bewegen, ende daerom met deſelve groote ghemeenſchap hebben. Derhalven, ſeydt *Celſus*, ghevaerlijck te zijn, deſelvige uyt te trecken. Ende Doctor *Pauw* ſchrijft, dat hy in Pijn van deſe Tanden beving van Wijnbrauw vernomen heeft. Hier volgen aen elcke zyde vijf *Kieſen*, by de Griecken, ende Latinen *Mole-tanden* ghenoemt, om datſe de alree-ghebroken Spijſe in de Mont, gelijck Molens, noch kleynder malen. Sy ſtaen dieper in den Mont, ofte Kinnebacken, ende hebben daerom by ons den naem van Back-tanden. Want alſoo de ſcherpe *Lach-tanden*, ende gehorende *Honts-tanden* voor aen moſten ſtaen, om de Spijſe eerſt te ontfangen, dan door te ſnijden, ende daerna te breken, ſo zijn de platte *Back-tanden*, die deſelve kleyn moſten malen, midden in den Mont, die ghedeckt is, wel te recht geſtelt, op dat, alſſe de Spijſe malen, en met de Tonge gints, ende weder ſtooten, deſelve niet en ſoude uyt den Mont vallen. De twee laetſte Back-tanden werden *Wijsheydts-tanden* genoemt, om datſe ghemeenlijck uyt ſchieten, als het koten uyt is, ende de wijſheydt begint aen te komen. Deſe tijdt, ghelijck blijcken kan uyt de verſcheydenheydt der groote Autheuren, en kan niet even bepaelt werden. Want de Hoogh-gheleerde Romeyn *Varro*, ſtelt haren oorſpronck op het ſevende jaer, de Grieckſche Wijſgerige *Ariſtoteles* op het thiende, de Prins der Genees-meeſters, *Hippocrates* op het achthiende, de Arabiſche Prins *Avicenna*, op het dertighſte, ende andere noch later; ja tot op het tachtentighſte jaer. Ick hebbe ſommige oude Luyden ghekent, die na groote pijn in de Mont, daer ſy vele raedt toe-gedaen hadden, deſe Tanden ten laetſten voort-quamen. Dit is 't getal van alle de Tanden, die alle met hare *Wortelen* in 't Kaecx-been genagelt zijn, de Voorſte, ende Honts-tanden met eenen, de Back-tanden met twee, drie, ſomtijts oock, doch ſelden, met vier.

5 'T *Gehemelt* is als den hemel van den Mont, met vleyſch tegens het been betrocken, ende helpt de Tonge den Koſt, ende dranck proeven. Hier in werden aen het uytterſte twee Gaten gheſien, waer door de groote ghemeenſchap komt van de Neus, ende Mont.

6 Aen 't Gehemelte achter in de Keel hanght een *Lelleken* van Spongyachtigh vleyſch, dienende om de koude Lucht wat te ſteuten, datſe niet ſchierlijck op de Longe en valt, ende om de ſtemme op de maet te houden; waerom de gene, die dit Lelleken quijt zijn, hebben hinder aen haer Stemme, en krijgen de Teringe. Evenwel ſchrijven *Bauhinus*, en *Hildanus*, eenige gekent te hebben, die dit Lelleken af-gegeten was, ende nochtans wel ſpraken.

7 De *Keel* noemen wy de openingh, diemen in het gapen achter in den Mont ſiet. Beſtaet uyt acht Spieren, aen elcke zyde vier, dienende tot het doorſwelghen. Soo zijnder veerthien daer ontrent, om het *Stroten-hooft* uyt te ſetten, in te trecken, te openen, ende ſluyten, alles noodigh om de Stem te maken.

8 Aen elcke zyde van de Keel ſtaet een Klier, na haer ghelijckenis *Amandelen* genoemt, dewelcke Keel, Tongh, ende Mont gheſtadigh vochtigh houden. Want de Smaeck en kan niet weſen ſonder vochtigheydt, ghelijck wel ghewaer werden de ghene, die in Sieckten met een drooghe Mont legghen.

9 Is nu alleen overigh de *Tonge*, beſtaende uyt ſacht, en Spongyachtigh vleyſch, het welck bekleedt is met een dun vliesjen, ghemeen met den Mont, ende ghehemelt, waer in eenighe tacxkens van Zenuwen uyt het derde, ende vierde paer ſchieten. Dit onderſcheydt al de Smaken, ende door eenighe quade vochtigheydt beſmet zijnde, proeft verkeert. De Tonghe heeft thien Spieren, in dewelcke mede eenighe Zenuwkens ſchieten, dienende tot Beweginghe ende de Spraeck.

Het XV. Capittel.

1 *Geſwollen Tant-vleyſch, ſijne Oorſaken, en Geneſinge.*

2 *Opgegeten, ende Vergaende, ſijne Oorſaken, ende Geneſinge.*

3 *Ontſteken Tant-vleyſch, ſijne Oorſaken, Voorteyckenen, ende Geneſinge.*

HEt Tant-vleyſch is vele Gebreken onderworpen, ſomtijdts waſt het weligh, ſomtijdts vergaet het, ofte wert ontſteken: ſomtijdts ſweert het, ſlaet tot Fiſtelen, Kancker, ende Kout vuur. De laetſte raken de Heel-konſte: ſullen derhalven hier alleen de eerſte verhandelen.

1 Alſoo het Tant-vleyſch ſacht, en ſpongyachtigh is, ſoo komt het lichtelijck te ſwellen, als daer eenighe waterighe, ofte bedorvene vochtigheydt (ghelijck in de Blauw-ſchuyt) infijpt; ja ſoo verre, dat het ſelfs de Tanden, inſonderheydt de Kieſen, bedeckt, ende ghevreven zijnde, terſtont bloeyt.

Wanneer dit ſwellen niet groot en is, ende ſonder bedervinge, dan kan het lichtelijk geholpen werden door het Tant-vleyſch te waſſchen met *Aluyn-water*, het welck bindt, ende opdrooght, als oock met het af-ſietſel van *Granaet-ſchellen*, *Gal-noten*, *Roode-roſen*, ofte andere t'ſamen-treckende Genees-middelen, onder dewelcke ſeer goet is het *Tant-water*, te beſchrijven in het volghende Capittel. Het poeyer van de verhaelde Drooghen kanmen oock mengen met *Syroop van Miſpelen*, daer by doende een weynich *Aluyn*, om daer mede, ghelijck met een Salfken, het Tant-vleyſch te ſtrijcken. Maer alſſer eenighe bedervinge by is, ſo maghmen hier onder vermengen *Olye van Swavel*, ofte van *Koper-root*, ende ſoo veel droppels, als den noodt ſal vereyſchen; doch niet te veel, dewijl dat ſacht vleyſch niet vele ſcherpigheydt en kan verdragen.

2 Ende ghelijck het Tant-vleyſch ſomtijdts te weligh is, ſoo waſt het ſomtijdts ſoo ſchrael, dat de Tanden naeckt ſtaen, ende daer over los werden; het welck gheſchiet by ghebreck van Voedtſel, doch meeſtendeel door eenighe toevloeyingh van quade, ſcherpe, ende in-etende Vochtigheydt.

Hier toe ſalmen het *Tant-vleyſch* ſtrijcken met het volgende. N. *Wieroock*, *Maſtick*, *Draken-bloedt*, van elcks een half loot; *Liſch wortel*, *Boonkens-hool-wortel*, van elcks een vierendeel loot, ghemenght met *Oxymel*, dat is, Syroop van Azijn, ende Honigh.

3 De Ontſtekinge van het Tant-vleyſch (het welck veroorſaeckt wert door heete Vochtighe-den, uyt het Hooft aldaer vallende, oft van onderen op-ſtijghende) is noch wel ſoo quaet, alſoo het met Pijn vermenght is, ende dickwils, wanneer het niet ten eerſten geſteut en wert, door-breeckt, ende tot een Fiſtel, Kancker, ofte Kout vuur vervalt.

Om tot Geneſinge te komen, ſalmen eerſt Bloedt laten in den Arm, daerna onder de Tonge, dan het Tant-vleyſch waſſchen met het Tant-water, in het volgende 19. Capittel te beſchrijven.

Dan voor alles dient in deſe drie ghebreken de Vochtigheydt bereydt, ende afgheſet, door ſulcke Middelen, als in 't eerſte Deel verhaelt zijn.

Het XVI. Capittel.

1 *De Sprouw,*

2 *Oorſaken,*

3 *Ken-teyckenen,*

4 *Voor-teyckenen,*

5 *Geneſinge,*

6 *Maniere van Leven.*

1

NIet alleen het Tant-vleyſch, maer oock de Tonge, Lelleken, Keel, Gehemelt, ja den geheelen Mont, alle teer van vleyſch, en met een dun vliesjen bekleedt, zijn onderworpen kleyne Sweerkens, (die wy den naem van *Sprouw* geven) niet ſeer diep gaende, ende die na haer ſtoffe verſcheyden van aert, ende verwe zijn.

2 De *Sprouw* heeft ſeer ſelden haer *Oorſaeck* in den Mont alleen, maer groeyt gemeenlijck uyt het gene aldaer van buyten wert toegeſonden. Het zy ſulcks geſchiet door Sinckingen van *ſcherpe Vochtigheden* uyt het Hooft: ofte door Op-wellen van ſoodanighe Dampen uyt de Maegh, ofte het ander Ingewant, wanneer aldaer eenighe Vochtigheydt, gelijckmen meeſtendeel in de Koortſen verneemt, ontſteken, ende bedorven is. De jonge kinderen zijn dit gebreck ſeer onderhavigh, het welk meeſt komt van wegen het *Sogh*, als het ſelve te ſcherp, ende te weyachtigh zijnde, haer teer Mont-vleyſch ontſteeckt.

3 De *Ken-teyckenen* van de *Sprouw* wijſen haerſelven, alſoo ſy van binnen gevoelt, ende van buyten geſien werden. Sy zijn meeſtendeel witachtigh, als uyt ſoodanigh Slijm beſtaende. Somtijts treckenſe wat na den gele; het welck een teycken is, datſe van de Gal deelachtigh zijn. Somtijdts vallenſe wat bruynachtigh, een teycken van Swarte gal: gelijck de Stanck beduyt verrottinge.

4 Wat de *Voor-teyckenen* belangt. Witte Sprouw, die lichtelijck afgaet, ende weynigh is, ende heeft gheen ſwarigheydt: maer wel die langh by blijft, ofte

ofte verdwijnende, geſtadigh wederkomt, door den geheelen Mont voortgaet, inſonderheyt die ſtinckt, en bruyn is. Ick hebbe geſien, dat na de geneſinge van hevighe Koortſen, als de Luyden al bequaem waren om uyt te gaen, de Sprouw noch voorkomen: dan die en hadde (hoewel het den onervarenen verſchrickte) gantſch gheen noodt: dewijl het alleen beteyckent, datter uyt de Sieckte noch eenige vuyligheyt overgeſchoten is, die de Nature, nu ontlaſt zijnde, uytwerpt.

4 De *Geneſinge* verandert na de Oorſaken. Als die uyt het Hooft dalen, ofte het Ingewant opgeſonden werden, ſoo dient daer in voorſien, ghelijck na elck Deel t'ſijner plaetſe is aenghewefen. Het Lichaem na gelegentheydt geſuyvert zijnde, ſalmen een Gorghel-water beſighen, van een handt vol *Winter-gerſte*, in een Kan waters op de helfte ghekoockt, oft *Endivie*, ende *Weegh-bre-water*, van elcks een half pint, met een once *Roode Suycker-Candy* vermengt. Het gebruyckelijck licken met Syropen en vinde ick hier niet dienſtigh, het en zy miſſchien in het beginſel met *Syroop van onrijpe Moer-beſyen*. Beter is het een Pilleken te nemen van *verſche onghezoute Boter*, (het welck de Kinderen oock mogen nemen, die het Gorgel-water niet en konnen gebruycken) vermengt met de gemelte *Candy*, doch geheel weynigh, alſoo de ſoetigheydt van Suycker, als mede Honigh, ſcherp, ende bijtende is. Het welck ſelfs de *Syroop van Vyolen* uytwijſt; waer over ick de gene, die de Sprouw hadden, dickwils hebbe hooren klaghen, dat ſy deſelve lickende, haer als Peper in de keel brande. Ick ſal hier by voegen het ghene Doctor *Foreſt* beſchrijft verſtaen te hebben, hoe een oude Vrouwe te Antwerpen, als aldaer vele Kinderen van de Sprouw ſtorven, een levend' jong *Kinck-vorſchken* aen haer Mont ſettede, ende, als het ſelve met de vyerigheydt ſijn doodt geſogen hadde, wederom een ander, ende ſoo al voort, waer door veel Kinderen opquamen. Het eygen is my oock van andere verhaelt, maer en hebbe daer van ſelve geen ervarenis. Dan het en kan niet ſchaden, alſoo de Kinck-voſſen vochtigh, koel, ende niet quaetaerdigh zijn. Ja ick kenne ſommige, die des anderen-daeghs, als ſy te veel gedroncken hebben, eenige jonge Vorſſchen ſonder eenige ſchade doorſlicken. In Italien is't een ghemeene Spijſe, ende oock ſmakelijck, gelijck ick aldaer ſelfs bevonden hebbe.

6 De *Maniere van Leven* dient hier ghehouden, na de maniere ende gelegentheydt der Sieckte, uyt dewelcke deſelve ontſtaet, inſonderheydt na de Koortſe (daer de Sprouw meeſt op volght) gelijck in dit teghenwoordige Boeck ſal aengeweſen werden. Doch uyt wat Oorſaeck deſelve voort-komt, hier en is niet dienſtiger als een Papjen van moruw gekoockte, ende door-geſlagen *Gerſte* (als verkoelende, vochtigh makende, ende ſuyverende) met *Weren-nat*, *verſche Karen-melck*, ofte diergelijcke, en een weynigh *Candy* vermengt. Wanneer de Sprouw in de Kinderen uyt quaet Sogh komt, dan dient de Min ten eerſten verandert, ofte deſelvige ſo lange by een andere geſooght, tot dat het verbetert is.

Het XVII. Capittel.

1 *Tant-pijn*,
2 *Oorſaken*,
3 *Ken-teyckenen*,
4 *Voor-teyckenen*,
5 *Geneſinge*,
6 *Maniere van Leven*.

DE Tanden zijn verſcheyden Gebreken onderhavigh, ghelijck Loſſigheydt, Bruynigheydt, Bedervinge, Wtvallen, ende diergelijcke: maer niet dat gemeender, ende moeyelijcker valt, als de Pijn.

1 De Tant-pijn komt meeſtendeel in de Kieſen, ſelden ofte nimmermeer in de Voorſte. Deſe Pijn werdt verweckt in de Zenuwkens, ende het van binnen-bekleedende Vliesjen, die het gevoelen maken; anders zijn de Tanden ſelve (dewijlſe oock ſonder pijn ghevijlt, ende gebrant werden) ongevoeligh.

2 De *Oorſaken* van Tant-pijn zijn *koude*, *heete*, oft *ſcherpe* en *zultige Vochtigheden*, aldaer uyt het Hooft op de Zenuwkens vallende, ofte van onderen opwellende, die dan op die plaetſe dickwils bedervende, ende ſomtijdts kleyne *Wormkens* voortbrengen. Hier toe helpt van buyten *kout*, ende voornamelijck *winderigh* Weder, geheel *heete Spijſe* te gebruycken, ofte oock ſoodanigen Dranck, als mede die gantſch kilt, te drincken, gelijck de *Troglodyten* gebeurt is, als *Scaliger* ſchrijft *Exerc.* 271. Want de *groote Hitte* verſpreydt de natuerlijcke warmte, ende maeckt de t'ſamen-voeginge der Tanden los. De *Kouw* keert het voedtſel van de Tanden, en bluſt haer warmte uyt. De Pijn wert mede verweckt, door te veel in de Tanden, inſonderheyt, met een Spel te peuteren. Dan de gemeenſte, ende ſwaerſte Pijn komt door *Bedervinge* van den Tant.

3 De *Ken-teyckenen* zijn verſcheyden van wegen de plaets, ende de oorſaeck. Wanneer de Oorſaeck op het Zenuwken is, dan is de Pijn ſeer groot, ende diep, ende ſtreckt haer tot in het Oor wech: in tegendeel wanneer alleen het Vliesjen beſchadight is. De Vochtigheden hebben haer byſondere teyckenen. So verwecken Gal, ende ſwarte Gal ſwaerder pijn, als Slijmerige vochtigheydt. De Uytterlijcke Oorſaken wijſen haerſelfs aen; ende de Verdorventheydt kan geſien werden.

4 De *Tant-pijn* is wel een verachte, maer even-wel een dulle pijn, ja die ſommighe, gelijck *Galenus* verhaelt, ſoo raſende ghemaeckt heeft, dat ſy door onghedult, haerſelven het leven benamen. De Wijſgerige *Seneca* ſchrijft in ſijnen 78. Brief, dat pijn in de Tanden, Oogen, Ooren, de alderſcherpſte is, om datſe in een nauwte van 't Lichaem groeyt, niet anders als in 't Hooft ſelve. Wanneer op de Pijn, de Koon, ofte Kaken ſwellen, dan vergaet ſy ghe-meenlijck; alſoo de Tanden haer dan van de Voch-tigheydt ontlaſten. Maer wanneer by Tant-pijn een onghewoonlijcke Knerſſinghe, ende Brandende Koorts is, als komende door getrocke Slaep-ſpie-ren, dat valt ghemeenlijck uyt op een alghemeene Trecking, Vallende-ſieckte, ofte Raſernye.

5 De *Geneſinge* verandert na de verandering der Oorſaken. Deſelfde moeten na haren aert, ende plaetſen, daer ſy van daen komen, geweert werden door ſoodanige Middelen, als in 't eerſte Deel, ende daerna op eyghene plaetſen verhaelt zijn. Na dat het Lichaem door alghemeene Middelen wel ghe-ſuyvert is, ſoo ſalmen, als de pijn-makende ſtoffe heet is, den Mont ende Tanden Spoelen met *Azijn*, daer *Fenugrieck-zaet*, ofte de Wortel van *Patich* in-geſoden is: indien kout, met half *Azijn* ende *Wijn*, daer in geweeckt, ende licht opgewelt zijn de wor-tel van *Pyrethrum*, het Zaet van *Nardus*, *Luys-kruydt*, ende *Moſtaert*; ende aen den Tant met wat Boom-wol houden *Olye van Orego*, ofte *Nagelen*. Ende dit niet helpende, machmen aen den Tant leggen, ofte, ſoo hy hol is, inſteken drie vier Aſen *Laudanum opiatum*: het welck oock in over-groote pijn, ende daer groote ſwarigheydt van te verwachten ware, ingegeven kan werden, dan met voorſichtigheyt. Waer toe mede ſeer dienſtigh is den *Taback*, het zy ghedroncken, ofte, voor de ghene, die hem niet ge-went zijn, den roock van den ſelfden, ſoo langh ſy konnen, ontrent den pijnigen Tant gehouden, ofte een bladeken Taback (dan dit en helpt ſo veel niet) daer tegen geleydt. De bedorvene Tanden ſalmen ſuyveren met *Brande-wijn*, waer in wat *Myrrhe* ghe-weeckt, ofte *ſtinckende Gouwe* in-ghekoockt is; het welck oock bequaem valt, wanneer datter alreede Wormen ghegroeyt zijn. Doch als het ſoo verre ghekomen is, dat den Tant meeſt op-ghegeten is, ofte dat hy een Sweringhe in 't Kaecks-been opge-worpen heeft, dan is het tijdt, datmen hem uyt-treckt. Dan hier in moet wel voorſichtelijck ghe-gaen werden, ende ſulcks niet begonnen, voor dat hy los is. Want het ghebeurt ſomtijdts, dat ſy vaſt aen 't Kaecks-been groeyen, ſoo datter een ſtuck van 't ſelve met het uyt-trecken aen den Tant vaſt blijft. De Françoiſche Genees-meeſter *Hollerius* heeft hier over een aenmerckens waerdig exempel, van een Heel-meeſter, die in ſijnen tijdt te Parijs een Tant uyt-treckende, met eenen uyt-ruckte een ſtuck van het Kaecks-been, ende de naburige Tan-den, waer op een ghevaerlijcke bloedt-vloeyingh volghde. De Tant-trecker voor Recht gheroepen zijnde, werde vry ende onſchuldigh gheweſen, ver-midts bevonden werde, dat de Tanden niet na de ghewoonte, ende nature in haer holen, ofte huyſ-kens geplant, maer gantſchelijck vaſt met de Kaeck vereenight waren. Dit vonnis komt over-een met het ghene de Wijſgerighe *Plato* ſtelt in ſijn 9. Boeck der Wetten, als hy een Genees-meeſter onſchuldigh kent, wanneer hy onnooſel, ende niet willens een Siecke beſchadight. Want 't ghene verhaelt is, ſou-de *Eſculapius* ſelve (die voor een Godt in de Genees-konſte ghehouden werde) wel konnen ghebeurt hebben; dewelcke, ghelijck *Cicero* ghetuyght, het Tant-trecken ghevonden heeft.

6 De ghene, die met Sinckinghen gequelt zijn, dienen haer te ſchicken na de *Maniere van Leven*, in het 14. Capittel verhaelt. Maer inſonderheyt moet ghelet werden, om de Tanden voor bedervingh te bewaren; waer toe alle morgen den Mont geſpoelt, oock na den eten; ende gheen Spijſe tuſſchen de Tanden te laten ſteken. *Pekel*, ofte (alſmen 't heb-ben kan) *Zee-water* is bequaem, om na de maeltijdt, de Tanden te wrijven. De gene, verhaelt *Plutarchus*, die ſeyde, teghens de gebreken der Tanden niet te ſchrijven voor de gene, die aen Zee woonen, gaf het ghebruyck van het Zee-water te kennen. In de plaetſe van het Zee-water ghebruycken ſommighe haer eyghen Water. Het welck niet teghenſtaende ſulcks in ſekeren *Egnatius* beſpot wert by den Poët *Martialis*, ende in de Spaengiaerts, by den Grieck-ſchen Hiſtory-ſchrijver *Diodorus*, als mede onſen *Eraſmus*, ſo wert het wel, ende te recht gepreſen van *Lucius Marineus*, in 't eerſte Boek van ſijn Spaenſche Hiſtorye. Hier moet gheſchouwt werden het ge-bruyck van veel Melck, ende al wat te ſoet, te ſuyr, ofte te ſcherp is.

Het XVIII. Capittel.

1 *Swarte, en vuyle Tanden,*
2 *Oorſaken,*
3 *Hare Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

I

DE Tanden, die uyt den aert wit ende helder zijn, werden ſomtijdts van verwe verandert, ende ghelijck als met Peck, ofte Roet beſmeert, het welck daerna tot vervuylinghe, ende bedervinghe ſtreckt.

2 Dit geſchiet door uytwendige,ende inwendige *Oorſaken.* Wtterlijck werden de Tanden ſwart door het eten van *ſwarte Kriecken*, ofte *Granaet-appelen*, door het kraken van verſche, ende *niet wel-ghebolſterde Noten*, door blanckerſel, daer *Quick-ſilver* in is, ghelijckmen oock ſiet in de gene die *Precipitaet* inghenomen, ofte de *Strykade* ghehadt hebben. Het veel *Suycker*, ofte andere ſoetigheydt te ghebruycken, maeckt mede ſwarte Tanden, ghelijckmen dickwils bevint in de Apotekers,door het veel proeven van haer Syropen, inſonderheydt in de Kinders, die te veel Suycker-werck eten. Sulcks ghebeurt mede uyt *Stanck*, ghelijck te ſien is aen Leer-touwers, Schoen-makers, ende Lappers, die eenigh ſmettende vet gebruycken. Inwendelijck wert de geligheydt, ende ſwartigheydt der Tanden veroorſaeckt, door eenighe quade ende bedorvene Vochtigheden, die haer ontrent de Tanden houden, ofte van bovenen, ofte van ondere aldaer ghebracht zijnde, aen deſelvige vaſt hangen.

3 De *Teyckenen* vallen van ſelfs in 't Oogh: gelijck oock licht te weten is, wanneer de Swarigheydt door Wtterlijcke oorſaeck voort-ghekomen is. Nu, van waer de quade Vochtigheden haren oorſpronck hebben, ſtaet te weten aen de Teyckenen van elck Deel, nu meermaels aengheweſen.

4 Als dit Gebreck uyt Inwendighe oorſaken ſpruyt, ende langh by-blijft, dan komen de Tanden te bederven, te breken, ende uyt te vallen: ende dient derhalven wel ten eerſten wech-ghenomen: dan dat door eten van eenighe Vruchten komt, gaet van ſelfs, ofte met weynigh ſpoelen wech.

5 De *Geneſinghe* wert uyt-ghemaeckt door het reynigen der Tanden,ende het wech-nemen van de oorſaeck.

Het eerſte werdt beſtelt, datmen de Tanden waſcht met *Wijn*, ende *Citroen-ſap*, ende deſelve wrijft met *Aſch van Taback*, ofte *gebraden Zout* onder *Honigh van Roſen* ghemenght. Ende,alſo deſe Tanden dickwils een quaden reuck van haer geven, ſoo maghmen een Poerken maken van *Bereyde Wijnſteen*, een half loot, *Aſch van Taback*, een vierendeel loot, *Naghelen*, Wortels van *Welrieckend-Lieh*, van elcks een half vierendeel loot, *Ambergrijs*,drie aſen. Sommighe mengen hier *Caneel* by,dan ick oordeele deſelve, de Tanden gantſch ondienſtigh te zijn, als bevonden hebbende, dat eenige Vrouwen,ſwanger, en luſtigh na Caneel zijnde,door te veel den ſelfden te eten, meeſt alle haer Tanden met ſtucken verloren.

Wanneer de Oorſaeck van binnen in 't Lichaem is, dan moeten de quade Vochtigheden gheſuyvert, ende afgeſet werden, door de Middelen meermaels verhaelt; als oock het groeyen belet door een goede *Maniere van Leven.*

6 Hier toe ſtreckt, datmen de Tanden dickwils afwrijft, ende ſpoelt, inſonderheydt na den eten; hem wacht van vette Spijſe, Melck, ende al 't gene wy onder de Wtwendige oorſaken geſtelt hebben. Wanneer de quade Vochtigheydt elders van daen komt, dan dient gheleeft, als in de Gebreken van ſoodanighe Deelen is aenghewefen.

Het XIX. Capittel.

1 *Loſſe, ende Wtvallende Tanden,*
2 *Oorſaken,*
3 *Haer Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1

DEwijl de Huyskens van de Tanden met de andere Leden groeyen, ende dat de eerſte Tanden, ſacht zijnde,allengskens harder,ende dienvolghende onbequaem voedtſel krijghen, ſoo ſtaenſe ghelijck als uyt en teren, ende daer op los werdende, komen uyt te vallen. Dit geſchiet gemeenlijck ontrent de ſeven jaren, ghelijck *Plinius*, volgens de ervarentheydt, verhaelt in ſijn 7. Boeck, als oock de Poët *Plautus* in ſijn Bly-eynde-ſpel, ghenaemt *Menæchmi*:

Quot eras annos natus?
Septennis. nam mihi dentes tum cadebant primulum.

Na deſe uytghevallene komen andere, die harder ende vaſter zijn, in de plaets, het welck wy verwiſſelen noemen. Sommige hebben gemeent, om dat de eerſte aen 't eynde onvolmaeckt, ſacht, ende als uyt-gheholt zijn, dat het maer by-hangſels en waren van wortels, die in het Kaecx-been bleven,ende dat die afgevallen zijnde, wederom andere Tanden uyt dien eyghen Wortel ſproten. Maer de Ontledinghe leert ons, dat tuſſchen de ghene, die uytvallen, ende die in de plaets komen, gheen t'ſamenvoegingh en valt; ja ſy en konnen malkanderen niet raken, van weghen het middelſchot, dat tuſſchen beyde ſtaet, het welck den nieuwen Tant door-boort, als hy uyt-komt. Dit los werden,ende uytvallen der Tanden is natuerlijck: maer het geſchiet oock daerna ſomtijdts ghebreckelijck, waer van ons alleen te handelen ſtaet.

2 De Tanden werden los, ende vallen uyt, inſonderheydt de Voorſte,vermidts ſy maer aen eene Wortel vaſt zijn, door Wtwendige,ende Inwendige *Oorſaken.*

Sulcks

Sulcks gheſchiet Wtwendigh, ofte van buyten, door *Slaen, Vallen,* ofte *Stooten;* waer door den Tant in ſijn huysken gewickelt wert.

Inwendigh, door gebreck van Voedtſel, (gelijckmen ſiet in Oude Luyden, ende ſomtijdts oock in de gene, die even uyt een Sieckte opſtaen) het welck de Tanden ſchraelder, ende dien volgende de huyſkens, daer ſy in ſtaen, ruymer maeckt: als oock de groote Vochtigheydt, aldaer uyt het Hooft, ofte gheheele Lichaem gheſonden zijnde, dewelcke de Zenuwen, ende Banden, die de Tanden aen het Kaecx-been vaſt hechten, los maken, inſonderheyt wanneer daer een quaetaerdigheydt by-komt, gelijck in de Blaeuw-ſchuyt, in dewelcke ick geſien hebbe, meeſt alle de Tanden in een, en twee dagen uytvallen, ghelijck oock in de Pocken, door het gebruyck, ende het ſtrijcken met *Quick-ſilver*. Het gebeurt mede, datter een ſcherpe Vochtigheydt op de Wortels van de Tanden ſackt, die deſelve dan doet leuteren, ende haer wortels door-etende, doet uytvallen: ofte datſe het Tant-vleyſch verteert, waer door het ſtutſel der ſelviger dan wech-genomen werdt. Daer waſt mede uyt eenighe *Sultighe vochtigheydt*, inſonderheydt *oude Kaes*, als hy aen de Tanden blijft hangen, ſekere Steenachtigheydt aen de Tanden, waer door ſy dickwils los, ende uytgelicht werden.

3 Het Los werden, ofte Wtvallen toont ſijn ſelven. Wat de *Ken-teyckenen* der Oorſaken belangt; Die van uytwendige brengen oock haerſelven mede. Dat het gebreck van Voedtſel in gebreken is, kanmen afnemen, als het oude, ofte ſieckelijcke Luyden overkomt: van vele, ofte quade Vochtigheydt, uyt de Maniere van leven, voorgaende Sieckten, Sinckinghen, Tant-pijn, veel Speeckſel, geſwolle Tant-vleyſch. De Blauw-ſchuyt, ende de Pocken hebben mede haer byſondere Teyckenen, hier na te beſchrijven.

4 Aen de Tanden is ſoo vele ghelegen, dat de overſte der Genees-meeſters, *Hippocrates*, ende de Wijſgerige *Ariſtoteles*, in haer getal (als hier voor in het 26. Cap. is aengeweſen) de oorſaeck van kort, ofte lang leven geſtelt hebben. Want ſy dienen om de Spijſe te knauwen, ende alſoo voor de Maegh te bereyden. Sulcks niet wel doende, ſoo en kan de Maegh deſelve niet wel verteren; waer uyt dan daerna in de Lever ende Aderen geen goet Bloedt (waer in ons leven beſtaet) en kan gemaekt werden. Die in de Kinderen Wtvallen, groeyen wederom: maer ſelden in volwaſſene. De vermaerde Ontleder *Fallopius*, getuyght, dat ſelfs de uytgetrocke Kieſen (hoewel ſulcks van den gemelten *Ariſtoteles* geloochent wert) ſomtijdts wederom waſſen, voornamelijck tuſſchen de ſeven, ende veerthien jaer. De Loſſigheydt, ofte uytvallen in oude Luyden, door gebreck van voedtſel, en is gantſch niet te helpen.

5 Wt wat oorſaeck de Tanden los zijn, ſo moeten deſelve vaſt geſtelt werden door t'Samen-treckende middelen. Hier toe heb ick veel jaren in het gebruyck gehadt het volgende *Tant-water*. Neemt *Salye, Broe-netels,* **Roſmarijn,* van elcks drie handt vol; *Malrove, Weechbree,* van elcks twee handt vol. Wortels van *Vijf-vinger-kruydt, Lever-kruyt, Ocker-boomen* (het Pit uyt-genomen) van elcx twee oncen. *Bereyde Coryander, Citroen-ſchel,* van elcks een half loot, *Cypres-noten,* n. 10. *Groene-pruymen* n. 5. *Fijnen Bolus, Maſtick,* van elcks een half loot. Alles geſtooten in roode ende treckende Wijn, drie dagen warm geweyckt, ende dan door een glaſen helm overghehaelt, ende in dat water ſoo veel *Aluyn* gemengt, alſmen na gelegentheydt ſal bevinden te behooren. Die het niet te pas en komt, dus alſoo te maken, kan deſelfde Simpelen in Roode-wijn doen koken, ende met het door-gekleynſde nat de Tanden ſpoelen.

Wanneer door overtollighe Vochtigheydt de Tanden Los zijn, dan moet deſelvige afgeſet werden, door Middelen meermael verhaelt, altijdt acht nemende op de plaets, dieſe toeſent. Voor de Loſſigheydt, die door Blauw-ſchuyt, ofte de Pocken veroorſaeckt wert, ſullen hier na de Genees-middelen aenghewesen werden: ghelijck hier voor in het 27. Capittel verhaelt is, alſſe komt door los Tant-vleyſch.

Wanneer Steenachtigheyt aen de Tanden begint te groeyen; ſoo moetmen het ſelve afdoen met een goude, ofte ſilvere priem, ende daerna om de groey te beletten, de Tanden ſuyver houden met ſpoelen, en anders, ghelijck in 't laetſt-voorgaende Capittel beſchreven is. Ondertuſſchen oock ſorge dragende, datter geen Spijſe tuſſchen de Tanden blijft ſteken: Daer toe en dient gheen Mes, ghelijck gemeenlijck gheſchiet, ghebruyckt te werden, alſoo het Yſer de Tanden teghen is: maer wel de lange beenderkens die in de beenen van Hoenderen, ofte Kalkoenen zijn, ſommighe viſch-graten, een ſilvere Priemken: dan alderbeſt van een goude Tant-ſtoker.

Ende alſoo de Tanden, die uytgevallen zijn, 't zy door gebreck van voedtſel, 't zy door bedervinge, niet en zijn te herſtellen, ſoo konnen evenwel, om dat een Tandeloose Mont ſeer leelijck ſtaet, ende oock de ſpraeck ſeer ontçiert, andere van Yvoor in haer plaetſe met een gouden draet, vaſt gheſtelt werden. Dan ſulcks en geſchiet niet ſonder geweldige pijn, waer op dickwils een groote onſtekeninge volght; inſonderheydt wanneermen het Tant-vleyſch, ofte de Zenukens te ſeer druckt, waer op derhalven wel dient gelet.

6 De ghene die Loſſe Tanden hebben, ende doende zijn om deſelve vaſt te maken, dienen haer te wachten, om koude Lucht, ende Wint, op deſelvighe te ontfanghen: de Tanden niet met de Vingher, ſelfs oock, ſoo veel moghelijck is, met de Tonge,

Tonge,

Tonge, niet aen te roeren; geen harde ſpijſe, ofte die veel knauwen van doen heeft, te gebruycken, maer alleen *Weren-nat, Kalfs-nat*, ende broot daer in ghe-weeckt, dat wy *Sop* noemen, *ſachte Eyeren*, en dierge-lijcke. Tot vaſtigheyt van de Tanden konnen doen *Queen*, met *Roode-wijn*, ofte by vleyſch geſtooft. Men mach oock gehackt vleyſch, ofte Middel-rift eten, dewijl daer zo veel niet aen te knauwen en valt. Kil-lenden Dranck is hier ſchadelijck; beſt *Rooden-wijn*, die wat veel deelachtigh is van ſamen-treckinge.

Het XX. Capittel.

1 *Huygh, en Ontſtekinge van't Lelleken,*
2 *Haer Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

I.

ALs het Lelleken, dat in de Keel ſtaet, te lang ofte te dick hangt, dat noemen wy *Huyg*, en geſchiet met ofte ſonder ontſtekinge,

2. Dit Lelleken wert aldus verlenght, of vergroot, door Sinckingen, ende veel waterige Vochtigheydt, die uyt het Hooft daer op ſtort: en als by deſelve ee-nige hitte, ofte ſcherpigheydt is, dan verweckt het ontſtekinge.

3. Dit gebreck is met de Oogen te ſien, wanneer men met een ſpatel de Tonge neder-houdt. Dan uyt wat oorſaeck het gekomen is, ſtaet hier in te onder-ſcheyden, dat als het Lelleken door koude vochtig-heyt, gelijck meeſt geſchiet, uytgeſpreyt is, dan is het ſacht, klaer, ende bleyck, ofte weynigh verſchillende van de verwe des Keels, ſonder pijn ofte hitte, alleen met eenige moeyelijckheydt in 't ſlicken. Maer als daer uyt heete ende ſcherpe Vochtigheden een Ont-ſtekinge by is, dan werdter vernomen ſtijf gheſwel, brant, pijn, benautheyt in 't ſwelgen, en adem halen, waer op veeltijts een Koortſe volght, maer dickwils voorgaet.

4. Den Huygh uyt koude *Sinckingen* heeft geen groote noot: maer die met ontſtekinge vermengt is, valt moeyelijcker te helpen.

5. Wanneer de koude Sinckingen geſtadigh aen-houden, ende den Huygh vermeerdert, ſo dienen die voor eerſt geweert, ende belet, gelijck hier voor in 't 14 Capittel is aengeweſen. Daer na ſalmen komen tot Middelen die t'ſamen-trecken, of doen opkrim-pen, waer toe dient het gorgelen met het *Tant-water* (in 't naeſt voorgaende Capittel beſchreven) ghe-menght, ſoo het al te ſterck valt, met een weynigh *Weeghbree-water*, en *Syroop van Queen, roode Roſen*, ofte *Miſpelen*. Men mach oock den Huygh lichten met wat geſtooten *Peper*, en gebraden *Zout*, in een ſpatel-lepelken aen 't Lelleken gehouden; als mede met het poeyer van *Granaetſchellen, Galnoten, rooden Bolus*, ende diergelijcke.

Wanneer hier brant, en ontſtekinge by vermenght is, dan ſalmen, het Lichaem ſacht ontlaſt zijnde, eerſt in den arm, in de Vrouwen oock op de voet, en daer na onder de tonge *aderlaten*, als mede *Koppen* ſetten in den Hals, ter zijde den *Neck*. Daer na machmen het verhaelde *Gorgel-water* gebruycken, en den Huyg lichten met het laetſte Poeyer.

6. De *Maniere van Leven* moet hier ſtrecken tot opdroogen. Derhalven dient geſchout een vochtige, en miſtige Lucht, ſlijmerige Koſt, veel dranck, ſtercke oeffeninge, ende al wat in 't 14 cap. geſeydt is Sinc-kinghen te verwecken. Wanneer daer brandt by is, dan moetmen hem draghen, als in andere ontſtekin-gen.

Het XXI. Capittel.

1 *Ontſtekinge van Keel, en Amandelen,*
2 *Haer Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

I.

DE Keel, en Amandelen, alſoo ſy, tot het door-ſwelgen van doen hebben gheſtadigh vervoch-tight te werden: ſoo krijgen ſy ſomtijdts al te veel, waer door ſy komen te ſwellen. Hier valt meeſten-deel een Ontſtekinge by. Deſelve ſwerende, en door-brekende laet ſomtijts een vuyle Sweringe.

2, Wy hebben hier deſelve *Oorſaken*, die terſtont van den Huygh verhaelt zijn.

3. De geſwollen, of ontſteken Keel, en Amandelen, konnen in den mont geſien werden. Sonder ontſte-kinge hebben ſy haer gewoonlijcke verwe, ende doen niet ſeer, noch en verwecken geenen dorſt, dan belet-ten wat in 't ſwelgen. Maer ongelijck meerder, als daer ontſtekinge by is, en daer op volght dan Brant, Roo-digheyt, Dorſt, korten Adem, en gemeenlijck, voor ofte naer, Koortſe.

4. Als de Amandelen de Keel gantſch toeſwellen, dan valter gevaer van ſticken. Die haer tot verdwij-nen, ofte verſweren ſtrecken, en hebben geen noot: maer wel de gene, die verharden, dewijlſe nimmer-meer, of ſeer ſelden geneſen werden.

5. De Keel, ofte Amandelen, die eerſt even begin-nen te ſwellen, werden lichtelijck geholpen met een Gorgel-water, dat maer een weynig te ſamen treckt, gelijk van *Weeghbree-water*, 1 pint, *Syroop van gedroogde Roſen*, 2 oncen: of 1 pint kleyn *Bier*, daer een half loot

ſijnen

ſijnen *Bolus* onder geroert is,'t welcke ik hier toe een wonderbaer genees-middel bevonden hebbe. Maer alſſer, brandt en onſtekinge by is, zoo dientmen het Lichaem te ontlaſten,en ader te laten,gelijck van den Huygh in 't laeſt voorgaende cap. geſeyt is. Als het Geſwel hier mede niet verdwijnen en wil, maer ſijn zelven tot ſweren ſtelt, (het welck te weten is aen 't meerder ſwellen, onſteken, en verheffen van pijn) zo zalmen gorgelen met *ſoete Melck*, daer *Vijgen* in ghe-koockt zijn,en buyten om de Keel een Papken leggen van *Kruym van Witte-broot*,geweeckt in *ſoete Melck*,en daer dan onder gemengt *ongezoute Boter*, en een weynigh *Saffraen:* of een Plaeſter van *Meliloten*, of *Mucilaginibus*. Na dat het verſworen is (gelijck uyt het verminderen van de gemelte toevallen te weten ſtaet) zo moet gelet werden om het geſwel te doen doorbreken met ſtercker, en ſcherper Gorgel-water van *Bertram-wortels*, *Hyſſop*, *Thijm*, *Marioleyne*, *wit Moſtaert-zaet*, in *Mede* geſoden: en zo de huyt, door ſijn dickte, of dat de etter te diep leyt, hier mede niet door en breeckt, zo machmen met *t'lançet* een openinge maken, en dan gorgelen met *Mede*,om te ſuyveren; daerna met *Weech-breewater*, of *Bolus*, gelijck hier in 't beginſel verhaelt is, tot dat de Sluytingh volght.

Wanneer de Amandelen door verſuym van Middelen, ofte anders, verhart zijn, zoo zalmen deſelve ſoecken te verſachten met Gorgel-water van *Heemſt-wortels*, van *witte Lelyen*, *Maluwe*, *Glas-kruyt*, *Vyolen*, *Lijn-zaet*, *Vijgen*, *Camillen*.

6 Wat de *Maniere van Leven* belanght. Hier dient gewacht voor alle hitte, zoo van vuur, als de Son; voor-al wat ſcherp is; gelijck oock voor heete ende ſcherpe ſpijſe, en dranck, voor groote beweginge des Lichaems, en Gemoedts, en, om in 't kort te ſeggen, voor al't gene de Vochtigheden driftig kan maken,en op de keel doen ſincken,in't gemelte 14.cap. te leſen.

Het XXII. Capittel.

1 *Waerdigheydt van de Spraeck, ende ondienſt van Klappernye,*
2 *Spraecks Gebreken, en beletſels in de Tonge,*
3 *Oorſaken,*
4 *Haer Ken-teycken,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge,*
7 *Maniere van Leven.*

I.

GOdt Almachtig en heeft niet alleen dẽ Menſche met de Reden,maer oock met de Spraeck, boven de ſtomme Beeſten verheven. Het welck voorwaer geen kleyne weldaet en is. Want hoe ellendigh en ongeneuchlijk zoude des Menſchen gelegentheyt weſen, indien den eenen den anderen ſijn meyninge niet en konde te kennen geven? Sulcks en blijckt niet alleen wanneer wy zijn by ſtomme, en doove, maer oock by luyden,wiens Spraeck wy niet en verſtaen. Hier van ſpreeckt den H. Outvader *Auguſtinus* in 't 19. Boeck van de Stadt Godts op 't 7. cap. aldus: *Wanneer de Menſchen, 't gene ſy gevoelen, malkander niet en konnen mede-deelen, alleen om de verſcheydenheyt der Talen, dan en helpt die groote gemeenſchap der nature niet om de Menſchen te verſamelen; ſo dat een Menſche liever is by ſijnen hont,als by een vremt menſche.* Derhalven heeft Godt gewilt, dat oock daer de krachten onbreken, de Spraeck niet en zoude vergaen, gelijck men ſien kan niet alleen in vele Krancken, die zelfs met de doot op de lippen noch ſpreken: maer ook in Oude luyden, die gemeenlijck veel praets hebben: waerom by de Poëten verſiert is, dat *Tithonus*, om ſijnen hoogen ouderdom,ten laetſten verandert zoude weſen in een Krekel,een ſwack,maer luyt-ruſtigh dier. Hoe dat door het praten van Oude luyden in een Barbiers-winckel, de Stadt Athenen van *Sylla*, Overſte der Romeynen, is ingenomen, wert verhaelt by *Plutarchus* in ſijn boeck van de Klapperny,daer hy oock ſeydt, niet wonder te weſen, dat de Barbiers klapachtigh zijn, dewijl al de klappers en ſnappers op haren winckel komen, en daer blijven ſitten,zo dat ſy daer door een gewoonte van klappen krijgen. Derhalven gaf den Koningh *Archelaus*, als hy de ſcheerdoeck al om hadt, den Barbier, die vraeghde hoe hy gheſchoren wilde weſen, een aerdige antwoordt, *Stil-ſwijgende.* Ia het Spreken en kan niet alleen aengenaemheydt, ende onaengenaemheyt verwecken: maer oock goet, en quaet doen. Met de Tonge wert Godt gelooft; ende onſen even-naeſten ghelaſtert. Hierom liet *Bias*, als hem van *Amaſis*, Koningh van Egypten een geſlacht dier geſonden was, om daer van te hebben het beſte, en quaetſte vleyſch, aen den Koningh de Tonge brengen: welcke ſake, ſeyt de gemelte *Plutarchus*, hem tot groote eere, en verwonderingh geſtreckt heeft.

2 Om wel te konnen ſpreken, en de letteren volkomentlijck uyt te brengen, is, gelijck *Ariſtoteles* wel ſchrijft, bequaem een ſachte, breede, en volkomene Tonge: als dewelcke haer kan uytrecken, intrecken, en na alle bewegingen voegen. Wanneer dezelfde daer in eenigh gebreck komt te lijden, dan werdt de Spraeck verhindert, verargert, ofte gantſch wechgenomen. Dit heeten wy *Stommigheyt*, het andere *Stameren, Liſpen*, en *Keeckeren.* Welck geſchiet, wanneer eenige letteren, of ſyllaben in 't ſpreken als opgeſlorpt werden, of dat de eene letter voor d'andere, inſonderheyt de R en L, qualijck wert ingevoeght.

3 De *Oorſaken* zijn in de Tonge zelve, ofte in de Herſſenen, waer uyt ſy haer kracht, ende bewegen krijght, door de Zenuwen van het ſevende paer,ende

als deſe door eenige toevloeyinge van Vochtigheden benauwt ofte verſtopt zijn, dan werden de zielijcke geeſten belet, om na de Tonge te vloeyen; gelijck oock geſchiet, wanneer de groeven der Herſſenen verſtopt, en geſloten zijn, als in *Popelſy*, *Slaep-ſieckte*, en diergelijcke; waer door de Spraeck gantſch opgehouden wert. Doch komt de Stommigheyt meeſt door aengeboren *Wanſchapenheyt*, gelijck oock het Stameren, en Liſpen, het zy dat de Tonge te langh, te kort, te dick, ofte de Spieren qualijck gheſtelt zijn.

De uytwendige Oorſaken zijn *Gramſchap*, *Schrick*, onverwachte *Blydſchap*, ende diergelijcke *Ontroeringe*, waer door de gemelte Geeſten van haer plaets getrocken werden, *Dronkenſchap*, waer door de Spieren te ſeer vervochtight zijnde, de Tonge niet recht tegen de Tanden en konnen ſtieren. En zulcks en geſchiet niet alleen door overtollige *Vochtigheyt*, maer oock door al te groote *Drooghte*, waer door het bewegen van de Tonge tegen wert gehouden.

4 Het beletſel van de Spraeck toont ſijn ſelven, gelijck mede doen de Uyterlijcke oorſaken. Wanneer het uyt de Herſſenen komt, dan en hapert het aen de Spraeck alleen niet; en als de Zenuwen verſtopt zijn, dan volghter een Geraecktheyt uyt, ſomtijts in de geheele, ſomtijts maer in de halve Tonge, het welck zoo in de Spraeck, als in 't uytſteken ghemerckt kan werden.

5 Wanneer de geheele Tonge geraeckt, ofte beroert is, dan iſſer gevaer van toekomende Popelſy, gelijck *Galenus* aengemerckt heeft, doch en volght altijt niet, als bevonden is by *Fernelius*, *Foreſtus*, en *Sennertus*, dan zoodanige blijven gantſch Stom; gelijck mede doen, die alzo geworden zijn na een Popelſy, Slapende-ſieckte, ofte diergelijcke.

6 De *Geneſinge* moet geſtelt werden na de Oorſaken. Wanneer deſelvige in de Herſſenen haer onthouden, zo dienen die ontlaſt, de Vochtigheden bereyt, en afgeſet, gelijck nu meermael aengeweſen is. Men moet oock de Aderen onder de Tonge Laten, ende Koppen ſetten ter zijden den hals, en op de ſchouderen, en doen gorgelen; indien het door Koude veroorſaeckt is, met *Orego*, *Thijm*, *Hyſſoop*, *Bertram*, en diergelijcke in *Wijn* gekoockt, ofte deſelve in *Brande-wijn* weecken, en aen de Tonge houden. Waer toe mede ſtrecken *Aqua Vitæ Matthioli*, en *Theriakel-water*. Is oock dienſtig, als te voren het Lichaem, en 't Hooft wel geſuyvert is, eenige kleyne Koeckens op de Tonge te houden, beſtaende uyt poeyer van *Peper*, *Bertram*, *Luys-kruyt*, *wit Moſtaert-zaet*, en een weynigh *Beverſwijn*, met *Conſerve van Salye*, en *Syroop van Stœchas* vermengt. Indien de Spraeck door Drooghte, gelijk in Koortſen, belet wert, die zalmen wechnemen, als hier na in de Koortſen beſchreven is. Ick zal hier alleen verhalen twee exempelen van de gene, die van Stameren, en Stommigheyt vremt verloſt zijn. De eerſte is geweeſt de grootſte voorſpraeck onder de Griecken *Demoſthenes*, dewelke (gelijck *Cicero de Oratore*, en *Plutarhus*, in ſijn leven verhalen) in ſijn jonckheyt zo ſtamerde, dat hy de eerſte letter van de Konſte, die hy leeren wilde, niet en konde uytbrengen, evenwel met eenige ſteenkens in de mont te ſteken, en een langen adem te ſpreken, zo verre quam, dat hy de wel-ſprekenſte onder alle de Griecken gheacht werde. Het ander is van de ſone van *Crœſus*. Deſe zijnde Koningh over Lydien, en van *Cyrus* Koningh der Perſſen overwonnen, als hem ſeker Krijgſman, die hy onbekent was, meende om te brengen; de Soon, die altijt ſtom geweeſt had, zulcks ſiende, berſtede uyt ſchrick ſijn Tonge los, en riep, Man, en ſlaet u handen niet aen *Crœſus*. En na deze eerſte woorden, bleef hy daerna altijt Spreken, gelijck Herodotus getuyght in 't 1. Boeck van ſijn Grieckſche hiſtorye, hy, die meerder als vijf jaren ſtom gheweeſt was, gelijck Seneca ſchrijft 3. *Contr.* 5.

7 De *Maniere van Leven* moet volgen de Oorſaken, en is op haer plaetſe in zodanige Sieckten aengeweſen.

HET TWEEDE BOECK, VAN DE SIECKTEN DER BORST.

Het eerſte Capittel.

1. *Heeſheyt,*
2. *Oorſaken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven.*

1.

DE Lucht-ader zijnde ten deele Vleyſigh, om den Adem in, en uyt te halen, ten deele Kraek-beenigh, om de Stemme wel te doen klincken, ſo moeten beyde daer toe in haer gematigheydt gehouden werden, ende ſulcks miſſende, werdt de Spraeck beſchadight 't gene wy gemeenlijck Heeſheydt noemen.

2. De uyterlijcke *Oorſaken*, die de Lucht-ader, ofte de Keel heeſch maken, zijn *ſchrale Lucht*, en *noortſche Winden*, eenige *ſcherpe Dampen*, *Roock*, ofte *Stof*, datmen met de Lucht intreckt, *langh*, ende *hevigh Spreken*, voornamelijck *Singen*, ende *Schreeuwen*, het eten van *Noten*, inſonderheydt die niet meerder ſchellen, als mede van *Garſtigen Olye*, van *ſcherpe ſuere Spyze*, ende *Dranck.*

Inwendigh wert de Heeſheyt veroorſaeckt door *zoute* en *ſcherpe Sinckingen*, uyt het Hooft vallende, of ſodanige *Dampen*, van Onderen opkomende, als oock quaetaerdige, gelijck in de Pocken.

3. De Heeſche ſtemme brenght haer eygen *Teycken* by: gelijck oock de Oorſaken, als nu meer-malen is aengeweſen.

4. De Heeſheyt van uyterlijcke oorſaken vergaet lichtelijck, te weten, als ſy verſch gekomen is: maer de gene, die verjaert is, en lijdt naulijcx eenige geneſinge. Ia *Gordonius* ſtelt die van een jaer gantſch ongeneeſlijck.

5. De *Geneſinge* verandert na de Oorſaken. Die van Sinckinge voortkomt, en kan niet gheneſen werden, voor dat de Sinckinge (te ſien op 't 14 cap. van het 1 boeck) wechgenomen is. Daer op machmen gorgelen met *kleyn Bier*, daer een weynigh *rooden Bolus* onder vermengt is, en dan komen tot de keel verſachtende, die wy terſtont zullen verhalen. Wanneer de Heeſheyt veroorſaeckt wert door ſcherpe Dampen, of oock quaetaerdige, die opgevende ſtoffe, dient dan voor eerſt wechgenomen, volgens het Deel, of Sieckte, daer uyt ſy van daen komen. Ondertuſſchen zal men in deſe, als in andere Heeſ heyt licken *Syroop van Iujuben*, *van Soethout*, of *Olye van zoete Amandelen* verſch ſonder vyer geperſt, en met witte *Suycker-Candy* vermengt: in de mont laten ſmelten *Drel-ſuycker*, *verſche Boter*, *Sap van Soethout* (ofte *Soethout* ſelve knauwen) oock de *Hoeſt-koecxkens*, in 't volgende capittel te beſchrijven.

Ick ſal hier by voegen uyt het nutte byvoegſel, dat Dr. *Iooſt van Ravelingen* gheſtelt heeft op 't Kruytboeck van *Rembert Dodon.* nopende ſeker kruyt, dat in ons Landt aen alle weghen in 't wilt waſt, de Moſtaert in bladeren en bloemen niet qualijck gelijckende. De bladeren, ſchrijft hy, van *Eryſimum* (ſoo is de naem van 't kruyt, als oock *Irio*) zijn goet tegen de Heeſheydt, hoe oudt, en onverwinnelijck die mach weſen. Want dit kruyt heeft een middelmatige dunne en fijne doorſnijdende ſtoffe, ghemenght met vochte zuyverende deelen, waer door de grove taeye, ſlijmerige vochtigheden geſcheyden werden zonder groote verhittinge, ofte drooginge, en van een verdeelt zijnde (om eenige windigheyt die daer mede gemenght is) zonder grooten arbeydt uyt de borſt ghebrocht werden, ende gezuyvert, als *Dodonæus* van het zaedt oock te kennen geeft. Ick weet, ſeyt *Lobel*, Heeſche Sangers, zo wel jonge als oude, die bykans ſtemme, en aeſſem verloren hadden, ende op korten tijdt een klinckende heldere ſtemme wederghekregen hebben door hulpe van dit kruyt. Hy beſchrijft oock een *Syroop van Eryſimum* gemaeckt, waer mede hy geneſen heeft ettelijcke, die veel jaren langh heel heeſch geweeſt waren, te weten, het groen kruyt zelve ſtootende, en van dat Sap, met andere daer toe dienende dingen, na de konſt een Syroop bereydende. Ick heb dezelvige mede dickwils gebruyckt, en ſeer goet bevonden, doch niet in verouderde ofte alderhande Heeſheydt, dewijl het kruyt in aert, ende gematigheydt zoo wel, als in gelijckeniſſe treckt na den Moſtaert. Hy getuyght evenwel in ſijnen Kruyt-boeck, een dochter van een thienjarige Heeſheyt daer mede geholpen te hebben.

6. Tot *Maniere van Leven* dienen geſchout de uyterlijcke

terlijcke

terlijcke oorzaken hier voor verhaelt, als mede Salaet,en al waer Azijn en Peper by is: maer gebruykt verzachtende Spijze, ende Dranck, ghelijck *Eyeren, Weren,* of *Kalfs-nat* ongezouten, *Melck, Gerſte-water, Amandel-melck, doorgeſlagen Gerſte*, ende dierghelijcke.

Het II. Capittel.

1 *Hoeſt, ſijn Eygenſchap,*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

I.

GElijck alle Dieren door ingeboren aert genegen zijn om 't gene ſy vernemen ſchadelijck te wezen, van haer af te weren: eveneens doen oock de Deelen onſes Lichaems. Alzo ontlaſten haer de Herſſenen door het Nieſſen, de Maegh door her Braken, de Borſt door het Hoeſten. Het tweede en ſchijnt zo natuerlijck niet te wezen; maer van het eerſte, en laetſte ſeydt *Galenus*, dat den opperſten Schepper tweederhande beweginge in de Dieren geſtelt heeft, om 't ghene haer teghen is, uyt te ſmijten, te weten, Nieſſen, en Hoeſten. Alle Dieren en hoeſten evenwel niet, onder welcke zijn de Oſſen, om datſe, als *Ariſtoteles* leert, haer vochtigheden uytquijlen. Soo beſchrijven wy dan den Hoeſt te zijn een raſſe beweginghe van de Longe, dewelcke door yet, dat haer moeylijck valt, geprickelt zijnde, 't ſelfde ſoeckt uyt te werpen, daer toe tot hulpe treckende de Spieren van de Borſt, ende 't Middel-rift. Doch alzoo de Longen geen,ofte weynigh gevoelen hebben,ſo wert den Hoeſt alleen verweckt, als het velleken komt te beſchadigen, dat de Stroot-pijp, en hare tacken door de Longen verſpreyt, van binnen bekleedt, en van ſo ſcherp gevoelen is, dat het oock 't minſte,van 't gene de Longen raeckt, ofte in de Stroot-pijp ſchiet, terſtont gewaer werdt, en alzo, om 't ſelve uyt te ſmijten, Hoeſt verweckt.

2. De naeſte, ende algemeene *Oorſaeck*, is, al 't gene het ghemelte velleken der Longe, en Stroot-pijp beſchadigen, en tot uythoeſten verwecken kan. Sulcx doet ſomtijts *Hitte*, gelijck door lang verblijven in de Son, veel *Peper*, ofte dierghelijcke te eten, *Brandende Koortſen*: maar meeſt *Koude*, als *koude Lucht, Kout*, ofte *Snee-water drincken*, of anderen dranck, die door *Ys*, ofte *Znee* verkout is. Inzonderheyt vermach de *Koude* zeer veel, wanneer ſy met *Droogte* vermengt is. Want daer door wert de Borſt geheel ſchrael, gelijck men verneemt, als de *Winden* langh uyt het *Noorden* waeyen. De *Vochtige ongematigheydt* meent *Iacchinus* hier geen moeylijckheydt te baren, als dewelcke van verzachtende aert is, ten zy dat ſy zo ongelijck aenkomt,en dan kanſe mede een kleyn kuchjen verwecken. Deze ongematigheyt is zomtijts zonder, maer meeſtendeel met ſtoffe. Hier-benevens doen oock hoeſten *Roock, ſtof van Calck*, en *ſteen, Garſtige noten, hart Roepen*. Maer meeſtendeel yet dat op de Longen valt, het zy datter eenige *Sinckingen* uyt de Herſſenen door de Stroot-pijp ſacken, het zy datter yet onder het eten, ofte drincken, ofte lacchen, gelijck als in een verkeerde Keel ſchiet.

Hier op en zoude miſſchien niet qualijck paſſen, te verdragen haer verſchil, al van outs (gelijck te ſien is by *Plato, Ariſtoteles, Plutarchus, Agellius*, ende uyt de nieuwe, by *Rhodiginus, Fernelius, Laurentius, Sennertus*) tuſſchen de Geleerden ontſtaen, of den Dranck mede in 't drincken na de Longe gaet. Om hier niet in 't breet de redenen van wederzijden by te brengen, ſo zal ghenoegh zijn vaſt te ſtellen, dat het meeſte nat van Dranck, en diergelijcke, meeſt door den Slockderm, na de Maegh gaet, maer dat niettemin oock eenige vochtigheyt door de Stroot-ader in de Longen ſijpt, als daer mede noodigh zijnde, ende dat het Klapjen, het welck op het Stroten-hooft ſtaet, aldaer niet geſtelt en is, om het ſelfde ſo vaſt te ſluyten, datter gantſch geen vochtigheydt voorby en ſoude ſacken, maer om datter niet harts, of te veel nats ſevens in ſoude ſchieten: het welck terſtont doet hoeſten, en ſomtijts wel ſticken, gelijck in 't cap. van de *Squynancye* verhaelt is. En daer van is geen noot, wanneer een weynigh van het nat, door het Klapjen tegengehouden zijnde, allencxkens langhs de kanten van de Stroot-pijp tot in de Longen ſijpt.

Nu zijnder noch andere oorſaken die het Hoeſten verwecken: In de Borſt, wanneer de Longen geprickelt werden door *Pleuris, Ontſtekinge*, verborgen *Geſwel*, daer etter in vergadert is, *Bloet-ſpouwen, Teringe*, en diergelijcke: Buyten de Borſt, als de *Lever, Milt, Maegh geſwollen* ofte *ontſteken* zijnde tegen het Middel-rift drucken, en eenige quade, ofte ſcherpe Dampen (ghelijck in 't Water, en Gele-ſucht) de Longen mededeelen.

3. Al is 't dat den Hoeſt, gelijck *Ariſtoteles* wel ſeyt, een yegelijck door ſien en hooren kenbaer is, zoo en vallen evenwel de *Ken-teyckenen* der oorſaken, waer na de geneſinge geſtiert moet werden, voor een yegelijk niet kenbaer, ende dienen derhalven met onderſcheyt wel aengewezen.

Wanneer den Hoeſt veroorzaeckt uyt Hitte, dan iſſer uytwendige ofte inwendige hitte voorgegaen; is ghemeenlijck maer een drooge kuch, ende overkomt niet, dan alſmen ſpreeckt. Soodanige zijn dorſtigh, ende voelen baet by verkoelinge. Haer Hooft ende Borſt is root ontſteken, en de Pols ſlaet ras. Gantſch tegenſtrijdende Teykenen vertoonen haer in de kou-

de ongematigheydt, te weten, geen dorſt, bleyck weſen, baet by wermte. De Drooghte wert beteyckent door droogen hoeſt, en zodanige voorgaende oorſaken. De vochtigheyt is naulijcx ſonder ſtoffe, te weten, Sinckingen, en als die oock by de gemelte ongematigheden zijn, daer van ſtaen de Ken-teyckenen aengeweſen hier voor in 't 14 capittel; gelijck oock op haer plaetſe, de gene, die door andere ſieckten, 't zy binnen, ofte buyten de Borſt, Hoeſt verwecken. De uyterlijcke oorſaken toonen haerſelven.

4. Wat de *Voor-teyckenen* belanght, Den Hoeſt, die van Sinckingen verweckt wert, als van enckele ongematigheyt, en wanneer die lange duert, brenght van wegen ſterck ontroeren der Borſt, waer door eenige aderen komen te berſten, als mede, dat de fluymen in de Longe bederven, ende ſcherp werdende, haer teer vleyſch door-eten, eerſt Bloet ſpouwen, waer op daer na de Teringhe volght. Valt oock ſwaerder den Kinck-hoeſt in jonge Kinderen, en die van Sinckingen in oude luyden, als andere, die in 't beſt van haer leven zijn. In de kinderen, om dat hy haer den adem, en 't ſlapen belet, en dickwils doet ſcheuren. In oude luyden, om dat de fluymen in haer niet en rijpen, en hy derhalven gemeenlijck byblijft. Den Hoeſt, die voor-komt uyt yet dat van buyten inſchiet, gaet over als 't ſelve wech is, gelijck *Sennertus* verhaelt van yemant, die een Kersſteen door de averechtſe keel ingeſlikt hebbende, daer van drie weken lang by vlagen hoeſtede, tot hy ten laetſten, na dat hy op een nacht een gantſche uur ſterk gehoeſt had, de Kersſteen uytſmeet. Quader is de gene, die door Pleuris, of Bloetſpouwen komt, dewijl ſodanige ſieckten in haerſelven beſwaerlijck zijn; als mede die door 't water veroorzaeckt wert, als niet alleen door gewichte, en menighte het Middelſchot benauwende, maer oock beteyckenende, het zelve zoo toegenomen te hebben, dat het niet konnende in den buyck alleen geberght werden, opſtijgt tot in de borſt. Den Hoeſt, die door gheſwollen Lever, Maegh, ofte Milt, veroorzaeckt, ſchickt hem na de geneſinge van deſelfde Deelen.

5. De rechte *Geneſinge* beſtaet hier mede in 't wechnemen vande oorſakē; dan den hoeſt valt wel ſomtijts ſoo ſwaer, datter ghevaer is van borſten der aderen, ſcheurſel, miſdracht, of diergelijcke, en in ſulcken gevalle moet voor eerſt den ſelven verzacht werden door *Gomme Dragant*, en van *Arabyen*, *Zaet van Maluw*, en *van Boomwolle*, Suyckerkoecxkens van *Heemſtwortel*, *Soetemelck* daer *Heemſtwortel* in gezoden is, met *Candy*, of *Drolſuycker geſoet*, *Doorgeſlagen Gerſte*, *Olye van ſoete Amandelen*, verſch ſonder vyer gheperſt, *Slijm van Quekeernen* met water van *Hoef-bladeren* uytgetrocken, *Soethout*, ofte *Drop*, *ongezoute Boter* met wat *Candy*, ofte *Drolſuycker*, of een licking van *Syroop van Iujuben*, van dewelcke, als oock van alle de Hoeſtmiddelen breeder te ſien is in 't 18 cap. van 't 1 Deel.

Maer als den Hoeſt na de verzachtende niet en luyſtert, zo raden ſommige te komen tot de gene, die de ſcherpigheyt van 't gevoelen verdooven, gelijk *Syroop van Bollen*, verſſchen *Theriakel*, ofte *Mithridaet*, *Philonium*, *Romanum*, *Pillen van Honts-tonge*, *Laudanum*. Dan in deſe middelen, dient ſeer voorſichtig gegaen: want zouden den Hoeſt wel wat over doen gaen, maer de oorſaeck ſo veel te vaſter zetten. Derhalven dienen ſy weynigh gebruyckt, en niet als in de uyterſte noot; en dan noch gemengt onder de gemelte verſachtende, gelijck *Syroop van Bollen*, onder die van *Iujuben*, van elcx even veel, of van de eerſte wat minder. Van de *Hontstong-pillen* zijn 3 a 5 aſen genoegh; en 2 a 3 van *Laudanum* (ſiet het 14 cap. van 't 1 Deel) van *Theriakel* ofte *Mithridaet* een vierendeel loot, van *Philonium* (te weten, ſonder *Euphorbium*) een ſcrupel, de drie laetſte alleen in koude oorzaken, als die heet en ſcherp zijn: de eerſte in alle.

Wy komen nu tot het wechnemen van de oorſaken. Den Hoeſt uyt heete ongematigheyt, wert geholpen van binnen met *Syroop van Vyolen* te lickē, en van buyten de Borſt met den *Olye van Vyolen* te ſmeren: uyt Koude, van binnen met *Honigh*, *Syroop van Hyſſoop*, *van Venus-hout*, *Soethout*, *Taback*, *Malrove*: met *Vygen* ende *Saffraen* te beſigen: van buyten met *Olye van Camillen*, *van Wijnruyte*, *bitter Amandelen*, *Foelye*. De Vochtigheyt wert verbetert door de laetſt verhaelde, en datter van buyten een heet ſacxken van *Zout*, met *Gerſt* in de Pan gerooft op de Borſt geleyt wert. De Drooge Longen, en Keel werden vervochtight door geknaut *Zoet-hout*, *Rozijnen*, *Iujuben*, met *Verkoelende Zaden*, *doorgeſlagen Gerſte*, *Amandel-melck*, van buyten met *verſche Boter*, of *Olye van Zoete Amandelen*. Dan het komt hier meeſt aen op een bequame Maniere van Leven, die wy terſtont zullen aenwijſen.

Wanneer den Hoeſt door Sinckingen voortkomt, dan moeten de Sinckingen belet werden, gelijk op 't 14. cap. van 't 1. boeck is aengeweſen, daer onder vermengende na gelegentheyt eenige van de nu verhaelde Hoeſt-middelen, altijt lettende dat de Fluymen niet te dun, of te dik en zijn. Want als ſy al te dun zijn, en konnen niet wel met hoeſten opgebracht werden, door dienſe van de Geeſten met kracht opgeheven zijnde, van malkander ſcheyden, en zo wederom in de Longen vallen. Maer veel ſwaerder vallenſe om op te brengē, die dik en taey zijn, als die door de Geeſten niet licht beweegt en konnen werden. Derhalven dienenſe in eē matige geſtalte gebracht, door ſulke Middelen, als in 't 18. cap. van het 1. Deel zijn beſchreven.

6 Wat nu de *Maniere van Leven* betreft: Die van wegen *Hitte* hoeſt, dient een *koele Lucht* te ſoecken, of indienſe alleſins van ſelfs te heet is, te verkoelen, gelijk in 't 2. Deel van den *Schat der Geſontheyt* is aengeweſen. De Spijſe moet mede verkoelende weſen, of geſtooft met *Endivye*, *Lattouw*, en diergelijcke: den Dranck *Gerſte-water*, of *kleyn Bier*, maer gantſch geen Wijn. Sodanige moet hem oock wachten van veel ſpreken,

ſpreken,roepen,ſtoornis,en in de Son te gaen wandelen. Wiens Hoeft door *koude* ongematigheydt verweckt wert, moet een *werme Lucht* hebben, *werme Spijſe* gebruycken, gelijck *vleyſch*,doch niet daer *Peper*, of eenige Scherpigheyt by is,drincken *Spaenſche wijn*, *Baſtaert*, *Malvaſey*, of *Mede*, en tot leſte gerecht *Pingels*, ende *Piſtagyen*, het lichaem *matelijck Oeffenen*. In *vochtige Longen* dient *Drooge Lucht*,gelijck die van Bergen aen de Zee, en den Heykant: *drooge ſpijſe*, gelijck *gebrade vleyſch*, inſonderheyt van *vogelen*,als *Patrijſen*, *Snippen*, en diergelijcke: *Wijn*, daer *Hyſſoop* en *Alant-wortel* op geſtaen hebben.Hier valt noodigh meerder *Beweginge des Lichaems*, als oock der Longen met *veel ſpreken*. De *Drooge ongematigheydt* vereyſcht *vochtige Lucht*, oock ſodanige *Spijſe*, *Soete-melck*, *Slorp-eyeren*, *Calf-vleyſch*, *Cuyckens*, *Rivier-viſch*, *Boſſe-krabben*, *Garnaet*, doch zonder Azijn en Peper. Den Dranck van *Gerſte-water* met wat *Rozijnen*, en *Soethout*,en behoeft niet ſpaerſaem te weſen. Hier is de *Slaep*; daer *ſtilte* gantſch dienſtigh.

De *Maniere van leven in ſinckingen*, is in 't gemelte 14. cap. verhaelt.

Het III. Capittel.

1 *Nootſakelijckheyt van het Adem halen, en hoe 't ſelve geſchiet.*
2 *Aemborſtigheydt, beſchrijvinge, en leger-plaets.*
3 *Oorſaken,*
4 *Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge in de Benautheydt,*
7 *buyten deſelvige,*
8 *Maniere van Leven.*

1.

GElijck de Vlamme, in Koppen, ofte een nauwe plaetſe beſloten, en geen lucht krijgende, verdwijnt: even-eens gaet het met onſe natuerlijcke Wermte, in dewelcke het leven beſtaet,en als dezelve niet geſtadigh koele lucht en ſchept,verſtickt,of wert gheheel uytgebluſt. Hier van en wat lucht daer toe beeft is,ſtaet breeder te lezen op 't 1 cap.van't 2 boeck in 't 1 Deel, als mede op 't 2 cap. in't 2 Deel van den *Schat der Geſontheyt.*

Deſe ververſinge geſchiet door 't adem-halen, een werck ten deele Zielijck,dat wy een wijle op konnen houden, ten deele Natuerlijck,dat nootſakelijk moet voortgaen, waer by de lucht door den Mont in de Longen, met het ophalen ende uytſetten van de Borſt, ingehaelt werdt, en de roockachtige dampen met het inhalen van de Borſt uytgedreven werden, tot behoudeniſſe van de natuerlijcke Wermte, en het maken van levendige Geeſten.

Tot dit Gebruyck van adem-halen,wercken twee Oorzaken,te weten,de Kracht die de Borſt beweegt, dewelcke zijn de Zielijcke geeſten, uyt de Herſſenen door de Zenuwen in de Borſt-ſpieren, en Middelrift ſchietende, als oock de Longen, die de lucht ontfangen, en de Stroot-ader die de wegh is, waer ſy door gaet, daer toe het eerſte ontfangen geſchiet in Neus, Mont en Keel.

2. Hier uyt kan blijcken dat door verſcheyde oorſaken den adem verhindert kan werden,ſelfs ook die buyten de borſt zijn,gelijck in verſcheyde hooftſieckten verhaelt is: dan wy ſullen hier alleen handelen van het ſwaerſte, by de Griecken *Aſthma*, en by ons ghemeenlijck *Aemborſtigheyt*, of *Engborſtigheyt* genaemt,waer door yemandt niet zonder hygen, ende teutelen,fijnen adem kan halen,ja veeltijts niet als met gereckten en uytgeſtreckten halſe,'t welck de Griecken *Orthopnœa* noemen,als of men zeyde *Recht-aeſſemen*, en zodanigen en konnen geenen adem krijgen, of ſy moeten recht over ende ſitten, en hygen na den ſelven, gelijck de gene die zeer vermoeyt zijn.

Alle de Geneeſmeeſters ſtellen de legerplaets van de aemborſtigheydt in de Longen: maer de Preſident *de Thou* verhaelt in 't 22 boeck van ſijn Hiſtorie een exempel van 't herte, het welck miſſchien ſo ſeltſaem niet en zoude weſen indien men meerder wercks maeckte om alle aemborſtige na haer doot te openen. *Scombergen*, ſchrijft hy, is in ſijn koets geſtickt. Deze was al langen tijt met aemborſtigheyt gequelt gheweeſt, waer by met pooſen ſomtijdts quam een ſcherpe pijn voor 't herte, ende die krijgende, gutſde hem 't ſweet 't geheele lichaem uyt, zo ſeer verſwackende, dat hy ſcheen van ſijn ſelven te gaen. Maer gelijck hy was van een matige en duldige nature, als hy evenwel niet naer en liet dagelijcx op 't hof te verſchijnen, zo maeckten hy de ſieckte by ſijn ſelven gewoon, en by de ſijne niet verdacht. Het lichaem, dat hy in't leven vaſt,en ſterck gehadt hadde,geopent zijnde, waren de Geneeſmeeſters, ende Heelmeeſters verwondert, dat het vlieſch,en al het vleeſigh deel,het welck de ſlincker zijde van het Herte bedeckt, en tot geſtadige verluchting op, en nedergaet, door onmatige hitte,en milde maniere van leven (hy was een van de grooten in Vranckrijck, maer uyt Saxen geſproten) gantſch beenigh bevonden is,zo dat het belette den Adem wel te halen,het welck wel gelooft werde, ten laetſten oorſaeck gheweeſt te zijn, om hem ſoo ſchierlijck te doen ſticken. Want hy was anders van ſeer geſonde gematigheyt,gelijck hy oock was in alle ſijn deelen,en hem en had niet geſchort,als alleen dat hy dickwils van aemborſtigheyt meende te ſticken.

3. De naeſte *Oorzaeck* van deſe aemborſtigheyt is een naute van de pijpjens der Longen, verweckt van buyten door eenig rauw Geſwel aen de ſlagaderen van de Longen gehecht, of door wanſchapenheyt en naute van de Borſt,als mede van de overgroote vettigheyt, waer door de aderen zoo rauw zijn, dat de weynigh Geeſten

Geeſten daer in zijnde, lichtelijck geſtickt werden. Waerom *Hippocrates* wel geſeyt heeft, als van de ondervindinge beveſtigt werdende, dat de gene, die van naturen geheel ſwaerlijvigh zijn, niet zo langh en leven, als de magere. Van binnen veroorzaken deze nauwte, taeye en ſlijmerige vochtigheden, die de gemelte pijpjens verſtoppen, waer van Oude luyden veelrijts onderhavigh zijn. Deſe Vochtigheden ofte hebben haren oorſpronck in de Longen zelfs, ſeydt *Galenus* 3. *Aph*.31. te weten, als ſy van eenige ongematigheyt haer voedzel niet wel en konnen verdouwen, ofte groeyen in 't geheele Lichaem, en werden alzoo door de Aderen de Longed toegezonden; maer ſacken meeſtendeel uyt het Hooft, gelijckmen bevint, dat de ghene, die de Sinckinghen onderworpen zijn, veeltijts met Aemborſtigheyt gequelt werden.

Hier toe helpen uyterlijcke *Koude*, ende *Vochtighe Lucht*, inſonderheyt miſtige, ende daer een quaetaerdigheyt by is. Te Babylonyen (ſchrijft de Grieckſche Hiſtorie-ſchrijver *Diodorus Siculus*, in ſijn 2 boeck) is een ader van een lijmighe fonteyn, niet groot, maer wonder krachtigh. Want ſy geeft uyt eenen ſwaren, en ſwavelachtigen damp, waer door alle de dieren, die daer ontrent komen, onvoorſiens ende ſchierlijck ſticken, het lichaem ontſtekende, en opſwellende, inzonderheyt ontrent de Longen. So is mede den vermaerden ſchrijver der Natuerlijcke dingen, *Plinius* by den bergh *Veſuvius*, of *di Soma*, ontrent de ſtadt Napels, geſtickt door de grove, en ſwavelachtige dampen, die de aerde aldaer opgeeft, gelijck wy breeder beſchreven hebben in 't 1 Deel op 't 17 cap. Siet diergelijcke in 't 1 Deel van den *Schat der Geſontheyt* op 't 1 cap. van 't 2 boeck.

Als dit wat aenhoudt, zoo verhart de taeye vochtigheydt tot ballekens, als hagel, die dan uytgehoeſt werden, gelijck eerſt van *Galenus* aengemerckt is, en den Italiaenſchen genees-meeſter *Saxonia* getuyght twee reyzen ſulcx geſien te hebben: en by ons oock meermalen is bevonden. Dit hagel langer ingehouden zijnde, werdt ten laetſten tot Steenkens ghebacken, waer van behalven den ouden *Aretæus*, gewach maken uyt de jonge Genees-meeſters, den Italiaenſchen *Trincavellius*, en Dr. *Sebaſtiaen Egbertſz*. Borgemeeſter van Amſtelredam, behalven noch verſcheyde andere zo oude, als nieuwe, te ſien by *Schenck* in de 49 Aenmerckinge van ſijn 2 boeck. De gemelte *Saxonia*, als oock de Francoyſche *Riolan* ſchrijven, dat de menſch, als de Longe verdrooght, allencxkens uytteert, ende *Saxonia* ſtelt die drooghte mede onder de oorzaken van Aemborſtigheyt, gelijck oock doen de Francoyſche *Hollerius*, en de Leytſche Profeſſoor *Heurnius*, en ſulcx te recht, hoewel het tegen-geſproken wert van den Spaenſchen *Pereda*.

4. De *ken-teyckenen* van de Aemborſtigheydt zijn niet alleen uyt de beſchrijvinge te mercken, maer ſelfs ook uyt hooren ende ſien, inzonderheyt wanneer den Adem niet alleen kort en gaet, maer oock, ghelijck veeltijdts gebeurt, teutelt. Dan tot geneſinge komt het aen op het onderſcheyden van de oorzaken. Wanneer dezelvige zijn dicke en taeye vochtigheden, en die allencxkens hare vergaderinge in de Longe ghemaeckt hebben, dan begint den Adem allencxkens korter te werden, en die kortigheyt houdt geſtadigh aen; daer hy af en aengaet wanneer de ſtoffe uyt het hooft, ofte elders van daen komt. En als de Herſſenen daer toe oorzaeck geven, alſdan openbaren haer de Teyckenen van ſinckingen, beſchreven hier voor in 't 14 capittel. En die niet zijnde, zo is genoegh af te nemen, dat de oorzaeck door de aderen in de Longen vloeyt, en wanneer ſulcks uyt de Lever, ofte Milt ſijnen oorſpronck treckt, dat betoonen ghezwollen beenen, en holligheyt in 't Aengeſicht, en over 't gheheele lichaem.

Als de Aemborſtigheydt veroorzaeckt door een rauw Gheſwel, dan valt den Adem van tijdt tot tijdt ſwaerder, zonder yet uyt te ſpouwen, daer wert oock een zwaerheyt ontrent de ſlagh-aderen van de Longe gevoelt (gelijck zulcx den Genees-meeſter *Antipater* gebeurt is) zonder geluyt, of teutelen.

Wanneer de Drooghte in ghebreke is, dan zijnder verdroogende oorzaken voorgegaen, waer op gevolght is magerheyt over 't gantſche lichaem, en daer op werden gantſch geen ſluymen gelooft.

5. De Aemborſtigheyt is zo gevaerlijk, dat ſy zommige gaende en ſtaende onvoorſiens wechſleept, gelijck Dr. *Foreſt* verhaelt mede ghebeurt te zijn den Raetſheer, Mr. *Adriaen Wentzen*, van Dordrecht, die hier van op ſtraet ſchierlijck nederſtorte, ende alzo doot bleef. In oude ende ſwacke luyden, blijft ſe gemeenlijck by, tot de doot toe, gelijck oock in jonge Kinderen. Dewijl ick dit ſchrijve, zo heeft de Aemborſtigheydt een kindt van acht jaren in twee dagen geſtickt, de Longen geopent zijnde, wert in de pijpjens onder aen den Stroot-pijp bevonden menichte van taey ſlijm, het wit ſtijſel niet ongelijck, waer van zommige al hartachtigh was, het welck de gemelte pijpjens gantſch geſtopt hadde. Niet veel beter gaet het, als ſy aenge-erft is; oft dat ſy voor de 14 jaer een bult gemaeckt heeft, om de nauwte van de Borſt. Loopt mede groot gevaer, wanneer daer Koortſe by is, alzo dezelve de Vochtigheden harder en drooger maeckt, en meerder adem van doen heeft.

6. Wat de *Geneſinge* betreft: Dewijl de aemborſtigheyt niet altijdt even quaet en is, maer haer tijden heeft, datſe lijdelijck, ofte gantſch beſwaert is, en de Siecken met ſticken dreyght; ſo dienen de Genees-middelen na de gelegentheyt verandert, en andere gebruyckt, als die groote benautheydt op den hals valt, andere, wanneer deſelvige over is. Dit beſwaren komt uyt driederley oorſaken, door het *bewegen van de Stoffe* die in de pijpjens van de Longen te voren ſtil was, of door *nieuwe Toevloeyingh*, waer toe ten derden oock

helpen

helpen eenighe *Winden*, ofte *Dampen*,van elders daer na toeſchietende. Die *Beweginghe* werdt verweckt door *heete Lucht*, langh in de Son, ofte by de Vuur te zijn, als mede uyt *Gramſchap*, (waer door ſommighe in het toornigh uytvaren onvoorſiens komen te ſticken, gelijck blijckt by eenige exempelen, in den *Schat der Geſontheydt* te leſen) ende vorder alle hevighe Beweginghe van het Gemoedt, ende Lichaem. Wert noch de *Stoffe* vermeerdert door *Braſſen*, ende *Suypen*, *Nat*, ende *Miſtigh-weder*, *Zuyde-winden*,*grove*, en *windtachtige Spijſe*, ende *onklaren Dranck*. Dit aldus zijnde, ſoo moet wel gelet werden, uyt welcke van deſe oorſaken de Aemborſtigheyt haren oorſpronk neemt. Want by aldien die te voren geweeſt zijnde, door yet van buyten,als nu verhaelt is,beweegt, ende geroert wert, ſoo en kanmen niet beter doen, als den Siecken ſtil houden, ende alleen doen beſighen, het ghene de beweeghde Vochtigheydt kan doen verdwijnen, ghelijck terſtont ſal beſchreven werden. Maer alſſer andere plaetſen daer yet na toeſenden, dan maghmen, om na beneden te trecken, de Beenen ſterck wrijven, ende binden, oock een ſtercke Pil, ofte Clyſteer ſetten. Men ſal oock het Lichaem met den hals recht op tegens Kuſſens ſtellen, om den Adem te rechter te laten gaen, niet te veel deckſel op de Borſt leggen,den Siecken een Kamer gheven, daer de Lucht gematight, ofte een weynigh na de koelte treckt, hem niet veel doen ſpreken, noch vele Vanders by hem laten komen. Indien het Lichaem gheheel bloedt-rijck was, ſoo ſoudemen moghen komen tot *Ader-laten*; maer anders niet, alſo het ſelfde ſeer weynigh, ofte niet en kan wech-nemen van 't gene, in de Longen ſteeckt. Daer toe dienen verſachtende Middelen, ende die een ſuyverende, ende af-veghende kracht hebben, wijtloopigh beſchreven in 't 17. Cap. van 't eerſte Deel.

7 Wanneer de grootſte benautheydt over is, dan moetmen letten om de Oorſaeck wech te nemen. Derhalven dienen voor eerſt de taeye Fluymen, bereydt, los, ende driftigh ghemaeckt, door alſulcke Middelen, die in 't gemelte 17. Capittel zijn aengeweſen, daerna gelooft en af-geſet, door 't gene in het eerſte Deel op 't 12. Cap. n. 4. beſchreven is. Ende dit alles en moet niet ſterck,ofte ſevens,maer ſachtjens, ende allengskens in 't werck geſtelt werden, op dat door het ſterck af-ſetten, het dickſte niet en mocht over-blijven, noch door het bereyden met al te heete Droogen,de Vochtigheydt niet en kome te verharden.

Het rauw Geſwel,dat de Aemborſtigheyt ſoude mogen verwecken, is beſt in ſtilte te laten, alſoo het niet wel gebracht kan werden tot verdwijnen, ende rijp gemaeckt, door-brekende, meeſt ongeneeſlijck valt.

De Drooghte wert verbetert door de Middelen in het laetſt-voorgaende Capittel verhaelt.

8 De *Maniere van Leven*,alſo de Aemborſtigheyt meeſt veroorſaeckt wert, uyt kout, ende taey ſlijm, moet ſtrecken tot verwarmen, ende dun maken. Derhalven zijn hier dienſtigh een *heldere*,ende *warme Lucht*, ende oock *Spijſe*, ende *Dranck* van den ſelfden aert, ende dewelcke met eenen vervochtighen kan, om de Fluymen te beter op te doen komen. Hier is inſonderheydt bequaem het *Sap van een ouden Haen*, met wat *Hyſſoop* geſtooft; inſonderheydt met *Saffraen*, het welck hier voor gheſeydt is, de Ziele der Longen te weſen. Is mede dienſtigh een Hutspot met *Ajuyn*: ende *Soete-melck* met *Loock* opghekoockt,oft daer in geſtooten, gelijck *Plinius* ſchrijft 20.*Nat*.6. Voor *Dranck* kan ſtrecken *Bier*, daer *Hyſſoop*, ofte andere Borſt-kruyden ingeweeckt zijn,als oock *Mede*: ofte alſſer Koortſe by is, *Gerſte-water*, met *gepelde Rozijnen*,ende een weynigh *Soet-hout* opghekoockt. Men behoeft hier geen dorſt te lijden, alſoo de Fluymen daer door te ſeer verdrooghen, maer vry veel drincken, om deſelve ſoo veel te lichter op te brenghen, ende liever tuſſchen tijde, als over maeltijdt, op dat de Maegh te ſeer geſpannen zijnde, tegen het Middel-rift niet en kome te drucken. De *Slaep* moet matigh weſen, met het Hooft, wat hoogh. De *Oeffeninghe* mede matigh; en voor den eten. Stercke *Beweginghe van Lichaem*,ende *Gemoedt*, midtſgaders al 't ghene wy onder de uytterlijcke Oorſaken gheſtelt hebben, moet geſchouwt werden.

Het IIII. Capittel.

1 *Bloedt-ſpouwen*,
2 *Oorſaken*,
3 *Haer Ken-teyckenen*,
4 *Voor-teyckenen*,
5 *Geneſinge*,
6 *Maniere van Leven*.

I

ALle loſing van Bloedt, behalven in de Stonden, is teghens de Nature, gelijck *Galenus* wel ſeydt. Maer al is dat het Bloet-ſpouwen uyt vele plaetſen, gelijck Hooft, Keel,Maegh,Lever,Milt,kan voortkomen: ſoo en ſullen wy evenwel alhier van geen ander handelen, als dat uyt de Borſt, ende met hoeſten wert op-ghebracht.

2 Soodanigh Bloedt-ſpouwen gheſchiet door eenige Aderen in de Borſt, ofte Longen, die ontſloten zijn. Van dit ontſluyten, ofte berſten der Aderen, zijn *Oorſaken* uytwendigh, *Slaen*, *Stooten*, *Vallen*, (ghelijck ghebeurt is den Keyſer *Adrianus*, doen hy ter Jacht rijdende, hals ende ribben brack, volgens 't ghene *Spartianus* verhaelt) als mede *Roepen*, ende

Schreeuwen. So heeft de vermaerde Veldt-Overſte der Romeynen *L. Sylla*, met hevigheydt geweldigh roepende, ende daer over de borſt verſeerende, ſijnen geeſt met bloet,ende dreygementen vermengt, overghegheven, ghelijck *Valerius Maximus* van hem ſchrijft. Hetſelve getuygen de Grieckſche Schrijvers, *Polybius*, ende *Plutarchus*, van den Koning *Antigonus*, gelijck oock *Suidas* van den Keyſer *Valentinianus*. Werden mede de Aderkens gheopent door groote *Hitte, Bad-ſtoven*, door *veel* ende *heete Spijſe*, ofte *Dranck*, als oock dat de gheſtopte *Stonden* na de Borſt op-ſlaen, die dan uytgehoeſt werden. Inwendigh openen ſomtijdts de teere Aderkens,door-gegeten zijnde, van *ſcherpe Vochtigheden*.

3 Het *Ken-teycken* dat het Bloedt uyt de Borſt komt,is den Hoeſt; maer als het daer by ſeer ſchuymigh is, dat wert uyt de Longen opgebracht. Dan hier dient wel gelet,of het Bloet recht uyt de Borſt komt, ofte dat het van andere plaetſen daer na toe wert geſonden. Indien de Neus korts te voren gebloet heeft, ofte yemandt dat onderhavigh is, met voorgaende Hooft-pijn,oft te voren Bloet uyt den Mont quijt-gheworden is ſonder hoeſten, ende het hoeſten daerna volght, alſdan machmen wel rekeningh maken, dat het Bloedt uyt het Hooft op de borſt geſackt is. Dat oock eenige pijn ofte ſpanning ontrent de verhaelde Deelen te voren ghevoelt is, ofte de Stonden opgeſlagen zijn,ende dat het Bloet niet alleen opghehoeſt, maer oock uytghebraeckt wert, in ſulcken gevalle ſtaet wel te gelooven, dat het Bloedt van onderen opkomt, als niet alleen de Borſt, maer oock de Maegh mede-gedeelt zijnde. Maer wanneer die Teyckenen niet gheſpeurt en werden,ende dat de gemelte uytwendige Oorſaken voorghegaen zijn, dan veroorſaeckt het bloedigh ophoeſten uyt de Borſt ſelve.

4 Alle Bloet-ſpouwen is gevaerlijck, en kan een Menſche om het leven brenghen, doch aldermeeſt wanneer het uyt de Longen, als het teerſte vleyſch hebbende; ende als het niet met den eerſten gheſteut wert, ſo valt het ongeneeſlijck, ende verandert in Etter-ſpouwen, waer op dan Teringhe, ende ten laetſten de Doodt volght. Dit heeft de Poët *Ovidius* wel geweten, als hy 1. *de Ponto* 4. aldus ſchrijft:

Cernis ut è molli ſanguis pulmone remiſſus,
Ad Stygias certo limite ducit aquas.

5 De *Geneſinge* moet veranderen na de verſcheydenheydt der Oorſaken. Als door Slaen, Stooten, Roepen, ofte dierghelijcke, eenige Ader in de Borſt geopent is, ſoo dient het Bloet alleen opgehouden, ende de Ader ten eerſten gheſloten, ende by aldien het Lichaem bloet-rijck is, een Ader geopent in den Arm, ende als het van onderen opkomt, in de Voet. Indien het bloedt onder andere Sinckingen uyt het Hooft valt, dan ſalmen de Geneſinghe teghens de Sinckingen in 't werck ſtellen, gelijck in 't 14. Cap. verhaelt is, ende ſoo moet oock op d'andere Deelen, die daer toe de eerſte oorſaeck gheven, ghelet werden. Ondertuſſchen dient het Bloedt verdickt, ſijn ſcherpigheyt benomen,ende de geopende Ader geſloten. Dit doen *Wael-wortel, Wortel van Tormentilla, Weech-bree-bladeren, Silver-kruyt, Beurskens-kruyt, Porceleyn, Smack, Granaet-ſchellen, Eycke-bladeren, roode Roſen*, ende dierghelijcke, in water tot een Dranck gekoockt, ende met de volgende Syropen verſoet. Soo kanmen een Conſerfken maken van *Conſerf van Roſen*, twee oncen, *Bolus, wit Stijfſel, Gomme van Arabyen*, van elcks een vierendeel-loot, met *Syroop van Wael-wortel* gemenght,ende dickwils op de punt van een Mes gebruycken. Ende indien den Hoeſt, door de ſcherpte der Vochtigheden te ſeer prickelt, daer onder vermenghen ſoo vele *Syroop van Bollen*; ende eenighe avonden na malkander door-ſlicken een vierendeel loot (in 't eerſte, verſche van drie vier Maenden, daerna vry ouder) *Theriakel*, ofte *Mithridaet*. Daerna alſſer veel geronnen bloet (het welckmen uyt de beſwacktheydt kan gewaer werden) in de borſt ghebleven is, het ſelve ſal gheſcheyden werden door Wortels van *Mee-krappe*, ende *Nardus-zaet*, in *Ioopen-bier* gheſoden, ofte oock door het Poeyer van beyde met wat *Ioopen-bier*, daer by doende een weynigh *Oxymel*, ofte *Syroop van Azijn*. Onſe Vrouwen ghebruycken hier toe, met goede baet, *Mumia*,ende *Spermaceti*,met wat *Roode-wijn*,oft *Ioopen-bier*,warm gemaeckt. Hier is mede dienſtigh *Veneetſche Termenthijn*,met een weynigh *Honigh*,ofte *Suycker*, ghemenght zijnde, voor een *Bolus* door-geſlickt, ofte met wat *Doeyer van een Ey*, gebroken, en een Roomerken *Roode-wijn* in-gedroncken. Deſen raet is al ghegheven by den ouden Poët *Plautus*, in ſijn Bly-eynde-ſpel, ghenaemt Koop-man,

——*jam dudum ſputo ſanguinem.*
CH. *Reſinam ex melle Ægyptiam vorato, ſalvina feceris.*

6 Een goede *Maniere van Leven* vermach hier veel. Derhalven ſtaet te verkieſen een gematighde *Lucht*, ofte die wat na de koelte, ende drooghte treckt. De *Spijſe* dient wat kleefachtigh, ende geneeſſaem te weſen, ghelijck *Soete-melck met Witte-broodt, Rijſten-bry, Bloeme-pap, Speck, Ionge-kaes*, maer gheen Boter, noch yet daer veel Zout, Kruyt, ofte Azijn by is. Onder het *Vleyſch*, is dat van *Kalveren* het beſte, ende liever *gebraden*, als geſoden, daerna van *Schapen, Conijnen, Kapoenen*, &c. Onder de *Viſch* maghmen in deſe ghelegentheydt wel *Paling*, en *Ael* verkieſen. Den *Dranck* magh weſen beſtelt *Bier*, oft *Amandel-melck*, gheen Wijn. Hier is *Stilte* des Lichaems, ende Gemoedts noodigh meerder *Slapen*, als Waken.

Het

Het V. Capittel.

1 *Naem-reden van de Koortſe,*
2 *Haren aert, ende nature,*
3 *Oorſaken in 't gemeen,*
4 *Haer Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge,*
7 *Maniere van Leven.*
8 *Onderſcheydt, ende Verdeelinge.*

I

DEwijl de *Koortſe* een ſieckte van 't Herte is (ghelijck de Italiaenſche Genees-meeſter *Argenterius* beweert) altijdt (volghens 't gemeen gevoelen) in 't Herte haer meeſte, ende voornaemſte leger-plaets heeft, ende 't en zy 't ſelfde onſteken zijnde, den brandt door het gheheele Lichaem ſent, gheen Koortſe en kan weſen, ſo ſullen wy mede onder de Borſt-ſieckten de Koortſe beſchrijven.

De Sieckte heeft haer benaminge in de Hebreeuſche (*Deuteron.*28.22.) en andere Ooſterſche Talen, na den Brant. So wert ſy oock in 't Griecx *Puretos*, ja van *Hippocrates* ſelfs *Pur*, dat is Vuur (het welck van 't Griecx komt) geheeten. Sy is in 't Latijn mede genaemt *Febris*, van het woort *Fervor* (*Iſidoro* ende *Conciliatori. diff.*87.) dat is Hitte, ofte het oude *Februo* (volgens *Scaliger* op *Varro*) het ſelve beteyckende. Welcken naem gevolght wert by de Italianen, ende Spaengiaerts *Febre*, ofte *Calientura*, Françoiſchen *la Fievre*, Engelſchen, *a Fever*, ende Hooghduytſchen, *das Feber*. Maer de laetſte noemenſe oock recht in tegen-deel na de kouw ende het beven (hoewel dan de Koortſe noch niet en is, gelijck *Fernelius* meent, dan daer *Altimarus*, ende *Rod. à Veiga*, wat op te ſegghen hebben) das Kaltwee/ ende *der Frerer*. By ons heeft ſy eertijdts den naem ghehadt van de *Zage*, welck woordt in oudt Duytſch vreeſe beteyckent, ghelijck (als *Feſtus* ſeydt) de Latijnen eertijdts *Querquera*, by-brengende dit veers van den ouden Poët *Lucilius*,

Querquera conſequitur febris, capitiſque dolores.

Waerom miſſchien, (doch qualijck) den Duytſchen *Scheuneman* meent, dat alſoo na vreeſe den naem *Febris* komt, voor-ſtellende een onghehoort Griecx woordt *Berphoos*. Maer men ſoude moghen twijfelen ofte die naem van *Zage*, niet en quam van *zagen*, dat is, den Adem met gheweldt op en neder-halen, gelijck de Zagers in 't hout zagen met haer Zage, ende die in de Koortſe legghen met haren Adem. Dan wy noemenſe ghemeenlijck de Koortſe / miſſchien van *Koren*, dat is Walgen, Braken, ofte Overgheven, ghelijck meeſtendeel by de Koortſe is. Deſe Sieckte is ſoo alghemeen, dat vele oude Genees-meeſters gemeent hebben, niemant te ſterven, ſonder Koortſe; waerom ſy oock den naem van *Febris* (ghelijck *Horatius* voor het Griecx *Nouſoi* van *Heſiodes* ſtelt, *nova febrium Terris incubuit cohors*) ghebruyckt hebben voor alle Sieckten, ende deſelfde Romeynen hebben de Koortſe een Kercke, en Autaer opgerecht, en offerhande gedaen, gelijck onder andere *Ælianus*, ende *Clem. Alexandrinus* betuyghen.

2 De Koortſe is een onnatuerlijcke hitte, ontſteken in het Herte, ende van daer by hulpe der Geeſten ende Bloedt, door de Slagh-aderen over 't gheheele Lichaem verſpreyt, de Natuerlijcke werckinghe beſchadende. Het welck niet alleen de beſchrijvinge en is van den Arabiſchen *Avicenna*, maer oock van den Grieckſchen *Empedocles*, en *Zeno*, (gelijck *Alex. Aphrodis* ghetuyght) die oock van meeſt alle de Genees-meeſters ghevolght wert.

3 De naeſte *Oorſaeck* van de Koortſe is *Onnatuerlijcke hitte in 't Herte onſteken*. Want alſo het Herte, wel ende natuerlijck gheſtelt zijnde, is de Fonteyne van de natuerlijcke warmte, die het oock onderhoudt, en 't gantſche Lichaem mede-deelt: ſo mede, wanneer het in een onnatuerlijcke hitte vervalt, werdt het de Sprinck-ader van ſulcken hitte door het gheheele Lichaem, welckers gematigheydt daer door terſtont verandert. Ende al is 't dat *Avicenna* beriſpt wert van den Meer-ghemelten *Fernelius*, als oft niet altijdt vaſt en gingh, dat de Hitte van de Koortſe altijt in 't Herte onſteken wert: ſo gaet altijt vaſt (gelijck Avicenna oock behoort verſtaen te werden) datter gheen Koortſe en is, ofte het Herte moet eerſt verhit zijn. Want al ghebeurt het dickwils, dat oock in Ontſtekinge, ofte Bedervinge van Vochtigheden in andere Deelen, een Koortſe ontſtaet: ſo en geſchiet ſulcx niet, voor al-eer die Hitte het Herte mede-gedeelt, en van daer over het gheheele Lichaem by hulpe van de Geeſten en Bloedt ('t welck oock de Leyds-luyden van de natuerlijke warmte zijn) door haer eyghen Loop-graven, te weten, de Slagh-ader, gedreven, en verſpreyt wert.

De ghemelte Ontſtekinghe wert verweckt door *ſtercke Beweginge*, ſo *des Lichaems*, als *des Gemoedts*, inſonderheyt *Gramſchap*, door *Bedervinge van 't Bloedt*, oft eenige *Sweringen*, door uytterlijcke *Hitte*, als van langh in de Son, ofte *Stoven* te weſen, van veel *heete Koſt*, ofte *Dranck* te gebruycken, als oock door dien het *Lichaem te ſeer geſloten is*, waerom de heete Dampen door de Huyt niet en konnen uytwaeſſemen, ofte de Nature haer van onderen ontlaſten. Welcke Oorſaken haer meeſte kracht toonen in ſoodanige Lichamen, die alreede, van wegen haer geſtalte, tot de Koortſe genegen zijn, gelijk *Heete*, en *Galachtige*; waerom *Iongelingen* meerder de Koortſe onderworpen zijn, als oude Luyden, ofte Kinderen, die van de verhaelde oorſakē ſo dra niet beſchadigt en werdē.

4 Wat de *Ken-teyckenen* belanght; Dewijl de Koortſe van het Herte komt, den oorſpronck der Slagh-aderen, ſo en kan het niet anders weſen,ofte ſy moeten door de Hitte van't Herte,harder kloppen, het welck de *Pols* raſſer doet gaen. De onſteken Vochtigheden maken oock dat het *Water* hoog geverwet is. Den *Adem* gaet kort,het gantſche Lichaem *brant*, met een alghemeene *Slappigheydt*, Onluſt, Walginge,ende Dorſtigheydt: gelijck breeder in elcke ſoorte der Koortſen ſal aengeweſen werden.

5 De Genees-meeſters (ſeydt *Plutarchus* in ſijn Houwelijckſche Leeringhen) houden de Koortſen voor gevaerlijcker, dewelcke uyt *onbekende*, ende *al-lengskens-vergaderde Oorſaken* ontſtaen, als uyt openbare, ende merckelijcke. Deſelfde ſchrijft oock in ſijn Boeck van de Gramſchap, een quaet teycken in de Koortſe te weſen, wanneer de *Tonghe* niet natuerlijck gheſtelt en is. Soo is't oock, als het *Water* bleyck is, ende de *Pols* onghelijck.

6 Dewijl alle Koortſen beſtaen uyt Hitte, ſoo beſtaet de alghemeene Geneſinge in die te keeren, gelijck de Poët *Virgilius* oock wel verſtaen heeft in het derde Boeck van de Landt-bouwinge:

Cum furit, atque artus depaſcitur arida Febris,
Profuit accenſos æſtus avertere.

Sulcks geſchiet door Verkoelende,en Vochtighmakende Genees-middelen, die ſtercker, ende ſlapper moeten weſen, na de ſterckte van de Koortſe, ende hoe vele den brandt boven de Natuerlijcke warmte geſteygert is. Dan alſoo de Koortſen verſcheyden zijn, ſo en kanmen niet wel een algemeene *Geneſinge* voorſtellen: maer elcke moet in 't byſonder beſchreven werden.

7 De *Maniere van Leven* moet mede ſtrecken tot verkoelen, en vervochtigen, en dient derhalven gekoſen ſoodanige Lucht, Spijſe,en Dranck. Derhalven is hier dienſtigh *Panade*, Vleyſch,gheſtooft met *Gepelde Gerſte*, *Lattouw*, ofte *Endivye*, *Room van Gerſte*, dat is, die door-gheſlaghen is met Weren-nat, ofte *Kaerne-melck* vermengt. Wt het Vleyſch maghmen verkieſen *Capoenen, Kiekens, Hoenderen, Lampreyen, Perdrijſen, Phaſanen, Kalfs-vleyſch, Weren-vleyſch*, daer by doende *Sap* van *Citroenen, Limoenen*,oft *ſuyre Granaet-appelen*. Een *verſch Ey* uyt de ſchael gheſlorpt, ofte ſacht met wat gheſcherfde *Suyring*, en *Peterſelye* geroert, is mede bequaem. Sommige mis-prijſen de Eyeren in de Koortſen, als of ſy te heet waren,dan te vergheefs. Ende al is't dat de Paduaenſche Genees-meeſter *Saxonia* ſchrijft,datmen te Venetien de Koortſige niet en ſoude derven Eyeren laten eten, ſo hebbe ick nochtans te *Padua* ſelfs anders gheſien. En ſo getuyght oock Doctor *Ioh. Heurnius* bevonden te hebben, dat de geleerſte Genees-meeſters in Italien, deſelve altijdt voorſchreven midden in de Somer,in Heete Lichamen,ſo van Gematigheyt,als van de Koortſe,en dat ſy niet qualijk en bequamen. Selfs oock de groote *Galenus* ſtaet de Eyeren toe in Anderdaeghſche Koortſen,die nochtans uyt Gal,de heetſte vochtigheydt, onſtaen,en ſtelt deſelve elders onder gematighde Spijſe. De *Doyeren* geven goet, en verſterckende voedtſel, en dat licht te verteren is. Dan hier van is breeder verhael ghemaeckt in den *Schat der Geſontheyt*, in het tweede Deel,ende Boeck, op het 15. Capittel. Sommige miſprijſen oock alderhande *Viſch* in de Koortſige, als lichtelijck in de Maegh bedervende: dan *Rivier-viſch*, die vrongeligh is, gelijck *Poſt, Baers, Snouck*, en diergelijcke (in de *Schat der Geſontheydt* te ſien) moghen wel ſonder ſchroom gegeten werden. Onder de Vruchten, al is't dat Meloenen, en Concommers, een verkoelende kracht hebben, dewijlſe nochtans haeſt bederven, inſonderheydt in een Koortſighe Maegh, daer ſy dan de quade Vochtigheden ſouden vermeerderen, ſo zijnſe hier gantſch onbequaem: gelijck niet en zijn ghebrade *Peren*, ofte *Appelen*, voornamelijck die ſuyr zijn, dewelcke oock door-gheſneden, met wat Wijns tuſſchen twee Schotelen konnen gheſtooft werden. Dan wat Spijſe het zy, en dient niet te veel gegeten, alſo de Maegh ſulcks niet konnende verteren, de quade vochtigheden vermeerdert; behalven dat noch de Nature daer door afghetrocken wert van 't verteren der Koortſige ſtoffe. *Hepheſtion*, een van de beſt-gheachtſte Overſten by *Alexander de Groote*, niet konnende,als jong,ende een Krijghſman zijnde (ſeydt *Plutarchus*) hem wel ſchicken tot ſoberheyt, at, in 't afweſen van den Genees-meeſter *Glaucus*, hertelijck van een ghebraden Capoen, en dronck daer op een groot glas gekoelde Wijn: dan het bequam hem ſoo qualijck, dat hy korts daerna ſterf. Zijn mede ſeer dienſtig *Bogaert-kerſſen, Morellen, Aert-beſyen, Ael-beſyen, Krake-beſyen, Berberis, Granaet-appelen, Citroenen, Orangie-appelen*, dewijl ſy met haer rinſch Sap niet alleen en verkoelen, maer oock de verrottinghe der Vochtigheden weder-ſtaen. Den *Dranck* magh hier weſen *kleyn Bier, Gerſte-water, Wey*, ofte dierghelijcke. Men magh oock nemen *Aert-beſyen*, ende deſelve in een Kommeken met een Lepel omſtucken wrijven, en dan met *Roſen-water*, met een weynigh *Wyn* ende *Suycker* door een Doeck perſſen. Doctor *Foreſt* beſchrijft het volghende, dat hy ſeydt van de groote ſeer gepreſen te zijn, N. *Klaer-water*, een pint, *Kaneel*, een loot, *Fijne Suycker*, drie oncen, te ſamen kout door een Hippocras-ſack gheleckt. Siet verder van ſoodanige Verkoelende Middelen in 't eerſte Deel op het 9. Cap. n. 2. Vele *Bewegingе* des Lichaems ende Gemoedts, inſonderheydt, Gramſchap is hier gheheel ſchadelijck. Het *Slapen*, als vochtigh-makende, ende verterende, magh wel wat meerder weſen, als het Waken. Ende dient inſonderheydt ghelet, dat het *Lichaem niet geſloten* en blijft.

8 Wy

8 Wy ſullen hier niet aenroeren de Gewoonlijcke *Verdeelingen*, die de Genees-meeſters ſtellen: maer alleene by-brengen de gene, die onder den gemeenen man gebruyckelijckſt is, anders geen kennende als Afgaende, en Binne-koortſen. So kanmen dan de Koortſen verdeelen in Geſtadighe, die noyt af en gaen, maer geſtadigh by-blijven, *Binne-koortſen* genoemt, waer onder wy ſtellen de *Wt-terende*, ofte *Verdroogende*, *Hecticæ* geheeten, ende in *Afgaende*, die gemeenlijck met Koude, ende Beven beginnen, en met Sweeten overgaen.

Het VI. Capittel.

1 *Tweederley Geſtadighe, ofte Binne-koortſen, ende haer Oorſaken.*
2 *Hoe, ende waer door, het Bloedt bederft.*
3 *Ken-teyckenen der Binne-koortſen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge.*

I

DE *Binne-koortſen*, die niet af en gaen, en ſo lang geſtadig by-blijven, tot datſe gantſch verdreven werden, zijn tweederley. Sommighe hebben haren oorſpronck uyt ontſteken, ofte bedorven Bloedt in alle de Aderen, ofte altijdt in de grootſte, ende die ontrent het Herte ſtaen. Want dewijl in deſe Koortſen gheen ophouden en valt, ſo is noodtwendigh dat de heete, ofte bedorvene Dampen met gheweldt, ende gheſtadigh het Herte bedwelmen: het welck niet en kan geſchieden, 't en zy het Bloet, ofte d'andere Vochtigheden, die in 't Bloedt zijn, in alle de Aderen, ofte de grootſte, ende die naeſt aen 't Herte ſtaen, onſteken, ofte bederven. Andere Binne-koortſen komen by toeval, en ghevolgh van andere Sieckten, ghelijck van *Raſernye*, *Squinancye*, *Pleuris*, *onſteken ofte bedorven Lever*, *Milt*, ende diergelijcke: waer op in ſoodanige Siekten te letten ſtaet. Wy ſullen hier alleen de Eygene Koortſen beſchrijven.

2 De *Hitte* alleen kan mede Koortſe maken, gelijck in de ghene, die een geſont, en ſterck Lichaem hebben, dan te veel *heeten Dranck*, ende te *ſtercke Oeffeninge* gebruycken: maer dat en kan niet langh ſtaen ſonder Bedervinghe, 't ghene *Putrefactio*, ofte Verrottinge genoemt wert. Want als de onnatuerlijcke *Hitte* de overhandt krijght over de Natuerlijcke, die in 't Bloedt is, ſoo trecktſe deſelve uyt, die anders het Bloedt bewaert, ende onderhoudt. Hier op volght terſtont een *Onghematigheydt*, ende ſcheydinge van de vier Vochtigheden, die te voren in 't Bloet wel gemengt waren, ende daer op, dewijl haer kracht van onderhoudt, door verminderingh van de natuerlijke Warmte, vervlogen is, dan volght een *Bedervinge*, ende Verrottinge, en daer van werden dan oock ſoodanighe Dampen na het Herte geſonden, een *Bedorvene Koortſe* veroorſakende.

Deſe Bedervinghe, ofte Verrottinghe geſchiet in het Bloet, ofte eenige van de Vochtigheden in het ſelve, ofte door haren eyghen aert en geſtalteniſſe, ofte door uytwendige Oorſaken.

De *Vochtigheden bederven* lichtelijck, wanneerſe alreede van binnen qualijck gheſtelt zijn, ſoo datſe allengskens van naturen, en door den minſten toeval in een Verrottinghe vervallen, gelijck gebeurt, wanneer datter een ſwackigheydt in de Maegh, ofte het ander Inghewant is, waer door oock de beſte Spijſe niet wel en verteert, ende tot quaet, ende onſuyver Bloedt gedijt. Sulcks doet uytwendigh ongheſonde Spijſe, die van quaden Gijl is, ghelijck *Ael*, *Paling*, &c. ofte die haeſt bederft, gelijck *Concommers*, *Meloenen* (daer menigh Menſch de Koortſe op den hals mede eet) ofte datmen oock goede Spijſe te veel neemt, ofte qualijck toemaeckt, ofte te lang gehouden heeft. In 't korte, al 't gene quaet Bloedt kan maken, waer toe ook behooren de ander Niet-natuerlijcke dingen, als *ophouden van Kamer-ganck*, te *veel Oeffeninghe*, *Gramſchap*; ghelijck dit alles wijtloopigh beſchreven is in den *Schat der Geſontheydt*.

Onder de *Wterlijcke Oorſaken* die de Vochtigheden, dewelcke alreede tot bedervinghe uyt eyghen aert gheneghen zijn, daer toe haeſt, ende de goede, metter tijdt brengen, is wel de voornaemſte, dat het *Bloedt* geen lucht genoegh en heeft, ende daer door als komt te verſticken, het zy ſulcks gheſchiet, om dat de onſienbare Gaetjens in de Huyt gheſloten, het zy, om dat de Aderen van binnen verſtopt zijn. De *Huyt* werdt gheſloten, ſoo datter noch Lucht in, noch Damp uyt en kan, uytwendigh door *felle Kouw*, ofte *Drooghte*, ghelijck de heete Son, ende Vuur kan veroorſaken, ofte inwendigh door *Verſtoptheydt* van vele en taeye Vochtigheden; waer door mede van binnen de Aderen gheſloten werden, ende daer toe helpt veel, datmen het Lichaem terſtont na den eten te ſterck oeffent. Hier toe doen mede datmen van buyten eenige bedervinge ontfangt, gelijck van beſloten ofte Miſtighe *Lucht*, ſtinckende Grachten, ofte dierghelijcke.

3 Het voornaemſte *Teycken* van Binne-koortſen is, dat ſy nimmermeer gheheel af en gaet, hoewel ſommighe d'een tijdt wel wat verheffen, d'andere verminderen, gelijckmen merckelijck bevint aen de Geſtadighe Anderdaeghſche, op den derden dagh, ende de Vierdaeghſche op den vierden. Maer in een gantſch Geſtadige, alleen met Hitte, ſonder bedervinghe, en vintmen die veranderinghe niet, het Aenghesicht is bloſende, het gheheele Lichaem van ſelfs moede, door dien alle de Aderen gheſpannen zijn, den Adem kort, de Huyt niet droogh, maer vochtachtigh, Hooft-pijn, Slaperigheyt, de Pols ras, gelijck, en wel op-ſlaende, het Water een weynigh

dicker, ende rooder, als het natuerlijck is, om dat deſe Koortſe weynigh van de natuerlijcke geſtalteniſſe geweken heeft. Maer de Hitte tot Bedervinge uytſlaende, dan is de Pols, by 't gene geſeydt is, ongelijck het Water geheel root, rauw, en ſtreck, ende men voelt over 't geheele Lichaem ſcherper Brant.

4 Aengaende de *Voor-teyckenen*, Binne-koortſe alleen met hitte, ſonder bedervinghe van Bloedt, en heeft geen ſwarigheydt, dewijlſe gemeenlijck door Sweet, ofte Bloeyen uyt den Neus, ghelooft werdt. Doch wanneer het onſteken Bloedt ſeer overvloedigh is, kan lichtelijck in eenige andere heete Siekte veranderen. Waer toe dan dickwils Bedervinghe, ofte Verrottinge ſlaet, hoedanige Koortſe vry haer ghevaer heeft, ende ſulcks meerder, ofte minder, na dat den Brant groot ofte kleyn is, de Verrottinghe veel ofte weynigh toeghenomen heeft, ende de Lichamelijcke krachten noch ſterck ofte ſlap zijn.

5 Het eerſte en voornaemſte *Genees-middel* voor een Binne-koortſe, die uyt enckele hitte ſpruyt, wanneer de Siecke niet hardtlijvigh en is (in welcken ghevalle een Set-pil, ofte een ſachte Clyſteer voor magh gaen) beſtaet in 't Ader-laten, waer door het Bloedt verlucht, den Brant verkoelt, ende de Verſtoptheyt geopent wert. Daerna dienen gebruyckt Verkoelende middelen, als oock ſoodanige Maniere van leven, ghelijck in 't laetſt-voorgaende Capittel is aengeweſen. Beyde heeft oock plaets, wanneer datter Verrottinghe in 't Bloet is. Want de Nature wat ontlaſt zijnde van het Bloedt, dat haer te ſeer druckte, keert wederom tot haer werck, koockt en verteert, dat te verteren is, ende werpt uyt 't gene ſy te ſeer bedorven vint. Daerna moet ghelet werden om de Verrottinghe te verbeteren (het welck inſonderheydt gheſchieden ſal door de ghemelte Maniere van Leven) om de Verſtoptheydt (ſoo ſy daer by is, ghelijck ghemeenlijck geſchiet) te openen, ende de quade Vochtigheden, die de Nature niet en heeft konnen overwinnen, ofte verbeteren, te bereyden, ende bereydt zijnde, af te ſetten, waer toe beyde Middelen, na den aert van de byſondere Vochtigheden, in het eerſte Deel overvloedigh verhaelt zijn.

Het VII. Capittel.

1 *Leger-plaetſe ende Oorſaeck van de Af-gaende Koortſen,*
2 *Waerom ſy elcke reys op haer tijdt weder-komen.*
3 *Haer Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*
7 *Onderſcheydt, ofte Verdeelinge.*

1

NA dat in 't kort gehandelt is van de Geſtadige Koortſen, die ſonder ophouden, tot datſe geneſen, geſtadigh by-blijven: ſo ſullen wy nu mede ſpreken van de *Af-gaende*, dewelcke tuſſchen beyde ophouden, ende gaen ende komen. Ende gelijck in de Geſtadige de Koortſige Dampen uyt de groote Aderen geſtadigh na het Herte gedreven werden: ſo beſtaet de Oorſaeck van de Afgaende (ghelijck *Fernelius* wel aengemerckt heeft, ende, hoewel *Altimarus, Liddelius*, ende andere, daer wat tegen ſtribbelen, gevolght wert van *Rod. à Vega, Bertinus*, ende *Bauhinus*, ende is oock onder andere oorſaken aengenomen van *Capivaccius, Mercatus, Saxonia, Augenius*, ende *Fontanus*) in de eerſte weghen, ofte in 't eerſte deel des Lichaems, te weten, het Ingewant, ontrent de Maegh, Middel-rift, holligheydt van de Lever, Milt, Al-vleyſch, Net, ende Darm-ſcheyl. Want in deſe Deelen wert al de vuyligheydt van 't Lichaem, niet anders als in een ſloe vergadert, ghelijck ſelfs uyt-wijſen de Toevallen, dewelcke op de Afgaende Koortſen ghebeuren, te weten, Walgingh, Braken, Hert-pijn, Spanning ontrent de Maegh, Bitterheydt in de Mont, Nock, Onluſtigheydt, en diergelijcke. Men ſiet oock dat in 't aenkomen van ſoodanighe Koortſen, wanneer de Gal, het zy van ſelfs, oft door middelen, uytghebraeckt wert, deſelvige daer door ophouden; een ſeker teycken, dat die Gal oorſaeck van de Koortſe was, en datſe uyt de gemelte plaetſen van daen quam.

Deſe Koortſige vochtigheydt, als ſy in deſe eerſte weghen begint te bederven, te onſteken, ende een Koortſe te verwecken, wert ſomtijts door Braken, ofte Kamer-ganck uyt-ghedreven, ſomtijdts in de Aderen drijvende, en aldaer Verwaeſſemende onghevoelijck, ofte door Sweeten ghelooft. Sulcks gheſchiet zijnde, ſoo gaet den Brant gheheel over, ende de Koortſe en komt niet weder, tot datter, door quade geſtalteniſſe, ende ongematigheydt van de gemelte Deelen, wederom nieuwe Stoffe groeyt, waer door, als oock door yet dat de Koortſe noch over-gelaten heeft, de Vochtigheden onſteken, en bederven. Ende dit is de Oorſaeck, waerom deſe Koortſen af-gaen, ende weder-komen.

2 Maer waerom datſe op haren gheſetten tijdt wederkomen, ende ſommighe alle daegh, ſommige over den anderen, ſommige over den derden dagh, is van oudts tot deſen tijdt by vele onderſocht, maer, na mijn oordeel, noch niet te recht gevonden. Om niet alle haer meeningen, die ſeer veel en verſcheyden zijn, al hier by te brenghen, ſal ick alleen ſeggen 't gene my dunkt waerſchijnelijkſt te weſen, ſtellende de oorſaeck in den aert en natuer van de Koortſige vochtigheyt, die deſelve getrocken heeft uyt den brant, en verrottinge, oft eenigh overblijf-

ſel van de Koortſige ende verrotte ſtoffe, het welck daerna als Gift de Vochtigheden doet rijſen. Want ghelijckmen ſiet dat het Deegh door een weynigh Gift rijſt: ſo oock dees verrottende Gift, dewelcke in 't Lichaem, na de Koortſe al af is, noch over-blijft, gheeft een beginſel van brant, en onſtekinge, waer in dan vele Vochtigheden, en Dampen oprij-ſende, ende onſtekende, ende na 't Herte loopende, veroorſaken een nieuwe Koortſe. Ende gelijck den hevel verſcheyden is, ſoo oock in 't ghene, daer van deelachtigh wert, begint het een vroegherte rijſen, als het ander, ende heeft oock eerder ofte langſamer ghedaen. Waer van wy een klaer exempel hebben in den Moſt, dewelcke, hoe de Druyven rijper zijn, eerder begint te wercken, en in tegen-deel Verjuys langſaem. Waer uyt genoeghſaem af te nemen is, waerom de Gal raſſer, ende de ſwarte Gal tragher begint t'ontſteken, ende te bederven.

3 Onder de *Ken-teyckenen*, dat de Koortſe ſal afgaen, is van alle tijden ghehouden het aenkomen met Huyvering, ende Beven, het welck oock meeſt altijdt waer is, dan ick, gelijck oock andere, hebben ſomtijdts geſien, dat ſoodanige Koortſen ſonder de minſte kouw haren aenvangh namen. Een ander teycken is, in 't Afgaen het Sweeten, ende dan Be-vrydingh van brandt.

4 De Afgaende Koortſen en hebben nerghens na ſo veel gevaer, als de Geſtadige; ja werden meeſt gekeurt gantſch geen ſwarigheydt te hebben. En voorwaer het ghebeurt ſeer ſelden, datter yemandt van ſterft, 't en zy datſe door langdurigheydt in een andere Sieckte veranderen, ende alſdan trecken ſy aen den aert van deſelvighe Sieckten.

5 Wat de *Geneſinge* in 't gemeen (van de byſon-dere ſullen wy in 't byſonder ſpreken) belangt, de-wijl de ſtoffe van de Afgaende Koortſen voor aen leydt, ſoo en iſſer niet beter, als datmen 's anderen-daeghs als de Koortſe af is, een *Purgatie* in-gheeft, ende met dat de tweede Koortſe aenkomt, ende de Kouw even begint, een *Braeck-dranck*, daerna op den goeden dagh, ſoo het Lichaem bloet-rijck, ende de Koortſe ſterck geweeſt is, ſalmen *Ader-laten*, ende dan in het laetſte doen *Sweeten*, ondertuſſchen de Sieckten doen gebruycken ſoodanige *Mey-drancken*, *Koel-drancken*, ende andere Genees-middelen, na de verſcheydenheydt, ende den aert van de Koortſe ſal vereyſchen.

6 Hier magh wel deſelfde *Maniere van Leven* ge-houden werden, die in 't vijfde Cap. is aengeweſen. Waer by wy ſullen voegen, datter niet en dient *ge-geten*, als de Koortſe op 't komen is, maer ten min-ſten ſes uren te voren, ofte als ſy over is; oock niet *gedroncken* in de Kouw, maer vry genoegh in de Hit-te. Want het eerſte doet de Koortſe langer duyren, ende het ander vordert het Sweet, waer mede de Koortſe eyndight. Op den goeden dagh maghmen wel wat *Wijns* op de Spijſe ghebruycken, inſonder-heydt die hem gewent zijn.

7 De Verſcheydenheyt van d'Afgaende Koort-ſen, wert gerekent na de drie Vochtigheden, daer ſy uyt voor-komen, Slijm, Gal, ende Swarte-gal, te weten de Daeghſche, Anderdaeghſche, en Vieren-daeghſche. Maer de Daeghſche Koortſe van Slijm veroorſaeckt zijnde, valt gantſch ſelden, ja van ſes hondert Koortſen niet eens, ghelijck *Fernelius*, ofte nimmermeer, ghelijck *Platerus* meent, om dat het Slijm, kout van aert zijnde, door bedervinge ſulcken hitte niet en kan ontfanghen, dat het een Koortſe ſoude onſteken: dan de Koortſen, die wy Daegſche noemen, zijn niet als dubbelde Anderdaeghſche. So dat wy alleen kennen tweederhande Af-gaende, Anderdaeghſche, ende Vierendaeghſche, van de-welcke wy nu na malkander ſullen handelen.

Het VIII. Capittel.

1 *Anderdaeghſche Koortſe,*
2 *Verſcheydenheydt,*
3 *Oorſaken,*
4 *Hare Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge,*
7 *Maniere van Leven.*

1

ONder alle de Koortſen en iſſer geen gemeen-der, als de ghene die wy *Anderdaeghſche* noe-men, om datſe over den anderen dagh komt, als oock *Derdendaeghſche*, volghens de benaminghe der Griecken, ende Latijnen, die oock in andere Talen gehouden wert, hoewel Doctor *Iunius* de *Quartana* ſoo noemt, die beter Vierendaeghſche gheſeydt wert. Want hier in moeten beyde de dagen, op de-welcke de Koortſe komt, ende op dewelcke ſy tuſ-ſchen beyde ſtil ſtaet, gerekent werden.

2 De Anderdaegſche Koortſen zijn tweederley, *Suyvere*, ende *Baſtaerde*, die beyde mede *Enckele* zijn den anderen dagh houdende, ofte *Dubbelde*, die alle daegh komen, ende zijn twee byſondere Koortſen, die over den anderen dag door malkanderē ſpelen.

3 De Oorſaeck van de Anderdaeghſche Koort-ſen is een overtollighe *Gal*, niet Galachtigh bloedt, ofte de vierde Vochtigheydt in 't Bloet, dewelcke, om haer fijnigheydt, hitte, ende drooghte, die ſy met de overtollighe Gal in het Gal-blaesjen heeft, mede Gal ghenoemt werdt, ghelijck, teghens den Arabiſchen *Averroës*, de Genees-meeſters hier in beriſpende, beweſen werdt van den Italiaenſchen *Maſſarias* in ſijn ſevende Boeck, van de Koortſen, op 't 8. Capittel. Deſe Gal in de eerſte wegen (ge-lijck in 't laetſt-voorgaende Capittel geſeydt is) ver-gadert

gadert zijnde, en niet langer konnende door de natuerlijcke warmte behouden werden, bederft aldaer, en verweckt deſe Koortſe. Het is aenmerckens waerdigh, 'tgene de Hoogh-geleerde *Fernelius* hier vermaent, en door de dagelijckſche bevindinge wert beveſtight. De overtollige Gal, ſchrijft hy, het zy deſelve uyt haer eyghen Blaesjen, het zy uyt de Lever met geweldt in de Aderen uyt-berſt, gelijck in de Gele-ſucht, Anderdaeghſche Koortſe, ſomtijdts oock Geſtadige, en veel andere Sieckten, en vermengt haer niet met het Bloet, maer in der daedt met de Wey, ofte Waterachtigheydt, ende en wert gheen deel van 't Bloedt, gelijck oock niet de Wey. Het welck daer uyt blijckt, dat het Bloedt, 'twelck in ſoodanige Sieckten gelaten wert, beſtaende uyt vier Vochtigheden, hem ſuyver (het en zy het van yet anders eenige onſuyverheydt getrocken heeft) vertoont, ſonder met een galachtige geelte gevervet te weſen. En ſoo en wert die overtollighe Gal nerghens geſien met het Bloet te ruymen, dewijlſe haer gantſch by de Wey voeght ('t en zy een weynigh daer van in ſchuym verandert zijnde, boven op het Bloet dreef) en daerom valt het Water in deſe Koortſen door vele vermenginge, geheel grof, ende geel. De verder Oorſaken van deſe Koortſen zijn al 't ghene, 't welck ſoodanighe Gal kan voortbrengen, te weten, een *Heete* en *Drooge ongematigheyt* des Lichaems (waerom miſſchien oock de Leeuwen de Anderdaeghſche Koortſe onderworpen zijn, gelijck *Cardanus* ghetuyght *7. de Rer. var. 27.* dan ick ben noyt ſo verre geweeſt, om daer van kenniſſe te konnen nemen) ſoodanige *Lucht, heete Somer, Waken* en *Braken, Bekommeringh, Gramſchap, ſtercke Oeffeninge, Vaſten*, veel *heete Spijſe*, ofte *Dranck* te gebruycken, als inſonderheydt een *heete Lever*. En door 't ghene nu verhaelt is, wert de *Suyvere Anderdaegſche Koortſe* verweckt, waer by komende de Oorſaken, die haer onder Slijm, ofte Swarte-gal vermengen, dan is ſy, diemen *Baſtaert* noemt, te weten, als de ghemelte Galmakende Oorſaken vallen in een vol Lichaem, het welck overvloet van grove, en ſlijmerige Vochtigheden in de Maegh heeft, en daer van verſtoppinghe in het ander Inghewant. Als de Gal op twee verſcheyde plaetſen ontſteeckt, dan maecktſe een *dubbelde driedaeghſche Koortſe*, die elck byſonder over den anderen dagh op malkander fluyten, het welck een *Alledaeghſche Koortſe* in der daedt is.

4 De Anderdaeghſche Koortſe valt de Siecken ſchierlijck op den hals (om dat de Gal dun en heet zijnde, lichtelijck onſteken wert) met groot *Schudden, Beven*, waer door 't geheele Lichaem ſchijnt te daveren. Het welck geſchiet, om dat de Gal, door haer ſcherpigheydt, ende hitte, de ghevoelijcke Deelen prickelt, ende ſy die moeyelijckheydt willen van haer ſchudden. Als dit Beven by-na over is, dan wert ghemeenlijck de *Gal uytgebraeckt*, om dat deſelve als noch in de eerſte weghen leydt; daerſe daerna haer begeeft in den omloop van 't Lichaem, alwaer ſy uyt-gheſweet wert. Hier op volght terſtont een *ſcherpe, ſtekende Hitte*, die ſelfs de voelende handt prickelt, maer ten eerſten verſacht, alſoo de Gal heet, ende dun zijnde, lichtelijck, ende ras vervlieght. Hierom ontſteeckt ſy oock haeſtelijck, ende eenparigh, als zijnde door alle ſijn Deelen even bequaem, om den brandt t'ontfangen, het welck niet en gebeurt in ontſtekinge van ſlijm, welckers brant ſomtijdts ſmoort, ſomtijdts blaeckt, gelijck *Galenus* aenwijſt. Deſen Brant verweckt eenen onlijdelijcken Dorſt, die inſonderheyt in de kouw overkomt, om dat de Gal haer dan noch ontrent de Maegh onderhoudt, daer in de Binne-koortſen den meeſten Dorſt is, als den brandt vermeerdert. Deſen Brant maeckt dat de Siecken niet een ooghenblick ſtil en leydt, maer gheſtadigh woelt, ende na ſijnen adem hijght, en met eenige Gallige Dampen in 't Hooft opſtijgende, verweckt aldaer *Pijn*, en *Lichtigheydt*, en belet het *Slapen*. De *Pols* is in 't eerſte kleyn, ende ingetrocken, daerna raſſer, als in andere Koortſen, om dat hier meerder verkoelingh vereyſcht wert. Het *Water* is brandigh, en hoogh-root, middelmatich van weſen, oock ſwaer ruyckende, gelijck de Grieckſche *Aëtius*, den Arabiſchen *Rhazes*, en haer, volgende de Françoiſche *Fernelius*, voor-geven. Maer den Italiaenſchen *Mercurialis* ſchrijft, dat noch de ervarentheydt, noch de reden ſulcks getuygen. Want, ſeydt hy, dewijl de Gal geheel droogh is, en niet langh in 't Lichaem en blijft, ſo en kan het naulijcks geſchieden, datſe groote ſtanck ſoude aentrecken. Ick heb evenwel het Water in deſe Koortſen veeltijdts ſeer ſterck ruyckende bevonden, ende de reden iſſer oock by, dewijl al dat bedorven, ofte verrot is, ghemeenlijck een quaden reuck van hem gheeft. Deſe Koortſe ſcheydt met *Sweeten*, ende den langhſten overval duyrt twaelf uren, ſomtijdts oock maer ſeven, ofte vier, ja oock drie, ghelijck *Nicolus* ſchrijft geſien te hebben; te weten, na dat de Gal veel ofte weynigh, dun ofte dick, de kracht ſterck ofte ſlap, de geſtalte van 't Lichaem open, ofte geſloten is.

En dit heeft alles plaets in een Suyvere Anderdaeghſche Koortſe, die hier te Lande ſoo ghemeen niet en is, als de gene, die den naem van *Baſtaert* gegeven is, alſo wy woonen in een koude, en vochtige Lucht, die in de Lichamen veel ſlijmerige, ende grove Vochtigheden doet groeyen, dewelcke, beneffens de Gal, bederven, ſoodanighen Koortſen doet groeyen, die daerom oock met minder Schudden aen-komt, maer 't welck langer by-blijft, de Hitte en is oock ſoo ſcherp niet, ende wert wel gheleken by den brandt van Nat hout, alſoo hier de ſcherpigheydt van de Gal ghedempt wert door de koude Slijmerigheydt, waerom ſy oock ghemeenlijck noch na de twaelf uren by-blijft, ende met weynigh

nigh Sweeten op-houdt. De Pols en is hier zoo ras niet, noch het water oock zo vyerigh.

Een *dubbelde Anderdaeghſche*, of, om beter te ſeggen, twee Anderdaeghſche, zijn daer aen te kennen, datze met dezelve Teyckenen alle daeg, doch als twee verſcheydene zijnde, op verſcheydene tijden aenkomen, en elcke met de ſijne in hevigheyt over den anderen dagh over-een komt.

5 De Anderdaeghſche Koortſen, ghelijck ſy de gemeenſte zijn, zo loopen ſy oock gemeenlijck het minſte gevaer ('t en zy datze qualijk gehandelt werden) en komen ten hoogſten, gelijck *Hippocrates* ſeyt, maer ſeven-mael. Dan de Baſtaerde houden langer ſtede, ende ſcheyden ſelden op den ſevenden, ja dubbelt ſevenden omme-gangh. Als ſy mede ſommige maenden geduurt bebben, zo vervallen ſy tot eenige Sieckten van Lever, ofte Milt, die haer dan oock noch langer aenhouden.

6 De Maniere van *Geneſen* is in't laetſt voorgaende capittel aengeroert. Staet hier alleen te letten, dat in de Suyvere Koortſe de Gal, in de Baſtaerde, dezelve beneffens de gemenghde Vochtigheden, behoorlijck bereyt zijnde, geſuyvert, ende op den goeden dagh afgezet werden, door zodanige Middelen, als in 't 1. Deel op 't 12. cap. N. 2. beſchreven zijn. Is ondertuſſchen mede dienſtig, dat, om de quade dampen van 't Hert te trecken, op den Pols van beyde armen, twee drie uuren voor het aenkomen van de Koortſe gheleyt werdt *Suurdeegh* 1 loot, poeyer van *Wieroock* een half loot, met *Azijn* gemenght, het welck ick wonderbaerlijck goet gevonden heb. Sommige nemen *Roet*, met *Saly* geſtooten, en door *wit van Ey* by een gehouden. Sommige mengen onder *Roet* met *wit van Ey* en *Azijn*, geſtampte *Loock*, of *Ajuyn*. Andere binden op den hart-vinger een geſtampt ſchijfken *Loock*. Eenige komen verder, en leggen op den Pols, de *ſchorſe van Vlier-hout*, dan treckt te ſeer; gelijck noch meerder doet de wortel, ofte het kruyt van *Hanen-voet*, groote bladeren verweckende, die derhalven beter dienen nagelaten.

7 Men mach hier houden dezelve *Maniere van Leven*, die in 't 7. en 5. capit. verhaelt is. Zoude alleen mogen ghetwijffelt werden, ofmen in de rechte Anderdaegſche, dewijl dit de heetſte Koorts is, als uyt loutere, of ongemenghde Gal haren oorſpronck hebbende, wel op den goede dagh vermochte *Wijn* te drincken? Tot antwoort dient, dat de gene, die Wijn gewoon zijn, wel mogen in't afgaen, of afwezen van de Koortſe, voornamelijck op eenigh eten (want dan en gaet de Wijn zo drae niet na de Aderen) een roomer Wijn drincken, inſonderheyt *Moeſel-wijn*, of andere, die niet ſterck en is. So ſchrijft D^r. *Foreſt*, dat hy den Preſident *Suys*, die gewoon was meerder Wijn, als Bier te drinckē, zelver in een Suyvere Anderdaegſche Wijn toegelaten heeft, die hem te voren by een ander verboden was, ende dat hy daer door eerder van de Koortſe ontſlagen, en ſtercker geworden is. Dient oock inſonderheydt acht genomen dat in de Kouw, op 't aenvangen van de Koortſe niet te veel deckſel opgeleyt en wert, alzo *Fernelius* zeydt, dat jonge, en ſtercke Luyden binnen den tijdt van drie uuren daer door verſmacht zijn.

Het IX. Capittel.

1 *Vierendaeghſche Koortſe.*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1

DE *Vierendaeghſche Koortſe* is, dewelke op den vierden dagh komt, en twee dagen tuſſchen beyde overſlaet: dan is ſomtijts dubbelt, en dan iſſer tegen twee dagen, maer eenen goeden tuſſchen beyde, en de eene hout oock op, dat d'ander noch lang by blijft. Daer van ſchrijft *Cicero* aen ſijnen vrient *Atticus* in ſijn 7. boeck: *Alteram Quartanam Pamphilus ſuus mihi dixit deceſſiſſe, & alteram leviorem accedere.* De Grieckſche Aëtius verhaelt, dat alle Menſchen nootſakelijck, inſonderheyt als ſy op haer jaren komen, in een Vierendaegſche Koortſe moeten vervallen, en dezelve geen tweemael en krijgen: maer beyde wert door de ondervindinge wederleyt, gelijk men ook ſiet, het welck nochtans gaet tegens 't gemeen gevoelen, dat een yegelijk geen Kinder-pocken, of Maſelen en krijght, en ick zelve nu in't 50 gaende, geen gehadt en hebbe, en veel ouder, zonder van dezelve oyt bevangen te zijn geweeſt, heb ſien overlijden. Oock heb ick bevonden (zulcx evenwel zelden gebeurt) dat een Menſch twee drie mael de Kinder-pocken, en Maſelen kreegh: het welk in de Vierendaegſche Koortſe ook plaets heeft.

2 De naeſte *Oorſaeck* van de Vierendaeghſche Koortſe is *Swarte gal* in de eerſte wegen, by de *Milt*, en daer ontrent verrottende. Deze wert lichtelijck aldaer vergadert in de gene, die droogh van gematigheyt, en op haer jaren zijn, inſonderheyt in den herfſt, en als het ongeſtadig weder is, die vol bekommering, ſorge, en ſwaermoedigh zijn, die veel rouwe koſt, als gezout, en geroockt vleyſch, ofte viſch eten, onklaer bier, ofte wijn drincken, en daer door, ofte van naturen met een geſwollen, ofte verſtopte Milt gequelt zijn. Waer toe mede helpt het opſtoppen van de *Stonden*, en inſonderheyt *Speen*, waer door het Swarte bloet voornamelijck ſijn loſinge heeft.

3 Deze Koortſe (gelijck *Fernelius* oock ſchrijft) begint met een *ſtercke Kouw*, dewelke allencxkens zo verre toeneemt, datze een dappere ſchudding maekt. Dit wert beriſpt van *Mercurialis*, ſeggende 5. *de febr.* 9. verwon-

verwondert te zijn, hoe *Fernelius* tegens de meeninge van *Galenus* in't beginſel van deze Koortſen ſtellende is een groote kouw. Dan *Mercurialis* ſchijnt ſijn ſelven hier in vergeten te hebben, alzo hy te voren het zelve geſeydt heeft, ſchrijvende, de Koortſe *Zarzera* (hy meynt *Querquera*, hier voor in't 5. cap. vermelt) die hy hout voor de Vierendaegſche, zo genoemt te zijn van de kouw, en 't beven, daer dezelve mede begint. Deze *Kouw* is even-eens, gelijck men midden in de winter voelt, niet ſcherp, of ſtekende, als in de Anderdaegſche, maer beſwarende, en als de beenderen brekende, gelijck de Griecken dat noemen. Want dewijl de Stoffe grof, en dick is, zo en kan ſy teneerſten niet haeſtig beweegt werden: maer komt daerna allencxkens, en de Dampen, die van de ſwarte Gal uytwaeſſemen, zijn grof, kout, en droogh, ende rakende de vlieſen van de beenderen, die van grof bloet gevoedt werden, verwecken aldaer de gemelte pijn. Hier op volght de *Hitte*, maer zo ſterck niet, als in de Anderdaeghſche. Want dewijl de ſwarte Gal, een koude en grove vochtigheyt is, zoo en wertſe zo drae niet ontſteken. Hierom en hebben ſommige den brant van de Anderdaeghſche Koortſen niet qualijck geleken by een brandende vlam, en die van de Vierendaeghſche by gloeyende kolen. *Dorſt*, *Hooft-pijn*, en andere Toevallen, zijn hier oock minder, als in de Anderdaeghſche. De *Pols* ſlaet in den aenvangh ſlap, kleyn, ende langhſaem: daerna ſterck, groot, en ras, ende ongelijcker, als in andere Koortſen. Het *Water* is in 't beginſel, te weten de eerſte acht dagen, bleyck, dun, en als gemeen water, dewijl de ſtoffe van deze Koortſe dick zijnde vele verſtoppinge maeckt, waer door 't groffte van 't Water niet en kan af-ſchieten. Maer daerna de verſtoptheyt geopent, en de grove Vochtigheden bereyt, en gekoockt zijnde, wert het Water grof, en geverwet. Ten laetſten hout ſy op met veel *Sweeten*, alzo de ſwarte Gal veel Wey (de ſtoffe van 't ſweet) by haer heeft.

4 De Vierendaeghſche Koortſe, die ſuyver is, en ſonder vermenginge van andere ſieckten, ofte eenige gebreken der voornaemſte Deelen, heeft weynigh ſwarigheyt, dewijl de Nature haer in de twee goede dagen verſchept. Waer op ſlaet het Italiaenſch ſpreekwoort: *Febre quartana non fa ſonare campana*. En Plato ſchrijft, dat de gene, die deze Koortſe gehadt heeft, ende wederom fris, en ſterck geworden is, daerna langer, en vaſter geſont zal blijven. Behalven datze oock de quade Vochtigheden verterende, ſommige van Sieckten geneeſt, daer gantſch geen hope toe en was, gelijk *Hippocrates* ſchrijft van de Vallende-ſieckte. Siet Dr. *Foreſt* in 't 4. Boeck van ſijn Aen-merckingen op 't 32 capittel. Waerom oock de Siecken na dezelve verlangen, gelijck den hoogh-geleerden *Voſſius* 4. *Orat*. 12. 3. uytleyt deze woorden van den Poët *Iuvenalis* in ſijn 3. Schimp-dicht:

—— *jam Quartanam ſperantibus ægris*.

Hier uyt heeft miſſchien de wijſgerige *Phavorinus* eertijts het Lof van de Vierendaeghſche Koortſe ghemaeckt, waer toe niet onaerdigh ſpelende (gelijck *Agellius* ſeyt 17. *Noct*. 12.) met dit Griecks versken:

Ἄλλοτε μητρυιὴ πέλει ἡμέρη, ἄλλοτε μήτηρ.

Ipſa dies quandoque parens, quandoque noverca eſt.

Het welck zeggen wil, dat het alle dagen niet even wel en kan weſen, maer den eenen wel, en den anderen qualijck, gelijck een moeder, ende ſtief-moeder. Sulcx dan alzo zijnde, ſeyt hy, dat het goet, en quaet in menſchelijcke dingen met gebeurten om-gaet, zo is deze Koortſe, die twee dagen vry heeft, geluckigh, als hebbende maer een ſtiefmoeder, en twee moeders. Is niettemin de langhſte van alle Koortſen, en duurt niet alleen maenden, maer oock jaren. In de Somer (ſeyt *Hippocrates*) zijnſe meeſtendeel korter, om dat de Vochtigheyt alſdan dunder is, en de huyt loſſer, waerom ſy beter kan vervliegen. In de Herfſt, ſeyt hy, vallen de langſte, inſonderheyt als ſy dẽ Winter raken, en ſulks om dat haer ſtoffe dicker is, de huyt harder en geſloten van wegen de uytwendige kouw, 't welck het ſuyveren belet, en de Koortſige ſtoffe na binnen drijft. Die wat komen te verouderen, vergaen ſelden, als in de Lenten, om dat de Lucht alſdan gematight is, en het Bloet de overhant heeft, het welck regel-recht de ſwarte Gal wederſtaet. Maer indiender geen miſſlagh in begaen en wert, zo en duurtſe niet boven een jaer, ſeyt *Fernelius*, na den Arabiſchen *Avicennas*. Dan ick heb een geſien van over de drie jaer. So getuygt *Wierus* van vijf en ſeven jaren, *Fernelius* en *Foreſt* van negen, *Maſſarius* van twee-en-twintigh, de gemelte *Wierus* van achthien, en drie-en-dertigh. De reden is, om dat de oorſaeck ofte ſtoffe door quade Maniere van Leven geſtadigh gevoedet wert. Als ſy langh duurt, daniſſe in oude luyden ſeer gevaerlijck, waer van de Italianen mede dit Spreeck-woort hebben: *Quartana el giovane ſana, el vecchio amazza*, dat is, de Vierendaegſche Koortſe geneeſt een jong man, en doot een out man. Dan dit en gaet altijt niet vaſt, dewijl Oude luyden, die ſterck genoegh zijn, en niet van binnen bedorven en hebben, beter konnen geneſen, als Jonge, qualijk geſtelt zijnde, gelijk de gemelte *Wierus* aenwijſt van een Vrouw over de tſeſtig jaren, die ſelfs in den Herfſt deze Koortſe krijgende, evenwel geneſen is: daer jonge luyden af ſtorven. Een enckele is lichter te helpen, als een dubbelde. Die met een gebreckelijcke Lever, ofte Milt, of eenige andere Sieckte vermengt is, vervalt gemeenlijk tot een ſware Blauw-ſchuyt, of doodelijk Water. Met een ſtercken Buyck-loop wertſe ſomtijts van zelfs geneſen, gelijck *Dodonæus* daer mede een exempel van heeft in ſijn Aenmerkingẽ op 't 59 van *Benivenius*. In magere luyden ſlaetſe wel tot een Wtdrooginge, of Teringe. So ſchrijft *Ioſephus* in 't 13. boeck van d'Outheden der Ioden op 't 23. cap. hoe *Alexander*, koningh der Ioden,

als

als hy drie jaer de Vierendaeghſche Koortſe gehadt hadde, en beſigh zijnde met oorlogen, deſelve verſuymde, van een Uytteringe geſtorven is.

5 De *Geneſinge* van de Vierendaeghſche Koortſe volght oock de gene, die wy in 't 7. cap. van de Afgaende Koortſen hebben aengeweſen, derhalven ſullen wy hier alleen bybrengen, dat deſelvige in 't byſonder vereyſcht. Maer alſo daer geen Koorts en is, die langer duurt, als beſtaende uyt een Aertachtige vochtigheyt, dewelcke volght haren oorſpronck de Aerde, zijnde van de langſaemſte beweginge, gelijck de wijſe *Plato* ſchrijft, waerom deſelve Vochtigheyt ook maer op den vierden dag en ontſteekt: ſo dienen de Siecken wel verdacht te zijn, dat ſy haerſelven in de langdurigheyt niet en quellē, alſo ſulcx ſwaermoedig Bloet veroorſaekt, 't welk dan de Koortſige ſtoffe vermeerdert, en zoo veel te langer doet aenhouden. Dewijl dan de naeſte oorſaek van deze Koortſe aertachtigh, grof, en taey is, en derhalven zo wel niet en wil volgen, als de licht bewegelijke Gal in de Anderdaegſche, zo moetenſe te voren wel bereyt zijn, voor al-eer datmen dezelve door ſtercke middelen ſoeckt af te drijven, en 't gene datmen in de Anderdaegſche tſevens doet, moet hier allencxkens, en in verſcheyde reyſen te werk geſtelt werden. Voor eerſt ſalmen dan, als de Koortſe eens, ofte tweemael gekomen is, de Maegh, en de voorſte wegen van het ghene los is, ſachtjens ſuyveren met *Manna*, *Diacatholicum*, *El. Lenitivum*, *Syroop van Rooſen met Sene-bladeren*, *Pruymkruyt*, en diergelijke. Ondertuſſchen tweemael drinckende op de goede dagen van een dranck tot bereydinge van de Swarte Gal, verhaelt in 't 1. Deel op 't 10. cap. zalmen mede daegs te voren, of ook wel den ſelven dagh, als de Koortſe laet komt, *Ader-laten*, uyt den ſlincker arm: het welck meerder als eens gedaen dient, doch elcke reyſe niet te veel afgetrocken, 't en zy de Siecke uytermaten bloet-rijck is, 't welck met deſe Koortſe niet veel en gebeurt. Indien de *Maentſtonden*, of het *Speen*, dat pleegh te bloeyen, geſtopt is, zo dient zulcks ten eerſten geopent. De *Stoffe*, door de aengeweſene Middelen, verſacht, los, ende bereyt zijnde, machmen ſtercker afdrijven, mede daegs voor de Koortſe, en dat met zodanige Middelen, als in 't gemelte 1. Deel op 't 12. cap. N. 3. zijn beſchreven. En zo in 't bereyden, als in 't af-zetten, moet al eenige tijt volhart werden. 's Anderen-daeghs, tegen dat de Kouw aenkomt, is ook dienſtigh ('t en zy de Siecken gantſch hart van braken was) een Braek-dranckxken in te nemen van 't gene te ſien is op 't verhaelde cap. N. 6. altijt beginnende van het ſlapſte. Men kan ook daer toe drinken een roomer *Alſſen-wijn* met een weynigh *Syroop van Azijn*. *Crato*, Geneeſmeeſter van drie Keyſers, prijſt hier ſeer het *Sap van Knollen*, daer in volgende Guanerius, dewelcke ſchrijft, ſekeren Abt daer mede geluckelijker geneſen te hebben, dan met eenige andere middelen, Hy doetſe eerſt ſchellen, dan ſieden, en dat water afgegoten zijnde, met verſch water, tot datſe ſacht zijn, koken, daerna uytperſſen. Dit Sap geeft hy in met ſuycker en boter vermengt. 's Morgens laet hy innemen vijf *gepelde Perſijck-keernen*, en by die wijſe van geneſen blijft hy gemeenlijck vijfthien dagen. In 't afgaen, mach men het Sweeten helpen met een vierendeel loot *Theriakel*, of *Mithridaet*, en een ſcrupel *Zout van Cardo-benedictus*, in een half roomerken heeten *Wijn*. Het welck men oock mach ingeven met dat de Koortſe aenkomt, dewelcke haerſelve, en voornamelijk het beven vermindert. Wtwendig kan hier mede yet op den Pols gebonden werden van 't gene in 't 8. capit. is beſchreven. Maer voor deſe Koortſe wert by verſcheyde Geneeſmeeſters ſeer gepreſen een vierendeel loot *Raegh*, of *Spinne-webbe*, met een half loot *Popeljoen-ſalf* gemenght, en op den Pols geſtreken. Sommige hebben 't zelve Raegh oock willen ingeven, dan is qualijck bekomen, gelijck *Wierus* betuyght.

Wanneer by deze Koortſe eenige verſtoptheyt is van Lever, of Milt, Blauw-ſchuyt, of Water-ſucht, dan moet de Geneſinge daer na gheſtelt werden, gelijck in 't volgende 3. boeck ſal werden aengeweſen.

Tot beſluyt van de Geneſinge, zal ick bybrengen eenige wonderbare exempelen, in dewelcke het Geval ſchijnt Geneeſmeeſter te zijn geweeſt. De Vierendaeghſche Koortſe, ſchrijft Seneca, is in ſommighe met geeſſelen verdreven. Of by geval, of dat die grove, en taeye Vochtigheyt verwermt, en beweeght zijnde, vervlogen is, gelijk *Lipſius* daer op aenmerckt. Men vint oock ſommige, welckers nature door geeſſelen tot byſlapen geprickelt wert, gelijck in 't volgende boeck zal uytgeleyt werden. Den Romeynſchen Helt *Q. Fabius Maximus*, gelijk *Livius* en *Plinius* verhalen, had lang gaen quijnen aen de Vierendaeghſche Koortſe, ſonder dat hy door eenige Genees-middelen konde geholpen werden, tot dat hy in ſekeren ſlagh tegens den vyant, als door eenen nieuwen brandt in 't vechten, de koude van de Koortſe, uytbluſten. De treffelijcke Geneeſmeeſter *Paré* verhaelt noch twee byna diergelijcke, maer van Schrick. Seker François Edelman wandelende beneffens de riviere, om te ſien of hy de Koortſe konde afgaen, werde van een goet vrient, die hem ontmoete, onvoorſiens in de rivier geſtooten, waer door hy (niet tegenſtaende het ſwemmen hem gemeen was, gelijk de gene, die hem in 't water geſtooten had, oock wel wiſte) met ſo grooten ſchrick bevangen werde, dat hy na die tijt geen Koortſe meerder en kreegh. Noch verhaelt *Paré* van ſeker Hopman, die, al hadt hy de Koortſe op den hals, evenwel by 't gevecht wilde weſen, alwaer hy een muſket-kogel midden door den hals krijgende, met ſulcken ſchrik des doots bevangen werde, dat de heete Koortſe voor de koude Vreeſe wijckende, hy daerna van de Vierendaeghſche bevrijt bleef.

6 Hier dient ghebruyckt *luchte Spijſe*, die wel te verteren is, en ſeer goet voedtſel geeft, geen ſwarte Gal, of ſwaermoedige Vochtighedē en doet groeyen, te ſien in den *Schat der Geſontheyt*. Sommige evenwel, na dat by haer, groote begeerte, juyſt de beſte koſt niet, maer zelfs oock Pekel-haringh, ofte noch arger genut was, hebben de Koortſe daer mede afgegeten. Het welck maer helpt, ſeyt *Eraſtus*, als al de Sieckte al verteert is. Want in't begin doet zulcks groote ſchade, gelijk hy ſchrijft eenen gekent te hebben, die op die manier ſchierlijk ſtikte. Hy verhaelt noch van een ander, die eenige maenden aen de Vierendaeghſche Koortſe gegaen hebbende, een groote luſt krijgende, om klaer, en fris fonteyn-water te drincken, na dat hy, alleen zijnde, daer van niet alleen de Maegh gevolt, maer gantſch gekropt had, na een overvloedigh braken van de Koortſe ontſlagen werde. Dan hier dient wel gelet op de krachten. Soo verhaelt de meer gemelte *Wierus* van eenen vraet, die voor het komen van deze Koortſe (als die al een wijl hem bygebleven was) een-en-twintig half gebrade Haringen at, waer op een ſtercken aenval ten eerſten volghde, doch bleef daerna achter. Indien, zeyt *Wierus*, een ander zulcx hadt beſtaen, die ſwack was, hy zoude wel lichtelijck daer in gebleven hebben. Derhalven en moet diergelijcke niet, dan met de grootſte ſorghvuldigheydt, toegelaten werden. Want al is 't, dat door het gebruyck van zoodanige Spijze, de Siecke wel ſomtijts van de Koortſe bevrijt werden, het zy dezelvige met luſt ghegeten zijnde, beter verteert, en daerom geen quaedt overſchot en laet groeyen, ofte liever, dat de Nature daer mede overladen zijnde, haerzelve daer van door braken ontlaſt, en met eenen de Koortſige vochtigheyt overgeeft: nochtans dewijl niemant zulcx in ſijn hant en heeft, en geſchieden kan, dat de Nature door zodanigen Spijze beſwaert, en overvallen zijnde, dezelve niet en verteert, waer door dan de quade Vochtigheden zouden komen te vermeerderen, en de Koortſe dien-volgende verargeren: zo is't ſekerder zulcke Spijſe te laten. Den Dranck mach hier wezen *kleyn Bier*, ofte *Wey* met *Confilye de Greyn*, en *Bernagye* geſoden, en van 't vuur afgenomen zijnde *Suyringh* by gedaen.

Het X. Capittel.

1 *Wtdroogende Koortſe, en Benamingen,*
2 *Oorſaken,*
3 *Verſcheydenheyt,*
4 *Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge,*
7 *Maniere van Leven.*

1.

NA dat gehandelt is van de Coortſen, die in het Bloet, ende de vochtigheden onzes Lichaems beſtaen, zoo zullen wy nu komen tot de gene die de zelfſtandigheydt ſelve verteren, en 't lichaem gantſch verdroogen; waerom wy deſelve *Wtdroogende koortſen* noemen. Dr. *Iunius* geeft haer den naem van *verdwijnende koortſen*. In 't Griecx wert ſodanige koortſe geheeten *Hectica*, 't welck oock gevolght wert by de Latijnen, en nieuwe Schrijvers, waer voor de Barbaren ende Italianen zeggen *Ethica*, de Francoyſen eveneens *Fivere etique*, en de Duytſchen **der Etticht.**

Deze Coortſe en is anders niet, als een hitte tegens de nature, van begin, ende door ſijn zelven vaſt in de ſelfſtandigheyt van 't Herte geprent zijnde, ende van daer de ſelfſtandigheydt van alle de Deelen medegedeelt, zoo dat ſy evenwel beſtaet, en vaſt blijft, al en iſſer geen oorſaeck die haer onderhoudt.

2. De oorſaken van deſe Koortſen, zijn al 't gene de ſelfſtandigheyt van ons lichaem kan verhitten, en uytdroogen, ghelijck daer zijn *Brandende koortſen*, die lang geduert hebben; alle verouderde *Ontſtekinge* van voorname Deelen, *Tering*, verborgen *Fiſtels*, *Loop*, en diergelijcke; en uytwendigh, *Gramſchap*, *Droefheydt*, *Hitte*, *Honger*, *Dorſt*, *Waken*, als ſy te ſeer buyten de kerf gaen.

3. De Wtdroogende Koortſe heeft driederhande trappen. Den eerſten is, als de dauachtige vochtigheyt van 't herte, en d'andere Deelen verteert en verdroogt wert, het welck eerſt geſchiet, als dunder zijnde dan vleyſch en vet (die oock daer uyt gemaeckt wert) en wanneer 't ſelvige daer na mede verdrooght, dat is den tweeden trap; gelijck den derden is, als den brant ten laetſten aen de vlieſige, ende ſnaſelachtige Deelen komt, en dezelvige voorts verdrooght.

4. De Koortſe is in 't beginſel wel te genezen, maer qualijck te kennen, daerna lichtelijck te kennen, dan gantſch ongeneeſlijck. Derhalven dient in't eerſte op haer Ken-teykenen naerſtigh gelet te werden, Deſe zijn van een beginnende, en in den *Eerſten trap*; Als de verhaelde uytwendige oorſaken hevig voorgegaen zijnde, daer op drie vier dagen een gheſtadige, ende lijcke Coortſe byblijft, zonder verheffen of verminderen, dewelcke als om datſe gelijck ende eenparigh is, oock den brant, geen pijn en veroorzaeckt, zoo dat de ſiecke naulijx eenige Coortſe gewaer en wert. Want die koortſige hitte ſtaet alreede vaſt, ende wert van geen nieuwe oorzaeck aengeſtoockt, waer door verheffinge ſoude veroorſaken. En alſſer ſomtijts haer eenige verheffinge begint te openbaren, ſulcx en geſchiet niet door haerzelve, maer Coortſe daer by komende, of na den eten, gelijck terſtont zal gezeyt werden. Hier is terſtont een groote ſwakheyt van krachten. De *pols* ſlaet ſlap, en ras: en de Slaghaderen voelt men veel heeter, als de omliggende Deelen: om dat dezelvige van het herte meerder brant ontfangen. Een uure,

ure, of twee *na den eten* verheft haer de *Hitte* merckelijck, en dien volgende gaet de Pols oock raſſer ; en dat zo lange, tot dat die Spijſe verteert is. Het welck ick bevonden heb een ſeker teyken van een uytdroogende koortſe te weſen. Maer om daer in vaſt te gaen, ſoo moet d'ure van 't eten eenige dagen verandert werden, ende indien den brant toeneemt den eerſten, tweeden, derden, vierden dagh, met die veranderinge ; zo en iſſer geen twijfel aen te ſlaen, of het is zodanige Koortſe. De reden is, om dat de hitte alhier gehecht is in de vaſte Deelen, die van weghen haer drooghte, niet en konnen veel uytdampen : maer de Spijſe vochtigh zijnde, geeft de hitte meerder ſtoffe, waer uyt dan oock meerder waeſſem voorkomt. *Galenus* neemt hier toe de ghelijckeniſſe van de Kalck, ghelijck na *Cardanus*, en *Scaliger*, breeder werdt vertoont by *Stephanus Caſtrenſis* 4. *de Meteor. microcoſm.* 19. Want ghelijck als men op levende kalck water giet, daer uyt veel dampen, en ſcherpe hitte opſchiet : zo oock de vaſte Deelen onſes lichaems met een eenparige hitte ontſteken, vertoonen, ende verſpreyden meerder Brandt, als ſy door de vochtigheydt van de ſpijze verſpreyt werden. Doch al is 't, dat deze ghelijkeniſſe niet wel en bevalt den Arabiſchen *Averrhoës*, als oock eenige andere, zo wert ſy genoeghzaem beweert, en beveſtight van *Altimarus, Vega, Augenius, Maſſarias, Heurnius, Caſtrenſis*, en *Sennertus*. Tot dewelcke wy den lezer wijzen, onnoodigh achtende de redenen over en weder, hier wijtloopigh te verhalen. Als deze Koortſe op den *Tweeden trap* klimt : door dien het herte noch drooger wert, zo vergaet het geheele Lichaem, en de *pols* wert ſlapper, drooger, ende gelijck als geſpannen. *Galenus* meent datmen uyt het *Water* geen teycken van deſe Koortſe en kan trecken, het welck te verſtaen is van de verwe en het wezen des Waters, als mede van den eerſten trap. Waerom ick oock gheloove, dat de hoogh-geleerde *Fernelius* van 't water alleen ghewach maeckt in den tweeden trap, en zeydt met den Arabiſchen Avicenna, datter vet op drijft, en gelijck als raegh, ofte ſpinne-webbe. En *Altimarus*, die dit tegenſpreeckt, wert wel te recht daer over beriſpt van *Saxonia*. 8. *de Febr.* 38. Doch al is 't, datter oock in andere Sieckten, zonder deze Koortſe zoodanigen water gemaeckt kan werden ; wanneer evenwel dezelvighe uyt andere teyckenen alreede blijckt, dan is zulcken water een onverſcheyden teycken van de uytdroogende koortſe. Want het beduydet, dat het vleyſch, en vet alreede verſmelt. In den *Derden trap* is een rechte uytdrooginge, waer door *Oogen* hol, en ingetrocken ſtaen ; den *appel* oock kleynder, door dien het vet, dat veel aen de Ooghen ſtaet, ende de Vochtigheden zelve door de drooghte veel verteert zijn. Hierom ſteken de *Kaken* en *Oogh-beenen* uyt. Daer hangt van buyten eenige *Vuyligheyt aen 't Oogh*, door dien het weynigh voedtzel, datter noch overig is, niet verteert en kan werden dan aldaer verdrooght. De *Oogh-ſchelen* zijn door de drooghte zoo ingetrocken, datſe naulijcx opgedaen en konnen werden, zoo dat zodanige Siecken ſchijnen ſlaperigh te wezen, dan het en is den rechten ſlaep niet, (alzoo ſy van weghen de hitte, en drooghte wel wacker gehouden werden) maer alleen een ſwackigheydt ende verhinderinghe in 't beweghen. Het *aengeſicht* is heel ſaluw, en ongedaen, zonder eenige glants, niet anders als loot : over al gantſch mager, en ſtijf, inzonderheyt aen 't *voor-hooft*, om dat aldaer onder de huyt een gantſch vleeſige Spier leyt, die verdrooght zijnde, de huyt mede droogh en geſpannen maeckt, niet rimpeligh, ghelijck in oude luyden. De *ſlagh van 't Hooft*, door dien al het vleyſch verteert is, ſchijnt gantſch hol te wezen. Men telt de *Ribben*, men kan qualijck *Buyck* of *Ingewant*, gewaer werden. In 't korte al het *Lichaem* is zo *uytgeteert*, datter maer *vel over het Been* is, niet vele van een geraemte verſchillende.

5. Deze koortſe heeft grootelijcx hare zwarigheyt. Dan de eerſte, als ſy wel bekent is, valt de lichtſte om te genezen, dewijl de dauachtige vochtigheydt door goede Middelen kan herſtelt werden. Swaerder is de tweede, om dat het verdrooghen van 't Vleyſch zwaerlijcker te ſteuten is. Dan de derde is gantſch ongeneeſlijck ; mitsdien alle de natuerlijcke vochtigheyt in de gront verteert is, en de gantſch uytgemergelde Deelen niet wederom en konnen met eenighe vochtigheyt meer verquickt werden.

6. Dewijl deze Koortſe uyt Hitte, en Drooghte beſtaet, zoo moet de *Geneſinge* daer tegen geſtelt werden van Verkoelende, en Vochtigh-makende, zo Genees-middelen, als Maniere van Leven. Want hier en is noch Af-ſetten, noch Ader-laten noodigh, maer alleen het herſtellen van 't gene door de Hitte, ende Drooghte verteert is. Daer toe ſtreckt *Gerſte-water* geſoden met *Vyolen-bladeren, Bernagye, Endivye, Plompen, Porçeleyn, Lattouw* (ſiet het 9 cap. in 't 1 Deel) en de *Verkoelende Saden*. Men kan oock gheſtadigh gebruycken een *Amandel-melck* met dezelve Saden uytgeperſt.

7. Dan de voornaemſte hulpe, dewijl het een langſame ſieckte is, en die haer alreede in 't Vleeſch vaſt gehecht heeft, komt aen op een goede, en wel geſtelde *Maniere van Leven*. Derhalven moet verkozen, of gemaeckt werden een *koele en vochtige Lucht*, als mede ſodanige *Spijſe*, dewelcke oock licht te verteren is, veel voedſel geeft, ende weynigh overtolligheydt nalaet, gelijck *verſche Doeyeren, door-geſlagen Gerſte, Soetemelck*, en diergelijcke. De *Oeffeninge* dient hier, maer weynigh, en den *Slaep* wat meerder, als gewoonlijck, alſo 't laetſte het Lichaem vervochtight, ende het eerſte verdrooght.

Het XI. Capittel.

1 *De Peſt, haer Naem-reden.*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen, met bewys van de Beſmettinge,*
4 *Of de palen van't Leven vaſt ſtaen, ofte by ons verſet konnen werden,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Middelen om deſelve te vermyden,*
7 *Geneſinge, en Maniere van Leven.*

DUs verre hebben wy gehandelt van Koortſen, die door haer Hitte, Bedervinge, Verdrooginge, onſe Geſontheyt komen beſtormen: daer zijn nu alleen overigh, die by de gemeene ongematigheyt eenige quaetaerdigheyt, ofte ſelver oock eenen Peſtilentialen aert hebben. Dan dewijl deſelvige, voor zoo veel het Koortſen zijn, moeten genezen werden, als Koortſen, ende van wegen haren quaden aert, als de Peſt, ende na het een 't ander overtreft, oock de Genees-middelen daer toe gheſtreckt werden; ſo ſullen wy om kortheydts wille, deſelve overſlaen, en van de Peſt ſelver handelen, alſoo uyt hare Teyckenen mede ſodanige Koortſen te kennen zijn.

1. De *Peſt* is een algemeene ſieckte, waerom ſy oock by den Latijnſchen Hiſtorie-ſchrijver *Livius* met een gemeenen naem *Morbus*, by de Françoyſchen *Maladie*, en by ons *de ſieckte*, beteyckent werdt. Blijft ſeer ſelden onder weynighe ſtil ſtaen, maer daer ſy eens komt, gaet ghemeenlijck door haren beſmettelijcke aert dapper voort, het welck de oorſaeck is, datſe in't Latijn den naem van *Peſtis*, ofte *Peſtilentia*, bekomen heeft, die oock in onſe, de Franſche, Italiaenſche, Spaenſche, en andere talen is gebleven.

2. De *Oorſaeck* van de Peſt is Natuerlijck, of Boven de nature. De boven-natuerlijcke komt van God, of van de Duyvel.

Dat Godt tot ſtraffe der Sonden de Menſchen de Peſte toeſent, blijckt uyt de H. Schrifture, en 't exempel van den Koning *David*, om wiens ſondelijk tellen des volcks den verwoeſtenden Enghel in drie daghen 70000 Menſchen door de Peſte ombracht. Het zelfde is oock klaer te ſien aen de Vermaningen, die gedaen werden *Levit.* 25. 36. *Num.* 14. 12. *Deut.* 26. 21. 1. *Reg.* 2. 24. Dan niet alleen Gods volck, maer ook de blinde Heydenen, hebben ſulcx konnen ſien, als ſy dit quaet wat Goddelijcks, gelijck *Hippocrates*, een van God toegeſonden Ellende, ('t welck wy de Gave Gods ſeggen) gelijck *Diod. Siculus*, en *Dionyſ. Halicarnaſſæus*, deſelve noemen: ofte gelijck *Agathias*; de van Godt toegeſonde Straffe. Soo meenden die van het Grieckſche eylant *Delos*, dat ſy de Peſte ghekregen hadden door de gramſchap van haren God *Apollo* (die in dat eylant geboren was, en het ſelve daerom voor heyligh gehouden werde) door dien aldaer een groot Heer begraven was, buyten de oude gewoonte, gelijck *Æſchines*, en *Diod. Siculus* getuygen. So ſchrijft oock d'oude Poët *Homerus*, dat den ſelfden *Apollo* de Peſt in't Grieckſche leger ſant, om dat haren overſten *Agamemnon* de dochter van ſijnen Prieſter vervoert hadde. Maer daer zijn andere, ſeyt *Euſtathius*, in ſijn Wtleggingen, die deſelve Peſte van den Prieſter *Chryſes* meenen door toover-konſt ghemaeckt te zijn. En hy voeght daer by, dat de Duyvels en Toovenaers de Peſt dickwils verwecken. Maer zo deſe, als de gene, die Godes gave is, wert gemeenlijck ontſteken door natuerlijcke Oorſaken, ende zo verſtont (ghelijck den ſelfden *Euſtathius* aenwijſt) den helt *Achilles*, die de Genees-konſte van ſijnen meeſter *Chiron* gheleert hadde, dat de ghemelte Peſte quam uyt quade geſtalteniſſe van de Lucht. En aldus wert oock de Peſt van *Iuno* geſonden, by den Poët *Ovidius*, wiens treffelijcke beſchrijvinge wy hier ſullen brengen uyt het 7 boeck van de Herſcheppinge:

Dira lues populis ira Iunonis iniquæ
Incidit exoſæ dictas à pellice terras.
Dum viſum eſt mortale malum, tantæque latebat
Cauſſa nocens cladis, pugnatum eſt arte medendi,
Exitium ſuperabat opem, quæ victa jacebat.
Principio cœlum ſpiſſa caligine terras
Preſſit, & ignavos incluſit nubibus æſtus.
Dúmque quater plenis explevit cornibus orbem
Luna, quater plenum tenuato retexuit orbem:
Letiferis calidi ſpirarunt æſtibus Auſtri.
Conſtat & in fontes vitium veniſſe, lacuſque,
Milliáque inclutos ſerpentum multa per agros
Erraſſe, atque ſuis fluvios temeraſſe venenis,
Strage canum, primo, volucrúmque, aviúmque boumque,
Inque feris ſubiti deprenſa potentia morbi eſt.
Concidere infelix validos muratur arator
Inter opus tauros, medióque recumbere ſulco.
Lanigeris gregibus balatus dantibus ægros,
Sponte ſua lanæque cadunt, & corpora tabent.
Acer equus quondam, magnæque in pulvere famæ,
Degenerat: palmæ, veterúmque oblitus honorum,
Ad præſepe gemit morbo moriturus inerti,
Non aper iraſci meminit, nec fidere curſu
Cerva, nec armentis incurrere fortibus urſi.
Omnia languor habet. ſylvis, agriſque, viiſque
Corpora fœda jacent, vitiantur odoribus auræ.
Mira loquor, non illa canes, avidæque volucres,
Non cani tetigere lupi: dilapſa liqueſcunt,
Afflatúque nocent, & agunt contagia latè.
Pervenit ad miſeros damno graviore colonos
Peſtis, & in magnæ dominatur mœnibus urbis.
Viſcera torrentur primò, flammiſque fatiſcunt.
Indicium rubor eſt, & ductus anhelitus igni.
Aſpera lingua tumet, tepidiſque arentia ventis
Ora patent, auræque graves captantur hiatu.

Non

Non ſtratum, non ulla pati velamina poſſunt,
Dura ſed in terra ponunt præcordia, nec ſit
Corpus humo gelidum, ſed humus de corpore fervet.
Nec moderatur adeſt, inque ipſos ſæva medentes
Erumpit clades, obſuntque autoribus artes.
Quò propior quiſque eſt, ſervitque fidelius ægro,
In partem leti citius venit, atque ſalutis
Spes abiit, finemque vident in funere morbi.
Indulgent animis, & nulla quid utile cura eſt.
Utile enim nihil eſt, paſſim poſitoque pudore,
Fontibus, & fluviis, puteiſque capacibus hærent.
Nec ſitis eſt extincta prius, quàm vita bibendo.
Inde graves morbo nequeunt conſurgere, & ipſis
Immoriuntur aquis, aliquis tamen haurit & illas.
Tantaque ſunt miſeris invifi tædia lecti,
Proſiliunt, aut ſi prohibent conſiſtere vires.
Corpora devoluunt in humum, fugiuntque penates
Quiſque ſuos, ſua cuique domus funeſta videtur.
Et quia cauſſa latet, locus eſt in crimine notus
Semianimes errare viis, dum ſtare valebant
Aſpiceres, flentes alios, terráque jacentes,
Laſſaque verſantes ſupremo lumina motu.
Membraque pendentis tendunt ad ſydera cœli,
Hic, illic, ubi mors deprenderat, exhalantes.

De natuerlijcke *Oorſaeck* beſtaet meeſt in bedorven Lucht, ſomtijts oock in quade Spijſe, ofte Dranck.

De *Lucht* wert met Peſtig vyer bedorven, voor eerſt Sterren (waer toe de Sterre-kijckers ſeggen *Saturnus* inſonderheyt te doen, als hy door de drie heete teycken gaet) alſoo deſelve niet alleen door het licht, en beweginge, maer oock door byſondere invloeyingen, ende verborgene krachten op de werelt wercken. So ſchrijft *Thuanus* in't 72 boeck van ſijn Hiſtorie, geweeſt te zijn een Peſt inde kleyne ſteden ontrent Parijs. Dan meeſtendeel krijght de Lucht een quaetaerdigheyt door quade hoedanigheden, of bedervinge. De Hoedanigheyt ſtelt *Hippocrates* in een Zuydigh jaer-gety, wanneer de Lucht noch met zachten regen ververſcht, noch met winden doorwaeyt en wert. So ſchrijft de meerder-gemelte *Diodorus Siculus* in't 12 boeck van ſijn Grieckſche Hiſtorie, dat die vermaerde Peſte haren oorſpronck nam. Want na dat in den winter een grooten regen gevallen was, en dat het lant daer door onder water ſtont, inſonderheyt in de leeghten, het welck daer na door de Somerſche hitte ontſtekende, ende bedervende, gaf quade dampen op, die de Lucht bedorven. Waer by quam, dat de Lucht door koele winden niet doorwaeyt, ende ververſcht en werde. So dat oock de Peſte komt, gelijck de Romeynſche Hiſtorie-ſchrijver *Livius* wel aenghemerckt heeft, uyt *Drooghte*, ende al te grooten *Hitte*. Soodanigh is gheweeſt de Peſte van *Thebe* in Griecken-landt, daer *Seneca* van ſchrijft *Oedipo:*

--- fecimus cœlum nocens,
Non aura gelido lenis afflatu fovet
Anhela flammis corda, non Zephyri leves
Spirant, ſed ignes auget æſtiferi Canis
Titan, Leonis terga Nemeæi premens:
Deſervit amnes humor, atque herbas color, &c.

Het legher van de Carthagineſers werde in Sicilien mede van de Peſt overvallen, door dien de zomer ongewoonlijck heet was. Waer toe, ſchrijft de gemelte *Diodorus*, het landt zelve oock wat oorſaeck ſchijnt gegeven te hebben, als leegh, en wat moeraſſigh zijnde. Want in't beginſel voor den Sonnen opganck, van wegen de koele wint, die het water gaf, kregen de lichamen een huyveringh, dewelcke op de middagh ſchenen van hitte te zullen verſmachten. Ende voorwaer men bevint, datter niet erger en is om de Peſte te verwecken, als ongeſtadigh weder, en dat ſchierlijck van koude in hitte verandert, gelijck de gemelte hiſtorieſchrijver *Livius* verhaelt, dat te Romen, als op een zeer vochtighen winter zeer ſchierlijck de lucht veranderden, daer op eenen zwaren, en peſtigen zomer volghden. Het welck zeer wel getreft is by den natuerlijcken Poët *Lucretius* in ſijn 6 boeck:

Nec refert utrum nos in loca deveniamus
Nobis adverſa, & cœli mutemus amictum,
An cœlum nobis ultro natura cruentum
Deferat, aut aliquid, quo non conſuevimus uti
Quod nos adventu poſſit tentare recenti.

So is (gelijck *Plutarchus* verhaelt) de Peſt van Athenen veel geleyt op den Vorſt *Pericles*, om dat hy al de Boeren, vermits den oorlogh, in de ſtadt ghetrocken had, waer door uyt veranderinge van plaets, en ongewoone maniere van Leven de ſterfte ontſtont. Want alzoo ſy door de nauwte malkanderen verſtoncken, zo werden de lucht, en ſy zelfs oock beſmet. Ende voorwaer daer en is niet ghemeender om de lucht te ontſteken, en te bederven, als quade dampen, inzonderheydt daer geen ververſinge op en valt, gelijck in lang beſlote, en muffe kamers. Waerom niet vremt zeydt *Seneca*, dat de Peſt dickwils volght op groote *Aertbevinge*: want daer is veel ongezontheydt in de diepte verborgen, gelijck oock eenige ſchadelijcke, en peſtige *Wateren*, die nimmermeer en loopen, noch van een vrye wint verfriſt werden. En de lucht dan daer onder zijnde, als zy uytbreeckt, verſpreyt haer wijt uyt, ende brenght de gene die haer inhalen, voor een groot deel, om hals. Het welck beveſtight wert met 't gene *Capitolius*, en *Ammianus* verhalen, dat te Babylonyen in den tempel van *Apollo* uyt een gout kofferken, 't welck juyſt in handen van een krijghs-knecht viel, zo ſchadelijcken damp rees, dat hy van daer niet alleen na Parthen gedreven zijnde, maer oock na andere landen, dezelvige met Peſt vervulde. So ſchrijft mede

mede *Guainerius*, dat in Italyen, uyt een gheopende put, die langh ghesloten was geweeſt, eenen quaden damp quam, die al de omſtanders ten eerſten dede ſterven. So wert oock de Lucht vergiftight van *onbegraven Lijcken*, als mede door groote menighte van *doode Sprinck-hanen*, gelijck *Auguſtinus* getuyght daer uyt ſodanigen Peſte ontſtaen te zijn, die in 't Koningrijck van *Maſiniſſa* alleen tachtigh duyzent menſchen wech-ſleepte, en datter te *Utica* (een ſtadt in 't ſelfde *Afriken*, daer hy Biſſchop was) van dertigh duyzent Krijghs-knechten, die daer lagen, niet meer, als thien over en bleven. Hierenboven werdt noch de Lucht bedorven door vermenginghe van quade Lucht, die uyt andere landen door de winden ghedreven werdt, gelijck de Peſte van Athenen eerſt (als *Thucydides*, en andere getuygen) uyt Morenlandt in Egypten, ende van daer in Grieckenlandt quam, ende de Sweetende ſieckte uyt Engelandt, eerſt by ons, ende daer na in andere landen voortſettede. Waer in *Plinius* ſchrijft, ondervonden te weſen, dat de Peſt altijt gaet van het Zuyden naer het Weſten, 't zy in de winter, ende datſe dan boven de drie maenden niet en duert. Noch kan de Peſte verweckt werden door *Vergif*, te weten, eenighe Salven die ſy ſtrijcken, ofte Poeyers, dieſe ſtroyen: waer van *Livius* een grouwelijcke geſchiedeniſſe verhaelt. Als, ſchrijft hy, de voornaemſte der ſtadt Romen van gelijcke ſieckten, en met de eygen uytkomſte ſtorven, ſoo iſſer een dienſtmaeght ghegaen by den kancelaer *Q. Fabius Maximus*, die vele Ioffrouwen van de ſtadt daer over aenbracht, zoo datter wel hondert ende tſeventigh verweſen wierden. In deſelfde Stadt is oock noch op een ander tijt van dezelfde oorſaeck een groote Peſt gheweeſt (gelijck *Xiphilinus* beſchrijft in ſijne Grieckſche hiſtorie, in 't leven van den Keyſer *Commodus*) ſo datter dickwils op eenen dagh binnen Romen twee duyzent ſtorven, ende grouſaem veel in 't geheele Rijck, door de booſheydt van de quade menſchen. Want eenige kleyne naeldekens met Vergif beſtrijckende, wiſten daer mede de Sieckte voort te zetten. Het welck mede ten tijde van den Keyſer *Domitianus* gebeurt is. Wy lezen dat de Turcken, en Ioden daer oock weten mede om te gaen. *Paulus Æmylius* verhaelt in ſijn Hiſtorie der Franſche Koningen, van de Ioden, een halfterrigh volck, ſeydt hy, ende dat met een vervloeckten haet teghens ons raeſt, door den Koningh *Philips de Schoone*, uyt Vranckrijck gejaeght, ende ten tijde van ſijnen ſoon *Hutin* daer na wederom ingelaten zijnde, dat ſy, ſoo om haer vorige ballinghſchap, ende haer ghenomen goedt, te wreken, als oock uyt vreeſe of het ſelfde haer eens wederom mochte överkomen, daer toe mede van de grooten onder de Turken, ende Heydenen omgekoft weſende, de Melaetſchen, die langhs het landt gingen bedelen, daer toe brachten, datſe Vergif in de putten ſmeten, waer door een ſware Peſt opre es. Sulcx is mede gheſchiet al in vorighe tijden, te weten, in de vermaerde peſte van Athenen, door haer vyanden van *Pelops-eylandt*, ghelijck de meer-gemelte *Thucidydes* aenroert. Hier van zijn meerder exempelen te ſien by *Droëtus*, *Portus Wierus*, *Saxonia*, *Iordanus*, *Polius*, en andere.

De andere oorſaeck van de Peſte hebben wy gheſtelt in *quade* en *bedorven ſpijſe*, waer door vergiftige Vochtigheden, gelijck van uytwendigh vergif in ons Lichaem komen te groeyen, als *Galenus* op verſcheyde plaetſen aenwijſt. Sulcx heeft oock veel geholpen tot de meerder-gemelte Peſt van Athenen, ghelijck *Diodorus* verhaelt. Want, ſeydt hy, het jaer te voren gheheel vochtigh zijnde, hadde bedorven vruchten voortgebracht. Sulcx gheſchiet meeſt in Hongers-noot, als in legers, daer menichte van volck by een is, ende weynigh toevoer, als inſonderheydt in belegerde ſteden. Want aldaer werdt al ingeſlingert, datter voorkomt, om maer den buyck, van honger baſſende, wat te ſtillen. Sodanigen Peſte is geweeſt in 't leger van *Xerxes*, Koningh van Perſen, als hy uyt Grieckenlandt moſte vluchten. Want (ſchrijft *Herodotus*) den honger was onder ſijn Krijghs-knechten zoo groot, dat ſy de bladeren ende wortelen van de kruyden aten. Het ſelfde gebeurde oock in 't legher van *Iulius Cæſar* (gelijck *Plutarchus* in ſijn leven verhaelt) als hy oorlooghde tegen *Pompeius*. Waer van de Poët *Lucanus* ſeydt, dat de Krijghs-luy den met de bladeren in de mont ſtorven.

Ore novas paſcens moribundus labitur herbas.

Soo mede het Krijghs-volck van *Alexander de Groote* (ghelijck de ghemelte *Plutarchus*, en den Latijnſchen Hiſtorie-ſchrijver *Curtius* ghetuygen) als ſy in haer wederkomſt uyt Indyen, de wortels van Dadel-boomen aten, vervielen in ſeer ſware Peſte. Van Hongers-noot was mede de Peſte in de belegeringe van *Marſeille* in Vranckrijck, gelijck *Iulius Cæſar*, die daer ſelve voor lagh, ſchrijft in 't 2 boeck van de borgerlijcke Oorlogen. Diergelijcke zijnder meer te lezen by *Appianus*, *Ioſephus*, *Hegeſippus*, *Sigonius*, *Polydorus Virgilius*, en by onſe Hiſtorieſchrijvers van het deerlijck belegh van Leyden: ſo datter niet gemeender en is in alle Hiſtorien, als exempelen van peſte in Belegeringen uyt Hongers-noot door ongebruyckelijke ende geen eetbare koſt veroorzaeckt. Waer by dan dickwils komt *quaet Water*, het welck, als een vergif, ſeydt *Vegetius*, de peſte doet groeyen in de gene, die daer van drinckt.

Maer alſo dickwils bevonden werdt, dat yemandt ſonder de verhaelde oorſaken de peſt evenwel ſchierlijck op den hals krijght, alleen uyt *ſchrick*, 't zy dat hy ergens een baer ontmoet, ofte een doode uyt een peſtigh huys ſiet dragen, ſo dient daer van de reden wel onderſocht. Wat wonderbare kracht de Inbeeldinge heeft, toont de dagelijckſche ervaringe: maer hoe ſy hier het peſtigh vyer inbrenght, en is niet wel

aen

aen te wijzen. Maer gaet altijt voor eerſt vaſt, dat de Vochtigheden, door de Bewegingen des gemoets, op verſcheyde wijze beroert, en bedorven werden. Ten anderen, is 't oock ſeker, dat de Inbeeldinge altijdt ſtreckt na een byſondere, en bepaelde verānderinge, gelijck te ſien is aen de ſwangere vrouwen. En alzo geſchiet het mede, dat de gene, die uyt vreeſe van de Peſte verſchricken, en niet als om dezelvige geſtadigh en dencken, door die inbeeldinge en vreeſe deze bepaelde bedervinge de Vochtigheden indrucken: gelijck een ſwangere vrouw zodanigen teycken haer vrucht mede-deelt, als 't gene was, daer ſy van verſchrickt is geweeſt. En dit is de voornaemſte oorſaeck waerom Peſt-meeſters, Schrobſters, Celle-broers, en diergelijcke, ſelden de Peſt krijgen, daer een ander, die zo ſtout niet en is, indien hy in haer werck maer eens tradt, terſtont de Peſte op den hals ſoude krijgen, en daer van ſterven. Want zo yemant het Peſtigh zaet vat, en met eenen dapper vreeſt en ſchrickt, daer van zal hy naulijcx geneſen, door dien het te diep in 't Herte ſchiet, en de levende kracht te ſeer verſwackt wert, om het zelve uyt te ſmijten.

3 Wy komen nu oock tot de *Ken-teyckenen*, ſeer noodigh zijnde te weten, zoo om de Peſte te ſchouwen, als om te geneſen. Daer toe zullen wy bybrengen niet alleen de gene, die de tegenwoordige Peſte aenwijzen: maer oock die bootſchappen, dat dezelvige op 't komen is.

Want datter oock Teyckenen zijn, waer door de aenſtaende Peſt te kennen is, blijkt uyt den opperſten Geneeſmeeſter *Hippocrates*, die voorſeyde, dat de Peſte van *Illyrien* zoude komen, en ſont derhalven ſijne leerlingen in de Griekſche ſteden, om deſelvige te ſteuten, gelijck *Plinius* getuygt 7. *Nat.* 37. De Sterrekijckers weten hier veel van *Cometen*, ende ander geſternte te ſeggen, gelijk ook de Poët *Manilius*: dan de Geneeſmeeſters, ſchrijft *Plutarchus*, oordeelen eenen Peſtigen Somer uyt de veelheyt van *Spinne-koppen*, als ook uyt al 't gene geſeyt is, de Lucht te beſmetten. Het zelfde beduyden oock overvloet van ander quaet gedierte, gelijck *Padden*, *Vliegen*, *Schal-bijters*, en diergelijcke: als mede het voortkomen van *quaet kruyt*, en van *Duyvels-broot*. Dat de *Viſch* op 't water doot drijft: dat de *Vogels* haer neſten, de *Muſen*, en *Mollen* haer gaten, de *Wilde dieren* haer holen, om beter Lucht te ſoecken, verlaten. So ſchrijft *Philoſtratus*, dat *Apollo* het voorſpel van de Peſte doet maken door de Wolven, (te weten, als die van zelfs in de ſteden komen loopen) dezelvige ſeyndende uyt goethertigheyt, tot de gene, die ſieck zullen werden, op dat ſy haer zouden wachten.

Men mach ook wel dencken, dat de Peſt niet verre en is, alſſer ſevens veel volck ſieck werdt, en dat de voorgaende Siekten een quaden aert krijgen. Anders zijn de Teyckenen gantſch verſcheydenen menigvuldig, oock meeſtendeel gemeen met andere ſieckten; waer door gebeurt, dat of yemant begaeft is, of niet, in 't beginſel dickwils onſeker valt, dewijl hem alſdan ſomtijdts maer eenige, ja oock maer een teecken en openbaert, als daer zijn *Qualijckheyt*, *Braken*, *Pijn in 't Hooft*, *Huyveringh* door al de leden, groote *Drooghte* en *Dorſt*, *Flaute* ende *Benautheyt*, *geſtadigh Walen*, ofte in tegendeel *vaſt Slapen*, *Purpere vlacken*, *Peper-koren*, *Geſwellen*, *Peſt-kolen* (de laetſte zijn verre de ſekerſte) en vele andere, eertijdts in de Peſt van Athenen aengemerckt, die wy uyt de Grieckſche hiſtorye van *Thucydides*, en de Latijnſche verſſen van *Lucretius* verhalen, ende uytleggen in een Latijnſch Boeck, met namen *Idea Medicinæ veterum*, tot Leyden gedruckt. Maer al is 't dat in de Peſt niet altijt alle, ofte vele teyckenen voor den dag en komen: zo moet een Geneeſmeeſter voordachtigh zijn, oock op weynige, die hy gewaer wert, in tijde van ſterfte altijt achterdencken te hebben, en de ſieckte alſo te handelen, als oſſe meerder quaetaerdigheyt van binnē verberghde, alſſe wel uytwendig vertoonde. Want de ervarentheyt heeft altijt geleert, gelijck wy oock tegenwoordigh bevinden, dat meeſt alle andere ſieckten na den quaden aert wat trecken, ofte al warenſe oock in 't eerſte gantſch onbeſmettelijck, daerna in een Peſt veranderen. Waer door gebeurt, dat, al is, gelijck men gemeenlijck ſeyt, de oude ſieckte uyt het lant niet, in tijde van Peſt naulijcx eenige andere gevonden wert, die daer van niet wat deelachtigh en is. Sulcks wijſt het geneſen oock volkomentlijck uyt. Ick heb geſien die de Koortſe kregen, met Qualijckheyt, en groote Drooghte in den mont: met Pijn in den hals, daer niet aen geſien en konde worden, maer wel grooten Brant gevoelt: de meeſte met Pijn in 't hooft en Braken, ofte alleen Walginge: ſommige die alleen Pijn in de lenden en huyveringh door het geheele lichaem voelden: en onder deze woonden ſommige in ſtraten, daer rontsom de Peſt onſteken was, ja niet alleen by de bueren, maer het vuur was oock in deſelfde huyſen gekomen, alwaer al dienſt-boden uytgedaen waren: en evenwel en openbaerde hem uytwendig anders niet, als ick nu verhaelt heb. Dan de geneſinge met Peſt-drancken, ſonder gewoonlijcke genees-middelen, toonde genoegh, dat het quaet van binnen ſchuylden, al waſt ſchoon dat het ſich door geen uytwendige Teyckenen te kennen gaf. Want ſulcx gebeurt ſomtijts eerſt, den tweeden, derden, vierden, of andere dagen. Dan in geene Sieckte en werckt de Beſmettelijckheydt krachtiger, als in deſe. Waerom *Seneca* ſchrijft 4. van de Gramſchap 5. datter tegens de Peſte niet en helpt ſterckte van 't lichaem, noch goede ſorge voor de geſontheyt, dewijlſe ſonder onderſcheyt ſtercke, en ſlappe overvalt, en gelijck de Poët *Horatius* ſeyt,

Miſta ſenum, ac juvenum denſantur funera.

Dit zijn wy noch onlangs, te weten in 't jaer 1636 hier in de Stadt (gelijck oock het geheele Landt door) wel gewaer geworden, alſſer geheele huyſgeſinnen

uytſtorven,en de Peſt-huyſen te kleyn waren, om de arme krancken te ontfangen. Diergelijke ſterfte heeft onſe Stadt Dordrecht uytgeſtaen in't jaer 1603, zo datmen 't volck op de ſtraten miſte: als ook voorleden jaer de Stadt Leyden. Ten tijde van onze voorouders, in de jaren 1502, 1505, en 1522, waſſer zoo hevige Peſt, datter in ſommige ſteden van Nederlant meer als 500 op eenen dagh quamen te ſterven: zo dat de vogels door den ſtanck van de lucht doot ter aerden vielen, veel menſchen over tafel met het eten in de mont, den beker in de hant, doot bleven: de ſtraten met gras bewieſſen, de deuren en venſters met moſch begroeyden. Niet lang daerna, is geen minder plaeg overgekomen, de Sweetende-ſieckte genoemt. Deze begon in Engelant in't eerſte van de regeringe van Koning *Hendrick* de VII. in 't jaer 1486 met zo grooten hevigheyt, datſe niemant ſparende, de kloekſte menſchen binnen twaelf uuren wechnam. Wt Engelant quamſe in Noorwegen, Denemercken, daerna ook in Duytſlant, Nederlant en elders. In onſe Stadt is men dezelve eerſt gewaer geworden in September 1529, en heeft een groote menigte van Borgers mede geſleept. Ja in de kleyne ſtadt van *Oude-water*, ſchrijft *Bor*, in ſijn Nederlantſe hiſtoryen, dat als ſy in 't jaer 1575 belegert werde, de Borgers geen vier-dalf hondert ſterk en waren, zijnde het voorleden jaer door de Peſte ontrent 3000 wech-genomen. Sulcks gebeurt inſonderheyt, daerſe weynigh, ofte niet geſchout en wert, gelijck by de Turcken. Want dit is de rechte wegh, om als een loopent vuur, de Peſt te doen verſpreyden. Ende dat het op een plaets in onze Voorſtadt in 't gemelte jaer van 1636, zoo grouwelijck voortgeſet is, datter weynigh in een ſtraet overgebleven zijn, mach meeſt gheweten werden, dat de Luyden haerſelven niet gewacht en hebben: en niet alleen ſelve by zodanige ſiecken, dickwils ſonder eenige noot, geſtadigh gingen, maer oock haer kinderen mede namen, die veeltijts voor het bedt bleven ſtaen, als een Krancke af-ſcheyde, waer door het peſtigh vuur in het jonge bloet lichtelijck ontfangen en ontſteken is. Dit zelfde wert mede in de groote ſterfte van *Athenen* beklaeght van den Poët *Lucretius*, by na in deze verſſen:

De ſieckt' gaet dapper voort, het een lijck dringt het ander,
Om datmen zonder vrees geſtaegh loopt by malkander.
Het vyer is nimmer ſtil, den brant komt over-al,
Zoo datter niemant blijft bevrijdt van ongeval.

In 't Iaer 1577 werde hier door de Peſt onder de Turcken ſoo uytgeſpreyt, dat ſy in een Stadt van Egypten, *Cairo* genaemt, binnen vierentwingh uuren wel 24000 menſchen wechnam. In 't jaer 1598, ſtorven in eene Stadt van Barbaryen, *Marocco*, eenige maenden lanck, alle dagen vier duyſent menſchen, en ſomtijts oock wel ſes duyſent. En waer dat de ſterfte onder de Turcken eens komt, daer kanſe naulijcks uytgeraken: zo dat in *Cairo*, en *Conſtantinopelen*, gemeenlijk het geheele jaer door altijt minder of meerder Peſt is. Sulcx moet nootſakelijck zo gaen, daerſe niet geſchout en wert. Ick en kan niet nalaten, alhier te verhalen over dit gevoelen van Onbeſmettelijckheyt, 't gene in ſijnen vierden Latijnſchen Brief geſchreven wert van d'Heer van *Busbeecke*, dat terwijl hy te Conſtantinopelen lagh, als Keyſers *Ferdinands* Geſant, aldaer een ſelle Peſt is opgeſtaen, die in korte tijdt veel duyſenden van menſchen heeft wechgenomen. Want daer ſtorvender wel 1200, ten minſten 1000, alle daegh. Waer door hy bekommert zijnde, inſonderheyt als hy ſagh dat de geheele buurte, ende oock ſijn eygen huys ontſteken was, ſandt aen den overſten *Ruſtan* (die niet alleen van wegẽ ſijn ampt, als groote *Vizier*, maer ook als getrout hebbende de dochter van den grooten Turk, alles in ſijn Rijk vermocht) om met verlof te verhuyſen, daer hy mocht weſẽ buyten vreeſe van beſmettelijckheyt. *Ruſtan* antwoorde, daer van den grooten Heer te ſullen verwittigen, 't ſanderen daegs liet hy weten, dat de Keyſer *Soliman* aldus geantwoort had: *Wat heeft den Ambaſſadeur voor, of waer wil hy henen? Weet hy niet dat de Peſten zijn pylen Godes, die haer voorgeſtelde wit niet en miſſen? waer hy hem verbergt, hy en kan die ſcheut niet ontloopen? Indien Godt mijn beliefde te treffen, zo en zoude my noch de vlucht, noch eenige ſchuyl-plaets konnen verſchoonen. Het is te vergeefs yet te willen ontloopen, dat niet te ontloopen en is. Mijn Hof, en Huys is te deſer uure niet vry van de Peſt, maer ik blijver evenwel in woonen: den Ambaſſadeur zoude oock, na mijn oordeel, beter doen, dat hy bleve daer hy is.* Aldus was den Ambaſſadeur van den Keyſer genootſaeckt tegen ſijn dank te blijven in een beſmet huys. Dit had hy van 't Turkſche geloof te bet. De Turcken, ſchrijft hy, blijven wel onbeſchroomt, maer niet bevrijt van de Peſt, van wegen haer gevoelen, en geloof, dat elck menſch van Godt voor ſijn voorhooft geſchreven is de tijt en maniere van ſterven: en als zulcx omkomt, datmen dan te vergeefs de doot ſoeckt te ontgaen: als zulcx noch niet omgekomen is, datmen dan te vergeefs vreeſt. Derhalven en laten ſy niet het linden en wollen, daer yemant van de Peſt in geſtorven is, en daer de ſweeterige vochtigheyt noch aen kleeft, terſtont te handelen, ja haer aengeſicht daer mede te wrijven, ſeggende, Indien 't Godt belieft dat ik aldus ſterve, zo en kan het anders niet geſchieden: indien het hem niet en belieft, zo en kan dat niet ſchaden. Aldus neemt de ſiekte toe, en heele huyſgeſinnen komen tot den leſten menſche uyt te ſterven. Maer of deſe jammerlijcke ſorgeloosheyt alleen by de Turcken bleef! ſy is oock by ſommige onder de Chriſtenen ingekropen, en *Gregorius Nyſſenus* ſteeckt onder de Ouden in dat gevoelen: dan wy ſtellen tegen ſijn geſagh den Outvader *Baſilius*, die zulcx wel uytdruckelijk tegenſpreeckt in de uytlegginge van den 1. Pſalm. Waerom my ſeer vremt dunckt, datter noch onder ons gevonden werden,

den, die ſtaende willen houden dat de Peſt niet beſmettelijck en is, en alleen van Godt ſommige, die het hem belieft, toegeſonden wert, die dezelve te vergeefs zouden ſoecken te ontvluchten: en dat de gene, die zulcx doen, de voorſienigheyt Godts niet en vertrouwen, en haer op dezelve niet geruſt en ſtellen. Het is wel waerachtigh, en zal van niemant ontkent werden, dat de Peſt, andere ſieckten, als oock oorlogh, dieren-tijt, den menſche tot ſtraffe van Godt toegeſonden werden: maer evenwel is het nergens verboden de plagen te ſchouwen, en daer van ſijn zelven te bevrijden. Anders was de geheele Genees-konſte, ja alle menſchelijcke ſorge en naerſtigheydt te vergeefs.

Laet de gene, die met dit gevoelen ſwanger gaen, maer letten op de ervarentheyt, die wel te recht de Leermeeſterſſe van de dwaſen genoemt wert. Siet men niet dagelijcx hoe de Peſt voort-ſet, en daerſe in een huys komt, met een niet op en hout? En gelijk de gene, die met peck omgaen, daer mede beſmet werden, en een vliege zo langh om de kaers vlieght, tot datze ten leſten verbrant: even-eens gaet het met de ghene, die de Peſt na-loopen, ofte niet en ſchouwen. Soo dat wel geſchreven is van den Poët *Ovidius 7. Met.*

Daer is gantſch geen behulp, en dieſe wil verjagen,
Is d'eerſte die ſy raeckt met haer beſmette plagen:
Hoe yemant nader is, en trouwer by de Peſt,
Hoe dat hy eer betreet de wegen naer het leſt.

Sulcx bevintmen dagelijcks aen de gene, die veel over zodanige ſiecken gaen. De Grieckſche hiſtory-ſchrijver *Thucydides* ſchrijft, dat in de groote ſterfte van *Athenen* de Geneeſmeeſters meeſt omquamen: als de ghene die haer meeſt ontrent de Peſt liet vinden. Waerom wel geſeyt is van *Seneca Oedipo:*

Cadunt medentes: morbus auxilium trahit.

So getuyght *Diodorus Siculus* van de Peſt te *Carthago*, dat alle raet der Geneeſmeeſters vruchteloos was, zo van wegen de felligheyt der ſieckte, als van wegen de haeſtigheyt des doots. Waer door ſy noch anderen, noch haerzelven en konden helpen. Dit is aerdigh afgebeelt van een Italiaenſch rijmer *Guarino*, in de beſchrijvinge van de Peſt van *Arcadia*, met deze verſſen:

Perian ſenza pietà, ſenza ſorcorſo,
D'Ogni ſeſſo le genti, & d'ogni etade:
Vani erano i remedi, il fuggir tardo;
Inutil l'arte: & prima che l'infermo,
Speſſo nell' opra il Medico cadea.

Dewijl dan de Peſt zo beſmettelijck is, dat de Geneeſmeeſter dickwils eerder komt te ſterven, als de Siecke: zo behooren wy wel vermaent te zijn, niet lichtveerdigh en ſonder noot ons ontrent dezelve te begeven. Wy zouden hier toe verſcheyde exempelen by konnen brengen, van de gene, die onnooſelijck uyt deze oorſaeck omgekomen zijn. Dan ick zal maer een verhalen, uyt den brief van den hoogh-geleerden Heere *Adolphus Vorſtius*, Profeſſor in de Genees-konſte, en jegenwoordigh weerde Rector van de hooge-ſchole tot Leyden. Een ſeker Borger aldaer, met dit ghevoelen beſeten, ſiende dat ſijn vrouw aen de Peſt leggende na haer eynde gingh, geboodt ſijn dochterken, dat ſy in haers moeders (die zulcx in 't minſte niet verſocht en hadde) kamer zoude gaen, om haer voor 't leſte noch eens aen te ſpreken. Sy door jonckheyt, en rechtveerdige oorſaeck van vreeſe beweeght zijnde, was daer langh tegen: tot datze ten leſten met gewelt daer in-gebracht zijnde, al ſchreyende en bevende het peſtigh vuur ontfingh, waer door ſy korts na de moeder quam te ſterven. Soo deze Luyden en haer Leermeeſters van deze harſſeloose ſieckte door de Godtſalige leeringe van den vromen en in alle geleertheyt uytmuytende *Heydanus* noch niet geneſen en zijn, zo dienenſe gebracht ter plaetſe, daer geen boonen en bloeyen, om aldaer den wortel van Nies-kruyt tweemael daeghs in te nemen.

Maer om datter aen gelegen is wel te weten ofte de Peſt beſmettelijck zy, dan niet, en dat wy te vergeefs zouden ſchrijven, hoe dat yemant hem van dezelve dient te wachten, by aldien datze niet beſmettelijck en was: zo dunckt ons niet ondienſtigh te wezen, voor aleer wy leeren dezelve voor te komen, haer beſmettelijckheyt te bewijzen, ende met eenen de Peſtigen aert wat nader te onderſoecken.

De Beſmettinge geſchiet, alſſer eenigh quaet zaet op-ſlaet uyt een ſieck lichaem, en dat het zelve medegedeelt aen een ander, 't welck tot zulcks eenige genegentheyt heeft.

Het gene van een beſmet lichaem een ander medegedeelt wert, en is de ſieckte zelve niet, daer den eerſten mede beſmet was, want hy die noch behoudt: maer alleen yet, dat uyt het beſmet lichaem vloeyt, en in een ander ontfangen zijnde, een gelijcke ſieckte kan verwecken. De Griecken noemen 't ghene dat uytvloeyt, Sieckelijcke af-ſcheydingh, ofte uytvloeyingh, Beſmettinge, als oock Beſmettelijck zaet: welcke benaminge niet qualijck van de Latijnſche nagevolght wert. Want gelijck het zaet van een levend' lichaem voort kan brengen diergelijcken lichaem, als, daer van het gekomen is, van terwe groeyt terwe, van anijs-zaet anijs, &c. zo kan oock een beſmettelijcke vochtigheyt, ofte damp uyt een begaeft lichaem komende, ende in een ander lichaem ontfangen zijnde, het zelfde de eygen ſieckte medEdeelen. Dit Zaet is ghelijck den deeſſem, dewelcke onder ander ongedeeſſemt deegh vermenght zijnde, maeckt dat het zelfde mede aen 't rijzen komt.

Soodanigh beſmettelijck Zaedt heeft ſijn plaetſe ſomtijdts in eenige van de Geeſten onſes lichaems, ſomtijts in eenige van de Vochtigheden: ghelijck

ſulck onderſcheyt blijckt in de Peſt, Pocken, Schorſt, Roode-oogen, en diergelijcke. Maer in het zaet van de Peſtige beſmettelijckheyt (daer wy nu alleen of handelen) werdt vereyſcht eenige byſondere gelegentheydt. Want wy ſien, dat het ſelve niet alleen haeſtelijck in en dringht: maer oock vaſt aenkleeft, en daerna door warmte ofte anders beroert zijnde, ſich openbaert, en andere lichamen mede-deelt, en niet alleen de kleederen, maer oock de huyſen kan beſmetten, zoo datſe niet als met groote moeyten, ende neerſtigheydt konnen geſuyvert werden. Men heeft oock onlanghs hier in de Stadt gheſien, dat in ſommige plaetſen, daer yemant van de Peſt gheſtorven was, na dat de huyſen op de ſes weken wel ſchoon gemaeckt waren, glaſen, muuren, huyſraet, en alles wel gereynight was, de beſmettelijckheydt evenwel niet uytgebluſt konde werden, ende eenige weken daerna wederom op-brack. Ja daer is ondervonden, dat zodanigh Peſtigh zaet in de Lucht, al wert dezelve door Winden beweeght, en van de heldere Son beſchenen, noch lange tijt byblijft, en in verre gelegen plaetſen met ſijn volle kracht ghedreven werdt. Het gaet vaſt, en ſeker, dat uyt alle ſieckelijcke Lichamen eenige damp ofte waeſſem voorkomt: ja in ſommige ſieckten, die niet beſmettelijck en zijn, wert meerder uytgewaeſſemt, als in eenige beſmettelijcke: maer dien damp vervlieght zo haeſt, ofte heeft oock zo weynige kracht, dat hy in't lichaem, 't welck hem ontfanght, diergelijcke ſieckte niet en kan verwecken. Alſo dat in het beſmettelijck zaedt vereyſcht wert, een ſeer ſtercke kracht, om als het waeſſemt uyt een beſmet lichaem, niet lichtelijck op het ontmoeten van yet anders en vervlieght, ofte overwonnen werdt: maer alderhande teghenſtant kan te boven komen. Hierom is 't, dat yemant minder gevaers loopt, om te wezen by de gene die de Peſt eerſt gekregen hebben, als by ſulcke, die daer van op haer doodt-bedt leggen, ofte even af geſtorven zijn, daer nochtans een levend' lichaem meerder uytwaeſſemt, en het geheele lichaem geopent zijnde, door de kracht van de hitte ſoude moghen ſchijnen meerder lucht en damp van hem te geven. Maer hier van is deſe reden: gelijck een toorts, ofte kaers, zo langh ſy brandt, wel een roockachtigen damp uytgeeft, maer die evenwel niet quaet en is, als den welcken van den brandt eerder verteert werdt, als ſy de lucht, die daer ontrent is, kan beſmetten; dan uytgebluſcht zijnde, zo komt daer uyt een vuylen, dicken, en ſtinckenden damp: Even-eens gaet het by de gene, die aen de Peſt leggen, ende noch redelijck zijn, en de gene, die na het eynde gaen. So datmen liever thienmael yemant mocht verſoecken die de Peſt eerſt heeft, als eens gaen by een, die daer van op ſijn verſcheyden leyt, ofte even overleden is: als oock by de ghene, die uyt zoodanigh huys komen. Want al is 't dat ſy van geen quaet, ofte ongemack en weten, zo konnen ſy het beſmettelijck zaedt in haer kleederen dragen, en overgeven aen andere, welckers lichaem alreede daer toe bereydt is. Het zelfde is in de Pocken te ſien. Indien yemant met een vrouw, die noch wel geſont was, maer korts te voren met een die de Pocken hadde, beſigh ware gheweeſt, te doen hadde: ſo zoude het konnen geſchieden, ghelijck de ervarentheydt zulcks oock dickwils leert, dat die perſoon van de ſnol zoude beſmet werden, ende ſy daer van bevrijdt blijven. Want al is 't, dat dit Peſtigh zaet meeſtendeel van 't een Lichaem in 't ander overgebracht werdt door de Lucht, en derhalven oock uyt verre gelegene plaetſen met den wint voortgedreven kan werden, gelijck, als Thucydides ſchrijft, de groote Peſt van Athenen al van Moren-landt door Egypten en Perſyen afquam: ſo vat oock de beſmettelijcke oorſake in alle dinghen, die los, ydel, ende open zijn, gelijck pluymen, bedden, wol, laken, linden, bont, &c. Waerom wy dagelijcks met verwonderingh aenſien, dat in huyſen, daer het al uytgeſtorven is, als den huys-raet en inboedel eenige weken daerna verkoft werdt, elck een na het erf-huys toeloopt, als of hy te laet zoude komen, om ſijn doodt goede koop te hebben. Terwijl ick dit ſchrijve, ſtaet een vrouw boven aerde, die linden ghekoft hadde uyt een peſtigh huys, het welck ſy aen de haven waſſchende noch tot winſt mochte verkoopen aen een ander, die op de wal ſtont ende ſeer aenhiel om wat uyt die moeyen bondel te hebben, dan weygerde zulcks op hope van meerder profijt, en t'huys komende bevondt gevat te hebben 't gene ſy uyt het linden meenden te waſſen. *Fracaſtorius*, eertijts Geneeſmeeſter van *Veronen*, en in de By-een-komſte tot *Trenten*, verhaelt, dat te *Verona* (doen het in 't 1511 onder Keyſer *Maximiliaen* was) door een kleedt, 25 Hooghduytſche knechten omgekomen zijn, om dat het zo drae den eenen doodt was, van den anderen aengetrocken werde. De edele D^r. *Foreſt* ſchrijft, dat buyten de mueren van Alckmaer ſeven kinderen van de Peſt quamen te ſterven, als de moeder eenige kleederen van Zeelant uyt een peſtigh huys gedeelt hebbende, dezelve in de Son te verluchten hingh, en de kinderen daer by ſpelende begaeft werden. Soo kan de Peſt, ſeyt hy, eenige maenden verholen blijven. En verhaelt op een ander plaets, dat te Delft, een kloeck, ſterck jongman, ſeker huys gehuert hebbende, alwaer voor ſes maenden de Peſt gheweeſt was, en ſijn handt in een koffer ſtekende, dezelfde ſloegh in raegh ofte koppegeſpin, waer door hem terſtont een peſtigh puysken aen de hant openbaerde. Maer dit beſmettelijck zaet kan oock eenige jaren verholen blijven, en ten leſten geroert zijnde, hem wederom openbaren. *Alexander Benedictus* getuyght, dat te *Venetien* een hooft-peuluwe, daer achterdencken op viel, in een hoeck van 't huys geſmeten was, en na ſeven jaren wederom voor

den

den dagh komende, de knechts, die hem uytſchudden, terſtont van de Peſt bevangen wierden. Noch verder gaet het exempel, 't welck bygebracht werdt van een ander Italiaenſch genees-meeſter *Trincavella*. Te Luſtijn-ſtadt in een ſware peſt, hadt yemant de touwen, daer mede de ſiecken na het Peſthuys, ofte de dooden na het graf ghedragen waren, achter de kiſt geſmeten; alwaerſe twintigh of dertig jaren waren blijven leggen. Ten langen leſten, als het huys juyſt (onſe vrouwen en plegen ſo langh niet te wachten) eens ſchoon gemaeckt zoude werden, en de kiſt van ſijn plaets moſt, ſo rocht een knecht aen het touw, en daer door aen de Peſt, en beſmette met eenen andere, tot datter by dit ongheval tot de thien duyſent quamen te ſterven. *Cardanus*, een vermaert genees-meeſter van *Milan*, brenght hier mede toe Honden en Katten, die in het hayr 't fenijn ontfangende, het ſelve van 't een huys in 't ander brengen. So dat niet ſonder gewichtige redenen van de Magiſtraten in alle welgeſtelde regeringe, geboden wert de Honden, die in deſe tijdt langhs de ſtraet loopen, doot te ſlaen. Dat meer is, de ervarentheyt getuyght oock dat de mueren ſelve de Peſt konnen ontfangen. Sulcx ſtaet af te nemen, uyt het gene wy van het kennen en ſuyveren van de Leproſe-huyſen in de H. Schrifture leſen. Want de Beſmettinghe van de Melaetſheydt was ſo groot by de Ioden, en ſtack haer zo diep tot ſelfs in de ſteenen en mueren, dat ſy luyden niet alleen genootſaeckt waren deſelve af te hacken, ende van nieus met kalck te beſtrijcken: maer dickwils de geheele huyſen moſten afbreken. Evenwel de dingen, die heel en hart en vaſt zijn, gelijck ſteen en metael, alzo ſy de dampen zo licht niet en ontfangen, zo en zijnſe oock zo heel bequaem niet om het peſtig zaet aen te ſlaen, en te behouden. Hierom ſeyt een ander Italiaenſch genees-meeſter, met namen *Mercurialis*, datſe ſlecht zijn, die uyt vreeſe van beſmettinge, het gelt niet en derven handelen. 'T en is evenwel niet zonder achterdencken, gelt te ontfanghen, dat een Peſtigh menſche in ſijn beſweete handen gehad heeft. Want dewijl het gelt dickwils vuyl en vet is, zo kan het oock lichtelijck eenige beſmettelijcke vuyligheyt ontfangen. Daerom zoude ick alle zodanige Siecken raden, haer *Medicijns* en *Chirurgijns* geen oude Roſen-nobels te geven, als die wel ſchoon gewaſſen waren: om geen gevaer van weygeringe te loopen.

Dit zoude voor een yeder, die met geen verkeert voor-oordeel ingenomen is, genoegh konnen wezen, om de beſmettelijckheyt vaſt te ſtellen. Maer dewijl zommige luyden de Schal-bijters ſlachten, die, gelijck het Grieckſche ſpreeckwoordt zeydt, niet en konnen verlaten 't gene ſy eens gewent zijn te rollen: zo ſullen wy oock bewijzen met de hoofden van onze Leeraers, dat de Peſt beſmettelijck is, en als zodanig behoort vermijdt te werden. Een groot Godts-geleerde *Ian Calvin*, (die nu by ons is, 't gene eertijts by ſijne leerlingen was de eerſte, die hem in plaetſe van wijſe, wijsgerige liet noemen, *Pythagoras*, van wiens woorden ſy geen ander redenen en vereyſchten, als alleen dat hy 't zelve alzo gezeyt hadde, *Autos Epha*) ſchrijft in een van ſijn Sendtbrieven aldus: *Daer ontſtaet een vrage uyt de plompigheydt der menſchen, ſonder gevoelen van menſchelijkheyt: Of wy de Peſt niet vermogen te ſchouwen? Sy begeeren dat niemant van lucht en ſal veranderen, noch beſmettelijcke en vergifte plaetſen vermijden, noch hemſelven vermaken in de ſoete uytſicht, &c.* En beſluyt, *Laet ons deſe vremde grillen vry laten loopen, die anders geen gebruyck en hebben, als ons van alle gevoelen te berooven.* Maer beneffens het aenſien van deze groote perſonagie, zo zullen wy noch boven de redenen hier voren verhaelt, gaen wederleggen het gene, by andere hier tegen gebracht wert, gelijck eertijts gedaen is by den rechtſinnigen *Zanchius*, Predikant van Heydelbergh, daer toe geport zijnde door een Predikant in Switſerlant. Dezen Godtzaligen man hielt het ongeoorloft hem af te ſonderen van de beſmette, of de beſmette plaetſen te verlaten, en prees zeer den vromen *Bulingerus*, dewelcke zijnde ontboden van een vrouwe die de Peſt hadde, gingh by haer, en bracht de beſmettinge t'huys, waer door hy ſijn vrou en twee dochters verloor. Nu *Zanchius* prees wel de liefde en goede genegentheyt van *Bulingerus*, maer en ſtont evenwel de gheheele daet niet toe. Want die vrouwe hadt wel op een ander manier konnen ghetrooſt werden, als door 't verſoeck van *Bulingerus*, aen wiens geleertheyt de Kerck zo veel gelegen was. Selver den goeden Herder hem te ſeer wagende, werde ten leſten van de Peſt aengetaſt, en als hy na-by de doot was, zo riep hy uyt: *Och of ick den raet van Zanchius gevolght hadde!* Dezen vromen man vernam wel waer toe hem ſijnen yver (die evenwel in ſijn ſelven prijſſelijck was) gebracht had: maer hy vernam zulcks te laet, ende als de ſaeck niet verbetert konde werden.

De redenen die hy plach voor te wenden, werden bygebracht en wederleyt by *Zanchius*, in ſijn uytlegginge op het 2. capittel van den brief des Apoſtels tot den Philippenſen: ende oock geſteldt by onſen weerden vrient *D. Andreas Rivet*, Hof-predikant, en Profeſſor tot Leyden, in ſijnen geleerden brief, over deze ſake geſchreven.

I. Sy ſeggen, dat de Peſt geen beſmettelijcke ſieckte en is, maer een loutere geeſſel dē menſche tot ſtraffe der ſonden van God toegeſonden, gelijk blijkt uyt het exempel van *David* 2. *Samuelis* op 't laetſte Cap.

II. Vorder trecken ſy haer bewijs uyt de voorſienigheyt Godts, die niemant wederſtaen en kan. Dat hy al getelt heeft, de gene die hy beſoecken, ofte bewaren wil, ende dat zulcks door geenderhande ſorghvuldigheyt ontgaen kan werden.

III. Noch ſeggenſe dat de liefde niet toe en laet, malkanderen in ſterfte te verlaten.

Wat het eerſte belangt : Al is de Peſt een geeſſel, of (gelijck wyſe noemen) een gave Godes,zo en volght niet, datſe daerom niet beſmettelijck en is. De Melaetſheyt was mede een geeſſel, waer mede Godt de Ioden ſtrafte,en was niettemin beſmettelijck.En dewijle men hemzelven door de Wet Godts, daer van moet wachten, zoo en is oock niet minder geoorloft, de Peſt te ſchouwen. Waer by komt, dat de Peſt meeſt altijdt haren oorzaeck neemt uyt natuerlijcke oorzaken, als de Lucht ontſteken, of verdorven is.

Wat het tweede betreft: De voorſienigheyt Gods en neemt de oorzaken en middelen niet wech, maer ſtelt die vaſt,om datſe door dezelve haer beſluyt uytvoert. Derhalven al heeft Godt beſloten ſommige te halen,ende zommige te ſparen,zo en belet ſulcx niet, dat de Menſchen haer zoecken te bewaren, het zy met Genees-middelen te gebruycken, ofte de plaetſe, daer de plaghen te vallen, te ſchouwen. Waerom en zoude men in de Peſt niet mogen doen, ’t gene gheſchiet in hongers-noot, oorloge, vervolginge,en diergelijcke? Want wie zal ontkennen dat Godt die altezamen beſtiert, zo datter niet een hayr van’t hooft en valt zonder ſijn voorſienigheydt? Daer en is evenwel niemant geweeſt, die beſchuldight heeft de gene die door hongersnoot uyt het heylige Lant in Egypten vloden. Niemant en zal qualijck duyden,dat yemant, die tot den oorlogh onbequaem is, hem in de krijgh niet en begeeft : ende ter plaetſe gaet daer het vrede is. Hier beneffens, dewijl het beſluyt Godts ons onbekent is, zo moeten wy zo op de voorſienigheydt ſteunen, dat wy niet over en ſlaen van ’t gene tot ons leven ende ghezontheydt kan helpen. Ia al waren wy verzekert, dat Godt beſloten hadde, ons voor de Peſt te bewaren, zo en moeſten wy daerom niet zorgeloos zijn, ofte ons lichtveerdigh in ghevaer begeven. Want den Apoſtel wiſt wel wat Godt van hem, en d’ander, die met hem in ’t Schip waren, beſloten hadde, ſiende evenwel dat de Bootſgezellen het Schip wilden verlaten, zo zeyde hy tegen den Hopman, Indien deze wech loopen, zo moeten wy altezamen vergaen. Want al wiſt hy wel datze niet vergaen en zoude, zoo en was hem oock niet onbekent, dat de middel, waer door het Schip behouden konde werden,beſtont in de handen van de matroſen. Waer uyt te beſluyten ſtaet, dat wettighe middelen niet en ſtrijden tegen de Goddelijcke voorſienigheydt, maer datſe daer onder geſtelt zijn. Het zelve moet van de Peſt verſtaen werden,dat de Goddelijcke voorſienigheyt niet wederſtaen en wert by de gene, die in tijde van Peſt ſijn zelven met Genees-middelen tracht te bewaren, ofte de beſmettinge, zoo veel mogelijck is, zoeckt te vermijden. Laet ons derhalven voor een eeuwige leſſe houden, die ons in den *Schat der Geſontheyt* gegeven wert door den Ridderlijcken Poët, Heer *Iacob Cats*, tegenwoordigh weerde Raet-Penſionaris van Hollant.

Het eynde van den menſch is aen den menſch verholen,
De middels evenwel zijn yeder een bevolen;
Ghy doet wat u betaemt in ſieckt’ en ongeval,
En weeſt dan voort getrooſt hoe God het ſchicken ſal.

Op het derde werdt geantwoordt, Dat de Liefde niet en vereyſcht, dat een yegelijck by alle ſiecken behoort te gaen : dat ſy konnen gheholpen werden door de gene, die daer toe geſtelt zijn. Dat het oock tegen de liefde ſtrijdt, om eenes menſchen wil, vele te beſchadigen : indien hy ſijn huys beſmet : indien hy andere zonder noot in noot, ofte ghevaer brenght. Dat den regel van liefde is, onder den naem van liefde, andere niet te kort te doen. Een yegelijck dient dan de Peſt, om dezelve niet voort te zetten, zo veel mogelijck is, te ſchouwen. Te weten, niet te gaen by de gene, daer men ampts ende liefden wegen, van ontſlaghen kan wezen. Maer hier in moet oock waergenomen werden, datmen de Menſchelijckheyt ende onderlinge Barmhertigheyt niet uyt en trecke. Want teghen dezelve zoude ſtrijden, dat een Herder ſijn Schapen, een Man van ſijn Vrouw,en de Vrouw haren Man, en de Kinderen hare Ouders,ofte andere beſte vrienden verlieten.

Of dit alles voor zommige, die ’t gene ſy eens aenghenomen hebben, hertneckigh ende onverſtandigh drijven noch niet ghenoegh en was, zoo zal ick tot overvloet hier byvoegen een verhael, dat een zeer geleert man in ’t jaer 1636. als de Peſt hier te lande dapper in ſwangh gingh, van ontrent Leyden,my toegezonden heeft, over deze zake, of de Peſt beſmettelijck is, ofte niet. Sijn woorden zijn aldus uyt het Latijn overgezet:

GOdt heeft ons ten leſten met een barmhertigh oogh aengeſien, door wiens ghenade ende goetheydt wy, die ellendelijck met de ſieckten geworſtelt hebben, daer over ons nu gaen verheugen. Voorleden weeck (want van deſe en weet men noch niet) verſta ick datter maer 14 lijcken gheweeſt zijn: het welck ick meene, dat naulijcx in geheele veertigh jaren gebeurt is. Tot deſe ſieckte is noch een erger, ende niet minder ſotte ſuperſtitie *gekomen: dewelcke om datze dieper in’t gemoedt van de Gemeente geprent ſoude werden, (hoewel ſommige van onſe Godts-geleerde daer tegen waren) hebben aen haer gelegen laten wezen de gene, die bewijs, niet alleen van dwalinge, maer oock ſomtydts van dwaſe grillen uyt de H. Schrift ſoecken te viſſchen. Men heeft het volck, op dat het niet vreeſachtigh in ſijn doot ſoude loopen, oft het quaedt voorſichtigh ſchouwen, ſterck wijs gemaeckt, datmen ſonder onderſcheyt by elck een die Peſt hadde, wel gaen mocht, en dat deſelve niet beſmettelijck en was, als alleen beſtaende maer in de meeninge, en het inbeelden van ’t volck. Waer door gebeurt is, dat de beſmettinge niet alleen over de geheele ſtadt gekomen is, maer ’t vyer oock tot de gebueren ſelve ſich verſpreyt heeft. Doen ick eerſt op de Hofſtede quam, was het Dorp ſoo vry van*

ſterfte, datter in langhe tijdt niet een begraven en werde. Korts daer na zijnder tot 80 *huyſgeſinnen, gelijck het Dorp ſich wijdt uytſtreckt, als in een brant, ontſteken. Dewijl dit aldus toegingh, ſoo rocht ick by gheval by een, die dit edele geheym voorſtont. Welckers grontſteen dees maets ſtellen, Dat Godt al kan, wat, ende hoe hy wil. Dat daer aen te twijfelen, loutere godtlooſheyt is, ende dat het geen Chriſten en is, ofte daer voor moet gehouden werden, die van ander gevoelen is. Ick antwoorden, Dat ick niemant ſoude willen raden, te ontkennen dat Godt almachtigh was. Dat ſulcx de Turcken oock toeſtonden: die met den eygen voorſlagh ontkenden, dat de Peſt niet geſchout moſt werden. Ia dat ſy ſeyden, dat de Chriſtenen die de Peſt ſchouwen, ſulcx niet en gelooven ofte ontkennen; noch van Godt, gelijck het behoort, niet en gevoelen, ofte haer hope op hem ſtellen. Ick ſeyde, dat wy vaſt geloofden, dat Godt al konde, wat hy wilde: maer dat hy evenwel niet al en wilde, wat hy konde. Dat Godt alles vermocht, maer dat hy niet altijdt en wilde, dat wy willen: noch, om dat hy alles vermocht, veranderde, ofte ſteute den loop van de wereltſche ſaken, ofte de eerſte oorſaken, ofte de nature, na het welgevallen ende den wil der menſchen. Want dat het vyer, 't welck niet beſmettelijck en is, ende beter gewacht konde werden, daerom niet en verbrande, om dat Godt alles vermochte: ende dat het geen Chriſten en was, die daer nader aen quam, alſt behoorden, ofte om dat hy ſoude betoonen dat Godt alles vermochte, ſijn hant in 't vyer ſtack, ende wat het ſelfde vermochte, tot ſijn ſchade voelden, en datter geenen dwaes, van wegen ſijne dwaeſheyt, een Chriſten was. Wat my belanghde, dat ick altijt geoordeelt hadde datmen acht moſt nemen op ſijn ampt, ende liefde. By exempel: Dat van de Magiſtraet, die te ſorgen ſtont voor haer borgers, van een Predikant, die in deſe tijt ſorgen moſte voor de zielen, als dan niet en behoorde haer ampt verlaten te werden. Maer dat oock de Chriſtelijcke liefde haer trappen hadde. Dat die ſijn ouders, ſijn kinderen, ſijn broeders, ſijn alderbeſte vrienden ſoude verlaten, ſeer qualijck ſoude doen. Dat alle Chriſtenen broeders zijn, en datmenſe derhalven allegader moet beſoecken, ghelijck ſommighe voorgeven, niet en bewijſt dat de ſieckte niet beſmettelijck en is, dewijl datter vele ter goeder trouwe ſterven: maer wel in tegendeel, datſe beſmet. Want dat Godt daer door geterght werde: en daerom oock ſwaerder ſtrafte. Hier began hy met een ſtatige troonje, ja byna dreygende, heel quaet te werden. Ten leſten, als hy een weynigh tot ſijn ſelven gekomen was, vraeghden hy, of ick de H. Schrifture wel met aendacht geleſen had. Ick antwoorde, dat ick een menſch was, die noch alledaegh toenam, dat ick nochtans tot noch toe zoo godtloos niet en was geweeſt, dat ick yet voor de H. Schrifture ſtelden: hoewel dat mijn dingen niet te beduyden en waren, indienſe met ſijn geleertheyt vergeleken wierden. Dit gingh wel. Daer op vraeghden hy, ofte ick wel onthouden had, 't gene ſtaet wel uytdruckelijck in den een-en-tnegentighſte Pſalm:* Ghy en ſult de Peſt niet vlieden, die in 't duyſter ſluypt, ende in den middage verdervet. *Ick antwoorde, Noyt getwijfelt te hebben dat Godt niet boven de Peſt en was: en dat hy de gene, die hy begeerde te ſparen, tegen deſelve byſtont, als oock dat hy al vermocht, wat hy begeerde, het welck niemant en ontkende: maer dat ick evenwel uyt die plaets noch niet geleert en had, of datmen de peſt niet ſchouwen en mocht, of datſe niet beſmettelijck en was, of datmen tegen deſelve geen middelen en vermocht te gebruycken: Dat het in de macht Godts was ('t welck Godt oock openbaert) dat een man, duyſent, twee, thien duyſent in de vlucht zoude jaghen: datmen nochtans daerom een man niet en ſoude raden dat hy hem als 't hem luſte, tegen duyſent ſoude ſtellen: ofte twee, datſe op thien duyſent ſoude vallen: Dat evenwel die twijfelden, ofte ſulcx geſchiedeu konde, geen Chriſten en was; die het van ſelfs ſoude willen verſoecken, raſende ſoude weſen. Want dat ſulcke dingen niet te beginnen en waren, ſonder ſekere openbaringhe, daer Godt eertijts ſijn volck aengehouden hadde: dewijl oock de Propheten daer aen hinghen. Hier was onſen* Domine *heel ontſtelt: Nu om een eynde, ſeyde hy, van deſe queſtie te maken, weet ghy wel watter volght? Daer volght in den eygen Pſalm:* U en ſal geen quaet wedervaren, en geen quaet ſal tot uwer hutten ghenaken. Want hy heeft ſijnen Engelen bevolen van u, dat ſy u behoeden op alle uwe wegen.

Wat dunckt V. E. dat ick hier geantwoort hebbe? Recht dat hem ongewoon ende vremt was. Ick vraeghde, of hy in een Univerſiteyt *geſtudeert hadde, daer de Duyvel* Rector *geweeſt was? Want dat dit de plaets was, die hy den Sone Godts op der aerden tegengeworpen hadde. Tot wat eynde? om dat hy hemſelven van den tinne des tempels werpen ſoude. Want dat Godt alles vermocht. Dat ick hem dan gaf deſelfde antwoort van de gene, die alleen niet en konde dwalen. Hy vraeghde, maer met een verbolgentheydt, wat dat was.* Ghy en ſult, *ſeyde ick,* uwen Heere uwen Godt niet verſoecken. *Het welcke geſchiet van de gene die ſtaende willen houden dat de beſmettinge niet beſmettelyck en is, om datter geſchreven ſtaet,* Want hy heeft ſijn Engelen bevolen van u. *Dat hy dan 't ſelfde van my oock ſoude aennemen. En ſo zijn wy van wederzyden geſcheyden, &c. Den 19 Iunij 1636.*

Om vorder de Ken-teyckenen te beſchrijven: Alſoo het Peſtigh vergif 't Herte meeſt beſtormt, ſoo maeckt het aldaer ſchierlijcke *Flaute*, en *Kloppingh*, waer op dan volght *Koortſe*, een raſſen en ſlappen *pols*, grooten *Dorſt*, met *Braken*. En de Vochtigheden bedorven zijnde, ſlaen uyt tot roode, ofte bruyne vlecken (die wy *Peper-koren* noemen) *Geſwellen*, of *Bloetſweren*, hier *Peſt-kolen* geheeten. En dit uytwendige is 't dat gemeenlijck een naem van deſe ſieckte geeft,

als

als men ſeydt dat yemandt hier ofte daer de Peſte heeft. Dan deſe Teyckenen en zijn niet by alle Peſt: alſoo het vergif dickwils zoo vinnigh is, dat het den Menſche eerder ombrenght, als hemſelven door eenige teyckenen openbaert. Sulcx hebben wy onder andere geſien aen den wel-geleerden genees-meeſter *Nijſſon* ſaliger, die weynigh voor ſijn overlijden ſijn arm ontblootende, ſeyde, Nu en zalmen immers niet ſeggen, dat ick van de Peſte geſtorven ben; ghelijck men oock in ſijn ſieckte, noch na ſijn doot, als mede aen ſijn moeder, ende broeder, die hem haeſt volghden, gheen teycken van Peſte konde ondervinden. Maer als de ſuſter daer op een kleyn puysken aen haer oogh kreegh, een geſwel in de lieſſen, ende verſcheyde bloet-ſweren, ende dat 't ſy mede beſtorf, ſo konde wel geoordeelt werden, dat oock de voorgaende, hoewel de teycken haer hadden ingehouden, oock van de Peſte geſtorven waren. 'T en gebeurt oock niet, dat alle de Teyckenen die wy geſtelt hebben, ofte, die *Diodorus* ſchrijft gheweeſt te zijn in de Peſte van Sicilien, ofte *Thucydides*, in die van Athenen, altijdt te ſamen komen. Want deſelve zijn verſcheyden na de verſcheydenheyt van het vyer, en de Gematigheydt der lichamen.

4. Nu, alſo de gene, die meenen datmen de Peſt niet en behoort te ſchouwen, vaſt ſtaen op den vaſt bepaelden tijdt onſes levens (gelijck van den Turckſchen Keyſer *Soliman* verhaelt is) die niemandt onder ofte over en kan gaen, en derhalven te vergeefs geſorght wert om in deſe plage te vervallen, ſo en dunkt my niet ongeraetſaem alhier te ſtellen mijn Vrage, en de geleerde Antwoorde, van de onvergelijckelijcke Ioffrouw.

De Edele, Konſt-en-Deught-rijcke Ioffrouw,

*Ioff*r. ANNA MARIA VAN SCHURMAN,

wenſcht

JOHAN VAN BEVERWYCK

langh, en geluckſaligh leven.

E*Dele, ende Hooghgeleerde Ioffrouw.* Dat den Apoſtel wel gheſeydt heeft, hoe de diepe wijſheydt Godts voor den Menſche niet te doorgronden is, konnen oock getuygen de palen van den tijdt onſes levens, dewelcke veel Prieſters van den God der Wijſheyt hebben gepooght te betalen. Als in't eerſte aenſien een hart gevoelen ſcheen te wezen, ende ondienſtigh voor de Geneeſmeeſters, dat van alle eeuwigheyt yder menſche den tijt en wijſe van ſterven ſoude vaſt geſtelt wezen: ſoo hebbe ick, ontſteken zijnde door begeerte der Waerheydt, haer voetſtappen met alle kracht nagejaeght, en derhalven het oordeel van allerley ſoorten der geleerde Mannen opgedaen. Hier door is deſen Pael-ſteen hoogh opgebout, voortaen niet meer te roeren, indien U. E. (Hoogh-geleerde Ioffrouw) hem weerdight met een marmoren top uyt den bergh *Parnaſſus* te decken. My, die oock uyt U. Ed. Brieven, met dewelcke U. Ed. my door ſonderlinge goedertierentheyt heeft gelieven te vereeren, hebbe konnen ſien de diepte van U. Ed. onvergelijckelijck verſtant, en wonderbaerlijcke geleertheyt, en is mede niet onbewuſt, wat U. Ed. in Goddelijcke ſaken, die tegenwoordigh U. Ed. meeſte werck zijn, uyt den tempel van dien Goddelijcken geeſt zoudet konnen te voorſchijn brengen. U. Ed. heeft geſien, dat de Paelſteen onſes Levens, van de meeſte, onderſcheyden wert, ten aenſien van God, en van den menſche, en dat hy aen d'eene zijde onveranderlijck, ende aen d'andere veranderlijck zoude weſen. Maer ick bidde U Ed. Weerde Ioffrouw, hoe dat hy onderſcheyden wert, is 't niet den ſelfden Pael-ſteen, als hy ons leven af-paelt? Wat ſal yemant helpen den veranderlijcken, als hem den onveranderlijcken, op't lijf valt, en 't leven verplettert? So vele my belanght, ick ſie hier qualijck een doorkomen; en al is 't dat ick deſe ſaeck lange en dickwils overdacht, en alle redenen rijpelijck overwogen hebbe, ſoo en kan ick evenwel alle ſwarigheydt niet wechnemen. Maer voor U Ed. in welckers herſſenen de Goddelijcke en menſchelijcke wijſheydt haer woonplaets gekoſen heeft, en ſal niet zwaer vallen, alle twijffelachtigheyt wech te nemen. Derhalven bidde ick, dat V Ed. gelieve niet met de omwegen van een ander, maer uyt het binnenſte mergh (gelijck den Grieckſchen *Euripides* ſpreeckt) van V Ed. Ziele, hier over een rechtſinnigh oordeel te ſtrijcken, en deſe duyſterheyt door de luyſter van V Ed. helderen geeſt te verlichten. Waer aen niet alleen my, maer oock alle den genen, dien de ware wijſheydt lief is, een aengenamen en grooten dienſt ſal geſchieden. Vaert wel aen Ziele, ende Lichaem, Weerde Ioffrouw, ende blijft van herten gegroet van de gene, die niet hooger in de wereldt en acht, als deelachtigh te weſen van V Ed. hooge wijſheydt, en goede genegentheydt. In Dordrecht, den XXII. Ianuarij, M. D. C. XXXIX.

Den Achtbaren, Hoogh-geleerden Heere,

IOHAN *van* BEVERWYCK,

Schepen, en eerſte Medicijn der Stadt Dordrecht,

wenſcht

ANNA MARIA SCHURMAN

langh, ende geluckſaligh leven.

A*Chtbare Heere,* Den laetſten van V. Achtb. aen my geſchreven, heeft my verſcheydelijk bejegent, en ick

ick hebbe ſeer ghetwijffelt, oft my meerder ſtoffe gegeven was van te verblijden, ofte om beſchaemt te werden, door 't ghene U Achtb. ons mede verweerdight heeft te noodigen tot de Oeffeninge van dit vermaerde Geſchil. My en is niet liever, ofte yet dat ick hooger achte, als dat ick mede in deſe gheletterde ende geleerde baen door U A. die daer van de Meeſter is, mach ingheleydt werden, alwaer de ſtrijdt van de Hemelſche waerheydt, de *Victorie*, en ten laetſten oock den *Triumph* ſo heerlijck voorgeſtelt werden, dat hare Faem en groote Vrucht niet meer in een Landt, ofte Rijck kan begrepen werden. Ick en ſchep voorwaer geen grooter vermaek, als in ſoodanige dingen, en derhalven en heeft het gevoelen, dat U A. hadde van mijne ſtudye hier in U A. niet bedrogen. Dan de roode verwe en loopt my niet weynigh over, dat U A. het zy door vriendelijcke misſlagh, het zy door overloop van beleeftheydt, my ſoo grooten lof van gheleertheydt toe-ſchrijft, voorgevende, als of oock door mijn geringh verſtant, deſe doorluchtige Vrage wat licht ſoude konnen ſcheppen; inſonderheydt, nademael al de voornaemſte Verſtanden van onſe Eeuwe alle hare krachten daer toe ingeſpannen hebben. So dat U A. beleeſder doet, als na mijne macht, dat U A. op my verſoeckt, om een Marmeren top op dat treffelijck ende van alle kanten, volmaeckt Gebouw te ſtellen. Het welck, indien ick van ſelfs aen-nam, ſo ſoude ick ofte gantſch geen gevoelen behouden hebben van mijne kleynigheydt, ofte ick en ſoude voorwaer niet verſtaen de ſwaerheyt van de ſaeck, die onderſocht wert. Om dat ick evenwel by U A. niet en ſoude in achter-dencken komen, al of ick voor hadde te loopen in 't Leger van den opperſten der Wijſgerigen, die alles in twijffel trecken, *Arceſilaus*, dewelcke meende datmen aen geene kant van eenigh geſchil en behoorden te hellen, om voor een wijs Man geen gevaer te loopen van den dool-weg te kieſen: ſo en heb ick niet konnen na-laten yet te antwoorde op die gheſiſte Vrage, die U A. niet ſoo ſeer, ghelijck ick meene, om de waerheydt te onderſoecken, als wel om mijn verſtant wat te oeffenen, my heeft believen voor te ſtellen. U A. ſchrijft, *Dat de Pael-ſteen onſes Levens van de meeſte onderſcheyden wert, ten aenſien van Godt, ende van den Menſche, en dat hy aen d'eene zijde veranderlijck, aen d'andere onveranderlijck ſoude weſen.* Het welck de leere is van de gene, die ſeggen, dat yder Menſche een ſekere ende onbeweeghlijcke Pael des Levens, door het beſluyt van den eeuwigen Godt onveranderlijck geſtelt is. Dat dit gevoelen van my toegeſtaen wert, doet de merckelijcke ende klare waerheydt, die ick daer in ſpeure. Want gelijck het omhelſt alles de Goddelijcke Majeſteyt waerdigh, ende een verwonderingh ende eerbiedinghe verweckt in de gemoederen der Menſchen: ſoo komt het oock van alle kanten ſeer

wel over-een. Daerom en kan ick, het ghene *Cicero* eertijdts ſeyde van de Stoiſche Wijſgerige, nergens beter paſſen, als op de Leeraers van dat ghevoelen. *De leere,* ſeydt hy, *van de Stoiſche hanght wonderbaerlyck aen malkander. Het laetſte komt over-een met het eerſte, het middelſte met beyde, alles met alles, ſy ſien wat volght, wat teghen-ſtrijdt; ende gelijck in de Landt-metinge, alſmen het eerſte toeſtaet, ſoo moet het alle toegheſtaen werden.* Het en ſoude ons niet onvermakelijck weſen, dit wat wijtloopigh te vervolghen, het en ware dat ſulcks al te voren overvloedigh gedaen was, by vele treffelijcke ende wijt-beroemde Mannen, die in hare Brieven aen U A. voor dit ghevoelen ſtrijden. Waer toe onder andere ſo veel gewichts en ſchoone redenen gebracht hebben, d'uytnemende Godsgeleerden *D. Rivet*, ende *D. Weſterburgh* zalr. daerna mede heel volkomentlijck *D. Voetius*, dat ick, overſiende mijnen Huyſraet, niet minder van 't gene ick by der handt hebbe, als niet en hebbe, te kort ſchijn te komen. Hoe het zy, ick ſal evenwel vrymoedigh, ende, ghelijck U A. op my begeert; uyt het binnenſte Mergh van mijn Ziele, voor-ſtellen 't ghene ick gevoele. Nu keer ick wederom tot de Vrage. De onſe ſeggen, dat den Pael-ſteen van het Menſchelijcke leven beweeghlijck en onbeweeghlijck is. Waer tegen U A. ſoet in-brenght: *Hoe dat hy onderſcheyden wert, is 't niet den ſelfden Pael-ſteen, als hy ons leven af-paelt? Wat ſal yemant helpen den veranderlijcken, als hem den onveranderlycken op 't lijf valt, ende het leven verplettert?* Sy ſchijnen voorwaer in 't eerſte aenſien maer met de woorden te ſpelen, ende met ydele redenen de Ooren der Geleerden moede te maken; te weten, indienmen den Pael-ſteen in ſijn ſelven aenmerckt, van weghen ſijn werckende kracht: want hier gelt de Spreucke der Wijſen: *Elck dinghen dewijl het is, ſoo is 't noodtſakelijck.* Maer alſoo hier niet alleen van den Pael-ſteen ſelve, voor ſoo veel hy buyten ſijn oorſaken nu in der daedt is, maer inſonderheyt van de kracht en eygenſchap der oorſaken, geſchil valt, wat ſy door een beweeghlijcke, en wat door een onbeweeghlijcke Pael-ſteen verſtaen, en ſal niet ondienſtigh zijn, wat breeder te verhalen. Ick meene dat ſy met deſen niet anders en willen ſeggen, als dat den uytgangh onſes levens in ordre tot de eerſte oorſaeck, dat is, indienmen hem in-ſiet in 't Goddelijck voor-weten en voorſchicken, als yet dat te gebeuren ſtaet, onveranderlijck bepaelt: ende door den anderen een gevallige ofte onſekere doodt, ende dewelcke van naturen niet bepaelt en is, in ordre na de oorſaken hier beneden, in haerſelven vry ende toevallende. Derhalven al is 't, dat deſe ſelve Pael-ſteen vergeleken met het onveranderlijck beſluyt van de eerſte en alghemeene oorſaeck, ende het geſtadigh by-weſen van de tweede oorſaken, gantſch ſeker, en op geenderhande wijſe te veranderen is: evenwel, dewijl hy

door de kracht van de byſondere en ondergeſtelde oorſaeck, en met haer eyghen werckendewijſe vry en vranck voortkomt, ſo magh hy oock met recht beweeghlijck en veranderlijck gheſeydt werden. Sulcks wert ons noch opentlijcker verklaert by het Hooft van de jonghe Wijſgerige *D. Thomas*, op het 4. Capittel van ſijn Boeck van de Voorwetinghe en Voorſchickinge, alwaer hy aldus ſchrijft: *Het laetſte werck en volcht niet op de eerſte oorſaeck in noodtſakelijckheydt of ghevalle, maer de naeſte oorſaeck, om dat de kracht van de eerſte oorſaeck ontfanghen wert in de tweede, na de mate van't ghene ontfanght, ende niet na de mate van het ghene ontfangen wert.* Te weten, ſy ſoecken met alle ſorchvuldigheydt voor te komen, dat de ghevallige oorſaken, en inſonderheyt, die van onſen wil komen, eenige kracht door inſtorting van d'eerſte oorſaek, dewelcke de fonteyne ende oorſpronck is van alle vryheydt, niet toegheſtaen ſoude werden. Hier op heeft ſeer treffelijck geſchreven de jonge en treffelijcke Prince, *Picus Mirandula*, die *Phœnix* en vermaek der *Muſen*, en Voeſter-kint van de Wijſheyt genoemt wert, van een andere *Phœnix* ſijnder eeuwe, *Ioſeph Scaliger*, als hy in't 4. Boeck tegen de Sterre-kijckers op't 5. Capittel, ſeydt, dat het *Fatum*, ofte Noot-lot, Chriſtelijck uytgeleydt, beteyckent, *een gevolch van oorſaken, hanghende aen den Goddelijcken raedt, waer onder onſe vryheyt geen gevaer en loopt, dewijl wy mede zijn onder die oorſaken, en in dat geſelſchap van't Noot-lot niet alleen en lijden, maer oock doen. Het zy dan, datmen ſiet op het voorſien, ofte de voorſienigheyt Gods, dat is, ofmen ſiet op den Geeſt Gods, alles te voren wetende, oft den wille na ſijn welbehagen alles ſchickende, ſo en geſchiet onſe vrye werckinge niet te kort. Want wat belangt het voorſien, waerom en doe ick niet vry en uyt mijn ſelven, 'tgene Godt te voren geſien heeft, dat ick doen ſoude? want als gebeuren ſal, dat hy voorſien heeft, ſo ſal ick het evenwel vry doen, 't gene hy voorſien heeft, dat ick vry doen ſoude. Maer om dat oock ghebeuren ſal, 't ghene hy gewilt heeft, en dat hy gewilt heeft, dat ick vry weſen ſoude, ſo ſal ick vry doen al wat ick doe, 'tzy dat hy ſelve my den wille beneemt.*

Het welck aldus zijnde, blijckt, dat beyde, 'tgene van een byſonder geſeydt wert, ſo wel op den eenen als op den anderen bequamelijck ghepaſt kan werden: voornamelijck dewijl, ſonder die onderſcheydinghe, de weerdigheydt ende ordre noch aen de eerſte, noch aen de tweede oorſaeck blijven en kan. Daer is noch een andere knoop overigh, die U A. op 'tlaetſte daer aen leydt: *Wat ſal yemant helpen den veranderlijcken, als hem den onveranderlijcken Pael-ſteen op 't lijf valt, ende 't leven verplettert?* Wat ſal dan helpen, des Genees-meeſters wetenſchap en voorſichtigheydt? wat de matigheydt van den Siecken? wat oock 't gebruyck van de Genees-middelen, indien ſy d'aenſtaende doot, door 't Noot-lot opgeleydt, op geenderley wijſe en konnen tegen-houden? Wy moeten bekennen, niet met alle, wel verſtaende, als wy hier alleen teghen ſien den Goddelijcken wille. Eene Spreucke van de wijſte der Koningen (*Proverb.* 21.30.) is genoech om onder de voet te ſmijten alle tegenweer der Menſchen: *Daer en helpt geen wijsheyt, gheen verſtant teghen den Heere. De Paerden werden wel tot de ſtrijdt-dagen bereydt, doch de overwinninge komt van den Heere.* Ick moet hier noch by-voegen de woorden van *Aben Eſra*, de gheleerſte onder de *Rabbinen*, dewelcke de voorſz plaets breeder uytleydt: *Daer en ſal uyt de handt des Heeren door een van die* (te weten, Wijſheyt, Verſtant, Raedt) *niet getrocken werden. Want al is't, dat het Paert bereydt werdt, om ten daghe van den Slagh de vlucht te nemen, ſo en ſtaet het in onſe macht niet te ontkomen, ofte het leven te behouden: om dat die behoudenis Godt toekomt, ende die gheeftſe aen de ghene, die het hem belieft.* Daer en is vorders niet naerder den rechten regel van de *Philoſophie*, als vaſt te ſtellen, dat Godt Almachtigh ſijn Wit ende Oogen-merck niet te buyten en kan gaen. Want hy is alleen de voornaemſte ende volmaeckſte oorſaeck; ende, ghelijck de Wijſgerighe *Seneca* wel ſeydt, in 't 4. Boeck van de Weldaden op het 7. Capittel, *de eerſte oorſaeck, waer aen alle de andere hangen.* Alles watter is moet hier na toe getrocken werden, als tot het uytterſte punt, dewijl, gelijck den Apoſtel getuyght (*Rom.* 11.36.) *alle dinck uyt hem is, ende door hem, en tot hem.* Hier komt by de bevindinge, ende algemeene over-een-ſtemminge van alle volckeren: waer van gantſch wijdtloopigh aen U Achtb. geſchreven heeft, den Edelen, ende Hoogh-gheleerden Heere *Claudius Salmaſius*, Ridder, en Raets-heer van den Koning van Vranckrijck, wiens langhen Brief, de Geleerde met groot verlanghen verwachten ten eerſten in druck te ſien. Voor my ſal ghenoegh weſen, alhier een weynigh aen te roeren. Onder andere muyt hier uyt de gulde Spreucke in den Turckſchen *Alcoraen*, hoewel hy anders ſot ende verworpelijck is: *Godt triumpheert in ſijn ſake, al is't dat het de Menſchen niet en begrijpen.* Meeſt al de Heydenſche Poëten ſtaen dit mede toe, ende ſeggen recht uyt, Dat niemant het Noodt-lot en kan ontgaen. De Grieckſche Poët *Pindarus* ſeydt wel:

Dat Godt beſtemt,
Al ſchijntet vremt,
Staet vaſt en bondigh;
Die Godts beſluyt
Oyt anders duyt,
Is ſot, of ſondigh.

Derhalven al 'tghene de Menſchen hier teghen doen, wert wel te recht beſpot by de gheeſtighſte Poët:

Wie iſſer ſoo vermeten,
En op ſijn Godt verbeten,
Dat hy de ſtale Wet
Van hem wenſcht om-geſet?

Noyt hadde een Menſch 't vermogen,
Hoe hoogh oock op-getogen,
Dat hy des Heeren macht
Met onwil heeft verkracht.

Ende ſy en hebben dat niet alleen gheſien, maer zijn oock noch vorder ghegaen, gelijck *Adraſtus* by den Grieckſchen *Euripides*:

O Godt! wat roemt den Menſch op ſijne wijſe vonden?
Wy ſtaen in u geveſt, en aen u wil gebonden;
Wy leven op u wenck, en plegen anders niet,
Als dat u hooge macht aen yder een gebiet.

Maer ſeer nauw heeft na ons wit ghemickt de treffelijcke Poët *Simonides*:

Al wat wy Menſchen doen, ſtaet in de Handt des Heeren,
Die kan de boosheydt ſelfs ten goeden eynde keeren.
Wy hebben geenen wil. En daer een onder gaet,
Daer eyndight God den tijdt, en ſnijt des levens draet.

Ende het en is niet wonder, als in tijde van ſterfte en oorlogh, nimmermeer niet de Goddelijcke voorſienigheydt haer en ſtort in de onwillige herten, dat ſy eenighe ſtercker kracht, als het gheval, gemerckt hebben de beweginghe der dinghen tuſſchen te komen. Sulcks ghetuyghen oock de beſte Hiſtoryſchrijvers, die, alſſe wat nauw letten op de oorſaken van de uytkomſt eeniger ſaken, ſo vallen ſy ons van ſelfs toe. U Achtb. en is niet onbewuſt, 't gene den oudtſten onder de Grieckſche daer van gevoelt, als hy aldus ſchrijft: *Dat yemandt van Godt over-komen moet, en kan den Menſche nergens mede af-keeren.* Ende dit ſelfde is voorwaer met een treffelijcke reden uytghebeeldt van den treffelijcken Schrijver der Kerckelijcke Hiſtoryen *Nicephorus Gregoras* in ſijn 7. Boeck: *Daer de Goddelijcke voorſienigheydt niet en ſtrijdt beneffens het beleydt ende doen der Menſchen, daer valt een quade uytkomſt op, ende geheel tegens haren voorſtel. Want alſdan is een wijs Man niet wijs, noch een ſterck Man, ſterck: maer oock de alderwijſte raedtſlaghen vallen dwaſelijck uyt, ende de kloeckſte ende ſterckſte dagen hebben een leelijck ende ſchandelijck eynde.*

Hier-beneffens de exempelen, die doorgaens by ſoodanighe Schrijvers te vinden zijn, betoonen, dat door geene moeyte, noch menſchelijcke wijſheydt oock de minſte der omſtandigheden, van Godt beſtemt, kan verandert werden. *Titus Livius* vertelt, in 't 8. Boeck van ſijn Romeynſche Hiſtorye, van *Alexander* den Koning van *Epirus*, dat, alhoewel hy hem dapper wachte, om niet tot ſijn ſterf-plaetſe, die hem voor-ſeydt was, te komen, evenwel niet en konde ontvlieden, dat hy op deſelfde niet en quam t'overlijden; en derhalven brengt de Hiſtory-ſchrijver deſe ſpreucke, als een yeghelijck bekent zijnde, daer by: *Datmen gemeenlijck met ontloopen midden in het Noot-lot valt.* Het en verſcheelt niet veel, dat van ſijnen *Macrinus*, verhaelt de Griekſche Hiſtory-ſchrijver *Herodianus*, dewelcke, als hy ſagh, dat hem alles neyghde tot den haeſtighen onderdanck van den ſelfden Keyſer, beſluyt aldus: *Maer het was alſo in 't Noodt-lot beſloten, dat de Prince Macrinus maer een jaer in welluſt geleeft hebbende, met ſijn leven het Rijck ſoude verlieſen.* Ick ſal het beſluyt nemen uyt de Goddelijke Hiſtoryen, daer niet en valt tegen te ſeggen. Daer is een merckelijcke plaets van den Koninghlijcken Propheet, in de Handelinge der Apoſtelen, cap. 13. vers 36. *David, als hy ſijnen tijdt den raedt Godts gedient hadde, is ontſlapen, ende by ſijne Vaderen geleydt.* Waer uyt wy wel te recht trecken, dat den Tijdt van ons Leven met ſijnen eygen omloop van bovenen beſchreven is, ende dat hy derhalven, voor ſoo veel hy ſeker toekomen ſal, gheheel hanght aen den wille van den grooten Godt. Maer yemant ſoude hier miſſchien moghen uyt-trecken, dat het woordt *Genea*, 't welck aldaer ghebruyckt werdt, veelderhande beteeckeninghen heeft, en dickwils wat anders beduyt, als den tijt des Menſchen. Wy bekennen wel, dat het wel anders ghenomen wert: dat het evenwel hier beteyckent, 't gene wy voorgeven, blijckt klaerlijck uyt den Text ſelve, dewijl den Apoſtel ſpreeckt van 't leven, ende de begraeffeniſſe van *David*. Maer tot meerder licht van deſe ſake, konnen oock andere plaetſen der H. Schrifture hier mede vergeleken werden, in dewelcke dat woort den tijt van ons leven eygentlijck beduyt, als in deſelvige Handelinge op het 16. vers van 't 14. Cap. en op 't 33. vers van 't 8. Cap. Behalven, dat alhier geenen gemeenen, ofte onbepaelden tijdt en beteyckent, vertoont klaerlijck het intreckende woordt, daer by-gevoeght, *Idia*, dat is, ſo veel als *ſijnen eygen*, te weten, tijt. Hier uyt is dan genoegſaem te ſien, dat de Menſchen, het gene Godt beſloten heeft, te vergeefs ſoecken te niet te maken. Maer dewijl dat ſonderlinghe in geſchil valt, of Godt van eeuwicheyt al 't gene gebeuren ſal, 't zy nootſakelijk, ofte gevalligh, alles beſloten heeft; oock ſo vaſt, dat, 't gene hy eens begeert heeft, hy ſelve niet en ſoude konnen veranderen, ſo ſal ick hier over mijn gevoelen wat breeder gaen openbaren. En om door al te naeu-keurige neerſtigheyt niet moeyelijck te vallen met lanckheydt, ſoo ſal ick my aen een Schriftuer-plaets, dewelcke voor alle ſal weſen, vaſt houden. Deſe is in het 46. Cap. van den Propheet *Ieſaias*, alwaer onſen Godt aldus ſpreeckt: *Ick ben Godt, en niemant meer: een Godt, dieſgelijcken nergens en is. Die ick te voren verkondige, wat hierna komen ſal, en van te voren eer dan het geſchiet, ende ſegge, Mijnen raet ſal blijven, en ick doe alles wat my behaeght.* Wie en ſiet niet dat met een vaſten Kettingh aen malkanderen gehecht zijn deſe drie, de ſekerheyt van het Goddelijck Voorweten, de onveranderlijckheydt van ſijn Beſluyt, ende de macht in het Wtvoeren? Die hier wat toe-gheeft, verlieſt het alle: want door die drie teeckenen wil van de Afgoden onderſcheyden zijn dien eenighen

Schepper en Regeerder des werelts. Wat een ſtoutigheydt ſoude het dan weſen, om gheen Kerck-rooverye te ſeggen, indien yemant het Beſluyt van het Voor-weten, ende het Wtvoeren van 't Beſluyt pooghde te ſcheyden? Het gene eertijdts de *Philoſooph* geſeydt heeft van de Sedige deughden, dat ſy ghelijck als een Kroontjen onder malkanderen gevlocht waren: dat kan veel meer op de Goddelijcke ghepaſt werden. Want waer uyt komt de ſekerheydt van 't Voor-weten, indien wy hier gheen beſluyt aen en nemen? ſoude het komen uyt de toekomentheyt, gevallige oorſaken, en wercken? Maer al wat ghevalligh is, dat is, eer het gheſchiet, gantſch onſeker, &c. tot gheen van beyden vaſt geſtelt; dewijl het gene noch niet en is, ſijn ſelven niet en kan vaſt ſtellen. Soude het dan komen uyt het Voor-weten ſelve? Maer dat en is, volgens dit gevoelen, niet meerder oorſaeck van de ſekerheydt der toekomende dingen, als ons wetenſchap is van dingen, die voor-by zijn, ofte noch in der daedt beſtaen. Dan, hoe veel ons maniere van weten ſcheelt van de Goddelijcke, wert treffelijck vertoont by *D. Thomas Aquinas*, hier voor mede vermelt, P. 1. Qu. XIV. Art. VIII. *De natuerlijcke dingen zijn in de midden tuſſchen Godts, en onſe wetenſchap. Want wy krijgen de wetenſchap uyt de natuerlijcke dingen, van dewelcke God door ſijn wetenſchap oorſaeck is. Daerom, gelijck de wettelijcke natuerlijcke dingen voor ons wetenſchap en hare mate gaen, ſo gaet oock de wetenſchap Godts voor de natuerlijcke dingen en haer mate. Even-eens als een Huys in 't midden is, tuſſchen de wetenſchap van den bouw-meeſter, die het gemaekt heeft, ende de wetenſchap van de gene, die van het ſelfde nu gemaeckt zijnde, kenniſſe neemt.*

Wel te recht dan *eeren wy*, met den grooten Pylaer van de Kercke, den H. Oudt-vader *Auguſtinus*, in het 7. Boek van de Stadt Gods, op 't 29. Cap. *dien God, die de Naturen, van hem geſchapen, beginſel, en eynde geſtelt heeft in 't leven en ſweven, die de oorſaken der dingen heeft, kent, ende beſtiert.* En, gelijck hy op een ander plaets ſpreeckt, Die *volgens dien ſijnen wille, dewelcke met ſijn voorweten eeuwigh is, ende heeft alſoo al wat hy begeert in den Hemel en op aerden, niet alleen wat voor-by, ofte tegenwoordigh is, maer oock het toekomende al gemaeckt.*

Geen minder miſſlagh en begaet de gene, die de veranderlijckheydt het beſluyt Godts toeſchrijft: want hier heeft te recht plaets 't gene de Poët *Homerus* ſeydt, alſſer yet ghebeurt, dat den wil van *Iupiter* volbracht is:

Menſchen willen
Zijn maer grillen.
Yders lot
Komt van Godt.

Dat ook de verandering in den wille een onvolmaecktheyt mede-brengt, als dewelke nootſakelijck uyt onſtantvaſtigheydt, ofte onwetentheydt moſte ſpruyten, blijckt klaerlijck. Want hoe ſoude hy anders, dan door de kenniſſe van 't goet, te voren by hem onbekent gheweeſt zijnde, dat hy tot noch toe niet ghewilt en hadde, nu beginnen te willen: ofte oock door een ſchierlijcke veranderinge, het zy van de ſaeck, ofte van ſijn voornemen, dat hy te voren begeert hadde, nu ſoude laten begeeren? Hierom en vraeght de Wijſgerige *Seneca*, in 't 1. Boeck en Cap. van de Natuerlijke Vragen, daer hy handelt van de Nature Godts, niet qualijck: *Of het een vermindering is van majeſteyt, ende een bekenteniſſe van miſſlagh, yet gedaen te hebben, dat verandert moet werden?* en beſluyt terſtont met deſe reden: *Want het is noodtſakelijck, dat hem altijt het ſelfde behaeght, wien niet behagen en kan, als het alderbeſte; ende hy en is daerom niet minder vry ende machtigh, want hy ſelve is ſijn eyghen noodtſakelijckheyt.*

Hier mede komt wel over-een, 't gene de *Philoſooph* ſeydt van de ſimpele Nature, datſe altijdt een, en een eenvoudigh vermaeck neemt. De waerheyt hier van blijckt ſo klaer, dat *Seneca* de tegen-partye ſelve tot Rechter derft roepen: *Ghy ſeght, dat het gevoelen van een wijs Man niet en kan veranderen. Hoe veel minder dan van Godt? dewijl een wijs Man maer weet het ghene tegenwoordigh beſt is, maer voor ſijne Goddelijckheydt is alles teghenwoordigh.* In 't 2. Boeck van ſijn Nat. Vrag. op het XXXVI. Capittel. In 't korte, het gene dien grooten *Plato*, in 't 2. Boeck van ſijn Borgerlijcke Regeringe, treffelijck ſpreeckt over de onveranderlijckheyt Gods, brengen wy met recht hier by: *Wert hy in beter en ſchoonder verandert* (vraeght hy) *ofte in erger en leelijcker, als hy ſelve was?* (en antwoort) *Nootſakelijck in erger, hy aldien hy verandert. Want wy en konnen niet ſegghen dat Godt ſchoonheyt ofte deught gebreck heeft.* En hier op, doet hy in deſelfde t'Samen-ſprake wederom vragen, *Dewijl ſulcks alſo is, ofmen dan wel geloovenſoude, dat yemant van ſelfs, het zy God, oft de Menſche, wel ſoude ſijn ſelven erger willen maken.* Ende doet antwoorden, *Dat ſulcks onmoghelijck is; ende derhalven oock onmoghelijck dat Godt ſijn ſelven ſoude willen veranderen. Want dat hy de ſchoonſte en beſte zijnde, altijdt blijft in ſijn eeuwighe en ſimpele gheſtalteniſſe.* Indien hier yemandt mochte dencken, dat den Autheur meerder ſagh, op het Goddelijcke weſen, als op den wille, daer en ſoude ick niet veel tegen hebben. Maer ick wilde, my toegeſtaen werde, dat die twee een en 't ſelfde zijn, noch in God waerlijck niet en werden onderſcheyden. Want by de Chriſtenen werdt buyten allen twijffel gehouden 't gene den *H. Hilarius* ſeyde: *Al wat in Godt is, is Godt: al wat in hem is, is een.* Maer wat behoef ick dit dus breedt te vervolgen, dewijl den Apoſtel *Iacobus*, cap. 1. verſ. 17. ghetuyght van den *Vader der Lichten, dat by hem geen veranderinge, ofte veranderlijcke beſchaduwinge en is.* Nu oock dat, al 't gene Godt alſoo beſloten heeft, hy oock krachtigh uytvoert, wert by de Heydenen ſelve ſtaende ghehouden,

den. U Achtb. is wel bekent dit Vers van den Grieckſchen *Pindarus :*

Alſt Godt maer wil verhoen,
Soo kan gheen Menſch yet doen ;
Het eynd' en het begin
Gaet beyde na ſijn ſin.

Dat alles, het zy hoogh ofte leegh, nootſakelijck ofte willigh, onder deſe regeringe ſtaet, is van onſe Heeren ſo klaer uyt beyde de *Theologye* beweſen, dat het beter is daer van te ſwijghen, als elckemael het ſelfde tot walghens toe te verhalen. Ick weet wel, dat veel onder de Geleerde verſchil valt, op wat wijſe Godt na ſijnen wil regeert ; maer my dunckt, dat dit gheſchil alderbeſt neder-geleydt wert door den Wel-ghemelten Grave van *Mirandola*, daer hy ſeydt : *Voorwaer Godt en heeft niet alleen te voren geweten onſen wille, maer heeft hem oock te voren beſloten, en als Gregorius Nyſſenus, ende Damaſcenus ſulcks loochenen, ſo en ſchijnen ſy dat anders niet te loochenen, dan om te vermanen, dat andere dingen wel door den Goddelijcken wille, maer dat onſe verkieſinghe t'ſamen door den ſelvighen oock met onſen wille geſchickt werde : ſo nochtans, dat niet alleen d'uytkomſt van onſe gedachten, maer oock de gedachten ſelve, het voornemen ſelve, ende de herten van de Koninghen niet alleen, alſſer geſchreven is, maer van een yegelijck in de Handt des Heeren ſtaen, die alles ſchickt na ſijn wel-gevallen. Indien het volbrengen van eenigh ſijn beſluyt ſulcks vereyſcht, dan de deught in ons, ende met ons beginnende, ende de begonnen volbrengende, dan de gene die van deught tot ondeugt afgedwaelt zijn, veranderende tot rechtveerdigheyt, ofte beſigende een roede voor barmhertigheydt, ofte verminderende de fouten voor rechtveerdigheyt, alles altijdt ofte goet, ofte ten minſten gelegentheyt ten goede werckende.* Wy bekennen wel, dat geen Menſch doorgronden en kan, hoe dat die verborgen en wonderbaerlijcke kracht van de Goddelijke voorſienigheyt, den wille der Menſchen ſoo ſacht en krachtigh beweeght, dat ſy vry en uyt haerſelven verkieſen en volbrenghen, 't gene Godt beſloten heeft. Maer wie ſal ſeggen, dat het Menſchelijcke verſtant een mate is van alle dingen, ende datter een ſake niet voor waerachtigh aengenomen en moet werden, om dat ſy ons begrip, welckers kleynigheydt wy oock in de minſte wetenſchappen bevinden, te boven gaet. Gelijck yemant die op een hoogen Bergh ſal klimmen, ſoo veel te ſorghvuldiger let op den wegh, al is hy moeyelijck, wanneer hy onder hem ſiet de hooghe ſteylte om neder te vallen: even-eens laet ons oock, als wy bevinden een vervolgh van ſchadelijcke dolinghen, de waerheyt inſonderheyt aenhangen, op dat wy in den diepen afgront van die verborgentheyt niet en verſmoren, gelijck wel ſchrijft in het aenvangen van ſijnen Brief aen U Achtb. onſen grooten Vrient *D. Colvius.* Dus verre heb ick vervolght, 't gene de *Religie* meeſt raeckt, nu ſal ick oock kortelijck aenroeren, hoe dat deſe *Theologie* met de *Medicine* over-een komt. Hier en valt my niet t'ontijde te voren dien treffelijcken *Philoſooph*, dewelcke ſeydt, dat alle dinghen twee handhaven hebben, en datter groot onderſcheyt is, welck van beyden men eerſt aengrijpt. En al is't, dat ons gevoelen van deſe kant, daer aen U Achtb. dat beſtrijdt, wat hardt ſommige ſchijnt te weſen: ſoo en is het nochtans hier ſo vreemt niet, ofte het gaet om vele redenen de andere verre te boven. Maer het ſtelt, datter geen ſorge, oft wetenſchap yet vermoghen tegen 't gene Godt beſloten heeft, dat geſchieden ſoude. Laet het ſo weſen; hier door en ſal evenwel noch aen profijt, noch aen eere de Genees-meeſters yet te kort geſchieden. Want wy weten, dat haer ampt is, niet om te pooghen de verborghene raetſlagen Gods te vernietigen, maer om de kracht der ſieckten te breken, pijn te ſtillen, de natuyrlijcke krachten te verquicken, oock aldermeeſt dan, als ſy ſien, dat de doodt ſekerlijck aenſtaende is. Vorders werden wy mede door ons ghewiſſe ſelve verbonden, om elck ſijn eygen leven, als een geheel koſtelijck pant van God hem toegeſonden, met alle ſorge en neerſtigheyt te bewaren. Hier toe behoort de fraye vermaninge van *Cicero*, in den Droom van *Scipio* by hem beſchreven : *Alle Godtſalige moeten behouden de Ziele in de bewaringe des Lichaems : noch ſy en behooren niet ſonder gebodt van den genen, daer ſy afgekomen is, uyt het leven te verhuyſen.* Daer-en-boven getuyght geſtadigh de ervarentheyt, dat alderhande Siecken, van wat jaren, ofte gematigheydt ſy oock mochten weſen, na alle ſorge en vlijt, oock van de wijſte Genees-meeſters aengewent, evenwel komen te ſterven. Nu wat iſſer de Genees-konſt aen gelegen, of wy het naeckte voorweten Gods, of met het beſluyt gevoegt, ſijnen wil veranderlijck, ofte liever om de ſchierlijcke veranderinge der omſtandigheden, veranderlijck ſtellen, als ondertuſſchen de Konſt van den Genees-meeſter ſijn wit niet en raeckt, ende de Pael-ſteen van yemant die ſterft, altijt den ſelfden is. Wy en verachten oock niet de voortreffelijcke Genees-meeſters, *Eſculapius, Hippocrates, Galenus*, om dat wy deſelvige, als een God *Apollo*, oft eenigen Afgod, ghelijck by de Heydenen eertijdts ghebruyckelijck was, niet en aenbidden: maer ſy zijn by ons in meerder achtinghe, wanneer wy deſelvighe, als gereedtſchap, oft liever mede-hulpers van den Autheur des levens ende geſonthèydt, eere bewijſen. Daer-beneffens, hoe de ſake oock uytvalt, ſo ſullen wy altijt wel van haer oordeelen. Want als het geluckelijck gaet, ſo ſullen wy in haer werck ende gauwigheyt 't bekennen de beſondere handt en zegen Gods: ende by aldien het tegen-valt, wy weten hoe waer dat de Grieckſche *Nazianzenus* geſeydt heeft, *Dat allen arbeydt te vergheefs is, als 't Godt niet gheven en wil.* Eene ſorchvuldigheydt heeft hy ons alleen nagelaten, dat

wy het ampt, 't welck hy ons opgeleydt heeft, voor d'uytkomſte neerſtigh ſouden waernemen; en daerna ons in 't ſelfde gheruſt houden, dat het hem alſo belieft heeft, die niet en kan begeeren, als 't gene alderbeſt is. Laet ons hooren de Goddelijcke ſtem van den Wijſen *Epictetus*: *Ick wil altijdts liever, 't gene dat Godt wil, als ick ſelve. Ick ſal hem by-blijven, en aenhangen, gelijck een dienaer en navolger, met hem begeer ick, met hem verlangh ick, ende om ſimpelijck, en met een woort te ſeggen, dat Godt wil, wil ick oock.* Hier is de rechte ſtilte voor het onweder der bekommerniſſen; hier is een ſekere Haven voor het ghevaerlijck ſtooten der Klippen: en hier is ten laetſten een Pael-ſteen, daer ick met gemoedt en penne op ruſte. Vaert wel, Wtgenomen Man, met uwe uytgeleſene Huyſvrou, lieve Kinderen, en inſonderheydt die Dochter, die ick verſta, dat U Achtb. onlangs aen de Wijſheydt en Kenniſſe der Talen opgeoffert heeft. Wy bidden Godt Almachtigh, dat ſijne Majeſteyt gelieve den zegen te ſtrecken over dit prijſelijck voornemen, en anderen tot navolginghe te verwecken: op datter vele mochten leeren met wetenſchap ende deught te overweghen de kortheydt van dit ſchaduwachtigh leven. In Wtrecht, den 8. Februarij 1639.

5 Daer en is geen Sieckte, in dewelcke de *Voorteyckenen* ſo onſeker gaen, als de Peſte. Want als de Siecke ſchijnt behouden te weſen, dan werdt hy dickwils ſchierlijck wech-geruckt: en in tegendeel als hy ſchijnt alderkranckſt' te zijn, dan bekomt hy noch wel buyten alle hope. Is niettemin een goet Teycken, dat de *Geſwellen* ras voort-komen, en op een onge-eerlijcke plaets, te weten, achter de Ooren, onder de Oxelen, ofte in de Liſſchen, zijnde aldaer Klieren geſtelt, om t'ontfangen d'onreynigheydt van de Herſſenen, Herte, en Lever; en ſulcks beduydt oock dat de nature ſterck is, ende haer ter rechter plaetſe kan ontlaſten. Geven oock minder gevaer *vele Geſwellen*, (in tegendeel gaet het met de *Bloedt-ſweren*, die, als van quader ſtoffe opgheleydt zijnde, in meeder ghetal meerder ſwarigheydt maken) alſſe maer wel verheven zijn, ende haer ten eerſten tot ſweren begheven, ende daer op de benauwtheydt, als oock d'andere toevallen komen te verlichten. De *Roode placxkens* en zijn ſo quaet niet, als de bruyne: ja het *Peper-koren* is meeſt doodelijck: als mede wanneer de Geſwellen langhſaem uyt-komen, ende kleyn blijven, ofte ontrent het Herte, ende de Keel ſtaen, ofte oock weder inſlaen, ende daer dan op volcht *Raſernye, Trecking van Leden, Braken, Kout-ſweet, Loop*, ende *Flaute*.

6 Dewijl het ſwaerder valt, gelijck de Poët *Ovidius* wel ſeydt, den vyandt uyt te jaghen, als uyt te houden: ſoo ſullen wy voor de Geneſinghe van de Peſte, eerſt ſtellen de Middelen, om deſelve te vermijden.

Het is een ghemeen ſegghen onder de Geneesmeeſters, dat deſe drie Pillen beſt zijn om de Peſt, en ſijne beſmettelijckheydt te vermijden: *cito, longè, tardè, cede, recede, redi*, ras uyt een beſmette plaets te ſcheyden, verre van daer te trecken, ende niet haeſtigh wederom te komen. Welcke leſſe wy met deſe Veersken uytgedruckt hebben:

Die 't Lichaem van de Peſt langhduerigh wil bevrijden,
Die moet beſmette lucht, en ſulcke plaetſen mijden,
Oock vluchten verr' van daer, in een geſonder Landt,
En keeren langſaem we'er, als 't vuur is uytgebrandt.

Maer dewijl, om redenen verhaelt, elck een niet gelegen is de Peſtige plaetſen te vlieden, en ſommighe oock niet en betaemt ſijn vrienden te verlaten: ſoo ſullen wy alhier kortelijck aenroeren, waer door de Beſmettelijckheydt voor te komen is.

Voor eerſt, ghelijck de Peſt een ſtraf is van onſe ſonden, ſoo is voor al van nooden, dat wy door een beter leven ons met Godt verſoenen, ende door rechte boetveerdigheydt ſijnen toorn van ons wenden. Sulcks doende, moghen wy verhopen ſijnen Goddelijcken zeghen, tot de Middelen, die wy tot onſe bewaringhe ſullen aenwenden.

Deſe Middelen ſullen wy vervolgen na 't getal en ordre van de Niet-natuerlijcke dingen: door welckers recht gebruyck de geſontheydt onderhouden, en quaet ghebruyck de onghesontheydt verkregen wert. Deſe zijn ſes in ghetal, uyt welcke eene van de Ziele ofte het Gemoedt, den Lichame mede-gedeelt wert, te weten, *de Paſſien* ofte *Beweginghen des Gemoedts*, de vijf andere den Lichame uytwendigh aenkomen, als *Lucht, Spijs*, en *Dranck, Oeffeninge* ende *Ruſte, Slapen* en *Waken, Af-ſetten* en *Op-houden.*

Wat voor eerſt de *Ontroeringhe des Gemoedts* belanght, heeft het oyt plaets, meeſter van ſijn *Paſſien* te weſen, ſo is het voornamelijck van nooden in tijde van Peſt. Inſonderheydt dient ghewacht van *Gramſchap* en *Droefheydt*, om dat ſy de Geeſten beroeren ende ontſteken, ende ghelijck als teghen het Herte perſſen. Maer boven alle Ontroeringhen, is alhier, gelijck wy verhaelt hebben, de *Vreeſe* d'alderſchadelijckſte, ſoo, om dat deſelve 't Herte ontſtelt, en al de Geeſten ſchierlijck ontroert, als oock, om datſe gheſtadigh vergeſelſchapt is met Swaermoedigheydt, waer door ſware en ſwarte Vochtigheden in 't Lichaem groeyen, bequaem om de Beſmettelijckheydt lichtelijck te ontfangen. Ja men ſiet oock daghelijcks, hoe dat yemandt door een Schrick de Peſt plotſelijck op den hals krijgt, om dat de ſtercke Inbeeldinge, het Hert dapper ontſtelt en verſwackt, ende alſo het quaet, 't welck gevreeſt wert, daer vaſt in-druckt. Soo datter in tijden van Peſt niet beter en is, als wel te doen, ende vrolijck te zijn, het welck *Plutarchus* heeft willen te kennen gheven, als hy ſchrijft, dat *Theleta* van Creten, door de *Muſijck* de peſt

peſt uyt Lacedemonien verjaeght heeft. Derhalven en is hier niet dienſtiger, als een effen en onbevreeſt ghemoedt te houden, volghens de leſſe, hoewel in andere ghelegentheydt ghegeven, van *Terentius* (in den welcken wy noch vry wat anders, als ſuyver Latijn vinden) in het Bly-eynde-ſpel, ghenaemt *Phormio:*

Yemandt die na ſijn wenſch, de Kar gaet op een zant,
Moet dencken of hem Godt wat anders over-ſant,
Hoe hy hem houden ſouw; Want dat gemeene ſaken,
En 't geen een ander beurt, hem oock wel kan genaken.
Hier door hy onverwacht geen ongeval en lijt,
En valt het beter uyt, dat houdt hy voor profijt.

Maer dewijl de Peſt meeſtendeel door verderVinge van de *Lucht* voort-komt, ſoo moet meeſt op deſelve acht genomen werden. Ende alſo de Lucht veeltijdts beſmet van modder ende vuyligheydt, die op de ſtraet blijft leggen ſtincken, ſoo dient die voor al wech-ghenomen. Dewijl oock de Grachten die niet gheſtadigh uyt ende in en vloeyen, veel ſtancks verwecken, ſoo is noodigh dat deſelve door het Haven-water alle daegh ververſcht werden. Anders ſoude daer uyt te verwachten ſtaen, 'tgene wy hier voor uyt de Meer-gemelte Hiſtory-ſchrijver *Diodorus Siculus* verhaelt hebben, dat uyt ſtilſtaende water, door de hitte der Sonnen ontſteken zijnde, grove ende ſtinckende Dampen op-komen, die beſmettinghe in de Lucht veroorſaken. Ick en kan hier niet nalaten te vermanen, waer over ick dickwils eerlijcke Borghers hebbe hooren klaghen, te weten van de ſtanck, die in de Kerck komt, door het openen der *Graven*. Het is ſchrickelijck dat de Graven, daer onlangs Luyden, van de Peſt overleden, in begraven zijn, wederom, door vervolgh van ſterfte in een Huys ofte in 't ſelve Geſlacht, onlangs daerna gheopent werden, ende ſoo alle de gene, die met het Lijck gaen, van ſtanck vervullen, ende noch meer, als het ghebeurt, dat ſy onder de *Predicatie* open legghen, ende de gene, die daer over ofte ontrent ſitten, van ſtanck doen verſmachten. Ick kan verſcheyde exempelen verhalen, die ſulcks in onſe Stadt en elders heel qualijck bekomen is. Daerom ſoude het prijſſelijck zijn, volghende de waerdighe oudtheydt, gheen dooden, inſonderheydt in tijden van Peſte, te begraven in een plaetſe, daer het volck vergadert tot den Gods-dienſt. De Kercken, zijnde Huyſen der Beden, behooren by ons in meerder waerden ghehouden te werden, als dat wy die met onſe ſtinckende Lichamen ſouden beſoetelen. De Turcken ſelve houden hare *Moſquees* ſeer net ende ſuyver, ſo datter geen vuyligheyt oft ſtanck ontrent en komt. Het blijckt oock klaer, dat onder het volck Gods de graven buyten de Stadt geweeſt zijn, *Gen.* 25. *verſ.*9. *Marc.*5. *verſ*2.14. *Luc.*7. *verſ.*12. *Iob*, 11. *verſ.*3. en 31. welke plaetſen betuygen, dat de Lijcken buyten de Stadt gedragen wierden: behalven van eenige Koningen, die in de Stadt Davids haer begravinge kregen, maer op een plaets, die van het volck afgeſcheyden was, te weten, in de Hoven, en daer in zijnde grotten en ſpelonken. Wy leſen oock in de Grieckſche Autheuren, dat die van Athenen, volgens hare Wet, de dooden buyten de palen van de Stadt begroeven. Welcke maniere by de oude Romeynen mede onderhouden werde. De Keyſer *Adrianus*, en heeft niet alleen verbodt ghedaen de dooden binnen Romen te begraven, maer oock in eenige Stadt van 't Rijck. En deſe loffelijcke wijſe van begraven is in de eerſte Kerck altijt nagevolgt. Tot dat allengskens, alſmen uyt Godtvruchtigheyt, de Lichamen van Heylighe Mannen in de Kerck nam, en dat ſulcks oock Heeren en Princen niet geweyghert konde werden, ten leſten al de gene, die van middelen waren, ende wat vermochten, aldaer begraven wilden weſen. Het welck daerna vervolght is door gierigheydt van de ghene, die over het inkomen van de Kercke geſtelt zijnde, het ſelve hier door verbeterden: ende door de hoovaerdye, van de ghene die niet en wilden, onder het gemeen volck begraven zijn. Daerſe nochtans d'eene tijdt oft d'ander al in een Kerck-hof, en in een aerde geraken. Ick heb dickwils, hier over peyſende, ghegaen in de Groote-kerck over de graven van mijn Over-groot-vaders, en aengemerckt datter naulicx ſo veel in konnen leggen, alſſer namen op gehouden zijn: daer nochtans alledaegh weder andere by komen, ſo dat ſonder twijffel de eerſte beenderen op het Kerck-hof al over lange gebracht zijn. Of dat dan 50 jaer eer of later geſchiet, wat iſſer aen gelegen? Ick heb te Romen geſien het Graf van den Keyſer *Auguſtus*, die Meeſter van een ſeer groot deel des werelts was, maer ſijn beenderen, ofte aſch, ſoude nu verre te ſoecken zijn. De Wijſgerige *Diogenes*, ghevraeght zijnde van ſijn vrienden waer hy begraven wilde weſen? antwoorde, werpt my maer op 't Velt: waer op ſy ſegghende, dan ſouden u de beeſten eten; ſo antwoorden hy wederom, legt mijnen ſtock nevens my, op dat ickſe af-keer. Ende ſy wederom ſeggende, hoe ſoudt ghy, doodt weſende, ſulcks voelen: ſo ſprack hy, Wel, als ick dat niet en voele, wat hinder kan ick dan lijden? Veel minder iſſer aen gelegen, ofte yemant in de Kerck, ofte op het Kerck-hof begraven wert. Die Godt een goede ziel opgeoffert heeft, en met een geruſt gemoedt in den Heere ontſlapē is, ruſt op alle plaetſen even wel.

Dewijl wy alhier van de doode lichamen ſpreken, ſo en ſal niet ondienſtigh zijn te onderſoeken, welke Lichamen meerder beſmetten, en de Lucht haer peſtigh zaet overgeven, Levende of Doode? Sommige zijn van gevoelen, dat de Lichamen, die van de peſt geſtorven zijn, geen fenijn meer by haer en hebben,

ende alſſer altemet yet van beſmet wert, dat ſulcks meer van de Kleederen als van de Lichamen komt: alſo de Doode lichamen ſo geen Dampen van haer geven: ende dat oock den Aeſſem, die uyt levende lichamen, die de Peſt hebben, geblaſen wert, meerder ghemeenſchap heeft met de geeſten van de levende lichamen, ghelijcker oock meerder gemeenſchap is tuſſchen levend' en levend', als tuſſchen levend' ende doodt, ende dat de beſmettinghe door de banck gheſchiet tuſſchen dingen die van gelijcke nature zijn.

Anderen meenen, datter meer gevaers is van Lichamen, die van de Peſt geſtorven zijn, als die noch leven. Om dat in een levend' lichaem het vergif wat beſnoeyt ende verdooft wert van ons natuerlijcke warmte: en als de natuerlijcke warmte uytgebluſt is, dat dan, ſonder eenighe teghenſtant, het lichaem van 't vergif geheel ingenomen, en ten leſten overwonnen en omgebracht wert. En dat daerom door ordre en raedt van de Genees-meeſters, in alle welgeſtelde *Republiken* geordineert is, om de doode Lichamen, die van de Peſt geſtorven zijn, niet lang boven aerde te houden, maer ten eerſten te begraven.

Om in dit gheſchil wel te ſpreken, ſoo moet voor eerſt onderſcheyt gemaeckt werden, tuſſchen ſulcke ſiecken, die aen een doodelijcke Peſt leggen, ofte die daer van door komen. Die de Peſt hebben, en geen gevaer van haer leven en loopen, die en zijn ſo beſmettelijck niet. En in ſoodanige is het waer, 'tgene te voren gheſeydt is, dat de natuerlijcke warmte, waer toe mede de *Alexipharmaca* helpen, haer niet alleen tegen 't vergif en ſtelt, maer het ſelve oock bedwingt, ende ten leſten heel overwint. So is by velen ondervonden, dat, alſſer yemant de Peſt heeft, en op-komt, in ſulcken Huys ſelden een ander mede beſmet wert. Maer als yemandt aen een doodelijcke Peſt leydt, ofte daer af ſterft, ſo is't geheel anders gelegen. Want van ſoodanige Lichamen, inſonderheyt als de menſch op ſijn ſterven leyt, te weten, als 't vergif de natuerlijcke warmte nu overwonnen heeft, ſtaet veel meerder gevaer te wachten, als van een doot lichaem. En d'ervarentheyt getuygt, dat, hoeder meer in een huys oft Stadt op-komen, hoeder meer hope is, dat de Peſt haeſt gedaē ſal hebben. In tegendeel hoeder meer ſtervē, hoeſe ſelder wert.

Maer 't gene wy geſeydt hebben moet wel verſtaen werden: In een levend' Lichaem, 'twelck van het vergif heel bedorven is, toont de natuerlijcke warmte, dieder noch overich is, haer uyterſte kracht om het fenijn uyt te werpen, ſoo datter uyt het geheele lichaem niet en dampt, en inſonderheyt door den Aeſſem niet uyt en waeſſemt, als dat heel fenijnigh en peſtilentiael is. Waerom 't geheel gevaerlijck valt, by ſoodanigh Menſch te weſen. Maer als hy doodt is, ende dat, de natuerlijcke warmte vervlogen zijnde, het Lichaem kout geworden is, door dien de ſweet-gaetjens geſloten zijn, en inſonderheydt den Aeſſem op-houdt, dan komender minder Dampen uyt, en dan machmen wel toeſtaen, datter minder gevaer van ſoodanigh lichaem komt, voornamelijck in gheheel kout Weder. Maer datter evenwel wat uytwaeſſemt, bewijſt genoeg de Lucht, ende den Reuck, die ſoodanigh Lichaem uytgeeft: ende dat daer van komt, en kan niet als peſtilentiael zijn, dewijl al de Vochtigheden ende Geeſten van ſoodanigh Lichaem den peſtilentialen aert aengenomen, en door de doodt niet verloren hebben. En indien in Kleederen, &c. het Peſt-zaet bewaert kan werden: waerom en ſoude het in de gemelte Vochtigheden, Geeſten, ofte oock de Deelen van ons Lichaem niet mede een wijl tijdts blijven konnen? Dewijl oock ander fenijn noch een wijl tijdts in de doode lichamen blijft, waerom en ſouden de overblijfſelen van het peſtilentiael vergif niet eenighen tijdt konnen blijven, ende daerna uytwaeſſemende, andere lichamen beſmetten? *Fernelius*, vermaert Genees-meeſter van *Henrick* de 11. Koningh van Vranckrijck, ſchrijft, dat eenighe Jaghers een ſeer wreeden Wolf ghevanghen hebbende, ſijn vleeſch koockten en aten, ende datſe daer van allegader in raſernye vervielen. En Doctor *Bauhinus*, Profeſſor te Baſel, (aen den welcken ick om ſijn vriendtſchap, my aldaer beweſen, en noch by ſijnen Soon, en navolgher, vervolcht, ick hier geerne gedencke) verhaelt, hoe ſommighe, die van een Vercken, dat van een dullen Hont gebeten was, gegeten hadden, ſoo raſende werden, datſe malkanderen met de Tanden verſcheurden. Maer als het doode lichaem nu begint aen te komen, en te bederven, dan geeft het ſeer veel Dampen van hem, het welck de ſtanck oock wel uytwijſt: dewelcke, alſooſe uyt een peſtigh Lichaem komen, mede niet anders als peſtilentiael en beſmettelijck en konnen weſen: ja het vergif wert ſonder twijfel door die verrottinge noch geſcherpt. Daerom ſeydt *Ovidius* in de beſchrijvinghe van de Peſt ſeer wel:

Het Lichaem valt daer heen, de Lucht ontfangt het vyer,
Geen Hont, geen Wolf is graegh, noch ſelfs de grage gier,
Te bijten in het vleeſch: dat leydt van een en ſmelt,
En door ſijn vuylen ſtanck een yder neder-velt.

So dat ick verſcheyde exempelen ſoude konnen verhalen van de ghene, die al de oorſaeck van de ſieckte, ende daer op volgende doodt alleen weten den *Stanck*, dieſe van ſoodanighe Lichamen ontfangen hadden. Waerom met groote ſorchvuldigheyt in de laetſte Peſte by de E. Heere Borghemeeſter *Tereſteyn*, loffelijcker gedachteniſſe, en de Magiſtraet gheordineert is, dat alle dooden binnen tweemael 24 uren ſouden ter aerde gedaen werden.

Vorders, om ons Huys voor de Peſt te bewaren, ſo moeten wy letten op de *Winden* die wy in-laten, en volgen

volgen het exempel van den Prince der Geneeſmeeſters *Hippocrates*, dewelcke als de Peſt geheel Aſyen en Griecken-landt doorliep, menigh duyſent menſch geſont hiel, door het uytſluyten van ongeſonde winden. *Marcus Varro* mede, als hy te *Corcyren* was, en dat over al de huyſen vol ſiecken lagen, in-latende door nieuwe venſters den Noort-ooſten wint, en ſluytende die op 't Zuyden ſtonden, bracht ſijn volck en huyſgeſin geſont t'huys. En de wijſgerige *Empedocles*, gelijck *Plutarchus* betuyght, met het ſluyten van een gat in een bergh, dat over de gantſche Landouwe een ſwaren en ongeſonden damp uyt gaf, ſloot mede de Peſt uyt dat Lantſchap.

Tot ſuyveren van de Lucht ſtreckt oock, datmen dickwils groote *Vuuren* ſtoockt, inſonderheyt van wel-rieckent hout: of genever-beſien, wieroock, nagelen, en diergelijcken brant: nagelen in een ſchotel azijn op een kool vuur langſaem laet uytwaeſſemen: azijn giet op gloeyende pluyvuyſen: of oock wel-rieckende Kaerskens (die in alle Apoteken te vinden zijn) aenſteeckt. Het vyeren, of het branden van pektonnen, kan mede de Lucht bequamelijck ſuyveren. Het zelfde doet het branden van Buſpoeder, en noch beter als het afgeſchoten wert. D^r. *Levinus Lemnius*, eertijts Geneeſmeeſter van Zierickzee, verhaelt, dat te Doornick in tijde van de Gaef, de krijgſluyden die aldaer in garniſoen lagen, al het geſchut na de Stadt toe wenden, en 'tzelve met kruyt ladende, 's avonts en 's morgens tuſſchen lichten en donckeren door de ſtraten ſchoten: door welck gedruys en roock de beſmettelijckheyt wechgenomen, en de Stadt van de Peſt verloſt werde. Want die middel, ſeyt *Lemnius*, gaet wel ſo vaſt om de quade dampen te verjagen, en de Lucht te ſuyveren, als 't gene wy van *Hippocrates* leſen, groote vuuren op de ſtraet te ſtoken.

In deze tijt is het beter datmen *Kleederen* draeght van ſatijn, arme-ſijde, camelot, borat, als van laken, baey, vulpen, fluweel, of diergelijcke: oock datmen dezelve dickwils verandert, inſonderheyt als men ontrent eenige vyerige plaetſen geweeſt is.

De Ruyck-ballen van *Muſqueljaet*, *Amber*, en andere wel-rieckende gommen of ſpeceryen zijn onbequaem, om datſe met haren lieffelijken reuck de quade dampen daer ontrent in de Lucht hangende mede nemen, en tot de Herſſenen als inleyden. Hier toe is beter als men in verdachte plaetſen is, te hebben in een beſloten Balleken een ſpongye wel nat gemaeckt in ouden *Azijn*, daer lange *Wijnruyt*, *Gouts-bloemen*, en diergelijcke kruyden in geweyckt zijn.

Alle morgen eer men uytgaet, dient het aengeſicht, en handen gewaſſchen met klaer water, waer onder een weynigh van den voorſz Azijn gemenght is. En dan genomen een lepel van het *Theriakel-water* van *Bauderon*, in de Apoteken te vinden: ofte een glas van den volgenden Alſſen-wijn, die behalven ſijne nuttigheyt mede van ſeer goede ſmaeck is. Neemt van 't opperſte van Alſſen vier handen vol, Bladeren van *Scordium* twee handen vol, *Alants-wortelen*, 4 oncen, Schellen ende *Zaet van Citroenen*, van elcx een once; *Carui-zaet* anderhalf once. Dit gedaen op een tonneken van ſes of ſeven ſtoop Rijnſchen, of Franſchen Wijn, en na drie vier dagen daer van gedroncken.

Men mach oock nemen op de punt van een mes een weynigh *Theriakel*, *Mithridaet*: of, die beyde te heet is, *Diaſcordium*: en de gene, die dat noch te werm was, als geheel heet, en gantſch gallachtigh van gematigheyt zijnde, konnen het zelve vermengen met *Conſerve van Gouts-bloemen*, en *ſyroop van Citroenen*. De ghemelte *Lemnius* getuyght 4. *de occ.* 17. datter niet beter en is om de peſtige dampen te weren, als het *zaet*, *ſap*, en *ſchellen* van Citroenen; als oock datmen van een verſſchen Citroen eet: en ſeyt, dat hy hem daer mede alleen tegen de beſmettinge van de Peſt plach te wapenen. Dit en is den Poët *Virgilius* niet onbekent geweeſt, als hy van het ſap der Citroenen, die in *Media* veel waſſen, aldus ſchrijft in ſijn 2. Boeck van de Lantbouwinge:

Wt Meden is een vrucht in ouden tijdt geſproten,
Die heeft een egger ſap in haren ſchors beſloten,
Daer kan geen beter dranck of nutter julep zijn
Voor nare Spokery of ander ſlim fenijn:
Want ſchoon aen eenigh menſch door gif de leden ſwellen,
Het ſap dat zal het lijf in beter weſen ſtellen;
Het kan meer bate doen als eenigh heylſaem kruyt,
Het is een vinnigh zuur, het bijt den ſwadder uyt.
Dus als een ſtief-moer pooght, door fellen haet ontſteken,
Haer voor-kint quaet te doen, en haer verdriet te wreken,
Of dat een ſpoockſter grolt, en vremde lagen brout,
Dit ſap is dat de doot met krachten wederhout.
De ſtam daer aen het waſt is keeſtigh opgereſen,
En ſchijnt aen ſijn geway een lauwer-boom te weſen;
En zo men uyt den reuck geen onderſcheyt en nam,
Het ware ja de boom die eerſt van Daphne quam.
En ſchoon al ruyſt de lucht met wonder harde vlagen,
Het bladt dat kan een ſtorm en harde buyen dragen,
Het bloeyſel even-ſelfs dat hout geweldigh vaſt,
Zoo dat het op geen kou of ſtueren wint en paſt.
De Meden achten 't hoogh, en 't wort van hen gepreſen,
Vermits het van den ſtanck den adem kan geneſen.

Sommige rekenen voor een groote verborgentheyt, wat *zout* op de tong te houdē, waer van wy elders ook reden zullen geven. En al zijn vele van gevoelen, dat, 't gene van buyten om den hals gehangē wert, gantſch niet om het lijf en heeft, waer door oock eertijts de Grieckſche Vorſt (gelijck *Plutarchus* in ſijn leven verhaelt) *Pericles* krank leggende, als een van ſijn vrienden vraegden, hoe 't al met hem was, toonden alleen 't gene, hem de vrouwen om den hals gehangen hadden, alsof hy daer mede te kennen wilde geven, dat hy toelatende die malligheyt, al dapper krank moſt zijn: ſo is

evenwel door lange ervarentheyt by verſcheyden Geneeſmeeſters ondervonden, dat een holle haſe-noot, daer de keerne uyt is, met *Quickſilver* gevolt, of het zelve in een ſchacht van een pen gedaen, en om den hals gehangen, in verſcheyde en groote ſterften ontallijcke menſchen van de beſmettelijckheydt be-waert heeft. Die niet uyt en gaen, en behoeven hier zo nau niet op te paſſen. Dan de gene, welckers ge-legentheyt niet toe en laet by huys te blijven, en dienen niet uyt te gaen voor dat de Son een uure op geweeſt is, maer inſonderheyt moeten ſy haer wach-ten voor de ſtralen van de ondergaende Son. Dewijl oock in andere gelegentheyt dit altijt tot een regel dient:

Niet vroegh uyt, maer vroegh onder dack,
Dat is geſont, en groot gemack:

Soo moet het alhier voornamelijck waergenomen werden. Dan het zy wanneer men uytgaet, zulcks en moet nimmermeer nuchteren geſchieden: maer na datmen een goeden onbijt gedaen heeft. Ende die nootſakelijck moeten weſen by een die aen de ſieckte leyt, mogen wat *Theriakel*, ofte *Mithridaet* in de neus ſtrijcken, van de wortel *Angelica*, ofte *Zedoar* knau-wen, ofte een van de kleyne Peſt-koecxkens (in den Apoteeck te vinden) in den mont nemen. Dienen oock, by den krancken komende, te blijven ſtaen aen 't hoofden-eynde van de bedſtede, en laten vry de gordijn tuſſchen beyden hangen, altijt wachtende te ſtaen tuſſchen het vuur en de bedſtede.

In deſe tijt en dient niet alderhande *Spijſe* gebruykt: maer alleen de gene, die niet lichtelijck en verderft, en goet voedtſel geeft: gelijck dezelve in 't byſonder in den *Schat der Geſontheyt* wijtloopigh aengeweſen is, al-hier onnoodig wederom te ſtellen. Vereyſcht evenwel onderſocht of in deſe gelegentheyt de Viſch geſonder is, als 't Vleeſch. Want zulcx wert van ſommige ſeer hart ghedreven, om dat de Peſt, die muylen en hon-den, als *Homerus* beſchrijft 1. *Iliad.* in de Troyaenſche oorlogen eerſt overviel, nimmermeer de viſſchen oyt bevangen heeft, na de getuygeniſſe van *Ariſtoteles* in het 7. boeck van de deelen der Dieren. Waer van miſ-ſchien voortkomt ons gemeen ſpreeck-woort, *So ge-ſont als een Viſch.* Maer dit gevoelē gaet heel los. Want al is dat de Zee-viſch, om de nature van ſijn woon-plaets, dat is, het zout-water, de verdervinge inſon-derheyt tegen is, even gelijck de Rivier-viſch, die zo lange hy hem in ſijn eygen plaets onthout, van de be-ſmettinge bevrijdt blijft, dewijl de ontſteken Lucht hem niet wel en kan genaken: evenwel als ſy beyde uyt haer gewoone plaetſe zijn, alwaer het oock in de ſuyverſte Lucht, zo konnen ſy veel lichtelijker, als het vleeſch bederven, en het ſap of gijl daer van komen-de is geenſins te ſtellen voor het voedtſel, dat het vleeſch geeft. Waerom beter is, dickwilder vleeſch, als viſch te eten, en dat liever gebrade, als geſoden. Oock van zulcke dieren die matelijck vaſt en droogh van vleeſch zijn. Het welck mede in de viſch inſon-derheyt moet waergenomen werden. Ael, Palingh, Berm, ende andere vochtige en ſlijmerige viſch, om datze licht bederven, en de quade Vochtigheden doen groeyen, en behoeftmen in deſe tijt niet te eten.

Wt den Hof is bequaem een ſalaet van *Suyringh*, *Endivye*, *Latouw*, *Bernagye*, *Buglos*, met toe-kruyt van *Nippe*, *Munte*, &c. Andere vochtige kruyden, als Porceleyne, en diergelijcke, zijn in deze tijt ondien-ſtigh. Maer die kout en droogh van gematigheyt, en wat zuur van ſmaeck ofte bitterachtigh zijn, oor-deelen wy alderbequaemſt. De *Suyringh* ſpant onder alle andere de kroon, dewelcke van ſommige dit ge-tuygenis gegeven wert, dat de gene, die in de groote ſterfte het zap daer van droncken, ofte oock acht of thien bladeren in azijn geweeckt, aten, van de be-ſmettelijckheyt bevrijdt bleven. Sulcx kan evenwel niet geſont weſen voor de gene, die een koude Lever, en een ſlappe Maegh hebben.

Onder de vruchten zijn ſeer dienſtigh *Granaet-ap-pelen*, *Citroenen*, *Orangje-appelen*, *Queen* gekoockt ofte ingeleyt, *Appelen*, *Peren*, *gedrooghde Pruymen*, *Kerſſen*, die zuur en ſerp van ſmaeck zijn: maer de zoete, als de bedervinge meeſt onderworpen, en zijn zo bequaem niet. Concommers, Meloenen, als oock de Pluck-vruchten mogen wel achtergelaten werden. Dan *Olyven* en *Cappers*, die in azijn bewaert werden, kon-nen bequamelijck in 't eerſte van de maeltijdt of tuſ-ſchen andere ſpijze over tafel komen. De *Loock* wert van den eenen gepreſen, van den anderen gelaeckt. Maer alzo dezelfde, van alle outheyt voor een recht tegen-gift van fenijn gehouden is, ende dat hy daer over ook by Galenus, der Boeren Theriakel genaemt wert: zo en zoude ick niet ongeraden konnen vin-den, dat hy by de Boeren, ofte andere, die grof ende ſterck zijn, niet voor ſpijze, maer als medicijne ghe-bruyckt werde. Het welck ſeer bequamelijck ghe-ſchiet, als hy in vleeſch ghefteken, en daer mede ge-brade wert. Maer de gene die onder de menſchē moet verkeeren, is 't ondienſtig met ſtanck voor den dag te komen, behalven dat hy noch quaden Gijl geeft, die niet dan heete ende ſcherpe Vochtigheden voort en brenght; en wert derhalven de Loock nutter gelaten.

Soete-melck is mede in deze tijt zo geheel goet niet: beter is de *Kaerne-melck* met *ſuure Appelen* ge-ſoden. Als oock verſche *Eyeren* uyt de ſchael: ghe-roert of gedopt met *Citroen-ſap*, of *ſap van Orangje-appelen*. Het welk, als ook *Suyring*, *Azijn*, *Verjuys*, by alle ſpijſe, daer 't by kan weſen, bequamelijk gedaen wert.

Maer het zy wat ſpijſe datmen eet, altijt dient maet en regel gehouden te werden, ſonder in gulſigheyt te vervallen. Veel gerechten, ſeyt *Seneca* ſeer wel, maken veel ſieckten. Wy lezen in de Grieckſche *Laërtius*, *Ælianus*, als mede in de Latijnſchen *Agellius*, dat wan-neer te Athenen dikwils de Peſt ſeer veel volck wech-nam, de wijſe Socrates door een ſobere maniere van

leven ſijn lichaem altijdt fris en geſont behiel. Dit moet evenwel verſtaen werden, van niet al te groote ſoberheyt, en te veel vaſten, waer door het lichaem verſwackt, en de beſmettelijckheyt eerder ontfangen werdt.

Men zal dan eer men des morgens, als de Son een uur of twee op geweeſt is, uytgaet, eten eenen vetten Boteram (want de *Boter* wederſtaet oock het fenijn) met Wijn-ruyt, en daer op drincken een goet glas *out bitter Bier*. Over tafel is dat mede niet ondienſtigh. Maer noch wel zo goet een dronck Wijns. Men leeſt, dat op een ſekeren tijt de Peſt komende in 't Leger van de Romeynen, dezelve ophiel, zo drae de krijgſluyden quamen ter plaetſe, daer overvloet van Wijn was. Onder alle ſoorten is onzen *Rijnſche Deel-wijn* de hartelijckſte, maer voor de gene, die hy te ſterck is, als daer zijn die veel gals in hebben, en wat heet gebakert zijn, kan dienſtigh wezen de *Moeſelaer*.

De wijn verheught den geeſt, de wijn geeft jeugdig bloet,
De wijn maeckt dat de ſorgh uyt ons verhuyſen moet,
De wijn ontfronſt het hooft, de wijn verwekt de vreught,
En ſtort in alle dingh gelijck een nieuwe jeught.

Maer hier en moetmen niet aen-nemen, 't gene van ſommige voorgegeven wert, dat braſſen en droncke drincken het rechte middel is om deze Sieckte te weren, en dat zulcx zo dichten lijf maeckt, datter geen Peſt in en kan: Want zodanige ongeregeltheyt veroorſaeckt quade Vochtigheden, en brant in 't bloet, het welck als dan zoo veel lichter het Peſtigh fenijn kan ontfangen, en ſwaerder quijt werden. Die dan ſijn leven lief heeft, dient deſe leſſe te onderhouden;

Indien ghy ſonder peſt langhdurigh ſoeckt te leven,
Ghy moet u nimmermeer tot ſlempen overgeven;
Want die te gulſigh drinckt, en al te dickmael braſt,
Wort inder haeſt beſmet, en van de doot verraſt.

Het Lichaem dient in deze tijt geen ofte weynigh *Oeffeninge*, en dat 's morgens, als de Maegh ledigh is. Want het zelve veel te weeren met een volle Maegh, doet dat de ſpijze rau en onghekoockt na beneden ſchiet, het welck onſuyver bloet maeckt, en derhalven bequaem om de Peſt beter te vatten. Maer het nalaten van veel beweginge is ſeer dienſtigh, op dat wy niet ghenootſaeckt zijnde veel onſen adem te verhalen met eenen de quade lucht zouden intrecken. Dit wert wel uytdruckelijck belaſt door den Prince van de Arabiſche Geneeſmeeſters, Avicenna. Ende Mercurialis verhaelt, datter in de ſterfte van Padua vele, om datze hier niet op en paſten, om den hals quamen. Want het en is niet te verwonderen, dat een Stadt van den vyandt ingenomen wert, als men al de Poorten open ſet: even-eens is't met de ſweet-gaetjens van de huyt, die door veel oeffeninge heel gheopent werden, waer door de quade Lucht dan intreckt. Ende *Ovidius* ſeyt wel 1. *de Ponto* 5.

Met ruſten is de geeſt, en oock het lijf gepaſt,
En beyde die vergaen door al te ſtagen laſt.

Gelijck de *Slaep* na den middagh in tijde van Peſt geheel ſchadelijck is, zoo helpt het ſlapen des nachts om de vervlogen krachten te herſtellen, en door de vervochtinge het ontſteken van de Vochtigheden te beletten. Maer van veel waken, alzo het verdrooght, verhitten de Vochtigheden, krencken de krachten, en is in deſe gelegentheyt des tijdts gantſch ondienſtigh.

Te veel in ſlaep te zijn, en al te lange waken,
Dat kan ons allebey gereet tot ſieckte maken.
Geſellen met een woort, de maet gelt over al,
En waermen die vergeet, daer baertet ongeval.

De gene die heel veel en heet bloet hebben, mogen haer wel doen *Laten*: voor andere is het ſchadelijck. Dan dient niet gedaen, als met raet van een goet Geneeſmeeſter. Maer de ervarentheyt heeft geleert, dat de *Fiſtelen* op de beenen in deze tijt gantſch dienſtigh zijn. En D^r^. Mercurialis ſchrijft, dat in de Peſt, daer te Venetien een ontelbaer menighte van ſturf, niemant en overleet, die een *fiſtel* had, als alleen een man. Getuyght mede dat hy zulcks aen andere Geneeſmeeſters ghevraeght hebbende, het zelfde van haer beveſtight werde. Gelijck oock doen *Pariſinus*, *Ingraſſias*, *Maſſa*, *Palmarius*, en andere.

Het Lichaem en dient niet geſtoptte wezen, noch oock met ſtercke *Purgatien* beroert.

Ghy als dit qualijck wil, zo wilt den af-gangh wetten,
Door pruymen lang-rozijn, of moes van violetten,
Van beete, van latouw, van ander heylſaem kruyt,
Dat maeckt de wegen glat, en jaeght het ſwadder uyt.

Is oock goet voor de hartlijvige eens of tweemael 's weecks te gebruycken twee ofte drie *pillekens Ruffi*, 's avonts een uur ofte twee voor den eten: en is genoegh, alſſe des anderen daeghs eens ofte tweemael wercken. Andere Pillen, die in den Apoteeck te koop ſtaen, en zijn zo goet niet: ja de meeſte ſchadelijck. Selver oock de Pillen Ruffi, in de gene die met het Speen gequelt zijn, ende vrouwen die ſwaer gaen. In dewelcke dienſtigh zal weſen *Manna Diacatholicum*, ofte diergelijcke.

7. Het is ongelijck beter een aenſtaende gevaer te vermijden, als daerna raet te ſchaffen, om uyt het ſelve te geraken. Derhalven heb ick kortelijck aengeweſen een *Maniere van leven*, om, zo veel als mogelijck is, de Peſt te konnen ontgaen. Maer dewijl zulcx niet altijt, wat ſorge datmen oock draeght, na wenſch wel uyt en valt, en dat oock de gene, die haer ſorghvuldighlijck wachten, wel ſomtijts beſmet werden, zo zullen wy mede kortelijck verhalen eenige middelen om te Peſt te geneſen.

Komende dan in een begaefden tijt, en by de gene, al en is 't dat haer noch weynig Teyckenen openbaren, heb ick altijt met groot voordeel gebruyckt, dit volgende drancxken: Neemt *Mithridaet*, *Diaſcordium*, van elcx twee ſcrupels, *Zout van Scordium*, *Car-de-benedictus*, van elcx een halve ſcrupel. *Syroop van Citroen-ſap* 1 loot. *Theriakel-water* van *Bauderon* 1 once. Dit te ſamen gemengt, en werm ingenomẽ, daer twee drie uuren ofte langer (na gelegentheyt) op geſweet.

Voor de gene, die wat heet van gematigheyt zijn, of grooten brant hebben, konnen *Diaſcordium* alleen nemen ſonder Mithridaet, en in plaetſe van Theriakel-water, *Gouts-bloem-azijn*, ofte *ſap van Suyring*. Dit mach men alle daegh eens tot twee drie dagen toe, oock wel tweemael daegs gebruycken, en voor ſtercke luyden, ofte kinderen, vermeerderen of verminderen na gelegentheyt van de ſieckte, en de krachten van het lichaem. Ondertuſſchen laet ick den ſiecken voor ſijnen dranck beſigen het ghene hier volght: Neemt de kruyden *Scordium*, en *Suyring*, van elcx twee handen vol. Koockt het in water, ofte ſuure wey (als men voor geen loop en vreeſt) tot een pint, en als het doorgekleynſt is, doeter dan by *ſyroop van Citroen-ſap* drie oncen, *Zout van Scordium* een half vierendeel loot, *Olye van Swavel* zo veel druppelen, tot dat het een aengename ſurigheyt heeft.

Ick zoude ontelbare exempelen konnen bybrengen van de gene, die quaetaerdige Koortſen, ja de meeſte van de verhaelde teyckenen der Peſt hadden, alleen door deze twee inwendige middelen geneſen zijn. Maer ick heb liever, dat een yeder zulcks door de ervarentheydt zelfs bevint. Evenwel om dat ick het kruyt, en 't zout van *Scordium* in beyde gebruycke, zoo en zal niet ondienſtigh wezen, daer van wat nader reden te geven. *Scordium* heeft ſijnen naem by de Griecken van *Skorodon*, 't welck Loock beteeckent, om dat het daer na rieckt. Eertijdts is langh daer voor, met groote dwalinge, gebruyckt geweeſt een kruyt, dat mede den reuck van Loock heeft, en daerom *Alliaria*, ofte *Alliaris*, *Loock ſonder Loock*, als oft men ſeyde Loock ſonder knobbelen, ghenoemt wert: ende heeft breede rontachtige bladeren, met kleyne ſchaerdekens ſaegh-wijs geſneden. Dit kruyt heb ick hier te lande op veel plaetſen in 't wilt ſien waſſen. Maer het Scordium, daer wy van ſpreken waſt veel in 't Eylandt van Candyen (eertijdts *Creta* genoemt) van waer het in Italien gebracht wert. En is oock het beſte: heb het van daer noch onlanghs hier in de Stadt geſien. Dan waſt hier te lande oock in eenige valleyen van de Duynen ontrent den Hage en Leyden. Het is veel kleynder als *Alliaria*, het krijght veel ſteeltjens die gekant ofte gehoeckt en in knoopen verdeelt zijn, op d'aerde voortkruypende. Wt welck knoopjen ſpruyten twee bladeren, tegen over den anderen ſtaende, langwerpigh ront, aen de kanten ront-om gekartelt. Deze bladeren, en oock de ſtelen zijn ſacht, ruygh, en grijſachtigh. Dit kruyt heeft een uytnemende kracht (al is 't dat de Kruyt-beſchrijvers daer ſober gewach van maken) tegen alle ſieckten, daer eenigen quaden aert onder gemengt is. Sulcx heb ick eerſt geleert van den hoogh-geleerden Heere Santorio (dit jaer tot groote ſchade van onſe Konſte, die hy door ſijn ſchriften grooten luyſter gegegeven heeft, te Venetien overleden) Doctor ende Profeſſor van de Geneeſkonſte in de hooge Schoole der Venetianen tot Padua, alwaer ick ſijn E. in 't jaer 1616 by de Siecken vergeſelſchapte, en ſag dat hy al de gene, die aen de quaetaerdige of peſtilentiale koortſe (die doen in Italien ſeer in ſwang ging) lagen, geſtadigh dede drincken van Scordium in ſuure wey geſoden: 't welck ik in 't volgende jaer mede te Bononyen ſagh gebruycken de Heeren *Claudino*, en *Bartoleti*, Doctoren en Profeſſoren aldaer. Welke mijn weerde Meeſters ick ſedert die tijt in mijn eygen *practijck* geſtadigh gevolght heb: te meer, om dat ick las, dat 'et zelfde kruyt, door ervarentheyt van alle oude tijden in groote achtinge was geweeſt. *Galenus* ſchrijft 1. *de antidot.* 12. dat van eenige vermaerde mannen ſchriftelijk nagelaten is, hoe dat na ſekeren ſlagh onder vele lichamen onbegraven op 't velt blijvende, al die juyſt op Scordium gevallen laghen, minder als d'andere vergaen ende bedorven waren, inſonderheydt op de plaetſe, daer ſe aen 't kruyt gerocht hadden. Waerom, ſeyt hy, by een yegelijk gelooft wert, dat 'et Scordium een tegen-gift is, niet alleen van fenijnige dieren, maer ook van alderhande fenijn, dat het lichaem kan doen verrotten. Dezelfde *Galenus* ghetuyght mede in 't 9. Boeck van de ongemenghde Genees-middelen, dat *Epheſtianus* in 't Eylant *Lemnos*, onder alle andere dingen, die de verrottinge of bedervinge wederſtonden, inſonderheyt het Scordium plach te prijſen. Hier van hebben wy mede een exempel in den eerſten Brief van den meer-gemelten Heere van Buſbeke, 't welck wy zo van wegen de kracht van dit kruyt, als tot bewijs van de beſmettelijkheyt der ſieckte wel aenmerckens weerdig achten: en derhalven alhier niet qualijck zal te pas komen. Als wy, ſchrijft hy, in onſe reyſe ontrent *Adrianopelen* quamen, zo ſag ick dat een van de Hongaren, die met ons was, op de wagen ſat met een blooten voet, daer een Peſt-kool op was, om alzoo verſachting van pijn te ſoecken. Waer door wy allegader dapper ontſtelt waren, vreeſende dat de ſiekte, gelijk gemeenlijk gebeurt, mocht voortſetten. En hy en worſtelde ook niet langer met die ſiekte, als dat wy te Adrianopelen, dat niet verre van daer en was, aenquamen, alwaer hy ſturf. Maer ſiet hier het een quaet uyt het ander. De ander Hongaren vallen terſtont aen de kleederen van den overledenen, den eenen neemt het wambays, den anderen de broek, den derden 't hemt: ſonder dat wy eenigſins konden beletten, dat ſy, niet ons met haer in een merkelijk gevaer ſoudẽ werpen. De geneeſmeeſter *Quackelbeen* liep vaſt haer om Gods

wil bidden, dat ſy die dinghen niet raken en ſouden, uyt welckers beſmettelijckheyt de ſekere doot te verwachten ſtont: maer hy ſongh voor een doof mans deur. Waer op volghde, dat des anderen daeghs, als wy uyt Adrianopelen vertrocken waren, deſelfde ront-om den Geneeſmeeſter quamen loopen, en raet verſoecken voor pijn in 't hooft, loomigheyt van het geheele lichaem, vermengt met benautheyt van herten, ende hoe ſy vreeſden dat het voorboden van de Peſt waren. Waer op den Geneeſmeeſter zeyde, Dat hy haer niet te vergeefs gewaerſchout had: dat ſy nu verkregen hadden 't ghene van haer ſoo ſeer geſocht was: dat hy evenwel haer niet verleghen wilde laten. Maer wat raet konde hy geven op reys, daer hem alle behoeften ontbraken? Op den ſelfden dagh gaende, na dat ick in de herbergh gekomen was, volgens mijne gewoonte wandelen, vinde ik op 't velt een onbekent kruyt, den renck hebbende van look: 't welck den Gheneeſmeeſter te degen beſiende, ſeyde dat het *Scordium* was, ende fijne handen ten hemel ſlaende, danckte God, dat hy ons ſo t'ſijner tijdt een Geneesmiddel voor de Peſt toegeſonden hadde. Hy pluckte terſtont veel van 't ſelfde, en koockte het in een groote pot, de Hongaren goet moet gevende, en verdeelde onder haer 't afgeſoden nat, om te bedt gaende, het ſelve heet in te nemen met *Aert van Lemnos*, en *Diaſcordium*; belaſtende haer niet te ſlapen, eer dat ſy wel geſweet hadden. Het welck gedaen zijnde, komenſe des anderen daegs wederom, ſeggen datſe beter zijn, en verſoecken noch eens den ſelven dranck: ende die ingenomen hebbende, waren ſy geheel genezen.

Wy hebben het Zout geſtelt van 't ſelfde kruyt, en van *Cardanus Benedictus*, door dien wy gelooven, dat in aertachtige kruyden de meeſte kracht (gelijk van fijne, welckers geeſt door het vyer vervlieght, het ſap alderbeſt is, en derhalven is beter, dat voor de Blauwſchuyt 't ſap van Lepelbladeren en Beukeboom, Suyringh, &c. gedroncken wert, als het aſſietſel) in 't zout blijft. Sulcx werdt beveſtight door den treffelijcken D^r^. *Quercetanus*, Raedt, en Geneeſmeeſter van *Henrick de 4.* Koning van Vranckrijck, daer hy ſchrijft, dat de *formen* en *figuren* van de dingen in 't zout overblijven. Het welck hy bewijſt, met een ſeer vremde, doch waerachtige (als hy met vele loofwaerdige getuygen, die ſulcx geſien hebben, wil doen verklaren) geſchiedeniſſe. De Heere *de Luynes*, ſeyt hy, een van de voornaemſte Raetſheeren in het *Parlement* van Parijs, by my eenige dagen t'huys liggende, wilde een geneesmiddel maken teghen het Graveel, daer hy ſeer mede gequelt was. Derhalven doet hy in 't laetſte van den herfſt eenen grooten hoop Netelen met de wortel uytgraven, en maeckt uyt de aſch met werm water een loogh, om daer uyt het zout te trecken. Maer als hy dat loogh in een aerde pot des nachts in de venſter te koelen geſet had, om des anderen daegs het water te laten uytwaeſſemen, ende het zout op de gront te vinden, zo gebeurden, dat juyſt op die nacht ſo koude lucht was, dat 's morgens al het loog bevonden werde bevroſen te zijn, en daer in duyſent gedaente van netelen, met wortelen, ſtelen, en bladeren, die ſo volkomen uytbeeldende, dat geen ſchilder deſelve beter ſoude geteekent hebben. Welcke ſake den vermelden Raetſheer door de vremdigheyt ſo dede verwonderen, dat hy met groote blijdſchap na my quam loopen, om dat ick ſelve ſien ſoude: gelijck ick daer na oock aen andere vertoont hebbe.

Om wederom op den weg te komen, daer wy door 't onderſoecken van mijn voorgeſchreven Geneesmiddelen wat afghedwaelt zijn: ſoo komen ſeer in acht twee groote behulp-middelen, het *Laten*, ende *Purgeren*. Van beyde wert vele onder de Geneeſmeeſters gehaer-reept. Wy en zullen hier de redenen van beyde zijden niet verhalen om kortheyts wille. Dit ſeggen wy alleen, dat na gebruyk van 't gene verhaelt is, indien men bevint datter eenige vuyligheyt in 't lichaem ſchuylt, en de kamergank te lang opgehouden heeft: ſo machmen den ſelven maken met die ſachte middelen hier voren verhaelt, maer geen ſtercke *purgatien* beſigen. Het Laten is oock beter gelaten: alſo ick bevonden hebbe, dat in quaetaerdige koortſen, en daer noch geen teeckenen van Peſt geſien en werden, het bloet afgenomen zijnde, meerder de krachten als de ſieckte doet verminderen. D^r^. *Fallopius*, zeer vermaert in de Genees en Heel-konſte, verhaelt, dat in Italyen de gene die van 1524 tot het jaer 1530 gelaten waren, alteſamen quamen te ſterven. *Paré*, ſeer ervaren Heelmeeſter des Koninghs van Vranckrijck, ſchrijft, dat hy in 't jaer 1565. als de Peſt door 't geheele Koninckrijck verſpreyt was, in al de ſteden, daer hy door quam, gaende met den Koning *Carel de* 9 na *Bajonen*, de Geneeſmeeſters, en Heelmeeſters neerſtelijck ondervraeghden, hoe ſy haer met *Laten* en *purgeren* in de Peſt bevonden hadden: en dat ſy daer op antwoorden, hoe al die bloet gelaten was, of ſtercke purgatien ingenomen hadden, overleden waren. Ende dat de gene, die alleen *Alexipharmaca* of tegengift gebruykt hadden, den quaden kans haddẽ ontſprongen. Selfs in Sieckten, die zonder laten anders niet wel te geneſen zijn, alſſer maer Peſt onder vermengt is, dan valt het laten qualijck uyt. So getuyght *Quercetanus*, dat in 't jaer 1600 in 't lant van *Limoges* in Vrankrijck een peſtigh Pleuris in ſwang ging, daer elck aen ſterf, die hem hadt doen laten, en op quamen, die haer met andere middelen hadden doen genezen. Men moet evenwel toeſtaen, datter in ſommige lichamen ſulcke groote noot ſoude konnen voorkomen, dat wel in 't beginſel van de ſieckte, het laten niet wel nagelaten ſonde konnen werden: dan ſulx moet niet geſchieden als met groote ſorghvuldigheyt, en met rijp overleggen van een ervaren Genees-meeſter; maer het komt ſelden te pas, en dient om alle ſekerheydt beter overgeſlagen. Want alzoo de Peſt niet en beſtaet in vele, ofte

ofte quade Vochtigheden, waer toe eygentlijck het Laten en purgeren dienſtigh is: maer alleen in een vergiftige hoedanigheyt (die ons Geeſten en Vochtigheden meeſtendeel door de lucht ontfangen) zoo volght oock, dat ſulcx, gelijck ander fenijn, door ſijn eygen tegengift moet verjaeght worden. Sulcx is onder andere (die wy hier niet alle en konnen verhalen) 't gene, daer uyt wy onſe twee Genees-middelen gemaeckt hebben: die na gelegentheyt konnen gebruyckt werden, altijt acht nemende, dat het hert ondertuſſchen geſterckt, en de krachten, zoo veel mogelijck is, onderhouden werden. Dat geſchiet door het gebruyck van eenige *Hertſterckende middelen*, als men wat qualijck ofte flaeuw is. Ende geduerigh door een goede *Maniere van Leven.* Deze en behoeft zo zober niet te wezen, gelijck wy in andere Sieckten wel raden. Want alzo de Peſt ons levende geeſten ende natuerlijcke warmte zeer verſpreyt, en dienvolgende de krachten dapper doet afnemen, zo is geraden voor de gene, die aen de Peſt leggen, niet te vaſten, maer wel te eten, is 't niet in een reys ſevens, liever den koſt te verdeelen. *Galenus* in ſijn uytlegginge op *Hipp.* 3. *Epid.* 3. 58. ſchrijft dat alle de gene, die in ſeker groote ſterfte, haerzelven tot eten porden, alleen de Peſt ontquamen. En dewijl door den Slaep al de hitte van 't lichaem na 't herte treckt, zoo ſtaet wel te letten, datmen de gene, die eerſt begaeft is, niet al te veel laet ſlapen: hoewel dat ick daerom oock niet geraden zoude vinden, gelijck zommige doen, dezelfde met gewelt heel wacker te houden. Want zonder matige ſlaep en kan niemant ſijn krachten behouden. De vordere *Maniere van Leven* ſtaet inde geneſinge te volgen, gelijck die terſtont in het Vermijden beſchreven is.

Wy zouden nu komen tot d'andere gebreken, die in de peſt vallen: dan alzoo ons meeninge niet en is hier alles te verhalen, waer toe een geheel boeck van nooden was, maer alleen het voornaemſte kortelijk aen te wijſen: ſo ſullen wy beſluyten met de geneſinge van de Geſwellen, en peſt-kolen.

De peſtige Geſwellen zijn tweederley. Sommige die wy *Bubones* noemen, komen in de Klieren, die de drie voornaemſte deelen des lichaems zuyveren. Sulcke peſt-klieren komen dicht achter en onder de ooren, (daerom in 't Griex *Parotides* genaemt) onder de oxels, en in de lieſſen. Andere Geſwellen buyten de Klieren, vallen in verſcheyde plaetſen, als onder de kin, midden in den hals, aen de ſchouder, op den arm, en veel andere leden. Sommige onder deſelve ſchijnen wel ſomtijts van buyten, al oſſe vol etter waren, dan genezen evenwel ſonder opening, alleẽ door plaſters die kracht hebben om te doen verdwijnẽ, en na haer te trecken.

Bubo is een vyerigh geſwel, in 't eerſt langhwerpigh, daer na wat ſcherp uytpuylende, voortkomende in de klieren, door dewelcke de herſſenen, het herte, en de lever haer van het peſtigh vergif ſoecken te ontlaſten. Derhalven moet de nature ook door de konſt geholpen werden. Hier toe ſtrecken de voorverhaelde dranken om het vyer daer na toe te jagen, als oock uytwendighe middelen om het ſelve daer in te trecken. Men zal dan voor eerſt het Geſwel ſtoven, met wolle lappẽ, of een ſpongye, gedoopt in water, daer in geſoden heeft *Heemſtwortel. Bollen van witte Lelyen, Maluwe, Scabioſa, Duyvels-beet, Wyn-ruyt, Camillen, Dil, Melilo-ten,* en diergelijcke. Na de ſtovinge, kanmen het ſelfde kruyt ſtampen, en een pap af maken, daer by mengende de gommen *Opoponax, Galbanum, Sagapenum,* of *Am-moniacum* in *azijn* geſmolten, en door een teems geſlagen, met wat *Olye van Scorpioenen,* en een weynig *Suer-deegh*, *Theriakel*, en *Saffraen* Na het ſtoven, zalmen onder het geſwel een *Vyſicatorium* leggen, en dat daer na met een root kools-blat ſo lang ophouden, als het mogelijck is: met eenen oock de geſeyde pap om 't gheſwel ſlaen. Maer by aldien het geſwel terſtont geheel groot en dapper ontſteken is, en dienvolgende ook groote pijn maeckt, ſo en behoeftmen ſo ſterck-treckende middelen niet te ghebruycken, maer alleen verſachtende en wat pijn-ſtillende: als daer zijn de *Viole-bladeren, Maluwe, Bilſen-kruyt, Suyringh,* en diergelijcke. Want door het ſterck trecken ſchieten meerder vochtigheden in 't gheſwel, als het Deel kan verdragen, waer door eerder verdervinge, als rijpmakinge zoude veroorſaken: daerbeneffens vermeerdert hier door de pijn, en dienvolgende de koorts: waer uyt de krachten zeer verminderen, die inſonderheydt in deze Sieckte moeten behouden werden. Daer middelmatigh trecken van doen is, kan bequamelijck (ghelijck die oock in een gemeen gebruyck is) opgeleyt werden de plaeſter *Diachylum cum gummis*.

Als men gewaer wert, dat door deſe middel het geſwel begint te rijpen, zo en behoeftmen niet te wachten, gelijkmen in andere geſwellen gewoon is, tot dat de etter heel gekoockt en volkomen rijp is, (want het vergif en dient ſo lange niet beſloten te blijven:) maer men moet het eerder openen, 't zy met het *Lancet*, het welck het gereetſte is, ofte met *Corroſijf*, het welck ick wel zo goet houde, om dat de openingh van 't Lancet heel nauw en ſmal zijnde, geſtadigh toeſuyght, en wil men die met een ſtucxken van een ſpongye, ofte den wortel van *Gentiana* open houdẽ, ſo wertſe daer mede geſtopt, en dat uytgelaten zijnde, dringtſe wederom toe. Maer de opening van een *Corroſijf* is wijt en breet, waer door niet alleen de etter geſtadig kan loſen, maer ook 't quaet vleeſch een bequame uytkomſt hebben. Hier door en wert mede geen tijt verloren. Want als het vleeſch doorgebeten is, (het welck weynigh tijts van doen heeft, en ondertuſſchen rijpt vaſt de etter door de hitte van 't *Corroſijf*, en het toeſluyten van de ſweetgaetjens) ſo en behoeftmen niet te wachten tot dat het van ſelfs uytvalt, maer men kan 't terſtont uytſnijden: gelijck oock moet geſchieden, en gaet zonder eenigh pijn toe. Als het geſwel geopent is, zalmen 't gene noch rauw en hart is, voorts met de verhaelde midde-

middelen verſachten, en rijpen, daer na ſuyveren met het volgende ſalfken: Neemt Veneetſche *Terpentijn* twee oncen, *Mithridaet*, Poeyer van *Aloë*, *Myrrhe*, *Scordium*, van elcx een half loot. Syroop van ſap van *Alſſen*, ſo veel als noodigh is. Indien dit niet genoegh en doet tot ſuyveringh, zoo zalmen nemen *Unguentum Egyptiacum*, ofte *Apoſtolorum*, wat geſcherpt met *Ol. Vitriolie*, of *Præcipitaet*. Ondertuſſchen het toeheelen niet verhaeſten, maer tot dat alles wel, en volkomen geſuyvert is, ophouden. En dan ſluyten met de plaeſter, *Diachalciteos*, *Diapompholygos*, en *Ung. album Camphoratum*, het welck om yet fenijnighs, datter mocht blijven, hier het bequaemſte is.

Anthrax komt in alle deelen van 't lichaem, gelijck als een kleyn puysken, of haer knobbelken, met jeuckte, en grooten brant, in 't eerſte nauwlijcx ſo groot als een erweet, maer werdt allencxkens grooter, met ſtekende en onlijdelijke brandende pijn, inſonderheyt des avonts, en 's nachts: oock meer terwijl de ſpijſe in de maegh verteert wert, dan alſſe verteert is. Werpt ſomtijts een, ſomtijts twee blaeyerkens op, dewelcke geopent zijnde, ſietmen het vleeſch, daer onder, gelijk als met een gloeyende kole ſwart verbrant, waerom het by de Griecken *Anthrax*, by de Latijnen *Carbunculus*, en by ons Peſt-kole genoemt wert.

Den *Anthrax*, alſoo het vleeſch doorgebrant is, en kan tot geen rijp-makinge ghebracht werden: maer dient terſtont ghekerft met dwerſche ſneden tot het geſont vleeſch toe, en tot datmen eenigh bloedt ghewaer wert; doch na datter eerſt opgeleyt is een *Veſicatorium*, te weten, *Suer-deegh*, met *Spaenſche Vliegen* kleyn gewreven, en ſtercke *Azijn* gemenght, wat verder als den *Anthrax* gaet. Dan daer op geſtroyt, zoo verre het hoofken ofte blaeyrtjen ſtreckt, fijn poeyer van *ſwart Nies-kruyt*, het welck een ſonderlingh middel is om de kole te doen ſcheyden, en het vyer uyt te trecken. Gelijck voorleden jaer tot verwonderingh geſien is in de Peſt van Leyden. *Galenus* heeft van deze kracht al wat gheweten, als hy ſchrijft, 6. *Simpl.* dat ſwart Nies-kruyt ghedaen in een verharde *Fiſtel*, in twee drie daghen de harde kanten wechneemt. Maer de boeren ſelve hadden ons ſulcx konnen leeren. Want ſy met een geſlacht van dit kruyt, 't welck wy *Baſtaert ſwart Nies-kruyt* noemen, paerden, oſſen, ſchapen, verckens, ende andere viervoetige dieren geneſen. Want als ſy mercken dat het vee gaet drullen, ende met eenige ſieckte beladen is, zo trecken ſy het vel of de huyt aen eenigh lidt daer het lichaem minſt beſchadigen kan met een nijptang wat af, alwaer een gaetjen in is, dat ſy dan met een priem doorſteken, en daer na de ghezeyde wortel daer in brengen, die alle quade vochtigheden en vyerigheyt, waerom ſy oock deze plante *Vyer-kruyt* heeten, na hem treckt, ende de beeſten volkomentlijck geneeſt. Dit doen de boeren oock zomtijts in haerſelven.

Over dit *Viſicatorium* machmen leggen de plaeſter *Diachylum cum gummis*, ofte de verhaelde Pap: en als de Peſt-kole uytgevallen is, de openingė voorts zuyveren en ghenezen, gelijck wy hier voor in 't Geſwel aengewezen hebben.

In ancillam Amſterodamenſem, quæ Peſte tribus locis affecta, & in hortum deportata, juveni amatori, cui deſponſata erat, ſingulis noctibus condormivit, & illæſo juvene convaluit.

INcubat in tactam non una peſte puellam
Sponſus, & ægrota virgine prurit amans,
Figit pallidulis rorantia baſia labris,
Et media partes morte precantis obit.
Non juveni fuit ancillæ facere iſta moleſtum,
Nec fuit ancillæ res gravis iſta pati.
Ite procul medici, nova ſunt medicamina peſti,
Sanatur ſponſo ſuccuba ſponſa ſuo.

C. B.

HET

HET DERDE BOECK, VAN DE SIECKTEN DES BUYCKS,

Het eerſte Capittel.

1 *Nock,*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1.

TGene den Hoeſt is in de Borſt, dat is de *Nock* in de Maegh. Want gelijck de Borſt ſoeckt ontlaſtinghe van 't ghene haer in de weegh is, door den Hoeſt, zo doet de Maegh door de Nock. En al kan de oorſaeck wel in de gheheele Maegh weſen, zoo werdt het Nocken evenwel meeſt verweckt, in den bovenſten mont van deſelve, als ſcherp van gevoelen zijnde, en derhalven raſſer gheprickelt werdende, om yet quaets uyt te werpen. Want als de geheele Maeg, ende inſonderheydt het onderſte haer opheft, dan braeckt ſe uyt. So dat de Nock eveneens is, gelijck een droogen Hoeſt.

2. De *Oorſaeck* van den Nock ſteeckt eygentlijck in de Maegh; te weten, als deſelve, 't zy door te veel Spijſe of Dranck, inſonderheydt die ſcherp is, gelijck Peper, 't zy eenige uytmuytende Hoedanigheyt, of quaden aert der Vochtigheden, in haren bovenſten mont geprickelt wert. Somtijts komt hy oock door mededeelinge van andere Deelen, ghelijck Hooft, Longen, Lever, Milt, Dermen; ofte datter van buyten de Maegh yet met indrucken benauwt. So verhaelt Dr. *Fernelius*, dat yemant drie maenden na malkanderen met de Nock ghequelt zijnde, door geen gewoone Middelen eerder en konden geholpen werden, voor datmen het eynde van een Ribbe, diemen doen eeeft hadde gemerckt ingebogen te zijn, en ſonder pijn diep na de Maegh te ſteken, met een ſachte hant allencxkens gerecht hadde; waer door de Nock terſtont achter bleef, die evenwel wederom quam, ſo dra de Ribbe wat inboogh. Een ander genees-meeſter in Vranckrijck, *Hollerius*, ſchrijft van een dochter, dewelcke van een Oſſen Middelrift zo graeyigh at, datter een ſtucxken in de keel bleef ſteken, waer op terſtont den Nock volghden, die met het wechnemen van dat ſtucxken terſtont overgingh. Diergelijcke is dagelijcks te bevinden.

3. De Nock brenght ſijn eygen *Ken-teyken* mede, ghelijck oock doen de Deelen die hem verwecken. Want by *Riſpen, Quaden ſmaeck, Braken*, en diergelijcke. Als hy van de Lever, Milt, ofte yet anders veroorſaeckt wert, ſo vertoonen haer de Teyckenen, die wy in hare Sieckten beſchrijven.

4. Als den Nock komt door eenige ongematigheyt van Spijs, of Dranck, ſonder datter yet anders toeſlaet, dan heeft hy weynigh ſwarigheydt: maer wel als hy op eenige andere ſieckten volght. Ick heb dickwils ondervonden, dat hy in Koortſen een voorbode van de *Sprouw* is: en als daer *Flaute*, of *Treckingh van Zenuwen* by komt, dan ſtaet de doodt voor de deur. Is oock ſeer ghevaerlijck dat hy op *Scheurſel* volght, ofte *Ontſtekinge van de Lever*.

5. De Nock gaet ſomtijdts ſeer licht over, gelijck die alleen van verkoutheydt verweckt werdt, met het *Inhouden van den adem*. Het welck de Longen ende omſtænde Deelen verwermt. Sulcx heeft de wijsgerige *Plato* oock aengemerckt in ſijn Maeltijdt. Alwaer hy oock byvoeght, dat die ſulcx niet en wil doen, mach gorgelen met kout water. En als hy hevigh is, den Neus te verwecken tot *Nieſſen*. Want indien ghy, zeydt hy, dat eens ofte tweemael doet, zo zal de Nock, hoe groot hy oock is, overgaen. Het ſelfde heeft te voren den grooten Ghenees-meeſter *Hippocrates* oock gheleert in de 13 Kort-bondighe Spreucke van ſijn 6 boeck. Als de Maegh te zeer vervult is, dat gaet wel over met *Braken* ofte *af-ſetten*, welckers Middelen in 't 1 Deel beſchreven zijn. De ſcherpe Vochtigheden werden verſacht door *verſche Boter*, *Amandel-olye* ſonder vyer gheperſt, *Amandelmelck*, ofte doorgeſlagen *Gerſte*. Dr. *Foreſt* verhaelt van den Prieſter in Rijſwijck, een man die gulſigh at, en dronck, hoe hy na een geſtadige koortſe, loop, en braken, in zoo ſtercken Nock verviel, dat hy by een yegelijck geoordeelt werde, de doot op de lippen te hebben, en evenwel door een dranckxken, beſtaende uyt de zaden van *Dil*, *Caruy*, *Porceleyn*, ende *wit Bolzaet* in kleyn bier ghekoockt, tegen 't gevoelen van een yeder, wonderbaerlijck van den Nock verloſt werde. Ick kan ghetuygen het ſelfde dickwils mede geluckelijck gebruyckt te hebben. Men mach van elcx een vierendeel loots, ofte wat meerder, met

warme

warme wijn mengen. Ende zoo het ten eerſten niet en helpt, zo dient het tot twee drie mael ingegeven. En alles te vergeefs zijnde, komen tot *Theriakel*, *Mithridaet*, ofte oock *Philonium Romanum*, dan dit laetſte en dient niet in Koortſen, die langh geduurt hebben, ofte als de krachten ſwack zijn. De Sieckten, die den Nock verwecken, moeten geholpen werden, gelijck op haer rechte plaets byſonderlijck verhaelt is.

6 De *Maniere van Leven* moet mede na de Oorſaken geſtuurt werden.

Het II. Capittel.

1 *Walgen, en Braken,*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1

MEt de Nock hebben grooten gemeenſchap het *Walgen*, en *Braken*, dewijl de Maegh door het eerſte haer ſoeckt te ontlaſten van 't gene het Braken inder daedt uytwerpt. Het *Walgen* heeft den naem *Nautia* in 't Griecks, en *Nauſea* in 't Latijn, van wegen de Schippers, en varende luyden, (gelijck Plutarchus ſchrijft 6. *Symp.* 8.) dewijl in dezelvige (inſonderheyt de gene, die de zee niet gewent en zijn) ſeer miſſelijck werden, en de Maegh haer ſeer tot Walgen ſtelt, het welck wy Zee-ſieck noemen, waer door ſy oock aen 't Braken komen, ſo genoemt na de Braken, dewijl de Honden ſeer braeckachtigh zijn. Ende en is tuſſchen beyde anders geen onderſcheyt, dan dat het Walgen de Maegh ſoeckt te ontlaſten, 't gene het Braken volbrenght. Soo dat het Walgen wel beſchreven werdt te zijn een vergeefſe genegentheyt tot Braken. Nu al is 't zulcx, dat het ampt van de Maegh daer toe ſtreckt, om de Spijſe te ontfangen, dewelke door de Rechte ſnaſelen van den *Slock-derm* aldaer gebracht werden, welckers werckinge van boven begint, om neder te dringen: zoo misbruyckt evenwel de Nature, geprickelt zijnde, door de te verhalen oorſaken, ſomtijdts de gemelte ſnaſelen, en doetſe in een om-gekeerde Maegh van onderen na boven opwerpen, waer door eerſt Walginge, en daerna Braken wert verweckt.

2 Beyde heeft ſijn *Oorſaeck* in yet, dat de Maegh prickelt, en beroert, om 't gene haer tegen is, quijt te maken: en als die weynigh is, ofte zo geheel veel, noch ſcherp niet, of te vaſt aen de Maeg hanght, dan doetſe maer Walgen: maer anders geſtelt zijnde, brengt ſy het tot Braken. De Prickelende ſtoffe komt of van buyten, door *quade Spijze, Drancken, Vergif*: of is in de Maeg door eenige Ongematigheyt, of ander Gebreck vergadert; ofte oock aldaer geſonden uyt andere Deelen, gelijck daer zijn Hooft, (als men gewaer wert in ſware Wonden) Dermen, Derm-ſcheyl, Lever, Milt, en Lijfmoeder; waer uyt ick dickwils geſien heb, de Stonden achter-blijvende door de keel uytbraken. Deſe ſtoffe, van waer ſy ook mochte herkomen, verveelt de Maegh, of door haer veelte, ofte haer quade gematigheyt, inſonderheyt wanneer deſelve omgeroert wert, gelijk men ſiet in de gene, die ras rijden, zulcx ongewoon zijnde, en inſonderheyt, die eerſt op Zee komen, waer van wy geſeyt hebben dit gebrek in 't Griecx, en Latijn ſijne benaminge te treccken. So ſchrijft *Hippocrates* in de 24. Kort-bondige Spreucke van ſijn 4. Boeck, dat na het in-nemen van *Nies-kruyt* ('t welk doet braken) het lichaem dient beweeght te werden: want dat het *Scheep-varen* wel betoont, hoe de Lichamen daer door omroeren. De vermaerde Geneeſmeeſter *Mercurialis*, ſchijnt hem wat te willen tegens den grooten leermeeſter hier in ſtellen. Want hy ſchrijft 3. *Prax.* 3. al kan de reden van *Hippocrates* in ſommige gelegentheyt te pas gebracht werden, ſo en is ſy nochtans niet algemeen. Die de Zee beſeylen (voeght hy daer by) en werden niet meerder beroert, als de gene, die op de Riviere varen, en deze en walgen niet eens. Tot antwoort dient, dat dit de leere van *Hippocrates* gantſch niet tegen is. Want dat de Zee meerder doet braken, geſchiet, om dat de golven daer gemeenlijk hooger gaen, en meerder bewegen: en als zulcx mede by ſtercke wint in de Rivieren geſchiet, dan braecktmen daer zo wel, als in de Zee, gelijk de dagelijkſche ondervindinge ons hier te lande genoegh leert. *Mercurialis* voeght er noch een tweede reden by, te weten, Indien de Bewegingе alleen dede walgen, dat in ſulcken gevalle het ſelfde een yegelijck niet over en zoude komen, dewijl juyſt alle menſchen de Maeg niet overlaſt en hadden, om deſelfde door 't omroeren der Vochtigheden te doen overgevē. Waer op voor eerſt tot antwoort dient, dat niet alle die over Zee varen (gelijk ick zelve geſien heb, en genoegh by ons varent volck bekent is) juyſt en braken, maer alleen het meeſtedeel: ten anderen, dat ſelden de Maeg ſo ledig is, of daer is wel wat in dat tot Walging kan verwecken; behalven dat oock door de Ontroeringe eenige Vochtigheydt uyt de naeſte Deelen, gelijck Lever, Gal-blaesjen, Dermen, &c. in de Maeg opgeworpen wert, gelijk *Fernelius* wel aenwijſt ſomtijts te geſchieden, en wy bevinden dat in de Koortſe, Graveel, en diergelijke, na veel braken van Slijm, ten laetſten door gewelt de Gal uytberſt. De wijſgerige *Plutarchus* vragende in ſijn *Natur. Quæſt.* Waerom datze meerder Walgen, die over Zee varen, als op de Rivieren, al is 't ook ſtil weder; geeft tot antwoort, Dat onder al de Sinnen dē *Reuck* 't Walgen meeſt verweckt, ende onder de Bewegingen des Gemoedts de Vreeſe. Want, ſeyt hy, ſy ſchuddē, beven, en werden los in den Buyck, die haer eenigh gevaer inbeelden. Geen van beyde

beyde zijn onderworpen de gene, die op de ſoete ſtroomen varen. Want den reuck van alle zoete en drinckbare Wateren zijn wy gewent,en daer over te varen en valt ons niet moeyelijck : daer in tegendeel den ongewoonen Reuk van't Zee-water,ons tegenſtaet, waer by dan komt de vreeſe van te verdrencken. So dat deſe twee oorſaken gevoeghlijk by de Beweginge mogen gevoeght werden. Want de Herſſenen door den Stanck van 't Bracke water ontſtelt zijnde, beroeren met eenen(door de gemeenſchap die van de zenuwen, en vlieſen tuſſchen beyde is) de Maegh tot walgen, of braken. Het zelve doet de *Vreeſe*, dewijl ſy,gelijck *Galenus* leert,de Gal in de Maegh treckt. Ia de *Inbeeldinge* gaet ſo verre, dat ſy (gelijck men inſonderheyt bevint in't *Geeuwen*) doet brakē,als men maer yemant anders en ſiet braken. Wanneer ook de Maeg al te ſwack, of te kleyn is, en te veel gevolt wert,dan moetſe haer terſtont door braken ontlaſten. Ick heb hier in de Stadt gekent een Koopman, die hertelijck eten konde,en na vier of vijf uuren alle ſijne ſpijſe met onlijdelijke pijn uytbraeckte,en leefde in deze ellende veel jaren. Hy geloofde in Duytſlant met onklaren drank,hem van een oude Vrouw geſchoncken,betoovert te weſen ; alſo hy 't ſelve na die tijt eerſt gewaer geworden was.Maer al wat voor gaet en is juyſt geen oorſaek van 't gene na komt. Ik meene dat hem den onderſten hals(gelijk diergelijke exempel van den boveanſten hier voor verhaelt is) van de Maegh meeſt toegegroeyt was (gelijk hy oock gantſch weynig ter ſtoel gingh)en als de koſt nu verteert zijnde,volgens de natuurlijcke gewoonte, ende uytdrijvende kracht der Maegh, na beneden wilde,en geen uytganck vindende,te rugh moſt keeren,het welck niet ſonder pijn en benautheyt konde toegaen. Het welck my te meerder zulcks doet gelooven, om dat hy door geen Geneeſmeeſters (daer van hy ſeyde my de veerthiende te weſen,en in't beginſel eenige baet ſcheen te voelen) en konde geneſen werden. Het Braken geſchiet oock in 't aenkomen van de *Afgaende Koortſen*, als de Gal, of andere Vochtigheden ontrent de Maegh beginnen te ſmoken : als mede in 't *Scheurſel*,dat te lang uyt blijft, en zodanige geven haer Vuyligheyt over, door dien dat de ſnaſelen van de Dermen,gelijck van den Slock-derm nu geſeyt is,ofte oock het Lichaem der Dermen zelfs haer verdraeyt.

3 Wat de *Ken-teyckenen* belanght,die wijſen haerzelven ; dan het komt aen op die van de Oorſaken. Wanneer dezelve in de Maegh zijn, dan geſchiet het Braken zo wel voor,als na den eten, en daer vertoonen haer dan de Teyckenen van een quade Maeg, als *Onluſtigheyt*, *Walgen*, *Steeckte*, *Spanningh*, *Hert-pijn*, en diergelijke. Een Maeg,die te kleyn is,kan van buyten gevoelt werden, gelijck *Galenus* getuyght, en zodanige eten oock van jonghs op ſeer weynigh, of wat te veel gegeten hebbende, moeten 't zelfde terſtont overgeven. Dat den Deur-wachter in de Maegh geſloten is, blijckt uyt het Braken, als de Spijze even verteert is. Maer als het Braken verweckt wert door eenigh ander Deel, daer van geeft elck ſijne Teyckenen, gelijck nu meermaels verhaelt is.

4 Als in't Braken,ſeyt *Hipp.* 't welk van ſelfkomt, uytgeworpen wordt het gene behoort, te weten het gene, de nature belaſte, dat verlicht, en in tegendeel, als het anders gaet. Het *Braken van Slijm*,als het noch geen bedervinge en heeft, is het beſte, daerna van 't ſelfde met Gal gemenght. Erger is 't *Groen* overgeven, of *Blauw*, als groote Hitte, en Bedervinge der Vochtigheden betoonende, 't en zy miſſchien de Siecken Kool, ofte eenig ander Moes mocht gegeten hebben. Enckel *Swart* te braken in ſtercke Koortſen, heb ick meeſt altijt een quaet eynde ſien nemen. Voor een Maegh, die van naturen te kleyn valt, en is geen raet ; en niet veel meerder, als de krop van den Deurwaerder toe begint te ſluyten. Het braken van de Vuyligheyt in't *Scheurſel* heb ick altijt doodelijck gevonden, ghelijck oock van *Vergif*, 't en zy het ten eerſten alteſamen gelooft wert.

5 Wanneer een vervolde ofte vervuylde Maeg haer zelven ſuyvert, zo en dient de wel-werckende nature niet belet te werden, en te kort komende geholpen, het zy door meerder te doen braken, of van beneden afzetten. Waer toe Middelen, na elcke Vochtigheyt byſonderlijck beſchreven zijn in 't 1. Deel. Daer op dient dan de Maegh geſterckt, om tot haer terende kracht te mogen komen.De Middelen hier toe ſtreckende,zo als de oorſaeck uyt kouw,als uyt hitte ontſtaet,zijn mede in't gemelte 1.Deel aengeweſen op't 19. cap. Wt deſelve prijſt *Plinius* tot het Walgen op zee, *Alſſen* gedroncken : waer toe wy zouden den *Alſſen-wijn*, of de *Conſerve* mogen gebruycken. Hier is oock dienſtig, *Azijn*, *Wijn*, of yet *Wel-rieckende* voor den Neus te houden. Als het Braken door eenigh ander Deel veroorſaeckt,zo moet op die oorſaeck acht genomen werden,gelijck nu dickwils is aengeweſen.

6 Tot het ſtelpen van't Braken kan mede veel doen een goede *Maniere van Leven*. Wanneer dan het ſelve noch byblijft, na dat de Maegh al ontlaſt, en geſuyvert is,zoo machmen komen tot Spijze, en Dranck, die wat t'ſamen-treckende is, en de Maegh kan verſtercken, gelijck *Queen*, *Peren*, *gebrade Vleyſch*. Men moet hem wachten van al't gene qualijck ruyckt, of een tegenheyt in heeft : van al dat walghachtigh is, gelijck Boter, Olye, Melck, Vleyſch-nat, en diergelijke. Is dienſtigh in heete oorſaken,geharſt *Wittebroot* met ſap van *Granaten*, ofte *Citroenen*,en een weynigh wijns en Suycker : in koude met *Seck*. Als men vreeſt voor qualijkheyt, machmen *Caneel-water* ingheven. Men kan oock het Vleyſch ſtoven met *Nagelen*, *Peper*, en diergelijcke, als het braken uyt Koude ontſtaet, of met *Porceleyn*, *Citroen-ſap*, *&c.* wanneer het door hitte gedrevē wert. De *Slaep* valt hier bequaem, vermits hy niet alleen alle ontlaſtinge tegen en hout, maer oock de

de grove Vochtigheden verteert, en de Galachtige matight. Het veel Bewegen dient geſchouwt, en het Lichaem zo veel als mogelijck ſtil gehouden. Gramſchap is hier mede ſeer ſchadelijck.

Het III. Capittel.

1 *Boorts, Naem-reden, en Beſchrijvinge.*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

I

MEt het Braken heeft groote gemeenſchap diergelijcke gebreck, dat wy gemeenlijck *Boorts* noemen. Den hoogh-geleerden *Iunius*, geeft het de namen van *Buyck-wee*, *Krevelinge* (beyde na mijn oordeel te algemeen) en *Bor*, het welck hy ſeyt getrocken te zijn van het Griecx woordt *Borborugmos*, van wegen het gerommel der Dermen, die by deſe ſieckte is. Dan de benaminge en is niet *Bor*, maer *Boorts*; waerom ick meene dezelve zo genoemt te zijn, om dat de benauwde pijn, die haer door het braken, en den afgang verweckt wert, Maeg en Dermen ſchijnt te doorboren. Op dezelfde wijſe hebben *Serenus*, en *Iſidorus*, een groote pijne in de zijde, *Telum* geheeten, dat is *Geweer*, om dat ſy ſcheen als een geweer door de ribben te ſteken. Dan aen den naem en is niet veel gelegen. Wy komen tot de ſake zelfs.

Boorts is een geſtadige, en onmatige uytwerpinge van Gal, door fel Braken, en Stoel-gangh, met groote Pijn en Benauwtheyt, ſomtijts oock Flauwte, ende Treckinge der Leden.

2 De Boorts wert veroorſaeckt van al 't gene, dat door ſijn ſcherpe, bijtende, ofte quaetaerdige kracht de Maegh prickelt, om haer met gewelt te ontlaſten. Sulcx geſchiet door eenige *quade Vochtigheden*, die in de Maegh zelve gegroeyt, of van buyten aldaer geſonden zijn, als ook door het innemen van *Antimonye*, of andere al te *ſtercke Purgatien*. In de Maegh wert het Boorts verweckt door het eten van *Vette koſt*, *Suyckerwerck*, *Loock*, *Ajuyn*, *Kool*, en al 't gene haeſt in Gal verandert, of oock lichtelijck bederft, gelijk *Concommers*, *Pepoenen*, *Meloenen*, *Campernoelyen*, *Perſicken*, inſonderheyt nuchteren, of in een volle Maegh gegeten. En niet alleen uyt ſodanigen quade Spijſe werden quade Vochtigheden, die 't Boorts verwecken, in de Maegh vergadert: maer oock wel van de beſte koſt, die al te gulligh gegeten wert, dewelcke of door ſijn menighte, of door de ſwackheyt van de Maegh niet tot goede gijl gebracht zijnde, aldaer rauw blijft, en bederft, waer door de Nature gedwongen wert den zelven met geweldt uyt te ſmijten. Van buyten werden de Maeg zodanigen quade Vochtigheden medegedeelt uyt Lever, Milt, en andere Deelen, hier voor dickwils vermelt. Nu datter veeltijts zo veel gelooft wert, dat het ſchijnt onmogelijck te wezen, waer zo vele vuyligheyt zoude geſteken hebben; ſo ſtaet aen te mercken, dat niet alleen al de quade Vochtigheyt, die door 't geheele Lichaem ſweeft, alſdan na de Maegh, als het ſwackſte deel gedreven wert, maer dat oock de beſte Spijze, en gave Vochtigheden, door Beſmettinge van de quade, gelijck van Vergif, bederven, en eenen quaden aert bekomen.

3 Het Boorts brenght met het ſterck Braken, en grooten aftreck, ſijn eygene *Ken-teyckenen* mede, gelijck oock 't gene gebeſight is, uyt den Siecken zelve verſtaen kan werden. Of de oorſaeck in de Maegh ſteeckt, ofte uyt andere plaetſen aldaer geſonden is, ſtaet uyt byſondere teyckenen aen te mercken, gelijck nu meermaels is aengeweſen.

4 Boorts is een ſeer benauwde ſieckte, en daer de Menſche ſchijnt in te zullen blijven, inſonderheyt als daer *Flauwte*, *Treckinge van Leden*, en *Nock* toeſlaet: en valt noch gevaerlijker, wanneer hier *kout Sweet* op volght. Valt oock ſeer ſwaer, wanneer datter *Groen*, of *Swert* uytgeworpen wert. Maer als de nature, door haer ontlaſtende kracht, den ballaſt looſt, die hout van zelfs haeſt op, en heeft gantſch geen ſwarigheydt.

5 De *Geneſinge* beſtaet in de verminderinge van de benauwtheyt, behoudenis der krachten, en inſonderheyt het wechnemẽ van de oorſaek. Als dan de Maeg belaſt zijnde ofte door veelte, ofte door quaetaerdigheyt van Spijze, of diergelijcke Vochtigheden, 't zy aldaer vergadert, 'zy van andere Deelen daerna toe geſonden, haerzelven daer van, door het Braken, en Buyck-loop, ſoeckt te ontlaſten, ſo ſalmen geen van beyde tegen houden, maer de nature, uyt haerſelven wel werckende, laten begaen. Want anders ſoude men het gene uytgeworpen dient, inhouden, ende alſo de ſieckte, door 't ophouden van hare oorſaeck, vermeerderen. Ja, indien de nature de vuyligheyt niet wel quijt en kan werden, zo ſalmen deſelve te gemoet gaen, en helpen met ſlappe Braeck-middelen, ſoo het Braken minder is als den Aftreck; ofte af-drijvende, als den Aftreck weyniger is, dan het Braken; daer by vermengende 't gene de ſcherpe Vochtigheden kan matigen, verzachten, ende ſuyveren. Hier toe en dienen geen ſtercke Braeck-middelen, noch Afdrijvende, om het quaet niet te tergen, ende alzo te vermeerderen. En alzoo hier alreede Walgen en Braken is, zoo kan 't laetſte vermeerdert werden door *lau water*, *Gerſtenwater*, *Wey*, 't zy alleen, ofte met wat Suycker. Ende als den aftreck geholpen dient, dan zalmen onder een roomerken van 't ſelfde ſmelten anderhalf once *Manna*, of ſo veel *Syroop van Roſen met Rhabarber*. Men macht ook van deſelfde Syroop met Gerſtenwater een Clyſteer makẽ, daer by doende tot verſachting ẽ doeyer

 van

van een Ey. Wanneer het Boorts, door innemen van *Antimony*, of ander *Vergif* veroorſaekt, dan en iſſer niet beter, als terſtont *Soete-melck*, of *Verſchen Olye*, voor de ſcherpigheyt, en daer op ingegeven, om de quaet-aerdigheyt te verwinnen, *Diaſcordium*, *Mithridaet*, ofte yet anders, beſchreven in't 18. cap. van't 1. Deel. Hier na dienen gebruyckt ſodanige Middelen, die verkoelen, verſachten, verſtercken, ende wat tegen houden, gelijck *Conſerve van Roſen*, van *Aelbeſyen*, van *Berberis*, *Quee-kruyt*, *Amandel-melck* met *Verkoelende Zaden* gemaeckt, *Sap van ſuure Granaet-appels*, het *af-ſiedſel van Lattouw*, *Porceleyn*, *Roode Rooſen*, *Balauſtyen*. Hier toe wert mede *Munte* gepreſen. Dan en dient niet ghebruyckt in groote hitte, als met andere nu verhaelt: of van buyten onder een Pap, gelijck in de volgende, N. *Kruym van een gebarſt Wittebroot*, een hant vol groene *Munte*, geſtampt, en beyde gekookt in *Roode Wijn*, en *Azijn*, daer dan ingeſtroyt het poeyer van *Roode Roſen*, *Maſtick*, *Foelye*, van elcx een half loot; en dan werm tuſſchen twee doecken op de Maegh geleydt. En als het hier evenwel niet mede en wil ſtillen, ofte ſtelpen, dan machmen komen tot *Mithridaet*, *Requies Nic.* of diergelijcke, gelijck meermalen beſchreven is.

6 Wy komen nu tot de *Maniere van Leven*. Hier dient de *Lucht* wat te ſtrecken na koelte, of gematigheyt. De *Spijze* en komt in de benauwtheyt niet veel te pas, 't en zy men mocht geven een *Sopken gebarſt Witte-broot* geweeckt in wat *Moeſel-wijn*, met *ſap van Granaden*, ofte *Citroenen*, ende een weynigh *Suycker*. Den *Dranck* moet hier niet kout, noch oock ('t en zy men meerder braken voor heeft) niet werm, maer ſo heet zijn, als men dien drincken kan: want als dan wert de natuurlijcke Wermte verweckt, en de Maegh verſterckt. De *Slaep* is hier mede noodigh, en vorder 't gene in't laetſte voorgaende capittel over 't Braken uyt heete oorſaken is verhaelt.

Het IV. Capittel.

1 *Los-lijvigheyt*,
2 *Oorſaken*,
3 *Ken-teyckenen*,
4 *Voor-teyckenen*,
5 *Geneſinge*,
6 *Maniere van Leven*.

ONder de onnatuurlijcke Ontlaſtingen behoort mede de *Loop*, en is driederley, want ſomtijdts ſchiet de koſt af, eer dat hy verteert is, in Latijn *Lienteria* genoemt, ſomtijts zijn het quade Vochtigheden, het welck de Geneeſmeeſters met Grieckſche namen *Diarrhœa*, en als het bloet is, *Dyſenteria*, en wy den *Rooden-loop* heeten. Wy zullen van deſe drie vervolgens handelen, en in dit Capittel van den eerſten.

1 *Linteria*, werdt van D$_r$. *Iunius* genoemt *Buyck-loop, daer geen verteringe van Spijſe en is.* Wy zullen het den naem geven van *Los-lijvigheyt*, en is een ras afſchieten van Spijze, en Dranck uyt de Maegh in de Dermen, en dan uyt het Lichaem, ſonder verteert te zijn, zo dat het byna even-eens afgaet, als het ingenomen is.

2 De *Oorſaeck* van de Los-lijvigheyt beſtaet in een loſſigheyt van Maegh, en Dermen, waer door ſy de Spijze te vroegh laten door-ſchieten. Want om deſelfde wel te verteren, is noodig, dat ſy eenen behoorlijcken tijt in de Maegh blijve, en aldaer tot Gijl gebracht zijnde, haer vorder volmaecktheyt in de Dermen bekome. Sulcx wert verhindert door Swackheyt van de tegen-houdende kracht, veroorſaeckt uyt kouwe, en vochtige Ongematigheyt, of oock overvloet van ſlijmerige Vochtigheden, als mede door onmatigh gebruyck van *Vette*, en *Vochtige Spijze*, *Moes*, *verſch Bier*, *Wey*, en diergelijcke, die den wegh en Dermen glat, en ſlibberigh maken. De Grieckſche Hiſtory-ſchrijver Appianus verhaelt in ſijn Boeck van den Parthiſchen oorlogh, dat de krijghſluyden van Antonius, als ſy door vruchtbaer landt trocken, en haerzelven, na langh gebreck, ſchierlijck opvolden, in Los-lijvigheyt en Water-ſucht vervielen.

3 De *Ken-teyckenen* wijzen hier haer ſelven, te weten, als de Spijſe niet langh, na datſe genoten is, en dien-volgende onverteert, zo afgaet, byna gelijckſe genomen is, ſonder ſtanck, ofte andere veranderinge, zoo datter aen den Kamer-gangh te mercken is wat yemant gegeten heeft.

4 De Los-lijvigheyt als ſy niet langh en duurt of van uytwendige Oorſaken voortkomt, en heeft geen groote ſwarigheyt, als dewelcke meeſten tijt wel van zelfs ophout: maer lang by blijvende, al gaetſe ſomtijts wat over, ſo komt ſe om de minſte oorſaeck weder, door dien dat de Maeg en Dermen by lengte van tijt ſeer verſwackt zijnde, oock den minſten misſlagh niet en konnen wederſtaen. Dewijl dan het Lichaem mede geen voedtſel en krijght, zoo volght daer wel op een uyt-terende Sieckte, ofte Water-ſucht.

5 De *Geneſinge* is verſcheyde na de verſcheyden Oorſaken. Als de Los-lijvigheyt komt, door dien de Maegh, en Dermen al te kout, ende al te vochtigh zijn, zo zalmen dezelve door verwermende en verdroogende Middelen, zo van binnen als van buyten verſtercken, gelijck die beſchreven zijn in 't 19 capit. van 't 1. Deel. Waer toe mede dient de Pap van geharſt Witte-broot, in 't laetſt voorgaende capittel aengeweſen. En by aldien datter eenige Slijmerige vochtigheden zijn, dezelve dienen door dezelfde Genees-middelen bereyt, en dan afgezet door de Afdrijvende middelen, verhaelt in 't 12. cap. *num.* 4. van 't gemelte eerſte Deel.

6 Hier moet ghekoſen werden werme en drooge *Lucht*: maer inſonderheyt onderſcheyt gemaekt, niet

alleen

alleen in de *Spijſe*, maer oock in 't vervolg, te weten, welcke voor of na dient gegeten. Want wil men tſamen-treckende, of ſtoppende Koſt in 't laetſte van de Maeltijdt eten, ſo ſal deſelve den Boven-krop van de Maegh intrecken, en de voor-gegeten Spijſe neder-dringen, en te ras uytdrijven; daer in tegendeel eerſt gegeten, ſy den Deurwachter ſluyt, en alſo langh in de Maegh blijft. Derhalven zalmen de Maeltijt beginnen met *Queen* in Roode Wijn, ofte met Vleyſch geſtooft, als oock *Miſpelen*, ofte *wrange Peren.* Den *Dranck* moet gantſch weynigh zijn, ende wel beſtelt *Bier*, ofte liever *Roode Wijn.* De *Slaep* mach hier oock wel wat langer weſen, als na gewoonte.

Het V. Capittel.

1 *Buyck-loop,*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

I.

AL is 't dat de naem van Buyckloop voor allerley onmatige Aftreck ſoude konnen genomen werden, ſoo ſullen wy den ſelven hier alleen nemen voor ſodanigen Loop, in den welcken de byſondere vochtigheden ſonder Pijn, ofte Krimping afſchieten.

2. De *Oorſaeck* van den Buyck-loop beſtaet in een prickelingh van de vochtigheden, als deſelve te overvloedigh, ofte te ſcherp zijnde, de nature verwecken tot ontlaſting. Sodanige zijn gemeenlijck Galachtig, ſomtijts oock Slijmerigh, ofte van Swarte gal. Het *dick Slijm* groeyt meeſt in de Maegh, en Dermen: komt ook dikwils uyt de aderen van 't Dermſcheyl: ſomtijts mede uyt het Hooft, ofte geheele Lichaem. En daer van ſeydt *Hippocrates*, dat den Buyckloop de Water-ſucht geneeſt, en datſe gemeen is de gene die Stameren. De *Gal* wert meeſt inde Dermen geſonden uyt een heete Lever, inſonderheyt als het Gal-blaesjen overladen is, ſomtijts oock uyt het Derm-ſcheyl, maer zelden uyt de groote Aderen. So ſchrijft *Hippocrates*, dat den Buyck-loop, de Doofheyt, en andere Sieckten, uyt Gal ontſtaende, kan helpen. De *Swarte Gal* komt uyt de Milt, ofte Dermſcheyl, als de Nature, overlaſt zijnde, dezelve in de Dermen looſt. Hier by ſtaen noch aen te mercken de Wtwendige oorzaken, te weten, veeſ *Moes* eten. So klaeght *Cicero* in 't 7 boeck van ſijne brieven, dat hy door het eten van *Beet*, en *Maluwe* bedrogen is geweeſt. En de Preſident *de Thou* ſchrijft in 't 48 Boeck van ſijn Hiſtorie, datter te *Siena* in Italien veel volcx ſtorf, en dat de oorſaeck daer van by de Genees-meeſters geleydt werde, om datſe aldaer in groot gebreck, veel *Maluwe* ghegeten hadden, dewelcke den Buyck te weeck maeckten, en het verteren belettede. Het zelve veroorzaken *Meloenen, Pepoenen, Concommers, Campernoelyen, Melck*, na ander Spijſe gegeten, en al wat licht in de Maegh bederft, gelijck mede *Ongezoute Koſt*, waer door veel Krijghs-knechten geſtorven te zijn, ſchrijft de Grieckſche Hiſtorie-ſchrijver *Appianus*, in ſijn boeck van den Spaenſchen oorlogh. En *Lucianus* getuyght (*de Merc. conduct.*) dat den Loop mede komt door veel drincken van *dunne* ende *ſcherpe Wijn*: het welck de *Moſt* noch meerder doen kan. Noch wert den Buyckloop veroorzaeckt door al *te ſtercke afdrijvende middelen*, ofte *Vergif*: het welck beyde aen de Dermen hangende, de Nature geſtadigh prickelt, en de Vochtigheden van alle kanten daer na toe treckt, en die goet zijn bederft.

3. Den Buyckloop is licht te kennen, aen het geſtadigh afgaen, zonder pijn, ofte eenige vermenginge van bloet, ofte ſchrapſel van Dermen. De uyterlijcke oorzaken wijzen mede haerſelven. Nu welcke van de Vochtigheden den Loop verweckt, is uyt den aftreck te ſien. Oock van wat Deel deſelvige van daen komen, daer toe geeft elck ſijn by ſondere Ken-teyckenen in haer byzondere Sieckten aengeweſen.

4. Als de nature ſterck zijnde haer van overtolligheyt ontlaſt, en den Buyck-loop niet te langh by en blijft, dan verlicht hy, ende en kan geen quaet doen. Is evenwel gevaerlijck in ſwangere vrouwen, die anders door de bank hartlijvigh zijn, om dat de Vrucht alſdan van ſijn voedſel berooft wert, waerom, en om het geſtadig afgaen, als ook den quaden reuck, lichtelijck een miſval kan overkomen. Brenght oock ſijn gevaer mede, als hy te langh duert, en verandert dan dickwils in Bloetgangh, waer van wy in 't volgende Capittel ſullen handelen.

5. De *Geneſinge* van den Buyck-loop beſtaet in 't wechnemen van d'Oorſaeck, ende de Maegh, ende Dermen te verſtercken, beyde hier voor beſchreven. Daerom dienen hier uyt de ſuyverende middelen genomen, die met eenen wat te ſamen trecken, ghelijck het poeyer van *Rhabarber*, en *Myrobalanen*, van elcx een half loot, met wat *Conſerf van Roſen.* Daer na mach men oock komen tot *Mithridaet, Theriakel, Requies Nic.* ofte *Laudanum*, en als de Loop niet galachtigh en is, tot *Philonium Romanum ſ. E.*

6. Hier dient gevolght dezelvige *Maniere van Leven*, die in 't laetſt voorgaende Capittel is aengewezen.

Het VI. Capittel.

1 *Roode-loop, ofte Bloetgangh; ſijn Benaminge, en Beſchryvinge.*
2 *Oorſaken,*
3 *Trappen, ende Onderſcheyt,*
5 *Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge,*
7 *Maniere van Leven.*

1.

WY komen nu tot den quaetſten Buyckloop, te weten, den *Bloet-gang*, (daerom oock in't Italiaenſch *Il Cagaſangue*, en Spaenſch *Camaras de Sangre* genoemt) of *Roodenloop*. De Hooghduytſchen heeten hem die Rote Ruhr/Darm/Blut-ruhr/Rotſchad/ en Rote Wehe. Den naem van *Root-meleſoen* zoude men wel konnen ſeggen ghekomen te zijn van een Françoys, en twee Grieckſche woorden (ghelijcker meer uyt twee talen by een gheſtelt zijn) te weten, *Roy m'eléeſon*; dat is, *Koning ontfermt u mijner*. Ende is gelijck *Kurie eleéſon, Heere ontfermt u mijner*, 't welck niet alleen is geweeſt het gebed van de oude Chriſtenen, maer oock van de Heydenen, gelijck uyt *Arrianus* aengewezen werdt by den Hoogh-geleerden Heere *Mr. Gerard Voſſius* 1. *de Theol.gent.*2. En voorwaer de Roodeloop is een van de alderbenauſte ſieckten, met dewelcke men wel medelijden mach hebben: alzoo den ſelfden een verſweringe is inde dermen, die geſtadig bloedigen aftreck veroorſaeckt, met groote pijn, ende ſnijdinge in den buyck. Is ſomtijdts algemeen, ende beſmettelijck, en gaet voort, gelijck een Peſte, over een tijt ontallijcke op den hals vallende, en wech ſlepende. So gingh deſe Sieckte geheel Hollant door in 't jaer 1556. gelijck *Dr. Foreſt* betuyght, ende in't jaer 1624 niet alleen door Hollandt, maer oock de naburige, en ver-gelegene Landen.

2. De naeſte *Oorſaeck* van den Roodenloop beſtaet in een ſcherpe, en bijtende *vochtigheyt*, meeſt *Galachtig*, doch by haer hebbende eene byſondere *bedervinge* (want ſy anders maer ghemeenen Buyckloop en verweckt) om de dermen te doen verſweren, en kracht op de wijſe van Af-drijvende middelen, de andere vochtigheden van het geheele Lichaem in de dermen te trecken, en haren quaden aert aen deſelvige mede te deelen. Hier van ſpreekt de wijsgerige *Plato* in ſijn boeck, *Timæus* genaemt: *Wanneer de Gal door de Aderen in den onderſten ofte bovenſten Buyck geſtooten wert, dan vluchtſe uyt het Lichaem, gelijck een overlooper uyt een oproerige ſtadt, en veroorſaeckt Buyckloop, Bloetgang, en diergelijcke ſieckten*. Nu al 't gene, dat ſodanigen Gal, ofte andere vochtigheden van dien bedorven aert doet groeyen, ofte na de dermen drijft, ende deſelve die quaetaerdigheyt indruckt, geeft uytwendige oorſaek tot den Rooden-loop. Daer toe doet veel *vremde*, en *ongewoone Koſt*. Soo ſchrijft de Grieckſche *Ælianus*, in't 5 boeck van ſijn verſcheyde hiſtorien op't 1 cap. hoe *Tachus* van Egypten, ſo lang hy by ſijne gewoone ſpijſe, en ſoberheyt bleef, de geſontſte onder alle menſchen was: maer daerna by de Perſianen komende, en in haer gulſigheydt vervallende, als hy niet en konde verdragen de ongewoonlijkheyt der ſpijſen, ſijn leven door de Bloetgangh eyndighde. Dan ſulcx geſchiet niet ſo veel van Spijſe, die of door haer vremdigheyt, of veele de Maegh beſwaert, en niet verteert werdende, aldaer quade Vochtigheden opwerpt, als wel door degene, die van nature en uyt eygẽ aert de bedervinge onderworpen is, en ſeer lichtelijck de gemelte quaetaerdigheyt aentreckr, gelijk daer zijn de *Na-vruchten*, als *Moerbeſſyen, Meloenen*, en diergelijcke. So ſchrijft *Cuſpinianus*, van den Keyſer *Albert van Ooſtenrijck*, dat hy inde hontsdagen dapper verhit zijnde, en willende den brant met *Pepoenen* (ick meene dat hy *Meloenen* meent) verkoelen, in een doodelijcken Bloetgang verviel. Diergelijcke verhaelt hy byna van den Keyſer *Frederick den* 3. Ick hebber in Vranckrijck verſcheyde Nederlanders door het eten van vele *Druyven*, ende drincken van *Moſt*, van den Bloetgangh ſien ſterven. Het welck niet vremt en is. Want behalven dat de Maegh het wercken ('twelck de vaten ſelve wel doet borſten) van den Moſt moet uytſtaen, zo iſſer veel vuyligheydt van nevel, ſpinne-koppen, ende andere ongedierte van de Druyven, en Moſt, die de vochtigheden van ons Lichaem bederven. So ſietmen oock dat in Belegerde ſteden, en Legers, door dien aldaer alderhande koſt moeten gegeten werden, veeltijts den Roodeloop komt. De oude hiſtorieſchrijver *Herodotus*, vermelt in't 8 boeck, 115. hoe de Krijghsknechten van den grooten Koningh *Xerxes*, treckende na den *Helles-pont*, alwaer ſy quamen, de vruchten roofden, en aten; en daer ſy geen vruchten en vonden, uyt hongers-noot, de Kruyden, gelijck ſy wieſſchen, als oock de bladeren, en baſten van de boomen, doorſlockten; waer op een Peſte, ende Roodeloop volgende, ſy onderweegh ſtorven. So getuygen oock de Hiſtorien, datter naulijx eenigen tocht in Hongarien tegens den Turk aengevangen is, in dewelke niet uyt ongewone Spijſe meerder volck door den Roodenloop, als door het ſwaert omquam. Een ander Griecx Hiſtorieſchrijver *Pauſanias* verhaelt in *Phocicis*, dat die van de ſtadt *Cirrha* door de kracht van *Nieskruyt* ingenomen zijn. Want *Solon* (ſchrijft hy) hadde ſeer vele wortels laten ſmijten in de riviere *Pliſtus*. En de borgers van 't water drinckende, vervielen aen den Rooden-loop, zo datſe de wallen moſten verlaten, ende de ſtadt aen de belegeraers overgeven. *Amatus Luſitanus* ſchrijft *cent.2.cur.*45. de oorſaek te weſen, waerom in Indien, en Egypten den Rooden-loop zo gemeen is, dat de menſchen aldaer vleyſch eten van dierẽ, die met *Caſſia* gevoert werden, het welck mede ſodanige kracht in 't vleyſch brengt, gelijck de *Nieswortel* in 't water. Maer ſulcx konnen noch krachtiger te wege brengen, *ſterck afdrijvende middelen*, gelijck *Coloquint, Scammonye, Antimonye*, of diergelijcke te veel ingenomen. De Grieckſche *Zonaras* getuyght oock, dat de Keyſer *Theophilus*, door geſtadigh drincken van *geheel Kout-water* in een Roodeloop verviel, daer hy van ſtorf. Hier toe helpt oock de *Lucht*, als ſy al *te heet* en *vochtigh* is, dewelcke de Vochtigheden van ons lichaem doet bederven, of oock al *te heet*, en *te droogh*, waer door het bloet brandigh, ende ſcherp wert. Ende dit is de oorſaeck, dat de Rooden-loop in de heete Landen zoo gemeen is,

als

als mede dat hy zo fel in ſwang ging 't gemelte jaer 1624. zijnde zo heet in de Lenten, als ofte het in de Honts-dagen geweeſt ware, zonder eenigen regen. Sodanigen Bloetgangh is mede aldermeeſt beſmettelijck, ſelfs oock door den omgang, 't zy datmen met ſodanige Siecken eet en drinckt, of by ſit en praet, en alzo den vyerigen adem deelachtigh wert: maer inzonderheyt, datmen op de heymelijckheyt gaet, daer te voren zodanigen Siecke op geweeſt is, waer door in 't meer-vermelte jaer zeer vele Menſchen omgekomen zijn.

3. Den Rooden-loop en is niet allegader even quaet, maer heeft ſijn trappen, waer na hy driederley is. Eerſt ſchiet het Slijm af (daer de Dermen van binnen tegens het ſchrappen van de Gal mede beſtreken zijn) vermenght met een weynigh bloets, ſonder vet, hoewel zulcx Dr. *Fernelius* en andere ſchrijven, alzo de Dermen haer vet van buyten hebben, gelijck wel aengemerckt is van Dr. *Spiegel* 8. *Anat*. 9. en dit is de eerſte ſoorte van bloetgangh. De tweede is, wanneer dat het binnenſte vlies vande dermen afgeſchrapt werdt, welckers draeyen en vellekens in den Kamergangh te ſien zijn; en in 't eerſte by-na Saegh-mul, daer na ſietmen volkomentlijck, dat het ſchrapſel van dermen is. De derde ſoorte van bloetgang is, wanneer de ſweringe dieper gaet, ende zo verre in-eet, dat de vleyſigheyt, en de eygen ſtoffe der dermen verrot afſchiet. In zoodanige hebbe ick, na haer overlijden geſien, dat de dermen niet alleen van binnen gantſch verſworen, maer oock van buyten doorgheſworen waren, met grouwelijcke ſtanck, die met geen water en konde afgeſpoelt werden.

4. Nu of de bovenſte, ofte de onderſte dermen (waer op te letten ſtaet) beſmet zijn, en is niet wel te mercken aen de plaetſe van de Pijn, gelijck vele meenen, dewijl dicke en dunne zoo wel onder, als boven leggen, maer wel uyt de vermenginge. Want als het bloet, ende al wat afgeſchrapt wert, geheel onder den Kamergang vermengt is, dan hapert het aen de voorſte, ofte dunne Dermen: maer als ſulcx alleen, ende ter zijden aen de vuyligheydt leyt, dat is een teycken, dat het uyt de onderſte, ofte dicke komt. Dat den bloetgangh uyt de Lucht komt, en beſmettelijck is, blijckt aen de ongematigheyt van den tijdt, en datter vele luyden ſevens aenleggen, ende ſterven. De algemeene Teykenen blijken uyt de beſchrijvinge: dan ick ſal hier byvoegen ſeker bedrog (diergelijke wy oock leſen ghedaen te zijn by den Ridder *Wouter Raleygh*, daer door opgehouden, maer evenwel noch onthaalt, ten tijde van Koning Iacob van Engelandt) verhaelt by den Grieckſchen hiſtory-ſchrijver *Polybius* 6. *Stratag*. van eenen *Amphiretus*, dewelke van de Zeeroovers gevangen, en, om hem veel af te perſſen, in 't eylant *Lemnos* gebracht zijnde, ſijn ſelven onthiel van eten, en dronk zeewater met roode aerde gemengt. De roovers geloovende, dat hy den Roodenloop had, ontſloegen hem van de bandē, op dat hy niet ſterven en ſoude: maer hy koos, door een andere loop, 't haſenpat.

5. Wat de *Voor-teyckenen* belangt: Alle Roodeloop is gevaerlijck, doch na ſijn trappen, uyt dewelcke de *Derde* gantſch ongeneeſlijk is, en het is met de *Tweede* oock quaet genoegh, (hoewel *Braſavolus* ſchrijft, ſodanige genezen te hebben) inſonderheyt als 't quaet hanght, in de eerſte dermen, die dunder en vlieſiger zijn, als de onderſte, alzo dezelve dicker, grover, en vleyſiger zijn. De *ſtoffe* maeckt hier mede onderſcheyt, alzo veel gevaerlijcker is Roodenloop, ſpruytende uyt *Swarte gal*, als uyt gemeene, dewijl dezelve als Kanker (die daer oock ſijnen oorſpronk afneemt) in eet. Weynigh beter is de gene, die van *Ziltigh ſlijm* verweckt wert, alzo 't zelve door ſijn taeyigheyt vaſt aen de dermen klevende, tijt heeft om deſelve te doen verſweren. Als op den Roodenloop den *Nock* komt, dat valt gemeenlijck doodelijck: gelijck oock *kout* en *klam ſweet* ('t welck in alle ſieckten het uyterſte meeſt beteyckent) waer mede ſy evenwel eenige dagen, ja wel vijf ſes konnen leven, en behoudē tot den laetſten volkomentlijck haer verſtant, gelijck ick in ontallijcke geſien heb in 't droevigh jaer 1624. maer ſedert heb ick oock wel vele al ſprekende ſien ſterven, dan noyt zo lang te voren die koude klammigheyt vernomen.

6. Al is 't een algemeene wet, dan alles moet genezen werden met het gene hem recht tegen is; zo en dient evenwel dezen Loop niet gheſtopt, maer moet eerſt gelet werden op de oorſaeck, en deſelve, zijnde een ſcherpe, en inetende vochtigheyt geſuyvert en afgezet, de pijn verzacht, de quaetaerdigheyt gebetert, de dermen verſterckt, ende de Sweringe geheelt. Tot het Suyveren ende Verſtercken van de dermen, ende de Scherpigheyt wat te verſachten, heb ick altijt ſonderlingh goedt ghevonden, de bladeren van *Pimpinelle*, *Weeghbree*, *Suyringh*, *Porceleyn*, van elcx 2 hant vol, *Bolzaet* een half loot (of meerder, als de pijn groot is) te ſamen gekoockt in een kan *Soete-wey* tot op be helft, en dan doorgekleynſt. Hier van dient men dickwils te drincken, en zo heet als 't mogelijck is. Men kan oock bequamelijck van 't ſelve Affietſel een Clyſtery maken met een, ofte twee Doeyers van Eyeren. Als mede, wanneer de quade vochtigheyt boven hanght, een half loot *Rhabarber*, eē weynig op een Papier over een kool vyers gedrooght, en zo veel *Myrobalanen*, in 't ſelve Affietſel 's nachts laten weecken, en des morghens ingeven met een halve once *Syroop van bleycke Roſen*. Daer na ſalmen komen tot het gebruyck van het Affietſel van *Ganſerick* ofte *Silver-kruyt* (het welck overvloedigh aen de kanten van ons dijcken en ſlooten waſt, en is een ſoorte van *Agrimonye*) in half Soetemelck en water, mede heet gedroncken. Waer van oock, als de noot ſulcx vereyſcht, een Clyſteer met Doeyers van Eyeren, kan gemaeckt werden. By dit laetſte machmen des avondts ingeven een ofte twee ſcrupels *Diaſcordium*, ofte *Mithridaet*, ende als de Pijn uyter-

uytermaten groot is,drie vier aſen *Laudanum*.Om de Sweringe, door het verhaelde gezuyvert zijnde, geheel te heelen,zal men by 't gemelte Silverkruyt doen *Waelwortel*,en *Sanikel*. Op't laetſte zal men de Maegh en Dermen verſtercken met ſoodanige Middelen, als in 't 19 capittel van 't 1 Deel beſchreven zijn.

7. Wy komen nu tot de *Maniere van Leven*.De kamer in dewelcke de Siecke leyt, dient werm gehouden,zo om dat hy anders,dewijl hy dikwils op moet, lichtelijk een kouw ſoude vatten,als oock om dat het uytwaeſſemen van de ſcherpe dampen door de huyt, van de uytwendige kou niet belet en ſoude werden. Maer alzoo de oorzaeck van deze Sieckte ſcherp en heet is, zo dient de Spijze wat na verkoeling te trecken, en daer na oock tot t'ſamen-treckinge: gantſch ſchouwende al 't gene dat ſcherp, zout, of zeer zuer is. Derhalven is hier dienſtigh een *ſop van Wittebroot* in *Soetemelck* geweeckt; *Rijſten-bry*, *Bloemen-pap*. Dan Melk en is niet bequaem,alſſer veel Koorts by is. En dan zijn beter geſtoofde *Queen*,*Kalfsvleyſch*,inſonderheyt 't gene wy *Tol-boom* noemen, met *Porceleyn*, *Suyringh*, ende *Lattouw* geſtooft. Oſſen-vleyſch, Ham, Speck, Viſch, en al wat hart te verteren is, ofte Slijmerige gijl maeckt, moet hier geſchouwt werden. Dan *Eyeren* mach men onbeſchroomt etē,zijnde licht te verteren,verzachtende ende genezende. Maer boven andere werden hier de *Enden-eyeren* alderbequaemſt bevonden. Dan wat Spijſe het zy,in't eerſte dient wat zoberder gegeten,als men gewent is. En zo moet het oock gaen met den Dranck, hoe weyniger, hoe beter, en dat *kleyn*, en *wel beſtelt Bier*, ofte *kleyne Roodewijn*, en daer die te werm zoude mogen wezen, *Amandelmelck* met *verkoelende Zaden*,en *Weeghbreewater* bereyt. Maer alzo hier door de bank groote ſlappigheydt van krachten is, ende het teren van de Maegh verhindert wert, zo komt een weynigh Wijn zelden qualijck te pas. Men mach oock wel een lepel ofte twee nemen van *Wijn tint*, den welcken ick om te ſtoppen zeer goet bevonden hebbe, als de Koortſe weynigh was, ende de Dermen wel gezuyvert. Het lichaem dient hier zo weynigh, als mogelijck is, beweeght: maer gantſch *ſtil* gehouden. De *ſlaep* is hier oock, gelijck wy van andere loopen gezeyt hebben, zeer noodigh. De *Ontroeringe des Gemoets*, alſo ſy de Vochtigheden driftigh maken, zijn ſeer ſchadelijck, inzonderheyt de Gramſchap. De Siecken dient dickwils van linden en dekens te veranderen, oock van de een kamer inde andere gebracht,om verſche *Lucht* te ſcheppen. Alzoo men merckelijck bevint, dat de Lucht (voornamelijck in de Gaſthuyzen, alwaer in deze ſtadt in 't jaer 1624 in een zael over de hondert lagen) eenen ſtercken reuck, gelijck yet dat ſtinckt en brant van haer geeft, die voor gezonde zeer beſmettelijck is, en de gene, die daer in blijven leggen, ten onderen houdt, datſe niet en konnen bekomen, ofte haer een weynigh verſcheppen. Hier en dient oock niet overgeſlagen, om deze quale voor te komen, dat ſy niet te veel voort en gaet, de vuyligheydt niet te gieten in de havens, die door de Steden loopen, en waer uyt gekoockt, en gebrouwen wert, maer wel in de loopende rivieren, ofte dezelve diep in de aerde te begraven, ende daer dan ongebluſte kalck over te werpen.

Het VII. Capittel.

1 *Perſinge*,
2 *Oorſaken*,
3 *Ken-teyckenen*,
4 *Voor-teyckenen*,
5 *Geneſinge*.

1.

BY den bloetgangh is meeſtendeel de *Perſinge*, in 't Latijn, na den Grieckſchen naem, *Teneſmus* geheeten, en is een geſtadige en pijnlijcke genegentheyt om ter ſtoel te gaen, en de Siecke meenen veel quijt te werden, dan volght ſomtijdts niet met allen, ſomtijts zo weynigh, dat het geen noten-ſchelp kan vollen, en 't ſelve is bloedigh, en ſlijmerigh.

2. De hoogh-geleerde *Fernelius*, *Altimarus*, en andere, ſtellen de *Oorſaek* vande Perſſinge in een *Sweringe van den Eyndelderm*, die de laetſte is, meenende datter geen perſſinge en komt, 't en zy den ſelven verſweert. Maer alzo de Perſſinge niet anders en is, als een geweldigh, en meeſt vergeefs drucken, om veel quijt te werden, zo gaet het vaſter, dat wy aennemen voor oorſaken, al 't gene de uytdrijvende kracht in 't eynde van den Eyndel-derm kan prickelen, en verwecken. Het welck niet alleen en doet de Sweringe, maer ook alderhande *ſcherpe Vochtigheden*, te wetē, die niet voorby en loopen, maer aen 't eynde van den gemelten Derm (die den Aftreck maeckt) door haer taeyigheyt blijven hangen, en dan door haer ſcherpte, ofte ſultigheyt het ſelve prickelt, en geſtadigh tot Kamergangh de nature verweckt. Deſe Perſſinghe werdt daerenboven noch veroorſaeckt door een groote *Steen*, die in de krop van de blaes leyt, en alzo op den Eyndelderm druckt, als oock eenigh *Geſwel* daer ontrent, gelijck de ſwangere vrouwen dit dickwils onderhavigh zijn, als oock door het *Speen*, waer van wy in 't naeſt volgende Capittel zullen handelen.

3. De *Ken-teyckenen* blijcken uyt de beſchrijvinge, dat yemandt ſtadigh pooght ter ſtoel te gaen, met pijne, zonder yet, ofte gantſch weynigh, ende ſulcx bloetachtigh quijt te werden.

4. Dit gebreck en heeft ſonderling geen ſwarigheyt, 't en zy het door verſuymenis, te lange byblijft; want alſdan laet het dickwils een *fiſtel*, ofte loopent gat, 't welk ſwaer valt om te geneſen. Indien de Perſſinge oock een ſwangere vrouw overkomt, dat doet, ſeyt *Hippocrates*, haer miſvallen: dewijl, door dat geſtadigh

drucken

drucken, de Banden van de Vrucht los werden, ende deſelve daer door lichtelijck af-ſchiet.

5 Om te komen tot de *Geneſinge*. Als de Perſſinge by den Rooden-loop is, ofte daer op volght, dan moetſe op deſelfde wijſe gheholpen werden. Wanneer ſy door een Sweringe veroorſaeckt, dan dient deſelvighe eerſt gheſuyvert, ende de pijn verſacht, door een Clyſteer van *Winter-Gerſte*, ende de Bloemen van *Wolle-kruyt*, in Soete-melck geſoden, ende daer by gedaen twee *Doeyers van Hoender-eyeren*, en 1 once *Honich van Roſen*. Soo de Pijn daer mede niet al over en gaet, ſoo machmen wat Pijn-ſtillende ingeven, gelijck een half once *Syroop van Bollen*, ofte 3 azen *Laudanum*. De Pijn wech-genomen zijnde, dan ſalmen de Sweringe, indienſe genoegh geſuyvert is, heelen met een ander Clyſteer, beſtaende uyt *gepelde Gerſte*, *Wael-wortel*, *Sanikel*, *Ganſerick*, in roode Wijn, ende Water ghekoockt, en daer onder ghemenght, twee *Doeyers van Ende-eyeren*, en 1 once *Syroop van drooge Roſen*. Deſe, als oock de voorgaende, twee drie mael, na gelegentheydt, geſet zijnde; kanmen bequamelijck komen tot een Set-pil, die de geſworen plaetſe kan raken, ende daer aen blijven, gemaekt van *Bocken-vet*, met het Poeyer van *Maſtik*, *Witte wieroock*, ende *Styrax*, daer in een doecxken vet ghemaeckt, ende met een ſchacht in 't eynde ghebracht, ende de ſchacht dan uytgetrocken. Men kan oock het ſelfde Poeyer op een kool vuur ſtroyen, ende den roock op een Kofferken van onderen ontfanghen. Indien de Perſſinge van een Steen komt, den ſelven dient voor al wech-ghenomen, ghelijck hier na in 't 15. Cap. ſal aengeweſen werden.

Het VIII. Capittel.

1 *Speen, ſijn Onderſcheydt,*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1

ONder de Plaghen, ende Sieckten, waer mede Godt de Menſchen ſtraft, is mede het pijnlijck gebreck, het welck wy na de gelijckeniſſe *Speen*, *Anbeyen*, *Tacken*, ende *Vijgh-puyſten* noemen, gelijck ſulcks blijckt uyt het 1. Boeck *Samuels* op 't 5. Cap. alwaer beſchreven wert, hoe de Philiſtinen, om het nemen van de Arcke des Heeren, ſeer dapper met het Speen gequelt wierden. Dit gebreck en is niet anders, als een groote, ende ſmertelijcke ſpanning der Speen-aderen, uyt dick ende grof bloet, als het welcke daer blijvende ſteken, en niet vorder konnende, die kleyne Aderkens in den Eyndel-darm uyt-reckt, ende deſelve als blauwe Tacken vertoont; ſomtijdts inwendigh, ende noch binnen in het Lichaem, ſomtijts gelijck een *Vyge*, ofte *Beye* aen het Lichaem van buyten uyt-hangende. Somtijdts mede gantſch ghesloten blijvende, ende ſomtijdts bloedt uyt-ghevende. Soo dat hier uyt blijckt het Speen vierderley te weſen, Inwendigh, Wtwendigh, Gesloten, ende Bloeyende.

2 De *inwendighe Oorſaeck* van het Speen, is overvloedt van *grof*, ende *ſwaermoedigh bloedt*, van het welck de Nature haer door deſe Aderen ſoeckt te ontlaſten. Wtwendigh werdt het oock verweckt door dapper *Drucken*, ghelijck ick dickwils in de Kraem-vrouwen bevonden hebbe, ende wel ſoo groot, als Hoender-eyeren, ende tot twee drie toe, gelijck ſy my ſelve, ofte de Baker-moeders ſeyden. Komt mede door ſcherpe ende al te *ſtercke Afdrijvende Middelen*, gelijck *Aloë*, *Coloquint-appel*, *Scammonye*, *Antimonye*, ende dierghelijcke: waer door de ſcherpe, ende bijtende Vochtigheden met geweldt af-geſet, ende de Aderen geopent werden.

3 Het Speen is licht te *kennen*. 'T gene Inwendigh is, wertmen gewaer aen de *Spannende pijn* onder in 't Eynde, het welck oock geſien kan werden, als het ſelve wat uyt-gaet. Het Wtwendigh Speen kanmen ſien ende voelen, als onder aen het Eynde uyt-hanghende, ſomtijdts met een, ſomtijdts met meerder Tacken. Ende dit is van wegen het Geslo-ten Speen. Het Open, ende Bloedende wijſt mede ſijn ſelven aen.

4 Het Open Speen is in de ghene, die overvloedt van grof Bloedt hebben, gantſch niet ghevaerlijck, maer ſtrekt haer tot ontlaſtinge van overtolligheyt, ende dien volgende ſo tot voort-komen, als tot geneſen van Water, Melancholy, Milt-ſucht, ende veel andere Sieckten, die haren oorſpronck uyt ſwart en grof Bloet trecken. Ende in die gelegentheydt gaet de Nature met vervolgh, ende op haren gheſetten tijdt. So hebbe ick in deſe Stadt een Schepen ghekent, vol bruyn bloedt, ende van ſwaermoedighe gematigheydt, die alle Maent juyſt op den ſelfden tijdt bloeden, ende leefde langh ſonder ſieckte, tot dat hy een oudt Man ſtorf. Van deſelfde geſtalteniſſe verhaelt *Sennertus*, een Vrouw ghekent te hebben, die mede alle Maent het Speen vloeyde, ende dat veerthien daghen na haer Stonden. Dan deſe Vloet en gheſchiet altijdt ſo even op die tijdt niet, maer meeſtendeel als nu, ende dan, altemet twee drie mael 's jaers, ofte eens in twee drie Maenden, na dat de ſware ende ſwarte Vochtigheydt de Nature met menichte beſwaert, ofte ſcherpigheydt prickelt. *Hollerius* ſchrijft van ſommighe Swangere Vrouwen, die baet hadden, als haer het Speen op de vierde Maent vloeyden, ende haer arger bevoelden, als het ſelve op-hiel. Ja het Speen doet noch dit vordeel in de Vrouws-perſonen, dat het de Stonden ghemackelijcker doet komen, als het grove Bloet

Bloedt (het welck anders verſtoppinghe in de Lijf-moeder ſoude moghen veroorſaken) na hem treckende, en deſelve daer van ontlaſtende. Evenwel, gelijck *Galenus* wel waerſchout, en moet op ſoodanighe ontlaſtinghe niet alle te vele geſtaen werden; want het zy datſe te veel is, het zy datſe ontijdigh geſtopt wert, ſo kan ſy Water, ende andere Sieckten veroorſaken. Ende gelijck het Bloeden goet ende geſont is, in overvloet, ofte quaetaerdigheydt, ende daer uyt eenighe Sieckte voor de deur ſtaet: ſoo is het oock ſchadelijck, wanneer dat het Bloedt niet quaet, ofte niet te veel en is. Want dan mindert het de natuerlijcke Warmte, verkout de Lever, en het ander Inghewant, waer op dan lichtelijck de Water-ſucht volght. Maer indien het Speen ontijdelijck gheſloten wert, ſoo ſtijght het Bloet, dat de Nature meenden uyt te werpen, na boven, en kieſt een anderen wegh, verweckende in 'tHooft Swaermoedigheydt en Raſernye; in de Borſt Pleuris, ende Teringe; in den Buyck Milt-ſucht, Water, en dierghelijcke.

5 Om tot de *Geneſinge* te komen. Als het Speen matelijck vloedet, ende met verlichtingh, en datter een Sieckte uyt overvloedt van grof en quaet Bloet tegenwoordigh, ofte op handen is, dan moetmen de Nature laten begaen, ſonder deſelve eenigh beletſel te gheven. Maer als het al te ſeer af-ſchiet, ofte al te langh aen-houdt, dan ſalmen het Bloet ſoecken te verleyden met *Laten* in den Arm, ofte op den Voet, ende van buyten een Pap leggen van *Terwen-blom* in Soete-melck gekoockt, ende daer onder *wit*, ende *doeyer* van een *Enden-ey*. Maer als het Speen te luttel vloeyt, dan ſalmen het wrijven met *Glas-kruyt, roode Beet, Vijge-bladeren, kleyne Santorye*, ofte diergelijcke. Maer wanneer het geheel geen bloedt van hem en gheeft, ende gantſch geſloten, ende geſpannen is, ſoo ſalmen terſtont de pijn ſoecken te verlichten, ende den brant verſachten. Hier toe is ſeer goet een Salfken van *Olye van Eyeren*, ende *Populioen-ſalf*, op het uytwendich Speen warm met een doecxken geleydt: ende als het inwendigh is, het doecxken daer in gedoopt om een ſchaft gedaen, ende ſo ſachtjens in het eynde gebracht, gelijck in het voorgaende Capittel geſeydt is. Deſelfde pijn, ſchrijft *Henrick van Heer*, gantſch over te gaen, alſmen het minſte van de wortel, ofte de bladeren van *Speen-kruyt* in Spijſe, ofte Dranck gebruyckt. Ja ick hebbe verſcheydene hooren getuygen, in haerſelven verſocht te hebben, dat de Wortels van kleyn Speen-kruyt alleen by hem gedragen, de pijn van het Speen doen verdwijnen. Dit wijten wy de teyckinge, ende ghelijckeniſſe, die deſe wortelkens met het Speen hebben. Waer van in onſe *Inleydinge der Hollandtſche Genees-middelen*. Wt ſonderlinge eygenſchap is hier toe mede ſeer dienſtigh, het Vet, dat een *Paling*, aen het Spit ghebraden werdende, ontdruypt. Om het Speen niet alleen te verſachten, maer oock wat op te doen krimpen, is ſeer bequaem een Salfken van een *Doeyer* van een *Enden-ey*, *Raep-zaet kleyn geſtooten*, ende *Terwen-meel*, gemenght met ouden *Raep-olye*.

6 In het Inwendigh, ende Beſloten Speen, dient altijdt een open Lichaem gehouden (alſo harde Kamer-gangh, voor-by de geſwollen Speen-aderkens komende, ſeer groote pijn verweckt) doch niet met Af-drijvende middelen, om daer niet na toe te drijven: maer alleen met verſachtende, gelijck *Manna, Pruym-kruyt, Diacatholicon, El. Lenitivum*, ofte *Syroop van Provency-roſen*.

Het IX. Capittel.

1 *Hart-lijvigheydt; in ſommige ſeer langduyrigh.*
2 *Oorſaken,*
3 *Haer Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

I

De Kamer-gang is mede, gelijck nu dickwils in andere Sieckten verhaelt is, driederhande mangel onderworpen: ende en ſchiet dien volgende niet alleen met pijn, ofte te veel af: maer oock te weynigh. Sommige hebben dit van nature, dat ſy maer alle drie vier dagen eens af en gaen. Ia, ick hebbe een Joffrouw ghekent, die maer alle twaelf dagen af-treck en hadde, anders wel etende, ende wel varende. Dierghelijcke exempelen zijn van andere oock aenghemerckt. Dit ghebeurt mede dickwils, alſmen van Huys reyſt, en ſijn gewoonlijck gemack niet en heeft. Sulks verhaelt een Italiaenſch Geneesmeeſter *Braſavolus* van ſijn ſelven: gelijck ick oock van verſcheyde andere dickwils verſtaen hebbe.

2 Dit ghebeurt veeltijdts door een *quade Maniere van Leven*, te weten, veel drooge, wrange, ofte t'ſamen-treckende Spijſe, ghelijck *droogh Witte-broodt, Miſpelen, Queen* (ſiet een exempel by *Fernelius* 6. *Path.* 9. doch daer op *Sennert.* 3. *Pract.* 2. 1. 3.) inſonderheydt in 't begin van de Maeltijdt ghegeten, gelijck mede die papt ende verſtopt, ofte ſlijmerigh is, als *Blomme-pap, Kaes, Schaeps*, ofte *Kalfs-voeten*. Hier toe doet oock, te meerder ſevens in-geſlockt, als de Nature kan verteeren: ende daer by *Ledigheyt*, lang op 't Bedde te leggen, ende veel te *Slapen*. Dan wy en onderſoecken niet deſe: maer een Hardt-lijvigheydt, die haren oorſpronck treckt uyt Sieckelijcke *Oorſaken*. Deſe zijn driederhande. 1 *Onghevoelijckheyt van de Darmen*, gelijck maken *Slapende-ſieckte, Popelſy*, en *Geraeckthey t*. So verhaelt *Alex. Benedictus*, van een Vrou, die in d'eene zyde geraeckt was, en in een geheele Maent geen af-treck en kreech, waer van ſy

uytter-

uyttermaten op-ſwol. 2 *Gebreck van Prickel*, als de *Gal*, die de Darmen gewoon is tot af-ſetten te prickelen, *op-gehouden* ofte *verleydt* wert, ſoo datſe in de Darmen niet en komt, ghelijck dickwils geſchiet in de Gele-ſucht. 3 *Verſtopte, ofte benaude Darmen*, het welck wel de meeſte Oorſaeck is. De *Benautheydt* geſchiet door Geſwel in 't Darm-ſcheyl, oft eenigh Ingewant, waer door de Darmen nauw toe-gedout werden: ſomtijts oock door Scheurſel. *Verſtoptheyt* komt van harde en drooge Kamer-gang, gelijck in de gene, die weynigh eten, oft even uyt een Sieckte op-ſtaen, de ledige Aderkens alle de Vochtigheydt uyt de Darmen ſuygende, ofte van dick ende taey Slijm, daer van *Fernelius* twee exempelen heeft, 6.*Pathol*.9. en in 't leven van *Heurnius*, verhaelt wert van *Lipſius*, die na lange ſieckte ſo veel taey, en aen-een-gebacken ſlijm looſde, dat hy bekommert was ſijn Darmen quijt geworden te zijn. De Hardt-lijvigheydt wert noch veroorſaeckt door gheſtadige bedervinge van veel en alderhande Koſt, dewelcke een geſtadige rauwigheyt in de Darmen verweckt.

3 De Hardt-lijvigheyt wijſt haerſelven. Komen derhalven de *Ken-teyckenen* alleen aen het onderſcheyden van de Oorſaken. De uytwendige wijſen haerſelven mede aen; te weten, dat yemandt yet ſtoppende gegeten, ofte gedroncken heeft, veel op de Reys is geweeſt, ofte lang geſlapen, ende het Lichaem niet en heeft geoeffent. Indien niet van ſulcx voorgegaen en is, ſoo moet op de inwendige gelet werden, oft eenige Verdoovende Sieckte, oft Gele-ſucht, ofte heete Lever by is, ofte datter eenighe ſieckte voorgegaen is, waer door de Kamer-gangh komt te verharden, ende op te houden.

4 Al is't dat ſommige uyt de nature, oft gewoonte Hardt-lijvigh zijn, ende daer van weynigh letſel ſchijnen te vernemen: ſo is evenwel (dewijl de dagelijckſche Spijſe, die wy nutten, geſtadigh vuyligheydt overlaet) veel beter, datmen alledaegh ter ſtoel gaet. Anders verſpreyden haer de vuyle Dampen in de Maegh, ende het ander Ingewant, aldaer de verteeringhe belettende; ofte ſtijghen op na het Hooft, ende verwecken daer pijn, en duyſeligheyt. De ghene, die door verharde Kamer-gangh, ofte Scheurſel komt, heeft dapper haer gevaer, ende als die niet verſacht en kan werden, en vaſt blijft ſitten, ſo is ſy doodelijck: ghelijck oock meeſt is de gene, die door de ghemelte Hooft-ſieckten veroorſaeckt wert, het en zy deſelvige na haer Genees-middelen luyſteren: gelijck mede de Hardt-lijvicheyt vergaet in de Gele-ſucht, wanneer de verſtopte Gal ontſloten zijnde, haren tocht wederom neemt na de Darmen.

5 De *Geneſinge* moet verſcheyden zijn na de verſcheydenheyt der Oorſaken. Als de Hartlijvigheyt, na Beroertheydt, Gele-ſucht, ofte andere Sieckten volght, dan moet ſonderling op deſelve ooghmerck genomen werden, ende de Middelen aengewent, die by elcke beſchreven zijn. Ondertuſſchen ſalmen veel, ende dickwils Clyſteren gebruycken, die een verſachtende, ende vochtigh-makende kracht hebben, gelijck van *Heemſt-wortel, Maluwe, Beet, Roode-kool, Bingel-kruydt*, in *Water, Wey* ofte *Weren-nat*, ghekoockt op een halve pint, ende daer dan onder vermenght vier Lepelen *Boter*, ofte *Olye van ſoete Amandelen*. Tuſſchen beyde machmen oock een ander ſetten van Kruyden, die de Darmen wat meerder prickelen, gelijck *Kool-ſap* met een once, oft anderhalf *Bitter-heyligh*. De Afdrijvende middelen van bovenen, zijn hier ondienſtigh, alſo ſy alleen het loſſe ende weecke af-ſetten, waer door dan het andere, noch drooger, ende harder wert. Maer *Manna ſimpel Pruym-kruydt, El. Lenitivum, Diacatholicon*, ende dierghelijcke ſachte, machmen hier bequamelijck ingheven.

Ick ſal hier noch by-voeghen een ſeer vreemde maniere, om een gevaerlijcke Hardt-lijvigheydt te geneſen, gelijck die ſelfde my van Parijs over-geſchreven is by den Hoogh-geleerden P. *Mar. Merſennus*. *Hier is*, ſchrijft hy, *een ſtout Meeſter, die alles derft aengrijpen. Deſe heeft onlanghs ſeker Man, die in eenighe daghen niet ter ſtoel en hadde gheweeſt, ende niet te helpen ſcheen, den Eyndel-darm* (op den ſelfden komt oock het maken van Kamergang meeſt aen) *rondts-om los ghemaeckt, uyt-ghetrocken, de verharde vuyligheydt daer uyt ghehaelt, den Darm wederom in gheſet, ende gheheelt.*

6 Dewijl dit Gebreck veeltijts veroorſaeckt wert door een quade *Maniere van Leven*, ſoo kan een goede daer in veel goets doen. Soodanige moeten haer dan voor eerſt wachten van ſulcke Spijſe, die gheſeydt is Hardt-lijvigheydt te maken, ende ghebruycken alleen de ghene, die de Darmen los, ende glat konnen houden, ghelijck gheſtoofde *Beet*, ofte *Spinagye*: Warmoes van *Beet, Melde, roode Kool*; gheſtootde *Appelen, Pruymen*, ofte *Corinthen*; oock *Vygen*, ende *Rozijnen* uyt de handt gegeten. Is mede goet des morgens, een goet glas *Bier*, een weynigh lauw, nuchteren ghedroncken. Het Lichaem dient oock beweeght, doch niet door ſtercke Oeffeninge: gelijck mede hier onbequaem zijn groote Bewegingen des Gemoedts, 't en zy miſſchien de *Vreeſe*, die in ſommige den Buyck ſeer haeſt los maeckt.

Het X. Capittel.

1 *Colijck of het een nieuwe, ende wat Sieckte het is, ende waer het ſijn plaets neemt.*
2 *Oorſaken,*
3 *Hare Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

I.

HEt is ſeer vreemt,dat ſommige Sieckten, die te vorengeweeſt zijn,vergaen,ſommige van nieus komen, en ſommige ons by-blijven. *Plinius* ſchrijft in 't 26. Boeck van ſijn Nat. hiſtorye op 't 1. cap. dat het *Colijck* eerſt gekomen ſoude weſen ten tijde van den Keyſer *Tiberius*,en dat niemant dit gebreck eerder gewaer geworden is, als de Keyſer ſelve, tot groote verwonderinghe van het Roomſche volck, verſtaende dat den Keyſer met een ſieckte gequelt was, waer van ſy te voren den naem noyt gehoort en hadden. Dit ſchijnt oock wel eenige waerſchijnelijckheyt te hebben; door dien *Hippocrates, Galenus*, noch yemandt van d'oude Genees-meeſters eenigh gewach van het Colijck maken. Dan dewijl de oorſaken,die het Colijck verwecken,altijdt in de Lichamen geweeſt zijn: ſo is wel af te nemen,dat dit geen nieuw op-ghekomen ſieckte en kan weſen: ende al hebben de oudeGenees-meeſters den naem van Colijck niet gebruyckt,ſo hebben ſy evenwel ſodanige Buyck-pijn wel gekent,doch na een anderen Darm geheeten,te weten,den *Om-gebogen*,by de Griecken, *Ileos* (zijnde den naem van den Darm,en de Sieckte, ghelijck dit *Plinius* oock *Colum* noemt) den derden van de dunne Darmen, in't 1. Cap. beſchreven. En dit is ook de meeninge van *Mercurialis* in 't 5. Boek van ſijn Verſcheyde Leſſen op't 11. Capittel. Maer de nader Genees-meeſters, wat nader onderſcheyt makende, hebben de Pijn van de dunne, ende dicke Darmen verſcheyden,en de eerſte den ouden naem alleen gelaten, en aen de andere eenen nieuwen gegheven, na den *Kronckeldarm*, in 't Griecks *Colon* genoemt, daer deſe Pijn haer meeſt onderhoudt,ende derhalven de benaminge gekregen heeft van *Colijck*, ofte *Colicompas*, na het Latijnſch *Colica Paſſio*. Doch alſoo beyde Pijn meeſt op een manier geneſen wert, ſoo ſullen wy, om niet een dingen tweemael te ſtellen, hier alleen handelen van het gemeenſte.

2. Deſen Kronckeldarm, dewijl hy langh ende krom is,als byna alle d'andere Darmen omvangende, ende daerbeneven vol kronckels, ſoo werdt hy door eenige vuyligheyt, die haren door-tocht daer heeft,lichtelijk verſtopt;waer uyt dan groote Spanningh veroorſaeckt,het welck in vlieſige deelen,gelijck de Darmen zijn, ſcherpe pijn verweckt. Deſe Buyck-pijn ontſtaet ook ſomtijts uyt eenige *Scherpe* ofte *Quaetaerdige vochtigheyt*, de vlieſen van de Darmen te ſeer bijtende: maer meeſt uyt verſtoptheyt van *Koude* ende *Slijmerighe vochtigheden*, die dan vele *Wint* verwecken, ende als die nergens door-tocht hebben, deſen Darm dapper op doen ſpannen; als mede *verharde* ende *verdrooghde Kamer-gangh*, waer door de Darmen verdraeyen,en onder een ſchieten, gelijck *Paré*,en *Platerus* daer van exempelen aenwijſen. Soodanige ſlijmerigheyt ſteeckt, en verſtopt aldaer door *Ledigheyt, Gulſigheyt*,uyt het ghebruyck van koude en ſlijmerige Spijſe, gelijck *Moſſelen, Concommers, Meloenen*,inſonderheyt *Kaes*,die van ſommige al te gulſigh ingeſlockt werdt. Soo verhaelt de gemelte *Platerus*,van yemant,die langh gequelt zijnde geweeſt met Colijck, ende Treckingh van zenuwen, na het gebruyck van Clyſteren, menighte van geronnen ende verharden Kaes den Kamer-gangh quijt werde, den welcken hy langh in de kronckels der Darmen gheſeten te hebben, daerom oordeelden, om dat hy in langhen tijdt, na dat hem die by de Genees-meeſters verboden was, niet gegeten en hadde, maer dat hy voor de ſieckte ſijn ſelven daer mede dickwils onmatelijck vervolt hadde. Doch niet alleen door het verhouden van Kamer-gangh, maer oock van Winden,wert het Colijck verweckt, die niet alleen deſen Darm, ſoo lange de Pijn duert, en ſpannen, maer ſomtijdts noch daerna gheſpannen, ende uytghereckt laten. Soo ſchrijft *Fernelius* in de Ontledinghe bevonden te hebben, dat ſommighe door ghewoonte van de Winden op te houden, den Kronckel-darm ſoo dick hadden, als een arm. Verhaelt oock van andere,die uyt het onderſte van den buyck de Winden al riſpende opbrachten, welckers riſpen in plaets van vijſten was.

3 Het Colijck vertoont haer met groote *Pijn* en *Spanning* in den Buyck,die ſy geheel doorloopt,ende gheen een plaets en houdet, als ſy van Winden ontſtaet, ſonder dewelcke ſy nauwlijcks oyt en is, met groote *Rommelingh*, inſonderheydt als de Winden gantſch beſloten zijn, en noch onder, noch boven uyt en konnen, gelijck hier gemeenlijck geſchiet, en dan ſchijnen de Darmen, als door-boort te werden, ende als ofter een pael in ſtack. Dit Teycken, als oock het *Walghen*, ende *Braken*, eerſt van *Slijm*, daerna van *Gal*, heeft het Colijck gemeen met het Graveel: die daerom door andere Teyckenen, hier na in 't 15. Cap. te verhalen,moeten onderſcheyden werden. Dit dient hier alleen aenghemerckt, dat het Colijck meeſten-tijdt in de ſlincker-zyde komt, om dat de Kronckel-darm aldaer naeuſt is. Want, alſoo de vuyligheydt in 't bovenſte,en ruymſte deel van deſen Darm, na de ruymte van den ſelven dick aen een backt, en verhart,en door de windt na deſe naeuwte met gewelt gedrongen wert; ſoo gebeurt het, dat de vuyligheyt daer dickwils blijft ſitten, en noch harder werdende, den Darm uyt doet ſpannen, het welck groote pijn verweckt. Het Colijck, dat uyt ſcherpe, ſoute, ofte heete Vochtigheyt, beſtaet, hout een vaſte plaets,en is vergeſelſchapt met een *Koortſche, Dorſt*, ende *Waken*; beſwaert door *heet Eten* of *Drincken*,alwaer het ook dickwils ſijnen oorſpronck uyt treckt. Als hier een quaden aert by is, dan beſtormt het vele en verſcheyde luyden op een tijdt, ende gaet voort als een Peſt. Soodanighen Colijck ſchrijft *Paul. Egineta* eertijdts vele Landen der Romeynen ſevens beſmet te hebben; ghelijck

Sennertus oock ſchrijft, onlangs in Sileſyen gebeurt te zijn.

4 Het Colijck en is niet kleyn te achten, dewijl het een ſeer hevighe pijn, ende benautheyt maeckt, die niet alleen den Buyck, maer het geheele lichaem ontſtelt, ende de krachten dapper krenckt. Het minſte houdt wel lichtelijck op, en vergaet door weynigh middelen. Maer als de Verſtoppinge groot is, ende de Vuyligheyt ſo vaſt ſit, datter niet met allen van onderen af en ſchiet, dat heeft vry ſijn gevaer; inſonderheydt alſſer Nock, ende *Flaute*, by komt: want daer op volght ghemeenlijck de Doodt met kout Sweet. Het Colijck van een Heete, en ſcherpe Vochtigheydt, is mede ſeer ghevaerlijck, inſonderheydt, als daer een ſtercke *Koortſe* by is. Als oock ſoodanige Vochtigheydt van plaets verandert, dan verandert met eenen de Sieckte, ghelijck ſy na het Hooft, ofte op de Zenuwen ſchietende *Vallende-ſieckte*, *Geraecktheydt*, ofte *Gicht* veroorſaeckt. Hier van getuyght de gemelte *Egmeta*, dat de gene, die, op ſijnen tijdt, van ſoodanigh Colijck in een Vallende-ſieckte vervielen, meeſt al ſtorven: maer die daer door van Geraecktheydt aengerocht wierden, meeſt bequamen.

5 Al is 't dat, gelijk dickwils vermaent is, de rechte *Geneſinghe* beſtaet in 't wech-nemen van de Oorſaeck: ſo valt de Pijn hier veeltijdts ſo hevigh, datſe dwingt, om d'Oorſaek wat aen een zyde te ſtellen, en voor al te gebruycken ſoodanige Middelen, die deſelve konnen verſachten, ja die het Gevoelen verminderen. Dan tot het laetſte en moetmen niet lichtelijck ten eerſten komen; alſo ſoodanige Middelen de Verſtoptheyt noch vaſter, en hardneckiger maken: maer het Lichaem voor-al ontlaſten met een verſachtende, en af-ſettende Clyſteer; gelijck in Winden, en koude Slijmerigheyt, van *Heemſt-wortel*, van *Maluwe*, *Glas-kruyt*, *Eerenprijs*, *Orego*, *Dil*, *Camillen*, *Meliloten*, *Bakelaer*, *Anijs-zaet*, *Sermonteyn*, en een once *Sene-bladeren* in *goet bier*, tot een half pint gekoockt, en dan door-gekleynſt zijnde, daer onder gemengt, een once, oft anderhalf (na de Siecke ſterk is) *Bitter-heyligh*, met een vierendeel loots *Zout*. Ende deſe Clyſteer mach meerder als eens geſet werden. Doch als ſy wel gewerckt heeft, machmen de *Senen*, ende *Bitter-heyligh* daer uyt laten, ende in plaetſe daer by doen wat *ongezoute Boter*, *Ganſe*, oft *Hoender-vet*. Verſchen *Olye van Olijven*, ofte *van Amandelen*. Van bovenen dient ondertuſſchen mede ingenomen een lepel ofte twee *Olye van ſoete Amandelen*, verſch en ſonder vuur geperſt, met een Roomerken heeten *Malvaſey*, of *Spaenſchen wijn*. Wanneer de Vuylicheyt te hoogh ſit, ende met geen Clyſteren af en wil ſchieten, ſoo machmen van bovenen ingheven Afdrijvende Middelen, beſchreven in 't 1. Deel, en nu dickwils aengeweſen. Doch als de Pijn ſo hevigh is, datſe gantſch geen uytſtel en wil geven: ſo moetmen komen tot *Mithridaet*, *Theriakel*, de ſwaerte van een Franſche-kroon, ofte tot half ſoo veel *Philonium Rom. ſine Euphorbio*.

Wanneer het Colijck veroorſaeckt werdt door heete, en ſcherpe Vochtigheyt, dan dienen gebruykt verſachtende, en verkoelende Middelen, gelijck een Clyſteer van *Maluwe*, *Vyolen-bladeren*, *Glas-kruydt*, gepelde *Gerſte*, *Lijn-zaet*, *Camille-bloemen*, gekoockt in water tot op een half pint, ende dan vermenght met *Diacatholicon*, 1 once, en 3 oncen *Syroop van Roſen met Rhabarber*. Doch als gheen aftreck van doen is, ſoo dient ſulcks uytgelaten, en by het Af-ſietſel gedaen een *Doeyer van een Ey*. Van bovenen machmen mede gebruycken *Olye van ſoete Amandelen*, met wat *Syroop van Vyolen*. Ende, ſoo de Pijn te groot is, komen tot *Amandel-melcxkens* met *verkoelende Zaden*, daer een halve, oft geheele once *Syroop van Bollen* by gemengt is. De Quaet-aerdigheyt moet wederſtaen werden door ſoodanighe Middelen als in het eerſte Deel op het 18. Capittel zijn aengheweſen; waer van oock 't gebruyck nader verklaert is in 't 11. Cap. van het 2. Boeck, in 't voorkomen, en geneſen van de Peſt.

6 Wat de *Maniere van Leven* belanght. De Pijn doet hier den Etens-luſt wel overgaen; te meerder, alſo 't gene oock gebruyckt wert, gemeenlijck terſtont wederom met walginghe op-komt. *Galenus* prijſt in kout Colijck het *Loock*, als kracht hebbende om de Winden te verdrijven, ende het kout en taey Slijm te verteeren. Daer toe mede bequaem is *Ajuyn*, *Warm-moes* van Kervel, *Beet*, ende *Pareye*; *Wijn*, heet gemaeckt met *Noot*, *Foelye*, ende wat *Suycker*; als oock *Seck*, ofte ander *warme Wijn*, die niet en treckt, zijn hier dienſtigh; ghelijck mede *Bier* met *Camillen* gheſoden, ende heet gedroncken. Sulck Bier mach oock onbeſchroomt gebruyckt werden in heet Colijck: waer toe mede dienen de Koel-drancken, hier voor in de Koortſen beſchreven. Die het Colijck onderhavigh zijn, moeten haer ſonderling wachten van Koude voeten, en altijt een open Lichaem houden, en als haer Winden openbaren, deſelve uyt den nauwen Buyck, de wijde werelt over-geven.

Het XI. Capittel.

1 *Wormen*,
2 *Oorſaken*,
3 *Onderſcheydt*,
4 *Hare Ken-teyckenen*,
5 *Voor-teyckenen*,
6 *Geneſinge*,
7 *Maniere van Leven*.

1

ONs Lichaem is ſoo vruchtbaer, datter naulijcx een Deel ghevonden wert, daer geen *Wormen* en groeyen, gelijck te ſien ſtaet by *Hollerius*, *Duretus*, *Veiga*,

Veiga, *Marc. Donatus*, *Fernelius*, *Foreſtus*, *Paré*, *Sennertus*, *Schenckius*, *Epiſt. à Scholtzio coll.* 74. ende andere. Maer ſy hebben meeſt haren oorſpronck in de Darmen, ende ſomtijdts in ſulcken menichte, datſe met honderden af-ſchieten.

2 De *inwendighe Oorſaeck* der Wormen beſtaet in de Stoffe, daer ſy uyt groeyen, ende de kracht die de groey daer in brenght. De *Stoffe* is geheel verſcheyde, gelijckmen oock ſiet, dat buyten den Menſche, Wormen voort-gebracht werden uyt Hout, Vleyſch, Viſch, Kaes, ende diergelijcke: maer meeſtendeel van een taey, ende dick *Slijm*, met *Gijl* vermengt, het welcke in de Darmen op een byſondere maniere bedervende, een bereydtſel krijght, om leven te ontfangen. Dit wert daer in gebracht, en uyt het Worm-zaet, alreede in die Stoffen verborghen zijnde, als verweckt, door de Warmte, dewelcke by die bedervinghe is. Ende daer toe is bequaemſt de ghene, die wat vochtigh is. Het welck de Oorſaeck is, als mede haer Gulſigheydt, dat de Kinderen, meerder als volwaſſene, die ſcherper Warmte hebben, de Wormen onderhavigh zijn. Evenwel heeft *Saxonia* gheſien, dat een oude Vrouw van tachtigh jaer, noch een groote Worm is quijt gheworden. Dan dit en komt niet eens by de Kinderen; alſoo oock bevonden is, dat ſy noch ſelfs in de Lijfmoeder, met Wormen gequelt wierden, dieſe terſtont na de gheboorte looſden. De voornaemſte onder de *Wtwendige oorſaken* is *Gulſigheydt*, waer door den eenen Koſt ingheſlockt wert, eer dat den anderen verteert is, die dan lichtelijck bederft: inſonderheyt als hy oock van ſijn ſelven lichtelijck komt te bederven, ghelijck *Melck*, *Kaes*, *ſoet Fruyt*, *Pluckvruchten*, *Vleyſch ſonder Broodt*, ja oock *Broodt ſonder Toe-ſpijſe*, gelijck ick bevonden hebbe aen verſcheyde Swanghere Vrouwen, die uyt luſt niet anders en aten, als verſch Terwen-broodt.

3 Ende alſo de Spijſe, die de Menſchen gebruycken, verſcheyden is, ende het Slijm oock verſcheyden ghedraeyt wert, ſoo en is't niet vreemt, dat de Wormen niet allegader even-eens en zijn. Behalven de gene, die geheel vreemt en ſeltſaem vallen, beſchreven by *Schenckius* 3. *Obſ.* 211. uytgebeelt by *Paré*, in 't 19. Boeck van ſijne Heel-konſte, op het 3. Capittel, ſoo ſtellen *Ariſtoteles*, ende *Galenus* (het welck oock by de Grieckſche, Arabiſche, en meeſt alle de nieuwe Genees-meeſters ghevolght werdt) driederley onderſcheydt van Wormen, Ronde, Breede, ende Maeyen.

De *Ronde wormen*, dat is, de ghemeenſte, zijn van gedaente ront, en langhachtigh, en groeyen meeſt in de dunne Darmen, ſoo dat ſy, honger hebbende, lichtelijck daer uyt in de Maegh op-komen, ja den Mont, als hy open is, uytkruypen, ofte in den ſlaep geſloten zijnde, door 't gehemelte haer in den Neus begeven, ende aldaer dan gelooſt werden.

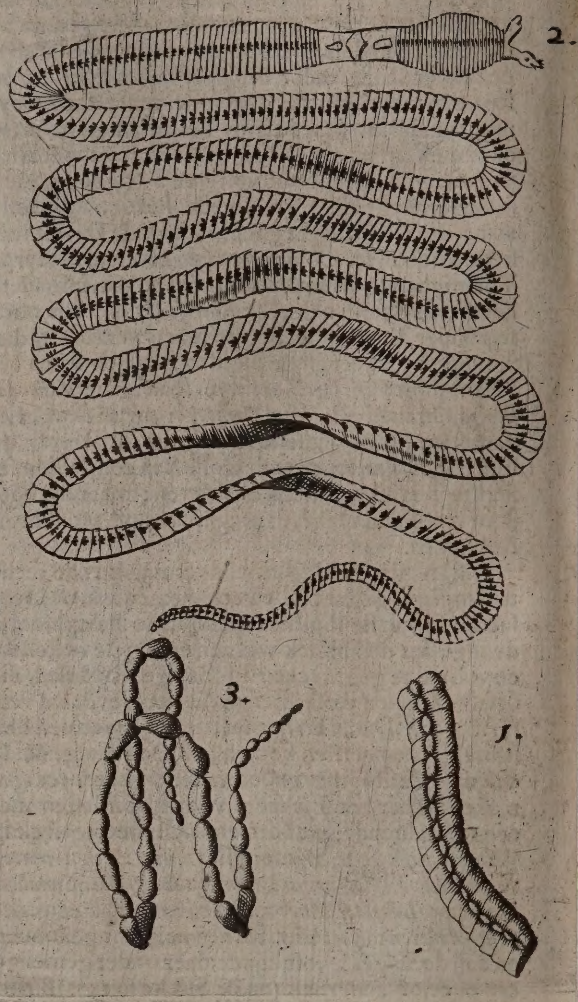

De *Breede wormen*, die in 't Griecx, na haer gelijckeniſſe, *Tainiai*, dat is, *Swachtels* genoemt werden, en zijn nergers na ſo gemeen. Sy nemen haer begin in den *Blinden Darm*, ofte de winckels van den *Kronckeldarm*, dan zijn ſomtijdts ſoo langh, datſe alle de Darmen beſlaen, gelijck *Galenus*, ende *Trallianus* aenwijſen. Dan haer lengte is ſeer verſcheyden, *Valleriola* maeckt ghewagh van negen Voet, en meerder, *Platerus*, van veertigh, *Aponenſis*, van vijfthien, de ghemelte *Trallianus*, van ſeſthien. *Saxonia*, getuyght eens ſoodanighen Worm van een Jongen van ſeven jaer, ende tweemael in Vrouwen geſien te hebben, van acht ellen, Doctor *Tulp*, van veertigh ellen. En *Plinius* verhaelt, datter *Swachtel-wormen* groeyen van drie hondert Voeten, ende noch langer. Siet *Schenckius* 3.

kius 3.

kius 3. *Obſ.*208. Sy ſchijnen te beſtaen uyt vele kleyne Wormkens, het zaet van Kouwoerden, ofte Concommers gelijckende, met de Mondekens aen malkander vaſt houdende, ghelijck oock ſommige ghemeent hebben in der daedt te weſen. *Hier. Gabucinus* ſchrijft, dat den breeden Worm even-eens is, als een wit af-ſchrapſel van de Darmen, dat al deſelve in haer lenghte beſlaet, binnen het welcke Wormkens, ghelijck Kouwoerden-zaet, groeyen. Ende als dit in het afgaen komt te breken, ofte te ſcheuren, dat haer alſdan openbaren die kleyne Wormkens, ofte byſonder uytkomende, ofte aen malkanderen vaſt zijnde; diehy oock ſeydt bevonden te hebben alleen te leven, ende 't gheſeyde af-ſchrapſel, als ſy haer roeren, te beweghen; 'twelck anders ſonder bewegen, ende leven ſoude zijn. Hier uyt ſtelt hy den Breeden Worm niet anders te weſen, als een Slijmerighe vochtigheydt, die ronts-om aen de Darmen hangt, ende aldaer verdickt, in dewelcke dan deſe kleyne Wormkens, het zaet van Kouwoerden, ofte Concommers gelijckende, haren groey nemen. Deſe Breede Wormen werden ſeer ſelden gheſien, dan ſchieten ghemeenlijck met (1) ſtucken af. Sommighe hebben twee Hoofden, gelijck hier een (2) uytghebeelt is. Andere zijn ſonder ſienlijck Hooft, op de gedaente hier (3) aenghewesen.

Maeyen zijn ſeer kleyne Wormkens, de Maeyen, die in de Kaes komen, gantſch gelijck. Sy groeyen onder aen den *Eyndel-darm*, ofte de *Sluyt-ſpier*, meeſt in volwaſſene, ende ſulcks in ſoo grooten menichte, dat de Kamerganck van deſelve krielt, ſomtijdts oock uyt-kruypen, ende haer over de Billen, ende Heupen allesints verſpreyden.

4 Wy komen nu tot de *Ken-teyckenen*. Deſe zijn *Spanninge in den Buyck*, met *Rommeling* ende *Steeckte*, het *Verteeren* van de Spijſe wert bedorven, waer op dickwils *Walgingh*, *Braken*, ofte een *Loop* volght, als mede *Swackheydt* in de krachten, *Bleyckheydt in 't aengeſicht*; *Waterige*, ofte *Geſwolle Oogen*, te weten, als de Dampen, die van de beweeghde Vochtigheden na het Hooft opſtijghen, heet, dun, ende ſcherp zijn: *Ieuckſel in den Neus*, van weghen de ghemeenſchap, die hy heeft met het binnenſte Vliesjen van de Darmen. En als ſy na bovenen ghedreven werden, gelijck meeſt geſchiet door honger, ende gebreck van voedtſel, dan makenſe *Bevinge*, *Benautheydt in de Keel*, *dapperen Hongher*, ende *drooghen Hoeſt*, door dien het Middel-rift in ghemeenſchap ghetrocken wert van den Mont des Maegs, het welck dan met Hoeſten ſoeckt uyt te werpen, 't ghene haer ſchijnt te belaſten, doch niet zijnde, den Hoeſt droogh is. Van wegen de prickeling, die ſy geven aen den gemelten Mont des Maegs (door ſijn ſcherp gevoelen groote gemeenſchap hebbende met het Hert, ende de Herſſenen) *Flauwte*, *Treckingh van Zenuwen*, ende *Vallende-ſieckte*. Dan dit heeft alleen plaets in de Ronde, weynigh in de Breede, gantſch niet in de Maeyen, die niet veel anders als een moeyelijck *Ieuckſel* verwecken.

5 Wt de verhaelde Toevallen, als die door de Wormen verweckt werden, en zijn gheen goede *Voor-teyckenen* te maken, gelijck men oock dagelijcks ſiet, dat de Kinderen daer veeltijdts van ſterven. De Maeyen hebben de minſte ſwarigheydt, om dat ſy alderverſte zijn van de Edele Deelen, ende lichtelijcker afgaen. De Breede Wormen vallen ſwaerlijck te geneſen, dan de Ronde hebben, gelijck geſeydt is, de ſwaerſte toevallen. Onder deſe zijn de groote arger, als de kleyne, vele als weynige, roode als witte. Beteyckenen in Sieckten een groote bedervinghe in de Vochtigheden, ſomtijdts oock een quaet-aerdigheydt: dan is goet, dat ſy op 't laetſte van de Sieckten, met de andere vuyligheyt, door de kracht der Naturen, afgheſet werden. Daer is een oudt gevoelen onder de Vrouwen, dat, als yemant in Koortſen, ofte andere Sieckten, eenen Worm quijt wert, dat het den *Herte-worm* is, ende de Siecke derhalve moet ſterven. Dan dit werdt niet alleen door de Reden, maer oock door de daghelijckſche Ervarentheydt ſelfs wederleydt.

6 Dewijl de Wormen een Gedierte zijn, ons Lichaem gantſch tegen, ſo beſtaet de *Geneſinge*, in deſelve te dooden, ende af te ſetten. Sy werden ghedoodet door dingen die bitter, ofte ſcherp zijn, ofte daer teghen een byſondere eyghenſchap hebben. Soodanighe zijn *Corallina*, de Wortels van *Dictamnus*, *Sleutel-bloemen*, *Zedoar*, *Gentiane*, *Angelica*, *Bitter Amandelen*, de Bladeren van *Alſſen*, *Averrone*, *Kleyne Santorye*, *Wijn-ruyte*, *Yſer-kruydt*, *Malrove*, *Scordium*, *Galega*, ofte *Wilde Vitſen*, het Zaet van *Citroenen*, *Reynevaer*, *Sementina*, ofte *Zeewar-zaet*, het welck wel het krachtighſte is, ende daerom wel te recht een ghemeenen naem voert van *Worm-kruyt*. De wortels, ende Zaden konnen geſtooten, tot een vierendeel loots, met eenigh nat ingegeven werden, ofte oock met de gemelte Kruyden gekoockt. Men kan mede het Sap uyt de Bladeren perſſen, ende het ſelve alſo ghebruycken, ofte met Suycker, ofte Honich, tot een Syrope koken. Dan alſo de geſeyde Middelen heet zijn, ſo en dienenſe in Koortſen niet gebruyckt, in welckers plaetſe dan ghenomen konnen werden *Gras-wortels*, *Muyſen-oor*, *Suyring*, *Cichorey*, *Citroen-ſap*, *Verjuys*, ſtercken *Azijn*. Hier en is niet gebruyckelijcker, inſonderheydt voor Kinderen, als *ghebranden Harts-horen*, om dat hy gheen ſmaeck en heeft; dan ick en hebbe, daer van noyt eenigh voordeel konnen bemercken. Derhalven is beter datmen haer gheve *geſuyckert Worm-kruyt*, ofte Suyckerkocxkens daer van ghebacken. Men kan oock het Bekerken, daer ſy wat bitters uyt drincken, eerſt met Honich beſtrijcken, om haer den ſoeten ſmaeck

voor

voor af te geven. Sulcx is al van den Poëet *Lucretius* geraden geweeſt in ſijn 4. boeck:

—— pueris Abſinthia tetra medentes
Cum dare conantur, prius oras pocula circum
Contingunt Mellis dulci flavoque liquore;
Vt puerorum ætas improvida ludificetur
Labrorum tenus: interea perpotet amarum
Abſinthi laticem, deceptaque non capiatur.

Dan alſoo het niet ghenoegh en is, dat de Wormen ſterven, maer ook datſe (want anderſints verrottenſe in de Darmen, en verwecken groote ſtanck, ende andere toe-vallen) gelooſt werden, ſo ſal men by 't verhaelde, Af-ſettende middelen vermenghen. By exempel, N. *Zeewarzaet*, en *Rhabarber*, van elcks een half vierendeel loot, twee ſcrupels, of een vierendeel loot, na het ſterck moet zijn. En als het noch ſtercker vereyſcht werdt, dan machmen in plaets van Rhabarber nemen *Species Diaturbith cum Rheo.* Zijn oock bequaem de *Pillen Ruffi*, 1 vierendeel-loot, en voor de gene die het ſterck verdragen kan, *Extract. Catholicum*, een ſcrupel. Wtwendigh ſalmen ondertuſſchen den Buyck ſtrijcken met *Olye van Alſſen*, en over den Navel leggen een paep van groenen *Alſſen* (ofte van de andere Kruyden, hier voor vermelt) in Wijn geſoden, dan in een vijſel geſtooten, en wederom opgekoockt met *Vijge-bonen-meel*, ende dan met wat *Aloë*, een *Oſſe-gal*, en *Olye van Wijn-ruyt* vermengt. Tot den breeden Worm wert inſonderheyt gepreſen het poeyer van *Varen-wortel*, met water van *wilde Vitſen*, ingenomen. De Maeyen, alſo ſy aen 't eynde legghen, konnen bequamelijck verdreven werden met *Set-pillen*, uyt *Honigh*, *Zout*, en wat *Aloë* gemaekt, ofte oock van *Aluyn* geſchrapt.

7. De ghene, die met de Wormen gequelt zijn, moeten wel letten, datſe geen Spijſe gebruycken, die lichtelijck bederft, ofte verſtopt. Het *Terwen-broot* is beter, als Witte-broot. *Viſch* valt hier ondienſtigh; als oock *ſoete-Melck*, doch verſch opgekoockt zijnde met *Loock*, ſet de Wormen dapper af. By *gebraden Vleyſch* machmen doen *Citroen-ſap*; ende het *geſoden* ſtoven met *Suyringh*; *Latouw*, *Beet*. Den Dranck kan weſen *lichte Wijn*, ofte liever *Mede*; en alſſer Koorſch by is, *kleyn Bier*, ofte *Gras-water*, met *Syroop van Azijn* ofte *van Citroenen* gemenght. De Kinderen konnen ghevoeghelijck drincken kleyn Bier, daer de vrucht *Sebeſten* in gekoockt is: en haer *Bieren-broot*, ofte *Karen-melck* (als ſy hart-lijvigh zijn) ſoeten met *Manna*, ofte *Syroop van bleycke Roſen*.

Het XII. Capittel,

Zijnde het Tractaet van de Blauwſchuyt.

1 *Algemeene ſieckten, tweederley, Sommige voortloopende door verſcheyde Landen, en ten laetſten vergaende, als Peſt, &c. Sommige een Lant eygen zynde, en daer altijdt blijvende; als de Pocken in Weſt-Indien, loopende Varen in Denemercken, ende daer ontrent, Meer-vlecht in Polen, Krop-gheſwel in de Snee-berghen, Blau-ſchuyt in de Noortſche Landen.*

2 *Beſchrijvinge van de Blauw-ſchuyt. De Maniere hoe ſy groeyt, en op wat plaetſen. De Voorgaende en Naeſte oorſaeck; de verre, en uytwendige Oorſaken, beſtaende in de Niet-natuerlijcke dingen, Koortſen, Geſtaltenis van 't Ingewant, ende Beſmettinge.*

3 *Algemeene Ken-teyckenen van de Blaeu-ſchuyt, Byſondere in 't Begin, Voort-gangh, en Hooghſte.*

4 *Voor-teyckenen,*

5 *Geneſinge,*

6 *Geneſinge der Toe-vallen, als korten Adem, quaet Tant-vleyſch, Vlacken, Pijn in den Buyck, ende Lidtmaten. Braken, Buyck-loop, Brant, ende Koortſen, Geſwellen, Sweringen, Roos, Water Wt-teringe.*

7 *Maniere van Leven.*

I.

DE Sieckten, van dewelke op een tijt veel volcx gequelt wert, *Algemeene* by den grooten *Hippocrates* genoemt, zijn tweederhande, ſpruytende we beyde uyt een gemeene oorſaek: maer die evenwel gantſch van malkanderen verſchillen, de eene werden by hem geheeten *Epidemii*, de andere *Endemii*.

Epidemii, ofte Voor-loopende, krijgen haren oorſpronck in een Lant, 't welck dapper geplaegt hebbende, gaen voort, gelijck offe met een wint overwoeyē, in andere, eerſt in de naeſte, en daerna in vergelegene Landen; tot dat ſy, aldus als een loopend' vyer voortgeloopē hebbende, ten laetſtē haer kracht als uytgebrant zijnde, gantſch verdwijnen. Hare beginſelen ſlaen uyt een gemeene, en ongewoonlijcke oorſaek, beſtaende meeſtendeel in een quade, en vergiftige *lucht*. Want alſo de lucht alle Menſchē gemeen is, ſonder dewelke niemant ſijn adem halen, en dienvolgende niet leven en kan; ſo is onmogelijck, ofte moet, wanneer ſy met ongeſontheyt gekrenkt is, ook

Algemeene ongeſontheden, en Kranckten verwecken. Sodanige zijn *Peſt*, *Peſtige Koortſen*, en die ons in 't jaer 1529 uyt Engelant quam, de *ſweetende Sieckte* genaemt, en zo al voort-gingh, tot datſe ten laetſten gantſch vergingh. Hier van is breeder te leſen (buyten de ſchriften van de Geneeſmeeſters) in het 27. boeck der Engelſche hiſtorye van *Polydorus Virgilius*. Van diergelijken overloop hebben wy hier te lande geſien, *Squynantie*, *Pleuris*, *Rooden-loop*, *Sinckingen*, *Kinder-pocken*, en andere. Hier van is wel gemeenlijck de *quade Lucht* oorſaeck, doch niet altijt: dewijl ſulcx oock kan geſchieden door bedorven, en ongeſonde *Spijſe*, of *Dranck*, en een quade *Maniere van leven*; gelijck wel beweſen is by den Milaenſchen *Septalius* in ſijn Wtlegg. op *Hipp.* 1. *de Aer. Aq. & Locis.* Want de Ervarentheydt leert, dat al is de Lucht helder, en ſuyver, evenwel ſomtijts de Peſt onder 't volk komt; als voornamelijck in belegerde, en beſlote Steden, alwaer uyt Hongers-noot (die een ſcherp ſweert is) alles, 't zy eetbaer, of oneetbaer ingeſlingert wert, om den raſenden buyck (die gelijck *Homerus* ſeyt, geen ooren en heeft) wat te ſtillen. Sulcx ſchrijft *Cæſar* te *Marſeille* gebeurt te zijn, als die Stadt van hem belegert was. En daer toe geeft het belegh van de Stadt *Leyden* in 't jaer 1574 een gantſch droevigh exempel.

De Sieckten, *Endemii* genoemt, als of men ſeyde, Inlantſche, ſpruytẽ mede uyt een algemeene oorſaek, te weten *Lucht*, *Wateren*, en *Spijſe*, en zijn derhalven oock algemeen, maer in een lant; en al ſetten ſy ſomtijts wel voort, ſo en vergaen ſy op 't laetſte niet, gelijk de *Epidemii*: maer blijven altijt in haer eygẽ Lant.

Van dezen ſlagh zijn de *Pocken* in Weſt-Indien, die door de vremde vaerten van daer by de Spaengjaerts eerſt in haer lant, daerna in 't jaer 1492, 3. 4. 5. ofte 96. (want zo verſchillen hier in de Schrijvers) te Napels gebracht zijn, als de Françoiſche daer oorlooghde, waerom ſy van de Napolitanen, en andere Italianen genoemt zijn *Il mal Franceſe*, gelijck ſy dezelve in 't wederkeeren geheel Italien door, en met eenen t'huys brachten. Maer de Françoiſen hietenſe na den naem van de plaets, daer ſyſe eerſt gekregen hadden, de Napolitaenſche. Siet *Guicciardini*, onder andere, in 't laetſte van ſijn 2. boeck der Italiaenſche Oorlogen, die het rechte jaer aenwijſt. Dan de Spaengjaerts (als vinders van de nieuwe Werelt) hebben de outſte brieven, ende werden by ons de *Spaenſche-pocken* ghenoemt, uyt danckbaerheyt van de gene, dieſe in 't jaer 1496 met de Koninckklijcke bruyt in Zeelant brachten, by ons te voren, als oock elders, gantſch onbekent zijnde. Deze Quel en komt niet uyt een quade Lucht, want anders zoude hy mede al langh opgehouden hebben: noch oock uyt quade en bedorven koſt, gelijck ſommige voorgeven: want zodanige is voor dezen al dickwils gebruyckt geweeſt, ſonder dat daer van het minſte teycken van Pocken hem oyt geopenbaert heeft. Men vint oock dat niet het gemeen volck en de kaliſen, daer meerder mede gequelt zijn, als wel de groote, ende die de beſte koſt nuttigen. Ick en kan evenwel niet na-laten, om datſe wat aenmerckens waerdigh ſchijnt te wezen, alhier te verhalen, de meeninge van een Italiaenſch Schrijver *Fioravanti*, dat de Pocken in Weſt-Indien een inlantſche Sieckte zijn, en aldaer haer begin genomen hebben, door dien dat de Menſchen malkanders vleyſch daer eten; en ſeyt zulcx verſocht, en bevonden te hebben, aen een Hondeken, het welck hy opſloot, en niet te eten en gaf, als alleen gekapt Hondevleyſch, en dat het zelfde van die koſt de Pocken kreegh. Waer uyt hy beſluyt, dat de Indianen alzoo mede door vleyſch van haren eygen ſlagh en aert, de Pocken kregen: en dat de Napolitanen het zelfde overkomen is, door dien ſy, in de belegeringe van haer ſtadt, uyt hongers-noot, Menſchen-vleyſch aten. En hier mede komt over-een 't gene ſommige Françoiſche Schrijvers, niet konnende lijden dat de Pocken na haer genoemt werden, noch dat ſy die by de Italiaenſche hoeren zouden verovert hebben, ons willen berichten, dat in den tocht van *Carel de VIII.* op Napels, ſommige Koopluyden uyt vervloeckten yver van winſte, het vleyſch van eenige krijgſknechten, die in Barbaryen gebleven waren, in 't leger verkoften voor ſtucken van viſch, die ſy *Tons* noemen, en wy *Tonynen*. En om deze groote naderheyt van de nature meent de vry Heer van Verulam, Cancellier van Engelant, dat het Sog der Vrouwen zo bequaem niet en is in ſommige ſieckten, als van andere Dieren. Hier uyt blijckt oock dat den Italiaenſchen *Ficinus* een grooten misſlagh heeft, als hy raet tot verlengen van 't leven te gebruycken het Bloedt van een geheel jong, en geſont Menſche, om de groote eygenſchap, die daer is tuſſchen het Voedzel, ende het te voeden Lichaem. Ende deze oorſaeck werdt van ſommige voorgewent, waerom het Verckens-vleyſch de Joden zoude verboden zijn geweeſt, als ſtoffe gevende tot de *Melaetſheyt*, die mede een eygene, en gemeene Sieckte onder haer was. En gelijck,

Simia, quam ſimilis, nequiſsima beſtia, nobis,

het looſe gedrocht van Apen uytwendig onſen handel geheel na-aept, zo hebben wy inwendigh in ons Lichaem een groote over-een-komſt (laet de Hoovaerdye vry in ons plaets hebben) met de vuyle Verckens. Selfs zo verre, dat *Galenus* verhaelt, van een ſchelmſe Waert, die ſijn gaſten Menſchen-vleyſch voorſetteden, het welcke ſy voor Verckens-vleyſch aten. Om welcke grouwel ick een Paſtey-backer van Heuſden, die van wegen ſijn leckere Paſteyen, grooten loop had, te Dordrecht rechtvaerdelijk heb ſien rabraken.

Hier toe behooren mede *Loopende Varen*, ſo genoemt om dat ſy in geen plaets ſtil en blijven, maer zonder ophouden het gantſche lichaem, inzonderheyt de gewrichten, als kruypende mieren, doorloopen, ende doorvaren. Dit gebreck is eygen, ende ghemeen in Dene-

Denemercken, Dithmarſſen, Weſtfalen, ende op de kanten van Cleef, Gelderlandt, ende Vrieſlandt. En wert beſchreven by *Hendrick van Bra*, genees-meeſter van Campen, in ſeker brief aen D*r*. *Foreſt*, gedruckt achter ſijn 20 boeck.

Diergelijcke Inlantſch gebreck is in Polen, en de Landen daer ontrent gelegen, de *Meervlecht*, wanneer het hayr onder malkanderen verwert, en als met ſlijm aen een gevlecht is. Hier van is 't breet voor deſen geſchreven, by drie Profeſſoren van Padua, *Minadous*, *Saxonia*, en (die ick daer noch heel bejaert, gehoort hebbe) *Fonſeca*, als oock den Duytſchen *Sennertus*.

Sodanigen aert hebben mede de groote Kroppen, die wy geſien hebben in 't volck, 't welck aen de *Alpes*, of hooge Snee-bergen tuſſchen Italyen, en Switſerlant haer woon-plaets heeft, en veroorſaeckt werden door de Lucht, en het Snee-water, het welck geſtadigh met groot gedruys in menighte (ſo dat het ons hier den Rhijn brenght) afloopt, en haren dranck is, ghelijck mede *Plinius* ſelve de oorſaeck daer op leyt 11. *Nat*. 37. Want ſy krijghen daer door een groote opblaſinge in de aderen, ſlagh-aderen, ende de ydele plaetſen, die tuſſchen de Spieren van de Keel zijn. En al is 't dat deſe oorſaeck niet aengenomen werdt by *Fernelius*, treffelijck geneeſmeeſter van *Henrick* de II. Koningh van Vranckrijck, (ſtellende ſulcx alleen te komen van grof, en taey ſlijm, aldaer uyt het Hooft ſinckende) ſo beveſtight evenwel den ervaren *D. Foreſt* het oude gevoelen met het exempel van een huyſman hier te lande, die uyt armoede niet als viſch ghegeten, en daer toe niet als water gedroncken hebbende, mede een geſwel aen de krop kreegh. Waer in de gemelte *Foreſt* meent zo veel te vaſten te gaen, door dien den Boer het Water drinken gantſch latende, en na een Purgatie, Middelen, die doen verdwijnen, gebruyckende, het geſwel haeſt verging. Dan dit verſchil is wel lichtelijk by te leggen. Want de koude en miſtige Lucht, die aldaer valt, ende het Snee-water verkouwende de Maegh, en Herſſenen, veroorſaken zodanigen grof, en taey Slijm: het welck geſtelt kan werden de naeſte oorſaeck, gelijk de andere de eerſte, en uytwendige, die zodanigh ſlijm door haerzelven maken, en alzoo den gront leggen tot de Krop-geſwellen. *Langius*, Geneeſmeeſter van den Palſgraef, in den 43. Brief van ſijn 1. Boeck, en den 4. Brief van ſijn 3. Boeck, geeft hier van de oorſaeck, dat het volck aldaer water drinckt, 't welck uyt de bergen, daer veel *Metael* in is, af komt loopen, en dat veel *Quicksilver* by hem heeft. Maer al en kan niet ontkent werden, dat het Quikſilver een beſondere kracht heeft om het ſlijm na den mont en keel toe te drijven, zo dat het oock van buyten geſtreken zijnde, doet quijlen, en de tanden los maeckt, gelijck de Pock-meeſters wel bekent is: dewijl evenwel in Hogaryen, Sevenbergen, en andere plaetſen, daer het Quickſilver in groote menighte voortkomt, die Kroppen niet gevonden en werden, zoo dunckt my beter te zijn datmen ſimpelijck de oorſaeck leyt op de rauwigheyt van het Snee-water, dat van de hooge bergen komt afloopen, ende van die Luyden aldaer woonende van jongs op gedroncken wert. De geeſtige Poët Salluſte Bartas ſpreeckt van ſodanige Sieckten in den 1. dagh van ſijn 2. Weke:

> *Mais quoy? ne penſes pas, que la fortune guide*
> *Peſle meſle le champ de la tierce Eumenide,*
> *Ie voy de ſes ſoldats, qui, conduits par raiſon,*
> *Font choix, & de Province, & d'aage, & de ſaiſon.*
> *Ainſi le Portugal eſt fecond en Phiſiques,*
> *L'Ebre en Eſcreuelleux, l' Arne en Epileptiques,*
> *L' une Inde en Verolez, la Savoye en Goitreux,*
> *En Peſteux la Sardaigne, & l' Egypte en Lepreux.*
> *Suivant les Mœurs de lieux, ou la forte influance*
> *Du Ciel gouverne tout.*

Welke verſſen by Heer *Iacob Cats* aldus vertaelt zijn:

> *'T en is niet by geval, dat ons de ſwacke leden*
> *Door kranckheyt ſijn ontſtelt, door ſieckten afgereden,*
> *Een yder werelts-deel dat heeft ſijn eygen aert*
> *Waer door het in de menſch verſcheyden qualen baert.*
> *De Teeringh gaet in ſwangh ontrent de Portugyſen,*
> *Men ſiet het Krop-geſwel meeſt in Savoye rijſen,*
> *Valais dat voedt de Gicht en 't quaſtigh Flerecijn,*
> *Sardaigne ſwarte Peſt, het doodelijck fenijn.*
> *De Weſter-Indiaen die helt naer vuyle Pocken,*
> *Die hier oock dickmael zijn, oock onder ſijde-rocken.*
> *Ægypten geeft een Zeer gelijck als Laſary;*
> *Toſcane breyn-gewoel en felle raſerny.*
> *Noch iſſer boven dat een hoop van booſe qualen,*
> *Die yeder Iaer-gety op vee en menſchen dalen,*
> *Ia yeder levens deel heeft ſijn byſonder quaet*
> *Dat van de kintſheyt af tot mans en vrouwen gaet.*

Wy zouden meerder diergelijcke Ghebreken konnen verhalen, die in een plaetſe eygen zijn: dan wy zullen die, om hier in 't beginſel niet te langh te vallen, en (gelijck *Diogenes* ſeyde, van een kleyne ſtadt met een groote poort, te vreeſen dat ſy daer door ſoude uytloopen) dezelve overſlaen, en komen tot het ghene wy voorgenomen hebben, te weten, de *Blauw-ſchuyt*, een Inlantſche ſiekte onder de volkerē van de Noortſche Landen, als met namen van Hollandt, Zeelant, Vlaenderen, Weſtfalen, Pomeren, Denemercken, Sweden, Noorwegen, Ys-lant, Groenlant, Spitsbergen, en de nabuurige geweſten. Want alzoo de Inwoonders van deze Landen zoodanigen Lucht, en Maniere van Leven gebruycken, die (gelijck wy daer na zullen uytleggen) ſeer bequaem is, om de Blauwſchuyt te doen groeyen, zoo en kan het niet anders toegaen, of ſy moet aldaer ſeer gemeen zijn, en in andere, gelijck Vranckrijck, Spaengjen, Italyen, beneffens de oorſaeck, onbekent weſen. Ik kan getuygen,

dat

dat als in den jare 1617 onſe Nederlanders de Venetianen te hulpe geſonden waren, tegen *Ferdinand*, doen Hertog van Grats, namaels Keyſer, ſommige van dezelve, aen de Blauw-ſchuyt, dieſe hier uyt het Landt gebracht hadden, ſeer ellendig gingen; en dat de Geneeſmeeſters van Venetien niet en wiſten, wat voor een Sieckte ſy daer af maken zouden. Diergelijcke heeft my ook verteld onſen Ambaſſadeur van Venetien komende, hoe dat hy aldaer begroet werde van een Pools Graef, die zo quellig aen de Blauw-ſchuyt ging, dat hy leven, noch ſterven en konde. Deze klagende, dat hy zo vele Geneeſmeeſters verſocht had, ſonder eenige verlichtinge te vernemen: zo ſeyde den wel gemelten Heere, dat ſijn huyſvrouwe haer wat op diergelijcke ſaken verſtont, en dat ſy wel lichtelijck die Sieckte zoude kennen. Waer op Me-vrouw zijnde verſocht binnen te komen, en hoorende, en ſiende de toevallen, en teyckenen van't Gebreck, konde wel haeſt oordeelen, dat het de Blauw-ſchuyt was, en daer over ſprekende met ſijne Geneeſmeeſters, en haer beduydende van wat aert de Kruyden waren, met dewelcke die Sieckte hier te lande ghenas; zoo verſonnen ſy op een Kruyt, dat ontrent Verona in ſeker beeck wies (het welck haer E. niet en konde noemen) wat ſcherpachachtigh van ſmaeck, gelijck hier onſe Kruyden, die daer toe gebruyckt wierden, en dat het zelfde van daer gehaelt zijnde, den Poolſchen Heer, die te voren zo veel te vergeefs verſocht hadde, daer door verlichtinge gevoelde; tot dat hy hem elders begevende, alwaer de rechte Kruyden waren, ten laetſten volkomelijk genas. Dan deſe Siekte begint haer allencxkens verder uyt te ſpreyden, en door overbrengen bekent te werden in eenige Landen, daer ſy voor deſen gantſch vremt gheweeſt is. Waeromſe ſomtijts ook wel *Epidemia* mach gerekent werden met Dr. *Ronſſen*. Want het kan wel wezen, dat eene Sieckte ten inſichte van een Lant *Endemius*, of eygen is, en van wegẽ andere *Epidemius* of gemeen, alſo dat onderſcheyt niet weſentlijk, maer alleen toevalligh is, en ſo kan het mede geſchieden, dat in een Lant, maer een menſche zoude komen te ſterven van de Peſt, die daerom voor geen *Epidemia* zoude mogen gehouden werden. Soo is aen d'ander zijde de ſweetende Sieckte eerſt in Engelandt eygen geweeſt, en daerna voortloopende in andere Landen, algemeen gewerden, gelijck mede de *Blauw-ſchuyt*, die wy niettemin houden onder 't getal van de *Endemii*.

Sommige nieuwe Schrijvers hebben de Blauw-ſchuyt willen ſtellen onder de Nieuwe Sieckten, gelijk wy doen de geſeyde Spaenſche Pocken, ſweetende Sieckte, en diergelijke. Maer al is 't zulcx, dat ſy met de namen, die ſy tegenwoordig heeft by de Oude ſchrijvers niet bekent en is geweeſt, zo en iſſe evenwel niet van huyden, of giſteren hier te Lande opgekomen. Sulcx en blijkt niet alleen uyt *Olaus Magnus*, in ſijn beſchrijvinge van de Noortſche landen; maer oock uyt verſcheyde Oude ſchrijvers. *Plinius* in 't 25. Boeck van ſijn natuurlijcke Hiſtorie, maeckt gewach van een Sieckte, die hy *Stomacace*, en *Scelotyrbe* noemt, met deze woorden: *Daer en werdt niet alleen gevonden Booſheyt onder de Beeſten om de Menſchen te beſchadigen: maer oock in de Wateren, en Landen. Als Germanicus Cæſar in Duytſlandt met ſijn leger over den Rhijn getrocken was, zo vontmen ontrent de Zee-kant een Fonteyn met zoet water, waer van gedroncken zijnde, de tanden binnen twee jaren uytvielen, en de knyen los wierden. De Medicijns hieten het Stomacace, en Scelotyrbe.* Deſe *Germanicus* was een ſone van *Druſus* (die de Duytſchen mede dapper met Legers gheplaeght heeft, waer van noch de naem van *Droes* overgebleven is) een broeder van *Tiberius*, die na ſijn ſtief, en ſchoonvader *Auguſtus* Keyſer was. Maer die twee namen van *Stomacace*, en *Scelotyrbe* en zijn niet eerſt gegeven aen die Siekte in't leger van *Germanicus*: alſo ſy deſelve al langh te voren hadde. Want *Strabo* in't 16. Boek van ſijn Grieckſche lant-beſchrijvinge, noemt die zelfde namen, daer hy beſchrijft de Sieckte, die onder de Krijſknechten quam, als *Elius Gallus* een leger, door laſt van den Keyſer *Auguſtus*, voerden in Arabien. Ja ſelfs deze Sieckte en is onzen ouden *Hippocrates* over 2100 jaer niet onbekent geweeſt, gelijck merckelijck blijckt uyt de beſchrijvinge, die hy doet van de groote Milten. *Den Buyck*, ſeyt hy, *is opgeblaſen, daerna ſwelt de Milt, is hart, en daer valt ſcherpe pijn in. Hy verandert van verwe, en wert bruyn, en valuwe, gelijck een granaet-ſchel, ſtinckt uyt ſijnen mont, en tant-vleyſch, het welck van de tanden ſcheyt, krijght op ſijn beenen ſweringen. gelijck nacht-puyſten, de leden nemen af, en de kamer-gang is hart.* En *Prorrh*. 2. ſchrijft hy: *Die de Milt groot is, hebben quaet tant-vleyſch, en een ſtinckende mont: en die zulcx noch het bloeden over en komt, die krijgen op haer beenderen quade ſweringen, en ſwarte vlacken.* Ende de Benaminge van *Ileos hæmatites*, komt over-een in naem, en teyckenen met *bloedende Scheur-buyck*. Dan de Geneeſmeeſters, die dit gebreck *Stomacacee*, en *Scelotyrbe* genoemt hebben, zijn wel lichtelijck oock Griecken geweeſt (gelijck de Romeynen doen gebruyckten) na de toevallen, ofte de ſchade, die het zelvige in den Mont, ofte Beenen dede. Want *Stomakakæ*, *Stomacace*, is zo veel te ſeggen, als *Mont-quaet*, of *Mont-kaeck*: alſo de Blauw-ſchuyt de mont doet ſtincken, en dooreten. Waerom het oock (gelijck Dr. *Wierus* meent, hoewel niet na dẽ ſin van Dr. *Ronſſen*) *Oſcedo* genaemt is van *Marcellus Empiricus*, die geleeft heeft tẽ tijde van de keyſers *Gratianus*, en *Theodoſius*, ontrent 't jaer 380. En *Scelotyrbe* beteeckent *Scheur-been*, zo genoemt na de Pijn, die de Siecken in de beenen voelen, gelijck *Scheur-mont*, na den Mont, en *Scheur-buyck* na den Buyck, wiens vlies, in deze Sieckte, ſomtijts van een ſcheurt, gelijck *Eugalenus* getuyght. Dr. *Renier Snoy*, Borgemeeſter, en de Geneeſmeeſter van der Goude, heeft den naem (*craſſa & pingui Minerva*, ſeydt

Salomon Albertus) *Gingipedium* gegeven , na het tant-vleyſch, en de voeten. In Hollant heeten wy 't zelfde gemeenlijck, na de blauwe Vlacken, *Blauw-ſchuyt.*

2 Blauw-ſchuyt is een algemeene,en eygene ſiekte in de Noortſche landē, beſtaende in een quaetaerdige, en verborgene hoedanigheyt, die door 't geheele Lichaem, inſonderheyt de Deelen,die 't voedſel beſtieren, verſpreyt is, ſpruytende uyt Melancholijke,grove, en weyachtige vochtigheydt, vergeſelſchapt met ſwaermoedigheyt der geeſtē, ſwaerte in de beenē, vermoeitheyt over't gantſche lichaem, benautheyt op de borſt, bedervinge in 't tant-vleys, ſtinckenden aeſſem, en blauwe vlacken, voornamelijck aen de beenen.

Droogh, vaſt, en ſchrael landt, alzo het geen vettigheyt en heeft, en niet wel bewerckt en kan werden, is onbequaem om vruchten voort te brengen: daerentegen dat vet, en wel geploeght is, geeft den Lantman groot voordeel. Het ploegē en miſten doet het Lant, dat anders gelijk onderbleven is,als ſmelten en rijſen, gelijck *Columella* wel ſchrijft 2. 2. en 15. Het dienſtighſte dat zodanige Aerde geeft is Terwe, waer van het Broot gebacken wert, dat onze beſte, en gemeenſte Spijze is, (het welck de oorſaeck is, dat onze Saligmaker ook bevolen heeft om ons dagelijcx broot te bidden) gelijck den beſten dranck Wijn, en den gemeenſten hier te lande Bier is. Maer indien ſy alle drie niet wel en rijzen, en geſuyvert werden, zo en konnenze geen goet voedſel aen 't Lichaem mededeelen,dan veroorſaken verſtoptheyt,en doen grove en quade vochtigheden vergaderen: gelijckmen bevindt in onderbleven Broot, het welck als loot in de Maegh valt; als oock in onklaer Bier, en Wijn, die noch niet gewerckt en heeft. Want Gijl, en Moſt, alzoo ſy noch vermenght zijn met Giſt, ende Moer, vallen rauw, onſuyver, en dienvolgende oock ongeſont om te drincken: maer als ſy aen 't wercken komen, dan beginnen ſy als een ſtrijt aen te rechten op haer vuyligheyt; met haer geeſten,en wermte rijſende en opdringende (even-eens gelijckmen ſiet in het ſieden van eenigh nat) waer door de onreynigheydt ſinckt, en van 't ander ſuyvere geſcheyden blijft. Op dezelfde wijze gaet het met de Vochtigheden onſes Lichaems. Want als alles wel geſtelt is, dan ſmelt de Spijze in de Maeg, gelijk tot eenen room, die wy Gijl noemen, en aldaer door de ingeboren wermte mede als werckende, zo ſcheyden van 't voedſame, de deelen, die tot geen goet voedzel en konnen gedyen, en werden daerom, als overtollige vuyligheyt, gelooft. Maer het gene nut en dienſtigh tot voedzel is, werdt door den eygen aert, en d'ingeboren kracht van de Maegh, en Dermen, gekoockt. Daerna aldus bereyt zijnde geſonden na de Lever, om aldaer tot fijn, en ſuyver Bloet als gemalen te werden. Op dat zulcx te beter zoude toegaen,zo wert het groffte van den Gijl (moetende ſchieten door nauwe wegen) met eenigh wey vermenght, en daer door driftiger ghemaeckt zijnde, van de Milt ingetrocken, dewelcke niettemin dien dicken, en zuurachtigen Gijl bewerckt, en verandert in een Bloet, dat haer,en de naeſte deelen dienſtigh is. Maer 't gene tot voedzel gantſch onbequaem valt, dat maecktſe haer quijt, ten deele door de Speen-aderen,en den tack van de Poort-ader, ten deele door haer Slagh-aderen, van dewelcke het overſchot in de Nieren kan gebracht werden: waer door dickwils in de Milt-ſieckten het Water bruyn is.

Wanneer dit aldus na behooren geſchiet, dan is de Menſche wel te pas: maer als door te veel rauwe, en quade koſt te beſigen,ook in een geſont Lichaem, het zelve in de Maegh en Dermen niet wel verteert, noch van ſijn vuyligheyt en kan geſcheyden werden,en dat de Gijl alzo vol grove,en onzuyvere deelen in de Lever komt; dan en kan de Milt alle dezelve niet na haer trecken, en 't gene ſy ontfanght, niet genoegh bewercken: waer door dan het Bloet ongereſen, en onſuyver blijvende, oock zodanigh voedzel aen het Lichaem geeft: het welck al de Deelen, daer het by komt, met Blauw-ſchuytige toevallen beſmet, gelijck daerna zal aengewezen werden.

Wt het gene geſeyt is, kan nu wel lichtelijck afgenomen werden de *Plaets*, daer de Blauwſchuyt groeyt, te weten, als ſy niet door beſmettinge aengekomen is, die meeſtendeel de Milt is, ſomtijts oock de Lever (gelijk Dr. *Foreſt* getuyght bevonden te hebben in den Preſident *Aſſendelft*, die oock de meeſte vlacken in 't rechte been nad) als mede Al-vleyſch, de tacken van de Poort-ader, en de aderen van het Middel-rift, en het Net; in de laetſte, als ſy eerſt begint, en in de eerſte,als ſy nu al wat geduurt,en toegenomen heeft. Het en blijft evenwel daer noch niet by, maer gaet ten laetſten door alle de aderen. Want al is 't,dat yemant die de Blauw-ſchuyt heeft,al goeden koſt at,en dat de Maegh hem wel verteerde, de Gijl, die door zodanige onreyne wegen ſijnen doorgang heeft, ontfanght dezelvige beſmettingen, en wert vermenght met de quade vochtigheden, die hy aldaer ontmoet. Hier door komt het oock aen Lever, en Milt, ja het geheele lichaem, zo dat ten laetſten al het Bloet een bedervinge deelachtigh is, gelijckmen uyt de teyckenen, en het gelaten bloet bevint.

Wat de *Oorſaeck* belanght, de voorgaende is ſwart, en grof bloedt, vermenght met eenige rauwe wey, zijnde als een loog, dat beſtaet uyt water en verbrande deelen, ſomtijts oock met andere rauwe,en bedorvene vochtigheyt, gelijck zulcx de gaſtadige verandering van 't water kan uytwijzen. Nu alzo de Vierden-daeghſche Koortſe, en andere Sieckten, die mede uyt zodanigen Oorſaeck voortkomen, dezelve toevallen niet en hebben, met de Blauw-ſchuyt, die oock beſmettelijck is, en als de de bedervinge aen de Lever, of Milt gerocht is, nauwelijcx immermeer volkomelijck geneſen wert: zo is daer uyt genoeg af te nemē, dat de Blaeuwſchuyt een byſondere bedervin-

ge

gē deelachtigh is,en dewelcke dieper indruckſel geeft, als door de eerſte hoedanigheden kan geſchieden : ja een ſodanige, dewelcke den aert van vergif navolght, en ſo diep inbijt,dat die kracht nimmermeer te recht uytgetrocken kan werden. Derhalven na dat die rauwe en grove Vochtigheden in de eerſte wegen toenemen, en blijven ſteken, en met deſelvige andere vuyligheyt gemenght wert, ende dat de wermte van ons Lichaem (die noyt ſtil en ſtaen) gheſtadigh daer op werckt, en ſy onbequaem blijven, om tot voedtſel te konnen gebracht werden, ſo komen ſy van hant tot handt hoe langer hoe meerder te bederven, tot datſe ten laetſten een byſonderen aert, ende beſmettelijcke verrottinge, die de Blauwſchuyt eygen is, aentrecken: gelijckmen het ſelfde oock bevint in het groeyen van andere quaetaerdige, en vergiftige Vochtigheden, dewelcke, hoe ſy langer in 't Lichaem blijven, hoe ſy arger werden.

Dit ſwaer, grof, rauw, ende onſuyver bloet, treckt ſijnen oorſpronck van een quade Maniere van Leven, beſtaende in ſes Niet-natuerlijcke dingen : waer by komen langhdurige, en vierden-daeghſche Koortſe, en een ongeſonde gheſtalteniſſe des Ingewants ; als oock Beſmettinge.

Seer wel is geſeydt van den treffelijcken ſchrijver *Plutarchus* in ſijn 9 Tafel-reden van't 8 boeck, Dat wy van deſelfde dingen, daer wy van leven, oock ſieck werden. Want gelijck door goede Spijſe en Dranck onſe nature lang in dit leven onderhouden wert, van wegen dat ſy, 't gene geſtadigh vervlieght, wederom herſtellen, en alle de deelen onſes Lichaems voeden : ſo en is in tegendeel quaet voedſel daer toe niet alleen onbequaem, maer bederft daerenboven de nature, en verhindert haer werckinge, en ſulcx verſcheydelijck na de verſcheydenheyt van de bedorven ſtoffe. Soo ſchrijft *Galenus* dat uyt voedtſel, het welck ſwaer en grof bloedt maeckte, daer by komende de hitte van de Lucht, veel volcx in *Alexandryen* de Melaetſheydt kregen. En uyt diergelijcke oorſaeck zijn de Noortſche landen gequelt met blauw-ſchuyt, die aldaer eygen en heel gemeen is, inſonderheyt by de gene, die aen de Zee woonen, en ter Zee varen, om dies wille dat ſy veel gebruycken *gezouten*, en *geroockt Vleyſch, garſtigh* en *rauw ſpeck, Worſten, Zauciſſen, gezoute geroockte*, en *gedroogde Viſch*, gelijck *Haring, Bockent, Salm*, &c. als mede *Enden*, *Ganſen*, *Swanen*, en al 't gene wy in den *Schat der Geſontheyt* geſchreven hebben grof bloet te maken. Want alſo duſdanige Spijſe niet wel lucht en rijſende in de Maegh gemaeckt en kan werden, zo blijftſe in de eerſte wegen ſitten, en geeft de eerſte ſtoffe tot de blauwſchuyt. Hier doet inſonderheyt toe *bedorven Koren*, het zy dat het nat opgedaen, of oock anders niet wel waergenomen is. Daer van hebben wy een aenmerckens weerdigh exempel onlangs gehadt in de laetſte belegeringe van Breda, alwaer veel jaren te voren tegen zoodanigen noot een groote menichte van Terwe was opgeleydt, ſonder dezelve eens te verſchieten : waer door al de gene, die van het broot, 't welck van die geſchote en bedorvene Terwe gebacken was, gegeten hadden, ſeer deerlijck aen de blauwſchuyt vervielen, wel tot het getal van drie-en-dertig hondert, gelijck my verhaelt heeft den wel-ervarene Mr, *Nicolaes Schavart*, tegenwoordigh gewoonlijcke heelmeeſter der ſtadt Dordrecht, doen ter tijdt binnen Breda, alwaer hy veel van dezelfde konſtelijck geneſen heeft. So is door bedorven *Rogge* van Ooſten de blauwſchuyt in 't jaer 1556 in Brabant gebracht, gelijck *Dodon.* ſchrijft : waer van mede te Loven in 't jaer 1525 geſtorven is den hooggeleerden Doctor in de Godtheyt *Martinus Dorpius* van Naeltwijck, (die groot zoude geweeſt hebben, hadde hy moghen leven, ghelijck *Eraſmus* van hem ſchrijft) de Genees-meeſters aldaer niet eens wetende wat ſieckte het was, als Dr. *Foreſt* getuyght. Dezelfde verhaelt oock van twee Ghenees-meeſters in den Hage, die de blauwſchuyt van den Raetſheer *Saſbout* niet en kenden, zo datter een ander om hem te helpen moſt komen van Amſterdam. Waer uyt blijckt de waerheyt van het gene de wijſe *Plato* zeydt, dat het geluck van een gemeene zake beſtaet in een geleert Genees-meeſter, en getrouwe Vroe-moeder. Dezelfde ſieckte wert veroorſaeckt, door *Twee-back*, (dat op de verre reyzen mede genomen werdt) als het mede van bedorven Terwen gebacken is, ofte op een vochtige plaets gelegen heeft, of anders muf geworden is. Gelijck oock van *oude Kaes, Kool, Ajuyn, Boonen, Erweten*, en andere Pluck-vruchten, voornamelijck als ſy niet wel gade geſlagen en zijn. So getuyght *Hippocrates* van ſommige, ſo mans als vrouwen, die door geſtadig eten van Pluckvruchten, ſwacke beenen kregen, ende alzo bleven ; en die *Erven* in haer ſpijze gebruyckten, met pijn in de knyen gequelt wierden. Want dit alles heeft weynigh dat voedzaem is, en veel overvligheyt, ſtreckende om grof, dick, ende rauw bloet te maken : het welck (als dezelve lang na malkanderen gebruykt werden) ten laetſten een bedervinge krijgt, die de blauwſchuyt eygē is. Derhalvē zijn de Vrielen, die zodanige grove ſpijze meerder gebruycken, als de Hollanders, oock deze ſieckte veel meerder onderhavigh. Waer uyt wy dit vordeel trecken, dat de blauwſchuyt ons zoo wel beſchreven is by Dr. *Severinus Fugalenus*, neerſtigh en geleert Geneesmeeſter van *Doccum* in Vrieſlandt.

Onder den *Dranck* komt hier voor eerſte oorzaeck van de blauw-ſchuyt, het *Water* dat bedorven, ende vol wormen is, het welck die na Ooſt-Indyen varen, dickwils ghedwongen zijn te drincken, ende wel zoo dapper ſtinckt, ghelijck my verhaelt is, dat niemant daer van drincken kan, of hy moet ſijn neus toe houden, ende evenwel uyt noot ghedroncken werdt. Het zelve doen oock Wateren, die grof, rauw, onklaer ende brack

(N) 3 zijn,

zijn, die tuſſchen het zout en zoet, ofte uyt ſtilſtaende ſlooten, en grachten geſchept werden. Als mede het *Bier*, dat van ſodanigh Water of oock *quaet Mout* gebrouwen is, inſonderheydt dat niet langh, en met weynigh Hoppe (waer door veel verbetert wert) gekoockt en heeft. Gelijck oock *Wijn*, die bekaemt is, lang wert, en begint te bederven.

Helpt noch veel tot de Blauw-ſchuyt de *Lucht*, de gelegentheyt der Landen, geſtalteniſſe der Plaetſen, ſtreckende tot koude, vochtigheyt, brackigheyt, en onſuyverheyt. So is bevonden dat als de jaren 1556. ende 1562 gantſch vocht en regenachtigh waren, met Zuydelijcke winden, daer op gevolght is, een al-

gemeene Blauwſchuyt, gelijck Dr. *Ronſſen* getuyght. Het ſelve doet oock een Noortſche lucht, die kout, grof, brackigh, ende beſmet is met veel dampen, dewelcke de Zee, ende de Rivieren in 't afloopen, als oock de Meren, ende Gorſingen opgeven, ende door den adem ingehaelt zijnde, de Geeſten, en het bloet beſmet. So bevintmen, dat in de Plaetſen ontrent de Zee, en daer veel ſtilſtaende wateren zijn, de Blauw-ſchuyt ghemeen is, daermen in drooge gantſch van haer niet en weet. En ſelfs oock hier telande en is dat gebreck ſo ſwaer, noch ſo gemeen niet ter Goude, of te Rotterdam, en noch minder te Dordrecht, alwaer de riviere, uyt dewelcke gekoockt, ende gebrouwen wert, alledaegh op en af loopt, als wel te Amſterdam, en in Noort-Hollant, daer het vol Meren, ende ſtilſtaende Wateren is. Waerom oock (ſiet de voorſichtigheyt Gods) de Lepel-bladeren, 't voornaemſte genees-middel, by haer in overvloet waſſen, (gelijck ſy hier aen het Wijckſche Méér afgebeelt zijn) die by ons in 't wilt niet gevonden werden, maer alleen andere van minder krachten, als genoegh zijnde voor lichter ſieckte. Sommige hebben gemeent dat een zultighe Lucht ontrent de zee, wel de voornaemſte oorſaeck van de Blauwſchuyt was: maer wy ſeggen datſe daer toe wel helpt, maer in haerſelven geen oorſaeck alleen en kan weſen, aengeſien dat in vele plaetſen, gelijck midden in Hollant, daer mede gequelt is, die verre van de zee leggen, en in tegendeel vele aen de zee zijn, gelijck Venetyen, dat ronts-om van de zee beſpoelt, en tuſſchen beyde doorloopen wert, alwaer men van geen Blauw-ſchuyt en weet te ſpreken.

Hier komt noch by de Maniere van leven in *Oeffenen* of *Stil zijn*. Want de gene die in ledigheyt haer tijt beſteden, vergaderen vele overtolligheydt, die anders door de Oeffeninge zoude verteren, en daerom zijn de Steedts-luyden meerder met de blauw-ſchuyt gequelt, als de boeren, de Vrouwen, als de Mans.

Waer toe het fijne mede bybrenght het *Ophouden van gewoonlijcke loſinge*, gelijck van Stonden, en inſonderheyt van 't Speen.

Als mede onmatigen *Slaep*, die de rauwe Vochtigheden vermeerdert; en al te veel *Waken*, waer door de ingeboren wermte verteert, en dan veel rauwigheyt vergadert wert.

Gelijck onder de bewegingen des Gemoedts oock anders tot het groeyen van ſwart en ſwaer bloet vele doet de *Swaermoedigheyt* of *Droefheyt*: ſo doetſe oock in deze gelegentheyt; ende veel van ſoodanigh bloet voortbrengende, geeft ſtoffe aen de blauw-ſchuyt, zo datmen in de gene, die met een grove Maniere van leven lange in droefheydt gheſeten hebben, wel mach oordeelen, Blauwſchuyt ofte alleen, ofte met andere Sieckten vermengt, op den wegh te zijn.

Dewijl oock langhdurige Koortſen ten laetſten veeltijts, in Vierdendaeghſche veranderen, de galachtighe vochtigheden metter tijdt tot ſwarte verbrant zijnde, ſo helpen ſy mede aen deze Sieckte.

Maer alle de verhaelde oorſaken konnen lichter, en vaerdiger dit gebreck verwecken, indiender in 't Ingewant, inſonderheyt Lever ofte Milt, eenige ongematigheydt, ſwackheyt, ofte verſtoppinge is, het zy de ſelve aengheboren is, ofte door vermenginge met de quade vochtigheden aenghekomen is, waer door de grove overtolligheydt niet verwonnen noch afgezet en kan werden.

Hier komt ten laetſten noch by een ander, 't welck oock buyten alle de ghemelte oorſaken, alleen deze ſieckte kan veroorſaken, te weten, de beſmettinghe, waer door de vrucht van de Vader, door het zaet, het welck van het bloet gekoockt wert, en noch meerder van de Moeder (wiens bloet bedorven zijnde, 't ſelfde daer van ſodanigh voedſel treckt) het ſoogende kint van de Min de Blauw-ſchuyt kan krijgen. Sulcx gebeurt oock lichtelijk, als yemant uyt een kan drinckt (ghelijck daerom by ons een ſchadelijcke gewoonte is) met de ghene, die de Blauw-ſchuyt heeft. Want

alſo

alſo ſijn Tantvleyſch zacht, en bloedigh is, den adem ſtinckende, ſo blijfter wat van de vuyligheyt aen het bier of de kan hangen, het welck den anderen aenkleeft. Deſe beſmettinge gheſchiet oock door den ſtanck der Lichamen, die van de Blauw-ſchuyt overleden zijn. Wert oock ſomtijts wel overgezet door het kuſſen. Wat wonder is't dan (ſchrijft D^r.*Greg. Horſtius* van Olms) dat de Blauwſchuyt in Hollant zoo lichtelijck voortgaet, en oock de gaſten van buyten medegedeelt werdt, alwaer het ſoenen zo gemeen is als het groeten, inzonderheyt onder de Vrouwen, en niet alleen de jonge (van dewelcke de kuskens lichtelijck zo quaet niet en vallen, zo om datſe deſe ſieckte minder onderworpen zijn, als mede om dat haer Scheur-buyck zo ſeer niet tegen en ſtaet: en hoe yet aengenamer is, hoe het minder beſchadight, dewijl den treck de Inbeeldinge volght, ende deſelve groote kracht heeft op onſe geeſten, en vochtigheden) maer oock, och lacy! oude, en verſchrompelde teutebellen, daer men de Kinderen mede zoude te bedde jagen. Dewelcke indien ſy ſonder een kus begroet wierden, het ſelfde haer dapper ſouden belgen, als of haer het meeſte ongelijk ware aengedaen. Over dit tegenſtaende, en ongezont Kuſſen, klaeght *Montaigne* 3. *des Eſſais* 5. als oock al in oude tijden de Romeynſche Poët *Martialis* 11. *Epigr.* 99.

Effugere non eſt, Baſſe, baſiatores,
Inſtant morantur, perſecuuntur, occurrunt,
Et hinc, & illinc, uſquequaque, quacunque.
Non ulcus, acre, puſtulæve lucentes,
Nec triſte mentum, ſordidique lichenes,
Nec labra pingui delibuta cereto,
Nec congelati gutta proderit naſi, &c.

Welcke Verſſen door d'Heer *Cats* aldus overgezet zijn:

Het is een vremt gebruyk dat mans de mannen kuſſen,
Want daer en is geen brant in dat geval te bluſſen,
En des al niettemin een yeder wert gekuſt
Oock die het niemant verght, en die het niet en luſt.
Al is de neus gepuyſt, en dat de monden ſtincken
Naer loock of naer ajuyn, of naer onmatigh drincken,
Of dat een vuyle damp haer uyt de mage ſchiet,
Hy wert terſtont gekuſt wie maer de lippen biet.
Wech, wech met dit gebruyck.

Ende het is wonder, dat die nochten tijde van den Keyſer *Domitianus* (doen *Martialis* leefde) in ſwangh ging, daer ſo lange te voren de Keyſer *Tiberius* openbaer had doen verbieden het dagelijckſche Kuſſen, gelijck *Suetonius* in ſijn leven verhaelt. Ick hebbe te Venetyen gheſien dat de Edelluyden malkander op ſtraet ontmoetende, noch op de Romeynſche wijſe, den eene den anderen kuſſchen dat het klapt: het welck in alle d'andere ſteden van Italyen zeer vremt ſoude ſtaen. Wat ons Landt aengaet, onder de mans heeft dit weynigh plaets, 't en ware miſſchien datter een goet glaesjen voorgegaen was: ende de ſtatige oude Vrouwen (over dewelcke D^r.*Horſtius* ſo klaegt) behooren haer oock te vreden te houden, datmen haer uyt eerbiedigheyt hier in overſlaet.

3. Gelijck de Blauw-ſchuyt, als ſy langh geduert heeft, zeer licht, zo iſſe in't begin ſeer qualijck te kennen: als meeſt gemeene teykenen met andere ſiekten vertoonende. Derhalven en moet uyt geen een ofte twee teyckenen, gelijck dat het Lichaem ſwaer, en ras vermoeyt is, daer van geoordeelt werden. Noch men moet oock niet meenen (gelijk nochtans het gemeen gevoelen is) dat die alleen Blauwſchuytig zijn (welkers beenen blauwe vlacken hebben, die't tantvleyſch ſacht geſwollen is, ſo dat even aengerocht zijnde terſtont bloet, of die de tanden gantſch los zijn: dewijl dit wel teyckenen zijn, maer alleen van blauwſchuyt, die al verre gekomen is, ende datter oock vele aen dit gebreck vaſt zijn, ja daer van ſterven, ſonder die teykenen te krijgen. Derhalven alzo de Blauw-ſchuyt uyt geen een teyken, dat ſy altijdt mochte mede dragen, te kennen en is, en datter naulijcx eenige Sieckte gevonden wert, waer onder ſy niet en ſoude konnen ſchuylen, of by vermenght weſen, zo ſtaen alle omſtandigheden hier wel en nauw waer te nemen.

Voor eerſt dan, alſſer achterdenken valt van Blauwſchuyt, zo zalmen ſien of men in een Lant, daer ſulck gebreck eygen, en gemeen is, ofte de Siecke ſwaermoedigh is, of hy eenigh mangel aen de Milt heeft, en te voren (het welck voornamelijck te paſſe komt) langen tijdt ſodanigen Maniere van leven gebruyckt heeft, ghelijck aengewezen is, tot het zelve ſtoffe te geven. Hier dient oock gelet, dat als eenige ſieckte de gewoonlijcke teyckenen niet en vertoont, noch met ghewoonlijcke middelen kan geholpen werden, ende datſe luyſtert na de gene, die voor de Blauw-ſchuyt goet zijn, als ook datter noch door braken, noch door groote aftreck, geen verlichtinge en komt, maer even groote benautheyt blijft, dan machmen wel dencken datter Blauw-ſchuyt onder ſchuylt.

Als de Blauw-ſchuyt even begint, dan is het Lichaem terſtont vermoeyt, met beſwaertheyt in buyk, en beenen, in dewelcke mede een ſwackheyt is, ende een doove pijn, kortheyt op de borſt; en die aldus geſtelt is wert gemeenlijk ſwaerlijviger, en ſijn levendige verwe trekt allencxkens na een valuwe blauwigheyt.

Hier op volght terſtont roodigheyt, en jockſel in het tantvleyſch, het aengeſicht is bleyck, ſomtijdts oock wat blauwachtigh. Het water meeſt dun, altemet oock geroert. De pols is ſlap, kleyn, ongelijck, ende dickwils maer als kruypende; of groot en hart ſonder ontſtekinge.

Met het aengroyen van 't gebreck, ſo vermeerderen oock de verhaelde teyckenen, ſo dat de Siecken haren aeſſem nauwlijcx en konnen ſcheppen, ende het minſte, dat ſy haer roeren qualijck werden. Hier komen

men by ſnijdingh,en ſcheuring in den buyck,'t tant-vleyſch ſwelt, en is ſacht, en voos,ſtinckt en bloer,als het maer even aengerocht en is,wert oock ſo afgegeten,dat de tanden gantſch los werden, zo dat ick geſien heb, zommige, behalven weynigh kiezen,al haer tanden uytſpoegen. De beenen en willen het lichaem niet dragen,en zijn al offe met een beroertheyt geſlagen waren: werden ſomtijts gantſch mager, als uytgeteerde, ſomtijdts ſwellen ſy,mer eenige vuyle ſweringen, ghelijckmen in de Melaetſche ſiet. Sy ſlaen oock uyt, meeſt in de beenen,ſomtijdts in de armen; als mede op den rugh, en lendenen,met blauwe,roſſe, en bruyne vlacken : en dat dickwils zo vol, als of die plaetſen daer mede geſchildert waren. Hier by vervoegen haer veeltijts Koortſen, en alderhande ſieckten: als mede de Roos, Knobbelen over 't gheheele Lichaem, Water, Water-bleynen, Bock-water ghenoemt, quaetaerdige Sweringen, en ten laetſten het Kout-vyer. De oorſaeck van deſe verſcheydenheyt is den aert van de weyachtige, en zoute vochtigheydt, die gheheel veranderlijck is, en d'eene tijdt als water werckt, de andere als een fijnen damp, ſomtijdts als bijtend, en in-etent zout, waer by noch komt de byſondere bedervinge, en venijnigheyt, daer ſy als de deelen, die ſy komt te raken, mede vergiftight.

Het gene in de zoute Vochtigheyt, die de Blauwſchuyt maeckt, fijn en ſcherp is, ſent de Nature na bovenen, alwaer het in 't Tantvleyſch, als ſacht ende teer zijnde,lichtelijck ontfangen en gehouden wert: waer door het zelve allencxkens voos opſwelt, met jeuckſel ende ſtanck, daer na mede verteert: zo dat oock de huyskens,in dewelcke de Tanden ſtaen, ende als vaſt in genagelt zijn, van de zoute, ende ſcherpe Vochtigheydt doordrongen zijnde, de Tanden niet langer tegen konnnen houden, waer door ſy nootſakelijck moeten uytvallen.

Maer het gene in de gemelte vochtigheyt grof, en aertachtig is, ſackt na de beenen,alwaer het met verſcheyde vlacken uytſlaet,die in't eerſt wat rootachtig zijn, ghelijck van Vloey-beten, daer na blauw, ende bruyn. Dan als by deſe vochtigheyt noch wat dunder is,zo en zacktſe niet allegader in de beenen, maer verſpreyt haer oock over de Lendenen, Armen, Borſt, Hals, en het Aengeſicht zelfs.

Nu na dat de verhaelde vochtigheyt plaets grijpt, daer verwecktſe groote Pijn, ghelijck in de tanden, handen, voeten, armen, beenen, heupe, knyen, ende diergelijcken, maer inſonderheyt in den buyck,door welckers felligheyt het ſchijnt te ſcheuren, waer van oock den naem van *Scheur-buyck* gekomen is. Als ſy haer met Bloet door 't gantſche Lichaem verſpreyt, en tuſſchen de Spieren vergadert,dan veroorzaekt ſy een groote vermoeytheyt, en Swaerte van 't geheele lichaem,als oock korten adem,wanneer ſy tegens het Middelrift opvliegt,of dat het zelve door de gezwollen Milt, ofte Lever gedruckt werdt. So verwecktſe mede,alwaer ſy vergadering maeckt,door 't lichaem alderhande Sieckten,ofte wert onder dezelve zo vermengt, datſe met de gewoone Geneeſmiddelen niet en konnen genezen,gelijck wy in't volgende Capittel zullen aenwijzen, ende daerom hier geen verhael van zodanige ſieckten en maken.

De gemeene Teyckenen in alle ſieckten, te weten, de Pols, ende 't Water,konnen hier vry wat merckelijcx aenwijzen.

De *Pols* ſlaet in de Blauwſchuyt zeer verſcheydelijk, zomtijts groot,en hart zonder onſtekinge: maer meeſtendeel ſlap en ongelijck, en zo weynigh bewegende, dat hy meerder een kruypende worm gelijckt, als de ſlagh van een ader. Waer noch wat vremts by komt,dat hy ſtercker ſlaet, als de ſiecke begint ſlauw te werden als te voren,ofte na dat de ſlauwte over is; zonder twijfel, om dat als dan, het Herte, door de quade Dampen gepranght en benauwt zijnde, haer uyterſte kracht bybrenght, om die door het ſlaen van de Aderen quijt te werden.

Ick hebbe elders veel geſchreven over het groote en belacchelijcke miſbruyck van het beſien der Wateren: maer zo daer yet (gelijck het voorzeker wel doet) uytgezeydt kan werden, ſulcx heeft inzonderheyt plaets, alzo het water alleen dickwils volkomen teycken van de blauwſchuyt kan geven, gelijck ick door menigvuldige ervarentheyt bevonden hebbe. Te weten, als in Water, dat klaer ofte dick,oock bleyck, ofte geelachtigh, ende anders gezont ſchijnt, geen Wolck en drijft, ofte niet op de gront en leyt 't gene *Hippocrates* vereyſcht, te weten, dat het beſoncken (*Hypoſtaſis*) zy wit,lucht,eenparig,en niet ſtinckende: maer datmen ſiet onder in't water leggen eenig ſwaer en grof ſlijm, gelijck ofte het uyt zwaerte daer gezackt, en niet door de Nature geſcheyden was. Hier onder drijft veeltijts gelijck grof meel, ende wit, ofte roodachtigh zant,'t welk,als het glas gedraeyt wert, al volght,gelijck oock het ſlijm,ſonder datter yet aen het glas blijft hangen. So dat het gemeen zeggen,een quaet teycken te weſen in de Sieckten, als het Water niet aen en ſlaet, hier in waerachtigh valt. Dit Teycken en zal niet miſſen, voor de gene, die het wel kennen,(gelijck dat licht is) en wel gade ſlaen. Als ook niet,'tgene *Dr. Eugalenus* aenmerkt, wanneer haer in't water meerder teyckenen van bedervinge vertoonen, alſſer van buyten uyt hitte,of dorſt blijcken,de ſieckte langſaem zijnde, en tot geen van de oude bekende konnende gebracht werden; in ſulcke gelegentheydt machmen dezelve wel voor Blauw-ſchuyt houden.

4. De Blauw-ſchuyt valt in 't begin, en als het ghebreck alleen in de vochtigheden ſijn plaets heeft, ſonder dat de quaetaerdigheyt 't Ingewant medegedeelt is,hier ſwaer te geneſen: dan is lichtelijk met een goede Maniere van Leven, ende veranderinge van Lucht te helpen. Maer als dezelve eens vaſt in Lever ende Milt geprent is, dan valt het een langhduerige ſieckte,

ſieckte, ende die nauwlijcks geheel uytgeroeyt kan werden, ſo van wegen de ſwarte en ſware vochtigheydt, die niet wel te bewegen is, ende hare quaetaerdigheydt door het gheheele Lichaem verſpreyt, als van wegen datter uyt die voorname Deelen, nu gantſch beſmet zijnde, gheen goet bloedt en kan voortghebracht werden. Waer door gebeurt, dat ſommige, als ſy aen dit gebreck lange jaren hebben gaen quijnen, ten laetſten ſchierlijck komen te ſterven. So getuyght Dr. *Dodoens* uyt de gene, die het ſelfs gheſien hadden, verſtaen te hebben, dat in *Yslant* (een Eylandt, alſoo genoemt na de groote Yskouw, als legghende in de Noort-Zee onder den Beer-cirkel, in 't Weſten 150. Duytſche mijlen van Noorwegen) eenige, die aen deſe ſieckte gaen, onvoorſiens nederſtorten, en ſo doot blijven.

De Blauwſchuyt verandert ſomtijdts in andere ſieckten, ghelijck Water, Roode-loop, en Teringe, waer aen de Menſchen dan al quijnende gaen ſterven. So gaet het oock, als deſelve vele, en ſware gebreken, gelijck groote Krimping in den Buyck, geſtadigh Braken, felle Koortſen, Sweringhen aen de Beenen, Treckinge der Leden, ende diergelijcke, by haer heeft; gelijck mede, wanneer ſy van de Ouders aenge-erft is, alſo de oorſaeck in deſelve diep ingewortelt is, ende ſoodanige uyt den aert ſwack ingewant hebben.

De Vlacken in de Beenen hoe ſy bruynder zijn, hoe arger; ende als ſy tot Sweringe uyt-breken, die konnen ſeer qualijck geneſen werden, maer loopen groot gevaer om tot kout vyer te vervallen: gelijck mede alſſer eenige bruynigheyt komt in den mont, of 't gehemelt, als beteyckenende een uytbluſſingh van de in-geboren, ende natuerlijcke wermte, is een voor-teycken van de aenſtaende doot.

5 Dewijl de Blauwſchuyt haren oorſpronck heeft uyt grof, ſwaer, ſwart, ende rauw bloet, het welck vermenght is met ſcherpe, ende dunne Wey, die beyde een byſondere ende eygene (die wy Blauwſchuytighe moghen noemen) bedervinge, ende beſmettelijcke verrottinghe aengetrocken heeft: ſoo moet die quaetaerdigheydt, door byſondere ende eygene Genees-middelen wechgenomen, deſelvige bereydt, ende de verſtopte Aderen geopent zijnde, afgheſet, ende dan Milt, Lever, ende het ander Ingewant, verſterckt werden. Waer toe mede ondertuſſchen dient gehouden ſoodanighen Maniere van Leven, die de Oorſaken van de Blauwſchuyt tegen is, en het groeyen van grof bloet wederſtaet.

Het bloet aldus geſtelt zijnde, dient ten eerſten wat vermindert, ſulcx is beſt door het Speen (alwaer de Nature gewoon is het grofſte na toe te ſenden) het zy die Aderen van ſelfs vloeyen, 't welck beter is, het zy, dat ſy door Eghels, ofte anders geopent werden. Maer als dat niet vallen en wil, ſoo machmen in den Arm laten, ofte oock, als de toevallen

meeſt beneden zijn, in den Voet, doch weynigh ſevens (alſoo de krachten ſulcks niet en willen lijden) en liever twee drie mael; en dat meerder om het bloet wat lucht te geven, als om veel af te trecken. En dit en dient oock niet gedaen, als in 't begin: want als het gebreck te ſeer toegenomen heeft, dan en ſoude het Laten niet de groote Sieckte, maer wel de kleyne krachten verminderen. Maer dan moetmen komen om de quade Vochtigheden te bereyden, ende af te ſetten, en de quaetaerdigheyt te benemen.

Waer door de ſwarte, ende ſware Vochtigheden te bereyden zijn, ende daerbenevens Milt, ende Lever te openen, is wijtloopigh aengeweſen in het eerſte Deel op het thiende, twintighſte, ende eenentwintighſte Capittel, ende derhalven onnoodigh hier wederom te verhalen. Wt deſelfde hebben wy de Inlantſche verhaelt in 't laetſte Capittel van de *Inleydinge*.

Maer deſe ghemeene en zijn niet genoegh, ende men ſoude met deſelvighe alleen weynigh uytrechten, 't en zy daer by gemenght wierden ſoodanighe, die de byſondere bedervinge door byſondere kracht konden overwinnen. Ende van deſe ſullen wy nu gaen beſchrijven, waer ſy waſſen, wat gedaente, aert, en krachten ſy hebben, beginnende van de ſlapſte.

Penning-kruyt/ ofte *Nummularia*, alſo genoemt na ſijn ronde bladerkens, een penningh gelijckende, die met twee aen elcke zijde van een langhen ſteel, langs de aerde kruypende, beſet zijn, aen 't uytkomen van dewelcke op korte ſteelkens kleyne gele bloem-

bloemkens uytſpruyten. Waſcht onder andere plaetſen van Hollandt in 't Haeghſche Boſch, ende overvloedigh aen de Slooten van den Dordrechtſchen Waert, maer ſeer dicht onder de Wilghen ſtaende aen den Dijck, buyten den Riet-Dijck, aen den welcken hy eertijdts vaſt gheweeſt is: ghelijck hier (1) beneffens (2) *Beke-boom*, ende (3) *Water-hanenvoet* uytgebeeldt is.

Penning-kruydt verkoelt in den eerſten, ende verdrooght in den tweeden graed. Behalven dat het een goet, ende heelſaem Wondt-kruydt is, ſoo wederſtaet het oock de Blauw-ſchuytighe beſmettinge, ende quaetaerdigheydt, en verſterckt de loſſe Lidtmaten, gelijck Doctor *Wierus* mede getuyght.

Suyring is genoeg bekent, ick hebſe ſien waſſen in 't Haeghſche-boſch, en ontrent Leyden, is kout, ende droogh in den tweeden graed, ontdoet de verſtoptheydt, verfriſcht Mont en Maegh, verquickt en verſterckt het herte, en wederſtaet alle bedervinge, ende verrottinge; als onder andere oock die van de Blauw-ſchuyt.

Kleyne Suyringh, ofte *Acetoſella*, by ſommighe *Veldt-ſurkel*, ende by ons *Schaeps-ſuyringh* ghenoemt, heeft deſelfde kracht met de voorgaende, dan is meerder droogh-makende. Sy waſt, onder andere plaetſen van Hollandt, in de Weyden om Dordrecht.

Coekocks-broodt (ſo genoemt, om dat het met de Coekock voortkomt, ofte van hem geerne gegeten werdt) is een kleyn ende leegh Kruyt, dunne ſteelkens uyt de wortel ghevende, op yders toppen van dewelcke drie teere, dunne, kleyne, bleyckgroene bladerkens voort-komen, ſuyr van ſmaeck, de Claver-bladeren by-na ghelijck, waerom het oock den naem in Latijn heeft van *Trifolium acetoſum*, ofte **Suyre Claveren**/ende volght in aert ende krachten de Suyring.

Beke-boom/ **Beeck-pongen**/ofte **Water-pongen**/hebben dicke, vette, gladde, ende bruyn-groene bladeren, wat langwerpiger, als het Penning-kruyt, en komen mede ſo twee tegen een uyt een langen ſteel, waer uyt zijde-tacxkens ſpruyten met blauwe bloemkens, die van Guychel-heyl-wijfken niet ongelijck. Waſſen aen de kanten van de ſlooten, ende onder andere veel in den Dordrechtſchen Waert, even buyten de Poorte. *Beke-boom* is warm, ende droogh in den tweeden graed, ende bequaem voor de Droppel-piſſe, ende 't Graveel: maer inſonderheydt voor de Blauw-ſchuyt. Doch al is't, dat Doctor *Ronſſen*, ende andere de Beke-boom, als het alleen gebruyckt wert, miſprijſen, vreeſende, dat hy door ſijne vochtigheydt ſtoffe mocht gheven tot vergrootinge van de Milt: ſo is ſulcks te vergeefs, dewijl het ſelve ſo wel het rijſent Zout heeft, als andere Blauw-ſchuyt-kruyden, hoewel niet ſoo veel, als de Lepel-bladeren, met dewelcke het om ſijne meerder vochtigheyt ende minder hitte bequamelijck gemengt wert, alſſer brant, ofte Koortſe by is.

Bocx-boonen zijn ſo genoemt na haer dicke, en gelijvige bladeren, de Boon-bladeren gelijckende, behalven datter op elck hol ende voosachtig ſteelken maer drie by een en ſtaen, ghelijck aen de Claveren, daerom oock, ende om dat ſy in, ende ontrent het water groeyen, **Water-Claveren** geheeten. Sy waſſen onder andere menichvuldig in den Alblaſſerwaert, die om ſijn leeghte, den Leegen-waert ghenoemt wert, ende veel in de ſlooten tuſſchen Papendrecht ende Alblas. Zijn warm, ende droogh in den tweeden graed, ende, ghelijck de menichvuldighe ervarentheydt leert, hebben ſonderlinghe kracht teghen de Blauw-ſchuyt, ende konnen, tegens den aert van andere Blauw-ſchuyt-kruyden het koken verdragen, waer toe ſy oock des winters, gedrooght zijnde, gebruyckt werden.

Alle de ſoorten oft geſlachten van **Kerſſe** zijn vol van lucht, oft vliegend Zout, gelijck haren ſcherpen ſmaeck wel uytwijſt, ende hebben derhalven kracht om de Blau-ſchuyt te verwinnen; van deſelve waſſen ſeer menichvuldig in de ſlooten buyten Dordrecht, ende elders, de groote ende kleyne Water-kerſſe.

Water-kerſſe heeft een dicken, langen, ende hollen ſteel; daer aen waſſen veel langachtige ryen van bladeren, van veel byſondere langhworpige ronde bladekens vergadert, bruyn-groen van verwe, ende in 't opperſte veel kleyne ende witte bloemkens. Is heet ende droogh al over den tweeden graed, van reuck, ende ſmaeck de *Kerſſe*, ofte *Kors*, die in onſe Hoven ghezaeyt, ende onderhouden wert, gantſch gelijck. Helpt, behalven de Blauw-ſchuyt, oock de Droppel-piſſe, ende 't Graveel. Doctor *Eugalenus* ſchrijft, dat het Sap inſonderheydt helpt de gene, die met eenen de Slaperigheydt hebben, te weten, als het Kruyt in klaer en loopent water gewaſſen heeft. Doch al te voren is de kracht van dit Kruyt voor de Slaperigheydt voorgheſtaen by *Rondeletius* teghens *Fernelius*, die door de ervarentheydt beveſtigt wert.

Van deſelfde ghedaente, aert, ende kracht zijn de **Coekocks-bloemen**/ oft **Kievits-bloemen**/die met de Coekocken, ende Kievitten voortkomen, oock **Kleyne Water-kerſſe** ghenoemt, ende werden met haer lieffelijcke, ende blauwachtighe bloemkens in menichte van de Boerinnen te koop gebracht. Deſelfde gedaente, kracht, ende aert is in de **Rakette**/ die ontrent Leyden, ende elders in 't wildt waſcht. Dierghelijcke kracht heeft oock **Herick**/ het welck hier alleſins langhs de Dijcken, ende Stadts-veſten waſcht, ende een quaet onkruyt in de velden is: als mede **Moſtaert**/ die alleſins aen de Dijcken in het wildt opſlaet.

Onder alle de Blauw-ſchuyt-kruyden en iſſer geen gebruykelijker, noch bequamer, als het **Lepel-kruyt**/ ofte *Lepel-bladeren*, ſo genoemt na ſijn blinckende, rontachtige, ende wat uytgeholde bladeren,

een

een Lepelken van gedaente niet qualijck gelijcken-de; als gantſch in ſmaeck, ende reucke de Kerſſe. Waſcht in groote menichte ontrent Amſterdam, en wert van daer oock verſch in andere ſteden verſon-den; alſoo bevonden wert, dat de gene die aldaer in de Hoven ghezaeyt, ende onderhouden wert, ner-ghens na ſoo goet en is, als die van ſelfs uyt ſijn ey-ghen aerde opſlaet. Doctor *Foreſt* ſchrijft groote kracht bevonden te hebben in 't Water, op het zant overgehaelt. Ons volck varende na *Groenlandt*, het welck uyt enckele klippen beſtaet, en alwaer ſtruyk, noch ſtaeck en is (doch evenwel houts ghenoegh komt drijven uyt Noorwegen, ſoo dat de gene, die daer komen, gheen gebreck en hebben, om vuur te ſtoken) getuygen, dat tuſſchen de reten van de ſtee-nen, gemiſt met de heete, en ſalpeterige miſt van de Meeuwen, die haer met groote menichte aldaer onthouden, by-na niet anders en waſcht als *Suyring*, en *Lepel-bladeren*, van deſelfde ſmaeck, verwe, ende gedaente, als d'onſe, behalven datſe wat kleynder, ende gekronckelt zijn. De Bootſgeſellen hier ko-mende, zijn dapper ghequelt met de Blauw-ſchuyt, ende loopen derhalven aen landt, ende eten Salade (gelijck ſy die kruyden noemen) waer mede ſy haeſt ghenefen, en ſonder die middel ſo hevigh aengetaſt werden, dat ſy daer aen ſterven. Gelijck bevonden is in de gene, die hier van onvoorſien zijnde, aldaer in 't jaer 1634. wilden overwinteren. Voorſichtiger waren andere ſeven, die daerna in het Eylandt van *Spitsbergen* bleven; dewelcke eerſt voor-raet van de-ſelfde kruyden gedaen hebbende, die ronts-om haer Tente leyden, en het Snee daer op vallende, deſelvi-ge verſch bleven, waer door ſy haer in geſontheydt onderhoudende, den geheelen winter aldaer over-hielen.

Kleyne Gouwe/ ofte **Speen-kruyt** heeft rondt-achtige, en blinckende groene bladeren, ende gele bloemkens, begint in den Maert uyt de aerde te ſpruyten, ende vergaet gantſch in de Mey, ſo datter dan niet een bladt af te vinden en is. Het waſcht overvloedigh in het Haeghſche-boſch, aen den Swijndrechtſchen Dijck, als oock meeſt het geheele Landt door. Is merckelijck, ende werckelijck heet en droogh, wel tot in den derden graed, ſcherp op de Tong bijtende, bequaem voor de Blauw-ſchuyt, het welck de oorſaeck is, dat het de Duytſchen *Schor-buyck-Kreutlin*, gheheeten hebben.

Sondauw/ ofte *Ros ſolis*, en anders *Loopigh-kruydt*, is een teer en leeg kruydeken, hebbende luttel, kley-ne, rontachtige uytgehoolde bladekens, wat ruygh-achtigh, ende rootachtigh, met wat vochtigheyt, en kleyne droppelkens, als dauw ('t welck de oorſaeck is van de benaminge) ſelfs in 't heetſte van de Somer, en op de middagh beſproeyt. Het en waſt nerghens meerder als in de Hollandtſche Venen. Is heet en droogh wel tot in de vierde graed, ſeer ſcherp ende wat ſuyrachtigh van ſmaeck, vermenght met eenige t'ſamen-treckinge. De verwe, en ſmaeck blijft oock in 't overgehaelde Water, het welck gout-geel, ende ſeer aengenaem in 't geſicht is, gemeenlijck, na het Kruyt, *Ros ſolis*, ghenoemt.

Water-Hanen-voet/ alſo genoemt na ſijn geſnipte bladeren, met dewelcke hy de Boter-bloemen, als oock met de bloemen, gelijck is. Waſt in en aen het water, en op leegh landt, dat dickwils ondervloeyt, gelijck onder andere, binnen, ende buyten Dijcks op Dubbeldam. Is mede heet en droogh in den vierden graed, ja ſo ſcherp, dat het bladeren treckt; waer toe wy het ſeer bequamelijck ghebruycken moghen in plaetſe van Spaenſche Vliegen.

Muer-peper is een kleyn kruydeken, dunne ende korte ſteelkens hebbende, aen dewelcke veel bla-dekens waſſen, die ſeer kleyn zijn, dick, en ſappigh, heeft boven op de ſteelkens gele bloemkens. Waſt het heele Landt door op oude Mueren, ende Riet-daken, ſomtijdts oock op d'aerde, ghelijck ick on-langs geſien hebbe op Dubbeldam aen den binnen-Dijck, een weynigh voorby de Hof-ſtede van de Heer Threſorier *Schouw*. Is mede in aert en kracht de twee voorgaende gelijck, ſoo dat het oock, van buyten opgeleydt zijnde, bladeren kan maken.

Deſe drie laetſte zijn te heet, en te ſcherp om in te nemen; maer is beſt, dat met het overgetrocken water, gemenght zijnde onder gemeen water, het bedorven tantvleyſch geſpoelt wert. Waer voor het by ſommige Bootſgeſellen mede genomen, en met groote baet gebruyckt is. Men ſoude oock mogen (by gebreck van andere) een weynigh van 't Water, onder Wey, Water, Wijn, ofte Bier vermenghen, ende ſoo in-drincken.

Dewijl de voorgaende oock meeſt allegader heet ende ſcherp zijn, ſoo moet wel gelet werden, datſe niet te veel, ofte alleen, maer met Suyring, oft ande-re verkoelende Kruyden, ende met Wey ingegeven werden. Staet mede wel te letten, datmen deſelfde niet (gelijck nochtans door de banck geſchiet) en koockt, maer het Sap perſt uyt de groene blade-ren, ende ſulcks met Wey, ofte Wijn na ghelegent-heydt, vermenght. Want alſoo deſelvighe haer meeſte kracht hebben in een ſalpeterachtigheydt, ofte vliegent zout (ghelijck de Chymiſten dat noe-men) ſoo vervlieght het ſelve meeſtendeel in het koken, ende ten deele oock in het drooghen: maer blijft gheheel in het uytgheperſte Sap, ende de *Con-ſerven*, die ghemaeckt konnen werden, en ghereedt ghehouden om des winters te gebruycken: het zy alleen, ofte met wijn uytgeperſt. Doctor *Foreſt* prijſt ſeer ſijn *Syroop* uyt Sap van *Beke-boom*, ende *Lepel-bladeren*, met Suycker: dan deſelfde dient eerſt met water hoogh gekoockt, ende dan het Sap daer on-der gemengt, ende niet (ghelijck hy doet) t'ſamen-gekoockt; eveneens gelijck de beſte Apothekers de

Syroop van Violen maken. Dan ſoude evenwel beter houden het ſap alleen,als met Suycker gemengt: alſo deſelvige te veel gebruyckt zijnde, verſtoppinge,ende opſwellinge in de Lever ende Milt veroorſaeckt. Dan dewijl men het verſch ſap in de Winter niet wel hebben en kan, ſo machmen voor die tijdt alleen de Syroop gebruycken. Maer alſoo de rauwigheyt van het ſap oock in de Maegh rauwigheyt ſoude konnen veroorſaken: ſoo en is niet beter, als dat de ghene, die een ſwacke Maegh hebben, het Water drincken, het welck door het overhalen,ſijn rauwigheyt verlieſt, ghelijck *Eugalenus* beveelt, ofte ſomtijdts des morghens een roomer drincken van *Alſſen-wijn*,daer by gedaen zijn de wortels van *Paer-de-bloemen*, ende *Patich*, de bladeren van *Agrimonye*, *Bruyn-heyligh*, en *Bocx-boonen*. En de Maegh kan van buyten geſtreken werden met Olye van *Alſſen*, ende *Bruyn-heyligh*. Men kan oock het Water uyt de Kruyden groen,en geſtampt, op 't zant,ofte in een badt, ſonder ander water, overhalen. Maer ſtercker is de Geeſt, die door dickwils overhalen van de Waterigheyt geſcheyden,en vol vliegent zout is. Waer van een halve lepel met Wey, Bier, ofte Wijn kan ingegeven werden.

De grove, ende Blauw-ſchuytighe vochtigheden aldus bereydt ende inghetoomt zijnde, moeten afgeſet werden. Ende alſoo onmogelijck is, ſo grooten menighte in een, ofte weynigh reyſen te ontlaſten, ende inſonderheydt, om dat de Blauw-ſchuyt door ſtercke Purgatien niet verlicht,maer veel eerder geterght werdt,ende daer op beſwaert: ſoo ſalmen de Vochtigheden allencxkens,ende met ſachte middelen door den Kamer-gangh quijt maken, en tuſſchen beyde al gebruycken de verhaelde Genees-middelen, die uyt byſondere aert de quaetaerdigheyt van de Blauw-ſchuyt tegen zijn. Ende alſo de ſtoffe van de Vochtigheden niet van een weſen is, ſo moeten de Bereydende kruyden daer onder gemenght werden. En na het gebruyck van deſelvige, alle acht ofte veerthien dagen wederom al ſachtjens geſuyvert,met Inlantſche kruyden, in 't 3. Cap. van de *Inleydinghe* vermelt, ofte die hem by het oude wil houden,kan deſelvige vinden op 't twaelfde Capittel van het eerſte Deel.

Ten laetſten, alſoo door het toe-vloeyen van de bedorvene Vochtigheden,en Dampen,het *Ingewant* verſwackt wert, inſonderheyt, Milt, Lever, Nieren, ende Maegh, als mede Herte, Longen,ende Herſſenen, die daer oock een quade geſtaltenis uyt-trecken: ſoo is nootſakelijck, dat by de gemelte kruyden gedaen werden de gene, die ſoodanige deelen konnen ſuyveren en verſtercken, gelijck de Inlantſche daer van aenghewefen zijn in 't laetſte Capittel van de *Inleydinge*.

6 Na dat wy verhaelt hebben hoe, en door wat Middelen de Blauw-ſchuyt in 't gemeen verjaeght wert,en dat deſelve veel Sieckten en Toevallen onderworpen is,die noch yet byſonders van doen hebben, ſoo is nootwendigh, dat wy het ſelfde nu vervolgens aenwijſen.

Voor-eerſt,als by de Blauw-ſchuyt vermenght is *Kort-ademheyt*, ende benauwtheyt op de Borſt, dan moeten by de Blauw-ſchuyt middelen gedaen werden, die de Borſt openen, gelijck onder onſe Hierlandtſche zijn, *Duyvels-beet*, *Houf-bladeren*, *Longhen-kruyt*, ofte andere, in 't laetſte Capittel van de *Inleydinge* vermelt.

Het ſacht, en verdorven Tant-vleyſch werdt geneſen door Middelen,die kracht hebben om te ſuyveren, de bedervinghe te wederſtaen, als oock wat t'ſamen te trecken, en op te droogen. Hier toe moghen Spoel-waters ghemaeckt werden uyt Water van *Penningh-kruyt*, *Lepel-bladeren*, ofte diergelijcke, ofte het ſap van deſelvige, gemenght met het vierde-deel van Water, ofte wat minder, van ſap van *Sondauw*, *Meur-peper*, ofte *Water-hanen-voet*,daer by doende wat *Honigh van Roſen*,ofte *Honigh-azijn*. Hier toe kan mede dienen het af-ſietſel van *Varen-wortels*, *Ganſerick*, *Geruwe*, *Peerde-ſtaert*, *Verckens-gras*,en diergelijcke: doch moet altijt wat bykomen, 't gene eygentlijck den quaden aert van de Blauw-ſchuyt wederſtaet. Tuſſchen beyde machmen oock het Tant-vleyſch ſtrijcken met de voorſchreven *Sappen* onder *Honigh* gemenght.

De *Vlacken* verdwijnen gemeenlijk van ſelfs, wanneer maer op het binnenſte wel gelet werdt. En als ſulcx niet ras genoegh en geſchiet,ſo machmen deſelve betten ofte ſtoven, met de verhaelde Wateren, en daer onder doen 't af-ſietſel van *Camillen*, *Byvoet*, *Alſſen*, *Perſſen-kruyt*,en diergelijcke. Na het Stoven, kan men ſtrijcken met een ſalfken, ghemaeckt van *Verckens-reuſel*, *Verſſche Boter*,ofte *Mey-boter*,ende het *Sap* van de gemelte Kruyden.

In de Blauw-ſchuyt is dickwils ſoo groote *Pijn* in den Buyck, dat hy ſchijnt te ſcheuren, gelijck oock wel in 't Buyck-vlies gebeurt is, waer van den naem *Scheurbuyck* komt. Als deſelve niet tijdigh op en hout door Blauw-ſchuytige genees-middelen,dan machmen daer toe gebruycken een Clyſteer van het Afſietſel van *Heemſt-wortel*, *Maluwe*, *Bilſen-kruyt*, *Glaskruyt*, *Camillen*, *Meliloten*,in ſoete Melck gekoockt,en daer onder wat verſche Boter vermenght.

Wanneer de Pijn in de beenen komt,ſo machmen deſelve ſtoven met het verhaelde af-ſietſel, ofte (als het dieper moet gaen) deſelve houden over den damp van een hooge pot,daer ontrent een gloeyende key,ofte ſtraet-ſteen in leyt,en opgegoten is een lepel ofte twee ſap van *Lepel-bladeren* met *Wijn*,ofte *Azijn* uytgeperſt. Daerna dient over de pijnelijcke plaets geleydt een Pap van *Gerſte-meel*, poeyer van *Camillen*, en *Bilſen-kruyt*,in Melck gekoockt, en met *Room*, ofte *verſche Boter* gemenght.

De

De Blauwſchuyt ſchiet oock op andere plaetſen, en vermengt haer met de Gicht, in welcke gelegentheyt niet beter en is, als des morgens te drincken een glas *Alſſen-wijn*, ofte *Alſſen-bier*, daer de bladeren van *Bocx-boonen*, *Byvoet*, ende *Gerard* op geſtaen hebben.

Het ſelve is oock dienſtigh in Bevingh, Geraecktheyt, en Treckingh der Leden: ende van buyten, de verhaelde Stovingh, ende Pap voor de Stijvigheyt.

Van het *Braken*, dat de Blauw-ſchuytighe ſomtijts overkomt, ghetuyght Dr. *Eugalenus*, dat de Siecken van Melck, en 't gene van Melck gemaeckt werdt, (daer ſulcx in andere gelegentheyt van Sieckten, de Maegh noch meerder verſwackt) beter varen, als van t'ſamen-treckende, en verſterckende middelen. Want deſe houden de quaet-aerdige vochtigheden in de Maegh: maer de Melck verſacht hare ſcherpe hoedanigheyt.

Wanneer in de Blauw-ſchuyt eenighe *Buyck-loop* valt, die en dient niet geſtopt: want daer door ſouden de Siecken in de uyterſte benautheydt, en engborſtigheydt vervallen, waer op mede dickwils het Water, ofte diergelijcke ſoude volghen. Hier toe is bequaem den *Alſſen-wijn* met *Penning-kruyt*.

Sommighe krijgen by nacht grooten *Brandt*, dewelcke haer dienen te wachten van de Kruyden, die gheheel ſcherp zijn, maer alleen te ghebruycken de wortels van *Paerde-bloemen*, *Agrimonye*, *Suyring*, *Schape-ſuyring*, *Coekocks-broot*, *Penning-kruyt*, ende diergelijcke. Het welck oock plaets heeft in Blauw-ſchuytighe Binne-koortſchen.

De harde *Geſwellen* werden verſacht met een Stovingh, ofte met Pap van *Wortel van Witte Wijngaert*, *Wael-wortel*, *Alſſen*, *Stinckende Gouwe*, *Speen-kruyt*, *Glas-kruyt*, ende *Kruym van Witte-broot* in *ſoete Melck* ghekoockt.

Tot de *Gheſwellen* (die de Peſtige gelijckenen) gebruyckt *Eugalenus* een Pap van *Alſſen* onder verſche *Eyeren*, die den ſelfden dagh geleyt zijn, met doyer, wit, en ſchael geſtampt, en ſo kout op-geleyt. Daer toe maeckt hy oock een ander van *Camillen*, *Meliloten*, *Glas-kruyt*, *Maluwe*, *Witte Maluwe*, *Bingel-kruyt*, ſacht gekoockt, ende daer dan by gedaen meel van *Lijn-ſaet*, en *Gerſte*, met *Honigh*, en *Olye van Roſen*.

Als de ſcherpe Vochtigheyt in-eet, ende de Sweringe veroorſaeckt, ſoo ſalmen deſelve ſuyveren en heelen met *Beke-boom* in bier gekoockt, en tweemael daeghs op-geleyt. En als ſy te ſeer vervuylt, of veroudert is, gebruycken met plockſel, een Salfken van ſap uyt *Lepel-bladeren*, *Stinckende Gouwe*, *Geruwe*, met rauwen *Honigh* gemengt. Dient het noch ſtercker, ſo machmē nemen 't ſap van ſcherper Kruyden. Boven over kan geleyt werden, een blat van *Weegbre*, *Een-blat*, of een ander, in 't laetſte van de *Inleydinge* vermelt.

Tot de *Roos* is bequaem *Vlier-water*, met eenen dubbelden doeck warm gebet, en op-geleyt.

Het Water, dat hem ſomtijdts onder de Blauwſchuyt vermengt, en moet met geen ſtercke middelen afgedreven worden: maer vergaet veeltijts alleen met de gene, die openen, ende dun maken, gemenght onder Blauw-ſchuytige. Want de verſtoptheydt geopent, ende de quaetaerdigheyt verbetert zijnde, verdwijnt de geſwollenheyt. Ende ſulcx niet geſchiedende, mach de Waterigheyt met *Vlier* ſachtjens afgeſet worden.

Op een hevige, en langhduerige Blauw-ſchuyt, volght ſomtijdts door gebreck van goet Bloet, een Wtteringe, waer toe niet beter en is als *Geyten-melck* terſtont als ſy gemolcken is, gedroncken; inſonderheyt, als onder haer voer wat van de Kruyden gedaen zijn, die door eyghenheydt de Blauw-ſchuyt overwinnen: als mede een *Colijs* van een Hoen, en Kalfs-vleyſch.

7 Dewijl de Blauw-ſchuyt beſtaet uyt grof ende bedorven bloet, ſoo moet ſoodanigen Maniere van Leven waerghenomen worden, dewelcke het ſelve mochte verbeteren, ende goet bloet voortbrengen. Daer toe ſtrecken de ſes Niet-natuerlijcke dingen.

Voor eerſt dient des morgens den mont geſpoelt, ende de tanden wel gewaſſchen, ende dan moet geſchouwt werden een kouwe, vochtige, beſlotene, onſuyvere, ſultige Lucht, gelijck hier voor geſeyt is, dat de Blauw-ſchuyt helpt veroorſaken, en geſocht een die warm, droogh, dun, ſuyver, open is; ofte alsmen ſodanige niet hebben en kan, dan machmen deſelve door de konſte ſo toemaken, gelijck in de *Schat der Geſontheyt* beſchreven is.

Even eens moetmen hem oock wachten van ſpijſe, en Dranck, die grove, en verdorvene vochtigheden, ende dienvolgende de Blaeuſchuyt verwecken, hier voor in 't 2. Capittel aengeweſen. In tegendeel dientmen te ghebruycken Spijſe van goet voedtſel, licht te verteren, en van aert en krachten dun te maken, openen, ſuyveren, en het rijſen te helpen. Onder ſodanige zijn *Hoenderen*, *Calcoenen*, *Conijnen*, *Perdrijſen*, *Snippen*, *Lijſters*, *Vincken*; als oock *Schapen-vleyſch*, *Kalfs-vleyſch*; *Oſſen-vleyſch*. Het welck, niet oudt zijnde, als oock Schapen-vleyſch, wel acht daghen in 't ſout mach ſtaen, waer door de overtollige vochtigheyt verteert wert, en dan met *Moſtaert* (die mede doet rijſen) gegeten. Dan men ſoude niet gelooven, hoe veel de verſſigheydt hier doen kan. Sulcks de Zee-varende luyden wel wetende, niet als na verſſinge haken. Het welck oock de oorſaeck is, dat in onſe ſchepen, die na Ooſt-Indien varen, geſtadigh een deel levendige Verckens gehouden werden, die aldaer voort-ſettende, goet voetſel voor de Maets geven. Die het Speck verſch (daer het geſoute, en geroockte Blauw-ſchuytigh is) etende, haer lichaem voor de Blauw-ſchuyt bevrijdt houden: gelijck het ſelve oock, als het niet te vet, oft te out en is, gepreſen wert van *Hippoc.* 4. *acut.* Den *Huts-pot* machmen ſtoven met *Suyringh*, *Lepel-bladeren*, *Beke-boom*, &c.

Oock een *Kiecken*, om te braden, daer mede vollen.

Het Vleyſch is hier bequamer dan Viſch, en onder deſelve Zee-viſch argher als Rivier-viſch, welckers ſauçe ſal weſen *Peper-wortel*, ende waer van de beſte zijn *Baers, Snoeck, Poſch, Salm*, en diergelijcke, te ſien in den *Schat der Geſontheyt*. Suycker, ende ſoetigheyt (alſoo het verſtoppinge maeckt) en dient niet veel gebruyckt.

Is mede goet ſomtijdts een Salaet te maken van *Water-kerſſe* (die daer toe meeſt in't gebruyck is) of d'ander Blauwſchuytige kruyden: dan anders is den Azijn gantſch ondienſtigh.

Den *Dranck* moet klaer, ende helder zijn, gelijck wel-beſtelt, ende ghehopt *Bier*, *Rijnſchen-wijn*, ofte *Moeſelaer*, als mede *Alſſen-wijn*, ofte *Alſſen-bier*, daer wat ghedrooghde *Bocx-boonen* op gheſtaen hebben: waer mede alleen verſcheyde geneſen zijn. Is mede goet, inſonderheyt wanneer het Lichaem te veel ghesloten is, *Suyre Wey* te drincken, het zy alleen, ofte met de gemelte Kruyden: gelijck oock *Geyten-melck*, hebbende goet voedtſel, ende dat de Lever kracht geeft.

Het Lichaem moet niet veel (als onſuyver zijnde) maer alleen matelijck *gheoeffent* worden, gelijck met *Wandelen*.

So moet oock *Slapen* en *Waken* weſen.

Het Lichaem en dient niet al te gheſtopt, inſonderheydt niet het Speen, voor de gene die daer aen vaſt zijn.

Vreeſe, en droefheydt (als oorſaeck gevende tot ſwaermoedigh bloet) moeten gantſch gheſchouwt werden.

Het XIII. Capittel.

1 *Sucht, ofte Ongedaenheyt.*
2 *Water, ofte Water-ſucht; Haer benamingen,*
3 *Onderſcheydt,*
4 *Oorſaken,*
5 *Ken-teyckenen,*
6 *Voor-teyckenen,*
7 *Geneſinge,*
8 *Maniere van Leven.*

1

Als de Blauwſchuyt lange duert, dan wertſe gemeenlijck vergeſelſchapt met *Sucht*, ofte *Water*, waer van de Sucht, in't Griecks *Cachexia* genoemt, het begintſel is, gelijck *Paulus* ſpreeckt, ende als een voorganger, gelijck *Avicenna*, van het Water. En is niet anders als een algemeene ongedaenheyt van't gantſche Lichaem, welckers huyt bleyck, en valuwe wert, het vleyſch ſacht, ende bol, even-eens (als den Arabiſchen *Serapio* ſeer aerdigh ſpreeckt) een gereſen deegh; ſpruytende uyt quaet Voedtſel, dat de Lever, ende het ander Ingewant daerna toe ſenden.

2 Wanneer de Oorſaken van Sucht by-blijven, dan wert ſy Water-ſucht, ende vervolt het Vleyſch, ende Huyt, ofte oock den Buyck met een Waterige vochtigheydt, waerom dit ghebreck in verſcheyde Talen na het Water ſijn benaminghe heeft. De Griecken noemen het *Hydrops, Hyderos*, ende *Hyderiaſis*, de Romeynſche *Plinius* oock *Hydropiſis*, waer van komt het Italiaenſch *Hydropiſia*, het Françoys *Hydropeſie*, het Spaenſch *Idropiſia*, ende het inghetrocken Enghels *Dropſie*. Op deſelfde wijſe heet het by ons *Water*, ofte *Water-ſucht*, gelijck by de Hooghduytſchen *Waſſer-ſucht*.

3 Ghelijck daer driederhande verteringhe van Voetſel in ons Lichaem is, ſo maken haer Gebreken ons driederley Water-ſucht. De eerſte, die in de Maegh geſchiet, veroorſaekt de *Tympanites*, ofte het *Bom-water*. De tweede in de Lever, verweckt de *Aſcites*, welcke eyghentlijck den naem van *Water* alleen toekomt; als zijnde een vergaderinge van Water in de holligheydt van den buyck, tuſſchen het buyck-vlieſch, Net, ende Darmen, waer door den buyck, als een ton, opſwelt. De derde in de Aderen, en door 't gantſche Lichaem, brengt aen de *Leucophlematias*, ofte *Wit-ſlijmerigh-water*, ſtekende tuſſchen vel, ende vleyſch, en daerom by de Grieken *Anaſarka*, en by de Romeynen *Aqua intercus* genoemt. Maer hier moet wel aengemerckt werden, dat ſelden, ofte nimmermeer deſe drie ſoorten van Water alleen, en ſuyver: maer meeſt, ofte altijt onder malkander vermenght zijn, altemet de eene met de andere, altemet alle drie te ſamen; dan elcke neemt den naem van het ghene, 't zy Wint, Water, ofte Slijm, de overhandt over de andere oorſaken heeft, ofte het meeſte toebrenght.

4 Wy ſullen nu hare onderſcheydt gaen aenwijſen uyt het onderſcheyt der *Oorſaken*. De naeſte beſtaet in quaet, ende onſuyver bloet, meeſt rauw, ſlijmerigh, ende waterachtigh, daer ſomtijdts eenighe Swarte, ofte Galachtighe vochtigheydt onder vermenght is, het welck de oorſaeck is, dat de verwe, van ſodanige ſomtijts valuwe, ofte bruyn is, ſomtijts na den gelen treckt, maer meeſtendeel bleyck valt. Deſe onſuyverheyt komt door gebreck van het Ingewant, daer het bloet tot voedtſel van 't Lichaem gemaeckt werdt, te weten, Lever, Milt, Nieren (in 't 14. Cap. n. 5. aen te wijſen) Aderen, als in deſelve *Ongematigheyt, Verſtoppinge, Hardigheyt*, ofte *bedervinge* is, en daer door in plaetſe van bloet, een Waterachtige vochtigheyt voort-gebracht wert, die wel door het geheele Lichaem tot voetſel van alle de Deelen geſonden wert, maer aen deſelvige niet vaſt vereenigt, als door haer ongematigheyt, deſelve, als goet bloet, niet gelijck zijnde, en derhalven ſoodanige Deelen doet bol opſwellen. Hier toe helpt veel een *koude*, ende

ende *vochtighe Maegh*, dewelcke oock goet voedtſel quaet maeckt: als mede veel *koude ende vochtige Spyſe*, komende in een *ſwacke Maegh*. Want de eerſte Verteringe niet wel gedaen zijnde, ende werdt door de tweede, noch de derde niet verbetert. Soo ſterf de wijſ-gerige *Heraclitus* van't Water, dewijl hy levende op de Bergen, niet als *Moes*, en *Groente* en at, gelijck *Laërtius* in ſijn leven getuyght: ende hy, die de ellendigheyt der Menſchen leven, met tranen geſtadigh vertoonde, werde door 't tranen uyt de Lever van 't ellendigh leven verloſt. Hier toe doet mede *koude, vocht, ende quade Lucht*. Alſoo verhaelt *Polybius* in 't 3. Boeck van ſijn Grieckſche hiſtorye, dat de Krijghs-knechten van *Carthago*, onder haren Velt-Overſten *Hannibal*, in Italien overwinterden, en aldaer kou, en veel ongemack uytſtonden, en daerna noch Moeraſſige plaetſen doortreckende, ſo paerden, ſeyt hy, als menſchen in Sucht vervielen. Deſe wert oock verweckt, als gewoonlijcke *Ontlaſtinge* verſtopt, en ophoudt, ghelijck het *Speen*, ofte *Stonden*, waerom vele Maeghden, die wat over haer tijt gaen, dit gebreck ('t welck de Françoyſchen in haer Tale *Les paſles-couleurs* noemen) ſeer onderworpen zijn. So verhaelt oock de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Dion*, dat de Keyſer *Trajanus*, uyt geſtopt Speen, in Water-ſucht verviel, daer hy van ſtorf: de natuerlijcke warmte, door overvloet van dat grof, ende onſuyver bloedt verſtickt zijnde. In tegendeel veroorſaeckt het uyt te *vele loſinge*, waer door de natuerlijcke warmte vervlieght, ende dien-volgende de Lever, ende 't ander Ingewant verkout, ende verſlapt werden. Soo leſen wy by den gemelten *Dion*, dat de Keyſer *Adrianus*, door ſeer veel bloedt te loſen, van het Water geſtorven is.

Deſe Oorſaken, als ſy niet ſterck en zijn, ofte niet te langh aen en houden, dan verweckenſe enckele Sucht; maer toenemende, de Water-ſucht, die wy *Wit-ſlijm-water* genoemt hebben, verſchillende alleen van malkander in groote, ende ſterckte van oorſake.

Maer het rechte water, ofte *Aſcites*, heeft hier benevens oock een ander oorſaeck, te weten, een *Openingh* der Deelen, ofte Vaten, in dewelcke de Vochtigheden beſloten werden. Ende al is 't, dat dit gevoelen van *Fernelius* teghenghesproken werdt door *Maſſarias*, *Augenius*, *Sennertus*, en andere, heeft nochtans ſijn ſteunſel in de Ervaringe: gelijck ick in ſommige Lichamen geſien hebbe de Lever, in ſommige de Milt, ſoo hart en droogh, als of ſy gebraden waren geweeſt, het welck inſonderheydt in de Dronckaerts plaets heeft. Dat evenwel de ghemelte *Fernelius* ſchrijft (in welck ghevoelen *Cordæus* oock is) eenige (hy verſtaet den Arabiſchen *Avicenna*, en die hem navolghen) eenen groven miſſlagh te begaen, ſtellende, dat het water in den Buyck leeckt door eenige nauwe, en onſienlijcke wegen; daer in heeft hy ongelijck, alſoo niet altijdt noodigh en is, dat de Lever, Milt, ofte Nieren, door drooghte, ſweringe, ofte yet anders ſcheuren, en een merckelijcke openingh hebben, waer door het water dan uyt-loopt: maer kan oock door onſienlijcke gaetjens allenckskens uyt-zijpen, ende alſo metter tijdt de holte van den Buyck vervullen, ende op doen ſwellen: gelijck dit wel tegen den gemelten *Fernelius* beweert wert, by de ervarene Genees-meeſters *Iacchinus*, *Mercurialis*, *Maſſarias*, *Saxonia*, *Caſtrenſis*, *Spiegel*, ende andere. Dan deſe ghelooven, dat het water op die maniere meeſt groeyt; maer ick hebbe bevonden door Ont-ledinge van verſcheyde Lichamen, die van het water geſtorven waren, dat de oorſaeck by den treffelijcken Genees-meeſter *Fernelius* by-gebracht, meeſt plaets heeft. Het welck oock beveſtight werdt van den, niet minder in 't Ont-leden, als in de Genees-konſte, ervaren, ende ſeer geluckigen, gelijck ſijnen naem mede bracht, en ick oock in ſijn huys te Baſel geſien hebbe, *Felix Platerus*. Deſe, al ſtaet hy toe, dat het water oock door verholen wegen kan als door ſweeten, ende ghekleynſt werden in den Buyck: ſchrijft evenwel 3. *Prax.* 1. 3. by hem ondervonden te weſen, dat het dickwils komt, door openingh, inſonderheydt van ſcheuringh in het vleyſch van Lever, ofte Milt; alſoo de Wey in 't bloet de vaten van de Poort, ende Holle-ader daer door gaende, ende deſelve op-ſpannende, haer van het vleyſch doet ſcheyden, en aldaer dan eenige Blaesjens verweckt. Dit komt de gene over (gelijck *Fernelius* wel ſeydt) die langh aen de *Gele-ſucht* ghegaen hebben, en die met een harde Lever, ofte Milt gequelt zijn: waer door 't vleyſch in dit Ingewant uyt drooghte ſcheurende, van een wijckt, en het bevangende Vliesjen berſt; ſoo dat de Wey niet langher tegen gehouden kan werden, maer uyt-leckt, even-eens ghelijck de vochtigheyt uyt een pot, die ondicht is. Deſe oorſaeck is oock aengemerckt by *Hippocrates*, als hy in de 55. Kort-bondige Spreucke van 't 7. Boek ſeyt: Dat in de gene, die de waterige Lever uyt-berſt, den Buyck met water vervult wert. Maer als alleen het Vleyſch ſplijt, ende het bekleedende Vliesjen in ſijn gheheel blijft, dan werden daer vele kleyne Blaesjens verweckt, gelijck *Platerus* in een Aep ſchrijft geſien te hebben, en men dickwils bevindt in de Lever van de Oſſen, ende noch meerder, in de Schapen, (waer van wy de reden gegeven hebben in den *Schat der Gheſontheyt*) dewelcke, door de menighte van de aendringende Vochtigheyt, openberſtende, het water in de holligheyt van den Buyck doen loopen. Dit wert te vergeefs beriſpt van den gemelten *Augenius*, voorſlaende, dat het door-breken van 't water, niet en beteyckent droogte van de Lever, maer vochtigheyt: want de Lever kan wel gantſch droog in haer ſelven weſen; en evenwel met de vochtigheyt van 't water beladen zijn; gelijck dat zout is, en gemeenlijk

geel,

geel,ende als loogh. Het gebeurt oock ſomtijts,dat niet alleen de Lever, maer oock Milt,Nieren,Blaes, Lijf-moeder, ende al wat in den Buyck is, vol van ſoodanighe Blaesjens zijn, gelijck de voorgemelte *Cordæus* getuyght door de ont-ledinge gevonden te hebben, ſoo dat het getal van die Blaesjens over de acht hondert was. Niet minder vremt en is 't, dat ick geſien hebbe in een ander Vrouw,aen een *Mola*, ofte klomp Vleyſch uyt de Lijf-moeder. Deſe hebbende neghen maenden aen malkanderen gegaen, aen de Vloet, vloeden ſomtijdts, ende inſonderheyt op 't laetſte, met ſwellinghe van de Borſten,in den Buyck, die geheel dick ende hart was,groote treckinge,ende meeſt onder na de Lijf-moeder. Ingenomen hebbende eerſt een ſcrupel *Extr. Catholicum*, met eenige aſen *Gutta gammau*,werde weynigh Water quijt,evenwel met groote qualijckheyt. Ondertuſſchen van een Apozema ghebruyckende, roerde in't laetſte roomerken een vierendeel-loot *Gialappa*, waer van ſy,met weynigh qualijckheyt,veel Waters looſde. Maer 't ghene haer al de verlichtinge bybracht, was, dat ſy quijt werden een ſtuck Vleyſch, wegende ruym drie pont, vol van Bellen,die geheel dun van Vlieſch waren, ende vol Water geſpannen. Waer na den Buyck allencxkens verſacht, ende de Vrouwe gheneſen is. Dit was veroorſaeckt uyt een vervuylde Lijf-moeder,en menighte van kout,ende waterigh Bloet, zijnde de natuerlijcke wermte,door den langhduerigen Vloet, veel vervlogen. Maer als de Lever,ofte Milt ſoo verdroogen,dat ſy in-krimpen, en ten laetſten van een ſplijten, ſulcks en komt uyt geen koude, maer een *Heete oorſaeck*, blijckende niet alleen uyt den grooten *Dorſt*,ende uyt het *Roode water:* maer dat het ſoodanige meeſt overkomt, die lecker etende, veel ſterck *Ghekruyde Spijſe* ghebruycken, ofte *ſtercke Wijnen*, en *Brandewijn* drincken. In welck leven langh volhardende, haer Inghewant komt, als drooge aerde, van een te ſcheuren,en alſo het Water te veroorſaken. Het welck mede veroorſaeckt werdt, door een *Sweeringh*, ofte *kleyne Wonde* (want een groote doet terſtont ſterven) in de Lever, ofte Milt.

Is oock ondervonden, dat oock ſonder letſel van Lever,of Milt,het Water alleen veroorſaeckt werde door de *Nieren*, te weten, wanneer deſelvighe door eenige Steenen komen te ſweren, het zy dat de Etter, door de verſtoppinghe van de Water-peſen, te rugh gedreven wert, en al het Bloet beſmet, gelijck *Sennertus* ſchrijft, en wy in 't volgende Capittel met een exempel uyt de Ont-ledinge ſullen beveſtigen; ofte, dat het Vleyſch van de Nieren,door de ſcherpigheyt van de Steenkens,ofte de veelte des Etters, door-gegeten wert, en alſo het Water in den Buyck laet loopen, ghelijck mede in 't gemelte Capittel ſal aengeweſen werden.

Het *Bom-water*,dat de Grieken *Trommel-water* (als den Buyck, ghelijck een Trommel rommelende,en op-ſpannende) ende ſommighe Oude *Droogh-water* noemden, werdt veroorſaeckt door *Wint*, die in de holligheydt van den Buyck beſloten is, ſpruytende uyt *ſwacke Teringe*,en *Rauwigheyt*; waer van hier voor in 't Capittel van 't Colijck breeder gehandelt is.

5 Wy komen nu tot de *Ken-teyckenen*, ende voor eerſt van 't eerſte,te weten,de *Sucht*. Deſe wert bekent uyt de *Valuwe*, ofte *Bleycke Verwe* van het Aengeſicht, *Bolligheyt* van 't ſelfde (inſonderheyt aen de Oogen) en 't geheele lichaem,dan meeſtendeel aen de Voeten, ſomtijdts oock aen de Handen. Want Handen,en Voeten zijn alderverſte van 't Herte gelegen, en derhalven koutaerdigh van aert, als oock om datſe met weynigh Vleyſch bekleet zijn, ende meeſt beſtaen uyt beenen,kraeckbeenen,zenuwen, en banden. Maer de Voeten zijn dit ſwellen meeſt onderworpen,om dat ſy,in't onderſte van't Lichaem ſtaende, het ſacken van de Waterige vochtigheden lichtelijk ontfangen,'t welck inſonderheyt 's avonts, en als het Lichaem wat vermoeyt is, gheſpeurt kan werden. Dan des morgens zijnſe gemeenlijck wat geſloncken, door dienſe des nachts recht uyt gelegen hebben, ende oock warmer geweeſt zijn. Het Aengeſicht, en Wangen, voornamelijck de Ooghſchelen, als ſacht ende teer zijnde,ontfanghen oock lichtelijck de Waterige vochtigheyt. Dan om dat ſy haer oock door het geheele Lichaem verſpreyt,ſoo is 't ſelve gantſch *traegh* en *loom*. Den *Luſt tot eten* begint mede allencxkens af te nemen.

Dit beſwaert allegader in 't vermeerderen, ende toenemen van de Oorſaken, ende dan ſlaet het tot een ſoorte van Water-ſucht, die wy *Wit-ſlijmigh-water* genoemt hebben, in 't welcke 't gantſche Lichaem gheſwollen is, ſoo dat het, inſonderheyt aen de Voeten, met de vinger gedruckt zijnde, een holligheydt laet ſtaen. Het *Water* is wit, bleyck, ende rauw. Den *Adem* kort: waer by dickwils een langhſame *Binne-koortſche* komt. Ende vorder gaende, ſwelt oock het *Gemacht*. Het welck inſonderheydt plaetſe heeft in het rechte *Water*, alwaer het ſomtijdts dicker werdt, als een hooft, ende dan ſpannen oock de Beenen ſoo dapper, als het Water van ſelfs in menighte daer uyt zijpt, ſoo datter geheele plaſſen onder leggen. Als het Lichaem van d'eene zijde op d'ander verleyt wert,dan en voelen ſy niet alleen rommelingh,maer oock het drijven van het Water. En daer den Buyck dick is, vergaet het geheele Lichaem, ende werdt hoe langer hoe magerder. De *Pols* is kleyn, ſlap, en raſch. Het Water is meeſtentijdt weynigh, ende root: daer van gheeft ons den Arabiſchen *Avicenna* tweederley redenen. Eerſt,om dat weynigh Water lichtelijck geverwet werdt; ten anderen, om dat,als de Teringe in de Lever bedorven is, de vuyligheden niet genoegh en konnen geſcheyden werden. Waer over hy oock, ende hem volgende

volgende den Italiaenſchen Geneeſmeeſter *Maſſarias*, beriſpt de gene, die, uyt de roodigheyt van 't water, oordeelden van de hitte der Water-ſucht. Dan dat beriſpen is te onrecht;alzo de Hitte hier uyt het Roode water wel genomen wert, en 't gene dat noch in den Buyck blijft, is meeſtendeel hoogh-geel, en brack, gelijck oock den Dorſt wel uytwijſt. Het is weynigh om dat het eenen anderen loop genomen heeft, te weten in de holligheydt van den Buyck. By het groeyende water wert den Adem mede kort, met zulcken benauthey t, dat den Siecken ſchijnt te zullen ſticken, als hy niet recht over-endt en ſit. Want leggende wert het Middel-rift, door het water te ſeer gedruckt, behalven datter oock een deel in de Borſt zijpt. Leeckt mede ſomtijts in de Lijfmoeder, gelijck de meer-gemelte *Fernelius* getuyght, van een Vrouw, die tegen de tijt van haer ſtonden door de Lijfmoeder zoo grooten menighte van water quijt werde, dat al het ſwellen van den buyck binnen twee dagen ſlonck; en 't gene de naeſte maent wederom aengroeyde, op dezelfde manier wederom looſde. De Teyckenen van *Lever*, *Milt*, ofte *Nieren*, werden op haer byſondere plaetſen aengewezen.

Hier is een weynigh by te doen van het *Bom-water*, zijnde meeſt wint, en maeckt derhalven veel rommeling in den Buyck, die hy ook opblaeſt, en met de vingers wat gerocht zijnde, geeft geluyt als een trommel, of blaes vol wint. Dan de uyterſte Deelē, of het ander lichaem en is zo niet geſpannen, als in 't ander Water.

6 De *Sucht* is in 't eerſte wel te geneſen: maer zulcx verſuymt zijnde, verandert in de ſoorte van Water, die in 't Griecx, den naem heeft na ſijn oorſaeck, te weten wit Slijm, het welck evenwel noch minder gevaer heeft, als ander water. Want de Slijmerige vochtigheyt, die over en door 't geheele lichaem verſpreyt is, kan noch ten deele verteert werden, en komt nader den aert van 't Bloet, als de weyachtige, en waterige vochtigheyt in 't rechte water, ofte de wintachtigheyt in het Bom-water. Ia als dit water komt uyt hardigheyt, ofte bedervinge van Lever, ofte Milt, en daer den *Hoeſt* toeſlaet, dan is 't meeſt ongeneeſlijck. Wanneer de Beenen, ofte het Gemacht zoo ſwellen, datze van zelfs doorbreken, daer op volght gemeenlijck het Kout vuur, en ten laetſten de Doot: gelijck oock als 't water komt, door openingh van Nieren, ofte 't ander Ingewant. Het *Bom-water* is mede ſeer ſorgelijk, inſonderheyt als het wat lang geduurt heeft.

7 De *Geneſinge* moet ſlaen op de Oorſaken. Derhalven als de Maegh, Lever, of het ander Ingewant verkout is, dan dient het zelve verwermt, en verſterckt, met zodanige Middelen, als hier voor t'ſijner plaetſe zijn aengewezen: ondertuſſchen oock het Slijm, wel bereyt zijnde, en het Water, afgeſet door het gene beſchreven is in 't 1. Deel op 't 12. capit. Sulcks en dient niet ſevens, of in een reys, maer allencxkens gedaen, om de krachten te behouden. Doch al wat hier voordeel by kan brengen, moet in 't beginzel gedaen werden. Anders doen ook de beſte Middelen niet met allen, en behalven, datſe weynig van de ſieckte wechnemen, verminderen de krachten. Seer wel ſeyt derhalven de Poët *Perſius* in ſijn 3. Schimp-dicht:

Elleborum fruſtra, cum jam cutis ægra tumebit,
Poſcentes videas, venienti occurrite morbo.

Om het rechte water wech te nemen, komt ſeer in achtinge een Opening in den Buyck te maken. Dit is eertijts gedaen een weynig onder den Navel, ter zijden, om de draeyen van de Spieren niet te raken, en aen de ander zijde van het beſchadigende Deel. De treffelijke ontleder, en geneeſmeeſter *Andr. Laurentius* 6. *An.qu.*9. en miſprijſt deſe openinge niet, maer meent datze gevoeghlijcker kan geſchieden midden in den Navel. En daer toe brenght by de volgende Ondervindingen, en Redenen. *Ant. Benevenius*, ſeydt hy, verhaelt hoe ſeker Water-ſuchtige, die van alle Geneeſmeeſters verlaten was, ſijn zelven by geluckelijck geval verloſte. Want door het ſuypen van veel water, werde de eenigheyt van ſijnen Navel ontſloten, waer door het water met zulcken gedruys uytſtorte, dat den Buyck ſlonck, en hy, door de ſorge van een goet Geneeſmeeſter, wederom genas. Van zodanige wert gewach gemaeckt by *Hildanus* 2. *Obſ.* 58. En *Laurentius* getuyght diergelijcke zelver oock geſien te hebben, en voeghter by, dat zulcx niet alleen de Ondervindinge betuyght, maer dat oock de Reden daer niet tegen en heeft. Want, ſeydt hy, daer de Nature toe dringht, daer moet men oock na toe leyden, gelijck de Nature hier ſomtijts van zelfs het water door den Navel looſt. Daerbeneffens geſchiet deze Opening in den Navel zonder quetſinge van veel Deelen: want daer komen de vier Navel-vaten by malkander, en als dezelfde gapen, gelijck in de Water-ſuchtige gemeenlijck geſchiet, door het toevloeyen, en perſſen van 't water, dan en behoeft niet als de huyt doorgeſneden: inſonderheyt alzo in meeſt alle de Water-ſuchtige den Navel opgheſwollen is, waerom het Blaesjen ſeer lichtelijck kan doorgeſteken werden. Hierom beſluyt Laurentius, dat deze Openingh ſekerlijck kan gedaen werden. Wat my belanght, ick en wil niet tegenſpreken, dat hy, en andere ſeggen zelfs geſien te hebben, deze maniere van het water af te tappen, wel gheluckt te zijn: maer dat dezelfde met zoo groote ſekerheyt zoude gaen, dat en kan my noch de Ondervindinge, noch de Reden (die Laurentius beyde by brengt) doen gelooven. Ick ben over eenige jaren gehaelt by een Vrouw, die op haren geſwollen, en waterigen Navel, yet (men zeyde my, dat het *Kervel* was) geleyt had, om het water te loſen: waer door ſy ſevens het water liet uyt-loopen, het welck ſy 's anderen-daeghs beſtorf. Dan hier op ſoude mogen geſeyt werden, dat zulcx gebeurt is, om dat 'et water niet langhſaem, en allencxkens afgeloopen is, gelijck den grooten Hippocrates leert, die ook

ſchrijſt, dat als men uyt de Borſt de Etter, of uyt den Buyck het water ſevens, en op eenen ſtoot laet uytloopen, ſodanige ſiecken komen te ſterven. De reden is, om dat met het uytloopen van de vuyligheyt, oock de Geeſten, en natuerlijcke wermte, in dewelcke ons kracht ende leven beſtaet, vervliegen. Maer ick heb dickwils geſien, dat niet tegenſtaende dit aftappen, in verſcheyde reyſen, en na de konſte aengeleyt werde, evenwel qualijck uytviel. Selfs in de gene, die noch wel aten ende wandelden, ende na de openinge weynigh dagen leefden. De reden is van wegen de quetſinge, dewelcke geſchiet aen de vier Navel-vaten, die, na dat de vrucht geboren is, in banden veranderen, om de Lever en Blaes op en dragende te houden; waerom ook de Egyptenaren noch op deſen dag de Roovers het vel doen af-ſtroopen, dewelcke ſy in groote pijn, noch lange laten leven, als de beul den navel niet en raekt. Want die doorgeſneden zijnde, doet de doot terſtont volgen, door 't toevallen van deſe vier Vaten, gelijck *Laurentius* getuyght, hoewel het tegengeſproken werdt van *Riolan*, den jongen. Nochtans als dit Openen niet en helpt, ſo kan het evenwel verlichten, en alzo het leven voor een tijt verlengen. Beſoeckende ſeker Waterſuchtige, die vijf jaren met het water was belaſt geweeſt, en die, gelijck elck oordeelde, al op ſijn ſterven lagh, alzo hy alle oogenblick ſcheen te ſullen ſticken, en ſijn aengeſicht door die benautheyt al blauw werde; ſo ſeyde ick tegens de Vrienden dat de Sieckte niet te geneſen en was, door dien ſijn Ingewant, in die langen tijt (gelijk oock de Ontledinge daerna uytwees) bedorven zijnde, niet en konde herſtelt werden: maer datmen hem evenwel zoude konnen voor een tijt verlichten, dan dat hy evenwel van die ſiekte ſoude ſterven. Dit geerne aengenomen zijnde, dewijl datter doch niet anders als de doodt verwacht en werde; ſo dede ick den Navel openen, ende daer drie vier pont Water uyttappen, en de volgende dagen wederom zoo veel, tot ſes-en-dertigh pont in alles; waer door hy noch ſes weken in 't leven bleef.

Orodes Koningh van Parthen, aen't water gaende, werde door ſijn ſoon *Phraates* ingegeven 't vergiftigh kruyt *Aconitum*: het welck de kracht der ſieckte van onderen dede uytberſten, ſo dat de Koning daer door beter werde, gelijck *Appianus* verhaelt in ſijn Griecksche Hiſtorie. *Gyſbert van der Horſt*, Amſterdammer, vermaert gheneeſmeeſter te Romen (ghelijck hem D*r*. *Foreſt* daer gekent heeft) vertelde (ſchrijft *Wierus* 3. *de præſt. dæm.* 35.) dat aldaer ſeker Waterſuchtige lang te bedde gelegen hebbende, en de vrou ten laetſten verdriet in de onkoſten krijgende, voornam den ſelfden van kant te helpen, Daer toe gaf ſy hem in 't poeyer, of de *aſſche van een Padde*, in een pot gebrant, waer van hy veel water looſde: daer na, om van dat ellendigh en ſchadelijck leven een proffijtelijcke eynde te maken, gafſe hem wederom van 't ſelve poeyer, waer door hy uyt de Blaes een groote menighte van water makende, tegen ſijn Vrouws meeninge genas.

Quam pia fata deûm! prodeſt crudelior uxor,
Et, cum fata volunt, bina venena juvant.

De geſwolle Beenen, dienen geſtooft met voorloop van *Brandewijn*, en dan daer heet omgeſlagen de volgende *Pap*. N. *Alſſen* 4 handen vol, koockt het in wijn, ende dan geſtampt zijnde bygedaen *Meel von Boonen*, en *Vijge-boonen*, van elcx 2 oncen, *Ung. Agrippæ*, 1 halve once. Te ſamen onder een vermengt. Doet mede de gheſwollen Beenen ſlincken *Oſſen-mis*, ende noch beter *Peerde-mis*.

Ondertuſſchen dient oock zo hier, als in de andere ſoorten van water, de Maegh, Lever, en 't ander ingewant verſterckt door *Sp. Dialaccæ*, *Diacurcumæ*, *Troch. de Eupator. Capper. Rhab. Abſinthio*: of oock gedronken een roomer *Alſſenwijn*, daer *Alants-wortel*, en *Caruyzaet* by is. Want die en verteert niet alleen de rauwe vochtigheden, en ſet deſelfde af, verdrijft de wintachtigheydt: maer verſterckt oock met eenen 't ingewant.

Het Bomwater, dewijl de windẽ niet en zijn ſonder Water, vereyſcht mede dat het ſelve afgeſet werdt. Doch dient inſonderheyt gelet op 't voornaemſte, te weten, de winden, en dat met ſulcke Middelen, als in 't Colijck hier voor op 't 10 cap. verhaelt zijn. Ick ſal hier alleen bybrengen, waer mede een Borgemeeſters vrouw noch levende, die ſo dick als een ton was, over eenige jaren geneſen is, gelijk noch onlangs van de Teringe, door deſelve Middelen, als aldaer zijn verhaelt. Om het water te loſen, de Maegh, en 't Ingewant te ſuyveren, en verſtercken, nam ſy in twee reyſen alle weeck de volgende Pillen. N. Wortel van Mechoacan, Aloë, Roſata, van elx een half vierendeel loot, *Olye van anijs*, en *Kaneel*, van elcx twee druppels, Met *Syroop van bleycke Roſen* tot 12 Pillen gemaeckt, en 6 ſevens ingenomen. Over den anderen dagh werden de volgende *Clyſteer* geſet: N. Agrimonye, Orego, Alſſen, van elcx een hant vol, *Camillen*, *Meliloten*, *Dil*, van elcx een halve hant vol, *Bakelaer* een half once, Cumijn, Anijs, Fenckel, van elcx een half loot, gekoockt in *Mede* tot 9 oncen, en daer onder vermenght Bitterheylig, anderhalf loot, ſomtijts minder, ſomtijts meerder. Ondertuſſchen om het ingewant te verſtercken, en het weder-aen-groeyen te beletten, beſighden ſy *Koexkens* van een half loot *Sp. Diacurcumæ*, met 6 druppelen Anijs-olye, in drie oncen Suycker Agrimonye-water gheſmolten. Wtwendigh werde den Buyck geſtreken met een Salfken, beſtaende uyt Olye van Wijnruyt, Dil, Camillen, Alſſen, Bakelaer, Ung. Marciatum magnum, Agrippæ, van elcx even veel: ende heete Sacxkens op en afgeleydt van *Geers* een pont, *Zout* een vierendeel, gebroken Bakelaer, Anijs, Fenckel, Cumijn, van elcks drie loot, in een pan gherooſt, ende tuſſchen linden gheſtickt, ende zoo heet op den buyck gheleydt. Dit is aldus wat

langh

langh vervolght, doch eyndelijck wel uytgevallen; daer toe veel holp de *Oeffeninge* met *Rijden*.

8 Alzo dit een langhdurige Sieckte is, zoo moet ſorghvuldelijk op de *Maniere van Leven* gelet werden. Derhalven dient gekoſen een werme en drooge *Lucht*: geſchout, die vochtigh, en miſtigh is. De *Spijze* moet van dezelſde gematigheyt weſen: liever *Vleyſch*, (inſonderheyt van *Vogelen*) als Viſch, en 't zelfde gebraden. Veel *Biſcuyt*, of Twee-back droogh gegeten, en zo weynigh gedroncken, als eenigſints mogelijck is. Want daer door, als oock door weynigh eten, vele vochtigheyt verteert wert. En hoe zodanige meerder *Dranck* innemen, hoe ſy meerder Water vergaderen, en den dorſt minder ſliſſen. Daerom is wel gheſeydt van den treffelijcken hiſtory-ſchrijver *Polybius*, in 't 13. Boeck van ſijn Hiſtorye, dat het onmogelijck is den dorſt van een Water-ſuchtige met eenigh nat te doen overgaen, ten zy datmen de ſieckte van 't lichaem eerſt weet te geneſen. Het welck de Poët *Horatius* oock wel aengemerckt heeft 2. *Odor.* 7.

Creſcit indulgens ſibi dirus Hydrops,
Nec ſitim tollit, niſi cauſſa morbi
Fugerit venis, & aquoſus albo
Corpore languor.

Hierom ſchrijft *Celſus* in 't 21. cap. van ſijn 3. Boeck, dat het Water lichtelijcker te geneſen is in Slaven, als in Vrye luyden. Want, ſeyt hy, alzo hier vereyſcht wert, Honger, Dorſt, duyſent ander Ongemack, en langdurige Lijtſaemheyt, zo zijn beter te helpen, die licht gedwongen werden, als welckers vryheyt haer geen dienſt en doet. Maer ſelver oock de gene, die onder een ander ſtaen, indien ſy haer niet t'eenemael en konnen wachten, en werden niet geneſen. Derhalven ſeker deftigh Geneeſmeeſter, een Leerlingh van *Chryſippus*, by den Koning *Antigones*, wiens vrient, een man van ongebonden leven, en met de Sieckte beladen zijnde, gaf oordeel, dat ſy ongeneeſlijck was. En als een ander Geneeſmeeſter, *Philps van Epirus* beloofde, den zelfden te geneſen; gaf voor antwoort, dat deſen ſag op de Siekte, maer hy op 't gemoet van den Siecken. De uytkomſte en heeft hem oock niet bedrogen. Want als de Sieke niet alleen met groote naerſtigheyt waergenomen werde van den Geneeſmeeſter, maer ook van den Koning zelve: zo heeft hy evenwel door Ongebondenheyt van levē ſijn eynde verhaeſt. Dergelijke wert verhaelt van *Philoſtratus* in 't 1. boeck van het leven van *Apollonius* op 't 6. cap. Seker Aſſyriſch jongman, ſchrijft hy, gewent zijnde tot *Slempen*, verviel in Water-ſucht, en in plaetze dat hy zoude dencken om ſijn overtollige Vochtigheyt op te droogen, vervolghden het droncke drincken. Waerom hem *Apollonius* aenſeyde, dat *Æſculapius* ſijn gebedt niet en verhoorde, dewijl de Goden niet en gaven, als aen de gene, die zulcx wel naſpoorden, en dat hy al dede, dat de Siekte tegen was, ſijn half bedorven Dermen, en in 't Water drijvende, door ſijn Gulſigheyt, gelijck als met ſlick noch opvolde. En dat is, ſchrijft *Philoſtratus*, klaerder van hem uytgeſproken, als van *Heraclitus*. Want deze ſeyde, dat de gene, die aen zodanige Sieckte vaſt was, van nooden hadde, uyt Regen Drooghte te maken, niet klaer, ofte wel te verſtaen zijnde. Maer *Apollonius* heeft het gene, hy wijſſelijck geſeyt hadde, verklaert, en den Iongman tot geſontheyt gebracht. Het gene *Philoſtratus* van den wijſgerigen *Heraclitus* aenroert, wert in ſijn leven breeder uytgeleyt van een ander Griecx ſchrijver, *Diog. Laërtius* in ſijn 9. boeck. *Heraclitus*, ſchrijft hy, aen 't Water gaende, vraeghden de Geneeſmeeſters, gelijck als door een raedzel, of ſy uyt een ſlagh-regen droogh weder konden maken. Sy dat niet verſtaende, zo liet hy hem over 't geheele Lichaem beſtrijken met *Oſſenmiſch*, om door die wermte de Vochtigheyt te verteren.

Om nu wederom te keeren tot de Maniere van Leven: gelijk wy geſeyt hebben, dat het Drincken hier ſeer ondienſtigh is, zo dient een Water-ſuchtige, zo veel mogelijk is, hem daer van te wachten, te meerder, dewijl ſommige, die in eenige maenden, ja een geheel jaer niet en droncken, van het Water zijn ontſlagen geweeſt, gelijck betuyght wert by *Iacchinus*, *Benevenius*, *Maſſarias*, en andere. Alzoo evenwel de groote drooghte van den Mont naulijcx te verdragen is, zo mach men den zelven dickwils ſpoelen met *Water*, en *Azijn*; ofte op de Tonge leggen een blat *Zuyringh*, of *Huys-loock*, eerſt in Water geleyt; oock drincken uyt een Pijp-kanneken; want dat vervochtight de Tonge, en beſwaert de Maegh niet. Hier wert vereyſcht goede *Oeffeninge* des Lichaems, 't en zy dat de Beenen te ſeer geſwollen zijn. Dan inſonderheyt dient gelet op den *Aftreck*, op dat de Vuyligheyt niet behouden, en het Water vermeerdert wert. De *Slaep*, alzo hy het verteren vordert, is hier ſeer noodigh; doch en dient evenwel niet al te lange, noch over dagh te wezen. Dan het *By-ſlapen* is niet alleen by daegh; maer oock by nacht uytermaten ſchadelijck: de wijl het zelve 't alderbeſte Bloet wech-ruckt, waer van hier groot gebreck is. En zoo wel *Droefheyt*, als *Welluſt* ſtreckt in deze Sieckte tot beſwaerniſſe; de eene doende verſticken, de andere vervliegen de natuurlijke Wermte.

Het XIV. Capittel.

1 *Ophouden van 't Water; Grieckſche, en Latijnſche Benaminge.*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1

Hoe noodigh het lozen van het water is, hebben wy in den *Schat der Geſontheyt* aengewezen: derhalven zulcx nu overſlaende, zullen alhier handelen, hoe 't zelve verhindert wert, en eerſt van 't ghebreck, in 't Griecx *Iſchouria* genoemt, 't welck *Leonicenus*, en andere in 't Latijn overſetten *Urinæ difficultas*, dan die naem paſt beter op de *Dyſuria*, zijnde een pijnelijcke ſnijdinge in 't water maken, ofte perſſinge in de Blaes, gelijck in de Dermen, de *Dyſenterie*, ofte, *Difficultas inteſtinorum*, hier voor in 't 6. capittel beſchreven. Derhalven zoude dit quaet beter (na mijn oordeel) geheeten werden in Latijn *Urinæ ſuppreſsio*, dat is, *Op-houdinge van 't Water*.

2 De *Oorſaeck* dat het water ophout, beſtaet in de Nieren, Water-pezen, ofte Blaes, en in alle meeſt uyt *Verſtoppinge* van *Slym*, *Steen*, en daer door verweckte *Etter*, of *geronnen Bloet*. Komt ſomtijts uyt doorgeſworen Nieren; als het water in plaetſe van door de water-pezen in de Blaes te ſchieten, in den Buyk uytberſt, gelijck blijckt in 't exempel, dat wy van *Hier. de Rhoda*, in 't laetſt voorgaende cap. uyt den Spaenſchen geneeſmeeſter Mercatus verhaelt hebben. Wanneer oock de Blaes door groote menighte van water komt te ſpannen, dan wert 'et ſelve opgehouden, door dien ſy te ſeer uytgerekt zijnde, haer Veſelen die van Aquapendens onder de Spieren geſtelt werden, niet en kan intrecken. Die zulcx ontkennen, moeten met de ervarentheyt en bevindinge overtuyght werden. Paré, een vermaert heelmeeſter van den Koning van Vranckrijck, verhaelt in 't 16. boeck van ſijn Heelkonſte op het 48. cap. van een knecht, die te paert rijdende ſijn Joffrouw achter op had, waerom hy water-noot krijgende, 't ſelve niet en dorſt maken: waer door het zo vaſt ophiel, dat hy t'huys komende niet een drop konde quijt werden. Ondertuſſchen kreegh hy ontrent de blaes en onder aen den geheelen buyk, onlijdelijcke Pijn, met groote Krimpinge, en benaut Sweet over 't geheele Lichaem, zoo dat hy by na in Onmacht viel. Paré gehaelt zijnde, bracht een holle *catheter* in de blaes, en onder op den buyck hart perſſende, dede het water ſchieten, zoo dat de Iongman terſtont twee pont quijt werde. Maer dit en geluckt altijt zo wel niet. Guillemeau mede Heelmeeſter van den gemelten Koning, ſchrijft in 't 2. boeck, dat hy in de Françoiſche tale van dē Arbeyt uytgegeven heeft, op het 11. capittel, hoe de Veſelen, die de Blaes intrecken, dickwils zo verſwacken in den Arbeyt, door het ſpannen van te veel waters, dat het daerna, al is de wegh open, niet af en kan ſchieten. En ick zoude verſcheyden exempelen konnen bybrengen, van de gene, die door lang ophouden van 't water, als ſy het daerna niet maken en konden, overleden zijn. *Galenus* verhaelt zulcks mede in een, die het water op-hiel, *Om dat de zenuwen ontſtelt zijnde, de blaes in haer gevoelen beſchadight hadden. Deze in het ſlapen niet ghewaer werdende, dat ſijn blaes vol quam, zo werde deſelve zo uytgeſpannen, datſe geen Water en konde loſen. Gelijck oock ſommige geſonde luyden gebeurt, als ſy in Geſelſchap, Maeltyden, of elders belet zyn; want als dan haer Water langh ophoudende, zoo komt de blaes te ſpannen, en dezelve daer door verſwackende, en kan het Water niet afzetten.*

Of nu een Blaes, die doof van gevoelen is, het water ophoudt, gelijck *Galenus* ſchrijft, wert by vele in twijffel getrocken. Het Gevoelen van de Blaes komt door twee zenuwen, als deze beſchadight of verſtopt zijn, zo verlieſt de blaes al haer gevoelen, waer door ſy het geprickel van yet, dat haer moeylijk is, niet gewaer en wert, en op die manier houdt het water op, ſeyt *Hippocrates*, al is de blaes vol. Dit gevoelen wert evenwel miſpreſen van D^r. *Fernelius*, en na hem oock van den Profeſſor *Augenius*, alzo het water, ſeggenſe, als het maer een open en vryen doorgang heeft (gelijk in de gene, die van de Steen geſneden zijn) ſonder yemants uytdrijven, van zelfs uytloopt. Maer indien zulcx waer was, zo zoude in geſonde, als de weg vry, en open ſtont, het water geſtadigh afloopen. Dan hier op zouden ſy mogen zeggen; dat in deze, de gemeenen wegh van 't water geſloten wert door den ſpier, *Sphincter* genoemt, dewelcke, den krop van de blaes gelijck een ring om-vanght, en van de nature, als *Galenus* ſeyt, geſchapen is, om als een ſluys-wachter den loop van 't water tegen te houden, op dat 'et, 't zy door menigte, of hoedanigheyt den menſche beſwarende, tegen ſijnen dank niet en zoude af-ſchieten. Maer dit is ons niet tegen; aengeſien daer uyt blijckt, dat het water-maken aen 't gevoelen hanght. Waer noch by komt, dat in ſiecke, al en iſſer geen Nauwte, of Verſtoptheyt, dewelke ſy ſtellen voor de eenige oorſaken van 't ophouden van 't water, het zelfde evenwel niet af en loopt. Behalven dat zulcx mede beveſtigt wert, door 't gene wy te voren geſeyt hebben van 't ophouden van 't water, door te groote Spanning in de blaes. En dat ſy bybrengen van de gene, die van den Steen geſneden zijn, en doet niet tot de ſaek. Want alzo de verhaelde Sluyt-ſpier in dezelvige doorgeſneden is, waer door ſijne werckinge van tegenhouden verhindert wert, zo laet hy het water door een open wont uyt loopē: ook en is de gevoelende kracht niet geheel verdooft, door dien de Veſelen van de Blaes, en den gemelten Spier door de ſcherpigheyt van 't water geprickelt werden, en derhalven tot het afzetten helpen. Wy beſluyten dan, dat het Gevoelen van de Blaes zo ſeer verdooft kan werden, datze gelijck als ongevoeligh zijnde, het water vergeet uyt te ſluyten.

Wert noch onder de Geneeſmeeſters onderſocht, of oock door *Geraecktheyt* en *Lammigheyt* van de blaes het water opgehouden kan werden. *Galenus* ontkent zulcx 6. *loc. aff.* 4. en ſchrijft, dat noch de gebreken der Zenuwen uyt het Rugge-merg ſpruytende, noch ook van 't Merg zelve, eenige ſwackheyt aen de blaes konnen brengen, waer door 't water zoude opgehouden

den werden: gelijck, ſeyt hy, ſommige gemeent hebben, geloovende, dat de werckinge van de blaes aen onſen wil hing, te weten, dat wy ons water ophouden alſo lang wy willen, en loſen als het ons te pas komt. Waer uyt hy beſluyt, alſo het water-maken natuerlijck, ende van ſelfs geſchiet, dat door Lammigheydt van de Sluytſpier, het ſelfde niet opgehouden werdt, maer tegens dank ontloopt. In tegendeel ſeggen twee andere Grieckſche geneeſmeeſters, Aëtius en Paulus, dat in Lammigheyt van de blaes, alſooder geen gevoelen is, als het water prangt, het ſelve van de nature niet afgeſet en wert. De waerheyt hier van ſal ik met een exempel beveſtigen, daer ick by en over ben geweeſt. Een Krijgſman geſchoten zijnde in de wervelbeenderen van de lenden, verviel in een algemeene Lammigheyt van de leden, die daer onder waren, ſo dat hy noch kamergangh, noch water en konde ophouden. In 't eerſte leckten 't water droppelswijs uyt, daerna als de blaes meer ontfing, als looſde, ſo werden het water opgehouden, waer door na drie weken van de quetſure, een groot geſwel hem ontrent den navel openbaerde. Na ſijn overlijden werde bevonden, dat de blaes door groote menighte van water boven maten ſeer geſpannen was, (daer evenwel noch in het doode Lichaem niet uyt en liep) ende uyt ſijn eygen plaets tot by de navel, daer de ſwelling haer vertoont hadde, was opgeklommen. Dit ſelfde wert met een gelijck exempel beveſtight van Dr. *Trincavellius*, Profeſſor te Padua, 9.8. van een Venetiaenſch Edelman, die na een Lammigheyt van beyde beenen, ja van al het onderlijf beneden de lendenen, gantſch geen water en konde loſen, waer door de blaes ſeer vervolt zijnde, opſwol, ſo dat ſommige Geneeſmeeſters oordeelden eenige vyerigheydt, ofte hardigheyt in den krop van de blaes te weſen: en dat hy van wegen de Lammigheydt geen pijn en voelden. Diergelijcke exempelen werden van *Hollerius*, *Duretus*, en andere verhaelt. Laet ons dan voor vaſt houden dat uyt ongevoelijckheyt ende lammigheydt van de blaes de loop van 't water kan tegen gehouden werden. Derhalven ook *Riolanus* geneeſmeeſter van Parijs, een misſlagh heeft, als hy ontkent dat de blaes van buyten ofte binnen door eenige middelen verkout zijnde, en het gevoelen daer door verdooft wert, 't water niet en kan ophouden: om dat, ſeyt hy, onmatige kouw eerder Lammigheyt veroorſaken kan, waer door het water tegen wil ons ſoude ontloopen. Want wy hebben nu beweſen dat door Lammigheydt beyde het ophouden, ende het afloopen kan geſchieden. Ia het ophouden kan ſoo veel te lichter door de Kouw veroorſaeckt werden, om datſe kracht heeft van toe te trecken.

3. Dit Gebreck wijſt ſijn ſelven, te weten, als den Waterloop zo geſtempt wert, datter niet een drop af en ſchiet. Wat belangt de oorſaeck: als deſelve hangt in de Nieren, of Water-peſen, dan iſſer **Benautheyt**, en *pijn* in de *Lendenen*, en in de *Zijde*, ſonder genegentheydt, ofte prickelingh om water te maken: gelijck deſelve groot valt, wanneer het belet in de blaes is, en daer benevens *ſpanning* en *ſwelling* onder in den buyk. Of het water in de Blaes opgehouden wert, of niet, kanmen weten door een *Catheter*. Want die in de blaes brengende, en geen water volgende, is een Teycken dat het hooger hapert; gelijck mede, als de blaes van buyten gedruckt zijnde, niet en volght. Dat het water door volte van de blaes tegen-gehouden is, wijſt ſijn ſelven. De lammigheyt is ſelden in de blaes alleen.

4. Het Ophouden van 't water is ſoo gevaerlijck, dat menighmael geſien is, het ſelve in weynigh uuren de doot veroorſaekt te hebben: alſo het niet afgaende te rugge ſchiet, ende de Nieren, Lever, ende al het bloet bederft: ſomtijts ook in de Herſſenen opſtijgt, en eenen vaſten ſlaep veroorſaeckt. Soo heb ick vele gheſien, die ſonder water maken ende ſonder eenige pijn in vijf, ſes, ſeven dagen al ſlapende overleden. Dr. *Duretus* brengt ſodanigh gebreck tot de *Lethargie* ofte de ſlapende Koortſe: maer dewijl ick die ſlapers altijdt ſonder koortſe gevonden hebbe, ſoo ſoude ick het liever ſtellen onder de Slaep-ſieckten, die by de Griecken *Caros*, of *Coma* genoemt werden. Dan noch minder behaeght my 't gevoelen van Dr. *Iacot*, die in ſijn uytleggingen op *Hipp. 7. Coac. 1.* ſchrijft, dat het qualijck onder de Slaep-ſieckten gerekent werdt, en ſtelt het niet anders te weſen, als een doovigheyt ofte Ongevoelijkheyt van de Nature, waer door de menſchen overwonnen zijnde, ende gheheel ongevoeligh leggende, ſchijnen te ſlapen. Ick ſtae toe, dat de doovigheyt wel oorſaek is van deſen Slaep: maer alſo die luyden al ſlapende ſterven, en met veel moeyten wacker gemaeckt zijnde, terſtont weder in ſlaep vallen, ſo en kan ik niet ſien, waerom dat dit gebrek niet onder de ſlapende ſieckten moet gerekent werden. Ick heb eenige gheſien, die na langhdurige Droppel-pis, het water geheel ophiel, met groote pijn in die zijde, daer de Steen in de water-pees ſtack: andere, die ſonder pijn het water opſtopte, in welckers Nieren een hardigheyt gebleven was van een ſwering, ſomtijts oock een ſteenken ſtack: die beyde door het opſtijgen van 't water na boven, in eenen vaſten Slaep ghevallen waren, en alſoo in den Heere ontſliepen, ſonder met eenige middelen wacker gehouden te konnen werden. Eveneens als men ſiet in de gene, die te veel gebolt zijn: dewelcke, gelijck de Poët *Horatius* ſeyt:

In den uyterſten ſlaep
Vaſt leggen roncken:
Door quade ſlaep-kruyts laep,
Drooghs keels gedroncken.

Die aldus geſtelt zijn, al gebeurt het ook dat ſy daer na veel water maken, ſo ſterven ſy evenwel: om dat de quaetaerdigheyt van 't water te diep in de herſſenen gedruckt is. Derhalven is het een groot miſverſtant, dat ſommige in tijde van peſt voor de beſte mid-

del,haer eygen water drincken. Het is wel de gereetſte drank,maer geen Maegh-water. Want als de Nature 't water gebruyckt heeft tot verſpreyinge van 't voedtſel, ſoo ſluytſe 't ſelve uyt, als een dingen haer moeyelijck en ſchadelijck zijnde. Wanneer evenwel het water noch niet in de Herſſenen geprent is,en de Siecke maer even begint te ſluymeren,ende dan noch water maeckt, ſoo kan hy behouden werden, gelijck ick bevonden hebbe in een Koopman, oudt 50 jaren, noch in't leven zijnde. Deſe lagh over ſes jaren aen't Graveel,met opſtopping van 't water tot op den vijfden dagh,dat hy eenige droppels maeckte. Doen liet ick hem aen elcke zijde wat onder de plaetſe,die hem in den Water-pees ſpande, driemael een Kop ſetten, waer door hy ſeyde een merckelijcke treckingh, en verſchieten van ſteenkens te voelē,dan looſden evenwel noch daer mede, noch met andere middelen,geen water, maer werden kort van adem,heeſch,en Slaperigh. Klaeghden oock dat het water hem al in de keel gekomen was.De omſtaenders meenden,om dat hy, die te voren zo getobt hadde, nu began te ruſten, de ſieckte aen 't beteren te wezen: dan ick oordeelde,by aldien hy niet ten eerſten en quam aen 't water loſen, dat het op den eeuwigen ſlaep ſoude uytkomen.Maer na dat hy tweemael gedroncken hadde van een *afdrijvenden Dranck*, ende daer na ingenomen wat heete *Rijnſche wijn* met elf droppelen *Genever-olye*,ſo looſden hy een lang, en ſcherp Steenken, met veel rauw water. Hier door bevrijdt zijnde van pijn in de rechter zijde, ſoo bleefſe noch in de ſlincker tot den elfden dagh, doen ick hem noch vier Steenkens afdreef.

Maer gelijck men in den ſlaep dickwils ſiet gebeuren in Graveelige,door 't verſtoppen van den waterloop: ſoo geſchiet het zelden, dat daer uyt een *Kramp* ende *Blintheyt* ontſtaet,gelijck ick geſien en genezen hebbe in een joncxken van vijf jaren. Dit, als het in ſes-en-dertigh uren gantſch geen water gemaeckt en hadde, kreegh ſchrickelijcke treckinge in de Leden, met veel roepen, ende werde terſtont na den eerſten overval, blint. Als het aldus ontrent vijf-en-twintigh mael in acht dagen getrocken was, ſo heeft men ten laetſten, een Steenken, dat de Geneeſmiddelen, niet en hadden, vermits de groote, konnen doorſetten, uyt de ſchacht moeten ſnijden, waer op zeer veel water volghde. Daer na is het evenwel noch viermael getrocken gheweeſt. Den negenſten dagh, gaf ick het, noch blint zijnde, 's morgens een *purgatie*, 's avonts kreegh het ſijn geſicht wederom,die het daer na,als 't wederom getrocken werde, verloor, doch korts daer aen weder kreegh, en zedert zo van Blintheydt, als van Treckinge, ofte Kramp is bevrijdt gebleven. In dit Kint en ſchijnt het water 't Morgh der Herſſenen niet doorweeckt te hebben, ghelijck in de Slaperige: maer hare dampen de Herſſenvlieſen met quade hoedanigheyt prickelende,de herſſenen daer door wacker gemaeckt te hebben,om 't gene haer tegen was,uyt te ſchudden;waer door de Treckinge gekomen is. Want datter geen verſtoppinge geweeſt en was, blijckt uyt het ras komen, en ras wech gaen van de Blintheyt.

Byna diergelijcke exempel, maer doodelijck, verhaelt Dr.*Heurnius*,in't 22 cap.der Hooftſieckten, van een ſeer ſterck man, die in twee dagen geen water gemaeckt en had. Hy ſchudde in 't bedde,'t verſtant haperde, ſijn tonge beefde, na de middagh verviel hy in een *Vallende ſieckte*, die hem 's anderendaeghs met groote Treckingen wechſleepte. Ende dit is 't gene *Avicenna* ſeyt, dat van quade, en ſtinckende vochtigheyt de Vallende ſieckte voortkomt.

De *Suyſſelinge* is dickwils (gelijck wy in 't 12 cap. van het 1 boeck gezeyt hebben)een voorbode van de Vallende ſieckte, en werdt oock ſomtijdts door Opgehouden water veroorſaekt. Waer van wy mede een doodelijk exempel hebben inde Françoyſche hiſtorie van den Raetſheer Mr.*Scipion de Pleix*,op't jaer 1626. in *Iean Baptiſte d'Ornano*, Mareſchal van Vranckrijck, die ſtorf, als hy in elf dagen geen water gemaeckt en had. Het lichaem gheopent zijnde,werde het Hooft vol water bevonden,de oorzaek van ſijn Suyſſelinge; den eenen Nier verſworen, en tuſſchen den anderen en den Waterpees, een Hardigheydt, dewelcke den loop van 't water tegen gehouden hadde.

Geluckiger exempel geeft ons *Platerus* in een dochterken van dertien jaer, in het welcke den Waterloop geſtopt zijnde,het water eenige dagen met menighte uyt het rechter oor liep, ſonder eenig mangel,tot dat het door goede middelen wederom op de natuerlijke wijſe water maeckten. Dan is evenwel beter,dat het een anderen loop neemt, als na het Hooft. *Fernelius* verhaelt van yemant dertigh jaren out zijnde,dien de Blaes verſtopt was, dat hem het water, gelijck of hy gepiſt hadde, eenige maenden overvloedigh uyt den Navelſprong; en dat ſonder eenigh geſwel, vergaderingh van Water in den Buyck,of hinder aen de Geſontheyt. Als hier over vele verwondert waren, verſtaen hebbende, dat den ſelven na de ghebooorte den navel qualijk gebonden zijnde,noyt geſloten en was, zo datter altijt wat uytleckte, daer van oordeelt hy, dat den *Ourachos* ,of *Water-vat*,zijnde een van de vier vaten,die den Navel maken,noch niet verdrooght en was, ende dat hem noch op die tijdt, gelijck doen hy gedragen werde,het water uyt de Blaes in den Navel vloeyde.Met dit exempel wil *Andr.deLaurens* beveſtigen 't gemeen gevoelen, dat den *Ourachos*,ſpruytende uyt den gront van de Blaes, 't Water van de Vrucht, looft door den Navel, in het Geboort-vlies, *Allantois* in 't Griecx genaemt.Dan ſulcx wert wel uytdruckelijken ontkent by de ervarene ontleders,*Fallopius*, *Euſtachius*, *Arantius*, *Varolius*, *Paré*, *Riolan*, ſeggende, dat den *Ourachos* in een menſchelijcke vrucht geen holte en heeft, maer alleen ſtreckt voor een bant. En wat de geſchiedeniſſe van *Fernelius*, ofte diergelijcke aengaet,daer op ſchrijft *Varolius*,dat het water in Water-

ſuchtige

ſuchtige (het welck ick oock bevonden hebbe) ſomtijts de Navel-ader uytloopt. En dat de Navel-ader haer hollgheyt noch ſomtijdts houdt in volwaſſene, is aengemerckt by *Volcherus*, en *Hildanus*. Weſhalven mede gheſchiet, dat in groote overtolligheydt van Bloedt, de Nature in ſodanige luyden ſich door de Navel-ader ontlaſt. Hoedanigh geval (ick gebruyck hier de woorden van d'Heer Profeſſor *Plempius*) ſommige waergenomen hebben, en hier oock eens voorgekomen is, aen den Hoog-geleerden geneeſmeeſter *Ian Fonteyn l.* 9. in een doorluchtigh perſoon nu noch levende.

5. Om te komen tot *Geneſinge:* Wanneer de oorſaek boven de Blaes,'t zy in de Nieren,'t zy in de Water-peſen ſteeckt, dan ſalmen ingeven een vierendeel loot *Salpeter* met wat werme *Rijnſche-wijn*, of een half loot *Veneetſche Terpentijn*, met bereyde *Amber-ſteen, Steen,* die in de *Iujuben* is, van elcx een half vierendeel loot; en van buyren, daer de benautheydt gevoelt werdt ſtoven met het affietſel van verſachtende, ende afdrijvende Kruyden, gelijck *Maluwe, Glas-kruyt, Kervel, Peterſelye*, alle breeder in 't 1 Deel verhaelt. Waer toe mede ſoo van binnen, als buyten groote kracht heeft *Scordium*, waer van wy breeder ghewach gemaeckt hebben in't laetſte capittel van 't voorgaende boeck, alwaer ſijn gedaente beſchreven is, gelijck wy deſelve hier af beelden. Na het ſtoven dient op deſelve plaets geleyt een Pap van *Kervel* met *Olye van Scorpioenen* in de pan geſnerckt. Dit alles heeft oock plaets, als het gebreck in de Blaes ſteeckt, en als de Steen voor den hals leyt, dan moet hy door een *Catheter* te rugh geſtooten werden. Is oock ſeer dienſtigh een *Clyſteer* niet eens, maer meer-malen gheſet, van de verhaelde Kruyden, en daer by gemengt *Olye van bitter Amandelen*, en *Scorpioenen*. Veel nats, daer afdrijvende kruyden in geſoden zijn, in te nemen, is ondienſtigh.

6. Hier en dient niet gebruyckt *ſpijſe*, die taey, of Slijmerigh is: maer wel *Werm-moes* van *Kervel*, ende *Beet*, als oock *Radijs*: tot *Dranck* dient *klaer Bier, Rijnſche*, of *Moeſel-wijn*, doch weynigh, om het verſtopte Water niet te vermeerderen. Een *open Lichaem*, ende *matelijcke Beweginge* is mede nootſakelijck.

Het X V. Capittel.

1 *Ontloopen van 't Water,*
2 *Oorſaken,*
3 *Voor-teyckenen,*
4 *Geneſinge*
5 *Maniere van Leven.*

I.

Echt tegen 't Ophouden van 't Water, ſtrijt het gebreck, by het welcke 't ſelve niet tegengehouden en kan werden, maer van ſelfs in overvloet afloopt, ſonder gevoelen van ſcherpigheyt, of ſnijden; waer in het verſchilt van de Koude-piſſe, en *Dyſurie.*

2. Dit wert veroorſaeckt uyt *ſlappigheyt van de Sluytſpier*, die de Krop van de Blaes omvat, of de *Zenuwen*, die uyt de Lendenen het gevoelen, ende bewegen den gemelten Spier aenbrengen. Sulcx geſchiet door *ſinckingen, verkoutheyt, ſlagh*, ofte *ſtoot*; oock door *queſſure*, gelijck ick onlangs geſien hebbe in een Hopman, die ter zijde in de Lendenen geſchoten was, waer van hy ſijn water niet en konde houden. *Saxonia* ſtelt de oorſaeck mede in ſlappigheyt van de ſcheunſche Fnaſelen onder in de Blaes: dan ſulcx werdt wederleyt van *Sennertus* 2. *Inſt.*2.3.1.

Die in den Slaep haer bedde bepiſſen, gelijck meeſt doen de kinderen, ſulcx en komt niet door *geraecktheyt*, maer door *Loſſigheyt* ende *ſwackheyt* van den gemelten *Sluytſpier*, waer door hy noch de veelte, noch de ſcherpigheyt van 't water en kan verdragen; inſonderheyt, dewijl daerenboven, door den Slaep, de *Gevoelende kracht* verdooſt wert,

3. Het laetſte van de kinderen, houdt metter tijt van ſelfs op, als ſy met den ouderdom ſorge en ſchaemte krijgen, 't Lichaem drooger, den Sluyt-ſpier ſtercker en vaſter wert. Als in bejaerde de Slappigheyt beſtaet uyt uytwendige oorſaeck ſonder quetſinge van zenuwen, Spier, ofte Ruggen-morgh, ſodanige is wel te helpen wanneer ſy ongeneeſlijck is, wanneer de gemelte Deelen gequetſt zijn, ofte dat de oorſaeck van de Herſſenen komt, gelijck in Popelſy, Beroertheyt, en diergelijcke.

4. Tot *Geneſinge* dient gedroncken *Munte* in *rooden Wijn* gheſoden, ofte het poeyer van een *Hanen*, ofte *Hoenders-ſtroot*, het welck 't ghenees-middel is van D^r. *Gijſbert van der Horſt* van Amſtelredam, eertijdts vermaert genees-meeſter te Romen. Hy brande deſen Stroot ſo lange, tot dat hy droogh genoegh was om te ſtooten: en het poeyer gaf hy 's avondts voor den eten in met Rooden t'ſamen-treckenden Wijn, of wat Azijn en water, het welck hy eenige dagen na malkander vervolghden. Hier door wert inwendigh de Sluyt-ſpier gheſterckt; gelijck uytwendigh doen een Stovingh, ofte Pap, onder op 't gemacht geleyt, van *Granaet-ſchellen, Smack, Munte, Alſſen, Silver-kruyt, drooge Roſen*; ofte de Plaeſter, die voor het Scheurſel in 't gebruyck is.

5. In de *Maniere van Leven* dient gelet datter meeſt *drooge Spijſe* gebruyckt wert, ſonder veel drincken; inſonderheydt tegens den avont voor de gene, die des nachts nat leggen. Moeten haer oock wachten van al 't gene water kan *af-ſetten*, ghelijck Wermoes van Kervel, geſtoofde Peterſely wortels, Brem-cappers; als mede van Rijnſche wijn, en diergelijcke. Is mede niet goet, dat het Lichaem al te ſeer *beweeght* wert. Dan voornamelijck is hier het *byſlapen* ſchadelijck.

Het XVI. Capittel.

1 *Koude-piſſe, Namen, ende Naem-reden,*
2 *Oorſaken,*
3 *Haer Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1.

NA dat gehandelt is, hoe het water te veel, en te weynigh gemaeckt werdt; ſo ſullen wy nu komen tot het derde gebreck, te weten, als het qualijck, ende met droppelen gheſtadigh afſchiet, daerom de *Droppel-piſſe* by de Griecken, en Romeynen in haer tale genaemt, maer by de Duytſchen **Kalt-ſeich**, en ons **Koude-piſſe**, niet na de koude: dewijl hier ſcherpe hitte in 't water vernomen werdt, dan, gelijck ick meene, na het Françoys *Chaude-piſſe*, het welck geen koude, maer in tegendeel heete Piſſe beteyckent.

2. 'T gene de Perſſinge is in de Dermen, dat is de Koudepiſſe in de Blaes, werdende uyt het een de Kamergang, uyt het ander 't water, met pijn, en ſnijdinge drops-gewijs geſtadigh afgezet, door eenige *Scherpe, Galachtige*, als oock *Zoute*, en *Slijmerige vochtigheyt*, die den Sluyt-ſpier, ſo van den Eyndel-derm, als van de Blaes (gelijk in beyde ook doet alſſer een Steen in de Blaes is) geſtadig prickelt. Het ſelfde geſchiet mede door Sweringe in de krop van de Blaes, daer 't voorbygaende water dan dapper inbijt. Wtwendigh veroorſaken dit, de *Kerſſe* gegeten, gelijck de Grieckſche Poët *Ariſtophanes* getuyght, als mede veel *jong bier* gedroncken: het welck ſommige ook van *Rijnſche wijn* gebeurt, waer van D^r. *Dodon.* een exempel heeft in ſijn 48 Aenmerckinge. Maer inſonderheydt verwecken dit de *Spaenſche-vliegen*, waer van ick een kluchtig exempel ſal verhalen. Seker out man, daer het wat mede verloopen was, troude een oude vrouw, die rijck was en geylig. De man ſoekende ſijn vordeel uyt haer voordeel, quam by ſeker Meeſter, verſoeckende verſterkinge des vleeſch: waer over hem gegeven zijnde, weynig aſen Spaenſche-vliegen (die anders na 't leven ſtaen) bedanckte des anderendaegs den Meeſter; dan wilde het ſelve wederom innemen. De Meeſter ſeyde ſulcx niet dienſtigh te weſen, dat hy 't wel brengen konde ter plaetſe daer het behoorde, als het daer alrede was, dan niet maken, daer niet en was. Maer als hy niet af en liet, ſeggende, hem ſoo wel den voorleden nacht daer by bevonden te hebben, ſoo gaf hy hem 't ſelve. Dan 's anderendaeghs bracht hy andere tijdinge, hoe hem, na 't minſte bewegen, met ſnijdinge, ende droppelsgewijs het water afſijpte, by na gelijck vertelt wert van eē Bruydegom, die in plaetſe van een verſterckent dranckxken, een Purgatie ingegeven was.

3. Dit gebreck heeft ſijne *Ken-teyckenen* in de Beſchrijvinge gehadt, te weten, dat het water geſtadigh met *pijn*, ende *Snijdinge* afdruypt. Indien datter een Steen in de blaes is, ofte eenige Etter uyt de Nieren ſchiet, daer van ſijn de Teyckenen op haer plaetſe te ſien.

4. De Droppel-piſſe die van uytwendige oorſaken komt, is licht te genezen, en gaet veeltijdts van ſelfs over. Maer als de oorſaeck inwendigh is, dan blijft ſe gemeenlijck lang by, voornamelijck in Oude luyden. Wert evenwel eerder geholpen de gene, die door mangel van het water, als die door de blaes verweckt is.

5. Tot *Geneſinge* moet gelet werden, om de Scherpe vochtigheden in de blaes te verſachten, en dan deſelvige verleydende, door den Aftreck quijt te maken. Tot het eerſte dient het Aſſietſel van *gepelde Gerſte, Maluwe, Endivye, Violen, Wit Bolzaet, de vier verkoelende Zaden*, en *Soethout*, of oock een Amandel-melck uyt de gemelte Saden met *ſoete wey* getrocken. Tot het andere ſtrecken de Afdrijvende middelen, in 't 12 cap. van 't 1 Deel beſchreven. Dan in deſe gelegentheyt en is niet beter als *Veneetſche Terpenthijn*, die niet alleen den

den Buyck los en maekt, ende de ſcherpe Vochtigheden verleyt: maer oock de Nieren, Water-peſen, en Blaes ſuyvert. *Plinius* ſchrijft ſeker te weſen, dat de Koude-piſſe overgaet met *Dictamnus*. Dan wel ſo ſeker gaet het af-ſietſel van *Swarte aelbeſyen-bladeren*; die oock dickwils door haren reuk helpen, alſſe maer in de handen gewreven, voor den Neus gehouden werden.

6 De *Maniere van Leven* moet mede ſtrecken tot koelen, en verſachten. Derhalven dient gebruyckt laf *Vleyſch-nat*, met *Lattouw*, ofte *Endivye* gheſtooft, *Soetemelck*, *Soete-wey*, *doorgeſlagen Gerſte*, *verſſche Eyeren*, ende voor Dranck, *Gerſte-water* met wat *Soet-hout* gekoockt. Het Lichaem moet altijdt open gehouden werden. Groota Beweginge des Lichaems, en Gemoedts dient geſchouwt: als oock lang Vaſten, lang Waken, ende al 't gene de Vochtigheden eenighe Scherpigheydt kan by-brengen.

Het XVII. Capittel.

1 *Bloedig en Etterig Water waer door veroorſaekt*,
2 *Ken-teyckenen*,
3 *Voor-teyckenen*,
4 *Geneſinge*,
5 *Maniere van Leven*.

1

IS nu in 'tgebreckelijck Water-maken, alleen overigh te ſpreken, van het ghene, onder het welcke hem Bloedt, ofte Etter vermengt. Het Water Bloedigh af-ſchietende komt, ofte uyt den Sluyt-ſpier van de Blaes, of uyt de Nieren, door het openen van eenige Aderkens, ende wanneer deſelve noch door *Vallen*, *Springen*, *Slaen*, *Stooten*, *Spaenſche-vlieghen* niet alleen ingenomen, maer oock van buyten opgeleyt, ofte eenige andere uytwendige oorſaeck verſeert en zijn, dan is wel af te nemen, ſulcks veroorſaeckt te weſen door een *Steenken*, dat ſoo van ſijn ſelven, als inſonderheydt door ſtercke Oeffeninghe, ende Beweginge des Lichaems tegens den Nier, en ſijn teere Aderkens ſtootende, Bloedt uytgeeft. Soo dat het bloedigh water alleen dickwils teycken ghegheven heeft, van een Steen in de Nieren, daer ſich gheen andere Ken-teyckenen openbaerden. Als dit byblijft, ſoo ſlaet het tot een Sweringhe, dewelcke in het water veel dicke, en taeye Etter doet ſincken.

2 Het *Ken-teycken* toont ſijn ſelven in het Water; ende of het uyt de Nieren, ofte uyt den Sluyt-ſpier komt, ſulcks is uyt de vermenginghe te mercken. Want als het Bloedt, van de Nieren daelt, dan is het volkomentlijck onder het water vermenght, ende ſchijnt waterigh Bloedt, het welck daerna met een roode wolck beſinckt; ghelijck het oock doet in de Sweringhe, het water terſtont ſich gantſch bleyck, en ſlijmerigh vertoonende, doch daerna mede beſinckende. Maer als het Bloet, ofte de Etter uyt den Sluyt-ſpier voortkomt, dan en is gheen van beyde recht onder het water vermengt, maer is van 't ſelve wat geſcheyden, 't Bloedt klontert onder in 't glas, alwaer de Etter als ſlijm aenkleeft. Behalven dat oock de plaets door de Pijn inſonderheyt wert aengeweſen.

3 Wanneer het Bloet, 't welck uytwendigh veroorſaeckt is, niet te veel af en ſchiet, ofte te langhe geduyrt en heeft, dan wert het lichtelijck geholpen. 'T gene door een Steenken komt, en kan niet belet werden, voor het ſelve wech-ghenomen is. Een Sweringe is beter te helpen, als nader zijnde, in den Sluyt-ſpier, dan in de Nieren; hoewel die oock niet altijdt doodelijck en is.

4 Om niet veel *Genees-middelen* (die beſchreven werden by de ghene, die geen van alle immermeer beſocht en hebben) overhoop te halen; ſal ick alleen weynighe by-brengen, waer door verſcheydene, die noch leven, van Bloedigh, ende Etterighwater gheneſen zijn. Als het *Bloedigh* is, ſalmen nemen *Wortels van Lever-kruydt*, *Wael-wortel*, van elcks 1 once, *Weeg-bree-bladeren*, *Duyſent-bladt*, *Silver-kruyt*, van elcks een handt vol. Te ſamen ghekoockt in Soete-melck en water tot een pint, ende daer by ghedaen *Syroop* van *drooghe Roſen*, van *Miſpelen*, ofte *Myrtillorum*, 2 oncen, ende daer van dickwils ghedroncken. Wanneer *Etter* met het water af-ſchiet, N. *Wael-wortel* 1 once, *Wortel* van *China*, een half loot, *Sanikel*, *Alchymille*, van elcx twee handt vol, *Peterſelye* (om het ander na den water-loop te voeren) 1 handt vol. Dit te ſamen ghekoockt, als voren, en daer onder vermenght eerſt om te Suyveren, 1 ofte 2 oncen *Honich van Roſen*, ende daerna om te Sluyten de gemelte Syropen. Dit ſelfde ſoude oock moghen in de Blaes geſpeut werden, als de Sweringe in de Sluyt-ſpier is. Voor alles dient ſomtijdts tuſſchen beyden ghebruyckt een vierendeel loot *Veneetſche Terpenthijn*, met wat Poeyer van *Soet-hout*.

5 In deſe Sieckte komt het veel aen op een goede *Maniere van Leven*. Daerom ſalmen, ſo veel moghelijck is, een ghematighde *Lucht* verkieſen: als mede ſoodanige *Spijſe*; ende daer by mengen 'tgene een weynigh opdroogt, doet kleven, en t'ſamentreckt. Derhalven is hier dienſtigh *Witte-broodt*, *Twee-back*, *Rijſten-bry*, *Bloeme-pap*; *Gebraden Kalfsvleyſch*, *Tol-boom*, met *Porçeleyn*, ende het *Kruydt van Wael-wortel*, met wat *Sap* van *ſuyre Granaet-appels*, ofte *Verjuys* gheſtooft, gebrade *Konijnen*, *Hoenderen*, ofte mede ſoo gheſtooft, *Geley van Kalfs-voeten* met Soete-melck, ofte Rooden-wijn gemaeckt, *Eyeren*, en dierghelijcke. Den *Dranck* magh weſen *goet Bier*, ende, voor de ghene, die ſulcks gewent zijn, *Roodewijn*, die wat t'ſamen-treckende is. Dan hier en dient niet veel gedroncken, om door te veel nat het water niet te vermeerderen, ende gaende te maken.

Men moet ſich oock wachten van alle Spijſe, ende Dranck die ſcherp, gepepert, heet, ofte afdrijvende is; gelijck mede van alle Ontroeringe, ſoo des Gemoedts, als des Lichaems, inſonderheydt Rijden, en By-ſlapen. Het Lichaem dient open gehouden, om de ſcherpe Vochtigheden van de Nieren, en Blaes af te leyden.

Het XVIII. Capittel.

1 *Alghemeene Telinghe, ende Voort-ſetten, in alle Dinghen; ende Sucht daer toe drijvende, met meerder Vermaeck in de Vrouwen, als in de Mans.*
2 *Belet door Onvruchtbaerheydt,*
3 *Oorſaken,*
4 *Haer Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge,*
7 *Maniere van Leven.*

I

DE treffelijckſte, en Goddelijckſte Dingen, geven, boven andere van haer een Ken-teycken, datſe eeuwigh, ende onveranderlijck zijn. Derhalven, alſoo hier de hooghſte volmaecktheydt, en het opperſte goet is, lang te beſtaen, ende wel te leven, ſo en is niet vreemt, dat, al 't gene ſterffelijck ende verganckelijck geboren wert, daer na tracht, ende van nature verlanght om te leven, ende te weſen. Ende, al-hoewel onmogelijck is, ghelijck *Ariſtoteles* wel aenwijſt, dat ſy volkomentlijck daer toe geraken, ſo iſſer niettemin ſo veel verkregen, dat ſy ten deele onſterffelijck zijn, niet by haerſelven, maer door Voort-ſettinge. Het welck ſo verre gaet, dat het ſelfs oock in de Boomen, ende Kruyden plaets heeft:

Al wat op der aerden leeft,
Al wat om den Hemel ſweeft,
Al wat in het woeſte diep
Godt in oude tijden ſchiep,
Al tot aen de naeckte pier,
Al tot aen de kleynſte mier,
Al tot aen den minſten vis
Dieder in het water is:
Al de Kruyden in het Wout,
Al tot aen het quaſtigh hout,
Al tot aen den harden ſteen,
Heeft dit uytter aert gemeen
Dattet voelt een innigh vyer,
Dattet trout op ſijn manier,
Dattet alteſamen paert
Yder een na ſijnen aert,
Dattet vrijt en dattet ſpeelt,
Dattet ſoete vruchten teelt.
Dit was eens des werelts' gront,
Schier eer dat de werelt ſtont;
Dit ſal vaſt en ſeker ſtaen,
En noch altijdt verder gaen,
Tot men na des werelts val
Eeuwigh bruyloft houden ſal.

Een Kruyt en vergaet eyghentlijck niet, dat wederom uyt het Zaet van nieus uytſpruyt. Een Vader, al ſterft hy, leeft noch in ſijnen Soon, in den welcken hy ſijn levende-beeldt nalaet. Hierom werden alle Dieren door een ſonderlinghen luſt, en begeerte geprickelt tot de Telinge, waer toe Godt Almachtigh, Man ende Vrouw gheſchapen heeft, haer al van den beginne inſcherpende deſe leſſe; *Weeſt vruchtbaer, eude vermenichvuldight.* Welck onderſcheydt van Man, ende Vrouw, niet alleen in de Menſchen, ende andere Dieren aen te mercken is: maer oock eenighe Boomen, ghelijck onder andere, de Laurieren, Cypreſſen, Linden, inſonderheyt de Dadel-boomen toe-gheſchreven werdt. Waer over d'Heer, Raedt-Penſionaris *Cats*, het volgende Dicht voor ſijnen *Proef-ſteen* geſtelt heeft:

Daer is een geeſtigh volck dat Godes hooge wercken
Gewoon is aen te ſien en vlijtigh aen te mercken;
Soo datter niet een loof in Boſch of velden waſt,
Dat niet en wort door-ſocht en neerſtigh ondertaſt.
Wat Kruyt of Planten doen, en hoe de boomen leven,
En waer de Wortel gaet, en hoe de Tacken ſweven,
En wat het jeughdigh Sap, en wat de ſchors vermagh,
Dat wort by hen geſien als in den klaren dagh.
Maer noyt en wiſter Menſch van Boſch-gewas te ſpreken,
Dat metten Dadel-boom is weert te zijn geleken:
Sijn aert dient hier gedacht en aen de jeught vertelt,
Vermidts hy liefde pleeght oock in het woeſte velt.
Waer oyt dit jeugdigh hout komt ſpruyten aen der heyden,
Daer is't in Man en Wijf ten vollen onderſcheyden:
Een geeſtigh Hovenier die kent haer rechten aert,
En ſiet wanneer de Boom is nut te zijn gepaert.
Het Wijfje ſtaet en treurt, en laet ſijn tacken hangen,
Wanneer het in de Mey met liefde wert bevangen;
Men ſiet het aen het loof, hoewel het niet en ſpreeckt,
Of dat de wortel queelt, of datter yet ontbreeckt.
Indien het is geplant ontrent de Manne-boomen,
Maer daer een helle Beeck met koele water-ſtroomen
Komt ſchieten tuſſchen bey, ſo dat het niet en kan
Voldoen ſijn gulle jeught, en wrijven aen den man:
Soo komt den Hovenier den Manne-boom genaken,
En gaet van ſijn geway een aerdigh kransjen maken,
En hanght het aen den ſtam van die uyt liefde queelt,
Soo dat het aerdigh groen haer om de Leden ſpeelt.
En als het vrouw-gewas dit voelt aen hem gebeuren,
Soo latet veerdigh af van ſijn ellendigh treuren,

Het

Het krijght een ander verw, en ſchiet een blijder groen,
Soo dat ſijn innigh mergh ſich open ſchijnt te doen.
Soo haeſt de Bogert-man dit weſen koomt te mercken,
Soo pooght hy ſijn bedrijf al vorder uyt te wercken:
Hy plukt de ſchoonſte bloem, hy neemt den groenſtẽ baſt
Die aen de manne-ſtam en ſijne tacken waſt.
Hier weet hy na de kunſt een Poeyer af te maken,
Dat geeft het Wijfje moedt en vordert hare ſaken;
Het is ghelijck een dau daer na het kruydt verlanght,
Ia als een vruchtbaer zaet dat ſy in haer ontfanght.
De Boom aldus beſtroyt begint terſtont te ſwellen,
En ſchiet veel bloemen uyt die niet en zijn te tellen,
En naderhandt de vrucht; dies lacht de Bogert-man,
En prijſt het vruchtbaer hout, en eter Dadels van.

Dan ghelijck deſe Gemeenſchap, ende Verſamelinghe vry duyſter is in de Boomen, ſoo blijcktſe klaerlijck in de Dieren, die oock van de Nature tot het Telen aen-gheritſt werden, om dat noodigh werck geerne, ende met luſt uyt te voeren. Want hoe ſoude anders een ſtatigh Man te brenghen zijn geweeſt, om ſijn ſelven in die vuyligheydt te ſteken, ende een eerbare Vrouwe de ſchaemte willen aen een zyde ſtellen, ende noch uytſtaen de moeyelijckheyt van dragen, ende baren; het welck niet alleen met pijn, maer oock dickwils met gevaer van 't leven toegaet, waerom *Medea*, by den Grieckſchen Poët *Euripides*, ſeydt, liever driemael met den Schilt in den ſlagh te willen ſtaen, als eens te baren. Dan hier in is oock al voorſien, ende de Vrouwen daerom dubbelt vermaeck toegheyoeght. Want ſy en ſchieten niet alleen haer eygen Zaet (het welck vol Geeſten zijnde, een keteli ghe vreught maeckt) maer ontfanghen oock dat van den Man. Dit was *Tireſias* ſeer wel bewuſt, als beyde beſocht hebbende, ende daer over, tuſſchen *Iupiter*, ende *Iuno*, die daer van uyt kortſwijl een boertigh wed-ſpul aenginghen, ſijn uytſpraeck dede, by den Poët *Ovidius*, in 't derde Boeck van de veranderingen:

Forte Iovem memorant diffuſum nectare curas
Sepoſuiſſe graves, vacuaque agitaſſe remiſſos
Cum Iunone jocos, & major veſtra profectò eſt,
Quàm quæ contingit maribus, dixiſſe, voluptas.
Illa negat, placuit quæ ſit ſententia docti
Quærere Tireſiæ. Venus huic erat utraque nota.
Nam duo magnorum viridi coeuntia ſylvæ
Corpora ſerpentum baculi violaverat ictu,
Deque viro factus, mirabile, fœmina ſeptem
Egerat autumnos: octavo rurſus eoſdem
Vidit: & eſt veſtræ ſi tanta potentia plagæ
Dixit, ut autoris ſortem in contraria mutet,
Nunc quoq; vos feriam. percuſſis anguibus iiſdem,
Forma prior rediit, genitivaque venit imago.
Arbiter hic igitur ſumptus de lite jocoſa,
Dicta Iovis firmat.

2 Deſe Telinghe wert belet door *Onvruchtbaerheydt*; dewelcke beſtaet in ghebreck, datter in de *Stoffe* ſoude mogen weſen, ofte in 't *Werck-tuygh*.

3 De Stoffe is het *Zaet*; het welck ontbreeckt, ofte van nature, gelijck in Kinderen, en Stock-oude Luyden, ofte door eenighe Sieckten, als Koortſen, Teringe, en diergelijcke. Het ſelve wert oock bedorven, en derhalven onvruchtbaer, als eenighe van de voorname Deelen, die het Bloet (uyt het welcke de Stoffe van 't Zaet is) maken, merckelijck beſchadight zijn. Waer by mede komt, als het Zaet al te dun, ofte al te dick is; ghelijck de natuerlijcke Poët *Lucretius* wel aenmerckt in ſijn vierde Boeck, daer hy oock de reden gheeft:

Nam ſteriles nimium craſſo ſunt ſemine partim:
Et liquido præter juſtum, tenuique viciſſim.
Tenue, locis quia non potis eſt adfigere, adhæſum
Liquitur extemplo, & revocatum cedit ab ortu:
Craſſius hoc porro, quoniam concretius æquo
Mittitur, aut non tam prolixo mittitur ictu;
Aut penetrare locos æque nequit, aut penetratum
Ægre admiſcetur muliebri ſemine ſemen.

Wat het *Werck-tuygh* belanght; ſoo zijn onder de Mans onbequaem, die het ſelfde te Groot, te Kleyn, ofte Wanſchapen is: maer meeſt, die al te kout van Gamatigheydt zijn, by de Rechts-gheleerde *Frigidi* ghenoemt, onder dewelcke oock de oude koude Mans zijn, die ghemeenlijck haer werck op 't Getouw laten ſtaen,

Frigidus in Venerem ſenior, fruſtraque laborem
Ingratum trahit, & ſi quando ad prœlia ventum eſt,
Vt quondam in ſtipulis magnus ſine viribus ignis,
Incaſſum furit.

ghelijck de Poët *Virgilius* in het derde Boeck der Landtbouwinge, ſpreeckt van de oude Paerden. So ghebeurt oock in andere, datter door gebreck van Geeſten gheen verrijſeniſſe en komt, ofte niet langh ghenoegh en duyrt. De Poët *Propertius* ſeydt hier van 4. *Eleg.* 9.

Cantabant ſurdo, & nudabant pectora cœco;
Lanuvii ad portus, hei mihi, ſolus eram.

Van welcke verſſen te ſien is by *Cæl. Rhodigin.* 4. *A. L.* 7. ende *Tiraquel.* in 4. *Leg. Connub. gl.* 1. *p.* 3. *n.* 12. Ick en ſal maer een exempel uyt de Hiſtoryen bybrengen. *Mariana* in 't 6. Boek der Spaenſche ſaken op 't 2. Cap. verhaelt, hoe de Dochter van *Witterick*, Koning van Spaengien, verlooft zijnde aen *Diderich*, Koning van Bourgongien, ende met groote ſtaet in

Vranckrijck komende,haer Vader geheel wederom haeſt t'huys quam; en datter vaſt gelooft werde,dat de Koning, door tooveryen van ſijn by-ſitten, daer hy dapper aen vaſt was, niet en hadde konnen plucken de bloem van de Koninglijcke Maegt. Soodanige werden by de gemelte Rechts-geleerde *Maleficiati* geheeten; en deſe Tooverye, en Beſweringe, wert onder andere,vaſt geſtelt by den meerder-gemelten Dr. *Fernelius* 2. *de Abd.*16. en *Alexander Benedictus* 24. *de med.*14. gelijck oock eenige beſchreven zijn door *Caſtro* 3. *de morb. mul.*3. Dit beſweren,ende knoopen van de Neſtelingh is gheheel ghemeen in Vranckrijck;ſo dat ick verwondert ben ſulcks ontkent te werden van Dr.*Hucherus*,Profeſſor te Montpellier,in ſijn Latijns boek van d'Onvruchtbaerheyt, als oock van den Heer van *Montaigne*,die 'tſelfde op het 20. cap.in 't 1 boeck van ſijn Franſche proeven, alleen de ſtercke Inbeeldinge toeſchrijft. Ick hebbe onlangs over deſe ſake geſproken met den Hoogh-geleerden Heer, *Cl. Salmaſius*,die my verklaert,ende met exempelen beveſtight heeft, ſulcx waerachtigh te weſen; ghelijck ick oock van verſcheyde andere verſekert ben. Noch vreemder is 't gene *Bapt. Codronchius* ſchrijft 3. *de Venef.* uyt vele Hiſtoryen te blijcken, dat yemants Gereetſchap kan afgetoovert werden: Doch hy voeghter by,dat ſulcx niet in der daedt en is, dan alleen ſchijnt te weſen. Maer het gaet wel vaſt in de ghene die ghelubt zijn, dewelcke evenwel ſonder regen, noch wint maken; ende derhalven oock lief-hebbers zijn, doch ſonder vermoghen, (ſiet *Cæl. Rhod.* 9.12.) gelijck een Maget,by den Poët *Terentius*, in *Eunucho*, ſeydt,wel verſtaen te hebben. Het welck de Turcken wel wetende, doen het een met het ander wech-nemen,in de Slaven,die ſy ſtellen tot bewaringe van haer Vrouwen.

De nu Meer-gemelte *Cælius Rodiginus*,verhaelt op het 14. cap. in 't 20. boek van ſijn Oude-leſſen uyt *Xanthus*, een oudt Schrijver der Lydiſche ſaken, dat *Andramites*,Koning van Lydien de eerſte geweeſt is, die *Vrouws-perſonen* doen *Lubben*, en deſelfde in ſtede van gelubde Mans gebruykt heeft. Dan dit en grijpt by ons gheen plaetſe: maer wel te groote *Wytte*, *Nauwigheyt*, *Sluytinge*, (by de Griecken Ongeboorde gheheeten) *Verdraeyingh van den Hals*, ofte *Krop des Lijf-moeders*, (gelijk ick bevonden hebbe te geſchieden door het al te veel gebruyk van veel *Verkouwende Spijſe*) als oock dat de *Lijf-moeder* al te *heet*, ende graeyigh is, waer door de Stonden (die het Zaet voeden) weynigh zijn, ende doen ſchrijnen: gelijck ſy oock opgehouden,oft vermindert worden, wanneer deſelve te *Kout* is. Hebbe evenwel bevonden, dat de Onvruchtbaerheydt in de Vrouwen hier te Lande meeſtendeel ſpruyt uyt al te groote *Vochtigheydt des Lijf-moeders*, waer door ſy niet alleen haer eygen Bloedt te waterigh maeckt: maer oock het Zaet niet en behoudt.

Wy hebben nu kortelijck aengeweſen de Gebreken,die in Man,oft Vrou de Vruchtbaerheyt tegenſtrijden: maer dient oock aengemerckt,gelijck alledaegs bevonden wert, datter wel in geen van beyde gebreck en is,en evenwel niet voort en komt. Want alſoo niet van een; maer uyt het Zaet van twee, alle volmaeckte Dieren gheteelt werden: ſoo moeter noodtſakelijck ſeker *Overſtemminghe* tuſſchen beyde zijn, te weten, een gelijcke Gematigheydt, ofte die door verſchillende Ongelijckheydt gelijck, en eenparigh gemaeckt wert. En dit is de oorſaeck, dat de Vrouwen by den eenen Man Kinderen krijgen, by den anderen niet, gelijck *Plinius* 7.13. daer toe bybrenght *Auguſtus*, en *Livia*; ja ſomtijts met den ſelfden lang getrout zijnde, na veel jaren eerſt komen te Kinderen. Sonder twijfel, om dat de Gematigheyt des Lichaems metter tijdt verandert, en dienvolghende oock het Bloedt, ende daer uyt het Zaet een ander gematigheyt verkrijgt. De Poët *Lucretius* heeft dit mede niet overgeſlagen in het voorgemelte boeck, ende met deſe verſſen:

Nam multum harmoniæ Veneris differre videntur,
Atque alias alii complent magis, ex aliiſque
Suſcipiunt aliæ pondus magis. inque graveſcunt:
Et multæ ſteriles hymenæis ante fuerunt
Pluribus; & nactæ poſt ſunt tamen, unde puellos
Suſcipere, & partu poſſent diteſcere dulci.
Et, quibus ante domi fœcundæ ſæpe nequiſſent
Uxores parere, inventa eſt illis quoque compar
Natura, ut poſſent natis munire ſenectam.
Uſque adeo id magni refert; ut ſemina poſſint
Seminibus commiſceri genialiter apta,
Craſſaque conveniant liquidis, & liquida craſſis.

4 Wanneer de Oorſaeck van Onvruchtbaerheyt ſpruyt uyt eenigh merckelijck Gebreck in de Bloet, ofte Zaet-makende Deelen, daer van brenght elck Deel ſijn eyghen *Teycken* mede, en is op ſijn plaetſe aengheweſen. De *Kouwigheydt* wert daer door ghemerckt, datter gheen, ofte weynigh luſt en is, ende datter een dun,ende waterigh Zaet ſonder vreught af-ſchiet. De Tooverye blijckt daer aen, dat yemandt anders wel gheſtelt is, ende met een ander wel te doen kan hebben, maer niet met ſijn eyghen Huyſvrou, daer de Neſtelingh alleen op-geknoopt is. De Gelubde vertoonen haer eyghen Teycken: doch blijckt noch ſonder dat, aen haer *Weſen*, ende *Manieren*. Want ſy zijn gemeenlijck *Bol*,*Valuwe*,ofte *Gheplackt* (ſiet *Salmaſius* in ſijn *Plinianis Exerc.* p. 757.) *in het Aengheſicht*, ſonder *Baert*, ende hebben een V*rouwen-ſtem*. Ick ſoude daer by voeghen Vrouwe-moedt; het en ware ick der Vrouwen dapperheydt beweert hadde in het Boeck van hare *Wtnementheydt*, en dat oock de geſnede *Narſetes*, ten tijde van den Keyſer *Iuſtiniaen*,mannelijck tegens de Gotthen geſtreden, en hem wederom meeſter van

Italien gemaeckt hadde. Sulcx is oock te leſen in de Turckſche hiſtoryen van verſcheyde Overſten, die geſneden zijnde, haer verſtandigh, ende vromelijck droeghen. Waer uyt blijckt, niet altijt vaſt te gaen, 't ghene den Arabiſchen Ghenees-meeſter *Avenzoar* ſchrijft, dat de Geſnedene van quade manieren zijn, ſonder oordeel, en verſtant.

Dat de Aderen van de Lijf-moeder verſtopt zijn, wert betoont door het *Op-houden van de Stonden*. Die den Hals van de Lijf-moeder verdraeyt hebben, ge-nieten Pijn in plaetſe van Vermaeck, ende en kon-nen het ontfanghen Zaet niet behouden: ghelijck oock niet ontfanghen die te ſwaerlijvigh zijn, wan-neer, gelijck *Hippocrates* ſeydt, den Hals van de Lijf-moeder door de groote *Vettigheyt* van 't Net, te ſeer gedruckt werdt.

5 Als de Onvruchtbaerheydt haren oorſpronck heeft uyt quaet Zaet, dat heeft ſijn ſwarigheydt na de ſwaerte der Sieckte, daer ſulcks uyt veroorſaeckt werdt. Het Werck-tuygh, dat te langh, te kort, te ruym, ofte te nauw is, en kan naulijcks gheholpen werden: maer wel dat krom, ofte verdraeyt is. De beſloten Vrouwelijckheyt, ſeydt *Plinius* 7.16. te zijn een voor-teycken van ongeluck, daer toe by-bren-ghende het exempel van *Cornelia*, de Dochter van *Scipio*, wiens beyde Sonen, *Gracchi* genaemt, noch by haer leven, en zijnde *Tribuni plebis*, ofte Volcks-vol-machtighe, om-gebracht wierden. Het binden van den Neſtelingh, duert ſomtijdts eenighe tijdt, ſom-tijts al het leven. Dan de Vrouwen en mogen, vol-gens de Rechten niet klagen, als na drie-jarigh ge-dult, gelijck ſulcks, onder andere noodige Leerin-gen, aengeweſen wert in 't vermaert *Houwelijck*, met deſe Verſſen:

Ghy mooght geen bedt-gebreck in rechten openbaren
Als na een koude ſucht van drie geheele jaren,
Dit onheyl heeft den aert om niet te zijn geklaeght,
Als van een echte wijf, en noch een volle maeght,
Want heeft de ſoete trouw maer eens haer volle leden,
So is voor alle-tijdt het klagen af-geſneden,
En of dan eenigh man ſijn eerſte kracht verlieſt,
Geen wijf en heeft de macht dat ſy een ander kieſt.
Al watter nader-hant kan yemant over-komen
Dat moet, hoe dattet ga, ten goede zijn genomen,
Ia ſchoon u bedt-genoot vergat ſijn echte ſchult,
Daer is geen beter raet, als lijden met gedult.
Maer ſoo miſſchien de man met onbequame leden,
Is van den eerſten aen op uwe koets getreden,
En dat het onheyl duert tot aen het derde jaer,
So eyſcht u jeught te recht een ander weder-paer.
Niet dat om deſe feyl de trouwe wort ontbonden,
Na dat geen ware trouw daer oyt en is gevonden,
Want als een vrouwe trouwt die niet en is gemant,
Soo blijft de vrouwe los, de trouwe ſonder bant.

6 De Onvruchtbaerheyt, dewelcke veroorſaeckt door gebreck, datter is in het Bloet-maken van Le-ver, Milt, ofte Nieren, moet geholpen werden, ge-lijck in de Sieckte van die Deelen is aengheweſen. De Swackigheyt van 't Werck-tuyg kan verſterckt werden met het ſtrijcken van Weſt-Indiſchen Bal-ſaem, wat Olye van Euphorbium, en een weynigh Muskeljaet, Amber, ofte Zivet: en inwendigh met *Rakette*, 't zy de Bladeren, ofte het Zaet. Hier van is het versken:

Excitat ad Venerem tardos Eruca maritos.

Daer toe dienen oock *Cubeben*, *Galanga*, verſch inge-leyde *Gember*, de *Ballen van een Voſch*, en het Vleeſch, inſonderheydt dat ontrent de Nieren is, van *Scincus*, by ſommige na ſijne gelijckeniſſe aertſche Crocodil ghenoemt, als *Plinius* ſchrijft. Dan deſe moet van verre komen, ende alſoo hy dickwils van de rechte plaetſe, te weten, Egypten, ofte Indien, niet gebracht en werdt, ende oock ſorgelijck is, ſoo ſoude ick be-ter vinden, ſulcken vleeſch te vermijden, ende te gebruycken 't gene by ons in 't wilt waſt, en gantſch geen gevaer mede en brenght; te weten, de wortels van *Standel-kruyt*, ofte *Satyrion*, het welck dien naem heeft na de ritſige Velt-goden, by de Poëten *Satyrs* genaemt. Dit Kruyt heeft twee Wortelkens, gelijck Haſel-noten, haer kracht met de gelijkeniſſe mede-brengende, gelijck aengeweſen is, in ons *Inleydinge tot de Hollandtſche Ghenees-middelen*, op 4. Capittel. Van deſelfde klootjens is het eene vaſt en ſtijf (het welck van jaer tot jaer verandert, ghelijck wel aen-gemerckt is onder andere by de vermaerde Kruyt-beſchrijvers *Dodonæus*, en *Dalechamps*, alleen hier toe bequaem) en 't ander voos, en rimpeligh, het welck meerder belet, als voordeel ſoude by-brengen. De Grieckſche *Theophraſtus* in 't 9. Boeck van ſijn Be-ſchrijvinge der Kruyden op 't 20. Capittel, verhaelt van ſeker Kruyt, het welck een Indiaen mede-ge-bracht hadde, dat niet alleen de gene, die het aten, maer ook, die het alleen aenrochten, ſulcken kracht in haer leden op-blies, dat ſy queeſteden als ſy wil-den. Hier op ſchrijft de hoog-geleerde *I. Bodæus van Stapel*, Genees-meeſter van Amſterdam, (tot groo-te ſchade van de Ghenees-konſte, en dienvolgende van de Gemeene ſake, onlangs in fleur van ſijn leven overleden) in ſijn treffelijcke Wtleggingen, dit jaer 1644. gedruckt, hoe een geloofwaerdigh man, die uyt Indien quam, ſijn Vader vertelde, datter een Kruyt was in *Saratta*, by de Inwoonders *Bangi* ge-noemt, van ſulcke kracht, dat het door mans-werck een geheele nacht de vrouwe ſoude gaende houden. Of dit, ſchrijft hy, 't ſelve Kruyt is, daer *Theophraſtus* van handelt, dewijl daer gheen beſchrijvinge by en is, niet wel te weten; maer evenwel uyt het verhael de waerſchijnelijck te weſen. Sommighe meenen dat dit Kruyt *Satyrion* gheweeſt is, alſoo een ander Griecx Kruyt-beſchrijver *Dioſcorides* 't ſelve alſulcke

kracht toe-ſchrijft, dat ſet ſelfs maer in de handen ghehouden, doch meerder in wijn gheſoden, den luſt tot by-ſlapen verweckt. Het welck van den Romeynſchen ſchrijver *Plinius* oock gevolgt wert. Wy ghebruycken het af-ſietſel van het vaſte Wortelken, ofte het ſelve met ſuycker in-gheleydt, als oock de Conſerve daer van gemaeckt, ende *Diaſatyrion* ghenoemt. Sommighe ſegghen (gelijck Dr. *Dodoens* oock aenmerckt) dat de Vrouwen van Theſſalyen deſe ſelvighe Wortel noch verſch, teer, ende volſappigh zijnde, met Geyten-melck plagen te drincken te geven, om de geyligheyt te doen komen; ende de dorre, ofte drooge, om den ſelven te bedwingen, ofte achter te doen blijven. Hier en dient oock niet over-geſlagen dat dit *Standel-kruyt* (onder meerder geſlachten) manneken, ende wijfken is, die altijdt by een waſſen; ende als het een van het ander geſcheyden, ofte uytgeroeyt werdt, het ander terſtont begint te quijnen, ende allenckskens vergaet. Welcke Over-een-ſtemminghe in den Dadel-boom, ende andere hier voor is aengeroert.

Wat ſeydt de kunſte meer, vermogen echte luyden
Door moes van Bever-geyl en ander minne-kruyden
Door kitſich netel-zaet geroert in ſpaenſche pap,
Door Artiſocke-mergh, en ſiltigh Oeſter-ſap,
Door herſſens van de Duyf, en lil van Hane-kammen,
Door eyers van de Mus, en beyers van de Rammen,
En watter door de kunſt kan werden by-gebracht,
Te ſtijven tot het bedt haer uyt-geputte kracht:
Geef antwoordt mijn vernuft, ten eynde jonge paren
Die over dit beſlagh in eenigh twijffel waren,
Verſtonden met beſcheyt en watter mach beſtaen,
En watter qualijck voeght, en niet en dient gedaen.
Het wit dat yemandt heeft kan veelderhande ſaken
Geoorloft aen den menſch of gantſch onheyligh maken.
Want, die een wettigh dingh ten quaden eynde buyght,
Werdt even in het goet, van ſonden overtuyght.
Siet als een jongh-geſel in echten ſtaet getreden
Vint koelheyt, trage ſucht, vint onmacht in ſijn leden,
Of dat hy anderſints niet recht betalen kan
Wat vrouw en trouwe verght tot laſte van den man,
Of dat een ware ſucht om vrucht te mogen winnen,
Hem prickelt in den geeſt, en niet een dertel minnen,
Soo wordt het echte paer by wijlen vry-geſet,
De tafel even ſelfs te ſchicken na het bedt.
Niet door een geyl bejach van onbekende ſpijſen;
Dat niet als hobbels maeckt, en doet de leden rijſen,
Niet door een grilligh kruyt, dat ſchuym en winden broet,
Maer door geſonde koſt, die al het lichaem voet.
Maer ſoo in dit geval de keucken ſoude ſtrecken
Om tot een meerder brandt de leden op te wecken,
Of dat een dertel menſch heeft voor ſijn hooghſte wit
Niet om te zijn gevoedt, maer om te zijn verhit.
Soo iſſet ongerijmt het lijf te mogen ſtercken,
Om door een nieuwe kracht de tochten uyt te wercken,
Geen ſonde dient verweckt, maer uyt te zijn gebluſt,
Geen trouw en is gewijt ten dienſte van de luſt.

Wy komen nu tot de Toverye. Den ouden *Herodotus* verhaelt in 't 2. Boeck van ſijn Griecкſche hiſtorye, op 't eynde, hoe *Amaſis*, Koning van Egypten, ſijn Huysvrouwe *Ladiçe* van *Cyrenen*, niet en konde bekennen, gelijk hy nochtans andere wel gebruyckte. Als dit lange duerde, ſo ſeyde *Amaſis* regen haer: Vrouwe, ghy hebt my betoovert, en ghy, de ſnootſte onder alle Vrouwen, en ſult daerom door geen middel de doodt ontkomen. Als *Ladiçe* dat ſterck ontkende; en evenwel *Amaſis* daer door niet nedergeſtelt en werde, ſoo beloofden ſy by haerſelven (dit was de middel, ſeydt *Herodotus*, tegen dat quaet) indien ſy dien nacht haer man mochte gherieven, de Godinne *Venus*, een Beelt te Cyrenen op te rechten. Waer op *Amaſis* daerna noyt te vergheefs en quam, die oock ſijn Huysvrouw in toekomende ſeer lief had. En *Ladiçe* volbracht haer belofte, en ſont een Beelt te Cyrenen, het welck *Herodotus* ſchrijft, noch op ſijnen tijdt ongeſchent in de Voor-ſtadt geſtaen te hebben. De voor-gemelte *Codronchius* verhaelt op't 5. Cap. van ſijn 3. Boeck, dat ſekere Grave in't landt van Straesburgh, een Vrouw getrout hebbende, den Houwelijckſchen plicht niet en konde uytwercken: maer dat hem by geval het werck-tuygh van de Tovery bekent geworden zijnde, van de ſelvige is vetloſt geweeſt. Want van huys gereyſt zijnde, als hy een Vrouw ontmoete, die hy wel eer voor ſijn hoere gehouden had, op weder-zijdtſe groeting gevraeght zijnde na de wel-vaer van hem, ende de ſijne, heeft geantwoort dat alles geluckig toe-ging: waer door de Vrouw ontſtelt zijnde, wederom gevraeght heeft, ofte hy oock kinderen by ſijn Huysvrouw hadde: de Grave antwoorde, drie in drie jaren gehadt te hebben. Als de Vrouw hier op noch heviger in 't aengeſicht ontſtack; Waerom, ſeyde de Grave, werdt ghy ſoo ontroert, of zijt ghy mijn geluck benijdende? Neen, antwoorden de Vrouwe, maer ick ben quaet op dat oudt wijf, het welcke meende, datſe door haer quade konſten, u de kracht van Kinder-telen beletten konde: tot een teycken van't welke, ſey ſe, in't midden van't Slot, op de gront van den water-put een pot ſtaet, waer in ettelijcke dingen, weſende het werck-tuyg van haer toverye, beſloten legghen; ick ben verbiijdt, dat die dingen krachteloos zijn, en verheuge my in u geluck. De Grave dit hoorende, is wederom gekeert in ſijn Vaderlandt, en den Put geſuyvert zijnde, vant hy den pot, die hem de Vrouw hadt aengeweſen, ende den ſelven verbrant hebbende, konde ſijn brant daerna bluſſen ſonder eenigh beletſel. Even diergelijcke is een Raets-Heer in den Hage gebeurt.

Ick

Ick ſal hier by-voeghen (alſoo ick moet bekennen, de minſte ervaringhe daer van niet te hebben) 't ghene den Heere van Roeyen-borgh, &c. *Iohan Baptiſta van Helmondt*, ſchrijft in ſijn Onghehoorde wercken, nu onlangs uytgekomen, te weten, op het 8. Capittel van 't Graveel. Seker Bruydegom, ſeydt hy, vijf maenden gheknoopt zijnde, ſtelden 't gene hem by de Bruydt belet was, in een Kamenier te werck, die hy ſwangher maecke. De Vrouwe ten laetſten met hem in woorden rakende, ſeyde, dat ſy de vuyligheyt met de Kamenier door de vinger geſien hadde, om te beproeven, of hy Verkout, of Betovert was, ende op wat maniere ſy van hem ſoude mogen ſcheyden. Ende hy voeght daer by, dat ten laetſten den betoverden Knoop is los gheworden, door drincken van Bier, daer *Bercken-rijs* in geſoden was; het welck hy wonder prijſt. Soo ſchrijft oock *Carichtherus*, dat hy ſoodanige Toveryen geholpen heeft alleen met het water-maken, door een *Bercken-rijſten-beſem*. Andere ſeggen, dat het overgaet, als de Man door den Trou-Ringh ſijn water looſt. De ghemelte *Codronchius* verhaelt op d'aengeweſen plaetſe, van een ſeker Jonghman, dewelcke, als hy langen tijt 't gebruyck van een jong Meysjen gehad hadde, willende haer verlaten, hem van ſijn Mannelijckheyt berooft vont. Als hy bedroeft zijnde, een ſekere Vrouwe de oorſaeck van ſijne droefheyt geopenbaert hadde, en wien hy in deſe Toverye verdacht hiel: So antwoorde de Vrouwe, daer zijn ſoete woorden en beloften, ofte dreygementen en gewelt van nooden, om haer te dwinghen tot de herſtellingh van u vorige geſtalte. Hy de vermaninge nakomende, als de Tovereſſe door geen bidden had konnen beweeght worden, greep haer op een avont aen, en ſloegh haer een doeck om den hals, den ſelfden ſoo toe-treckende, dat ſy by-na worghde, die hy niet en wilde los laten, voor dat ſy hem ſijne geſontheydt beloofde: en ſy ſtekende haer handt tuſſchen ſijne dyen, nam het bedroch wech.

Wanneer den Hals van de Lijf-moeder al te ruym is, ſulcks werdt verbetert door t'ſamen-treckende middelen, te weten, *Smack*, *Weegh-bree*, *Eycke-bladeren*, *Granaet-ſchellen*, ofte diergelijcke, hier voorverhaelt; maer inſonderheydt *Wael-wortel*, waer van een Stovingh, ofte Pap ghemaeckt kan werden, en dan daer by gemenght poeyer van *Aluyn*, *Bolus*, ofte *Draken-bloet*.

De Nauwigheyt beſtaet daer in, ofte datter van buyten naulijcx eenige openinge en is (gelijck noch een Vrouwe leeft, die deſelvige maer ſoo groot en heeft, als een kleyne erweet) ſoodanighe door een konſtigh Heel-meeſter moeten tot bequaemheydt geſneden werden; oft datter van binnen eenigh beletſel in den Hals is, te weten, van Vlies, of Vleyſch, gelijck geſchieden kan van geboorte, ofte door eenige quetſure, ofte ſweringe. Het Vlieſch moet mede doorgeſneden werden, gelijck *Aquapendens* daer een exempel af heeft; het welck ick alhier niet over en brenge, dewijl ſijn Wercken in Nederlandts gedruckt zijn. Om het ingegroeyde Vleyſch wech te nemen, ſalmen eerſt beginnen met gepoeyert *Loot*, *Aloë*, *Ving. Ægyptiacum*, gebrande *Aluyn*, ofte diergelijcke; en wanneer men daer niet mede door en kan, komen tot Snijden.

Als de Lijf-moeder wat verdraeyt is, dan ſalmen deſelfde ſo van binnen, als van buyten allencxkens verwarmen, met ſodanige Middelen, als in 't 23. Capittel van het 1. Deel beſchreven zijn, en geſtadigh onder den Navel een Plaeſter houden die tot het Scheurſel in 't ghebruyck is, daer onder mengende wat *Ladanum*, en *Myrrhe*, ofte 't gene op de gemelte plaets is aengeweſen.

Die te Heet gebakert zijn, mogen door verkoelende Kruyden gematight werden; ende de Koude door verwarmende, gelijck die beyde aengeweſen zijn op deſelfde plaets.

De Vochtigheyt werdt verbetert, door deſelfde verwarmende Moeder-kruyden, en de gene, die de Sinckinghen op-droogen, beſchreven in 't 15. Cap. van het 1. Deel. Waer by moet komen de Maniere van Leven, verhaelt op 't 14. Cap. in 't 1. Boeck van het 2. Deel. Onder dient men mede den roock te ontfangen van *Wieroock*, *Bakelaer*, *Ladanum*, *Styrax*, waer van eenighe pillekens gemaeckt konnen werden, en op een koolken geleyt.

De ongelijckheydt moet metter tijdt gematight werden, door ſoodanige Spijſe ende Dranck, na dat deſelve is; ende als ſy uyt-ſteeckt door de ghemelte Genees-middelen.

7 De *Maniere van Leven* heeft in deſe gelegentheyt veel te ſeggen. Hier is een matige *Lucht* de bequaemſte: *Spijſe* die veel, en goet voetſel geeft, gelijck *Kalfs-vleyſch*, *Phaſanen*, *Capoenen*, *Konijnen*, ende diergelijcke; dan inſonderheyt wert de Geyligheyt verweckt door *Hane-klooten* (waer van een kluchtig exempel is in den *Schat der Geſontheyt*) als mede door de geyle *Moſſen*, *Perdrijſen*, en *Duyven*, en haer *Eyeren*; als ook de Eyeren van *Kievitten*, en *Hoenderen*. Van dewelcke mede *Kandeel* gemaeckt kan werden met *Wijn*, *Suycker*, *Kaneel*, en een weynigh *Saffraen*. De *Viſch*, als vochtigh, en droogh zijnde ('ten zy voor de ghene die verkoelinge van doen hadden) en kan hier geen voordeel geven; ſelver oock niet tot vermeerderinge van 't Zaet, de *Oeſters*, hoewel ſy door hare Suyligheyt yemandt gaende mochten maken; ghelijck Dr. *Ioubert* wel aen-wijſt 2. *des Erreurs pop*. 21. Daer hy oock op deſelfde maniere ſpreeckt van de *Aerdt-buylen*; gelijck wy mede konnen doen van *Peen*, *Aerdt-noten*, *Knollen*, *Ajuyn*, *Loock*, *Bieſloock*, *Tulpa*, en alle *Bollen*. Het welck de Romeynſche *Columella* oock aengemerckt heeft in ſijn 10. Boeck van de Lant-bouwinge op 't 11. Capittel:

—— *quæque viros acuunt, armantque puellas,*
Iam Megaris veniant genitalia ſemina Bulbi.

En de Poët *Martialis* en heeft ſulcks mede niet vergeten,als hy,13.*Epigr*.34. deſelvige daer toe verheft in deſe verſſen :

Cum ſit anus conjux, & ſint tibi mortua membra,
Nil aliud, Bulbis quam ſatur eſſe, potes.
Qui præſtare virum Cypriæ certamine neſcit,
Manducet Bulbos, & bene fortis erit.
Languet anus, pariter Bulbos ne mandere ceſſet,
Et tua ridebit prœlia blande Venus.

Hier toe doen oock *Dadels, Amandelen,Pingels,Piſtacyen,Boonen,Erweten,Caſtanyen,*verſche *Noten, Articyocken, Aſperges,* en diergelijcke, alle t'ſijnder plaetſe in den gemelten *Schat der Geſontheyt* beſchreven.

Dan met de Opweckende middelen moet al ſeer voorſichtigh gegaen werden,voornameljck in oude luyden. *Marineus* verhaelt in ſijn Hiſtorye van Spaengien op 't 20. Capittel, hoe *Ferdinand,*Koningh van het ghemelte Rijck, ende Groot-Vader van onſen Keyſer *Karel,* in een ſware Sieckte verviel, als hy,al bejaert zijnde, even te voren getrouwt hadde *Germaine de Foix,*ende dat de oorſaeck van deſelfde geleyt werde, op eenige dranckenn,die hem tot de Telinge ingegeven waren.

Men kan oock Vleyſch ſtoven met *Munte,*of *Rakette,*die evenwel de Lattouw (waer van in 't meergemelte Boeck) in Salade gegeten,niet en kan goet maken. Is mede dienſtigh 't gene met *Peper* in korſten gebacken is ; als oock dat met *Gember* geſtooft is. De *Slaep* dient volkomen te zijn,het *By-ſlapen* niet als met verlanghen, ende uyt reyne liefde, een vrolijck, ende gheruſt *Gemoedt*, doch evenwel ſelden ; want gelijck de Lief-hebber ſeyt :

—— *Venerem commendat rarior uſus.*

Een Portugijs Ghenees-meeſter *Caſtra*, meerder vermelt,raet aen te ſchouwen het paren van Hanen, ende diergelijcke, als Konijen, Moſſchen, die dapper in 't werck zijn,waer toe hy drolligh by-brengt de verſſen :

Segnius irritant animos demiſſa per aures,
Quam quæ ſunt oculis ſubjecta fidelibus, & quæ
Ipſe ſibi tradit ſpectator.

Wy ſullen hier niet verder gaen, alſo het vordere aenghewefen is in het 2. Deel, en Capittel,van den, nu dickwils genoemden, *Schat der Geſontheyt*.

PAULUS ÆGINETA
Lib. III. Cap. LXXIV.

Μίξις δὲ ἡ ἐξόπισθεν πρὸς κύησιν συμφέρει.

HUARTE
en el exam. de ingenios Cap. 15. §, 3.

La crudeza que mas dano a la generacion es la del vino: por que eſte licor, por ſer tan vaporable y ſubtil, haze que ellos demas alimentos, vayan crudos a los vaſos ſeminarios, y que la ſimiente irrite falſamente al hombre, ſin eſtar coſida ſazonada ; y por tanto loa Platon una ley que hallo en la republica de los Carthaginenſes, que el hombre caſado ni ſu muger, no beveiſſen vino el dia que ſe penſavan llagar al acto de la generacion ; entendiendo que eſte licor hazia mucho danno, a la ſalud corporal del ninno ; y que era baſtante cauſa para que ſalieſſe vicioſo, y de malas coſtumbres. Pero ſi ſe beve con moderacion, de ningun manjar ſe haze tan buena ſimiente como del vino blanco, eſpecialmente para dar ingen o y habilitad.

HET

HET VIERDE BOECK, VAN DE GICHTE.

Van de GICHTE, ofte FLERECYN.

1 *Benaminge in verſcheyde Talen,*
2 *Beſchrijvinge,*
3 *Onderſcheyt,*
4 *Inwendige Oorſaken,*
5 *Wtwendige Oorſaken,*
6 *Ken-teyckenen,*
7 *Voor-teyckenen,*
8 *Middelen om voor te komen,*
9 *Middelen om te geneſen,*
10 *Maniere van Leven.*

1

WY hebben 't Menſchelijke Lichaem verdeelt in Hooft, Borſt, Buyck, en uyterſte Lidt-maten, te weten Handen, en Voeten. De Sieckten van de drie eerſten, zijn in de drie voorgaende Boecken beſchreven: zo datter nu alleen overigh blijft, oock aen te wijſen, waer de uyterlijke Lidtmaten mede gequelt werden. Sulcks is de plage, die na dezelvige by de Griecken, en Latijnen *Arthrites*, *Articulorum dolor*, of *morbus*, en *Articularis*, ofte *Articularius morbus* genoemt wert: gelijck van de Barbaren *Arthetica*, en daer van by ſommige onder ons, **Artijke**; maer meeſt **Gichte/ Flerecijn/** of **Fledercijn.** De Barbaren geven 't oock den naem van *Gutta*, het welck in Latijn een drop beteyckent, gelijck ofte de ſtoffe drops-gewijze op de Lidtmaten leeckte; 't welck de Spaengjaerts navolgen met haer *Gota*, en de Françoiſen met *Goutte*; en daer op ſiet oock het Hoogh-duyts **Zipperlee** / dat de vochtigheyt in de leden zippert. De Italianen houden beyden de Benamingen *Arthetica*, en *Gotta*. De natuurlijke hiſtory-ſchrijver *Plinius* verhaelt in ſijn 26. boeck op't 10. cap. hoe dat niet alleen ten tijde van de voor-ouders, de Gicht ſelden plach te komen; maer oock op ſijnen tijt, dezelfde vremt was. Want, ſeydt hy, indienſe van outs in Italien ware bekent geweeſt, ſy zoude een Latijnſchen naem gevonden hebben. Dan die reden en gaet niet vaſt; alzo de meeſte Sieckten in Italien, en elders de Grieckſche namen hebben behouden: en dat oock den ouden Cato in ſijn boeck van de Landt-bouwinge, een genees-middel beſchrijft voor de *Schiatica*, wiens woorden zijn, *Vinum ad Iſchiacos ſic facito, &c.* En met het ſelvige woort werden de Gichtige oock beteyckent by *Agellius* 4. *Noct. Attic.* 13. en daerna by andere.

2 De Gichte is *Pijn* in de Vlieſige deelen der *Gewrichten*, die met *Pooſen* ghemeenlijck weder komt, beſtaende uyt *Toevloeyingh* van een *Scherpe*, en *Sultige vochtigheyt*. Deze Beſchrijvinge zullen wy wat nader gaen onderſoecken.

Thomas Minadous beriſpt de gene, die de Gichte beſchrijven, ofte het *genus* ſtellen *Pijn* te weſen, en wil het ſelvige hebben de moeyelijke Beweginge, om dat de Pijn, inſonderheyt in't ſcheyden, daer altijt niet by en is, maer wel het verhinderen in de Beweginge. *Franciſcus India* meent oock, dat deſe Siekte in de Beſchrijvinge qualijk genoemt wert Pijn, als een Toeval zijnde, en bepaeltſe met Sinckinge. Maer hy miſt. Want de Sinckinge en is de Gichte niet, maer wel de oorſaeck. En het is wel gebruyckelijck onder de Geneeſmeeſters in gebreken, daer de Sieckte, en Toevallen by een komen, dezelvige den naem te geven na het Toeval, dat meeſt pranght, en de Siecken aldermoeylijckſt valt, gelijck *Pleuris*, ofte Zijde-pijn, dewijl de Siecken daer meer over klagen, als over de ontſtekinge van het Borſt-vlies.

Wy hebben de Gicht-pijn geſtelt met pooſen dikwils wederom te komen. Want den aert van deze ſiekte is ſo hartneckig, dat als ſy eens yemant beſocht heeft, den zelfden ſeer lichtelijk weder komt beſoecken, al is't oock datze ſomtijts eenige maenden achter blijft, en haren waert ſchijnt vergeten te hebben.

Deze Sieckte beſlaet de gewrichten, en alzoo ſy groote Pijn verweckt, dienvolgende de Gevoelijcke, en Zenuachtige, ofte Vlieſige deelen der zelviger. Want dewijl de Zenuwen, ende Vlieſen het rechte werck-tuyg zijn van 't Gevoelen, zo moet nootſakelijk volgen, dat daer Pijn is, zodanige Deelen beſchadight werden: waer onder mede behooren de vlieſige banden. Want al is't, dat *Galenus* ſchrijft, alle banden ſonder gevoelen te wezen; zo blijckt nochtans uyt 'et ſteken, en zelfs uyt de Gicht, datze gevoelen hebben. En de reden, die by-gebracht wert, dat de Menſche

geſtadigh met Pijn zoude gequelt zijn, indien de gevoelende banden geſtadig tegens de harde beenderen zouden ſtooten, en heeft niet veel om 't lijf. Want die Gewrichten zijn van Nature zo wel geſtelt, en bewaert, dat ſy daer van geen noot en hebben. Wy vatten alle daeg met onſe handen, wy wandelen met onſe voeten, in welcke Leden veel Banden, Zenuwen, en Vlieſen zijn, en daer en wert evenwel door de beweginge geen pijn verweckt. Vorder, dat deze pijn haer meerder openbaert ontrent de Gewrichten, als op een ander plaets, daer van is deſe reden: te weten, dat de Aderen, en Slagh-aderen haer van de Scherpe vochtigheyt hier in een nauwe, en beſloten plaetze ontlaſtende, aldaer ront ſom, als omçingelt, blijft ſtekē, daer ſy in andere plaetſen vryer, en ruymer loop heeft.

Onſen ouden Geneeſmeeſter *Galenus* ſchrijft 6. *Aph.* 49. en 10. *ſec. loc.* 2. & 6. dat de Gichtige vochtigheden in 't hol van de Gewrichten vloeyen, en aldaer de beenderen met gewelt van malkanderen dringen: waer door de banden, en vlieſen, dezelvige te ſamen bindende, zoo dapper uytgereckt werden, datze die over-groote Pijn veroorſaken: dat oock dezelvige ſtoffe niet en zijpt in de banden, ofte vlieſen, daer uyt te blijcken, dat noyt een Gichtige geſien is, die de Stuypen, ofte Treckinge der Leden hadde, dewelcke anders uyt Scherpe vochtigheyt voortkomt.

Wat het eerſte belangt. Indien waer was, dat de gerekte beenderen de Pijn veroorſaekten, ſo moſt nootſakelijck volgen, dat als de beenderen tegens malkanderen gedrukt wierden, by exempel die de Gicht in de Knye hadde, met ſtaen de Pijn verminderde. Want alzo zoude 't uytrecken verminderen, en de invloeyende vochtigheyt te rugh gedreven werden, (even-eens gelijck de gene, die met Hooft-pijn door opſtijgende Dampen gequelt zijn, verlichtinge voelen, als ſy een doeck vaſt om haer hooft binden) en dan zoude ook geraden weſen, in 't beginzel de beenderen zo nauw te vereenigen, datter niet tuſſchen beyde konde ſchieten: maer de ondervindinge betoont, dat zodanige Middelen gantſch niet en helpen, dan wel meerder Pijn aenbrengen. Daerom zoude ick het houden met den meer-gemelten *Fernelius*, (die ook gevolght wert by *Platerus, Steeghius, Spigelius, Sennertus*, en veel andere) ſtellende de plaets in de banden, en vlieſen, dewelcke de beenderen aen malkander hechten, wanneer ſy van eenige ſcherpe vochtigheyt doorſijpt werden. Sulcx blijckt mede, door dien de Pijn, als 't Lidt maer even wert aengerocht, terſtont vermeerdert: als oock de ſwackheyt, moeyelijcke beweginge, en ſomtijts zodanige ſlappigheyt, dat het komt te recken. Dit gevoelen wert evenwel by vele tegengeſproken (als onder andere by Trincavellius, Duretus, Coſtæus, Minadous, Mercatus) en dat van Galenus verdedight. Wy zullen mede haer Redenen bybrengen, en beantwoordē. Voor eerſt treckenſe tot haer voordeel de 49. Kortbondige Spreucke van 't 6. boeck, alwaer Hippocrates ſchrijft, dat de Gichte niet ophout voor den veertighſten dagh, en dat dein-gevloeyde Vochtigheyt niet eerder verdreven en wert; als ſtekende in een plaetſe, die weynigh wermte heeft: derhalven indien de ſelve was in vleyſige, of bandige deelen, daer veel Aderen zijn, lichtelijck zoude konnen verdreven werden. Ten tweeden willen ſy haer ghevoelen daer mede beweren, dat door het vloeyen van de Vochtigheydt in de holte van de Gewrichten, de beenderen van een wijcken, en alzo door uyt-recken van de banden, en vlieſen zodanigen Pijn verwecken. Ten derden, dat door het bewegen van 't Gewricht de Pijn vermeerdert. Ten vierden, dat de Pijn van binnen gevoelt wert, eer datter van buyten eenige ſwellingh komt; en dat ſulcx eerſt geſchiet, als de Vochtigheyt haer van binnen na buyten begeeft. Ten vijfden, dewijl tuſſchen de Gewrichten altijt ſlijmerige vochtigheyt van nodē is, om haer hardigheyt te verſachten, en de beweginge te lichten, zo zoude dezelvige lichtelijck aldaer te veel konnen vallen, verdicken, en tot kalck gebracht werden. Deſe Tegen-werpingen zijn wel te wederleggen. Want belangende 't eerſte, dat de vochtigheyt in de Gichte dickwils langſaem verdreven wert, daer van en is de oorſaek niet, dat dezelve ſteekt in de holligheyt van de Gewrichten, maer in zodanige plaets, daer luttel bloet, en wermte is, en de Vochtigheyt zelve oock veeltijts onbequaem valt, om ras verdreven te werden. Behalven dat zulcks oock niet altijt en gebeurt, maer verdwijnt dickwils in korte tijt; te weten, wanneer dezelvige weynigh is, en bequame Middelen aengewent werden. Daerbeneffens en verweckt deze Sieckte geen Pijn, om dat de Gewrichten recken, en de beenderen van malkander wijcken: maer om dat de ſcherpe Vochtigheyt zijpende in de Vlieſige deelen, dezelvige bijt, en uyt-reckt. Ten derden, en vermeerdert de Pijn niet, als het Lidt beweeght werdt, om dieſwille de Vochtigheyt in de holte van 't Gewricht ſteeckt: maer om dat de vlieſige deelen, het Gewricht omvangende, die al te voren gerekt waren, door de beweginge noch meerder recken. Het vierde en gaet mede niet vaſter; Wel is waer, datter gemeenlijck in 't beginſel geen, ofte weynig geſwel en is, en dat ondertuſſchen groote Pijn van binnen gevoelt wert, dewelcke komt te verſachten, wanneer het Lidt van buyten ſwelt. Dan zulcx en geſchiet niet om dat de Sinckingen tuſſchen de beenderen (die geen gevoelen en hebben) der Gewrichten gevallen zijn, en dan na buyten ſchieten: maer om dat de Sultige vochtigheyt op de Vlieſige, en gevoelijcke deelen van de Gewrichten eerſt nederſtort, en aldaer door haer ſcherpigheyt Pijn verwekt: maer daerna, alſſer een deel van die vochtigheyt door het nabuurig Vleyſch verſpreyt wert, dan verſacht de Pijn; alzo dezelfde over meerder plaetſen verſpreyt zijnde, minder kracht heeft, gelijck mede, om dat de Vleyſige deelen, als ſacht, en gemoedigh zijnde, met

minder

minder Pijn konnen ſpannen, en uytgezet werden. Sulcx ſietmen dagelijcx in de Tant-pijn, die in 't eerſte ſeer hevigh is, te weten, als de Sinckingen op de Tanden, en haer Zenuwen vallen: dan daerna, wanneer een gedeelte in't Tant-vleyſch, en de Koon verdeelt wert, komt te verſachten. Wat het vijfde, ende laetſte belanght; wy hebben wijt-loopigh genoegh bewezen in 't 15. cap. van het 3. boeck, dat de Slijmerige vochtigheyt by haerzelven geen ſtoffe en is om tot kalk te konnen gebracht werdē, en is derhalven by *Coſtæus* op *Avic.* hier te vergeefs bygebracht. *Galenus* is nu beantwoort op het eerſte; wy komen tot het andere, te weten, waerom die Scherpe vochtigheyt, ſackende op de Gewrichten, geen Treckinge in die Lidt-maten en verweckt? De reden is, om dat niet de Zenuwen zelve, van wegen ſy het bewegen de Spieren toebrengen, beſchadigt en werden; maer alleen de Vlieſen, en Vlieſige Banden, die de Beweginge niet en veroorſaken, en derhalven, al valt op haer groote Pijn, geen Treckinge en verwecken, gelijck men zulcx oock merckelijck bevint in Tant-pijn, Pleuris, Colijck, en diergelijcke.

13 De Gichte is een algemeene ſieckte, ſeyt *Galenus*, over alle de Gewrichten; waerom *Avicenna* daer toe oock brenght Hals, en Rugh-pijn, het welck mede gevolght wert van *Matth. de Gradibus, Nic. Florentinus*, en *Fr. Pedemontanus*. Dezelve werden van *Ianitius* genoemt *Collagra*, en *Dorſagra*, en het eerſte, om eenkel Griecx te hebben *Trachelagra* van *Minadous*, het andere *Rachiſagra* van *Paré*, die oock *Gonagra* van de Knye, en andere namen van andere Deelen by brengt. Dan het gemeen gebruyck heeft maer drie Griecksche namen behouden, te weten, van de Pijn in de Handen, Voeten, en Heup, met de namen *Chiragra*, *Podagra*, en *Iſchias*, by de Barbaren *Shiatica*, het welck van ons gevolght wert. Met de twee eerſte ſpeelt de Poët *Martialis* 1. *Epigr.* 99. ſeggende van een die voor recht was, en het *Podagra* (dat is zoo veel als *Voet-greep*) had, en niet wel en betaelde, dat zulcx was het rechte *Chiragra*, als of men *Hant-greep* ſeyde, volgens de Griecksche benaminge.

> *Litigat, & Podagra Diodorus Flacce laborat:*
> *Sed nil patrono porrigit, hæc Chiragra eſt.*

Deze twee gaen wel te ſamen, gelijck Suetonius ook ſchrijft van den Keyſer Galba, hoe ſijn Handen, en Voeten zo krom getrocken waren, dat hy geen ſchoen konde aen-lijden, noch geen brief op doen, of vaſt houden. Ia het komt oock wel zo verde, dat de drie laetſt verhaelde ſoorten van Gichte in een Lichaem malkander geſelſchap houden. En van den Keyzer Auguſtus verhaelt de gemelte Suetonius, dat het gebreck in Heup, Dye, en 't ſlincker Been, hem dickwils krepel maeckte. Van dit mangel ſchrijvende Herodes in ſekeren brief, aengemerckt by de Griecksche Philoſtratus in 't 1. boeck van 't leven der Sophiſten: Als ick Eten moet, ſeyt hy, en heb ick geen Handen. Moeter Gegaen zijn, ick en hebbe geen Beenen. Moeter pijn geleden wezen, dan zijnder Handen, en Beenen.

4 By den Arabiſchen Avicenna, en vele andere Geneeſmeeſters, wert de *Oorſaeck* van alle Pijn geſtelt te wezen Ongematigheyt, en Scheydingh van 't gene vereenight, en vaſt is. Dan de Oorſaeck is maer een, te weten de Scheyding, of Reckingh van de Gevoelijcke deelen; en als al de Ongematigheyt Pijn verweckte, zulcx moeſte ſy doen door het ſcheyden, of uytrecken van zodanige deelen, gelijck my gedenckt ons geleert te hebben den hoogh-geleerden Heere, Dr. Everhard van Vorſt, Profeſſor tot Leyden, als hy in 't jaer 1614 Alex. Trallianum uyt-leyde. De wel verſochte Dr. Govert van der Steegh, geboortigh van Amerſfoort, en Geneeſmeeſter van Keyſer Rudolf de II. ſchrijft 15. *Med. pract.* 12. verwondert te wezen, (waer op mede ſlaet *Coſtæus* in *Avicenn. tr.* 2. *lib.* 3. *Fen.* 22. *cap.* 5.) waerom vele (onder dewelcke de meer-gemelte Fernelius oock is) ontkennen, dat de Gichte van een naeckte *Ongematigheyt zoude komen, dewijl ondertuſſchen niemant van dezelvige en ontkent, dat van Koude, en Drooghte in een gevoeligh deel Pijn verweckt wert. Want de Sinckingen*, ſchrijft hy, *en geſchieden niet alleen op de Gewrichten, door het Invloeyen van Vochtigheyt; maer oock door de naeckte Hoedanigheyt, het zy heete, koude, ofte Drooge. Ia het is gemeen dat de Deelen, die te heet, of te kout zijn, allencxkens zodanigen Vochtigheyt vergaderen, dewelcke niet anders, als de gene, die invloeyt, ſpannen, bijten, en in-eten kan; gelijck oock dickwils vernomen wert groote Pijn in de Gewrichten, ſonder geſwel, beſwaerlijck gevoelen, ofte veranderinge van verwe, die by een yegelijck gehouden werden voor teyckenen, datter geen Vochtigheden by en zijn.* Fernelius *om niet te ſchijnen de ſijne te verlaten*, Al is 't, *ſeyt hy*, dat de Pijn ſomtijts overkomt ſonder merckelijck geſwel, zo ſchuylter niettemin een weynigh dunne Vochtigheyt. *Hy en verſtaet niet, dat de Gichte gantſch ſonder Geſwel zoude weſen, dan daer van kan het geſicht, en gevoelen oordeelen; en hy ſlaet na een Vochtigheyt, die by geene Teyckenen wert aengeweſen, behalven dat oock by de Geneeſmeeſters een weynigh Vochtigheyt, dewelcke nootſakelijck moet volgen op de Ongematigheyt, weynigh in achtinge komt, &c.* Op deze redenen antwoort gevende, ſeggen wy voor Fernelius, niet te ontkennen, dat oock van een eenkele Ongematigheyt Pijn in de Gewrichten kan verweckt werden: maer niet zodanige, die voor Gichte te rekenen is; dewijl niet alle Pijn in de Gewrichten juyſt voor Gichte behoort gekeurt te weſen, maer alleen zodanige, dewelcke met de keuren, hier beſchreven, over-een komt. Op dit ſtuck ſlaet een aenmerckens waerdige plaets van Galenus, die wy hier zullen bybrengen uyt ſijn Wtleggingen op de 16. Kortbondige Spreuke van Hippocrates in 't 3. boek. *Wanneer, ſeyt hy, een al te Drooge ongematigheyt de Vochtigheyt der Gewrichten verteert, daer op volgt een trage Beweginge,*

ſomtijts ook Pijn: maer die en is voor geen Gicht te rekenen, 't en zy yemant alle Pijn in de gewrichten alſo wilde noemen, 't welck nochtans Hippocrates *ſelve niet gedaen en heeft, ſchrijvende* 2. Epid. *dat de gene, die in hongers-noot Pluck-vruchten aten, ſwacke beenen kregen. En die door het gebruyk van Erven pijn in de Knye ontfingen, en noemt hy niet Gichtige, maer Knye-pijnigh.* Welcke plaets alleen genoegh zy in plaets van vele, die wy zouden uyt den ſelfden *Galenus* konnen aenwijſen. Dat D^r. *van der Steeg* bybrengt, hoe een naekte Ongematigheyt ook Sinckingen kan verwecken, zulcx en ontkennen wy niet; maer dan rekenen wy dezelvige onder de voorgaende Oorſaken; en noch geen Gichte te maken, voor aleer de ingeſoncken Vochtigheyt in de gevoelijcke Deelen der Gewrichten zijpende, en deſelvige ſpannende, en prickelende, hevige Pijn verweckt. *Van der Steeg* voeghter noch by, datter dickwils Pijn in de gewrichten is, ſonder eenigh uyterlijck geſwel, gelijck nochtans de Sinckingen gemeenlijk veroorſaken. Tot antwoort dient wederom, dat alſſer geen vergadering van Vochtigheyt en is, de Pijn, die in de gewrichten zoude mogen weſen, voor geen Gichte te houden en ſtaet. Behalven datter oock wat weynige, en dunne Vochtigheyt kan ſchuylen, ſonder merckelijke Swellinge (gelijck in Zijde-pijn, Tant-pijn, en diergelijcke) inſonderheydt als daer een Quaetaerdigheyt by komt, dewelcke dappere Pijn verweckt. Want dat de Gichte niet alleen door bekende Hoedanigheyt, maer oock uyt verborgene, en vergiftige, haren oorſpronck treckt, wert met twee exempelen wel aengeweſen by den Koninghlijcken Heelmeeſter Paré in't 17. boeck op 't 2. capit. hoewel daer tegen ſtreven de gemelte *van der Steeg*, en den hoogh-duytſchen D^r. *Sennertus*.

De naeſte *Oorſaeck* van de Gichte, wert by de Oude Geneeſmeeſters geſtelt in de vier Vochtigheden, die in't bloet zijn, wanneer eenige van deſelve uyt de aderen, gelijck by ſprinck-vloet het water uyt de rivier, over-vloeyen. De Prince onder deſelvige *Hippocrates*, in ſijn boeck van de Inwendige gebreken, ſchrijft, dat de Gichte veroorſaeckt uyt *Bloet*, 't welck in de Aderkens door Gal, en Slijm bedorven is. De naeſte in aenſien, *Galenus*, ſtelt (in ſijn 10. boeck van 't Mengelen der genees-middelen na de plaetſen) de Oorſaeck in Bloet, maer meeſt in Slijmerige vochtigheyt, daer wat Gal onder vermenght is. Dit wert van d'andere Griekſche geneeſmeeſters nagevolght; als mede van de Arabiſche, en meeſt van alle de Nieuwe; opnemende (gelijck geſeyt is) al de vier Vochtigheden tot oorſaeck van de Gichte, uyt reden, dat de Swellingen verſcheyden geverwet, de Pijn, en andere Toevallen ook verſcheyden zijn, dat ook de Wtkomſt niet eveneens uyt en valt, en de maniere van geneſen byſonderlijk na de byſondere oorſaken moet geſtuurt werden. *Coſtæus* verhaelt op *Avicenn.* geſien te hebben, hoe een die met *Podagra*, ofte Gichte in het been gequelt was, door raet van den Geneeſmeeſter in't Been gebrant werde, en datter veel Swarte vochtigheyt uytliep, waer op de Pijn volkomentlijck ſtilde. Alzoo, ſchrijft hy, bevintmen alle daeg, wanneer de Slijmerige, galachtige, of Brune vochtigheyt door Afdrijvende middelen gelooſt, ofte het Bloet door Ader-laten verminderr wert, dat alſdan de Pijn ofte geheel overgaet, of altijt zo hevigh niet aen en hout. Maer deze reden en bewijſen niet genoeg het gene ſy voor hebben. Want al is 't, dat na overvloet van byſondere Vochtigheden dezelvige in de gewrichten konnen vloeyen; zo en zijn evenwel die geen Oorſaek van de Gichte; maer werden alleen van de Sultige Wey (die wy terſtont zullen aenwijzen) mede gevoert, of door de Pijn ingetrocken. En dat die vochtigheyt, dewelcke het geſwel maeckt, eygentlijck de pijn-makende Stoffe niet en is, blijckt daer uyt, dat in beginſel, aleer het Lidt ſwelt, de meeſte Pijn is, en dat dezelve mindert, wanneer haer de ſwellinge openbaert. Daerbeneffens en is dit gevoelen niet waerſchijnelijck, dewijl vele, die met overvloet van bloet, ofte quade Vochtigheden beladen zijn, evenwel met de Gichte niet gequelt en werden.

Om de ſake wel te ontleden, zoo zullen wy gaen door al de Vochtigheden, beginnende van de ſuyverſte, dewelcke eygentlijck den naem van *Bloet* heeft. Deze en konnen wy niet aennemen voor oorſaeck van de Gichte, dewijl het Bloedt, zijnde de ſchat, en behoudeniſſe van ons leven, en dien-volgende alle Deelen noodigh, niet lichtelijck in grooter menighte gedreven wert na een byſonder Deel, inſonderheyt 't gene Zenuachtigh is, en derhalven weynigh ghemeenſchap met het bloedt heeft. En als het al na de gewrichten geſchoven werde, dewijl het een ſachte, en malſe vochtigheyt is, zo en zoude zo groote, en ſcherpe Pijn niet konnen onſtaen.

Daerenboven, by aldien de Gichte beſtont uyt bloet, zoo zoude waerſchijnelijck de Swellinge in de Gichtige door-ſweren, dewijl geen Vochtigheydt lichter in Etter verandert, als het Bloet. Hier op ſeyt D^r. *Seidelius*, in ſijn boeck van deze Sieckte, *th.* 42. dat de toe-vloeyinge van bloet geen Etter, ofte Sweringen en doet groeyen, als alleen in Vleyſige deelen. En alzoo de Gewrichten zenuachtigh, en ſonder vleyſch zijn, zo beſluyt hy daer uyt, dat ſy niet en konnen onſteken, en tot ſweringe geraken. Dient tot antwoort: Dat wel het bloet in koude plaetſen zo licht niet en kan onſteken, als in werme; daer uyt evenwel niet volgt, ſulcx nimmermeer te geſchieden. Behalven noch, dat de gewrichten niet alleen en beſtaen uyt Zenuachtige deelen, maer ook bekleet werden met Vleyſch, en Spieren, in dewelcke het bloedt ſackende, lichtelijck Onſtekinge, en daer op Sweringe kan veroorſaken. Daerenboven en moeten de zenuachtige, ofte vlieſige deelen niet gerekent werden, de Onſtekinge gants niet onderworpen te weſen: dewijl dē oorſpronk van de zenuwen, te weten de herſſenen,

ende

ende haer Vlieſen, gelijck oock het Borſt-vlies (het welck dan Pleuris maeckt) en andere Vlieſige deelen, dickwils ſwaerlijck ontſteken.

Meerder reden ſchijnter te wezen voor de *Gal*, als, gelijck *Galenus* ſeyt in 't 5 boeck van 't Gebruyk der Deelen op 't 5 cap. zijnde dapper ſcherp, bijtende, en afſchrappende; derhalven oock alderbequaemſt om ſo ſcherpe Pijn, gelijck in de Gichte is, te verwecken. Waer by dikwils komt een verhittende maniere van Leven, Schrale geſtaleniſſe des Lichaems, en ſtercke Oeffeninge, die allegader Galachtige vochtigheden voortbrengen. Dan dewijl alle gichtige niet galachtigh van aert en zijn, en het Pijnelijck deel nimmermeer geel uyt en ſlaet, ſo en is niet waerſchijnelijk, dat dit gebreck ſoude uyt gal ontſtaen. Behalven noch, dat de gal, gelijck *Capivaccius* ſeyt, ſo ſcherp is, dat ſe eerder Sweringen, als Swellingen ſoude verwecken. *Campalongus* gaet hier tegen, op het 8 cap. daer hy reden-kavelt tegens *Trincavellius*, en geeft voor, dat hier geen ſweringe en valt, vermits daer toe niet alleen vereyſcht en wert ſcherpe Vochtigheyt, maer oock, dat deſelvighe treft een bequame plaets, om te doen ſweren, gelijcker geen en ſoude zijn ontrent de Gewrichten, als allegader hart en droogh zijnde, en derhalven niet wel van Scherpe vochtigheydt tot Sweringe te brengen. Dan hier ſtaet mede aen te merken, dat, gelijck hier voor oock aengeroert is, de gewrichten niet alleen en beſtaen uyt Drooge, en Zenuachtige deelen, maer dat deſelve omvangen werden van Spieren, zijnde Vleyſigh, en Sacht, dienvolgenden ook bequaem om door ſcherpe ſinkingen tot ſweren te komen. En al is 't dat de Vlieſachtige deelen niet lichtelijck en ſweren, ſoo en gaenſe daer evenwel niet gantſch vry van, gelijck *Fabricius* verhaelt 3. *Obſ.* 20. van de Mont der Mage, ende ick dickwils bevonden hebbe in de Dermen der gener, die van den Rooden-loop geſtorven waren.

Den Arabiſchen *Avicenna* ſchrijft, dat de gichte ſelden wert veroorſaekt door *Melancholy*, of Swarte gal; dan de Griekſche *Trallianus* ſtelt die vochtigheyt benevens de andere, gelijk oock doen onder de Nieuwe, die hem volgen. Dan 't en is niet waerſchijnelijck, dat een dicke, en grove Vochtigheyt ſo lichtelijck door nauwe wegen op de gewrichten ſoude ſacken.

Wy komen tot de vierde vochtigheyt die in 't bloet is, te weten, de *Pituita*, of *Slijmerigheyt*. De meerder-gemelte *Fernelius*, na dat hy geſeyt hadde, 5. *de Part. Morb. & Sympt.* 18. de naeſte oorſaek van de gichte ſo verſcheyden niet te weſen, als beſchreven wert (gelijk nochtans tegens hem zoecken te beweren *Gorræus*, *Coſtæus*, *Mercatus*, *Duretus*, *Minadous*, en verſcheyden andere) en dat deſelve nimmermeer haren oorſpronk treckt uyt bloedt, gal, ofte Swarte gal, maer alleen uyt Slijm, ofte Wey: en dat het onderſcheyt van de gichte qualijk genomen wert na de verſcheydenheyt van de vochtigheden, waer uyt de eene gichte heet, de andere kout zoude weſen: keurt deſelve allegader kout te zijn, en uyt Koude vochtigheydt haren oorſpronck altijt te trecken. En wat belanght de Roodigheyt, ende Hitte, die hier ſomtijdts toeſlaet, daer op ſeyt hy, deſelvige niet te komen eygentlijk door de ſieckte, maer door de ſtrengigheyt van de pijn, dewelcke daerbenevens oock altemet Koortſe verweckt, inſonderheyt in lichamen, die heet, en bloetrijck zijn.

Hier op dient tweederley antwoort. Voor eerſt, dat *Fernelius* ongelijck heeft, de oorzaeck van de gicht te ſtellen in Slijmerige en Koude vochtigheyt: ten anderen, dat aengenomen kan werden, wel uytgeleyt zijnde, dezelvige uyt *Wey* te beſtaen.

Wat het eerſte aengaet: Dewijl de gicht ſchierlijck overvalt, ende de vochtigheydt deſelve verweckende van ſelfs, of door middelen te rugge keert, dat en kan koude ſlijmerigheydt, als tot beweginge onbequaem zijnde, niet doen, ende dien volgende de gichte niet veroorzaken. Behalven dat de Slijmerigheyt van naturen de gewrichten altijdt, als noodigh zijnde, by is, om deſelvige glat te houden, ſonder nochtans haer eenige pijn aen te brengen. Daerenboven geven oock de andere Teyckenen, gelijck ſcherpe pijn, en grooten Brant geen Koude, maer wel Hitte te kennen, En 't gene *Fernelius* ſeydt, dat de Roodigheyt, Brant, en Koortſe alleen door de Pijn verweckt wert, oordeelen *Trincavellius*, *Minadous*, en *Spiegel*, noch met reden, noch met ervarentheyt over een te komen: want dat de gichtige dan de meeſte pijn hebben, als haer noch geen Roodigheyt, ofte gezwel geopenbaert en heeft, en dat de pijn begint te minderen, als 't Lidt van buyten aen 't ſwellen komt: dat ook, by aldien de pijn de voornaemſte oorſaeck van het ſwellen was, zulcx ſoude geſchieden in de meeſte pijn, daer men in tegendeel bevint, met het zwellen de pijn te verminderen, de Pijnelijcke oorſaek na buyten gedreven zijnde. Sy voegen noch daer by, hoe men dickwils ſiet, dat, al-eer men groote pijn in de ghewrichten begint te voelen, de naeſte aderen opſwellen, ende root werden, waer op daerna dan de pijn vermeerdert, tot een ſeker teyken, dat de ſchadelijcke, en pijn-makende vochtigheden door die Aderen haren vloet hebben. Ick zal hier noch byvoegen, en beantwoorden het gene voor *Fernelius* ſoude konnen bygebracht werden, te weten, dat als de gichtige vochtigheydt haer beweeght, een Kou en Huyveringe over 't gantſche lichaem komt. Dan ſulx en is geen zeker teyken, dat de gichte daerom zoude van Koude ſtoffe opgeleyt zijn, aengeſien oock de heete vochtigheden, wanneer ſy door gevoelijcke plaetſen beweeght werden, ghelijck zelver de heetſte Koortſen, Huyveringh, Beven, en Klappertanden, even als de Kouw, verwecken.

Wy hebben van elke vochtigheyt in 't byſonder gehandelt: dienen nu noch beantwoort de gene, die een mengelmoes uyt deſelve maké. *Galenus*, *Foreſt*, *Spiegel* en meer andere, ſtellen de naeſte oorſaeck van gichte,

in *Slijm*, en *Gal*, onder den anderen vermengt. Dan ſulcx en is niet gelooflijck, dewijl de Slijmerige vochtigheydt onder Gal ghemenght zijnde, der zelvigers ſcherpigheyt zoude verſoeten, en alſo wechnemen de oorſaeck van de Pijn, die de Gal anders (na haer oordeel) zoude mogen aenſteken.

Even ſo weynig ſluyt het gevoelen van den gemelten *Seidelius*, die *th.* 38 en 43. voor de naeſte oorzaeck aenneemt een mengſel van de vier vochtigheden, met Winden. Wat de Vochtigheden belangt, die zijn nu beantwoort. Dat de winden ook niet, als naeſte oorſaeck, de Gichte verwecken, blijckt daer uyt, dat alle de Sieckten, die uyt winden ontſtaen, ſo lang niet en dueren, als wel de Gichte byblijft. En al is 't dat de Winden ſomtijdts eenige Spanninge ontrent de Gewrichten mochten veroorſaken, ſo en is ſodanige pijn voor geen Gichte te rekenen.

Onder de Mengelaers is mede *Sachetus*, die in 't 12 cap. de voornaemſte oorſaek van de Gicht leyt op het bloet, onder 't welcke eenige onſuyvere en vremde ſtoffe gemenght is. Stelt dezelve noch Slijm, noch Gal, noch Swartegal te weſen, maer wat onſuyvers, rauw, en ongekoockt, het welcke ofte door ſijn menighte, of door ſwackigheyt van natuerlijke wermte niet en heeft konnen verdouwt, geſcheyden, en uytgedreven werden. Dit rauw, en ongekoockr leyt hy noch nader uyt, als hy ſchrijft de gichtige pijn niet te weſen, gelijck die van natuerlijcke vochtigheden verweckt wert; maer een vremde en byſondere, als byna voortkomt door Buskruyt, Swavel, Aluyn, Salpeter, ofte diergelijcke. Dit gevoelen en kan mede niet wel werden aengenomen, dewijl noch Bloet, gelijck aengeweſen is, noch oock rauwe vochtigheyt de Gichte by haerſelve konnen veroorzaken; 't en zy wy aennemen de naerder verklaringe, te weten, dat in die rauwigheydt eenige Sultigheydt verborgen is, de rechte ſtoffe van Graveel en Gicht, waerom ſy ook dickwils te ſamen gaen, ende alleen verſchillen, dat de Sultige ſtoffe in de Gewrichten, of de Nieren blijft ſteken.

Van diergelijke gevoelen is mede geweeſt den wonderbaerlijken *Paracelſus* ſchrijvende in ſijn 1 boek van de Wijn-ſteen *tr.* 14. op 't 2 cap. dat de Gicht groeyt uyt *Zout*, het welck met het voedſel de Gewrichten toegevoert wert. Dit is oock gevolght van den treffelijcken genees-meeſter (die de oude, en nieuwe Genees-konſte der Alchymiſten, konſtig met malkanderen gematight heeft) *Ioſeph de Cheſne*, of *Quercetanus*, in ſijnen Raet voor de Gichte en 't Graveel, alwaer hy de naeſte oorſaek ſtelt in *Steenachtigheyt* (als Wijnſteen) ofte *Zout*. En gelijck het eene Zout ſcherper, bijtender, bitterder, ofte ſlapper, en laffer is: dat daer uyt ontſtaet de verſcheydenheyt van de pijn. Hierom prijſt hy den ghemelten *Fernelius* (het welck nu het tweede is, in den ſelven hier voor aengheteyckent) dat hy alleen aenghemerckt heeft, de Gichte haren oorſpronk te trecken uyt *Weyige vochtigheyt*, dat is, gelijk hy uytleyt, uyt *Sultig loogh der Vochtigheden*. Maer *Fernelius* heeft evenwel daer in ongelijck, dat hy geen onderſcheyt en maekt tuſſchen de ſlijmerige en weyachtige vochtigheyt, en dat hy ſtelt die Wey kout te weſen. Want al is ſulcx, dat in die Wey veel water is: ſo heeftſe oock veel Zoute ſcherpigheyt, waer in ſy, van gemeen water veel verſcheelt. Ende zoodanige *wey*, die met een *ſcherpe zoutigheyt* doordrongẽ is, en de gevoelijke deelen vande gewrichten prickelt, en trekt, ſtellen wy de naeſte oorzaek van de Gicht te weſen.

Staet nu noch te onderzoecken op wat plaetſe de gichtige ſtoffe groeyt, en door welcke wegen dezelve op de gewrichten valt; waer in de Genees-meeſters mede niet over-een en komen.

De meergemelte *Fernelius* ſchrijft ſulx van niemant volkomentlijck onderzocht te zijn, en dat, door die onwetenheyt, de Gichte tot noch toe voor ongeneeſlijck verlaten, en ghenoemt is de ſchande der Genees-meeſters. Dezelvige gaet derhalven tegens het oude gevoelen, ende beriſpt alle de gene van dwalinge, die meenen dat de vochtigheydt van de inwendige deelen uytberſt op de gewrichten. Want, ſeyt hy, hoe zoude uyt het Ingewant, ende de Innerlijcke deelen, eenige Vochtigheyt alleen door de Aderen drijven? ofte die even te voren onder 't bloet vermengt was, van daer door de mondekens der Aderen, zuyver ſacken in de gewrichten? of als ook de vochtigheyt met het bloet uytleeckt, waerom het zelve in de gewrichten vergadert zijnde, geen ontſtekinge en zoude verwecken? Maer dat oock de rauwe vochtigheden, die door andere wegen, als de Aderen, na de ghewrichten loopt geen Gichte en verweckt. Want dat de rauwe vochtigheden in de Ongedaenheydt, ofte Slijm-water uyt het Ingewant in de beenen, zo datſe ſwellen, ſackende, geen *Podagra* en maken. Derhalven, zeyt hy, heeft de Gichte eenen anderen oorſpronck, als uyt de Inwendige deelen: en den zelven ſtelt hy in 't Hooft, van het welcke dunne ende ſlijmerige vochtigheydt vloeyt op de gewrichten. Daer toe en neemt hy niet de Herſſenen, noch haer groeven, in dewelcke de vergadering is van de Slijmerige vochtigheyt (alzo dezelve van buyten door de neus gelooſt wert, of door het gehemelt in de Borſt, of Maegh ſackt) maer de deelen buyten het Beckeneel, van dewelcke de overtollige vochtigheydt, door de kleyne aderkens, even onder de Huyt, zoude af-loopen in de gewrichten.

Dit nieu gevoelen van *Fernelius* wert by vele ghevolght, doch van geen weyniger beriſpt, te meerder om dat hy het oude gantſch verwerpt.

Wat voor eerſt belangt de klachte, die *Fernelius* doet over 't oude gevoelen, al of het ſelvige oorſaeck was, dat de gicht voor ongeneeſlijk werde geoordeelt: daer op ſeyt *Sennertus*, ſulx in ſijn nieuwe leere beter plaets te hebben, en meent dat de genees-meeſter, die den oorſpronk van de gicht alleen in 't Hooft zoude willen zoeken, naulijcx immermeer dezelfde zoude konnen

nen ghenefen. De redenen van *Sennertus* zijn, Dat al wert wel eenige malen de Pijn vernomen,door Weyachtige vochtigheyt ſackende van buyten het Hooft, dat ſulcx geen Gicht en is,alſo deſelve niet en valt op de Gewrichten,maer alleen blijft ſteken inde Spieren: maer dat de vochtigheyt,die de Gichte verweckt,geheel anders voortkomt, te weten, door mangel in 't Bloet, veroorſaeckt uyt een quade maniere van Leven, en ſwackheyt des Ingewants, ſomtijts oock uyt Opſtoppinge van Stonden, of Speen; waer door het dan, ſeyt hy, in de Aderen aen 't rijſen komende,gemeenlijck by de Gichte een Koortſe verweckt; ja de Koortſen ſlaen ſomtijts tot een Gichte, en daer door geſchiet het, dat het water genoegh uytwijſt van de bedorvenheyt der vochtigheden in de Aderen. Daerom gebiedt *Galenus* 3. *Aphor*.20. in Geſwellen,en Pijn der Gewrichten het binnenſte van't Lichaem te ſuyveren,met de onſuyvere van de voorname Deelen na de buytenſte te drijven. En met bondige redenen en kan anders niet beweſen werden. Het welck dan alſo zijnde, ende dat de vochtigheydt, oorſaeck van de Gichte, haer in de Aderen,en Slaghaderen onthoudt, ſo en iſſer geen reden te geven,waerom die Vochtigheyt noortſakelijck eerſt in't Hooft ſoude optrecken, voor eer datſe in de voeten ſoude ſacken, inſonderheyt, alſo daer een opene, en rechte wegh is,waer henen deſelve haer door de Aderen, ende Slagh-aderen beweeght,en in de Gewrichten kan gevoert werden. Ende dat de Gichtighe ſtoffe niet en ſackt buyten de ghemelte Vaten, maer binnen deſelvighe, blijckt oock daer uyt, dat de aderen der gener,die de Gichte ſullen krijgen, ontrent de Gewrichten beginnen te ſwellen: dat oock de vochtigheyt,die de Gichte verweckt, indien daer buytens tijdts te Rugh-drijvende middelen opgeleyt werden,wederom keert in de aderen, en Slaghaderen, en ofte na de Edele deelen weder opſtijght, alwaer heete Koortſe,Benautheydt des Herten,en diergelijke qualen verweckende; of ſchierlijck in een ander Gewricht ſchiet, waer door de Pijn van de voet haer in de hant openbaert, het welck ſoo haeſt niet en kan geſchieden door den wegh even onder de huyt,maer wel door de vaten. Vorders,indien de Oorſaeck van de Gichte altijdt quam van buyten het Hooft,ſo ſouden oock altijdt daer by zijn zodanige Teyckenen, ende daer moſt dan oock op volgen ſoodanige Geneſinge: geen van beyden wert toegeſtaen, en ſulcx by *Sennertus* met redenen beweert.

Dit is ſo veel aengaet de oorſaeck, die *Fernelius* op de baen gebracht heeft. De redenen, daer hy 't oude gevoelen mede meent om te ſtooten, en werden niet bondiger geoordeelt. Want dat hy vraegt,hoe uyt het Ingewant, ende de Innerlijcke deelen eenige zuyvere vochtigheyt zoude door de aderen op de Gewrichten ſchieten? Daer op antwoort *Trincavellius*, dat heel ſelden, ofte nimmermeer eenige vochtigheydt zuyver, ofte alleen afſceckt, maer gemenght,inſonderheyt indien ſy dickachtigh is. Want datſe dan, door het vermengen van dunne, ende heete verdunt, ende als geſmolten wert. Noch betaelt hy de Vrage met een andere,te weten, hoe dat de aderkens,dewelke ſpruyten uyt de uyterlijcke Stroot-aderen, haer dunne en weyige vochtigheyt alleen konnen drijven inde plaetſen onder de Huyt, daer zulcx, na *Fernelius* meent, niet en konnen doen de aderen,die 't Voedzel de Gewrichten aenbrengen? Behalven, dat de Vrage van *Fernelius* oock ſtrijt tegens de ondervindinge,die ons zulx in de ſieckten,dagelijcx vertoont. Want de nature zoekt het bloet,als haer aengenaemſt,en waer door ſy het lichaem onderhoudt,en bewaert,tegen te houden; en op dat het door geen quade en vuyle Vochtigheydt zoude beſmet ofte bedorven werden, zoo drijftſe dezelve door verſcheyde wegen uyt de aderen en Slaghaderen,'t wezen des bloets alzo zuyverende. In Buykloopen ſtootſe alleen de onſuyvere Vochtigheydt eerſt uyt de Holle-ader na de Suyghaderen, en van daer na de dermen: in 't Sweeten uyt de mondekens der aderen, door de Huyt. 'T zelve doetſe in de Roſe, Schorfte, Pocxkens, Maſelen, en diergelijcke. Behalven dat de weyige ſtoffe niet altijt Suyver af en komt,maer zomtijts ook eenige andere Vochtigheyt mede ſleept; gelijk de onſtekinge zulcx wel aenwijſt, die *Fernelius* oock ontkennende moet aennemen, als hy hier ſtelt tot Teyckens, Kloppende Pijn,met Gezwel, Roodigheyt, Hitte, en dickwils Opgezwollen Aderen.

Daer is noch een derde gevoelen,'t welck tuſſchen beyde gaet, te weten, dat de Gichtige zomtijdts uyt het Hooft, doch niet altijdt van buyten, als *Fernelius* meenden, maer oock van binnen uyt de Herſſenen oorſpronckelijck viel, evenwel meeſt uyt de innerlijke Deelen, te weten, Lever, Milt, Maegh,en 't ander Ingewant. Dit wert onder andere toegeſtaen,en verdedight by Geneeſmeeſters in verſcheyde Landen, als by de Spaenſche Mercatus, en Caſtrenſis, by de Italiaenſche Minadous, Capivaccius, Trincavellius,ende Coſtæus,by de Franſche Hollerius, Rondeletius,ende Bertinus, by de Nederlanders van der Steegh, ende Spiegel, by den Duytſchen Eraſtus, by de Switſers Platerus, die dit gevoelen wat wijtloopiger uytleyt: ende al werden door Sennertus ſijne redenen beantwoort, zoo leert nochtans de Ondervindinge,dat zo uyt het Hooft,als uyt het Ingewant de Gicht voortkomt. Het welck geenſins omgeſtooten en wert door 't gene *Loſelius* van Pruſſen tegen *Fernelius* inbrenght, te weten, dat het Hooft te verre is van de voeten, en derhalven niet gelooflijk dat de vochtigheyt van daer zoude ſacken, dewijl de Gichte dikwils in een oogenblick yemant overvalt. En al is 't, zeyt hy, dat zomtijdts eenige ſtoffe uyt het been recht opgaet door de dye, lendenen, en rugh, en blijvende in de Herſſenen ſteken, een Vallende ſieckte verweckt: zoo en is die Stoffe niet anders,als een Geeſtachtigh wezen,gelijck een

een Wint,die lichtelijcken eenen weg na bovenen kan vinden. Wat belangt,dat het hooft te verre ſoude zijn van de voeten,om in een oogenblik de gichtige ſtoffe na beneden te ſenden,die tegenwerpinge en bint niet: dewijl niet noodigh en is, dat de vochtigheyt zo ras doorſchiet, en oock geen pijn en verweckt, voor aleer ſy in de gevoelijke deelen der gewrichten gedrongen is. Wat aengaet 'tgene hy van de Vallende ſieckte bybrenght, dat dezelve veroorzaeckt door ſtoffe,die wel van onderen ſchierlijk opſchiet, maer dat deſelve als een geeſt, of wint is: zal tot antwoort dienen, behalven dat het lichaem, levende zijnde, van binnen veel verborgene wegen heeft, die in doode niet gheſien en konnen werden, gelijck oock ſelfs in de levende niet de *pori*, of gaetjens in de huyt, daer het ſweet uytleeckt, en dat zo dunne vochtigheyt lichtelijker door nauwe wegen kan nederſacken, als opſtijgen: dat ſelve oock de Stoffe van de gichte, al en is ſy eygentlijck, gelijck hier voor gezeydt is, voor geenen wint te rekenen, evenwel een rijſend, en luchtigh weſen krijght. Want wy bevinden in de Nature, dat de Lichamen geeſten werden, en wederom de geeſten Lichamen. En gelijk de Sultigheyt, die in ons voedzel uyt de aerde getrocken wert, en aldaer aerdtachtigh was, door verſcheyde kokingen in de kruyden, dieren, en ons eygen lichaem verdunnende, geraeckt aen 't wercken, en rijſen, ende als een geeſt, ofte Wint wert: zoo komt dezelve daer na, ſackende ter bequamer plaetſe: te weten, ontrent de gewrichten, wederom als te ſtremmen, en haer out, en afgeleyt lichaem op nieus aen te nemen: gelijck merckelijck te ſien is, aen de geeſt van Koper-root, en ander Zout: ſelfs oock aen de Kalk, die van de gichtige gewrichten dickwils uytberſt. Hy meent vorder, dewijl de gichtige verſtandigh, ende wacker van geeſt zijn, waerſchijnelijk te weſen, dat de vochtigheyt niet uyt het hooft en ſackt, want dat wy van vele Schriften den dank moeten geven aen 't *Podagra*, die van de Schrijvers, indien ſy welvarende waren geweeſt, naulijcx uytgewerkt zouden wezen: gelijk *Cardanus* ook ſchrijft, in 't Lof van die ſieckte, dat de groote *Eraſmus* uyt het gichtige bedt getapt heeft, al't gene verdient gelezen te werdẽ. Dan hier op dient tot antwoordt, dat zulcx maer bewijſt de Herſſenen niet alleen, en altijt oorzaeck van de gicht te wezen.

Wy zullen nu beſluyten, 't gene wijdtloopigh onderzocht is, de naeſte oorzaek van de gicht te zijn, een *Weyachtige Sultigheyt*, ſackende uyt het hooft (zo van binnen, als van buyten het Beckeneel) ofte gedreven zijnde uyt de Slaghaderen op de gewrichten, dewelcke de ghevoelijcke deelen der ſelver ſcherp-bijtende, die groote Pijn verweckt.

5. Al wat dan ſodanige vochtigheyt doet groeyen, en de gewrichten verſwacken, dat ſijn Voorgaende, ofte uytwendige oorſaken van gichte, niet konnende het een ſonder het ander dezelve uytwercken, maer moeten nootſakelijck te ſamen gaen, gelijk *Fernelius* oordeelt. Dan *Macrobius*, (al en was hy geen genees-meeſter, maer geleert Kamerling van de Keyſers *Honorius*, en *Theodoſius*) heeft ſeer wel *7. Saturn. 4.* geſtelt driederhande oorſaeck, overvloet van vochtigheydt, Sterckte van het deel, dat deſelvige van haer ſtoot, en ſwackigheyt van het gene, die vochtigheyt ontfangt.

Behalven dat de gewrichten van wegen haer eygen maeckſel, als zijnde kout, en ſonder bloet, geen groote kracht en hebben, en de nature oock lichtelijck de zultige vochtigheyt, als eenige gemeenſchap met deſelvige hebbende, daer na toe ſent; ſo beſtaer daerenboven hare byſondere *Swackigheyt* noch in de loſſigheyt van de Banden, en Vlieſen, die deſelvige omvangen, en vaſt houdẽ. Deſe is ſomtijts aengeboren, waer door de gichte, gelijck wy oock van het graveel, ende andere Sieckten geſeyt hebben, van de Ouden, ofte voor-ouders (want het ſlaet altemet wel een graed over) op de kinderen, en kints-kinderen erft, komende door ſwack en gichtig zaet, 't welck ſijnen oorſpronk trekt uyt het bloet, 't voedſel van 't gantſche lichaem, en derhalven de ſwackheyt, en gebreken van elck deel mede ſlepende; inſonderheyt noch in de gichtige, haer ſtoffe, de gemelte zultigheyt. Wy ſullen hier wederom treden buyten de Schole van de geneeſmeeſters, om by te brengen een plaetſe van *Iſiodorus*. *Dat Gichtige,* ſchrijft hy 4. Ep. 141. *Gichtige kinderen voortbrengen, is een yegelijck bekent. Maer die van beginſel, en de eerſte in haer geſlacht aen deſe quael vaſt zijn geweeſt, hebben ſulcx niet gehadt van een ongeluckige gematigheyt, met dewelcke ſy geboren wierden: maer van een quade Maniere van Leven in Welluſt en onachtſaemheyt.* So ſeyt oock *Seneca* in ſijnen 24 brief, dat Braſſen rauwigheyt bybrenght; Dronckenſchap Stompigheyt en Bevinge der Zenuwen; Welluſt Mangel aen Beenen, Armen, en alle de gewrichten. Daer van ſong *Palladas*, een Griecx Poët 2. *Anthol.* niet vremt te weſen, dat *Vulcanus* manck ging, dewijl hy *Cupido* tot een ſoon, en *Venus* tot een vrouw had. De *Dronckenſchap* helpt hier vry wat mede toe, gelijck de Poëtiſche Genees-meeſter *Serenus*, van den ouden Poët *Ennius* (op wiens voorſchrift vele Poëten zondigen) te pas brengt in deze verſſen:

Ennius ipſe pater dum procula ſiccat iniqua,
Hoc vitio tales fertur meruiſſe dolores.

Wt beyde deze Oorſaken is by de Oude verçiert, dat de gichte was een dochter van *Bacchus*, en *Venus*, gelijck een ander Griex Poët dezelve oock zo noemt 1. *Anthol.* wiens verſſen Mr. *Iacob de Rovere*, Heere van Hardincx-velt, in onze *Idea Medicinæ*, aldus in Latijn heeft overgezet:

E Baccho marcente, atque è marcente Dione,
Naſcitur & marcens progenies Podagra.

En vermits de arme luyden niet veel te beſteden en hebben, en gemeenlijck ſober leven, ſo en zijn ſe oock de gichte niet veel onderworpen, waerom naulijx een gichtige bedelaer gevonden werdt. In tegendeel ſiet men, dat luyden van vermogen, die veeltijts in Ledig-

heyt, Weelde, en wellust leven, ellendigh met de Gichte gequelt werden. Hier op ſpreeckt de Poët Juvenalis in ſijn 13. Schimp-dicht:

---- pauper locupletem optare Podagram
Ne dubitet Ladas, ſi non eget Anticyra, nec
Archigene, quid enim velocis gloria plantæ
Præſtat, & eſuriens Piſææ ramus olivæ.

Hier op verhaelt Lovianus Pontanus een klucht 5. *de Serm.* 1. hoe *Podagra* te lande reyſende, aldaer niet en vondt, als quade kotten, vol alderley boeren-tuyg, en met raegh bewaſſen; zodanigen herbergh haer tegenſtaende, een betere in de Stadt ſochte, en dat ſy daer terſtont rocht aen een Smits winckel, die ſy verfoeyende voorby gingh, tot datſe ten laetſten quam voor een huys, daermen danſten, en vrolijck was, en verſtaende, dat aldaer ledigh, en gulſigh volck woonden, terſtont inging, en haer wooning daer voort hiel. Dit is oock de oorſaeck dat de Gichte genoemt wert Rijcke-luyden ſiekte; als mede Haetſters van de Armen, gelijckſe beſchreven wert by Lucianus, wiens Griekſche verſſen aldus in Latijn vertaelt zijn by den treffelijcken rechtſgeleerden, en Poët Alciatus:

Diva beatorum domitrix; inopeſque peroſa,
Quæ lautæ vitam ducere ubique ſoles.
Et larga Auſonii te oblectant pocula Bacchi,
Quorum pauperibus copia nulla domi eſt.
Ergo inopum merito ſcrupes, loca & aſpera vitas:
Divitis in pedibus ſed bene culta ſedes.

Op de verhaelde Oorſaken ſiende onſen grooten *Hippocrates*, ſchrijft in de 28, 29, en 30 Kort-bondige ſpreucken, van ſijn 6. boeck, dat Geſnedene, Kinderen voor haer paren, en Vrouwen, 't en zy haer Stonden ophouwen, geen Gicht onderworpen en zijn. Waer op *Galenus* in ſijn Wtlegginge ſeyt, ſulcx wel waer geweeſt te zijn ten tijde van *Hippocrates*: maer dat daerna door vuyle Ledigheyt, en Ongebondenheyt in Maniere van Leven ſijn leere onwaer geworden is. Het ſelfde was al te voren zo opgenomen, ten inſicht van de Vrouwen, by den wijzen *Seneca*, wiens woorden wy alhier zullen bybrengen uyt ſijnen 95. Brief: *De Vrouwen, dewijlſe haer de Mans in Ongebondenheydt gelijck maken, zo maken ſy haer oock gelijck in de Mannelijcke gebreken. Sy dorven met een grooten roomer de Mans uyt eyſſchen, zelfs oock een donckertjen overſitten; zo datze daerna moeten overgeven, 't ſy, byna met tegenheyt van haer maegh, hebben door laten gaen. In Geyligheyt en wijcken ſy oock de Mans niet, gewoon wel berecht te werden. Wat is het dan te verwonderen, dat de grootſte onder de Geneeſmeeſters, en de ervarenſte in Natuurlijcke ſaken hier in op een logen bevonden is, dewijl zo veel Vrouwen aen de Gichte vaſt zijn. Sy hebben het voordeel van haer geſlachte door haer Gebreken verloren; en om dat ſy het natuurlijck Vrouwen-kleet uytgetrocken hebben, zo zijnſe verweſen om Mannelijcke Steckten te dragen.* By 't gene Seneca breet genoegh uytgemeten heeft, komt noch, dat de Gichte, gelijck hier voor geſeyt is, aen-erft, en derhalven zoo wel de Vrouwen, als Mans kan te beurt vallen: zo ſchrijft de Romeyn Strada in 't 1. boeck van ſijn Nederlantſche Hiſtorye, dat *Margarita van Ooſtenrijk*, Hertoginne van Parma, en *Gouvernante* der Nederlanden, veeltijts van de Gichte beſocht werde; 't welk ſeyt hy, ſelden gebeurt in Vrouwen; en niet als die gantſch ſterck, en manlijck zijn, gelijk hy de Princeſſe ook beſchrijft. Dit en quam haer niet door Welluſt, als wel, en in matigheyt levende, noch oock door Ledigheyt, dewijl ſy groot vermaek nam ter jacht te rijden: maer waerſchijnelijck door Erffeniſſe, dewijl haer vader, Keyſer Karel, ſo dapper met de Gicht gequelt was, dat ſommige meenen, deſelvige mede oorſaek geweeſt te zijn, dewijl ſy hem na ſijn 50 jarẽ niet by pooſen, maer geſtadig overviel, (gelijk de gemelte Strada wat te voren in 't zelfde boeck verhaelt) ſijne Landen, leunende op de ſchouderen van Prince Willem van Orangje, aen ſijnen ſone Philips overgaf, in 't 55 jaer ſijns ouderdoms, zelver verklarende, daer toe beraden te wezen, om dat hy miſtroude, den laſt van 't rijk met behoorlijcke krachten langer te konnen dragen, den zelven nu leyde op de ſchouderen van een kloek jongman. Ik heb ook ſomtijts Gichtige Vrouwen geſien; als oock Kinderen, doch geheel weynigh, die noch maeght waren. Sulcks is mede by andere Geneeſmeeſters waergenomen, als noch van de Geſnedene by Braſſavolus en Hollerius. Evenwel zijn de Vrouwen veel minder met de Gicht gequelt, als de Mans, van wegen de Suyveringe die ſy krijgen door haer Maent-ſtonden; en als dezelve geheel ophouden, of al te weynigh af-ſchieten, dan vervallen ſy lichtelijk in deze ſieckte, 't en zy ook anders, dat ſy een leven leggen, gelijk wy uyt Seneca verhaelt hebben. In de Kinderen, als ſy beginnen te komen tot haer mondige dagen, komt een natuurlijke beweginge, en prickelinge van 't Zaet, waer door het Lichaem los, en open wert. Daer op volgende het By-ſlapen, volght oock, dat, door het bewegen, ſchudden, en verhitten der gewrichten, de Vochtigheyt daer na toe gedreven wert, en die verſwackt zijnde, dezelve lichtelijck na haer nemen. Van wegen de Spanningh der Zenuwen, die ſy hier door krijgen, en dat, door het veel leggen op haer Lendenen, de Vochte na het Teel-tuygh ſackt, zijn de Gichtige gemeenlijck wat geyligh, gelijck my een vertelde zelfs in de meeſte Pijn noch (hy nam de gelijckenis van de K. en den Toren) *Succubus* geweeſt te zijn, en als ick ſeyde zulcx naulicx te konnen gelooven, en dat het oock quaet was, zo nam de Vrouw (al diep in de vijftigh jaren out zijnde) het woort met korſelige lach op, ſeggende, dat het een het ander niet aen en gingh. Is 't dan wonder dat de Gichte zo voort-ſet; hoewel zulcx Sennertus in dat pijn-vergetende werck niet wel en kan aen-nemen.

De *Overvloet van de Gichtige vochtigheyt* komt uy'et *Hooft*, als het zelfde ſwack is, ofte al te kout en vochtigh, waer door meerder vergadert, als verdouwt kan

werden: uyt *Lever*, *Milt*, *Maegh*, als dezelve oock door haer *Ongematigheyt*, of *Slappigheyt*, den Gijl, of het Bloet niet wel en ſuyveren, waer uyt dan de zultigheyt door de Slagh-aderen met het voedzel na de gewrichten gevoert wert, dringende altijt de Sterckſte deelen, het ongeſonde na de Slapſte, alwaer het dan blijft zitten. Sulcx geſchiet te lichter, wanneer de Vochtigheden onzes Lichaems ontroert werden door eenige ſtercke *Beweginge*, 't zy van 't *Gemoedt*, als *Schrick*, *Gramſchap*, ofte van 't *Lichaem*, als *grooten Arbeyt*, ofte andere *ſware Oeffeninge*; inſonderheyt in veranderinge van *Lucht*, gelijck men ſiet in 't Voorjaer, en Na-jaer, wanneer niet alleen door het bewegen van de Vochtigheden, die dan haer Onſuyverheyt, in de Somer, en Winter vergadert, uytwerpende, niet alleen Gichte, maer oock Roſe, Schorft, en andere Qualen veroorſaken. De Lenten, zijn wel de geſontſte tijt in haerzelven, maer ſy volgen den Winter, wiens vergaderingh ſy moeten boeten: en derhalven bevintmen, dat alſdan de Gichte meeſt in ſwangh gaet; het welck *Lucianus* oock wel bewuſt is geweeſt, als hy in ſijn Spel van de Gicht, genaemt *Tragopodagra*, den Rey aldus doet ſingen:

Iuga Dindymi Cybeles
Phryges ululane voce
Tenero frequentant Atti,
Ad tibiæque cantum
Phrygiæ, ſuper juga Tmoli,
Comum celebrant Lydi.
Et in armis tum furentes
Solenne Cretico euan
Numero canunt Curetes
Clangitque Marti feroci
Tuba prægravis, tumultus
Canendo bellicoſos.
Sed nos tui PODAGRA,
Myſtæ tibi ſacramus
Ineunte Vere *luctus,*
Ubi pullulat vireſcens,
Pratum per omne, gramen:
Zephyrique ſpiritu arbores
Teneras comas regignunt:
Nuptiiſque hirundo mœſtis,
Hominum canit per ædes:
Nocturna perque ſilvam
Philomela flens Attica.
Ityn canendo luget.

Op een byſondere Geſtalteniſſe des Luchts leggen *Mercurialis*, en *Sennertus* de algemeene Gicht, waer van de Grieckſche *Athenæus* gewach maeckt in ſijn 12. Tafel-reden van 't 2. boeck. *Pythermis*, ſeyt hy, heeft geſchreven, als de Moerbeſy-boomen op ſijnen tijt in twintigh jaer geen vruchten en droegen, doen de Gichte zo in ſwangh gingh, dat daer van niet alleen de mans gequelt en wierden, maer oock kinderen, geſnedene, maeghden, en vrouwen; zelfs oock het vee zo dapper overviel, datter wel twee deelen van de Schapen aen vaſt waren. Hier uyt meenen ſommige, dat die algemeene Gichte veroorſaeckt is geweeſt door twintigh jarigh gebreck van Moer-beſyen, als goet zijnde voor dat ghebreck. Ick hebbe, ſchrijft de gemelte *Mercurialis* in 't 1. boeck van ſijn Verſcheyde Leſſen, op 't 24. capittel, in *Hippocrates* en *Galenus*, wel geſen, *Dat rijpe Moer-beſyen den buyck los maken, oock een quabſe en heete Maegh verquicken, inſonderheyt als ſy fris, en niet onder andere Spijſe, maer voor de maeltijt gebeſight werden, en daer op dan een wandelinge volght. Dan dat ſy, door een byſondere kracht de Gichtige zouden helpen, om daer van minder gequelt te werden, en heb ick noch by niemant bevonden, Ick zoude evenwel gelooven, dat ten tijde van* Pythermns *de Moerbeſyen lichtelijck van vele geſtadigh gegeten zijnde, dezelvige door ververſinge van de maegh, en onſluytinge van 't Lichaem, hebben verleyt zodanige Vochtigheyt, die, vallende op de Gewrichten, gewoon was de Gichte aen te brengen; te meerder, dewijl* Galenus *ſchrijft, dat de hartlijvige het* Podagra *ſeer onderworpen zijn. Maer overleggende, dat de Geyten* (ofte Schapen) *die nochtans de Moer-beſyen niet en raken, aen dat gebreck mede vaſt waren, zo geloof ick eerder, de quade Lucht dewelcke de Moerbeſyen is tegen geweeſt, oock de Gichte voortgebracht te hebben: alzo verſcheyde geſtalteniſſen van de Lucht verſcheyde Sieckten te veroorſaken, van de oude niet zelden ondervonden is. Want dewijl de Moer-beſyen, gelijck* Theophraſtus *leert, de wijſte onder de Boomen genoemt wert, om dat ſy de alderlaetſte bloeyt, en wanneer dezelvige door den rijp komt* (gelijck in den 77. *Pſalm* geſeyt wert, als oock by *Plinius* 16. *Nat.* 26.) *zulcx beteyckent, datter een groote Ongematigheyt in de Lucht is, dewelcke niet buyten reden Sinckingen na de voeten kan brengen.* Dit gevoelen van *Mercurialis* wert gevolght, en is in 't korte nageſchreven by *Sennertus*, *L. qu* 5. Dat oock de *Lucht* kracht heeft, om de Gichte te vorderen, blijckt daer uyt, dat het een Lant daer in vruchtbaerder is, als het ander; gelijck de Poët *Lucretius* Athenen toe-ſchrijft in ſijn 7. boeck:

Atthide tentantur greſſus, oculique in Achæis Finibus.

Soo verhaelt *Nicephorus* in 't 15. boeck van ſijn Grieckſche hiſtorye op 't 14. cap. hoe de geſtadige inwoonders van Conſtantinopelen veel met Gicht gequelt werden.

Vorder dewijl een, en dezelvige Stoffe Graveel, en Gichte maeckt, zo groeyt dezelvige oock uyt zodanigen Spijſe, Drank, en andere Wtwendige oorſaken van 't Graveel, in 't voorgaende boek beſchreven.

(6) De Gichte vertoont haer *Teycken*, dickwils met *Roodigheyt*, *Hitte*, en *Geſwel* (doch, om de diepte, niet zoo veel in de Heupe) maer volkomentlijck met wackere, en waecker houdende Pijn, als oock *Onbeweeghlijckheyt*. Het welck de gemelte Lucianus oock aenroert in deze verſſen:

O gandens

O gandens faſciis humilectipeta,
Curſivita, talorum tortrix,
Calcicrematrix male, humi tanga,
Oſsitremenda, genufraga, pernox,
Articulos cruciandi cupida,
Curvigenu flexa, potens Podagra.

Wanneer de dunne Vochtigheyt uytwaeſſemt, en het Zout in de gewrichten laet, dan blijven aldaer harde *Knobbelen*, dewelcke ſplijtende *Klack* uytgeven, en niet alleen het Lidt onbeweeghlijck, maer oock krom maken. En dat is dan de Quaſtige gichte.

Den verſcheyden Oorſpronck geeft mede ſijn by-ſondere Teyckenen. Als de Stoffe uyt het Hooft buyten de Pan nederſackt, dan wert van buyten ver-nomen een ſacht Geſwel, met eenige *Pijn*, als men daer op douwt, en ſomtijts wat *Huyveringh*; wan-neer dezelve van binnen uyt de Herſſenen leeckt, dan verweckt ze een *Beſwaertheyt in 't Hooft*, met *Slaperig-heyt*, ende voort al 't gene wy de Sinckingen toege-ſchreven hebben. Soo ſtaet oock, uyt de Teycke-nen van haer Sieckten, hier voor vermelt, te kennen den Oorſpronck van de Gichte uyt Maegh, Lever, Milt, ofte andere Deelen.

7 De Gichte is van alle tijden gehouden geweeſt voor een van de weder-ſpannighſte Sieckten, en in welcker drop te beletten, de Geneeſmeeſters niet een drop en ſagen; volgens het Françoiſche Spreeck-woort:

En la fieure quarte, & Goutte,
Le Medicin n'y voit goutte.

Maer de beſwaerlijckheyt van 't genezen werdt oock niet ſelden veroorzaeckt door het quaet wach-ten voor het gene, dezelve verweckt, ende het langh wachten, om raet te doen, vermits dickwils de Siec-ken niet en willen weten hier aen vaſt te zijn, altijdt wat anders voorwendende. Daer van ſeyt *Seneca* in ſijnen 53. brief: *De Beenen doen ſeer, de Gewrichten voelen ſteeckten; noch en willen wy daer van niet weten, maer ſeggen, dat de voet verſtuyckt is, ofte wy te veel op de been geweeſt te zijn. Als de Sieckte noch twijffelachtigh, en in 't bigin is, dan zoecktmen een naem; maer als ſy beyde voeten recht gemaeckt heeft, dan mach het wel voor* Po-dagra *aengenomen werden.* Hier op ſlaen mede de verſſen van *Lucianus*, *Ocypode*:

Gravis hominibus, & inauſpicati nominis
Podagra vocor, mortalibus dirum malum,
Quæ vinculis adſtringo nerveis pedes,
Ingreſſa clam ſub artuum compagines.
Ridere verò ſoleo eos, quos torqueo,
Dum proloqui veram mali cauſſam haud volunt,
Aliamque fictam in promptu habent, qua ſe tegant.
Quilibet enim ſe deripit mendacio,
Luxatum alicubi, aut graviter alliſum pedem
Dum diſtitat, veramque cauſſam ſupprimit.
Quod enim ipſe celat, & latere alios cupit,
Hoc tempus invito arguit eo poſt tamen,
Actum domitus, veroque nomine me vocans,
Geſtatur ab amicis, triumphus omnibus, &c.
Ubi verò alterum pedem invadet dolor,
Flebis gemens: at dicere unum tibi volo,
Hoc illud eſt, hoc pod agra, nolis an velis.

De voorgemelte *Macrobius* verhaelt 2. *Saturn.* 4. on-der de Kluchten van den Keyzer *Auguſtus*, hoe hy ſekeren *Vatinius*, die vol Gichte zijnde, evenwel wilde ſchijnen dezelvige verwonnen te hebben, en ſtofte duyſent treden te konnen gaen, antwoort gaf, niet verwondert te wezen, dewijl de dagen verlenght waren. Ende zo is dees Pijnlijcke ſieckte noch het boerten onderworpen; gelijck *Lucianus* in ſijn *Tra-gopod.* ſeyt haren aert te wezen:

Quiſquis es hic, morbus gravis eſt,
Te ludi rideri que feras,
Nam hæc hujus rei natura eſt.

Doch dieſe voelen, en voelen gheen reden van lacchen. Waer toe (gelijck ick de geheele Genees-konſte in 't Latijn uyt Grieckſche, Latijnſche, ende andere Schrijvers geſtelt, ende uytgegeven hebbe, buyten de ſchriften der Geneeſmeeſters) ick hier zal bybrengen het oordeel (over-een komende met de ondervindinge) van den Roomſchen Raedts-Heer Caſſiodorus, dewelcke beſchrijvende 10. *Variar.* 29. de ellendigheyt van de Gichte, ſeyt, dezelve gehou-den te werden voor een levende doot, de Menſchen geſtadigh op de hacken ſittende, en, als ſy al ophout, een wortel, om haeſt wederom op te ſchieten, na-latende. Sulcks valt inſonderheyt waer, als het ge-breck langh geduurt heeft, aenge-erft is, ofte knob-belen opgeworpen heeft. Het laetſte wert voor on-gheneeſlijck ghekeurt by den Poëet *Ovidius* 1. *de Ponto* 4.

Solvere nodoſam *neſcit Medicina* Podagram.

So ſchrijft Hippocrates, in 't 2. *Prorrh.* niet te weten, dat Oude luyden, die Hardigheyt aen de gewrichten hebben, Armelijck leven, Hartlijvigh zijn, door men-ſchelijcke hulpe konnen geholpen werden; waer toe evenwel een Loop veel goets kan doen: maer dat in Ionge luyden, die noch geen harde knobbelen en hebben, en na den regel leven, door een goet Geneeſ-meeſter wel konnen geneſen werden. Alzo getuyght oock de Romeynſche Plinius, op de plaets, in 't be-ginſel van dit capittel aengewezen, dat de Gichte niet voor ongeneeſlijck te houden en is, om datze of van zelfs ophout, en in vele geneſen wert; gelijck uyt verſcheyden exempelen hier na aen te wijzen, zal blijcken. Evenwel is ſy noch zo trots, datze zelfs al den raedt van Pœon, den geneeſmeeſter der Goden, en den grooten Æſculapius uytlacht, gelijck zulcks uytgebeeldt is by Lucianus, in ſijn meer-gemelte *Tragopodagra*, alwaer hy ſeydt, de gene, die eenige Middelen aenwenden, zoo veel te harder op het lijf te vallen, en die haer met vrede laten, ſachter te ont-halen:

Quis eſt hominum, cui non ego inſuperabilis
Regina morborum Podagra nota ſim?
Quam nulla placant thura fumigantia,
Affuſus æris nec cruor ardentibus,
Suſpenſa templis divitum aut donaria.
Nec ipſe Pæon omnium cœleſtium
Medicus deorum vincere pharmacis poteſt,
Phœbive doctus filius Æſculapius.
Mortalium ſiquidem ex quo fuit genus,
Omnes meas vires retundere geſtiunt,
Omnemque turbant pharmacorum induſtriam,
Plantaginem terunt, &c.
Omnes ſed illos jubeo plorare: atque ſic
Tantantibus me, occurrere iracundior
Soleo; ſed in me excogitantibus nihil,
Mitem, & benignam præſto me: quam qui meis
Communicat myſteriis, ſtatim
Lequi docetur ſuaviter, de hinc iocis
Oblectat omnes, cumque riſu cernitur, &c.

(8) Gelijck in alle ſieckten plaets heeft de leſſe van den Poët *Ovidius*, om by tijdts in de weer te wezen, eer dat het quaet door den tijt de overhant krijgt; ſo dient dezelve in de Gichte voornamelijck waergenomen te werden. Derhalven moeten de gene, welckers Lidtmaten door erffeniſſe,of anders genegentheyt tot de Gicht hebben, ende de beginſelen al vernemen; haerſelven ſorgvuldelijck wachten van 't gene wy geſeyt hebben de gichtige ſtoffe uyt te brengen,als ook om de Gewrichten hare Swackigheydt in 't ontfangen van dezelvige te benemen. Aen 't laetſte is by na ſoo veel gelegen, als aen 't eerſte. Want al valter al eenige Zultige vochtigheyt, indienſe niet door ſlappigheyt van de gewrichten ontfangen, en aldaer gehouden werdt, ſo en ſalſe niet lichtelijck Gichte verwecken.

Derhalven dienen de gene, die alreede eenige beginſelen van de Gicht vernemen,te gebruycken,ſodanige ſpijſe,die geen zultige vochtigheyt en maekt;en daerom haer wachten van *Geſouten*,en *geroockt vleyſch,Enden,Ganſen,Swanen,Ham,Zouciſſen*,en diergelijcke.*Cratto* ſeyt ook *Conſ.* 264.het *Capoenen vleeſch* een ſonderlingh ſap te hebben, dat de Nature na de gewrichten ſtoot. Onder de Viſch,en dient hier geen *Oeſters*,noch veel *Zeeviſch* gegeten; inſonderheyt geen *Anchoven, Pekelharing, Bockent, Sprot*, en alle *gezoute*, als oock *gedroogde* viſch. *Iul. Alexandrinus* verhaelt 15. *Salubr.* 9. van yemant, die, als hy *Braeſſem* gegeten hadde, terſtont met de Gicht gequelt werde. Alle Viſch, ofte ook ander ſpijſe,die met boter in de pan *gefruyt* wert, is hier ondienſtigh. Onder het Fruyt moet geſchout werden *Miſpelen, Queen, Appelen, Peren*, ſelfs oock na het oordeel van *Paré*, en *Gerard van Bergen, Citroenen*, en *Oraengje-appelen*,als ſwanger zijnde met een ſcherpe Zultigheydt. En om deſelfde reden dient de Wijn of weynigh gedroncken, of liever gelaten; het welck niet alleen de Gichte voor en komt, maer oock verdrijft, gelijck by verſcheyde Genees-meeſters ondervonden is. *Slapen, Waken*, ende *Oeffenen* moeten hier matelijck weſen: het *Lichaem* altijdt *Open* gehouden, en in 't voor, en na-jaer *geſuyvert*; Mede *gramſchap, Welluſt*, en alle *Overdaet* geſchouwt. Om de Vochtigheyt, die in de gewrichten mocht beginnen te ſacken, op te droogen, en dezelve te verſtercken, machmen de Lidtmaten ſtoven met Pekel, of het affietſel van *Velt-cypres, Roſmarin*, en *Salye*, ende dan omſlaen een Plaeſter van *Diapalma*, ofte van *ſilver-ſchuym*, terſtont te beſchrijven.

9. Alhoewel de rechte *geneſinge* beſtaet in 't wechnemen van de ſieckelijcke oorſaken, zoo maeckt de overgroote Pijn hier dickwils zo veel te doen, dat ſy al het werk na haer trekt. Om dat wel uyt te werken zalmen eerſt komen tot verſachtende middelen, en, als de Pijn daer na niet en wil luyſteren, vallen tot de gene, die met het ghevoelen de pijn verdooven, beyde beſchreven in 't 24 cap. van 't eerſte deel: dan wy ſullen evenwel hier noch eenige dickwils verzochte Genees-middelen bybrengen; dewijl het gene ſomtijts in het een groot vordeel doet, in 't andere gantſch ſtil ſtaet.

En wat ſtreckt tot *Verſachtinge* van de pijn, daer toe kan een Pap gemaeckt werden uyt *Kruym van Wittebroot*, in Soetemelk (doch niet lang, om de wey niet te verſieden) gekoockt, en daer dan onder gemengt het poeyer van Camillen, met een weynig Saffraen: ende alſo werm om 't gichtige deel geſlagen. Diergelijcke kracht heeft een andere Pap, gemaeckt van Camillen en Endekrooft, in Soetemelck gekoockt, geſtampt, en daer by gedaen wat Gerſten-meel. Men mach oock geſtooten *Lijnzaetmeel* in *Soetemelk* tot een pap ſieden, en dan daer onder vermengen wat *Populyoen-ſalf*; het welck oock een weynig de pijn kan verdooven. Waer toe noch meerder helpt het *Bilſen-kruyt*, 't welck mede in *ſoetemelck* gekookt, ſeer gepreſen wert van *Duretus*, waer mede het pijnige lidt werm, tot groote verlichtinge kan geſtooft werden: hoewel de Poët *Horatius* de Stovingen weynigh hier in geloof geeft.

Qui cupit, aut metuit, juvat illum ſic domus, aut res,
Ut lippum pictæ tabulæ, Fomenta Podagram.

Plinius verhaelt 22. *Nat.* 25. van den Roomſchen Vorſt *Sextus Pompeius*, hoe hy ſittende by het wannen van ſijn gewaſch, de Gicht kreegh, ſijn voeten over de knye in den Terwe ſtekende, ende deſelve daer door droogende, hy wonderbaerlijck ghenas: en daerom oock daer na den ſelfden middel dickwils gebruyckte. Want dat het ſelfde de kracht heeft, om ook volle vaten droogh te maken.

Wanneer de Pijn eenigſins lijdelijk is, dan is dienſtiger te komen tot het uytroeyen vande gichtige wortel. Hier toe ſalmen in 't eerſte, om de gereede Vochtigheyt af te ſetten, ingeven een vierendeel loot *Mechoacan*, ofte *Gialappa*: en by aldien datter brant by is, des anderen daeghs doen *Laten*; daer op tweemael daeghs, als ſy uyt het hooft ſpruyt, doen drincken het

Affietſel

Affietſel van *China*, *Sarza parilla*, *Saſſafras*, ofte *Pock-hout*, met *Kliſch-wortel*, *Velt-cypres*, *Vlier-bloemen*, ende diergelijcke in't 1 Deel beſchreven: daerna wederom 't hooft zuyveren, door *Hooft-pillen*, *Extr. Catholicon*, ofte *Pil. de Hermodactylis*. Als de Gicht haren oorſpronk uyt het Ingewant treckt, dan moet de Geneſinge van binnen ghereguleert werden, om dezelvige deelen wederom te recht te brengen, dat ſy geen zultige vochtigheyt en laten groeyen, noch na de Lidtmaten en zenden, mede op 't 24 capittel van 't 1 Deel aengewezen. Dan dit dient al wat vervolgt: en onder-tuſſchen van buyten opgeleyt *knollen*, in *ſoetemelk* lucht opgekoockt, of oock werme *roode Kools-bladeren* van binnen met Boter beſtreken, het welck van *Dr. Foreſt* zeer geprezen wert. Ick heb zeer goet bevonden een plaeſter van *Silver-ſchuym*, met eens zo veel *Olye van Roſen*, en *Azijn* gekoockt, en dan een weynig *Terpentijn* by gedaen. *Guainerius* beſchrijft en prijſt een ſalve van *Ganſen-ſmout* in dees kluchtige klippelverſſen:

> *Anſer ſumatur, veteranus qui videatur,*
> *Mox deplumetur, vitalibus evacuetur,*
> *Intus ponantur, quæ ſubterius numerantur.*
> *Trita caro tota, triti mox pelle remota,*
> *Unctum procinum, thus, ceram, ſanguinem ovinum,*
> *Pondere ſint æquo, ſal, mel, faba, ſitque, ſiligo,*
> *Poſt hoc aſſetur: tamen aſſus non comedetur.*
> *Vas ſupponatur, ſic ut liquor accipatur:*
> *Quo membris unctis, his Gutta ſolvitur omnis.*
> *Certe hoc Unguentum præſtat ſuper omne talentum,*
> *Sic per dictamen, cum ſcripſeris, hoc medicamen,*
> *Fac laus ampla Deo, ſolito de more, ſuperno,*
> *Anſeris edicto, & ejus medicamine ſcripto.*

In de *Sciatica* ofte Heupe-pijn machmen (dewijl de oorſaeck wat diep ſit) recht op ſtellen *Veſicatoria* van Spaenſche vliegen, ja oock *Cauſtica*, doch ter zijden, en wat leeger. De Middelen, die de Knobbelen in de Quaſtige Gichte, verdrijven, zullen in het derde Deel, te weten, de Heel-konſte, onder de verſachtende aengewezen werden.

10. Om noch wat te voegen by 't gene hier voor verhaelt is, nopende de *Maniere van Leven* tot voorkomen van de Gicht, 't welck ook plaets grijpt in de ſieckte ſelve, ſo ſtaet waer te nemen, datter niet beter en is, om die dochter van wellust te breydelen, als met *Soberheyt*. Den H: Outvader *Hieronymus*, ſchrijvende tegens *Iovin*, maeckt gewach, dat ſommige Gichtige rijcken, door aenſlaen van haer goederen, gebracht zijnde tot een ſobere tafel, daer door genaſen. Soo verhaelt *Porphyrius* in 't leven van *Plotin*. hoe zeker Roomſch Raetſheer, met namen *Rogatianus*, die noch handen, noch voeten en konde beſigen, door Soberheydt het ghebruyck van beyde volkomentlijck wederom kreegh.

Ende, gelijck de *Schrick*, ofte *Vreeſe*, door het Bewegen van de vochtigheden, ſomtijdts de Gicht, als verhaelt is, veroorſaeckt, ſo kanſe oock deſelve door vertrecken, ende intrecken van haer Stoffe, gantſch doen verſchieten. Het is aenmerckens weerdigh 't gene *Hildanus* verhaelt 1. *Epiſt*. 47. van een ſekeren moelikert, die niet na en liet, hoewel hy midden in de Gichte lagh, noch qualijck van een yeder te ſpreken. Waer door een drolligen haen, die hy mede door ſijn ſcherpe tonge en tanden, in de kam gebeten hadde, waernemende op een avont, dat hy alleen was, quam, gemomt als een Moor, heymelijck in ſijn kamer. De Siecke, door die vremde gedaente, eenigheydt, ende duyſterheyt, vervaert zijnde, vraeghden, wie hy was en van waer hy quam. Den anderen niet antwoordende, naerderde het bedde, en hem grijpende by ſijn Gichtige armen, ſmeet hem op ſijn ſchouderen, ende droegh hem ſo al hangende, en ſchreeuwende, uyt de kamer, ſijn voeten ondertuſſchen tegens de trappen ſtootende, tot dat hy beneden op de plaets quam, daer hy hem neder ſette, ſonder yet te ſeggen, alleen hem aenſiende; daerna quam hy toeloopen, gelijck of hy hem wederom aen zoude ranſſen, en wech brengen. Waer op de gene, die te voren op ſijn voeten niet en hadde konnen ſtaen, minder gaen, ofte klimmen, vloogh haeſtelijck de trappen op, en riep uyt de venſter de geheele buert by een. De bueren vergaderende, vertelde hy, zijnde byna buyten adem, ende door van ſchrick, hoe een Geeſt hem uyt het bedt getrocken, en ellendigh onthaelt hadde; ja dat het met hem al gedaen ſoude zijn, by aldien hy den naem van Ieſus niet en hadde aengeroepen. En dat wonder is, die te te voren ſo gichtigh was, bleef daerna van die quelling gantſch bevrijdt. De gemelte *Hildanus* verhaelt noch een andere geſchiedeniſſe van ſeker gichtige, die verweſen was te ſterven: en na het ſchavot gevoert werdende, onderwege onverwachte tijding kreeg van ontſlaginge, en dat hy, die te voren ſijn uyterlijke lidtmaten niet en konde roeren, daer na noch lange jaren van geen Gicht en wiſt. Dan de oorſaeck van deſe geneſinge zoude geleyt konnen werden op de ſchierlijke verandering van Schrick in Blijdſchap. Maer hoe vele door de ſchrick des doots wonderbaerlijck van de Gicht, die voor geen andere Middelen had willen wijcken, verloſt zijn, is te ſien in de Hiſtoryen van *Fazellius*, *Thuanus*, als oock in de oude Leſſen van *Cælius Rhodiginus*, en zijn oock andere in den *Schat der Geſontheyt* aengeweſen.

Seneca ſchrijft hier over 6. *de Benef*. 8. dat de ſchierlijke vreeſe, vertreckende de ſinnen op een ander Sorge, de gichtige ſomtijts van Pijn verloſt. Sulcx doet ook om deſelvige oorſaeck *Blijdſchap*, en *Vermaeck*, gelijck geſelſchap van goede vrienden. Waerom *Iulius Scaliger* ſeyde (gelijck ſijn ſoon *Ioſeph* getuygt) niet met de Gicht te doen te hebben, als hy mocht met eenige geleerde luyden kouten. Dat de Gichte oock geholpen wert door *Muſijck*, en *Snaren-ſpel*, is van *Theophraſtus* aenghemerckt, volghens het ſchrijven van *Athen*. 14. *Deipn*. en *Agell*. 4. *Noct*. 13.

(S) 3 LOF

LOF DER GICHTE,

Uyt het Latijn

van HIERONYMUS CARDANUS *vertaelt.*

ICk ſoude het rekenen voor een ſtuck van ondanckbaerheyt, ick laet ſtaen van vergetelijckheyt, indien ick niet gedachtigh en ware degene, door welckers weldaet ick gevordert ben, ofte de weldaden gedenckende, niet door alle middelen zoude ſoecken danckbaer te weſen. Ick en meene oock niet, datmen om dankbaerheyt te betoonen, behoeft te onderſoecken, wie den gever van die weldaet geweeſt zy, noch uyt wat herte hy dat gegeven heeft: maer wat ghy daer door gevordert hebt, ende hoe geerne hy U dat medegedeelt heeft. Want wat wilt ghy veel na 't herte vragen, geſien hebbende het vrolijck gelaet, en de vaerdigheyt van den gever? te meerder, alzo het herte, gelijck de Godts-geleerde, en Wis-gerige betuygen, Godt alleen bekent is. En indien men wil gaen by Giſſinge, zo moetmen gelooven, dat de weldaden ons niet, als uyt een goet Herte toegevoeght werden, en zo veel te meerder, als den gever oock aen andere ſijne mildadigheyt getoont heeft. Indien hy aen alle de gene, die hem baden ende verſochten, geweygert hadde, dan ſoude men mogen dencken, dat hy niet en gaf uyt een milt herte. Maer wat de perſoon belangt, daer en is niemant, gelijckmen gemeenlijck ſeydt, een yeder goet, als alleen Godt. Andere zijn voor ſommige goet, voor vele veeltijts quaet: dan in tegendeel is de Gichte voor de meeſte goet, voor weynige quaet, en beſwaerlijck, daerenboven met mildadigheydt de menſchen van ſelfs beleefdelijk beſoeckende. Derhalven, alzo niemant ſimpelijck kan geſeyt werden goet, of quaet, maer in aenſien van ſijn gaven, voor ſodanig te houden; ſo moet de Gichte met alle redenen voor goet gekeurt werden. En dewijl wy den genen voor quaet houden, die ons met een vriendelijck gelaet bejegent, en daer onder ſijn booſheyt verbergt, zo valt wederom te prijſen, die onder deckſel van quaet, ons aenkomt, ende al wat ſy bedeckt, al wat onder haer kleederen ſchuylt, goet is. Ick en wil de Gichte niet prijſen, gelijckmen quade dingen plagh te prijſen, als of daer door een rechtveerdige ſtraffe werde uytgevoert. Want ſo plegen de doot, de ſiekten en tyrannen gepreſen te werden: maer dit en is haren lof niet, maer veel eerder een beſchuldinge van 't Menſchelijck geſlacht. Laet de Menſchen, volgens haer oordeel, wezen ondanckbaer, ſchelmachtigh, godtloos, wreet, gierigh, onrechtveerdigh, en gantſch boos, zo ſchandelijcke en verfoeyelijcke ſake en kan geen voordeel bybrengen aen den Lof van de Gichte. Ick en ſal de ſtraffe niet voorſtaen, die ick hate, en zo ick die oock onrechtveerdelijk moſt uytſtaen, ben al onder dat getal [*waerſchijnelijk ſiet dit op het onthoofden van ſijn ſoon Ioh. Baptiſta, daer hy veel moeyten voor dede*] die dezelve alrede uytgeſtaen hebben. Dit en is geen vremt voorſtel, noch een oppronken van welſprekentheyt, of verſtant: waer van my het eene minder is, als matelijck, tot het ander weet ick wel noyt moeyten gedaen te hebben. Qualijck werden gepreſen, die niet recht en konnen geprezen werden, gelijk de Sotheyt [*van onſen Eraſmus*] de kaligheyt, de vierdendaegſche koortſe, in dewelcke hoe veel meer blinckt de welſprekentheyt van den Schrijver, hoe veel te meerder blijckt de lichtigheyt van ſijn voornemen, als ydel zijnde, en op geen grondẽ van waerheyt ſteunende. Het is de gichte, die haer van den beginne zo loffelijk vertoont, dat haer Lof ſonder ſchaemte niet en kan voorby gegaen werden: ſo datſe twijffelachtigh maeckt, of 't eerlijcker en treffelijcker is van haer te ſpreken, of leelijcker, en ſchandelijcker haer, die zoo vol van gaven en verdienſten is, zonder prijzen voorby te gaen. Doch indiender geen quaet en was dat lof verdiende, zo en zoude ik voorwaer de gicht niet derven prijzen: maer ick ſie zo veel quaets lofweerdigh, dat de Gichte, het zachte van die alle, te prijſen, niet vremt en kan ſchijnen. Want de Stonden, die de Vrouwen zo leelijck af-leken, en haer zo ſieck maken, het Baren, het uytkomen van de tanden, de eerweerdige Grijſigheyt; de Pocken en Maſelen, zijn maer vuyle uytwerpſelen, en evenwel, om datter vele wel by varen, verdienen noch geprezen te werden. Men zoude mogen hier tegen brengen, dat zulcx geſchiede door den loop der nature: maer dat de Gicht een ſieckte was, overkomende door ongeval. Maer die Pocken, ende Mazelen, (waer van de Arabiſche geneesmeeſters alleen gewag maken) en ſchijnen eertijts zo gemeen niet geweeſt te zijn, ende evenwel werdt daer door het bloedt, ende 't gantſche lichaem gezuyvert. Daer zijn vreezen, daer zijn Pijnen, die ons vermanen, om een beter leven te leyden. Een onteerde dochter is droevigh, dat is by geval gekomen, en nochtans wert dien druck voor prijſſelijck geoordeelt. Indien datter geen Swackig-

heyt

heyt en is, geen Pijn, die voor goet en prijſelijck behoort opgenomen te werden, ſoo en ontken ick niet, dat de Gicht niet te prijſen en is. Maer dewijl al ons leven 't vermaeck aen eenige Pijnlijckheyt verknocht heeft, gelijk van honger in t'eten, van drinken in dorſt, byſlapen in keteligheyt: zo geloove ik vaſt geſtelt te hebben, dat de Gicht niet geheel onprijſſelijk en is, en aengenomen behoort te werdē, om haer ſaken te verdedigen. Sy en heeft tot deſen dag niemant gevonden die haren lof zoude beſchrijven: maer en verdientſe niet gepreſen te werden, om datſe juyſt van niemant gepreſen en is? Wat al ſaken, wat al treffelijke mannen zijnder ſonder lof-dichter geweeſt? Hoe veel ſiekten en malligheden zijnder tot verachtinge der vromen gepreſen? Daer en is niet quaets, of het heeft ſijnen voorſpraek gevonden. Moet dan't ongelijck vervolgt werden, om dat het eens geſchiet is? Behalven dat het de gicht noch aen geen brave prijſer ontbroken heeft, ende een, die oock Goden, ende Godinnen gewoon was te prijſen, te weten, de Grieckſche *Lucianus*, een dapper man, en van groote geleertheyt; door wiens voorſchrift ik opgewekt werde, maer niet tot nijt gedreven. Want gelijck in alle brave dingen geen Spreker zo gauw, noch vernuft en is, dat hy de waerdigheyt van de ſaek met ſijn welſprekentheyt ſoude konnen nakomen: ſo ontbreeckt oock nootſakelijk altijt wat in den Lof van de Gicht; het welck daerom te meerder geſchiet, dat de ſprekers ſelden in hooge dingen groote hope ſcheppen, ofte in leege veel moeyte aenwenden. En wy en beginnen dit werck oock niet, dat wy ſouden hopen waerdige lof na de waerdigheyt van de Gicht te ſeggē; maer om dat wy vertrouwen andere, die meerder gaven van welſprekentheyt beſitten, door onſen arbeyt, hier toe op te wecken. Ik eyſche een yegelijk uyt, niet op hope van overwinninge: maer op dat ik overwonnen zijnde, dikwils mocht trotſen den aenvanger van diē ſtrijt, den opgever van ſo treffelijken werck geweeſt te zijn. Och of wederom leefden die *Cicerones*, *Hortenſii*, *Cottæ*, *Corvini*, om deze zake na haer waerdigheyt op te nemen, en treffelijck uyt te voeren. Want het ſcheelt veel, ook in de fraeyſte zaken, hoe yet geſeyt, verçiert, uytgebreyt, of ontvallen, en van ſijn behoorlijcke lof verſteken wert. Daer en is niet ſo treffelijk, dat niet by gebreck van welſpreken, ſlecht, ja verachtelijck zal ſchijnen. *Alexander de Groote*, wenſchte den Poët *Homerus* tot een Lof-dichter. En voorwaer den roem van *Ulyſſes*, en *Achilles*, die alleen over kleyne ſtedekens heerſchten, en met geheel Grieckenlant naulijcx in thien jaer een Troyen overwonnen, is nu grooter, als van *Alexander* ſelve, die alleen in ſo veel jaren de werelt onder ſijn gebiedt gebracht heeft. Derhalven indien ick de Gicht niet en handele volgens hare groote, en waerde, zoo mach ſy haer te rechte wel beklagen, dat ſy tot haer ongeluk zo kouwen, en droogen prijſer ontmoet heeft, daer een ander door ſijne welſprekentheyt het Lof, dat ſy verdient, tot den Hemel zoude konnen verheffen. Maer om niet langer de zake zelfs uyt te ſtellen, ſo heb ick voorgenomen haer handelinge ſimpelijck te verhandelen. Want gelijck de Poët zeyt,

Ornari res ipſa negat, contenta doceri.

Elck moet bekennen, dat de Gicht onder haer medeſtaenders de kroon ſpant, ende dat Graveel, Colijck, Koortſen, Gele-ſucht, roemen haren oorſpronck uyt dezelve te trecken. Haer outheyt is al lang bekent geweeſt voor den Prinçe der geneeſmeeſters *Hippocrates*, ende al van de tijden der Troyanen, waer van ſy oock den Grieckſchen naem van *Podagra* behouden heeft, niet dat ſy den (*ſiet het 523. bladt*) Latijnſchen verſmaet, maer dat ſy den ouden liever heeft, een teyken van hare ſtantvaſtigheyd; als dewelcke altijt de vryigheyt, en vryborſtigheyt voor oogen hebbende, openbaerlijck yemandt bezoeckt, en haren wil uytwerckt, zonder yemant lagen te leggen. Ende al is 't datſe de menſchen groote pijn aendoet, ſo en brengtze niemant om hals, ja verweckt noch midden in de pijn het lacchen. Sy is alleene, die de Genees-konſte veracht, gelijck de Poët ſeydt,

Solvere nodoſam neſcit Medicina Podagram.

Ia ſy oorloght tegen de Geneeſmeeſters, van dewelcke ſy vele ſeer qualijck onthaelt heeft. Sy verſmaet de Salven, en paſt niet op dranken, wert aengehitſt door Plaeſters, en vervreet door Stovingen. Sy en vraeghr nergens na; komt, en gaet wech, als 't haer belieft, zonder haerzelven aen yemant te onderworpen. Sy en laet haer met geen omhangē, of Af-lezen verdrijven, ja zelfs niet door Beden aen de Heyligen. Godt alleen is 't, dieſe kan voeten maken. Het is voorwaer een zake van groothertigheyt, teere jaren niet moeyelijck te vallen, noch kinderen, noch oude luyden, noch vrouwen, noch geſnedene; al wat in de fleur, al wat ſterk is, ranſt ſy maer aen: ſy verſchuyft de beenderen zelve, verſwackt de ſterckſte, maeckt los zenuwen en banden, werpt alleen de jonge luyden onder de voet. Sy en is niet vervaert voor eenige dreygementen, wijckt voor geen gewelt, noch en laet haer door geen ſtreelen verzachten. Dieſe voorgenomen heeft op 't lijf te vallen, beſtormtſe: en houdt haer altijt van de gene, daerſe niet opgeſtoort en is. Met gelijcke eere van Koningen, Keyzers, Pauzen, andere Mogende, en Wijze (gelijck het volck oordeelt) gaet ſy ten ſtrijde, armen, en boeren overſlaende. Sy treedt in de hoven der Princen, ende onderhoudt dagh en nacht de gene, die van vrouw en kinderen niet en houden, tegen haren danck. En uytſtootende de beſte vrienden, doetſe haerzelven wel koeſteren,

Dormit & in pluma, purpureoque thoro.

Sy geniet den reuck van welrieckende Salven, hoort Sangh, ende Snaren-ſpel: ſlaept op een zacht bedde, tuſſchen ſijde gordijnen, ende dekens met gout, ende peerlen geborduert, ende in alderhande weelde. Sy hoort alle genuchlijcke praetjens, proeft de leckerſte

koſt,

koſt, en wijn : ondertuſſchen wert haer toegebracht al het koſtelijck vermaek, dat voor Koningen ſelve in lange jaren bedacht is. En by aldien waer is, 't gene de Platoniſche wijſen van de Telchineſche geeſten voorgeven, te weten, dat ſy haer in de Menſchelijke lichamen overſetten : ſo ſoude ick die alleen voor geluckſalig houden, dewelcke vergeſeltſchapt met de Gicht, woon-plaets in de menſchelijcke lichamen quamen te nemen. Want ſy heeft met *Venus*, *Bacchus*, ende al wat lecker en vermakelijck is, een eeuwigh verbondt gemaeckt : en is zoo geluckigh, dat de gene, die daer aen vaſt zijn, uytgezeydt de pijn, een geluckigh leven leggen. Sy en verlet oock geen vermaek, (*ſiet fol.* 545.) noch vruchtbaerheydt, maer brenght een ruyter te paert. Dan ik kom nu tot de Wijs-gerige. *Arceſilaus* is van haer huys-genoten geweeſt, als mede *Lycon* van *Tharſus*, en andere, waer uyt genoegh blijckt, dat de Gicht ook wijſheyt verweckt. T'onſen tijde, een man van groote geleertheyt, ERASMUS, heeft al wat waerdigh is gelezen te werden, getapt uyt een Gichtige kamer; geſonden in die ſieckte, als in geſontheyt. Voor wat al treffelijcke Schriften van geleerde Mannen zijn wy den danck ſchuldig aen de gicht? Geſont zijnde, doet elck zijn dingen, luttel lettende op 't gene hy uytwerpt : maer die aen de gicht leyt, is vol van bedenckinge, en al wat van hem komt is rijp, en zedelijck. Maer dit overſlaende, laet ons komen tot de Macht, dewelcke in de gicht ſeer groot is. Want de gichte alleen overvalt den geheelen Menſche. Ten eerſten daelt ſy op de voeten, daer na op de handen, Knye, Elleboogh, Kuyten, Hals, Schouderen, Kaecken, ja ook de tanden. Selfs en ſpaertſe de tonge niet : en in ſommige heeftſe den neus verdraeyt. So toontſe hare kracht over alle de Deelen van 't Lichaem. Wat is dan haers gelijck? De Koortſe beſlaet het geheele Lichaem, gelijck oock de Laſernye, Water, en Geleſucht : dan ſy en gaen maer gemeen, daer de gichte in elk byſonder Lidt haer macht toont. Sy ontheupt de Menſchen, plaeght, pijnight, kromt handen, ende voeten, verteert het morgh, ſtelt het lichaem in vremde bochten. So dat ſy alleen met recht mach gezeyt werden te zijn de Koninginne van ons lichaem. Maer hoort wat vremt van haer : Sy had verſtaen, datter by eenige geneeſmeeſters, en niet van de minſte, geſchreven was, hoe ſy konde verdreven werden, door *Hermodactylum*, en *Corallium*. Hier over geſtoort zijnde, ick en weet niet door wat konſte, toeval, ofte geluck, heeftſe terſtont deze hare vyanden zo van kant geholpen, datſe alleen de namen van dezelve ons nagelaten heeft. Elck hoort wel van *Coronopum*, ofte *Corallium*, als ook van *Hermodactylum*; maer ook wat die zijn, en kan ons niemant wel uytleggen. Ick en zoude oock dien geneeſmeeſter niet prijzen, die in badtſtoven van welruykende Kruyden, de flauwe ſiekten met veel Koppen plaeghden. Wat heeft (*Siet het* 1 *Deel, fol.* 2.47.) den Romeynſchen Vorſt *Agrippa* gebaet, het badt van heeten *Azijn*, dat hem te gelijck de Pijn, en 't gebruyck van ſijn Beenen wechnam? Wat vordeel trock onzen *Cæſar* uyt dat mal, en als by-geloovigh middel van *ſwarte Geyten-wey*, en *Vijgen-melck*? Heeft het niet, behalven dat het niet goets en dede, de krachten vermindert, , ende het leven verkort? Ia die haer Springader wil ſtoppen, ſtopt meteenen die van 't leven. Die veel ſteuten op *Pockout*, *Sarza Parilla*, *Spawater*, laet haer de jaren tellen, dat ſy daer na langh geſont geleeft hebben : 't en is de rechte geneſinge niet, een ſachte ſieckte te verdrijven, om een doodelijcke te ontfangen. Wat Sy noch met my, als geroemt hebbende, haer te konnen quijt maken, ſal aenrechten, en weet ick niet. Sy ſal my wel lichtelijck verachten, of luttel achten : dewijl dien raet in zo weynige van my verſocht wert, dat ick hem ſchijn voor my zelven alleen gevonden te hebben. Maer tegens my aengaende zal ſy ongelijk hebben, dewijl ik maer en zoeke haer een weynig van kant te ſendē, niet voor altijt uyt den huys te ſchoppen; gelijck ook andere van my niet geleert en zijn. Sy is voorwaer wel te recht geſtoort geweeſt op *Willem Budeus*, die in 't openbaer leerden, haer alleſins uyt te ſtooten, die ſy ſo overviel, datſe niet gaef aen ſijn geheel lichaem en liet. Maer 't is wat anders, ſijn ſaken te beſchermen, en ſijn vordeel voor te ſtaen : wat anders tot roem, of hope van winſte, andere ſulx te leeren. 't Is wat anders, eenen onaengenamen gaſt lange te houden, om dat hy ons ſo moeyelijck niet en ſoude vallen, wat anders hem buyten de deure te ſtooten, en ons huys te verbieden. Maer Sy en derft miſſchien treffelijcke, en manhaftige luyden niet genaken. Wy hebben in onſen tijt geſien *Antonio Leva*, en *Alfonſo Davalos*, twee krijghs-blixemen, van zonderlinge verſtant, en dapperheyt, en die veel treffelijcke daden (*inde Hiſt. van Guicciardin, en elders te leſen*) zo aen haer vaſt te wezen, dat licht te mercken was, de gichte niemant te ſparen, en volgens het exempel van den Blixem van *Iupiter*, alleen 't gene verheven is, aenranſten, ende omſtiet. Wat is te gelooven anders geweeſt te zijn, dat den ſterken *Hercules* getemt heeft, hoewel de Poëten ſulcx eenige Sweringen toeſchrijven? Want hy en zoude in ſo geſtoorde woorden niet uytgeberſt hebben, indien het quaet in ſijn vleyſch, en niet in ſijn gewrichten geſteken hadde. Maer laet ons twijfelachtige zaken overſlaen, dewijl de gicht te vreden is met haer eygen, en zeker lof. Want een exempel kan in plaets van vele ghenoegh zijn in den Keyſer *Severus*, die al was hy de ſtrijtbaerſte van alle, en alles overwon, zo dapper nochtans van de gicht verwonnen is geweeſt, dat hy altijt te bedt moſt leggen, en de geheele werelt onder hem hadde, was gedwongen te ſtaen onder de ſlavernye van de gicht : ende ſy en liet haer niet overwinnen, noch hy, overwonnen zijnde, ſchrickelijk te weſen. Dit wil ik evenwel maer ſeggen, al wel te weten, datter geen Pijnbanck den Menſche ſoo veel pijn aen en kan doen, als

de

de Gichte. Die daer aen vaſt zijn, werden gheſteken, gebrant, getrocken, ja by-na van een geruckt. Ick gheloove, dat noch de Goden, noch de Tyrannen, ſo langdurige, ofte hevige Pijn ſouden konnen inbrenghen, als die van de Gichte. Sy houdt op tuſſchen beyde, om daerna met meerder geweldt wederom te keeren. Sy verſacht, om dat het als-ghezonde vleyſch het quaet overvloedigher ſoude ontfanghen. De Siecke bekomen, om te langer tot de aenſtaende ſtraffe te duyren. Evenwel en brenghtſe niemandt om hals, als niet willende te ſchijnen weſen een dienerſſe van een ander Mans doodt. Een weynich Colijck, ofte Maegh-pijn, helpt den Menſche van kant, om dat deſelvighe Doodts-dienaers zijn: maer de Gichte is haer eygen, niemant onderworpen; ja andere Sieckten zijn haer veel eerder ghehoorſaem. Want alwaer ſy verſchijnt, daer verjaeghtſe alle andere Sieckten, noch ſy en lijdt niet, dat het lichaem haer toeghe-eygent, en onder haer gehoorſaemheydt ſtaende, yemandt anders aenneme, ofte onderdanigheydt bewijſe. Hoe vele, die, aen de ſwaerſte Sieckten legghende, al buyten hope geſtelt waren, en zijnder niet door haer aenkomſte geneſen? Wat wil ick ſeggen van haer Eerbaerheyt, ende Rechtvaerdigheydt, dewelcke, al bevanghtſe, ghelijck verhaelt is, 't geheele Lichaem, ende al de Leden; en is evenwel nimmermeer ſoo geſtoort, en ſchaemt-verghetende, datſe oyt de ſchaemte van Man, ofte Vrouw, noch oock het hinderſte aen en taſt. Sy onthoudt haer mede van de gene, die gematicht leven, om den naem van broodt-droncken niet te krijgen. Met deſelve ſtantvaſtigheydt laet ſy de armen oock met vrede, om niet te ſchijnen wreedt te weſen, die de ellendighe den Koſt benam. Derhalven is de Gichte rechtvaerdigh, goet, vroom, wijs, kuyſch, en groots-hertigh, ſoo van wegen het verſmaden der gener, dieſe niet aen en roert, als van weghen de waerdigheydt van de gene, dieſe onderbrenght. Sy heeft my altemet gedacht te weſen, uyt het geſlachte van eenige Roomſche Prieſters, dien, door oude inſettinge, verboden was, by de dooden te mogen komen, daer deſe noch doode, noch veege en genaeckt. En by aldienſe ſomtijts op yemant ſoo gheſtoort mochte weſen, datſe hem wilde van kant helpen, ſo ſcheydt ſy daer van, en gheeft hem over aen de Koorts, Kort-ademheyt, ofte Popelſy, om dat werck uyt te voeren. En op deſelve wijſe tegens ſommige ingenomen zijnde, die haer ſoeken uyt te ſtooten, deſelve verlatende, geeftſe over aen Koortſen, ofte andere Sieckten, dieſe uyt het leven halen. Sy en is niet leelijck ofte tegen-ſtaende, gelijck Lafernye, ofte Spaenſche Pocken; niet beſmettelijck, gelijck Teringe, Peſt, Roode Oogen: maer laet toe, dat de vrienden haer ſonder ſchroom moghen beſoecken. Sy en beſtrijdt ons noyt, als andere Sieckten, onvoorſiens, ofte dat wy 't niet gewaer en werden. Sy en brenght oock niet vuyls mede, geen Etter, ofte Sweringhen, gheen Hoeſt, geen Braken, nochte Loop. Sy is gantſch ſuyver, en met haerſelven te vreden. Ja ſy druckt een yegelijck na de mate van ſijn krachten. Stercke Luyden lang, en dapper; ſlappe weynigh tijdts, ende ſlappelijck. Hier ſoude lichtelijck teghen-geworpen mogen werden, dat de Gichte een ſlechte ſake is, dewijlſe oock Honden, Vee, Capoenen, ende veel andere Meſt-vogels, ofte die op-geſloten werden, kan over-komen: waerom oock de gene, die ſoodanige Vogels eten, lichtelijcker van de Gichte ghevat worden. Maer dat en is gheen Gichte, dewijl by haer knobbelen geen, ofte gantſch weynigh Pijn is, blijckende daer uyt, dat ſy niet en klagen, noch en ſchreeuwen.

Nu wat al voordeel brengt de Gichte aen? vooreerſt neemtmen daer uyt bedencken van Adel: want indien daer mede ghequelt werdt een Boeren ſoon, ſo meent elck terſtont, dat hy ſijn rechte Vaer niet en heeft, maer het maeckſel, ende baſtaert van een Edel-man is. Ende noch te meerder, om dat de Gichte erft, ende haer nakomelinghen geerne kennen wil. Wanneer een Gichtige te Hoof verſchijnt, hy wert van een yder ge-eert, al was het maer een Rabauwt. Want de Gichte heeft, ick en weet niet wat Koninglijcks in: ſy ſit, als een ander ſtaet, en rijdt, als een ander te voet gaet. Ick hebbe geſien dat een gemeen Edel-man, *Maximianus Stampa*, aen de Gichte vaſt zijnde, op een Muyl ſat, daer-benevens gaende, als Dienaer, *Alfonſo Davalo*, een Prince zijnde, om dat hy doen geen Gichte en hadde. Wat ſittender, om haren 't wille, van dit volck al, in tegenwoordigheydt der Princen, die anders ſoodanighen eere onweerdigh zijn. Sietmen niet met wat beleeftheydt de vrienden haer komen beſoecken, gelijck of ſy by den Keyſer, oft Paus ſaten, met wat eerbiedinge ſy haer onderhouden? Wat ſal ick ſeghen van de Huyſghenooten? geen Barbier ſcheert ſachter. Hebt ghy een botterick, of een ſtuyrſen knecht, laet hem een Gichtighe gaen dienen, hy ſal terſtont vlijtigh werden, ende ſo mack als een Lam. Denckt eens wat wooninghe de Gichte voor haer verkoſen heeft, niet als Palleyſen, en groote Huyſen, alwaer ſy in vreughde leeft, midden onder de vrienden, ende wellufſten. Is yemandt, die van ſijn vrienden verſmaet wert, ofte dat ſy ſijn rouw geſelſchap ſchouwen, laet hem de Gichte krijghen, elck ſalder na toe komen loopen. Indiender eenighe ſieckte toeſlaet, het zy Koortſen, Waken, ofte andere Pijnen, ſy beſlaet de plaets van allegader. Vraeght yemandt, wat de ghene, die hier aen leydt, voor Sieckte heeft, alſmen maer Gichte noemt, ſoo weet hy terſtont wat ſieckte het is; ſo bekent, ende vermaert is die naem over-al. Maer wat voor een Man maeckt de Gichte? Een die Vroom, Godtſaligh, kuyſch, wijs, ende wacker is, ende als hy al

ſlaept, niet ongheruſt en droomt. Daer en denckt niemandt meerder op Godt, als die aen de Gichte leydt: die ſoodanige Pijn voelt, en kan niet vergeten, het gene meeſt in andere geſchiet, dat hy ſterffelijck is: hy wacht hem ſoo veel van eten, drincken, by-ſlapen, als hy meent voor ſijn geſontheydt noodigh te weſen. De gichte treckt van ons voornaemſte Deel, te weten, de Herſſenen, Sinnen, ende ons Verſtant, alle quade ghedachten, ydele Hope, onnoodighe Vreeſe, onſekere Betrachtinghe. Sy en laet niet toe, datmen ſijn goedt verſpilt, ende ſy dwinght, oock tegens danck, wel ende braef te leven. Welcker gematigheydt ſeer veel voordeel in heeft. Vorders, dewijl de Gichtighe een ander niet en konnen gaen beſoecken, om dan het beſoeck van andere te hebben, ſoo werden ſy beleeft, vriendelijck, reckelijck, ende leeren met de Menſchen omgaen; ſoo datter geen wijſer, als de Gichtige gerekent en werden. Waerom haer den toom van de ghemeene ſake in handen gheſtelt wert: als welckers beraedtſlagen rijp, wijs, ende ſeker zijn. Want haer verſtant en wert door gheen baren gedreven, het Lichaem ruſt van beroeren, ende de ziele en geſchiet, noch door Spijſe, noch door Dranck, eenigh belet.

Wy ſullen nu oock eenige hare byſondere gaven, (waer van drie de voornaemſte zijn) gaen uytleghen. Sy belet, datter gheen ſteen in de Blaes en groeyt, noch de Longe tot ſweren komt; daer-en-boven geeftſe den Wijn ſulcken ſmaeck, datter niemandt ſoodanighen geur, ende aengenaemheydt in den Wijn en vint, als een Gichtige. Hierbenevens maecktſe de ſachtſte doodt, ende die van een uyt de gichte-ſpruytende ſieckte komt te ſterven, gaet uyt, gelijck in een ſlaep. Ja als ſy wat verſoet; wat ſoete ſlapen, wat een ruſte, ende juckte ontrent die plaetſe, weynich verſchillende van de dertele keteligheydt? Sy alleen vermaent ons tot de boecken; alſoo die eenighe ſoetigheydt door het tuſſchenkomen van pijn niet en kan afgheſcheurt werden. Maer behalven het aengenaem geſelſchap van verſoeckers, daer in alle Sieckten na verlanght wert, ſo beweeghtſe, door eenen byſonderen aert, de vrienden en Siecken, datſe meerder vermaeck ſcheppen in boerten, ende jocken, als de ghene, die welvaren, ghelijck de krepels in Venus-werck, de ghebulte in gauwigheydt, de ſcheluwe in bedrogh, de kale in ras te overleggen, ſoo dat der ſelver omgangh heel drolligh is. Sal ick hier noch by-voeghen, dat de Gichtige den loop van de Maen beter verſtaen, als de Sterre-kijckers, ende de veranderinge der Tijden ſekerder, als de Schippers? Dit, meerder, ende noch treffelijcker, kan over den lof van de Gichte met waerheydt gheſeydt werden. Maer ick ſie, wat ghy hier ſoudet mogen tegen-werpen; dat het nochtans een Sieckte is; ende dat in alle gheval veel beter ware, ghelijck oock van andere, die niet te hebben, als te hebben. Ende dit is 't ghene ſommige voorgheven, die met weynigh woorden, ende weynigh ſlots hebbende, de hooghe weerdigheydt van de Gichte ſoecken te onderdrucken, ende om te ſtooten. Maer indien ick oock ſelver hier uyt kan bewijſen haren lof, ende treffelijckheydt, ſo en twijſfel ick niet, ofte ſy ſullen beſchaemt ſtaen, die haren goeden naem ſoecken te laſteren. Voor-eerſt wert ſy beſchuldight een Sieckte te weſen; als of niet al ons leven (*hier van is in 't breedt ghehandelt by Dr. Patin, van Parys, in mijn Epiſt. Quæſt. dit jaer te Rotterd. gedruckt*) vry wat arger ſieckte en was, als de gichte. Want by aldien ghy de Pijn alleen voor Sieckte houdt, ſo ſal voorwaer de Gicht een ſieckte zijn, ende het vorder leven en kan ſoo niet geſeydt werden ſieckelijck te weſen: maer indien ghy met de Sieckte beteyckent een ſwackigheydt des Gemoedts, ende Lichaems, ſoo is't geheel anders gelegen. Want wy en hebben noyt minder ſieckte, dan als ons de Gichte over-komt. Sieckten zijn Sotheyt, Welluſt, Vergeten van onſe eygene gelegentheydt, Gramſchap, Haet, Droefheydt, waer door wy ons ſelven, ende de onſe, uyt een lichte, ofte geene oorſaeck, te kort doen. En is de *Melancholye*, ofte Swaermoedigheydt geen ſieckte? En nochtans ſeydt *Ariſtoteles*, dat daer mede veel wijſe, en treffelijcke Mannen zijn ghequelt geweeſt. Wat ſeggen wy van de Poëten, Voorſeggers, ende Sibyllen? zijn ſy niet allegader aen deſe ſieckte vaſt geweeſt? Ja, hoe ſy-lieden in meerder achtinghe waren, hoe haer quellinghe grooter was, waer door oock weynige onder de ſelvighe langh geleeft hebben. Onder de Poëten is *Virgilius* ſwaermoedigh geweeſt, *Lucretius* dul, *Ovidius* ſot, *Horatius* droncken. Wat wil ick noch meerdere by-brenghen, dewijlſe allegader raſende, ende van kort leven geweeſt zijn? Indiender yet Goddelijcks in ons is, dat openbaert hem meeſt in de Sieckten. Want dan voorſien wy het toekomende, wy leggen onſe ſaken wijſſelijck aen, en wy zijn bevrijdt van alle ontroeringhen des gemoedts. De gichte met de Matigheydt ghevoeght zijnde, maeckt wackere ſinnen, een wel-ghedaen Lichaem, ſuyvere geſontheydt, langh leven, goeden ſmaeck, geruſten ſlaep, lieftelijcken adem, vrolijcke gedachten, veerdigh verſtant tot naſporinge van wijſheyt, ende wetenſchappen. Want daer andere Sieckten het ſelve ontruſten, en bedwelmen, ſo wert het alleen door de gichte verklaert, en gheſcherpt. Maer dit heeftſe noch, tot een voorname, ende onvergelijckelijcke gave, dat ſy alleen het ghemoedt door ghewoonte doet ſtrijden teghens de aldergrootſte pijn, waer uyt blijckt haer groote ſterckte, en ſtantvaſtigheydt, daer mede ſy het Lichaem tegens alle ander onghemack kan beſtieren. Want van het Lichaem klaeght ghy alleen, na datter van de ſwack-

heydt.

heydt des gemoedts genoegh geſproken is. Nochtans klaeghde de Wijſgerighe *Plato*, dat hy al te geſont was, als of het ghemoedt niet wel en konde varen in een al te welvarende Lichaem. Maer laet, ghelijck ick gheſeydt hebbe, het gemoedt aen een zyde geſtelt werden, ende alleen geſocht het Lichamelijck goet; hoe veelt tijdts neemt u de Gichte wech? wat beletſe uwe dingen? Voorwaer ſoo ghy matelijck wilt leven, ſy vereyſcht weynigh, oft niet met allen. Ja ſy vermindert ydelen arbeydt, ende ſware ſorghe: ghelijck datmen ten dienſt moſte ſtaen van een oproerighe gemeente, van een korſel, ende moeyelijck Prins, van een onvoorſichtighe Vriendt, waer door ſoudemen ſijn ſelven daer van beter konnen ontſchuldigen, als door de gichte? De Gichtige heeft het meeſte-deel van den tijdt in ſijne macht; dat hy niet en doet, kan hy legghen op de gichte; ende als hy wat doen wil, kan ſeggen, daer van nu ontſlagen te zijn. Maer wy ſullen dit laten loopen, ende van de Sieckte handelen. Wie iſſ'er, die, ſoo hy van de Gichte niet verſocht en wert, in gheene argere ſieckte en vervalt? Soo hy een quaet Oogh krijght, wat al moeyelijckheydt, wat gevaer, wat al beletſel? Indien het gebreck in 't Oor komt, ghy loopt ghevaer van 't leven, of ten minſten van het ghehoor; indien op den Tant, ghy en kondt ſlapen, noch eten. Overvalt u den Hoeſt, het bloedtſpouwen is voor de handt. Wert ghy Schorſt, het is vuyl, ende elck een ſchouwt u. Krijght ghy de Koortſe, u leven ſtaet in de waegh-ſchael. Bevangt u Maegh-pijn, ofte Colijck, behalven de ſmerte, ſo en zijt ghy u leven niet verſekert. Graveel, ofte Steen verwecken grouwelijcke pijn, ende ſtellen het leven in gevaer. De Gele-ſucht, brenght de Water-ſucht aen; ende Water-ſucht de Doodt. De Hert-kloppinge gelijckt de helſche ſtraffe: de Vallende-ſieckte is alle ooghenblick vol ſchricks; ende niet ſonder gevaer van het leven. Het Scheurſel en wert nimmermeer geneſen, houdt nimmermeer trouwelijck op. Wat is het dan, dat ghy liever hebben ſoudet, als de gichte, indien ghy niet en hoopt altijt gheſont te konnen blijven? Welcke hope, hoe bedrieghelijck ſy valt, ghy lichtelijck verſtaen ſult, in het onderſoecken van een yeghelijck, die boven de veertigh jaren is; want wie ſalder onder deſelvighe ſonder eenige quael bevonden werden? Doch ſulcx blijft veeltijts verborgen, behalven voor de Genees-meeſters. Daerom meent het volck, datter vele in volle gheſontheydt leven; maer die zijn al dun gezaeyt. Derhalven, dewijl wy uyt onſen aert de Sieckten onderworpen zijn, ende datter gheen van alle netter, ſachter, ſekerder, lichter, de krachten der zielen ſoo vermeerdert, de manieren verçiert, niemandts leven, ſtaet, ofte middelen en beſchadight: ſoo hebben wy wel te recht den Lof beſchreven, en haer de behoorlijcke eere toegeſchreven. Niet tegenſtaende een quaetwillige laſteraer hier teghen-wierp; waer toe ſtrecken mochte het prijſen van een leelijcke, verfoeyelijcke ſake, een langdurighe, ende ongeneeſlijcke ſieckte, en ſulcks alleen meenden gedaen te zijn tot vertooninge van verſtant, ende wel-ſprekentheydt, dewijl de Gichte gheen Godinne en is, gheen weſen, ofte yet natuyrlijcks, maer een ſeer pijnelijck gebreck, die ſal voorwaer ſeer bedrogen zijn. Want al is de Gichte maer een toeval, ſoo moetmen weten, datſe toekomt, meerder uyt geluck, als ongeval; ende dat beſt in de werelt is, 't ghene ſchadelijck in ſijn ſelven ſoude weſen, wel te konnen ghebruycken, ghelijck alderſlimſt is, goede dinghen te misbruycken. Sy is een teycken, ſy is een oorſaeck van veel goets, ende indien de ſaken na haer wercken, ende uytkomſte te rekenen zijn, ſoo en heeft ſy in de werelt haers gelijck niet. Want boven andere dingen nu verhaelt, uyt wat ſchrickelijck gevaer en verloſt ſy ons niet? Sulcks is onlanghs ghebleken in *Andrea Doria*, van Genua, Admirael van Keyſer Carel, die genoodight was van eenen *Gio. Aloiſio Iliſco*, met voornemen om hem om te brenghen: maer aen de Gichte leggende, en quam op de maeltijdt niet, waer door hy ſijnen bereyden moordt verhoede. Soo veel jaren, als hy daerna leefden, ende die waren ontrent de derthien, moeten de Gichte toegeſchreven werden; benevens noch de treffelijcke daden, die hy ondertuſſchen uytvoerde. Ende hoe veel andere menſchen is de gichte noch tot behouw gheweeſt, om haer van laghen, ende aenſtaende gevaer te bevrijden? Wat al Vergift, Doodtſlaghen, ende, al en was't niet anders, Dronckenſchap, werter niet gheſchout, dewijl de Gichtige niet te gaſt en gaen? Behalven dat het ons ſelven houdt van quaet gheſelſchap, Ongelijck, Lagen, Overſpel, niet alleen, om dat wy daer aen leggende, belet werden: maer om dat wy wel weten, dat de ghene, die aen ſoodanige dingen vaſt is, ſtaegh beſich, ende op de been moet weſen, daer een gichtighe ſtilte, ende ruſt ſoeckt. Dan als het op 't leven aenkomt, en ſtaet ſy oock niet ſtil: ghelijck ſommighe in tijde van brandt, al leyden ſy ſtijf van pijn, evenwel den ſelven ſo wacker ontliepen, als of ſy waren geſont geweeſt. De Gichte en is *Doria* oock niet in de wegh gheweeſt, of hy konde noch, ontrent 80 jaer oudt zijnde, by nacht midden in de winter, ſijn vyanden ontvluchten. Ende ick en weet niemant, die door de Gichte van ſijn vyanden overvallen is, ofte uyt haer handen niet en heeft konnen worſtelen. Derhalven ſullen wy met ſoo treffelijcke gaven, ende exempelen, inſonderheydt van deſen Zee-Koningh (*Doria*) het Lof der Gichte beſluyten.

Ad Clariſſimum Virum
JANUM BEVEROVICIUM,
Præſtantiſsimum in Batavis Medicum,

Cum inferiores verſus cum aliis mitteret.

ACcipe, magne virum, ſcriptam mihi carmine Saſsam,
Quam Batavus ſonitu dux graviora capit.
Miles ego non ſum, nec tu, Frederice, Poeta es;
Diviſum imperium cum Iove Boyus habet.

De Celſiſsimo Principe,

Unius manus chiragra laborante, tempore obſidionis Saſſæ.

NVnc, Calloa, ſile Batavas ingloria clades,
Vna Naſſovio Flandria victa manu eſt.

Celſiſſimo Principe Podagrâ quoque laborante, eodem tempore.

MIlitat & Podagra Fredericus, Iane, laborat,
Et Saſſam Hiſpanis eripit; an Chiragra eſt?

Reſponſio.

ESt Chiragra. At non illa, manus qua capta fatiſcit,
Boye, ſed eſt melior, qua manus ipſa capit.

C. BOYUS. J.C.

Reſpondet Chiragra.

CHiragra eram captura manus; captura tenebor,
Dum chiragra Auriaci Saſſa manu capitur.

J. B.

VRAEGH-BRIEF,

Waerom de Heere CHRISTUS, daer hy on-geneſelijcke Sieckten, ſoo met een Woordt, ſo met Aen-raken ghenas, des Blindens oogen met *Slick*, en *Speeckſel* geſtreken heeft?

Wt het Latijn over-gheſet.

De

Wel-edele, ende Hoogh-geleerde Ioffrouw,

Ioffr. ANNA MARIA *van* SCHVRMAN,

wenſcht

JOH. *van* BEVERWIICK,

geluck-ſaligh leven.

Wel-edele, ende Hoogh-geleerde Ioffrouw,

ALs ick wel te recht vreeſden U. Ed. Goddelijck beſigh-zijn met deſe mijne Nederlandtſche beuſelinghen wat op te houden; ſo kreeg ick wel te pas van Romen, de Lof-dichten, die U. Ed. aldaer in 't Italiaenſch ſeer aerdigh in Druck geſtelt, my toege-eygent, en toe-geſonden zijn. Met ſulcken geſelſchap hoopt dit mijn Kint van U.Ed. ook wel ontfangen te werden. Het welck geſchiedende, ſoo ſal ſijn Broeder mede moet krijgen, om 't ſelvige te derven verſoecken. Want ick hebbe nu al volbracht een Boecxken tot Inleydinge van de Hollantſche Genees-middelen, waer in ick ſoecke te bewijſen, dat elck Landt door den goedertieren God genoegh verſien is, van al 't ghene het leven, en de geſontheyt van nooden heeft, en derhalven onnoodigh, dat wy buyten, ende ghelijck als uyt een ander werelt gaen ſoecken, het gene wy ſelden t'huys hebben. Ick weet wel, dat dit niet en ſal behaghen (want ſulcks hebben alleen, gelijck *Bion* eertijdts ſeyde, ſoete Paſtey, ende Baſtert-wijn) aen een yegelijck; ſodanige inſonderheyt, die niet en ſmaeckt, als dat door langh houden garſtigh werdt: dan het is my ghenoegh, indien het maer de vrome, en geleerde, inſonderheyt U. Ed. die by my in plaets van alle is, niet gheheel en ſal miſhaghen. Voorwaer ick hebbe ſoo grooten vermaeck in dat kleyne Werck geſchept, dat ick naulijcx hebbe konnen tuſſchen beyden ſtil ſtaen, voor al-eer ick het vol-eynt hadde. Maer hoe gaet het nu met U. Ed. dewelcke, al wildenſe, nauwlijcks ſoude konnen ſtil weſen. Want, ghelijck onſen Profeſſor *Lipſius* wel ſeydt: *Alle eerlijcke luyden ſoecken eenen eerlijcken naem; indien die gegroeyt, ende verre verſpreyt is, ſoo brenght hy eenen laſt mede, om die voor te ſtaen, ende ghy leeft voor hem, ende niet alleen voor u ſelven.* Waerom ick goet ſoude vinden, dat U. Ed. het oordeel van de gene, die over de geheele werelt, U.Ed.naem wel te recht tot den Hemel verheffen, geliefde voor te ſtaen met eenigh treffelijck Werck. Ick hebbe ghereet ſommige Vraegh-brieven, ende daer op de Antwoorden van de Gheleerde. Het ware wel te wenſchen, dat, onder de Schriften van die deftige mannen, mede geleſen werde, den loffelijcken naem van *Schurman.* Ick ſal de ſtoffe voor-ſtellen. Na dat de Heere *Chriſtus,* ſoo door Aenraken, ſo door een Woort, niet alleen ſommige van ſware, ende by andere on-geneſelijcke Sieckten en genas, maer ſelfs oock de dooden opweckte, door wat reden hy, om de Blinden te doen ſien, een Smeerſel, ofte Salfken ghebruyckt heeft? Den Euangeliſt *Iohannes* verhaelt, hoe *Chriſtus,* eenen die blindt gheboren was, ſiende maeckte, na dat hy ſijn Ooghen beſtreken hadde met Slick onder Speeckſel ghemenght. Dit ſelfde, om U. Ed. oorſaeck te geven van te oordeelen, en uyt te leggen, ſal ick in 't korte wat naſporen. Dat deſe Blinde niet te vergeefs geſeyt en is, ſo geweeſt te zijn van ſijn ghehoorte, en is niet te vergeefs aengemerckt in ſijn Wtleggingen, by den wel-achtbaren Heere *de Groot,* dewijl bewuſt is, ſoodanigh gebreck door Menſchelijcke hulpe ongheneeſlijck te weſen, voornamelijck, indien hy niet alleen verſteken is gheweeſt van 't gebruyck des geſichts, maer oock van haer werck-tuyg, gelijck vele van dat gevoelen zijn onder de Oudt-vaders, by-gebracht in ſijn *Ariſtarcho Sacro* van den grooten *Heinſius.* Welcke uytlegginge door den *Text* ſelve, ofte de woorden van den *Euangeliſt,* indien ick ſelve hier in niet gheheel blint en ben, geheel wederleydt wert. *De gebueren* (ſeydt *Iohannes* 9.) *en die hem te voren geſien hadden, dat hy blint was ſeyden: Is deſe niet, die ſat en bedelde? Andere ſeyden: Hy is 't; ende andere: Hy is hem gelijck. Hy ſeyt: Ick ben deſelfde. Sy dan ſeyden hem: Hoe zijn u Oogen geopent? Hy antwoorde, en ſeyde: De menſche, genaemt Ieſus, maeckte Slyck, en beſtreeck mijne oogen, en ſeyde my: Gaet henen aen het badt-water Siloam, en waſcht u. En ick gingh henen, en wieſch my, en ick wiert ſiende.*

Sy hadden hem blindt geſien, dat is, gelijck die Vaders meenen, ſonder Oogen, als of niet onder andere ghebreken in de Schemeringe, Verſtoppinge van de Geſicht-zenuwen, ſtoffe ſtack van ongeneeſſijcke Blintheyt, en derhalven noodigh ſoude zijn, niet op het licht, maer op het uyt-weſen (het welck, als weſende grooter wonder-werck de Godtvruchtige Oudtvaders ſchijnen overleydt te hebben) van de Oogen ſelve. En het woort *Tuphlos*, of blinde, dat den *Euangeliſt* alhier gebruyckt, en wert nergens by de Grieken, dat ick weet, genomen voor *Anommatos*, dat is, ſonder Oogen. De Joden vragen oock niet (gelijck ſy anders hadden moeten doen) waer van daen zijn u Oogen gekomen? Maer, *Hoe zijn u Oogen geopent?* Nu ſy en konden niet geopent werden, by aldien ſy te voren niet en waren gheſloten gheweeſt. En de Blinde-man antwoorde: *Hy beſtreeck mijne Oogen*,'t welck niet en konde geſchieden, of hy moſtſe te voren ghehadt hebben. De Oudtvaders meenden, dat, gelijck Godt eertijts het Lichaem van Adam uyt de Aerde gemaeckt hadde; van de Heere *Chriſtus* nu oock de Oogen uyt Slick geſchapen waren. Maer den *Euangeliſt* en ſeydt niet minder, als dat; en wy en leſen oock niet dat onſe Salighmaker oyt eenige deelen des Lichaems gemaeckt, ofte geſchapen heeft. Evenwel ſeyt de *H. Cyprianus*, dat *Chriſtus* met ſijn *Speeckſel* ſoude *Oogen* gemaekt hebben. De gemelte *Grotius* hout het daer voor, dat de Heere *Chriſtus* de Aerde (zijnde in dat lant geheel droog) met Speeckſel ſlickerigh ghemaeckt heeft, om dat aldaer geen water ontrent en was. Maer en ſoude in dat Salfken niet wat heelſaems uyt-ghevonden konnen werden? Dan hier teghen zijn vele van gevoelen, dat het wonder daer in beſtaet, vermidts het Slick daer gantſch tegenſtrijdende is. Hierom misprijſt ook de Swaluwe-neſten, die van ſommige gepreſen werden, in de Squinantie, den Spaenſchen Genees-meeſter *Pereda*. Wel of wy ſeyden, dat *het Speeckſel met ſtof overſtroyt* (ſo noemt het den *H. Auguſtinus*) kracht hadde om te verdunnen, ſuyveren, en verteren. Sulcx is in't Speeckſel, ſelfs by de vrouwen, door de ervarentheyt, bekent. En de ſcherpigheyt van 't Stof voelen in haer Oogen, die Somers met de waghen reyſen, het welck oock (dat *Plinius* mede aenmerckt 15. 19.) kracht heeft, om de vochtigheden te verdroogen, en te verdrijven. Maer dat ſoude evenwel een ſlecht, ende al te ſwack Geneesmiddel weſen voor de Blintheydt. Dit alles onderwerpe ick, Alder-gheleerſte Joffrouw, U. Ed. wijsheydt, ende oordeel. In Dordrecht, den 21. Mey, 1642.

Den Heere,

JOHAN *van* BEVERWIICK,

Eerſte Medicijn, en Schepen der Stadt Dordrecht,

wenſcht

ANNA MARIA *van* SCHURMAN,

geluck-ſaligh leven.

VErmaerde Heere,

U. E. overvalt my in 't beſtormen van uwe gaven, ende ick ſoude nu al wat beſchaemt gheweeſt hebben, met niet als enckel brief-danckbaerheydt over te ſenden; 't en ware my wel in den ſin ghekomen was het ſeggen van *Seneca*: *Die hem haeſt om wederom te geven, en heeft geen ghemoedt van een danckbaer menſche, maer van een ſchuldenaer.* Dan ick hope, dat de tijt ſal komen, by aldien ick geen gave met gave en kan voldoen, altijt ſal konnen my ſuyveren van de vlecke der ondanckbaerheyt. Maer en denckt niet dat ick voor hebbe, hier in met U. E. in vereffeninghe te komen; dewijl U. E. door een aenlockende beleeftheydt maeckt, dat ick niet en ſoude willen met noch meerder ſchulden aen U. E. verbonden te zijn: inſonderheyt, alſoo deſelfde Wijs-gerige niet buyten reden ſchrijft: *Die gheen nieuwe weldaden wil ontfangen, is geſtoort om d'oude.* Ick hebbe ſonderlinghe verlanghen na het Boeck van de Inleydinghe tot de Hollandtſche Genees-middelen, dat U. E. onlangs geſchreven heeft; ende ick en ben niet verwondert, dat U. E. het maken van 't ſelve ſeer vermakelijck is gevallen, dewijl de Goddelijcke voorſienigheydt hier in niet eens en blijckt, ende in elcks gemoet een wonder openbaert. Waer by komt, dat, ghelijck al de grootſte verſtanden, als waren van wijſheyt, en geleertheyt, haer wijt en breet uytſetten, ſoo mede te vereyſchen ſtaet, dat den rijckdom, en die uytwendighe gaven in ſekere plaetſen door de nature bepaelt werden. U. E. vraeght, wat ick nu doe. Ick ſal recht uyt ſpreken; den Hof is de Somer mijn meeſte ſorghe geweeſt. Maer, ſal U. E. ſeggen, is dat den roem van den naem opgebout? Voorwaer ick en weet het niet; dan hebbe evenwel bevonden, ſulcks my niet alleen tot vermaeck, maer oock tot vrucht gheſtreckt te hebben, ſoo treffelijcke wercken Godts nader in te ſien, te handelen, te onderſoecken. Grooten naem hebbe ick noyt gheſocht, ofte verdient, en indien hy my tegens danck overkomen is, ſoo en ſal hy my niet tegens danck verlaten. Dat ick my voor weynige, en goede goet make, is my lofs genoegh. En dat U. E. nu een nieuwe ſtoffe voort-brenght, om mijn verſtandighjen te oeffe-

oeffenen,dat wijt ick inſonderheydt U. E. eerlijcke genegentheyt, die U. E. my toedraeght.

De Vraghe, na ick ſie,heeft U. E. hier in vervat: *Dewijl onſe Heere, ſoo met Aenraken, als met een Woordt, andere, die met ongeneeſlijcke ſieckten gequelt waren, tot geſontheyt gebracht; door wat reden hy, in 't geneſen van den Blinden,heeft willen gebruycken een Smeerſel?* Voorwaer, indien ick van alle vermetelheyt gantſch bevrijt wilde weſen,ſoo ſoude my,volgende de ſedigheyt van den wijſen *Socrates*, wel voegen kortelijck te antwoorden: *Dat weet ick alleen,hier in niet ſekers te konnen weten.* Want nademael blijkt,dat deſe uyterlijcke teyckenen ſoo maer gebruyckt, ofte overgeſlagen zijn, ende dickwils geen ander oogen-merck en hebben,als om de verborgene kracht van't wonder ſelve, ofte altijdt den Wonder-wercker, wiens ſendinge hier door van den Hemel beveſtight werde, door een ſienelijcke teycken te vertoonen; ſoo ſal hy water dorſſen, gelijck men ſeydt,die van elcx een byſondere oorſaeck ſal willen aenwijſen. Oorſaeck om deſe ſake nauwer te onderſoeken hebben gegeven de Wtleggingen van eenige uyt de Oude, dewelcke niet denckende op de vermaninghe van den Apoſtel, waer door wy na ſijn voor-ſchrift vermaent werden, niet wijs te zijn boven het gene geſchreven is, haer al te veel in-laten aen de onbeſchreven oorſaken. My voorwaer behaeght in tegendeel ſeer wel 't gene de groote *Scaliger* ſeyt:

Neſcire velle, quæ magiſter maximus
Te ſcire non vult, erudita inſcitia eſt.

Dat is, *Niet te willen weſen, dat de grootſte meeſter niet gewilt en heeft, dat wy ſouden weten, is een geleerde onwetenheyt.* Indien wy evenwel den toom wat vermogen te geven,aen de Menſchelijcke redenen,ſo ſoude in 't gemeen wel mogen geſtelt werden, dat onſen Saligmaker gelieft heeft verſcheyde teyckenen, en manieren van doen te gebruycken,op dat die uyterlijcke dinghen,indienſe altijdt deſelfde,en op deſelfde wijſe in 't werck geſtelt waren,eenigh geloof ſouden bekomen hebben in 't ghemoedt der Menſchen, dat gemeenlijck wat tot by-geloof genegen is,daer alles niet als de Godlijcke macht alleen moeſte toegeſchreven werden. Daerbeneffens ('t welck de knoop nader taeckt) en wijckt niet van de waerheyt, dat Godt ſo verachte,en in ſchijn tegen-ſtrijdende dingen, tot geneſinge van de Oogen geleydt heeft, ſoo om te betoonen, dat hy niet natuerlijck, maer gantſch boven de nature werckte, als ook om dat hy het geloove, en de gehoorſaemheyt van den Siecken ſelve, door deſe, als om-wegen, ſoude verſoecken,en aen een yegelijck ten toon ſtellen. Waer toe ick niet qualijck en ſoude brengen de woorden van den Griekſchen Out-vader *Chryſoſtomus*, als hy ſchrijft, dat *Naaman* geboden zijnde te waſſen in de Riviere Jordaen, niet en gheloofde, hoewel die ſoo vermaert was door den Propheet *Eliſeus*: maer, ſchrijft hy,de Blinde en wan-geloofde niet,noch en ſprack daer niet teghen, noch en docht niet by ſijn ſelven,wat is dat,Slick op de Oogen te ſtrijcken,het welck het gheſichte hinderlijck ſoude moghen weſen,&c. Daer zijn oock groote Godts-geleerde,die ſeggen, dat de eerſte ſcheppinge van den Menſche uyt aerde, door dit teycken is uytgebeelt: 't welck ick voorwaer in d' andere niet ſeer ongeerne aen en neme. Maer U. E. ſal miſſchien vragen,of ick oock volge het gevoelen van de Oudtheydt, die door de banck met den Oudt-vader *Cyprianus* het daer voor houdt, dat *Chriſtus* door het Speeckſel den Blinden ſoude Oogen gemaeckt hebben. Gantſch niet. Want al is 't, dat wy in nadere wonderen, de ſchapende kracht, als oock eenigh aen-gheboren gebreck der leden, geerne toeſtaen; nochtans,indien ick niet geheel blint en ben,ſo en ſie ick geen oorſaeck,waerom datmen den gemelten Chryſoſtomus ſoude toevallen, die (maer weynigh volgens de geſchiedeniſſe) hem niet en ontſiet te ſchrijven op deſe maniere: *Hy en heeft niet alleen de Oogen gemaeckt, noch geopent, maer oock het geſicht gegeven. Het welck een teycken is,dat hy oock de Ziele konde in-blaſen. Want deſelfde niet werckende, als was het Ooghe noch ſoo wel gheſtelt, en ſoude het evenwel niet ſien. Soo dat hy deſen Blinden de kracht der Ziele ghegheven heeft, als oock het Deel ſelve met aderen, ſlagh-aderen, zenuwen,bloet,en alles,waer ons lichaem uyt beſtaet.* Want wat wil dit anders ſeggen,als dat deſen Blinden gheen Oogen gehadt en heeft? Waer van geen voet-ſtappen, gelijck U. E. wel aenmerckt in de H. Schrifture en blijcken. Behalven dat blijkt, dit nieuwe ſchepſel der Oogen onnoodig te weſen tot de eere van't wonder. Want het is genoeg,de ongeneeſlijcke oorſaken van de Blintheyt, 't zy deſelve beſtonden in beletſel,ofte in eenigh natuerlijck (om ſo te ſeggen) gebreck, door een boven-natuerlijck middel wech-genomen,en alſo het Geſichte, 't welck dien Menſche van de Nature onthouden was, ſonder verwachten van eenige tijt, op ſtaende voet gegeven te hebben. Niet beter en wert geſeydt,dat de Oogen van deſen Blinden met Speeckſel, of,gelijck den anderen *Euangeliſt* ſchrijft, met Speeckſel, daer Stof onder geſtrooyt was, als van Stoffe, waer uyt, om met de Wijs-gerige te ſpreken, de Oogen ſouden gemaeckt zijn. Dan het iſſer ſo verre van daen, dat de H. Hiſtorye deſe uytlegginge ſoude beveſtigen, dat ſy in tegendeel klaerlijck ſeydt,hoe hy met het water van *Siloë*, dit ſtrijckſel af-wies. Het welck alſo zijnde, en kan ick my niet genoegh verwonderen,hoe ſo groote lichten der Kercke in ſulken misverſtant vervallen zijn; 't en zy, 't welck voorwaer de billigheyt mede brengt,die eewe dan,in dewelcke,door een ongeluckigen yver,niet minder met opgepronckte welſprekentheyt der Heydenẽ,als Chri-

ſtelijcke leeringhen om de kroon geſtreden werde, ſcherper onderſoeck ſtaet toe te geven. Dewijl dan die Vaders geen eygene, maer een vremde wijſe van ſpreken gevolght, ende met toe-ſmacken, gelijckeniſſen, en andere verdraeyde manieren van ſpreken, volgens *Plato*, de waerheyt bewonden hebben, gelijck *Hieronymus* van ſijn ſelven tegens *Helvidium* bekent: *Wy hebben gepleyt, ende op de wijſe van ſprekers een weynigh geſpeelt*; Wie, ſegh ick, en ſiet niet, dat hy een gevaerlijck werck begint, die van haer waerlijck, en recht gevoelen ſoude ſekerlijck willen oordeelen?

Ten laetſten komt noch in verſchil, ofte in dit Strijckſel eenigh Genees-middel geweeſt zy. My en is niet onbewuſt, dat, onder andere, de vermaerde *Valeſius*, uwe Konſte, als een behulpighe Godinne, ſomtijdts in 't werck roept, met namen, daer hy van de geneſinge van *Naaman*, aldus ſchrijft: *Door Goddelijcke kracht is geſchiet, dat het gene (indien de ſake alleen bevolen hadde ghebleven aen de Nature) een ſlechte geneſinge ſoude geweeſt hebben, voor ſoo groote, en ſo verouderde ſieckte, was een gantſch volkomene: nochtans en was de geneſinge ſoo geheel Goddelijck, noch Wonderlijck niet, dat ſy niet wat beginſels en hadde van het Natuerlijck. Want dickwils te gaen in de Rivieren, inſonderheydt te baden in ſtercke ſtroomen, doet veel, om alle vuyligheydt des huyts uyt te locken, ende alderhande ſchorft, oock van het quaetſte, te geneſen.* Dat is voorwaer al veel geverght, 't en zy yemant wilde ſeggen, dat al 't gene hy de kracht van de Nature toe-ſchrijft, allegader ghebracht moſte werden tot eenige voorgaende Bereydinge, die met het Wonder-werck, als wonder-werck, gantſch niet gemeens en hadde. Want anders, *en ſouder geen* (gelijck *Picus*, de luſt van de geleerde werelt, wel aenwijſt in 't 4. Boeck teghens de Sterre-kijckers op 't 14. Cap.) *grooter dwaesheyt bedacht konnen werden, als te meenen, datter eenigh werck boven de nature geſchiede, door de kracht der nature. Want de ordre* (gelijck hy op een ander plaets aen-wijſt) *van Godt, volghens den natuerlijcken loop ingeſtelt, is ſoo in haer palen beſloten, en ſo verſcheyden van die dingen, die door de Goddelijcke kracht, ende wille gheſchieden, dat indien dit alle wech-genomen werdt, noch overigh, noch te kort en blijft.* Maer al is 't, dat wy in ſommige exempelen, gelijk van *Naaman*, *Ezechias*, en andere, tot deſe wijſe, die nu geſeyt is, toe-ſtaen, eenige natuerlijcke gaven bygekomen te weſen: ſo en kan ick evenwel niet ſien, hoe 't ſelve hier plaets kan hebben. Al wat de Ghenees-meeſters van het Slick reden-kavelen, wat kracht ſy 't ſelve toeſchrijven van verdunnen, ſuyveren, verdroogen, ende de vochtigheyt te verteren, ſy ſullen altijt, by aldien ick niet bedrogen en ben, in het ſlick blijven ſteken, indien ſy daer in eenig Genees-middel voor de blintheydt willen ſoecken. Want daer en blijckt gheen meerder kracht, om deſe wonderlijcke gheneſinge uyt te wercken, als doen *Chriſtus*, den dooven, ende ſtommen genas, met de vingers in ſijn ooren te ſteken, en ſijn tonge met ſpeeckſel te raken: die voorwaer al de gedachten van Genees-middelen uytſluyten. Derhalven, indien volghens mijn gevoelen dit verſchil mocht vereffent werden, ick ſoude volgen het oordeel van *Ambroſius*, het welck aldus luydet: *Dat den gheboortighen Blinden geneſen werdt, en is geen werck van de konſt, maer van de macht. Want de Heere heeft de Geſontheydt geſchoncken, niet de Genees-konſte geoeffent.* Maer dit dus verre.

Den brief van de Heer Slingelant heb ick geſien, als oock de Italiaenſche Lof-dichten, te Romen gedruckt; die ick van wegen haer aerdigheyt, ende Poëtiſchen geeſt ſeer ſoude prijſen, by ſo verre dien *Apelles* een ſchoonheyt voor gehad hadde, waerdigh ſijne konſte. Ick en ſal niets bybrengen tot onſchult van mijn lang ſtil-ſwijgen; dewijl ick door verſcheyde beletſelkens, noch mijn gemoet, noch mijn ſchuldigen plicht niet en kan altijt voldoen. Doch indien deſe ſchult met veel praets kan uyt-gewiſt werden, ſoo meene ick U. E. nu al wel voldaen te hebben. Vaert wel, Mijn Heere, en zijt ſeer gegroet met alle de vrienden. In Wtrecht, den 14. October, 1644.

E Y N D E.

Joh. van Bevervvycks

INLEYDINGE

TOT DE

HOLLANDTSCHE GENEES-MIDDELEN.

Ofte

Kort Bericht,

Dat elck Landt ghenoegh heeft, tot onderhoudt van het Leven, ende de Geſontheydt der Inwoonders.

T'AMSTERDAM,
Gedruckt in't Iaer onſes Heeren. 1651.

INLEYDINGE
Tot de
HOLLANDTSCHE GENEES-MIDDELEN.

Het eerſte Capittel.

1 *Dat elck Volck in haer eyghen Landt ghenoegh heeft tot noodtdruft.*
2 *Dat elck Landt verſien is met Kruyden voor de Siecktén, die aldaer voor-vallen:*
3 *Dat daerom ſo menigerhande Kruyden hier ende elders in't wildt van ſelfs voort-komen.*
4 *Dat daerom oock de H. Schrifture alleen gewagh maeckt van de Kruyden, die in 't H. Landt waſſen.*
5 *Dat de Grieckſche, en Arabiſche Genees-meeſters niet anders en doen; ſelver oock de Boeren, ende Beeſten eenighe weten.*
6 *Dat hierom die op't Landt is, in de Stadt niet en behoeft te loopen.*

I

WY hebben een goet Spreeck-woordt hier te Lande, Dat Godt niet en ſlaet, of hy ſalft wederom, ende dat hy een yder kouw geeft, na ſijne kleederen, de waerheydt hier van konnen wy in alle Volckeren, ende alderhande Plaetſen aenmercken, in de Ooſterſche Landen, alwaer de ſtralen van de Son te heet ſchijnen, ende de Lichamen ſchijnen te ſullen verbranden, daer werdt de Lucht alle jaers ververſcht en verkoelt door het waeyen van koele Winden. In Egypten, daer het niet en regent, loopt de Nijl over, ende 't landt ſacht, ende vruchtbaer ghemaeckt hebbende, begeeft het water hem wederom binnen ſijn palen. *Lucanus* in 't 8. Boeck:

Terra ſuis contenta bonis, non indigna mercis,
Aut Iovis, in ſolo tanta eſt fiducia Nilo.

So dat Egypten (gelijck *Seneca* ſchrijft 4. Nat. 4. 2.) haer eenighe hope op den Nijl ſtelt, ende na dat hy veel, ofte weynigh overloopt, ſo is 't Landt ſchrael, ofte vet. Daerom en behoeven de Huyſluyden aldaer niet eens (ghelijck ſy elders dickwils doen) om regen te roepen. *Claudian. Epigr.* 6.

Fœlix qui Pharias proſcindit vomere terras,
Numina non ſperat tenebris condentia cœlum,
Nec graviter flantes pluviali frigore cauros
Invocat, aut arcum variata luce rubentem.
Ægyptus ſine nube ferax, imbreſque ſerenos
Sola tenet, ſecura poli, non indiga venti,
Gaudet aquis, quas ipſa vehit, Niloq; redundat.

Dat het behouw, ende de welvaert der Egyptenaren is, ſoude ons bederf weſen, ende derhalven laet Godt de Hemelſche vochtigheydt over ons Landt ſtorten. In 't Noorden, daer de Menſchen ſchijnen te ſullen van kouw bevrieſen, hebben de Inwoonders overvloedt van alderhande Bont, kleederen na haer kouw. Hier te Lande, daer wy naulijcks eenige Boſſchen hebben, ende dienvolghende teghen de Winter niet wel van brandt ſouden verſien weſen, hebben wy de Venen, die ons in overvloedt Turf voort-brenghen. Een dingen ſoo vreemt in andere Landen, dat Doctor *Platerus*, die te Baſel twee Kamers vol alderhande vreemdigheden hadde, daer onder mede vertoonde een Turf. *Plinius* ſchrijft, dat het Landt ongheluckigh is, dat ſijn eygen aerde ghenoegh overblijft. Hier van is by de gheeſtighe Poët *Caſper Barlæus* dit raedtſel gemaeckt:

Die quibus in terris pereunt tot rura colonis,
Ipſaque concepto fomite flagrat humus,
Et mox effoſſi victantur navibus agri,
Naiadeſque natant nunc, ubi Veſta ſtetit?

In de Landen, daer gheen Terwe, ofte Rogge en waſt, eten ſy in plaets van Broodt, Rijſt uyt de handt; ſommighe backen oock Broodt van Caſtanyen, ofte eenige voedſame Wortels.

De Sauçe van Broodt, en meeſt alderhande Spijſe is het Zout, ſoo noodigh, datmen acht ons niet dienſtiger te zijn, als de Son, ende het Zout (*ſol*, & *ſal*:) waerom het van den Grieckſchen Poët *Homerus*, Goddelijck genoemt wer.. Ende de Heere *Chriſtus*, Matth. 5. 13. ſeydt teghens ſijne Diſcipulen, ofte (gelijck Heer *Hugo de Groot*, in ſijn Aenmerckingen op die plaets meent) tegen de geloovige Gemeente, Ghy zijt het Zout der aerden. Want het Zout

houdt goet, ende reynight alles. Met Zout plachtmen verbondt te maken, (ſiet hier van den noytghenoegh-gepreſen Ridder *Heinſius*, in ſijn heylige Oeffeninge over den Euangeliſt *Marcus* op 't vijfde Capittel) daer toe voor heyligh ſelfs oock by de Roovers ghehouden. So plachtmen hier te Lande, om yet te beveſtigen, Zout en Broodt te eten. Die dit ſo nootwendigh Zout in haer Landt niet en hebben, vinden noch al raet, om haer te behelpen, ende yet anders in de plaets te gebruycken. So ſchrijft de geleerſte Romeyn *Varro*, in 't eerſte Boeck van de Landt-bouwinghe op 't 7. Cap. dat te ſijnen tijde in Vranckrijck by den Rhijn, verſcheyde Landen waren, daer noch ghegraven Zout (gelijck eertijdts in Zeelandt plach te gheſchieden) noch het gemeene Zout uyt het Zee-water gevonden werde, maer dat het volck eenigh hout brande, ende de zoute kolen beſichden in plaetſe van zout. Dan dit moet (na mijn oordeel) verſtaen werden, niet dat ſy die ſwarte kolen aten, maer wel het zout, het welck uyt de aſſche van deſelvige met warm water getrocken was; gelijck alle dingen luttel, ofte veel zout in haer hebben, het welck, in het Loogh, uytgewaeſſemt zijnde, op de gront ſinckt, ende vergadert werdt. Ende aldus maken de Apotekers haer zout van Alſſen, Cardo-benedictus, Wijn-ruyt, ende andere Kruyden.

Eertijdts en was niet alleen in Sweden, en Noorwegen: maer oock in alle de Landen, aen deſe zyde van den Rhijn, ſoo vele Wijn niet te krijgen, om den dienſt te doen (ghelijck wy leſen in de Verdeelinge van de Rijcken onder de kinderen van *Charlemagne*) evenwel en vinden wy nergens, dat de Inwoonders aldaer Dorſt leden. Want daer den Wijngaert niet wel waſſen en wil, om Wijn te gheven, drincktmen wat anders, gelijck Appel-dranck, Peer-dranck, en Water, in Normandyen; Ael, in Engelandt; Bier, hier te Lande ende elders; ofte eenigh Sap van vruchten, ghelijck in Indyen, ofte eenighen anders toeghemaeckten Dranck, gelijck in Turkyen, daer de Wijn, door Mahomets wet, verboden is. Diodorus Siculus, ſchrijft in 't eerſte Boeck van ſijn Griekſche Hiſtorie, dat Oſiris eerſt den Wijngaert, en den Wijn ghevonden heeft, ende dat daer het landt den Wijngaert niet en wilde aennemen, hy een Dranck leerde maken van *Gerſte*, weynigh minder geurs hebbende, als de Wijn ſelve. Ja men ſoude hem in noodt met Water wel konnen behelpen, ghelijck in Vranckrijck, Spaengien, Italien, niet alleen geſchiet by het ghemeen volck, en de Vrouwen, maer oock by vele grooten. *Lucretius* heeft dit beveſtight in ſijn vierde Boeck:

Namque Ceres fertur fruges, Liberque liquoris
Vitigeni laticem mortalibus inſtituiſſe:
Cum tamen his poſſet rebus ſine vita manere;
Ut fama eſt aliquas etiam nunc vivere gentes.

Hier uyt blijckt nu, datter geen Landt en is, daer de Luyden van ſelfs niet verſien en zijn tegens hitte, ende Koude, tegens honger, ende dorſt.

Als onlangs hier van te ſpreken quam over tafel, ſeyde daer op een wijs, ende verſtandigh Heer, die binnen en buyten 's Landts groote Ampten met lof bekleedt heeft, en noch bekleedt, dat wy van wegen den Koop-handel, niet en ſouden konnen miſſen Gout, noch Silver, die in ons Landt niet voort-gebracht en werden. Voorwaer al zijnder weynigh, die geerne ſouden ſeggen met de Apoſtelen, Wy en hebben Gout, noch Silver: ſoo ſouden wy evenwel beyde wel konnen ontberen, gelijcker al van ouden tijden, ende noch huydendaeghs eenighe volckeren ſonder deſelvighe zijn. De Wet-gever Lycurgus, ghelijck Plutarchus, en Juſtinus verhalen, heeft het ghebruyck van Gout, ende Silver, als een oorſaeck van veel quaets, wech-genomen: ſoo datter onder die van Lacedemonyen, niet van ſulcks ghevonden mochte werden, ofte het was ſtrafbaer met de doodt. So ſchrijft oock Diodorus, dat het verboden is geweeſt by de Baleares, Solinus by de Satarchen, ende Athenæus by de Cordiſten. De wijſe Plato en begeerde Gout noch Silver in ſijn Republijk, en den Velt-overſten Spartacus in ſijn Legher gebracht te hebben.

Multa ſolent auro ſæpe ſubeſſe mala.

Datmen wil ſeggen, Dat de Koopmanſchap niet en kan gedreven werden ſonder Gout oft Silver, als een middel, die in plaets van Waer is, ende als een Maet, en Gewichte, die na de verſcheydenheyt van de Waer, vermeerdert, en vermindert kan werden, gelijck Ariſtoteles ſchrijft, 1. *Polit.* en oock dat Gout, ende ſilver, lichtelijcker mede-ghedraghen konnen werden, als eenighe grove ende groote dingen.

—— *auri pondera parvi*
Exuperant pretio numeroſos æris acervos.

Hier teghen ſal ick by-brenghen de klachte van *Plinius*, die hy doet in 't beginſel van 't 33. Boeck; *Och of het Gout gheheel uyt de werelt konde ghebannen werden, dat van d'alderbeſte veracht wert, en gevonden is tot verderf van de Menſchen: wat geluckiger eeuwe waſſer, doen de Waren tegens malkanderen vermangelt wierden, gelyck ten tijde van de Troyanen, als uyt Homerus blijckt. So meen ick dat de Koopmanſchap gevonden is om te leven. Hy verhaelt dat ſommige voor Huyden, andere voor Yſer, en Slaven*, andere voor Koper, ende Beeſten, Wijn *kochten*, ende dat *Laërtes* voor een friſſe Maeght een-en-twintigh Oſſen gaf. Soo ſchrijft de Grieckſche *Pauſanias* in *Laced.* dat het Huys van *Polydorus*, na ſijn doodt by de Weduwe verkocht is voor Oſſen. De Rechts-geleerde *Paulus* heeft mede na *Ariſtoteles* ghetuyght 18. *Digeſt.* 1. *Dat den Oorſpronck van koopen, ende verkoopen begonnen heeft, van het Mangelen, ende datter gheen onderſcheydt en plagh te weſen tuſſchen de Waer, ende de Prijs; ende dat een yder na den noodt*

noodt van tijdt en ſaken 't gene hem niet en diende, vermangelde tegen wat anders, dat hy van doen hadde: gelijck veeltijts gebeurt, dat, het gene den eenen te kort komt, den anderen ten overen heeft. Hebben de Luyden eertijdts aldus konnen leven, ende wy oock ſoo plachten te handelen met de Indianen, waerom en ſouden wy het noch niet konnen doen? Hoe veel duyſenden werdender onder de Koop-luyden verhandelt, ſonder Gout ofte Silver te ſien? Het ſelve is noch dagelijcks gebruyckelijck, onder onſe Huyſluyden. Ik en wil niet ontkennen, dat om alles te koopen, 't gelt bequaemſt is, dewijl men juyſt niet hebben en kan, dat een ander begeert; maer ick ſegghe alleen, dat wy ons by noodt oock ſonder gelt ſouden konnen behelpen. Ja al vry wat beter ſonder het vreemde Silver, en Gout, als ſonder inlandts Broot, Boter, en Kaes. Dat werde de Koninck Midas wel ghewaer, als alles (volgens ſijnen wenſch) wat hy aenrocht in gout veranderde; waer door hy van honger meende te ſterven. Ja Hoy is dickwils beter. Als in 't leger van Alexander de Groot yemant in de ſtede van voeragie gelt bracht, ſoo dede hy dat de Paerden voorwerpen, en die daer van niet eens proevende, ſoo ſeyde hy: Waer toe hebben wy dit van doen? En dede den brenger gevangen ſetten, gelijck Plutarchus in ſijn leven verhaelt.

Wt het gene nu geſeydt is, kan klaerlijck afgenomen werden, dat den goeden Godt alle Landen genoegh gheſegent heeft met alles, is 't niet tot overvloet, ten minſten, dat tot onderhout van het leven van nooden was. En alſo, gelijck de Poët Martialis wel ſeydt, het Leven niet en beſtaet in ſlechts te leven, maer in geſontheyt te leven; ſoo heeft oock de goede Godt elck landt ſonder twijffel begenadight met heylſame Kruyden voor de Onheylen, ende Sieckten, die daer vallen, ſonder dat yemandt gheootſaeckt ſoude weſen, deſelve elders in verre geweſten te gaen ſoecken. De treffelijcke ſchrijver Plutarchus verhaelt in 't leven van den grooten *Pompeius*, hoe deſelfde ſieck zijnde, ende van alle ſpijſe walgende, geraden werde door ſijnen Genees-meeſter, om van een Lyſter te eten. Ende alſoo dat gevogelte, als buytens tijt zijnde, niet te koop en was, ende een daer op ſeyde, dat deſelvighe genoegh te krijgen waren by Lucullius (een rijck Romeyn van groote weeldigheyt, die ſelve een Vyver van Zee-viſch in de ſteen-rotſen ontrent Napels, daer 't Zee-water uyt ende in liep, waer van de overblijfſels noch te ſien zijn, hadde doen uythouden, ſoo dat hy den Zee-godt Neptunus ſelver in de viſſcherye niet en wilde wijcken, ghelijck Varro van hem ſchrijft op 't eynde van ſijn Boecken de *R. R.*) die de Lyſters het gantſche jaer overhiel; dat Pompeius daer op een vraghende antwoordt gaf: Indien Lucullus niet dertel en was, ſoude dan Pompeius niet konnen leven? Ende dat hy daer mede ſijnen Genees-meeſter bedanckt hebbende, gebruyckten ſpijſe, die gereet ende wel te bekomen was. Op deſelfde maniere ſouden wy oock wel mogen ſegghen: Indien de gelt-ſucht, ofte eer-ſucht, om rijck, ende machtigh te werden, de reyſen in verre Landen niet en hadden opghebracht, ſouden wy dan van onſe qualen, ende kranckheden ongheneesbaer zijn ghebleven? Voorwaer dewijl den Menſche, door ſijn overtredinge van Gods gebodt, de doot, ende daer toe leydende Sieckte onderkeurigh geworden zijnde, door den ſelven Godt uyt grondeloofe barmhertigheydt begenadight: en begaeft is met behulp-middelen: ſoo was wel van noode, dat deſelve in elck landt voort-quamen. Wy bevinden dat de Genees-middelen, voor algemeene Sieckten, alleſints voort-gebracht werden; ende in de landen, daer eygene ende byſondere in ſwangh gaen, voor deſelfde oock byſondere Kruyden van ſelfs groeyen. In de heete Landen, daer veel Slanghen zijn, waſſen de Speçeryen, of Kruyt, en het Tegen-gift. Weſt-Indien zijn de Pocken en het Pock-hout eygen. Wy ſien dat de Kruyden voor de Blauw-ſchuyt hier te Lande van ſelfs in overvloet uyt de Aerde ſpruyten, dat ſy in Italien, alwaer de Sieckte onbekent is, niet en groeyen, en aldaer gheplant zijnde, naeuwlijcks en willen waſſen, en qualijck tot het tweede jaer konnen over-gehouden werden, volgens het getuygenis van Dr. Johan Prevotius, over weynigh jaren noch Profeſſor tot Padua; daer nochtans Italien alderbequaemſt geoordeelt werdt van Columella, om alderhande vruchten voort te brengen. Soo ſchrijft oock Bapt. Porta, van Napels, datter vele vremde Kruyden tot Romen geſet, en gezaeyt waren, maer datſe allencxkens (ghelijck hier en elders oock bevonden werdt) afnamen, en gantſch vergingen: om datſe, ſonder twijffel, voor de Siecken aldaer zijnde, ondienſtigh ſouden hebben geweeſt: daer de dienſtige van ſelfs in 't Wilt voort-komen, ende alle jaer ſonder yemants hulpe over-blijven.

3 Daer-en-boven, dewijl de Nature, den beſten konſtenaer (ghelijck Galenus haer noemt) niet te vergeefs en doet, volgens het getuygeniſſe van Ariſtoteles, en de Waerheyt: ſoo en ſtaet gantſch niet te ghelooven, dat onſe Duynen, onſe Dijcken, onſe Venen, onſe Velden, onſe Slooten, Grachten, en Poelen te vergeefs, of tot niemandts gebruyck van ſelfs ſouden voort-brengen, ſo veel, en verſcheyde Kruyden, ſoo veel lieffelijcke Bloemen, die met haer verwen, ende konſtige veranderingh het ooge vermaken, met haren reuck, ſmaeck, ende gedaente merckelijcke teyckenen van haer krachten aenwijſen. Scheppen wy geneuchte in de Hoven, daer alles gedwonghen waſt, hoe aengenamer behoort ons dien Hof te weſen, in den welcken alles ſonder moeyte van ſelfs uyt de rauwe (gelijck Columella ſpreeckt) en ongemoeyde aerde ſpruyt? Verwonderen wy ons

over de kracht Gods, die hy in de vremde Kruyden geſtort heeft, laet ons meerder verwonderen, ende daer over ſchuldige danckbaerheyt bewijſen, dat hy ons niet minder daer in geſegent en heeft, als andere. Want door wat reden ſoude de Nature (dat is Godts werck-tuygh, ghelijck de wijſe Plato haer noemt) dewelcke altijt het beſte doet, en in 't gene noodigh is, niet en ontbreeckt, ghelijck Ariſtoteles wel ſeyt, alleen voor het Ooſten een goede moeder zijn, om 't ſelfde van alle Genees-middelen tot overvloet te verſien, ende andere Landen, als een quade ſtiefmoeder, van 't gene haer noodigh was, ontbloot te laten, ende door den noot deſelvige dwingen, om ſulcx uyt een ander werelt te gaen halen?

Hier op ſeydt Dr. *Primeroſe*, Françoys Gheneesmeeſter in Enghelandt: Dat wy wel alledaegh gebruycken *Wijn, Suycker, Peper*, en ander *Kruyt*, die ons van andere Landen moeten toekomen. Dat Godt niet gewilt en heeft, dat elck landt van alles, en altijt ſoude verſien weſen, op dat de menſchen onderlinge vriendtſchap met malkander ſouden houden. Dient tot antwoort: Dat ons voorgeven niet en is, *Wijn, Suycker*, en *Peper*, gantſch uyt het landt te bannen, als in goet gebruyck zijnde; maer alleen, dat deſelve ons ſoo noodigh niet en zijn, of wy ſouden die wel konnen miſſen, en wat anders, dat ons eygen landt geeft, in haer plaets beſigen, gelijk voor Wijn, *Bier*, in de plaets van Suycker, *Honigh*, voor Peper; *Water-peper*, &c. Die van Weſt-Indien en hebben oock niet bevonden, dat *Paerlen, Gout*, en *Silver* haer vorderlijck geweeſt zijn, om in vrientſchap te ſtaen, met vremde volckeren; maer wel dat die Waren haer alleen geſtreckt hebben, tot haren deerlijcken ondergangh. Soo dat het Landt, het welck niet en heeft, daer de vremde op loeren, het geluckigſte is. Want daer niet te rooven, ofte te halen en valt, wert wel met vrede gelaten, ende heeft geen gevaer van vremdelingen te verwachten.

Cantabat vacuus corum latrone viator.
Die kruys noch munt heeft in ſijn tas,
Paſt op de ſtroopers niet een bras;
Want hy, wiens teer-gelt is een niet,
Betaelt den roover met een liedt.

De Aerde, ſeyde *Apollonius* (by *Philoſtr.* 1. 12.) is een ghemeene Moeder voor ons allen, om dat ſy rechtveerdigh is. Nu wy weten dat de rechtveerdigheyt mede brengt, een yegelijck het ſijne te geven, ſo en kan dan niet verſtaen werden, dat het onſe de Indianen toegevoeght ſoude weſen. Seer wel ſchrijft *Columella* voor aen in 't 8. Capittel van 't 3. Boeck der Landtbouwinghe: *Indien wy de nature der dingen als met ſcherpe oogen des verſtants wel inſien, wy ſullen bevinden, datſe ghelijcke wet van vruchtbaerheydt gheſtelt heeft over de groente, als over de menſchen, ende andere dieren; en dat ſy ſo geen andere landen en volkeren eyghene gaven verleent en heeft, dat ſy geheel aen andere diergelijcke ſoude geweygert hebben.* Nu dat ſulcks alſo is, en dat wy niet van doen en hebben, het gene uyt andere Landen te halen is, ſchijnt ſelfs uyt 't maeckſel, en de ſcheydingh van de Landen afgenomen te konnen werden. Dat deſelvige door ſo wijde Rivieren, ſoo hooghe Bergen, ſoo vervaerlijcke Zee, van malkanderen, gelijck als af-gepaelt zijn, wil ſulcks anders ſeggen, als dat elck genoegh voor ſijn ſelven heeft, ſonder van nooden te hebben, ſulcks met gevaer elders van daen te krijgen? De Viſſchen ſwemmen in 't water, de Vogels vliegen in de Lucht: maer de Menſche is (als de ghemelte Columella hem noemt) een Aerdts dier, ende niet geboren om brekende het verbondt der Naturen, ſijn ſelven te begeven op de ghenade van de onſtuymige Zee, ende gelijck een vremde vogel altijt te dwalen in een onbekende werelt. De Poët Horatius klaeght over de vermetele ſtoutigheyt van den genen, die hem eerſt op de woeſte Zee met een broos ſchip heeft derven begheven; ende ſeydt: Dat den wijſen Godt het Aertrijck van de onvermenighſame Zee te vergeefs afgeſneden heeft, als evenwel de godtlooſe ſchepen over die plas ſpringen.

Illi robur, & æs triplex,
Circa pectus erat, qui fragilem truci
Commiſit pelago ratem
Primus, nec timuit præcipitem Africum
Decertantem Aquilonibus,
Nec triſtes Hyadas, nec rabiem Noti.
Quem mortis timuit gradum,
Qui ſiccis oculis monſtra natantia,
Qui vidit mare turgidum, &
Infames ſcopulos, Acroceraunia?
Nequiquam Deus abſcidit
Prudens Oceano diſſociabili
Terras: ſi tamen impiæ
Non tangenda rates tranſiliunt vada.

4 Hoe meenen wy, dat onſer aller Vader *Adam*, als hy terſtont na den Val de ſieckten onderhavigh was, dadelijck een ſchip-timmer-man werde, om de Kruyden (van alle dewelcke hem volkomen kenniſſe gegeven was) tot ſijne geſontheydt over Zee te gaen ſoecken: oft gelooflijcker te weſen, dat hy deſelvige overvloedigh in, en ontrent het Paradijs gevonden heeft? Wy en leſen ook nergens, dat de volgende Na-ſaten van onſe eerſte Ouders, uyt vergelegene plaetſen, voor haer leven, kruyden gehaelt hebben, met een ſchip, dat ſo veel van de doot was, gelijk *Anacharſis* eertijts ſeyde, als het vingeren dick

is.

is. Het welck wel uytgebeelt is van den Poët *Iuvenalis* in ſijn 12. Schimp-dicht:

> *I nunc, & ventis animam committe, dolato*
> *Confiſus ligno, digitis à morte remotus*
> *Quattuor, aut ſeptem, ſi ſit latiſſima tæda.*

Is dat niet het ſelfde, dat een ander Poët ſeydt, *ne moriare mori*, te ſterven, om niet te ſterven, om 't gevaer van de Sieckten te ontkomen, in gevaer van de Zee, het Onweder, en de Roovers te loopen? Daerom en is niet eens te twijffelen, oft die Voor-vaders zijn wel by huys ghebleven, alwaer ſy alles tot onderhoudt en geſontheyt in overvloet hadden. Wy weten uyt Gods woort, dat hy ſelve om de Heylige ſalve (waer mede hy den Opper-Prieſter wilde doen ſalven) te maken, aen *Moyſes* niet en belaſte, buyten 's landts te reyſen, om welruyckende Kruyden (waer over wy ſelve uyt Hollandt niet een voet behoeven te ſetten) te gaen halen: maer was te vreden met *Caſſie*, *Caneel*, *Calmus*, en *Myrrhe*, alle Droogen, die daer in 't Lant van ſelfs waſſen. De gemelte *Moyſes*, om de bitterheydt van het water van *Mara* wech te nemen, en het ſelve drinckbaer te maken, ſant hy wel Droogiften, of andere na de ander werelt (gelijk wy nu geſtadigh doen) in plaetſe van de kracht van een boom, die op de kant van de Riviere ſtont, in 't werck te ſtellen? De voor-ſegger *Eliſeus* ſuyverde hy de wateren van *Ierícho* met ander middel, als 't welck gemeen, ende in elck huys gebruyckelijck is, te weten, het Zout? Een ander, namelijck *Eſaias*, en heelden hy niet een quaet-aerdige ſweringe in den Koningh *Ezechias* met een pappgen, alleen van Vijghen, aldaer waſſende, gemaeckt? De jonge *Tobias*, om te gheneſen de blintheyt van ſijn Vader, had hy anders van doen, als de Gal van een Viſch, die hy uyt de naeſte Riviere trock? De *Samaritaen*, een gequetſte op den wegh vindende, goot hy yet anders in de wonde, als Olye, ende Wijn, dat hy gereet, ende by hem hadde? Alle welcke gheneſinge, ende meer andere, van dewelcke de H. Schrifture gewagh maeckt, ſouden wel lichtelijck van ſommige geſtelt mogen werden by de wonder-wercken, gelijck daer zijn de gene die de Heere *Chriſtus*, ende d'Apoſtelen ghedaen hebben; 't en ware (hoewel niet te ontkennen en is, dat de gemeene eygenſchap door wat onghemeens van boven geholpen is) dat wel uytdruckelijck de kracht, van het bitter water, ſoet te maken, het *Hout* toegheſchreven werde; de ſuyverende kracht van het *Zout* een yeghelijck niet bekent en was; als oock die van de *drooge Vygen* rijpmakende bevonden werde; de Gal van ſeker viſch, die de Françoyſchen na het Griecks *Collyonyme*, ofte *Hyene* noemen, tot de Blindtheydt in geluckigh gebruyck was; ghelijck Dr. *Foreſt* daer toe mede ſeer prijſt, ende de Viſſchers wel bekent is, den traen uyt de lever van een viſch, den Ael niet ongelijck, ende daerom *Ael-puyt*, ofte *Puyt-ael*, geheeten? *Olye*, ende *Wijn*, ſtreckt mede om een Wonde te verſachten, te ſuyveren, en te geneſen. De wijſe Koningh *Salomon*, verſtont hem grondelijck op de kracht, ende de eygenſchap der Kruyden ende Boomen van den Ceder tot den Hyſſoop, dan wy en leſen niet, dat hy eenigh werck maeckt om Genees-middelen (waer toe hem anders ſijn leer-ſucht ſoude konnen gheprickelt hebben) uyt verre Landen te ontbieden: maer alleen, dat hy tot onderhoudt van de Geſontheydt raet tot de aldergemeenſte, te weten, Sober te leven, ende, als de Maegh overladen is, te Braken.

§ Om nu noch nader tot de Genees-meeſters ſelver te komen, noch *Hippocrates*, *Galenus*, en andere Griecken, die hare voet-ſtappen volghen, noch de Arabiers, die na de Griecken de Konſte met ſo veel Genees-middelen verrijckt hebben, ende ſchrijven gheen andere voor, als die haer eygen Landt geeft, ende onghemoeyt van ſelfs opſlaet. Ende voorwaer wat ontbreeckt ons meerder, als andere? God heeft ons ſoo veel Kruyden tot behulp verleent, als andere Landen; waerom dan deſelvige onwaerdelijck met den voet getreden, ende de ghene, die ons ſoo dienſtigh niet en zijn, tot groote moeyten, koſten, ende ghevaer van ſoo verre ontboden? In Vranckrijck is overvloet van alderhande lijf-tocht, dan men wil evenwel wat vreemts hebben. Onſen Geſant heeft my onlangs verhaelt by de grootſte, ſelfs oock op des Koninghs Tafel, kleyne Schiltpadden in de grootſte achtinghe te zijn. Het en is niet minder waer van de vreemde Kruyden, als van den vreemde Koſt, 't gene de Poët *Lucanus* ſeydt in ſijn vierde Boeck:

> —— *O prodiga rerum*
> *Luxuries, nunquam parvo contenta paratu,*
> *Et quæſitorum pelago, terraque ciborum,*
> *Ambitioſa fames, & lautæ gloria menſæ.*
> *Diſcite quam parvo liceat producere vitam,*
> *Et quantum Natura petat; non erigit ægros*
> *Nobilis ignoto diffuſus conſule Bacchus,*
> *Non auro, myrrhaque bibunt, ſed gurgite puro*
> *Vita redit, ſatis eſt populis fluviuſque, cereſque.*

Wy laten ons hier in neerſtigheydt van ſommighe Vrouwen te boven gaen, dewelcke tot vele gebreken behulp-middelen hebben van ghemeene dinghen; ende al iſt, datmen met haren raet, om d'eenvoudigheydt, ende de ghene, die hem geven, dickwils den ſpot drijft, ſoo en is hy daerom niet te ondienſtiger, ende veeltijdts al bequamer als die van verre komt, ende wat grooter omſlagh heeft. De oude Poët *Heſiodus* ſpot daerom wel te recht, met de ghene, die niet en weten, datter oock groot behulp in' flecht, ende ghemeen Kruydt ſteeckt. Sijn

verſſen.

verſſen zijn eertijdts uyt het Griecks door Dr. *Iooſt van Ravelingen*, aldus overgeſet:

'T zijn dwaſen onbedocht: want ſy niet wel bemercken,
Dat dickwils beter is de helft, dan 't heel te willen,
En dat de Maluw ſlecht, en oock de Affodillen
Seer nut zijn, en ſeer goet, en krachtigh in haer wercken.

Seer wel is geſeydt van *Carrichter*, dat de gene, die met enckele kruyden, en wortelen gheneſen, alder-gheluckighſt geneſen; van welck gevoelen mede is den Biſſchop *Guevara*, in ſijn Spaenſche Brieven. Wy ſien oock datter naeulijcks een Dorp en is, voornamelijck als 't wat verre van de Stadt leyt, alwaer de Huyſluyden niet eenige Kruyden, die daer van ſelfs gegroeyt zijn, weten te plucken, voor haer eygen, of haer vees (waer op ſy inſonderheyt acht ſlaen) quellingen, en gebreken. Want elck Huysman (gelijck dien grooten onderſoecker der Naturen *Paraſelſus* wel ſchrijft) heeft een rechten Apoteeck voor ſijn wooningh: en ſoo ſeyde voor hem *Plinius*, dat oock de armſte, de rechte, ende ſekere Genees-middelen over tafel heeft, ende alle daegh in ſijn hofken, ofte ackerken met de voet treet. Iſt dan niet een groote onachtſaemheydt van de Ghenees-meeſters, dat ſy daer niet eens op en letten, en ſorghlooſer in haer Konſte zijn, als de eenvoudighe Vrouwen, ende de plompe Boeren? Ik en geloof niet, dat de oude Hollanders (hoe bot ſy oock mochten afgheſchildert werden) eer dat ſy haer veel met de Zee-vaert bemoeyden, geen Inlantſche Kruyden voor haer geſontheyt en gebruyckten. Want anders ſouden ſy ſlechter geweeſt zijn, als Honden, ende Katten, die *Gras*, en *Nip*, (geſeydt *Katte-kruyt*) t'huys weten te vinden, en voor haer geſontheyt gebruycken, ſonder eens zeyl te maken om andere Kruyden uyt Engelant, oft elders over te ſchepen. De Wijſe-man wijſt de ſorghlooſe Luyaerts na de ſorghvuldige Mieren,

Ghy Luyaerts, die nu leght en ſlaept,
En dan een wyle ſit en gaept,
Op, op, en gaet eens tot de Mier,
Dat is een kleyn, maer neerſtigh dier,
Dat is voorſichtigh, ende wijs,
Dat gadert Somers ſijne ſpys,
Op dattet voor de ſtrenge kou,
Niet door gebreck vergaen en ſou.

Souden wy mede de Kruyt-ſoeckers uyt verre landen niet mogen wijſen aen Honden, Katten, en andere dieren, die, alle wat ſy van nooden hebben, hier te lande vinden, ende haer Genees-middelen ſelver weten uyt de naeſte plaetſen te plucken? Ofte ſullen wy moeten ghelooven, dat Godt meerder ſorge gedragen heeft voor de onvernufte dieren, als voor den Menſche, die na ſijn even-beeldt geſchapen is? Datmen hier teghen ſoude willen werpen, daer de andere Dieren gekleet, ende gewapent ter wereldt komen, ende met kenniſſe van 't ghene haer goet, ofte quaet is; den Menſche daer-en-teghen naeckt, ongewapent, ende onwetende geboren wert: ſtaet te antwoorden, dat de Menſche tweederley voordeel heeft boven de Beeſten, waer mede hy deſelve verre overtreft: de Reden, waer door hy alles verſinnen, en leeren kan, en de Handen, waer door hy kleederen, wapenen, en alles, hem noodigh zijnde, kan maken.

Voorder, is het wel waerſchijnelijck, dat, eer de Venetianen op Egypten (alwaer de Indiaenſche, ende Arabiſche droogen, voor de verde vaerten uyt Portugael, plachten gebracht te werden) de Portugyſen, ende ten laetſten wy op Indien voeren, deſe Landen doen zijn gheweeſt ſonder eenige Genees-middelen, ende dat de Krancken te dier tijt hebben gelegen, als verlaten van alle hulpe? Wy leſen van verſcheyde Volckeren, by dewelcke in oude tijden de maniere plagh te weſen, hare Siecken op de hoeken van de ſtraten te brengen, om van den voorbygaenden man eenigen raet te hebben, met den welken te voren andere gheholpen waren. Wie ſoude derven dencken, dat ſodanigen raet niet van een gemeen dingen en was, en dat ſy terſtont konden gereet hebben? Wy leſen oock, dat de Oude op verſcheyde plaetſen, ſelver langhs de wegh, ende in de boſſchen, Kercken hadden ter eeren van *Eſculapius*, in dewelcke elck op ſchrift bracht den raet, daer hy mede geneſen was; waer uyt het voornaemſte van de Ghenees-konſte onder de Griecken ſijnen oorſpronck ghenomen heeft. Het welck genoegh bewijſt, dat ſy ſodanige middelen niet uyt de Stadt, of uyt de winckels gehaelt, maer ſelfs op 't landt, ende in de waranden, ofte aen de wegh gevonden, ende geplockt hebben. Soo is mede geloofelijck, dat het volck eertijdts hier te Lande, noch goet ront, goet Zeeus zijnde, en haer ſonder Genees-meeſters behelpende, ſelver eenige Inlantſche middelen, gelijck in vorige tijden de Romeynen, en noch hedendaegs de Turcken in 't ghebruyck hadden; en dat daerna, door den handel met vremde volckeren, ook vremde Genees-meeſters overgekomen zijn, die de Wtheemſche Kruyden, volgens hare Boecken, en gewoonte, in 't werck gheſtelt hebben, waer door allencxkens de oude, ende eenvoudighe maniere van geneſen door Inlandtſche Kruyden, met het inbrenghen van vremde afgenomen, en ten laetſten by-na geheel wechgenomen is.

6 'T ware beſt dat wy wederom wel keerden tot 't gene by ons Voor-ouders qualijck verlaten is, op dat wy mochten wetẽ in alle plaetſen wel te gebruyken de gaven, die God almachtigh aldaer ſo milda-

delijck

delijck verleent heeft, ſonder zelfs, als wy op 't Lant zijn, yet gebreck te hebben van 't gene uyt de Stadt te halen is; dewijl zelve die van de Stadt vele Kruyden van het Landt moeten krijgen, hoewel de Boeren zulcks zo nauw niet wijs gemaeckt en wert. Dit is ſeer aerdigh uytgebeelt by Heer *Iacob Cats*, in ſijn geeſtige Herder-klachte:

Dan, al treft ons ſieckt' en pijn,
Gantſch het landt is medicijn,
Het geſonde ſchapen-wey,
Verſch gedroncken in de Mey,
Doet den lant-man groot gerijf,
Want het jaeght hem uytet lijf
Watter in 't geheele jaer,
Is vergadert hier of daer.
Iſſer yemant in de ſtadt,
Van een heete koorts gevat,
Of van ander quael ontſtelt,
Stracx zo loopt men na het velt,
Om een wortel, om een kruyt,
Dat hier aen de wegen ſpruyt,
Dat hier aen de dycken waſt,
En daer niemant op en paſt;
Noyt en werter yet zo ſlecht,
By den Apothekers knecht,
Wt het velt in ſtadt gebrocht,
Of 't en wert wel dier verkocht.
Eenigh ſpruytjen uyttet zant,
Wt een hollen dellef-kant,
Wttet ſlijck, of ſchorr' gehaelt,
Wert ten dierſten daer betaelt;
't Schijnt het wert dan eerſt bequaem,
Als men 't geeſt een vreemde naem;
't Schijnt het kryght dan eerſt ſijn prijs,
Als men dees en geen maeckt wijs
Dattet van het Moren-lant,
Of den Barbaryſche ſtrant,
Dattet van den Indiaen
Herwaerts komt gedreven aen:
'T dunckt de ſlechte luyden beſt,
Wat ons geeft een vremt geweſt.

Dan onzen grooten Geneeſmeeſter, en voorganger Galenus is van dit ſlechte gevoelen niet geweeſt. Want komende te Landewaerts by ſeker Huyſman, die eenige harde knobbelen op de gewrichten had, dezelfde verſachte, en ſonder pijn dede doorbreken met Kaes, die van ouderdom ſterk geworden was, in't ſap van een Zoute Ham geweeckt; een verſche wonde heelde alleen met verſche Kaes, en daer over geleyt de bladeren van Patigh, in welckers plaets, als die niet by de handt en zijn, men wel nemen mach Wijngaert-bladeren, Beet, of Lattouw; oock een wonde op de Zenuwen geluckelijck genas met een plaeſter van Propolis (dat is, een waſachtigheyt, die men vint aen de gaetjens van de Bye-korven, waer van Varro 3. R.R. 16.) met wat Zuur-deeg vermenght. En 't ſelfde in een ander met het zap van Wolfs-melck, die hy had ſien waſſen ontrent des huyſmans kot. Als hy mede op 't lant quam by een Smit, daer hy Teer vont, die leyde hy op diergelijke quetſure met Zuur-deegh gemenght: gelijk ook by een andere het zelve onder Erven-meel gedaen. So verhaelt de Keyſerkijke Geſant Buſbeke, dat op ſijn Turkſche reys de Peſt onder ſijn volk quam, die geneſen werde met Scordium, een kruyt dat ſy by geval daer aen de weg vonden. Welcke, en verſcheyden andere geneſingē, die Gale. gedaen heeft met ghemeene en ſlechte dingen, betoonen genoegh, dat wy na ſijn voorſchrift, ons wel lichtelijck konnen behelpen, met 't gene wy aen ons ſelven hebben. So dat niemant, die de Sieckten, en de Kruyden wel kent, behoeft verlegen te wezen, ofte hy kan hem wel behelpen met de Kruyden die in 't wilt waſſen, en 't gene in yeders huys altijt te vinden is. Dit heeft de gemelte Galenus beweeght, een treffelijck boeck te ſchrijven van de gereede genees-middelen, waer mede hy, of den Auteur (want daer aen wert getwijffelt) niet anders en ſchijnt voor te hebben, als om ons aen te wijzen, dat de Aerde in alle plaetſen vol is van genees-middelen, en dat de boomen, en vruchten (gelijck de Scythen by dē hiſtory-ſchrijver Iuſtinus wel ſeyden) bequamelijk onderſcheyden waren, volgens den aert van elck lant; als mede, dat den grooten hoop, en de mengeling uyt ſo veel verſcheydeonnoodig, en te vergeefs is, te weten, als men tot het gene, met weynigh en ſlecht gedaen kan werden, zo vele, en koſtelijcke droogen overhoop haelt, dat elcken Dranck, elcke Conſerf, die ſommige voorſchrijven, ſchijnt een toeruſtingh van Theriakel te wezen, niet alleen tot ſchade in de beurs, maer oock in 't lichaem, in 't welcke ſy dickwils eenen ſtrijt tegens malkander aenrechten.

Calida pugnabant frigidis, humentia ſicc.

Het II. Capittel.

1 *Klachte van Plinius over de Wtheemſche droogen.*
2 *Vergelijckinge der zelvige met de Inlantſche, in*
3 *Sekerheyt, ofte Oprechtigheyt,*
4 *Verſigheyt,*
5 *Suyverheyt, ofte onvervalſcht te zijn,*
6 *Onkoſten,*
7 *Gemeenſchap met den aert der Inwoonders;*
8 *Maer dat het gene van verre komt meeſt geacht is.*

1

DE Romeynſche Schrijver Plinius, heeft al in voortijden geklaeght over de vremde, en vergehaelde Droogen, als over een belacchelijcke ſake, en die meerder ſtreckten om de Apotekers rijck, dan om de Krancken geſont te maken; ſeggende, Daer de Nature gereede, licht te vinden, onkoſtelijcke uyt de Aerde van zelfs had voortgebracht, het bedriegen, en dwars-drijven der Menſchen gevonde hadde de winckels, in dewelcke een yeders leven voor gelt te koop ſtont. Daer werden (ſchrijft hy) terſtont verſcheyde, en onbegrijpelijcke Mengel-moeſſen opgepronckt. Arabyen, en Indien komen te voorſchijn, en voor een kleyne ſweringe moet een heel-middel uyt de roode zee gehaelt werden: daer nochtans zodanige middelen voor ons niet en waſſen, zelver oock voor haer niet; want ſy en zoudenſe anders niet verkoopen. Dan op dit laetſte kan te zeggen vallen, dat ſy alleen verkoopen, 't gene ſy over hebben, gelijk wy alhier het Koren uyt Ooſten, en dē Wijn uyt Weſten krijgen. En wat het eerſte aengaet van de Apotekers, hoe haer yet minder ſtaet, hoe ſy meerder konnen winnen. Want die het in-neemt, en weet niet of het aen den dijck gewaſſen heeft, ofte dat het van verre overgekomen is. So datter ongelijck meerder voordeel, en winſt ſteeckt in onze, als in vremde Kruyden.

2 Om nu noch nader ons bewijs aen te trecken; dewijl, volgens de leere van den wijſgerigen Ariſtoteles, als dingen, die regel-recht tegens malkanderen ſtrijden, over-een geſtelt werden, de waerheydt daer uyt klaerlijck kan blijcken: zo zullen wy het merckelijk onderſcheyt, datter valt, tuſſchen de Wtheemſche droogen, en de Inlantſche kruyden, gelijck recht by krom, tegens malkander vergelijcken, op dat door het tegen-een ſlaen, de voncken der waerheydt ende waerdigheyt uyt dezelvige mochten ſpringen.

3 Voor-eerſt, zo en konnen wy ons niet verſekert houden, dat de Droogen, die van zo verre gebracht werden, alle dezelvige zijn, die wy vinden in de boecken van de oude Geneeſmeeſters, aengeſien de verſcheydenheyt van haer benamingen, en dat wy hare ken-teyckenen dickwils zo ſober beſchreven vinden, dat daerom de nieuwe Kruyt-beſchrijvers nootſakelijck in verſchil, en oneenigheyt vervallen. Hoe vele Droogen komender in den Theriakel, voor dewelke, om dat ſy onbekent, ofte niet te krijgen en zijn, den eenen Apoteker dit, den anderen dat neemt, en het blijft evenwel al Theriakel, doch in den welcken wy op verre na niet en bevinden de krachten, die hem van de Oude toegeſchreven werden. Wie weet als noch te zeggen, wat het rechte Amomum is? Wie kan tegenwoordig het Opobalſamum vertoonen, of den oprechten Eenhoren, die nochtans van hem zoo veel doet praten? Het en is noch niemant bekent wat Amber-grijs is. Het gele Sandel-hout wert geſchreven dierder te zijn in Indien, als in Portugael, hoe konnen wy dan het rechte hebben? So zouden wy van vele andere het zelfde konnen bybrengen. Hier tegen zijn de Kruydē van ons Lant buyten alle twijfſel, en 't gene wy dagelijcx ſien, valt licht te kennen.

4 Ten tweeden, al gingen wy al vaſt in de teyckenen, en dat de Kruyden, die wy in gebruyck hebben, de eygene waren, die by de Oude beſchreven zijn, zo hapert het evenwel veeltijts aen de verſſigheyt. Want de Droogiſten, dieze eerſt krijgen, al hielen ſy dezelve noch zo veel jaren, verwachten haren koopman, en dien al gevonden zijnde, blijvenſe dickwils noch lange in de Apotekers doozen, waer door ſy ten laetſten verolmen, (gelijckmen veel ſiet aen de lange Peper, wortel China, en al dat wat overtollige vochtigheyt by hem heeft) en wormſtekigh werden, en zo met de verſſigheyt oock haer kracht verlieſen.

5 Ten derden, laet de Wtheemſche al verſch overkomen, en verſch gebruyckt werden, wy en konnen ons niet verſekeren, datſe ſuyver en onvervalſcht zijn. Matthiolus een treffelijck Geneeſmeeſter, en Kruytbeſchrijver getuyght, dat wy tegenwoordig weynigh ſuyvere, en oprechte Droogen krijgen, door dienſe moeten gaen door de handen van Moren, Turcken, en Ioden, die Godt een dienſt meenen te doen, als ſy de Chriſtenen bedriegen. En zulcx geſchiet van de Bedriegers zo veel te meerder, hoe yet koſtelijcker is. De Bezoar-ſteen werdt ſeer volkomen nagebacken, ofte een ander ſteenken (zelfs oock uyt de blaes van een menſche) hem ſeer na gelijckende, in ſijn plaets de Apotekers in de hant geſteken, waer mede de gauſte oock wel bedrogen zijn geweeſt. De Muskelyaet vermengen ſommige hier met fijn turf-mul; den Saffraen met het draeyigh en hayrig paerde-vleyſch. Al over lange plach den Aloë, ghelijck Dioſcorides getuyght, vervalſcht te werden met het ſap van wilde pruymkens; het Opium met 'et ſap van Glaucium (wat het zelfde was, ſtaet noch in twijffel) met gomme, en ſap van wilde lattouw: ende noch huydendaeghs met reuzel. Onder de Scammonye doen ſy ſap van wolfs-melck met erven-meel: onder Manna, als hy verpietert, en krachteloos geworden is, Scammonye. Waer van de Geneeſmeeſters niet wetende, in plaetze van daer mede den buyck ſachtelijck los te maken, een ſtercken loop verwecken, gelijck D[r].Foreſt klaeght hem zelfs gebeurt te zijn. De Tamarinden werden gelenght met het vleyſch, of morgh van zuure pruymen: dan dit ware te lijden, dewijl ſy beyde, als niet tegen malkander ſtrijdende, wel te ſamen mogen gaen, indien de Luyden pruymen betaelden voor pruymen, die ontrent het ſeſte deel minder gelden, als de Tamarinden.

6 So dat ten vierden hier noch in achtinge komen de Onkoſten. De Wtheemſche Droogen, genomen ſy zijn oprecht, verſch, ſuyver, onvervalſcht, en voor ons bequaem: zo koſten ſy dickwils zo veel, dat de gemeene man, die de onkoſten niet en kan vergelden,

gedwongen

gedwongen is te verwachten (gelijk vertelt wert,dat om dierte van het touw,yemant het gebruyk van een ſtrop uytſtelde) met groote benauwtheyt,ofte dat de Sieckte van zelfs door de Nature,of de Nature door de Siekte overwonnen wert. En zulcx en ſchijnt met de H. Schrifture niet wel over-een te komen. Want dezelfde beveelt, *Eccleſiaſt.* 38. dat een wijs man de genees-middelen,die God uyt de aerde geſchapen heeft, zal gebruycken. Nu dewijl de rijcken alleen de onkoſten van zo ver-gehaelde droogen, konnen lijden, zoo zoude ſchijnen, dat aen de arme verboden was haer aengebodene wijſheyt te plegen,'t welck ongerijmt is. Hoewel anders niet dan al te waerachtig bevonden wert het Spreeck-woort, Datter niet minder geacht en is,als ſchamele luyden wijſheyt. Daer wy in tegendeel ſien, dat'et gene de rijcke ſeggen, al ſluyt het niet veel, evenwel al voor wat goets doorgaet.

7 Het ſtaet ten vijfden noch te letten,dat de vremde droogen niet meerder met ons lichaem over-een en komen, als de vremde manieren met onzen Geeſt en Gemoet. De Spartaenſche Wet-gever Lycurgus, had ſijn volck verboden niet buyten 's lants te reyſen,om geen vremde manieren in't vaderlant te brengē. Want hy verſtont(ſchrijft Plutarchus in ſijn leven) zoo wel te moeten voorſien, dat de Stadt met geen quade manieren zoude vervult werdē,als datter geen vremde luyden met beſmettelijke Siekten in dezelve zouden komen woonen. Daer de wijſe Wetgever zo naeuw gelet heeft op't Gemoet,daer zijn wy gantſch onachtſaem in ons lichaem,'t welk wy met uytheemſche en vremde droogen niet laten te beſmetten, als met'et zelfde gantſch niet over-een komende. Want het gaet vaſt, dat de Dieren, Kruyden, Vruchten, en daer wy anders ons voedſel uyt-trecken, genietende met ons dezelvige inſtorting uyt den Hemel,omvangē en omhelſt werdende van deſelve Lucht,beſproeyt en gevoed zijnde van't zelve Water,daer uyt wy ons Spijſe koken,en ons bier brouwen,hier door ook een groote gemeenſchap hebben met onze Lichamen,en eenen aert aentrecken, die met onze nature gantſch over-een ſtemt. Seker François Geneeſmeeſter Jacques Primeroſe, wil hier wat tegen brengen,doch ſober genoeg,op't 7. cap. in ſijn boeck van de gemeene Dwalingen in de Genees-konſte, te weten,dat de genees-middelen ons nature niet gelijken zijn,maer ten deele tegen,dewijlſe dezelve veranderen. Dan die veranderinge, die de Genees-middelen op ons Lichaem doen,is mede in ons Hierlantſche,(ſelver ook meeſt in al't gene, dat ons voedſel geeft) ſonder dat ſy daerom behoeven met haer gantſch weſen tegen onſe nature te ſtrijden. Beter heeft dit verſtaen een François Voorſpraeck, *Eſtienne Paſquier*, in't 2. boeck van ſijn Franſche brieven,daer hy handelt van de Talen, welckers ſuyverheyt met vremde woorden bedorven werde,niet door gebrek in de tael,maer in ons ſelven,en in onſe onachtſaemheyt,evē-eens(ſchrijft hy) gaet't met onſe geneeſmeeſters,die in haer jonkheyt geleert hebbende in de ſchriften van *Hippocrates, Galenus, Avicenna*, en diergelijke,de kruyden gaen halen uyt de Ooſterſche landen, verachtende de gene, die voor haer voeten waſſen, na de gematigheyt van de lucht, dewelke gelijkformig is de gematigheyt van onſe lichamen. En in ſijn 29 boek,daer hy in ſeker brief aen den Raetſheer *Tournebus* met opſtel van de Geneeskonſte handelt, beriſpende het halen van de Droogen uyt verre Landen, Als wy leſen, ſeyt hy,de wercken van *Hippocrates*,bevinden wy dan wel,dat hy 't zelve gedaen heeft? Elck lant heeft ſijne lucht,aert,en gematigheyt,waer van wy verſcheydelijk ontleenen de geſtaltenis van onſe lichamen en geeſten. En voorwaer de Nature ſoude grootelijcx een ſtiefmoeder, en ondankbaer geweeſt hebben,indien ſy ſendende de ſiekten in elck lant na de gelegentheyt van de Lucht,niet met eenen aldaer voortgebracht en hadde,Kruyden, Boomen, ende andere Geneeſmiddelen. En dit is, daer den ouden *Cato* over klaegden. Want als hy riep tegens de Geneeſmeeſters van Romen,dat was tegen de gene, die van Grieckenlant ontboden waren, die haer nieuwe Geneeſmiddelen in't werk ſtelden,nalatende de oude,die in Italyen wieſſen. Gelijk hy metter daet wel betoonde,want het is daer ſo verre af,dat hy de geneeskonſte ſoude verachten,dat hy in tegendeel daer van een boek gemaeckt heeft voor hem en ſijn huyſgeſin: maer dat was op de wijſe van ſijn voorouders,getrocken uyt de kruyden,en geneeſmiddelen,die Italyen voortbracht,ſonder om die te gaen bedelen in Grieckenlandt. En het ſelve, indien ick ſo derf ſeggen,is eertijts onderhouden in Vrankrijk,(dat bevinde ick uyt onſe *Romans*, of oude Storyen,rechte beelden van't gene doen ter tijt gebruykelijk was) dat een Ridder gequetſt zijnde, gemeenlijck geheelt werde door een Joffrou,en ſo kreeg by den Italiaenſchen Poët *Arioſto* een Krijghsknecht *Medor*, leggende onder de dooden,midden op't velt,geneſinge door de ſchoone *Angelica*. Ja men zal noch by ons eenige overblijfſels van die outheyt vinden op 't platte lant, daer men ſiet dat het gemeene volk geneeſt van hare Koortſen, niet door Geneeſmiddelen, gelijck wy in de ſteden gebruycken,maer met geſtampt kruyt,dat ſy op de pols binden, en daer eenige dagen op laten leggen, waer van ſy geen minder baet en hebben, als wy van onſe dranckēn. Men ſeyt,datmen in oude tijden in de kerk van *Eſculapius* plag op te hangen 't gene daer yemant mede geneſen was,en dat *Hippocrates* daer uyt een deel van ſijn werken gemaekt heeft. Indien wy het zelve deden,en dat een braef verſamelaer de moeyte wilde nemē om by een te ſtellen onze geneeſmiddelen, die in Vranckrijck waſſen, en uyt dien grooten hoop een verkieſinghe dede door een wijs oordeel, en vergelijckinge met andere verzochte,gelooft dat wy voortaen niet veel van doen en zouden hebben om uyt Ooſten te gaen bedelen de Droogen,

met dewelke wy tegenwoordigh onze Genees-konſte opſtellen. Dus verre hier van de hoogh-geleerde Paſquier, wiens gevoelen het mijne gants beveſtight.

De Grieckſche hiſtory-ſchrijver Herodotes ſtelt een circkel, en omloop in den handel en wandel der Menſchen, aengewezen in den Spaenſchen Xerxes; de wijſgerige Ariſtoteles in de Groote werelt, de Engelſche Geneeſmeeſter Harveus in de Kleyne werelt, dat is, ons Lichaem, beyde verhaelt en uytgeleyt voor in 't Steen-ſtuck; zoo voelt oock elck in ſijn zelven eenen omloop uyt beyde dezelve werelden. Want de Aerde door het Water bevochtight, ende door den vruchtbaren Regen beſproeyt zijnde, en daer op de ſtralen van de Son met de Lucht ontfangende, ſlaet ſonder yemants toedoen Gras, en ander Groente op, zulcx ſtreckt tot voer van de Beeſten, die met haer Melck, Boter, Kaes, en haer eygen Vleyſch de Menſchen voeden, en het Menſchen-vleyſch wert wederom dickwils (gelijck tegenwoordigh in Duytſlandt, en elders, daer den oorlogh veel volck verſlint) van de Beeſten gegeten: ten minſte met het ſtof de Aerde ten laetſten gemiſt. De Poët Lucretius heeft dit geeſtigh uytgebeelt in ſijn 2. Boeck:

Sic tempeſtivis ex imbribus humida tellus
Vertit ſe primum in frondes, & pabula læta
In pecudes, vertunt pecudes in corpora noſtra
Naturam, & noſtro de corpore ſæpe ferarum
Augeſcunt vires, & corpora pennipotentum.

Wt de Redenen, die wy nu wijtloopigh tegen malkanderen geſtelt hebben, meene ick volkomentlijck te blijken, dat onſe Inlantſche kruyden onſe lichamen dienſtiger, bequamer, en nuttelijcker zijn, als ons met aengeboren aert en gematigheyt, gelijck als in Maeghſchap beſtaende: daer de Vremde, en Wtheemſche daer van gantſch vervremt zijn, als die onder eenen anderen Hemel, in andere Lucht, uyt andere Aerde, en Water haren oorſpronck, en onderhout getrocken hebben. Waerom wel te recht in de voorgaende eeuwe geſchreven is by den Françoiſchen Kruyt-beſchrijver Ruellius, Datter geen deel van de Geneeſkonſte onzekerder en was, dan het welck uyt een ander Landt, als het onze, de Genees-middelen kreegh; en een ander, ontrent twee hondert jaren ouder, Arnoldus de Villa nova, Geneeſmeeſter van Keyzer Frederick de II. dat hy onwetende, of een bedrieger is, die vremde genees-middelen zoeckt, daer hy met gemeene kan helpen. Nu, om met een rouwe gelijckeniſſe de twijffelingh over de deught van onze Inlantſche kruyden wech te voeren, genomen datter Droogiſten waren, die den droogen Kaes van Lombardyen (den welcken wy na de Stadt Parma, daer ontrent hy meeſt gemaeckt weit, Parmeſaen noemen) uyt Italien, dat in verte noch al vry wat ſcheelt van Indien, dede komen, en van den zelfden pack-huyſen vol hadden, uyt dewelcke de Apotekers twee drie 's jaers ontboden, ende dat die dan moeſten wachten, tot datter yemant (die juyſt van den Inlantſchen walghden) uyt luſt een ſtuck liet halen; zoude men zodanigen Kaes wel keuren voor den onſen, die wy weten waer van, en hoe hy ghemaeckt is, en wy t'allen tijde verſch konnen hebben; die daerbeneffens oock lichter te verteren is, en ongelijck beter voedzel geeft? Ick geloove een yegelijck wel kennelijck te wezen, dat onze Hollantſche Boter, ongelijck beter is, als die uyt eenige Landen zoude mogen overgeſonden werden, en waerom en gelooven wy zulcx oock niet van de Kruyden, dewijl deſelvige de voornaemſte oorſaek gevẽ aen de deugt van de boter? Het gene wy, geſont zijnde, uyt andere Landen niet en zouden begeeren, zullen wy dat in onze Sieckten, en Kranckheden zo dier koopen?

8 Cicero en kan hem niet genoegh verwonderen, hoe dat wy zoo een vremde walgingh hebben van onze eygen dingen, 1. *de Finib.* My dunckt dat hier van tweederley oorzaken zijn, de Gewoonte, en de Seldenheyt. Van de Gewoonte ſpreeckt de gemelte Cicero aldus in ſijn boeck van de Vrientſchap: *De Outheyt, en Gewoonte heeft een groote kracht. Niet alleen in dat, 't welck een dier is; maer oock in de Ziel, gelt de Gewoonte, dewijl wy op bergen en wilde plaetſen geerne zijn, om dat wy ons aldaer langh onthouden hebben.* Siet zelfs in de borgelijcke regeringh, daer yet, dat te voren meerder gedaen is, voor een voor-ſchrift (wanneer de zake maer tot het voornemen dient van de gene, die meeſter van't ſpel is) als quanſuys geen nieuwigheyt zijnde, bygebracht wert: gelijck offer niet meerder te letten was, wat te Romen gheſchieden, gelijck de vrome Rechtſgeleerde ſpreeckt, als watter behoorde te geſchieden. Laet de Gewoonte wezen de tweede Nature, gelijckmen ſeyt, wy moeten evenwel een vaſter ſtock-regel houden in de Menſchelijcke handelingen, als de Tyrannije (gelijk Hieronymus ſpreeckt) van een oude Gewoonte. Een misſlagh hoe ouwer, hoe arger; ende hoe hy, eer hy dieper wortels maeckt, raſſer dient uytgeroeyt.

De Seldenheyt (die wy de ander oorſaeck geſtelt hebben) doet hier mede al vry wat toe. Want al wat niet wel te vinden is, ſeyt Plato, dat is koſtelijck,

Quicquid quæritur, optimum videtur:

maer hy voegter by, Dan het water is beſt te krijgen, en alderbeſte koop, daer het evenwel het alderbeſte dingẽ is, gelijk de Poët Pindarus ſeyt. Laet ons maer water, laet ons maer meel hebben (ſeyde de wijſgerige Epicurus) en wy en behoeven Jupiter zelve ſijn geluk niet te benijden. De gemelte Plato prijſt ſeker Wet, waer by verboden werde, yemant by ſijn buren water te gaen halen, voor aleer hy op ſijn eygen erf diep had laten graven: zijnſe niet grooter beriſpinge waerdig, die in haer eyge beke ſchoon en klaer water hebbende, 't ſelve latẽ ſtaen, en met groote moeyte modderigh water uyt vremde gronden gaen putten? die

Godts

Godtsgaven, die ſy t'huys hebben, en waer van alle landen verſien zijn, verachten, en die op een ander zijn alleen achten? Maer dit iſt, ons en behaeght, noch en vermaeckt niet, als dat van verre komt, en met gevaer gehaelt wert.

—— ultimis ab oris
Attractus ſcarus, aut arata Syrtis
Si quid naufragio dedit, probatur.

Maer gelijck wat vremt is, by ons geacht wert, ſo wert ook het onſe by de vremden. Indien de volckeren, ſeyt *Montaigne*, daer wy van daen halen 't *Pockhout*, *Sarzeparilla*, en *China* geneeſmeeſters hebben, hoe veel meenen wy, dat ſy niet door deſelfde vremdigheyt, ſeldenheyt, en dierte, en houden van onſe Kool en *Peterſelye*? Onſe Matroſen, die na Ooſt-Indien, op de kuſt van *Guynea*, en andere vaerten doen, zijn door de banck wel verſien van *Look*, om onderwege te gebruycken, en krijgen, van elck bolleken, dat ſy over houden, gout en handen vol nagelen, en dat volck houdt ons Loock koſtelijcker, als hare koſtelijckheydt. Wy belachten de Indyanen, doen ſy tegens eenige nietige, en by ons weynigh-waerdige dingen, haer betere waren plachten te vermangelen: maer en ſpelen ſy ons dat niet wel betaelt, als wy voor haer Droogen, die ſy anders niet en ſouden achten, zoo goede ſtucken van achten moeten betalen? Wy ſouden meerder reden hebben, om met haer te ſpotten, by aldien ſy ſo grooten zee quamen overvaren, om hier te halen onſe Graswortels, Broenetelen, Paerdebloemen, en diergelijcke. Want het gene wy van haer aldus halen, ende is niet een hayr beter, by haer niet meerder geacht, en ſelfs voor ons nergens na ſo goet niet. Dan het heeft hier al mede plaets, *Familiaritas parit contemptum*, dat gelijk al te groote gemeenſchap onder de luyden allencxkens kleynachtinge broeyt, en daerna ſmaet, en verachtinge baert: zo verachten wy oock de kruyden, die by ons gemeen zijn, en dagelijcx geſien werden. Datmen kent en wil men niet, en datmen niet en kent, neemt men graeyigh aen.

Ita plerique ingenio ſumus omnes: noſtri noſmet pœnitet.

Geeſt yeder Hoen een vollen back,
Op dat het ete met gemack,
En let eens hoe het ſal vergaen.
Niet een en ſalder blijven ſtaen;
De volheyt is hun geenſins ſoet,
Daer is geen luſt in overvloet,
Een yeder loopt bezijden af,
Om graen te ſoecken in het kaf.

Wy treden ons eygen kruyden, die tot onzen dienſt en gebruyck gewaſſen zijn, met de voeten, en laten dezelvighe alle jaer onnuttelijck vergaen, als geen meerder kenniſſe daer van hebbende, dan den Eſopiſchen haen, van den diamant, die hy met de pooten wechſchardelde: ende wy halen onzekere, oubacke, vervalſchte, ondienſtige, met groote koſten, en gevaer uyt vergelegene Landen. De Vrouwen, die ſwanger gaen, hebben dickwils een verkeerden Luſt, dat ſy haer eygen eten, en goeden koſt niet en meugen, maer verlangen na yet, dat ſelſaem, buyten tijts, of anders niet te krijgen, ja oock hinderlijck is: my dunckt dat wy aen deſelfde ſieckte vaſt zijn, als ons de goede middelen, die wy t'huys hebben, tegenſtaen, en alleen gebruycken willen de gene, die van ſo verre moeten gebracht werden. Ick neem beyde voor een gebreck op, het welck byſondere Genees-middelen van doen heeft, doch die niet in 't eylandt *Anticyra* en behoeven gehaelt te werden, maer die elk in ſijn eygen lant genoegh kan vinden. Dr. *Primeroſe*, hier voor vermelt, wenſcht dat Engelandt (daer hy woont) gelijck het by ſijn ſelven genoegh heeft tot noordruft, en kleederen, oock verſien was van Geneeſmiddelen, beſluyt evenwel, dat, indien 't ſelve met evenveel voordeel konde geſchieden, de Inlandtſche altijdt voor de Wtheemſche behooren genomen te werden. Nu dat ſulcx met meerder voordeel gheſchiet, meenen wy by ons beweſen te werden.

Het III. Capittel.

1 *Redenen, tegens de Inlantſche kruyden, als nieu en onverſocht, wederleyt.*

2 *Dat deſelvige niet alleen veranderende en zijn, maer oock Purgerende.*

3 *Dat tot de inwendighe Mengel-middelen, met den Honigh, de Suycker wel kan ontbeert werden;*

4 *En tot de Wtwendige den Olye, in wiens plaetſe wy de Boter hebben.*

5 *Dat de vremde Kruyden, al werden ſy in onſe Hoven aengehouden, haer vorige kracht niet en houden.*

NA dat in 't laetſt voorgaende Capittel, uyt het tegen een ſtellen van de Inlantſche, en Wtheemſche kruyden, klaerlijck aenghewefen is, hoe veel de Onſe in deught de Vremde overtreffen, en niet alleen en behooren boven d'andere gehouden, maer ſelfs alleen ghebruyckt te werden: ſoo ſullen wy nu tegenwoordigh gaen beantwoorden de tegenworpingen, die aen het ghene wy bewerenen bewijſen, eenige verhinderinge ſchijnen te maken.

1. Voor eerſt kan ons tegengeworpen werden, dat alle nieuwigheyt en het verſoecken, gelijck *Hippocrates* ſelve ſpreeckt, gevaerlijck is, en derhalven ſekerder te weſen, datmen hem houdet by het oude, ende ſo veelhondert jaren beproefde,

Eventus varios res nova ſemper habet.
Nonne placet melius certis confidere rebus?

Ick en wil hier nu niet op ſeggen, dat al wat van outs gedaen is, daerom niet voor beter te rekenen en is, of dat de Outheyt niet en ſoude zijn een moeder, gelijck den Outvader *Arnobius* daer van ſpreeckt, vol van misſlagen: maer ik ſal alleen vragen de gene, die op het oudt ghebruyck ſoo vaſt ſtaen, indien de oude Grieckſche, ende Arabiſche geneeſmeeſters, die wy alleen navolgen, in Hollant geboren waren, en aldaer geleeft hadden, hare Droogen in Grieckenlant, Arabyen, of Indyen zouden gehaelt hebben, of veel liever, dat by haer niet zouden gebruykt, en beſchreven zijn geweeſt, die hier waſſen, en uyt onſe aerde van ſelfs voortkomen? Ick geloof, dat een yegelijck my dit geerne zal toeſtaen. Wel waerom en doen wy dan zelve niet het gene wy meenen, dat die treffelijke mannen alhier zouden gedaen hebben, gelijck wy weten, dat by haer ghedaen is in haer eygen vaderlant, inſonderheydt dewijl ons daer toe niet minder ſtoffe, noch gelegentheyt en ontbreeckt?

Commoda Naturæ nullo tibi tempore deerunt,
Si fueris contentus eo, quod poſtulat uſus.

My dunkt hier tegens al te hooren een gemeen geroep, Niet tegenſtaende 't goet zoude geweeſt hebben, dat in 't beginſel de Genees-konſte geſtelt ware op kruyden van ons lant, evenwel, dewijl van de Wtheemſche al over lange de proef genomen is, en hare krachten door de ervarentheyt van zo veel hondert jaren beveſtight zijn, dat het tegenwoordigh niet alleen onnoodig zoude weſen om andere in te voeren, maer oock gevaerlijck, om met onverſochte Kruyden de geſontheyt in de waegh-ſchael te ſtellen.

Om hier op te antwoorden, en ſal ick geen nieuw verhael maken van het los gebruyck der gebruyckelijcke Wtheemſche droogen: maer alleen zeggen, gelijck de Oude, door Reden en Ondervindinge, de krachten en werckingen der kruyden van haer Landt hebben leeren kennen, dat even den zelven weg noch voor ons open ſtaet, ghelijck wy in 't naeſt-volgende capittel nader ſullen aenwijſen. Behalven noch datter vele onder de Oude zijn, die veel van de krachten der geneeſmiddelen ſchrijven, om datſe zo voor haer van andere beſchreven zijn, ſonder dat ſy zelve daer van de minſte proef genomen hebben. En zo werdt den eerſten misſlagh in ghevolgh getrocken, diemen dan eerſt gewaer wert, als men tot de ervarentheydt komt. Van ſo een verhaelt Galenus 1. Simp. 27. die dapper ſtofte, een wonderbaerlijck genees-middel te hebben tegens de Gicht, en dat daer by geval over quam yemant die dezelfde in de voeten hadde, maer niet ſoo ſwaer of hy konde noch gaen: derhalven verzocht zijnde om die groote kracht aen de man te toonen, en hy daer mede geſtreken zijnde, den gantſchen nacht van pijn niet en konde ſlapen, en dat, die te voren noch gegaen hadde, 's anderendaeghs niet lijden en konde datmen hem droegh. Om verder te gaen, ten tijde, dat de Griekſche geneeſmeeſters haer kruyden eerſt in 't werck ſtelden, doen was 't by haer ſo nieu als het tegenwoordigh by ons zoude weſen.

Quicquid novellum ſurgit, olim non fuit.

Daerom mach ick de gene, die al by 't oude en gebruyckelijcke willen gebleven hebben, wel antwoorden met de verſſen van de meergemelte *Eſtienne Paſquier*, die hy zelve in ſijn *plaidoy* te pas bracht, als hy ſprack voor de *Paracelſiſten* (die alle nieuwe en vele goede dingen hebben) tegens de gewoonlijcke Genees-meeſters:

Dicitur eſſe novus vobis Paracelſus, ob idque
Crimen, in obſcurum pellitur exilium.
At novus Hippocrates, novus & Chryſippus, & ipſe
Romæ Aſclepiades, tempore quiſque ſuo.
Qui nova damnatis, veteres damnetis oportet.
Aut iſta nihil eſt in novitate novi.

De Arabiers en hebben 't daer oock niet by gelaten: maer noch verſcheyde Geneeſmiddelen in haer Landt gevonden, die veel ſachter en bequamer haer werck doen, als die te voren by de Griecken in 't gebruyck waren, en evenwel by dezelve gantſch onbekent zijn geweeſt. Waerom en zouden wy dat loffelijck voorſchrift hier te Lande niet mogen navolgen? Waer toe en zouden wy niet met danckbaerheydt gebruycken de Kruyden, die Godt tot ons gebruyck hier zoo mildadelijck doet groeyen, en van dewelcke al een groot deel van outs verzocht is, en noch alle daegh gebeſight wert?

2. Dan hier op valt wederom tegen, dat wy wel in 't gebruyck hebben eenige kruyden hier waſſende, die wy *Alterantia*, ofte Veranderende noemen, te weten, die wercken door hare hoedanigheden met hitte, koude, vochtigheydt, en drooghte, dat is, die koude vochtigheden ofte deelen konnen verwermen, heete verkoelen, die te vochtigh zijn verdroogen, die al te droogé vervochtigen; als oock die van wegen haer ſtoffe verdunnen of verdicken, openen ofte ſtoppen, &c. maer dat ons Lant geen kruyden en draeght, om den buyck weeck te maken, ofte aftreckte verwecken, die wy Purgantia, of purgerende noemen.

Dit is zoo een ghemeen, ende vaſt ghevoelen by een yeghelijck, datmen meent ſulcks onwederſprekelijck te wezen. Ick meene niettemin, zoo door de Reden, als door de Ondervindinge, twee vaſte ſteunſels van bewijs, volkomentlijck te betoonen, dat ons Landt mede voortbrenght veelderley Kruyden, die zoo wel, als de Wtheemſche alderhande quade vochtigheden door den kamergangh afdrijven. Want alzoo wy dagelijcks bevinden, datter onder onſe Inlandtſche kruyden, die van

oudts

oudts in 't gebruyck zijn geweeſt, ſommige het ſlijm uyt het Hooft door Nieſſen, ende quijlen, ſommige door ophoeſten de borſt ſuyveren, ſommige de Maeg met braken ontlaſten, ſommige het Graveel en het water affetten, ſommige de Maent-ſtonden verwecken, de Wtheemſche daer in gantſch niet wijckende: waerom en zouden in het zelve Lant niet waſſen, die de dermē, en 'tander Ingewant van hare vuyligheyt reynigen? Iſt wel gelooflijck, dat de Nature, die een yeghelijck rechtvaerdelijck geeft, ghelijck Galenus ſchrijft, dat hem noodigh, en dienſtigh is, en die ons van alle andere Genees-middelen ſo volkomentlijck verſien heeft, haer hant alleen in Purgerende zoude geſloten, en ons als gedwongen hebben deſelvige uyt zo verre Landen met ſulcken gevaer, ende koſten te ontbieden? Dit zoude voorwaer niet veel ſluyten. De meer-ghemelte Galenus bewijſt in ſijn noyt ghenoegh gepreſen boeck van het gebruyck der Deelen, dat in ons Lichaem gantſch niet overig noch te kort gemaeckt en is. Het gene Godt in de kleyne werelt (gelijck de wijſgerige ons Lichaem noemen) ſo konſtigh gedaen heeft, en is niet minder in de groote te vinden: derhalven oock niet te gelooven, dat Godt almachtigh, die alle Landen met ſijnen ghenadigen ſegen begaeft, de Indyanen ten overe zoude gegeven hebben, daer van wy geſtadig gebreck zouden lijden. De Ondervindinge zal de Reden vaſt ſtellen. De purgerende middelen zijn, volghens de mate van haer werckinge, driederhande, ſommige maken den buyck maer een weynigh weeck, ende 't en zy datmen van deſelve veel inneemt, ſullen weynigh wercken, ſodanige zijn onder de Wtheemſche, en gebruyckelijcke, Pruymen, Tamarinden, Caſſia, Manna, waer voor wy hier te lande hebben, roode Kool (ſiet Cato de R.R. alwaer hy de toebereydinge beſchrijft) bleycke Roſen, Spinagye, Beet, Suyring, Patientye, Violen, &c. en van de gene die buyten de hoven opſlaen, (van dewelcke wy meeſt ſpreken) Maluwe, Thalictrum, Broenetelen, de jonge ſcheutjens van Hoppe, 't loof, en de wortelen van Varen, Melde, Mayer, wilde Zeekoole, Algoede, of Lammekens-oore, kleyne Santorye, Duyve-kervel, Alſſen, de wortels van geel Liſch, en Boomvaren, Mede, ſoete en ſuere Wey, in dewelcke de verhaelde kruyden bequamelijck geſoden werden. Hier toe kan mede gebruyckt werden het Sap van een ouden Haen. Sommige ſetten matelijck af, ghelijck Rhabarber, in wiens plaetſe wy konnen gebruycken den Waterpatigh, die oock Rhabarbarum monachorum ghenoemt werdt, als of hy by de twee Minderbroeders, die over den Arabiſchen Meſue geſchreven hebben, voor den rechtē Rhabarber gehouden was; als oock 't zaet van Lennettekens, het affietſel in wijn van het hout van Alfs-rancke, ſap van Bingel-kruyt. So machmen in plaetſe van Sene-bladeren, en diergelijcke, nemen het zaet of ſap van Salomons ſegel, de jonge ſcheutjens, of wortelen van witte Bryonye, ofte wilde Wijngaert, Speerwortel, ofte Water-kalfs-voet, de jonge ſcheuten, knoppen, bloemen, beſyen, bladeren, zadekens, ofte wortelen van Hadigh, ende van Vlier, en die geweldigh afdrijft, de middelſte ſchors van de tacxkens, die wel voor Gutta gamma, Scammonye, Turbith, en andere ſterck afdrijvende mach verſtrecken; als oock het ſap ofte poeyer van Rhijn-beſyen, van Zeewinde, of Zautenelle, Bremzaet, de wortel van Vyerkruyt, ofte ſwart Nieskruyt, het ſap van Muer-peper, het ſap, zaedt, wortelen van Wolfs-melck, Duyvels-melck, en veel meer andere van die ſlagh, die wy hier na ſullen beſchrijven. Ick weet wel, dat deze laetſte uytermaten ſcherp, en ſterck zijn, en zo zijn oock de verhaelde Wtheemſche: dan ghelijck die ſcherpigheyt door vermenginge van wat anders verzacht en verbetert wert, het zelve konnen wy oock bequamelijck doen in onze Inlandtſche, gelijck oock onder wat Boters mengen, of met vet Vleeſchnat, waer in de ſcherpigheydt blijft ſteken. De eerſte (gelijck zeker Grieck van 't verſtant zeyde) hebben een ſpoor, de laetſte den toom van doen. Nu waer beyde te vinden is, en hoe dat uyt de verhaelde, en andere Kruyden voor de winter Syropen, Conſerven, en diergelijcke Mengel-middelen konnen bereyt werden, zal ick hier na wijdtloopigh aenwijzen.

3. Hier ſoude wederom een nieuwe ſwarigheyt konnen vallen, dat dewijl de gemelte Syropen, Conſerven, &c. nootſakelijken met Suyker moetē gemaekt werden, en het Suyckerriet by ons niet en waſt, wy gedwongen zijn dezelve van buyten te krijgen. Dan hier in en ſteekt gantſch geen zwarigheyt. De Suyker wert by de Geneesmiddelen gemenght, zoo om dat het door ſijn zoeten en aengenamen ſmaeck de onaengenaemheyt van dezelve zoude verminderen, ofte wechnemen, als inzonderheyt om die te bewaren, en goet te houden, op datze altijt by noot gereet, en by de hant zoude wezē. Tot beyde inſicht is onzen Honig bequamer als de Suyker. Want wat de ſmaek belangt, daer en is niet datdē Honig in ſoetigheyt overtreft. Wel is waer dattereen weynig ſcherpigheyt onder is, dan die wert betoomt door 't vermengen van 't Water, met het welcke men gewoon is den Honigh, tot de Geneeſmiddelen, op te koken. Want het water, als of het was een gemeene ſtoffe, van al 't gene, daer 't mede vermenght wert, en verwermt niet met verwermende, noch verkoelt met verkoelende, gelijck tegens den Italiaenſchen Montanus wel aengeweſen is van den Françoiſchē *Fernelius*: maer verdooft en vermindert altijdt de kracht van de werme, en Dunmakende droogen, die daer in gekookt werden. Dat den Honigh oock bequamelijck bewaert, blijckt genoeg aen Theriakel, Mithridaet, en andere Mengelmiddelen, die met Honigh gemaeckt zijn, dewelcke zo vele jaren dueren, datter naulijcx eenige tijdt dezelve kan doen bederven, als den Honich maer goet, bequame-

lijck

lijck gemenght,en na de konſt gekoockt is. Want hy is van dien aert,ſeyt Plinius,dat hy mede de lichamen voor de bedervinge bewaert. Waerom oock het lijck van *Alexander de Groote* met Honigh is gebalſemt geweeſt. *Statius* in Sylvius:

Duc & ad Æmathios manes, ubi belliger urbis
Conditor Hyblæo perfuſus nectare durat.

Daerenboven brenght den Honigh, de Genees-middelen,onder dewelcke hy vermengt wert, het zy deſelve veranderen, of aftreck maken, noch een ander voordeel by, zo vordert de kracht van deſelvige. Want door ſijn afvegende kracht vermengt met wat ſcherpigheydt werdt de afdrijvende kracht vermeerdert, en by d'andere helpt hy de verſtoptheyt openen, en de grove en taeye vochtigheden ontdoen, en verdunnen. So dat de Syropen (in dewelcke de Suyker meeſt te pas komt) ſlaende byna alleen op die twee werckingen, veel dienſtiger, en bequamer zijn, van Honigh gemaeckt, als van Suycker. Men zoude mogen ſeggen, dat den Honigh wel dienſtigh is in ſodanige Syropen, die alleen ſtrecken om te openen, en de vochtigheden te bereyden: maer dat hy aen d'andere zijde ſchadelijck ſoude weſen in de gene die verkoelen, en daer toe in brandende Koortſen, ende andere heete Sieckten ingegeven werden: daer op ſtaet te antwoorden,dat de Suycker ſelve (waer uyt blijckt de misſlag van onſe vrouwen,die meenen,dat ſy met Suycker de kracht van de Wijn breken) ook een hitte en ſcherpigheydt by haer heeft, ghelijck de Chymiſten ſulcx met haren uytgetrocken geeſt volkomentlijck vertoonen, en derhalven onbequaem is om gemenght te werden onder het gene datmen tot verkoelinge wil ingeven. Dit is de oorſaeck dat de gene,die een onſtekinge, of de ſprouw in de keel hebben, klagen dat ſy ſelfs van *Syroop van Violen* ſulcken brant,alsof ſy enckel peper lickten,in de keel gewaer werden. Derhalven is beter voor de ontſtekinge een verkoelent gorgel-water te beſigen,en voor de ſprou verſſe, ofte ongezoute boter te licken, ende voor den brant te drincken Gerſtewater, daer de Verkoelende zaden mede uytgetrocken zijn, of ('t gene de vrouwen in Vranckrijck doen) daer de rootachtige wortels van Suyringh eens lucht in opgekoockt zijn, het welck lieffelijck in 't gheſicht (als rooden wijn niet qualijck ghelijckende) ende niet onaenghenaem van ſmaeck en is. Tot het ſelfde ſtreckt mede onſe Suere Wey,die wy,heet gemaeckt zijnde, met Suyringh,of Schaeps-Suyringh konnen uytperſſen, en alzo, ofte oock alleen, laten drincken.

4. En gelijck wy met den Honigh de Suycker wel konnen derven,eveneens iſt gelegen met den Olye,in wiens plaetſe wy hier de Boter in overvloet hebben, dewelcke geen minder kracht en heeft, als den Olye, om te verſachten, en te doen rijpen. Kan oock zeer langh bewaert, en ſonder zout goet gehouden werden, wanneer men deſelve in 't eerſte met een glas in de Son ſtelt, en de wey, daer op komende,geſtadigh af laet loopen: anders bederftſe lichtelijck, en geeft van haer een onlijdelijcken ſtanck. Maer wel gehouden zijnde werdt bequamelijck, in plaetſe van Olye, gedaen in Pappen, Plaeſters, Salven,ende diergelijcke Heel-middelen.

5. Yemant ſoude ons noch tegen mogen werpen, dat, alſo vele van de vremde kruyden in onſe Hoven konnen onderhouden werden, dat wy die in 't ghebruyck ſouden mogen houden, ſonder deſelve elcke reys van buyten te ontbieden. Dan dit is al mede lichtelijck te beantwoorden. De wijſgerighe Plato heeft eertijts ſeer wel gezeyt,dat verſcheyde plaetſen op der aerde verſcheyde dinghen voort-brachten. Doen in de Scheppingh de Kruyden en Boomen uyt het aertrijck opſloegen, ſo droegh elck (gelijck Moſes ſchrijft) zaet na ſijnen aert. Dezen aert beſtaet uyt de nature van de aerde, water,en lucht; als oock op wat graed het onder Son,en onder wat geſternte het Lant gelegen is. De wijſe *Anaxagoras* zeyde dat de Aerde was de moeder van de Plantſoenen,ende de Son de vader, dat is, den Hemel met de vier Elementen, onder welcke de Aerde de voornaemſte ſtoffe geeft, die van ſelfs volgens haren aert de kruyden voortbrenght. Soo bevintmen dat in 't eylandt Candia,de aerde geroert zijnde,alſſer niet anders gezaeyt en wert,daer uyt Cypres groeyt. So brenght het Ioodſche landt alleen Balſem voort, Arabyen Myrrhe,de Ooſt-Indiſche eylanden Speçeryen,onſe Landen mede haer byſondere kruyden. De Poët Virgilius heeft dit mede wel aengeweſen,

Diverſæ arboribus patriæ, ſola India nigrum
Fert ebenum, ſolis eſt thurea virga Sabæis.
Quid tibi odorato referam ſudantia ligno
Balſamaque, & baccas ſemper florentis acanthi?

Van wegen deſen ingeboren aert en konnen onder de vremde kruyden,en boomen de meeſte niet overgebracht werdẽ,om alhier te waſſen: ſommige waſſen wel, maer onvolmaeckt,ſo datſe noch bloemen,noch vruchten voort en brengen,en gaen dan ten laetſten uyt, gelijck ick noch onlangs in Aloë bevonden hebbe. Nu die al weligh waſſen, en wel overblijven,om dat ſy een geheel ander voedſel moeten trecken uyt vremde Aerde, en onder eenen anderen Hemel leggen, verlieſen de kracht, die haer van d'oude toegeſchreven wert. Sy ſchrijven,de *Perſiken* in Perſſyen zo vergiftigh te weſen, dat ſy terſtont yemant ombrengen: ende by ons, daer ſy een ſachter aerde,en lucht hebben,zijnſe een aengename vrucht. *Scheerlink* heeft hier weynigh kracht,daer men met den ſelvigen eertijts te Athenen de miſdadige plagh te dooden,gelijk in 't exempel van *Socrates* elders by ons verhaelt is. *Kool* en kan in Egypten niet gegeten werden om ſijn bitterheyt,daer hy by ons,en elders voor ſalaet en moes een aengename ſpijſe is. De *Cappers*, die in Afriken voort-

voort-komen, vallen te ſcherp om te eten, daer de Spaenſche ons ſtrecken voor een lieffelijcke Sauce. Ende ſo gaet het voorts met andere. Selver in elck Landt, heeft elck Kruyt noch een byſondere plaets, daer het, na ſijnen aert, ende eyghen voedſel waſt. Soo ſchrijven de Oude, dat *Santorye* in den Eliſchen Acker vruchtbaer was, op de Bergen onvruchtbaer, in de Beemden maer een Bloem en kreegh, in de Dalen noch geen Bloem en konde voort-brengen. Wy bevinden oock merckelijck, dat Lepel-bladeren, Bekeboom, en andere Kruyden, veel van haer kracht verlieſen, die erghens verplant zijn, van de plaets, daerſe van ſelfs na haren aert opſlaen. *Virgilius* heeft ſulcks mede aengemerckt in 't 2. Boeck van ſijn Landt-bouwinge,

Sponte ſua quæ ſe tollunt in luminis auras,
— læta, & fortia ſurgunt, Quippe ſolo Natura ſubeſt.

Daerom ſeyde *Porphyrius*, dat de plaets, niet minder, als het Vaderlandt het beginſel aen de Telinge gaf. Waer door alles niet alleens en waſt, ofte daer het al waſt, als gedwongen voedſel, ende 't welck tegen ſijnen aert ſtrijt, inſuygende, ſoo goet niet en is, wat naerſtigheydt daer oock toe-gedaen wert.

Vidi ego lecta diu, & multo ſpectata labore,
Degenerare tamen.

De Wijngaert wert hier wel onderhouden, ſo dat hy oock rijpe en ſmakelijke Druyven voortbrengt, dan deſelvige en konnen evenwel geen goede Wijn uytleveren. De Meloenen werden met groote ſorghe op-ghequeeckt, ſo dat ſy oock tot haer volkomen groote komen, dan en hebben nerghens na de deught, van de ghene, daer ſy uyt Aerde, en Lucht, na haren ingheboren aert groeyen. Sien wy oock niet dat het een Landt liever, ende weeldigher het eene Koren ofte Zaet draeght, als het ander. De gheleerde Poët *Virgilius* (ende de Schrijvers van de Landt-bouwinghe, hier voorgemelt, hem volgende) heeft daerom met goede reden, in ſijn eerſte Boeck van de Landt-bouwinge, de Huyſluyden geboden, voor het zaeyen, hier wel op te letten, ſeggende, dat al van den beginne elck Landt, als een vaſte Wet, ſijnen byſonderen aert van de Nature ghekreghen heeft.

Ad prius ignotum ferro quam ſcindimus æquor,
Ventos, & varium cœli prædiſcere morem
Cura ſit, ac patrios cultus habituſque locorum,
Et quid quæque ferat regio, & quid quæq; recuſet.
Hic ſegetes, illic veniunt felicius uvæ,
Arborei fœtus alibi, atque injuſſa vireſcunt
Gramina; nonne vides croceos ut Tmolus odores,
India mittit ebur, molles ſua thura Sabæi,
At Chalybes nudi ferrum, viroſaque Pontus
Caſtorea, Eliadum palmas Epirus equarum?
Continuo has leges, æternaque fœdera certis
Impoſuit Natura locis, quo tempore primum
Deucalion vacuum lapides jactavit in orbem.

Dit en heeft niet alleen plaets in Boomen, Kruyden, ende alles wat de Aerde voort-brenght: maer oock in de Beeſten, Vogels, Conijnen, en alle andere Dieren, diemen houdt, hoe goet voedtſel datmen haer gheeft, ſoo en heeft het dien aert ende deught niet, dat ſy ſelve in 't wildt ſouden rapen, ende waer van ſy beter varen. Men ſiet oock dat de Luyden, die uyt een verre Landt verplaetſt werden, eerſt ſelve, ende daerna hare navolghers, door den aert van 't Landt haren ouden aert allengskens veranderen. Soo ſchrijft *Fazelli* in ſijn Hiſtorye van Sicilyen, dat de Stadt van *Mazara*, daer de Hoenderen grooter waren, als erghens in Europa, ofte Afriken, door de oproerighe Spaengiaerts, in het jaer 1517, overrompelt, en na 't uytjagen van de Borgers, vijf jaren bewoont, ende in die tijdt alle de Hoenderen vernielt zijnde: als de Inwoonders daerna wederquamen, mede-brenghende een deel paren uyt de naeſte ſteden, dat hy ſelve geſien heeft, de Kuykens van die Hoenders komende, door inſtortingh van den Hemel, allengskens tot de eerſte groote zijn ghewaſſen. Kan de gelegentheydt van de plaets dit in de Dieren, hoe veel te meerder hebben wy dierghelijcke veranderinge te verwachten in de Plantſoenen, die vaſt in de aerde ſtaen, ende dat wy ſien, hoe ſommighe (gelijck ſelfs de *Made-lieven*) door dickwils verplanten, elcke-reys veranderen.

Het IV. Capittel.

1 *Hoe de krachten der kruyden te kennen zijn uyt de*
2 *Smaeck,*
3 *Reuck.*
4 *Gelijckeniſſe van Verwe,*
5 *Van Gedaente met de Deelen des Lichaems,*
6 *Ofte met de Gebreken.*
7 *Dan ſekerſt door de Ervarentheydt.*

I

NA dat met goede redenen, gelijck wy meenen, beweſen is het recht gebruyck der Inlandtſche Kruyden: ſo ſtaet nu te vertoonen, hoe datmen tot kenniſſe van haer Krachten ſal geraken. De krachten moeten in ſimpele, ende gheen gemenghde Genees-middelen onderſocht werden: ende dan oock gelet, gelijck *Galenus* beyde vermaent, niet wat hoedanigheydt ſy in haerſelven hebben, ofte na haren aert ende gantſche nature, ghelijck de Natuyrlijcke wijſgerige doen, maer na datſe met ons, ende onſe nature geſtelt zijn. Te weten, niet ofte yet in 't ge-

meen heet, kout, vochtigh, ofte droogh is, ofte dat het eenigh ander Dier kan verwarmen, verkouwen, vochtigh maken, ofte verdrooghen, maer dat het ſoodanighe hoedanigheden het Menſchelijcke Lichaem mede-deelt.

De Enckele, ofte ongemengde Genees-middelen hebben hare kracht na driederley Hoedanigheydt, gelijck breeder aengeweſen is in het eerſte Deel van den Schat der Ongeſontheyt, op 't 6. Capittel. Na de eerſte, te weten, het uytſteken van eenigh Element, dat boven de andere de overhandt heeft, is een Kruyt heet, kout, vochtigh, ofte droogh. Na de tweede, te weten de ſtoffe, is het een dun, ende fijn van Deelen, het ander grof, ende taey. De derde hoedanigheydt en ſpruyt niet uyt de gematigheyt, noch uyt de ſtoffe, maer uyt de geheele ſelfſtandigheydt, ende en is niet anders als een verborgen eygenſchap van haer gantſche weſen, gelijck daer zijn die af-ſetten, ende het vergif wederſtaen, ofte diergelijcke kracht hebben: gelijck die van den eerſten ſlagh, verwarmen, verkoelen, &c. van den tweeden, openen, ſluyten, &c. Van deſe twee konnen wy door kennelijcke teyckenen komen tot wetenſchap van haer krachten: maer de derde hoedanigheydt en is niet als door ervarentheydt te ondervinden.

De Ken-teyckenen werden gheſtelt in Smaeck, Reuck, Gelijckeniſſe van Verwe, en van Gedaente met de Deelen onſes Lichaems, ofte met de Gebreken.

2 Wel te recht beriſpt *Galenus*, een bottert, die voor-gaf, dat, om de Krachten der Kruyden te kennen, de Sinnen gheen plaets en hadden. Want hoe (ſeydt hy) weten wy dat het vuur heet, ende het ys kout is, als uyt het gevoelen? Ende die ontkennen wil, 't ghene de Sinnen ons merckelijck openbaren, die en ſal niet weten waer hy het beginſel van ſijn Bewijs-redenen van daen ſal halen. De Poët *Lucretius* is van het ſelfde gevoelen in ſijn 4. Boeck:

Invenies primis à ſenſibus eſſe creatam
Notitiam veri, neque ſenſus poſſe refelli:
Qui niſi ſint veri, ratio quoque falſa fit omnis.

De Grieckſche Genees-meeſters, Hippocrates, Theophraſtus, Galenus, als oock de Kruyt-beſchrijver Dioſcorides, ende na haer de Arabiſche, hebben allegader de kennelijcke teyckenen van de Krachten der Kruyden, ende Droogen getrocken uyt den Smaeck. Want alſoo den ſelfden voortkomt uyt haer ſtoffe, ende gematigheydt, ſo kan hy te kennen gheven wat heet, ofte kout, grof ofte fijn van Deelen is. Het onderſcheydt van den Smaeck wert geſtelt negenderley, Scherp, Suyr, Vetachtigh, Zout, Serp, Soet, Bitter, Wrangh, Smets: waer van de drie eerſte ſpruyten uyt een dunne ſtoffe, de middelſte uyt een middel-matige, de laetſte uyt een grove, ende aerdachtighe.

Scherpe ſmaeck, is in 't gene geproeft zijnde, op de Tong bijt, en met eenen verwarmt, en ſomtijdts oock als brant; gelijck Peper, Loock, Kerſſe. Beſtaet in een heete hoedanigheydt, ende een fijne drooge ſtoffe. Derhalven al wat ſcherp, ende bijtende van ſmaeck valt, dat heeft eenen aert na het vuur: den welcken als hy noch niet te ſterck en is (de hoedanigheden der Droogen, werden na haer ſlappe, ofte ſtercke werckinge in vier graden onderſcheyden) maer buyten den derden graed blijft, gelijck in Hyſſoop, Peterſelye, Venckel, heeft kracht binnen in 't Lichaem, om door te dringen, de wegen te openen, en de dicke vochtigheden te verdunnen, van buyten opgeleydt om de huyt open te maken, de vochtigheden uyt te trecken, en te doen vervliegen. Dat noch ſcherper, ende heet over den derden graed is, en geproeft zijnde, niet alleen een groote ſcherpigheyt op te tong en laet, maer noch met een dunnen damp in 't Hooft opſtijght, 't ſelve brant en maeckt puyskens, ghelijck *Moſtaert*, ofte verweckt bladeren, gelijck *Loopigh-kruyt*, ofte *Sondauw*, *Peper-kruydt*, ende *Water-hanen-voet*, ofte doet verteeren, ende verrotten, ghelijck *Rotte-kruyt*, ofte *Sublimaet*.

Suyre ſmaeck prickelt mede met een bijtende fijnigheydt de Tonge, doch ſonder eenige warmte, en komt voort uyt een dunne, en drooge ſtoffe, welckers warmte, ofte door bederven vervlogen is, gelijck in Azijn, ofte dat de koude ongematigheyt van begin de fijne ſtoffe byghewoont heeft, ghelijck in *Suyring*, en *Citroen-ſap*. Derhalven en is het Suyre niet minder doordringhende, en ontdoende, als het Scherpe: ja daer toe en is niet krachtigher, als den *Azijn*, inſonderheydt wanneer hy oudt, ofte overghehaelt is: want dan doet hy ſelver het Metael, gelijck het *Citroen-ſap* de Paerlen, af-eten, ende verteeren. Dan dit onderſcheydt valt tuſſchen deſe twee Smaken, dat het Suyr van buyten opgeleydt, niet en ontdoet, ofte en doet vervliegen, gelijck het Scherp, maer in tegendeel te rugge ſtoot, ende de Sinckinghen ſteut, ende ſulcks veel ſtercker, als het gene kout, en t'ſamen-treckende is; want door fijnigheydt kan het de kouw dieper in-dringhen. Soo bevinden wy, dat den Azijn, de Sinckingen te rugh ſtoot, het bloeden uyt den Neus, ende alderhande Bloet-gangh, ende Loop, ſo door ſijnen damp, ſelfs alleen, ofte met water inghenomen, teghen-houdt.

Vette, ofte *Smeerachtighe ſmaeck*, en is eygentlijck gheen ſmaeck, maer evenwel onder deſelfde eerſt gheſtelt van *Theophraſtus*. Hy en vertoont gantſch gheen hitte, noch ſcherpigheydt op de Tonge, maer alleen eene lijmerigheydt, daer deſelve als mede beſtreken blijft. Soodanige is in *verſche Boter*, *Olye*, *Vet*, *Heemſt-wortel*. Hy beſtaet in een dunne, ende luchtachtige ſtoffe, dewelcke in hitte, en koude gematight is, ſonder drooghte (want ſoude anders mede, gelijck Scherp, ende Suyr, doordringhen, en

doore-

door-ſnijden) deelachtigh van een luchtighe vochtigheydt, waer door het gene vet is, inſonderheydt bequaem valt om te verſachten, ende vochtigh te maken.

Zoute ſmaeck en verhit de Tonghe niet ſeer, dan ſchraptſe door ſijn ſterck verdrooghen. Want hy en komt niet van ſeer ſcherpe hitte, maer die evenwel allengskens en metter tijdt de aerdachtige Deelen, dewelcke in de waterighe vochtigheydt zijn, opdrooght, ende verbrandt; ſoo datmen in de zoute ſmaeck meerder drooghte, als hitte ghewaer wert. Sulcks blijckt voornamelijck in het *Zout*, en *Salpeter*, ende minder in de *Zoutenelle*. Het gene zout is, beſtaet in matelijcke ſtoffe, als vermenght hebbende, waterighe, ende aerdachtige Deelen, verdunt, prickelt, ſuyvert, ende opdrooghende de overtollighe vochtigheydt, bewaert voor bedervinge, te weten, matelijck ghebruyckt zijnde; want anders valt het, door te veel verdrooghen, hinderlijck.

Soete ſmaeck is de Mont lieffelijck, en aengenaem, geen uytſtekende hoedanigheydt deelachtigh zijnde, doch wat na de warmte treckende. En gelijck het warm Water ons koude Leden met vermaeck verwarmt, tot dat de koude Deelen daer uyt vervlieghen, ſonder aldaer eenige moeyelijcke hitte in de plaets te brenghen: ſo is oock alle ſoetigheydt warmachtigh, maer ſonder eenighe ſcherpigheydt, blijvende binnen de palen van verſoeten, ende verſachten. Soodanigen ſmaeck proeven wy in *Honich*, *Suycker*, *Soet-hout*, *Boom-varen*, *Vygen*, *ſoete Appelen*, en andere ſoete Vruchten. Deſen ſmaeck heeft groote gemeenſchap met den Vetten, als beyde matelijck warm zijnde, dan verſcheelt in de ſtoffe, dewelcke in de Vette wat dunder is, in de Soete een weynigh grover, maer die evenwel niet en treedt buyten de middelmaet. Derhalven verſachten de Soete dinghen mede ten deele, maer minder als de Vette, gelijck ſy oock (hoewel *Fernelius* anders ghevoelt) de rouwigheydt ſoo wel niet en vereffenen. Dan alſo ſy in ſtoffe ende ghematigheydt de maet houden, ſo hebben ſy kracht om de pijn te verſoeten, te doen rijpen, ende Etter te maken.

Bittere ſmaeck is onſoet, en tegenſtaende, ſteeckt uyt in *Alſſen*, en *kleyne Santorye*. Komt uyt een grove, ende aerdachtige ſtoffe, dewelcke door groote hitte verbrant, ende verdrooght is. Waerom al het ghene bitter ſmaeckt, eenen heeten ende droogen aert heeft, ende een ſonderlinghe kracht om af te veghen, ende te ſuyveren, onderwegen al mede ſlepende, ende afſchrappende, dat het ontmoet, ende ſulcks, hoe bitterder, hoe ſtercker. Opent alle verſtoptheydt, wederſtaet de verrottinge, reynight de vuyle Sweringen, ende verdrooght de waterigheyt die daer in vloeyt. Ende in 't korte, kan alles langh voor bedervinghe bewaren, ende goet houden.

Wrange ſmaeck valt t'ſamentreckende op de tonge. So ſeyde *Plato*, dat d'aerdachtige deelen in vochtigheyt geſmolten zijnde, t'ſamen-trecken, en verdrooghen de vochtige, ende gevoelijcke Deelen van de Tonge. Is tweederhande. Sommige, gelijck in *Verjuys*, en onrijpe Vruchten, beſtaet in een middelmatige ſtoffe, tuſſchen waterigh en aerdachtigh, waer in niet de hitte, maer de koude, de overhandt heeft. Want alſo d'onrijpe Vruchten metter tijdt rijpende, van wrang ſoet werden, ſo blijckt dat de ſoetigheyt haer aenkomt door de warmte, maer dat den wranghen ſmaeck onſtont uyt koude. Al wat wrangh ſmaeckt, is daerom verkoelende, verdroogende, en de Sinckingen belettende, en dit is de ſmaeck die in Latijn *Auſterus*, ende by ons *Serp* ſoude moghen genoemt werden. Andere wrangigheydt, ghelijck in *Gal-noten*, en *Grandet-ſchellen*, en is niet deelachtigh van merckelijcke vochtigheydt: maer gantſch droogh, en aerdachtigh, derhalven als koude ende t'ſamen-treckende, houden ſy de Sinckingen tegen, als verdroogende ſluyten ſy de Wonden, daer over een Rove makende, en als aerdachtige verdicken ſy de vochtigheden; *Acerba* in 't Latijn geheeten.

Onſmakelijckheydt, ofte *Smettigheyt*, noemen wy dat gantſch gheen ſmaeck en heeft, noch eenige merckelijcke hoedanigheydt op de Tonge en vertoont. Indienmen de ſmaeck van ſuyver Water vint in yet dat droogh is, het ſelve magh gheoordeelt werden by-na gematigt, doch wat na de koelte, en droogh te hellende. Dan alſo beyde niet uyt en ſteeckt, ſo en kander gheen ſmaeck, noch eenige hoedanigheydt vernomen werden, ghelijck in ſommighe Vruchten, als *Pompoenen*, ende *Cauwoerden*, als oock in *Terwe*, *Spelte*, ende *Styffel*. Welckers ſtoffe, alſoo ſy recht klevende is, daerom volt, ende ſtopt alle wegen, ſo binnen, als buyten, verſacht de rouwigheydt, ende heelt toe, het gene van een geſcheyden was.

Dit is ſo veel belangt de ſuyvere, en ongemengde ſmaken: maer de dinghen, die verſcheyde ſmaken hebben, zijn oock van verſcheyde krachten. In *Alſſen* proeven wy behalven de bitterheydt, die haer eerſt openbaert, eenige t'ſamen-treckinge, waerom hy oock boven de ſuyver-makende, een t'ſamen-treckende, ofte verſterckende kracht heeft.

3 Het tweede Ken-teycken van de Krachten der Droogen wert getrocken uyt den *Reuk*. Onſe *Galenus* is hier gantſch tegen in 't 2. Boek van d'Ongemengde, oft Enckele Genees-middelen op 't 3. Cap. ſeggende 't ſelve eenen grooten misſlagh te weſen, ende dat niet al wat heet is, juyſt wel ruyckt, ofte dat wel ruyckt, juyſt heet is. Dan hy ſchijnt tegen ſijn ſelven te zijn, als hy in 't 10. Boek ſchrijft, uyt den reuk van oude Kaes ('twelck een yegelijk licht is) geoordeelt te hebben, dat hy ſcherp, en ſterck was, en daerom hem dede leggen op een Gichtigh Been, gelijck hier voor verhaelt is; en inſonderheyt als hy in 't 18. Cap. van ſijn 4. Boeck ghetuyght, ſommige Kruyden te

 weſen,

weſen, die ons terſtont met haren reuck tegen zijn, en een geheelen ſtrijdt tegens den Menſche beteyckenen, gelijck het Sap van Scheerlinck, Mane-bollen, en Bilſen-kruyt. Aldaer verhaelt hy oock een Kruyt geſien te hebben, ontrent Egypten gewaſſen zijnde, van ſo ſtercke en onaengename reuck, dat hy het niet en dorſt proeven, maer oordeelde het ſelve doodelijck te weſen. Wel is waer, dat den Reuck ſo vaſt niet en gaet, als de Smaeck, alſo de Smaeck geſchiet door het raken van de Tonge, ſonder datter yet tuſſchen beyde is: maer in den Reuck ſchiet de Lucht tuſſchen beyde, die dickwils verandert (ſonder dat wy 't ghewaer werden) van wat anders, als het gene wy ruycken. Daer-beneffens is het weſen der Drooghen ongelijck, ende uyt veel verſcheyde Deelen beſtaende, ghelijck wy terſtont met eenighe Bloemen ſullen aenwijſen, ende derhalven door eenderhande reuck geen ken-teycken en konnen geven van haer krachten. Dingen die niet en ruycken, en vertoonen ons geen merckelijke hoedanigheyt, 't zy heete, oft koude, gelijck onſmakelijcke een koude: maer alleen een grove ſelfſtandigheydt. De meeſte Kruyden hebben eenen byſonderen ſmaeck, maer weynige reuk. Die geen ſmaek en hebben, zijn oock ſonder reuck, als mede de wrange, zoute, en bittere. Want alſo haer Weſen, grof, en aerdachtigh is, ſo en kan het niet uytwaeſſemen, om daer door reuck uyt te gheven. Nu datter veel bittere dinghen zijn, die ruycken, ſulcks en komt niet door de bitterheydt, maer datter een andere ſmaeck by vermengt is, dewelcke uyt dunder ſtoffe beſtaet, gelijckmen bevint in Citroen-ſchellen, en diergelijcke. Doch al iſt dat *Galenus* den Reuck niet en ſchijnt toe te ſchrijven, om de gematigheyt van de Droogen daer door te kennen: ſo hebben evenwel veel van de Oude gelooft, ghelijck oock van de Jonge beveſtight wert, dat, al 't gene wel oft lieffelijck, en ſwaer oft ſterck ruyckt, heet ende droogh was. Waer van de reden klaer is. Want den Reuck wert in een Kruyt, ofte yet anders ghebracht, door koken, op dat het fijn van Deelen ſoude werden, om alſoo in ruyckende Dampen te konnen uytwaeſſemen. Waerom heete, en drooge Landen veel wel-ruyckende Kruyden geven; hoewel oock ſoodanige, doch weynige, by ons, ſelver in de ſlooten groeyen. Maer alſmen alle Ruyckende Kruyden heet en droogh ſtelt, wat ſalmen dan ſeggen van Roſen, Violen, en diergelijcke, dewelcke, al ghevenſe van haer een lieffelijcken reuck, evenwel voor kout gehouden werden? Tot antwoort dient, dat in die Bloemen verſcheyde Deelen zijn, eenighe warme, en veel meerder koude, waer na hare gematigheydt gerekent wert: maer de warme geven een dampigheydt op, van wegen hare fijnigheydt, dewelcke leydt in 't uytterſte van de bladeren, dat is, naeſt aen de lucht. Sulcks blijckt volkomentlijck hier uyt, dat ſoodanige Bloemen, geſtooten zijnde, gantſch geenen reuck van haer en geven. Want in het ſtooten werden veel grove, ende koude Deelen vermenght met de warme, ende fijne, die dan meeſt vervlieghen. Ende dat deſelvige gantſch weynigh zijn, is ghenoegh te mercken aen den lieffelijcken, maer onſtercken reuck van ſoodanige Bloemen. Nu de meeſte wel-ruyckende Drooghen hebben haer warme, en drooge Deelen, ofte alleen van binnen, als de ghene die niet en ruycken, dan geſtooten zijnde, (want ſy zijn van buyten bekleedt met een aerdachtigh, grof, ende kout weſen, waer door het uytwaeſſemen van den reuck, uyt d'inwendige Deelen belet en ingehouden wert) oft in eenigh byſonder Deel, ofte door haer gantſche ſelfſtandigheydt, ghelijck de gene die ſoo wel geheel, als geſtooten, goeden reuck uyt-geven. De Napolitaenſche *Bapt. Portá*, ſchrijft 2. *Phytogn.* 40. dat Kruyden van eénen reuck, mede van eender kracht zijn, en dat ſy daerom openbaer lieghen, die ontkennen, dat uyt den reuck de krachten voort-komen. Hy verhaelt daer toe verſcheyde exempelen, waer van wy hier eenige, die by ons bekent zijn, ſullen ſtellen. *Zedoar*, en *Confilæ de Greyn* (daerom *Citrago* genoemt) ruycken na de Citroenen, verſtercken het Herte, verquicken de Geeſten, en wederſtaen het Vergif. So doet oock *Ocymum citratum*, vel *Caryophyllatum, Baſilycum*, met den reuck van Citroenen, ofte Nagelen. De wortels van *Caryophyllata* (datmen Nagel-kruyt ſoude mogen noemen) volgen in reuck, en kracht de Nagelen; Lavender-bloemen de Nardus; Scordium, en Alliaria, ofte Loock ſonder Loock, het Loock; Kerſſe de Moſtaert; Velt-cypres de Pijn-boom; S. Ians-kruyt den Hers; Muer gheſtooten de Concommers; Nip de Poley, &c.

4 By deſe twee Ken-teyckenen van d'Oude, voegen eenige jonge Genees-meeſters een derde (het welck ſy wel voor 't voornaemſte rekenen) genomen van d'uytterlijcke gelijckeniſſe: waer mede ſy niet alleen aen en wijſen van de kennelijke krachten in hoedanicheyt en ſtoffe, maer oock van de verborgen eygenſchap. Hier komt voor-eerſt in aenmercking de *Verwe*. De Grieckſche *Galenus*, en den Arabiſchen *Averroës*, en houden niet van de teyckenen, die uyt de Verwe genomen werden, om dat de Verwen beſtaen in het buytenſte van 't geverwde, ende dickwils geſchiet, dat de hoedanigheydt van 't geverwde deel, heel verſcheyden valt van hoedanigheyt dieder is in 't geheele, en dat buyten geverwet is. En dat derhalven de Wittigheyt in Snee, en Kalck, in Canfer, en Zout geſien wert: dat het anders gelegen is met den Smaeck, die d'inwendige hoedanigheden vertoont. Maer deſe (volgens 't oordeel van den gemelten *Porta* 3. *Phyt.* 3) en overwegen de ſake niet in de rechte ſchale. Want wat heeft de Snee gemeens met de Kalk, het Zout met de Canfer? dewijl wy niet en ſpreken, ſeydt hy, van alle wit, maer

van eenderhande, en dat juyſt niet boven op, maer oock van binnen is, waer toe men komen kan door het wrijven met de vingers, gelijck tot den ſmaeck, met het knauwen, waer door het buytenſte, met het binnenſte geproeft werdt. De bloemen van *S. Jans kruyt* zijn gout geel, de bladeren bleyck groen, wat na den gelen treckende, ende gheſtampt, ofte gewreven zijnde, geven een verwe, het ſwart bloedt niet onghelijck: welcke veranderinghe oock in de Smaeck plaets heeft, die met de Verwe over-een komt, ende te ſamen de hoedanigheden aenwijſen, anders en ſoude de over-een-ſtemminghe van de werelt, die altijt moet vaſt gaen, op malkander niet ſluyten.

Hierom ſuyveren, veranderen, ende af-drijven de Kruyden de Vochtigheden onſes Lichaems, daer ſy in gelijcke verwe mede ſtaen.

Het Bloet wert geſuyvert, ende kracht gegeven door *Roſen*, *Violen*, de roode Bloemkens van *Bernagye*, van *Oſſe-tongh*, *Duyve-kervel*, *Guygel-heyl*, *Klootkens-kruyt*, de wortels van *Mee-krappe*. Soo ſtelpen oock den Bloedt-loop deſelfde roode wortels van *Mee-krappe*, als mede van *Tormentille*, van *Herts-tonge*, van *Patigh*, de roode *Roſen*, *root Sandal-hout*, *Draken-bloedt*, *Roode-aerde*, *root Corael*, *Bloet-ſteen*.

Met de Gal hebben gemeenſchap om deſelfde te bereyden, en af te ſetten, *Citroen-ſap*, *Saffraen*, groote, en kleyne *Santorye*, *Velt-cypres*, *Stinckende gouw*, *Rhabarber*, *Aloë*.

De verwe van de ſwarte Gal is in *Cappers*, *Varen*, *Boom-varen*, *ſwarte Wijngaert*, *Sene-bladeren*, de wortel van *Swart-nies-kruyt*: die deſelve bereyden, eenighe af-drijven.

Met het *Pituita*, ofte Slijm komen in verwe over-een *Agaricum*, 't zaet van *wilde Saffraen*, *witte Nies-wortel*, *Turbith*, *Coloquint-appel*: die deſelve uyt den lijve af-jagen: gelijck de witte Bloemen van de *doove Netelen* den Witten-vloet ſtelpen.

Dan niet tegenſtaende, dat dit van wegen de gelijckeniſſe der Verwen in ontelbare Kruyden ſeer wijtloopigh aengeweſen wert in't gemelte 3. Boeck van Porta: ſoo dient hier wel waergenomen, 't gene Galenus waerſchout: *Indien yemant* (ſeyt hy 1. Simpl. 9.) *wil tot overvloet van uytwendige dingen, eenigh bewijs trecken, daer en hebbe ick niet teghen: maer ick rade hem daer goede acht op te nemen. Want het is een loſſe ſaeck, ende en heeft niet weynigh weghen om bedrogen te werden.* Derhalven en is hier alleen niet veel op te ſtaen, te meerder, dewijl de Kruyden, gelijck Porta ſelve bekent, na haer plaets, als oock na haren ouderdom, in verwe komen te veranderen.

5 Komt ten vierden noch in achtinge, de uyterlijcke Ghedaente, die de Kruyden hebben met de Deelen onſes Lichaems, ofte des ſelfs Ghebreken: waer van wy eenighe, die by ons waſſen, ofte beſt bekent zijn, alhier ſullen by-brenghen, beginnende van de ghene die een Ken-teecken draghen van de Deelen.

Ockernoten hebben de gantſche teyckeningh van het *Hooft*; den Bolſter van het Panne-vlies, ende is derhalven het zout van den ſelven ſeer bequaem voor het ghequetſte Panne-vlies; de ſchelpen hebbenſe van de Pan, en geſtooten zijnde, werden bequaem ghehouden tot des ſelfs quetſuren; de twee binnenſte Vlieſen, die om de keerne zijn, gelijcken ſeer na de twee, die de Herſſenen bekleeden, gelijck oock de Keerne de Herſſenen, die hy verſterckt, geſtooten, ende met Brandewijn beſproeyt, op het hooft geleyt.

De Knop van *Peonye*, eer de bloem noch onſloten is, vertoont een ghelijckeniſſe van het Hooft, met ſijn naden, ende de aderkens die om de Herſſenen gaen, ende is dien-volghende nut voor alle ſijn gebreken. De Bloemen, die daerna uyt-komen, openen het buytenſte velleken, 't beckeneel niet qualijck gelijckende, als oock het zaet, 't welck daerna als een blixem uyt ſijn hauwen berſt, verdrijft de Vallende-ſieckte.

De *Plompen* ghelijckenen mede het Hooft, wiens heete ſieckten ſy oock helpen.

Slaep-bol, of *Man-kop*, heeft ſijnen naem na de gedaente van 't Hooft, en zijn bequaem voor Hooft-pijn, ende in verſcheyde Sieckten, om het Hooft in ruſte te brengen.

De teyckeningh van het *Hooft*, en van het *Hayr* is in de *Spongiekens*, ofte dat hayrigh ſacht gewas, het welck in't midden van de doornen aen den wilden Roſelaer ſomtijts waſt, verweckt mede den Slaep, daerom *Schlaf*, en *Schlaffel* Duytſchlant genoemt, en d'aſſche met honigh vermenght, belet het uytvallen des Hayrs, ghelijck Plinius getuyght 15. *Nat.* 2. Waer toe, om deſelvige reden, mede doen de *wollige hayrkens* van *Liſch-donſen*, van *Riet-veders*, en *Wegh-diſtel*, de *Wolligheyt*, die aen de *Queen* groeyt, de *Boom-moſch*, *Venus-hayr*, ofte ('t welck wy in de plaets gebruycken) *Steen-ruyte*, en alle d'andere ghenaemde Hayr-kruyden.

De Bloemen van *Oogen-trooſt*, *Havighs-kruyt*, (ſoo genoemt, om dat de Havicken, of Valcken het ſelve tegens haer doncker geſicht gebruycken) *Ganſerick*, of *Silver-kruyt*, *Gouts-bloemen*, *Anemone*, *Moeder-kruyt*, *Sterre-kruyt*, hebben eenighe ghelijckeniſſe met den *Oogh-appel*, ende is derhalven haer ſap in de Oogen ghedruypt zijnde, ſeer bequaem voor de Duyſterheyt, en andere gebreken der Oogen.

Mans-ooren, hebben na de gelijckeniſſe vande bladeren haren naem. De *Conſerve* van haer bloemen is goet om't gehoor, en de geheugeniſſe te verſterken.

De gomme die uyt de Struycken van Vlier vloeyt, *Vlier-oor*, of *Iudas-oor* genoemt (om datmen meent *Iudas* aen een Vlier-boom verhangen te zijn, 't welk ſeer anders verſtaen wert van den hoogh-geleerden

Heere Heinſius in ſijn H. Oeffeningen op 't N. Teſtament) is bequaem tot alle geſwellen van 't Oor.

Muyſen-oor doodet de Oor-wormen.

De bladeren van *Verckens-broodt* hebben groote gelijckeniſſe met de Ooren, ende de wortels helpen tot het Tuyten, en de Doofheyt.

Slecken met langhe oorkens werden gekoockt in water met zout, dan geſchuymt, ende gedrooght, daerna gheweeckt in Olye van Amber, en over-gehaelt. Den Olye, die daer uyt druypt, is ſeer goet voor de Doofheyt.

Bruyn-heyligh vertoont met ſijn rouw langh-werpigh bladt de ghedaente van den *Neus*, en doet met ſijn ſap den verloren reuck weder komen.

Muer-peper heeft de teyckening van 't *Tant-vleyſch*, en wert over-ſulcx bequamelijck gebruyckt, als het ſelve door de Blauwſchuyt bedorven wert.

Het zaet-huysken van *Bilſen-kruyt* ghelijckt een *Kies*, ende ſtilt den uytgheperſten Olye, ofte het afſietſel in azijn gedaen, ende daer mede geſpoelt, de Tant-pijn; ſo doen oock de *Paerde-bloemen*, in 't Latijn *Dentes leonis*, ofte *Leeuwen-tanden* geheeten, als mede *Dentaria*, ofte Tant-viole.

Varen-wortels, die als *Tanden* over een leggen, ſtillen de pijn van de Tanden, maken deſelve vaſt, en zijn nut in de Blauwſchuyt. Het ſelve doen te keernen van *Granaet-appelen*.

Pingels hebben groote gelijckeniſſe met de *Voortanden*, welckers bladeren in azijn geſoden de Tant-pijn verſachten.

Herts-tonge, of *Biſtorta*, *Honts-tonge*, of *Cynogloſſum*, ghelijckenen met haer langhwerpighe bladeren een *Tonge*, en zijn ſeer bequaem tot gorgel-water, om de geſwollen, en ontſteken Tonge, Amandelen, en andere deelen van den Mont te helpen.

Hals-kruyt, welcken naem het oock voert in het Griecx en Latijn, om de gelijckeniſſe die ſijn klockswijſe bloem (daerom mede *Campanula* ghenoemt) heeft met de *Keel*, brenght van wegen die gelijckeniſſe groot behulp, ſchrijft *Lobel*, ſo wel inwendigh, als uytwendigh aen de Keel, geſwollen, op-gewreven, ofte vervelt zijnde, alsmen daer van een gorgel-water, pap, ofte ſtovingh maeckt. Het welck oock ſtreckt voor de geſwollen, en onſteken Amandelen, als mede voor den Huygh, waer van het *Vvularia* geheeten is na *Vvula*, dat is, het lelleken, 't welck in den Huygh te langh hanght. *Winter-groen* (dat 's winters, ſoo wel als des ſomers groen is) heeft de ſelfde gelijckenis, en kracht.

Longen-kruyt, of *Onſer-vrouwen-melck-kruyt*, *Steen-longen-kruyt*, *Wael-wortel*, zijn wonderlijck goet, volgens de gelijckeniſſe van haer bladeren, voor de gebreken van de Longen, ſelver oock de Teringe; als mede zijn de Spongiachtige, die overvloet hebben van luchtige wermte (gelijck de Longen) en rouw zijn, als *Boom-moſch*, de ſoorten van *Wolle-kruyt*, die om datſe vol Lucht zijn, de Longen, Slagh-aderen, en de Herſſenen ſelve toeghe-eygent werden, ende derhalven veel bequamer vallen voor de Teringh, om de Borſt te ſuyveren, en de Sinckingen te beletten, als de Syropen, die daer voor in 't gebruyck zijn.

Citroenen, *Orangien*, *Queen*, *Granaet-appelen*, *Confilye de Greyn*, hebben alle groote ghelijckeniſſe met het Herte, en dienvolgende ſonderlinge kracht om het ſelve, ſelver oock door haren reuck, te verſtercken.

Edel Lever-kruyt heeft bladeren als een groot klaverblat, uytbeeldende daer mede de *Lever*, wiens ſwackigheyt uyt hitte ſy te bate komen. Waer toe mede ſtreckt het *Steen-lever-kruyt*. De *Peren* zijn oock om deſelfde gelijckeniſſe de Lever dienſtigh.

Herts-tonge, ofte *Phyllitis*, als oock *Steen-varen*, ofte *Milt-kruyt*, om de gelijckeniſſe die ſy hebben in haer lange bladeren met de *Milt*, ontdoen, ende openen haer verſtoppinge.

Gengber, de wortel van *Angelica*, *Ajuyn*, *Loock*, hebben de teyckenen van een koude *Maegh* te verwarmen.

Het draeyen van de *Darmen* volgen *Hoppe*, *Winde*, *Veyl*, *Alfs-rancke*, welckers affietſel ſonderlinge dienſtigh is voor het *Colijck*.

Daer en is niet dat de *Nieren* beter gelijckent, als de *Turckſche-boontjens*, ſtreckende om haer kracht te vermeerderen.

Kriecken over zee, oock *Veſicaria*, ofte *Blaes-kruyt*, na de ghelijckeniſſe genoemt, ſetten het water en het graveel af.

Kalfs-voet, ende *Speer-wortel* krijgen tuſſchen haer bladeren een ſteel, ontrent een ſpanne hoog, voortbrenghende een lanckwerpigh omwinſel, als een ſchey wijt open ſtaende, uyt het midden van 't welcke een langhachtigh doddeken voortkomt, wiens wortelen met wijn inghedroncken, verwecken begeerlijckheyt om diergelijke gereetſchap in 't werck te ſtellen: gelijck mede doen de *Ongers-eyeren*, ofte *Zee-Campernoelye*, dat is de *Phallus*, beſchreven by den hoog-geleerden Dr. *Andriaen de Ionge*, van Horen.

De *Satyrs* zijn by de oude Heydenen ghehouden geweeſt voor Velt-goden, die gantſch onkuyſch, en ritſigh waren, waerom de Kruyden die daer toe ſtrecken, en trecken, *Satyria* genaemt zijn, en na de gelijckenis van haer twee ronde wortelkens, *Klootjens-kruyt*. Welcke wortelkens, beneffens de *Aerdnoten*, die het vetſte van het Landt rooven, het ſelve wederom beſteden. So doen oock *Bies-loock*, *Lelye-wortels*, en *Boonen*, waerom de laetſte wel lichtelijck van den wijsgierigen *Pythagoras* aen ſijne leerlingen verboden zijn. Siet *Agell*. 4. *Noct*. 11. Het *Boonen-meel* wert mede bequamelijck geleyt op de ſwellingen van 't Gemacht.

Ronde Ariſtolochia heeft de ghedaente van de Lijfmoeder, ende helpt deſelve in de verloſſinge, ende ſuyveringe; gelijck de *Savel-boom* oock doet, om de

ge-

gelijckeniſſe, die hy heeft met de Moer-aderen.

Navel-kruyt, met ſijn ronde ende holle bladerkens den *Navel* (in den welcken ſommighe de plaets van geyligheyt ſtellen) niet qualijck gelijckende, is bequaem (gelijck *Dioſcorides* ſchrijft) om de geſloten, en beklemde Roede los te maken.

Handen, en *Voeten* werden toegeſchreven *Sanikel*, *Wonder-boom*, ofte *Mollen-kruyt*, in den Apoteeck, na het Frans ende Enghels, met den naem van *Palma Chriſti* bekent, ende hebben groote kracht teghens de Gicht in Handen, en Voeten; als oock Hermodactylen, die de vochtigheden uyt de Ghewrichten trecken, ghelijckenis hebbende met de knobbelen daer op komende.

Paerde-ſtaert, en *Varen-wijfkens*, hebben de teyckenen van den *Rugh-graet*, ende geneſen de Pijn aldaer vallende, als mede *Sciatica*, of Heup-pijn.

Weeghbre vertoont de gelijckeniſſe van *Aderen*, en *Zenuwen*, ghelijck oock *Savel-boom*, en komen dien volgende hare gebreken te hulpe.

Hypericum, of *S. Ians kruyt*, by de Apotekers *Perforata* genoemt, om dat de bladeren vol kleyne gaetjens zijn, opent de onſienlijcke gaetjens van de huyt, het ſweet daer door uytdrijvende.

Dit is van wegen de gelijckeniſſe met de Deelen van ons Lichaem, volght die van de Sieckten, ende Gebreken.

6 *Mey-bloemkens*, of *Lelykens van den Dale*, hangen als droppels, en zijn dien-volgende bequaem voor de *Sinckingen*, ende andere Hooft-ſieckten, daer uyt ontſtaende.

De half-maens-wijſe-Steen, die boven het oogh van den *Carper* groeyt, werdt gepreſen in de *Popelſy*, dewelcke aenkomt met treckingh van de ſpieren, die boven de oogen zijn.

Al 't ghene den Steen afdrijft is meeſt met eenige ſteenighe gedaente geteyckent, gelijck *Steen uyt een Menſchen blaes, uyt een Oſſen-gal, uyt een Spongie, Loſch-ſteen, Ioodſche ſteen, Keyen, Miſpel-ſteen, Iujube ſteenen; Keernen van Perſick-ſteenen, van Kerſſe-ſteenen; Steen-zaet*, ofte *Paerle-kruyt; Creeften-oogen; Cicers, Genever-beſyen, Kriecken over zee, ſwarte Aelbeſyen, Aert-beſyen, Braem-beſyen, Hinne-beſyen, Ajuyn.*

Sondauw, ofte *Lopigh-kruyt*, heeft de teyckeningh van Cancker; als mede *Man-kruyt*, met het welcke Carrichter ſchrijft, alle Canckers in de borſt geneſen te hebben.

De wortelen van *Ledt-gras*, gelijckenen ſeer wel de Wormen der kinderen, die daerom oock haer afſietſel kan dooden, en af-jagen. Ick moet hier tuſſchen beyde voeghen een klucht van ſeker Quackſalver, die ick vindende in een Apoteeck, vraeghde wat ſy in haren Worm-koeck deden, waer op hy antwoorde, datter niet beter en was, als het gemeene worm-kruyt, of *Zeewar-zaet* (dat hy daer koſt) maer dat ſy in 't eerſt, als ſy over-quamen, het ſelve daer in lieten backen, en in 't laetſte maer enckel koek en verkoften. Daerna gevraeght zijnde, hoe ſy terſtont aen ſoo veel wormen quamen, ſeyde, dat ſommige hier, en daer lieten ſoecken, oock eenige in haer glaſen hadden van wit Was gemaeckt, die uyt de rechte niet te kennen en waren, maer dat die ſtil moſten ſtaen. Dan als ſy de glaſen draeyden, roepende hier zijnſe met hondert duyſent hoofden, dat ſulcx Gras-wortels waren. Het ſelve doen ſy oock met de wortels van *Krabben-klauw.*

Inde holligheyt vande knoppen der *Roſen* vintmen ſommighe witte Meluwen, ofte kleyne Wormkens, dewelcke ghedrooght, ende gepoeyert zijnde, ſeer nuttelijck voor de Wormen gebruyckt werden.

Agaricum, en diergelijcken Aenwas van boomen, geneeſt den Aenwas onſer Leden.

Voor de ſcherpe, en ſtekende pijn, werden nuttelijck ghebruyckt, Kruyden die ſtekende bladeren hebben, gelijck *Genever*, *ſtekende Palm*, ende alle de ſoorten van *Diſtelen.*

Kruyden met *Knobbelige* wortelen, werden dienſtigh gebruyckt tot knobbelen, en geſwellen, gelijk *Scrophularia*, ſoo genoemt, om dat het de Klieren in den hals, ofte Krop-ſweren (*Scrophulæ* geheeten) kan helpen. Hiet oock groot *Speen-kruyt*, om deſelfde reden. Waer toe geen minder kracht en heeft *kleyne Gouwe*, oock *kleyn Speen-kruyt* geſeydt, niet alleen van buyten opgeleydt, ofte mede gheſtooft, maer ſelfs oock in de kleederen gedragen. Tot 't ſelfde werden dienſtigh ghehouden *Kleyne Speer-wortel*, *Witte Lely-wortel*, *Ajuyn*, *Loock.*

Kruyden, die doorboort zijn, of de gedaente hebben van een ſage, bijl, pijl, of yet anders dat quetſen kan, heelen de wonden, ghelijck *S. Ians-kruyt*, *Deur-was*, *kleyn Maen-kruyt*, *Sanikel*, *Betonye*, *Oyevaers-beck*, *Duyſent-bladt*, *Agrimonye*, *Synnauw*, *Heydens-wont kruyt*, *Serratula*, of *ſaeghachtigh kruyt*, *Securidaca*, of *Bijl-kruyt*, *Paerdtyſer*, *Water-ruyterskruyt*, of *Krabben-klauw*. Het ſelve doen oock alle Kruyden, die een langh, ende klevend ſap hebben, als mede die gomme, en hars uytgeven, gelijck *Wael-wortel*, *Heemſt-wortel*, *Fabaria*; ofte *Craſſula major*, in Hooghduytſchlandt daerom *Wündtkraut* ghenoemt, *Aloë*, *Myrrhe*, *Draken-bloedt*, *Terebinthijn*, *Maſtick*, *gomme Elemi*, *Sarcocolla.*

Kruyden met vlackige en ſchobachtige bladeren, beteren het Schorft, ende ander vuyl ſeer, ghelijck *Scabieuſe*, *Duyvels-beet*, *Patigh groot Speen-kruyt*, *Varen*, *Boom-varen*, *Perſſen-kruyt*, *Herts-tonge*, *Savel-boom*. Soo doen oock de Maſelen, ende andere vlackskens van de huyt uytſlaen, *Raep-zaet*, ende *Linſen*, als deſelve gelijckende.

Kruyden, die *Slangen*, *Schorpioenen*, of eenige andere vergiftighe beeſten ghelijcken, geneſen haer beten, gelijck *Adder-kruyt*, ofte *Slangen-kruyt*; *Slangen-hooft*; *Adders-tonge*, *Scorpioen-kruyt*, en veel andere, die ick hier niet en verhale, als ons weynig te pas komende.

En

En dit is van weghen de Teyckeninge der Kruyden, dewelcke geheel anders opgenomen wert van Quercetanus, Genees-meeſter van Henrick de IV. een Heer die van de Konſte, en de Genees-middelen wel verdient heeft. Deſe verſtaet by de inwendige teyckeningh, niet de byſondere gelegentheydt van verwe, gedaente, ofte maeckſel: maer het onderſoeck der krachten uyt drie beginſelen (waer uyt de Chymiſten ſegghen, alles te ontſtaen) *Zout, Zwavel*, en *Quick-ſilver*. Want hy ſeyt dat de Smaeck van het Zout komt, de Reuck van het Zwavel, de Verwe van beyde, maer inſonderheyt van 't Quick-ſilver, en dat derhalven de Kruyden hier in anders, en anders geſtelt zijn, na dat ſy meerder van 't eene, en minder van het ander hebben.

7 Nu al iſt, dat de Teyckenen, uyt de gelijckeniſſe te trecken, voor een nietige leeringh ghehouden werdt van Dr. Dodoens, en Dr. Spiegel, ja oock dat Libavius wel derft ſeggen, by geval te komen, als de dinghen, met haer uyterlijcke ghedaente over-een-ſtemmen: ſoo en is evenwel ſulcx in 't minſte niet te verwerpen. Want de uyterlijcke gedaente en is de Kruyden niet by gheval toegevallen, maer door de ghene, die alles geſchapen heeft, niet te vergeefs en ſonder reden ingeſtort. Ende al iſt dat ons deſelve onbekent is, als mede wat de gedaente, en de verwen in vele Kruyden beteeckenen, daerom en is de ſake niet te minder, dewijl wy wel moeten bekennen, noch weynigh te weten, by 't gene noch te weten ſtaet. Seer wel ſeyt den Out-vader Lactantius, dat niemandt en behoeft te dencken alles te weten, 'twelck Goddelijck is; noch niet met allen te weten, 'twelck beeſtelijck is; maer datter wat tuſſchen beyde is voor den menſche, te weten, een wetenſchap, met onwetenheyt vermenght. Vele luyden ontkennen al 't ghene ſy niet en begrijpen, ghelijck of de waerheyt aen haer onverſtant gebonden was. Wy bevinden gemeenlijck dat uyt het uyterlijck weſen wel geoordeelt kan werden van yemants aert, genegentheyt, en manieren, en daer van is het Spreeck-woort: Wacht u voor de gene, die Godt geteyckent heeft. *Therſites* wert by den Poët *Homerus* beſchreven voor de leelijkſte van alle de gene, die voor Troyen trocken, en in ſulcken lichaem diergelijcken ziel te dragen. Soo ſpreeckt de Poët Martialis oock van Zoilus, dat mede een groot ſpotter was:

Crine ruber, niger ore, brevis pede, lumine læſus,
Rem magnam præſtas, Zoile, ſi bonus es.

So wert yemant, die bruyne, en wat ingevalle oogen heeft, ghelijck een Leeu, geoordeelt ſterck en moedigh te weſen. Die groote, klare, ſchierlijcke, ende ſtraffe heeft, werdt gehouden voor ſtraf, wreet, ende roofachtigh, gelijck de Beeren, en Wolven. Ende die, gelijckerwijs de Leeuw, een ruyge borſt heeft, werdt gelooft heet gebakert te weſen, en wilt hayr in den neus te hebben; en die ruyghe beenen heeft, om dat hy daer in de Bocken ghelijckt, geyligh te zijn. Een geck, ſonder dat hy yet geckelijks ſpreekt, ofte doet, is lichtelijck aen ſijn weſen te kennen. Als voorleden weke ſeker Heer, van de Stadt onthaelt was geweeſt, vraeghden ſijn Ed. my na een van de Schepenen, die mede aen de tafel gheſeten hadde, wie deſelfde was; ende niet teghenſtaende hy ſijn Ed. gantſch onbekent was, oordeelde niet-te-min uyt het uyterlijcke, ſoo van ſijne manieren, ende genegentheden, dat niemandt, die hem van jonghs op ghekent hadde, daer van ſoude beter beſchrijvinge konnen geven. Even-eens weten oock harders, jagers, ruyters, ende vogelaers uyterlijck te ſien, hoe de dieren, daer ſy mede omgaen, inwendigh geaert zijn. Diergelijcke teyckenen zijn de Kruyden ſonder twijffel ingeprent. Men ſeydt, Droomen is bedrogh; maer ſoo uyt de Droomen (die wy maer en achten voor Droomen, dat is beuſelingen) door gelijckeniſſe de waerheydt kan voorſeydt werden, waerom en ſalmen het ſelve niet aennemen van de Kruyden, die altijdt op deſelfde maniere wederom komen? Den Droom van den Schencker, dat den wijngaert drie tacken gheſchoten hadde, en dat hy den wijn daer toe uytgheperſt, aen *Pharao* ſchonck, leyde *Ioſeph* uyt, tot ontſlaginge van ſijn gevangenis, en herſteltenis in ſijn vorigh ampt. En hy voorſeyde den Backer, dat hy hanghen ſoude, als ghedroomt hebbende, een broot-korf op het hooft te dragen, daer de vogels uyt quamen eten; gelijck ſy gewoon zijn, de gehangene op 't hooft te picken. Om deſelfde de gelijckeniſſe konde hy oordeelen, uyt den droom van *Pharao*, dat de ſeven vette, en maghere beeſten, ſoo veel vruchtbare en ſchrale jaren beduyden. Sodanige Droomen ſouden veel konnen by-gebracht werden: dan uyt die drie is genoegh te ſien, dat ook in de Droomen de ghelijckeniſſe teycken geeft van waerheyt. Het ſelve en kan in de Kruyden naulijcks ontkent werden, dewijl oock by de Ghenees-meeſters, die van deſe teyckeninghe niet gheweten en hebben, door lange ervarentheydt ondervonden is, dat vele Kruyden voor de Deelen, welckers gelijckenis ſy draghen, dienſtigh ende bequaem zijn. By exempel, *Peony*, en *Man-kop*, als geſeydt is, voor het Hooft, en de Herſſenen: de *Hayr-kruyden* voor de gebreken van 't Hayr: *Varen-wortels* voor de Tant-pijn; *Citroenen* voor het Herte; *Boom-moſch* voor de Longhen; *Herts-tonge*, en *Steen-varen* voor de Milt; *ronde Ariſtolochia* voor de Lijf-moeder; *Criecken over zee* voor de Blaes; *Steen-zaet* voor de Steen, en veel andere van de gene, die hier voor verhaelt zijn.

8 Dan gelijck in de Sieckten een teycken geen vaſtigheydt en geeft, maer vele te ſamen komende, by exempel noch hoeſt alleen, noch bloedige fluymen, noch korten adem, noch koortſch, noch ſteken-de zijde-pijn, noch harde Pols, noch niet te konnen

leggen op de goede zyde,en wijſen elck geen *Pleuris* aen, maer wel als ſy alle, ofte meeſt by malkander zijn: op deſelfde maniere en moetmen niet ſtaen op een teycken, om daer uyt te oordeelen van de krachten der kruyden: maer alſſer veel op een ſlaen. By exempel, *Noten-muſcaet* is ſterck van reuck,ende ſmaeck, geelachtigh van verwe,en heeft de teyckeninge van 't Hooft, waer uyt wel af te nemen is,dat ſy goet moet weſen in de koude ghebreken der Herſſenen. Want niemant en moet ſo ſlecht zijn,als hy weet datter yet goet is voor eenigh deel van ons Lichaem, 't ſelve ſonder onderſcheydt, ghelijck de onwetende doen, ſoude ingeven in heete,oft koude ghebreken. Dan hier is inſonderheydt noodigh de Ervarentheydt; want de enckele reden ſal dickwils yet ſchijnen toe te ſtaen, het welck daerna in de bevindinghe anders uytvalt. Dit bevintmen inſonderheydt in de Chymiſten,die haer nieuwe Genees-middelen wonderbare krachten toeſchrijven: maer als die hooghdravende vleucken aen de Son van Ervarentheyt raken,dan ſmeltenſe,en ſchieten met *Icarus* een duycker. Vorders gelijck alle Konſten,en alle Wercken door dagelijcx gebruyck,en geſtadige oeffeninge gevordert werden,als*Vegetius* wel ſchrijft: ſo en beſtaet d'Ervarentheyt oock niet in het gene twee drie mael, maer in 't gene dickwils bevonden, en daer wel op gelet is. Het welck aenkomt op het Genees-middel,en 't Lichaem. In 't Genees-middel moet toegeſien werden op de menichte, het weſen, hoedanigheyt, of het op ſijn eygen plaets gewaſſen, en op ſijn tijdt geplockt is. Hierom ſoude wel noodigh zijn, dat al de Genees-meeſters (hoewel de meeſte hier mede haer weynigh bemoeyen) de Kruyden ſelver kenden; want anders zijnſe eveneens als de Omroepers, die een verloren Kint uytroepen,met de teyckens die haer van andere geſeyt zijn, 't welck ſy ſelver, al ſtonde het voor haer, niet eens en ſouden kennen, gelijck *Galenus* deſe gelijckeniſſe ghebruyckt 6. *Simpl.* alwaer hy ſoodanighe oock bequamelijck vergelijckt by Schippers, uyt de Boecken. Nu de Krachten moeten genomen werden, niet na andere,maer alleen na 't Menſchelijcke Lichaem: want dat andere niet en ſchade, het ſelve ſoude voor den Menſche Vergif konnen weſen. En ſulcks moet oock geſchieden,met een Kruyt ſevens, want anders als vele by-een waren, ſo en ſoudemen niet konnen weten, welck van alle de geneſinge gewrocht hadde. Moet oock gedaen werden volgens den raet van *Avicenna* (alſo in geſonde de Genees-middelen niet alleen ondienſtigh, maer oock ſchadelijck zijn) in de Siecken, en in een enckel, en ongemenght gebreck. Gelijck als yemant by een verſtopte Lever de Koortſe hadde, in ſulcken geval en ſoudemen van de *Cichorey* de rechte proef niet konnen nemen, of ſy heet, ofte kout was. Want laet gebeuren, dat de Koortſe achter-blijft: ſo en weetmen noch niet of de *Cichorey* ſulcks ghedaen heeft met verkoelen, ofte met openen van de verſtoptheydt. So dat hier oock in achtinge komt,of eenigh Genees-middel yet van eerſten,en recht uyt werckt, oft door yet anders, en by toeval. Men bevint oock dat ſommighe Genees-middelen tot yet anders gebruyckt zijnde, by geval ons een andere werckinge leeren, waer van *Plinius* vele exempelen heeft in ſijn Natuyrlijcke Hiſtorye. So ſchrijft *Galenus*, dat een Melaetſche drinkende Wijn,daer een adder by geval ingekropē,en geſmoort was;van ſijn laſernye genas. Waer toe ſulcks daerna in gebruyck getrocken is.

Het V. Capittel.

1 *Inlandtſche Kruyden voor het Hooft, Oogen, Ooren, Tanden, Keel,*
2 *Borſt, ende Longen,*
3 *Herte,*
4 *Maegh, ende Darmen,*
5 *Lever,*
6 *Mildt,*
7 *Nieren, ende Blaes,*
8 *Lijf-moeder,*
9 *Lidtmaten,*
10 *Geſwellen,*
11 *Wondt-kruyden.*

NU genomen de verhaelde Merck-teyckenen en gingen altijdt (het welck wy oock niet en ſegghen, want dan ſoude het wel licht zijn, aen de kenniſſe der Kruyden te komen) niet vaſt,ſo en ſoude evenwel ons voorſtel daerom niet te minder vaſt gaen over 't ghebruyck van ons Inlandtſche Kruyden: als,

1 Voor het Hooft,en 't verſtercken der Herſſenen,en om de Sinkinghen te beletten,zijn dienſtigh Honts-tonge, Yſer-kruydt, Linde-bloeſſem, Mey-bloemkens,Penſée,Witte Plompen;ende de Hooft-pijn wert verlicht door rooden Heul, ofte Koren-roſen, ende Bilſen-kruydt.

Quade Ooghen werden geholpen door Braem-bladeren, Ende-krooſt, Havicks-kruydt, Gele-violetten, Meliloten, Mey-bloemkens, Oogen-trooſt, Rogge-bloemen, Stinckende-gouwe.

Voor de Ooren zijn Beeren-klauw, Kleef-kruyt, Melilote, Muer, Onderhave, Oyevaers-beck met den knobbelachtigen wortel.

Tot de Tanden helpen eenige de pijn verdrijven, eenige de loſſe vaſt maken van de volgende,Bilſen-kruydt, Braem-ſcheuten, Ganſerick, Prang-wortel, wilde Paſtinaken, Vijf-vinger-kruydt, Weeghbre, Wolfs-melck.

De Keel wert ghebetert door Bramen, Duyvels-beet, Hals-kruyt, Heer-moes, ſwarte Iacea, Iudas-oore, Yſer-kruydt, Keel-kruydt ofte Mont-hout, Penningh-kruydt.

2 Borſt, en Longen ſuyveren, en geneſen de Te-

ringhe, Aerd-noten, Broe-netelen, Caryophyllate, Claveren-zaet, water-Claveren, Cliſſen-kruydt, Cleef-kruyt, Kooren-roſen, Duyvels-bete, Hoef-bladeren, Longen-kruydt, Malrove, Onderhave, Penſée, Scabieuſe, Zeep-kruyt, Steen-ruyte, water-Speer-wortel, Water-loock, Wael-wortel.

3 Om het Herte te ſtercken, zijn bequaem ghevonden Herte-geſpan, Mey-bloemkens, Robrechts-kruydt, Slangen-kruydt.

4 Voor de Maegh zijn Alſſen, Angelica, Bruyn-heylighe, Cruys-wortel, of Cruys-kruydt, Gras van Parnaſſe, Havicks-kruydt, water-Peper, Rakette, Zee-porçeleyne, die ingeleyt, luſt tot eten verwekt.

De Darmen werden gheholpen in alderhande Buyck-loop, door Aerd-noten, Donder-baert, Eycken, Fonteyn-kruydt, Ganſerick, Geruwe, Haſen-pootkens, Krake-beſyen, Liſch, Nagel-kruyt, Partike, Paerde-ſtaert, Penning-kruydt, Reynette ofte Geyten-baert, Robrechts-kruydt, Steen-longen-kruyt, onrijpe Stekel-beſyen, Teskens-kruyt, Verckens-gras, Weegbre, Water-weegbre, Wederick:

In Colijck door Beemd-klaveren, Camille, Ganſerick, Heyde, Yſer-kruyt, Melde, Meliloten, Meeſter-wortel:

In Scheurſel met Donſen, (de reden van Lobel en doen hier niet teghen) Ende-krooſt, Heer-moes (al ofmen ſeyde Heel-moes) Knawel, Sene-groen, Steen-ruyte, Valeriane, Wael-wortel, Water-eppe.

Voor de Wormen dienen Alſſen, Cruys-wortel, zaet van Hoppe, Gras-wortels, wortels van Ledt-gras, Negel-bloemen, Peſtilenty-wortel, Reynvaer, kleyne Santorye, Varen-wortels.

Voor het Speen zijn Een-bladt, Eeren-prijs, Keykens, groot en kleyn Speen-kruydt, Water-loock.

5 Tot verſtoptheyt, Gele-ſucht, water, en andere ghebreken van de Lever zijn bequaem bevonden, Agrimonye, Alfs-rancke, Beeren-klauw, Bingel-kruydt, Boelkens-kruydt, water Boelkens-kruydt, Brem, Caryophyllate, Conyza, Eerenprijs, ſtinkende Gouwe, Havikskruyt, Helleborine, Hoppe, Iennette-kens-water-Klaveren, Lever-kruyt, Motten-kruyt, Onderhave, Paerdebloemen, kleyne Santorye, Sene-groen, Zeep-kruydt, Vlier, witte Wijngaerd, Zee-winde, ofte Zautenelle.

6 Om de Milt t'ontdoen, en het grof bloet daer in te bereyden, dienen Brem, Boterbloemen, Duyve-kervel, Eeren-prijs, Gamanderlijn, Lepel-bladeren, Prang-wortel, Robrechts-kruydt, kleyne Santorye, Zeep-kruyt, Splith, Varen, boom-Varen, Veyl, Vijf-vingeren-kruydt, Water-eppe.

7 Om de Nieren, en Blaes te ſuyveren, ende het Water, en Graveel af te ſetten, hebben, langh ende dikwils verſochte kracht, Aerd-moſch, Bekeboom, Bingel-kruyt, Boterbloemen, Braem-beſyen, Brem, Broe-netelen, Camille, Cliſſen-kruyts-zaet, Conyza, Cruys-diſtel, Cruys-kruyt, Diſtel onſer vrouwen, Dotter-bloemen, Duyven-voet, Eeren-prijs, Glas-kruyt, ſtinckende Gouwe, Hadigh, Herte-geſpan, Hoppe, Yſer-kruyt, Ledt-gras, Look ſonder Look, water-Look, Maluwe, witte Maluwe, Negelbloemen, Onderhave, wilde Paſtinaken, Peſtilenty-wortel, gele Plompen, Prang-wortel, Quendel, Radijs, Rakette, Riet-wortel, Robrechts-kruydt, Salomons-zegel, wilde Savye, Spuyrye, Steenruyte, Steenzaet, Valeriane, Veyl, Verckens-gras, Vitſen, wildt Vlas, Water-eppe, Water-kerſſe, Zee-porçeleyne.

8 De opſtijgende Lijf-moeder gaet neder met zaet van Loock ſonder Loock; de Stonden, die opgeſtopt zijn, werden verweckt, ende den ſwaren Arbeydt verlicht, door Byvoet, Bruyn-heyligh, Catte-kruyt, Conyza, Cruys-kruyt, Diſtel onſer vrouwen, Gele-violetten, Herte-geſpan, S. Ians kruyt, Malrove, Mater ofte Moederkruyt, Meekrappe, Negel-bloemen, Padde-bloemen, wilde Paſtinaken, Peſtilenty-wortel, Quendel, Riet-wortels, Salomons-zeghel, kleyne Santorye, wilde Savye, Valeriane, Water-eppe, Water-loock. De overvloedighe ſtortinghe der ſelver wert gheſtelt, ende de Lijf-moeder verſterckt met Aerd-noten, Beemdclaveren, Bilſen-kruydt, Boom-moſch, Eycken, Ganſerick, Geruwe, Liſch, Partike, Penninghkruydt, Peerdeſtaert, Ruer-kruyt, groot en kleyn Steen-longe-kruydt, onrijpe Stekelbeſyen, Teskenskruyt, Verckens-gras, Wael-wortel, Wal-ſtroo, Wederick, Water-wederick, Water-weeghbre, zaet van witte Maluwe.

9 In d'uytterſte Lidtmaten geneſen het Flerecijn, en andere Sieckten, Byvoet (het welck ſeer gepreſen wert in Bier, ofte Zee-water gekoockt, van Doctor Jaſon van Praet, in ſijn tweede Boeck van d'onderhoudinge der Geſontheyt) Gerard, ofte Fledercijn-kruydt, Herts-hoey, Madelieven, Onderhave, Verckens-broodt, wortelen van Witte-wijngaert.

10 De Geſwellen werden verſacht, ontdaen, verdwenen, ofte gherijpt, onder ontallijcke, door Alſſen, Binghe -kruydt, Boonen-meel, Cliſſen-kruyt, Glas-kruydt, Maluwe, Quendel, Zeep-kruydt, Speen-kruydt, Weedt: oock warme Koe-mis, Robrechts-kruydt, Weeghbre, &c.

11 Om de vuyle en verouderde Sweringen te ſuyveren, ende de open Wonden toe te heelen, ſtrecken Adders-tonge, Beek-ſchuym, Brem-rape, Bruynelle, Bruyn-heylige, Cliſſen-kruydt, Crabben-klauw, Cruys-wortel, Docke-bladeren, Een-bladt, Eeren-prijs, Fonteyn-kruyt, Geruwe, Glas-kruyt, Guygel-heyl, Manneken, en wijfken, Herts-hoey, S. Iacobs-kruyt, S. Ians-kruyt, Yſerkruyt, Kleef-kruyt, Let-gras, Madelieven, Maenkruyt, ſwarte Malroven, Meekrappe, Onderhave, Paerde-ſtaert, Penningh-kruydt, Perſen-kruydt, groote Ratelen, Robrechts-kruydt, Rogge-bloemen, Ruyr-kruyt, Salomons-zeghel, kleyne Santorye, Sene-groen, Stinckende-gouwe, Thalictrum, Varen, Veyl, Velt-ajuyn, Wael-wortel, Waterboelkens-kruyt, Water-loock, Water-peper, Weeghbre, Winter-groen.

Wt het getal van de gemelte, en wel-verſóchte is genoegh te ſien dat ons Landt niet gebreckelijck is van Kruyden. Waer mede wy meenen beweſen te hebben, dat het onnoodigh is op ander met veel koſten te loopen ſoecken het gene, wy t'Huys beter hebben. By de Kruyden komt 'tgene onſe Beeſten geven, als Melck, Wey, Boter, Kaes, Honigh, Morgh, Reuſel, Gal, Mis, en andere, die elck haer byſondere kracht hebben, als hier na elck van byſonder ſal beſchrèven worden.

E Y N D E.

Joh. van Bevervvycks

STEEN-STUCK.

Aenwijſende

Den oorſpronck, teyckenen, 't voor-komen, ende gheneſen

VAN

Steen en Graveel.

T'AMSTERDAM,
Gedruckt in 't Iaer onſes Heeren. 1651.

STEEN-STUCK.

Het eerſte Capittel.

Beſchrijvinge van de Nieren,

1 *Haer Leger-plaets,*
2 *Getal,*
3 *Gedaeute,*
4 *Weſen,*
5 *Gebruyck.*
6 *Beſchrijvinge van de Melck-aderen,*
7 *Water-peſen.*
8 *Het weſen van de Blaes,*
9 *Vremden aenhangh,*
10 *Gedaente, en ruymte,*
11 *Gebruycken in 't water-maken.*

1

DE Nieren leggen wat leeger als de Lever, en Milt, achter in de Lendenen, met haer hol-ligheyt (ſeyt Hippocrates) tegen de groote Aderen. Sy en komen niet recht over malkander, maer de eene leyt een weynig hooger, als d'andere. Waer in dat by vele gemiſt wert. Want de rechter en is niet hooger als de ſlincker, gelijck na den ouden Ariſtoteles, Galenus, ende Plinius, oock ghemeent hebben, en onder de nieuwe Ont-leders, Dr. Andries van Weſel, Genees-meeſter van Keyſer Karel, Fernelius, Genees-meeſter van Henrick de II. Koning van Vranckrijck: maer de ſlincker is hooger als de rechter, om dat des Menſchen Lever groot is, de Milt kleyn. Dan in de Beeſten (welckers Nieren de Oude ſchijnen alleen onderſocht te hebben: het welck Picolomini oock van Veſalio ende Columbo ſeyt, en hier ſelfs die miſſlach heeft) ſtreckt de Milt meer na beneden, ende daerom hanght de ſlincker Nier leeger, als de rechter. De ongelijcke groote dan van Lever ende Milt maeckt de onghelijcke leger-ſtede van de Nieren, niet, gelijk Galenus ſchrijft, om dat het trecken van deſelvighe niet verhindert ſoude worden: want by aldien dat die reden vaſt gingh, ſoo ſoude in ſommighe lichamen (ghelijcker ſomtijdts ghevonden zijn) in dewelcke de Nieren recht over malkander legghen, deſe treckinge niet geſchieden, daer ſulcke luyden nochtans ſonder letſel haer water maken. Maer dat de Nieren niet en trecken, ſullen wy terſtont bewijſen. De ander reden van Galenus en is oock niet veel beter, te weten, dat daerom de Nieren niet recht over malkander en ſtaen, om datter niet van de wey ofte waterigheyt voorby en ſoude vloeyen, want het is nootſakelijck, datter een deel voor-by vloeyt, dewijl de waterigheydt niet alleen vereyſcht en werdt, ſoo lange het voedtſel is in de Suygh-aderen ofte Lever-aderen, om, daer mede verdunt zijnde, door de naute te konnen loopen, ghelijck vele beſchreven hebben: maer was oock nootſakelijck, datter een deel in het Bloedt bleef, op dat het door de kleyne tackskens van de uyterſte Aderen van het vleeſch mocht ghebracht werden.

2 Al de Ontleders ſeggen uyt eenen mont, dat de Nature ons twee Nieren gegeven heeft, op dat den eenen belet, ofte verſtopt zijnde, het water door den anderen ſoude moghen loopen. Maer deſe reden werdt niet ſonder reden weder-worpen van Picolomini, ſegghende, dat de nature niet ghedaen en heeft, teghen gheweldighe ofte gevallige oorſaken. Want de Nieren, ſchrijft Mercatus, Genees-meeſter van Philips de III. Koningh van Spaengien, zijn ſoo ſeer met malkanderen verknocht, en ſoo gelijck van weſen, dat daer uyt lichtelijck af te nemen is, alſſer een ontſtelt is, dat den anderen dan mede moet lijden. Haer werck ende ampt is haer beyde ghemeen, niet elck byſonder. Want al is't, datter twee Nieren tot een ampt gheſchapen zijn, ſoo en volght daer uyt niet, dat een van beyde ſulcks uytvoeren kan, maer datſe beyde van nooden zijn, om ſo een ſwaer werck te doen. My dunckt dat de Nature, alſſe tot een werck twee werck-ſtucken maekt, die ſamen-ſtemminge en ghemeenſchap onder deſelve houdt, al offe alleen om de gelegentheydt van plaetſe een deel in twee verdeelt hadde, en dat daerom de gebreken van 't een aen 't ander haeſt mede-gedeelt werden. Sulcks ſiermen dagelijcks in de ooghen, en is oock by een Griecks Poëet aengeroert met deſe verſſen:

Als 't licht van 't rechter oogh bedwelmt is met gebreken,
Soo komt het ſlincker oogh oock lichtelijck t'ontſteken.

Alſoo heb ick mede bevonden, dat den eenen Nier verſtopt zijnde, den anderen mede onbequaem werde, ende den loop van 't water tegen hiel: het welck oock beveſtight wert by de Doctoren Lud. Duretus, Genees-meeſter van Henrick de III. Koning van Vranckrijck, Pieter van Foreeſt, Genees-meeſter van Delft, Iohan Riolanus, Genees-meeſter van Parijs, en andere. De nature dan heeft twee Nieren gemaeckt, ofte eenen verdeelt uyt oorſaeck van de plaetſe ofte de gelegentheydt. Want indien, datter maer een was, ſoo ſoude hy noodtſakelijck ſoo groot als de twee moeten weſen, gelijck men ſiet aen de Lever, ende Milt, de andere Deelen om bloedt te maken. Maer dan en ſoude het lichaem niet in even ghewicht geweeſt hebben, ten ware dat hy midden op den rugh-graet gheſtelt was, leggende met ſijn holligheydt op de holle ader, en groote ſlach-ader; dan deſe leger-ſtede ſoude door het neder-drucken van de verhaelde Aderen, den vryen loop van het bloet, en de levende geeſten verhindert hebben. So

dat niet ſonder gewichtige redenen in plaets van een grooten Nier, twee kleyne geſchapen zijn; oock om dat den buyck niet te ſeer uyt en ſoude ſteken, ofte dat het ghewicht van den buyck niet te ſeer na een zijde ſoude hellen.

3 De *Gedaente der Nieren*, is een halve maen, ofte beter een Roomſche boon gelijck. Waerom Ariſtoteles, en die hem volgt Plinius qualijck beſchrijven, dat de Nieren van de Menſchen even eens zijn, als de Oſſen-Nieren, gelijck als uyt verſcheyde Nieren te ſamengevoeght. Daer zijn evenwel ſommige onder de Ontleders, die uyt de Tepelachtige vleyskens, hier na te beſchrijven, gelijk als druyſ-beyen by-een gevolght, ſeggen, dat de Nieren der Kinderen, gelijck die van de Kalveren, gemaeckt werden, en datter daerna, door toevloeying van bloet, een vleyſigh deckſel ronts-om groeyt, 't welck het uyterſte van de Nieren glat en effen maeckt: En dat derhalven in een Nier over den rug geſpout, te ſien is blauachtig vleeſch, omvattende ander, 't welck rootachtigh is, uyt by-een-gevoeghde klierkens beſtaende, waer van den Nier eerſt begonnen is. So werden de Nieren van een Beer uyt verſcheyde als klierkens, de groote van een Kers te ſamen-gevoeght, dewelcke door den bandt van een kleyn vlieſken aen malkander gehecht worden, de ſcheyding tuſſchen beyden met vet gevolt zijnde, gelijck aengemerckt is door Euſtachius: die oock getuyght, ſomtijdts geſien te hebben, Nieren van een Menſch, de Nieren van een Os ghelijckende. Maer ſulcks gebeurt ſeer ſelden, ende is buyten den gemeenen loop der Naturen.

4 Het *Weſen van de Nieren*, ſeyt *Galenus*, is van hart en vaſt vleeſch, om dat anders door de groote loſſigheyt 't water al te ras uyt ſoude loopen; als ook om dat de ſcherpigheydt van 't water haer vleeſch niet lichtelijck en ſoude doorbijten. Deſe laetſte reden heb ick gheleert door een Water-ſuchtige, in wiens doot lichaem gevonden is, een nieuwe, en waer van niemandt dat ick wete, geſchreven heeft, oorſaeck van 't Water. Een Soldaet die met een ſeer dicken buyck, en geſwolle beenen over-leden was, opgeſneden zijnde, werde bevonden Lever en Milt wel geſtelt: waer over ick verwondert zijnde, en volgens mijn gevoelen, dat de Nieren mede haer deel hebben aen het bloedt, ofte water te maken, geboot den Heel-meeſter, de Nieren voor te brengen. En als hy de ſlincker Nier maer even aenroerde, ſoo ſaghmen uyt ſijn bultig deel, door een gat, daer even een pinck in mocht, veel waters loopen. De Rechter was onder in ſijn hol-deel noch niet gheheel door-boort, maer een weynigh met het *raſoir* aengeroert zijnde, ſo ſprong daer mede water uyt, doch weynig. Beyde deſe Nieren waren van weſen, en verwe, gelijck geſonde, van binnen waſſer noch Etter, noch ſwering, noch zant, noch ſteen, noch yet anders tegen de nature. So dat ick my geen ander oorſaek heb konnen in-beelden, als dat ſy van de ſcherpigheyt van 't water allenckxkens doorgebeten waren. Sulcx gebeurt dickwils van een ſcherp ſteenken, waer van wy een ſeer aenmerckens waerdig exempel hebben by den vermelten Mercatus, in een man, die, by onſe Nederlantſche Hiſtory-ſchrijvers van Beroerten, ſeer vermaert is, Ieronimus van Roda. Deſe ſtaende op ſijn reyſe na Nederlandt, wert overvallen met uyttermaten pijn, veertigh dagen lang, van een ſteenken in de rechte Nier, die ſo groot en fel was, datſe voor geen middelen en wilde wijcken. Ten leſten, na de voorſz daghen, loſten hy een ſteenken op de groote en gedaente van een Dadel-ſteen, en bleef daerna ſonder pijn drie jaren lanck. Na welcke tijt, kreegh hy op een nieu diergelijcke pijn, ſoo van hevigheyt als van lang dueren, in de ſlincker Nier: en werde na veertig dagen, en na veel middelen, mede diergelijken ſteenken quijt. Waer door hy wel verloſt was van de pijn, maer niet van erger quaet. Want na drie dagen, dat hy 't ſteenken geloſt had, bleef ſijn water heel opgeſtopt. Waer over de Ghenees-meeſters vergadert zijnde, ſloegen daer in op malkander, datter anders geen oorſaeck en was, als verſtoppinge van Zant, of Steen, en Slijmerachtige vochtigheydt, waer mede die man veel gequelt was. Het welck wel waerſchijnelijck gelijckt in een graveelige, van vochtige gematigheyt, en die in ſpijs en dranck niet ſeer ordentlijck en leefde: ten leſten, als het quaet met geenderley middelen te helpen en was, ſoo quam hy na den dertighſten dagh te overlijden. Op-gheſneden zijnde, wert bevonden, dat de Nieren van de holligheyt tot de bultigheyt met een groot gat doorboort waren, en daer was evenwel geen ſlijm, geen zant, of yet anders, daermen 't ſtoppen van 't water op ſoude mogen leggen, noch in de Nieren, noch in de Waterpeſen (*Ureteres* genoemt) bevonden. Waer uyt nootſakelijck ſchijnt te konnen afgenomen werden, dat de gaten ghelaten zijn van de Steenkens, die hy met ſulcke moeyte quijt gheworden was, die, in vleyſch van de Nieren groeyende, allencxkens ſoo vergroot zijn, datſe de Nieren ſelve door-boort hebben: En dat om de geſeyde gaten de Nieren daerna niet en hebben konnen trecken: dat evenwel den eenen Nier door-boort zijnde, het water door den anderen heeft konnen getrocken werden: den tijdt van drie jaren, die gheweeſt is tuſſchen het loſen van 't eerſte ſteenken en het tweede: het welck niet langer en konde gheſchieden, na datſe alle beyde door-boort waren. Dus verre ſchrijft Dr. Mercatus. Den welcken ick voorwaer niet en kan toeſtaen, dat den eenen Nier drie jaer ſoude door-boort geweeſt zijn, en dat den anderen ondertuſſchen het werck alleen ſoude uytvoeren, daerſe alle beyde nootſakelijck toe gemaekt zijn. En dit ſtrijt oock recht tegen de woorden van Mercatus ſelfs, hier voren bygebracht. Want dewijl, ghelijck wy terſtont ſullen bewijſen, het Bloedt met

de wey van de *Arteria emulgens*,ofte de Melck-ſlagh-ader gedreven wert in de Nieren, en 't ſelve aldaer van de overige wey of waterigheyt geſuyvert wert, indien de Nieren in den vermelten *Roda* van d' een zijde tot de ander dwars door-boort gheweeſt hadden,ſoo ſoude nootſakelijck de waterigheyt,gelijck in ons verhaelt exempel,door de gaten in den buyck gevloeyt hebben. Het welck buyten twijffel in die dertigh dagen geſchiet is,ende dat hy daerom oock gheen water en konde maken: niet om dat het verſtopt was, gelijck Mercatus,ende d'andere Genees-meeſters meenden,maer om dat het in plaets van na de Blaes door de Water-peſen te loopen,doen door de gaten van de Nieren in de hollligheydt van den Buyck gelooft was.

De Schrijver van het Boeck der Ghebreken der Nieren,het welck Galeno toegeſchreven wert,ſeydt datſe een beſonder lichaem hebben, beſtaende uyt vleeſch en veſelen. Maer ſy en hebben anders geen veſelen,als van de vaten. Want ſy en gaen niet op en neder, gelijck het Hert,het welck daerom oock een Spier van Hippocrates genoemt werdt; noch ſy en hebben geen beſondere kracht, om nà haer te trecken, en uyt te werpen, gelijck de Spieren, dewelcke beſtaen uyt vleeſch en zenuachtige veſelen. Derhalven ſchijnen ſy onder de Klieren gerekent te weſen van Hippocrates. Dan Galenus ſteltſe onder het Ingewant en *Parenchymata.* Welck gevoelen my beſt aenſtaet. Niet alleen om dat ſy de Lever (die eerſt van Eraſiſtratus in 't Griecks *Parenchyma,* dat is,toeſtortinghe, als van geronnen bloedt,genaemt is geweeſt) ſoo in haer vleeſigh weſen, en in verdeelingh van aderen ghelijck zijn, maer oock om datſe een werck helpen uyt-voeren. Welcke leere,alſoſe nieu is, wat breeder dient beweſen te werden.

5 De Ouden hebben dit gebruyck alleen aengenomen van 't vleeſigh deel des Levers,dat het rontsom de aderen gheſtort ſoude zijn, om deſelve aen malkanderen te houden, ende te onderſtutten. Soo ſchrijft mede de groote Ariſtoteles, dat de Nieren van de Nature aen de Dieren gegeven zijn, om dat ſy te ſamen deſelfde ſoude gebruycken tot het ſtijven en houden van de Aderen,en ſoude misbruycken tot het loſen van de overvloedighe vochtigheydt. 'T gene by dien Wijs-gerigen voor misbruyck gerekent werdt,is by de Ghenees-meeſters het eenigh gebruyck der Nieren. Voor my,al en kan ick dit gebruyck niet ontkennen,ſo en wil ik daerom de Nieren van haer edelſte werck niet berooven. Want by aldien datſe alleen om 't Water te kleynſen geſchapen zijn,waer toe dienen ſo veel aderen en ſlagh-aderen door het geheele lichaem van de Nieren verſpreyt? Waer toe dient 't vleeſch, gelijk een geronnen bloet om deſelvige gegoten? Om 't water door te leyden, ſoude miſſchien genoeg geweeſt hebben een vat uyt de Melk-ader in de Water-pees,daermen nu ſiet,dat tot het uyterſte van de Nieren de Tacken van de Aderen verdeelt zijn. Men ſoude mogen ſeggen,dat ſulcks was om de Nieren haer voedſel aen te brengen. Dan 't ſelfde ſoude ick konnen antwoorden van de Lever. Daer-beneffens ſietmen oock,dat de Nature om het ophouden, ofte uytſluyten van d'overtollicheyt, te vreden is met een vlieſich lichaem,gelijck blijckt aen de Blaes,Gal-blaesjen,en Darmen: dewelcke oock ſelve noch eenige kracht om te koken van de Genees-meeſters toegheſchreven wert. Want, gelijck *Galenus* ſchrijft, al is't dat de Darmen niet geſchapen en zijn, om den Gijl te koken, maer ghekoockt zijnde, alleen te houden en te verſpreyden: nochtans, alſoo de Nature nimmermeer leu noch ledigh en is,ſo wert deſelve in den door-tocht noch meer bewerckt, even ghelijck als in de groote Aderen eenige kracht is om bloet te maken,dewelke anders in de Lever geſtelt wert. Nu dan,indien Aretæus, een out en treffelijk Genees-meeſter onder de Griecken, Aphrodiſæus, Veſalius, Picolominus, Horſtius, Bauhinus, Riolanus,en andere,de Milt,die voor deſen alleen gehouden is geweeſt om 't bloet van de ſwarte Gal te ſuyveren, mede aen-nemen voor een werck-ſtuck om bloet te maken,waerom en ſoudemen deſelve wercking de Nieren ook niet toeſchrijven? En gelijck de Milt niet alleen 't geen dat al te grof in 't bloet was,verleyt,op dat het bloet ſo veel te fijnder én klaerder ſoude zijn (waerom Plato ſeyt dat de Milt by de Lever aen de ſlincker zijde geſtelt is,op dat ſy de Lever altijt ſuyver,en gelijk een ſpiegel,helder en blinckende ſoude houden) maer oock eenigh bloet op ſijn ſelven maeckt,waerom het ook een baſtaert-Lever van Ariſtoteles genoemt wert: ſo is mijn gevoelen,dat de Nieren het Bloet niet alleen en ſuyveren van de wey of overtolligh water: maer oock datſe na de Lever en Milt,het Bloet,'t welk ſy ontfanghen, helpen koken. Daerom ſietmen in de Lichamen, die van ſieckten geſtorven zijn, meeſt altijt veranderingh in de Nieren: en die in gheſonde root, klaer,ende vaſt zijn,werden na de aert van de ſieckte ſomtijdts bleyck, ſomtijdts bruyn, ſomtijdts heel ſacht, broos, ende al bedorven ofte verſworen bevonden: het welck oock aengemerckt is by den neerſtigen Ontleder Euſtachius,en van my dickwils ondervonden. Het ſelfde betuygen de rauwe wateren,die by de gene,die met ſteen gequelt zijn,gelooft worden, ſeer ghelijck de gene, die de Waterſuchtige maken. Waer noch by komt, 't geene Dr. Fernelius ſchrijft, dickwils ghemerckt te hebben dat de menſchen die den Steen hadden, het aengeſicht bol ende bleyck was,even-eens als de Water-ſuchtige. Het welck de dagelijckſche ervarentheyt mede beveſtigt. Van dit gevoelen en kan ik my niet laten aftrecken door Dr. *Andries du Laurens*, Raet en Genees-meeſter van *Hendrick de Groote*,die niet en wil toeſtaen, dat het bloet-maken, twee deelen,te weten,de Lever

ende Milt ſoude bevolen zijn. Want te vergheefs (ſeydt hy) ſoude de Nature meerder Bloet-makende gereetſchap geſchapen hebben, daer toe een genoegh was, ofte behoorden te weſen. Maer laet hy eens wel overlegghen de woorden van onſen leermeeſter Galenus, daer hy reden-kavelt tegens Eraſiſtratus, over het bloet-koken: *Ghy ſult antwoorden*, ſeydt hy, *dat het Bloet in de Lever bereydt werdt, en van daer in't Hert komende, aldaer ſijn vordere volmaecktheyt, ende eyghen weſen bekomt. Het welck voorwaer niet ſonder reden ſchijnt te weſen. Want een groot of volmaeckt werck en geſchiet niet ſchierlijck oft in een reys, noch en kan oock alle ſijn volmaecktheydt van een Deel niet bekomen.* Dat is immers recht voor ons. Het zy dan, datmen met Veſalius en Ioubert het Bloet-maken de Aderen alleen toeſchrijft, het zy alleen het vleeſch van de Lever, als Argenterius doet, het zy alle beyde, ghelijck Galenus, ſoo en kanmen de Nieren die vol Aderen zijn, en Vleeſch, des Levers niet ongelijck, daerom gheſpreyt hebben, van de werckinghe tot Bloet-maken, niet uyt-ſluyten.

En voorwaer als 't Oogh gequetſt wort, het Geſicht, als het Oor, 't Gehoor beſchadight werdt, een ontwijffelijk teycken is, dat het Oog de gereetſchap is van 't Geſicht, het Oor van 't Gehoor. Wanneer de Nieren alleen verteert zijnde, quaet Bloedt ghemaeckt werdt, ſoo gaet het niet minder vaſt, dat de Nieren zijn onder de gereetſchap van 't Bloet-maken. Ick ſal daer van een exempel bybrengen, het gene ick onlangs geſien hebbe. De broeder van den vermaerden D. Voetius, wel acht jaren Onghedaen geweeſt zijnde, verviel ten laetſten in Water-ſucht, klaeghde in de laetſte maenden over pijne in beyde zijde van den opper-buyck, ende dickwils van de Droppel-pis, tot dat hy ſijn ellendigh leven afleyde. Het Lichaem, gelijck hy ſelve belaſt hadde, geopent zijnde, werde bevonden het Net gantſch bedorven, op vele plaetſen verhart, op ſommige als been. Het Buyck-vlies doorgeſneden zijnde, gaf menighte van dick (alſoo daer Etter onder was) ende geel Water. De Lever was groot, anders gaef. De rechter Nier hadde in ſijn holligheydt vier kleyne Steenkens, van root zant, gelijckmen ſien konde, by een gebacken, en eenen grooter, by-na als een Haſel-noot: Maer de grootſte ſtack in't begintſel van den Water-pees, vaſt zijnde aen 't andere die noch in de Nieren was, gelijck in't volgende capittel uytgebeelt is. De ſlincker Nier was grooter, als na gewoonte, gantſch ſlap en ſacht, geheel vol etter. Op de gront van de Blaes, die gantſch vleyſigh was, lagh een Steen, de groote van een ocker-noot ronts-om in wit ſlijm, 't welck, als hy uytgenomen werde, daer vaſt aen bleef hangen. Sijn Herte was groot, vaſt, ende gantſch onbeſchadight. Alle de Longen, als ſy maer even gerocht wierden, gaven van haer Etter. Hier, alwaer Lever, en Milt wel gheſtelt waren, moet de oorſaeck eerſt van ſucht, daerna van Water geleydt werden op de Nieren, waer op mede de bedervinge in de Longen, de teerſte Deelen zijnde, gevolght is. Het welck dan oock bewijſt, dat in geſonde luyden de Nieren ſtrecken tot het Bloet-maken.

Derhalven beſluyten wy dan, dat het ampt van de Nieren is, het Bloedt te helpen koken (het welck de oorſaeck miſſchien oock is, dat de Nieren in de H. Schrifture ſoveel toegeſchreven wert) ende 't ſelve van de overtollige waterigheydt te ſuyveren. Want, ghelijck elck bekent is, ſy ontfangen het Water met Bloet vermenght. Sulcks ſoude konnen geſchieden op driederley manieren; Of dat het door ſijn eygen nature na de Nieren dreef, ofte dat het van de vaten daer ghebrocht werde, of dat het de Nieren na haer trocken. Eraſiſtratus meende dat het water van ſelfs na de Nieren liep, by vervolg van 't gene voren daer uyt geloopen was. Sulck gevoelen had oock byna de Arabiſche Averroës, ſchrijvende dat 't ſelve niet van de Nieren getrocken werde, maer van ſelfs daer in liep, gelijk het voetſel in de leden komt. In tegendeel de oude Griecken, Hippocrates, Diocles, Praxagoras, Galenus, ſeggen, dat de Nieren door een verborgen eygenſchap (D^r. Bauhinus, gelijck deſelve in de gelijckeniſſe van 't geheel weſen: maer die en kan ick niet ſien te zijn tuſſchen het Water en de Nieren) de waterachtigheyt na haer trecken. En dat de Aderen het ſelfde daer niet in en ſtooten, ſoeckt Galenus te bewijſen 2. *de nat. fac.* 1. en 6. *loc. aff.* 3. *item* 9. *de comp. med. ſec. loc.* 2. Hy ſeyt mede op een ander plaets dat de Aderen en Slagh-aderen door het Lichaem van de Nieren verſpreyt zijn, ende dat door het hart en vaſt vleeſch, het bloet behoudende, 't Water met wat Gal, die by Bloet is, overgegeven wert, en in de water-loop uyt-vloeyt. Ruffus Epheſius, een oudt Ontleder onder de Griecken, ſtelt in't binnenſte en holſte van de Nieren een vlieſken vol kleyne gaetjens, ghelijck een Seef, waer door het water ſoude loopen. Welck gevoelen van vele die den naem meer, als de daet van Ont-leders hebben, gevolght is: dan wert wel te recht wederleyt van den grooten ondersoecker der Lichamen, Andries van Weſel, met den welcken oock ſtaet Columbo, en andere, als ook de dagelijckſche bevindinge. Mijn gevoelen is, dat de Weyachtige vochtigheyt met het Bloet vermenght zijnde, door het bewegen van de Melck-ſlagh-aderen, het welck ſy hebben van het Herte, geſtadigh en ſonder op-houden in de Nieren gedreven werdt, en dat aldaer het fijnſte bloet als een dau aen 't vleeſch van de Nieren hanght, allencxkens in haer eyghen weſen verandert, en daer mede vereenight; en dat het Water, dat nu om het Bloet meer te leyden, onbequaem is, eerſt geſcheyden werdt, en daerna, om ſijn dunnigheydt, door de Tepelachtighe vleeskens leeckt, tot in eenighe uyt-ſtekende pijpen van de Water-peſen, in dewelcke die Tepelkens (alſoo om

de

de gelijckenis met de Tepelen genoemt) uytkomen, en ontfangen werden, daer door het dan als gekleynſt werdt in de holligheyt die midden in de Nieren is aen de ingebogen zijde, en zo komt door de Water-peſen in de Blaes. Nu het ander bloet van 't overtollige water geſcheyden, en van 't voedſel der Nieren overgebleven, en door het nedergaen van de Slag-aderen in de Aderen gedreven zijnde, houde ick dat door de Melk-aderen wederom gaet in de Holle ader, getrocken zijnde door het ophalen van 't Herte. Dit gevoelen bouwe ick op de leere die wel nieu is, maer die in treffelijckheyt, en nootwendigheyt geene der Ouden en wijkt, van Dr. Willem Harveus, geneeſmeeſter van den tegenwoordigen Koningh Karel van Engelant. En om dat ſonder dezelve, 't gene wy nu geſeyt hebben, niet verſtaen en kan werden, zo zal ik hier kortelijk voorſtellen 't gevoelen van dien vernuften Ontleder, uyt ſijn boeck van de beweginge des Herten; dewelcke hy ſchrijft op deze maniere te geſchieden: Eerſt trekt 'et Herten-oor ſich in, en in dat intrecken zo drijvet het bloet (waer van 't vol is, als 't hooft van de Aderen, en de ſchappraey van 't Bloet) in de holligheyt van 't Hert, dewelcke vervolt zijnde, zo recht het hert hem op, ſpant van ſtonden aen alle de zenuwen, treckt de holligheden in, en klopt, door welck kloppen drijft het geſtadig het Bloet van 't Oor ontfangen in de Slag-aderen, de rechter holligheyt in de Longen door de Slagh-aderlijcke Ader, van waer het ſchierlijk in de ſlincker holligheyt getrocken wert, die het terſtont voortdrijft in de groote Slagh-ader, en door de ander Slag-aderen (welckers kloppen, dat wy voelen, en den Pols noemen, anders niet en is, als het Bloet, dat van het Hert voortgedreven wert) in het gantſche Lichaem. Daerna of door eenige openheyt van mondekens, of door de loſſigheyt van 't vleeſch, of op beyde manieren, gaet het Bloet van de Slagh-aderen in de aderen, en keert dan weder door de holle ader in de rechter Oor van 't hert, van waer 't in de rechte holligheyt geſtooten wert, gelijck nu geſeyt is.

Dezen Omloop kan ook in de groote werelt geſien werden. Want de vochtige Aerde van de Son verwermt zijnde, geeft damp en waſem op, die dampen, opgetrocken zijnde, verdicken, verdickt ſmelten wederom tot water, dat valt op de aerde, en maeckt ze vochtigh; ende op die maniere werdt alles voortgebracht. So gebeurt 'et waerſchijnelijk in ons lichaem, (by ſommige de kleyne Werelt geſeyt) dat door de Beweginge, het Bloet rijzende, dampigh, en als voedſaem gemaeckt zijnde, alle de Leden verquickt ende voedzel geeft. En dat in tegendeel het Bloedt in de leden verkout ſtremt, en als onderbleven wert, waerom het na 't begin, te weten, het Herte, als na de levende fonteyne van 't lichaem wederkeert: aldaer wert het door de natuurlijcke en ſtercke hette, als den ſchat des levens, wederom geſmolten, met geeſten, als een balſem, vervult, en zo op een nieus door het Lichaem verſonden: hangende dit alles aen het bewegen en kloppen van 't Herte.

Deze leere en zal niemant lichtelijck tegen wezen, die het maeckzel van 't Herte ſien, als oock der Slag-aderen geſtadigh kloppen, het konſtigh gebouw, gelegentheyt, ende gebruyck van de klap-vlieſkens neerſtelijck wil overleggen.

De voortreffelijcke Ontleder van Padua *Fabr. Aquapendens*, is de eerſte, die de Klap-vlieſkens in de Aderen uytgebeelt heeft, van gedaente een halve maen gelijkende, en beſtaende uyt het binnenſte vlies der aderen wat uytpuylende. Haer gebruyck en heeft de Vinder niet wel gevat; want het en is niet om 't bloet, dat van boven neder zoude ſchieten, te ſtutten; dewijlze allegader ſtaen tegen het beginzel van de aderen, en gaen open na het Herte toe. Men ſiet in 't openẽ van de aderen, indien mẽ van de wortel der ſelver beginnende na de kleyne ſprancxkens toe een lange priem inſteeckt, dat de klap-vlieskens beletten zullen dat hy doorſchiet: in tegendeel, zo men van buyten van de tacken na de wortel toe ſteekt, dan ſal hy ſonder belet opſchieten. Alzo beletten ſy ook, dat het bloet van de groote aderen niet en kan ſchieten in de kleyne, maer laten het in, van de kleyne in de groote, gelijck nu verhaelt is. Dewijl dan mede ſomtijs in de melk-aderen, van Dr. Harveus, en andere, deſe klap-vlieskens bevonden zijn, zoo valt het gemeen gevoelen om verre, dat de nieren door deſelve de waterachtige vochtigheyt uyt de holle ader ſoudẽ melcken, en wert in tegendeel onze leere beveſtight, dat 'et Bloet door dezelve uyt de Nieren wederom ſchiet in de Holle ader. Want zulcx en belet de gelegentheyt van de Klap-vlieskens niet, gelijck wel doet den loop van 't bloedt uyt de holle ader na de Nieren.

6 Aen elcke Nier komen twee Vaten, te weten een Melck-ader, en een Melckſlag-ader, alzo van de Ouden genoemt, als of, gelijck de kinderen met de lippen door de tepel de borſten uytmelcken, zo ook de Nieren door dezelve, als tepelen, de Bloets Waterigheyt uyt de Holle ader melckten en uytlockten. Maer alzo wy dit wat anders verſtaen, ſo zouden ſy bequamer naem hebben met Nier-ader, en Niereſlag-ader. Deze Vaten zijn de grootſte onder alle de Aderen, die uyt de Holle ader, en alle de Slag-aderen, die uyt de groote Slag-ader ſpruyten: 't welck geenſins van noodẽ was geweeſt, indien ſe alleen geſchapen waren, om 't bloet tot voedzel van de Nieren, daer toe weynigh van doen is, aen te brengen, en de waterigheyt uyt te voerẽ: maer wel om dat 'et bloet met menighte geſtadigh door de Niereſlagh-aderen in de Nieren gedreven zoude werden, en daerna dicker zijnde, als geſcheyden van de waterigheyt, wederom door de Nieren-ader in de Holle ader. Sy verſpreyden haer beyde door het gantſche lichaem der Nieren, in hun ingebogen gedeelte ingaende, en verdeelen haer terſtont, tot datze op 't laetſte zo fijn en dun als hayr-

kens werden, waer van ſommige door de geheele Nieren tot het uyterſte haer verſpreyden, andere komen uyt in de tepelachtighe vleeſchkens, door de welcke, als door ſpongiachtige klieren, de Waterachtige vochtigheyt in de Pijpkens die onder deſelve als beckens, komen van de Water-pees, gekleynſt wert. Want na dat den Ureter of Waterpees, van de Blaes in de Nieren komt, ſoo verbreet hy terſtont en wert in twee, ſomtijts in drie deelen geſpliſt, waer van het een na boven, het ander na beneden gaet, maer werden beyde in ander tacken, ſomtijts vier, dickwils vijf verdeelt, ſo dat deſe verdeelinge acht, ende ten hooghſten negen, ofte thien pijpkens uyt-brenght, die in een ront endt uytkomen, het welck als met een vleeſigh deckſel van de verhaelde tepelachtige vleeſchkens gedeckt wert, om de waterigheyt door deſelve, gelijck door een Ypocraſſack, te leken in elck water-pijpken; van waer het door de Water-peſen in de Blaes gevoert wert.

7. Deſe Water-peſen ſchieten uyt het in-gebogen deel der Nieren over de lenden-ſpieren tuſſchen de vlieſen, ende komen niet recht, maer ſchuyns ende van ter zijden in de Blaes, om dat het water niet lichtelijck te rug en zoude ſchietē. Het welk ſommige eenige klap-vlieſkens, die onder in de Water-peſen zoudē ſtaen, toeſchrijven: welckers gebruyck zoude zijn, het water na de blaes loopende te wijcken, en door-geloopen zijnde gelijk een valdeur te ſluyten, dat het niet weder zoude keeren. En voorwaer dit ſluyt hier onder ſo nauw, datter niet een wint, gelijck men ſiet in de verckens-blaſen, die de kinderen op-blaſen, ende aen den hals vaſt toe binden, uyt en kan berſten. Het welk Galenus wel ſeydt, een teycken te weſen van de uyt-nemende wijſheyt en voorſichtigheyt, die onſen Schepper gebruyckt heeft in het ſcheppen van de Lichamē der Dieren. Maer hoe neerſtigh datmen den uytgangh vande Water-peſen onderſoeckt, daer en is geen deckſel ofte klap-vieſken eygentlijck te vinden: ende in de ont-ledinge, ende werckinge der Nature moet men ſijn oogen het meeſte geloof geven, gelijck Galenus ſeer wel beveelt in het 12 boeck van het gebruyck der Leden, op het 3 capittel. De Water-peſen zijn van weſen vlieſigh, ront, ende hebben in geſonde de breete maer van een ſtroo, dan in de gene die ſomtijts ſteenkens loſen, werden ſy ſeer uyt-gereckt, ſoo dat ick geſien hebbe, datter een vinger in ſommige geſteken werde.

8. Ten leſten wert het Water door de Water-peſen gevoert zijnde, ontfangen als in een regen-back, in de Blaes; dewelcke van weſen, gelijck de Water-peſen, zenuwigh is, op dat ſy uyt-ghereckt zoude konnen werden, wanneer het water overvloediger toevloeyt.

9. De Blaes is natuerlijk maer eē, Coiter heeft een dubbelde gevonden. En Dr. *Bauhinus*, my eertijts te Baſel, daer hy Profeſſor was, eē groot vrient, getuygt in ſijn treffelijck boeck van de Ontledinge, dat hy geſien heeft een blaes, onder aen gelijk als met een ſack uytpuylende, daer veel ſteenen in waren. So gedenckt

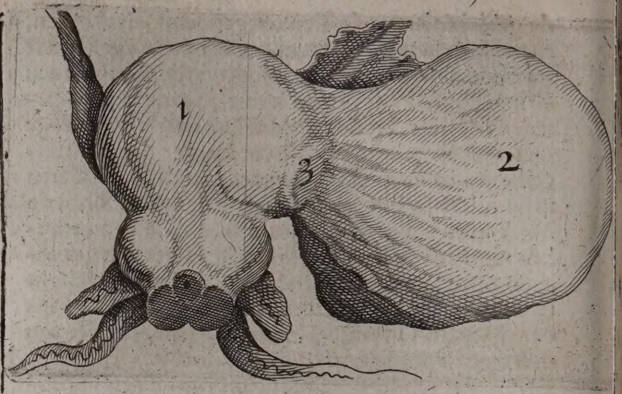

my, dat Dr. Pauw ſalr. Profeſſor te Leyden, ons in 't jaer 1614. getoont heeft een graveeligen Blaes (1) van D. Caſaubon, uyt Engelant geſonden; aen welckers ſlincker zijde hing een ander (2) gelijck een ſack, van het ſelfde weſen, alwaer het Water door een gat (3) in quam ende wederom uytleckte. Om de ſeltſaemheyt van't gebreck, ende in ſo ſeldtſamen man van geleertheyt, hebben wy 't ſelve alhier voor-geſtelt: doch is breeder beſchreven in ons Latijnſch Werck.

10. De Gedaente van de Blaes is langh-werpigh-ront, om ſoo veel te meerder te konnen laten; en om dat wy niet genootſaeckt zouden zijn, geſtadigh Water te maken. Waerom de krop oock met een ring-achtige Spier geſloten werdt, die als een poortier het Water op-hout, ende uyt-laet. Haer ruymte is te ſien in de Blaſen, die op-geblaſen zijn, ofte vol waters gepropt werden.

11. Wanneer de verhaelde Deelen wel geſtelt zijn, dan wert haer werk wel uytgevoert: maer eenigh gebreck krijgende, ſo wert het ſelve, gelijck van andere oock is aengeweſen, op driederley wijſe beſchadight; te weten, dat het water gantſch op-houdt, te weynigh ende met pijne, ofte ſonder ghevoelen af-loopt. Doch het gebreck en is niet alleen in't water-maken, maer oock in't gene met het water gelooſt wert, te weten, Bloet, Etter, Graveel, ende Steen. Ende alſoo het laetſte wel het gemeenſte is, ende by-na alle d'ander gebreken met hem ſleept, ſoo zullen wy van het ſelfde eerſt handelen.

Het 11. Capittel.

1 *Steen in verſcheyde Plaetſen onſes Lichaems; maer meeſtendeel in de Nieren, ende Blaes.*
2 *Syn beſchryvinge,*
3 *Inwendige, ende Naeſte oorſaken der Oude, onderſocht ende wederleyt,*
4 *Recht aengeweſen,*
5 *Wtwendige Oorſaken,*
6 *Onderſcheyt, Maniere, ende Plaetſe, waer by in*

Nieren

Nieren, ende Blaes groeyt.
7 *Ken-teyckenen,*
8 *Voor-teyckenen,*
9 *Middelen om Voor te komen, en Maniere van leven,*
10 *Geneſinge.*

I

ALs ſulcx, dat by de Oude geen gewach gemaekt en wert van eenige Steenē, dan die harē oorſpronk hebben in de Nieren, ofte de Blaes: ſoo is nochtans daer na ondervonden, dat in verſcheyden, ende vele andere Deelen onſes Lichaems oock Steen groeyt. So heb ick dickwils gheſien bruyne Steenkens in de gal blaes, witte onder de tong, en gelijk hagel uyt de longe ophoeſten. Andere hebben ſe oock in andere plaetſen bevonden, die uyt verſcheyde ſchrijvers na de Deelen onſes Lichaems vergadert ſijn by Schenkius, in ſijne Aen-merckingen, en in 't korte by malkanderen geſtelt zijn in de Onderwijſinge der Genees-konſte van Dr. Sennertus. Even-wel gebeurt het ſeer ſelden, dat in ſoodanighe plaetſen Steen (en wert oock by Dr. Varandeæus, voor geen rechte Steen gehouden) groeyt: maer dickwils en meeſtendeel in de Nieren en Blaes. Welck quaet, alſo het ons Vaderlant ſeer ghemeen is, ende vele om 't leven brenght, en van niemant noch ſoo wel onderſocht, ende volkomen beſchreven is, al is't oock dat vele de hant daer aen gehouden hebben, ofte daer is noch wel wat over-ghebleven, het welck ſtrecken kan, om yemant op te wecken, alles noch nader te ontdecken, ende naeckter voor te ſtellen: ſo zal ick het gene van my in die jaren verſocht, en aengemerckt is, wat wijdt-loopiger verhandelen, ende het ſelve met de Aen-merckingen der oude, ende nieuwe Genees-meeſters, op den toetz-ſteen van Reden, en Ervarentheyt vergelijken. Want ick en wil onder 't getal niet weſen van de gene, die, gelijck het een ſchaep het ander, alleen volghen 't ghene voorgaet, ende, ſonder eenigh onderſoeck, toe-ſtaen al wat de Oude ons na-gelaten hebben. Wel is waer, dat wy de Oude Schrijvers, daer van ons ſoo vele treffelijcke leeringen toe-komen, alle eer en danckbaerheyt ſchuldigh zijn: maer ſulcks moet even-wel ſoo verre niet gaen, dat wy daerom met ſommige zoudē ſeggen, liever te willen met de Oude miſſen, als met de Nieuwe ſchrijvers wel gevoelen. Ick heb eenige geſien die na de leere van Galenus, (daer hy ſelve nochtans, de gene, die voor hem waren, even niet altijdt gevolght en heeft) Galeniſten wilden genoemt zijn, en buyten den ſelven niet weten. Soodanighe menſchen, toe-eygenen haer ſinnen aen een ſeker ghevoelen, en door die nootſakelijckheyt verbonden blijvende, moeten dickwils oock 'tgene ſy by haer ſelven niet goet en vinden, om ſtantvaſtigh te ſchijnen, voorſtaen en beweren. Menſchen, gelijck de keyſer Tiberius, van de Romeynen plagh te ſeggen, tot ſlavernye gheboren. My en behaeght niet in yemants woorden te ſweren, maer de waerheyt alleen voor oogē hebbende, alles vryelick te onderſoecken. Het gene dan van alle tijden de treffelickſte Genees-meeſters uyt alle volckeren, van het Graveel en Steen beſchreven hebben, zullen wy overleggen met het gene wy lange jaren in Graveelighe bevonden, en in Lichamen, die van de Steen overleden waren geſien hebben. En gelijck de Genees-middelen eerſt door de ervarentheyt gevonden zijn, en de Menſchen daer na over deſelve gepeynſt, ende de oorſaken onderſocht hebben, niet in tegendeel uyt de Philoſophye, en het onderſoeck der oorſaken den oorſpronck van de Genees-middelen voortgekomen is: ſo en ſullen wy ook alhier niet ſtellen 't gene wy door reden oft gevoelen voor waerachtigh zouden aen-nemen, maer alleen d'oorſaeck onderſoecken, van 't gene wy ſelfs geſien ende onder-vonden hebben. Het is menſchelijck te dwalen: derhalven en behoort niemants aenſienlijckheyt ſoo groot te weſen, by yemant, die de waerheyt na-jaeght, dat hy niet meerder geloof zoude geven, aen ſijn eygen oogen, als aen het ſchrijven van Ariſtoteles ofte Galenus. De Poëet Lucretius ſeyt ſeer wel:

Ghy Zult bevinden dat des waerheyts diepe gront,
In onſe kennis door de Sinnen is gegront,
En ſoo de Sinnen oock niet vaſt en zouden gaen,
Dat dan de Reden ſelfs niet vaſt en zoude ſtaen.

Het is een oudt ſpreeck-woort, Socrates, ofte Plato is ons een lief vrient, maer noch liever de waerheyt. Want (gelijck Cicero wel ſchrijft in 't 1 boeck van de nature der Goden) men moet in het onderſoecken, niet ſoo ſeer letten op 't gewicht van de Aenſienlijckheyt, als wel van de Reden. Ja het Aenſien van de Leer-meeſters doet dickwils ſchade aen de gene, die leeren willen. Want ſy houden haer eygen oordeel op: en ſtellen vaſt 't gene ſy geoordeelt vinden van de gene, die ſy achten. Ick en prijs oock niet, (ſeyt hy)'t gene ons bericht wert van de Pythagoriſche wijſgerige, dat haer reden gevraeght zijnde van het gene ſy vaſt ſtelden, voor antwoort gaven, Autos Epha, *Hy heeft het ſelve geſeyt.* Hy ſelve was haren meeſter Pythagoras. Soo vele vermocht een vooringenomen gevoelen, dat ook ſonder reden de aenſienlijckheydt plaets nam. Om welcke ſteen-rotſe te ſchouwen, zullen wy in 't beſchrijven der Oorſaken, Teyckenen, ende Genees-middelen van Steen, ende Graveel, kieſen de ruyme zee der Ondervindinge.

2 Het is onnoodigh, hier veel beſlagh te maken, in het nauw onderſoecken, ofte de Steen de ſieckte ſelve is, ofte de oorſaeck, ofte een toeval: als weynigh tot de ſieckte doende. Derhalven komende tot de Beſchrijvinge, ſoo ſtellen wy de Steen te zijn, een hart lichaem, groeyende uyt een aerdtachtighe ſtoffe door doovigheyt van de Nieren ofte de Blaes, ende in een ſteenige gheſtalteniſſe verhart zijnde, ſeer pijnelijcke ſpanninghe ende verſtoppinge veroorſakende.

3 Al de oude Geneeſmeeſters, en meeſt alle de nieuwe zeggen, dat het Graveel en Steen uyt taeye, en ſlijmerachtige Vochtigheyt, door de hitte van de Nieren of Blaes, tot een ſteenachtige hardigheyt gebacken wert. Ariſtoteles ſchrijft, dat alle dingen verharden, of door hitte, die de vochtigheyt opdrooght, of door koude, die dezelfde uytdrukt. Waer uyt miſſchien Cardanus ſtelt, dat ook in de Dieren, door dezelvige oorſaken, Steen groeyt, te weten, van Koude, in de Slecken, Kreeften, &c. van Hitte, in de Galblaes, Nieren, &c. So zeggen twee Grieckſche Geneeſmeeſters Ruffus, en Aretæus, dat in oude luyden, welkers geheel lichaem, inſonderheyt die deelen, heel verkout zijn; door ſtrenge kouw, de ſlijmerige en aertachtige Vochtigheyt, gelijck als bevroren zijnde, de Steen ſijnen oorſpronck neemt. Maer dewijl zo grooten Kouw, die yet tot Steen zoude konnen veranderen, in een levend' Lichaem niet gevonden en wert; zo en is zulck gevoelen niet aen te nemen. Van d'ander zijde, oude luyden, en andere, die weynigh wermte hebben, als oock koude plaetſen, in dewelcke Steen groeyt, betoonen genoegſaem, dat'et verharden van de ſteenige ſtoffe, de hitte voornamelijk niet toegeſchreven kan werden. Want de hitte der Nieren, inſonderheyt zoſe groot is, zoude het verharden veel eerder beletten, als bevorderen. En dit is de oorſaeck, dat de kinderen, die van Hippocrates voor alderheetſt gekeurt werden, minder gequelt zijn met het Graveel of Steen in de Nieren, om dat de ſtoffe daer van, door de Wermte ſmelt en uytgedreven wert, gelijck wy hier na breeder zullen aenwijzen. Het zelfde blijckt ook aen het Water, dat gemaeckt is. Want indien het zelve werm gehouden wert, en zal zo licht aen de pot niet aenſlaen, ofte eenigh zant doen ſincken, als wanneer het kout geworden is. Dit is miſſchien de oorſaeck, waerom Galenus toeſtaet, dat de Steen niet alleen in de menſch en groeyt door felle hitte, maer ook door matige Wermte, genoegh om deſelve te verharden, alzo de dicke ſtoffe, tot Steen inſonderheyt bequaem viel, maer indien de ſtoffe dun was, dat dan vereyſcht werde grooter hitte, waer door't dunſte mocht uytwaeſſemen, en het overige tot Steen backen.

Dit is zo veel belangt de werckende Oorſaek, waer door de Steen mocht gebacken werden. Wy zullen nu oock gaen wederleggen het gemeen gevoelen van de Stoffe, uyt dewelcke de Steen groeyt. Want dat dezelve niet is een taeye en ſlijmerige Vochtigheyt, blijckt daer uyt, dat als men zodanige Slijmerigheyt wil opdroogen, het zelve veel eer lijmachtigh wert, als ſteenachtig, het dik ſnot gelijk. Ja het is onmogelijck, dat zulck ſlijm, of door de nature, of door de konſt, kan verharden, en in Steen veranderen. Daerbenevens in de deelen, daer het ſlijm overvloedigh is, als de Maegh, en Herſſenen, zoude dienvolgende dickwijls Steen moeten groeyen, 't welk in tegendeel wert bevonden. Hier komt noch by, dat in de Nieren, alwaer de Steen meeſt ſijnen oorſpronk heeft, naulicx eenige Slijmerigheyt en komt, ende indien ſy daer al quam, ſoo en zoude ſy daer ſoo lange niet blijven. Wy ſien oock dat de Steenkens in het Galblaeſken niet uyt Slijm, maer uyt Gal beſtaen: ghelijck uyt haren aert, en verwe genoegh te ſien is. Ende Cardanus verhaelt, dat een Monick van tachtentigh jaren, hem dickwils ſo veel geronnen Slijm in de waterpot getoont heeft, dat het de groote van eẽ Ganſen ey uytmaeckte, waer van even-wel nimmermeer eenige ſteen en groeyde. Wy ſien oock dagelicx, dat een klaer en dun water, als het wat ſtaet, de pot met zant beſlaet. Daer-en-boven, alſo het ſlijm voortkomt door kouw en rauwigheyt, ſo was van nooden een uytermaten ſtercke hitte, om van het ſelfde een Steen te backen: daer wy nu in tegendeel dickwils ſien, dat oock in koude plaetſen Steen groeyt. 'Ten ſtaet oock niet aen te nemen, 't gene van ſommige voorgegeven wert, dat het ſlijm van nooden is, om als lijm de ſtoffe by een te houden. Want by aldien datter ſoodanigh ſlijm by was, ſulcx zoude het backẽ veel eer verhinderen. Want men ſiet ſelfs in uytwendighe dingen, dat lijm in't water werm gemaeckt zijnde, niet hart en wert, maer komt te ſmelten. Nu alſo in de Nieren en de Blaes geſtadigh werm water is, ſo en zoude die taeye en ſlijmerige ſtoffe, welckers aert is van werme vochtigheyt te ſmelten, geenſins tot Steen konnen verharden. Derhalven de oorſaeck, dat ſommige veel Zant quijt werden, ende even-wel geen Steen en krijgen, en is niet, dat in haer die ſlijmerige Vochtigheydt niet gevonden en wert, die anders het Graveel by een zoude houden, gelijk Hollerius een genees-meeſter van Parijs ghemeent heeft, ende by vele oock gevolght is: maer een geheel andere, die wy hier na zullen by-brengen. Yemant zoude hier tegen mogen werpen, dat in't Water van de gene, die een Steen in de Blaes hebben dickwils veel taey ſllijm gevonden wert. Ia ick heb ſelve niet eens geſien, datter meerder ſlijm was, als Water. En dit is miſſchien de oorſaeck, waerom de oude Geneeſ-meeſters, en eerſte Schrijvers ſiende dat in de gene, die den Steen hadden, dagelicx ſoo veel taey ſlijm met het Water af-ſchoot, gemeent hebben, dat het ſelfde de ſtoffe was, daer de Steen van groeyde: ende dat daeromme van andere, ſonder breeder onderſoeck, na de gemeene gewoonte, ſulck ghevoelen gevolght is. Dan dat dit ſlijm geen ſtof en is, daer de Steen van gebacken wert, maer alleen 't overſchot van't voedſel, dat eẽ vleeſige Blaes van haer geeft, zal ick ſoecken te bewijſen. In de doode Lichamen der gener, die van de Steen geſtorven waren, en te voren langẽ tijt groote menighte van taey ſlijm gelooſt hadden, heb ick dickwils ondervonden, dat het weſen van de Blaes, anders vlieſachtigh zijnde, gheheel vleeſigh was, eens in een kint van drie jaren op de dickte van een pinck, in volwaſſene dickwils op de dickte van een duym, ſo dat indien de doot niet voor en gaet, de Blaes ten leſten komt toe te groeyen, en alſo den Waterloop

ver-

verhinderende, de arme Menſchen ellendelijck daer van doet ſterven. In andere die dun, en klaer water maeckten, heb ick geſien, dat de Blaes vlieſigh was, gelijckſe oock is van naturen. De oorſaeck van deſe verſcheydenheydt, dunckt my dat gevonden kan werden uyt de Kortbondige ſpreucke van *Hippocrates*, daer hy ſeydt, dat ſeer quaet is, als in quade ende groote Wonden ſich geen geſwel en openbaert. Galenus geeft deſe reden, om dat anders de vochtigheyt dewelcke van wegen de pijn na de wonde vloeyt, nu haren loop gheſtelt heeft na de voornaemſte deelen. Hy ſelve ghetuyght elders, de Nature ingeboren te weſen, dat elck deel, 't welck ſterckſte is, door ſijn eygene kracht, 't gene, waer door het beſchadight wert, ſent na een ander deel, 't welck ſwacker is, ende dat ſulck voorſenden niet eerder op en houdt, voor dat het tot 't alderſwackſte gekomen is. Dewijl dan een gequetſte plaetſe niet ſonder reden ſeer ſlap is, en derhalven bequaem om de toevloeyende Vochtigheydt te ontfangen, indien dezelve haren wegh keert tot andere, ſulcx is een teycken, datter ander deelen ſwacker zijn, 't welck *Hippocrates* wel te recht quaet oordeelt. Het ſelfde meen ick, dat mede plaets heeft inde Blaes van de gene die met de Steen gequelt zijn. De Steen, inſonderheyt als hy begint toe te nemen, ſteekt allencxkens de Blaes, waer door Pijn, en meerder ſwackigheyt in dat deel veroorſaekt wert. Als dan het bloet daer niet na toe en loopt, ſulcx beduyt, datter ander deelen noch qualijcker aen zijn ('t is wat anders, als de Steen ſtil leyt) maer als het in de Blaes komt, ſo wert het aldaer verandert, en tot voedtzel aengehecht, waer door deſelve allencxkens vleeſigh, en alle daegh dicker wert. Nu dat dit Slijm niet in de Blaes en vergadert, en aldaer gehouden wert om den Steen te doen groeyen, blijckt daer uyt, dat in de Blaes van de gene, die een ofte twee dagen voor haer overlijden geen Water hadden konnen maken, niet meer Slijms gevonden is, als ſy in die tijdt te voren plegen quijt te werden. Het welck ghenoeghſaem beteyckent, dat deſelfde vochtigheyt uyt een ander plaets alle daegh vloeyden in de Blaes. En hoe dat de Blaes dicker werdt, hoe datter meerder toevloeyt, en meerder, na dat deſelfde gevoet is, overſchiet, en dat is het Slijm, 't welck ſoodanige met menighte in 't water quijt werden.

Het gene tegen de nature van een Steen in de blaes aldus toegaet, houde ick dat natuerlijk geſchiet inde Lijfmoeder, van de vrucht. De Nature heeft aen de Lijfmoeder, gelijck als aen de Blaes, een vlieſigh weſen ghegeven: maer in de gene die bevrucht zijn, is deſelve geheel vleeſigh, en uytgereckt zijnde, en wert niet dunder, gelijck andere dingen doen; maer hoeſe meerder uytgeſpannen wert, hoeſe meerder verdickt, ſo datſe in de laetſte maenden de dikte halen kan van twee vinger breet. Dit is altijt voor een wonder gehouden geweeſt: 't en ſchijnt nochtans niet beſwaerlijk hier van reden te geven. Te weten, dat de nature alle den tijt van 't dragen, tot voedſel van de Vrucht, geſtadigh veel bloet na de Lijfmoeder ſent, en dewijl het ſelfde alteſamen vande vrucht niet genut en wert, zo komter een gedeelte aen de Lijfmoeder, waer van dezelve tot den arbeyt toe geſtadigh groeyt, en alzo grooter en dicker wert. En dit is de oorzaeck, (dewelke ick niet en meene, dat yemant oyt beſchreven heeft) datter twee Navel-ſlaghaderen zijn, om 't bloet van 't hert tot de Lijfmoeder te brengen, ende maer een Navelader, waer door het groſſte bloet van de Lijfmoeder weder keert tot het herte, om aldaer op nieus verkoockt te werden, op de manier hier boven verhaelt. Hierom meen ick oock, dat de Slaghaderen recht neder gaen na de Lijfmoeder, op datter 't toevoeren niet in de weegh zoude zijn, ende dat de ader bultigh en vol knobbelen is, om dat het bloet zoo ras niet op en ſoude getrocken worden, en dienvolgende langer in de Lijfmoeder blijven. Maer 't gene niet minder te verwonderen ſtaet, terſtont na de verloſſingh, neemt de Lijfmoeder wederom af, ende keert allencxkens byna tot de vorige kleynte. De reden is, om dat het dickſte bloet na den arbeyt gelooſt, ende het ander als dan elders verleyt wert. Om te beſluyten: Dat in wonden, ſlagen, breucken een Lidt ſwelt; dat in velen, die de Steen hebben, de Blaes; in ſwangere vrouwen de Lijfmoeder vleeſigh wert; is deze reden: dat ſy 't bloet, 't welck ſy van de Slaghaderen ontfangen, door ſwackigheyt te lang behouden, waer door het zelfde dicker werdt, ende over ſulcx van de kleyne tacxkens der Aderen niet zoo wel ontfangen, of na 't herte gevoert en kan werden. Het bequaemſte wert geſtadigh de Blaes en de Lijfmoeder aengehecht, waer door ſy vleeſigh en dicker werden: het overſchot ſchiet in de Steenighe alle daegh door het water af, in de Swangere wert het na de verloſſinge mede uyt de Lijfmoeder gheſuyvert. Maer in de Wonden rijpt het, ende 't bloet tot Etter gekomen zijnde, ontlaſt het deel, daer het op gevallen was.

Als 't voorgaende in mijn Latijnſch werck geleſen was by den voorgemelten Dr. *Willem Harveus*, weerde geneeſmeeſter van den Koningh van Engelandt, zo ſchrijft hy my, voor ſijn gevoelen, dat het Slijm, de ſtoffe zoude weſen van den Steen: dewijl als het ſelve alleen in de lucht geſtelt wert, in eenen nacht, ofte eerder, in Greus, ja Steen verandert, 't welck hy ſeyt ſelver bevonden te hebben; ja te kennen een Joffrouw, die van ſodanigh Slijm, in haer eygen Water beſinckende, kleyne ballekens plagh te maken, dewelcke in een ſchotel van ſelfs droogende, tot Steenkens verharden. Waer ick op geantwoort hebbe, by my vergadert te zijn Slijm van een Ionghman, die daer na van een groote Steen in de Blaes gheſtorven was, 't welck vier jaren in een open glas geſtaen had, waer van een deel vervlogen was, en 't overige geleek mul van verwolmt hout, in 't welcke niet vaſts, ofte

harts gevonden werde ; waer van ick oock een deel ſijn E. toeſonde. Gaf oock Reden , na mijn gevoelen, van het onderſcheyt ; te weten , dat in het Slijm by my geſonden,niet vermenght en was, de aertachtige , en ſultige ſtoffe , die ingedroncken was in het Slijmerigh water van de Ioffrouw , dewelcke daer van Steene ballekens maeckte.Daer na hebbe ick het ſelve tweemael in eene weeck ondervonden. Een Iongman van ſes-en-dertigh jaren, hebbende al de teyckenen van een Steen in de Blaes , en den ſelfden oock voelende verſchieten, maeckten water,waer in veel dick Slijm beſonck,het welck op een wit papier geleyt zijnde,in weynig tijts in Steen verharde,doch ſoo hart niet, of men konde het met de vingers om ſtucken vrijven , en dan was het ſcherp gruys. Het ſelve gebeurde een Advocaets kint van twee jaren, hee welck daer na gheſneden werde , van een Steenken , de groote van een haſel-noot ; doch zo dapper ſacht , en papachtigh, dat het in 't uyttrecken meeſt van malkanderen morſſelde,en een deel aen de *Lapidil* bleef hangen. Over de kleynte was ick verwondert, door dien het meeſten tijt, als het waterde, met groote pijn ter ſtoel gingh : dan,na dat het geen half vierendeel uurs geſneden was , ſeyde fulcks ſonder pijne te doen.

4. Dewijl datter ſoo groote gemeenſchap is tuſſchen de Werelt en den Menſche, dat hy daerom de benaminge van een kleyne Werelt bekomen heeft : ſo dienter wel een algemeene Oorſaeck geſtelt , uyt dewelcke de Steenen in de werelt , en in 't Menſchelijcke lichaem groeyen. Ick hebbe tē Napels geſien by Ferdinandus Imperatus, die van de vremdigheyt der Natuerlijcke dingen in 't Italiaenſch geſchreven heeft, Aerde van *Pozzulo*, een Stedeken daer ontrent, in Steen verandert. *Strabo* getuyght van ſeker plaetſe daer warm water uytſpruyt , het welck zoo verhart, dat de gene die water-loopen maken, gheheele mueren daer van bouwen. In de riviere van de *Cicones*, ſeyt *Plinius*,als oock elders,een hout geworpen zijnde,wert met een ſteenige ſchorſe omvangen. De Poët *Ovidius* maeckt hier oock gewach van, wiens verſſen wy wat breeder uytgeſet hebben :

By de Cicons *komt geloopen*
Water van een vremden aert :
Die 't drinckt moet het dier bekoopen,
Want het niemants leven ſpaert.
Die ſijn dorſtigh hart wil laven,
Daer me geenen dorſt verſlaet ;
Maer, eylaes ! wat droeve plagen,
'T ingewant tot Steen vergaet.
Wat in dees rivier komt dryven,
Of van 't water wert geraeckt,
Sietmen haeſtelyck verſtyven,
En als Marber hart gemaeckt.

Deſe Verſſen werden oock bygebracht van de wijſe *Seneca* in het 3. *Nat. quæſt.* en hy voeght daer by , *Dat ſodanigh Water eenen gront heeft van aert , om alle dingen by-een te voegen, en te verharden, gelijck het ſtof van* Pozzuola , *als het maer aen 't water komt , ſoo verandart het in Steen: eveneens in tegendeel dit Water, als het yet harts komt te raken , ſo blijft het vaſt daer aen hangen. Hier van is 't, dat al 't gene in deſe poel geworpen wert , ſteenigh daer uyt komt. Het welck in Italyen op ſommige plaetſen gebeurt ; werpt een tacxken, of een bladt in 't water, ghy ſult na weynig dagen een Steen uytnemen. Want daer groeyt terſtont van dat ſteenachtigh ſlijm rontom.* Leander *Albertus* in ſijn Italiaenſche beſchrijvinge van Italyen , vertelt, datter by *Sena* een Fonteyn uyt een rotz ſpruyt, wiens water in vijfthien dagen al watter ingeworpen wert , in Steen doet veranderen, ofte met een ſteene ſchelp bekleet. Het onderſcheyt hier van wert by *Fallopius* aengeweſen,dat als ſteenachtigh nat, alleen onder het water geroert is, en niet geheel vermenght, die dingen niet en verandert, maer alleen van buyten met ſteen doet begroeyen : en dat het ſelfde geſchiet , als ſtucken van ſteenen met het water gemenght werden. Ontrent *Piſa*,een andere ſtadt in Italyen, en eenige ſpelonken van den bergh *S. Iuliaen*, en in Vranckrijck by *Tours*, ſietmen het water van de ſteenrotſen afdruypen , en als lange Ys-kegels nalaten. In de valleyen van *Luca* groeyen allencxkens uyt het water gheheele Pilaren. Ick hebbe in het ſelfde Italyen ontrent Romen , wat boven *Tivoli*,twee rivierkens geſien, in dewelcke tacken, hout, bladeren,kruyden,ofte yet anders, datter in rocht, met een ſteenachtigheydt omvangen werde.En ontrent den wegh, die van Romen na *Tivoli* gaet, wierden op verſcheyde plaetſen witte Steenkens gevonden, ſo gelijck het ſuycker Bancket, als Capittel-ſtocken, geſuyckerde Coriander, Anijs, en diergelijcke, dat ſy van het ſelfde door 't geſicht naulijx te onderſcheyden waren : en werden aldaer, om deſe groote gelijckenis,van 't gemeen volk,Banket-Suycker van *Tivoli* genoemt. Sulcke Steenkens en groeyen uyt geen taey ſlijm,dewijl 't water,daerſe in gevonden werden, geheel klaer en helder is : niet door hitte of koude , alſo ander water van de eygen hoedanigheyt ſulcx niet en doet. Dan dit en geſchiet niet alleen in 't water, maer men ſiet oock dagelijcx uyt den Wijn een ſteenachtighe ſtoffe aen de vaten groeyen, gemeenlijck *Wijnſteen* genaemt. Soo mede in 't water,dat de meeſte luyden hier te lande maken, als 't wat lang in de waterpot ſtaet,ſo ſet het zant aen.

Laet dan voor ſtoffe van Steen geſtelt werden, die niet van uytwendige hitte of koude,in een ſteenachtige hardigheyt gebacken wert,maer die by haerſelven een inwendigh beginſel van verhardinge heeft. Dit ſelfde is ſeer wel aengheroert by *Strabo* (hoewel hy geen Ghenceſmeeſter en was, maer een treffelijck ſchrrijver,en beſchrijver van de werelt)in ſijn 5 boek;

alwaer

alwaer hy ſeydt, dat in de Blaes van de gene,die den Steen hebben,de kracht van vereenigen,en verharden in 't water ſelve is : want dat oock uyt het water van jonge kinderen,de *Chryſocolla* ('twelck een ſoorte van *Salpeter* is) gemaeckt wert. *Galenus* ſelve heeft ſulcx noch moeten bekennen in ſijn uytlegginge van *Hippocrates* over 3.*Epid*.15. daer hy toeſtaet, dat niet zoo veel de hitte, als wel de Hoedanigheyt van de ſtoffe, uyt dewelcke de Steen beſtaet, 't verharden te weeg brengt. Nochtans alſo de ſteenē meeſtendeel groeyen in de Nieren en Blaes, en dat dit gebreck veeltijdts erft, waer van de oorſaeck niet en kan geleyt werden op overtollige vochtigheydt, ſo dienter noch een ander werckende oorzaeck geſtelt. Deze zeyt een out Geneeſmeeſter, hier voor mede vermelt, *Aretæus*, te weſen, *een ſteenachtige vruchtbaerheyt*, en hier op ſiende miſſchien D^r^. *Fernelius*, mede meerder vermelt, *een ingeboren graveelige of ſteenachtige Geſtalte der Nieren*. Maer indien deſe aerdighſte der Geneeſmeeſters, nauwer, na ſijn gewoonte, verklaert had, wat hy met die geſtalte verſtont, zo zoude hy ſelve 't beriſpen van de geneeſmeeſters, *Capivaccius*, *Augenius*, *Caſtrenſis*, en andere, ontvlucht hebben, en wy met eenen de verſcheydenheyt van 't gevoelen der uytleggers.

Dr. *Platerus*, een ſeer gheleert en verſocht geneesmeeſter te Baſel, verſtaet die geſtalte van de *Nauwigheyt, en droogbte der Nieren*, met welck gevoelen overeen kome Dr. *Saxonia*, Profeſſor te Padua, en, gelijck ick in ſijn leſſen eertijdts gehoort heb. Dr. *Varandel*, Profeſſor te Montpelliers. Maer dat de droogthe en nauwigheyt niet aengenomen konnen werden, voor een algemeyne oorſaeck, betoonen genoeg de ruymſte en vochtighſte plaetſen des Lichaems, in welcke oock ſomtijts Steen groeyt, gelijck by alle Geneesmeeſters bekent is. Ick heb nu kortelijck een ront Steenken geſien, 't welck gegroeyt was in het zacht, ſpongiachtigh, ende vochtigh vleeſch, dat onder de tonge leydt. Hier in de ſtadt leeft noch een jonge Dochter, die over eenige jaren van de Steen geſneden is, en op de kanten van de wonr, die niet wil toeheelen, waſt geſtadigh een ſteenige korſt, dewelcke maer aengerocht zijnde, lichtelijck afvalt : maer terſtont groeyter wederom een ander in de plaets. Diergelijcke getuygt Dr. *Kentman*, in een kint geſien te hebben. Datter oock Steen aen de Tanden waſt, niet of weynigh van de Steen der Nieren verſchillende, bevinden vele Menſchen in haerzelven. Maer wat Droogthe of Nauwigheyt is in deze plaetſen? wat in de Maegh ende Dermen, in dewelcke oock na de getuygeniſſe der Geneeſmeeſters, ſomtijts Steen gevonden wert? Waer by dit noch komt, dat ick in alle de Lichamen (die niet weynigh en zijn) van de Steen geſtorven, geen drooge en vaſte, maer altijdt vochtige en ſlappe Nieren gevonden hebbe. Ende voorwaer hoe zoude men alzoo groote Droogthe konnen ſtellen in ſulck een plaets, daer het water geſtadigh door moet loopen? Nu de grootere nauwigheyt blijft altijt, en de Sultige wey werdt oock geſtadigh daer door als gekleynſt, en evenwel heb ick dickwils ondervonden, dat vele, die langen tijdt met groote pijn in de Lenden waren gequelt geweeſt, en vele Steenkens gelooſt hadden, daer na eenige jaren, of oock voor altijt, bevrijt bleven. Voorwaer indien de Nauwte alhier oorſaeck was, zoo zouden de kinderen die kleynder, en dien volgende oock nauwer Nieren hebben, oock nootſakelijck dickwils met graveel gequelt zijn : 't welck nochtans te recht ontkent wert van *Hippocrates*. En al konde de nauwigheyt in de Nieren al toegeſtaen werden, ſo en heeftſe doch gantſch geen plaets in de Nieren. Indien yemant hier tegen mocht werpen 't gevoelen van den hooghgeleerden *Fernelius*, dat alle de Steenen van de Blaes eenigh beginſel trecken uyt de Nieren, en alleen in de Blaes vermeerderen, en grooter werden : al is 't dat ick ſulcx ſoude konnen ontkennen, en aen mijne zijde daer toe hebbe de voorname Geneesmeeſters van verſcheyde volkeren, *Rondeletius*, *Cardanus*, *Vidius*, *Mercurialis*, *Augenius*, *Heurnius*, *Iul. Alexandrinus*, *Saxonia*, *Duretus*, *Septalius*, *Valletius*, *Caſtrenſis*, *Fontanus*, *Varandæus*, *Liddelius*, en andere; ſoo ſta ick evenwel toe, dat ſulx meeſtendeel geſchiet, maer datter nimmermeer van begin af, Steen in de blaes ſoude groeyen, of groeyen konnen, dat en dunckt my niet waerſchijnlijck. Want ick hebber veel geſien, die een Steen in de blaes hadden, en nimmermeer te voren met pijn in de Lendenen waren gequelt geweeſt. En indien het graveel in de Nieren niet en komt voor de mondige jaren, gelijck *Hippocrates* ons leert, ſo volght nootſakelijck, dat de kinderen, die veel onderworpen zijn den Steen der blaſe, geen begin ofte wortel daer van ontfangen hebben uyt de nieren. Behalven dat *Hippocrates* op een ander plaets, wel uytdruckelijck ſchrijft dat de Steenen in de blaes groeyen. Het ſelfde wert ook van *Ariſtoteles* beveſtigt. *Galenus* ſchrijft, dat de dickigheyt, die in 't Water der Kinderen is, als het lang in de blaes blijft, ende niet ras af en ſchiet, aldaer begint aen malkander te backen, ende hart te worden, ende dat al 't gene daer na af komt, aen het ſelve backt, en alzo tot een ſteen geraeckt. Wat belangt het Pit, of de Keerne, daer *Fernelius* van ſpreekt, die in alle ſteenen van de blaes gevonden werdt, ende dat deſelve uyt de nieren gekomē ſoude zijn, om dewelcke daerna 't vorder in de blaes aengroeyt : dient voor antwoort, dat al is waer, dat meeſtal de ſteenen in de midden ſo een Keerne hebben, ſo en volgt daer niet uyt, dat deſelfde juyſt uyt de nieren zoude gekomen zijn. Ick hebbe geſien, datter een ſteen uyt de krop vande blaes met gewelt getrocken zijnde, op de aerde in ſtucken van malkanderen viel, wiens keerne ſo groot was als een Ockernoot, derhalven onmogelijck om uyt de nieren door de waterpeſen te komen in de blaes. Daerbenevens, alſo van een ende deſelfde

de oorſaeck een Steen begint, ende toeneemt, en dat hy, gelijck Fernelius toeſtaet, in de Blaes vergroot, waerom ſoude hy aldaer ook niet konnen beginnen? Hier komt noch by, dat de gene, die de krop van de Blaes geheel nauw is, en dun water maken, gelijck oock die aldaer een aenwas ofte geſwel hebben, behouden eenige aertachtige ſtoffe, dewelcke daer na in Steen verandert. Ick beware een tacxken van Verckens-gras, dat een kint (in wiens Blaes daer na een grooten Steen gevonden is) voelende in't watermaken eenigh belet, in de krop van de Blaes geſteken had, waer door het water eenige dagen opgehouden werde, tot dat het ten leſten met groot gedruys als uytborſtende, het voorſchreven taecxken mede nam. Aen den rechten ſteel hangt een langhwerpig Steenken, een Piſtatie gelijckende, en aen elcke ader, na haer dickte, hangt mede een kleynder Steenken, gelijck hier afgemaelt is. Den eerſten oorſpronck van deſe Steenkens, dewijl het overige van de ſteel in de roede bleef ſteken, kan de Blaes niet afgeſeyt werden. Alſoo ſchrijft Alexander Benedictus, van een jonge Dochter, die by ongeluck haren naelt (dieſe in't hayr droegh) ingeſlickt hadde, om dewelcke, tot in de Blaes gedaelt zijnde, een Steen gegroeyt was tot de groote van een Hoender-ey.

Het ſchijnt evenwel dat in 't groeyen van de Steen van nooden is eenigh Pit, daer de Steenachtige ſtoffe om waſt. Want men ſiet ſeer weynig Steenen, in dewelcke van binnen geen Pit of Keerne bevonden en wert. So getuyght Dr. *Garzias ab Horto*, die lange tijt in Indyen gewoont heeft, dat de *Bezoar-ſteen* om een dun kaf groeyt, en allencxkens met ſchotſen vergroot ende toeneemt. Het welck altijdt in de Apotekers winckels gheſien kan werden. Op deſelfde manier groeyt oock de Steen in het Menſchelijcke lichaem. In 't begin iſſer een grof Zant, ofte een kleyn Pit, het welck meeſt in de Nieren, ſelden in de Blaes groeyt, en in 't Water drijvende, wert omvangen met een Steenachtige ſtoffe, die in 't ſelfde is, en aengroeyende verhart, en tot een ſchorſe wert, daer komt wederom ander ſtoffe, dewelcke wederom een nieuwe ſchorſe maeckt, tot dat op dezelfde maniere de eene over d'andere, door nieuwe toevloeying allencxkens komende, een Steen te ſamen gevoeght werdt, uyt verſcheyde ſchilferingen, gelijck byna den Ajuyn, om een vergadert. Deſe maniere van het aengroeyen der Steenen is oock onſen Galenus niet onbekent gheweeſt: maer hier in ſcheelt hy van het gene wy hier zoecken vaſt te ſtellen, dat hy volgende 't ghemeen gevoelen, daer by voeght, dat het taey ſlijm door de hitte der Nieren verhart, ende tot Steen gebacken werdt, eveneens gelijckmen kan ſien in onſe Steen-

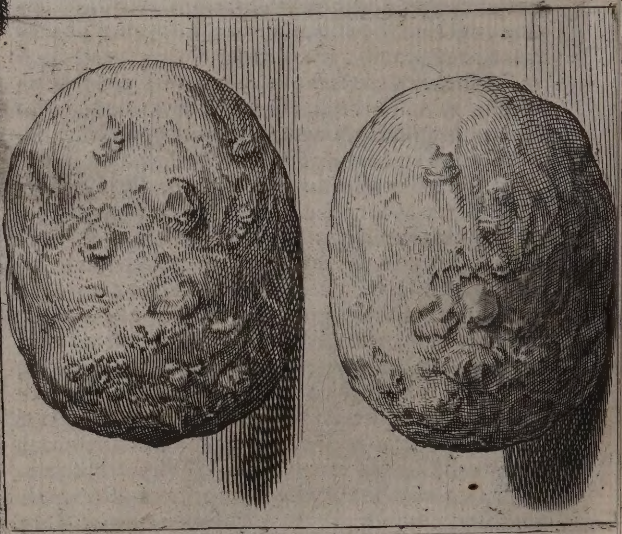

ovens. Maer hier op wert geantwoort, dat de Kley niet taey en is ſonder water, alſo de taeyigheydt niet en kan weſen ſonder vochtigheydt, en dat het water door het vyer verdwijnt, al-eer de Kley Steen kan werden. Dat wel 't vyer de oorſaeck is, dan evenwel ſulcx niet en doet alleen door ſijn hitte, maer van wegen de Stoffe, dewelcke het opdrooght en verhart, en van wegen de andere dingen, dien het met de vlam en roock mede brenght, en dewelcke, om van Kley Steen te maken, noodigh zijn. Daerbenevens om dat het die dingen wechneemt, dewelcke beletten, dat de Kley niet Steenigh en kan werden: want het de waterige vochtigheyt, dewelcke de Kley taey maeckt,

maeckt, wech neemt, ende doet vervliegen, Het Vyer brenght daerenboven een olyachtige vochtigheyt, de welcke ſijn voedtſel is: ende noch eenige zoute ende ſwavelachtige geeſten, als oock drooghe dampen met eẽ weynigh aertachtigheyt gemenght: dewelcke allegader zijn inde ſtoffe, die bequaem is om te branden: gelijck men ſiet aen het Roet van de ſchoorſteen, beſtaende uyt veel roock by een vergadert. Derhalven ſoo kan het Vyer, ſijn voedtſel, dat is, Aerde, Zout, Geeſten, ende Dampen, dewelcke in de Stoffe, die het verbrant, beſloten zijn, voor eerſt uytdrijvende de taeye vochtigheyt, ende daer na tot Slick, ofte Kley brengende, het ſelve lichtelijck in ſteen doen veranderen. Want oock ſonder die dingen, ende alleen door ſijn eygen Zout, dat elcke Aerde in ſich heeft, kan de Kley tot ſteen gebracht werden. So dat de rechte en inwendighe oorſaeck, beſtaet, in een hart-makenden Geeſt, die de ſtoffe ſelfs by haer heeft, ende door den ſelven tot ſteen verhart. Maer de Hitte is maer yet, dat van buyten komt, ende dewelcke voor de werckende oorſaeck in ſijn ſelven niet en is te houden. Evenwel al was het al waer dat de ſteen door de Hitte, als een werckende oorſaeck in de ovens gebacken werde, ſo en volght daer niet uyt, dat het ſo mede geſchiet in het Menſchelijck lichaem. Want ſo lange de Kley vochtigh is, en kanſe in geen ſteen veranderen: maer dan eerſt, als deſelve op-gedrooght is. Nu alſo in 't Menſchelijcke lichaem de Kleyachtige ſtoffe nimmermeer ſonder veel vochtigheydt en is, voornamelijck in de Blaes, Nieren, ende Water-peſen, hoe zoude dan de ſelve door de Hitte, niet konnende de Vochtigheydt verdrijven, tot ſteen gebacken werden? Het moet dan wat anders weſen als de Hitte, 't welck backt, ende recht ſteen maeckt. Sulcx alſo 't buyten het Menſchelijcke lichaem door het Zout gedaen wert, ſo geſchiet het veel lichter in 't Lichaem. Derhalven tot het ſteen maken wert vereyſcht veel Aertachtige ſtoffe, en Zout in nat geſmolten. Want deſe twee, door het nat vermenght zijnde, kleven lichtelijck aen malkander, ende verharden door den Geeſt, daer in zijnde, te ſamen tot ſteen. Dan in beyde is noodigh een ſekere mate, en over-een-ſtemminge. De Aertachtige ſtroffe moet ſoo veel weſen, datſe beletten kan, dat het Zout met haer vereenight niet en ſmelt: en het Zout ſoo veel, dat de aerde niet en ſcheyt, en als Zant van malkanderen loopt. Behalven deſe Oorſaken werter noch een ander vereyſcht, te weten, een Geſtalteniſſe van de deelen ſelfs, die wy geſeyt hebben noch in Drooghte, noch in Nauwigheyt voornamelijck te beſtaen. Nu is dan overigh mijn gevoelen hier over te openen. De Aertachtige ſtoffe op behoorlijcke mate met het Zout vermenght, komende met het Water inde Nieren, by aldienſe niet tijdelijck gelooft en werdt, maer aldaer langh blijft, uyt oorſaeck van een verdooft gevoelen der ſelver (ghelijck ſulcks in de Blaes oock het water op-hout) komt eerſt tot een Pit ofte Keerne, het begintſel, gelijck wy hier voor gheſeyt hebben, van een grooter ſteen. De ſteenige ſtoffe is in alderhande Aerde te vinden. Hier uyt raecktſe in de Kruyden, die het voetſel zijn van de Beeſten. Het zy dan dat de Menſche Groente, Viſch, ofte Vleeſch eet, ſoo nut hy met eenen die Aertachtigheyt met het Zout. Indien dan, het zy door ſwackigheyt van de verterende, ſcheydende, ofte uyt-drijvende kracht, het zy door de veelheyt van die ſtoffe in 't voetſel, deſelve inde Maegh niet wel geſcheyden, oft uytgedreven en kan werden, ſo gaetſe met den Gijl in de Lever, ende van daer met het Bloedt door de holligheden van 't Herte in de groote Slagh-ader, van dewelcke ſy door de Melck-ſlagh-ader ghedreven wert in de Nieren, tot datſe ten leſten in de uytterſte kleyne tacxkens van de ſlagh-aderen, of het vleeſch van de Nieren daer aen rakende blijft ſteken, alwaerſe door het geſtadigh aendrijven van Bloet ende Water om-gerolt werdt, ende ſoo allencxkens tot ront Zant gebracht. By aldien dan, dat het gevoelen der Nieren door de ſcherpigheyt van 't Zant geprickelt zijnde, ſulcks gewaer wert, ſo drijvet het Zant met het Water af. Want alle de Deelen van ons Lichaem hebben door de Geeſten, die van de Herſſenen uytgedeelt werden, een gevoelende kracht: waer door ſy 't gene haer moeylijck valt, konnen van haer weren. Sulcx is in de Herſſenen ſelve te ſien, alſſe ofte door de Vallende-ſieckte gheſlaghen, ofte tot Nieſſen geprickelt werden. Sulcks bewijſt mede den Hoeſt in de Borſt; Nock, Walgingh, Braken in de Maegh. En een yeder verneemt in ſijn ſelven die prickel, als hy de Vuyligheyt in den leſten Derm, ofte het Water in de Blaes te langh moet ophouden. Het ſelve is van de Nieren te oordeelen. In de gene, die wel te pas ende volkomelijck geſont is, werdt de Graveelige ſtoffe met den Kamer-gangh geloſt, eer datſe aen de Nieren komt: ende ofter by geval yet ingerocht, dat werden ſy terſtont met het water quijt, ende ten hout ſoo langh geen ſtede, dat het in Zant zoude konnen veranderen. Die nu wat afwijckt van den geſontſten trap, laet wel Zant groeyen, maer de Nieren door de ſcherpigheyt wacker gemaeckt zijnde, ſetten het ſelfde af, eer dat het tot ſteen kan backen. Men ſiet vele, die meeſt altijt water maken, dat dapper aen de pot aenſet, en van anders geen Graveel ofte ſteen en weten. Soo verhaelt oock Cardanus van ſijn ſelven, dat hy dertig jaren eerſt root, daerna wit Zant alle daegh, en met menighte quijt geworden is, ſonder het minſte achterdencken van ſteen in de Nieren. Maer in de gene, die ſlappe Nieren hebben, en van doof gevoelen, wert niet alleen Zant gemaeckt, maer oock op-ghehouden, tot dat ſy te ſamen vereenigende, een Steenmaken: het welck de Nieren dan prickelende, mede ſijn uyt-komſt vordert. Ten zy miſſchien dat de Nieren geheel verdooft, en als verſtorven zijnde, al haer gevoelen verloren hadden. Want in ſoodanige gelegentheyt, de Steenen allencxkens vergrootende, be-

ſlaen ten laetſten de geheele Nieren. Ick heb een Steen geſien van de ſoon des Godtſalighen D.Becij (die oock met twee ſteenen in de blaes overleden is) dewelcke alle het vleeſch van de Nier allencxkens verteert,ende ſelve met de plaets de gedaente van een nier aengenomen hadde,alleen bedeckt met het Nier-vlies. Diergelijcke is van Fernelius, ende andere oock aengemerckt. Wat nu de Onghevoeligheyt aengaet, daer van konnen de Tanden mede getuygenis geven, aen dewelcke uyt de gekauwde Spijſe dickwils ſteen groeyt;ja ſomtijts ſo veel,dat hy de Tanden uyt haer plaets drijft. En datter geen gevoelen in de Tanden is, inſonderheyt van buyten,daerſe gevijlt konnen werden ſonder weedom,is wel bekent. Het ſelfde betoonen de geheel Swaerlijvighe, de Swacke, als oock de Siecke,niet alleen die te bedde legghen, (in dewelcke ſulcx gemeenlijck geweten werdt, dat door de hitte van de bed-veren de Nieren te ſeer broeyen,en ontſteken) maer oock die het noch op gaende been houden. Ick hebbe dickwils ondervonden,dat ſoodanige, alſſe nimmermeer te vorẽ met Graveel waren gequelt geweeſt,als dan van Pijn inde Lendenen klaeghden,en veel Graveel quijt wierden. So door het in-nemen van Opium, werdt niet alleen het Water op-ghehouden, ’t welck Iacchinus ſchrijft ; maer oock, ghelijck ick dickwils geſien hebbe, Graveel ghemaeckt,door dien ’t ſelve een ongevoeligheyt in de Nieren veroorſaeckt. Deſe Leere wert mede door de Geneſinge ſelfs beveſtight. Want het gene Graveel ofte ſteenkens af-ſet,is ghemeenlijck ſcherp, ende de ſlappe, ofte doove uytdrijvende kracht der Nieren prickelende. Soo heb ick mede dikwils bevonden,dat van een ſtercke Purgatie veel Zants af-ſchoot : het welck oock doet eenighe ſcherpe Spijs , ofte dat wy met ſpijs eten , als Radijs, Peper-wortel,ſap van Citroenen,en diergelijcke. Wert noch mede beveſtight door de toe-treckende Middelen, die de Ouden, ghelijck wy daer na zullen ſien, de Graveelige, tot verſterckinge van de Nieren,plegen in te geven. Maer wel aen,laet ons boven de Redenen,nu verhaelt,dit noch verder gaen vaſt maken met de aenſienlijckheyt van de Prinçen der Genees-konſte, Hippocrates, na dat hy in ’t 4 boeck van de Sieckten geſchreven hadde , dat de ſteenen in de jonge Kinderen haer begintſel uyt het Sogh kregen, voeght in’t laetſte dit daer noch by, dat ’t Kint van de min quaet Sogh ſuygende ſlap en ſieckelijck wert. De Slappigheyt is de wegh tot den ſteẽ. Galenus na dat hy op verſcheyde plaetſen het Backen van de ſteen de Hitte der Nieren toe-geſchreven heeft,nochtans in ſijn uytlegginge op Hipp. 3. Epid. 15. alwaer hy reden geeft, waerom dat Oude luyden meer ghequelt zijn met den ſteen der Nieren, als de Kinderen, heeft nootſakelijck moeten aen-nemen de Swackheyt van de werckinge : ende voeght daer by,dat de Kinderen den ſteen der Nieren, daerom minder onderworpen zijn,om dat haer ſterke wermte,ende werckinge niet toe en laten, dat in haer de ſteenachtige ſtoffe lang blijft:maer al eer datſe hart kan werden,ras uytgedreven wert. So ſpreeckt mede den Arabier Avicenna, dat de ſtoffe van ſteen op-gehouden wert,door de Swackigheydt van de uytwerpende kracht der Nieren. Laet ons dan beſluyten,dat tot het Steen-backen nootſakelijck moet weſen veel Aertachtigheyt met Zout in water geſmolten,en dan door den Zultigen Geeſt verhart ; als noch de Doofheyt van de plaets,of,gelijck Galenus ſeyt,de Swackheyt van de werckinge, ofte gelijck Avicenna, van de Wt-drijvende kracht.

5 Welcke de naeſte oorſaeck zy van ſteen ofte Graveel, is wijtloopigh genoegh aen-gheweſen. Valt nu overigh,dat wy de verdere en uytwendighe gaen onderſoecken, Onder deſe, zijn ſommighe, dewelck de genegentheyt van de Nieren, en Blaes, waer door de Steenen lichtelijck komen te groeyen.

Wy hebben geſeyt,dat de ſteenen gebacken werden uyt een Aertachtige ſtoffe met Zout vermenght,van ’twelcke meeſt in alle water wat,dan in’t een meerder,in’t ander minder is,na geſtalteniſſe van’t voetſel, ’t welck genoten wert,en van de Deelen,die ’t ſelfde koken,ende ſcheyden. Derhalven indien de Maegh, Lever, Milt, en voornamelijck de Nieren ſelve, haer werck niet wel en doen,ſo werter lichtelijck Graveel ende ſteen voort-gebracht. Want als de Maegh niet wel en kookt,noch het onſuyver en ſcheyt,dan ſchiet ’t gene rauw is na de Lever,en van daer, alſo de miſſlagen vande eerſte kokinge niet verbetert en werden in de tweede,ſo komt ’tgene onſuyver en aertachtigh is,in de Nieren. Dan niet alleen de *Swackheyt van deſe Deelen*,maer oock ſelfs de *Maniere van Leven* kan veel doen tot de ſteen. Inſonderheyt *Braſſen, Suypen*,ende *ſterke Oeffeninge* terſtont na den eten. Daerom ſeyt *Galenus*,dat de Kinderen dick (’twelck by hem ſteenigh is) water maken, om dat ſy onordentlijck eten, ende terſtont na den eten loopen ,ſpringen, ende ſpelen.

Onder de Spijſen,die Graveel veroorſaken,is al van outs de Melck gehouden. Daerom ſchrijft Hippocrates dat eẽ kint graveeligh wert,als het quaet Sogh ſuyght: en dat het Sogh bederft, als de min veel ongeſonden Koſt eet. Want na het Voetſel,dat de min gebruyckt, is ’t Sogh oock geſtelt. Hierom ſeyt Ariſtoteles, dat een Droncke min ſo veel ſchade aen’t Kint doet,als of het ſelver Wijn dronck. Derhalven plegen wy na te volgen,gelijck van *Cicero* wel geſeyt is,’tgene wy met de Melck innemen. Nu de Melck is,volgens de leere van Galenus,dick en grof van naturen, ende alderbequaemſt om ſteẽ te makẽ. Want al is’t,datſe van wegen de Wey een afvegende kracht heeft,en van wegen de Boter verſacht,ſo geeftſe evenwel door de Vrongel of haer Kaeſachtigh deel ſtoffe tot den ſteen. Daerom ſeyt Gelenus, dat hy gekent heeft eenige volwaſſene, die door dickwils Kaes te eten,ſteenkens in de Nieren kregen. Welcke veranderinge,by *Karel van Malepert*,na de wijſe van het dicht dat de Latijnſche Poëet *Catullus*

ghe-

ghemaeckt heeft op een Schip,aldus uytgedruckt is:

Lapillus ille,qui tibi manum aſperat,
Ait fuiſſe caſeus Batavicus:
Nec helluonis ullius ſitim impigri
Nequiſſe provocare, ſive res foret
Mero gerenda Gallico,aut Iberico.
Et hoc negat patentis Amſterodami
Forum negare: Cycladas Zelandicas,
Britanniam ultimam,horridoſque Weſtfalos,
Brabantiamque, Friſonumque paſcua;
Ubi iſte, poſt lapillus,antea fuit
Opima vacca: namque Friſonum in ſolo
Boante ſæpe perculit ſolo nemus.
Groninga pinguis, Amaſique lympide,
Tibi hæc fuiſſe,& eſſe cognitiſſima,
Ait lappillus: ultima ex origine
Tuo fatetur ambulaſſe margine,
Tuo imbuiſſe plantulas in æquore:
Et inde mulctra tot per improbas manus
Repleſſe lacte,lacte ſive caſe
Opus fuiſſet,aut utrumque ſedula
Simul colona miſſitaret in forum.
Nec ulla vota nundinalibus diis
Sibi eſſe facta,cum veniret à bove
Batavica,has aduſque jam ſilex manus.
Sed hæc prius fuere; nunc inutili
Senet quiete,ſeque conſecrat tibi,
Megaræ Erinnys,& Megara Erinnyos.

Nochtans meent *Cardanus*,dat deMelck meer ſteen maeckt,als de Kaes, ende meerder verſtopt, en ſulcks door twee redenen,om dat deſelvige van wegen hare ſoetigheyt raſſer getrockē wert,en dat ſy dieper door-ſchiet, van wegen haer waterigh , ende weyigh deel. 'T geen even-wel de ſteen ſoude doen groeyen,moet van het Kaeſigh deel komen. Ende onder alderhande Kaes is de outſte de ſchadelijckſte. Hier toe helpt mede Broot dat niet wel gebacken, of gereſen ende heel onderbleven is:als oock alderhande Pluck-vruchten: ſelver mede de *roode Erweten*. Want al is het nat,daerſe in gekoockt zijn,bequaem om 't water en 't Graveel af te ſetten;ſo kan evenwel uyt deErweten ſelve Graveel voortkomen. Het ſelfde doen mede alle Onrijpe, en Wrange Boom-vruchten: als oock Miſpelen, Peren,Queen, Caſtanyen,ende diergelijcke.

Het vleeſch is medeGraveeligh,'twelck een groven ende aertachtigen gijl maeckt, als Verckens-vleeſch, Oſſen-vleeſch,inſonderheyt dat out is,oft langh inde Pekel gelegen heeft,ofte Gheroockt is: als oock gheroockte ofte ghezoute Viſch; Water-vogels,Denen, Swanen, Ganſen, Enden, ende Herde Eyeren.

Maer voornamelijck groeyt de ſteen uyt Wijn,die *onrijp,wrangh, bruyn, dick*, ofte *ſoet* is: ende aldermeeſt van *Moſt*,ofte *Wijn*,die op plaetſen waſt,daer de gront ſteenachtigh is. En al is 't ſake,datter in geenderhande Wijn, ſo veel Wijn-ſteen aen de vaten en hanght, als in onſen Rijnſchen,en ſo veel te meerder,hoe den ſelvigen eelder is:nochtans,als hy geheel klaer ende wel uyt-gewerckt is, en kan ick niet ſien, dat hy, gelijck 't gemeen gevoelen nochtans is, veel quaets kan doen aen de Graveelige. Want behalven dat hy, door ſijn dunnigheyt en fijnigheyt van deelen, lichtelijck door gaet, ende het doof gevoelen van de Nieren door ſijn rinſcheyt wacker maeckt, ſo kan hy daerenboven de ſteenachtigheyt, die hem te voren aen-geboren was, ende daer hy dan van berooft is, wederom na nemen, ende met hem ſelve uyt het lichaem af-drijven. Dit konnen ghetuygen, die al te met een luſtigen dronck door laten gaen, ende met eenen niet op en houden. Want ſy voelen,dat niet langh daer na met een ſachte ſnijdinghe veel Graveels af-ſchiet; wel verſtaende in dien't te voren in de Nieren geweeſt is.

Tot het groeyen van Graveel, en ſteen helpt mede *jongh*, ende *onklaer Bier*: als oock datmen de Spijſe koockt in *onklaer,moeraſſigh*,oft *ſnee-water*. Het water in den Tyber te Romen is heel dick en ſlickerigh: en daerom, ſeyden my de Ghenees-meeſters aldaer, dat de inwoonders meerder met Graveel gequelt waren, als in andere ſteden van Italien.

Maer al de gene,die ſoodanigen ſpijs en dranck gebruycken,en werden juyſt niet graveeligh, om datter oock vereyſcht wert een genegentheyt van de plaets, dewelcke wy geſeyt hebben te zijn,een Ongevoeligheyt of *Doovigheyt in de Nieren*. Al't gene dan 'twelck de nieren verdooven,oft ongevoeligh kan maken,dat baent den wegh voor het Graveel. En die ſoodanigen geſtaltenis van haer Ouders hebbē,die ſijn van naturen graveeligh, ende erven met het goet mede dit quaet. Want van vaders en groot-vaders,gelijk Galenus wel ſchrijft,werden van wegen't quaet Zaet ſwacke leden voortgeteelt,waer door de kinderen lichtelijk vervallen inde gebrekē van haer voorouders. Indien yemant ſodanigen Swackigheyt in ſijn Nieren aengeboren is, die kan geheel qualijck hetGraveel ontkomen:dewijl, gelijck Dr. *Fernelius* ſeer wel ſeyt,geen gebreck meerder erft,ſo dat inde jonge kinderen naulijcx de Nieren ſelve ſonder Graveel oft ſteen geſchapen werden: het welck Dr. *Rondeletius* ſchrijft,dickwils ondervonden te hebben,gelijck ick mede kan getuygen. Soo dat ſonder reden hier in *Mercurialis* tegē den gemelten *Fernelius* gaen wil,om datter,gelijck hy ſeyt,naulijx een ander Schrijver gevonden wert,die het Graveel oft de ſteen zoude ſtellen erffelijck te weſen. Ia ſulcx is geſtelt by de Genees-meeſters *Vidius*, *Duretus*, ende andere, die my nu niet in den ſin en komen. En genomen ſchoon, dat het *Fernelius* alleen geſchreven hadde, zou daerom minder waer zijn, 't gene ick in my ſelven , ende mijn

broeder zal:die van de ſteen geſtorven is,bevinde van mijn Moeders Vader erffelijk te zijn,en 't welck door de dagelijckſe ervarentheyt genoeghſaem beveſtight wert. Want,gelijck de meer wel-gemelte Hippocrates ſeydt, na dat het lichaem van de ouders geſtelt is,ſoo valt het oock uyt met de kinderen. Geſonde ouders telen gemeenlijck geſonde kinderen,en die ſieckelijck gaen,mede gebreckelijcke. Het welck een Italiaenſch Poëet Baptiſta Mantuanus mede aenroert in ſijn Latijnſe verſſen,die by-na aldus luyden:

Het groen,dat in de bladers blinght,
Na boven uyt de Wortel dringht:
De kinders van haer ouders quaet,
De kranckheyt in de lenden ſlaet.

Tot het voort-brengen van de ſteen helpen mede Schocken,Springen,lang Rijden,en alderhande ſtercke Beweginge,die bockende geſchiet. Maer inſonderheyt onmatigh byſlapen, ſo, om dat door de groote beweginge en ontſtekinge der Lendenen de Vochtigheden na de Nieren vloeyen, als oock, om dat de natuerlijcke Wermte daer door vervlieght, en de Deelen. die tot het koken geſtelt zijn,verſwacken.

Daer zijn vele Ghenees-meeſters, onder andere de Griekſche *Alexander Trallianus*,de Italiaenſche *Mercurialis*,den Françoiſchen *Varandæus*,die ick te Mompeliers,ende Dr.Fonſeca een Portugijs,die ick te Padua eertijts gehoort hebbe,meenen dat het ſlapen op Veerbedden, alſoo het de Lendenen verhit,oock oorſaeck geeft tot het groeyen van 't Graveel. Maer dat ſulcks niet vaſt en gaet,blijckt daer uyt,dat wy hier te lande alle-gader op ſodanige bedden ſlapen,en dat evenwel het meeſtendeel van geen Graveel ofte ſteen en weet. Nu dat het verhitten van de Lendenen ofte Nieren tot de ſteen niet veel en doet,is hier voren beweſen.

My gedenckt dat de hoog-geleerde *Santorio*,ons te Padua leerden,dat de oorſaeck van dē ſteen inſonderheyt beſtont in de *Ruymte van de Aderen des Levens* en *de Melck-aderen*:als ook inde *Nauwigheyt van't onderſte der Nieren* ontrent de Water-peſen:en dat hy dit gevoelē met verſcheyde plaetſen uyt *Galenus* beveſtighde. Voor my, al is 't dat ick ontkent heb,dat de Nauwigheyt in de Nieren de algemeene en voornaemſte oorſaeck ſoude zijn van 't Graveel, dewijl nochtans, gelijck verhaelt is,een begintſel en pit van nooden is, om 'twelck de aertachtige ſtoffe allencxkens groeyt, en derhalven wat dient tegen-gehouden te werden: ſo mogē wy de Nauwigheyt wel voor een mede oorſaeck,en als de voornaemſte vande helpende oorſaken aen-nemen. Hier toe ſtreckt de vrage,die van Ariſtoteles voor-geſtelt wert, Waerom datter geen Dier,als alleen de Menſch Graveeligh en kan werden? En geeft tot antwoort, Om dat de loop van 't water in de Menſch geheel nauw,en inde Beeſten ruym ende wijt is:het welk oorſaeck is,dat't gene in d'eene lichtelijck door-ſchiet, in de andere blijft ſteken,ende alſoo tot ſteen ten leſten gebacken wert.

6 Het onderſcheyt van de ſteenē wert na verſcheyde dingen genomen, maer inſonderheyt na de plaets, daerſe groeyen; waer van wy ſommige ſteenen der Nieren, ſommige der Blaes noemen. Nu waerom by eenige de ſteen meerder in de Nieren groeyt,by andere inde blaes,komt door de Sterckheyt,of Swackigheyt van deſe deelen. Die ſwack van Nieren zijn,vervallen lichter in Graveel en ſteen van deſelve:maer die ſtercke Nierē hebbē,die groeyt de ſteen lichter inde blaes. Hier uyt treckt *Galenus* redē,waerom de Volwaſſene, en Bejaerde luyden meerder met de ſteen der blaſe, en de Kinderen met de ſteen der Nieren gequelt zijn. *Want alſo in de kinderen al de natuerlycke werckingen ſterck zijn, ſoo werden* (ſeyt hy) *de ſlijmerige Vochtigheden geſmolten,maer in de Oude lieden verdickt; gelijckmen ſiet aen uytwendige dingen, dat als men yet dicx door een nauwte wil gieten, ſulcx wel luckt, als't geſmolten is; maer niet geſmolten zijnde, daer niet door en kan geraken. Van deſen ſlagh zijn Peck, Hars, Smeer, Was, en Honigh. Dewyl dan in de kinderen veel natuerlycke Wermte is, en de Werckinge ſterck, zoo komt de dickigheydt van de ſtoffe, verdunt zijnde, in de Nieren, en wert derhalven lichtelyck door dezelve gekleynſt tot in de Blaes, daer toe niet weynigh helpende de ſterckheydt van de uytdryvende kracht. Maer vallende in de Blaes, die van weſen zenuachtigh is, ende weynigh bloedts heeft, en dien volgende kout is, en daerbeneffens oock wijs van begrip, ſo wort deſelfde ſtoffe,alſſe daer wat te langh blyft, wederom dick en by-een gedrongen. Daerenboven ſo wert die dicke ſtoffe in de Kinderen taey, als van de natuerlycke wermte meer bewerckt zijnde. Want al't gene door de hitte in't koken veraert, krijght metter tijdt een taeyigheydt, al is het dat deſelve in het begin daer niet gheweeſt en is. Waerom ſoodanighe dinghen door haer taeyigheydt oock lichtelijcker aen malkanderen kleven.* Dus ver Galenus. Maer dewijl meeſt alle de kinderen dick water maken,ſo krijgen evenwel die alleen maer ſteen,dewelcke daer onder veel Aertachtige en Sultige vochtigheyt hebben,niet,gelijck Dr. Mercatus ſchrijft Galenum volghende, dat by de dickigheyt noch een taeyigheyt is. Ende in ſoodanige ſnijt het water een weynigh als het gemaeckt wert, maer in andere niet, 't welck de ſelfde Mercatus oock qualijck leydt op meerder hitte van de Blaes. Want de kouwigheyt van de Blaes, die haer werckinge tegen is, bevordert veel eer het groeyen van den ſteen. En al is 't dat in't water van de Kinderen,die met ſteen gequelt zijn eenige tekenen van hitte haer openbaren:ſo zijn deſelve noch-

tans

tans eer in't water,als inde blaes.Maer hier en moeten wy gantſch niet toeſtaē de reden,die *Alexander Aphrodiſæus* geeft|1 *Probl.* 109. Waerom de kinderen de ſteen meeſtendeel in de Blaes,en Oude luyden in de Nieren krijgen? *Om dat,ſeyt hy,de Nieren van de Kinderen eenen nauwen doorgangh hebben ; waerom de aertachtige en dicke ſtoffe door deſelvige uyt kracht van die nauwte des doorgangs van't Water, Nieren, en de kleyne Pijpkens in deſelvige, voortgedreven wert tot in de Blaes. Deſe geeft van wegen ſijne ruymte plaets om het ontfangen Water af te ſetten, als oock om de ſtoffe van de Steen te laten beſincken. Maer de Nieren van oude luyden, alſoſe eenen ruymen doorgang hebben,konnen mede plaets verleenen,om 't water uyt te laten loopen, en de aertachtige ſtoffe te laten beſincken.* Maer alſo de Nauwigheyt,gelijck hier voor verhaelt is, helpt tot het Steen maken : ſo en kan ick niet ſien hoe dat die nauwen doorgangh niet meerder en ſoude helpen om de aertachtige ſtoffe in de Nieren te houden, als dat ſy het afſetten van deſelfde zoude bevorderen. Behalven dat de reden en ontledinge oock leert,dat de Waterloop in de kinderen, inſonderheydt die wat groot zijn, van wegen haer lieffelijke wermte en vochtigheyt, loſſer en ruymer is, als in oude luyden, welckers geheele lichaem drooger zijnde,hebben oock de vaten der Nieren,en de Water-peſen, vlieſachtige deelen,drooger,en dien volgende oock nauwer.

Als dan het fijnſte van 't water afſchiet, en 't gene Aerdtachtigh is, beſinckt,dan groeyter Steen. Sulcx geſchiet veel op de gront van de blaes, inſonderheyt in Mans-perſonen: maer weyniger in de Vrouwen, om dat in deſelvige den hals van de blaes veel korter, ruymer, en rechter is, als in de Mans, en werdt derhalven de Steenige vochtigheydt in de vrouwen zoo lichtelijck niet tegengehouden.

De Steenkens verſchillen oock van plaets in de Nieren ſelve, alzo ſommige in het vleeſch, ſommige inde vaten haren oorſpronck nemen. Dat het graveel niet in de inwendige holligheydt, maer in de eygene ſelfſtandigheydt der Nieren voortkomt, en van daer door 't gewelt van 't doorloopende water in de holligheyt gedreven werdt, is ſeer wel geſchreven van D*r*. *Fernelius*, het welck te vergeefs wederſproken wert by D*r*.*Spiegel*, voor weynigh jaren Profeſſor te Padua. Ick heb ſelver uyt het vleeſch der Nieren niet alleen Graveel,maer oock Steenkens genomen. Het ſelfde getuygt D*r*.*Mercurialis* oock geſien te hebben. *Cœlius Rhodiginus* ſchrijft in het 3 boeck van ſijn oude Leſſen op het 12 capittel, van een vrouw, dewelcke, het joucken en pijn in de lendenen, veel ontrent de Nieren krouden, ende dat op die plaets ten leſten een gat doorbrack, waer uyt achthien ſteenkens getrocken wierden. Hierom meenen eenige Geneeſmeeſters dat in Steenige nieren,als 't water opgehouden wert, en de menſch hulpeloos leyt,men vryelijck en veyligh lijck opening in de lendenen mach maken,ende door dezelve den nier ontlaſten. Dan deſe hantwerckinge wert niet ſonder reden van de Arabiſche geneeſmeeſters *Serapion* en *Avicenna* verworpen. Want deſelve en kan niet geſchieden, als met groot gevaer van het leven: 't en zy de nature teycken gaf,gelijck in't verhaelde exempel,dat ſy haer door de Lendenen pooge te ontlaſten,aldaer een geſwel of gat opwerpende.

Het Graveel of Zant in de holligheyt der nieren by een komende, hangt daer aen malkander, tot dat het een ſteenken wert. Sulcke heb ick ſomtijts geſien, in dewelcke merckelijck bleeck, hoe 't zant even aen malkanderē gevoegt was,ſo broos,datſe met de vingers in ſtucken gevreven wierden. Want het was maer Zant even aen malkander geſet,en noch niet aen een gebacken,en ronts-om met een dun vlieſgen omvangen. Maer alſſer maer een weynig zant in de holligheyt der nieren komt,dat maeckt een pit,daer wy te voren af geſeyt hebben,'t welck in't water omgerolt werdende,allencxkens een ſchorſe krijght,op de maniere, die wy aengeweſen hebben, dat de Steenen in de blaes toenemen. Sodanige Steenkens,in dewelcke deſe ſchorſen merckelijck geſien werden, heb ik veel by my, na uytermaten groote pijn der Lendenen gelooft zijnde. Wt de tepelachtige vlieſjens der nieren;gelijck hier voren geſeyt is,leeckt het water in de open pijpkens van de waterpeſen,en vloeyt door dezelvige in de holligheyt. Ick beware eenige langwerpige Steenkens, die in deze pijpkens ghegroeyt zijn, gelijck haer gedaente uytwijſt,en de groote pijn,dieſe in de lendenen maeckten, alſſe wat beweegt worden. Ick hebber oock, gelijck als van twee te ſamen gevoegt,ſo het ſchijnt,alſſe uyt twee aen een ſtaende pijpkens inde holligheyt quamen,aen malkander gebacken. So ſchrijft D*r*.*Dodonæus*,*obſ*.46. van een graveelige vrou, die in elcke Nier een Steen had met zo veel tacken, alſſer in dezelve doorgangen waren.

Hier uyt is dan lichtelijck af te nemen het onderſcheyt van de gedaente der ſteenen. Want al is 't,dat de verſcheydenheydt van de ſteenighe ſtoffe daer al wat toe doet, zoo dat de Steenkens in de nieren veel ſcherper en meerder gehoeckt zijn,dewelcke beſtaen uyt zant greyns-gewijs aen een gevoegt,en ongelijck gebacken, als de gene, die effen ronts-om het pit groeyen, en met ſchorſen vergrooten ; zo brengen nochtans alle Steenkens meeſtendeel de ghedaente voor haer van de plaets,daer ſy haren oorſpronk uyt ontfangen. Ick heb vele Steenkens geſien,die volkomentlijck uytbeelden de holligheyt der nieren.

Hier kan mede uytgenomen werden de reden van de Groote,maer niet van de Verwe. Want het ſtrijdt tegen de waerheyt, 't gene *Fernelius*, *Mercurialis*,ende andere Gheneeſmeeſters ſeggen, dat het zant in de nieren altijt root is, na de verwe van de nieren. Geen meerder waerheyt en iſſer oock in 't gene een Siciliaenſche Monick, die onlangs een boeck vañ de Geneeskonſte uytgegeven heeft. *Campanella* ſchrijft, dat

alle de Steenen van de blaes wit zijn, en van de nieren root. Ick kan toonen wit Graveel en ſteenkens na 't overlijden uyt het vleeſch der nieren geſneden. So dat niet van wegen de plaets, maer van wegen de vochtigheydt, die de aertachtige ſtoffe met het zout verbint, eenighe Steenen root, eenige bruyn, eenige geelachtigh zijn. Ick heb noch onlangs een driebolligh wit ſteenken uyt verſworen nieren ſien nemen. Dewijl dan op zoo veel plaetſen de Steenkens konnen groeyen, zo beriſpt Galenus wel te recht de gene, die den oorſpronck van deſelfde alleen ſtelden in de holligheydt, als oock andere, die meenden datſe alleen groeyden in het vleeſch: en leert wel, datſe op beyde plaetſen, als oock in al de vaten, en in alle doortochten konnen voortkomen, ſelver mede den gheheelen Nier, gelijck hier voren verhaelt is, beſlaen.

Wat belangt de Selfſtandigheyt, ſommige ſteenen zijn zacht en weeck, andere hart en vaſt. Vele breken als ſy op de aerde vallen. Sommige kanmen met de vinger om ſtucken wrijven. In tegendeel verhaelt *Braſavolus*, geneeſmeeſter van den Hertogh van Ferrare, datter uyt de Blaes van Dr. *Aelbert Savonarola* gheſneden zijn thien ſteenen, dewelcke op de vloer geworpen zijnde, opſprongen als kaets-ballen. Dit onderſcheyt hanght aen de ſtoffe, datſe wat harder of ſachter gebacken is. Indien in deſelfde veel aerde is, en te weynigh zout, ſo valt de Steen lichtelijck in ſtucken. Want 't is het zout, dat de Steen vaſt en hart maeckt. Maer ſulcx moet evenwel geſchieden na de mate, hier voren verhaelt.

Het laetſte onderſcheyt beſtaet in 't Getal. Want ſomtijts iſſer een, ſomtijts meerder: te weten, na dat de ſtoffe veel of weynig, na datſe haer by een houdt, of van een geſcheyden, of oock in verſcheyde plaetſen vergadert is. Maer het gebeurt dickwilder, datter op eenen tijdt veel ſteenen in de Nieren groeyen, als in de blaes, om dat in deſelfde verſcheyde vaten, en holligheden zijn, daer de Blaes maer een holligheyt en heeft. En by aldien deze Steenkens glat en effen in de holligheydt van de Nieren komen, dan blijvenſe veel en verſcheyde: maer aldaer komende kantigh, ſcherp, en ongelijck, dan rakenſe lichtelijck aen malkander vaſt, inſonderheyt indien ſodanige in de Blaes by-een komen. Van die gedaente heb ick verſcheyde ſien ſnijden, gelijk of van twee drie kleynder Steenkens te ſamen gemaeckt waren geweeſt.

7. Al wert van vele gemeent, dat het Graveel ofte Steen geen zeker *Ken-teycken* en heeft: nochtans indien men alle de Toevallen, die daer van voort-komen wel overleyt, ſo ſalmen uyt deſelvige zeker genoegh konnen gaen.

Het eerſte Teycken van Graveel ofte Steen in de Nieren is *Pijn in de Lendenen*, ſomtijts in de rechte, ſomtijts in de ſlincker zijde, na dat de een ofte ander Nier ontſtelt is. In 't eerſt is het een ſware pijn, gelijk offer eenigh gewicht inde Lendenen was, te weten, ſo lang als het ſteenken noch ſteeckt in 't vleeſch van de Nieren, 't welck wel in ſijn ſelven ongevoeligh is, dan wert die Pijn gewaer door enige dunne Zenukens daer ontrent zijnde, inſonderheyt als door den ſwellenden Nier, ſijn buytenſte Vlies geſpannen werdt. Dan als het Steenken uyt het vleeſch door de Pijpkens van de water-pees komt, dan valter ſcherpe en ſtekende pijn, niet alleen om dat de ſelfde nauw zijn, en van wegen het hert en vaſt vleeſch der Nieren niet wel uytgereckt konnen werden, maer oock om datſe zenuachtigh, en dien volgende ſcherp van gevoelen zijn. Het welck mede de oorſaeck is, dat de grootſte pijn verweckt wert, als het Steenken uyt de Nier in de water-pees ſchiet. Want deſelve beſtaet uyt een hart vlies, ende is niet ruymer als een ſtroo. Maer in de gene die vele ſteenen loſen, wert het ſo uytgereckt, datter een pinck ofte vinger in kan ſteken, ende als dan konnen ſonder pijn gemeene ſteenkens daer door ſchieten. Voorwaer een groot gemack, maer ſpruytende uyt grooter ongemack. Het is aenmerckens weerdigh, dat ick niet alleen in andere, maer oock in my ſelve dickwils bevonden hebbe, als het Steenken in de Water-pees komt, ja al tot de Blaes toe neder-geſchoten is, eenige Pijn evenwel noch in de Lendenen gevoelt wert. De reden is, om dat de waterpees haer door de Nier verſpreyt, ende derhalven door de ſpanningh deſe weerpijn veroorſaeckt. Het welk vele bedrieght, meenende dat niet tegenſtaende de langh-durige Pijn het ſteenken noch in de Nier ſteeckt, 't welck nochtans korts daerna in de Blaes ſchiet, en den armen Menſche van alle pijn ende ſpanningh verloſt. Het gebeurt ſomtijts dat een ſcherpe pijn, die een ſteenken ſchietende uyt de Nier in het begintſel van de Water-pees aen gebracht hadde, voor een tijt komt op te houden. De reden is dat het ſteenken uyt een nauwe plaets wederom op-ſchiet in een ruymer, te weten, de holligheyt van den Nier. Maer als het ſteenken daer na weder in de water-pees daelt, ſo komt oock de pijn wederom: de welcke ghemeenlijck ſoo langhe by blijft, tot dat het ſteenken in de Blaes gheſackt is. Alwaer het ſijn uytkomſt ſoeckende, het water (by ons de Koude-pis genoemt) geſtadigh doet maken; maer dat gaet terſtont over na de loſingh van 't ſteenken, 't en zy datter veel Zandt volght, ghelijck ick dickwils gheſien hebbe, dat na het af-ſetten van een Steenken, eenighe lepels vol Zant afſchoten. Maer indien het Steenken in de Blaes op-gehouden wert, dan vergroot het aldaer op de manier hier boven verhaelt, en dan maeckt de ſiecke ſijn water met pijn. Deſe Pijn heeft ſomtijts ſijn omloop: waer van ick een ſeer vremt, ende wonderlijck exempel zal by brengen. Een wel bekent borger deſer ſtede, out vijftigh jaren, was ontrent anderhalf jaer met de ſteen in de blaes gequelt geweeſt, de welcke als hy drie weken ellendige pijn gehadt hadde, bleef dan weder drie weken gheheel bevrijdt van alle weedom, ghelijck al of hy wel te pas ware gheweeſt,

maer

maer de drie weken voleynt zijnde, quam de pijn wederom, ſoo recht op den tijdt, dat het nimmermeer eenen dagh, ja niet een uur en verſcheelde. Ende 't gene niet minder te verwonderen ſtaet, drie vier dagen voor de weder-komſt van de pijn, quam daer een grooten ſtanck uyt ſijn geheel Lichaem, met een benauwtheyt, ende geſwel van 't ſlincker been: dan dit geſwel verdween, als hy wat op 't bedt ging leggen. Ondertuſſchen was ſijn Water altijt dun, ende geel, doch een weynigh na het roode treckende. Hy hadde tweemael uyt-gheſtaen om geſneden te werden, dan men konde gheen ſteen beſlaen, de derde reys is hy gheſneden van de ſteen, wat grooter als een duyven ey, ſonder dat hy na het ſnijden eenige verlichtinghe van pijn vernam, tot dat hy den achtienden dagh van de pijn, en met eenen van 't leven verloſt werde. Het doode lichaem geopent zijnde, ſagh men dat de Huyt ende de Spieren van den buyck gaef waren, het Net meeſt vergaen, de Dermen rontſom aen 't Buyck-vlies vaſt, als oock de blaes. Deſe was van buyten blauw, van binnen vol dicke ende etterachtige vochtigheyt. De Nieren waren beyde bleyck, ende ſlap: de rechte boven, ende de ſlincker onder aen ſwart, maer minder als de rechte: in de holligheydt van beyde was een weynigh grof ende wit Zant. De Melck-vaten, ende water-peſen heel wijdt. Ick wenſchſte datter eenen nieuwe Oedipus op ſtont, die ons dit raetſel konde uyt-legghen, ende reden gheven van alle de verhaelde Toe-vallen. Te weten, waerom dat de Pijn ſoo effen op den geſetten tijdt wederom quam, ende waerom darſe als een voor-bode hadde, de benautheyt, met geſwel van 't ſlincker been? Dewijl de oorſaeck van den om-loop der Koortſen, gelijck Galenus ſchrijft, ſeer ſwaer is, ja dat Mercurialis wel vermaent, datter uyt de ſchriften van de Genees-meeſters geen onweder-leggelijcke reden kan gevonden werden: ſo en is't niet te verwonderen, dat wy deſe ſake oock gedwongen zijn de ſwackheydt onſes verſtants rondelijck te bekennen. De verſſen van den Poëet Lucretius zullen hier niet qualijck te pas komen, die uyt het Latijn aldus vertaelt zijn:

Dat de Menſch zoud' alles weten,
Heeft Nature niet begeert.
Hy ſiet meeſt door duyſt're ſpleten,
Schoon hy wijs is, of geleert.
Sy en laet haer niet door-gronden.
En oock aen ons breyn verbiet
'T geen ſy rontſom heeft bewonden.
Soo dat ſulcx geen Menſch en ſiet.

Onder welcke dingen al en is de oorſaeck van den omloop in de ſieckten de minſte niet, en dat deſelve ſchijnt te gaen boven de palen van 't Menſchelijcke verſtant: ſo is het evenwel beter, daer na te ſlaen, als geheel ſtil te ſwijgen.

Het out gebreck in 't vleeſch en verwe, betoonen ghenoegh dat de Nieren zijn belet gheweeſt beyde haer werckinge uyt te voeren, dat is, gelijk wy geſeyt hebben, het Bloedt te helpen koken, hier van daen quam het Geſwel in 't been, maer een kleyn begintſel van waterſucht, waerom 't oock lichtelijck vergingh by ende het ſelve van de Wey te ſcheyden. Ende hierom en heeft de Steenighe ſtoffe niet te deghen onder het water gemenght geweeſt, en is derhalven gaen ſitten, in ſteen verandert: oock een weynigh bloets in 't uytterſte van de kleynſte aderkens, of in 't naeſte vleeſch, daer die ſwarigheyt was vergadert zijnde, ende door het geſtadigh toe-vloeyen van 't Bloet allencxkens vermeerderende, ende by foute van de Nier verdervende: als dan niet alleen door ſijn hoedanigheydt, maer na den tijdt van drie weken oock door ſijn menighte dit quaet bloet de nature moeylijck viel, ſoo ſchoter een deel van 't ſelve, in die tijdt van wegen de bedervinge verdunt zijnde, door de Melck-ader in de Holle-ader, van daer in 't Herte, ('twelck de oorſaeck was van de benauwtheydt) ende van 't Herte werde het dan verſonden door het geheele Lichaem, en gaf alſo door de openheyt van de huyt ende alghemeene ſtanck, ende als dit drie, vier dagen geduert hadde, en dat het bedorven Bloet, door den omloop des bloets, in 't 1. capittel vermelt, gheſtadigh wederom in de Nieren gedreven werde, ſoo is ten laetſten de gevoelende kracht van de Nieren geprickelt, ende heeft het ſelve door de water-peſen geſonden na de Blaes. Als het aldaer door ſijnen quaden aert de uyt-drijvende kracht oock perſte, ſo woude de ſteen mede met gewelt uyt, het welck den armen man de groote pijn gemaekt heeft. De eerſte oorſaeck hier van is geweeſt de ſlijmerige ſtoffe, die wy in de Blaes gevonden hebben, alwaerſe uyt de Nieren op den gheſetten tijdt gekomen was. My heeft goet gedocht deſe reden hier te ſtellen van de verhaelde Toe-vallen, niet dat ickſe voor vaſt en bondigh zoude derven verſekeren: maer veel eer om de Geleerden een ſpoor te geven tot nader onderſoeck. Ende voorwaer in ſoo een ſware ende duyſtere ſake mach men wel ſegghen met een Griecx Poëet:

'K houde voor den beſten raets-man,
Dieder alderdighſt na ſlaen kan.

Maer waerom dat juyſt elcke reys op de drie weken de Pijn ophiel ende weder quam, en zoude ick niet meerder uyt konnen legghen, als alle de Genees-meeſters tot noch toe hebben konnẽ doen in de reden te geven, waerom dat in de Koortſen het ſlijm van 't Bloet alle daegh, de Gal over den anderen dagh, de Swarte gal over den derden dagh haer bewegen. Om welken knoop te ontbinden, alſo de grootſte verſtanden van alle eeuwen beſigh zijn geweeſt, en even-wel niet bygebracht en hebben, dat my voldoet: ſo zoude ick van dien om-loop wel derven ſegghen 't ghene eertijts Xenophanes ſeyde, gelijck Varro beſchrijft,

Het

Het meenen hier van is by de Menſchen, maer het weten by Godt. Een ſeer ghelijck exempel wert beſchreven by Dr. *Manardus,* Profeſſor te *Ferrare,* van een ſeker Geneeſmeeſter, die even alle vijfthien dagen, verviel in het ophouden en pijnelijck water maken, drie, ofte ten langhſten vijf volgende dagen, en de vordere tijdt geheel bevrijdt was. Manardus ſchrijft, dat dit door geen Steen en konde geſchieden, niet tegenſtaende dat een ander treffelijck Genees-meeſter, en de Siecke ſelve het daer voor hielden. Maer wy zullen de woorden ende redenen van Manardus hier voortbrengen uyt den tweeden brief van het 12 boeck. *Indien,* ſeyt hy, *deſe Toevallen by gebeurte, van den Steen komen: ſo moet een van beyden zijn, ofte dat de Steen geſtadigh in de Blaes is, ofte dat hy aldaer uyt de Nieren komt. Indien hy in de Blaes is, ſo en kander geen reden bygebracht werden, waerom datter ſo vele tijdts tuſſchen beyde den Siecken ongequelt laet, ende dan recht op den geſetten tijdt wederkeert. Het ſoude miſſchien wel konnen gebeuren, dat hy niet altijdt even groote ſchade ſoude doen, maer minder of meerder, na dat hy ofte binnen in de holligheyt lagh, ofte voor na den krop toegeſchoten was. Maer indien ſulx ſoude weſen, ſo en kan ik niet ſien, hoe dat al die Toevallen juyſt op een ſekeren tijdt weder komen. Het ſoude oock licht vallen, als hy ontrent de krop van de Blaes, gevonden werde, met ſchudden van't lichaem, gelijck* Galenus *beveelt, ofte met eenigh proef-yſer, den ſelfden in de ruymte van de Blaes te ſtooten, waer door dan de Toevallen, ofte in't geheel, of meeſtendeel ſouden ophouden; daer nochtans die Genees-meeſter van beydts verſocht hebbende, noch door het ſtooten van een proef-yſer,* Catheter *genoemt, in den hals van de Blaes, ghetuyght geenderhande laeſenis gevonden te hebben. So dat geenſins te gelooven ſtaet dat die by beurten ophouden, en pijnelijck water maken, geſchieden kan door een Steen, die geſtadigh in de Blaes is. Maer dat ſulcx oock niet en ghebeurt door een Steen, die uyt de Nieren in de Blaes ſchiet, betoont de uytkomſt ſelve. Want indien ſulcx was, ſo moſte nootſakelijck altijdt voor het ophouden van die toevallen, een Steenken affſchieten; anders ſouden wy weder komen tot het gene nu wederleyt is, te weten, tot den Steen die in de Blaes blijft, dewelcke al is't dat hy nu minder dan meerder moeyelijckheydt aen kan doen, ſoo en kan hy nochtans ſulcx op geenen geſetten tijdt bybrengen. Hier uyt wert klaerlijck beſloten, of datter geen Steen in de Blaes en is, of indien hy daer mocht weſen, datter een ander oorſaeck moet gevonden werden, dewelke of alleen, of met den ſelfden deſe wederkeerende moeyelijckheyt ſoude bemercken.* Wat my belanght; ick meene, gelijck ick in 't voorverhaelde exempel geſien hebbe, dat de Steen hier mede geweeſt is de naeſte oorſaeck van het ophouden ende pijnlijck water maken, het welck oock een ander treffelijck Genees-meeſter, ende de Siecke ſelve, ſonder twijffel door eenige redenen, alſo geloofden; en dat de voorgaende oorſaeck is gheweeſt eenige ſcherpe vochtigheyt, den Steen voor-ſtootende, dewelcke op haren geſetten tijdt van bovenen in de Blaes vloeyde. Hier en ſtrijdt niet tegen, datmen hem niet heeft konnen ghewaer werden, dewijl ick dickwils hebbe geſien in de gene, die na haer overlijden een grooten Steen in de blaes hadden, dewelcke men te voren niet en hadde konnen vinden. Want de *Catheter*, ja ſelfs de vingeren in 't eynde gheſteken, miſſchien, als de Steen verre van de krop der Blaſe leydt, of dat hy met veel gladde en ſlijmerige Vochtigheyt omwonden is. Dat hy oock in een Vlies beſloten zijnde, met geen proef-yſer ondervonden en kan werden, getuygen onder andere *Mercurialis Conſ.* 36. ende *Paré* in het 16 boeck van ſijn groote Heelkonſte op het 39 capittel. So ſchrijft *Hollerius,* dat in ſeker Koopman, die al de teyckenen hadde van een Steen in de Blaes, het ſelfde met een *Catheter* niet konde beweſen werden: en datmen evenwel in het doode lichaem vant 2 ſteenen, elck van 5 loot, en in een beſonder vlies beſloten.

Het tweede teycken van de ſteen wert genomen uyt het Water, 't welck in de Graveelige meeſt rauw en dun is, ſo van wegen de verſtoppingh, als (na mijn gevoelen) van wegen, dat de bloet-makende kracht der Nieren verhindert is. Maer als het Steenken hem begint te roeren, dan is 't water in 't eerſt wat rootachtigh, daer na ſchietende door de nauwte van de Tepelachtige uytſteeckſels, doorboort het vleeſch: en dan valt het water wat bloedigh. Daer na uyt de Nier gedreven zijnde, indien het de Water-pees niet geheel en verſtopt, ſo is 't water veel dick, ende onklaer, ſomtijdts met eenige kleyne draeyen, en Zant in de gront. Maer indien de Steen zo groot is, dat hy niet door en kan, en in de Water-pees blijft ſteken, dan houdt hy 't water geheel op, en veroorſaeckt de doot. Waer van verſcheyde exempelen aengemerckt zijn by Dr. *Trincavellius,* 10.9. en den grooten Heelmeeſter *Paré* 24.19.

Seker Hopman van de Borgery, dien ick voor deſen ſomtijts eenige Steenkens quijt gemaeckt hadde, verviel onlanghs wederom in de gewoonlijcke Pijn van de zijde, met geſtadigh braken, ſo dat hy niet en konde inhouden. Maeckten weynigh, en dickwils water: doch ſonder ſnijdinge, ofte ſteeckten in de krop van de blaes: met verſcheyde Clyſteryen, Stovingen, en andere Geneeſmiddelen, die hem te voren

we

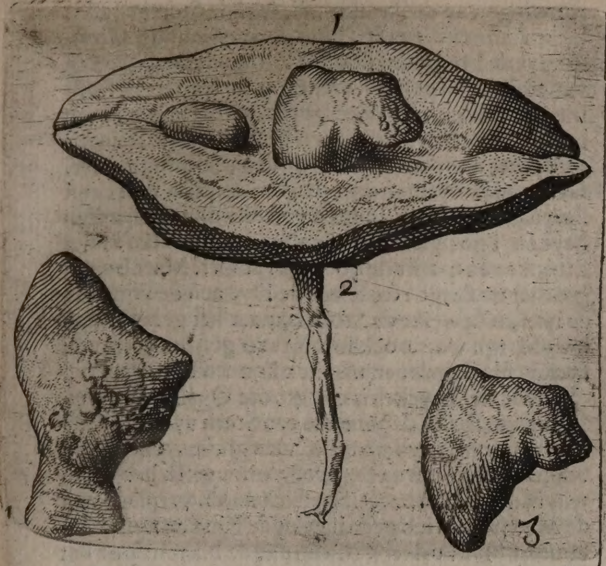

wel geholpen hadden, werde ſijn pijn ſomtijdts wel wat verlicht, doch noyt geheel wechgenomen. Het luttel water maken bleef hem oock by. Soo dat hy geſtadigh klaeghde, dat het ſelfde hem ſeer benauwt maeckte. Den twintighſten dagh, na dat hy voor den middagh noch tweemael van het bedde, en wederom daer op ſelver gegaen was, ſeyde te gevoelen dat het water hem na bovenen opſtijghde, waer door hy aen de middagh, als half ſluymerende, quam te ſterven. Het lichaem des anderen daeghs gheopent zijnde, werde bevonden, dat de rechte Nier gantſch verſworen was, de (1) ſlincker geheel los, ende als door-weyckt, in-hebende een wit ſteenken, als een Turcks boonken, een ander (3) grooter, ende langhwerpigh, op de dickte van een pinck, ſtekende in het voorſte van de water-pees, (2) die oock ſo wijt uytgereckt was. Boven aen het ſelfde hingh een drie-kantigh hooft, dat in de Nier ſtack, van groote ende ghedaente ghelijck hier tuſſchen 1 en 2 uyt-ghebeelt is: als mede (4) die van D. Paulus Voetius, in't voorgaende capittel beſchreven. Soo dat het niet te verwonderen en is, dat oock de beſte middelen, ſo weynigh holpen. Bleeck mede de reden, waerom het water wel meeſtendeel, maer niet al ſevens tegen gehouden was geweeſt: te weten, om dat de Steen kantigh zijnde, noch een weynigh voorby de oneyenheyt hadde door laten loopen.

Hippocrates ſchrijft in ſijn boeck van de inwendige Gebreken, wanneer het water zandigh is, datter een ſteen in de Nieren ſteeckt, en beriſpt de oude Genees-meeſters, die meenden, dat ſulcx een teycken was van een ſteen in de blaes. Ende ſulcks leert hy nochtans ſelve in de 79 kort-bondige ſpreucke van ſijn 4 boeck. Galenus ſiende, dat dit recht tegen malkander gingh, ſeyt in ſijn uytlegginge, dat alſſer Zant in't water is, het niet altijdt in de Blaes en hapert, maer oock in de Nieren, ende dat derhalven een mis-verſtant in die ſpreucke is, het zy dat Hippocrates ſelve, de helft van de reden verſuymt heeft, ofte van den uyt-ſchrijver over-geſlagen is: want 't zy daer een ſteen in de Nieren, 't zy in de blaes groeyt, datter altijt zant met het water af-ſchiet. Philotheus, een ander Griecx uytlegger, meent dat Hippocrates alleen vande Blaes gewagh maeckt, om dat in deſelve, van wegen dat ſe een groote holligheyt heeft, dick wilder, als in de Nieren, Steen groeyt. Maer dat ſulcks onwaerachtigh is, betoont de dagelijckſche bevindinge. Het gene oock, dat Galenus toe-bre ght, en maeckt de ſpreucke niet waerachtigher. Want het is kennelijck, datter vele Menſchen Zant quijt werden, die noch in de Nieren, noch in de Blaes eenige Steen hebben. Vele zijnder oock met de Steen gequelt, die even-wel geen Zant in 't water en loſen. Dr. Iohannes Heurnius getuyght dat hy eertijdts een Edel-man heeft doen op-ſnijden, die veel ſteenen in de Nieren hadde, waer van te voren noyt eenigh teycken geweeſt was, dan dat hy na het rijden te paert ſomtijts wat bloedigh water maeckte. Selfs na het over-lijden van den ſelfden Heurnius, werden in ſijn Blaes gevonden 7 ſteenen, ghelijck een Ocker-noot, weghende elck een half loot: daer hy nochtans in ſijn leven geen teycken van Zant oyt in ſijn water vernomen hadde, gelijck my gedenckt eertijts verſtaen te hebben, uyt ſijnen ſoon den hooghgeleerden Ottho Heurnius, Profeſſor in de Geneeſkonſte en Ontledinge tot Leyden. In teghendeel ſchrijft Cardanus dat hy nu dertigh jaer alle daegh veel, dan root, dan wit Zant quijt gewordē is, ſonder het minſte achter-dencken van ſteen in de Nieren ofte Blaes: en doet daer by 't gene ick ghetuygen kan waerachtigh te weſen, datter naulijcx van thien menſchen een gevonden wert, die geheel bevrijt is van ſomtijts Zant in 't water te loſen: daer men even-wel weynigh Graveelige ſiet, en noch weyniger, die met den ſteen in de blaes gequelt werden: ende datter in teghendeel vele Steen hebben, die even-wel gheen Zandigh water en maken. Dewijl dan dit ſoo klaer is, als de Son, ſoo en is 't niet vremt dat de uyt-leggers van Hippocrates, aen ſijne vermelte ſpreucke gheen mouwen en weten te ſetten, om de ſelfde van onwaerheyt te bevrijden. 'Ten paſt mijne kleynigheyt niet, om dit by te leggen, ende onder ſoo uytnemende Mannen mijn oordeel te ſpreken: nochtans en kan ick niet nalatē om de aengename heugeniſſe van den hooghgeleerden Dr. *Santorio* te ververſſen, alhier te ſtellen 't gene ick te Padua in 't jaer 1616. t'ſijnen huyſe (ghelijck hy ons niet alleen by ſijn Siecken bracht, maer oock buyten de Univerſiteyt in 't by-ſonder onderwees) als my by lotinghe de uyt-legginghe van de vermelte ſpreucke toe-viel, antwoorde, Namentlijck, dat de waerheyt in de ſelfde konde vaſt ghemaeckt werden, alſſer maer

een woordt uytgeleyt werde tegen den ſin van de uytleggers, maer niet tegen den ſin en gewoonte van Hippocrates. Dat dit was *Uphiſtatai*, 't welck ſy uytleyden *beſinckt*, maer dat my beter dacht *op-hout* : om de ſin te maken, dat die met de Steen in de Blaes gequelt zijn, in welckers water het Zant opgehouden wert, 't welk te voren plach af te ſchieten. Want ſulcx en kan niet ontkent werden. Nu dat oock die beteyckeninge van dat woordt by Hippocrates niet vremt en is, blijckt daer uyt, dat hy het woordt daer af komende, te weten, *Upoſtaſis* ſomtijts neemt voor het ophouden van eenige vochtigheydt, die anders ghewoon is uyt te vloeyen, ghelijck Galenus ſchrijft in ſijn uytlegginghe over Hippocr. van de Geleden. Dat zulcx miſſchien mede beveſtight konde werden, om dat hy in die ſpreucke geen gewach en maeckte van afzetten, gelijck hy dede in de voorgaende. Ofte datmen oock de aengenomen overſettinge konde aennemen, indien *beſinckt* verſtaen werde, niet van 't beſincken in de water-pot, maer van 't neder-ſetten in de Blaes.

Deze overſettinge is al vremt opgenomen, en my wederom door ſijne brieven in bedenckinghe ghebracht, by den hoogh-geleerden Plempius, Profeſſor tot Loven: dan mijn nader redenen ſiende, heeft deſelfde niet ongerijmt gevonden. De onvergelijckelijcke Heere Salmaſius, Ridder, en Raet des Konings van Vranckrijck, hier over van my gevraeght zijnde, ſpreeckt in een geheel Boeck (dat ſijne Ed. te Leyden met mijne brieven heeft laten drucken) de oude overſettinge voor, en brenght daer toe vele geleerde redenen by: Die ick wederom beantwoorde, ghelijck te ſien is in 't gene by de Elſeviers gedruckt is. Dit gaet altijdt vaſt dat de Ondervindinge (en waer op ſtaet anders de Genees-konſte?) recht voor my is. En zulcks getuyght onder andere, den vermaerden Meyſſonner, Geneeſmeeſter van den hoogh-gemelten Koningh, die my oock ſchrijft, hier van met den Heere Salmaſius geſproken te hebben.

Groote en getackte Steenen maken ſomtijts ſulcke ſcheuringh in het vleeſch der Nieren, datſe het Water geheel bloedigh maken: ja oock, doch ſelden, yet vleeſchachtighs afzetten.

-Het derde teycken van een Steen in de Nieren ſtelt Hippocrates in een doovigheyt van 't been aen de zijde, daer het Steenken is. De oorſaeck hier van leggen Dr. Langius, Geneeſmeeſter van de Palts-Graef, en de vermelte Iacot, op een vervollinge van de tacken der groote Aderen, waer door de Zenuwen en Spieren zouden gedruckt werden. Hier in ſchijnen ſy Galenum gevolght te hebben in 3. *Epid.* Maer dewijl de Aderen in dit gebreck zo ſeer niet vervult en werden, dat ſy de Spieren benauwen, zo dienter een ander oorſaeck van deſe Doovigheydt bygebracht. Deze is een perſſinge van de Spieren, daer de Nieren opleggen, die het Been doen buygen: ofte een benauwinge van de Zenuwe, die in al de Spieren van 't been verſpreyt werdt. Hier door en kan de Geeſt, die uyt de Herſſenen door de Zenuwen tot gevoelen van al de leden geſonden wert, in de beenen niet komen: 't welck een doovigheyt veroorſaeckt, even gelijckmen voelt, als het een been wat over 't ander leyt, ofte als men wat lang op den elle-boogh leunt. Gemeenlijk ſeytmen daer van, dat den arm of 't been ſlaept. Nu dit neer-drucken geſchiet door de hardigheyt en 't ghewichte van den Steen: want een kleyn Steenken en maekt de doovigheyt niet. Maer by een grooter en ſlaept niet alleen de Dye aen de zijde van de Nier, in dewelke de Steen is, maer het geheele ruggen-Mergh wert oock ſomtijts zo geſpannen, dat de ſiecken ſijn Lendenen naulijcx konnen bewegen.

Het vierde Teycken is een groote Qualijckheyt, en Walginge, ſo dat de gene, die een Steen uyt de Nieren ſchiet, geenderley ſpijs en konnen ghebruycken, ofte braken deſelve ten eerſten wederom uyt. Ik heb dickwils in my ſelven bevonden ſulcken omwerpinge van de Maegh, dat ick geen ingeleyde Kers en konde inhouden. De oorſaeck is, om dat de Nieren door het buyck-vlies aen den loſſen Derm vaſt zijn, gelijk Galenus ſchrijft, of gelijck Avicenna meent, om de verknochtinge met de Lever, en daer door met de Maeg van wegen de Suygh-aderen: ofte liever, om twee kleyne Zenukens, die de Nieren van de Maegh ontfangen, en om 't buytenſte vlies, 't welck de Nieren bekleet, en ſpruytende van 't buyck-vlies, aen de Maegh gehecht wert.

Als dan de Nieren van de Steen geprickelt werden, ſo werden ook met eenen geprickelt die twee Zenuwen, en het buytenſte Vliesjen, en daer door wert de Maegh oock geport om van haer te weren, 't gene haer moeyelijk valt, en ſo komt de ſiecke tot braken. Hier van is 't lichaem meeſt altijt beneden ſo geſloten, datter naulijcx een wint uyt en kan, gelijk ofte al de Nature na boven, en 't Lichaem onder toegetrocken was. In 't eerſte brakenſe veel ſlijm uyt, door dien het ſelve in de Maegh is, inſonderheyt in de gene die veel, ofte grove en ſlijmerige koſt gegeten hebben. Daerna volgter gemeenlijk groene Gal, om dat door de Pijn, ſeydt Galenus, en het waken 't bloet verdorven is, voornamelijck indienſe met eenen de Koortſe, ofte lang gevaſt hebben. Als die aenhoudt, komenſe oock enckele Gal te braken, 't welck met groot gewelt geſchiet. Dit braken van Slijm, en daerna van Gal heeft oock plaets in 't Colijck, ende als het ſelve komt in de Kronkelderm, daer hy voorby de Nieren draeyt, inſonderheyt in de ſlincker zijde, alwaer hy nauwer is, dan valt de pijn van 't Colijck heel qualijck van 't Graveel ofte een Steenken te onderſcheyden, waer door dickwils verkeerde middelen gebruyckt werden. Maer twee teyckenen zijnder, die 't verſchil aenwijſen, de gelegentheydt van de pijn, en de leger-plaets van het pijnlijck deel. Voor eerſt en is de pijn in

de

de Nieren zoo ſcherp niet, als het Colijck. Daerbeneffens als de pijn hooger is, dan de Nieren, zo en is 't geen Graveel, maer Colijck. Noch ſpreyt het Colijk hem veel vorder uyt, gelijck de Kronckel-derm de ruymſte van al de dermen,den geheelen buyck doorloopt: De pijn van't Graveel blijft vaſt op een plaets, en binnen de palen van de Nieren beſloten, en als het Steenken na de Blaes gaet, dan volght de pijn oock den wegh van de Water-pees. In 't Colijck bevoeltmen oock meer Rommelingh in den buyck, als in 't Graveel. Het Water, gelijck geſeyt is, valt in 't Graveel eerſt dun en rauw, daerna wert het met zant, ſteenkens, ofte bloet gelooft. Maer in 't Colijck, of om dat voor de Gal, den wegh na de Dermen gheſloten is, of dat het Gal-blaesjen als geſchut en gheroert werdt, valt het Water in 't begin root en dick. Hierenboven verneemtmen in 't Colijck noch de doovigheyt van 't been, noch andere teyckenen, die wy van 't Graveel verhaelt hebben.

Als het Steenken nu uyt de Nieren door de Waterpeſen in de Blaes geſackt is,indien het niet ten eerſten gelooft en wert, zo vergroot het aldaer, gelijck hier voren geſeyt is, en openbaert ſich door andere teyckenen. De Siecke maeckt met ſnijdinge en pijn ſijn Water, dickwils en weynigh: het welck oock ſomtijdts geheel opgehouden wert, als de Steen voor de krop van de blaes ſchiet, waer door uytermatẽ groote pijn veroorſaekt wert. Daerom is't, dat de kinderen die met de Steen gequelt zijn, geſtadig aen haer gemacht wrijvẽ, alſo ſy voelen, gelijk Hippocrates ſeyt, dat de waterloop aldaer belet wert. De kinderen voelen zulcx eerder, om dat de krop van haer blaes veel teerder, en dien-volgende oock gevoelijcker is, zo datſe het kittelen van den Steen meerder gewaer werden. By deſe teyckenen komt noch, dat de gene, die een Steen in de blaes hebben, ſomtijts een ſwaerte aldaer voelen; ook niet ſtil en konnen weſen: maer moeten haer beenen over malkander werpen, en 't geheele lichaem bewegen. Den Eyndel-derm wert van wegen ſijn naderheyt mede beſchadight, waer door vele als ſy het water uytdrucken, met eenen oock den kamergangh moeten maken, en daer op volght gemeenlijck, doch meeſt in kinderen, dat 'et endt van den derm uytſchiet. Maer dit gebeurt door de banck alleen van groote Steenen, hoewel ick oock ſomtijts, doch in kleyne kinderen, 't zelve bevonden heb, van kleyne, en ſachte Steenkens. Dat ſy groot zijn, kan met een Catheter, of de Vingeren onderſocht werden, hoewel dat oock niet altijt vaſt en gaet, gelijk hier voren geſeydt is. Het ſelve kan mede ondervonden werden, indien men de ghene, die het water opgeſtopt is op ſijn rugh leyt, en de beenen op-lichtende, het lichaem ſchut: want indien hy dan water maeckt, dat is een teycken dat de krop van de blaes door een Steen verſtopt is geweeſt. De meergemelte Cardanus, vermaert Geneeſmeeſter van Milan, gebiedt yemant, die verſekert wil zijn van een Steen in de blaes, te rijdẽ, ſpringen, ofte anders het lichaem ſterckelijck te oeffenen, of eenige Steen-brekende middelen in te nemen, en daer op het water te beſien. Want indiender drie ofte vier dagen dun ſtof in is, ſtelt dat een teycken te zijn van een harde Steen: indiender grof zant of breukſel van Steen in gevonden wert, dat zulcx beduydet een ſachten ofte brekenden Steen. Maer daer is geen ſekerder teecken van Graveel, en Steen als geſtadigh, weynigh, en met ſnijdinge Water te maken.

8 Wy komen tot de Voor-teyckenen. De groote Ariſtoteles ſchrijft dat de Menſchen Nieren even gelijk zijn de Nieren der Oſſen, als uyt veel Nieren te ſamen gevoeght: en doeter by, dat daerom oock de gebreken, die in deſelvige vallen, ſwaerlijck te helpen zijn, als offer niet een, maer verſcheyde deelen onſtelt waren. Welcke reden, dewijlſe tegen de dagelijckſche ondervindinge ſtrijt, gelijck wy in 't 1. cap. aengeweſen hebben, zoo wert deſe plaetſe niet wel onder de teyckenen en voorboden van de uytkomſt geſtelt by de meer-gemelte Doctor en Profeſſor Mercurialis. Want de gebreken der Nieren en vallen niet qualijck te geneſen, om datſe als uyt vele Nieren beſtaen, en dienvolgende als verſcheyde ſieckten van verſcheyde deelen zijn: maer om dat haer werckinge geſtadigh voortgaet, en dat 'et gene geneſen zal, ſtilte vereyſcht: als oock om datter geſtadigh het ſcherp water doorloopt: en noch, om dat de genees-middelen zoo verre naulijcx en konnen komen, als na datſe ſeer verandert zijn. Het welck al te ſamen noch meerder plaets heeft in de Blaes, die zenuachtigh en ſwack is. Daerom ſeyt Hippocrates, dat de gebreken van de Blaes in oude luyden ongeneeſlijck zijn.

De gene die Graveel of Steen van haer Ouders of Voor-ouders ge-erft hebben, konnen naulijcx geneſen werden. Ick heb ſodanige veel geſien, als ſy een geruymen tijt van de pijn waren bevrijt geweeſt, en meenden geheel geneſen te zijn, evenwel na eenige jaren in 't oude quaet wederom vervielen. Daerom ſeyt de Grieckſche Aretæus met geen minder aerdigheyt, als waerheyt, dat de Steenachtige vruchtbaerheydt der Nieren ſwaerder valt te beletten, als de vruchtbaerheyt van de Lijf-moeder.

Maer inſonderheyt zijnſe ongeneeſlijk, in dewelcke na het loſen van de Steenkens, noch een geſtadige Pijn in de Lendenen blijft, waer by ſomtijdts eenige ſwaerte en groote ſteeckte gevoelt wert: want dat is een teycken, datter eenen grooten, ofte veel Steenkens in de Nieren groeyen en toe-nemen.

Daer en is mede geen groote hope van beterſchap, als door het wrijven van een kantigen en ſcherpen Steen ('t welck blijckt, als na bloedigh water, etterigh volght) de Nieren komen te ſweren. Want de middelen, die de Steen afdrijven, zijn dun en ſcherp: en 't gene dat de Sweringe heelt, moet dick en toeſluytende zijn.

 Het

Het Graveel en komt niet veel in de Kinderen. Maer gelijck Hippocrates ſeyt,meeſt van de veertien jaren tot het twee-en-veertighſte, in welcke tijdt de Nature aldervruchtbaerſte is van gebreken. Wederom van dien ouderdom tot het drie-en-tſeſtighſte jaer des levens,ſeyt hy,datter geen Steen in de Blaes,noch Graveel in de Nieren en groeyt, 't en zy het aldaer te voren geweeſt is.

De Vrouwen en werden ſoo veel met de ſteen niet gequelt,als de Mans,om dat de krop van haer Blaes, korter ende ruymer is, waer door ſy alles beter quijt konnen werden.

Ronde ende gladde Steenkens werden lichtelijcker en met minder Pijn gelooft,als die van ander gedaente zijn,inſonderheyt die langh ende getackt zijn.

De gene, die dickwils Steenkens loſen, werden de ſelve,met geen ofte weynigh pijn quijt, 't en zy datſe geheel groot zijn.

Als yemant door de ſteen,oft yet anders het water drie vier dagen ophout,ende door het opſtijgen van't ſelve in een vaſten ſlaep vervalt, ende datter kortheyt van adem bykomt,die ſterft door de banck. En al is't, dat ſoodanige daer na oock quamen te loſen,ſoo komenſe evenwel te ſterven om dat de quaetaerdigheyt van 't water al te diep in de herſſenen geprent is.

Indien de ſteen-achtighe ſtof op een ander plaets verleyt wert, dat is ſeer goet. Alſoo ſiet men, dat de gene, die los van Lichaem zijn,minder ghebreck van Graveel hebben, als die hart-lijvigh zijn. Soo neemt oock dickwils de Gicht, alſſe na komt, het Graveel wech. Want ſy ſpruytẽ beyde van een oorſaeck. Maer ſy en verloſſen malkander niet altijt. Soo ſeyt den ouden Guainerius,dat de Steen joffrou Podagra vrijt,en ſonder haer niet wel weſen en kan. Daer van leſen wy by Froiſard,in 't 1. boeck van ſijn Françoyſche hiſt. op 't 29. cap,hoe Willem, Grave van Hollant,te gelijk aen het Graveel, ende de Gicht lach. Het welck ick oock dickwils ondervonden hebbe. My ghedenckt, eertijdts diergelijcke geleſen te hebben in de Brieven van onſen grooten Eraſmus,een man ſo vermakelijck als geleert. Als hy langh over de Steen (die hy ſijnen beul noemt) geklaeght hadde, aen ſijnen vriendt die Gichtigh was: ſoo voeght hy daer by, dat ſy beyde ſwagers waren,als hebbende twee gheſuſters, hy den Steen, ende den anderen het Podagra, maer dat ſijn wijf hem oock ſomtijdts quam beſoecken, ſonder nochtans,eenigh achterdencken van overſpel.

Dewijl de Steenen der Nieren dickwils uyt veel Zandt by malkander gemaeckt werden,ſoo brekenſe ghemeenlijck lichter, als de Steenen van de Blaes, die meeſtendel wat harder gebacken zijn.

Het is de arghſte geſtaltenis,in de welcke de nieren ſteen maken,ende het gantſche lichaem mager uytgemergelt is,ſeyt Galenus,in 't 6. boeck van de Ghesontheydt te bewaren op 't 16. cap. En van d'ander zijde oock, die al te vet zijn, konnen naulijcks van de gebreken der nieren geholpen werden,gelijck Ariſtoteles ſchrijft in 't 3. boeck van de deelen der Dieren op 't 9. capittel.

Die een ſteen in de blaes hebben,houden den Wolf, gelijck men ſeyt,by de ooren. Want indien ſy hem laten blijven,ſoo wert hy alle daegh grooter,ende vermeerdert de pijn: indien ſy raet willen doen,dat heeft grootelijcks ſijn ſwarigheyt,ende is met gevaer van't leven vermenght. Ick heb altijt ondervonden,dat,van het ſnijden meerder Kinderen door quamen, als Bedaeghde: en meer deſe,als Oude luyden,die het gheemeenlijck beſterven. Soo verhaelt Sammarthanus in Elog. dat als de Preſident du Harlay zijnde tſeventigh jaren out,uyt onghedult van pijn hem liet ſnijden,na den hemel reyſde.

De middelmatighe Steenen zijn lichter te ſnijden, als heele groote, ofte heele kleyne. Want de groote moeten een ſeer groote openinge hebben,en ſcheuren oock lichtelijck de Blaes: de heel kleyne en zijn niet wel te treffen.

Onder al de grootſte pijnen, die yemant in ſijn lichaem lijdt, is al van oudts (gelijck Plinius betuyght 25.3.) ghehouden voor de ſwaerſte, het Droppelpiſſen van Steen. Het welck oock beveſtight werdt van den wel-ghemelten Eraſmus van Rotterdam, een man onwaerdigh om ellendigh ghequelt te zijn gheweeſt. Ick zal ſijn woorden uyt een brief gheſchreven aen looft van Gaveren alhier vertalen. *De wetten,* ſeyt hy, *wanneerſe alderſtrenghſt gaen, houden den Menſch in vier ſtucken, eer datſe het Herte raken. Maer ick geloove,dat yemant minder pijn zoude voelen, die van lidt tot lidt ghekapt werde, als die moet uyt-ſtaen, dat een Steen door de nauwe Water-peſen in de Blaes boort: al is't dat de oude Geneeſmeeſters onder de grootſte pijnen die een menſch haeſt om hals helpen, de eerſte plaets gheven aen de Steen van de Blaes. De ſelfde is miſſchien daerom arger, om datſe ongeneeſlijck is, 't en zy datmen een middel begeert wreeder als de doot,ende meeſt de doot ſelve. Voorwaer de ſteen in de Nieren komt hier naeſt by, als hy den Menſch hart aen-taſt. Hy over-valt my ſoo dickwils, ende ſoo ſchrickelijck, dat, indien yemant* Eraſmum *haet, zoude nu wel met recht behooren op te houden, om langher ſijn vyant te weſen. Vorder brenght de Steen ſulcken ellende mede, datſe een lichaem al is 't oock kloeck ende ſterck, binnen drie dagen ſomtijts uyt het leven rockt: ende indienſe wat ophoudt, ſoo houtſe maer op, om daer na ſoo veel te ſelder weder te keeren. Wat is dat anders, als dickwils de doot wederom te ſmaken? En wie zoude wederom willen leven, om daer na weder te ſterven?*

9 Het

9. Het geneſen van den Steen beſtaet in twee dingen, dat hem yemant van dat quaet vry houdt: ofte het ſelve hebbende, daer van bevrijdt wert. Maer het is lichter, ſeyt Seneca, ſchadelijke dingen uyt te ſluyten, als te regeren: en niet aen te nemen, als aengenomen hebbende, deſelvige te matigen. Want alſſe haer in 't beſit geſtelt hebben, ſoo en konnenſe niet verwonnen werden. Derhalven dient de vyant voor het innemen geſtut. De verſſen van den Poët Ovidius zijn wel bekent, uyt het 1 boeck van den Genees-middel der Liefde;

En laet de Sieckt niet dieper in,
Maer ſteut haer voortgangh in 't begin.
Het quaet om geen remedy geeft,
Als 't door de tydt gewortelt heeft.

Want alle quaet, ſeyt Cicero in ſijn 5 Geſpreck tegens M. Antony, als het eerſt opkomt, ſoo wert het lichtelijck overwonnen: maer als het veroudert, dan valt het ghemeenlijck te ſterck. Daerom ſchrijft de Poët Perſius ſeer wel in ſijn 3. Schimp-dicht:

Als 't water heeft de overhant,
Den buyck gelijck een trommel ſpant,
En d'huyt van 't gantſche lichaem ſwelt,
En al de kracht is neergevelt:
Dan helpter koſt, noch Doctors raet,
Al wat men doen kan valt te laet.
Geen kruyt, noch wortels is dan nut,
Dewyl 't in 't eerſt niet is geſchut.
Dus wilje wel geholpen zyn,
So roept by tydts den Medicyn.
Den wortel treckt men lichter uyt,
Als hy niet diep in d'aerde ſluyt.

Die ſijn ſelven dan voor Steen ſoeckt te wachten, moet daer op letten, dat hy hem onthoudt van die dingen, uyt dewelcke het Graveel groeyt, als oock van 't gene de Nieren kan krencken. Derhalven indien de Maegh, Lever, Milt, door ſwackheydt niet wel en teren, en veel rauwigheydt na de Nieren toeſenden, ſoo vereyſchen ſy voor alles verſterckt te worden. Maer inſonderheyt moetmen ſich wachten voor de uytwendige oorſaken van 't Graveel, die hier voor verhaelt ſtaen.

Derhalven dient voor eerſt gebruyckt Spijſe van goeden gijl, en dewelcke licht te verteren is. Broot van het beſte koren, wel gereſen, en op ſijn pas ghebacken. Beter is ons ghemeen Terwenbroot, als het Wittebroot: alſoo het ſelfde minder ſtopt, om dat het de ſemelen noch by hem heeft. En een van de voornaemſte oorſaken, waerom dat de rijcke luyden veeltijts met Graveel en Gicht gequelt zijn, wert geſtelt by vele Geneeſmeeſters, en onder andere by den Hoogh-geleerden Heere Lodewijck Nonnius, door ſijn uytnemende ſchriften al-omme vermaert is, in 't eten van het Wittebroot, en in 't weynigh oeffenen van 't Lichaem. Het Biſcuyt is mede in deſe ghelegentheydt ondienſtigh, om dat het te droogh is, en wat van de aertachtighe nature aengenomen heeft. Niet beter en is het Wittebroot, dat de backers, om het ſo veel witter te maken, met melck beſlaen. Alſo de Melck de taeyigheydt van den Terwe vermeerdert, ende derhalven rauwe vochtigheden doet groeyen. Behalven dat de Melck oock in haerſelven, en wat daer van gemaeckt werdt, graveeligh is, ghelijck wy hier voor onder de oorſaken verhaelt hebben. Wtgenomen de Boter, die wy in 't Graveel prijſen, als hebbende kracht om te ſuyveren en te verſachten. Het Vleeſch moet zijn van middelbaren ouderdom, ſoo geſoden als gebraden, te weten, van Weren, Kalveren, Conijnen, jonge Hanen, en diergelijcke. Viſch die vrongeligh is, ghelijck Snoeck, Baers, &c. ſachte Doren van Eyeren, Pruymen, Amandelen, Appelen, met Suycker, Boter, en Wijn geſtooft. Dr. Crato, genees-meeſter van drie Keyſers, ſchrijft datter vele door 't eten van Haſel-noten van 't Graveel verloſt zijn, nemende van deſelfde negen ofte thien voor den eten. Onder de Moes-kruyden zijn hier toe bequaem Maluwe, Beet, Peterſelye, Kervel, de uytſpruytſels van Netelen, Pimpernel, als mede Aſperges, Paſtinake-peen, Radijs voor andere ſpijſe genomen. Want anders drijven ſy de onſuyverheyt, die in de wegh leyt, door haer water-makende kracht in de Nieren.

De Dranck, het zy Wijn ofte Bier, moet altijdt klaer, en dun zijn. Daer dient oock wel ghelet op het water, waer van niet alleen het bier ghemaeckt, maer oock de ſpijſe in gekoockt wert.

Het Lichaem dient matelijck geoeffent: den Geeſt moet verheught weſen; Den Buyck niet gheſtopt, maer los, is 't niet van ſelfs, met eenige ſachte dingen gemaeckt. Waer van breeder te ſien is in onſen *Schat der Geſontheyt*.

Maer hier en is niet arger, als 't water langh op te houden. Want daer door komt de Steenachtighe ſtoffe in de Blaes te beſincken, en dan te verharden. Derhalven is 't ſeer goedt, datmen de kinderen, als men voor Steen vreeſt, 's nachts opweckt, en haer water doet maken, tot dat de Blaes ledigh is. Het welck mede wel aenghemerckt is van *Duretus* op de *Coac. præn.* Waer in, na mijn oordeel, de meer-gemelte Dr. *Cardanus*, in ſijn uytlegginge op Hippocrates, van de Lucht, wateren, en plaetſen, een grove misſlagh heeft, als hy raet, niet dickwils water te maken, als of de Steen meer groeyde in een ledige Blaes, als in een die vol is. Want het water, doordrongen zijnde van de Graveelige ſtoffe, en belet

het groeyen van de Steen niet, maer helpt veel tot het toenemen van den ſelven.

Nu dewijl, gelijk wy geſeyt hebben, in alderhande voedſel een aertachtigh ſap is, ſo kan het naulijcx geſchieden, dat de gene, die een graveelige genegentheyt in de Nieren, of een ſwacke Maegh, Lever, ofte Milt hebben, geen Graveel ſouden vergaderen. Derhalven dient gearbeydt, dat het ſelfde, voor al-eer het tot Steen backt, met ſijn eerſte ſtoffe, eer datſe in de Nieren komt, by tijts uytgedreven wert.

Om hier toe te gheraken, plegen vele Geneeſmeeſters, oock (gelijk ick geſien heb) niet van de minſte, onder een te vermenghen Middelen die ſtoelganck maken, en die het water afſetten, om te ghelijck de ſchadelijcke Vochtigheden door de ſtoelganck, en 't zant met het water af te drijven. Maer dat ſulcx noch in 't voortkomen, noch in 't geneſen van deze plaegh niet en behoort te gheſchieden, als ſtrijdende teghen de reden, en de leere van de Ouden, zal ick volkomentlijck ſoecken te bewijſen.

Voor eerſt wert by alle Geneeſmeeſters toegeſtaen, dat in 't begin geen water afdrijvende middelen gebruyckt moeten werden. So gebiet *Hippocrates*, altijdt van het deel, daer de toevloeyinge op valt, af te leyden, ende niet daer na toe te drijven. Derhalven alſſer in de Nieren eenigh Graveel of Zandige ſtoffe ſteeckt, ſoo moetmen den loop van nieuwe ſtof verleyden, en daer niet na toe brengen. Gelijck geſchiet indienmen terſtont van 't begin water afdrijvende middelen ingeeft. Waer uyt blijckt hoe qualijck ſommige beraden zijn, die om geen Graveel te krijgen, alledaeg Geneverwater, of Brandewijn innemen, daer Aertbeſyen, Honts-draf, of eenige andere afdrijvende Kruyden in geweyckt hebben. Sy werden daer wel Zant af quijt, waer uyt ſy beſluyten, dat het een goede middel is: maer ſy en weten niet, datſe meerder in de Nieren brengen, als uytvoeren. Het welk vele bevonden hebben, die volgens mijnē raet, dit quaet gebruyck nalatende, en ſomtijts een ſachte Purgatie innemende, daer na veel beter te pas waren. Het is oock dikwils geſien, dat de graveelige, door al te veel innemen van afdrijvende dingen, waer mede ſy haer in tijt van geſontheyt meenden te beſchermen, vervallen zijn in een ontſtekinge en ſweringen der Nieren: 't welck haer op 't leſte ellendigh dede ſterven.

Geen minder miſſlagh begaen de gene, die gebruyken onder haer dingen Spijſe, die het water afſetten. Want daer door is de koſt rauw, ofte half verteert uyt de Maegh in de aderen, en ſo voort in de Nieren ghedreven, alwaer hy dan ſtoffe geeft tot Graveel.

En al is 't dat de Wijn, inſonderheyt Rijnſche of andere die dun, en 't graveel af kan ſetten, ſonder ſchade over tafel gedroncken wert; ſulcx geſchiet, om dat hy, door het gewoonlijck gebruyck onſe lichamen ſtreckt niet voor geneeſmiddel, maer voor voedtſel; hoewel hy oock in onſuyvere Lichamen groote gelegentheydt geeft tot verſtoppinge. Het ſelfde ſtaet te oordeelen van het Spa-water, dat het Graveel wel afſet: in de ghene evenwel, die het voor dagelijckſchen dranck gebruycken, werckt het veel ſlapper, en verlieſt den aert van genees-middel.

'T en is oock niet veel beter, datmen de afdrijvende dingen onder de Purgatien mengt. Want indien Galenus wel verbiet, dingen, die ſlap en ſterck wercken, by malkander te mengen, om dat het niet ongelijk en ſoude doen afſchieten: hoe veel te meerder dient ſulx waergenomen, in dingen van verſcheyden aert, gelijk daer zijn, die het water afſetten, of die kamergangh maken, alſo elck een beſonderen wegh moet kieſen, te weten, de Blaes en de Dermen. Daerom ſullen wy, volgens de oude geneeſmeeſters, nimmermeer onder de Purgatien vermengen 't gene water kan afſetten.

Maer dewijl byna niemant ſo volkomen geſont is, of hy vergadert uyt alderhande voedſel wellichtelijck wat aertachtige ſtoffē: ſoo dient wel gelet dat wy daer in tijts by zijn, om deſelve uyt te ſluyten, aleerſe tot in de Nieren komt. Derhalven die lichtelijk braken, mochten alle drie vier maendē, de Maeg daer door ſuyveren. Maer men moet laten geheel ſtercke Purgatien, die het Lichaem te ſeer ontſtellen, en verſwacken: waer door al de vochtigheden dapper ontroert zijnde, lichtelijck oock in de Nieren ſchieten. Derhalven is beter ſlappe middelen te gebruyken, die ſacht en ſonder ontroeringe haer werck doen, gelijk daer is Manna, Caſſia, Diacatholicon, El. Lenitivum, Paſſulatum leniens, Diaprunum ſimplex, of diergelijcke.

Als Maegh, Dermen, en 't eerſte van 't Lichaem aldus geſuyvert is, dan is 't tijt om tot de Nieren te komen, en 't gene daer in is, eer dat het tot een Steenken backt, af te ſetten. In deſe gelegentheyt en iſſer niet beter als Veneetſche Terbinthijn. Dr. Iacchinus ſchrijft, dat hy yemandt de Graveelige ſtoffe door Terebinthijn verleyt, en hem alſo geneſen heeft. Soo getuygt mede Amatus, dat een zeker Monik, die met Gicht ende Graveel dapper gequelt was, en alderley middelen te vergeefs verſocht had, ten laetſten door het geſtadigh gebruyck van Terebinthijn in de tijdt van ſes maenden van beyde gebreken verloſt is. Hy nam alledaegh de groote van een noot met wat ſuyker. Men mach den ſelfden doorſlicken in ſuycker, of Soethout gerolt, of ook met een ouwel, nat gemaekt zijnde, daer omgeſlagen. Dan voor de gene, die niet wel ſlicken kan, dient hy met een weynigh van een Doeyer van een Ey in een vijſel geroert, en met wat wijns, of eenigh ander nat vermengt, en dan wert het heel wit, en aengenaem van verwe, onſen room niet qualijck gelijckende. Aldus toebereydt, kan hy van een yegelijck ingenomen werden. Het gemeen gebruyck is, datmen den Terebinthijn waſcht met Peterſely-water, of diergelijcke, waer door hy wit, en

lieffelijck

lieffelijck in 'toogh wert. Maer het is beter, datmen hem ongewaſſchen laet. Want de Terebinthijn en krijght geen kracht van 'tkruyt, daer 't waterafg e- diſtilleert is, gelijck gemeent werdt: maer 't water treckt de afvegende kracht veel eer uyt den Terebinthijn: en die is hier meeſt van nooden.

Dr. *Varandal*, meervermelte Profeſſor van Mompellier s, ſchrijft, datter na een goede bequame Purgatie niet beter en is, als 't water van *Balerus*, buyten Mompelliers, 't welck beſchreven is by Dr. *Dortman* van Arnhem, mede aldaer eertijdts Profeſſor. Ick heb dat weſen beſien met den Heere *Timan van Geſſel*, tegenwoordigh vermaert geneeſmeeſter tot Wtrecht, als wy daer te ſamen in 't jaer 13 ſtudeerden. Maer wy en behoeven ſo verre niet te loopen: dewijl ons Spa-water 't ſelfde doet, in 't Graveel, en alderhande aertachtige vuyligheyt af te ſetten. Het is meerder te verwonderen, 't gene Dr. *Vertuman* in ſijn Françoyſche brieven aen d'Heere Scaliger vertelt, van de wateren van *Pougues*, na dat yemant van dezelfde veertig dagen gedroncken had, een groote Steen in ſijn Blaes ſmolt, en dat de pijn noyt weder en quam. Ik wenſchte wel een gheheele kelder van dat water te beſitten.

Ick heb in 't gebruyk een ſeker Graveel-water van verſcheyde droogen gemaeckt, waer van ick (het lichaem eerſt, als geſeydt is, door verzachtende Purgatien, en den Terebinthijn, bereyt zijnde) tweemael des weeks 's morgens laet innemen eenen lepel ſes weken lang, en dan weder ſes weken eenen lepel 's weecks, daer na ſo veel alle veerthien dagen, daer op een paer uren wandelende, en ondertuſſchen onderhoudende een Maniere van leven, als hier voren verhaelt is. Met welcken middel ontallijcke Menſchen, ſo binnen als buyten 's lants, van het Graveel gantſch verloſt zijn.

10. Wat de Geneſinge belangt: Gelijk door de middelen, terſtont aengeweſen, yemant, wiens nature tot het Graveel niet ſeer genegen is, wel lichtelijk ontſlagen kan werden: ſo valt ſulcx geheel beſwaerlijck te wege te brengen in de gene, wiens Nieren, gelijk *Aretæus* ſpreeckt, geheel vruchtbaer zijn; in dewelcke de groey van Graveel naulijcx belet en kan werden.

Hier en valt dan niet te doen, als 't Steenken quijt te maken. Na dat dan 't Ingewant voor eerſt ontlaſt is, ſoo ſalmen komen, om den wegh, daer het door moet, van buyten en binnen ſacht en glat te maken. Hier toe is alderbequaemſt een verſachtende Clyſteer, waer door niet alleē eenige vuyligheyt en wint, die de Waterpees kan benauwen, afſchiet: maer deſelfde wert daer door ſachter en moeyiger. De eerſte Clyſteer kan gemaeckt werden van Heemſt-wortel, Maluwe, Beet, Glas-kruyt, Camillen, Meliloten, Sene-bladeren, anijs, Fenckel, en diergelijcke, met Bitter-heyligh, en wat Zout vermengt. Daerna machmen de Clyſteer nemen uyt enckele Olyen, om den doortocht ſoo veel te gladder te maken, als daer zijn Olye van Wijnruyt, Camillen, Lelyen, of diergelijke.

Die oock bequamelijck in een verkens-blaes konnen gedaen werden, om daer mede werm van buyten te ſtoven, op de plaets, daer de pijn is. Het welck mede gedaen werdt met groote ſpongien, of wolle lappen, ghedoopt en hart uytgedrongen in een ſtovinge van verſachtende en afdrijvende kruyden; en na het ſtoven met ſodanige Olye geſtreken. Meſve, een Arabiſch genees-meeſter prijſt wel te recht den Olye van Scorpioenen. Maer hy helpt beſt, als hy met Kervel in een pan geſmerckt is, en dan werm geleyt wert, daer de pijn druckt.

Van binnen wert de baen glat gemaeckt met verſche Boter, vet Vleeſchnat, Olye van ſoete Amandelen, verſch geperſt, doorgekleynſde Gerſt, en 't welck nu veel in 't gebruyck is, de Syroop van Heemſt-wortel, na de beſchrijvinge van Fernelius. Men ſeyt, gelijck Cicero verhaelt, dat yemandt, droomende by een moey meysjen te ſlapen, Steenkens looſden. Het is oock vorderlijck datmen ſomtijdts beſight Warmoes van Maluwe, Beet, en Kervel.

Als de pijn een weynigh verſacht, en de wegh aldus glat gemaeckt is, dan machmen komen tot de Middelen, die afſetten, altijt beginnende van de ſachſte. Ick heb veel in 't gebruyck het volgende dranckxken: N. Sap van Limoenen, Syroop van Heemſt-wortel, van elx een loot, noten Muſcaet, Breem-zaet, van elcx een half vierendeel loot, Rijnſche-wijn een half roomerken. Dit verzacht van wegen de Syroop, kan het Zant ontdoen door het ſap van Limoenen, en ſet af door het vordere. Wanneer dit dranckxken des morgens nuchteren ingenomen is, dient (ondertuſſchen niet overſlaende het ſtoven ende ſmeeren) over dagh ghebruyckt een dranck van afſettende Kruyden, beſchreven in 't 22 cap. van 't 1 Deel.

Als dit nu niet genoegh en vordert, ſo en heb ick niet beter bevonden, als een vierendeel loot, Aroma frigidum (alſo genoemt van den Hoogh-geleerden Baron Verulam, Cancellier van Engelant) dat is, Sal-peter, of Salprunellæ, met heete Rijnſche-wijn ingegeven. Veel van de oude, en nieuwe Geneeſmeeſters verheffen de Koppen, na den loop van de Waterpees opgeſet. Sy beginnen wat onder de plaets, daer de pijn meeſt is, dan nemen ſy deſelfde af, ende ſettenſe wederom leeger, en dat vervolgen ſy ſo lang, tot dat het Steenken allencxkens in de Blaes getrocken wert. Het welck daer uyt blijkt, dat de pijn dan ophoudt. Dit middel heb ick mede dickwils bevonden, ſeer vordelijck te weſen.

In de Blaes zijnde, en is niet geraden, aldaer lange te blijven. Ick laet dan her lichaem met wandelen en ſpringen bewegen, na datter een goeden dronk heete Rinſche-wijn met Suycker en noten Muſcaet ingenomen is: daer door werden oock de afgheſlooſde krachten wat verquickt. En by aldien dat de Koudepis, een teycken van dat de nature doende is om het Steenken uyt te drijven, niet veel en perſt, ſoo geef

ick

ick met den ſelfden wijn wederom het *Aroma frigidum*, en laet van buyten op 't gemacht leggen Kervel met Olye van Scorpioenen in de pan geſnerckt. Met welcken Middel alleen ick dickwils in de kinderen gemeene Steenkens afgedreven hebbe.

Alle de Middelen, die 't water ſterck affetten, hebben oock kracht om de Nieren, en den Waterloop te ſuyveren, en met eenen het Zant af te drijven, als oock Steenkens, die uyt Zant, dat maer aen malkanderen hangt, beſtaen, en noch niet vaſt gebacken en zijn, te doen ſcheyden ende van malkanderen gaen. Maer 't gene harde, en rechte Steenen ſoude breken, moet van verdunnende en doorſnijdende kracht weſen. En al zijnder eenige die ontkennen, dat de Steenen van de Nieren, ofte de Blaes eenighſins ſcheyden of breken konnen, ſo ſtrijdt nochtans ſulcx tegen de leere van veel oude en nieuwe Genees-meeſters, ende van de bevindinge ſelve. Wel is waer, dat de Steenen van de Blaes met ſeer groote moeyte konnen gebroken werden: maer die van de Nieren als ſachter zijnde, ende dickwils uyt by-een vergadert zant aen een gepackt, ende dat noch in een wermer plaets, konnen lichtelijcker door hulpe van bequame middelen van een gheſcheyden werden. Sommighe hebben deſe kracht door bekende hoedanigheyt: ſommige door verborgen eygenſchap.

Die ſulcx doen door bekende Hoedanigheyt, of fijnigheydt van deelen, zijn Sap van Limoenen, de wortelen van Aſperges, Gras, Laurier, ſtekende Palm, Stal-kruyt, Bevernaert, &c. De bladeren van Pimpinel, Eeren-prijs, Honts-draf, Kervel, gulden Roede, Brant-netelen. Het zaet van Brem, groote Kliſſen, Ioffrouw-merck. Peerlen-kruyt, &c. Aert-beſyen, Genever-beſyen, en diergelijcke.

Door verborgen eygenſchap breken den Steen de kaken van een Snoeck, de aſſche van Haſen, van Scorpioenen, van Pier-wormen, Piſſe-bedden, &c. het vliesjen van een Hoender-maegh, Kreeften-oogen, &c.

De oude hebben ook t'ſamen-treckende middelen ingegeven, ſoo onder de afdrijvende vermenght, om datſe ſo veel te langer in de Nieren zoudē blijven: als ook op haerſelven, om de ſwacke Nieren ('twelk ons gevoelen vande doovigheyt en ſlappigheyt beveſtigt) te verſtercken. Van deſen ſlagh zijn de Spongien, die aen de rancken van de Honts-roſe waſſen, en zijn ronde gehayrde bollekens, Eeckelen, Bramen, Myrtus, &c.

Alle deſe Genees-middelen in 't byſonder te onderſoecken, ende hare proef op de deught te ſtellen, dunckt my hier onnoodigh te zijn: te meerder, om dat ick ſulcx gedaen hebbe, in 't geen van deſe ſtoffe in 't Latijn beſchreven is.

Onder de ghemengelde Ghenees-middelen vintmen hier toe in de winckels Spec. Lithontribon, ende Elect. Juſtini. Is mede uytnemende goet het Graveel-water van Hollerius, ende inſonderheyt dit van Dr. Quercetanus, beſchreven in ſijn Pharmacop. Dogm. N. Sap van Pareye, Ajuyn, Radijs, van elcx een pint, van Limoenen, Glas-kruyt, Muyſen-oor, van elcx 1 muddeken. Al deſe Sappen moeten met malkanderen ſtaen rijſen, en daerna met een helm overgehaelt werden. Dit Water machmen van bovenen ingeven, ofte in de Blaes ſpeuten. Het vermindert allencxkens den Steen, en doet ſijn aerdtachtige, en ſultige ſtoffe ſmelten, en loſen.

Maer by aldien, gelijck dickwils gebeurt, de Steen in de Blaes door geenderhande middelen gebroken en kan werden, en voor de krop van de blaes ſchietende, den water-loop belet, dan moet hy ten eerſten met het Catheter te rugh gheſtooten werden, ofte het lichaem dient met opgeheven beenen geſchut.

Het is een groot miſverſtant van vele, die in al de gene die den Steen of Graveel hebben, afdrijvende dingen, inſonderheydt Genever-water, of Brandewijn, daer Aert-beſyen, Honts-draf, en diergelijcke opgeſtaen hebben, dagelijcx en ſonder onderſcheyt ingeven, alſoo daer door de Steen, diemen dickwils ſonder pijn lange tijdt in de Blaes dragen kan, na de krop toegedreven wert, waer uyt ellendige pijn, en andere toevallen ontſtaen.

In deſe Stadt Dordrecht heeft my een man getoont een geheel dooskē vol ſtucxkens van Steenen, even-eens gelijck als een grooten Steen van de Blaes om ſtucken geſlagen is, en verklaerde zulcks geſchiet te zijn door het volghende: N. Kreeften-oogen, Bocken-bloet, Zaet van Daucus, ofte wilde Peen, van Peterſelye van Macedonyen, Noten Muſcaet, van elcx 1 once; Dit te ſamen tot poeyer gheſtooten, en in een dubbelt vat gekoockt in 12 oncen Genever-wijn. Hier van dronck hy 't poeyer met den Wijn tweemael daeghs 2 oncen, tot negen dagen toe. Den thienden dagh, en de ſeven volgende, nam hy een half vierendeel loot Ioffrouw-merck-zaet, kleyn gheſtooten, waer mede hy dan de gebroke ſtucken quijt werde. Maer dit ſelfde in andere verſoeckende, en hebbe ick die kracht niet bevonden. De ſtucken evenwel, die hy, een geloofwaerdigh man zijnde, my lier ſien, waren ſo veel in getal, datſe te ſamen een grooten Steen konden uytmaken.

Het Bockē-bloet, dat onder andere, mede in die beſchrijvinge komt, wert al by de oude Schrijvers ſeer gepreſen, om den ſteen te brekē, en Scaliger derft wel ſeggen *Exerc.* 334. dat ſulcks ſo ſeker is, als de Son 's middaghs ſchijnt, en dat hy 't oock ſelve bevonden heeft. Ia Serapio ſchrijft, dat het alleen door opſtrijcken van buyten de Steen kan breken. De meergemelte Duretes, getuyght dat het Bocken-bloedt door ſijn ſcherpe en fijne vyerigheydt den Diamant doet ſmelten, maer dat hy tot den Steen niet doen en kan: nochtans ſijn ſelven vergetende, ſchrijft op een ander plaets, dat het bloedt krachtiger zal

weſen

weſen voor den Steen, indien den Bock in de laetſte daghen met af-drijvende Kruyden ghevoedt wert. Maer dit ontkent *Michel de Montaigne*, in ſijn tweede Boeck *des Eſſais*, op 't laetſte capittel, om dat hy in eenen Bock, die hy alſo hadt laten voeren, eenige Steenen gevonden hadde. Indien yemant hier tegen bracht, dat het bloedt daer van bevrijdt blijft, ende derhalven ſijn kracht niet en verlieſt: daer op ſeydt hy, veel gelooflijcker te weſen, datter niet in het Lichaem en groeyt, als met over-een-ſtemmen, en onderling mede-deelen van alle de Leden: ende dat waerſchijnelijck in alle de Deelen van dien Bock een Steenachtige hoedanigheydt geweeſt is. Dan deſe reden werdt van een ander François Schrijver (die tegen het Spaenſch onderſoeck der verſtanden gheſchreven heeft) teghen-geſproken. Den *Haes*, ſeydt hy, is een Dier vol grof en ſwaermoedigh bloedt, ende evenwel is 't Poeyer van ſijn Hert, met witten Wijn inghegeven, een krachtigh middel tegen de vierden-daeghſche Koortſe. De *Citroenen*, al is't een vrucht die ras aenkomt en bederft, ſo en hebbenſe dies niet-teghenſtaende geen minder kracht, om de bedervinghe in ons Lichaem te wederſtaen. Ende hy voeghter noch by, datmen ſelve oock voor 't Graveel veelderhande Steenen in-gheeft. Maer ick kan getuygen, yemandt thien dagen na malkanderen een vierendeel lootBockenbloedt met witte Wijn ingegeven te hebben, ſonder het minſte gruys van den Steen, die hy in ſijn Blaes hadde, quijt te werden. Waer uyt ick oorſaeck nam, het ſelfde in anderen niet te beſoecken.

Alſdan de Steen der Blaſe, door gheenderhande middelen gebroken en kan werden, ſo moeten wy tot de *Chirurgie*, als tot een plicht-ancker, ons toevlucht nemen. Kleyne Steenen blijven ſomtijdts in de ſchacht ſteken, alwaerſe met een bequaem yſerken, ghelijck een Oor-lepel, uytgetrocken konnen werden: oft als ſy te groot zijn, achter aen bindende, ofte met de Vingeren tegen-houdende, op datſe niet te rug ſoude ſchieten, daermen 't geſwel ofte de ſpanning verneemt, moetmen ter zyden een opening maken. Want aldaer is het vleeſich. Dan boven, daer een Ader ende Slagh-ader onderleydt, ſoude het veel bloet verwecken. Het onderſte deel, alſoo het ſonder bloedt is, ende gheſtadigh den loop van 't water ontfangt, en ſoude niet wel willen toeheelen.

Maer veel lichter konnen ſy de Vrouwen, als de Mans, afgenomen werden ſonder eenige quetſinge, om dat den hals van haer Blaes kort en ruym is. Doctor *Vega* ſchrijft, dat hy een Steen ghelijck een Ocker-noot, die het water met groote pijn op-hiel, uyt de krop van de Blaes in ſeker Bagijn, gebruyckende een uyt-ſettende gereedtſchap, *Speculum matricem* ghenoemt, met een Koren-tancxken uytgetrocken heeft. Hy getuyght oock geſien te hebben een Steen, op de groote van een kleyn Hoender-ey, die een Vroe-vrouw ghekregen hadde, uyt de krop van de Blaes van een Vrouw, dewelke op haer laetſte van 't dragen gingh. My gedenckt, dat ick over eenige tijdt een dochterken van ſes jaren (die gheen Water en konde maken, wat raet datter gedaen was) een Steenken van den Heel-meeſter uyt doen trecken hebbe, ghelijck een Amandel, ſonder eenige pijn. Doctor *Foreſt* verhaelt van een Vrouw, vijf-en-ſeventigh jaren oudt, die een grooten Steen al buyten de Blaes aen 't Gemacht in een dun vlies uythangenden hadde, dewelcke het vlies door-geſneden zijnde, van ſelfs uytviel; en dat ſy noch langhe jaren daerna leefde, maer haer Water niet en konde houden.

De vermaerde *Proſper Alpinus*, dien ick in het laetſte van ſijn leven noch in den Hof van Padua ghehoort hebbe, beſchrijft een ander manier om den Steen ſonder ſnijden af te nemen, by de Egyptenaers, daer hy gewoont hadde, gebruyckelijck. Sy nemen een pijpken van hout, ofte kraeck-been, dat ſteken ſy in de ſchacht, en houdende haer Vingeren van achteren, op dat de wint niet in de Blaes en ſoude ſchieten, blaſen ſy daer met geweldt in, om den wegh ruymer te maken: daerna nemen ſy wederom een dicker pijpken, tot drie viermael toe. Als ſy meenen dat den door-tocht wijt ghenoegh is, dan ſteken ſy de Vingheren in 't eynde, en brenghen den Steen in de ſchacht. En hy getuyght, ſelve geſien te hebben een Arabier, op die manier een Steen van de groote van een Olijf-ſteen uytkrijgen. Dit en is ſoo vreemt niet, als 't wel ſchijnt. Want dat de krop van de Blaes, niet ſwaerlijcken mede-gheeft, blijckt aen de krop van de Lijf-moeder, die in den arbeydt vry wat wijder uytgereckt wert.

Dus verre is geſeydt, hoe datmen den Steen moet krijgen uyt de Nieren, Blaes en Schacht: is nu noch maer een dinghen overigh, te weten, Hoe dat de groote Steenen in de Blaes, alſſer anders gheen raet en is, met ſnijden afghenomen werden.

Alſo ſulcks vol gevaer is, ſo heeft *Hippocrates* met groote reden aen ſijne Leerlinghen verboden de handt aen dit werck te ſlaen, en geboden, dat ſy het ſouden laten aen een wel-verſochtMeeſter, die hem ſulcks beſt verſtont. Het welck oock noch huyden in goet ghebruyck is, ten overſtaen van Genees-meeſters en Heel-meeſters.

Als het Lichaem een dagh twee drie wel geſuyvert, en door goede Spijſe ghevoedet is, dan dienen oock de onderſte deelen by den krop van de Blaes met verſachtende dinghen geſtooft. Het Lichaem aldus bereydt zijnde, ende de Siecke, 't zy van ſelfs, 't zy door een Clyſterye ter ſtoel gegaen hebbende, ſoo ſtaender drie dinghen voor een *Operateur* te doen. Te weten, het ſnijden, den Steen uyt te krijghen, ende de Wonde toe te heelen. Voor al-eer

datmen tot het ſnijden komt, ſal den Siecke wat over-eynde weder wandelen, en dan eenige reyſen van een banck op een Kuſſen ſpringen, op dat door die beweginghe den Steen na de krop van de Blaes ſoude ſchieten. Daerna aenroepende Godt om ſijnen zegen; indien de Siecke groot oft volwaſſen is, ſo ſalmen hem op een hooge ſtoel, ofte vaſte Tafel ſtellen; indien't een Kint is, op de Schoot (het welck ick oock veel in bejaerde Luyden ſien doen hebbe) van een ſterck Man, het lichaem wat af-hangende, ende de handen aen de voeten gebonden. Aen elcke zyde dienter oock twee te ſtaen, die de beenen ſtijven, en ſorghe dragen dat ſy niet en verſchieten. Dan ſal den *Operateur* ſijn twee voorſte Vingeren in Olye van ſoete Amandelen, witte Lelyen, oft dierghelijcke gheheel vet gemaeckt zijnde, in 't eynde brengen, en met de rechterhandt den buyck onder wat nederdrucken, ende alſo den Steen na de krop van de Blaes toedouwen. Die beſlaende, ſal hy tuſſchen het Gemacht en 't Eynde, aen de ſlincker zyde op den Steen aen, een openinge maken, niet grooter nochte kleynder, als hy oordeelt dat de Steen is. Te wijt zijnde, kan nergens goet toe doen: en al te nauw zijnde, als de Steen voort-geſtooten, oft uyt-getrocken wert, ſo maeckt hy ſijn ſelven met groot gheweldt plaets, die hy voor hem niet en vint, het welck groote ſcheuringhe, en bloet-ſtortinge veroorſaeckt. De openinghe gedaen zijnde, als hem de Steen vertoont, en geſien wert, by aldien hy kleyn is, ſoo kanmen hem van achteren met de Vingheren uytſtooten: indien hy groot is, ſo moet hy met een werck-tuygh, 't welck ſy *Lapidil* noemen, uytghetrocken werden. De Hoogh-geleerde *Aquapendens*, houdt meerder van de Tang: dan ick hebber meer ſien door-komen, die de Steen met een *Lapidil*, als die met veel vroeten, ende miſſen van de Tang, ten laetſten uytghetrocken was.

Die uyt zijnde, moetmen terſtont gereedt hebben *Werck*, met *Wit van Ey*, fijnen *Bolus*, en diergelijcke, om het bloet te ſtelpen, dat op de Wonde gheleydt, en een Plaeſter *Defenſijf* overgeſlagen, met bequame banden, en werdt dan vorders, als andere Wonden, gheneſen.

Sommige hebben gemeent, dat de verhaelde en oude maniere van den Steen te ſnijden, verbetert konde werden. Want dat de Vingeren niet genoegh en waren om den ſelfden juyſt te beſlaen: en dat het uyt-trecken met den *Lapidil* gevarich was: dewijl de Steen lichtelijck den ſelven onſchiet, en d'omliggende deelen daer van beſchadight konnen werden. Derhalven iſſer noch een ander manier van ſnijden bedacht, dieſe *op 't Inſtrument* noemen. Deſe is gevonden en in 't werck geſtelt, by *Iohannes de Romanis*, Genees-meeſter van Cremona, die te Romen leefden ontrent het 1520ſte. jaer, ende is daerna met het noodigh werck-tuygh beſchreven door ſijnen Leerling, *Marianus Sanctus*, ende na hem *Mariana* genoemt. Deſe gheſchiet aldus: Het lichaem, gelijck in de eerſte maniere, bereydt zijnde, werdt het de beenen van een, en met gebogen knyen van achteren op een Tafel neder-geſet, ſoo dat de hielen byna aen de billen raken, ende de handen van buyten aen de haſen komen: dan werden met een dubbelden bant van den hals hangende, de beenen en voeten vaſt-gebonden, ende de Siecke alſoo van twee ſtercke Mannen aen wederzyde vaſt, en onbeweeghlijck ghehouden. Het ſtelſel hier van is uytgebeeldt by *Paré*, in het 42. cap. van ſijn 16. Boeck. Daerna wert de *Catheter* in ſijn bultighe kromte langs met een breedtachtighe ſcheur gheopent, (wiens beeltreniſſe op de ghemelte plaets te ſien is) met Olye beſtreken, tot in de Blaes gebracht. Dan, het Sacxken door de ghene, die de rechter knye houdt, opgelicht zijnde, om niet in de wegh te weſen, ſnijt den *Operateur* aen de ſlincker zyde van de naet tuſſchen het Eynde, ende Gemacht, waer na toe de ſcheur van den *Catether* oock ghedraeyt moet werden, twee Vingher-breedt van 't Eynde, ende vervolght met het mes den draet van de Spier, tot dat de punt komt in de reet van de *Catheter*, die in de krop van de Blaes ſteeckt, de openingh niet veel langer makende, als een duym-breedt. Daerna ſteeckt hy in de Wonde twee langwerpighe, ronde, aen 't eynde wat kromachtige yſerkens, die oock van ſilver konnen gemaeckt werden; van dewelcke het een aen het eynde bot ende glat is, het ander wat holachtigh en Forcken-gewijs (die d'Inleyders genoemt werden, om dat ſy het ander werck-tuygh gelijck als inleyden, ende den wegh, in de Blaes wijſen, en zijn oock by den ghemelten *Paré* uyt-gebeeldt) deſe werden eerſt ghebracht in den reet van den *Catheter*, ende daerna de *Catheter* uytghetrocken zijnde in de Blaes ſelve. Dan met de ſlincker-handt deſe twee Yſerkens wel vaſt houdende, brenght den *Operateur* met de rechter een Tang (om de gelijckenis *Enden-beck* genaemt) in de Blaes, waer mede hy de Steen, indien hy kleyn is, lichtelijck uyt-treckt. Maer indien de Steen groot is, als dat hy door de opening kan, ſoo wert deſelve noch meer gheopent, ofte uyt-gheſet door een werck-tuygh, op de verhaelde plaets mede beſchreven en uytgebeelt. Daerna wert wederom een Tange, het zy recht, ofte krom in de Blaes geſteken, de Steen gevat, ende ſachtelijck uytgetrocken. Indien, na dat de openinghe al vergroot is, de Steen noch niet wel en volcht, ſoo ſteeckt den *Operateur* de twee voorſte Vingeren van de ſlincker-handt wel vet van Olye in 't Eynde, ende druckt alſoo den Steen na de krop van de Blaes toe. Men moet wel wachten, dat de Steen in de Tange niet en komt te breken: en derhalven uytgetrocken zijnde, moetmen hem wel beſien, ende indien datter noch een Steen overigh is, die moet op de ſelfde manier uyt-

uyt-genomen werden, oft indien datter eenige ſtucken afghebroken zijn, die moetmen met een lepelsgewijs yſer uytnemen. By aldien evenwel de Steen grooter valt, als dat hy door de openinge, hoe ruym die oock gemaeckt is, uytgetrocken kan werden, ſo moetmen hem door een getande Tange over-midden breken, ende met ſtucken uyt-halen. Men dient dan oock wel neerſtigh te letten, datter niet een ſtucxken in en blijft, maer datſe allegader wel uytkomen.

Voor het laetſte wert de openinge, indienſe groot is, toegenaeyt, latende in deſelve een dagh ofte twee ſteken een ſilver pijpken, mede by *Paré* in 't 43. capittel beſchreven, waer door het geronnen bloet uyt de Blaes kan loopen. Daerna wert de Wonde verbonden ende toegeheelt, gelijck geſeydt is.

By-na op deſelfde manier ſnijtmen de Vrouwen. Met dat onderſcheydt evenwel, dat den *Catheter*, die in den Water-loop gheſteken wert, en op den welcken de ſnede in den hals van de Blaes geſchiet, in de Vrouwen, niet krom, gelijck in de Mans, maer recht is. Daerbeneffens alſmen, om dat de Steen niet wel uyt en wil, genoodtſaeckt is den ſelven met de Vingeren na den krop van de Blaes te douwen, ſo moet ſulcks in de Vrouwen gheſchieden door de Nature, maer in de Maeghden, gelijck in de Mans, door het Eynde.

Daer is noch een derde maniere van Steen-ſnijden, waer mede, tegen het gevoelen van de Ouden, niet door den vleeſigen hals van de Blaes, maer door den buyck, ende het vlieſachtigh deel van de Blaes gheſneden wert. Dit noemenſe de *Francken-ſné*, na eenen *Franck*, die den Vinder is, ofte *Celſiane*, na den Beſchrijver, ofte oock *Guidoniane*, na de ghene, dieſe met Gereedtſchap verçiert heeft. Deſe manier om den Steen uyt te krijghen, is eerſt ghebruyckt gheweeſt, in wan-hopigh werck, ende ghewaeght by een treffelijck Heel-meeſter, Meeſter *Franck*, die evenwel, al is't hem wel gheluckte, niet en raedt het ſelve namaels meerder in 't werck te ſtellen. Waer over Doctor *Rouſſet* ſeer verwondert is, toonende met verſcheyde exempelen, dat een gequetſte Blaes kan toe-heelen: het welck oock beveſtight wert by den meer-wel-ghemelten Doctor ende Profeſſor *Bauhinus*.

Ick en weet niet dat deſe laetſte maniere van ſnijden erghens gebruyckt wert. Maer van de twee andere kan ick ghetuyghen, als over beyde dickwils geſtaen hebbende, dat de eerſte de lichſte, ſekerſte, ende beſte is.

EYNDE.

JOH. VAN BEVERVVYCKS

HEEL-KONSTE,

Ofte

DERDE DEEL

Van de

GENEES-KONSTE,

Om de uytwendige gebreken te heelen.

Met alderhande Hiſtoryen verlicht, ende met nieuwe curieuſe Platen verçiert.

De Platen van de Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen, &c. die in den voorgaenden Druck ſeer onordentelijck zijn gheſtelt; midtſgaders de teeckeninghen die op deſelve Platen ſeer ſlordigh aen-geweſen hebben geweeſt, zijn nu alle op haer bequame ordre gebracht.

T'AMSTERDAM,

Gedruckt in't Iaer onſes Heeren. 1651.

VOOR-REDEN.

NA datwy geſchreven,en uytgegeven hebben,hoe de Gesontheydt, door goede Maniere van Leven onderhouden,en door Genees-middelen herſtelt kan werden: ſoo zijn wy oock verſocht, het overige daer by te voegen,te weten, hoe de uyterlijke gebreken geheelt moeten weſen. Waer in wy niet en hebben konnen ledigh ſtaen, ſoo om goede vrienden eenen gewillighen, ende weynigh beſwarenden arbeydt niet te weygeren,als om de beſchrijvinge van de Konſte hare volkomene leden te gheven. Te meerder,om datter dagelijcx veel onverſtandige dit Werck,tot groote ſchade van de ghebreckelijke,de rechte Heel-meeſters ontnemen.Tegens ſoodanighe heeft onlanghs de aerdighe *Petrus Baardt*, Genees-heer tot Leeuwaerden,uytgegeven op deſe oude Spreucke:

Of ſnijt, of brandt,
Of helpt aen kant,

het volgende Dicht:

Och neen, dit ſpreeck-woordt is niet waer;
Ia, immer, 't is ſoo ver van daer,
Dat deſe Man geluckigh is,
Die, met ſijn onbekeken Pis,
Die, met een half-verrotten Scheen,
Loopt na een goe Chirurgus *heen,*
Flucks moeter Vaders Plaeſter op,
En Af-vaers Bry moet by de kop;
Wilt 't dan niet gaen, mijn Vrient, dit moet
Het Morbum *zijn; ſiet wat ghy doet:*
Ick weet een goe gelegentheyt,
Hier achter, by ons oude Meyt,
Die is nu kortelijck getrouwt,
My dunckt wel datſe Slapers houdt,
Vergeet u hier een weeck of meer,
Soo krijghdy u Geſontheyt weer;
Voorwaer, ghy zijt een jonger Helt,
My deert dat ghy dus zijt geſtelt,
Ia wel, ghy bent een rijcker Man,
Hoe Peſtilency quamjer an?
'k Gaf liever noch een blanck je meer,
En hielde vaerdigh mijn geweer:
Wel, ſeght eens, zydy des geſint?
Soo wil ick ſien men yemandt vindt,
Die u een Kamer maeckt geree,
En u een goet gerack aen de'e.
Wat my aengaet, ick, om mijn Kunſt,
Heb door het gantſche Landt de gunſt,
Het komt my op geen Boer of thien,
Daer hoeft ghy niet na om te ſien,
Doch, wat geſeydt werdt, ſegh ick al,
Mijn goede Vrient, u te geval,
Want u, ſonder Decoctien,
Te helpen, ick geen Menſchen ken;
Houdt my maer van d' Aptheker vry,
De reſt, ſiet daer; die ſchenck ick dy:
Mijn wijf een Schape-kees of vier,
Op datmen 't dies te recht beſtier;
En oft u Volck jen vragen quam,
Soo dunckt my benje t' Amſterdam,
En houdje na de Cuyr wat bleecks,
So ſeght, ja wel, ick ben wat queecks,
Miſſchien of my d' Hollandtſche Traen,
Niet al te wel wil hangen aen.
En raeckt mijn Oom-kool dan in 't bedt,
Sint-felten eens, mijn Boer, ick wedt
Du raeckſter met geen praten af,
Men ſoeckt dyn Koren, niet dyn Kaf;
Drinck dan en ſweet ſoo langhje mooght,
En ſlypt, en quijlt ſoo langhje drooght;
Ia, immer, ſoo langh dat u huyt,
Soo nauwkens om de Boncken ſluyt,
Gelijck de vellen van een Ael,
Getrocken om een houten Pael.
Wech, Meeſter Lenaert, Meeſter Geert,
Wech, Kamper-beudel met u Sweert,
Die 't Volck jen eerſt de leden reckt,
En alles uyt malkander treckt,
Die rabraeckt, brant, die ſnijt, en vilt,
Die kopt, en geeſſelt, ſoo ghy wilt,
En dan den armen Gauw-dief weer,
Steeckt, ſicx en vaerdigh, in ſijn kleer,
En jaeght hem ſtracks ter Poorten uyt,
En meent dat dit wat groots beduyt,
Ia, dat u hierom al de Lien,
Behooren vrientſchap aen te bien?

Hierom

Hierom ſoudt ghy Schirurgen *zyn,*
Dat komt oock nimmermeer in myn;
Hier buyten was nu laetſt een Weert,
Die hadt ſyn Schouder Diſloceert,
En oock gefractueert *ſyn Been,*
Dat 't Oſſis *ſtack door 't* Cutis *been,*
Daer waren twee Schirurgen *by,*
Met elck een Doctor aen haer zy,
Wat holpet doch, al-eer ick quam,
Men hulp, noch baet, noch niet vernam,
Eer ick noch had gereſtauriert,
En de Soluſi viſitiert,
Soo ſond ick deſen Recipe,
Aen Los-pots winckel in de Ste,
't Was Recipe Farijn Fabaar,
Arriſtotoloſy, Backalaar,
Bolis Armenis, an' een Ongs,
Wat Albis Grieck, of Hongde-ſtrongs,
Croc Martis, Terrum Sigillaet,
Sic parum: *of, ſoo ghy 't verſtaet:*
Miſce: ſec. art. & coq. in Oll',
Dum manent tribus partes vol,
Poſt, adde Oleor Myrtin,
Roſarum, & wat Eeck van Wijn;
Fac nunc in Olla, *die wat paſt,*
Et ligas cum *een Blaeske vaſt;*
Met dit myn deftigh Denfenſijf,
Beſloegh ick 't Been, en ſpaecktet ſtyf,
En quamer met tot goede Cuyr,
Het beterde van uyr tot uyr,
Alleenigh blyft ſijn arm wat ſlap,
Dat's niet met al, dat help ick knap;
En 't Been dat ſtaet een weynigh ſcheef,
Wat ſchaet dat, of het oock ſoo bleef?
Ick woud' ick eens een Hencker von,
Die my dit werckjen na doen kon;
Ons Konſt is van een ander aert,
En oock veel meerder eere waert,
Hippocrates *is ſelfs geweeſt*
Een Surgjus, *ſoomen by hem leeſt;*
Galenus, Celſus, *en veel aer,*
Doen 't olim *in die tyden waer,*
Oft ſchoon haer Beenen zyn in 't Graf,
Nochtans zyn wyder ſpruyten af;
En oft het Gangreneuſe *quaet,*
Eens yemandt Neus en Oor af-aet,
En oft het vliegend' Aquila,
Eens ruckte ſchielyck yemandt na,
En oft het Turbith minerael,
Een Sondaer bracht in 't Hemels zael,
En oftmen eens een Lating de'e,
Die onder 't werck nam yemant me'e,
Wat eerlyck Menſche van verſtant,
Woont hier, oft in een ander Landt,
Wie vont doch ſoo geleerden Man,
Die alle Sieckt' geneſen kan?
Men weet wel, die een harden Oeſt
Met ſtompe Beytels kerven moeſt;
Ghy riept, voorwaer de Man is door,
Soo yemandt u dit lagh te voor;
Een ſware Sieckte ſcheyt oock niet,
Voor datmen ſtercke Kruyden biet.

Seer wel heeft eertijts, in ſijn Wet, onſen grooten *Hippocrates* geſeyt, dat de Konſte van te geneſen, en te heelen, uytnemende was boven alle andere: maer dat ſy, ſoo om de ongeleertheyt der gener, die haer by de hant namen, als, om de onwetenheyt van de gene, die onbeſcheydelijck van ſulke oordeelden (dewijl, gelijck *Plinius* ſeyt, niemant lichtelijcker gelooft werdt, als die hem voor een goet Ghenees-meeſter uyt-geeft) leydt nu verre onder alle de Konſten. En ſodanige zijn de gene (gelijk de gemelte *Hippocrat.* ſchrijft, in ſijn boek van de Konſte) die de rechtſinnige in haer Konſte, beſpotten en verdeelen. Het welck de geſworen leſſe is van de Quackſalvers. De oorſaek hier van werdt op ſijn hooft gheraeckt by den ſelven *Hippocrates*, in deſelve Wet, van datter in de Stedẽ geen ſtraffe over de Konſt-brekers geſtelt en is, dan van ſchande, dewelcke hare koude kleederen niet eens en raeckt, als daer van ſo vol gepropt zijnde, dat ſy van buyten niet konnen gequetſt werden. Het is een ander dingen met wetenſchap en ervarentheydt een Konſte te oeffenen, een ander met kouſſen, en ſchoenen, gelijck een Boer in een wetering, als het ſpreeck-woort ſeydt, roeckeloos in dit werck te ſpringen. De Goden, ſeyde een Griecks Poëet, verkoopen alles voor arbeydt; gelijck oock ſal blijcken, uyt het gene, wy hier beſchrijven, wat arbeydt, en neerſtigheyt vereyſcht wert, om voor een goet Heelmeeſter uyt te gaen. De Griecksche Overſte *Ti-*

moleon,

moleon, werde eertijts, om dat hy de Steden van Sicylien ſoo ras geluckelijck in-nam, geſchildert met de Fortuyn, die hem al ſlapende deſelve toebracht. Dan de Konſte van heelen, en gheneſen en komt niemandt al ſlapende t'huys; maer laet haer mede koopen door geſtadige vlijt, neerſtigheyt, en langhduerige ervarentheyt. Het welck wel aengemerkt is van den meer-gemelten *Hippocrates*, in ſijn eerſte Kort-bondighe Spreucke, dewelcke wy oordeelen, hier niet qualijck, tot voorſtel, ſal konnen ontledet werden. Wy ſullen eerſt ſijn woorden uyt het Griecks vertalen, ende dan, daer over, verklaringe by-brengen.

Het leven is kort: maer de Konſte langh. De Gelegentheyt is ſnel, en haeſt voor-by-gaende. Het Verſoecken vol gevaers. Het Oordeel valt ſwaer. 't En is oock niet ghenoegh, dat de Genees ofte Heel-meeſter ſelver vaerdigh is, om al te doen, het welck behoort: maer ſulcks moet oock gheſchieden door den Siecken, ende die hem by-ſtaen; als mede in't ghene, dat van buyten komt.

In deſe korte Spreucke, doet *Hippocrates* een noodtwendigh vermaen om den Tijdt wel neerſtigh waer te nemen, ende den ſelven, met geen ydelheydt, ofte ledigheydt, onuttelijck over te brengen.

Voor-eerſt, ſeydt hy, *'t leven kort te zijn*, het welck, behalvens de dagelijckſche ondervindinge, oock getuyght wert van den H. *Iob* in het 14. Capittel. *De Menſche van een Vrouwe geboren, is kort van dagen, hy komt voort als een Bloeme, en wert af-geſneden: oock vlucht hy als een ſchaduwe, ende beſtaet niet.* De gheleerſte onder de Romeynen *Varro*, ſeyde daerom den Menſche een Belle te zijn. De reden wert van den H. *Iacobus* verklaert in 't 4. Capittel. *Het leven*, ſeydt hy, *is een damp, die voor een weynig geſien wert, en daerna verdwijnt.* Deſen damp komt uyt de eerſt-gheboren vochtigheyt, verweckt door de natuerlijcke wermte, die gheſtadigh op malkander wercken, ende het leven, dat in haer beſtaet, ſoo lang onderhouden, tot dat, alsmen gemeenlijck ſeydt, de kaers in de pijp brant. Niet alleen en heeft *Hippocrates* op de kortheyt onſes levens in 't gemeen ſijn oogh gehadt: maer ook op de Konſte, die hy ſchrijft lang te zijn, ten aenſien van het korte leven; daer mede een ſpoor gevende, om den Tijdt, die ons God Almachtigh vergunt, van weghen ſijn kortheydt koſtelijck zijnde, niet te verwaerlooſen; maer geen oogenblick te laten verloren gaen, en, gelijk de wijſe *Solon* van ſijn ſelven ſeyde, met het vermeerderender jaren, altijt voort te leeren.

Γηράσκω δ' αἰεὶ, πολλὰ διδασκόμενος.

Aſiduè addiſcens ad ſenium propero.

Wat onſe Konſte belangt: Al heeft yemant noch ſoo lange deſelve met verſtant, en neerſtigheydt geoeffent, ſoo en valt het juyſt niet, dat hem alles voorkomt; waerom hy oock den langhen wegh van deſe Konſte, na ſijnen wenſch, niet wel, met volkomen kenniſſe, en kan doorwandelen. *Hippocrates* ſelver bekent aen *Democritus* rontuyt, dat hy noch niet aen 't eynde van de Konſte gekomen en was. En hy is evenwel de grootſte gheweeſt onder al de Genees-Heeren, ende van den welcken *Macrobius* wel heeft derven ſchrijven, dat hy niet bedrieghen, noch bedroghen konde werden. Derhalven hebbe ick altijdt nootſakelijck geacht, dat een yegelijk, het gene hy byſonders in 't oeffenen van de Konſte, aenghemerckt hadde, ſoude door den druck ghemeen maken; tot dienſte van de gene, die noch leven, en na ſullen komen, om deſelvige, door neerſtige ſorge, in de lange Konſte, te helpen verlichten. Dit is onder de onſe loffelijck, en wijtloopigh gedaen by Dr. *Pieter van Foreſt*, Edelman van Alckmaer, en lange jaren Genees-heer tot Delft, als mede neerſtelijck by D. *Carel Battus*, Genees-heer tot Dordrecht, en onlangs met ſonderlinge geleertheyt, en nauwkeurigheyt by Dr. *Nicolaes Tulp*, Raedt, Schepen, en Genees-heer tot Amſterdam. Ick ſal beſluyten, met den gheleerden Romeyn *Plinius*, in den 7. brief van ſijn 3. boeck, dat wy, ſoo veel in ons is, deſen ydelen, en bouw-valligen tijt, indien wy niet en konnen met daden (want deſe ſtaen in de handt van een ander) altijdt door Studien uyt-recken; en van wegen ons het lang leven gheweygert is, wy evenwel wat na-laten, tot bewijs dat wy geleeft hebben; ende (ſal ick daer by-voegen) oock na ons Doot de Levende noch dienſtigh blijven.

Vorder, dat de Konſte lang is, wert mede beveſtigt door het gene *Hippocrates* daer by-voegt,

te weten, dat de Tijdt ſnel is, en de Gelegentheyt haeſt voor-by gaet. So ſeyt oock de Grieckſche hiſtory-ſchrijver Polybius, dat de gelegentheyt, om yet te doen, haeſt voor-by gaet. De reden werdt ghegeven by de wel-ſprekenſte onder de Griecken, *Demoſthenes* (2. *de falſ. legat.*) door dien dickwils gebeurt, dat de gelegentheydt van vele, en groote ſaken in een kleyn oogenblik beſloten wert. Daer op is zeer wel gezeydt van een ander Griecks Hiſtory-ſchrijver der Romeynſche oudt-heyt, *Dionyſius Halic.* (in zijn 11. Boeck) dat de tijden haer niet na het werck: maer het werck hem na de tijden ſchickt. Sulcks is in 't Menſche-lijck lichaem wel waer te nemen, om de geſtadi-ge verandering, die 't zelve uyt zijnen oorſpronck onderworpen is, als ook die door verſcheyde tij-den der Sieckten voort-komt. De gelegentheyt heeft in alles veel te zeggen, en dient wel waer-genomen, als ras om-keerende; waerom zy van de Poëeten op een omgaende rat geſtelt werdt, *Auſonius*, een Latijns Poëet, doet haer *Epigr.* 12. aldus ſpreken:

Sum dea, quæ rara, & paucis OCCASIO *nota.*
Quid rotulæ inſiſtis? Stare loco nequeo.
Quid talaria habes? Volucris ſum.

Dit ſelfde is mede op vragen, ende antwoorden noch volkomender gheſtelt by de Grieckſche Poëet, *Poſidippus* 4. *Anthol.* 14. ende over-geſet in 't Latijn door *Gyraldus*, als oock door den grooten Rechts-geleerden *Alciatus*, in deſe Verſ-ſen met het Sinne-beeldt:

Lyſippe hoc opus eſt, Sicyon cui patria. tu quis?
Cuncta domans capti Temporis articulus.
Cur primis ſtas? uſque rotor. talaria plantis
Cur retines? paſſim me levis aura rapit.
In dextra eſt tenuis dic unde novacula? acutum
Omni acie hoc ſignum me magis eſſe docet.
Cur in fronte coma? occurrens ut prendar. At heus tu.
Dic cur pars, calva eſt, poſterior capitis?
Me Semel alipedem ſi quis permittat abire,
Ne poſſim apprenſo poſtmodo crine capi.
Tali opifex nos arte, tui cauſſa, edidit, hoſpes:
Utque omnes moneam, pergula aperta tenet.

Dat, om wel uyt te wercken 't ghene men voor heeft, de gelegentheyt ſeer veel vermagh, inſon-derheyt in den Oorlogh, is een yegelijck genoeg bekent, ſchrijft de gemelte *Polybius* in 't 10. boek van ſijn Hiſtorye. Maer gelijk de Genees-konſte veel gemeen heeft met de Krijgs-konſte, onder andere, dat ſy beyde met eenen misſlagh gedaen hebben; waerom dikwils in de Hiſtorien, inſon-derheyt der Griecken, gelijckeniſſe van malkan-der genomen wert: zo en ſtaet hier niet minder, als in den Oorlogh, op bequame tijdt, en goede gelegentheyt ſorghvuldelijk te letten. Den jon-ghen *Scipio* (ſchrijft *Plutarchus* in ſijn Spreucken) plagh te ſeggen, dat de tijdt hem zekerheyt gaf, en dat een goet Velt-overſte, niet anders als een Heel-meeſter, om het quaet te helpen, niet, als op 't laetſte, moſt tot het Yſer komen. Soo kan yemandt oock verſuymt werden, gelijk in Pleu-ris, brandende Koortſen, alsmen hem niet by tijts en doet Laten. En zoo gaet het ook met andere Genees-middelen in andere Sieckten.

Het Verſoeken (vervolght *Hippocrates* noch) *is gevaerlijck.* Want zulks en geſchiet niet in Kat, ofte Hont, maer in den Menſche, die het edelſte lichaem heeft, onder alle de ſchepzelen. Maer het zelfde valt in vele zeer verſcheyden, ghelijck ook zijn de oorzaken van de Sieckten; ja ſtrijden in eene, en dezelvige regel-recht tegen malkan-der. Wy zullen, om kortheydts wille, maer een exempel by-brengen. Het *Colijck* komt gemeen-lijk van kout Slijm, en Wint, doch ſomtijdts ook wel van Gal, en Hitte. Soo getuygt Dr. *Heurnius*, dat, als hy Radijs, ofte Peper gegeten hadde, dap-per met het Colijck plagh gequelt te weſen.

Om dat deſe oorſaken ſo ſwaerlijck te onder-ſcheyden zijn, ſoo valt oock het *Oordeel ſwaer*, en kan niet, als door groot vernuft, en lange onder-vindinge bekomen werden. Waer van de Poëet *Manilius* ſeer wel ſeyt in ſijn 1. Boeck,

Per varios uſus artem experientia fecit,
Exemplo monſtrante viam.

Derhalven, gelijk *Cicero* ſchrijft in 't 1. Boeck der Officien, en konnen noch Genees-meeſters, noch Velt-overſten (hier wert al wederom by de ver-haelde gelijckenis gebleven) al hebben ſy de lee-ringen der Konſte wel begrepen, yet loffelijcks aenrechten, ſonder geſtadige oeffeninge.

Vorders, gelijk tot meeſt alle werckinge; drie dinghen vereyſcht werden, een dat deſelvighe

voorna-

voornamelijck doet, een tweede ſonder welcke het werck niet en kan geſchieden, en een derde, waer door het beter uyt-gevoert wert, ſo is in de Heel-konſte de Meeſter de ghene die het werck doet, en als opperſte Werck-baes van de ghenefinge; de Siecken, ofte gebreckelijke is de gene, ſonder welcke de geneſinge niet geſchieden en ſoude; die hem dienen, en de uytwendige ſaken, door welke het werck beter gedaen wert. Daer op ſlaet dan 't gene *Hippocrates* ſeydt, *niet genoegh te weſen, dat een Heel-meeſter hem aenſtelt, om alles te doen wat van nooden is: maer oock de Siecke, en die by hem zijn, als oock de dingen, die van buyten komen.*

Wat voor-eerſt den Heel-meeſter belanght, daer van ſullen wy de beſchrijvinge van den Romeynſchen *Corn. Celſus* by-brenghen, uyt de Voor-reden van ſijn 7. Boeck. *Een Heel-meeſter dient wel jong te weſen, ofte altijt niet ſeer oudt, ſterck, ende vaſt in de handt, in 't minſte niet bevende, ſoo wel ſlings, als rechts; ſcherp van geſicht, kloeckmoedigh, onbarmhertigh, pooghende met alle vlijt te helpen den genen, die hy onder handen krijgt: maer evenwel noch door ſijn ſchreeuwen meerder haeſt, als dienſtigh is, noch minder ſnijt, als den noot vereyſcht: dan alles ſoo uyt-voert, ghelijck of het kermen van een ander, hem niet eens en beweeghde.* Daer op ſlaet ons ſpreeckwoordt, dat ſachte Meeſters, ſtinckende wonden maken. Doch het zoude groote dwaesheyt wezen (gelijck de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Appianus*, in ſijn Boeck van de Spaenſche oorlogen ſeyt) eerder aen ſnijden, en branden te gaen, als ſachter Heel-middelen. En een ander Grieck, te weten, *Dion*, ſchrijft in 't 5. Boeck van ſijn Romeynſche Hiſtorye, dat de Heel-meeſters ſelden tot het Vyer, en 't Mes komen, om het gebreck niet te tergen: maer meeſt verſachtende middelen gebruyken. Dan een Heel-meeſter moet wel Chriſtelijck medelijden hebben met d'ellendige Siecken: maer ſulcks en moet ſo verre niet gaen, dat het hem in ſijn handt-werck beletſel gheeft, inſonderheyt, daer het op ſnijden, kerven, ende leden in te ſetten aenkomt. Om yet zodanighs met de hant uyt te voeren, zijn (waer op de woorden van *Celſus* ſlaen) de jonghe de bequaemſte, als zekerder handt, en ſterker geſicht hebbende: maer om den beſten raedt te gheven, de oudtſte, als by dewelcke meerder verzocht, en geleert is. Het zelfde en heeft niet alleen plaetſe in de Heelkonſte, maer oock in alle andere zaken, daer herſſenen, en handen te pas komen. So ſpreeckt de wijſe Poëet *Euripides* by *Stobaus in Eclog.*

Παλαιὸς αἶνος ἔργα μὲν νεωτέρων,
Βουλαὶ δ' ἔχουσι γεραιτέρων κράτος.

Het is een oude Spreuck: het werck in jonge macht,
Maer tot den beſtē raet heeft d'ouderdom de kracht.

Daer op is ook wel geſchreven van *Plutarchus* (in ſijn Boeck, of een oudt Man behoort te regeeren) dat een Stadt alderbeſt behouden was, alwaer, den raedt van oude Luyden, ende de wapenen van jonge, d'overhandt hadden.

Behalven 't gene *Celſus* geſeyt heeft, ſo moet den Heel-meeſter, gelijck een yegelijck in 't ſijne, volkomen verſtant hebben van 't gene, waer in, ende waer door hy werckt. Hy werckt in het Menſchelijcke lichaem, welckers gelegentheydt hem voor alles volkomentlijck moet bekent zijn: ende niet minder de Heel-middelen, waer door hy werkt, als Kruyden, Stovingen, Plaeſters, Pappen, &c. gelijk oock de handeling van verſcheyden werck-tuygh: het welck, eer hy Verbindt, moet ghereedt ſtaen. Daer-en-boven dient hy ſijn handelingh ſoo te weten, dat hy ſonder pijn, daer het doenlijck is, of altijdt met de minſte, ſijn werck uytvoert.

Hippocrates vereyſcht vorders, als den Heelmeeſter al wel doet, dat dan de Siecke oock in het ſijne niet nalatigh en moet zijn; te weten, alſo het quade kanſſen zijn, ghelijck men ſeydt, die langh marren, dat de gene, die eenigh ghebreck heeft, het ſelve niet en veronachtſaemt met lang wachten, volgens de leſſe van den Poët *Lucanus* in ſijn tweede Boeck:

Tolle moras; ſemper nocuit differre paratis.

Want alle quaet (ghelijck *Cicero* wel ſchrijft 5. *Philip.*) wert lichtelijck in ſijn ghebоorte geſmoort: maer krijght door het verouderen, gemeenlijck meerder kracht. Derhalven ſtaet te volgen de leſſe, die de Poët *Ovidius* geeft in ſijn 1. Boeck van de Hulp-middelen der liefde:

Principiis obſta. ſerò medicina paratur,
Cum mala per longas invaluere moras.

Welcke verſſen Heer *Jacob Cats* aldus over-geſet heeft,

In Sieckten is het nut ten eerſten raet te plegen,
So haeſt men door het quaet het lichaem voelt bewegen:
Want ſoomen Koorſich wert, en al te lange wacht,
So vintmen menichmael de Kunſte ſonder kracht.

Noch is het ampt van den Siecken, om wel te biechten, hoe hy aen 't gebreck gekomen is, en waer de meeſte pijn, ofte weedom is, als oock alles wel te doen, dat hem belaſt wert; geen plaeſters af te trecken, de Pappen warm te houden, de gequetſte Leden niet te roeren, uyt de Lucht en Son te blijven, &c. In 't korte, gheen gehoor te verleenen aen Quackſalvers, die door bedrogh, ofte Praet-vrouwen, die door neus-wijſigheydt, al mede raet geven.

De *Knechts*, ofte *Dienaers* van een Chirurgijn moeten gaeuw, vlijtigh, beleeft, en leerſuchtigh zijn, om alles wel gade te ſlaen, en haer Meeſter in 't Verbant te helpen. Andere omſtanders (gelijck ſommighe daer dickwils by willen zijn) behooren haer ſtil te houden, ſonder veel ſnaps te hebben, ofte haer oordeel van het gebreck ſonder oordeel te uytten, om den Siecken gheen ſchrick, ofte verbaeſtheydt aen te jagen, ende de Sieckte alſoo verdubbelen.

Het laetſte, daer Hippocrates van vermaent, zijn d'uytwendighe dinghen, die in het wercken van de Heel-konſte oock dienen waergenomen te werden. Soodanighe zijn, dat de plaetſe, daer yemandt verbonden werdt niet te kout, ofte te winderigh en is, licht, om wel te ſien, evenwel door de Son niet flickerende; het Linden niet vochtigh, de Dekens niet te ſwaer, geen geraes, quade tijdinge, ende diergelijcke.

Als een Heel-meeſter ſorge draeght, dat deſe Leſſe van den grooten Hippocrates wel waergenomen wert, ſo ſal hy met eeren tot ſijn voorgheſtelde wit geraken. Waer op wy beſluyten met het Rijm, dat Heer *Iacob Cats* uyt de Spreucke, die nu uytgeleydt is, eertijts getrocken heeft.

Ons Tijdt *is kort, de* Konſte *langh,*
En Kans *neemt vaerdigh haren gangh,*
Oock heeft het Proeven *ſijn gevaer,*
Al leefden yemandt hondert jaer,
En ſchoon men yet met Oordeel *doet,*
Noch vintmen dickmael tegenſpoet,
Dies moet niet ſlechts de Chirurgijn,
In als geſet en wacker zijn:
Maer oock de Krancken *ſijne vrient,*
En Wie hem in de Sieckte dient,
Heeft ſtaegh te letten op het ſtuck,
Of hem genaeckt groot ongeluck:
Dan noch Al wat van buyten koomt,
Is hier oock nut te zijn geſchroomt.

Op het GESPRECK van de
HEEL-KONSTE.

Heelmeeſters, kunſtig volk, die met geſonde kruyden
Zijt als een ſoeten daeuw ontrent gewonde luyden,
Die noyt ſet buyten hoop een af-gebroke Been,
Maer voeght, na rechten eyſch, de ſtucken over-een.
Noch iſſet niet genoegh. Ghy doet al grooter ſaken,
En kont, wanneer het dient, oock nieuwe leden maken;
Want ſooder eenigh Menſch ſijn eerſten Neus verlieſt,
Ghy maeckt hem ander werck, gelijck hy dat verkieſt.
V kunſt rees hooger op, en kreegh een ander weſen,
Na dat ons Beverwijck *haer krachten hadt gepreſen:*
Ghy ſweeft tot in de Lucht, met ſijn geleerde pen,
Soo dat ick heden ſelf u vriendt geworden ben.
Een ander pluckt het kruyt, of leeſt de friſſche roſen,
Om dat het luſtigh groent, of datſe geeſtigh bloſen:
Maer ghy taſt dieper in, en met een ſnegen geeſt,
Genaeckt tot aen het mergh, en aen haer diepſte keeſt.
Al watter neder komt uyt verr' gelegen palen,
Al wat ons China ſent uyt haer begaeſde dalen,
Al wat den Indiaen voor heete vruchten leeſt,
Dat is dat hier het volck door uwe Kunſt geneeſt.
Het ſlijm en boos vergif van Slangen, Padden, Draken,
Dat kan ons dienſtigh zijn, ghy kontet heylſaem maken,
Ghy mengtet na den eyſch, en op de rechte maet,
Soo dattet niet en queтſt, maer alle menſchen baet.
Ghy treckt een machtigh ſap oock uyt de minſte Dieren,
Ghy lockt een rijcke ſalf oock uyt de naeckte Pieren;
V Kunſt gelt over-al. Wat op der aerden waſt,
Dat wordt, door u beleydt, den Menſche toe-gepaſt,
Ick groet u, geeſtigh volck, ick wenſch u rijcken zegen,
Ick wenſch u grooten danck, en oock een gouden regen;
Ghy toont, wanneer de Kunſt haer met de Reden paert,
Dat oock het minſte kruyt den Schepper openbaert.

J. CATS.

LOF

LOF
DER
CHIRURGIE;
Ofte Geſpreck over de weerdigheyt, outheyt, en nootſakelijckheydt van de
HEEL-KONSTE.

LOF der HEEL-KONSTE,

Eertijdts uytgegeven, en hier nu gepaſt tot

VOOR-REDEN.

DEwijle de tijdt van ons leven kort, en de Konſte daerentegen langh is, ghelijck Hippocrates ſeer wel geſeydt heeft, in 't beginſel van ſijn Kort-bondige Spreucken: ſo en is niet ſonder reden van den ſelven Prince der Ghenees-meeſters aldereerſt de Medicine, ofte Genees-konſte gheſcheyden van de Philoſophye, ofte het onderſoeck der wijſheydt, daerſe voor ſijnen tijdt vaſt aen verknocht plagh te weſen. Want de Genees-konſte is langen tijdt voor een deel van de wijſgerigheyt gehouden geweeſt, en oock alleen by de Philoſophen, ofte Wijſen geoefſent gheworden: alſo die gene op deſelve meeſt acht namen, die de ſterckte van haer lichamen door veel onderſoeck, en waken verſwackt hadden. So leſen wy van verſcheyde Wijſen, die haer grondelijck op de Genees-konſte verſtaen hebben: onder welcke de vermaertſte waren Pythagoras, Empedocles, ende Democritus. De leerlingh van deſen laetſten (ghelijck van ſommige gelooft werdt) Hippocrates is de eerſte geweeſt, als wy nu geſeydt hebben, die de oeffeninge der Genees-konſte van de wijſgerigheyt, en het onderſoeck van de verborgentheyt der naturen, afgeſondert heeft. Na ſijnen tijdt, als de Konſte zeer toenam, den oegſt veel was, en zeer vermenighvuldighden, is de Genees-konſte zelve noch in drie deelen geſplift, een dat door manier van leven, een dat door geneeſmiddelen, en een dat door de handt geneeſt. Ende het ghene, dat te voren alteſamen de Medicijns, ofte Geneeſmeeſters alleen plachten uyt te voeren, is op die tijdt, om zo veel te beter elck beſonder waer te nemen, verdeelt ghewórden. Soo zeyde de Wijſeman: *Mijn kindt, en ſteeckt u niet in veelderley handel; want ſo ghy menigerley voorneemt, ſo ſult ghy geen vordeel doen.* En daer van is ons gemeen ſpreeckwoort: *Twaelf ambachten, derthien ongelucken.* Maer gelijck de Medicine, en Philoſophye van malkanderen gheſcheyden zijnde, evenwel ſuſters (gelijckſe den Oudtvader Tertullianus noemt) moeten blijven: ſoo en kan oock de Medicine ofte Genees-konſte gantſch niet beſtaen zonder volkomen kenniſſe ende wetenſchap van de Chirurgie, ofte Heel-konſte. Ia men ſiet noch verſcheyde Geneeſmeeſters, inzonderheyt in Italyen, de Heelkonſte beneffens de Geneeskonſte met grooten lof oeffenen: onder dewelcke wel de voornaemſte onlangs geweeſt is Hieronymus Fabritius ab Aquapendente, Profeſſor te Padua, en na hem Fabritius Bartoletus, Profeſſor te Bononien, die ick in zware en ſchrickelijcke arbeyden het werck van de Vroevrouwen gheluckelijck heb ſien uytvoeren, hooft-wonden, daer de herſſenen bloot lagen, konſtigh ſien heelen, ende diergelijcke andere wercken (waer van ſy de voornaemſte beſchreven hebben) met de handen loffelijk uytvoeren, volgende het exempel van ons aller meeſter Hippocrates, die de hooftwonden zelve niet alleen en heeft genezen, maer oock om de nakomelingen ſulcks te leeren, de maniere van ghenezen en heelen in een

boeck haer nagelaten. Van den zelven grooten Geneeſmeeſter hebben wy noch veel andere ſchriften de Heelkonſte betreffende; over welcke na ſes hondert jaren by den voortreffelijcken Galenus geſchreven is, die oock in ſijn jonckheydt de Heelkonſte, gelijck hy zelve getuyght, met ſijn handen plagh te doen, tot dat hy in de Gheneeskonſte te veel wercks krijgende, het Verbondt aen andere, die daer alleen haer werck van maken, overgaf. Maer door de banck is al van Hippocrates tijden af de Heel ende Geneeskonſte by beſondere luyden bedient. Ende Hippocrates ſtelt in den eedt van de Geneeſmeeſters, dat ſy haer het Steenſnijden niet en zullen onderwinden: maer tot ſulcks de Operateurs, die daer in ervaren zijn, plaets geven.

Gelijck dan de Medicijne, of Geneeskonſte onder alle andere Konſten voor de edelſte en treffelijckſte van alle tijden is geacht geweeſt, en dat oock, om dit uytmuyten boven andere, hare Konſtenaers in onze tale met den ghemeenen naem van Doctoren alleen beteeckent werden, daer wy de andere met onderſcheyt van hare wetenſchap, Doctoren in de Godtheyt, Rechten, en zoo voorts gemeenlijck plegen te noemen: zo is mede van alle oudtheyt en geheugenis de Chirurgie, ofte Heelkonſte, een voornamelijck deel der Medicine, onder alle Konſten, die met de hant uytgevoert werden, zeer geacht en gepreſen, en heeft daerom ook den gemeenen naem tot eygen gemaeckt. Want Chirurgie en is in 't Griecx niet anders gheſeydt als Hantwerck. En van gelijcken als men hier te lande enckelijck een Meeſter noemt, zoo verſtaet men een Chirurgijn: het welck tot Advocaten, en andere niet uytgeſtreckt en wert. Ja zelfs de naem van Medicijn is by de Romeynſche Rechts-geleerden aen de Chirurgijns gegeven, gelijk by Paulus lib. 3. Sent. en 5. Titul. 33. Als oock by Ulpian. in L. 4. in fin D. ad Leg. Cornel. de Sicar. Item, in L. quâ actione. 7. §. ult. D. ad leg. Aquil. En by de Griecken vintmen meerder den naem van *Iatros*, dat is Medicijn, om een Chirurgijn te beteyckenen, als het eygen woort *Cheirourgos*, dat is, Chirurgijn. So heeft Hippocrates in ſijn boeck van d'oude Geneeskonſte, de gene die ontleden, gebroken, en gequetſten genaſen, *Iatrous*, ofte Medicijns genoemt. Weclk woort in deſelfde beteyckningh gebruyckt wert by Homerus in de Verſſen, die hy tot lof van de Heelmeeſters geſchreven heeft, en wy hier na ſullen bybrengen.

Dat nu oock de Chirurgie ofte Heel-konſte deze ende meerder eere waerdigh is, en met groote reden onder de treffelijckſte ende edelſte Konſten behoort geacht te werden, ſulcks ſal ick nu gaen bewijſen.

By de oude wijſgerige, en met namen by Ariſtoteles, werden de Konſten en Wetenſchappen inſonderheydt geacht en gepreſen om twee redenen: ten eerſten, om het Subject, en de ſtoffe, in dewelcke haer handelinge beſtaet; ten anderen, om de vaſtigheyt en ſekerheyt, daer deſelve op ſteunen. By deſe twee ken-teeckenen en ſal niet onghevoeghlijck het derde, te weten, de Nootſakelijckheyt, gedaen werden.

Wat het eerſte belangt: het Subject van de Chirurgie is het menſchelijke lichaem, het volmaecktſte van alles, dat in de werelt is. Want gelijck de ziele van den Menſche de edelſte forme ofte gedaente is van alle de gene, die onder den Hemel zijn, ſo is ook haer lichaem het volmaecktſte van alle lichamelijke dinghen: alzoo de woonplaets ghemaeckt is na de weerdigheydt van de ghene, dieſe bewoonen ſoude. De nature, ſeydt Galenus, heeft aen de Apen, die een malle ziele hebben, een kluchtigh ende oubolligh lichaem ghegeven: maer aen den Menſche een geheel volmaeckt lichaem, als 't welcke de redelijcke ziele moſt ontfangen, ende alle hare werckinge bequamelijck uytvoeren. Deze volmaecktheyt bewijſen verſcheyde dingen: maer voornamelijck deze drie. Het menſchelijcke lichaem is geſchapen recht overendt, met het hooft en de oogen na den Hemel; gelijk de geeſtige Poët Ovidius zeer aerdigh aengeweſen heeft, in deze Verſſen:

De Beeſten altemael gaen duycken na beneden?
De menſch in tegendeel heeft opgerechte leden,
Die ſiet den Hemel aen, en wat den Hemel ciert,
Om dat ſijn hoogh gemoedt tot in den Hemel ſwiert.

Daerbeneffens is de Menſche verſien met het aldergematighſte lichaem, ſo dat het wel te recht voor een mate en regel van andere mach gehouden werden. De lichamen van d'ander Dieren zijn waterachtigh, en aertachtigh, en dien volgende ongematight, ofte al te kout, te heet, te vochtigh, ende te droogh. Het is wel waer, datter onder de menſchen gevonden werden, die een Struyſe Maegh, ofte een hert van een Leeuw hebben; en ſommige die van de gematigheyt zijn van een Hont, van een Vercken, ofte van een Eſel, waer na haer manieren oock trecken: maer de gemeene en rechte gematigheydt van een Menſche werdt genoegh daer aen gheſpeurt, dat hy van alle uyterlijcke oorzaken, die wat uytſteken, even gelijck beſchadight wert, dewijl ſijn nature gematight zijnde, van deſelfde evenveel afwijckt, en derhalven lichtelijck zoo wel van 't eene, als van het andere geraeckt en ontſtelt wert. Hierenboven iſſer zo wonderbaerlijke en konſtige over-een-ſtemminge van alle de leden in het Menſchelijcke lichaem, dat alle ander Konſtenaers het zelve tot een voorſchrift, voor oogen nemen, om hare wercken daerna te maken. Wie iſſer dan, die niet en moet toeſtaen, dat een Heelmeeſter werckt in de edelſte ſtoffe van de werelt? Een Merſelaer werckt in ſteen, een Timmerman in hout, een Smit in yſer, wat is dit doch allegader te gelijcken by het menſchelijcke lichaem?

Ia

Ia ſilver ende gout, zeer koſtelijcke ſtoffen van de Silver ende Goutſmeden, wat hebben die by de leden van ons lichaem? Indien by de oude Konſtenaers Apelles, Phidias, Praxiteles een eeuwigen ende onſterffelijcken lof nagelaten is, om datſe zeer konſtelijck alleen de beelden ende gelijckeniſſe van 't menſchelijcke lichaem geſchildert, en uytgehouwen hebben: wat prijs en eere komt dan een Heel-meeſter toe, die na de konſte weet te wercken de geſontheyt aen het Menſchelijcke lichaem zelve?

Nu wat het tweede aengaet, daer van Ariſtoteles zeyde, dat de Konſten gheacht waren, te weten, de Vaſtigheyt en ſekerheyt van de leere: elck een moet bekennen, datter niet ſekerder en is, als dat wy met ons oogen ſien, en met ons handen taſten. En niet ſonder reden ſchrijft de gemelte Ariſtoteles, dat de wetenſchap, die van de Hemelen handelt, wijcken moet voor de ghene, die de nature der Dieren aenwijſt, om dat dezelve veel vaſter en ſekerder gaet. De Sterre-kijckers weten ons heel net te beſchrijven, hoe groot Son, Maen, ende andere Sterren zijn, hoe verre ſy van malkander, en van d'aerde ſtaen: maer aen de zekerheyt wert by velen getwijffelt. Sy hebben altijdt gelooft ende gheleert dat den Hemel beweeghden, en ronts-om de aerde draeyde, ende nu wert by de wijſte en geleertſte met waerſchijnelijke redenen ſtaende gehouden, dat den Hemel ſtil ſtaet, en de aerde ronts-om draeyt. Wie ſal ons de rechte waetheyt ſeggen? want het is te hoogh ende te verre om te gaen beſien. Maer dat een Heel-meeſter doet dat heeft hy voor ſijn oogen, en by de hant. Het gene de Wetten in de eene plaets gebieden, werdt in de ander verboden, en ſtrafbaer geoordeelt. Maer de Wetten van de Heelkonſte zijn in alle landen deſelfde, al wat uyter lidt ofte gebroken is, moet alleſins ingezet, al wat gequetſt is, moet hier ſoo wel als elders toegeheelt werden. Selver een Geneeſmeeſter, die noch onervaren is, dewijl de Sieckten daer hy over gaet, van binnen zijn, en in't lichaem verborgen, ſlaet dickwils na dezelve, ghelijck een blinde na het ey, 't welck den knoddigen Dr. Rabelais ook ſchijnt te kennen te geven, als hy ſchrijft, dat Pantagruel, ſieck zijnde, pillen innam, waer van den eerſten een man met een fackel ende lanteerne in hadde, om te ſien wat hem van binnen mochte deeren. Maer een Heelmeeſter kan de gebreken, daer hy over gehaelt wert, ſien, voelen, ende taſten. Daerbenevens is de uytkomſt van de Heelkonſte gheheel klaer en zeker. Als een Siecken ghenezen is: ſoo werdt dickwils in twijffel ghettocken (inſonderheydt by de gene, die niet geerne van gelt en ſcheyden) of het de Middelen gedaen hebben, of de kracht van een goede nature, gelijck Hippocrates geſeydt heeft, dat de nature is een Meeſterſche der ſieckten: maer in gebreken, daer een Heelmeeſter over gaet, en kanmen ſulcks de nature alleen niet toeſchrijven. Want geen diepe wonde kan van ſelfs heelen; geen gebroken been van ſelfs te ſamen gevoeght, en dat uyter lidt is van ſelfs, en ſonder de konſtige handt van een goet Meeſter ingeſet werden.

Het derde, dat de Konſte prijſſelijck maeckt, is de nootſakelijckheyt. Deſe is zo groot in de Heelkonſte, dat de Menſche zo haeſt als hy geboren is, deſelve terſtont van doen heeft. Want al is 't dat de Vroevrouw de ſtrengh van de navel afſnijt, ſoo is ſulcks evenwel een werck van deze Konſte. Maer hoe dikwils ſiet men dat in quade en onnatuerlijcke arbeyden, de handen ende het werck-tuygh van een konſtigh Heelmeeſter moeten in 't werck gheſtelt werden: in dienmen de Moeder ende het Kint niet beyde jammerlijck wil verloren laten gaen? Na de geboorte verneemt men dickwils, dat de kinderen niet en konnen ſuyghen ende trecken, van weghen den Tongh-riem: hier moet al weder den Heel-meeſter het goede beſt doen. Den Navel en is niet wel gebonden, de kinderen ſcheuren door te veel krijten, het Eynde hanght uyt, door te groote vochtigheyt, een vernuft Heel-meeſter dienter by te zijn. In't korte, de Kinderen zijn terſtont van haer geboorte af ſo veel gebreken onderworpen, datſe de konſtige handt van een Heelmeeſter niet miſſen en konnen. Wy leſen in het vierde Boeck van den Grieckſchen Hiſtorie-ſchrijver Herodotus, dat ſeker volck van Africa hare kinderen, alſſe vier jaer oudt waren, boven op den top, ofte ter zijden van 't hooft plachten te branden met vette ſchaeps-wol, om te beletten, datſe daer na met geen Catarrhen, ofte Sinckingen ſouden gequelt zijn. Ende Herodotus getuyght deſelvige het gheſontſte volck te weſen, dat hy kende: het welck ſy dit branden alleen toeſchreven. Diergelijcke middelen heb ick oock in Italien met groot voordeel ſien gebruycken: ende om datmen hier te Lande te kleynzeerigh is, ofte de Konſt zo veel geloof niet en geeft, als oock om dat de Meeſters haer ſpieghelen aen het exempel van een Grieckſchen meeſter Archagatus, die om het ſnijden, en affetten van armen ende beenen, eertijdts Romen te bangh ghemaeckt werde; als mede om datſe het napraten van ſommige ſnappers ſchouwen ende ontſien, ende daerom ſulcke Middelen, die wel voor die tijdt wat wreet ſchijnen te wezen, maer daer na groote hulpe bybrenghen, gantſchelijck voorby gaen; daerom gebeurt het, datter zoo veel kinderen door Stuypkens ellendighlijck uyt het leven gerockt werden, en andere aen verſcheyde Sieckten, die uyt Sinckingen voortkomen, al de dagen haers levens gaen quellen. En om nu over te ſlaen de gebreken, die uyt ons eygen lichaem, ende van inwendige oorſaken ſpruyten, wie iſſer in zoo geluckige planeet geboren, die niet ſomtijdts door uytwendige oorzaken, ende eenigh ongheluck van buyten, ghequetſt ofte beſchadight en werdt? Plinius verhaelt van Aſclepiades, een vermaert

maert Genees-meeſter, hoe hy ſoo veel op ſijn konſt vertroude, dat hy dorſt ſeggen niet voor een goet Meeſter ghehouden te willen weſen, indien men oyt koſt mercken, dat hy met eenighe ſieckten beladen was. Ende Plinius voeghter by, dat het oock na ſijn ſeggen uytviel: want tot hoogen ouderdom ghekomen zijnde, viel by ongeluck doodt van de trappen. Daer en was geen ſalf voor te ſtrijcken. Anders die hem al ſijn leven ſonder ſieckte onderhouden hadde, ſoude nootſakelijck, indien de val niet te ſwaer geweeſt en was, in Heelmeeſters handt ghevallen hebben. Diergelijcke ongelucken van vallen, quetſen, ende ſoo voorts, en kan niemandt wel verhoeden, ende deſelve hangen ons gheſtadigh over het hooft. Maer in tijden van oorlogh ſoo valter vry wat meer te doen van ſcheuten, houwen, ſteken ende branden: ende alſoo wy hier te lande van onſen fellen oorlogh noch, Godt betert, geen eynde en ſien, ſoo konnen wy ſoo veel te minder den noodigen dienſt van deſe Konſte ontberen. De Goden ſelve van de Heydenen, dewijlſe haer mede ſomtijdts begaven, daer ſlagen vielen, en koſten haer ſonder deſelvige niet behelpen. Wy leſen by den Poët Homerus, in 't 5 boek van 't belegh van Troyen, dat Mars, den God van de krijgh, die de Troyanen woude helpen, van den Grieckſchen Vorſt Diomedes in ſijn onder-buyck (van hoedanige quetſure de Koning van Vranckrijk, Henrick de III. gheſtorven is) ſwaerlijck ghewont werde: en ſchreeuwende van pijn, niet als een mager vercken, maer als negen ofte thien duyſent mannen te ghelijck ſouden konnen roepen (als de Poët ſchrijft) evenwel van Pæon, een gewoonlijck Heelmeeſter in den Hemel, en van den welken de Peonye haren naem heeft, de pijn geſtilt, en de wonde toegeheelt werde.

Maer Pæon gingh te werck met ſachte Medicijnen,
En dede metter daedt het bitter leet verdwijnen:
Dies wert de groote Mars getogen uytten noot;
Want ſchoon hy was gewont, ten was niet totter doot.
Door middel van de Kunſt ſo wert het quaet verwonnen,
En ſo gelijck de melck te ſamen komt te ronnen,
Wanneer een herders kint den lep daer onder menght;
Soo is't dat hier de ſalf het vleeſch te ſamen brenght.

De nootſakelijckheyt der Heel-konſte kan oock volkomentlijck beweſen werden uyt haer outheyt, en langhdurigheyt. By alle oudtheyt is van de Chirurgijns, ofte Heel-meeſters te lezen. De voorſegger Moſes verhaelt op het 50 capittel van het boeck der Scheppinge, dat Ioſeph ſijn Vaders lichaem liet balſemen: het welck eygentlijck het werck is van de Meeſters. Nu de Patriarch Iacob is al over drie duyſent, en drie hondert jaren overleden geweeſt. En in het 21 capittel van de Uyttocht beveelt de gemelte Propheet dat de gene, die een ander ſlaet ofte queſt, ſijn verſuym, en het Meeſter-loon ſal betalen. Waer uyt klaerlijck blijckt, datter over de drie duyſent jaren Heelmeeſters waren: want ſo langh is't geleden, dat Moſes de kinderen Iſraels uyt Egypten leyde. De Griecken, welckers ghedenck-ſchriften nauwlijcks boven de Thebaenſche en Troyaenſche oorlogen en gaen, houden dat Chiron Centaurus, de ſoon van Saturnus, de Heel-konſte ghevonden heeft, ghelijck Hyginus beſchrijft. En daer van is by deſelve gebruyckelijck de wonden, die quaedt om te genezen zijn, Chironia te noemen, als waer toe de konſtige handt van Chiron noodigh is. Sulcke wonden werden oock onder haer Telephia gezeyt, na eenen Telephus, die van een ſware quetſure door hulpe van Achilles geneſen was. Deſen Achilles is geweeſt een leerlingh van den gemelten Chiron, een Leermeeſter, ſeyt Plutarchus, van de Muſijcke, Rechten, ende Genees-konſte, van dewelcke hy onder andere oock de laetſte geleert heeft, en Telephum daer door geheelt met een kruyt van hem gevonden, en daerom na ſijnen naem Sideritis Achillea, ofte Achillion geheeten; gelijck getuyght wert van Dioſcorides, Plinius, ende Apuleius. Met deſen Achilles, de ſterckſte van de Grieckſche Prinçen, zijn inde belegering van Troyen gekomen beyde de ſonen van Æſculapius (die onder de Griecken voor den eerſten vinder van de Genees-konſte gehouden, en na ſijn overlijden voor een God is ge-eert geweeſt) Podalirius ende Machaon, twee groote Meeſters van macht en konſte. Want ſy haer Lantſlieden met Schepen ende Volck, als machtige Prinçen, ende met haer Vaderlijcke konſt als ervare Meeſters te hulpe quamen. En al is 't, dat de Poët Homerus haer ἰητῆρε, dat is Medicijns, ofte Genees-meeſters noemt, ſo en ſeyt hy evenwel nergens, datſe inde Peſt (die in 't leger was) of in eenige ander ſoorten van ſieckten raet gaven; maer datſe alleen in wonden haer handen en werck-tuygh gebruyckten. Waer uyt af te nemen is, ſeydt Celſus, datſe dit deel der Medicijne alleen aengenomen hebben, ende dat het ſelve oock het alderoudtſte is. En gelijck wy elders van de Geneeſmeeſters verhaelt hebben, hoe ſy hare konſte aen geen vremde over en gaven, maer haer eygene kinderen, als een treffelijcke erffeniſſe, nalieten; ſoo geſchieden ſulcks in ſonderheydt in dit oudtſte deel, te weten, de Heel-konſte, gelijck wy alreede aengeweſen hebben in de ſonen van Æſculapius, en oock blijckt in Hippocrates, daer van gekomen zijnde, ende wederom in ſijn nakomelingen. Sulcks is oock aenghemerckt by den Italiaenſchen Poët Arioſto, in ſijn geeſtigh boeck van Orlando furioſo:

E rivocando à la memoria l'arte,
Che in India imparò già di Chirurgia,
Che par che queſto ſtudio in quella parte,
Nobile è degno è di gran laude ſia,
E ſenza molto rivoltar di carte,
Che'l padre a figli hereditario il dia,
Si diſpoſe operar con ſucco d'herbe,
Ch'a piu matura vita lo riſerbe.

Om

Om by de Griecken te blijven,van dewelcke ons niet alleen de Genees-konſte, maer alle geleerden haer meeſte geleertheydt van daen komt; ſo ſal ick tot beveſting van haer oudtheydt by-brengen, het ghene de Poët Homerus, die onder haer gehouden wert, als een Fonteyne van alle wijſheydt, en alderhande wetenſchap, in ſijn verſſen aenroert, nopende het oeffenen van de Heel-konſte. Deſen ouden Schrijver maeckt ſeer weynigh gewagh van d'ander Deelen der Medicijne, en by-na niet boven de wetenſchap, ende 't gebruyck van 't gemeene Volck; maer van de Chirurgie ſpreeckt hy dickmael, ende loffelijck. Gelijck by exempel in het 12. Boeck, des Beleghs van Troyen met deſe verſſen, die de Medicijns om het woordt *Iætros* alleſins, maer qualijck haerſelven toe-eygenen.

Hy was een deftigh Man, en boven al gepreſen,
Vermidts hy konſtigh was in Wonden te geneſen:
Hy ſtilde droeve pijn, en ſné de Pijlen uyt,
En leyder plaeſters op van gom en edel kruyt.

Dat Homerus hier een Heel-meeſter, roemt van Pijlen uyt te ſnijden, ſchijnt daer mede willen te kennen gheven, dat ſulcks niet en kan, ofte en behoort ghedaen te werden, als van een ervaren Meeſter. Want het ſimpel uyt-trecken van een Pijl, kan elck wel doen, ja de vrome Braſidas, ghelijck Plutarchus verhaelt, trock een Pijl uyt ſijn eygen lichaem, ende wonde, ja doode met deſelve den ghenen, dieſe op hem geworpen hadde: maer het uytſnijden en moet niet geſchieden, als in gevaerlijcke ſchoten, ende van een Heel-meeſter die hem ſulcks wel verſtaet. Alle Pijlen (ſeydt Euſtathius, in ſijn uytlegginghe over Homerus) en behoeven niet uytgheſneden te werden, maer men kanſe meeſt wel gheheel uyt-trecken. Ende de Poët wijſt aen, driederhande maniere van een Pijl uyt de Wonde te krijgen: te weten van uyt-ſnijden, gelijck hy ſchrijft, dat in Eurypilo gedaen is; van ſimpel uyt-trecken, daer hy in geſchoten is, ghelijck in Menelao; ofte aen d'ander zyde daer hy door-gheſchoten is, ghelijck in Diomede. Paris, den vervoerder van de ſchoone Helena, waer over de belegeringhe van Troyen viel, ſchiet in het vermelde Boeck Diomedem door ſijn rechter voet, ende hecht den ſelven met den pijl aen d'aerde, den welcken daerna Ulyſſes van achteren uyt-treckt. Sulcks doet Pelagon, in 't vijfde Boeck, in de ſcheut van Sarpedon. Maer op het eynde van 't 12. Boeck, ſnijt Patroclus een pijl uyt de dye van Eurypilus, om dat de ſchoot door de gheheele dye ghegaen was: daerna waſcht hy de Wonde af met laeuw water. Het welck mede na de Konſt is. Want al is't, dat het warm water de pijn wel ſtilt, ſoo verweckt het oock het bloeyen: ende kout water maeckt huyveringh, is ſcherp in de Wonden, en ſchadelijck aen zenuwachtighe en vlieſachtige deelen, gelijck Hippocrates wel aenghemerckt heeft in ſijn 18, ende 20. Kortbondige Spreuck van 't 5. Boeck. Daerna ſtroyt hy in de Wondt een bittere wortel wat grof geſtooten. Want bittere dingen hebben kracht om te ſuyveren, op te droogen, ende te geneſen: oock is grof gheſtooten bequamer, om dat in verſche Wonden het ſijn poeyer met het bloedt lichtelijck kan uytvloeyen. De Poët voeght hier noch by, dat Patroclus Eurypilum verbondt, hem uyt-ſtreckende op Oſſen-huyden: mede volghens de regels van de Heel-konſte, dewelcke leert, datmen den genen die gheſchoten is, om yet uyt de Wonde bequamelijck te trecken, moet ſtellen in de eygen poſtuyr, gelijck hy ſtont doen hy de ſchoot kreegh.

Dit zy ghenoegh om te bewijſen, dat van alle oude tijden de Princen ende Overſte van 't Leger, niet alleen goet verſtant van de Heel-konſte en hadden: maer datſe oock ſelve met haer eyghen handen de ghequetſte verbonden. Wy leſen by den Romeynſchen Hiſtory-ſchrijver Titus Livius, van Maſſaniſſa den Koning van Numidyen, dat hy, ten tijde van de tweede oorloge, dewelcke die van Carthago voerden tegens de Romeynen, verborgen zijnde in een ſpelonck, de Wonden met ſekere genees-kruyden wiſt te heelen. Dionyſius, de Koning van Sicilyen, heeft de Heel-konſte ſelver gheoeffent, ende met ſijn eyghen handen verbonden, geſneden, gebrandt, ende alles gedaen, dat de konſte vereyſchten, gelijck Ælianus in het elfde Boeck ende capittel van ſijn verſcheyden Hiſtoryen beſchrijft. Ioſina den Negenden, Koningh van Schotlandt, balling zijnde in Yerlandt, hadt, door het veel om-gaen met de Heel-meeſters, de Konſte ſo wel aengenomen, dat na ſijn exempel niemant onder den Adel in Schotlandt en was, die, noch veel hondert jaren daerna, de Wonden niet wel en wiſt te gheneſen, ghelijck Boëthius in het tweede, ende Buchananus, in 't vierde Boeck van haer Schotſche Hiſtorye, getuygen.

Vorders en is de Heel-konſte niet alleen bedient geweeſt by voorname en treffelijcke Perſonagien; maer oock de ghene, die te voren van kleyne geleghentheydt waren, zijn door deſelve op-gekomen, ende tot groote Eere en Staet verheven. Democedes, by den Koningh Darius gevangen ſittende, na dat hy den Koningh, die ter jacht rijdende, ſijn been uyt het lidt ſprong, gheneſen hadde, en werde niet alleen los ende vry ghelaten, ende met vele Gaven vereert, maer ſelfs oock aen des Konings Tafel geſet, ghelijck Herodotus in 't breede vermelt. Wat voor een eere ſulcks was, kanmen daer uyt afnemen, dat de grootſte Heeren van 't Rijck niet en mochten komen in 't gheſichte van den Koning, en by hem niet aen Tafel en ſaten, als met een kleet tuſſchen beyden geſpannen. Soo dat onder de Perſianen niemandt ſo groote eere aengedaen en werde, als

K

de,als aen deſen Meeſter Democedes geſchiet is.En om niet meer van den ouden tijdt te verhalen, Lodewijck de X I. Koning van Vranckrijck,gehouden voor de gaeuwſte Prince, ſeydt Bodin, van ſijnen tijdt, al-hoewel het hem gantſch niet en ontbrack aen Heeren van verſtant, en achtbaerheydt, ſandt ſijnen Meeſter Olivier voor Ambaſſadeur aen die van Gent,om haer Princeſſe Marie van Bourgongien te bewegen,datſe haer ſoude willen begeven onder de beſcherminge der Kroone van Vranckrijck,ende om hem met eenen meeſter van de Stadt te maken. Ende als ſommighe hier over verwondert waren, ſeyde de Koningh; Alſoo hy dickwils ſijn eyghen leven in handen van Meeſter Olivier vertrouwt hadde, dat hy met meerder ſekerheydt de ſaken van het Rijck hem mochte toe-betrouwen. Maer Meeſter Olivier, die door de Heel-konſte tot deſe eere gherocht was, hem in plaetſe van danckbaerheydt, ſijn handt-werck ſchamende, gaf hem uyt voor de Graef van Melun, een ſtedeken by Parijs, daer hy Hop-man was, en werde derhalven van de Gentenaers, die hem wel kenden, als op een Dorp daer ontrent geboren zijnde, beſpot en beſchimpt, ſo dat het weynigh ſcheelde of ſy ſouden hem in de Rivier gheworpen hebben. Hy en verſcheen evenwel niet eerder by den Koningh, voor dat hy de Stadt Doornick aen ſijn zyde ghebracht hadde: het welck anders niet als door langhe tijdt, groote onkoſten, en macht van volck te doen en was: ſoo dat de Koningh, in het ghene hy van deſen Meeſter Olivier, als hy te voren tegen Philips de Commines geſeydt hadde,verwachte,niet bedrogen is geweeſt. Lodewijck Mediarota, van de Stadt Padua, was, volgens het ſchrijven van Fulgoſus,een Heel-meeſter, en klam tot den Staet van Veldt-overſte des Pauſelijcken Legers, Patriarch van (dat nu te Venetien is) Aquileia, ende Cardinael; welckers daden beſchreven zijn by *Scardeon. 2. Hiſt. Patav. 6.* Ick meene oock gheleſen te hebben in de Hiſtorye van den Preſident de Thou,van ſeker Heel-meeſter,die den Salf-pot in een Colonnelſchap verſchepte. Het ſoude te langh vallen alle exempelen uyt de Hiſtoryen by-een te rapen, van Heel-meeſters,dewelcke hare Konſt tot rijckdom ende ſtaet verheven heeft. Selver hier te Lande zijnſe in ſommige plaetſen op het kuſſen ghebracht: gelijck wy oock onlangs in onſe naeſte Stadt van Rotterdam, een Schepen geſien hebben, en 't gene noch meerder is, gekoſen in dien tijt, datter met het uyt-monſteren van ſommighe, op de bequaemheydt ſonderlinge behoorden gelet te werden. Ende al is't, dat hier in de oudtſte Stadt van Hollandt; de Magiſtraet dus langhe haer ſonder Heel-meeſters beholpen heeft: ſo bevinde ick evenwel, datter al over hondert jaren eenen Meeſter Dirck, onder de goede Luyden van den Achte was, het welck den naeſten trap is tot de Magiſtraet.

Dewijl dan de Chirurgie een konſt is, die alle menſchen van kintsbeen een noodigen dienſt doet; dewijlſe oock gheen loſſe, maer een vaſte en ſekere wetenſchap is, ende die ſelve in ons Lichaem haer werck uyt-voert: ſoo en behoortſe niet kleyn gheacht, veel minder veracht: maer onder de eerlijckſte, ende noodighſte altijdt gherekent te werden. Niemandt en weet watter aen een goet Heel-meeſter gheleghen is, als die onder de handen van een brodder mishandelt is gheweeſt. Gelijck wy dan een waegh-hals, die in ſijn plaeſter-doos taſtende, om een gheluckighen greep wenſcht, met recht verachten, ja de Rechten ſulck een oock ſtrafbaer oordeelen: ſoo behoortmen in teghendeel een vroom, geleert,neerſtigh,en ervaren Heel-meeſter in weerde te houden. Critobulus, ſchrijft *Plinius 7.37.* bequam een groote naem, om dat hy den Koningh Philips van Macedonien een Pijl uyt ſijn oogh trock, ende de Wonde ſonder eenigh leelijck lidt-teecken toe-heelde. Dierghelijcke Meeſters weten een geborſten Hooft, een geplette ende gheſcheurde pan op ſijn tijdt ende plaets te boren, ende te geneſen. Soodanige maken de blinde ſiende, in 't afnemen van de ſchellen, in 't neder-drucken met de Naelde, het gene van binnen het Oogh voor het gheſichte geſchoten was. Soodanige verloſſen de menſchen van den jammerlijcken Steen, ende ſomtijdts met eenen van het pijnlijck leven. Soodanighe nemen de Mans het ſchrickelijcke Scheurſel af, ende met eenen wat van de weelde: het welck maer twee-mael ghedaen kan werden in de gene, die niet van Bergamo geſproten en zijn. Soodanighe weten de jonghe Dochters, die na de Joodtſche Wet niet voltrocken en zijn, als oock de beſloten ſuſters van Sinte Agniet, (welckers Klooſter hier tot een Wees-huys gemaeckt is) die van de Pater niet wel geabſolveert en konden werden, met haer konſtighe handt, ende bequame gereedtſchap te helpen; alſo met eenen belettende dat ſommige Bruydts, den tweeden dagh van de Bruyloft haer Moeder niet wederom t'Huys gheſonden werden. Hier van en zijn niet alleen vele exempelen in de ſchriften van de Medicijns ende Chirurgijns, maer oock onder anderen in de verſcheyden Leſſen, die de Raedts-heer Louys Guyon, Heere van Nauche, in de Françoiſche Tale beſchreven heeft: alwaer hy mede ghewagh maeckt van eenen ſekeren Meeſter Pier, die met het paſſen of ſijn handt-werck wel ghedaen was, de Maeghdom wat te na quam, ende een groote ſwellinghe veroorſaeckte, die na negen Maenden door-brack. Het welcke niet te verwonderen is, aengeſien deſelſde de ſchorſte ſlacht, ende ſeer haeſt geraeckt is.

Hy gaet gelijck de wint: hy kan oock licht ontvallen,
En ſluypen door de handt, -------

So

Soo dat oock de ghene, die, wat de Maeghdom is, al te ſorghuldigh onderſoecken, den ſelfden al onderſoeckende verlieſen, ghelijck den Oudt-vader Auguſtinus van de Vroe-vrouwen ſeydt, in het eerſte Boeck van de *Stadt Godts*, op het 28. capittel. In Italyen werdt de Maeghdom van een jongh Meysken, aen verſcheyden ten dierſten verkocht: al watter van Sint Anne tuſſchen valt, wert op de proef wederom goet ghemaeckt, dan alſſer wat van Sint Job komt, dan heeft de Koopmanſchap meeſt uyt. Maer onſe Heel-meeſters en ſtaen hier niet verlegen; al is het oock datſe haer niet en onderwerpen de Wet, die by Ulpianus op de verhaelde plaets aengeteyckent is: *Medico, qui virilia exciderit, capitale erit.* Want ſy ſetten liever een Been, Arm, ofte een ander Lidt af, als dat het gheheele Lichaem anders ſoude komen te bederven. Ja ſy weten oock een lidt, dat alreede af is, wederom te maken. Gelijck den Italiaenſchen Tagliacozzo, een Neus, die af was, uyt het vleeſch van den Arm wiſt te ſnijden, ende aen het aenſicht vaſt te hechten: waer van hy een gheheel Boeck met verſcheyde beelteniſſen na-gelaten heeft. Tot beſluyt: De Heel-meeſters ghieneſen alle Wonden, breucken, ende ghebreken, daer de palen van de Konſte toe-ſtrecken, ende maken dat de Menſchen met een geſonde Huyt gaen ſlapen: het welck het gemackelijckſte is, dat wy hier in de werelt konnen hebben.

MAer alſoo het niet altijdt in de macht en is van den Heel-meeſter alle Wonden te heelen, noch alle ghebreken te geneſen, ſoo voldoet hy ſijn Ampt, wanneer hy alles by-brenght, het ghene de Konſte vereyſcht. Sulcks doet de ghene, die ras, ſonder yet te waghen, ſonder, ofte met de minſte pijn Heel-middelen in het werck ſtelt. Dit werck en wert van den Heel-meeſter niet alleen ghedaen, als zijnde een Dienaer van de Nature, ghelijck hy veeltijdts is: maer oock ſomtijdts als een hulper, ſomtijdts als eyghen werck-baes. De konſte overtreft in vele dingen de nature, als dewelcke deſelfde niet alleen, als ſy wel werckt, en volght, ende als ſy te ſlap haer werck uyt-voert, te hulpe komt: maer gaet oock deſelvighe te boven, te weten, in het verbeteren van het ghene ſy qualijck doet, gelijck Haſe-monden, ende andere wanſchapenheyt, als mede in het volbrengen van het gene, waer toe de nature van ſelfs niet en ſoude konnen gheraken. Want in de groote Wonden en ſoude de nature de kanten, die ſoo verre van malkander gheweken zijn, by-een konnen brenghen; de Deelen, die uytter Lidt zijn, en ſoude de nature nimmermeer in konnen ſetten, noch de Wennen, die ſy allengskens heeft laten uyt-waſſen, konnen verdrijven. Soo dat hier in de nature noodtſakelijck de heylſame handt moet gheboden werden by de Heel-konſte. Ende al is't, dat de Chirurgie, ghelijck hier voor verhaelt is, eyghentlijck in de Griecksche Tale, een handt-werck beteyckent, ende dat een Chirurgijn niet anders en is, als een Medicijn, die de Heel-konſte met handen uyt-voert, ghelijck als hy de Leden in-ſet, ofte af-ſet, de ghebreken verbint, Ader-laet, Kopt, Snijt, Brandt: ſoo heeft hy daer-benevens oock noodigh, behalven eenich werck-tuygh, beſondere Heel-middelen, beſtaende in Kruyden, Olyen, Plaeſters, Pappen, Salven, ende dierghelijcke.

Een oudt Griecks Genees-meeſter Herophilus, plagh te ſegghen, dat de Genees-middelen, ofte de Handt Godts waren, ofte niet met allen. Te weten, de Handt Godts voor een, dieſe wel, ende na de Konſte gebruyckte, ende niet met allen, voor een, die gheen kenniſſe en hadde, om deſelve wel in het werck te ſtellen. Derhalven om de middelen tot de gheſontheydt, als de Handt Godts, te ghebruycken: ſoo is van nooden dat een Heel-meeſter, benevens de kenniſſe van 't gebreck, oock volkomen wetenſchap heeft, van de kracht der middelen, waer mede hy 't ſelve pooght te geneſen, als mede op wat wijſe, ende tijdt deſelvighe dienen ghebruyckt.

Tot de kenniſſe van 't gebreck leydt ons de ontledinghe, ende kenniſſe van 't geſonde. Recht is de mate van krom. Want niemandt en kan weten, ofte yet door ghebreck te krom geworden is, ofte hy moet eerſt weten, hoe het natuyrlijck recht ghe-ſtaen heeft. Ende gelijck niemandt de Hiſtoryen wel en kan verſtaen, in dewelcke van eenige Tochten, Belegeringhen, Veldt-ſlagen, ofte diergelijcke gheſchiedeniſſen geſchreven wert, ſonder de plaetſen, daer ſulcks gheſchiet is, wel te kennen, (ten minſten altijdt uyt de Kaerten) ende op haer ghe-leghentheydt wel ghelet te hebben, ſoo en kan mede gheen Heel-meeſter eenigh gebreck in 't menſchelijcke Lichaem gheneſen, die geen goede kenniſſe en heeft van alle deſſelfs Deelen, ende Leden. Derhalven ſullen wy, volgens ons beraemde ordre in de Genees-konſte, oock al-hier voor het bericht der ghebreken, altijdt ſtellen een ontledinghe der Deelen, latende voor beyde gaen de beſchrijvinge der Heel-middelen. Want ghelijck yemandt, die een bouw-vallich Huys wil over-ende houden, ofte eenighe gebreken daer in verſien, noodtſakelijck voor-eerſt moet hout, kalck, ende ſteen ghereedt hebben: ſoo is oock voor al noodigh, dat een Heel-meeſter, die de gebreken van het bouw-valligh gebouw des Menſchelijcken Lichaems wel ſal gheneſen, voor-eerſt verſien zy van Heel-middelen, ende hem volkomentlijck verſta op de krachten, waer door deſelvighe geholpen werden; ende op wat wijſe de gheſwellen verdwijnen ofte rijpen;

de Wonden heelen, de Sweringen ſuyveren; de gebroke beenderen te ſamen-gevoeght, ende de ontledene in-geſet werden. Wt deſe verſcheydenheydt kan ghenoeghſaem blijcken, dat ſoodanighe Heel-middelen van verſcheyden aert moeten weſen. En ſoo vallen ſommighe heet, kout, vochtigh, droogh, verdunnende, verdickende, openende, t'ſamen-treckende, ſtoppende, pappende, na-treckende, verſachtende, pijn-ſtillende, ende verdoovende. Andere doen verdwijnen, rijpen, ofte etter maken; vleyſch, ende vel groeyen. Eenighe doen bladerkens in de Huyt op-gheven, ende in deſelvighe een openinghe maken. Van deſelfde ſullen wy nu vervolghens in het byſonder handelen.

EYNDE.

HET

HET EERSTE BOECK, VAN DE HEEL-MIDDELEN.

Het eerſte Capittel.

1 *Enckele verkoelende Heel-middelen.*
2 *Sacht-verkoelende; als Muer, Muyſen-oir, Gras, Lattouwe, Violen, Suyring, Endivye.*
3 *Andere wat krachtiger verkoelende; als Ende-krooſt, Plompen, Vloey-kruyt-zaet, Quee-kernen, Canfer,*
4 *Sommighe daer by te ſamen-treckende; als Roſen, Cichorey, Kancker-bloemen, Havicks-Kruyt, Wijngaerd, Kruys-wortel, Glas-kruydt, Teskens-kruydt, Weegh-bre, Porceleyne, Verckens-gras, Mont-hout, Azijn, Verjuys, Sap van Citroenen, Limoenen, Granaet-appelen.*
5 *Andere daer-benevens de pijn-verdoovende; als Heul, Bilſen-kruydt, Nacht-ſchade, Mandragora.*
6 *Mengel-middelen, ende die toe-gemaeckt zijn.*
7 *Aenmerckinge op haer voorſichtigh gebruyck.*

1

ALſo de verkoelende Heel-middelen, volgens haren aert en gematigheydt, op verſcheydene trappen gaen, ſoo zijnſe daer door oock van verſcheydene krachten. Want ſommige verkoelen, ende verſachten maer een enckele onſtekinghe, eenige de Roſe, andere Springent-vuur, heete Puyſten, Bloet-ſweren, ende dierghelijcke onſtekene geſwellen. Eenige zijn daer by ſamen-treckende. Andere pijn-verdoovende. Deſelfde ſullen wy na malkander beſchrijven, beginnende van de ſlapſte.

2 *Muer* verkoelt, vervochtight, en verſacht het Speen, en alle heete gheſwellen. Suyvert daer-en-bovens het bijtende Schorft, en voorts-etende Sweringen. Verdrijft de Roſe, en alderhande onſtekinghen. De vordere krachten, en andere gelegentheden van dit Kruyt, en van alle andere, ons Landt eygene, ende alhier van ſelfs opſlaende, ſullen breeder aenghewesen werden in de Hollandtſche Genees-konſte, waer toe de Inleydinghe voor deſen al ghedruckt is.

Van deſelfde kracht is *Muyſen-oir*, te weten, het ghene oock Baſtaert-muer, ofte Hoender-bete ghenoemt wert.

Gras is mede verkoelende, en tuſſchen vochtigheydt, en drooghte gematight; derhalven bequaem om op de verhaelde gebreken te beſigen.

Lattouwe verkoelt, en vervochtight alle heete geſwellen, kleyne Puyſten, ende Wildt-vuur. Met wat zouts vermenght, geneeſt de verſche, en eerſt-begonnen verbrantheydt.

Violen-bladeren hebben hier in deſelfde kracht.

Suyring verkoelt, ende verſacht de onſtekene geſwellen, geneeſt het Wilt-vuur, ſuyvert de vervuylde Sweringen, verbetert de verbrande Huyt, ende verdrijft alle placken ofte vlecken des Lichaems.

Endivye gheneeſt vuurige Oogen, helpt het Wilt-vuur, en verſacht alderhande heete geſwellen.

3 Deſelfde kracht, doch wat krachtiger, is in de volghende:

Enden-krooſt verlicht, door hare verkoelende, en vochtigh-makende gematigheydt, alle onſtekingen, en heete geſwellen, doet de Roſe verdwijnen, ende verſacht de Gichte.

Plompen zijn, van weghen haren verkoelenden aert, bequaem tot alle heete gheſwellen, ende Sweringhen.

Vloey-kruydt heeft ſijn meeſte kracht in het Zaet, waer uyt Slijm getrocken wert, als het een weynigh op eenigh verkoelend water, ofte ſap gheſtaen heeft. Dit Slijm ſtilt pijn, verſacht alle onſtekingen: ende verkoelt ſoo dapper, dat, ghelijck de Grieckſche Kruydt-beſchrijver Dioſcorides 4. 65. aenmerckt, gheworpen zijnde in heet-ziedende water, het ſelve terſtont van de zode brenght.

Op deſelfde wijſen gheven de *Quee-kernen* haer Slijm aen eenich nat over, ſeer bequaem tot Verbrantheydt, ende alderley brandige geſwellen.

Canfer (van welckers aert in de Genees-konſte breeder verhandelt is) heeft ongelijck meerder koude als de verhaelde middelen, ende en dient derhalven niet, als met deſelve vermengt, ende in kleyn gewichte gebruyckt te werden. Ende alſdan helpt ſy de Verbrantheyt, de onſteken, en vuurige Oogen.

4 De verhaelde Heel-middelen geneſen enckele onſtekingen, die uyt verhit, en galligh bloedt veroorſaeckt werden: maer de ghene, die nu volghen ſullen, konnen, door hare wrangigheyt, en t'ſamentreckenden aert, noch de heete toe-vloeyingen wat tegen-houden, als oock 't gene alreede gevloeyt is, ten deele te rugge drijven.

Roſen verkoelen,trecken te ſamen,ende verſtercken, inſonderheydt de Roode, ende voornamelijck gedrooght; gelijck ſy in de Winckels bewaert werden. Verſch geſtampt opgeleydt, verdrijven alderhande ontſtekingen, en met name de gene, die haren naem voert. Met het ſap gegorgelt zijnde,werden ſweringen in den Mont, brandt in de Keel,ende Sinckingen op-gehouden, en wederſtaen. Drooge Roſen, ofte een Roſen-koeck,die van over-gehaelt Roſen-water, in de pan over blijft, met weynigh Wijn,ofte Roſen-water beſproeyt,en werm op-geleydt, verkoelt, verdrooght, en ſtilt de pijn.

Cichorey,ſo wel de tamme,die in de hoven waſcht, als de wilde, die van ſelfs in de velden voort-komt, ende gemeenlijck werdt genoemt *Papen-kruyt*, ofte *Kancker-bloemen*,hebben,gelijck oock *Havicks-kruyt*, een koele, drooge, t'ſamen-treckende, ende ſuyverende kracht, daerom bequaem voor het Wilt-vyer, alderhande onſtekingen, en brandige geſwellen, ende niet minder,om vervuylde ſuyveringen te ſuyveren.

De Bladeren,Rancxkens,ende Klauwierkens,van den ſoo tammen,als wilden *Wijngaerd*, zijn verkoelende van aert,ende ſterckelijck t'ſamen-treckende. Werden met groot vordeel gebruyckt tot Gorgel-water, om de heete gheſwellen des Monts, der Amandelen, ende der Kele te geneſen. De wortel in Wijn geſoden,vermorwt,ſuyvert,en heelt de heete Sweringen.

Kruys-kruyt, ofte *Kruys-wortel* is ſeer goet teghens de Bloedt-ſweren, Speen, Roſe, ende alderhande heete gheſwellen, als zijnde wat verkoelende van aert, doch wat verdeylende, ende rijp-makende. De witte Vlocken, ofte grijſe Hayren van de Bloemen, met Saffraen, ende wat kout Water ghewreven, zijn goet, gheſtreken op roode, ende leepe Oogen.

Glas-kruyt is verkoelende,af-vegende,en wat vervochtende, met eenige t'ſamen-treckinghe,en derhalven bequaem tegen het Wilt-vyer, Roſe,Bloet-ſweren, brandende Puyſten, geſwellen, Sweringen, en quaet Zeer.

Teskens-kruyt verkoelt, (niet teghenſtaende Dr. Lobel ſulcks teghen wil ſpreken) verdrooght, ende treckt dapper te ſamen; waer door het krachtigh is, om het bloeden te ſtelpen,'t begin van onſtekenis in de geſwellen,en Sweringen te ſtuyten,met hare oorſaeck te rugge te drijven.

Weegh-bre kan,door haren verkoelende,wrangen, en droogen aert,in't begin alle heete geſwellen verdrijven, verſche wonden geneſen, oude, ende vuyle Sweringen ſuyveren,en heelen. Derhalven ſeer nut tot quaet Schorft,Kancker,Fiſtulen,en alle loopende gaten. Sy verſacht oock alle onſtekingen, ende verbrantheyt.

Porceleyne,door den aert die ſy met de Weeg-bre ghemeen heeft, kan de toe-vloeyinghe der heete vochtigheden ſtelpen, en alle beginnende onſtekingen in-houden.

Verckens-gras, ofte *Duyvels-knoop*, heeft deſelfde kracht, die de Porçeleyne toe-gheſchreven is. Bequaem (ghelijck Dioſcorides, en Galenus oock getuygen) om de vergaderingh van heete vochtigheden, als Roſe, en andere te wederſtaen.

Mont-hout, *Keel-kruyt*, ofte *Rhijn-wilge*,maer noch beter met den Latijnſchen naem van Liguſtrum by ons bekent,wederſtaet door de verkoelende,en ſeer t'ſamen-treckende kracht alderley ontſtekingen,en Bloet-ſweren, geneeſt de Verbrantheyt, ſuyvert en heelt de Sweringen, die haer in de Kele, Gehemelt, en Mont op-werpen.

Donder-baert is kout inden derden graet,een weynighsken verdroogende; geneeſt Roſe,Root-hout, vyerige Oogen, Puyſten, ende geſwellen; als oock alle Sweren, ende onſtekingen, die uyt Sinckingen beſtaen.

Azijn,*Verjuys*,*Sap* van *Citroenen*,*Limoenen*,*Granaet-appels*,verkoelen allegader,trecken te ſamen,ſtooten de toevloeyinghe te rugge, en verdrijven dien-volghende de beginnende onſtekinghen, Roſe, Wilt-vyer, Root-hont, en diergelijcke.

5 Wy gaen verder tot de ghene, die niet alleen verkoelen, en verſachten, maer oock,door een verdoovende kracht, doen ſtillen.

Heul,'t zy datmen ſijne Bladeren in Azijn laet zieden, ofte water daer uyt over-haelt,ofte de onrijpe Saet-bollekens (Mane-bollen, ofte Man-koppen genoemt) met meel van Gerſten-mout vermenght, en Paps-gewijs op-geleydt, helpt,door ſijn verkouwende kracht (Galenus ſtelt die in den vierden, dat is, den uyterſten graed) het Wilt-vyer, en alderley heete geſwellen, en Sweringen. Verſacht den brant in't Hooft,vermenght zijnde met Olye van Roſen; met wit van Ey,en wat Saffraen,de vyerige en roode Oogen, gelijck Dioſcorides, ende hem volgende Fernelius, betuygen.

Bilſen-kruyt is van den ſelfden aert,ende gematigheyt. Sijn Sap, uyt het onrijp Saet en Bladeren geperſt, wert bequamelijck gemengt by pijn-ſtillende Ooghe-wateren, als oock gebruyckt tegens heete, ende ſcherpe Sinckingen. Is mede nut,by Gerſten-mout, ofte Terwen-meel ghedaen; voor ontſteken Oogen, en alderhande geſwellen, die met pijn,ende brant vergeſelſchapt zijn.

Nacht-ſchade,volgens de getuygeniſſe van den gemelten Dioſcorides, verſacht, en geneeſt alle heete geſwellen, ende puyſten op de Huyt komende, als Roſe, Wilt-vyer,Springent-vyer,en diergelijke. De groene Bladers geſtooten,en met meel van Gerſten-mout vermengt, geneſen de voorts-etende Sweringen: en alleen gewreven, ofte met kruym van Terwen-broot ghemenght, den Hooft-ſweer, vyerige Oogen,

Oogen, Ooren,ende andere deelen; met Olye van Roſen de Verbrantheyt.

Mandragora heeft mede diergelijcke krachten, inſonderheyt in ſijn Wortels,welckers Sap by de Ooghe-waters gedaen, verſacht haer pijne,en verkoelt den brant. Het ſelve (waer toe oock dienen de verſche Bladeren, en Wortels geſtampt) met meel van Gerſte-mout vermengt, geneſen alle heete geſwellen,en ſweren,en verdrijvē alderhande onſtekingen.

6 Hoe deſe Heel-middelen niet alleen by haerſelven, maer oock onder andere vermenght, haer kracht uyt-werken,is nu ten deele aengeweſen. In't gebruyck van deſelfde zijn het over-gehaelde water, het af-ſietſel, het ſap. De bladeren morw geſoden, ende dan geſtampt, en met meel van Gerſten-mout, gemenght zijnde, maken een Pap,die na het ſtoven met het af-ſietſel, over de onſtekinge geſlagen werdt. Onder de toe-gemaeckte werden in de Winckels ghereet gehouden de wateren van Roſen, Weeg-bre,Porçeleyn,Suyring,Plompen,Cichorey, Endivye, ende Nacht-ſchade, die met een weynigh Azijn van Roſen, lauw gemaeckt,op de onſtekinge met een dubbelen doeck geleydt werden:en als deſelvige groot is, dan werter wat Canfer nuttelijk by gedaen. De Olyen,en Salven,die van de verhaelde Droogen in de Winckels gemaeckt ſtaen,komen alhier weynigh te pas; alſoo ſy,door haer vettigheyt, noch meerder onſteken, en ſelfs peuckelen, en andere vyerigheyt op-werpen. Dan de Nutritum,inſonderheyt gewaſſchen met ſap van eenigh der verhaelde Kruyden, dun gheſtreken,is dienſtigh om de Roſe, en andere onſtekinghen,die eerſt beginnen te verkoelen.

7 Staet oock op alle de aen-gheweſen Kruyden wel te letten, dat ſy niet onvoorſichtigh gebruyckt en werden. Want de verkoelende Heel-middelen, voornamentlijck die mede te ſamen-trecken, en dienen gantſch niet ghebruyckt, wanneer de onſtekinge haer alreede vaſt geſtelt heeft,maer alleen in't beginſel,en als deſelve niet groot,en de toevloeying niet veel en is. Het gebeurt dickwils, dat de nature haerſelven na buyten ontlaſt van eenighe quade, en ſcherpe vochtigheyt, die van buyten meerder ſchade ſoude doen: dewelcke dan door deſe te rugghe-drijvende middelen,onvoorſichtigh gebruyckt zijnde, van buyten wederom na de edele deelen,en het ingewant ſouden gedreven werden. Want als de opdrachtigheydt, ofte onſtekinge maer van ſelfs in en ſlaet,dat noemt onſen Opper-leer-meeſter Hippocrates in Coac. en Aph. voor een quaet teycken; en in tegendeel voor goet,wanneer deſelvige haer van binnen begeeft.

Evenwel valter noch meerder gevaers in ſodanige Kruyden, die, als beſchreven is,by haer verkoelende kracht een verdoovinge hebben. Want ſy en dienen nerghens op-geleydt, als daer over-groote pijn,en ſtekinge is;en dan noch evenwel niet te veel, of te langh;alſo ſulcks lichtelijck de natuerlijcke,en in-geboren wermte,die alle in ons lichaem,ja het leven ſelve beſtiert, kan uyt-bluſſchen, waer op dan haeſt het Kout-vyer volght.

Dient oock gelet van wegen de Pappen, van dewelcke terſtont vermaent is,datſe niet alleen,gelijck van al de verkoelende Heel-middelen in 't gemeen geſeyt is,maer in't beginſel van de onſtekinge moeten op-geleyt werden: maer datmen moet ſorgen, datſe niet en verdroogen, om datſe alsdan meerder brant, als verkoelingen ſouden by-brengen, en derhalven dickmaels, dat is,ontrent drie ofte vier-mael daeghs ververſcht, na dat den brandt veel of weynigh verdrooght.

Het tweede Capittel.

1 *Te rugge-drijvende Heel-middelen.*
2 *Enckele, ofte ongemengde; als Bramen, Hinne-beſyen, Myrtus, Cypres-boom, Eyckelen, Gal-noten, Bloemen,en Schellen van Granaten, Hypocyſtis, Acacia, Smack, Sauſe-boom, Miſpelen, Queen.*
3 *Toe-gemaeckte, ofte gemenghde Middelen.*
4 *Maniere om te gebruycken.*

1

DEwijl in 't voorgaende Capittel eenighe Heel-middelen beſchreven zijn, dewelcke boven haer verkoelen de toevloeyinge wat konnen tegen houden; ſoo ſullen wy dat nu vervolgen met de gene, die ſulcks veel ſtercker te wege brengen, als ſelver oock de vochtigheyt, die alreede in eenigh deel even geſchoncken is, wederom te rugge-drijvende. Beyde geſchiet door kracht van koude: wiens aert is tegen te houden, t'ſamen te trecken, en te rugge te ſtooten. Inſonderheydt ſoodanigen koude, dewelcke in een grove, ende aerdtachtighe ſtoffe haer woon-plaets heeft,gelijck die beyde uyt den wranghen ſmaeck konnen werden bekent. Soodanighe Heel-middelen, druckende,ende benauwende,door haer t'ſamen-treckende koude het vleyſch,ende de aderen der deelen,daer ſy op-geleyt werden,ſteuten niet alleen het in-vloeyen, maer doen oock de invloeyende, ende even in-gevloeyde vochtigheyt te rugge ſchieten.

2 *Bramen* hebben in haer onrijpe Beſyen, ende Bloemen, een ſeer verdroogende,t'ſamen-treckende, ende verkoelende kracht, waer door ſy (gelijck oock de volgende) niet alleen inwendigh alle Loop, ende Vloet ſtoppen: maer oock uytwendigh alle heete, ende in-etende Sweringhen, Roſe, Wildt-vyer, ende diergelijcke beletten voort te gaen,ende de uyt-ſchietende Ooghen vaſt ſtellen. Het ſelve doen oock de jonghe Scheutjens,ende verſche Bladeren, doch wat ſlapper; evenwel ſeer bequaem,om van buyten op-gheleydt, het Speen, gheknauwt, ofte ghegorghelt de Sprouw, ende alle vyerigheydt van Mont, ende Keel te verdrijven, als mede

om

om het loſſe Tant-vleyſch te verſtercken,gelijck de meer-gemelte Dioſcorides getuyght. Die oock de *Hinne-beſyen,* ſo in Bladeren,jonge Scheutjens,ende Vruchten (te weten,eer ſy rijp zijn) deſelvige kracht toe-ſchrijft. Dan deſe en zijn evenwel ſo verdrooghende, noch te ſamen-treckende niet, als de Bramen.

Myrtus heeft in ſijn jonghe Spruytſels, Beſyen, en Zaet,een byſondere kracht,om te verkoelen,ſamen te trecken, het bloeden te ſtelpen,de onſtekinge der Oogen, Roſe, Wilt-vyer,en diergelijke te helpen,de Sinckingen te ſtuyten, en het uytvallen van 't Hayr te beletten. Den aen-waſch van de Myrtus, by de Kruyt-beſchrijvers Myrtidanum genoemt, is tot al het verhaelde noch krachtiger.

Sypres-boom verkoelt (hoewel den Arabiſchen Avicenna van ander gevoelen is) matelijck,hebbende maer ſoo veel wermte, als tot in-voeren van ſijn wrange ſcherpigheyt van nooden was, gelijck Galenus getuyght : maer verdrooght ſeer, en is dapper t'ſamen-treckende. Sijn Bladeren heelen het Scheurſel, verdrijven het Springent-vyer,voortſettende Sweringen, Bloet-ſweren, roode Oogen, en diergelijcke. Deſelfde Bladeren,als oock de Noten, zijn bequaem om alle wonden te heelen,en 't bloet daer uyt loopende, op te doen houden.

Eycken heeft in ſijn Bladeren, Schorſſen, en Eyckelen ſelve, een matelijck verkoelende, doch ſterck verdrooghende, en t'ſamen-treckende kracht : die noch krachtigher is, gelijck Dioſcorides betuyght, in 't Vliesjen, het welck tuſſchen de ſchelp,ende het hout van den Eycken-ſtruyck ſtaet , ende 't ghene onder de ſchelp, de Eyckel-keerne bekleet. Werden bequamelijck ghebruyckt op heete geſwellen, alwaer galachtige,en ſcherpe vochtighedē beginnen na toe te ſchieten. De leeghſte Eyckelen draghen *Gal-Noten,* als oock eenige vooſe,ende appels-wijſe aen-waſſen, doch die tot het verhaelde niet en komen by de kracht van de Noten.

Granaten groeyen in heete Landen, doch meeſt in 't Spaenſche Koninckrijck,'t welck den naem,en 't wapen daer van voert. Sommige van deſe Boomen zijn tam, die Granaat-appelen voort-brengen, andere wildt,die gheen vruchten,maer alleen bloemen en dragen. Ick hebber vele ſien waſſchen in 't Koninckrijck van Napels in Italien, en in Vranckrijck ontrent Marſeille,ghelijck hier af-ghebeelt is. Deſe Bloemen zijn bekent met den Grieckſchen naem Balauſtion. Sy trecken ſeer te ſamen, verkoelen, en verdroogen, ſteuten het toe-vloeyen,en het Scheurſel. De Mont met het af-ſietſel geſpoelt zijnde, doet alle vochtighe gebreken van het Tant-vleyſch, en Kele geneſen, waer door oock de loſſe Tanden vaſt gheſtelt werden. Tot al 't ſelve dienen deGranaet-ſchellen,doch met meerder kracht.

Acacia is een Sap, gheperſt uyt de Bladeren,ende onrijpe Hauwen, maer inſonderheyt uyt de onrijpe Vruchten van een boomachtigh Heeſter,waſſchende niet alleen in Egypten, ende Arabyen, ghelijck d'oude beſchrijven : maer oock, ſchrijft Lobel, in Weſt-Indyen,ende Peru. Werdt van Galenus gheſtelt, droogh in den derden, ende kout in den eerſten graed. Doch gewaſſchen zijnde, verlieſt noch van haer weynige wermte, en kleyne ſcherpigheyt, en werdt dan kout in den tweeden graed. Dit Sap is ſeer wrangh van ſmaeck, ende t'ſamen-treckende, daerom oock te rugge-drijvende. Werdt derhalven bequamelijck gheſtreken op het Wilt-vyer, voorts-loopende Sweringhen, Roſe, Hayr-worm, heete Puyſten, ende Swellingen ; ende gewaſſchen zijnde, op roode, gheſwollen, ende verre uyt-puylende Ooghen, ende ghekloofde Lippen. By ons, als oock in Duyſchlandt ghebruycktmen door de banck in plaetſe van het oprechte Acacia, het Sap van onrijpe Pruymkens,Slehen genaemt,die hier te lande by de heggen van ſelfs waſſchen, voornamelijck in 't ſtift van Wtrecht, ontrent Amersfoort,ende Montfoort. Dit Sap tot kocxkens gebracht, en in de Sonne gedrooght zijnde,heeft deſelve kracht, die de Oude de rechte Acacia toe-ſchrijven,gelijck ick dickwils bevonden hebbe.

Hypociſtis, volght in alles de kracht van Acacia, dan valt, ghelijck Dioſcorides ſchrijft, noch wat meerder verdroogende, ende te ſamen-treckende. Het is een aenwas,ofte uyt-was,die ſomtijts groeyt aen de wortelen van een kleyn Heeſter, Ciſtus genaemt, welckers bladeren, ende jonghe Botten van den ſelfden aert zijn. Waſcht, onder andere heete Landen, veel in Spaenjen,en Italyen. Ick hebbe het oock geſien ontrent Mompelier in Languedock.

Smack

Smack is een Heeſter, het welcke, gelijck Dioſcorides ſchrijft, veel groeyt op ſteenachtige plaetſen, gelijck ick oock bevonden hebbe in de ſteenachtige bergen, Alpes genaemt, die Italyen, aen de zijde van Vranckrijck, en Duytſlant, bepalen. Waſcht evenwel weeldiger, en hooger buyten de ghemelte Stadt van Mompelier. De Arabiers hebben het Sumach ghenoemt; ende wy, dat woordt wat intreckende, Smack. Heeft al, en deſelve kracht, die van Hypociſtis, ende Acacia verhaelt is. Want de Bladeren, Vruchten, en Zaden, zijn ſeer t'ſamen-treckende, verdrooghen tot in den derden, en verkoelen tot in den tweeden graed.

Deſe te ſamen-treckende, ende te rugge-drijvende kracht werdt mede uytgevoert; door de Bladeren van *Sauſeboom*, ofte *Berberis*, *Miſpelen*, en *Queen*, Paps-gewijs opgeleyt.

3. Hier toe werden in de Winckels gereet gehouden Olye van Myrtus, ende Queen. De Salven van Silver-ſchuym, en Diachalcitheos. De Plaeſters voor 't Scheurſel, Deſenſijf, Comitis.

4. Staet nu maer aen te wijſen, op wat wijſe en ordre de Heel-middelen, in het tegenwoordige, ende voorgaende Capittel beſchreven, behooren in het werck geſtelt te werden.

Men ſal dan in een heete toevloeyinge, die niet te groot en is, en alleen begint ontſtekinge te maken, het verhitte deel werm ſtoven met de wateren, ofte het affietſel van de kruyden in 't voorgaende cap. aengheweſen. Na de ſtovinge, die een half uur met ſpongien, ofte wolle lappen op, en af gedaen mach werden, ſalmen op leggen een Pap, van dezelvighe gemaeckt: en ſulcks noch niet volkomentlijck helpende, komen tot de gene, die nu in dit capittel tot het ſelfde gebruyck zijn beſchreven.

Op deſe wijſe ſalmen maer in 't beginſel ('t welck wy niet te vergeefs wederom en vermanen) de te rugge-drijvende middelen moghen gebruycken: maer niet als de toevloeyinge alrede te vaſt gehecht is. Evenwel en hebben noch deſelvige oock in 't beginſel geen plaets, wanneer de ſtoffe, die de ontſtekinge verweckt, quaetaerdigh, vergiftigh, ofte Peſtigh is, en dat de vochtigheydt, door kracht der nature, van binnen na eenige ſlechte plaetſen, inſonderheydt de Klieren, gedreven werdt, ofte hevige, ende overgroote pijn by haer heeft. Want in ſodanigen gevalle is 't dienſtiger treckende, en pijnſtillende middelen aen te wenden.

Het III. Capittel.

1 *Plackende, ofte toeklevende Heel-middelen.*
2 *Enckle; als Terwe (Meel, Bloem, Stijffel) en Boonen.*
3 *Andere, die met eenen verdroogen, en het bloet ſtelpen, als Mumia, Maſtick, Corael, Bloet-ſteen, Geſegelde Aerde, Bolus, Draken-bloet, Plaeſter, Azijn.*
4 *Plackende en opdroogende Metallen: als Loot, Loot-aerde, Loot-ſchuym, Silver-ſchuym, Loot-wit, Pompholyx, Grauw-nichte, Cadmia, Antimonye, Aluyn,*
5 *Mengel-middelen.*

1

PLuckende, of toeklevende Heel-middelen zijn de gene, die op wat deel des lichaems ſy geleydt werden, de onſienelijcke gaetjens van de Huyt verſtoppen, en toeplacken. Sy zijn van middelmatige, doch wat meerder na de aertachtigheydt treckende, ſtoffe, met eenige taeye vochtigheydt vermenght: ſonder uytmuytende hoedanigheydt, in koude ende hitte ghematight; ghemeenlijck ſoetachtigh, ofte ſonder ſmaeck, niet op de tonghe bijtende, noch ſcherp, noch ſuer, noch zout, noch bitter. Hier door verſtoppen ſy al wat haer ontmoet, ende verdicken, onder deſelve vermenght zijnde, de dunne vochtigheydt. Daer zijn noch andere, die met eenen verdroogen, en de vochtigheyt, die in de ſweringen valt, verteren. Sommige hebben daerenboven een te ſamen-treckende, en verſterckende kracht, en beletten het vervloeyen der Vochtigheden.

2 Van de eerſte ſoorte zijn de eerſt-volgende.

Terwe is werm in den eerſten graed, in de andere hoedanigheden gematight. Heeft een taeye, klevende, ende derhalven een verſtoppende kracht, gelijck Galenus leert 8. Simp. Het Terwenmeel, onder wit van ey gheſlagen, houdt de Sinckingen tegen, ende onder Sap van Bilſen-kruyt, de toevloeyingen op de zenuwen, volgens Dioſcorides 2.78. ofte Water, en Olye, alwaer hy oock ſchrijft dat de Terwenbloem, in Mede ghekoockt, alle ontſtekinghe bedwinght. Sulcks kan de enckele Bloem ſtercker uytvoeren, als gemeen Meel, dewijl deſelve, geſuyvert zijnde van de ſchrale, ende afvegende Semelen, in dewelcke de voornaemſte wermte van den Terwe ſteeckt, veel vetter, taeyer, ende klevender is: derhalven oock de onſienlijcke gaetjens van de Huyt beter kan ſluyten, en den loop der vochtigheden bequamelijcker ſteuten. Men kan daer van mede een Pap maken, deſelve koken in eenigh verkoelende Water, Soetemelck, ofte ſap van de kruyden in 't 1 capittel beſchreven. Uyt deſe fijnſte Bloeme wert het Stijffel ghemaeckt, het welck (gelijck Galenus op de aengeweſen plaets ſchrijft) veel kouder en drooger is, als de Terwe. Kan dapper toeplacken, en ſtopt derhalven alderley Vloet, ſtelpt de Sinckinghen, verſacht de ontſtekinge der Oogen, en gheneeſt de Puyſten, die daer op voortkomen.

Boonen, noch groen zijnde, werden gehouden voor kout en vochtigh: evenwel is het Meel van de ghedrooghde, t'ſamen-treckende, en ſeer verdroogende, waer van een Pap gemaeckt, doet de ſlappe, en waterige gheſwellen ſlincken, gheneeſt de vochtige ſweringen der Borſten, en doet voorts al 't gene wy van de Terwe geſeyt hebben.

3 Wy komen nu tot de toeplackende middelen, die met eenen opdroogen; ende al de vochtigheden, die ſy in de wonde, ofte ſweringe vinden, inſwelgen,

en verteren, derhalven oock bequaem zijn om het bloet te ſtelpen.

Van alle oude tijden hebben de Egyptenaers de doode lichamen van haer vrienden geſocht voor de verrottinghe te bewaren, dezelvige tot dien eynde balſemende met ſodanige droogen, die de bedervinge en verrottinge wederſtaen, ende beletten. Hier toe werde meeſt gebruyckt Aloë, Myrrha, en Saffraen, als mede het ſap van den Ceder-boom, ghelijck uyt Dioſcorides, ende Galenus beweſen is by Guilandinus in ſijn boeck van 't Papier m. 24. ende oock beveſtight wert van Plinius in 't 16 boeck van ſijn Natuerlijcke hiſtorie op 't 11 capittel, ende het 24 op het 5. Waer door oock de boecken, die de tweede Koningh der Romeynen Numa naliet, op papier geſchreven zijnde, als ſy met dit ſap geſtreken waren, vijf hondert ende vijf-en-dertigh jaren gheduert hebben, gelijck de gemelte Plinius getuyght in ſijn 13 boeck ende capittel. Ende hier van hebben de Poëten ghenomen, dat, als ſy yet de onſterffelijckheydt weerdigh achten, ſeggen ſulcks den Ceder-boom weerdigh te zijn; gelijck de Poët Horatius in Arte:

——— *ſperamus carmina fingi*
Poſſe linenda Cedro. en *Perſius* in ſijn Schimp-dicht:
——— *& Cedro digna loquutus.*

Het hout van deſen Boom is mede van dien aert, dat het byna nimmer en vermeluwet, ofte bederft: waerom Salomon daer van den Tempel dede bouwen, en de Heydenen eertijdts haer Afgoden beelden daer van plegen te maken. Door ſodanige middelen zijn de lichamen na eenige honderde, ja duyſende van jaren noch zo verſch, ende fris bevonden gheweeſt, als of ſy maer even een dagh twee drie gheſtorven waren. Dit by zommige aengemerckt zijnde, hebben gemeent, dat de vochtigheyt, die uyt deze gebalzemde lichamen vloeyt, ende gedrooght zijnde dick werdt, een recht heel-middel zoude wezen, om zoo van binnen, als van buyten het bloeden te ſtempen, waer toe ſulcks oock door de banck ingegeven wert de gene, die door vallen, ſlaen, ſtooten, ofte anders, van binnen verzeert zijn. Dezen Balſem heeft den naem van Mumia gekregen, ende gekeurt by den Hooghgeleerden Fernelius 6. Meth. 3. (alwaer hy in plaets van Saffraen Wieroock ſtelt, waer op de Poët mede geſien heeft in dit versken:

Nec ſcombros metuentia carmina, nec thus)

heet en droog in den derden graed, en wat te ſamentreckende. Dan werdt by ons dien rechten Balzem zeer zelden uyt Egypten ghebracht: maer meeſt vleyſch, ende been van arme luyden, wiens lichamen (gelijck onder andere Matthiolus betuygt op Dioſc.) om de minſte koſten, alleen ghebalzemt zijn met Aſphaltus, of Ioden-lijm, zijnde zeker ſchuym, dat de Zee aen ſtrandt, ende tegens de klippen opwerpt, alwaer het, gelijck Dioſcorides ſchrijft, zo hart wert als Peck. En de Arabiſche Geneeſmeeſters. Avicenna en Serapio, en kennen geen andere Mumia, als dit Ioden-lijm. Maer behalven dat deſe Mumia de kracht niet en heeft die haer wert toegeſchreven, ſo is 't grouwelijck zoodanigen middel, inſonderheydt van binnen, te gebruycken, de graven te ſchenden, de ruſtende te ſtoren, ende ons, met ſommige wilde Indianen, tot wreede Menſch-eters te maken. Derhalven is 't ongelijck beter, datmen in plaets van Mumia beſight (ghelijck oock uyt Galenus by Paré is aengemerckt) het Oxycratum, dat is, azijn met water geloutert, het welck door ſijn koude, het vloeyende de bloet tegenhoudt, en door ſijn fijnigheydt, 't geronnen ontdoet, ende verdrijft. Dan die gerigh is om meerder van de Mumia te weten, kan ſien de gemelte Paré in 't 9 boeck van de groote Heel-konſte op 't 7 capittel, als oock Bellonius in 't 2 boeck van ſijn Aenmerckingen op 't 47. cap. Guyon in 't 2 deel van ſijn Verſcheyde Leſſen, het 1 boeck, en 5 capitt. alle by de Schrijvers in de Françoyſche tale uytgegeven.

Corael (waer van breeder in de Ghenees-konſte verhandelt is) verkoelt een weynigh, treckt te ſamen, houdt het bloeden tegen, bedwinght de uytwaſſen, zuyvert de holle ſweringen, ende neemt de vlecken van de Oogen wech.

Bloet-ſteen, is alzoo genaemt, na het Griecx Hæmatites, om dat hy bloet-roodt is, volgens het gevoelen van Galenus, daer in den ouden Theophraſtus volgende, ofte om dat hy den vloet ofte loop van 't bloet kan ſtelpen, ofte oock om dat hy gemorſelt ende gewreven zijnde, het water bloedigh laet. Voor de beſte werdt gekeurt, die geronnen bloet gelijckt, die morſeligh, ghelijck ende ſuyver is. Deze Steen groeyt van zelfs, en uyt de nature in vele bergen van Arabyen, Egypten, Moren-lant, Spaengien, Bohemen, ende Saxen, meeſt in yſere Mijnen, als zelver de ſtoffe van yſer zijnde, volgens de bevindinghe van Agricola, ende andere. Die het yſer willen vergulden, en konnen ſulcks niet doen, ſonder bloet-ſteen. Want de gheſlagene Goude-bladeren, die ſy om het yſer gheſlagen hebben, maken ſy daer mede vaſt ende glat, even als de Schilders met een Wolven-tant. Hy heeft zo veel verkoelinge (hoewel Dioſcorides hem eenige wermte toeſchrijft) als t'ſamen-treckinge, gelijck Galenus wel oordeelt, ende derhalven bequaem voor de ghebreken der Oogen. So fijn als ſtof, op een marmer-ſteen gewreven, ende onder wit van Ey gheſlagen, helpt de rouwigheydt der oogen, beſtaende uyt ontſtekinge, ende ſonder deſelvige, met klaer water. Het poeyer alleen houdt het al te weligh groeyende vleyſch tegen, verdroogt de ſwezen der Oogen, ſtelpt het bloedt, het zy dat het uytgeſpogen werdt, ofte ergens uytvloeyt. Waer van breeder te leſen is by den Griekſchē Geneeſmeeſter Alex. Trallianus in ſijn 7 boeck, op 't 1 capittel.

Alle

Alle *Aerde*, dewijlſe van naturen droogh is, heeft kracht, om voor Heel-middel gebruyckt zijnde, te verdrooghen. De gene, die daerenboven te ſamen treckt, is deelachtigh van koude, en hoe ſy meerder te ſamen treckt, hoeſe meerder verkoelt. Sommige treckt zoo ſterck, datſe op de tonge geleydt, het vel daer van ruckt, andere weynigh, ende eenige niet met allen. De gene, die op de tongh ſcherpbijtende is, heeft een ſeer verhittende kracht, de gene die weynigh doet, heeft weynigh hitte, en noch weyniger, die maer even op de tonge ghevoelt en werdt, behondende nochtans een afvegende kracht. Maer die haer, als met een vettigheydt op de tonge vertoont, ende niet ſcherp en is, noch t'ſamen-treckende, verkoelt, ſluyt alle openingen, en ſtelpt het bloet. Van deſen aert zijn de volgende:

Roode Aerde is driederley, eene die de Timmerluyden gebruycken, een ander, daer de Volders haer laken mede ſchoon maken, ende een derde die wy Bolus noemen, ende, na de plaetſe, van Armenyen, die alleen in de Heel-konſte gebeſight wert. Galenus ſchrijft den ſelvighen 9. Simp. groote kracht toe, te weten, dat hy, door ſijnen ſterck-droogende aert, alle Sinckingen, Loop, ende Bloet-ſpouwen tegen houdt, de ſweringen der Longen in de Teringe, ende de vuyle ſweren des Monts, en Tantvleyſch geneeſt. Hy prijſt hem oock zoo ſeer in de Peſt, dat hy oordeelt, ſodanige krancken ongeneeſlijck te weſen, in dewelcken dezen Bolus den Peſt niet en verdrijft: welcke kracht hem oock toegheſchreven werdt van Agricola, Fallopius, Imperato, ende andere. Ia Ioubert getuyght ſulcks met verwonderingh (daer hy droogh en t'ſamen-treckende is) door ervarentheyt bevonden te hebben.

Geſegelde Aerde komt uyt het Grieckſche eylandt Lemnos, alwaer ſy uyt een welrieckende put, op een bergh ſtaende, eens in 't jaer op ſekeren dagh (op ſtraffe van de doodt, die buyten dien dagh graven) met ſeer groote ſtatye, ende omſtandigheden gedolven wert, gelijck Ferrante Imperato, in ſijn Italiaenſche hiſtorye van ſijn Natuerlijcke Geneeſmiddelen (die hy te Napels aen my vertoont heeft) ſulcks uyt Stef. Albucario breeder verhaelt 5.32. So getuyght oock Galenus 9. Simpl. al op ſijnen tijdt de manier geweeſt te zijn, die om ſulcks te ſien, ſelver (gelijck oock Albucario, ende Bellonius) in 't eylandt ghereyſt is. Het ſuyverſte van deſe aerde werdt ſchoon ghewaſſchen (het welck in voortijden niemandt en mocht doen, als de Prieſter) ende om het water daer uyt te laten lecken, in ſacxkens opgehangen. Uytgenomen, ende gedrooght maeckt men daer kleyne koecxkens van, die ſy met eenige Arabiſche letters beſegelen, als Bellonius beſchrijft, in ſijn Aenmerckingen, ofte het Segel ('t welck de oorſaeck van den naem is, daer het ander Aerde van Lemnos hiet) teghenwoordigh opdrucken van den Turckſchen Keyſer, als Heere van dat eylandt, ghelijckſe eertijts plagh te dragen van een Geyte, als Dioſcorides, ofte als Galenus betuyght, van Diana. Het welck, al ſchijnt het by ſommige verſcheyde, het zelfde is; dewijl die Godinne door een Geyte plagh uytgebeelt te werden.

De Florentijnſche Geneeſmeeſters ſtellen tweederhande ſoorten van *Draken-bloet*, te weten, het eene, ſeker Boom-gomme (groeyende in Porto Sancto, een eylant in Afrijcken) waer van Al. Cadamuſto ghewagh maeckt in het 1 boeck van ſijn Reyſen, op 't 4 capittel, het ander, 't geſuyvert, ende geronnen ſap van het kruyt Achillea, ofte Geruwe, het welck nochtans (hoewel ſulcks Conſtantinus en Serapio zeggen) niet root en is. Andere ſchrijven 't zelve te wezen het bloet van een Draeck, die van een Olifant overwonnen is. So onſeker zijn wy in de kenniſſe van het rechte Draken-bloet. Een Spaenſch ſchrijver Nic. Monardus meent het rechte te beſchrijven Simpl. hiſt. 38. Alwaer hy ſeydt het ſelve ſap te zijn van een vremden Boom, waſſchende in Peru ende Weſt-Indyen, die vruchten ſoude dragen, (hierbenevens den Boom, boven gheheel, ende onder opgheſneden, uytgebeeldt) in dewelcke een

draecxken beſloten is, ſoo konſtigh van de nature gemaeckt, dat het ſchijnt van een ſeer konſtigh meeſter uyt marmer ghehouden te weſen, waer na hy den naem ſoude draghen van Draken-boom, ende het ſap van Draken-bloet, het welck hy oock alle kracht van het oprechte toeſchrijft. Waer uyt ſeyt hy te blijcken de onwetentheydt van de Oude, ende vele Nieuwe, by welcke gantſch onbekent is gheweeſt, wat Draken-bloet was, ende waerom het dien naem hadde. Maer ick en ſie niet hoe Monardus dit kan vaſt maken; dewijl Weſt-Indyen, ofte de nieuwe Wereldt voor de ontdeckinghe

van Chr. Colombo, is aen de werelt onbekent ghe-weeſt. In dit geſchil mogen wy dit alleen voor vaſt en ſeker houden, dat het Draken-bloet, het welck in de Winckels daer voor verkocht, en in de Heelkonſte gebruyckt werdt, niet anders en is, als Bocken-bloet, met den gemelten Bolus, en ſap van Sorben-boom, of t'ſamen-treckende, vermengt. Dit zelve doet al't ghene, en noch krachtiger, als wy van den Bolus terſtont hebben aengeweſen.

Plaeſter, oock *Gyps* na het Griecx ghenoemt, groeyt in byſondere Aderen, die loopende zijn door de Kalck-bergen van Syrien, Grieckenlandt, Italien, Spaengjen, Duytſlant, en eenige andere. Het moet nat, gelijck Plinius ſeydt, gebeſight werden; dewijl het terſtont verdrooght, ende in ſteen verhart, bequaem om in alderhande vormen te gieten. Maer een Menſchen weſen, ghelijck de meerder-gemelte Plinius getuyght, met over het aengeſicht de Plaeſter te gieten, ende dan in de vorme geſmolten Waſch, uyt te beelden, is eerſt aengevangen by Lyſiſtratus, de broeder van den vermaerden Lyſias. Een brave vondt, ende die noch op huyden gevolght werdt. In de Heel-konſte heeft de Plaeſter een ſeer plackende, ende verdroogende kracht: derhalven bequaem om het bloeden te ſtelpen, ende de ontſteken Oogen te ghenezen, onder wit van Ey geſlagen zijnde. Ghebrant, alſo het door 't vyer verdunt, is wel meerder verdroogende, maer minder plackende.

Alle de verhaelde middelen dienen onder Azijn vermengt, die ſelfs byſondere kracht heeft, om met ſtoven het bloet terſtont te ſtelpen.

4 Wy ſullen hier byvoegen eenige Metallen, ofte ghegravene Drooghen, dewelcke placken, ſonder ſcherpigheydt opdroogen, ende niet weynigh te ſamen trecken.

Uyt de twee ſoorten van *Loot*, wit ende bruyn, is het laetſt alleen gebruyckelijck in de Heel-konſte, en werdt van Galenus 9. Simpl. geſtelt kout te weſen. Derhalven al wat met een looden ſtock (gelijck eenige verkoelende kruyden) in een looden vijſel ghe-ſtampt werdt, krijght daer door noch meerder verkoelende kracht. Die oock vermeerdert werdt, als het Loot in Azijn ghewaſſchen is. Daer van wijſt de Grieckſche Dioſcorides de maniere in ſijn vijfde boeck op 't 55 capittel. In een looden vijſel water gierende, ſchrijft hy, ſalmen met een looden vijſel-ſtock ſoo lange wrijven, tot dat het water bruyn, en dick werdt: dan ſalmen daer noch ander water by doen, ende door een doeck ſo dickwils gieten, ende met water ververſſchen, tot dat het alle ſijne bruynigheyt afleyt. Het verkoelt, verdrooght, treckt te ſamen, maeckt vel over de wonden, belet beginnende ontſtekinghen, verbetert alle quaetaerdige ſweeren, inſonderheyt die op vochtige plaetſen, als aen 't eynde van de Dermen, ende Lijf-moeder ſtaen, gelijck mede den open Kancker; waer toe wel een loode plaet dienſtigh is, maer het Poeyer veel bequamer, ghelijck ick, volgende Fernelius, dickwils ondervonden hebbe. Ick ſal ſijn beſchrijvinge, om het ſelve te maken, hier byvoegen. Het Loot wert gheheel dun geklopt, en dan in gantſch kleyne ſnipperkens gheſneden, in ſtercken azijn drie dagen geweyckt, den Azijn alledaegh, ſoo het noodigh ſchijnt, afgietende; daer na uytgenomen, ende by 't vyer ſonder branden ghedrooght zijnde, werdt in een vijſel met moeyten geſtooten, ende alſo tot ſijn poeyer gebracht: ſeer ſonderlingh om de quaetaerdige, ende ingekanckerde Sweringen te ghenezen, en te ſluyten. Gebrant loot doet al het zelfde, maer met meerder ſcherpigheydt, als het niet gewaſſchen is. Gewaſſchen verdrooght en verkoelt: dan ongewaſſchen verdrooght wel, maer en verkoelt niet. De meerder-ghemelte Dioſcorides verhaelt verſcheyde manieren van waſſen, waer van de eerſte de beſte, en daerom oock in 't gebruyck gebleven is. Het Loot dun geklopt zijnde, doet men in een nieuwen aerden pot, tuſſchen beyde Swavel ſtroyende, diemen aenſteeckt, ondertuſſchen met een ſpatel omroerende, tot dat het Loot allegadet wel verbrant. Is verder van den aert, ende gelegentheydt van 't loot te leſen by Fallopius de Metall. 22.

Plumbago, in 't Griecx Molybdæna, na ſijn bruyne verwe genoemt, ende na ſijn glinſterigheyt by de Duytſchen Glants, oock Bley-ertz, na het loot, dat ſy Bley heeten, ende Bleyſweyſch, het welck ſo veel is als Loot-ſweet. Wy noemen het *Loot-aerde*. Het is een overſchot, dat op den gront van den oven blijft legghen, als in den ſelvighen, door het Loot, Gout ofte Silver ghezuyvert is. Heeft meerder verkoelende, en t'ſamen-treckende kracht, als het volgende Silver-ſchuym, waer mede het anders gelijck is, als Galenus ſchrijft. Hier van is breeder te ſien Agricola 10. de Nat. foſſil. 10. Matthiolus op 5. Dioſ. 60. Fallop. de Metall. 25. en 26.

Wanneer de Loot-ader, dat is, de Steen, daer het Loot in is, in den oven gheſtelt werdt, dan ſmelt het Loot, en vloeyter ſuyver uyt: maer geeft evenwel daer na eenighe vuyligheydt op, dewelcke Loot-ſchuym genoemt wert. Dit is van den ſelfden aert, als de Loot-aerde, en werdt mede bequamelijck gebruyckt ſo by ſijn ſelven, als onder Plaeſters, om vel over de wonden te trecken.

Silver-ſchuym heeft wel den naem na 't Silver, volgens de Grieckſche benaminge van Lithargyros, ofte Lythargyrion, dat is Silver-ſteen (ſo genoemt van wegen ſijn ſteenachtige hardigheyt, ende Silvere verwe:) dan komt mede van Loot, ende verſchilt weynigh van het gemelte Loot-ſchuym. Want als het Loot de tweede reyſe verkoockt, ſoo verandert het ten deelen in Silver-ſchuym, ten deele in Loot-aerde. Is tweederley, het eene van Goude verwe, Lithargyrium aureum, en by de Duytſchen Gold-

glede

glede genoemt, het ander van Silvere, dat den naem draeght van Lithargyrum argenteum, ofte Silver-glede, en by ons Gout-ſchuym, en Silver-ſchuym. Doch deſe en verſchillen niet anders, als dat het Goude, ofte gele, meerder kracht uyt het vyer ghetrocken heeft, en dien volgende oock een weynigh ſcherpigheyt deelachtigh is, het welck met waſſchen kan uytgetrocken werden. Ende dan verdroogen ſy beyde in den eerſten graed, ſonder merckelijcke wermte, ofte koude, trecken te ſamen, ſluyten, ende vervullen 't gene te hol uytgegeten is.

Gelijck van bedorven Koper, Koper-root komt, en van Yſer roeſt, ſo geeft het Loot met Azijn vervochtight, ende bedorven zijnde, van hem een witte ſtoffe, die wy na het Latijnſche woordt *Ceruſe* noemen, ende na de ſtoffe ende verwe, *Loot-wit*, gelijck de Italianen niet alleen *Ceruſa*, maer oock *Biacca*, en *Sbiacca* (van *Bianco*) en de Spaengjaerts *Blanquete*. 't Is al gheheel oudt, dat de Vrouwen met de *Ceruſe*, die van wit Loot ghemaeckt werdt, haer aengeſicht geblancket hebben, waerom ſy oock *Ceruſſatæ* (*Martial. 7.24.*

Ceruſſata timet Sabella Solem.)

en de Ceruſe in Latijn Fucus, en in 't Françoys *Fard* genoemt wert.

De Grieckſche Dioſcorides beſchrijft de maniere om de Ceruſe toe te maken: die wy hier wat nader ſullen beſchrijven. In een aerde Pot leggenſe eenige tacken, daer na gieten ſy daer ſo veel van den ſtercken Azijn op, dat de tacken een hant hoogh boven drijven, dan leggen ſy daer over dun geſlagen Loot. De pot met een aerde deckſel, op dat den Azijn niet en ſoude vervliegen, gheſtopt zijnde, werdt des Somers in de Son gheſet, des Winters op een oven, kachel, ofte forneus. Die het Loot vijlen, openen de pot over den thienden dagh, en dat ſo lange tot dat het Loot allegader vergaen is; die het niet en vijlen, maer alle maent. En als ſy ſien, dat al de gheklopte platen, ofte bladeren, door de kracht van den Azijn niet opgegeten en zijn, dan ſluyten ſy wederom de pot, ter tijdt toe, tot dat ſy alteſamen verteren, ende tot Ceruſe vergaen. Dan werdt het ſuyver nat, het welck boven drijft, gekleſt; het klevende, dat onder op de gront ſinckt, in eenen anderen pot gegoten zijnde, in de Son gedrooght. Hier na werdt het geſtooten, ofte gemalen, en dan geſift.

Op deſelfde wijſe wert de Ceruſe van bruyn Loot gemaeckt; dewelcke alleen in de Heel-konſte aengenomen is, ende verkoelt, verdrooght, treckt te ſamen, ſluyt, plackt, en ſtoot te rugge, recht ſtrijdende, ſeydt Galenus, tegens het Koper-root, hoewel het zelve oock met Azijn bereydt werdt. Hy doet daer by, dat gebrande Ceruſe in Sandyx, dat is, Bergh-root, verandert; waer door het wel fijnder, doch niet meerder verwermende konde weſen. De Latijnſche Poët Virgilius maeckt Eclog.4. daer ghewagh van, en wert by Servius, en Vergilius Marcellus volghende Plinium op de gele verwe van een ander mengſel, geduydet, die beantwoort konnen werden uyt Fallopius, de Metall.28. De verſſen van Virgilius, ſlaende op den gulden tijt, zijn de volgende:

Ipſe ſed in pratis aries jam ſuave rubenti
Murice, jam croceo mutabit vellera luto:
Sponte ſua Sandyx paſcentes veſtiet agnos.

Pompholyx, dat de Winckels verkoopen, is het rechte Tutia van de Arabiers, en dat ſy voor Tutia geven, is het Cadmia van de oude Geneeſmeeſters. Het beſtaet uyt de fijnſte voncken, die in de Koper-ovens, als een belle (waer van de naem van Pompholyx in 't Griecx komt) opvlieght, ende boven blijft aenhangen. Waer van breeder te ſien is by Dioſcorides in 't 5 boeck, ende 46 cap. Matthiolus in ſijn Uytleggingen, Fallopius de Metall. 13. en Agricola 3. de Nat. foſſil. 11. en 10. 14. Het is wit en geheel licht, waerom 't ghemeenlijck Nil album, ende in Duytſlandt *Nichtes* ghenoemt werdt. Hadr. Iunius meent dat daer van daen komt het ſpreeckwoordt, *Nichtes iſt in die augen gut*, als of men ſeyde, dat Tutia goet was voor de Oogen, als voor de roode en loopende niet beter zijnde. Want het verkoelt, verdroogt, treckt te ſamen, ſonder (gewaſſchen zijnde) eenige ſcherpigheydt, heelt alle vochtige ende vuyle Sweringe, en ſluyt de Wonden.

Spodium en ſcheelt niet van Pompholyx, als alleen in fijnigheyt. Want het komt uyt de grove voncken die op de vloer van de Koper-ovens nedervallen: waerom het oock ſo zuyver niet en is, maer grover, en bruynder, derhalven genaemt in de Winckels Nil griſcum, en in Duytſlandt *Grauw-nicht*. Het heeft dezelfde krachten van Pompholyx, behalven dat het wat meerder te ſamen treckt.

Cadmia is tweederley, door de nature van ſelfs gegroeyt, ofte door de konſte gemaeckt. De natuerlijcke is een ſteen Lupis Calapinaris genaemt, in Duytſlant Kobelt, en in onze Winckels *Witteklimey*. Komt veel in Bohemen voort, en maeckt het root Koper (het welck ſonder den zelven niet te ſmelten en is) geel, en vermeerdert het zelve een goet deel, ghelijck onder andere den Calmis-bergh, ontrent Aken, ghenoegh uytwijſt. De ghemaeckte Cadmia groeyt mede boven aen de Koper-ovens, en is grover, meerder verdroogende, en t'ſamen-treckende, als het Spodium. Dan de natuerlijcke is minder verdroogende: maer Gebrant, en dickwils met azijn uytgebluſt, ende gewaſſen, en dan op een marmerſteen kleyn ghewreven, verdrijft den brant van de ontſtekene oogen, en verteert de vochtige geſwellen. Die hier meerder bericht van begeert, mach de meerder-gemelte Geneeſmeeſters naſien.

Antymonye werdt, om haer ghelijckeniſſe, die ſy met het Loot heeft, onder de Loot-middelen beſchreven van Dioſcorides 5. 59. met den naem

van Stimmi, ende Stibi, ghelijck oock van andere Griecken. Plinius, Marcellus, ende andere Latijnen noemen het daer na Stibium. Maer de Arabiers *Achiman*, waer van de Chymiſten gemaeckt hebben eerſt *Achmadium*, en ten laetſten *Antimonium*, met welcke benaminghe, als oock by de Arabiſche Geneeſmeeſters Serapio, ende Avicenna gebruyckt, dit Metal in de Winckels alleen bekent is. Het is van verwe den Loot-ſteen ſeer gelijck, maer veel witter ende meerder blinckende. Is tweederley, Manneken en Wijfken. Het Manneken, ſeydt Plinius, is wat rouwer, lichter, zantachtiger, ende minder flickerende. Het Wijfken in tegendeel, blinckt, flickert, is morſeligh, ende ghereten. Werdt gegraven uyt de Silver-mijnen, onder andere Landen, in Duytſlandt ende Bohemen. Eertijdts placht men het gegraven te verkoopen, maer tegenwoordigh het gekoockte. De wijſe daer van is by Agricola aengeweſen in 't 9 boeck de Re metallica. Het verkoelt, treckt dapper te ſamen, verſtopt. Werdt derhalven bequamelijck vermenght onder de Oogh-ſalven, om de Sinckingen ende loopen van deſelvige tegen te houden, te weten het gekoockte, dat geen ſcherpigheyt en heeft, ende ghelijcke kracht met het gebrant Loot. Gemengt zijnde onder verſchen Reuſel, maeckt dat het ghebrande geen puyſten op en werpt, ſtilt de quade Sweringhen, ende belet haer voortkruypen. Sommige Vrouwen beſigen 't ſelve om haer Wijnbrauwen bruyn te maken.

Aluyn is gelijck vele andere Metallen, ofte door de konſte ghemaeckt, ofte natuerlijck, waer van verſcheyde Mijnen zijn in Spaengjen, Duytſlandt, ende Italyen. Bembus in 't 4 boeck van ſijn hiſtorye van Venetyen ſchrijft, dat het aldaer met ongheloofelijcke winſt van de eygenaers ghegraven wert by Caſtello, ende Leandro Alberti, gelijck ick oock ſelfs geſien hebbe, tuſſchen Napels, ende Pozzulo. Hy beſchrijft mede in ſijn Italiaenſche beſchrijvinge van Italyen, deſe maniere om het ſelve te koken. Sy branden de Aluyn-ſteenen in een oven, ende dan gieten ſy daer over Put-water, daer ontrent zijnde. Als de Steen ſo eenige dagen geweyckt is, dan vergaet hy tot aſſche. Waer uyt ſy daer na een Loogh trecken, het welck ſy gieten in houten backen, in dewelcke wat geſtaen hebbende, waſcht den Aluyn allencxkens aen de kanten, niet anders als Ys-egels, ofte Criſtal. Te Luyck doen ſy daer Piſſe by, ende ſonder deſelvige ſoude ſy nauwlijcks Aluyn konnen maken. Het ſelfde is mede van Italiaenſch Aluyn aengheteyckent by Fernante Imperato 13. dell' Hiſt. Naturale 12.

Den Aluyn doet dienſt aen Gout-ſmeden, Verwers, Druckers, en Heel-meeſters.

De Goutſmeden beſigen Aluyn, om haer Gout te ſuyveren, ende met de bladeren het Koper te vergulden.

De Verwers zieden haer Wol, ende Lakenen in Water, daer Aluyn in gheſmolten is, waer door ſy de Verwe eerder vatten, ende langher behouden.

De Druckers doopen haer dun, los, ende doorvloeyent papier in Aluyn-water, het welck daer door zo vaſt wert, dat het den inckt kan verdragen, ende voor Schrijf-papier verſtrecken, het welck ſy Planeren noemen.

De Heel-meeſters ghebruycken den Aluyn, om door ſijn verdroogende, ende t'ſamen-treckende kracht, het geſwollen, ende pappigh Tantvleyſch te ſlincken, en op te droogen, de loſſe, ende leuterende Tanden vaſt te ſtellen, het loopen van 't Bloet, uytbreken van Puyskens, ende het dragen van de ooren op te houden.

Buyten de verhaelde ghebruycken heeft hy noch een ſonderlinge kracht te benemen, ende te beletten dat het geen brant en maeckt. Welcke wetenſchap ſommige Velt-overſte wel te pas gekomen is. Waer van wy een exempel lezen by Agellius 15. Noct. Attic. 1. uyt een oudt ende achtbaer ſchrijver: Doen L. Sylla het Landt van Athenen beſtormde, ende Archelaus, den Overſten van den Koningh Mithridates de plaetſe beſchermde, ſoo en konde een houte block-huys, dat aldaer tot verweringh opgherecht was, ronts-om met vyer omhelſt zijnde, niet in brant gheraken: om dat het van Archelaus met Aluyn beſtreken was. Welcke gheſchiedeniſſe wel te ghelooven is, dewijl bevonden werdt dat Aluyn niet alleen het branden en belet, maer oock den brant uytbluſcht. By Babylonyen groeyt ſeker lijm, Naphtha ghenoemt, in het welcke dit wonder gheſpeurt werdt, dat de ghene, die daer mede gheſmaert is, het vyer na hem treckt, ende dat den brant met gheen water uytgebluſcht, maer noch meerder ontſteken werdt: dan om den ſelfden uyt te bluſſchen, is noodigh Slick ofte Azijn, dan het bequaemſte is Aluyn. Om ſulcks te verſoecken, heeft Alexander de Groote, zeker jonckxken met het lijm doen beſtrijcken, het welck terſtont in brandt rocht, met het grootſte gevaer des levens, dat haeſtelijck voor-komen is door den Aluyn, daer mede den brant gantſch geſliſt werde.

5 Uyt de verhaelde Enckele werden menghelmiddelen in de Winckels ghereedt ghehouden, te weten, Plaeſters, ende Salven, als Empl. Defenſivum, Diapompholygos, Ung. Album, è Ceruſa, Nutritum, Diachalciteos, ende Exiccans rubrum. Ghelijck elck Heel-meeſter, na byſondere ghelegentheydt der ghebreken, een byſonder mengelmiddel kan bereyden, uyt de verhaelde Enckele.

Het

Het IV. Capittel.

1 *De Pijn-ſtillende middelen, door verſachtende kracht.*
2 *Enckele, als Maluwe, Huemſt, Witte Lelye, Camillen, Melilote, Lijn-zaet, Fenigrieck, Melck, Boter, Olye, Amandel-olye; Wolle-vet, Smeer, Verckens-reuſel, Kalfs-vet, Hoender-vet, Ganſen-vet, Menſchen-vet, Mergh, Herts-mergh, Kalfs-mergh.*
3 *Toegemaeckte, ofte mengel-middelen.*
4 *Maniere om te gebruycken.*

I

ALle pijn beſtaet in 't ontdoen van 't gene te ſamen ghevoeght is, en dat is de naeſte oorſaeck: ghelijck het middel, 't welck die wechneemt door teghen-ſtrijdende kracht, de pijn recht ſtilt, maer evenwel niet pijn-verſachtende genoemt werdt, dan alleen 't ghene de oorzaeck blijvende, de pijn alleen verſoet, en verſacht. Sodanigh middel is ofte gematight, en ons lichaem ghelijck, ofte werm in den eerſten graed, en fijn van ſtoffe.

2 *Maluwe* (ſo genaemt na den Latijnſchen naem Malva, die wederom komt van 't Griecx Malacha, als of men ſeyde verſachtende, waerom ſy oock by deſelve Griecken Akopos, dat is, pijnſtillende gheheeten werdt) is vochtigh ende ſlijmerigh, met een lauwe ofte matige wermte; derhalven verdeelende, en morw-makende. Het affietſel is bequaem tot de hardigheydt van de Lijf-moeder, krimpinge van de Dermen, ſmerte en rouwigheyt van de Blaes, 't zy van binnen door een Clyſterie inghegſpeut, ofte van buyten geſtooft: in welcke maniere het alle harde geſwellen kan verſachten. De bladeren van Maluwe gezoden ende geſtooten, genezen het Wilt vyer, en alle heete opdrachtigheden, als oock de verbrantheydt. Noch heeft dit kruyt byſonders, dat het opſteken van eenige angelen, die door Spinne-koppen, Weſpen, ofte Byen gedaen zijn, geleyt, de pijn verſacht, gelijck Dioſcorides ghetuyght 2. 111. alwaer hy noch byvoeght, dat de geſtampte bladeren met Olye vermengt, en op de huyt geſtreken, deſelve voor het ſteken van ſodanigh ongedierte bevrijden.

Witte Maluwe, ofte *Huemſt* (in de Winckels met den Grieckſchen naem Althea bekent) is werm in den eerſten graed, ende een weynigh vochtigh, te weten, in haer bladeren. Want, volgens de getuygeniſſe van Galenus, zo zijn haer zaet, en wortelen wat drooger, als oock fijnder van ſtoffe. Sy ontdoet, ſcheyt, verteert, en vermorwt alle hardigheydt, ende verdrijft alle ſmerten en ontſtekingen.

Witte Lelye heeft in ſijn bladeren, ende wortels, ghelijck Dioſcorides ende Galenus ghetuyghen, een droogh-makende, afvegende, tamelijck verdouwende, rijpende, en verterende kracht. De wortel ghebraden, ofte met Olye van Roſen gemenght geneeſt de verbrantheydt. Het affietſel, pap ende ſlijmerigheydt doen alle geſwellen tot etter komen, en verſachten met eenen de pijn, die door het rijpen der vochtigheyt veroorſaeckt wert. By ons is de wortel alleen in 't ghebruyck: dan de bladeren werden tot het verhaelde oock dienſtigh gehouden, en tot alles krachtiger, van Fernelius, het ſap uyt de bloemen geperſt.

Camillen zijn matelijck verwermende, en een weynigh verdroogende, fijn van deelen, ende derhalven krachtigh om al 't gene in een ghetrocken is te ontdoen, en te ontſluyten, alle harde gheſwellen te verſachten, morw te maken, te doen verdwijnen, of tot etter te komen, de rauwe vochtigheden te doen rijpen, ofte te ſcheyden.

Welrieckende Klaveren, ofte *Melilote*, ende na den Grieckſchen naem by ſommige Malloote genoemt, is werm en droogh in den eerſten graed, met eenige t'ſamen-treckinghe. Evenwel heeft ſy noch een ſcheydende en verterende; als ook een rijpmakende kracht. Sy verzacht alle ontſtekinghen ende heete geſwellen, inſonderheyt, gelijck Dioſcorides ſchrijft, die aen de Oogen, Lijf-moeder, Schamelheyt, ende Eynd komen, alleen in ſoete Wijn ghezoden, ende opgeleydt, ofte met doyeren van gebraden Eyeren, Meel van Fenigrieck, Lijn-zaet, of Terwen-bloem gemenght.

Lijn-zaet is (ghelijck Galenus ſchrijft 7. Simpl.) werm in den eerſten graed, doet ſcheyden ende vermorwt alle heete, ſo wel inwendige als uytwendige gheſwellen, het meel met Honigh, Olye, ende een weynigh water tot een Pap ghekoockt zijnde, als Dioſcorides getuyght 2.96. Deſelfde voeghter by, dat Lijn-zaet met Looge vermengt, rijp maeckt, en doet uytbreken, ofte verdwijnen alderhande ſweringen, ende harde geſwellen achter de Ooren (Parodites ghenoemt) aen den Hals, ende andere leden des lichaems. In Wijn ghekoockt, ſuyvert het de ſweringen van 't Hooft, ſtilt het Wilt-vyer, en verdrijft alderhande vlecken.

Fenigrieck werdt alleen gebruyckt in ſijn Zaet, het welck, volgens de getuygeniſſe van Galenus 8. Simpl. is werm in den tweeden, ende droogh in den eerſten graed. Het Meel, ſchrijft Dioſcorides 2.95. heeft een ſachtmakende, en verdeylende kracht. In Mede geſoden tot een Pap, doet ſcheyden alle inwendige en uytwendige geſwellen.

Melck van alle vremde hoedanigheyt, ſchrijft Galenus 10. Simpl. ontbloot zijnde, is een verſachtend Heel-middel, bequaem voor de ſcherpe, en bijtende Sinckinghen, inſonderheydt der Ooghen, deſelvige niet alleen door haer wey ſuyverende, maer oock door haer vettigheydt verſachtende; waer toe het Sogh van een gheſonde Vrouwe, verſch zijnde, alderbeſt, en het menſchen lichaem aenghenaemſt is. Doch alle Melck rijpt, en verſacht, voornamelijck Koeye-melck; onder wit van Ey geſlagen verdrijft de roodigheyt van de oogen, en verſacht alderhande Sweriugen.

Boter, een derde deel van de Melck zijnde, heeft veel van deſelfde krachten. Want, ghelijck Galenus wel ſchrijft in 't gemelte boeck, is van aert verſachtende, rijpende, en wat verdouwende. Sy en geneeſt maer kleyne, ende in teere lichamen voortkomende ghefwellen. Op het Tant-vleyſch van de kinderen geſtadigh geſtreken, doet de Tanden raſſer uytkomen.

Olye, is het vet ſap der Olijven, daerom gemeenlijck Olye van Olijven, ofte van Olijf genoemt, een vrucht van Olijf-boom, waer na ſy oock den naem treckt van Boom-olye. Deſe uyt rijpe Olijven geperſt, ongezonten, ende niet te oudt, is matelijcken werm, verſachtende, ende vochtigh-makende, een recht middel voor de vermoeytheydt, ende om het lichaem rap, en ſterck te maken. Waerom ſy oock in voortijden by de Griecken, ende Romeynen ghebruyckt is gheweeſt, om de lichamen van de gene, die een ſtercke oeffeninge aennamen, ofte in 't Badt gingen, daer mede te beſtrijcken, gelijck breeder te ſien is by den Italiaenſchen gheneeſmeeſter Mercurialis 1. de Arte gymnaſtica 8.

Olye van *Soete Amandelen* is tot alle het zelfde bequaem, en noch krachtiger.

Vet van *Vuyle*, en *Ongewaſſchen Wolle*, ofte *Wolle* met der *Yecken*, heeft een verwermende, verzachtende, en ontdoende kracht. Verſoet alderhande pijn, inſonderheyt van geſlagen, of gepletterde leden, 't zy alleen, ofte met Olye van Roſen, ende een weynigh Azijn opgeleyt.

Alderhande *Vet*, ofte *Smeer*, het welck fijn van ſtoffe is, verzacht de pijn, en verſoet de ſcherpigheyt van de vochtigheden. Dat van Wilde Dieren genomen werdt, is mede verdouwende, en verdrijvende, maer van Tamme valt grover en vochtiger.

Vet van *Swijnen*, ofte *Verckens-reuſel*, heeft deſelfde kracht van den Olye, behalven dat het noch wat meerder verzacht, ende rijpt, evenwel ſonder eenige hitte, als onſe natuerlijcke wermte zeer ghelijck zijnde.

Kalfs-vet is wat wermer en drooger als de Verckens-reuſel, die het anders in krachten navolght.

Hoender-vet heeft noch meerder vermorwende, en verzachtende kracht, en ſtilt de bijtende ſcherpigheyt der vochtigheden.

Ganſen-vet is wermer, en fijnder van deelen, als dat van Swijnen, ofte Hoenderen, en kan dien volgende beter verſachten het gene dieper ſteeckt.

Menſchen-vet, ghelijck het tuſſchen al de Smeren middelmatigh is, ſo heeft het oock tot alles een middelmatige kracht.

Mergh verſacht alle hardigheyt. De beſte is *Herts-Mergh*, daer na *Kalfs-mergh*.

3 Hier van werden gemaeckt Olye van Camillen, van Lelyen, van ſoete Amandelen: Stovingen van de wortels van Lelyen, en Huemſt, de bladeren van Maluwe. De bloemen van Camillen, ende Meliloten. Van deſelve geſtooten wert een Pap bereyt met het Meel van Lijn-zaet, en Fenigrieck in Soetemelck gekoockt, ende daer dan onder vermenght verſchen Olye, ongezoute Boter, Mergh, ofte Reuſel. Men kan oock een Pap bereyden van een kruym Wittebroots, in werme Melck geweyckt, ende dan vermenght met het taeye ſlijm, dat met lauw Water getrocken is uyt Huemſt-wortel, Fenigrieck ofte Lijn-zaet, daer by doende twee doyeren, ende een vierendeel loot Saffraen.

4. In 't ghebruyck van deſe middelen, die de pijn verzachten, ſonder de oorſaeck wech te nemen, dient wel gelet, dat ſy niet alleen, en onvermenght gebeſight en werden op lichamen, die geheel bloetrijck, ofte vol quade vochtigheden zijn. Want door haer verſachtende krachten verſlappen ſy het deel, daer ſy opgheleydt werden, het welck dan daer na meerder vochtigheden ontfanght, en behoudt, waer door het oock de ſpanningh ende pijn vermeerdert. Derhalven is 't goet, dat in ſodanigen gelegentheyt onder deſelve wat t'ſamen-treckende gemengt werden, doch weynigh. Want ghelijck de verzachtende middelen de pijnige deelen doen verſlappen, ſo wert door het te ſamen trecken de pijn verdubbelt. Derhalven ſal dit de mate zijn, dat de ſinckinge lichtelijk tegengehouden, de ſwacke deelen verſterckt, en de pijnlijckheyt verzacht wert.

Het V. Capittel.

1 *Pijnſtillende Middelen, door verdoovende kracht.*
2 *Enckele, als Bilſen-kruyt, Scheerlinck, Mandragora, Heul, Opium, Nacht-ſchade, Stomp-viſch.*
3 *Mengel-middelen.*
4 *Maniere om te Gebruycken.*

I

NA dat wy aenghewefen hebben de Middelen, door dewelcke de pijn verzacht wert: ſoo ſullen wy nu komen tot de gene, waer toe men gedreven, ende als gedwongen wert, wanneer de andere niet en helpen, te weten, de verdoovende. Deze ſtillen de pijn, niet om dat ſy de oorſaeck (waer in de rechte gheneſinge beſtaet) wechnemen, ofte verzachten: maer om dat ſy door haer verdoovende kracht het gevoelen van 't pijnlijck deel zoo verdooven, dat het zelve, de prickelende oorſaek van pijn niet gewaer en wert. Dit verdooven en geſchiet niet door koude, maer door een byſondere kracht. Derhalven hebben de Grieckſche Geneeſmeeſters ongelijck, als ſy ſchrijven, dat alle verdoovende middelen kout zijn, ende daerom oock de Arabiſche, 't welck van de nieuwe gevolght wert, met de alderheetſte droogen, als om haer overgroote koude te matigen, dezelvige vermengen; ſelfs met het bradende Euphorbium, in 't mengel-middel, Philonium Romanum genaemt:

Daer

Daer nochtans Opium met ſijnen ſeer bitteren ſmaeck, ende ſtercken reuck (waer van breeder in het 14. Cap. van 't eerſte Deel) ſijn hitte genoegh uytwijſt, ende evenwel de pijn, ghelijck teritont ſal werden aenghewefen, boven alle andere verdooft. De Hoogh-geleerde, ende Meer-gemelte Fernelius, Genees-meeſter van Hendrick de II. Koning van Vranckrijck, ſtaet toe, dat alle verdoovende middelen dapper kout zijn, maer dat ſy evenwel door die onghematigheydt de pijn niet en verdooven, dan door eenen byſonderen aert. Want, ſchrijft hy, 6.*Meth*.5. grooten Donder-baert, al is hy kouwer dan Bilſen-kruydt, ſo kan hy op eenigh deel geleydt zijnde, het ſelve niet verdooven. Ende daerom voeght hy 5. *Meth*. 27. in de Gichte, als de overgroote pijn niet en verſacht, by den ſelven, en Mandragora, wat Opium, inſonderheydt in heete gebreken, als vaſt ſtellende, dat Opium kout ſoude weſen, waer van het tegendeel waer is.

2 *Bilſen-kruydt*, te weten, dat witte bloem, ende zaet heeft, verſacht alle onſtekingen, ende de pijn, die daer door verweckt werdt, ghelijck in het eerſte capittel is aengewefen. Duretius, Genees-meeſter van den Koninck van Vranckrijck, doet ſijne verkouwende kracht matighen met ſoete-Melck, met welcke ſtovinghe hy verklaert de Gicht-pijne verdreven te hebben.

Scheerlinck is van den eygen aert, en noch kouder. De bladeren, als oock het ſap uyt deſelvige, ende de bloemen gheperſt, zijn ſeer verdoovende, waer van breeder te ſien is in 't 24. Cap. van 't eerſte Deel.

Mandragora, ghelijck Galenus ſeydt, 7.*Simpl*. verkout in den derden graed. Het ſap uyt de wortels, bladeren, ofte Appels geperſt, ſtilt de pijne, ende verkoelt alderhande vyerigheydt.

Heul verſacht in ſijn af-ſietſel van bladeren, ende bollen, alderley brandt, ende de pijn daer uyt ontſtaende: maer noch meerder werdt deſelfde verdooft, door *Opium*, ghelijck breeder verhaelt is in 't 14. Capittel van 't eerſte Deel.

Nacht-ſchade is mede van den ſelfden aert, gelijck wy hier voor in 't eerſte Cap. hebben aengewefen.

Stomp-viſch, wert onder andere plaetſen gevanghen by Marſeille in Vranckrijck, ende by Venetien, ende Genua in Italien, heeft eenige gelijckeniſſe met onſen Rogh. Theophraſtus, Ariſtoteles, Galenus, Plutarchus, Plinius, Averroës, Albertus, Bellunenſis, ende verſcheyde andere, getuygen, deſe Viſch ſoo dapper te verdooven, dat hy ſelfs door het Net, ofte yet anders daer hy mede ghevangen werdt, ſijn kracht uyt-gheeft, ende de Viſſchers handen doof maeckt, ende haer ghevoelen beneemt, ofte een ſchudden ende beven daer in verweckt; waerom hy by de Venetianen Tremolo, ende by die van Genua Tremoriza ghenoemt wert, gelijck oock van de Spaengiaerts Tremilega, van de Duytſchen, Zitterling, Zitter-fiſch, Schleffer, ofte Kramp-fiſch, als Kramp verweckende. Soo konnen wy hem in onſe Tale Kramp, ofte Stomp-viſch noemen, die in het Latijn den naem heeft van Torpedo. Den Olye daer deſe Viſch levendigh (want doodt zijnde, en heeft hy die kracht niet) in geſtickt is, verdooft het gevoelen, ende neemt alſo de pijn wech.

3 Wt de verhaelde Enckelen werden toe-ghemaeckt *Philonium Romanum*, de Pillen van Honts-tonghe, Populioen-ſalf, Olye van Bollen, Bilſen-kruyt, ende 'tgene de meeſte kracht heeft, *Opium*, ofte 't gene daer uyt getrocken wert.

4 De verhaelde middelen, als ſy niet te ſterck oft te veel opgeleydt en werden, konnen by noodt (want buyten den ſelven dienen ſy beter na-gelaten) bequamelijck den brandt, ende onſtekinge van geſwellen, ſweringhen, ende anders, wech-nemen, als oock de pijn, die uyt deſelvige veroorſaeckt. Maer onmatelijck ghebruyckt, ſouden ſy het pijnelijcke Deel verderven, ende gantſch van ghevoelen, ende leven berooven.

Het VI. Capittel.

1 *Verſachtende, ontdoende, lucht-ghevende, ende verterende Heel-middelen.*
2 *Enckele; als Lijn-zaet, Fenigrieck, witte Wijngaert, wilde Concommers, Liſch, Hadich, Schaeps-wolle, Reuſel, Vet, Mergh, Ladanum, Harſt, Sagapenum, Galbanum, Ammoniacum, Bdellium, Styrax, Tacamahaca, Caranna, Opopanax.*
3 *Toe-gemaeckte, ofte mengel-middelen.*
4 *Recht ghebruyck.*

I

Wy hebben dus verre beſchreven de Heel-middelen, die meeſt ſtrijdigh zijn tegens de heete ghebreken. Derhalven ſullen wy nu aenwijſen de gene, die de koude verſachten, ontdoen, en lucht-geven, te weten, harde geſwellen, uyt koude, ende gheronnen vochtigheden vergadert, en op-geworpen zijnde. Soo dat wy voor een verſachtende Heel-middel eygentlijck rekenen, niet dat het gene, door menichte gheſpannen is, ontlaſt, ofte 'tgene te ſeer verdrooght is, vochtigh maeckt: maer het welck dat gheronnen is, verwarmt, ontdoet, ende lucht ghevende, doet ſlincken. Soodanigh is matelijck van ſtoffe, niet warm boven den tweeden graed, (op dat het door ſijn hitte, het dunſte van de vochtigheydt uyt-treckende, het overighe niet en ſoude verharden) vermenght met een luchtighe vochtigheydt, gelijck rijpe Olye, ende Vet van een gematight Dier, uyt dewelcke geen ſcherpigheydt, ofte eenige uyt-ſtekende hoedanigheydt, maer alleen een ſoetachtige vettigheydt geproeft en wert. Dan deſe zijn maer enckel verſachtende. Andere hebben daer-en-boven kracht, om de onſienlijcke gaetjens van de Huyt ſachtjens te ontdoen, en daer door de beſlote vochtigheden lucht te geven, ende

ſoo te doen uyt-waeſſemen. Sulcke zijn dun van ſtoffe, om te beter in te konnen dringen, van gematigheydt matelijck warm, om door onmatige hitte, en drooghte, de openinghen niet te ſluyten; gelijck doen die grof, ende kout zijn. Derhalven die enckel vervochtigen, gelijck Vyolen, Maluwe, Olye, hebben een ſachtelijck vermorwende kracht. Die wat warmer, ende fijnder zijn, verſachten, vermorwen, ontdoen, en openen, als Camillen, Lelyen, drooge Vijgen, ongezoute Boter, en verſche Verckens-reuſel. Maer die noch fijnder van ſtoffen, ende heeter van gematigheyt zijn, te weten, tot den tweeden, oft den derden graed, vermorwen, verdouwen, ende verteren alle harde gheſwellen; van welcken aert, ende krachten de volgende deelachtigh zijn.

2 *Lijn-zaet*, ende *Fenigrieck*, in Water geſoden, ende daer mede gheſtooft, ofte het Meel in water ende Camil-olye ghekoockt, ende Paps-gewijs opgeleydt, verſacht ende vermorwt alle hardigheden.

Witte Wijngaert, ofte *Bryonia*, is warm, en droogh in den tweeden graed. Sijnen wortel is meeſt in het gebruyck, die verſacht ende verdouwt de harde geſwellen, doet deſelve rijpen ende door-breken. Reynight de Huyt van Rimpelen, Fronſſen, Sproeten, Puyſten, geſtooten, ende met Fenigrieck-meel, ende Olye gheſoden. Suyvert, in Wijn ghekoockt, het vuyl vleeſch, ende de quade Sweringhen, ontdoet, ende ſcheydt het gheronnen bloedt, verdrijft de blauwigheydt van geſtooten, gevallen, ofte geſlagen Leden. Geſtooten op de gemorſelde beenderen geſtroyt, treckt uyt de Wonden, Splinters van de ghemorſelde beenderen. De vruchten (die wy Quartel-beſyen noemen) hebben kracht om quaet Schorft te heelen.

Wilde Concommers, zijn warm en droogh in den tweeden graed, fijn van ſtoffe, ende derhalven ſuyverende, ſcheydende, ende verterende. Waer toe ghebruyckt werden de wortel, ende het ſap van de vrucht. Sy verſachten, ende verdrijven alle koude, ende oude hardigheydt, met Meel van Gerſten-mout, in Water ende Olye ghekoockt, onder Termenthijn gemenght, rijpen, ende openen de geſwellen. Het af-ſietſel van de wortel uyt Azijn, verdrijft de Gichte, ende andere pijn van de ghewrichten. Droogh gheſtooten (waer toe het ſap van de vrucht noch krachtiger is) ende met Honigh vermenght, ſuyvert, ende neemt wech Krouwagie, Sproeten, ende alderley vlacken.

Liſch in ſijn wortel, zijnde heet en droogh in den derden graed, verſacht, opent, ende verdrijft alle hardigheyt, het zy datmen met ſijn af-ſietſel ſtooft, ofte hem onder ſacht-makende Pappen vermengt.

Hadich is by-na van den ſelfden aert. In ſijn jonge bladeren noch verſch, en malſch zijnde, onder Meel van Gerſten-mout ghemenght, verſacht, ſcheydt, ende verdrijft alle koude gheſwellen; als oock de verbrantheyt, Honde-beten, ende Gichte. Het ſelfde doet oock de wortel, met Stieren-vet gemenght. Sijn af-ſietſel vermorwt de harde Lijf-moeder, opent de verſtopte; ende verſacht alle gheſwellen, daer ontrent komende, met den ſelven geſtooft, ofte gebaedt zijnde.

Wolle met der *Yecken* (waer van in 't voorgaende capittel geſproken is) verſacht en verdouwt meerder, als eenige andere Vettigheydt.

Verckens-reuſel, als hy oudt ende onghezouten is, verſacht ſtercker, als verſche: want hy verkrijght door den ouderdom eenige warmte, ende ſcherpigheydt, die hy, verſch zijnde, noch niet en heeft. Maer de andere warmer ſmeren, als het Vet van Hoenderen, Ganſen, Enden, Kalveren, Oſſen, hebben meerder kracht van verſachten, als ſy verſch zijn, alſo deſelvige door den ouderdom te heet, ende te ſcherp werden, waer door ſy dan oock ſtercker verdrooghen, ende verteren. Het ghene van noch droogher Dieren ghenomen wert, als van Honden, Stieren, Bocken, ende Harten, is noch ſo veel meerder verdroogende, ſonder verſachtinge.

Merch, ghelijck het pijn ſtilt, als in 't voorgaende capittel geſeydt is, ſoo heeft het oock kracht om te verwarmen, te verſachten, ende te ontdoen. Wert in 't laetſte van de Somer vergadert, het drooghſte uyt den Rug-graed, het vochtighſte uyt de andere beenderen. Tot de hardigheydt van het Ingewant, ende de zenuwachtige Deelen heeft Herten-mergh den meeſten prijs: waer op volght, doch met ſlapper kracht, Kalfs-mergh.

Ciſtus Ledom (waer van Cluſius thien geſlachten heeft, by dewelcke Lobel noch drie andere doet) is een leegh heeſter, de Ciſtus niet ongelijck. Heeft lange, ſwarte, klamme, ende in 't aentaſten wat klevende bladeren. Want ſy zijn deelachtigh een taeye ende Termenthijnachtighe vettigheydt, die haer van buyten op ſommighe tijden uyt-geeft, te weten in 't Voor-jaer, ghelijck den ouden Dioſcorides ſchrijft 1.110. ofte liever, gelijck Bellonius, die ſulcks ſelver geſien heeft, getuycht in 't eerſte Boeck van ſijn Françoiſche Aenmerckingen op het ſevende capittel, in de Somerſche Maenden, ende hoe de Sonne meerder hitte geeft, hoe ſy deſe vettigheydt meerder uyt-treckt. Dit heeſter waſt op woeſte, ende ongebouwde plaetſen van Spaengien, ende by Mans in Vranckrijck, dan het beſte in 't Grieckſche Eylandt Cypers, ende Creta, nu Candien genoemt, alwaer de gemelte Bellonius de Termenthijnachtige vettigheydt heeft ſien af-nemen. De Griecken, ſchrijft hy, hebben een byſonder werck-tuygh, gelijck een Ros-kam ſonder tanden, waer mede ſy deſe vettigheydt van de tacken, ende bladeren afſchrappen, met onlijdelijcken arbeydt, als zijnde in het heetſte van de Honts-dagen, en op 't Gebergh-te. By-een vergadert, wert door-gedaen, ende in

klonſers,

klonſers, ghelijckmen in de Winckels ſiet, bewaert. Deſe vochtigheydt, in 't Griecks,ende daerna in het Latijn *Ladanum* geheeten, in 't Arabiſch *Laden*, ofte *Loden*, in 't Italiaenſch *Laudano*, ende *Odano*, in het Spaenſch *Xara*, werdt in Griecken-landt, daer het rechte in overvloet voort-komt, veel ghebruyckt, om de bedompte, ende quade lucht met haer wel-rieckende warmte te ſuyveren,gelijck wy hier doen met Wieroock, Genever-beſyen,Nagelen,oft dier-gelijcke. Wert oock veel gedaen in Reuck-ballen, ende alderhande Reuck-werck. Dan behalven den aenghenamen reuck, heeft dit *Ladanum* noch ver-ſcheyde kracht in de Heel-konſte.

Het is verwarmende, ſeydt Dioſcorides, ende ſulcks ſchrijft *Galenus 7. Simpl.* in den tweeden graed, met een weynigh t'ſamen-treckende,fijn van ſtoffe, ende daerom verſachtende, morw-makende, verterende, ende rijpende. Derhalven bequaem, om tot een *Peſſus*, ofte ſet-pil gebruyckt,de hardig-heydt van de Lijf-moeder door ſijn verſachtende kracht, wech te nemen,ende deſelve door ſijn droo-ge t'ſamen-treckinge te verſtercken, haer overtol-lighe vochtigheydt op te drooghen. Door welcke kracht het oock belet het uyt-vallen van 't hayr. Streckt, in 't korte, om alle pijn, die uyt koude ver-oorſaeckt, te ſtillen, ende alle harde gheſwellen te doen ſlincken. De meer-ghemelte Dioſcorides keurt voor het beſte, het welck boven ſijnen lieffe-lijcken reuck, geelachtigh van verwe is, wat na den groenen treckende, van ſtoffe vet ende taey, doch niet zandigh, maer klevende ghelijck Harſt.

Pijn-boom heeft in ſijn ſchorſſen eenen drooghen, ende t'ſamen-treckenden aert,die doen het vel over de Wonden groeyen, ende gheneſen de verbrandt-heydt. De vettigheydt,die uyt deſen Boom vloeyt, ende *Harſt* genoemt wert, noch verſch zijnde, ſtilt de pijn van de ghewrichten, inſonderheydt in de Heupen, verſacht ende verdouwt de hardtſte ghe-ſwellen: maer die ouder is, heeft meerder kracht om te verwarmen, ende te verteren. Dit ſelfde grijpt oock plaets in Harſt,ofte Gomme van andere Boomen.

Het kruydt, dat in 't Griecks *Narthex*, in Latijn *Ferula*, ende daerna in François ende Italiaenſch, *Ferola* genoemt wert, ende in 't Spaenſch *Cannaheia*, (om haer rietachtigheydt) is van ghedaente onſe Fenckel niet ongelijck; ende waſt veel in Aſien,ende Afrijcken: doch mede in Europa, ghelijck ick het ſelfde gheſien hebbe in Italien ontrent Florençen, Romen,Napels,ende in Vranckrijck ontrent Mom-pellier, ende Marſeille. Het is van verſcheyde ſoorten, ſelver oock na de verſcheydenheydt van de plaetſen, daer het groeyt, ende daerom brenght het oock verſcheyden Sap, ofte Gomme voort, *Sa-gapenum*, *Galbanum*,ende *Ammoniacum*,alle drie in de Heel-konſte gebruyckelijck.

Sagapenum is heet in den derden, ende droogh in den tweeden graed, ſeer vermorwende, ende ver-terende. Werdt derhalven ſeer bequamelijck ge-bruyckt teghen alle Kramp, Lammigheydt, Trec-kinge, ende weedom der Zenuwen. In Azijn ge-weyckt, verteert, verdrijft, ende doet ſcheyden alle hardigheydt in verouderde koude gheſwellen, ende klieren. Verklaert het geſichte, ende verdrijft de ſchemeringhe, ende vlecken van de Oogen, met Sap van Wijn-ruyte gemenght. Belet oock het uyt-vallen des hayrs.

Voor de beſte wert ghekeurt van den Arabiſchen Genees-meeſter *Meſue*,die klaer is,van buyten geel, van binnen wit, na Loock ruyckt, ſcherp op de Tonge, ende lichtelijck ſmelt.

Galbanum verwarmt tot by-na in den derden graed, en verdrooght tot in den tweeden, verſacht, koockt, verdunt, doet ſcheyden, treckt doornen, ende ſplinters, doet de koude geſwellen rijpen,ende door-breken. Met Azijn,ende Salpeter vermenght, verdrijft de Sproeten, ende den Tantſweer in de holligheydt gheſteken.

Werdt meeſt ghepreſen van Dioſcorides,het ge-ne uyt veel kleyne ſtucxkens beſtaet, ende Wie-roock ghelijckt, dat ſuyver, vet, ende niet houtigh en is, in-hebbende wat Zaet van ſijn Kruydt, ſterck ruyckende, ende niet te vochtigh, noch te droogh zijnde. Siet *Wecker. 1. Antid. ſpec. 17.*

Ammoniacum leeckt uyt de *Ferula*, die by Cyre-nen, ende den Tempel van *Iupiter Ammon*, in het uytterſte van Afrijcken (daer hem *Alexander de Groote*, uyt verwaende grootſheydt dede erkennen voor Iupiters ſoon) overvloedigh voort-komt. Het is warm, ende droogh in den tweeden graed,

 verſacht,

verſacht, ontdoet, ende treckt uyt, vermorwt alle hardigheydt, ende verſoet de pijne, daer uyt onſtaende, in Azijn, op ſacht vuur, gheſmolten. Met Olye, ende Salpeter ghemenght, vermorwt, ende verdrijft alle harde gheſwellen: ende ſtilt de pijne van de ghewrichten; ghelijck het oock de knobbels aldaer doet vergaen, ende door-breken, als by het ſelve Honigh, ende Peck gheſmolten werden. Is mede dienſtigh om het geſichte te verklaren, midts de duyſterheydt verdrijvende, ende de ſchellen die over den Appel beginnen te groeyen, af-nemende.

Wert voor goet gehouden, volgens de getuygeniſſe van den meer-gemelten Dioſcorides, dat wel gheverwet is, de Wieroock ghelijckt, met kleyne ſtucxkens, ſuyver, ſonder eenigh mengſel van hout, ofte ſteenkens, van reuck, als Beverſwijn, en bitter van ſmaeck.

Bdellium is een gomme, ofte Traen, die uyt eenen Arabiſchen Boom leeckt, ſo genoemt in 't Griecks, als ſtinckende, om ſijnen ſwaren reuck. Het verwarmt in den tweeden graed, verſacht, ſcheydt, ende verteert. Met Wijn, ofte warm Water gheſmolten, ontdoet de krop-ſwellen, alderhande hardigheydt, ende knobbels van de ghewrichten.

Het beſte *Bdellium* is bitter, ſonder ſuyrigheydt, ſuyver, vet, broos, ende wel-ruyckende. Siet verder *Wecker.* 1. *Ant. ſp.* 17.

Styrax is een boom by-na ghelijck den Queeboom, die in Languedock wel waſt, maer en gheeft daer gheen vette vochtigheydt, ghelijck in heeter Landen, ende deſe is tweederhande, beyde welrieckende, ſommighe gomachtigh, in greynen, ende klotten gheſtijft, die uyt Pamphylien, Cypers, ende Candia, over plachte ghebracht te werden in riet-pijpen, daerom in de Winckels ghenaemt *Styrax Calamita*, in 't Griecks na den Boom, uyt den welcken hy traent als een Keeckel, *Styrax*, in het Italiaenſch, *Storace*, in 't Spaenſch, *Eſtoraque*, de ander is vocht ende weeck, ghelijck den Termenthijn, *Storax liquida*, ende by d'Italianen, *Storace liquida* gheheeten; is wat heeter, als de drooge. De gomme die teghenwoordigh ghemeenlijck ghebruyckt wert, is bruyn, vol gruys, breuckigh, ende by-na vermeluwet, dewelcke ten tijde van Dioſcorides verworpen werde: die 1. 68. voor de beſte keurt de ghene, die vet is, roſchachtigh, harſtachtigh, daer eenighe witte ſtucxkens by zijn, ſijnen goeden reuck langh behoudende, ende die, alſmen hem weyckt, een honichachtighe vochtigheydt van hem gheeft. Deſe ſcheelt ſoo veel van de gemeene, als den *Falernum*, ſeydt *Galenus*, dat is den beſten Wijn, van den ſlechtſten, die in de Krougen gedroncken wert; dan komt ſeer ſelden over, ende werdt van de Joden aldaer vermenght ende verValſt. Ick heb evenwel van den oprechten te Napels geſien by den nauw-keurigen *Ferrante Imperato*, die deſelfde te Venetien van een Koopman van Aleppo gekocht hadde.

Styrax verwarmt, maeckt morw, ende verteert, bequaem om alle hardigheydt te verſachten, de geſwellen, ende harde klonters, inſonderheydt van de zenuwen, te ontdoen, ende wert bequamelijck vermenght onder Salven die verſachten ende verdrijven.

Tacamahaca, welcken Indiaenſchen naem by de Spaengiaerts ghehouden is, werdt by haer overgebracht uyt Weſt-Indien, alwaer hy waſt in nieuw-Spaengien, aen een Boom ſoo groot als een Popelier, ſeer goet van reuck, dewelcke ghequetſt zijnde, deſe Gomme, ofte Harſt uytgheeft, van verwe het Galbanum ghelijck (ende daerom ſeggen ſommighe, datſe het oprechte Galbanum is) met witte placken, als Ammonicum ſwaer van reuck, ende ſmaeck.

Deſe Gomme is warm in 't beginſel van den eerſten graed, droogh in den tweeden, mede deelachtigh van een groote t'ſamen-treckinge: waer door ſy niet alleen en kan ontdoen, ende ſcheyden de taeye vochtigheden, maer de Leden noch verſtercken. Sy werdt ghebruyckt teghen allerley gheſwel, ende om alderhande pijn, uyt koude, ende windtachtighe vochtigheden komende, te doen vergaen. Sy verdrijft den Tant-ſweer, in de quade ende holle Tanden ghefteken: ende als een nighen bedorven Tant, daer mede ghebrandt wert, dan gaet de bedervinghe niet vorder. Sy verſoet alle ſmerten der Lidtmaten, ſelfs oock de Gichte, belet den Kramp, gheneeſt de Wonden der zenuwen, ende verteert de over-blijvende vochtigheydt.

Komt mede van een Weſt-Indiſchen Boom (ontrent Carthagena, ende Nombre de Dios) gequetſt zijnde, een ſoorte van Harſt, van verwe de Tacamahaca ghelijckende, maer meerder blinckende, vochtiger, ende grover; in 't Indiaenſch, ende daerna oock in Spaenſch, *Caranna*, ofte *Caraſia* geheeten, van reuck deſelve Tacamahaca ghelijck, maer noch ſwaerder, vet, ende olyachtigh, derhalven oock taey, ſonder groote kleefachtigheydt.

Het is eenen nieuwelijcks bekenden Harſt, warm van aert, veel meer dan in den tweeden graed: die de Indianen veel ghebruycken tegen de geſwellen, ende alderley ſmerten. Ja is bequaem tot alle de gebreken, die wy de Tacamahaca toe-geſchreven hebben, ende noch krachtiger, ſoo datſe dickwils in korter tijdt volbrenght, waer toe men met de Tacamahaca in langher tijdt niet en heeft konnen geraken, gelijck de Spaenſche Schrijver Monardus getuyght, ſelfs bevonden te hebben, het welck ick, ende andere oock uyt eygene ervarentheydt konnen beveſtighen.

Opopanax,

Opopanax, is ſoo veel in 't Griecks te ſegghen, als Sap van Panax, beſchreven by Dr. Dodoens in 't 10. Boeck, van 't 2. Deel, op 't 14. Cap. Uyt dit kruyt vloeyt een Sap, 't welck tot een Gomme verhart, en is heet in den derden, droogh in den tweeden graed, ſterck verſachtende, ende verterende. Heelt de Geſcheurtheydt, verſoet de Gichte, ende Tant-ſweer, verſacht de harde Lijf-moeder, doet Bloet-ſweren, Klap-ooren, ende andere geſwellen rijpen, en door-breken, ſcherpt het geſicht, ende met Honigh ende Peck vermenght, tot een Plaeſter, geneeſt de beten van dulle Honden. Werdt oock bequamelijck ghedaen in alle Plaeſters, ende Salven, ſtreckende om te vermorwen, ende de koude gheſwellen tot rijpinge te brengen.

Voor het beſte werdt gehouden, dat bitterſte van ſmaeck, ſterckſte van reuck, van binnen wit, of geel-achtigh is, van buyten ſaffraen-verwigh, glat, vet, breuckigh, terſtont in 't water ſmeltende. En in dit ſmelten werdt deſe, en andere Gommen geſuyvert: want de vuyligheyt daer door boven-drijvende, valt alsdan lichtelijck af te nemen.

3 Ammoniacum, Bdellium, Styrax, ende andere van die ſlagh, als ſy door ouderdom verdroogt zijn, dan hebben ſy meerder kracht, om te verteren, als om te verſachten: maer in ghebreck van verſche, machmen deſelvige in vette Olye laten ſmelten.

Uyt de verhaelde enckele Heel-middelen werden gemenght, en in de Winckels toeghemaeckt Olye van Lelyen, van Camillen, van Lijn-zaet, van Liſch, van Pier-wormen; als oock van Ladanum, die aldus bereyt wert: Op een pont Ladanum wel kleyn geſtooten zijnde, gietmen ſes onçen Roſen-water, en vier onçen Olye van ſoete Amandelen, dit te ſamen anderhalf uure op langſaem vyer gekoockt, en dan ſoo dickwils door ghedaen, tot dat het een klaren Olye is. Staen noch gereet Salve Reſumptivum, en van Althæa, ofte Huemſt. Plaeſter van Mucilaginibus, Diachylum magnum, van Melilote, de Ranis, ſonder en met Quick-ſilver.

4 Als dit tot gebruyck ſal gebracht werden, dan ſalmen, ſo om de pijn te ſtillen, als om de hardigheyt, en de grove vochtigheden te verſachten, beginnen van een vochtige Stovinge, beſtaende uyt de wortels, en kruyden, hier voor verhaelt, gelijk tot voorſchrift, uyt de wortels van Lelyen, ende Huemſt, de bladeren van Maluwe, en Vyolen, Lijn-zaet, Fenigrieck, Camillen, Dil, en Melilote, te ſamen in water, met wat Olye geſoden. Terſtont na het ſtoven, als het gebreckelijcke deel noch heet is, ende de tocht-gaetjens open, ſalmen het ſelve ſtrijcken met een van de ghemelte Olyen ofte Salven, ende daer een Plaeſter over ſlaen, beyde wel werm gemaeckt zijnde. Want daer door konnen ſy teghen haer kracht van binnen door-dringen, en alſoo dapper verſachten, ende helpen. Dan een Plaeſter alleen, dewijl ſy door haer dicke ſtoffe ſoo niet in de huyt kan ſchieten, heeft ſlapper kracht om te verſachten. Uyt het overighe, dat het Af-ſietſel van de ſtovinge na laet, gheſtampt, en gemenght, met Olye, ofte Salve, kan mede een Pap gemaeckt werden, om na het ſtoven op te leggen, ofte de volgende: Neemt de wortels van Lelyen, Huemſt, Hatich en Liſch, van elcks twee onçen; bladeren van Maluwe, en Camille-bloemen, van elcks twee handen vol, Vijgen in riemkens geſneden N. 1 x. Alles morw gekoockt in water, dan in een ſteenen Vijſel geſtampt, ende door een Seef getrocken zijnde, doet daer by Lijn-zaet-meel, en van Fenigrieck, van elcks een onçe, Hoender-vet, Ganſen-vet, ofte Ende-vet drie onçen, en roert het in een pot, ofte becken, over weynigh vyer, tot een Pap.

Het VII. Capittel.

1 *Verdunnende Heel-middelen.*
2 *Enckele, als Dille, Poleye, Keule, Orego, Thijm, Quendel, Marioleyne, Roſmarijn, S. Ians-kruyt, Alſſen, Santorye, Alant, Wijn-ruyt, Cumijn, Laurier, Vet, Mergh, Olye.*
3 *Gemaeckte, en gemengde.*
4 *Maniere om te gebruycken.*

I

DEwijl de verdunnende middelen, de onſienlijcke tocht-gaetjens van de huyt openende, diep binnen ſchieten, en doen niet alleen de koude, grove, en geſtremde vochtigheyt door haer wermte ſmelten, maer ſnijden oock door haer fijnigheydt van deelen deſelve, ende maken ſe ſo dun, dat ſy daerna van ſelfs tot dampen vervlieght, ofte ten minſten door treckende middelen verdwijnt.

2 *Dille* is werm in 't hooghſte, ende droogh in 't begintſel van den tweeden graed, ghelijck Galenus ſchrijft 6. Simp. In Olye geſoden, verteert, ontdoet, verdrijft, verſoet de ſmerte, rijpt, ende verdouwt alle rauwe vochtigheden. De groene bladeren, en verſche bloemen zijn meerder verwermende, ende verdrooghende, als de drooghe, ende derhalven oock minder verdouwende. De aſſche van 't ghebrande zaet werdt gheprepen, ſeydt Galenus, op alle vochte, ende waterachtighe zeeren, inſonderheydt die by het Eynde, ende daer ontrent ſtaen; drooght oock den Huygh op, gelijck Plinius ſchrijft.

Poleye is ſeer verdroogende, ende heet in den derden graed, als blijckt, gelijck Galenus ſeydt, met dat ſy van buyten opgeleydt, de huyt root maeckt, ende als ſy daer wat lange op bleef, ſoude quetſen. Dat ſy daer-en-boven fijn maeckt, is genoegh af te nemen, uyt de dicke ende taeye ſluymen, die ſy uyt de Borſt doet op-komen, ende oock de Stonden verweckt. Met het af-ſietſel geſtooft, verdrijft het

Jeuckſel, en Krawagye, verſacht de harde geſwellen; en daer in gebaeyt, geneeſt de hardigheyt, ende omdraeyinge van den Lijf-moeder.

Keule, ofte Santurey, is heet, ende droogh in den derden graed, verdunt, en verteert alle taeye en dicke vochtigheden, die in eenige leden vergadert zijn, en ghemenght met Gerſten-meel (gelijck oock de Poley) verſacht de Gichte.

Spaenſche *Orego*, ende grove Marioleyne, die wy wilde Orego noemen, hebben een door-ſnijdende, verdrooghende, ende verwermende kracht, ende dat tot in den derden graed, waer door alle koude, winderige, en loſſche geſwellen vergaen, met haer af-ſietſel geſtooft zijnde, gelijck het oock geneeſt de Schorſtheyt, Jeuckſel, ende voort-loopende Vyerigheyt. Het Sap verdrijft de geſwellen in den Mont, en doet den Huygh op-krimpen: ende met Melck in de Ooren werm gedruypt, ſtilt het tuyten, en de pijn van deſelvige.

Thijm werdt in onſe hoven onderhouden, dan groeyt in Spaenjen van ſelfs, als oock in Vranckrijk, doch meeſt in Provençe, en Languedock (waerom den Honigh aldaer ſoo lieffelijck, en wel-rieckende valt) inſonderheyt by Mompellier, daer ick hem ſo dicht, en overvloedigh hebbe ſien waſſen, gelijckerwijs hier in de Heyde.

Hy is, volghens de leeré van Galenus 6. Simpl. heet, en droogh in den derden graed, dapper door-ſnijdende, en verterende. Op alle verſche koude geſwellen, Oedemata genoemt, vermenght met Azijn, geleydt, door deſelve morw werden, rijpen, en verdwijnen, als oock alle harde knobbelen. Ontdoet het geronnen bloet, verdrijft de Wratten, en bloedige Klieren; met Wijn en Gerſten-meel gemenght, verſacht de Gichte-pijn.

Quendel, of wilden Thijm, in de Winckels met den naem van Serpillum beſt bekent, volght in aert, en krachten den rechten Thijm nu beſchreven.

Marioleyne is werm, ende droogh in den tweeden graed, fijn van ſtoffe, dun-makende, en verterende. Daerom werdt ſy bequamelijck geleydt op de waterachtige, koude, ende dicke geſwellen, die ſy doet ſlincken, ende vergaen, verſterckt de ontledene lidt-maten in roode Wijn gekoockt. De dorre bladeren met Honigh vermenght, verdrijven de blauwigheydt van gebluſte leden. Ende om de gebroken, verſtuyckte, en uyt de leden gheſchoven deelen te gheneſen, werdt ſy bequamelijck gedaen by eenighe verwermende Plaeſters, ofte oock alleen onder Was gemenght.

Roſmarijn wert hier te Lande in de hoven ſorghvuldigh onderhouden, en neerſtelijck voort-geſet: dan waſt van ſelfs in Spaenjen, en Vranckrijck, met ſulcken menighte, dat ick ghesien hebbe in Languedock den ſelven als Mutſaert gebruycken.

Hy is werm, ende droogh in den tweeden graed, ſuyverende, en door-ſnijdende. In kleyne Wijn gekoockt, en daer mede de koude geſwellen geſtooft, doet deſelve ſlincken ende verdwijnen, ende ſtilt de pijn der zenuwen.

Hypericon, ofte S. Jans-kruydt is werm, ende droogh tot in den derden graed, ende fijn van ſtoffe. Derhalven nut om de dickigheydt te verteren. Het ſelve verſterckt de zenuwen, ende helpt haer verpletteringhe.

Alſſen is verwermende, verdroogende, ſuyver-makende, en wat te ſamen-treckende. Met Honigh en Salpeter gemenght, verdrijft de Squynantie: en met Water de puyſten, oft geſwellen des nachts komende, en daerom by de Grieckſche Genees-meeſters, Epinyctides genoemt.

Kleyne *Santorye* is by-na van deſelvige gematigheydt, verdrooght, ende dat krachtigh, evenwel met ſulcken ſcherpigheydt niet af-vegende, ofte het kan de verholen holligheden, en Fiſtulen geneſen. Gelijk het oock verſacht, en dun-makende doet verdwijnen de oude hardigheden.

Alant verwermt, verdrooght, ende verdunt alle taeye, ende dicke ſlijmerigheden. De Bladers, ende Wortelen in Wijn geſoden, verwermen, ende gheneſen de oude koude gebreken, gelijck oock de Heup-pijn, ende helpt de weynighe uyt-wijckinge der lidt-maten, die uyt overvloet van vochtigheyt ontſtaet.

De Wortel van *Dil*, maer inſonderheydt het zaet verwermt, doet verdwijnen, en de koude geſwellen ſlincken. De Bladeren en Bloemige toppen doen al 't ſelve, doch wat ſlapper.

Wijn-ruyt verhit, en verdrooght tot in den derden graed, is ſeer fijn van deelen, door-ſnijt, en verteert derhalven de dicke, ende taeye vochtigheden. Het Poeyer van de Wortel met Honigh gemenght, verteert het bloet, dat tuſſchen vel en vleyſch geſchoten is, verdrijft de blauwe placken, ende alderhande vlecken. In Wijn gheſoden, doet den Tant-ſweer over-gaen: ende 't ſap in de Ooren ghedropen, het ruyſſchen, en de pijn. Tot alle het welcke de Wilde ruyte noch krachtiger is.

Cumijn heeft ſijn meeſte kracht in 't Zaedt, het welck heet ende droogh is in den derden graed, dun-makende, ende verterende. Het Poeyer by verwermende Pappen ofte plaeſters ghedaen, doen alle waterighe, ende windachtighe gheſwellen verdwijnen.

Laurier is in ſijn Bladeren werm, ende droogh tot in den tweeden graed, verſachtende, ende door-ſnijdende. Haer af-ſietſel tot badt, ofte Stovinghe ghebruyckt, is ſeer nut teghens de gebreken van de Blaes, ende Lijf-moeder. Met Gerſten-meel ghemenght, doen ſy de op-geblaſe geſwellen ſlincken. De Beſyen, die wy Bakelaers noemen, zijn noch krachtigher, welckers Poeyer onder verſche Boter

gedaen,

gedaen, ſuyvert de huyt, en verdrijft alle Placken, en Sproeten.

Vet, en *Mergh* van heete, en wilde Dieren, om dat ſy heeter, en fijnder zijn, en het deel, daer ſy op geleyt werden, lichtelijck door-dringen, hebben groote kracht om te verdunnen, inſonderheyt als ſy door den ouderdom noch ſcherper geworden zijn: gelijck die van een Vos, Hont, Beer, ofte Leeuw. Het ſelfde heeft oock plaets in *Olye*, die door de jaren geſuyvert en verdunt is.

3 Hier uyt ſtaen in de Winckels Olye van Dille, van Bakelaer, van Wijn-ruyt, van Hypericum, van Voſſen: Salve van Agrippa, en Arogon. Water van Poleye, Alſſen, Marioleyne, en Roſmarijn.

4 Op dat dan de koude, grove, ende ſlijmerighe vochtigheden, die in eenigh deel, ofte tot een hardigheydt, ofte ontrent de zenuwen, ende gewrichten verandert, ende by een gerunt zijn, uyt deſelve lichtelijck ghetrocken, ende verdreven mochten werden, ſoo dienen ſy voor-eerſt verſacht, ende daerna verdunt, ende dat liever door Stovinghen, om dat ſy door haer dunnigheydt beter konnen door-ſchieten, als Plaeſters. Om te verſachten, zijn de verſche Kruyden bequaem, maer om te doen verdwijnen, de drooghe. Men kan een Stovinghe maken, als volght: N. Alants-wortels, ende Liſch-wortels van elcks 2 onçen, Bladeren van Orego, Poley, Thijm, Santorye, Roſmarijn, Laurier, van elcks een handt vol, Zaet van Wijn-ruyt, en Cumijn van elcks een loot. Te ſamen in drie kannen Water tot op de helft ghekoockt, in 't laetſte daer by ghedaen een kanne Wijn, ende dan door-ghekleynſt. Als hier van met een Spongye, ofte wollen lap gheheel werm gheſtooft is, ſoo ſalmen terſtont, dewijl de huyt noch open is, het deel teghen 't vyer ſtrijcken, ende wrijven met een van de ghemelte Olyen ofte Salven, daer onder ghemenght hebbende ſoo veel Voor-loop van Brandewijn. Om de beſtreken plaets niet naeckt te laten, kanmen deſelve bedecken met een Plaeſter, die ghemaeckt is uyt gelijcke deelen van Ung. Arogon, en Empl. de Mucilaginibus: doch dun geſtreken, en dicht door-ſneden, om het uytwaeſſemen te beletten.

Het VIII. Capittel.

1 *Verdunnende Heel-middelen.*
2 *Enckele; als Azijn, Zout, Pekel, Zee-water, Salpeter, Aſſche, Loogh, Kalck, Aluyn.*
3 *Toe-gemaeckte, ofte gemenghde.*
4 *Maniere om te gebruycken.*

1

NA dat de vochtigheydt, die eenigh deel heeft doen op-ſwellen, verſacht, verdunt, ende door de gemelte middelen bereydt is, dan moet eerſt de ſelve ofte verteert, ofte na buyten, door de ghe-opende gaetjens van de huyt ghetrocken werden, tot dat al het geſwel gaet ſincken, ende ſlincken, en de toe-vallen van 't gebreck verſoeten.

Verterende Heel-middelen, moeten ſoo groote kracht hebben, om te verdunnen, ende te verdroogen, datſe al de quade vochtigheden, die haer voorkomen, ſonder uyt-dampen, konnen verteren. Deſe dienen voor ſlijmerige, waterige, ende windachtige gheſwellen, ſomtijdts oock voor harde, maer niet dan als ſy op 't af-gaen zijn, ende na datter door verſachten en verdunnen een bequame bereydinge voor-gegaen is.

2 *Azijn* heeft, door ſijn groote fijnigheyt van ſtoffe, een ſeer verterende kracht, ende kan dapper verdrooghen. Werm geſtooft, verdrijft de koude geſwellen, ontdoet het bloedt, dat tuſſchen vel, ende vleyſch geronnen is, ſtilt de Gichte, ende bedwinght de voorts-kruypende Sweringhen. Den Waesdom van heeten Azijn, verteert de Waterachtigheyt, en verdrijft het tuyten der Ooren, gelijck Dioſcorides ſchrijft 5. 17.

Zout verdunt, en verteert alle overtollige vochtigheydt, die het in 't lichaem vindt, verdrooght, treckt by-een de vordere vaſte ſtoffe, (welcker kracht wy oock in 't zouten van vleyſch, ende viſch, dagelijcks bevinden) deſelve voor verrottinghe bewarende, geneeſt geſwollen, ende bedorven Tant-vleyſch.

Pekel, ende *Zee-water* volgen de krachten van het Zout, waer mede nuttelijck gheſtooft werden, geſwollen, ende gichtige leden, als oock rappigheydt, jeuckte, en voort-kruypende zeeren.

Salpeter beſit deſelfde krachten van 't Zout, dan dat het minder toe-treckt.

Alle kruyt, tot *Aſſche* verbrandt zijnde, verkrijght eenighen brandt, ende meerder hitte, ende dienvolghende oock ſcherpigheydt. Galenus ſchrijft 8. Simp. dat de Aſſche van Vijge-tacken dapper verdunt, ende verteert, als zijnde ſcherp, ende brandende. Wy konnen hier te Lande altijdt hebben de Aſſche van Wijngaert-rancken, Kools-ſtroncken, ende daghelijcks aen onſen haert van Eycken-hout. De meer-gemelte Dioſcorides getuyght 5. 93. dat ſodanigen Aſſche met Reuſel, ofte Olye vermengt, ſeer goet is om de knutſingen, ende knobbelen van de zenuwen te verdrijven: ghelijck ſy oock van andere bequaem geacht werdt, om de koude geſwellen te doen ſlincken, ende de pijn der gewrichten te verſoeten. Maer ick rekene, beter te weſen, datmen in plaetſe van Aſſche het Loogh ghebruyckt, ofte noch liever het Zout daer uyt-getrocken met Voor-loop van Brandewijn gemengt, 't welck beyde krachtigh verteert, daer de vuyligheydt, die het uyt-getrocken Zout in de Aſſche over-laet, verſtoppende, en toe-kleyende is.

Kalck,

Kalck, ſeydt Galenus 8. Simpl. is een ſoorte van Aſſche, doch van fijnder ſtoffe, als die van hout komt. Heeft door de banck een ſeer verhittende kracht, waer door ſy oock op de huyt een korſt brant. Onder Vet, ofte Olye gemengt, neemt aen de kracht van te doen verſachten, ende verdwijnen. Waer toe de verſche, en onghebluſte voor de beſte geoordeelt wert. Gewaſſchen zijnde, ſchrijft deſelve Galenus 8. en 9. Simpl. is ſeer verdroogende ſonder ſcherpigheyt, dan heeft meerder kracht om te verdrijven, en te verteren, als ſy met Pekel, of Zee-water gewaſſchen is; waer mede tot ſulcken eynde een Loogh gemaeckt kan werden.

Aluyn heeft een ſeer t'ſamen-treckende, verdroogende, en verterende kracht. Bedwingt, en drooght op het vleyſch, dat in de Wonden te weelderig uytwaſt, vuyle Sweringhen, gheſwollen Tant-vleyſch, zeerigheyt in den Mont, Jeuckſel, en Rappigheydt, over 't geheele lichaem.

3 Ten ſelfden eynde ſtaen in de Winckels bereyt Olye van Beverſwijn, van Euphorbium, van Tichel-ſteenen, ende Petrolye.

4 In 't ghebruyck van de gemelte middelen ſalmen gaen op de volgende maniere. Wanneer datter een loſch ende ſacht gheſwel, ſonder pijn ofte roodigheydt, in eenigh deel, gelijck de knye, ofte ſacxken, vergadert, ofte wijdt verſpreyt, als de beenen van de ghene, die Water-ſuchtigh zijn, ofte na de Gicht-pijn: in ſulcken geval, moet de ſlijmerige, en waterige vochtigheyt, ofte oock de beſlotene winderigheyt voor-eerſt verteert werden met een Stovinghe van Loogh, ghetrocken uyt de Aſſche van Wijngaert-rancken, Eycken-hout, oft Kool-ſtroncken, in een nieuwe Spongye, ofte wolle lap vaſt opgebonden. Na gelegentheydt van ſaken mogen in dit Loogh gekoockt werden, Orego, Thijm, en andere door-ſnijdende middelen. Indiender meer opdrooginge vereyſcht wert, dan machmen gebruycken het Loogh van gebluſte, ende gewaſſche Kalck. De ſpongye, ofte lap, na een uure af-genomen zijnde, ſalmen de plaetſe voor 't vyer ſmeren met de gemelte Olyen. Maer als het geſwel, gantſch verhart geweeſt zijnde, nu ten deele verſacht is, dan ſalmen alle de vochtigheyt, die nu al bereydt, ende loſch is, niet alleen op-drooghen, ende verteren met de gemelte ſtovinge, maer oock met den damp van ſtercken Azijn, ende Voor-loop van Brandewijn. Hier toe werdt een gloeyende Tichel-ſteen, waer mede onſe ſtraten geleydt zijn, in een hooge, ende boven nauwe pot gedaen, en daer dan wat van den Azijn, ende Brandewijn op-gegoten, en over den ſtroom, ofte waeſſem, die daer met groote hitte van opvlieght, het geſwollen deel gehouden. Een deel van de vochtigheyt aldus verteert zijnde, moet het overige eerſt met verſachtende middelen bereydt, ende dan wederom opgedrooght werden, ende dit beyde door malkanderen ſoo lange op-geleyt, tot dat, alle de vochtigheydt verteert zijnde, het gheſwel heel komt te ſlincken. Doch op alle de vier geſwellen, te weten, de ſlijmerige, waterige, winderige, en verharde, dient terſtont na het ſtrijcken, gheleydt een verdouwende, treckende, ende verterende Plaeſter, ghemaeckt van 't gene t'ſijnder plaetſe verhaelt ſal werden, ofte oock het volgende, dat de vochtigheyt van de gheſwellen door de ſweet-gaetjens merckelijcken uyt-ſuyght. Neemt ouden Olye 7 onçen, wit Was 5 onçen. Te ſamen geſmolten zijnde, doet daer by Termenthijn 4 onçen. Aen 't kouwen zijnde, ſtroyt daer in Salpeter, ende Zout van Eycken-hout, van elcks 1 onçe.

Het IX. Capittel.

1 *Treckende Heel-middelen.*
2 *Enckele; als Guychel-heyl, Katte-kruyt, Seep-kruyt, Water-peper, Moſtaert-zaet, Kerſſe, Broe-netelen, Bertram, Wolfs-melck, Peck, Teer, Euphorbium, Swavel, Suyrdeegh, Miſch van Duyven, Ganſen, Hoenderen, Koeyen, Paerden, Geyten.*
3 *Mengel-middelen.*
4 *Maniere om te gebruycken.*

I

TReckende Heel-middelen zijn de ghene, die op-geleyt, ſoo waterige, als dickachtige vochtigheyt van binnen na buyten trecken. De treckende kracht beſtaet meeſt in wermte, ende werdt vermeerdert, als daer by komt een drooghte, ende fijne ſtoffe. Het ghene fijn, ende in den tweeden graed werm is, treckt wel: dan dat in den tweeden graed komt, en treckt niet alleen, maer doet oock verteren, ende verdwijnen 't gene getrocken is. Dat noch heeter, ende fijnder is, treckt ſoo fel, dat het Bladeren op de huyt maeckt. Van de twee eerſten ſullen wy alhier, ende van 't laetſte in 't naeſt-volghende Capittel handelen. Vorder zijn onder deſe middelen ſommighe van aert treckende, als Dictamus, Propolis, Sagapenum, Thapſia: ſommige door verdervinge, gelijck Duyve-miſt, Ganſe-miſt, ende alle andere, die heete Dieren af-gaet: andere door eygenſchap van haer weſen, gelijck de Scorpioenen, op de wonde, die hy gheſteken heeft, gheleydt, ſijn eygen vergif uyt-treckt, als mede het Hayr van een dullen Hont.

2 *Guychel-heyl* met rootachtige, oft purpere bloemen, is werm ende droogh, en heeft, gelijck Dioſcorides, ende Galenus ſchrijven, ſoo ſterck-treckende kracht, dat hy de ſplinters, doornen, of diergelijcke, kan uyt-trecken.

Katte-kruyt, is werm, en droogh by-na tot in den derden graed, en derhalven fijn van ſtoffe, door-ſnijdende, verdunnende, de vochtigheyt na buyten treckende, en verterende.

Seep-kruyt

Zeep-kruydt waſt in Duytſlandt in 't wildt, ende aert oock ſeer weeldigh in onſe Hoven. Het is verwarmende, verdroogende, ende als Zeep (waer van de naem komt) ſuyverende. Heeft daer-en-boven een treckende kracht, ende met Gerſte-meel, in Wijn gekoockt, verdrijft de harde geſwellen.

Peper-kruydt, dat hier in menichte aen de ſlooten, (daerom ghemeenlijck *Water-peper* ghenoemt) als oock in eenighe leeghten van 't Haeghſche-boſch, op-ſlaet, is heet, ende droogh tot in den vierden graed. Het verteert de koude geſwellen, ende verouderde hardigheyt, geneeſt de vervuylde Sweren, ſcheydt het geronnen bloedt, dat onder de gepletterde Huyt leydt, met Alant-wortel geſtooten.

Moſtaert-zaet is heet ende droogh in den vierden graed. Heeft een verdunnende, ende na-treckende kracht, ende derhalven bequaem (ghelijck oock het voorgaende) in alle gebreken, daermen eenige quade vochtigheden van binnen na de Huyt wil trecken, ghelijck op Gichte, koude, ende verouderde gheſwellen.

Kerſſe, ſoo, die in de Hoven onderhouden werdt, als die in 't wildt van ſelfs op-ſlaet, is van deſelfde ghematigheydt ende krachten, te weten in haer Zaet, dat meerder hitte deelachtigh is, als de Bladeren.

Netelen zijn warm in den eerſten, droogh in den tweeden graed. De Bladeren, ende het Zaet (het welck noch krachtiger is) met Olye vermengt, wert bequamelijck gebruyckt tegens de geſwellen achter de Ooren, ende met Azijn, teghens de puyſten, vlecken, ende andere gebreken, die haer op de Huyt openbaren.

Bertram, ofte *Pyrethrum*, is in ſijnen Wortel heet ende droogh in den derden graed, ſijn van Deelen, ende dapper uyt-treckende, waerom hy veel tegens de Tant-pijn gebruyckt wert. Met Olye gemenght, doet hy ſweeten, ende is krachtigh gelijck Dioſcorides, ende Galenus betuygen, tegens het beven der Leden, als oock teghens de gene, die verkout, ende beroert zijn: alſo ſy deſelfde niet alleen de warmte, maer oock het gevoelen wederom geeft.

Wolfs-melck, ofte *Tithymallus*, is in ſijn melckigh Sap, heet, ende droogh in den vierden graet. Het geneeſt de vuyle Schorſtheyt, doet de Wratten, ende Lijck-doornen af-vallen, neemt wech de harde kanten van de Fiſtulen, ofte loopende gaten.

Peck ende *Teer* zijn een dingen. Want de vettigheydt die door het vuur uyt de tacken van den Peck-boom, ofte Pijn-boom vloeyt, wert *Teer* genoemt, ende deſelve, door het ſieden, hardt ghemaeckt zijnde, *Peck*. Is beyde warm, ende droogh tot in den tweeden graed, ende dun van Deelen, derhalven verdouwende, en verterende. Verſacht, ende rijpt de harde, ende knobbelachtige geſwellen, ſuyvert met Honigh de vuyle Sweringen, verſacht de pijne der lidtmaten, 't zy alleen, ofte met Swavel vermenght, ende heelt de holle Wonden.

Euphorbium is een dick Sap, ofte Gomme van een doornachtigh ghewas in Afrijcken, ende de Weſterſche Landen. Het verhit, ende verdrooght hoogh in den vierden graed, ende is dien-volghende ſeer verdunnende, ende verterende. Onder de Olye van Bevers-wijn gemengt, is goet tegens de Gichte, Geraecktheydt, Spanninge, Verdoovinge, ende alderhande koude gebreken der zenuwen. Het treckt op den eyghen dagh uyt de ſplinters van de gemorſelde beenderen.

Nies-kruydt, ſoo wel het witte als het Swarte, is heet, ende droogh in den derden graed. De Wortel, alleen in poeyer gheſtroeyt zijnde, ofte met Wieroock, Teer, ende Olye vermenght, neemt wech quaet Schorft, witte Zeerigheyt, leelijcke Vlacken, ende de harde kanten van de loopende gaten.

In den ſelfden aert, ende krachten volght het *Vuur-kruyt*, gehouden van *Fuchſius*, ende andere, voor een baſtaert-ſoorte van ſwart Nies-kruydt, by onſe Huys-luyden in groot ghebruyck (waerom men 't ſelve meeſt ſiet voor alle woningen) ende by haer ſo genoemt, om dat ſy de Beeſten daer mede vyeren, ofte het vyer in-ſteken. Waer van breeder verhaelt ſal werden in de *Hollandtſche Genees-konſte*.

Swavel verwarmt, treckt, verdrijft ende ſuyvert; met Speeckſel, Piſſe, oude Olye, ofte Honich vermenght, gheneeſt de vyerige ſteken; met Termenthijn, Schorft, ende Rappigheydt.

Onder de middelen, die uyt de bedervinghe een treckende kracht trecken, is *Suyr-deegh* het ſachtſte, zijnde tamelijck warm, ende dun van deelen, ende derhalven ſonder moeyelijckheydt van binnen uyttreckende, waerom het oock gemeenlijck in brandende Koortſen met Zout, ende Azijn (waer by ick met groot vordeel, een vierendeel, ofte half loot *Euphorbium* vermenghe) onder de voeten gebonden wert.

Al is't dat alle *Miſch*, (ghelijck Galenus ſchrijft 10. *Simpl.*) een treckende kracht heeft, ſo valt evenwel onder deſelve groot onderſcheydt.

Duyven-miſch is dapper verhittende, natreckende, ende de Huyt root-makende met Gerſte-meel en Azijn ghemenght, verdrijft de Krop-klieren, als Dioſcorides verhaelt 2.73. ghedrooght, ende gheſtooten met Kers-zaet, ſeydt Galenus op de gemelte plaets, verdrijft de Gichte, ende verouderde pijn in de Heup, Zyde, ende Lendenen.

Ganſe-miſch heeft deſelfde krachten, dan is ſoo heet, dat ſy nauwlijcks ghebruyckt en kan werden, ghelijck de gemelte Galenus getuyght; ende in teghendeel is de *Hoender-miſch* te ſlap, inſonderheydt van de ghene, die niet en loopen, maer beſloten in de Kotten, ofte Koyen, ghehouden werden.

Koe-miſch, ende, die noch ſtercker is, *Paerde-miſch* hebben een treckende, ende verterende kracht, waer door ſy alle koude, waterachtighe, ſlijmerighe, ende windighe geſwellen doen ſlincken, en vergaen: andere doen rijpen, en door-breken.

Geyte-miſch is ſoo verdouwende,ende ſcherp van aert, ghelijck Galenus mede getuyght 10.*Simpl.* dat ſy onder Boone-meel vermenght, ende in Azijn en Water op-gekoockt,alle harde geſwellen doet verdwijnen; het welck oock een bequame Pap is voor de Water-ſuchtighe. Gedrooght, ende ghebrandt zijnde, wert veel fijnder van ſtoffe, maer niet merckelijck ſcherper; ende laet haer bequamelijck menghen onder verterende, ende treckende Plaeſters, ende Pappen.

3 Om te trecken,ende te verteren zijn mengel-middelen,Olye vanMoſtaert-zaet,die geperſt wert, ghelijck Amandel-olye. De Plaeſter van Bakelaer, Oxycroceum,Diachylon enckel,ende met deGommen. Waer toe oock andere Plaeſters, ende Pappen konnen ghemaeckt werden, uyt de verhaelde Heel-middelen; als van ghedrooghde,en geſtoote Miſch onder Peck, ofte Teer ghemenght, waer by konnen komen Swavel,Bertram,Salpeter,gebrandt Zout, ofte d'ander verhaelde; na gelegentheyt van het ghebreck.

4 Deſe middelen moeten alleen aenghewent werden, als de vochtigheydt van eenigh hardt gheſwel verdunt, ende bereydt zijnde, doorgheen verdrooghende middelen heeft konnen verteert werden. Want dan en is ſy niet wech te krijghen, als door ſoodanighe, die haer uyt het binnenſte, in de Huyt trecken. Deſe werden bequamelijck ghemaeckt tot een Pap, ofte Plaeſter, om niet binnen te ſchieten, maer van buyten op-legghende, na haer te trecken.

Het X. Capittel.

1 *Verterende, ende verſlinderende middelen.*
2 *Blaer-treckende middelen; als Vlam-kruydt, Hane-voet, Eghel-kolen, Wolfs-melck, Zeep, ende Zout, Spaenſche-vlieghen.*
3 *Koppen.*
4 *Fontanellen, ende Setons.*
5 *Haer recht ghebruyck.*

1

WAnneer de quade vochtigheyt,eenigh Deel ingenomen hebbende, noch door verſachtende, noch door verdunnende,noch door treckende middelen,die dus verre beſchreven zijn,niet en kan verdouwt,ofte verdreven werden,dan moetmen nootſakelijck verder treden, ende komen tot ſoodanige middelen, die deſelve ſmelten,ende uyt-trecken,oft door den brandt verſlinden.

2 Wy ſullen beginnen van de ghene, die op de Huyt gheleydt, ende blader trecken, uyt dewelcke dan veel waters loopt.

Vlam-kruydt, ofte *Flammula*,brant,door ſijn vlammende hitte, een blaer,ofte bleyn in de Huyt,zijnde heet, ende droogh in den vierden graed.

Hane-voet is van den ſelfden aert, ende krachten, ende beneffens de andere ſoorte, die hier te Lande overvloedigh waſt,ende ghenoemt wert *Ranunculus flammula*, ende by ons *Egel-kolen*; waer van breeder in de *Hollandtſche Genees-konſte.*

Wolfs-melck is mede ſeer ſcherp, doch evenwel een weynich minder, als Hane-voet; ſo dat het niettemin bleynen treckt.

Zeep, ende *Zout* onder een ghemenght, is het gemeenſte ende ſachtſte; dan wert ſcherper met wat *Euphorbium.*

By de Heel-meeſters zijn de *Spaenſche-vlieghen* meeſt in't ghebruyck, geſtooten,ende onder Suyrdeegh ghemenght, ofte ('t welck het ſekerſte is) daer op gheſtroyt.

3 *Koppen*,alſo genoemt,om dat ſy een Kop,ofte Hooft ghelijckenen, gelijck in 't Latijn *Cucurbitulæ*, na de *Cucurbita*, als ofmen ſeyde, kleyne Kauwoerden, gemaeckt van Tin,ofte Glas ('t welck beter is, alſoomen daer in ſien kan) ontfangende het vuur in haer aengeſteken Vlaſch, trecken krachtelijck door haer vlamme, ende hitte (ſeydt Plutarchus in ſijn Platoniſche Vragen) niet alleen de dunne, en vlotte vochtigheydt, maer oock die al diep leydt. Meerder, ende beter, als de Huyt te voren met eenighe ſnedekens gheſcherft, ofte door-kerft is, als dat ſy alleen op een heele Huyt geſet werden.

4 Ten ſelfden eynde ſtreecken de *Fontanellen*, ſoo genoemt, om datſe,Fonteyns-gewijs,haer vochtigheydt uyt-gheven, ende werden in 't vleyſch ghemaeckt, ofte de Huyt, tuſſchen de Vingers op-getrocken, ende ſtijf geperſt (het welck 't gevoelen ſo verdooft, dat ick dickwils gheſien hebbe, het werck volbracht te zijn, eer dat het de Siecke ghewaer wierde) met een Scheer-mes door-ſnijdende, ofte door een *Cauſtijck*; te beſchrijven in 't 18. capittel, een gaetjen daer in brandende.

De *Setons* hebben deſelfde kracht, ende en zijn anders niet, als een rouwe koorde, ofte ghedraeyt doecxken,met een groote naelt door 't vel geſlagen.

5 De Blader-makende middelen werden ghebruyckt op half verſtorvene Leden, om deſelve leven ende kracht te gheven. Want de natuyrlijcke warmte, ende de levende gheeſten werden daer ingetrocken. Maer hier toe moeten alleen gebruyckt werden de ſlapſte, meerder om de huyt maer root te onſteken,als om te branden. Ende de laetſte dienen beſt op Peſt-geſwellen, vergiftige beten, ofte ſteken: als mede voor Hooft-pijn, inſonderheydt, quade Ooghen, achter de Ooren (alwaer gemeenſchap is dooreen Zenuwken) gheleydt; maer dan moetmen wel toe-ſien, met een doecxken daer teghen te leggen,dat het Oor,'twelck anders vergeeſſche ſmerte ſoude

te ſoude lijden, niet gheraeckt en wert. De Blader, indienſe van ſelfs niet door en breeckt, magh met een Schaerken door-gheſneden werden; ende dan, om niet ſchierlijck te ſluyten, met een warm Beete, ofte Koole-bladt, drie vier dagen verbonden. *Paré* ſchrijft in 't 33. cap. van ſijn 25. Boeck, dat dit een goet Heel-middel is, in lange Sieckten, ende alſmen met andere middelen niet en heeft konnen uytrechten, als in verouderden Hooft-ſweer, Vallende-ſieckte, Gichte, ende dierghelijcke. Maer al is't ſeker, dat het ſelve in deſe Sieckten wel eenigh voordeel kan gheven, ſoo valt het evenwel bequamer in ſchierlijcke ghebreken, dewijl het in korte tijdt ſijn werck doet, ende dra op-houdt. Dan in langdurige zijn de Fontanellen veel bequamer, als dewelcke haer vuyligheydt geſtadigh loſen, ende ſo lang open gehouden werden, alſmen ſelfs begeert. Het welck in de *Seton* oock plaetſe heeft, die 's morgens, ende 's avonts dient verſchoven, ende als de openingh toe wil heelen, de koorde beſtreken met *Ung. Apoſtolorum*, ofte *Ægyptiacum*. Van dierghelijcke, als het vleyſch al te weeldigh waſt in de Fontanel, ende de Erweet, (diemen tot open-houden, daer in ſteeckt) benauwt, ende wil begroeyen, ſoo ſalmenſe, met ſpeeckſel vochtigh gemaeckt zijnde, in wat Precipitaet doopen, ofte in de plaetſe nemen een pilleken van groen Was, ghemenght met Spaenſche-vlieghen.

Het XI. Capittel.

1. *Rijpende, ende etter-makende Heel-middelen.*
2. *Enckele; als lauw Water, Olye, Boter, Wolle met der Yecken, Vet, Mergh, Terwen-blom, heet Witte-broodt, Vyghen, Houf-bladeren, Suyringh, Huemſt-wortel, Lelye-wortel, Ajuyn, Teer, Peck, Harſt, Wieroock, Ladanum, Styrax, Bdellium, Galbanum, Ammoniacum.*
3. *Mengel-middelen.*
4. *Maniere om te ghebruycken.*

1

HEt rijpen, ofte etter-maken gheſchiet, als door hulpe van de inwendige warmte het bedorven bloedt in ſuyvere etter, ofte d'andere vochtigheden, de bedorventheydt wech-ghenomen zijnde, in een beter, te weten, een etterighe ſtoffe verandert werden. De middelen, die ſulcks te weegh brenghen, zijn matelijck warm, ende de gematigheydt van het Deel, daerſe op-geleydt werden, niet ſeer ongelijck; dewelcke oock met eenen de vochtigheydt, die bedorven is, een warmte, met ons natuyrlijcke warmte over-een-komende, mede-deelt; waer door dan de bedorvene vochtigheydt in wat beters, ende dat de natuere ſo moeyelijck niet en valt, komt te veranderen.

2 Een Stovinghe van *Lauw Water*, verwarmt, ende vervochtight altijdt by ſijn ſelven, verſacht, ende rijpt: maer evenwel ſomtijdts by toeval kan het ontdoen, ende verdrijven.

Olye, die verſch, en ongezouten is, verwarmt matelijck, vervochtight, en vermorwt, lauw op-geſtreken, ofte onder de water-ſtovingh gemenght. Hy koockt mede, ende maeckt etter; vermeerderende de natuyrlijcke warmte, door dien hy ſtopt, ende behoudt, 't gene anders gewoon is uyt te vliegen.

Boter, die mede verſch is, heeft een verſachtende, ende rijp-makende kracht, inſonderheydt in kleyne onſtekinghen van jonge Kinderen, ofte ſachte Lichamen. Waer toe de Wolle met der Yecken oock dienſtigh is.

Alderhande *Vet*, inſonderheydt van tamme Dieren, verſacht, koockt, ende rijpt. Want behalven, dat het, ghelijck de Olye, met ſijn lijmigheydt de lucht-gaetjens van de Huyt verſtopt, ende 't ghene anders ſoude vervliegen, tegen-houdt, ſoo is het noch van ghematigheydt onſe natuyrlijcke warmte ghelijck. Hier van is de Verckens-reuſel, ghelijck Galenus ſchrijft 5. *Simpl.* 9. ende 11. *Simpl.* de ſlapſte, daer gaet eerſt boven Kalfs-vet, Hoender-vet, maer Ganſe-vet is het krachtighſte van alle, ſoo dat het niet alleen etter en kan maken, maer oock een verdrijvende, ende verterende macht heeft.

Mergh, van Herten, ende Kalveren, gelijck het de harde geſwellen verſacht, ſoo kan het mede, uyt den ſelfden aert, als het Vet, koken, ende etter maken.

Terwen-bloem in Olye alleen, ofte daer by Water opghekoockt, tot een Pap, ſluyt de lucht-gaetjens van de Huyt, ende houdt de natuyrlijcke warmte binnen, waer door dan de overtollige vochtigheydt gerijpt, gekoockt, ende tot etter gebracht wert.

Witte-broodt doet het ſelfde in ſijn kruym, heet op-gheleydt zijnde: ofte als het kout, ende droogh is, ontdaen, ende geſmolten in dick Bier, ende Olye, ofte Boter, ende alſoo tot een Pap gemaeckt.

Vijgen in dick Bier gekoockt, ende daer dan Oly, ofte Boter by ghedaen, met wat Terwen-bloem, verwecken etter, ende doen alle geſwellen rijpen.

Suyring, ende *Houf-bladeren*, onder de aſſche ghebraden, ende geſtooten zijnde, met Vet vermenght, brenghen de geſwellen haeſt tot rijpen.

Huemſt-wortel is verſachtende, ende rijpende; het zy in Soete-melck tot een ſtovinge gekoockt, ofte met het vermenghen van Vet, ofte Boter, ende Terwen-bloem, oft Kruym, tot een Pap gemaeckt.

Lelye-wortel, doet het ſelfde op deſelfde wijſe bereydt, ofte oock onder de aſſche ghebraden, ende dan met Olye, Vet, ofte verſche Boter gemenght.

Ajuyn, al valt hy, rauw zijnde, ſcherp, ende bijtende, evenwel, door het koken de ſcherpigheydt vervlieghende, heeft kracht om te verſachten, ende merckelijck te rijpen.

Teer by ſijn ſelven, ofte *Peck* in Olye geſmolten, verſachten de hardigheydt, ende maken etter.

Harſt verſacht het gene hardt is, ende koockt het

 rauwe.

rauwe. Met waſſchen werdt al haer ſcherpigheydt uyt-getrocken, ende met Was, ende Boter, Vet, ofte Olye, oft een Doeyer van Ey gemenght, verkrijght een rijpende kracht.

Om te beſluyten, dewijl al de Heel-middelen, die door een matelijcke warmte konnen verſachten, met eenen oock etter maken, ſoo moghen wy hier wel by ſtellen *Wieroock*, *Ladanum*, *Styrax*, *Bdellium*, *Galbanum*, *Ammoniacum*, ende andere hier voor in 't ſeſte capittel aengeweſen.

3 In de Winckels werden tot rijp-maken bewaert de Salven *Baſilicum*, *Dialthea*, *Agrippæ*, *Reſumptivum:* de Plaeſters *Diachylon* enckel, ende ghemenght, ofte met de Gommen, van *Mucilaginibus*, ende *Meliloten*.

4 Wanneer dan een Karbonckel, ofte eenigh ander heet gheſwel is, welckers ſtoffe niet en kan verdwenen werden, ſoo ſalmen deſelve tot etter brengen, daer toe voor-eerſt ſtovende, met het afſietſel van de verhaelde kruyden, ende wortelen, ende deſelfde gheſtampt zijnde, vermengen met eenige van de gemelte Vettigheden, Salven, oft Gommen, altijdt acht nemende op meerder, ofte minder hitte van 't geſwel. Onder de Plaeſters heeft *Diachylon compoſitum*, de meeſte rijpende kracht, en kan in gheſwellen, die ſoo geheel heet niet en zijn, met eenige verwermende Olye, om te beter ſijne kracht in te brengen, gemenght werden.

Het XII. Capittel.

1 *Suyverende, ende af-vegende middelen, driederley.*
2 *Sachte, die alleen de etter in de door-gebroken geſwellen af-waſſchen, ende ſuyveren; als Cichorey, Paerde-bloemen, Roſen, Weegh-bre, Agrimonye, Betonye, Ioffrouw-merck, Lyn-zaet, Fenigrieck, Gerſte, Boonen, Erweten, Vijgh-boonen, Honigh, Suycker, Termenthijn, Aloë, Wieroock, Myrrha.*
3 *Middel-matige, die oock de dicke vuyligheyt in de vervuylde ſweringen wech-nemen; als Malrove, Alſſen, Guychelheyl, Scordium, Hypericum, Broe-netels, Boonkens-Hool-wortel.*
4 *Stercke, die de harde kanten ſachtelijck af-doen; als Santorye, ſtinckende Gouwe, Liſch, Savel-boom, Gentiana, Affodillen, Kalfs-voet, Speer-wortel, wilde Concommer, Nies-wortel, Koper-root, Spaens-groen, Salpeter, Aluyn.*
5 *Mengel-middelen, ende haer gebruyck.*

I

DE Heel-middelen, die de Abſteunien, ende Sweren ſuyveren, ende van haer vuyligheydt reynighen, zijn van driederley ſoorte, ſachte, die alleen uyt de onſtekene en heete gheſwellen de etter trecken, middel-matige, die daer-en-boven de dicke vuyligheydt uyt de vervuylde Sweren wech-nemen, ende ſtercke, die het bedorven vleyſch van quaet-aerdighe Sweren, ende de harde kanten in de loopende gaten ſachtelijck af-doen, dewelcke naeſt komen aen de af-etende, waer van in 't 17. capittel.

2 Van den eerſten ſlagh is het *Sap* van *Cichorey*, *Paerde-bloemen*, *Roode Roſen*, ende *Weegh-bre*, kracht hebbende, niet minder uytwendigh de Sweren, als van binnen het Inghewant te ſuyveren: dienſtigh, voornamelijck als den brandt van de Swering noch niet gheheel over en is, ende de vochtigheydt noch eenige ſcherpigheydt heeft.

Agrimonye met Verckens-reuſel gheſtooten, ofte het uyt-geperſte Sap, ſuyvert, ende geneeſt de Sweringhen, bewaert deſelvige voor bedervinge, ende belet den aen-was van harde kanten.

Betonye heeft deſelfde kracht, wiens Bladers met wat Zout gheſtooten, heelen de kanckerachtighe Sweringen.

Ioffrouw-merck is heet, ende droogh, tot aen den derden graed, ende, boven andere kruyden, afvegende van aert. Derhalven ſeer bequaem, inſonderheydt het Sap met Honich, ofte Honich van Roſen vermenght, om de vochtighe, ende vuyle Sweringhen in den Mondt, ende elders te ſuyveren, de verzeerde Kancker voor meerder bedervinge te bewaren, ende ſijn voor-eten te ſchutten.

Het Meel van *Lijn-zaet*, *Fenigrieck*, *Gerſte*, *Boonen*, *Erweten*, ende noch meerder van *Vijgh-boonen*, heeft allegader een ſuyverende kracht, ſoo dat het oock de Vlacken van de Huyt wech-neemt, inſonderheydt met Mede, ofte Honich, ende Wijn opgekoockt zijnde.

Honich zijnde, ghelijck Galenus ſchrijft *7. Simpl.* warm, ende droogh, opent, drooght, wederſtaet de verrottinge, veeght af, ende ſuyvert alle ſweringen, ende loopende gaten, ſonder, gelijck Zout doet, het vleyſch in te doen krimpen. Is rauw wel meerder ſuyverende, ende ſcherper als ghekoockt ende geſchuymt: maer heeft daer door oock minder kracht om toe te heelen.

Suycker, alſo ſy een mede-ſoorte is, gelijck Dioſcorides, ende Galenus ſeggen, van Honich, ſo heeft ſy oock verwarmende, verdroogende, ende ſuyverende kracht, inſonderheydt de groffte (die *Maſcovado* genoemt wert) als heeter ende ſcherper zijnde.

Termenthijn, al is hy fijn van Deelen, om dat hy evenwel eenige bitterheydt by hem heeft, kan ſachtelijck ſuyveren.

Aloë is uyttermaten bitter, ſuyvert nochtans matelijck, ende ſonder ſcherpigheydt, houdt de voorts-kruypende Sweren tegen, heelt de bedorvene Schamelheydt, ende wert bequamelijck gemenght, onder de Oog-middelen, gelijck Galenus geleert heeft in 't gemelte Boeck, ende van alle Genees-meeſters daer in na-gevolght is.

Wieroock is verwarmende, droogende, ende ſuyverende, doch wat ſlapper als den Aloë.

In tegendeel *Myrrha*, als ſeer bitter zijnde, ende daer by fijn van Deelen, ſuyvert krachtigher als Aloë, is warm, ende droogh in den tweeden graed.

Geneeſt

Geneeſt eygentlijck, gelijck Dioſcorides,ende Avicenna getuygen, het Schorft,met Azijn op-geleyt; met Ladanum, ende Myrtus-wijn, het uyt-vallen van 't Hayr. Vervult de loopende zeeren der Ooghen, neemt haer ſchellen wech, ende verklaert het duyſter Gheſicht. Sy gheneeſt de zeerigheydt des Hoofts, de Kloven,ende Sweren aen, ende ontrent de Ooren, heelt de diepe, en onſuyvere wonden, en vereffen daerna het over-gebleven lidt-teecken.

3 De gene,die nu volgen,als ſtercker kracht hebbende om te ſuyveren,werden nuttelijck gebruyckt in quaetaerdige, en verouderde Sweringen.

Malrove drooght, en ſuyvert ſoo dapper,dat haer Bladeren, gelijck Dioſcorides ſchrijft, met Honigh gemenght, de vervuylde Sweren gheneeſt,ende de voortloopende tegen houdt: 't gene het uytgeperſte Sap, met Honigh noch beter doet, 't welck oock de duyſtere Oogen te hulpe komt.

Alſſen is noch heeter en drooger, met groote bitterheyt.Heeft derhalvē een ſeer ſuyverende kracht, met wat t'ſamen-treckinghe, en daerom oock verſterckinge. Het Af-ſietſel in water,geneeſt de Puyſten, dis 's nachts komen: met Honigh ghemenght, verſpreyt in de blauwe leden: het geronnen bloedt. Het Sap is noch heeter,en krachtiger,als het Kruyt. Want het verteert alle de quade vochtigheydt in de vervuylde Sweren, bewaert deſelfde voor verrottinghe, ende belet dat ſy niet en vervallen tot loopende gaten.

Guychel-heyl, ſoo wel manneken als wijfken, kan door de verdroogende, en ſuyver-makende kracht van fijn Sap, verrotte Sweren helpen, ghelijck Galenus ghetuyght 6. Simpl. Met Honigh gemenght, ſchrijft Dioſcorides 2. 174. verdrijft de duyſterheyt en beſcherminge van de Oogen.

Scordium,gelijck deſelvige,en de ervarentheyt ons leeren, ſuyvert, drooght, en ſluyt oude Sweringen, en neemt wech alle quaetaerdigheyt.

Hypericum gedrooght, en geſtooten,in de vochtige, en bedervende Sweren geſtroyt,heelt deſelvige.

Het Zaedt van *Broe-netels* is ſeer bequaem voor vervuylde Sweringen, die ſonder ſcherpigheyt dienē geſuyvert, en gedroogt. Met Zout gemengt,kan denKancker,en voort-etende zeeren tegenhouden.

Van den ſelfden aert, ende krachten is de Wortel van *Cyperus*, tot poeyer gebracht, ende in de Sweren geſtroyt.

Boonkens-Hool-wortel is werm in den tweeden, droogh in den derden graed, te ſamen-treckende, af-vegende, verterende,ſcheydende. Hy ſuyvert de vervuylde Sweren, en belet de verrottinge. In water met een weynigh Azijn gheſoden, maeckt een goet Gorghel-water voor de Squynantie, ende de geſwollen Amandelen; geſtooten,licht den Huygh; ende onder Populyoen-ſalf gemenght, verſacht,en verdrooght het Speen.

4 Wy komen tot de ſterckſte, die niet alleen de vuyligheydt in de quade Sweeren met meerder kracht ſuyveren, ende verteren: maer ſelfs oock de harde kanten in de Fiſtelen,ofte loopende gaten.

Sap van *Santorye*,en *Stinckende Gouwe* verdrooght, ende ſuyvert ſoo dapper,dat het verouderde,quaetaerdige, holle, diepe Sweren, ende loopende gaten, eerſt ſchoon en ſuyver maeckt, en daerna heelt.

Wortel van *Liſch* verwermt,drooght,en ſuyvert. Het Sap uyt de groene geperſt,ofte het Poeyer,van den gedrooghden, onder Honigh gedaen, ſuyvert de Sweringen, inſonderheyt van 't hooft. Dan het Sap is noch bequamer om de loopende gaten, ende holligheden te ſuyveren, ende wederom met vleyſch te vervullen, ghelijck Dioſcorides ſchrijft 1. 1.

Savel-boom, ofte Sabina, werdt van Galenus 6. Simpl. gheſtelt heet, ende droogh te weſen in den derden graed, ende ſeer af-veghende; 't welck hy doet, niet ſonder eenigh ghevoelen van ſcherpigheydt, ende bijtende kracht, Sweren, die al van vuyligheydt bruyn, ende ſwart zijn, kan hy,gelijck de meer-ghemelte Schrijvers oock getuygen, ſuyver maken,met Honigh gemenght zijnde,het quaet Schorft ghenesen, de harde kanten der loopende gaten, ende de knobbelachtighe Wratten der heymelijcke leden, verteren, eerſt geſtooft met het Afſietſel,ofte liever het Sap,en daerna dan het Poeyer op-geſtroyt.

Gentiana, ſoo genoemt na Gentius, Koningh van Illyrien, die hare krachten eerſt ontdeckt heeft, werdt alleen ghebruyckt in haren Wortel. Hy is in den derden graed heet,ende droogh,ſeer bitter van ſmaeck; daerom ſterckelijck dun-makende, af-vegende, en ſuyverende. Geneeſt de vuyle rappigheyt, ſproeten, placken, ende alle miſvoeginge, die op de huyt komt; ſteut, en heelt de holle voorts-etende ſweren, ende loopende gaten, 't zy datmen het Poeyer daer toe ghebruyckt, ofte liever het Sap, 't welck krachtiger is.

Affodillen, ofte Aſphodelus (al by den Poëet Heſiodus vermaert) groeyen van ſelfs in Provençen, Italyen, ende Spaenjen, dan hier te Lande en zijn ſy niet te vinden, als in de hoven, alwaer ſy,om haer lieffelijcke bloemkens, onderhouden werden. De Wortelen zijn alleen in 't gebruyck, en hebben een bitteren ſmaeck, van aert beyde in den tweeden graed, een verwermende, ende droogende, afvegende, ende verterende. Sy ſuyveren de vervuylde ſweeren, ſteuten de voorts-loopende, en heelen de loopende gaten.

Arum, ofte *Kalfs-voet*, alſoo na de ghelijckeniſſe van de Bladeren ghenoemt, is heet, ende droogh, diep in den derden graed, matelijck fijn van deelen, af-vegende, verdunnende, ontdoende,en verterende. Het Poeyer van deWortel (die meeſt gebruyckt

wert) ſuyvert bequamelijck alderley ſlagh van ſweren, vervuylde voorts-etende, kanckerachtige, ende loopende gaten. Het ſelve belet het voort-waſſen, en verteert het overvloedigh vleyſch, dat haer in 't geneſen der wonden te weeligh op-werpt.

Dracontium, ofte *Speer-wortel*, is by-na van den ſelfden aert, doch veel bitterder, ende ſcherper van ſmaeck, ende derhalven heeter, drooger, en fijnder, krachtigh reyn-makende, en verterende. Het Sap van de Vrucht, ofte druyſachtighe aere, Bladeren, Zaet, en Wortel is goet om alderhande vervuylde, voorts-etende, en quaetaerdige ſweren, noch krachtiger, als de Kalfs-voet, te ſuyveren, ende de harde kanten in de loopende gaten te verteren. Het ſelfde vermagh oock het Poeyer van den Wortel.

Wortel van *wilde Concommer* tot Poeyer gebracht, ghelijck hy de witte Puyſten, Schorft, ſwarte lidtteeckenen, en vlecken van 't aengeſicht af-veeght, ſoo ſuyvert hy oock verouderde holligheden, ende verteert de harde kanten. Ick hebbe hem ſeer overvloedigh ſien waſſen in Vranckrijck, by Pont. S. Eſprit, niet verre van Oraengje, ghelijck hier afgebeelt is.

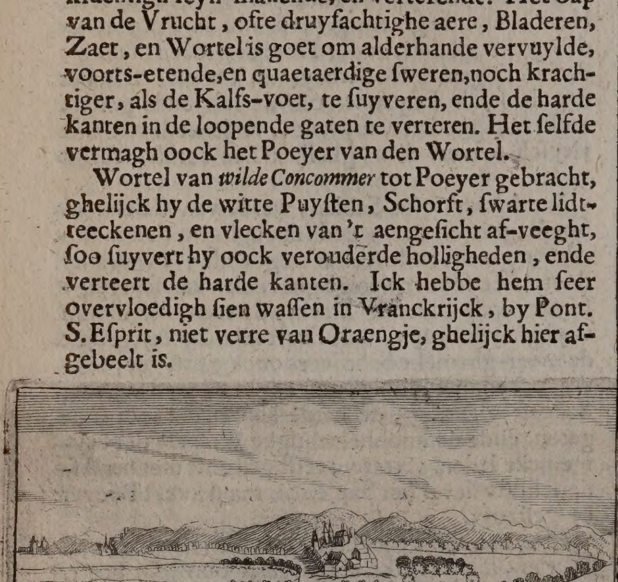

Al 't ſelve doet noch wel ſoo krachtigh de *Nies-wortel*, dewelcke gheſteken in een loopent gat, in twee drie dagen de hardigheydt van de kanten aen een kant maeckt.

Koper-root, ende *Spaens-groen*, gebrandt, en gewaſſchen, als oock *Salpeter*, zijn bequaem om alle holle gaten te ſuyveren, ende haer harde kanten wech te nemen.

Aluyn ſo wel rauw, als gebrant (die noch krachtiger is) ſuyveren, en beletten het voort-loopen van quaetaerdige ſweren.

§ Uyt de ghene dan, die wy op den eerſten trap geſtelt hebben, is, om verſch door-geſworen, ofte open-geſteken geſwellen, ende onreyne wonden te ſuyveren, in dagelijcks gebruyck, een Salfken, beſtaende uyt een onçe Honigh van Roſen, een doyer van een Ey, ende ſoo veel Gerſten-meel, tot dat het van pas dick is; ende wil men het wat meerder ſuyver-makende hebben, ſoo maghmen daer by doen een half loot Termenthijn. Noch ſtercker af-veghende in de Salve, die ghemaeckt werdt uyt twee onçen Sap van Joffrouw-merck, een onçe Sap van Agrimonye, een half onçe Sap van Weegh-bre-bladeren, vijf onçen Honigh van Roſen, te ſamen met malkanderen wat opgeſoden, en dan daer onder gemenght, Meel van Gerſte, Fenigrieck, ende Vijghboonen, van elcks een half loot. Te ſamen tot een Salf gekoockt, ende op 't laetſte daer onder geroert een loot Termenthijn. Wanneer de Etter te grof, en te taey is, ſo dienter meerder ſuyveringe; als gedaen kan werden met het volgende: Neemt Harſt, Honigh, Termenthijn, van elcks drie onçen Myrrha, Sarcocolla, Boonkens-Hool-wortel, Vijge-boonen-meel, Liſch-wortel, alles kleyn geſtooten, van elcks een half loot. Het eerſte moet te ſamen geſmolten, ende dan het Poeyer, daer onder gheroert werden. Hier toe dient mede de Salve Aureum, die by-na gelijcke kracht heeft om af te vegen, ende de Plaeſters van Janua, ende Gratia Dei genoemt, die of geheel, ofte in dunne Olye geſmolten zijnde, konnen opgeleydt werden, inſonderheyt op het Hooft, ofte andere Sweren van zenuwachtige deelen. Tot het ſelfde ſtrecken, die in den derden graed dapper afveghen, ghelijck de gene, die uyt Koper-root, ofte andere ſcherpe Metallen beſtaen, gemenght, en gematight met eenighe verſachtende; ghelijck oſmen een vierendeel-loots van het Empl. divinum ſmolt onder de verſche Doyeren; ofte indien men een vierendeel-loot Ung. Ægyptiacum, of Apoſtolorum menghde met twee, oft driemael ſo veel Tetrapharinacum, of eenigh ander Ceroen; men ſal daer van hebben een ſonderlinghe middel om de ſweren te ſuyveren, en van haer vochtigheyt te reynigen. Het Poeyer van Precipitaet, mede onder yets verſachtende, gemenght, verteert ſonder eenige ſcherpigheyt het overvloedigh vleyſch, en ſuyvert de ſweringe van haer vuyligheyt.

Wanneer nu de ſweringhe gantſch vervuylt, verrot, ende quaetaerdigh is, het zy van ſelfs, 't zy uyt een wonde, het geſwel qualijck onderhouden, dan dient een Salve bereyt uyt de ſuyverende middelen van den tweeden trap, op deſe wijſe: N. Weeg-bre, Alſſen, Malrove, Scordium, Hypericum, alle verſch ende groen geſtampt, en dan in een half pint witte Wijn, en een pint Olye ghekoockt, tot dat de Wijn verſoden is. Door-gedaen zijnde, menght daer onder het poeyer van de wortel Cyperus, Liſch, Boonkens, van elcks een loot, geel Was vier onçen, we-

derom

derom te ſamen op-ghewelt tot matelijcke dickte, ende dan daer onder geſmolten Harſt twee onçen, Wieroock, Myrrha, Aloë, ende Sarcocella kleyn geſtooten, van elcks een onçe, ende op 't laetſte anderhalf onçe Termenthijn. Alſſer ſtercker vereyſcht wert, ſo ſalmen daer wat Koper-root by doen: gelijck oock zijn Empl. divinum, met wat Olye verſacht, Ung. Apolorum, ende Ægyptiacum, de beſte Salve van alle, gelijck Fernelius, en de dagelijckſche ervarentheyt genoegh betuygen.

Maer in een holle Sweringe, Fiſtel, ofte loopent gat, ſalmen ſpeuten, het Af-ſietſel van Weegh-bre, Alſſen, Santorye, Savel-boom, Agrimonye, van elcks een handt vol, Wortel van Gentiane geſneden twee onçen, te ſamen geſoden in witte op 12 onçen, door-gekleynſt zijnde, doeter by Honigh van Roſen, en Syroop van Alſſen. So dit niet genoegh en dede, ſoo maghmen daer onder menghen een loot Ægyptiacum, 't welck oock bequamelijck geſmolten werdt onder Voor-loop van Brandewijn. Dit wert oock ſtercker gemaeckt met eenige druppelen Olye van Swavel, of Koper-root. Waer toe mede ſtreckt het Aluyn-water. Ende men dient in 't gebruyck van deſe middelen wat te volharden, en deſelve allencxkens te verſcherpen, tot dat de hardigheyt geheel wech-genomen is.

Alſo nu zijn aen-geweſen alle de Heel-middelen, die de ontſtekingen, hardigheden, geſwellen, Apoſteunien, en ſweringhen der uytwendige deelen geneſen; ſoo ſullen wy nu komen tot de ghene, die de wonden heelen, en over deſelvige vel maken.

Het XIII. Capittel.

1 *Bloet-ſtelpende Heel-middelen vierderley.*
2 *Sommige, uyt aert, en gematigheyt; als Weegh-bre, Pimpinelle, Netelen, Vijf-vinger-kruyt, Tormentilla, Bergh-Oyevaers-beck, Aſſche van Papier, en Cotoen, Wederick, Herte-gheſpan, Winter-groen, Salye, Herts-tonge, Kleef-kruyt, Wal-ſtroo, Aloë, Maeghde-palm, Donder-baert, Smeer-wortel, Verckens-gras, Paerde-ſtaert, Wilge, Weedt, Wael-wortel, Plockſel, Boviſt.*
3 *Andere, door toe-placken; als Coral, Bloet-ſteen, Wieroock, Maſtick, Myrrha, Draken-bloedt, Bolus, Geſegelde Aerde.*
4 *Eenige, door branden.*
5 *Mengel-middelen, ende haer gebruyck.*
6 *Hoe door werck van de handen het bloet geſtelpt wert.*

I

De Heel-middelen, die het bloet, 't welck door een geopende, ofte af-geſneden Ader, te veel uyt de wonde vloeyt, hebben ſoodanigen kracht op driederley wijſe. Want ſommighe doen ſulcks uyt eyghen aert ofte gematigheyt; ſommige door toeplacken; andere door branden; ende daer geen van alle plaets en heeft, door de handen. Die van den eerſten ſlagh, en zijn daerom juyſt niet allegader kout, ofte te ſamen-treckende, maer eenige uyt deſelve heet, ſcherp, gelijck de Netelen, ſchrijft Fernelius: waer in wy alhier van hem moeten af-wijcken. Want al is 't dat de groote Netelen, die oock Heete, en Bern-netelen genoemt werden, heet ende bijtende van aert ſchijnen, ſoo zijnſe niettemin verkoelende, of gelijck Dr. Dodoens meent, even maer werm, en nauwlijcks tot den eerſten graed. Want ſy en branden, of en bijten niet, als hy mede wel aenmerckt, door dien dat ſy geweldigh verhittende van krachten zijn: maer om dat ronts-om met hartachtige, rouwe, wolle, als ſtekelige doornkens beſet zijn, waer mede ſy de huyt prickelen, en op-halen. Want als de Netelen ſlap, en verſlenſt zijn, of geſoden werden, en ſteken ſy geenſins: door dien dat de ſtijvigheyt, oft ſtekeligheyt van de harde doornkens vergaen is, of verduyſtert. So dat wy de eerſte ſoorte ſtellen in een t'ſamen-treckende aert, meeſt beſtaende met een verkoelende gematigheyt, waer by ſomtijts wel kan weſen een byſondere eygenſchap, die van den gemelten Fernelius alleen, voor oorſaeck, ſchijnt aengenomen te werden. De bloet-ſtelpende middelen van den tweeden ſlagh, ſtoppen, en vervullen den uytgangh der Aderen, en daerna verdroogt zijnde, beletten het uyt-vloeyen. Die van den derden ſlagh, trecken door branden de Aderen toe, brengen daer een korſt op, en houden alſo alles tegen. Het gebeurt ſomtijts, dat de twee eerſte niet genoeg en zijn, en 't derde, van wegen de plaets geen plaets en heeft, gelijck terſtont in 't exempel van den Prinçe van Orangje ſal aengeweſen werden; in welcke ongelegentheydt niet overigh en is, als te komen tot de handen.

2 Het Sap van *Weegh-bre*, gelijk Galenus ſchrijft, 5. Meth. 5. is ſeer bequaem tot alle bloet-ſtorting, die uyt door-eten der Aderen veroorſaeckt werdt.

De Bladeren van *Pimpinelle* geſtooten, ofte oock ghekoockt, op een geopende Ader geleydt, ſtelpen terſtont het bloet: het welck de Wortel noch krachtiger doet: die oock ingenomen zijnde, het Bloet-ſpouwen, ende Braken, doen op-houden; ende van onderen den overvloedighen vloet in de Vrouwen, als mede in het open Speen, ſtillen, ende ſteuten.

Netel-bladeren geſtooten, en op de wonde geleyt, doen het bloeden op-houden; het welck de Wortel oock uyt-voert in 't bloeden van de Neus, daer ingeſteken zijnde.

Vijf-vinger-kruyt heeft in ſijn Bloemen, ende bladeren, en noch meerder in ſijn Wortelen, een ſeer te ſamen-treckende, en verdroogende kracht, ſonder ſcherpigheydt, derhalven bequaem om het bloeden op te houden.

Al deſelve kracht is in de *Tormentilla* te vinden.

Bergh-Oyevaers-beck, ſoo genoemt na ſijne gelijckeniſſe, en dat hy op de Bergen waſt, oock *Bloet-wortel*, niet ſoo ſeer van weghen ſijnen rooden Wortel,

als

als wel om fijne bloedt-ſtelpende kracht; die den Duytſchen Genees-meeſter Euchſius in deſe tweede ſoorte van Oyevaers-beck getuyght, ſoo groot te weſen, dat hy geenigh middel daer toe nutter bevonden heeft.

Aſſche van ghebrandt *Papier*, als oock van *Cotoen*, doet het bloedt, dat uyt een wonde loopt, ſtelpen. De Heel-meeſters ghebruycken het Cotoen oock nuttelijck om de wonden, ende zeeren te ſuyveren, eerſt in Wijn wat geweeckt, en daerna uytgedowt zijnde. De Egyptenaers, ghelijck Proſper Alpinus getuyght, en gebruycken, tot al 't verhaelde, anders gheen wiecken, als van haer Boom-Cotoen, het welck fijnder van deelen is, dan 't ghene, dat aen de leege heeſter waſt.

Wederick, ofte Lyſimachium, waſt hier te Lande meeſt aen de kanten van de flooten, ende onder aen de dijcken. De Bladeren, ofte wortel in den Neus geſteken; en het Sap in de wonden gedruypt, doet het bloeden op-houden: ghelijck het oock binnen gebruyckt, als Dioſcorides ſchrijft, het Bloet-ſpouwen geneeſt, en den Rooden-loop, ſo voor dranck, als Clyſterie ingenomen.

Herte-geſpan, ofte Cardiaca, is werm, en droogh in den tweeden graed, met eenige t'ſamen-treckinge. Geſtooten, en op verſche wonden geleydt, bewaert ende beſchermt die voor alle verhittinge, ſtelpt het bloeden, en geneeſt de wonden.

Winter-groen, ofte Pyrola waſt aen onſe Duynen, werdt ghehouden voor kout in den tweeden, ende droogh in den derden graed, ſtelpt het bloeden, ſoo ingenomen, als op-geleyt.

Sweerdekens-kruyt, ofte Gladiolus, wert hier te Lande, om ſijn aengename bloemkens, van de liefhebbers onderhouden. De opperſte Wortel, keurt Galenus na-treckende, verterende, en verdrooghende. De Duytſchen ghebruycken hem om het bloedt te ſtelpen, ende alderhande vloet op te doen houden.

Saule, ofte *Salye*, beyde na het Latijnſch Salvia, heeft een verwermende, verdroogende, ende wat te ſamen-treckende kracht, ſtelpt het bloet, geneeſt de wonden, reynight alle vuyle, en oude zeeren.

Herts-tonghe, ofte Biſtorta verkoelt, verdrooght, en treckt geweldigh te ſamen. Haer meeſte kracht beſtaet in de Wortel, wiens Af-ſietſel gedroncken, ſtelpt alderhanden Bloet-gang van Stonden, Loop, ende diergelijcke; gelijck oock doet het Poeyer, in de wonden geſtroyt.

Kleef-kruyt, ofte Aparine, waſt by ons ſeer overvloedigh aen de dijcken, en kanten van de flooten, is ſeer rouw van ſtelen, ende bladeren, waer door het vaſt aen de kleederen kleeft, daerom oock by ſommige kleyne Kliſſen genaemt, ende by de Griecken Philanthropos, dat is, Menſch-lievende. Is, volgens het ſchrijven van Galenus, werm, ende droogh, fijn van deelen, ende ſuyver-makende. Van binnen gebruyckt, ſtelpt alderhande Bloet-loop, en van buyten op-geleyt, ſeyt Plinius, doet het bloeden uyt de wonden op-houden.

Wal-ſtroo, ofte Gallium, is, ſeyt de gemelte Galenus, wat ſcherpachtigh, ofte heetachtigh, ende verdroogende van aert. Van binnen in-genomen, doet ſy den bloedigen vloet ophouden, als oock van buyten op de wonde geleyt, ofte in den Neus geſteken.

Aloë, als dick-makende, droogende, en klevende, van buyten gebruyckt zijnde, doet de mondekens van de Aderen fluyten (die hy van binnen inghenomen zijnde, opent) en alſo het bloet ſtelpen.

Maeghde-palm, ofte Vinkoorde, is koel (hoewel ſommige het tegendeel gevoelen) droogh, en t'ſamen-treckende, ſoo dat ſelfs een kransken om de borſten geſlagen, het ſogh in twee drie dagen doet op-droogen, gelijck ick dickwils geſien hebbe; het ſelve om 't Hooft ghedaen, ſchrijft Dr. Lobel, ſtelpt het bloeden uyt de Neus. Het welck oock doen de groene Bladeren, gewreven, en in den Neus geſteken. Het Sap, en Poeyer in de bloedende wonden gedaen, houden tegen, en heelen toe.

Donder-baert verkout in den derden, en drooght in den eerſten graed. De Bladeren verdrijven het Root-hont, loopende Oogen, alle vyerige Puyſten, ende geſwellen. Geſtooten, ende op 't voor-hooft een weynigh boven den Neus ghebonden, ſtelpt het bloeden. Al 't ſelfde doet oock het uyt-gheperſte Sap.

De drie ſoorten, gelijckſe by Dr. Dodoens geſtelt werden, van Telephium, ofte *Smeer-wortel*, te weten, de grootſte, ofte Spaenſche, de tweede, ofte Hemel-ſleutel, in de Winckels met den Latijnſchen naem *Craſſula major*, ofte *fabaria* bekent, en de derde, van Dr. Lobel ghenoemt, Kleyne Smeer-wortel, kruypende, en altijdt groen zijnde, hebben byna den ſelfden aert, en kracht van Donder-baert. Fernelius ſtelt de twee laetſte, droogh in den derden, vochtigh in den tweeden graed: Dodoens alle drie kout van aert, fijn van ſtoffe, en verdroogende, derhalven bequaem om met Azijn gheſtampt, de witte Sweren, Placken, en Sproeten te verdrijven. Het Sap ſtelpt het bloet uyt de wonden loopende, reynight en heelt deſelvige.

Verckens-gras, ofte *Duyſent-knoop*, in 't Latijn Poligonum, is by-na kout, tot in den derden graed, ende droogh tot in den tweeden, t'ſamen-treckende van aert, en van krachten ſeer bloet-ſtelpende, en daer toe krachtigher, gelijck Braſſavolus, en andere getuygen, als eenigh ander kruyt, niet alleen teghens den Bloet-gangh, ende het Braken van binnen ghebruyckt, maer oock gheheel, ofte gheſtampt van buyten op de bloedende wonden geleyt, die het dan daerna mede geneeſt.

Paerde-ſtaert is ſeer t'ſamen-treckende, ende verdroogende

droogende. Het Sap doet eygentlijck het bloeden uyt den Neus ophouden. Het Poeyer in gheſtroyt, geneeſt de bloedige wonden.

Wilge-bladeren, en de Schorſſe, inſonderheydt de Wollігheyt, en Bloemen in den Neus geſteken, ſtelpen terſtont het bloedt; het welck oock doet het Poeyer door een ſchacht in de Neus-gaten ghebla-ſen.

Weedt, door haren ſterck-verdroogenden, en t'ſa-men-treckenden aert, kan met ſijn bladeren verſche wonden genezen, en het bloeden beletten.

Het zelve doet oock *Wael-wortel* door ſijn ver-droogende, en toeheelende (waer van in't volgende capittel) kracht, niet alleen het bloeden van buyten, maer oock van binnen ſtelpende.

Het bloeden kan oock opgehouden werden door het vollen van de wonde met *Plock ſel*, en noch beter met *Boviiſt*, zijnde een ſoorte van Campernoelyen, dewelcke hier te Lande waſt in nieuw-bedijckte Moerlanden, en voornamelijck in de Beemſter.

3 *Bloet-ſteen*, ende *Coral*, ſchijnen van verborgen aert, dan hebben evenwel uyt haer aertachtige ſtoffe een verſtoppende, ende droogende kracht; die noch meerder blijckt in *Wieroock*, *Maſtick*, *Myrrha*, *Draken-bloet*, en aldermeeſt in *Bolus*, ofte *Geſegelde aerde*, die door Toekleven het bloet ſtelpen.

4. Hoe, als deze middelen niet en helpen, het branden dan ingeſtelt dient te werden, zullen wy in't hier navolgende 19 capittel aenwijzen.

5 Wanneer dan een verſche wonde te veel bloet, zo zalmen daer omſlaen de volgende Pap, op werck gheſtreken, N. Bolus, Draken-bloet, Wael-wortel, van elcks een loot, kleyn gheſtooten, en onder Wit van Ey geſlagen. Hier onder konnen oock gemengt werden de Poeyers van d'ander Drooghen nu ver-haelt. Werdt hier toe mede in de Winckels gereedt ghehouden Ceratum defenſivum. En als de wonde wat diep is, kanmen dezelve opvollen met Plockſel, ofte Bovijſt, gelijck geſeyt is.

In het bloeden uyt den Neus is zeer goedt, een kruymtgen Wittebroot in Azijn, ende kout water dickwils ververſcht boven op den Neus geleyt.

6. Vele zijn in ſoodanige gelegentheydt, terſtont doende om het bloet te vertrecken, met Aderlaten: het welck ick evenwel, hoe zeer het oock van den grooten aderlater Botallus, geneeſmeeſter van Fran-çoys, Hertogh van Anjou, in ſijn boeck van het Aderlaten op't 6 capittel, meeſt aenraedt, bedenc-kelijck achte, alſo het zelvige behalven dat het zeer zelden haren voorſtel voldoet, niet alleen het bloedt, maer oock de krachten noch meerder vermindert. In het bloeden uyt den neus vinde ick zeer dienſtigh datmen maer alleen op het eene ofte beyde (na dat het bloet van daen komt) Neus-gaten den vingher vaſt houdt. Ende al is't, dat het bloet daer door ſomtijdts in de keel ſchiet, daer en leyt geen ſwarig-heydt, dewijl het zeer lichtelijck kan uytgeſpoghen werden, en ondertuſſchen het ander boven den neus aen het ronnen komt. Van het teghenhouden met den vingher, hebben wy een aenmerckens weerdigh exemptl in Prince Willem, onſen Stadthouder, die in't jaer 1582 t'Antwerpen onder ſijn rechter Oor met een Piſtolet geſchoten werde, de kogel onder de boven-tanden, door't gehemelte, de ſlincker Kaeck uytgaende. Deſen onverwachten ſchoot gaf zulc-ken ſlagh, dat de Prince ſelfs niet en wiſte, dat hy ge-quetſt was, en alleen meende, datter een ſtuck van 't huys, gelijck hy zeyde, inviel. De wonde, gelijck Meteren verhaelt in't 11 boeck van de Nederlant-ſche hiſtorie, vertoonden haer in't beginſel genees-lijck, dewijl de Aderen, door de hitte det vyers (al-zo de Piſtool zoo dicht aen't hooft gehouden was, dat ſelfs het hayr brande) toegheſchrompen waren, en daer door het bloeden geluckelijck geſtut. Maer na 14 dagen, als alles ſcheen wel te gaen, zoo viel de rove af, met vervolgh van wel 12 pont bloedts, waer by hem noch twee pont, tot verleydingh, af-gelaten werde. Als hy nu ſcheen door te zullen bloe-den, zoo is door voorſichtigen raedt van de Genees-meeſters, (onder welcke wel de voornaemſte was Dr. Ioſepho Michaëli, een Italiaen, van de Stadt Luca) goet gevonden, de openinge van de ader nacht ende dagh met den vinger toe te houden, het welck met beurte onder de Edelluyden ghedaen zijnde, de wonde allencxkens ſloot, ende den Prince, tegen de meeninghe van een yegelijck, volkomelijck ghenas: met meerder gheluck, als hy twee jaer daer na tot Delft geſchoten werde.

Het XIV. Capittel.

1 *Toeheelende middelen.*
2 *Enckele, als Honts-tonge, Geruwe, Wilge, Olm-boom, Yſer-kruyt, Guychel-heyl, Muyſen-oor, Betonye, Scabieuſe, S. Ians-kruyt, Wael-wortel, Sene-groen, Sanikel, Syn-dauw, Heydenswont-kruyt, Gulden-roede, Alſſen, Paerde-ſtaert, Smeer-wortel, Een-bladt, Twee-bladt, Madelieven, groote, en kleyne Santorye, Salomons-ſegel, Mee-krappe, Zee-rotte, Onder-have, Taback, Kruys-kruyt, S. Iacobs-kruyt, Ioffrouw-merck, Al-goede: Peer-bladeren, Miſpe-len, Cernoelyen, Perſe-bladeren, Brem-rape, Pier-wor-men, Aloë, Myrrha, &c. Balſem-kruyt, Balſem-arent, Balſem van Peru.*
3 *Toegemaeckte, en maniere om te gebruycken.*

I

WY noemen een geneſend, ofte toeheelend mid-del, het welck de van-een ghewekene kanten in een verſche wonde wederom by-een voeght, ende aen malkanderen hecht. Sulcks brenght het te wege, met het verhinderen, dat tuſſchen de te geneſene lip-pen (gelijck die genoemt werden) der wonden geen vochtigheyt en ſchiet, of en groey t. Sodanigh mid-del moet t'ſamen-treckende zijn, grof ende aert-

achtigh van ſtoffe, droogh in den tweeden graed, en in wermte gematight, om, door te veel afvegen, ofte ſcherpigheyt niet te quetſen.

2 *Weegh-bre* drooght, en treckt te ſamen, ſonder eenige bijtende kracht, bequaem tot verſche wonden, die ſy ſonder vreeſe van ontſtekinge toeheelt, oock de oude, en vervuylde Sweringen ſuyvert, ende beyde, ongelijck zijnde, vereffent, en met vel overtreckt.

Honts-tonge ſuyvert, drooght, en matight de hitte van de Sweren, en heelt de verſche wonden.

Geruwe heeft ſo groot-verdroogende kracht, datſe bloedende wonden ten eerſten toeheelt, en dezelvige voor ontſtekinge bewaert, groen, ofte droogh geſtampt, en met Azijn gemenght.

De bladeren en Bloemen van *Wilge* zijn verdroogende, ende te ſamen-treckende, ſonder eenige ſcherpigheydt, heelen een bebloede wonde, en weren de ontſtekinge.

De bladeren, en Middel-ſchors van den *Olm-boom*, hebben een verdickende kracht, en noch meerder het Sap uyt de Appelen gheperſt, alle ſeer bequaem om verſche wonden te doen toegaen.

Yſer-kruyt, ofte Verbena drooght, treckt te ſamen, en heelt de wonden, wederhoudt oock in oude Sweren de bedervinge, ſuyvert, onder Honigh vermengt, de vervuylde, en doetſe ſluyten.

Guychel-heyl, en *Muyſen-oor* hebben dezelfde kracht.

Betonye is ſeer nut om verſche wonden, inſonderheyt des Hoofts, ghelijck *Scabieuſe* van de borſt, te genezen.

S. Jans-kruyt, ofte Hypericum, kan door ſijn verdroogende, en matelijck verwermende kracht, in ſijn geſtampte Bladeren, Bloemen, en Vruchten, de wonden bequamelijck toeheelen.

Wael-wortel heeft zo groote kracht om de Breucken, ende wonden toe te heelen, en de afgewekene kanten t'ſamen te voeghen, dat hy oock zelfs met huts-pot, ofte ander gehackt vleyſch, gezoden zijnde, die ſtucken wederom zoo vaſt aen malkander hecht, datſe niet meer verſcheyde deelen, maer veel eerder eenen klont vleyſch en gelijcken, als by Fernelius, Dodon. en andere nieuwe Kruyt-beſchrijvers betuyght wert, en al van oudts by Dioſcorides en Galenus.

Sene-groen, ofte *In-groen*, in 't Latijn Bugula genaemt, is verwermende, merckelijck verdroogende, en te ſamen-treckende. Wert niet alleen bequamelijck gedaen in Wondt-dranckcn, om het geronnen bloet van binnen te doen ſcheyden, te zuyveren, en te genezen, maer oock van buyten op de wonden, en ſweringen geleyt, ofte het Sap daer in gedropen.

Sanikel is van den ſelfden aert met de twee laetſte, zoo genoemt van wegen ſijn groote kracht, om de wonden te ghenezen, gelijck het woort ſelfs, ende *Ruellius* getuyght, die oock ſchrijft, in Vranckrijck een gemeen ſeggen te zijn, dat, die Sanikel, ofte Sene-groen kan bekomen, geenen Heelmeeſter van doen en heeft.

Syndauw, ofte Alchimilla heeft dezelfde krachten van den Sanikel, doch meerder verdroogende, en zo te ſamen treckende, dat haer badt den verteerden Maeghdom wederom op de proef reckelijck ſtelt.

Heydens-wond-kruyt, ofte Solidago Saracenica, en *Gulden-kruyt*, ofte Herba Doria, hebben beyde eene, en deſelfde kracht, te weten, niet alleen om de bloedige, en verſche quetſuren, maer oock om alle oude, en vervuylde wonden, en zeeren te zuyveren, ende te geneſen.

Gulden-roede, ofte Virga aurea, is werm en droogh in den tweeden graed, ſijn van deelen, zuyvermakende, en t'ſamen-treckende. Heeft een ſonderlinge kracht, om de wonden, quade ſweringen, en loopende gaten, zo wel inwendig, als uytwendig te geneſen.

Sap van *Alſſen* ſuyvert, en herſtelt het bedorven vleyſch, geneeſt niet alleen de verſche, maer oock de oude, en vervuylde wonden.

Paerde-ſtaert gedrooght, en het Poeyer in de wonde geſtroyt, doet dezelve opdroogen, en toeheelen.

Smeer-wortel, oock na ſijne kracht *Wond-kruyt* genoemt, reynight, drooght ende heelt alle onſuyvere wonden en zeeren. Sulcks is eerſt bevonden in Telephus de ſone van Hercules, en daerom Telephium by de Griecken, en haer volgende, de Latiniſten geheeten. Claudianus 1. Epigram. 10.

Sanus Achilleis remeavit Telephus herbis.

Een-bladt waſt onder andere plaetſen veel in het Haeghſche-boſch, is van krachten verwermende, verdroogende, ſuyverende, en t'ſamen-treckende. In Brandewijn geweyckt zijnde, geneeſt de verſche wonden, en bewaert deſelve voor ſweringe. Ia reynight, en heelt wonderbaerlijck alle oude, ende vervuylde ſweren, gelijck ick dickwils bevonden hebbe in de gene, die door andere middelen niet en konden geholpen werden.

Twee-bladt wert by de Heel-meeſters tot al 't ſelve bequaem gehouden.

Madelieven zijn verkoelende, verdrooghende, en te ſamen-treckende. Sy geneſen alle quetſuren, ſoo wel van binnen gebruyckt, als van buyten opgeleyt: waerom ſy oock by ſommige kleyne Conſolida genoemt werden.

Groote *Santorye*, volgens den Grieckſchen naem, die in 't Latijn oock gehouden is, Centaurium gheheeten, na den Centaurus Chiron, dewelcke de Leermeeſter was van den vermaerden Helt Achilles, dien hy oock ſelfs in de Heel-konſte onderwees, en heeft dit kruyt ontdeckt, en ſijne krachten aen den dagh gebracht. Deſe zijn voornamelijck in de Wortels om de wonden te genezen, verſch geſtampt opgeleyt, ofte droogh geſtooten ingeſtroyt.

Kleyne *Santorye* wert door haren verwermenden, ſuyve-

ſuyverenden, en t'ſamen-treckenden aert met recht onder de Wondt-kruyden gerekent.

Salomons-ſegel heb ick gevonden in het Haeghſche boſch, als oock in de dellingen, en afgaende leeghten van de Duynen. Werdt gehouden voor werm, ende droogh, afvegende, en t'ſamen-treckende. Geſtooten op de wonden geleyt, doet deſelvige toeheelen, gelijck Dioſcorides betuyght.

Mee-krappe, ofte *Rotte*, is in ſijn Wortels (waer mede 't Laken Krap-root geverwet wert) werm in den tweeden graed, en droogh tot in den derden. Het Affietſel werdt veel gebruyckt, en gepreſen voor de gene, die van hooge gevallen, ofte anders gequetſt zijn. Het Sap, ofte Poeyer is bequaem om alle verſche wonden te geneſen.

Zee-rotte, ofte *Zeeſche Mee*, is van aert, en krachten de ander Mee gelijck.

Eerdt-veyl, ofte *Onder-have*, is heet en droogh, geneeſt door ſijn Affietſel de inwendige quetſuren, ingedroncken zijnde, ende heelt van buyten, als het Poeyer in de wonden geſtroyt wert.

Taback werdt, om ſijn verdoovende kracht, by ſommige voor kout gehouden, dan beter is de meeninge van den Spaenſchen Monardus, dat hy heet, en droogh is in den tweeden graed, ja, ick geloove, wel in den derden, gelijck ſijn ſcherpe ſmaeck, ende hevige krachten genoegh uytwijſen. Hy ſuyvert, en gheneeſt alle oude kanckerachtige, en voorts-etende Zeeren, Melaetſche, Schorftheydt, ende alderhande vuyle Sweringen. Verſche wonden, die niet ſeer diep en zijn, heelen op eenen dagh, als men van 't Sap, en verſch geſtooten kruyt daer op leyt. Dan als ſy diep zijn, ofte oock verouderen, en onſuyver werden, ſoo dienenſe van buyten, en binnen met Wijn, ende dan met het Sap ghewaſſchen, daer na met Pluckſel, dat in 't ſelve Sap nat ghemaeckt is, ende de geſtampte verſche Bladeren, gevolt, en ſo een doeck, in 't eygen Sap gedoopt, daer op gebonden.

Kruys-kruyt, dat by ons gemeenlijck *Kruys-wortel* gheheeten werdt, is verkoelende van aert. De grijſe Hayren, ofte Vlocken, daer de bloemen in verandert zijn, met Azijn opgeleyt, genezen de wonden. Het zelve doen noch krachtigher de Bladeren met het fijnſte Poeyer, ofte vrijſelingen van Wieroock gemengt, (als Dioſcorides ſchrijft) inſonderheyt in zenuachtige deelen.

S. Iacobs-kruyt, of Iacobea, is in de gedaente ende krachten het Kruys-kruyt gelijck, ende ſlaet allefins van ſelve ſeer weelderigh op. Is werm, en droogh in den tweeden graed, ende een weynigh afvegende; derhalven 't Sap, met Honigh ghemenght zijnde, zuyvert en geneeſt de vuyle, en voorts-etende zeeren, loopende gaten, en verouderde wonden.

Sap van *Eppe*, en *Ioffrouw-merck*, met Honigh vermenght, ſuyvert en heelt de vervuylde wonden, ende quade zeeren: wederſtaet oock de verrottinge, die de open, en voorts-etende Kancker aen 't gezonde byſtaende vleyſch dreyght.

Al-goede, ofte *Lammekens-oor* (in 't Latijn Tota bona, ende Bonus Henricus geheeten) waſt by ons allefins in 't wilt. Is matelijck verwermende, droogende, en ſuyverende. De groene Bladeren geſtooten, geneſen de verſche, en ſuyveren de verouderde wonden, en alle vuyle Sweringen.

Peer-bladeren, zijn verkoelende, verdroogende, te ſamen treckende, bequaem om verſche wonden te geneſen.

Miſpelen half morw geworden zijnde, konnen een kleyne quetſure volkomentlijck heelen: ghelijck in dieper ende grooter, doch verſche, doet het Poeyer van gedrooghde.

Cornoelyen zijn in haer bladeren, en jonge Bottekens verkoelende, drooghmakende, ende t'ſamentreckende; derhalven bequaem om groote wonden te geneſen, voornamelijck in ſtercke lichamen: maer in kleyne wonden, ende teere menſchen, vallen ſy te ſterck, en zijn ſchadelijck, gelijck oock van Galenus betuyght wert.

Perſe-bladeren tot Poeyer gebracht, ende in verſch of bloedende wondē geſtroyt, doen deſelve toegaen.

Pieren, of *Aert-wormen* geſtampt, en op de wonden geleyt, geneſen deſelve, gelijck Dioſcorides 2. 61. en Galenus 11. Simpl. ſchrijven, inſonderheydt die van zenuwen, ofte zenuachtige deelen.

Aloë, *Myrrha*, *Drakenbloet*, *Sarcocolla*, *Wierook*, en meeſt alle de gene die wy geſeyt hebben, het bloet te ſtelpen, zijn ſeer nut om de wonden toe te heelen.

Balſem is een algemeene naem van een ſonderlingh Heelmiddel. Soo ſietmen oock een kruyt ('t welck veel by Romen, aen de kanten van den Tiber, ende op ongeboude plaetſen, by Mompelier, heb ſien waſſen) hier in de hoven by de liefhebbers onderhouden van deſelfde benaminge, en om ſijne heelſame kracht verkregen. Anders is die naem gebruyckelijck voor een welruyckende vochtigheyt, uyt ſekere Boomen tranende: na dewelcke alle goede Salven, en Olyen, die eenige ſonderlinge kracht hebben om de wonden te heelen, oock Balſemen ghenoemt werden. Den rechten Balſem komt uyt gheluckigh Arabyen, gelijck de Grieckſche Hiſtorieſchrijvers Pauſanias, en Diodorus Siculus getuygen, en van daer is hy in Iodenlandt en Egypten gebracht, en aldaer ſorghvuldigh onderhouden. Strabo verhaelt in ſijn Grieckſche Lantbeſchrijvinge, dat hy in Syrien waſt by den poel Genezareth, tuſſchen de bergen Libanum, ende Antilibanum. Den Boom is beſchreven van den Grieckſchen Dioſcorides, den Françoyſchen Bellonius, en den Italiaenſchen Proſper Alpinus, die zelfs in Egypten gewoont heeft, en geeft ons deſe afbeeldinge, ghelijck hy buyten de groote Stadt Cayro waſt, met bladeren de Wijnruyt niet ongelijk, ſtaende aen teere zijdtacxkens, ſo dun als Ganſeſchachten,

Xylobalſamum,in't Griex genoemt,al of men ſeyde hout van Balſem,gelijck de vrucht Carpobalſamum, en den traen Opobalſamum , dat is ſap van Balſem.

Dit Opobalſamum , datmen eygentlijck Balſem noemt, in 't Arabiſch Balaſſan, ofte Baleſſan,druypt ende vloeyt in den Somer uyt de Schorſſe van dit Boomken (het welck ſchijnt te grouwelen en ryelen alſſer maer yſer ontrent en komt , ghelijck Tacitus ſchrijft in 't 5 boeck van ſijn Romeynſche hiſtorie) tot dien eynde ghequetſt, ofte geſchrapt zijnde, dewelcke zoo heelſaem is , dat hy alle verſche wonden ten eerſten gheneeſt. Ick en ſal niet verder van ſijn deughden verhalen , door dien hy zoo ſelden overkomt, dat ſommighe daerom meenen het gheſlacht van dit Boomken gantſch verloren te weſen. Ick

hebbe evenwel den rechten Opobalſamum te Leyden gheſien, die ghekomen was van den keurighen Heere Car. Cluſius, van Atrecht.

Dan de *Balſem* van *Tolu*,ofte Balſamum Peruvianum , is by ons gheheel gemeen , ende in overvloet. Deſen komt uyt Weſt-Indyen,ontrent het ſtedeken van S. Iago van Tolu, in 't vaſte Lant van Peru , beſchreven in 't Byvoeghſel van Dr. Ravelingen achter het kruyt-boeck van Dr. Dodon. als oock van de Heere Iohan de Laet in het 8 boeck van ſijn beſchrijvinge van Weſt-Indyen op 't 16 capittel, doch beyde uyt den Spaenſchen Monardus in ſijn hiſtorie van de enckele Geneeſmiddelen, op 't 10 capittel. De Boomkens, ſchrijft hy, daer deſen Balſem van komt zijn als leege Pijn-boomkens, haer tacken herwaerts ende derwaerts ſpreydende, met bladeren als Carobben-loof, altijt groen. De ſchorſſen van deſe Boomkens zijn gantſch teer, en dun, waerom ſy lichtelijck ghequetſt werden, en die ſulcks gedaen hebben, kleven dan onder die quetſuren eenighe lepelkens van ſwart Waſch gemaeckt, waer in druypt ofte traent eenige vettigheyt, die ſy daer na in andere bequame pottekens ofte notedoppen vergaderen, en bewaren. Deze vochtigheyt is root van verwe , na den gulden treckende , niet heel dick , noch oock heel vocht ofte dun, ſeer klevende, en vaſt-houdende, lieffelijck van reuck, en zoet van ſmaeck.

Deſen Balſem en wijckt in 't heelen van de wonden aen geen andere Balzemen, dewijl hy dezelvige in vier dagen gheneeſt , na datſe te voren met Wijn gewaſſchen, ende wel gezuyvert zijn. Helpt inſonderheyt de ghequetſte zenuwen, ofte zenuwachtige deelen : als het krimpen , en kramp belettende. De buylen, blutſingen, en ſtooten werden daer ook mede genezen , als daer geen groote verhittinge by en is.

Wanneer dan in een verſche wonde het bloet geſtelpt is, en ſulcks buyten vreeze van ontſtekinge, ſo zal men de kanten , zoo veel moghelijck is , by-een brengen , ende dan verbinden met de verhaelde ofte volgende Heelmiddelen, in Salve op Plockſel geſtreken, ofte in Poeyer daer op geſtroyt, en dan omgeſlagen een dubbelden doeck in wermen rooden Wijn gedoopt, en wat uytgedouwt. Als de wonde niet te groot en is, dezelve kan genezen werden met Termenthijn gemenght onder Doyer van Ey, met een weynigh Terwenbloem , ofte met den ghemelten Balzem van Peru.

Het X V. Capittel.

1 *Vleyſch-makende Heel-middelen.*
2 *Enckele, als Fenigrieck , Vygh-boonen , Wieroock , Teer, peck , Termenthijn , Sarcocolla, Aloë , Myrrha , Maſtick, Vernis.*
3 *Mengel-middelen, ende maniere om te gebruycken.*

I

AL is het vleyſch-maken in een holle wonde , ofte ſweringhe , alleen het werck van de nature, zoo wert evenwel voor een vleyſch-makend Heelmiddel gerekent, en alzo genoemt,het welcke de ſweringen matelijck opdrooght, ende hare vuyle vochtigheydt ſachtelijck, ende ſonder de minſte ſcherpigheyt ſuyvert : om reden, dat zodanigh middel, het bloet,het welck de ſtoffe is, daer het vleyſch van groeyt, beſchermt , en de toevallende beletſelen belettende, de ſweringe ſuyver houdt, waer door dan het vleyſch groeyt. Sulcke Heel-middelen zijn matelijck van ſtoffe en gematigheyt, onder den tweeden graed zo werm , als droogh , om ſonder de minſte ſcherpigheydt te wezen. Want het gene te heet van aert, en te fijn van ſtoffe is, doet het vleyſch ſmelten, dat te dick , en te kout is, verdrooght, en treckt al te zeer te zamen.

2 De Kruyden ende Droogen,die kracht zouden hebben om alleen vleyſch te maken, zijn zeer weynigh : maer die verſche wonden toeheelen, en vuyle ſweringhen zachtelijck zuyveren , die doen oock vleyſch groeyen , voornamelijck als zy door het

vermengen

vermengen van verſachtende gematight werden.

Het Meel van *Fenigrieck*, en *Vijgh-boonen*, ſoo alleen, als onder Honigh, een Doyer van Ey, met een weynigh Termenthijn geſlagen, doet ſachtelijck vleyſch groeyen.

Wie toock heeft een byſondere kracht om vleyſch te maken, te weten, in middelmatighe lichamen: maer in de ghene, die vochtiger ofte drooger zijn, dienter wat anders, na dien aert en gelegentheydt, onder gemenght.

Het ſelve doet de Manna thuris, dewelcke bequamelijck onder Olye van Termenthijn gedaen wert, ende dan kanſe holle Sweringen, ende wonden met vleyſch vervullen.

Het ſelfde doet oock *Termenthijn*, door ſijn ſacht ſuyver-makende, en verdroogende kracht.

Sarcocolla (inſonderheyt die in Roſen-water, ofte Melck gheſmolten is) verdrooght, ſeydt Galenus 8. Simpl. ſonder ſcherpigheyt, ſuyvert de Sweringen, en doetſe met vleyſch begroeyen.

Aloë, by ſonderlijck die gewaſſen is, heeft ſo kleyne kracht om af te veghen, dat hy ſelver (Galenus 6. Simpl.) de ſuyvere wonden niet moeyelijck en valt: waerom hy ſeer dienſtigh is om de holle Sweringen met vleyſch te vollen, gelijck Dioſcorides 3.22. en deſelve Galenus betuygen.

Myrrha is door haren ſuyverenden, verdroogenden, en heelenden aert, ſeer nut om vleyſch in de Sweringen te maken.

Maſtick heeft een t'ſamen-treckende, en verdroogende kracht: ſonder eenighe bijtachtighe eygenſchap, derhalven bequaem om in holle gaten vleyſch voort te brengen.

Vernis, ofte Gomme van Genever-beſyen, verwermt, en verdrooght in den eerſten graed, ſuyvert, ende vervult met vleyſch verouderde wonden, holle ſweren, en loopende gaten.

3 Wanneer een verſche wonde, ofte een oude ſweringe zo hol, en diep is, datſe dieſhalven ten eerſten niet en kan toeheelen, dan moet de holligheydt eerſt met vleyſch gheſtopt, en daer na de Sweringe door toeheelende middelen ghesloten werden. De vleyſch-makende beſtaen zoo uyt de ghene, die nu verhaelt zijn, als uyt een vermenginge van toeheelende, zuyverende. en etter-makende. Daer toe ſtaen in de Winckels ghereedt, voor vleyſch-makende mengel-middelen, de Plaeſters, Tetrapharmacum, Baſilicum Magnum, Divinum. Gratia dei, ende de Ianua, Ung. Aureum, ofte Gulden-zalve. Ick hebbe vele in 't gebruyck, inſonderheyt in Hooft-wonden (daerom Pulvis Cephalicus, dat is, Hooft-poeyer genoemt) het volgende, Neemt Aloë, Myrrha, Maſtick, Sarcocolla, van elcks een vierendeel loot, Liſch-wortel anderhalf vierendeel-loot, heel kleyn geſtooten, ende door een fijn doecxken gheſift. Dit Poeyer moet gantſch dun geſtroyt werden: alſo het anders te zeer papt, en tot een korſt aen een plackt, waer door dan de etter tegengehouden zijnde, de Sweringe eer holder, als volder zoude geraken. Dit Poeyer kan ook onder Balzem gemengt, een vleyſch-makende Salf werden: en daer by doende wat Harſt, Termenthijn, ende Waſch, zodanigen Plaeſter.

Het XVI. Capittel.

1 *Vel-makende Heel-middelen.*
2 *Enckele, als Bolus, Geſegelde Aerde, Silver-ſchuym, Ceruſe, Bloemen, ende Schellen van Granaten, Myrtus, Bloetſteen, Calmis, Spodium, Pompholyx, Plockſel, Looden plaetjen, Hamer-ſlagh, levende Kalck, gebrant Loot, Antimony, Aluyn, Koper-root, Spaens-groen.*
3 *Mengel-middelen.*

1

Wanneer een verſche Wonde wel geheelt, ofte een holle Sweringhe tot bequame hooghte (dat is een weynigh beneden de kanten) met vleyſch vervult is, dan en valter niet anders te doen, als deſelvige met vel te overtrecken. Sodanigh middel heeft kracht, om het opperſte vleyſch dapper te verdroogen, en te verharden, en alzo tot een lit-teycken, de Huyt gelijck, toe te trecken. Dit is van aert gantſch droogh, om de vochtigheydt te konnen verteren, oock grof van ſtoffe, om het vleyſch zamen te trecken, verdicken, en verharden.

2 *Bolus*, ofte roode Aerde, geneeſt de vuyle ſweren van den Mont, drooght, en ſluyt de andere met vel.

Geſegelde Aerde, doet al 't zelfde, maer wat ſlapper.

Ceruſe, ofte Loot-wit, houdt door haer opdroogende, en t'ſamen-treckende kracht, het al te weelderigh waſſende vleyſch teghen, ende doet het vel groeyen.

Al het zelve doen *Blauſtium*, *Granaet-ſchellen*, *Myrtus*, *Bloet-ſteen*. Doch al de verhaelde zijn wat ſlap, en derhalven bequaem, om op ſlappe Sweringen, en in ſlappe en teere lichamen te gebruycken.

Calmis dickwils gebrant, en met Azijn uytgebluſt, is dapper verdroogende, het uytwaſſende vleyſch verterende, en 't zelve met vel ſluytende.

Spodium, en *Pompholyx*, zijn mede zeer ſcherp, dan werden, door dickwils waſſchen, zoo zacht, dat ſy, zonder eenigh bijten, het uytpuylende vleyſch inhouden, en een huyt daer over trecken.

Plockſel zo droogh by ſijn zelven, als nat gemaeckt in rooden, treckenden, Wijn, die te voren wat opgekoockt is geweeſt met Alſſen, drooge Roſen, ende een weynigh Aluyn, nat gemaeckt, werdt zeer dienſtigh onder de vel-makende middelen bevonden, gelijck oock een *Looden-plaetjen*.

Hamer-ſlagh, *Levende Kalck*, *Gebrant Loot*, *Antimony*, *Aluyn*, *Koper-root*, *Spaens-groen* zijn alteſamen krachtigh ſcherp, en recht af-etende, maer die evenwel zo dickwils gewaſſchen zijnde, tot datſe al haer ſcherpigheyt afleggen, tot velmakende middelen gebracht

bracht werden, ſeer bequaem in quaetaerdige ſweringen, ende harde lichamen; en ſulcks niet alleen kleyn geſtooten, en opgeſtroyt, maer 3. oock ghemenght tot een Plaeſter met Waſch, Olye van Myrtus, onrijpe Roſen, ofte van Maſtick. Van de ſlapſte zijn in de Winckels te vinden, natte Ceruys, roode Salf, diemen met wat waſch beter tot een Plaeſter gemaeckt werden. Wy hebben meeſt in't gebruyck de Plaeſter Diapalma, en Diapompholygos. Noch ſtercker verdrooght Ung. Diachalcitheos. Men kan ook eenige byſondere maken: Waſcht ongebluſchte Kalck ſo lange in Gemeen, ofte Weeghbre-water, tot dat het alle ſijne ſcherpigheyt in 't ſelve verlieſt; wrijft het dan in een vijſel, en gieter allencxkens ſoo veel Olye van onrijpe Roſen, ofte Myrtus onder, als hy kan verſwelgen, tot dat het komt tot de gelijvigheyt van een Salve. Op deſelvige maniere konnender noch ſtercker gemaeckt werden uyt andere, die wy geſeyt hebben noch ſtercker te weſen.

Het XVII. Capittel.

1 *Af-etende middelen.*
2 *Enckele, als Wolfs-melck, Schelpen, Zout, Aluyn, Antimonye, Koper-root, Cinnabrium, Precipitaet, Sublimaet, Arſenicum.*
3 *Toegemaeckte, ofte mengel-middelen.*
4 *Gebruyck.*

1

AF-etende middel is, het welcke ontuit, en overtolligh vleyſch, ſo 't gene, dat bedorven, of verrot is, als dat te weelderigh uytwaſt, verteert, en het Polypus, Wratten, en harde Puyſten aftreckt: niet wel ſchierlijck en ſevens, maer als ſmeltende, en allencxkens verdrijvende, ſonder eenige bedervinge, of verrottinge in 't nabuerigh vleyſch te maken. Soodanigh is ſelbijtende, heet al in den vierden graed, en ſeer fijn van deelen, om in de ſtoffe, die afghegeten moet werden, te dieper konnen gheraken. 't Gene dan, als Galenus ſchrijft 5. Simpl. 16. een velmakent middel door verdroogen, en te ſamen-trecken, ſonder eenige weedom uytvoert, dat doet het af-etende met een bijtende ſcherpigheyt, pijn, en dickwils niet ſonder Roſe.

2 Sodanige zijn Aſſche van *Wolfs-melck*, van *Oeſter-ſchelpen*, of *Aly-kruycken*, *Gebraden Zout*, *Gebranden Aluyn*, *Loot*, en *Antimony*, *Koper-root*, *Cinnabrium*, *Precipitaet*, *Sublimaet*, *Arſenicum*, of Rotte-kruyt.

3 Hier toe ſtaen in de Winckels bereydt Ung. Apoſtolorum, en Ægyptiacum: en konnen uyt de gemelte enckelen anderen mengel-middelen, na gelegentheyt, toegemaeckt werden.

4 Wat het Gebruyk belangt: Als in een Sweringe verrottinge komt, ofte quaet vleyſch groeyt, of zo weelderigh uytwaſt, dat het door geen ſuyver-makende, ofte dapper t'ſamen-treckende middelen geheel kan wechgenomen werden, in ſulcken geval moetmen nootſakelijk komen tot de afetende, die de groey van overtolligh vleyſch beletten.

Het XVIII. Capittel.

1 *Corſt-makende middelen, als Aſſche van Eſſchen, en van Savel-boom.*
2 *Brandende middelen, als Calck, Coper-root, Spaens-groen, Sterck-water.*
3 *Gebruyck.*

1

EEn korſt-makende middel is wel van den ſelfden aert, doch krachtiger als de blaer-treckende, die in dunne ſtoffe, ende deſe in dicke en gehoudene beſtaende, beyde heet zijn in den vierden graed. Van de eerſte is ghehandelt in 't 10 capittel. De andere volgen.

Aſſche van de Schorſſe van *Eſſchen-wortel*, met Speeckſel ghemenght, opent de Huyt, ſonder veel puyſten te maken.

Aſſche van *Savel-boom* verdrijft de wratten, en alderley harde knobbelachtighe uytwaſſingen: het welck ook doet de Aſſche van gebrande Wijnmoer.

2 Een brandende middel en heeft niet alleen, gelijck het korſt-makende, kracht om het Opperhuydeken op te halen, maer breeckt oock door de rechte Huyt tot in het vleyſch, alwaer het, door ſijnen overgrooten brant, beſtaende in een grove, en aertachtige ſtoffe, in ſeer korte tijdt een dicke korſt brant. Hier toe dienen inſonderheyt ongebluſchte *Kalck*, ghebrant *Koper-root*, *Spaens-groen*, en *Sterck-water*. Dan wy hebben meeſt in 't gebruyck het Fluweelen (ſo genoemt, om ſijn ſachtigheyt) Cautery van Paré, beſchreven in het 25 boeck van ſijn Heelkonſte op 't 37 capittel.

3 Het Ghebruyck ſtreckt daer toe, als in eenigh geſwel de etter te diep ſit, en niet en kan doorſweren, inſonderheyt wanneer de plaets ſelver koutachtigh is, en de ſweringh noch niet volkomen rijp, dezelvige door haer hitte te doen rijpen, en dan met verſche Boter het gebrande te ſtrijcken, los te maken, en uyt te ſnijden.

Het XIX. Capittel.

1 *Verbrantheyts Heel-middelen.*
2 *Enckele, om den brant te verkoelen, als water, azijn, Wit van Ey, Lattouw, Endivie, Ende-knooſt, Honts-tonge, Weeghbre, van Porceleyn, Plompen, Maluwe, Lammekens-oor, Huemſt, Bingel-kruyt, Quee-karlen; Nacht-ſchade, Bilſen-kruyt, Slick, roode Aerde, Loot-wit, Canfer, Aluyn.*
3 *Om den brant uyt te trecken, als vyer, Calfs-voet, Bieſloock, Vlier, Hadigh, Radijs, Ajuyn, Affodillen.*
4 *Om de pijn te ſtillen, en het opwerpen van bladeren te beletten; als Lijm, Liguſtrum, Salye, S. Ians-kruyt, Herts-hoy, Mans-bloet, Donder-baert, Winter-groen, Netelen, Cruys-wortel, Veyl, Varen, Ganſerick, Wyn-ruyt, Ipen-boom, Witte Lelyen, rauw Ey, Wieroock.*
5 *Om de aengebrande deelen te verſachten, en te geneſen; als Beete, Myrtus, Gal-noten, Wijngaert, Kool, Mout, Calck, hart Ey, Eyer-olie, Speck.*
6 *Mengel-middelen.*

1

ONder de Heel-middelen voor de verbrantheyt, het zy dezelve door Vyer, ziedende water, ofte heete Olye veroorſaeckt is, zijn ſommige den brant verkoelende, ofte uyttreckende, andere pijnſtillende, en het opwerpen van bladeren verhinderende, eenige de aengebrande deelen verzachtende, en genezende.

2 Van den eerſten ſlagh, te weten, verkoelende, zijn *Water*, *Azijn*, elck byſonder, ofte onder malkander gemengt, het welck Oxycratum genoemt wert, *Wit* van *Ey*, Sap of Water van *Lattouw*, *Endivie*, *Ende-krooſt*, *Honts-tonge*, *Weegh-bre*, *Porceleyn*, *Plompen*, *Maluwe*, *Lammekens-oor*, *Huemſt*, *Bingel-kruyt*, Slijm van *Quee-karlen*. Ende als de pijn ſeer groot is, van *Nacht-ſchade*, of *Bilſen-kruyt*, alleen, of gemengt met *Slick*, ofte *Roode Aerde*, die wat luchter is. *Loot-wit*, *Canfer*, *Aluyn* onder Water, en Wit van Ey geſlagen.

3 De verhaelde middelen moeten terſtont na den brant, opgeleyt werden, om de hitte uyt te bluſſen, niet kout, maer lauw, ofte werm, om dezelvige uyt te trecken. Want zelver het vyer, als een gebrant deel daer tegen gehouden wert, treckt, als een eygen tegengift, de hitte na haer. Soo doen oock zommige Heel-middelen, die door haer hitte den brant uyttrecken, en alſo de verbrantheydt geneſen. Van die kracht zijn de gheſtampte Bladeren van *Kalfs-voet*, *Bieſloock*, *Vlier*, *Hadigh*, *Radijs*, en *Ajuyn* met Zout.

De Wortel van *Affodillen* in Olye gekoockt, ende het Sap uytgeperſt heelt de Kackhielen, en de verbrantheyt, gelijk Dioſcorides betuyght in ſijn tweede boeck, op het 164 capittel.

4 Wanneer terſtont in't beginſel door de gemelte middelen den brant verzacht is, zo moetmen komen tot de gene, die de pijn ſtillen, en het opwerpen van Bladers beletten.

Lijm, dat uyt Oſſen-huyden getrocken wert, wit, en klaer, met Azijn gemengt, heelt het ſchorft, ende rappigheyt: met werm water de verbrantheyt, ende belet het oploopen van Bladeren, met Honigh, ende Azijn, geneeſt de wonden; gelijck de gemelte Dioſcorides ſchrijft in ſijn 3 boeck, op 85 capittel.

Bladeren van *Liguſtrum*, *Salye*, *S. Ians-kruyt*, en ſijn twee mede-ſoorten *Herts-hoy*, en *Mans-bloet*, *Donder-baert*, *Winter-groen*, *Netelen*, *Kruys-wortel*, *Veyl*, *Varen*, *Ganſerick*, *Wijn-ruyt*, *Ypen-boom*, *Moerbeſyen-boom*, *Kliſſen-kruyt*, *Wolle-kruyt*, *Glas-kruyt*, Bladeren, en wortels van *Witte Lelyen*, groen gheſtampt met Verkens-reuſel, ofte Olye van Roſen, en Wit van Ey, met een weynigh Azijn gemengt, verſachten de pijn, en beletten datter in de verbrantheyt geen Peuckels voort en komen. Hier toe ſtreckt mede een *Rauw Ey* met ſijn Schalen geſtampt, het welck om 't gene dat door heet water gebrant is, terſtont omgeſlagen, inſonderheyt als daer Gerſten-meel, en een weynigh Zout onder gemengt is, de Peuckels dra belet.

Wieroock, als pijnſtillende, en te ſamen-treckende, heelt de verbrantheyt, en Kackhielen, onder Reuſel, ofte Ganſen-vet vermengt zijnde.

5 Maer als het gebrande deel nu al eenige Puyſten, en Sweringen opgeworpen heeft, dan dienen in het werck geſtelt, ſodanige middelen, dewelcke verſachten, en matelijck opdroogen, gelijck Metallen gebrant, en gewaſſchen, by eenigh verkoelende en verzachtende nat gedaen.

Beete in Wijn gekoockt, ende het Sap daer uytgeperſt, als oock het Poeyer van *Myrtus*, en van *Gal-noten*, de Aſſche van *Wijngaert-rancken*, onder Salf van Roſen, of Populyoen gemenght, droogen ſachtelijck, en doen de huyt wederom groeyen.

Het zelve doen de Aſſche van *Kool-wortels*, en de gekoockte Bladeren, met Vrouwen-ſogh, of Roſen-water, opgeleyt.

Mout met Wit van Ey, en *Vijgen* met Waſch, en Roſe-ſalve gemengt, heelen de verbrande huyt.

Kalck, met Roſen, ofte Weeghbre-water gewaſſchen, ende dan onder Roſe-ſalve gheſlagen, kan de verzeerde leden, uyt verbrantheyt, bequamelijck genezen.

Eyeren zo hart gebraden, dat de ſchalen verbrant zijn, en geſmolten Speck, met Honigh van Roſen gemenght, doen de open gebrande deelen wederom toeheelen.

6 Tot het zelfde ſtaen in de Winckels ghereedt, Olye van Eyeren, van Roſen, van Wijn-ſteen, van Myrtus, Salve van Roſen, Populyoen, Nutritum, Plaeſter Diapompholygos, van Ceruſe, ende Diachalciteos.

HET

TABVLA I. Libri II.

HET TWEEDE BOECK, VAN DE UYTWENDIGE DEELEN,

Ende daer op, ende in komende

Vlacken, Bleynen, Puyſten, Wonden, Sweren, ende Zeeren.

Het eerſte Capittel.

1 *Beſchrijvinge der Deelen, in de Heel-konſte voornamelijck te pas komende.*
2 *Opper-huydeken, ofte Vliesken.*
3 *Huyt.*
4 *Vet.*
5 *Vleyſich Vlieſch.*
6 *Spieren-vlieſch.*

I

DE Deelen van 't Menſchelijcke Lichaem werden bequamelijck gheplift in de gene, die omvangen, ende die beſloten zijn. De omvangende zijn wederom oft algemeen, ofte eygene. De alghemeene, die over 't geheele lichaem gevonden werden, zijn vijf in 't ghetal, het *Opper-huydeken*, ofte *Opper-vliesjen*, de *Huyt*, *Vet*, het *Vleyſich Vlieſch*, ende het *Vlieſch*, dat de Spieren in 't ghemeen bekleedt. De eygene omvangende zijn de Spieren, ende byſondere Vlieſen, ghelijck in 't Hooft, Borſt, ende Buyck, ten deele aenghewefen in de Genees-konſte, alwaer oock beſchreven zijn de beſlotene, ofte inwendige, als in de ſieckten meeſt plaets hebbende. Wy ſullen alhier nader verhael maken, van de uytterlijcke, daer by voeghende Aderen, Slagh-aderen, Zenuwen, Banden, ende Beenderen.

De kenniſſe van deſe Deelen is een Heel-meeſter hooghnoodigh. De gelegentheydt van het Buyck-vlieſch in het af-binden, ende af-ſnijden van het Scheurſel; de onghematigheydt ende lichte bedervinghe van het Net, als het in Buyck-wonden uythangt; het gevaer uyt het quetſen der Aderen, ende Slagh-aderen, die dickwils door haer veel bloeden het leven uyt-ſtorten; ghelijck in de Zenuwen, ende Banden, het ghevoelen, ende bewegen wert benomen; ſoo oock in 't doorſnijden van de Spieren, als ſulcks niet en geſchiet na den draet; de natuyrlijcke gheſtalte der Beenderen, om deſelve uyt het Lidt zijnde, wederom wel in te ſetten; dat het Opper-huydeken af zijnde, wederom groeyt; ende dat de Huyt gequetſt zijnde, meeſt altijdt een lidt-teecken na-laet.

2 Het eerſte van de alghemeene om-vangende Deelen is de *Cuticula*, in 't Griecx *Epidermis*, als ofmen ſeyde, *Op-huydeken*. Dit en is niet anders, als een uytwerpſel van de rechte Huyt, de vlieſen van den Ajuyn, ofte Eyeren ſeer ghelijck, wit, ende ongevoeligh. Groeyt van dicke dampen, die uytwaeſſemende van buyten door de Koude tegen-gehouden werden, even ghelijck een vlies, op Pap, ofte Bry komt, alsmenſe, gekoockt zijnde, laet kouwen. Ende de jongh-geboren Kinderen zijn daerom ſoo root, dewijl dit velleken noch gantſch dun is, ende door de koude noch niet gebleyckt, noch verhardt. Het en is daerna niet even dick over 't geheele Lichaem: maer valt alderdickſt in de Voeten, om dat de Huyt aldaer, als wy op ſcherpe, ende on-evene ſteenen gaen, niet en ſoude beſchadight werden. Het en is niet wel van de Huyt door gheſicht te onderſcheyden, dan alleen in de Bleynen, Puyſten, ende gebrande bladeren, wanneer de waterachtige vochtigheydt na buyten ghedreven werdende, door de Huyt wel geraeckt, maer hier tegens het kout, ende ongevoelich velleken blijft ſteken. De Slangen verwerpen het twee-mael 's jaers, in de Lenten, ende in den Herfſt. Waer van breeder te ſien is by Geſnerus, in 't vijfde Boeck van ſijn Hiſtorie der Dieren op 't eerſte capittel. De Zijde-wormen vervellen mede, doch vier-mael in veertigh daghen; ghelijck Aquapendente betuyght: maer de Menſchen nimmermeer, als in Sieckten, ofte door blanckerſel.

Dit velleken, ofte vliesjen heeft verſcheyden Gebruyck. Voor-eerſt, om te weſen een middel van 't ghevoelen: want als dat af is, dan voelt de Huyt wel, maer met pijn, ghelijckmen kan ſpeuren in de Sweringen. Ten anderen, om de Mondekens van de Aderen, die in de Huyt uyt-komen, toe te ſluyten. Soo ſietmen dat daer dit velleken af is, de Huyt gheſtadigh traent, gelijck in een Blick-naers. Derhalven is 't een ſeer onghesondt werck, ſonder dit Huydeken geboren te werden, als gebleken is aen Lodewijck, Koningh van Bohemen en Hongaryen, die noch maer een kint zijnde, grijs werde.

Onder dit vliesjen leydt de *Cutis*, ofte *Huyt*, dewelcke is een groot, ende dick vel, beſtaende uyt vermenginge van zaet, ende bloedt, van middelbare gematigheydt, een werck-tuygh van het uytterlijck ghevoelen, ende om met eenen de binnenſte Deelen van den Buyck te bedecken, ende te beſchermen.

Deſe Huyt, ghelijck gheſeydt is, heeft haer weſen uyt zaet, ende bloedt. Maer om dat haren eerſten oorſpronk meer uyt het zaet treckt, als uyt het bloet, ſo en konnen geen Wonden, ſneden, of andere openinghen in de Huyt gheneſen (als ſomtijdts daerſe gheheel ſacht is, ende in jonghe Kinderen, om haer lijmerighe vochtigheydt) ſonder een lidt-teecken na te laten.

De Huyt is van middelbare ghematigheydt, als moetende oordeelen over 't gevoelen. Het werck-tuygh, dat gheheel heet, ende droogh is, en kan de veranderingh van het Object, ofte teghen-werpſel, ſoo lichtelijck niet ghewaer werden: die gantſch ſacht is, en kan de ontfanghene ghedaenten niet by haer houden. De Huyt is derhalven ghematight, tuſſchen hardt, ende ſacht, inſonderheydt die in het binnenſte van de handt is, ende noch meerder die van het voorſte der Vingheren (om dat deſelve haer daghelijcks werck hebben in 't gevoelen) 't en zy deſelve door arbeydt, ghelijck roeyen, ſpitten, delven, te ſeer verhardt is. Heeft mede haer ſcherpſte gevoelen, daerſe veel zenuwen ontfanght, ende dicht aen de Vlieſen wert gehecht, voornamelijck alſſer dunnigheydt by komt. Hierom ghebeurt het, dat de ſwaer-lijvighe, die tuſſchen de Huyt, ende vleyſich Vlieſch veel Vets hebben, ſeer ſober van gevoelen zijn: ende in tegendeel ontrent de Lendenen maer even aengheraeckt zijnde, terſtont een kittelingh vernemen, om dat de Huyt aldaer dun is, ende de Vlieſen der Spieren in menichte daer onder vergaderen.

De Huyt, al ſchijntſe van alle kanten aen malkander ghehecht te zijn, ſoo heeftſe evenwel veel gaten, waer van ſommighe ſichtbaer zijn, ſommighe onſichtbaer. De ſichtbare vertoonen haer in de Ooghen, Neus, Mont, Navel, ende ſoo voort. De onſichtbare zijn de Pori, ofte tocht-gaetjens in de Huyt, waer door waeſſem, ſweet, ende hayr komt, zijnde ontelbaer. Waerom de Wijſgerighe Plato, de Huyt vergheleken heeft by een Viſch-korf, ofte Fuyck. Ende wy leſen dat een Koning van Perſen deſelfde ſoude ghebruyckt hebben in plaetſe van glaſe venſters: want by haerſelven, ſonder bereydingh ghedrooght zijnde, is ſoo vol gaetjens gheſtickt. Door deſe gaetjens en looft de Nature niet alleen haer ſweeterige, ende drooge (het welck de Hembden uytwijſen) vuyligheydt, maer verſchept oock ongevoelijck haren Adem. Het welck daer uyt ghenoeghſaem blijckt, dat ſomtijdts, als den Aem-tocht, van boven belet, ende tegen-gehouden zijnde, ghelijckmen inſonderheydt ſiet in Vrouwen, die door opſtijgingh voor doodt van haerſelven legghen, ſonder eenigen Adem, 't zy oock met een Veer, 't zy ſelfs met een Spieghel, te bemercken, evenwel het leven noch onderhouden wert door de onghevoelijcke door-blaſingh van deſe gaetjens. Ende ſoo verhaelt Galenus, dat yemandt, dien een Oſſe-blaes voor Neus, ende Mont ghebonden was, evenwel noch vier-en-twintigh uyren in het leven bleef. Deſe tocht-gaetjens en zijn in alle lichamen niet even-eens. Welckers Huyt yel, ende veel doorboort is, werden van binnen minder beſchadight, maer meerder van buyten: in teghendeel de ghene, dieſe hardt, ende vaſt hebben, lijden minder noodt van buyten, maer meerder van binnen, om dat de rookachtighe dampen niet wel uyt en konnen. Die geheel heet van gematigheyt zijn, hebben veel lucht van doen tot verkoeling, ende overſulcks dient haer Huyt wel open: maer voor de gene, die kouder van aert zijn, dewijl haer weyniger lucht van nooden is, valt beter dat deſelfde wat beſlotender blijft. Deſe tocht-gaetjens zijn evenwel van naturen niet ruym, ende wijt, maer nauw, ende onſichtbaer gheſchapen, op datter gheen groot vervliegen van geeſten en ſoude geſchieden. Want als het gebeurt, datſe haer al te ſeer openen, gelijck in onmatighe hitte, blijdtſchap, ende 't ghebruyck van te veel Saffraen, dan komt de Menſche ſchierlijck te ſterven. Werden oock ſomtijdts ſoo ſeer geopent, datter klaer Bloedt uyt-loopt, gelijck eertijdts in de Sweetende-ſieckte geſien is. Ende *Galenus* ſeydt (in ſijn Wtlegginghen op *Hippocrates* van de Breucken) ſomtijdts bevonden te hebben de ſwachtels ſeer bloedigh te zijn, ſonder eenighe andere openinghe, het Bloedt alleen door deſe tocht-gaetjens ſtralende. Het ghebeurt oock in tegendeel, dat, wanneer deſelve tocht-gaetjens toeſluyten, ſware ſieckten veroorſaeckt werden, als in de Somer, door het baden in koude Rivieren, *Alexander de Groote*, ende Keyſer *Frederick den* I. is overkomen, ghelijck de Hiſtory-ſchrijvers verhalen. Galenus ſchrijft, ſoodanighe alleen met een warm Badt gheneſen te hebben.

Het ghebruyck van de Huyt,is eerſtelijck om het Lichaem ronts-om te bekleeden, ende de inwendige deelen te verwermen; waerom ſy oock redelijcken dick is. Ten anderen, om te zijn, een werck-tuygh van 't gevoelen, waerom ſy, als het ghevoelen tot het leven hoogh-noodigh zijnde, over het geheele Lichaem verſpreydt is. Ende om van alles wel te konnen oordeelen, 't ghene matelijck is aen te nemen, ende dat uyt-ſteeckt, ende ſchadelijck ſoude weſen, te verwerpen, ſo is ſy ghematight van aert gheſchapen. Dewelcke ghematigheydt haer oock te paſſe komt, om daer door alderhande lucht te konnen verdraghen; 't welck gheen van d'andere deelen ghegeven is. Want het zy, datmen Been, ofte Vleyſch, van heete, ofte koude lucht laet beſchijnen, men ſal daer terſtont ſulcken veranderinghe in bevinden, datſe met bedervinge dreyght: daer de Huyt, al ons leven, alderhande lucht onbeſchadelijck uyt-ſtaet. Dit ſelfde ſietmen even-eens in Appelen, Peren, ende andere vruchten, die, ſoo lange ſy in haer ſchellen blijven, langh goet gehouden werden: maer, geſchelt zijnde, haeſt bederven, dewijl haer ghematigheydt, door de lucht, terſtont verandert. Het welck oock de oorſaeck is, dat in Wonden, de werckinghe der deelen ſchierlijck beſchadight werdt, ſoo dat ſy haer voedtſel niet wel en verteren, noch haer overſchot wel uytſmijten. Tot teyckenen zijn etter, ende waterigh bloedt, (*Sanies* genoemt) waer van het eene komt uyt dicke, het ander uyt dunne overtolligheydt, die door de onghevoelijcke tocht-gaten, ghelijck in geſonde ende ſtercke deelen geſchiet, niet uyt en waeſſemt. Want de lucht en raeckt ſoo dra niet de ontbloote deelen, ofte ſy verandert terſtont, ende bederft haer natuyrlijcke ghematigheydt. Derhalven moeten de Heel-meeſters in 't verbinden wel letten, dat ſy de Wonden niet bloot en laten, maer, terſtont na het af-nemen van 't verbandt, deſelvighe ſorchvuldigh toe-decken.

Volght onder de huyt, het derde deckſel des Lichaems, te weten het *Vet*, het welck in de Menſchen leydt tuſſchen de huyt; ende het Vleyſigh vlieſch, maer in de Beeſten onder 't ſelve vlieſch: het welck de oorſaeck is, dat de Menſchen de huyt niet en konnen bewegen, gelijck de Beeſten. Soo ſietmen dat de Paerden door het ſchudden van de huyt de vliegen af-weren.

Het *Vet* werdt ghemaeckt uyt het vetſte, ende luchtighſte deel van wel gekoockt bloedt, de kleyne Aderkens, als een dauw, uyt-kruypende, het welck door matighe warmte (want al te heete ſoude het ſmelten, ende verteren, al te ſlappe niet koken) van de koelte, ende vaſtigheydt der vlieſen gheronnen ende gheſtremmelt wert. Soo ſietmen de Dieren, des Winters, door de kouw, ende vaſtigheydt van de Huyt, veel vetter te weſen. Men vint oock veel Vets in koude, ende vochtige Dieren, gelijck Menſchen, Swijnen, Schapen, ende dierghelijcke: ende daerom heeft Galenus oock geſeydt, dat een Vrouw ghemeenlijck vetter is, als een Man. De ghene, die heet, ende droogh van aert zijn, ghelijck Apen, Windt-honden, ende Haſen, hebben weynigh, ofte gheen Vet.

Onder de Genees-meeſters werdt veel ghetwiſt over de werckende oorſaeck van 't Vet, te weten, ofte die warmte, ofte koude is. Van beyde zyden werden verſcheydene bewijs-redenen by-gebracht, te langh om alhier te verhalen. Maer alſoomen daghelijcks bemerckt, dat koude Lichamen de vetſte zijn, ſoo is wel te beſluyten, de kouw van de vlieſen met haer vaſtigheydt oorſaeck te weſen, dat het vette bloedt tegen haer aen-runt. Ick en verſta hier gheen merckelijcke, ofte werckende kouw, maer die ſoodanigh gherekent wert ten inſichte van de hitte, ende evenwel, zijnde ſlappe warmte, ofte lauwigheydt, tot het ſtremmelen bequaem is. Ende al werdt de Konincklijcke Genees-meeſter, ende deftighe Ontleder *Andr. du Laurens*, over-ghehaelt, ende beriſpt van *Theod. Collado*, in fijn ſcherpe Aenmerckingen, over de ontledinghe van den gemelten Laurentius, dat hy koelte uyt-leydt, ende rekent voor ſlappe warmte, die de vettigheydt van 't bloet ſoude brenghen tot runnen: ſoo ſien wy niettemin het ſelve oock in andere dingen geſchieden. Gelijck geſmolten Loot, alſmen het van 't vuur neemt, uytgegoten zijnde op yet, dat wel warm, maer niet ſoo heet, als het vuur en is, niet en laet terſtont dick en ſtijf te werden.

Het gebruyck van 't Vet, is mede om 't Lichaem ronts-om te bedecken, van buyten te beſchermen, ende als een onder-kleedt, de natuyrlijcke ofte ingheboren warmte te bewaren. Sulcks doet het Somers ſo wel teghen de hitte, als 's Winters teghen de kouw. Want alſo in de Somer de lucht dun is, ende de tocht-gaetjens van de Huyt open, ſoo verhindert het Vet door ſijn klevende olyachtigheydt, dat de fijne Somerſche lucht in het Lichaem niet en kan door-ſchieten, ende de natuyrlijcke warmte alſoo uyt-trecken, even-eens ghelijck de Winckeliers om Citroen-ſap, ofte dierghelijcke, van bedervinghe te bewaren, daer Olye op gieten. Ten anderen, al wat de heete lucht verdrooght, dat bewaert het Vet, door ſijn vochtigheydt. Des Winters is het dienſtigh teghen de kouw, ende door deſelve te ſamen getrocken zijnde, en kan de lucht niet door-ſchieten, ende dien-volghende door haer onghematigheydt de inwendighe Deelen niet beſchadigen. Soude noch vorder nuttigheydt, ende gebruyck het Vet mogen toe-geſchreven werden, om de Aderen, Slagh-aderen, en Zenuwen, die na de Huyt gaen, te onderſtutten: als mede om in grooten brandt, ende langh vaſten, eenichſins in

voedtſel te veranderen. Want de Menſchen, gelijck Galenus ſchrijft, werden magher, wanneer door groote hitte het Vet verteert. Het gebeurt ſomtijts, dat dit Vet ſmelt, ende in de Aderen loopende, gelooft wert door het Water, het welckmen dan daer merckelijck op ſiet drijven.

Wt dit Vet konnen teyckenen genomen werden van de geſontheydt, ofte ſieckte. Als na een lange ſieckte den Buyck ſwelt, door vermeerderingh van het Vet, ſulcks is een goet teycken. Want door de dickte van den Buyck, vermeerdert de natuyrlijcke warmte; waer door de binnenſte Deelen verwarmt, ende verſterckt zijnde, de Spijſe wel verteren, ende daer van goet Bloet maken: ende daerom is't altijdt overvloedigher in den Buyck, als elders. In 't hol, ofte binnenſte van de Handt, ende onder de Voeten is het meeſt vleeſachtigh, om dat vele Vets haer werckinghe ſoude beletten. Op de Borſt en is't mede ſoo dienſtigh niet. Want men ſiet daghelijcks, dat de gantſch vette menſchen altijdt aen-borſtigh zijn. De reden is, om dat de overmatighe vettigheydt de Borſt niet alleen beſwaert: maer oock, om dat, door de dickigheydt van 't Vet, de lucht gheen doorgangh en heeft door de tochtgaetjens, waerom de Longe ſo veel te meerder arbeydt moet doen, om deſelve in te trecken, ende uyt te halen. Hippocrates ſchrijft 2. *Aphor*. 47. dat de ghene, die ſeer dick, ende vet van nature zijn, raſch, ofte haeſtelijck ſterven. Want hoe meerder Vet, hoe minder Bloedt, het welcke de Fonteyne van 't leven is.

5 Het vierde alghemeen om-vangende Deel is de *Panniculus carnoſus*, *Vleyſich Vlieſch* genaemt, hoewel 't ſelve niet in de Menſchen, maer alleen in de Beeſten vleyſich bevonden werdt. In de Beeſten is het aen de Huyt gheheel vaſt, waerom (gelijck terſtont ghezeydt is) ſy deſelve konnen bewegen: maer in de Menſchen is't maer een zenuwachtigh Vlieſch, ende komt alleen met eenighe veſelen aen de Huyt, tuſſchen beyde het Vet hebbende; waerom ſy oock haer Huyt niet bewegen en konnen, als alleen in het Voor-hooft, alwaer dit Vlieſch ſo vaſt aen de Huyt is, dat het nauwlijcks daer van is te ſcheyden, ende ſonderlingh gheen Vet tuſſchen beyde heeft.

Dit Vlieſch, ghelijck het in de Menſchen gevonden wert, beſtaet uyt zadelijcke ſtoffe, als alle andere Vlieſen.

Dient mede tot deckſel, ende beſchermenis van het gheheele Lichaem, ende om de Vaten, die na de Huyt gaen, eenigh ſteunſel te gheven: ende daeren-boven te verhinderen, dat het Vet, door het geſtadigh beweghen der Spieren, niet en kome te ſmelten.

6 Het vijfde, ende laetſte alghemeen om-vanghende Deel is het *Spieren-vlieſch*, dat al de Spieren bekleedt. Dit is dun, gelijck alle Vlieſen, beſtaende uyt zenuwachtige ſnaſelen, ende aen de Spieren met geheel fijne draeykens vaſt gehecht.

't Gebruyck van dit Vlieſch is, de Spieren rontsomme te bekleeden, te bepalen, ende van malkander te ſcheyden.

Het II. Capittel.

SPIEREN.

1 *Haer benaminghe,*
2 *Beſchrijvinge, aert, Weſen, ende Deelen,*
3 *Gebruyck.*

1

ONder het laetſt-beſchreven Vlieſch, vertoonen haer de Spieren, die mede het gantſche Lichaem bekleeden, ende de inwendige Deelen met Vleyſch omvanghen. De Spier werdt mede, na de gelijckeniſſe, volgens den Grieckſchen naem, *Muys* gheheeten, in Latijn *Muſculus*, en om deſelfde reden *Lacertus*, hoewel geen algemeene gedaente de Spieren, van wegen haer verſcheydenheydt, en kan toegeſchreven werden.

2 Spier is een meer-ſlachtigh Deel, beſtaende uyt Zenuwen, Vleyſch, Veſelen, Aderen, Slagh-aderen, ende Vlieſch; het naeſte ende voornaemſte werck-tuygh van vrywillige beweginge.

Dat hy een Meer-ſlachtigh deel is, blijckt uyt de verſcheydenheyt van de deelen, waer uyt hy beſtaet.

De Zenuwen ſpruyten uyt de Herſſenen, ofte Rug-graets-mergh, van dewelcke ſy met de gheeſten een roerende en ghevoelende kracht de Spieren aenbrengen, in welckers beginſel, ofte midden ſy inſchieten, nimmermeer onder, ghelijck Galenus wel aenghemerckt heeft.

Het Vleyſch is 't voornaemſte deel der Spieren, ende van byſonder aert, ende weſen, als het vleyſch van 't Ingewant. Sijn gebruyck ſtreckt, om de Veſelen van een te ſcheyden, ende te beſchermen, de droogte ſo van Zenuwen, als van Peſen te matigen, ende de Zielijcke geeſten warm, en rap te houden.

De Veſelen, beſtaende uyt kleyne draeyen, ende als ſnipperinghen van de banden, ſtercken, ende onderſtutten het ghemelte vleyſch, gelijck de Ancker-yſers een Muer.

De Aderen, ende Slagh-aderen, brenghen het voetſel aen, en onderhouden de natuyrlijke warmte.

Het Vlieſch, dat alle deſe deelen by-een houdt, ende de Spieren van buyten bekleedt, is in 't laetſt-voorgaende capittel beſchreven.

De Spier werdt in drie verdeelt, Hooft, Buyck, ende Staert. Het Hooft is 't beginſel, Bant ghenoemt, als vaſt ghebonden zijnde aen 't gebeente, daer het uyt-ſpruyt. Den Buyck is het Veſelich Vleyſch, by Hippocrates, en Galenus voor 't byſonderſte deel des Spiers gekeurt; want nergens, daer

't ſelve

't ſelve niet en is, wert beweginge bevonden. De Staert, in den welcken de Spier eyndight, in de Pees. De gemelte Galenus ſtelt ſijnen oorſpronck te zijn uyt vermenghde Veſelen van Zenuwen, doch meerder van Banden: waerom een Pees wel ſes, of thienmael ſo dick is, als een zenuwe.

3 Wy hebben in de beſchrijvinge, het ampt en 't ghebruyck van de Spieren gheſeydt te weſen, om vrywilligh bewegen uyt te wercken, ende ſulcks als naeſte werck-tuygh. Want al is 't, dat de Herſſenen, ende Zenuwen hier toe mede het hare by-brengen, ſo is evenwel het Spier 't alder-naeſte. Seer aerdigh is geſeydt van Dr. du Laurens, dat de Herſſenen geboden, de Zenuwen het gebodt over-brochten, en de Spieren uyt-voerden. De Herſſenen over-leggen wat te begeren, of te vermijden ſtaet, daer van komt het begintſel van de beweginghe; de kracht om te bewegen, brenght de Zenuwe aen; de Spier, met de Zielijcke geeſten door-ſtraelt zijnde, wèrdt terſtont beweeght. Ende gelijck een Ruyter het Paert door den Toom leydt: even-eens werden door de Zenuwen, als Toomen, de Spieren vrywilligh aengedreven van de Zielijcke kracht, die haer woon-plaets in de Herſſenen heeft.

Wy ſouden wijdt-loopiger, ſoo in 't algemeen, als in 't byſonder van de Spieren handelen, 't en ware ons die moeyte loffelijck af-geſneden was, door onſen vrient, den hoogh-gheleerden Heere Plempius, na wien daer van te ſchrijven, ſoude ſoo veel weſen, volgens het oude ſpreeck-woordt, als van Troyen na Homerus.

Het III. Capittel.

1 *Byſondere om-vangende Deelen.*
2 *Huyt van 't Hooft, verſcheyde van d'andere.*
3 *Hayr in meeſt al de Dieren,*
4 *Sijnen Oorſpronck, Oorſaeck, ende Groeyingh,*
5 *Lenghte,*
6 *Gedaente,*
7 *Verwe,*
8 *Gebruyck.*
9 *Panne-vlieſch; Oorſpronck, ende Aert.*
10 *Buyck-vlieſch; Oorſpronck, Aert, ende Gaten.*

1

NA de beſchrijvinghe van de alghemeene omvangende Deelen, ſo ſullen wy nu oock aenwijſen de byſondere, en wat byſondere onderſcheyt ſy hebben.

2 De *Huyt* van 't *Hooft* is daer in verſchillende van de gene, die het geheele lichaem bekleet, datſe ſo gevoeligh niet en is. Waerom waer is, en daer op oock het gemeen ſeggen ſlaet, dat Hooft-wonden ſachte wonden zijn. Dan die ſachtigheydt en vermindert haer groot gevaer niet. Ten tweeden is deſe Huyt oock veel weecker, ende ſmarigher, als d'andere; het welcke de oorſaeck is, dat haer wonden, wanneer deſelvighe tot de Pan niet uyt en ſteken, lichtelijck toe-heelen. De Leer-touwers bevinden oock, dat de Huyt van het Hooft, om haer ſmarigheydt, alder-ſwaerlijckſt bereydt kan werden. Ten derden, is het Hooft noch ronts-om met Hayr beplant, het welck mede, om de ghebreken, die daer in vallen, wel dient hier in onderſoeck te komen.

3 Het *Hayr* werdt meeſt in alle Dieren ghevonden, die haer vrucht ſelver draghen, gelijck de wijsgeer Ariſtoteles getuygt. In plaetſe van 't Hayr zijn de Viſſchen met Schobben verſien, de Vogels met Veren, ſommige Beeſten, gelijck de Yſere-verckens, met lange Angels.

4 De gemelte Ariſtoteles, in 't 3. Boeck van de Hyſtorye der Dieren op 't 11. Capittel, in 't 1. van de Telinghe der ſelver op 't 15. ende in 't 1. van ſijn voorwerpinghen op 't 145. Galenus in 't 9. Capittel van ſijn Genees-konſte, ende haer voet-ſtappen volgende, meeſt alle de nieuwe Genees-meeſters, ende kennen 't Hayr voor geen recht deel des lichaems, als niet, gelijck andere, uyt goet Bloet ontſtaende, ende gevoedt werdende; maer alleen uyt overſchot van eenige roockachtige, ende ſmarige dampen, die door de naeuwe tocht-gaetjens des Huyts geſtooten werdende, daer in blijven ſteecken, tot datſe van andere, ende die wederom van andere, metter tijdt aen-ghedrongen zijnde, ten laetſten tot Hayr uytſpruyten. Welck gemeen gevoelen met vele redenen beweert werdt van Fernelius 2. Phyſiol 2. hoewel tegen-geſproken van eenige geleerde Genees-meeſters. Om de ſake wel te begrijpē, ſo moet eerſt in achtinghe komen, wat een Deel is. De gemelte Fernelius beſchrijft het ſelve te weſen een Lichaem, dat aen 't gheheele vaſt is, verknocht met een gemeen leven, ſtreckende tot dienſt, ende ghebruyck van het gantſche lichaem. Deſe bepalinghe werdt voor goet op-ghenomen van Bertinus 6. Medic. 5. Laurentius 1. Anat. quæſt. 1. ende Dr. Spieghel 3. de Human. corp. fabr. 1. maer beriſpt door den ſcherpſinnighen, ende nauw-keurigen Argenterius, Com. 2. in Gal. art. Med. 7. alwaer hy het Menſchelijcke Lichaem in verſcheyde ſtucken ontledet; ten eerſten, van weghen dat het een ſelfſtandigh weſen heeft, ende daer van ſtelt hy ſijne deelen, ſtoffe, ende ghedaente; daerna aen-merckt hy het ſelve, als een lichaem, welckers deelen ſouden zijn alle de leden; ten laetſten, als leven, ende ziele deelachtigh zijnde, ende dat uyt de reden, de deelen, die leven hebben, moeten gherekent ende ghenoemt werden, deelen van 't levende, niet van 't lichaem. Maer dit gaet al te ſcherp, ende buyten het ſpoor van de Ghenees-konſte. Want een Ghenees-meeſter en neemt het lichaem niet in achtinge, voor ſoo veel het natuerlijck is, beſtaende

uyt ſtoffe, ende ghedaente, ghelijck de Naturaliſten doen: maer alleen ghelijck het de Gheſontheydt, ende Sieckten onderworpen is. Derhalven en kan niet anders voor een deel van ons lichaem aenghenomen werden, als dat in Gheſontheydt, ofte Sieckte de lichamelijcke werckinghe wel, ofte qualijck uyt-voert. De werckinghe gheſchiet door levende, niet door onſienlijcke Deelen; ghelijck de Sieckte is een gheſtalteniſſe eerſt, ende door haerſelven de werckinghe belettende. Waer uyt blijckt, dat het lichamelijck deel by Fernelius beſchreven is. Daer zijn evenwel noch eenighe, die deſe beſchrijvinghe ſoecken te weder-legghen, te weten, dat het deel van een ghezielt lichaem eyghentlijck ſoude weſen, 't gene de Geſontheydt, ende Sieckte onderkeurigh ſtont, om dieswille, dat deſelvighe niet in de deelen en zijn, van wegen haer gebruyck, alſoo Galenus in het beſchrijven van de Sieckte gheen ghewagh en maeckt van 't ghebruyck, maer alleen van de werckinghe, ſegghende deſelvighe te weſen een gheſtalteniſſe, die eerſt, door haerſelven, ſonder middel-wegh, ghevoelijcken de werckinghe, teghens de nature, verhindert. Dan hier op dient tot antwoordt, dat de werckinghe altijdt belet werdt, als het ghebruyck belet is; ghelijck wanneer het Hoornigh vlieſch van het Oogh te ſeer verdickt, dan werdt de werckinghe beſchadight, om dat het ghebruyck beſchadight werdt. Nu dat Galenus in ſijne beſchrijvinghe gheen ghewagh en maeckt van het ghebruyck, maer alleen van de werckinghe, ſulcks is ſonder twijffel by hem ghedaen, eerſtelijck, om dat de werckinghe volkomender is, ende boven het ghebruyck uytſteeckt, het welck maer tot de werckinghe ſtreckt; ten anderen, om dat de werckinge meerder blijckt, ende gheſpeurt werdt, als het gebruyck. Nu het is klaer by de Reden-kavelaers, dat de beſchrijvingen moeten gedaen werden, door het gene klaerſte, ende meeſt blijckende is. Volgens dan de verhaelde beſchrijvinghe, en ſouden Hayr, noch oock Nagelen niet mogen gerekent werden, voor rechte deelen onſes lichaems. Want al is't dat ſy wel uyt een lichamelijcke ſtoffe beſtaen, ende vaſt aen 't lichaem gehecht zijn, ende ons niet ſonder gebruyck ghegeven; evenwel dewijl ſy ſoo niet vereenight en zijn, dat ſy mede een alghemeen leven met het geheele ghenieten, ſoo en konnen ſy voor deelen des lichaems, niet aenghenomen werden. Want ſy en leven niet, ſeydt Fernelius, als Beenderen, oft Kruyden, noch en werden niet onderhouden door binnen toe-brenghen, ende in-ſuygen van 't voedtſel, noch en krijgen haren wasdom niet in breete, ende diepte, ghelijck wel in de lenghte: maer de ſtoffe ſeydt in plaetſe van voedtſel (alſoo het eygentlijck geen voedtſel en is) aen haer wortels, waer door ſy, gelijck geſeydt is, in de lenghte uyt-gedouwt werden, even ghelijck de ſteenen, die in 't ingewant der Aerde door by-ſettingh toe-nemen, oft gelijck een Huys, door op-leggingh van ſteenen allenckskens werdt op-gebouwt.

Deſe leere en bevalt niet wel den Spaenſchen Genees-meeſter Rod. à Veiga in ſijn Uytleggingen op het gemelte Capittel van Galenus. Want ſoodanige deelen, ſeydt hy, die de nature als wapenen, oft kleederen om 't lichaem der Dieren geſlagen heeft, zijn ghelijck de Huyt in ſommighe, dewelcke ſeker is, dat recht ghevoedet werdt, ende metter tijdt, een ander daer onder groeyende, af-valt, ghelijck in de Slanghen. De Bladeren van de Boomen, zijn om de Vruchten te beſchaduwen, ende te decken, dewelcke, ghelijckſe door de nature onderhouden werden, ſoo langhe haer leven duert, ſoo vallen ſy oock op haer tijdt af, ende daer komen andere in haer plaets. In de Vederen van de Voghels is het voeden beſcheydelijck te mercken, niet alleen aen de Wortel, alwaer een vleyſighe Ader door de ſchacht gaet, maer oock eenen een-parighen aenwaſch van de uyterſte ſnaſelen. Dit alles, ſeydt hy, geeft een ſekere bewijs-reden, dat ſy een byſonder weſen hebben, ende oock door een natuerlijcke kracht ('t welck Galenus ontkende) gheregeert, ende onderhouden werden. Waer noch by komt een ſtercke reden, dat in de Nagelen geſien werden Veſelen (ja ſelfs, ghelijck Dr. Spieghel betuyght 2. Anat. 31. Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen) die het voedtſel aenbrengen, gelijck in de Bladeren van de Boomen, ende dat het Hayr allegader grijs werdt, ende ſchierlijck verſcheyden verwen aenneemt, na de verſcheydenheydt van het voedtſel, dat niet aen de Wortel gheſtelt en is, maer binnen in ſijn holligheydt ontfangen werdt, ende dat oock het roocken des Hayrs met wel-rieckende dingen ſijn kracht niet langhſaem uyt en voert. Dat voorders geſeydt werdt, deſelvige niet ront uyt, 't welck levendige deelen eygen is, maer alleen in de lenghte te waſſen: Sy en nemen gheen acht, dat alle deelen niet gelijckelijck en groeyen, noch door alle jaren, noch na alle maten, ghelijckſe oock niet voort en komen; dan alleen na het verſcheyden ghebruyck, dat ſy hebben. Want op een ſekeren tijt groeyen, en waſſen Bladeren, Bloemen, Vruchten, Tanden, ende op gheenen anderen. Soo groeyen, ende vergrooten de Borſten in de Vrouws-perſonen, de Schouderen in de Mans, de onderſcheydelijcke leden in beyde, op ſulcken tijdt, alſſe noodtſakelijck beginnen te werden, het welck van Ariſtoteles oock aengemerckt is in 't 7. Boeck van de Hiſtorye der Dieren, op 't 10. Cap. De nature dan, als ſy in ſommighe deelen de dickte, ende breete doet toe-nemen, ſoo verlenght ſy andere, volgens het gebruyck, ende den dienſt die ſy te doen hebben, veranderende het ghelijck groeyen in verlenghen; ghelijck ſy het

Hayr

Hayr in de Maen, ende de Staert van de Paerden langh laet uyt-waſſen, ende over 't gheheele lijf anders kort houdt, om dat het ghebruyck ſulcks vereyſchte, den aert van het Hayr ſelfs metende na ſijn gebruyck.

Fernelius gaet vorders ſijn ſelven teghen-werpen, het gene van anderen gedaen werdt, te weten, dat in de Kinders de Nagelen met de Vingers in lenghte, breete, ende dickte ghelijckelijck waſſen, ende datſe met den ouderdom grover ende harder werden; dat op deſelvighe wijſe het Hayr in de volwaſſene mede langher, dicker, ende ſtijver is, als in de Kinderen. Ten anderen, dat Hayr, ende Nagels niet ſonder eynde en groeyen, maer ſeker wet ende maet hebben, ghelijck de Plantſoenen; waer uyt ſchijnt te blijcken dat ſy een rechte voedinghe deelachtigh zijn. Want indien ſy alleen toe-nemen, door dien de ſtoffe aen de wortel leydt, dewijl deſelvighe gheſtadigh daer na toe-gheſonden werdt (het welck daer uyt blijckt, dat het Hayr ghekort, ofte gheſchrabt, altijdt wederom aen-groeyt) ſoo ſouden ſy door gheſtadigh by-voeghen ten laetſten weeldigh, ende ſonder eynde groeyen, ende vergrooten. Maer wy ſien het teghendeel, dat haer, gelijck de Plantſoenen, geſtelt zijn ſekere palen van waſſen, dieſe niet en konnen voor-by treden. Derhalven ſchijnen deſe, ſoo wel als de Plantſoenen, van binnen door haer gheheel weſen te ontfanghen het voedtſel, dat in de eerſte jeught voedet, ende vergroot; ende daerna, het meerder waſſen op-houdende, alleen voedtſel gheeft. Fernelius wetende op deſe teghen-worpinghe niet wel te antwoorden, ende geen reden vindende, waerom het Hayr, ende de Naghelen, tot haer volkomen lenghte gekomen zijnde, niet veel langer uyt en waſſen, al is de ſtoffe aen den wortel, ſtelt het ſelfde onder de dinghen, in dewelcke wy niet anders, als ons moeten verwonderen van Godts ende der natueren voorſichtigheydt. Het is wel gheſeydt, maer evenwel ſonder reden, en ſoodanighen antwoordt werdt, hoewel in andere gheleghentheydt, beriſpt van Huarte in ſijn Spaenſch Boecksken van het onderſoeck der Verſtanden, en in deſe ſelvige van Joubert 1. Paradox. 7. Want geen reden wetende, kan by een yegelijck van alles ſoodanighen antwoordt gegeven werden, te weten, met ſegghen, dat dit, ofte dat ghedaen is door de voorſichtigheydt der naturen, ſonder uyt te legghen, op wat reden die voorſichtigheydt geſien heeft. Deſelfde Ioubert ſtelt in ſijn Uytleggingen op Galenus 1. Nat. facul. 7. de naeſte oorſaeck, waerom het Hayr, ende Naghelen, als ſy tot haer rechte groote gekomen zijn, niet voort en waſſen, in de ſterckte van de uyt-drijvende kracht, dewelcke in verſcheyde deelen en lichamen gemeenlijck verſcheyden is. Want hier door gheburt het, dat in ſommige, den Baert langer waſt, te weten, die ontrent de gheheele onderſte Kaeck komt, alwaer meerder kracht is, om de ſtoffe, dat is, het roockachtigh overſchot, uyt te ſmijten. In andere, als den Baert twee drie vingeren langh is, dan en werdt hy niet verder uyt-gheſtooten. Hier van kan by Ioubert, op de gemelte plaets verder geſien werden.

Fernelius brenght tegens de andere tegen-worpingen, die hy mede ontduyckt, pijlen uyt ſijn eygen koker, die hy meent, beter te treffen; dat Hayr ende Naghels af-ghekort, in alle jaren, ja oock in den uyterſten ouderdom weder groeyen; dat mede in uyt-drooghende Koortſen, ende in Teringhe, in dewelcke het lichaem niet alleen niet en groeyt, maer gantſch af-neemt, ende als verſmelt, deſe alleen noch toe-nemen; ja ſelfs oock in doode lichamen. Paré verhaelt op 't eynde van ſijn Heel-konſte, dat hy een gebalſemt lichaem vier-en-twintigh jaer in ſijn huys ghehadt heeft, in 't welcke de Naghels ende het Hayr altijdt wederom groeyden, ſoo dickwils hyſe ghekort hadde. Welck exempel ghenoegh wederleydt, 't ghene Salius by-brenght in 't 9. Capittel van de Peſtighe Koortſe, dat in de dooden de Naghels, ende 't Hayr maer ſoude ſchijnen te groeyen, ende langher te werden, om dat het Vleyſch verdrooght, ende vergaen is, ende derhalven ſy meerder uyt-ſteken. Maer de ghemelte Veiga vaert hier wederom in teghens Fernelius, ſegghende, dat het groeyen van Hayr, ende Naghels in alle jaren, niet meerder te verwonderen is, als dat de Tanden altijdt groeyen. Want de leden ſouden altijdt ghevoedet werden, als ſy maer goet voedtſel en kregen: dan om dat het roockachtigh uyt-werpſel (dit ſtelt Veiga tot oorſaeck, daer hy evenwel het Hayr onder de deelen aen-neemt) ſoo veel te meerder groeyt, hoe het voedtſel qualijcker gekoockt werdt, daer door geſchiet het, dat ſy oock in den ouderdom niet op en houden van waſſen, ja ſelfs mede in ſommighe dooden. Waer uyt volkomentlijck beweſen werr, ſeydt Fernelius, dat ſy niet by middel van de na-treckende nature: maer alleen door kracht van het overtollig uyt-werpſel uyt den wortel voort-gedreven werden. Dit ſchiet uyt, bereydt, ende voort-geſtooten zijnde, door kracht van de wermte, tot een teycken, datſe in de dooden niet altijdt en groeyen. Datſe in de kinderen in haer opwaſſen, mede in de breete uyt-waſſen, ſulcks doet de breete van de deelen, daer ſy door komen: ende dat ſy verdicken, geſchiet om dat het rookigh overſchot, daer ſy van groeyen, metter tijdt dicker, ende drooger werdt.

Wy ſtellen dan de naeſte ſtoffe van 't Hayr in een roockachtigh overtolligh uyt-werpſel, ende de verdere in een overighe vochtigheydt, voornamelijck in de Klieren haer onthoudende. Derhalven, daer Klieren zijn, groeyt gemeenlijck Hayr, gelijck achter de Ooren, onder de Oxelen, in de Lieſſen; ja oock

oock op 't Hooft; gelijck de Herſſenen, gelijck de groote Hippocrates ſchrijft, zijn als Klieren, wit, en wrongheligh, doen oock den ſelvigen dienſt aen 't Hooft. Want ſy ſtaen, als een Kop, boven op 't lichaem, ende ontfanghen geſtadigh de dampen, die van onderen op-waeſſemen, waer van een deel door de naden van de Pan vervlieght, een deel tot Hayr gedijt.

5 Het Hayr is alderlanghſt op 't Hooft, om dat de Herſſenen grooter zijn als de andere Klieren, en alderdickſt, om dat de Huyt aldaer dickſt is, evenwel ydel, en genoegh ſtoffe in-houdende. Soo dat na de Huyt dick, ofte dun is, geſloten ofte ydel, de Vochtigheden veel, oft weynigh, de Wermte ſterck, ofte ſlap is, het Hayr dick, ofte dun, hart ofte ſlap, veel ofte weynigh voor-komt. De Heere van Busbeke, Geſant van Keyſer Ferdinand den I. verhaelt in ſijn Turckſche Reyſen, van een, die ſo veel Hayrs op 't Hooft had, dat hy een musquet-kogel daer op konde af-ſteuten.

6 Wat belanght de Gedaente. Het Hayr is glat, ende recht, in de ghene die genoegh vochtigheydt hebben, maer ghekrult in de drooghe van gematigheyt, waerom het oock harder is. Daer van zijn al de Moren, als van droogen aert, gekrult van Hayr; en de Scythen, en Thracyers hebben het langh, en hangende, om dat die luyden vochtigh zijn, gelijck Ariſtoles ghetuyght. De rechtigheydt van 't Hayr komt daer-en-boven uyt de rechte van de tochtgaetjens, waer door de dampen haer uyt-tocht hebben, ghelijck in tegendeel de gekrulde. Het Hayr ſchijnt wel ront, maer is evenwel vier-kant, gelijck door de nieuw-ghevonden glaſen, die dapper vergrooten, alleen gemerckt kan werden. Het is oock hol, gelijck het Hayr van een Elant, ende de Vlecht van Polen ons betuyghen; het welck blijckt, door dien dat het in de lenghte kan geſplitſt werden, gelijck de gemelte Ariſtoteles oordeelt.

7 De Verwe van 't Hayr volght in de Beeſten de verwe van haer Huyt; maer in de Menſchen is ſy ſeer verſcheyden na het Landt, de Lucht, de uytſtekende Vochtigheyt, ende den Ouderdom. Ten eerſten, die heete ende drooge Landen, (daer oock ſodanige Lucht is) bewoonen, en hebben niet alleen droogh, gekrult, en broos Hayr; maer oock ſwart, gelijck de Egyptenaers, Arabiers, Indianen. So ſietmen door de banck in de Spaenjaerts, Italianen; en de Françoyſen, die aen d' andere grenſen, meeſt al bruyn Hayr. Dan die haer onthouden in kout ende vochtigh Landt, hebben niet alleen ſacht en recht Hayr: maer gemeenlijck mede blondt ofte bleyck, gelijck de Nederlanders, Engelſchen, Denen, Sweetſche, &c.

Ten tweeden volght de Verwe de vochtigheydt, die boven d'andere uyt-muyt. Want alle uyt-werpſel treckt na den aert van ſijn oorſpronckelijcke vochtigheyt. In de gene, die veel koude en ſlijmerige vochtigheydt hebben, is het Hayr gemeenlijck witachtigh, in galachtige geel, in ſwaermoedige bruyn.

Ten derden maeckt den Ouderdom hier oock veranderinge. Want in volwaſſene wert het dicker, en harder; ten laetſten oock bruyn, en grijs.

8 Het Gebruyck van 't Hayr is driederley. Vooreerſt, om het lichaem te ſuyveren van ſijn roockachtige overtolligheydt. Derhalven is het dickwils korten, goet, om 't geſicht, ende d'andere ſinnen te ſcherpen. Ten tweeden, om te ſtrecken tot çieraet, gelijckmen ſiet hoe leelijck de kaelheyt ſtaet. Maer inſonderheydt om het Hooft te decken, en van de kouw te beſchermen. Waerom ghesont is, datmen het ſelve over de ſlagh van 't Hooft, daer het Been dunſt is, ende over den Hals, daer den Rugh-graet, en de uyt-komſt van de koude Zenuwen beginnen, laet waſſen. Dat verder over de ſchouderen gaet, en ſtrijt niet alleen tegen ſijn recht gebruyck, daer het toe geſchapen is, maer oock tegens de ſtichtelijckheyt, gelijck wel aengeweſen is van den eerweerdigen, ende hoogh-geleerden D. Jacobus Borſthius, in ſijne ziel-buygende Vermaninge.

9 In 't Hooft ſtaet noch te letten op het Pericranium, ofte *Panne-vlieſch*, het welck de Panne van buyten bedeckt. Is redelijck dick, na een vlieſch; om dit edel Been wel te beſchermen. Spruyt uyt de Veſelen van het dicke Herſſen-vlieſch, die het ſelfde door de Naden van de Panne op-gheeft. Het welck de oorſaeck is van de groote ghemeenſchap, die daer valt tuſſchen de Herſſenen, ende Herſſenvlieſen, met het Panne-vlieſch. Dit is ſeer vaſt aen het vleyſigh-vlieſch, ende de Huyt, dewelcke, ghequetſt zijnde, daerom niet en behoeft te ſamen genayt te werden; alſoo de kanten niet verre van malkander en wijcken.

10 't Gene het Panne-vlieſch is in 't Hooft, dat is het Buyck-vlieſch in den Buyck, aldaer mede een byſondere omvangende deel, ende, gelijck Pericranium, in 't Griecks Peritonæum ghenoemt. Dit Vlieſch bekleet, in een gedaente van een Blaes, ofte langh Ey, al het Ingewant van den Buyck, ende beſtaet, ghelijck oock andere Vlieſen, uyt een Zadige ſtoffe; is een Vlieſch, om, in 't ſwellen van den Buyck, te konnen op-gheven; dun, om de onderleggende deelen niet te beſwaren; maer vaſt, ende ſterck, om dat het geſpannen zijnde, niet en ſoude ſcheuren; in de Vrouwen van onder den Navel dicker, om in het dragen, beter te konnen recken; van buyten veſelachtigh, om te vaſter aen de Spieren gehecht te zijn; van binnen glat, ende als met water beſproeyt, om dat de Darmen ſoo veel te vryer, ende loſſer ſouden legghen. Is alleſints dubbelt, (gelijck alle Vlieſen, ſelfs oock, na het ghevoelen van Laurentius, en Cabrolius, het dunne Breyn-vlieſch) het welck aen den

Rugh-

Rug-graet meeſt gheſien wert: maer is na beneden ſoo verre van malkander geſcheyden, dat de Blaes tuſſchen beyde leydt, ende ſulcks, om dat het daer wel diende ſterckſt te zijn, daer het den meeſten laſt hadde te draghen, ende de Navel-vaten aldaer te vaſter door-tocht te gheven. Waerom oock het Buyck-vlies in de Vrucht, van voren, daer de Navel is, door-boort wert. Waer uyt alleen ſoude konnen blijcken den misſlagh van *Fernelius*, en *Cabrolius*, die, teghens de leere van *Galenus*, dit Vlieſch ſtellen gantſch gheen gaten te hebben. Maer hier-en-boven, heeft het noch om hoogh, daer het aen 't Middel-rift gehecht is, drie gaten, die doorgang maken voor de nedergaende Slagh-ader, met het ſeſte paer der Zenuwen, de opgaende Holle-ader, ende den Magen-hals, ofte Spijs-drager. Onder is het doorboort aen 't Eynde, den Hals van de Lijf-moeder, daer de Zaet-vaten na de Ballen neder-gaen, ende de uyt-ſchietende op-klimmen. Maer deſe gaten ſouden beter ſcheuten, ofte uyt-ſpruytſels moghen ghenoemt werden. Hier door werdt het *Scheurſel* veroorſaeckt, waer van wy op ſijn plaetſe ſullen handelen.

Het IV. Capittel.

ADEREN.

1 *Haer weſen, ende eygenſchap,*
2 *Oorſpronck,*
3 *Klap-vliesjens,*
4 *Samen-voeginge, ende gemeenſchap met de Slagh-aderen,*
5 *Gebruyck,*
6 *Onderſcheydt, Verdeelinge, ende Ken-teyckenen.*
7 *Poort-ader. Hare tacken; Maegh-ader, Net-ader, Mage-krans-ader, Milt-ader, Kort-vat, Darm-ader, Speen-ader, Slock-darm-ader, Darm-ſcheyl-ader.*
8 *Holle-ader, met haer twee tacken,*
9 *Op-klimmende, met haer Spruyten; Middel-rifts-ader, Herte-krans-ader, Paerlooſe-ader, Rib-ader, Borſt-ader, Neck-ader, Herte-vlieſch-ader, Oxel-ader, Hooft-ader, Salvatella, Lever-ader, Milt-ader, Middel-ader, Krop-aderen.*
10 *Neder-dalende tack van de Holle-ader, met haer Sprang-ſels; Nier-bedt-ader, Melck-ader, Zaet-ader, Lenden-ader, Spier-ader, Stuyt-ader, Buyck-ader, Onder-buyck-ader, Laſch-ader, Been-ader, Moeder-ader.*

WY komen tot de Vaten, te weten Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen, wel te recht, van den grooten Hippocrates, in ſijn boeck van 't Herte, ghenoemt Rivieren van de nature der menſchen; want door deſelfde vloeyen het Bloedt, ende de Geeſten, waer by de natuyrlijcke warmte, ende het leven onderhouden, voedtſel, gevoelen, ende beweghen aen-gebracht wert.

1 Wy ſullen beginnen van de Aderen, als de enckelſte. Want ſy beſtaen uyt eenen enckelen rock, daer de Slagh-aderen een dubbelden, ende dicker hebben; de Zenuwen in weſen verſcheyden zijn, te weten van binnen morchachtigh, van buyten vlieſigh.

Ader is een langh, ende ront vat, pijps-gewijs hol, beſtaende uyt een dunne, ende enckele rock, ſpruytende uyt de Lever, ende dienende om het Bloedt aen het Hert over te voeren, ende te verdeelen tot voedtſel van 't geheele Lichaem.

Het weſen van de Aderen is vleyſigh, om te beter te konnen recken, ende mede-geven; enckel, dun, ende ydel, om dat door ſoodanigh vlieſch het Bloet moſt zijpen tot voedtſel van de Deelen.

Sy werden ſomtijdts noch van buyten bekleedt met een ghemeen vlieſch, inſonderheydt die wat hoogh, verre, ofte overhart gaen, ghelijck in den Buyck, van het *Peritonæum*, ofte Buyck-vlieſch; in de Borſt, van het *Plura*, ofte Borſt-vlieſch. Maer als een Ader haer voeght in Ingewant, ofte Spier, dan en heeftſe deſen gemeenen rock niet van doen, als by haerſelven vaſt, ende ſterck ghenoegh zijnde, en niet dienende, om wel te konnen waeſſemen, nauwer beſloten te weſen.

2 Wy hebben in de beſchrijvinghe der Aderen geſtelt, dat deſelvige ſpruyten uyt de Lever, waer in de Genees-meeſters groot verſchil hebben met den wijſgeer Ariſtoteles, ende ſijne navolghers, die haer beginſel in 't Herte ſtellen, gelijck wijtloopigh ontledet wert by *Andr. du Laurens*, in ſijn vierde Boeck, die mede op de ſeſte Oeffeninge, beſluyt, dat, ſo van wegen de wortelingen, als van wegen de verdeelinge, niet in 't Herte, maer in de Lever den oorſpronck van de Aderen is. So heeft oock Hippocrates gheſeydt in ſijn boeck van 't Voedtſel, dat de Lever was de wortel der Aderen. Maer wat de verdeelingh aengaet, die geſchiet mede door het Herte, als het ſelve het ſijn gemaeckt Bloedt door de Slagh-aderen over 't geheele Lichaem geſtadigh uyt-ſchiet.

3 Ende om dat het bloedt in den omloop (breeder beſchreven in het Steen-ſtuck) niet en ſoude te rugge deynſen, ſoo zijn daer ingeſtelt eenige Klap-vliesjens, (gelijck in 't Herte) eerſt beſchreven, ende ondervonden in 't jaer 1574. van den treffelijcken Ontleder *Aquapendens*, ende niet, ghelijck *Riolan* voor-geeft, by *Sylvius*, die geen oude ſchoenen wilde verwerpen, als hy genoegh betoont heeft tegens de nieuwe ondervindinghen van den noyt-genoegh gepreſen *Veſalius*. Deſe Klap-vlieskens, ofte Schotdeurkens zijn van ghedaente by-na gelijck een half Maentje, ſpruytende uyt den rock der Aderen, wiens holte ſy half ſluyten, doch ſoo, dat ſy na het Herte toe, ghelijck een Sas, open gaen, en dan, als het Bloedt voor-by is, toe-vallen. Zijn ghemeenlijck twee by malkanderen, oock ſomtijdts maer een, ende werden merckelijck gheſien in de Aderen van Armen ende Beenen, als hier onder, ende boven de Knye, (A. B. C. D. E. F. G.) uytghebeeldt is. Selfs oock als den Arm gebonden wert, verneemtmen

men buyten in de Aderen eenighe verheffinghe, als knobbelen, door het Bloet, dat aldaer tegen-gehouden wert. Nu dat het Bloedt niet van bovenen, gelijck het gemeen gevoelen is, door de Aderen na beneden ſackt: maer van onderen door deſelve opghetrocken werdt, toonen ſelfs de Heel-meeſters, hoewel ſy de reden niet en weten, dat, als ſy gelaten hebben, ende de Ader willen ſluyten, haer Vingher houden onder den bandt, waer door het Bloeden op-houdt, gelijck het niet en ſoude doen, als ſy hem boven hielen. Dit ghebruyck van deſe Vliesjens is eerſt bekent gemaeckt door den Hoogh-geleerden *Harveus*, Genees-heer des Konings van Engelandt, in ſijn Boeck van de beweginghe des Bloedts, ende van my ghevolght in 't ghemelte Steen-ſtuck, doch in hem ſoecken te wederlegghen van den Italiaenſchen *Pariſanus*, Françoiſchen *Primiroſius*, ende, van weghen de Melck-aderen, in my beriſpt door den hoogh-gheleerden *Plempius*, Profeſſor te Loven, in ſijn eerſte uyt-geven van de Genees-konſte, maer in het tweede, overwonnen zijnde (ghelijck hy in het tweede Boeck op het achtſte capittel vromelijck bekent) door ſelfs te ſien, trouwelijck weder-roepen. Sommighe blijven hardtneckigh by het gene ſy eens, al zijn ſy daerna anders overtuyght, opghenomen hebben: maer die haer ghemoedt voldoen, houden de waerheydt, die ſy met moeyten naſporen, voor d'opperſte wet. En voorwaer den eenen dagh leert den anderen, ende, gelijck de Poët ſeydt,

Multa, dies, variusque labor mutabilis ævi
Rettulit in melius.

Nu, om noch klaerder aen te wijſen, dat deſe Klap-vliesjens in de Aderen ſtaen, om na 't Herte geſloten zijnde, te beletten, dat het Bloet niet weder te rugghe en ſoude ſchieten, ſullen wy daer van een proef gheven in de Aderen van den Arm.

Laet den Arm binden boven den Elleboogh, gelijck men doet in 't Laten, (A. A.) van onderen ſullen haer openbaren, voornamelijck in Boeren, ende die geſpannen Aderen hebben, eenige verhevingen, als knobbelen, (B. C. D. E. F.) niet alleen daer een ſcheyding valt, (E. F.) maer oock daer geene en is, (C. D.) ende die knobbelen komen van de Klap-vliesjens. Op deſe maniere haer buyten op de Hant, ofte Arm vertoonende, indien ghy die knobbel beneden met duym, ofte vinger druckt, ende alſoo het Bloet de onderleggende Klap-vliesjens af-ſtrijckt, (H. in de tweede Figuyr) ſoo ſult ghy ſien, datter, door het beletſel van de Klap-vliesjens, geen volgen en kan, ende dat een deel van de Ader (H. O. in deſelfde figuyr) onder de knobbel, ende wechgenomen Vinger als wech is, en boven de knobbel, ofte de Klap-vliesjens ſeer geſpannen is, (O G) ja, indien ghy het ſoo afgeſtreken Bloedt (H) ende de ledige Ader vaſt houdt, ende met de ander handt na de Klap-vliesjens (O in de 3 figuyr) het bovenſte

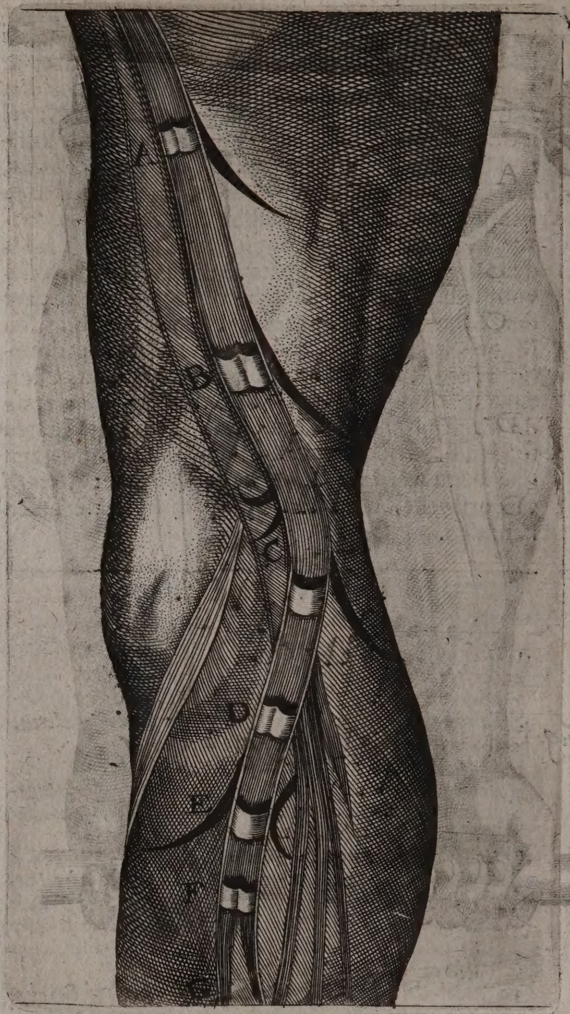

gheſpannen deel nederdruckt (K in deſelfde) ſoo ſult ghy mercken, dat het met gheen kracht gedreven, ofte gheperſt en kan werden over het Klap-vliesjen; (O) maer hoe ghy ſulcks met meerder geweldt ſoeckt te doen, ſoo ſult ghy bevinden, dat de Ader ſo veel meerder aen het Klap-vliesjen (O in de 3) geſpannen is, ende onder evenwel (H O in deſelfde figuyr) ledigh is.

Daerbenevens, den Arm, als verhaelt is, gebonden, (A A) ende de Aderen geſpannen zijnde, indien ghy beneden eenighen knobbel, ofte Klap-vliesjen, de Ader een wijl vaſt houdt (L in de 4 figuyr) ende het Bloedt opwaerts over het Klap-vliesjen (N) met den Vingher (M) ſtoot, ghy ſult ſien, dat de

Ader

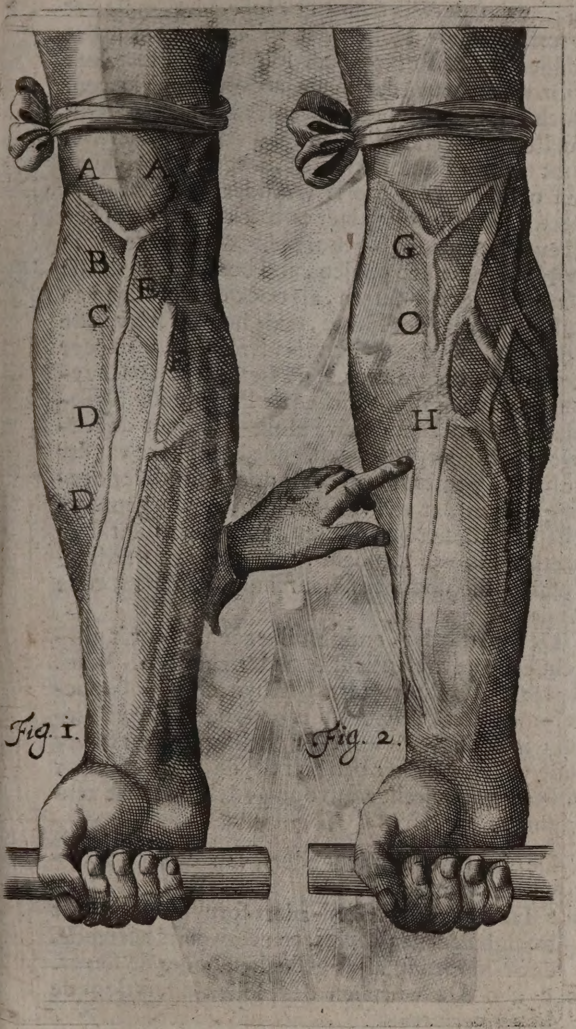

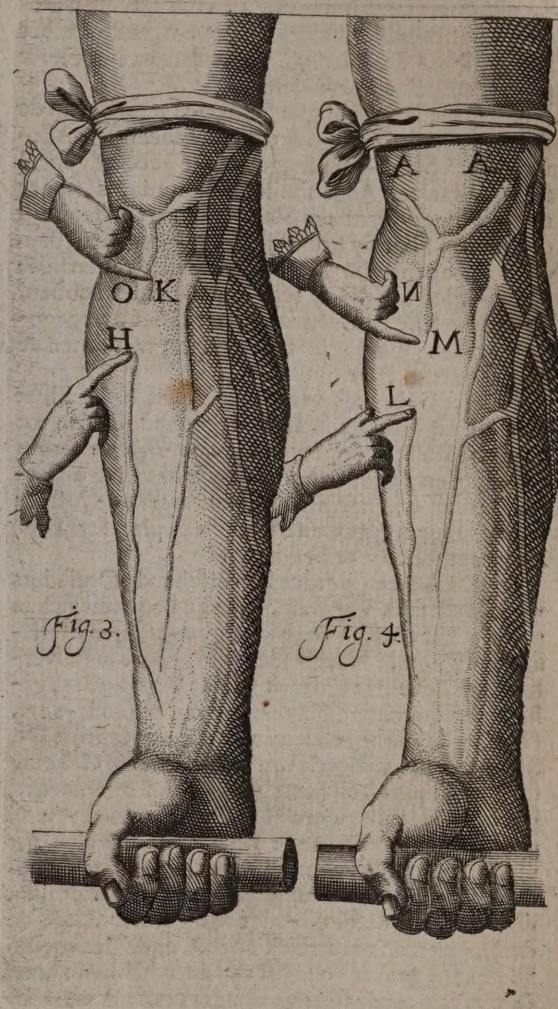

Ader aldaer ledigh ſal blijven (L N) ende dat het Bloedt niet en kan door het Klap-vliesjen te rugge ſchieten; (te ſien H O in de 2) maer dat, de vinger wech-genomen zijnde (H) de Ader wederom van de onderſte gevolt wert, ende zijn als (D C.) Waer uyt klaerlijck blijckt, dat het Bloedt van onderen na boven, ende van de kleyne Aderen door de groote na het Herte gaet, ende niet van bovenen door de Aderen na de onderſte Leden geſonden wert.

Ende al is't, dat in ſommighe plaetſen eenighe Klap-vliesjens, die ſoo nauw niet gheſloten en werden, ofte alſſer maer een is, ſchijnen des Bloedts door-tocht van bovenen, niet geheel te beletten: nochtans gaet het door de banck, op de verhaelde wijſe, ofte ten minſten, 't ghene ergens door loſſigheyt mocht gebeuren, dat wert van de navolgende Klap-vliesjens, het zy door ghetal, ofte vaſtigheydt, wederom goet ghemaeckt, ende verbetert.

Hier ſtaet noch aen te mercken: Den Arm, als voren, ghebonden zijnde, ende de knobbelen haer aen de Klap-vliesjens openbarende, houdt den duym op een Ader, onder een Klap-vliesjen, in de plaets, daer ghy een volghende vint, op datter geen Bloet uyt de Hant na boven en ſchiete; en drukt dan met den vinger het Bloet uyt die plaets van de Ader na boven voorby het Klap-vliesjen (L N) gelijck te voren geſeydt is; en wech-nemende den vinger (L) laetſe wederom van onderen (als D C) vol loopen;

druckt dan met het op-ſetten van den duym, het Bloedt wederom uyt, (L.N. ende H.O.) ende doet dat dickwils in een korte tijdt; ſo ſult ghy de waerheyt van het gebruyck deſer Vliesjens, ende dat het Bloedt door de Aderen, van ondere na het Herte gaet, merckelijck bevinden.

4 Daer is ſoodanighe Samen-voeginge van de Aderen met de Slagh-aderen, dat meeſt alle Aderen op een Slagh-ader leggen; ende gebeurt geheel ſelden, dat een Ader ſonder Slagh-ader is, maer nimmermeer werdt een Slagh-ader gevonden ſonder Ader. Hier by komt noch een ghemeenſchap, door de openinghe (ſeer merckelijck te ſien in de Oſſen-Aderen) die ſy teghen malkander hebben, door dewelcke de Geeſten, en het Bloet overgegeven werden; ſoo dat in 't Ader-laten, met eenen de Slagh-aderen, haer ontlaſten.

5 Het Gebruyck van de Aderen is, om 't Bloet met ſijn Gheeſten aen de by-legghende deelen tot haer voedtſel te verſpreyden, het overige wederom aen het Herte over te geven, ende het ſelve ondertuſſchen te beſchermen. Want buyten de Aderen (als des Bloets eygen, en natuerlijcke plaetſe zijnde) komt het terſtont te bederven.

6 De Aderen werden by verſcheyde Ontleders verſcheydelijck Verdeelt, dan zijn bequamelijck in twee te ſcheyden, te weten, in Poort-ader, en Holle-ader. Want de Navel-ader (die andere in de verdeelinge ſtellen) is een tack van de Poort-ader, gelijck de aderachtige Slagh-ader van de Holle-ader. De voorſichtighe, ende gauwe nature, ſchrijft Dr. Spiegel in ſijn 5. Boeck van 't Menſchelijk Gebouw op 't 3. Capittel, en heeft geen een Ader gemaeckt, ghelijck daer alleen een Slagh-ader is, maer twee, om datter tweederhande Bloedt moſt weſen tot voedtſel van 't lichaem; te weten, dick en grof, hoedanigh in de Poort-ader gevonden werdt, ende dun, ende fijn, dat de Holle-ader uyt-gheeft. Alſoo de deelen, diemen natuerlijck noemt, ende het voedtſel koken, grover voedtſel van doen hebben: maer de vleyſige, ende ſpierige dunder, ende dat alreede gaer gekoockt is. Want in een grover, ende vaſter ſtoffe wert de natuerlijcke wermte langer bewaert, en krachtiger onderhouden; dewelcke dan het koken, en teren beſt uyt-voert.

De Wortels van de twee gemelte Aderen werden in het vleyſch van de Lever door malkander verſpreyt; ſoo evenwel, datter veel meerder van de Poort-ader gaen door het holle gedeelte van de Lever, weynigher door het bultige; in tegendeel veel meerder Wortelen van de Holle-ader door het bultige deel, en weyniger door het holle; waerom de Ontleders meenen, dat het Bloedt-maken meeſt in de holligheyt geſchiet, het verdeelen, en op-maken in de bultigheydt.

Beyde deſe Aderen hebben evenwel een ſonderlinge Gemeenſchap met malkander. Want de eynden der Wortelen van de Poort-ader, ſchieten in 't midden van de Wortelen der Holle-ader, ende het uyterſte van de Holle-ader verſamelt hem in het midden van de Poort-ader, ſoo dat het Bloet daer door van d'een Ader in de andere kan vloeyen. Doch al is 't, dat deſe ghemeenſchap ontkent werdt van Fernelius, ende dat Fallopius verklaert, deſelve, oock na neerſtigh onderſoeck, niet te hebben konnen ondervinden; ſoo is wel waer, dat deſelve in meerder-jarighe niet klaer en blijckt, maer wel beſcheydelijck in jongh-geborene. Want ſteekende in de Navel-ader een pijpjen, ſoo bevindtmen dat de Darmen haer uyt-ſetten, als oock de wortelen van de Holle-ader, het Herte, ende het vleyſch van de Longhen, om dat de Navel-ader in de Poort-ader uyt-komt, ende datter in de Lever ſelfs verſcheyden openingen zijn, tuſſchen de Poort, ende Holle-ader; als oock, dat deſelve Holle-ader met de aderige Slagh-ader, een eygen, ende byſondere vat der Longhen, gemeenſchap heeft door een wijder openingh. Soo dat wel te recht de ghemelte gemeenſchap van deſe twee Aderen, ende het onderlingh overleveren van 't Bloedt, toe-gheſtaen werdt by Veſalius, Picolomineus, Laurentius, Bauhinus, ende Riolanus.

De Poort-ader, ende Holle-ader is door 't ghe-ſicht ende gevoelen licht te onderſcheyden. Want de verwe des Poort-aders is bruynachtigh, of donckerroot: des Hollen-aders bly-root. De Holle-ader is loſſer ende weecker, de Poort-ader ſtijver ende vaſter. Wy hebben hier beyde, gelijckſe door malkander gevlecht zijn, voor-geſtelt, met deſe aenwijſinge:

A De ſtam des Hollen-aders van de Lever op-waerts klimmende.

B B De ſtam des Hollen-aders ſpruytende uyt het bultigh deel des Levers, en neerwaerts keerende, door-loopende al de gedeelten onder de Lever.

C C C C De wortelen des Hollen-aders door de Lever verſpreyt.

D D D D De eynden van de wortelen des Hollen-aders, die midden in de wortelen des Poort-aders dringen.

E E De grootſte ſtam oft ſtruyck des Poort-aders.

F De wortelen der Poort-aders, alle die hier bruyner uyt-gedruckt zijn.

G G G G De eynden van de wortelen des Poort-aders, die haer voeghen in de wortelen van de Holle-ader.

7 Beyde deſe Aderen ſullen wy nu nader gaen beſchrijven, beginnende van de Poort-ader. Deſe is alſoo genoemt, om datſe haren oorſpronck heeft tuſſchen de twee kleyne uyt-ſteeckſels; ofte uyt-puylinghen (tot vermijdinghe van het drucken der Wervel-

Wervel-beenderen) in 't hol gedeelte van de Lever, by Hippocrates, Galenus, en andere Griecken, eertijts Poorten geheeten. Sy hebben deſelve ook den

naem gegeven van Stam-ader, om datſe gelijck een ſtam van een Boom, haer onder in wortelen, ende boven in tacken uyt-ſpreyt. Na dat ſy vier kleyne ſpranghſels uyt-gegeven heeft, aen het Gal-blaesjen, de Maegh, Net, ende eerſten Darm, ſoo verdeelt ſy haer in twee groote tacken, gaende na de Milt, ende het Darm-ſcheyl, die elck wederom kleyne ſpruyten uyt-geven, gelijck in dit Beeldt te ſien is.

1. 2. 3. 4. 5. De bovenſte tacken des Poort-aders door 't hol gedeelte des levers verſpreyt.
A A A A Hun verſpreydingh verbeeldt de gedaente des Levers.
B De ſtam des Poort-aders uyt het hol ghedeelte des Levers voort-komende.
C C Twee Aderkens na het Gal-blaesken gaende om 't ſelve te voeden.
D De rechte Maegh-ader.
E Verdeelingh van de ſtam des Poort-aders in twee tacken.
F De lincker en bovenſte tack na de Milt loopende.
G De rechter en onderſte tack na het Darm-ſcheyl.
H Ader die na de Maegh ende 't Net loopt aen de rechter zijde.
I De Darm-ader.
K De minder Maegh-ader.
L De rechter Net-ader.
M Aderen die door 't Buyck-klier-bedde verſpreyt worden.
N De groote Maegh-ader.
O O Twee Aderen van de voor-ſeyde tack het achterſte des Maeghs door-vlechtende.
P Verdeelingh van de grooter Maegh-ader.
Q Des Maeghs Krans-ader.
R Een tackjen van deſelve Krans-ader.
S De achterſte Net-ader loopende in 't onderſte vlies des Nets en in de Kertel-darm.
T Verdeelingh des Aders die na de Milt loopt.
V De lincker Net-ader.
X D'ader die na de Maegh en 't Net loopt aen de lincker zijde.
Z Het korte vat, dat het ſwart-gallīgh Bloedt in de Maegh brenght.
a a a a Aderkens die het lichaem des Milts door-loopen, verbeeldende de gedaente des Milts.
b De rechter Darm-ſcheyl-ader.
c De lincker.
d d d d De Suygh-aderen in de Darmen ge-ent.
e e D'ader van de Kertel-darm.
f f Aderen door-loopende de Eyndel-darm.
g g De Speen-aderen.

Hier blijckt hoe dat uyt den Tack die na de Milt gaet, zijnde kleynder, ende leggende in de ſlincker zijde, ſpruyten de minder Maegh-ader, de voorſte Net-ader, ende die den mont des Maeghs, als een Krans, om-loopt. De andere begheven haer in de Milt, en werden verdeelt in vele tacxkens, om het ſwart-galligh Bloet te voeren.

Uyt het uyterſte tacxken, ontrent de Milt, ſpringt een ſpruytſel in de ſlincker zijde van de Maegh, Kort, ofte Aderigh-vat ghenoemt, waer door de ſwart-galllighe vochtigheydt in den gront van de Maegh gebracht werdt, om, door haren ſuyren, en ſerpen ſmaeck, begeerte tot eten te verwecken.

Den anderen tack, die hem na de Darmen, en het Darm-ſcheyl ſtreckt, is veel grooter, ofte ruymer, ende maeckt ontelbare ſpruytſels; waer onder drie de voornaemſte zijn, ende beſt konnen waergenomen werden, de Speen-ader, Slop-darm-ader, ende die eygentlijck den naem draeght van Scheyl-ader.

De Speen-ader gaet door het uyterſte van den Kronckel-darm, ende de lenghte van den rechten Darm tot op het eyndt, dat ſy met kleyne ſprancxkens ronts-om bevanght. Het ghebruyck van deſe Ader is, om het ſwart-galligh bloet, als het in verſtoptheyt van Milt, en anders, niet en kan geſuyvert werden, af te ſetten, ghelijck ſomtijdts nu en dan, ſomtijdts oock op geſette tijdt door het Speen geſchiet; ſtreckende tot groote geſontheyt, en voorkomen van Water, ende andere ſieckten. Deſe Aderkens en zijn niet alleen inwendige, waer van de Oude alleen gewagh maken, maer ook uytwendige, dewelcke ſpruyten uyt den Buyck-tack van de Holle-ader, ende ſteken haer in de Spieren van het Eyndt, als ſuyverder Bloedt van doen hebbende, het welck, als ſy te veel loſen, ſware Sieckten veroorſaeckt. Anders werden ſy ghehouden, om den overvloet van het Bloedt te verminderen, ende de Lever te ontlaſten; ghelijck de inwendighe, om het

ſwart-galligh Bloet in dē Milt te ſuyveren, ende af te ſetten.

De Slock-darm-ader ſtreckt haer in den Blinden oft Slock-darm, ſtreckende om den ſelfden te voeden: gelijck oock, na het ghevoelen van de nieuwe Ontleders, de volgende anders geen gebruyck en heeft.

De Darm-ſcheyl-ader heeft ontelbare ſpruytſels, die haer krom-weegs door het Scheyl, tuſſchen de twee rocken van de Darmen, vervoegen. Tot noch toe is gheloofr, haer gebruyck te weſen, om den Gijl te bereyden, ende, een beginſel van Bloedt gegeven hebbende, alſoo na de Lever te voeren. Maer op onſen tijdt zijn andere Aderen (Melck-aderen genoemt) ondervonden, die den Gijl in de Lever brengen. Evenwel ſchijnt dat den ouden Eraſiſtratus by Galenus deſe Aderen mede al, doch ghelijck als door een wolcke geſien heeft: maer zijn in 't jaer 1623 merckelijck bevonden in het Ontleden van een levendigen, ende wel gegeten hebbenden Hont, by Caſper Aſellius, Ontleder van Pavia, ghelijck in ſijn hier van uyt-gegeven Boeck breeder te ſien is, ende dagelijcks bevonden werdt.

8 De Holle-ader, die oock Groote van de Oude, ende de Grootſte van Galenus, om haer wijde holligheydt, ende groote ghenoemt werdt, is de moeder van alle de Aderen, die van de Poort-ader niet en komen, ende ſpruyt uyt het bultigh deel van de Lever, waerom Hippocrates haer Lever-ader geheeten heeft. Na datſe veel ſprancxkens over de Lever gheſpreyt heeft, ſoo vergadert ſy haer in een dicke ſtam, die terſtont verdeelt werdt in twee tacken, waer van den eenen op-klimt, ende den anderen neder-daelt.

9 Den op-klimmenden ſtam van de Holle-ader ſchiet na bovenen tot de krop toe, ende om dat ſoo groote, ende bloedt-rijcke Ader in dien langen wegh gheen hinder ſoude lijden, ſoo werdt ſy eerſt door een eyghen gat in 't Middelrift van de Borſt gevat, daerna door vlieſen vaſt gehecht, en met een groot Klier (Thymus gheheeten) als een ſacht kuſſen, onder-ſtut. Geeft terſtont vier af-ſietſels.

Eerſt de Middel-rifts-ader, die 't geheele Middelrift om-loopt.

Ten tweeden de Krans-ader, die het dick van 't Herte, als een krans ronts-om bevanght.

Ten derden de Gade-looſe, ofte Paer-looſe-ader (ſoo genoemt, om datſe ſonder weder-paer is, ende alleen in de rechter zijde ghevonden werdt) die ſprancxkens uyt-ſent aen de acht onderſte Ribben, ende eenige kleyne, doch vele, aen den Slock-darm. In deſe eenige Ader ſtaet tweederley gemeenſchap aen te mercken. Eerſt met de Borſt-aderen, die uyt de Borſt-ader ſpruyten; waer door in Pleuris, het

het Bloedt-laten in de eyghen zijde ſeer hulpſaem is: ten anderen met de Nier-bedt-ader, en Melck-ader, door een kleyn tacxken, waer door Fallopius meent, dat de Etter (ghelijck ick dickwils gheſien hebbe) in Teringh, uyt de Borſt met het water ghelooft werdt.

De vierde is de Rib-ader, die de vier bovenſte Ribben over-loopt. Laurentius ſchrijft deſe dickwils niet gevonden te hebben; maer dat, in ſodanige gelegentheyt, het gebreck door de gemelte Paer-looſe vervult werde.

Na dat de Holle-ader deſe vier af-ſietſels verſpreyt heeft, ſo wertſe geheel geſplitſt in twee tacken, waer van den eenen ſijnen loop heeft onder, den anderen op de Krop-beenderen.

Van den ghenen, die onder de Krop-beenderen ſchuylt, werden wederom vier andere uyt-gegeven, de Borſt-ader, de Neck-ader, de Herte-vlieſch-ader, ende de Oxel-ader. Uyt deſe Oxel-ader ſpruyten door het bovenſte van den Arm, noch drie andere ſprangſels:

Ten eerſten, de Borſten-ader, na de Borſt-ſpieren, en de Borſten loopende.

Ten tweeden de Hooft-ader, die boven over de Schouder komt, en daerom oock uyterlijke Schouder-ader gheheeten, werdt gemeenlijck in de Hooft-ſieckten gelaten, hoewel dat onderſcheydt, gelijck den verſochten Platerus wel aenwijſt, ſoo heel veel niet te beduyden en heeft, aengheſien de Lever-ader, Middel-ader, ende andere, uyt deſelve Oxel-ader haren oorſpronck nemen. Haren onderſten tack voeght hem beneden met een tack van de Lever-ader, ende ſchietende van daer tuſſchen de twee laetſte vingers, werdt gemeenlijck Salvatella genoemt, ende by de Arabiers Syele, die haer openinghe in de ſlincker handt ſeer dienſtigh houden in ſwaermoedige ſieckten, het welck oock van de jonghe Griecken, ende andere Ghenees-Heeren goet ghedaen werdt, gelijck te ſien is by Bauhinus in 't 4. Boeck van ſijn Ontledinge op 't 3. Capittel. Ende dat de ondervindinge voor deſelvige ſtaet, getuygt Dr. Spieghel in ſijn 5. Boeck van 't Ghebouw des Menſchelijcken lichaems op 't 7. Capittel. Want de oorſaeck onderſoeckende, bevont hier tuſſchen deſe Ader, ende byleggende Slagh-ader vele openingen, ghelijck daer gemeenlijck zijn in de uyterſte deelen, als dewelke verre gelegen zijn van de fonteyne der wermte, ende derhalven werm, ende geeſtigh Bloet van doen hebben. Wanneer dan deſe Ader geopent werdt, om dat de openinghe der Slagh-aderen daer dicht by is, ſoo en kan het niet geſchieden, ofte daer moet oock Bloedt loopen uyt de Slagh-aderen; het welck ſoo wel niet en kan gheſchieden in den Arm, om dat die openinghe wat verder zijn, van de plaets, die met Laten gheopent werdt. Ende dit is oock de oorſaeck, dat het Bloedt, 't welck uyt de Hant vloeyt, veel ſchoonder en rooder is, als uyt den Arm, als veel uyt de Slagh-aderen by hem hebbende. Ende dewijl in de Milt ſesmael meerder Slagh-aderen zijn, als Aderen, ſoo en is 't niet vremt, dat het Laten van de Salvatella voor haer gebreken ſoo groote baet bybrenght: al is 't dat Bartholinus 1. de Venis ſulcks tegenſpreeckt.

Den derden ranck van de Oxel-ader is de Innerlijcke, ofte Lever-ader, ſo genoemt om dat in ſieckten van de Lever, deſelve in den rechter Arm gelaten werdt, ghelijck voor de Milt, in den ſlincker, ende daerom oock Milt-ader aldaer genoemt. De Meeſters moeten haer in 't openen van deſe Ader wel wachten, datſe de byleggende Zenuwe niet en quetſen. Want daer op volght Swellingh, Onſtekingh, Pijn, Treckingh, ja dickwils de Doodt ſelve.

Van de twee laetſt-gemelte Aderen, daer ſy midden in den Arm te ſamen komen, werdt voortghebracht de Middel-ader, gemeenlijck Mediaen, ende by Avicenna in 't Arabiſch Swarte-ader ghenoemt. Deſe is ſonder ghevaer te Laten, om datter gheen Zenuwe onder en leydt.

Uyt den tack, die boven op, ende over de Krop-beenderen gaet, komen de uyterlijcke, en innerlijcke Krop-aderen.

De Wterlijcke is de kleynſte, ende gaet door het Vleyſigh vlieſch, in ontelbare ſpruytjens ſich verſpreydende door de geheele Huyt van 't aengeſicht. Geeft mede een tacxken aen de Hooft-ader, waerom in Hooft-ſieckten deſe Ader voor andere wel ghenoemt magh werden: maer anders dient maer geopent de gene, die haer meeſt openbaert, alſo ſy alle uyt eenen wortel ſpruytende, de Holle-ader konnen ontlaſten.

De Innerlijcke Krop-ader is veel dicker, eyndigt in de Herſſenen, door-togen hebbende de voeren van 't harde Herſſen-vlieſch.

10. Dit is ſo veel aengaet de opklimmende Ader. Wy komen nu tot de nederdalende. Uyt haren ſtam ſpruyten mede vijf ſprangſels, en twee tacken.

De eerſte ſpruyt is de Nierbedt-ader, die 't Vet van de Nieren haer voedtſel aenbrenght.

De tweede is de Melck-ader, die in de Nieren ſchiet, om het Bloedt, dat aldaer niet ghenoegh gekoockt, overſchiet, wederom na 't Herte te voeren, gelijck breeder aengeweſen is in ons Steen-ſtuck.

De derde is de Zaet-ader, waer door het overſchot van het geſuyvert zaet, wederom uyt den ſtam van de Holle-ader, door de Nieren in het Herte getrocken werdt.

De vierde is de Lenden-ader, dienende om het overſchot van 't voedtſel der Vlieſen, en mergh der Lendenwervelen doortocht, na het Herte te geven.

De vijfde is de Spier-ader, dewelcke het voetſel, dat in de omleggende Spieren niet aen en kleeft, van het Herte door laten trecken.

Wt deſe Nederdalende Ader ſchieten noch twee *Been-tacken*, (ſoo genoemt, om dat ſy op het Zyde-been leggen) uyt dewelcke wederom vijf af-ſetſels ſpruyten.

De *Zuydt-ader*, gaet na het Zuydt-been, ende voert het Bloedt, dat aldaer over-ſchiet, na het Herte.

De *Buyck-ader*, klimpt, onder de rechte Buyck-ſpier, boven de Borſten, met welckers Aderen ſy vermenght wert, het welck de oorſaeck is van de groote ghemeenſaemheydt, die in de Vrouwen is tuſſchen de Borſten, ende Lijf-moeder. *Cabrolius*, (ghelijck oock *Columbus*) hoewel een neerſtigh Ontleder, wil ſulcks ontkennen, dan werdt wel te recht, daer over, in ſijn byvoeghſel van het 24. Capittel, beriſpt door den hoogh-gheleerden Heere *Plempius*, daer teghen-ſtellende de wijſe oudtheydt. Soo verhaelt onſen oudtſten *Hippocrates*, in ſijn Boeck van de Klieren, dat onghesont Bloedt in de Borſten opſlaende, aldaer geſwellen, ende onſtekinghen veroorſaeckt. *Laurentius* ghetuyght van Vrouwen, die de Stonden, die van beneden geſtopt waren, door de Borſten, op haren tijdt looſden, het welck *Amatus Luſitanus*, oock verklaert in twee Vrouwen gheſien te hebben. Ende *Braſſavolus* ſeydt van een andere, welckers Borſten in plaets van Sogh, Bloedt gaven. De Soghende Vrouwen, om dat haer Bloedt, 't welck anders ghewoon is op ſijnen tijdt in de Lijf-moeder te ſchieten, na de Borſten opghetrocken werdt, krijghen ſelden haer Stonden.

De *Onder-buyck-ader* onderhoudt de ghedeelten des Onder-buycks, ende gaet in de Lijf-moeder, Blaes, ende den Eyndel-darm, alwaer ſy het uytwendigh Speen onderworpen is.

De *Laſch-ader*, loopt na het Gemacht, aldaer het overighe Bloet van daen halende.

De *Been-ader*, komende uyt de Lieſſen, ſchiet veel tacxkens door de Dye, Been, ende Voet, alwaer op den Encklauw haer merckelijck vertoont de *Saphena*, by ons *Moeder-ader* ghenoemt, om dat ſy met groot vordeel in Sieckten van de Lijf-moeder, inſonderheydt als de Stonden op-houden, gheopent werdt.

A De ſtam des Hollen-aders.
a Een ſpruytje in de Lever verſpreydt.
B De Holle-ader ter rechter zyde wijckende om het Hert.
C De lincker Middel-rift-ader.
D De mont van de Holle-ader met het Hert begroeyt.
E De Krans-ader des Herts.
F F De ſtam van de Gade-looſe-ader.
G G De onderſte Rib-aderen.
H Verdeelingh des op-klimmenden Hollen-aders in twee tacken.
I I De Oxel-ader.
K De bovenſte Rib-ader.
L L De Borſten-ader neder-dalende.
M Vereeniging des ſelfs met de Buyck-ader.
N De Neck-ader.
O D'ader, die in d'onderſte Neck-ſpieren en bovenſte Borſt-ſpieren gaet.
P De bovenſte Borſt-ader.
Q De Schoft-ader.
R De onderſte Borſt-ader.
S De innerlijcke Krop-ader.
T De uytterlijcke Krop-ader.
V Verdeelingh deſſelfs onder 't Oor.
X Deſſelfs tack in de Mont gaende.
Y De uytterlijcke tack in de Slunt-ſpieren, en in de Huyt des Hoofts verſpreyt.
Z Een gedeelte van de tack Y in 't Aenſicht verſtorbert.
a a De Voor-hoofts-ader.
* Een ſpruytje na 't Achter-hooft gaende.
a a De Hooft-ader.
b Een ſpruytje deſſelfs na de achterſte Hals-ſpieren gaende.
d d De Schouder Top-ader.
e e Een aderken uyt de Hooft-ader in de Arm-ſpieren loopende.
f Verdeelingh des Hooft-aders in drie tacken.
g De eerſte tack.
h De tweede tack.
i i De derde tack.
k Deſe ſpruytjens na de Huyt loopende.
l Een tack na 't gewerf van de Handt gaende.
m De Lever-ader.
n o Een tack deſſelfs na de Elleboog-ſpieren *n* door de Spieren *o*.
p Een andere groote tack van de Lever-ader.
q Verdeelingh des Lever-aders in twee tacken.
ſ De tack deſſelfs na de Huyt van de Arm.
t De tack des Lever-aders, die de Middel-ader maeckt.
u Een tack des Lever-aders, na het binnenſte hooft des Schouders.
x x Een tack na 't gewerf van de Handt gaende.
y Een Ader uytterlijk in de Huyt by de Elleboog.
z z Spruytjens uyt de Lever-ader.
α De middel-ader.
β Verdeelingh des Middel-aders een weynigh boven 't gewerf van de Handt.
γ δ Tacken van deſe verdeelingh na de uytterlijcke en innerlijcke Handt.
ε Een tacxken na de middelſten en Gout-vingher loopende.
η D'ader van de Duyms-muys.
ζ De ſtam van de Holle-ader loopende na de gedeelten onder de Lever geſtelt.
η Die na het vet der Nieren gaet.

θ ι Beyde de Melck-aderen.
λ μ Beyde de bereydende Zaet-aderen.
ξ Lendenaderen.
ο Verdeelinge van de nederdalende Holleader.
π Die na de Buyckſpieren loopt.
ρ ς Twee tacken van de neerdalende ſtam.
τ Die na de Heupeſpieren en Bilſpieren gaet.
υ Een ſpruytje na de gaten van het Stuytbeen.
φ De Ader van 't Stuytbeen.
χ ψ Die na de Onderbuyck gaet.
ω Een Ader van de tack ς.
ϖ Die voor het Ghemacht-been loopt.
ϰ Een tacxken in de huyt van de Dye verſpreyt.
ϗ Vereeningh des ſelfs met die gene die na het been daelt.
Γ De Buyckader onder de rechte Buyck-ſpieren ſchuylende.
Δ De Gemachtader.
Θ De Encklauw-ader.
Λ Een ſpruytje des ſelfs na de laſche wijckende.
Ξ Een ſpruytje des ſelfs in't voorſte van de Dye verſpreyt.
Π De tweede ſpruyt van de Encklauwader na de eerſte Scheenſpier.
Σ De derde ſpruyt van de Encklauwader na de Knieſchijve en de Wade.
Φ De vierde ſpruyt.
Ψ Tacxkens van dezelve na de Voet en Teenen.
Ω De Heupen-ader.
1 Een uyterlijcke en kleyne tack na eenige Scheenſpieren.
2 Een verborgen groote tack na de Dyeſpieren.
3. 4 De Wadenader.
5 Een ſpruytje des ſelfs na de huyt van de Dye.
6 Haer grooter deel door de Wade van de Knye na de hiel dalende.
7 En na de Huyt van de uyterlijcke Encklauw.
8 D Kuytader.
9 Verdeelingh van de Kuytader in een uyterlijcke en innerlijcke ſtam.
10. 11 Verdeelingh van de uyterlijcke ſtam onder de Knye.

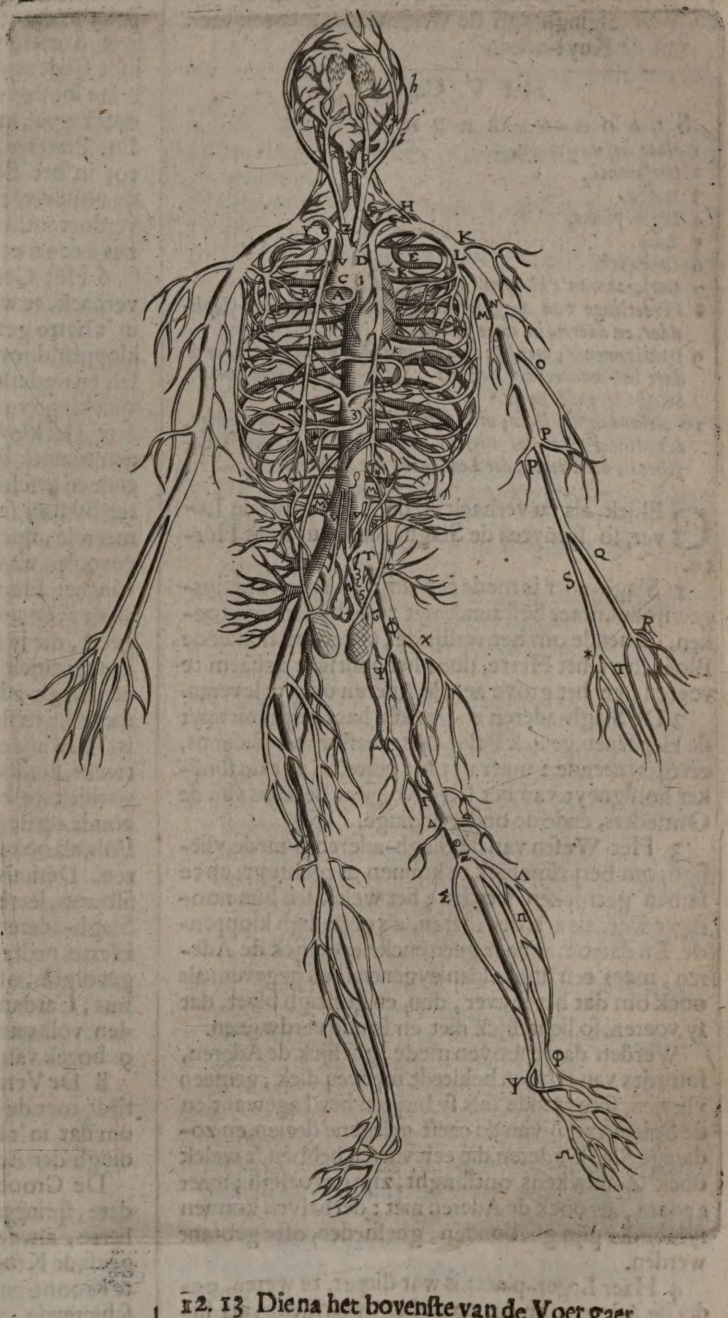

12. 13 Die na het bovenſte van de Voet gaet.
14 De innerlijcke tack van de Kuytader.
15 Een nederdalende tack des ſelfs na de Hiel en grooten Teen.
17 De grooter Heupenader.
18 Een ſpruyt des ſelfs na de Voet dalende.

19 D'ader na het nederſten des Voets gaende.
20 Vereeniginghe van de Waden-ader met een tack van de Kuyt-ader.

Het V. Capittel.

Slagh-Aderen.

1 *Haer beſchrijvinge,*
2 *Oorſpronck,*
3 *Weſen,*
4 *Leger-plaets,*
5 *Loop,*
6 *Gebruyck.*
7 *Oorſaeck van't kloppen, ofte den Pols,*
8 *Verdeelinge van de groote Slagh-ader in de Kroon-ſlagh-ader, en daer na in twee ſtammen.*
9 *Opklimmende; met ſijn tacken, in de Krop, Herſſenen (ende daer het wonderbaerlijck Net) Slaep-ſlagh-aderen, Neck, Schouder, ende Borſt.*
10 *Nederdalende ſtam; met ſijn tacken, de Tuſſchen-ribbige, des Middel-rifts, des Buycks, des Onderſcheyls, des Opper-ſcheyls, der Nieren, der Lendenen, der klooten.*

GElijck, als nu verhaelt is, de Aderen uyt de Lever, ſo ſpruyten de Slagh-aderen uyt het Herte.

1 Slagh-ader is mede een lang, en ront vat, pijps-gewijs hol, maer beſtaende uyt twee by ſondere rocken, dienende om het verfijnde, en levent-makende Bloet, uyt het Herte, door het gantſche lichaem te voeren, en het grove aen de Aderen over te leveren.

2 De Slagh-aderen en trecken haer begin niet uyt de Herſſenen, gelijck Pelops, de meeſter van Galenus, eertijts meende: maer uyt het herte, en uyt de ſlincker holligheyt van het ſelve, volgens de leere van de Ontleders, ende de ondervindinge.

3 Het Weſen van de Slagh-aderen is mede vlieſigh, om bequamelijck te konnen uytgebreyt, en te ſamen getrocken werden; het welck aen hun noodiger was, als aen de Aderen, als geſtadigh kloppende. En daerom is haer geen enckele, gelijck de Aderen, maer een dubbelden eygenen rock gegeven, als oock om dat het ſuyver, dun, en geeſtigh bloet, dat ſy voeren, ſo lichtelijck niet en ſoude verdwijnen.

Werden daerenboven mede, ghelijck de Aderen, ſomtijts van buyten bekleedt met een dick, gemeen vlieſjen, ſpruytende (als ſy buyten het Ingewant, en de Spieren zijn) van de naeſt-gelegene deelen, en zodanige Slagh-aderen, die een vlieſch hebben, 't welck oock Zenuwkens ontfanght, zijn gevoeligh; maer andere, als oock de Aderen niet: derhalven konnen ſy zonder pijn ghebonden, gheſneden, ofte gebrant werden.

4 Haer Leger-plaets is wat dieper, te weten, onder de Aderen, en dat zo wel in uyterlijcke, als inwendige deelen, uytgenomen eenigh beletſel, gelijck omtrent het Stuyt-been, alwaer de Slagh-ader, om van het bloote Been niet beſchadight te werden, klimt over de Ader, daer ſy te voren onder kroop, en wederom, als ſy het Been voorby is, haer onderde Ader verberght.

5 Sommige Slagh-aderen ſtrecken haer uyt tot in 't Gedermte, aldaer voedtſel aenbrengende; ſommige loopen na de Huyt, alwaer ſy met eenen lucht ontfangen, ende de roockachtige dampen uytjagen. Dr. Platerus ontkent, dat ſy haer zouden begeven tot in het Been; dan Dr. Spiegel getuyght te Padua ondervonden te hebben in een groote caries, of verdorventheyt van het Kuyte-been, het wezen van het Been met een Slagh-aderken doorboort.

6 Het Gebruyck van de Slagh-aderen is al meeſt verhaelt, te weten, dat ſy ſtrecken, om het bloet, dat in 't herte gezuyvert, en fijn gekoockt is, met haer kloppen, door 't geheele lichaem te drijven, tot voedſel, en onderhoudt van al de leden, als oock tot verquickinge van ons natuerlijcke wermte.

7 Dit kloppen of ſlaen van de Slagh-aderen, wert gemeenlijck Pols genoemt, na het Latijnſch Pulſus, ende een geſchiet niet door kracht, die de Slaghaderen by haer ſelfs hebben, gelijck eertijts Praxagoras meende, noch door de hitte van 't Bloet, gelijck het gevoelen was van Ariſtoteles: maer door kracht, die van het Herte door de rocken van de Slagh-aderen vloeyt, dewelcke daerna verweckt werdt van den geeſt, die in haer holligheydt is. Sulcks blijckt volkomentlijck hier uyt, dat, wanneer eenigh deel van een Slagh-ader toegebonden werdt, het ſelvige niet meerder en ſlaet, voor al-eer den bandt los ghelaten is. Ten anderen, na dat hem het Herte uyt, en intreckt, zo doen oock gelijckelijck de Slagh-aderen: ghelijck te bemercken ſtaet, als men de eene handt houdt op de plaets van 't Herte, en de ander op den Pols, als ook uyt de Ontledinge van levendige Dieren. Derhalven is de misſlagh van den ouden Eraſiſtratus, leerende, dat, als het Herte ſich uytbreyt, de Slagh-aderen te ſamen getrocken werden, ende het Herte neder-gaende, deſe haer opgeven, qualijck gevolght, onder de nieuwe, van Fernelius, Columbus, Cardanus, en Scaliger; en haer redenen werden volkomentlijck wederleyt by Laurentius in het 9. boeck van ſijn Ontledinge, quæſt. 10.

8 De Verdeelinge der Slagh-aderen, die byna altijdt met de Aderen gaen, ſal lichter en korter zijn, om dat in 't laetſtvoorgaende capittel de verſpreydingh der Aderen is aengeweſen.

De Groote Slagh-ader, de moeder van alle d'andere, ſpringende uyt de ſlincker-holligheyt van het herte, alwaer ſy binnen 't Herte-vlieſch van haer geeſt de Kroon-ſlagh-ader, het onderſte van 't Herte kroons-gewijs bevangende, daer na de holte uytſchietende, werdt verdeelt in een opklimmende kleynder Stam, en in een nederdalende grooter.

9 Uyt den opklimmenden Stam komen de Slagh-aderen, die na de Krop ſchieten, dewelcke ter zijde van de Strote-pijp opklimmende, ende door veel tacxkens

tacxkens de nabuerige deelen beſproeyende, loopen op de gront der Herſſenen by de afwaſſen van het Wigge-been; alwaer ſy het Wonderbaerlijck Net van Galenus vlechten. Van daer klimmen ſy na de boven Herſſen-groefkens, en breyden het Wonderlijck Nette-web van Columbus. Ten leſten loopen ſy voort tot het vierden Herſſen-groefken.

De Necke-ſlagh-ader ſchiet door de gaten van de dwerſſche uytſteeckſelen des Necks, na de Herſſenen.

De Schouder-ſlagh-ader loopt over de Schouder tot in den Arm.

De Borſts-ſlaghader ſteeckt haer in de Spieren van de Voorborſt.

10 Uyt den ſtam van de groote Slaghader, die na beneden loopt, ſpruyten de volgende tacken.

De Carotides, ofte Slaep-ſlaghaderen, klimmen, ter zijden de rouwe Ader recht, na 't hooft op. Werden ook Lethargicæ, en Apoplecticæ genoemt, om datſe een diepen Slaep, en Slapende-koortſe konnen verwecken, te weten, wanneer ſy verſtopt zijnde, beletten het inkomen van den levenden geeſt uyt het Herte in de Herſſenen, daer ſy den Zielijcken tot voedtſel moet dienen, ghelijck Laurentius ſchrijft 4. Anat. 10. Dan den ouden Ruffus van Epheſen getuyght op ſijnen tijdt bevonden te zijn, dat de Slapende ſieckte geen gebreck was van de Slaghaderen, maer wel van de byleggende Zenuwen; gelijck Galenus oock ſeydt (in ſijn boeck van de nuttigheydt der Aeminge op 't 5 capittel) dickwils vernomen te hebben, dat, als deſe Slaghaderen toegebonden waren, het Dier geen ſchade en lede, ende even vry den Adem haelde, en het lichaem beweeghde. Waer uyt hy in 't gevoelen ſteeckt, dat de Herſſenen den levenden geeſt wel ſouden konnen miſſchen. In teghendeel verklaert Valverda in ſijn 6 boeck van de Ontledinge, op 't 11 capittel, den vermaerden ontleder Columbus in een jongen voor ſeer veel volck vertoont te hebben, dat deſe Slaghaderen verſtopt, ofte gheſloten zijnde, de Menſche terſtont met ſlaep overvallen wert. Hier van ſchiet een ſprancxken door de Opperkaeck na elken Tant, en door het zelve geſchieden de Sinckingen, die de Tantpijn verwecken. Want afgeſneden zijnde, houdt ſy terſtont op.

De Tuſſchen-ribbige-ſlaghader, gelijckt de gadeloofe Ader, en loopt om al de Ribben.

De Slaghader des Middelrifts doorkruypt het geheele Middelrift.

Des Buycks-ſlaghader, de aldergrootſte, wert de Maegh, Lever, Milt, en Net, medegedeelt.

De Onderſcheyl-ſlaghader gaet na het ſcheyl van het grove gedermte; gelijck de Opperſcheyl-ſlaghader, na het dunne; de Nier-ſlaghader, na de Nieren; de Lendenader na de Lendenen; de Zaet-ſlaghader, na de Klooten.

De nederdalende tacken van de Slaghader brengen noch voort ſes ſpruytſels, te weten, na de Lendenſpieren, het Stuytbeen, de Buyckſpier, den Onderbuyck, het Gemacht, en de Beenen.

De Slaghader werdt met haer nu beſchreven tacken, zo wel opklimmende, als nederdalende in 't volgende beeldt aengeweſen.

- A Het begin van de groote Slagader uyt het Hert.
- B De Krans-ſlaghader, het dicker eyndt des Herts omloopende.
- C Verdeelingh des grooten Slagaders in twee ſtammen.
- D De lincker Slaghader onder 't Kropbeen kruypende.
- E De bovenſte Ribbe-ſlaghader.
- F De Necke-ſlaghader.
- G Die onder 't Borſtbeen na de Borſten gaet.
- H Die na de Borſtſpieren loopt.
- I Die na het Schouwer-blat en des ſelfs Spieren reyſt.
- K Die na de Schouder-top klimt.
- L Die in de voorſte Spieren des gheheelen Borſts verſpreyt wort.
- M Die ter zijden van de Borſt loopende, gaet na de breedtſte Arm-ſpier.
- N De Oxel-ſlaghader na de Arm dalende, en den Armſpieren tacxkens verleenende.
- O Een tack loopende in 't uyterlijck deel van de Elleboogh.
- P P Tacxkens na 't gelidt des Elleboogħs gaende.
- Q De bovenſte tack langs de minder Elle-pijp loopende, den Duym, voorſten en middelſten Vinger eenige ſcheutjens mededeelende.
- R Een tacxken na de uyterlijcke Handt gaende: den welcke men voelt, als men de Pols taſt.
- S De onderſte tack langs de meerder Ellepijp gaende, den Pinckoy, Goudt-vinger, en den middelſten ſcheutjens verleenende.
- * Een tacxken na de Spierkens loopende ontrent den kleynſten Vinger of Pinckoy.
- T Verſpreydingh van de bovenſte en onderſte tack door de Handt en Vingeren.
- V De opklimmende ſtam van de groote Slaghader.
- X De lincker Slagh-ader van de Krop.
- Y Die onder het Krop-been duyckt.
- Z De rechter Slagh-ader van de Krop.
- *a* Verdeelingh van de lincker Krop-ſlaghader.
- *b* De uyterlijcke tack van deſe verdeelingh, in 't aenſicht, ſlapen, en buytenſte des oors gaende.
- *c* De innerlijcke tack na 't Stroten-hooft, Slundt, en Tongh loopende.
- *d* Verdeelingh van deſe tack na de Herſſenen klimmende.
- *e* Een ſpruytje van de tak b na de aenſicht-ſpieren.
- *f* Verſpreydingh des tacks b onder de wortel van het Oor,

g Deſes voorſte tack doorkruypt de Slapen.
h De achterſte tack leyt onder de Huyt achter 't Oor.
i De ſtam van de groote Slagh-ader na de Rugge-wervelen dalende.
kkk De Slagh-aderen van de acht onderſte Ribben.
l Des Middelrifts Slagh-ader.
ζ De bovenſte Dermſcheyl-ſlagh-ader.
η θ De rechter en lincker Melck-ſlaghader in de Nieren gaende.
ι ι κ κ De Slagh-aderen na de Klooten loopende.
γ De onderſte Darmſcheyl ſlagh-ader meeſt na de Kertel-darm gaende.
μ ϖ De ſlagaderen der Lendenen.
* Onder. De Slagader der Buyck-ſpieren.
ν ν Verdeelingh des grooten ſlagh-aders in twee neerdalende tacken.
T De verdeelingh van de neerdalende ſtam in twee tacken.
ξ Des ſelfs binnenſte tack.
• Slaghader na de Spieren gaende, die de Zijde-beenderen en heupen bekleeden.
ϖ Die na de Onderbuyck gaet.
ρ ρ Des Navels Slagh-ader.
τ Die opwaerts na de rechte Buyck-ſpier klimt.
υ Die na de Schaemte loopt.
φ Die na de beenen daelt.
χ Die na de voorſte Dye-ſpieren gaet.
Φ Die na de binnenſte Dye-ſpieren loopt.
Γ Die in de achterſte Dyeſpieren komt.
Λ Δ Die na de Kuyt daelt.
Λ Die na de Kuytſpieren gaet.
Σ Die in de Scheenſpieren ſtaet:
Π φ Die na het bovenſte van de voet loopt.
ψ Na het binnenſte van de Voet gaende, een tacxken aen de Encklauw uytdeelt.
Ω Die onder na de bal van de voet loopt, elcken Teen twee ſpruytjens verleenende.

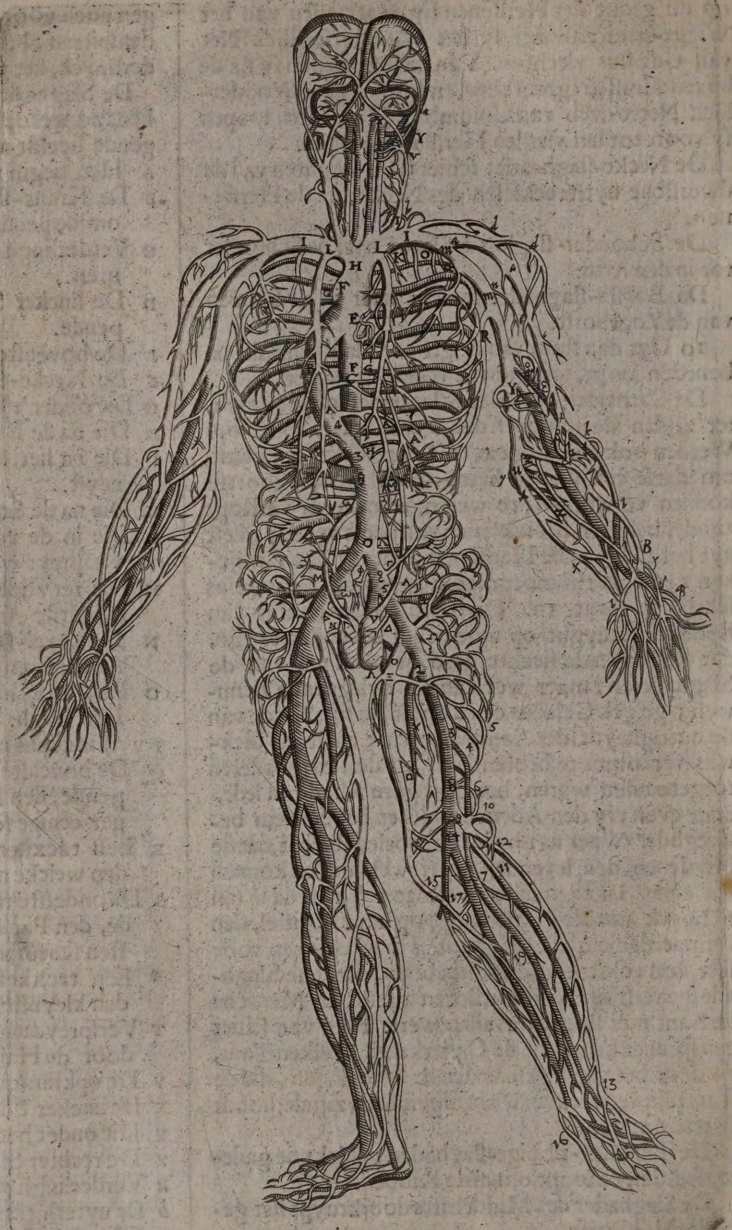

Het VI. Capittel.

ZENUWEN.

1 *Haer bepalinge,*
2 *Weſen, ende Stoffe,*
3 *Oorſpronck,*
4 *Gebruyck, en Onderſcheyt, na haer In-planten,*
5 *Verdeelinge, na haren Oorſpronck,*
6 *Hoe ſy uyt den Ruggen-mergh ſpruyten,*
7 *Verdeelinge in den Rug-graet,*
8 *Hals-Zenuwen, en die door Armen en Handen gaen.*
9 *Borſt, Rug, en Lenden-Zenuwen.*
10 *Zenuwen, die uyt het Stuyt-been komen, en door Beenen, en Voeten haren loop hebben.*

Gelijck

GElijck de Aderen, en Slaghaderen, als Fonteyn-aders, het bloet, en de geeſten, tot onderhoudt en leven, door het geheele lichaem verſpreyden: ſoo wert door de Zenuwen, als kleyne koordekens, het gevoelen en bewegen, alle de leden aengebracht. En alſo van de eerſte in de twee laetſt-voorgaende Capittelen gehandelt is, ſo ſullen wy nu komen tot de beſchrijvinge der Zenuwen, beginnende van haer Bepalinge.

1 Zenuwe is een lang, en ront vat, voortkomende uyt Zaedt, beſtaende uyt Mergh met Vlieſch bekleet, ſpruytende uyt de Herſſenen, en het Ruggemergh, breng nde door het gantſche lichaem den Zielijcken geeſt, tot ghevoelen, en bewegen van al de Leden.

Dat een Zenuwe langh en ront is, blijckt by het oogh: als mede, dat hy uyt zadige ſtoffe beſtaet. Want hy is byna ſonder bloet, geheel wit en kout.

2 Het Weſen van een Zenuwe is tweederley, inwendigh en uytwendigh. Inwendigh is een Zenuwe wit, ſacht, en als Mergh, byna gelijck het Herſſenmergh (alwaer het ſijnen oorſpronck uyttreckt) en van buyten, mede als de Herſſenen, tot beſchermin-ge van 't ſachte Mergh, met Vlieſch bekleet. Hy en is niet ſichtbaerlijck hol ghelijck de Aderen, ende Slaghaderen, om dat hy geen bloet, maer alleen den Zielijcken geeſt, die ſeer fijn is, moſt overbrengen. Een Zenuwe is harder van ſtoffe, als de Herſſenen, om dat hy een verre wegh moſt doen, daerom zijn oock de vertſte de hartſte: als oock die tot het bewegen geſtelt zijn. Want hart is bequamer om yet te doen, als ſacht om te lijden. Gelijck om deſe reden, en om dat ſy niet verre en gaen, de Zenuwen van 't Geſicht, Gehoor, Smaeck, ſacht, ende die van den reuck alderſachtſt zijn.

3 Den Oorſpronck der Zenuwen wert van Ariſtoteles, ende hem volgende Alexander, Averroës, Aponenſis, en andere, getrocken uyt het herte, doch door tuſſchen-komen van de Herſſenen. Dan Hippocrates leert, en Galenus bewijſt, het welck mede by de Geneeſmeeſters aenghenomen werdt, dat de Zenuwen, uyt haer eygen hooft, van de Herſſenen komen. Deſe leere beweert niet alleen de gelijckheyt van Weſen, die daer is, tuſſchen het Mergh der Herſſenen, en Zenuwen, maer oock de ondervindinge van 't Geſicht: en wert nader beweſen, met wederlegginge van 't ſtrijdende gevoelen, by Laurentius 4. Anat. quæſt. 7.

4 Het Gebruyck van de Zenuwen is, om de Zielijcke kracht, en geeſt van de Herſſenen, tot gevoelen, ende bewegen, door al de leden te verſpreyden. Het bewegen tot de gene, die dat werck uytvoeren, ghelijck de Spieren. Het gevoelen tot de Oogen, Ooren, Neus, en alle Deelen om te konnen begrijpen, en onderſcheyden de dinghen, die pijn aenbrengen. Beyde dit gebruyck werdt daer door klaerlijck beveſtight, dat een Zenuwe afgheſneden zijnde, het Deel, daer hy ingeplant is, terſtont ſijn gevoelen, en bewegen verlieſt. Geen lidt, ſchrijft Ariſtoteles, in ſijn 3 boeck van ſijn hiſtorye der Dieren, *en werdt met Doovigheydt, Beroertheydt, ofte Treckinge bevangen, dat ſonder Zenuwe is.* Nu Doovigheyt is een verminderingh van gevoelen, Beroertheyt een wechneminge van gevoelen en bewegen. Treckingh een onwilligh bewegen.

5 De Verdeelinge der Zenuwen werdt genomen na haer beginſel, te weten, dat ſommige ſpruyten uyt de Herſſenen, andere uyt het Ruggen-mergh. De eerſte hebben wy meeſt verhandelt in de Geneeskonſte, derhalven ſal genoegh zijn, dat wy hier de andere alleen beſchrijven.

6 De Zenuwen, die uyt 't Ruggemergh voortkomen, zijn wel ontallijck: maer dewijl, als ſy ſchieten door de gaten van de Wervel-beenderen, haer te ſamen voegende, een lichaem maken, daerom ſtellen de Ontleders ſo veel paren, ofte koppelen (aldus genoemt, om datter uyt elcke zijde een ſpruyt) van Zenuwen, alſſer gaten in de Wervelbeenderen zijn. Elcke Zenuwen dan heeft in ſijn begin veelderhande Veſelen, mede uyt Mergh, en een dun Vliesjen beſtaende, dewelcke nederdalende, allencxkens haer van 't Ruggemergh afſonderen, niet juyſt daer ſy doorſchieten, maer dickwils wel een hant breet hooger, en aen de gaten der Wervelbeenderen gekomen zijnde, werden bekleedt met een rock van het dicke Herſſen-vlieſch, waerom ſy ſchijnen maer een zenuwe te weſen, maer door het gat gekomen zijnde, ſo vertoonen haer wederom deſelve tacxkens, eveneens als een gedraeyt touw, als aen 't begin, ende 't eynde los gemaeckt, ofte ontdraeyt is.

In de eerſte figuer.

A Het begin van 't Ruggenmergh buyten de Hooftpan.
B Sijn dickte in de Lenden-wervelen.
C Sijn verſpreydingh in Veſelen.
D Seven paren der Necke-zenuwen.
Van D tot E de Rugge-zenuwen.
Van E tot F de Lenden-wervelen.
Van F tot G de Stuytbeen-zenuwen.
H Het eyndt van 't Ruggemergh in Veſelen uytgaende.
I K L Worden eenige zenuwen vertoont hoe die met Veſelen uyt het Mergh ſpruyten.
M M Worden de knoopen verbeeldt, die uyt de vereeniging der Veſelen komen.
N O Vlieſen het Mergh bekleedende.

In de tweede figuer.

3. 4. 5. 6. 7. De Zenuwparen uyt het Ruggemergh ſpruytende, die van andere uyt het Herſſenmergh geſeydt worden te komen.
B Het Ruggemergh buyten de Hooftpan.

c Veſelen en draden, in dewelcke het verdeelt wort.
D 7 Het Necke-mergh, en ſijn ſeven paren der Zenuwen.
E 19 Twaelf paren van Rugge-zenuwen.
F 24 Het Lenden-mergh, en vijf paer Zenuwen.
G 30 Het Stuytbeen-mergh, en ſes paer Zenuwen.
H Het uyterſte van 't Rugge-mergh.

7 Het Mergh uyt de Hooftpan ſchietende, is wonderlijck vruchtbaer om Zenuwen voort te brenghen; waer van de Ontleders dertigh voorname paren hebben aengemerckt; ſeven in den Hals, twaelf in den Rug, vijf in de Lendenen, en ſes in 't Stuyt-been.

8 Uyt de ſeven paren der Hals-zenuwen, hebben het eerſte en tweede wat byſonders, te weten, datſe niet, als andere, uyt de rechter ende ſlincker zijde, maer van voren, en achteren uyt-ſpruyten, ende ſulcks van wegen de byſondere t'ſamen-ſettinge (ſtreckende tot verſekertheyt van 't bewegen) die daer is tuſſchen den eerſten en tweeden Wervel.

Het eerſte paer komt uyt de gaten van den eerſten Wervel, ende ſchiet van achteren een tacxken in de kleyne Spieren van het Achterhooft, en wert van voren verſonden door de Spieren van den Slockderm, en den Hals.

Het tweede verſpreyt hem over de geheele Huyt des Hoofts, van voren door die van het Aengeſicht, en van achteren door de gene, die de tweede Wervel met het Achterhooft ghemeen heeft.

Het derde paer, door het gat, 't welck tuſſchen den tweeden en derden Wervel ghemeen is, uytſpruytende, wert terſtont in twee tacken verdeelt, waer van den voorſten hem verſpreyt in de Hals-buygende Spieren, den achterſten in de gene, die het Hooft, en den Hals uyt-recken.

Het vierde, vijfde, en ſeſte, gaen na de Spieren der Armen, Hals, en Schouderblat, en het ſevende in de breedtſte Spier van den Arm, tot in 't uyterſte van de Hant: allegader met eenige tacxkens in 't Middelriſt, waer door het ſelfde ſoo groote gemeenſchap met de Herſſenen heeft.

FIG. II FIG. I

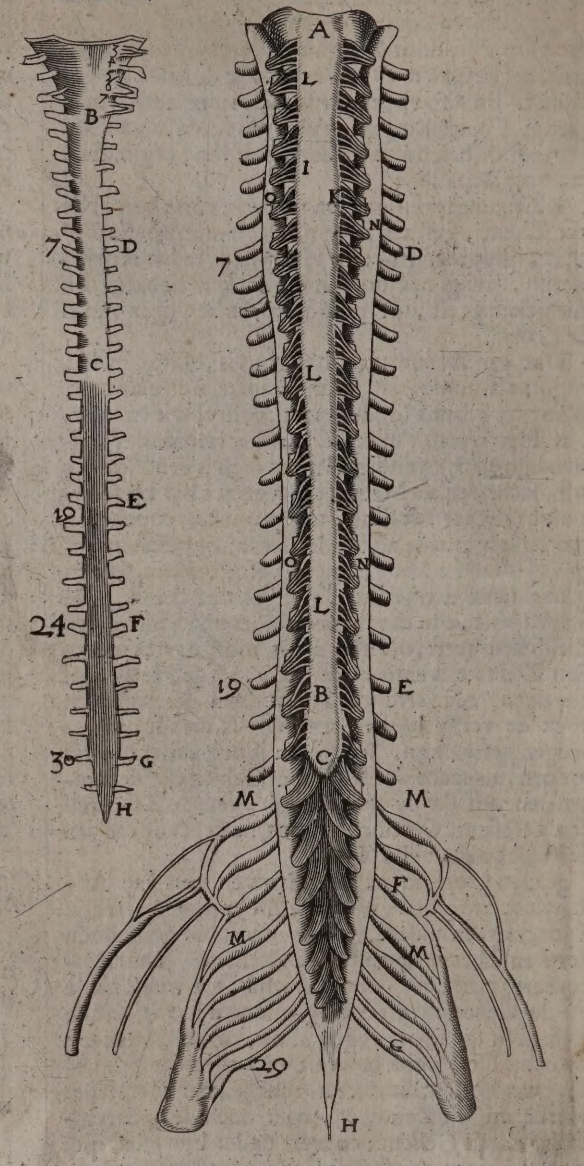

Door den Arm, ende de geheele Handt loopt zes paer Zenuwen.

Het eerſte paer ſchietende door het gat van den vijfden Wervel, gaet meeſt in den Spier, Deltoides genoemt, ende de huyt van den Arm, latende een ſprancxken, dat de Hooft-ader vergeſelſchapt.

Het tweede, wat dicker zijnde, komt uyt het ſeſte Wervelbeen, gaet door het voorſte, en midden van den Arm, en ſchiet eerſt in den tweehoofdigen Spier: daer na nederdalende: geeft een tacxken aen den langhſten Arm-ſpier: ten laetſten aen den Elleboogh komende, wert ſomtijts in twee, ſomtijdts in drie tacken geſplitſt, dewelcke in de geheele huyt van den arm, ende in den hant verloren werde; waer van

van de leeghſte, onder de Baſilica, ofte Lever-ader ſchuylt.

Het derde vermengt hem met het voorgaende, en ſchiet ſijn tacken in de Spier, die onder de tweehoofdige leyt, en het binnenſte van de Hant.

Het vierde, en dickſte van alle, gaet onder deſelve Spier, met een diepe Ader, en Slagh-ader vergeſelſchapt, ende wert daer na verſcheyden uytgebreyt. Verſiet de Spieren, die den Arm uytſtekẽ, de Carpus, ofte Voorhant, Duym, en die de Vingers uyt-recken.

Het vijfde, gehecht aen het voorgaende, tuſſchen de Armſpieren, die het met tacxkens verſiet, nederdalende, verſpreyt hem voor, ende achter tot in de Vingeren. Het welck de oorſaeck is, dat door drucken, ſtooten, ofte binden van den Arm, dickwils eenige doovigheyt in de Vingeren vernomen wert.

Het ſeſte paer, tuſſchen de huyt, ende 't Vleyſigh vlieſch ſchietende, eyndight in de Huyt van den arm.

9 Door de Wervel-beenderen van de Borſt, ende Rugge, ſpruyten twaelf paer Zenuwen, die allegader terſtont in 't uytkomen, haer verdeelen in een grooten, en kleynen tack, waer van den eenen na voren gaet, en van binnen al de Ribben doorloopt: den anderen ſchiet achterwaert, ſteeckt, en verlieſt hem tuſſchen de Spieren, die aen de uytſteeckſels van de Wervel-beenderen gehecht zijn.

Uyt het Rugge-mergh, als het in de Lendenen is, ſchieten vijf paer zenuwen, wat grooter als de Rugge-zenuwen. Elck wert wederom verdeelt in voortacken, en achtertacken, die haer begeven ten deele in de Spieren van de Lendenen, en den Buyck, ten deele van de Beenen.

Volgen twee afbeeltſels, waer van het eerſte aenwijſt de zenuwen van voren, het anderen van achteren. Hebben gemeene letteren, behalven daer anders aengereyckent is.

A fig. 1 en 2. Het Rugge-mergh ſchietende in de Wervel-beenderen.

van 1 tot 7 fig. 1 De ſeven Wervel-beenderen van den Hals.

van 8 tot 19 fig. 1 Twaelf Wervelen van de Borſt.

van 20 tot 24 fig. 1 Vijf Wervelen van de Lendenen.

van 25 tot 30 fig. 1 Ses Beenderen van het Stuytbeen.

B fig. 2 Het eerſte Wervel-been van den Hals.

C fig. 2 Het eerſte Wervel-been van de Borſt.

D fig. 2 Het eerſte Wervelbeen van de Lendenen.

E fig. 2 Het Stuytbeen.

F fig. 2 Het achterſte uytſpruytſel van het eerſte paer.

G fig. 1 en 2 Der ſelver verdeelinge in de Spieren der Herſſenen.

H fig. 1 Het voorſte uytſpruytſel van 't eerſte paer.

I K fig. 2 Van het achterſte uytſpruytſel van het tweede paer, na boven treckende, den dunſten tack I den dickſten tack K.

L fig. 2 Samen-voeginge van den tack des tweeden paers, met den tack des derdens.

M M fig. 1 en 2 Het tweede paer door de Huyt van het Hooft tot den Hals toe verſpreyt.

N fig. 1 Het voorſte uytſpruytſel van het tweede paer.

O fig. 1 en 2 De achterranck van het derde paer, eerſt na achteren, dan onder de Spieren voor omgedraeyt, welcken wegh al de tacken van de paren tot 24 volgen.

P fig. 1 Voorſte, vier-dubbelde tack van het eerſte paer.

Q fig. 1 Des ſelves eerſte tack gaende na de Spieren, die den Hals roeren.

R fig. 1 en 2 Den tweeden verſamelt hem met het tweede paer.

S fig. 1 Den derden tack met den tack K vermengt.

T fig. 1 en 2 Den vierden tack tot de Spieren van die plaetſe, by de dwerſche uytſteeckſels van de Wervel-beenderen te ſamen komende.

4 fig. 1 Het vierde paer met het vierde Wervelbeen.

U fig. 1 en 2 Den achterſten tack van 't vierde paer.

X fig. 1 en 2 Den voorſten tack van 't vierde paer in drie geſpliſt.

Y fig. 1 Den eerſten tack, ontfangende het uytſpruytſel R.

a fig. 1 Den tweeden tack, na de Spieren loopende.

b fig. 1 Den derden tack, rakende een deel van het vijfde paer.

5 fig. 1 Het vijfde paer.

c fig. 1 en 2 Den achterſten tack van 't vijfde paer.

d fig. 1 en 2 Den voorſten tack van 't ſelfde paer.

e fig. 1 Dit deel maeckt inſonderheyt den Middelrifts-zenuwe.

f fig. 1 en 2 Een tack van de zenuwe d die boven door den Arm kruypt, ende eenige uytſpruytſels, onder het Schouder-bladt ſendt.

g fig. 1 en 2 Een ſpruyt van de Zenuwe f na de Huyt van 't bovenſte des Arms.

h fig. 1 en 2 Een tack van deſelfde zenuwe, gaende na de tweede Spier van de Voor-arm.

i fig. 1 en 2 Een andere tack den ſelfden, ende de huyt ingeplant.

6 fig. 1 Het ſeſte paer.

k fig. 2 Den achterſten tack van 't ſeſte paer.

l fig. 1 Den voorſten tack van 't ſelfde paer.

m fig. 1 Sijn uytſpruytſel om de Middelrifts-zenuwe te maken.

n n fig. 1 en 2 De Middelrifts-zenuwe uyt drie ſprancken b e en m voortgebracht.

o o fig. 1 en 2 Sijn verdeelinge door het Middelrift.

p fig. 2 Een tack van het ſeſte paer loopende na de holligheyt van het Schouder-bladt.

q fig. 1 en 2 Vervoeging van den tak l met ſijn naburige tacken, welckers deel na den voorarm gaet.

7 fig. 1 Het

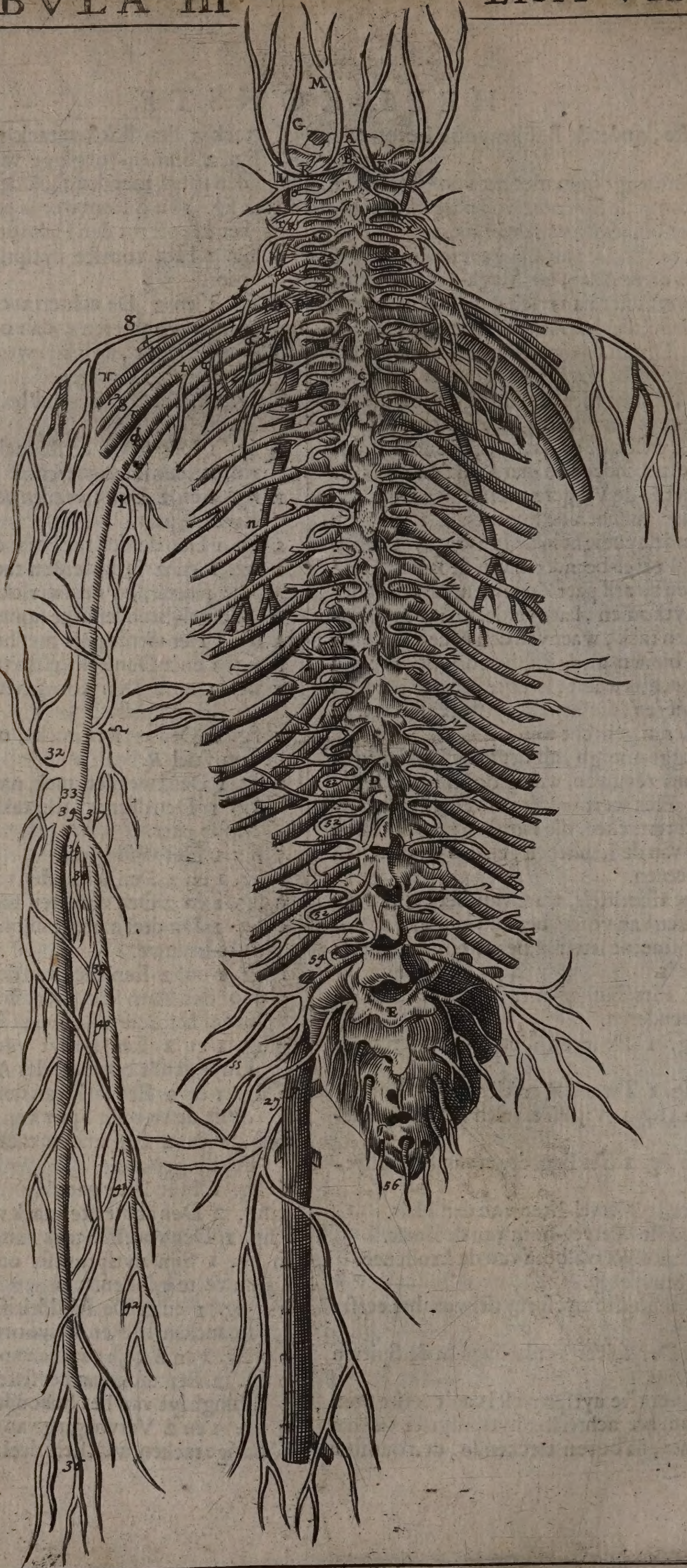

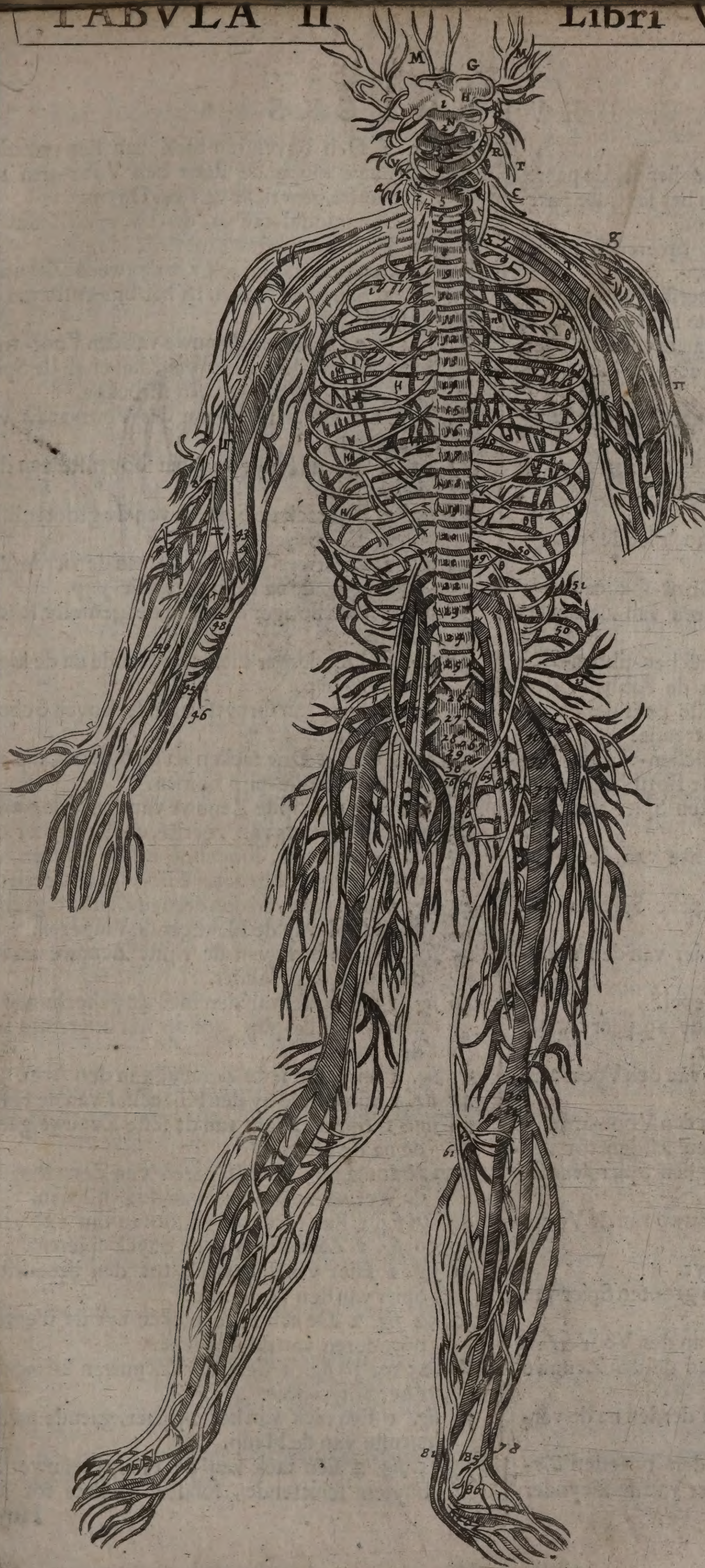

7 *fig.* 1 Het ſevende paer.
r *fig.* 2 Den achterſten tack van het ſelfde paer.
ſ *fig.* 2 De ſamen-komſte van het ſevenſte paer met de nabuerighe tacxkens.
ttt *fig.* 2 Sijn ſpruytſels in de Spieren van de Schouderen, ende Voor-arm.
8 *fig.* 1 Het achtſte paer, of 't eerſte van de Borſt.
u *fig.* 2 Den achterſten tack van het achtſte paer.
x *fig.* 1 en 2 Vervoegingh van het achtſte paer met het ſevende, waer uyt eenighe Zenuwen na den Voor-arm gaen.
y *fig.* 1 Een tack van 't achtſte paer hem uytſtreckende boven over de Borſt.
αα *fig.* 2 Sprangſels van het achtſte paer gaende na de Spieren van den Voor-arm.
9 *fig.* 1 Het negende paer.
β *fig.* 2 Den achterſten tack van 't ſelfde paer.
γ *fig.* 1 Den voorſten tack;
ζ *fig.* 1 Sijn Sprangſels na de Borſt-ſpieren.
van 10 tot 19 incluys *fig.* 1. Paren van Zenuwen tuſſchen de Ribben.
ηη *fig.* 1 Sprangſels van de Tuſſchen-ribben-Zenuwen aen de wortels van de Ribben, den Ribben-Zenuwe uyt het ſeſte paer der Herſſenen geſproten, vermeerderende.
θθθ *fig.* 1 Tacken van de Tuſſchen-ribben-Zenuwen na de Spieren, die de Borſt bekleeden.
ιι *fig.* 1 Tacken na den eerſten Spier van den Voor-arm.
κκ *fig.* 1 Tacken na het onderſte van den ghemelten Spier.
λλ *fig.* 1 Tacken na de ſcheunſche Spieren van den Buyck.
μμ *fig.* 1 Na den breedtſten Spier van den Voor-arm.
ν *fig.* 1 Een tacxken na den Tepel.
οο *fig.* 1 Tacxkens van 't 18 ende 19 paer tot het beginſel van den Dye-ſpier.
ππ *fig.* 1 Den eerſten Zenuwe van den Voor-arm van buyten in de Huyt.
ρ *fig.* 1 en 2 Den tweeden van den Voor-arm.
ςς *fig.* 1 De ſpruytſels van den ſelfden tot den eerſten, ofte twee-hoofdighen Spier, van de grooter Elle-pijp.
τ *fig.* 1 en 2 Den derden Zenuwe van de Voor-arm.
υ *fig.* 1 Sijnen tack na de Huyt.
φ *fig.* 1 en 2 Tacxkens na den grooten Spier van den Voor-arm.
χ *fig.* 1 Na de voorſte Huyt van den Voor-arm.
ψ *fig.* 1 Samen-komſte van den derden Zenuwe met den tweeden.
ω *fig.* 1 Den tweeden met den derden na de verſamelinge nederdalende.
Γ *fig.* 1 Een ſprangsken van den tweeden Zenuwe na den tweeden Spier van de kleynder Elle-pijp,

ΔΔ *fig.* 1 Den bovenſten tack van den tweeden Zenuwe loopende door den Voor-arm tot het eerſte gewricht van den Duym.
Θ *fig.* 1 Den middel-tak van den tweeden Zenuwe.
Λ *fig.* 1 Sijnen voort-gang tot in de Handt.
Ξ *fig.* 1 Den onderſten tack van de tweede Zenuwe.
ΠΣ *fig.* 1 Sijn twee tacken na het binnenſte van de Handt.
Φ *fig.* 1 en 2 De vierde Zenuwe van den Voor-arm,
Ψ *fig.* 2 ende van dien Zenuwen, dienende de Spieren, die den Voor-arm uytſtrecken.
Ω *fig.* 2 Een tack na de Huyt des Voor-arms van achteren.
32 *fig.* 2 Na de Huyt van het bovenſte van den Voor-arm.
33 *fig.* 2 Een tack de Spieren van de grooter Elle-pijp over-loopende.
34 *fig.* 2 Een twee-ſcheydingh van de vierde Zenuwe, gaende na de groote Elle-pijp.
35 *fig.* 2 Den hooger tack van de gemelte ſcheydinghe.
37 *fig.* 2 Den leeger tack, ſtreckende na de kleyne Elle-pijp.
38 *fig.* 2 Hier van ſpruytſels na de boven Schouder-ſpieren.
39, 40, 41 *fig.* 2 Drie tacken na de Spieren, die van de kleyne Elle-pijp komen.
* *fig.* 1 en 2 De vijfde Zenuwe van den Voor-arm.
43 *fig.* 1 Spruytſels van 't eerſte, en derde paer der Arm-zenuwen, loopende na de Spieren, die van onderen de grooter Elle-pijp bekleeden.
44 *fig.* 1 Een tack van den derden Zenuwe, gaende na het hol van de Handt ende Vingeren.
45 *fig.* 1 Een tack van de vijfde Zenuwe na het binnenſte des Handts.
46 *fig.* 1 Spruytſel van den tack 45 gehecht aen de kleynder Elle-pijp, tot op het buytenſte van de Handt.
ϑ *fig.* 1 en 2 De ſeſte Zenuwe van den Arm.
47 *fig.* 1 Sijn eynde by den Kneuckel van de Hant.
48 *fig.* 1 Sprancxkens van de ſeſte Zenuwe, gaende na de Huyt.
Van 20 tot 24 *fig.* 1. Vijf paren van Zenuwen uyt de Wervel-beenderen van de Lendenen.
49, 49 *fig.* 1 Een tack na de Klooten van 't 20 paer.
50, 50 *fig.* 1 Zenuwen van de Buyck-ſpieren.
51 *fig.* 1 Hier van ſpruytſels tot den breedtſten Spier van den Voor-arm.
52, 52 *fig.* 2 De achterſte tacken uyt de Wervel-beenderen van de Lendenen.
Van 25 tot 30 *fig.* 1 Ses paer Zenuwen komende uyt het Stuyt-been.
53 *fig.* 1 Een tack van het 25 paer, gaende na het binnenſte van de Heup.
54, 55 *fig.* 2 Een tack van de Heup-zenuwe na buyten ſchietende, ſonder macker tot de Huyt,

Huyt, ende Spieren van den Bil.
56 fig. 1 en 2 Het eynde van het Rugge-mergh.
57 fig. 1 De eerſte Zenuwe van het Scheen-been,
58 fig. 1 Tacken daer van na de Huyt,
59 fig. 1 als oock na de Spieren.
60 fig. 1 De tweede Zenuwe van 't Scheen-been,
61, 61 Daer van tacken na de Huyt.
62 Een tack ſchietende boven op den Voet.
63 Spranxkens van dẽ tak 61 die de knie behelſen.
64 fig. 1 Sijnen tack na de Spieren,
65 fig. 1 Daer van een tack na den vijfden, ofte den drie-hoofdigen Spier van de Dye.
66 fig. 1 De derde Zenuwe van het Scheen-been.
67 fig. 1 Een ſprancxken na de Spieren, die het gat van het Gemacht-been in hebben.
68 fig. 1 Een tack, gaende na de binnenſte Huyt van de Dye.
69 fig. 1 Een deel van den derden Zenuwe, gaende na de Spieren.
70 fig. 1 Daer van een af-ſetſel na den tweeden, van de Kuyt-been-bewegende Spieren.
71 fig. 1 en 2 De vierde, ende alder-dickſte Zenuwe van het Scheen-been.
72 fig. 1 en 2 Sijnen tack achter aen de Huyt van de Dye meeſtendeel verſpreyt.
73 fig. 1 Eenen anderen na de Spieren, die uyt het uytterſte van de Heup ſchieten.

10 Door het Stuyt-been rijſen ſes paren, uyt welckers vier bovenſte, ende drie onderſte van de Lendenen, komen de Zenuwen van de groote Elle-pijp, ende andere, die haer door de nabuerige Spieren van de kleyne Elle-pijp, ende Voet verſpreyden, ſulcks als hier uyt-gebeelt wert.

74 Tack van de vierde Zenuwe des grooter Elle-pijps, gaende na de vierde Spier van de kleynder Elle-pijp, tot in de Huyt.
75 Tacxkens van het vierde paer tot de hoofden der Voet-ſpieren.
76 Verdeelingh van de vierde Zenuwe, by de Haſen in twee ſtammen.
77 Den kleynen, en dunſten ſtam.
78 78 Sijnen tack na de Huyt van buyten de kleynder Elle-pijp tot den Pinck toe.
79 Eenen anderen de Spieren ingelijft.
80 Den binnenſten ſtam van de vierde Zenuwe.
81 81 Eenen tack door de Spieren van 't Been tot in 't onderſte van den Voet kruypende.
82 Verſamelingh van den binnenſten, en buytenſten door uytſpruytſel.
83 Verdeelingh van den binnenſten ſtam door het onderſte van den Voet.
84 Gedeelte van den tack 78 gaende na het bovenſte van de Voet, en den kleynſten Tee.
85 Tack van den binnenſten ſtam ontrent den Enc-klauw.
86 Sijnen anderen tack, hem na het bovenſte van den Voet begevende.

Na dat de voorgenomen Deelen wijdtloopigh beſchreven zijn, ſoo ſullen wy nu komen tot haer gebreken, beginnende, volgens de voorgeſtelde ordre, van de gene, die het Opper-huydeken, ende Huyt meeſt onderworpen zijn.

Het VII. Capittel,

VERBRANTHEYT
1 *van de Son,*
2 *Ken-teyckenen,*
3 *Voor-teyckenen,*
4 *Maniere om voor te komen.*
5 *Geneſinghe.*

De Huyt wert door verſcheydene oorſaken bevlackt, waer onder mede de Son is, het welck wy Verbrantheydt noemen. Ende al en is dit geen groot gebreck, ofte dat veel hinder by-brenght; ſo ſullen wy oock, om de vlacken des Huyts na malkander te vervolgen, deſelvige, als de ſlechtſte, voor laten gaen.

1 Deſe Vlacken werden verweckt, ende als gebrant door de hitte der Sonnen, op de Handen, ende inſonderheydt het Aengeſicht van de gene, die veel in de Son moeten weſen. Het welck meeſt gebeurt, als op een koude Winter heete Lenten volgen.

2 De Ken-teyckenen toonen haerſelven, alſoo het geen verdeelde Vlacxkens en zijn, gelijck andere; maer alleen als eene Vlack. De oorſaeck valt oock licht te weten, uyt het gene voorgegaen is, te weten, als yemandt hem langh in de Son onthouden heeft.

3 De Voor-teyckenen en vallen hier ſoo aenmerckelijck niet, als in andere gebreken. Want uyt deſe Verbrantheydt en is gheen gevaer te wachten, ende ſiet alleen op de ſchoonheydt, ende verwe, het weynigh raeckt de Mans, Boerinnen, ende andere, die ſoo nauw niet en ſien: maer meerder de teere, ende nauw-keurige Joffrouwen, die deſe Vlecke na haer waerde rekenen.

4 Deſe Verbrantheydt werdt voor-ghekomen, wanneer yemandt, die teer van Huyt is, ſijn ſelven wacht veel in de Son te weſen, inſonderheydt in de Lenten, ende Hondts-dagen, het eene om de veranderinge, die alſdan in de Lucht is, het ander, om de brandende hitte.

Het Aengeſicht magh, voor de gene die ſulcks te pas komt, bedeckt werden met Maſques, ofte Sluyers, de Handen met Handt-ſchoenen, ende beyde dickwils gewaſſchen met een Uyt-melckingh door Roſen-water van ſoete Amandelen, ende de vier groote verkoelende Zaden.

5 Maer al is de Huyt alreede door de Son verbrandt, dat vergaet wel metter tijdt van ſelfs, alſmen uyt de Son blijft; want alſdan wert van de nature wederom een ander Op-huydeken gemaeckt. Dan voor de gene, die ſulcks te lang, en moeyelijck valt,

die konnen,om geen tijdt te verlieſen,haer waſſchen met Roſen-water, daer wat Canfer in gheſmolten is, ofte daer bittere Amandelen in gheſtooten, ende uytgheperſt zijn. Hier toe ſtreckt Melck, inſonderheydt Geyten, ende Ezelinnen-melck, dewelcke de Huyt verſachten, ſuyveren, ende goede verwe aenbrenghen. Van ſulcks en was Poppæa,de huyſvrou van den Keyſer Nero niet onbewuſt, dewelcke, waer dat ſy oock haer begaf, door een groote dertelheydt, altijdt vijf hondert Ezelinnen met haer voerden, waſſchende niet alleen haer aengeſicht, en handen met haer Melck, maer badende in deſelve haer geheele lichaem, om het ſelve ſonder rimpelen, mals, ende wit te houden, ghelijck Plinius verhaelt in het 11. Boeck van ſijn Natuyrlijcke Hiſtorye op het 41. capittel, ende in 't 20. op 't 12. Hier op ſlaen de Verſſen van den Poët Juvenalis in ſijn ſeſte Schimp-dicht:

——— *Videndaque multo*
Pane tumet facies, aut pinguia Poppæana
Spirat, & hinc miſeri viſcantur labra mariti.

De Poët maeckt daer mede ghewagh van Broodt, het welck doen ter tijdt mede tot klaerheydt des Aengeſichts in 't gebruyck was. Waer toe Terwenbroodt beſt dient, voornamelijck met de ghemelte Melck, ofte Wit van Ey gemenght. Hier toe ſtrecken oock de Suyvermakende ofte Afvegende heelmiddelen, in 't 12. capittel van 't eerſte Boeck beſchreven.

Het VIII. Capittel.

Verbrantheydt van het Vyer, ende andere brandende oorſaken.

1 *Haer Trappen, ende Verſcheydenheydt,*
2 *Ken-teyckenen,*
3 *Voor-teyckenen.*
4 *Geneſinghe,*
5 *Wanneer de verbrantheydt weynigh,*
6 *Swaerder, ende*
7 *Alderſwaerſt is.*

1

GElijck, als wy gheſeydt hebben, de verbrandtheydt van de Son, weynigh ſwarigheyt heeft, ſoo geeft die van 't Vyer meerder ſorge. Doch niet allegader even-veel. Want ſy gaet op driederley Trappen. Somtijdts iſſer alleen Brandt met Pijn in 't verbrande deel, ende indien den ſelven niet terſtont gheholpen en wert, ſoo ſcheydt het Opperhuydeken van de rechte Huyt, ende daer komen Blaesjens op, vol klaer Water. Somtijdts verheft haer terſtont, ende op ſtaende voet een Blaes, de Huyt wert verbrant, verdroogt, ende ingetrocken, ſonder evenwel tot een korſt te verharden. Somtijdts wert de huyt, met het onderleggende vleyſch tot een korſt verbrant, ende verdrooght; de huyt is bruynachtigh, verlieſt wat van 't ghevoelen, ende als de korſt afvalt, ſo laetſe een diepe Swering. Want het Vyer doet van een ſcheyden, ende verweckt pijn; ende om dat de vochtigheydt in de huyt door de kracht van 't Vyer ſoeckt uyt te vliegen, en door de vaſtigheydt van 't Opper-huydeken teghen-ghehouden wert, ſo heft ſy 't ſelve op, en verweckt Blaesjens. Somtijdts blijfter oock door de kracht van 't Vyer wat vochtigheydt in 't deel, waer van de huyt ingetrocken wert. Somtijdts gebeurt het, dat die vochtigheydt t'eenemael vervlieght, ende verdrooght. Het welck by-komt van weghen de verſcheydenheydt van 't ghene den Brandt maeckt. Want Water en Brant ſo veel niet, en 't ſelve oock meerder ofte minder, na dat het meerder, oft minder hitte heeft. Daer en komt mede gheen grooten Brant van Stoppels, Stroo, ofte diergelijcke, het en ware den ſelven langhe duerde. Meerder kracht gheven Olye, Vet, Peck, Teer, Vernis, Honigh, Was. Noch hevigher branden geſmolten Loot, ofte Tin, gloeyent Yſer, Vyer van Buskruydt, ofte van den Blixem. Want hoe het Vyer in een vaſter lichaem is, ende langer brant, hoe het meerder kracht doet, ende in tegendeel, wanneer het in een ydel lichaem is, dan verſpreyt ſijn kracht, ende en kan niet veel brant maken, te weten, als het mede niet langh en duyrt.

2 Wt het gene nu geſeydt is, ſtaet de Verbrantheydt, met haer onderſcheyt wel te kennen. Want wetende de voorgaende oorſaken, ende ſiende de gheſchroeyde huyt, ſoo en heeftmen anders gheen Ken-teyckenen van doen.

3 Wat de Voor-teyckenen belanght: De Verbrandtheydt heeft meerder, ofte minder gevaer, na dat ſy veel, ofte weynigh is, ende oock na de deelen. Hoe het lichaem ſuyverder is, ende de Verbrandtheydt minder, hoe ſy eerder kan gheneſen werden. Heeft oock minder gevaer, wanneer maer een deel ghebrant is, dan alſſer vele, ofte het geheele lichaem brandt, ende dat oock den brant diep in-gaet. Want dewijl de Vaten daer van toe-ſengen, ende fluyten, ſo en konnen daer door het Bloedt ende de Geeſten niet toevloeyen, waer op het Kout-vyer, ende dickwils de Doodt ſelve komt te volghen. Sulcks heb ick gheſien in een Opper-brouwer, die het ſiedende bier, uyt de opſpringende Kuyp over 't lijf kreegh, ende 't ſelve beſtorf. Hier van hebben wy oock een aenmerckens-weerdich exempel in de Franſche Hiſtoryen van Koningh *Karel de* VI. die in het jaer 1392. mede wilde weſen in een Mommerye van Wildemans, aengeſtelt by ſes Edelluyden, gekleedt in ſijn linden, van buyten vol wol, vaſt ghemaeckt met peck, ſoo konſtigh, dat ſy al ſchenen naeckte Wilden te weſen. De Koning mede ſo toegemaeckt zijnde, leyde deſe ſes aen malkandere gebonden, als ſlaven, in de Sael, daer al de Princen, ende Princeſſen vergadert ſaten: maer ſy en waren daer nauwlijcks binnen,

binnen, ofte het vyer van de Toortſen rocht in haer kleederen, 't welck terſtont ſoo voort-ginck, datter twee op de plaets doodt bleven, twee andere leeſden maer twee daghen daerna, een los rakende, ſprongh in 't water, de Koningh werde behouden door de Hertoginne van Berry, die hem ſtolpte onder haren ruymen Tabbaert.

4 Om te komen tot de *Geneſinge*. Al is 't eenen regel in de Genees-konſte, dat alles verdreven wert door ſijn teghen-ſtrijdende, ſoo en moet ſulcks niet altijdt van het gebreck verſtaen werden, maer oock van weghen de Oorſaeck. Ende daerom is het een miſ-verſtant van ſommige, die meenen datter in de Verbrantheydt maer een veranderinghe en is, waer door een heete hoedanigheydt het deel ſoude mede-gedeelt weſen, ende derhalven 't ſelve met verkoelende middelen willen uytbluſſchen; daer nochtans eenighe kleyne ſtucxkens van het Vyer het gebrande deel in-gedruckt werden, dewelcke vereyſchen uyt-ghetrocken te weſen. Ende men bevint door de ervarentheydt, dat koude dinghen de Verbrantheydt niet en gheneſen: maer de vyerige afſetſels in-houden, ende daer door pijn, onſtekinghe, ja het Kout-vyer verwecken; ofte ten minſten het geneſen dapper ten achteren ſetten.

Hier van is een exempel by *Hildanus* 5. *Centur*. 78. van een jonghe dochter, die met haer ſlincker Voet in 't heet Water gevallen was, ende door het opleggen van verkoelende, ende ſeer verdroogende middelen, de Voet en 't geheele Been uyttermaten ſeer ſwol, blijvende aen den buyten Enckel (niet tegenſtaende alles, dat daer toe van buyten, ende binnen ghebruyckt werde) een Sweringe den tijdt van vier jaren, tot dat hy, met een goet Genees-meeſter, daer over komende, deſelvige bevonden een Rijcxdaler groot, met verheven, ongelijcke, en harde kanten: het lidt mede (om dat de ſtoffe van die koude middelen daer-in-gedruckt, ende verhardt was) ſoo ſtijf, dat ſy het nauwlijcks beweghen, ofte gaen en konde. Hier is, na ontlaſtinge van 't lichaem, Precipitaet met plockſel op de Sweringhe gheleydt. De Voet, ende alles wat verhardt was, werde geſtreken met een Salfken van Capoenen Vet, Olye van witte Lelyen, ende Pier-wormen: ende dan daer om-geſlaghen een Pap van Boonen-meel 2 oncen, Poeyer van Heemſt-wortel, van Wilde Wijngaert, van Fenugrieck-zaet, elcks 1 loot, van roode Roſen, Granaet-bloemen, Myrtus-zaet, elcks een vierendeel-loot, Maſtick, witte Wieroock, elcks een half loot, Saffraen een half vierendeel-loot, met het af-ſietſel van Heemſt-wortel, en Fenugrieck tot een Pap gekockt. Na eenige dagen iſſer een Fontanel onder de Knye, recht over de Sweringhe geſet, om de toevloeyende vochtigheden te onderſcheppen; die daerom oock ſo lange open gehouden is, tot dat het Deel, door het langdurigh gebreck, verſwackt zijnde, genoegh verſterckt was. Doch als hier door de harde kanten niet en konden verſacht werden, ſoo zijn die met een Cautery verteert, en daer opgeleyt een Digeſtijf, beſtaende uyt nieuw Was, 1 ſcrupel, Hars, Gummi Elemi, Terebinthijn, van elcks 1 loot, Poeyer van Maſtick, witte Wieroock, van elcks twee ſcrupels, met een Doyer van een Ey, een weynigh Olye van Doyers, en voorts met Olye van Roſen, en van ſoete Amandelen, gemengt tot een Salfken. De verhaelde Pap is ontrent een Maent na malkander opgheleydt, ende de Precipitaet tot het laetſte van de heelinge ingeſtroyt. Na het gebruyck van de Pap, is ronts-om het gewricht van den Voet geſlagen, de volgende Plaeſter: N. Empl. de Mucilaginibus 4 oncen, Gum. Ammoniacum, 1 loot, Was, 1 once, Saffraen een half vierendeel-loot, Quickſilver uytgebluſcht, 5 loot. T'ſamen-gemengt, ende op een dun leder geſtreken. Maer ſo dickwils alſſer Puyſtkens door de Plaeſter quamen, werde deſelve afgenomen, ende ondertuſſchen een verdroogende Salve ghebeſicht, gelijck van Ceruys, ende dan wederom de Plaeſter, tot dat de Puyſtkens wederom uyt-braken. Ende op die maniere is de verharde ſtoffe, nu genoegh verſacht zijnde, allengskens verdreven. Het Been werde van de Teen tot de Knye toe bewonden met een Swachtel, ghedoopt in het volghende af-ſietſel, N. Wael-wortel, Wortel van Herts-tonge, Tormentille, van elcx 1 once, Betonie, Velt-cypres, Alſſen, Salye, Roſmarijn, Sleutel-bloemen, van elcx 1 handt vol, Roſen, 2 handt vol, ghekoockt in een ſtoop water, ende daer by ghedaen Zout, 1 once. De Swachtel is van beginſel tot het laetſte van de geneſinge, daer in nat gemaeckt, opgeleydt. Ende hier door is geluckelijck geheelt, deſe langduyrige Sweringe; dewelcke aldus door koude middelen, in verbrantheyt gebruykt, verargert was.

De eerſte ſorghe moet dan in de Verbrantheydt weſen, om den Brandt uyt te trecken. Ende, gelijck de verkoude Deelen niet wel gheneſen en werden, indienmen deſelvighe tegen het Vyer houdt, ofte in warm Water ſteeckt, alſo daer door hevige pijn, ja dickwils het Kout-vyer verweckt werdt: maer indienmen deſelve eerſt met Snee wrijft, ofte in kout water douwt, de kouw uytgetrocken wert: op deſelfde maniere ſalmen den brant met verwarmende middelen uyt-trecken, het welck ſy doen door gelijckheydt, die ſy met malkanderen hebben, te weten, dat het uytwendigh Vyer het inwendigh, of het verbrande na buyten treckt, ghelijck *Ambr. Paré* wel ſeydt, ende ſelfs onſe Vrouwen wel weten, dat, als de kinderen een handt, ofte vingher verbrandt hebben, het Lidt niet in kout Water en ſteken, maer houden het teghen 't Vyer.

5. Derhalven wanneer de Verbrantheyt weynich om 't lijf heeft, dan moetmen in alle manieren toeſien, dattergeen Blaren op en komen. Want als dat

belet werdt, dan is het aen-ghebrande terſtont gheheel bevrijdt. Dit dient ten eerſten in 't werck geſtelt, ende het gebrande lidt, na ſijne gelegentheydt, ofte een weynigh tegen 't Vyer ghehouden, ofte in werm Water geſteken, ofte door het ſelfde met een ſpongye, ofte wollen lap gheſtooft, om alſoo door de wermte den brandt uyt te trecken; ofte ten eerſten een doeck met een ſtovingh van Veyl, in Bier ghekoockt, ofte Water, daer levende Kalck in uytgebluſcht is, om het ſelfde geſlagen; ende dan daer op-geleydt Ajuyn met Zout geſtampt; ofte men ſal nemē Ajuyn anderhalf onçe, Zout, Spaenſche Zeep, van elcks 1 loot, in een Vijſel, met Olye van Roſen, tot een Salfken ghemenght. De gemelte Paré gebruyckten een Salfken van een pont Speck in kleyne ſtucxkens geſneden, ende in Roſen-water geſmolten, ende dan door-ghedaen, ende gewaſſchen met Weegh-bre-water; daer dan by ghemenght drie Doyeren van verſche Eyeren. Amatus verheft ſeer een ander Salfken van Speck, dat hy ſeydt van een Indiaenſch meeſter bekomen te hebben. Men ſal nemen Laurier-bladeren, en laten op deſelfde heet geſmolten Speck ſo langh druypen, tot dat de Bladeren in aſſchen vergaen zijn. Met die aſſche, onder de vettigheydt alſoo gemenght, tweemael daeghs het gebrandeDeel geſtreken, geneeſt binnen drie dagen. Men mach, ghelijck Valeſcus doet, eenighe riemen Speck tuſſchen Laurier-bladeren aen een Spit ſteken, ende voor het Vyer laten braden, en het druypende Vet gebruycken. Ferrarius ſchrijft hem ſeer wel bevonden te hebben met het volghende: N. Wit van 2 Eyeren, 2 onçen Olye van Roſen, 1 onçe Roſen-water, wel onder malkanderen gheſlaghen, ende daer in een fijn doecxken nat gemaeckt, op het verbrande Deel geleydt, ende niet af-genomen, tot dat het ghenefen is, maer alle daeghs drie vier mael met het ſelfde nat gebet. Dan na den vierden dagh ſalmen in plaetſe van 't Wit 2 Doyeren nemen, ende dat ſoo vervolghen, tot datmen verneemt het groeyen van een nieuw Op-huydeken, ende daer het ſelve openbaert, het doecxken allencxkens afſnijden, tot dat het geheel wech is. Maer in alle Salven, die wy hier toe ghebruycken, dient daer op ghelet, datſe niet vaſt en kleven, maer lichtelijck afghenomen konnen werden; want het anders pijnlijck valt. De Bleynen en dienen terſtont doorgheſteken, om dat, de Huyt ontbloot zijnde, pijn maeckt, ende langhſamer geheelt werdt. Maer moeten eerſt op den derden dagh, wanneer het Opvelleken weder begint te groeyen, gheopent werden: het welck oock niet langher en dient uytgheſtelt, op dat de vochtigheydt, die daer in is, gheen meerder ſcherpigheyt en krijge, en de Huyt dooreet.

6 Dan, indien de Verbrantheyt ſo ſwart is, datter niet alleen Bleynen op-geheven zijn, maer de Huyt oock verbrant, verdrooght, en in-getrocken is, dan en is 't niet ghenoegh, alleen Heel-middelen te gebruycken die den Brandt uyt-trecken, maer men moeter opleggen 't gene de verdrooghde Huyt kan verſachten. Daerom dienen terſtont alle de Bleynen doorgeſneden, om de heete, en ſcherpe vochtigheyt te doen uyt-vloeyen, en dan op de verbrande plaets geleyt een Salfken van ongeſoute Boter, Hoender-vet, van elcks 1 onçe, Olye van witte Lelyen, van Doyeren, nieu Was, van elcks een loot, Saffraen 1 ſcrupel, Slijm van Quee-kernen met Roſen-water uyt-getrocken, 1 onçe. Het lidt ſelve moet daerna bewonden werden met een doeck in Oxycratum nat ghemaeckt, om de pijn te ſtillen, ende het toevloeyen te beletten.

7 Indien ten laetſten de Huyt niet alleen wat verdrooght, maer al de natuerlijcke vochtigheydt daer in verteert, ende de ingeboren wermte vervlogen is, ja het Vleyſch ſelve met de Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen verbrandt is, ſoo datter ſeer te vreeſen ſtaet voor het Kout-vyer; dan dienen ten eerſten alle de Bleynen, ende Puysjens door-geſneden te werden, ende de waterigheyt op-gedrooght. Daerna moet ghelet zijn dat de Eſcare, ofte korſte, den eerſten, ofte tweeden dagh ſcheydt; ofte, indien ſulcks niet en kan gheſchieden, ſalmen het Deel op veel plaetſen ſcherven, om de vochtigheydt uyt-komſt, ende de Heel-middelen toekomſte te gheven. Ende dan ſalmen daer terſtont op-legghen het laetſt-verhaelde Salfken. Andere Heel-middelen zijn te ſien in 't laetſte Capittel van het eerſte Boeck.

Het IX. Capittel.

1 *Sproeten,*
2 *Haer Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen.*
5 *Geneſinge.*

1

OP het Opper-huydeken vertoonen haer de Sproeten, inſonderheydt in de Somer-tijdt, waerom ſy in Duytſchlandt Sommer-ſproſſen, en Sommer-flecken genoemt werden. Het zijn Vlecxkens, die over de Huyt ſchijnen als gezaeyt, of met droppen gheleckt te zijn, bruynachtigh van verwe, het dorre loof niet ongelijck (waerom ſy by de gemelte Duytſchen den naem oock voeren van Laub-flecken) ſonder eenige pijn, ofte moeyelijckheydt.

2 De Sproeten ſpruyten uyt verbrandt Bloedt, als het ſelve in 't Op-huydeken eerſt opgehouden, en daerna langhſaem uytgelaten werdt. Derhalven helpt niet ſeer veel toe, vaſtigheydt van de Huyt. En dit is de oorſaeck, dat de Koonen, ofte Wangen, daer

daer minder mede gequelt zijn,om dat ſy door haer loſch ende open weſen, de verbrande dampen, die ſy ontfanghen, terſtont wederom uytwaeſſemen; daer ſy in 't Voor-hooft, alwaer de Huyt meerder geſloten is, langer beſloten blijven,ende in het ſelve daerom oock meerder Sproeten voortbrenghen. Sulcks zijn meeſt onderhavigh, die overvloedt van grove,ende gebrande Gal hebben; als in't ſcheyden van gallighe Sieckten, ende in ſwangere Vrouwen, ofte oock in Vrijfters, door het ophouden van de Stonden; in ſommige van het Speen,waer door het ſwaermoedigh Bloedt is gewoon ontlaſt te werden. Sy werden ook daerenboven veroorſaekt door byſonder gebreck van de Huyt, waer door haer voetſel, al is het ſuyver en goet, bedorven werdt,en een ander verwe aentreckt. Want de Huyt,van buyten beſmet zijnde, bederft, en beſmet oock haer eygen voedtſel, 't welck dan,onder andere Vlacken,mede tot Sproeten uytdijt.

3 De Ken-teyckenen zijn uyt de beſchrijvinge, ja ghenoegh door het gheſicht te kennen. Komen meeſt in 't Aengeſicht, Hals,en Handen,als Deelen, die voor de lucht bloot ſtaen.

Wat de Ken-teyckenen van de oorſaken belangt. Wanneer ſy komen, door het uytdrijven van de nature, ſulcx geſchiet met verlichtingh van de Sieckte, ende dat de Koortſe ophoudt. Ende als de vochtigheydt niet heel ſcherp en is,dan en valter gheen jeuckte ofte pijn, gelijck het anders wel doet. Dat de Stonden verhindert zijn, kanmen uyt haer eygen vertoogh onderrecht zijn. Wanneer de dampen, van eenige quaetaerdige vochtigheyt uytgedreven werden, dan werden ſy ghemeenlijck met eenigh quaet gevolgh vergeſelſchapt, gelijck jeuckte, pijn, onluſtigheyt, en diergelijcke.

4 Sommighe Sproeten komen in de Somer,en vergaen wederom in den Winter. Andere blijven altijt, doch ſonder het minſte gevaer te dreygen.

5 Daerom ſeydt Celſus niet qualijck in ſijn ſeſte Boeck, op het 5. Capittel,dat het byna malligheydt is,deſelve te willen geneſen.Evenwel ſullen wy voor de nauw-keurighe eenighe middelen kortelijck beſchrijven. Hier toe dienen Water van Speen-kruyt, van Boonen-bloeſſem, van Vlier, met een weynigh Canfer in Brandewijn geſmolten; als mede Water uyt Slecken ghetrocken, alle met Spaenſche Zeep, ofte Honigh vermenght. De Vochtigheyt, die uyt ghebraden Eyeren ſtoomt. Olye van Eyeren, ofte Wijn-ſteen. Met het laetſte twee drie mael daeghs geſtreken,ende met het eerſte dickwils gewaſſchen. De andere Heel-middelen, daer toe dienende, zijn hier voor te ſien in 't 7. Capittel, ende de verdere aenwijſinge.

Hier en ſoude nu de Maſelen, als mede Vlacken zijnde, niet qualijck volgen; dan om dat ſy deſelfde ſtoffe hebben met de Kinder-pocken, ſoo ſullen wy beyde onder de Zeeren daerna verhandelen.

Het X. Capittel.

1 Geswel *in 't gemeen.*
2 *Oorſaken, ende onderſcheyt,*
3 *Oorſpronck, en wegen van de vochtigheden, die de Geſwellen veroorſaken.*
4 *Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge,*
7 *Door Verdwijnen,*
8 *Door Verſweren, ende Openen,*

WY hebben bygebracht de gebreken, die haer even, ende ſonder verheffen in het Opperhuydeken vertoonen, ende ſullen nu komen tot de gene, die de Huyt, en d'onderleggende Spieren op doen ſwellen, en ſweren.

1 Gheſwel, ofte ſwellinge is een gebreck, waer in de Deelen onſes lichaems van haer natuerlijck weſen, en gedaente afwijcken, door toevloeyingh, ofte vergaderingh van eenighe ſtoffe, die haer doet opſwellen.

2 De naeſte Oorſaeck van een geſwel is 't gene, dat het Deel doet verheffen, ende opſwellen. Het welck alſoo het driederhande is, te weten, Vochtigheyt, Wint, en vaſte Stoffe; ſo wert het voornaemſte onderſcheydt van de gheſwellen ghenomen van de naeſte oorſaeck.

Vooreerſt, beſtaen de geſwellen uyt de vochtigheden, te weten, Bloedt, Gal, Slijm, ende ſwarte Gal, ſwart Bloedt, ende Water. Ten tweeden, Winden in eenigh Deel beſloten, doen deſelvighe ſpannen, ende opſwellen. Welcke geſwellen wy volgens de Grieckſche,en Latijnſche benaminge ſouden mogen heeten Opblaſingen. Ten derden, daer in ſomtijdts yet Vleyſighs, Vlieſigh, Beenigh, ofte diergelijcke, dat in eenigh deel komt te waſſen, ende gheſwel veroorſaken; maer alſoo die dinghen uyt vochtigheden haren oorſpronck trecken; ſoo ſullen wy ſoodanige geſwellen met de eerſte vervoegen, ende houden voor de derde ſoorte van gheſwellen; te weten, als de vaſte Deelen uyt haer plaets in een andere ſchieten, ende die doen opgeven.

De ghemeenſte gheſwellen komen uyt de vier vochtigheden die in 't Bloet zijn; andere uyt Water, Wint, en uytreckende Deelen. Uyt het bloedt ontſtaet het Phlegmone, ofte Bloet-geſwel, Vleyſigen Aen-was, Vleyſighe breuck, ende ſwaerlijvigheydt. Uyt Gal, de Roos, Springent-vyer, Hayr-worm, &c. Uyt Slijm, Oedema, ofte kout Geſwel; Uyt ſwart Bloedt, Scirrhus, ofte hart Gheſwel; Uyt ſwarte Gal, Kancker; Uyt Water, Water-hooft, Water-breuck, &c. Maer men vindt groot onderſcheyt in de gheſwellen, die van Waterige vochtigheydt komen,

men, door dien datter dickwils weyachtighe, ſoute, en gallige vochtigheyt onder vermenght is, en daer van ſpruyt Hayr-worm, Schorft, quaet Zeer, &c.

De gheſwellen die uyt vochtigheden voort-komen, maken mede noch tweederley onderſcheyt.

Voor-eerſt, dat ſy niet alle van een alleen, maer van vermenghde groeyen, te weten, van Slijm, maer 't welck Gal, ofte ſwart Bloet by hem heeft, ſoo dat de naeſte oorſaeck eyghentlijck geen eenderhande vochtigheyt en is: maer een mengel-moes van verſcheyde.

Ten tweeden, dat die ſtoffe ſomtijdts in een Vlieſch beſloten leyt. Sulcke geſwellen zijn, Krop-ſweren, oft Konings-Zeer, Meliceris, een ſwere met etter als Honigh; Steatoma, een Speck-apoſteunye, Atheroma, een Pap-apoſteunye, &c.

Van de vochtigheden, die in een ander weſen verandert zijn, groeyen Polypus, een vleyſighen Aenwas in den Neus, het vleyſigh Scheurſel, Ranula onder de tongh, Wratten, &c.

Daer zijn noch geſwellen die uyt quaetaerdighe vochtigheden beſtaen, als Kinder-pocken, Maſelen, Melaetſheyt, Peſt-kole, Klap-oor, &c.

Van de winden komen de Op-blaſinge, en alderhande winderige Geſwellen.

Van vaſte Deelen uyt haer plaets ſchietende, komt het Scheurſel in het Ghemacht, ende in den Navel, als den Darm, ofte het Net daer in-ſchiet, Varix, Kramp-ader, Aneuriſma, ofte uyt-gereckte Slagh-ader.

De Beenderen van haer plaetſe ghedrongen werdende, ſchieten met een gheſwel uyt, in 't Griecks Exoſtoſis ghenoemt; en als de Wervel-beenderen van den Rugh uyt-wijcken, dat maeckt een Bult.

De gemeenſte geſwellen beſtaen uyt de vochtigheden, waerom wy van deſelvige eerſt ſullen handelen. De naeſte oorſaeck van ſoodanigen geſwel, is een vochtigheyt, die eenigh Deel onnatuerlijck doet op-ſwellen. Welcke vochtigheydt, alſoo ſy gheemeenlijck in eenighe hoedanigheydt uyt-ſteeckt, te weten, in hitte, koude, vochtigheyt, ofte drooghte, ſo deelt ſy die hoedanigheyt het deel mede, dat anders gematight zijnde, daer door ongematight wert; het welck veroorſaeckt, datter een ongematigheyt haer met het geſwel vermenght.

3 De vochtigheydt, die de ſwellingh maeckt, wert of allencxkens in het Deel vergadert, of vloeyt daer ſevens in.

De langhſame vergaderinge gebeurt voor-eerſt, ende inſonderheyt door eenigh gebreck, datter in 't Deel is, te weten, als het te ſwack is, om ſijn voedtſel na behooren te verteren, ende te veel overſchot maeckt, ofte dat het ſijn overſchot niet wel en kan quijt werden; het welck wederom gheſchiet, ofte door ſwackigheydt, ofte dat den door-tocht niet vry en is.

Ten anderen, werdt de vochtigheyt allencxkens vergadert in ſeker Deel, als het voedtſel ſelver quaet is; waer door ſoo veel overſchot ghemaeckt werdt, dat de uyt-drijvende kracht 't ſelve niet en kan afſetten, ofte ſoo dick is, dat de nature het niet en kan quijt maken. De ſwackheydt van de kracht beſtaet uyt ongematigheyt der Deelen, ende verſwackingh van de natuerlijcke wermte. De Door-tochten werden verſtopt door veel en dicke vochtigheden; werden toe-getrocken door kouw. En ſpijſe van quade Gijl, maeckt datter veel overtolligheydt groeyt.

De vochtigheyt komt op eenigh Deel te vloeyen (het welck de meeſte oorſaeck van gheſwellen is) ofte van het Deel ſelfs ghetrocken, ofte van een ander daerna toe-gheſonden. Het trecken gheſchiet voor-eerſt door hitte, 't zy dat die gekomen is van ſtercke beweginge, de Son, Vyer, ofte ſcherpe Genees-middelen. Want door die oorſaken de Deelen verhit zijnde, trecken uyt het vordere lichaem de vochtigheden na haer toe, ſelver oock al iſſer gheen overvloet: doch ſoo veel te meerder, alſſer overvloet is.

Ten anderen werden door na-trecken van vochtigheden, noch uyt pijn, gheſwellen verweckt. De pijn treckt na haer, niet uyt haerſelven, maer uyt wat anders, te weten, om drie oorſaken. 1. Om dat de nature, dewijlſe een pijnigh Deel ſoeckt te hulpe te komen, daer na toe ſendt met kracht ende overvloedigh bloedt ende geeſten, ende alſo het Deel te ſeer vervult. 2. Het pijnige Deel wert van die overvloet, door de nature daer geſonden, verhit; waer door het daerna, van weghen de hitte, te meerder treckt. 3 De pijne, verſwackt de Leden. Nu de Leden verſwackt zijnde, al is 't datſe niet en trecken, ſo ontfangen ſy dapper, en konnen niet wederſtaen, ofte teghen-houden, 't gene datter van alle wegen in-vloeyt.

Ten anderen beſtaet een gheſwel uyt Sinckinge, wanneer eenige vochtigheden uyt het een Deel in 't ander over-gheſonden werden, al is 't datter gheen treckingh en is. Want alſoo elck Deel niet alleen en heeft een kracht van na hem te trecken dat hem aenghenaem is: maer oock een kracht, om 't gene overigh, ofte tegen is, van hem te ſtooten; ſoo is 't dat een ſterck Deel, door overvloet, ofte hoedanigheyt der vochtigheden, overlaſt, ende geprickelt zijnde, 't ghene dat hem onnut is, ofte moeyelijck valt, na een ſwacker uyt-ſmijt. In het welcke, indien het niet en verteert, ofte uyt en waeſſemt, wert wederom na andere gheſonden, die noch ſwacker zijn, tot dat het ten laetſten komt tot het ſwackſte, 't welck hem van de ontfangene vochtigheden niet en kan ontlaſten: alwaer ſy dan blijvende, als opgepropt, by een ſteken, ende allencxkens vermeerderen. Even-eens, gelijckmen ſiet, dat de Schollen-

Ys,

Ys, als ſy in haer drijven geſteut werden, en ergens teghen ſteken, op malkander ſchuyven, ende alſoo een hooghte maken.

Om dan een Swelling te veroorſaken door over-ſenden, daer toe wert vereyſcht een ſtercker Deel dat ſent, een ſwacker dat ontfanght, ende weghen, door dewelcke de vochtigheden haren loop nemen.

De deelen ſenden over, als de ſtercke kracht ge-prickelt wert, door de menichte, ofte hoedanigheyt der vochtigheden tot uyt-ſtooten. Want indien de Nature niet geprickelt en werde, ſy en ſouden haer niet ſtellen om uyt te ſtooten, ende by aldien ſy niet ſterck en was, ſoo en ſoude ſy niet konnen uyt-ſtooten. Waer toe oock helpen uytwendighe oor-ſaken, die het vloeyen verwecken; te weten, ſoo hitte, die de vochtigheden doet ſmelten, ende drif-tigh maeckt; als kouw, die met toe-trecken deſelve neder-druckt; ghelijck in de Sinckinghen breeder is aenghewefen.

De vochtigheden, die elders van daen vloeyen, werden ontfangen van de ſwacke ende de gereetſte deelen. Want de ſterckſte ſenden altijdt, dat ſy over hebben, na de ſwackſte.

Swacke Deelen werden hier verſtaen, die, oft van naturen, ofte daerna eenigh ghebreck ghekreghen hebben, ofte van beginſel ſoo geſchapen zijn, datſe lichtelijck het overſchot van andere deelen konnen ontfangen, gelijck daer is de Huyt, ende de Klieren, die los ende ydel zijn. Want de Nature, om voor-name en edele deelen voor ongeval te beſchermen, heeft in het menſchelijcke lichaem eenighe ſwacke gheſtelt, in dewelcke de voorname deelen, wanneer ſy met vochtigheden overladen zijn, haer konnen ontlaſten. Hier van loſt het Herte haer overtol-ligheydt onder de Oxelen, de Herſſenen achter de Ooren, ende de Lever in de Lieſſen: alle de deelen, ende Leden haer drooge, ende vochtige vuyligheyt door de Huyt.

De gereetſte deelen, om de Sinckingen te ontfan-ghen, zijn de ghene, die aen de uyt-gevende deelen vaſt zijn, ende de Wegen, waer door de vochtighe-den vallen, wijt open hebben, ende de ghene, daerſe wederom uyt ſouden moeten, nauw ofte gheen; ofte oock dat ſy leegh ſtaen, ende onder de ghene, die toeſenden.

De weghen, door dewelcke de Sinckingen vallen, zijn ofte verholen, ofte openbaer. Want alſoo ons lichaem, ghelijck Hippocrates wel ſeydt, door-vloeyigh is, ſo loopen ſy oock van 't een deel in het ander, door verhole wegen. Aldus ſackt in de Wa-ter-ſuchtige het water uyt den Buyck door heyme-lijcke wegen in 't Gemacht, ende de Beenen. Maer meeſtendeel loopen de vochtigheden, die geſwellen veroorſaken, door open wegen, als daer zijn Aderen ende Slagh-aderen.

Wat belangt het onderſcheydt van de geſwellen, dat hebben wy geſeydt, genomen te werden van de vochtigheden, die deſelve veroorſaken: ende dat ſommige ſuyver, ſommighe gemenght zijn.

4 Om nu te komen tot de Ken-teyckenen: Ofte eenigh gheſwel ontſtaet van datter een deel, ontle-det, ofte uyt ſijn plaets is, ſtaet licht te kennen; ende ſulcks niet zijnde, ſoo machmen wel beſluyten, dat de Verheving van vochtigheden voort-komt. Nu, ofte het door vergaderingh, ofte in-vloeyen ghe-groeyt is, wert aldus onderſcheyden. 'tGeen door vergaderingh komt, groeyt langſaem ende allengs-kens, ende en beſlaet ſoo grooten plaets niet, ende daer en is gheen oorſaeck noch teycken van Sinc-kinghen voor-ghegaen. Maer als het geſwel door Sinckingen veroorſaeckt is, dan zijnder geheel an-der teyckenen. Ende alſſer in 't geſwollen deel geen pijn, noch hitte voorgegaen en is, ſulcks beduyt, dat de Sinckinge toegeſonden, maer niet getrocken en is; ghelijck in tegendeel voorgaende pijn, ende hitte van 't deel, te kennen gheven, dat de Sinckinge daer in ghetrocken is.

Wat de teyckenen aengaet van de vier *Tijden*, die in de ſieckten, ende ghebreken, ſtaen aen te merc-ken: Het geſwel is in 't Begin, als het deel eerſt be-gint te ſpannen; In ſijn Toenemen, als het hem merckelijck op-gheeft, ende dat de toevallen, die elck gheſwel volgen, vermeerderen. Stilſtant is, als het gheſwel, ende de toevallen op 't hooghſte zijn; Afgang, als de hooghte van 't geſwel, ende de toe-vallen afnemen.

5 Wy komen tot de Voor-teyckenen. Ende voor-eerſt, wat deſelvighe in 't ghemeen aengaet: Van weghen de plaets zijn de innerlijcke geſwellen ghevaerlijcker, als de uytwendighe, ende meer of min na de weerdigheydt, ende 't ghebruyck van het deel. Hoe het geſwel grooter is, de ongematigheyt, daer by-gevoeght zijnde, heviger, ende de vochtig-heydt, die 't geſwel maeckt, arger, ſo veel te ſwaer-der valt het om te ghenefen; maer hoe de vochtig-heydt, die 't geſwel veroorſaeckt, ſachter is, hoe het lichter, ende beter te helpen is. Doch alderlichtſt verdwijnende windige geſwellen. Alle geſwellen, die uyt vochtigheyt beſtaen, indienſe niet te rug en ſchieten, 't zy van ſelfs, ofte door middelen, eyndi-ghen op vierderley manieren, te weten, door onghe-voeligh uytwaeſſemen, door verſweren, als de voch-tigheydt, die de ſwellingh maeckt, tot etter ghe-bracht wert, door bedervingh, als de gematigheydt van het Deel, ende d'ingheboren warmte van de quade vochtigheydt overwonnen, ende bedorven wert, ende door verharding, als de vochtigheydt in 't gheſwel verſtijft, ende verhardt.

Sachte ſwellingen zijn goet, rauwe quaet, ſchrijft Hippocrates in de 67. Kort-bondige Spreucke van het 5. Boeck. Sachte ſwellingen, dat is, die mede-gheven, en nederſacken, om dat het Bloedt, ofte de

gemengde vochtigheyt, gekoockt, ende verſworen zijnde, verdunt is, zijn goet, als een teycken, dat de nature ſterck, ende de quade ſtoffe daer door in een betere verandert is. Rauwe (ſeydt hy) dat is harde (de makende oorſaeck ghenomen voor het ghemaeckte) zijn quaet. Want harde beteyckenen, dat de ſtoffe noch rauw is, ende in ſommighe gebreken, als Kancker, niet verſacht, noch ghekoockt en kan werden. Eenighe Klap-ooren, die ſacht zijn, laten haer lichtelijck doen verdwijnen: maer de harde hebben gevolgh van de Pocken.

De teyckenen, dat een gheſwel hem tot Sweren ſtelt, zijn pijn, ende kloppingh in 't geſwollen Deel, ende daer by de Koortſe, ghelijck terſtont breeder, volgens de Kort-bondige Spreucke van Hippocrates, ſal verklaert werden. Als eenigh gheſwel, het zy van buyten, ofte van binnen, door-breeckt, daer op volght ghemeenlijck qualijckheydt, ofte flauwte, om dat met de etter oock de natuyrlijcke warmte, ende geeſten uyt-berſten, ende vervliegen. Sulcke geſchiet van buyten alleen, wanneer dat de etter in groote menichte gelooft wert. Maer de geſwellen, die van binnen door-breken, al en zijn ſy ſoo groot niet, in wat Deel, dat de etter valt, verweckt ſeer quade toevallen, Schudden, Walghen, Braken, Flauwigheydt, Suyſſelingh. Ende deſe al te ſamen, ofte ſommige in 't byſonder, na den aert, ende menichte van de etter, ende de weerdigheydt van het Deel, daer hy door-breeckt. Ontrent de Zenuwen, ende zenuwachtighe Deelen, maeckt hy Schudden, ende Beven; by de Maegh, Walghen ende Braken; by de Krop van deſelve, ofte ontrent het Herte, Flauwigheydt, Beſwijmingh, kout Sweet; by de Herſſenen, ofte dat de etterighe dampen van onderen opſtijghen, Suyſſelingh, ofte Swijmelingh in het Hooft.

De teyckenen van aenſtaende bedervinghe, zijn, als het Deel blauw ofte bruyn werdt. Teycken dat het begint te verharden, is het minderen van 't geſwel, dat het verharden toe, ende aen-neemt, de vermeerderingh. Teycken van te rug te ſchieten, is, dat het gheſwel ſchierlijck vermindert, het welck, by aldien het komt door inwendighe oorſaeck, altijdt quaet is, 'ten zy dat de te rug-ſchietende ſtoffe, door eenighen wegh ontlaſt wert. Op het te rug-ſchieten van de ſtoffe volcht een Koortſe, indienſe te voren daer niet gheweeſt en is, ende daer geweeſt zijnde, ſoo vermeerdert ſy, ende dan volgen andere quade toe-vallen, uyt het in-houden van de ſtoffe.

De beſte manier van ſcheyden der geſwellen, geſchiet door Verdwijnen, daer aen door Verſweren. Maer quaet is't, dat de geſwellen Verharden, alderquaetſt dat een Deel Verderft.

6 Het aenwijſen van de Geneſinge der geſwellen, wert ghenomen van de naeſte oorſaeck, Want die wech zijnde, ſoo vergaet het geſwel terſtont.

Indiender een onghematigheydt by is, ſo ſalmen heete gheſwellen verkoelen, koude verwarmen, vochtighe op-drooghen, drooghe vervochtighen. Want ghelijck alle ſieckten door teghen-ſtrijdende middelen geneſen, ſo moet oock noodtſakelijck de ongematigheyt door tegen-ſtrijdende ongematigheydt tot matigheyt gebracht werden. Dan in deſe veranderinghe en dient niet alleen gelet op dien teghen-ſtrijdt in 't ghemeen, te weten, dat de hitte de kouw tegen is, ende de vochtigheydt de drooghte: maer men moet oock acht nemen op den trap van die ſtrijdigheyt, ende ſijn beſt doen, om, ſo veel moghelijck is, wel te ondervinden, op hoe veel trappen het Deel van den natuyrlijcken ſtant afgheweken is, ende dan teghen den ſelven juyſt een recht ſtrijdtmiddel ſtellen. Daer toe ſullen wy inſonderheydt komen, in 't overleggen, wat gematigheydt elck Lichaem, ende elck Deel ghehadt heeft, eer het in gebreck viel. Want 't ghene dat veel vervallen is van den natuyrlijcken ſtant, vereyſcht ſtercker Heelmiddelen; ende in teghendeel, dat weynigh van den natuyrlijcken ſtant afwijckt, moet met ſlappe geholpen werden. Waer uyt wy deſe regulen trecken. Voor-eerſt, alſoo een gebreck, dat veel van de natuyrlijcke ghematigheydt vervallen is, ſtercker middelen vereyſcht, ſoo volght, dat een heet ghebreck, komende in een lichaem van naturen koudtachtich, met ſtercke kouwe middelen moet verjaeght werden. Ende een kout ghebreck in een heet lichaem met heeter. Dat een vochtigh ghebreck in een droogh, ende hardt lichaem dapper verdroogende middelen vereyſcht: een droogh ghebreck in een vochtigh, ende ſacht lichaem, ſterck-verdroogende. Wt den anderen regel, die aenwijſt, dat in gebreken, die weynigh wijcken van de natuyrlijcke ghematigheydt, ſlapper middelen moeten ghebruyckt werden, volght; Dat een heet ghebreck in een heet lichaem, ſlapper kouwe middelen vereyſcht; een kout in een kout lichaem ſlapper hitte; een vochtigh in een vochtigh ende ſacht lichaem niet ſterck-droogende; een droogh ghebreck in een lichaem, dat van naturen droogh ende hardt is, heeft van nooden Heel-middelen, die niet te vochtigh en zijn.

Hier moet voor-al gelet werden op den aert en de nature van het Deel, dat onghematight is, ende overleydt niet alleen hoe verre het van de natuyrlijcke ghematigheydt geweken is: maer oock wat ander eyghene, ofte byſondere hoedanigheden het ſelve van naturen heeft, alſoo daer veel aen ghelegen is, ofte het gebreck een Zenuwe bevanght, ofte Vleyſch, ofte een Oogh, ofte een Hant onſteken is. Want al is't, dat eenigh ghebreck, ghelijck onghematigheydt, alleen vereyſcht verandering door teghen-ſtrijdende middelen; ſoo heeft het evenwel, van

van wegen dat het is in ſulcken, ofte ſulcken Deel, van nooden, niet alleen een bepaelt, ende tot ſoodanighen Deels ghematigheydt bequaem middel; maer oock noch, dat het mede in andere dinghen over-een-komt met den aert, ende de nature van het Deel. So en wil een Scheen, niet wel vettigheyt verdraghen, een Oogh gheen ſcherpe, ende ſeer bijtende dinghen.

In 't wech-nemen, ende veranderen van d'ongematigheydt, ſtaet noch te letten, op 't gene Galenus vermaent, dat lichte veranderingen in 't heelen vallen, in gebreken, die uyt hitte ende koude beſtaen, om datſe met de krachtighſte hoedanigheden verbetert werden. Soo noemt oock Ariſtoteles, hitte ende koude, de werckende hoedanigheden. Qualijcker ghenesen de gene, die in vochtigheydt ende drooghte zijn, om dat haer behulp geſchiet door ſwacker hoedanigheden, inſonderheydt alſſer vervochtinge vereyſcht wert. Daerom heeft een droogе ongematigheyt veel langer tijdt van doen, om te geneſen. Want 't gene in geſonde den ouderdom is, dat is de drooge ongematigheydt in een ſiecken. Dan de tijdt van hitte, ende koude te verdrijven, is by-na gelijck, maer de ſekerheydt ongelijck. Want, indien de Deelen, die rondt-om ſtaen, het gene, dat verkoelt moet werden, niet geheel ſterck en zijn, ſoo iſſer vrees, datſe door de kouw ſullen komen te beſchadigen. In d'andere twee hoedanigheden van vochtigheyt ende droogte is gelijcke ſekerheyt.

Hier-en-boven vermaent Galenus noch, dat in de Deelen die diep leggen, acht genomen moet werden op de diepte. Want indienmen op deſelve alleen gebruyckten ſulcke Heel-middelen, die de ongematigheydt maer even vereyſcht, ſoo ſouden ſy veel te ſlap weſen, als ſy tot die plaetſe quamen. Derhalven moeten ſy, na dat de diepte haer ſtreckt, ſoo veel ſtercker genomen werden.

Om dit te beſluyten, in 't wech-nemen van d'ongematigheydt, die by eenigh geſwel is, en moet niet alleen gelet werden, dat ſulcks geſchiet door tegenſtrijdende middelen: maer oock op de *Natuyre*, *Gematigheydt*, *Werckinge*, *Plaetſe*, ende *Gevoelen* van het Deel dat geſwollen is.

Nu wat belangt het Wech-nemen van de Oorſaeck. Staet te letten, of het geſwel al volkomen is, ende niet meer toe en neemt, ofte dat het noch al grooter wert. Want als 't geſwel nu al geheel volbrocht is, ſoo heeftmen maer te ſien op de naeſte Oorſaeck, ende om die wech te nemen. Maer als 't geſwel noch groeyt, ſo moet mede gelet werden op de voorgaende Oorſaeck, ende andere verdere, die oock dienen wech-genomen. Het welck inſonderheyt te doen ſtaet, als 't geſwel gekomen is door toevloeying van vochtigheden. Want in ſoodanigen geſwel moet de toevloeyingh ſelve tegen-gehouden, ende alle d'oorſaken van deſelvige belet werden. De Toevloeying wert belet, met wech-nemen van de vloeyende vochtigheydt door Ader-laten, af-ſetten, ofte elders te verleyden: het welck geſchiet, ofte door trecken na tegen-gelegene Deelen, ofte met den loop van de vochtigheden, onderweegh te ſteuten, ofte van het beſchadigde Deel te ſtooten, ofte na het naeſte te doen loopen. Nu de oorſaken van de toevloeying werden wech-genomen, indien al de dingen, die het toeſenden, ofte trecken, waer door wy gheſeydt hebben, dat de Sinckinghe veroorſaeckt, wech-genomen werden. Het toe-ſenden gheſchiet, als of het gheheele Lichaem, ofte ſeker Deel, van veelte der vochtigheden, ofte hoedanigheydt, ofte van beyde geprickelt zijnde, 't gene, dat moeyelijck valt, ſtoot na een ander Deel, 't welck ſwacker, ofte leeger is. Derhalven ſalmen het ghene, dat, ofte het geheele Lichaem, ofte ſeker Deel moeyelijck valt, met Laten ofte af-ſetten, ofte alle beyde, wech-nemen; ende de Deelen, die de quade vochtigheden maken, ofte vergaderen, ſtercken, ende van de verſtoptheydt verloſſen. Het trecken geſchiet door hitte, ofte pijn: daerom moetmen de pijn ſtillen, ende de hitte, door verkoelende dinghen, matigen. Maer indien de ſtoffe van het geſwel allengskens vergadert, ſo dient de oorſaeck van 't vergaderen, het zy dat het door des Deels onghematigheydt, ofte anders komt, wech-genomen.

Maer het gene dat nu alreede van 't geſwel gemaeckt is, wert geholpen met wech-nemen van de vochtigheydt uyt het Deel, dat gheſwollen is. Sulcks gheſchiet, ofte dat de vochtigheydt in een ander Deel gebracht, ofte uyt het Lichaem ontlaſt wert. Sy wert in een ander Deel gebracht, ofte door te rugh-drijvende middelen, ofte door treckingh, 't welck geſchiet met pijn, hitte, ende van wegen de ydelheydt, ghelijck in 't Koppen. Maer de rugh-drijvende middelen hebben alleen plaets in ſtoffe, die noch niet vaſt in het Deel gehecht en is, maer in haer vaten, 't zy groote, ofte kleyne, ofte oock daer buyten, noch vloeyende is; als mede, die niet al te dick, ofte te taey en is, om ſoodanighe middelen te konnen teghen-ſtaen. In welcke ghelegentheydt het te rug-drijven gheen plaets en heeft. Nu dat de te rug-drijvende middelen, beletten het vloeyen van de vochtigheden in eenigh Deel, ofte van de gene, die al in-ghevloeyt zijn, noch driftigh blijven, ſulcks gheſchiet door koude. Derhalven zijn alle te rugh-drijvende middelen kout van aert. Die kouwigheydt is ſomtijdts gemengt met drooghte, ſomtijts met vochtigheyt. Waer uyt komen tweederley ſoorten van te *Rugh-drijvende* middelen, een kout ende waterigh ofte vochtigh, een ander kout en droogh, ende van aerdachtighe ſtoffe, het welck eygentlijck t'ſamen-treckende genoemt wert. En de gene, die ſoodanigen dicke, en aerdachtige ſtoffe

hebben, ende wrangh ende treckende zijn, ſtooten alder-krachtighſte te rugghe. Want het Deel geweldigh toe-treckende, wringen ſy de vochtigheyt, daer in zijnde, uyt. Andere, al is't datſe ſoo ſterck niet te rugh en ſtooten, ſoo ſluyten ſy ſelve de openingen, ende drucken het dunſte daer uyt.

7 De ſtoffe werdt uyt het Lichaem gheſuyvert ofte ghevoelijck, ofte onghevoelijck door de ſweetgaetjens. Als de ſtoffe niet al te veel en is, noch al te dick, ende het boven-ſtaende Deel ydel, ſo moetmen die ongevoelijck doen verdwijnen. Maer indien de ſtoffe, diemen wil doen verdwijnen, hardtachtigh is, ſoo moet ſy eerſt verſacht werden, om bequamelijck door de ſweet-gaetjens te konnen uytwaeſſemen. Dan als ſy in het gheſwel te veel, ende te dick is, ende het boven-ſtaende Deel te vaſt, ſoo moet het gheſwel ghevoelijck gheopent werden.

Maer dewijl dit alles aen te mercken is in Bloet-gheſwellen, waer van wy in het volghende Capittel ſullen handelen; ſoo ſtaet hier alleen te ſpreken van het ghene na den Grieckſchen naem *Apoſteuny* ghenoemt wert.

8 Het ghebeurt dickwils dat de ſtoffe van het gheſwel niet en kan ongevoelijck verdwijnen, maer komt te veranderen in een andere ſtoffe, ende te vergaderen in een byſondere plaetſe. Ende al gheſchiet ſulcks meeſt in Bloet-gheſwellen, ſo veranderen oock niet weynigh andere geſwellen metter tijt in Apoſteunen. Want al is't, dat de etter alleen van Bloedt komt, evenwel, indien oock in andere gheſwellen de ſtoffe, die oorſaeck is van onſtekinghe, niet en kan tot onghevoelijck verdwijnen gebracht werden, de Nature, die noyt ſtil en ſtaet, inſonderheydt gheholpen zijnde door de hitte van de Heel-middelen, en voornamelijck alſſer wat Bloet mede ghemenght is, verandert het ſelve in yet etter gelijck, ende dat wort na den aert van de vochtigheyt metter tijdt verſcheydelijck verandert, ende van de vaſte Deelen gheſcheyden, ende in een holligheydt vergadert zijnde, is eygentlijck een Apoſteuny, hoewel dat eenighe Meeſters dien naem geven aen alle gheſwellen.

De gheſwellen rijpen ſommighe raſſer, ſommighe langſamer. Die uyt goet bloet, ende in een vleyſich Deel groeyen, werden lichtelijck rijp. Maer die van andere vochtigheden, ende noch ontrent de lidt-maten, zenuwachtighe, ende ſwacke Deelen, ende dewelcke weynigh natuyrlijcke warmte hebben, gheleghen zijn; komen ſwaerlijck tot rijpen. Oock iſſer van weghen de verſcheydenheydt der vochtigheden groote verſcheydenheydt der ſtoffe, die in de Apoſteuny vergadert werdt. Goet bloedt brengt goede etter voort; andere vochtigheden, yet dat de etter nadert, groen, geel, of van andere verwe, oock dat ſcherp, ende ſtinckende is. Want de nature, als ſy de onnatuyrlijcke ſtoffe, niet en kan doen verdwijnen, ſoo ſcheydtſe deſelvighe van de vaſte Deelen, ende ſoo geſcheyden zijnde, vergadert die in een plaets by malkander, ende koockt deſelvige aldaer, ſoo veel als den aert van de ſtoffe toelaet. Waer van een groote verſcheydenheydt in de Apoſteunen ghevonden werdt. Want men ſpeurt niet alleen in deſelvighe etter, maer oock ſtoffe, die Pap, Honich, Wijn-moer, Droeſſem van Olye ghelijckt. Somtijts mede een ſwaerlijck ſtinckende geel ſlijm, als oock 'tghene Hayr, Nagels, Been, Steen, Hout, Wormen, Kolen, Schelpen uyt ſchijnt te beelden. Daer werden oock ſomtijdts Wormen, ende kleyne Beesjens in de Apoſteunen ghevonden. Soo ſchrijft Philoxenus, dat hy ſomtijdts in gheſwellen gevonden heeft, Beesjens, die Muggen, oft kleyne Vlieghjens gheleken. Ende het is voorwaer bekent, dat de vochtigheden van ons lichamen in Wormen, ende verſcheyde andere dinghen konnen verandert werden, ghelijckmen ſiet in de Buyck-wormen. Maer alſſer Kolen, Hout, Schelpen, ende byſonder die gemaeckt ſchijnen, waer in de vochtigheden niet en konnen veranderen, uyt-komen, ſulcks moetmen ſonder twijfel de Toovery toeſchrijven.

Van de Apoſteunen ſtaet oock aen te mercken, dat de ſtoffe, in dewelcke de vochtigheydt, die de Swelling veroorſaeckt heeft, verandert is, ſomtijdts in de holligheydt van 't gheſwel by-een vergadert leydt, ſomtijdts in een byſonder Vlieſch beſloten is, ghelijck wy daerna ſullen ſegghen van een Honich-apoſteuny, Pap-apoſteuny, die, van Iunius, een Speck-apoſteuny genoemt wert.

Dat de vochtigheyt, die het geſwel veroorſaeckt, haer tot Sweren ſtelt, is lichtelijck te kennen uyt de onſtekinge. Alſdan en vermindert het geſwel niet, maer werpt een ſcherpte, ofte hooft op, waer door de ſtoffe haer uytkomſt ſoeckt. Daer is oock meerder klopping, hitte, pijn, ende alle d'ander toevallen vermeerderen. Deſe teyckenen werden in drie Verſſen, die Tagaultius mede by-brenght, beter na de Heel-konſte, als na de Dicht-konſte aldus aengheweſen:

Durities longa, Pulſus, Dolor, & Calor aucti,
Signant pus fieri: ſed factum, Dicta remiſſa,
Sub digitis Vndans, Albeſcens pars, & Acuta.

Hier op ſlaet de 47. Kortbondige Spreucke van het 2. Boeck. *Daer valt meerder Pijn, ende Koortſch, wanneer de Etter ghemaeckt wert, dan alſſe ghemaeckt is.* Daer mede ſchijnt Hippocrates de Heel-meeſters te willen vermanen, dat ſy niet en moeten bekommert zijn, als, tot eenigh gheſwel, pijn, ende Koortſe ſlaet: maer weten, dat het ſelfde van binnen aen het Sweren is, ende haer Sieckten aendienen, dat beyde na het Sweren ſal minderen, ende overgaen. Om dit wel te begrijpen, ſoo ſtaet te weten, datter

(gelijck

(gelijck Galenus oock aenmerckt in't 5. Boeck van de kracht der enckele Ghenees-middelen, op het 5. Cap.) driederhande veranderinghe, ofte kokinge in ons lichaem valt. De eerſte volkomentlijck volgens de nature, te weten, als de ſpijſe in de Maegh tot gijl, ofte die in de Lever tot bloet gekoockt werdt. De twee gheheel onnatuerlijck, als in al 't ghene dat verrot ende bederft. De derde gaet tuſſchen beyde, ende treckt wat na d'eene, ende wat na d'andere. Want de natuerlijcke kokinge beſtaet in deſe twee dingen; dat uyt een bequame ſtoffe de veranderingh gheſchiet, ende dat deſelve van de natuerlijcke wermte wel overwonnen werdt. Maer in de onnatuerlijcke, is de ſtoffe onbequaem by haerſelven, en daer komt by een hevighe, ende quade hitte. Maer de middelbare die het Sweren volght, gheſchiet wel door de natuerlijcke wermte, maer dewelcke niet allegader de overhandt en heeft; die het bloedt, dat in de gheſwellen is, noch goet, noch gheheel quaet zijnde, niet konnende wederom tot ſijn vorighe deught brenghen, verandert in de naeſte ſtoffe, die wy Etter noemen. Nu de reden, waerom dat door het Sweren, Pijn, ende Koortſe verweckt werdt, is deſe: Eer dat het bloedt, door de hitte in etter verandert, ſo moet het, gelijck als in een pot op 't vyer, ſtaen koken; ende derhalven, ghelijck men ſiet in ziedende water, rijſt, ende ſoeckt ruymer plaetſe. Welcke ſpanninge meerder pijn verweckt, ende gevende door de naeſte Slagh-aderen eenige vyerige, ende vuyle dampen na het Herte, veroorſaeckt aldaer de Koortſe. Maer de ſtoffe verſworen zijnde, ſoo ſijght de etter, ofte yet etters ghelijck, neder, ende dan houden de toevallen op, het gheſwel valt ront-om wat in, de pijn ende Koortſe verlaten, de ſpanningh ende hardigheyt verminderen, de Siecke voelt eenighe verlichtingh, ende de hitte neemt in heete geſwellen af, alſoo de ſtoffe in een plaetſe by malkanderen vergadert is, alwaer het gheſwel met een witachtigh verheven hooft uyt-ſteeckt. Men kan alsdan oock, indien met een vingher ofte twee daer op gedouwt werdt, een ſachtigheydt, ende beweging van etter voelen. Hier ſtaet evenwel neerſtigh op te letten, om niet bedrooghen te werden. Want het ghebeurt ſomtijdts, datmen gheen beweging, ofte vloeyingh van etter en kan betreffen, door dien deſelve al te dick is, ofte al te diep leydt, ende het ſwerende Deel, ghelijck onder den Voet, van buyten te hart is. Sulcks heeft de gemelte Hippocrates ſeer wel aen-ghemerckt in de 41. Kortbondighe Spreucke van ſijn 6. Boeck, By dewelcke de Sweringhe in 't lichaem gheen teycken en geeft, ſulcks gheſchiet ofte door dickte van de Etter, ofte het Deel. Maer ſomtijdts verneemtmen yet, dat ſchijnt te vloeyen, al en iſſer gheen etter onder, het welck geſchiet ontrent de Knye, en andere Kneuckels.

Dewijl de etter groeyt, ſoo dient de wermte van het Deel, die het ſelfde koockt, door middelen, die de wermte vermeerderen, ende kracht hebben, om rijp te maken, vermeeerdert, ende moet daerom het rijpen gheholpen, ende de pijn, die daer dan is, geſtilt werden. Maer wanneer daer etter, ofte yet etters ghelijck, gemaeckt is, alſoo het ſelve gantſch tegens de nature is, ende geenſins aen het Deel vereenight en kan werden, ſo dient het uyt het lichaem wech-ghenomen; het welck bequamelijck geſchiet door het openen van de Apoſteuny, 't zy dat die van ſelfs door-breeckt, ofte door de Konſt gheopent werdt. Maer het ghebeurt geheel ſelden, ende niet, dan als ſy weynigh, en gantſch dun is, dat de ſtoffe van de Apoſteuny, komt te verdwijnen.

Om nader te komen, ſo ſalmen voor-eerſt de pijn ſtillen, door ſodanige middelen, als in 't 4. Capittel, van het 1. Boeck beſchreven zijn.

Deſelve hebben oock, als matelijck werm, ende de ghematigheydt van ons lichaem niet onghelijck zijnde, kracht om het rijpen te vorderen. Onder die is wel het gereetſte, Terwen-bloem, ofte Witte-broodt, in Water, ofte Melck, ende Olye gekoockt tot een Pap. Want dat ſluyt de Sweet-gaetjens, houdt de natuerlijcke wermte binnen, ende vermeerdert deſelvige, die dan de overtollige vochtigheydt rijpt, koockt, ende in goede etter (dat is wit, dick, ende eenparigh) verandert. Alderhande Vet, ende inſonderheyt van tamme Dieren, koockt ende rijpt. Want behalven dat het door ſijn vettigheydt, even als den Olye, de ſweet-gaetjens ſtopt, ende alſoo belet datter niet uyt en waeſſemt; ſoo heeft het een wermte, die ons natuerlijcke wermte na-by komt. Doch alſoo alle Vet, ghelijck in 't gemelte Capittel is aen-geweſen, niet even krachtigh en is, ſoo moet het ſwackſte op ſachte lichamen, het ſterckſte op harde gebruyckt werden, volgens 't gene nu geſeyt is, dat de etter-makende middelen de nature van 't lichaem, daer ſy op-gheleydt werden, ſeer ghelijck moeten weſen. Derhalven vereyſchen de Kinderen, Vrouwen, ende alle de ghene die ſacht van lichaem zijn, vochtige; maer die minder vochtigh zijn, hebben plaets in harde lichamen. Het welck oock te verſtaen is van de nature des gheſwels. Tamelijck verwermende, en vochtigh-makende, werden bequamelijcken in onſtekinghen ghebruyckt, maer in kouder geſwellen, dewijlſe die koude vochtigheydt tot geen etter en konnen brengen, ſoo moeten deſelvige eenige wermer middelen by-gevoeght werden. Het welck oock dient waer-genomen in Deelen, die van naturen kout zijn, als oock in oude luyden. Derhalven werden de Etter-makende middelen tweederhande geſtelt; te weten, matelijck werme, ende lijmige; dewelcke men gebruycken moet in heete gheſwellen, als de terſtont aenghewefene: ende de gene, die werm zijn in koude, ende daer het

Deel,of het geheele lichaem kout van aert zijn,bey-de te ſien in 't 11. Capittel van 't 1. Boeck.

Na dat de Etter gemaeckt is,ofte de vochtigheyt in een ſtoffe,etter gelijck,verandert is; ſoo moet het lichaem van deſelvige met den eerſten ontlaſt werden. Want anders ſtaet te vreeſen, indien datter veel etter is, ende diep leydt, dat hy mocht komen te verharden, ofte indien deſelve ſcherp is, metter tijdt, ende, door het op-leggen van werme middelen, noch wermer werden, ende alſoo dieper in-etende, het geſwollen Deel, en de by-leggende be-ſchadigen. So dat ſekerſt is,de Apoſteuny rijp zijnde, indien ſy niet by tijdts van ſelfs door en breeckt, te openen.

Deſe Openinghe moet geſchieden, daer de Apoſteuny, een wit, en ſpits hooft op-gheworpen heeft, om dat de Huyt daer dunſt is; evenwel op de leegſte plaets,ſoo veel mogelijck is,om dat de etter daer te bequamer ſoude uyt-loopen. De openinge wert volbracht, door een Brant-middel, dat van buyten op-geleydt zijnde, de Huyt door-eet, ofte met een Vlijm, diemen Lançet noemt. Door de banck is 't gereeder,ende ſekerder met de Vlijm te openen,als met het Brandt-middel. Want door het Cauſtijck, alſo het een korſt brandt, werdt de openingh, ende dien-volgende het heelen ſoo lange verachtert, tot dat die uyt-valt,'ten zy ſulcx met ſnijden geholpen werdt,verweckt oock in het verſworen Deel meerder hitte, ende pijn, ende verſwackt noch meerder des ſelfs gematigheyt,die te voren door het gebreck al ſlap was; waer uyt dickwils veel quade toe-vallen voort-komen. Dan, ſulcks heeft meeſt plaets in heete, ofte werme geſwellen. Maer in koude,ende die noch niet volkomen rijp en zijn, is een Brant-middel veel beter, als de Vlijm. Dewijl dat het ſelve door de hitte, die het by-brenght, de vochtigheydt noch meerder doet rijpen. Als mede de etter ſoo diep leydt, dat het Lançet ſoo verre niet en ſoude konnen reycken, ſoo is oock beter een potentiael Cautery ghebruyckt. Want als de wegh daer door geopent is, ſo kan deſelvige daerna,om tot de diepte te komen,ſoo wijdt gemaeckt werden,alsmen noodigh vindt.

De openinghe die door het Yſer geſchiet, werdt gedaen ofte met een dat gloeyende,of alleen ſcherp is,te weten,de Vlijm. Het gloeyende Yſer gebruyktmen ſelden, en niet als in kouwe geſwellen,en als de Apoſteuny is in Deelen, die veel en groote Aderen, en Slagh-aderen hebben, om het bloeyen voor te komen. Maer meeſtendeel, en bequaemſt geſchiet het met de Vlijm.

Dewijl nu, op 't openen van groote Apoſteunen, pijn ontſtaet, en veel bloeyen,ende van weghen het uyt-loopen van de etter, als oock van ſchrick, ende pijn,een bangigheyt verweckt werdt; ſoo moetmen daer op letten,dat het door-vlijmen raſch,en met de minſte pijn gheſchiet. Indien men vreeſt voor veel bloeyen, ſoo moetmen gereet hebben middelen die 't ſelve konnen ſtempen met poeyer van Wieroock, Bolus, Draken-bloedt, Granaet-ſchellen,onder Wit van Ey geſlagen, ofte andere, beſchreven in het 13. Capittel, van het eerſte Boeck.

Om de qualijckheydt voor te komen, inſonderheydt in Kinderen, Vrouwen, ende andere, die wat ſchrickachtigh zijn,ſoo dienen gereet te ſtaen Wijn, Azijn,Kaneel-water,ofte andere Hert-ſterckende, op verſcheydene plaetſen in de Genees-konſte aen-geweſen.

Om nu de openingh wel te doen, ſoo moet een Heel-meeſter uyt de Ontledinghe wel kennen den aert van het Deel, hoe de Aderen, Slagh-aderen, Zenuwen, ende Spieren gheleghen zijn, op dat de Aderen, Slagh-aderen niet roeckeloos door-ghe-ſneden werden,ende bloeyen kome te veroorſaken; ofte dat de Zenuwe gerocht, ofte af-geſteken zijnde, groote pijn verwecke, ofte 't ghevoelen van het Deel benemen, oock op dat door het beſchadigen van de Spieren, het Deel van ſijn beweginghe niet berooft en werde. Ja daer dienen oock waer-ghenomen de Veſelen van de Spieren, ende men moet, volgens den draet der ſelviger, het ſnijden doen, en niet over dwers den draet door-ſnijden; want ſulcx ſoude al het werck van het lidt beſchadighen. Men moet oock letten, hoe groot de openingh dient te weſen. Want indienſe al te kleyn gemaeckt werdt, ſoo en kan de etter, inſonderheydt als deſelve heel dick ende grof is, niet uyt loopen: maer is noodigh, datmen daer op douwt, het welck pijn verweckt,en is dickwils oorſaeck van een hardigheydt, waer uyt dan dickwils een Fiſtel, of loopent gat voort-komt. Doch wanneer oock aen d'ander zijde de openingh te groot is, dan blijfter een groot ende leelijck lidt-teecken: daerbeneffens komter te vele lucht in, die de gematigheyt van het Deel, noodigh tot de heelinge,een quade veranderinge,in-druckt. Derhalven ſoo dient de openingh maer ſoo groot ghemaeckt, dat de Etter daer bequamelijck door ghelooft kan werden. En al is 't,dat de openingh een weynigh te kleyn gemaeckt is,ſo kanſe lichtelijck met een ſtuck gedraeyde Spongye,ofte een Gentiaen-wortel gewijt werden.

De openingh gedaen,ende de etter niet veel,ende gantſch rijp zijnde, ſoo maghmen deſelvige met de vingheren ſachtjens uyt-drucken. Dan in overvloet weſende, en is niet dienſtigh haer den vollen loop te geven; maer wel datſe by pooſen, ende allengskens ghelooft werdt. Want ſevens uyt-loopende, ſo ſleeptſe met haer een groot gevolgh van natuerlijcke wermte, ende levend-makende Geeſten, waer op dan gemeenlijck flauwte,en qualijckheyt volght. Soo ſchrijft Hippocrates in de 27. Kort-bondighe Spreucke van ſijn 6. Boeck: Die Etterigh,ofte Wa-

terigh

terigh ghebrandt, ofte geſneden werden, als Etter ofte Water alteſamen gelijck uyt-vloeyt, die ſterven alteſamen. Deſe Spreucke heeft plaetſe, ſoo wel in inwendige, als uytwendige Apoſteunyen, inſonderheyt daer veel Aderen, en Slagh-aderen zijn. Want de etter in de Apoſteuny wat te langh op-gehouden zijnde, eet in, en opent de Aderen en Slagh-aderen, dewelcke door-brekende, beneffens de etter, gelijck nu gheſeydt is, veel levend-makende Gheeſten uyt-gheven, het welck flauwte, ende andere toe-vallen veroorſaeckt.

Na de openingh van 't geſwel, ende in't ontlaſten van de etter, ſalmen in de openingh, tot vorderingh van het Sweren, dat is, om te doen rijpen de quade vochtigheydt, die noch overigh mocht weſen, een Wieck ſteken, met de Salve Baſilicon. En wanneer in't geſwel noch eenige vuyligheyt is, die het heelen, ende groeyen van 't vleyſch belet, deſelve moet gezuyvert werden, indienſe niet veel en is, met Termenthijn onder Honigh van Roſen gemenght, anders met Ung. Apoſtolorum, ende noch grooter zijnde, met Ung. Ægyptiacum, ofte Precipitaet. Daerna, als alles wel geſuyvert is, en valter niet anders te doen, als het verſworen te herſtellen, door Vleyſch-makende, en dan de openingh te ſluyten, door Huyt-makende middelen, alle beſchreven in 't eerſte Boeck.

Het XI. Capittel.

Bloet-geswel,

1 *Sijn benaminge,*
2 *Beſchrijvinge,*
3 *Maniere van groeyen,*
4 *Naeſte, ende vordere Oorſaken,*
5 *Onderſcheyt,*
6 *Ken-teyckenen,*
7 *Voor-teyckenen,*
8 *Geneſinge,*
9 *Maniere van Leven.*

I

Het gheſwel, dat na het Griecks ghemeenlijck Phlegmone, by onſe Heel-meeſters, als mede by de Italiaenſche, ende Françoyſche, ofte Phlegmon ghenoemt werdt, van weghen ſijnen brandt, waerom het oock by ſommighe den naem van Onſtekinge heeft, ofte Swellinge die onſteken is; ſullen wy, om beter onderſcheyt met andere geſwellen te maken, benaminghe geven, na haer oorſaeck, ende heeten 't Bloet-geſwel. Eenige hebben het Swijnpuyſte ghenoemt, en de Hooghduytſchen Entzundungh.

2 Bloedt-geſwel is een geſwel tegen de nature in vleyſige Deelen, ontſtaende uyt bloet, na 't geſwollen Deel te veel toe-loopende, en is derhalven heet, root, geſpannen, pijnelijck, ende kloppende.

3 Om deſe beſchrijvinghe wel te verſtaen, ſal ick wat breeder verhalen, hoe, ende op wat wijſe dit gheſwel groeyt. Een heete Vloet, als ſy op de Spieren komt, ſoo werden eerſt de grootſte Slagh-aderen vervult, ende gheſpannen, daerna de kleyne, ende dan de Aderen. Wanneer het Bloedt in deſelvige vaſt ſteeckt, ende in ſulcken overvloet, dat het daer in niet langher en kan gehouden werden, dan uyt-waeſſemt een deel van het dunſte ende waterighſte door de rocken (die haer onſienlijcke gaetjens hebben) van de Aderen, en een deel leckter uyt de mondekens van de uyterſte kleynſte Aderkens, die in 't vleyſch uyt-gaen. En het Bloet aldus in menighte buyten ſijn natuerlijcke plaets zijnde, ontſteeckt de naeſte Deelen, met pijn, ſpanningh, en kloppinge.

4 Uyt het gene nu geſeydt is, blijckt het onderſcheydt, waer door het Bloedt op tweederley wijſe den naem van Oorſaeck van 't Bloedt-gheſwel bekleet. Want het is de naeſte oorſaeck van weghen, dat het nu alreede in het Deel gevloeyt, ende vaſt is, ende het ſelvige al op doen ſwellen heeft; ofte het is een voorgaende oorſaeck, van wegen, dat het overvloedigh in 't lichaem zijnde, kan na een Deel toevloeyen, ende 't ſelve doen ſwellen. De uytwendige en eerſte oorſaken zijn, of die helpen tot een Bloetmaken, ghelijck daer is ſpijſe van vele ende goede gijl, ledigh leven, en diergelijcke; ofte die het ſelve ſcherper maken, ghelijck al 't ghene verhit, ſcherp voedtſel, gramſchap, waken, te veel ende te ſterck te oeffenen; ofte die het Bloedt na het Deel uytdrijven, ghelijck groote hitte in het Deel ſelve, Pijn van de Wonde, Val, Slagh, Breuck, Ontledinge, en diergelijcke oorſaken; ofte de ſwackigheyt van het ontfangende Deel, met de ſterckte van de gene, die daer na toeſenden.

5 Het Onderſcheydt van de Bloedt-gheſwellen wert genomen uyt de verſcheydenheyt van de oorſaeck, en zijn dien-volghende Wettigh, wanneerſe uyt ſuyver Bloedt alleen beſtaen, Onwettigh, wanneer onder 't ſelve andere vochtigheden vermenght zijn, en hebben dan driederhande onderſcheydt, na de vermenginghe van Gal, het welck genoemt kan werden Rooſachtigh Bloet-geſwel; na 't Phlegma, ofte Slijm, Slijmerachtigh Bloet-geſwel; ende na de vermenginge van ſwarte Gal, Hartachtigh Bloedt-geſwel. Maer als het Bloet van ſijn natuer vervalt, ende in Gal, ofte ſwarte Gal verandert, dan maeckt het een ander ſoorte van geſwel.

6 De Ken-teyckenen van deſe gheſwollen onſtekinghen in 't Bloedt, zijn af te nemen uyt de beſchrijvinge, te weten, hitte, pijn, ſpanningh, roodigheydt, ende kloppingh.

Voor-eerſt werdt hier Hitte verweckt, ende dat om verſcheyde oorſaken. Want het Bloet, 't welck dit geſwel veroorſaeckt, is in ſijn ſelven heet, ende deelt

deelt het Deel, 't welck het ontſteeckt, ſijn hitte mede, ende alſoo door de menighte van het Bloedt waer toe noch wel ſomtijdts eenige grovigheyt by komt, die al de onſienlijcke gaetjens ſoo vervolt, en verſtopt, dat die heete dampen niet wel en konnen verlucht, noch, na behooren, ontlaſt werden, waer door niet alleen de hitte ſeer toe-neemt, maer oock een verrottinghe toe-ſlaet; die wederom dan noch meerder hitte by-brenght.

Het tweede teycken is Pijn, veroorſaeckt ſo door het ſpannen van de menighte des bloedts, als door den brandt, die het ſelvige heeft.

Het derde teycken is Spanningh. Want alſo niet alleen de Aderen, ende Slagh-aderen, maer oock alle de ſelfſtandigheyt van het Deel met de menighte van het bloedt vervult zijn: ſoo werdt alles geſpannen, ende uyt-gereckt, inſonderheydt de Huyt, dewelcke, ghelijckſe om d'ander Deelen leydt, ende vliesachtigh van aert is, ſoo werdt ſy die ſpanningh meeſt ghewaer. Ende al is 't, dat het onſteken Deel van naturen niet hart en is, ſoo werdt het evenwel door die menighte van Bloedt ſoo vervult, ende geſpannen, dat het in 't voelen, den vingher niet en wijckt, maer hart gelijckt.

Ten vierden zijn de onſteken Deelen Root, om dat het bloet ſodanigen verwe aen de Huyt mede-deelt, ende daer en is niet roots in ons lichaem, als Bloet, ende Vleyſch.

Ten vijfden, ende laetſten werdt in de onſteken Deelen een Kloppingh vernomen, ofte een kloppende pijn, dewelcke geſchiet, wanneer de Slagh-aderen op-geheven, ende uyt-geſpannen werden. Alsdan, door dien de Deelen ronts-om, van wegen de ſwellinghe, niet wijcken en konnen, ende dien-volgende de Slagh-aderen drucken, ende van deſelvige gedruckt werden; ſoo komt nootſakelijck door dit ſpannen, en te ſamen drucken, een kloppende pijn te veroorſaken. Dewelcke dan meeſt gevoelt werdt, als de onſtekinghe tot het rijpen gaet. Want alsdan verhit het bloet, en is, (gelijck wy, in 't naetſt-voorgaende Capittel geſeyt hebben) als kokende, waer-om het oock meerder plaets beſlaet, ende het Deel meerder ſpant, waer van daerna de Slagh-ader in 't op-ſlaen harder neder-gedruckt werdt, ende ſy dan oock mede de naeſte, ende om-legghende Deelen neder-druckt.

Hoe het geſwollen Deel zenuwachtiger van aert is, hoe de pijn grooter is, de kloppingh ſtercker, en het rijpen tragher. In tegendeel gaet het in geheel vleyſige Deelen.

7 De Voor-teyckenen van een goede uytkomſt zijn te nemen, wanneer men ſiet, dat de ſtoffe, die de onſtekinghe veroorſaeckt, van de nature overwonnen werdt; het welck gheſchiet als het geſwel ofte vergaet, ende de vochtigheydt onghevoeligh uyt-waeſſemt, ende dat is de beſte maniere van gheneſinge; ofte, 't welck het naeſte is, als de vochtigheyt ſweert, ende in etter verandert. Het is een Voor-teycken van de quaetſte uyt-komſt, als de natuer de ſtoffe niet en kan verwinnen, het welck ghebeurt, wanneer de onſtekinghe, uytwendigh zijnde, verdwijnt, ende na binnen haren wijck neemt; ofte dat de natuerlijcke wermte overwonnen ende uyt-gebluſcht zijnde, het lidt verrot, ende het Kout-vyer krijght, ſoo dat, indien het niet terſtont gheſteut, ofte het lidt afgeſet en wert, het lichaem gevaer van de doodt loopt. Het is oock een quaet Voor-teycken, als het geſwel verhart, ende dat de dunne vochtigheden verdwijnende ende uyt-dampende, de dicke daer in latende, de onſtekinge in een hardigheyt verandert.

Nu, wat hier van te verwachten ſtaet, is af te nemen uyt de vergelijckinge van de natuerlijke kracht met de ghebreckelijcke oorſaeck. Want indien de vochtigheydt niet heel veel en is, niet dick, niet al te diep ſittende, niet onder een dicke, ende vaſte Huyt beſloten; indien het lichaem niet onſuyver en is, en de nature ſterck, dan maghmen verhopen, dat de vochtigheyt ongevoelijck uyt-waeſſemen, ende het gheſwel alſoo verdwijnen. Maer als de ſtoffe overvloedigh, en dick is, diep, en onder een vaſte Huyt ghepropt, en beſloten leydt; dan ſtater ſweringe te verwachten.

Dat de vochtigheydt na binnen toe keert, is daer aen te kennen, datmen het geſwel ſiet verminderen, ſonder voorgaende gebruyck van de rugh-drijvende middelen.

Dat de natuerlijcke wermte vergaet, werdt daer uyt ghemerckt, dat de wermte, roodigheydt, pijn, ende kloppingh vermindert, blijvende nochtans het gheſwel.

De onſtekinghe vervalt gemeenlijck tot een hardigheydt, wanneer de ſtoffe al te taey, ende dick is, de natuerlijcke wermte ſterck; ofte datter in 't beginſel al te krachtighe (diſcutientia) middelen ghebruyckt zijn, die het dunne verdrijven, en het dicke in-laten.

8 De rechte Geneſinghe beſtaet in 't wech-nemen van de oorſaeck. Dit hebben wy geſeydt van het Bloet-geſwel te weſen bloet, dat tegens de natuer in eenigh Deel ghevloeyt is, ſoo moet dan het ſelve uyt die plaets geweert werden, ende oock belet, dat het niet meerder daer na toe en vloeyt, waer door dan de naeſte, en voorgaende oorſaeck werdt wech-ghenomen. Het vloeyen werdt verhindert, met verhinderen, dat het bloedt niet en groeyt in overvloet, en 't gene overvloedigh is, niet en vloeyt op het ghebreckelijck Deel. Sulcks brenght het Ader-laten te weegh. Want daer door en wert niet alleen de veelheydt van 't bloedt gemindert; maer oock van de gebreckelijcke plaets getrocken; ende is derhalven het Ader-laten een recht Genees-middel

del

del in alle ontſtekinge nauwlijcks immermeer en behoort overgeſlagen te werdē, wanneer het de krachten toelaten. Ia men kan hier wel eenighe andere middelen in 't werck ſtellen, 't en zy dat het Aderlaten voorgaet, en de menighte van het bloet vermindert werdt. Want indien wy te rug-ſtootende middelen gebruycken in een vol lichaem, zo ſtaet te vreeſen, dat de vochtigheydt in geen andere Deelen bequamelijck konnende ontfangen, en geherberght werden, met gewelt eenige plaets ſal overvallen. En verdrijvende dingen, alſo ſy werm zijn, indien ſy op een vol lichaem geleydt werden, ſo is mede te vreeſen, datter meerder na toe ſal trecken, als vervliegen. Daerenboven en ſtreckt dit Laten niet alleen tot ontlaſting, maer ook om de vloeyende vochtigheden te revelleren, en van haren loop na't ontſteken Deel af te trecken, na het recht regel tegenſtaende, als mede om te deriveren, als de vochtigheydt die noch in het Deel niet en is, maer alleen ſijnen loop daer na toe geſtelt heeft, te verleyden. En al is het oock, dat de ontſtekingen haren oorſpronck inſonderheydt hebben van het bloedt, zo geven daer toe dickwils oorſaeck de quade, voornamelijck heete vochtigheden. Want als de nature van deſelvige geprickelt wert, ſo ſoeckt ſy haer van deſelvige te ontlaſten: dan dewijl ſy ſulcks niet doen en kan, 't en zy datſe met eenen daer bloedt na toe ſendt, en datter oock door de ſcherpe vochtigheydt in dat Deel komende, pijn verweckt werdt, zoo geſchiet daer een toevloeyingh van bloedt, en wert alzo tot een ontſtekinge ghebracht. Derhalven is goet, dat in ſodanige gelegentheydt mede een Purgatie voor andere middelen gebruyckt wert.

Dit aldus gedaen, ende 't lichaem ontlaſt zijnde, machmen komen tot te rugge-drijvende middelen, die de invloeyende vochtigheden uytſtooten, ende haer geen toegangh en geven tot het beſchadight Deel, en de gene, die in de kleyne Aderkens al hangen, tegenhouden, ende het ghebreckelijck Deel alſoo van overlaſtigh bloet bevrijden. Waer uyt volkomentlijck blijckt dat de rug-drijvende middelen (verhaelt in 't 2 cap. van 't 1 boeck) alleen plaetſe hebben in 't beginſel. Dan in den voortgang moeten ſy vermenght werden met verſachtende, en ontdoende, beſchreven in 't ſelfde boeck, op 't 6 capittel. Want al en vloeyt dan het bloedt ſoo veel niet, dewijl evenwel het ſelvige niet heel vaſt en ſit, zoo kan daer van noch wat te rug geſtooten werden. Nu alſoo van den aert, en ſtoffe deſer Heel-middelen te voren gehandelt is, ſo ſal ick hier alleen dit byvoegen, dat te rug-drijvende, en de onderſcheppende, en tegenhoudende van eenen, en den ſelfden, te weten, van eenen t'ſamen-treckenden aert zijn, en dat ſy maer verſchillen van plaets, op dewelcke ſy geleyt werden. Want de rugh-drijvende leydtmen op de ontſteken plaets, ende onderſcheppende op de weghen, door dewelcke de vochtigheden na het ghebreckelijck Deel toeloopen, om deſelve onderwegen tegen te houden. En werden bequamelijck geleyt op magere Deelen, daer groote en merckelijcke Vaten haer vertoonen, als op, ofte boven de ghewrichten. Gelijck ofte de ontſtekinge in de Handt was, dan ſalmen het onderſcheppende middel leggen op den Carpus, ofte Opper-hant, indien ſy is tuſſchen de Carpus, en den Arm, op den Arm; indien de ontſtekinge is in de Schouder, ſoo ſalmen boven deſelve legghen het Defenſijf: ſoo ſy in de Voet is, boven den Enckel: in het Been, boven de Knye.

Dit is, zo veel het beginſel, en de vermeerderingh aengaet: maer als alles in Statu, ofte ſtilſtant is, dan machmen de ontdoende alleen gebruycken; in het afgaen, deſelfde, en die het Deel voort verſtercken, en dé vordere vochtigheyt opdroogen.

Om nu, tot voorbeeldt, eenige gemenghde middelen, kortelijck by te brenghen, ſoo ſalmen op een Bloet-geſwel dat even begint, een Defenſijf leggen, gelijck hier alleſins gebruyckelijck is. Men kan oock, indien de Vloer niet veel ofte hevigh is, het gheſwel ſtoven, en daer omſlaen het Oxycratum van Water, en Azijn. Dan als het vloeyen ſterck voort gaet, en al een groote plaets begrepen heeft, dan ſoude dat ſchadelijck weſen, inſonderheydt ſoo ſulcks wat te langh vervolght wierde. Soo hebben wy onlanghs geſien, dat daer door den tweeden dagh het Kout-vyer in een been by de Enckel ghekomen was, het welck met geen Pappen alleen, maer met Scherven, en ſcheyden konde tot geneſinge komen.

In 't laetſte van 't beginſel, en het vermeerderen kanmen gebruycken, een Pap van kruym van Wittebroot in Soetemelck geſoden, en daer dan Olye van Roſen, van Dil, ofte van Camillen, met een weynigh Saffraen, onder geroert.

In ſtilſtant ſalmen konnen ghebruycken een Pap van Huemſt-wortels, ofte witte Lelyen, moruw in dick Bier ghekoockt, dan geſtampt, en daer by gemenght Olye, ofte verſche Boter, met wat Lijnzaet-meel, en een Doeyer.

In 't afgaen kanmen een Stovingh, ofte Pap maken van Maluwe, Glas-kruyt, Alſſen, Vier-bloemen, en Boonen-meel.

Dit ſtaet noch van de middelen, die verteren, ofte doen verdwijnen, aen te mercken, Indien de vochtigheyt dicker is, dan dat die ſelfde middelen daer op haer werck ſouden mogen doen, in ſulcke gelegentheyt moet ſy eerſt driftigh, en bequaem tot het verdwijnen gemaeckt werden. het welck geſchiet door verſachtende dingen. Ende dan en dient men niet alleen te laten de verhittende en droogende Heel-middelen, dewijl ſy de dunne vochtigheyt, die in 't gheſwel is, verteren ende doen verdwijnen, ende de ſtoffe die 't gheſwel veroorſaeckt, verharden, ende alſo

alſoo ongeneeſlijck maken : dan men moet oock gebruycken ſoodanighe verſachtende middelen : die matelijck werm zijn, ende met eenen niet en droogen: maer liever vervochtigen, gelijck daer zijn Hoender-vet, Ganſe-vet, Huemſt-wortelen, en van witte Lelyen, Maluwe, Lijnſaet, Ammoniacum &c. Ende aldus komt de ſtoffe, door ongevoelijck uytwaeſſemen, tot verdwijnen.

Maer ghevoelijck werdt de oorſaeck gheloſt met Scherven, ofte Openen, als ſy tot etter ghebracht is. Hier ſtaet wel te letten, ofte de ſtoffe wel kan in etter veranderen, ofte niet. Want als het Sweren voorhanden is, dan en heeft het Scherven gheen plaets. Maer indien de vochtigheyt tot geen etter en komt, ende datter geen hope en is, dat ſy met eenige middelen ſal konnen verdwenen werden, dan, magh men komen tot Scherven, ende Koppen, die diep trecken, oock 't gene, dat hem tot hardigheydt begint te ſetten. So dat ſulcks gantſch niet en dient in 't beginſel ghedaen te weſen ; maer alleen als het lichaem wel geſuyvert is, en 't geſwel ſtil ſtaet, ende niet te vreeſen en is, dat door de pijn, die het Serven verweckt, een nieuwe toe-vloeyingh ſal voort-komen, ende dan ook alleen, alſſer na het gebruyk van andere middelen, noch wat van 't over-geblevene, uyt te trecken is. Maer hier toe ghebruyckt men ſelden het Scherven. Dan de gemeenſte ende ſekerſte geneſinge van een Bloet-ſwel, ofte ontſtekinge is, datmen de ingeſoncken ſtoffe door de verhaelde middelen, doet verdwijnen ; ende als men daer toe niet en kan komen, datmen dan ingaet den anderen wegh, dat is door etter-maken ende door-ſweren, waer van in 't laetſt-voorgaende capittel gheſproken is, ende die in 't 11 capittel van 't 1 boeck zijn beſchreven. Na het ſuyveren, komt men tot toe-heelen, ende vel-maken : ghelijck breeder in de wonden ſal werden aen-gheweſen.

Ende dit alles is geſeyt van een ſuyver Bloet-gheſwel. Maer wanneer de onſtekinghe niet ſuyver en is, ende heelt na den aert van de Roos, Cidema, ofte een hardigheyt, dan moeten daer by vermenght werden Heel-middelen, die met die geſwellen over een komen, met dat beſpreck nochtans, dat de gene, die op het Bloet-geſwel ſien, de over-hant hebben.

9 Wat de Maniere van Leven betreft, Hier dient geſchout heete Lucht: als oock Spijſe die al te heet is, ghelijck Loock, Ajuyn, Wilt-ghebraedt, ende ander Vleyſch, daer Peper, ofte ander Kruyt by ghedaen wert, die mede noch door veelte, noch ſelfſtandicheyt, al te veel voedtſel en geeft, waer dan meerder bloedt ſoude voort-komen : maer moet ghebruyckt werden Soberheydt, ende Koſt, die vochtigh, ende verkoelende is, als door-geſlagen Gerſte, gemenght onder ſlap-gezouten Schapen, ofte Hoender-nat, daer te voren Suyringh, Lattouw, Endivye, ofte onrijpe Druyven in gheſtooft zijn: ofte daer Kruys-beſyen, (na den tijdt) Citroen-ſap, ofte Verjuys by ghedaen is : ende wanneer het bloet, gantſch dun, ende heet zijnde, wat meerder verdickinghe vereyſcht, met Sap van ſuyre Granaet-appelen, en Porceleyne geſtooft, De Wijn is hier gantſch onbequaem, als toe-vloeyingh verweckende, ende het bloet ontſtekende : dan de gene, die haer, door de ghewoonte, van den Wijn niet en konnen onthouden, mogen op haer eten een glaesjen van den dunſten drincken. Andere ſal Gerſten-water, ofte Kleyn Bier beter weſen. Ende om meerder toe-vloeyingh te verwecken, ſtaet wel te wachten, voor ſtercke beweginghe des lichaems, inſonderheyt van het geſwollen Deel, gramſchap, korts aen den eten te ſlapen, by-ſlapen, ende datmen niet geſloten van lichaem en is.

Het XII. Capittel.

VLEYSCH-GESWELLEN.

1 *Swaer-lijvigheyt,*
2 *Oorſaken.*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*
7 *Vleyſighen Aen-waſch ; Sijn begin, groeyen, en af-ſnijden.*

Wy hebben ghehandelt van het ontſteken Bloet-gheſwel, maer het ghebeurt ſomtijdts, dat het bloet, als ſtoffe van het Vleyſch, een algemeen geſwel maeckt over 't geheele lichaem, 't welck Swaer-lijvigheyt genoemt wert, oft in een by-ſonder plaetſe, ghelijck van buyten in eenen Vleyſighen Aen-was, waer van wy terſtont een merckelijck exempel ſullen by-brengen, ende in een Vleyſch-breuck, die hier na onder d'andere ſoorten van Scheurſel ſal beſchreven werden.

1 Swaer-lijvigheydt noemen wy, als het lichaem ſoo dapper aen-neemt, dat het in ſijn werckinghe daer door verhindert, ende belet wert. Soo verhaelt Galenus, in ſijn boeck, van 't onderſcheyt der Siecken, van een, wiens lichaem ſo ſeer uytgegroeyt was, dat hy hem niet en konde verroeren. Ende wy leſen van andere, die in onſe eeuwe drie, vier, ja ontrent vijf-hondert pont ghewoghen hebben, met ſulcken beſwaerniſſe, dat ſy niet alleen haer niet en konden beweghen, maer nauwlijcks den adem halen.

2 De naeſte Oorſaeck van de Swaerlijvigheydt is overtollighh Vleyſch, ende Vet, ſpruytende uyt goet ende vet bloet, in een lichaem, dat van naturen ghematight, ofte werm ende vocht is, ende meeſt door ghebruyck van veel, ende voedtſame Spijſe. Want men ſiet ſomtijts, dat groote Eters wel mager blijven, ende andere, die niet veel en eten, vet werden, het welck aen-komt op de by-ſondere nature van 't

lichaem

lichaem, ende de ghematigheydt der Deelen, die het voedtſel koken, verdeelen, ende aenplacken.

Tot de Swaer-lijvigheydt helpt oock veel, voor uyterlijke Oorſaeck, Ledigheyt, waer door weynigh bloet verteert, ende de overtolligheydt niet uyt en waeſſemt, maer in 't lichaem verblijft, ende het ſelve te overvloedigh groeyſel aen-brenght: als oock gewoonlijcke Loſinge op-geſtopt, ghelijck van Speen ende Stonden: ende in lichamen, die heet zijn, ſoodanigen ſpijſe, die de hitte van 't bloet konnen matigen. Ende daer op ſlaet het gene Galenus ſchrijft, dat de lichamen die wat na de koelte, ende vochtigheyt trecken, vet werden. Het welck Proſper Alpinus beveſtight in ſijn 9 capittel van de ghenees-konſte der Egyptenaers, ſegghende, dat de lichamen der ſelviger, als woonende onder eenen ſeer heeten, en droogen hemel, uyt ſoodanighen lucht heet ende droogh zijn: maer dewijl ſy die hitte, ende drooghte verminderen met geſtadigh water te drincken, met verkoelende Spijſe, ende Badt-ſtoven van werm Water, ſo uyter maten Vet werden, dat hy nerghers ſoo veel gantſch vette Mans gheſien en heeft, als in groot Cayro: alwaer vele grooter, ende dicker Borſten hebben, als de grootſte van andere Vrouwen.

3 De Ken-teyckenen wijſen haer ſelven: alſo de Swaer-lijvigheyt met de oogen geſien wert.

4 De Voor-teyckenen vereyſſchen meerder onder-richt: Swaer-lijvigheydt, ende overtolligh Vet ſluyt de Vaten, benauwt de Borſt, ende dien-volgende den Adem, waer door ſommighe ofte ſchierlijck komen te ſticken, of altijt door de banck ſo lang niet en leven, als de matigh dunne, of magere. Soodanige zijn oock veeltijdts onvruchtbaer, om dat haer beſte Bloet, tot Vleyſch, en Vet vergaet, ende het overige ſap en waterachtigh is, gelijk den Arabiſchen Avicenna ſchrijft, 4. 7. 4. 5. Ariſtoteles in ſijn 1 boeck, van de Telinge der Dieren op 't 18 capittel, ende in 't 2 boeck van de Deelen der ſelvigher op 't 15 capittel gheeft de ſelfde reden, te weten, waerom dat vette Mans niet en telen, ende vette Vrouwen niet ſwanger en werden, dewijl het zaet ghemaeckt wert uyt het ſuyverſte Bloet, ende dat, ſeyt hy, het vetſte van 't Bloet, het welck in zaet moſt veranderen, allegader tot Vet gaet. Op de Vrouwen ſtelt Hippocrates noch een ander oorſaeck, in de 46 Kort-bondighe Spreucke van ſijn 5 boeck: De gene, die onnatuerlijk dick zijnde, niet en ontfanghen, in de ſelfde wert de krop van de Lijf-moeder ingedruckt, ende ſy en dragen niet, voor al eer ſy dun werden. De reden geeft Hippocrates ſelve in ſijn boek van de Vrouwe-ſieckten: Als ſy onnatuerlijck dick werden, dan en ontfangen ſy niet. Want het dicke Net, leggende op de krop van Lijf-moeder, druckt het ſelve ſo, datter niet ontfanghen kan werden. Het welck niet en betert, als wanneer door af-gaen van die ſware vettigheydt, de wegh een meerder openingh krijght, ende daer door het zaet ſcheut kan hebben.

5 Al is de groey ſeer qualijck geheel te benemen, ofte, alſulcks met kracht van ſtercke geneeſ-middelen ſoude gedaen werden, het een quaet op het ander ſoude volgen: ſoo kan evenwel deſelve ten deele geſteut, ende tegen gehouden werden, door middelen, die het weelderigh groeyen van 't Bloet verminderen, gelijck zijn twee-drie-mael 's jaers Aderlaten, en Koppen, in de ghene die het ſuyver Bloet Swaer-lijvigh maeckt: maer die met weynigh Bloet dapper Vet zijn, gelijck ick dickwils geſien hebbe in ontledene lichaemen, is betre, alle maent te ghebruycken Pillen Ruffi een Vierendeel-loot, met een half ſcrupel Salpeter; ende alle morghen een roomer Alſſenwijn, daet Water af-drijvende kruyden, beſchreven in 't 21 capittel der Geneeſ-konſte, van 't 1 Deel, op geſtaen hebben. Galenus prijſt ſeer het wrijven met ſcherpe doecken. Ende Plinius verhaelt in 't 11 boeck van ſijn Nat. Hiſtorye op 't 37 capittel, dat de ſoon van L. Aronius, Romeynſche Borgemeeſter, 't Vet af-getrocken is, met verlichtinge van 't lichaem, dat te voren door den laſt, onbeweeghlijck was geweeſt. Dan dit en ſal om de wreetheydt niet licht van yemant na-gevolght, noch, om het gevaer, van een geneeſ-heer aen-geraden werden.

6 In deſe gelegentheyt komt het meeſt aen op een goede Maniere van Leven. Voor-eerſt dan ſullen de Swaer-lijvige, haer, ſoo veel mogelijck is, des Somers begeven in heete Lucht, alſoo deſelve niet alleen het Bloet, ende Vet verdrooght, maer oock den grooten etens-luſt vermindert, en het ras vetteren van de ſpijſe wat tegen-houdt. Des Winters is 't oock beter by een goet vyer te zijn, als in de kouw, dewelcke de onſienlijcke tocht-gaetjens ſluyt, waer door dan alles binnen gehouden werdt, en de begeerte tot eten verweckt: het welck ondienſtigh ſoude weſen, alſo de ſoberheyt in eeten, ende drincken hier dapper in achtinge moet genomen werden. Enſulck noch in Spijſe, die weynig voetſel geeft, als Moes-kruyt, die droogh is, als ghedrooghde Viſch; die een open lijf hout, als Pruymen, en ſodanige andere, als in den Schat der Geſontheyt beſchreven zijn. Hier dient de kleynſte wijn, het dunſte Bier, ende hoe ouder, hoe beter dewijl ſelfs oock Azijn daer toe grooten dienſt doet, Soo ghetuyght Fam. Strada in het 8 boeck van ſijn noyt genoegh gepreſen hiſtorye, die hy te Romen van onſe Nederlantſche Oorloghen ghemaeckt heeft, dat de vermaerde krijghſ-helt Chiapin Vitelli, Marck-grave van Cetone, en den Hertoge van Alve by-gevoeght, zijnde boven maten Swaer-lijvigh, ende ſoo Vet, en dick van Buyck, dat hy den ſelven, met een ſwachtel om den hals, moeſt op-ſchorten, en daer in, als in den Oorlogh hinderlijck, verdriet krijgende, ſijn ſelven de Wijn gantſch onthiel, en na al ſijn leven niet als Azijn en dronck: waer door hy rancker werde, ende ſijn lichaem ſeven-en-tachtigh pont afnam, Ledigheyt, en

lange ſlaep moet hier gemijt werden. Maer het lichaem dient door alle Oeffeninge beweeght: ſonder ſelfs het Byſlapen af te ſlaen.

7 Wy komen nu tot den Vleyſigen Aenwaſch, die wonderbaerlijck groot ghegroeyt, ende gheluckelijck gheneſen is. Een Vrouwe, ſwanger zijnde, werde in haer aengeſicht geſlagen met een Oſſen-longe: waer door ſy verſchrickende, haer hant (gelijck der Vrouwen gewoonte is) ſtreeck achter aen haer Dye. Op deſelfde plaets hadde het dochterken, daer ſy van verloſte, elf, of twaelf Puyskens, ghelijck kleyne Wratten, die niet en vergrooteden, als na haer tweede kraem, out zijnde, drie-en-twintigh jaer, tot haren ouderdom van vier-en-veertigh jaer, dat het afgeſet werde. Drie jaer te voren, was in 't geſwel een Peſt-kole geſlagen, en die genezen zijnde, nam het onghelijck meerder toe, als het te voren gedaen hadde. Den hals van deſen Aenwaſch, geheel dick zijnde, (gelijck hier afgebeeldt is) werde ſeer vaſt gebonden, en 's anderendaeghs, door den ervarenen, en loffelijcken heelmeeſter Nicolaes Scavart, met een krom mes, konſtigh afgeſneden, niet ſonder een groote bloetſtortinge (alſo my de Aderen dochten byna de dickte van een pinck te hebben) dewelcke terſtont door Bloetſtelpende middelen, in 't 13 capittel beſchreven, tegenghehouden werde. Soude anders ſonder twijffel onder onze handen doodtgebloeyt hebben. Kreegh evenwel 's avonts de Sprouw, ende werden ydel van Hooft, dan beyde genas; gelijck oock, door gewoonlijcke Heel-middelen allencxkens de plaetſe, daer den aenwaſch, die, niet tegenſtaende ſo veel verloren bloet, noch ſeven-en-twintigh pont woegh. Dit is nu geleden achthien jaer, ſonder dat de Vrouw, die noch leeft, eenigh mangel ſedert gehadt heeft.

Het XIII. Capittel.

Boeſem, *ofte* Holligheyt,

1 *Benaminge, en Beſchrijvinge,*
2 *Oorſaken,*
3 *Onderſcheyt,*
4 *Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge.*

1

Het gebeurt dickwils, dat de etter in een Apoſteuny, het zy dat ſy niet by tijts ghelooſt en wert, ofte datter geſtadigh nieuwe vochtigheyt inſackt, door haer ſcherpigheyt deſelfde ondergraeft, en alſo een holligheyt, ofte diepte maeckt, die by de Griecken daerom *Kolpos*, by de Latijnſche *Sinus* genoemt wert: dewelcke wy, haer beteyckeningh volgende, met den naem van Boeſem alhier ſullen beſchrijven. Want gelijck uyt ons Landt de overtollige vochtigheyt in een Boeſem gemaelt, en dan daerna uyt den ſelfden gelooſt wert: eveneens gaet het met de vochtigheden onſes lichaems, die ghemeenlijck na de ſwackſte, en leeghſte Deelen haren loop hebben, inſonderheyt daer alreede holligheydt is, alwaer ſy dan noch dieper graven, ſonder van buyten, daer het nauwer is, wijder opening te verſorgen.

2 De voornaemſte Oorſaeck van deſe holligheyt is etter, die door verſuym te lange in de Apoſteuny verhouden wert, ofte dat deſelfde, na het uytloopen van de etter, niet genoegh geſuyvert en is. Want als een geſwel aen 't Sweren komt, ende dat de etter al van 't goede geſcheyden, ende wel gekoockt zijnde, niet terſtont uytgelaten en wert, ſoo krijght hy een ſcherpe ende in-etende kracht, waer door hy den wegh, die hem van buyten geſloten is, binnen ſoeckt, en verwijt eerſt de holligheyt daer hy in beſloten is, en, daerna alderhande overtollige vochtigheydt, uyt de naeſte Deelen, en het gantſche lichaem, hem toevallende, is ghedruckt nader, en nauwer plaetſen te ſoecken, die wy Fiſtelen, ende loopende gaten noemen: waer van in 't volgende capittel ſal gehandelt werden.

3 De holligheyt is niet eveneens, maer ſeer verſcheydelijck. Want ſommige valt kleyn, ende kort, andere wijdt ende diep: eenighe gaet recht, andere krom, ende winckelachtigh, ghelijck de Conijns-hollen.

4 Aen de kenniſſe van dit onderſcheyt is veel gelegen, om tot de geneſinge te komen: en die wert gekregen, door het peylen met een Proef-yſer, ofte Waſſche-keersken, ſachtelijck in de holligheydt geſteken.

5 Wat de Voor-teyckenen belanght, die konnen hier, ghelijck in alle ſweringen, voor goet genomen werden, als de etter weynig en goet is, en de plaets ſonder pijn: in teghendeel, als het anders gaet. De holligheydt, die haer om leegh na buyten ſtreckt,

is beter te geneſen, om dat de etter, door ſodanige openingh, lichter kan gelooft werden: maer uyt de gene, die diep nederſackt, en is de etter ſo wel niet uyt te krijgen, en lang in blijvende, krijght een ſcherpigheyt, die in-eet, en de holligheyt allencxkens holder maeckt, en hoe langer, hoe dieper doormijnt, tot dat ten laetſten, aen het uytgeholde, en uytgegraven vleyſch, harde kanten opſlaen, die in loopende gaten veranderen.

6 De Geneſinge beſtaet, ghelijck in wonden, om de afgeweken Deelen te verſamelen, en de holligheyt met Vleyſch te vollen. Voor al-eer daer toe te komen, moet eerſt geſien werden, hoe de holligheydt gelegen is. Indien ſy ſoo ſtaet, dat ſy door de openingh, die alreede is, haer niet en kan ontlaſten, in ſulcken gheval moet onder, ofte aen de weder-zijde een andere ghemaeckt werden, om daer door de vuyligheyt af te laten. Daerna dient de holligheydt ghesuyvert met Wiecken, die beſtreken zijn met Honigh van Roſen, daer een weynigh poeyer van Aloë onder gemengt is, ofte Ung. Apoſtolorum, en, als ſy noch vuylder is, met Ægyptiacum, ofte andere, beſchreven in 't 12 capittel van het eerſte boeck. Doch indien dat de opening te nauw was, en de holligheden te veel, om daer Wiecken in te brenghen, dan ſalmen een ſuyverend af-ſietſel, van de gemelte droogen daer in ſpeuren, als by voorbeeldt, van Alſſen, kleyne Santorye, Ioffrouw-merck, in Wijn geſoden, en daer dan Honigh van Roſen, of de gemelte Salven, na gelegentheyt, onder gemengt.

De holligheydt wel geſuyvert zijnde, wert vorder geneſen, als alle wonden, door Vleyſch toeheelende, ende Vel-makende middelen, aenghewesen in het 14, 15 en 16 capittel van 't 1 boeck.

Het XIV. Capittel.

Fistel, *ofte* Loopent Gat.

1 *Benaminge, en Beſchrijvinge,*
2 *Oorſaken,*
3 *Onderſcheyt,*
4 *Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge.*
7 *Exempel van een verjaerde Fiſtel omtrent de Blaes geheelt.*
8 *Maniere van Leven.*

1

WAnneer de laetſt-beſchreven Holligheydt niet haeſt en komt te heelen, dan eet de etter al verder in, en doorgraeſt haer in verſcheyde wegen niet anders als Pijpen, daerom oock genaemt in het Griecx *Surygx*, in 't Latijn *Fiſtula*, welcken naem mede in andere talen, als oock by ons, met Fiſtel, bekent is, zijnde een holle, lange, diepe, en pijpsgewijſe Sweringe, met harde kanten ronts-om beſet.

2 De Fiſtels, ofte loopende gaten (die wy ſoo noemen, om dat ſy altijdt dragen, en etter geven) trecken haren oorſpronck meeſt uyt de verhaelde Holligheden, ofte ander Apoſteunyen. Want als deſelvige, het zy door onſuyverheyt des lichaems, en overvloet van quade vochtigheden, het zy door onwetenheyt van den Meeſter, te langh onder handen blijven, en niet wel geneſen en werden, ſo geraken ſy, door de in-etende etter, allencxkens dieper, ende hart.

3 Daer is een groot onderſcheyt in de Fiſtelen. Want de een is dieper als d'ander. Sommighe gaen recht in, ſommige ſcheuns en dwers. Sommige zijn enckel, ſommige maken van een begin veel wegen. Sommighe eyndigen aen 't Been, ſommige aen een Zenuwachtigh deel, andere aen Aderen, ofte Slagh-aderen.

4 De Fiſtelen werden mede onderſocht, en nageſpoort, hoe verre haer loop-gaten ſtrecken, door een Prouvet, ofte Proef-yſer. Het welck niet wel in 't werck en kan geſtelt werden, wanneer de Fiſtel te krom loopt. Dan in ſulcken geval, ſalmen een langh ſtucxken Loot nemen, ofte liever een Waſſchen keersken, dat buygen kan, ende 't ſelve in de Fiſtel brenghen. Hier-benevens is het vleyſch, dat ronts-om de Fiſtel ſtaet, bleyck, droogh, hart, ende ſonder, ofte met weynigh pijn, ten ware datſe ontrent een Zenuwe quam. De etter, daer uyt komende, is rauw, en ſomtijts met ſtanck. Offer nu een, ofte meerder holligheden zijn, moet met het Proef-yſer gepeylt werden, ſulcks oock ſomtijts te kennen ghegeven wert door de etter. Want indien datter meerder etter uyt komt, als waerſchijnelijck is, datter in een holligheyt kan groeyen ofte gehouden, ofte indien, als de Siecke ſijn lichaem omkeert, de etter, die te voren in gebleven was, wederom begint uyt te loopen; ſulcks is een teycken, datter meerder holligheden zijn, en dat de Fiſtel dieper in-gaet. Maer indien de Fiſtel veel openingen opgeworpen heeft, dan en kanmen ſo wel niet ondervinden met het Proef-yſer, offer een, ofte meerder Fiſtelen zijn: dan in ſulcke gelegentheyt moetmen eenige vochtigheydt door een van de gaten inſpeuten, dewelcke, by aldienſe door alle de gaten wederom uytvloeyt: ſulcks is een teycken, datter maer een Fiſtel en is. Maer indien deſelve door alle de gaten niet uyt en loopt, alſdan zijnder meerder Fiſtelen. Het welck oock de verwe van 't gene uytloopt, betuyght. Want by aldien de vochtigheyt, die door meerder openingen uytvloeyt, van eenderhande verwe is, ſulcks beteeckent datter maer een Fiſtel en is. Maer indienſe verſcheydelijck geverwet is, dat wijſt meeder ghetal aen. Maer hoe verre dat de Fiſtelen reycken, ende aen wat Deel datſe ophouden, ofte ſteuten, wert aldus bekent: Indien 't gene, 't welck met het Proef-yſer gerocht wert, ſacht is, en d'etter, die het geeft, wit, en veel is, ſulcks beteeckent, dat de Fiſtel alleen door het Vleyſch gaet. Maer als deſelvighe een Zenuwe raeckt, dan valter groote pijn,

wanneer men de diepte na-vorſcht,ende de etter,die daer uytkomt,is wel wit, maer dunder, ende weyniger ; ende de werckinge van dat Deel, daer de Zenuwe na toegaet, valt veel tragher. By aldien de Fiſtel tot het been toe komt, dan valter pijn in 't onderſoecken,ende 't gene, daer het Proefyſer tegen ſtoot, is hart, ende hout tegen, Het welck oock even,en gelijck bevonden wert,indien datter noch geen Caries, ofte bedervinge in 't Been en is. Dan als de verdorventheyt het Been mede aengetaſt heeft,dan wert het in 't aenroepen rouw ende ongelijck bevonden, ende de uyt-vloeyende etter is bruyn,en ſtinckende. Maer wanneer de Fiſtel een Ader, of Slagh-ader komt te raken, ende dat die noch niet door-ghegheten is, dan komter etterige vochtigheyt uyt als gift. Want het bloet door de onſienlijcke gaetjens uytwaeſſemende, wert vermenght met de vochtigheydt van de Sweringe, ende daer van wert het gene uyt-loopt, giftachtigh. Dan als een Ader, ofte Slagh-ader doorgegeten is, ſoo geeftſe ſomtijts bloet uyt : rooder,en al ſpringende,als het uyt een Slagh-ader komt,dicker ende bruynder,uyt een Ader.

5 Wy komen nu tot de Voorteyckenen. Slechte, ende verſſche Fiſtelen, alleen zijnde in vleyſige Deelen, niet diep, in jonge, ende wel-geſtelde lichamen, werden lichtelijcker geneſen: maer beſwaerlijcker,in dewelcke veel Deelen door-ghegeten zijn, welckers gront,door verſcheyden holligheden niet wel te ſticken en is, die dicht aen de voornaemſte leden leggen, in oude luyden, ende die met quade vochtigheden beladen zijn. Ghelijck oock quaet vallen, ende niet alleen ſwaerlijck om te geneſen, maer by na onghenееſlijck, die (gelijck Guido wel ſchrijft) diep, krom, ende veroudert zijn,die bereycken tot de begintſelen van de Spieren,tot Aderen, Slagh-aderen,Zenuwen, Beenderen , Kneuckels , Wervel-beenderen van den Rugh : als oock die geraken tot in de openheydt van de Borſt, ofte den Buyck, ende die komen tot het Inghewant, de Longen, Lijf-moeder, Dermen, ende Blaes. Want ſoodanighe Fiſtelen ofte en konnen de geneeſ-middelen niet verdraghen, ofte deſelvighe en vermogen ſoo verre niet te reycken. Ia daer zijn ſommige Fiſtelen,die niet geneſen en moeten werden, te weten, de gene,die veroudert ſijn, ende verre gelegen van de voornaemſte Deelen, ende door dewelcke de overtollige, ende quade vochtigheden een geruymen tijdt gewent zijn haer te ſuyveren. Want alſo deſelve door haer ontlaſtinge, het lichaem voor vele ſieckten beſchermen, en dienen gantſch niet ghesloten ,ende ſouden gesloten zijnde, als groot ongemack veroorſakende, wederom moeten geopent werden.

6 De Geneſinge der Fiſtelen is tweederley,de eene is recht ende volkomen, dieſe van de gront op met haer oorſaken wegh-neemt, de andere onvolkomen, diemen Palliativa noemt, te weten , wanneer de Fiſtel van binnen verdrooght, ende van buyten toegesloten wert, blijvende niet-te-min noch de holligheydt. Welcke maniere van heelen niet gheheel miſpreſen werdt van Aquapendes, ſchrijvende dat hem deſelve ſomtijdts wel geluckt is, hoewel niet altijts.

Deſe gheneſinghe gaet aldus toe : Na dat het lichaem wel gheſuyvert, ende eene bequame maniere van leven voorgeſchreven is,maeckt men een Wieck, van een nieuwe ſpongye nat in eenigh dapper op-droogende water, gelijck Loogh, Kalck-water, ofte diergelijcke. Want door die middel ſluyt de mont de mont van de Fiſtel, datſe ſchijnt gheneſen te weſen,die oock wel ſomtijts door hulpe van de natuerlijcke wermte gantſch toe-heelt : maer meeſten-tijt ſoo lange alleen toe en blijft, als gheen overtollighe vochtighedē in 't lichaem vergadert en werden. Want wanneer datter wederom eenige vochtigheyt in de holte by een komt,dan gaet de Fiſtel wederom open.

Maer tot de rechte Geneſinghe dient (beneffens een goede maniere van leven, die terſtont ſal werden aen-geweſen, ende na dat het lichaem, door een affettende middel, ofte Purgatye,wel ontlaſt is) ghebruyckt twee-mael daeghs van een dranck,gekoockt in een kan witte Wijn, ofte Water (ſoo daer Koortſche, ofte eenighe hitte by is)van twee onçen geraſpt Palmen-hout, de bladeren van Agrimonye, Weeghbree, Eeren-prijs, Savelboom, ende Paerde-ſtaert, van elcx 1 een hant vol. Ende by aldien vereyſcht wert,dat deſen dranck noch ſtercker zy,ſo kan men, elcke reys,daer onder mengen een half ſcrupel Kreeften-ooghen ; alſoo deſelvige, ghelijck oock den Savel-boom,die in den dranck komt,ſeer bequaem zijn om bedorven Been, Etter, bedorven Aderen , ende diergelijcke, uyt te werpen.

Daer na moet men voor-al ſijn beſt doen,om den Gallus, ofte 't geen rontſom in de Epiſtel wereldt is, wegh te nemen. Maer alſo het op-brenghen van de middelen,om ſulcks te doen,meeſtendeel belet wert, door de nauwe mont, ofte openingh van de Fiſtel,ſo dient deſelvige gewijdt,ende breeder geopent. Sulcx kan geſchieden door Vyer, door Yſer, ofte bequamelijcker, ende ſonder pijn door wiecken van een Spongye,van mergh,van Vlier,wortel van Gentiane, van wilde Wijngaert,van Ariſtolochye,ofte oock van gedrooghde knollen. Want die langhwerpigh, ende voor ſcherp gemaeckt, in de Fiſtel ghebracht zijnde, trecken in haer de vochtigheypt van de Fiſtel, waer door ſy wellende, de openingh allencxkens ſonder pijn wijder maken. Deſelvige Wiecken werden oock ſomtijdts, als de hardigheyt het wijdermaken tegenſtaet, gedoopt, ofte geſtreken met ſulcke middelen, die bequaem zijn om 't vereelde wegh te nemen. Want den uytterlijcken mont van de Fiſtel vereelt voornamelijck, ende eerſt in de Huyt ſelve, als dewelcke lichtelijcken verhart, ende verdunt, dan het Vleyſch, 't welck ſachter is,ende de overtolligheden, ende toe-vloeyende vochtigheyden met minder

ſchade

ſchade ontfanght. Het gebeurt evenwel ſomtijdts, dat oock het Vleyſch ſelve, in de holligheydt, komt te verelen. De vereeltheyt, komt te verelen. De vereeltheydt, die in den mont van de Fiſtel is, kan men ſien ende taſten. Maer de gene, die in de holligheyt ſelve is, moet door het Proef-yſer ondervonden werden. Want wanneer het ſelve daer in gebracht wert, ſoo en iſſer geen ofte luttel pijn, daer en komt gheen bloedt uyt, ende men voelt eenighe hardigheydt, by aldien daer vereeldtheydt is. Maer die niet zijnde, ſowerter door het voelen pijn verweckt, daer komt bloedt uyt, en men verneemt gheene hardigheyt.

Waer nu de vereeltheydt is, daer moetſe van daen genomen werden, 't welck geſchiet, ofte door Heel-middelen, ofte door Yſer, ofte door Vyer. Van de heel-middelen moetmen ſomtijts de ſachtſte nemen, als daer zijn de verſachtende, ende Verdrijvende; ſomtijts ſtercker, ghelijck zijn de Suyverende; ſomtijts de ſterckſte, als de Brandende, allegader beſchreven in het eerſte boeck. In kintſche jaren, ende ſacht vleyſch, zijn ghenoegh de verſachtende, die de hardigheydt, ende de vaſt-klevende ſtoffe, waer uyt de vereeltheyt groeyt, weghnemen: waer by men dan oock van de ſuyverende wat mach vermengen. Soodanigh zijn, aſch van Vijghen met Ganſe-vet ghemenght: een af-ſietſel van Varen-wortelen, en van van Agrimonye, Diachylum magnum, Vnguentum Apoſtolorum. Maer men heeft gemeenlijck al ſtercker van doen, die door ſuyveren, oft oock door branden de vereeltheyt vertelen. Stercker zijn de wortel van Spondylium, rontſom af-gheſchrapt, de wortelen van Aſphodelus, Serpentaria, Bryonia, een af-ſietſel van Lupinen, ende inſonderheyt Centaurium minus. Sommige raden oock de Fiſtel te vullen met den wortel van ſwart Nieſ-kruyt, ende dat drie dagen na malkander. Maer Antonius Chalmeteus (een verſocht Franſch Heel-meeſter, wiens Hant-boeck der Heel-konſte onlanghs in Nederlants uyt-gekomen is) waerſchouwt ons in ſijn 13 capittel dat de Nieſ-wortel gheen goet heel-midddel en is, inſonderheydt in dien de Fiſtel haer geſet heeft in eenigh deel van de Borſt. Want als hy maer eens een Fiſtel van den Rug-graet, ontrent de plaets van 't Herte met de wortel gevult hadde, ſoo ginck de Siecken geſtadigh van ſijn ſelven. Noch ſterker zijn Vug. Ægyptiacum, gebrant Koper-root, Precipitaet, Olye van Swavel, Trochiſci de minio, Chalcitis, Miſy, Sory, uyt dewelcke men tot ſijn gebruyck gemengelde kan maken. Is al van outs ſeer gepreſen 't gene gemaeckt wert van een deel Ammoniacum in ſtercken Azijn geſmolten, en dan vermenght met drie deelen Spaens-groen. Ende die het noch ſtercker hebben moet; mach daer by doen Precipitaet, anderhalf drachme. Ofte N: Ung. Ægyptiaci, anderhalf onçe; Sublimaet, anderhalf drachme; Loogh, 1 onçe; Roſen-water, 2 onçen; Weegh-bre-water, 3 onçen. Te ſamen op-gekoockt.

Indien evenwel het bequaem by-brengen van deſe middelen, gelijck dickwils gebeurt, door de nauwte, ende diepte van de Fiſtel, belet wert, ſoo moet men deſelvige ofte geheel openen, ofte de middelen tot de gront toe in-ſchieten. Alsmen voor heeft, de Fiſtel te openen, ſoo moet men eerſt het Proef-yſer daer in ſteken, en op het ſelve de openinge doen. Maer by aldien men niet en vermach de geheele Fiſtel te openen, ſo ſal men daer Heel-middel een inbrengen; en die of nat, ofte droogh. De nature werden daer in geſpeut, ende vermenght met Loogh, Mede, Zoudt-water, Kalck-water, oft Voor-loop van Brandewijn, die ſonderlingh bequaem is, met andere ghemenght zijnde, om alderhande vuyle Sweringen te ſuyveren, en op te drooghen. De drooge Heel-middelen werden tot fijn Poeyer geſtooten, ende met een afgeſneden ſchacht in de Fiſtel geblaſen: voornamelijck als de Fiſtel korter is, en binnen 't vleyſch: maer by aldienſe te langh is, ſo maghſe oock aen de weder-zijde geopent werden, om de middelen van beyde kanten, daer in te mogen brengen. Alſdan en dient niet vergeten ('t welck in de geneſinge van de holligheyt hier vorens oock vermaent is) dat de openingh van de Fiſtel na beneden toe-komt, op dat de vochtigheden daer te lichter ſouden mogen uyt-loopen.

Maer alſo de Fiſtelen niet altijt en wijken voor de Heel-middelen, en dat in deſe ſaeck ſomtijts meerder voordeel getrocken wert van 't Hantwerck, ſo moet men oock altemet tot het Yſer, ende Vyer komen: te weten, na dat de gheheele holligheydt geopent is. Het welck evenwel niet en mach gedaen werden in die Fiſtelen, dewelke haer ſtrecken tot groote Slagh-aderen, Zenuwen, Banden, 't Velleken dat de Ribben bekleet, ofte diergelijcke Deelen. Maer daer het gheſchieden magh, na dat de holligheydt door het Proef-yſer, ofte eenige in-geſpeute vochtigheyt ondervonden is, ſoo ſal men die geheel, ſoo groot ſy is, openen. De Fiſtel geopent zijnde, ſo ſal men de vereeltheyt, of door Heel-middelen, of door de ſcherpte van een Scheermes, tot het goet Vleyſch toe aftrecken: het welck niet alleen uyt de verwe, maer oock uyt het bloet, ende 't pijnelick gevoelen te kennen is. De ſelfde vereeltheyt, inſonderheydt die ſeer hart is, wert vaerdiger, ende met minder pijn door een heet Yſer, ('twelk wy een Cautery actuael noemen) weghgenomen. Maer om dat het vyer wat ſchrickelijck ſtaet, ſo willen weynige daer aen. Ondertuſſchen, 't zy ſulcx door Cauctike, oft brandende Heel-middelen, 't zy door Mes, of Vyer geſchiet, het Deel moet rontsom bewaert werden, door een verkoelent en te rugge-drijvende Defenſijf, op dat de pijn geen ontſtekinge en oorſake.

Als de Fiſtel dus gebrant, en verdroogt is, ſal men eenig verſachtende Heel-middel, om den korſt af te

weecken,

weecken, daer op gebruycken. Maer ſo de Fiſtel op eenigh been uytkomt, ſoo dientmen het ſelve, door het ſnijden bloot leggende, wel neerſtelijk te ſchrappen, en al't gene bedorven en ſwart is, wech te nemen. En dat maer buyten aen. Want als de Caries dieper in 't been gegeten heeft, ſo ſalmen de ſchilfer uytſnijden, indien hy van ſelfs niet volgen en wil. By aldien het Been tot het mergh toe, ofte oock geheel bedorven is, ſoo ſalmen al het ghene bedorven is, uyt-nemen; dan ſulcks kan wel in kleyne beenkens gheſchieden, maer niet in groote. Na dat het Been geſuyvert is, machmen komen tot vleyſchmakende middelen. En by aldien de Fiſtel na deſelvige niet en luyſtert, ſulcks is een teycken, dat al het ghene bedorven was, noch niet wechgenomen is. Derhalven moet de Fiſtel noch dieper geopent werden, het Been noch beter afgeſchrapt, en geſuyvert: en als de Fiſtel dan noch niet en wil heelen, ſo loopt-ſe ſonder twijffel tot in 't binnenſte van 't lichaem, alwaer haer endt niet naghespoort en kan werden. Derhalven moetmen het werck de nature bevelen: dewelcke men evenwel kan te hulpe komen, met een poerken van gebrant Zout, Wijnſteen, en Agaricus, te ſamen onder Honigh vermengt, alzo het ſelve de kracht heeft om ghebroken en verdorven Been uyt te trecken, quaet Vleyſch af te eten, en de Fiſtel te helpen, gelijck Nicol. Florent. getuyght.

De vereeltheyt wechgenomen zijnde, indien datter noch eenige vuyligheyt in is, ſo ſalmen afvegende en ſuyverende middelen gebruycken, gelijck daer zijn de Pimpinelle, Gulden-roede, kleyne Santorye, Alſſen, Boonkens-Hool-wortel, en andere (in het eerſte boeck beſchreven) met Honigh van Roſen, op Wiecken geſtreken, ofte met Voor-loop van Brandewijn ingeſpeut.

Als de Fiſtel wel gheſuyvert is, wert vorders toegeheelt, als ander Wonden.

7 Tot klaerder onderrichtinge ſullen wy hier byvoeghen een aenmerckens-waerdigh voorbeeldt van een *verjaerde Fiſtel ontrent de Blaes*, en door wat middelen deſelve geheelt is.

Een Man ontrent 33 jaren, vochtigh van aert, en vol van quade vochtigheden, kreegh door een ongeluckigen val een Ulceratie, ofte verſweringh ontrent de Blaes, dewelcke qualijck genezen zijnde, verviel tot een Fiſtel, die in ſes jaren van niemant en konde geholpen werden. Tot dat hy quam by Dr. Faber, Genees-heer van den Keyſer, dewelcke 't ghebreck beſiende, bevondt de plaets gantſch vochtigh, vol Fiſtels, ſeer krom gaende, daer men met geenderhande Proef-yſer in en konde komen. Na dat hy voorſeydt hadde, 't ſelve een gevaerlijck werck te weſen, en dat het ſeer ſwaerlijck ſoude konnen tot heelen gebracht werden: ſoo leyde hy ſijn geneſinge evenwel aen op de volgende aenwijſingen. Alſo hy oordeelden, dat het ghebreck hingh aen de overtollige vochtigheydt des geheelen lichaems, ontſtaende uyt een groote ſwackigheydt van Maegh en Lever, zoo lette hy voor eerſt dat die vochtigheydt niet geſtadigh toe en nam, en dan, om die daer alreede was, door bequame genees-middelen wech te nemen, en om het ſwacke Ingewant wederom te ſtercken, en ten laetſten om de Fiſtel van de hardigheydt, ende het quaedt vleyſch te ſuyveren, en dan toe te heelen.

Tot het eerſte ſchreef hy hem voor een goede Maniere van Leven, om te ſchouwen vochtige en koude Lucht, als oock de miſt, en avont-lucht. Niet al te langh, noch by daegh te ſlapen. Spijſe te ghebruycken, die werm en droogh was, ofte van naturen, ofte door bereyden, en toemaken.

De overtollige vochtigheyt ſuyverde hy met een af-fietſel van Salſa, Guiaiac, ende China, daer by doende Epithymum, Mechoacan, Hermodactyli, met wat Suycker door een Hippocras-ſack geleekt. Hier van dronck de Siecke thien dagen langh eenen roomer, waer door hy ſacht, en ſonder ontſteltenis ſuyverde. Dit uyt zijnde, heeft Faber eenen anderen dranck doen maken, om te ſweeten, van Guaiac, en Salſa parilla, met een weynigh Saſſaphras, en Rajijnen, doorgedaen met wat Caneel. Het eerſte af-fietſel liet hy hem drincken om te ſweeten, het tweede voor dagelijckſchen dranck, Daer na dede hy hem ghebruycken eenighe Conſerven, om de Maegh, en Lever te verſtercken.

Ondertuſſchen en waren de uytwendige Heel-middelen niet vergeten: maer is voor eerſt de mont van de Fiſtel gewijdt met het Morgh van een Vlierboom: daerna is de vereeltheyt wechgenomen met Phlegma ſpiritus vitrioli. En doen geſuyvert met het volgende water: N. Wortels van Vijf-vinger-kruyt, Weeghbre, van elcks een loot: bladeren van Chamædrys, Scabieuſe, van elcks 1 hant vol; kleyne Santorye, Roſmarijn, van elcks drie hant vol: witte Wijn, 1 ſtoop. Een weynigh te ſamen ghekoockt, en dan 24 uuren geweeckt hebbende, door een helm overgehaelt; en ghenomen van dit Water een half once; Sap van Vrouw-merck, Honigh van Roſen, van elcks drie vierendeel-loot; Aluyn, Suycker, van elcks een vierendeel-loot. Dit aldus onder malkander vermenght, werde met een ſpeut, tot den gront van de Fiſtel gebracht.

Ten laetſten om te heelen, en vleyſch te maken, nam hy 6 oncen van dit Waterken, ende koockten daer in Aloë, Myrrha, Sarcocolla, van elcx een half loot. Ende op het ghebreck een Plaeſter van Op-podeldoch magnum Paracelſi houdende, liet daer over legghen een Spongye, in het voorſz Water nat ghemaeckt, ende wel uytghedouwt, om de vochtigheydt, die uyt quam zijpen, te ontfangen.

Ende met deſe middelen is 't gebreck geneſen, gelijck Dr. Horſtius getuyght.

7. Hier

7 Hier dient mede gelet op een goede Maniere van Leven, door dewelcke het groeyen, ende toevallen van de overtollighe vochtigheydt mocht geweert werden. Soodanige is beſchreven in de Genees-konſte, in het 14. Capittel van de Sinckingen, in het tweede Boeck; dewelcke aldaer kan na-geſien werden.

Het XV. Capittel.

ROSE.

1 *Haer Benaminghe,*
2 *Beſchrijvinghe,*
3 *Oorſaken,*
4 *Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinghe,*
7 *Maniere van Leven,*
8 *Middelen, om voor te komen.*

I

HEt gheſwel, dat uyt geen enckel, maer uyt galachtigh bloet ontſtaet, wert by ons, na de roode, ende rooſachtige verwe, daer het de Huyt mede beſchildert, Roſe ghenaemt, gelijck wel lichtelijck in 't Griecx *Eryſipelas* (welcken naem by de Heelmeeſters gebruyckelijck is) van *Erythros*, dat is root, hoewel andere na eenen anderen oorſpronck vorſchen. De Hoogh-duytſchen heeten het om deſelfde reden Rots-lauf, als raſch, ghelijckmen bevint, metſijn roodigheydt voortloopende. Dan, om den Brandt, die het verweckt, voert het in verſcheyde Talen den naem na het vyer. Hippocrates noemt het *Pur Agrion*, dat is, Wilt-vyer; by Sammonicus werdt het beteyckent met den enckelen naem van *Ignis*, ofte Vyer; by Columella, Plinius, en Lucretius, in de volghende verſſen, met *Sacerignis*, ofte Heyligh vyer; ende na den heyligen Anthony (als Weerder, ende Beſcherm-heer van 't Vyer) by de Françoiſen, *Le feu ſainct Antoine*, by de Italianen, *Fuogo di ſant Antonio*, by ons, *S. Antonis vyer*, en by de Duytſchen, *Sant Antonis feur*; als mede *Brendende raach*, *Glock-feur*, ende *Fleg-fewer*, om dat het ſoo voort-loopt, ende met Koortſe uyt-vleckt.

2 Roſe is een rooſachtige rootheydt met grooten brandt ende ſteeckte, over het Lichaem voortloopende, meeſtendeel plat, ſomtijdts de Huyt verheffende; beſtaende uyt galachtigh Bloet. De Poët Lucretius, beſchrijft haer in ſijn ſeſte Boeck aldus met deſe verſſen:

Et ſimul ulceribus quaſi inuſtis omne rubere
Corpus, ut eſt, per membra ſacer cum diditur ignis.

3 De naeſte Oorſaeck van de Roſe is dun, ſcherp, ende galachtigh Bloedt, niet vry van eenige quaetaerdigheydt, uyt een onſteken Lever, ende uytterlijcke verhittende oorſaken getrocken, ſchietende op de ſwackſte Deelen, ende haer daer over verſpreydende.

4 De Ken-teyckenen zijn een voort-loopende roodigheydt over de Huyt, ſomtijdts blaes-gewijs opgeſwollen, inſonderheyt in 't Aengeſicht, en in de Oogen ſo verheven, dat ſy als toegeſloten zijn, ende het Hooft ſchijnt eens ſoo dick te weſen, waer door de Menſche niet kenbaer en is. Begint gemeenlijck met eenige huyveringe, daer de Koortſe dan dadelijck op volght, met een ſpannende, en ſtekende pijn.

5 Wy komen tot de Voor-teyckenen. Wanneer een Roſe ronts-om gaet, als een ſwachtel, daerom by Plinius *Zoſter*, ende by Scribonius Largus, ghenoemt *Zona*, by ons, *Om-loop*, ende ſulcks in 't midden van 't Lichaem gheſchiet, dan brenghtſe den Menſche om, ſeydt de gemelte Plinius in 't 26. van ſijn Natuyrlijcke Hiſtorie op 't 11. capittel. Sulcks is oock in 't gheloof van 't volck ghekomen, dan en gaet gheenſins vaſt.

Roſe, ſchrijft Hippocrates in de 25. Kort-bondige Spreucke, van ſijn 6. Boeck, *in-ſlaende na binnen, is quaet; maer na buyten uyt-ſlaende, is goet.* Staet altijdt te wenſchen, alſſer quade vochtigheyt in 't lichaem is, dat deſelve liever beſit de ſlechtſte, als de beſte Deelen: derhalven is 't ongelijck beter, dat ſy uytſlaet, niet alleen als oorſaek van minder quaet, maer oock als teycken, dat de Nature de over-handt heeft, ende de ongeſontheydt uyt-drijft.

Wy ſullen hier noch by-voegen twee Spreucken van den ſelfden Hippocrates, uyt ſijn 7. Boeck, ende voor-eerſt de 19. *Op ontblootingh van 't Been, de Roos komende, is quaet.* Daer en is gheen Been in ons Lichaem van naturen bloot, als de Tanden, want alle de Beenderen zijn met Vlieſch, Vleyſch, Vet, ende Huyt bedeckt. De ontblootinge geſchiet door het wech-nemen van de verhaelde Deelen, die het Been bekleeden. Het zy dan ſulcks gheſchiet door verplettinge, ofte bedervinge van de Spieren; ofte, gelijck in 't Kout-vyer, door verſtervinghe, ofte uyt door-bijten van Vlieſch, ende Vleyſch, ghelijck in ſcherpe Sweringhen; ofte oock, als het Been ſelve verwolmt is, het welck gemeenlijck *Caries* genoemt wert; ten kortſten, uyt wat oorſaeck dat het Been ontbloot, ſoo is 't altijdt quaet, ende ſeer ſchadelijck, datter een Roſe toeſlaet. Want ſulcks gheeft een teycken, dat niet alleen het ontbloote Deel ongematight is, maer het gantſche Lichaem overvloet heeft van galachtighe vochtigheydt.

De volghende, te weten de 20. Spreucke is: Op een Roſe, Verrottinghe, ofte Sweringe komende, is quaet. Hier ſtaet aen te mercken, 't ghene te voren in 't 10. Cap. is aengeweſen, dat de geſwellen haer eynde nemen op driederley manieren, door Verdwijnen, verſweren, ofte Verrotten. Wanneer de natuyrlijcke warmte geheel ſterck is, ende de vochtigheyt redelijcken goet, dan komt deſelvige te verdwijnen. In teghendeel, als de natuyrlijcke warmte ſlap is, de vochtigheydt quaetaerdigh, dan ſlaet het

tot bedervingé. Tuſſchen beyden gaet het ſweren, als wel gheſchiedende door onnatuyrlijcke hitte, maer die door de natuyrlijcke warmte gheholpen wert, ende in een ſtoffe, die haer ſtelt om gekoockt te zijn, ende in goede Etter te veranderen. Nu de Roſe, is een geſwel van galachtigh, ofte heet Bloet, de Huyt alleen belemmerende, ende niet tot in het Vleyſch door-dringhende, ende daerom ſoude wel behooren, dat ſy door verdwijnen vergingh, ende niet door verſweren, ofte verderven. Want daer toe vervallende, beteyckent, dat de oorſaeck van de Roſe, niet op haer ghewoonlijcke plaetſe en blijft, maer met hare quaetaerdigheydt diep in-eet; het welck groot ghevaer van Kout-vyer mede-brengt.

6 Wy komen tot de Geneſinge: Wanneer dat de Roſe eerſt begint, weynigh plaets beſlaet, ende niet ſeer vyerigh en is, dan maghmen, ſonder ſorge, daer op-legghende te rugh-drijvende middelen; waer onder meeſt in 't gebruyck is het Oxycratum, dat is Water, ende Azijn, warm mede geſtooft; dan is noch beter Vlier-azijn, met Weegh-bre-water, daer onder dun gheſtreken Nutritum, gewaſſchen met ſap van Weegh-bre-water. Waer over mede geleydt kan werden een Plaeſter van Diapompholygos, ende buyten op, het af-ſietſel van Granaet-ſchellen, Roſen, ende Camillen. Maer als in tegendeel de Roſe al voortloopt, wijdt verſpreyt is, ende een groote vyerigheydt vertoont, dan ſalmen het lichaem ontlaſten van de ſtoffe, te weten de gal-achtighe vochtigheydt, door middelen beſchreven in 't eerſte Deel van de Genees-konſte, op 't 12. cap. n. 2. doch met gheen Aloë, ofte Scammonye, als te heet, ende te ſcherp zijnde. Derhalven maghmen nemen 1 loot Rhabarber, laten dat 's nachts weecken in Cichorey-water, Pruym-ſap, Wey, ofte diergelijcke, ende des morgens daer onder mengen een loot Manna, enckel Pruym-kruyt, ofte Syroop van Provency-roſen, met een ſcrupel bereyde Wijnſteen. Als dit wel ghewerckt heeft, ſoo dient des avonts laet ingegeven, dewijl de Roſe beſtaet in een fijne vochtigheydt, die ſelden bevrijdt is van eenen quaden aert, 't gene dat het laetſte verbetert, ende het eerſte doet uytwaeſſemen ('t welck onghelijck beter is, als de heete Sweet-drancken, die ſommige hier toe voorſchrijven) als een dranckxken van een vierendeel-loot Diaſcordium, een half ſcrupel Zout van Carde-benedictus; een loot Syroop van Citroenen, ende een once Cichorey, Endivye, ofte Suyring-water. 's Anderen-daeghs ſalmen openen de Lever, ofte Middel-ader, ende trecken ſoo veel Bloets af, alſmen na ghelegkentheydt ſal bevinden noodigh te weſen. Ondertuſſchen dient niet vergheten, dat het overighe verkoelt, ende verbetert wert, ſo door een Apozema van wortels, ende bladeren van tamme, ofte wilde Cichorey, met Suyringh in Wey gheſoden, als oock door een Koeldranck van Gerſte-water met Thamarinden, ende daer by gedaen Syroop van Citroenen, van Granaten, van Suyring, ofte diergelijcke, met eenige druppels, tot aengename ſerpigheydt, van Swavel-oly, ofte van Koper-root. Dan, dewijl dit gedaen wert, en ſalmen niet overſlaen de verhaelde uytwendige middelen, ende deſelve, als den Brant groot is, niet aen laten backen: maer drie vier-mael daeghs ververſchen. Hier op dient verder ingeſien het 2. Cap. van het eerſte Boeck.

7 De Maniere van Leven heeft hier mede hare kracht; ende dient ſoodanighe gehouden, als wy in het 11. Cap. van het Bloedt-gheſwel, beſchreven hebben. Daer by voegende, om dat het Bloet hier ſeer dun, ende heet is, dat het ſelve inſonderheydt dient verkoelt, ende verdickt; waer toe ſtrecken Salaet van Lattouw, ende Porçeleyn; Schapen, ofte Kalfs-vleyſch, met deſelfde Kruyden, ende Verjuys geſtooft; Rijſt, ofte Terwen-blom in Karne-melck ghekoockt; Schaeps ofte Kalfs-voeten, met Azijn, ende dierghelijcke.

8 Doch dewijl ſommige lichamen de Roſe ſeer onderhavigh zijn, ſo dient in deſelve niet alleen gelet, om die te verdrijven: maer oock om voor te komen. Daer toe ſtreckt, dat in het voor ende najaer, na het nu beſchreven, ofte diergelijcken af-ſettende dranckxken, Bloet ghelaten, de Gal verkoelt, ende de onſteken Lever geopent wert, door Cichorey, Agrimony, Suyring, ende andere Kruyden, in het 20. Cap. van 't eerſte Deel der Genees-konſte beſchreven.

Het XVI. Capittel.

SPRINGENT-VYER.

1 *Benaminge, ende Beſchrijvinge.*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1

ONder de heete geſwellen wert mede gerekent de Vyerigheydt, die haer in de Huyt, ghelijck Verbrantheydt van ziedent water, met Puyskens, ende Blaesjens op-werpt, daerom, na zieden, by de Grieckẽ Phlyctæna genoemt, by de Arabiers Sahafati, ende om dat ſy met brandt voort-loopt by de Duytſchen ende ons Wilt-vyer, ghelijck oock by de Françoiſen *Feu ſauvage*, die het oock *Bouton* heeten, de Italianen *Broſſola*, *Brorſolo*, ende de Spaengiaerts *Poſtilla*. De ghemeenſte naem by ons, is *Springent-vyer*; ende en is niet anders als brandende bladeren, ofte Bleynen, die haer in de Huyt, ofte veel eer het Op-huydeken openbaren, ende vyerigh voort-ſpringhen.

2 De naeſte Oorſaeck van Springhent-vyer is heete

heete en gallige vochtigheydt met zoute, ende waterighe gemenght: het zy deſelve uyt een verhitte Lever, heete Koſt, op-houden der Stonden, ofte anders haren oorſpronck heeft. Komt oock veeltijdts, voornamelijck in de Kinderen, als ſy ſchierlijck uyt de kouw, in de hitte, ende wederom uyt de hitte in de kouw verſchijnen.

3 Is te kennen aen de kleyne bladerkens, die ras, met jeuckſel, uyt-ſlaen, ende doorbrekende, tranen een geelachtige vochtigheydt, de kanten verharden, ende vallen af, gelijck een korſte.

4 De Mans, ſeydt de Grieckſche Aëtius, zijn ſelden met het Springent-vyer ghequelt, de Vrouwen, die niet wel geſuyvert en werden, krijgen 't dickwils op hare Beenen, de Kinderen over 't gheheele lichaem, dan duyrt gemeenlijck maer twee drie dagen. Doch, als't niet wel geneſen wert, komt ſomtijdts in Hayr-worm te veranderen.

5 Tot Geneſinghe, dient het betten met Roſen-water, ofte Water daer Roſen, Granaet-ſchellen, en Weegh-bre-zaet ingekoockt is; dan geſtreken met Nutritum, ende Slijm van Quee-kernen, in Roſen-water uyt-getrocken, onder een gemenght. Ende indien de Bleynen, van ſelfs niet doorbrekende, pijn verwecken, ſoo ſalmen deſelve met een Naelde doorſteken, ende daer op leggen, eerſt een Pap van Gerſten-meel, in Kaerne-melck ghekoockt, daerna de Plaeſter Diapompholygos.

6 Hier dient ghehouden deſelfde *Maniere van Leven*, die in de Roſe is voorgeſchreven. Daer-en-boven, moet in Vrouwen, die geſtopt zijn, ontſluyting gemaeckt werden, door ſoodanige middelen, als in 't 23. cap. n. 2. van 't 1. Boeck der Genees-konſte zijn beſchreven; inſonderheydt door Aderlaten in den Voet. Sooghende kinders, alſoo het in haer meeſt ontſtaet uyt quaet Sogh, dienen ten eerſten verſien van een gheſonde Minne.

Het XVII. Capittel.

HAYR-VVORM,

1 *Benaminghe,*
2 *Beſchrijvinghe,*
3 *Oorſaken,*
4 *Onderſcheydt,*
5 *Ken-teyckenen,*
6 *Voor-teyckenen,*
7 *Geneſinge,*
8 *Maniere van Leven.*

1

VAn den ſelfden aert, met de voorgaende Roſe, en Springent-vyer, is den Hayr-worm, die mede uyt een galachtige en lichte vochtigheyt beſtaende, als een hayrighen Worm voortkruypt; waerom hy oock by de Griecken *Herpes*, ende, na dat woordt, by de Latijnſche Serpigo, doch gemeenlijck, om dat hy dickwils ſchierlijck overvalt, Impetigo, genoemt werdt. De Françoiſen heeten hem Dartre.

2 Hayr-worm is een verheffinge in de Huyt, met roodigheydt, jeuckſel, ende kleyne peuckelkens, gelijck als verwormt, in-gegeten.

3 De naeſte Oorſaeck van Hayr-worm is een enckele, en ſcherpe Gal, dewelcke, door ſijn fijnigheydt, tot teghen het Op-huydeken door-dringht; doch weyniger plaets beſlaende, als de Roſe: maer die evenwel meerder Sweringe veroorſaeckt. Van de vorder oorſaken, die de Gal doen groeyen, is voor deſen dickwils verhaelt.

4 Het Onderſcheydt beſtaet uyt de oorſaeck. Wanneer de Gal alleen is, ende niet veel buyten haer eyghen gematigheydt, dan veroorſaeckt ſe den gemeenen Hayr-worm; meerder aengebrant zijnde, de ſoorte, die de Griecken *Eſthiomenos*, dat is, In-etende noemen; om datſe ſelver in 't Vleyſch gaet: maer als andere vochtigheydt haer onder deſelvige vermengt, dan maeckt ſe kleyne bladerkens op de Huyt, ghelijck Geers, ende daerom *Herpes miliaris* gheheeten.

5 De Ken-teyckenen blijcken volkomentlijck uyt de beſchrijvinghe.

6 Na dat de Gal ſcherp, ofte ſlap is, ſo valt den Hayr-worm lichter, ofte ſwaerder te gheneſen. De in-etende is de quaetſte, ende verandert dickwils tot arger Zeer.

7 Om van den Hayr-worm te gheraken, moet voor-eerſt wel ghelet werden, dat galachtige vochtigheden van binnen bereydt, afgheſet, ende geſuyvert werden, door ſoodanighe middelen, als in de Genees-konſte zijn aengeweſen. Indien 't lichaem daer by bloet-rijck is, ſo dient een Ader gheopent, ende ſoo veel bloets afgelaten, als de gelegentheydt vereyſcht.

Den lichtſten Hayr-worm werdt wel gheholpen met nuchtere Speeckſel geſtreken, ofte met Water, daer uyt groen Hout, als't opgeſtoockt is, loopt, de Bladeren van Glas-kruyt, ofte Een-blat in Brandewijn gheleydt, de Wortel van Patich met Azijn geſtampt.

Op de gene, die ſwaerder is, dienen oock krachtiger middelen gebruyckt; als Moſtaert, poeyer van Aluyn met Azijn-honich ghemenght.

Tot de ſwaerſte, ende in-etende, hebbe ick dickwils goet gevonden de Salve, die Doctor Foreſt, te Delft in de winckel ghereedt hiel, ende beſtaet uyt gebrant Loot, Menye, van elcks twee oncen, Precipitaet derd' halfloot, Gout-ſchuym, Antimony, Canfer, van elcx vier oncen, Ceruys-ſalf met Canfer, een winckels-pont; dit alles in een vijſel met een heete ſtock tot een Salve geroert. Doch, gelijck de meeſte omſlagh niet altijdt het beſte uyt en levert, maer dickwils het geringhſte wel ghebruyckt zijnde, het beſte werck uytvoert, ende daerom van my oock liefſt gebruyckt wert: ſo en hebbe ick hier niet beter ghevonden, als een ſlecht Salfken in 't oogh, maer wonderlijck in deught, beſtaende uyt bruyn-

gheſnerckte Boter, Roet uyt den Schoorſteen, daer in gheſchrapt, ende op 't laetſte een ſcheutjen Azijn by ghegoten. Ende dit geneeſt oock wonderbaerlijck de Schorſte hoofden, die na gheene ander middelen willen luyſteren, ſelver die na de Laſernye trecken, ghelijck ick dickwils hebbe ondervonden. Ende daer op ſlaet, het ghene de Grieckſche Poët Heſiodus eertijdts gheſeydt heeft, dat de domme niet en verſtaen, wat kracht datter oock in 't alderſlechtſte Kruyt is.

8 Hier moet mede ſoodanigen Maniere van Leven gebruyckt werden, waer door geen galachtige, zoute, ofte andere ſcherpe vochtigheden voort en komen: maer die de ghene, dewelcke alreede ghemaeckt zijn, kan verkoelen, ende verſachten. Soodanighe nu al meermaels aengeweſen zijnde, is onnoodigh hier wederom op te halen.

Het XVIII. Capittel.

1 *Kout-geſwel*, OIDEMA *genoemt*.
2 *Beſchryvinghe*,
3 *Oorſaken*,
4 *Onderſcheydt*,
5 *Ken-teyckenen*,
6 *Voor-teyckenen*,
7 *Geneſinge*,
8 *Maniere van Leven*.

1

GElijck heet Bloedt, te overvloedigh zijnde, tot gheſwellen uyt-puylt: ſoo maeckt oock het koude een geſwollen vergaderinge, dewelcke by de nieuwe Genees-meeſters den alghemeenen naem gegeven is van Oidema, ofte Oedema, welck eerſte woordt eygentlijck in 't Griecx een geſwel beteyckent, ende ſoo is't mede, volghens de uytlegginge van Erotianus, voor alderley gheſwel gebruyckt by Hippocrates, ende d'ander oude Griecken.

2 Maer nu wert byſonderlijck, volgens het gemeen gebruyck, Oedema genomen voor een kout, bleyck, ende ſacht geſwel, dat het drucken van den Vingher wijckt, die daer putten in-prent, ſonder pijn, beſtaende uyt koude ſlijmerigheydt, die in het Bloedt is.

3 So dat de naeſte Oorſaeck dient geſtelt in het Phlegma, ofte de koude ſlijmerigheyt van 't Bloedt, dewelcke te overtollich gegroeyt zijnde, de Nature ſoo verveelt, dat ſy door deſelvighe uyt de groote Vaten in de kleyne; ende van de ſtercke Deelen na de ſwacke geſtooten wert, ofte oock van ſelfs, door haer ſwaerte, neder-ſackt; waer door een Oedema noyt ſoo veel haer in andere Leden openbaert, als in de uytterſte, ghelijck de Handen, maer inſonderheydt in de Voeten. Deſe ſlijmerige vochtigheydt wert wederom veroorſaeckt uyt gebreck, dat in de Lever, ende 't ander Ingewant is, om goet Bloet te konnen maken; ende dat heeft noch voor hem andere oorſaken, die onnoodigh zijn hier by te brengen, als volkomentlijck verhaelt in het tweede Deel van de Genees-konſte, in het derde Boeck, op het 13. Cap. van de Water-ſucht, die nauwlijcks immermeer ſonder dit geſwel gevonden wert.

4 Om nu niet te ſegghen van het Onderſcheydt, dat de vermenginghe van andere vochtigheden, als in 't Bloet-gheſwel verhaelt is, waer door een Oedema toegenoemt wert Phlegmonodes, Eryſipelatodes, ende Scirrhodes, kan mede-brenghen; ſoo maeckt het Phlegma ſelfs verſcheydenheydt in deſe koude geſwellen, van wegen dat het eene wat dunder, en wateriger is, het ander wat dicker, en taeyer.

5 Het Kout-gheſwel valt licht te kennen, ende de Ken-teyckenen zijn al meeſt in de beſchrijvinge aenghewezen. Het is kout, bleyck, ende ſacht, gelijck de vochtigheydt, haer ſtoffe; gedouwt zijnde, laet een put, ofte holligheydt, dewelcke wat blijft ſtaen, als de vochtigheydt dick, ende ſlijmerigh is; maer vergaet haeſt, wanneer deſelve beſtaet uyt dunder ſtoffe. Is ſonder hitte, kloppinghe, ende gheen, ofte ſeer weynigh pijn, dewijl deſe vochtigheydt het Deel alleen verſacht, vervochtight; ende gheen ſcheydingh en maeckt; ende, alſoo ſy koel is, ende gheen hitte by haer en heeft, verweckt gheen Brandt, ofte Koortſe.

6 De koude geſwellen groeyen meerder in de Winter, als op andere tijden, om dat alſdan vele ſlijmerigheydt vergadert: ghelijck ſy oock de oude Luyden meeſt aendoen, ende de ghene, die, door gulſigheydt, ende dronckenſchap, haer natuyrlijcke warmte overſtelpen. Sy komen ſeer ſelden tot Sweren, maer ſcheyden meeſt door verdwijnen, 't en zy dat haer ſtoffe, door heel langdurighe beſlotenheydt, allengskens quame te verharden. Anders en hebben ſy by haerſelven weynigh gevaers: maer volgende de Tering, de Water-ſucht, ofte dierghelijcke ſieckten, volghen met een noodtſakelijck de gheleghentheydt van deſelvighe, ende en werden in ſulcken geval niet aengeſien, als eygene gebreken, maer alleen als toevallen, van ſoodanighe ſieckten, die haer op-werpen.

7 Om tot Geneſinghe te komen; By aldien het Bloedt door het gheheele lichaem veel met ſlijmerigheydt belaſt is, ſoo ſalmen het ſelve voor-eerſt daer van ſuyveren, ende ontlaſten, door ſulcke middelen, als in 't eerſte Boeck van de Genees-konſte op 't 11. Cap. ende het 12. n. 4. zijn aengeweſen. Na de alghemeene ſuyveringhe is het eerſt tijdt de Handt aen 't gheſwel ſelve te ſlaen. Sulcks begint den Arabiſchen Avicenna met Wrijven, het welck gheſchiet door een grof Servet, ofte eenen anderen rouwen doeck, wel heet gemaeckt. Daer op dient dan terſtont geſtooft met het af-ſietſel van *Huemſt-wortel, Wilge-bladeren, Alſſen, Salye, Roſmarijn, Lavendel*, ende *Camillen*. Deſe twee middelen dienen wel

voor

voor te gaen, om dat anders de volgende weynigh kracht ſouden konnen doen op een kout en ſlijmerigh gheſwel, het welck het Deel ſelve al geheel met kouw door-geſlagen heeft. Daer toe kan mede gebruyckt werden een Spongye, uyt-ghedronghen in heeten Azijn, en een weynigh Water, (ick ſoude beter raden tot Wijn) want ſulcks heeft de kracht, ſchrijft de gemelte Avicenna, als oock Galenus, om te verdroogen, ende te verdrijven. Dan dit ſtreckt alleen tot gebruyck in't beginſel; maer als 't geſwel alreede een vaſte plaets genomen heeft, ſoo moeten ſtercker verdrijvende middelen gebruyckt werden, als een ſtovinge van Kalck-water, ofte Loogh van Wijngaert-rancken, ende daerna om-geſlagen Koe-miſch, Paerde-miſch, of, als het noch ſtercker moet weſen, Duyve-miſch, met poeyer van Aluyn, ende Swavel ghemenght; ende die ſulcks tegen is, magh na het ſtoven op-legghen een plaeſter van Diachylum, ofte Oxycroceum, hier toe ſeer vorderlijck bevonden by Valeſcus de Taranta. Dan als het geſwel in een bequame plaets ſtaet, daer ſulcks kan gheſchieden, en acht ick niet bequamer, als datmen in een hooge pot een gloeyende Straet-ſteen, ofte een ſtuck Molen-ſteen leydt, daer op gietende een lepel ofte twee, Wijn, ende Azijn, ende over die ſtoom het geſwel houdt, ſoo lange alsmen 't verdragen kan, en dan yet van de verhaelde Pappen, oft Plaeſters omſlaet.

Wanneer dit geſwel hem mocht tot rijpen ſtellen, het welck ſelden ghebeurt, ende niet als in 't Phlegmonodes, wanneer ſijn koude ſtoffe onder Bloedt vermenght is, en alsdan oock pijn, en kloppinge verweckt: in ſulcken ghevalle moet het ſelve te hulpe gekomen werden, door Rijp-makende Heel-middelen, beſchreven in 't eerſte Boeck; ende de etter dan gerijpt (daer van de teyckenen hier voor in het 10. Capittel zijn aen-geweſen) ende wel gekoockt zijnde, ſo en behoeftmen niet te wachten, tot dat ſy van ſelfs door-breeckt, alſo ſulcks langhſaem ſoude by-komen: maer dient ten eerſten geopent, en liever met een Cauſtijck, als Lançet. Daer op moet het van binnen geſuyvert, en geheelt werden, gelijck nu meermalen verhaelt is. Als dit geſwel ſchijnt in een hardigheyt te willen veranderen, dan ſalmen komen tot Verſachtende middelen; en voorts gebruycken 't gene in 't volgende Capittel ſal aen-geweſen werden.

8 Hier dient een Maniere van Leven waergenomen, ſtreckende om 't groeyen van de ſlijmerachtige vochtigheyt te beletten. Daer toe dient wermte, en drooge Lucht, en ſodanigen Spijſe; Soberheyt, en in 't korte al 't gene, voor de koude Herſſen-ſieckten, Sinckingen, en Water-ſucht, in de Genees-konſte beſchreven is.

Het XIX. Capittel.

HART-GESWEL, of SCIRRHUS.

1 *Benaminge, ende Beſchrijvinge,*
2 *Oorſaken,*
3 *Onderſcheyt,*
4 *Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge,*
7 *Maniere van Leven.*

1

VAn de gheſwellen, die door de vier vochtigheden, waer uyt het Bloet ontſtaet, veroorſaeckt werden, de drie verhandelt zijnde, is nu overigh het vierde, 't welck ſijnen oorſpronck heeft van 't grofſte, ſwartſte, en ſwaerſte, datmen in Bloet, 't welck als een Ader geopent is, onder in het becken op de gront ſiet leggen. Dit heeft by de Grieckſche Genees-meeſters den naem van Σκίῤῥος, ende Σκίῤῥωμα, welke benamingen by de Latijnſche ook zijn behouden, te weten, Scirrhus, en Scirrhoma, en by andere uyt-heemſche ghebleven. Wy hebben het evenwel Hart-gheſwel geheeten; als zijnde de Scirrhus niet anders, dan een geſwel, dat gantſch hart is, en ſonder pijn, beſtaende, gelijck nu geſeydt is, uyt het grofſte, aerdtachtighſte, ende ſlijmerighſte Bloedt.

2 Om de Oorſaeck, ofte de ſtoffe van de harde geſwellen wel te verſtaen, ſo ſtaet voor-eerſt te weten, dat een van de vier Deelen, die het Bloedt maken, is de Melancholy, ofte het ſwart Bloedt, zijnde het grofſte ende aerdtachtighſte Deel, en als de giſt van 't Bloet, het welck uyt den Gijl, beneffens de ander drie vochtigheden, in de Lever, ende 't ander Ingewant, gemaeckt werdt, ende onder deſelvige vermenght zijnde, voornamelijck ſtreckt tot voedtſel van de vaſte Deelen, ghelijck tot de Beenderen; als mede, om door ſijn grovigheyt, het ander Bloedt te verdicken, ende als te binden, ende lijviger te maken. Het overſchot van het ſelve, als te grof zijnde, wert in de kleyne, ende vele Slagh-aderkens, ende Aderkens van de Milt tot ſijnder ſtoffe ghebracht; doch als het ſelfde, door eenigh belet verhindert werdt, ende in onſtekinge vervalt, dan krijght het met eenen een quade hoedanigheydt, en ſcherp-bijtende aert, en den naem van ſwarte Gal, die de Kancker veroorſaeckt, waer van in 't volghende Capittel ſal gehandelt werden.

3 Het Onderſcheydt van de harde gheſwellen werdt mede genomen, gelijck van de andere, uyt de oorſaeck. De ghene, die voort-komen uyt enckel ſwart Bloedt, zijn de rechte harde geſwellen: maer onrechte, ofte baſtaert harde gheſwellen, wanneer by deſelve komt, ende daer by vermenght werdt Bloedt, Gal, ofte ſlijmerige Vochtigheyt: ende dan krijgen ſy den naem na haer vermenginge, te weten,

Scirrhus Phlegmonodes, Eryſipelatodes, ofte Oedematodes. De rechte Scirrhus is hart, als ſteen, gantſch onghevoeligh, ende ſonder eenige pijn: de andere gedruckt zijnde, wijcken den vinger wat, ende verwecken een weynigh pijn.

4 Soo dat de voornaemſte Ken-teyckenen van den rechten Scirrhus, zijn hardigheyt, en ongevoeligheydt; die gedruckt, noch verwijckt, noch ſeer doet. De hardigheyt komt door de grove, en verharde ſtoffe, dewelke oock de Deelen, daer ſy rontsom in beſloten is, allencxkens verdrooght, en verhart. Daerbeneffens door haer grovigheydt, ende ſwaerte de Zenuwen druckende, en door haer taeye ſlijmerigheyt, alle de toe-gangen, als een Lijm, verſtoppende, belet den zielijcken Geeſt (die de gevoelende kracht by-brenght) tot in 't Deel te konnen ſchieten. Gelijck geſchiet, als die harde ſtoffe vermenght, en gematight is, met dunder vochtigheydt; waerom dan oock de hardigheyt ſoo groot niet en valt, en het gevoelen niet verdooft en is.

5 Aen den rechten Scirrhus, die ongevoeligh is, en valt geen Salf te ſtrijcken: den anderen is mede ſeer ſwaerlijck te gheneſen, ende vereyſcht gheheel langen tijdt.

6 Evenwel om wat verlichtighe by te brengen, ende de groey, ſoo veel moghelijck is, te verhinderen, ſoo dient het geſwel gehouden over den damp van Azijn, op een gloeyende Straet-ſteen gegoten, dan geſtooft, ende gheſtreken met de verſachtende middelen, die op 't 6. Capittel van 't 1. Boeck zijn aengeweſen.

7 De Maniere van Leven, die hier te houden ſtaet, ſiet op het beletten, dat de grove vochtigheydt niet meerder toe en neemt. Waer van in de Sieckten van de Milt, en elders gehandelt is.

Het XX. Capittel.

KANCKER.

1 *Benaminge, ende Beſchrijvinge,*
2 *Oorſaken, ende Onderſcheyt,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1

WY komen tot het geſwel, dat de Scirrhus naeſt, ende onder alle de geſwellen het arghſte is, te weten, Kancker, in 't Latijn ghenoemt Cancer, in 't Griecks *Karkinos*, en *Karkinooma*, welck woordt de Keyſer Auguſtus, de grootſte Prins van de wereldt zijnde, als hy van ſijn drie Na-ſaten geplaeght werde, te weten, ſijn onkuyſche Dochter en Nichte Iulia, en den dommen Agrippa plagh te gebruycken, deſelfde niet anders noemende, als ſijne drie Carcinomata, ofte Kanckers; gelijck Suetonius ſchrijft. De Spaenjaerts heeten dit gheſwel Caratan, de Françoyſchen Chancre, en de Italianen Cancro, of Cancaro; in welck woordt ick haer dickwils heb hooren uyt-berſten, als ſy met hevigen toorn onſteken waren. Deſe benaminge wert getrocken, uyt de gelijckeniſſe, die dit gheſwel heeft, met de Krabbe. Want ghelijck deſelve een ront lichaem heeft, en de pooten hier en daer verſpreyt, vael van verwe, en die, 't gene ſy met haer angels aengrijpt, vaſt hout: ſoo is oock de Kancker een hart, ongelijck geſwel, ront van ghedaente, vael van verwe, venijnigh van aert, ſoo vaſt gehecht in het Deel, die het beſit, als of het daer met hamers was in-geklopt, rontsom in gheſwollen Aderen, als tacken, hier en daer uyt-gheſpreyt, de Krabbe-pooten niet qualijck gelijckende, ſijnen oorſpronck nemende uyt ſwarte verbrande Gal.

2 De naeſte Oorſaeck van de Kancker is ſwarte Gal, komende van ſwart Bloet, het welck wy geſeydt hebben den Scirrhus te maken, die tot een zultighe, in-etende, ende venijnighe ſcherpigheydt verbrandt is. En alſo deſelve niet altijdt even heet, ende ſcherp en valt, ſoo ſteltſe oock tweederhande ſoorte van Kancker. Want de ſachtſte maeckt een ſachter Kancker, ende die beſloten blijft: maer die heeter ende ſcherper is, berſt open, ende verweckt een verſworen Kancker. Siet breeder Dr. Ranchin, eertijdts mijn Meeſter te Mompellier, 2. Quæſt. en Chirurg. 19.

De ſwarte Gal, naeſte oorſaeck van de Kancker, groeyt, ghelijck verhaelt is, meeſt uyt ſwart Bloedt, ofte alleen, ofte met Gal, en heet Bloet vermenght; doch na dat haer branden wat gaet leggen, ofte ten minſten ſoo ſeer niet en ſmoockt; het welck de reden is, dat hier geen Koortſe toe en ſlaet, gelijck geſchiet by een Bloedt-geſwel, ende de Roſe.

De voorgaende, ende uyterlijcke oorſaken, zijn al 't gene, het ſwart Bloedt te overtolligh doet toenemen (elders breeder aengeweſen) ende het ſelve daerna laet bederven, waer op dat de quaetaerdigheyt volght.

De Kancker komt ſoo van binnen, als van buyten het lichaem, maer inſonderheydt in de bovenſte Deelen, ontrent het aengheſicht, als aen den Neus, Wijn-brauwen, Ooren, Lippen, Ghehemelt, ende Borſten van de Vrouwen, dewelcke den ſelven almeeſt onderhavigh zijn, om dat ſy, van weghen haer ſacht, loſch, ende ſpongyachtigh weſen, de quade vochtigheydt lichtelijck ontfanghen, voornamelijck door de gemeenſchap, die ſy hebben met de Lijf-moeder, dewelcke geſtopt zijnde, haer opghehoude, ende vervuylde vochtigheyt daer na toeſendt.

3 Wat de Ken-teyckenen belanght; deſelvighe zijn in de beſchrijvinghe nu meeſt aengeweſen, die evenwel haer ſo niet op en doen in 't beginſel, wan-

neer de Kancker ſoo kleyn is, als een erwete, maer groot werdende, vertoont alle de teyckenen, die verhaelt zijn. Ende al is ſulcks, dat de Kancker,van weghen ſijn ſtoffe, eenighe gemeenſchap heeft met den Scirrhus, ſoo zijnſe niettemin van malkanderen wel te onderſcheyden. Want de Kancker is gemeenlijck rondtachtigh, met tacken,als Krabbe-pooten, uyt-gheſpreyt, in dewelcke pijn, hitte, ende kloppinge vernomen werdt; het welck de Scirrhus niet en heeft. Daer-en-boven groeyt de Kancker van ſijn ſelven, neemt haeſtelijck toe, ende komt ghemeenlijck maer in ſachte Deelen, ghelijck de Borſten,en diergelijcke: in tegendeel ſpruyt de Scirrhus meeſt uyt andere geſwellen, die allengskens komen te verharden, ende ſtelt hem in alderhande plaetſen.

Den openen, of door-geſworen Kancker, is een vuyle en ſtinckende Sweringe, met geſwolle, bruyne, ende om-gewelfde kanten. Geeft oock uyt een vuyle, en ſtinckende Sanies, ofte waterige Etter,als den ouden Cato mede ſchrijft in't 137 Cap. van ſijn Landt-bouwinge.

4 De Voor-teyckenen en brengen hier niet veel goets mede. Want de Kancker ſijn Venijn geſtadigh voort-ſchietende, en alſo van quaet arger werdende,valt gemeenlijck ongeneeſlijck. Sulcks heeft de Poëet Ovidius oock aengeweſen 2. Metamorph.

Utque malum latè ſolet immedicabile Cancer
Serpere, & illæſas vitiatis addere partes.

De reden is, om dat ſijn quaetaerdighe ſtoffe dick ende grof is, ende gemeenlijck ſoo diep in de Aderen ſchiet, dat deſelve noch door Laten, noch Afſetten, noch te Rugh-drijven, noch Verdwijnen, noch Snijden, noch Branden en kan wech-ghenomen werden. Behalven dat hy oock ſachte middelen veracht, ende van ſtercke hem laet tergen. Soo dat mede noch de meeſte ſwaerigheydt ontſtaet in tweederley, ende teghen-ſtrijdende Venijn, daer de Kancker van beſmet is; te weten, een, dat doet bederven, ofte verrotten, een ander, dat ſcherp is bijtende, ende, als Coroſijf, ofte het gene den Wolf genoemt werdt, in-etende. Derhalven hoe hier de geneſinge werdt aen-geſtelt, men houdt altijdt den Wolf (gelijck het ſpreeck-woordt ſeyt) by de Ooren. Want indien daer tot verſachtinge op-geleydt werden werme, ende vochtige middelen, die in andere gheſwellen ghewoon zijn etter te maken, dan komt ſoodanighen Deel gantſch te verrotten, ende de naeſt-ghelegene met eenen te bederven. In tegendeel wil men die vuyle, en quaetaerdighe vochtigheydt met Cauſtijcken, ofte Brandt-middelen te hulpe komen, ſoo ſalmen het ander vergif,dat in de Kancker is, te weten, het in-etende, terghen ende vloeyender maken.

Des niet teghenſtaende, en vallen alle Kanckers niet van gelijck gevaer; ſoo van wegen de ſtoffe,die by alle niet even ſcherp, en vergiftigh en is; als van weghen de plaets, die van deſelvige beſmet werdt. Soo ſchrijft Hippocrates in de 38. Kort-bondighe Spreucke van ſijn 2. Boeck, beter te zijn,datmen de gene,die verborgen Kancker hebben,niet en ſoeckt te geneſen. Want ſoeckende te geneſen, ſterven ſy raſſer; maer niet poogende te geneſen, blijven langer in 't leven. Verborgen Kancker noemt hy, die noch beſloten is, ofte ſijn tacken alreede ſoo diep geſchoten heeft, datmen daer niet by en kan. Sulcke Kancker komt, door het op-legghen van Heel-middelen,lichtelijck door te Sweren; het welck het beginſel van meerder ellende is, ende den ſekeren wegh na de Doot. De Kanckers,dewelcke in eenige holligheydt van 't lichaem gegroeyt zijn,in 't Gehemelt,Eyndel-darm,Lijf-moeder,indien ſy geſneden ofte ghebrandt werden, ſoodanigen Sweringe en is tot geen ſluytinge met lidt-teecken,te brengen,ſoo dat de ghene, diemen ſoo aentaſt, ſeer pijnlijck tot haer eynde gheraken, dewelcke anders ſtil ghelaten zijnde, langer, en met veel minder moeyelijckheyt ſouden geleeft hebben,gelijck Galenus ſchrijft in de uytlegginghe van de gedachte Spreucke. Waer op oock wel ſtaet aen te mercken, dat Galenus niet en ſeyt in den Mont,maer alleen in 't Gehemelt. Want die in 't Ghehemelt op-ſlaen, komen ghemeenlijck ontrent het Lelleken, alwaer het ſacht, voos, ende alder-bequaemſt is, om de vochtigheydt, die uyt het hooft vloeyt, te ontfangen, ende derhalven onbequaemſt, om aldaer te ſnijden, ofte te branden. So dat Galenus daerom wel oordeelt,dat de Kanckers aldaer ongeneeſlijck zijn. Maer dat op andere plaetſen van den mont, deſelvighe konnen geneſen, ſal blijcken, uyt het voor-beeldt,terſtont by te brenghen. De gene, die eerſt beginnen, ende loſch buyten op ſtaen, konnen noch gheholpen werden, maer als ſy veroudert, ofte diep ghewortelt zijn, inſonderheydt op Zenuwen, ofte in Aderen, die haer na eenigh voornaem Deel ſtrecken, dan is 't onmogelijck deſelvige door eenigh middel,als met het leven,wech te nemen: maer moeten alleen met ſachtigheyt onderhouden werden.

5 Uyt het ghene nu verhaelt is, kan lichtelijck afgenomen werden,hoe weynigh datter van deGeneſinghe te verwachten ſtaet. Evenwel en dient dit gebreck niet van verlichtinge,ende hulpe verſteken. In alle Kancker is goet, datmen den groey van de oorſaeck, te weten de ſwarte Gal, ſoeckt te beletten. De middelen daer toe ſtreckende, zijn in de Genees-konſte aengheweſen. Op de plaetſe ſelve ſalmen leggben, het ghene verſtercken, matelijck verdrijven, ende de ſcherpigheydt van de vochtigheydt verſachten kan. Tot welcken eynde ſtrecken,het af-ſietſel vanKliſſen-bladeren,of kleyn

Speen-

Speen-kruyt;het ſap van Nacht-ſchade,van Cichorey, inſonderheyt Paerde-bloemen, daerom Kancker-bloemen genoemt, van Robrechts-kruyt, met Water van Kinck-vorſchen gemenght; en daer mede het Kanckreuſe deel gheſtooft zijnde, dan een Plaeſter van Diapompholygos om-geſlagen. Ende dit zijn wel de ſekerſte middelen,dewelcke,indienſe het quaet niet volkomentlijck en verdrijven, altijdt ſijnen voortganck ſteuten.Ick ſal evenwel noch een voor-beeldt (hier voor belooft) van volkomen genefinghen verhalen, ende dat noch in een Deel, het welck ſelfs, door ſijn vochtigheyt,het gevaer ſchijnt te vermeerderen. Seker Man hadde uyt Sinkingen, veel jaren een geſwel aen de wortel van den ſlincker Oogh-tant, de groote van een Haſel-noot, hart, blauw, ende onghelijck, het welck half aen de Lip, half aen het Tant-vleyſch vaſt was, ſoo datmen van buyten eenige ſwellinge gewaer wierde. Hier quam by ſtekende Pijn, ende andere Ken-teyckenen van de Kancker.Na dat voor-eerſt door bequame middelen, beſchreven in de Genees-konſte, de Sinckinghen op-gehouden, ende het lichaem door af-drijvende, ende Sweet-drancken wel geſuyvert was,ſo is men, volghens de rechte ordre, na het alghemeen tot het byſonder ghekomen, te weten, tot het beſmette Deel, ende men heeft den mont dickwils geſpoelt, tot verſterckinghe van alle ſijn Deelen, die, door het geſtadigh ſincken, verſwackt waren, met een Spoel ofte Gorghel-water, beſtaende uyt Granaet-ſchellen, Gal-noten, van elcks een vierendeel-loot, Wortel van groot Speen-kruyt, een half loot roode Roſen, Stock-roſen,ven elcks een handt vol, Bloemen van Betonye, Scabieuſe, van elcks ſo veel, alsmen tuſſchen de vingers kan vatten; te ſamen gekoockt in een Kan Roode-wijn, tot dat het derdedeel verſoden is; dan onder het door-ghekleynſte gemenght, Honigh van Roſen,ende Moer-beſyen, van elcks twee onçen. Met het over-gheblevene, eerſt wel gheſtampt, zijn gemaeckt twee Sacxkens, die in Roode-wijn ghekoockt, geſtadigh lauw van buyten op-geleydt wierden; het eene tegen de onderſte, het ander tegen de bovenſte Lip, Kaeck, en Neus. Het lichaem aldus,door bequame middelen, beneffens een goede maniere van leven, wel bereyt zijnde, ſoo is de Siecke op een ſtoel gheſet, met het hooft wat achter over,daer een knecht achter ſtont, die niet alleen met beyde ſijn handen,het hooft vaſt hiel, maer oock, met ſijn voorſte vingheren, de bovenſte Lip op-lichte. Daerna is, van den Meeſter, met een krommen Naelt, en dubbelden Draet, het gheſwel beſlagen, ende 't ſelve alſoo een weynigh na hem treckende;tot op de Kaeck,met een Scheermes af-geſneden. Terſtont is, om het Bloet te ſtelpen, daer op ghebonden (het welck altijdt te voren ghereet moet ſtaen) Werck, met wit van Ey nat gemaeckt,daer dick op-geſtroyt was een ſijn Poeyer, beſtaende uyt Stof-meel een loot, fijnen Bolus, gezegelde Aerde,wit van Ey,in de Son gedrooght,van elcks een vierendeel-loot,Haſen-hayr kleyn geſneden, een ſcrupel,bereyt Corael 2 ſcrupels. De volgende dagen is Olye van Eyeren, met een weynigh Saffraen in Plockſel, op de Wonden geleydt. Ende na het komen van etter, werde de Mont dickwils geſpoelt met het Af-ſietſel van Sanikel,Alchymilla, Bergh-groen, Betony-bloemen, ende Roſen, van elcks een handt vol, in Water,tot op anderhalf pint, gekoockt,ende dan daer by gedaen vier onçen Honigh van Roſen. Ten laetſten is nut een Poerken, gemaeckt van twee deelen Tutia, ende een deel gebrande Aluyn, op de Wonden geſtroyt, en een dun geſlagen Loode plaetjen daer over geleydt. Door welcke middelen dit gebreck volkomentlijck geneſen is: gelijck oock verſcheyde andere, die op andere Deelen haer plaets genomen hadden,niet diep en gingen, ende ront-om loſch waren, als ick dickwils geſien hebbe aen den Hals, boven,ende in de Wijnbrauwen, maer voornamentlijck in de Borſten.

De Kancker, die door-gheſworen is, en behoeft niemandt te beſtaen, om tot heelen te brenghen; maer alleen te onderhouden met ſacht-ſuyverende, ende verſachtende middelen, gelijck nu beſchreven zijn; als met verhaelde Sappen onder Honigh van Roſen vermenght, ende wanneer de vochtigheydt wat te veel is, dun in de openheydt gheſtroyt het Poeyer van rauw Loot, elders van ons beſchreven. In deſe gelegentheyt te willen ſnijden,ofte branden, gelijck ſommige raden, is niet anders, als de luyden om hals brengen.

6 Hier dient ſodanigen Maniere van Leven gehouden,dewelcke niet alleen geen ſwarte,noch heete Gal en doet groyen; maer oock die alreede ghegroeyt is, kan verkoelen, en verſachten; ſoodanige nu meer-malen is aengeweſen.

Het XXI. Capittel.

1 *Aenmerckinge op de oude Benaminge der Sieckten,*
2 *Blijckende oock in Reduvia, ofte Vyt.*
3 *Namen, ende Naem-reden,*
4 *Beſchrijvinge,*
5 *Plaetſe,*
6 *Oorſake,*
7 *Ken-teyckenen.*
8 *Voor-teyckenen,*
9 *Geneſinge,*
10 *Maniere van Leven.*

1

Die de Boecken van de oude Schrijvers der Genees en Heel-konſte wel wil begrijpen, moet inſonderheyt letten, op de Namen,die ſy de Sieckten, ende Gebreken geven, ende wat ſy met deſelvige verſtaen, ende uyt-beelden. Want men bevint dickwils,

dickwils, hoe by verſcheyde wel eenen Naem ghebruyckt, ende evenwel daer mede gheen eene, ende deſelſde Sieckte, maer een gheheel verſcheyde verſtaen wert. Sulcks en kan niet anders, als een groote twijfelinghe, ende daer uyt een grof miſverſtant baren, in de ghene, die uyt onervarentheydt van de Talen, ende onachtſaemheydt, om alles neerſtigh te onderſoecken, niet verder en ſien, als (ghelijckmen ſeydt) haren Neus langh en is. Het gene wy van de verſcheydenheydt gheſeydt hebben, ſullen wy alleen met een voor-beelt verſtercken. Mola werdt nu by alle de Genees-heeren, Heel-meeſters, ende Vroe-vrouwen, ghenomen voor een lompigh ſtuck Vleyſch; het welck in de Lijf-moeder groeyt, hebbende ſoo veel beweginghe, dat de Vrouwen, die dat geladen hebben, niet beter en weten, ofte ſy gaen ſwanger. Maer by vele, onder de Oude, wert Mola beſchreven, te zijn een gheſwel, ofte vleyſich aenwas van de Lijf-moeder.

2 Soo gaet het oock met den Vijt, in 't Griecx *Paronychia* genoemt, ende in 't Latijn *Reduvia*; waer van beyde, de Griecken, ende Romeynen, een Spreeck-woort hebben, *Hy klaeght van de Paronychia,* ofte *Reduvia*, van de ghene, die, ghelijck Eraſmus ſchrijft, door een quade beſchaemtheyt, raet ſoeckt voor een kleyn gebreck, ende laet het groote loopen. Soo ſchrijft Plutarchus van yemant, die raedt vraeghde voor een ghebreck van de Nagelen, daer ſijn verwe, ende weſen wel uytwees, dat ſijn ghebreck in de Lever lagh, van den Genees-meeſter voor antwoordt kreegh, Man, het en ſchort u aen de Nagelen niet, maer ghy hebt eenen anderen pot te vyer. Daer is noch een Spreeck-woordt, *Reduviam curare*, dat is, *Vijt geneſen*, ende wert gheſeydt van de gene, die op het voornaemſte niet ſiende, in beuſelingen, ende nietige ſaken veel bekommerniſſe ſtellen. Waer op ſlaet, het gene Cicero ſchrijft in ſijn Verantwoordinghe van Roſcius Amerinus, die het leven ge-eyſcht werde: *Ick verſtae,* ſeydt hy, *dat ick voor de tijdt, dit onderſoeck, ende my by-na miſgrijpe, die, als ick Genees-middel voor het hooft van Roſcius moet bybrengen, de Vijt gae heelen.* Dan deſe Spreeck-woorden en paſſen geenſins op den rechten Vijt, dat geen ſlechte dingen en is: maer een ſeer quaet, pijnelijck, ende ghevaerlijck ghebreck. Derhalven dient verſtaen, dat het Grieckſche woordt *Paronychia*, ende Latijnſche *Reduvia* niet alleen en beteyckenen de Vijt: maer oock een ſlecht ghebreck, wanneer de Huyt, die aen de wortel van de Nagelen ſtaet, uytſteeckt, ende van een rijt. Want *Ridivire* (daer van oock *Redivia* geſeydt) is, (gelijck *Feſtus* ſchrijft) *ſolvere*. Dit wert by ons Nijd-vel, Nijd-vleyſch, doch gemeenlijck Nijd-nagel ghenoemt, ende in Wals-Vlaenderen Envies, om dat ſommige meenen, dat de ghene, die hier mede gequelt zijn, van yemandt benijt werden. Gelijckmen in Vranckrijck ſeydt, dat, die een Swanghere Vrouw yet weyghert, een Gerſt-puysjen op ſijn Oogh-ſcheel krijght. Het welck wel te recht voor een praetjen, gelijck ick het eerſte oock houde, gherekent wert van *Ioubert. 3. des Erreurs populaires, 6.* eveneens alſmen teghen de kinderen ſeydt, datſe in 't Bedt ſullen piſſen, wanneer ſy met vyer ſpelen.

3 De rechte *Reduvia*, werdt na het Grieckſche woordt *Paronychia* ('twelck Plinius oock in 't Latijn ghebruyckt) van de Barbariſche Genees-meeſters *Panaritium* ghenoemt; welcken Naem, (dewijl ſy, als de beſte, ende ervarenſte in de konſte, van de nakomelinghen meeſt gevolght zijn) in 't gebruyck ghebleven is, ende beſt by onſe Heel-meeſters dit gebreck te kennen geeft; gelijck oock by de Italianen *Pannarice:* ſoo hebben deſelve Barbaren den Grieckſchen naem, *Synanche*, verdraeyt in *Squynancy*, die mede tot op heden in 't gebruyck ghebleven is. Wy noemen anders in onſe eygen Tale, dit gebreck *Vijt, Fijt*, ofte *Fijck.*

4 Komende tot de Beſchrijvinge; ſo ſtellen wy de Vijt te weſen, een heet geſwel, komende op het eynde van den Vinger, uyt een galachtige, ende ſeer ſcherpe vochtigheydt, met over-groote pijn, niet alleen in den Vingher, maer oock door de gheheele Handt, ja dickwils door den Arm, tot de Oxelen toe.

5 De Plaets, daer dit ghebreck in valt, zijn de eynden van de Zenuwen der Vingeren, ende van de Banden der Nagels, oock meeſt altijdt, tuſſchen het Been-vlieſch, ende het Been ſelve. Het welck alle Deelen zijn van ſcherp gevoelen, ende daerom oock ſcherpe pijn lijden.

6 De naeſte Oorſaeck, is een heete, ſcherpe, ende galachtige vochtigheydt, daer een quaden aert onder ſpeelt, ende ſoo in-etende, dat ſy de Banden, die de Beenderen van de Vinger, aen malkander hechten, ende houden, in den gront op-eet, en verteert, waer door dan het Been uytvalt, ende alſo een lidt verloren werdt. De voorgaende oorſaken, zijn, al dat ſoodanigen quade Gal doet groeyen, ende bewegen, nu meermaels verhaelt. Waer by komt een ſtercke nature, dewelcke ſoodanighe vochtigheydt tot de uytterſte Deelen kan ſtooten.

7 De Ken-teyckenen van den Vijt, zijn groote hitte, ſteeckte, ende kloppinge in den Vinger; met gheſtadige, ende geweldige pijn, den geheelen Arm door-treckende, dewelcke maeckt, datter geen geweldt in en is, ende ſoo ſwaer hanght, als of hy vol Loot was. Die ſelve pijn treckt na 't Herte, ende verweckt aldaer flauwte; als oock na de Herſſenen, ende beneemt dan alle ruſte.

8 Wat de Voor-teyckenen belanght: Hier is meerder ghevaer, als het hem wel ten eerſten laet aenſien, ſoo om de groote ghevoeligheydt van het Deel, als om de quaetaerdighe ſcherpigheydt van

de oorſaeck. Daer gemeenlijck het verſuym noch by komt. Want de Luyden het quaet niet kennende, ende haer latende voor-ſtaen, dat het maer een ſwerende Vinger en is, en doen niet by tijdts raedt: dan vertoeven door de banck ſoo langhe, om een Heel-meeſter te ontbieden, tot dat het al te diep in-ghegeten is, ende dan en kan het uyt-vallen van een beenken niet gheſteut, noch belet werden.

9 Wy komen tot de *Geneſinge*. Dewijl de Vijt, een gheſwel is, voort-komende uyt toevloeyingh van vochtigheydt: ſoo moet voor-eerſt gelet werden, datter niet meerder toe en vloeyt, ende dan 't ghene, datter in-gevloeyt is, uyt-ghetoghen wert.

Dient derhalven van 't algemeene begonnen, ende eerſt een dranckxken in-ghegheven, om de ſcherpe vochtigheyt af te ſetten, beſtaende uyt Rhabarber, 3 vierendeel-loot, Santal. Citr. 1 ſcrupel, 's nachts geweekt in 2 oncen Water van Cardo-benedictus; 's anderen-daeghs onder het door-ghekleynſde geroert, gemengt Pruym-kruyt een half loot, Syroop van Provency-roſen een half once, Olye van Swavel 5 druppen. Dit des morgens ingenomen; ende, na dat het wel ghewerckt heeft, 's avonts laet ghebruyckt dit dranckxken, om de quaetaerdigheydt door een weynigh ſweeten uyt te doen dampen. N. Diaſcordium een vierendeel-loot, Zout van Cardo-benedictus, 1 half vierendeel-loot, Syroop van Citroenen een half once, Olye van Swavel drie druppels, Water van Cardo-benedictus 1 once. 's Anderen-daeghs, om het Bloet, van de ſcherpe vochtigheydt ten deele te ontlaſten, ende het overighe te verluchten, is oorbaer 9 oncen uyt de Ader af te trecken, oock meerder, ofte minder, na dat het lichaem bloedt-rijck, ende ſterck is.

Ondertuſſchen is ſeer goet, ende dienſtigh, den Vingher, van begin aen, te houden in heeten Azijn, daer Theriakel, Mithridaet, ofte Diaſcordium in geſmolten is. Want den Azijn, verkoelt, ende drijft te rugghe, van wegen ſijn koude kracht; gaet diep in, door ſijn fijnigheydt, ende treckt alſoo, warm ghemaeckt zijnde, den brant uyt; de Theriakel, ende de andere twee, verbeteren, ende verdrijven de quaetaerdigheydt.

Men mach oock een Papjen warm, op een doeck, om den Vinger ſlaen, van Semelen, Gerſte-meel, met een weynich Canfer, onder Slijm van Vloey-kruyt-zaet, ende Azijn gemenght.

Maer alſmen verneemt, dat het hem tot ſwellen, ende ſweren ſtelt, dan en iſſer niet beter, als die plaets, tot het Been toe, open te ſnijden, om lucht te gheven aen de quaetaerdighe vochtigheydt, ende het diep in-eten, ende los maken van het Been, terſtont te beletten: dan op de openingen een Digeſtijf legghende, ende een verſachtende Pap, op den Vinger, ende de Handt, Den Arm, wanneer voor-treckinghe van Zenuwen ghevreeſt wert, dient geſtreken met Olye van witte Lelyen, ende Pier-wormen.

Onder de gedachte Barbariſche (ſo genoemt om haren onduytſchen ſtijl, met den welcken ſy evenwel niet en laten, haer treffelijcke ondervindinghen ſeer wel uyt te drucken) Genees-meeſters, een van de voornaemſte, Valeſcus, verhaelt een goede gheneſinghe, die hy in deſe gelegentheydt aen ſijn ſelven ghedaen heeft. Als hy ſeer groote pijn aen den Vinger hadde, ſo leyde hy daer op nat Ende-kroos gheſtooten, ende met Azijn, ende wit van Ey vermenght; waer door hy terſtont van de pijn verloſt werde. Ende, als hy wat-roode vochtigheydt ſagh onder de Huyt, ter zyden aen den Naghel, dan openden hy die plaets met een Naelt, ende daer quamen drie vier droppels bloedt uyt: waer mede hy ſchrijft gheneſen te zijn.

Sommighe maken een Vingher-hoet van nieuw Was. Want dat kan, door ſijn verwarmen, ende verſachten, de pijn ten deele ſtillen; ende wert dienſtelijck voor, ende na de openingh ghebruyckt. Maer als na de openingh, gebeſicht wert een Vinger-hoet van Was, ende *Ung. Apoſtolorum*, ſulcks helpt, gelijck oock noodigh is, de openingh open houden. Doch als het ſelve niet genoegh en doet, ſo machmen daer een rijp-makende Pap omſlaen, uyt ſoodanige middelen, als in 't 1. Boeck, op het 11. capittel beſchreven zijn. Ende in plaets van een gewoonlijck Digeſtijf, is by my ende andere voor, ende nevens my, met uyttermaten groot vordeel gebruyckt de volgende Salve: N. Sap van Hypericon, ofte S. Jans-kruyt, van Ioffrouw-merck, van elcks 6 oncen, Sap van Kruys-wortel, Geruwe, Alſſen, van elcks drie oncen, van ſtinckende Gouwe, ende Perſicaria, van elcks anderhalf once, geſchuymden Honich, 1 pont, Olye van S. Ians-kruyt, 6 oncen, Termenthijn drie oncen, gebrande Aluyn, 3 vierendeel-loot, Terwen-meel, ſoo veel als noodigh is; Dit te ſamen, na de konſte tot een Salve gekoockt. Met deſelve hebbe ick noch onlanghs, verſocht zijnde met Meeſter Nicolaes Scavart, noyt ghenoegh gepreſen Heel-meeſter, twee Duymen (in dewelcke dit ghebreck ghemeenlijck valt) na dat ſy te voren tot het Been op-gheſneden waren, ſonder eenigen toeval, van de Vijt geneſen.

Onder de Heel-meeſters van onſen tijdt, en iſſer geen neerſtiger, noch verſochter, als in Switſerlant, Fabritius Hildanus, waerom wy oock ſijn maniere van dit ghebreck te heelen, ſullen by-brenghen uyt de aenmerckinghen, 1. Cent. 97: alwaer hy ſchrijft, niet te wachten, na onſtekinghe, merckelijcke ſwellinghe, ende ſweringhe: maer in ſekere Vrouw, dewelcke over-groote pijn hadde in het uytterſte van den Vingher, met Koortſe, flauwte, walginge, ende andere toevallen, ſijn gheneſinghe aldus te hebben

aenge-

aengeſtelt. Voor-eerſt ſtoofden hy den Vinger met Koeye-melck, daer Camillen, Meliloten, Fenigrieck-zaet, ende Quee-karlen in geſoden waren. Daerna heeft hy 't opperſte van de Huyt, allengskens door-gheſneden. De Huyt geſcheyden zijnde, vertoon-den haer eenighe roode vlacxkens: dewelcke met den punt van 't Mes, doorgeſneden zijnde, ſo vonde hy onder de Huyt een droppel, ofte twee, root Wa-ter. Het welck ghelooft zijnde, leyde daer op een doecxken, nat gemaeckt in heete Brandewijn, daer wat Theriakel in gheſmolten was. Hier door is de pijn terſtont gheſtilt; ende met dit eenigh middel, ſchrijft hy, is den Vingher 's anderendaeghs gene-ſen.

Hy verhaelt noch van een Joffrouw, die in drie daghen, door de pijn van den Vijt, niet en hadde konnen ſlapen, in dewelcke hy de Huyt mede los maeckte, vindende in 't tipjen van den Vinger onder de Huyt een vlack van deſe groote O, in dewelcke nauwlijcks een dropjen waterigh Bloet en was. De vlack doorgeſneden zijnde, ende op den Vinger ge-leydt Plockſel, nat ghemaeckt in Brandewijn, daer Theriakel in gheſmolten was; ende op de Handt, ende Pols, een dubbelden doeck, in Azijn, ende Wa-ter, ghedoopt, ende uytgedruckt, is de pijn terſtont opgehouden, ſo dat de Vinger des anderen-daeghs volkomen geneſen was.

Maer Hildanus heeft ſeer wel aenghemerckt, dat dit ſnijden met den alder-eerſten dient in 't werck geſtelt. Want anders wert, door het toevloeyen van de heete, ende ſcherpe vochtigheydt, tuſſchen bey-den een onſtekinghe, ende gheſwel verweckt, ende met eenen het onderlegghende Vleyſch, ende Been in-gegeten. Want de Huyt is aldaer ſeer vaſt, ſoo dat de quaetaerdighe vochtigheydt van den Vijt, gantſch niet konnende uytwaeſſemen, terſtont meerder ſcherpigheydt, ende venijnigheyt krijght; waer door oock de Vinger, ende de geheele Handt, van groote pijn, komt dapper te onſteken, ende te ſwellen.

10 Hier dient een *Maniere van Leven* gehouden, dewelcke het groeyen van galachtighe, ende ſcherpe vochtigheydt wederſtaet; ſoodanige nu meermael is beſchreven.

Het XXII. Capittel.

WATER-HOOFT.

1 *Benaminghe, ende Beſchrijvinghe,*
2 *Oorſaken, ende Onderſcheydt,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

I

HOe dat de Water-gheſwellen in 't ghemeen te helpen zijn, is verhaelt in de Genees-konſte, daer wy handelen van de Water-ſucht. Derhalven ſullen wy hier beſchrijven een byſonder Water-ge-breck, dat hem in 't Hooft vaſt ſtelt, ende daerom in 't Griecks ghenoemt *Ydrokephalon*, dat is, Water-hooft; de Arabiſche Avicenna noemt het Water buyten de Pan, ende Haly-Abbas, een ander Ara-bier, Apoſteuny tuſſchen het Vel. Het is een ſchric-kelijck gheſwel, 't welck het Hooft ſoo groot maeckt, als twee andere, meeſtendeel de eerſt-gheborene, ende jonghe Kinderen over-komende. De treffelijcke Ontleder, Dr. Andries van Weſel, ſchrijft, geſien te hebben, een Kint van twee jaer, dat dicker Hooft hadde, als eenigh Man, ende de Pan niet beenigh, maer vleyſigh (ghelijck een on-gheboren ſchepſel) daer neghen pont Water uyt-vloeyde. De Arabiſche Albucaſis verhaelt oock, van een Kint by hem gheſien, het Hooft, door overvloet van Water, ſoo toe-nemen, dat het ten laetſten noch ſtaende, noch ſittende, 't ſelfde met den Hals konde onderſtutten; waer van het oock quam te overlijden. Gul. Placentinus, meent, dat dit ghebreck alleen in jongh-gheboren Kinderen voort-komt: dan wy hebben 't gheſien in de gene, die drie, vier, vijf, ſes jaer, ende noch ouder wa-ren.

2 De Oorſaken van het Water-hooft zijn uyt-wendigh, ende inwendigh. De naeſte is een taeye, ſlijmerige, ende ſomtijdts een bloedige ende ſcher-pe waterigheydt, dewelcke van wegen haren over-vloet, dunnigheyt, en hitte, ſomtijts ſchiet tuſſchen de Huyt, ende het Panne-vlieſch, ſomtijdts tuſſchen het Panne-vlieſch, ende de Pan, ſomtijdts tuſſchen de Pan, ende het dicke Herſſen-vlieſch, ſomtijdts in de groeven van de Herſſenen. De voorgaende oor-ſaeck, is inwendigh, overvloet van waterigh ende ſcherp Bloedt, dat uyt ſijn Vaten berſtende, het Hooft doet op-ſwellen. Maer het komt meeſt van uyterlijcke oorſaken, te weten, van ſlagh, ofte ſtoot, inſonderheyt, dat de Vroe-vrouw, in den arbeydt, ende het ontfangen van 't Kint, het Hooft ſeer nijpt, druckt, treckt, ofte anders mishandelt, waer door de naden der Panne van een wijcken, de monde-kens van de Aderen ontſluyten, ende daer op de waterigheydt uyt-loopt, ende Swellinghe veroor-ſaeckt.

3 Het Water-hooft is lichtelijck uyt ſijn groo-te te kennen, zijnde een ſeer verheven geſwel, ſon-der pijn, ſacht, ende het drucken van den Vingher wijckende; inſonderheydt, wanneer het Water tuſ-ſchen de Huyt, ende het Panne-vlieſch gheſtort is. Maer als het hem tuſſchen het Panne-vlieſch, ende de Panne onthoudt, dan is het geſwel een weynigh harder, ende en wijckt, van weghen de tuſſchen-legghende Deelen, den Vingher ſoo veel niet; be-halven datter noch eenige pijnelijckheydt by is. De Ken-teyckenen, dat het in de holte, die van binnen

tuſſchen de Panne, ende de harde Herſſen-vlies, ofte ſelver in de Herſſen-groeven, geloopen is, zijn uytpuylende, tranende, pijnelijcke,ende roode Ooghen. Wtpuylende, ende tranende, van weghen de overvloedige vochtigheydt; pijnelijcke, van wegen ſijn ſcherpigheydt; roode, door de heete Dampen, die met eenen in de Ooghen ſchieten. Daer op volght oock ſwack Geſicht, ende hardt Gehoor. Het geſwel en wijckt den Vinger niet, 't en zy dat hy daer ſtijf ingedrongen wert: want dan gaet het neder, voornamelijck in jongh-geboren Kinderen, welckers Pan by-na, als Was is, ende de Naden los, ende ongheſloten, ſo van wegen de Nature (dewijl de Kinderen, na de gheboorte heel vochtigh zijn) als om de toevallende vochtigheydt, die al de omſtaende Deelen vervochtight, en los maeckt. Deſe heft oock de Pan op, inſonderheydt,daer de Naden vergaderen; het welck daer uyt blijckt, dat, als het geſwel wat te ſeer geperſt wert, de vochtigheydt ſijnen keer na binnen neemt.

Het onderſcheydt van de oorſaken, is daer aen veel af te nemen, dat het Water-hooft, 't welck door innerlijcke ſtoffe veroorſaeckt is, een bleycke verwe heeft: maer het ghene, dat in de gheboorte, door mis-handelinge, komt, een roodigheydt vertoont, ende, van weghen de pijne, de Kinderkens moeyelijck, ende ſchreyende maeckt.

4 Om te komen tot de Voor-teyckenen: Het Water-hooft dreyght het alder-grootſte ghevaer, dewijl het door ſijn ſcherpe,en zultige vochtigheyt, de by-leggende Deelen, inſonderheyt de Herſſenen, ende haer Vlieſen door-eet, bederft, ende verteert. *Paré* verhaelt van een Kint, welckers Breyn hy, na de doodt, vont niet grooter, als een Kaesbal. Daerom zijn de geſwellen,die van binnen de Pan haren oorſpronck hebben,doodelijck,maer die boven op deſelve komen te groeyen, werden dickwils gheneſen.

5 De Geneſinghe van de Waterigheydt,die boven de Pan ſteeckt, moet aenghevanghen werden, door ſtovingen, dewelcke verdunnen, ende verdrijven, gelijck ſulcke middelen, in het 7. capittel van het eerſte Boeck beſchreven zijn. Na het ſtoven, moetmen komen tot op-droogende,ende verſterckende. Waer toe ick altijdt ſeer vorderlijck ghevonden hebbe, *Ung. Agrippæ*, Theriakel-water, van elcks 1 once, Poeyer van Granaet-ſchellen,een half loot, Olye van S. Ians-kruyt, Syroop van Alſſen, van elcks 1 half once. Onder malkander gemengt, ende tweemael daeghs warm het Hooft mede geſtreken. Tot het op-vlijmen,en moet niet,als in den uytterſten noodt, ghekomen werden.

6 Hier dient een open lichaem gehouden;ende, alſo de jonge Kinderkens niet wel en konnen in-nemen, ſoo machmen de Minne ſomtijdts in-gheven een dranckxken, dat de Waterachtigheydt ſacht afſet, van 1 once Manna, ende 1 vierendeel-loot wortel van Gialappa, kleyn gheſtooten; ende ghebruycken voort ſoodanige *Maniere van Leven*,als in de Genees-konſte, op het capittel van de Waterſucht is verhaelt.

Het XXIII. Capittel.

SVVERINGE *in 't gemeen,*

1 *Beſchrijvinghe, Eygenſchap, ende Verſcheydenheydt van een Wonde.*
2 *Plaetſe,*
3 *Oorſake,*
4 *Onderſcheyt,*
5 *Ken-teyckenen.*
6 *Voor-teyckenen,*
7 *Geneſinge.*

1

ULceratie, ſeydt *Fernelius*, is een leelijcke, ende vuyle openinge, ofte ſcheydinge van malkanderen. Dan kan volkomender beſchreven werden, te weſen een ſcheydinghe van malkanderen, met verlies ende verminderinge van groote, in een ſacht Deel, haren oorſpronck hebbende van een in-etende ſtoffe. Want daer in verſchillen een Wonde, ende een Sweringhe, dat in een Wonde, 't gene vereenight ende heel was, gheſcheyden is, maer niet noodtſakelijck yet van het Deel af-gaet: Maer in een Sweringe iſſer altijdt van 't ſwerende Deel vermindert,ende afgenomen,alwaer het maer,als't niet anders en is, in het Opper-huydeken. Doch al is ſulcks, datter ſomtijdts in een Sweringhe eenigh overtolligh Vleyſch uytwaſcht: ſo ontbreeckt daer evenwel van de Huyt,ende het natuyrlijck Vleyſch: ende ſoodanighe Sweringhe en is gheen enckel gebreck, maer vermenght, ende by een vergrootinge ghevoeght. Alſoo konnen verſcheyde ghebreken by een Sweringe weſen,gelijck Onmatigheydt,Onſtekingh, Roſe, uytwaſſchende Vleyſch, ende diergelijcke, die evenwel tot het weſen van een Sweringhe niet en behooren, maer wech-ghenomen werden, dewijl de Sweringe noch blijft; welckers weſen ende eyghenſchap alleen beſtaet in af-ſcheyden ofte wijcken van malkanderen, met eenich verlies van het ſwerende Deel.

2 De Plaetſe, daer de Sweringe in valt, hebben wy gheſeydt te zijn een ſacht, ofte vleyſich Deel, waer mede wy niet alleen en verſtaen het Spiervleyſch, dat wy den ghemeenen naem van Vleyſch gheven: maer oock 't ghene, waer uyt Darmen, Blaes, ende al 't ander Ingewant beſtaet.

3 De naeſte Oorſaeck is alderhande ſtoffe, die een in-etende kracht heeft, dewelcke niet alleen en begrijpt ſcherpe vochtigheydt, die in het Lichaem komt te groeyen; maer oock *uytwendighe Oorſaken*, die deſelvige in-etende kracht hebben,gelijck daer

is

ſs een in-etende Genees-middel,ende vergift. Want het is onwaerachtigh, ’t ghene ſommighe ſchrijven, dat de Sweringhen alleen ſouden komen van innerlijcke oorſaken: dewijl de ervarentheydt ſelve uytwijſt, datſe oock van uytwendighe oorſaken verweckt werden. Alſoo leert ons Galenus, ende deſelvige ervarentheyt, dat van Vyer, Water, Olye, ofte ander heet nat, in gebrantheydt, geen Wonden, maer Sweringen voort-komen. Sulcks doen oock verterende, ende brandende Genees-middelen, ende alſmen met een Cauterye, oft gloeyend Yſer brant, ghelijck Fernelius wel ſeydt. Soo werden oock Sweringhen veroorſaeckt door venijnige, en ſmettelijcke Dampen, gelijck Schorft, door beſmettinge overgheſet wert, te weten, wanneer de ſmettinghe een anders Huyt mede-ghedeelt zijnde, deſelvighe in-eet. De dampen, die uyt de bedorven Longe, van yemandt die de Teringhe heeft, uyt-gaen, met den aeſſem inghehaelt zijnde, maken op de eyghen wijſe een Sweringh in een anders Longe, ende alſoo een Tering door beſmettinge. Op deſelfde manier kan het Venijn van de Pocken, aen yemandts lichaem gewreven, ende mede-gedeelt, ’t ſelvige beſmetten, ende daer in eenighe Sweringe verwecken. Het ſelve doen de Kinder-pocken, aen vele, die daer over-gaen; als mede de Blauw-ſchuyt, door het drincken uyt een Kan.

4 Het Onderſcheydt der Sweringhen wert genomen, na haer eygen weſen, ofte na de toevallen. Van haer eygen weſen werden ſy wederom onderſcheyden, van wegen haer gedaente, het Deel daer ſy haer onthouden, ende de oorſaeck. Na de ghedaente zijnſe groot, kleyn; lang, kort, breet, nauw, recht, krom, pijps-ghewijs, eenparigh, in dewelcke het Vleyſch in alle Deelen ghelijck wech-genomen is, ongelijck, in dewelcke meerder Vleyſch in d’eene plaets, als in d’andere afgegeten is. Van wegen het ghebreckelijck Deel ſelve, zijn eenige uytwendigh, eenighe inwendigh, eenighe diep, eenighe maer effen rakende: eenighe in dit, ofte dat Deel. Het onderſcheydt van de oorſaeck ſullen wy terſtont aenwijſen. Van het toevallich onderſcheyt, dat genomen wert van ’t ghene, buyten den aert, ende het weſen van de Sweringe is, zijn ſommige oudt, ſommighe verſch; ſommighe ſuyver, ſommighe vuyl, ſommighe met ſincking, ſommige ſonder; ſommige ſtil-ſtaende, ſommighe voort-kruypende. Dit onderſcheyt hanght oock aen de oorſaken: waer toe mede behoort het ghene, dat de toevallen maken, van pijnlijcke, ofte onpijnlijcke; als oock ſommighe jeuckende, ſtekende, brandende; ſommighe licht, ſommighe ſwaer om te heelen; eenige van goeden, andere van quaden aert, waer by komen, die *Chironia*, ende *Telephia* genoemt werden. Behalven deſe verſcheydenheden, diemen ſoo eyghentlijck magh heeten, zijnder noch andere oneygene, die eerder te houden zijn voor vermengingen van andere gebreken met de Sweringen, als datſe eygen onderſcheyt ſouden konnen maken. Soodanigh zijn Sweringen met Pijn, Ongematigheyt, Ontſtekinge, harde Kanten, Kout-vyer, Kancker, Wormen, ofte bedorven Been. Van deſe, ende andere verſcheydene Sweringen, ſullen wy nu vervolgens handelen.

Wat een gemeene, ende enckele Sweringe is, hebben wy terſtont gheſeydt, als oock dat deſelve haer oorſaeck heeft uyt een in-etende ſtoffe; ende dat deſelvige, ofte van binnen in ’t Lichaem groeyt, ofte van buyten aenkomt. Van d’eerſte ſlagh zijn alle ſcherpe, ende bijtende vochtigheden, die, ofte in het Deel ſelve, ofte daer buyten haren oorſpronck hebben. Buyten het ghebreckelijck Deel groeyen Gal, zout Slijm, zoute, Salpeterachtige, en ſcherpe Wey, verbrande Gal. Want als deſelvighe in ’t lichaem voort-ghebracht zijn, ende na eenigh Deel toe-vloeyen, ſoo vermogen ſy ’t ſelve in-eten, ende tot een Sweringhe brengen. Sulcks kan inſonderheyt geſchieden in ’t voorjaer, en uyt onordentlijcke oeffeninghen. Soo ſchrijft Galenus, wanneer de Lenten een onſuyver lichaem ontfangen, datter alſdan wat geſchiet, het welckmen ſiet gebeuren in de oeffeninghen. Want al is’t, dat het oeffenen des lichaems ſeer geſont is, ſoomen evenwel yemant, die overvloet heeft van Slijm, Gal, ja van Bloedt ſelve, wil tot hevige beweging brengen, ſoo ſalmen lichtelijck een Vallende-ſieckte, ofte Popelſy, ofte, indien niet deſe, een borſting van Aderen in de Longe, ofte een ſtercke Koorts, door de oeffeninghe veroorſaken. Ende de ghene, diemen in plaetſe van de diepleggende vochtigheden door kamer-ganck te ſuyveren, haer lichaem doet oeffenen, dien jaeghtmen de quade vochtigheden na de Huyt, ende maeckt aldaer Schorft, ende Sweringen. Dit is ’t gene Hippocrates ſeydt, *Een onſuyver Lichaem geoeffent werdende, krijght Sweringen.* Even-eens is ’t met de Lenten. Want alſdan werden door de warmte, die in de Lucht begint te komen, de vochtigheden driftigh gemaeckt, ende na buyten getrocken, alwaer ſy dan in de Huyt het eyghen werck doen, dat wy van de oeffeninge geſeydt hebben. In het Deel ſelve krijghen, om ſijne onghematigheydt, die vochtigheden een ſcherpigheydt, ende als aldus de Etter door koken, ende langh in het Deel te verblijven, noch ſcherper wert, ende ſoo veel te ſcherper, hoe datter meerder by komt, dan bederft oock het bloet ende het voedtſel, van het beſmette Deel.

De oorſaken die van buyten aen komen, zijn in-etende, ende brandende Genees-middelen. Waer by niet uytgheſloten moet werden, het Vyer, ofte heet Yſer ſelve: alſoo de korſt, daer van over-blijvende, meerder raeckt de Sweringhen, als de Wonden. Hier toe behoort mede de beſmettinge van de gene, die met de Teringh gequelt zijn, van Melaetſche,

ſche, Schorfte, Pockighe, ende Blauw-ſchuytighe; waer van te voren geſeydt is. Wat nu de byſondere oorſaken zijn van byſondere Sweringhe, die ſullen wy by-brenghen, daer wy in elcke ſoorte van haer oorſaken handelen.

5 Wy komen dan tot de Ken-teyckenen. Uytwendige Sweringen kan men ſien, ende taſten,ende behoeven gheen teyckenen, om bekent te worden. Maer de inwendighe, alſoo ſy dickwils verborghen zijn, werden bekent door een Proef-yſer, ſoo daer eenighe wegh is, ofte door de vuyligheydt, die daer uyt-loopt, door pijn, ofte verhinderingh van de werckinge. De vuyligheydt wijſt aen, dat het Deel beſchadight is, ende wanneer door eenighe openheydt des lichaems, het zy Darm, Blaes, Neus, ofte Ooren, Etter, ofte waterachtigh Bloedt (*Sanies*) loopt, ofte oock uyt-ghebraeckt, ofte uyt-gehoeſt werdt; ſulcks is een teycken, datter van binnen een Sweringe ſchuylt. Nu in wat Deel dat deſelvige is, ſtaet af te nemen, uyt de eygenſchap van de pijn,de plaetſe, ende de werckinghe van het beſchadighde Deel. Indien een ſwerent Deel een ſtekende pijn is, ofte oock, datter aen 't gevoelen, ofte bewegen, yet hapert, ſulcks is een teycken, dat het beſchadight Deel zenuwachtigh is. Groote kloppingh, dat de Sweringhe de Slagh-aders raeckt. Indiender een knagingh terſtont aen den eten vernomen werdt, met pijn ende ſteeckten voor 't Hert, daer Braken en qualijckheydt op volght, ſulcks beteyckent datter een Sweringh in de Maegh is. De uyterlijcke oorſaken konnen hier oock aenwijſinge doen; gelijck dat de Blaes ſweert,indien yemandt Spaenſche-vliegen in-genomen heeft. Indien eenigh heet, ofte ſcherp Ghenees-middel, ofte oock ſterck Water, dat de Sweringh dan in de Keel, ofte Maegh is.

Nu of de Sweringh groot ofte kleyn is,recht ofte krom, ofte van eenige andere gedaente, ſulcks kan in uytwendighe, door het Geſicht, ofte Proef-yſer ondervonden werden. Maer in inwendighe en is 't niet moghelijck, dat wel te konnen weten. Maer evenwel, ofte de Sweringe groot of kleyn is, kanmen uyt de menighte van de Etter gewaer werden. Want een groote gheeft veel uyt, een kleyne minder.

Wat de oorſaken belanght,te weten, de innerlijcke: Indien de Sweringh haren oorſpronck heeft van toe-vloeyende vochtigheden,ſo ſullen haer teyckenen openbaren van quade gheſtaltenis, het zy in 't geheele lichaem, het zy in Lever, Milt, ofte eenigh ander Ingewant. Dewelcke niet voor den dagh komende,en in tegendeel zijnde het beſchadight Deel ongematight, en ſlap, ſulcks geeft te kennen, dat de oorſaeck van de Sweringh uyt het Deel ſelve komt, en aldaer gegroeyt is. Nu wat vochtigheyt, dat de Sweringh gemaeckt heeft, of het Gal is, ofte zout Slijm,ofte weyachtige vochtigheyt,ofte ſwarte Gal, blijckt uyt de teyckenen van elcke Sweringe,en inſonderheyt uyt de vochtigheyt, die daer uyt loopt, en uyt de verwe van de Sweringe, Scherpigheyt, en ſtekende Pijn;als oock uyt de teyckenen van de byſondere Sweringen.

De uyterlijcke oorſaken moeten getrocken werden uyt het ſeggen van den Siecken, die aenwijſen ſal,of het van een ſcherp,en in-etende Genees-middel, ofte van Vergif, ofte oock van Vyer gekomen is; ofte dat hy van yemant beſmet is, die met ſmettelijcke Sweringen beladen was.

De tijden van de Sweringhen hebben oock haer teyckenen. Want alſſer eerſt waterachtige, rauwe, ende dunne vochtigheyt uyt-loopt, dat is een teycken dat het in 't begin is,gelijck ſulcks oock uyt het gevoelen, taſten, ende ſien, als mede uyt de uyterlijcke, en inwendige oorſaken, noch tegenwoordigh zijnde, ende de volghende toe-vallen kan blijcken. Wanneer daerna de waterige ſtoffe rijper werdt, en haer menighte vermindert, dat is het toe-nemen, of de vermeerderingh. In de ſtil-ſtant is de Etter op ſijn beſten, en in 't af-nemen werdt ſy minder. Deſelfde tijden werden ook aengeweſen door de pijn, jeuckſel, en het verhinderen van de werckinge: dewelcke, indien ſy vermeerderen, beduyden dat oock de Sweringh vermeerdert; indien ſy verminderen, ende alles na ſijnen natuerlijcken ſtant wederkeert, beteyckenen, dat de Sweringhe vermindert, en aen 't af-gaen is. Het ſelve konnen oock, in de uyterlijcke Deelen, aenwijſen het ſien, ende voelen. Nu de byſondere teyckenen der Sweringhen ſullen wy hier na op ſijn plaets verhalen.

6 Alſoo daer groote verſcheydenheydt, ende verſcheyde uytkomſt in de Sweringen valt, ſoo ſullen wy alhier verſcheyde Voor-teyckenen bybrengen. Watter van het geneſen der Sweringe te verhopen ſtaet, moet van de groote ende ſwarigheydt der ſelvighe, als oock van de gheleghentheydt des Deels afghenomen werden. Want indien de Sweringe alleen de Huyt beſlaet, ende niet verder in en gaet, dan kanſe lichtelijck, ende in korten tijdt geneſen werden. Maer hoe datſe dieper is, ende hoe het Deel, datſe beſit, edelder is, als de Huyt, ſoo veel te beſwaerder valtſe om te geneſen. Daerom zijn de Sweringen, die in 't uyterſte van de Spieren komen, van meerder gevaer, als die haer in 't midden ſetten. Om deſelvighe oorſaeck zijn oock gevaerlijcker ſoodanighe Sweringhen, die in een edel Deel zijn,ofte die een edel Deel,als oock een Zenuwe, Ader, ofte Slagh-ader bereycken. Sweringen, die een van de voornaemſte Deelen beſitten, ofte deſelfde aen haer konnen trecken, zijn meeſt doodelijck. Lichter werden tot heelen ghebracht ſoodanige Sweringen, waer de Genees-middelen lichter by konnen, en vaſt aen blijven: maer ſwaerlijcker

ker de ghene, daer men de middelen niet wel op en kan legghen, ende daerſe niet op en konnen blijven. Swaerlijck konnen de Sweringen heelen in alſulcke Deelen, die van naturen met vochtigheydt, ende overtolligheydt beladen zijn. Ghelijck oock in de gene, die ſcherp van gevoelen zijn, ofte ſoodanige in medooghentheydt konnen trecken. Als noch de ghene, die noodtſakelijck van de Lucht, ofte ander oorſaken veranderen. Het vallen mede ghevaerlijcke, en langhdurige Sweringen, daer men vreeſt voor Caries, ofte bedervinge in 't Been. Een groote Sweringhe, in andere dinghen gelijck zijnde, valt ſwaerlijcker om te heelen, als een kleyne. Want in een groote moeten vele Deelen de uytwendighe Lucht uyt-ſtaen, ende werden de onderſte Deelen, als Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen meerder beſchadight. Nauwe, ende langhwerpige Sweringen zijn licht, ronde ſwaer om te geneſen. Indien het lichaem ſuyver is, ende het voornaemſte Ingewant wel gheſtelt, ende dat het beſchadight Deel ſelve hem wel houdt, dan iſſer hope van lichte ghenefinge. In teghendeel alles zijnde, kanmen voorweten, dat de geneſinge moeyelijck, en langhſaem toe ſal gaen. Hier van is 't, dat de Sweringhen, die op andere Sieckten volgen, veeltijdts ſwaerlijck geneſen, dewijl de nature, de quade vochtigheden, die in 't lichaem zijn, tot de uytwendige Deelen drijft. Soo zijn oock, die na een groenachtige, ofte bruyne verwe trecken; dewijl ſy beteyckenen, dat in 't geraeckte Deel de natuerlijcke wermte ſeer vermindert, ende by-na uyt-ghebluſt is. Ende in die op haer ſterven leggen, werdt veeltijdts weynigh voor haer doodt, de Swerìngh bleyck, blauw, en droogh, ende dat van wegen het uyt-bluſſen der natuerlijcke wermte. Als na langh loopen van rauwe en waterighe ſtoffe, goede Etter begint te komen, ſulcks is een teycken, dat de nature haer verſchept, ende dat de ſtoffe tot beter verandert, ende dien-volgende hope geeft van geſontheydt. Ende voorwaer de ſtoffe ſelve ſtelt de merckt, wat men van het geneſen der Sweringhe ſal verwachten. Want als de Etter, die dagelijcks uyt-loopt, goet is, dan geeftſe hope van lichte gheneſinghe. Maer het teghendeel werdt beteyckent door quade Etter. Want goede Etter gheeft te kennen goede gheſtalteniſſe van de vochtigheden, daer ſy uyt ontſtaet, ende de kracht van 't beſchadighde Deel: ghelijck mede in tegendeel het quade doet. Nu goede Etter is, die niet te dick ofte te dun en is, wit, effen, ende niet ſtinckende. Maer quade Etter is 't, die gheheel dun, ende vloeyende is, bleyck, blauw, giftachtigh, ende van quaden reuck. Soo betuyght oock waterigh Bloet, dat uyt de Sweringh loopt, 't gene van de uytkomſte te oordeelen ſtaet. Want het ſelvige veel, ende heel dun zijnde, oock bleyck, blauw, bruyn, van quaden reuck, ende de omſtaende Huyt in-etende, toont dat de Sweringhe ſwaerlijck te gheneſen is. Maer wat dicker, ende weynigher, rootachtigh, ofte na het wit treckende, beteyckent lichter geneſinge. Als de Sweringe oudt, ende verjaert zijn, ſoo moeten noodtſakelijck een af-ſonderingh van het Been gheſchieden, ende een hol lidt-teycken blijven, gelijck Hippocrates wel ſeydt. Want indien den Heel-meeſter alles wel doet volgen de konſte, ende niet van 't ghene noodigh is, over en ſlaet, ende evenwel de Sweringhe in langhe tijdt niet toe en heelt, oft toe-geheelt zijnde, wederom op-breeckt, ſulcks beteyckent, datter eenighe bedervinge in het Been de geneſinge belet. Ende dat komt veeltijdts in langduerige Sweringe, door geſtadigh in-vloeyen van quade, ende ſcherpe vochtigheydt. Want om de Onghematigheydt van het Deel, 't welck lange tijdt met de Sweringhe is belemmert geweeſt, ende om het af-ſcheydende Been, en kan de holligheydt van de Sweringhe niet vervolt werden, noch het vleyſch ſijnen groey hebben, waer het lidt-teecken hol toe-gheheelt werdt. Wanneer de Sweringe, na datſe met Vleyſch vervolt is, ende daer alleen Vel over te brenghen ſtaet, wederom op-breeckt, dan valter te vreeſen, datſe tot een Fiſtel, ofte loopent gat verloopen ſal. Sweringen, die in handen ende voeten komen, plegen ſomtijts voort te brengen in lichamen die vol Bloedt, ofte quade vochtigheden zijn, onſtekingen en geſwellen in de Klieren onder Oxelen, ofte de Lieſſen. Want alſo deſelve loſſer en ſlapper zijn, ſo ontfangen ſy lichtelijck en eerder de vochtigheyt, die na de Sweringe van de Handt, ofte Voet haren loop heeft. Alle Sweringen, die verjaert zijn, ofte noch langer dueren, in deſelve moet nootſakelijck Been af-gaen, en een hol lidt-teycken blijven, ſchrijft Hippocrates in ſijn 45. Spreucke van 't 6. Boek. De reden, om dat de Etterige vochtigheyt, in die lange tijt, een quaetaerdige ſcherpigheyt krijgende, eerſt de Veſelen van 't Vleyſch, daerna de bekleedende Vlieſen doet bederven, ende ſcheyden, ten laetſten oock het Been ſelve, dat aen 't Vleyſch is. Ende alſoo het Been, gelijck Hippocrates te voren, in de 19. Spreucke geſeydt hadde, niet herſtelt en kan werden, ſoo moet het gheſchieden, ende de Sweringe toe-geheelt zijnde, nootſakelijck een hol lidt-teycken laten; 't en zy een gauw Heel-meeſter, het Vleyſch ſo veel hooger laet groeyen, als de holligheyt diep is. Nu datter bedervinghe in 't Been is, ſtaet daer aen te mercken, dat de Sweringhen, al zijnſe toe-gheheelt, elcke reys wederom op-breken; dat het Been ſelfs blauwachtigh, ofte bruyn van verwe is; datter waterachtighe, ende ſtinckende Etter in grooter menighte uyt-loopt, als de groote van de Sweringe mede-brenght; dat de kanten van deſelvighe bruyn, ende ſpongyachtigh zijn, die haer wel aen malkander voegen, maer niet volkomentlijck en heelen; datter oock een beweginge gevoelt werdt.

werdt in het ſwerende Deel. Indien geen van deſe teyckenen haer en openbaren, daer uyt ſtaet af te nemen, dat de gheneſinge ſoo lange niet belet en is door bedorven Been; maer door onghematigheydt van het Deel, gelijck in 't Water, ende anders, ofte door geſtadigh toe-vloeyen van quade vochtigheyt. Derhalven blijckt wel, dat veroude Sweringen niet ſonder gevaer toe-geheelt en werden; 't en zy dat het lichaem wel ſorghvuldigh ontlaſt is,en een goede maniere van leven onderhouden werdt.Hier toe gheeft Mr. Willem Fabricius ons een aenmerckenswaerdigh voor-beeldt 3. Obſ. 39. van ſeker Man, wien in 't ſlincker Been een verouderde Sweringhe van een Landt-looper qualijck toe-geheelt was, die na eenighe maenden het Pleuris in de ſlincker zijde kreegh, waer hy van ſtorf, ende die geduerende ſijn ſieckte even ſulcken vochtigheyt uyt-ſpoogh, alſſer te voren uyt de Sweringhe plagh te loopen. Soo ſchrijft oock Abroſius Paré, van Etter, 't welck uyt een Sweringe van den Arm, door den Water-loop gelooft wierde.

De vordere Voor-teyckenen ſullen wy in de byſondere Sweringen aenwijſen.

7 Om dan tot de Geneſinge te komen: Dewijl het weſen van een Sweringe beſtaet in een af-ſcheydingh van 't ghene vereenight was, ende in een verminderde groote van het beſchadighde Deel: ſoo vereyſcht de verdeelde eenigheydt, wederom vereenight,ende dat verloren, ende vermindert is, herſtelt te weſen. Te weten, de Sweringh,voor ſo veel ſy een Sweringh is, moet met Vleyſch vervolt, vereenight,ende toe-geſloten werden. Maer als ſy met een oorſaeck vermenght is, dewelcke de Sweringh van begin verweckt heeft, ofte noch onderhoudt; ſoo dient deſelve oorſaeck voor-al wech-genomen. Hier moet oock wel gheſtelt zijn de gematigheydt van het Deel,en het toe-vloeyende Bloet. En wanneer die eenigh mangel hebben, dat ſtaet te verbeteren, ghelijck hier na in de byſondere ſoorten der Sweringen ſal geſeydt werden.

Indien derhalven eenige vochtigheyt,die de Sweringhe verweckt heeft, noch tegenwoordigh is, deſelve dient voor-eerſt af-gheſet te werden. Want in alderhande ghebreken, daer de oorſake noch by is, moet de geneſinge begonnen werden van 't wechnemen der ſelviger. Daerna, om datter in 't beginſel wat Bloedt uyt de Aderen ſchiet, ja dickwils met het ſelfde oock andere vochtigheydt na toe vloeyt, op dat het gene tuſſchen het Vleyſch ſteeckt,niet en ſoude bederven,ende een onſtekinge verwecken; ſo moet het Bloedt wel gekoockt,ende in goede Etter verandert werden. Daerom ſeydt Galenus, dat de Sweringen haer tijden hebben, ende datter in 't beginſel dunne ende rauwe waterigheyt uyt-komt,die in 't voort-gaen, door het koken verdickt, ende ten laetſten (in ſtatu) tot goede Etter gerijpt wert.Derhalven zijn in 't beginſel van een Sweringe noodig, de rijp-makende middelen. Daer-beneffens dient de vuyligheydt, die in een Sweringhe ghewoon is te groeyen, dewijl ſy de gheneſinge belet, wel geſuyvert; en, deſelve ſuyver,en ſchoon zijnde,moet de holligheydt met Vleyſch vervult,en ten laetſten met Vel geſloten werden.

Maer hier dient inſonderheydt acht geſlagen op de beſchadighde Deelen. Want in uytwendige Sweringhen hebben wel plaets Spaens-groen, gebrandt Koper, Koper-root, Antimony,ende dierghelijcke, die evenwel niet ghebruyckt en moghen werden in inwendige Deelen. By aldien oock een Deel alſoo geſtelt is, dat het andere dingen door-tocht geeft, gelijck de Keel, ſo moeten de middelen ſo toe-bereyt werden, dat ſy aen 't ſelfde kleven. Deelen, die ſcherp van ghevoelen zijn, en konnen geen ſcherpe middelen verdraghen, ghelijck wel konnen, die ſoo nauw niet en voelen.

Tot het groeyen van 't Vleyſch, werdt vereyſcht de werckende oorſaeck, ende de ſtoffe. De werckende oorſaeck is de Nature, dewelcke, ghelijckſe in 't gheheele Lichaem, ſoo oock in elck Deel het voedtſel treckt, behoudt, koockt, ende aenplackt. De ſtoffe is goet en ſuyver Bloedt,'t welck uyt eten ende drincken voort-komt. Maer gelijck in alderhande kokinge tweederhande overſchot gemaeckt werdt,als van ſpijſe,ende dranck,een dun,dat ongevoeligh uyt-waeſſemt, ofte door het ſweet uyt-gedreven werdt, ende een dick,het welck met kamergangh gelooft werdt: ſo heeft ſulcks oock plaets, wanneer datter Vleyſch in een Wonde groeyt,ende by aldien ſoodanigh overſchot in het Deel ghelaten werdt, ſoo ſal het 't ſelfde te ſeer vervochtigen, en de gheneſinghe gantſch verhinderen. Waerom die overtolligheyt in een Sweringe, moet geſuyvert, en op-gedrooght werden. Ende aldus is de geneſinge ſelver van een Sweringe het werck der Naturen,die uyt toe-vloeyende Bloet,'t wech-genomen Vleyſch herſtelt,en over de vervolde holligheyt Vel maeckt. Een Heel-meeſter neemt alleen wech de verhinderinghen, die de Nature in haer werck in de weegh zijn, als hy d'overtolligheyt ſuyvert en op-drooght: ende wanneer hy dat doet, dan werdt hy geſeydt Vleyſch, en Vel te maken.

In 't beginſel dan,als het lichaem al te vol Bloedt is,ſoo moet het gelaten werden. Indien daer overvloet is van quade vochtigheydt, die dient gheſuyvert, ende af-geſet, op datter na het Deel geen toevloeyingh en geſchiede. Daer moet oock te gelijck een goede maniere van leven gehouden werden,om geen quade vochtigheyt te doen groeyen, ende op de Sweringe te laten vallen; gelijck geſchieden kan door ſpijſe, dranck, bewegen, ende d'andere niet-natuerlijcke dinghen, te ſien in den Schat der Ghe-ſontheydt.

Daer-

Daer-en-boven, alſoo het nauwlijcks ghebeuren en kan, ofte daer hanght wat van 't Bloedt ende de vochtigheydt, die uyt de Aderen gedropen is, in de onſienlijcke openheyt, die in 't vleyſigh Deel is: op dat ſulcks ghekoockt, ende in Etter verandert werde, ſoo moetmen gebruycken rijpende, ofte etter-makende middelen; beſchreven in het 11. capittel van 't 1. boeck. Deſe dienen in ſachte lichamen mede ſacht te weſen, ghelijck ghemaeckt werden van Olye van Roſen, en Doyeren van Eyeren: in lichamen, die ſo ſacht niet en zijn, van Terebinthijn, Olye van Eyeren, van Roſen, van Maſtick, ende Doyeren van Eyeren: in drooger lichamen, van Herſt van witten Denne-boom, Wieroock, Meel van Lijn-zaet, Terwe, Fenugrieck, Hoender-vet, ofte, 't gene ghemeenſt, en gereetſt is, de Salf Baſilicum, ofte, de Plaeſter Diachylum, enckel, ofte met de Gom.

Hier na moeten ſuyverende, ofte af-vegende in 't werck gheſtelt werden; mede aen-ghewefen in 't gemelte boeck, op het 12. capittel. Maer het gebeurt dickwils, datmen (ghelijck het ſpreeck-woort ſeyt) twee vliegen met eenen lap ſlaet, ende met een ende het ſelfde middel tweederley werck uytvoert, te weten, rijp-maken, ende af-vegen. Derhalven dienen alſdan de rijp-makende vermenght met de afvegende, ende daer door werden de rijp-makende wermer, ende drooger, als ſy anders van haerſelven zijn. Maer in deſe vermenginge ſtaet wel acht te nemen op den tijdt: dewijl in 't begintſel de rijp-makende boven moeten weſen, in 't eynde de af-vegende. Ende het is ſekerder, datmen terſtont in 't begintſel af-vegende met rijp-makende vermenght, als datmen de rijpmakende alleen ghebruyckt. Want de Nature en ſtaet nimmermeer ledigh; maer ſtelt haer oock al in 't begintſel om Vleyſch te maken, ende ſcheyt de vuyligheyt, die daerom moet gheſuyvert werden. Daerom bevintmen oock, dat door het enckel gebruyck van rijpende middelen, de Sweringh lichtelijck vochtigh, ende vuyl wert. Derhalven is ſeer bequaem, datmen onder de rijp-makende middelen, nu verhaelt, in den eerſten menght Honigh van Roſen, Sap van Ioffrou-merck, van Paerde-bloemen, ofte andere in 't 1. boeck aen-gewefen.

Als de Sweringe wel gheſuyvert is, ſoo moetmen komen tot Vleyſch-makende middelen: die beſchreven zijn op 't 15. capittel van 't ghedachte 1. boeck: uyt dewelcke een Heel-meeſter mach kieſen, 't gene beſt met de ghelegentheyt van 't lichaem over-een-komt. Want hoe het vochtigher is, hoe het minder verdrooghende middelen van doen heeft: maer dat drooger is, vereyſcht meerder verdroogende. In koude tijden des jaers moetmen oock wat wermere ghebruycken, in werme, die ſoo werm niet en zijn. Want indiender ſwacker middelen op-gheleyt werden, als behoort: ſoo vergaerter veel vochtigheyt in de Sweringe, ende daer groeyt veel ſacht en ſpongyachtigh Vleyſch. Indienmen in tegendeel al te ſtercke, ende te ſeer verdroogende ghebruyckt, ſoo verdrooght de Sweringe, het Vleyſch verteert, de Kanten werden inghetrocken, ende men verneemt een bijtende ſcherpigheydt in het Deel. Maer wanneer een ſwerendt Deel droogh is, ghelijck het natuerlijck plagh te weſen: ende uyt de Sweringh gheen waterigheyt, noch etter en vloeyt, ende datter goede verwe in het Vleyſch is, ſulcks is een teycken, datmen het recht Vleyſch-makende middel ghetreft heeft.

Hier ſtaet oock te letten op de ghedaente van 't Heel-middel. Want die werden ofte dun ende vochtigh, ofte dick ende droogh op-geleyt. In harde, ende drooge lichamen, ende daer hardt ende vaſt Vleyſch moet ghemaeckt werden, is alderbequaemſt, datmen Vleyſchmakende Poeyer inde Sweringh ſtroyt. Sodanigh heb ick in 't gebruyck 't volgende: N. Wieroock, Maſtick, Aloë, Myrrhe, Liſch-wortel, van elcks evenveel. Maer wanneer de lichamen ſachter zijn, ſo gebruycktmen weecke ende vochtige middelen. Moet even-wel gelet werden in 't toebereyden van de Salven ende Smeringhen, datſe niet al te ſacht en zijn. Want ſoodanighe werden door de wermte van het Deel geſmolten, ſo dat ſy lichtelijck wech-drijven. Derhalven indien de Sweringen niet diep en zijn (want in ſoodanige werden vereyſcht de gene, die ſoo verre konnen komen) maer boven in het lichaem ſtaen, ſoo moetmen middelen in 't werck ſtellen, die lijvigh, of van een dicke geſtalteniſſe zijn. Daer-beneffens, al te vochtighe Salven, verſachten, van wegen hare olyachtige nature, ende maken al te loſch Vleyſch, ende 't welck niet over-een en komt met het onderſte, inſonderheydt in drooghe lichamen.

Als de Sweringe met Vleyſch vervult is, ſoo dientſe met Vel geſloten, ende daer door 't gene, van malkander geweken was, vereenight te werden: te ſien in 't meer-gemelte boeck, op 't 16. capittel.

Om het ghebruyck van deſe middelen wel te onderſcheyden, dient ingeſien de gelegentheyt van de Sweringe, ende de nature van het lichaem. Want het ghebeurt, dat de Sweringhen, die alſſe noch vuyl waren, geen bijten van de middelen en voelden, daerna geſuyvert zijnde, van deſelve gebeten wierden. Derhalven moetmen alſdan, ende als de Sweringhe van ſelfs ſuyver is, van ſtercker afveghende tot ſlapper komen: ghelijckmen wederom in vuyle Sweringen tot meerder afveghende ſal klimmen, 't en zy miſſchien datſe door te veel afvegende dingen vuyl ghe worden zijn. Want daer in werden de Heel-meeſters ſomtijdts wel bedroghen, om tot ſtercker afveghende te komen: waer door de Sweringhe wederom in-eet, en vuyl wert van 't geſmolten Vleyſch, het welck in quade vochtigheyt verandert. Derhalven moet wel neerſtigh ghelet werden, of de Sweringhe van wegen in-

in-ghegeten ende gheſmolten Vleyſch, datter onder leyt,vervuylt is,ofte dat het een ghenees-middel van doen heeft om de vuyligheydt te ſuyveren, en datter ſoodanigh gheen ghebruyckt en is. Nu aen grooter holligheydt, ende roode ende heete kanten kan men mercken, dat de Sweringe vervuylt is door te groote ſcherpigheydt van de ghenees-middelen. Daerna moet oock overleydt weſen (ghelijck wy nu meerder geſeyt hebben) of de ghenegentheydt van 't lichaem ſacht ende vochtigh,ofte droogh, en hart is.Want op een ſacht lichaem moeten ſlapper, op een droogh ſtercker middelen gebruyckt werden.

De Vel-makende middelen dienen opgeleyt wanneer de Sweringhe noch niet volkomentlijck met Vleyſch vervult en is: maer datter noch een weynigh ontbreeckt. Want alſoo de nature nimmermeer ſtil en ſtaet,maer oock,dewijlſe Vel begint te maken,het Vleyſch ondertuſſchen noch groeyt : indien men dan eerſt wilde Vel maken,als de Sweringhe gantſch vol Vleyſch was, ſoo ſoude te vreeſen ſtaen, dat eer het Vel quam over te groeyen , het Vleyſch ondertuſſchen waſſende, het Vel te hoogh ſoude ſtaen.

Men dient oock te weten, dat de Vel-makende middelen in der daet, ende in kracht van verdroo-ghenden aert moeten vreeſen, en dat daerom de Poeyers,en Plaeſters,daer toe alder-bequaemſt zijn.

Het XXIV. Capittel.

1 *Sweringe met Ongematigheyt,*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge*
6 *van Sweringen met Hitte,*
7 *met Koude,*
8 *met Vochtigheyt,*
9 *met Drooghte.*

IN 't laetſt-voorgaende Capittel is gehandelt in 't gemeen van een Sweringe,ende derhalven van een enckele,ende onghemenghde, daer niet anders by en is : maer het ghebeurt meeſten-tijdt , datter yet toe-valt,ende onder gemenght wert, het welck de geneſinge nootſakelijck doet veranderen , waerom op die toe-vallen wel neerſtigh dient gelet te werden.

1 Wy ſullen den aenvangh nemen van de Ongematigheyt, die haer gemeenlijck met een Sweringhe vermenght,ende het gheneſen belet. Want alſoo de oorſaeck, die de geneſinge uytvoert, is de nature van het Deel, ende de ſtoffe, het Bloet: als het Deel on-gematight is, ſoo en kan geen van beyde wel geſtelt zijn ; ende de Sweringh, en kan met gheen Vleyſch gevult, noch met Vel gheſloten werden, 't en zy dat het onder-vleyſch natuerlijck ende wel gematight is.

Wat nu dan de ongematigheydt aengaet, ſoo kan by een Sweringhe weſen te grooten hitte , koude, vochtigheyt, ofte drooghte ; ende dat met,of ſonder ſtoffe.

2 Soodanigen ongematigheyt iſſer geweeſt ofte voor het op-komen van de Sweringhe,ofte ten tijde van 't Sweren.

Een heete ongematigheyt wert in de Sweringhen verweckt van al te heeten lucht,van te heete genees-middelen,van te veel ſwachtels,ende deckſel.

De koude in tegen-deel van koude lucht, van al te ſeer verkoelende ghenees-middelen , ende wanneer de Sweringhe met ſwachtels ende deckſel tegens de uytwendige koude niet wel bewaert en is.

Vochtige ongematigheyt wert veroorſaeckt door vochtighe lucht, (waerom dat in ſommighe plaetſen de lucht de Sweringhen oock gantſch ſchadelijck is) ende door toevloeyingh van vochtigheden.

Drooge lucht, drooge ghenees-middelen,als oock gebreck van voedtſel,maken een drooge onghematigheydt.

3 De heete onghematigheydt is te kennen,datter verhittende oorſaken voor-gegaen zijn,ende dat niet alleen de Kanten,maer oock het Vleyſch van de Sweringh rooder is, ende dat de Siecke ſelfs een hitte in de Sweringh voelt,waer op gemeenlijck pijn volght; dat mede koude genees-middelen verlichten, heete beſwaren,ende datter ſcherpe ende bijtende vochtigheydt uyt-loopt.

In een koude onghematigheyt gaen voor verkoelende oorſaken, de Kanten van de Sweringhe zijn bleyck ende ſacht, hitte helpt,en koude beſchadight.

Als de onghematigheyt vochtigh is , dan zijnder voor-gegaen vervochtigende oorſaken, het Vleyſch is ſlap ende ſacht, ende groeyt ſomtijdts te hoogh, geeft oock veel vochtigheydt uyt : Drooge dinghen helpen,vochtige beſchadigen.

Een drooge onghematigheydt werdt bekent uyt voorgaende verdroogende oorſaken, dat de Kanten van de Sweringe droogh ende hart zijn, ende datter weynigh, ofte geen vochtigheyt uyt en komt : dat vochtigh-makende middelen verlichten, drooge beſwaren.

4 Dewijl,gelijck Galenus oock leert,dat het Ondervleyſch wel ghematight moet zijn, om een Sweringhe wel te geneſen : ſoo is ſeker, dat een Sweringhe ſoo veel te ſwaerder om te gheneſen valt, hoe het Deel meerder af-geweken is van ſijn natuyrlijcke ghematigheyt. Sweringhen, die vermenght zijn met een heete, koude, ofte vochtige onghematigheydt,en vallen ſoo quaet niet om te heelen. Want met een moeyten , op eene tijdt , ende met deſelfde middelen kan men de onghematigheyt beteren,ende de Sweringe gheneſen. Maer Sweringen met drooge ongematigheydt, zijn ſwaerlijck te heelen : dewijl, overſlaende voor een tijt de geneſinge van de Sweringhe, de ongematigheyt waer-genomen moet werden.

5 De

5 De Onghematigheydt vereyſcht veranderinghe door recht teghen-ſtrijdende middelen. Even-wel moet de gheneſinghe ſoo aen-gheleydt werden, dat men de Sweringhe, ſoo veel moghelijck is, niet over het hooft en ſie. Maer alſoo die gheneſinghe niet en kan gheſchieden, ſoo langhe de onghematigheydt blijft,ſoo moet deſelvighe eerſt wech-ghenomen werden, 't en zy beyde te gelijck geſchieden kan.

6 Verhitte onghematigheydt vereyſcht verkoelende middelen: ſtercker, ofte ſlapper, na de groote van de hitte. Ende al is 't, dat de Sweringh verdrooghende middelen van doen heeft, om dat even-wel de hitte, door het verteren van de vochtigheydt de Sweringhe op-drooght, ſoo moet men ſlapper verdrooghende middelen gebruycken. Maer die dienen oock met eenen van een te ſamen-treckende kracht te weſen, om de Sinckingh, die lichteljck door de hitte verweckt werdt,teghen te houden. Derhalven, alſoo de hitte ghemeenlijck pijn maeckt, ſoo moet daer by ghedaen werden 't ghene de pijn kan ſtillen, ofte ten minſten geen kracht en heeft, om deſelvighe te verwecken, ſoo dat de heel-middelen hier niet en dienen te weſen van ſeer verdrooghende, ende af-veghende kracht. Daerom zijn bequaem de ghene, die beſtaen uyt het Water, ofte Sap van Roſen, van Weegh-bre, van Endivye, van Nacht-ſchade,Azijn, uyt Olye van Roſen, van Violen, van Terebinthijn, dickwils met Weegh-bre-water ghewaſſchen, Ofte men magh gebruycken Salf van Roſen, de Verkoelende Salf van Galenus, die van Ceruys,ofte Loodt-wit, van Nacht-ſchade, de Witte, die van Santal-hout: ofte, dat ick beſt houde, Nutritum, met een van de ghemelte ſappen ghewaſſchen. Dan de verkoelende middelen en moeten niet alleen op de Sweringhe ſelve: maer oock op de om-ſtaende Deelen gheleyt werden. Daerom en mach men deſelvighe niet alleen met de verhaelde Salven wel beſtrijcken, maer oock doecken op leggen, die ghedoopt zijn in Oxycratum (dat is Water ende Azijn) ofte met het Sap van Weegh-bre, Latouw, Nacht ſchade, ofte in het af-fietſel van Myrtus, Granaet-ſchellen, Granaet-bloemen,Weegh-bre,en diergelijcke.

Wanneer de heete onghematigheydt aldus wech-ghenomen is, ſoo moet men de Sweringhe met Vleyſch-makende dinghen toe-heelen, ende die en dienen even-wel niet te ſeer heet en droogh te zijn, om de heete onmatightigheydt niet weder te doen keeren.

7 Koude onghematigheydt in een Sweringhe, moet hebben verwermende middelen, ghelijck daer zijn Olye van Hypericon, ofte Sint Ians-kruyt van Liſch wortel,van Camillen, van Wijn-ruyt,van Dil: Syroop ende Honigh van Roſen, Brandewijn, Ceroen van Betonye. De Salven ofte Smeringhen hier van gemaeckt,werden op de Sweringe geleyt. Maer van buyten ſal men de naeſte Deelen ſtoven met het Af-fietſel van Salye, Hyſſoop, Alſſen, Orego, Wijn-ruyt, Munte, Laurier-bladeren, Camille-bloemen, in ſtercke Wijn ghekoockt: ofte men kan deſelve mede ſtricken met de verhaelde heete Olyen,ofte op-leggen het Ceroen van Betonye.

8 Vochtighe onghematigheydt werdt door verdrooghende middelen wech-ghenomen. Ende alſoo een Sweringhe oock anders verdrooghende dinghen vereyſcht,ſoo moeten hier ſtercker Vleyſch-makende middelen in 't werck geſtelt werden. Soodanigh zijn de wortelen van Cyperus, ofte wilden Galigaen, Malrove, ſchuym van Silver, ghebrant Loot,Koper-root, Hamer-ſlagh, ende Koper-ſlagh, ende dierghelijcke, uyt dewelcke na de groote van de onghematigheyt bequame heel-middelen voor elcke Sweringhe konnen ghemaeckt werden. Want hoe een Sweringe vochtigher is, hoe ſy ſtercker verdroogende middelen van doen heeft: ende minder vochtigh zijnde, ſoo moetſe oock ſachter verdrooght werden. Sulcks geſchiet door by doen van Olye, Hars, ende Was. Want hoe datter van deſelvighe meerder ghedaen werdt by de verdrooghende middelen, hoe dat haer kracht meerder komt te breken: hoe minder, hoe haer kracht meerder in 't gheheel blijft. Dan voor-eerſt dient de Sweringhe wel gheſuyvert, ende af-ghebet met wijn, ofte met Water ende Azijn, daer in ghekoockt hebben te ſamen-treckende ende verdrooghende middelen, ghelijck Wortelen van wilden Galigaen, S. Ians-kruyt, Alſſen, roode Roſen,Betony, Saly. Daer na kanmen van de verhaelde middelen wat Poeyers in de Sweringh ſtroyen, ofte van deſelfde met Olye ende was een dun ſalfken maken,om, op wat plockſel gheſtreken zijnde, in de Sweringhe te brenghen,ende dan een verdrooghende Plaeſter daer over leggen.

9 Drooghe ongematigheyt werdt verbetert door vervochtighende middelen. Hier is bequaem lauw Water, om daer mede de Sweringhe,ofte veel meerder de omligghende Deelen te ſtoven. Want al ſeyt Hippocrates, datmen de Sweringhen niet en moet vervochtighen, als met Wijn, ende daer by doet, dat de drooghte het gheſonde nader is, de vochtigheydt het ongheſonde: al ſchrijft oock Galenus, datter gheene vochtigheydt voor de Sweringhen dienſtigh en is, inſonderheydt niet het Water: ſoo moet dit verſtaen werden van een Sweringhe, van weghen, ende voor ſoo vele het een Sweringhe is, tot dewelcke vochtigh-makende middelen gantſch onbequaem zijn. Maer alſſer een drooghe onghematigheyt, die de gheneſinghe belet, by de Sweringhe is, ſoo moetmen voor een tijdt, overſlaende de rechte gheneſinghe van de Sweringhe, de drooghe onghematigheyt teghenſtaen, tot dat aen het Deel de vorighe ghematigheyt herſtelt is.

Nu de mate van vervochtinghe moet weſen,datmen op-hout,wanneer het Deel begint root te werden, ende hem te verheffen. Want by aldien men noch langher met het vervochten voort-gaet, ſoo ſal 't gene,dat getrocken is, vervlieghen. De manier om met lauw Water te vervochtighen, is driederley, met ſtoven, overgieten, baden. Het ſtoven geſchiet met een ſpongye,wolle lappen,ofte diergelijcke,ende dit is de bequaemſte middel. Over-gietingh, ofte badt-ſtove en vallen ſoo bequaem niet. Het is oock beter, dat het Deel met lauw Water ende Olye gheſtooft wert,als met Water alleen, inſonderheyt in de Winter. Want al is't, dat lauw Water wel door ſijn werckende wermte verwermt, ſoo verkout het evenwel na het ſtoven, ende verſpreyt met eenen de natuyrlijcke wermte, het welck den Olye, daer onder vermenght zijnde, belet, verſtoppende, door ſijn taeyigheyt, de onſienlijcke gaetjens van de Huyt. Na het ſtoven kander een vervochtigende Pap opgeleyt werden, als volght : N.Huemſt-wortels 1 onçe, Maluwe 2 hant vol. Beyde in water morw gekoockt, ende dan gheſtampt zijnde, doeter by, Gerſte-meel 1 loot, ghekoockten Honigh 1 half loot, Verckens-reuſel ſoo veel van nooden is. Of men kan het Deel oock wel ſtoven met Olye; ofte ghebruycken een Salfken beſtaende uyt een deel Sap van Maluwe, en twee deelen ſoeten Olye, daer by gedaen ſo veel wit Was, als noodigh is.

Maer wanneer de Sweringh droogh is, ende het Deel verdorret, ende datter gheen ſtoven en helpt, ſo moetmen eerſt ſijn beſte doen, dat de Siecke gebruyckt Spijſe van veel ende goet voedtſel, ende die licht verdeelt kan werden, op dat het Deel ſijn voetſel overvloedigh mach krijghen, daerna, ſoo het van doen is, machmen het voedtſel oock door Dropaces, ſterck-treckende plaeſters, en andere middelen, daer na toe trecken.

De ongematigheyt wechgenomen zijnde, ſalmen Vleyſch-makende middelen gebruycken, doch die ſo gheheel ſeer niet en verdrooghen,op dat het beſchadighde Deel niet wederom en kome te vervallen in een drooge ongematigheydt. Derhalven moetmen onder de Vleyſch-makendePoeyers vermengen Vetten ende Olyen met wat Was. By voor-beeldt, N.Maſtick kleyn geſtooten, Liſch-wortel,van elcks 1 half loot, Termenthijn met Lattouw-water gewaſſchen, 1 onçe, Hoender-vet, Olye van Roſen, van elcks een loot, Was, ſoo veel van nooden is tot eén weecke Salve.

Het XXV. Capittel.

1 *Sweringe met toe-vloeyen van Vochtigheyt,*
2 *Oorſpronck, ende Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge,*
6 *Maniere van Leven.*

1 WY hebben ghehandelt van een Sweringhe met ongematigheyt : dan deſelve en kan niet langh, oft nauwlijcks weſen en beſtaen ſonder eenige ſtoffe, ofte toevloeyingh van vochtigheden.

2 Deſe vallen op het ſwerende Deel ofte van het gheheele Lichaem, ofte van eenigh Deel, dat quade vochtigheden voort-brenght, wanneer de nature, 't zy door veelte, 't zy door hoedanigheyt geprickelt zijnde, deſelfde uyt-werpt op de Sweringhe ; ofte dat het ſwerende Deel door pijn, ofte hitte de vochtigheden na hem treckt : ofte dat de vochtigheden van ſelfs na een leegher ofte ſwacker plaetſe ſacken.

Na de verſcheydenheyt van de toe-vloeyingh, ſoo is oock de vochtigheyt,die uyt een Sweringhe loopt, verſcheyden, dun, waterachtigh : dick, grof : goet, onſuyver.

3 De Sweringhen met toe-vloeyen van vochtigheden, zijn te kennen eerſt uyt het gheſwel, dat hem niet alleen in de Kanten, maer oock in de om-ſtaende Deelen verheft, als mede uyt de pijn, ende de veelte van vochtigheyt, die daer uyt loopt : waer door het toe-heelen oock belet wert.

4 Dewijl het heelen beſtaet in verdrooghen, ſoo is lichtelijck af te nemen, dat een Sweringe, daer gheſtadigh vochtigheydt toe-ſchiet, bekommerlick te heelen valt, ende ſoo veel te ſwaerder, hoe de Sinckingen ſcherper zijn.

5 Derhalven, dewijl de Sweringe niet en wil gheneſen, voor al-eer dat de toevloeyingh is wech-genomen: ſoo moet voor-eerſt ghelet werden, om de oorſaken van deſelvighe te weren, waer van voor deſen dickwils gheſproken is. Daerna, op dat de vochtigheydt niet en ſoude vloeyen na het beſchadighde Deel, ſoo moetſe vertrocken, onderſchept, en te rug geſtooten werden.

Onder de Revellerende, ofte vertreckende middelen zijn de Fontanellen, ofte Open-gaten alder-bequaemſt,die op het tegendeel geſtelt zijnde,de vochtigheydt, die haren loop neemt na het beſchadight Deel,aldaer loſen. Ende deſe Open-gaten zijn inſonderheyt nootſakelijck in langhduyrige Sweringhen. Want dewijl de nature nu al langh ghewent is, haer van quade vochtigheden te ontledigen door het ſwerende Deel,ſo kan lichtelijk gebeuren,als de Swering geheel geſloten werdt,ende wat quade vochtigheydt vergadert,dat deſelvige wederom keert inde Aderen, ende op een voornaem Deel valt : 't welck met de Fontanel kan voorkomen werden.

De Deſenſiven, ofte onder-ſcheppende middelen, werden gheleyt boven het ſwerende Deel, daer het noch gaef is, ter plaetſe daer de groote Aderen haer vertoonen, die deſelvighe toe-trecken, ende de vochtigheden te rug ſtooten,te ſien in 't 2. capittel van het eerſte boeck.

Maer

Maer op het ſwerende Deel ſelve moeten de wech-drijvende middelen gheleydt werden, om de vochtigheden, die in haer Aderen driftigh zijn, te rugh te ſtooten. Daer toe dient het ſwerende Deel ghebet te zijn, met Aluyn-water, het Water, ofte Af-ſietſel van Weegh-bre, Roſen, Vijf-vingherkruyt, ofte dierghelijcke. Ende de Sweringe moet beſtroyt werden met Poeyer van Silver-ſchuym, Bolus, Loot, Koper-root, die oock onder Termenthijn vermenght, met Plockſel konnen opgheleydt werden, ende indien de ſtoffe rauw is, met wat Wieroock, ende dan om-geſlagen de Plaeſter Diapompholygos, ofte Diapalma. In 't korte, de Vleyſchmakende middelen moeten alhier ſtercker zijn, als in een enckele Sweringhe, daer geen toevloeyingh by en valt, om de vochtigheydt, die het Deel inghe-ſoghen heeft, op te drooghen.

In de gedaente van den Heel-middel ſtaet waer te nemen, dat hy niet vochtigh, ofte vet en is, alſoo hy anders het Deel ſoude verſlappen. Men dient oock niet altijdt op een middel te blijven ſtaen. Want het gebeurt dickwils, dat, het gene eens ende meerder geholpen heeft, daerna, als de vochtigheyt wat opgedrooght is, geen vordeel meer en kan bybrengen; maer eenige bijtende ſcherpigheydt veroorſaken: in welcke gheleghentheydt dan ſachter dient in 't werck geſtelt te werden.

Als de Sweringhe met Vleyſch vervult is, dan dientſe met Vel overtrocken. Guido ghebruyckt hier toe, een dunne Loode plaet vol gaetjens doorboort, dewelcke verkoelt ende verdrooght, ende derhalven hier dienſtigh is; daer by komende een Verbandt, 't welck de vochtigheydt, die in het Deel is, uytdouwt, ende die daer in ſoude ſacken, uythoudt.

6 Hier dient ſoodanigen *Maniere van Leven* gebruyckt, als in de Genees-konſte voor de Sinckinghen is aenghewefen.

Het XXVI. Capittel.

1 *Vervuylde, Verrotte, In-etende, ende Voortloopende Sweringhe.*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinghe,*
6 *Maniere van Leven.*

I

HEt ghebeurt ſelden, dat een Sweringe, die met veel vochtigheydt, voornamelijck als deſelve grof, ende ſlijmerigh is, overvallen wert, niet en vervuylt, verrot, ſtinckent wert, ende dan in-eet.

2 De naeſte *Oorſaeck* hier van is vochtigheydt, deelachtigh zijnde van een bedervende quaetaerdigheydt, dewelcke uyt andere plaetſen daer na toe ſackt, ofte in 't ſwerent Deel ſelve bedorven wert, 't zy door ſijn ongematigheydt, ofte ſwackigheydt, als oock door ghebruyck, ende opleggen van middelen, die niet wel ſuyveren, ende opdrooghen; gelijck mede in tegendeel, die beyde al te veel doen, ende alſo het geſont Vleyſch verteren.

De vochtigheydt wert ſomtijdts ſoo ſcherp, datſe niet alleen en bijt in het ſwerende Deel; maer oock de naeſt-ghelegene door-eet, ende geſtadigh doorkruypt, alſoo een voorts-loopende Sweringh veroorſakende.

3 De *Ken-teyckenen* zijn hier niet verre te ſoecken, alſo de ſlijmerige, ende vuyle vochtigheyt haerſelven aenwijſt, ende het Vleyſch rondt-om ſlap, ende vodſigh maeckt, het welck dan dickwils te ſeer uytwaſt. De verrottinghe gheeft een vuylen ſtanck uyt. Het voortloopen verweckt pijn, jeucking, ende gheſtadigh vergrooten.

4 Indien de vuyle, verrotte, ofte ſcherpe vochtigheydt niet met den eerſten wel geſuyvert, ende wech-genomen wert, ſoo bederft ſy de aenſtaende Deelen, ende brenght in deſelvige het Kout-vyer.

5 Om tot de *Geneſinghe* te komen, ſal eerſt het Lichaem dienen geſuyvert door inwendige middelen, die de quade vochtigheden afdrijven, verhaelt in de Genees-konſte, ende daerna de Sweringhe gewaſſchen met Brandewijn; waer onder, na den eyſch van de gheſtalteniſſe, ghemenght, ende opgheleydt konnen werden, ſoodanighe ſuyverende Heel-middelen, als in 't 12. Capittel van 't eerſte Boeck beſchreven zijn.

Op het ſpongyachtigh Vleyſch, dat te veel ende te hoogh uytwaſt, ſalmen ſtroyen Poeyer van Tutia, van Gal-noten, ofte Granaet-ſchellen; ende, als dat niet ghenoegh en doet, van gebranden Aluyn, ofte yet anders van 't gene daer toe in 't ſelfde boeck op het 17. capittel is aengeteyckent.

6 Het komt hier inſonderheydt oock aen op een goede *Maniere van Leven*, waer door de quade vochtigheyt mocht vermindert, ende goede in haer plaets gebracht werden; ſoodanige nu meermael is verhaelt.

Het XXVII. Capittel.

1 *Quaetaerdige, ende Qualick-toeſluytende Sweringe; Namen, ende Naem-redenen.*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge, ende Maniere van Leven.*
6 *Voor-beeldt van een gebeelde langduyrige, ende quade Sweringhe in den Neus.*

I

DE voorgaende oorſaken langh by-blijvende, ſo wert een Swetinghe van quaden aert, daerom by de Latijnen *Malignum*, ende by de Griecken

Kacoëthes, dat is, Quaetaerdigh genoemt, ende, om dat ſy qualijck te heelen is, Dyſepuloticum, dat is, Qualick-toeſluytende; als mede Chironium,na Chiron den Centaurus. Van welcke benaminghe geen een reden ghegeven werdt. Zenodotus (te ſien by onſen Eraſmus in ſijn Spreeck-woorden 2. 8. 21.) meende, dat Chiron van Hercule gheſteken zijnde, een ongheneeſlijcke Wonde in ſijn voet (daer deſe wonden meeſt komen, gelijck Celſus ſchrijft 6. 28.) kreegh, die hem 't leven benam,en dat daer van alle ongheneſelijcke Sweringen Chironia genoemt zijn. Maer van Plinius 25.6. en van Ovidius 5.Fact. wert een gheheel ander oorſaeck by-gebracht, te weten, dat Chiron een Pijl van Hercules, daer t'huys leggende,by ongeluck in ſijn Voet ſoude gevallen zijn, die daer een gevaerlijcke, ende vergiftige Sweringe op-wierp, en dat hy met het kruyt, na hem daerom Chironium,en Centaurea,dat is,Santorye genoemt, van die quetſuere ſijn ſelven gheneſen heeft; en dat hy ſoude gheweeſt zijn den eerſten vinder van de Heel-konſte,die haren gemeenen naem van Chirurgie,noch al de Wereldt door,uyt het Griecks voert, ghelijck hy van *Cheir*, dat is, Handt. Soo dat een Chironiſche ſweringhe, niet anders te ſegghen en is (gelijck de Grieckſche Paulus ſeyt 4. 46.) als eene, die ſo ſwaer te geneſen valt,datſe wel eenen Chiron van doen ſoude hebben.

Vivit pectore ſub dolente vulnus,
Quod Chironia nec manus levaret.

Deſe Sweringe werdt oock *Telephium ulcus* geheeten,na eenen Telephus,die,gelijck den ſelfden Paulus ſchrijft, daer langh aen vaſt gheweeſt is; doch werde ten laetſten noch geheelt door Achilles, den leerlingh van den gedachten Chiron,met het Kruyt, dat na hem den naem van Telephium draeght. Claudianus, 1. Epigr. 10. roert dit aen met het volgende vers:

Sanus Achilleis remeavit Telephus herbis.

2 De Oorſaken van quaetaerdighe Sweringen zijn,ſo quade ongematigheyt in't Deel ſelve,als toevloeyingh,en vergaderingh van quade vochtigheyt, die metter tijdt een venijnigen aert aen-treckt. Het ſelve werckt ſchierlijck uyterlijck Venijn. Den heldt Philoctetes een Sweringhe hebbende van een Slanghen-beet, werde daerom van de Griecken gelaten in 't Eylandt Lemnos, gelijck Cicero onder andere ſchrijft in ſijn Boeck van 't Noodt-lot.

Het gebeurt oock dickwils dat een Sweringe niet geneſen en wil,als daer eenige bedervinge in 't Been is,die het omſtaende Vleyſch mede bederft;of oock dat het Vleyſigh vlieſch, ende het Vet, dat onder de Huyt leydt, vergaen is,om dat dan de Huyt aen het Vleyſch niet en kan heelen, door dien de kleyne Aderkens,daerna toe gaende,op-gegeten zijn,ende derhalven het Bloet, dat tot de geneſinge van noodenis, de Huyt niet en konnen toe-voeren.

3 De quaetaerdigheyt van de Sweringen blijckt daer uyt, datſe door geen gewoonlijcke Heel-middelen en willen gheneſen; datſe pijnlijck zijn, ende allenckskens dieper, ende grooter werden, harde, ende bruyne kanten hebben. Het uyterlijcke Venijn wijſt ſijn ſelven. Wanneer eenigh Been bedorven is, dan en ſalſe niet ſluyten, ofte geſloten zijnde, geſtadigh op-breken; behalven datter oock waterige, ende bloedige vochtigheyt uyt-zijpt; gelijck mede als de Sweringhe uyt-geholt is, het welck van buyten gevoelt kan werden,en dan is de Huyt drooghachtigh, dun, bruyn, ofte na den blauwen treckende.

4 Deſe Sweringen hebben haer ghevaer, door dien ſy niet alleen het Deel, dat ſy beſitten, gantſch bederven: maer oock haren venijnigen aert aen de by-leggende Deelen voort-ſetten, en het gantſche Bloet ten laetſten beſmetten. Sulcks doet inſonderheyt het Venijn. Daerom wert Philoctetes beſchreven lange jaren aen ſijn Sweringe gegaen te hebben, dewelcke oock niet geneſen en is, als door middel van Mathaon,Sone van den grooten Eſculapius, vinder van de Konſte. Hier op ſlaet de Poët Propertius 2. Eleg. 1.

Tarda Philoctetæ ſanavit crura Machaon.

5 Om tot de Geneſinge te komen: ſoo ſalmen na het ſuyveren van de quade vochtigheydt, door af-drijvende middelen, dan, voor de quaetaerdigheydt, daer op drincken alle morghen een roomer van een af-ſietſel van de Wortel China, Sarza Parilla, ofte Pock-hout,2 onçen,vier-en-twintigh uuren heet, in twee pinten Water gheſtaen hebbende, tot ontrent op de helft gekoockt,ende dan daer by gedaen Scordium, 3 handt vol; onder het door-gekleynſte gemengt Syroop van Citroenen, 2 onçen, Zout van Cardo-benedictus, een half vierendeel loot. De Siecke mach oock altemet 's avonts door-ſlicken een vierendeel-loot Diaſcordium, Mithridaet, ofte Theriakel. Ondertuſſchen ſalmen tot verſterckinge, om het Swerende, ende de omſtaende Deelen, ſlaen een Stovinge, beſtaende uyt Granaet-ſchellen,Smack,Cypres-noten,van elcx 2 onçen, Granaet-bloemen, Roſen, van elcks een handt vol, te ſamen gekoockt in een kan rooden Wijn tot op de helft. Hier onder ſalmen mede moghen vermengen Honigh van Roſen,ende de Sweringe daer mede waſſchen ende ſuyveren; dan daer op ſtroyen Poeyer van rauw Loot,en daer over leggen de Plaeſter Diapompholygos. Indienſe te diep, en te vuyl is, ſoo machmen daer in ſpeuten Brandewijn; waer mede ſy oock gewaſſchen kan werden, gelijck in 't 26. Cap. geſeyt is. Indien het Vleyſch tot de Huyt verſworen is, ſoo ſalmen deſelve met een Schaer door-ſnijden (en dan ſuyveren, en geneſen, als verhaelt is) het welck beter is,als door een Brant-middel, of Vyer. Sweringen van Slange-beten en vintmen

men hier te Lande niet; van Philoctetes oordeelt de Poëet Ovidius (in ſijn 1. Boeck van de Genees-middelen der Liefde) dat hy het gebeten Deel had behoort terſtont te laten af-ſetten.

Qua læſus fuerat, partem Pœantius heros
Debuerat celeri præſecuiſſe manu.
Poſt tamen hic multos ſanatus creditur annos.

6 Wy ſullen dit Capittel beſluyten met een voorbeelt van een geheele, langhduerige, en quade Sweringe in den Neus.

Een Dochter van vijf-en-twintigh jaer, kout van ghematigheydt, vol van waterigh Bloedt, hadde al eenighe jaren een Sweringhe van buyten, ende binnen den Neus, met veel pijpachtighe knobbeltjens tot de Ooghen toe, daer waterachtigh Bloedt uyttraende.

Na datſe verſcheyde Purgatyen, Laten, ende van buyten verdrooghende dinghen gebruyckt hadde, kreegh gantſch gheen baet, maer werde alle daegh arger; tot datſe ten laetſten quam by Dr. Horſtius, die in haer aen-merckte de nature, veelheyt van de quade vochtigheden, ſcherpigheyt van veel waterachtigh Bloedt; daer-beneffens dat het Hooft met het geheele Lichaem heel vochtigh was; het welck hy af-nam alſo te weſen uyt de overvloedige Stonden, die ſy alle maent op haer tijdt hadde, als oock het veel tranen van de Ooghen, langh ſlapen, ende diergelijcke. Den Neus vertoonden van binnen ende buyten een groote ende lange Sweringe, harde ende verheven Kanten, uyt-gevende niet veel, maer dun ende waterigh Bloedt, met weynigh pijn, ende luttel ontſtekinge. Waer uyt hy oordeelde, het gebreck te zijn *Ulcus Chironium*, daer Celſus af ſchrijft, ende ſeer ſwaerlijck kan ghteneſen werden. Hy beloofden haer evenwel te heelen, by aldienſe hem wederom beloofde, ten minſten twee maenden een goede maniere van leven te houden, ende alle middelen wel te ghebruycken. Sulcks ghedaen zijnde, heeft hy, na datſe de Stonden ghehadt hadde, haer voor-eerſt acht dagen langh van binnen geſuyvert met Oxymel Laxativum, of af-ſettende Azijn-honigh; ende als dat alle daegh ſachtjens gewerckt hadde, heeft hy haer doen Ader-laten; het lichaem met deſe middelen bereydende tot het ghebruyck van de vordere. Want alſo men in ſulcke langdurige Sweringen, ende die nauwlijcks en zijn met Vel te ſluyten, niet en kan tot gheneſinge komen, 't en zy men te voren de oorſaeck wel wech-neemt, en dan de quaetaerdigheydt van de Sweringhe verbetert: ſo was noodigh eerſt het geheele lichaem van de ongematigheydt, ende den overvloet van 't waterachtigh Bloet te ſuyveren, eer datmen quam tot de byſondere heelinghe. Derhalven heeft men de dochter twee mael daeghs met een Decoctum doen ſweeten, ende over den vierden dagh een af-ſettent middel in-gegeven. Onderhoudende middeler-tijdt een goede maniere van leven. Maer alſo door deſe middelen het gebreck weynigh ofte niet met allen en weeck, ſoo oordeelde Horſtius, dat hy moeſt komen tot ſtercker, om de quade vochtigheden af te ſetten, ende op de Sweringe ſelve te leggen. Daerom liet hy voor-eerſt de plaets beſtrijcken met Olye van Antimonye; ende als hy daer mede niet genoegh en vorderde, ſoo quam hy tot een Sterck-water, dat uyt bereydt Quick-ſilver met Brandewijn over-ghehaelt, gemaeckt was, waer door terſtont de Sweringe eens ſoo groot ſcheen, door dien veel quaet Vleyſch wech-ghegeten werde. Daerna ſtroyde hy op Plockſel Precipitaet, ende leyde dat alſoo daer op, een ofte twee weken. Door welcke middelen niet alleen de harde Kanten zijn wech-genomen, maer oock de ſtinckende Sweringe door nieuw Vleyſch gheſuyvert is. Ondertuſſchen en ſloegh hy niet over, dat tot ſuyveringh van het geheele Lichaem behoorden, ende met eenen tot belet van toe-vloeyingh. Daer toe is over den derden ofte vierden dagh een af-drijvent dranckſken in-ghegheven; het ſelfde oock ontrent drie weken vervolght. Ende tuſſchen beyden, om de quade vochtigheden te verleyden, zijn door-gheſlaghen Koppen geſet op den Rugh, en een Blader-treckende middel in den Neck. Door welcke middelen het gebreck heel geneſen is. En om dat het niet lichtelijck weder ſoude komen, ſoo heeft hy alle maendt het lichaem eens doen ſuyveren met en af-ſettent dranckſken.

Het XXVIII. Capittel.

1 *Sweringen met uyt-geſpannen Aderen, ofte Kramp-aderen.*

KRAMP-ADER.

2 *Benaminge, Beſchrijvinge, ende Plaetſe,*
3 *Oorſaken,*
4 *Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge,*
7 *Voor-beeldt van een Sweringe met Kramp-ader, geneſen.*

1

HEt ghebeurt ſomtijdts, dat een Sweringhe vermenght is met een uyt-gheſpannen Ader, dewelcke, alſo ſy niet en kan geneſen werden, 't en zy de Kramp-ader eerſt geneſen is; en elck ſijn byſonder oor-ſaken, en teyckenen (die van de Sweringe verhaelt zijn) voort-brenght; ſoo ſullen wy eerſt de Kramp-ader alleen, en daerna eene Sweringe, met den ſelfden gevoeght, verhandelen.

2 Het geſwel, dat de Griecken *Kirſos*, ende *Ixia*, de Latijnen *Varix* ghenoemt hebben, heeten de Duytſchen Kranff-ader, en wy mede Kramp-ader. De Françoyſchen, Italianen, ende Spaengjaerts, en hebben daer toe geenen byſonderen naem; maer

ghebruycken daer voor de beſchrijvinge,zijnde een uyt-reckinge,ofte uytberſtinge van Aderen,dewelcke verſchey de plaetſen onſes Lichaems overkomt, doch meeſten-tijdt in de Beenen.

3 De naeſte *Oorſaeck* van de Kramp-ader,is grof ende ſwaer Bloedt, het welck de Nature,daer van overladen zijnde, ſoeckt haer quijt te maken, ende om ſijn ſwaerte meeſt na beneden ſackt, ende aldaer, door ſijn menichte, de Aderen doet recken, ende uytſpannen. De vordere oorſaken zijn, al het gene ſoodanigen Bloedt voort-brenght, (waer van elders ghesproken is) als mede ſlagh, ſtoot, ſonder ſtegel-reep te rijden, al te lang te gaen, of te ſtaen, gelijck de Poët Iuvenalis ſeydt 6.*Sat.* van de Voorſeggers, dat ſy, door 't lang ſtaen,in 't onderſoecken van 't Ingewant der Dieren, Kramp-aderigh wierden.

——— *varicoſus fiet Haruſpex.*

4 De *Ken-teyckenen* wijſen haerſelven;dewijl de uytpuylende Ader kan geſien werden,dewelcke nederghedruckt, wel wijckt, maer terſtont wederom opſwelt. De plaets wert oock metter tijdt blauw, ofte bruyn.

5 De Kramp-aders hebben weynigh ſwaricheyt: maer verlichten ghemeenlijck het lichaem, ghelijck oock het Speen, van andere ſieckten, die uyt grof, ende ſwaer Bloedt veroorſaeckt werden. So ſchrijft Hippocrates in de 21.Kort-bondige Spreucke van 't ſeſte boeck: *Als de Wtſinnighe Kramp-aders, ofte Speen over-komt, dan vergaet de Wtſinnigheyt.* De reden is, om dat het ſwart Bloedt,het welck de Wtſinnigheydt ghemaeckt heeft, daer door op een andere wegh verleydt, ende van het Hooft na ſlechter Deelen gedreven wert. Waerom in tegendeel, alſmen deſelve ontijdelijck wil helpen,ſoodanigh bloet ſijnen loop elders nemende, ſwaerder ſieckten verweckt. Wanneer ſy van ſelfs komen (ſeydt de gemelte Hippocrates, in ſijn Boeck van de Lucht, Plaetſen,ende Wateren) ſulcks beteyckent een kort leven: maer is een goet teycken, als ſy in de plaetſe van andere ſieckten haer begeven. Want ſo nemen ſy oock de bultigheydt wech,volghens de getuygeniſſen van den meerder-ghedachten *Hipp.* in ſijn Boeck van de Gewrichten,ghelijck nu oock van de Wtſinnigheydt gheſeydt is.

6 Derhalven wanneer de Kramp-aderen niet al te verheven, te ſeer onſteken, ofte te pijnelijck en zijn, ende datter van weghen het uyt-recken der Aderen geen borſtingh, ende, dienvolgende groote bloetſtortingh te vreeſen en ſtaet, ofte oock datter geen groote,ende quaetaerdighe Sweringe by en is, in ſulcken geval, is het beter de *Geneſinge* te ſtaken, als argher quaet daer mede te verwecken,alſoo deſelve moet ſtrecken tot vorderen, ende verbeteren van de geſontheydt, ende niet tot verachteren, ofte verargeren.

Maer dien ſulcke leelickheydt te ſeer tegenſtaet, dient, na dat het lichaem al te voren van die ſwarte, ende grove vochtigheden wel gheſuyvert is, door ſoodanighe middelen, als in de Genees-konſte beſchreven zijn, op de Kramp-ader te legghen ſterck t'ſamen-treckende, ende wat verdrijvende middelen, mede aldaer aenghewesen, ende daer over dubbelde Compreſſen vaſt op binden.

Dit niet helpende, plegen de Ouden tot het Snijden te komen. Soo ghetuyghen Cicero, (waer op lichtelijck wel Seneca geſien heeft, als hy ſchrijft in ſijnen 179.Brief, van yemandt, die, als hy van de Kramp-ader geſneden werde, daerom niet en liet, noch in een boeck te leſen) Plinius,ende Plutarchus, van C. Marius, die ſevenmael Borghemeeſter van Romen is gheweeſt, dat hy hem van dit ghebreck heeft laten ſnijden. Ende ſulcks (om ſijn kloeckmoedigheydt te toonen) al ſtaende;daer in d'eerſte, ende alleen, verhaelt Plinius, uyt ſekeren *Oppius*, 11.*Nat.*45. uytgheſtaen heeft; 't welck daerna oock ghevolght is by andere, die haer medeſtaende,ende ongebonden hebben doen ſnijden. Maer al was hy een uytgenomen hertigh man,ſoo toonden hy niettemin, datmen de pijn, als 't doenlijck is, wel magh voor-by gaen. Want na dat hy het ſnijden in 't eene Been, ſonder kermen, ofte hem in 't minſte te ontſetten, hadde gheleden,ende dat den Heel-meeſter het ander mede wilde aengrijpen, ſoo was hy daer teghen, ſegghende, dat den heel-middel ſulcke pijn niet waerdigh en was, gelijck Plutarchus ſchrijft in 't Leven,ende de Spreucken. Hy verdroogh,ſeydt Cicero 2.*Tuſc.* de pijn als een Man,en een Menſch: maer hy en woude gheen grooter lijden ſonder noodtwendige oorſaeck. 't Gene oock tegenwoordigh nauwlijcks yemant ſoude willen doen; ſoo dat onnoodigh valt, hier te verhalen de oude maniere van dit ſnijden, beſchreven by den Grieckſchen *Paulus Ægineta*, den Latijnſchen *Celſus*, ende den Arabiſchen *Avicenna*: te meerder, om dat een beter heel-middel ghevonden is van den Italiaenſchen *Aquapendens*, die wy hier ſullen by-brengen.

Daer zijn (ſeydt hy in 't eerſte Deel van ſijn Aenmerckingen,op 't 105. capittel) drie dingen te overleggen, die tot het maken van een Kramp-ader teſamen komen, *Bloedt dat loopt, dat in-gheloopen is,* ende de *uyt-gereckte Ader.* Derhalven wert daer toe oock driederhande werck vereyſcht, te weten, het vloeyende Bloet tegen te houden, het in-gevloeyde te loſen, ende de uytghereckte Ader in te trecken. Om den loop van het Bloedt te onderſcheppen,ſoo moetmen aen 't begin,ende 't eynde van de Kramp-ader een draet binden, den ſelven onder de Ader met een kromme naelt brenghende. Om het ingevloeyde Bloedt te loſen, ſalmen, volghens het voorſchrift van Hippocrates, gheen groote ſnede in de Kramp-ader maken,om gheen groote Sweringhe te

verwec-

verwecken, maer by pooſen eenighe kleyne ſteecxkens gheven, om het ſwaer Bloedt allengskens aftappende, de Ader eenichſins te doen ſlincken. Hier na moetmen komen tot het derde wit, 't welck is de uytghereckte Ader in te trecken. Ick ben ghewoon, ſchrijft hy, te bereyden een middel, van gom Dragant, in Sap (datſe in Italien Wijn noemen) van Granaten, ofte Verjuys gheweeckt, ende dan daer onder ghemenght het Poeyer van Bolus, Maſtick, Draken-bloedt, van elcks even-veel, tot dat de ghesmolte Dragant ſoo komt te verdicken, datſe, als Was, in de handt kan gherolt werden. Dit ghedaen zijnde, ſalmen het ſelfde na de lengte op de Kramp-ader legghen, ende daer over de ſchorſſen van een Riet, met ſijn holligheydt ſlaende op de bultigheyt van 't ghesſeyde middel, ende het ſelve nederdruckt, waer toe van buyten oock dienen omgeſlagen vaſte Banden. Ende door dit drucken van de Banden, Riet, ende te ſamen-treckende middel, zijn de Kramp-aders ſoo geperſt, dat ſy ſchenen geheel te verteren. Doch in kleyne Kramp-aders, overſlaende de twee eerſte middelen, ghebruyckte hy alleen het derde; ende voor 't laetſte, tot voorkomen, een Hoſe, ofte Kous van Honts-leder, die nauw om het Been ſloot.

7 Dit is ſo veel belangt de Kramp-ader alleen. Wy ſullen hier nu by-voeghen een voorbeeldt van een vreemde Kramp-ader met Sweringe, gelijck die geneſen, ende beſchreven is, *Cent.* 4. *Obſ.* 85. by den wel-verſochten *Will. Fabricius Hildanus.* Seker ſterck Man hadde een quaetaerdighe ende verouderde Sweringhe in ſijn ſlincker Been, met een ſoo groote Kramp-ader, als de dickte van een Arm, ende by-na de lenghte van een ſpan, die beginnende van de Haes, ende gaende beneden na den Voet, haer tweemael omkromde. Maer, 't gene aenmerckens-weerdigh is, als hy ſijn Been oplichte, ſoo keerden het Bloedt terſtont te rugghe, ende 't ſelve nederſettende, ſo ſchoot het wederom neder, ende ſulcks in een ooghenblick; ten kortſten, het Bloedt vloeyden, ende weder-vloeyden, of het in een buys, ofte pomp, op ende neder-getrocken wierde. Hildanus heeft de geneſinge aldus aengevangen: Na goede maniere van leven, het lichaem ſomtijdts geſuyvert, een Ader in den Arm van deſelfde zyde gheopent, dede hy den Siecken op een banck ſitten, ende heeft in de Haſe de Huyt van de Ader ſachtjens geſcheyden. Daerna heeft hy met een dubbelden draet door een kromme Naelt de Kramp-ader boven onderſchept, ende 't ſelve oock onder aen deſelve gedaen. Maer al-eer hy den draet toe-trock, ende een knoop maeckten, ſoo liet hy het Been van de banck op d'aerde ſetten, op dat het Bloedt, ghelijck het gewoon was, na beneden ſoude vloeyen. Doen heeft hy den draet, boven aen de Kramp-ader eerſt vaſt toeghetrocken, ende gheknoopt, daerna oock van onderen. 't Welck ghedaen zijnde, heeft hy de Kramp-ader, ontrent den bovenſten knoop, op dat het Bloedt aldaer, als in een langhen ſack, beſloten zijnde, ſoude konnen uytloopen, met een Lançet door-geſneden. Maer als daer overvloediger Bloet uytliep, dan de groote van de Kramp-ader mede-bracht; de plaets wel inſiende, ſoo bevont hy eenen verborghen wegh, die van onderen den bandt, in de Kramp-ader ging. Ende dewijl den ſelfden niet en konde toegebonden werden; ſoo leyde hy op den ingangh wat Korſt-makende Salve, ende daerna Bloet-ſtelpende Poeyer met Wit van Ey, om alles bindende een doeck, in Azijn, ende Water nat ghemaeckt, ende liet dit Verbant legghen tot 's anderen-daeghs. Daerna heeft hy 't voort geneſen, als andere Wonden; waer door dit ghebreck geluckelijck gheheelt is.

Het XXIX. Capittel.

1 *Sweringe met Gedierte, ofte Luys-ſieckte,*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge.*

I

HEt ghebeurt ſomtijdts datter in een vervuylde Sweringhe Gedierte, ofte veel liever ongedierte (ſoo noemt het Serenus in de volgende verſſen, *Animalia tetra*) dat is, Luyſen voort-komen; ſo datter in 't Menſchen Bloedt ſelve (ghelijck Plinius ſpreeckt 27. *Nat.* 13.) Dieren groeyen, om het lichaem op te eten. Dit ghebreck hebben de Griecken, *Phtheiriaſis* genoemt, welcken naem *Phthiriaſis* oock in 't Latijn ghebleven is, doch by ſommighe *Morvus pedicularis*, dat is, Luys-ſieckte gheheeten.

2 De wijſgeer Ariſtoteles ſchrijft in ſijn vijfde Boeck van de Hiſtorye der Dieren op 't 31. capittel, dat ſy voort-komen uyt het Vleyſch, het welck dan kleyne Puysjens ſonder etter opwerpt, die door-geſteken zijnde, Luyſen uytgeven; ende dat ſulcks ſommighe Luyden over-komt uyt overvloet van vochtigheyt. Te weten ſoodanige, die vetachtigh, ende bedorven is, ende door onnatuyrlijcke warmte ghequeeckt wert; ghelijckmen ſiet uyt verrotte Kaes, Maeyen; ende uyt andere ſlijmerigheydt, Wormen loopen. Galenus ſchrijft mede 1. *ſec. loc.* dat de Luyſen groeyen uyt vele vochtigheydt, die wel warm is, maer gheen ſcherpigheydt en heeft. De Kinder-hoofden zijn daer inſonderheydt mede ghequelt, om dat het ſweet, ende den damp, die uyt haer Hooft waeſſemt, tuſſchen het Vel, ende het Hayr blijft ſteken (die in andere Deelen verſpreyt, ende vervlieght) den welcken warm, ende vochtigh is, twee hoedanigheden, die het groeyen veroorſaken. Vele Vrouwen zijn oock wat groeyachtigh,

om dat ſy overvloet van vochtigheyt hebben, ende dat in haer langh hayr de warme vochtigheydt tegen-gehouden wert; gelijck oock aengemerckt is by den Hoogh-gheleerden Heere *Voſſius* 4. *Phyſiol. Chriſt.* 67.

3 De Ken-teyckenen brengen haerſelfs mede, dewijl ſy niet alleen in de Sweringe geſien en werden, maer uyt deſelvige het gantſche lichaem overkruypen.

4 Wat de Voor-teyckenen betreft. By de Genees-meeſters is hier nauwlijcks yet van beſchreven: dan ick bevinde by andere Schrijvers, dat de ghene, die hier aen vaſt geweeſt zijn, daer van meeſt door de doodt (ghelijck de Luyſen oock van een veegh lichaem verhuyſen) bevrijdt werden. Waer toe wy eenighe voorbeelden ſullen by-brenghen van verſcheyde volckeren.

Onder de Joden is van de Luys-ſieckte gheſtorven Herodes de Groote, ende ſijn Groote-vader volghende, ghelijck ſommige meenen, de Koningh Herodes, waer van in 't 12. capittel van de Handelingen der Apoſtelen ſtaet, dat hy van de Wormen ghegeten zijnde, in 't Griecx *Scólékobrotos*, den geeſt gaf. Het ſelfde is van den Koningh Antiochus gheſchreven, in het tweede Boeck van de Machabeen, op het 9. capitel. Het welck ick beyde wel ſoude konnen verſtaen van deſe Luys-ſieckte, ſoo om dat het woordt *Scólex*, dat is, Worm, niet alleen en beteyckent een Buyck-worm, maer alderhande ghewormte, dat door 't geheele lichaem groeyt, gelijck Marcellus Virg. aenmerckt op Dioſcorides, ende van Beza oock aengeteyckent is, als mede, om dat *Plinius* 7. *Nat.* 51. ſeydt van de Luyſen van Pherecydes, dat hy ſtorf, door menichte van Serpenten ('twelck eyghentlijck Gedierte is ſonder beenen, ende derhalven kruypende; want *Serpere*, is kruypen) die hem uyt het lichaem braken: dit, ſegghe ick, ſoude aldus mogen aengenomen werden, 't en ware de noyt-ghenoegh ghepreſen Heere Ridder Heinſius, in ſijn heylige Oeffeningen op het 7. cap. ons anders gheleert, ende dat woort van eyghene Wormen verſtaen hadde.

Dan de rechte Luys-ſieckte, volghens de getuygheniſſe van Ariſtoteles, op de gemelte plaets, heeft onder de Griecken wechgeruckt, den Poët Alcman, Acaſtus, Caliſthenes, den Rechts-geleerden Mutius, de wijſgeren Plato (waer van het Spreeck-woordt is *Platonis pediculi*, te ſien by *Eraſmus* 4. 10. *Adag.* 65.) ende *Pherecydes*, van den welcken oock ſchrijven Plinius, Laërtius, ende wat uytdruckelijcker Ælianus in het vijfde Boeck van ſijn Verſcheyde Hiſtorien op 't 2. cap. Pherecydes, ſeydt hy, de Meeſter van Pythagoras, ſieck zijnde, gaf eerſt ſweet uyt, dat heet, klam, ende als ſnotterigh was: daer op groeyden Luyſen, ende als ſijn Vleyſch tot Luyſen vergingh, ſo volghden de Teringe, ende hy is alſoo geſtorven. Sulcks wert oock getuyght van Serenus Sammonicus in deſe verſſen:

> *Sed quis non paveat Pherecydis fata tragœdi,*
> *Qui nimio ſudore fluens, animalia tetra*
> *Eduxit, turpi miſerum quæ morte tulerunt.*

Diog. Laërtius ſtelt, op 't laetſte in ſijn 1. Boeck van 't leven der Wijſgeren, ſekeren Brief, die hy ſelfs hier over ſchrijft aen Thales, een van de ſeven Wijſen: *Sterft wel*, ſeydt hy, *als u tijdt komt. De Sieckte hadt my ghevat, doen ick uwen Brief ontfing. Ick krielde van Luyſen, ende hadde de Koortſe. Derhalven heb ick ſommige van mijn Huyſgenoten belaſt, als ick ſal begraven zijn, mijn ſchriften u te brengen, &c. De Sieckte daghelijcks beſwarende, en laet ick evenwel gheen Genees-meeſters, ofte vrienden by my komen: maer de ghene, die voor de Deur ſtaen, ende vraghen hoe het nu met my al is, ſtekende mijnen vingher* (een teycken hoe het ander lichaem mede gheſtelt was) *door 't ſlot, toon ick wat quaet my quelt, verſoeckende om's anderendaeghs te komen op de uytvaert van Pherecydes.* Siet Cælius Rhodiginus, in 't 14. Boeck van ſijn Oude leſſen op het 13. cap.

Dit gebreck is mede onder de Romeynen overgekomen, den overſten L. Sylla, die hem de geluckighe liet noemen, maer in dit pijnelijck eynde niet gheluckiger en was, als ſoo veel duyſent Menſchen, die hy wreedelijck hadde doen vermoorden. Van hem ſchrijven *Plinius* 7. *Nat.* 47. ende 11. 33. *Valer. Maximus* 9 4. Appianus in ſijn eerſte Boeck, van de Borgerlijcke Oorlogen, ende Plutarchus in ſijn Leven. Het Lichaem van Sylla (ſeydt de laetſte) was gantſch verrot, ende ſoo geheel in Luyſen verkeert, dat, niet tegenſtaende vele, dagh ende nacht, deſelve wech-namen, ſoo en vermocht evenwel 't ghene afghenomen was, geenſins ſoo veel, als 't welcke terſtont wederom in de plaets quam; ende al ſijn kleederen, badt-ſtove, handt-becken, ſpijſe, wierden met die vuyligheydt vervult; ſoo dapper groeyden het gheſtadigh aen. Daerom gingh hy dickwils daeghs in 't badt, ſijn lichaem waſſchende, ende ſuyverende. Maer alles te vergeefs, alſoo het groeyen raſſer toenam, als al het ſuyveren konde af-nemen. Hier van ſpreeckt mede Serenus, hier voor vermelt:

> *Sylla quoque infœlix, tali languore pereſus*
> *Corruit, & fœdo ſe vidit ab agmine vinci.*

P. Divæus ſchrijft in 't vierde Boeck van ſijn Brabantſche Hiſtorie, hoe de Keyſer Arnulphus, geſeyt werde van de Luys-ſieckte geſtorven te zijn, na dat hem in 't jaer 899. Vergif inghegeven was door de Huyſvrouw van den tyran Guido.

Dan dit is allegader van den ouden tijdt. Wy ſullen oock een voor-beeldt van deſe ſieckte bybrengen uyt onſe eeuwe, ende in een perſoon, die by ons, ende al de werelt ſoo vermaert was, te weten, Philips.

Philips de II. Koningh van Spaengien, in het jaer 1598. hier aen ellendighlijck geſtorven. Na dat hy lang aen de Gicht ſieckelijck gegaen hadde, kreegh een ſeer pijnelijck geſwel aen ſijn rechter Been, het welck, door raet van Olias, Genees-meeſter van Toledo, geopent zijnde, ſoo ſtilden de pijn wat, met het uytloopen van de Etter. Dan daer quamen terſtont vier andere, boven in de Borſt, die oock, om dat het eerſte ſoo wel uytghevallen was, gheopent wierden; waer op, de vuyle vochtigheydt over het gheheele lichaem loopende, ſulcken menichte van Luyſen volchde, datmen ſijn hembde nauwlijcks en konde uyt-trecken, ende hy van vier mannen in een ſlaep-laken moſt op-ghelicht werden, terwijl hem twee andere met beurten reynichden. Ende als ſulcks van dage tot dage toenam, ſoo is ten laetſten dien grooten Koning met dit Bedelaers ongedierte verteert. Dit wert, onder andere, verhaelt, in hare Hiſtorien, van den Preſident *de Thou, P. Mathieu, V. Cayet, Serres*, ende *Meteren*.

5 De *Geneſinghe* beſtaet in 't wech-nemen van de Luyſen, het ſuyveren ende geneſen van de Sweringe, ende het af-ſetten van de voorgaende ſtoffe. Tot het laetſte ghebruyckt *Plinius* 20. *Nat.* 1. wilde Concommers, ſoo in 't zaet, als in 't ſap. Waer toe mede ſtrecken ſoodanighe afdrijvende middelen, als voor de ſlijmerighe vochtigheden in de Genees-konſte zijn beſchreven. De Luyſen ſelve konnen van buyten met grove doecken afgheveeght, ofte met de handt wech-genomen werden. Maer als ſy te diep, ende te vaſt in 't vleyſch ſteken, ſo moeten ſy door middelen, die binnen konnen ſchieten, ghedoodt werden, ende die met eenen oock kracht hebben, om de vochtigheydt van de Sweringe op te drooghen, ende de bedervinge te verbeteren. Daer toe wert van de gemelte Plinius, in 't 6. cap. van het ſelfde Boeck, ghepreſen Loock (het welck hy mede wil in-ghegeven hebben) met Azijn, ende Salpeter gheſtamt; als oock Moſtaert, in het 22. capittel. Men moet oock de Sweringe waſſchen met het af-ſietſel in Wijn van Alſſen, kleyne Santorye, Scordium, gemenght met Oſſen-gal; ende dan daer op legghen Aloë, Myrrhe, Spaens-groen, Precipitaet, met Syroop van Alſſen, tot een Salfken gemaeckt.

Het XXX. Capittel.

WENNEN,

1 *Haer Benaminge, Onderſcheyt, ende Beſchrijvinge,*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinghe.*

1

Het gene wy Wennen noemen, zijn geſwellen, welckers ſtoffe van binnen in een blaesjen beſloten is. Ende na het onderſcheyt van die ſtoffe, werden de Wennen in drie gheſlachten verdeelt. Somtijdts is deſelve den Honich gelijck, daerom by de Griecken ghenoemt *Melikeris*, dat is, Honich-graet, ofte liever Honich-wen; ſomtijdts gelijckt ſy Pap, ende wert dan *Atheroma* gheheeten, Pappige-wen, ofte Pappigh-geſwel; ſomtijdts ſchijnt ſy niet anders als Vet, ofte Roet te weſen, daerom den naem hebbende van *Steatoma*, dat wy ſouden noemen een Speckigh-geſwel.

2 Deſe Wennen groeyen allegader uyt ſlijmerighe ſtoffe, dewelcke door voedtſame vochtigheyt (daer Platerus de eenige oorſaeck op-leydt) geſtijft wert, ende door langheydt van tijdt in weſen van Honich, Pap, ofte Speck komt te veranderen. Daer noch dickwils vreemde dingen in beſloten zijn (voornamelijck in 't Pap-gheſwel) te weten yet, dat zant, ſteen, ſchelpen, hout, ſlick, kolen, gift, beenkens, hayr, ofte dierghelijcke ſchijnt gelijck te weſen.

3 De Wennen vertoonen haerſelven. Maer wat de *Ken-teyckenen* van de driederley ſoorten aengaet: De Speck-wen is harder, als de andere, en wijckt voor geen drucken van den vinger. De Pap-wen is wat ſachter, ſoo dat ſy een weynigh wijckt, maer blijft dan een wijl ſoo ſtaen. De Honich-wen is de ſachtſte, wijckt terſtont, ende keert terſtont wederom in haren eerſten ſtant.

Sy konnen wel in verſcheyde Deelen des lichaems komen, dan ſulcks gheſchiet ſeer ſelden: maer groeyen veel aen den Hals, doch meeſt aen het Hooft, om dat het ſelve een dicke ende vaſte Huyt heeft, dewelcke de vochtigheydt langh kan teghen houden, tot datſe in een [illegible], ende vreemde ſtoffe komt te verander[illegible].

4 De Wennen konnen lange ſonder ſwarigheyt ghedragen werden, als ſy niet al te ſeer toe en nemen. De gene, die noch verſch zijn, wat uytwaerts ſtaen, die beweeght, ende ronts-om beſlagen konnen werden, zijn wel te helpen. Maer die veroudert, diep ingeſackt, ende onbeweeghlijck zijn, vallen ſwaerlijck te gheneſen, ſo van wegen de Bloetſtortingh, uyt de ghequetſte Aderen, als dat ſy gemeenlijck aen de Zenuwen, ofte het Panne-vlieſch vaſt zijn. Soodanighe hebbe ick gheſien, haren onvoorſichtigen meeſter, deerlijck ontvallen.

5 Dewijl de Wennen uyt ſlijmerige vochtigheyt haren oorſpronck nemen. Soo moet deſelve voor-eerſt bereydt, ende afghedreven werden, door ſoodanige middelen, als in de Genees-konſte beſchreven zijn. Na de algemeene ſuyveringh ſalmen komen tot het wech-nemen van 't gene in de Wen met een blaesjen beſloten is, het welck geſchieden kan voor-eerſt door middelen, die verſachten, en doen verdwijnen, verhaelt in het 6. cap. van 't eerſte Deel; ende als ſulcks niet en wil vallen, ſoo maghmen

komen tot rijp-makende, aengewesen in 't 11. cap. van 't ghemelte Boeck;ende wanneer het oock daer mede niet toe te brengen is,ſoo moetmen gebruycken Brandt-middelen, beſchreven in 't 17. cap. ofte deſelve af-binden, ofte op-ſnijden.

Voor-eerſt ſalmen de Wennen ſtoven,met het afſietſel van Huemſt-wortel, Liſch-wortel, wortels van witten Wijngaerd, van wilde Concommers, Maluwe, Glas-kruyt, Camillen; ende,na het ſtoven, daer op legghen een Pap, ghemaeckt van het ghe-ſtampte overſchot, ende gemenght onder Meel van Fenigrieck,ende Lijnzaet,met verſſche Boter,Reuſel, ofte Olye van Lelyen.

Vorders dient daer op gheleydt een Plaeſter van Diachylon met de Gommen: ofte die uyt Ammoniacum, Galbanum, ende Teer gemaeckt is.

Als hier door de Wen noch vergaet, noch door en ſweert, ſoo moetmen komen tot Corroſiven, ſnijden, ofte af-binden.

Het af-binden heeft maer plaets in een Wen, die aen een dunne ſteel hangt, dewelcke dan eerſt dient met een dubbelden zijden draet, die te voren in Sublimaet-water geweeckt is, toegebonden, ende,om haer voedtſel te benemen, alle daegh vaſter toeghetrocken, tot datſe bequaem is, om ſonder pijn, afgheſneden te werden, ofte gantſch verſtorven zijnde, van ſelfs af-valt. De openinge ſtaet daerna te heelen, volghens de gewoonte.

Andere Wennen, die dicker Hooft, ofte wortel hebben, moeten geopent werden op deſe maniere: Eerſt ſalmen de Huyt aen beyde zyden met een Naelt, ende draet doorſteken, ende die daer mede op-treckende, na de lenghte even maer doorſnijden, op datter gheen vaten, inſonderheydt het beursjen van de Wen niet gheraeckt en wert. De openingh aldus volbracht zijnde, ſalmen het Beursjen met de Vingheren ſachtkens uyt-pellen, ende volkomentlijck uytnemen. Want het minſte, datter ſoo van de beſlotene ſtoffe, als van het beſluytende Vliesjen inghelaten werdt, ſoude anders ſtrecken, ghelijck nieuw zaet, om de Wen wederom ſoo groot te doen groeyen, als ſy te voren was. Dit wel ghedaen zijnde, ſalmen de openingh, als boven, toe-heelen; dan alſſer wat mocht in gebleven weſen, het ſelve door in-etende middelen doen verteren.

Deſelfde openingh kan mede gheſchieden, door Brant-middelen. Waer onder ick inſonderheydt dienſtigh ghevonden hebbe het Arſenicum, ofte Rotte-kruyt, een kleyn ſtucxken opgheleydt, ende dan het doode gheopent; ende vorder waergheno-men, ghelijck hier voor gheſeydt is.

Het XXXI. Capittel.

WRATTEN, *ende* EXTER-OOGEN.

1 *Haer Benaminghe, Beſchrijvinghe, ende Onderſcheyt,*
2 *Oorſake,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinge.*

I

Onder de Uyt-waſſen is mede de knobbel, die wy Wrat noemen, *Veruca* (welck woordt eyghentlijck beteyckent een on-effen ſpits van een Bergh, gelijck Agellius aenwijſt 3.*Noct.7.*) in 't Latijn geheeten,ende ſo mede in 't Italiaens, (als oock *Porrione*, om de gelijckenis van haer wortelkens, de draeyen van *Porrum*, ofte Bies-loock niet ongelijck) ende daerna in 't François *Verrue*, in 't Spaenſch *Berrueco*, ende *Berruga*, in 't Engels, *Warte*, na haer oorſproncklijck Saxiſch, anders gheven het de Duytſche den naem van *Wartze*, ende *Wratze*, ende wy dat volghende *Werte*, ende *Wratte*. 't En is niet anders,als een verheven hardt knobbelken,dat hem boven op de Huyt vertoont, meeſt altijdt in de Handen, ſomtijdts oock in 't Aengeſicht. Van den ſelfden aert zijn de Lijck-doornen, die by de Griecken, Latijnen, ende andere, om dat ſy een Hooft van een ſpijcker gelijcken,de benaminge van *Spijcker* voeren; by de Duytſchen *Elſter-augen*, ende by ons *Exter-oogen*, na het bruyn vlacxken,dat ſy in 't midden hebben, het ſwart van een Exters-oogh wat gelijckende. Komen gemeenlijck onder de Voeten, ende tuſſchen de Teenen.

2 Groeyen beyde van ſlijmerighe, ſwarte, ofte aerdtachtighe vochtigheydt, (die de nature niet en heeft konnen verteren) ghemenght onder de gene, daer het Deel mede gevoedt wert. Dan de Lijckdorens werden ſomtijdts veroorſaeckt door het wrijven, ende drucken van de Teenen teghens malkander, ghelijck in de ghene, die veeltijdts nauwe Schoenen dragen. Men houdt het oock daer voor, dat de Wratten beſmettelijck zijn, ende dat ſy, af-gheſneden zijnde, ende het Bloedt op eenigh Deel rakende, aldaer nieuwe Wratten doet op-komen.

3 De Ken-teyckenen zijn ſoo ſichtbaer, datſe niet nader behoeven beſchreven te werden.

4 In de Wratten, ende de Exter-oogen is weynigh ſwarigheydt, dewijlſe ofte van ſelfs vergaen, ofte lichtelijck te verdrijven zijn. De Poët Horatius heeft ſulcks wel verſtaen, als hy in 't derde Schimp-dicht van ſijn eerſte Boeck, alwaer hy, beriſpende de ghene, die een ſplinter wel konnen ſien in 't Oogh van een ander, ende gheen balck in haer eyghen, ſeydt, dat de gene, die begeeren haer gheſwellen van een vrient ten beſten gehouden te hebben, niet en moeten nauw-keurigh zijn van ſijn Wratten.

Qui,

Qui, ne tuberibus propriis offendat amicum
Poſtulat, ignoſcat verrucis illius.

Wratten,die los zijn,en aen een dunne ſteel,en als aen een ſnaer (by de Griecken daerom *Akrochor-dones*, ende de Latijnen *Verrucæ penſiles* ghenoemt) af-hangen, konnen lichtelijck met af-ſnijden wech-ghenomen werden. Maer de Lickdorens, diep ge-wortelt ſtaende,en zijn niet wel uyt te trecken,ende alsmen deſelve uyt-geſneden heeft, ſoo ſpruyten ſy wederom uyt eenigh over-gebleven wortelken.

5 Tot de Wratten zijn van alle tijden veelder-hande middelen gebruyckt, ſommige oock die wel voor wan-geloovige mogen gehouden werden,niet alleen onder de Heydenen, waer van te ſien is by Plinius 22. Nat. 25. maer ook onder de Chriſtenen, gelijck daer van eenige beſchreven zijn by Dr. Fo-reſt 4. Obſ. 10. ondienſtigh alhier te verhalen,daer wy alleen reden hebbende, ſoecken aen te wijſen. Onder deſe zijn, die haer voedtſel allenckskens be-nemen, ende alſoo doen verdroogen, ofte die haer ten eerſten wech-nemen.

Tot het eerſte werdt ſeer gheprefen (om van het ſachtſte te beginnen) de Wratten alle daegh te wrij-ven, met Sap; ofte de geſtampte Bladeren van Wil-gen,van Loock,de Wortels van ſtinckende Gouwe; Zout in ſtercken Azijn gheſmolten; Water dat uyt groene Wijngaert-rancken loopt, als ſy op 't vyer leggen;Sap van Wolfs-melck. En ondertuſſchen ge-ſtreken met Moſtaert; ende daer dat niet ſterck ge-noegh en is, met Zeep onder levende Kalck ghe-menght,ofte onder Precipitaet,en gebrande Aluyn, ofte gebrant Koper-root,ofte oock onder Spaens-groen. Konnen mede gereet verteert werden door Olye van Swavel, ofte van Koper-root, alsmen de-deſelve met een ſchacht, yſerken, ofte yet anders daer dickwils mede bet.

Dan iſſer noch korter wegh, om deſelvige te ver-drijven door uyt-trecken, uyt-ſnijden, en branden.

Het uyt-trecken gheſchiet met een ſchacht, die onder ront af-geſneden is, en dan over de Wrat ge-ſtolpt, en vaſt gehecht zijnde, om-gedraeyt werdt, en ſo met den wortel uyt-geruckt.

Die als een ſnaer wat af-hangen, dienen met een dubbelden draet, oft een Paerts-hayr af-gebonden, en elcke reys al nauwer toe-getrocken,en indien ſy dan van ſelfs niet af en vallen, af-geſneden, ende, ſo daer yet van de wortel in blijft,ſulcks moet met een weynigh van een Brandt-middel verteert, ofte met een ſcherp Lançet uyt-geſneden werden.

Het af-branden werdt bequaemſt ghedaen door een pijpjen, dat even maer ſoo groot is,als de Wrat (om de by-ſtaende Deelen niet te raken) en daer ettelijcke reyſen (gelijck elders van 't Polypus ver-haelt is) een gloeyent yſerken ingeſteken, tot dat ſy af-valt. Daerna om het weder-groeyen te belet-ten, dient de plaets noch eenighe daghen gewreven met Wilge-bladeren,en deſelve daer op-geleydt.

Het XXXII. Capittel.

Horens.

1 *Haer Onderſcheyt, Plaetſe, ende Beſchrijvinge,*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen.*

1

Sommige trecken tot de Wratten, als een ſoorte van deſelvighe de Horens, gelijck of het waren gelenghde, en omgekromde Wratten; waerom de hoogh-geleerden Budæus een Hinnen-hooft, daer de Horens even uytpuylen, *Verruculoſum* ghenoemt heeft. De Herten ſtellen haer grootſte hoovaerdy in haer ſchoon-getackte Horens, ſoo dat ſy ſchuylen, ende haer verbergen, wanneer ſy deſelve quijt zijn, ghelijck ſy die alle jaer (even-eens als de Kinderen op haer ſeven jaer, de Tanden) met nieuwe verwiſ-ſelen. Daer op ſlaet de Boerte van een Enghelſch Poëet Owen 1. Moneſt. 98. ſchrijvende aen Gala-tea, dat een Hert alle jaer ſijn tackige Horens ver-anderde; dan haren Man alle daegh.

Cervus, uti perhibent, mutat ramoſa quotannis
Cornua; quotidie vir, Galatea, tuus.

Soodanigh gheſel werdt in Italien *Becco Cornuto* ge-noemt,by ons Horen-drager,en Koeckoeck,na het Françoyſch *Cocu*, van welcke benaminghe de reden wijdt-loopigh onderſocht, en beſchreven werdt by Verdier in ſijn 6. Boeck, des Diverſes leçons, op 't 8. Cap. Ick en weet niet van wien de Poët ſpreekt; dan my is verhaelt, dat een Koop-man op de Beurs van Londen gaende, ſijn ſoonken voor uyt na huys ſondt, die den hont, dewelcke onder weegh wat achter bleef, roepende, Koekoeck, Koekoeck (ſoo hiet den hont) werde beſtraft van ſeker oude Vrou-we, die over de deur lagh,ſeggende: Ghy lecker,en ſchaemt ghy u niet, een Hont den naem te gheven van een Chriſten menſch. Hy het huys naderende, ſo ſeyde een jonger broerken, die op de ſtop ſtont, Moeder ginder komt mijn broeder met Koekoeck: waer op ſy antwoorde, Laet de meyt de tafel dec-ken; want u Vader en is hier nu niet verre van daen.

Maer deſe Horens buygen haer weynigh onder de wetten van onſe Heel-middelen, als onſienbaer, en dickwils (gelijck wy terſtont ſullen aen-wijſen) gantſch onghevoelijck, en onſchadelijck weſende. Dan daer zijn andere die op het lichaem groeyen, en werden beſchreven by den Arabiſchen Avicen-na 4. 7. tract. 3. Cap. 14. te weſen dicke, harde, en kromme uyt-waſſen, komende op 't eynde van de gewrichten, van wegen de ſtercke werckinge. Een ander Arabier Avenzoar verhaelt in ſijn 2. Boeck op 't 5. Cap. van ſijn Vader, hoe hy geſien hadde een horen gewaſſen op den rugh van ſeker man,en ſeyt ſulcks oock ſijn ſelven overgekomen te zijn. Dier-

ghelijcke getuyght Scaliger 199. Exerc. 5. geſien te hebben in een roeyer van Genua;het welck (ſeyt hy) een ſieckte is,gelijck een wonder,daer Ariſtoteles van ſchrijft ; dat een Horen aen het Been van een Geyte ſoude gegroeyt zijn.Follopius verhaelt de part. ſimil. 7.'tſelve te Padua geſien te hebben aen het Been van een Edel-man. Ingraſſias 2. de Tumor. 1. getuyght te Palermo in Sicilyen gheweeſt te zijn by een Edele Joffrouw, die vele kromme knobbels hadde, aen het eynde ſpits,gelijck Kalfs-horens,byna op al haer gewrichten,inſonderheyt van Handen,Arm,en Knye; als oock aen't Voor-hooft,en op het Hooft; 't welck haren eyghen gront is, daer ſy wel in ſommige door weligheyt weligh opgequeeckt werden,dan ick meen evenwel niet (ſonder verbeteringh)dat dit plaetſe gehadt heeft in ſeker Horen-drager,die in't jaer 1599. voor den Koninck Hendrick de Groote ghebracht werde. Deſe, ſchrijft de Preſident de Tou in 't 23. Boeck van ſijn Hiſtorye, als ick en andere, die hem geſien hebben, van de ſake onder-vraegden,gaf voor antwoordt, Dat op ſijn geboorte hy geen teyckenen van Hoorn gehadt hadde;dat op ſijn ſevende jaer een Hoornigh knobbelken het voorſte van 't Hooft began ongelijck te maken. Dit met den ouderdom toenemende, en in 't eerſt weynigh, gelijck een Ramshoren, omgekromt zijnde, wies allencxkens tot ſijn ſeven-en-dertighſte jaer,dat hy op-genomen werde. Hy was,behalven den Horen,in alles ſoo van Geeſt, als van Lichaem, ſoo wel als yemandt anders; maer den Horen was groot,ende ſchrickelijck,van deſelfde dickte, ende hardigheydt, die de Rams ofte Bockshorens hebben : maer ſtaende in de rechter zijde en was niet recht uyt-gewaſſen,dan na de ſlincker zijde gheheel omghekromt, waer door het eynde de Pan naeckte, die hy ſonder twijffel ſoude door-boort, en ſoo met eenen gemoort hebben,'t en ware het dickwils korten. Waer van den armen man klaeghde,hem geſtadige, ende groote pijn over te komen, als oock van het aenraken der ghene, die hem beſagen. Soo getuyght mede Lanfrancus tr. 3. 21. 33. dat by hem een man om raet quam, die op ſijn Hooft, ſeven, ſoo groote als kleyne, harde Uyt-puylingen hadde,waer onder een was langh en ſcherp, gelijck een Geyten-horenken, op de lenghte van een duym.

2 De Oorſaeck van de Horens,daer laetſt van geſproken is, beſtaet,gelijck alle andere gebreken in de ſtoffe, daer deſelve van groeyen,en in 't gene deſelve voortbrenght. Dit is, ghelijck wy uyt Avicenna terſtont gheſeydt hebben, de ſtercke werckinge, die de ſtoffe, dewelcke niet verteert en kan werden, uytdrijft. Deſe is een dicke,taeye,ende verachtige vochtigheydt; waerom de Horens in de gewrichten, die ſlijmerijgh voedtſel, en aen 't Hooft, en ander Been, welckers voedtſel maſch, en verachtigh is, meeſtendeel voort-komen. Deſe ſtoffe maeckt eerſt een beginſel van hardigheyt, gelijck Kraeck-been,'t welck daerna uyt-geſtooten zijnde, en in de lucht komende, tot Been verhart. Want dat het Been, ende het Kraeck-been van geen verſcheyden aert en zijn, getuyght de groote wijſgeer Ariſtoteles,daer hy ſeydt, dat in Dieren,die geen Beenderen hebben,'t Kraeck-been haer plaetſe bewaert. Albertus Magnus ſchrijft, dat de Horens van Herten, ende diergelijcke Dieren, van aerdtachtige natüre zijn, door groote hitte tot een Beenige hardigheyt gebracht; maer dat andere, daer by geleken, vochtigh ende ſacht zijn, naby komende den aert van Kraeck-been, buyghſaem door wermte, ende daerom waerſchijnelijck deſelve niet door hitte, maer door koude verhart te weſen. Wat het Kraeck-been belanght : Ick heb noch teghenwoordigh onder handen een Vrouwe, op welckers ſlincker Schouder allenckskens een knobelken ghegroeyt is, de groote van een haſel-noot, 't welck in de laetſte weken pijn verweckte,en een blauw plecxken op-wierp; waer door ſy bekommert zijnde,raet verſocht. Ick vonde het ront-om los, behalven aen de Huyt, die ick met een door-gheſteken draet dede op-lichten, en den heelen knobbel met een Scheermes van onderen af-ſnijden, het Bloedt den eerſten dagh ſtelpen met Bolus,en wit van Ey,den tweeden dagh daer op ſtroyen poeyer van Aloë,Myrrha,ende Sarcocolla, den derden gepoeyert rauw Loot, waer mede 't ſelve in korte dagen volkomentlijck geneſen is. In't afgeſneden knobbeltgen werde bevonden een drie-kantigh Kraeck-beentjen,in een vliesjen (gelijk van de Wennen geſeydt is) beſloten,en dat de Huyt, daer het dicht aen-gheperſt ſtont, wilde uyt-waſſen, buyten twijffel tot een Hoornigh uytſteeckſel. Alex. Benedictus vertelt in 't 1. Boeck van ſijn Ontledinge op 't 14. Capittel, gheſien te hebben in 't Eylandt Candia (daer den Turck nu mede beſigh is) dat de Knye van yemandt,die aldaer met een pijl geſchoten was, een Horen uyt-gaf, gelijck die van de Geyten; en dat de ſtoffe, die in Been had moeten veranderen, lichtelijck door by-komen van de lucht, Hoornigh werde,en als een gomme verharde. De voor-gemelte Ingraſſias meent dat deſe Horens ſchors-ghewijs (ghelijck wy van de Steenen gheſeydt hebben) aengroeyen. Soo ſchrijft hy, in ſulcke geſien te hebben, als Beenige korſten aen malkander ghehecht zijnde, niet anders, als ofmen halve ſchelpen van Haſel-noten op malkander leyde, maer de kleynder op de grooter, ende ſoo, torens-ghewijs, ſpits op-gaende.

De oorſaken van onſienlijcke Horens en zijn niet wel te beſchrijven,dan komen daer meeſt op aen,dat de Vrouw geyl is, en de Man daer toe niet genoegh veyl en heeft. Daerom ſchrijft den gemelten Owen 180. dat de Horen-dracht voor de oude Mans byna onvermijdelijck is.

Uxorem jam Feſte ſenex vis ducere? doctam
Angligena Lilii conſule Grammaticam.

Illic

Illic invenies Indeclinabile Cornu:
Quem ſcopulum pauci præteriere ſenes.

3 De Ken-teyckenen van den rechten Horen, zijn klaer-blinckende, als een horen; blijcken uyt de beſchrijvinge; zijn hart ende pijnlijck; konnen geſien ende gevoelt werden. In tegendeel vallen die van den anderen ſlagh, geheel duyſter, al is't oock dat ſy by lichten dage geſet werden. Te meerder en iſſer niet achter te komen, om dat den Horen-drager over ſijn gebreck (ofte liever ſijn Wijfs gebreck) geen klachten en doet, ofte aen yemandt openbaert; het zy dat hy 't ſelve noch en ſiet, noch en ghevoelt, als niet hart ofte pijnlijck zijnde; ofte dat hy daer goet gevoelen van heeft, en den edelen baes op ſpeelt. Soodanige werden in Italyen genoemt *Cornuti contenti*; van dewelcke wy een kluchtigh voor-beeldt hebben by Guyon, in het 2. Deel des Diverſes leçons op't 27. van 't 3. Boeck. Ick hebbe, ſeydt hy, ſeker Man te Tours ghekent, die een jonge Vrouw trouwde, ende gaende na de Kerck, ſoo ontmoeten hem een mack Hert, dat van den Heer van Breſé gehouden werde, het welcke al ſpelende den Bruydegom met ſijn Horens ſtiet, ſonder hem eenig quaet te doen. Elck oordeelde daer uyt, dat hy't Horen-dragen ſoude onderworpen zijn. Dit Hert viel hem oock beſwaert op't hert, ende als hy daerom heel ſtil op de Bruyloft ſat, ſoo vraeghden hem een van de vrienden, wat dat hy bedroeft was, daer hy in tegendeel hem behoorde te verblijden, als ghetrouwt hebbende een fraeye, ende eerlijcke Dochter, van goede vrienden, en middelen. Hy antwoorde, een vlooy, ghelijck men ſeydt, in 't oor te hebben, nopende het quaet voor-teycken dat hem dien morgen voor-gekomen was van het Hert. Den anderen ſeyde hem, ſijn ſelven te verſtaen, geleſen hebbende veel Boecken op voor-ſeggingen, ende ſulcks in tegendeel een recht voor-teycken te weſen, dat ſijn Vrouwe eerlijck ſoude zijn, dewijl de Horens van't Hert hem niet beſchadight en hadden; wel waer te zijn, dat ſy ſoude verſocht werden, maer dat ſy by haer eerbaerheydt ſoude blijven, en volharden. Dit ghebeurde wel ſoo een tijdt. Maer daerna, een rijck, ende weeldigh Canonick op haer verlievende, kreeghſe tot ſijn wil. Ten laetſten op de daedt by de man betrapt zijnde, ſoo waren ſy ſeer verbaeſt, bekenden haer misdaet, ende baden om vergiffeniſſe: maer de goede Jan ſprack, met den hoet in de handt, den Canonick aldus aen: Mijn Heer, ick hebbe al langh achter-dencken gehadt van de vrientſchap, die ghy mijn Vrouwe dedet. Ick ſie, dat de eerbaerheyt van een Vrouwe, eens verloren zijnde, noyt wederom en kan herſtelt werden. Ick ſal u ſegghen, ende verſekeren, my niet meerder te ſullen bekommeren, met u verſoecken: maer midts dat ghy haer ook van u middelen wel onderhoudt, ſy gaet garen moy ende koſtelijck, maeckt dat ſy die ſtaet kan onderhouden. Ende vorders boven de Vrouwe, maeckt, dat de tafel onder ons alle gemeen is. De Kinderen ſullen wy te ſamen deelen. De Canonick hoorende die woorden, was gantſch verblijdt, ende omhelſde ſijn ſwagher ſeer vriendelijck; ende daerna bleven ſy goede vrienden, ſonder op yemandts klap te paſſen. Maer de goede Jan en liet ondertuſſchen niet te dencken op de uytlegginghe, die hem was gedaen van het voorteycken, hoe de ſtoot met den Horen hem gheen quaet en hadde ghedaen, ende dat ſulcks wat goets beduyde. Hy trock het in de ſin, te weten, dat de ſtoot van den Horen hem toe-ſchickte een Horen-drager te zijn, maer dat hem die draght geen quaet ſoude doen, ende daer van beter ſoude varen, dan anders, ghelijck oock gheſchiet is, als in't breet, met alle tuſſchen-ghevallen omſtandigheden by den gemelten Guyon verhaelt werdt, hier onnoodigh over te brengen.

EYNDE.

JOH. van BEVERWIICKS

Vervolgh van de

HEEL-KONSTE,

Verhandelende

Wonden, Gehardtheydt, Oorſpronck van Bus-poeder, ende Geſchut, Kout-vyer, Ontleden, ende gebroke Beenderen.

Met alderhande Hiſtorien verlicht.

T'AMSTERDAM,

Gedruckt in't Iaer onſes Heeren. 1651.

Gunſtige Leſer.

Ick recht hier op het laetſte, de twee voornaemſte vruchten van den Oorlogh, te weten de Wonden, ende gebroke Beenderen, Vruchten die altijdt tijdigh, ende wel begeert zijn; want al de Werelt daerom uyt is, ende met welckers Lidt-teyckenen, oock van de alder-grootſte, als met Eer-teyckenen, ghepronckt wert. Sulcks is aerdigh aenghewesen van den Latijnſchen Poët *Sidonius Carm.* 23. in deſe verſſen:

—— Non hinc videare forte turpis,
Quod te machina crebra perforavit.
Namque in corpore fortium virorum
Laus eſt amplior, amplior cicatrix.
In caſtris Marathonis merentem
Vulnus non habuiſſe grande probrum eſt.
Inter Publicolas manu feroces
Trunco Mutius eminet lacerto.
Vallum Cæſaris opprimente Magno,
Inter tot facies ab hoſte tutas,
Luſcus Scæva fuit magis decorus,
Laus eſt ardua, dura ſuſtinere.

Deſe Eer-ſucht klimt ſoo hoogh in de hoogh-hertige, ende ſtrijdtbare Krijghs-luyden, dat ſy haer dickwils, ſelfs oock buyten noodt, begeven in de ghevaerlijckſte plaetſen; alwaer dan ſommighe in plaetſe van een *Marque d'honneur*, ſoo veel ontfangen, dat ſy ſtervende *au Lict d'honneur* (ghelijck de Françoiſchen dat noemen) in haer leer-jaren blijven; andere komen t'Huys vol Wonden, ofte ſonder Arm, ende Been; eenighe blijven al haer leven Lam, ende Verlemt. Hier voren plachtmen, de gheheele Werelt over, met Pijlen te ſchieten, waer op oock hier te Landt de Doelen geſticht zijn, gelijck ick noch in mijnen tijdt gheſien hebbe de Borgers haer oeffenen met Handt-bogen, Voet-bogen, en Kruys-bogen: maer het Bus-poeder, Buſſen, ende Geſchut opkomende, ſoo is het ander, als gantſch ongelijcke kracht hebbende, allengskens in ongebruyck ghekomen, ende ten laetſten geheel verdwenen. De gheeſtige Poët *Arioſto*, verſiert in ſijnen *Orlando furioſo*, dat een Buſſe, ten tijde van *Charlemagno*, ſoude gheweeſt zijn by *Cimoſco*, Koning der Vrieſen; maer datſe hem benomen is, ende in Zee gheſmeten door *Orlando*, als oordeelende deſelve, tot verderf des Menſchelijcken geſlachts, door de Duyvel gevonden te weſen. Ick ſal uyt *Canto* 9. hier ſijn verſſen ſtellen:

Non volſe porre ad altra coſa mano
Fra tante è tante guadagnate ſpoglie;
Se non à quel tormento, c'habbiam detto
Ch'al fulmine aſſimiglia in ogni effetto.

O maladetto, o abominoſo ordigno,
Che fabricato nel Tartareo fondo
Foſti per man di Belzebu maligno;
Che ruinar per te diſegnò il mondo;
A l'inferno, onde uſciſti, ti raſſigno;
Coſi dicendo lo gittò, in profondo,
Il vento in tanto le gonfiate vele
Spinge à la via de l'Iſola crudele.

Deſelfde *Arioſto* klaeght *Canto* 11. dat die Buſſe, langen tijdt daerna, van een Duytſchen Toovenaer, wederom uyt den grondt van de Zee is opghehaelt: ende daer door te gheſchieden, dat de Vromigheydt in den Oorlogh gheen plaets meerder en heeft, dewijl oock de alder-ſtrijdtbaerſte van de alderblootſte konnen doodtgheſchoten werden: waerom hy de vervloeckte ziele van dien Vinder, oock ſet by den vervloeckten *Judas*, in den blinden afgront.

Come trovaſti, o ſcelerata, è brutta
Invention mai loco in human cuore?
Per te la militar gloria è diſtrutta,
Pur te il meſtier de l'arme è ſenza honore
Per te è il valore, è la virtu ridutta,
Che ſpeſſo par del buono il rio migliore;
Non piu la gagliardia, non piu l'ardire
Per te puo in campo al paragon venire.

Per te ſon giti, & anderan ſotterra
Tanti Signori, è Cavallieri tanti,
Prima che ſia finita queſta guerra,
Che'l mondo, ma piu, Italia ha moſſo in pianti
Che s'io u'ho detto, il detto mio non erra,
Che ben fu il piu crudele, è il piu di quanti
Mai furo al mondo ingegni empii, è maligni,
Ch'imaginò ſi abominoſi ordigni.

Et crederò, che Dio, perche vendetta
Ne ſia in eterno, nel profondo chiuda
Del cieſſo Abiſſo quella maladetta
Anima appreſſo al maladetto Ginda.

Dan hoe, wanneer, ende door wien, het Buskruyt, Buſſen, ende Geſchut ghevonden is, wert in dit Boeck aengeweſen; als mede, of de Duyvel de ſijne daer teghen ſoo kan harten, dat de Kogels van haer lichaem, ſonder eenige ſchade komen af te rollen. Wat vorders hier verhandelt wert, ſal het volgende uytwijſen. Ick ben by het algemeene gebleven, ende niet tot de byſondere Deelen ghekomen, alſoo ſulcks nu dickwils by veel andere ghedaen is, ſelver oock by *Paré*, met uytbeeltſel van het werck-tuygh. Ende hier mede beſluyt ick nu, niet alleen de Heel-konſte, maer al 't gene ick van de *Mediçijne* beſchreven hebbe.

Vaert vvel.

JOH. VAN BEVERWIICKS DERDE BOECK, VAN DE WONDEN.

Het eerſte Capittel.

1 WONDENS *oudtheyt, en gemeenheyt,*
2 *Benaminge in verſcheyde Talen,*
3 *Beſchrijvinge,*
4 *Verſcheydenheydt,*
5 *Oorſaken,*
6 *Ken-teyckenen,*
7 *Voor-teyckenen,*
8 *Geneſinge,*
9 *Maniere van Leven.*

1

ONder alle de Deelen der Genees-konſte en is by de Schrijvers van geen ouder gewach gemaeckt, als het welck de Wonden betreft. Æſculapius, de vinder, ofte altijdt de voort-ſetter, gelijck Celſus ſeydt, deſer Konſte, en ſijn Soon Machaon werden daer over gheroemt van den ouden Grieck Homerus, als oock andere Poëten. Dan vry wat ouder is noch de rampſalige Wonde van Abel.

En gelijck onder de uyterlijcke gebreken de Wonden wel voor de oudtſte gerekent werden, ſoo zijnſe oock wel de gemeenſte, dewijl het in de werelt nimmermeer aen twiſt, ghelijck alreede aen-gheroert is, ontbroken heeft, dewelcke dan oorſaeck is, dat niet alleen byſondere malkander grieven: maer oock Koningen, ende Prinçen door Oorlogh haer volck doen om-brengen. Het welck by haer als een nootſakelijcke ſake op-genomen wert. Keyſer Karel komende door Vranckrijck, om de oproerighe Gentenaers te ſtillen, ſeyde tegens den Koningh François den I. dat ſy wel moeſten Oorlogh voeren, ofte dat anders haer eygen volck tegens haer ſouden Oorlogen. Soo ſchrijft oock de Romeynſche hiſtory-ſchrijver Curtius in ſijn 6. Boeck; dat om de ſaeck niet in oproer te brenghen, de ruſte met Oorlogh moeſt gebroken werden. By den Voor-ſegger Eſaias wert de Koning van Aſſyrien een Scheer-mes genoemt, en ſo ſiet men noch huydenſdaeghs door geheel Chriſten-rijck het quetſen ſoo jammerlijck gemeen maken, als het was in de Borgerlijcke Oorlogen der Romeynen, daer de Poët Lucanus van ſchrijft in ſijn 2. Boeck.

Quis fuit ille dies, Marius quo mœnia victor
Corripuit? quantoque gradu mors ſæva cucurrit?
Nobilitas cum plebe perit, lateque vagatur
Enſis, & à nullo revocatum eſt pectore ferrum.
Stat cruor in templis, multaque rebentia cæde
Lubrica ſaxa madent.

2 Het gene de Griecken *Trauma*, dat is ſo veel als Quetſure, noemen de Latijnen *Vulnus*, en *Plaga*, waer in evenwel van weghen de diepte onderſcheydt ghemaeckt wert by d'Heere Salmaſius in ſijn Exerc. Plin. Dan ſulcks wert wel uyt-gebeelt by den Poët Virgilius in 't 4. Boeck van de Landtbouwinge:

——*plagiſque peremptum*
Tunſa per integram ſolvuntur viſcere pellem.

Dit woordt *Plaga* is oock in de Talen, die van het Latijn afgeſcheurt zijn, gevolght, gelijck in Italiaenſch *Piagha*, in Spaenſch *Llaga*, en in François *Playe*, in dewelke mede anders een Wonde genoemt wert *Ferita*, *Herita*, en *Ferite*, na het Latijn *Ferire*, dat is, ſlaen, ofte ſtooten. Kilianus ſtelt, ons Nederlants *Plaegh* mede in Etymol. voor een Wonde; dan die naem werdt ruymer genomen voor alderley ongeval. Ende dit is ſoo veel de benaminghe aengaet: wy komen tot de beſchrijvinge.

3 *Wonde* is een verſche, en bloedige openinge in een ſacht Deel, veroorſaeckt door uyterlijck gewelt van Vallen, Slaen, Stooten, Steken, Schieten, of Bijten; ſomtijdts de werckinge van het gequetſte Deel belettende, ſomtijts gantſch wech-nemende.

Om den aert, en nature der Wonden, in deſe beſchrijvinghe begrepen, wel te verſtaen, ſal ick haer Deelen ontleden.

Voor-eerſt hebbe ick geſeydt, deſelve te zijn, een verſche, en bloedige openinge, en die door uyterlijck gewelt veroorſaeckt; om onderſcheyt te ſtellen tuſſchen een Wonde, en een Ulcus, of Sweringe. Want als

door eenigh ghebreck van binnen in't lichaem, van wegen ſcherpe ende ſwerende vochtigheyt, van buyten een gat uyt-berſt, oft een Wonde ſoo lange ſtaet, ende vervuylt, datſe aen't Sweren raeckt, en de Etter het Vleyſch in-eet, dan en werdt deſelve niet voor een Wonde, maer voor een Sweringhe gerekent by de Arabiers, en nieuwe Heelmeeſters, daer de Griecken tuſſchen die twee namen gheen onderſcheyt gemaeckt en hebben. Soo ſeggen oock de Latijnſche Gloſſen: *Ulcus, Vulnus, Trauma*; en onſen Eraſmus ſet *Helkos* over *Vulnus*, in ſijn Adag. Noch nader gaet Fallopius in 't 3. Capittel van ſijn Wonde-boeck, als hy wel ſcherpelijck dit onderſcheydt maken beriſpt. Dan my dunckt dat aen de benaminge weynigh gelegen is, en dat in alle geval 't geſeyde onderſcheyt geen ondienſt en kan doen.

By een ſacht Deel verſta ick van binnen al het Inghewant, van buyten de Spieren, en 't gene deſelvige bekleet, als haer Velleken, of Rock, Vleyſigh vlieſch, Vet, Huyt, en Op-huydeken.

Kleyne Wonden, die niet diep in en gaen, noch geen voornaem Deel en raken, doen weynigh hinder aen de Werckinge van het gequetſte Deel: maer die haer wijt en diep verſpreyden, alſoo, door het af-ſteken van de Aderen, en daer uyt het Bloeden, de natuerlijcke wermte met eenen vervlieght, ſoo werdt daer door de gematigheydt van het Deel nootſakelijck verargert, ende alſoo belet, dat het ſijn voedtſel niet te recht en kan gebruycken, noch wel verteren. Waer door dan in 't ſelve Deel meerder overtolligheyt, als de nature gewoon is, vergadert werdt; het welck de oorſaeck is, dat de Etter niet in 't beginſel van de quetſinge, maer eerſt daerna, te weten, ontrent den vierden dagh ghemaeckt en werdt; als wanneer de vervloghen warmte haer wederom begint te herſtellen. Nu na de gelegentheyt der Deelen, ſo werdt haer gebruyck, ende werckinge verhindert. Een gewonde Huyt en kan de onderſte Deelen niet bedecken, een door-gheſneden Buyck-vlieſch niet de Darmen. Het Hoornigh-vlieſch gequetſt zijnde, en kan niet beſluyten de Ooghs-vochtigheden. Als Aderen ende Slagh-aderen af-geſteken werden, ſoo moeten ſy het Bloet, met de levendige Geeſten laten uyt-loopen. Door-ſneden Zenuwen en konnen niet behouden de zielijcke Gheeſten. Hier door werdt dan de Teringhe verhindert, 't Geſicht belet, voedtſel ende beweginge benomen. Op deſelfde maniere gaet het met andere Deelen.

4 De Verſcheydenheydt der Wonden blijckt voor-eerſt uyt den aert, ende de ghelegentheydt van het Deel, dat gequetſt is; zijnde het een ſachter, als het ander; het een uytwendigh, het ander innerlijck; ſommighe voorname, andere daer minder aen gelegen is.

Ten tweeden wert dit onderſcheyt getrocken, uyt het eyghen weſen der Wonden, te weten, dat eenige enckel zijn, daer niet anders by de openinghe is; andere gemenght met Brandt, Roſe, Knutſinge, Koutvyer, ende diergelijcke; ofte daer Koortſe, Bloedtſtortinge, Kramp, ofte yet anders toe-ſlaet; daer een Been by ghebroken, ofte ontledet is; als oock daer hem quaden aert by voeght, het zy dat de Wonde gegeven is met een vergiftigh Geweer, ofte datſe van eenigh boos Menſche, raſenden Hont, ofte een venijnigh Beeſt gebeten is.

Ten derden vallen, van weghens de ghedaente, de Wonden groot ofte kleyn, even door het vel, ofte diep, nauw ofte wijt, recht ofte krom, langh of ront.

5 Een Wonde werdt veroorſaeckt door al het ghene ſcherp is, gelijck alderhande Geweer, als oock door Vallen, Slaen, Bijten, ende Schieten; het zy het laetſte met Pijlen geſchiet, gelijck hier voortijdts gewoonlijck was, ende noch in Indyen, ende eenighe andere plaetſen gebruyckelijck is, ofte met Kogels, gelijck nu meeſt door de geheele wereldt in ſwangh gaet.

6 Op de Ken-teyckenen en is niet veel te ſeggen, dewijl een Wonde deſelve mede-brenght. Doch al is 't, dat de openingh de ghequetſte plaets wel van buyten in de Huyt vertoont, ſoo en valt evenwel ſo licht niet te onderſcheyden, wat Deel van binnen ghequetſt is, als de Wonde diep door-gaet. De kenniſſe daer van werdt genomen uyt de gelegentheyt, ofte de leger-plaets van het Deel, de beſchade werckinghe, het gene de Wonde uyt-geeft, en uyt de toevallen.

Wat het eerſte belanght, als een Hooft diep ghequetſt is, ſoo machmen wel dencken dat de Wonde tot in de Herſſenen ſchiet; als yemandt dwers door de Borſt ghe ſteken is, dat de Longhen gerocht zijn; wanneer de ſteeck diep in den Buyck gaet, dat dan de Darmen, of de by-leggende Deelen den ſelven ontfanghen hebben. Indien door een Buyck-wonde de Darmen uyt-ſchieten, ſulcks beteyckent, dat het Buyck-vlieſch, als deſelve bekleedende, is door-geſneden. En ſo is 't voorts met andere Deelen, welckers leger-plaets elders is aengeweſen.

Ten tweeden toont oock de verhinderde werckinge, wat Deel datter gequetſt is. Indien yemandt gevallen, geſteken, ofte getrapt zijnde, ſijn root, en bloedigh Water niet en konde houden, 't ſelve ſoude een teycken weſen, dat de Sluyt-ſpier van de Blaes ghekreuckt was. Indien door de quetſure het Deel niet en kan beweeght werden, ſulcks beduyt dat de Zenuwen getroffen zijn.

Ten derden, wat aengaet het gene uyt de Wonde komt; als ſulcks in een Buyck-wonde Gijl is, dat beduyt quetſinghe in de Maegh, ofte dunne Darmen; als het Kamergangh is, in de dicke Darmen; Water, in de Blaes. Wanneer uyt een Borſt-wonde Lucht berſt, ſulcks is een teycken dat ſy door-gaet, ende wel lichtelijck de Longhen ghequetſt heeft. Of een

Ader,

Ader, ofte Slagh-ader af-ghefteken is, vertoont het Bloedt: alſoo het uyt de Slagh-aders al ſpringende voort-komt, oock dunder, en rooder is, als dat uyt de Aderen loopt.

Ten vierden, werden noch Ken-teyckenen getrocken uyt de toe-vallen, gelijck groote Pijn, met treckinge der Leden, terſtont op de quetſuere volgende, beteyckent, datter een Zenuwe gerocht is.

7 Wy komen tot de Voor-teyckenen, daer ſeer veel aen gelegen is, en die daerom van ons wat wijtloopigh ſullen onderſocht worden.

Het ghevaer van een Wonde ſtaet af te nemen ſoo uyt de gelegentheydt van de Openinge, als van het gequetſte Deel.

Hoe dat het Deel voornamer, en de Wonde grooter en dieper is, en quader gedaente heeft, hoe het gevaer grooter valt. Derhalven zijn de Wonden, die de binnenſte Deelen raken, ſeer ſorgelijck, dewijl het gebruyck van deſelfde Deelen het lichaem niet miſſen en kan, de Heel-middelen nauwlijcks ſoo verre en konnen ghebracht werden, en de uytterlijcke bekleedende Deelen oock nootſakelijck moeten ſwaerder gequetſt zijn.

Vleyſch-wonden, die niet diep en gaen, en hebben gheen ſwarigheydt, 'ten zy datter een Meeſter over komt, die de ſwarigheyt mede-brenght. So ſchrijft Dr. Foreſt 6. Obſ. Chir. 1. van een Kint, dat in ſijn Bil met een mes niet diep gequetſt zijnde, een Boeren-meeſter kreegh, die uyt onervarentheyt 't Kout-vyer in de Wonde meeſterde, waer van het Kindt ſtorf. Soo kan oock by een ongheachte quetſinghe wel yet onverwachts vallen, dat de doot veroorſaekt. Het gebeurde te Leyden, doen ick daer ſtudeerde, dat ſeker Student, mallende met een dochter, van deſelfde met een ſpel in de Muys ghefteken werde, waer toe ſlaende een Onſtekinge met groote Pijn, daerna het Kout-vyer, ten laetſten de Doodt volgende. En ick weet dierghelijcke meer-malen geſchiet te zijn. Dan hier ſoudemen moghen ſeggen, datter een Zenuwe gerocht was; als mede in 't volgende exempel, beſchreven by den Cardinael Bembus in het 11. Boeck van ſijn Veneetſche hiſtorye. Aloiſius Portus, ſeydt hy, een jongman van ſonderlinge ſterckte en vromigheyt, na dat hy hem ſtoutelijck midden onder de vyanden begeven, ende deſelve al in de vlucht geſlagen hadde, kreegh door een van deſelvige ſoo kleyne quetſuere in den Hals, ontrent de Peſen, dat den Degen nauwlijcks door het Vel gingh, viel niet-te-min terſtont beroert van 't Paert, ende en konde nimmermeer wederom te recht komen. Doch al ſchrijft Bembus, dat de quetſuere nauwlijcks door het Vel en gingh, ſoo en heeft de beroertheydt daer niet konnen over komen, ſonder dat de Zenuwen ſouden beſchadight weſen. Maer ſulcks en heeft geen plaets in een lichte, ende evenwel doodelijcke Wonde, verhaelt by een ander Italiaenſch Hiſtory-ſchrijver Iovius in Elog. alwaer hy ſchrijft, hoe Petrus Gravina, gaende na den middagh in de ſchaduwe wandelen, hem een Caſtanye met haer ſtekelighe ſchorſſe even op het Been viel, ende dat hy die plaetſe wat krouwende, de Koortſe kreegh, en ſtorf. *Adeo enim ſubtiles cauſſas fata inveniunt, cum ex decreto urgent*, gelijck Iovius beſluyt.

De ghene, die de Blaes door-ſteken is, ofte de Herſſenen, ofte het Herte, ofte het middel-rift, ofte een van de dunne Darmen, ofte de Maegh, ofte de Lever, dat is doodelijck, ſchrijft Hippocrates in de 18. Kort-bondighe Spreucke van het ſeſte Boeck. Maer doodelijck verſtaet hy op verſcheyde plaetſen, ghelijck ghemeenlijck gheſchiet, ende hier leydt hy ſijn ſelven uyt Coacar. 509. alwaer hy ſeydt, dat de ghequetſte meeſtendeel van ſoodanighe Wonden ſterven, ende voeght daer noch andere by, te weten, van het Ruggen-Morgh, de grove Aderen, de Stroten-ader, de Longen, en binnenſte Zenuwen. Welcke Deelen wy nu allegader vervolghens nader ſullen gaen ontleden.

Wat de Herſſenen belanght; die Wonden ſtelt Hippocrates meeſt doodelijck, doch en gaet altijdt niet vaſt. Want men ſiet alle daegh, datter vele van door komen, ja oock die van den Morgh ſelve door de Wonde quijt werden. Soo ſchrijft Fallopius in 't 4. Cap. van ſijn gemelte Boeck, dat yemant te Ferrara, in 't midden des Winters, van de Herſſenen afgenomen is de groote van een Ganſen-ey, die evenwel genas. Diergelijcke hebbe ick mede eertijdts geſien te Bononyen, ontrent Ferrara, in een Edel-man van Verona, gheluckelijck heelen door mijn weerde meeſter Bartoleti. Het ſelfde getuygen Guido, Carpus, en andere Heel-meeſters, te ſien uyt de exempelen vergadert by Schenckius 1. Obſ. 40. en 42. By dewelke ick om ſijn vremdigheyt noch een ſal doen, ſeer onlangs my voorgekomen; hoewel het ſoo wel niet uyt-gevallen is. Een Kint van ſes jaren, viel een ſtock met ſijn eynde vlack neder op de ſlincker zijde van 't Hooft, welcke val even ſo groote breuck in de Pan maeckte, als het hooft van de ſtock groot was. In 't eerſte quam door een kleyn gaetjen allenckskens het Breyn uyt-puylen, ghelijck voos Vleyſch, tot dat het, op de groote van een balleken, van ſelfs af-viel, en wederom van nieus uytgroeyde. Terſtont na de quetſuere werde het kindt in de rechter zijde getrocken (de oorſaeck is by Laurentius na te ſien in Anat.) daerna in de ſlincker zijde beroert, en doen wederom ghetrocken, tot dat het op den vijfthienden dagh ſtorf. Het Beckeneel was meeſt van Herſſenen uyt-ghepur, ghelijckmen, ſonder verder openen, door de Wonde, met het ſcheyden van de ghe-knutſte, ende ghemorſelde beenderkens, ghenoegh konde ſien. Seer wel heeft Celſus, ende na hem Fallopius, gheſeydt, dat de Wonden der Herſſenen niet enckelijck de Doodt mede en brenghen, maer

alleen wanneer haer gront-veſt ghequetſt is. Want alſdan wert het beginſel der Zenuwen geſloten, het zy door verſtoppinge, het zy door toe-drucken, het zy door af-ſnijden, ende ſoo ſterft de Menſch dan, als van een Popelſy, door belet van toevloeyingh der Geeſten, ofte van treckingh der Zenuwen (als deſelve gheprickelt werden) die geſtadige pijn, waken, flauwte, ende korten adem verwecken, waer door de gequetſte ten laetſten komt te ſticken. Het ſelfde geſchiet oock wanneer het Bloet, uyt ſijn Vaten geborſten zijnde, in de Herſſenen bederft, ende verrot.

Dit doen de Wonden, op wat manier, ende door wat wegh, 't zy door het Beckeneel, 't zy door de Oogh-kaſſe, ofte anders, ſy tot in de Herſſenen raken. Aenmerckens-weerdigh is de gheſchiedeniſſe van *Henrick* de II. Koningh van Vranckrijck, verhaelt by de Françoiſche, ende andere Hiſtory-ſchrijvers. Maer noch klaerder by *Paré*, die daer over gheweeſt is, in ſijn 9. Boeck ende capittel. De Koning loopende in tournoy-ſpel tegen den Grave van Montgommeri, kreegh van de gebroken, ende ghebrijſelde ſpere een Wonde boven ſijn Wijnbrauwen, in de Vleyſighe Huyt van het Voor-hooft tot den kleynen hoeck van 't Oogh, ende vele ſplinters in het Oogh ſelve, 't ghebeente ronts-om heel blijvende. Den negenden dagh geſtorven zijnde, is bevonden, in het Deel teghen den Slagh ſtaende ontrent het midden van den Winckel-naet, tuſſchen het dicke, ende dunne Herſſen-vlieſch, een menichte Bloedt; het welck aldaer verrottende, ende de Herſſenen bedervende, ſonder twijffel oorſaeck gheweeſt is van des Konings doodt. Diergelijcken ongheval is gheluckiger uytgevallen in *François de Lorraine*, Hertogh van Aumale. Deſe (ghelijck de Preſident *de Thou* ſchrijft, in het eerſte Boeck van ſijn Hiſtorye) werde in 't ſchermutſeren, met een ſpies geſteken in ſijn Kaeck onder 't rechter Oogh, waer op de ſpies quam te breken, ſoo dat het yſer met anderhalf voet van 't hout in de Wonde ſtekende, uyt-getrocken moeſte werden; het welck hy, ſonder eenigh teycken van pijn, uytſtont, ende, buyten hope der Heel-meeſters, van die ſware Wonde ghenas.

De Wonden van het Rugghen-morgh, alſoo het ſelve een af-ſetſel van de Herſſenen is, moeten in gelijcken graed geſtelt werden. *Sennertus* verhaelt van een Vleyſch-houwer, die de Oſſen niet en kuyſden, maer met een kleyn Mesken in den Neck ſtack, waer van ſy terſtont in ſuyſſelingh ter neder vielen.

Het Herte (ſeydt *Avicenna*) en kan geen openinghe, noch ſwellinge, ſo lange 't leven duyrt, verdragen. *Benivenius* verhaelt evenwel *de Abd. morb. cauſ.* 65. een ghenefen te hebben, die in 't Herten-vlies ('t welck *Plinius* 11. *Nat.* 37. teghen is) gheſteken was. Dan daer en was het Herte ſelve niet gheraeckt. Anders houden het alle de Genees-meeſters daer voor, dat de Hert-wonden ongeneeſlijck zijn; ghelijck de Poët Ovidius oock ſeydt, 1. *de Ponto* 4. dat, al quam den god *Eſculapius*, met ſijn heylighe Kruyden, hy evenwel geenſins de Wonden van het Herte ſoude konnen heelen.

Afferat ipſe licet ſacras Epidaurius herbas,
Sanabit nulla Vulnera Cordis ope.

Ende niet alleen dat ſoodanighe Wonden ongheneeſlijck zijn, maer ſy brenghen ghemeenlijck de doodt voor haer. Het welck niet vreemt en is. Want dewijl het Herte den oorſpronck, ende de fonteyne is van de natuyrlijcke warmte, ende levendighe gheeſten, (waer in ons leven beſtaet) die terſtont in 't quetſen vervlieghen, ſoo en konnen de andere Deelen van 't Lichaem het minſte by haerſelven niet beſtaen. Behalven noch, dat het Bloedt met ſulcken geweldt uyt-berſt, dat het de Longen, ende 't Herte door ſijn menichte overſtolpt, ende alſoo den gequetſten doet ſticken. Fernelius ſchrijft 5. *Pathol.* 12. dat de Hert-wonden, als ſy niet diep in de holligheden en gaen, niet terſtont om en brenghen. Soo ſchrijft Braſſavolus over de ghemelte Spreucke van Hippocrates, een Vercken geſien te hebben, dat in den tip van 't Herte gequetſt zijnde, noch at, ende een uyr leefde. Iacotius over de Coac. ſeydt van een Hart, dat langh een pijl in ſijn Herte gedragen hadde; 't welck Vega over Galen. de loc. aff. mede beveſtight; gelijck Iul. Alexandrinus, van een Haes, die midden door de Borſt ende het Herte gheſchoten was. Wanneer de Wonde, ſchrijft Galenus 6. Aphor. 18. ende 5. de loc. aff. 1. maer in 't Vleyſch van 't Herte is, ſoo kan de ghequetſte noch wel een nacht overhalen, dan moet evenwel ſterven. Soo ſeydt mede de gemelte Ovidius van kleyne Hert-wonden 12. Meth.

——— *parvo Cor Vulnere læſum,*
Corpore cum toto, poſt tela educta, refrixit.

Maer, ſeydt Galenus, van een Wonde, die diep ingaet, moet de ghequetſte nootſakelijck op ſtaende voet ſterven; inſonderheydt by aldien de ſlincker holligheydt gequetſt is. Want uyt deſelve wert het heetſte, ende fijnſte Bloedt, met ſijn Geeſten, ende natuyrlijcke warmte door de Slagh-aderen over het geheele lichaem krachtelijck geſpeut. De Koningh van Vranckrijck, *Henrick* de IV. is met een Mes moortdadigh geſteken tuſſchen de vijfde ende ſeſte Ribbe, ende daer mede de aderige Slagh-ader tot op het ſlincker Oor van 't Herte afgeſneden, ſo dat hy terſtont de ſprake, ende 't leven verloor, het Bloedt hem met groote golven de Keel uyt-ſpeutende. Wat langher duyrde het met een Edel-man (verhaelt by *Paré* 9. *Chir.* 30.) die met een ander vechtende,

vechtende, een ſteeck kreegh onder de ſlincker mam, door-gaende in 't Herte, ende evenwel na verſcheyde ſteken, die hy aenbracht, ſijn weder-partye vluchtende, noch twee hondert ſchreden vervolghde, tot dat hy doodt ter aerden viel. Het lichaem gheopent zijnde, ſchrijft *Paré* bevonden te hebben, een Wonde in 't Vleyſch van 't Herte, daer een vinger in konde, ende een groote menichte van Bloedt over het Middel-rift gheſtort. Langer tijdt heeft gehadt ('t gene nu voorleden weeck gebeurt is) ſeker Man, tuſſchen de vijfde ende ſeſte Ribbe (wy rekenen van boven) gheſteken zijnde, tot aen het rechter Oor van 't Herte, die noch ſes-en-dertigh uren na de quetſuyre leefde, niet gheklaeght hebbende als over den korten Adem, hem ſonder twijffel mede veroorſaeckt door de groote menichte van Bloet, dat in ſijn Longen, ende op 't Middel-rift bevonden werde. Een ander exempel heeft Sennertus van een krijghs-knecht, die in 't rechter Oor van 't Herte ghequetſt zijnde, alſoo de ſlincker zyde gaef bleef, ſijn leven noch ſeſthien daghen vertrock.

De Wonden van de Longhen loopen groot ghevaer, doch en zijn niet alle nootwendigh doodelijck. De gene, die alleen de ſelfſtandigheydt van deſelve raken, ende ſo groot niet en zijn, dat ſy het Adem-halen beletten, ofte de levend-makende kracht ſchierlijck omſtooten, het zy met de Geeſten te verjaghen door veel bloeyen, ofte het Herte, door het uytgeven van veel bloets, te overſtelpen. Dan wanneer de Wonde groot is, ende niet alleen de ſelfſtandigheydt, ofte het vleyſch van de Longhen gequetſt is, maer oock de groote Vaten, te weten, de voorname tacken van de aderlijcke Slagh-ader, ende ſlagh-aderlijcke Ader, dat is doodelijck, vermidts in deſelvighe het Bloedt in menichte ſtort, ende de levendighe Geeſten vervliegen, de Longen, ende Herte van het overvloedigh Bloedt overvallen, ende de gequetſte alſoo geſtickt wert. Van de eerſte ſoorte, te weten, Longe-wonden, die geheelt zijn, heeft *Schenckius* verſcheyden exempelen vergadert 2. *Obſervat.*

Dat de Wonden van de Stroot-ader niet alle doodelijck en zijn, toont de *Laringotomia*, dat is, als deſelve in Squynantie gheopent werdt. Maer wel verſtaende, ſoo werden ſoodanighe geneſen, die niet groot en zijn, ende in dewelcke alleen de Vlieſen, daer de Ringen van de Stroot-ader mede ghehecht werden, gequetſt en zijn, waer van *Schenckius* mede eenighe exempelen verſamelt heeft in 't ghemelte Boeck. Maer de kraeck-beenige Ringen ſelve komende te quetſen, en konnen om haer hardigheydt niet heelen. Doch ſoodanighe wonden en brengen gheen ſchierlijcke, maer een langhſame doodt aen; te weten, wanneer van de lucht door de wonde haeſtigh in-ſchietende, de Longhen veranderen, ende verſwacken, ofte datter een vleyſich Geſwel op de wonde waſcht, dewelcke met den Adem in te houden, den Menſch doet ſticken. Maer die Wonden, ſteken de Keel haeſt af, dewelcke, uyt ghequetſte Stroot-aderen, ende Slagh-aderen, het Bloet overvloedigh in de Longen laten loopen, waer door den Adem gheſtickt, ende het leven ghenomen werdt. Sulcks en gheſchiet evenwel niet van wegen de gewonde Stroot-aderkens, maer van weghen de *Vena jugularis*, ofte de *Arteria ſoporaria*, daer by legghende.

De Wonden van het Middel-rift moeten onderſcheyden werden na ſijn vleyſich, ofte vlieſich Deel. De Vleyſighe zijn geneeſlijck, dan de Vlieſige werden ſelden gheneſen. Want daer komen terſtont quade toe-vallen by, Raſernye, korten Adem, Koortſch, Kramp, ofte treckinge van Leden. Doen de Romeynen, ende Albaneſers haer heerſchappye ſtelden van elcke zyde aen drie gebroeders, ſo ſtack een van de Romeynen ſijn weder-partye door het Middel-rift, waer van hy op de plaets doodt bleef, ghelijck de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver Dionyſius Halicarnaſſæus, betuyght in ſijn derde Boeck, dat van Livius ſoo nauw niet beſchreven is.

De Wonden van de Maegh en vallen niet altijdt ongheneeſlijck, als met verſcheyde exempelen kan beweſen werden, als oock met het ghene noch onlangs in Pruyſſen ghebeurt is, aen ſekeren Boer, die een Mes door-gheſlickt hadde, 't welck hem uyt de Maegh gheſneden is; gelijck dat breeder beſchreven wert by de ghene, die daer over ghegaen heeft, ende tot Leyden ghedruckt is. Dierghelijcke verhaelt Crollius van een Boheemſchen Boer, in de Voor-reden van ſijn *Baſilica Chymica*, Cornax in een antwoord aen Doctor Hertogh, ende Iul. Alexandrinus over *Galen. 6. Meth. 4.* mede over-gheſtelt by *Schenckius 3. Obſ. 121.* die oock noch eenige andere exempelen heeft in de volghende 122. Aenmerckinghe.

De Wonden van de dunne Darmen, ſtelt Hippocrates onder de doodelijcke, ghelijck ſy oock meeſt zijn, door de menichte van haer Aderen, ende gheheel Vlieſich weſen; waer door op haer quetſinghe vallen groote Pijn, ende Krimpingh, Nock, ende Flauwte. Maer alderquaetſt zijn noch de wonden, die overdwars komen, alſoo de afgheweken lippen gantſch niet gheheelt en konnen werden. *Henrick* de III. Koningh van Vranckrijck, kreegh van een Monick in ſijn Darmen ſoo een ſteeck, waer hy niet langh na en leefde. Beter gheluckte een Buyck-wonde in Graef *Willem van Naſſauw*, Stadt-houder van Vrieſlandt. Deſe, gelijck *Reydt* verhaelt in het negende Boeck van ſijn Nederlandtſche Hiſtoryen, treckende in het jaer 1592. tegens *Verdugo*, die aenquam om het beleegherde Coeverden te ontſetten, ende met hem ſlaende, wierde in ſijn ſlincker

zyde gheſchoten, ſoo dat de Koghel by den Navel wederom uyt-quam. Hy bleef evenwel tot den alderlaetſten in den ſtrijdt, ende werde volkomentlijck ghenefen; ghelijck hy oock lange jaren daerna geleeft heeft. Dan deſe ſcheut en ſal wel lichtelijck door de Darmen niet gegaen weſen.

Daer werden verſcheyde exempelen by de Genees-meeſters verhaelt (ghelijck te ſien is by *Sennert.4. Chir.3.*) der ghener, die van een ghequetſte Lever ghenefen zijn. Dan ſulcks is te verſtaen, wanneer deſelfde (het welck oock plaets heeft in de Milt) maer boven op, ofte in haer Vleyſch gherocht is, ſonder quetſinghe van de groote Aderen. Want die ghequetſt zijnde, dan valter ſeer groote bloedtſtortingh, die den ghequetſten het leven beneemt. Daerom ſeydt de Poët Homerus in ſijn 9. *Odyſſ.* dat Ulyſſes, om den grooten een-Oogh Polyphemus van kant te helpen, hem ſtack, daer het Middel-rift de Lever omhelſt. Welcke kenniſſe Homerus, ghelijck veel andere, ſonder twijffel van de Joden ghetrocken heeft. Want wy leſen in 't 2. Boeck der Koninghen, op 't 2. en 3. cap. van de Wonde, daer *Abner Azael*, en wederom *Ioab Abner*, het leven benomen heeft, duyden de Wijſen op de Lever.

De Wonden van de Blaes werden, onder de doodelijcke, van Hippocrates, voor uyt-gheſtelt. Maer hier dient onderſcheyt gemaeckt tuſſchen den Hals, ende het Lichaem. Den Hals alſoo hy Vleyſich is, kan lichtelijck ghenefen, gelijck het Steen-ſnijden, dat Hippocrates, daer van onbewuſt zijnde, niet en ſoude hebben toegeſtaen. Ende ick hebbe verſcheyde kinderen geſien, die binnen de acht dagen dicht toe-gheheelt waren. Dan heb ick oock bevonden, dat de ghene, die het Vlieſich lichaem van de Blaes door-ſneden, ofte gheſcheurt was, den ſelfden dagh ſtorven. Nochtans ſchrijven andere, dat oock wonden in 't lichaem, ende den gront van de Blaes ghenefen werden. Want, ſegghenſe, de Blaes en is niet gheheel vlieſich, maer haer buytenſte vlieſch is wat vleyſchachtigh, waerom het oock by *Aquapendens*, ende *Spiegel*, gehouden wert voor een toetreckende Blaes-ſpier. Ende van deſe geneſinge werden verſcheyde exempelen by-ghebracht by *Rouſſetus 3. de partu Cæſareo* 6, 7, 8. ende 9. als mede van *Schenckius* 3. *Obſerv.* 302. Evenwel en hebbe ick niet konnen gewaer werden, dat ſoodanighe wonden volkomentlijck ghenefen: maer wel bevonden, dat in de gene, die van een grooten Steen, dewelcke de Blaes wat uyt-tornde, gheſneden waren, de kanten vereelden, ende ſoo een Fiſtel, ofte loopent gat bleef, waer door de gheſnedene al haer leven leck ginghen. Welck leven niettemin ſo gaende, noch langh kan duyren. Soo dat hier, gelijck oock in andere wonden wel aen te mercken ſtaet, wat anders te zijn, een doodelijcke wonde, ofte een onghenees-lijcke.

De groote Aderen, ende in ſonderheyt de Slagh-aderen, alſoo ſy, gequetſt zijnde, niet en konnen geſtopt, ofte toe-ghebonden werden, ende dat het Bloedt terſtont met menichte uyt-vloeyt, de Geeſten vervliegen, ſoo volght daer noodtſakelijck op Flauwte, ende de Doodt. Ja al werde dat al wat uytgheſtelt, ſoo ſoude het Bloet, buyten ſijn Vaten runnende, ende bedervende, een quaetaerdighe Koortſe, Kout-vyer, ende andere doodelijcke toevallen veroorſaken.

Voor 't laetſte ſtelt Hippocrates onder de doodelijcke wonden, die van de innerlijcke Zenuwen, dewelcke ick evenwel niet en kan voor doodelijck op-nemen, maer wel, dat daer van de Deelen, dewelcke door deſelvighe haer ghevoelen, ende beweghen wert aenghebracht, beyde verlieſen, ende dien-volgende oock dapper verſwacken. *De doorſneden Zenuwen*, ſchrijft *Plinius* 11. *Nat.*37. *en heelen niet, gelijck oock het Kraeck-been, ende de Wijn-brauwen.* De Kraeck-beenighe Deelen, om dat ſy haer rechte ſtoffe niet wel en konnen bekomen, en geneſen ſoo lichtelijck niet: veel minder de Zenuwachtighe, ende vlieſighe Leden, gelijck oock de Banden, Gewrichten, ende diergelijcke, dewelcke beſchadight zijnde, terſtont met pijn overvallen werden, waer op dan volghen Onſtekinge, Koortſe, treckinge der Leden, ende andere quade toevallen.

Dus verre is geſproken van de gequetſte Deelen; wy komen nu (ghelijck in 't beginſel geſeydt is) tot de gelegentheydt van de quetſuyre, ende hare toevallen.

Treckinghe der Leden, houdt Hippocrates in de tweede Kort-bondighe Spreucke van ſijn vijfde Boeck, als ſy de quetſinge volght, voor een doodelijck teycken. Het welck meeſt ſoo uytvalt, ſeydt Galenus in ſijn Uytlegginge, doch niet altijdt. Ende Hollerius, ſchrijvende over deſelve Spreucke, ſtelt vierderley oorſaeck van deſen Kramp. Somtijdts, ſchrijft hy, treft de wonde groote Aderen, ende Slagh-aderen; waer op dan een groote bloet-ſtortingh volght, ende vervolghens de Kramp, ende Flauwte; waer van ſy evenwel niet altijdt en ſterven. Somtijdts valt de wonde in zenuwachtighe Deelen, waer dan by kan komen een onſtekinghe; gelijck mede ſomtijts de wonde niet wel geſuyvert werdende, de Etter door ſijn ſcherpigheydt de Zenuwen mede-deelt, ende alſoo beneffens de andere oorſaken, treckinghe der Leden veroorſaeckt.

Galachtigh Braken terſtont na het ontfangen van de wonde, ofte na de onſtekinghe komende, is een quaet teycken, als beduydende, dat zenuwachtighe Deelen gherocht zijn.

Een wonde, die met ſcherp geweer gemaeckt is, valt lichter te ghenefen, als de ghene, die met een plompen, ofte verroeſten Degen geſteken, ofte met een

een Kogel geſchoten is: Want een enckele openinghe kan veel raſſer heelen, als daer een Pletteringhe van het om-ſtaende Vleyſch by-gevoegt is; dewijl, voor al-eer tot toe-heelen van de wonde te komen, de gheknutſte kanten moeten verſweren, tot Etter ghebracht, ende gheſuyvert werden; 't welck lange tijdt vereyſt.

Ronde Wonden vallen ſwaerlijck te heelen. Want alles vereenight door verſamelingh van twee uyt-ſteeckſels; het welck in ronde wonden gheen plaets en heeft, alſoo de ronde gedaente geen uyt-ſteeckſels en ſet. Daer-benevens, alſoo groote wonden (alles anders gelijck zijnde) qualijcker te heelen zijn, als de kleyne, ende dat de groote gerekent wert, na dat de kanten verre van malkanderen ſtaen, ſoo heeft ſulcks plaets in ronde wonden. In teghendeel gaet het met langwerpige, ofte die den draet van de Spier volgen; die derhalven oock lichtelijck toe-heelen.

Hippocrates oordeelt in de 23. Kort-bondighe Spreucke van ſijn vierde boeck, dat *de gene, die door haeſtighe, ofte langduyrighe Sieckten, ofte door Wonden, als oock anderſins uytghemergelt zijn, ſwarte Gal, ofte gelijck ſwart Bloedt van beneden af-gaet, 's anderen-daeghs ſterven.* Dient tot reden, dat de Nature in een ſober, ende ſwack lichaem, niet alleen onbequaem en is om te overwinnen, maer ſelver oock om te wederſtaen den quaden aert van de ſwarte Gal, dewelcke, ſtaende het gebreck, allengskens de overhandt ghenomen heeft, ende alſo noodtſakelijck de Doodt tot ghevolgh treckt. Aldus wert oock bevonden, dat ſommighe op haer verſcheyden ſoodanighe ſwarte Gal uyt-braken; het welck van Hollerius op deſe Spreucke wel aengeteyckent, ende van my dickwils geſien is. Dan dit heeft evenwel alleen plaets in de ghene, ghelijck de Spreucke oock luydt, die kranck, ende uyt-gheteert zijn. Maer die noch krachten hebben, loſen wel ſwarte vochtigheden, ſonder eenigh ghevaer, ende tot verlichting van haer ſieckte; te weten, als de ſtercke nature op haer gheſtemde ſcheydinghen (*Dies critici* ghenoemt) het lichaem van de belaſtende, ende ſchadelijcke ſwarte vochtigheden ſuyvert, ende ontlaſt.

Een matighe Swellinghe, die een Wonde overkomt, geeft een goet teycken. Soo ſchrijft Celſus, de Romeynſche Hippocrates, in 't 26. capittel van ſijn vijfde Boeck: *Dat een Wonde al te ſeer ſwelt, is gevaerlijck; datſe niet en ſwelt, is alder-gevaerlijckſt. Sulck is een teycken van groote onſtekinge, dit van een verſtorven lichaem.* Hier toe ſtreckt inſonderheyt de 66. Kort-bondighe Spreucke van den ouden Hippocrates in het vijfde boeck: *Wanneer in ſware, ende quade Wonden geen dicke Swellinge en komt, dat is ſeer quaet.* Want alſo een ſware wonde, ghemeenlijck Zenuwachtighe Deelen raeckt, in dewelcke, als ſeer gevoelijck zijnde, ſy nootwendigh groote pijn verweckt, ende die wederom groote toevloeying van vochtigheyt: ſoo moet daer van oock het gequetſte Deel noodtſakelijck op-ſwellen, ende ſulcks niet gheſchieden-de, gheeft te kennen, dat die vloet ſijnen loop na binnen, ende voornamer Deelen ghenomen heeft; waer hy veel meerder ſchade doet. Hier op ſlaet mede de voorgaende 65. Spreucke van Hippocrates, daer hy ſeydt, dat, wanneer de gheſwolle wonden ſchierlijck ſlincken, verſcheyde Sieckten op-komen, te weten, wanneer dat de vochtigheden na de eene, ofte d'andere plaetſe toe-ſacken.

In jonge, ende geſonde Luyden vallen de wonden beter te gheneſen, als in oude, ende ſieckelijcke, om dat in deſelve de nature ſtercker is, ende haer goet, ende mals Bloedt het gheſcheyde wederom bequamelijck kan t'ſamen-voegen. Soo bevintmen alle daegh dat eene, ende deſelfde wonde veel lichter, ende ſpoediger in 't eene lichaem geneeſt, als in het andere. De Preſident Thuanus, ſchrijft in het 33. boeck van ſijn Hiſtorye, hoe in 't treffen tuſſchen de Koninckſche, ende 't volck van den Prinçe van Condé, binnen in ſijn Dye met een ſtuck geſchoten werde Robert Stuart, waer van hy met onghewoon gheluck, haeſt, ende ſoo wel ghenas, dat hy gheen mangel en behiel; daer aen d'ander zyde, Antoine Alegre, met een Roer in ſijn Been geſchoten zijnde, nauwlijcks in gheheel thien jaren volkomentlijck konde gheheelt werden.

Eyndelijck maeckt noch de tijdt van 't jaer, ende de eygenſchap van de plaets, volgens de geſtaltenis van de Lucht, het geneſen van de wonde lichter, ofte ſwaerder. In de Honts-daghen, ende in 't koutſte van de winter, valt het heelen moeyelijcker, als in de tijdt, die tuſſchen beyde komt. Divæus ſchrijft in 't vierde boeck van ſijn Brabantſche Hiſtorye, dat op 't jaer 901. in den Slagh tuſſchen Keyſer Lodewijck, ende Swendebald, Koningh van Lotharinghen, niemant van de gene, die gequetſt waren, en ghenas. Vidius ſchrijft 6. *de Morb.* 20. dat binnen Florençe de Hooft-wonden meeſt doodelijck zijn, ende hy wijt ſulcks op de koude, ende dunne Lucht: ende dat te Piſa, ende te Lion daer van weynigh ſterven, om dat de Lucht aldaer grover is. Soo ghetuyght oock *Paré*, dat de Hooft-wonden beſwaerder zijn te Parijs, als te Avignon.

8 Om tot Geneſinge te komen, ſo en vereyſcht een enckele Wonde niet anders, als dat de opening toe-gheheelt, ende de gheſcheyde Deelen alſoo wederom vereenight werden. Doch wanneer datter eenighe ongheſontheydt te voren in 't lichaem gheweeſt is, ofte in 't quetſen in de wonde yet ghebracht is, gelijck Harnas, Kogel, van de Kleederen, oft yet anders, oft oock dat het omſtaende Vleyſch geplettert is; in ſulcken gelegentheyt, ſoo moet de ongeſonde geſtalteniſſe des lichaems verbetert, het-

ghene in de wonde ſteeckt, uytgenomen, ende het ghepletterde verſworen werden.

Het gheneſen der wonden (ſeydt *Seneca* 1. *ad Marciam*) is licht, als ſy noch verſch van Bloet zijn: maer wanneer ſy door bedervinghe in een quade Sweringh veranderen, ſoo werden ſy ſwaerlijcker gheheelt. Daer op ſlaet 't ghene de Poët Ovidius ſeydt 1. *de Rem. amor.*

Vide ego, quod fuerat primo ſanabile vulnus,
Dilatum longæ damna tuliſſe moræ.

Soodanighe verſſche, ende enckele Wonden en hebben andere niet, van doen, als dat het gene, door het quetſen, van malkander gheſcheyden is, wederom vereenight werde. Deſe vereeninghe is eygentlijck wel het werck van de nature, dewelcke uyt het Bloedt, dat de Deelen voedet, oock het ghene dat gheſcheyden is, ſoeckt toe te heelen: maer alſoo daer dickwils veel beletſel tuſſchen beyden komt, ſo moet ſulcks door de Konſte wech-ghenomen, de nature geholpen, ende de natuyrlijcke warmte van het ghequetſte Deel verſterckt werden, op ſulcken maniere, als wy in 't volgende vierde capittel ſullen aenwijſen.

9 Tot deſelve inſichten dient ghehouden een goede *Maniere van Leven*, ende daer in ghemijdt al het ghene, dat het Bloedt verhitten, driftigh maken, ofte eenichſins toevloeying van vochtigheden kan verwecken.

Hierom is de *Lucht*, die matigh koel, ofte wat warmachtigh is, de bequaemſte. Want de groote Hitte doet het Bloedt te ſeer vloeyen, ende de kouw, ghelijck Hippocrates ſeydt, is bijtende.

Indien de Wonden ſwaer is, ſoo ſalmen den ghequetſten in 't beginſel weynich Spijs, ende Dranck geven; het eerſte ſoude hem beſwaren, ende het ander ſijn Bloet dunder, ende dien-volgende driftiger maken. Derhalven dient voor-eerſt maer gebruyckt een Gerſte-pap, Panade, een Slorp-ey, geroert, ofte ghedopt, een ghebrade Winter-peer, gheſtoofde Quee; ende ſoo allengskens komen tot Vleyſch, het zy gebraden, oft met Lattouw, Endivye, Porceleyn, ofte Suyringh, met wat Citroen-ſap, ofte Verjuys geſtooft. Alderbeſt is Kalfs-vleyſch gebraden, ofte de gheſoden Knor-beenen, dat wy Tal-boom noemen; als oock Kalfs, ofte Schapen-voeten met Corinthen, ofte anders toeghemaeckt. De Wijn, om ſijn verdunnende, verwarmende, ende drijvende kracht, moet hier gantſch geſchout werden: maer tot Dranck ghebruyckt, beſtelt Bier, daer eenighe gheharſte ſneden Broodt heet in-gheſliſt zijn, ofte daer de Verkoelende zaden, met Peterſely-wortel, om het Bloet wat te verkoelen, ende van ſijn wey te ontlaſten, ingeſoden hebben.

De Slaep dient hier matelijck te weſen, ende eerder te veel, als te weynigh; alſoo deſelve het driftigh Bloedt ten deele bedwinght, daer het waken dat verhit, ende noch driftiger maeckt.

Oeffeninge, ofte Beweginge van 't Lichaem, als het Bloet beroerende, is hier ſchadelijck.

Wat het Af-ſetten aengaet, hier dient een open lichaem ghehouden, doch liever door verſachtende Moes-kruyden, gelijck Beet, Spinagye, Suyring, oft oock Clyſteren, als door Purgatien, om de vochtigheden des lichaems niet te beroeren. Het ontijdigh By-ſlapen, van de ghene, die nu beginnen te heelen, dewijl het de krachten, ende de voedtſaemheydt vermindert, doet haer uyt ſwackigheydt het leven verlieſen.

Geenderhande Beweginghe des Gemoedts kan hier voordeel doen, ſelver niet de ſchierlijcke blijtſchap: dan de meeſte ſchade ſoude komen van de gramſchap.

Het II. Capittel.

Hoe, ende op wat grondt, een Genees-meeſter den Rechter ſal bericht doen, of de ghequetſte een doodelijcke Wonde ontfanghen heeft, ende daer van noodtſakelyck gheſtorven is.

VAn de ghevaerlijckheydt der Wonden, ſoo van weghen haerſelven, als van weghen de Deelen, die ſy quetſen, is nu in het voorgaende capittel wijtloopigh gehandelt. Doch alſo een Genees-meeſter dickwils ſijn oordeel moet geven voor den Rechter, ofte een ghequetſte die ſterft, ſulcks overkomen is door de Wonde, ende dat na ſijn ghetuyghenis een doodelijck oordeel over den handt-dadigen gevelt wert; ſo dient hier wel op gelet, op dat den onnooſelen niet beſwaert, noch den ſchuldighen vry-ghesproken wert.

My gedenckt, dat, doen de hoogh-geleerde Profeſſor tot Leyden, Doctor *Paaw*, eertijdts uytleyde het Boeck der Hooft-wonden van Hippocrates, ons wel in-ſcherpte, dat, wanneer den Rechter vraeghde, Of de Wonde, daer een gequetſte na geſtorven was, hem de doodt noorſakelijck veroorſaeckt hadde; onderſcheydt diende ghemaeckt tuſſchen een wonde, daer de Doodt op volght, ende eene die deſelve ſekerlijck veroorſaeckt. Sommige wonden brengen nootwendigh de Doodt aen, ſommige zijn wel dapper gevaerlijck, ende daer vele van ſterven, maer eenighe oock geneſen. Ende een wonde, daer yemant anders van gheneſen is, en kan eygentlijck voor gheen doodelijcke gehouden werden; gelijck oock niet de ghene, daer uyt innerlijcke oorſaeck wat quaets toeſlaet, of dewelcke een ongheſont lichaem over-komt: maer ſoodanige alleen, die, in weynigh uyren, ofte dagen, de Doodt aenbrenght, ende door geen Konſte te helpen was. Farinaceus, een treffelijck Rechts-geleerde, ſtelt hier over *tit. de Homicid. quæſt.* 125. *part.* 1. ſeer goet onderſcheyt tuſſchen de Wonden, die enckel, en by haerſelven

gantſch doodelijck zijn, waer toe geen Salf te ſtrijc-ken en is, noch geen Meeſters raedt te pas en komt, maer noodtſakelijck den ghequetſten ras doen ver-ſcheyden; ende andere, die wel doodelijck ſchijnen, maer van dewelcke de ghequetſte juyſt niet terſtont en ſterven, en ſomtijts oock geneſen.

Nu, ofte ſulcke gevaerlijcke Wonden in deſen, oft dien, doodelijck, ofte niet geweeſt en zijn, wil een an-der rechts-geleerde Boërius aenwijſen, Deciſion. 131. N. 11. met ſes teyckenen.

Het eerſte ſoude weſen den korten Tijdt, te we-ten, indien de gequetſte korts na de ontfangen Won-de komt te ſterven. Over de palen van deſen tijt, al-ſoo verſcheyden gevoelen valt, ſoo keurt hy voor het beſte, indien de ghequetſte binnen drie dagen komt te overlijden, welcken tijdt Bartolus oock ſtelt in L. ult. in fin. ff. ad. Leg. Cornel. de Sicariis: maer an-dere verlengen die tot den vijfden, oock tot den acht-ſten dagh; ſommige noch tot acht maenden, ja ſelfs tot een jaer; 't welck vele, als te langh zijnde, niet aen en ſtaet. Maer wat ſcheelt het, of yemandt, by exempel, van een ſteeck in de Longe ras ſterft, ofte langhſaem uyt-teert. Evenwel geeft ons Moſes hier van Exod. 21. deſe Wet: Wanneer mannen twi-ſten, ende den eenen den anderen met een ſteen ofte vuyſt ſlaet, ende hy en ſterft niet, maer valt te bedde: indien hy weder op ſtaet, ende op ſtrate gaet by ſij-nen ſtock, ſo ſal hy, die hem ſloegh, onſchuldigh zijn, alleen ſal hy gheven 't ghene den anderen verſuymt heeft, ende hy ſal hem volkomentlijck laten heelen.

Voor het tweede teycken rekent Boërius, aen-houden van Braken, Koortſe, ende andere toe-vallen, die van beginſel af de doot bootſchappen. Waer by noch wel gevoeght konnen werden, geſtadige Pijn, Kramp, oft treckinge der Leden, Nock, Raeſ-kallen, ende diergelijcke, terſtont op het quetſen volgende, ende noch by-blijvende. Want in ſulcken gelegent-heydt toonen ſy wel, door de Wonde verweckt te zijn, ende dat deſelve oock dien-volghende doode-lijck is.

Het derde teycken ſtelt hy in Wijtte, en Diepte. Ende voorwaer een groote wonde dreyght altijt ge-vaer: dan die is alleen voor doodelijck te rekenen, dewelcke ſoo diep in-gaet, dat ſy de inwendige Dee-len, die in 't voorgaende Capittel beſchreven zijn, ge-ſcheurt, en door-wondet heeft.

Sijn vierde teycken is de ghedaente van 't Geweer, waer mede de wonde ghegeven is, ende waer uyt de Quetſer kan overtuyght werden, wil gehadt te heb-ben van om-brengen. Dit gaet het Recht aen, niet de Genees-konſte, dewelcke haer niet en moeyt met het voornemen van den Quetſer, maer alleen let op de gelegentheyt van de quetſure. Evenwel kan een Heel-meeſter uyt vals Gheweer, gevlamde Degens, hakighe, ende venijnighe Pijlen (gelijck de Indianen beyde ghebruycken) oock oordeelen, dat ſoodani-ghe wonden ongheneeſlijck waren.

Voor het vijfde, en ſeſte teycken neemt Boërius, een geſtadige Pijn, en daer op volgende Kramp; dan die behooren beyde onder het tweede, daer wy de-ſelvige alreede gebracht hebben.

Van deſe ſes teyckenen, om te oordeelen, ofte ye-mandt van een doodelijcke Wonde gheſtorven is, en behoeft een Genees-meeſter, na het onderſoeck van den aert der Wonde, niet meer als twee te ghebruyc-ken. Voor-eerſt, ſal hy oogh-merck nemen, op de Kortheydt des Tijdts, daer in de gequetſte komt te ſterven. Ten anderen op de ghelegentheydt van den Siecken, indien die gheſtadigh, om dat hy gequetſt was, tot de doot toe verachterde, met de quade toe-vallen, hier voor verhaelt. Waer by noch dienen by-gevoeght driederhande op-merckingen. Ten eerſten, dat de Wonde in haerſelven niet doodelijck en kan gheoordeelt werden, wanneer ſy een ongheſont li-chaem ghetreft heeft, volghens de Reden (alſoo in 't ſelve oock lichte quetſuren ſwaer vallen) ende de Rechten, L. *Qua actione* §. *Sed etſi quis ſervum ægrotum ff. ad. L. Aquil.* Ten tweeden, dat de gequetſte den Raet van een goet Genees-meeſter niet heeft willen volgen, ongeſonde Koſt gegeten, te veel gedroncken; ofte oock By-geſlapen hadde; waer van ick weet, dat al aen de beter handt waren, ſchierlijck kranck wier-den, ende ſulcks met de doodt bekoften. Ten der-den ſtaet noch te overwegen, ofte oock ſelfs by den Meeſter alles wel na de Konſte is uyt-ghewrocht. Want in ſulcken ghevalle komt de ſchult des doodts op den Meeſter, ende de Quetſer en werdt niet ghe-ſtraft, als een Doodt-ſlagher, maer alleen over de ghegeven wonde, L. *Qui occidit* §. *fui.* ende L. *Si ex plagis ff. ad L. Aquil.* ende *Bartolus* in *Tract. de Per-cuſſionibus.* Hier over konnen vorders na-gheſien werden de Rechts-gheleerde, ende onder andere, die mede in onſe tale over-gheſet is, Damhouder, Raedts-Heer van Vlaenderen, Rer. criminal. 75. en den vry wat breeder gaenden Gaill, Raedts-Heer te Spiers, 2. Pract. Obſ. 111.

Het III. Capittel.

1 *Ofte, by aldien het Lijck van de Neder-geſlagene, als ye-mandt daer by quam, began te bloeden, deſelve daerom ſoude te houden zijn voor handt-dadigh van dien Man-ſlagh?*
2 *Oorſaeck onderſocht;*
3 *Onſekerheyt.*

1

OP het gene in 't voorgaende Capittel verhandelt is, komt noch grootelijcks in na-bedencken, of het Bloeden van 't doode lichaem, wanneer de gene, die de wonde gegeven hadde, daer ontrent quam, en de daet verholen en onbekent was, den ſelven ſoude overtuygen van den Nederlagh. Want ſulcks werdt

dagelijcks bevonden, alſoo te geſchieden; niet alleen, terwijl de wonde noch verſch is, maer oock, 't welck alle verwonderinghe te boven gaet, na verloop van lange tijt. Hier van is onder andere een aenmerckens-weerdigh exempel, verhaelt by den grooten wijsgeer Campanella in ſijn 4. Boeck de Senſu rerum in 't 9. Cap. Seker man, ſchrijft hy, ſloegh yemant doodt, en werde om een ander oorſaek gevangen. Na twintigh dagen ontdeckte een ſlagh-regen het begraven Lijck, 't welck quam drijven voor de gevangenis. En als de Neder-ſlager het ſelve uyt de venſter ſagh, ſoo begonnen de wonden te bloeden; niet ſonder ſchrick van den genen, die wiſt ſulcken daedt begaen te hebben. Hy wech gaende, hiel het bloeden op; en daer wederom by komende, quam het ook wederom, gelijck hy ſelfs na 29. jaren tegens Campanella bekent heeft. Hier van eens in gheſpreck rakende met den hoogh-geleerden Heere Salmaſius, ſo verklaerde ſijn Ed. wel te weten, ſulcks waerachtigh te zijn, als daer van veel exempelen geſien hebbende. Onder andere verhaelde hy mijn een, dat ſeer wonderbaerlijck is. Seker Landt-man ontrent Digion, in Bourgoigne, werde vermoort, en in den naeſten put geſmeten. Na drie jaren dede de ſtanck van 't water, de oorſaeck onderſoeken, waer door dit doode lichaem voor den dagh quam, ten deele vergaen, ten deele noch gaef. Het welcke, voor al de werelt ten toon geſtelt zijnde, elck quam ſien, ten laetſten oock de gene, die de moort gedaen hadde; waer over het lichaem, na ſoo lange tijdt, en ſo uytgemergelt zijnde, evenwel noch Bloet gaf. Het welck veroorſaeckte, dat hy, daer te voren al eenigh achter-dencken op ghevallen was, gevangen werde, en de daet bekennende, ſijn verdiende ſtraffe ontfingh. Hierom werdt dit Bloeden voor een teycken om den Doodt-ſlager aen te wijſen, gehouden by vele Rechts-geleerden, gelijck A Puteo, Marſilius, Blancus, Carrerius, Caſonus, Menochius, Farinaceus, Maſcardus, Boërius: ende ſulcks ſtaen mede toe, uyt de Godts-geleerde, Toſtatus, ende A Lapide.

2 De wichtigheydt van de ſaeck ſoude wel vereyſſchen kenniſſe van de oorſaeck. Campanella oordeelt, datter een ontſtelteniſſe is, niet alleen in den uytvliegenden Geeſt, maer oock in het Bloet ſelve. Dit gevoelen, van een verborgen Antipathie, ofte Tegen-ſtrijt, die daer ſoude weſen tuſſchen den Neder-geſlagene, en den Neder-ſlager, en een begeerte tot wrake, werdt mede ghehouden by Pomponatius, Langius, Gemma, Lemnius, Magirus, Delrio, en andere. Want (ſchrijft de gemelte Lemnius 1. de occult. 7.) in de verborghene nature is ſoo groote, en ſtercke kracht, alſſer maer een weynigh levens noch overigh en is, of het doode lichaem werm werdt, dat het Bloedt begint te zieden, ende, met heete Gal vermenght, te ontſteken. Deſe reden ſoude wel lichtelijck moghen plaets vinden in gequetſte, die noch leven. Ende ſoo verhaelt Sennertus van yemandt, die door ſijn broeder een Wonde gekregen hadde, dat, wanneer deſelve over het verbandt quam, al waren ſy al verſoent, de wonde ſchierlijck ontſpronck; ende als hem daerna den toe-gangh gheweygert was, het Bloedt ſtelpte. Maer dat Lemnius voor-geeſt, en kan in 't minſte niet gepaſt werden op het gene uyt Campanella verhaelt is, en noch minder op dat van Salmaſius, in welck lichaem de minſte wermte niet en konde weſen. En in verſcher Wonden ſoude moghen gevraeght werden, wat het is, dat het Bloet tot zieden brenght, op de tegenwoordigheyt van den Neder-ſlager? Want te ſeggen ſulcks te geſchieden, door een verborgen ſtrijdt, die tuſſchen haer beyde ſtaet, en is niet veel anders, als de oorſaeck voor verborgen te ſtellen, gelijck ſy inder daet noch is. Dan voor ſoo veel het exempel van de Heer Salmaſius aengaet, ick en kan my niet anders in-beelden, ofte dat is een enckel wonder, waer door de rechtvaerdige Godt den moordenaer na ſoo lange tijt noch heeft willen ſtraffen.

3 Dat vorders dit Bloeden niet ſekerlijck en kan over-tuygen van Neder-ſlagh, blijckt oock daer uyt, dat, wanneer de kiſten niet gheheel dicht en zijn, het Lijck in 't dragen, door het roeren en bewegen, bloet van hem gheeft; ghelijck mede wat langh gehouden zijnde, het Bloet, dat na het overlijden terſtont dick, ſtijf, en geronnen was, daerna, door bedervinge, ende verrottinge, waterigh, dun, en driftigh wert, en alſo van ſelfs lichtelijck kan uyt-zijpen.

Hier-benevens werdt oock ghetuyght, ghelijck ick ſommighe hebbe hooren verklaren, dat het doode lichaem bloedet, wanneer de naeſte Vrienden, ende Bloet-verwanten daer by komen. Dit leydt de ghemelte Lemnius op een Sympathie, dat is een onderlinghe over-een-ſtemminghe der nature, die het Bloedt uyt-treckt.

Dat aldus tegen-ſtrijt, ofte over-een-ſtemminge, twee dingen malkander recht tegen, in 't ſpel gebracht moeten werden, wijſt genoegh aen, dat, het Bloeden van den Neder-geſlagen in yemants tegenwoordigheyt niet en getuyght, den ſelven daer aen handt-dadigh geweeſt te zijn. Over deſe ſake is breeder geſchreven by den treffelijcken Rechts-geleerden Bocerus in ſijn Boeck van het Onder-vragen, en Pijnigen der Miſdadigen; als oock by Caſmannus in het laetſte Capittel, en de laetſte quæſt. van ſijn Somatologia. En onlangs te Romen by Zacchias 5. Queſt. medico-legalium tit. 2. qu. 8. daer hy oock uyt Duytſchen by-brenght, hoe in Duytſlant de manier is, dat, alſo den Rechter, op den ſelfden dagh, dat yemant te nedergeleyt is, geen proef en kan nemen van den Doodt-ſlagher op de verhaelde maniere, ſy den Duym van den neder-gheſlaghene, met het Vleyſch ronts-om af-ſnijden, en den ſelven doen bewaren tot thien, twaelf, vijfthien, en meerder dagen; en indien ſy ondertuſſchen yemandt in handen krijghen, daer

achter-

achterdencken van den man-ſlagh op valt,dat ſy dan letten op den Duym, die in de eyghen plaets, daer de gevangene ſit, bewaert werdt,en wanneer die Bloedt geeft,dat ſy dan meenen de ſake gevonden te zijn,en daer op derven komen tot ſcherper onderſoeck,ende de Pijn-banck.

Het I V. Capittel.

1 *Dat vereyſcht werdt tot Verbant der Wonden,*
2 *Wech te nemen 't gene tegens de Nature in deſelve ſteeckt, en te beletten, datter niet van nieuws in en komt,*
3 *Bloedt te ſtelpen,*
4 *Maniere van Heelen,*
5 *Van Etter-maken,*
6 *Wiecken,*
7 *Swachtels,*
8 *Popjens, ofte Compreſſen,*
9 *Toe-naeyen, en Aen-kleven,*
10 *Het gequetſte Deel in bequame geſtalte te houden.*

I

NA dat in't eerſte Capittel de geneſinge der Wonden in 't alghemeen is aengeroert; ſoo ſullen wy deſelve nu vervolghen met de Maniere van Verbinden. En,gelijck alle gebreken,door haer tegen-ſtrijdende middelen verdreven werden : ſo beſtaet oock het heelen van de wonden , in het wederom by een voegen van 't gene geſcheyden,en,door het quetſen, van malkander afgeweken is. Dan,om daer wel toe te geraken,is nootſakelijck,datter niet in de opening, ofte tuſſchen de kanten en ſteeckt , noch niet toe en valt ; als oock, dat het verbandt wel bewaert, en het ghequetſte Deel verſterckt, ende by ſijn natuerlijcke wermte behouden werdt.

2 Om dan de rechte geneſinge te bekomen,ſo is voor-eerſt van nooden,dat,alſſer yet tegens de nature in de wonde ſchuylt, het ſelve wech-genomen,en de wonde klaer , en ſuyver gemaeckt werdt. Want ſulcks aldaer verblijvende, ſo en is niet mogelijck de wonde te ſluyten, oft al geſloten zijnde, toe te houden. Derhalven moet het Bloet niet terſtont geſtelpt werden, en niet voor dat het gene in de door-ſneden Aderkens hanght,is uyt-geloopen. Want alsdan wert de Onſtekinge beſchut, ende het Sweren, als minder ſtoffe vindende,vermindert. Maer 't geronnen Bloet dient met Plockſel wel gheſuyvert , op dat het door ſijn bedervinge geen Koortſe en verwecken, en met eenen het heelen verachtere. Men moet oock goede ſorge dragen,datter van binnen niet in en ſackt,ende van buyten niet in en valt. Daerom dient oock in plaetſen, die met Hayr begroeyt zijn, het ſelve afgeſchrapt. Want komende anders in de wonde te ſteken,het toe-heelen ſoude beletten. Sulcks doet oock de Huyt , als de kanten van de Wonde teghens malkander om-gewelft zijn. Want Huyt , die aen beyde zijde heel is , en kan te ſamen niet hechten , noch de Wonde niet wel ſluyten , ende al geſloten zijnde, breeckt terſtont wederom open, gelijck ick dickwils in Hooft-wonden geſien hebbe. In ſulcke gelegentheydt moet de Huyt aen beyde zijden door Compreſſen ſoo neder-ghedruckt werden , dat de rauwe kanten malkander komen te raken,die haer dan lichtelijck aen den anderen voegen, en vaſt maken. Hier ſtaet mede op te letten in 't gebruyck van het Pulvis Cephalicus (dat is ſo veel,ofmen Hooft-poeyer ſeyde , gelijck het oock meeſt in Hooft-wonden gebeſight werdt) 't welck ſommige ſoo dick ſtroyen, dat ſy daer door de vochtigheyt, die in de Wonde ſackt, wel op-droogen,maer het volkomen toe-heelen beletten ; ſelver oock, als het dick Poeyer tot een korſt backt,ſo blijft de Etter daer achter ſitten,die dan inetende,de Wonde dieper maeckt. Waer uyt genoegh blijckt , dat Poeyer in de Wonden niet als gheheel ſober , ende maer lucht boven op gheſtroyt werden.

3 Een Wonde en kan niet door het Vleyſch gaen, oft ſy moet de Aderen af-ſteken,waer op dan nootſakelijck een Bloetſtortinge volght,en daer op ſwackigheyt , en verſlappinge van krachten ; ja dickwils, na dat de wonde groot,en diep is,en groote Aderen, inſonderheyt Slagh-aderen afgeſteken zijn,flauwigheyt , ſwijmelinge, en onmacht. Waer op dan oock het Bloet zijnde den Schat des Levens,ſommige het ſelfde wel met de Doodt verwiſſelen. Hierom dient inſonderheydt voor het Bloeden goede ſorge gedragen, en dat met ſoodanige middelen,als in het eerſte Boeck,op't 13. Cap. zijn beſchreven; en wat vorder belanght 't gene in de wonde ſteken kan , als een kogel, ſplinter,ofte af-gebroken beenderkens,die ſullen uytgenomen werden op ſoodanigen manier, en met ſulcken werck-tuygh, ghelijck by Paré, en andere is aen-geweſen.

4 Wanneer dan niet in de weegh en is, ſo moetmen komen tot toe-heelen. Ende alſoo de nature, ofte de ghematigheydt van het gequetſte Deel, ende de om-ſtaende , daer toe de werckende oorſaeck is, ende het Bloedt, de ſtoffe, om 't ghene in 't Vleyſch wech-genomen was , wederom te vervollen, ſo ſtaet voornamentlijck te letten,dat de natuerlijcke gematigheydt van het Deel , ende de om-legghende, behouden werdt; ende datter niet te veel, niet te weynigh , veel minder quaet Bloedt na toe en vloeyt. Want als het Bloedt te overvloedigh is, dan waſt het vleyſch te weelderigh , en laet veel overtollige vochtigheydt. Te weynigh zijnde, en levert het niet genoegh ſtoffe , om het vleyſch te doen groeyen. Van quaet Bloedt en kan niet alleen gheen goet Vleyſch komen ; maer verweckt oock , behalven het beletſel der gheneſinge , noch quade toe-vallen. Het eerſte kan vermindert werden door Ader-laten, weynig eten, ende van geen koſt,die ſeer voedtſaem is. Het tweede vereyſcht in tegendeel de voetſaemſte ſpijſe, en dranck ; en ſodanige middelen,die over de wonde geleyt zijnde,het Bloet na haer konnen trecken,gelijck

lijck verhaelt zijn in't 9. Capittel van't eerſte Boeck. Het derde is te helpen, door goede maniere van leven, hier voor in 't eerſte Capittel aengheweſen, als oock door Ader-laten, ende middelen, die de quade vochtigheden bereyden,en af-ſetten,te ſien in't eerſte Boeck van de Genees-konſte.

Om noch de overtollige vochtigheyt van 't Bloet, waer door het heelen belet werdt,wat te verbeteren, het toevloeyen van het gequetſte Deel, door matige t'ſamen-treckinghe te ſteuren, ende goede ſtoffe tot Vleyſch-maken voort te brenghen : ſoo hebben de Heel-meeſters van alle tijden goet gevonden, niet alleen van buyten voor de wonden ſorghe te draghen ; maer oock van binnen door eenige wont-drancken. Deſe beſtaen uyt ſulcke middelen , als in 't 14. Cap. van 't eerſte Boeck beſchreven zijn. Dan dient gelet, dat uyt deſelve ghekoſen werden ſoodanige, die het gequetſte Deel ſonderlinge toege-eygent zijn , als in wonden van het Hooft Betonye,van de Borſt Eerenprijs, van de Lever Agrimonye, van de Nieren Fragaria.

Komende dan tot het Heelen, ſoo moet de wonde gherijpt, geſuyvert, geneſen, ende geſloten werden. Want alſoo het toe-vloeyende Bloet uyt de geopende Aderkens, in het ghequetſte Deel, van wegen der ſelver ſlappigheydt, ende ongematigheyt,niet wel en kan aen 't Vleyſch ten eerſten gehecht werden , ſoo verandert de nature dat Bloedt in Etter, 't welck het Vleyſch-maken naeſt komt. Daer-benevens is gemeenlijck by de wonde eenige Knutſinge van't geen, dat querſt, en veranderinge door de Lucht. Derhalven moet het geknutſte, en veranderde, alſo het tot geen goet Vleyſch en kan gedyen , van het geſonde gheſcheyden werden. Sulcks en kan niet anders geſchieden als met Sweren,en Etter-maken,door middelen in 't 11. Cap. van't 1. Boeck beſchreven. Ende die verhinderingh door ſuyverende middelen,in't 12. Cap. van 't ſelfde Boeck te ſien, wech-genomen zijnde, moetmen komen tot Vleyſch-makende,verhaelt in 't 15. Capittel,en dan de wonde ſluyten met Vel-makende middelen, gelijck die aengeweſen zijn in't 16. Capittel, van 't gemelte eerſte Boeck. Ondertuſſchen dient oock het Deel, des noodt zijnde , verſterckt met een ſtovingh van rooden Wijn, daer gedrooghde Roſen , en Granaet-bloemen in gekoockt zijn: als oock, na gelegentheyt,van eenige middelen, die beſchreven zijn in 't 2. Capittel van 't ghemelte eerſte Deel.

5 In 't ghebruyck van deſe middelen dient wel acht geſlagen op de gelegentheyt van de wonde , en het gewonde Deel. Want alſo de natuerlijcke wermte rijp maeckt , en 't Vleyſch doet groeyen, ſo moeten de Heel-middelen over een komen met de ghematigheyt van het Deel. Zenuwachtige ofte Vleyſige , die, vochtigh van haerſelven zijnde, oock meerder vochtigheyt vergadert houden,dewelcke dan,op datſe geen Onſtekinge, Pijn, ofte Koortſe en ſoude veroorſaken, ten eerſten in Etter dient verandert : welck werck der nature anders door drooghe Heel-middelen lichtelijck ſoude belet werden. Evenwel dient oock wel gelet, dat die vochtige Digeſtiva,ofte rijp-makende middelen , niet te langh op-geleydt en werden ; want ſoo ſouden ſy na het quade, oock het goede tot Etter , ende verrottinge brengen , en alſoo een holle , ende vuyle Sweringe veroorſaken. Maer in drooghe Deelen zijn bequamer de Balſamen , gelijck die van Peru , ende diergelijcke , ofte oock datmen een Digeſtijf maeckt van gemenghde rijpende, ende,door matelijck op-droogen,Vleyſch-makende, als van twee onçen Termenthijn,een Doyer van een Ey, een loot Terwen-bloem, met Olye van Roſen, tot een dun Salfken ghemaeckt, ende op een Wieck gheſtreken, in de Wonde gebracht. Deſe Rijpende, ofte Etter-makende middelen zijn , met haer recht ghebruyck, beſchreven in het 11. cap. van 't eerſte Boeck.

6 De Wiecken werden ghemeenlijck gemaeckt uyt Plockſel van oudt Linden,alſoo 't ſelve beter aen malkander houdt,ende daerom lichter uyt te trecken is, als Boom-wol, ofte dierghelijcke. Sy en moeten niet te langh, noch oock te kort weſen. Niet te lang, om de geſonde Deelen,inſonderheyt die Zenuwachtigh zijn, geen hinder te doen : niet te kort, om geen vervuyltheydt,ofte bedervinge achter te laten. Geheele nauwe wonden, alſoo ſy gheen dicke wiecken en konnen lijden , ende dat gantſch dunne te flap zijn, om evenwel tot den gront van de wonde te komen , ſoo kanmen eenen gouden , ofte ſilveren draet nemen, ende daer om-ſlaen een fijn doecxken, ende beſtreken met de ghemelte Salve , in de wonde ſteken. Dit met een Plaeſter bedeckt zijnde, wert dan met een Swachtel toe-ghewonden.

7 De Swachtels maecktmen van Linden ; het welck niet te nieuw en moet weſen, om de rouwigheydt; niet te oudt,ende verſleten, om dat het lichtelijck breeckt. Haer ghebruyck en is niet alleen om de op-geleyde Heel-middelen vaſt te houden, ende de warmte van het gequetſte Deel te bewaren: maer oock 't ghene van malkander geweken is , wederom te verſamelen, ende tot een te perſſen. Dit gebruyck maeckt verſcheydenheydt in 't Swachtelen. Vooreerſt is ghenoegh, dat het Deel maer bedeckt, ende ſachtelijck met een breede Swachtel om-vanghen wert,doch met meerder om-ſlagen in de winter,voor de Kouw , met minder in de Somer, om de wonde niet te broeyen. Maer voor het ander ſtaet wat nader te letten. Daer toe dient een Swachtel, die ſoo breet is, dat hy de geheele wonde aen beyde kanten beſlaet : 't en zy dat deſelve te langh is, in ſulcken geval moet de Swachtel ſmal zijn, ende niet boven de drie vingheren breette hebben. Men ſal den Swachtel in 't midden beginnen aen de plaets die

recht

recht tegen over de Wonde ſtaet, ende ſoo over de wonde halen, niet te los, want dat ſoude de aengetrockenLippen niet vaſt houden,noch niet al te vaſt, om geen Pijn, toevloeying van Vochtigheden, Onſtekinge, ende Koortſe te verwecken. Dan ſalmen beyde de eynden, het eene na bovenen, het andere na beneden winden, om de overtollige vochtigheyt van 't gequetſte Deel te weren.

8 Wanneer de Swachtels de af-gewekene Lippen niet genoegh by-een en konnen voegen, gelijck in groote Wonden, ende daer de Huyt noch een ſcheydingh van de Spieren gemaeckt heeft,dan ſalmen de gheholde Huyt door-knippen, ende aen de zyden van de wonde Popjens legghen (gemeenlijck *Compreſſen* genoemt) dewelcke van Linden vier,ofte ſes dubbelt, na ghelegentheydt van de wonde,ende de onevenheydt van het Deel, toe-gevouwen werden.

9 Als de Lippen, van weghen de groote ende dwerſheydt der Wonde, door de verhaelde middelen niet en konnen by den anderen ghebracht werden, ſoo moetmen deſelve tot malkander trecken. Sulcks gheſchiet op tweederley wijſe, met toe-naeyen, ofte aen-halen door klevende middelen.

Tot het Toe-naeyen wert driederhande werck-tuygh vereyſcht, Naelt, Draet, ende Pijpjen. De Naelt en moet niet al te dun, maer ſtijf zijn,om niet te breken; aen den punt drie-kantigh, om te lichter door te gaen; aen het oogh ſoo veel uytgeholt,dat den Draet gheen meer dickte by en brenght, als de Naelt maeckt, om het door-ſlaen niet teghen te houden, ofte het gat te vergrooten. Het ſal een gladden wollen Draet zijn,dubbelt,om de ſterckte: ende met Was beſtreken, om de ſtijvigheyt,die met den Naelt door beyde de Lippen van de wonde ghehecht wert, houdende op de tweede Lippe, die noch door te ſteken is, om het wijcken te beletten, een rondt Pijpjen van ſilver, ofte koper gemaeckt, ende dan de Naelt (waerom het wat korter moet weſen) daer door-gebracht. Sulcks kan oock, als de Naelt heel ſcherp, ende de Huyt niet dick en is, met de twee voorſte Vingers wel gedaen werden.

Maer alſo dit toe-naeyen,voornamelijck in teere lichamen, ſeer pijnlijck valt, waer toe dan wel een Onſtekinghe, ende Koortſe ſlaet, dat het oock in groote ende wijde Wonden wel lichtelijck van een ſcheurt, ende dat het in die van 't Aenghеſicht leelijcke lit-teyckenen na-laet: ſoo is by de vernufte Genees-meeſters bedacht een andere maniere van vereenighen door *Kleven*, dewelcke ſonder eenighe quetſinghe de lippen van de wonde aen malkander hecht. Want in plaetſe, datmen in 't ander door de Huyt, ende 't Vleyſch ſteeckt, ſoo gheſchiet ſulcks hier in Doeck. Dan neemtmen 'tghene ſterck, ende glat is, van ghedaente vier-kant, drie-kant, langwerpigh, ofte anders, na de ghelegentheydt van de wonde, ende het gequetſte Deel. Het ſelve dubbelt ghevouwen,ende dicht door-ſtickt zijnde,moet beſtreken werden met een lijmige Plaeſter, beſtaende uyt Hars, Peck, Terwen-blom,ende Was,ofte diergelijcke, verſien met Bandekens, ſoo dicht,alſmen anders de Naelt door-ſteeckt, ende dan gheleydt aen beyde zyde van de wonde; wel acht-nemende, dat de Bandekens op malkander ſlaen, ende dan laten ſoo langh ſtil legghen, tot dat deſelve aen-ghedrooght, ende vaſt-gekleeft is, 't welck gemeenlijck in vier, ofte vijf uren gheſchiet. Dan ſalmen de Bandekens t'ſamen-trecken, ende alſoo de lippen van de wonde by-een brenghen.

10 Alles aldus ghedaen zijnde, ſo moet ſorghe gedragen werden, om het gequetſte Deel in goede Geſtalte te houden. Het welck gheſchiet, met het ſelfde te laten, ghelijck het van naturen is, ſonder loſſer, ofte vaſter te maken, ende dat de wonde,ſoo veel moghelijck is, na beneden ſtreckt, om haer te beter konnen ontlaſten. Die in den Arm gewont is, moet den ſelfden niet laten hanghen, maer in een Sleuyer dragen: in 't Been, niet gaen,maer het ſelve ſtil houden, ende op een ſtoel leggen.

Het V. Capittel.

1 *Vremde geneſinge der Wonden in afweſen, ende ſonder verbinden, door*
2 *Wapen-ſalve,*
3 *Af-ſietſel,*
4 *Poeyer.*
5 *Redenen van die werckinghe.*

I

NA het algemeen, ende gebruyckelijck heelen der Wonden, nu aengheweſen,en konnen wy niet voor-by gaen, een ſeer vreemde, ende by-na ongheloofſlijcke, altijdt onbegrijpelijcke,geneſinge, waer door deſelfde ſonder verbinden, ende in het afweſen van den gequetſten,ſouden volkomentlijck toe-heelen, als maer het bloedigh Geweer, daer de Wonde mede ghegeven was, een houtjen, ofte yet anders, met het Bloedt beſtreken zijnde, even alſmen ghewoon is de wonde, gade gheſlagen werde. Dit vinde ick te beſtaen in drie verſcheyde middelen, doch die evenwel op een ooghen-merck micken; ende zijn Salve, Af-ſietſel, ende Poeyer.

2 Ten tijde, dat *Luther* in het Geloove, *Copernicus* in den omloop des Hemels, van 't gemeen gevoelen afweken: ſo is het ſelfde oock gedaen in de Genees-konſte by een Switſer *Theophraſtus Paracelſus*, ende onder andere, van weghen het heelen der wonden. Waer toe hy beſchrijft een ſeker Wapen-ſalve, die hy den Keyſer *Maximiliaen* vereert heeft, dewelcke van deſelfde, ſoo langh hy leefde, veel hiel, gelijck *Bapt. Porta* getuyght 8. *Magiæ Nat.* 12. ende ſeydt, de beſchrijvinge van een Hoveling be-

komen te hebben. Ende is deſe, N. *Vſnea*, dat is *Moſch*, gewaſſen op het Hooft-ſcheel van yemandt, die gehangen, ofte van geen natuyrlijcke doodt geſtorven is, Menſchen-ſmout, van elcks twee oncen; Menſchen-bloet, Mumia, van elcks 1 loot; Lijnzaet-olye, 1 half loot; Termenthijn, Bolus, van elcks een once; onder malkander tot een Salve ghemenght. Deſe is alſoo mede te ſien by Paracelſus ſelve, *Archidox Magic*. 1. evenwel *Crollius* in ſijn *Baſilic. Chym.* daer by *Paracelſus* voor den Autheur van deſe Salve erkent, gheeft een verſcheyde beſchrijvinge, die wy onnoodigh achten hier over te brengen, als meenende daer ſoo veel niet aen ghelegen te weſen, dewijl het ſelfde werck oock gheſeydt werdt met minder toe-ruſtingh te gheſchieden: Sommighe waſſen de Wonden alle daegh met wijn, ofte water van den ghequetſten; andere meenen ghenoegh te zijn, de Wonde ongemoeyt latende, alleen het Geweer, dat bebloet is, in plaets van de Wonde met de Salve te verbinden, ofte indienmen dat niet hebben en kan, een ander Geweer, een Wilghen-ſtocxken, ofte yet anders, daer van 't bloet uyt de Wonde aen-hanght. Ick ben bericht, dat een houtjen aen 't eynde bebloedt van de Wonde, in een potjen met Verckens-reuſel gheſteken, ende op de Wonde maer ſuyver Linde gheleydt, deſelve gheneſen heeft. Sulcks is in ontelbare bevonden by Dr. *Morian*, een Godts-geleerde tot Amſterdam, (die oock ſeyde belachelijck te weſen, de nauw-keurige makinge der Paracelſiſten van haer Wapen-ſalve, dewijl ghenoegh was, dat het Bloedt maer in Vet, ofte oock Boter wel bewaert werde) ghelijck my, beneffens andere, verhaelt heeft Doctor Andr. Colvius, nau-keurigh onderſoecker van de natuyrlijcke dinghen. Soodanigh ſtocxken tegen den Tant gedouwt, tot datter wat Bloet uyt-komt, ende dan mede in de Reuſel gheſteken, verklaerde deſelve Heere Morian, de Tant-pijn over te doen gaen.

3 De Ridder *Kenealme Digby*, wiens ghelijcke in verſcheydenheydt van Talen, ende wetenſchappen ick onder de groote Heere noyt gheſien en hebbe, na Enghelandt treckende, ende my de eere doende om te verſoecken, ſo rochten wy, onder andere redenen, op deſe *Magnetica*, dat is Seyl-ſteenige (aldus ghenoemt, om dat het werck van verre gheſchiet, even als de Seyl-ſteen treckt) Geneſinge. Sijn Ed. verklaerde my ſulcks verſcheyde reyſen ghelueckelijck bevonden te hebben; ende als ſeker Hoveling in ſijn Dye gequetſt was, ende de Koning de proeve daer van wilde ſien, hy voor al het Hof deſelve uytwerckte, leggende alleen op den bebloeden Kouſſebant een ſchoonen doeck, nat gemaeckt in 't af-ſietſel van het ſuyverſte Koper-root, en dat tweemael des daeghs ſo verbindende. Het welck, als hy belet zijnde, eenen avont verſuymt hadde, de ghequetſte den volgenden nacht beſwaert, ende de Wonde verargert was.

4 Op dit middel ſlaet het derde, te weten een Poeyer, het welck my mede-ghedeelt is van den Heere van Beverwaert, Gouverneur van Bergen op Zoom, &c. 't welck al van deſelfde ſtoffe is. Dit Poeyer getuyghde de wel-gemelte Heere, nu noch onlangs in de Belegeringe van Perpignan, en Theonville, meeſt alleen in gebruyck te zijn geweeſt, ende dat daer door ontallijcke ſware Wonden ghenaſen. Een byſonder verhaelde ſijn Ed. hoe dat te Parijs een knecht van ſeker groot Heer, by alle de Meeſters gheoordeelt werde, van de Wonde, die hy gekreghen hadde, noodtſakelijck te moeten ſterven. Het welck vernomen zijnde by een looper, quam ſijnen dienſt aenbieden, met toeſeggen van geneſinghe, ende hoe, ende waer mede hy ſulcks dickwils ghedaen hadde. Het was wel te wagen, (want met een doodt kalf, gelijck het ſpreeck-woordt ſeydt, is goet ſollen) dewijl ſijn Wonde alreede by de Meeſters voor ongeneeſlijck was opgenomen. Dus tradt hy in 't werck, ende het eerſte verbandt aen den bloedighen doeck ghedaen hebbende, als ſommige daer mede ſpotteden, ſoo toonden hy de kracht daer van op deſe maniere: Hy ſtack den doeck in ſijn ſack, ende hiel die tegen 't vyer, latende vragen aen den ghequetſten (die in een ander Kamer lagh) hoe hy hem bevoelde. Deſelfde antwoorde, niet te konnen duyren van de hitte, die in de Wonde was. Daerna ſtack hy hem in kout water, waer op de ghequetſte bevonden werde van koude te zitteren, ende te beven. Genas evenwel eyndelijck door deſe middel, tegens de meeninge van de gene, die hem te voren verbonden hadden. *Paré* verhaelt van een ander looper, dien ſulcks miſluckte, waerom hy den ſelfden oock uyt-lacht: dan het was onwijs van hem ghedaen, dat hy een Wonde, die in ſijn ſelven gantſch ongheneeſlijck was, oock door *Paré*, ofte andere, ſoo ſtoutelijck aen-nam. So en konde oock *Hildanus*, hoe ervaren Meeſter hy was, niet heelen een Wonde in de Borſte, die wederſtaen hadde de gheneſinghe van dierghelijcken Wond-meeſter.

5 Dit is voorwaer een vreemde ſake, doch die ſoo vreemt niet en ſoude ſchijnen, by aldien datmen de reden konde weten. Daerom is wel geſeydt van den Poët *Virgilius*, dat de man gheluckigh was, die de oorſaken der dingen wel konde kennen.

Fœlix, qui potuit rerum cognoſcere cauſſas.

Hier over komende in gheſpreck met den Hooghgheleerden Heere *Salmaſius*, ſeyde my ſijn Ed. ſoodanige geneſinge wel bericht te weſen, ende ſulcks dickwils ondervonden te hebben. Ick wat dringhende op de oorſaeck, ſtelde deſelve ons noch onbekent. My komt veeltijdts voor, dat, wanneer in vreemde Sieckten, ofte yet anders, de oorſaeck verborghen is, de Vrouwen alles terſtont op Toover-

nye

nye legghen: ſoo meent oock de Jeſuijt *Delrio*, in *Diſquiſ. Magic.* dit loutere Toovernye te weſen, ende dat deſe maniere van geneſen op een Duyvels verbondt ſteunt, als mede, dat de ghene, die ſo geheelt werden, daerna in heviger pijn, ende ſwaerder ſieckte vervallen, oock meeſten-tijdt tot een quaet eynde gheraken. Maer het en is niet al terſtont Toovernye (ghelijck het ghemeen volck ſijn ſelven in-beeldt) waer van gheen reden kan ghegeven werden, dewijl datter noch ontallijcke dinghen in de Nature ſoo verborghen zijn, dat ons verſtant daer van het minſte bericht niet en ſoude konnen doen. Het welck de deftighe Poët *Bapt. Mantuanus* oock ſeer wel ſeydt:

Multa tegit ſacro involucro Natura.

Wie ſal reden geven van de vreemde geneſinge van de Gele-ſucht, beſchreven door Rob. Fludd. ofte *de Fluctibus*, in ſijn boeck *de Philoſooph. Moſaica*, ende van verſcheyde met geluckige uytkomſt in 't werck gheſtelt? Sy maken van Aſſche van Eſſchen-boom met het Water van den Siecken kleyne koecxkens, in elck, van dewelcke ſy in het midden een putjen douwen, dat ſy dan vollen met het Water onder wat Saffraen vermenght; daerna ſetten ſy deſelfde aen een kant, tot dat ſy vergaen zijn, ofte latenſe op 't vyer uyt-waeſſemen, waer mede dan oock de Gele-ſucht vergaet. Wie weet te ſegghen, waerom den Diſtel-appel, ende de wortelkens van kleyn Speen-kruyt, alleen in de kleederen ghedragen, het Speen doen verdwijnen? Waerom komt de Wijn hier te Lande te wercken, ſoo dra de Wijn-ſtock, die daer ſoo verre van daen is, bloeyt? Wie ſal ons de oorſaken aenwijſen, waerom de Zeyl-ſteen het yſer, den Amber-ſteen het kaf na hem treckt? De ghene evenwel, die dit aen de reden willen vaſt maken, ſtellen eenen Geeſt, die de gheheele werelt door verſpreyt, ſoude weſen, zijnde een over-voerder van de verborgene krachten ende werckinghen, waer door hy alle de Deelen van de werelt t'ſamen-voeght, ende tuſſchen deſelvighe een wonderbare over-een-ſtemminge verweckt. Waer ſy noch by-voeghen de over-een-ſtemminge van het Bloet, dat aen 't Geweer, ofte yet anders hanght met het ghequetſte Deel, het welck de kracht van dit Heel-middel, door den over-brenghenden Geeſt, lichtelijck ſoude komen te ontfangen. Deſe maniere, om de Wonden te heelen van verre, ende in 't afweſen van den ghequetſten, werdt ſeer verheven van de Chymiſten, ende onder andere met redenen beweert van Crollius (die de tegen-ſprekers onbedrevene dwaſen noemt) ende Rob. Fludd, dewelcke oock de tegen-worpingen van Forſterus in 't breet beantwoordt. Aen d'ander zyde werden wederom haer redenen, ende ondervindinghen van ydelheydt beſchuldight, door den Jeſuijt Johannes Roberti in verſcheyde Boecken, *Libanius* in een, maer bondigh *Sennertus* in *Pract. Naudé* in *Syntagm. de Studio milit.* Kircherus in ſijn Boeck van den Zeyl-ſteen, Moreau in ſijn *Inſt. Chirurg.* Dan ſeer onlangs zijn alle de redenen van Sennert. na malkanderen wederleydt in een byſonder boecxken hier van gemaeckt by Perſius, Genees-meeſter tot Romen.

Het VI. Capittel.

1 *Geneſinghe door Toovernye, ghebruyckelijck by de Oude met eenige Verſſen te ſingen,*
2 *Door Beleſen,*
3 *Door Wy-water,*
4 *Door heylighe Olye,*
5 *Door gewijt Linden.*

I

WY hebben in 't laetſt-voorgaende capittel gewagh gemaeckt, dat het geneſen der Wonden in 't af-weſen by ſommighe gherekent werdt voor Toovernye: maer dat deſelfde oock in der daedt daer toe ghebruyckt is geweeſt van alle oudtheydt, blijckt uyt de Poëten, en andere Oude ſchrijvers.

Iſta veneficii vetus eſt via: noſter Apollo
Innocuam ſacro Carmine monſtrat opem,

ghelijck Ovidius ſeydt in ſijn 1. Boeck van den Genees-middel der Liefde. So ſchrijft oock Apuleius in ſijn 1. *Apolog.* dat de oude Genees-meeſters wiſten met eenighe woorden de Wonden te heelen, ende dat de ſekerſte Schrijver in alle oudtheydt, Homerus, ſulcx oock wel aenwees, wanneer hy Ulyſſes op die maniere het Bloet, dat uyt een Wonde liep, dede ſtelpen. Het ſelfde ghetuyght oock een Latijnſch Poët *Statius* 2. *Syl.*

——— *abruptis etiamnum ſtabile venis*
Vulnus hiat, magnæque patet via lubrica plagæ.
Cum jam egomet Cantus, & Verba medentia ſæ-
Conſero. (*vus*

Deſe woorden (die ſy ſchijnen tot verſſen gebracht, ende gheſongen te hebben, blijckende uyt de benaminghe van *Carmen*, ende *Cantus*) ſchreven ſy ſoo groote kracht toe, dat, als ſy al andere middelen ghebruyckten, noch om ſekerder te gaen, deſelfde daer by-voeghden, ghelijck wy ſien konnen in de volgende verſſen van den gemelten *Ovidius* 7. *Metam.*

Neve parum valeant à ſe data gramina, Carmen
Auxiliare canit, ſecretaſque advocat artes.

2 't Gene by haer door eenige woorden te ſingen, geſchiet noch huyden-daeghs, ſelfs oock onder de Chriſtenen, met eenighe woorden over de Won-

den te ſpreken, het welck wy Beleſen noemen. De Jeſuijt *Delrio* verhaelt (in het derde Boeck van het tweede Deel, de tooverighe Onderſoeckingen, op de 7. afpaling) van ſeker Leſen, onder de Spaenſche Krijghs-luyden ghebruyckelijck, waer mede ſy de Wonden geneſen, alleen Linden daer op leggende, ende de woorden over-ſprekende. Deſelfde heeft hy aldaer uyt het Spaenſch over-geſet, dewelcke, al maken ſy niet anders uyt, als een ghebedt tot *Christum*, wy evenwel hier niet en ſullen ſtellen; dewijl ſy die, in 't overſlaen der Genees-middelen, het ghene anders, ende altijdt noodtwendigh is, miſbruycken. Het welck de oorſaeck was, dat de Biſſchop van Yperen, *Simonius*, met ſijn Raden, geoordeelt hebben, al dit heelen te zijn by-gheloovigh, ende ongheoorloft, verbiedende derhalven, dat niemant ſulcks ſoude in 't werck ſtellen. Dit vonnis, ſeydt *Delrio*, ſcheen ſommige hardt, dan met ongelijck: alſoo dit werck van Godt verwacht wert by wijſe van wonder-werck, ende ſulcks gheſtadigh te begeren, en is niet anders, als Godt te verſoecken. Dat ſelver vele onder de Heydenen deſe maniere van de Wonden te beleſen, niet voor goet gekeurt en hebben, is wel af te nemen uyt den Grieckſchen Poët *Sophocles*, als hy ſchrijft in het Treur-ſpel van *Aiax*, gheen wijſe Genees-meeſters werck te zijn, haer in Wonden te betrouwen op de Sang-dichten. Want dat ſy los gaen, ſeydt oock *Virgilius* 7. *Æneid.*

—— *neque eum juvere in vulnera Cantus.*

3 Een Italiaenſch Genees-meeſter Fallopius brenght hier toe in het 14. capittel, het gheneſen door *Wij-water*, waer op vele by-gheloovighe haer ſeer vertrouwen. Dan ſulcks heeft ſijn natuyrlijcke oorſaeck, dewijl oock gemeen water het ſelve kan doen. Soo ſchrijft de Romeynſche *Celſus* in ſijn vijfde Boeck, op het 26. capittel, dat een Wonde wel gheneſen kan werden, ſonder vreemde middelen, daer op leggende een ſpongye, ofte doeck met kout water: want dat het toe-heelen, 't werck is der Naturen; ende dat de droogheydt van het Deel bewaert wert, te rugh ſtootende de toe-vloeyende vochtigheydt, ende dat kout water 't ſelve gheheel wel doet. Dan dit en ſoude gantſch gheen plaets hebben in verouderde, ofte ſware wonden: maer alleen in de gene, die licht, verſch, ende heel ondiep zijn, dewelcke oock wel ſomtijdts van ſelfs, ofte alleen met ſchoon Linden geneſen.

4 Andere By-gheloovige gebruycken *Heyligen Olye*, het welck vry arger is, ende gantſch ſtrijdende teghens het ghene een Wonde aenwijſt, te weten, dat haer vochtigheydt, ſal ſy gheneſen, dient opgedrooght, daer den Olye in tegendeel vervochtight; ten ware die kracht, ende gematigheydt door 't gene daer over, ofte onder-gedaen werde, was wech-ghenomen.

5 Sommige nemen alleen *ghewijt ſchoon Linden*, dat gheen Vrouw aen-ghehadt en heeft. Ende dit en is niet quaet, ghelijck terſtont geſeydt is, in lichte quetſuyren, die maer even door het Vel en gaen: dan in Wonden, die Achtbare in de Rechten ghenoemt werden, ſoude het gantſch ondienſtigh zijn, alſo het Linden niet en kan raken den gront van de wonde, het welck voor een Heel-middel noodtſakelijck is, ghelijck *Galenus* wel aenmerckt 3.*Meth.*4.

Het VII. Capittel.

1 *Wondere beſchuttingh teghen het Quetſen, ende hoe ſommige voor alle Steken, ende Schoten gehart zijn.*
2 *Middelen voor Duyvels verklaert.*
3 *Wtkomſte dickwils doodelijck, altijdt vervloeckt.*
4 *Tegen-middelen.*

1

GElijck de Menſchen alle middelen na-gheſpoort hebben, om de Wonden te gheneſen, ſoo zijn ſy noch verder ghegaen, om deſelve te beſchutten, ende voor te komen; te weten, om Steeck, ende Schoot-vry te weſen. Welcke wonderbare maniere van doen, al van ouden tijden her-ghekomen is. Soo ſchrijft de Poët Virgilius in ſijn 7. *Æneid.* van een, die noch door vyer, noch door yſer en konde werden omghebracht.

At Meſſapus equum domitor, Neptunia proles,
Quem neq; fas igni cuiquam, nec ſternere ferro.

Hier toe zijn van *Perſeus*, *Abaris*, ende andere, eertijts verſcheyde dingen in 't werck geſtelt, waer op vertrouwende, ſy haer vyanden onbeſchroomt nedervelden, ghelijck in de oude Hiſtoryen te leſen is. De Françoiſche Schrijver *Guyon*, verhaelt in ſijn verſcheyde Leſſen, hoe ſeker Edelman vijf-mael uyt een gevecht van een tegen een (*Duel* genoemt) behouden bleef, over hem dragende *Hippomanes* (van welckers beteyckeninge te ſien is by *Naudé* in *Synt. cit.*) in Cryſtal beſloten.

2 Dan het gewoonlijck middel, dat hier toe gebruyckt wert, zijn Briefkens, in dewelcke eenighe wondere, ende vreemde *Characteren*, ofte teyckenen gheſchreven zijn, die haer kracht ſouden trecken (na ſommighe voor-gheven) uyt den Hemel, ende het in-vloeyen van de Sterren. Dan dit wert, onder andere, ſeer wel wederleydt van den neerſtighen *Sennertus*, met den welcken wy, om niet wijder deſe godtlooſe ydelheydt te onderſoecken, beſluyten, dat ſulcke kracht in de Briefkens niet en kan komen, noch uyt den Hemel, noch uyt eenige andere natuyrlijcke oorſaeck, maer dat alles een louter verſierſel is van den Duyvel, ende dat dien-volgende de ſoodanighe Briefkens niet en konnen gebruyckt werden ſonder grouwelijcke afgoderye. Want voorwaer de oorſaeck van dit werck moet noodt-

ſakelijck

ſakelijck geleydt werden, of op de Nature, ofte op Godt, ofte op de Menſchen, ofte op de Middelen, diemen ghebruyckt, ofte op den Duyvel.

Het en kan op de Nature niet gheleydt werden. Want het lichaem is van nature ſacht geſchapen, ſo dat het onderworpen is, door alderhande wapenen ſcheydingh, ende wonden te ontfangen.

't En is oock Godt niet toe te ſchrijven, dewijl hy ſonder wonder-werck, den loop der Nature niet en verandert. Daer noch by komt, dat wy nergens in de H. Schrifture vinden, ſulcks immermeer ghedaen te zijn, al is't, dat door ſijn bevel de Joden ſware Oorlogen tegens hare vyanden hebben uyt-gevoert.

De Menſchen en hebben oock de macht, noch de kracht niet, om tegens de Nature in te gaen.

De Middelen, die daer toe ghebeſicht werden, en konnen by haerſelven ſulcks gheenſins te weghe brengen, noch den loop der Nature om-ſtooten.

Derhalven moet het daer toe komen, dat het Duyvels werck is. Want al zijnder vele, die voorgheven, in 't minſte met den Duyvel niet te doen te hebben, ende evenwel ſulcke middelen ghebruycken; ſoo moeten ſy weten, dat deſelve in 't eerſte noch van Godt mede-ghedeelt, noch van de menſchen ghevonden, maer van den Duyvel ghegeven zijn aen de gene, die haer met hem hebben verbonden; ende dat dien-volgende, de gene oock, die ſoodanighe middelen in 't werck ſtelt, hem deelachtigh van het verbondt maeckt, al is 't dat hy anders met den Duyvel niet gehandelt en heeft: dewijl de toeſtemminghe het verbondt verzeghelt. Sulcks kan oock eenighſins blijcken uyt het godtloos leven van de Geharte, waer door ſy den Duyvel dienende, God af-vallen. My is verhaelt van een Lieutenant, die in alle de Oorlogen van Bohemen, en Duytſlant ghehart geweeſt hadde, ſo datter menige Muſquet-kogel van ſijn Huyt gerolt was. Hier te Lande komende met den Colonnel *Ferens*, kreegh hy tegenheydt in 't godtloos leven, dat ſy gehouden zijn te leyden; ſcheurden ſijn Briefken, ende begaf hem tot Godt, ende een vroom leven, ghelijck ick hem gekent hebbe: maer werden doen wederom quetſbaer, als een ander.

3 Ja de Duyvel, als niet voor-hebbende het lichaem van den Menſche te beſchermen, maer veel eerder het ſelve met de ziele te vernielen, houdt dickwils ſijn verbondt niet, ende bedrieght de gene, die het met hem ghesloten hebben. Waer van verſcheyde exempelen zijn, ende onder andere een aenmerckens-waerdigh, in 't jaer 1634. in Duytslandt gheſchiet, ende by *Sennertus* verhaelt. Seker Krijghs-knecht, ſittende drincken met ſijn maets, ende vloeckende, na de gewoonte van ſulck volck, dat hem de Duyvel ſoude halen, dat hy vry was van alle Geweer, wilde daer van een proef toonen, ende ſtack op ſijn bloote Borſt tweemael met een Poenjaert ſoo hardt, dat hy om-leyde, ſonder eenichſins te quetſen; maer als hy 't ſelve de derdemael verſocht, ſoo ſchoot de Poenjaert ſchierlijck door de Borſt tot in 't Herte toe, waer op terſtont de rampſalige doot volghde. Wy leſen in de Hiſtoryen van de Beroerten in Vranckrijck, datter een menichte Duytſche knechten over-quamen, waer van achthien duyſent door het Leger van den Hertogh van Guiſe neder-ghehouden wierden, ende na dat ſy uyt-gheſchut waren, bevontmen meeſt aen allegader Briefkens om den hals: maer die haer weynigh gheholpen hadden. Daer wert mede verhaelt van ſeker Krijghs-knecht, die in de Beleringe van Poictiers, op ſekeren aenval, met een dulligheyt, gelijck als of hy de Stadt alleen ſoude bemachtight hebben, hem ſoo dicht aen de wercken begaf, dat hy terſtont door een reghen van Kogels ter nederſtortede. Het gevecht over zijnde, werde bevonden een Briefken op ſijn Borſt, waer van hy aenghenomen hadde, de kracht, met ſijn eygen gevaer, te betoonen. Wert noch gheſchreven, dat, doen Keyſer *Karel* de V. Oorlogh voerde teghens *Barbaroſſa*, in Afrijcken, dertigh duyſent Moren met grooten moedt, ende gheweldt quamen beſtormen eenen grooten Toren, ſtaende op eenigh overblijfſel van het oudt Carthago, voor haer hebbende ſeker Turckſche Prieſter, die, met een vreemt gheluydt te geven, verſcheyde Briefkens ſtroyde, waer door hy de Chriſtenen de nederlaghe dreyghde. Maer hoe ſulcks uyt-viel, voelden hy alder-eerſt. Want de Keyſer aenkomende met Ruyters, ende Knechten, viel op de Moren, ende ſloegh (de godtlooſe Prieſter voor andere ten eerſten neder-ghevelt zijnde) deſelvighe in de vlucht.

4 Hier-en-boven houdt de Duyvel noch, om van ſijnen bedriegelijcken aert niet te wijcken, eenighe plaetſen onvry, als in 't verbont niet begrepen. Soo wert gheſeydt, datmen niet gehart kan weſen boven de Oogen. Ende my is vertelt, hoe in ſeker verrader, die op 't Rat lagh, om gerabraeckt te werden, den Hamer elcke ſlagh, ghelijck van een Aenbeeldt, af-ſteuten, tot dat ten laetſten den Overſten riep, Slaet het Duyvels-kindt de Kop in; het welck ghedaen zijnde, het Hooft, ſonder eenighe teghenſtant, in-gheſlagen werde. Soo heeft my mede onlangs verhaelt de Colonnel *Swartſenburgh*, ſelve geſien te hebben, dat, als de Grave van Montecuculi in de Veluwe quam, ende vele Croaten geſlagen wierden, een van deſelvighe door twintigh beſet, ende beſchoten zijnde, geen Wonde en ontfingh, tot dat een Krijghs-knecht hem 't Hooft in-ſloegh.

Ende buyten de plaetſe houdt (gelijckmen ſeydt) de Duyvel noch een andere achter-deur open, ende en doet die Briefkens niet gelden teghens Silvere Kogels, ofte Loode die beknauwt zijn, noch tegens

Geweer, welckers punt in 't vyer gheheet, ende met reuſel beſtreken, ofte in d'aerde, ofte broot geſteken is, ghelijck oock tegens andere, die ick, gelijck oock al dit werck, niet nauw-keurigh wil onderſoecken.

Het VIII. Capittel.

1. *Wonden met Pletteringe,*
2. *Oorſaken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge.*

1

NA dat in 't alghemeen gehandelt is van enckele Wonden, ſoo ſullen wy nu komen tot de gene, die met eenige andere toevallen gemenght zijn. Onder deſelvige is wel de voornaemſte, het Knutſen, oft Pletteren, wanneer benevens de opening van de wonde, de kanten ronts-om geknutſt, ofte geplettert werden, waerom wy daer van, onder de gemenghde, of t'ſamen-geſtelde Wonden, eerſt ſullen handelen.

2 De kanten van een Wonde werden geknutſt, oft geplettert, wanneer 't gene, dat de wonde by-brengt, niet alleen en kan het Vleyſch quetſen, ofte een openinge maken, maer oock het ſelve door ſijn ſwaerte, ofte bottigheyt (want een ſcherp geweer en ſal ſulcx niet doen) ſoo hart tegen de kanten ſtoot, dat de natuerlijcke wermte daer door verſtroyt, en het Bloet, buyten ſijn Aderen ſchietende, daer in runt.

3 De Ken-teyckenen van een Wonde met Pletteringe, ſtaen af te nemen uyt de ſwaerte, ofte plompigheyt van 't Geweer, dat de wonde gemaeckt heeft, uyt den kogel, ofte den beet: als mede uyt de pijn, en de blauwigheyt van 't gequetſte Deel.

4 Wat de Voor-teyckenen belanght: Ghelijck al 't gene dat tot een Wonde ſlaet, deſelve beſwaert, ſo valt oock een wonde, waer Pletteringe by vermengt is, ſwaerder om te geneſen, als een enckele openinge. Want niet alleen dat het geronnen Bloet, en het geplettert Vleyſch moeten tot Etter (het welck de geneſinghe ſoo lange te rugge ſtelt) gebracht werden; ſoo komt beyde dickwils te bederven, en tot Kout-vyer te vervallen.

5 Dewijl geen Wonde en kan heelen, of het beletſel moet eerſt wech-ghenomen werden; ſoo dient hier voor al het geplettterde, dat ſo veel als verſtorven zijnde, niet en is wederom tot goet Vleyſch te brengen, door rijp-makende middelen tot Etter verſworen. En alſo, van wegen de pijn, lichtelijck eenige toevloeying op het gequetſte Deel kan komen; ſo dienen voor te gaen ſodanige middelen, die van het ſelfde aftrecken, inſonderheyt het Ader-laten, indien het lichaem wat bloet-rijck is. En dan moeten op het gequetſte Deel ſelve geleydt werden ſodanige Plaeſters (Defenſiven genoemt) of Pappen, die het toevloeyen beletten, en de vochtigheden uyt-houden, en met eenen haer ten deele verdroogen ende verteren, die beſchreven zijn op 't 2. Cap. van 't eerſte Boeck. Het toe-vloeyen aldus gheſteut zijnde, ſoo moet alle vlijt aenghewent werden, om het gepletterde Vleyſch, en 't Bloet, 't welk uyt de gebroken Aderen in 't Vleyſch gezijpt, ende geronnen is, ten eerſten (op datter geen onſtekinge toe en ſla) tot Etter te brengen, door ſodanige middelen, als in 't 11. Cap. van 't eerſte Boeck zijn aengeweſen. Waer uyt men, na de gelegentheyt, en gematigheydt van het Deel, Pappen, en Plaeſters magh maken, die niet op de wonde, maer ronts-om deſelve, op het gepletterde Vleyſch dienen geleyt. In de wonde ſelve moeten Wiecken gheſteken werden, die beſtreken zijn met Digeſtijf van Termenthijn, onder Doyer van Ey gemengt, of de Salve, Baſilicon genoemt. Het quaet tot Etter verſworen zijnde, dient de Wonde geſuyvert, door middelen, verhaelt op 't 12. Cap. van 't eerſte Boeck, geſuyvert zijnde, met Vleyſch vollen, toe-heelen, ende met Vel bedecken, waer toe de middelen mede allegader beſchreven zijn in 't meer-gemelte eerſte Boeck, op 't 14. 15. en 16. Capittel. Dan by aldien het ghene gheplettert was, in geen Etter en quam te veranderen, maer datter den derden, vierden, ofte vijfden dagh, een ſwellinghe met pijn toe-ſloegh, en deſelve vergroote met kloppinge, ende de gequetſte niet wel en konde lijden eenigh aen-raken, ende daerna het ghewonde Deel ſijn natuerlijcke weſen verloor, van verwe blauwachtigh of bruyn werde; de pijn en klopping daerna begon op te houden, ofte oock andere voor-teyckenen van Kout-vyer haer openbaerde; in ſoodanigen geval moet het gheplettterde Vleyſch ten eerſten gheſcherft zijn, daer op Plockſel gheleydt werden met Ung. Ægyptiacum beſtreken, en de ghieneſinge vorders aengeleyt, als in een beginnende Kout-vyer, hier na in 't 11. Capittel breeder aen te wijſen.

Dan als niet alleen het Vleyſch, maer oock de Zenuwen, en Banden geplettert zijn, dan dient het Deel gebet met verdrijvende Olye, heet gemaeckt, gelijck van Wijn-ruyt, Dil, Seven-ghetijden-kruyt, Bever-ſwijn, de Lateribus, Termenthijn, ofte Peter-olye.

Het IX. Capittel.

Geſchote Wonden.

1. *Begin, en Oorſpronck van Bus-poeder, en Geſchut,*
2. *Aert, en Nature van geſchote Wonden, gevoeght zijnde noch met Venijnigheyt, noch Brant, maer alleen met Verpleitinge,*
3. *Verſcheydenheydt,*
4. *Ken-teyckenen,*
5. *Voor-teyckenen,*
6. *Geneſinge,*
7. *Maniere van Leven.*

NA dat in 't laetſt-voorgaende Capittel gehandelt is van de gepletterde Wonden in 't gemeen, ſo ſal nu dienſtigh weſen, dat wy komen tot de byſondere.

Onder

Onder deſelve zijn wel de voornaemſte, die door Bij-ten, ende Schieten veroorſaeckt werden. Maer verre uytloopen, van wegen onſen geſtadigen oorlogh, de geſchote Wonden, waer van wy daerom oock eerſt, en wijtloopigh ſullen ſpreken. Doch voor al-eer daer toe te komen, en dunckt ons niet ondienſtigh te zijn, dat aengeweſen werdt het begin, en den oorſpronck van Bus-poeder, en Geſchut.

1. Wy leſen in de Hiſtoryen der Griecken, Ro-meynen, ende andere Volckeren, van vele konſtighe wercken, waer mede ſy hare vyanden groote ſchrick, ende ſchade aen-deden. Hier in is wel de beroemſte geweeſt Archimedes van Syracuſen, welke Stadt van Siçilyen, hy, door ſijn vernuft, en krachtigh werck-tuygh, dede, een ſterck leger van de Romeynen, tot haer groot verlies, het hooft bieden. Diergelijcke is mede in 't werck geſtelt by Diognetus van Rhodos, Callias van Acardyen, Epimachus van Athenen, en andere. Soodanigh werck-tuygh is in veelderley ta-len beſchreven, ende onder andere in Latijn by Lip-ſius in Poliorcetico, ende Nandæus in ſijn treffelijck Boeck *de Studio militari*. De Vinder van elcks, dat tot den oorlogh ſtreckt, werden uyt de Ouden aen-geweſen by Polydorus Virgilius 2. de Inven. rer. 11. ende den Spaenſchen (welck Boeck mede in Latijn, Françoiſch, ende Nederlandtſch is overgheſet) *Pedro Mexia*, 2. *de la Silva de varia Lecion*. Maer ghelijck den Oorlogh, ende de wraeckgierigheyt alles onder-ſoeckt, om malkander onder te brengen, en te over-heerſchen, ſoo is ten laetſten het Geſchut gevonden. Waer toe niet qualijck en paſſen deſe verſſen van Lu-cretius, in ſijn 5. Boeck.

Sic alid ex alio peperit diſcordia triſtis,
Horribile humanis quod gentibus eſſet in armis,
Inque dies belli terroribus addidit augmen.

By dit Gheſchut en zijn niet eens te gelijcken al het Krijghs-tuygh, Muyr-brekers, ende andere wercken (hoewel Lipſius die anders verheft) dewelcke by de oude in gebruyck waren. Want die daer tegen ſtaen-de, ſouden terſtont aen ſlenters gheſchoten werden: waerom Bodin wel ſeyt Meth. hiſt. c. 7. dat de Ca-tapultæ, en 't ander ſtorm-tuygh der oude, maer kin-der-werck en gelijckent te weſen by ons Geſchut, als met donder en blixem alles vernielende, die het oock niet alleen met licht, gheklanck, en reuck gelijck en is, maer met gedruys verre overtreft. In de belege-ringhe van Breda kondemen hier in deſe Stadt Dor-drecht de ſchoten tellen, ja buyten de Poort het vyer ſien op-gaen. De Grieckſche Hiſtory-ſchrijver Dio-nyſius Halicarnaſſæus verhaelt in 't 1. Boeck van de Roomſche Outheden, dat Alladius, Koning der La-tinen na Eneas, gevonden had een maniere, om den blixem en donder na te boetſen, daer door ſijn On-derſaten ſoeckende wijs te maken, of hy een God was, en dat dien blixem ten laetſten ſijn huys aen brandt ſtack, en hy ſelfs daer door om hals quam. Dit willen ſommige wel duyden op het Bus-kruyt; gelijck an-dere oock doen op 't gene Virgilius verhaelt van ee-nen Salmoneus, de Sone van Eolus, des Konings van Elide, die mede den blixemenden, en donderenden Iupiter wouden na-apen. De verſſen van den Poëet ſtaen 6. Æneid. en luyden aldus:

Vidi, & crudeles dantem Salmonea pœnas,
Dum flammas Jovis, & ſonitus imitatur Olympi
Demens, qui nimbos, & non imitabile fulmen
Ære, & cornipedum curſu ſimulabat equorum.

Dan dat het ſelve by de Griecken, ende Romeynen gantſch onbekent is gheweeſt, betuyghen ghenoegh haer hiſtoryen, die, hoe ſware ſlagen, en belegeringen ſy beſchrijven, nerghens gewagh en maken van ons Geſchut. Dit is eerſt by die van Europa in 't werck geſtelt na het vinden van Bus-poeder, of Bus-kruyt, ten tijde, dat de Alchymie began op te komen, waer van de vinder niet wel ſeker kan uyt-gevonden wer-den. Polydorus Virgilius, hier voor vermelt, ſchrijft, datter boven alle gheheugheniſſe der menſchen niet ſchrickelijcker en konde bedacht werden van een menſchelijck verſtant, en datmen de vinder ſtelt een Duytſch geweeſt te zijn van geringe ſoorte. Dit ſelf-de werdt mede toegeſtemt by P. Ramus, 2. Scholar. Mathem. als mede by Steph. Forcatulus, 4. de Imper. & Philoſ. Gallor. en verſcheyde Hiſtory-ſchrijvers. Deſen Duytſch werdt geſeyt (vervolght Polydorus) dat hy Swavel-poeder (daer ſonder twijfel Salpeter by gheweeſt is) t'huys in een vijſel hebbende, om ee-nigh Genees-middel van te maken, en 't ſelve met een ſteen bedeckt zijnde, als hy ondertuſſchen daer on-trent vyer ſloegh, datter een vonck in viel, waer door een vlamme op-vloog, die den ſteen om hoog ſmeet; ende dat hy daer uyt de kracht ghewaer werdende, oock yſere Buſſen verſon, welckers gebruyck hy eerſt ſoude geopenbaert hebben aen de Venetianen, als ſy ontrent haer Stadt by Chioggia, en Malamocco, in 't jaer duyſent drie hondert ende tachtigh (Naudé ſeyt ſeven-en-tſeventigh, Pancirollo acht-en-tſeventigh) eenen ſwaren, ende ghevaerlijcken oorloogh voerde tegens die van Genua, waer van ick het af-beeldtſel in de groote Sael op S. Marco gheſien hebbe. Want na dat de Venetianen Chioggia, een plaetſe dicht by haer Stadt, door Pieter Doria, Overſte van de Genue-ſen, ontnomen was, ſoo hebben ſy daer tegen geſtelt haren Overſten Vittor Piſani, die de Genueſen tot een Zee-ſlagh lockte. Den welcken hy won, ſo dra Ian Barbarigo met twee kleyne ſtucxkens onder de Ge-nueſen ſchoot, voor die tijdt by haer noyt geſien en dien-volgende ſchrickelijck. P. Iovius verhaelt mede in ſijn 3. Boeck, hoe den Velt-Overſte Bartholomeo Coglioni (wiens Metale Beelt te paert ik te Venetien

geſien hebbe) gebruyckt heeft in den Krijgh, die de uytgebannen van Florençen voerden tegen het huys de' Medici, kleyne veldt-ſtuckskens, waer door de Prinçe van Ferrare, den ſool van ſijn voet wech-genomen zijnde, beklaeghde hem over Coglioni, als komende met vervaerlijck, ende ongewoonlijck gewelt tegens de gene, die alleen met ſpies, ende rappier gewapent waren. Aengaende Duytſchlandt, het Gheſchut, gelijck Munſter getuyght in ſijn Wereldt-beſchrijvinghe, en is aldaer niet in ghebruyck gheweeſt voor het jaer 1434. aen de kant van Denemercken. Het was evenwel al te voren op andere plaetſen bekent, ende in 't werck geſtelt. Want den Turckſchen Keyſer Amurath, voerde al Geſchut in 't jaer 1419. ende planten uytermaten groote ſtucken in 't belegh van Conſtantinopelen. Onder andere twee, die Koghels droegen van hondert ende vijftigh pont, en een dubbelt Kartouw, van drie hondert pont de Kogel, wiens klanck de aerde dede beven dertigh ſtadyen verre, ende konde maer ſeven-mael daeghs af-gheſchoten werden. De Griecken ſelve antwoorden hem, met Kogels van anderhalf hondert pont. Van die tijdt is het Gheſchut oock in Vranckrijck bekent geweeſt. In 't jaer 1425. als Koningh Karel de VII. began te regeren, werde (gelijck Polyd. Virgilius beſchrijft in 't 23. Boeck van ſijn Engelſche Hiſtorye) de Stadt Mans van de Engelſchen belegert, ende de Wallen om verre gheſchoten. In de belegeringe ſoo veel uyt-werckende, zijnſe oock te veldt ghebracht. In 't jaer 1431. verhaelt Monſtrelet in ſijn 2. Deel, dat in den ſlagh van den Hertogh van Bar, tegens den Grave van Vaudemont, ſoo veel Canons, en Coluvrines gelooft wierden, dat haer volck, door ſchrick van de vremdigheyt, gingh met den buyck op d'aerde neder leggen. Daerna en is 't Geſchut niet alleen voor de Steden, ende in 't vlacke Veldt, maer oock over de hooghſte bergen gebracht, als over de Alpes, ende den Appennijn, welckers door-tocht, ghelijck ick bevonden hebbe, ſeer nauw, ende ſorgelijck is, den welcken evenwel, om het Koninghrijck Napels te veroveren, met Geſchut gedaen heeft Karel de VIII. Koninck van Vranckrijck. Waerom de Italiaenſche Hiſtory-ſchrijver Guicciardin bekent, dat de Françoiſchen veel gauwer waren, om met Geſchut om te gaen, als de Italianen. Aldus dan is het Geſchut metter tijdt over de gheheele werelt gemeender geworden, ende de Krijghs-knechten zijn allencxkens gewapent met Muſquetten, Roers, ende Piſtolen. De hoogh-gheleerde Cardanus oordeelt den naem van deſen vinder vervloeckt, om dat het Geſchut eerder tot ſchade, als tot voordeel gevonden is. En Polydorus ſchrijft, niet te konnen gheloo ven, dat een menſchelijck verſtant ſulcks ſoude konnen vinden, maer dat een booſe Geeſt de Menſchen dat werck geweſen heeft, om dat ſy niet alleen met wapenen, maer oock met blixemen ſouden vechten. So ſeydt mede Melanchthon, dat het ſelve ghevonden is tot bederf van 't menſchelijck gheſlacht, door een Monick, als knecht; maer door den Duyvel, als werck-baes. Deſen vinder van ſoo doodelijcken werck-tuygh heeft, na ick meen (ſeydt Polydorus) voor loon bekomen, dat ſijnen naem altijt ſoude verborgen blijven. Maer hy heeft nochtans mede de eere ghehadt van Heroſtratus, die, om een eeuwigen naem te verkrijgen, den koſtelijcken Tempel van Diana in brandt ſtack. Want Munſter, en Thevet (in haer Werelt-beſchrijvinge) ſeggen, dat het een Alchymiſter Monick was, gheboren van Friburgh; maer den eerſten, als oock Forcatules, noemt hem Berthold Swart, en den anderen Conſtantijn Anclzem. Dan hoe veel op Thevet te ſtaen is, heeft Caſaubon voor deſen aengeweſen in de voor-reden op de kleyne wercken van Scaligher. Vorder, dat het Geſchut eerſt by ons bekent is gheworden in den verhaelden oorlogh by Venetyen, getuygen oock Valla, Platina, Blondus, Patricius, Rivaldus, Turſelimus, Belcarius, Lupanus, Peguilones, Forcatules, ende andere; daer nochtans blijckt uyt Petracha, in ſijn Boeck *de remed. utriuſque fortunæ, Dial.* 99. het Geſchut, gelijck het nu by ons is, al op ſijnen tijdt in 't gebruyck geweeſt te zijn, dewelcke dien oorloogh niet beleeft en heeft. Dan, om den rechten vinder aen te wijſen, komt in bedencken, oft de gene, die daer voor ſoude mogen gehouden werden, het Kruyt, ende Geſchut uyt ſijn ſelven gevonden heeft, ofte geleert van de Indiaenſche Chineſen, waer van geſchreven werdt, het ſelve al over menigh hondert jaer ghehadt te hebben. De Spaenſche Hiſtory-ſchrijver Iuan Gonzales de Mendoza getuygt in 't 3. Boeck, op 't 15. Cap. van 't groote rijck van China, hoe de Inwoonders haer toe-ſchrijven het vinden van het Geſchut, ende de Druckerye, ende dat alle Volckeren deſelve van haer geleert hebben; dat een van haer Koningen, genaemt Vitey, het Geſchut gebruyckt heeft in den krijgh tegen de Tartaren; dat ſy deſe konſte ſouden geleert hebben van een Geeſt der Aerde, den gemelten Koningh in ſijnen noodt te hulpe komende; dat oock de Chineſen daerna, gaende beſtrijden het Koninckrijck van Pegu, nu geleden over de ſeſthien hondert jaren, om geheel Ooſt-Indyen onder haer gehoorſaemheydt te brengen, Geſchut mede voerden, waer van noch in dat Landt eenighe overblijfſels geſien werden, meeſt Steen-ſtucken, wat rouw ghemaeckt; doch die daerna andere gegoten hebben, veel netter, ende volkomender, als de onſe. De Chineſen zijn altijdt een vernuft volck gheweeſt, de natuerlijcke dingen nauw-keurigh onderſoeckende, welckers Wijſen (gelijck Philoſtratus verhaelt in ſijn 2. Boeck, dat de Koning van Indyen Phraotes ſoude vertelt hebben aen den wijs-geer Apollonius) haer mede oeffenden in de wapenen, een gantſch vry volck, woonende tuſſchen de Rivieren Hyphaſis, en Ganges, en dat Alexander de Groote, in

ſijnen

ſijnen Tocht op Indyen, niet en hadde derven trecken over den *Hyphaſis*, om dat hare Stadt onwinlijck was, al hadden daer voor ghekomen duyſent Helden, ghelijck *Achilles*, ende drie duyſent, gelijck *Aiax*: om dieswille, al-hoewel ſy haer niet in 't velt en begaven, evenwel van haer muyren ende wallen ſoo donderden ende blixemden op den vyandt, dat het onmogelijck was deſelvige te naerderen. Voorwaer dien donder, ende blixem, en ſchijnt niet anders gheweeſt te zijn als de ſchoten met Geſchut, met dewelcke ſy de twee groote overwinders, *Hercules*, en *Bacchus* verjoegen. Want al-hoewel die Koningh dat ghedruys *Iupiter* toeſchrijft, ſoo brenght nochtans de Hiſtorie mede, dat die Indianen, t'ſamen zijnde wijſ-geren, ende Krijghs-helden, doen ter tijdt al in 't gebruyck van 't Geſchut waren, het welck ſy lange onder haer alleen gehouden hebben, ſo om te toonen dat ſy van *Iupiter* by-geſtaen wierden, als om dat ſy van alle tijden haer Landt voor Uyt-landtſche gheſloten hielen. Ja geen vreemdelingh kan noch teghenwoordigh daer binnen gheraken, als met liſtigheydt, ende groot ghevaer. 't En ſoude ſoo gheheel vreemt gevoelen niet weſen, dat dien Duytſchen Monick, die dit grouwelijck werck hier verſpreyt heeft, ſelfs de konſte uyt China ghehaelt hadde, daer ghereyſt zijnde, niet door de Middelandtſche Zee, alſoo die wegh doen noch onbekent was, maer voor-by de Noorderſche Landen langs Moſcovyen en Tartaryen, ofte beyde de Scythyen, waer ontrent onſe Hollanders een wegh ter Zee ſoecken, die ongelijck korter ſoude zijn, als die van de Zuytſche Kuſten. Vorders kan by den Geeſt der Aerden, *el qual* (ghelijck den Autheur verhaelt, uyt het bericht van de Chineſen) *ſalio de debajo de la tierra*, bequamelijck verſtaen werden ſoodanighen Geeſt, die den Koningh *Vitey*, zijnde *Philoſooph*, ende *Alchimiſt*, trock uyt de Aerde, door de konſte van Alchymiſtiſche logen, te weten eenen witten Geeſt, den welcken de Joden (die haer lichaem daer mede reynighden) *Neter (Hierem.* 2.22.) genoemt hebben, ende na haer oock de Egyptenaers, (die de doode lichamen daer mede balſemden, *Herodot.* 2.) Arabiers, ende alle de Ooſterſche volckeren, ghelijck, haer volghende, andere *Nitrum*, ofte (als een ſoorte van Zout zijnde) Sal-niter, ofte Salpeter. Dit ſelfde gheeft de meeſte kracht, ende baert den grooten donder in 't Bus-poeder, het welck gemeenlijck gemaeckt wert, gelijck Langius oock ſchrijft 2. Epiſt. 32. uyt drie deelen Salpeter, twee deelen Kruyskolen van Wilgen, ende een van Swavel; dewelcke allegader meeſt uyt Aerde beſtaen, derhalven diep in een ghedrongen zijn, ende daer-benevens geſtelt om licht door het vyer aen brant geſteken te werden, ende ontſteken zijnde, datelijck (ghelijck ick terſtont ſal aenwijſen) meerder plaets behoeven; waer door gheſchiet, dat het aengheſteken Buskruydt noodtſakelijck ruymer plaets moet ſoecken: ende derhalven door den uyt-gangh van den loop, daer de openingh is, met geweldt gedreven zijnde, den Kogel mede uyt-drijft; dewelcke een Menſche treffende, ſoodanige Wonden veroorſaeckt, als wy nu ſullen beſchrijven.

2 Van weghen den Aert, ende Nature der geſchote Wonden, en zijn de Genees-meeſters niet allegader van een gevoelen: maer ſtrijcken daer over driederhande oordeel. Sommighe ſtellen deſelve eenighe Venijnigheydt deelachtigh te weſen. Andere ontkennen wel de Venijnigheydt, maer ſchrijven, datter een groote Hitte, ende Brant is by-ghevoeght. Eenighe en ſtaen geen van beyde toe, ende en maken anders geen onderſcheyt tuſſchen enckele quetſuyren, ende gheſchote wonden, als dat de kanten van deſelve door het gheweldt van den Koghel gheplettert zijn. Welck ghevoelen wy voor het beſte houden; dan ſullen even-wel de redenen van de andere by-brenghen, ende beantwoorden.

Dat de Schoot Venijnigh ſoude weſen, is al ghelooft terſtont na het vinden van 't Bus-poeder, ende 't Geſchut. Want Meeſter *Ian de Vigo*, een uytnement Heel-meeſter, die de eerſte van de gheſchote wonden gehandelt heeft, ſtelt deſelvige in het tweede Deel, ende het eerſte Boeck *Pract. Chirurg.* uytghegheven weynigh na het jaer 1503. onder de vergifte Wonden, ende wil derhalven deſelfde gheheelt hebben door branden met heete Olye van Vlier, ofte Lijn-zaet. Welcke middel Paré ſchrijft in ſijn 10. Boeck *Apologiſm.* 1. tot ſijnen tijt toe in 't gebruyck geweeſt zijnde, en dat hy ſelve in 't beginſel (ſoo veel vermagh de aenſienlijckheydt van een groot voor-gangher, al gaet hy een verkeerden wegh in) ſulcken maniere van geneſen nagevolght heeft, tot dat hy by geval beter leerde, gelijck breeder op de ghemelte plaets te ſien is. Maer die dit gevoelen toe-ſtaen, trecken haer reden uyt de quade toe-vallen, ghelijck daer zijn bedervinghe van 't gequetſte Deel, Kout-vyer, vuyle Sweringe, Hertkloppinghe, quaetaerdighe Koortſen, ende blauwe, ofte bruyne kanten van de Wonde, ende daer uytloopende groenachtighe ofte bruyne Vochtigheyt. Hier-en-boven oock uyt de gheneſinghe, die gheluckelijck ſoude geſchieden door Tegen-gift; ende dat ſoodanige wonden lange open moeten gehouden werden, op de wijſe van andere Venijnige wonden. Ten laetſten werdt hier noch van eenige bygevoeght; bevonden te zijn, dat vele van geſchote Wonden, hoe kleyn ſy oock dickwils ſchijnen, komen te ſterven, ofte met ſeer groote moeyten geneſen. Andere leggen de oorſaek van de Venijnigheyt, op het Bus-poeder, door welckers kracht de Kogel uyt-gedreven wert; ſommige op 't Metal, daermen de Kogels van maeckt; eenige op 't Venijn, daer de Kogels mede beſmet, en vergiftight werden. Want

dit Bus-poer beſtaet uyt Salpeter, Swavel, ende Kole, waer van, ſegghen ſy, dat de eerſte heet zijn, ende wanneer ſy aengheſteken werden, als in vyer veranderen, ende vlammende ten laetſten een Venijnigheydt krijghen. Het welck ſy meenen daer oock uyt te blijcken, dat de ghene, die Bus-poer maken, Neus, ende Mont toeſluyten, om door den Venijnigen Damp van dit Poeyer niet beſchadight te werden. Maer die deſe Venijnigheydt het Metal wijten, ſtellen alle Metal vergiftigh, ende onſe nature gantſch teghen te weſen. Andere, al is't dat ſy toeſtaen, de Kogels by haerſelven gheen vergif aen te brengen, ſo meenen ſy, dat deſelvige door buyten-middelen konnen vergif ontfanghen, gelijck ſy van weghen de Pijlen, uyt de Oude bewijſen, ende oock beveſtight wert by de Nieuwe, die van de Italiaenſche Oorlogen geſchreven hebben, gelijck in 't volghende capittel breeder ſal werden aen-gheweſen. Ende de Jagers doen het ſelve noch hedens-daeghs met het ſap van wit Nies-kruyt, dat ſy in Spaengien noemen *Baraira*, ende *Yerva l'Abaleſtieron*. Oock komt den naem, daer de Griecken Venijn mede beteyckenen, te weten, *Toxicon*, van *Toxos*, dat een boogh beteyckent, als ſoodanighe Pijlen uyt-ghevende.

Daer zijnder oock, die gelijckeniſſe willen maken tuſſchen den Blixem, en den Schoot van een Stuck, ende ghelijck in den Blixem dickwils een Venijnige kracht is, het welck de ſtanck, ende het ſchierlijck ombrenghen van Menſchen, ende Beeſten, als oock andere quaetaerdighe werckinghen ghenoegh betuygen, ſo meenen ſy, het ſelve oock plaets te hebben in het ſchieten met Bus-poeder.

Ten tweeden zijnder vele, die oordeelen dat de Koghel de gequetſte Deelen Brant in-perſt. Waer toe ſy mede eenige redenen by-brengen. Eerſt, dat de Kogel, als hy uyt-geſchoten wert, van het Bus-poer ontſteeckt, ende een hitte krijght. De tweede reden trecken ſy uyt de beweginge van den Kogel, dewelcke ſeer ſnel zijnde, ſoo beſluyten ſy daer uyt, dat de Kogel nootſakelijck komt te verhitten: gelijck men ſiet, dat de Boeren, door het wrijven van houters teghen malkander, vyer ſlaen, ende dat de aſſen vande Molens, indienſe niet met ſmaer vervochtight werden, in brandt gheraken. Voor de derde reden, brengen ſy de ondervindinge, te weten, dat, door het ſchieten van de Koghels, dickwils ſtroo-dacken, ja gheheele Huyſen afghebrant zijn. Ende voor't laetſte voegen ſy daer by eenige toevallen, te weten, dat de Wonde bruyn werdt, dat daer eenighe ſcherpe, vuyle, ende ſwarte vochtigheydt uyt-loopt, ende dat de onſtekinghe, ghelijck in Verbrandtheydt gheſchiet, tot den neghenſten dagh toe-neemt, ende dan wederom afneemt.

Ten derden, de gene, die ontkennen, datter noch Venijn, noch Brant by de gheſchote wonden is, hebben voor haer deftighe redenen.

Voor-eerſt wat het Venijn belangt, indien ſulcks, ſegghen ſy, in de geſchoten wonden was, ſoo moeſt het ſelve ghekomen zijn van het Bus-poer, ofte van den Kogel. Dat het Bus-poer ſulcks niet en kan te wege brengen, blijckt genoeghſaem uyt het gene, daer het van ghemaeckt werdt, dat is (ghelijck hier voor gheſeydt is) Swavel, Salpeter, ende Kruys-kolen, die gheen van alle eenige Vergiftigheydt deelachtigheydt en zijn.

De Swavel, ende de Salpeter (als in de *Schat der Ongheſontheydt* te ſien is) ghebruycken wy, ghelijck oock de Oude ghedaen hebben, inwendigh tot verſcheyde Sieckten. Veel minder Venijnigheydt iſſer in de Kruys-kolen. Ende al is't dat het Bus-poeder aen brandt geſteken wert, ſoo en kan het daer van gheen Venijnigheydt krijghen, dewijl het vyer veel eerder de Venijnigheydt ſoude wech-nemen, als aen-brenghen. Ende dat dit Poeyer niet vergiftigh en is, werdt oock daer uyt ghenoeghſaem beweſen, dat veel Krijghs-luyden hier te Lande, ende elders, het ſelve met Azijn in-nemen, teghen de Peſte; gelijck het oock tot den ſelvighen eynde in de Huyſen wert aenghe ſteken. Ja ſelfs de ondervindinghe betuyght, dat vele, die gheſchoten zijn, gantſch gheen toeval over-komt, 't welck eenigh teycken kan geven van Venijnigheydt. Dat oock ſommige Kruytmakers (want ſy en doen allegader ſulcks niet) een doeck voor Neus ende Mont hangen, en is niet om den Venijnighen damp, maer alleen om het ſtof te weren.

De Koghel en vermach mede niet, in ſijn ſelven, vergiftigheyt aen te brengen. Want het Loot (inſonderheydt 't ghene ſuyver is) gantſch geen quaet by hem en heeft, blijckt volkomentlijck aen de ghene, die loode Kogels langhe jaren in haer Vleyſch draghen, ſonder eenighe ſchade; als oock aen de gene, die ſoodanighe Koghels inſlicken, ende buyten alle hinder van onderen wederom quijt werden. Soo ghebruycken wy mede niet alleen van buyten het *Empl. Diampompholygos*, ofte Loot-plaeſter, maer oock het Poeyer van rauw Loot, ghelijck in het eerſte Boeck beſchreven is. Maer dat ſulcke Koghels, die in haerſelven niet Venijnigh en zijn, wel konnen door andere middelen vergiftight werden, is lichtelijck toe te ſtaen. Sulcks meent *Ioſeph du Cheſne* (ofte *Quercetanus*) te konnen geſchieden door vermenginghe van Venijnige Sappen onder het geſmolten Loot, dan het ſelfde wert weder-ſproken van *Paré*, *Ioubert*, *Poget*, ende andere, ſtellende, dat de Koghels alleen vergiftight konnen werden van buyten, door aen-ſtrijcken, ghelijck de Poët *Virgilius* van de Pijlen ghetuyght 10. *Æneid.*

Vngero

Ungere tela manu, ferrumque armare veneno.

Het is onnoodigh hier van nauw-keurigh onderſoeck te doen. Ons ſal genoegh zijn, dat de gemeene wonden in den Oorlogh door gheen venijnighe Koghels gheſchoten werden, hoewel dat een overgheven boos-wicht ſulcks uyt byſonderen haet wel ſoude konnen doen.

Wat belanght de quade toe-vallen, by de ghene, die de algemeene Venijnigheyt ſtellen, voort-ghebracht, deſelve en ſpruyten niet uyt den eygen aert, ende nature van de ghequetſte wonden, ſoo datter geen rechte Ken-teyckenen uyt konnen getrocken werden: maer zijn alleen toe-vallen, die de eene tijdt over-komen, de andere tijdt niet, na de Lucht, die in Leghers, ende belegherde plaetſen dickwils onſuyver is, ende na de gheſtalteniſſe des lichaems, dat veel kommer, ende onghemack uyt-gheſtaen, ende ongeſonde koſt, ende dranck gebruyckt heeft. Want ſoodanighe dinghen konnen oock een ſlechte wonde dapper beſwaren. Ghelijck men ſiet, dat by een kleyne quetſuere van een mes, een ſteeck van een naelt, een ſlagh met een hout, een worp van een ſteen, alle niets vergiftighs hebbende, veeltijdts in onghéſonde Lichamen, een groote vervuyltheydt, en bedervinghe komt, waer op dan het Kout-vyer, ende andere quade toe-vallen, ja de Doodt ſelve volght. Ende in de gheſchote wonden is dit noch byſonders, dat de Koghel, door ſijn groot gewelt, al plettert, ende morſelt, daer hy ontrent komt, en alſoo belet, dat de levende Gheeſten, door de ghepletterde korſte, niet en konnen ſchieten in de gheſchote wonden: waer door dan de Kanten, als doodt zijnde, lichtelijck bederven, verrotten, ende tot Kout-vyer ſlaen. Het welck ſoo veel niet en ghebeurt, als het Vleyſch alleen ghequetſt is, maer meeſtendeel wanneer de Zenuwachtige Deelen om ſtucken gheſchoten zijn; ende die gheven oock van haer een groenachtige, ofte bruyne vochtigheydt, die het ghemeen volck meent Venijn te weſen: om welcke te loſen, ende het ghepletterde tot Etter te brengen, niet om vergif uyt te trecken, deſe wonden langher als andere dienen open-ghehouden te werden. In ſodanige, alſo ſy quade dampen, door de Slagh-aderen, na het herte ſenden, is het teghen-gift gebruyckelijck, dan en heeft evenwel geen plaets in alderhande wonden, die geſchoten zijn.

Dat ſy ten laetſten haer gevoelen willen vaſt maken met Salmoneus, hier voor verhaelt, aen den Blixem, als de ſchoten gelijckenende; deſe gelijckeniſſe beſtaet wel ten deelen in vlam, ende 't gewelt, maer niet in 't Venijn, dat wel dickwils by den Blixem bevonden wert, maer niet in 't ſchieten, gelijck van wegen het Kruyt, en de Kogel alreede genoghſaem is beweſen.

Wy komen nu tot de Verbrantheyt, die ſommige ſtellen by de gheſchote wonden ghevoeght te zijn. Het is ſeker, dat, wanneer den Kogel uyt den loop ſchiet, hy eenighe wermte by hem heeft. Sulcks brenght de reden, en ondervindinge mede. Want hy werdt gerocht van het Vyer, en door de ontſteken ende vlammende Lucht uytgedreven, die hem, ſoo langhe hy kracht heeft, na-volght met eenighen roock, die oock geſien werdt, op de plaetſe, daer hy blijft, ofte tegen komt; ende terſtont opgenomen zijnde, noch eenighe wermte by hem heeft. Maer die wermte is ſoo ſober, datſe geen verbrandtheyt in de gheſchote wonden kan veroorſaken. Om ſulcks te bewijſen, ſullen wy de bewijs-redenen, die voor de Verbrandtheydt ſtrijden, mede gaen beantwoorden. Sy trecken deſelvige inſonderheyt uyt driederley hoofden, uyt het ghene uyt-drijft, uyt-ghedreven werdt, ende de werckinghe daer op volgende.

Het ghene uyt-drijft, ende met een gheweldighe ſnelligheyt, den Kogel voort-jaeght, is het aen-geſteken Bus-kruyt, in Vyer verandert, het welck hondert-mael ſoo vele plaets vereyſcht, als het anders, beſtaende uyt aerdtachtighe ſtoffe, van doen heeft. Want, gelijck ons de natuerlijcke Schrijvers onderrichten, een handt vol Aerde, ſmelt in thien-mael ſoo veel handen vol Waters; ende een vol Water, in thien vol Lucht; ende een vol Lucht, in thien vol Vyer. (Soo ſietmen een aes Bus-kruyt in een Noten-ſchelp aenghefteken, deſelve terſtont met vlam vervullen.) En dit is de oorſaeck, dat als een ſtoffe van Aerde, gelijck het Bus-kruyt, ſoo ſchierlijcken, en als in een ooghenblick in Vyer verandert, by gebreck van plaetſe uyt den loop moet berſten, ende alſo met groot gewelt den Kogel voortdrijft. Doch al iſt dat de Kogel aldus gerocht, ende uytgedreven werdt door de kracht van 't Vyer, te nauw beſloten zijnde, ſoo en krijght hy daer door ſulcken hitte niet, dat hy branden kan, gelijck de bevindinge, en het ghevoelen ſelfs daer van ons kan bericht doen; want indien men in de loop meerder Kruyt laedt, als tot eenen Schoot van doen is, (om het Vyer ſoo veel te ſtercker te maken) ende alſoo doet af-branden, de Kogel terſtont opgenomen zijnde, en ſal ſo heet niet bevonden werden, of men kan hem ſonder eenigh letſel handelen; ſoo verre is 't daer van daen, dat hy ſoude branden. De oorſaeck hier van en is niet anders, als gebreck van tijdt. Want oock het grootſte, ende heetſte Vyer, dat gemaeckt ſoude mogen werden, en kan in geen oogenblick, ende al vlieghende, op geen ronde, ende vaſte ſtoffe, gelijck Loot, ofte ander Metael, alſoo wercken, dat het daer in ſoude laten een af-druckſel van brandende hitte.

Het ghene uyt-ghedreven werdt, dat is de Kogel, den welcken ſy meenen brandigh te weſen, ten

 deele

deele van wegen het aengeſteken Buskruyt, welcke reden nu ghenoegh wederleydt is, ten deele van weghen den ſnellen vaert, die hy heeft: dewijl alle beweginghe verhit. Dan dit en behoeft niet veel tegen-ſprekens, alſo de ondervindinge ons hier kan dienen voor de beſte Leer-meeſterſche. Laet een Kogel, ſelfs al is hy oock tegen een muyr, ofte yet anders, dat hardt is, gheſchoten, terſtont op-genomen werden, men ſal gheen merckelijcke hitte aen hem voelen, daer nochtans het ſtooten teghen de harde ſteenen onghelijck meerder hitte kan veroorſaken, als het vlieghen door vleeſch, ofte been, dewijl hy daer minder teghenſtant vint, ende de hitte door de vochtigheydt noch wat ghematight ſoude konnen werden. Datmen ſeydt, alle beweginge te verhitten, is te verſtaen van dingen, die vaſte tegenſtant vinden, ofte die met hare Deelen tegens malkanderen ſtooten. Alſoo ſietmen, dat den Hamer op het Aenbeelt lang geſlagen, een Zage geſtadigh door hardt hout ghetrocken, merckelijck komen te verhitten; ende ſulcks van wegen de Lucht, die tuſſchen beyde is, ende ſoo dun ende fijn ghemaeckt werdt, datſe dickwils in vyer komt te veranderen, gelijckmen bevint aen de Molenſteenen, die ras omgaen, ende aen de Vyer-ſlagen. Ende al is't, dat wy door beweginghe, ofte oeffeninghe wel verhitten, ſulcks gheſchiet door het wrijven eerſt van de beenen teghens het Kraeck-been, ende ſoo voort van alle de Leden tegens malkanderen: maer niet door de Lucht, alſo ſy niet en kan verhit werden door de beweginghe, dan veel eerder verkoelt, ghelijck de Waeyers wel vertoonen. So wert oock het water, gheroert zijnde, koelder; ende ſtil ſtaende, krijght het meerder hitte. Waer uyt wy dan beſluyten, dat de Kogel, hebbende geen hitte in ſijn ſelven, noch die konnende krijghen door beweginge, ofte tegenſtant, gheenen Brandt kan laten in het gheſchoten Deel, veel minder, die aldaer eenighe korſte ſoude branden.

Wert noch ten derden den brant van den Kogel beweert, door dien hy ſomtijdts eenige ſtroo-dacken, ende Kruyt-torens aen brant geſchoten heeft. Maer dien brant is niet veroorſaeckt door den Kogel, als niet heet zijnde, dan door eenige Vyer-voncken, die af-ſpringen van eenigen ſteen, yſer, ofte yet anders, daer de Kogel tegen ſteuyt, ende alſo gelijck een vyer-ſlagh voncken veroorſaeckt.

Ten laetſten komen ſy op de Toevallen, ende ſeggen, dat alle de gene, die vernomen werden in de verbrandtheydt, oock te ſien zijn in geſchote Wonden, als namentlijck hitte, rootheydt, een Korſte daer het vyer gherocht heeft, datter geen ofte ſeer weynigh Bloets uyt en komt, dat ſy neghen dagen duyrende, verargeren. Maer deſe redenen gaen mede ſo los, als de voorgaende. Want wat eerſtelijck de hitte aengaet, daer van en klaeght de ghequetſte niet, ofte weynigh, ende alleen wanneer de Wonde tot onſtekinge, ende Etter-maken komt. Behalven dat de Koghel oock meerder brandt ſoude moeten maken, als hy in 't lijf bleef ſteken, dewijl hy daer langer tijdt heeft, als die maer ras door en gaet, het welck de ondervindinghe anders uytwijſt. Belanghende de rootheydt, die vertoont haer ronts-om de Wonde maer een weynigh tijdts, van wegen wat toe-vloeyingh van Bloet, dat de gheſcheurde vaten uyt-geven. Maer die verwe komt haeſt in een bruyne te veranderen van weghen de vochtigheydt, die het geplettert vleyſch uyt-geeft. Niet meerder ſlot en heeft het derde, te weten, van niet ofte ſeer weynigh Bloeden, want ſulcks ſtrijt tegens de ondervindinge, inſonderheydt, wanneer datter groote vaten ghequetſt zijn. Ende of het ſelve ſomtijts al mocht gebeuren, ſo moet de oorſaeck geleydt werden, ſo op den grooten ſchrick (ghelijckmen daghelijcks ſiet, dat daer door in 't Laten de gheopende Ader niet en wil bloeden) die de gheſchotene ſchierlijck overvalt, als mede op de ſwelling, die in de geplette̲rde Deelen terſtont na den Schoot komt, ende de Wonde by-na toe-ſluyt. Noch minder ſluyt het ghene ſy ſeggen, dat een geſchote Wonde niet anders, als yet dat gebrant is, negen dagen lang ſoude verargeren, ende dan tot Sweren, ende ſcheyden komen; dewijl daer in geen algemeene tijdt en kan beſtemt werden, als hanghende aen de ghelegentheydt van 't gequetſte Deel, of het zenuwachtigh ofte vleyſigh is, als mede aen de goede, ofte quade gheſtaltenis van den gequetſten.

Wt het gene dus verre verhaelt is, beſluyten wy, dat de geſchote Wonden, van wegen haren eygenen aert, ende nature gheen venijn, noch brant en hebben: maer dat alleen hare kanten, door den grooten ſlagh, ghemorſelt, ende gheplettert zijn, ende daer in van ghemeene wonden verſchillen.

3 Het Onderſcheydt van deſe Wonden werdt ghenomen, na haer gedaente, ende plaetſe. Soo zijn ſommige groot, andere kleyn; eenige diep, die alles van binnen, als Vleyſch, Aderen, ende Zenuwen ſcheuren, ja de Beenderen morſelen; andere, die, van een ſchamp-ſchoot, maer even door het Vel gaen. Meeſtendeel vlieght de Kogel door het Deel, ſomtijdts blijft hy daer in ſteken, het zy alleen, ofte met een ſtuck van 't wapen, ofte kleederen, dat hy voor hem drijft.

4 De Scheut brenght ſijn Ken-teyckenen van ſelfs mede. Doch of de wonde vergiftight is, heeft noch byſondere teyckenen, in 't navolgende capittel te verhalen.

5 Wat de Voor-teyckenen betreft; Overſlaende 'tgene in 't gemeen van de wonden geſeyt is, ſo zijn de gheſchoten, als ronts-om met geplettert vleyſch beſet, gevaerlijker, als andere, die geſtekē zijn; inſonderheyt noch, dewijlſe meeſt in de Legers gegeven werden,

werden, daer ghemeenlijck quade Lucht is, ende de beſte maniere van leven niet onderhouden en wert. De Wonden, die van venijnighe Koghels geſchoten zijn, vallen meeſt doodelijck; voornamelijck als ſy wat diep in-gaen.

6 Wy komen tot de Geneſinge, waer in vier dinghen vereyſcht werden. Soo daer yet in de Wonde ſteeckt, uyt te trecken; 't Geplettert Vleyſch te doen verſweren; de Wonde wederom met Vleyſch te vol-len; ende ten laetſten met Vel te decken. De Kogel, ofte yet anders, dat in de Wonde gherocht is, dient ten eerſten uyt-genomen, wanneer de pijn, ende onſtekinghe eerſt begint, ende ſulcks door den ſelfden wegh, daer het in gerocht is, ofte ſoo het te diep aen de weder-zyde in-geſchoten is, aldaer uyt-geſneden. Hier toe werden vereyſcht vierderhande middelen. Voor-eerſt, dat de ghequetſte gheſtelt zy in deſelfde geſtalte, als doen hy de Wonde ontfingh. De Poët Homerus ſchrijvende in ſijn 11. Boeck van de Troyaenſche belegeringe, dat Patroclus ſijnen vrient Eurypilus een Pijl uyt de Dye ſnede, hem legghende op Oſſen-huyden; ſoo gheeft daer op Euſtathius in ſijne Grieckſche uyt-legginghen deſe reden; hoe de Oude ſeggen, op dat het uyt-trecken van den Pijl te beter ſoude toe-gaen, de gequetſte moet geſet werden in de eygene geſtalte des lichaems, daer hy in was doen hy de Wonde kreegh. Soo werter geſeyt (vervolght hy) van ſeker Ghenees-meeſter, dat, als in het uyt-trecken de Pijl niet volgen en wilde, hy den gequetſten vraeghden, in wat gheſtalte de Wonde hem was over-komen, ende verſtaende, dat hy deſelve, te paert ſittende, gekregen hadde, hem ſtelde in de geſtalte van yemandt, die te paert rijdt, ende alſoo den Pijl uyt-trock. De reden hier van is, om dat ander gedaente, de Spieren verdraeyt, ende alſoo het uyt-komen van 't ghene in de Wonde ſteeckt, benauwt, ofte ſluyt. Soo dat in deſe gelegentheydt (wanneer de gequetſte dickwils geen goet beſcheydt ſelver en weet) als oock anders, de Wonde wat moet gewijdt werden, om den Koghel te vinden. Hier toe ſchrijft Paré ſeer wel, dat de Vinger, als ghevoeligh zijnde, wanneer het weſen kan, ſekerder gaet; ende datmen anders, als de Kogel te diep ſteeckt, een rondt Proef-yſer, om geen pijn te maken, ſal gebruycken; hoewel het ſelve oock niet altijdt vaſt en gaet, gelijck alle daeghs bevonden werdt. Ende dit is het tweede. Voor het derde, dient de Kogel, nu gevonden zijnde, gevat; ende voor het vierde, uyt-getrocken. Beyde gheſchiet door tangen, ende ander konſtigh werck-tuygh, beſchreven, ende af-gebeelt door den gemelten Paré, ende Hildanus. Indien evenwel de Koghel ſtack in een van de edele Deelen, ofte die met deſelve ghemeenſchap hebben, en dat de gequetſte ſcheen gevaer te loopen, dan is beſt het uyt-trecken te ſtaken, om de Doodt, die van ſelfs ſoude komen, daer door niet te verhaeſten. Soo valt oock het uyt-ſnijden, van weghen de Bloedt-ſtortingh, dewelcke op diepe Wonden moet volgen, oock ſeer ghevaerlijck. De Latijnſche Hiſtory-ſchrijver Curtius ſchrijft in ſijn 9. Boeck, dat Alexander de Groote van een Pijl met weer-haecxkens gheſchoten zijnde, de Genees-meeſters ſeer bekommert waren. Want het hout, om niet te ſchudden, ten eerſten gekort zijnde, vonden ſy ſwarigheydt in 't gehaeckte yſer uyt te trecken; alſoo ſulcks ſonder letſel van 't lichaem niet te doen en was, als met ſnijden de Wonde te vergrooten. Vorders vreeſden ſy, dat door het ſnijden, een Bloet-ſtortingh ſoude over-komen: want de Pijl was groot, ende ſcheen al tot in het Ingewant gekomen te weſen. Evenwel de Wonde wijder geopent zijnde, ende het yſer uyt-ghetrocken, ſoo began oock een groote menighte Bloets te vloeyen, ende de Koning flauw te werden, ende een donckerheydt voor ſijn ooghen komende, als of hy ſtorf, ſijn ſelven uyt te ſtrecken: maer als die groote ſtortingh opgehouden, ende geſtelpt was, ſoo quam hy allencxkens weder-om tot ſijn ſelven. Derhalven moet het Bloet datelijck gheſtempt werden, 't welck deſelfde Alexander wel verſtont, als hy noch eens met een Pijl geſchoten zijnde (gelijck Curtius ſchrijft in 't 4. Boeck van ſijn Hiſtorye) geboodt het Bloedt op te houden, ende de Wonde toe te binden; 't welck op-gehouden, en verkout zijnde (ſeyt Curtius) de Wonde dede op-ſwellen. Ende ſulcks een goet teycken te zijn, is aengeweſen in 't 1. Capittel.

Om tot geneſen te raken is ten tweeden noodigh, dat het ghepletterde voor al aen 't Sweren, ende tot Etter gebracht, ende alſo van 't geſonde Vleyſch af-geſondert wert. Doch dewijl het geknuſte Vleyſch, als verlaten zijnde van de natuerlijcke Wermte, ende levende Geeſten, lichtelijck verrot, ende alſoo tot Kout-vyer vervalt: ſo en dienen hier niet Baſilicon, ende d'ander Etter-makende middelen, die in andere Wonden gebruyckt werden, als te vochtigh zijnde, maer wel daer Termenthijn by komt. De meer-gemelte Paré beſchrijft eenen Balſem, die hy ſeyt bekomen te hebben van ſeker Heel-meeſter, ſeer vermaert in 't gheneſen van geſchote Wonden. De beſchrijvinge ſal ick hier ſtellen, en dat alleen in plaetſe van vele, als gheen beter kennende, ende die van vele Meeſters voor den beſten oock gekeurt is. Men ſal nemen twee jonge Honden, eerſt geworpen, en deſelve koken, tot dat ſy van den been vallen, in Olye van witte Lelyen, ofte van Vyolen, van elcks 48 onçen, ende in 't laetſte daer by doen 12 onçen Aerdt-wormen met Wijn ghewaſſchen. By dit door-ghekleynſte ſalmen doen 3 onçen Veneetſche Termenthijn, en 1 onçe Brandewijn. En daer mede heeftmen een brave Salve om de pijn te verſachten, Etter te maken, ende met eenen te Suyveren. Dan dient noch vorder geſuyvert door ſoodanige middelen, als in 't 12. Cap. van 't eerſte Boeck beſchreven zijn.

De Wonde wel geſuyvert zijnde, moet met Vleyſch gevolt, en dan met Vel over-trocken werden, op die wijſe, als hier voor is aengeweſen.

6 Alſo deſe Wonden vry wat gevaerlijcker zijn, als andere, ende de Gequetſte oock dickwils krachtelooſer; ſoo moet hier een nauwe Maniere van Leven gebruyckt werden, ende al na-gekomen, dat wy in 't 1. Capittel van de Wonden in 't algemeen hebben voor-geſchreven.

Het X. Capittel.

1 *Vergifte Wonden,*
2 *Oorſaken,*
3 *Ken-teyckenen,*
4 *Voor-teyckenen,*
5 *Geneſinghe.*

I

WY hebben van de ſchrickelijcke Wonden, die door het ſchieten komen, nu wijdtloopigh gehandelt: maer noch meerder gevaer, ja meeſt de doot ſelve werdt aen-gebracht, door de gene, die Vergift zijn; gelijck de Italiaenſche Poët Taſſo wel ſeydt in ſijn Hieruſalem, Cant. 19.

E'l ferro armato di Veneno havranno,
Perque mortal ſia d'ogni piaga il danno.

Wanneer ſulcks geſchiet door ſteken, ofte bijten van venijnige Beeſten, dan ſtaet vry meerder ſwarigheyt te verwachten van het venijn, als van de openingh, die dickwils weynigh om 't lijf heeft. Welck gevaer in kleyne Wonden oock aen-ghemerckt is van den Poët Lucanus in ſijn 8. Boeck:

——— *Sed multo ſaturantur tela veneno;*
Vulnera parva nocent, fatumque in ſanguine ſummo eſt.

De vermaerde Genees-Heer Cardanus ſtelt hier van 2. de Venen. 6. de oorſaeck te weſen, dat Venijn in een Wonde, veel meerder kracht heeft, als 't gene ingenomen is, alſoo het ſelfde terſtont na 't Herte kan ſchieten. Dat ſoude beveſtigen den om-loop van 't Bloet (daer Cardanus evenwel noch weynigh af geweten heeft) 't welck uyt het vergiftigh Deel geſtadigh in 't Herte getrocken werdt.

2 Wat de Oorſaeck belangt, in 't laetſt-voorgaende Capittel is geſeyt, de wonden vergiftight te werden, door het Gheweer van buyten te beſtrijcken. Welcke verdoemde booſheydt niet alleen noch huyden-daegs by de Indianen, maer oock al voor oudts by verſcheyde volckeren in 't werck geſtelt is, gelijck blijckt uyt verſcheyde, ſo Grieckſche, als Latijnſche Hiſtory-ſchrijvers, en Poëten. Theophraſtus ſchrijft in ſijn 9. Boeck op 't 15. Cap. dat by de Moren een doodelijcke wortel waſt, daer ſy de Pijlen mede beſtrijcken. Van diergelijcke Venijn werdt mede getuyght by Heſiodus, Nicander, Dioſcorides, Strabo, Plinius, Paulus, Ovidius, en meer andere, en daer op ſlaen mede deſe verſſen van Virgilius 10. Æneid.

Te quoque magnanimæ viderunt, Iſmare, gentes,
Vulnera dirigere, & calamos armare veneno.

Op die wijſe konnen oock ſelve de middelen, die tot heelen ſouden ſtrecken, vergiftight werden. So is de ghequetſte Panſa, Borgemeeſter van Romen, gelijck de Hiſtory-ſchrijvers getuygen, door beleyt van Auguſtus, na ghemeent werde, aen een zyde ghebracht. Onder ons nieuwe Hiſtory-ſchrijvers, ſeyt Thuanus in ſijn 48. Boeck, dat voor het vinden van de Boſſen, in Spaenjen mede gebruyckt wierden Pijlen, met het ſap van een Venijnigh kruyt, 't welk de Moren (want het waſcht ontrent Granada, daer ſy langh huys gehouden hebben) *Rejalgar* noemen, en dat ghemeent werdt, 't ſelve een ſoorte van Aconitum te weſen. Dan wy en behoeven de ſtoffe, daer dit vervloeckt quaet mede gedaen werdt, niet nauw-keurigh aen te wijſen, om ſulcken grouwel niet te leeren. Seer wel ſeggen de Rechten, *Culpa ſimilis eſt, prohibita diſcere, quam docere*, in den *Cod. de Malef. & Mathem.* op de achtſte Wet. Wy hebben evenwel daer van moeten ſeggen, om deſelve te mogen kennen, op dat de rechte middelen daer teghen ſouden konnen in 't werck geſtelt werden. Derhalven ſullen wy komen tot de Ken-teyckenen.

3 Deſe Wonden, alſo ſy komen uyt een byſondere oorſaeck, ſo hebben ſy oock hare byſondere Kenteyckenen; onder dewelcke wel het voornaemſte is, Flauwte, en Kloppingh van 't Herte, om dat het ſelve meeſt van 't Venijn beſtormt werdt. Hier by komt, dat ſodanige gequetſte, al bekomen ſy van de Flauwte, ſo kout zijn als een ſteen, niet van wegen de kouwigheyt van 't Venijn, dewijl alle Venijn niet kout en is, maer dat oock het heete de natuerlijcke wermte uyt-bluſt. Soo dat daer door oock, hoewel anders deſelve ſcherp is, de pijn dikwils niet gevoelt en wert. Sulcks ghetuyght de Poët Lucanus in ſijn 9. Boeck, van 't legher, dat de vrome Cato leyde in Africken, daer ſy vele Slanghen, ende andere venijnige beeſten ontmoeteden.

Has inter peſtes duro Cato milite ſiccum
Emetitur iter: tot triſtia fata ſuorum,
Inſolitaſque videns parvo cum vulnere mortes.
Signiferum juvenem Tyrrheni ſanguinis Aulum
Torta caput retro Dipbas calcata momordit.
Vix dolor, aut ſenſus dentis fuit.

Hier by komt noch dat het Vleyſch, om de Wonde ſtaende, blauw, paers, en bruyn wert, gelijck Cardanus, Paré, en Codronchius getuygen, en langh te voren geſeyt is van den Griekſchen *Nicander* in *Alexiph.* met de verſſen, die aldus in Latijn over-geſet zijn:

Quæ

Quæ poſtquam hæſerunt, & non ſanabile vulnus
Inflixere, caro livet, viruſque putreſcit
Vipereum, atque cutis ſe tabo fœta reſolvit.

Deſe bedervinge van het Vleyſch, maeckt oock dat de Wonde een Stanck van haer geeft ; het welck de gemelte Cardanus ſchrijft het Venijn oock eygen te zijn, ende derhalven de Wonde lichtelijck mede-gedeelt werdt.

4 Uyt het gene alreede verhaelt is, zijn de Voor-teyckenen genoegh af te nemen, te weten, hoe ſwaerder, en gevaerlijcker de Venijnige wonden zijn, als de ghemeene, dewijl ſy boven de quetſinghe Venijn by haer hebben, dat volghens eygen aert het Herte, de fonteyne des levens, terſtont beſmet, en derhalven, hoe kleyn (hoewel het daer weynig op aenkomt) ſy ſoude mogen zijn, een haeſtige doot gemeenlijck aenbrengen. Sulcx getuyght de meer-gemelte Curtius in't 9. Boeck van ſijn Hiſtorie, het leger van Alexander de Groote over-gekomen te zijn door venijnige Pijlen, en dat de oorſaeck van ſoo felle doot by de Genees-meeſters niet en konde begrepen werden, dewijl ook de minſte Wonden ongeneeſlijck vielen. Ende of 't noch al eens gebeurde, dat deſe wonden uyt-ſtel gaven, ſo maken ſy een traegh, en verdrietigh werck, gelijck de Grieckſche Poëten wel aengemerckt hebben in Philoctetes, den welcken ſy jammerlijck doen kermen over de Wonde, die hem van een Slange gebeten was, en daer hy ontrent thien jaer aen gingh, gelijck Ovidius ſchrijft 5. Triſt. 2.

Pœne decem totis aluit Pæantius annis
Peſtiferum tumido vulnus ab angue datum.

Het is vremt 't ghene Plinius ſchrijft 28. Nat. 3. dat de wonden beſwaren, door het in-komen van de gene, die eens van een Slange, of Honden-tant gequetſt zijn. *Tantum remanet virus ex accepto ſemel malo, ut venefici fiant venena paſſi.*

5 Om de Geneſinge wel aen te leggen, ſoo moet hier meerder ghelet werden op het vergif, als op de quetſinge. Derhalven ſalmen ten eerſten in-nemen, om de venijnigheyt van't Hert te weren, Theriakel, Mithridaet, of Diaſcoridum, met Zout van Scordium, Wijn-ruyt, of *Carduus Benedictus* in Wijn vermengt ; van de eerſte 1 vierendeel-loot, van de andere 1 ſcrupel, of halfvierendeel-loot, na gelegentheyt; en ondertuſſchen geſtadigh drincken ſuere Wey, daer de wortels van Scorzonera, en Petaſites in geſoden zijn, en op 't laetſte Suyringh by ghedaen is. Even haeſtigh moet tot de wonde ſelve gekomen zijn. De Ouden verhalen veel van ſeker volk, *Marſi*, en *Pſylli* genoemt, die ſonder letſel het Venijn uyt-ſogen, ende van geen Serpenten en konden beſchadight werden; waer van te ſien is by den Grickſchen Hiſtory-ſchrijver Herodotus in ſijn 4. Boeck, Elianus in't 16. Boeck, van de Hiſtorye der Deelen op't 28. Cap. Plinius in't 3. Cap. van ſijn 28. Boeck, ende uyt hem Solinus (doch niet wel gevolght, gelijck Salmaſius aenwijſt in Obſ. pag. 48.) Agellius 16. Noct. Att. 11. en Lucanus op de gemelte plaets. So ſchrijft Thuanus in Spaenjen dat uyt-ſuygen gebruyckelijck geweeſt te zijn; maer dat ſy nu beſigen het Sap van Quee-appelen, en Brem, in welckers geknauwde bladeren, ſulcken kracht ſoude weſen, dat ſy het Vergif opgheleydt zijnde, door de wonde uyt-trecken. Daer op ſlaet 't gene D. Foreſt ſchrijft 6. Chir. Obſ. 10. te Romen verſtaen te hebben uyt ſijn Meeſter Dr. van der Horſt, dat, als inden Turckſchen Krijg veel gequetſten van venijnige Pijlen ſchierlijck ſtorven, ten laetſten een oudt Genees-meeſter daer over quam, die Queen gekauwt, en alſo met nuchteren Speeckſel vermenght, daer op leyde, en dat ſy ſoo genaſen, daer geen andere middelen te voren hadden gheholpen. Wat vorder de geneſinge belanght, deſelve dient aengeſtelt te werden, gelijck in't Capittel van 't eerſte Boeck der Genees-konſte, nopende de dulle Honts-beten is aengeweſen.

Het XI. Capittel.

1 KOUT-VYERS *Benaminge,*
2 *Beſchrijvinge,*
3 *Oorſaken,*
4 *Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge,*
7 *Maniere van Leven.*

1

TOt de ſware Wonden, inſonderheyt de geſchote, en Venijnige, daer laetſt af gehandelt is, ſlaet dickwils een verſtervinge van de natuerlijcke wermte : welck gebreck de Griecken, en haer volgende de Latinen *Gangrena* heeten, eenen naem by onſe Heel-meeſters oock gebruyckelijck. Dr. Junius noemt het Quaet, en Vuyl vleyſch, dan dat en paſt op de *Gangrena* niet; want daer kan in een wonde wel quaet, en vuyl vleyſch groeyen, ſonder dat het juyſt *Gangrena* is; maer het ſoude Doof, ofte Doodt vleyſch (gelijck het is, ende hy 't ſelve oock die benaminge geeft in 't Françoiſch, Spaenſch, en Italiaenſch) met beter reden moghen ghenoemt worden. Onſen gemeynen naem is kout-vyer, welcke woorden wat t'ſamen-ſtrijdigh ſchijnen, gelijck de wijfs ſeggen een Silvere Yſerken, &c. dan heeft miſſchien deſe gront, dat het vleyſch hier gantſch kout is, en evenwel gelijck Vyer, als voort-brant. Want op die manier wert oock het branden de kouw toegeſchreven in't Latijn van Tacitus in het 13. Boeck van ſijn Jaer-gheſchiedeniſſen, *Ambuſti multorum artus vi frigoris*; ende van den Poët Virgilius in 't eerſte van ſijn Landt-bouwinge.

——— *penetrabile frigus adurit.*

2 Kout-vyer is een verſtervinge in eenigh Deel, kout, ſlap, bruyn, en ongevoeligh, als van de natuerlijcke

lijcke wermte, en levend-makende Geeſten gantſch berooft zijnde. Wy en maken hier, als onnoodigh, geen onderſcheyt tuſſchen Gangrea, ende Sphacelus; want meerder, en minder en behoeven geen byſondere geſlachten te ſtellen.

3 De naeſte Oorſaeck van Kout-vyer, is de uytbluſſinge van de natuerlijcke wermte, en levend-makende Geeſten, in dewelcke het leven beſtaet, en die uyt-gebluſt zijnde, het zy in 't geheele Lichaem, het zy in eenigh Deel, dan is 't daer oock met het leven gedaen; in 't eerſte noemen wy het de Doodt, in 't andere Doodt-vleyſch, ofte Kout-vyer. Nu de natuerlijcke wermte werdt met haer Geeſten vernielt, ende te niet gebracht, wanneer, ofte tegen-ſtrijdende dingen haer tot bedervinge brengen, gelijck groote kouw, ende venijn; ofte het belet van door-waeſſemen, haer verſtickt; ofte vele hitte haer doet vervliegen; ofte ſy, als een kaers, uyt-gaet, door gebreck van voedtſel. Waer uyt wy konnen vijf Oorſaken ſtellen van het Kout-vyer, te weten, te groote Koude, ende Hitte, quade hoedanigheyt, verhinder Door-waeſſemen, en gebreck van Toe-voer.

Wat voor-eerſt de felle, en bittere Kouw belangt, daer van ſchrijft de Romeynſche Tacitus in ſijn gemelte Boeck, hoe vele haer Litmaten door de kracht van de Kouw aen-ghebrandt waren, ſommige oock op de wacht doodt bleven: ende hoe ſeker Krijghs-knecht, die een bondel hout droegh, de Handen ſoo verſteven, dat ſy blijvende aen den laſt hangen, van de ghekorte Armen af-vielen. In onſe Oorlogen gebeurt diergelijcke des Winters door de banck, dat de Krijghs-luyden, die op ſchilt-wacht ſtaen, de Voeten bevrieſen, ſoo dat het Kout-vyer in deſelfde ten eerſten ſlaet. Ick hebbe verſcheyde Krijghs-luyden hier in 't Gaſt-huys geſien, die op ſulcken wijſe ſommighe de Teenen, andere den geheelen Voet af-gevallen was, eenighe, die het gheheele Been af-gheſet moeſte werden.

Het ſelfde doet op een andere maniér grooten Brandt, om dat hy de natuerlijcke wermte, en ſappige vochtigheyt, waer by het lichaem in 't leven wert onderhouden, t'eenemael verteert.

De derde, onder de uyterlijcke oorſaken, is Quaet-aerdigheydt, 't zy van Venijnige beten, en ſteeckten van Beeſten, ſodanige Wonden, ofte oock eenige Af-etende, en Brant-middelen, onvoorſichtigh, gelijck op teere, en gevoelijcke plaetſen, gebruyckt.

Ten vierden werdt de natuerlijcke wermte gheſtickt, wanneer deſelve gheen lucht, die haer onderhoudt, en kan ſcheppen, noch haer dampen loſen. Het welck bevonden werdt in groote Onſtekinghe; inſonderheyt daer te Koude middelen al te veel opgeleyt zijn. Soo hebbe ick onlangs geſien, dat ſeker Joffrouw een groote Roſe aen haer been krijghende, om 't ſelve ſloegh Water, ende Azijn, ende dat daer terſtont het Kout-vyer op volghde. Het midden en was wel ſoo quaet niet, ghelijck het oock in kleyne onſtekinghe gebruyckelijck is: maer hier hadde den brandt te groot geweeſt, om ſijn ſtoffe achterwaerts te drijven.

Ten vijfden, ghelijck ons lichaem door voedtſel onderhouden werdt, ſoo gaet het oock met de natuerlijcke wermte, ende dat haer onthouden zijnde, of belet toe te komen, 't zy door uyt-terende Sieckten gheen ſtoffe en groeyt, het zy in groote Geſwellen, ontledene Gewrichten, te vaſt Binden, de Vaten toe-geperſt, ofte in Wonden, en Breucken geſcheyden werden: ſoo is 't onmogelijck, dat ſulcken Deel ſoude levent blijven, maer vervalt nootwendigh tot een verſtervinge.

4 Na dat het Kout-vyer begint, ofte klimt, ſoo openbaren haer min, of meerder de Ken-teyckenen. Deſe zijn licht aen te mercken, en konnen lichtelijck in 't getal van vijf mede begrepen werden.

Het eerſte beſtaet in de Verwe, die hier allencxkens verandert. Want in plaetſe dat ſy in alle ontſtekinge root is, ſoo wert ſy hier bleyck, paers, blauw, en op 't laetſte peck-ſwart.

Het tweede teycken is Pijn met Kloppinghe, dan alleen in 't begin, maer gaen beyde daerna over, onghevoeligheydt, ende onbeweeghlijckheydt in haer plaets komende. Dan hier op dient wel waergenomen de leſſe van Paré, dat een Heel-meeſter, wanneer hy uyt de andere teyckenen wel verſekert is van het Kout-vyer, hem niet en laet bedriegen, door eenige kleyne beweginghe, die ſomtijdts noch in 't verſtorven Deel werdt waergenomen. Want ſulcks geſchiet niet door het bewegen van den geheelen Spier, maer van wegen dat ſijn hooft noch gaef is, ende wanneer dat beweeght, ſijnen pees, ende ſtaert, hoewel al doot zijnde, na-treckt. Wat de ongevoeligheyt belanght, die is ſo groot, datmen in 't quaet Vleyſch ſonder Pijn ſnijt, 't en zy men het goet Vleyſch raeckt.

Ten derden komt de Stanck, even-eens als van een lijck; waer door oock van binnen de beſmette Geeſten het Herte bangh, ende flauw maken, inſonderheydt in Kout-vyer, dat uyt Venijn oorſpronckelijck is.

Het vierde Ken-teycken is, ſacht, ende morruw Vleyſch, ende alſmen dat met de vinger druckt, daer een put in blijft ſtaen, maer die niet wederom toe en gaet, gelijck in geſwolle Beenen, ofte andere koude geſwellen, die wy Oedemata noemen.

Voor het vijfde teycken ſtellen wy, dat het Op-huydeken, gelijck in Bleynen, van de Huyt ſcheyt, en afghetrocken werdt: ja alſmen de huyt ſelve met de vingers aen-vat, ſo ſchijntſe mede los te leggen, ende van haer onder-leggende Deelen te ſcheyden.

5 Wat de Voor-teyckenen aengaet: Alle Kout-vyer is ghevaerlijck. Maer evenwel (gelijck Celſus wel ſchrijft in ſijn 5. Boeck) als het maer begint, en noch niet gheſet is, dan kan het noch door goede

middelen

middelen gheſteut werden ; te weten in een jongh, ende kloeck lichaem , ende daer de Zenuwen niet, ofte ſeer weynigh beſchadight en zijn , ende de Spieren noch gaef. Ick hebbe hier geſien een vollijvigh Man, tuſſchen de vijftigh, ende ſeſtigh jaren, die oock, na ſijn lichaem, dicke beenen hadde; waer in door ſtooten , het Kout-vyer quam , daer mede hy wat te langh ghewacht hebbende , ſoo diep ingheghegeten was , datmen hem in verſcheyde reyſen eenighe ponden vleyſch uyt ſijn Kuyten ſnede, ende, niet tegenſtaende groote ſwackigheydt, ende Koortſe, evenwel noch ghenas , ende langhe jaren daerna gheleeft heeft.

In ongeſonde lichamen, gelijck die van de Blauwſchuyt op-gegeten werden, valt het meeſt ongheneeſlijck : inſonderheydt de Water-ſuchtighe, wanneer de geſwolle, ende klaer-geſpanne Beenen met kleyne gaetjens open-berſten , daer dan het ſcherpe water uyt-leckt , waer op het Kout-vyer , ende de Doodt volght.

6 Wy komen tot de *Geneſinge*; dewelcke gheen oogenblick en dient uyt-geſtelt, of men komt lichtelijck te laet. Want ick hebbe gheſien, dat na het Kout-vyer hem maer even aen 't Been met blauwe vlacken gheopenbaert hadde , het ſelve in eenen dagh het gheheele lichaem over-liep , ende ſulcke Siecken in twee drie dagen wech-nam; ja ſomtijdts wel eerder, na de geſtalte der lichamen.

Dewijl het Kout-vyer een verſtervinge is, ſo beſtaet het geneſen in deſelve te weren. Soo dra dan het minſte teycken hem openbaert, dient het Herte, daer al de kracht van daen komt, gheſterckt teghen de quade dampen. Hier toe is bequaem Conſerf van Gouts-bloemen , van Bernagy-bloemen, van Roſen, van elcks een once, Conf. Alkermes een loot , met Syroop van Citroenen ghemenght, ende eenighe droppels , tot dat het rinſch is. Olye van Swavel. Van deſe Conſerf dient vijf ſes mael daegs ghebruyckt de groote van een Caſtany, en tuſſchen beyde ſomtijdts gedroncken van een Koel-dranck, ghemaeckt van een pint Gerſte-water, drie oncen Syroop van Citroenen , een half vierendeel-loot Zout van Scordium, ofte van *Carduus benedictus*, met eenige druppels Olye van Swavel , tot dat hy rinſch genoegh is. Men mach oock nemen een, ofte twee pinten Kaerne-melck , zieden die op met 2 oncen van de wortels (die gheen ſmaeck en gheven) van Scorzonera, ende van 't vyer nemende den pot vollen met Suyringh (want die en moet niet gheſoden werden, of haer kracht vervlieght) ende ſo gekout zijnde, van de Wey drincken. Is mede dienſtigh teghen den nacht in te nemen een vierendeel-loot Theriakel , Mithridaet , ofte Diaſcordium. By het voorgaende hebbe ick altijdt met groot voordeel van buyten doen op-leggen een Pap, beſtaende uyt groene bladeren van Alſſen , Scordium, Wijn-ruyt, van elcks twee handen vol ('s winters kanmen het poeyer nemen van het gedrooghde kruyt) in ſtercke Wijn gekoockt, en geſtampt zijnde, daer by gedaen twee oncen Vijgh-boonen-meel, een loot gheſtooten Aloë, ende eens ſoo veel Theriakel, ofte Mithridaet , met twee, ofte drie oncen Voor-loop van Brandewijn , ofte in plaets van beyde Theriakel-water. Op de naeſte plaetſen, om het voort-kruypen te ſteuten, dient geleydt de plaeſter, *Defenſivum* genoemt, daer over wat Theriakel, ofte Mithridaet dunnekens geſtreken, ofte onder-gemenght is. Ende dit is ſo veel belanght de Geneſinge in 't algemeen : wy ſullen nu komen in 't byſonder tot de verſcheyde oorſaken.

Voor-eerſt, aengaende de *Kouw* : Wanneer in yemant eenigh Deel te ſeer verkout is , dat evenwel noch geen teyckenen van Kout-vyer uyt en geeft, maer alleen root is, met ſtekende pijn, ende brant; ſoo en dient deſelve niet terſtont dicht by 't Vyer te komen , maer een weynigh af te ſtaen, ofte het Vyer kleyn te maken , op dat de Warmte haer allengskens wederom mocht vergaderen. Ja, indien het deel niet gheheel van Kouw ſo verſtijft en is, dat het gheen Bloedt meerder en heeft, dan ſalmen het ſelfde met Snee , ofte met ſcherpe Lappen in kout water ghedoopt, hardt wrijven; waer door dan het ſelfde ſijn vorige warmte allengskens ſal wederom krijghen. Soo hebbe ick verſtaen uyt mijn Swager, en andere Geſanten, die van wegen onſen ſtaet in de Noortſche Landen geweeſt zijn, dat de Inwoonders aldaer voor gebruyck hebben, de gene, die van kouw verſtijft, en by-na doodt gevroren zijn, eerſt in kout Water te doopen, ende de uytterſte Leden met Snee te wrijven; ende dan eerſt in de Stoof te brenghen. Daer, ofte op 't bedde, gheven ſy deſelvighe dan te drincken , om de warmte van binnen na buyten te ſpreyden, *Mede*, met gheſtoote Kaneel, Naghelen, Gember, ofte ander kruyt. Sommige nemen alleen Brandewijn; die ſoo van binnen, als van buyten bequamelijck ghebruyckt wert. Het ghemeen volck hier te Lande, als oock in Duytſlant, ſtoven een verkleunt Deel met het af-ſietſel van bevrore Knollen, in water gedaen; dan de wijn is daer toe beter. Vorders, na dat de pijn, ende de kouw wat verſacht zijn, dient het Deel met een warme handt gheſtreken, en ſachtjens ghewreven, vet ghemaeckt zijnde in Olye van Dil , Camillen , ofte bitter Amandelen ; ende daerna met warmer, als Olye van Bakelaer, ofte Seven-ghetijden-kruyt; ende ten laetſten met heeter, als Peter-olye, Spijck-olye, die van *Euphorbium*, ofte diergelijcke.

Ten tweeden, wanneer grooten brant de natuyrlijcke warmte doet vervliegen, ſo dient, na Ader-laten , indien daer overvloet is van bloedt, het Deel een weynigh gheſtooft met het af-ſietſel van *Scordium*, in Wijn, ſap van Suyringh, een weynigh Azijn,

met wat Zout, ende dan de gemelte Pap daer om-gheſlaghen.

Het ghene, dat van buyten ('t welck de derde oorſaeck was) van Venijn komt, moet geneſen werden, gelijck de dulle Honts-beten, beſchreven in de *Genees-konſte*.

Wat aengaet de vierde oorſaeck. Wanneer de natuyrlijcke warmte, door groote onſtekinge verſtickt wert, dan moet, na een ſachte Purgatie, eerſt Bloet gelaten werden, om het toe-vloeyen te verminderen, daer op het Deel gheſcherſt, gelijck wy terſtont ſullen aenwijſen.

Indien daer, ten vijfden, gebreck van voedtſel is, ende dat de natuyrlijcke warmte, ende geeſten belet werden in te komen, ſoo ſalmen in uyt-teerende Sieckten het lichaem in alle manieren vervochtighen, ende van buyten het Deel ſachtjens ſtrijcken met Olye van Pier-wormen.

Wanneer dit alles niet en helpt, ende de dreygende verſtervinghe vaſt voort-kruypt, ſoo ſalmen, om deſelvighe te ſteuten, het Deel, volghens den draet van de Spieren, door-kerven. Daer toe komen wy ongeerne, ende nimmermeer, als door den noodt gedruckt zijnde, wanneer geen ander middel te vinden is, ghelijck *Cicero* ſchrijft 1. *de Divin.* ſulck hier ghebeurt. Want alleen door het ſcherven kan het verſtorven Deel ontlaſt werden van het vuyl en bedorven Bloet, daer het mede gepackt is. Dit ſcherven moet dieper, ende dickwilder geſchieden, na dat het Kout-vuur hem verſpreyt heeft: de mate is, te komen tot het geſonde Vleyſch, het welck de Sieckke ſelfs wel ſal aenwijſen. Want daer rakende, voelt hy eerſt Pijn. Ende dan begint (ſeydt *Seneca* in ſijnen 89. Brief) het Genees-middel voordeel te doen, als in een doof lichaem het ghevoelen Pijn uytwerckt. Na het ſcherven moet de plaets afgewaſſchen, ende ghebet werden met Pekel, ofte heete Brandewijn, daer *Ung. Ægyptiacum* in geſmolten is; 't welck de bedervinge weert, ende het doodt Vleyſch van het geſonde ſcheyt. Het ſelfde wert oock met Wiecken in de ſneden geleydt, daer onder wat Theriakel, ofte Mithridaet vermengende, ende daer dan om-geſlagen de verhaelde Pap, ofte een Plaeſter van *Peck*.

Doch als evenwel het quaet hier door niet en kan overwonnen werden, dan en valter, van wat oorſaeck het oock geſproten is, maer een uytkomſt; te weten, na dat alles verſocht is tot behoudenis, ende het Kout-vyer ſoo verre de overhandt ghenomen heeft, van eenigh Deel gantſch te doen beſterven, als 't ſelve af te ſetten. Welcke leſſe der Genees-meeſters oock aengemerckt is van den Poët *Ovidius* 1. *Metam.*

Cuncta prius tentanda; ſed immedicabile vulnus
Enſe recidendum eſt, ne pars ſincera trahatur.

De reden is, om 't gene eens doodt is, niet wederom en kan levendigh gemaeckt werden, ende dat ſoodanigh Vleyſch het by-ſtaende beſmettende, 't ſelve oock tot verſtervinghe treckt. So ſeydt de gemelte *Cicero* in ſijn derde Boeck *de Divin.* dat ſommighe Leden afgheſet werden, als ſy gebreck van Bloedt, ende Geeſten beginnen te krijghen, ende d'andere Deelen ſchade aen-doen. Daerom moeten wy weten (ghelijck wel vermaent is van *Varro* in ſijn Boeck van de *Exagog.*) dat een vinger dient afgeſneden, als daer door belet ſoude werden, dat het Kout-vyer niet tot den Arm en quame. Het ſelfde wert oock ghepreſen van *Ammianus* in het 17. Boeck van ſijn Hiſtorye, als mede van den Poët *Claudianus* 2. *in Eutr.*

—— *truncantur & artus,*
Ut liceat reliquis ſecurum vivere membris.

Hier in komt het veel aen op de geſtalte, ende gematigheydt der Leden. Ick hebbe altijdt gheſien dat in maghere, ſelver in uyt-gheteerde Lichamen, met beter uytkomſt afgheſet werde, als in de bloetrijcke, die dickwils door groote bloet-ſtortinge verflauwen. Daer-en-boven zijnder eenighe Deelen, die niet en konnen afgeſet werden; waer in dan voorſichtigh ghegaen dient, ghelijck de Poët *Claudianus* oock vermaent *de bello Getico*:

Cautius ingentes morbos, & proxima cordi
Vulnera Pœoniæ tractat ſollertia curæ,
Parcendoque ſecat, ferro ne longius acto
Irrevocandus eat ſectis vitalibus error.

Hy ſeydt wel, datter vry ſpaerſaem dient aen de Borſt geſneden, om, door de naderheyt van 't Herte, geenen onweder-roepelijcken mis-ſlagh te begaen. Dan hier en wil het uyt-ſnijden niet wel vallen, ghelijck oock in den Buyck, voornamelijck als het Kout-vyer vele plaetſen beſit, die dan wel allegader dienen wech-genomen, ende ſulcks niet konnende gheſchieden, ſoo is't bekaeyt werck. Overſulcks en moet het Deel, dat in het menſchelijck lichaem beſmet is, niet altijdt afgheſneden werden, gelijck *Dionyſius Halicarnaſſæus* ſchrijft in 't 6. Boeck van de Roomſche oudtheden. Want hier uyt en kan de Meeſter gheen eer, noch de Siecke geen geſontheydt bekomen. De Geneſinghe van de Wonde, ſeydt *Juſtinus* 12. *Hiſt.* was ſwaerder, als de Wonde ſelve. Derhalven is beter, 't ghene men voor de handt weet ongeneeſlijck te zijn, niet aen te roeren, maer de nature bevolen te laten, om den Siecken gheen vergheeſſe pijn aen te doen, ende het quaet meerder te terghen. 't Selve werdt oock van den Poët *Ovidius* belaſt 3. *de Ponto* 7.

Curando

Curando fieri quædam majora videmus
Vulnera, quæ melius non tetigiſſe fuit.

Beter val (hoewel oock niet ſonder ghevaer) heeft het af-ſetten in de uytterlijcke lidtmaten, te weten, Armen ende Beenen, Handen ende Voeten, Vingeren ende Teenen. Dan de minſte ſwarigheydt valt in't Sacxken, alwaer het Kout-vyer wel licht inkomt, maer oock lichtelijck tot ſcheydingh ghebracht wert, behalven in Water-ſuchtige.

Wy komen nu tot de maniere van af-ſetten. Na dat de Siecken een Ey gheſlorpt, een Wijn-ſopjen, ofte yet anders hert-ſterckende ghebruyckt heeft, ſalmen hem bequamelijck ſtellen, ende vaſt houden, ofte (ſoo het noodigh is) binden, ende dan de Spieren op-getrocken zijnde, boven de plaets, daer de ſné ſal gaen, het Deel geheel vaſt toe-binden. Door deſen bandt wert voor-eerſt het veel bloeden ghe-ſteut, ten tweeden het gevoelen wat benomen, ende ten derden de Spieren ſoo op-gheſchort zijnde, ſacken, na dat het lidt afgeſet, ende den bandt los ghedaen is, wederom na beneden, alwaer ſy dan het uytterſte van de Beenderen bedecken. Aengaende de plaets; het af-ſetten van Vingheren, ofte Teenen, gheſchiet bequamelijck in 't Gewricht; alwaer, als het quaet ſulcks toelaet, het ſnijden met minder ghevaer gheſchiet, ende met minder pijn. Want de Zenuwen, ende Peſen door-ſneden zijnde, werden na bovenen getrocken, met Vleyſch bedeckt, ende daer en volght geen Treckingh op. Maer wanneer de verſtervinghe in het Been is, ſoo ſalmen het ſelve ſoo veel onder de Knye af-ſetten, datter even ghenoegh blijft om op een ſtelt vaſt gemaeckt te werden. Het welck oock plaets heeft, als de Voet maer het Kout-vyer heeft. Want in een Been en behoeftmen niet ('t en zy het quaet al na bovenen ghetrocken was) ontrent het verſtorven Deel juyſt af te ſetten, maer men magh wel het geſonde vorder aentaſten. Soo hebbe ick hier in 't Gaſt-huys verſcheyde Krijghs-knechten, welckers Voeten door kouw verſtorven, ende ſelfs het Been bedorven, ende als verwolmt was, met ſeer goede uyt-komſt de Been-pijpen doen af-ſetten ontrent een handtbreedt onder de Knye. Want indien daer meerder gelaten wert (gelijck aen ſommige te ſien is) ſulcks en ſtreckt hier niet alleen tot ondienſt, maer valt oock beſwaerlijck, ende is den gangh in de weegh. Dan in teghendeel moet in den Arm ſeer weynigh van 't gheſonde Deel afgenomen werden, maer afgheſet dicht by het ghene verſtorven is. De plaets ghevonden zijnde, ſalmen met een ſcherp Mes tot het Been toe ſnijden, ſelfs door het bekleedende Vlieſch, ende dan ſpoedigh het Been met een Zaegh af-ſetten. Dat af-ghezaeght zijnde, ende genoegh uyt-ghebloeyt hebbende, moet het Bloet geſtempt werden. *Galenus* in ſijn tweede Boeck aen *Glaucon*, die daer in by vele ghevolght wert, neemt hier toe een gloeyend Yſer, om de Vaten toe te ſenghen. Het welck al van oudts ghebruyckelijck te zijn gheweeſt, blijckt uyt de Poët *Claudianus* 2. *in Eutr.*

Ulcera poſſeſſis alte ſuffuſa medullis
Non leviore manu ferro ſanantur, & igni,
Ne noceat fruſtra mox eruptura cicatrix.
Ad vivum penetrant flammæ, quo funditus humor
Defluat, & vacuis corrupto ſanguine venis
Areſcat fons ille mali.

Dan dit Branden en kan ick met *Paré* niet toeſtaen; dewijl het al te groote pijn verweckt, wanneer het ſnijden in gheſont vleyſch (ghelijck noodtſakelijck is, hoewel *Cicero*, in ſijn gheſpreck voor *Seſtius*, ſulcks ſeydt wreedtheyt, ende beuls werck te zijn) ghedaen is; waer op dan van wegen de zenuwachtighe Deelen quade toe-vallen by-komen. Daerbeneffens werdt door dat Branden veel gheſont Vleyſch verteert, het welck de Beenderen ontbloot, ende belet dat de Wonde met Vleyſch, en Vel niet wel geſloten en kan werden. Derhalven is beter, dat op de Wonde gheleydt werdt Werck in Wit van Ey ghedoopt, ende daer op-gheſtroyt Poeyer van Bolus, Stof-meel, ende andere Bloedtſtelpende middelen in het 13. capittel van 't eerſte Boeck beſchreven. Daer dient dan de Plaeſter omgheſlagen, *Defenſivum* ghenoemt. Dit eerſte Verbandt en moet niet afghenomen werden voor den tweeden, ofte derden dagh in de Somer, ende den vierden in den Winter, 't en ware haer eenighe andere ſwarigheydt openbaerde. Ondertuſſchen het Lidt in ſijn rechte gheſtalte op een ſacht Kuſſen geleydt zijnde, ſalmen het tweede Verbandt op deſelfde maniere doen, ende het Been met droogh Plockſel decken, ende dit ſoo langhe vervolgen tot datter niet meerder te vreeſen en is van Bloet-ſtortingh. Dan dient daer op-geleydt een *Digeſtijf*, aengheweſen in 't 11. capittel van 't ghemelte boeck. Wanneer hier door de Wonde tot Etter ghebracht is, ſoo moet deſelve gheſuyvert werden met Salve van Ioffrouw-merck, ofte andere, die in het 12. cap. van 't ſelfde boeck beſchreven zijn. Ondertuſſchen en dient niet verſuymt, dat de Lippen van de Wonde, door klevende Plaeſters aen de kanten geleydt, ende daer aen-ghebacken zijnde, met een dubbelden draet by malkander ghetrocken werden. De vorder Geneſinghe is ghelijck met andere Wonden.

7 In dit ſwaer gebreck dient oock ſonderling gelet op een goede *Maniere van Leven*, dewelke na de verſcheyde Oorſaken of verkoelende, en vochtigh-

makende moet weſen,ofte verwarmende,ende verdrooghende; doch altijdt Hert-ſterckende,ende de bedervinghe tegen-ſtaende. Tot dien eynde magh by de Spijſe ghedaen werden Kaneel, ofte ander kruydt, als mede Sap van Citroenen, ende dierghelijcke. Sommighe meenen dat de Slaep hier weynigh behoort te zijn: dewijl, ſegghen ſy, dit quaet, dat in de wakende eenen Vinger aen-groeyt, in ſlapende tot vuur toe-neemt, om dat de natuyrlijcke warmte haer in den Slaep na binnen begeeft, verlatende de uytterlijcke Leden, alwaer dan het Koutvyer de overhandt neemt. Dan deſe reden en kan ick niet wel voor bondigh keuren. Want in den Slaep en treckt de natuyrlijcke Warmte ſoo niet na het Herte, dat ſy de uytterlijcke Leden (ghelijck haer Warmte wel uytwijſt) ſoude verlaten: maer door het ſlapen meerder gheſterckt zijnde, kan het ghebreck ſoo veel te beter wederſtaen.

HET

HET VIERDE BOECK, VAN DE BEENDEREN.

HAER ONTLEDINGE, ENDE BREUCKEN.

Het Eerſte Capittel.

1 *Nootſakelijckheyt van de kenniſſe der Beenderen,*
2 *Beſchrijvinge,*
3 *Gematigheyt, ende Geſtaltenis,*
4 *Stoffe, ende werckende Oorſaeck,*
5 *Gebruyck,*
6 *Geraemte,*
7 *Verdeelinge.*

1

OM de gebroke Beenderen wel ſamen te voegen, ende d'ontledene bequamelijck in te ſetten, ſoo moet een Heel-meeſter (gelijck Hippocrates ſulcks ſijnen ſoon Theſſalus ernſtigh vermaent in ſekeren brief, en na hem Galenus in ſijn Uytleggingen op Hip. van de Geleden) volkomen kenniſſe hebben van haer natuerlijcke gelegentheydt, hoedanigh ſy zijn, ende in wat gedaente haer ſtanſel is. Want, ſonder die wetenſchap, ſoude hy lichtelijck van recht krom, van krom recht maken, ofte tot eenige wanſchapenheyt oorſaeck gheven. Derhalven ſal wel nootwendigh zijn, dat wy hier mede, voor al-eer tot de gebreken te komen, een beſchrijvinge ſtellen der Beenderen.

2 De Beenderen zijn de hartſte, koutſte, drooghſte, ende ongevoelijckſte Deelen onſes lichaems, geſproten, door de kracht van de natuerlijcke wermte, uyt het vetſte, ende aerdtachtighſte van 't Zaet, om het geheele lichaem te dienen tot ſtanſel, ſteunſel, en rechtigheydt.

3 De droogte der Beenderen komt door het uyt-trecken van de vetſte Vochtigheydt, gedaen van de hitte. Zijn niettemin kout, om dat, wanneer die vochtigheydt verteert is, de hitte noodtſakelijck vervlieght. Waer op dan noodtſakelijck moet volgen een hardigheyt, ende ſtijvigheyt, ſonder dewelcke de Beenderen haer ampt niet en konnen bekleeden. Sulcks ſietmen dagelijcks aen de jonge Kinderen, die van wegen de ſachtigheydt van haer Beenderen niet gaen, noch ſtaen en konnen, ende daerna allencxkens beginnende te gaen, dickwils komen te vallen, ende ſtruyckelen. De meer-gemelte Hippocrates verhaelt 2. Epid. van een Kindt, dat ſonder Beenderen gheboren was, maer niet boven vier vingeren groot, en 't welck niet langh en leefde. De hoogh-gheleerde Fernelius betuyght 2. de Abdit. geſien te hebben de Beenderen van Armen, ende Beenen, ſoo ſacht, dat ſy, niet anders als Was, op alderley wijſe verdraeyt, ende uyt-gereckt wierden. Welcke ſachtigheyt haer rechte ghebruyck wech-neemt. Want daer door bouw-valligh zijnde, en konnen aen het lichaem voor geen pylaren verſtrecken, gelijck ſy van naturen anders doen, ende daerom van wegen hare hardigheyt (waer by noch komt de over-een-ſtemminge van drooghte, kouwigheyt, en ongevoeligheyt) de Steenen, die, om het harde Menſchelijck gheſlacht (*genus durum*) te herſtellen, van *Deucalion*, en *Pyrrha* gheworpen wierden, aerdigh 1. *Metamorph.* by den Poët Ovidius ghenoemt, Beenderen der Aerde, onſe groote Moeder.

Magna parens terra eſt, lapides in corpore terræ
Oſſa reor dici.

Sommighe meenen, dat ſy oock wel te hart konnen werden, waer door vele Beenderen aen malkanderen waſſende, tot een Been ſouden groeyen, ghelijck in oude luyden geſien werdt; hoe krom ſy na de aerde gaen, uyt oorſake, dat de Wervel-beenderen van den Rug-graet aen malkander vaſt raken. Dan ſulcks en geſchiet niet, na mijn oordeel, van dat het Gebeente verhart: maer wel dat het Kraeck-been, en de Banden, door den ouderdom verdroogen, en in-trecken.

Ten laetſten zijn de Beenderen noch Onghevoeligh gheſchapen, ten aenſien ſy door den laſt des lichaems, en de geſtadige beweginge, niet geſtadigh en ſouden verſeert werden. Deſe onghevoeligheydt en komt niet uyt oorſake, dat de Beenderen hart zijn, want dan en ſouden oock de hartſte Tanden niet gevoelen: maer om dat door haer ſelfſtandigheyt geen Zenuwen en ſchieten, gelijck Laurentius voor-geeft 2. Anat. 2. Dan de ſachte Zenuwkens, die de Tanden krijghen van het ſeſte paer der Herſſen-zenuwen, en komen oock niet in het lichaem van de Tanden ſelve, maer blijven daer buyten, en de Tanden werden van binnen in haer holligheydt bekleet met een Vliesjen, het welcke, als oock de Zenuwkens, alleen de pijn gevoelen, daer het Been, gelijck alle d'andere Beenderen, ongevoelijck is. Want ſy werden ſonder eenigh gevoelen gevijlt, en gebrandt.

4 De Stoffe van de Beenderen hebben wy gheſtelt te zijn het vetſte, en aerdtachtighſte van 't Zaet. Want al ſchijnt het zaet eenderley te weſen, ſoo beſtaet het nochtans uyt verſcheyde deelen, uyt het taeyſte, om dat het uyt-gereckt kan werden, komen zenuwen, vlieſen, en banden, uyt het vetſte, en aerdtachtighſte, om de ſterckte, de Beenderen. Deſe ſtoffe door-werckt werdende van de natuerlijcke wermte, die daer in blijft, verdrooght deſelve allencxkens, tot datſe de hardigheydt van Been krijght. De Poët Ovidius ſchijnt dit mede aen te wijſen op de gemelte plaets.

Quod ſolidum eſt, flectique nequit mutatur in oſſa.

5 Wat het Gebruyck der Beenderen betreft, dat ſtellen wy te zijn, om het geheele Lichaem te dienen tot ſtanſel, ſteunſel, en rechtigheyt.

De Beenderen geven het Stanſel niet alleen aen 't geheele Lichaem, maer oock aen alle de Deelen. Aen de Beenderen hanght de groote, ende gedaente van 't Lichaem. Galenus gelijckt daerom deſelve 1. Anat. adm. by de ſtaken van de tenten, dewelcke, na dat ſy ront, ofte vierkant geſtelt werden, deſelvige ront, ofte vierkant maken. So volgen oock de byſondere Leden het ſtanſel van de Beenderen. Een groot, ende wel ghemaeckt Hooft, wijſt aen vele, ende geſonde Herſſenen. De Poët Homerus, beteyckenende Therſites, voor een onbeſchoft menſche, en van ongeſont oordeel, beſchrijft hem met een ſpits Hooft, als waer van de Herſſenen oock qualijck gheſtelt waren. De Longen en konnen niet ſwaerder beſchadight, noch haer werckinghe meerder belet werden, als door een quade geſtaltenis van de Ribben. Sulcks bevintmen aen de gene, die Gebucchelt zijn, en aen jonge Dochterkens, diemen met gewelt dunne middelen wil maken, ghelijck of het beter was dun, als geſont te zijn. Ick verwondere my, dat deſe ſchadelijcke gewoonte, van de Borſt te prangen, ſo lange in de werelt geweeſt is. Want de Poët Terentius heeft dit al beriſpt in Eunucho, met de verſſen van G. A. Bredero, in onſe tale aldus na-gevolght.

De Moeders zijn wel ſot, die hare kleyne kind'ren
So rijgen, dat ſy haer het waſſen gantſch vermind'ren,
En dringen 't teere wicht in een geboorſte lijf
Van blick of loodt benaeyt in harde ſteeck ſel ſtijf,
Daer gaen de wichters in benepen en geſpannen,
En werden nimmermeer volwaſſe kloecke mannen,
Wert hier een Dochter nu wat poeſligh vet en blos,
Die dunckt haer nut te zijn in 't leger voor een tros.

Ten tweeden ſtrecken de Beenderen tot Steunſel, om, gelijck als pylaren, het lichaem te onderſtutten.

Het derde ghebruyck hebben wy gheſtelt in de Rechtigheydt. Want ſonder Beenderen en ſoude de Menſche niet hebben konnen recht over-eynde ſtaen, ofte gaen; maer was genootſaeckt, als de wormen, oft ſlangen, te kruypen, het welck niet gevoeght en ſoude hebben een Dier, dat over alle Dieren Heer ende Meeſter is, ende gheſchapen om den Hemel te aenſchouwen.

6 Ende om dat het Menſchelijcke lichaem verſcheyde werckinge moeſte uyt-voeren, ſoo en diende het niet van een Been te beſtaen, maer uyt verſcheyde Beenderen te ſamen-gevoeght. Want hadde het maer een eenigh Been, ſo ſoude het altijt, als een ſtaeck, ſtijf, ende onbeweeghlijck weſen; gelijck Columbus getuyght, yemandt geſien te hebben, die niet als ooghen, tonghe, gemacht, buyck, ende borſt beroerde: ende dat na ſijn doodt bevonden werde, alle ſijn lidtmaten van het hooft, tot de voeten, vaſt ende onbeweeghlijck aen malkander te hanghen. Om de verſcheydenheydt dan der beweginge was noodigh, dat het lichaem uyt verſcheydene Beenderen t'ſamen-gevoeght werde.

7 Deſe vereeninghe der Beenderen noemen wy *Geraemte*, en oock na het Grieckſche woort *Sceleton*, en werdt verdeelt in drie deelen, Hooft, Romp, ende uyterſte Lidtmaten, die wederom haer nader verdeelinge hebben, gelijck in 't volgende ſal aengeweſen werden.

Het II. Capittel.

1 *Hooft-beenderen, en over-een-ſtemminge van deſelve met d'andere.*
2 *Beckeneels Benaminge,*
3 *Weſen, ofte ſelfſtandigheyt,*
4 *Gedaente,*
5 *Verdeelinge,*
6 *Hooft-pan,*
7 *Voor-hoofts-been met ſijn Holligheyt,*
8 *Opper-hoofts-beenderen, ende Bregma,*
9 *Slaep-beenderen,*
10 *Achter-hoofts-been,*
11 *Wigge-been, ende Sadel,*
12 *Hooft-naden,*
13 *Aengeſicht,*
14 *Opper-kaeck, ende Iuck-been,*
15 *Onder-kaeck.*
16 *Tanden.*

I

IN 't verhandelen van de Beenderen onſes lichaems,ſullen wy beginnen van het Hooft, ſo om dat de natuerlijcke geboorte daer van begint (waerom oock de dooden met de voeten voor,na het graf gedragen werden,gelijck Plinius al van outs getuygt, daer op ſiende Perſius in deſe verſſen :

——— tandemque beatulus alto
Compoſitus lecto, craſſiſque lutatus amomis
In portam rigidos calces extendit.)

als inſonderheyt, om dat na de groote van't Hooft, ghelijck Hippocrates aenmerckt , de nature van alle d'ander Beenderen moet gerekent werden. Niet dat ſy alle uyt het Hooft ſpruyten , maer dat ſy allegader na haer gelegentheyt over-een-ſtemmen met de gene,aen dewelcke ſy geledet zijn;te weten,de beenderen van den Arm , met de Schouder-bladeren, het Dye-been met de Heup, de Heup met het Stuytbeen,dat met de Wervel-beentjens,die met het Rugghen-mergh , dat met de Herſſenen, ende die met het Beckeneel. Daer van ſullen wy nu handelen.

2 Het Beckeneel wert alſo genaemt,gelijck oock in 't Griecks *Kranion* , om dat het als een Beckeneel, Helmet, ofte Storm-hoet het Hooft beſchermt; gelijck oock het bovenſte , na de ghelijckeniſſe , Pan, Hooft-ſchotel, ofte Hooft-ſchele.

3 Hier in ſtaet voor-eerſt aen te mercken het Weſen, het welck beenigh is,om ſoo veel te beter de Herſſenen , de plaetſe van ons redelijcke Ziele te bevrijden van alle ongeval. Daer toe moeſt het nootſakelijck ofte vaſt ende dun , ofte vaſt ende dick, ofte dick en voos gheſchapen weſen. 't En is niet vaſt en dun:want dat ſoude dat quetſen te ſeer onderhavigh zijn gheweeſt. Niet vaſt ende dick : want dat ſoude door ſijn ſwaerte al te moeyelijck ghevallen hebben. Maer is dick ende voos. Dick, om dat het van buyten ſo licht niet en ſoude beſchadight werden. Voos nochtans om drie redenen. Eerſtelijck, op dat het de Herſſenen door al te ſwaren gewicht, niet perſſen en ſoude. Ten tweeden,op dat het in ſigh ſoude beſluyten Morgh tot voedtſel;ende daerom is de Pan dubbelt , de Heel-meeſters noemen 't twee tafels , ende Hippocrates in ſijn Boeck van de Hooft-wonden *diploon* , alwaer hy oock aenwijſt , dat de Pan onder alle Beenderen alderlichtſt ontſteeckt. Het welck te ſien is in 't trepaneren, ofte door-boren : in welcke werckinge het boor,of trepane tuſſchen beyde moet afgenomen,en in water,ofte melck gedoopt werden, op dat, in 't lange om-draeyen het ſelve verhittende, gheen onſtekinge en kome te veroorſaken. Het gebeurt ſomtijts, door ſlagh ofte ſtoot op 't Hooft,dat 't gemelte bloetachtigh Morgh uyt ſijn plaetſe ſchietende , komt te bederven, ende ontſteken , 't welck dan de Pan mede-ghedeelt werdt , ſonder datter van buyten yet aen te ſien is. Daer op volght veeltijdts, dat eenighe weken , ja maenden daerna , wanneer de gequetſte niet quaets en vermoedet , deſelve buyten verwacht ſchierlijck komt te ſterven.De derde ooorſaeck van de vooſigheyt des Beckeneels, is,om doortocht te gheven aen de dampen , die van beneden in de Herſſenen op-wellen.

4 De *Gedaente* van het Beckeneel is natuerlijck, ofte onnatuerlijck.

Natuerlijcken ſtant heeft het, zijnde rontachtigh, een weynigh langhwerpigh, voor en achter uyt-puylende,en ter zijden plat. Rontachtigh om drie redenen. Voor-eerſt,om vele Herſſenen,gelijck de Menſche die meerder heeft als andere Dieren , te konnen herberghen ; alſoo de ronde gedaente meeſt kan bevatten. Ten tweeden, om ſoo lichtelijck van buyten niet beſchadight te werden; dewijl 't gene ront is, ſo niet tegen en houdt, maer alles daer lichtelijck op afſchampt. Ten derden,om te beter konnen bewegen; want dat ront is, kan vaerdiger omgedraeyt werden, als yet dat een ander gedaente heeft. Moeſt evenwel nootſakelijck een weynigh langhwerpigh weſen,om te bevangen de Herſſenen,en By-herſſenen.Uytſtekende van voren , om de Tepelachtighe uyt-puylingen ; van achteren, om de By-herſſenen, en den oorſpronck van het Rugghen-morgh , plaets te maken. Het is van ter zijden plat,inſonderheyt na voren,om met het achterſte Deel in 't gewicht te ſtaen,alſo het voorſte ſwaerder is van wegen de veelheydt der Opper-kaecx-beenderen: en op dat de Slaep-beenderen de Ooghen , wanneer ſy ter zijden om-ſien, niet en ſouden in de weegh zijn.

Onnatuerlijck is het Beckeneel gheſtelt , wanneer het te groot, te kleyn, te ront, te ſpits (ghelijck wy in 't voorgaende Capittel van Therſites geſeyt hebben) ofte anderſins van den gemeenen loop der Nature is af-wijckende; waer over Hippocrates kan nageſien werden.

5 De

5 De Herſſenen, als woon-plaets van ons redelijcke Ziele, werden beſchermt door een Beckeneel, ofte beenigen ſtorm-hoet, die mede niet, gelijck het geheele lichaem, uyt een Been beſtaet, maer uyt verſcheydene, in dickte, bolligheydt, en hardigheyt verſchillende, om de verſcheydenheydt der werckinghe van de Herſſenen. En alſo daer toe geen bewegen van nooden was, ſoo en zijnſe niet te ſamengevoeght, als de Lidtmaten, maer vaſt ende onbeweegblijck aen malkanderen door Naden gehecht.

Voor-eerſt verdeelen wy het Beckeneel in de Hooft-pan, en 't Aengeſicht.

6 De Hooft-pan beſtaet uyt acht Beenderen, Voor-hoofts-been, Achter-hoofts-been, twee Opper-hoofts-beenderen, twee Slaep-beenderen, Wigge-been, ende Seef-been.

7 Voor-hoofts-been, ofte Krans-been (ſoo genoemt, om dat de Kranſſen op die plaets ghedragen werden) begint van den Krans-naet (waer van wy terſtont ſullen ſpreken) ende komt tot aen den ghemeenen Naet, die door den Ooghen-kuyl daelt. In dit Been ſtaet een Heel-meeſter wel te letten op de Holligheyt ontrent de Wijn-brauwen, tuſſchen beyde de tafelen van de Pan, op dat hy niet en meene, dat, wanneer de eene tafel gequetſt is, de andere oock gequetſt zy, ende alſoo qualijck daer een Boor ſoude op-ſetten. Ambroſius Paré getuyght, ende werdt door de ondervindinghe beveſtight, dat, wanneer door quetſure, de uyterlijcke tafel ghebroken zijnde, deſe Holligheyt ontdeckt werdt, de Wonde gemeenlijck ongeneeſlijck is, ende niet als met een Plaeſterken moet bedeckt blijven. Deſe Holligheydt is van boven ronts-om met been beſloten, dan onder iſſe door-tochtigh in den Neus. Sy werdt ghemeenlijck van een Beenderken, uyt de onderſte tafel ſpruytende, in twee gedeelt, ende van binnen bekleet met een groenachtigh vliesjen. Over 't ghebruyck van deſe Holligheydt twiſten de Ontleders. Fallopius, van Weſel, ende Spiegel, meenen, dat de Lucht, door deſe Holligheyt, den Reuck der Herſſenen aen-brenght. Dan het ſelve en is niet waerſchijnelijck, alſoo hier geen Zenuwen en zijn, gelijck wel in andere ſinnen, om den Reuck over te brengen. Bauhinus is van gevoelen, dat deſe Holligheyt de Stem behulpigh is, en dat in de gene, die een platte Neus hebben, deſelvige, van den Pijl-naet tot den Neus loopende, uytgedaen werdt; ende dat daerom ſoodanige geen goet geluyt en ſlaen, maer door den Neus ſpreken. Maer de ondervindinghe toont geheel anders. Ick hebbe by de Heer Profeſſor Paaw gheſien verſcheyde Beckeneelen, die met deſe Holligheyt wel verſien waren, niet teghenſtaende de Pijl-naet deſelve in twee verdeelt hadde. Ende ſijn E. ſtelde het ghebruyck van deſe Holligheyt, om de Lucht door den Neus op-getrocken, in deſelve op-gehouden, ende alſoo wat bereydt te werden, om met haer rauwigheyt, ofte groote onmatigheyt, daer ſy dickwils mede behebt is, de Herſſenen niet te beſchadigen. Dit gevoelen wert by vele gekeurt voor het beſte.

8 De twee Opper-hoofts-beenderen zijn vierhoeckigh, ſcheyden van malkanderen door den Pijl-naet: palen onder aen den ſchubs-wijſen naet, voor aen den Krans-naet, achter aen den Winckel-naet. Deſe Beenderen zijn de vooſte, ende alderteerſte, ſeyt Hippocrates, om dat het Hooft, door de veelte der Aderen, hier de meeſte uyt-dampingh van nooden heeft. De plaetſe van deſe Beenderen, daer de Pijl-naet, ende Krans-naet te ſamen loopen, is den top van 't Hooft, in 't Griecks, om ſijn ſachtigheydt, *Bregma* ghenoemt; want deſe plaetſe is in de eerſt-gheborene kinderen open, ende van Been ontbloot, (vertoonende het kloppen der Herſſenen) ende blijft noch ſoo eenige tijdt. Waerom ſommige deſelve den naem geven van Fonteyne des Hoofts. De gemelte Ontleder Bauhinus ſchrijft van een vrouw, in dewelcke deſe openingh op haer ſes-en-twintigh jaer noch niet ghesloten en was, ende dat ſy verwijden door Hooft-pijn. Het Beenken, dat deſe openingh ſluyt, en krijght nimmermeer ghelijcke dickte, nochte vaſtigheydt, als de andere Beenderen; ſoo dat een Pan tegen 't licht gehouden, deſe plaets doorluchtigh ſal vertoonen. Waerom oock de Stovingen, Smeeringen, ende alle *Topica*, dat is, plaetſelijcke Heel-middelen, op deſe plaets ghebruyckt werden, alſoo hare kracht hier beſt kan door-ſchieten. Ende ſommige Genees-meeſters ſtellen alhier een fontanel, of loos-gat, tot ſtuttinge, ende op-houdinge van de Sinckingen. Ende al is 't dat Laurentius ſulcks niet goet en vindt, om de vaten, ende veſelen van het dicke Herſſen-vlies: ſoo kan ick evenwel getuygen, het ſelve in Italien, daer het ghemeen is, gheſien te hebben met groot vordeel ghebruycken. Daer zijn ſommighe Schrijvers van onſen tijt, die dit Beenken, tot poeyer geſtooten zijnde, tegen de Vallende-ſieckte ſeer prijſen. Dit is de plaets, die Hippocrates, in ſijn Boeck van de Hooft-wonden, keurt voor de gevaerlijckſte, om ghequetſt te werden. Ende ſulcks niet alleen om der ſelver ſwackheydt; dan oock, om dat de ſlagen daer op recht neder-vallen, en alſoo niet af en ſchampen, maer als wederom ſteuten; 't welck daerom ook meerder ſchuddingh, dreuningh, ende ontroeringh in de Herſſenen veroorſaeckt. Het ſelve betoonen de ſtralen van de Son, die daerom des Somers meerder ſteken, om dat ſy recht neder ſchieten, ende dat haer kracht als wederom ſteut. Sulcks heeft hier oock plaets; ſoo dat, door die groote beweginge, de binnenſte Aderkens van de Herſſenen dickwils komen te berſten, ende het bloedt daer uyt-loopende, de doodt te veroorſaken.

9 Aen de Opper-hoofts-beenderen volgen, ende zijn gehecht de Beenderen, die de Herſſenen van ter zijde bekleeden, welcke plaets gemeenlijck de Slaep

van 't Hooft gheheeten wert, (om datmen op deſelve legghende, bequamelijck ſlaept) ende daerna deſe Beenderen oock Slaep-beenderen. Sy werden in Latijn *Oſſa temporum* genoemt, als of wy ſeyden, Tijdt-beenderen, om dat ſy den tijt des levens, ofte den ouderdom te kennen geven. Want op haer plaets beginnen de hayren eerſt grijs te werden; het welck de Poët *Virgilius* oock raeckt, 5. *Æneid.*

Temporibus geminis canebat ſparſa ſenectus.

Sy zijn rontachtigh, met d'Opper-hoofts-beenderen gevoeght ſchubs-wijs, ende dat, alſoo ſy onder gheheel dick zijn, noodtwendigh, om gheen meerder ſwaerte, ofte veel liever, ongelijckheydt te maken. In deſe Beenderen zijn de drie Beenderkens, die het Gehoor dienen. Dan alſoo die niet en ſtrecken ten dienſte van een Heel-meeſter, ſo ſullen wy deſelvige hier over-ſlaen.

10 Het ſeſte Been van de Pan is het Achter-hooft, het welck bepaelt, ende omſchreven werdt over-al door den Winckel-naet, ende een dwerſſe Lijn, gemeen weſende met het Wigge-been. Ende dit Been gaet alle andere in hardigheydt te boven, om dat de ſlaghen van achteren niet wel ghesteut, noch voorſien en konnen werden.

11 Het ſevende Been, om dat het een Beytel, ofte Wigge gelijckt, ofte, als Laurentius meent, om dat het tuſſchen de Beenderen van de Pan, ende Opper-kaeck, gelijck een Beytel ſchiet, hebben de Griecken Wigge-been ghenoemt. Men ſoude het oock den naem mogen geven van Gront-been, om dat het een Deel is van der Herſſenen gront-veſt. Hier is de *Zadel*, op welcke den Trechter, ende Fluym-klierken komt, waer door de fluymen, ende vochtigheyt uyt de Herſſenen in den Mont loopen.

12 Het achtſte ende laetſte Been van de Pan is het *Zeefken*, alſoo gheheeten, om dat het bovenſte Deel vol gaetjens is, ghelijck een Zeve. Het ghebruyck van deſe gaetjens, is voornamentlijck om de lucht hier door in de Herſſenen op te halen, ende met deſelve den Reuck aen de Herſſenen te brenghen; waerom oock de tepelachtige uyt-ſteeckſels der Herſſenen, het voornaemſte werck-tuygh van den Reuck, alhier in een holligheydt komen, ende als die door verkoutheydt, ofte anders verſtoppen, dan vergaet den Reuck. Het ander ghebruyck van deſe gaetjens is, het ſuyveren van de Herſſenen. Want al is't, dat de ſlijmericheydt door den Trechter gezegen wert op het Fluym-klierken, ende alſo in den Mont: als evenwel de bovenſte holligheden der Herſſenen vol ſlijms zijn, ſoo druypt het ſelve door deſe gaetjens van 't Zeef-been, in den Neus, 't welck het ſnot is, dat wy door den Neus quijt werden.

Dit zy nu ghenoegh van de acht beenderen des Beckeneels, dewelcke, alſooſe met Naden aen malkanderen ghehecht zijn, ſoo is oock noodigh dat wy 't ghetal, ende 't ghebruyck van deſelvige aenwijſen. Het getal van de Naden en is in Man ende Vrou niet verſcheyden, gelijck Ariſtoteles gemeent heeft, maer hebben beyde eyghene, ende gemeene.

De *Eyghene* zijn, die de beſchreven Pan-beenderen van malkanderen ſcheyden. De *Gemeene*, die de Pan ſcheyden van de Opper-kaeck, Wigge-been, ende Zeef-been.

De *Eygene* zijn tweederhande, echte en onechte. De echte, ofte rechte, zijn als de tanden van een Zaghe tegen malkanderen gevoeght, ende zijn drie in ghetal. De *Krans-naet*, die het Voor-hoofts-been van de Zijdel-beenderen af-ſcheyt. De *Pijlnaet*, dewelcke recht is, ende de Opper-hoofts-beenderen van malkanderen ſcheydt. De *Winckel-naet*, makende een drie-hoeck, omvanght het Achter-hoofts-been. De *Onechte*, ofte *Baſtaert-naden*, zijn twee, ſchubs-ghewijs gheſchapen, ende dies *Schubachtigh* gheſeydt. Den eerſten ſcheydt het Achter-hoofts-been met een dwerſche linie van het Wigge-been, ende gaet door de holligheydt van de Slaep-beenderen, ende dan weder na beneden, ende de achterſte Tanden, het Wigge-been oock ronts-om begrijpende. Den anderen beginnende uyt het hol van de Slaep-beenderen, gaet midden door de Oogh-beenderen, ende komt in den Neus aen een, het Voor-hooft van de opperſte Kaecx-beenderen ſcheydende.

Het *Gebruyck* van deſe Naden is, voor-eerſt, om dat door deſelvige de Herſſenen ſoude mogen uytdampen. Ten tweeden, om dat den Breuck van een been (het welck van de Glaes-makers oock nagevolcht werdt) niet en ſoude voort-loopen. Ten derden, om dat daer door het harde Herſſen-vlies ſijn Veſelen ſchieten ſoude tot het maken van het Panne-vlies, ende 't ſelve teghen de Pan van binnen op-ghetrocken zijnde, de Herſſenen, ende haer holligheden ruymer plaets te laten. Want ghelijck in de Borſt aen 't Herte, ende de Longhe, een ruymte gegeven is, in dewelcke ſy vryelijck beweeght konnen werden: alſoo is oock in 't Hooft een ruymte ghelaten voor de beweginge der Herſſenen. Deſe gheſchiet gheſamentlijck met de Hert-kloppingh, ghelijck in de verſſche Hooft-wonden klaerlijck waer-genomen wert. Ten vierden dienen oock de Naden, om dat de uytwendighe Heel-middelen te dieper ſouden in-gaen: daerom gebiedt *Galenus* deſelvighe op de plaets van de Naden te leggen.

De kenniſſe van deſe Naden is een Heel-meeſter ſeer noodigh; want voelende in de Wonden met ſijn *Provet*, ofte Proef-yſer, ende onevenheydt gewaer werdende, ſal konnen weten, ofte de Pan gebroken is, ofte niet. Dan het ghebeurt, doch ſeer ſelden, dat de Naden in wel-ſchapen Hoofden veranderen: Ariſtoteles meende, dat de Pijl-naet in de

Vrouwen, ende Fallopius, in de Kinderen tot den Neus toe gingh. Maer ſy zijn beyde verdoolt, alſo de Nature daer in ſomtijdts ſpeelt, ende geen eenen ſtreeck en houdt. Veſalius ſchrijft geſien te hebben, dat het Achter-hooft met den Pijl-naet doorſneden was. Doctor *Paaw* toonde ons twee kleyne Naden in de Opper-hoofts-beenderen by den Winckel-naet. Sylvius ghetuyght een Pan geſien te hebben, in dewelcke al de natuyrlijcke, en gewoone Naden verdubbelt waren; het welck oock van Euſtachius wert beveſtight. In ſoodanighe gelegentheydt, indien een Heel-meeſter met ſijn Proef-yſer over de gequetſte Pan ſtrijckende, ende vernemende onevenheydt op de plaetſe, daer de gewoonlijcke Naden niet en zijn, daer uyt oordeelde dat het Been ghebroken was, en ſoude van onwetenheyt niet te beſchuldigen zijn: alſoo Hippocrates ſelve bekent, daer in bedrogen te zijn geweeſt: die Man, van dewelcke Macrobius ſeydt, dat noch bedriegen, noch bedroghen konde werden. Dit zy genoegh van de Pan; is overigh te ſegghen van de Beenderen des Aengheſichts.

13 Het Aengeſicht wert verdeelt in de Opper-kaeck, ende Onder-kaeck.

De Opper-kaeck is in de Menſchen, ende in alle andere Dieren onbeweeghlijck, behalven in de Crocodijl, ende Papegaey. De Crocodijl beweegt de bovenſte, ende heeft de onderſte kaeck ſoo vaſt aen de Slaep-beenderen, dat hyſe in 't minſte niet en kan roeren. Maer de Papegaey roertſe alle beyde. Nu in den Menſche is de bovenſte onbeweechlijck, voor-eerſt, om dat het anders 't Geſicht, ende den Reuck ſoude beletten, daer-beneffens ſoude de harde koſt oock ſo wel niet ghekaeut konnen werden. Gelijckmen ſiet in de Koren-molens, dat van de twee ſteenen, den eenen ſtil leyt, ende den anderen gedraeyt wert, om het Kooren fijn te malen; ſo gaet het oock met onſen Mont, die de Spijſe fijn moet malen voor de Maegh, en is derhalven noodigh gheweeſt, dat het een Been ſtil was, ende het andere hem beweeghde. Behalven dat het bovenſte onbeweeghlijck moet weſen, om de fraeyigheyt van het Aengeſicht niet te ſchenden. Want onſen Schepper heeft inſonderheyt gelet, om den Menſche met een fraey Aenghesicht te verçieren, als weſende het beelt van de Ziele. Daerom en ſteeckt het niet uyt, ghelijck in de Beeſten, maer is korter ende ronder, ende dien-volgende ſo veel te fraeyer. Derhalven maken de Rechts-geleerden oock ſwarigheydt om het Aengeſicht der miſdadigen met brandt-teeckenen te quetſen. Want in de Wet, *Si quis ad metallum* 17. *C. de Pœnis*, wert gheſeydt, dat het aengheſicht gedaente heeft na de Hemelſche ſchoonheydt.

14 De Opper-kaeck beſtaet niet uyt een, maer vele Beenderen; nietſoo ſeer om van een ſlagh of ſtoot kleynder onghemack, ende ſchade te lijden: als wel, om dat uyt haer t'ſamen-voegingh de Banden van de Spieren ſouden voort-komen, om te vaſter aen haer beginſelen, als beenachtighe Deelen ghevoeght, ende ſoo veel te ſtercker te zijn: daer-beneffens, om dat de Kaecks-beenderen niet alleſins even vaſt ende hardt, ofte even dick ende vaſt moeſten weſen. Deſe Beenderen zijn elf in ghetal, ofte vijf paer, ende een ongepaert.

Het eerſte paer zijn twee middelmatighe groote Beenderen, uyt dewelcke het onder-deel van den Oogh-kuyl, den geheelen kleynen Oogh-winckel, een gedeelte van het Juck-been, ende de Wang t'ſamen-gheſet zijn.

Het Juck-been, ofte *Os jugale*, en is gheen een Been, maer alleen een vergaderingh van twee uytſtekende beenderen, het eene van dit Kaecks-been, het ander van de Slaep-beenderen. Dit is gemaeckt tot beſcherminghe van de Slaep-ſpier. Want alſoo de Wonden hier veeltijdts doodelijck zijn, ende dat de ſpanningh ende onſtekingh van deſen Spier, eenen diepen ſlaep ofte trecken van Zenuwen veroorſaeckt, ghelijck Hippocrates ſeydt in ſijn Boeck van de Breucken, ſoo heeft de voorſichtige Nature den Pees van deſen Spier van buyten als met een ſteene muer omçingelt.

Het tweede paer, zijn twee kleyne Beenderkens, die den grooten Oogh-winckel maken. Hier is mede de voorſichtigheydt van de Nature te ſien, te weten een gat, het welck in den Neus door-gaet, waer door niet alleen de vochtigheydt van de Herſſenen, die op de Ooghen valt, ende over de Wangh ſoude moeten loopen hebben, door den Neus ſijn tocht heeft: maer eenigh vulnis, ofte kleynen Vlieghjens die in 't Oogh komen, door den Neus uyt-gheſnoten werden. Op de kant van deſe holte zijn kleyne Klierkens, door dewelcke die vuyligheydt in de Neus uyt-gheperſt werdt, ende oock de tranen haren loop hebben.

Het derde paer, zijn twee groote Beenderen, bevangende alle de Tanden, ende deſe zijn eygentlijck van Galenus in het elfde Boeck van het Gebruyck der Deelen, op het negende capittel, voor de Opper-kaeck gehouden. Deſe hebben in haer een groote holligheydt, om ſoo veel te lichter te zijn.

Het vierde paer, zijn twee kleyne Beenderkens in het onderſte van 't Gehemelt, niet verre van het Wigge-been. Het Verhemelt van den Mont is vol kleyne gaetjens, door dewelcke de ſluymige vochtigheydt der Herſſenen ghekleynſt werdt tot in den Mondt, ghelijck door het Zeef-been in den Neus. Ende dit is de oorſaeck, waerom dat de Verhemelt-beenderen ſoo dickwils komen te bederven ende te verrotten in de ghene, die ſeer ſluymigh van aert zijn, voornamelijck ſoo by deſelve vochtigheyt een ſcherpigheydt ofte quaetaerdigheydt is, gelijck in de

in de ghene, die de Pocken hebben. Ick ga teghenwoordigh over een Man, wiens fluymen, gelijck hy ſeydt, niet anders en ſmaken als Koper-root, ende deſe hebben ſijn ghehemelt wel 't vierendeel op-gegeten.

Het vijfde ende laetſte paer, zijn de twee Neusbeenderkens, die met malkanderen het bovenſte van de Neus maken. Deſe Beenderkens en komen maer half weghen den Neus, het overighe is van Kraeck-been. Want het en diende niet, dat hy heel van Been was, om niet licht te breken; maer hy moeſt boven van Been zijn, om aldaer open te ſtaen, op dat de Lucht, die wy geſtadigh van doen hebben, daer door in de Herſſenen ſoude op-ghehaelt werden. Onder moeſt hy van Kraeck-been weſen, om dat de Neuſ-gaten te beter gheſnoten ſouden werden, ende met eenen in 't adem-halen lichter op ende neder gaen, als oock om deſelve toe te houden voor quaden Reuck, ende om datſe ſoude konnen wijcken voor ſtoot ofte ſlagh. Deſe Beenderkens zijn langhwerpigh vierkant, in den Menſch ſmalder, als in een Hont, ofte Sim: ende maken derhalven dat de Oogen van de Menſchen ſo verre niet van malkanderen en ſtaen. Welcke ſaeck ſoo verre van Ariſtoteles in *Probl.* ghetrocken wert, dat hy hier uyt wil betoonen, den Menſche onder alle Dieren de vernufſte te zijn. Want hoe datter minder plaets tuſſchen beyde de Ooghen is, hoe dat de ſtralen van 't Geſicht rechter linie hebben, ende maken, alſſe te ſamen komen, kleynder hoeck; het welck gauwer ende wackerder Gheſicht veroorſaeckt.

Het laetſte ende oneven Beenken, is de muer ofte het ſchutſel van den Neus, het welck tuſſchen beyde d'ander in komende, geen ſteunſel aen den Neus en gheeft.

15 Dit zy ghenoegh van d'elf Beenderkens van de Opper-kaeck, wy ſullen nu komen tot de Onder-kaeck. De Menſch heeft deſelve na de groote van ſijn lichaem alderkortſt, ende by-na rondt, om des Aenghesichts rondigheydt, die veel fraeyer ende aerdigher is, als de lenghte. De andere Dieren (behalven de Apen, die het Menſchen Aengheſicht wat na-by komen, ende oock by-na handen ghebruycken) hebben lange ende uytſtekende Onderkaken, alſooſe deſelve in plaets van Handen ghebruycken, ende moeten bocken, om met den Mont de Spijſe van d'aerde te nemen. De Onder-kaeck gelijckt van buyten eenen boogh, heeft van binnen groote holligheydt, om datſe ſoo veel te lichter ſoude zijn in 't beweghen. Beſtaet uyt twee Beenderen, die in de jonghe Kinderen noch niet vaſt aen een ghehecht en zijn, dan in volwaſſene zijnſe ſoo vaſt aen malkanderen verknocht, datſe maer een Been ſchijnen te weſen.

16 In beyde de Kaken zijn de Tanden gepaelt, welckers voornaemſte ampt is de Spijſe te kauwen, ende kleyn te breken, ende over te doen aen de Tonghe, om door de Keel geſlickt te werden. Dit is 't gene wy eten noemen, waer van daerom in het Griecks, Latijn, onſe, ende andere Talen, de etende Tanden haer benaminghe trecken. Deſelvige beſchrijven wy, te zijn de alderhardtſte Beenderen, van binnen hol, met Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen verſien, in de huyskens van de Kaken als ſpijckers ghevoeght, met Vlieſen, ende Vleeſch, als met Banden, vaſt gemaeckt, ſtreckende voornamelijck om de Spijſe te breken, ende voor de Maegh te bereyden.

Dat het Beenderen zijn, bewijſt haer weſen, haer koude, ende drooghe gematigheydt; als oock haer hardigheydt, vaſtigheydt ende wittigheydt.

Dat het de alderhardtſte Beenderen zijn, blijckt, onder andere, daer uyt, dat ſy alleen, als de Romeynſche Schrijver *Plinius* betuygt (7.*Nat.*12.) met het andere lichaem (ghelijck de Romeynen haer dooden pleghen te doen) niet en verbranden, ende (36. 17.) wanneer in den ſteen, diemen *Sarcophagus* noemt, het gantſche lichaem in veertigh daghen vergingh, ende als op-ghegeten werde, de Tanden noch gheheel over-bleven. Het was oock wel hoogh-noodigh, dat ſy ſoo hardt waren, op datſe, door het veel knauwen ende bijten op harde dinghen, niet te ſeer ſlijten en ſouden.

Tot de ſeven jaren is in de Tanden een merckelijcke Holligheydt, met een dunne ſchobbe, gelijck de Waſſen-huyskens van de Byen, bekleedt. Door deſe holligheyt, ſchieten eenige Zenuwkens, Aderkens, ende Slagh-aderkens tot binnen in de Tanden. De Slagh-aderkens veroorſaken, dat, als een Tant doorboort wert, daer dickwils veel bloet uytſpringht, ende in onſtekinghe, ende pijn, een kloppinghe ghevoelt wert. Sy bewaren de natuyrlijcke warmte der Tanden, ende brenghen deſelve haer voedtſel aen, het welck ſy geſtadigh van doen hebben, om ſoo veel aen te nemen, als ſy af-gaen. Nu datſe groeyen, ende af-ſlijten, blijckt daer uyt, dat, als een Tant uyt-valt, ofte uytgetrocken is, de gene, die daer recht teghen over ſtaet, veel langher uytwaſt, als die nevens hem ghelegen zijn, om dat hy gheenen Tant over hem hebbende, daer hy teghen werckt, ende wrijft, geſtadigh af, en niet weder aen en neemt, daer de neven-ſtaende niet meerder groeyen, als ſy door het eten verſlijten; het welck duyrt tot den laetſten ouderdom, ſoo datſe uyt-getrocken zijnde, dickwils wederom waſſen. Want het voedtſel, ghelijck Hippocrates ſchrijft, looptter altijdt met menichte na toe. Wy leſen van een Borgher uyt *Samothracia*, die noch wederom Tanden kreegh, na ſijn hondert ende vier jaren. Ende Ariſtoteles ghetuyght van ſommige Vrouwen, die de Back-tanden na haer tachentigh jaer uytquamen.

Door de Aderkens wert het overighe voedtſel weder om ghetrocken na het Herte. Van weghen het Zenuwken,ende het van binnen bekleedende Vliesjen, hebben de Tanden ſcherp ghevoelen (hoewel niet het been, als hier voor gheſeydt is) ghelijck de groote pijn wel uytwijſt, als mede datſe van ſuyre, ende wranghe dinghen eggerigh werden.

De Tanden zijn,gelijck ſpijckers in een balck,vaſt in beyde de Kaecx-beenderen ghehecht. De Zenuwe in de holligheyt komende, maeckt haer vaſt, de Fnaſelen der Vlieſen, hanghende om de wortels van de Tanden, binden deſelve t'ſamen, ende van het Tant-vleyſch werden ſy ronts-om onderſtut, ende het ſelve bedorven, ofte op-gegeten zijnde,ſo komen ſy los te werden,ende uyt te vallen, gelijck in de Blauw-ſchuyt veeltijts te ſien is. Haer t'ſamenſettinghe wert oock los, ende wanckelbaer door al te heete dinghen, die hare vochtigheydt doen verdwijnen;als oock door veel kout water te drincken, het welck de Troglodyten ghebeurt,ghelijck Scaliger ſchrijft, *Excer.* 271. Want het voedtſel wert door de kouw daer van daen gedreven, ende de warmte uyt-gheblufcht.

De Tanden ſtaen in haer huyskens, ſonder datſe nochtans aen het Kaecks-been vaſt ghegroeyt zijn, het welck evenwel ſomtijdts gebeurt is. Hollerius ſchrijft van een Heel-meeſter, die by ſijnen tijdt te Parijs een Tant treckende, met eenen uyt-ruckte een ſtuck van de Kaeck, ende de nabuyrighe Tanden, waer op een ghevaerlijcke Bloedt-vloeyingh volghde. De Tant-trecker voor Recht gheroepen zijnde,werde vry ende onſchuldigh verklaert,overmidts ondervonden werde, dat de Tanden niet na de ghemeene natuyrs-wijſe in haer holen gheplant waren,maer gantſchelijck aen het Kaecks-been vaſt gegroeyt. Dit vonnis komt over-een met het gene de wijſgerige *Plato* ſtelt in ſijn 5. boeck van de Wetten, ſeggende,dat een Genees-meeſter behoort vry ghewefen te werden, wanneer hy niet wetens, ende willens qualijck gaet. Want het verhaelde ſoude Eſculapius ſelve konnen ghebeurt hebben, die voor een Godt by de Heydenen ghehouden is, ende het Tant-trecken gevonden heeft, gelijck *Cicero* ſchrijft in ſijn derde Boeck van de Nature der Goden.

De Tanden en werden niet gemaeckt even als ſy uyt-komen, ghelijck ſommige dencken: maer haer af-teyckeninghe gheſchiet te gelijck met die van de andere Beenderen; dan werden allengskens voltrocken, ſoo datſe eenighe tijdt onvolmaeckt in de Kaken ſchuylen, ende niet ghelijck uyt en komen. Want ſommige vertoonen haer ras,gelijck de voorſte, ſo om dat ſy ſcherper zijn, als om dat het Tantvleyſch, daer ſy onder ſteken, in 't ſuygen geſtadigh tegen den Tepel wrijft, ende daer van verhittende, lichtelijcker verdunt, ende door-boort wert. Men leeſt van de Romeynen, *Marcus Curius*, die daerom *Dentatus*, ofte Getande genoemt werde, ende *Papirius Carbo*, datſe met Tanden gheboren zijn; het welck ſeer ſelden gheſchiet. Maer ſy openbaren haer ghemeenlijck eerſt op de ſevende Maendt,ofte wat later, indien het Kint kucht, ofte hoeſt, ghelijck Hippocrates ſeydt, waer op dickwils, inſonderheydt de Honts-tanden voort-komende, Stuypen, ende Loop volghen, 3. *Aphor.* 25. Nu, waerom dat in den Menſche de Tanden langſamer uyt-komen, als in de Beeſten (den Olifant heeft ſijn Tanden, ſoo dra hy gheboren is, ghelijck Ariſtoteles ſchrijft 2. *Hiſt. An.* 5.) als oock dat hy tandeloos geboren wert, ſeyt de gemelte Ariſtoteles 2. *de Gen. An.* 4. de oorſaeck te weſen, om dat de aertachtige overtolligheydt, daer de Tanden haer groeyſel van nemen, onder alle Dieren by den Menſche minſt is. Godt heeft daer in wel ſorghe ghedraghen, ende de Kinderen ſonder Tanden laten ter werelt komen, op dat ſy in 't ſuyghen den Tepel niet quetſen, ofte door-bijten en ſouden; ghelijck men ſiet, dat vele doen, wanneer ſy met Tanden ſuygen,ende maken, dat het bloet langhs de Borſt loopt: het welck de Moeders, ende inſonderheydt de Minnen, door de pijn, af-keerigh ſoude maken van 't ſoghen. Daerom ſpruyten ſy wel ter tijdt uyt, wanneer het Kint begint te eten. Want elck Deel werdt op die tijdt eerſt volmaeckt, als ſijn ghebruyck van nooden is. Hierom meent de meer-gemelte *Ariſtoteles* 5. *de Gen. An.* dat de Voor-tanden eerder uyt-komen, als de Back-tanden, dewijl de Spijſe eerder doorſneden, als kleyn ghemalen werdt. Het welck de oorſaeck is van inſicht, *finalis* genoemt; dan de werckende is, dat de Voor-tanden ſcherper zijn, ende dien-volghende eerder konnen door-boren, ghelijck nu gheſeydt is.

De Tanden hebben verſcheyden gebruyck. Het voornaemſte is, om de Spijſe te breken, kleyn te morſſelen, ende te malen. Soo ſeydt *Cicero* in het tweede Boeck van de Nature der Goden, *Dentibus in ore conſtructis manditur, extenuatur, ac molitur cibus: eorum adverſi acuti* (dat zijn de Voor-tanden, ende Honts-tanden) *dividunt eſcas, intimi autem* (te weten, de Back-tanden) *conficiunt, qui genuini vocantur.* Ende dit is de voor-bereydingh van de eerſte verteeringh, die in de Maegh gheſchiet: ende als de Spijſe in den Mont wel geknauwt, gemorſelt,ende ghemalen is, dan is ſy bequaem om in de Maegh wel verteert, ende tot goeden Gijl voor de Lever bereydt te werden. Die weynigh Tanden hebben (want die gheheel tandeloos zijn, beſigen haer verharde Kevers) ofte die de Spijſe, door honger, ofte ſlyigheydt, eer datſe half ghekauwt is, in-ſlocken, voelen, dat ſy haer Maegh beſwaert. De Beeſten, die boven van Tanden ontbloot zijn,om dat de ſtoffe der ſelvige tot de Horens gegaen is, moeten herkauwen,alſo de Spijſe van d'onderſte Tanden alleen

niet

niet kleyn ghenoegh gemalen en kan werden. Het tweede gebruyck der Tanden is, om de ſtem te maken. Want alsmen ſpreeckt,ſoo ſlaet de ſtem tegens de voorſte Tanden; ende men bevindt oock, dat de gene, die tandeloos zijn, belabbert ſpreken, ende de R. ofte S. niet en konnen uyt-brenghen. De Poët Homerus ſeydt, dat de Tanden den menſche gegeven zijn,om de klappernye te bedwinghen. Want ſy ſtaen als mueren voor de Tonghe. Sommighe meenen, dat ſy mede tot çieraet ſouden ſtrecken,alſo het leelijck ſtaet,tandeloos te zijn. De nature heeft oock tot fraeyigheyt van den Mont, ende welſtant van de Tanden,deſelve met Vleyſch beſet,ende met de Lippen, ghelijck als een ſchilt bedeckt, op datſe, als een borſt-weringh ſouden weſen voor de Tanden,om de koude Lucht wat te breken, ende tegen te houden. Ariſtoteles ſchrijft, dat de Tanden, die ſommighe Beeſten zaeghachtigh, of uyt-ſtekende hebben,haer gegeven zijn,om te vechten,oft haer te beſchermen: dan daer toe heeft de Menſche ſijne Handen.

Het ghetal der Tanden is in alle Menſchen niet even-eens: maer altijdt is het meerder veel beter als het minder. Want die langh leven, ſchrijft Hippocrates, hebben vele Tanden, ende die weynigh, ende ydele Tanden hebben,ſeydt Ariſtoteles,zijn kort van leven. Maer dit en gaet in alle Menſchen juyſt niet altijdt even vaſt. Want Suetonius verhaelt, dat de Keyſer Auguſtus, ydele, weynige,ende rouwe Tanden ghehadt heeft, die nochtans tot den ouderdom van ſes-en-tſeſtigh jaer gekomen is. Welck exempel Cardanus de Subt. teghens Ariſtoteles in-brenght. Dan Scaliger beantwoordt wel, genoegh te zijn,dat ſoodanige uyt-ſpraken meeſtendeel waer zijn; ende dat ſulcks oock ſelfs in de Kort-bondighe Spreucken van Hippocrates moet ſtant grijpen: dat mede Cardanus beter ghedaen hadde, de reden van 't ghene de Prinçe aller Wijs-gerighen te onderſoecken, als met een exempel de aenſienlijckheyt van ſo grooten man te kreucken. De reden is deſe: Weynigh Tanden beteyckenen, datter weynigh ſtoffe, ofte weynigh kracht is. Ende dit zijn beyde teyckenen van kort leven; ende niettemin oock oorſaeck. Want de gene, die weynigh Tanden hebben, en konnen de ſpijſe niet wel kauwen, ende deſelve wel bereydt aen de Maegh over-ſenden,waer door dan geſchiet,dat deſelve aldaer niet wel verteert en werdt. Ende het is alſo gelegen, dat de eerſte verteringe van de Maegh, in de tweede van de Lever niet verbetert,noch aldaer uyt rauwe Gijl goet Bloet en kan gemaeckt werden; waer aen de langhduerigheydt van ons Leven meeſt hanght, ende derhalven en ſchijnt niet qualijck gheoordeelt, dat op ydele Tanden gemeenlijck kort leven volght. Evenwel of ſomtijdts door de ongewone hardigheyt van de Kaecks-beenderen, de Tanden geen door-tocht en konden vinden, of deſelve doorboren, ſoodanigh gheval en ſoude geen teycken van kort leven mede brenghen. Dat, ofte dierghelijcke ſoude wel plaets mogen gehadt hebben in den Keyſer Auguſtus, ende andere, in dewelcke wy ſien dat de harde Kevers het ampt der Tanden genoegh uytvoeren.

Vorder al is 't, dat wy in de Grieckſche Hiſtorien leſen van Pyrrhus,Koningh van Epirus,ende andere, als oock by Melanchthon in Phyſic. ende de Anima, van een dochter van Saxen,die maer eenen Tant gehadt hebben, de geheele Kaeck beſlaende; ende dat de dochter van den Koningh Mithridates met een dubbelde rijde Tanden is verſien geweeſt,ende Hercules met drie rijden, 't welck Columbus mede betuyght van ſijnen ſoon Phebus: ſo zijn dit alteſamen vogels (gelijck het ſpreeck-woordt ſeydt) die ſelden vliegen,ende de gemeene loop der Nature is een rijde Tanden, en dat in de Opper, en Onder-kaeck meeſt ſeſthien, en zijn driederley, Voor-tanden, Hondts-tanden, en Back-tanden, verſchillende in gedaente, en gebruyck.

De Voor-tanden, ofte Boter-tanden,zijn in elcke Kaeck vier in getal, ſtaen voor in den Mont, om de ſpijſe eerſt te ontfanghen, komen alder-eerſt voort, van wegen haer ſcherpigheyt, ende vallen oock eerſt uyt, om dat ſy maer een enckele Wortel en hebben. Haer gebruyck is, de ſpijſe als een tweede mes door te ſnijden,waerom ſy by de Griecken den naem voeren van *Door-ſnijders*.

Aen elcke zijde van deſe Voor-tanden ſtaet eenen Hoorn-tant, ofte Honts-tant,die dicker ende harder zijn, om 't ghene deſelvighe niet en hebben konnen door-ſnijden, te breken, en te morſelen. Zijn maer twee, om dat de Menſch (ghelijck Galenus ſchrijft in ſijn 11. Boeck van 't gebruyck der Deelen op 't 9. Cap.) een tam ende borgerlijck dier is,wiens kracht meerder in wijſheyt beſtaet, als in ſterckte, en behoefde daerom ſoo veel Hoorn-tanden niet, als de wilde Beeſten, ofte Honden, die Been breken. Deſe werden oock Oogh-tanden genoemt, wel verſtaende, die in de Opper-kaeck ſtaen, om dat ſy een deel ontfanghen van de Zenuwen, die de Oogen bewegen. Daerom ſeyt Celſus gevaerlijck te zijn, deſelve uyt te trecken. En D^r.Paaw ſchrijft bevonden te hebben, in Pijn van deſe Tanden, Bevinghe der Wijnbrauwen.

Volgen de thien Kieſen, aen elcke zijde vijf,by de Griecken ende Latinen Mole-tanden geheeten, om datſe de ſpijſe van de Voor-tanden door-kerft, ende van de Hoorn-tanden gemorſſelt, fijnder,als de Molens, noch ſouden malen, waerom ſy boven niet ſcherp,maer breet zijn.Sy ſtaen binnen in den mont, ofte kinne-backen(daerom by ons Back-tanden genoemt) op dat, als ſy de ſpijſe kleyn malen, en door den mont met de tonghe gints, ende weder ſtooten, deſelve niet uyt en ſoude vallen. De twee achterſte van dees Kieſen, werden van Hippocrates gheſeydt

Wijſheyts-tanden, om datſe ghemeenlijck voort-komen, als het koren uyt is, ende de menſch wijs werdt. Dan dat niet wel te bepalen en is, op wat jaer ſulcks juyſt gheſchiet, blijckt uyt de verſcheydenheydt des tijdts by de Autheuren voort-gebracht. Want Varro ſtelt haer uytkomſte op 't ſevenſte jaer, Ariſtoteles op 't thienſte, Hippocrates op 't acht-en-twintighſte, Avicenna op 't dertighſte, en andere later, ja tot op de tachtigh jaer.

Dit is 't getal van al de Tanden. Elck van deſelve heeft ſijn Wortelen, de Voorſte, ende Hoorn-tanden een, de Kieſen twee, en drie, maer ſelden vier.

Het III. Capittel.

1 *Romps Verdeelinge,*
2 *Rugh-graet uyt Wervelen, van den Hals, Rugh, Lendenen, Stuyt-been, Steert-been.*
3 *Borſts Verdeelinge,*
4 *Sleutel-beenderen,*
5 *Schouder-bladeren,*
6 *Ribben,*
7 *Borſt-been,*
8 *Swaert-achtigh Kraeck-been,*
9 *Been ſonder naem, uyt Zijde-been, Heupe-been, ende Gemacht-been.*

1

WY hadden het Gheraemte gheſcheyden in drie deelen, het Hooft, den Romp, ende uytterlijcke Lidtmaten; en dewijl nu van alle de Hooft-beenderen geſproken is, ſo brenght het vervolgh mede, dat wy de Beenderen van den Romp verhandelen. Deſen werdt in drien gedeelt, in den Rugh-graet, Borſt, ende Heup.

2 De Rugh-graet (ſoo genoemt na den Griekſchen naem *Rachis*, dat is graet, ofte doorn, om ſijne ſcherpe ende doornachtige uytſteeckſels) begint van den eerſten Hals-wervel, ende wert bepaelt met den laetſten van 't Steert-been. Hy beſtaet rondts-om uyt Been, om te beſchermen het in-beſloten Morgh, zijnde een uyt-ſpruytſel van de Herſſenen, ende het beginſel van de Zenuwen der Deelen onder de Herſſenen, ſo heeft de Nature daer voor ſo vele ſorge gedragen, als voor de Herſſenen, ende deſelve met een beenige Borſt-weringh verſien. Noch was het oock wel van nooden, dat deſen Rugh-graet uyt ſtercke beenderen beſtont. Want gelijck hy in de Muylen, Eſels, ende dierghelijcke beſten, ſeer ſwaer gewicht draeght: alſo werdt daer door den laſt des gantſchen lichaems in de Menſchen ſtaende gehouden, en overeynde gerecht. Het was oock noodigh, om onſe ſaken wel te verrichten, dat deſen Rugh-graet mochte gherecht, ende gebogen werden; is daerom niet uyt een Been, maer uyt verſcheyde Beenderkens t'ſamen-gevoeght, die in 't Latijn *Vertebræ*, ende in onſe tale *Wervel-beenderen* genoemt werden, om eenige gelijckeniſſe, dieſe ſchijnen te hebben, met de Wervelen, daer de wijfs mede ſpinnen. Tuſſchen elcken Wervel, om dat ſy in de beweginge, niet hart tegen malkander en ſouden ſtooten, ende oock te lichter bewegen, is een glibberigh, ende taey, doch vaſt Kraeck-been gheſtelt. Ende als dit, door te groote vochtigheydt komt te verſlappen, dan verſlapt het geheele lichaem, ende werdt los, ghelijck een rijs. Daer-en-teghen, wanneer het ſelve droogh, ende beenigh werdt, dan is een Menſch ſtijf, ende onbeweeghlijck, als een ſtaeck. Hier-en-boven zijn de Wervelen, tot meerder verſekertheydt, noch met vaſte Banden, uyt de Beenderen, Kraeck-beenderen, ende Vlieſen ſpruytende, te ſamen ghehecht, ende met uytſteeckſels door malkanderen ſchietende, verſien; waer van, als oock van haer gaten, wy nu gaen handelen.

Elcke Wervel heeft door de banck ſeven uytſteeckſels, twee op-gaende, twee neder-gaende, om de gheledinge; twee dwerſſe, om den oorſpronck der Spieren; ende eenen ſcherpen, eygentlijck den Graet genoemt, om het Morgh te beſchermen. Hier uyt kan wel afgenomen werden, dat het gevaerlijcker is, het lichaem al bockende veel te ſchudden, als achter over deynſende; want op d'eerſte wijſe gaen de uytſteeckſels wat open, daer ſy op d'andere vaſter ſluyten.

De Gaten zijn in elcke Wervel wijdt na de dickte van 't Morgh, en op malkanderen gevoeght, maken een lange pijp, gelijck een pomp. Elck heeft een kleyne holte, als een half maen, waer mede ſy op malkander komende, een gat maken, door het welcke de Zenuwen uyt-ſchieten, om de Leden de ghevoelijcke kracht aen te brengen, en de Slagh-aderen, en Aderen in komen, tot voedtſel van het Morgh. Wanneer die Zenuwen, door dien de Wervelen verdraeyt zijn, gedruckt werden, ofte door eenige oorſaeck komen te verſtoppen, dan werdt het Deel, daerſe na toe gaen, betoert, ende onghevoeligh. Ende als de Aderen, ende Slagh-aderen belet werden het Bloedt af, ende aen te brengen, ſoo verdrooght het Rugghenmorgh.

De Rug-graets Wervels werden in vijf deelen afghepaelt, Hals, Rugh, Lendenen, Stuyt-been, ende Steert-been.

Den Hals beſtaet uyt ſeven Wervels, die alle wat in-ghebogen zijn, tot ſteunſel van den Slock-darm, ende de Lucht-ader. Ende om dat deſelvighe, tot verhinderingh van koſts, ende luchts door-tocht, niet en ſouden gepraemt werden, ſoo en zijnſe niet ront, ende uyt-puylende, maer plat na binnen, gheſchapen.

Volghen twaelf Wervels van den Rugh, die wat uyt-ſtaen, om 't Herte, en de Longen ruymer plaetſe te geven.

Daerna komen thien Lende-wervelen, wat na

binnen

binnen gheboghen, om te onderſtutten den ſtronck van de neder-gaende Holle-ader, ende de groote Slagh-ader.

Hier op volght het Stuyt-been, beſtaende uyt ſes Wervelen, dewelcke, om datſe niet los en zijn, by ſommighe onder de Wervelen niet gerekent werden. Dit Been puylt buyten uyt, om ruymer plaets te laten aen de Blaes, rechten Darm, ende Lijf-moeder; waerom het oock van binnen uyt-gheholt is, ende glat.

Het laetſte Deel van den Rug-graet is het *Steert-been*, ſoo genoemt, om dat het, als een ſteert, aen den Rugh-graet hanght, ende om dat het in de Beeſten de ſteert maeckt. Ja men leeſt oock van ſommighe volckeren, die dit Been tot een ſteert uyt-wies. Plinius ſchrijft datter in Indyen luyden gheboren werden met rouwe ſteerten, die dapper ras loopen; ende Paulus Venetus getuyght in 't Koningrijck Lambri, volck te woonen op de bergen met ſteerten, gelijck honden. En Dr. Bauhinus, die ick te Baſel noch gekent hebbe, vertelde niet geſien, maer van andere verſtaen te hebben, hoe ſeker jongsken in Denemercken een ſteert was uyt-gegroeyt. Dan ſommige Hiſtory-ſchrijvers verhalen van de Engelſchen, als of haer om de verſmaedtheyt S. Auguſtijn aengedaen, een ſteert uyt-wies, daerom oock noch by eenige voor Steert-mans geſcholden, weten wy genoegh, dat maer een louter verſierſel is. Dit Steert-been en heeft geen beenige hardigheyt, dan in de volwaſſene; in kinderen is het noch ſacht, ende weeck, ende daerom is het uyt-ſchieten van den Eyndel-darm haer ſo gemeen, alſo deſelve, ende ſijnen Sluyt-ſpier aen dit Been gehecht zijn. Dit is mede een van de voorname oorſaken, waerom de jonge Vrouwen lichter arbeydt hebben, als de bejaerde. Want alſo de mont van de Lijf-moeder op dit Steert-been ruſt, ſoo dient het nootſakelijck te wijcken, wanneer in den arbeyt de lijf-moeder het kint daer tegen druckt, gelijck ſulcks in jonge vrouwkens wel kan geſchieden; maer in bedaeghde is dit been gemeenlijck ſo verhart, en verdrooght, dat het niet, oft geheel ſwaerlijck kan wijcken. Hier uyt ſtaet noch af te nemen ſeer ſchadelijck te weſen, dat de Vrouwen in den arbeydt op yet harts ſitten; maer datſe dienen wat af-hangende gehouden te werden, op dat het Steert-been wat achterwaerts ſoude konnen ſchieten.

3 Volght het tweede deel van den Romp, te weten de Borſt, dewelcke ronts-om met beenderen beſet is, boven met de Sleutel-beenderen, achter met de Schouder-bladeren, ter zijden met de Ribben, voor met het Borſt-been, onder met het ſwaertachtigh Kraeck-been.

4 De *Sleutel-beenderen* zijn alſo gheheeten, volgens de Grieckſche, ende Latijnſche benaminge, om datſe, ghelijck ſleutels, de Borſt boven toe-ſluyten; waer op ſiende de Koning van Macedonien Philips, Vader van Alexander de Groote, als hem in ſekeren ſlagh deſe plaets gequetſt was, en dat de Meeſter in 't verbinden geſtadigh al gelt eyſchte, Neemt, ſeyde hy, ſoo veel als ghy begeert: want ghy hebt den ſleutel. Deſe benaminge ſoude oock konnen genomen weſen, na de gelijckeniſſe met de ſleutels, in oude tijden gebruyckelijck. Want ſy zijn als een lange Latijnſche *ſ*, na wiens ghelijckeniſſe de ſleutels van de huyſen in voor-tijden plachten gemaeckt te werden; waer van Dr. Spiegel ſchrijft noch, gelijck ick mede, te Padua gheſien te hebben. Sy voeren oock den naem van *Krop-beenderen*, om datſe van beyde zijden den Krop ſluyten, en ſulcks om te beletten, dat deſe gevaerlijcke plaets niet lichtelijck en ſoude beſchadight werden. Want een Slagh alleen, die hier valt, kan hinder doen aen Spraeck, Stem, Beweginge van 't Hooft, en Adem-halen.

Deſe Beenderen beſtaen uyt halve çirckels, om veel vaten door-tocht te gheven, die niet en dienden verdruckt; en uyt twee halve çirckels, om de ſterckte: want by aldien ſy maer van eenen halven çirckel gemaeckt en waren, dewijlſe dun van been, van binnen hol, ende voos zijn, ſoo ſoudenſe al te licht gebroken hebben, gelijckſe noch oock lichtelijck komen te breken. En al vallen ſy langh, dick, en krom, ſoo zijnſe evenwel noch langer in de Mans, om de beweginge van den Arm minder te beletten, als in de Vrouwen, dieſe ſoo verre niet af-hanghende hebben, het welck van ſommige gemeent werdt in haer, om de fraeyigheyt gedaen te weſen, gelijck ſy oock de holligheydt niet en hebben, diemen in de Mans boven aen den Krop ſiet. Om deſe kortheyt wil, hebben de Vrouwen den Arm ſoo radt niet, ghelijck men ſiet, als ſy wat ſullen van haer werpen: want dan, om meerder kracht te doen, lichten ſy gemeenlijck mede haer een been op.

Deſe Sleutel-beenderen werden gevoeght aen de Schouder-bladeren door ſeker Kraeck-been, daer ſy evenwel niet vaſt en zijn, maer werden alleen door eenige Banden van buyten vaſt gehouden, om dat ſy in 't beweghen van den Arm, ende Schouderen wat wijcken ſouden.

5 De *Schouder-bladeren* zijn van achteren op de Ribben geſet, om de Borſt, als een ſchilt, te beſchermen.

Haer gedaente is drie-hoeckigh, oneffen, van binnen hol, van buyten bultigh. Daerſe na den Rugh-graet toe gaen, zijnſe breeder, maer dunder, *Taeffelen* in 't Griecks van Pollux genoemt: dan daerſe dicker, ſmalder, en in ſcherpte uyt-ſteken na de Lendenen, werdenſe mede, na de ghelijckenis, *Vleucken* by de Griecken geheeten. Dan deſe gedaente en komt de geheele Schouder-bladeren niet toe. Want Hippocrates oordeelt 6. *Epid.* dat de gene, welckers Schouder-bladeren vleucks-gewijs uytſteken, tot de Tering genegen zijn. De reden hier van is, volgens het ſchrijven

ven van Galenus, ende Palladius, dat ſodanige licha-
men van den beginne aen kout van aert zijn. Ende
alſoo het werck van de warmte is uyt te ſetten, ende
te verwijden, ſoo blijven hier de Wervelen kleyn,be-
krompen,ende,gelijck men ſeydt,onder-bleven: waer
door de ſpitſe Schouder-bladeren mede uyt doen ſte-
ken. In ſoodanige en werden de Ribben niet volko-
mentlijck gevoedt, ende dien-volgende en konnen-
ſe oock niet wel groeyen. Ende alſo de Lange even-
wel toe-neemt, en de Borſt te kleyn werdt, om haer
volkomentlijck op te gheven, tot het halen van den
aeſſem: daer op volght dan een verſtickinghe, ende
bedervinge van de natuerlijcke warmte, die door de
Lucht, dewelcke de Longen in-trecken, onderhou-
den, ende verſriſt moet werden. Soo dat de Longe,
verhindert zijnde door de nauwte van de Borſt, ſulcx
te doen, ende daer over mede komende te bederven,
ſoo veroorſaeckt dit nootſakelijck de Teringh. Waer
aen blijckt, hoewel wy in 't eerſte Capittel beriſpt
hebben de quade manier der ghene, die om de jonge
dochterkens dunne middelen te maken, haer Borſt
ſoo ſeer pramen, dat daer door, de Wervelen achter
van haer plaets wijckende, eenen hooghen rugh ghe-
maeckt werdt.

Om weder te keeren tot de Schouder-bladeren.
Deſe drijven achter op, ende over de Ribben,ſonder
met eenigh Been ghevoeght te werden, om dat den
Arm hem vry ſoude konnen om-draeyen. Haer ſmal
eynde, den Hals genoemt,eyndight in een kuyl,daer
het Hooft van den Arm in gelaten werdt. Deſe Kuyl
en is niet diep, om dat den Arm te beter ſoude kon-
nen draeyen, ende ſwaeyen. Op dat dan deſe loſſe
geledingh niet, door lichte oorſaeck, verſchieten en
ſoude,ende aen den Arm de beweginge benemen,ſoo
is den ſelven niet alleen rondts-om met kraeck-been
beſet, ende met Banden, ende Spieren wel verſien,
maer oock,tot meerder verſekertheyt,zijn hier twee
uyt-ſteeckſels gheſtelt. Waer van het een dat kleyn
ende krom is,na de gelijckeniſſe,volgens het Griecks
woordt, *Ravens-beck* genoemt werdt. Het ander is
grooter; ende komt van den graet van 't Schouder-
bladt, *Acromion*, ofte *Schouder-top* geheeten. Hier ſtaet
aen te mercken, dat, alſoo deſe uyt-ſteeckſels boven
de geleden ſtaen, ſoo ſietmen, dat den Arm meeſt na
beneden uyt het lidt gaet, alwaer men dan onder de
Oxelen het Hooft van den Arm voelt uyt-ſteken.
De Wonden,die op deſe geledingh van de Schouder
met den Arm, ofte op den Hals van het Schouder-
bladt vallen,zijn veeltijdts doodelijck,gelijck ick aen
vele Krijghs-luyden geſien hebbe. So verhaelt oock
onder andere de Preſident Thuanus in ſijn Hiſtorie,
hoe Anthoine de Bourbon (Vader van Hendrick de
Groote) Koningh van Navarre, in de belegheringh
voor Rouen, ende den Hertogh van Guiſe voor Or-
leans, hier geſchoten zijnde, daer van overleden. De
reden is, ſoo dat rondts-om dit ghelidt veel groote
Vaten zijn, als Aderen, Slagh-aderen, ende Zenu-
wen: als om dat van wegen de naderheydt, de on-
ſtekinghe, ende bedervinghe, die op deſe plaets valt,
het Herte terſtont werdt mede-ghedeelt; waer op
dan, na eenige quade toe-vallen, eyndelijck de Doot
volght.

Het is aenmerckens-waerdigh 'tgene by de Vrou-
wen door ervarentheydt bevonden werdt, dat de
Mans die breede Schouderen hebben, ghemeenlijck
oock ſoodanighe Kinderen telen, ende derhalven de
Vrouwen eenen ſwaren arbeydt veroorſaken. Dr.
Foreſt ſchrijft oock 9. Obſ. ſulcks dickwils bevon-
den te hebben. En ick weet verſcheyde Ouders, die
daer op ghelet hebben in 't uyt-hylicken van haer
Dochters.

6 Wy komen tot de *Ribben*, die het voornaem-
ſte van de Borſt beſlaen. Zijn uyt twee halve çircu-
len te ſamen-gevoeght, ende maken dien-volgende
een rondigheyt in de Borſt, tot ruymte van de Lon-
ge. Zijn gemeenlijck aen elcke zijde twaelf in 't ge-
tal; ſomtijdrs oock, doch ſelden, derthien, ofte elf,
na de nature overvloet, ofte gebreck van ſtoffe vindt
in de Scheppingh. Als dan dit getal verandert,ſo ver-
andert oock het getal der Rugge-wervelen, die altijt
even ſo veel zijn, als de Ribben. Dit getal en is niet
anders in de Mans, als in de Vrouwen, al is 't dat de
Mans van ſommighe Hexen Elf-ribben ghenoemt
werden, als of ſy een Ribbe minder hadden, om dat
Eva geſchapen is uyt een Ribbe van Adam. De ver-
maerde Ontleders van Weſel, ende Follopius meenen,
dat den eerſten Menſche in de eene zijde maer elf
Ribben en hadde, ende in de andere twaelf, om dat
uyt de gene, die ontbrack, Eva geſchapen was. De
treffelijcke Melanchthon ſchrijft in ſijn Boeck van de
Ziele, dat in Adams eene zijde derthien Ribben eer-
ſtelijck ſouden gemaeckt zijn geweeſt, ende dat uyt
deſelve Eva voort-gekomen is. Welck gevoelen my
waerſchijnlijcker ſchijnt te weſen; dan ick laet het
oordeel aen de Godts-geleerde.

Het binnenſte vlack der Ribben na de holte des
Borſts, is effen, glat, en net, op dat het, door ſijn on-
effenheydt, aen het Ribbe-vlieſch niet hinderlijck en
ſoude weſen. In dit ſelve vlack heeft elcke Ribbe van
onderen een Grouf, loopende van de Wervelen af, na
de langhte der Ribben tot aen het Borſt-been toe,
alwaer ſy verdwijnt. Het welck voor een Heel-mee-
ſter wel ſtaet aen te mercken. Want in deſe Grouf
ruſten de Vaten,te weten,Aderen,Slagh-aderen,ende
Zenuwen, die eenſdeels aen de Ribben,eenſdeels aen
haer Spieren het voetſel, leven,en gevoelen aenbren-
gen. Wanneer dan in een *Empyema*, oft *Borſt-ſweringe*,
alſſer uyt een verſworen *Pleuris*, *Perineumonia*, ofte
Squynantie, een hoop Etter tuſſchen de Borſt,en Lon-
gen vergadert is, en dat die niet verdreven, noch met
ſpougen op-gebracht kan werden,ſoo dat nootſake-
lijck een openingh in de Borſt moet ghemaeckt zijn,

in ſulcken geval ſal den Heel-meeſter in het openen deſe plaets vermijden, op dat hy de ghemelte Vaten niet en quetſe. Daer toe moet hy ſijn ſnijden van boven beginnen, ende ſoo na beneden de openingh maken; niet recht neder, maer over-dwers, om den dwerſſen draet van de binnenſte Spieren, die tuſſchen de Ribben ſtaen, niet door te ſnijden. Dit moet geſchieden tuſſchen de vijfde, ende ſeſte Ribbe van onderen gherekent; niet hooger, om dat de Etter des te beter ſoude konnen uytloopen; niet lager, op dat het Middel-rift, 't welck hier onder aen vaſt is, niet ghequetſt en ſoude werden.

De Ribben werden verdeelt in echte, ende onechte. De echte zijn ſeven, alſo genaemt, om datſe een ronden çirckel maken. De onechte zijn vijf, die benaminghe hebbende, om datſe kleynder, ende korter, ende ghelijck als maer halve Ribben en zijn. Het welck door ſonderlinghe voorſichtigheydt ghedaen is, om de Maegh, Lever, Milt, ende bovenſte Darmen, alſſe wat ſpannen, ruymer plaets te geven. Hippocrates gebiedt in ſijn Boeck van de Gewrichten, wanneer de Ribben ghebroken zijn, hertelijck te eten, op dat alſoo door het ſpannen van de Maegh, de ghebroken, ende gheboghen Ribben mochten uyt-geſet, ende na buyten gedruckt werden. Ende *Paré* ſchrijft, de waerheydt hier van ondervonden te hebben. Soo dat het noch altemet te pas komt, den Buyck eens uyt de kreucken te ſetten. De gemelte *Paré* verhaelt in het 13. Boeck van ſijn Heel-konſte op't 12. cap. dat op gebroken, ofte gheſlagen Ribben dickwils volght een opblaſinghe van geplettert Vleyſch, ende dat daer veeltijts na komt een bedervinge, ende verrottinge van de Ribben. Diergelijcke hebbe ick geſien uyt inwendige oorſaeck; ja datter op eenen tijt in 't Gaſthuys acht oft negen alle in haer zyde klaegden, ſonder datter yet van buyten aen te ſien was; het Lichaem van d'overledene geopent zijnde, werde bevonden, dat de Ribben, ghelijck verwolmt hout bedorven, ende op-ghegeten waren, ſoo datmen met de vingher door deſelve konde ſteken. Ende het vreemſte is noch, dat het Vleyſch ronts-om gaef was, ende gantſch gheen bedervinghe deelachtigh. *Fernelius* verhaelt 6. *Pathol.*3. van yemandt, die drie Maenden gheſtadigh gequelt was geweeſt met den Nock, die met gheen gewoone middelen konde gebetert werden, tot datmen bevont, dat het eynde van een Ribbe verdraeyt was, ende diep in de Maegh ſtack ſonder pijn, ende dat het ſelve ſachtjens gherecht zijnde, den Nock terſtont op-hiel: ende dat die evenwel weder-keerde, ſo dra de Ribbe weder quam om te krommen. Hy voeght daer by, noch in vele andere deſelve oorſaeck van Nock dickwils ondervonden te hebben.

7 De Ribben werden van achteren aen den Rug-graet, van voren door Kraeck-been aen het *Borſt-been* gehecht. Dit beſtaet, ſeydt *Galenus* in het 7. Boeck van 't gebruyck der Deelen op 't 12. cap. uyt ſeven Beenderen; die in jong-gheborene Kinderen gheſcheyden, te ſien zijn, dan in bedaeghde werden ſy tot een Been vereenight.

De ſelfſtandigheydt van dit Borſt-been is ſacht, voos, ende licht, ende ſulcks niet ſonder oorſaeck: want indien het gheheel vaſt, ende ſwaer geweeſt ware, ſoo ſoude 't ſelve het bewegen van de Borſt lichtelijck belet hebben. Dit komt oock ſommighe Siecken te voordeel, te weten, die eenigh Etter, ofte anders, onder dit Borſt-been, tuſſchen beyde de Vlieſen van het *Middel-ſchot* vergadert hebben: want ſoodanige werden geholpen door het ſnijden in dit Borſt-been, het welck om ſijn vooſigheydt lichtelijcker doorſneden kan werden. Waer van *Galenus* een aenmerckens-weerdigh exempel heeft 7. *Anat. adm.* 13.

Dit Borſt-been heeft driederley gebruyck. I. Om het Herte, ende de levent-makende Deelen te beſchermen. II. Om de Ribben vaſt te maken. III. Om de Vlieſen van het Middelſchot te onderſtutten, ende alſo te beletten, dat het Herten-vlieſch het Herte niet en overſtolpt. Deſe Vlieſen werden ſoo gehecht aen het Borſt-been, datſe ſoo verre van een blijven, als het Borſt-been breedt is. Het ghebeurt ſomtijdts, dat dit Borſt-been breeckt, ofte met gheweldt ingedruckt wert: het welck Bloedtſpouwen, Aemborſtigheydt, ende andere toevallen veroorſaeckt. In deſe gheleghentheydt moet een Heel-meeſter den gequetſten achter over op Kuſſens legghen, ende laten ſijn Schouderen van een ſtercken knecht met beyde de Handen ſoo nederdouwen, als of hyſe in-drucken woude, ende van een ander, op deſelve tijdt, met de Handen van beyde zyde de Ribben nederdrucken, ende ſulcks ſoo langh, tot dat dit Been wederom van ſelfs in ſijn plaets ſpringht. Hier van is een exempel te leſen by *Paré* 14. 10.

8 Onder het Borſt-been, hanght het *Swaertachtigh Kraeck-been*, ſo genoemt by de Grieckſche Genees-meeſters, om dat het ſwaerts-ghewijs onder ſcherp is. Dit Krake-beentjen, wanneer het door innerlijcke, oft uytterlijcke oorſaeck nedergedruckt wert, perſt, ende druckt de Maegh tot een gheduyrigh Braken, oft Nocken, tot dat het wederom herſtelt is. In teghendeel hebbe ick dickwils geſien in Water-ſuchtighe, als oock in Kinderen, die dicke Buycken hadden, dat door het opdringen van water, ofte ſucht, dit Kraeck-beentjen uytwaerts om-gheboghen was.

Het ghebruyck van dit Beentjen wert gelooft te zijn, om als een ſchut de krop van de Maegh te beſchermen, ofte liever, ghelijck d'Heer Doctor *Paaw* ons eertijdts leerde, het Middel-rift, daer het van binnen aenghehecht is, ende dat oock anders geen

beſchut en heeft, alſo op deſe plaets de Ribben van malkander ſcheydende, elck haren wegh gaen. Sulcks bewees hy met de gene, die uyt-teerden, dewelcke hier allegader een groote holligheydt hebben, om dat door de onnatuyrlijcke hitte, die haer verteert, de ſappigheydt van 't Middel-rift verteert zijnde, het ſelve doet rimpelen, ende toe-trecken, derhalven oock met eenen na hem treckt het Middel-rift, daer het aen ghehecht is.

9 Het laetſte deel van den Romp, beſtaet uyt het onderſte Been, dat by de Oude gheenen naem ghehadt en heeft, ende daerom evenwel van *Oribaſius* den naem ghekreghen heeft van *Been ſonder naem.* Sommighe hebben het genoemt na een van ſijn Deelen, *Ilium*, ofte *Iſchium*, by ons wert het gemeenlijck *Heupe*, ofte *Heupe-been* gheheeten. Wert aen beyde zyden ſeer vaſt aen het Stuyt-been ghehecht, ende is in ſijn ſelven onbeweeghlijck, om dat op het ſelve, als een grondtveſt, al de bovenſte Beenderen ſteunnen, ende beweeght werden. Het is maer een Been, maer in jonghe Kinderen is't met drie naden onderſcheyden, ende daerom werdt het ghemeenlijck in drie verdeelt.

Het Opper-deel is het grootſte, ende breedtſte; werdt ghenaemt het *Zijde-been*, ofte *Os Ileon*, ende draeght den langſten omgebogen Darm, *Ileon* mede ghenoemt, ghelijck oock de kanten van den Buyck alhier, daer gheen Beenen en zijn, *Ilea*, alwaer den gheſeyden Darm het Buyckvlies uyt-reckende, ofte door-brekende het Scheurſel veroorſaeckt. Daer van wenſcht de Poët, dat yemandt uyt nijt dien Darm mocht borſten.

——— *rumpantur ut Ilia Codro.*

Het achter, ende dieper ghedeelte is het *Heupe-been*, *Os Coxæ*, ofte *Iſchion.* In dit Been is eenen grooten hol, die een ingheledingh maeckt met het Hooft van het Dye-been, en om dat het niet lichtelijck uyt het lidt en ſoude ſchieten, ſo is hier noch eenen grooten rant Krake-been om gewaſſen, ende met ſtercke Banden wel verſien. Want als het ſelve uytſchiet, ſoo gaet de Menſch manck, als ſijn vaſt ſteunſel miſſende. Deſe diepte is oock oorſaeck, dat, als die Beenderen uytter lidt zijn, niet lichtelijck wederom ingeſet konnen werden. Is mede oorſaeck, dat de etterighe, ofte andere vochtigheden hier tuſſchen vergaderende, niet wel uyt en konnen komen; noch de middelen daer wel toe konnen ghebracht werden. Het welck wederom oorſaeck is, dat de *Schiatica*, ofte *Heup-pijn*, qualijck te helpen is, ende ſoo langhe duyrt, dat de Siecken, door de felligheydt komen te vergaen, ende uyt te drooghen, daerom van Hippocrates in *Coac. Schiatike teringh* ghenoemt. Ick ben onlangs by ſoodanigen Siecken geweeſt, die hier van lang bed-leger gehouden hadde, ende daerna gheheel krom ging, den welcken deſe Beenderen van magherheydt bynа door het vel ſtaken, ende door de dulle pijne, als een gheraemte, uyt-geteert, die evenwel noch bequam, ende nu wederom langhs ſtraten gaet. De meeſte oorſaeck van deſe pijn, is de grootſte Zenuwe van 't lichaem, aen deſe gheledingh leggende. Ja men ſiet in het onderſte van dit Been een grouf, waer in deſe Zenuwe, om dat hy niet verdraeyen ſoude, hem onthoudt. Hier-beneffens iſſer noch eenen byſonderen Bandt, die boven van 't Hooft van 't Dye-been in de holligheydt van de Heup vaſt, ende aen-ghewaſſen is. Dat en is gheenen rechten bandt, maer van zenuwachtigen aert, ende derhalven ghevoeligh: ghelijck hy oock onſteken zijnde, de Siecken den brant doet ghevoelen.

Het voorſte Deel is het *Os pubis*, ofte *Gemacht-been*; heeft een groot gat, om ſoo veel te lichter te weſen. Beyde de Gemacht-beenderen komen met Kraeck-been voor aen malkanderen. Hoe deſelve in het baren meerder van een wijcken, hoe den arbeydt lichter valt. Het welck ſommige Vroe-vrouwen wetende, zijn ghewoon, ghelijck ons Doctor *Paaw* plach te verhalen, in de eerſt-geborene dochterkens met haren Duym deſe plaets te douwen, en alſoo de voeging deſer Beenderen los te maken; dewelcke daerna dan altijdt los blijven.

Het IV. Capittel.

1 *Verdeelinghe van de uytterlijcke Lidtmaten.*
2 *Verdeelinge van den Arm,*
3 *Arm, ofte Schouder-been,*
4 *Voor-arm; groote, ende kleyne Elle-pijp.*
5 *Handt, Vingeren, ende Nagelen.*
6 *Verdeelinghe van de Handt.*
7 *Verdeelinge, ende beſchrijvinge der Vingeren.*
8 *Verdeelinghe der Beenen,*
9 *Dye; Haeſſen, Knye, Knye-ſchijf.*
10 *Been; Scheen-been, Kuyt-been, Verſen, Encklauwen,*
11 *Voet, Koten, Hiel-been, Bal, Teenen.*
12 *Lijnzaet-beenderkens.*

I

VAn de drie Deelen, daer wy het Geraemte in verdeelt hadden, is nu alleen overigh het derde, beſtaende in de uytterlijcke Lidtmaten, te weten, Armen, ende Beenen.

2 Den Arm werdt wederom in drien verdeelt, den Arm, Voor-arm, ende de Handt.

3 Den *Arm* eygentlijck genoemt, ofte *Schouder-been*, ghelijck het by *Celſus* werdt gheheeten, beſtaet maer uyt een been, ende dat groot ende ſterck, boven met ſijn Hooft ſchietende in de rondigheydt van 't Schouder-bladt, waer van in 't voorgaende capittel is gheſproken, ghelijck oock van de ghevaerlijckheydt der Wonden, die op deſe plaetſe vallen. Dit been is onghelijck, van wegen de Spieren; heeft hier, ende daer eenige kleyne gaetjens, in de-

welcke

welcke de Banden der Spieren ghehecht zijn; midden een wat grooter, in het welcke een Ader, ende Slagh-ader door-gaet na het Morgh, om het ſelve te voeden. Het onderſte van dit been, daer het met den Voor-arm gehecht wert, heeft verſcheyde uytſteeckſels, ende holligheden. De twee uytſteeckſels zijn geheel groot; een uytwendigh, van den welcken meeſt al de Spieren komen, die den *Carpus*, ende de Vingheren uytſteken; een inwendigh, waer van de Spieren ghelevert werden, die deſelvighe buyghen. Daer ſoude een nauw-keurigh Ontleder noch een derde by konnen voeghen, die op den Rol tegen de groote Ellepijp komt. Hier zijn noch twee holligheden, uyt-belende een Katrol, daer een touw omloopt, ſoo konſtigh gemaeckt, datſe den Voor-arm in een ſcherpen hoeck laten buygen, ende hem niet verder uyt en doen ſteken, als in een rechte linie.

4 De *Voor-arm*, ofte *Cubitus*, beſtaet uyt twee beenderen, *Elle-pijpen* genoemt, de Heel-meeſters houden de Arabiſche benaminge van grooten, ende kleynen *Focijl*, het welck de Françoiſchen, ende Italianen in hare Tale oock navolgen.

De *groote Elle-pijp* heet in 't Griecx met den gemeenen naem *Pechus*, (dat is, Elle) ende dit woordt ghebruyckt den Euangeliſt, daer hy beſchrijft de Vraghe van d'Heer Chriſtus, wie datter is, die by ſijn groote een Elle doen kan? Hy neemt daer de mate juyſt van een Arm. Want niet alleen den geheelen Menſche is, ghelijck de wijſe *Pythagoras*, ende *Socrates* ſeyden, een maet van alle dinghen, maer oock elck van ſijne Lidtmaten. Soo wert lenghte, breette, ende dickte, afghenomen op de maet van een Elle, handt, ſpan, duym, vinger, voet, ende ſoo voort. Dit Been heeft twee uytſteeckſels, een van binnen, ende een van buyten.

De *kleyne Elle-pijp*, die de bovenſte is, heeft boven een kleyn Hooft, daer een ondiepe holligheydt inkomt, waer in het Hooft van den Arm ſchiet, tegen aen dewelcke deſe Pijp op en neder gaet, de groote Pijp ſtil ſtaende.

Deſe twee Pijpen zijn in haer bovenſte, ende onderſte Deelen gantſch teghen-ſtrijdigh. Want de groote Pijp is boven dicker, beneden dunder: de kleyne in teghendeel boven dunder, ende beneden dicker. Daer-benevens zijnſe aen haer eynden ſoo aen malkander gehecht, dat de kleyne Pijp boven van de groote ontfangen wert, ende wederom de groote Pijp onder van de kleyne. Maer in het midden wijckenſe van den anderen, om de Spieren plaets te gheven, ende om dat de Armen niet al te ſwaer en ſouden weghen, ghelijck mede te ſien is in de Gemacht-beenderen, Kaken, Scheen-beenderen, ende Ribben. Andere meenen, dat het is om de kleyne Elle-pijp te konnen draeyen; het welck niet waerſchijnelijck en is, alſoo ſulcks wel door een vaſt Been hadde konnen geſchieden.

Het ghebruyck van de groote Elle-pijp is, de Handt uyt te ſteken, ende te rugh te halen; van de kleyne, de Handt op, ende neder, ende ter zyden te draeyen, ende inſonderheydt deſelve met een veerdigheydt, de groote ſtil ſtaende, om te draeyen.

5 Wy komen tot de *Handt*, daer wy wat wijdtloopigh van ſullen handelen, ſoo men haer konſtigh ende wonderbaerlijck ghebouw, als om dat deſelve, onder alle Dieren, den Menſche alleen gheghe- ven is.

Alle Dieren is een Lichaem toegevoeght, na haer Ziele; ende daerom verſchelen de Deelen der Lichamen ſoo vele van malkanderen, om datter ſoo groot onderſcheydt is tuſſchen haer Zielen. Het Paert is verſien met ſtercke Klauwen, ende een Maen: want het is een ſnel, hooveerdigh, ende edel Dier. Den Leeuw, om dat hy moedigh ende wildt is, zijn ſtercke Tanden, ende ſcherpe Klauwen gegeven. Soo zijn de Stieren Horens, de wilde Vercken uyt-ſtaende Tanden, tot wapenen aengheboren. Onder alle de wreede Dieren en iſſer gheen wreeder, als den Tigher; ſoo dat de Poëten, als ſy een wreedt, ende onbarmhertich Menſch willen beſchrijven, ſeggen hem van een Tiger geboren, ofte geſogen te zijn. Alſoo doet *Ovidius* ſpreken *Medea* in 't *7. Metam.*

Hoc ego ſi patiar, tum me de Tigride natam,
Tum ferrum, & ſcopulos geſtare in corde fatebor.

Dido verlaten zijnde van *Eneas*, ſpreeckt hem aldus aen by *Virgilius* 4. *Æneid.*

Nec tibi diva parens, generis nec Dardanus author,
Perfide; ſed duris genuit te cautibus horrens
Caucaſus, Hyrcanæque admorunt ubere Tigres.

Petrus Martyr ſchrijft, dat in Daryen, een Eylandt in Weſt-Indien, acht dagen reyſens van Cuba, ontrent het jaer 1514. een Tiger, een half jaer langh, uyt ſeker Dorp quam halen een Kalf, Veulen, ofte Zwijn, ja oock een Menſch, als hy die op de ſtraet vont: ſoo dat het volck hier door ghenoodtſaeckt was haer teghens ſulck gheweldt te verſien, ende den Tiger te betrappen. Groeven derhalven eenen ſeer diepen kuyl, den ſelven van bovenen licht bedeckende. Den Tiger na ſijn gewoonte wederom op den roof loopende, viel in den kuyl, ende met eenen in de ſcherpe palen, die onder in den gront gheſlagen waren. Waer over hy ſulck een ghehuyl maeckte, dat de Bergen ronts-om daverden. Maer het volck ſmeet terſtont groote ſteenen in den kuyl, waer door hy dieper in de palen ſchoot, ende alſoo om-quam; na dat hy alle houters, die op hem gheworpen waren, omſtucken ghebroken ende al ſtervende een yeghelijck met ſijn fel geſicht dapper verſchrickt hadde. De Tigers trecken haer voedtſel uyt alle viervoetighe Dieren, ſelfs oock de Olifanten; waerom ſy verſien zijn met groote, ſtercke,

ende ſcherpe Klaeuwen,ende felle Tanden,ghelijck wy hier te Dordrecht twee eenjarighe geſien hebben, van ghemeene Kalfs groote. In Weſt-Indyen uyt den neſt gehaelt, en niettemin van ongelooflick geweldt. Den eenen hebbe ick doen ontleden,ende bevonden, dat een van de ſeven ſneden des Levers doorboort was van een langwerpige Gal-blaes, aen beyde zyden grooter,als in andere Dieren,die maer aen een zyde is. Het ſelfde gheloof ick oock in de Leeuwen plaets te grijpen; hebbe het altijdt in onſe Katten (die ick meene al van eene ſoorte te weſen) bevonden, den fellen aert uyt de Gal hem openbarende.

Sy brult gelijck een Leeuw in plaetſe van te maeuwen,
Sy vier-ooght als een Wolf,en toont haer felle klaeuwen,
Sy ſchuym-beckt als een Stier,en laet haer tanden ſien.

Maer de Herten, ende Haſen,alſoo het bloode,ende vreeſachtige Dieren zijn, hebben een ſnel Lichaem, dan naeckt ende ongewapent. Want door de bloodigheydt, ende het ontloopen, was de ſnelligheydt bequaem; ende voor de wilde woeſtheydt de Wapenen dienſtigh. Maer de Menſche, alſoo hy een wijs Dier is, ende alleen onder alle, die op der aerde leven, Goddelijck, gelijck *Galenus* ſpreeckt,ofte liever, als de H. Schrifture ons leert, na Godes beeldt gheſchapen, heeft den alwijſen Godt, in plaetſe van wapenen de Handen ghegheven, een werck-tuygh, het welck tot alle Konſten dient, ende niet minder in den vrede te pas en komt,als in den oorlogh. De Menſche en behoefde dan met gheen Horen geboren te werden,dewijl hy bequamer wapen,wanneer hy begheert, in de Handt kan nemen. Want een ſwaert, ende een ſpies zijn grooter wapenen, ende bequamer om door te gaen, als een Horen. Hy en heeft oock gheen klauwen van doen ghehadt; want ſteen, hout, yſer, die hy kan ghebruycken, breken ende morſſelen met meerder gheweldt. Daer-benevens en konnen Horens, ofte klauwen niet doen, als van dichte: maer de wapenen toonen haer kracht van na-by, ende van verre; een Pijl, ofte een Roer (ick laet ſtaen een ſtuck Geſchut) draeght verder als een Horen, een hout, ofte yſer, verder als een klauw. Maer een Leeuw, ſoudemen ſegghen, is ſnelder als een Menſch. Wat is dat? De Menſche heeft in der daedt, door ſijn wijſheydt ende handen, een Paert ghetemt, het welck een ſnelder Dier is, als een Leeuw, ende daer op ſittende, hy den Leeuw vliedt, ofte vervolght, hem van hooghen beſchietende. Soo dat *Plinius*, ende andere laſteraers der Nature, haer niet en behoeven te beſchuldighen, van den Menſche alleen onder alle Dieren naeckt, ende onghewapent ter werelt ghebracht te hebben. Want hy is boven alle andere Dieren van de beſte wapens verſien, te weten, de Reden, ende de Handen. Door die wapenen kan de Menſche hem tegens alle Dieren beſchermen: maer ſy niet door de hare, teghen den Menſche. Soo dat hy niet en kan gheſeydt werden naeckt, ende onghewapent te zijn: als konnende, wanneer hy begeert,een harnas aendoen,het welck wel ſtercker, ende harder is, om door te ſteken, als eenighe huyt van de Beeſten. Daer-en-boven werdt hy noch beſchermt, ende bewaert, door Huyſen, Wallen, ende Grachten; wercken van ſijn Reden, ende Handen. Nu, indien hem een horen in de Handen ghewaſſen was,ofte eenigh ander wapen, ſoo en ſoude hy de Handen niet konnen ghebruycken hebben, tot het maken van Huyſen, Muyren, Spieſſen, Harnas, ende dierghelijcke. Met deſe Handen naeyt de Menſch kleederen, in plaets dat d'ander Dieren hayr, ofte wolle hebben, breydt Netten, daer hy Voghelen, ende Viſſchen mede vanght, maeckt Schepen, ende Seylen, daer hy alles, wat hem noodigh dunckt, uyt de gheheele Werelt haelt. Waer door hy niet alleen en heerſcht over de vier-voetighe Dieren der Aerde, maer oock over de Viſſchen in 't Water, ende de Voghelen in de Lucht. Doch al is't, dat wel oock den Menſche de Handen tot ſterckte zijn gegeven voor wapenen: zijnde evenwel een vredelijck, ende borgherlijck Dier, ſoo heeft hy met de Handen Wetten beſchreven, Altaren op-gherecht, Huyſen ghebouwt, Schepen ghemaeckt, ende alderhande werck-tuygh van Konſten voort-gebracht. Door de Handen werdt het beelt, ofte de ghelijckeniſſe van den Menſche met de Pen gheteyckent, met de Pinceel gheſchildert, met den beytel ghehouden, met Was gheboetſeert. Door de Handen werden alle gheſchiedeniſſen, alle konſten, alle weteſchap, ende alle wijſheydt beſchreven. Soo dat de Handen ghemaeckt hebben, dat wy nu noch konnen ſpreken met de wijſe Plato, Ariſtoteles, Hippocrates, Galenus, Plutarchus, ende andere, ja met de H. Propheten,ende Euangeliſten. De wijſgere Anaxagoras, overlegghende hoe fraey, ende konſtigh dit Deel des lichaems ghemaeckt was, ſeyde, datter gheen bequamer werck-tuygh tot eenighe dingen en konde bedacht werden, ja gingh ſoo verre, ghelijck Plutarchus betuyght, dat hy de Handen toe-ſchreef den oorſpronck, ende de oorſaeck van de Menſchelijcke wijſheyt. 'T welck onſen Galenus in ſijn 1. Boeck van 't Gebruyck der Deelen op 't 2. cap. wel te recht niet toe en ſtaet; alſoo de Menſche het wijſte Dier niet en is, om dat hy Handen heeft: maer om dat hy de wijſte was, daerom zijn hem Handen gegeven: gelijck Ariſtoteles wel ſeydt. Want de Handen en hebben den Menſche gheen konſten, noch wetenſchappen gheleert, maer de reden. De Handen dienen de reden; ende 't verſtant in ſtede van ſpraeck,uytleggers van onſen wil: want wy ſchrijven onſe gedachten aen de vriendē,ja wy hebben hier in onſe Stadt een doove,

en

en ſtomme, die met Handen, en Vingeren hem doet verſtaen,ende 't gene hem andere,die daer op af-geveerdight zijn,antwoorden,ſeer wel verſtaet. Numa Pompilius, de tweede Koningh van Romen,heeft de Trouwe aen de Handen gheheylight. Wy beelden ook de Trouwe uyt met twee geſloten Handen,men belooft, men Trouwt,men handelt met de Handt te geven. Met het kuſſen van de Handt eeren wy God en de Menſchen. Ende in Italien, Vranckrijck,ende Spaenjen werdt het begroeten niet anders genoemt, als de Handen te kuſſen. En voorwaer wat teyckenen trecken ſommige niet al van den aert, ende gelegentheyt der Menſchen uyt de trecken der Handen?

De Menſche dan, ghelijck hy een lichaem heeft ſonder aengeboren Wapenen,ſo is oock ſijn ziele van naturen ſonder konſten. Derhalven heeft hy voor de naecktheydt van ſijn lichaem, de Handen ; voor de onwetenheydt van de ziele de reden gekregen; door welckers gebruyck hy ſijn lichaem wapent, ende in alderhande manieren beſchermt ; ende ſijn ziele met alderhande konſten verçiert. Want geijck,indien hy met eenighe wapenen was geboren geweeſt, deſelve hem ſouden alleen altijdt by weſen; ſoo mede,by aldien hem eenighe konſten van naturen aengheboren was, ſoo en ſoude hy de andere niet hebben. Dewijl het dat duyſent-mael beter was,dat hy alle Konſten, en alle Wapenen konde gebruycken,ſoo en is hy met geen van beyde geboren. Waerom aerdigh van Ariſtoteles geſeydt is, dat de Handt is een organon, ofte wercktuygh, voor alderhande werck-tuygh ; en wy konnen oock, volghende Ariſtoteles, ſeydt Galenus, aerdigh ſeggen, de reden te zijn een konſte voor alle konſten. Want gelijck de Handt,al en iſſe niet van 't byſondere werck-tuygh, dewijlſe evenwel alles kan aengrijpen, ende in 't werck ſtellen, een inſtrument is voor alle inſtrumenten: ſo is oock de reden,geen van de byſondere konſten, maer bequaem om alle konſten te ontfanghen, ende daerom een konſt voor alle konſten. Dewijl dan de Menſche alleen onder alle Dieren in ſijn verſtant de konſt voor alle konſten heeft, te weten, de reden: ſoo beſit hy oock te recht in ſijn lichaem het inſtrument voor alle inſtrumenten, namentlijck de Handt.

Wy ſullen nu gaen in-ſien het treffelijck maeckſel van deſe Handt, ende de wonderbare konſte, die onſen Schepper daer in getoont heeft; dewelcke ſoo groot is, dat door het alderminſte, 't welck anders ſoude gemaeckt zijn, de Handt, en haer werck ware bedorven geweeſt. Het eenige, en opperſte voor een werck-tuygh, gelijck de Handt, om mede te vatten, is dat het al de ghedaenten, ende de grooten, die een Menſch beweghen kan, wel vat. Om ſulcks te doen ſo is de Handt na den eyſch door-ſneden. Want by aldien ſy ongedeelt gebleven was, ſoo ſoude ſy maer hebben konnen om-vatten dinghen van haer eyghen groote, maer geſcheyden, en verdeelt zijnde,kan veel grooter, als ſy ſelve is,lichtelijck om-grijpen,en oock de alderkleynſte op-nemen. Maer dat kleyn is, vatſe met twee vingeren, en noch niet geheele, dan alleen met haer voorſte : want anders doende, ſoude het haer miſſen, ende ont-vallen. Op deſe manier is de Handt aerdigh gheſtelt om ſeker te vatten yet dat grooter, en kleynder is, als ſy ſelve. Vorder was haer oock noch bequaemſt verſcheydentlijck verdeelt te zijn,om alderhande gedaenten wel te konnen begrijpen. Waer toe ſy boven alle werck-tuygh alder-bequaemſt geſtelt is. Want om yet, dat ront is, wel te vatten, kan ſy haer in de ronte vouwen, en het ſelve, ghelijck als met een çirckel, ronts-om behelſen. En al 't gene recht, en krom is,kan ſy ſekerlijck aengrijpen. Het welck aldus zijnde, ſoo is ſy bequaem om alle gedaenten te vatten, dewijl deſele maer uyt drie linien beſtaen, ronde, kromme, en rechte. En, om datter noch vele dinghen zijn, grooter als die met de Handt om-vat konnen werden: ſoo is de een tot des anders hulp ghegheven, op datſe alle beyde van verſcheyde kanten deſelve bevattende, niet minder ſouden zijn, als een groote Handt. Om deſe reden zijnſe na malkander toe-geneyght, en gelijckelijck uytgeſtreckt. Want ſoo moeſt het toe-gaen in gedeelt werck-tuygh, dat een werck, en op deſelfde maniere moeſt uyt-voeren. Derhalven overleght eens het grootſte dat de Menſch met beyde ſijn Handen kan vatten, als een hout, ofte ſteen ; ende wederom het kleynſte, als een ſpel, ofte hayr,daerna al de veelheyt van de groote,die tuſſchen 't grootſte,en kleynſte is, ghy ſult bevinden,dat de Menſch deſelve allegader ſo wel om-vat, als of de Handen voor elck van die alleen gemaeckt waren. Want de kleynſte dingen vat hy met het voorſte van den duym, en den voorſten vinger: die wat grooter zijn, vat hy wel met den ſelven duym, ende voorſten vinger, maer niet met haer voorſte: maer die noch wat grooter zijn, vat hy met drie vingeren, te weten, den duym,den voorſten, en middelſten: en die noch grooter zijn met vier, daerna met vijf, en dan met de geheele Handt : en alſſer noch grooter komt, ſoo brenght hy d'andere handt daer by. Al het welcke niet en ſoude konnen gheſchieden, by aldien de Handt niet verſcheydelijck en was verdeelt, ende op die wijſe,gelijckſe nu is,geſtelt. Want wat kracht ſoude den duym,en vier vingeren ghehadt hebben, by aldien datſe allegader benevens malkander op een rijde,en zijde ſtonden? Voorwaer haer getal, en de verdeelinge ſouden dan onnut,ende ondienſtigh gheweeſt hebben. Want het gene ſeker gevat ſal weſen, moet ronts-om met een çirckel, oft ten minſten van twee teghens malkander-ſtaende plaetſen begrepen werden. Het welck gemiſt ſoude hebben, indien alle de vinghers op een rijde benevens den anderen waren geſtelt geweeſt. Dan daer is nu ſorghvuldigh in voorſien, met het ſtellen van den duym tegen de vier andere vingere. Den duym is in

ſijn plaetſe, en beweginge ſo geſtelt, dat hy door een weynigh buygen met elck van de vier vingeren over hem ſtaende, de werckinghe, van yet te vatten, volbrenght. Maer 't en was noch niet genoegh dat den duym, ende voorſten vinger over malkander ſtaende in 't op-rapen van kleyne dingen, met haer uytterſte wercktten: maer was oock van nooden, datſe ſo waren, gelijckſe nu zijn, te weten, ſo ſacht, ſo ront, ſo met nagelen beſet. Want indien haer eynde niet vleyſigh en was geweeſt, maer beenigh, ſoo en ſoudenſe noyt eenighe kleyne dinghen hebben konnen op-nemen; noch oock al warenſe al vleyſigh, maer van ſacht, en vochtigh vleyſch gemaeckt. Want het gene dat vatten ſal, moet het te vattene lichaem volkomentlijck, en rondts-om om-grijpen. Nu dat hart, en beenigh is, en kan niet om-buyghen: maer wel dat matelijck ſacht is, en daer uyt matelijck wijckende. Dan 't gene boven-maten ſacht is, ende als vloeyende, gelijck het de hardigheydt te ſeer wijckt, ſoo valt het daer lichtelijck af. Derhalven dat van naturen tuſſchen beyden is, niet al te ſacht, noch al te hart, gelijck het voorſte van de vingheren, is alder-bequaemſt om ſeker te vatten. Dewijl dan oock de dingen, die gevat werden, verſcheyden zijn in haer gelijvigheyt, d'eene meerder, d'ander minder ſacht, ofte hart, ſoo heeft de nature in alles bequamelijck verſien. Want daerom is het voorſte van de Vingheren, niet uyt een nagel, noch uyt het vleyſch alleen: maer uyt beyde, na den eyſch gematight zijnde, te ſamen gevoeght. Want haer vleyſigheydt is in de Deelen, die na malkander toe buygen, met welckers voorſte ſy de dingen ſelve moeſten na-ſpeuren. Maer de Nagel is haer van buyten tot vaſtigheyt aengeſet. Want de vingers vatten met hare vleyſighe Deelen alleen de ſachte dinghen: maer harde, ende derhalven de ſtandt van 't Vleyſch wech ſtootende, ende met geweldt in-douwende, en konnen ſy niet vatten ſonder behulp van de Naghelen, alſoo haer omleggende Vleyſch dan ſteunſel van doen heeft. Wederom en ſoude niet van ſulcks met de Nagelen alleen konnen gevat worden: want dewijl die hart zijn, ſo ſouden haer harde dingen lichtelijck ontglijden. Derhalven is de vleyſighe ſelfſtandigheydt in 't uyterſte der Vingheren geſtelt om de gladdigheydt en 't los-ſchieten van de Nagels te verbeteren; en de Nagels aen d'ander zijde, om het licht om-ſlaen van 't Vleyſch te ſtutten. Soo dat de Vingher, aldus wel gheſtelt, het werck-tuygh is om alle kleyne, en harde dingen te vatten. Het welck noch klaerder blijckt uyt de onmatigheydt der Naghelen. Want die boven-maten langh zijn, ende derhalven om-krommen, en konnen gheen kleyne dingen opvatten. En die, om haer kortheyt het voorſte van de Vingheren niet en bereycken, dewijl ſy het Vleyſch niet en ſtijven, ſoo zijnſe oorſaeck dat het ſelve niet wel en kan vatten: maer die even met het voorſte der Vingers uyt-komen, die voeren alleen het werck volkomentlijck uyt, daerſe toe gemaeckt zijn. Daerom is van Hippocrates wel geſeydt, dat de Nagelen niet langer, noch korter moeſten zijn, als het voorſte van de Vingers.

6 De Handt werdt gedeelt in *Carpus*, *Metacarpus*, ende Vingeren.

De *Carpus* is het voorſte van den Arm, daer de *Braceletten* gedragen werden. Beſtaet uyt acht ongelijcke beenderkens, die door Kraeck-been, en Banden vaſt aen malkander ghehecht zijn. Sy ſtaen in twee rijden, om dat de Handt des te beter ſoude beweegt werden; waer van de eene met de Arm-pijpen, de andere met de vier beenderkens van de Palm des Hants door Kraeck-been t'ſamen-gehecht werden.

De gemelte vier beenderkens, maken den *Metacarpus*, die wy *Palm van de Handt* noemen. Sy zijn na binnen hol, na buyten bultigh, ſtaen wat van malkander, om datſe met de vier vingeren, daerſe aen gehecht zijn, ende die van malkander wijcken, ſouden over een komen; en oock, om dat hier tuſſchen beyde plaets ſoude weſen voor de Spieren.

Alle deſe beenderkens, ſoo van den *Carpus*, als de Palm, werden vaſt ghehouden door ſtercke Banden, om datſe ſoo licht niet en ſouden wijcken in 't ſterck bewegen, ofte uytſteken van de Handt. Wy ſteken ons Handt uyt, als wy deſelve vlack houden, de binnenſte holligheydt vollende, en de buytenſte bultigheydt vereffenende: maer als wy de Handt ſluyten, doen wy het tegendeel, buygende 't gene dat te voren ſterck was. Welcke beweginge den *Carpus*, ende *Metacarpus* niet en ſoude konnen volgen hebben, indien ſy uyt een Been beſtonden. Daerbenevens, indien datter maer een Been gheweeſt en was tuſſchen de Arm-pijpen, ende de Vingeren, ſoo ſoude van een breuck, of ander ongemack, het geheele terſtont die ſchade geleden hebben; daer teghenwoordigh maer het twaelfde Deel en lijdt, wanneer datter een van de beenderkens komt beſchadight te werden. Behalven noch dat vele voor een ſlagh, ofte ſtoot wijcken, daer een Been ſtreck ſtaet.

7 De *Vingeren* beſtaen uyt vijfthien beenderen, dewelcke ſo vaſt niet aen malkanderen gehecht en zijn, als de gemelte van de Handt, dewijl de Vingeren, om alles te vatten, meerder beweginge moſten uyt-voeren. Elcke vinger heeft drie beenderen, niet meerder, noch minder. Want meerder, ſoude het volkomen uyt-ſteken beletten; minder, ſouden ſoo veel verſcheyde ghedaenten niet konnen aen-nemen. Deſe beenderen zijn van buyten ront-bultigh, om aen de ander zijde meerder ruymte te maken, van binnen plat, ende holachtigh, om datmen met het binnenſte vat, als oock om datter meer Peſen na binnen, als na buyten gaen.

Wy hebben vijf Vingeren, waer van den Duym, de Groote genoemt wert by de Griecken, als oock *Anticheir*, al of men ſeyde Teghen-handt, ofte, gelijck by

Marc.

*Marc.7.Sat.*13.ſtaet, Ander-hant, om dat hy tegen de Hant ſtaet, en ſo veel uyt-recht, als al de andere Hant; waerom hy oock *Pollex*, van *pollendo*, by de Latinen gheheeten werdt. Dit wiſten de Oude wel, als ſy de krijghs-luyden, die aen den Duym gequetſt, ofte verlemt waren, haer af-ſcheyt gaven. Men leeſt van den Keyſer Auguſtus, dat hy ſeker Edelman al ſijn goedt dede verbeuren, dewelke ſijn ſonen, als ſy in den oorlogh gaen ſouden, het gebruyck van den Duym had laten benemen. De Athenienſers, na datſe langh over hoop gelegen hadden met die van Egina, een na-gelegen Eylant, en dat ſterck van Schepen was (gelijck Cicero ſchrijft 3. Offic.) ten laetſten het ſelve overwonnen hebbende, deden de Inwoonders de Duymen af-kappen, om in toe-komende tijden geen gewelt van haer te vreeſen. My gedenckt noch, dat, doen ick van mijn reyſe quam, ging begroeten mijn weerde meeſter, den hoogh-geleerden Mr. Gerardus Voſſius, en ſijn E. my veel vraeghden van Italien, en Romen, ick onder ander ſeyde, dat de Italianen, maer inſonderheyt de Romeynen nu geen krijghs-luyden en waren, als ſy van oudts, doen ſy de gheheele werelt plaegden, plachten te weſen, ſelfs oock dat de tegenwoordige Romeynen, geen *Romani*, maer *Ramaneſchi*, dat is, Romeyntjens by d'andere Italianen genoemt wierden; en by ſommige oock *Poltroni*: ſo ſeyde my ſijn E. dat het ſelfde woordt te ſamen-gevoegt was van *pollice truncando*, van den Duym te korten, als ſodanige gekeurt zijnde onnut, om yet met de Handt uyt te rechten. *Divæus* ſchrijft in't 9. Boeck van ſijn Brabantſche Hiſtorie, dat onder de Keuren, die Hertogh Henrick aen de Bruſſelaers in 't jaer 1229. verleent heeft, mede geſtelt is. Dat de gene die met valſche maet Wijn, ofte yet anders uyt-meet, ſulcks ſal boeten met thien pont, ofte het verlies van ſijnen Duym. Maer dat onderſcheyt is te groot. Vorders gelijckmen noch in vrolijckheydt ſeydt, Duymtjen op, ſo ſchrijft Plinius 28. Nat. 2. datmen al van outs met het uyt-ſteken, ende ſluyten van den Duym gunſt, ende ongunſt plagh te betoonen. Soo ſeydt de Poëet Horatius in den 19. Brief van ſijn eerſte Boeck:

Conſentire ſuis ſtudiis, qui crediderit te,
Fautor utroque tuum laudabit pollice ludum.

en in teghendeel de Poët Iuvenalis in ſijn 3. Schimp-dicht:

——— *& verſo pollice vulgi,*
Quemlibet occidunt populariter.

Hier over kan vorder na-geſien werden onſen Eraſmus in ſijn Spreeck-woorden.

De tweede, ofte voorſte Vinger wert by de Griecken *Lichanos*, dat is licker, als oock *Deiktikos*, dat is, wijſer ghenoemt, gelijck by de Latinen *Index*. Soo ſeydt Horatius in het 8. Schimp-dicht van ſijn tweede Boeck:

Indice monſtraret digito.

De middelſte Vingher heeft by de Griecken, ende Latinen oneerlijcke namen, en is by haer veracht geweeſt, dat ſy hem gebruyckten, als ſy yemant wilden uyt-ſpotten. Sulcks blijckt uyt den Poët Martialis 2. Epigr. 28.

Rideto, & digitum porrigito medium, ende
Oſtendit digitum, ſed impudicum.

als oock uyt de Poët Iuvenalis:

——— *cum fortunæ ipſe minaci*
Mandaret laqueum, mediumq; oſtenderet unguem.

Daerom ſeydtmen oock by ons, dat de Hoeren den ringh aen den middelſten Vinger dragen.

De volgende Vinger heet by de Griecken na ſijn ordre *Parameſos*, by de Latinen *Medicus*, om dat (gelijck geſeydt werdt) de oude *Mediçijns* haer *Medicamenten* daer mede plachten te mengen, als geen vergif konnende lijden, dat hy niet terſtont het Herte ſoude te kennen gheven. Om de gemeenſchap, die hy met het Herte heeft, werdt hy gemeenlijck *Hert-vinger* genoemt. En hier van geven reden Agellius 10. *Noct. Att.* 10. ende Macrobius, op de voor-ghedachte plaets, uyt de Boecken der Egyptenaren, hoe datter een Zenuwe van 't Herte ſoude komen in deſen Vinger; en dat daerom de Griecken, en Romeynen deſen Vingher, als aen het edelſte deel ghehecht zijnde, plachten met den Rugh te kroonen; daerom oock in 't Latijn *Annularis*, ofte Ringh-vinger geheeten, en op deſelfde maniere in 't Italiaenſch *il Dito del anello*, in 't Spaenſch *el Dedo del anillo*, ende in 't Franſch *le Doigt de l'anneau*. Maer 't gene het Herte aen deſen vinger geeft en is geen Zenuwe, maer een Slagh-ader. Want de Zenuwen ſpruyten uyt de Herſſenen, en den Rugh-graet, en de Slagh-aderen uyt het Herte. Het kloppen (een Zenuwe en klopt niet) kanmen met den voorſten Vinger merckelijck voelen in de ghene, die ſeer vermoeyt zijn, in Vrouwen, die in arbeydt ſitten, ende in alle ſieckten van 't Herte. De gene, die van haer-ſelver zijn, doetmen wederom bekomen met het melcken van deſen Vingher. De Zierickzeeſche Ghenees-meeſter Lemnius ſchrijft 2. *de Occult.* 11. gelijck de natuerlijcke kracht gewoon is de overtollige vochtigheden de ſwackſte Deelen toe te ſenden, dat hy bevonden heeft in verſcheyden Gichtige, die handen ende voeten vol pijn waren, uytgenomen deſen Vinger, dewelcke, door de gemeenſchap met het Herte, van geen ſwarigheydt en wiſt. En daerom en ſterftmen van de Gicht niet, gelijck het Italiaenſch ſpreeck-woordt ſeydt:

La Gotta, è la Quartana,
Non fanno ſuonare campana.

Maer de Pocken en ontſien de weerdigheyt van deſen Vinger niet,en maken wel dat de klocken luyden.

De laetſte Vingher heet Plinius de kleynſte, *Minimus*, de Griecken oock *Mikros*, en *Otites*, de Latinen mede *Auricularis*, en na beyde, de Duytſchen *Kleyn*, oder *Oren-fingerlin*, dat is *Oor-vingerken*, om datmen met het ſelve in de Ooren peutert. Wy noemen het *kleyn Vingerken*, ofte *Pinck*.

Dit zy nu ghenoegh van de Vingers; kan vorders daer van noch gheleſen werden, behalven de Ontleders, by *Macrobius 7. Saturn.* 13. ende *Cæl. Rhodiginus* in't 27. Boeck van ſijn oude Leſſen op't 12. Capittel.

8 Gelijck al 't gene van 't Schouder-blat, tot de uyterſte Vingeren komt, by de Griecken *Cheir*, ofte Hant geheeten wert: ſoo noemen ſy oock al 't gene van de Heupe tot de uyterſte Teenen ſtreckt, *Pes*, dat is Voet. Wy geven 't den naem van Armen, en Beenen. Deſen grooten Voet, werdt mede, gelijck de groote Handt, ofte Arm, ghedeelt in drie deelen, de Dye, Been, ende kleyne Voet. Welcke verdeelinge tot den gangh hoogh-noodigh was, gelijck de Poët Lucretius mede aengemerckt heeft in ſijn 4. Boeck.

Proſpicere ut poſſimus, & ut proferre viai
Proceros paſſus, ideo faſtigia poſſe
Surarum, at feminum pedibus ſundata plicaris.

9 Het Dye-been is maer een been, gelijck in den Arm het Schouder-been. Werdt by de Griecken genoemt *Méros* (welck woort ſy gebruycken in de geboorte van Bacchus uyt de Dye van Iupiter, ſo wonderlijck niet na de uytlegginge van d' Heer Heinſius in *Ariſtarch.* 5.) by de Latinen *Femen*, ende *Femur, à ferendo*, van dragen, om dat het lichaem hier op geſtut, en gedragen werdt. Dit is in de menſchen, ende Apen het langſte, en grootſte: maer in andere Dieren, in dewelcke het voor het meerendeel ſchuylt, is het korter, als het Scheen-been, voornamentlijck in de Voghelen, waer door Ariſtoteles bedrogen is geweeſt, doen hy ſchreef, dat de Voghelen geen Dye-been en hadden.

De *Gedaente* van dit Been is langh, ront, en rechtachtigh: doch niet geheel recht, maer wat krom van binnen na de Knye dalende, om ſoo veel te vaſter te konnen ſtaen, te wandelen, en te loopen. Want in de gene, die dit Dye-been van naturen al te recht hebben, ſtaen de Knyen oock recht, meerder inwaerts, als uytwaerts wijckende; 't welck een quade gangh maeckt. So dat deſe gedaente voor de Heel-meeſters wel ſtaet aen te mercken, gelijck Hippocrates oock vermaent, om dit Been, wanneer het komt te breken, ſijn natuerlijcke kromte te laten houden. Het is van voren bultigh, 't welck tot het ſitten bequaem is, en tot vele wercken, die wy al ſittende doen, ofte het eene Been over het ander legghen, ghelijck de Snijders, ende Maſt-klimmers. Aen de zyden is 't ront, ende glat, achter plat, ende hol: maer boven eyndight het in een hooft, hals, ende twee uyt-ſteeckſels, onder in een hooft met twee uyt-ſteeckſels, ende holligheden.

Het Opper-hooft is het grootſte, dat in een menſchen is, rondt, ende langachtigh, om te beter te konnen ſchieten in de diepe holligheydt van het Heupe-been, ende alſo de gheledinge vaſter te maken. Het welck wel noodigh was, om het ſwaer ghewicht, dat het Dye-been moet draghen, ende waerom het oock een ſtercken ronden Bant, ſpruytende uyt de holligheydt van het Heupe-been, daer ſy beyde mede t'ſamen-ghehecht zijn, ghekreghen heeft. Het is mede effen ende glat, met een glibberigh Kraeck-been overtrocken, om dat de Dye ſoo veel te lichter, ende vaerdigher buygen, uytſteken, ende omdraeyen ſoude.

Onder het Hooft is den Hals, die hem na boven langachtigh uytſtreckt, maer na binnen wat kromachtigh inbuyght, om de beweginghe lichter te maken, ende de Vaten, ghelijck Galenus ſchrijft, plaets te gheven. De gene, die deſen Hals wat te kort is, hebben de Beenen te veel innewaert gebogen, ende derhalven den gangh ongemackelijck: ſoo dat de langhte, ende kromte van het Dye-been tot den gangh, rechte, ende ſterckte van het lichaem, veel helpen. Het welck Archilochus wel verſtont, als hy, die alleen voor Hop-luyden uyt-koos, welckers Knyen wat bochtigh uytwaerts weken, alſo die geſtalte een vaſte Voet maeckt.

Hier zijn twee uyt-ſteeckſels, een groote, ende een kleyne, *Trochanteres* by de Griecken genoemt, dat is, Draeyers, om dat ſy, door de Spieren, die van haer oorſpronk hebben, de Dye doen draeyen.

Nu, hoe het Dye-been onder de midden meerder na beneden gaet, hoe het dicker wert, ende eyndight ten laetſten in een breedt Hooft. Wt dit Hooft komen van achteren twee uytſteeckſels, tuſſchen dewelcke een duym breedt plaets, ofte een holligheydt ghelaten wert, waer in ſchiet een uytſteeckſel van het Hooft van de *Tibia*, ende wert met deſelve, door een dubbelde geleding gehecht; alſo beyde de Hoofden van het Dye-been ſchieten in de twee holligheden van de *Tibia*, ende het uytſteeckſel van de *Tibia* ontfanghen werdt tuſſchen de twee uyt-ſteeckſels in de achterſte holligheydt van het Dye-been. Deſe dubbelde gheledinge is oorſaeck, datmen de *Tibia* niet en kan om-draeyen. Daerbenevens, om dat deſe Hoofden haer achter veel uytſtrecken, ſoo komt, dat wy de Beenen niet verder, als in een rechte linie konnen uytſteken. Evenwel zijnder Mannekens ontrent *nova Zembla* gevonden, welckers Knyen van beyde zyden bogen, ende die van niemant in 't loopen en konden onderhaelt

werden.

werden. Sy zijn ontrent drie voeten hoogh,gelijck Doctor *Paaw*, met een van haer ledere kleetjens van daer gebracht, ons plagh in ſijn ontledinge aen te wijſen. In deſe gheledingh is veel glibberigh Kraeck-been, om dat de Knye ſoo veel te lichter ſoude konnen bewegen. Hier is oock eenen vaſten Bant, uyt het uytſteeckſel van de *Tibia* ſpruytende, waer door de Dye met de *Tibia*, niet anders, als ſijn bovenſte Hooft met de Heup vaſt ghemaeckt werdt.

Deſe holligheydt, daer de *Tibia* in 't Dye-been ſchiet, noemen wy *Haeſſen*, de Hoogh-duytſchen *Knye-bugh*, ende de Latinen *Poples*. Daer van komt de naem van de vermaerde Ader *vena Poplitis*, of men ſeyde *Haeſſen-ader*, uyt dewelcke Hippocrates raet te Laten in Nier-pijn. Wy leſen in de Roomſche Hiſtorie van *Livius*, dat ſy haer verwonnen vyanden de Banden der Haeſſens plachten af te ſnijden, (het welck hy *Poplites incidere* noemt) ende lietenſe alſoo voor onnut legghen.

Het voorſte van deſe gheledinghe heeten wy de *Knye*, in 't Griecx *Gonu*, ende daer van in 't Latijn *Genu*. De naem-reden is, ofte, om dat de Knye in het buygen eenen hoeck (in 't Grieks *Gonia*) maeckt, ofte om datmen daer mede ſijn ſelven verootmoedight, 't welck *konein* beteyckent. Want die ootmoedigh yet bidden, vallen op haer Knyen. Hier van ſeydt den nauw-keurighen na-vorſcher van den oorſpronck onſer Tale, Doctor *Goropius Becanus*, dat Knye den naem heeft van *Ken-nie*, dat is, ick beken, niet te konnen doen. Want die op ſijn Knyen ſit, bekent, dat hy hem gheheel in de macht van een ander heeft over-ghegeven. Soo ſie ick, dat by den Grieckſchen Hiſtory-ſchrijver *Herodotus* aerdigh gheſeydt werdt, *Es gonu ebale*, hy heeft hem op de Knye gheworpen, voor hy heeft hem overwonnen. Hierom plachten de gene, die yet ootmoedigh van yemandt baden, haer voor den ſelven op de Knyen te werpen. *Ovidius:*

Et genibus pronis ſupplex, ſimulíſque roganti.

Waer van wy oock exempelen in de H. Schriſture hebben, daer wy mede gheleert werden, dat in den Naem *Ieſus* alle Knyen ſullen buyghen. Sulck bidden geſchiet oock met het raken van de Knyen (ghelijck in het groeten van de Françoiſchen) der ghener die ghebeden wert. Soo ſchrijft *Virgilius* 3. *Æneid.*

Et genua amplectens effatur talia ſupplex.

Ende een ander Poët *Claudianus*, in ſijn Boeck van de Vervoeringh van *Proſerpina*:

——*genibuſque ſuas cum ſupplice fletu*
Admovere manus.

Het ſelfde is by *Homerus*, *Euripides*, ende andere Grieckſche Poëten, ende Hiſtory-ſchrijvers te ſien. *Plinius* ſchrijft ſeer wel van deſe manier in het elfde Boeck van ſijn Natuyrlijcke Hiſtorie op 't 45. cap. *In de Knye van de Menſchen is eenighe Religie, na het onderhouden van de volckeren. De biddende rakenſe, ſtrecken de handen daerna uyt, ſy bidden die aen als autaren, miſſchien om dat in deſelvighe eenighe leventheydt is. Want in de t'ſamenvoeginghe van beyde de Knyen, aen de rechter, ende ſlincker zyde van voren is een dubbelde Kaecx-holligheydt, dewelcke gheopent zijnde, ſo vlieghter de Geeſt uyt, gelyck uyt de Stroot.* Wt dit laetſte is miſſchien ghekomen het gebruyck om de ghekruyſte (ghelijck wy by de *Euangeliſten* leſen) als ſy haer een korter eynde wilden maken, de Knyen te breken. Want het woordt *Skele*, dat ghebruyckt werdt, en beteyckent niet alleen de Beenen, maer oock byſonderlijck de Knyen. Maer wat wil *Plinius* ſeggen met de Kaecx-holligheydt? wat ghemeenſchap hebben de Knyen met de Kaken? dat ſal ick nu verklaren. Het Kint is op die gheſtalte in de Lijf-moeder gheleghen, dat het de Beenen ghevouwen heeft, ende met de Hielen ſijn Billen, ende met de Knyen den Oog-hoeck raeckt. Soo dat ſommige meenen, dat de holligheydt, daer de Oogen in ſtaen, van het ronde beenderken, dat voor de Knyen ſtaet, ghemaeckt werdt, ende dat daerom de Knyen *Genua* in Latijn van *Genis*, dat is, de Kaken, ſouden ghenoemt weſen. Van wegen deſe oorſpronckelijcke naderheyt heeft wel lichtelijck *Plinius*, de holligheydt tuſſchen de Knyen na de Kaken genoemt.

Het ghemelte rondt Beenderken bedeckt van buyten de voegingh van het Dye-been, ende de Been-pijpen in de Knye. Wy noemen het *Knye-ſchijve*, ghelijck de Duytſchen *Knie-ſcherb*, de Griecken *Mule*, na de ghelijckeniſſe, die het heeft, met een kleyn Molen-ſteentjen, de Latijnen *Patella*, als of men ſeyde een kleyn ſchotelken, ende de Françoiſchen *Palette du genouil.* De ghemeenſte naem is *Rotula*, dat is ſoo veel te ſeggen als een ront Radeken, ghelijck het niet alleen ront en is, maer oock beweeghlijck, ende dien Latijnſchen naem werdt mede ghevolght van de Spaengiaerts met *Rodillas*, ende de Italianen met *Rotula del ginocchio*. Het is een kleyn, rondt, ende kraeck-beenigh Beenderken, met geen andere Beenen t'ſamen-ghevoeght, maer op deſelve drijvende, ende met Peſen ende Vlieſen daer aen verbonden. Het ghebruyck van deſe Knye-ſchijf is, om de gledingh van het Dye-been met de Been-pijpen, te ſtercken, op dat als wy wandelen, ofte van hooghe plaetſen neder treden, ofte oock de Knye anders veel buygen, geen ontledinghe na voren ſoude veroorſaeckt werden; als mede om te beletten, dat het uytſteken van 't Been niet buyten de rechte linie en ſoude gaen; ende daer-en-boven om de voegingh van het Dye-been met de Been-pijpen te decken. Want hier is een dubbelde holligheydt onder, een voor ende een achter, in dewelcke veel levendigheydt van de Ou-

den gheſtelt wert, ghelijck wy terſtont uyt *Plinius* gheſien hebben. De voorſte holligheydt is vervult met een taey ſlijm, waer door de nature deſe plaets glat, ende ſlibberigh houdt, om datſe, door te veel beweghen, niet en ſoude verdrooghen, ende alſoo den gangh beletten. Om deſelfde oorſaeck ſmeren de Voer-luyden haer Wagens. Ick hebbe tot Leyden een Vrouwe gheſien, die hier op de Knye een gheſwel door-brack, daer dit taey ſlijm mede uytliep. Den Heel-meeſter noch onervaren zijnde, meende dat het Etter was; ende wende alle vlijt aen om het ſelfde uyt te drucken, waer door hy de Knye ſtijf maeckte. In deſe geledingh valt mede een ſoorte van Gicht, die na de plaets, van de Griecken *Gonagra*, als of men ſeyde, Knye-gicht, ghenoemt werdt. Hier mede zijn de Blauwſchuytighe ſeer ghequelt, waerom het gheheele gebreck den naem ghekregen heeft na de Beenen, *Skelotyrbe*. Want de Milt, die de Blauw-ſchuyt meeſt veroorſaeckt, ſpeelt op de Knyen, ende maeckt deſelve traegh. Daer van wert by *Plautus* gheſeydt:

Genua hunc curſorem deſerunt, perii,
Seditionem facit lien.

Deſe Knye-ſchijf breeckt ſomtijdts, ende die ſulcks over-komt, gaen al haer leven kreupel; ghelijck *Paré* ſchrijft, noyt anders bevonden te hebben. De oorſaeck is, om dat de Were, ofte het Eelt (met den Latijnſchen naem van *Callus* beſt bekent) dat uyt het ghebroken Been groeyt, de holligheydt van de gheledingh vervult, ende daer door de beweging ſoo van het Dye-been, als van de Been-pijpen verhindert. Evenwel verhaelt *Bauhinus* van een voorſpraeck, die door een val de Knye-ſchijf in twee ſtucken over dwers gebroken hadde, ende evenwel niet manck en gingh, maer af-gaende van een trap, alſoo hy de Knye niet en konde buyghen, daer van moeſt af-ſpringhen.

10 Volght de *Tibia*, dewelcke mede, ghelijck de *Cubitus* in den Arm, niet uyt een grof Been en beſtaet, maer uyt twee dunne Pijpen. De Françoiſche noemenſe *grand*, ende *petit focile*, de Italianen na het Latijnſch *Radius*, daer de grootſte Pijp mede betreyckent wert, *Ragio major*, ende *minor*, de Spaengiaerts *Eſpinilla major*, ende *menor*, Wy, ende de Duytſchen, de *groote*, ende *kleyne Been-pijpe*.

Het grootſte van deſe twee Beenen heeft den ghemeenen naem van *Tibia* behouden, ghelijck *Cubitus* oock in den Arm, miſſchien om dat het een *Tibia*, dat is, een pijp, ofte fluyt ghelijckt, ende dat de fluyten der Huys-luyden daer van eerſt ghemaeckt zijn. Het ſtelt de Scheen, ende ſoude daerom *Scheen-been* van ons konnen genoemt werden, ghelijck het ander Kuyt-been. Op de Scheen vertoont hem eenen ſcherpen rug, in het Griecx *Akantha*, dat is, Graet ghenoemt, een plaetſe met ſeer weynigh vleyſch bekleedt, ende die daerom, ghequetſt zijnde, geen vettigheydt en kan verdraghen, maer alleen drooghe Heel-middelen vereyſcht. Onder andere dingen, die *Momus* beriſpte in des Menſchen maeckſel, was mede, dat *Iupiter* de Kuyten niet voor deſe ſcherpte van de Scheen geſet en hadde. Dit Scheen-been is van gedaente langh, ende drie-hoeckigh, onder ende boven dick, ende wert boven aen het Dye-been, ghelijck gheſeydt is, ende onder aen de Koot gehecht.

Het Scheen-been is alleen geledet met het Dye-been, niet met het ander, dat wy *Kuyt-been* ghenoemt hebben; *Perone* by de Griecken, ende *Fibula* by de Latinen gheſeydt: maer dit is vaſt aen de buyten-zyde des Scheen-beens, alwaer een holte is, daer het Kuyt-been met ſijn Hooft in-komt, ende werdt dan noch met ſtercke banden vaſt ghehecht. Ende van daer af deſe Beenderen van malkanderen gheſcheyden zijnde, en komen niet eerder wederom by-een, voor datſe beyde den Voet raken. Want op die plaets heeft het Scheen-been een diepen ſpleet, in den welcken het Kuyt-been ruſtende, noch verder gaet, voort-brengende een Hooft, ofte uytſteeckſel, dat met het overſtaende uytſteeckſel van het Scheen-been de Koot om-vat.

Het Scheen-been heeft op deſelve plaets een groote holligheydt voor het *Kote-been* ghemaeckt, het welck van beyde zyden met de gheſeyde uytſteeckſels gheſtut wert, ende alſo belet, dat de Koot niet licht uyt het lidt en ſchiete. Deſe uytſtaende knoopen werden in 't Griecx gheheeten *Sphura*, in 't Latijn *Malleoli*, als of men ſeyde Hamerkens, de binnenſte noemen wy *Ferſene*, ofte *Verſen*, ende de buytenſte *Enckele*, ofte *Encklauwen*. Hier ſtaet ſeer te verwonderen de groote voorſichtigheydt Godts. Want dewijl deſe gheledingh ſoo ghemaeckt was, dat het lichaem maer op een punt den Voet raeckt, ende, uyt het lidt zijnde, den gangh ofte gheheel beletten, ofte krepelheydt veroorſaken ſoude, ſoo heeft hy deſe ſchutſels daer voor geſtelt: die daerbeneffens dit ghebruyck noch hebben, datſe onder haer laten ſchuylen, ende ruſten de Peſen, die den Voet beweghen, ende, in pletteringhe, ofte quetſinghe van de Encklauwen, een grouwſame pijn veroorſaken.

11 Wy komen tot de *Voeten*, die mede groote gelijckeniſſe met de Handen hebben. Ja ick hebbe ſomtijdts gheſien, dat de gene, die ſonder Handen gheboren waren, al haer werck door de Voeten konſtigh uyt-voerden. Ende gelijck de menſch alleen, om dat hy de wijſte onder alle Dieren was, Handen heeft, een werck-tuygh alder werk-tuygh, als hier voor geſeydt is: ſoo heeft hy oock, om dat hy Handen hadde, twee Beenen, ende het lichaem recht over-eynde gherecht. Want wie ſoude voorover bockende, een Borgherlijck leven konnen leyden, ſchrijven, bouwen, ende andere wercken uytvoeren?

voeren? Veel Voeten ſouden wel dienſtigh geweeſt hebben tot de raſſigheydt: maer wat hadde de Menſch ſulcken ſnelligheydt van doen, alſo hy door ſijn verſtant oock de alderſnelſte Dieren weet te achter-halen?

Het eyghen ampt van den Voet is, het gaen, ofte wandelen. Sulcks gheſchiet met den eenen vaſt op de Aerde, ende den anderen voort te ſetten. Dan het vaſt neder te ſetten is 't werck van den Voet: maer voort te ſetten, van 't geheele Been. Hier toe hebben de Beenen ſoodanigen gedaente, als geſeyt is: ende de Voeten werden in verſcheyde Teenen gheſpliſt, ende ſijn lang ende breet gemaeckt, doch ſoo langh niet als in de Handen, niet ſo ſeer om de fraeyigheyt, als om datſe het loopen, met aen te ſetten, ſouden helpen. Want de Teenen tegen de aerde gedouwt zijnde, wert 't geheele lichaem veel ſekerder voort-gheſtooten. Maer de Voeten zijn oock onder hol, om te beter over Bergen, ronde ſteenen, ende dierghelijcke te gaen; ende de Teenen komen te pas in rechte, kromme, ſteyle, ende oneffene plaetſen. Daerom is't datmen op muylen, ofte dicke ſolen ſoo vaſt niet en gaet.

De Voet wert mede, even als de Hant, in drie gedeelt, Tarſus, Metatarſus, ende Teenen.

Tarſus, ofte het achterſte van de Voet, komt overeen met den *Carpus* in de Handt, ende beſtaet uyt ſeven beenderen. Daer van komender meeſt twee in achtinge, de Koot, ende het Hiel-been. De *Koot* heet in 't Latijn *Talus*, in 't Griecx *Aſtragalos*; welcke namen beyde van *Hadr. Iunius* qualijck gepaſt werden op den Encklauw. Dit is het Been, daer de kinderen, uyt de Oſſen-voeten genomen zijnde, mede koten. Soo beſchrijven *Lucianus*, ende de Poëten *Cupido*, ende *Ganymedes* in den Hemel t'ſamen met koten ſpelende; het welck ick voor de Kinderen geſonder achte, als ſuycker met Pol-lepelen te eten. Siet van dit Koot-been breeder by onſen *Eraſmus*, in ſijn t' Samen-ſprekinge, *Aſtragaliſmus*, ofte Kote-ſpel ghenoemt.

De Koten dragen alleen, ende by haerſelven 't gewicht van het gantſche lichaem, ſoo dat daerom de Nature niet te vergheefs bekommert is gheweeſt, om deſelve wel te bewaren, ende gelijck met ſtercke balcken te beſetten, te weten, met de ghemelte uyt-ſteeckſels van de Beenen. Die evenwel oorſaeck zijn, dat, als de Koot eens uyt ſijn plaets geweken is, ſeer ſwaerlijck wederom kan in-gheſet werden. Hierom was by de Romeynen een manier van ſpreken, *Talum reponere*, de Koot in-ſetten, dat is, met een ſwaer werck doende zijn. Het ander Been van den *Tarſus* is het *Hiel-been*, in 't Latijn genoemt *Calx* (daer van ſeydtmen *A Capite ad Calcem*) als oock *Calcaneum*, ende *Calcar pedis*, om dat het, even-eens ghelijck een ſpoor, achter uyt-ſteeckt. Sulcks is uyt ſonderlinge voorſichtigheydt gedaen, te weten, om dat de Menſche, die recht over-eynde ſtaet, niet lichtelijck achter over en ſoude vallen. Ende ſoo ſegghen wy oock van de ghene, die dat ſomtijdts ghebeurt, datſe kort van Hielen zijn. Achter toont het eenighe rouwigheydt, alwaer een groote Pees gheheel vaſt aen is, de grootſte ende ſterckſte van al de gene, die in 't lichaem zijn, ſpruytende uyt de Spieren van de Kuyt. Dit is de Pees, waer by *Achilles*, het verſlaghen lichaem van *Hector* driemael rondts-om Troyen ſleepten, ghelijck de Poët *Homerus* beſchrijft. Dit is oock de plaets, daer de Kack-hielen vallen, waer mede de kinderen meeſt ghequelt zijn.

Het tweede Deel van den Voet is *Pedium* in het Griecx genoemt, ende, om dat het met het *Metacarpium* van de Handt over-een komt, *Metatarſus*. Wy heeten 't met de Latinen, Italianen, Spaengiaerts, ende Françoiſchen, *de Plante van den Voet*, oock *Sole*, ofte *Bal van den Voet*, ghelijck de Duytſchen, *Solen am fuß*. Is t'ſamen-geſet uyt vijf Beenderen; ende den grootſten heeft maer twee Beenderen, om dat het voorſte van de holligheydt van deſe plant ſoude vaſter op de aerde ſtaen.

De *Teenen* zijn ghelijck de Vingeren, maer korter om redenen verhaelt, ende mede vijf in getal. *Collenuccio* ſchrijft in ſijn Italiaenſche Hiſtorie van Napels, dat *Ottho van Bruynſwijck*, de Man van de Coninginne *Iohanna*, aen elcken Voet ſes Teenen hadde. Dan dat en ghebeurt ſo ſelden niet, ofte is noch alle daegh wel te ſien.

12 Boven alle de voorverhaelde vintmen noch eenighe kleyne Beenderkens in, ende op de geleden van de Teenen, als oock van de Vingheren, by de Griecken *Seſamoidea*, oft *Seſamina* genoemt, van wegen de gelijckeniſſe, die ſy hebben met het Lijnzaet.

Het ghetal van deſe Beenderkens gaet onſeker. Sommighe hebbender in de Handt, ende de Voet twaelf; andere ſeſthien, eenighe veel meerder: alwaer dan deſelve ſoo kleyn vallen, datmenſe in de ontledinghe niet vinden en kan. Sy zijn in de vier Teenen ſo veel kleynder, dan in de Vingeren, als de Teenen ſelve kleynder zijn, dan de Vingeren. Maer ghelijck den grooten Teen van grooter beenderen is, als den Duym, ſoo heeft hy oock deſe *Seſamina* veel grooter. Derhalven zijnder aen d'eerſte geledingh van den grooten Teen, by het hooft van het *Pedium*, dat hier aen gehecht is, twee groote geſtelt, waer van het binnenſte ontrent eens ſoo groot is, als het buytenſte; ſo dat het de helft van een geſchelde erweet in groote ende ghedaente wel gelijckt. De Arabiers noemen dit beenken *Albadaram*, om dat het van vyer, ende alle bedervinghe onbeſchadight blijft; uyt het welck ſy ghelooven (ghelijck de Ioden van *Luz*) dat de Menſch hier na verrijſt, niet anders als het Kruyt uyt het Zaet. Ende D[r]. *Riolan* meent, dat dit het eyghen is, 't welck van *Agrippa*

onder den naem van *Luz* beſchreven werdt. Dan dat fabuleuſe *Luz* is een ander plaets toegeweſen, te ſien by den Hoogh-geleerden *Plempius*.

Het ampt van deſe Lijnzaet-beenderkens is, de geleden te ſtijven,ende te beletten,dat ſy ſoo lichtelijck niet uyt haer plaetſe geſchoven werden. Ende daer-benevens doenſe noch in den Voet, dat hy in het ſtaen, ende wandelen, oock door onghelijcke plaetſen, vaſter is, ende dat de Teenen, terwijl wy ſtaen, ofte wandelen, van gheen ſteenen,ofte andere uytſtekende dingen, lichtelijck verdraeyt, ende alſo ontledet ſoude werden.

Ende dit is nu wat belanght de beſchrijvinge van alle de Beenderen onſes lichaems. Wy ſullen nu komen tot haer twee ghebreken, te weten, Ontledinghe, ende Breucken.

Het V. Capittel.

1 *T'ſamen-voeginghe der Beenderen*,
2 ONTLEDINGE,
3 *Oorſaken*,
4 *Onderſcheydt*,
5 *Ken-teyckenen*,
6 *Voor-teyckenen*,
7 *Geneſinge*,
8 *Maniere van Leven*.

1

WY hebben volkomentlijck aengheweſen, hoe dat het Geraemte beſtaet uyt verſcheyde Beenderen. Deſe werden t'ſamen-ghevoeght op tweederley wijſe, door *T'ſamen-groeyinge*, dewelcke is een vereeninge ſonder bewegen, ende door *Geledinge*, waer in de Beenderen met haer uytterſte aen malkander gevoeght zijn, ſtreckende tot beweginge van haer Deelen; ende deſe is wederom driederley, in-gheledinghe, aengeledinge, ende onderlinge in-ſchietinghe.

Een *In-geledinge* is,wanneer de holte van het ontfanghende been wijdt, ende diep is, ende het Hooft van het in-ſchietende, grof, ende groot, ghelijck te ſien is in de gheledinghe van 't Dye-been met het Heupe-been.

Een *Aen-geledinge* is, als de holte vlack is; gelijck in de t'ſamen-voeginge des Onder-kaecks.

Een *Onderlinge In-ſchieting* is, als beyde de Beenderen over weder-zyde ghelijckelijck in malkander ghevoeght werden. Sulcks gheſchiet ofte in twee Beenderen, als in den Arm; ofte in drie, gelijck in de Wervelen.

In de ghemeene gheledinge, daer bewegen by is, valt alleen het ontleden, dan in alle beyde het breken. Van 't eerſte ſullen wy in 't teghenwoordighe, van 't andere in 't volgende 7. capittel handelen.

2 *Ontledinghe* (gemeenlijck *Diſlocatie*, en *Luxatie* genoemt) is een afwijckinge van de Beenderen die in, ende aen malkanderen geledet waren,waer door ſy uyt haer natuyrlijcke plaets in een andere ſchieten, ende de vrywillige beweginge beletten.

3 De *Oorſaken* van Ontledinghe zijn ofte uytwendigh, ofte inwendigh.

De *uytwendige* oorſaken komen meeſtendeel door gheweldt, als ſlaen, ſtooten,vallen,uyt-trecken; gelijck ſelfs in de gheboorten oock kan gheſchieden, wanneer de onvroe-Vrouwen het kint met geweldt uyt-trecken.

De *inwendige* Oorſaken zijn vochtigheden (waerom de kinderen lichtelijcker in dit gebreck vervallen) die op de gewrichten ſackende, de Banden ofte te ſacht, ende te dweegh maken, ſoo datſe de Beenderen uyt haer plaetſe laten ſchieten; ofte vervollende deſelve verkorten, ende in-trecken, waer door de Hoofden uyt haer plaets ghetrocken werden, ghelijck men ſiet in magere, ende uyt-geteerde Lichamen. Hier toe behoort de Erfteniſſe. Want men bevint, dat Bultighe, ende Mancke ouders, oock dickwils ſoodanighe kinderen voortbrenghen.

4 Van deſe Oorſaken wert het voorname *Onderſcheyt* der ontledinghe genomen; als oock uyt de plaets, daer het ontlede Been in-ſchiet. Sulcks gebeurt van bovenen na beneden, ende van beneden na bovenen; van de ſlincker zyde na de rechter, ende wederom van de rechter na de ſlincker; als noch van voren na achteren, ende in tegendeel van achteren na voren.

5 Al is't datmen dickwils ſiet, hoe de Heelmeeſters, tot ſchande van haer Konſte, oordeelen ofte eenigh Deel uyt der Lidt is, ofte niet: ſoo en maken de Lede-ſetters gantſch gheen ſwarigheydt om op ſekere *Ken-teyckenen* haer oordeel vaſt te ſtellen. Het welck ick in d'ervarene oock ſo bevonden hebbe. Ende ſulcks en is niet vreemt; dewijl ſy daghelijcks van alle kanten ſoodanighe ontledene krijgen, ende daer door meerder ervarentheydt, als een Heel-meeſter, metter tijdt bekomen. Anders en ſchijnt dit werck oock ſoo ſwaer niet, dewijl het door ſien, en ghevoelen kan bekent werden. Want in deſe ontledinghe, vertoont hem een geſwel in de plaets, daer het Hooft van 't ontledene Been in-geweken is: ende een holligheydt in de plaets, daer het uyt-ghevallen is. Het welck te lichter kan aenghemerckt werden, wanneer het lichaem niet al te dick, noch al te vet en is. Daer-benevens valt noch, na verſcheydenheydt van oorſaken, hier voor vermelt, het uytgheweken Lidt korter, ofte langer; ende derhalven geleken zijnde met het geſonde, als een Arm met een Arm, een Been met een Been, kan lichtelijck ondervonden werden de verſcheydenheydt. Vorders alſo de ghewrichten gemaeckt zijn tot beweginghe; ſoo moet noodtſakelijck volghen, dat, wanneer die geledinge los gemaeckt is, ende het Been uyt ſijn gelidt ſchiet, de beweginge grootelijcks

grootelijcks beſchadight werdt. Derhalven daer ee-
nigh achterdencken valt van ontledinge,ende de be-
weginghe niet verhindert en werdt, ſoo en behoeft
men ſulcks daer voor niet te keuren. Selfs Quintilia-
nus heeft dit wel verſtaen, alſo hy ſeyt 5. Orat. Inſt.
in de voor-reden, dat de Leden, maer een weynigh
uyt haer plaets zijnde, het gebruyck, dat ſy hadden,
verlieſen.

6 De *Voor-teyckenen* werden getrocken uyt de ge-
ſtalte van 't lichaem,van de ontleden Beenderen,den
tijdt, en toe-vallen.

Hoe dat een Been lichter uyt het Lidt ſchiet, hoe
het ook lichter wederom in te ſetten is. Sulcx bevint
men in kinderen, ende jonge luyden, die vochtigh en
ſacht van lichaem zijn. Het tegendeel geſchiet in de
gene, die haer jaren hebben, ofte dick ende vleyſigh
zijn. Want in deſelvige werdt de geledingh door de
dickte der Spieren nauw vaſt ghehouden, en derhal-
ven niet als door een ſware oorſaeck tot ontledinge
vervalt, ende daerom oock ſwaerlijck is in te ſetten.
Dan in magere, die door ſieckte half uytgeteert zijn,
is de geledinge loſſer, waerom ſy ook lichtelijck uyt-
ſchiet; waer by komt, dat door de ſlappe verteringe
veel ſlijmerigheyt tuſſchen de gewrichten vergadert,
die de t'ſamen-voeginge los maeckt. In andere, die
van naturen mager zijn, dewijl haer lichaem droogh,
vaſt, ende hecht is, de Spieren, ende Banden ſterck en
droogh, werden de Beenderen niet lichtelijck ontle-
det, ende uytter Lidt zijnde, ſwaerlijck in-geſet. De
ontledinge van inwendige oorſaeck, na datſe herſtelt
is, ſchiet wederom licht uyt; om dat de Banden
door-dronghen zijnde van de overtollighe vochtig-
heyt, de Beenderen niet wel en konnen teghen hou-
den. De gewrichten, die tot weynighderhande bewe-
gingen geſtelt zijn, vallen ſwaerder in te ſetten, maer
werden ingehouden. Hoe dat oock een Been verder
uyt ſijn hol ſchiet, hoe het ſwaerder herſtelt werdt.
Een ontledinghe (ſeydt Guido) in dewelcke de ran-
den van de holte, die het hooft van een ander Been
ontfanght, gebroken zijn, werdt geoordeelt voor de
quaetſte. Want al is't al ingeſet, ſoo en kan het niet
langh duyren, of komt door de minſte oorſaeck we-
derom te ontſchieten. Vorders konnen alle gewrich-
ten wel uyttet Lidt gaen, maer niet alle wel ingheſet
werden. Want op een ontledinge van 't Hooft, volgt
terſtont de doot, om dat het Rugghen-morgh daer
door terſtont aen ſijn beginſel inghedruckt werdt, en
alſo het uyt-vloeyen terſtont belet. Het ſelfde heeft
oock plaets in de Wervel-beenderen, die uyt haer
plaets ſchuyvende, datelijck groote ſwellingh, en on-
ſtekinge verwecken. Hier van ſpreeckt de Poët Si-
lius in ſijn 10. Boeck:

—— *Teleſinus ad oſſa*
Illiſo ſaxo, qua ſpina interſtruit artus,
Occumbit.

Het ſelve ghebeurt oock in ſommighe ander Deelen,
waer van eenige ontledet zijnde, de doodt veroorſa-
ken, andere nimmermeer herſtelt konnen werden.

Verouderde ontledinge, ende die alreede door eelt
verhart is, werdt ſelden, ofte nimmermeer geholpen,
daerom en moet in't begin het in-ſetten niet uyt-
geſtelt werden.

Wat de toe-vallen belangt, daer van ſullen wy in't
volgende Capittel handelen.

7 De *Geneſinge* beſtaet in het ontledene weder-
om in ſijn natuerlijcke plaets te brenghen, en te hou-
den. Sulcks werdt te wege gebracht door vier mid-
delen, uyt-recken, in-ſetten, het in-geſette door bin-
den te verſekeren, en her-ſtellen.

Voor-eerſt, alſoo de Spieren van 't ontledet Deel
haer opſchorten, ſo moet het ſelve uyt-gereckt wer-
den na de gelegentheyt van de ontledene plaets, waer
de Beenderen hier ofte daer gheweken zijn, ende de
ſterckte der Banden, en Zenuwen, door de Meeſters
handen, ofte door werck-tuygh, by Paré, ende andere
uytgebeeldt. Dit uyt-recken moet ten alder-eerſten
in 't werck gheſtelt werden, ofte, indien den Heel-
meeſter later ghehaelt is, wanneer de vrees van On-
ſtekinge over is; en moet ſoo verre gaen, datter tuſ-
ſchen de Beenderen wat vrye plaets blijft, op dat het
hooft niet verzeert en werde, ofte de randen van de
holligheyt af te breken. Hier dient oock ghelet, dat
in 't uyt-recken het Deel in een bequaem ſtanſel ge-
houden werdt, ende de Spieren recht, op datſe ver-
draeyende haer hooft niet buyten, ende haren ſtaert
binnen en ſtellen.

Het uyt-recken wel gedaen zijnde, ſoo moet het
Been wederom ghebracht werden in de plaets, daer
het uyt-gheſchoten is; ende ſulcks door den ſelfden
wegh, gelijck of het van ſlincker na rechter geſackt
was, ſoo moet het na ſlincker ghedruckt werden, in-
dien van rechter na ſlincker, ſoo dient het na de rech-
ter wederom gedouwt; en op deſelfde wijſe, als het
van voren na achteren, ofte van achteren na voren
geſchoten is. Dit moet ſoo ſacht, als 't mogelijck is,
gedaen werden, ende, ſoo het noodigh is, met voor-
gaende verſachtende middelen (beſchreven in 't 6.
Cap. van 't 1. Boeck) op dat het Hooft niet en ko-
me te ſtooten tegen de Holligheyt, en om geen Pijn,
of Onſtekinge te verwecken. Moet oock geſchouwt
werden het om-draeyen van 't Hooft, op dat het niet
en kome te breken. Nu dat een Lidt wel in-geſet is,
ſtaet daer aen te kennen, wanneer het Deel, ende de
Geledinge haer natuerlijcke gedaente, ende verloren
beweginghe wederom bekomen hebben; als mede
wanneer het vergeleken zijnde met ſijn geſont tegen-
been, deſelfde lenghte heeft, ende de Pijn, die daer te
voren was, ophoudt. Dickwils werdt oock gehoort,
dat het Been in ſijn Holligheyt ſchiet. Evenwel en is
op dat hooren niet vaſt te ſtaen, dewijl ſulcks wel kan
geſchieden door het af-breken van de randen der hol-

ligheyt ; waerom dat dit niet en ſeyt, ofte het moet met de andere teyckenen over een komen.

Wanneer het Been wel in ſijn plaets gheſet is, ſoo moet het uyt-recken neder-gelaten werden, waer op dan de Spieren met eenen haer oude plaets weder-om in-nemen. Dat gedaen zijnde, dient de geledinghe verſterckt, op dat het Lidt niet weder en kome uyt ſijn plaets te ſchieten. Sulcks geſchiet voor het verbandt met te rugh-drijvende middelen, te ſien in't 1. Boeck, op't 2. Capittel.

Ten laetſten dient het Deel met bequame ſwachtels verſekert, en is 't noodigh in papiere ſpalcken; al-tijt gehouden in ſijn natuerlijcke geſtalte, en tot den vierden, ofte ſevenden dagh niet verbonden, 't en zy datter groot jeuckſel, ofte pijn toe-ſlaet.

8 Wat de *Maniere van Leven* belanght. De Lucht dient hier warm, en droogh te weſen; en wanneer ſy uyt haerſelven ſoo niet en is ghemaeckt, door ſulcke middelen, als in den *Schat der Geſontheydt* beſchreven zijn. De Spijſe moet niet te veel, ende licht om verteren zijn. Het Kalfs-vleyſch, inſonderheydt Tolboom, ende Eyeren werden hier bequamelijck ghebruyckt. Bier is beter gedroncken, als Wijn; die niet te pas en komt als op het eten, ende voor de gene, die hem gewent zijn. Een open Lichaem is hier dienſtig, gelijck alderhande beweginge ſchadelijck. So ſchrijft de Romeynſche wijſgeer Seneca in ſijnen 104. brief: *Heeft yemant ſijn Been gebroken, ofte ſijn Lidtmaet vervreeckt, hy en gaet niet te waghen, of te ſcheep, maer hy roept een Heel-meeſter, om het ghebroke Deel te ſtrycken, ende dat uytter Lidt is wederom in te ſetten.*

Het VI. Capittel.

1 *Ontledinge met Toe-vallen,*
2 *Met Pijn, ende Onſtekinge,*
3 *Met Quetſuere,*
4 *Met Breuck,*
5 *Met vereeltheyt.*

1

IN't voorgaende Capittel is gehandelt in't gemeen van elckele Wonden; doch alſo daer dickwils yet toe-ſlaet, ſoo ſullen wy oock die toe-vallen onderſoecken. Deſe zijn meeſt Pijn, Onſtekinge, Quetſuere, Breuck, en Vereeltheyt.

2 Wanneer het ontledene Deel, voor al-eer den Heel-meeſter gehaelt is, Pijn heeft, ende Ontſteken is; ſoo en ſal hy aen het in-ſetten niet komen, 't en zy al-vorens de Pijn geſtilt, en de Onſtekinge uytgebluſt is. Want anders doende, ſtaet te vreeſen datter door het recken van de Zenuwen lichtelijck een Kramp, ofte yet anders mocht toe-ſlaen, ghelijck, volgens de leere vau Hippocrates, wel aengemerckt is van Celſus, in 't 11. Cap. van ſijn 8. Boeck. Derhalven voor al-eer datmen komt tot het in-ſetten, ſoo moet eerſt de pijn verſacht, ende de onſtekinge verkoelt werden, door ſoodanige middelen, als in 't 1. Boeck en Cap. verhaelt zijn. By aldien, na het in-ſetten, ende het los doen van den bandt, daer eenigh jeuckſel vernomen werdt, ſoo ſalmen de plaetſe ſtoven met warm Water, om dat de ſcherpe vochtigheyt, die het jeucken veroorſaeckt, daer door te doen vervliegen; het welck oock de pijn kan ſtillen. Anders, wanneer datter gheen van beyde en is, ſoo ſoude het ſtoven met warm Water ondienſtigh weſen, als de banden, die de Beenderen vaſt houden, te los makende. Hier van is wijdt-loopigh te leſen by de Uyt-legghers over de Kort-bondige Spreucken van Hippocrates, en oock by onſen Foreſt 9. *Curat. Chirurg.* 1. Dan in ſulcke gelegentheydt ſal oorbaer weſen, dat, na het af-nemen van 't verbandt, het Deel verſterckt werdt met een ſtovinge van roode Wijn, daer, beneffens Roſmarijn, ende Salye, t'ſamen-treckende Droogen in gekoockt zijn, beſchreven in 't 2. Capittel van ons gemelte Boeck.

3 Indien haer een Wonde by de ontledinge gevoeght heeft, dat valt gantſch gevaerlijk. Want door het uyt-recken van de Zenuwen, Banden, en Spieren ontſtaet Pijn, Onſtekinge, Koortſch, en Kramp. Welcke toe-vallen het gebreck noch gevaerlijcker maken, wanneer de Wonde dicht by de ontledinge is, als mede dat de ontledinge valt in een groot Lidt; waerom de ontledinge met een Wonde in de Dye, of Schouderen gemeenlijck met de doodt bekoſt werdt. Het welck de oorſaeck is, dat Hippocrates haer in-ſettinge, ende ſterck binden geheel tegen is, en beveelt in 't beginſel niet als brandt-ſtillende, ende verſachtende middelen te ghebruycken. Want ſoo (ſeydt hy) ſullen ſy noch konnen op-komen. Derhalven (voeght hy daer by) en kander niet ſekerlijck in-gheſet werden, als de Vingere, Handen, ende Voeten, daer op wel neerſtigh gelet dient, datſe niet wederom uyt en ſchieten. Maer ſelfs oock een Vinger, in den welcken, gelijck het minſte quaet, oock het minſte gevaer is, en moet niet in-geſet werden, als voor, ofte na de onſtekinge. Vorders 't gene Hippocrates in de Vingeren alleen aenmerckt, dat ſullen wy oock in de andere ontledingen te werck ſtellen, ende terſtont in 't begin, als het Deel noch ſonder onſtekinghe is, een uytgeſchoten Been met een Wonde ſachtjens (want ſterck in-ſetten en ſoude het niet konnen verdragen) ſoecken in te brenghen. Het welck na wenſch uytvallende, ſoo ſalmen alle vlijt voornamentlijck aenwenden, om de onſtekinge te beletten. Dan wanneer na het in-ſetten onſtekinge, kramp, ofte eenigh ander toe-val over-komt, ſoo moet het Been (indien ſulcks gheſchieden kan ſonder geweldt) wederom uyt ſijn plaets terſtont gheſtooten werden. Maer indien wy dat ghevaer oock vreeſen (want een onſteken Ghewricht en ſal wel lichtelijck niet, als met kracht, in te brengen zijn) ſoo is ſekerder in 't eerſte, voornamelijck daer groote Lidtmaten, gelijck Schouder, ende

Dye,

Dye, ontledet zijn, het in-ſetten uyt te ſtellen. Dan als de onſtekinghe over is, 't welck gemeenlijck geſchiet ontrent den ſevenden, oft den negenden dagh: dan ſalmen (na voor-ſegghen aen de vrienden van 't gevaer, dat uyt het in-ſetten te verwachten ſtaet, en dat by aldien het ſelve niet gedaen en werdt, de Siecken altijdt camant ſal weſen) de ontledene Beenderen, met alle ſachtigheyt, wederom ſoecken in malkanderen te voegen. De Wonde ſal daerna geneſen werden, gelijck elders is aengeweſen.

4 Wanneer Ontledinge, en Breuck te ſamen gaen, ſo moet het Lidt op de gemeene maniere uytgereckt, en het ontledene Been (ſo het doenlijck is) wederom in ſijn plaets geſet werden; en dan den Breuck geneſen, op de wijſe, gelijck wy in 't naeſt-volgende Capittel ſullen beſchrijven. Doch by aldien voor het heelen van den Breuck, het Lidt niet en konde ſonder gevaer herſtelt werden, in ſulcken gevalle, ſalmen eerſt den Breuck gheneſen, daerna als de *callus*, ofte het eelt moet gemaeckt weſen, oock het ontledene in 't Lidt ſetten.

5 Ten laetſten als door de verhaelde toe-vallen, te weten, Onſtekinge, Wonde, ofte Breuck, de Ontledinghe niet terſtont en hadde konnen in-geſet werden, ende daer door aen 't Gewricht een vereelde hardigheyt gegroeyt was: dan moet die plaets terſtont geſtooft, en geſtreken werden met verſachtende middelen, als in 't 4. ende 6. Capittel zijn aengheweſen. Wanneer het Lidt nu ghenoegh verſacht is; dan ſalmen de overige vochtigheydt doen verteren door de Plaeſter van Betonye, ofte Oxycroceum, ende het lidt ſtellen, ghelijck in 't voorgaende, ende volgende Capittel te ſien is.

Het VII. Capittel.

Gebroke Been.

1 *Beſchrijvinge,*
2 *Oorſaken,*
3 *Verſcheydenheyt,*
4 *Ken-teyckenen,*
5 *Voor-teyckenen,*
6 *Geneſinge,*
7 *Maniere van Leven.*

I

Ghebroke Been, ofte Been-breuck, by de Heelmeeſters allefins, na het Latijn, met den naem *Fracture* bekent, is een ſcheydinge van 't geheel in de Beenderen, ghelijck de Wonde in het Vleyſch, ofte eenigh ſacht Deel.

2 De Oorſaken, waer door het Been ghebroken werdt, zijn alle de dingen, die meerder gewelt op het ſelfde doen, als het kan weder-ſtaen, ghelijck Slaen, Stooten, Vallen, ende dierghelijcke. Ende al is 't, dat Dr. Foreſt, ende andere ſchrijven, deſe Breucken alleen te geſchieden door deſe uytwendige oorſaken, ende nimmermeer door inwendige: ſoo leert ons de ondervindinghe, zijnde de beſte leer-meeſterſſe, geheel anders. Want het ghebeurt, dat het Been, van quade, ende ſcherpe vochtigheyt, die daer op ſackt, gheheel door-ghegeten werdt, 't welck men *Caries* noemt, het welck veeltijdts gheſchiet in verouderde Pocken, ofte na langh ſtrijcken met Salven, daer Quickſilver onder vermenght is. Want ſoodanigh *Caries* heeft ſulcken door-etende, en brekende kracht, dat eenige daer van langhs de ſtraet gaende, en haer Armen, ende Beenen wat te veel roerende, in ſtucken braken.

3 Galenus ſtelt maer twee verſcheydene ſoorten van Breucken, dwerſche, 't welck eyghentlijck een Been-breuck is, inſonderheyt wanneer de eynden ſo van malkander geweken zijn, dat ſy niet over een en komen; en rechte, wanneer het Been over langs geſpleten is, ende is een ſcheydinge, gelijck de Sagers over langs in de groote balcken maken. Celſus voegt hier by een Scheunſe breuck: ſommighe noch oneygen onderſcheydt, te weten, dat een Breucke ſomtijtds gevoeght is met een Wonde, ontledinge, ofte andere toe-vallen.

4 Een dwerſche, oft Scheunſe breucke is gantſch licht te kennen, dewijl dat de eynden van 't gebroken Been, als oock de holligheyt tuſſchen beyde konnen ghevoelt werden. Daerbeneffens en kan het gebroken Been hem niet wel bewegen; en als de Beenderen te ſamen geſet werden, dan valter groote pijn, dewijl de eynden de gevoelijcke Deelen prickelen. Om ſulcks wel te weten, moetmen het gebroken Lidt tegen het geſonde, te weten, Arm tegen Arm, Been tegen Been, leggen. Want dickwils wert het Lidt, door het gebroken Been korter, als de Spieren het onderſte deel van 't Been op-trecken.

Een Breucke over langhs en valt ſoo licht niet te kennen; dan kan evenwel afgenomen werden uyt de onnatuerlijcke dickte van het Lidt, de onevenheydt, ende de pijn.

Daer valt dickwils een ſcheydingh in 't Been, te weten, als alle fijne Deelen niet te ſamen-ghevoeght konnen werden, en als het bloot leydt: het welck te kennen is, aen de bruynigheyt, ſo het geſien kan werden, ofte, ſoo het aen de andere Beenderen niet en hanght, aen het bewegen.

5 Wat de *Voor-teyckenen* belanght: Een Breuckſcheur in de lenghte van 't Been, werdt lichter geneſen, als een Scheunſe, ofte dwerſche. Want daer en is geen in-ſetten noodigh: dan is genoegh dat de Deelen, die wat van malkander gapen, wederom vereenight werden. Onder de Scheunſe, ofte dwerſche is die oock de lichtſte, die enckel, en even is, en in dewelke de gebroke Beenen niet en zijn van haer plaets gheweken. Die Breucken, in dewelcke de eynden van de gebroke Beenderen plat, en effen zijn, loopen minder gevaers: maer die ſcherp uyt-ſteken, zijn ſeer quaet, om dat ſy niet lichtelijck en konnen t'ſamen-

gevoeght

gevoeght werden, ende geen ſteunſel en hebben, als oock het vleyſch van een Spier, ende ſomtijdts een Zenuwe quetſen. Een Breuck hoe hy grooter is, en hoe de ghebroke Beenderen grooter zijn, hoe hy ſwaerder te heelen valt: gelijck oock als het Been in vele ſtucken ghebroken is, ende dat het ſcherpe uyt-ſteeckſels heeft, die het byſtaende Vleyſch prickelen. Daer twee Beenderen nevens malkander ſtaen, ghelijck de twee pijpen in den Arm, ende het Been, en beyde ghebroken zijn, vallen ſwaerlijcker te heelen, als datter maer een van beyde ghebroken en was. Want alſſer een van beyde de Pijpen geheel blijft, ſo en konnen de Spieren niet in-getrocken werden, als van de geheele Pijp geſtijft werdende. En wanneer het gebroken Been in-geſet, het ander, dat noch geheel is, dient het ſelfde tot een ſteunſel, al beter hulpe daer van ontfangende, als van ſwachtels en ſpalcken. In teghendeel, wanneer beyde de Pijpen ghebroken zijn, moeten met groote naerſtigheyt by haer in-ſetten gehouden werden. Den Breuck valt lichter, die in't midden van't Been, als die onder, ofte boven is. Want alſoo aen het onderſte hooft meerder banden, aen't bovenſte meerder zenuwen zijn, ſoo werdt daer grooter pijn verweckt, en het heelen valt ſwaerder. Maer als den Breuck ontrent eenigh ghewricht komt, is alder-gevaerlijckſt, dewijl aldaer vergaderinghe is van banden, peſen, ende zenuwen, als mede om dat het Lidt aldaer niet wel en kan geſwachtelt werden, ende dat in een koude plaets, ende van weynigh bloedt, de natuerlijcke wermte ſlap is. Ende al is't, dat den Breuck op die plaets al heelt, ſo laet hy evenwel in dat Lidt een beletſel in't beweghen, van wegen de vereeltheyt, die de Peſen, ofte Spieren als te ſamen bindt. Een verſche Breuck is tot het heelen alder-bequaemſt: maer langh geſtaen hebbende, valt hy ſwaerder te gheneſen, niet alleen om dat door de toe-ſtaende onſtekinge het Lidt, gelijck geſchieden moet, niet ſonder gevaer en kan uyt-ghereckt werden; maer oock om dat de eynden van de Beenderen ſoo verelen, dat ſy daerna haer noyt en konnen te ſamen voeghen; het welck inſondetheydt geſchiet in oude luyden. Daerom is noodigh, dat de ghebroke Beenderen terſtont aen malkanderen gevoeght werden, want dan zijnſe haeſt aen een geheelt. Maer indien ſulcx over den ſevenden dagh uyt-geſtelt wert, dan loopt het Been gevaer van bedervinge. So oock wanneer datter een Verplettinghe, ofte Wonde by den Breuck komt, dan is hy van gevaer, ende ſo veel te meerder, hoe de Wonde grooter is, voornamentlijck indiender groote Spieren, gelijck van de Schouderen, ofte Dye, gequetſt zijn. Daer ſlaet oock lichtelijck een onſtekinge toe, en ten laetſten het Kout-vyer. Hier komt noch by, 't welck het heelen beſwaert, dat de ſpalcken, ende anders, dat tot het in-gheſette in te houden, noodigh was, niet ſoo wel en konnen gebruyckt werden, alſoo daer een openinge moet blijven, om de Wonde te ſuyveren. Als de Beenderen niet en konnen in-geſet werden, dan ſalder een ſcheydinghe vallen, ghelijck oock alſſe van Vleyſch geheel ontbloot zijn. Sommige Beenderen ſcheyden raſſer, ſommige langhſamer. Raſſer ſcheyden de ghene, die raſſer drooghen, ende van het om-groeyende Vleyſch raſſer voort-ghedreven werden. Ende daerom ſcheyt een kleyn Beentjen, en dat in 't uyterſte van het Deel is, ofte oock ydel is, raſſer, ende ghemeenlijck binnen veerthien dagen. Maer groote ende vaſte Beenderen ſcheyden langhſamer, om dat ſy langhſamer verdroogen, ende langhſamer van het om-gewaſſen Vleyſch voort-geſtooten werden; ſoo dat ſulcks niet en gheſchiet voor den veertighſten dagh, ende verbeydt ſomtijts wel tot den tſeſtighſten dagh, en veel maenden. Ja het gebeurt, dat in Beenderen, die gantſch gemorſelt zijn, de ſtucxkens eerſt na eenige jaren voor den dagh komen, waer van wy vele exempelen gheſien hebben. Den Ouderdom, Weder, Jaer-getijde, geſtalteniſſe des Lichaems, ende al 't gene tot de krachten doen kan, maken het geneſen van de Breucken lichter ofte ſwaerder, ende derhalven valt het ſelve lichter in jonge, als in oude luyden, ende in ſtock-oude luyden gantſch onmogelijck. Zijn noch ghevaerlijck ſoodanige Breucken, die een onſtekinge, ende verpletteringh van het Vleyſch by haer hebben, alſo ſy niet geheelt en konnen werden, voor dat ſulcks is wech-genomen.

6 Om nu tot de *Geneſinge* te komen; een enckele Breuck, alſo hy is een ſcheydingh van 't gene dat geheel was, ſoo moet het ſelve wederom vereenight, en geheelt werden. Ende al is 't dat die vereeninge het werck is van de Nature, ghelijck in de Wonden: ſoo zijn evenwel, om de Nature tot haer voor-nemen te doen geraken, eenige dingen van nooden. Te weten, dewijl de ghebroke Beenderen veeltijdts uyt haer plaetſe wijcken, ſoo moeten, als ſulcks geſchiet, deſelvige voor-eerſt in-geſet, ende wel aen malkanderen gevoeght, ende dan oock in die geſtalte gehouden werden. Het welck van den Heel-meeſter wel ghedaen zijnde, dan is het werck van de Nature, de gebroke Beenderen te vereenigen, door een vereeltheydt die om de Breuck groeyt. Maer de Konſte moet evenwel de Nature te baet komen; het welck geſchiet, indien ſy de natuerlijcke gematigheyt van't Been bewaert, ende af houdt onſtekinge, ende andere toe-vallen, die de Nature in haer werck ſouden mogen verhinderen.

Voor-eerſt ſtaet dan aen te mercken, of de gebroke Beenderen uyt haer plaets geſchoten zijn, of niet: dewijl de Beenderen niet altijdt, als ſy overdwers gebroken zijn, uyt haer plaets en ſchuyven. Nu dat de Beenderen niet en zijn geweken uyt haer natuerlijcke plaets, is daer aen te kennen, datter in den Breuck geen holligheyt, noch ſterckte, vernomen en werdt, ende dat het lidt niet korter en is. In deſe ſoorte van

Breuck

Breuck en is niet noodigh het lidtmaet uyt te recken, ofte de Beenderen ſoecken in te ſetten. Want het kan licht gheſchieden, dat daer door pijn ſoude verweckt werden, ende dat d'uytſteeckſels van de Beenderen teghen malkanderen wrijvende, ſouden komen af te breken: maer daer ſtaet alleen te letten, om de ghebroken Beenderen in haren natuyrlijcken ſtant te houden, ende te vereenighen, gelijck wy terſtont ſullen ſegghen.

Maer als de gebroken Beenderen uyt haer plaetſe gheweken zijn, ſoo dat het een over het ander ſteeckt, dan moet d'eerſte ſorge zijn, om deſelve op haer plaets te brenghen. Sulcks geſchiet door twee middelen, te weten, met uyt-recken, en vereenigen.

Voor-eerſt iſſer dan in 't herſtellen van de gebroke Beenderen van nooden, dat het *lidtmaet uyt-ghereckt* wert. Want als ſonder af-ſnijden van de Spier, de Deelen van een ghebroken Been uyt haer plaetſe wijcken, ſoo werdt de Spier, wiens begin daer aen vaſt is, gheheel na ſijn Hooft getrocken, met eenen het naeſte Deel van 't Been mede treckende. Waer door niet weſen en kan, dat het ghebroken Been wel ſtaet, ofte uytter lidt zijnde, wel in-gheſet werde, voor al-eer het ſoo veel te rug getrocken wert, als het uyt ſijn plaets gheweken was. Anders, indienmen dit uyt-recken niet in de rechte en dede, ſoo ſouden de uyt-ſteeckſels van de Beenderen teghens malkanderen komen ende breken, ende alſo in haer holligheden niet konnen ſluyten, maer, ofte van buyten ter zyden blijven ſtaen, ofte tuſſchen de gebroke Beenderen blijven, het welck het by-voeghen ſoude beletten.

Derhalven om een gebroken Been in goede geſtalte te brengen, ſo is nootwendigh, dat beyde ſijn Deelen te rug, ende van malkander getrocken werden, waer in gelet dient, dat het met geen, ofte weynigh pijn gheſchiet. Sulcks ſal gebeuren, indien het te reckene lidtmaet in die geſtalte geſtelt wert, dat de Spieren geen werckinge en hebben, maer allegader ſtil ende los zijn, op dat alle haer ſnaſelen recht uyt-ghereckt konnen werden: op welcke manier minder uyt-reckinghe van doen is, ende het werck wert met minder pijn volbracht.

Dit uyt-recken geſchiet door het werck van een, ofte meerder: ende oock ofte alleen door handen, ofte banden, ofte meerder ghereedtſchap, ende werck-tuygh. Wanneer datter een vingher gebroken is, ofte eenigh ander teer lidt, dan kan het uytrecken door een Menſch ghedaen werden, die het een deel van het Been met de rechter, het andere met de ſlincker handt vat, ende van malkanderen reckt; ofte door twee, waer van den eenen het deel van 't gebroken lidtmaet tegen houdt, den anderen uyt-reckt. Maer alſſer eenigh grooter ofte ſtercker lidtmaet gebroken is, daer toe is de hulpe van meerder noodigh, ſoo dat den eenen met beyde ſijn handen, het eene deel van 't gebroken lidtmaet, den anderen inſghelijcks het ander met beyde ſijn handen na hem toe moet trecken. Somtijdts en kan dit niet gheſchieden, als met ſwachtels, banden, en ander gereetſchap, te ſien by *Paré* in 't 7. capittel van ſijn 15. boeck.

Nu dit uyt-recken is tweederley, gelijck ofte ongelijck. Gelijck is, in 't welcke het lidtmaet van 't gebroke Been van beyde zyden gelijckelijck uyt-gereckt wert. Ongelijck, als het lidtmaet van een zyde meerder werdt uyt-ghereckt; het welck plaets heeft, alſſer maer een van beyde pijpen in Arm ofte Been gebroken is. Want die zyde dient dan meeſt uyt-gereckt, in dewelcke het gebroken Been is.

Na dat het ghebroken Been aldus na de Konſte uytgereckt is, ſo moet het weder in ſijn natuyrlijcke plaets geſtelt, ende de gebroke Deelen aen malkander gehecht, ende *Vereenight* werden. Alſdan het ſelve ſoo uyt-ghereckt is, dat de eynden in 't in-ſetten malkander niet en konnen raken, dan moet den Heel-meeſter met beyde ſijn handen beyde de Deelen vatten, ende dat verſchoten is, wederom op ſijn rechte plaets brenghen, ende de uytſteeckſels in haer holligheydt voeghen, tot dat het lidtmaet ſijn natuyrlijcke ghedaente wederom heeft. Maer hier dient wel gelet, datmen d'uytſteeckſels niet met geweldt in haer holligheden en douwt, op datſe niet en breken: maer men moetſe van ſelfs, het uyt-recken latende ſchieten, ſachtjens met de handt in haer plaets ſetten. Ende dit alles dient ten eerſten gedaen te werden, eer datter eenige onſtekinge over komt. Want alſſer by d'onſtekinghe, het uyt-recken, ende in-ſetten verſocht werdt, dan ſlater lichtelijck een Kramp toe.

Maer wanneer dat den Heel-meeſter ghehaelt wert, alſſer al een onſtekinge begint, en derhalven niet te komen en is, tot het inſetten van de gebroke Beenderen, dan moetmen met alle macht tegens de onſtekinge ſtrijden, ende ſoecken deſelve voor-eerſt wech te krijghen. Sulcks gheſchiet door ſoodanige middelen, als hier voor in 't 1. cap. van 't 1. Boeck zijn aengheweſen. Ondertuſſchen dient ſorghe gedragen voor het gebroken lidmaet, dat het de Sinckingen ſo licht niet en ontfanght, 't welck geſchiet door *Repellerende*, dat is, te rug-drijvende middelen, ende met het lidtmaet te leggen in de natuyrlijcke geſtalte, ende te handelen, datter geen pijn verweckt en wert. Als de onſtekinghe over is, dan moetmen ſijn beſt doen, om de Beenderen te herſtellen.

Wanneer nu ghebeurt, dat de eynden van de gebroke Beenderen buyten de Huyt uyt-ſteken, hoe dat ſoodanighen Breuck te geneſen is, ſullen wy in het volgende capittel aenwijſen.

Dit gedaen zijnde, ſtater te letten, ofte de Beenderen wel ingevoeght zijn; 't welck daer aen te weten is, dat den Gequetſten gheen pijn en heeft, als te

voren; dat de eynden van de Beenderen niet meer enſteken; dat, wanneer het ghebroke Deel met de Handt gheraeckt wert, geen holligheydt, geen verheffinghe,oft ongelijckheydt aldaer vertoont; ende dat het ghebroken lidtmaet met het ander dat gaef ende wel is, te weten,Schouder met Schouder,Arm met Arm, Been met Been, in groote ende gheſtalte ten naeſten by gelijck werden bevonden. Ick ſegge ten naeſten by: want daer kan van wegen de dickte wel eenigh onderſcheydt vallen; alſo van wegen de pijn,ende het toe-vloeyen van de vochtigheden, het gebroke Deel gemeenlijck geſwollen is.

Na dat de Beenderen wel aen-geſet zijn,ſo moet het recken allengskens los ghelaten, ende deſelvige alſo met een bequaem verbant vereenight ghehouden werden. Het welck twee andere werckinghen uytvoeren, te weten, het ſwachtelen, ende het ſtellen van het Deel.

Maer voor al-eer de *Swachtel* om het ghebroken Been gheſlagen wert, ſo is men gewoon daer op te leggen eenige middelen,om het toevloeyen van de vochtigheden, ende de onſtekinghe te verhinderen, als oock om het groeyen van de vereeltheydt te vorderen. De Autheuren hebben hier verſcheyde middelen toe. Hippocrates gebruyckt het *Ceratum Roſaceum*; *Celſus* een natten doeck van Olye, ende Wijn; ſommige ſlaen, over het *Ceratum Roſaceum*, op een doeck gheſtreken, een doeck in roode wrange Wijn, ofte Granaet-ſap ghedoopt; eenighe nemen *Werck* met gheſlagen wit van Ey; andere, het welck tegenwoordigh het gemeenſte is,mengen onder wit van Ey, poeyer van Roo-aerde, Draken-bloet,Roſen, Balauſtyen, Wael-wortel,Wieroock,en diergelijcke, daer ſy *Werck* in doopen; ende 't ſelve op het gebroken Lidt leggen. Welcke middelen ſo lange in elck verbandt vervolght werden, tot datter geen vreeſe meerder en valt van onſtekinge,ende dat den Breuck nu vaſt begint te werden: daerna dient in de Somer op het Lidt geleydt *Empl. Diapalma*, in de Winter *Barbarum*, ofte diergelijcke. Ende deſe verſcheydenheydt van middelen en ſchijnt niet ſonder reden van de Autheuren in-gebracht te zijn. Want daer vereyſcht wert den Breuck vaſt te maken,ende dat ſulcks de Pijn,noch de vreeſe van onſtekinge en verbieden, dan ghebruycktmen wit van Ey, ende T'ſamen-treckende Pappen: maer alſſer pijn is,dan dient het *Ceratum*, ende Olye van Roſen,ende Wijn ghebruyckt. Is mede bequaem het *Empl. van Vigo*. Ofte neemt Stof-meel,Lijnzaet-koeck,Wael-wortel, van elcks drie oncen; Roo-aerde, Myrtillen, Gomme van Arabyen, van elcks een once,gemengt met wit van Ey, ende op den Breuck gheleydt, na twee daghen ververſcht, ende ſulcks vijf-mael gedaen. De Heel-meeſters zijn veeltijdts gewoon van eerſten aen,oft na weynigh dagen,het *Empl. Oxycroceum* te gebruycken,het welck niet ſonder gevaer en gheſchiet, ghelijck *Hildanus* daer van een exempel heeft. Want alſo deſelfde Plaeſter het Deel verhit, en het Bloet ende de vochtigheden na hem treckt, ſoo verweckt het dickwils Jeuckſel, Pijn, Onſtekinge, ende 't Kout-vyer, inſonderheydt in galachtige, ende ongeſonde lichamen.

Na datter bequame middelen opgeleydt zijn,dan moetmen komen tot het Swachtelen,het welck niet te los en dient te weſen,op dat de gebroke Beenderen niet wederom uyt haer plaets en ſouden wijcken, noch oock al te vaſt, om het toe-vloeyen van het voedtſel te beletten, ende gheen pijn te verwecken. Dit gheſchiet door twee Swachtels, waer van den eerſten,die bequamelijck in *Oxycratum*, ofte ghewaterden Azijn nat gemaeckt wert,om den Breuck dient, twee drie mael na bovenen toe, ghewonden, ſo dat hy al vry over het geſonde Vleyſch komt, op dat de ghevoeghde Beenderen mochten te ſamen ghehouden, ende het toe-vloeyen van de vochtigheden na het ghebroken Deel mochte gheſteut werden. Den anderen Swachtel, eens ſo lang als den eerſten, dient den anderen wegh om te gaen, ende geleydt zijnde om den Breuck, van daer eenige reyſen om-gewonden na beneden, ende ten laetſten tot het geſonde Deel na bovenen. Want op die manier, indien de Spier door de eerſte Swachtel wat na een zyde mocht ghedruckt weſen, ſoo wert ſulcks door den tweeden verbetert, de vochtigheyt ten deele uyt-geperſt, ende het veel in-vloeyen van 't Bloet van bovenen, ende onderen, voorgekomen. Want alle de Swachtels hebben die kracht, dat ſy de vochtigheden uyt die Deelen, om dewelcke ſy gheſlagen werden,drucken in de ghene,daer ſy ophouden.

Maer om dat het ſwachtelen in groote Beenderen te vaſter ſoude houden, ſoo werden daer noch *Compreſſen*, dat is, dick-ghevouwde doecken, omgeleydt,en die wederom met twee gelijcke Swachtels bewonden; waer van den eenen van onderen na bovenen gaet ter ſlincker, ofte ter rechter zyde, den anderen na beneden door teghen-wegh. Ende hier moet mede, om de verhaelde reden, wel ghewacht werden, dat het binden niet te los, ofte te vaſt en is;ende indien den Breuck met weynigh omwinden niet wel bewaert en kan werden, dan maeckt het veel ſwachtelen de ſekerheydt. Ende om de ghevoeghde Beenderen noch vaſter by-een te houden, ſoo moeten ſy daer-en-boven noch gheſpalckt werden, indien de nature van de plaetſe ſulcks wil lijden. Want alſoo de Swachtels, ende *Compreſſen* niet onbuyghſaem en zijn, ſoo en konnen ſy den Breuck niet vaſt, ende recht houden: maer het kan lichtelijck geſchieden,dat ſo in 't waken,als in den ſlaep, het Lidt verroert wert.

Ten laetſten dient het Lidt, ſoo ſulcks van doen is, tuſſchen twee geſeyde *ſtroo Armen*, in een *Kaſt* te

leggen,

leggen, ende ghelet, dat dit leggen zy ſacht, gelijck, ende wat na om hoogh toe. Sacht, om het gebroken Been aen die zyde niet te drucken, nochte pijn, ofte onſtekinghe te verwecken. Gelijck, om mede gheen pijn te maken, ende het Been niet te verdraeyen. Wat na om hoogh, op dat de vochtigheden haren loop na beneden toe hebbende, in het gebroken Deel niet en ſouden ſacken. Maer inſonderheyt dient waergenomen, dat het gebroken Lidt gehouden wert in middelmatighe geſtalteniſſe, te weten, ten naeſten by tuſſchen het uytterſte uyt-ſteken, ende intrecken. By exempel, In den Arm wert voor middel-geſtalte gerekent, niet als den elleboog met een rechte punt uytſteeckt, maer met ronder hoeck, den Arm wat dalende, ghelijck men ſiet, dat hy gheméenlijck in ledige Luyden gehouden wert: welcke gheſtaltenis, als onpijnlijck zijnde, de aenghenaemſte is.

Dat het wel gheſwachtelt is, kanmen daer aen kennen, dat den Siecken niet en klaeght, ende dat hem wel wat druckt, maer weynigh, voornamelijck daer den Breuck is. Maer als hy van de Swachtels te ſeer gheperſt wert, dan dienen ſy ten eerſten los ghedaen, ende verbonden: ghelijck oock, indien het verbandt te los is, ende gantſch gheen vaſtigheydt vernomen en wert, het ſelve vaſter moet gebonden werden; dewijl loſſe Swachtels gantſch niet en konnen beletten, dat het Lidt, daer den Breuck is, niet wanſchapen ſoude weſen. Daer zijn noch andere teyckenen van een matigh binden, te weten, wanneer de Siecke op den eyghen dagh ende nacht, dat hy verbonden is, ghevoelt de Swachtels niet loſſer, maer vaſter te zijn, ende datter des anderen-daeghs in 't uytterſte van het Deel een kleyn, ende ſacht geſwel komt. Want de kleynte, ende ſachtigheydt van 't gheſwel betoonen datter wat onder de Swachtel van het gebroken Been tot het uytterſte van het Deel gheperſt ende ghe-ſchoven is. Maer als haer gheen verhevinghe en openbaert, dat is een teycken niet vaſt ghenoegh gheweeſt te zijn, ende als het geſwel in 't uytterſte van het Deel groot, ende hardt is, ſulcks betoont, dat het al te vaſt gebonden is geweeſt.

Derhalven alſſer teyckenen zijn, dat het verbant wel ghedaen is, ſonder blijckelijcke vreeſe van pijn, onſtekinge, ofte Sweringe; ſo moet het vordere, te weten, het groeyen van de *Vereeltheyt*, door 't welcke de ghebroke Beenderen vereenighen, de Nature, wiens werck het is, bevolen blijven, ende 't verbant en moet voor den derden dagh niet af-ghenomen werden. Maer dan dient het oock afgenomen, ende wederom verbonden, ſoo om vaſter te ſwachtelen, als om uytloofingh te gheven aen de vochtigheden, ende dampen, die haer onder de Huyt onthouden. Dan indien het verbandt noch langer vaſt blijft, ſoo veroorſaeckt het dickwils groot nadeel, ghelijck verſweringe, bedervinge, kout-vyer; ja gevaer van 't leven, waer van *Hildanus* eenighe exempelen bybrenght, 2. *Obſ.* 91. ende daerom vermaent, het verbandt den tweeden, ofte altijdt den derden dagh af te nemen: ende al en is 't na den ſevenden dagh ſoo noodigh niet den Breuck ſo dickwils te verbinden, ſoo ſchrijft hy evenwel gewoon te zijn van den vierden tot den vierden dagh, de Swachtels te ontdoen, ende het gebroken Deel te beſien. Ende dit verbandt moet vervolght werden, tot dat de vereeltheydt ghegroeyt, ende den Breuck geneſen is: het welck gheſchiet in de Dye in 40 daghen, in de Schouwer ende groote Been-pijp in 30, in de Arm-pijpen in 20, in de Vinger-beenderen in 15 dagen, ofte daer ontrent. Want die tijt is in alle Lichamen juyſt ſoo even niet bepaelt, maer verandert na den Ouderdom, gematigheydt des Lichaems, Jaer-getye, ende na dat de Breuck geſtelt is. Ende daerom heelt een Breuck eerder in een kint, ende jongeling, als in een oudt Man, ende raſſer in de Lenten, als in de Somer.

Ondertuſſchen als dit alſoo in 't werck gheſtelt wert, ſo en dienen de algemeene Genees-middelen niet over gheſlagen, te weten, Ader-laten, ende Afſetten, na dat de gheleghentheydt van den Siecken het eene, ofte het ander vereyſcht. Ende dit alles gheſchiet tot dien eynde, om de Beenderen te vereenigen, 't welck gedaen wert door een vereeltheyt, zijnde een werck der Nature. Maer den Heel-meeſter moet evenwel daer toe helpen, het welck gheſchiet, indien hy belet, datter gheen onſtekinge, ofte dierghelijcke toeval, die het weſen, ende gematigheydt van het Deel ſoude beſchadigen, over en kome, ende dat het voedtſel ſelve door verdroogende middelen alſo geſtelt wert, dat het raſſer in vereeltheyt magh veranderen. Ende ſulcks geſchiet door de verhaelde Heel-middelen, in welckers plaetſe op de laetſte dagen oock komen *Empl. Diapalma*, *Barbarum*, *Oxycroceum*, *Nigrum*, ende diergelijcke.

7 Vele Autheuren zijn hier doende, om te vorderen het groeyen van de Vereeltheydt met den Siecken te doen beſigen taeye Spijſe, gelijck hooſden, voeten, ende darmen van de Dieren, dan alſoo ſulcks daer toe niet te beduyden en heeft, ende dat van ſoodanige Koſt, grove, en ſlijmerige gijl voortkomt, die daerna in de Lever, ende de Aderen groote verſtoptheydt veroorſaeckt, ende het Bloedt bederft, ghelijck *Hildanus* een exempel by-brenght, 1. *Obſ.* 92. van een Man, die door het ghebruyck van ſoodanighe Spijſe verviel in de Water-ſucht, daer hy aen ſtorf; ſo is 't beter, datmen die Spijſe laet blijven, te meerder, alſoo bevonden wert, dat de gene, die andere ghebruycken, niet en laten te ghene-ſen. Ick ſoude ſeer goet vinden, dat de Siecken in ſijn Bier liet koken *Wael-wortel* met *Agrimonye*, die bevonden zijn veel te helpen, tot het heelen,

 ende

ende vereeltheydt te maken. Wat vorder de *Maniere van Leven* belanght, die moet ſoodanigh ghehouden werden, als van de Wonden, ende ontledene Beenderen is verhaelt.

Het VIII. Capittel.

1 *Been-breuck met Quetſinge in 't Vleyſch,*
2 *Oorſaken,*
3 *Voor-teyckenen,*
4 *Geneſinge.*

I

GElijck in de Rechten de minſte omſtandigheyt de ſake verandert: ſoo gaet het oock in de Heel-konſte. Want den toeval, die by eenigh gebreck komt, verandert terſtont de gheneſinge; gelijck alhier, wanneer by een ghebroken Been ghevoeght is een Quetſuyre in 't Vleyſch.

2 Deſe gheſchiet door ſcherp Geweer, Kogels, ende dierghelijcke; als oock dat de eynden van het gebroken Been haer omleggende Vleyſch met haer ſcherpte door-boren. Wanneer ſulcks gheſchiet, dan is het Lidt korter, als het te voren was: maer komt wederom tot ſijn vorighe lengte, met de ontbloote Beenderen in haer plaets te herſtellen.

3 Daer by een quaet, noch een ander komt, dat is ſo veel te arger, gelijck een Wonde by een Breucke, waer van alſo de redenen in 't ſeſte cap. van een ontleden Been met een Wonde, by-ghebracht zijn, wy deſelve onnoodigh achten, alhier te brenghen. Ick hebbe onlangs in een hoogh Beytel-ſchip gheweeſt, dat even ontladen was, ende de looſe ſoldering ſo los opgeſchort, dat ick met al de gene, die by den Siecken waren, met deſelve neder-ſackten; waer onder een Vrouw haer Been in ſtucken brack. Ick benevens haer in den ſchrickelijcken val leggende, ſagh terſtont de eynden van haer pijpen (die beyde op twee plaetſen gebroken waren) door haer kouſſen ſteken, 't welck ſy oock in weynigh dagen beſtorf. Hier komt mede in achtinge 't verſuym van noodige Middelen. So ſchrijft de Preſident *de Thou*, in 't 102. boeck van ſijn Hiſtorye, hoe *François de la Noüe*, een groot Krijghs-overſte, ende dapper ontſien van ſijn vyanden, ghelijck bleeck, dat, doen hy in onſe oorloghen by Ingelmunſter gevangen was, ende lang (in welcke tijdt hy maeckte ſijn uyt-gegevene *Diſcours Politiques, & militaires*) geſeten hadde, nauwlijcks, als onder borgh-tocht, om teghens den Koningh van Spaengien niet meer te dienen, van den Koningh van Navarre, ende de Prinçen van Lorraine, en konde teghens een Graef van Egmont verwiſſelt, ende ontſlaghen werden: Deſe *la Noüe*, ſchrijft *de Thou*, ende oock onſe *Meteren*, ende veel andere, in ſijn Hooft gheſchoten zijnde voor *Lamballe*, dat de *Ligue* in hadde, ende hy meende te overvallen, viel ſuyſelende van de leeder, daer hy op-gheklommen was, ende bleef met ſijn een Been aen een ſprot hangen. Daer af-genomen zijnde, was een gheheel uyr ſonder ſpraeck, ende bewegen, tot dat hy allengskens wederom bequam. Na den derden dagh is hy in de naeſt-legghende Stadt ghevoert, alwaer, om ſijne onlijdelijcke Hooft-pijn, onder de Heel-meeſters een beraetſlaginghe ghehouden werde. Ende als alle d'andere, vreeſende voor een *Apoſteuny*, oordeelden, dat het Hooft gheopent diende, ſoo was daer een, van den welcken *la Noüe* veel hiel, die 't ſelve tegen-ſprack, ende onbeſchaemdelijck verſekerde, dat hy, oock ſonder boren van de Pan, binnen weynigh daghen ſoude gheneſen. Dan de Hooft-pijn, die hem alle ruſt benam, geſtadigh toe-nemende, ſoo is hy den achthienden dagh na de quetſuyre, deſer werelt overleden. *Langius, Fallopius, Arantius, Aquapendens*, ende meeſt alle de Genees ende Heel-meeſters, willen, datmen alleen in 't beginſel ſal *trepaneren*: dat is wel beſt, maer magh oock wel later geſchieden. Ick heb een Kint geſien van ſes jaer, het welck door de Pan van het roer, die in het af-ſchieten af-ſprong, in 't Voor-hooft ghequetſt werde, zijnde de openingh niet grooter als een naghel. Den Heel-meeſter daer in-komende met ſijn Proef-yſer, en vont recht uyt, daer de openinghe was, gheen oneffenheydt, noch breucke, maer (het welck ſtaet aen te mercken) wel ter zyden; ende was door beyde Tafelen, alſoo in 't op-drucken, met Neus, ende Mont toe te houden, eenige vochtigheydt door de Breucke op-welde. De Koortſe daer toe-ſlaende, ende allengskens vermeerderende, en werden evenwel het *Trepaen*, ofte Boor niet in 't werck gheſtelt, voor den achtſten dagh, dat ick daer by quam; waer door het Kint oock gheluckelijck ghenas. Doctor *Horſtius* is tot den thienden dagh ghekomen, ende ſulcks noch in een oudt Man, ende met veel quade toevallen. Een Man (ſchrijft hy in *Obſ.*) van tſeſtigh jaer, gheſlagen aen de ſlincker zyde van het *Bregma*, met breuck, ende inbuygen van de Pan, viel terſtont ter aerde, braeckte onverteerde Koſt, en verloor de ſpraeck. Sonder Genees-meeſter zijnde, kreegh de eerſte daghen ſware toevallen, met een brandende Koorts, ende tuſſchen beyde Kaes-kallen. Niettemin is hy, den thienden dagh *getrepaneert* zijnde, volkomentlijck gheheelt.

4 De *Geneſinge* beſtaet in twee Leden, te weten, om het gebroke Been in ſijn plaets te herſtellen, ende de Wonden toe te heelen.

Het *In ſtellen* moet voor het vereenigen begonnen werden van *uyt-recken*, op die maniere, als in het laetſt-voorgaende capittel is aengeweſen. Maer of eenigh ſtucxken Beens ſoo uyt-ſtack, dat het niet lichtelijck in ſijn plaets konde herſtelt werden; ende dat, om de verſcheydenheydt van den Breuck, het een ſtuck het ander in de weegh was, dat oock, om gheen Pijn, Kramp, ofte Scheuringh te verwec-

ken,

ken, ongheraden is wijder uyt-reckinghe te doen; in ſulcken ghevalle ſoo moet het uyt-ſtekende afgeſneden, ofte afgeſaeght werden, met voor-ſeggen, dat het gekorte Lidt korter ſal blijven. Noch ſtaet in een Breucke, die met een Wonde van over-legghende Huyt, en Vleyſch gemenght is, wel te letten, dat al voren de Beenderen haer te ſamen voeghen, ende na datſe te ſamen-ghevoeght zijn, tuſſchen den Breuck niet en blijft ſteken, 't welck het heelen ſoude verhinderen. Want ſo ſulcks een afgebroken Beentjen, oft yet anders is, 't ſelve moet ten eerſten uyt-genomen werden; en dat niet wel konnende gheſchieden door vreeſe van quade toe-vallen, ſo dient het uyt-geſtelt, alſoo de nature altijdt genegen is uyt te werpen, het gene haer tegen valt. Van wegen het verbandt, ſoo moet de Swachtel ten eerſten om de Wonde ſelver gheſlagen werden: want anders gedaen zijnde, ſoo ſouden de vochtigheden van bovenen na de Wonde gedruckt werden, alwaer dan quade toe-vallen uyt-ſpruyten. Sulcks is te bevinden ſelfs in een gheſont Menſch. Want bindende eenigh Deel onder, en boven, ende in 't midden ongebonden latende, ſo komt dat middelſte, door de vochtigheydt, die de naeſte Deelen daer in drucken, op te ſwellen, en van verwe te veranderen. Ende al is 't, dat in 't eerſte verbandt, het gheheele Deel met Swachtels bewonden werdt: ſoo en ſtaet daer gheen gevaer in te vreeſen, dewijl in de drie daghen weynigh Bloedt, ofte vochtigheydt uyt-vloeyt. Dan hier dient evenwel waer-genomen dat de Swachtel wat breeder is, als hy ghemeenlijck, wanneer daer gheen Wonde by en is, werdt ghenomen; en datter ſoo veel perſſinge geſchiet alſſer noodigh is, om de gebroke Beenderen tegen te houden, evenwel wat minder, als of ſy ſonder Wonde waren, op dat, door het perſſen van het gequetſte Deel, geen pijn, ofte ontſtekinghe verweckt en werde. Oock kan de veelte van Swachtels de ſlappe perſſinge verbeteren, dewijl het ſekerder gaet, de Swachtels dickwils om te winden, als te *comprimeren*, ofte te perſſen. Den derden dagh dient het verbandt los ghemaeckt, ende dan wederom op deſelve wijſe ghedaen. Maer is noodigh, dat ſoo in de Plaeſter, als in de Swachtels, een ront gat gheſneden werdt, op dat de Heel-middelen daer door aen ghebracht, ende de Wonde van haer overtollige vochtigheydt mocht geſuyvert werden, ſonder den Breuck los te maken; welcke manier van verbinden is af-gebeelt by Paré in 't 14. Boeck, op 't 18. ende 23. Capittel. Want alſoo de eynden van de gebroke Beenderen, die de Huyt gemeenlijck door-boren, niet altijdt ſoo ſcherp en zijn, als Degens; ſo komt het vleyſch met eenen te knutſen, 't welck dan nootſakelijck in Etter moet veranren, ende 't ſelfde in-gehouden werdende, gelijck geſchiet, de geheele Wonde bewonden zijnde, krijght een ſcherpigheyt en verweckt dan jeuckingh, pijn, en andere toe-vallen.

De Wonde ſal gheheelt werden op ſulcken wijſe, en door ſoodanige middelen, als hier voor zijn aengeweſen.

E Y N D E.

Toe-worp.

DE gantſche verhandelingh der Genees-konſte door Godts weldaet af-gevaerdight hebbende, ſchenck ick u luyden voor een toe-gift, en over-maet, een vernufts-Spiegelingh, betreffende 't Hayrs weſen. Beleed' door Fortunatum Plempium, *Amſterdammer Aertx en Wysgeer. Tot welcken ick ghewilligher gedreven ben, vermidts ick ſie, dat ghy Heel-meeſters boven u heylſaem handt-werck meer tydts in 't Hayr verwert zijt: Het welck aen-ghemerckt van yder voor natuers uyt-ſchot gerekent en gehouden werdt, mocht u luy en ſchempert verwijten, al of ghy geſchickt waert om de onnutte en uyt-gemonſterde natuers vuyligheyt te ſcheyden. Derhalven* Plempius *van u aller eer en achtingh geſworen Voor-vechter, ſal hem hier onderwinden met wiſſe Beſluyt-redenen te betooghen, dat het Hayr geen uyt-werp, maer eygentlijck een gedeelte onſes Lichaems zy, even gelijck de Handen en Voeten. Om tot welck te geraken, is te ſlechten dit*

GESCHIL

Of het Hayr ghezielt is, ende vvaerachtelijck ghevoedt vvordt.

VOor een gront-veſt is hier te weten,dat de oude en wijſe Aertiſten tweevoudige voeding ons voor-gedragen hebben: een echte en waerachtige,in dewelcke het in-ghenomen voedtſel door voor-bereydingh verwiſſelt wordt, ende eyndelijck den Ziel van 't gevoede aen-treckt. Sulckdanige voedingh is in de Boomen,Beeſten,en Menſchen. D'andere is een Baſtaert-voedingh, in dewelcke het ghene ghevoedt wordt, maer door uytterlijcke aenklevingh en begroeyingh van ſtof waſt. Sulcke voedingh men verneemt in de Steenen en Bergh-wercken,die ongezielt zijn. Hier by noch voor te weten ſtaet, dat de wijsgeren driederley gedaente der Zielen ſtellen:Een voedende, den Boomen eygen: De tweede gevoelende, den Beeſten verleent: De derde redelijcke,den Menſchen geſchoncken.Nu is dan de vraegh,of het Hayr door aenſettingh des ſtofs gevoedt wort,en ongezielt is gelijck de Steenen,of gelijck de Boomen en Bladeren der ſelfder door ingetrocken en verandert voetſel onderhouden wort,en navolgens oock gezielt is. De Vorſt der wijsgeren Ariſtoteles, en Galenus,de Prins der Artzen, toeſtemmen en leeraren volſtrecktelijck, dat het Hayr natuers uytſchot is: Des ongezielt,en door aen-baggeringh van ſtof gevoedt wordt. Deſe groote Konſt-overſten volght ſonder om-ſich 't heele leger der Nakomelingen,beſcheydende,dat 't ſelve van 't overſchot des derden kokinghs voort-geteelt wort, 't welck gedueríghlijck met de wortelen van 't Hayr ſigh vervoeghende, dringht en parſt het uytwaerts. My dwinght de gewiſſe tot over-loopingh: Want ik in hun bewijs-ſpreucken geenſins vernoeght ben. Dies ſal de mijne voor-dragen,na mijn achting, onwe'erleghlijcke,die ghy overwegen meught:doch niet voor-oordeelende wie welcken tegen-ſpreeckt, maer wat van de tegen-ſpreker ingebrocht wort. En voor-eerſt dood' ick die groote Leer-meeſters met hun eygen geweer: Ariſtoteles in de thiende ſnê van ſijn donckere Vraghen, ſchrijft dat de Wol door het eygen voetſel des Vleyſch onderhouden wort. Maer de Wol,gelijck hy ſelf aenteyckent, is niet dan vlechting en t'ſame-loop van Hayr:Des gewort het Hayr oock niet van 't uyt-walmende licht overſocht des natuers. Noch ſeyt deſelve Schrijver, dat,ſomen het Hayr grontlijck uytwortelt,men verneemt Bloet na te volgen. Dies aen de wortel van 't Hayr Bloet gevonden wordt: Tot wat eynde als tot des ſelfs voedingh? Galenus geneſende Hoofts-kaelheydt na een algemeene lichaems ontloſingh,gebiedt datmen door uyt-treckende plaetſelijcke Genees-middelen 't Bloet na 't Hooft toehale. Waerom doch? dan om dat dit het voedtſel ſal weſen van 't Hayr? Daerom oock wiens huyt door harde wrijvingh niet en root, diens kaelheyt ongeneeſlijk geoordeelt wort,overmits het goet-ſockigh Bloet tot de uytterlijcke om-loop des huyts niet door-dringen kan. Daerenboven is 't dat het Hayr door eenige Sieckten wit en vlaſſigh wordende, wederom daerna ſijn oude verw aentrecken kan,gelijk ons Ariſtoteles vroet maekt,volght nootſakelijck,dat het Hayr waerachtelijck door ſijn gantſche lijf gevoet worr.Hier by ſo in de rechte grijsheyt des ouderdoms het Hayr in 't ſop begint te grauwen, niet in de wortel; Seker is 't, dat het voedtſel tot het ſop ſich verſpreyden moet.Ten uyt-eynde,is 't dat op een nacht het Hayr haeſtelijck grauwen kan, gelijck in ſommige waergenomen is:deſe haeſtige en onverſienelijcke verws-verwiſſelingh kan niet beſtaen,noch oock verſtaen worden ſonder uytdeylingh en door-dringingh des voetſels tot 't opperſte ſpitſe des Hayrs. Derhalven moet 't ſelve door waerachtige en eygentlijcke voedingh te waſſen geſeydt worden. Dit wort noch meer beſterckt met het voor-werp des Poolſchen ſiecktes,de verwerringh of vlechting des Hayrs genoemt:In dewelcke uyt het afgeſneden Hayr men Bloet ſiet loopen;tot verſekeringh dat 't ſelve hol zy. De hoogh-gheleerde Geſnerus getuyght deſgelijcks, dat het Hayr des Eelants met innerlijcke holligheyt door-boort is: ontwijffelijck om door-tocht te geven aen 't voetſel. De Schachten of Veren der Vogelen, die met merckelijcke holligheydt begaeft zijn, neemt men waer een Adertjen in ſich ge-ent te hebben. Waerom worden doch de Hayren in dier voegen oock niet gevoedt,gemerckt ſy eenaerdigh zijn? Voorwaer in ghelijckformige of een-aerdige dingen wort altijt een en deſelfde wijſe van den wijſen Schepper onderhouden. De ſcherpſinnige Scaliger alle dinghen ten diepſten door-grondende, heeft dit achtelooſelijck overgeloopen. 't Hayr, ſeydt hy, wort niet van binnen ghevoedt, noch afgeſneden zijnde, waſt waerachtelijck, maer van onder neemt het ſijn voetſel,gelijck de Steenen groeyen door verhardingh van d'aenklevende aert, ſo groeyen en waſſen de Hayren door aenſettingh des ſtofs,die den voorgaenden uytſtoot: niet door waerachtighe groeyingh, dewelcke na alle metinge geſchieden moet. Behalven dat dit gevoelen genoeghſaem door de voor-geſonden Bewijs-redenen verſlagen is,ſo gelieft my nochtans het

ſelve wederom te verpletten, dat het niet her-recht kan worden. Ick ſegh dan, dat het Hayr van binnen en waerachtelijck gevoedt wordt: want het ſelve af-geſneden zijnde, is boven ſtomp en plomp; 't Welck nochtans daerna in 't waſſen ſcherpt. Dit is in waerheyt een ontſluytelijck beſluyt, dat het door ingenomen voedtſel onderhouden wort; want ſo 't van onder maer op-ghedrongen wiert, ſoude altijdt boven ſtomp blijven. Het waſt dan waerachtelijck even als de kruyderen des Aertrijcks, diemen oock, afgeſnoeyt weſende, ſiet verſpitſen: Met dewelcke 't Hayr oock dit gemeen heeft, dat het ſich in 't waſſen in tween of drien ſomtijts ſpouwt. Daer-en-boven hoe het meer afgemaeyt wordt, hoe het gewilliger op-ſchiet: Van wiens reden den Hoveniers niet onbewuſt is. Hoort noch yet vreemts, 't gene tot noch toe ongeweten is geweeſt: Ghy meent dat elck Hayrtje ront is, maer beſchouwt het door de nieuw-ghevonden vergrootende Kijck-glaſen, en ſult ondervinden, dat het vierkant is, gelijck de ſtelen van eenige kruyderen. Het welck dat wy nu ſoo niet waer-namen, is den ſwackheyt onſes geſichts toe te eygenen. Nu dat het Hayr na alle metinge mede groeyt, blijckt in de Kinderen, in dewelcke op de wijſe van all' andere gedeelten het ſelve vergroot in langhte, breete, en dickte; ja oock in ſtijvigheyt of hardigheyt, als een naerſtigh waernemer ondervinden kan. Voeght hier by: wanneer 't Hayr tot de grootheydt, hem van de natuer bepaelt, gekomen is, dat het niet kan verlanght worden, gelijck in onſen gedeelten gebeurt. Hier over ſchiet op 't leſt een op-werp te ontbinden, 't welck van d'andere zijde als 't voornaemſte voor-geſlagen wort: Te weten, dat het Hayr in de dooden en op-ghehangenen waſt: dies kan aen 't ſelve geen Ziel toe-geſchreven worden. Ick antwoorde: Dit geen waerachtigh, maer alleen een ſchijn-waſdom te weſen: Overmidts deſe lichamen verdorren, en de Huyt op-droogende neer-druckt of in-getrocken wordt: dies-volgens ſtreckt ſich 't Hayr meer uytwaerts, niet dat het meer ghewoſſen zy. Maer (roepen ſy wederom) het waſt in ſoodanige lichamen tot ſulcke merckelijcke langhte, dat d'inkrimpingh des huyts die gheenſins verleenen kan; te weten, een half voet, een voet, ja een elle: Gelijck ſy verklaren ſich berecht te zijn van de Graf-makers, dien deſe voor-vallen wel ontmoeten. Deſen tegen-roep ſtil ick aldus: aennemende hun op-werp als een ware voorſtellingh, houde niettemin dat in dit geval oock het Hayr door waerachtige Zielijcke voedingh en groeyingh waſt: want al-hoewel het lichaem van de redelijcke Ziel, en werckinge des ſelfs door de doot ontſet wort, 't Hayr nochtans behout ſich de waſſende Ziel, die wy voor gheſeydt hebben den kruyderen eyghen te zijn: Nu gelijck deſe door een zielijcke en echte voedingh te waſſen van yder bekent wordt, ſoo moet oock aen dat deſelfde wijſe van groeyingh niet geweygert worden. Voorts dat de waſſende Ziel in 't Lichaem blijven kan, de redelijcke verhuyſende; of dat deſe twee onderlingh geſcheyden konnen worden, blijckt uyt onſes ſelfs ſcheppingh. Want volghens 't meeſte ghevoelen der Geleerden, na de veertigh dagen wordt eerſt de redelijcke Ziel in den ontfangen Vrucht van Godt ingeſtort. Voorwaer deſen tijdt wiert hy ghevoedt: En door welcks kracht doch, dan des waſſenden Ziels? Weſhalven Ariſtoteles yewers ſeyt, dat de Vrucht in de Lijf-moeder eerſtelijck leeft het leven van een gewas. Al deſe op-gehoopte beſluyt-redenen overweghende, word' ick vervoert om te beweren, dat het Hayr geen uytſchot en is, maer een gezielt deel van ons lichaem, 't welck van binnen door in-getrocken en verandert voedtſel waerachtighlijck toe-neemt. Welck ghevoelen niemandt verwerpe, ten zy hy de voor-gebrochte wiſſe betooginge door bondiger en wichtiger bewijs-redenen verſwacke.

Hier mede verſegel ick deſe mijn verhandelingh: In dewelcke ſoo ick u luyder verwachtingh bedroghen heb, of niet ten vollen vernoegt; wilt nochtans daerom mijn dienſt-vaerdigheydt, u luy op-geoffert, niet ſmadelijck verwerpen. Voorwaer ſo ick niet onwaerdigh gekent werde, om van u luy ſomwijl geleſen te worden: acht ick my een groote vrucht, niet alleen van dit werck, maer van mijn heele voor-geleefde tijt door u luyder byſondere weldaet verkregen te hebben: geen ander lof, noch prijs, noch loon ick jaegh. Maer wenſch ook niet aen elck een te behagen, want dit even beriſpelijck is, als gerigh te zijn om alle Mans goet te beſitten. Boerdigh ſeyde de argh-liſtige wijsgeer Bion, en waer: Die aen yder ſmaken wil, 't was van noodé, dat hy in ſoete Baſtert-wijn of in Paſtey veranderde; ja noch was hy daer dan niet van verſekert. Voorts den nijdigheyt nedrig in 't gemoet te komen, begeer ik niet: Doch tracht mede niet haer hoogmoedelijck te overwinnen, maer te verſmaden veel liever, en achten niet meer als een Schilt-pad de Vliegen.

E Y N D E.

TAFEL
der
CAPITTELEN.

LOF der HEEL-KONSTE. Fol. 1

Cap. 1. Enckele verkoelende Heel-middelen. Sacht-verkoelende; als Muer, Muyſen-oor, Gras, Lattouwe, Violen, Suyring, Endivye. Andere wat krachtiger verkoelende; als Ende-krooſt, Plompen, Vloey-kruyt-zaet, Quee-kernen, Canfer. Sommige daer by te ſamen-treckende; als Roſen, Cichorey, Kancker-bloemen, Havicks-Kruyt, Wijngaerd, Kruys-wortel, Glas-kruyt, Teskens-kruyt, Weeghbre, Porceleyne, Verckens-gras, Mont-hout, Azijn, Verjuys, Sap van Citroenen, Limoenen, Granaet-appelen. Andere daer-benevens de pijn-verdoovende; als Heul, Bilſen-kruyt, Nacht-ſchade, Mandragora. Mengel-middelen, ende die toegemaeckt zijn. Aenmerckinghe op haer voorſichtigh ghebruyck. 9

Cap. 2. Te ruggedrijvende Heel-middelen. Enckele, ofte onghemengde; als Bramen, Hinne-beſyen, Myrtus, Cypres-boom, Eyckelen, Gal-noten, Bloemen, en Schellen van Granaten, Hypocyſtis, Acacia, Smack, Sauſe-boom, Miſpelen, Queen. Toeghemaeckte, ofte gemenghde Middelen. Maniere om te ghebruycken. 11

Cap. 3. Plackende, ofte toeklevende Heel-middelen. Enckle; als Terwe (Meel, Bloem, Stijffel) en Boonen. Andere, die met eenen verdroogen, en het bloet ſtelpen, als Mumia, Maſtik, Corael, Bloetſteen, Gezeghelde Aerde, Bolus, draken-bloedt, Plaeſter, Azijn. Plackende en opdrooghende Metallen: als Loot, Loot-aerde, Loot-ſchuym, Silver-ſchuym, Loot-wit, Pompholyx, Grauw-nichte, Cadmia, Antimonye, Aluyn. Mengel-middelen. 13

Cap. 4. De Pijnſtillende middelen, door verſachtende kracht. Enckele, als Maluwe, Huemſt, Witte Lelye, Camillen, Melilote, Lijnzaet, Fenigriek, Melk, Boter, Olye, Amandel-olye; Wolle-vet, Smeer, Verckens-reuſel, Kalfs-vet, Hoender-vet, Ganſen-vet, Menſchen-vet, Mergh, Herts-mergh, Kalfs-mergh. Toeghemaeckte ofte menghel-middelen. Maniere om te ghebruycken. 19

Cap. 5. Pijnſtillende Middelen, door verdooven-de kracht. Enckele, als Bilſen-kruydt, Scheerlinck, Mandragora, Heul, Opium, Nacht-ſchade, Stomp-viſch. Menghel-middelen. Maniere om te Gebruycken. 20

Cap. 6. Verſachtende, ontdoende, lucht-gevende, ende verterende Heel-middelen. Enckele; als Lijnzaet, Fenigrieck, witte Wijngaert, Wilde Concommers, Liſch, Hadich, Schaeps-wolle, Reuſel, Vet, Mergh, Ladanum, Harſt, Sagapenum, Galbanum, Ammoniacum, Bdellium, Styrax, Tacamahaca, Caranna, Opopanax. Toeghemaeckte, ofte mengel-middelen. Recht ghebruyck. 21

Cap. 7. Verdunnende Heel-middelen. Enckele; als Dille, Poleye, Keule, Orego, Thijm, Quendel, Marioleyne, Roſmarijn, S. Ians-kruyt, Alſſen, Santorye, Alant, Wijn-ruyt, Cumijn, Laurier, Vet, Merg, Olye. Gemaeckte, en ghemengde. Maniere om te ghebruycken. 25

Cap. 8. Verdunnende Heel-middelen. Enckele; als Azijn, Zout, Pekel, Zee-water, Salpeter, Aſſche, Loogh, Kalck, Aluyn. Toeghemaeckte, ofte ghemengde. Maniere om te ghebruycken. 27

Cap. 9. Treckende Heel-middelen. Enckele; als Guychel-heyl, Katte-kruyt, Seep-kruyt, Water-peper, Moſtaert-zaet, Kerſſe, Broe-netelen, Bertram, Wolfs-melck, Peck, Teer, Euphorbium, Swavel, Suyr-deeg, Miſch van Duyven, Ganſen, Hoenderen, Koeyen, Paerden, Geyten. Mengel-middelen. Maniere om te ghebruycken. 28

Cap. 10. Verterende, en verſlinderende middelen. Blaer-treckende middelen; als Vlam-kruydt, Hane-voet, Egel-kolen, Wolfs-melck, Zeep, ende Zout, Spaenſche-vlieghen. Koppen. Fontanellen, ende Setons. Haer recht ghebruyck. 30

Cap. 11. Rijpende, ende Ettermakende Heel-middelen. Enckele; als lauw Water, Olye, Boter, Wolle met der Yecken, Vet, Mergh, Terwenblom, heet Wittebroodt, Vijgen, Houf-bladeren, Suyring, Huemſt-wortel, Lelye-wortel, Ajuyn, Teer, Peck, Harſt

Harſt, Wieroock Ladanum, Styrax, Bdellium,Galbanum, Ammoniacum. Menghel-middelen. Maniere om te ghebruycken. 31

Cap. 12. Suyverende, ende afveghende Middelen driederley. Sachte, die alleen de Etter in de doorgebroken Geſwellen afwaſſchen, en ſuyveren; als Cichorey, Paerdebloemen, Roſen, Weegh-bre, Agrimonye, Betonye, Ioffrouw-merck, Lijnzaet, Fenigrieck, Gerſte,Boonen, Erweten,Vijghboonen, Honich, Suycker, Termenthijn, Aloë, Wieroock, Myrrha. Middelmatighe, die oock de dicke vuyligheydt in de vervuylde ſweringhen wech-neemt; als Malrove, Alſſen, Guychel-heyl, Scordium, Hypericum,Broe-netels,Boonkens-Hoolwortel.Stercke, die de Harde kanten ſachtelijck afdoen; als Santorye, ſtinckende Gouwe,Liſch,Savelboom,Gentiane, Affodillen, Kalfsvoet, Speerwortel, wilde Concommers, Nies-wortel, Koper-root, Spaenſch-groen, Salpeter, Aluyn. Menghel-middelen, ende haer ghebruyck. 32

Cap. 13. Bloetſtelpende Heel-middelen vierderley. Sommighe, uyt aert, ende ghematigheydt; als Weegh-bre, Pimpinelle,Netelen,Vijf-vinger-kruyt, Tormentilla, Bergh-Oyevaers-beck, Aſſche van Papier, ende Catoen,Wederick, Hertegeſpan, Wintergroen,Salye,Herts-tonge, Kleef-kruyt, Walſtroo, Aloë, Maeghdepalm, Donderbaert, Smeer-wortel, Verckens-gras, Paerdeſtaert, Wilge, Weedt, Waelwortel, Plockſel, Boviſt. Andere,door toeplacken; als Coral, Bloetſteen, Wieroock, Maſtick, Myrrha, Drakenbloet, Bolus, Gezeghelde Aerde. Eenighe, door branden.Mengel-middelen,en haer gebruyck. Hoe door werck van de Handen het Bloet gheſtelpt werdt. 35

Cap. 14. Toeheelende Middelen. Enckele; als Herts-tonge,Geruwe,Wilge,Olmboom,Yſerkruyt, Guychel-heyl, Muyſen-oor, Betonye, Scabieuſe, S. Ians-kruydt, Waelwortel, Senegroen, Sanikel, Syndauw, Heydens-wont-kruydt, Gulden-roede, Alſſen, Paerdeſtaert, Smeerwortel,Eenbladt,Tweebladt, Madelieven, groote, ende kleyne Santorye, Salomons-zeghel, Meekrappe, Zee-rotte, Onderhave, Taback, Kruyskruydt, S. Iacobs-kruydt, Ioffrouw-merck, Algoede; Peerbladeren,Miſpelen, Cornoelien, Perſebladeren,Bremrape;Pierwormen, Aloë, Myrrha, &c. Balſemkruydt, Balſem-traen, Balſem van Peru. Toeghemaeckte; ende maniere om te ghebruycken. 37

Cap. 15. Vleyſch-makende Heelmiddelen. Enckele; als Fenigrieck, Vijghboonen, Wieroock,Teer, Peck, Termenthijn, Sarcocolla, Aloë, Myrrha, Maſtick, Vernis,Mengelmiddelen,ende maniere om te ghebruycken. 37

Cap. 15. Vleyſchmakende Heelmiddelen. Enckele; als Fenigrieck, Vijghboonen, Wieroock,Teer, Peck, Termenthijn, Aloë, Myrrha, Maſtick,Vernis. Menghel-middelen, ende maniere om te ghebruycken. 40

Cap. 16. Velmakende Heelmiddelen. Enckele; als Bolus, Gezegelde Aerde, Silver-ſchuym,Ceruſe, Bloemen, ende Schellen van Granaten, Myrtus, Bloet-ſteen; Calmis, Spodium, Pompholyx;Plockſel, Looden plaetjen; Hamerſlagh, levende Kalck; ghebrandt Loot, Antimony, Aluyn,Koper-root, Spaens-groen. Mengel-middelen. 41

Cap. 17. Af-etende middelen. Enckele; als Wolfs-melck, Schelpen, Zout, Aluyn, Antimonye, Koper-root, Cinnabrium, Precipitaet, Sublimaet, Arſenicum. Toegemaeckte, ofte mengel-middelen; Gebruyck. 42

Cap. 18. Korſtmakende middelen; als Aſſche van Eſſchen, ende van Savel-boom. Brandende middelen; als Kalck, Koper-root, Spaens-groen, Sterck-water; Gebruyck. 42

Cap. 19. Verbrantheyts Heel-middelen. Enckele, om den brant te verkoelen; als Water,Azijn,Wit van Ey, Lattouw, Endivye, Ende-krooſt, Hontstonge, Weegh-bre, Porçeleyn, Plompen, Maluwe, Lammekens-oor,Huemſt,Bingelkruyt,Queekarlen; Nacht-ſchade, Bilſen-kruyt; Slick, roode Aerde, Loot-wit, Canfer, Aluyn, Om den brandt uyt te trecken; als Vyer, Kalfs-voet, Biesloock, Vlier, Hadich, Radijs,Ajuyn, Affodillen. Om de pijn te ſtillen,ende het opwerpen van bladeren te belletten; als Lijm, Liguſtrum, Salye, S. Ians-kruydt, Hertshoy, Mans-bloet, Donderbaert, Wintergroen, Netelen, Kruys-wortel, Veyl, Varen, Ganſerick,Wijnruyt, Ypenboom,witte Lelyen,rauw Ey,Wieroock. Om de aengebrande Deelen te verſachten, ende te geneſen; als Beete, Myrtus, Gal-noten, Wijngaert, Kool, Mout, Kalck, hardt Ey, Eyer-olye, Speck. Mengel-middelen. 43

Van de Capittelen in 't Tweede Boeck.

Cap. 1. Beſchrijvinghe der Deelen, in de Heelkonſte voornamelijck te pas komende. Opperhuydeken, ofte Vliesken. Huyt. Vet. Vleyſigh Vlieſch. Spieren-vlieſch. 45

Cap. 2. Spieren.Haer benaminge, beſchrijvinge, aert, Weſen, ende Deelen, Gebruyck. 48

Cap. 3. Byſondere omvanghende Deelen. Huyt van

van 't Hooft, verſcheyden van d'andere. Hayr in meeſt al de Dieren, ſijnen Oorſpronck, Oorſaeck, ende Groeyingh, Lenghte, Gedaente, Verwe, Gebruyck. Panne-vlieſch; Oorſpronck, ende Aert. Buyck-vlieſch; Oorſpronck, Aert, ende Gaten. 49

Cap. 4. Aderen. Haer Weſen, en Eygenſchap, Oorſpronck; Klap-vliesjens, Samen-voeginge, ende gemeenſchap met de Slagh-aderen, Gebruyck, Onderſcheydt, Verdeelinghe ende Ken-teyckenen. Poort-ader. Hare tacken; Maegh-ader, Net-ader, Mage-krans-ader, Milt-ader, Kort-vat, Darm-ader, Speen-ader, Slock-darm-ader, Darm-ſcheyl-ader. Holle-ader, met haer twee tacken, Op-klimmende, met haer ſpruyten; Middel-rifts-ader, Herte-krans-ader, Paerlooſe-ader, Rib-ader, Borſt-ader, Neck-ader, Herte-vlieſch-ader, Oxel-ader, Hooft-ader, Salvatella, Lever-ader, Milt-ader, Middel-ader, Krop-ader. Neder-dalende tack van de Holle-ader, met haer ſprangſels; Nier-bedt-ader, Melck-ader, Zaet-ader, Lenden-ader, Spier-ader, Stuyt-ader, Buyck-ader, Onder-buyck-ader, Laſch-ader, Been-ader, Moeder-ader. 53

Cap. 5. Slagh-aderen. Haer Beſchrijvinge, Oorſpronck, Weſen, Legher-plaets, Loop, Gebruyck. Oorſaeck van 't Kloppen, ofte den Pols. Verdeelinge van de groote Slagh-ader in de Kroon-ſlagh-ader, ende daerna in twee ſtammen. Op-klimmende; met ſijn tacken, in de Krop, Herſſenen (ende daer het wonderbaerlijck Net) Slaep-ſlagh-aderen, Neck, Schouder, ende Borſt. Neder-dalende ſtam; met ſijn tacken, de Tuſſchen-ribbighe, des Middel-rifts, des Buycks, des Onder-ſcheyls, des Opper-ſcheyls, der Nieren, der Lendenen, der Klooten-Slagh-aderen. 62

Cap. 6. Zenuwen. Haer Bepalinge, Weſen, ende Stoffe, Oorſpronck, Gebruyck, ende Onderſcheyt, na haer Inplanten. Verdeelinghe na haren Oorſpronck, Hoe ſy uyt het Rugghen-mergh ſpruyten, Verdeelinge in den Rug-graet, Hals-Zenuwen, ende die door Armen, ende Handen gaen. Borſt, Rug, en Lenden-Zenuwen, Zenuwen, die uyt het Stuyt-been komen, ende door Beenen, ende Voeten haren loop hebben. 64

Cap. 7. Verbrantheydt van de Son, Kenteyckenen, &c. 69

Cap. 8. Verbrantheyt van het Vyer, ende andere brandende Oorſaken, wanneer de Verbrantheydt Weynigh, Swaerder, ende Alderſwaerſt is. 70

Cap. 9. Sproeten, Haer Oorſaken, &c. 72

Cap. 10. Geſwel in 't gemeen, Oorſaken, &c. 73

Cap. 11. Bloet-geſwel. Oorſaken, &c. 81

Cap. 12. Vleyſch-geſwellen. Swaerlijvigheydt, Oorſaken, &c. 84

Cap. 13. Boeſem, ofte Hollighheydt, Benaminge, ende Beſchrijvinge, Oorſaeck, &c. 86

Cap. 14. Fiſtel, ofte Loopent Gat, Oorſaken, &c. 87

Cap. 15. Roſe. Haer Oorſaken, &c. 91

Cap. 16. Springent-vyer, Oorſaken, &c. 92

Cap. 17. Hayr-worm, Oorſaken, &c. 93

Cap. 18. Kout-geſwel, Oorſaken, &c. 94

Cap. 19. Hardt-geſwel, Oorſaken, &c. 95

Cap. 20. Kancker, Oorſaken, ende Onderſcheyt, &c. 96

Cap. 21. Aenmerckinge op de oude Benamingen der Sieckten, Blijckende oock in Reduvia ofte Vijt, Oorſaken, &c. 48

Cap. 22. Water-hooft. Oorſaken, ende Onderſcheyt, &c. 101

Cap. 23. Sweringhe in 't ghemeen, en verſcheydenheydt van een Wonde, Plaetſe, &c. 112

Cap. 24. Sweringhe met Ongematigheydt, met Hitte, &c. 108

Cap. 25. Sweringhe met toevloeyen van Vochtigheydt, &c. 110

Cap. 26. Vervuylde, Verrotte, In-etende, ende Voort-loopende Sweringe, Oorſaken, &c. 111

Cap. 27. Quaetaerdighe, ende Qualijck-toeſluytende Sweringhe; Voor-beeldt van een gheheelde langduyrige ende quade Sweringe in den Neus. 111

Cap. 28. Sweringhe met uytgeſpannen Aderen, ofte Kramp-aderen. Kramp-ader, Plaetſe, &c. 113

Cap. 29. Sweringhe met Gedierte, ofte Luys-ſieckte, &c. 115

Cap. 30. Wennen, Oorſaken, &c. 117

Cap. 31. Wratten, ende Exter-Oogen, &c. 118

Cap. 32. Horens, Haer Onderſcheydt, Plaetſe, &c. 119

Van de Capittelen in 't Derde Boeck.

Cap. 1. Wondens oudtheydt, ende gemeenheyt, Benaminghe in verſcheyde Talen, Beſchrijvinghe, Verſcheydenheydt, Oorſaken, Ken-teyckenen, Voor-teyckenen, Geneſinge, &c. 5

Cap. 2. Hoe, ende op wat grondt, een Genees-meeſter den Rechter ſal bericht doen, of de ghequetſte een doodelijcke Wonde ontfanghen heeft, ende daer van noodtſakelijck geſtorven is. 12

Cap. 3. Ofte, by aldien het Lijck van den Neder-gheſlagene, als yemant daer by quam, began te Bloeden, deſelve daerom ſoude te houden zijn voor handt-dadigh van dien Man-ſlagh? Oorſaeck onderſocht, Onſekerheydt. 13

Cap. 4. Dat vereyſcht werdt tot Verbant der Wonden, Wech te nemen 't gene tegens de Nature in deſelve ſteeckt, ende te beletten, datter niet van

nieuws

nieuws in en komt, Bloedt te ſtelpen, Maniere van Heelen, van Etter-maken, Wiecken, Swachtels, Popjens, ofte Compreſſen, Toe-naeyen, ende Aen-kleven, Het gequetſte Deel in bequame geſtalte te houden. 15

Cap. 5. Vremde Geneſinghe der Wonden in af-weſen, ende ſonder verbinden, door Wapen-ſalve, Af-ſietſel, Poeyer. Redenen van die werckinge. 17

Cap. 6. Geneſinge door Toovernye, gebruycke-lijck by de Oude met eenige Verſſen te ſingen, door Beleſen, door Wij-water, door heylige Olye, door gewijt Linde n. 19

Cap. 7. Wondere beſchuttingh tegen het Quet-ſen, ende hoe ſommighe voor alle Steken, ende Schoten ghehardt zijn. Middelen voor Duyvels verklaert. Wtkomſte dickwils doodelijck, altijdt vervloeckt. Tegen-middelen. 20

Cap. 8. Wonden met Pletteringhe, Oorſaken, Ken-teyckenen, Voor-teyckenen, Geneſinge. 21

Cap. 9. Geſchote Wonden. Begin, en Oorſpronck van Buspoeder, ende Geſchut, Aert, ende Nature van gheſchote Wonden, gevoeght zijnde noch met Venijnigheydt, noch Brandt, maer alleen met Ver-plettringe, Verſcheydenheyt, Ken-teyckenen, &c. 21

Cap. 10. Vergifte Wonden, Oorſaken, &c. 30

Cap. 11. Kout-vyers Benaminge, Beſchrijvinge, Oorſaken, &c. 31

Van de Capittelen in 't Vierde Boeck.

Cap. 1. Nootſakelijckheydt van de kenniſſe der Beenderen, Beſchrijvinghe, Gematigheydt, ende Geſtalteniſſe, Stoffe, ende werckende Oorſaeck, Gebruyck, Geraemte, Verdeelinge. 37

Cap. 2. Hooft-beenderen, ende over-een-ſtemminghe van deſelve met d'andere. Beckeneels Benaminge, Weſen, ofte Selfſtandigheydt, Gedaen-te, Verdeelinghe, Hooft-pan, Voor-hoofts-been met ſijn Holligheydt, Opper-hoofts-beenderen, ende Bregma, Slaep-beenderen, Achter-hoofts-been, Wigge-been, ende Sadel, Hooft-naden, Aen-gheſicht, Opper-kaeck, ende Juck-been, Onder-kaeck, Tanden. 39

Cap. 3. Romps Verdeelinghe, Rug-graet uyt Wervelen, van den Hals, Rug, Lendenen, Stuyt-been, Steert-been. Borſts Verdeelinghe, Sleutel-beenderen, Schouder-bladeren, Ribben, Borſt-been, Swaertachtigh Kraeck-been, Been ſonder naem, uyt Zyde-been, Heupe-been, ende Gemacht-been. 46

Cap. 4. Verdeelinghe van de uytterlijcke Lidt-maten. Verdeelinge van den Arm, Arm, ofte Schou-der-been, Voor-arm; groote, ende kleyne Elle-pijp, Handt, Vingeren, ende Nagelen. Verdeelinge van de Handt. Verdeelinge, ende Beſchrijvinge der Vingeren. Verdeelinge der Beenen, Dye; Haeſſen, Knye, Knye-ſchijf. Been; Scheen-been, Kuyt-been, Verſen, Encklauwen, Voet, Koten, Hiel-been, Bal, Teenen, Lijnzaet-beenderkens. 50

Cap. 5. T'ſamen-voeginge der Beenderen, Ont-ledinge, Oorſaken, &c.

Cap. 6. Ontledinghe met Toevallen, met Pijn, ende Onſtekinghe, met Quetſuyre, met Breuck, met Vereeltheydt. 62

Cap. 7. Gebroke Been, Beſchrijvinghe, Oorſa-ken, &c. 63

Cap. 8. Been-breuk met Quetſinge in 't Vleyſch, Oorſaken, &c. 65

Toe-worp, over 't Geſchil des Hayrs

EYNDE.

Cpt/w

d.